

P15:4k 1730
AT.5
Vachaspalya.v.5

1730

◆◆◆◆◆

Please return this volume on or before the date last stamped.
Overdue volume will be charged ten paise per day.

[illegible]

P15:4r
AT.5

JAGADGURU VISHWARATHYA
GNA SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

agamawadi Math, Varanasi

No. 1730

Acc. No. 1286-1730

SRI JAGADGURU VISHWANATHADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. 1730

दुर्व्यवहारः ५० दुर्दृष्टो व्यवहारः प्रा०स० । दुर्दृष्टगच्छदिति
 रागलोभादिनाऽसङ्गम्यनिष्ठीति व्यवहारे तच्छब्दे दृश्यम् ।
 दुर्गजित न० गर्हितं व्रजितम् प्रा०स० । निन्दितगतौ “दुर्व्या-
 हताच्छ्रमाना दुःस्थिता दुरर्हेजितात् । दुरासिताद्
 दुर्गजितादिङ्किताध्यासितादिपि” भा०व० २३२अ०
 दुर्ह(ण)न लि० दुःखेनाहन्यतेऽसौ दुर+हन-कर्मणि खल् ।
 हन्तुमशक्ये दुःखेन हन्यते “प्रकल्प्स्यति च तस्यार्थो
 निष्कृत्तौ दुर्हने हते” मट्टिः वेदे तु णत्वम् । “भो पु यः
 परामरा निर्वृतिदुर्हणा वधीत्” ऋ० १।२८।६ “त्वं
 नो अस्या इन्द्र ! दुर्हणावाः” ऋ० १।१२।११४
 दुर्हणायु लि० दुर्ह ननमिच्छति क्यच् दुर्हणाय-उन्
 वेदे णत्वम् । दुर्हणनेच्छौ “स्त्रियं यदुर्हणायुवम्”
 ऋ० ४।३०।८ “दुर्हणायुवं दुर्हणनमिच्छन्तीम्” भा०
 कान्दस उवङ् ।
 दुर्हणु लि० दुःस्थो हनुरस्य प्रा०व० दुर+हन-उन् वा,
 वेदे णत्वम् । १दुःखेन हननीये २दुर्हणुयुक्ते च “तदा
 रमस्य दुर्हणो !” ऋ० १०।१५।११ लोके तु दुर्हणु
 इत्येव दुर्हणुके लि० ।
 दुर्हल(लि)लि० दुष्टो हलिरस्य वा अच् समाम् । दुर्हलियुक्ते
 दुर्हित लि० निन्दितो हितः प्रा०स० । विरोधिलक्षणया
 शतौ “न दुर्हितः स्यादपि न पापया” ऋ० ८।१८।२६
 दुर्हुत न० निन्दितं कृतम् प्रा०स० । अफलजनके होमे “सदैव
 याचमानेषु तथा दक्षान्तिषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता
 दावानाविव दुर्हुतम्” भा०शा० १८अ०
 दुर्हणायु लि० दुष्टं हृणोयते कृध्यति लज्जते वा दुर+
 हणी+क्रोधे लज्जायाञ्च कण्डा० यक् तत उन् अल्लो-
 पयजोपौ प्रथो० वर्णव्यत्यासे ईकारस्याकारः, लङ्गव्या०
 वा नि० । १दुष्टक्रोधने २दुष्टं लज्जमाने च ।
 “दुर्हणायुस्तिरचित्तानि वसवो जिघांसति” ऋ० ७।५।८
 “दुर्हणायुरशोभनं कृध्यन्” भा० “कृतस्य शिमीवतो
 मामिनो दुर्हणायून्” ऋ० १।८४।१६
 दुर्हत् लि० दुस् हृदयमस्य प्रा०व० “सहृदुर्हदौ मिला-
 मिलयोः” पा० निपा० । १अमिले शतौ । दुः-
 स्थितं हृदयं प्रा०व० । २दुःस्थितहृदये लि० “अश्र-
 मारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हदः” भा०व० ११२अ० । तस्य
 भावः युवा०अण् द्विपदद्विः दौहाई दुष्टान्तःकरणत्वे
 शतुत्वे च न० ।
 दुर्हदय लि० दुःस्थं हृदयमस्य प्रा०व० अशतुत्वेन ग

निपा० । १दुष्टान्तःकरणयुक्ते । दुष्टं हृदयम् प्रा०स० ।
 २दुष्टे मनसि न० ।
 दुल उत्क्षेपे (दोषान्) चुरा०उभ० सक० सेट् । दोषयति ते
 अदुल्लत् । “नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तश्चोत्सवोपरि ।
 कटिं चेद्दोषवेदायु बन्धः कन्दर्पश्चक्षुः” रतिमञ्जरी
 “आन्दोलत् क दोषने” कविकल्पद्रुमः । अस्य वा चुरा-
 रत्वमपि । दुल-कि “दुलिः अम्वा दुली नितलीरभ-
 यली” तैत्ति० ४।४।५।१ दुलीति उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।
 दुलि ५० डल-कि । १सुनिभेदे शब्दार्थचि० । २कच्छपस्त्रियां
 स्त्री वा ङीप् । ३उत्क्षेपके लि० ।
 दुलिदुह ५० दिनीपन्धपपितरि अन्मित्रसुते “अन्मित्र
 सुतो राजा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत् । दोलिपस्तनयस्तस्य
 रामस्य प्रपितामहः” हरिवं० १५अ० [शब्दार्थचि०]
 दल्ल लि० ड+क्लिप् डतं ललति लल-अच् । रोमशे
 दुवस् परिचरणे उपतामे च कण्डा० नाम० यक् पर० सक०
 सेट् । दुवस्यति अदुवस्योत् “अनेहसः सुभ इन्द्रो दुव-
 स्यति” ऋ० १।५।१२ “याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः” ऋ०
 १।१२।१५ “समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन्” ऋ० १।१२।२
 दुवस् न० दुवस् परिचरणे कण्डा० दुवस्य-क्लिप् अल्लोपयजोपौ ।
 १हविषि २परिचरणे च “ऐभिरग्ने दुवो गिरोविश्वेभिः”
 ऋ० १।१४।८ “दुवः परिचर्याम्” । दुव इच्छति क्यच् वा
 अनाडि दुवन्यति “स त्वा भरिषो गरिषो दुवन्यसम्”
 ऋ० ४।४०।२ । दुवः परिचरणमिच्छन्तः दुवन्याः तत्र
 सीदति दुवन्यसम्” भा० कर्मणि ल्युट् अनङ्भावे पक्षे
 अल्लोपयजोपौ दुवसन परिचरणीये “शेनासो न
 दुवसनासः” ऋ० ४।६।१० “दुवसनासः परिचरणीयाः” भा०
 दुवस्य लि० नाम० दुवस्य-शक्यार्थे यत् अल्लोपयजोपौ । “परिच-
 र्याहे” “का यदुदुवस्यादुवसे न कारः” ऋ० १।१६।५।
 १४। “दुवस्यात् परिचर्याहोत् दुवसे परिचरणाय” भा०
 दुवस्यु लि० दुवः परिचरणमिच्छति क्यच् “क्याच्छन्दसि”
 पा०उन् । परिचरणेच्छायुक्ते “गोसूतुर्वति पर्यपं
 दुवस्युः” ऋ० १०।१००।१२ वेदे कचिदस्य स्त्रियासुवङ् ।
 “स न ईक्षानया सह देवा अग्ने दुवस्युवा” ऋ० ८।२।२
 दुवस्तत् लि० दुवोहविः परिचरणं वाच्यस्य महत्प मस्य वः
 शान्तत्वान् न पदकार्यम् । १हविर्भुक्ते २परिचरणयुक्ते
 च “अवस्युरसि दुवस्तान्” यजु० ५।१२ “सोमनेतेभ्यो
 देवेभ्य उपरिसङ्गो दुवस्तङ्गः साहा” ८।१५ “दुवस्ता-
 ञ्छमूने” १८।४

दुर्वोयु लि० दुः परिचर्यामिच्छति क्वचि वेदे वा पदकार्यम्
उनु । परिचरणेच्छौ । “स त शुधि शुत्वा यो दु-
वोयुः” क० ६।३६।५। “दुर्वोयुरसदीयं परिचरणमा-
त्मन इच्छन्” भा० पक्षे दुर्वस्यु तत्पार्थे

दुश्चर लि० दुःखेन चर्यते दुर्+चर-कर्मणि खल् । चरित-
मशक्ये । दुःखेन चरणीये “चरतः किल दुश्चरं तपः”
रघुः “स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्” कुमा० “अहं प्रजाः
सिंहजुस्तु तपस्तपा उदुश्चरम्” मनुः । दुःखेन दुष्टं वा
चरति चर्+ञ्च । १।३।३।३। २।३।३।३। पुंस्त्री०
राजनि० ।

दुश्चरित न० दुष्टं चरितम् प्रा० व० । १।३।३।३। पाये “इह-
दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरा-
त्मानो नरा रूपविपर्ययम्” । “यथा महाहृदं प्राप्य
क्षिप्रं भोष्टं निमज्जति । तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे लिखति
मज्जति” मनुः । दुःखेन चरितम् । २।३।३।३। कते लि०
दुस्त्वं चरितं यस्य प्रा० व० । २।३।३।३। लि० ।

दुश्चर्मन् पु० दुःस्थितं चर्म यत्नं प्रा० व० । १।३।३।३। अश्वभावतोऽना-
हतमेदे रोगभेदे । “हेमहारी त कुनखी दुश्चर्मो गुरु-
तल्लगः” याज्ञ० । २।३।३।३। राजनि० ।

दुश्चारित न० चरितमेव स्त्राये अण् चारितं दुष्टं चारितम्
प्रा० व० । दुष्टं चरितं पाये । दुःस्थितं चारितमस्य
प्रा० व० । १।३।३।३। दुष्टचरितयुक्ते लि० “मूढो राजन् ! भवति
ब्रह्मवन्मुदुश्चारितोयच धर्मादपेतः” भा० शा० ६।३।३।

दुश्चिकित्स्य लि० दुर्+कित-स्त्राये सन् कर्मणि यत् ।
दुःखेन चिकित्सनीये प्रतिकार्ये रोगे । सुश्रुतोक्ताः ते च
रोगा अचारणीयशब्दे ४४६।३। दर्शिताः ।

दुश्चिक्य न० लंग्नात् ततोये राशौ “लितिकोणञ्च तवधं
दुश्चिक्यं स्यात् ततोयकम्” ज्यो० त०

दुश्चप्रवन पु० दुःसहं व्यवनं चावनमस्य दुःसहप्रवनः शिवो
वेन वा प्रा० व०, दुर्+च्यु-ल्यु, “कन्दसि गत्यर्थेभ्यः”
पा० युच् वा । १।३।३।३। अमरः “युत्कारेण दुश्चप्रवनेन
ष्टणुना” क० १।३।३।३। “दुश्चप्रवनेनान्ये रविचाख्येन”
भा० बल्लकालानन्तरं स्वस्थानात् पतनात् तस्य
तथात्वम् । एकैकमनन्तरं हि चतुर्दश इन्द्रा भवन्तीति
एकसप्ततिसहायुगस्य सप्तनरकालस्य चतुर्दशभागः किञ्चि-
दधिकपञ्चसहस्रयुगात्मककालस्ततोऽनन्तरं तस्य पत-
नात् तथात्वम् । चतुर्दश इन्द्रा य कल्पभेदेन भिन्नामानः
इन्द्रशब्दे ६४६।३। दर्शिताः । व्यपनेन शिवेनाभिभूतत्वात्

तस्य तथात्वम् “असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सवज्रं कम्भयामास तं बाह्वं परिवोपमम्” भा० अह०
१।३।३।३। “बाह्वं सवज्रं शक्रस्य कृत्वास्तम्भयत् प्रभुः”
मल्लिनाथधृतपुराणम् ।

दुश्चप्राव लि० दुःखेन व्याप्यतेऽसौ दुर्+च्यु-णिच् कर्मणि
खल् । १।३।३।३। व्यापनीये । २।३।३।३। पु० “दुश्चप्राव-
चप्रावनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः” भा० क० ३।३।३।

दु(दुः)श्रव न० दुःखेन श्रूयतेऽसौ दुर्+श्च-खल् वा रे-
फस्य चुत्यम् । श्रुतिदुःखावहे परुषवर्णयुक्ते काव्य-
दोषभेदे “दुःश्रवं त्रिविधास्तोत्रानुचितार्थप्रयुक्तता” इत्यु-
पक्रमे परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वमिति
सा० द० लक्षयित्वा यथा “कार्त्तार्थं यातु तन्त्रङ्गी” इत्यु-
दाहृतम् । तस्य चापरनाम श्रुतिकटुरिति चन्द्रालोके
उक्तम् “भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः श्रवणोद्देजने पटुः” । अत्र
स्वघटकवर्णस्यैव परुषत्वेन तदुघटितकाव्यस्य तथात्वं
“पदे पदांशे वाक्योऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि ते” सा० द०
सामान्यतो दोषाणां पञ्चघोत्कीर्त्तनेऽपि श्रुतिकटुदोषस्य
पदतदंशवाक्योऽर्थे सम्भवः इत्येव विशेषः ।

दुष्प वैकते दिवा० पर० अक० अनिट् । दुष्यति इरित् अदुषत्
अदुक्षत् उदोष दोषा दोष्यति । “शुशानेऽपि तेजस्वी
प्रावको नैव दुष्यति” मनुः । “मेदं प्रजापते रेतोऽदुषत्”
रेत० ब्रा० ३।३।३। “राक्षसे पटुस्त्रावे च सूचीविद्धं न
दुष्यति” स्मृतिः । वैकतञ्च यस्य यथास्वल्पं तद्वैपरीत्ये,
यथा हेतोः साध्यानुमापकत्वं तद्वैपरीत्ये दुष्टत्वम्
अशुद्धत्वञ्च । यथा मलादिना वस्त्रादेरशुद्धत्वम् । अशु-
द्धिश्च स्वरूपतः यथा साध्यादिना, शास्त्रविध्युक्त-
कृते उरुदृष्टजनकत्वेन वा । यथा नीलीवस्त्रादिधारणादेः
शास्त्रनिषिद्धत्वात् तद्वारणे दुरदृष्टोत्पत्तेः तस्य दुष्टत्वम् ।
एवमन्यत्वाप्युक्तम् “दुष्पधातोरिवास्माकं दोषसम्पत्तये
शुणः” उद्भटः दोषः । दुष्टः । “अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः
कस्य न वल्लभः” पञ्चर० दोषी । णिच् । दूषयति
चित्तविकारे त्वदोषयति दूषयति वा चित्तम् । “न च
किञ्चिदेशां काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिकटादयो दोषाः,
किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्” सा० द० । “दोषोविचारस्तु भो
अदि दूषयते तद्व्याख्या मनः प्रथममेव न दूषणीया”
काव्यप्र० व्या० सहेचरः “यः सौहृदे पुरुषं स्थाप-
यित्वा पथादेन दूषयते स बालः” भा० व० ६।३।३।
“यथा क्रतुषु विप्राणां सोमपात्रं न दूषितम्” कुला-

र्ययतन्त्रम् । दूषयन् दूषणीयः दूषितः दूषयित्वा संदूषय ।

उपसर्गपूर्वकः तत्तदुपसर्गद्व्योत्यार्थयुक्तविकारे

दुष्कारं त्रि० दुःखेन क्रियते दुर्+क-कर्मणि खल् । कर्तु-
मशक्ये । दुःखेन करणीये 'अपि यत् चुकरं कर्म तद-
प्येकेन दुष्कारम्' मनुः 'सुगधे ! दुष्कारमेतदित्यतितरा
सुक्ता सहासं वंजात्' अमरश० । अकाशे न० शब्दार्थ-
कल्पतरुः तस्याजन्त्यत्वेन दुष्कारत्वात् । भाषे खल् । श्दुः-
खेन करणे न० ।

दुष्कर्मन् न दुष्टं कर्म प्रा०व०। १पाये । दुष्कर्मभिश्च नष्टयो
नाशं यास्यति दुर्भतिः” भा०उ० १२ख० “दुष्कर्मजान्दृष्ट्या
रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरार्चनैर्हो-
मैर्दानैस्तेषां क्षयोभवेत्” आतातपः । दुःस्थितं कर्मास्थ
प्रा०व०। २पापकर्मकारके त्रि० ततो वसति दुष्कर्मा नरके
शाश्वतोः समाः” भा०उ० १२१ख० ।

दुष्कालः ७० दुष्टः कालः प्रा०च० । निन्दिते काले । यस्य यः
कालो विहितस्तस्य ततो वैलक्षण्ये कालस्य दुष्टता
प्रलये च । दुःसहो कालः कलमस्य प्रा०च० । शिवे
“व्यकालज्ञातिकालश्च दुष्कालः काल एव च” श्ला०शा०
२८६ अ० शिवनामोक्तौ ।

दुष्कुल न० दुष्टं कुलम् प्रा० स० । १ निन्दिते कुले "सन्त्यादपि
परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपि" मनुः । दुःस्यं कुलमस्य
प्रा० व० । २ निन्दितकुलजाते त्रि० "मदमूर्खताभिमाना
दुष्कुलमैश्वर्यसंयुक्ताः" ब्रा० द० दुष्कुले भवः पक्षे
ख । दुष्कुलीन, दुक् दौष्कुलेय निन्द्यकुलमवे त्रि०

दुष्कृतं न दुष्टं कृतम् प्रा०स० । ३। पाप्मे 'दाहयितुं दुष्कृतं
किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते । निपातकर्तुः स्नात्वा तु दुष्-
कृतांशेन लिखितं' मनुः शतज्जनको कर्मणि च 'यथा यथा
जनसंख्यं दुष्कृतं कर्म गर्हति' मनुः तदस्यासि इति ।

दुष्कृतिन् तदाक्ते “पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द” रघुः ।

दुष्कृति ति० दुस्त्वा कृतिरस्य प्रा० व० । दुष्कर्मकारके “पादस-
र्गस्य रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम्” सप्तः प्रा० व० । २ पापे स्त्री
दुष्कृति ति० दुष्टं कृतिम् प्रा० व० । रूपसंख्यादिकमपरीक्ष्य
कृति कृतासुशयशब्दे दृश्यम् “कृत्वा मूल्येन वो
द्वयं दुष्कृतिं मन्यते कृयी” नारदः । [अमरः ।

दुष्वदिरः सुदुष्टः खदिरः पा०सु०। काचस्तान्दे क्षुद्रखदिरभेदे
दुष्टं त्रि० दुष्ट-तत् । शुद्धे २ अक्षरं विभ्यः । श्लोषाश्रिते

च दोषशब्दे वक्ष्यमाणव्यभिचारादीनामन्यतमयुक्ते
 ४ हेतौ । ५ प्रपत्तादिदोषयुक्ते ज्ञानकारणे नेत्यादौ यथा

कथञ्चित् इदोषयुक्ते च लि० ७ कुठे न० (कुड) ख्याते
 शब्दच० । “त्वाव्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीत्” रघुः “दुष्टः
 शब्दः स्वरतो वर्णतो वा” महाभाषप्रवृत्ता श्रुतिः ।

दुष्टचारिन् त्रिं दुष्टं चरति चर-णिनि । दोषयुक्तकर्म
कारिणि “अथ यत्तैनासीनं शङ्करन् दुष्टचारिणः”
भा०वि० ४ अ० ।

दुष्टगज ५० नित्यकर्म० । गम्भीरवेदिनि गजे हेमच० ।

दुष्टं तु त्विदं दुष्टा तद्वत्तु प्राच्यं वेदे यत्नम् । दुष्टदेह
युक्ते "बुधा किञ्च त्वा दुष्टो ! जलिवान्त्स न कुरूपः"
अथ० ४।७।१ लोके तु दुष्टं तु इत्येव तत्तार्थे

दुष्टयोग प्र० कर्म०। वैष्टितिव्यतीपातादि योगे नस्य ज्ञानदा-
नाद्यतिरिक्तकर्मसु वर्ज्यत्वमशुभसूचकत्वञ्च सू०सि०नाना-
स्थाने उक्तं यथा

“तत्त्व्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः । तद्वृक्षोपभवो वज्रिर्लौकाभावाय जायते । विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामस्रजद् यतः । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संचाभेदेन वैष्ठतिः । स कण्ठो दारुणवपुर्लौहिताक्षो महोदरः । सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते । आद्यन्कालयोर्मध्यः काञ्चोन्नयोऽतिदारुणः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः । एकायनगतं यावदर्कोऽर्धोमण्डलान्तरम् । सञ्चवस्तावदेवास्य सर्वकर्मविनाशकत् । व्यतीपातत्रयं चोरं गण्डात् नन्वितयं तथा । एतद् भसन्वितितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्”
श्चरिष्टसूचके गोचरविलम्बादिस्थग्रहयोगाभेदे च

दुष्ट(स्त्र)र वि० दुःखेन तीर्थतैश्चौ कर्मणि खल् वेदे
 सुषामादेराकृतिगणत्वात् पत्वम् । "अर्वात्यं मरुतः प्रत-
 ख दुष्टरम्" ऋ०१।५४।१४ लोके तु न पत्वम् "तितीर्षु-
 र्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" रघुः ।

दुष्टरक्तदृक् वि० दुष्टा रक्ता च दृगस्य । पित्तादिदोषजरक्त
नेत्रके । “दीक्षितः स्त्रीप्रसङ्गेन ज्ञायते दुष्टरक्तदृक्”
थातात्पेन तत्कर्मपाक उक्तः ।

दुष्टरीत ष० दुर्+तृ-त्तन् वेदे इत् दीर्घस्य पत्वम् । दुःखेन
तरणीयेऽहिंस्यो "तृविषये वज्रये दुष्टरीतये" ऋ० २।३१।
२। जोक्तेः तद्दुस्तर्क इत्येव ।

सुष्ठुषः पुंलिंगः। शक्तत्वेऽपि सप्तवर्गे द्वये (गङ्गाया) ख्याते
हेमच०। [शब्दे दृश्यम्।

दुष्टव्रणं पु० नित्यक० । अचिन्तितसनीये व्रणभेदे द्विव्रणीय-
दुष्टसाक्षिन् पु० कर्म० । नारदाद्युक्ते असाक्षित्वमयोजकदोष

युक्ते साक्षिणि । साक्षिणोदोषाश्च नारदोक्ताः यथा
 “यस्मात्कदोषदृष्टत्वादस्य इव लक्ष्यते । स्थानात् स्था-
 नान्तरं गच्छेदेकैकानुधावति । कासत्यकसाञ्च भ्रम-
 भीक्षुं निःशसित्वपि । विविखलवर्गो पङ्कगाम्वाहू वासश्च
 धूनयेत् । भिद्यते सखवर्णोऽस्य ललाटं स्निद्यते तथा ।
 गोपमागच्छतसोऽबावृत्तं तिर्यङ्करीजते । त्वरमाण
 इवावृत्तमष्टौ वज्र भाषते । कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं
 शपं विनयेदुभयम् । अवज्रमसम्बद्धम् । विनयेच्छिद्येद्
 यथा कौटसाक्ष्यादुविभेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः ।
 प्राकृतवैकृतिकविकारविवेकस्य दुःशक्यत्वात् सम्भावनामा-
 लेण च दण्डनस्यान्यायत्वादिति सिता० उक्तम् । सदन-
 रत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् । श-
 क्षुलिखितावपि “मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्यादुदृष्टलक्षणं या-
 च्छान्तिर्यक्प्रेजते समन्तादेवावलोकयति । अकस्मान्मूलं
 पुरोषं विस्मृजति देशादेशं गच्छति पाणिना पाणिं पी-
 डयति नखाच्चिन्नति सुखमस्य विवर्णतामेति प्रसि-
 द्यति चास्य ललाटञ्च चक्षुर्ध्वं च वाचं प्रतिपूजयत्य-
 कसाहृदाति, प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्नि-
 रीजते यस्तं परावृत्तति शिरः प्रकम्पयत्योष्ठौ निर्भुजति
 रुक्मणीं परिलेङ्गति विविक्तः कर्मसमहृत्सपि भ्रुवौ
 संहरति तृष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एव
 मादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च सामिगोऽन्यत्वं प्रकृतिशी-
 लादिति” अकस्मादिति तृष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र
 सम्बन्धनीयम् । अन्यत्वं प्रकृतिशीलादिति । प्रकृत्या
 स्वभावात् शीलान्तर्यकप्रेक्षणादिभेदो यस्य स तथोक्त-
 सतोऽन्यत्वेतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणानि, यत्ते अवानरवैल-
 क्षणस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वावसर-
 णङ्करणीयमिति सूचितम्” वीरमि०

सुनिवाक्ये अन्येऽपि साक्षिदोषा असाक्षिलक्षणोक्त्या
 वीरमि० भङ्ग्यादर्शिता यथा

मनुः “नार्थसम्बन्धिनो नाम्ना न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यात्ता न दूषिताः । न साक्षी
 नृपतिः कायैर्न कारकजुशीलवौ । न श्रोत्रियो न
 लिङ्गस्यो न सङ्केभ्यो विनिर्गतः । व्याध्यधीनो न
 वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मजत् । न दृष्टो न शिशुर्नैको
 नाम्नो न विकलेन्द्रियः । नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न
 बुद्धयोपपीडितः । न असाक्षी न कामाक्षी न क्रुद्धो
 नापि तस्करः” इति । “अथ सर्वैर्विरोधैरसत्यसम्भावना

विस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव वृद्ध
 विकलेन्द्रियविकर्मजत्तस्करादीनां गोष्ठधन्यायेन पुन-
 रपादानम् । अथ बहवः शब्दाः सप्तार्थाः । अन्ये
 मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्बन्धिन उक्तम-
 र्णाधमर्णाद्याः उत्तमर्णोद्धारमर्णयचनेन पराजीयमान
 सदानीमेव रोधाविष्टोऽधमर्णोद्धारं प्रत्यादातुं प्रयतेतेति
 तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेन संभा-
 व्यते । उत्तमर्णो निर्धनेऽधमर्णे स्वसाक्षितया धनं प्राप्य
 स्वस्य तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते ।
 तथार्थः प्रयोजनन्तत्सम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतर-
 साहृ येषां स्वप्रयोजनं सिद्धायिष्यितन्तेऽप्युपकारगन्वाच्च
 साक्ष्याहं इत्यादि । सर्वत्र कौटसाक्ष्यसम्भावनोक्त्या ।
 दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः । व्याध्यात्ता वचनवि-
 संवादापादकव्याधिपीडितान् । दूषिता अभिशक्ताः ।
 नृपतेरसाक्षित्वमकृताभिप्रायेणातो न प्राप्तननारदोक्ति
 विरोधः । लिङ्गस्योऽपत्यादिः । सङ्केभ्यो विनिर्गतः
 परित्यक्तः पितादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धानुपसेवनादस्या-
 ऽसत्यसम्भावना । व्याध्यधीनो वन्धकीकृतः तस्य तदाज्ञा-
 वशवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्दास्पदम् विकर्मजत् अधर्मा-
 भीरुः । वृद्धविकलेन्द्रिययोर्वाङ्मयकभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन
 भेदः । आर्त्तः शोकेन । नारदोऽपि “दासनैःकृतिका-
 श्रद्धदृष्टस्त्रीवालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तं कितव-
 यामयाजकाः । महापथिकसासुद्रवणिकप्रव्रजिताह्वराः ।
 व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनह्रीवकुशीलवाः । नास्तिकब्रा-
 ह्मणदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः । एकस्यालोमहा-
 वारिचरज्ञातिसनाभयः । प्राग्दृष्टदोषशैलूपविषजोव्य-
 हिष्ठलिङ्गिकाः । गरदाग्निदकीनाशमृद्राशुतोपपातिनः ।
 क्लान्तसाहसिकश्रान्ननिर्धूताग्न्यवसायिनः । भिन्नदृष्टा-
 समावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टपद्मिष्ठवर्षनचल
 सूचकाः । अधशंखात्मविक्रोहहीनाङ्गभगवत्तयः । कुनखी
 श्यावदन् श्विती मिलभुकशठशौलिङ्गिकाः । ऐन्द्रजाति-
 कलुषोपश्रेणी गणविरोधिनः । वधकञ्चित्तवत् शङ्की
 पतितः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राज-
 पुरुषः । मनुष्यप्रपञ्चसास्त्रिमनुजीराभ्युसर्पिषाम् ।
 विक्रोता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुमिकश्च यः । व्युतः
 स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः । पिता विवद-
 मानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः । श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु
 कश्चिदुद्देशप्रतामियात् । तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं

खाद्वेष्टारः सर्व एव ते"। नैकतकः परापकारशीलः।
चाक्रिकस्तैलिकः। प्रसक्तः सदाऽनर्थाहितः। महापथिको
महापथगामी। सासुद्रवणिग्वहिवशाही। एकः ओ-
लियो द्वयोरननुमतः। एकः, ओलिय इति घृथग्वा प्रा-
यद्योक्तं च प्रागेव तत्। अपराकेण तु युग्मैकेति पठित्वा
युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम्। एकस्यालीसहाय एक-
पाकभोजीति। सहाय्यन्तरसाहाय्यकारी, मित्रचण्डे-
श्वरौ। मदनरत्नाकरस्तु एकस्यालोः सहाय इति
विशेषणद्वयं घृथकृत्य एकस्याली स्यादधिकरणकः
पाकोलभ्यते। स एको यस्तोत्वेकस्यालीति व्याचख्यौ।
समासान्विधेरनित्यत्वादेकस्यालीत्यत्र "नदृतयेति" पा० न
कप्। अर्द्धपिप्पलीत्यादिवच्च ह्रस्व इति च सनादधे।
अरिचरः भूतपूर्वः शत्रुः। भूतपूर्वे चरत्। कल्पतरौ
त्वस्त्रधर इति पठित्वा शस्त्रधर इति व्याख्यातम्। ज्ञा-
तयः सगोत्राः सनाभयो मातुलतत्सुतमाहव्यक्षियादयः।
शैलूः स्त्रीणां नर्तयिता। कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी
नट इति भेदः। विपजीवी विपक्रयजीवीति मदनरत्ने।
विषवद्योपजीवीति रत्नाकरे। अहिदण्डिकः सर्प-
क्रोडोपजीवी व्यालपाही। कीनाशः कर्कशः क्षुद्रो वा।
क्षपण इति तु मदनरत्ने। उपपातन उपपातकीति
कल्पतरुः। मदनरत्ने हूपपातक इति पठितम्। उप-
समीपं पातकं यस्त्येति विष्टहृ पातकयुक्त इति व्या-
ख्यातम्। क्लान्तोऽतिखिन्नः आन्तोऽनवरतकर्मका-
रीति मदनरत्ने। अशान्त इति पठित्वाऽवोग्यकर्मका-
रीति रत्नाकरे। निघ्नोतो बान्धवैरुक्त इति मदन-
रत्ने। ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्ना-
करे। मूलिकः लोकभयशून्य इति भवदेवः। मूलं विप्रल-
म्बलत्कारीति तु युक्तम्। अपराकेण तु पौषिक इति
पठित्वा पौषिकः पूषादिविक्रयीति व्याख्यतम्। वर्षस्त्र-
चको वर्षशङ्खनवेदो। नक्षत्रस्त्रचको ज्योतिषिकः। अ-
वशंवी परकीयपापप्रकाशकः। चीनाङ्ग उचितपरिमा-
ण्यनूनाङ्गः। व्यङ्गस्तु लिङ्गाङ्गुल्यादिरिति भेदः।
भगवत्तिर्भाष्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्खी वृष-
भनर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः। कुहको दा-
म्भिकः। प्रत्यवसितः प्रव्रज्यादिच्युतः। कुलिको राजा
व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः। अख च साक्षित्व-
करणे निषेधो, विधिस्तु कृतसाध्य इति कल्पतरुः। मद-
नरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणस्तदधिकारी कुलिक इति

व्याख्यातम्। सूचको राजा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वस्य
तत्तत्वेदने नियुक्तः। भेदकान्तितादिप्रतिभङ्गकर्ता।
श्रेण्यादिष्वित्यस्यार्थः। येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकोऽपि
दोषप्रतां शत्रुतासाम्प्रसदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः
सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्वेष्टारः सर्वे एव त इति
तच्छ्रेण्यान्वर्गतैकद्वेष्यतुरोधकतवैरनिर्यातनार्थमन्यथावा-
दितसम्भवात्। अतएव नारदः "बालोऽज्ञानादसत्यात्
स्त्री पाप्याभ्यां स्याच्च कूटकत्। विज्रयादुबान्धवः स्नेहा-
द्वैरनिर्यातनादरिरिति"। कात्यायनः "तद्वृत्तिजीयिनो
ये च तत्वेवाहितकारिणः। तद्वन्तु सुहृदो भृत्या व्या-
प्राप्ते तु न साक्षिणः। मातृष्वसुताश्चैव पितृष्वसु-
सुतास्तथा। मातृलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः।
एते सनाभयः प्रोक्ताः साव्यन्तेषु न योजयेत्। कुल्यः
सन्वन्निनश्चैव विशाहो भगिनीपतिः। पिता वन्तुः पितृ-
व्यस्य श्वशुरो गुरवस्तथा"। तथा वृहस्पतिः "मातुः
पिता पितृव्यस्य भार्यायाश्चाहमातुलौ। भ्राता सखा
च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः। परस्त्रीपानसक्ताश्च
कितयाः सर्वदूषकाः। उन्मत्ताच्चाः साहसिका नास्ति-
काश्च न साक्षिणः" इति। अत्र मातृष्वसादिशब्दानां स-
न्वन्निशब्त्वादर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य एतादृशसन्वन्निनो
न साक्षिणः सन्वन्निनि स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति
ध्येयम्। शङ्खलिवितौ "शुल्कशुल्काधिकृतौ दूतो वेष्टि-
तशिराः स्त्रियो गुरुकुलवासिनः परित्राजकवानप्रस्थनि-
र्पन्त्याः शङ्खिनः व्यालपाहिणः" इति अत्राऽसाक्षिणः
इति प्रकृतम् शुल्काधिकृतः शुल्कपङ्कणस्यानाधिकारी।
शुल्कः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसम्भृस्तदधिकृतः।
वेष्टितशिराः उद्धतवेपोमूर्खव्याध्यभिभूतो वा इतरे
प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च। अनेन प्रपञ्चेन लोभादि-
कमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम्। यथाह मनुः
"लोभान्नोहाङ्गयात् क्रोधान्नैलप्राक्तामात्तथैव च।
अज्ञानादुबालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते" इति।

दुष्टु अव्य० दुर्+स्या-कु सुषामा० भत्वम्। शनिन्दायाम् अमरः।
२ अविनीते लि० उणादिको० तनः उद्गाता० भावे अण्।
दौष्टव अविनये न०।

दुष्टतन न० दुष्टं पतत्यनेन दुर्+पत-करणे ल्यट्। अपशब्दे
लिका०। अपशब्दप्रयोगस्य इरडटजनकतया पतनहे-
तुत्वात् तथात्वम्। "नापभाषितयै न नेच्छितयै स्नेच्छो
ह वा नाम यदपशब्दः" इत्यादिसत्या हि अपशब्दप्रयो-

गस्य निषिद्धत्वेन तत्प्रयोगस्य पापजनकत्वं सूचितम् ।
भावे ल्युट् । २दुःखेन पतने न० ।

दुष्यत् प० दुःसहं पतनस्य प्रा० व० । चोरनामगन्धर्व्ये अमरः
दुष्यद् वि० दुःखेन पद्यते दुर्+पद-कर्मणि खल् । दुःखेन
प्राप्ये प्राप्तुमशक्ये "श्रुतो लि चक्रेण रथ्या दुष्यदा
दृणक्" ऋ० १।५।१।६ "दुष्यदा दुष्यदेन प्राप्तुमशक्येन
चक्रेण" भा० ऋतोयास्थाने छान्दस आच् ।

दुष्यराज्य वि० दुःखेन पराजयतेऽसौ दुर्+परा+जि
कर्मणि खल् । १जेतुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये २धृतराष्ट्र-
पुत्रभेदे पु० "उपपन्नवा चमनेनः सेनानोर्दुष्यराजयः"
भा० आ० १।७।३ तत्पुत्रोक्तौ ।

दुष्यरिग्रह वि० दुःखेन परिग्रह्यतेऽसौ दुर्+परि+ग्रह-
कर्मणि खल् । १परिग्रहीतुमशक्ये "लोकाधाराः श्रियो
राज्ञां दुरापा दुष्यरिग्रहाः" कामन्द० । प्रा० व० । २निन्द्य-
भाष्यायाञ्च । दुःस्थितः परिग्रहो भाष्यां यस्य प्रा० व० ।
३दुष्टभार्यके पु०

दुष्यरिहन्तु वि० दुर्+परि+हन-खलर्थे तन् । १दुःखेन
नाशयितव्ये २दुष्यरिहार्ये च "यच्छता नो दुष्यरिहन्तु
गम्भ" ऋ० २।२।३।६ "दुष्यरिहन्तु हन्तुमशक्यम्" भा०
दुष्यर्षि वि० दुर्+स्पृश-कर्मणि खल् वा विसर्गलोपः । १दुःखेन
स्पर्शनीये स्पृष्टुमशक्ये २दुरात्मभाष्यां स्त्री अमरः तत्तार्थे
प० भरतः ।

दुष्यान वि० दुःखेन पीयतेऽसौ "आतो युच्" पा० खलर्थे
कर्मणि युच् । दुःखेन पेये १पातुमशक्ये । भावे युच् ।
२दुःखेन पाने न० ।

दुष्यरूप प० प्रा० व० । निन्देत् पुरुषे ततः ब्राह्मणां स्त्रीर्थे
भावे कर्मणि वा ष्यञ् । दौष्यरूपं तदर्थे पु० तद्भावे
तत्कर्मणि त न० ।

दुष्यर् वि० दुर्+परि-कर्मणि खल् । १प्रयितुमशक्ये दुः-
खेन प्रणये । "काममाश्रित्य दुष्यर् दम्भमानमदा-
न्विताः" गीता २अनिवार्ये च "कामरूपेण कौन्तेय !
दुष्यरेणानलेन च" गीता

दुष्यकाश वि० दुष्टः प्रकाशः प्रा० व० । विरोधिलक्षणया अन्ध-
कारे "पापस्य लोको निरयो दुष्यकाशो नित्यं दुःखं
शोकभूविष्टमेव" भा० आ० ७।३।३० ।

दुष्यप्रकृति वि० दुःस्था प्रकृतिरस्य प्रा० व० । १दुष्टस्वभावे
"संतं दुष्यप्रकृतिर्भूदो महायुद्धेऽजोविदः" भा० क०
१।३० । प्रा० व० । २निन्दायां प्रकृतौ निन्द्ये स्वभावे स्त्री

दुष्यप्रजस् वि० दुःस्था प्रजाऽस्य अस्मिन् समाना । १निन्द्य-
प्रजायुक्ते । प्रा० व० नास्मिन् । दुष्यप्रजा २निन्द्यप्रजायां स्त्री
दुष्यप्रज्ञान वि० दुःखेन प्रज्ञायतेऽसौ दुर्+प्र+ज्ञा-खलर्थे
कर्मणि युच् । १ज्ञातुमशक्ये । दुष्टं प्रज्ञानं प्रा० व० ।
२निन्द्ये ज्ञाने न० "दुष्यप्रज्ञानेन निरयाः बहवः ससु-
दाहताः" भा० आ० १२।७।३० ।

दुष्यप्रधर्ष वि० दुष्करः प्रधर्षोऽस्य प्रा० व० । १धर्षयितुमशक्ये
दुःखेन धर्षणीये "सा दुष्यप्रधर्षी मनसाऽन्यहं चैः" रघुः ।
२दुरात्मभाष्यां ३खजूयाञ्च स्त्री राजनि० । ४धृतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० "दुर्मुखो दुष्यप्रधर्षश्च विविहृत्सुर्विकटः समः" भा०
भो० ६।४।३० । तत्र दुष्यप्रधर्षश्चेति पाठान्तरम् भा० आ०
६।४।३० तत्पुत्रोक्तौ तथोक्तेः

दुष्यप्रधर्षण वि० दुर्+प्र+धृ-भाष्यायां युच् । १दुःखेन धर्ष-
णीये धर्षयितुमशक्ये । "विन्द्यादुर्विन्द्यौ दुर्धर्षः सुवा-
हृदुष्यप्रधर्षणः" भा० आ० ६।७।३० २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०
३शार्त्तक्याम् स्त्री अमरः गौरा० डीप् ।

दुष्यप्रधर्षिणी स्त्री दुष्यप्रधर्षोऽस्य स्याः इति डीप् । १कण्ट-
कायां राजनि० २दृष्टव्याम् भावप० ।

दुष्यप्रवृत्ति स्त्री प्रा० व० । दुष्टायां प्रवृत्तौ वात्स्यायां "तेषां
सूयनखैर्वैका दुष्यप्रवृत्तिहराऽभवत्" रघुः ।

दुष्यप्रवेश वि० दुष्करः प्रवेशोऽस्य प्रा० व० । १दुःखेन प्रवेश्ये
प्रवेष्टुमशक्ये "महर्षिगणसन्वाधं ब्राह्मणा लक्षणा
समन्वितम् । दुष्यप्रवेशं महाराज ! नरैर्धर्मवर्हि-
षकृतैः" भा० व० १४।५।३० । २कन्यारीष्टके स्त्री राजनि० ।

दुष्यप्रहर्ष वि० दुष्करः प्रहर्षोऽस्य प्रा० व० । १दुष्करप्रहर्ष-
युक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० दुर्भदो दुष्यप्रहर्षश्च विविहृ-
त्सुर्विकटः समः" भा० आ० ६।७।३० तत्पुत्रोक्तौ

दुष्य(थ्य)न्त पु० १पौरवे भरतपितरि राजभेदे "उपदानवी
सुतान् लेभे चतुरस्रैर्लिकात्मजान् । दुष्यन्तमथ सुष्यन्तं
प्रवीरमनघं तथा । दुष्यन्तस्य त्व दायादो भरतो नाम
वीर्यवान् । स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान् ।
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः । शकुन्तलायां
भरतो यस्य नाम्ना स्य भारताः । दुष्यन्तं प्रति राजानं
त्रागुवाचाशरीरिणी । माता भक्ता पितुः पुत्रो येन
ज्ञातः स एव सः । भरतस्य पुत्रं दुष्यन्त ! माऽवमं स्याः श-
कुन्तलाम् । रेतोधां पुत्र उच्चयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला" हरिवं०
३२।३० । अस्य शकुन्तलापरिवेदनकथा शकुन्तलायन्दे दृष्ट्या

तुयेसुर्वशमरुत्तकन्यायां सम्मतायां संवत्तर्षेः जाते
 षष्ठपभेदे तत्कथा हरिवं ३२५० । तुर्वसुर्वशवर्षेने यथा
 “अन्वत्ताविज्ञितो राजा मरुतः कथितस्तथ । अन्प-
 त्योऽभवद्वाजा यज्वा विपुनदक्षिणः । दुहित्वा
 सम्मता नाम तस्यासीत् पृथिवीपतेः । दक्षिणार्थं तु
 सा दत्ता संवत्तर्षं महात्मने । दुष्णन् पौरवञ्चापि
 लेभे पुत्रमकलन्पम् । एवं ययातेः श्रापेन जरासंक-
 मग्ये तदा । पौरवं तुर्वसोर्वशः प्रविवेश नृपोत्तम ! ।
 दुष्णन्स्य तु दयादः करुत्यामः प्रजेश्वरः । तस्यापत्यम्
 इज् दोष्णन्ति भरते करुत्याने च नृपभेदे

दु(दुः)स्य ति० दुर्+स्या-क वा विसर्गलोपः । दुःखेन स्थिते
 “कल्याणदुःस्था वसुधा तथोहे” भट्टिः । कुक्कुटे शकुतुरे
 च पुंस्त्री शब्दार्थचि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दु(दुः)स्पृष्ट न० दुर्+स्पृष्टम् प्रा०स० वा विसर्गलोपः ।
 जिह्वापादिना वर्णोच्चारणस्थानस्य द्रव्यस्पर्शरूपे व्याभ्य-
 न्तरे वर्णोच्चारणप्रयत्ने तदस्यास्ति कारणत्वेन अच् ।
 श्तेनोच्चार्ययणे च “अचोऽस्पृष्टायणस्त्वोपत् नेमस्पृष्टाः
 शब्दस्तथा” “दुस्पृष्टेति विज्ञेयो लकारः भुत एव
 च” पाणिनिशिवा । लकारस्य लकारादित्वेन दुस्पृष्ट-
 त्वमिति आकरे स्थितम् । [अडुहत् । इदोह इहितः ।

दुह वधे स्वा०पर०सक०सेट् । दोहति इति अदोहीत्
 दुह दोहने अन्तःस्थितद्रव्यव्यवहारकथनेन बहिर्निष्सारणे
 उभ०अदा०द्विक०अनिट् । दोग्धि दुग्धे दुह्यात् अधोक्
 अदुग्ध । अधुक्तु अदुग्ध अधुक्तु अधुक्तु अदुह्यहि
 इदोह । दुदोह्य इदुह्य इदुहे । इह्यात् धोव्यति ।
 दोग्धव्यं दुह्यं दोह्यम् । दोग्धा दोह्यं दुग्धम् । दोग्धुम्
 दुग्ध्वा संदुह्य । “यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वलं मेरौ
 स्थिते दोग्धरि दोहदले । भास्त्रानि रत्नानि मृदौषधीश्च
 पृथ्पदितां दुदुह्यरितीम्” कुमा० “यः पयो दोग्धि पा-
 णम्” “पयोवदोष्ठीरपि गा दुहति” भट्टिः एक-
 कर्मविचक्षायां व्यस्येककर्मकत्वमपि “दुदोह यज्ञसिद्धयर्थं
 सृज्य दुःशामलक्ष्णम्” मनुः “दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे भदीयम्”
 रघुः । निःसारणमात्रे च “दुग्धेऽस्यै सर्वं काशं यो
 पाचो दोहः” छा०उ० “न कर्मफलमाप्नोति योऽधमं
 दोग्धुमिच्छति” भा०व० ११६५ श्लो० “यत्त धर्मदुघा
 भूमिः सर्वकारदुघा सती । दोग्धि साभीप्रसूतानर्थान्
 यजमानस्य सर्वदा” भाग० ४।१६।७ दुधुक्षति । अस्य
 गौणकर्मणि लकारादि प्रधानकर्तृगत्याख्ये लादी-

नाङ्गिर्कर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां गत्यन्ते कर्तृश्च
 कर्मणः” इत्युक्तेः । “तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना
 वसुधरा” हरिवं ८१ श्लो० अस्य कर्मकर्त्तरि गौणक-
 म्णः कर्तृत्वविचक्षायां केवलं तद्ध न यत् । गौःपयो
 दुग्धे । वा चिण् । अदोहि अधुक्तु अदुग्ध षि०कौ०
 दुहादि षु० गौणे कर्मणि लकारविधानार्थं धातुसमूहे स च
 “दुह्याच्पज्दुग्ध्वाधिप्रच्छि चित्र्यासृजिमन्य सुषाम् ।
 कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात् नोदुह्यश्चहाम्” व्या०
 कारिकायां पाठतः दुहप्रवृत्तिः सुधपर्यन्तः धातु-
 संघः । अस्य कस्यापि कारकसंज्ञाऽप्राप्तौ प्रधानकर्म्मोपयो-
 गिनः कर्मसंज्ञा “दुह्याच्चिरधिप्रच्छिभिच्चिचिञ्चासृप-
 योगनिमित्तमपूर्वविधौ । त्रुविशसि गुणेन च यत् सचते
 तदकीर्तितमाचरितं कविना” महाभाष्यज्ञोक्तेः । [उदा०।

दुहि षु० इह-धातुनिर्देशे इक् । इहधातो इहादिशब्दे
 दुहितुःपति षु० इत० षष्ठा वा अलुक् सं० । जामातरि
 पक्षे लुक् । दुहितुपतिरत्यत्र ।

दुहित स्त्री दुह-दह वा लच् । “नमृनेट्त्वट् होह
 पोहभ्राजामाहमाहपिहदुहित” उणा० नि० । स्वज-
 न्यस्त्रियां स्त्रीसन्ततौ षट्त्वंतेऽपि स्वत्तादित्वात् न
 ङीष् । लणन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न ङिः
 इहितरो इहितर इत्यादि प्रियादिषु पाठात् अस्मिन्
 शब्दे परे पूर्वस्थितस्य उक्तं पुंस्त्वस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणशब्दस्य
 न पुंवत् जातादुहितकः । “मातुर्दुहितरः शेषसृणा-
 त्तम्य ष्टेऽन्यः” याज्ञ० । “माता स्वस्त्वा दुहित्वा वा
 न विविक्तासनो भवेत्” मनुः । कन्याशब्देऽनुक्तं तद्दान-
 पात्रफलदिकमधिकसूच्यते ।

“हत्वा परीक्षां कानस्य वृथोति कामिनी वरम् ।
 वराय गुणहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा । दरिद्राय
 च मूर्खाय रोगिणे कुक्षिताय च । अत्यन्तकोपयुक्ताय
 चालनदुस्त्रिष्वाय च । जडाय चैव मूर्खाय क्षीव-
 तल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां
 ददाति च । शालाय शुश्रूषिने चैव यूने च विदुषेऽपि
 च । वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत्” ।
 कन्याविक्रये दोषो यथा “यः कन्यापालनं हत्वा
 करोति विक्रयं यदि । विपत्तौ धनलोभेन कुक्षीपाकं
 स गच्छति । कन्यामूलपरीषञ्च तत्र भक्षति पा-
 तनी । क्षमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राचतुर्दश । मृ-
 तय व्याधयोनौ च स लभेज्जन्तं निश्चितम् । विक्रीणीत

मांसभारं वहत्येव दिवानिशम्” कन्यादानफलं यथा
 “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय या । वेद-
 ज्ञाय पवित्राय चाप्रतिपहृशालिने । सन्ध्यायते वेद
 पाठकारिणे सत्यवादिने । अस्मै प्रदत्ता कन्या च दश
 वापीफलप्रदा । त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृह-
 शालिने । वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताष्टफलदायिनी ।
 प्रतिपहृशालिताय सन्ध्याज्ञीनाय नित्यशः । सूर्याय
 दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी । परदारगृही-
 ताय याजकाय द्विजाय च । शठाय सन्ध्याज्ञीनाय
 वायकफलदा कृता । त्वत्तसन्ध्याय गायत्रीविही-
 नाय शठाय च । विप्रोज्ञवाय दत्ता सा वायर्ज्जफलदा
 कृता । पापिने मृगजाताय विप्रज्जेलोज्ञवाय च । दत्ता
 चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा । विष्णुभक्ताय
 विदुषे विप्राय सत्यवादिने । जितेन्द्रियाय दत्ता या
 त्रिंशद्वापीफलप्रदा । षट्षर्षसहस्राणि दिव्यरूपं
 विधाय च । एवम्भूताय दत्त्वा च मोदते विष्णुमन्दिरे ।
 दत्त्वा कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथ वा । नारा-
 यणस्वरूपञ्च भवेदेव श्रुतो श्रुतम् । विष्णुभक्तो यदा
 कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये । स लभेद्भरिदासञ्च ध्रुवं
 विप्रोज्ञवाय च” ब्रह्मवैवर्त० ७० ।

दु(दोष्ट) त्रि० दुह-गौणे कर्मणि वा क्यप् पक्षे गृह्यत् ।
 १दोहनगौणकर्मणि गव्यादौ गौणकर्मोपपत्त्यां दोह-
 नप्रधानकर्मणि २दुग्धादौ च ।

दु(दुष्ट) ह्यु ५० शर्मिष्ठायां जाते ययातिपुत्रभेदे । “अन्वगृ-
 ह्णात् प्रजां सर्वां ययातिरपरजितः । तस्य पुत्रा
 महेष्वासाः सर्वे सद्युदिता गुणैः । देवयान्यां महाराज !
 शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसु
 रेव च । दुह्युचानुच पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे” भा०
 व्या० ७५ अ० हरिवंशे तु २० अ० दुह्युरिति अणुरिति
 पाठः । लिपिकरप्रसादात् द्विधा पाठः “तेषां ययातिः
 पञ्चानां विजित्य वसुधामिमां । देवयानीसुशनसः सुतां
 भास्यामवाप सः । शर्मिष्ठानासुरीञ्चैव तनयां वृषपर्षणः ।
 यदुश्च तवैतुञ्चैव देवयानी व्यजायत । दुह्युश्चाणुश्च
 पूरुश्च शर्मिष्ठा वार्षपावर्षी” ।

तस्य राज्यदेशश्च तत्रैव अ० उक्तो यथा

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् । व्यभ-
 जन् पञ्चधा राजा पुत्राणां नाड्यपकृता । दिशि दक्षिण
 पूर्वस्थां तवैव मतिमाजृपः । प्रतोव्यासत्तरस्याञ्च दु-

ह्युचानुच नाड्यपः । दिशि पूर्वोत्तरस्याञ्च यदुं अष्टं
 न्ययोजयत् । मध्ये पूरुश्च राजानमभ्यर्पयत् स नाड्यपः ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना । यथाप्रदेशम-
 दापि धर्मेण परिपाल्यते” । तद्वं शवर्षणञ्च तत्रैव २२ अ०
 यथा “दुह्युश्च तनयो राजन् ! वभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः ।
 अङ्गारः सेतुपुत्रश्च मरुतां पतिरुच्यते । यौवनाञ्च न
 समरे कच्छेण निहतो बली । युधं सुसहृदस्यासीन्
 मासान् परि चतुर्दश । अङ्गारस्य तु दायादौ गान्धारी
 नाम पार्थिवः । ख्यायते यस्य नाज्जा वै गान्धारविप्रयो
 महान् । गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः” तस्य
 पितृव्ययातेर्जराया अपहृशे शापकथा भा० शा० ८४ अ०
 “ययातिरुवाच । “यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः खं न
 प्रयच्छसि । तस्मादुह्युश्चो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
 क्वचित् । यत्नान्तरथसुख्यानामश्वानां स्नातृन् न च ।
 हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानान्धैव च । वस्तानाञ्च गवा-
 ञ्चैव शिविकायास्तथैव च । उडुपञ्चवस्तारो यत् नित्यं
 भविष्यति । धराजशब्दभाजनं तत् प्रापस्वसि सान्वयः”
 दू खेदे दिवा० व्यात्म० अ० सेट् । दूयते अद्विष्ट । दुदुवे । चो-
 दित् दूनः कविकल्पद्रुमः पा० दुनोतेरेव नत्वदीर्घी
 इति भेदः । “तथा हीनं विधातर्मां कथं पश्यन् न दूयसे”
 रघुः । “न दूये सात्वतीस्तुर्यन्महामपराध्यति” माघः ।
 उपत्तप्रीकरणे सक० “दूयते दीनं खलजनः” दुर्गादासः ।
 दूडभ त्रि० दुःखेन दम्भतेऽसौ दुर+दम्भ-कर्मणि खल् ।
 “दुरो दाशनाशदमध्योऽन्तश्चरपदादेष्टु त्वञ्च” प्रथो०
 पा० गणसुलोऽणोक्तकर्म नि० नलोपः । दुःखेन दम्भनीये
 दूडाश त्रि० दुःखेन दाशते दुर+दाश-कर्मणि खल् ।
 दूडभशब्दोक्त पा० ग० स्त्रुतेण सिद्धम् । दुःखेन हिंसनीये
 दूढी त्रि० दुष्टं ध्यायति दुर+ध्वै-चिन्तायां कर्त्तरि सम्भ०
 भावे वा क्तिप् । दूडभशब्दोक्तकार्यम् पा० ग० स्त्रुते
 ध्यायतेधातोर्निर्देशात् । १दुष्टं ध्यायति २दुष्टायां बुद्धौ
 स्त्री “अस्माकं शंभो अभ्यस्तु दूढः” ऋ० १।८।८।
 “वधैर्दुःशंसा अप्य दूढो जहि” ६।१।१०।
 दूढं ध्यायति
 दूढा त्रि० दुष्टं ध्यायति दुर+ध्वै-क । दूडभशब्दवत् सा-
 दूणाश त्रि० दुःखेन नाशयते दुर+नाश-कर्मणि खल् दूड-
 शब्दवत् साध्यम् । १दुःखेन नाशनीये । “दूणाशेयं
 दक्षिणा पार्थिवानाम्” ऋ० ६।२०।२८ “दूणाशा दुर्नाशा
 केनापि नाशयितुमशक्या” भा० २३।२।२।३।
 सप्तदशे उत्तरे यज्ञभेदे ५० “दिगाभोत्तरो वज्रहिरण्यो

दूताशयेति" कात्या०श्रौ०२२। ८।२६। "उत्तरस्तृतीयः
सप्तदशः द्विनामा भवति वज्रचिरग्व इत्येकं दूता-
शय द्वितीयं नाम" संप० । तस्य च तथादक्षिणायुक्तत्वात्
अर्थ० अचि तथात्वम् ।

दूत लि० पु०-गतौ "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" उणा०त कित् दीर्घश्च
दू-परितामे कर्त्तरि क्त वा दीर्घानस्य न नत्वम् "दुग्वो-
दीर्घश्च" पा० सूत्रेण दुनोतेरेव नत्वदीर्घयोर्विधानात् ।
सन्देशहरे अमरः । २३पतप्ते च
"चारेक्षणे दूतस्यः पुरुषःकोऽपि पार्थिवः" भावः
तत्र साधारणदूतलक्षणं तद्देशस्य सा०द० उक्ता यथा
निष्पटार्थो भितार्थश्च तथा सन्देशहारकः । कार्य-
प्रेष्यस्त्रिधा दूतो दुल्लापि तथाविधाः" तत्र कार्यप्रेष्यो
दूत इति लक्षणम् । तत्र "उभयोर्भाष्यसूत्रीयं स्वयं
वदति चोत्तरम् । सृष्टिर्दु कुरुते कार्यं निष्पटार्थस्तु
स सृष्टः" उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।
"भितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी भितार्थकः" ।

नृपतिदूतलक्षणं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

"परेक्षितज्ञः परयाग्वृद्धपार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः । दूतञ्चैव
प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इक्षितज्ञं तथा सभ्यं
दक्षं सत्कुलसम्भवम् । अनुरक्तः शुचिर्दक्षः सृष्टिमा-
न्देशकालवित् । वपुश्चान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः
प्रशस्यते । दूत एव ह्यसम्मतो भिनत्येव हि सङ्ग-
तान् । विन्द्यार्थोऽपि भितार्थश्च२ तथा शासनहारकः१ ।
दूतास्त्रयोऽमात्यगुणैः समैः पादाङ्गैर्वर्जितैः । विन्द्यपार्थं
कार्यवशात् शासनं तु करोति यः१ । भितार्थः२ कार्य-
साधोक्तौ स कुर्यादुत्तरोत्तरम् । यथोक्तवादी सन्देश
हारको लेखहारकः२ । तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदु-
त्तरोत्तरम् । वार्त्ताविशेषं भूपाय भट्टित्येवान्येष्वस्ति ।
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णयता वा विनिर्णयम् ।
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः कापि वेशसम्"
कामन्द० शास्त्रे च राजदूततद्देशचरलक्षणं चोक्तं यथा
"क्षतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतम् । यात-
व्याय प्रहिण्ययादुदूतं दूत्याभिमानिनम् । प्रगल्भः
सृष्टिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः । अश्वस्त-
कर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति । निष्पटार्थोऽपि भितार्थश्च२
तथा शासनवाहकः१ । साध्यात्पादनो ह्रीनो दूतस्तु
विविधः सृष्टः । स भर्तुः शासनाङ्गच्छेन्नलव्यसुत्तरो-

त्तरम् । स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ।
अन्तःपालांस्तु कुर्वीत भित्ताग्याटविकांस्तथा । जल-
स्थलानि मार्गाश्च विद्यात् स्ववल्सिद्धये । नाविज्ञातः
पुरं गतोः प्रविशेच्च न संसदि । कालमीक्षेत कार्याधि-
मनुज्ञातश्च निष्पतेत् । सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्ति-
मेव च । किङ्कं गतोर्विजानीयात् कोषमित्त्वलानि च ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् । रागाप-
रागौ जानीयात् प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि । भृत्यपक्षस्य चा-
पायं कुर्यादनतिलक्षितः । पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात्
स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम् । ब्रूयात् प्रकृतया वाचा सर्वं
वेद भवानिति । फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च
महीयसा । कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ।
विद्याशिलोपदेशेन संक्षिप्तोभयवेतनैः । भृत्यपक्षञ्च
जानीयात्तद्गतं च विचेष्टितम् । तीर्थान्प्रमादयस्याने
शास्त्रविज्ञानहेतुना । तपस्विष्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सङ्ग
संवसेत् । सन्नापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवम् ।
अनुदूतां भद्रताञ्च भर्तुर्भेदेषु दर्शयेत् । सहेतानिष्ट-
वचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत् । नान्यैः शयीत, भावं स्व-
रक्षेद्द्विधात्मरस्य च । काले व्रजति मेधावी न खिद्ये-
तात्मसिद्धये । विद्यमाणञ्च बुध्येत कालं नानार्थ-
लोभनैः । एतेष्वङ्गैः स गच्छेत्सु न तत्र पृथिवीपतेः ।
पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति । स्वान्तः-
प्रकोपमथ वा विनेतुं नीतिवित्तमः । सस्यादेः संप्रहं
कर्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियाम् । स्वपचाभ्युदयाकाङ्क्षी
देशकालावुदीक्षते । तत्र यात्रास्वयं चित्तमाद्यास्यैव
समीहते । यात्राकालजयार्थो वा तत्र चायं विलम्बते ।
काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः । कार्यकाल-
विपत्तिञ्च व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् । तिष्ठन् वार्त्ता-
विशेषार्थान् भर्तुः सयान्निवेदयेत् । रिपोः शत्रुपरि-
च्छेदः सङ्गृह्यन्मुपिभेदनम् । दुर्गकोषवन्नज्ञानं भृत्यपक्षोप-
संग्रहः । राष्ट्रात् व्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा ।
युद्धापसारभूतान् दूतकर्मेति कथ्यते । दूतमैव नरेन्द्रस्तु
कुर्वीतारविकर्षणम् । स्वपक्षे च विजानीयात् परदूत-
विचेष्टितम् । तर्कैक्षितज्ञः सृष्टिमान् सृष्टुर्लघुपरिक्रमः ।
क्षेत्रायाससहो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् । तपस्वि-
लिङ्गिनो धूर्त्ताः परल्लिख्योपजीविकाः । चराचरेशुः
परितः पिबन्तो जगतां सतम् । निर्गच्छेयुर्विशेषेषु
सर्ववार्त्ताविदोऽनलहम् । चराः सकाशात्पतेस्तुदूर-

तरं हि ते । स्तब्धं स्तब्धप्रचारेण पश्येद्वै विनिचेष्टितम् । स्वपक्षपि च जागर्त्तं चारचक्षुर्नोपतिः । विषस्नानिव तेजोभिर्नमस्नानिव चेष्टितैः । राजा चरैर्जगत् कृतं व्याप्नुयात्कोकसम्मतैः । चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पत्तेन भूयसा । अनेनासम्पत्तौ व्याप्ततत्त्वः समेऽपि हि । सर्वसम्पत्सुदयं सर्वविषयाविचेष्टितम् । चरेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च । प्रकाशशामकाश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः । अप्रकाशोऽयसुद्विष्टः प्रकाशो दूत उच्यते । चरेण प्रचरेद्वाजा स्तब्धेण च्चिगिशाश्चरे । दूते सम्मानमायाते चरचर्या प्रतिष्ठिता । तोष्णः प्रप्रजितयैव सती वनग एव च । एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्याः कार्यप्रसिद्धये । तिष्ठेयुः पार्श्वे सञ्चाराः परिचर्यापवादिनः । बालः लघीवचो लिङ्गी भिज्जुकोऽध्यापकस्तथा । संस्थाः सुचारुसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः । सर्वस्मिन्सत्त्व सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः । स्वयमे परपक्षे च यो हि वेद चिकीर्षितम् । जायदपि सुप्तोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते । कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्यते स्वपरिग्रहे । पापानकारणक्रुद्धान्स्पर्णां दण्डेन बाधयेत् । ये तु कारणतः क्रुद्धान् वशीकृत्य संवसेत् । शमयेद्दानमानाभ्यां क्रिद्मन् परिपूरयेत् । अणुनापि विजयते क्रिद्रेण बलवत्तरम् । निःश्रेयं मज्जवेद्वाङ्मयं पानपातमिवोदकम् । जडमकाञ्चवधिरक्कझानः पण्डकास्तथा । क्रिराता वामनाः कुजास्तद्विधा ये च कारकाः । भिज्जुकाश्चाराणां दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अन्तःपुरगतां वाक्तांमाहरेयुरलक्षिताः । क्लृप्तव्यजनभट्टारयानवाहनधारिणः । महानात्रे बहिर्गतां विदुरान्ये च तद्विधाः । स्तब्धव्यञ्जनकर्तारस्तत्त्वका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गालसंवाहका अपि । जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः । कर्त्तव्याश्च सदा हृते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः । यज्ज्ञाभिर्मूर्च्छितैर्लक्षैराकारैरिज्जितैरपि । सुमहारेयुरव्यपाशराश्यां परस्परम् । समापिपन्नो जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूय्यपादाः । अनेकशिल्याभ्ययनप्रवीणाश्चराचरेयुर्वैकल्यरूपाः । येन प्रकारेण परानुपेयात् परापरपक्षं सन्द्विष्टेति । तमात्मन्यस्वयमतिसु तज्ज्ञैर्विबुध्यमानं परतो हि विद्यात् । श्रेयसात्वे लि० ततः भावे कर्मणि च “दूतवणिग्-” आश्च पा० यत् । दूत्य तद्भावे तत्कर्मणि च “दूत्य

तद्भावकर्मणोः” अमरः । कामन्द० वाक्ये उदा० दृज् दौत्य तत्कार्यं “न प्रयाति च दौत्येन” हितो० “द्विषां हसैदौ” यपथः सितोक्तः नैप० लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दूतीशब्दादपि यत् प्यज् च । दूत्य दौत्य दूतीनां कर्मणि भावे च । स्वार्थे क । दूतक तत्कार्ये स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् दूतिका दूत्याम् । भावे क्त ! ४उपतापे न० । [उपप्रां शब्दच० ।

दूतस्त्री स्त्री दूतं खेदं हन्ति हन-टक् ङीप् । कदम्बदूति स्त्री दु-वा० ति दीर्घश्च उज्ज्वलद० । प्रेषप्रायां स्त्रियां “तां कामिनो दूतिसुदाहरन्ति” वर्णविवेकः वा ङीप् दूती तत्कार्ये “उत्तिष्ठ दूति ! यामोयामो यातस्तथापि नायातः” सा०द० “रतिदूतिपदेषु कोकिलास्” कुमा० “प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः” “तेन दूतिविदितं निपेटुषा” रघुः दूतीमेदमजणेषु सा०द०उक्ते “दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी मतिवेशिनी । बाजा प्रप्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा । कला कौशलसत्त्वाहो भक्तिचित्तज्ञता स्मृतिः । माधुर्यं नर्मविज्ञानं वारिजता चेति तद्गुणाः । एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः”

दून ५० दु-उपतापे क्त “दुग्धोदीर्घश्च” पा०तस्य नः दीर्घश्च । सुगन्ध० दू-खेदे व्योदिच्यात् तस्य नः । १अध्व०दिशान्ते २उपतप्ते ३दुःखिते च “पितेन दूने रसने चितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस !” नैप० ।

दूर(र) स्त्री दैप् युञ्जी वा० कृ । प्राणरूपे देवताभेदे “सा वा यथा देवता दूनां दूरं क्षमामृत्युदूरं ह वाष्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद” शत०ब्रा० १४।४।१० “उपासक शरीरस्या प्राणरूपा देवता दूनां दूरत्वेव” ख्याताऽतः युञ्जाभा०अत युञ्जेति विशेषणात् दैपधातो रूपमिति सूचितम् । ब्राह्मणे तु दूरसम्बन्धात् तत्सिद्धिरुक्ता तथा च दूरं करोति स्तव्यसुपासकस्य दूर+जत्यर्थे णिच् वा० न द्वादेशः किप् णिलोपः, रान्तोऽवसिति तु युक्तम् ।

दूर लि० दूर+इण-“दूरीणो लोपश्च” उणा० रक् धातो रिकारलोपे रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १विप्रकृष्टे महानान्तरेण स्थिते दैशिकपरत्वयुक्ते अमरः । “दूरान्तिकादिधीहेतरेका नित्या दिगुच्यते” भाषा० “दूरत्वन्नन्तिकत्वञ्च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् तद्बुद्धेरसाधारणं धीजं दिगेव” सि०उक्ता०अतिदूरत्वञ्च प्रत्यक्षं नोत्पादयति यथाह

“अतिदूरात् सासीपरादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्था-
मात् । सौख्यप्रादुर्भावानादभिभवात् समानाभिहा-
राच्च” सांकां “अनुपलब्धिरिति यक्षमाणं सिंहावल्लो-
कितन्यायेनानुपपन्ननीयम् यथा उत्पत्तन् विद्यति पतन्ती
अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते” तं कौ० । “त्वं
दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे” शकु० “न खलु
दूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति बभ्रुजनेादितैः” भाषः ।
भावप्राधान्यात् २दूरत्वे च “दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया
च” पा० असत्त्ववचने प्रातिपदिकार्थे एभ्योद्वितीया चात्
पञ्चमीद्वितीये स्तः” सि० कौ० “यामस्य दूरं दूरात्
दूरेण वा । असत्त्ववचने इत्यनुवृत्तेर्नैह दूरः पन्थाः”
सि० कौ० “रामाद्दूरस्य यो दूरम्” सुभयो० “नेत्रे दूर-
जनञ्जने पुलकितता तन्वी तवेयं तनुः” सा० द० “मा तस्य
कर्मनिर्दत्तैः दूरं पश्चात् कृता फलैः” रघुः “दूरादपि
क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः” भाषः “दूरेण स्थावरं कर्म
बुद्धियोगात् धनञ्जय !” गोता “सुतिभ्योऽप्युत ! रिच्यन्ते
दूरेण चरितानि ते” रघुः एतच्छब्दयोगे पञ्चमी पठी च ।
“दूरं यामस्य यामाहा” सि० कौ० अतिशयने दृष्टुं
दवादेशे दविष्ठ ईयसुन् दधीयस् अतिशयेन दूरस्थिते त्रि०
ईयसुनि स्त्रियां ङीप् । “तेजस्त्रिमध्ये तेजस्वी दधीयानपि
गम्यते” भाषः । दूरं करोति दूर+णिच् वादेशः दृ-
यति । “दृवयदतिरूपेण प्राप्तुमर्हो विभागम्” अङ्गिः ।
दूरङ्गम त्रि० दूरं गच्छति गम-वा० वेदे ख सुस् च । दूरगा-
मिनि “दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्” यजु० ३४।१ ।
लोके त इ दूरग इत्येव
दूरत्वं न० दूरस्य भावः त्व । दैशिके परत्वे तच्च भ्रमविशेषे
कारणम् यथोक्तं “दोषोऽप्रमायाजनकं प्रमायास्तु
शुणो भवेत् । पितृदूरत्वादिरूपो दोषो नाज्ञाविधः
कृतः” भाषा० “कचिच्चन्द्रादेः खलपरिमाणभ्रमे दूरत्वं
दोषः” सि० सुक्ता० ।
दूरदर्शनं पुंस्त्री० दूरात् पश्यति दृश-ल्यु । १गृध्रे राजनि०
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २पण्डिते पु० दृश-भावे
ल्युट् । ३दूरतोषीक्षणे न० । दूरतो दृश्यतेऽनेन दृश-
करणे ल्युट् । ४दूरवीक्षणे यज्वभेदे (दूरवीन)
दूरदर्शिन् त्रि० दूरात् पश्यति कार्योत्पत्तेः प्राक् पश्यति
जानाति वा दृश-णिनि । १दूरदर्शके २पण्डिते पु०
अमरः २गृध्रे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।
दूरदृश् त्रि० दूरात् पश्यति दृश-किन् । १दूरदर्शिनि २पण्डिते

शब्दर० १गृध्रे हेमच० किञ्चलत्वात् भक्ति पदान्ते च कुः ।
दूरमूलं पु० दूरपर्यन्तं मूलमस्य । सुन्नदण्ये (सुंज) । राजनि०
दूरवेधिन् पु० दूरात् वेधोक्तस्य साध्यतया इति ।
दूरात् लक्ष्यभेदके
दूरापात त्रि० दूरमापतति आ+पत-कर्त्तरि ज्वला० ण ।
दूरपातिनि अस्ते णिनि दूरापातिन् तत्कार्यं हेमच० ।
दूरूढा स्त्री दूर+रूढ-क्त रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुस्यतया
रूढे जाते लुङ् रोगशब्दे ३३८ पु० दृश्यम् ।
दूरेऽभिमित्रं पु० दूरेऽभिमित्रः शत्रुर्यस्य वेदे सप्तम्याः अलुक्
प्रकातिभाषः । एकोनपञ्चाशन्मन्त्राध्ये मरुद्भेदे । ते च
यजु० १७अ० ११ मन्त्रादौ ८० मन्त्रान्ते शुक्रज्योतिषेत्या-
दयोदर्शिताः । “अग्निमित्रश्च दूरेऽभिमित्रश्च गणः” दम०
दूरेत्य त्रि० दूरे भवः एत्य । दूरभवे
दूरेपाक त्रि० दूरे पचति पच-ण न्यङ्ङा० कृत्यम् स-
प्तम्या अलुक् स० दूरे पाचके स्त्रियां टाप् । तत्रैव गणे
स्त्रीत्वेनापि निर्देशात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अग्नि
त्यत्वं ज्ञापितम् । [पाचके ।
दूरेपाकु त्रि० पच-उण् न्यङ्ङा० कृत्यम् अलुक् स० । दूरे-
दूरेरितिचण त्रि० दूरे ईरितिमीक्ष्यं येन । दूरपर्यन्तपेरित
दर्शने केकरे (दूरा) शब्दमात्रा ।
दूरोह पु० दुःखेन रुहतेऽसौ दूर+रुह-कर्मणि खल्
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुःखेन रोहणीये रोढुमशक्ये
आदित्ये लोके तस्य निष्कामज्योतिषोमादियज्ञप्रयास-
जातज्ञानेन साध्यरोहणत्वात् दूरोहत्वम् । “असौ वे
दूरोहो योऽसौ तपतीति” ऐत० ४।१० नृतेस्तस्य तथा-
त्वम् । २दूरारोहमात्रे त्रि० ।
दूरोहण त्रि० दुःष्कारमारोहणमस्य प्रा० व० आदित्ये दूरोह
शब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् रुहन्तेभेदे न० । असौ वा
आदित्यो दूरोहणं कन्दः” इति श्रुतिः । “दूरोहणं
कन्दः” यजु० १०।५ छान्दसं क्लीबत्वम् । ३दूरारोहणीये
त्रि० दुःखेन रोहणं वा । ४दुःसाध्यो रोहणे एतच्छब्दस्तु
मन्त्रसाध्यासभेदे च यथोक्तं आश्व० चौतस्तुत्वे
“हंसः शुचिपदिति पच्छोऽर्धचेशस्त्रिपदा चतुर्थ
मनवानसङ्गा प्रणुत्यावस्थेत् । पुनस्त्रिपदाऽर्धचेशः पच्छ
एव सप्तमम्” द० २।१४ “एताश्चैवमित्यं शंसेत् । प्रथमं
पच्छः द्वितीयमर्धचेशः । तृतीयं त्रिभिः पादैरवसाय
उत्तमेन पादेन प्रणुत्य चतुर्थमनवानसङ्गा प्रणवेनाव
स्थेत् । एतदारोहणम् । अथावहोरणम् । पुनस्त्रि-

पद्येवमादिनोक्तं पञ्चमम् । अर्धचणः षष्ठं, पुनः पञ्चः
सप्तमम् । एतत् दूरोहणं भवति । सप्तमवाननिय-
मेन षष्ठं सप्तमत्वोऽभ्यस्ता दूरोहणमिति ज्ञापनार्थम् ।
एवकारः पौनर्वचनिकः । नारा० “एतत् दूरोहणम्”
८।२।१५ दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्दूरोहणवचनं द्विविधं
दूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थं तेन खर्गकामस्य चतुरभ्य-
क्तेन दूरोहणं भवति” नारा० ।

दूये न० दूरे उत्सार्यम् दूर+यत् । १५रीये विद्यायाम् शब्दः
“ततः कल्यं ससुखाय कुर्यान्मैत्रं नेश्वर ! । नैकैत्या-
मिषुविज्ञेयमतीत्याभ्यधिकं भुवः” विष्णु पु० तस्येष्टुविज्ञेय-
स्थानाति तमेण त्यागविधानेन दूरोहणार्थात् तथात्वम् ।
दूराय रोगदू करणाय साधु दत् । २२याम् राजनि० ।
दूर्वा स्त्री दूर्वति रोगान् अनिष्टं वा दुर्व-हिंसायाम् अच्
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १३नानाख्याते घासभेदे तज्ज्ञेदा-
दिकं भावप्र० उक्तं दद्या

“नीलदूर्वा रुहानला भागवती शतपर्शिका । शयं
सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता । नीलदूर्वा हिमा
तिक्ता मधुरा त्वरा हरेत् । कफपित्ताक्षीसर्प
हृणादाहत्वगामयान्” । श्वेतदूर्वा “दूर्वा युक्ता तु
गोलोमी शतवीर्या च कथ्यते । श्वेतदूर्वा कषाया स्यात्
खादो ब्रणया च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पसहट्
पित्तकफदाहहृत्” । गण्डदूर्वा

“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः । गण्ड
दूर्वा हिता लोहद्राविणी म्पाहिणी लघुः । तिक्ता क-
षाया मधुरा वातहत कटुपाकिनी । दाहहृणापला-
साक्षकुष्ठपित्तज्वरापहा” । तस्या उत्पत्तिकथा भवि-
ष्योत्तरे “लोरोदसागरे पूर्वं मय्यमानेऽमृतार्थिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विष्टम् सन्दरं गिरिम् । भ्रमता
तेन वेगेन लोमान्धाघप्रितानि वै । जर्भिभिस्तानि रो-
माणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे । अजायत शुभा दूर्वा
रस्या हरितशादया । एवमेषा ससुप्तज्ञा दूर्वा विष्णु
तनूज्जवा । तस्या उपरि विन्यस्तं मथितामृतमुत्तमम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः । तत्र येऽमृतकु-
न्दास्य निपेतवार्तिविन्दवः । तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्वा
चैवजराऽमरा । वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता
तथा” । “दूर्वा दहति पापानि धाली हरति पात-
कम् । हरीतकी हरेद्रोगं तलसी हरते लयम्” विष्णु-
धर्मोत्तरे । दूर्वा मूलत्वेनास्त्वस्याम् अर्थ० अच् । २भाद्र-

युक्ताऽस्यां तद्दिने दूर्वायाः पूजाविधानात् तस्याः तथात्वम्
“श्रावणी दौर्गन्धमी दूर्वा चैव ऊताशनी । पूर्वविज्ञैव
कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वर्लेदिनम्” कालसाधवीजधृतवाक्यम्
व्रतगङ्गे दूर्वाष्टमीव्रते तत्पूजाविधानं दृश्यम् । ततः समूहे
काण्डच् । दूर्वाकाण्ड दूर्वासमूहे न० “दूर्वाकाण्डमिव
श्यामा” भट्टिः । दूर्वाया दुर्गापूजननिषेधः “अक्षतैर्नाच-
येत् विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वाया यजेत्
दुर्गां नोन्मतेन दिवाकरम्” व्यासः । दुर्गायै
कथ्यांलर्वर्त्तिदूर्वादानं तु न निषिद्धमिति तु तत्त्वम् ।
जनमेजयवंशे ३२पभेदे पु० “नृपञ्जयस्ततो दूर्वास्तिमि-
स्तस्माज्जनियति” भाग० ६।२२।२६

दूर्वाक्षी स्त्री वसुदेवकातृभेदस्य दृक्छ पत्न्याम् “तच्छुष्कर-
मालादीन् दूर्वाञ्छां दृक् आदधे” भाग० ६।२४। २३श्लो०

दूर्वादधृत न० चक्रदत्तोक्ते दृतभेदे तत्प्राक्विधित्वात्तो यथा
“दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका । सिता
शीतसुशीरञ्च सुस्तं चन्दनपद्मकौ । विपचेत् कार्पिकै
रतैः सपिराजं सुखाग्निना । तण्डुलाम्बु, त्वजाक्षीरं
दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् । तत्पानं वमतो रक्तं श्रावणं
नासिकागते । कर्णाभ्यां यक्ष गच्छेत् तु तस्य कर्णे
प्रपूरयेत् । चक्षुःस्त्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषोः ।
मेदपायुप्रवृत्ते तु वस्तिर्कर्मसु योजयेत् । रोमकूपप्रहते
तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्” ।

दूर्वाष्टमी स्त्री दूर्वाप्रिया तत्पूजाकृत्वात् अष्टमी । भाद्रप-
क्षाष्टम्याम् तस्या उभयदिनव्याप्तौ पूर्वदिने पूजा “श्रावणी
दौर्गन्धमी दूर्वा चैव ऊताशनी । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या
शिवरात्रिर्वर्लेदिनम्” ति०त० धृतवचनात् । दूर्वापूजा-
प्रकारश्च त्रिविधः हेमा० व्रतख० उक्तः व्रतगङ्गे दृश्यः
गौडदेशे तु भविष्योत्तरपुराणोक्तस्तत्प्रकारः प्रचलितः ।
दूर्वासीम पु० सुश्रुतोक्ते रसायनाङ्गे सोमलताभेदे यद्योक्तं
तत्र उत्तरतन्त्रे

“अंगुमान्मुञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः । दूर्वा-
सोमः कनीयांश्च श्वेताक्षः कनकप्रभः । प्रतानवांस्ताल-
हन्तः करवीरोऽश्वानपि । खयस्त्रयो महासोमो यथापि
गरुडाहृतः । गायत्रस्तैदुभः पाङ्क्तो जागतः
शाङ्करस्तथा । अग्निष्टोमो रैवतश्च यद्योक्त इति संज्ञितः ।
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यद्योऽपुनरुच्यते । एते सोमाः
समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः पुनः । सर्वेषामेव चैतेषामेको
विधिरुपासने । सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु

वक्ष्यते । “अतोऽन्यतमं सोममुपयुज्युः सर्वप्रकारपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तेषु तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रेषु च शु-
भलमादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिपुतमभिभुतं चान्नरान्तरा-
कृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूच्या विदार्य पयोऽटल्लोया-
स्त्रौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्रं, ततः सज्जदेवोपयुज्येत नास्त्रा-
दयस्तत उपसृज्य शेषमपस्त्रवसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं
संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिर्रूपास्त्रमात्रो विहरेत् ।
दूर्वटका स्त्री यत्ताङ्गे चितिरूपेकामेदे “तमग्निरब्रवीत् ।
उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्चिद-
कथाह तदुवाचैषा वाव पश्चिदका यदूर्वटका तस्मात्
प्रथमायै स्वमात्रस्याया अनन्तर्हिता दूर्वटकोपधीयते
तस्यादस्या अनन्तर्हिता ओषधयोऽनन्तर्हिताः पशवो
ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत्” शतं
ब्रा० ६।२।२।

दूलाश त्रि० दूडाश+डस्य वा लः । दुःखेन हिंसे ।
दूली स्त्री दूरं दूरताऽस्त्वस्याः अच्, दू-खेदे सम्प्रभावे क्तिप्
तां राति ददाति वा रा-क रस्य लः डुरे खेदाय-
लायते गृह्यते ला-क घञर्थे क वा गौरा० ङीष् ।
नील्यां शब्दः । “शृणुष्वेह महाबाहो नीलीरक्तस्य
धारणात् । वाससोगणशार्दूल ! गदतो मम कृतक्षयः ।
पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्दृष्टेरुपजीवनात् । पतितस्तु
भवेद्विप्रस्त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति” भविष्यपुरा० तस्यावपन-
क्रयादेर्निषेधेन दूरीकार्यत्वात् तथात्वम् तदुपजीवने च
पापोत्सादनेन तस्याः दुःखहेतुत्वात् वा तथात्वम् ।
स्वार्थे क । दूलिका तत्त्वार्थे

दृश्य न० दू-खेदे सम्प्रभावे क्तिप् तां श्यायते गमयति
अन्तर्भूतगण्यर्थे श्यै-गतौ क । वस्त्रनिर्मिते गृहे (तां) व
सारसुन्दरी ।

दूषक त्रि० दुष-णिच्-ण्वल् । शोपजनके “दूषकतावी-
जानिरुक्तेः” सर्वदर्शसंग्रहः “वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां
चैव दूषकाः । वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः”
भा० चतु० १६४४ श्लो० । “पापगण्डाऽदूषकाश्चैव समजा-
नाञ्च दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः”
भा० चतु० १६४८ श्लो० । “कूटशासनकर्तृश्च प्रकृती-
नाञ्च दूषकान्” (ह्रन्यात्) मनुः । २ खले च त्रिका०

दूषण न० दूषि-भावे ल्युट् । सदोपतासम्पादने “दूषस्त्रा-
दूषणार्थं च परित्यागो सहीयसः । अर्थस्य नोति-

तत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते” काम० नी० दूषि-कर्तरि ल्यु ।
शोपजनके त्रि० “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहो-
ऽटनम् । स्वप्रशान्त्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि च”
मनुः । श्रावसभेदे पु० खरशब्दे २४६६ पु० उदा०

दूषणारि पु० इत० । श्रीरामे शब्दरत्ना० तस्य रामेण
वधकथा खरशब्दे २४६६ पु० दृश्या ।

दूषयित् त्रि० दूषि-शीलार्थे इत्तुच् । दूषणशीले [ङीप् ।
दूषि(षी) स्त्री दूषि-इन् । नेत्रमले (पंचुटि) शब्दमा० वा
दूषिका स्त्री दूषि+स्त्रार्थे क ण्वल् वा । नेत्रमले (पंचुटि)
रत्नलिकायां नेदि० । शूद्रकक्षत्रां स्त्रियाञ्च । दूषी+
स्त्रार्थे क वा न ह्रस्वः । तत्त्वार्थे “वयसा पुष्पा अशु-
भिर्हृदिनीदूषीकाभिः” । यजु० २५।८ “शालमली
कण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिडका
यूनां वक्त्रे या मुखदूषिका” सुश्रुतः “स्त्रियास्तथाऽपचा-
रिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका” भा० शा० ३४ च० पुंशि
तु ण्वल् दूषक इत्येव । “नद्यहं प्रकृतिद्वयी नाहं
प्रकृतिदूषकः” हरिवं० १८८ च०

दूषित त्रि० दूषि-क्त । शूद्रकक्षत्रे प्राप्नोतु दूषणे श्वभिशक्ते
मैथुनापवादयुक्ते ४ मरकत्याभावायां स्त्रियां स्त्री
शब्दरत्ना० ।

दूषीविष न० दूषयति दूषि-वा० ई कर्म० । सुश्रुतोक्ते धातु
दूषके विषभेदे यथा “यत् स्यावरं जङ्गमकृत्तिमं वा देहा
दशेषं यदनिर्गतं तत् । जीर्णं विषमौषधिभिर्हितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभायतो वा गुणविप्र-
हीनं विषं हि दूषीविषनामुपैति । वीर्यात्यभावाच्च
निपातयेत्तत् कफाहतं वर्धगुणानुवर्ध । तेनार्हितो
भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरससुखः पिपासी । मूर्च्छन्
यमन् गद्गदवाग्विषणो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुरः । व्या-
माशयस्ये कफवातरोगी प्रकाशयस्येऽनिलपित्तरोगी ।
भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपलस्तु यथा विहङ्गः ।
स्थितं रसादिष्वथ वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान्
विकारान् । कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्व
शृणु तत्र रूपम् । निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विलेप-
हर्षावयवाङ्गमर्हः । ततः करोत्यन्नमदादिपाकावरो-
चकं मण्डलकोष्ठमेहान् । धातुल्यं पादकरासशोफं
दकोदरं हृदिमघातसारम् । वैषण्यं मूर्च्छां विषमज्वरा-
न्वा कुर्यात् प्रहृष्टां प्रवलां तृष्णां वा । उन्मादमन्यज्ज-
नयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् । प्रगाढमन्य-

ज्जनयेच्च कुडं तांस्तान् विकारांश्च वक्ष्यमकारान् । दूषितं
देशकालाच्च दिवास्वप्नैरभीक्ष्ण्यः । यस्माद्दूषयते धा-
तुन् तस्माद्दूषीविधं स्मृतम्

दूष्य ति० दूषि-कर्मणि गत्यत् । दूषणीये “दूष्यं वचो मम
पुनर्निपुणं विभाव्य” अनुमानदीधितिः । “राज्योपघातं
कुर्वाणा ये पापाचारवक्त्रभाः । एकैकशः संहता वा
दूष्यांस्तान् परिचक्षते” कामन्दकी० उक्ते शराज्योप-
घातके । श्वस्ते ४ वस्त्वष्टहे न० मेदि० ५ पूये न० हेमच०
हृस्तिवन्वरज्ज्वाम् स्त्री हेमच० ।

दूष्युदर न० दूषिभिर्दोषैः कृतमुदरं तन्नामा रोगः । सुश्रुतोक्ते
दोषकृते उदररोगभेदे तन्निदानादि ततोक्तम् उदरशब्दे
११४६८७० दर्शितम् “प्रकीर्तितं दूष्युदरन्तु घोरम्” सुश्रुतः
ए आदरे तु० आ० सक० अनिट् । द्वियते व्यहत । अयमाङ्
पूर्व एव प्रयुज्यते । “निषीय यस्य क्षितिरेक्षिणः
कथां तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि” नैष०
आहतः आदरः । “दरादराभ्यां दरकस्मिनी पथे” नैष०
“न जातहाहे न न विद्विषादरः” किरा० “आदत्तस्तेन
दत्तेन” भट्टिः ।

दृ वधे स्वादि० पर० सक० अनिट् । दृणोति अदाधीत् ददार
स्वादिगणे कन्दसीत्यधिकारे “विच्चि जिरि दाश द-हिं-
सायाम्” पा० उक्तेः कान्दसोऽयम् । “क्षिणोतिभाषा-
यामथोत्थेके” सि० कौ० उक्तेः अन्यस्यापि क्वचिज्जापायां
प्रयोग इति गम्यते मत्स्यधर्तनि धीवरे दाशशब्दप्र-
योगात् । [संक्षिप्तसारे

टक् न० दृ+विदारे वा० कक् च्छन्त्य न क्चिचम् । द्विद्रे
दृकाण न० ज्योतिषोक्ते राशेरुतोये दगांशरूपे अंगे द्रेकाण्ये
“विंशत्यभे विंशतिरुच्चमे स्वे हृद्देऽलिचन्द्रादशकं दृकाण्ये”
नील० ता० पञ्चवर्गीवलकथने दृकाण्यशब्दे विवृतिः ।

टक्कणं पुंस्त्री० टक् नेत्वमेव कर्णोऽस्य । सर्पे हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

टक्कर्मन् न० दृगर्थं दृष्ट्यर्थं कर्म । यद्वाणां दर्शनयोग्यता-
ज्ञानार्थं कृ० सि० उक्तेः कर्मभेदे तच्च यद्गन्तव्ययोगा-
द्युपयोगि संस्कारभेदरूपं यथाह तत्र

“नक्षत्रप्रहयोगेषु यद्वास्त्रोदयसाधने । शृङ्गोन्नतो तु
चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम्” कृ० सि० “अत्र निमित्तस-
म्प्रभो यद्गन्तव्यत्वाणां यद्वात्वाद्दुवक्ष्यचनम् । नक्षत्रप्रह-
योग्यत्वं नक्षत्रप्रहयोरिदं इयं दृक्कर्म स्मृतं प्रागुक्तम्
आदौ प्रथमं कार्यम् । ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्ये-

त्यर्थः । अत्र नक्षत्रप्रहयकायामाशनदृक्कर्मसंस्कृतानामे-
योक्तत्वादायनं दृक्कर्म न कार्यमिति ध्येयम् । यद्वा-
णामस्त्रोदयो नित्यास्त्रोदयो सूर्यसाक्षिज्यजनितास्त्रोदयो
च यद्वाणासुपलक्ष्यत्वाच्चक्षत्राणामपि । तयोः साधन-
निमित्तं यद्गन्तव्यत्वं वा देयम् । अत्रात्रदृक्कर्माद्यं
केवलः शरः साध्यः । न तु दिनमानरात्रिज्ञाननतोन्नते
साध्ये । क्षितिजसम्बन्धेन दृग्प्रहृष्टोदयास्तलग्नस्या-
वश्यकत्वेन क्षितिजातिरिक्तायनपरिणामस्य व्यर्थत्वात्
युतो तु समप्रोतचलद्वन्द्वे युगपद्दर्शनार्थं तत्परिणामस्या-
वशप्रकत्वात् । शृङ्गोन्नतिनिमित्तं चन्द्रस्य । तृकारः
समुच्चयार्थकश्चकारपरः । अत्रापि श्लोके पूर्वाद्वाक्त्रमात्र-
दृक्कर्म संस्कार्यमिति ध्येयम्” । रङ्गना०

दृक्कर्म द्विविधम् आयनमक्षजञ्च तत्रायनदृक्कर्मायनशब्दे
७७१८० सि० शि० उक्तं दर्शितम् अक्षजं दृक्कर्मायनं
“इदानीमक्षजं दृक्कर्माद्यं प्रमि० “स्फुटास्फुटक्रान्ति-
जयोश्चरार्धयोः समान्दिकोऽन्तरयोगजायवः । पक्षो-
वाख्या भनभःसदां शरे मक्ष्यथास्ते यदि वा स्युरन्यथा ।
स्फुटेश्चरवर्त्तनेन हतो विभक्तो लम्बज्यया रविहृतोऽ-
क्षमया हतो वा । लम्बं हतं विभगुणेन हृतं द्युमौर्व्यां
स्युर्वाऽस्यः पक्षमवा अथ तैः शरे तु । याभ्योत्तरे क्रम-
विलोमविधानलग्नं खेटात् कृतयनफलाद्दयास्वलग्नम् ।
सौम्ये क्रमेण विपरीतमिषौ तु यास्ये भाषार्थिकात्
खचरतोऽस्तविलग्नमेवम्” मू० । “यद्गन्तव्यं स्फुटक्रान्तेर-
स्फुटक्रान्तेश्चरार्धे साध्ये । यदि स्फुटास्फुटक्रान्ती
तुल्यदिके तदा चरार्धयोरन्तरं कार्यम् । यदि भिन्न-
दिके तदा योगः । एवं येऽस्यो भवेयुस्ते पक्षोद्भवा
ज्ञेयाः । यद्गन्तव्यं भस्य वा यदा महान्स्फुरस्तदैवम् ।
यदात्यस्तदान्यथा वा पक्षोद्भवायवः साध्याः । यद्गन्तव्यं
स्यष्टः शरोऽक्षवर्त्तनेन युग्यो लम्बज्यया भाज्यः ।
अथ वा अक्षमया गुणितो द्वादशभिर्भाज्यः । यत्तत्र
तत् विज्यया गुण्यं द्युज्यया भाज्यं फलं पक्षोद्भवा
अस्यो भवन्तीत्यनुकलः । अथ कृतयनदृक्कर्माद्यं यद्गन्तव्यं
रविं प्रकल्प्य तैः पक्षोद्भवानुभिलग्नं साध्यम् । यदि
यद्गन्तव्यं यास्यः शरस्तदा क्रमविलग्नम् । यदि सौम्य-
स्तदा विलोमलग्नम् । एवं कृते सति यद्गन्तव्यं द्युज्यया
भवति । अथ तमेव यद्गन्तव्यं सभाषं रविं प्रकल्प्य तैरेवा-
नुभिरुत्तरे शरे यत् क्रमलग्नं यास्ये विलोमं क्रियते
तद्गन्तव्यं स्फुटक्रान्तम्” । “अतोप्रपत्तिः । अत्र गोत्रे विष्णु-

वन्मण्डलं स्वाक्षांशैर्विद्वामितं तावदुन्मण्डलसुत्तरगोले
 क्षितिजादुपरि लगति यास्येऽधः । यतस्तत्स्थो ग्रहः
 स्वचरार्धांशुभिश्चरति नतिं च गतः । यतश्चरार्धस्य या
 वासना सैव पलोद्भवास्तनाम् । स्फुटास्फुटक्रान्तिजयो-
 चरार्धयोरन्तरे यावन्तोऽसवस्तायन्तः शरभवा इत्यर्था-
 ज्ञातम् । यतस्तयोरन्तरं शर एवं तल्लयदिक्ते । यदा
 अहता शरैरन्यदिक्ते नीता क्रान्तिस्तदा शरस्यैकं
 स्फण्डसुत्तरतोऽन्यद्विचिष्यतः । तयोर्योगे यतः शरो
 भवति । यतस्तज्जनितायोरार्धयोर्योगे शरजनिताः प-
 लोद्भवास्तवः स्युः । एवं हि महति शरे । अथास्त्ये ।
 ग्रहः किलोत्तरगोले उत्तराय तस्य शरस्तदाच्चवशाच्च-
 रेण ग्रहस्य तदुत्तमनं तत् तैराशिकेन साध्यते । यदि
 तन्वज्यया कोटप्राऽन्यत्रलनतल्लो भुजस्तदा स्फुटशरत-
 ल्यया किमिति । प्रत्य यत् फलं तदुपहृदुज्यावृत्ते
 ज्यारूपं भवति । अथ वा लघुना चोत्तेषानुपातः ।
 यदि हादशाङ्गुलकोटप्रा पलभा भुजस्तदा स्फुटशरकोटप्रा
 किमिति । फलं तल्लयमेव । अथ त्रिज्यावृत्त परि-
 णामायानुपातः । यदि दुज्यावृत्त एतावती ज्या तदा
 त्रिज्यावृत्ते कियतीति । फलस्य धनुः कर्तुं युज्यते ।
 तस्करस्याल्लवाद्योपपद्यत इति न ज्ञातम् । आयनदृक्क-
 र्मणस्फुटप्रक्षेपादश्रवः साधिताः इह तु स्फुटात् ।
 तत्र कारणसुच्यते । तेन दृक्कर्माणा निरुद्धदेशक्षिति-
 जस्यो ग्रहः ज्ञतः । तत् क्षितिजस्यदेश उन्मण्डलम् ।
 शरमूले यदुद्युज्यावृत्तं शराग्रे च यत् तयोर्वृत्तयोरुन्म-
 ण्डले यावदन्तरं तावान् स्फुटः शरः । स तु कोटि-
 रूपः । अतोऽत्र कोटिरूपेण पलोद्भवा असवः साधिताः
 ज्ञातायनदृक्कर्माको ग्रहोऽज्यवशात् प्रागुदित उदेषप्रति वा
 तैरनुभिस्तोऽत्र पलोद्भवास्त्याः । अथ यास्ये शरे तैर-
 नुभिः क्षितिजादधःस्थो ग्रहो यावदुपरि क्षितिजं नीयते
 तावत् ज्ञातायनदृक्कर्माग्रहादप्यतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे
 लगति । यदि सौम्यः शरस्तदा तैरनुभिः क्षितिजाद-
 परिस्थो ग्रहः क्षितिजं यावदधो नीयते तावत् ज्ञाता-
 यनदृक्कर्माकादुपहृत् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति ।
 अत उक्तं शरे यास्योत्तरे क्रमविलोमविधानलग्नमि-
 त्यादि । एवं कते उदप्रलग्नं जातम् । अस्मादुदय-
 लग्नसाधनाद्वृत्तमस्तलग्नसाधनम् । यतो यैरनुभिर्वि-
 ज्ञेयेण प्राचप्रां ग्रहः क्षितिजादुन्मण्डलस्य तैरेव प्रतीच्यां
 नास्यते । यैर्नास्यते तैरेवोन्मण्डलस्य । अथ प्रतीच्यां

ग्रहेऽस्तं गच्छति प्राच्यां यत्तन्मण्डलेति तदस्तलग्नम् ।
 अतो भार्याधिकात् स्वचरत इत्युक्तम् । इदं सर्वं
 गोलेपरि सम्यग्दृश्यते” ।

टक्काण न० ज्यो० उक्ते राशेर्देशांशरूपे तृतीयांशे द्रेक्षाणे तथा
 च एकैकराशौ त्रयो द्रेक्षाणास्तेन हादशराशिषु १६
 द्रेक्षाणा भवन्ति मेघादिराशिस्थानां तेषां षट्त्रिंशतः-
 क्रमेण स्वरूपाणि दृष्टव्याः । १६ लोकेऽस्तानि यथा
 “कक्षां सितवस्त्रवेष्टितः क्षणः शक्त इवाभिरक्षितम् ।
 रौद्रः परशुं सस्रद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमान् १ ।
 रक्ताम्बराभरणभक्ष्यचित्ता कुम्भाकृतिर्वीजसखी तृषात्ता ।
 एकेन पादेन च मेघमध्ये दृक्काणरूपं यवनोपदिष्टम् २ ।
 क्रूरः कलाज्ञः कपिलः क्रियाधीं भग्नव्रतोऽभ्युद्यत
 दण्डहस्तः । रक्तानि वस्त्राणि विभर्ति चण्डो मेघे
 तृतीयः कथितस्त्रिभागः ३ । कुक्षितलूनकचा घटदेहा-
 दग्धपटा तृषिताशनचित्ता । आभरणान्यभिवाञ्छति
 नारी रूपमिदं दृग्धमे प्रथमस्य ४ । जेतुधान्यदृग्धेतु-
 कलाज्ञो लाङ्गुले सशकटे कुशलय । स्तन्यसद्वहति
 गोपतितुल्यं चुम्बरोऽजदग्नो मलवासाः ५ । द्विपसमकायः
 पाण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्घ्रिः पिङ्गलमूर्तिः । अविष्टग-
 लोभव्याकुलचित्तो दृग्धभवनस्य प्रान्तगतोऽयम् ६ । स्रज्या-
 श्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विताऽऽभरणकार्य-
 ज्ञतादरा च । ह्रीनप्रजोऽच्छतभुजर्तुमती त्रिभाग-
 आद्यां तृतीयभवनस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ७ । उद्यानसंस्थः
 कवची धनुषान् शूरोऽस्त्रधारी गरुडाननश्च । क्रोडा-
 त्तजालङ्कुरणार्थचिन्तां करोति मध्ये मिथुनस्य राशेः ८ ।
 भूप्रियो वरुणवद्वहन्तरो वज्रतुण्यकयचः सधनुष्कः ।
 दृढव्यादनकलासु च विद्वान् काव्यलक्ष्मिधुनराश्यावसाने ९ ।
 पलमूलफलशृङ्गद्विपकायः कानने मलयगः शरभाङ्घ्रिः ।
 क्रोडतुल्यपदनो हयकरुहः कर्कटे प्रथमरूपसुश्रुतिः १० ।
 पद्मार्चिता मूर्धनि भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारण्यगता
 विरौति । शाखां पलाशस्य समान्विता च मध्ये स्थिता
 कर्कटकस्य राशेः ११ । भार्याभरणार्थमर्णवं नौस्थो गच्छति
 सर्पवेष्टितः । हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्यगतश्च
 कर्कटे १२ । शालुमलेरुपरि गृध्रजम्बुको श्वा नरश्च
 मणिनाम्बराव्रितः । रौति मातृपितृविप्रयोजितः सिं-
 हरूपमिदमाद्यस्यते १३ । हयाकृतिः पाण्डुरमाल्य-
 शेषरो विभर्ति क्षणाजिनकम्बलं नरः । दुरासदः
 सिंह इवात्तकार्शको नृतापनासो मृगराजमध्यमः १४ ।

कञ्चाननो वानरतुल्यचेष्टो विभर्त्ति दण्डं फलमाभिषं
च । कूचीं मनुष्यः कुटिलैश्च केशैर्दृग्धरस्यान्तगतस्त्रि-
भागः१५ । पुष्पप्रपूर्णेन घटेन कन्या मलप्रदिग्धाम्बर-
संहताङ्गी । वस्त्रार्थसंयोगमभीष्टमाना गुरोः कुलं
वाञ्छति कन्याकायाः१६ । पुरुषः प्रगृहीतलेखनिः श्यामो
वस्त्रगिरा व्ययायकः । विपुलं च विभर्त्ति कार्मुकं
रोमव्याप्ततनुश्च मध्यमः१७ । गौरी सुधौताग्रप्रदकू-
शुप्रा ससिञ्छिता कुम्भकटाहहस्ता । देवालयं स्त्री प्रयता
प्रवृत्ता वदन्ति कन्यान्यगतन्त्रिभागम्१८ । वीथ्यन्तरा-
पणगतः पुरुषस्तुलावानुमानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः ।
भाण्डं विचिन्त्यति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः
प्रथमं तुलायाः१९ । कलशं परिगृह्य विनिःपतितुं
समभीषसति गृध्रमुखः पुरुषः । लुधितस्तृपितश्च कलत्र-
सुतान्नसर्पति तुलाधरमध्यगतः२० । विभीषयन् तिष्ठति
रत्नचित्रितो वने मृगान् काञ्चनतृणवर्मभृत् । फला-
भिषं वानररूपभृच्चरस्तुलावसाने यवनैरुदाहृतः२१ । वस्त्रै-
र्विहीनाऽऽभरणैश्च नारी महासुसुहाव ससृपैति कूनम् ।
स्यान्त्युता सर्पनिवद्धपादा मनोरमा दृष्टिकराशिपूर्वः ।
स्यान्नुखान्यभिवाञ्छति नारी भर्तृकृते भुजगाढतदेहा ।
कच्छपकुम्भसमानशरीरा दृष्टिकमध्यमरूपसुश्रुतिः२२ । पृथु-
लचिपिटकूमेतुल्यवक्त्रः श्वस्रगवराहृष्टगालभीषकारी ।
अवति च मलयकरप्रदेशं मृगपतिरन्यगतस्य दृष्टि-
कस्य २३ । मनुष्यवक्त्रोऽश्वसमानकायो धनुर्विगृह्णाय-
तमाश्रमस्यः । क्रतुपयोज्यानि तपस्विनश्च ररञ्ज पूर्वो
धनुपस्त्रिभागः २५ । मनोरमा चम्पकहेमवर्णा भद्रासने
तिष्ठति मध्यरूपा । ससुदूरत्वानि विषदृयन्ती मध्यवि-
भागो धनुषः प्रदिष्टः२६ । कूचीं नरोऽष्टाकचम्पका-
भोवरासने दण्डधरो निषण्णः । कौशेयकान्युद्वहतेऽ-
जिनं च तृतीयरूपं नवमस्य राशेः२७ । रोमचितोम-
करोपमदंष्ट्रः सुकरकायसमानशरीरः । योक्ताकजालक-
वन्धनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु २८ । कलाखभि-
न्नाजदलायताक्षी श्यामा विचित्राणि च सार्गभाषा ।
विभूषणालङ्कृतलोहकर्णा योषा प्रदिष्टा मकरस्य
मध्ये २९ । किन्नरोपमतनुः सकम्बलस्तूपापकवचैः
समन्वितः । कुम्भसद्वहति रत्नचित्रितं स्तम्भगं मक-
रराशिपश्चिमः३० । स्नेहमद्यजलभोजनागमव्याकुली-
कृतमनाः सकम्बलः । कोशकारवसनोऽजिनान्वितो गृध्र-
तुल्यवदनो घटादिगः३१ । दग्धे शकटे सशाल्मले लो-

हान्याहरतेऽङ्गना वने । मलिनेन पटेन संहता भाण्डै-
र्मूर्ध्निगतैश्च मध्यमः३२ । श्यामः सरोमश्रवणः किरीटी
त्वक्पत्नियार्सफलैर्विभर्त्ति । भाण्डानि लोहैरति-
भिन्नितानि सञ्चारयत्यन्तगतो घटस्य३३ । क्षुग्भाण्ड-
सक्तामणिशङ्खमिश्रे व्याघ्रप्रहस्तः सविभूषणश्च । भार्या-
विभूषार्थमपां निधानं नावा ज्वयत्यादिगतो भ्रष्टस्य३४ ।
अत्युच्छ्रितध्वजपताकसुपैति पोतं कूलं प्रयाति जलधेः
परिवारयुक्ता । वर्णेन चम्पकसुखा प्रमदा त्रिभागो
मीनस्य चैप कथितो सुनिर्भिर्द्वितीयः३५ । श्वभ्रान्तिके
सर्पनिवेदिताङ्गोवस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्तटव्याम् । चौरा-
नलव्याकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्योपगतो भ्रष्टस्य३६ ।
एतेषां स्वरूपोत्कीर्त्तनेन नष्टजातकोद्धारः तत्रैव दर्शितः
तथा घटपञ्चाशिकायां चौरस्वरूपविज्ञानमपि एतदनुसा-
रेण कार्यमित्युक्तम् यथा “वृंशकाज्जायते द्रव्यं दृक्-
कायैस्तस्करास्तथा” “होरानवांशप्रतिमं विलम्बं लग्ना-
द्रविर्यावति वा दृकाणे । “तस्माद्देत्तावति वा विलम्बं
प्रष्टुः प्रसूताविह शास्त्रमाह” दृक्काणां । राशिभेदे तद-
धिपाश्च “स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपाः यद्वाः । ते
द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रयएव हि” ज्योः ३०
यथा मेघस्य स्वामी कुजः । द्रेक्काणेशः । तत्पञ्चम सिंह-
राशेः स्वामी रविः स मेघस्य । द्रेक्काणेशः मेघतः
नवमो धनुराशस्तस्येशः जीवः मेघस्य । द्रेक्काणेशः एवं
दृपादेकहाम् । द्रेक्काण द्रेक्काण द्रेक्काणा अपि तत्रार्थे
दृक्क्लेप इतः । १ दृष्टिपाते स्म० सि० उक्ते २ दृग्धृत्तजगान्तरा-
लस्यशरूपे क्लेपे च यथा

“अथाभ्यासपयुक्तं दृक्क्लेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्धृतिं
चाह” रङ्ग० । “मध्योदयज्यायाभ्यस्ता त्रिज्याप्रा वर्गितं
फलम् । मध्यज्यावर्गविल्लिप्तं दृक्क्लेपः शेषतः पदम् ।
तन्त्रिज्यावर्गविल्लिप्तान्मूलं शङ्कुः स दृग्धृतिः” सू० । पूर्वो-
क्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्याया । अथा ज्याह
पत्वादृग्धृतिज्यायेत्युक्तम् । गुणिता त्रिज्याया भक्ता फलं
वर्गितं वर्गः सञ्ज्ञानो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य
इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विल्लिप्तं हीनं वर्गितं फलं
कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्लेपः तत्त्रिज्यायोर्धौ वर्गो तयो-
रन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्धृतिज्याज्जो
भवति । न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभो-
नलम्बस्य दृग्धृतिज्यानयनार्थं क्लेपम् । मध्यलम्बदृग्धृति
कर्णस्त्रिभोनलम्बस्य याम्योत्तरदृष्टात् प्रागपरस्थितत्वेन

तत्खस्त्रिकान्तरस्थिततदीयदृग् चतुर्दशशज्या कोटिः ।
 मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्यो भुजः ।
 अत्र भुजानयनं चोदयलग्नस्यक्रान्तिवृत्तप्रदेशः । प्राक्-
 खस्त्रिकात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणे भवति । एवमस्त-
 लग्नप्रदेशः परखस्त्रिकादक्षिणोत्तरः । तदहरोधेन च
 त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययास्योत्तरवृत्तरूपतद्दृग् चत-
 र्विजितजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नमवगम्य भवति ।
 अतस्त्रिजप्राप्तमध्यलग्नदृग्ज्याया लग्नप्राप्तस्यो भुजस्त-
 दाभीष्टतद्दृग्ज्याया क इत्यनुपातेन स फलः ज्ञः । तद-
 गोनान्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या
 दृक्चेपाख्या । एतदगोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनल-
 ग्नशङ्कुर्दृग्गतिजज्ञः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधि-
 कारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्यो दृग्गति
 दृक्चेपवृत्त्ये न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्चेपाभ्यां
 क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धूलीकर्मणानुभवात् ।
 अत आनीतोऽयं दृक्चेपस्त्रिभोनलग्नदृग्ज्यावर्गदृग्गतिवृत्त्य-
 न त्रिज्यातुल्यः । किन्तु फलवर्गोत्रिज्यावर्गप्रदरूपविल-
 लण्यदृक्चेपावर्गप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्-
 ज्यायास्त्रिज्यातुल्यत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्चेप-
 स्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्चेपरूपा । अस्यास्त-
 त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कु-
 रूपा । एतदनुक्तः स्वस्यान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं लपालुना
 कृता । त्रिप्रश्नाक्रियागौरवभियैतन्मार्गान्तरं लाघवाद्भूत-
 मिति दिक् । अथ लाघवाद्दृक्चेपदृग्गती गणितसुखार्थं
 लोकार्थेनाहं रङ्गं “नतांशवाङ्कोटिज्ये स्फुटे दृक्चेप-
 दृग्गती । एकज्यावर्गेतत्स्फुटो लब्धः दृग्गतिजीवया” स्फुटं ।
 “दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतदूननवरूपयोर-
 नयोज्ये” क्रमेण दृक्चेपदृग्गती अस्फुटे स्थले । यत्तु
 स्फुटे प्रायुक्ते दृक्चेपदृग्गती विहाय गणितलाघवार्थं
 दशमभावनतांशभुजकोट्योज्ये” तत्स्थानापन्ने ग्राह्ये ।
 तत्तु दृग्ज्याभावे नतांशवाङ्कोटिज्ये दृक्चेपदृग्गती स्फुटे
 इति तत्र उक्तप्रकारेणैतत्त्रिज्येस्तत्तत्तत्तत् व्यर्थत्वात् ।
 अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दश-
 मभावस्य यास्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव
 त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तत्तत्तांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभो-
 नलग्नदृक्चेपः । उन्नतज्या शङ्कुर्दृग्गतिः । इदमति-
 स्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपर-
 तथा व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम् । प्रयास-

साधितदृक्चेपदृग्गती प्रायुक्ते सूक्ष्मे व्ययतिस्थूले इति
 ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते
 नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्” । इति यदुक्तं तदस्मात्
 सूक्ष्ममिति ध्येयम्” रङ्गं । [तीर्णदृक्पथे” नैषं ।
 दृक्पथ पु० इत० । दृष्टियोग्ये स्थाने । “क्रमेण तस्मिन्मध्य-
 दृक्प्रसाद स्त्री दृशं प्रसादयति अङ्गनेन प्र+सद+णिच्
 अण् दृशः प्रसादो यस्याः वा । कुलत्यायां राजनि०
 तदङ्गनेन नेत्रयोः प्रसादनात्तस्यास्तथात्वम् ।
 दृक्प्रिया स्त्री दृशं प्रीणाति प्री-ल । शोभायां राजनि०
 शोभादर्शने हि, दृशोक्तद्वारात्मनः प्रीणनात्तस्यास्तथात्वम्
 दृक्शक्ति स्त्री दृक् प्रकाशनमेव शक्तिः । प्रकाशरूपे चेतन्ये
 शतयुक्ते सर्वप्रकाशके चेतने पुरुषे च “दृग्दर्शनशक्तेरे-
 कात्मतेवास्मिता” पात० सू० “पुरुषोदृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शन-
 शक्तिः” भा० ।
 दृक्श्रुति पु० दृक् नेत्रमेव श्रुतिः श्रवणमस्य । चक्षुःश्रवसि
 सर्पे इला० । [धिष्ठातृत्वेन तदध्यक्षत्वम् ।
 दृग्ध्यक्ष पु० इत० । सूक्ष्मे शब्दार्थकल्पतरुः । तस्य नेत्रा-
 दृगल न० दृशे दर्शनायालति अल-पर्याप्तौ अच् । शकले
 खण्डे “पुरा दृगलं प्रत्तमिन्द्रामितः” व्याख० श्रौ० ५।७।२
 “दृगलं शकलम्” नारा० ।
 दृग्गति स्त्री इत० । दृशोर्गतौ सू० सि० उक्ते अहसरोप-
 योगिनि दृशोर्गतिभेदे दृक्चेपशब्दे दृशम् ।
 दृग्गोल न० खगोलान्तर्गते गोलभेदे यथोक्तं सि० सि०
 “बहु खगोले नलिकाद्वयं च भुवद्वये तच्चलिकास्थमेव ।
 बहिः खगोलाद्बिन्दुत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्य-
 माणम् । भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञो-
 ऽपममण्डलादयः । द्विगोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र ज्ञेयं
 हि दृग्गोलमतो वदन्ति” । “तस्मिन् खगोले भुवचिह्नयो-
 र्नलिकाद्वयं बहु तच्चलिकाधारमेव खगोलादुर्विहङ्गुल-
 त्वान्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलवृत्तैर्वक्ष्य-
 सायैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलादयोर्यो निवध्यते स
 दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह । द्वि-
 गोलजातमित्यादि । यतोऽप्याकुल्यासमशङ्काद्यलक्षणाणि
 द्विगोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमितितैस्त-
 न्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलवृत्तैः सध्यङ् नोपलभ्यन्त इति
 दृग्गोलः कृतः” प्रसि० ।
 दृग्ज्या स्त्री सू० सि० उक्तायां दिनमानादिज्ञानार्थं शङ्कुकायो-
 पयोगिन्यां दृष्टियोग्यायां दृग् चक्षुःस्थजीवायाम् यथोक्तं

तत्र "विज्योदक्चरजायुक्ता यास्यायां तद्विजिता । अन्यथा
नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रावसङ्गुणा । विज्याभक्ता
भवेच्छेदो लम्बज्याप्रोऽय भाजितः । विभज्यया भवे-
च्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् । विज्यावर्गात् पदं दृग्या
ह्यायाकर्णौ तु पूर्ववत्" सू० सि० "उत्तरगोले चरोत्पज्या
ज्यया चरज्यवेत्यर्थः पूर्वचरानयने चरज्यायाश्चरजेति
सङ्ज्ञोक्तेः । युक्ता विज्यान्त्या स्यात् । यास्यगोले
तथा चरज्ययोना विज्यान्त्या स्यात् । नतोत्क्रम-
ज्योना सूर्योदयादिनगतघट्टो दिनशेषघट्टो वा दिना-
धार्मिगता उच्चतसंज्ञास्ताभिस्त्वनं दिनार्धं नतकान्तो
घट्टप्राप्तकस्तस्यासुभ्यो लिप्तास्तत्त्वयसैरित्यादिविधिना
सुनयो रन्वयमला इत्याद्युक्तोत्क्रमजप्रापिण्डैर्जप्रीत्
क्रमजप्रा । पञ्चदशवर्षाधिकनते तु पञ्चदशवर्षान्नतस्य
क्रमजप्राखण्डः क्रमजप्रा तथा युक्ता विजप्रोत्क्रमजप्रा
भवति । तथा हीनेत्यर्थः । स्वाहोरात्रावसङ्गुणा ।
वदहीतचरजप्रासन्वस्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं युजप्रा तथा
गुणितता विज्या भक्ता फलं छेदसंज्ञः स्यात् । यथान-
न्तरं छेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमि-
ष्टकाले शङ्कुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्वर्गं विज्यावर्गाच्छो-
धयेत् । शेषस्य मूलं दृग्या । आभ्यां ह्यायाकर्णौ तु
पूर्ववत् पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र ह्यायाकर्णौ
त्विति कोणज्यायाकर्णसाधनलोकान्तभागस्य ग्रहणात्
तत्तल्लोकोक्तरीत्याभीष्टशङ्कुदृग्याभ्यां ह्यायाकर्णौ सा-
ध्यावित्युक्तम् । अतोपपत्तिः । यास्योत्तरवृत्तोर्ध्वभाग-
ग्रहाधितदयुरावृत्तसम्पातात् क्षितिजदुरावृत्तस-
म्पातद्वयवद्भोदयास्तस्त्वक्षितिजसन्वज्यास्योत्तरवृत्तस्त्व-
सम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते स्त्वं विजप्रागुद्भवन्त्या ।
आ तत्तरगोले चरजप्रायुता विजप्रा दक्षिणगोले चर-
जप्रायोना विजप्रा उन्नण्डनयास्योत्तरस्त्वावध्यहो-
रात्रवृत्तव्यासार्धं विजप्रात्वात् उन्नण्डनस्योत्तर-
दक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वधःस्थत्वेन तदयास्योत्तरस्त्व-
योर्मध्ये चरजप्रात्वाच्च । ग्रहाहोरात्रवृत्ते यास्यो-
त्तराहोरात्रवृत्तसम्पातः दुर्भयत्वं नतवृत्त्यन्तरेण स्थाने
तत्स्त्वं नतकालस्य सम्पूर्णज्या । तन्मध्यादूर्ध्वस्त्वं
शरूपं नतोत्क्रमजप्रा । तथा हीनान्त्या ग्रहस्थाना-
दहोरात्रवृत्ते उदयास्तस्त्वपर्यन्तसृजुस्त्वं विजप्रागु-
द्भवन्त्या । तन्मुल्या यास्योत्तरोर्ध्वव्यासस्त्वान्तर्गता
वा युजप्राप्रमाणसाधितेष्टवृत्तिः । युजप्रागुणा वि-

जप्राभक्ता फलं छेदः । अस्मात् विजप्राकर्णे लम्बजप्रा
कोटिस्तदेष्टवृत्तिकर्णे काकोटिरित्यनुपातेनेष्टशङ्कुः ।
अस्मादृगजप्रास्त्रायातत्कर्णा उक्तरीत्या सिद्ध्यतीत्युक्तं
पपन्नम्" रङ्गनाथः ।

दृग्लम्बन न० सि० शि० उक्ते ग्रहणदर्शनोपयोगिनि दृक्-
क्षेत्रलम्बनभेदे यथा

"इष्टापवर्तितं पृथ्वीं कक्षे च गतिस्त्वं योः । भित्तौ
विनिश्चयतन्मध्ये तिर्यगेखां तयोर्ध्वं गाम् । तिर्यगेखा-
युतौ कल्पं कक्षायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ
स्वार्धं दृग्याप्रापांशकैर्नतौ । कक्षाकोटौ ससुतपत्तिं
लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्यतः स्त्वं नवेद्यङ्गं शु-
मण्डलम् । दृष्टुर्भूदृग्यादन्यदृष्टिस्त्वं तदुच्यते ।
कक्षायां स्त्वयोर्मध्ये यास्ता लम्बगतिप्रिकाः । गर्भस्त्व-
सदा स्यातां चन्द्रां कौ समलिप्तिकौ । दृक्स्त्वाक्षस्त्वित्य-
त्स्तेन तल्लम्बनं स्रुतम् । दृग्गर्भस्त्वयोरेक्यात् खमध्ये
नास्ति लम्बनम्" । "यत् तत्र नतादकीदृशचन्द्रावलम्ब-
नम् । तद्दृग्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्योः पूर्वापरं च तत् ।
पूर्वापरं च यास्योदृगजातं तेनान्तरद्वयम् । अत्रापन्नण्डलं
प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्ब-
नाख्यं तदनरम् । यदान्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदु-
च्यते । नतिक्षिप्ता भुजः कर्णौ दृग्लम्बनकलास्तयोः ।
तत्त्यन्तरपदं कोटिः स्मृतलम्बनलिप्तिकाः । परलम्बन-
लिप्तास्त्रौ विज्याप्रा रविदृग्यका । दृग्लम्बनकक्षास्ताः
स्युरेवं दृक्क्षेपतो नतिः । गत्यन्तरस्य तिर्यग्शः परल-
म्बनलिप्तिका । गतियोजनतिर्यग्शः कुदलस्य यतो
मितिः । स्युर्लम्बनकला नाद्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः ।
प्रागग्रतो रवेचन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः" सि० शि० ।

दृग्विषयं पृथ्वी दृशि विषयस्य । दृष्टिविषये स्वर्पभेदे हेमच० ।
क्षिप्रां जातित्वात् लोष् ।

दृग्वृत्तं न० दृशः प्रचारस्थानं वृत्तमिव । इष्टाकारे दृक्प्रचा-
रस्थले । "दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्ति-
वृत्ते नतोऽन्तराभावाद् लम्बनाभावः । यास्योत्तरमन्तरं
दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पन्ना । दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु
दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनमुपपन्नं
नत्यभावश्च । तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताका-
रत्वे विभोनन्वग्नस्थानेऽशौ भवति तद्दृक्क्षेत्रं क्रान्ति
वृत्तयास्योत्तरत्वे भोदयास्तलग्नमध्यवर्तित्वेन लग्नस्थानात्
विभान्नरितत्वात्" सू० सि० टी० रङ्गना० २३६-मण्डले च

तस्य खगोलवन्धनकारो दङ्गुललङ्घने वक्ष्यते
दङ्गुनति स्तो सि० शि० प्रहणदर्शनोपयोगितया दर्शिते
दङ्गुप्रचारस्य नतिविशेषे यथा

“विभोनलङ्घनस्य रवेः शङ्कोर्वा दङ्गुप्रयोर्वगवियोग-
मूलम् । स्यादुदङ्गुनतिर्वदगुणा विभौर्व्या भक्ताथवा
लङ्घननाडिकाः स्युः ।” सू० विभोनलङ्घनस्य यः शङ्कुः सा-
धितस्तथा दर्शान्काले रवेः स्लोपकरणैर्यः शङ्कुस्तदाते
तावनटौ स्यापयित्वा तयोश्च दङ्गुज्ज्वा साध्ये । अथ
तयोः शङ्कोर्यदङ्गुनरपदं तदुदङ्गुनतिसंज्ञं भवति
प्रथमप्रकारोऽयम् । अथ दङ्गुनते द्वितीयः प्रकारः । तयो-
र्दङ्गुप्रयोर्वगान्तरपदं दङ्गुनतिसंज्ञं भवति । अथ दङ्गु-
नतिलङ्घनस्य चतुर्थः । दङ्गुनतिसंज्ञं विजया भक्ता
प्रक्षालननाडिकाः स्युः । अतोपपत्तिः सैव । यदा
विविधलङ्घनं समध्ये भवति तदा दङ्गुललङ्घनेयं क्रान्ति-
वृत्तम् । विभोनलङ्घनार्कयोर्दङ्गुनरज्वा सैव तदार्कस्य
दङ्गुज्ज्वा । सा चतुर्थया विजयाया मध्यमं क्रान्ति-
लङ्घनं भवति । तदेव स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्ति-
वृत्तस्य । अथ यदा विविधलङ्घनं खाधोच्चतम्
निर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य, तदा तत् प्राच्यपरया
स्फुटं लङ्घनं कोटिरूपं भवति । तच्च विविधलङ्घन-
शङ्कुनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं कृतम् । तत्
कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते । मध्यलङ्घनानयने विजैष्व
विविधलङ्घनशङ्कुः । ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वि-
विधलङ्घनशङ्कुः स दङ्गुललङ्घने कोटिस्तदुदङ्गुज्ज्वा भु-
जस्त्रिज्या कर्णः । विविधलङ्घनस्य यदुदङ्गुललङ्घनं तदु-
दङ्गुललङ्घनमिति गोले कथितम् । अतस्त्रिज्यापरि-
णतया नतज्याया यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत्
कोटिरूपस्य विविधलङ्घनशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीत-
मित्युपपन्नम् । यदेव स्फुटलङ्घनस्य कोटिरूपत्वमुप-
पन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोपपादितम् । रवेर्दङ्गुललङ्घने
या दङ्गुज्ज्वा सा कर्णरूपिणी । विविधलङ्घनस्य या
दङ्गुज्ज्वा स एव दङ्गुललङ्घनः स भुजरूपः । यतः क्रान्ति-
मण्डलप्राच्याः सम्यग्दक्षिणोत्तरं खाधोद्विविधलङ्घनोप-
रिगतं दङ्गुललङ्घनम् । तत्र विविधलङ्घनस्य या
दङ्गुज्ज्वा स दङ्गुललङ्घनः । तज्जनिता नतिकलाचन्द्रार्कक-
योर्दङ्गुललङ्घनमन्तरं यत्सर्वत्र तल्लेखे दृष्टा पश्यति । य-
थाक्लं गोले । “कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विभिमे सर्वतोऽपि तत्”
इति । “नतिलिप्ता भुजः कर्णो दङ्गुललङ्घनकलास्तयोः । क-

लङ्घनरपदं कोटिः स्फुटलङ्घनलिप्ताः” । “यत इदं
लङ्घनचोत्तमतो दङ्गुललङ्घनप्रयोर्वगान्तरपदलङ्घना
दङ्गुनतिर्भवितुमर्हति । परं यथा स्थिते गोले चोत्तोप-
रीयं न दृश्यते । यतो विविधलङ्घनार्कयोरन्तरज्वा
विविधलङ्घनशङ्कुव्यासार्जपरिणता सती दङ्गुनतिर्भवति ।
अत एवानेनापि प्रकारेण नतिजस्योऽर्के परमा दङ्गु-
नतिर्विविधलङ्घनशङ्कुतुल्या भवति । अतोऽयमपि प्रकारः
पूर्वतुल्य एव । किन्तु दङ्गुललङ्घनप्रयोर्वगान्तरज्वा
लाके भुजकणेरूपे समायां भूमौ विन्यस्य तदन्तरे को-
टिरूपां दङ्गुनतिं दर्शयेत् । एवमनेकविधान्युपपत्त्यनु-
सारेण ज्ञेयाणि परिकल्प्य भूनीकर्मापसंहारमाख्याः
कुर्वन्ते । अथ प्रस्तुतमुच्यते । अत्र किञ्च विविधलङ्घनस्य
रवेः दङ्गुललङ्घनशङ्कोर्यदङ्गुनरपदं तावदेव तच्छङ्कोरपि
भवति । तत् कथमिति चेत् तदुच्यते । अत्र खल्लङ्घ-
नशङ्कुवर्गयोर्दङ्गुललङ्घनप्रयोर्वगान्तरज्वा भवतः । तयो-
रन्तरे कृते विजयावर्गयोस्तुल्यात्वाद्गतयोः शङ्कुवर्गान्तर-
मेवावशिष्यते । एवं यत् कुतचिद्व्यासार्जोऽपि भुजज्ज्वा
योर्वगान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ज्वायोर्वगान्तरं भवतीति ।
अत उक्तम् “विभोनलङ्घनस्य रवेः शङ्कोर्वा दङ्गुललङ्घन-
योरिति” दङ्गुनतितस्त्रिज्यानुपातेन लङ्घनस्य घटीक-
रणम्” प्रमिता० । अतोपपत्तिरपि तत्रोक्ता यथा
“अथ यास्योत्तरायां त्वं भित्तौ पूर्वोक्तमालिखेत् । ये
कक्षामण्डले तत्र द्वे दङ्गुललङ्घने । विभोनलङ्घन-
दङ्गुललङ्घना या स दङ्गुललङ्घनो द्वयोरपि । तज्जापांशैर्नतौ विन्दु-
कृत्वा विविधलङ्घनौ । तल्लङ्घनकलाः प्राग्बुज्ज्वास्तौ
नतिलिप्ताः । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विभिमे सर्वतोऽपि
तत् । यास्योत्तरं नतिः सा च दङ्गुललङ्घनात् साध्यते
ततः” “इदमेव द्वे दङ्गुललङ्घनौ यास्योत्तरायां भित्तौ पूर्वपाथे”
लिखित्वा नत्युपपत्तिर्दर्शनीया । ये तत्र कक्षामण्डले
ते दङ्गुललङ्घने । दर्शान्ते विभोनलङ्घनस्य या दङ्गुललङ्घना
स दङ्गुललङ्घनः द्वयोरपि तावान् । ब्रह्मणुप्रमते त्वं तज्जा-
पांशा विविधलङ्घनशरसंस्क्रताश्चन्द्रदङ्गुललङ्घनपचापांशाः स्युः ।
तयोर्दङ्गुललङ्घनयोः खाधोत्तं खल्लङ्घनपचापांशैर्नतौ विन्दु-
कार्यौ तौ च विविधलङ्घनौ । ततः प्राग्बुज्ज्वाभूम्यादु
भूट्टाच्च स्तले प्रसार्य लङ्घनलिप्ता ज्ञेयास्तौ नतिलि-
प्ताः नतिनाम चन्द्रार्ककक्षयोर्दङ्गुललङ्घनमन्तरम् । तदु-
विविधलङ्घनस्थाने यावत् सर्वतोऽपि तावदेव भवति ।
अतो दङ्गुललङ्घनात् साधिता नतिः” ।

दृढगुणल न० दृढः तत्प्रचारस्य मण्डलमिव । सि० शि० उक्ते
 गोत्रवन्धनान्तर्गते वलयाकारे मण्डलभेदे यथोक्तं तत्र
 "जङ्घाधरस्त्रस्तिककीलयुग्मे प्रोतं ह्यथ दृढवलयं तदनः ।
 जत्वा परिभ्राज्य च तत्र तत्र नेयं यज्ञो गच्छति यत्र
 यत्र । ज्ञेयं तद्देवास्त्रिखेचराणां पृथक् पृथग्वा रच-
 येत् तथाष्टौ । दृढमण्डलं विविभलग्नकस्य दृक्क्षेप-
 दत्ताख्यमिदं वदन्ति" स्त्रस्तिके चाधःस्त्रस्तिके चान्तः-
 कीलकौ जत्वा तयोः प्रोतं ह्यथ दृढवलयं कार्यम् । तत्तु
 पूर्वदत्तोभ्यः किञ्चिच्च्यूनं कार्यम् । यथा खगोलान्तर्भ-
 वति । यद्येक एव यज्ञगोत्रस्तदैकमेव दृढमण्डलम् ।
 यो यो यज्ञो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरीदमेव परि-
 भ्राज्य विन्यस्य दृग्जगत्प्राशङ्कादिकं दर्शनीयम् । अथ वा
 पृथक् पृथगष्टौ दृढमण्डलानि रचयेत् । तथाष्टमं वि-
 विभलग्नस्य तच्च दृक्क्षेपमण्डलम् दृढवलयमप्यत्र
 दृढं लि० दृढं दृढि वा दृढौ क्तः "स्त्रनवलयोः" इडभावः इदि-
 तोऽपि नि० नलोपः । १ स्थूले २ अशितिले प्रगाढे ३ व-
 लवति च मेदि० ४ कठिने अमरः ५ लोहे न० शब्दच० ।
 भावे क्त । इत्यतिशये न० अमरः । क्रियाविशेषणत्वे
 ऽस्य क्त्वोवता "दृढभक्तिरिति जग्रेष्ठे" रघुव्या० "दृढं
 भक्तिरस्येति विग्रहः" मल्लिना० । "दृढा भक्तिश्च
 केशवे" विष्णुस्तवः । दृढत्वं च कठिन्यं तच्च स्वर्गत्वव्याप्यं
 जातिभेदः, अशितिलावयवसंयोगभेदः, उपचारात् अति-
 शयश्च । "दृढकारी नृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंयन्"
 मनुः "दृढपाही करोमीति जय्यं जपति जापकः ।
 न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति" भा० शा०
 १६७ अ० । दृढस्य भावः इमनिच् इदमिन् तद्भावे पु०
 "वधानं द्रागेव इदमरमणीयं परिकरम्" गङ्गालहरी
 त्व दृढत्व न० तत् दृढता स्त्री प्रज्ञं दाढ्यं न० स्त्रौल्ये
 अतिशये च । अतिशयेन दृढः इष्टं नृतोरः दृढिष्ठ
 ईयसुन् इढीयस् अतिशयेन दृढे लि० ईयसुनि स्त्रियां
 ङीप् । दृढं करोति णिच् नृतोरः । इदयति "वियोगो
 वैराग्यं इदयति च" प्रबोधचन्द्रो० त्वयोदशमनोः रुचेः
 ७ पुलभेदे पु० । "त्वयोदशस्य पुलास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः
 सुताः । चित्तसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतोऽष्टतः । सुनेत्रः
 जलबुद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः । रौच्यस्यैतं मनोः
 पुला अन्तरे त्व त्वयोदशे" हरिवं० ७ अ० । दृष्टतराद्र-
 पुलभेदे पु० "पुलास्तेऽभ्यर्दयन् भीमं दश दाशरथेः
 सभाः । नागदत्तो दृढरथो वीरवाङ्मरयोभुजः ।

दृढः सुहृत्तो विरजाः प्रमाथस्योपयाय्यपि । तान्
 दृष्टा चुक्रुधे भीमोजगृहे भारसाधनान् । एकमेकं
 ससृद्दिश्य पातयामास मर्मसु । ते विज्ञा व्यसवः पेतु-
 स्यन्दनेभ्योऽमितौजसः" भा० द्रो० १५७ अ० । ६ विष्णौ पु०
 "वेधाः स्वाङ्गोऽजितः जप्यो दृढः सङ्कर्षणोऽच्युतः"
 विष्णु सं० "स्वरूपसामथ्यादेः प्रच्युत्यभावात् दृढः"
 भा० १० रूपकभेदे पु० "दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभव-
 चतुरक्रमः । निशाङ्कः प्रतितालः कथिताः सप्त
 रूपकाः" इत्युद्दिश्य "दृढाख्यः स्वाद् लघुद्वन्द्वं तालेऽत्र
 हंसलीलके । चतुर्दशाक्षरयुतः षट्कारे परिकीर्तितः"
 सङ्गीतदा० । लीला० उक्ते ११ कुट्टकगणितभेदे कुट्टकशब्दे
 दृश्यम् । [ष्टकयुक्ते दृढभेदे शब्दर०]
 दृढकारणक पु० दृढः कण्टकोऽस्य । (धन्वा आकङ्क्ष) लुङ्क-
 दृढकाण्ड पु० दृढः कठिनः काण्डः स्तम्भोऽस्य । १ वंशदृष्टे
 २ दीर्घरोहिणके च राजनि० ।
 दृढक्षेत्र पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दृढवर्मा दृढक्षेत्रः सोमकीर्ति-
 रनूदरः" भा० आ० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।
 दृढक्षुरा स्त्री दृढं क्षुरमिवायं यस्याः । वल्लजायाम् त्वण-
 भेदे राजनि० ।
 दृढगातिका स्त्री दृढं गात्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् ।
 मत्स्यखण्डां फाणिते शब्दच० ।
 दृढग्रन्थि पु० दृढो ग्रन्थिः प्रवांस्य । १ वंशे राजनि० २ कठिन-
 ग्रन्थियुक्तमात्रे लि० ।
 दृढच्छद न० दृढः छदोऽस्य । दीर्घरोहिणकेतप्ये राजनि० ।
 दृढच्युत पु० परपुरञ्जयन्तपात्रजायां जाते अगस्त्यसुनिपुत्रे
 इध्मवाहापरनामके सुनिभेदे "उपयेमे वीर्यपणां वैदभीं
 मलयज्वजः । युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्डुः परपुर-
 ञ्जयः । तस्यां संजनयाञ्चक्रे आत्मजामसितेक्षणां ।
 यवीयसः सप्त सुतान् सप्त इविडभूषतः । अगस्त्यः
 प्राग्दुहितरसुपयेमे धृतव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जात
 इध्मवाहात्मजो सुनिः" भाग० ४।२८।२८ । यादपुरणार्थः
 सत्त्वरार्थः । अयं गोत्रप्रवरविशेषः प्रवराध्याये दृश्यः ।
 दृढतरु पु० नित्यकर्म० । धवदृष्टे राजनि० । दृढदृष्टोऽप्यत्र
 दृढदृष्टण पु० दृढं कठिनं दृष्टमस्य । १ सुज्ञतृप्ये २ वल्लजायां
 स्त्री राजनि० ।
 दृढत्वच् पु० दृढा त्वगस्य । यावनाक्षरं राजनि० ।
 दृढदंशक पुंस्त्री दृढं दंशति दन्तश-एवल् । (हाङ्गर)
 स्याते जलजन्तुभेदे शब्दार्थकस्य० । स्त्रियां ङीप् ।

डोप् । २दृढदंशनकारिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् कापि
अतद्वन्वमिति भेदः ।

दृढधन पु० दृढं धनं निश्चयरूपा सम्पत्तिरस्य । शाक्यसुनौ
ललितवि० । दृढधनुरस्यत् । समासान्विधेरनित्वात्
नानङ् ।

दृढधन्वन् पु० दृढं धनुरस्य अन्वङ् समा० । १दृढधनुक्ते
“राजानं दृढधन्वानं दिगीपं सत्यवादिनम्” भा०श्री०
१३१अ० । २पौरवे नृपभेदे “दक्षिणस्थस्य कम्बोजो दृढ-
धन्वा च पौरवः” भा०आ० १८३अ० ।

दृढनिश्चय पु० दृढः कुतश्चैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरः
निश्चयः अहमकर्त्तृभोक्तृसंसारिसञ्चिदानन्दादितोयं ब्रह्मा-
स्मीत्यध्यवसायोऽस्य । स्थिरप्रज्ञे संसारादुपरते अहं
ब्रह्मास्मीत्यध्यवसाययुते त्रिदुषि ।

दृढनीर पु० दृढं कालेन दृढतां प्राप्तं नीरं यस्य । नारिकेले
राजनि० । तस्य जलस्यैव क्रमशः कठिनशस्वरूपेण
परिणतत्वात् तथात्वम् ।

दृढनेमि पु० अजसीदवंशे सत्यवृत्तिनृपपुत्रे नृपभेदे ।
“अजसीदस्य दायदः” इत्युपक्रमे “जज्ञे सत्यवृत्तेः पुत्रो
दृढनेमिः प्रतापवान्” हरिवं० २०अ० । दृढा नेमिरस्य ।
२दृढनेमिके रथे पु० । [गौरा० डोप् ।

दृढपत्र पु० दृढं पत्रमस्य । १वंशे २वत्सजायां स्त्री राजनि०
दृढपाद त्रि० दृढः पादः पदनं ज्ञानमस्य । १दृढनिश्चये २वेधसि
पु० “वृद्धत्वादृढपादश्च विश्वात्मा जगतां पतिः” हरिवं०
२०४० स्तो० । दृढः पादोमूलमस्याः समासान्विधेरनि-
त्यत्वान्नान्यलोपः समा० । २यवतिक्तायां स्त्री ३भूम्या-
मलक्यां स्त्री राजनि० डोप् ।

दृढप्ररोह पु० दृढः प्ररोहः अङ्गुरोऽस्य । वटवृक्षे राजनि०
दृढफल पु० दृढानि फलानि यस्य । नारिकेले राजनि० ।
दृढबन्धिनी स्त्री दृढं बध्नाति यद्धनाति स्वाश्रयं णिनि ।
१शत्रुमालतायां शब्दच० । २अग्निधिलयन्धकारके त्रि० ।

दृढभूमि पु० दृढा भूमिरवस्था यस्य । दीर्घकालनैरन्तर्यामि-
सेविते योगशास्त्रोक्ते मनसःस्थैर्यकरणार्थे अभ्यासभेदे
“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” पात०सू० “चित्तस्याऽऽवृत्तिकस्य
प्रशान्तवाहिता स्थितिः प्रयत्नः धीर्यसत्ताहः तत्संपिपा-
दविषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः” भा० “स तु दीर्घकाल-
नैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः” सू० “दीर्घकालासेवितः
निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्याया अज्ञया च
संपादितः सत्कारयान् दृढभूमिर्भवति । व्युत्थानसंस्कार-

रेणानभिभूतविषय इत्यर्थः” भा० “ननु व्युत्थानसंस्कारे-
णानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै
कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्का-
रासेवितो दृढभूमिः यथोक्तः सोयमभ्यासो विशेषेण एवं
सम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभि-
भूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं
कृत्योपरमेत ततः कालपरिपाकेणाभिभवेत् तस्मिन्नोपर-
न्तव्यमिति भावः” विवरणम्

दृढमुष्टि पु० दृढो मुष्टिर्धारणेऽस्य । १खड्गादौ हेमच० ।
दृढं बद्धः दानार्थमप्रसारितो मुष्टिरस्य । १कपणे त्रि०
दृढोमुष्टिस्तदाघातोऽस्य । दृढमुष्ट्याघातकारिणि “निगट-
हीतः कम्बरायां शिशुना दृढमुष्टिना” हरिवं० २०अ० ।

दृढमूल पु० दृढं मूलमस्य । १सुज्ञतृणं २मन्यानकतृणे च
राजनि० ३नारिकेले शब्दार्थकल्प० ।

दृढरङ्गा स्त्री दृढः रङ्गो रङ्गनं यस्याः पूत० । स्फुट्यां
(फटकिरी) राजनि० । तद्योगेन रागस्य स्थिरतेति
तस्यास्तथात्वम् ।

दृढरथ पु० १धृतराष्ट्रपुत्रे “अभयो रौद्रकर्मां च तथा दृढ-
रथश्च यः” भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ अस्मैव नामान्तरं
दृढरथाश्व इति तत्र पाठान्तरम् । २कच्छेयुवंशे नृपभेदे
तद्वंशवर्णने “दृहन्नासास्व राजेन्द्रो जनयामास वै
सुतम् । नाम्ना जयद्रथं वीरं यस्मादृढरथो नृपः ।
आसीदृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजयः” हरिवं०
३१३अ० ।

दृढरुचि स्त्री दृढा रुचिरस्य । १स्थिररागयुक्ते २कुशदी-
पपतेर्हिरण्यरेतसः प्रयत्नतस्य पुत्रभेदे कुशदीपशब्दे
२१४५ दृश्यम् ।

दृढलता स्त्री नित्यक्रमेण पातालगरुडीलतायां राजनि०
दृढलोमन् त्रि० दृढानि लोमान्यस्य । १कठिनलोमयुक्ते
त्रि० स्त्रियां डाप् डोप् वा दृढलोमा दृढलोमी ।
२शूकरे पु० शूकर्यां स्त्री शब्दच० ।

दृढवस्त्रं पु० दृढं वस्त्रं यस्य । १दुर्भेदसन्नाहयुक्ते २धृतरा-
ष्ट्रपुत्रभेदे दृढचातशब्दे दृश्यम् ।

दृढवल्कल पु० दृढं वल्कलमस्य । १पुगडवृक्षे २अम्बुशयां
स्त्री तत्र दृढत्वचापि राजनि० । ३कठिनवल्कल-
युक्ते त्रि० ।

दृढवल्का स्त्री दृढं वल्कलमस्याः । अम्बुशयां राजनि० ।
दृढवीज पु० दृढं बीजमस्य । १वदरे २चक्रभेदे ३वर्धुरे च

राजनिः एतेषां कठिनबीजकत्वः क्षयात्त्वम् ३ कठिनबी-
जयुक्ते त्रि० कर्म० । ५ कठिने बीजे न० ।

दृढव्य पु० ऋषिभेदे “दृढव्यसोर्वाङ्मय तृणसोमाङ्गिरास्तथा”
भा० व्यनु० १५० अ० ।

दृढव्रत त्रि० दृढं प्रतिपन्नैश्चालयितुमशक्यं व्रतमस्य । १ अन्त-
रायैरचात्यसङ्कल्पके फलपर्यन्तं प्रारब्धकर्मात्यागशीले
भगवानेव भजनीयः स च एवंरूप एवेत्यत्राप्राप्तागत्यश-
ङ्कान्धसंकल्पके २ विदुषि च । तत्र प्रथमार्थे “एवं दृढ-
व्रतोनित्यं ब्रह्मचारी समाहितः” मनुः द्वितीयार्थे
“अहिंसानिरतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः” भा० व०
६८१० लो० १ स्थिरसङ्कल्पयुक्ते च “स्थेयान् निगूढ-
मानोधीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” सा० द० ।

दृढसन्ध त्रि० दृढा सन्धाऽस्य । १ स्थिरसन्धाने २ धृतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० “जरासन्धो दृढसन्धः सत्यसन्धः सहस्रवाक्”
भा० व्या० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढसन्धि त्रि० दृढः सन्धिः सन्धानं यस्य । निष्क्रिद्गतया
संहते क्षमरः । [मूर्खतायाम् शब्दच० ।

दृढसूत्रिका स्त्री दृढं सूत्रं यस्याः कपः क्षत इत्यम् ।
दृढसेन पु० कलियुगोये जनमेजयवंशे नृपभेदे “क्षेमोऽथ
सुव्रतस्तस्माद्वर्षस्तत्र समन्ततः । दृढसेनोऽथ सुमतिः
सुबलो जनिता ततः” भाग० ८।२२।३० जनमेजयं
प्रति तद्वंशप्रभविष्यन्प्रोक्तौ ।

दृढस्कन्ध पु० दृढः स्कन्धोऽस्य । क्षीरिदृक् जटाधरः ।
दृढस्य पु० अगस्त्यर्षेणोपासद्गार्गभजाते इष्टवाचापरनामके
ऋषिभेदे इष्टवाङ्मयशब्दे ६२८ प्र० दृष्टम् ।

दृढहनु पु० आजमीढवंशे नृपभेदे “आजमीढादुद्वहदिपु-
स्तस्य पुत्रो दृढहनुः । दृढह्वायकृतस्तस्य पुत्रश्चासी-
त्पुत्रद्वयः । तत्पुत्रोविशदस्तस्य सेनजित् समजायत ।
रुचिरास्यो दृढहनुः काशप्रोषत्स्य तत्पुत्राः” भाग०
५।२१।१७ ।

दृढहस्त पु० दृढः हस्तः हस्तव्यापारोऽस्य । १ खड्गादि-
धारणे दृढहस्तके योधे २ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दृढहस्तः
सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ” भा० व्या० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ
दृढाक्ष पु० राजभेदे “एकलव्यो दृढाक्षश्च क्षत्रधर्मा जयद्वयः”
हरिवं० ६६ अ० ।

दृढाङ्ग त्रि० दृढमङ्गमस्य । १ कठिनाङ्गयुक्ते २ हीरके न० राजनि-
तस्यावयवस्य इतरापेक्षयाऽतीव कठिनत्वात्तथात्वम् ।
दृढादि पु० “वर्णदृढादित्यः प्रज्ज् च” पा० “चात् इमनिच्”

सि० कौ० उक्ते भावे प्रज्ज् इमनिचोर्निमित्ते शब्दगणे स
च गणः “दृढ दृढ परिदृढ ऋग लग वक्र शुक्र चक्र
आन्त्र कण लवण ताक्ष गीत उष्ण जड वधिर पण्डित
मधुर मूर्ख मूक (वेयांतलातमतिमनःशारदानाम्) (समो
मतिमनसोः) जवन” दृढादिः । शुण्वचनत्वादेव सिद्धे
इमनिजर्थे वचनम् ।

दृढायु पु० तृतीयमनोः सावर्णस्य पुत्रभेदे “संवर्त्तगः सुगर्भा
च देवानीकः पुर्व्वहः । क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः
पण्डको मनुः । सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव
स्रुताः” हरिवं० ७ अ० । उर्वशीगर्भजाते ऐन्दवपुत्र-
भेदे च “षट् स्रुता जज्ञिरे चैलादायुर्धौमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीस्रुताः” भा० व्या० ७४ अ०

दृढायुध पु० दृढमायुधं तद्व्यापारोऽस्य । दृढायुधव्यापारके
“दृढायुधौ ध्रुवपातौ युद्धे च क्षतनिश्चयो” (नकुल-
सहदेवौ) भा० व० ५१ अ० । २ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “उग्रा-
युधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः” भा० व्या० ६७ अ०
तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढाश्व पु० सुन्धुमारनृपपुत्रभेदे “धौन्धमारिर्दृढाश्वश्च हयश्च-
स्तस्य चात्मजः” हरिवं० १२ अ० ।

दृढेयु पु० ऋषिभेदे “दृढेयुश्च कृतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्ति-
मान् । एकतस्य द्वितश्चैव त्रितश्चैवादित्यसन्निभाः”
भा० व्यनु० १५० अ० ।

दृढेयुधि पु० दृढं वज्र इत्युभयोर्न । दृढतया वज्ररूपके १ योधे
२ राजभेदे “अविचिञ्चपलोधूतः क्षतवन्धुर्दृढेयुधिः” भा०
व्या० १ अ० ।

दृढ त्रि० दृढः १ आदरयुक्ते आदतः दृढ-विदारे क्त वा०
ह्रस्वः । २ विदीर्णे “दृते दृह मासित्वम्” यजु०
३६।१८ “दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे”
वेददी० ३ जीरके स्त्री शब्दच० ।

दृति स्त्री दृढ-विदारे ति क्ति ह्रस्वश्च । १ चर्ममयपात्रे २ म-
त्स्ये च मेदि० “इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरती-
न्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्”
मनुः “कपाले यद्वदापः स्युः श्वेतौ च यथा पयः । आन्त्र-
यस्यानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम्” भा० शा० १३२४ लो० ।
दृतौ भवः दृज् दात्तेय इतिभवे स्त्रियां ङीप् । मत्स्ये
“मांसाददृगुणा दृतिः” उज्ज्वलद० धृतवाक्यम् । श्रोमण
चर्मणि ४ गलकम्बले च “अथत्यां पीवरीं दत्त्वा दृति-
कण्ठामलङ्कृताम्” भा० व्यनु० ७६ अ० । “दृतिकण्ठां

प्रलखगलकम्बलाम्" नीलकण्ठः "दतिकण्ठमनङ्गाहं
सर्वरत्नैरलङ्कृतम्" तत्रैवाध्याये । ५ मेघे निघण्टुः ६ सत्व-
विशेषकारके यजमानभेदे दतिवातवतोरयनशब्दे दृशप्रम् ।

दृतिधारक दतिं दत्वाकारं धारयति धारि-ण्वल् इतः ।
(आकनपाता) ख्याते दृत्ते शब्दचः ।

दृतिवातवतोरयन नञ्चुक् सं० सत्वभेदे "दृतिवातवतो-
रयनमेकैकेन पृच्छास्त्रोमेन मासं मासम्" कात्या० श्रौ० २४।
२४।१६ "दृतिवातवतोरयनमिति सत्वस्य संज्ञा" कर्कः ।
ताण्ड्यब्रा० २५।१। १वाक्यादौ अस्य विवृतिः । "अथ
दृतिवातवतोरयनमाह भा० "अतिरालस्त्रिदृता मासं,
पञ्चदशेन मासं, सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं,
त्रिणवेन मासं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, महाव्रतं, त्रयस्त्रिं-
शेन मासं, त्रिणवेन मासमेकविंशेन मासं, सप्तदशेन
मासं, पञ्चदशेन मासं, त्रिदृता मासमतिरालः" ।
१"प्रथमं प्रायणीयोऽतिरालस्तत्स्त्रिदृतादित्रयस्त्रिं-
शान्ताः आदितः षण्मासा आप्नव्याः विषुवतः
स्थाने महाव्रतं भवति तएव त्रिदृतादिमासा उत्त-
रस्मिन् पक्षसि द्वादशादिसप्तमासान्ताः षण्मासाः
स्युः तत उदयनीयमहः एतानि त्रिषष्ट्युत्तरशतत्रय-
महानि स्युः अधिकयोर्द्वयोरङ्गोः व्यवस्थाविषये सूत्र-
कारः दृतिवातवतोरयने द्वावेकोनौ मासौ सुतुष्टि-
दृताविति गौतमस्त्रयस्त्रिंशाविति धानञ्जयः उभौ वा
त्रिंशिनौ स्थातां यथैतद्व्याङ्ग्यमिति त्रयस्त्रिंशवे-
कोनाविति कल्पकारस्य मतम् । अथैतदयनं कर्तृद्वारा
प्रशंसति" भा० । "एतद्वै दृतिवातवनौ खाण्डव उपेतो
विषुवति वातवानुत्तिष्ठति, समापयति दृतिस्त्रास्त्रात्तनीयां-
शोवातवता भूयांसो दार्त्तेयाः" ६ "एतत् सत्वायणं
दृतिश्च वातवांश्चेत्युभौ यजमानौ खाण्डवे वने उपेतः
अन्वतिष्ठतामित्यर्थः भूतकाले व्यत्ययेन वर्त्तमानप्रत्ययः
एवमुत्तरयोरप्याख्यातयोर्द्वैष्टव्यं तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं
किञ्चित् फलवैषम्यं वक्तुमाह वातयान् विषुवति महा-
व्रते सम्पूर्णं उत्तिष्ठति उत्तिष्ठन् सत्वं समापितवान्
दृतिस्तु द्वादशापि मासानांस्थाय समापयन् यस्मादेवं
तस्याद्वातवता वातवतोर्वंश्रास्त्रात्तनीयांसः अत्यर्थं तनवः
कृशा अभवन् दार्त्तेया दृतिवंश्यास्तु भूयांसो, वज्रकत्-
स्त्रानुष्ठानं प्रशस्तफलवदित्युक्तं भवति । अत्र विवृतिभिः
कृत्प्रम् इति वातवतोरयनमात्रिण्यवेभ्यस्त्रिदृश्र उच्चर-
त्युक्त्यानि पञ्चदशेभ्यः शोडशिनमित्यादिकं दृष्टव्यम्" ।

दृतिहरि पु० दृतिं चर्ममयं द्रव्यं हरति दृत्तौ+उपपदे हृ-
पशौ कर्त्तरि इन् । कुक्कुरे उच्च० पशोरन्यत्र अण्
दृतिहार चर्महारके ।

दृत्य लि० दृ-कर्मणि क्यप् । १आदरणीये भावे क्यप् ।
२आदरे न० आङि आदृत्य तत्कार्ये "आदृत्यस्तेन
दृत्येन" मट्टिः ।

दृध्र न० गवां निर्गमनद्वाररोधके "ते गव्यता मनसा दृध्र-
सर्वम्" ऋ० ४।१।१५ भाष्ये साधवः ।

दृन् अथ० १हिंसायाम् सि०कौ० । २दृढार्थे शब्दार्थचि० ।

दृन्फ लोके लृ०प० अक०सेट् । दृफति दृम्फति अदृम्फोत् ।
लोकेने सक० । दृन्फूः सर्पजातिः

दृन्फू स्त्री दृन्फ-ङ् नि० न नलोपः । १सर्पजातौ २वज्रे च
सेदि० दृन्भू तत्कार्ये सि०कौ० ।

दृन्भू पु० दृन् हिंसायां भवति भुवः कृप् । १वज्रे २स्त्र्ये
हेमच० । ३दृढे शब्दच० ४अल्लके संक्षिप्तसार "दृन्कर
पुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः" वार्ति० अजादौ यण् ।
दृन्भौ दृन्भश्च इत्यादि दृन्भू तत्कार्ये सि०कौ० [कन्दर्पः

दृप बाधने लृ० पर० सक० सेट् । दृपति अदृपीत् । दृर्प ।
दृप सन्दीपने वा चुरा०उभ०पक्षे आ०पर०सक०सेट् । दर्प-
यति ते दर्पति । अदोदृपत्-त अदृर्पत्-त अदृपीत् ।

दृप हर्षे गर्वे च अक०दिवा०वेट् दृपति "दृषद्वागवद्व्यमा-
नद्विषदुदुर्वारदुःखोपमाम्" गीतगो० इरित् अदृपत्
अद्राप्सीत् अदृपीत् केचिदिमं जदितं मन्यन्ते दर्पि-
ष्यति द्रपस्यति अस्य रधादित्वात् वेट् कत्वम् । तेन
रूपे न वैलक्षण्यम् दर्पः दृपः । जीत् दृपः । शब्द-
स्त्रोमे जदिच्छोक्तिः मतभेदेन ।

दृप्त लि० दृप-गर्वे हर्षे च वर्त्तमाने क्त । १गर्वान्विते २ह-
र्षान्विते च ३विष्णौ पु० "दर्पदो दर्पको दृप्तोदुर्होरोऽ-
न्यापराजितः" विष्णु सं० "दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य
आस" शत०ब्रा० १४।५।१।१

दृप्र लि० दृप-बाधने रक् । क्लृप्त्युक्ते उणादि० ।

दृफ लोके लृदा० सुचादि० अक०पर० सेट् । दृम्फति अद-
भीत् लोकेने सक० राजा चोरं दृम्फति क्लृप्तातीत्यर्थः ।

दृब्ध लि०दभ-प्रत्यये कर्मणि क्त । १यथिते लि०असरः । दभ-
भये कर्त्तरि क्त । २भीते भावे क्त । ३यथने५भये च न०

दृभ यथने वा चुरा०उभ०पक्षे लृ०पर०सक०सेट् । दर्भयति
ते दभति अदोदृभत्-त अदृर्भत् त अदृभीत् । ईदित् ।

दृब्धः दृब्धवान् । दर्भः

दृभ भये वा चुरा० उभ० पञ्चे भ्वा० पर० अक० सेट् । दर्भयति-ते
दर्भति । अदीदभत् त अददर्भत् त । अदर्भीत् ईदित्
दृव्यः दृव्वान् ।

दृभीक ५० दृभ-वा० ईकङ् । असुरभेदे “अध्वर्यवो यो
दृभीकम्” ऋ० २।१४।२ “दृभीको नामासुरः” भा०

दृमिचण्डेश्वर न० मत्स्यपुराणोक्ते शिवलिङ्गभेदे
दृवन् ति० दृ-विदारे कनिष् वा० वेदे ह्रस्वः । विदारके
“दृवाणि रव्यानि क्षुमाणि” यजु० १०।८

दृश चाक्षुषज्ञाने भ्वा० पर० सक० अजिट् । पश्यति इरित्
अदर्शत् अद्राक्षीत् । दर्शय ददर्शय दद्रुष ददृशिव
द्रष्टा दृष्ट्यात् दृक्षति । दर्शनीयं द्रष्टव्यं दृश्यः द्रष्टा
दृष्टः द्रष्टुं दृष्टिः दृक् दृष्टा प्रदृश्य । “ततोऽप पश्यन्
विदृष्यान्तरात्मा” भट्टिः पश्यतो हरः । “न तु मां
शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य से योगमैश्वरम्” । “अपश्यद् देवदेवस्य
शरीरे पाण्डवस्तदा” गीता “ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं
नलः” नैष० मानसञ्ज्ञाने च “शान्तोदान् उपरतस्तिष्ठतुः
त्रिदिवान् समाहितोभूत्वा आत्मन्यात्मानं पश्यति”
श्रुतिः “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इ० उ० श्रुतिः णसुल्
“तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना” भट्टिः “दृशेरनालोचने
कङ् च” पा० कर्त्तरि कङ् अन्यादृशः कीदृशः चात्
किन् कश्च अन्यादृक् अन्यादृक्षः । श पश्यः “अपास्य
पश्यन् निजदृश्यखेटात्” नील० ता० “अपश्यन्प्रा-
कुलेऽरण्ये” भट्टिः दर्शयति ते अदर्शत् अदीदृशत् त ।
णिचि कर्मणः कर्त्तृत्वे तङ् दर्शयते भवो भक्तान्
भक्तैर्वा आत्मानमिति शेषः । एवं विषये दृशेः कर्त्तृर्वा
कर्मसञ्ज्ञा “सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणम्”
सुगन्धवो० सनि तङ् दिदृक्षते । “दिदृक्षमाणः परितः
ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणम्” । भट्टिः दिदृक्षा कर्मणि
दृश्यते “एकधा वृद्धा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्”
श्रुतिः “जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः”
मनुः “अदर्शिं सूक्ष्मं कदाप्यलोक्षितः” “रूपमदर्शि
धृतोऽसि यदर्शम्” नैष० अस्त्रार्थे क्वचित्तङ्पि । “यं यं
हि दृश्ये सेयं तं तं मेने नलं नृपम्” भा० व० २२०२ श्लो० ।
दर्शनयोग्ये प्रकाशे च व्यक् “मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः”
कुमा० दर्शनार्थत्वे तङ् स्यादिति बोध्यम् ।

अतु+अतुहूपदर्शने “रथे विवर्णनाविव चन्द्रसुधैर्घनान्तरेणा-
नुदर्शं लोकः” भा० वि० १६६ श्लो० दृशिष्यदे पात० छत्वे

उदा० दृश्यम् । “वृद्धविधमनुदृश्यं चार्थहेतोः क-
पणमिहार्थमनार्थमाश्रयन्तम्” भा० शा० १७६ अ०

अभि+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने “तदा प्रभृति कौ-
न्तेय ! नरा गिरिमिमं सदा । नाशक्तु वृक्षभिद्रुत् कुत-
एवाधिरोहितम्” भा० व० ६६८२ श्लो०

अव+नीचतया दर्शने “यथा जलस्य आभासः स्थल-
स्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि-
स्थितः” भाग० १२७।१२

आ+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने आदर्शः । “उत्कृतादा-
र्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ” रघुः ।

उद्गु+नीचस्थसोक्षतया दृष्टौ उत्प्रेक्षणे च
उप+सामीप्येन दर्शने । “चतुष्पादु व्यवहारोऽयं विवा-
देष्पदर्शितः” याज्ञ० ।

नि+दृष्टान्ततया साम्मुख्येन वा दर्शने । “द्रष्टुमिच्छामि ते
रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय” भा० आश्र० १५८८ श्लो०

निदर्शनालङ्कारः “निदर्शयामास विशेषदृश्यम्” रघुः
परा+विपरीतदर्शने यस्य यथा रूपं ततोऽन्यरूपेण दर्शने
“धूममग्निं परादृश्या मित्राहूत्स्वा दधतां भयम्” अथ०
दा० २। “तीन् स्तनानुपेयुक्तं परादृशुः । द्वौ स्तना
उपेयुक्तन्नेदीयसः परादृशुः” शत० ब्रा० ६।५।१३।४।

परि+परितः समन्ताद्वा दर्शने “परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा-
चैव मया नृप !” भा० आश्र० ७३३० परिच्छिन्नतया
दर्शने च । “वाह्याभ्यन्तरस्तमदृष्टिर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः” पा० सू० । दीर्घसूक्ष्मशब्दे ३६१
४४० दृश्यम् ।

प्र+सस्यगदर्शने “मनसैव प्रदीपेन सहानात्मा प्रदृश्यते”
भा० आश्र० १६३० “अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः
प्रदर्शितः” भा० अतु० ७२११ श्लो० एकदेशदर्शने च ।
प्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । “योगेश्वरत्वं लप्तेन यत्न राज्ञां
प्रदर्शितम्” भा० आ० ५१० श्लो० ।

प्रति+तुल्यरूपदर्शने “कृताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत् प्रत्य-
दृश्यते” भा० भी० ४६७६ श्लो० “निमित्तलक्षणं ज्ञानं
शाक्तुनं स्वप्रदर्शनम् । अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां
प्रतिदृश्यते” रामा० अयो० ५८६५ श्लो०

वि+विशेषेण दर्शने “विदर्शयन्तोपिविधान् भूयस्त्रिंशं नि-
र्भरान्” रामा० अयो० ४८३० १२ श्लो०

सम्+सस्यगदर्शने “संद्रष्टानि नराणाम्ये स्वरूपेण विना-
शनम्” भा० शा० १०६८ श्लो०

दृश् त्रि० कस्मिंश्चिदुपपदे दृश-किन् भलि पदान्ते च कुः ।
 १तत्तत्पदार्थदर्शके “वायुमजो दिवा तिष्ठन् रात्रिं
 नीत्वापुष्टं सूर्यं दृक्” याज्ञ० “रेन्दुदुम्ने ! यजदृशा-
 विहायां विवज्जु वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू” भा०व० १०६२४श्लो०
 व्यनुपपदेऽपि किन् । २इदरि “दृग्दर्शनशक्तोरेकात्मते-
 वाकिता” पात०सू० भावे किन् । ३दर्शने ४ज्ञानमात्रे
 च स्त्री “प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्” सा०सू०
 “प्रतिबन्धोव्याप्तिव्याप्तिदर्शनात् व्यापकज्ञानमनुमानम्”
 भाष्यम् । करणे किन् । ५नेत्रे स्त्री “दृशा दृग्धं मन-
 सिजं जीवयन्ति दृशैव याः” सा०द० । “जलकोपदृह-
 नाचिषं” ततः सन्देहे दृशसदप्रतारकाम्” रघुः ६द्वित्व-
 संख्यायाञ्च ।

दृशति स्त्री दृश-वा० भावे व्यतिक्रि० दर्शने “सूरो न
 यस्य दृशतिररेपाः” ऋ० ६।३।२ “दृशतिर्दर्शनम्” भा०
 दृशद् स्त्री दृषद्+ष्टपो० । शिलायामसरे पाटान्तरम्
 “तथा दृशत्पुलञ्च” गोभिलः “दृशत् पेषणाधारशिला,
 पुलं पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयतीत्यर्थः”
 संत० रघु० ।

दृशद्वती स्त्री दृषद्वती+ष्टपो० । १व्याख्यावर्त्तनीमास्थे नदी-
 भेदे २कात्यायन्याञ्च मेदि० [काङ्क्षम् ।

दृशा स्त्री दृश+ङलनत्वात् वा टाप् । नेत्रे शब्दच० दृशा-
 दृशाकाङ्क्ष त्रि० दृशया आकाङ्क्षम् । पक्षे शब्दच० ।

दृशान पु० दृश-आनच् किञ्च । १लोकपाले उज्ज्वल० २विरो-
 चने पु० ३ज्योतिषि न० मेदि० । ४आचार्ये पु० उणा-
 दिकोपः । ५प्राज्ञाणे ६उपाध्याये च पु० संक्षिप्तसारः ।

दृशि(शी) स्त्री दृश-भावे कि वा ङीप् । १दृष्टौ २प्रकाशे च
 “द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपद्यः” पात०सू० । “द-
 शिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषण्येन परावृत्त्यर्थः । स
 पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धेर्न सत्त्वोपात्तत्वं विरूप
 इति न तावत् सत्त्वः कस्मात् ? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्
 परिणामिनी हि बुद्धिस्तस्याश्च विषययोगयादिवृष्टादि
 ज्ञातयाज्ञातयेति परिणामित्वं दर्शयति । कस्मात् ?
 न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्याददृष्टहीता चेति
 सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्व-
 मिति । किञ्च परार्थो बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः
 पुरुष इति । तथा सर्वाधीन्यवसायकत्वात् त्रिगुणा
 बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानान्तरपद्वृष्टा पुरुष इत्यतो
 न सत्त्वः । अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः,

कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ पश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव
 प्रत्यवभासते । तथा चोक्तम् व्यपरणामिनी हि भोक्तृ
 शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्राम्येव तदु-
 दृष्टिमनुपपतति । तस्याश्च प्राप्तचेतनानुपपत्त्युपाया
 बुद्धिदृष्टेरनुकारमात्रतया बुद्धिस्तत्त्वविशिष्टा हि ज्ञान
 दृष्टिरित्याख्यायते” भा० सूर्यप्रकाशयोरिव दृष्टदृश्यो
 र्धर्मधर्मणोरैक्यात् श्चेतने पुरुषे च “दृशिस्वरूपो गग-
 नोपमोमतः” । “तदभावात् संयोगाभावोद्धानं” तद् दृशेः
 कैवल्यम्” पात०सू० “मिथ्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरु-
 षसंयोगाभावः आत्मनिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एत-
 द्ज्ञानं तद् दृशेः कैवल्यं पुरुषस्याभिधीभावः पुनरसंयोगो
 गुणैरित्यर्थः । दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं
 तदा सत्त्वप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्” भा० दृश-इक् ।
 ४दृशधातौ “दृशेरनालोचने कङ् च” पा०

दृशीक त्रि० दृश-कर्मणि वा० ईकक् । १दर्शनीये २शोभने च
 “स्त्रोमं रुद्राय दृशीकम्” ऋ० १।२।१० “दृशीकं दर्श-
 नीयं समीचीनम्” भा०

दृशेन्य त्रि० दृश-कर्मणि केन्यन् । दर्शनीये ‘दृशेन्यो महिना
 समिद्धः’ ऋ० १।८।७ “दृशेन्यः दर्शनीयः” भा०

दृशीपम न० दृशाया उपमा यत् । श्वेतपक्षे शब्दमात्रा ।

दृश्य त्रि० दृश-कर्मणि क्यप् । १दर्शनीये २मनोरमे च
 “चित्तं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्वदते न
 दृश्या । बभूव तच्चित्ततरनयापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य
 मूर्तिः” । “आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्याः स्मरो नेति
 पुराणवाच्यो” नैप० “तमेकदृशं नयनेः पितृन्त्योनायो
 न जन्म विषयान्तराणि” कुमा० “निदर्शयामास विशेष-
 दृशमिन्दुं नवोत्थानमिव” रघुः । ३ज्ञेयमात्रे ४प्रकाशे
 च “द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः” पात०सू० “द्रष्टा
 बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्या बुद्धिसत्त्वोपावृष्टा
 सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमवस्थान्तमणिकल्पं सन्नि-
 धिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वप्नवति पुरुषस्य दृशि-
 रूपस्य स्वामिनः । अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरू-
 पेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि तदर्थत्वात् परतन्त्रम्
 उभयोर्दृग्दर्शनशक्तोरेनादिरर्थकतः संयोगो हेयहे-
 तुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः” भा० “प्रकाशक्रियास्थिति
 शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गाद्यं दृश्यम्” पात०सू०
 “प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं
 तम इति एते गुणाः परस्परोपरान्तप्रविभागाः परिणा-

मिनः संयोगविभागवर्गाणः इतरेतरोपाश्रयेणोर्जित
मूर्त्तयः परस्परान्नाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्य
लातीयाऽतुल्यातीवशक्तिभेदादुपातिनः । प्रधानवेला-
यासुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेणा-
प्रधानान्तर्भाताभितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्या अय-
स्मान्मणिकल्याः प्रत्ययमन्त्रेण एकतमस्य दृष्टिमनु-
वर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति । एतदुद्देशप्रमि-
त्युच्यते । तदेतद्भूतान्द्रयात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना स्त-
ब्धस्य लेन परिणमत तर्धेन्द्र्यभावेन ओत्तादिना स्त-
ब्धस्य लेन परिणमत इति । तत्तु नाप्रयोजनम् अपि तु
प्रयोजनसुररीक्ष्य प्रवर्तते इति भोगापवर्गाथं हि तत्
दृश्यं पुरुषस्तेति तत्वेऽनिष्टगुणरूपावधारणम् अविभा-
गापक्षं भोगोभोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयो-
रतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति भा० ग्रहाणां नक्षत्राणां च
कालांशविशेषेण सूर्यसाक्षिभ्यो अदृश्यत्वं सू० सि०
उक्तम् अस्तम्ये ५६३८० दर्शितम् उदयशब्दे ११४४/४५
८० दृश्यत्वं च दर्शितं ततएवावगन्तव्यम् ।

दृश्य(ष्ट) जाति न० लीला० उक्ते दृष्टकर्मरूपे गणित-
भेदे दृष्टकर्मन् शब्दे ६६७ ८० तत्प्रकारो दृश्यः ।

दृष्टादृष्ट लि० दृश्यञ्च अदृश्यञ्च द्वयं । १ दृश्ये अदृश्ये च
“अष्टादशशताभ्यस्तादृष्टांशाः स्रोदयास्तुभिः । विभज्य
लब्धाः क्षेतांशैस्तैश्च दृष्टादृष्टप्रताय वा” सू० सि० “दृष्टा
चासौ अदृष्टा च” कर्म० । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली”
अमरोक्तेः किञ्चिदंशेन दृष्टप्रचन्द्रायाम् किञ्चिदंशेन
अदृष्टप्रचन्द्रायाम् २ सिनीवाल्यां स्त्री तस्यां चन्द्रस्य दर्श-
नादर्शनयोः सत्त्वात् तथात्वम् । शतदंभमानिदेवतायाञ्च
सा च अङ्गिरसस्तृतीयकन्या यथाह भा० व० २१७ च०
“यां कपर्दिस्तुतामाहुर्दृष्टादृष्टेति र्देहिनः । तनुत्वात्
सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता”

दृष्टन् लि० दृष्ट-कानिप् । दर्शके “विवेकदृष्टत्वमगात्
सुराणाम्” भट्टिः “अनालपस्य विषयैर्विद्वानां पार-
दृष्टनः” । “गुर्वैर्मयी श्रुतपारदृष्टा” रघुः ।

दृष्टसार न० दृष्टः सारमिव । स्रग्ज्वायसे राजनि० ।

दृष्ट स्त्री दृ-अदि पुक् लृस्य । १ शिलायां २ पेणशिला-
याञ्च जेदि० तत्र शिलायां “गुर्वैरजज्ञं दृष्टः समन्तात्”
भावः । “दृष्टो वासितोत्पङ्गा निषण्णगनाभिभिः”
कुमा० “तत्र व्यक्तं दृष्टि चरणान्वासमङ्गेन्दुमौलेः” जेध०
पेणशिलायाम् “पसादनेर्दृष्टदृष्टान् प्रतिष्ठाप्य”

आह्वः ग्ट० १.७।३ “अपासग्नेः सुरेशस्य दृष्टदोलूख-
लस्य च । चतुर्देवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते”
हरिवं० ११६ च० । दृष्टदोलूखलमित्यत्र राजदन्ता० पूर्वनि० ।
दृष्टदि पिष्टाः अण् । दार्पद, दृष्टदि पिष्टे लि०

दृष्टदिमाषक पु० माषः शुल्कत्वेन दीयते कन् दृष्टदि
पेणव्यवहारे राज्ञे देयः माषकः “कारनान्नि च
प्राचां हलादौ” पा० अलुक् समा० । पेणव्यवहारे
राजदेये माषरूपे करे ।

दृष्टदत् लि० दृष्टः सन्त्यस्मिन् भूम्ना मत्तम् मस्य वः । १ दृष्ट-
द्युक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २ गदीभेदे “सरस्वतीदृष्ट-
द्वयोर्देवनद्योर्दन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं
प्रचक्षते” मनुः “प्रययुर्ज्जङ्गीकुलात् कुरुक्षेत्रं सहा-
नुगाः । सरस्वतीदृष्टद्वयौ यक्षनाञ्च निषेव्य ते । ययु-
र्वेनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्” भा० व० ५ च० ।
“कौशिकी मन्दारकिनी यक्षना सरस्वती दृष्टद्वती गो-
मती” भाग० ५।१६।८ भारतवर्षस्यमहानदीकथने ।
“दक्षिणेन सरस्वत्यादृष्टद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरु-
क्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिटपे” भा० व० ८३ च० । ३ दृष्टभेदे पु०
“संयातिः खलु दृष्टद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे
तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः” भा० आ० ६५ च० । विश्वामि-
तस्य ४ पत्नीभेदे स्त्री “दृष्टद्वतीसुतस्यापि विश्वामित्वात्तथा-
ऽष्टकः । अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जङ्गुगणो मया”
हरिवं० २७ च०

दृष्ट लि० दृष्ट-कर्त्तव्यं क्त । १ दर्शनकर्मणि विलोकिते
“दृष्टदोषेऽपि विषये समत्वात्तद्वेत्तनः” देशीमा० “दूतमेतत्
पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं सहत्” “तस्यैह भागिनौ दृष्टौ
वीजी जेतिकएव च” मनुः २ ज्ञातमात्रे च “दृष्ट-
वदातुअधिकः स हाविशुद्धिवातिशययुक्तः” सा० का०
“दृष्टातुअधिकविषयवितृष्णा वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्”
पात० सू० “दृष्टं श्रुतञ्चेत्युपासीत” छा० उप० । भावे
क्त । ३ दर्शने ४ राज्ञां स्वराष्ट्रस्यात् चौरादेर्भये ५ पररा-
ष्ट्रात् दाहविलोपादेर्भये च न० अमरः । ६ साक्षात्कारे न०
“दृष्टमनुमानमाप्रवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं
प्रमाणमिष्टम्” सा० का० उद्दिश्य तत्तत्तत्तं यथा

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमा-
ख्यातम्” सा० का० “अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्देशः
परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदोन्-
नयार्थः । अवयवार्थस्तु विषयवन्ति विषयिणमनुवर्तन्ति

स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः
 पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मादीनामविषयाश्च तस्मा-
 त्सल्लक्षणा योगिनामूर्द्धोत्तसाञ्च विषयाः । विषयं
 विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियवृत्तिश्च
 सन्निकर्षः अर्थसन्निकर्षमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्प्रत्ययसाय-
 स्तदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिपारो ज्ञानम् ।
 उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ ज्ञानं बुद्धेस्तमोऽभि-
 भवे सति यः सत्वसमुद्भूतः सोऽध्यवसायइति वृत्तिरिति
 ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम् । अनेन
 यश्चेतनाशक्तेरनुपपन्नत् फलं प्रमाबोधः । बुद्धि-
 तत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदोयोऽध्यवसायोऽध्य-
 चेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परि-
 णामभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्याननुपपन्नी चेतनः
 सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिविम्बि-
 तस्तच्छायापत्तया ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनो-
 ऽनुगृह्यते चित्तिच्छायापत्तया चाचेतनापि बुद्धिस्तद-
 ध्यवसायोऽपि चेतन इव भवतीति । तथा च वक्ष्यति
 “तस्मात्सत्ययोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुण-
 कर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तृव भवत्युदासीनः” इति । अत्रा-
 ध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिन्नन्ति संशयस्य अनवस्थि-
 तग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्य-
 नर्थान्तरम् । विषयग्रहणेन चासद्विषयं विषय्ययमपा-
 करोति, प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु चनादनुमान-
 स्तत्त्वादयः पराक्षता भवन्ति । तदेवं समानासमान-
 जातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य
 ‘सम्पूर्णं लक्षणम्’ तत्त्वकौ० ।

दृष्टदोष त्रि० दृष्टो दोषः रागलोभादिर्वक्ष्ये । १ ज्ञातराग-
 लोभादिरूपदोषके “न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्त्ता
 न दूषिताः” सात्त्विकरणनिषेधे सन्तुः । दृष्टो दोषो
 मिथ्याज्ञानजन्यवासना यत् । २ ज्ञातमिथ्याज्ञानजन्यवा-
 सनायुक्तविषये “दृष्टदोषेऽपि विषये न सत्त्वाकृष्टचेतनः”
 देवीसा० दृष्टो ज्ञातो दोषोयेन । ३ क्लृप्तावलोकके रिपौ
 दृष्टपृष्ठ लि० दृष्टस् प्रतियोगैः पृष्ठमस्य । पलायसने शङ्का-
 यंचिं रणात् पराङ्मुखस्य शत्रुभिः पृष्ठस्य दर्शनात्
 तथात्वम् ।

दृष्टप्रत्यय त्रि० दृष्टेन दर्शनेन प्रत्ययः विश्वासो यस्य । अन्यत्र
 दर्शनेन कृतदृष्टनिश्चये ।

दृष्टरजस् स्त्री दृष्टं रज आर्त्तवं यया । १ दृष्टरजस्कायां

नायाम् अमरः । २ तदुपलक्षितायां मध्यमायां प्रौढायाम्
 स्त्रियां राजनि० ।

दृष्टान्त पु० दृष्टोऽन्तः विषयपरिच्छेदोद्यत । गौ० सूत्रोक्तेषु
 षोडशसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थभेदे तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा
 “लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः” सू०
 “लोकसामान्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैभयिकं बु-
 द्धप्रतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्कणं प्रमाणैरर्थं
 परीक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा
 परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि
 प्रतिप्रेक्ष्यया भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः
 स्थापनीया भवन्तीति तदुक्तावयवेषु चोदाहरणाय
 कल्पत इति वात्स्या० भा० । ३ तल्लोक्तावयवमध्ये उदा-
 हरणे च तल्लक्षणं तल्लोक्तं तच्च उदाहरणशब्दे ११६४
 पृ० दर्शितम् अधिकमत्र तत्सूत्रभाष्यं प्रदर्शयते यथा
 “साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम्” गौ० सू०
 “साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात्
 तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्वर्त्मः तस्य
 साध्यस्य, साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः
 शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः
 शब्द इति, इहोत्तरन्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति कस्मात् ?
 पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्वर्त्मस्तस्य भावस्त-
 द्वर्त्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्य-
 साधर्म्यात् तद्वर्त्मभावो भवति स चोदाहरणमित्यते तत्र
 यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् यच्च भूत्वा न भवति आत्मानं
 जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं
 साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः
 साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते
 उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म-
 कत्वादित्यः स्यात्त्वादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः
 साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्” भा० “तद्विपर्ययाद्वा
 विपरीतम्” गौ० सू० “दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं, साध्य-
 वैधर्म्यात् तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त उदाहरणमिति । अनित्यः
 शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यथा अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि
 सोऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादत-
 द्वर्त्मभावो योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भव-
 तीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावाद-
 नित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययसमुमि-
 नोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादित्यः शब्द इति साध-

स्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधस्योत् तद्वर्तमानो दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्योदतद्वर्तमानो दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्वैत्वाभासेषु न सम्भवतीत्येतयो हेत्वाभासाः तदिदं हेतुदाहरणयोः साधर्म्यं परमसूक्त्यं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेदीयमिति भाष्यम् । अन्यत्र च “वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमात् महानस्रवदित्यादौ महानस्रो दृष्टान्तः । स द्विविधः साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तः । आद्यः पर्वते वज्रिसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानस्रः । द्वितीयः तत्रैव धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानस्रः । ३२४०॥ ननु दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः” भावः ४३०॥ १५०॥ च मेदि०

दृष्टि स्त्री दृश्य-भावे क्तिन् । १६०॥ चानुपचाने “नाम्ना दृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलभ्यः” सा०सू० अक्षिपटलशब्दे ४३२०॥ अक्षिपटलशब्दे ४५२०॥ च दृश्यम् । २३०॥ नानाभावे मेदि० “तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः” । “विदितवन्कारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्” सा०सू० । ३३०॥ च “न द्रष्टुर्दृष्टिर्विपरिलोपोऽस्ति” नृतिः । यद्दृष्टिभेदादिकं यद्दृष्टिपदशब्दे २७५२॥ ५२०॥ दृश्यम् । करणे क्तिन् । ४३०॥ च मेदि० । “अस्मै स्तावन्मुञ्चरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे” मेघ० “दृष्टिर्गोष्ठिनीमोलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला” मृच्छ० “दृष्ट्या प्रसादापन्नया कुमारं प्रत्य-यहीत्” रघुः “दृष्टा दृष्टिमधो ददाति” सा०द० ।

दृष्टिकृत् त्रि० दृष्टिं करोति कृ-क्त्विप् । २६०॥ २२०॥ च मेदि० । तस्य शोभया लोकानां दृष्टिसम्पादकत्वात् तथात्वम् ।

दृष्टिकृत् न० दृष्टिलोकानां दृष्टिः कृता येन निष्ठान्तस्य परनिपातः । १२०॥ च मेदि० शब्दरत्नावली । २३०॥ च मेदि० ।

दृष्टिज्ञेय पु० दृष्टेः ज्ञेयः । १६०॥ च मेदि० ।

दृष्टिगत पु० दृष्टिं गतः विषयतया प्राप्तः । १२०॥ च मेदि० । ७३०॥ २३०॥ च मेदि० ।

दृष्टिगुण पु० दृष्ट्या गुण्यतेऽभ्यस्यतेऽत्र च० गुण-अभ्यासे आधारे अच् । १३०॥ च मेदि० ।

शरादिज्ञेयस्याभ्यासनात् तथात्वम् इत० । २३०॥ च मेदि० ।

दृष्टिप पु० दृष्टिं पिबति पा-क । देवगणभेदे “गण्य देवानां मूषपाः सोमपाश्च, लोकाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः । आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च” भा० आनु० १६०॥

दृष्टिवन्तु पु० दृष्टेर्नैतस्य नन्तरिव सादृश्यापादनात् । १२०॥ च मेदि० । शब्दोत्पत्तिः शब्दं अक्षिपटलशब्दे ४३२०॥ च मेदि० । “खद्योतविस्फुलिङ्गभासिति” सुश्रुतवाक्येन दृष्टेः कृत्यत्वस्योत्पत्तीर्तनेन तस्य तत्सादृश्यापादकतया तथात्वम् ।

दृष्टिवाद पु० हेमच० उक्ते पञ्चात्मके बौद्धानां वादरूपकथा भेदे “दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्विनिर्दिष्टा ह्यया । प्रति कर्मसूत्रपूर्वाभ्यासयोगो पूर्वगतचलिकाः । पञ्च सुर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वार्ण चतुर्दशापि पूर्वगते” ।

दृष्टिविज्ञेय पु० दृष्टिस्तदेकदेशस्य विज्ञेयः । १६०॥ च मेदि० । २३०॥ च मेदि० ।

दृष्टिविभ्रम दृष्टेर्विभ्रमः विलासभेदः । नेत्रविलासभेदे “वि-वर्तितभ्रूरियमद्य शिञ्जते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्” शकु० २६०॥ च मेदि० ।

दृष्टिविष पु० स्त्री दृष्टौ विषोऽस्य । १६०॥ च मेदि० । स्त्रियं जातित्वात् ङीष् । “दृष्टिविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरङ्गुतैः” भा० व० २३४०॥ दृष्टिविषैरित्यत्र आर्षो दीर्घः । “ते चा-ब्रुवन् ननुषो घोररूपो दृष्टिविषस्तस्य विभीष देव !” भा० व० १५०॥

दृष्ट दृष्टौ भा० पर० सक० सेट् । दर्शयति अदृष्टीति ददर्श । अय-मिदं तत्र दृष्टयति अदृष्टीति । “तमेतैः स्तोमैः सप्त-दशैरदृष्टैः” ताण्ड० ब्रा० ४१५॥ ६॥ इदित्वात् नलोपाभावः दृष्टयते दृष्टयति । “दिशे दृष्टं दृष्टिता दृष्टयेन” तैत्ति० २।८।३।८ “दृष्टयति स्तनामसि” अथ० ६।१३६।१ अनि-दितस्तु दृष्टयते दृष्टयति इत्यादि ।

दृष्ट भवे भा० पर० सक० सेट् । दरयति अदारीत् वटा० णिच् दरयति । ददार दरीता दरिता । दीर्घः ।

दृष्ट विदारे दिवा० पर० सक० सेट् । दीर्यति अदारीत् । ददार दरीता दरिता दीर्घः । [दरिता । दीर्घः । भगन्दरः

दृष्ट विदारे क्त्वा० पु० पर० सक० सेट् । दृष्टयति अदारीत् दरीता दृष्टयते भा० आत्म० सक० अनिट् । दयते अदारीत् ददे दाता दास्यते दातुम् दत्तः ।

देय त्रि० दा-कर्मणि यत् । १६०॥ च मेदि० । “स्व” कृतुस्वाविरोधेन देयं दारयतादते । नान्ये सति सर्वसं यच्चान्यस्मै प्रतिष्ठतम्”

याज्ञं वचनोक्तनिषिद्धभिन्ने शदानाहं दत्तापदानिक-
शब्दे ३४५५।५६ पृ० दृगप्रम् ।

देव देवने स्वां आत्मं अकं सेट् । देवते अदेविट् । अ-
देविट् अदेवि(ङ्)ध्वम् दिदेवे ऋदित् । देवयति ते अदि
देवत् त । देवनमिह रोदनमिति भट्टमन्त्रः ।
परि+विनापे । “विनापः परिदेवनम्” अमरः । “खर-
दूषणयोर्भातोः पर्यदेविट् सा घुरः” भट्टिः ।

देव पु० दिव-अच् । १ अमरे सुरे नाट्योक्तौ शराजनि
अमरः । इन्द्रे ४ मेघे पु० ५ इन्द्रिये न० मेदिनि० ६ पारदे
पु० राजनि० । ७ ब्राह्मणानासुपाधिभेदे “ततश्च नाम
कुर्वीत पितैव दगनेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि
शर्मवर्मादि संयुतम्” इति भवि० पु० । “नरमाचरे
इति नराख्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म-
युतम् । “शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्वाता च भूभुजः ।
भूतिगुप्तश्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” इति यम-
वचने सञ्ज्ञयोपलब्धेः । “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्यात्”
इति शातातपीयेन शर्मान्तता च । ददेवदारुणि श-
न्यार्थचि० ६ पूज्ये १० दीप्ते च त्रि० ११ परात्मनि पु०
“एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः” श्रुतिः । “भर्गोदेवस्य” गायत्री
“दोव्यते क्रोडते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि । तस्मा-
द्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः” योगियात्र०
“उद्भवः कोभणो देवः” विष्णुसं० “यतः क्रोडति
सर्गादिभिर्जिगीषते शत्रून्, व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्म-
तया, द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र गच्छतीति तस्मात्
देवः” भा० सुराश्च यद्यपि बहुवस्तथापि प्राधान्यात्
त्यस्मिंश्चत्संख्यया त्यस्मिंश्चत्पतिशब्दे ३३५६ पृ०
दृग्राः तत्र सुरे “देवा अयस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-
काङ्क्षिणः” गीता । “देवान्धोत् मनुष्यांश्च पितृन् नृ-
ह्याश्च देवताः” मनुः । न्डमे “देवाकर्णय सुश्रुतेन चरक-
स्थोक्तेन जानेऽखिलम्” नैष० नाट्योक्तौ न्डमे “यथाऽऽ-
ज्ञापयति देवः” भूरिनाटकेषु । मेघे देवो गर्जति देव-
गर्जनम् देवे वर्षति । “देवाश्च आजानदेवाः कर्मदेवाश्च”
कर्मेश्वरशब्दे १७२८ पृ० दृगप्रम् ।

देवकृत्प्रभ पु० नित्यकर्म० प्रकृतिवद्भावः । कश्यपकन्यायां
धर्मस्य पत्नीभेदे भानौ जाते पुत्रे दशधर्मायेत्युपक्रमे
“भानुर्लब्ध्वा ककुडाभिर्विश्वा साध्या मरुत्वतो । वसुध-
हृतां सङ्कपो धर्मपत्यः क्षतान् शृणु । भानोस्तु
देवकृत्प्रभ इन्द्रमेनक्षतो नृप !” भा० ६।५।४।५

देवकृषि पु० देवानाकृषिः, पूज्यत्वात् प्रकृतिवद्भावो वा ।

देवर्षी नारदादौ “अथ देवकृषी राजन् ! संपरेतं
नृपात्मजम्” भाग० ६।१६।१ पक्षे देवर्षिरप्यत्र । वृह-
स्पतेश्च हत्कीर्त्तयेदेवर्षेर्विद्धि भारत” भा० आ० ६७ अ० ।

देवक त्रि० दिव-ण्वल् । १ क्रोडके शगन्धर्वपतिभेदे शत्रो-
णस्य मातामहे आङ्गकपुत्रे नृपभेदे च पु० “यस्मात्तो-
देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्गन्ध-
र्वाजो जज्ञे नराधिपः” भा० आ० ६७ अ० तस्यैव देवक-
नाम्ना कलावतारः इत्यर्थः । “आङ्गकस्य तु काश्यायां द्वौ
पुत्रौ सख्यभूवतुः । देवकश्चोपसेनश्च देवगर्भसमायुभौ ।
देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्तद्गोपमाः । देववानुपदेवश्च
सन्देशो देवरचितः । कुमार्यः सप्त चास्यासन् वसुदे-
वाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवा च सन्देशा देवर-
क्षिता । वृकदेव्युपदेवी च सुनान्ती चैव सप्तमी” हरिवं०
३८ अ० । ४ तत्कन्यायां स्त्री ङीप् । देवकीशब्दे इहम्

देवकर्दम पु० देवप्रियः कर्दम इव । श्रीरघुण्डागुरुकूर्पर
कुङ्कुमैर्मिलितैः कृते कर्दमरूपे गन्धर्वभेदे राजनि० ।

देवकात्मजा स्त्री इत० । देवकनृपसुतायां देवक्यां प्राधान्यात्
शब्दरत्ना० ।

देवकार्यं न० देवप्रियार्थं कार्यम् । १ देवप्रियार्थं होमपूजादौ
कार्यं “देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते” मनुः ।
देवानामभिलषितं कार्यम् । २ देवाभिलषिते कार्ये च
“अनुष्ठितदेवकार्यम्” रघुः कृतरावणवधादिरूपदेवकार्य-
मित्यर्थः । देवकर्मादयोऽप्यत्र “देवकर्मकृत्यैव युक्ताः
कालेन कर्मसु” भा० शा० १६७ अ०

देवकाष्ठं न० देवप्रियं काष्ठमस्य । देवदारुवृक्षे रत्ना० ।

“मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ लिफलोपणम्” सुश्रु० ।

देवकिरी स्त्री मेघरागस्य भार्याभेदे रागिणीभेदे तद्भागस्य
रागिणीभेदाः तत्स्वरूपञ्च सङ्गीतदा० उक्तं यथा
“ललिता सालती गौरी नाटी देवकिरी तथा । मेघ-
रागस्य रागिणी भवन्तीसाः सुमध्यमाः” । अस्या स्वरूपं
यथा “भवन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । श्याता
देवकिरी ह्येवा करार्पितसखीकरा” देवगिरीति वा पाठः ।

देवकिलिपि न० देवेन कृतं किलिपमनिष्टकर्म । देवकृतं
अनिष्टे कार्ये यथा वरुणकृतपाशवन्धनं यमकृतपादवन्ध-
नमित्यादि । “सुश्रुन्तु ना शपथ्यादथो वरुणदादुत” अथो
यमस्य पञ्चवीशात् सर्वस्याद्देवकिलिपात्” ऋ० १०।६७।१६।

देवकी स्त्री देवक+प्रयोगे ङीप् प्रयोगश्च न क्षेत्र दा-

स्यलक्षणः किन्तु जन्यजनकत्वादिरूपोऽपीति हरदत्तः
तेन केकयीति सिद्धम् । देवकराजकन्याभेदे देवकगण्डे
दृश्यम् । देवकी च कश्यपपत्न्या अदितेरवतारः यथोक्तं
हरिवं० ५६च० “तस्य (कश्यपस्य) भायां द्वयञ्चैव अदितिः
सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः”

देवकीनन्दन पु० इत० । वसुदेवपत्न्या देवक्यानन्दने श्रीकण्ठे ।

“नन्दगोपस्य जायैका वसुदेवस्य चापरा । तत्कालं
हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं
यशोदा तान्तु कन्यकाम् । सङ्गतेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्ध-
रात्रे विभूषिते” हरिवं० ६०च० “देवकीनन्दनः कदा
क्षितेशः पापनाशनः” विष्णुसं० “गृहीत्वा हरणं प्राप्ते
कण्ठे देवकीनन्दने” भा०च्य० १च० संज्ञात्वात् डोषो
क्षुब्धः । [नुशिष्टः कुक् च । देवसम्बन्धिनि ।

देवकीय त्रि० देवसेदम् गङ्गां ह “देवस्य च” पा०ग०तद-

देवकीपुत्र पु० इत० । १श्रीकण्ठे “वसुदेवाच्चैव दाक्षामि
देवकीपुत्रमाश्रितः” हरिवं० १४२च० २पुरुषयज्ञदर्शन-
विद्यायां घोरनामकाङ्गिरसस्य शिष्यभूते कण्ठे च । यज्ञ-
दर्शनसुपक्रम्य “तद्वै तद्घोर आङ्गिरसः कण्ठाय देवकी-
पुत्रायोक्तोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाय
मेतत्त्वयं प्रतिपद्येतादितमस्यच्युतमसि प्राणशंसितम-
सीति” छा०उ० १।१७।६ “तद्वै तत् यज्ञदर्शनं घोरोना-
मतः, आङ्गिरसो गोततः कण्ठाय देवकीपुत्राय शिष्या-
योक्तोवाच तदेतत्त्वयमित्यादि व्यवहितेन सञ्चन्वः । स
चैतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ।
इत्यञ्च विशिष्टेयं विद्या यत् कण्ठस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति तद्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति
घोर आङ्गिरसः कण्ठायोक्तोनां विद्यां किञ्चवाचेति तदाह
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्वयं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् अक्षितमचीणमक्षतं
वाऽनीत्येकं यजुः” भा०च्य० परमेश्वरस्य वासुदेवात्मकेश्वरस्य
अव्यगिद्यत्वानुपपत्तौ इह तदन्यस्यैव शिष्यत्वम् । श्रुतौ
सूत्रेः श्रुतादिप्रवाहकूपतया वासुदेवस्य शिष्यत्वकल्पनया
जनकयाज्ञवल्क्योरिव कल्पान्तरस्थयोरियमाख्यायिका
स्तुत्यर्थे त्यन्ते । देवकीपुत्रादयोऽपि वासुदेवे । “अथ
भाद्रपदे मासि कण्ठाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे
जातः कण्ठोऽसौ देवकीपुत्रः” ति०त० ब्रह्मपु० “न्याधा-
चिघातामभिदेवकीपुत्रम्” माघः ।

देवकीमातृ पु० देवकी माता यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न

कप्, देवकीं भिनोति प्रकृतित्वेन सा-दृच् वा । वासु-
देवे श्रीकण्ठे । “पशून्तान् देवकीमातर्भूमूर्धन्य संयुगे”
भा०द्रो० १८च० प्रथमे विष्णवे सर्वनामस्थाने परे शुभः
देवकीमातरमित्यादि द्वितीये देवकीमातारमिति भेदः ।

देवकुण्ड न० देवकृतं कुण्डम् । देवखातके सुभूतिः

देवकुलस्वा स्त्री महाद्रोण्यां राजनि० ।

देवकुल न० कुल-संहतौ क देवार्थं कुलमल्पद्वारतया सं-
हृतम् । अल्पसुखे (दिउल) ख्याते देवगृहभेदे हारा० ।
देवानां २वंशे ३समूहे च

देवकुल्या स्त्री देवकृता कृत्या अल्पसरित् । १देवसरिति ग-
ङ्गायाम् इत० । मरीचः कन्यायाः पूर्णिमासः २कन्या-
याञ्च “पत्नी मरीचेस्तु कला सुधुवे कर्दमात्मजा ।
कश्यपं पूर्णमासञ्च यथोरापूरितं जगत् । पूर्णिमा-
स्यत पिरजं विश्वगञ्च परत्नप । देवकुल्यां हरेः पाद-
शौचाद् याऽभूत् सरित्पुत्रः” भाग० ४।१।१२। सा च भर-
तवंशस्य भूम्नः पत्नीभेदः यथाह भाग० ५।१५।६ “भर-
तस्यात्मजः सुमतिर्नाम” इत्युपक्रमे “प्रतिहर्तुः स्तुत्याम-
जभूमानावजनिघातात् । भूम्न ऋषिकुल्यायासङ्गोद्यः ततः
प्रस्तारो देवकुल्यायाम्” ।

देवकुसुम न० देवप्रियं कुसुमम् । लवङ्गे अमरः ।

देवकूट न० वशिष्ठाश्वमसज्जिह्वस्थे तीर्थभेदे “तत्वाश्वमो व-
शिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विद्युतः । तत्वाभिषेकं कुर्वाणो
वाजपेयमवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसे-
वितम्” भा०व० ८४च० ।

देवक्षत्र पु० क्रोष्टुवंशे नृपभेदे “तस्मात् करम्भः कारम्भि-
र्देवरातोऽभवत्पुत्रः । देवक्षत्रोऽभवत्क्षत्र्यः देवक्षत्रिर्महा-
यशः । देववर्गसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः” हरिवं०
३७च० देवानां क्षत्रं वलं यत् । २यज्ञे च “उच्छन्त्यां मे
यजता देवक्षत्रे रुशद् गवि” ऋ० ५।६।७ “देवक्षत्रे
यज्ञे” भा० ।

देवखात न० देवेन खातं खन-क्त । १अक्षत्रिमे २जलाशये
७त० । ३देवसमीपस्थे खाते च “नदीषु देवखातेषु तडागेषु
सरित्सु च । स्नानं समाचरेद्विद्यं गर्भं प्रसूयन्ते च”
मनुः खार्थं क तत्त्वार्थं अमरः । ३गुहायां भरतः ।

देवलातविल पु० नित्यकर्म० । गुहायाम् अमरः ।

देवगण पु० इत० । १देवसमूहे “उदर्कस्तय कल्याणि ! ततो देव-
गणेश्वरः” भा०भी० १२३च० । देवगणाश्च तयस्त्रिंशत्सति-
शब्दे ३१५८ पु० उक्ताः वस्त्रादीनुक्ता “तयस्त्रिंशत्

द्रव्येते देवास्तेषामहं तव । अन्वयं संपद्यामि पक्ष्यः
कुलतो गणान्” इत्युपक्रमे “एते देवगणा राजन् !
कीर्तितास्तेऽनुपूर्वशः” भा० आ० ६६ अ० उक्ताः । देवसंज्ञ-
कोगणः । २ नक्षत्रभेदे उपयमशब्दे १२५० पृ० गणकूटे
दृश्यम् इतः । ३ देवपक्षे षडेवानुचरादौ

देवगणग्रहं पु० स्रष्टुतोक्ते देवादिगणरूपे ग्रहे देवानाञ्च
गुणस्वभावत्वात् ग्रहत्वासम्भवाभावाच्च तद्वर्णनानामेव
ग्रहत्वं च ततोक्तं यथा

“गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता । क्रिया वा-
ऽमादुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्यते । अयुचिं भि-
न्नमर्थान् दत्तं वा यदि वाऽन्यत् । हिस्युर्हि साविहारा-
र्थं सत्कारार्थमपि च । असंख्येया ग्रहगणा ग्र-
हाधिपतयस्तु ये । व्यञ्जने विविधाकारा भिद्यन्ते ते
तथापि । देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः
पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशाचजाति
रेषोऽपि देवगणग्रहाण्यः । सन्तुष्टः शुचिरपि चेट-
गन्धमाख्यो निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रगाथो । तेजस्वी-
स्त्रिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देव-
जुष्टः । संखेदी द्विजगुरुदेवदोषयक्ता जिह्वाचो विगत-
भयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चाक्षपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः । हृष्टात्मा पुलिनवना-
न्तरोपसेवी स्नाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाख्यः । न्यून-
वा ग्रहसति चारु चाल्मगर्हं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो
मनुष्यः । तात्त्राजः प्रियतनुस्तयस्त्रधारी गन्धारो-
द्रुतगतिरत्यवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं द-
द्दामि कजो यो यत्नग्रहपरिपीडितो मनुष्यः । प्रतेभ्यो
विद्वजति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चाप-
स्रव्यवस्तुः । सांसेषु सुस्तिनगुडपायसाभिकामस्तङ्गको भ-
वति पियग्रहाभिभूतः । भूमौ यः प्रसरति सर्पशृङ्गदा-
चित् स्फुक्कण्ठो विलिङ्गति जिह्वया प्रसक्तम् । निद्रालु-
शुङ्गनप्रदुग्धपायलेपुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेव जुष्टः ।
सांसाहृन्विषसुराधिकारलिपुस्सनिष्कज्जो षष्ठमतिनि-
ष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधात्तुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विभूयति च रजसा गृहीतः । उद्वस्तः क्षणप-
रुणश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो षष्ठमशुचिस्तथातिलोलः । व-
ह्नाशो विजनहिमावरातिषेवी व्याचेष्टं भ्रमति रुदन्
पिशाचजुष्टः । स्थूलाक्षस्त्रितगतिः स्वप्नेनलेही नि-
द्रालुः पतति च कम्पते च योऽति । यथात्रिद्विरदनगा-

दिविच्युतः सन् संसृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः । देव-
ग्रहाः पौर्णमास्यामासुराः सन्ध्योरपि । गन्धर्वः प्राय-
शोऽप्यस्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ । क्षणपक्षे च पितरः
पञ्चस्यामपि चोरगाः । रक्षांसि निशि पेशाचाचतर्दश्यां
विशन्ति च । दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्रा-
णिनो यथा । स्वमणिभास्कराश्च यथा देहं च देहि-
नः । विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वत्क्षरोरिणम् ।
तपांसि तीव्राणि तथैव दानव्रतानि धर्मो नियमश्च
सत्यम् । गुणास्तथापि तेषु नित्या व्यक्ताः समस्ताश्च
यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा म-
नुष्यान् कचिदविशन्ति । ये वाविशन्तीति वदन्ति मो-
हात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परि-
चारका ये कोटीसङ्ख्यायुतपद्मसंख्याः । सृष्ट्वगवसामां
स्रभुजः सुभोमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति । निशा-
चराणां तेषां हि ये देवगणसंस्कृताः । ते तु तत्सत्त्वसं-
गोद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते
शुचयश्च ये । देववत् ते नमस्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देववत्” ।

देवगणिका स्त्री इतः । सर्वेशप्रायामप्सरःस ।

देवगन्धर्वं पु० देवानां गन्धर्वः गायनः । १ देवसमीपे गायने
गन्धर्वभेदे । देवगन्धर्वाश्च मौनेयाः प्राधेयाश्च गन्धर्वशब्दे
२५२८ पृ० उक्ताः । [राजनि० ।

देवगन्धा स्त्री देवप्रियोगन्धोऽस्याः । महामोदयामोषधौ
देवगर्भं पु० देवात् गर्भो यस्य । देवाहितगर्भके देवपुत्रे १ नरादौ
“प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विरूपिणम् । एतं
कमलगर्भां देवगर्भं श्रियादृतम्” भा० व० १०८ अ० ।
“देवकश्चोपसेनश्च देवगर्भसमावभौ” हरिवं० ३८ अ० “स
तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम्” ११८ अ० २ कुश-
दीपस्य २ नदीभेदे स्त्री “रघुकुल्या मधुकुल्या मिताविन्दा
श्रुतविन्दा देवगर्भा हतच्युता मन्त्रमालेति यथां प
योभिः कुशदीपौकसः” भाग० ५।२०११

देवगान्धार पु० देवप्रियः देवयोग्यो वा गान्धारः । स्वरभेदे
“ततस्तु देवगान्धारं कालिक्यं श्रवणास्ततम् । भौम-
स्त्रियः प्रजगिरे मनःश्रोतसुखावहम्” हरिवं० १५२ अ०
२ श्रीरागस्य रागिणीभेदे स्त्री “गान्धारी देवगान्धारी सा-
लवी श्रीच सारयो । राज(गि) किर्यपि रागिण्यः श्रीरा-
गस्य प्रिया इमाः” सङ्गीत० दा०

देवगायनं पु० इतः । गन्धर्वं हेमच० ।

देवगिरि पु० देवानां प्रियः गिरिः । १ पर्वतभेदे स च

भारतवर्षीयः स्नानाख्यातो गिरिः “भारतेऽप्यस्मिन्
वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः इत्युपक्रमे “सद्यो देवगि-
रिर्ष्वस्य सः श्रीगैलः” भाग० ५।१६।१७ उक्तेः श्रीरागस्य
रागिणीविशेषे स्त्री डीप् देवगान्धारीशब्दे दृश्यम् ।

देवगुरु उ० इतः । सुराचार्ये दृश्यते हेमच० देवानां पि-
तरि २ कश्यपे च “अपश्यन् कश्यपं तत्र रुनिं दीप्तं
तपो निधिमम् । आदां देवगुरुं देवम्” हरिवं० २५७ क०
देवगुह्यी स्त्री गुह-वा० किं डीप् देववत् गुह्यी गुह्या ।
सरस्वत्याम् “देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः”
भाग० ८।११।८।

देवगुह्य लि० इतः । देवानामतिरहस्ये । “एकमासीनमे-
कान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम्” हरिवं० ११६ अ० “श्रुतार्थी
देवगुह्यस्य भवान् यत्र वयं स्थिताः” तत्रैवाध्याये “तस्मिन्
स्नातृणां विग्रहे देवगुह्ये” भा० आ० १ अ० २ मरणे न० ।
शब्दार्थचि० । तद्वि प्राणिनां वैराग्यानुत्पादाय देव-
गोच्यते इति तस्य तथात्वम् ।

देवगुह्य न० इतः । देवालये तल्लक्षणं गरुडपु० ४७ अ० यथा
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विद्वत्पञ्चलितम् । चतु-
ष्कोणं चतुर्भित्तिं द्वााराणि सूर्यसंख्यया । चत्वारिंश-
ष्टभिर्यैव भित्तीनां कल्पना भवेत् । ऊर्ध्वं चेतसमा
जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् । गर्भविस्तारविस्तीर्णां
शूकाया च विधीयते । तत्त्रिभागेण कर्तव्या पञ्चभागेन
वा पुनः । निर्गमस्तु शूकायाया उच्छ्रयः शिखरार्द्धतः ।
चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् । चतुर्थे
पुनरस्यैव कण्ठस्य मलसारकम् । अथ वापि समं वास्तुं
कृत्वा षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ
गर्भन्तु कारयेत् । भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिक-
ल्पयेत् । चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ।
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः । शिख-
रार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः । चतुर्दिक्षु
तथा क्षेत्रो निर्गमस्तु तथा बुधैः । पञ्चभागेन संभज्य
गर्भमानं विचक्षणः । भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं
कल्पयेत् पुनः । गर्भसूत्रसमो भागादप्यतो सुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यदृष्टिं प्रासादस्य हि लक्षणम् । लिङ्ग-
मानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् । द्विगुणेन
भवेद्गर्भः समन्ताच्छैनक ! भुवम् । तद्विधा च भवेद्भित्ति-
र्जङ्घा तद्विस्तारार्द्धगा । द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घाया
चैव शौनक ! । पीठं गर्भावरं कुर्यात् तन्मानेन शूका-

यकास् । निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु । लि-
ङ्गमानं स्मृतं ह्येतद् द्वारमानमथोच्यते । कारायं वेदयत्
कृत्वा द्वारं भागाष्टकं भवेत् । विस्तरेण समाख्यातं
द्विगुणं वेच्छया भवेत् । द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं शु-
षिरकं भवेत् । पादिकं शैषिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परि-
पृच्छात् । तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।
शूकाया पूर्वजङ्घया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् । मण्डपे
मानमेतत् स्वरूपञ्चापरं वदे । तत्रैवेदं कारयेत् क्षेत्रं
यत्र तिष्ठन्ति देवताः । इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभाग
विनिर्गतम् । नेभिः पादेन विस्तीर्णां प्रासादस्य सम-
न्ततः । गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात् नेत्यामानं भवेद्विह ।
स एव भित्तेरुत्थेधो द्विगुणः शिखरो मतः । प्रासादा-
नाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः । वैराजः पुष्प-
काख्यश्च कैलासो मालकाङ्गयः । त्रिपिष्टः पञ्च पञ्चैते
प्रासादाः सर्वयोनयः । प्रथमश्चतुरको ऋ द्वितीयस्तु तदा
यतः । तृत्तो दृत्तायतश्चान्योऽष्टाक्षरश्च च पञ्चमः ।
एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः । सर्वप्रकृति
भूतेश्वरत्वारिंशच्च पञ्च च । मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च
तथाऽपरः । भद्रकः सर्वतोभद्रो ! रुचकोनन्दनस्तथा ।
नन्दिर्वर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवैत्यमी । चतुरस्रात् सप्त-
ङ्गुता वैराजादिति गम्यताम् । वडभी गृह्वराजश्च
शालागृहश्च मन्दिरम् । विशालश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं
भवनं तथा । उत्तमं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोट-
भवाः । बलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथाऽपरः ।
वर्द्धनोऽप्यन्य उष्णीष शङ्खश्च कलस्तथा । खपूरवृक्षका-
श्चान्यो दृत्ताः कैलाससन्धवाः । गजोऽथ दृष्टो हंसो
गरुडः सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृ-
थिवीधरः । दृत्तायतसप्तङ्गुता नवैते मालकाङ्गयात् ।
वज्रं चक्रं तथाप्यन्य स्तक्तिकं वज्रसंज्ञितम् । चित्रस्व-
स्तिकखड्गौ च गदा श्रीदृष्ट एव च । विजयो ना-
सतश्चैते त्रिपिष्टपसप्तङ्गवाः । त्रिकोणपत्रसङ्केन्दु
चतुष्कोणं द्विरष्टकम् । यत्र तत्र विधातव्यं संस्थानं
मण्डपस्य तु । राज्यश्च विजयश्चैव सायुर्वर्द्धनमेव च ।
पुत्रलाभः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिकमाङ्गवेत् । कुर्यात्
ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भगृहस्तथा । मण्डपः सम
संख्याभिर्गुणितः स्वरूपस्तथा । मण्डपस्य चतुर्थांशाद्-
भद्रः कार्यो विज्ञानता । सार्द्धगवाक्षकोपेतो निर्ग-
वाक्षोऽथ वा भवेत् । सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमाने-

न वा पुनः । भित्तेर्द्वैगुण्यतो वापि कर्तव्या मण्डपाः
 क्वचित् । प्रासादे मञ्जुरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ।
 परिमाणानिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका । आधारस्तु
 चतुर्द्वारस्तु मण्डपशोभितः । शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रा-
 साद उत्तमः । मण्डपास्तस्य कर्तव्या भद्रैस्त्रिभिरल-
 ङ्कृताः । घटनाकारमानानां भिक्षा भिक्षा भवन्ति ये ।
 कियन्तोयेषु साधारानिराधाराश्च केचन । प्रतिच्छन्द-
 कभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते । अन्योन्यसङ्करा-
 स्तेषां घटना नामभेदतः । देवतानां विशेषाय प्रासादा
 वच्चवः स्मृताः । प्रासादे नियमो नास्ति देवानां च स्वय-
 म्भुवाम् । तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् -
 चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः । चन्द्रशाला-
 न्विताः कार्या मेरीशखरसंयुता । पुरतो वाहना-
 नाञ्च कर्तव्या लघुमण्डपाः । नाथशाला च कर्तव्या
 द्वारदेशसमाश्रया । प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु
 विदिक्ष्यपि । द्वारपालाश्च कर्तव्या सुख्याङ्गतात् पृथक्
 पृथक् । किञ्चिद्द्विद्वारतः कार्या मठास्तलोपजीविनाम् ।
 प्राष्टता जगती कार्या फलपुष्पजलान्विता । प्रासादेषु
 सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेत्तरः । वासुदेवे सर्वदेवान्
 स्वर्गभाक् तदुद्वह्नादिकत्

प्रासादसामान्यलक्षणसुक्तमग्निपुराणे १०४ अ० यथा

“देश्वर उवाच पश्ये प्रासादसामान्यलक्षणं ते शिखि-
 ध्वज ! । चतुर्भागीकृते जेत्वे भित्तेर्भागेन विस्तरात् ।
 अष्टिभागेण गर्भः स्यात् पिण्डिका पादविस्तरात् । पञ्च-
 भागीकृते जेत्वे द्वाभ्यामेतु पिण्डिका । सुधिरं भागवि-
 स्तीर्णं भित्तयो भागविस्तरात् । भागौ द्वौ मध्ये गर्भे
 ज्येष्ठभागद्वयेन तु । त्रिभिस्तु कन्यसो गर्भः शेषो भित्ति
 रिति क्वचित् । षोढाभक्तेऽथ वा जेत्वे भित्तिर्भागैकविस्-
 तरात् । गर्भो भागेन विस्तीर्णो भागद्वयेन पिण्डिका ।
 विस्तराद् द्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा । अर्द्धा-
 र्द्धद्विगुणो वापि त्रिगुणः क्वचिदुच्छ्रयः । जगती विस्-
 तराज्जेन त्रिभागेण क्वचिद्वेत् । नेमिः पादोनविस्तीर्णो
 प्रासादस्य समन्ततः । परिधिक्षेत्रं शको मध्ये रथका-
 स्तत्र कारयेत् । चासृष्टभैरवं तेषु नाथेशं च निवे-
 शयेत् । प्रासादाज्जेन देवानामष्टौ वा चतुरोऽपि वा ।
 प्रदक्षिणं बहिः कुर्यात् प्रासादादिषु वा न वा । आ-
 दित्याः पूर्वतः स्थाप्याः स्कन्दोऽग्निवैद्युगोचरे । एवं
 यमाद्यो न्यासाः स्वसां स्वसां दिशि स्थिताः । चतुर्धा

शिखरं कृत्वा युक्तासा द्विभागिका । तृतीये वेदिका
 त्वये सकण्ठा मलसारकः । वैराजः पुष्पकान्यः कै-
 लामो मालकस्तथा । त्रिविष्टपश्च पञ्चैव मेरुमूर्धनि
 संस्थिताः । चतुरस्रस्तु तलादो द्वितीयोऽपि तदायतः ।
 दत्तो दत्तायतस्यान्यो द्वाष्टास्तथापि पञ्चमः । एकैको
 नवधा भेदैश्चत्वारिंशश्च पञ्च च । प्रासादः प्रथमो मेरु-
 द्वितीयो मन्दरस्तथा । विमानश्च तथा भद्रः सर्वतोभद्र
 एव च । रुचको नन्दको नन्दवर्द्धनश्च तथापरः ।
 श्रीवत्सश्चेति वैराजान्ववाये च संस्थिताः । बलभी
 गृहाराजश्च शालागृहश्च मन्दिरम् । विशालश्च तथा
 ब्रह्ममन्दिरं भुवनलथा । उत्तमः शिविका वेश्म नवैते
 पुष्पकोद्भवः । बलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मक एव च ।
 वर्द्धनो वान्य उष्णीषः शङ्खश्च कलसस्तथा । खपुरल्ल-
 कशान्योः दत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ दृढो हंसो
 गरुडान् सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चान्यः श्रीजयः
 पृथिवीधरः । दत्तायतात् ससङ्कृता नवैते मालकाङ्गयात् ।
 वज्रं चक्रं तथा चान्यत् स्तम्भिकं वज्रस्तम्भिकम् । चित्रं
 स्तम्भिकखड्गश्च गदा श्रीदत्त एव च । विजयो नाम-
 तश्चैते त्रिविष्टपससङ्गवाः । नगराणामिमाः सज्ज्ञा
 लाटादीनामिमास्तथा । श्रीयार्जेनोत्तमसूक्तं पृथुलश्च
 विभागतः । दशधा वेदिकां कृत्वा पञ्चभिः स्तम्भविस्तरः ।
 त्रिभिः कण्ठं तु कर्तव्यं चतुर्भिस्तु तदण्डकम् । दिक्षु
 द्वाराणि कार्याणि न विदिक्षु कदाचन । पिण्डिका
 कोणविस्तीर्णा मध्यमाना ह्युदाहृता । क्वचित् पञ्चम-
 भागेन सहतां गर्भपादतः । उच्छ्राया द्विगुणास्तेषाम-
 न्यथा वा निगद्यते । षष्ठाधिकात् समारम्य अङ्गुलानां
 शतादिह । उत्तमान्यपि चत्वारि द्वाराणि दशहानितः ।
 त्रिगुण्येव मध्यमानि सुस्त्रीण्येव कन्यसान्यतः । उच्छ्रा-
 यार्जेन विस्तारो ह्युच्छ्रायोऽभ्यधिकस्तिष्ठा । चतुर्भि-
 रष्टभिर्वापि दशभिरङ्गुलैस्ततः । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णां
 विशाखास्तदुदुम्बरे । विस्तरार्जेन वाङ्मूल्यं सर्वेषामेव की-
 र्तिनम् । द्विपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्टदम् । अधः-
 शाखा चतुर्थींशे प्रतोहारौ निवेशयेत् । मिथुनैरथ-
 बलीभिः शाखाशेषं विभूषयेत् । स्तम्भविष्टेऽष्टैव्यता
 स्यात् दक्षविष्टे त्वभूतिता । कूपविष्टे भयं पूगदक्ष
 विष्टे धनक्षयः । प्रासाददृष्टशालादिमार्गविष्टेषु बन्ध-
 नम् । सभाविष्टे तु दारिद्र्यं वर्षविष्टे निराकृतिः ।
 उलूखले च दारिद्र्यं शिवाविष्टे तु शत्रुता । द्वायाविष्टे

तु दारिद्र्यं वेधदोषे हि जायते । खेदादुत्पाटनाद्वापि
तथा प्राकारलङ्घनात् । सीमाया द्विगुणत्यागाद् वेध-
दोषो न जायते ।

देवगृहप्रासादे विशेषस्तत्र ४२ ख० उक्तो यथा
“मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु । प्रतिमायाः
प्रमाणेन कर्तव्या पिण्डिका शुभा । गर्भस्तु पिण्डिका-
ङ्गेन गर्भमानास्तु भित्तयः । भित्तेरायावमानेन उत्ते-
धन्तु प्रकल्पयेत् । भित्त्युच्छ्रायास्तु द्विगुणं शिखरं कल्प-
येद् बुधः । शिखरस्य तु तुर्येण अमण्यं परिकल्पयेत् ।
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो सुखमण्डपम् । अष्टमांसेन
गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः । परिधेर्गुणभागेन रथकां-
स्तत्र कल्पयेत् । तत्तृतीयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्ग-
मम् । वामतयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा । शिख-
रार्थं हि स्तूत्राणि चत्वारि विनिपातयेत् । शुकनासो-
र्द्धतः स्तूत्रं तिर्यग्भूतं निपातयेत् । शिखरस्यार्द्धभा-
गस्य सिंहं तत्र तु कारयेत् । शुकनासां स्थिरीकृत्य
मध्यस्थौ निष्ठापयेत् । तदूर्ध्वं भवेद्देदी सकण्ठा म-
लसारकम् । स्तम्भमग्नं न कर्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वं च वेदिकामानात् कलशं परिकल्पयेत् । विस्तार-
ाद्द्विगुणं द्वारं कर्तव्यं तु सुशोभनम् । उदुम्बरो
तदूर्ध्वं न्यसेच्छाखां सुमङ्गलैः । द्वारस्य तु चतुर्थांशे
कार्यं चण्डाचण्डको । विश्वक्सेनयत्तुदण्डौ शिखोर्द्धो-
म्बरे त्रियम् । दिग्गजैः स्थाप्यमानानां घटैः साखां
सुसुपिकाम् । प्रासादस्य चतुर्थांशः प्राकारस्योच्छ्रयो
भवेत् । प्रासादात् पादहीनस्तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका । गारुडं म-
ण्डपं चाप्येकं भौमादिधाम च । कुर्याद्भि प्रतिमा-
यान्तु टिक्तु चारुतु चोपरि । पूर्वं वराहं दत्ते च नृ-
सिंहं श्रीधरं जले । उत्तरे तु हयग्रीवमाम्नेयां जाम-
दग्न्यकम् । नैर्ऋत्यां रामकं वायौ वामनं वासुदेव-
कम् । ईशे प्रासादरचना देया यस्वर्ककादिभिः । द्वा-
रस्य चाष्टमादंशं त्यक्त्वा वेधो न दोषभाक्” ।

ठ० सं० ५० अ० कश्चिद्दिग्गोऽलोक्तो यथा

“कृत्वा प्रभूतं नलिजमारामान् विनिवेश्य च । देवता-
यतनं कुर्यादशोषमभिदृश्ये । दद्यात्पूर्तेन लभ्यन्ते ये
लोकास्तान् बुभूषता । देवानामालयः कार्यो हयमथ्यत्र
दशप्रतः । सङ्ख्येयानयुक्तेषु कर्तव्यकृतकेषु च । स्थाने-
स्तेषु साविध्यसुपगच्छान् देवताः । सरःसु नलिनीष्क-

तनिरस्तरविरक्षिपु । हंसांसाक्षिप्रकृद्धारवौचीविमल-
वारिषु । हंसकारण्डवक्रौचवक्रवाकविराधिषु । पर्व-
लानिचुनच्छायाविश्रान्तजलचारिषु । क्रौञ्चकाञ्चीक-
लापाश्च कलहंसकलस्त्रनाः । नद्यस्तोयांशुका यत्र शफ-
रीकृतमेखलाः । फुल्लतीरद्रुमोत्तंसाः सङ्गमश्रोणम-
ण्डलाः । पुलिनाभ्युज्जता रम्या हंसहासाश्च निम्नगाः ।
वनोपाननदीशैलभिर्भारोपानभूषिषु । रमन्ते देयता
नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च । भूमयो ब्राह्मणादीनां याः
प्रोक्ता वास्तुकर्मणि । ता एव तेषां श्रवन्ते देवतायतने-
ष्वपि । चतुःषष्टिपदं कार्यं देवतायतनं सदा । द्वारं
च मध्यमं तत्र समादकस्य प्रशस्यते । यो विस्तारो भवे-
द्यस्य द्विगुणा तत्सुवृत्तिः । उच्छ्रायाद् यस्तृतीयोऽंश-
स्तेन तुल्या कटिर्भवेत् । विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भित्तयो-
ऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारद्विगुणसुषु-
तम् । उच्छ्रायात्पादविस्तीर्णं शाखा तद्वदुम्बराः । वि-
स्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः सुतम् । त्रिपञ्चमप्र-
नवभिः शाखाभित्तुप्रशस्यते । अथःशाखाचतुर्भागे
प्रतीहारौ निवेशयेत् । शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीदक्ष-
स्त्रिकैर्घटैः । मिथुनैः पत्रवल्लीभिः प्रमयेद्योपशोभयेत् ।
द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्थाप्यपिण्डिका । द्वौ भागौ
प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका । मेरुमन्दरकैलासवि-
मानच्छन्दनन्दनाः । समुद्रपद्मगण्डनन्दवर्द्धनकुञ्जराः ।
गृहराजो वृषो हंसः सर्वतोभद्रको घटः । सिंहो वृत्त-
श्चतुष्कोणः षोडशाष्टाश्रयस्तथा । इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः
प्रासादाः संज्ञया मया । यथोक्तातुक्रमेणैव लक्षणानि
वदास्यतः । तत्र घटार्धमैरुर्द्धादशभौमो विचित्रकुञ्जरश्च ।
द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वात्रिंशद्विस्तीर्णः । त्रिंशद्विस्तीर्णो
दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः । कैलासोऽपि शिख-
रवान् अष्टाविंशोऽष्टभौमश्च । जालगवाक्षकयुक्तो विमा-
नसंज्ञस्त्रिषप्तकायावः । नन्दन इति षड्भौमो द्वात्रिंशः
षोडशाण्डयुतः । वृत्तः समुद्रनामा पद्मः पद्माकृतिः
शयानष्टौ । शृङ्गेयैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य ।
गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः ।
कार्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या । कुञ्जर इति
गजपृष्ठः षोडशहस्तः समन्ततो मूलात् । गृहराजः
षोडशकक्षिचन्द्रशाला भवेद्द्विभौ । वृष एकभूमिशृङ्गो
द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः । हंषो हंसाकारो घटो-
ऽष्टहस्तः कलसरूपः । द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वात्रिंशद्विस्तीर्णो भ-

वति सर्वतोभद्रः । वडरुचिरचन्द्रगालः पङ्क्तिशः पञ्च-
भौमश्च । सिङ्घः सिङ्घाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तवि-
क्तीर्णः । चत्वारोऽङ्गनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः ।
भूमिकाङ्गलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम् । सार्धं हस्त-
त्रयं चैव कथितं विश्वकर्मेणा । प्राङ्मुखः स्थपत्यश्वात्
मतमेकं विपश्चितः । कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति
तल्लताम् । प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाङ्गमेण
यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् । मन्वादिभिर्विरचितानि
पृथूनि यानि तत्त्वसृष्टिं प्रति मयात्वं कृतोऽधिकारः” ।
तत्प्रतिष्ठाविधिश्च मठप्रतिष्ठाशब्दे वक्ष्यते ।

देवग्रह ए० देवगणशब्दे संयुतोक्ते षडभेदे ।

“यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहे विदुः” भा० व० १४५ अ०

देवङ्गम लि० देवं गच्छति गम-वेदे ख । देवगामिनि “स्यसां
राभोतु होलायां देवङ्गमाय” शत० ब्रा० १।६।१।२
लोके तु णिनि देवगामीत्येव ।

देवचक्र न० सत्ताङ्के १५भिः प्रभेदे “परि यद्वा एतद्देवचक्रं
यदभिप्लवः” ऐत० ब्रा० ४।१५ “देवचक्रे वा एते पृष्ठ-
प्रतिष्ठिते । यजमानस्य भाष्मानं त्वं हतो परिप्लवते
स यो हैव” विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्वे कीर्तय-
त्येते हास्य देवचक्रे शिरस्त्रिभुजो दशराज उद्भिः पृष्ठ-
भिः सौ चक्रे” शत० ब्रा० १२।२।२।२ यामलोक्ते देवता-
भेदोपास्यताज्ञापके २ चक्रभेदे यथा

“पूर्वपश्चिमभेदेन षष्ठरेखां समालिखेत् । वासादि
दक्षिणान्तरं रेखा दश समालिखेत् । पञ्चगेहे पुरकाङ्कः
सर्वाधोहारकाङ्काश्च । तन्मध्ये रचयेदङ्कं देवतामृह-
संयुतम् । पुरकाङ्कमाद्यगेहे सप्तर्षियुतमालिखेत् । तद्-
क्षिप्ये द्वादशङ्कं दत्ते च नवमलया । तद्क्षेपे द्वादशकं
तद्क्षेपे षोडशकं ततः । पुरकाङ्कं तले लेख्य इन्द्राद्याङ्कस्य
दक्षतः । इन्द्रगेहे च शतकं विधिविद्याफलप्रदम् ।
धर्मगेहे शून्यसप्तयुगलं विलिखेत् बुधः । अन्नमन्दिरे
नाथ । शून्याष्टसुरेव च । कालीमृहे शून्यवेदरामाङ्कं
विलिखेत्ततः । भूमावतीमन्दिरे च शून्यखेपुनिशापतीन् ।
इन्द्राधो दक्षतो लेख्या अङ्काश्चन्द्राधिदेवता । शून्यपञ्च-
न्द्रयुक्तं सर्वत्र दक्षतो लिखेत् । तथाश्विनीकुमारौ च
शून्यान् नयुगमेरुकौ । तत्पश्चात् सूर्यगेहे च सप्तसाल
समन्वितम् । तारिणीमन्दिरस्याङ्कं शून्यवेदमण्डात्म-
कम् । वगन्तासुखीगेहस्य शून्याष्टचन्द्रसंयुतम् ।

ततश्चन्द्रहस्ताधो वायुगेहे मनोरमम् । रभ्यवेदात्मकं
गेहं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । राङ्गगेहं महापापं शून्य
शून्यमणिप्रियम् । पश्चादङ्कहस्तस्य खशून्ययुगला-
त्मकम् । षोडशीमन्दिरे शून्यपञ्चचन्द्रसमाहितम् ।
मातङ्गीमन्दिरे शून्यरभ्यचन्द्रसमन्वितम् । वायोरधोव-
रुणस्य मृहं सप्तशशिप्रियम् । तारिणीगेहमध्ये च
शून्याष्टकसमन्वितम् । बुधगेहस्थिताङ्कस्य शून्यचन्द्र
युगात्मकम् । भुवनेशीमन्दिरस्य शून्याष्टचन्द्रमण्ड-
लम् । प्रत्यङ्गिरामन्दिरस्य शून्यपञ्चशशिप्रियम् ।
वरुणाधः कुबेरस्य मृहस्य षष्ठयुगलम् । अन्नमन्-
दरीगेहे दशकं परिकीर्तितम् । धरणीमृहमध्ये च
शून्ययुगलमन्दुसंयुतम् । भैरवीगृहमध्यस्य शून्यं यु-
गलचन्द्रकम् । बालाष्टहस्य शून्यधिचन्द्रमण्डलसंयु-
तम् । कुबेराधः सुखं चक्रस्थिताङ्कं सर्वसिद्धिदम् । ईश-
रस्य मृहस्य सप्तशून्ययुगात्मकम् । तिरस्कारिण्या
गेहस्य सप्तसप्तसमन्वितम् । किङ्किणीमन्दिरं पश्चा-
दष्टचन्द्रसमन्वितम् । क्षिप्रमस्तमृहं पश्चात् शून्याष्टचन्द्र
मण्डलम् । वागीश्वरीमृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्ड-
लम् । महाफलप्रदातारं धर्मं चरति तस्य न । ईश-
रस्य द्वाधोगेहे वटुकस्य मृहं ततः । शून्याष्टमाधं ख-
मृहं धर्मार्थकाममोक्षदम् । तत्पश्चात् डाकिनीगेहं खशून्य
सुनिसंयुतम् । हस्ति साधकस्य हि क्षणादेव न संशयः ।
स्वमृहे स्त्रीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्तितम् । भीमादेवी
मृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्डलम् । भयदं सर्वदेशे तु
वर्जयेत् मृहान्तरम् । लज्जवर्णं लिखेत् शेषमृहयोः
पण्डितोत्तमः । इन्द्रगेहावधि धीरो ककारादिकवर्ण-
कम् । लकारान् लिखेत् तत्र गणयेत् साधकोऽन्ततः ।
पुरकाङ्कमूर्धदेशे हारकाङ्कमधोलिखेत् । निजनामा-
चरं यत्र तत्कोशाङ्कं महेश्वर ! । नीत्वा च पूरयेद्दि-
हान् स्वस्वगेहोर्ध्वदेशकैः । अङ्कैः कृतो हरेन्नाथ ! अधोऽ-
ङ्के हार्यं शेषकम् । विस्तारश्चेद्देवतानां तदङ्कः शुभदः
सूततः । अल्पस्वशुभदः प्रोक्तः साधकस्यासुखावहः ।
एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेत् च । स्त्रीयाङ्कः
शून्यगामी च देवताङ्कं ततः प्रभो ! । तदा नैव शुभं वि-
द्यादशुभाय प्रकल्पते । एके धनमवाप्नोति द्वितीये राज-
वत्सलः । तृतीये जयसिद्धिः स्यात् चतुर्थे मरणं भ्रुवम् ।
पञ्चमे पञ्चवाणः स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटाणि च । दैवानां
शक्तिवर्गाणामित्यङ्काः परिकीर्तिताः । वैष्णवानां विशेषो-

एत पञ्चमाहुो निषेधकः । तेषां यासां देवतानामिच्छा
तिष्ठति चेत्तसि । तन्मन्त्रपङ्क्यादेव व्यष्टैश्चर्ययुतो भवेत् ।
यद्देवताश्रिताये तु तदुष्टहाङ्कं हरन्ति ते । ऊर्ध्वाङ्गेन
पूरयित्वाक्षधोङ्गेन हरेत् सदा ।

देवचर्या स्त्री इतः । देवचरिते अङ्गुते २२वार्थं चरणे
होमादौ च “अत्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम्”
(आश्रमम्) भा० व० १४५ अ० ।

देवचिकित्सक पु० द्वि० व० इतः । सर्वेदायोरश्विनीकुमारयोः
हवा । आशुर्वेदगङ्गे ७७६ प्र० तयोस्तथात्वकथा दृष्ट्या ।
२द्वित्वसंख्यायां तदधिष्ठातृके २चश्विनीनक्षत्रे च
देवच्छन्दः पु० देवैश्चान्यते प्रार्थ्यते छन्द-कर्मणि घञ् ।
शतयष्टिके हारे अमरः । “शतमष्टयुतं हारो देवच्छ-
न्दोऽश्वितीतिरेकयुता” छह० सं० उक्ते २हारे च ।

देवच्छन्दस न० देवप्रियं छन्दः टच् समा० । वैदिके श्रोत्रिये
छन्दोभेदे ।

देवज त्रि० देवाज्जायते जन-ड । देवजाते २सामभेदे न० ।
“तस्मादाहुः सत्यं साम देयजं सामेति” शत० ब्रा० ३।४।
२।१६। कथाश्रवणोदरे सूर्यवंश्ये १धंयमन्त्रपञ्चभेदे पु० ।
“तत्पञ्चात् संयमादासीत् कथाश्रः सहदेवजः” भाग० ६।
२।२२ देवजेन सह वर्त्तमानः कथाश्रः । सूर्यसम्पादिते
४भूतौ पु० “सप्तममाहुरेकजं षड्विंशयमा ऋषयो देवजाः”
कठ० १।१६४।५। “सप्तानाम्भूतानां मध्ये सप्तमं सप्तम-
म्भूतम् । “यत् च छन्दसि” पा० इति यत् । एकजमेके-
नोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां
मासानां हयमेलेनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति । अ-
धिकमासैर्नैक उत्पद्यते सप्तमर्तः । न च तादृशो मास
एव नास्तीति मन्त्रव्यम् । “अस्ति त्रयोदशो मास इत्या-
हुरिति” श्रुतेः । तदेवोच्यते । षड्विंशयमाः । इच्छन्द एव
कारार्थः । षडैव ऋतवो मासइत्यरूपा ऋषयो गन्तारः ।
ते च देवजाः । देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः ।
सप्तमधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । “निः सूर्यो-
ऽधिकमासो हि मण्डलं तपते रवेरित्यादि” श्रुतेः । तस्मात्
षडैव देवजाः अदेवज एकः” भा० “सूर्यसंक्रान्तिरहि-
तत्वान्निःसूर्यकत्वं तेन ऋतूनां चान्द्रत्वमपि गम्यते ।

देवजगध त्रि० इतः । देवभक्षिते २कनृणे न० हेमच० अल्लार्थे
कनृ । देवजगधकम् अल्लकनृणे अमरः ।

देवजन पु० देवहोजनः । देवहो जने “भक्षयित्वाभ्यात्म-
मपः क्षुचा निनयते त्रिः सर्वदेवजनेभ्यः स्वाहेति” आश्र०

श्रौ० २।४।१२। देवानां जनः । २उपदेवे तदुपकरणभूते
गन्धर्वादौ । [शब्दार्थचि०]

देवजनविद्या स्त्री इतः । गन्धर्वविद्यायां नृत्यगीत्यादौ
देवजात त्रि० देवेभ्यो जातः । देवेभ्यो जाते “यद्वाजिनो
देवजातस्य सप्तोः” कठ० १२६२।१ इतः । २देवानां गण-
न० “यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो
रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुतः इति” शत० ब्रा०
१४।४।२।२६

देवजामि स्त्री देवानां जामिरिव । देववन्धौ “अयामि घोष
इन्द्र ! देवजामिरिरज्यन्” कठ० ७, २३।० “देवजामि-
र्देवानां वन्धुः” भा० इतः । २देवानां वध्वां च “विष्णु
ते स्वप्न ! जनित्रं देवजाभीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः”
अथ० ६।४६।२

देवट त्रि० दिव-अटन् । शिल्पिनि उष्णादिकोषः

देवट्टी स्त्री देवं देवशब्दमट्टते अतिक्रामति अट्ट-अण् उप० म०
शक० गौरा० डीप् । गङ्गाचिक्छग्रास् हारा०

देवतर त्रि० अतिशयेन देवः दीप्तः देवको वा तरप् । शक्ति-
शयदीप्ते २अतिदेवके च ततः शुभ्रा० ढक् । देवतरेय
तदपत्ये पुं स्त्री० स्त्रियां डीप् ।

देवतरु पु० देवप्रियस्तरुः । मन्दारादिदृष्टे “पञ्चैते देव-
तरवः मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च
पुंसि या हरिचन्दनम्” अमरः २चैत्यदृष्टे च शब्दार्थचि०

देवता स्त्री देव+स्वार्थे तल् “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते” भाष्योक्तेः पुं स्त्राति-
क्रमेण स्त्रीत्वम् । देवे निर्जरे । देवतात्वञ्च “वन्दमेयत्यागो-
द्देश्यत्वम् उद्देश्यत्वञ्च तस्योदमित्यारोपज्ञानविषययत्व-
मिति” आहविषेकः । तच्च मन्त्रस्तुत्यत्वं वा । तदुभयं पितृ-
नामप्यस्तीति आह्वादादौ तेषां देवतात्वम् । मन्त्रेण द्यो-
त्यत्वं वा देवतात्वं यथाह ऋग्वेदभाष्योपोह्वाते साधनः
“तथा देवनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्ना-
यते । “देवनाह्नैर्देवोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति” । अतो
दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । “यस्य यस्य
तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवे-
त्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” योगिवाच० । वैदिकमन्त्रभेदे देवता-
भेदाः सर्वाहुक्रमिकायास्तुतास्तएवावसेयाः । तन्मूलं
हेमा० ब्रा० ख० उक्तमिह विस्तरभयानोद्भूतम् । मन्त्राणां
तज्ज्ञाने फलमज्ञाने निन्दामाह हेमा० ब्रा० योगिवाच०
“आर्षं छन्दो देवतञ्च विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं

प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्याद् यजनाध्ययनं जपम् । होममन्त्रजले दानं तस्य चाल्पफलं भवेत् । तथा ‘यो विजानाति मन्त्राणामार्घं कन्द्य देवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्घं ज्ञानकर्म च । एकैकस्य ऋषेः सोऽपि बन्धो ह्यतिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु’ । ब्राह्मणेन मन्त्रेतरवेदभागेन सह वेदितव्यमित्यर्थः उत्तरत्र विनियोगब्राह्मणयोर्ज्ञेयतया निर्देशात् । तद्विरुक्तिरपि तेनैवोत्तरत्र दर्शिता यथा “नैरुक्तं यस्य मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते । एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुसरत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये यजने तथा” इति । २प्रदेयद्रव्यस्याधिपतौ च दानशब्दे ३५.१८ प्र० तद्विशेषो दृश्यः । देवताभेदाच्च निरुक्ते देवतकाण्डे उक्ता यथा

“अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्य देवताः । सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति” । त्वयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३.५८ प्र० देवतानां प्राधान्यतस्तयस्त्रिंशत्पतिशक्तं किन्तु स्वस्वगणपत्नीसहितानां तासां त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यात्वं यथोक्तं पद्मपु० उत्तरख० “सदारा विबुधाः सर्वे स्नानां स्नानां गणैः सह । त्वैषोक्त्ये ते त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यतयाऽभवन्” । तेषां गणभेदाच्च गणदेवताशब्दे ३५.०२ प्र० उक्ताः दृश्यः । तन्मध्येऽधिकारिभेदेन देवताभेदा यथा “या यस्याभिमतता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्यविशेषेण पूजिता चेददा नृणाम् । विशेषात् सर्वदा नायं नियमो ह्यन्यथा नृप ! । नृपाणां देवतं विष्णुस्तथैव च सुरन्दरः । विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् । देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशून्धत् । गन्धर्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः । रत्नसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती । ऋषीणां देवतं ब्रह्मा महादेवश्च शून्धत् । मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् । वैखानसस्याम्बिका स्यादु यतीनाञ्च महेश्वरः । भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः । सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भग-

वान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत” इति कूर्म० पु० । देवानां वर्षभेदा भा० शा० मोक्षधर्मे

“आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विश्वश्च भरतस्तथा । अश्विनौ च षट्तौ शूद्रौ तपस्युभे समास्थितौ । षट्तास्ताङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ग्यं प्रकीर्तितम्” । वैष्णवानां गणेशाद्यनन्तरं सनकादिवैष्णवानां पूज्यत्वेन देवतात्वमुक्तं यथा

“यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् । विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः । विश्वक्सेनं ससनकं सनातनमतः परम् । सनन्दं सनत्कुमारश्च पञ्चैव पूजयेत्ततः” पद्म० उत्तरख० । देवपटकं यथा “गणेशश्च दिनेशश्च वज्रं विष्णुं शिवं शिवाम् । देवपटकञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः” ब्रह्म० वै० प्र० । मासविशेषे देवताभेदपूजा मन्त्रमहोदधावुक्ता यथा

“अन्येष्वप्युपरागाज्जोदययाम्यायनादिषु । कुर्यादन्धयोगेभ्यु विशेषाद्देवतार्चनम् । यथा यथेष्टदेवेषु नृपां भक्तिः समेधते । प्राप्यते तैरयत्नेन मनोऽभीष्टं तथा तथा । शुचौ तत्तदहे कुर्याद्देवप्रक्षपनोत्सवम् । ऊर्जे तथैव देवानां सत्यापनविधिं सुधीः । माघकृष्णचतुर्दश्यां विशेषाच्छिवपूजनम् । आश्विनाद्यनवाह्येषु दुर्गा पूज्या यथाविधि । गोपालं पूजयेद्दिवाह्नयः कृष्णाष्टमीदिने । रामं चैत्रे शिवे पक्षे नवम्यामर्चयेत् सुधीः । वैशाखाद्यचतुर्दश्यां नरसिंहं प्रपूजयेत् । यजेच्छुक्लचतुर्थ्यान्तु गणेशं भारूमाधयोः । महालक्ष्मीं यजेद्दिवाह्नौ भारू कृष्णाष्टमीदिने । माघस्य शुक्लसप्तम्यां विशेषाद्गिनायकम् । या काचित् सप्तमी शुक्ला रविवारयुता यदि । तस्यां दिनेशं संपूज्य दद्यादर्घ्यं पुरोदितम् । तत्तत्कल्पोदितानन्यान् देवताप्रतिवर्जितान् । विशेषनियमान् कृत्वा भजेद्देवमनन्यधीः । आषाढीकार्तिकीमध्ये किञ्चिन्नियममाचरेत् । देवसंस्मृतये विद्वान् जपपूजादितत्परः । एवं यो भजते विष्णुं रुद्रं दुर्गां गणाधिपम् । भास्करं अक्षयानित्यं स कदाचिच्च सीदति” ।

देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देशात् देवतात्वम् अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रेणैव देवतेति भीमांसकाः । तन्मतञ्च पूर्वपक्षविधया शब्दचि० उक्ता दूषितं तच्च अविग्रहशब्दे ३५.६ प्र० दर्शितम् । देवतानां चैतन्ये विग्रहवत्त्वे वा मन्त्राणामेव देवतात्वं आङ्गवि० समर्थितं यथा “विग्रहवत्” चेन्द्रादीनामपि तिर्यगधिकरणे दर्शितं देव-

तात् किं तथाविधानां नेष्टमिति । नन्विन्द्रादीनां वि-
ग्रहयत्वे किं प्रमाणम् ? अथवा इति चेन्न तस्य सिद्धे-
र्धेऽप्रामाण्यात् । कथं वा विग्रहयतामदेवतात्वम् ? ऐन्द्र-
हविरत्यादौ तद्विधादिभिः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वबोधनात्
इन्द्रादिपदानि च सहस्रचक्षुरादिमतीषु व्यक्तिषु सुख्यानि
मन्त्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । उच्यते ऐन्द्रादिपदका-
माधिकारिकविधिवान्वयस्यकामिश्रुतिरत्न प्रमाणम् अन्यथा
स्वर्गिशरोरेऽप्यनाश्रयः स्यात् । यत्प्राप्यार्थवादाद्वैन्द्रादिपद-
प्राप्तिवृत्तिः तत्रापि तत्फलपरत्वे रात्रिसत्त्वान्यायएव
प्रमाणं विग्रहयतामिन्द्रादीनां सन्निधानस्य प्रत्यक्षवाधि-
तत्वेन तथाविधानां पुण्यत्वासम्भवात् अगत्या तदाकार-
तया ध्यातस्य मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रहस्यम् ।

इन्द्राकारतया ध्यानादिन्द्रप्रीतिरभ्युपपन्ना । तथा च
योगियाज्ञवल्क्यः “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च
देवता । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” इति ।
ननु देवानां विग्रहयत्वे तेषामेवाराधितानां फलदातृत्वं
कुतो न भवेत् ? अलम्पूर्वकत्वनया । तथा च भविष्यपुराणे
“यद्यदुद्भूयं नरोऽमृतादिभ्योऽप्ययं प्रयच्छति । तत्तस्य शत-
साहस्रसत्त्वादयति भास्करः” याज्ञवल्क्यः “आयुः पूजां
धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा
राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” । तथा च देवताधि-
भरणसिद्धान्तविरोधः स्यात् । उच्यते देवानामिन्द्रादीनां
पितृणां वस्त्रादीनां युगमन्त्रनारादिभेदेन नानात्वावगमात्
फलदातृकाले पूर्वस्य च्युताधिकारत्वेन फलदातृत्वा-
शक्तेः । अन्यस्य चानाराधितत्वेन फलदातृत्वयोगात्
तत्पूर्वं शब्दशक्तौ वाचकशब्दसङ्गाथात् सर्वत्रैव तदभि-
धानम् अतएव कान्ये क्लृप्तशक्तिर्लिङ्गादिर्नित्ये निषेधे
चापूर्वमाहेत्युक्तम् । एवञ्चापूर्वानुपवेशात् सहकारितया
यदि देवतापि फलदात्री न कश्चित् कोऽपि विरोधः” ।

देवताजित् ५० देवतां जयति जि-क्रिप् । १ देवजयिनि अस्तु-
रादौ भरतपुत्रसुमतेः २ पुत्रभेदे च “भरतस्यात्मजः सुम-
तिर्नाम” इत्युपक्रमे “तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिज्ञास
पुत्रोऽभूत्” भाग० ५।१।२।

देवताड ५० देवः दीप्तः ताडः डस्य लः । (दिताड)
ख्याते ऽदृष्टे व्यसरः । २ घोषकलतायाम् विश्वः । देवौ
आदित्यचन्द्रौ ताडयति ताडि अण् उप० स० । श्राद्धौ ।
देवनाय दीपनाय ताड्यतेऽसौ ताडि-कर्मणि अच् ।
३ वज्रो च मेदि० । तस्योद्दीपनाय ताड्यमानत्वात् तथा-

त्वम् । देवताडक स्वार्थे क । देवताडडक्ते रत्नमाला ।
देवतात ५० तन-क्त वा डग ततएव तातः स्वार्थे अण् वा
देवार्थं तते ऽयञ्ते निब० “एवा देव देवताते पवस्व” ऋ०
६।६७।२७। इत० । २ देवजनको कश्चपे च । तेनादि-
त्यामादित्यादीनामुत्पादनात्तथात्वम् । श्मरीच्यादिषु “एते
(श्मरीच्यादयः) मनूस्तु सप्तान्यामस्वजन् भूरितेजसः ।
देवान् देयनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः” मनुः ।
४ हिरण्यगर्भे च “कर्मात्मनां च देवानां सोऽस्वजत्
प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मम्” मनुः ।

देवताति ५० देव+स्वार्थे तातिल् । देवे “स व्यावह देव-
तातिं यविष्ठ !” ऋ० १।४६।४ देवतातिं देवं स्वार्थे
तातिल्” भा०

देवताधिकारण न० देवता कर्मसु तदधिकारित्वमधिकार-
ित्वं वाधिक्रियते विचार्यतेऽत एव अधि+क्ष-आधारे ल्युट् ।
देवतानां यज्ञादावधिकारित्वतदभावयोरन्यतरसाधके
न्यायभेदे । यज्ञादौ देवतानामधिकारः इति श्रीमां-
सकाः । तच्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्” सू०
“इदमामनन्ति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादि । तत्र सन्देहः
किं यावत्किञ्चित् सत्, तत् सर्वम् अधिकृत्य एतदु-
च्यते, एत समर्थम् अधिकृत्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
सर्वाधिकारः, अविशेषात् । ननु उच्चादयो न किञ्चित्
कामयन्ते, कथम् तेषाम् अधिकारः स्यात् ? उच्यते,
मा भूत् अचेतनानाम्, तिरस्कु अधिकृत्य यजेत इति
ब्रूयात् । ननु तिर्यङ्कोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते । न
इति ब्रूमः, कामयन्ते सुखम्, एवं हि दृश्यते, चर्मो-
पतप्ताः छायां उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम् ।
आह, ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान-
रफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च कर्माणि । उच्यते,
कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना लप्स्यन्ते, शुनः चतुर्द-
शप्राप्ता उपवसतः पशुप्राप्तः, शत्रेनांश्च अष्टस्याम् । न
चैषां व्याव्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात्, न अनाहाराणां
अपि तस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणामपि अन्य-
स्मिन् काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति, देवा
वि सत्त्वमासत इत्येवमादीनि “देवतानाम् ऋषीणां वन-
स्पतीनाम् अधिकारं दर्शयन्ति । ननु कात्स्न्येन वि-
धिम् उपसंहृतम् न शक्नुवन्ति इति अनधिकृताः ।

उच्यते, यागं कर्तुम् शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि अधिकरिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णुकृमादिवचनानि तु अशक्तान् न अधिकरिष्यन्ति । तत्र योऽनुपदिष्टविष्णुकृमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः ? । द्रव्यपरिग्रहोऽपि देवयामः, हस्ति-यामः, ऋषभस्य यामः इति उपचारात् अस्यैव तस्मात् यमनुष्ठानामपि शक्नुवताम् अधिकार इति" भा० "कर्तुं यो श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्यते" सू० वाशब्दः पञ्चं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य तर्हि ? । यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म इति, कथं यो न शक्यते कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात्, न हि आत्मानम्, उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न ऋग्वेदादयो ऋग्वेदादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चेषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्" (देवानां देवतान्तराभावादिति येषां शब्द एव देवताभिप्रेता, तेषामयमभ्युक्तो ग्रन्थः, शक्यते हीन्द्रेणापीन्द्रशब्दोच्चारणेन हविष्यक्तुम् । तस्मात् अर्थमेव देवताभिप्रेत्य एतद्भाष्यमिति तन्वरत्नम्) । यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्समासत इत्येवमादीनि, अर्धवादाः ते विधिप्ररोचनायाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु, न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा, इत्यं नाम सत्तांश्च आदितव्यानि, यत् कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यक्षः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः" भा०

देवानामधिकारित्वं विशेषतो ब्रह्मविज्ञानेऽधिकारित्वमिति वेदान्तिनः तच्च शां० सू० भाष्यस्यां समर्थितम् तच्च अविवक्षितं ४५५ पृ० दृश्यम् ।

देवतानुक्रम इतः । देवानामुद्देशे "नामधेयानि मन्त्रश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च । देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तन्त्रमेव च" भा० २।६।२६

देवताप्रतिमा स्त्री इतः । देवतानां प्रतिमूर्तौ तदङ्गमानभेदादिकं सामान्यविशेषतः दृ० सं० ५८३० उक्तं यथा "देवागारद्वारस्थाष्टांगो नस्य यस्मृतीयोऽंशः । तत्पिण्डिका प्रमाथं प्रतिमा तद्विगुणपरिमाणा । स्रैरङ्गुलप्रमाथैर्द्वा-

दशविस्तीर्णमायतं च स्रष्टम् । नमजिता तु चतुर्दश दैर्घ्येण द्वाविडं कथितम् । नासाक्षलाटचिबुकयीवाचतुरङ्गुलास्तथा कर्णौ । द्वे अङ्गुले च हस्तके चिबुकं द्वाङ्गुलं विस्तृतम् । अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्ताराद् द्वाङ्गुलात्मरे शङ्खौ । चतुरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्वाङ्गुलं पृथुलौ । कर्णोपानः कार्योऽर्द्धपञ्चमे भ्रूसमेन सूत्रेण । कर्णस्रोतः स्रुक्कारकं च नयनप्रवन्धसमम् । चतुरङ्गुलं वसिष्ठः कथयति नेत्रान्तर्कर्णयोर्विवरम् । अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्तस्याधेनोत्तरोऽष्ट । अधोऽङ्गुला तु गोच्छावन्तं चतुरङ्गुलायतं कार्यम् । विपुलं तु सार्धमङ्गुलं मध्यात्तत्तुरङ्गुलं व्यातम् । द्वाङ्गुलतल्लो नासापटौ च नासा पटापटौ ज्ञेया । स्याद् द्वाङ्गुलसच्छ्रायश्चतुरङ्गुलमन्तरं चाक्षौ । द्वाङ्गुलमितोऽक्षिकोशो द्वे नेत्रे तन्निभागिका तारा । दृक् तारापञ्चांशो नेत्रविकाशोऽङ्गुलं मयति । पर्यन्तात्पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्द्धाङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा । भ्रूसम्यं द्वाङ्गुलकं भ्रुर्दैर्घ्येणाङ्गुलचतुष्कम् । कार्या तु केशरेखा भ्रुवन्धसमाङ्गुलार्धविस्तीर्णा । नेत्रान्ते करवीरकमुपन्यसेदङ्गुलप्रमितम् । द्वाविंशत्परिणाहश्चतुर्दशायामतोऽङ्गुलानि शिरः । द्वादश तु चित्तकर्मणि दशग्रन्थे विंशतिरदशग्राः । आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नमजित्प्रोक्तम् । ग्रीवा दशविस्तीर्णा परिणाहार्द्धशतः सैका । कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयाद्द्वामिध तत्प्रमाणेन । नाभीमध्यान्मैदानरं च तत्तुल्यमेवोक्तम् । उरु चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे । जातुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ । द्वादशदीर्घौ षट् पृथुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुलौ । पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ प्रदेशिनी तुरङ्गुलं दीर्घा । अष्टांशाष्टांगोनाः शेषाङ्गुलयः क्रमेण कर्तव्याः । स चतुर्थभागमङ्गुलसत्सेधोऽङ्गुलकस्योक्तः । अङ्गुलस्य नखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तज्जैः । शेषनखानामर्द्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिद्गुणं वा । जङ्घाग्रे परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरः पञ्च । मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहश्चतुर्गुणिताः सप्त । अष्टौ तु जातुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिणाहः । विपुलौ चतुर्दशोक्त मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः । कटिरष्टादशविपुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिधौ । अङ्गुलमेकं नाभिर्वधेन तथा प्रमाणेन । चत्वारिंशद् द्विगुता नाभीमध्येन मध्यपरिणाहः । क्षनयोः षोडश चान्तरमूर्ध्वं कले षडङ्गुलिके । कार्यापटावसौ द्वादश बाहू तथा प्रवाह

च । बाहू षड्विंशतीर् प्रतिवाह्य त्वङ्गुलचतुष्कम् । षोडश
वाह्य मूले परिणाहाद्वादाशपञ्चमे च । विस्तारेण कर-
तलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्येण । पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी
मध्यपर्वद्वहिनी । अनया तस्या चानागिका कनिष्ठा तु
पर्वेना । पर्वद्वयमङ्गुलः शेषाङ्गुलयस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः ।
नखपरिमाणं कार्यं सर्वांषां पर्वणोऽर्धेन । देशात्तरूप-
भूषणवेष्टावह्वारभूतिभिः कार्या । प्रतिमा लक्षणयुक्ता
वृद्धिहिता वृद्धिदा भवति । दथरचतनयो रामोर्बालश्च
वैरोचनिः शतं विंशम् । द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसम-
न्यूनपरिमाणाः । काव्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्वि-
भुज एव वा विष्णुः । श्रीवत्साङ्कितवचाः कौस्तुभम-
णिभूषितोरस्कः । अतसीकुसुमग्रामः पीताम्बरनिव-
सनः प्रसन्नमुखः । कुण्डलकिरीटधारी पीनगर्भोरःस्य-
लांभुजः । खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदक्ष-
र्धकरः । वामकरेण च कर्णकखेटकचक्राणि शङ्खश्च ।
अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः ।
दक्षिणपाशे ह्येवं वामे शङ्खश्च चक्रश्च । द्विभुजस्य तु
शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः । एवं विष्णोः
प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः । वलदेवो हलपाणिर्भ-
दविभ्रमलोचनश्च कर्तव्यः । विभ्रत् कुण्डलमेकं शङ्खे-
न्दुमणालगौरवशुः । एकोनांशा कार्या देवी वलदेवक-
ण्ययोर्मध्ये । कटिसंस्थितवामकरा सरोजभित्तरेण चो-
द्वहती । कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां सपुस्तकं
कमलम् । द्वाभ्यां दक्षिणपाशे वरमर्धिवल्लभम् च ।
वामेष्टभुजायाः कमण्डलुचापमम्बुजं शास्त्रम् । वर-
शरदर्पणयुक्ताः सद्यभुजाः साक्षस्त्राश्च । शाम्भस्य
गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभट्टं सुरूपश्च । अनयोः स्त्रियौ
च कार्यं खेटकनिस्त्रिंशवारिण्यौ । ब्रह्मा कमण्डलुकर-
श्चतुर्ध्वजः पङ्कजासनस्थश्च । स्कन्दः कुमाररूपः शक्ति-
धरो वर्हिर्केशश्च । युक्तश्चतुर्विधाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्र-
पाणित्वञ्च । तिर्यङ्गललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं
चिह्नम् । शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽस्त्रि च
तृतीयमयूर्ध्वम् । शूलं धनुः पिनाकं वामाङ्गे वा गि-
रिमुतार्धम् । पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नभूतिः सुनी-
चकेशश्च । पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवेद्बुद्धिः ।
आजानुलम्बवाहः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तभूतिश्च । दिग्वा-
साक्षरूपो रूपयांश्च काव्योऽर्हतां देवः । नासावलाट-
जङ्घोदगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः । कुर्यादुदीच्यवेदं

गूढं पादादुरो यावत् । विभ्राणः स्तकरुहे पाणिभ्यां
पङ्कजे सकुटधारी । कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो
वियङ्गहतः । कमलोदरद्वितिसुखः कञ्चुकगुप्तः स्मितप्र-
सन्नमुखः । रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः ।
सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
क्षेमसुभिचाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणायाम् । नृपम-
यमत्वङ्गायां हीनाङ्गायामकल्पिता कर्तुः । शातोदर्यां
क्षुद्रयम् अर्धविनाशः क्षयायां च । मरणं तु सत्तयायां
शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्तुः । वामावनता पत्नीं
दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः । अश्वत्थमूर्ध्वदृष्ट्या करोति
चिन्तामधोमुखी दृष्टिः । सर्वप्रतिमास्तेवं शुभाशुभं
भास्करोक्तसमम् । लिङ्गस्य दत्तपरिधिं दैर्घ्येणास्त्रतः
तत् त्रिधा विभजेत् । मूले तत्तद्वर्धनं मध्ये त्वष्टास्त्रि
दत्तमतः । चतुरस्रमविन्याते मध्यं कार्यं तु पिण्ड-
काश्वभे । दृष्टोक्त्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका
श्चात् । क्षयदीर्घं देशज्ञं पार्श्वविहीनं पुरश्च नाशाय ।
यस्य क्षतं भवेन्नस्तको विनाशाय तल्लिङ्गम् । आटगणः
कर्तव्यः स्नानमदेवात्तरूपकतचिह्नः । देवलोऽश्वाकृदो
मृगयाक्रीडादिपरिवारः । दण्डी यमो महिषगो हंसा-
कूटश्च पाशभद्ररूपः । नरवाहनः कुबेरो वामः किरीटी
दृष्टृकुलिः । प्रमथाधिपो गजसुखः प्रलम्बजठरः कुठार-
धारी स्यात् । एकविंशत्यो विभ्रन्मूलककन्दं सुनील-
लकन्दम् ।

देवभेदेन मूर्तिभेदलक्षणानि अग्निपु० १०४ अ० उक्तानि
तत्प्राक्भेदमनानि यथा

“भगवानुवाच । यादृदेशादिप्रतिमालक्षणं प्रवदामि ते ।
प्रासादस्थोत्तरे पूर्वमुखीं वा चोत्तराननाम् । संस्थाप्य
पूज्य च बलिं दत्त्वाथो मध्यस्त्रवकम् । शिलां शिल्यी
तु नवधा विभज्य नवमेऽंशके । अर्थभक्तीः शिलायां
तु भागं स्वाङ्गुलच्यते । द्वाङ्गुलं गोलकं नास्त्रा
कालनेत्रं तदुच्यते । भागमेकं त्रिधा भक्त्वा पार्श्वभागं
प्रकल्पयेत् । भागमेकं तथा जानौ पीथायां भागमेव च ।
सुकुटं तालमालं स्यात्तालमालं तथा सुखम् । ताले-
नैकेन कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा । नाभिमेद्वान्तरनाभं
द्वितालावूरुको तथा । तालद्वयेन जङ्घा स्यात् स्त्रलाणि
शृणु साम्प्रतम् । कार्यं स्त्रलद्वयं पादे जङ्घामध्ये
तथापरम् । जानौ स्त्रलद्वयं कार्यमूरुमध्ये तथापरम् ।
भेदे तथापरं कार्यं कक्षां स्त्रलनथापरम् । मेखला-

धन्वसिद्धार्थं नाभ्यां चैवापरन्तथा । हृदये च तथा
कार्यं कण्ठे सूत्रद्वयं तथा । ललाटे चापरं कार्यं
मस्तके च तथापरम् । सुकुटोपरि कर्त्तव्यं सूत्रमेकं
विचक्षणैः । सूत्राग्यं ह्यं प्रदेयानि सप्तैव कमलोद्भव ! ।
कलातिकान्तरेणैव षट् सूत्राणि प्रदापयेत् । मध्यसूत्रं
तु सन्यज्य सूत्राग्येव निवेशयेत् । ललाटे नाभिका
वक्त्रं कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम् । ग्रीवाकर्णौ तु कर्त्तव्यौ
आयामाञ्चतुरङ्गुलौ । द्वाङ्गुले हस्तौ कार्ये विस्तार-
राक्षिकन्तथा । अष्टाङ्गुलं ललाटान्तु विस्तारेण प्रकी-
र्त्तितम् । परेण द्वाङ्गुलौ शङ्खौ कर्त्तव्यावलकान्तौ ।
चतुरङ्गुलमाख्यातमनरं कर्णनेत्रयोः । द्वाङ्गुलौ
पृथुको कर्णौ कर्णपाङ्गाङ्गपञ्चमे । भ्रूसमेन तु सूत्रेण
कर्णस्रोतः प्रकीर्त्तितम् । विद्धं षडङ्गुलं कर्णमविद्ध-
तुरङ्गुलम् । चिबुकैः समं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम् ।
गन्धपात्रं तथावर्त्तं शङ्कुलीं कल्पयेत्तथा । द्वाङ्गुले-
नाधरः कार्यस्तस्याहो नोत्तराधरः । अर्द्धाङ्गुलं तथा
नेत्रं पञ्चतु चतुरङ्गुलम् । आयामेन तु वैपुल्यात्
सार्द्धं मङ्गुलमुच्यते । अव्याप्तमेवं स्यादङ्गुलं व्याप्तं त्वङ्गु-
लमुच्यते । नासावंशसमुच्छ्रायं मूले त्वेकाङ्गुलं मतम् ।
उच्छ्रायो द्वाङ्गुलं चाप्ये करवीरोपमा सृता । अन्तरं
चक्षुषीः कार्यं चतुरङ्गुलमानतः । द्वाङ्गुलं चालिकोणं
च द्वाङ्गुलं चान्तरं तयोः । तारा नेत्रविभागेण दृक्
तारापञ्चमांशिका । त्र्यङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्वांशौ चा-
र्द्धाङ्गुला मता । तत्प्रमाणा भ्रुवोर्लेखा भ्रुवो चैव समे
मते । भ्रूमध्यं द्वाङ्गुलं कार्यं भ्रुदैर्घ्यं चतुरङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलायामस्तकस्य तु वेदनम् । सूक्ष्मीनां केश-
वादीनां द्वात्रिंशद्वेदनं भवेत् । पञ्चनेत्रा त्वधोपीवा
विस्ताराद्वेदनं पुनः । त्रिगुणं तु भवेदूर्ध्वं विस्तृताष्टाङ्गुलं
पुनः । ग्रीवात्रिगुणायामं ग्रीवावाङ्गानरं भवेत् ।
स्कन्धावष्टाङ्गुलौ कार्यौ त्रिकलावंसकौ शुभौ । सप्र-
नेत्रौ सृता वाह प्रवाह षोडशाङ्गुलौ । त्रिकलौ
विस्तृतौ वाह प्रवाह चापि तत्समौ । बाहुदण्डो-
र्ध्वतो ज्ञेयः परिणाहः कला नव । सप्तदशाङ्गुलो
मध्ये कूर्परोद्धे च षोडश । कूर्परस्य भवेन्नाहः
त्रिगुणः कमलोद्भव ! । नाहः प्रवाहमध्ये तु षोडशा-
ङ्गुल उच्यते । अपहस्ते परीणाहो द्वादशाङ्गुल
उच्यते । विस्तारेण करतलं कीर्त्तितं तु षडङ्गुलम् ।
दैर्घ्यं सप्ताङ्गुलं कार्यं मध्या पञ्चाङ्गुला मता । तर्ज-

न्यनामिका चैव तस्मादङ्गुलं विना । कनिष्ठाङ्गुलकौ
कार्यौ चतुरङ्गुलमन्मिता । द्विपदाङ्गुलकः कार्यः
शेषाङ्गुल्यस्त्रिपदिकाः । सर्वासां पदगणोऽङ्गुलं नखमानं
विधीयते । वक्षसो यत् प्रमाणन्तु जठरं तत्प्रमाणतः ।
अङ्गुलैकं भवेन्नाभी वेधेन च प्रमाणतः । ततो मेढ्रा-
नरं कार्यं तालमात्रं प्रमाणतः । नाभिमध्ये परी-
णाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः । अन्तरं स्तनयोः कार्यं
तालमात्रं प्रमाणतः । चिबुकौ यवमानौ तु मङ्गलं
द्विपदं भवेत् । चतुःषष्ट्यङ्गुलं कार्यं वेदनं यक्षसः
स्फुटम् । चतुर्ध्वजं तदधोवेदनं परिकीर्त्तितम् ।
परिणाहस्तथा कथां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः । विस्तार-
शोरुमूले तु प्रोच्यते द्वादशाङ्गुलः । तस्मादभ्यधिकं
मध्ये ततो निम्नतरं क्रमात् । विस्तृताष्टाङ्गुलं जानु-
त्रिगुणा परिणाहतः । जङ्घामध्ये तु विस्तारः सप्ता-
ङ्गुल उदाहृतः । त्रिगुणः परिधियास्य जङ्घायं पञ्च-
विस्तरम् । त्रिगुणः परिधियास्य पादौ तालप्रमा-
णकौ । आयामादुत्थितौ पादौ चतुरङ्गुलमेव च ।
गुल्फात् पूर्वं तु कर्त्तव्यं प्रमाणाञ्चतुरङ्गुलम् । त्रिकलं
विस्तृतौ पादौ त्र्यङ्गुलो गुह्यकः सृतः । पञ्चाङ्गु-
लस्तु नाहोऽस्य दीर्घा तद्वत् प्रदेशिनी । अष्टमाष्टांशतो-
न्यूनः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण तु । सप्ताष्टाङ्गुलस्तु मेध-
मङ्गुलस्य प्रकीर्त्तितम् । यवोनमङ्गुलं कार्यमङ्गुलस्य
नखं तथा । अर्द्धाङ्गुलं तथात्यासां क्रमान् न्यूनं तु
कारयेत् । त्र्यङ्गुलो दृष्ट्यौ कार्दौ मेढ्रं तु चतुर-
ङ्गुलम् । परिणाहोऽत्र कापयं कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम् ।
षडङ्गुलपरीणाहो दृष्ट्यौ परिकीर्त्तितौ । प्रतिमा
भूषणाद्या स्यादेतदुद्देशेन लक्षणम् । अथदेव दिशा कार्यं
लोके दृष्ट्वा तु लक्षणम् ।

वास्तुदेवस्य “दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात् पद्ममेव च ।
वामे गङ्खं गदाधस्ताहास्तुदेवस्य लक्षणम् । श्रीपृथो
चापि कर्त्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते । जम्बालोच्छ्रिता-
यामे मानाविद्याधरौ तथा । प्रभासङ्गुलसंख्यौ तौ
प्रभा हस्त्यादिमूषणौ । पद्मानं पादपीठन्तु प्रतिमास्वव-
साचरेत्” ।

मत्स्यादिनक्षत्रानि तत्र ४६०० उक्तानि यथा

भगवानुवाच “दशावधारं मत्स्यादिनक्षत्रं प्रवदामि ते ।
मत्स्याकारस्तु मत्स्यः स्यात् कूर्मः कूर्माकृतिर्भवेत् ।
नराङ्गो वाय कर्त्तव्यो मूषराहो गदादिभ्यः । दक्षिणे

वामके शङ्खं लक्ष्मीर्वा पद्ममेव वा । श्रीर्वात्मकूर्परस्था
तु ज्ञानान्नौ चरणानुगौ । पराहस्यापनाद्वाज्यं भवा-
ञ्चितरणं भवेत् । नरसिंहो विहतास्यो वामोरुत्तदानवः ।
तद्वचोदारयन्मात्री स्फुरच्चक्रगदाधरः । क्ली दण्डी
वामनः स्यादथ वा स्याच्चतुर्भुजः । रामचापेपुहस्तः स्यात्
खड्गी परशुनान्वितः । रामचापी शरी खड्गी शङ्खी
वा द्विभुजः स्मृतः । गदालाङ्गलधारी च रामो वाथ चतु-
र्भुजः । वामोर्ध्वं लाङ्गलं दद्यादधः शङ्खं सुशोभनम् ।
सुपलं दक्षिणोर्ध्वं तु चक्रञ्चाधः सुशोभनम् । शान्तात्मा
नन्वकर्णश्च गौराङ्गश्चाश्वराटनः । ऊर्ध्वपद्मास्थितो बुद्धो
वराभयदायकः । धनुस्तूष्णान्वितः कलकी स्फो-
त्मादकरो द्विजः । अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्र-
शरान्वितः । “लक्ष्मणं वासुदेवादिनवकस्य यदामि ते ।
दक्षिणोर्ध्वं गदा वामे वामोर्ध्वं चक्रमुत्तमम् । ब्रह्मेशो
पाशंगौ नित्यं वासुदेवोऽस्ति पूर्ववत् । शङ्खी च वरदो
वाथ द्विभुजो वा चतुर्भुजः । लाङ्गली सुपली रामो
गदापद्मधरः स्मृतः । प्रद्युम्नो दक्षिणे वज्रं शङ्खं भागे
धनुः करे । गदानाभ्याहतः प्रोत्था प्रद्युम्नो वा धनुः-
शरी । चतुर्भुजोऽनिरुद्धः स्यात्तथा नारायणो विभुः ।
चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्हज्जठरमण्डलः । लम्बकूर्ध्वो जटा-
युक्तो ब्रह्मा हंसापवाहनः । दक्षिणे चालसूत्रश्च
क्षुब्धं वामे तु कुण्डिकाम् । आञ्जवस्थाली सरस्वती
सावित्री वामदक्षिणे । विष्णुरष्टभुजस्तार्क्ष्यं करे खड्गस्तु
दक्षिणे । गदा शरश्च वरदो वामे कार्मुकखेटके ।
चक्रशङ्खौ चतुर्बाहुर्नरसिंहश्चतुर्भुजः । शङ्खचक्र-
धरो वापि विदारितमहासुरः । चतुर्बाहुर्वराहस्तु शेषः
पाणितले धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वीं वामेन कमला-
धरः । पादलग्ना धरा कार्या पदा लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
त्रैलोक्यमोहनस्तार्क्ष्यं अष्टबाहुस्तु दक्षिणे । चक्रं
खड्गं च सुपलं अङ्गुलं वामके करे । शङ्खगार्ङ्ग-
गदापाशा पद्मधीणासमन्विते । लक्ष्मीः सरस्वती
कार्थ्ये विश्वरूपोऽथ दक्षिणे । सुहरं च तथा पाशं
शक्तिशूलं शरं करे । वामे शङ्खश्च गार्ङ्गश्च गदां पाशं
च तोमरम् । लाङ्गलं परशुं दण्डं कुरिकां चर्म-
लेपणम् । भिगडाङ्गुलं त्रिंशो दक्षिणस्थोऽथ वामके ।
त्रिनेत्रो वामपाशेन शयितो ललनायपि । श्रिया
धृतेकचरणो विमलाद्याभिरीडितः । नाभिपद्मचतु-
र्भुजो हरिशङ्करो हरिः । गूर्वाधारी दक्षे च

गदाचक्रधरः पदे । रुद्रकेशवज्रच्छाङ्गो गौरीलक्ष्मी-
समन्वितः । शङ्खचक्रगदावेदपाणिश्चाश्वशिरा हरिः ।
वामपादधृतः शेषो दक्षिणः कूर्मेष्टुङ्गः । दत्तात्रेयो
द्विबाहुः स्याद्दामोत्तङ्गे श्रिया सह । विश्वकर्मेनश्चक्र-
गदो हली गङ्गी हरेर्गणः” ।

देवीप्रतिमालक्षणानि तत्रैव ५०० उक्तानि यथा

“भगवानुवाच चण्डी विंशतिबाहुः स्यद्विभ्रती दक्षिणैः
करैः । शूलाभिश्चक्रचक्राणि पाशं खेटायुधमभयम् ।
डमरुं शक्तिकां वामैर्द्विपाशश्च खेटकम् । कुटारा-
ङ्कुशचापाश्च चण्डाध्वजगदास्ताया । आदर्शसुहरान्
हस्तौ शङ्खौ वा दण्डबाहुका । तदधो महिषशृङ्खलमूर्ध्ना
पातितमस्तकः । शस्त्रोदातकरः क्रुद्धस्तदुग्रोवासम्भवः
पुमान् । शूलहस्तो वमद्रक्तो रक्तभ्रूमूर्ध्नेक्षणः ।
सिंहेनास्त्राद्यमानस्तु पाशवद्धो गले भृशम् । यास्याङ्ग-
घ्राक्रान्तसिंहा च सव्याङ्गधूर्नीचगासुरे । चण्डिकेयं
त्रिनेत्रा च सगस्त्रा रिपुमर्हिनी । नयपद्मात्मके ख्याते
पूज्या दुर्गा स्वमूर्त्तितः । आदौ मध्ये च तन्त्रादौ नवत-
त्त्वात्मभिः क्रमात् । अष्टादशभुजेका तु दक्षे सुण्डं च
खेटकम् । आदर्शतर्जनीचापं ध्वजं डमरुकं तथा । पाशं
वामे विभ्रती च शक्तिसुहरशूलकम् । वज्रखड्गाङ्कुश-
शरान् चक्रन्देवी शलाकया । एतैरेवायुधैर्युक्ता शेषाः
षोडशबाहुकाः । डमरुं तर्जनीं त्यक्त्वा रुद्रचण्डादयो
नय । रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डकृपातिचण्डिका । उग्र-
चण्डा च मध्यस्था रोचनाभाऽरुणाऽसिता । नीला
शुक्ला धूम्रका च पीता श्वेता च सिंहगाः । महि-
षोऽथ पुमान् शस्त्री तत्कचपहस्तिकाः । आलीदा नव
दुर्गाः स्युः स्यात्पाः पुत्रादिद्वये । तथा गौरी चण्डि-
काद्या कुण्डलनररदामिधृक् । सैव रम्भावने सिद्धाऽ-
ग्निहीना ललिता तथा । स्तब्धमूर्ध्नेकरा वामे द्वितीये
धृतदर्पणा । यास्ये फलाङ्गलिहस्ता सौभाग्या तत्र
चोद्विका । लक्ष्मीयांस्यकराश्चोजा वामे श्रीफल-
मंयुता । पुस्तालमालिकाहस्ता धीणाहस्ता सरस्वती ।
कुम्भाजहस्ता श्वेताभा सकरोपरि जाङ्घी । कूर्मगा
यमुना कुम्भकरा श्यामा च पूज्यते । सर्वोणस्तुम्बुरुः
शुक्लः शूली मातृपतो वृषे । गौरी चतुर्मुखी ब्राह्मी
वज्रमालासुरान्विता । कुण्डालपात्रिणी वामे हंसगा
शाङ्करी सिता । शरचापी दक्षिणेऽस्या वामे चक्रं

धनुर्वेदे । कौमारी शिखिगा रक्ता शक्तिहस्ता
 दिवाङ्कता । चक्रगङ्गाधरा मय्ये वामे लक्ष्मीर्गदाज-
 धृक् । दण्डगङ्गासिगदया वाराही महिषस्थिता ।
 ऐन्द्री वामे वज्रहस्ता सहस्राक्षी तु सिद्धये । चासुरग-
 दा कोटराक्षी स्यान्निर्मासा तु तिलोचना । निर्मासा
 चस्थिसारा वा ऊर्ध्वकेशी लघोदरी । द्वीपिचर्मधरा
 वामे कपालं पट्टिंशं करे । शूलं कर्णी दक्षिणेऽस्याः
 शवाकृदास्थिभूषणा । विनायको नराकारो दहन्कुचि-
 जाननः । दहन्कुण्डो ह्युपवीति मुखं सप्तकलं भ-
 वेत् । विस्ताराद्द्वैर्ध्वतथैषं गुण्डं षट्त्रिंशदङ्गुलम् ।
 कला द्वादश नाडी तु यीवा सार्द्धकलौच्छ्रिता । षट्-
 त्रिंशदङ्गुलं कण्ठं गुह्यमध्यर्द्धमङ्गुलम् । नाभिरुह-
 द्वादश च जङ्घे पादे तु दक्षिणे । खदलं परशुं वामे
 लङ्ङुकक्षोत्पलं गये । सुमुखी च विहालाक्षी पाश्वे
 स्कन्दो मयूरगः । स्वामी शास्त्री विशाखय द्विभुजो
 बालरूपधृक् । दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ पष्-
 चमुखः । षड्भुजो वा द्वादशभिर्धामैः सरण्ये दिवाङ्ककः ।
 शक्तीपुषागनिस्त्रिंशतोऽक्षजनीयुतः । शक्त्या दक्षि-
 णहस्तेषु षट्सु वामे करे तथा । शिखिपिच्छन्धनुः
 खेटं पताकाभयकुक्कुटे । कपालकतरीगूलपागभट्ट-
 याम्यसौम्ययोः । गजचर्मभट्टध्वजस्यपादा स्यात् रुद्रच-
 गिडका । सैव चाष्टभाजा देवी शिरोऽडमरूकान्विता ।
 तेन वा रुद्रचासुरगदा नादेश्वर्यय न्यत्यतो । इयमेव महा-
 लक्ष्मीरुपविष्टा चतुर्मुखी । नृवाजिमहिषेभान्ध्यां च
 दली च करे स्थितान् । दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रासि-
 ङ्गमरूतिकम् । विभ्रतो दक्षिणे हस्ते वामे घण्टां च
 खेटकम् । खट्वाङ्गं च त्रिशूलञ्च सिद्धचासुरगङ्गाह्वया ।
 सिद्धयोगेश्वरी देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका । एतद्रूपा भवे-
 दन्या पाशाङ्कुशयुतारुणा । भैरवीरूपविद्या तु भुजै-
 र्द्वादशभिर्युता । एताः प्रसन्नानजा रौद्रोक्तस्वाष्टकमि-
 दं स्मृतम् । क्षमा शिवाहता दृष्ट्वा द्विभुजा विवृतानना ।
 दन्तुरा क्षेमकारी स्याद्भूमौ जानुकरा स्थिता । यज्जिग्य-
 स्तत्र्यदीर्घाक्षाः शाकिन्या वक्रद्वयः । पिङ्गाक्ष्यः स्यु-
 र्भङ्गारस्या रूपिण्योऽपरसः सदा । सार्वभाली त्रिशूली
 च नन्दीशो द्वारपालकः । महाकालासिमुण्डी स्या-
 च्छूलखेटकवांस्तथा । लघो भङ्गी च न्यतन् वै कुष्मा-
 ण्डस्य लखर्विवान् । गजगोकर्णवक्त्राद्या वीरभद्रादयो
 गणाः । घण्टाकर्णोद्वादशदोः पापरागं विदारयन् ।

वज्रासिदण्डचक्रेषुमुपलाङ्कुशसङ्गरान् । दक्षिणे तर्जनीं
 खेटं शक्तिं सगुणञ्च पाशकम् । चापं घण्टां कुठारञ्च
 द्वाभ्याश्चैव त्रिशूलकम् । घण्टामालाकुलो देवो विस्फो-
 टकविमर्दनः ।

सूक्त्यादिप्रतिमालक्षणानि ५१ अ० तल्लोक्तानि यथा

“भगवानुवाच । सप्तपञ्चैकचक्रे रथे सूर्यो द्विपञ्चाष्टकम् ।
 मसीभाजनलेखन्यौ विभ्रतं कुण्डो तु दक्षिणे । वामे तु
 पिङ्गलो द्वारि दण्डभट्टं स रवेर्गणः । बालव्यजनधा-
 रिण्यौ पाश्वे राज्ञी च निष्प्रभा । चयवाचसमारूढः
 कार्य एकस्तु भास्करः । वरदा ह्यजिनः सर्वे दिक्पा-
 लास्त्रकराः क्रमात् । सुद्वरगूलचक्राज्जन्तोऽन्यादिवि-
 दिक्स्थिताः । सूर्यादयमादिरक्षोन्नासतुहेता द्विपङ्कजे ।
 वरुणः सूर्यनामा च सहस्रांशुस्थापरः । घाता तपन-
 संज्ञश्च सविताथ गभस्तिमान् । रविश्चैवाथ पर्जन्यस्तथा
 मिलोऽथ विष्णुकः । मेधादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्ति-
 कानगाः । हण्यो रक्तो मनायक्तः पीतः पाण्डुरकः
 शितः । कपिलः पीतवर्णश्च शुकाभो धवलस्तथा । धूम्रो
 नीलः क्रमादुवर्णाः शक्तयः केशरायणाः । इडा सुपुण्ड्र-
 विश्वार्चिरिन्दुसंज्ञा प्रमर्दिनी । प्रहर्षणी महाकाली
 कपिला च प्रबोधनी । नीलाम्बरा घनान्ता च खट्व-
 ताख्या च शक्तयः । वरुणादेश तद्वर्णाः केशरायणेषु वि-
 न्यसेत् । तेजश्चण्डो महावक्त्रो द्विभुजः पञ्चखण्डगभट्ट-
 कुण्डिकाजप्यमालीन्दुः कुजः शक्त्याक्षमालिकः । बुधश्च
 पाक्षपाणिः स्याज्जीमः कुण्डाक्षमालिकः । शुकः कु-
 ण्डाक्षमाली स्यात् किङ्किणीस्तववाक्छनिः । अर्द्धचन्द्रधर-
 राहुः केतुः खड्गी च दीपभट्ट । वननस्तक्षकः कर्क-
 पद्मो महाजः शङ्खकः । कुलिकः स्रुतिणः सर्वे फण-
 वक्त्रा महाप्रभाः । इन्द्रो वज्री गजार्कटम्बागगोऽग्निश्च
 शक्तिमान् । यमो दण्डो च महिषे नैर्ऋतः खड्गवान्
 खरे । मकरे वरुणः पाशो वायुर्ध्वजधरो रुद्रो । गदी
 कुबेरो मेघस्थ देशान्त्र जटी द्रुपे । दिवाङ्गवो लोक-
 पाला विश्वकर्माक्षस्तथान् । हनूमान् वज्रहस्तः स्यात्
 पद्भ्यां सम्पीडिताग्रयः । वीणाहस्ताः किन्नराः स्युर्मा-
 लाविद्याधराश्च स्त्र । दुर्बलाङ्गाः पिशाचाः स्युर्वेताला
 विवृताननाः । क्षेत्तपालाः शूलधन्वाः प्रेता सहोदराः
 लघाः” ।

६४ योगिनी प्रतिमालक्षणं ५२ अ०

“भगवानुवाच योगिन्यष्टाष्टकं वक्ष्ये ऐन्द्रादीयान्ततः क्र-

मात् । अथोभ्या ऋक्षकर्णी च राक्षसी लपणा लया ।
पिङ्गाक्षी चान्धया जेमा वाला लीला लया तथा । लोला
लङ्का च लङ्केशी लालसा विमला पुनः । उताशा च
विशालाक्षी उङ्गारा वडवासुखी । हाहारवा महाक्रूरा
क्रोधना तु भयानना । सर्वज्ञा तरला तारा कृष्णा
चैव जयानना । तथैव रससङ्ग्राही शबरा तालु-
जिह्वा । रक्ताक्षी सुप्रसिद्धा तु विदुज्जिह्वा कर-
दिङ्गी । मेघनादा प्रचण्डोष्मा कालकर्णी वरप्रदा ।
चन्द्रावली चन्द्रहासा प्रपञ्चा प्रलयान्तिका । शिशुवक्त्रा
पिशाची च पिशिताशा च लोलुपा । धमनी तपनी
चैव वामनी विहतानना । वायुवेगा दृढकुक्षिर्वि-
हता विश्वरूपिका । यमजिह्वा जयनी च दुर्जया च
यमान्तिका । विडाली रेयती चैव पूतना विजयान्तिका ।
अष्टहस्ताष्टहस्ता इच्छास्त्राः सर्वसिद्धिदाः ।

भैरवप्रतिमालक्षणानि यथा ५२४०

“भैरवश्चार्कहस्तः स्यात् कूर्पराक्षो जटेन्दुभृत् । खड्गा-
ङ्गु शङ्खटारेषु विश्वाभयभृदेकतः । चापलिङ्गूलखटारङ्गपाश-
काङ्क्ष्वरोद्यतः । गजचर्मधरो द्वाभ्यां कृत्तिघासोद्भि-
षितः । प्रोतासुनो मातृमध्ये पुत्र्यः पञ्चाननोऽथ वा ।
अविलोमाग्निपर्यन्तं दीर्घाटकैकभेदितम् । तत् षडङ्गानि
जात्यन्तरान्वितं च क्रमाद् यजेत् । मन्दिराग्निदला-
रूढं सुवर्णरसकान्वितम् । नादविन्दिन्दुसंयुक्तं मातृ-
नाथाङ्गदीपितम् । वीरभद्रो दृषारूढो मातृपे स चतु-
र्मुखः । गौरी तु द्विभुजा त्र्यक्षा शूलिनी दर्पणा-
न्विता । शूलं गलन्तिका कुण्डो वरदा च चतुर्भुजा ।
अञ्जस्था ललिता स्कन्दगणादर्शशलाकया । चण्डिका
दशहस्ता स्यात् खड्गगूलारिशक्तिधृक् । दक्षे वामे
नागपाशं चर्माङ्कुशकुठारकम् । धनुः सिंहे च महिषः
शूलेन प्रहृतोऽप्यतः” ।

लिङ्गलक्षणसूक्तं तत्र ५२४०

“भगवानुवाच । लिङ्गादिलक्षणं वक्ष्ये कमलोद्भव ! तच्छृणु ।
देव्याङ्गं वसुभिर्भक्ता लब्ध्वा भागवत्यं ततः । विष्णु-
भूतभागैस्तु चतुरक्षन्तु कारयेत् । व्यायामं मूर्तिभिर्भक्ता
एकद्वित्रिक्रमान् न्यसेत् । ब्रह्मविष्णु शिवांशेषु वर्जमानोऽ-
यस्यते । चतुरक्षेऽस्य वर्षाङ्गं शुद्धकोशेषु लाञ्छयेत् ।
अष्टाष्टं वैष्णवं भागं सिध्यत्येव न संशयः । षोडशाक्षं
ततः कुर्याद्वातिशास्त्रं ततः पुनः । चतुःषष्ट्यक्षकं कृत्वा
वर्तुलं साधयेत्ततः । कर्तयेदथ लिङ्गस्य शिरो वै देशि-

कोत्तमः । विस्तारमथ लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत् ।
भागाङ्गिर्द्विन्तु सन्त्यज्य कृत्वाकारं शिरो भवेत् । त्रिषु
भागेषु सदृशमायामं यस्य विस्तारम् । तद्विभागसमं लिङ्गं
सर्वकामफलप्रदम् । देव्यस्य तु चतुर्थेन विष्णुसं-
पूजिते । सर्वधामेव लिङ्गानां लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ।
मध्यस्थत्वं समासाद्य ब्रह्मरूपान्तिके बुधः । षोडशा-
ङ्गुललिङ्गस्य षड्भागैर्भाजितो यथा । तद्वै यमनस-
त्वाभ्यां मानमन्तरमुच्यते । यवाष्टसुतरे कार्यं शेषाणां
यवहानितः । अधोभागं विधा कृत्वा त्वर्द्धमेकं परि-
त्यजेत् । अष्टधा तद्द्वयं कृत्वा ऊर्ध्वभागवत् त्व-
जेत् । ऊर्ध्वं पञ्चमाङ्गागाद् भ्रास्य रेखां प्रलम्बयेत् ।
भागमेकं परित्यज्य सङ्गमं कारयेत्तयोः । एतत् काधा-
रणं प्रोक्तं लिङ्गानां लक्षणं मया । सर्वसाधारणं वक्ष्ये
पिण्डकान्तां निबोध मे । ब्रह्ममागप्रवेशञ्च ज्ञात्वा
लिङ्गस्य चोच्छ्रयम् । न्यसेद् ब्रह्मशिलां विद्वान् सत्य-
कर्मशिलोपरि । तथा समुच्छ्रयं ज्ञात्वा पिण्डिकां प्रवि-
भाजयेत् । द्विभागमुच्छ्रितं पीठं विस्तारं लिङ्गसंस्मि-
तम् । त्रिभागं मध्यतः खातं कृत्वा पीठं विभाजयेत् ।
स्वमानाङ्गं त्रिभागेण वाङ्मूलं परिकल्पयेत् । वाङ्मूलस्य
त्रिभागेण मेखलामथ कल्पयेत् । खातं स्थान्मेखलातुल्यं
क्रमान्निष्पन्नं कारयेत् । मेखला षोडशांशेन खातं वा
तत्प्रमाणतः । उच्छ्रायं तस्य पीठस्य विकाराङ्गं तु
कारयेत् । भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकैकेन पिण्डिका ।
कण्ठं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागेनैकेन पट्टिका । हंशेन
चोर्ध्वं पट्टन्तु एकांशाः शेषपट्टिकाः । भागं भागं प्रवि-
ष्टन्तु यावत् कण्ठं ततः पुनः । निर्गमं भागमेकं तु
यावद्द्वै शेषपट्टिका । प्रणालस्य त्रिभागेण निर्गमस्तु त्रि-
भागतः । मूलेऽङ्गुल्ययविस्तारमथ त्र्यंशेन चार्जितः ।
द्विपट्टिन्तु कुर्वीत खातं तच्चोत्तरेण वै । पिण्डिकास-
हितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम्” ।

लिङ्गभेदादिकथनं तत्रैव ५४४०

“भगवानुवाच । वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं शृणु ।
वक्ष्ये लक्षणं लिङ्गं दत्तं बुद्धिर्वर्द्धनम् । भूतये व-
स्त्रलिङ्गन्तु लिङ्गान्तात्कालिकं विदुः । पक्षापकां ऋ-
णमयं स्यादपकात् पकाजं वरम् । ततो दारुमयं पुण्यं
दारुजात् शैलजं वरम् । शैलादरं तु सुक्ताजं ततो
लौहं सुवर्णजम् । राजतं कीर्तितं ताञ्च पैत्तलं भुक्ति-
सक्तिदम् । रङ्गजं रसलिङ्गञ्च भुक्तिसक्तिप्रदं वरम् ।

रसकोहादिरत्नगर्भन्तु वर्द्धयेत् । मानादि नेष्टं
मिहादि स्थापितेऽथ स्वयम्भुवि । वाने च स्वेच्छया तेषां
पीठप्रासादकल्पना । पूजयेत् स्वयंविम्बस्य दर्पणे प्रति-
बिम्बितम् । पूज्यो हरस्तु सर्वत्र लिङ्गे पूर्णार्चनं भ-
वेत् । हस्तोत्तरविधं शैलं दारुजं तद्वदेव हि । चल-
भङ्गुलमानेन द्वारगर्भकरैः स्थितम् । व्यङ्गुलाद् गृह-
लिङ्गं स्याद् यावत् पञ्चदशाङ्गुलम् । द्वारमानात् तिस-
ष्ट्याकं नवधा गर्भमानतः । नवधा गर्भमानेन लिङ्गं
धान्नि च पूजयेत् । एवं लिङ्गानि षट्त्रिंशत् ज्ञेयानि
ज्येष्ठमानतः । मध्यमानेन षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदधमेन
च । इत्यभैक्येन लिङ्गानां शतमष्टोत्तरं भवेत् । एका-
ङ्गुलादिपञ्चान्नं कन्यसञ्चलसुच्यते । षडादिदशपर्यन्तञ्चलं
लिङ्गञ्च मध्यमम् । एकादशाङ्गुलादि स्थात् ज्येष्ठं
पञ्चदशान्तकम् । षडङ्गुलं संहारत्वे रत्नैरन्यैर्वाङ्गु-
लम् । रविभिर्हंससारोखं लिङ्गं शपैस्तिपञ्चभिः ।
घोडशंशे च वेदशंशे युगं लुप्तोर्ध्वदेशतः । हातिंशत्
घोडशंशंश्च कोणयोस्तु विलोपयेत् । चतुर्निवेशनात्
कण्टो विंशतिस्त्रियुगैस्तथा । पार्श्वीभ्यां तु विलुप्ताभ्यां
चललिङ्गं भवेद्हरम् । धान्नो युगर्तुनागांशैर्द्वारं ही-
नादितः क्रमात् । लिङ्गद्वारोच्छ्रयादर्धां भवेत् पादोनतः
क्रमात् । गर्भाङ्गेनाधमं लिङ्गं भूतांशैः स्यात् त्रिभि-
र्वरम् । तयोर्मध्ये च स्त्रियाणि सप्त सम्पातयेत् समम् ।
एवं स्युर्नव स्त्रियाणि भूतस्त्रयैश्च मध्यमम् । द्वारलो-
पामवासश्च लिङ्गानां दीर्घता नव । हस्ताद्विवर्द्धते हस्तो
यावत् स्युर्नव पाणयः । हीनमध्योत्तमं लिङ्गं त्रिविधं
त्रिविधात्मकम् । एकैकलिङ्गमध्येषु त्रीणि त्रीणि च
पादगः । लिङ्गानि षट्येकीमात् षट्सु चाष्टोत्तरेषु च ।
स्थिरदीर्घप्रभेदात्तु द्वारगर्भकरात्मिका । भाग्येशझाष्य-
नीशञ्च देवेज्यन्तुत्यसंज्ञितम् । चत्वारि लिङ्गरूपाणि
विष्कम्भेण तु लज्जयेत् । दीर्घमायान्वितं कृत्वा लिङ्गं
कुर्यात् तिरूपकम् । चतुरष्टाष्टतञ्च तत्त्वलयगुणात्म-
कम् । लिङ्गानामोपसितं देव्यं तेन कृत्वाङ्गुलानि
वै । ध्वजाद्यायैः खरैर्गूतैः शिखिभिर्वा हरैर्कृतम् ।
तान्याङ्गुलानि यच्छेपं लज्जयेच्च शुभाशुभम् । ध्वजाद्या
ध्वजसिंहेभट्टपाः श्रेष्ठाः परे शुभाः । खरैषु षड्ज-
गान्धारपञ्चनाः शुभदायकाः । मूतेषु च शुभा भूः
स्यादन्निष्ठाहवनीयकः । उक्तायामस्य चार्धांशे नागां-
शैर्भोजिते क्रमात् । रसभूतांशवर्षांशतंत्रशाधिकशरैर्भ-

वेत् । आढ्यानाढ्यसुरेज्याख्यतुल्यानाञ्चतुरस्रता । प-
ञ्चमं वर्द्धमानाख्यं व्यासाच्चाहप्रवृद्धितः । द्विधा भेदो
यज्ञन्यत्र पञ्चान्ते विश्वकर्मतः । आढ्यादीनां त्रिधा
स्यौल्याद्यावधूतं तदष्टधा । त्रिधा हस्ताज्जिनाख्यञ्च
युक्तं सर्वसमेन च । पञ्चविंशतिलिङ्गानि नाष्टौ देवा-
र्चिते तथा । पञ्चसप्तभिरेकत्वाज्जिनैर्भक्तैर्भवन्ति हि ।
चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश शतानि च । इत्यष्टाङ्गुलवि-
स्तारो नवैककरगर्भतः । तेषां कोणाङ्गं कोणस्यैद्विङ्गेत्
कोणानि स्तवकैः । विस्तारं मध्यतः कृत्वा स्याथ्यं
वा मध्यतस्तयम् । विभागादूर्ध्वमष्टास्रो द्वष्टास्रः स्था-
च्छिवांगकः । पादाज्जान्तको ब्रह्मा नाभ्यन्तो विष्णु रि-
त्यतः । मूर्ध्वान्तो भूतभागेशो व्यक्तेऽव्यक्ते च तद्वति ।
पञ्चलिङ्गव्यवस्थायां शिरो वरुणसुच्यते । कृत्वाभं कुक्कु-
टाभं वा बालेन्दुप्रतिमाकृति । एकैकस्य चतुर्भेदैः का-
स्यभेदात् फलं वदे । लिङ्गमस्तकविस्तारं वसुभक्तन्तु
कारयेत् । अर्द्धभागं चतुर्धा तु विस्तारोच्छ्रायतो भ-
जेत् । चत्वारि तत्र स्त्रियाणि भागभागानुपातनात् ।
पुण्डरीकन्तु भागेन विशालाख्यं द्विचोपनात् । त्रिशा-
तनात्तु श्रीवत्सं शतकृदेदलोपनात् । शिरः सर्वसमे
श्रेष्ठं कुक्कुटाभं सुराङ्गये । चतुर्भागात्मके लिङ्गे त्वापुत्रं
द्वयलोपनात् । अनाद्यास्य शिरः प्रोक्तमर्द्धचन्द्रं शिरः
शृणु । अंशात् प्रान्ते युगांशैश्च त्वेकहान्यास्तताक्ष-
कम् । पूर्वबालेन्दुकुसुदं द्वित्रिवेदजयात् क्रमात् । चतु-
स्त्रिरेकवदनं सुखलिङ्गमतः शृणु । पूजाभागं प्रक-
र्तव्यं मूर्त्यग्निपदकल्पितम् । अर्कांशं पूर्ववत् त्वक्ता
षट् स्थानानि विवर्तयेत् । शिरोक्षितिः प्रकर्तव्या ललाटं
नासिका ततः । वदनं चिबुकं ग्रीवा युगभागैर्भुजा-
ज्जिभिः । कराभ्यां सुकुलीकृत्य प्रतिमायाः प्रमाणतः ।
मुखं प्रति समः कार्यो विस्तारादष्टमांशतः । चतुर्ध्रुवं
मया प्रोक्तं त्रिमुखञ्चोच्यते शृणु । कर्णपादाधिका-
स्तस्य ललाटादीनि निर्दिशेत् । भुजौ चतुर्भिर्भागैस्तु
कर्तव्यौ पश्चिमोर्जितम् । विस्तारादष्टमांशेन मुखानां
प्रतिनिर्गमः । एकवक्त्रं तथा कार्यं पूर्वस्यां सौम्यलोच-
नम् । ललाटनासिकावक्त्रमीवायाञ्च विवर्तयेत् । भुजाञ्च
पञ्चमांशेन भुजहीनं विवर्तयेत् । विस्तारस्य षडंगेन
मुखैर्निर्गमनं हितम् । सर्वेषां सुखलिङ्गानां त्वापुत्रं वाच
कुक्कुटम् ।

विशेषेण देवतादीनां मूर्तिलक्षणं हेमाद्रिब्रतखण्डे विष्णुध-

गणेशस्य "विनायकस्तु कर्त्तव्यो गजवक्त्रचतुर्भुजः । स्थल-
कञ्चालमाला च तस्य दक्षिणहस्तयोः । पादञ्चोदक-
पूर्णश्च परगुह्यैव वामतः । दन्त्यास्तु न कर्त्तव्यो
वामे रिपुनिस्सृदन ! । पादपीठगतः पाद एक आस-
नगो भवेत् । पूर्णं चोदकपात्रे च कराम्बलस्य
कारयेत् । लम्बोदरस्तथाकार्यस्तत्त्वकर्णश्च यादव ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरः स्रपेयज्ञोपवीतवान्" । स्थलकं,
गजदन्ताकारम् ।

सरस्वत्याः "देवी सरस्वती कार्या सर्वाभरणभूषिता । चतुर्भु-
जा सा कर्त्तव्या तथैव च ससृज्यता" । (ससृज्यता, ऊर्द्धा)
पुस्तकञ्चालमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोश्च
तथा कार्या वैष्णवी च कसण्डलुः । समपादप्रतिष्ठा च
कार्या सौम्यसुखी तथा" । वैष्णवी, वीणा

चक्षुष्याः "हरः समीपे कर्त्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा रूप ! ।
दिव्यरूपान्तरधरा सर्वाभरणभूषिता । गौरी गुह्याम्बरा
देवी रूपेणाप्रतिष्ठा भवि । पृथक् चतुर्भुजा कार्या
देवी सिंहासना शुभा । सिंहासनस्या कर्त्तव्यं कमल-
ञ्चारुकर्णिकम् । अष्टपत्तं महाभाग ! कर्णिकायान्तु सा
स्थिता । विनायकवदासीना देवी कार्या महाभुजा ।
दृष्टञ्चालङ्कुरे कार्यं तस्याश्च कनकं शुभम् । दक्षिणे
यादवश्रेष्ठ ! केयूरं प्रान्तसंस्थितम् । वामेऽष्टतघटः का-
र्यस्तथा राजन् ! मनहोरः । तस्याश्च द्वौ करौ कार्यौ
विल्वशङ्खधरौ द्विज ! । व्यावर्जितघटं कार्यं तत्पृष्ठे-
कुञ्जरद्वयम् । देव्याश्च मङ्गले पद्मं तथा कार्यं मनो
हरम्" ।

त्रियः "पद्मस्या पद्महस्ता च गजोत्तमप्रघटभुजा ।

श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च" ।

महालक्ष्म्याः विश्वकर्माशस्त्रे "क्षेत्रे कोलापुरादन्ते महा-
लक्ष्मीर्यदोच्यते । लक्ष्मीवत् सा तदा कार्या" रूपाभ-
रणभूषिता । दक्षिणाधःकरे पात्रमूर्ध्ने कौमोदकी ततः ।
वामोर्ध्ने खेटकं धत्ते श्रीफलनदधः करे । विभ्रती
मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभूतये" ।

भद्रकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरे "अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली म-
नोहरा । आलीढस्त्रासनस्या च चतुःसिंहे रथे स्थिता ।
अक्षमाला त्रिशूलश्च खड्गश्चन्द्रश्च यादव ! । वाणचापे
च कर्त्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च । सुकुसुमौ च तथा
कार्यौ तथोदककमण्डलू । दण्डशक्ती च कर्त्तव्ये क्षणा-
जिनकृतात्मनौ । हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेत् शा-

न्तिकरः करः । एकश्चैव महाभाग रत्नपात्रधरो
भवेत्" ।

चण्डिकायाः "निगद्यते ह्यथो चण्डी हेमाभा सा सुहृ-
पिणी । विनेत्रा यौवनस्या च क्रुद्धा चोर्द्धस्थिता
मता । हृगमध्या विशालाक्षी चारुपीनपयोधरा ।
एकवक्त्रा तु सुप्रीवा बाह्विंशतिसंयुता । शृङ्गासिंहा-
चक्राणि वाणशक्तिपवीनपि । अभयगण्डमरुच्चैव
क्षत्रिकां दक्षिणे करे । ऊर्ध्वादिक्रमयोगेन विभ्रती
सा सदा शुभा । नागपाशमथा खेटं कुठाराङ्कुशका-
र्षकम् । वण्टा, ध्वज, गदादर्श, सुन्नरं वाम एव
च । तदधोर्माहृषाण्डमूर्ध्नी प्रतितमस्तकः । शस्त्रो-
द्यतकरस्तस्यः तद्ग्रीवासम्भवः पुमान् । शूलभिन्नो वम-
द्रक्तोरक्तभ्रूमूर्ध्ने जेक्षणः । सिंहेन खाद्यमानश्च पाश-
द्वजो गले श्वशम् । याम्याङ्घ्र्याक्रान्तसिंहा च सव्या-
ङ्घ्र्यालीढगासुरे । चण्डी चोद्यतशस्त्रे वज्राग्नेरिपुना-
शिनी" (असुरे, महिषे)

दुर्गायाः "शक्तिं वाणं तथा शूलं खड्गं चक्रञ्च दक्षिणे ।
चन्द्रविष्वमधो वामे खेटमूर्ध्ने कपालकम् । शूलं चक्रञ्च
विभाणा सिंहाङ्गुला च दिग्भुजा । एषा देवी सप्त-
हिषा दुर्गा दुर्गापहारिणी" । दिग्भुजा, दशभुजा
नन्दायाः "नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दजा । वर-
पाशा ङ्कुशा-जानि विभ्रती च चतुर्भुजा" ।

"गौरवर्णा गजस्या वा खड्ग-खेट-वराभया" ।

अम्बायाः "अम्बा कुसुमदवर्णाभा पाशाङ्गाभीतिपात्रिणी" ।
सर्वमङ्गलायाः "चतुर्वाङ्गः प्रकर्त्तव्या सिंहस्या सर्वमङ्गला ।
अक्षस्तलं कजं दत्ते शूलकुण्डलीधरोत्तरे" ।

कालरात्रेः "एकवीणा जया कर्णपूरा नम्रा खरस्थिता ।
वज्रोत्था कर्णिकाकर्णी तैलाभ्युक्तशरीरिणी । वामपादे
लसन्नोदककण्टकभूषणा । वर्जयन्मूर्ध्नाजलपा काल-
रात्रिर्भयङ्करी" ।

ललितायाः "शङ्खसुगन्धकरादर्शं विभ्रती वामपार्श्वतः । यस्यै
फलाञ्जनीहस्ता ललितोर्ध्वा सुभूषणा" ।

ज्येष्ठायाः "तुङ्गनाभा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी ।
आलोहिता स्मृता हेमधा ज्येष्ठा लक्ष्मीरिति त्रिवे ।
उत्पलामयहस्तोऽयं द्विभुजा वीरवन्दिता" ।

ज्येष्ठाभेदस्य "रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतक्षार्पितपा-
दिका । भूतलं स्पृशते दोर्ध्यां द्विभुजा वीरवन्दिता" ।

गौर्ध्याः "गौरी कुमारिकाख्या ध्यायमाना महेश्वरे ।

वरदाभयहस्ता सा द्विभुजा त्रयेमे सदा । अक्षस्रता-
भये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः । गौर्या मूर्तिस्तुवाङ्कः
कर्तव्या कमलासना” ।

भूतमातुः “श्यामवर्णा विशालाक्षी क्षीराक्षनिभानना । द्वि-
भुजा विभ्रती लिङ्गं चर्म शस्त्रन्तु दक्षिणे । सिंहा-
सनोपविष्टेयं सुक्ताभरणमूर्धजा । भूतमेतपिशाचादौः
सेविता तु विशेषतः । इन्द्रयज्ञैश्च गन्धर्वैः सिद्धविद्या-
धरादिभिः । अश्वत्थस्याश्वधो देवी भूतमातेति विश्रुता” ।
भुरभेः “सुरभिर्गोमुखी देवी सुहृदा सर्वभूषणा । वास-
सृष्टिं तथा कुण्डलीं विभ्राणा भूतिपुष्टिदा” ।

योगनिद्रायाः “निद्रा तु शयनाहता सुसौम्या सुकुलेक्षणा ।
पानपात्रधरा चेयं द्विभुजा परिकीर्तिता” ।

आतृणाम् “अथातः सम्प्रदृष्ट्वाभि मातृरूपाणि ते जय” ।
ब्राह्मणाः “तत्र ब्राह्मी चतुर्वक्त्रा षड्भुजा हंससंस्थिता ।
पिङ्गला भूषणोपेता मृगचर्मोत्तरीयका । वरं स्तनं
स्तुवं धत्ते दक्षबाहुत्वये क्रमात् । इमे तु पुस्तकं कुण्डलीं
विभ्रती चामयप्रदा” ।

आहेश्वर्याः “माहेश्वरी वृषाहता प्रस्रवक्त्रा त्रिलोचना ।
शुक्लेन्दुश्चक्राट्ठाशुक्ता सर्वसुखप्रदा । षड्भुजा वरदा
दक्षे स्तनं हंसरूपं तथा । शूलवण्टाऽभयं वामे सैव
धत्ते महाभुजा ।

क्षौमाख्याः “क्षौमारी रक्तवर्णा स्यात् षड्भुजा साऽर्कलोचना ।
रविवाङ्मयूरस्या वरदा शक्तिधारिणी । पताकां विभ्रती
दण्डहापं वाणं च दक्षिणे । वामे चापमथो घण्टां
कमलं कुक्कुटं त्रयः । परशुं विभ्रती तीक्ष्णं तदध-
स्तभयान्विता” ।

वैष्णव्याः “वैष्णवी तार्क्ष्या श्यामा षड्भुजा वनमा-
लिनी । वरदा गदिनी दक्षे विभ्रती चाम्बुजस्रजम् ।
शङ्खचक्राभया वामे सा चेयं विलसद्भुजा” ।

वाराह्याः “लम्पवर्णा तु वाराही शूकरास्या महीदरी ।
वरदा दण्डिनी खड्गं विभ्रती दक्षिणे सदा । खेट-
पाशमया वामे सैव चापि लसद्भुजा” ।

“ऐन्द्राः ऐन्द्री सहस्रदन्तु सौम्यहेमाभा गजसंस्थिता ।
वरदा स्त्रुतिणी वज्रं विभ्रत्यूर्ध्वन्तु दक्षिणे । वामे तु
कलसं पात्रं त्वभयं तदधः करे” ।

चासुण्डायाः “चासुण्डा प्रेतगा रक्ता विक्रतास्याहि-
भूषणा । दंष्ट्राया जीणदेहा च गर्ताक्षी भीमरूपिणी ।
दिव्वाङ्कः क्षामकुक्षिश्च सुमलं कवचं शरम् । खड्गश्च

विभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वय वामतः । खेटं पाशम्बु-
देण्डं कुठारं चेति विभ्रती” ।

चण्डिकायाः “चण्डिका श्वेतवर्णा स्यात् शवाहता च
षड्भुजा । जटिला वर्तुलत्राचा वरदा शूलधारिणी ।
वर्णिकां विभ्रती दक्षे पानपात्राभयान्वितः । इत्येवं
मातरः प्रोक्ता रूपभेदव्यवस्थया” ।

नान्दीसखमातृणाम् गौर्यादिमातरस्तु भविष्यत्पुराणे
निरूपिताः । “गौरी पद्मा-शची-मेधा सावित्री विजया
जया । देवमाता खधा खाहा तथान्या लोकमाहता ।
धृतिः पुष्टिस्तथा हृष्टिरात्मदेवतया सह । पूज्या
शिवेऽववाङ्मयां वरदाऽभयपाणयः” ।

जवदुर्गाणाम् “नवपद्मान्विते स्थाने पूज्या दुर्गाः स्तुभूर्तिताः ।
आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात् । अष्टाद-
शभुजैका तु मीनवक्त्रोत्तरीयका । सर्वालङ्कारसंयुक्ता
सर्वसिद्धिप्रदायिनी । मूर्धजं खेटकं घण्टामादर्यं
तर्जनीं धनुः । ध्वजं हंसरूपं पार्श्वं विभ्रती वाम-
पाणिभिः । शक्तिमुद्गरशूलानि वज्रं शङ्खमथाङ्गु-
शम् । शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः ।
जयप्रच्छूर्तिरित्येताः पूजनीया महात्मभिः । शेषाः
षोडशहस्ताश्च शलाकां मार्गणं विना । रुद्रचण्डा
प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका । चण्डा चण्ड-
वती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । नवमी चोपचण्डा
च मध्यस्था वज्रिसन्निभा । रोचनाभाऽक्षणा नीला
शुक्ला च धूमिका । पीता च पाण्डुरा ज्ञेया चाली-
ठस्या हरिस्थिता । सहिप्रस्था सशस्त्रीका दैत्यमूर्धज-
सृष्टिका । पद्मावती रथस्याप्या इत्युक्तं स्कन्द्यासने” ।

वामायाः “वृत्तस्या जटिला तत्राचा वज्रज्वालासमप्रभा ।
कपालाभयहस्तोया वामा वामफलप्रदा । दिवाङ्कुरेक-
वक्त्रैषा विधातव्या विपश्चिता” ।

ज्येष्ठायाः “पाठलाभा भवेदटाकपालशरधारिणी । उषा म-
हाबला भूत्यै शत्रुघ्नी शेषपूर्वजा” ।

रौद्रायाः “रक्तवक्त्रा तथा रौद्री कपालचमरीकरा । शेष-
पूर्वा तु विज्ञेया क्षणवक्त्रा सुभीषणा” ।

कात्यायाः “वनश्यामा ततः काली ताम्ररक्तनिभानना । कपाल
कर्णिकाहस्ता विज्ञेया भयनाशिनी” ।

कलविकर्णिकायाः “नीलशुभ्रा महादेवी विकर्णी कलपूर्विका ।
कपालशक्तिहस्तोयं भयहृन्नु शुभप्रदा” ।

तलविकर्णिकायाः “वज्रवर्णा विशालाक्षी कपालं जपमालिकाम् ।

विभ्राणा शान्तिदा भूत्यै बलपूर्वा विकर्णिका ।

बलप्रमथन्याः “ताम्नाभा श्वेतवर्णा स्यात् बलप्रमथनी
शुभा । कपालपाणिनी चैयं सर्वशत्रुलघुहारी” ।

सर्वभूतदमन्याः “जवाकुसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च महोदरी ।
कपालवज्रिणी भूतदमनी सर्वपूर्विका” ।

मनोन्मन्याः विश्वकर्मशास्त्रात् “नीलताम्नारुणाभासा पृथुवक्त्रा
मनोन्मनी । कपालखड्गिणी भूत्यै शत्रूणां भयव-
र्हनी” ।

क्षणायाः मार्केण्डेयपुराणे “अक्षस्तत्र कुण्ड्रीं च हृदयाग्रे
पुटाञ्जलिम् । पञ्चाग्निक्लृप्तामध्यस्था क्षणात्तामनुधारयेत्”
उमायाः “अक्षस्तत्र कमलं दर्पणञ्च कमण्डलुम् । उमा
विभर्ति हस्तौ स्तु पूजिता त्रिदशैरपि” ।

पार्वत्याः “अक्षस्तत्र शिवं देवगणाध्यक्षं कमण्डलुम् । अग्नि-
गुण्डहयं पार्श्वे पार्वती पर्वतोद्भवा” ।

महाकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरे “सा भिक्षाञ्जनसङ्काशा
दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनु-
मध्यमा । खड्ग, पात-शिरः खेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा ।
कवचहारं शिरसा विभ्राणां हि शिरःस्रजम्” ।

वारुणीचासुण्डायाः विष्णुधर्मोत्तरे “लम्बोदरी तु कर्त्तव्या
रक्ताम्बरपयोधरा । शूलहस्ता महाभागा भुजप्रहरणा
तथा । कार्पासकलुषा देवी वारुणी चातिमुन्दरी ।
वृहत्क्षणा च कर्त्तव्या वज्रवाङ्मयैव च । चासुण्डा
कथिता चैव सर्वसत्त्वशङ्करी” ।

शिवदूत्याः मत्स्यपुराणे “तथैवार्त्तसुखी शुष्का शुष्ककाया
विशेषतः । वज्रवाङ्मयता देवी भुजगैः परिवेष्टिता ।
कपालमालिनी भीमा तथा खड्गाङ्गधारिणी । शिवदूती
तु कर्त्तव्या ऋगलवदना शुभा । आलीढासनसंस्थाना
तथा राजंश्चतुर्भुजा । अक्षकपालधरा देवी खड्ग-
शूलधरा तथा । चतुर्थस्तु करस्तस्यास्तथाकार्यस्तु सामिपः”

कात्यायन्याः मयदीपिकायाम् “कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं
दशभुजं तथा । तयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ।
जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुलतलक्षणां । लोचनत्रयसंयुक्तां
मूर्ध्नेन्दुसदृशाननाम् । अतसीपुष्पसङ्काशां सुप्रतिष्ठां
सुलोचनाम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुचारुदर्शनां, तदस्तीनोन्नतपयोधराम् । त्रिभङ्गस्थान-
संस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दध्यात्
खड्गञ्चक्रं तथैव च । तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं वामतो
विनिबोधत । खेटकं पूर्णपातञ्ज पाशमङ्कुशमेव च ।

घण्टाञ्च परशुद्यापि चामरं सन्निवेशयेत् । अधस्तात्त-
र्हिषं विद्याद्विगिरस्तं प्रदर्शयेत् । शिरश्छेदोद्भव-
तद्वह्निवत् खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिजं
निर्यदन्त विभूषणम् । रक्तरक्तीकताङ्गञ्च रक्तविस्तारि-
तेक्षणम् । वेष्टितं नागपाशेन शृङ्गटोभीधणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया । यमद्रुधिरव-
क्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्” ।

वस्त्रिकायाः लक्षणसमुच्चये “सिंहाखण्डावस्त्रिका तत्राभा भूषिता
दर्पणोद्भवा” । (वामभुजे दर्पणोद्भवा दक्षिणे वरयुक्ता
यदुक्तम् । “दक्षिणे तु करे प्रोक्तोवरः साधारणः सदा”)

खड्गखेटधरा हाथ्यां कर्त्तव्या च चतुर्भुजा” ।

योगेश्वर्याः “दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्तः सिंहासकम् ।
विभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टाञ्च खेटकम् । खट्वा-
ङ्गञ्च त्रिशूलञ्च देवी योगेश्वरी मता” ।

भैरव्याः विश्वकर्मशास्त्रात् “एवंरूपा भवेदन्या पाशाङ्कुश-
युतारुणा । भैरव्याख्या यदीदा तु भुजैर्द्वादशभिर्युता” ।

रत्नायाः देवीपुराणे “कमण्डलुलक्ष्मणे च विभ्रती वज्र-
मङ्कुशम् । गजासनस्थिता रत्ना सुकृपा सर्वकामदा” ।

शिवायाः “शिवा हपासना कार्या त्रिनेत्रा वरपाणिका ।
उमरुद्रगधारी च त्रिशूलाऽभवदायिका” ।

कीर्तिः “सुनध्याहारयेत् कीर्तिं नीलोत्पलव्यवस्थिताम् ।
सर्वाभरणभूषाङ्गीं कलशोत्पलधारिणीम् । मदिरौद-
गन्वाढ्या महाधर्मणिभूषणा” ।

सिद्धेः “सिद्धिर्देवी प्रकर्तव्या सिद्धार्थकवरप्रदा । सित-
चन्दनगन्वाढ्या सितपङ्कजभूषिता । शितासनस्थिता
देवी प्रतिहारोपशोभिता” ।

कृद्धेः “सुन्दरीङ्कारयेदङ्गिं पर्यङ्कासनसंस्थिताम् । दर्पणा-
लोकसुरतां तिलकालकभूषिताम् । मालाचामरशोभाढ्यां
वेणुवीणासदाप्रियाम्” ।

क्षमायाः “क्षमा तु सुसुखी कार्या योगपटोत्तरीयका ।
पद्मासनकताधारा वरदोद्यतपाणिका । शूलमेखलसंयुक्ता
प्रशान्ता योगसंस्थिता” ।

वैष्णव्याः “सुसिद्धा वैष्णवी कार्या शङ्खचक्रगदाम्बुजा । व-
नमालाकतापीडा पीतवस्त्रा सुशोभिता” ।

रेन्द्याः “रेन्द्री सुरवराध्यक्षा शङ्कराजोपरिस्थिता ।
वज्राङ्कुशधरा देवी चारुकेयूरभूषिता” ।

याम्यायाः “वैवस्वती प्रकर्तव्या दुर्बरा महिषोपरि । शूक-
राक्षा कपालेऽक्ष्णु पिवन्ती वज्रधारिणी” ।

दीप्ते : “तेजोऽधिका प्रकर्तव्या दीप्तिवन्द्रासनस्थिता” ।

रते : “कमनीया रतिः कायां वसनोज्ज्वलभूषणा । नृत्य-
माना शुभा देवी समस्ताभरणैर्युक्ता । वीणावादनशीला
च मदकूर्परचर्चिता । दण्डाक्षस्रतधरा च व्रतस्या-
योगसंस्थिता” ।

श्वेतायाः “श्वेता पूर्णन्दुसदृशा श्वेतपङ्कजसंस्थिता” ।

भद्रायाः “भद्रा सुभद्रा कर्तव्या भद्रासनव्यवस्थिता । नीलो-
त्पलफलहस्ता शूलस्रताक्षधारिणी” ।

मङ्गलायाः “सिंहासनस्थिता देवी जटासुकुटमण्डिता । शू-
लाक्षस्रतधरा च वरदाभयचापधृक् । दर्पणं शरखेटञ्च
खड्गचन्द्रधरा शिवा । सुहृदा लक्ष्मणोपेता सुस्तनी
चारुहासिनी । सर्वाभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता” ।

जयाविजययोः “जयाञ्च विजयां कुर्यात् शूलपद्माक्षधारि-
णीम् । वरोदयताञ्च सिंहस्थां सर्वकर्मप्रसाधिनीम्” ।

कात्याः “काली करालरूपा च चण्डपाशोदयता भवेत्” ।

घण्टाकर्ण्यः “घण्टाकर्णी प्रकर्तव्या घण्टात्रिशूलधारिणी” ।

जयन्त्याः “जयन्ती सुन्दरी कात्यां कुलशूलासिधारिणी ।
खेटकव्ययहस्ता च पूजनीया शुभान्वितैः” ।

दिते : “दितिर्देव्यनुता देवी सदा पूज्या महासने ॥ दण्डा-
सनस्थिता भद्रा सर्वाभरणभूषिता । फलनीलोत्पलकरा
चोत्सङ्गिशुभूषिता” ।

अरुन्धत्याः “अक्रोधाऽरुन्धती देवी सितवक्त्रा व्रतस्थिता ।
पद्मपुष्पोदककरा चन्दनेन सुचर्चिता” ।

अपरराजितायाः “अपरराजिता च कर्तव्या सिंहारूढा महा-
बला । पिनाकेपुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी ।
त्रिनेत्रेन्दुजटाभारा कतवासुकिकङ्कणा” ।

कौमायाः “कौमारी चैव कर्तव्या मयूरासनशक्तिभृत् ।
त्रिदण्डिकालरूपा च रक्तमाल्या सकुक्कुटा” ।

चतुःषष्टियोगिनीरूपाणि मयदीपिकायां

१ अचोभ्यायाः “वज्रास्याऽभयभृदास्ये करे सा खेटभृत्ततः ।
हेमभूषणभूषा स्यादचोभ्या करिसंस्थिता” ।

२ कञ्जकर्ण्यः “कञ्जकर्णी तु गौराङ्गी कन्धुवाणाभवावहा ।
धनुःकपालभृत् सौम्ये कञ्जस्या तर्जनीस्थिता” ।

३ रालस्याः “रालक्षी हेमवर्णा स्यान्नारुगात्री वृषस्थिता ।
कुठाराशनिभृदास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता” ।

४ क्षपणायाः “क्षपणा चम्पकच्छाया दक्षिणे सुद्वाराङ्कुशौ ।
कपालञ्च फलं सव्ये धत्ते कुञ्जास्थिसंस्थिता” ।

५ जयायाः “जया कूर्मस्थिता गौरी जपस्या सा घटान्विता । वामे

कपालपिण्डाभृत्सर्वालङ्कारभूषिता” । (जपस्या जपपरा)

६ पिङ्गाद्याः “पिङ्गाक्षी स्यादुवभ्रुवर्णा त्रिनेत्रा च हय-
स्थिता । कौशेयपाशभृदास्ये वामे चाङ्कुशखेटिनी” ।

७ अजयायाः “अजया हेमवर्णा स्यान्नारुगात्री वृषस्थिता ।
कुठारखड्गभृदास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता” ।

८ क्षेमायाः “क्षेमा तु शवगा पीता शक्तिभिन्दीधनुःकरा ।
यास्ये डमरुगुलेपवस्तभृत् खड्गसंस्थिता” ।

९ बालायाः “शक्तिखड्गधरा तत्राज्ञा खेटपाशकपालिनी ।
रक्ता वज्रस्थिता बाला क्रीडनी दहनैः सह” ।

१० लीलायाः “लीला लीलावती रक्ता दक्षपाणिजयान्विता ।
विभ्राणा पट्टिगम्पाशं वामे मस्तार्द्धमन्वुजम्” ।

११ लयायाः “वृषारूढा जया रक्ता यास्ये दण्डाविधा-
रिणी । कर्त्तरीकाङ्गभृद्वामे तर्जन्यासक्तसिन्धुका” ।

१२ लोलायाः “कर्त्तरी मार्जनी यास्ये सौम्ये भीडनकङ्करे ।
मूलं रुद्रयुतं धत्ते लोला तु खरगा सदा” ।

१३ लङ्कायाः “वामे लुलापस्रगङ्गञ्च तत् पिवन्त्यसृक् रक्तिका ।
लङ्के शोरःस्थिता लङ्का खादन्ती पिशितङ्गनम्” ।

१४ लङ्केश्वर्याः “त्रिफलाशाकखोटोदामोदकाशी च दक्षिणे ।
शोणा लङ्केश्वरो कुक्षे डिवन्धुचौ विभ्रती” ।

१५ लालसायाः “दक्षिणे वरदं चक्रं वामे कङ्कणकङ्करे ।
विभ्राणा कोलगा रक्ता लालासृग्गालसा मता” ।

१६ विमलायाः “द्वीपिण्या विमला रक्ता तत्राज्ञालङ्कारभू-
षिता । कर्त्तरीकुम्भभृदास्ये वामे पाशकपालिनी” ।

१७ उताशनायाः “लण्णा उताशनाजस्या ज्वालनी दक्षिणे
शुभा । वामे त्वभयहस्ता स्याद्विष्टराज्यघटान्विता” ।

१८ विशालाद्याः “शूकरास्या विशालाक्षी त्रिचन्धस्या सिते-
तरा । घण्टावाद्यधरा सौम्ये यास्ये कर्त्तरिकामया” ।

१९ उङ्कारायाः “उङ्कारा मीनवक्त्रा स्यात् मीनगा साक्षमा-
लिनी । सुप्रलं विभ्रती वामे सौम्ये तु फलपङ्कजौ” ।

२० वडशासुत्याः “अङ्गाभ्यां विभ्रती बालौ पर्यङ्के बडशा-
सुखी । समत्सुकुम्भभृदास्ये लण्णा नीलधरान्वतः” ।

२१ हाङ्गरायाः “तर्जन्यभयभृत्सौम्ये यास्ये दण्डकपा-
लिनी । लण्णा हाङ्गरवा क्रूरा रासभस्या खरक्षिता” ।

२२ महाक्रूरायाः “लुलापास्या लुलापस्या महाक्रूरा सिते-
तरा । वामेऽस्याः पाशभालाजं दक्षिणे दण्डलेखनी” ।

२३ क्रोधनायाः “अक्षिता क्रोधना यास्ये खादन्ती मांस-
खड्गम् । वामे विद्युज्जिह्वा क्रूरा सव्ये सीरकपालिनी”
चक्रस्याऽऽकण्डमदिरां विभ्रती जन्तुकस्थिता” ।

- २४भयाननायाः “कृष्णा भयानना गृध्रीदंष्ट्रोयास्त्रिविभू-
षणा । यास्ये स्यात् शिखरं शूलं घर्घरं लेलिहान्यतः” ।
- २५सर्वज्ञायाः “विश्वलघुवृद्धामे स्रण्डं डमरुं शयम् । वि-
भ्राणा भाजनं द्वाभ्यां सर्वज्ञा प्रेतगाऽसिता” ।
- २६तरलायाः “जानुजिप्रो करो कृत्वा उद्यन्ती तरलायते ।
शूलडमरुहस्ता च गोधास्या तरलाऽसिता” ।
- २७तारायाः “तारा तारगुणैर्युक्ता कौशिकस्या सितेतरा ।
धत्ते शवार्द्धके सौम्ये शूलसङ्करमन्यतः” ।
- २८कृष्णायाः “कृष्णा पद्मस्थिता दत्ते ज्ञानसुद्राक्षमालिनी ।
कृष्णेदं वामतो धत्ते पुस्तकञ्च कमण्डलुम्” ।
- २९हयाननायाः “रौद्रा कृष्णा तुरङ्गास्या कवन्वस्था हया-
नना । स्रण्डगर्भधरा यास्ये सौम्ये संहारिकाङ्गभृत्” ।
- ३०रससंग्राह्याः “क्षिप्रहस्ता शशकटा सारा स्यूता जटा-
धरा । खट्वाङ्गं डमरुं सौम्ये शूलोत्के विभ्रती ततः ।
शवस्या रससंग्राही न्यल्यन्ती जटिलाऽसिता । कुशूलान्
चक्रकङ्काणान् विभ्रती चर्मवासिनी” ।
- ३१शवरायाः “सवेदनहिजासक्ता वरिष्ठा शवराऽलिभा ।
वामे करोपधानासिधरा उल्काधरान्यतः” ।
- ३२तालुजिह्विकायाः “स्फटिकाभा गरुडस्या सुकान्ता तालु-
जिह्विका । शङ्खखेटकहस्ताया यास्ये स्फुटिकखड्ग-
भृत्” ।
- ३३रक्तायाः “रक्ताची बाह्माहूटा रक्तपाना शशिप्रभा ।
गदाखड्गधरा यास्ये वामे पाशकपालभृत्” । [दृश्यम् ।
- ३४सुप्रसिद्धायारूपवाक्यं सङ्घितपुस्तके पतितं मयदीपिकायां
- ३५विद्युज्जिह्वायाः “विद्युज्जिह्वाऽसिता क्रूरा सव्ये सीरक-
पालिनी । चक्रस्या चक्रकर्तरीधारिणी दक्षिणे करे” ।
- ३६करङ्कियाः “पाहस्या चामरच्छत्रभृद्वदितद्वयसंयुता ।
कुम्भपाशधरा श्वेता क्रोधयुक्ता करङ्किणी” ।
- ३७मेघनादायाः “मेघनादा तु चन्द्राभा खड्गखेटकधा-
रिणी । जालैर्हता घनाहूटा तडित्पण्डसन्निभा” ।
- ३८प्रचण्डोपायाः “प्रचण्डोपा तु नक्रस्या यास्येऽस्याः कर्त्त-
रीफनम् । कपालं स्रण्डमन्यत शत्रुघ्नो स्फटिकप्रभा” ।
- ३९कालकण्ठ्याः “शुक्ला दृषासना रौद्रा विभ्रत्यजाक्षस्तकम् ।
कालकण्ठी जगत्ख्याता कर्णिकारविभूषणा” ।
- ४०चन्द्रावल्याः “चन्द्रावली तु हेमाभा हेमसिंहासनस्थिता ।
यास्येऽक्षमाला मालाभृत् शेषेऽज-ध्वजधारिणी” ।
- ४१चन्द्रहासायाः “चन्द्रहासा स्थिता गौरी वेदास्या दौर्द्वयोः
क्रमात् । कमण्डलुश्च शय्या मन्त्रमालाश्च चान्विता” ।

- ४२वरप्रदायाः “कर्त्तरीमभयं यास्ये धत्ते श्वेता वरप्रदा ।
दृषदंशसमाहूटा पूर्णपात्रधरान्यतः” ।
- ४३प्रपञ्चिकायाः “फलस्रगन्विता यास्ये कुल-कुण्डोधरा-
न्यतः । रौक्ममाला प्रपञ्चास्या गौरी विश्वप्रपञ्चिका ।
- ४४प्रलयान्तायाः “मर्कटस्या प्रलयान्ता विभ्रती करयोर्द्वयोः ।
खादन्यास्त्रफलं हृष्टा गौराङ्गी वानरानना” ।
- ४५शिशुवक्त्रायाः “शिशुवक्त्रा मृगालीटा पिङ्गाभा यास्यसौ-
म्ययोः । भिन्दीपालकखेटाभ्यां पाशासिभ्याञ्च संयुता ।
- ४६पिशाच्याः “काकास्या श्येनगा गौरी पिशाची रक्तम-
ण्डिता । कङ्काल-कर्त्तरीखड्गं विभ्रती यास्यसौ-
म्ययोः” ।
- ४७पिशिताशायाः “फलतृणधरा वामे सौम्ये-शस्तासि-
धारिणी । खड्गस्या जम्बुवर्णा स्यात् पिशिताशानि-
दुर्वला” ।
- ४८लोपुपायाः “वृत्त्यन्ती लोपुपा पीना खरस्या यास्यसौ-
म्ययोः । खड्गडमरुकर्त्तरीः पाशश्चैव तु विभ्रती” ।
- ४९धमन्याः “धमनी पुष्पकस्या स्यात् गौरी यक्षगणान्विता ।
गदापट्टिशस्तौम्ये स्थूलतोमरिणी ततः” ।
- ५०तपन्याः “तपनी सर्पगा गौरी वराङ्गी पद्मगानना । ख-
कण्ठयानयोर्भोगे न्यस्तहस्तोत्पलपिणी” ।
- ५१वामन्याः “पीता महाखुगा सा स्यात् वामनी विभ्रती
करे । कुठारं लघुडं वामेऽक्षमालां धनसन्ततः” ।
- ५२विक्रताननायाः “शूलभिन्नलुबापास्या सिंहाकटशरीरिणी ।
जिह्वे द्वे विभ्रती चैव चतुर्दोर्विक्रतानना” ।
- ५३वायुवेगायाः “शङ्खपूरणिका द्वाभ्यां दृक्कामयधरा
द्वयोः । द्विसिंहरथसंस्था स्यात्तालाभा वायुवेगिका” ।
- ५४दहत्कुचेः “भासस्थिता दहत्कुचिः सौम्ये स्रण्डकपाल-
भृत् । गौरी महातनुयौम्ये कर्त्तरीपट्टिकाधरा” ।
- ५५विक्रतायाः “उद्रस्या विक्रता गौरी भयकविक्रतानना ।
तृणञ्च डमरुं यास्ये सौम्ये खड्गार्द्धमस्तकम्” ।
- ५६विश्वरूपिकायाः “खेटक खड्गभृद्वामे गदा-चक्रास्त-
न्ततः । वनमालावती पीता तार्क्ष्यस्या विश्वरूपिका” ।
- ५७यमजिह्वायाः “सुसलं सुह्रं यास्ये परशुम्बन्धनं ततः ।
विभ्रती यमजिह्वा स्यात् कराभा महिषस्थिता” ।
- ५८जयन्याः “न्यल्यन्ती खरगा श्वेता यास्ये डमरुतृणभृत् ।
सदैवशैलस्रण्डोदा जयन्ती वामहस्तयोः” ।
- ५९दुर्जयायाः “श्राहूटा दुर्जया श्वेता रौद्री भूतगणावृता ।
खड्गकुन्तोद्यतकरा दुर्गकाननवासिनी” ।

ह्यमानिकायाः “असकत् खेटिनी दोर्भां चतुर्दोर्भासौ-
स्ययोः । शूलवाणधरा याम्ये धनुःशक्तिकरान्यतः ।

शकटस्थातिघोरास्या चीरवर्णां यमानिका” ।

हविडाल्याः “माज्जारस्या विडाली च विडालाची भवेत्
सिता” ।

हरेवत्याः “वामे तूष्णश्च खट्वाङ्गं शूलं टङ्गश्च विभ्रती । कथा
पिशाचवक्त्रोपा कपालस्था च रेवती” ।

हृषपूतनायाः “कुशूलवष्टिष्ठदामे भिन्दीपालकपालभृत् ।
कुण्डलामा पूतना त्र्यक्षा विहतास्या शवस्थिता” ।

हृषविजयनिकायाः “कर्त्तरीशूतभृद्याम्ये वामे सुखकपा-
लिनी । श्वेतवर्णां हृषारूढा विजया विजयप्रदा” ।

ब्रह्मणः विष्णुधर्मोत्तरात् “ब्रह्माणं कारयेद्द्विद्वान् देवं सौम्यं
चतुर्भुजम् । वज्रपद्मासननुष्टं तथा कृष्णाजिनाम्बरम् ।
जटाधरं चतुर्बाहुं सप्तहंसरथस्थितम् । वामे न्यक्ते-
तरकरन्त्येकन्दोर्युगं भवेत् । एतस्मिन् दक्षिणे पाणा-
वक्षमाला तथा शुभा । कमण्डलुं द्वितीये च सर्वाभरण-
धारिणम् । सर्वलक्षणयुक्तस्य शान्तिरूपस्य पार्श्वे ।
पद्मपत्रदलाग्रामं ध्यानसंमीलितेक्षणम् । अर्द्धायाङ्गा-
रयेदेवं चित्रे वा वास्तुकर्मणि” ।

आदित्यपुराणे तु “पद्मपत्मासनस्य च ब्रह्मा कार्यचतुष्टयः ।
शान्तिरित्ये तस्य कर्तव्या वामोत्तराङ्गता तथा” ।

प्रजापतेः “आदित्यवर्णं धर्मज्ञं ! साक्षमालाकरं तथा । रूपं
पूर्वोदितं कार्यं रूपमन्यज्जगत्पतेः” ।

लोकपालब्रह्मणः “हंसयानेन कर्तव्यो न कार्यश्च चतुष्टयः ।
ब्रह्मास्त्रमपरं रूपं सर्वकार्ये प्रजापतेः । अक्षरत्वं
पुस्तकञ्च धत्ते पद्मं कमण्डलुम् । चतुर्वक्त्रा तु शान्तिर-
त्र्योदियाणां गृहे हिता” ।

विश्वकर्मणः “विश्वकर्मा तु कर्तव्यः सुरसूत्रधरः प्रभुः । सन्द-
शपाणिर्द्विभुजस्तेजोमूर्तिधरो महान्” ।

धर्मस्य “चतुर्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुः सिताम्बरः । सर्वाभरण-
वान् श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता । दक्षिणे चाक्षमाला
च तस्य वामे च पुस्तकम् । मूर्तिमान् व्यवसायस्तु कार्यो
दक्षिणभागतः । वामभागे ततः कार्यो हृषः परमरूप-
यान् । कार्यौ पद्मकरो मूर्ध्नि विन्यस्तौ तु तथा तयोः” ।

हृषवेदस्य विश्वकर्मशास्त्रात् “हृषवेदः श्वेतवर्णः स्यात् द्विभुजो
रासभाननः । अक्षमालाधरः सौम्यः प्रीतश्चाध्यवदोद्यतः” ।

शामवेदस्य “नोलोत्पन्नदलाभासः शामवेदो हयाननः । अ-
क्षमालान्वितो दक्षे वामे कमण्डलुधरः सुहृतः” ।

यजुर्वेदस्य “वज्रास्यः पीतवर्णः स्यात् यजुर्वेदोऽक्षरवधृक् ।
वामे कुलिशपाणिस्तु भूतिदो मङ्गलप्रदः” ।

अथर्ववेदस्य “आथर्वणाभिधो वेदो धवलो मर्कटाननः । अक्ष-
रवत् खट्वाङ्गं विभ्राणोऽयं जयप्रियः” ।

शिक्षायाः “शिक्षा शुभ्राभयकरा ज्ञानहृद्धान्विता शुभा । सा-
क्षरत्वा सकुण्डलीका द्विभुजा दण्डपङ्कजा” ।

कल्पस्य “कल्पस्तु कुसुदाभासो वायसासो महोदरः । दण्डो
कुण्डलीधरोऽजस्यो मेखलाकुण्डलान्वितः” ।

व्याकरणस्य “सितं व्याकरणं ज्ञेयं मयूरास्यं धटोदरम् ।
वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम्” ।

निरुक्तस्य “इन्द्रवज्रिर्भलं शान्तं वक्त्रवत् महोदरम् । पाश-
पङ्कजहस्तं स्याच्चक्षरत्वं सपुस्तकम् । नरुक्तमिति
निर्णीतं छन्दोनिर्णीयतेऽधुना” ।

छन्दस्य “जवाकुसुमसंकाशं छन्दो ज्ञेयं विपश्चिता । चकोरा-
स्यज्जपाक्षन्तु शक्तिं विभ्रच्छिखान्वितान् । लोहकुण्डल-
कोपेतं प्रवालकतकुण्डलम्” ।

ज्योतिषस्य “ज्योतिषं तु विडालास्यमिन्द्रगोपनिभं शुभम् ।
अक्षरत्वं कजं विभ्रद्वस्तयोर्दक्षवामयोः” ।

मीमांसायाः “सोमकान्तिसमाभासं मीमांसाशास्त्रसुततमम् ।
अक्षरत्वं दधद्दक्षे सुधापूर्णघटं करे” ।

न्यायस्य “अतसीपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता । शिं-
हास्यो दक्षिणे सूत्रं ध्वजं वामकरे दधत्” ।

धर्मशास्त्रस्य “धर्मशास्त्रं सितं शान्तं चाश्वक्त्रं कजासनम् ।
सुक्ताजपाक्षरद्वये तुष्टाहस्तान्तु वामतः” ।

पुराणस्य “पुराणं चम्पकाभासं शुक्रवक्त्रं चतुर्दलम् । अक्ष-
रत्वं हृदये ज्ञेयं नानाभरणभूषितम्” ।

इतिहासस्य “इतिहासः कजाभासः शूकरास्यो महोदरः ।
अक्षरत्वं घटं विभ्रत् पञ्चजाभरणान्वितः” ।

धनुर्वेदस्य “पीतवर्णो धनुर्वेदः पिकवक्त्रो महातनुः । रत्न-
मालाधरं धत्ते मस्तके मूषिता जटा” ।

आयुर्वेदस्य “आयुर्वेदो हरिद्राभो वानरास्यो विशालहृक् ।
अक्षरत्वं सुधाकुम्भं विभ्रदारोग्यदो नृपम्” ।

नृत्यशास्त्रस्य “नृत्यशास्त्रं सितं रम्यं शृङ्गवक्त्रं जटाध-
रम् । अक्षरत्वं त्रिशूलश्च विभ्राणश्च त्रिलोचनम्” ।

पञ्चरात्रस्य “पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं धवलं हृषभाननम् । अक्ष-
रत्वं हलं धत्ते वनमालाविभूषितम्” ।

पाशुपतस्य “शास्त्रं पाशुपतं शुभ्रं व्यालवक्त्रं महोदरम् ।
सूत्रपात्रधरं भीमं व्याघ्रचर्माम्बरावृतम्” ।

पातञ्जलस्य “पातञ्जलाभिधं रत्नं सर्ववत्तुं सुतेजसम् । अ-
चक्षत् पृदाकुञ्च धारयन् कुण्डलान्वितम्” । (पृदाकुः
सर्पः) ।

साङ्ख्यस्य “साङ्ख्यं तत् कपिलं बभूवक्तुं सुज्वलतुन्दिलम् ।
जाप्यदण्डधरं दीर्घनखलोलमजटाधरम्” ।

अर्थशास्त्रस्य “अर्थशास्त्रं भवेद्भौरं सारिकावदनं शुभम् ।
अचक्षत् फलं विभदक्षहारं कमण्डलुम्” ।

प्रसङ्गाद्देवादीनामधिदेवताः ततोक्ताः प्रदर्शने विष्णुधर्मो-
त्तरात् “भगवो देस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः ।
सामवेदस्तथा विष्णुः शम्भुश्चाथर्वणो भवेत् । शिवा प्र-
जापतिर्ज्ञेयः कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्तितः । सरस्वती व्या-
करणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । रुन्दो विष्णुस्तथैवाग्नि-
र्व्योतिषं भगवान् रविः । सोमांसा भगवान् सोमो
न्यायदेवः समीरणः । धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुरा-
णञ्च तथा मनुः । इतिहासः प्रजापत्यो धनुर्वेदः श-
तक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः ।
कलावेदो मही देवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्कर्षणः
पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सा-
ङ्ख्यश्च कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धना-
ध्यक्षः प्रकीर्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो
जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत् कर्माणि
प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कार्यञ्च देववत्” ।

ऋषीणाम् मयसंपदे “उदासीना सोपवीताः कमण्डलुचक्ष-
त्रिणः । जटिलाः शम्भुलाः शान्ताः व्यासीना ध्यानतत्
पराः । सप्तर्षयो वसिष्ठश्च कार्यो भार्यासमन्वितः । गौत-
मश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः । जमदग्निर्धर्मविशोऽतिः
सप्त वैवस्वतेऽन्तरे । मरीचित्रत्प्रङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
क्रतुः । प्रचेताश्च वसिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च । जटिलाः
शम्भुलाः शान्ताः क्षणा धमनिसन्तताः । कुसुमाक्षधराः
कार्या मुनयो द्विभुजा दश” ।

नारदस्य “नारदो देवगन्धर्वः साक्षस्तत्रकमण्डलुः । सेव्यो वै
वीणया वामभुजमूलोपगूढया” ।

सुनीनाम् भविष्योत्तरात् “प्रकृत्या काञ्चनं कृत्वा यथा शक्तप्रा-
प्तं शोभितम् । पुरुषाकृतिं प्रशान्तञ्च जटामञ्जुल-
धारिणम् । कमण्डलुकरं शिष्यैर्दृगैश्च परिवारितम् ।
मृत्युभुग्विपद्हनारं दर्भहस्तं वरं मुनिम्” ।

भृगूणाम् “कर्तव्याः शक्ररूपेण भृगवो नाम देवताः । भुवनो
भावनश्चैव सृजन्यः सृजनस्तथा । क्रतुः सुवः स्वसुनां

व्यजश्च व्यसुनस्तथा । प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षो द्वादशश-
क्तथा । भृगवो नामनिर्दिष्टा देवा द्वादश यज्ञियाः” ।

अङ्गिरसः “जीवरूपेण कर्तव्या देवाश्चाङ्गिरसस्तथा ।
आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षः परप्राणस्तथैव च । हविष्यश्च
गविष्यश्च मृतः सत्यश्च तेजसः” ।

विष्णोः विष्णुधर्मोत्तरात् “देवदेवं यथा विष्णुं कारयेद्गुरु-
डस्थितम् । कौस्तभोद्भासितोरस्कं सर्वाभरणधारिणम् ।
सजलाम्बुदसच्छायं पीतादिव्याम्बरं तथा । सुखानि
चास्य चत्वारि बाह्वो द्विगुणास्तथा । सौख्येन्दु-
वदनं पूर्वं नारसिंहन्तु दक्षिणम् । कपिलं पश्चिमं
वक्तुं तथा वाराहसुतम् । तस्य दक्षिणहस्तेषु वाणा-
रिचसलाभयम् । चर्म सीरवराविन्दुर्वासे च वनमा-
लिनः । काव्याणि विष्णोर्द्वैर्भज । वामहस्तेष्वनुक्रमात्” ।
(अरि, चक्रं इन्दुः शङ्खः) ।

लोकपालविष्णोः “एकवक्त्रो द्विबाहुश्च गदाचक्रधरः प्रभुः ।
वासुदेवस्य “एकवक्त्रश्चतुर्बाहुः सौम्यरूपः सुदर्शनः । पीता-
म्बरश्च मेघाभः सर्वाभरणभूषितः । कण्ठेन शुभदे-
शेन कम्बुतुल्येन राजता । वराभरणयुक्तेन कुण्डलो-
त्तरभूषिणा । अङ्गदी वङ्गकेयूरो वनमालाविभूषणः ।
उरसा कौस्तुभं विभूत् किरीटं शिरसा तथा । शिरः-
पद्मास्तथैवास्य कर्तव्यधारकणिकः । पुष्टिल्लिष्टायतभुज-
स्तनुस्तान्नखाङ्गुलिः । मध्येन त्रिवलीभङ्गशोभितेन सु-
चारुणा । स्त्रीरूपधारिणी क्षौणो कार्या तत्पादम-
ध्यगा । तत्करस्याङ्घ्रि युगला देवः कार्या जनार्दनः ।
तालान्तरपदन्यासः किञ्चिन्निष्क्रान्तदक्षिणः । अमुदृश्या
मही कार्या देवदर्शितविक्षिता । देवश्च कटिवासेन कार्या
जान्ववलम्बिना । वनमाला च कर्तव्या देयजान्ववल-
म्बिनी । यज्ञोपवीतं कर्तव्यं नाभिदेशसुपागतम् ।
उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्याद्देवस्य दक्षिणे । वामपाणि-
गतं शङ्खं शङ्खाकारन्तु कारयेत् । दक्षिणे तु गदा
देवी तनुमध्या सुलोचना । स्त्रीरूपधारिणी सुग्धा
सर्वाभरणभूषिता । पश्यन्ती देवदेवेश कार्या चाभरणधा-
रिणी । कुर्यात्तन्मूर्ध्नि विन्यस्तं देवहस्तन्तु दक्षिणम् ।
वामभागगतश्चक्रः कार्या लम्बोदरस्तथा । सर्वाभरण-
संयुक्ता वृत्तविष्कारितेक्षणः । कर्तव्यसामरकरो देव-
धीक्षणतत्परः । कुर्यात् देवकरं वामं विन्यस्तं तस्य
मूर्ध्नि ।

सङ्कर्षणस्य “वासुदेवस्वरूपेण कार्यः सङ्कर्षणः प्रभुः । स तु

शुक्लवपुः कार्यो नीलवासा यदुत्तम ! । गदास्थाने च
सुसलक्ष्मकस्थाने च लाङ्गलम् । कर्त्तव्यौ तनुमध्यौ तु
नृरूपौ रूपसंयुतौ” ।

प्रद्युम्नस्य “वासुदेवस्वरूपेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् । स तु
दूर्वाङ्कुरश्यामः सितवासा विधीयते । चक्रस्थाने भवे-
च्चापो गदास्थाने तथा शरः । तथाविधौ तौ कर्त्तव्यौ
यथा सुसललाङ्गलौ” ।

अनिरुद्धस्य “एतदेव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् । पद्मपत्मा-
भवपुत्रो रक्ताम्बरधरश्च तः । चक्रस्थाने भवेच्चर्म गदा-
स्थानेऽसिरेव च । चर्म स्थाञ्चक्ररूपेण प्राङ्शुः खड्गो
विधीयते । चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चित्पूर्वं सुदर्श-
येत् । रस्याख्यायुधरूपाणि चक्रादीन्येव यादव ! । वाम-
पार्श्वगताः कार्या देवानां प्रवराध्वजाः । सुपताका-
युता राजन् ! यद्विस्तारो यथेरितम्” ।

लक्ष्मीनारायणयोः विश्वकर्माशक्त्यात् “लक्ष्मीनारायणौ कार्यौ
संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ । दक्षिणस्या विभोर्मूर्तिर्लक्ष्मी-
मूर्तिस्तु वामतः । दक्षिणः कण्ठलग्नोऽस्या वामो हस्तः
सरोजभृत् । विभोर्वामकरो लक्ष्म्याः कुक्षिभागस्थितः
सदा । सर्वावयवसंपूर्णौ सर्वालङ्कारभूषिता । सुधु-
नेत्रकपोलास्या रूपयौवनसंयुता । सिद्धिः कार्या समी-
पस्या चामरपाङ्क्तिर्गुभा । कर्त्तव्यं वाहनं सव्ये
देवाधोभागं सदा । शङ्खचक्रधरौ तस्य द्वौ कार्यौ
पुरुषौ पुरः । वामनौ हारदेयूरकिरीटमणिभूषणौ ।
चपासकौ समीपस्थौ प्रभोर्ब्रह्मशिवात्मकौ । रश्मनां
योगपट्टञ्च शिखामञ्जलिमास्थितौ” ।

योगेश्वरस्य सिद्धार्थसंहितायाम् “पद्मानसनमासीनः किञ्चिन्मो-
लितलोचनः । घोणायो दत्तदण्डश्च श्वेतपद्मोपरिस्थितः ।
वामदक्षिणगौ हस्तौ उक्तानावेकभागगौ । तत्करद्वय-
पार्श्वस्थे पङ्केरुहमहागदे । ऊर्ध्वे करद्वये तस्य पाञ्च-
जन्यः सुदर्शनः । योगस्त्रामी स विज्ञेयः पूज्यो मोक्षा-
र्थियोगिभिः” । [तिमूर्त्तिशब्दे २८७८४० दर्शितानि
चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां लक्ष्याणि विष्णुधर्मोत्तरे उक्तानि चतुर्विंश-
हंसमत्स्यकूर्माणाम् “हंसोमत्स्यस्तथा कूर्मः कार्यान्तरूपधा-
रिणः । शङ्खी मत्स्यस्तु कर्त्तव्यो देवदेवो जनार्दनः” ।

“वराहस्य “ऐश्वर्यसंनिरुद्धश्च वराहो भगवान् हरिः । ऐश्व-
र्यशक्त्या दंष्ट्रापससदुष्टतवसुम्बरः । नृवराहोऽथ वा
कार्यः श्रेष्ठोपरिगतः प्रभुः । शेषशतभुजः कार्यः
चारुतलफणान्वितः । आश्चर्योत्फुल्लनयनो देववीक्षण-

तत्परः । कर्त्तव्यौ सीरसुसलौ करयोस्तस्य यादव ! ।
सर्पभोगश्च कर्त्तव्यस्तथैव रविताञ्जलिः । आलीढस्या-
नसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् । वामारत्निगता
तस्य योषिद्रूपा वसुम्बरा । नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या
द्विभुजा शुभा । यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्ख-
करो भवेत् । अन्ये तस्य कराः कार्याः पद्मचक्रगदा-
धराः । हिरण्यालङ्घिरश्चैव दचक्रोदुष्टतकरोऽथ वा ।
नृतोद्धृतहिरण्यालः सुसुखो भगवान् भवेत् । मूर्त्तिम-
न्तमनैश्वर्यं हिरण्यालं विदुर्बुधाः । ऐश्वर्योपायिनाशेन
स निरस्तोऽस्मिर्दनः । नृवराहोऽथ वा कार्यो ध्याने
कपिलवत् स्थितः । द्विभुजस्तथ वा कार्यः पिण्डनि-
र्वपनोद्यतः । समपक्रोडरूपेण वज्रदानवमध्यगः ।
नृवराहोवराहश्च कर्त्तव्यः क्ष्माविदारणः” ।

नरसिंहस्य “य एवं भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः । ध्यान-
विधिः स एवोक्तः परमज्ञानवर्धनः । पीनस्तम्बकटि-
पीवः लश्मध्यः लघोदरः । सिंहाननो नृदेहश्च नील-
वासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः सर्वाभरण-
भूषितः । ज्वालामालाकुलसुखो ज्वालानेसरमण्डलः ।
हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटयन्त्रखरैः खरैः । नोत्तोत्पलाभः
कर्त्तव्यो देवजातुगतस्तथा । हिरण्यकशिपुर्देवस्तमज्ञानं
विदुर्बुधाः” ।

वामनस्य “कर्त्तव्यो वामनो देवः सङ्घटैर्गात्रपर्वभिः । पीनगा-
त्रश्च कर्त्तव्यो दण्डो चाध्ययनोद्यतः । दूर्वाश्यामश्च कर्त्तव्यः
लण्णाजिनधरस्तथा” ।

त्रिविक्रमस्य “सजलान्मुदसङ्काशस्तथा कार्योऽन्तिविक्रमः । दण्ड-
पाशधरः कार्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शङ्खचक्र-
गदापद्माः कार्यास्तस्य स्वरूपिणः । निर्देहास्ते न कर्त्तव्या
श्रेष्ठं कार्यन्तु पूर्ववत् । एकोर्ध्ववदनः कार्या देवो विस्फा-
रितेक्षणः” ।

परशुरामस्य “कार्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्दशः ।
हस्तेऽस्य परशुः कार्यः लण्णाजिनधरश्च तः” ।

रामादीनाम् “रामो दाशरथिः कार्यो राजलक्षणलालितः ।
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महायशः । तथैव सर्वे
कर्त्तव्याः किन्तु मौलिविदर्जिताः” ।

लण्णस्य “लण्णश्चक्रधरः कार्यो नोत्तोत्पलदलक्षविः । इन्दीवर-
धरा कार्या तस्य साक्षाद् रुक्मिणी” ।

बलभद्रस्य “सीरपाणिर्वलः कार्यो सुसली चैव कुण्डली ।
श्वेतोऽतिनीलवसनो मदादक्षितलोचनः” ।

प्रद्युम्नस्य “चापवाणधरः कार्यः प्रद्युम्नस्य सुदर्शनः । राज-
जिन्द्रमणिश्यामः श्वेतवासा मन्दः कटः” ।

कामस्य “कामदेवस्तु कर्तव्यो रूपेणाप्रतिभो भुवि । अष्ट-
बाहुः प्रकर्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापवाणकर-
श्चैव मदाद्वितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भेद-
शक्तिस्तथोष्णता । चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पत्न्यो रूप-
मनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भार्यास्तनो-
पगाः । केतश्च सकरः कार्यः पञ्चवाणसुखोमहान्” ।

अनिरुद्धसम्बन्धोः “कर्तव्यवानिरुद्धोऽपि खड्गचमेधरः
प्रभुः । सम्बः कार्यो गदाहस्तः सुरूपश्च विशेषतः ।
सम्बानिरुद्धौ कर्तव्यौ पद्माभौ रक्तवाससौ” ।

देव्याः “पद्मपत्मापगौराभा कर्तव्या देवकी तथा” ।

यशोदायाः “मधुकपुष्पसच्छाया यशोदापि सदा भवेत्” ।

गोपालस्य “गोपालप्रतिभां कुर्वीत वेणुवादनतत्पराम् ।
वह्नीपीडं चनश्यामां हिमजामूर्ध्वं संस्थिताम्” ।

बुद्धस्य “काषायवस्त्रसंवीतः स्तम्भसंस्तुतवीरः । पद्मास-
नस्यो हिमजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः” ।

कल्किनः “खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो ह्याकटो महाबलः ।
स्तेच्छोच्छेदकरः कल्की हिमजः परिकीर्तितः” ।

नरनारायणहरिकृष्णानाम् “दूषांश्यामो नरः कार्यो हिम-
जय महाबलः । नारायणश्चतुर्बाहुर्नीलोत्पलदलच्छविः ।
तयोर्मध्ये तु वदरी कार्या फलविभूषणा । वदर्यामवनौ
कार्यावल्लभानाधराभौ । अष्टचक्रे स्थितौ याने मृत-
युक्ते मनोरमे । कृष्णाजिनधरो दान्तौ जटामण्डल-
धारिणौ । पादेन चैकेन रथस्थितेन पादेन चैकेन
च जानुगेन । कार्यो हरिश्चात्र नरेण तल्लयः कृष्णोऽपि
नारायणतल्लयमूर्तिः” ।

हयग्रीवस्य “मूर्तिमान् पृथिवीहस्तन्यस्तपादः सितच्छविः ।
नीलाम्बरधरः कार्यो देवो हयशिरोधरः । विन्द्यात्
मङ्गुर्धणांशेन देवो हयशिरोधरः । कर्तव्योऽष्टभुजो देवः
तत्करेषु चतुर्धयः । शङ्खं चक्रं गदां पद्मं स्त्राका-
रङ्गारयेद्बुधः । चत्वारश्च कराः कार्या वेदानां देहधा-
रिणाम् । देवेन मूर्ध्नि विन्यस्ताः सर्वाभरणधारिणः” ।

कपिलस्य “प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यात् कापिलीं तनुमास्थितः ।
मध्ये तु करकः वार्यस्तस्योत्पङ्गतः परः । दोयुगं
चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् । पद्मासनोपविष्टश्च
ध्यानसंनोदितेक्षणः । कर्तव्यः कपिलो देवो जटाम-
ण्डलमण्डितः । वायुसरोधपोनांशः पद्माङ्कचरणद्वयः ।

कृष्णाजिनधरो राजन् ! श्मश्रुयज्ञोपवीतवान् । विभु-
र्भन्तमहापद्मकलिकासंस्थितः प्रभुः । वैराग्यभावेन महा-
तुभाधो ध्यानस्थितः स्वस्मरभं पदन्तु । ध्यायंस्तथास्ते
भुवनस्य गोप्ता शाङ्ख्यप्रयक्ता पुरुषः पुराणः” ।

व्यासस्य “केशः कृष्णतनुव्यांसः पिङ्गलोऽतिजटाधरः । सुमन्तु-
जैर्मनिः पैत्रो वैशम्पायन एव च । तस्य शिष्याश्च कर्त-
व्याश्चत्वारः पारिशार्चिकाः” ।

बाल्मीकेः “गौरस्तु कार्यो बाल्मीकिस्तेजोमण्डलदुर्दृशः ।
तपस्त्रिभिरतः शान्तो न केशो न च पीवरः” ।

दत्तात्रेयस्य “बाल्मीकिरूपं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत्” ।
धन्वन्तरिः “धन्वन्तरिः सुकर्तव्यः सुरूपः प्रियदर्शनः । कर-
द्वयगतश्चास्य साधृतः कलशो भवेत् ।

जलशायिनः “जलमध्यगतः कार्यः शेषपद्मगतल्यगः ।
फणापुञ्जमहारत्नदुर्नरीक्ष्यशिरोधरः । देवदेवस्तु कर्त-
व्यस्तत्र युप्रचतुर्भुजः । तथापरश्च कर्तव्यः शेषभो-
गाङ्गसंस्थितः । एकपादोऽस्य कर्तव्यो लङ्का-
तङ्गतः प्रभोः । तथापरश्च कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रधा-
धितः । कर्तव्यो नाभिदेशस्तत्राया तस्यापरः करः ।
तथैवान्यः करः कार्यो देवस्तु त्रिशिरोधरः । सन्तान-
मञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् । नाभीसरसिसम्भूते
कमले तस्य यादव ! सर्वपृथ्वीमयो देवः प्राग्बलार्थः
पितामहः । नाललम्बनौ च कर्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ ।
नृरूपधारिणि भुजङ्गमस्य कार्यागृध्राक्ष्णाणि तथा
समीपे । एतत्तवाप्ये यदुपपन्नं देवस्तु रूपं पर-
मस्य तस्य” ।

गरुडस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “ताव्यो मरकतप्रख्यः कौशिकाका-
रनाभिकः । चतुर्भुजस्तु कर्तव्यो वृत्तनेत्रसुखस्तथा ।
गृध्रोऽरुजानुचरणः पञ्चद्वयविभूषितः । प्रभासंस्थानसौ-
वर्णकलापेन विराजितः । क्लृप्तं पूर्णकुम्भश्च करयो-
स्तस्य कारयेत् । करद्वयन्तु कर्तव्यं तथा विरचिता-
ञ्जलि । यदास्य भगवान् पृष्ठे क्लृप्तकुम्भधरो करो ।
न कर्तव्यो तु कर्तव्यो देवपादधरो युभौ । किञ्चिन्न-
मोदरः कार्यः सर्वाभरणभूषितः” ।

रुद्रस्य “देवदेवं महादेवं वृषाकृदन्तु कारयेत् । तस्य वज्राणि
कार्याणि पञ्च यादवमन्दन ! सर्वाणि सौम्यरूपाणि
दक्षिणं विकटं सुखम् । कपालमालिकं भीमं जगत्तं चा-
रकारकम् । त्रिनेत्राणि तु सर्वाणि वदनं तत्तरं विना ।
जटाकलापे महति तस्य चन्द्रकला भवेत् । तस्योपरि-

एतद्वदनं पञ्चमन्तु विधीयते । यत्नोपवीतं च तथा
वासुकिं तस्य कारयेत् । दशवाङ्मस्तथा कार्यो देवदेवो
महेश्वरः । अक्षमालातिशूलञ्च चर्मदण्डमथोत्पलम् ।
तस्य दक्षिणहस्तेषु कर्तव्यानि महाभुज ! । वामे च
मालाङ्गञ्च चापादर्शं कमण्डलुम् । तथा चर्म च
कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः । वणस्तथास्य कर्तव्यश्चन्द्रांशु
सदृशप्रभः ।

ईशानादीनाम् “ईशस्तत्पुरुषाघोरवामजातक्रमेण तु । सित-
पीतकण्ठरक्ताश्चतुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः । पञ्चवक्त्राः सृताः
सर्वे दशदोदण्डभूषिताः । खड्गखेटधनुर्वाणकमण्डल-
लक्ष्मिणिः । वरामयकरोपेताः शूलपङ्कजपाणयः” ।
वामो, वामदेवः । जातः, सद्योजातः ।

मूर्त्यष्टकस्य “शर्वो भीमो महादेवः रुद्रः परशुपतिर्गिवः ।
उप ईशान इत्यष्टौ मूर्तयः शिवसन्निभाः । रुगा-
ङ्गचूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः । तिनेत्रा वर-
खटाङ्गतिशूलपरपाणयः” ।

अर्धनारीश्वरस्य “अर्धं” देवस्य नारी तु कर्तव्या शुभल-
क्षणा । अर्धन्तु पुरुषः कार्यः सर्वलक्षणभूषितः ।
ईशराज्ञे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् । उमाज्ञे
तिलकं कुर्वात् सीमन्तमलकं वथा । भस्मोदधूलितमर्धन्तु
अर्धं कुङ्कुमभूषितम् । नागोपवीतिनं चार्धमर्धं
हारविभूषितम् । वामाज्ञे तु स्ननं कुर्वात् घनं
पीनं सुवर्चुलम् । उमाज्ञे तु प्रकर्तयं सुवस्त्रेण
च वेष्टितम् । मेखलां दापयेत्तत्र वज्रवैद्यूर्यभूषिताम् ।
जर्धूलिङ्गं महेशाज्ञे सर्पमेखलमण्डितम् । पादञ्च
देवदेवस्य समपद्मोपरिस्थितम् । सालक्तकं सृष्टं वाम-
मञ्जनेन विभूषितम् । तिशूलमक्षत्रञ्च भुजयोः सव्ययोः
सृष्टम् । दर्पणश्चोत्पलं कार्यं भुजयोरपसव्ययोः” ।

दक्षिणामूर्तेः “दक्षेण सृष्टां प्रतिपादयन् सितालक्ष्मं च
तथोर्ध्वभागे । वामे च पुष्तामखिलागमाद्यां विभ्राण-
शूङ्गेन सुधाधरं च । सिताम्बुजस्य सितवर्णमोशं सिता-
स्वरावेपनमिन्दुमौलिम् । ज्ञानं सुनिभ्यः प्रतिपादयन्
तं दक्षिणामूर्तिसुदाहरन्ति” ।

उमामहेश्वरयोः “युग्मं स्त्रीपुरुषं कार्यं उमेशौ दिव्यरूपिणौ ।
अष्टवक्त्रं तु देवेशं जटाचन्द्रार्धभूषितम् । द्विपाणिं
द्विभुजां देवीं समध्यां सुपयोधराम् । वामपाणिन्तु
देवस्य देव्याः स्तम्भे नियोजयेत् । दक्षिणन्तु करं शम्भो-
स्तम्भेन विभूषितम् । देव्यास्तु दक्षिणं पाणिं स्तम्भे

देवस्य कल्पयेत् । वामपाणौ तथा देव्या दर्पणं दाप-
येच्छुभम्” ।

हरिहरस्य “कार्यं हरिहरस्यापि दक्षिणार्धे सदा शिवः ।
वाममर्धे हृषीकेशः श्वेतनीलाकृतिः क्रमात् । वरतिशूल-
चक्राङ्गधारिणो बाहवः क्रमात् । दक्षिणे वृषभः पाश्वे
वामभागे विहङ्गराडिति” ।

विद्येश्वराणाम् विश्वकर्मशास्त्रात् “दिग्दर्श्यां जटिलाः त्रिधाः
शरतिशूलधारिणः । घटाञ्जलिकराः सर्वे विश्वेशाश्चैक
वक्त्रकाः । अन्तश्च त्रिमूर्तिश्च सूक्ष्मः श्रीकण्ठ एव
च । शिवः शिखण्डो कनेत्र एकवृद्धश्च ते क्रमात्” ।

शुद्धभेदानां तलाजस्य “अथ रुद्रान् प्रवक्ष्यामि बाहुषोडशका-
न्वितान् । अजनामा महारुद्रो घत्ते शूलमथाङ्कुशम् ।
कपालं डमरुं सर्पं सुहरञ्च सुदर्शनम् । अक्षसूत्रमथो
दक्षे तथा वामे कराटके । तर्जनीमूर्ध्नि तस्तत्र खटाङ्गनदधः
करे । गदां च पट्टिशं घण्टां शक्तिपरशुकुण्डिकाः” ।

२ एकपादस्य “एकपादाभिधो विश्वत् स्त्रोडादः स्याद्वहन् शरम् ।
चक्रं डमरुकं शूलं सुहरं तदधोवरम् । अक्षसू-
त्रमथो वामे खटाङ्गशोर्ध्वहस्तके । धनुर्वणं कपालञ्च
कौमुदीं तर्जनीं घटम् । परशुञ्चक्रमाधत्ते क्रमाद्
बाह्वटके त्विति । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यजनात् सदा” ।
श्वहिरुभस्य “श्वहिरुभो गदां चक्रं चासिं डमरुसुहरौ ।
शूलाङ्कुशाक्षमालाश्च दक्षोर्ध्वधरैः क्रमात् । तोमरं
पट्टिशं चर्म कपालं तर्जनीं घटम् । शक्तिं परशुकं
वामे दक्षवहारयत्यसिम्” ।

४ विरूपाक्षस्य “विरूपाक्षस्ततः खड्गं शूलं डमरुकाङ्कुशौ ।
सर्पं चक्रं गदामक्षत्रं विभूतं कराटके । खेटं खटा-
ङ्गकं शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम् । घण्टाकपोलकौ
चेति वामोर्ध्वदिकराटके” ।

५ रेवतस्य “रेवतो दक्षिणे चापं खड्गशूलं गदामहिम् ।
चक्राङ्कुशाक्षमालास्तु धारयन् चूर्चमादितः । धनुः खेटञ्च
खड्गाङ्गं घण्टातर्जनिकां ततः । परशुं पट्टिशं पात्रं
वामबाहुकेऽर्कवत् । सर्वसम्पत्करोत्येष जायते वार्धना-
ङ्कुशम्” ।

६ हरस्य “हराख्यो सुहरश्चैव डमरुं शूलमङ्कुशम् । गदा-
सर्पाक्षत्राणि धारयन् दक्षिणोर्ध्वतः । पट्टिशतोमरं
शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम् । खटाङ्गं पट्टिकाश्चेति
वामोर्ध्वदिक्रमेण तु” ।

७ वज्ररूपस्य “वज्ररूपोदधद्वये डमरुञ्च सुदर्शनम् । सर्पं

RU

MASAR

LIBRA:

Jangamawadi Mal.

Acc. No.

शूलाङ्कुशौ चैव कौस्तुभौ जपमालिकाम् । घण्टाकपाल-
खट्वाङ्गं तर्जनीं कुण्डिकां घटुः । परशुं पट्टिशं चैव
वामोर्द्वादिकराष्टके ।

८ त्र्यम्बकस्य “त्र्यम्बकोऽपि दधत्तं उमरुं सुहृदं शरम् ।

शूलाङ्कुशाहिजायञ्च दक्षोर्द्वादिकमेण हि । गदाख-
ट्वाङ्गपात्राणि कार्त्तिकं तर्जनीवटौ । परशुं पट्टिशं
चेति वामोर्द्वादिकराष्टके ।

९ सुरेश्वरस्य “सुरेश्वरोहि उमरुं चक्रं शूलाङ्कुशावपि ।
शरञ्च सुहृदं चापं दन्तवाङ्मण्डके त्विति । पङ्कजं परशुं
घण्टां पट्टिशं तर्जनीं घटुः । खट्वाङ्गं कारयेत्पात्रं
वामेऽष्टकरपङ्कजे ।

१० जयन्तस्य “जयन्तो दशमो रुद्रोऽप्यङ्कुशं चक्रसुहृदौ । शूला
हि उमरुं वाणमक्षत्वं यमे त्विति । गदा-खट्वाङ्ग-
परशुं कपालं शक्तिं तर्जनीम् । घटुः कुण्डली-मथोर्द्वादिक
वामवाङ्मण्डके दधत् ।

११ चपराजितस्य “अथापराजितो दत्ते तोमरं खड्गमङ्कु-
शम् । शूलाहिचक्रदन्तमक्षमालां दधत् क्रमात् ।
शक्तिं खेटं गदां पात्रं तर्जनीं पट्टिशङ्कुजम् । घण्टासु-
त्तरतश्चाथ धारयच्चूर्णमादितः । अजैकपादहिर्भ्रमः
विष्णुपाञ्च रेवतः । हरश्च वज्ररूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरे-
श्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः ।

स्कन्दस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “कुमारः प्रणमः कार्यः शिख-
ण्डकविभूषणः । रक्ताम्बरधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ।
कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका
वैजयन्ती च शक्तिः कार्या च वामयोः ।

भैरवस्य “अथातो रूपनिर्माणं वक्ष्येऽहं भैरवस्य त्व । लम्बो-
दरन्तु कर्तव्यं दत्तपिङ्गललोचनम् । दंष्ट्राकरालवदनं
फुल्लनासाशुटन्तथा । कपालमालिनं रौद्रं सर्वतः सर्प-
भूषणम् । व्यालेन त्रासयन्तश्च देवीं पर्वतनन्दिनीम् ।
सज्जाम्बुदसङ्काशं गजचर्मोत्तरच्छदम् । वज्रभिर्वाङ्ग-
भिर्व्याघ्रं सर्वायुधविभूषणम् । दृष्ट्वा सालप्रतीकाशैस्तथा
तोच्छनस्रैः शुभैः । साचीकृतमिदं रूपं भैरवस्य प्रकी-
र्तितम् ।

महाकालस्य “महाकालस्य कथितमेतद् भैरवं सुखम् ।
देवीत्वासनकथासु करे कार्यञ्च पद्मगः । न चास्य उ-
रतः कार्या देवी पर्वतनन्दिनी । युक्ता न कार्यास्य
तथा न रक्ता समीपतो मातृगणप्रधाने । कार्यं तथा
यत् परिवर्द्धमस्य गणाश्च कार्या वज्ररूपरूपकाः ।

नन्दिनः “नन्दी कार्यस्त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्महामुजः । सि-
न्दूरारुणसङ्काशो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । त्रिशूलभिन्दि-
पालौ च करयोस्तस्य कारयेत् । शिरोगतं तृतीयन्तु
तर्जयन्तं तथापरम् । आलोकयानं कर्तव्यं दूरादागमि-
नञ्जनम् ।

वीरभद्रस्य “अनेनैव त्व रूपेण वीरभद्रं विदुर्मुधाः ।
ज्वरस्य विश्वकर्मशास्त्रात् “ज्वरस्त्रिपादः कर्तव्यस्त्रिनेत्रवैदने-
स्त्रिभिः । भस्मप्रहरणो रुद्रस्त्रिवाङ्गव्याकुलेक्षणः ।

१२ वरुणां विश्वकर्मशास्त्रात् तत्र धरस्य “अथातः संप्रवक्ष्यामि
वस्तुरूपाणि ते जय ! । पद्माक्ष-मालिके तस्य दक्षशामक-
रद्वये । शीरशक्ती दधानोऽयं धराख्यो वसुरादिमः ।
२३ भुवस्य “मालां पुष्करवीजोत्थां चक्रं शक्तिं कमण्डलुम् ।
दक्षाधरादिसिन्धवेन यस्य सुतः स भ्रुवो मतः ।

२४ सोमस्य “सुक्ताफलकृतामाला पङ्कजं शक्तिरङ्कुशः । स
वसुः कीर्तितो वत्स सोमनामेति वै बुधैः ।

२५ व्यापस्य “सव्यवामोर्द्वागौ यस्य करौ स्तः शक्तिसंयुतौ । सी-
राङ्कुशान्वितौ चाधः स भवेदापसंज्ञकः ।

२६ अनिलस्य “अक्षमालोपवीत्यूङ्गे शृङ्गिशक्तिकरावधः । यस्य
स्तः सोऽनिलाख्यः स्याच्छुभदः पञ्चमो वसुः ।

२७ नलस्य “सुवाक्षमालिके दत्ते वामे शक्तिः कपालभट्ट । सव्यो-
र्द्वादिक्रमादयोऽसौ नलाख्यस्तु वसुः सुतः ।

२८ प्रत्यूषस्य “खट्वाङ्कुशधरः सव्ये शक्तिखेटकरोऽन्यतः ।
प्रत्यूषाख्यो वसुश्चायं सप्तमः परिकीर्तितः ।

२९ प्रभासस्य “सव्ये दण्डकपालोऽसौ वामे त्व शृङ्गिशक्तिकः ।
शुभदः कीर्तितश्चायं प्रभासो-वसुरष्टमः । एते सर्वे
समाख्याता नवकाञ्चनसद्भिभाः । धरोभ्रुवश्च सोमः स्या-
दापञ्चैवानिन्दो नलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ
प्रकीर्तिताः ।

३० द्वादशादित्यानाम् “भृशु यत्स ! प्रवक्ष्यामि स्वर्यभेदांस्तु ते
जय ! । यावत् प्रकाशकः सूर्यो जायते मूर्तिभिर्यथा ।

३१ धातुः “दक्षिणे पौष्करि माला करे वामे कमण्डलुः ।
पद्माभ्यां शोभितकरा सा धात्री प्रथमा सुता ।

३२ मितस्य “शूलं वामकरे चास्याः दक्षिणे सोम एव च । मैत्री
नाम त्रिनयना कुशेशयविभूषिता ।

३३ अथर्वमुण्यः “प्रथमे त्व करे चक्रं तथा वामे च कौस्तुभौ ।
मूर्तिरार्यमणी ज्ञेया सप्तमैः पाणिपङ्क्तवैः ।

३४ रुद्रस्य “अक्षमाला करे सव्ये चक्रं वामे प्रतिष्ठितम् । सा
मूर्त्ती रौद्री ज्ञातव्या प्रधाना पद्मभूषिता ।

५ वरुणस्य “चक्रं तु दक्षिणे यस्या वामे पाशः सुशोभनः ।

सा वारुणी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यपकरद्वया” ।

६ सूर्यस्य “कमण्डलुर्दक्षिणतो माला चाक्षमयी भवेत् । सा भवेत् सम्मता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता” ।

७ भगस्य “यस्या दक्षिणतः शूलं वामहस्ते सुदर्शनः । भग-
मूर्तिः समाख्याता पद्महस्ता शुभा जय !” ।

८ विवस्वतः “अथ वामकरे माला त्रिशूलं दक्षिणे स्फुटम् ।
विवस्वन्मूर्तिरेषा स्यात् पद्मलाञ्छनलक्षिता” ।

९ पूष्णः “पूषाख्यस्य भवेन्मूर्तिर्हिमजा पद्मलाञ्छिता । सर्व
पापहरा ज्ञेया सर्वलक्षणलक्षिता” ।

१० सवितुः “दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः । पद्म-
व्यपा तु सावित्री मूर्तिः सर्वाधिपानी” ।

११ त्वष्टुः “स्रुचं च दक्षिणे हस्ते वामे होमजकालिकाम् ।
मूर्तिस्तुष्ट्री भजेत् सा स्यात् पद्मरुद्धकरद्वया” ।

१२ विष्णोः “सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः । एषा
स्यात् हादशी मूर्तिर्विष्णोरमिततेजसः । धाता मितो-
ऽयसा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान्
पूषा च सविता दशमः स्फुटतः । एकादशस्तथा त्वष्टा
विष्णुर्द्वादश उच्यते” ।

नरुताम् “अथातः संप्रवक्ष्यामि रूपानि मरुतां तव” ।

१३ शनस्य “अक्षमालास्तुजे दत्ते वाजे कुण्डलीध्वजान्वितः ।
श्वसनाख्यो भवेदेवं साधकानां सुसिद्धिदः” ।

१४ शर्गनस्य “चक्राक्षमालिकापातध्वजयुक् शर्गनाभिधः” ।

१५ शायोः “कपालध्वजपाशाजधारको वायुनामकः” ।

१६ मातरिश्वनः “मातरिश्वा कपालाजध्वजपातकरो मतः” ।

१७ सदागतेः “ध्वजाक्षस्तवपाताजं विभ्राणः स्यात्सदागतिः ।

१८ महाबलस्य “ध्वजासिखेटपाताणि धारयन्तु महाबलः” ।

१९ बलवर्धनस्य “ध्वजपाशकपालाहिसंयुतो बलवर्धनः” ।

२० प्रदक्ष्य “पाताक्षस्तवपाशाजधारकः प्रदक्षकः” ।

२१ गन्धर्वस्य “अक्षस्तवगदाकम्बुध्वजी गन्धर्वहामिधः” ।

२२ गन्धर्वाहकस्य “कपालध्वजपाताजहस्तको गन्धर्वाहकः” ।

२३ अनिलस्य “ज्ञानसुद्राक्षस्तवध्वजहस्तोऽनिलो मतः” ।

२४ आशुगस्य “अक्षमालासुनीलाजध्वजकम्बुधगाशुगः” ।

२५ सुसुखस्य “ध्वजवाणधनुःकुण्डलीकरयुक् सुसुखो भवेत्” ।

२६ कर्करस्य “ध्वजाजपातसुद्राक्ष धारयेत् कर्कराभिधः” ।

२७ समीरणस्य “अक्षमालिकापातध्वजहस्तः समीरणः” ।

२८ समीरकस्य “ध्वजपातधनाजानि विभ्राणस्तु समीरकः” ।

२९ अतुत्तमस्य “अक्षस्तवध्वजाजानि सुण्डं विभ्रत्यतुत्तमः ।

३० मारुतस्य “अक्षमालाध्वजाजानि धारयन्मारुताभिधः” ।

३१ नागयोनिजस्य “पव्यक्षस्तवपाशाजसंयुतो नागयोनिजः” ।

३२ जगत्पाणस्य “ध्वजसुण्डाक्षपाती स्याज्जगत्पाणाभिधः
स्फुटतः” ।

३३ पवनस्य “ध्वजस्तवपाशाजसंयुतः पवनाभिधः” ।

३४ वातस्य “खट्वाङ्गध्वजखेटानि विभ्राणो वातसंज्ञकः” ।

३५ प्रभञ्जनस्य “ध्वजाक्षस्तवपाताणि धारयन्तु प्रभञ्जनः” ।

३६ पवस्य “अक्षस्तवध्वजाजानि धारयन्तु पवनामकः” ।

३७ नभस्ततः “शूलाजध्वजपाताणि नभस्तानिति धारयन्” ।

३८ अतिवलस्य “ध्वजाङ्गुशाक्षस्तवपाताणि विभ्राणोऽतिवलसो मतः” ।

३९ तरस्त्रिनः “सध्वजास्तु जपाताङ्गुस्तरस्त्री नाम कीर्तितः” ।

४० द्वावगस्य “दण्डसुण्डध्वजाजानि धारयन् द्वावगो मतः” ।

४१ देवयक्षस्य “ध्वजाक्षतर्जनीपाताणि युग्मं देवयक्षकः” ।

४२ गात्रजाहस्य “अक्षमालाङ्गुशाङ्गध्वजयुग्मात्रजाहकः” ।

४३ अधरस्य “घण्टाक्षध्वजसुण्डानि धारयन् अधराभिधः” ।

४४ जङ्घद्वयः “योधिपक्षस्तवपाताजध्वजहस्तः सदीर्घद्वयः” ।

४५ गतिरोधनस्य “अक्षस्तवध्वजाशोकपातयुक् गतिरोधनः” ।

४६ पाणिफस्य “पाणिको नाम विज्ञेयो वाणाक्षध्वजसुण्डयुक्” ।

४७ साधकस्य “ध्वजाक्षवटपाताणि धारयन् साधको मतः” ।

४८ विश्वपूरकस्य “वीजपूरध्वजाक्षसंयुतो विश्वपूरकः” ।

४९ जगदाश्रयस्य “घण्टाक्षध्वजमालाभिः संयुतो जगदाश्रयः” ।

५० विश्वातिरिक्तस्य “विश्वातिरिक्तको नाम ध्वजलाञ्छनपाशयुक्” ।

५१ कुजागरस्य “अक्षमालाकजे घण्टाध्वजौ विभ्रतु कुजागरः” ।

५२ विश्वोदरस्य “विश्वोदरो भवेदेव शङ्खचक्रध्वजौ” ।

५३ अम्बुस्य “अम्बो नाम विज्ञेयो ह्यक्षवाणधनुर्वटौ” ।

५४ तीव्रकस्य “ओफलाक्षपाताणि धारयन्तीव्रको मतः” ।

५५ सुवहस्य “गतिस्तवध्वजपाशौ सुवहोऽयं प्रकीर्तितः” ।

५६ वीजवर्धनस्य “अक्षस्तवध्वजपाशपातयुक् वीजवर्धनः” ।

५७ भद्रजवस्य “ध्वजपाशकपालाजैर्युतो भद्रजवो मतः” ।

५८ पुष्करोद्भवस्य “टङ्कपाशध्वजाजानि धारयन् पुष्करोद्भवः” ।

५९ अजिनीपतेः “पलाशपत्रपाशाजध्वजहस्तोऽजिनीपतिः” ।

६० व्यक्तमूर्तेः “जम्बुवीजध्वजा-जाक्षपाणि युग्व्यक्तमूर्तिकः” ।

६१ विश्वगस्य “परिधाक्षध्वजाजानि धारयन् विश्वगो मतः ।

सर्वं चतुर्भुजा ज्ञेया युवानः कटिलम्बुवः । सव्योर्ध्व-
दुत्तरोर्ध्वालिङ्गमेणायुधधारिणः । रक्ताक्षाश्च महावीर्याः
सर्वभूषणभूषिताः । धूम्रवर्णा स्तगरुद्धाः सर्वे ते शवनां-
शुकाः । इति तैत्ति सप्ताध्यायाः शुभदास्तु मरुह्याः ।
संख्यैकेनपञ्चाशत् सर्वरोगापनुत्तये” । स्कन्दपुरा०

साध्यानां ब्रह्माण्डपुराणे “साध्याः पद्मासनगताः कमण्ड-
लचक्रतिथयः । धर्मपुत्रा महात्मनो द्वादशामरपूजिताः”
विष्णुधर्मोत्तरे “मनोनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्यवान् ।
वित्तिहेयौ, नयचैव हंसो नारयणसूता । प्रभवो वि-
ष्णुर्विश्व साध्या द्वादश जन्मिरे” ।

कश्चिनोः “पद्मपत्रसवर्णभौ पद्मपत्रसमास्वरौ । द्विभुजौ देव-
भिषजौ कर्तव्यौ देहसंयुतौ । सर्वाभरणसम्पन्नौ विशे-
षाङ्गरुचिर्नौ । तयोरौषधयः कार्या दिव्या दक्षिण-
हस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्ये दर्शनीये तथा नृप ! ।
एकस्य दक्षिणे पात्रे वामे चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं
प्रकर्तव्यं स्वरूपद्वारदर्शनम् । तयोश्च नामनी प्रोक्ते
रूपसम्पत् तथाकृतिः । मधूकपुष्पसङ्काशा रूपसम्पत् प्रकी-
र्तिता । व्याकृतिः कथिता लोके शरकाण्डनिभा तथा ।
रत्नभाण्डकरे कार्ये चन्द्रशुक्लाखरे तथा” ।

रेवन्तस्य “पृष्ठस्यः सूर्यवत् कार्यो रेवन्तश्च तथा प्रभुः” ।
यक्षाणां मयसंयुक्ते “तुन्दिका द्विभुजाः कार्या निधि-
र्हन्तो मदोत्कटः । गदी वैश्ववर्णः प्रेष्ठो नृपात्मस्त-
ष्टमो वरः । विडार्यो मणिभद्रश्च सुमना नन्दनो
यथाः । कण्डूतिः पाञ्चकः शङ्खो मणिसान् पद्म-
रासकौ । सर्वतर्भाजी पिङ्गाक्षश्चतुरो मन्दराश्रयः ।
शुभद्रचन्द्रप्रद्योतनेववर्णजयावहाः । द्युतिमान् केतमान्
शेतोमौलिसान् विजयाकृतिः । पद्मवर्ण-महाघास-पु-
ष्पटन्ताः सुदर्शनाः । पूर्णमास-हिरण्यक्ष-शतजिह्व
बलाहकाः । बलाकविपुलौ पद्मनाभः कुसुदधीरकौ ।
सुगन्ध इत्यमी यक्षास्तेषां राजा धनाधिपः” ।

राक्षसादीनां मयदीपिकांयाम् “रक्तवस्त्रधराः कृष्णा
नखदीर्घाः सट्टिकाः । कर्त्तारिटाङ्गहस्ताश्च रालसा
घोररूपिणः । हेतः प्रहेतः यज्ञज्ञः शङ्खश्च सनिव-
न्धनः । विद्युत्सर्जमनुष्यादपौरुषेयसुकैशिनः । उग्र-
मालोत्थमी प्रोक्ताः प्रधाना रालसाः किल । भूता-
क्षयैव दानाश्च दीर्घशक्ताः मिशाचकाः” ।

गन्धर्वरूपमाह विश्वकर्मा “वरदो भक्तलोकानां किरीटी
कण्डली गदी । कार्यस्तु रूपी गन्धर्वो वीणावाद्य-
रतस्तथा” ।

वासुकेस्तत्रैव “यनन्तो रक्तकायश्च सितपङ्कजमालिकः । शत-
माहस्रभोगोऽङ्घ्रिः शिरःकुवलयान्वितः” ।

तच्चक्रादिनागरूपमाह मयः “श्वेतदेहश्च कर्तव्यः स्फुरन्भौ-
रक्तसज्जिमः । रक्ताङ्गः स्वस्तिकोपेतः सुतेजास्तज्जको

महान् । कृष्णः कर्कोटक कण्ठे शुक्लरेखात्यन्वितः ।
रक्तपद्मनिभः पद्मः शिरःशुक्लः सविद्रुमः । शङ्खधरो
महापद्मो मस्तके कृष्णगूळधृक् । हेमाभः शङ्खपालः
स्यात् सितरेखाधरो गले । कुलिको रक्तदेहस्तु चन्द्रा-
र्द्धकृतमस्तकः । द्विजिह्वा वाङ्मत्स्यप्रफणाभणिसम-
न्विताः । अक्षस्तत्रधराः सर्वे कुण्डिकापुच्छसंयुताः ।
एकभोगास्त्रिभोगावा ह्येतज्जाताः सुतादयः” ।

पितृणाम् विष्णुधर्मोत्तरे “कुशपद्मविष्टरस्थाः पितरः पिण्ड-
पातिनः” । ते च वायुपुराणोक्ता यथा
“आभास्वरा बर्हिषदो अग्निजात्तास्तथैव च । क्रव्यादाः
श्लोष्पाश्चैव व्याकृतपाश्च सुकालिनः” ।

विश्वदेवानाम् “ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालको धुरिलोचनौ ।
पृथ्वा साद्रवाश्च विश्वे देवा दश सृताः । विदेहास्तु
प्रकर्तव्या दक्षिणे वाणपाणयः । कर्तव्या वामभागे
तु शरासनपरायणाः” ।

प्रपङ्गादस्त्ररूपाण्यपि तत्र विश्वकर्माज्ञानि यथा

“षड्विंशदङ्गुले खड्गशक्ती तालाधिकौ मतौ । शूल-
पाशौ पद्मशङ्खौ तालमात्रौ प्रकीर्तितौ । गदा द्वि-
ताला पाशश्च गोलकोऽष्टप्रमाणतः । वाणो द्वितालको
दण्डो द्विगुणो द्वादशाङ्गुलः । कपालं पङ्कजं चर्म पात्रं
खड्गोऽङ्गुली मतः । उग्ररुखना घण्टा कुरिका
षोडशाङ्गुला । वज्रं नत् पुरुषस्थूलं पट्टिशोऽतिदृढो
वली । शक्तिस्तु योपिदाकारा लोहिताङ्गी वृक्षाश्रिता ।
दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः ।
खड्गश्च पुरुषः श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः । पाशः
सप्तफणः सप्तेरुषः पुच्छसंयुतः । ध्वजस्तु पुरुषः पीतो
व्यावृतास्रो महाबलः । गदा पीतप्रभा कन्या सुपीन-
जघनस्पन्ना । त्रिशूलं पुरुषो दिव्यः सभ्रूः श्यामकले-
वरः । शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यः शुक्लाङ्गः शुभलोचनः ।
हेतिर्वज्रतिथी सा स्त्री भिन्दिः श्यामतनुः पुमान् । शरः
स्यात् पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः । धनुः स्त्री
पद्मारक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापधृत् । एवमस्त्राणि प्रतानि
जानीयात् परलोचने । उक्तानां चैव सर्वेषां मूर्ध्नि स्वायु-
धलाञ्छनम् । भुजौ द्वौ तु प्रकर्तव्यौ स्वस्त्रचर्मावौ सदा
बुधैः” ।

धर्मज्ञानवेराग्यैश्वर्याणाम् “धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च
तथैव हि । सितरक्तपीतकृष्णसिंहरूपाः प्रकीर्तिताः” ।
पृथ्व्याः विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लवर्णौ महौ कार्या दिव्याभर-

बभूविता । चतुर्भुजा सौम्यपुच्छन्दांसुसदृशाश्वराः ।
रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमोपधिसंयुतम् । पद्मं करे च
कर्तव्यं भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णाञ्च
कार्यां पृष्ठगता तथा । सर्वोपधियुता देवी शुक्लवर्णा ततः
कृता ।

ज्वणोदस्य “ज्वणोदः प्रकर्तव्यो द्विभुजः सर्वसिद्धये । धत्तेऽ-
ज्जनालिकां दत्ते वामे पात्रं तु रत्नभट्टम् । सोत्तरीयो
पथतो च पाटलाभः सुवस्त्रधृक् । बर्हिःपवितपाणिस्तु
लाभदो भूतिमण्डितः” ।

क्षीरोदस्य “क्षीरोदः श्वेतवर्णस्तु द्विभुजो रत्नकुण्डलः । सक-
रस्योऽख्जन्दने वामे तु कलशं दधत्” ।

दधिमण्डोदस्य “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः ।
दण्डं शङ्खं च विभ्राणो द्विभुजोऽसौ जटायुतः” ।

धृतोदस्य “धृतोदः कपिलो ज्ञेयः कुक्षीरस्यो जटाधरः ।
कशेरुपीतं पात्रञ्च घटं विभ्रक्तु दोर्हये” ।

प्रज्जुदस्य “प्रज्जुदोऽत्र प्रकर्तव्यो गोमूत्रसदृशच्छविः । दर्दरस्यो
घटं दण्डं विभ्राणो नीलकुण्डलः” ।

सुरोदस्य “सुरोदो गण्डकान्तस्यो ज्ञेयो गोमेदसन्निभः ।
सुह्रं कुण्डिकां विभ्रक्तु द्विभुजो भूतिवर्जितः” ।

खादूदस्य “खादूदो मौक्तिकाभासो दर्दरस्यो सुवैश्वर्यधृक् । सु-
क्तासूत्रार्जपात्रे च धारयन् सर्वभूषणः । वैदूर्यसदृशः
भवे द्विभुजाः कलसान्विताः । पद्मजस्याः प्रकर्तव्याः
देवतास्तपनाय तु” ।

क्षीपादीनाम् विष्णुधर्मोत्तरात् “क्षीपवर्धनगाः सर्वे कामरूपधरा
यतः । प्रेष्टायुधान्विताः कार्याः स्वस्वविष्णुधरा नराः” ।

दिग्मां “पूर्वा गजगता बाह्या रत्नवर्णा तु दिग् भवेत् ।
पद्मजस्या प्रतिज्ञेया करेणुतहस्तका । दृढदन्ता
दृढतृकाया पद्माभा पूर्वदक्षिणा २ । रथस्या दक्षिणा २
पीता तथा स्यात् प्राप्तायौवना । उद्वगा कृष्ण-
पीता च तर्णो व्याख्यपश्चिमा ४ । यौवनादुविच्युता
कृष्णा पश्चिमा ५ तुरगस्थिता । व्यासन्नपलिता नीला
रुग्गता तदनन्तरा ६ । श्वेता नरगता दृष्टा तथा भवति
चोत्तरा ७ । व्यतिष्ठन्ना दृष्टस्या च शुक्ला पूर्वोत्तरा ८ भवेत् ।
अधस्तात् ९ पृथिवीतुल्या चोर्द्धा १० गगनसन्निभा” ।

इदिकपत्तोनाम् तलेन्द्रस्य “चतुर्दले गजे सक्तः श्वेतः कार्यः
सुरेश्वरः । वामोत्सङ्गता कार्या तस्य भाव्यां शची
नृप ! । नीलवस्त्रा सुवर्णाभा सर्वाभरणवर्णस्तथा ।
तिर्यग् ललाटकस्तार्क्ष्यः कर्तव्यश्च विभूषितः । शक्रश्च-

तुर्भुजः कार्यो द्विभुजा च तथा शची । पद्माङ्गुशौ
च कर्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः । वामं शचीपृष्ठगतं
द्वितीयं यज्जस्युतम् । वामे शच्याः करे कार्या रम्याः
सन्तानसङ्गरी । दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवराजस्य
कारयेत्” ।

श्चम्लोः “रक्तं जटाधरं वज्रं कारयेद्भूस्ववाससम् । ज्वाला-
मालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं वसुधधारिणम् । चतुर्बाहुं
चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वायुसारथिम् । चतुर्भिश्च शुक्रैर्युक्ते
धूमचक्ररथे स्थितम् । वामोत्सङ्गता स्वाहा शक्त्येव
शची भवेत् । रत्नपात्रकरा देवी वज्रेर्दक्षिणहस्तयोः ।
ज्वालात्रिभुले कर्तव्ये त्वचमास्यश्च वामके” ।

श्यमस्य “सजलाम्बुदसच्छायः तप्तचामीकरान्वरः । सहिष्-
स्थश्च कर्तव्यः सर्वाभरणवान् यमः । नीलोत्पलाभां
धूम्रोष्णीं वामोत्सङ्गे च कारयेत् । धूम्रोष्णीं द्विभुजा
कार्या यमः कार्यश्चतुर्भुजः । दण्डखड्गवायुभौ कार्यौ
यमदक्षिणहस्तयोः । ज्वाला त्रिशूला कर्तव्या त्वच-
माला च वामके । दण्डोपरि सुखं कार्यं ज्वालामाला-
विभूषणम् । धूम्रोष्णीर्दक्षिणो हस्तो यमपृष्ठगतो भवेत् ।
वामे तस्याः करे कार्यं भातुजाङ्गं सुदर्शनम् । पाशं तु
दक्षिणे तस्य चित्रशुभ्रं तु कारयेत् । व्यापोच्येषं स्वा-
कारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे लेखनी तस्य वामे
पत्रं तु कारयेत् । वामे पाशधरः कार्यः कालो विकट-
दर्शनः” ।

निर्कर्ततेः “विष्णुपाक्षो विद्वत्तास्यः प्रांशुदंष्ट्रो ज्वलाननः । जङ्घं
केशी खरस्थश्च द्विबाहुर्भीष्माननः । कर्णेन कृष्णरक्ताङ्गः
कृष्णान्वरधरस्तथा । सर्वाभरणवान् दंष्ट्रासङ्घैर्दण्ड-
धरस्तथा । भाव्यांशुतस्तः कर्तव्या देवी च निर्कर्तितस्तथा ।
कृष्णाङ्गो कृष्णवदना पाशहस्ता तु वामतः” ।

वरुणस्य “सप्तर्चसे रथे कार्यो वरुणो यादसाम्पतिः । क्षि-
ग्धवैदूर्यसंकाशः श्वेतान्वरधरस्तथा । किञ्चित्प्रलम्बजठरो
सुक्ताहारविभूषितः । सर्वाभरणवान् राजन् ! महा-
देवश्चतुर्भुजः । वामभागगतं केतुं शकरं तस्य कार-
येत् । क्लृप्तं तु सुषितं मूर्ध्नि भाव्यां सर्वाङ्गचन्द्रोरी ।
वामोत्सङ्गता कार्या मध्ये तु द्विभुजा नृप ! । उत्पलं
कारयेत् वामे दक्षिणे देवपृष्ठगम् । पद्मापाशौ करे कार्यौ
देवदक्षिणहस्तयोः । शङ्खश्च रत्नपात्रश्च वामयोस्तस्य
कारयेत् । भागे तु दक्षिणे गङ्गा शकरस्या सचामरा ।
देवी पद्मकरा कार्या चन्द्रगौरी वरानना । वामे तु

यस्युना कार्यां कूर्मसंस्था सचामरा । नीलोत्पलकरा
सौम्या नीलनीरजसन्निभाः ।

वायोः “वायुरम्बरवर्णस्तु तदाकाराम्बरो भवेत् । काष्ठपू-
रितचक्रस्तु द्विभुजो रूपसंयुतः । गमनेच्छुः शिवा
भार्या तस्य कार्या च वामतः । कार्या गृहीतचक्राङ्कः
कराभ्यां पद्मनो द्विजः । तथैव देवी कर्तव्या शिवा
परमसुन्दरी । व्यावृतास्तथा कार्या देवोव्याकुल-
मूर्ध्निजः” ।

कनदस्य विष्णुधर्मोत्तरे “कर्तव्यः पद्मपत्नाभो वरदो नर-
वाहनः । चामीकराभो वरदः सर्वाभरणभूषितः । ल-
म्बोदरश्चतुर्बाहुर्वापिङ्गुलोचनः । आपीच्यवेषः कवची
हारभारी मनोहरः । द्वे च दंष्ट्रे सुखे तस्य कर्तव्ये
शस्त्रधारिणः । वामेन विभवा कार्या भौक्तिस्यारि-
मर्दन ! । वामोत्सङ्गता कार्या वृद्धिर्देवी वरप्रदा ।
देवगृष्टगतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम् । रत्नपाल-
धरं कुवात् वामं रिपुनिहृदन ! । गदाशक्तौ च कर्तव्ये
तस्य दक्षिणहस्तयोः । सिंहाकूलक्षणं केतुं, शिविका-
नपि पादयोः । शङ्खपद्मनिधी कार्यौ सरूपौ निधि-
संस्थितौ । शङ्खपद्माङ्गलिकान् वदनं तस्य पार्श्वयोः”

आकाशस्य “नीलोत्पलामं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च ।
चन्द्राकेशं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्” ।

व्योम्नः “चतुरस्रं भवेन्नूलं ततो वृत्तं महाभुज । तत्तुल्य-
चतुरस्रञ्च मेरुवत् संस्थितं शुभम् । भद्रपीठमयः प्रोक्तो
व्योमभागस्तृतीयकः । स्रग्भ्रवश्चतुरस्रश्च मध्यभागः
प्रकीर्तितः । भद्रपीठवदन्यञ्च तत्र पद्मं निवेशयेत् । शु-
भाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिशक्तरः । पत्राष्टके
न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतोदिशः” ।

भुवस्य “विष्णुरूपधरः कार्या भुवो यज्ञगणेश्वरः । चक्र-
रश्मिकरः श्रीमान् द्विभुजः सौम्यदर्शनः” ।

रवेः मत्स्यपुराणात् “रविः कार्यः शुभशस्त्रः सिन्दूरारुण-
सुप्रभः । आपीच्यवेषः स्नाकारः सर्वाभरणभूषितः । चतु-
र्बाहुर्महातेजा कवचेनाभिसंवृतः । कर्तव्या रगना चास्य
पानीयाङ्गेति संज्ञिताः । रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामद-
क्षिणहस्तयोः । जङ्घे स्रग्दामसंस्थाना सर्वपुष्पचिता
शुभा । स्वरूपरूपः स्नाकारो दण्डः कार्यास्य वामतः ।
दक्षिणे पिङ्गवे भागे कर्तव्यश्चातिपिङ्गलः । आपीच्य-
वेषो कर्तव्यो नावभावपि यादव ! । तयोर्मुष्णिं च वि-
न्यस्तौ करो कार्या विभावसोः । लेखनीपत्रके कार्या

पिङ्गलश्चातिपिङ्गलः । चर्मशूलधरो देवस्तथा यत्नादि-
धीयते । सिंहो ध्वजश्च कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः ।
चत्वारंशास्य कर्तव्यास्तनयास्तस्य पार्श्वयोः । रेवन्तश्च यम-
श्चैव सन्तुदितयमेव च । ग्रहराजो रविः कार्या य-
ज्ञेशं परिवारितः । राज्ञो सवर्णा व्याया च तथा देवी
सुवर्चसा । चतस्रश्चास्य कर्तव्याः पत्रत्रय परिवार्श्वयोः ।
एकचक्रे च सप्ताश्वे षडश्वे वा रथोत्तरे । उपविष्टस्य
कर्तव्यो देवोद्धारणसारथिः” ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु “पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भदलदातिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सदागतिः” ।

चन्द्रस्य मत्स्यपुराणे “चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरः
प्रभुः । चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्वाभरणभूषितः । कुसुदौ
च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः । कान्तिमूर्त्ति-
मती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे । वामे शोभा तथा
कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । चिह्नं तथास्य सिंहाङ्कं
वामपार्श्वेऽर्कवज्रवेत् ! दशाश्वे च रथे कार्याद्विचक्रे
वरसारथौ” । विष्णुधर्मोत्तरे तु
“श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणि-
द्विर्बाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी” ।

भौमस्य मत्स्यपुराणात् “भौमोऽग्नितुल्यः कर्तव्यस्वरश्च
काञ्चने रथे” । विष्णुधर्मोत्तरे
“रक्तमाख्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो
मेघगमो वरदः स्थावरासुतः” ।

बुधस्य “विष्णुतुल्यो बुधः कादौ भौमतुल्ये तथा रथे” ।
“शुरोः तप्तजास्वनदाकारो द्विभुजश्च वृहस्पतिः । पुस्तकं
चाक्षमालाञ्च करयोस्तस्य कारयेत् । सर्वाभरणयुक्तश्च
तथा पीताम्बरो शुरः” ।

शुक्रस्य “अष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे वृष्टिमनोरमे । शुक्रः
श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा । द्वौ करौ कथितौ
तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ । दशाश्वे वा रथे कार्या राजते
भृगुनन्दनः” ।

शनेः “क्षणावासास्तथा क्षणः शनिः कार्याऽऽसिताननः । दण्डा-
क्षमालासंयुक्तः करद्वितयभूषणः । काष्णायमे रथे
कार्यस्तथैवाष्टरङ्गमे” ।

राहोः “रौप्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्या विचक्षणैः ।
कम्बलं पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् । करमेकान्तु
कुर्त्याञ्च शस्त्रभूषणं दक्षिणम्” ।

केतोः “विश्वकर्म्मशास्त्रात् “भौमवच्च तथा रूपं केतोः कार्यं

विजानता । केवलं चास्य कर्तव्याः दश राजंस्तुरङ्गमाः ।
 शृणुपक्षस्य प्रतिपदः “तिथयोद्धधुनोच्यन्ते प्रतिपदं द्विभुजा-
 रूपा । मेधगा शक्तिपाता सा सितपक्षादिना मता” ।
 द्वितीयायाः “द्वितीया हंसगा शुभा पातपुस्तकधारिणी” ।
 तृतीयायाः “तृतीया वृषगा गौरी शूलपातधरा मता” ।
 चतुर्थ्याः “नीलोत्पलदन्ताभासा चतुर्थी सूपकस्थिता । परशुं
 विभ्रती पातं पीतवस्त्राऽहिंसयुता” ।
 पञ्चम्याः “पङ्कजस्या प्रवालाभा फणामन्तकभूषणा । शङ्खं
 सुद्रां तथा पाशं विभ्राणा पञ्चमी मता” ।
 षष्ठ्याः “सूरगाऽरूपा षष्ठी पातकुक्षुटधारिणी” ।
 सप्तम्याः “तान्त्रवर्णाजपाता सा हयस्या सप्तमी मता” ।
 अष्टम्याः “चण्डापातधरा गोप्ता गोक्षीरधवलाऽष्टमी” ।
 नवम्याः “नवमी सिंहगा शुभा पाशपातधरा शुभा” ।
 दशम्याः “लक्ष्मणा लुनापस्या दशमी दण्डपात्रिणी” ।
 एकादश्याः “एकादशी सृगाजस्या तुला-कर्त्तरिकायुता ।
 सिंहाननाऽरूपागला-तुन्दला लासिनी परा” ।
 द्वादश्याः “द्वादशी गरुडाकृता मेघवर्णारपात्रिणी” अरं, चक्रम्
 त्रयोदश्याः “चापवाणधरा गौरी मकरस्या त्रयोदशी” ।
 चतुर्दश्याः “अजस्या पाटलाभा सा पलपातसुरावृता ।
 नीलकुण्डलेन्द्रगोपामलोचनेयं चतुर्दशी” ।
 पौर्णमास्याः “शशगा पूर्णिमा शुभा भौक्तिकाभरणान्विता ।
 सुधापूर्णघटा धीर ! वामदक्षिणवाहका” ।
 कृष्णप्रतिपदः “धूसरा कृष्णपक्षाद्या मारसंस्था चतुर्मुखा ।
 अक्षस्तत्रं सुवं पुष्पीं पातं धत्ते चतुर्भुजा” । [खण्डिका] ।
 कृष्णद्वितीयायाः “द्वितीया कुसुदाभासा वज्रस्या साक्षक-
 कृष्णतृतीयायाः “तृतीया तार्क्ष्या नीला शङ्खपातधरा
 द्विदोः” । [धत्तेऽक्षमालिकां दण्डं पाशं पातञ्च दंष्ट्रिणी” ।
 कृष्णचतुर्थ्याः “चतुर्थी कज्जलाभा सा महिषस्या चतुर्भुजा ।
 कृष्णपञ्चम्याः “माहस्या चन्द्रगौराभा पञ्चमी साक्षकुण्डिका” ।
 कृष्णषष्ठ्याः “त्रची सूरगा रक्ता शक्तिकुक्षुटधारिणी ।
 राकास्या द्विभुजा षष्ठी रक्तवस्त्रा सुभूषणा । नीलकुण्डल-
 कण्ठा सा जटाखण्डेन्द्रभूषिता” ।
 कृष्णसप्तम्याः “इमस्या सप्तमी गौरी द्विभुजा वज्रपात्रिणी” ।
 कृष्णाष्टम्याः “प्रेतगा चाष्टमी रक्ता कृष्णयोवा सितान्शुका ।
 अक्षं खड्गं तथा खेटं पातं धत्ते चतुर्भुजा” ।
 कृष्णनवम्याः “सर्पगा नवमी नीला दंष्ट्रिणी पाततर्जनी” ।
 कृष्णदशम्याः “सिंहासनस्थिता शुभा दशमी पीतकुण्डला ।
 ज्ञानसुद्राक्षपात्रेयं पीतवस्त्राजमालिनी” ।

कृष्णैकादश्याः “एकादशी वृषस्याजनीलशुभारशूनिनी” ।
 कृष्णद्वादश्याः “तान्त्रवर्णा रथाकृता पातखेटासिपङ्कजा ।
 द्वादशी शुभ्रवस्त्रेयं नीलकुण्डलभूषिता” ।
 कृष्णत्रयोदश्याः “अशोककलिकावाणचापपाता त्रयोदशी ।
 मेघताज्जामना श्यामा हरिद्वस्त्रा सदानसा । गदापात-
 धरा गौरी निधिस्या वा त्रयोदशी” ।
 कृष्णचतुर्दश्याः “द्विभुजा तुरगाकृता कृष्णवर्णा चतुर्दशी ।
 खड्गभक्तधरा नीलकुण्डलांशुकभूषणा” ।
 असावस्यायाः “असावास्या विधातव्या द्विर्दोर्मरकतप्रभा ।
 दर्भासनस्थिता चेयं दर्भपिण्डधरा कथा” ।
 नक्षत्राणां अश्विन्याः “अथ नक्षत्ररूपाणि कथयामि
 समासतः । तत्रादावश्विनी ज्ञेया पद्मपत्रनिभा शुभा ।
 अश्ववक्त्राखुजाकृता द्विभुजा च सिताम्बरा । दत्ते
 दिव्यौषधीपातं विभ्रती पुस्तकं करे” ।
 भरण्याः “भरणी महिषाकृता गजवक्त्राङ्गनप्रभा । दण्ड-
 पाशधराखुया रक्तदक् परिकीर्तिता” ।
 कर्त्तिकायाः “आगस्या आगवक्त्रास्या पिङ्गभूकेशलोचना । कृत्वा
 शक्तिञ्च विभ्राणा पीनाङ्गजठराऽरूपा । कर्त्तिका कीर्तिता
 चेयं स्वर्णमालाविभूषणा” ।
 रोहिण्याः “रोहिणी तृहिनाभासा सर्पवक्त्रा तु हंसगा ।
 कृतकुण्डलीधरा देवी कीर्तिता हारभूषणा” ।
 मृगशीर्षायाः “मृगानना हयास्या या नागवक्त्राऽऽम्बहायनी ।
 गन्धस्या चन्द्रगौराभकुण्डिकाजपमालिनी” ।
 आर्द्रायाः “शुशुखी कृष्णवर्णा तु रक्तार्द्रा शूलपात्रिणी । नील-
 वस्त्रा वृषाकृता चास्त्रिमालाविभूषणा” ।
 पुनर्वसुः “गूकरास्यो विडालस्यो गौरवर्णः पुनर्वसुः । कृत-
 वज्राङ्कुशाभीतीविभ्राणः परिकीर्तितः” ।
 पुष्यस्य “आगारुद्वय मेघाभः पुष्योऽयं नमुषिङ्गदक् । अक्ष-
 चण्डासनीकुण्डलीं दधानोऽत्र चतुर्भुजः” ।
 अश्लेषायाः “कोजास्या वा विडालास्या रक्ताऽश्लेषा चतुर्भुजा ।
 अक्षकुण्डलीधरा हाभ्यां सर्पानिहन्धारिणी” ।
 मघायाः “कपिवक्त्रा मघा श्यामा जगद्धी च सहोदरा ।
 दर्भपिण्डधराऽजस्या द्विभुजेयतदोरिता” ।
 पूर्वफाल्गुन्याः “पूर्वा हस्तिमुखे स्तस्या शुभनासाद्वयाऽ-
 रूपा” । स्तः खड्गः चक्रं वा ।
 उत्तरफाल्गुन्याः “व्याघ्राननोत्तरा गोप्ता शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा ।
 द्वात्रिंशी कृत-खट्वाङ्गधारिणी परिकीर्तिता” ।
 हस्तस्य “गौरारूपो लुनापास्यो हस्तनाभा हयस्थितः ।

अक्षयजुर्भुजहन्त्री भूपितः परिकीर्तितः । लुलापो महिषः
चित्रायाः “आम्रास्या महिषाकूटा चित्रा गौरी चतु-
र्भुजा । अक्षकुण्डली सपुत्री च सुधापूर्णघटान्विताः” ।
स्वात्माः “महिषस्या मृगाकूटा गौरी श्यामाधवा मता ।
पीना चतुर्भुजा स्वात्माकूटगुणध्वजपात्रिणी” ।
विशाखायाः “हयवदना रक्ता नाभिपादान्तेमभा । मेघ-
च्छागस्थिता सेयं विशाखाङ्कुशवज्रिणी । वामे, शक्ति-
मयः पात्रं विभ्राणा हेमभूषणा” ।
अनुराधायाः “हरिण्या च विडालास्या द्विभुजास्वजव-
ज्रिणी । मूर्ध्निदिनाभिपादान्तेमभागौरी क्रमेण त ।
अनुराधा परिचोया पद्मरागविभूषणा” ।
ज्येष्ठायाः “पीतवर्णा राजारूढा भङ्गास्या वा मृगानना ।
अक्षस्तत्र पवित्र्यते वामे ज्येष्ठाङ्कुशं शये” ।
मूलस्य “मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कुण्डलपद्मम् । खड्ग-
खेटकं त्र्यम्बकं द्विभुजं त्रिकाननम्” ।
पूर्वाषाढायाः “कुम्भीरवदना नीला मर्कटस्या चतुर्भुजा ।
अक्षस्तत्र कजं पाशं पात्रं या विभ्रती सदा । पूर्वा-
षाढा ससृष्टिः पीतवस्त्राङ्गभूषणा” ।
उत्तराषाढायाः “सपेगा चोत्तराषाढा गौरवर्णा सुह-
सिणी । नागवज्रजटाजूट-स्वर्णकुण्डलभूषिता । अक्ष-
नागधरा दक्षे वामे पुत्री सङ्गण्डिका” ।
अभिजितः “अभिजित् कुसुदाभासा नक्रवक्त्रा त्र्यम्बका ।
वरस्य कुपुस्तकाभीतिसंयुतेयं चतुर्भुजा” ।
प्रवणस्य “भीमस्य तुरगाकूटः प्रवणो मर्कटाननः । शङ्ख-
चक्रगदाजानि विभ्राणः स्वर्णभूषणः” ।
धनिष्ठायाः “तप्तचामीकराभासा निधिस्या पङ्कजासना ।
पद्मविम्बाधरा तन्वी पीनोज्जतपयोधरा । दीर्घवेणी
सपुष्पा सा भौक्तिकाभरणान्विता । चारुनेत्रा सुवे-
द्याट्टा द्विभुजा वसनारूपा । वरामयान्विता सौम्या
धनिष्ठा परिकीर्तिता” ।
शततारायाः “शुभ्रा मकराऽग्रास्या द्विभुजा पाशपात्रिणी ।
पाटला वस्त्रसंयुक्ता कीर्तिता शततारका” ।
पूर्वभाद्रपदायाः “पूर्वा भाद्रपदा शुभ्रा गोवक्त्रा क्षागगा-
मिनी । मेघशीर्षधरा सेयं वीधुपात्रं विभ्रती” ।
उत्तरभाद्रपदायाः “गङ्गाभास्या वृषारूढा सिता भाद्रपदो-
त्तरा । पात्रं च उभयवक्त्रे द्विभुजं सदीरिता” ।
रेवत्याः “रेवती करभास्या स्यात् द्विभुजा हस्तिगामिनी ।
कमलं कुण्डिकां धत्ते शतवर्णा महास्वना” ।

योगानां विष्णुस्य “विष्णुस्य प्रथमो ज्ञेयः पीतवर्णस्तु
षड्भुजः । रक्तासो नीलकण्ठस्तु वृत्तनेत्रः सुभीषणः ।
विशालभातो दीर्घाङ्गस्तुङ्गनासो जटाधरः । लम्बकर्ण-
न्द्रीनीलोत्पलवर्णरत्नजकुण्डलः । गुह्यनीलेन्द्रगोपामयसनः
स्वर्णभूषणः । सुहृत् प्रथमे दक्षे द्वितीये कर्त्तरीभिह ।
तृतीये कुलिशं पाशौ वामाद्ये दक्षमेव च । श्रुतपुच्छं
द्वितीये च तृतीये चावृतं घटम् । विभ्राणः पूजनी-
योऽयं पीतपुष्पैः सुगन्धिभिः । कार्यनिष्पत्तये नून-
मन्यथा विद्मदायकः” ।

प्रोतः “प्रोतिनामा द्वितीयस्तु जवाकुसुमसज्जिभः । श्रुतवक्त्रो
विशालातो लम्बकर्णेन्दुकुण्डलः । भावेऽलितलकोपेतः
सौम्यो सक्ताविभूषणः । श्रुतवक्त्रो जटामौलिरष्टबाहु-
र्दकोदरः । वन्द्यजीयोत्पलपुष्पाङ्गमल्लिकामाद्रिमे यमे ।
द्वितीये मोदकं पाशौ तृतीये कदलीफलम् । चतुर्थे
पङ्कजञ्चैव वामाद्ये चावृतं घटम् । द्वितीये चात्र वै
पात्रं सोमपूर्णं मनोहरम् । तृतीये कुलिशं हस्ते चतुर्थे
चात्र वैष्णवम् । दधानो भूतये प्रीत्यै सर्वतापनिवृत्तये” ।

आयुमतः “आयुष्मास्तु तृतीयोऽयं भौक्तिकाभोऽरुणोदरः ।
सौम्यवस्त्रान्वितश्चैव सक्तासौवर्णभूषणः । दिगम्बरः
प्रथमे दक्षे चाक्षस्तत्र भौक्तिकम् । द्वयमत्र द्वितीये वै
तृतीये चूतपद्मम् । चतुर्थे पङ्कजञ्चैव पञ्चमे चातपल-
कम् । सुधाकुम्भान्त वामाद्ये धीजपूरपिधानकम् । पात्रं
दध्यक्षतोपेतं द्वितीये वरपद्मे । तृतीये श्रीफलं हस्ते
चतुर्थे पवित्रेव च । पञ्चमे चामरं हस्ते स्वर्णदण्डं
सितं शुभम् । धारयन्नेव वै पूज्यो भोगायुष्यविद्वज्जये” ।

सौभाग्यस्य “सौभाग्याख्यचतुर्थोऽयं स्फटिकाभस्त्रलोचनः ।
स्त्रन्धारुणो महासलः सुन्दरः कुसुदास्वरः । दशबाहु
रयञ्चाकौ (यमे) प्रथमे श्रीफलं करे । अक्षस्तत्र प्रया-
लोत्थं द्वितीये करपद्मे । तृतीये कमलं हस्ते चतुर्थे वा-
णवारकम् । पञ्चमे शक्तिमलैव वामाद्ये पात्रमेव च ।
द्वितीये चावृतं कुम्भं तृतीये तु प्रकीर्णकम् । चतुर्थे
दर्पणं हस्ते वेणुदण्डञ्च पञ्चमे । विभ्राणः सौम्य
सौभाग्यद्वये चायुगे श्रिये” । (पूजनीय इति शेषः)

शोभनस्य “शोभनः पञ्चमो योगः श्रुतवक्त्रो वयो वली ।
जेषारुणः क्षणाङ्गश्च प्रवालजतकुण्डलः । शोणशुक्लाम्बर-
श्चैव सक्ताविद्रुमभूषणः । अक्षस्तत्र सहभोत्थं प्रथमे
दक्षिणे करे । द्वितीये पङ्कजं हस्ते तृतीये श्रीफलं
शये । तृतीये शक्तिं कराम्भोजे वामाद्ये वै कमण्डलुम् ।

द्वितीये स्वर्णजं पात्रं तृतीये चैव दर्पणम् । चतुर्थे चामरं पाणौ धारयन्नदोरिति । पूजनीयो महाभक्त्या सौख्यसौभाग्यद्वयम् ।

अतिगण्डस्य “अतिगण्डाभिधयाय पष्ठो योगः प्रतीयते । गण्डारुणशितः क्रूरः क्षणवृत्तोऽर्कभूषणः । स्थूलो विद्वन्मृतिस्तुङ्गनासिकोऽरुणभूषणः । पिङ्गश्शुभ्रजटामौलिः षड्भुजः कटिस्तलवान् । अक्षस्तलं यमादिस्थे लोहजं करपल्लवे । एणं मृगं द्वितीये च तृतीये चैव वारिजम् । पात्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये शक्तिमेव च । पताकान्तु तृतीये वैदधानः क्षणलोहिताम् । पूजनीयो महाभक्त्या दृढभीतिनिवृत्तये” ।

सुकर्मणः “चतुर्भुजः सुकर्मा वै श्वेतवाह्यद्रव्युतिः । नील-शुभ्रांशुकोपेतः स्वर्णनीलविभूषणः । रुद्राक्षमालिका-मार्कौ (यमे दक्षे) प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये कमलं पाणौ वामादौ दण्डमेव च । पताकामत्र वै हस्ते द्वितीये सु-मनोहरा । विभ्रल्लुद्वये नृणां कर्मारम्भशुभप्रदः” ।

धृतेः “धृत्याख्यश्चाष्टमो योगः कथ्यते वसुवाङ्मकः । भाला-रुणस्तु सर्वाङ्गे श्वेतवर्णोऽरुणाम्बरः । स्वर्णसुक्तेन्द्रनी-लाट्टो विद्रुमान्वितभूषणः । सुक्ताक्षमालिकां दक्षे प्रथमे रत्नसुद्विके । द्वितीये ओफलं पाणौ तृतीयेऽशो-कपल्लवम् । चतुर्थे हेमजं दण्डं वामादौ वै कमण्ड-लुम् । द्वितीये चामृतं पात्रं तृतीये चाम्बुजं करे । पताकामत्र वै तुर्यं विभ्राणः श्रीविद्वयम्” ।

शूलस्य “नवमः शूलनामाय कथ्यते व्यक्तभागतः । ताच्चा-रुणगलश्चैव श्वेतवर्णः लशोदरः । भालरेखात्रयश्चैव त्रिजटो नीलकुन्तलः । अर्कहस्तो यमादिस्थे त्रिशूलं चातिभीषणम् । द्वितीये सुह्रं पाणौ तृतीये चाक्ष-स्तलकम् । चतुर्थे शङ्खलामत्र पञ्चमे दण्डमेव च । ऋषे चैवास्त्रजं पाणौ कपालं चोत्तरादिमे । टङ्कं द्वितीयके चैव तृतीये वै कमण्डलुम् । सन्देशन्तु करे तुर्ये पञ्चमे चैव दर्पणम् । पताकामत्र वै पष्ठे धारयन्नेष पृजितः । भवेदनिदनाशाय वैरिबिधस्तये नृणाम्” ।

गण्डस्य “गण्डारुणः कथ्यते योगो दशमः सोऽयमत्र हि । गण्डः शुभ्राक्षणाङ्गस्तु षड्भुजो मेघकाम्बरः । हरि-रक्षिणविभूषाट्टो नीलविद्रुमकुण्डलः । अक्षस्तलं यमा-दिस्थे द्वितीये चन्द्रहासकम् । तृतीये वारिजं नीलं वामादौ वै कमण्डलुम् । द्वितीये खेटकं हस्ते पताकाञ्च तृतीयके । दधानो यच्चनसुष्ट्रै रोगानिदनिवृत्तये” ।

दृष्टेः “एकादशस्तु दृष्टारुणः कथ्यते शिरसचन्द्रदोः । पाटा-रुणोऽपरशुतो भालविक्तीर्णमण्डलः । विचित्रवसनो-पेतो सुक्तासौवर्णभूषणः । अक्षस्तलं यमादिस्थे द्वि-तीये चामृतं घटम् । तृतीये नन्दकं पाणौ चतुर्थे वाणमेव च । पञ्चमे सुह्रश्चैव पष्ठे सन्देशमेव च । सप्तमे कम्बुमत्रैव पङ्कजञ्चाष्टमे शये । कुण्डिकामादिमे वामे द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये खेटकं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पञ्चमे टङ्कमत्रैव पष्ठे चैव विषाणकम् । सप्तमे चापमत्रैव पताकामष्टमे करे । विभ्राणः श्रेयसो दृष्टौ चायुर्गोतधनस्य च” ।

ध्रुवस्य “द्वादशो ध्रुवनामा वै योगश्चात्रैव कथ्यते । वक्षः-स्थलारुणश्चैव श्वेतसर्वाङ्ग एव च । माञ्जिष्ठवसनोपेतो हेमसुक्ताविभूषणः । चतुर्दशभुजोपेतो दक्षिणादौऽ-क्षस्तलकम् । द्वितीये तु कजं खड्गं तृतीये चैव सुह्र-रम् । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे चैव पङ्कजम् । पष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं शये । पात्रं सौम्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव खेटकम् । टङ्कं तृतीयके हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पताकामत्र वै हस्ते पञ्चमे वरलक्षणे । पष्ठे मनोहरादर्शं सप्तमे चक्रमादधत् । पूजनीयो महाभक्त्या लक्ष्मीस्वैर्यादिहेतवे” ।

व्याघातस्य “कथ्यते चाधुना योगो व्याघाताख्यस्तयोदशः । नाभ्यूर्ध्वं लोहितश्चायं श्वेतपूर्वास्त्रिचोचनः । अन्त-श्वेताक्षप्रान्तवसनः स्वर्यकुण्डलः । गले स्फटिकमालो-ऽसौ शेषरुद्राक्षभूषणः । मणिवन्द्येऽलिवर्णस्तु षड्भुजः कुटिलाननः । पङ्कजं प्रथमे दक्षे द्वितीये परशुं शये । तृतीये चात्र वै पाशं वामे पात्रमिहादिमे । द्वितीये चामृतं कुम्भां तृतीये चाङ्गुं शये । विभ्राणोऽयं महापूज्यः कार्यभ्रंशनिवृत्तये” ।

हर्षणस्य “अधुना कथ्यते योगो हर्षणाख्यस्तद्विंशः । जानूर्ध्वं लोहितश्चायं तत्पूर्वं श्वेत एव च । पाटलाभांशुकोपेतो सुक्तायैद्वयेभूषणः । भुजद्वादशकोपेतो लम्बकर्णो वि-शालदक्षः । कौस्तुभं प्रथमे दक्षे द्वितीये चाक्षस्तलकम् । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे वाणमेव च । पञ्चमे श-ङ्खमत्रैव पष्ठे पाशं कराम्बुजे । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चामृतं घटम् । तृतीये परशुं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पञ्चमे तु करे चक्रं पष्ठे चैवाङ्गुं शये । विभ्राणः श्रेयसे भूयै मानोज्ञ्यै सुखाय च” ।

वज्रस्य “अथ पञ्चदशो योगः कथ्यते वज्रसंज्ञकः । श्वेताहि-

काङ्क्षीं विभ्राणः कृष्णपीवोऽरुणाननः । रोचनावसनो-
मेतो विह्वकर्णस्त्रिलोचनः । वज्रवैद्युर्भूपाटयः कटि-
स्त्रवसमन्वितः । जटां त्रिवनयां विभ्रत् दिग्भुजः प-
रितो बली । अचक्षुत् यमादिस्थे द्वितीये वाणमेव
च । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे कुलिशं शये । पञ्चमे
परशुं पाणौ वामाद्यो चासृतं घटम् । द्वितीये कार्मुकं
चैव तृतीये पात्रमुत्तमम् । चतुर्थे कुलिशं चैव पञ्चमे
पाशमेव च । विभ्रद्विजयसौख्याय लक्ष्मीसन्तानवृद्धये ।

सिद्धेः “कथ्यते चाधुना योगः सिद्धिनामा तु षोडशः । पाद-
जङ्घारुणचोर्ध्वं श्वेतवर्णः शुभाननः । दिग्भुजो लो-
हितपीवो लोहितनिहिताम्बरः । सुक्ताहारमणि-
स्वर्णभूषणः सोमकुण्डलः । श्रीफलं प्रथमे दत्ते द्वितीये
चैव पङ्कजम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे वाणमेव
च । पञ्चमे च ध्वजं हस्ते वामे पात्रमिहादिने ।
द्वितीये चासृतं कुम्भं तृतीये चैव चामरम् । चतुर्थे
चैव कोदण्डं पताकामिह पञ्चमे । दधानः सिद्धये नृणां
वाञ्छितार्थस्य सिद्धिदः” । (अष्टाष्टगित्यपरनाम)

व्यतीपातस्य “व्यतीपाताभिधचैव योगः सप्तदशस्तिह । क-
ण्ठेन लोहितचायं श्वेतपीवोऽलिभाननः । शुद्धमा-
ङ्गिष्ठवसनो नीलस्वर्णजभूषणः । अष्टादशभुजो देवो
ऋकुटीकुटिलाननः । दातृमाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये लोप-
भेदनम् । अचक्षुत् तृतीये तु तुर्ये वाणं मनोहरम् ।
पञ्चमे शृङ्खलां लौहीं षष्ठे कवचमेव च । सप्तमे सु-
दुगरं हस्ते पङ्कजं चाष्टमे करे । कुहालं नवमे हस्ते
शृङ्गकामादिभोत्तरे । पात्रं द्वितीयके चैव स्वर्णकुम्भं
तृतीयके । चतुर्थे कार्मुकं पाणौ पञ्चमे कर्त्तिकामिह ।
सुसलन्तु करे षष्ठे सप्तमे टङ्कमेव च । अष्टमे च ध्वजं
हस्ते नवमे प्राङ्मुटं शये । दधानो वैरिवर्गस्य ध्वस्तये
चैव मृत्यवे । यज्वनः पुत्रमन्त्र्यै लक्ष्मीभोगसुखाय च
वरीयसः “अष्टादशो वरीयांश्च कथ्यते योग उत्तमः । आ-
कण्ठशुभ्रवर्णस्तु लोहितपीव एव च । श्वेतवक्त्रो वि-
शालाक्षो लम्बकर्णोऽर्ककुण्डलः । स्वर्णभूषणभूपाटयो
लज्जणानेकसंयुतः । अचक्षुत् यमादिस्थे द्वितीये वीज-
पूरकम् । चन्द्रहासं तृतीये तु तुर्ये वाणं कराम्बुजे ।
पञ्चमे शङ्खमलैव षष्ठे परशुमेव च । सप्तमे सुद्वरं हस्ते
चाष्टमे दातृमेव च । नवमे चात्र वै शृङ्गं दशमे
कमलं करे । एकादशे पवित्रात्र द्वादशे हस्तमेव च ।
दण्डं त्रयोदशे हस्ते शक्तिमस्तं चतुर्दशे । कजं पञ्च-

दशे हस्ते षोडशेऽथ त्रिभूलकम् । घटं वामादिने पाणौ
पात्रमत्र द्वितीयके । तृतीये खेटकञ्चैव तुर्ये कार्मुकमेव
च । चक्रान्तु पञ्चमे हस्ते षष्ठे चैव कुठारकम् । सप्तमे
टङ्कमलैव चामरश्चाष्टमे शये । नवमे डमरुञ्चैव दशमे
चात्र वज्रकीम् । एकादशे शृङ्गिञ्चैव द्वादशे सुमलं
शये । त्रयोदशे तु वै पाशं गदामत्र चतुर्दशे । दर्पणं
तिथिमे हस्ते ध्वजमलैव षोडशे । दधानः श्रेयसे
भूत्यै सर्वभोगसुखाय च” ।

परिचय “एकोनविंशकश्चात्र कथ्यते परिचोऽनघ ! । पादजा-
न्तशुभ्रोऽसौ श्वेतवक्त्रो जटाधरः । सध्यारुणोदरे
नीलरेखासंयुत एव च । नीलाम्बरो महासत्वो हेम-
रत्नजकुण्डलः । सुवर्णभूषणमेतो घटभुजः क्रूर-
दर्शनः । गदामाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये परिचं शये ।
तृतीये कमलं पाणौ वामाद्यो पात्रमेव च । द्वितीये
पट्टिशं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्वजम् । विभ्राणः शत्रु-
नाशाय दुष्टभीतिनिवृत्तये” ।

शिवस्य “अथ विंशतिमो योगः शिवाख्यश्चात्र कथ्यते ।
शुभ्रवर्णस्त्रिनेत्रस्तु सौत्तिकामरणान्वितः । दक्षिणे प्र-
थमे हस्ते बीजपूरं मनोहरम् । अचक्षुत् द्वितीये
च तृतीये कम्बुमेव च । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे
चन्द्रहासकम् । सुदुगरञ्च करे षष्ठे सप्तमे परशुं शये ।
कुहालमष्टमे पाणौ नवमे दातृमेव च । दशमे चात्र वै
शृङ्गं पवित्रेकादशे त्विह । द्वादशे पञ्चशाखां वै
लोपभेदनमेव च । त्रयोदशे हस्तञ्चैव शक्तिमस्तं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे चाम्बुजं त्विह ।
त्रिभूलं सुनिचन्द्रे (१७) च यमुचन्द्रे (१८) च तोमरम् ।
वामादिने शये पात्रं द्वितीये चासृतं घटम् । तृतीये
चक्रमलैव चतुर्थे वै शरासनम् । पञ्चमे खेटकं हस्ते
षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे । कुठारं सप्तमे पाणौ प्राङ्मुट-
श्चाष्टमे त्विह । नवमे चामरं शुभ्रं दशमे डमरुन्तिह ।
शृङ्गिमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव दर्पणम् । अष्टादशे
शये कुन्नं विभ्राणः शान्तिवृद्धये” । (अत्र त्रयोदशादिसप्त-
दशान्तवासहस्तानां चिह्नवाक्यानि स्मृतिपुस्तके पतितानि
विश्वकर्षशस्त्रे दृश्यानि) ।

सिद्धस्य “एकविंशोऽधुना योगः सिद्धिनामाभिधीयते । जवा-
कुसुमसङ्काशः शुभ्ररेखात्रयोदरः । जटाभिरटभिस्तस्य
सङ्काटः खण्डचन्द्रयुक् । शोणशुभ्रं शुकोपेतः स्फाटि-
काभरणान्वितः । वसुपद्मभुजः २८ सौम्यस्तुन्दिलः सर्व-

लक्षणः । तोमरश्चादिमे दत्ते द्वितीयेऽत्र त्रिशूलकम् । तृतीये पङ्कजं पाणौ तुर्ये दण्डं स्वर्णजम् । पञ्चमे तु करे शक्तिं षष्ठे वै लाङ्गलं शये । सप्तमे कुलिशं हस्ते शृङ्गमत्रैव चाष्टमे । नवमे दातृमत्रैव दशमे तु परश्वधम् । सुभ्रं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चन्द्रहासकम् । त्रयोदशे शये बाणं शङ्खमत्र चतुर्दशे । कुम्भं वामादिमे हस्ते द्वितीये डमरुं शये । पातन्तु नवमे हस्ते दशमे वै कुठारकम् । द्वादशेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । त्रयोदशे शये चापं चक्रमत्र चतुर्दशे । धारयन् पूजनीयोऽसौ भोगसौख्यप्रिये जये" । (अत्र तृतीयाद्यष्टमान्वामहस्तचिह्नवाक्यानि सुद्विप्तपुस्तके पतितानि विश्वकर्माशास्त्रे दृष्टानि) ।

साध्यस्य "साध्यो द्वाविंशत्यैव कथ्यते योग एव सः । शुभ्रवर्णो विशालाक्षो वज्रिरेखमलाननः । कौसुम्भवसनोपेतो वज्रतैदूर्यकुण्डलः । वेदवज्रभुजोपेतो मेखलानेकरत्नयुक् । अक्षत्नयं यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम् । तृतीये शक्तिमत्रैव तुर्ये चैव त्रिशूलकम् । पञ्चमे भायकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे पङ्कजं पाणौ दण्डमत्रैव चाष्टमे । नवमे तोमरं पाणौ दशमे शक्तिमेव च । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शृङ्गमेव च । त्रयोदशे शये खड्गं परशुन्तु चतुर्दशे । करे पञ्चदशे रथे सुभ्रं कठिनाङ्गलौ । षोडशे दातृमत्रैव शङ्खं सप्तदशे त्विह । वामादिमे करे कुण्डलीं द्वितीये पातमेव च । तृतीये चामयं हस्ते तुर्ये डमरुमेव च । पञ्चमे कार्मुकं पाणौ षष्ठे चैवाङ्गुशं शये । सप्तमे तु ध्वजं दिव्यमष्टमे पाशमेव च । नवमे कुन्तमत्रैव दशमे तु गदाभिह । सुसलं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चैव चामरम् । त्रयोदशे करे खेटं कुठारन्तु चतुर्दशे । द्वादशे पञ्चदशे पाणौ षोडशे चैव दर्पणम् । चक्रं सप्तदशे हस्ते दधानः श्रीविहङ्गये" ।

शुभस्य "शुभनामा त्रयोविंशो योगश्चात्रैव कथ्यते । नीलकालिकशोणस्तु भौक्तिकाभस्त्रलोचनः । शोणरेखाङ्कितपीवः शोणशुभांशुकवतः । सुक्ताविदुममाणिक्यभूषणः स्वर्णकुण्डलः । हातिं शङ्खाङ्गसंयुक्तो जटाकपिलमण्डलः । वरं यमादिमे पाणौ द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये च त्रिशूलं वै तुर्ये बाणं कराम्बुजे । पञ्चमे पङ्कजं चैव षष्ठे कुलिशमेव च । सप्तमे शक्तिमत्रैव दण्डं वै चाष्टमे करे । नवमे तोमरं हस्ते दशमे

शृङ्गिकाभिह । हलमेकादशे चैव द्वादशे खड्गमत्र चिह्नं । दातृं त्रयोदशे हस्ते सुभ्रं च चतुर्दशे । गङ्गं पञ्चदशे पाणौ षोडशे तु परश्वधम् । अमयं चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये पातमत्रैव तुर्ये कार्मुकमेव च । पञ्चमे डमरुं पाणौ षष्ठे चाङ्गुशमेव च । सप्तमे वीजपूरं वै ध्वजं वै चाष्टमे करे । नवमे पाशपातश्च दशमे कुन्तमेव च । गदामेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । चामरं मन्त्रधे १३ पाणौ द्वादशमत्र चतुर्दशे । चक्रं पञ्चदशे चैव षोडशे तु कुठारकम् । विभाणो भुक्तये पुण्यः सौन्दर्याय सुखाय च" ।

शुक्रस्य "चतुर्विंशतिमयात्र शुक्राख्यः कथ्यतेऽधुना । चिबुके लोहितशायं चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । जटासुतुष्टखण्डेन्दुनीलरेखासुधाधरः । सिन्दूरवदनोपेतो भालालितलकाङ्कितः । प्रदालभौक्तिकस्वर्णभूषणः कण्ठकौस्तुभः । खड्गिश्चन्द्रसंयुक्तो रत्नसुद्रासमन्वितः । शूपीक्षमालिकां यान्ये प्रथमे करषङ्गवे । द्वितीये च त्रिशूलं वै तृतीये बाणमेव च । परश्वधं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च । सुभ्रं चात्र वै षष्ठे सप्तमे दातृमेव च । अष्टमे तु करे खड्गं नवमे चैव लाङ्गलम् । दशमे शृङ्गमत्रैव तोमरं रुद्रहस्त्रिते । द्वादशे तु करे दण्डं शक्तिमत्र त्रयोदशे । चतुर्दशे शये वज्रं करे पञ्चदशे कजम् । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये पातमेव च । तृतीये कार्मुकं पाणौ तुर्ये चैव कुठारकम् । पञ्चमे चक्रमत्रैव षष्ठे दण्डं कराम्बुजे । सप्तमे चामरं पाणौ खेटकं चाष्टमे शये । नवमे तु गदासत्र दशमे चाऽस्त्रतं घटम् । कुन्तमेकादशे हस्ते द्वादशे पातमेव च । त्रयोदशे शृङ्गिं चैव दर्पणश्च चतुर्दशे । ध्वजं पञ्चदशे हस्ते दधानस्तु महाय च" ।

ब्रह्मणः "पञ्चविंशतिमो योगो ब्रह्मनामा प्रतीयते । शोणोरः पाण्डुराशेषचन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । नीलकालिकशोणस्तु श्रीवासर्णस्त्रिलोचनः । जटात्रयप्रलम्बोऽसौ सौख्यः प्रहसिताननः । ताम्रवर्णांशुकोपेतः कण्ठसुद्राक्षमालिकः । सुक्ताभाणिक्यहेमोत्थभूषणः सोमकुण्डलः । विद्यद्धारणभुजोपेतः किङ्किणीजालमेखलः । सौख्याक्षमालिकां दत्ते प्रथमे तलशोभने । द्वितीये तु वरं पाणौ खड्गमत्र त्रयोदशे । हलं चतुर्दशे हस्ते शृङ्गं पञ्चदशे त्विह । षोडशे चैव खोर्हासं सुनिरम्बे च तोमरम् । अष्टादशे शये दण्डं शक्तिमेको-

नविंशके । करे विंशतिमे चक्रं त्वेकविंशे शये कजम् ।
द्वाविंशे चमसं हस्ते त्रयोविंशे शयेऽर्बुदम् । चतुर्विंशतिमे
पाणौ सुदटं लोहमेदनम् । पञ्चविंशे तु रक्षास्त्रं
वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चाभयं हस्ते तृतीये
चात्र वै ध्रुवम् । त्रये खट्वाङ्गमेवेह कुहालं चैव पञ्चमे ।
षष्ठे गरासनं पाणौ सप्तमे कवचं शये । अष्टमे पट्टिगं
हस्ते नवमे वै सुदर्शनम् । दशमे बीजपूरं वै पाशमे-
कादशे करे । द्वादशे चात्र वै टङ्कं खेटमत्र त्रयो-
दशे । चतुर्दशे कुठाराख्यं डमरुनिधिसंज्ञिते । पौडगे
चामरं हस्ते कुम्भं सप्तदशे त्विह । अष्टादशे गदामत्र
सुसलं नन्दचन्द्रः १६मे । अङ्गुलं विंशके हस्ते पाशञ्चैक-
विंशके । द्वाविंशके ध्वजं शुभ्रं वीरभद्रनिपक्षमे ।
जिने २४ सुनिर्मलादर्शं पञ्चविंशेऽजिनं शये । दधानो
यज्वनो गोलपरमाशुर्विद्वये । (अत्र तृतीयाटिलयोद-
शान्दलहस्तचिह्नव्याख्यां संहितपुस्तके पतितानि
विश्वकर्माशस्त्रे दृश्यानि) ।

इन्द्रस्य “इन्द्रः षड्विंशकश्चात्र कथ्यते तव साम्प्रतम् ।
हस्तपादारुणशायं शेषशुभ्रायतेक्षणः । धम्मिल्लम-
ल्लिकामाल्यचन्दनाद्यनुलेपनः । भालाङ्गितिलकश्चैव कर्ण-
कुण्डलमेचकः । सुताहारोऽम्बुलोरस्तः सर्वरत्नभूषणः ।
शुभ्रशोणेन्द्रनोलाभयसनः सर्वलक्षणः । युग्मवाण २ भुजो-
पेतो मनागरुणलोचनः । शक्तिमाक्यादिमे हस्ते द्वितीये
भौक्तिकहस्तम् । तृतीये कमलं पाणौ चतुर्थं शुक्तिका-
निह । क्षुवन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे चात्र त्रिशूलकम् ।
दशमे चैव लोहासिं कुहालं चाष्टमे करे । नवमे
पत्रिकाञ्चैव दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे हलं हस्ते
द्वादशे शङ्खमेव च । तोमरं मन्त्रये १३ पाणौ दण्डं चैव
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे शक्तिं पौडगे कुलशं
शये । चक्रञ्च सनचन्द्राङ्को १७ वसुचन्द्रः १८ परब्रधम् ।
एकोनविंशके कम्बुं विंशके पुस्तकं त्विह । विष्टरं त्वेक-
विंशे वै द्वाविंशे चैव सुदूरम् । चमसन्तु त्रयोविंशे
चतुर्विंशे त्विहार्बुदम् । पञ्चविंशतिमे हस्ते लोह-
मेदनमेव च । षड्विंशे च तुरष्कास्त्रं वामाद्ये चाभयं
शये । द्वितीये कुण्डलकामव तृतीये बीजपूरकम् ।
त्रये वामे हतं पात्रं पञ्चमे क्षुवमेव हि । षष्ठे खट्वा-
ङ्गमेवेह सप्तमे डमरुं शये । अष्टमे प्राङ्कुटं पाणौ
नवमे चैव कार्मुकम् । दशमे खेटकं हस्ते रुद्रे चैव
कुठारकम् । द्वादशे चामरं हस्ते कुलमत्र त्रयोदशे ।

गदां चतुर्दशे चैव सुसलनिधिसंज्ञिते । अङ्गुलं
पौडगे हस्ते पाशं सप्तदशे करे । पट्टिगं वसुच-
न्द्राङ्को १८ चक्रन्त्वेकोनविंशके । कवचं विंशके चैव दात्र-
ञ्चैकविंशके । द्वाविंशके तु वै टङ्कं त्रयोविंशे
ध्वजनिह । वीरभद्रं चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु दर्प-
णम् । अजिनं चात्र षड्विंशे विभाणः त्र्योविष्टद्वये ।
वैष्टे: “वैष्टव्याख्यस्तु यै योगः सप्तविंशतिर्मास्त्रिह । शुभ्र-
वर्णो महारौद्रो ग्रीवाशोणः सिताननः । जटापञ्च
प्रलम्बस्तु मेचकारुण्यकुण्डलः । नीलशोणसुवर्णोऽत्र-
भूषणो मेचकास्त्रः । वेदवाण ५४ भुजोपेतो दृढवृत्तः
सुमन्थरः । अलम्बनं यमादिस्थे द्वितीये वरमेव च ।
तृतीये चैव सन्दर्गं त्रये शुक्तिं सप्तदशाम् । पञ्चमे
पङ्कजं पाणौ षष्ठे चात्र क्षुवन्तथा । सप्तमे सायकं
पाणौ ज्ञानखड्गनिहासमे । नवमे चैव कुहालं
दशमे च त्रिशूलकम् । शङ्खमेकादशे हस्ते द्वादशे
हलमेव च । त्रयोदशे तु वै खड्गं तोमरन्तु चतु-
र्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं पौडगे शक्तिमेव च । यज्ञं सप्त-
दशे पाणौ कवचं वसुचन्द्रमे १८ । परशुं नन्दचन्द्राङ्को १९
विंशके चार्बुदं करे । एकविंशे शये चैव लोहमेदन-
मेव च । द्वाविंशे वै तुरष्कास्त्रं त्रयोविंशे तु शङ्ख-
कम् । पुस्तकन्तु चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु विष्टरम् ।
षड्विंशे सुदुर्गरं पाणौ चमसं सप्तविंशके । वामा-
दिमे करे कुण्डलीमभयन्तु द्वितीयके । भीमं तृतीयके
हस्ते चतुर्थे बीजपूरकम् । पञ्चमे पात्रमत्रैव षष्ठे
चैव क्षुवं करे । सप्तमे कार्मुकं पाणौ डमरुं चाष्टमे
करे । नवमे प्राङ्कुटं हस्ते खट्वाङ्गञ्चैव दिक्करे ।
चामरं रुद्रे चैव द्वादशेऽत्र कुठारकम् । खेटं त्रयो-
दशे चैव कुलमत्र चतुर्दशे । गदां पञ्चदशे पाणौ पौ-
डगे सुसलनिह । शङ्खं सप्तदशे हस्ते पाशनष्टादशे
करे । पट्टिगं नन्दचन्द्राङ्को १९ वीरभद्रन्तु विंशके । एक-
विंशे शये टङ्कं द्वाविंशे चाजिनं करे । त्रयोविंशे तु वै
चक्रं कवचं जिने २४ हस्तके । पञ्चविंशे तु वै पात्रं षड्विंशे
दर्पणं शुभम् । सप्तविंशे ध्वजं हस्ते धारयन् दृष्टवा-
तकत् ।

करणानां व्यवस्थ “करणानामधो वक्ष्ये रूपसम्बन्धिलक्षणम् ।
वयाभिधन्तु वै पीतं जटिलं रत्नकुण्डलम् । नीलवस्त्रन्तु
रुद्राक्षभूषणं कण्ठपाण्डुरम् । चतुर्दशभुजोपेतं पिङ्ग-
भूलोचनत्वयम् । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये वाण-

मेव च । तृतीये कुलिशं पाणौ चतुर्थे चैव पङ्कजम् ।
सुदुर्गरं पञ्चमे चैव षष्ठे सन्दर्शये च । सप्तमे चाङ्कुशं
दिव्यं पञ्चशाखे सहोदरे । प्रथमे चामयं वामे द्वितीये
तु शरासनम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे सुकुरं शये ।
टङ्कन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे कर्तारिकाभिह । करे तु
सप्तमे चात्र नागपाशं दर्शयिष्ये” ।

बालवस्य “बालवाख्यन्तु ये रक्तं नीलपीव सहोदरम् ।
श्वेतवस्त्रं जटाभारं पिङ्गलं तङ्गनासिकम् । कण्ठरुद्रा-
क्ष्मालं तङ्गतिमत्कालपाण्डुरम् । रसचन्द्रोदकरोपेतं
कक्षालम्बकरण्डकम् । प्रथमे मोदकं हस्ते दक्षिणे सु-
मनोहरे । द्वितीये केतकीपत्रं तृतीये शक्तिमेव च ।
चतुर्थे पङ्कजं पाणौ पञ्चमे वै सुदर्शनम् । षष्ठे सर्पायुधं
बाणं सप्तमे कुलिशं करे । सन्दर्शयामहे हस्ते पात्रं
वामादिमे त्विह । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये चैव
पट्टिशम् । वीजपूरं करे त्वये पञ्चमे शङ्खमेव च ।
कोदण्डमत्र वै षष्ठे सप्तमे कुलिशहरे । अष्टमे पुस्तकं
विश्वद्वय्याय विजयाय च” ।

कौलवस्य “श्वेताक्षकणिकामासं तृतीयं कौलवाभिधम् ।
रक्तकण्ठं पिकासं वै नीलश्वेतारुणाश्वरम् । सङ्गा-
द्राक्षसोवर्णभूषणं श्वेन्द्रनीलकम् । व्यटादगभुजोपेतं कि-
ङ्किणीकटिस्तम्बकम् । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये
चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये स्वर्णजं दण्डं चतुर्थे चैव पुस्त-
कम् । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे सन्दर्शये च ।
सप्तमे डमरुं पाणौ वज्रमत्रैव चाष्टमे । नवमे शृङ्गा-
कामत्र शोणयुगलाद्यनामिकाम् । अभयं चादिमे वामे
द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये प्रासवं पात्रं त्वये
चामोच्चसुतम् । पञ्चमे चामरं शुभ्रं षष्ठे दात्रं
कराश्वजं । सप्तमे वल्लकीयत्र शृणिं चैवाष्टमे करे ।
नवमे कदलीपत्रं दधत् सम्पत्सुखाय च” ।

तैत्तिलस्य “चतुर्थे तैत्तिलं नाम श्यामवर्णं लघोदरम् ।
शोणवस्त्रं जवापुष्पमालिकं तैत्तिराननम् । वियत्तल्ल०
भुजोपेतं घण्टायज्ञनिम्बकम् । प्रथमे दक्षिणे हस्ते
श्रीफलं सुमनोहरम् । खड्गमत्र द्वितीये वै तृतीये चैव
पुस्तकम् । अक्षस्तम्बं करे त्वये पञ्चमे बाणमेव च ।
षष्ठे सुदर्शनं दिव्यं सप्तमे कुलिशं त्विह । अष्टमे
तु श्रुवं पाणौ नवमे चैव सुदुर्गरम् । दशमे चाङ्कुशं
हस्ते पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये खेटकं चैव
तृतीये वारिजं शुभम् । चतुर्थे कुण्डिकामत्र पञ्चमे

चैव कार्मुकम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं
धितम् । श्रुवं चैवाष्टमे हस्ते नवमे टङ्कमत्र हि ।
दशमे तु करे पाशं त्रिधाणं यज्वनः श्रिये” ।

गरस्य “पञ्चमं चात्र विद्येयं करणन्तु गराभिधम् । गोमुखं
चित्रितपीव धूसरं लोहिताश्वरम् । पञ्चपञ्च२२भुजो-
पेतं हतपद्मानभूषणम् । आदिमे दक्षिणे शक्तिं दि-
तीये चक्रमेव च । तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे चैव
पङ्कजम् । पञ्चमे पुस्तकं रस्यं षष्ठे बाणं मनोह-
रम् । सप्तमे गोदण्डं शृङ्गं कुलिशं चाष्टमे करे ।
नवमे वल्लकीयत्र दशमे वीरभद्रकम् । एकादशे तु
सन्दर्शं पञ्चशाखे मनोहरे । अभीतसुत्तरादित्ये द्वि-
तीये शङ्खमत्र हि । पात्रमत्र तृतीये वै चतुर्थे चैव चा-
मरम् । पञ्चमे डमरुं हस्ते षष्ठे चैव शरासनम् ।
सप्तमे कुण्डिकामत्र चाष्टमे दण्डचक्रकम् । नवमे तु
करे वंशं दशमे चैव दर्पणम् । एकादशे तु रुद्राक्षं
विश्वत् कीर्त्तिसुखाश्रिये” ।

वणिजः “वानरास्यं वणिक् धूम्रं पीतवस्त्रं हपासनम् ।
जित२४वाङ्मयुतं चेदं षष्ठं कनकभूषणम् । वरमात्र्यादिमे
हस्ते द्वितीये चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये गुक्तिकामत्र मो-
दकन्तु ऋतुर्थके ! पञ्चमे कुलिशं हस्ते षष्ठे शक्तिं क-
राश्वजे । सप्तमे वेश्मवं दण्डं खड्गमत्रैव चाष्टमे ।
नवमे पाशमत्रैव दशमे चैव वै ध्वजम् । एकादशे रुद्र-
काक्षं द्वादशे वै सुदर्शनम् । त्रैव्यादिमे करे अभीतिं
द्वितीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं तृतीयेऽत्र पानपात्रं
ऋतुर्थके । पञ्चमे पञ्चवक्त्राक्षं षष्ठे चैव तु पट्टिशम् ।
सप्तमे चामरं हस्ते खेटकं चाष्टमे शये । नवमे
चाङ्कुशं पाणौ दशमे हस्तमेव च । एकादशे करे
रस्यं दर्पणं चातिनिर्मलम् । द्वादशे धारयत् शङ्खं
लक्ष्मीसौभाग्यदृष्टये” । (पञ्चवक्त्राक्षं पञ्चमुखरुद्राक्षम्)

भट्टायाः “व्याघ्रचर्मश्वरा भट्टा श्वेताभा गर्दमानना ।
सप्तवाङ्मसमायुक्ता त्रिपदा लोहभूषणा । कर्तिकामादिमे
दक्षे द्वितीये तु गदाभिह । तृतीये सायकं हस्ते
चतुर्थे चन्द्रहासकम् । खेटमूर्त्तं करे वामे तदधश्चैव
कार्मुकम् । पात्रमत्रादधो वामे धारयन्ती रिपोर्भिये”
शकुनेः “अष्टमं शकुनिप्रस्थं करणं हरितप्रभम् । प्रबालभू-
षणोपेतं शक्रगोपनिभान्वरम् । रसपञ्च२६भुजोपेतमेख-
वक्त्रं हकोदरम् । आदिमे रविजे चक्रं द्वितीये वरमेव
च । अक्षस्तम्बं तृतीये तु त्वये चैव तु पङ्कजम् । प-

सप्तमे मोदकं हस्ते पष्ठे वज्रं करास्वजे । सप्तमे तो-
मरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे हस्तिजन्तु-
दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे करे बाणं द्वादशे चा-
ङ्गुशं शये । त्रयोदशे गदामत्तं शङ्खं वामादिमे करे ।
अभयन्तु द्वितीयेऽल तृतीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं
करे त्रये पञ्चमे पात्रमेव च । षष्ठे करास्वजे शृङ्गं
सप्तमे कुन्तमेव च । परिधं चाष्टमे हस्ते दण्डन्तु नवमे
करे । खेटकं दशमे पाणौ धनुरेकादशे शये । द्वादशे
पात्रमत्तैव त्रिशूलन्तु त्रयोदशे । दधानं श्रेयसे भूत्यै
विजयाय सुखाय च । तापाय चैव शत्रूणां विशेषेण
समर्चितम् ।

चतुष्पदस्य “चतुष्पदाभिधं चालं नवमं कथ्यते जय ! । क-
ण्ठवर्णं चतुष्पादं चतुरास्यं जटान्वितम् । मनुष्यास्तु
वै पूर्वं दक्षिणं चैव गोसखम् । अजास्यं पश्चिमन्तु
चोत्तरं शूकराननम् । मनुष्याकारवत् सर्वं त्रिकपुच्छ-
विनिर्गतम् । पीतवस्त्रं दृष्टवत्कुक्षि नीलसुक्ताविभूषणम् ।
वसुपञ्चभुजोपेतं दीर्घनासं महाजवम् । दक्षिणाद्ये
करे शक्तिं द्वितीये चाक्षसूतकम् । सुदर्शनं तृतीये तु
चतुर्थे चैव पङ्कजम् । पञ्चमे सुह्रं चैव षष्ठे मोद-
कमेव च । सप्तमे तु गदां पाणावष्टमे चाङ्गुशं शये ।
नवमे तु करे बाणं दशमे खड्गमेव च । एकादशे करे
दलं द्वादशे शक्तिमत्तं हि । त्रयोदशे शये चालं तो-
मरं सुदृढं शुभम् । चतुर्दशे तु वै वज्रं वामादोऽभिति-
मेव च । कमण्डलुं द्वितीये वै तृतीये शङ्खमेव च ।
चतुर्थे वीजपूरं वै पञ्चमे टङ्कमेव च । षष्ठे पात्रं स-
धापूर्णं सप्तमे च त्रिशूलकम् । अष्टमे पात्रमत्तैव
नवमे धनुरेव च । दशमे खेटकं हस्ते दण्डमेकादशे
करे । द्वादशे पट्टिणं पाणौ कुन्तमत्तं त्रयोदशे । शृङ्गं
चतुर्दशे विभ्रदुगोलदृष्टौ सुपूजितम् ।

नागस्य “नागाख्यं दशमं रक्तं नीलवस्त्रं जटाधरम् ।
मनुष्याकारमेवैतन्मस्तकान्यस्ततत्क्षणम् । विषदुग्धशं-
भुजोपेतं सुक्ताचङ्गाक्षभूषणम् । प्रथमे मोदकं दक्षे
द्वितीये चैव पङ्कजम् । अक्षसूतं तृतीयेऽल परन्तुर्ये
करास्वजे । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे वज्रन्तु वै शये ।
सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे सो-
ज्ज्वलं दलं दशमे चन्द्रहासकम् । बाणमेकादशे हस्ते
द्वादशे चाङ्गुशं शये । त्रयोदशे गदामत्तं तुरस्कास्तं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दालं वामे पात्रन्तु चा-

दिमे । वीजपूरं द्वितीयेऽल तृतीये वै कमण्डलुम् ।
चतुर्थे चाभयं हस्ते पञ्चमे शङ्खमेव च । षष्ठे करा-
स्वजे शृङ्गं सप्तमे कुन्तसूतम् । पट्टिणं चाष्टमे हस्ते
नवमे दण्डमत्तं हि । दशमे खेटकञ्चैव धनुरेकादशे
करे । द्वादशे पात्रमत्तैव त्रिशूलञ्च त्रयोदशे । चत-
र्दशे दशास्यं वै करे पञ्चदशेऽर्बुदम् । दधानं विजया-
योग्यं कुर्वीताभयदं नृणाम् । (दशास्यं दशसूत्रसूत्राक्षम्)

किन्तुप्तस्य “एकादशन्तु किन्तुलं करणं कथ्य-
तेऽधुना । गोक्षीरधवलं चैतलीतवस्त्रं हयाननम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं द्वात्रिंशदुवाङ्गसंयुतम् । वरञ्चैवा-
दिमे दक्षे द्वितीये चाक्षसूतकम् । तृतीये सोज्ज्वलं
चक्रं त्रये चाङ्गं करास्वजे । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे
वै कुक्षिणं शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चा-
ष्टमे । नवमे गजदन्तञ्च दशमे खड्गसूतम् । एका-
दशे तु वै बाणं द्वादशे शृङ्गमेव च । त्रयोदशे ग-
दामत्तं डमरञ्च चतुर्दशे । करे पञ्चदशे पुष्पीं परशु-
ञ्चैव षोडशे । अभयञ्चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्ड-
लुम् । शङ्खमत्तं तृतीये वै चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे
चासवं पात्रं षष्ठे शृङ्गं मनोहरम् । सप्तमे कुन्तम-
त्तैव चाष्टमे पट्टिणं शये । नवमे यैश्वर्यं दण्डं दशमे
खेटमेव च । चापमेकादशे पाणौ द्वादशे पात्रमत्तं
हि । त्रयोदशे त्रिशूलं वै टङ्कमत्तं चतुर्दशे । वीणा-
मिषीन्दुः १५ हस्ते च ध्वजञ्चैव तु षोडशे । धारयद्वा-
रिणां ध्वज्यै पूजनीयं विपश्चिता । विद्यालाभाय
सन्तुष्टिविजयादिदुस्खार्थिना । किंस्तुल्लसिति वा पाठः ।
राशीनां मेघस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “मेघवत्तो नरो रक्तो द्विभुजः
पङ्कजासनः । ज्ञानसुद्राकरः पीतवसनः कनकाङ्गदी” ।

वृषस्य “वृषाननो नरः शुभ्रो रक्तवस्त्राक्षकुण्डिकः” ।
मिथुनस्य “पुमान् गदी सवीणा च योपिञ्च मिथुनं धितम्” ।
कर्कटस्य “कर्कटः कपिलः श्यामः कूर्मसुद्राधरो नरः” ।
सिंहस्य “सिंहवत्तोऽरुणोऽजस्रो द्विभुजोऽभयपात्रयुक्” ।
कन्यायाः “शुक्लासिञ्चत् धिता कन्या द्विभुजा पङ्कजासना” ।
तुलायाः “तुलाधरो नरो गौरः पिङ्गनेत्रः कजासनः” ।
दृष्टिकस्य “दृष्टिकस्थी नरः पिङ्गो द्विभुजो मर्कटाननः” ।
दक्षे दृष्टिकमालाधृक् वामे पात्रं सुरायुतम् ।

धनुषः “अश्ववत्तो नरश्चापी व्यालककरदक्षिणः” ।
मकरस्य “अक्षकुण्डलीधरो नीलो स्रग्वत्तो नरो हि सः” ।
कुम्भस्य “मकराख्योऽसितोऽजस्रो रित्तकुम्भो नरो षटः” ।

मीनस्य "मत्स्यदुग्धस्थितः श्यामो मत्स्यहृत्तो महोदरः ।

मत्स्यवक्त्रो नरो मीनो हरिर्नामविभूषणः" ।

कालस्य विश्वकर्मास्त्रात् "कालः करालवदनो नित्यगद्य

दिभीषणः । पाण्डुस्तत्र कर्तव्यः सर्पदृष्टिकरोमवान्" ।

निसेपस्य "निसेपस्तु भवेदत्र मेचकाभोऽङ्गीनीलहृत् । अज-
स्त्रत्वं करे दत्ते ज्ञानमुद्रामथोत्तरे । दधानो योगसं-
सिद्धेः पूजनीयो विपश्चिता" ।

काश्यायाः "नीलवर्णा भवेत् काशा पीतवस्त्रा त्रिलोचना ।
षष्टादशभुजोमेता ज्ञानपुस्तीसमन्विता" ।

कलायाः "सुलवर्णा कला ज्ञेया नीलवस्त्रा त्रिलोचना ।
व्योमवज्राङ्कुरद्राक्षकण्डलस्त्रितमालिका । सक्ताक्षमां-
लिकादक्षा वासपङ्कजसंयुता । पूजनीया विशेषेण ज्ञा-
नविज्ञानहेतवे" ।

क्षयस्य "क्षणाभिधो भवेत् पीतः सुनिपजः सुभौक्तिकः । ज-
टातिभौक्तिकोमेतश्चन्दनान्कपाण्डुरः । सक्तास्त्रार्किह-
स्तोऽयं वामे स्वर्णकमण्डलुः" ।

१० सुहृत्तानां तत्र दिने रौद्रस्य "सुहृत्तानिधुना वच्मि नामलक्ष्मा-
पृथक्फलैः । तत्तादिमस्तु रौद्राख्यः श्यामश्चेतारुणच्छविः ।
श्वेतवस्त्रो महाहृत्तो दक्षिणे सर्पमादधत् । वामे पातं
सुधापूर्णं लुङ्कर्णसिद्धये" ।

११ सितस्य "सिताभिधो द्वितीयस्तु श्वेतवर्णो महादयः । श्वेत-
शोभाभवस्तोऽयं श्वेतसक्ताविभूषणः । दक्षिणे पङ्कजं
गुम्भं वामे चैव कमण्डलुम् । दधानस्तु त्रियैः पूज्यो
योगहृत्तैः सुखाय च" ।

१२ अजपस्य "तृतीयोऽथाजपाख्यस्तु क्षणः शुभो महातनुः ।
दक्षिणे पङ्कजं नीलं वामे सर्पं महाफलम् । विभ्रद्वि-
पुलभोगाय पूजनीयो महाधिया" ।

१३ आर्यभटस्य "तुल्यं चार्थभटाख्यस्तु नीलः शुभो महोदरः ।
दक्षिणे पुस्तकं हस्ते वामे चैव त्रिशूलकम् । दधानः
श्वेतमे भूत्ये विजयाय सुखाय च" ।

१४ सावित्रस्य "अधुना चैव सावित्रः पञ्चमः कथ्यते जय ! ।
श्वेतवर्णोऽश्ववक्त्रस्तु मेचकवसनान्वितः । पुस्तकं दक्षिणे
हस्तो वामे कुण्डलन्तु निर्वणम् । द्यद्गोगविनाशाय पूज-
नीयोऽप्यहर्निशम्" ।

१५ वैराजस्य "वैराजश्चात्र वै षष्ठः श्यामवर्णो जटाधरः ।
दक्षिणे तु करे दण्डं वामे चैव क्षुण्णं करे । विभ्रदु-
हृत्तैः च सौख्याय पूजनीयोऽतिभक्तितः" ।

१६ गन्धर्वस्य "सप्तमश्चात्र गन्धर्वश्चाख्यः महोदरः । दक्षिणे

वक्त्रो पाण्यो वामे शक्तिश्च धारयन् । सौख्यहृत्तैः
यथोद्वैतैः पूजनीयो विपश्चिता" ।

१७ अम्बिजितः (कुतस्य) "अधुना चाभिजित्नाम कथ्यतेऽष्टमः
शुभः । पीतवर्णोऽतिहृत्तस्तु ताम्रवर्णो महोदरः ।
तृणहस्तद्वयोपेतः पूजनीयः सुखाप्तये । स एव कुतपो
नाम विज्ञातव्यो मनीषिभिः । पितृणां सुप्रियश्चैव
पिण्डहस्तोऽद्यवाप्ययम्" ।

१८ रौहिणेयस्य "नवमो रौहिणेयाख्यो सुहृत्तः कथ्यते जय ! ।
शुभ्रवर्णो विशालाक्षो नीलवस्त्रोऽश्वकुण्डलः । दक्षिणे
पङ्कजं पाण्यो वामे मोदकमेव च । दधानः सुखसम्पत्त्यै
विजयारोग्यद्वये" ।

१९ वलस्य "अधुना कथ्यते दशमस्तु वनाभिधः । गौरवर्णो
ऽरुणः श्वेतवसनः स्वर्णकुण्डलः । दक्षिणे तु करे गङ्गां
वामे पङ्कजमादधत्" ।

२० विजयस्य "एकादशोऽधुना ज्ञेयो सुहृत्तैः विजयाभिधः ।
ह्रस्ववर्णो वृहत्तावः क्षणश्चेतारुणांशुकः । अक्षस्तत्र
करे दत्ते वामे चैव कमण्डलुम् । दधत् प्रजासुखाद्याय
पूजनीयो विपश्चिता" ।

२१ नैर्ऋतस्य "नैर्ऋताख्योऽधुना ज्ञेयो द्वादशस्तु सुहृत्तकः ।
नीलवर्णोऽत्यलमौलिः पीतवस्त्रो महावहः । दक्षिणे तु
करे चक्रं वामे चाभयमादधत्" ।

२२ सन्तमसस्य "त्रयोदशो भवेदत्र रत्नः सन्तमसाभिधः । तं-
त्रवस्त्रो महौजस्तो रत्नहेमजकुण्डलः । शोणपङ्क-
जदक्षस्तु वामकुण्डलीसमन्वितः" ।

२३ वरुणस्य "सुहृत्तः कथ्यते चात्र वरुणाख्यश्चतुर्दशः । स-
क्ताफलनिमखैव सक्ताहारविभूषणः । धनुर्बाणधरश्चैव
पूजनीयः सुखाप्तये" ।

२४ सुभगस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयः सुभगस्तु हरितप्रभः" ।

२५ रातौ व्यतिरौद्रस्य "अथो निशाचरान् ब्रूमो रुहृत्तान् ति-
थिसंख्यकान् । तत्तादिभ्योऽतिरौद्राख्यः क्षणवर्णोऽरु-
णांशुकः । चतुर्भुजोमहाक्रूरः साख्यसङ्कटकोबलः ।
आदिमे दक्षिणे विभ्रत् कौशिकश्चातिभीषणम् । द्वितीये
तु करे चर्मं वामोर्ध्वे त्वय वै करे । सन्दंशं तदधः पातं
विश्राणः सर्वविघ्नहृत्" ।

२६ महागन्धर्वराजस्य "महागन्धर्वराजाख्यो द्वितीयस्तत्र चैव
हि । क्षणशुभ्रारुणपीयो नीलवस्त्रो महावहः । चतु-
र्भुजो विशालाक्षो गौरवर्णो जटाधरः । आदिमे
दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामोर्ध्वे कीरं

नदधस्ये त पातकम् । धारयन्निद्रसम्पत्त्यै पूजनीयो
विचक्षणैः ।

३३ विष्णुस्य “तृतीयः कथ्यते चाथ रात्रिजो द्रविणाभिधः ।
तप्तचाभीकराभासः कृष्णनीलारुणांशुकः । दक्षिणे
प्रथमे पद्मं हेमजङ्घातिथोभनम् । द्वितीये तु करे वीणां
वामोर्ध्वे वीजपूरकम् । दधानः सर्वसम्पत्तिस्तुष्टायुः-
श्रीविष्टद्वये” ।

४ श्रावणस्य “श्रावणाख्यस्ततस्तुर्यो नीलवर्णोऽर्ककुण्डलः ।
नीलारुणांशुकोपेतः कण्ठनीलाज्ज्वालिकः । दक्षिणाद्ये
करे खड्गं द्वितीये चैव पद्मजम् । वल्लकीमूर्ध्वे वामे
पातकमादधःस्थिते । दधानः पूजनीयोऽयं ज्ञानविज्ञान-
सिद्धये” ।

५ प्रायोः “सहूर्तः कथ्यते चाथो वायुसंज्ञस्तु पञ्चमः । हरि-
द्वर्णो जवाकर्णः श्वेतवस्त्रो महाबलः । कीरमाकर्षादिमे
हस्ते द्वितीये तु ध्वजं शये । वामोर्ध्वे करे कीरं
द्वितीये पातमादधत्” ।

६ हस्तेः “अग्निसंज्ञस्ततः षष्ठो जवाकुसुमसंज्ञितः । कृष्ण-
नीलांशुकोपेतः शिखारुद्राक्षसंयुतः । दक्षिणाद्ये करे
पातं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे कीरं
द्वितीये शीरमेव च । दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै विज-
यायुःप्रदद्वये” ।

७ राजस्य “अधुना कथ्यते सप्तः । रक्तसाख्यस्तु सप्तमः ।
नीलवर्णोऽयं द्रष्टुः नीलशुभ्राङ्गारुणांशुकः । दक्षिणाद्ये
करे पद्मं द्वितीये तु त्रिशूलकम् । खट्वाङ्गमुत्तरे वामे
पातकमादधःस्थिते । दधद्भैरविघाताय पूजनीयस्तु
साधकैः ।

८ धातुः “धाता चैवाटनः पीतवर्णः पाटलभांशुकः । कर्ण-
स्फाटिकसौवर्णकुण्डलः कन्वुकम्बरः । पुञ्जीमाकर्षादिमे
हस्ते द्वितीये चैव विटरम् । वामादिमे करे दण्डं
द्वितीये स्वर्णकुण्डलम् । दधानः प्रीतये भुक्त्यै विज-
याय सुखाय च” ।

९ सौम्यस्य “नवमः सौम्यनामाथ शुभ्रवर्णो विशालदृक् । पीत-
वस्त्रो महातेजा सक्तासर्वाङ्गभूषणः । आदिमे दक्षिणे
शङ्खं द्वितीये चैव पद्मजम् । वामादिमे करे पातं
द्वितीये शीरमेव च । दधानस्तुष्टये भुक्त्यै पूजनीयस्तु
सक्तिदः” ।

१० त्रक्षणः “दशमयात्र विज्ञेयो सहूर्तो नक्षत्रसंज्ञकः । पीत-
वर्णः शुक्लवस्त्रो जटासुतुटसंयुतः । कण्ठरुद्राक्षमालोऽयं

भालपाण्डुरचन्दनः । सुवर्णकुण्डलोपेतः कटिसूत्रो-
त्तरीयवान् । अक्षस्रुतं यमादिस्थे द्वितीये चैव
पद्मजम् । वामोर्ध्वे तु खड्गं हस्ते पुस्तकनदधःकरे ।
दधत् सौवर्णसक्तानां लाभाय विजयाय च” ।

११ वाक्पतेः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो वाक्पतिर्नाम नामतः ।
सुवर्णवर्ण एवायं कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः । कुण्डलोमाकर्षा-
दिहस्ते तु द्वितीये शीरमेव च । वामादिमे करे कीरं
द्वितीये नीलजं दधत् । प्रजालाभकरश्चैव कार्यानिष्पत्ति-
साधकः” ।

१२ पौष्णस्य “द्वादशयात्र विज्ञेयो पौष्णनामा सुलोहितः । पीत-
वस्त्रो जटामौलिर्निपुष्पकतन्त्रुतिः । हृन्दिनः सोप-
वीती च नीलक्रीलकपाण्डुरः । दक्षादिमे करे वीज
पूरकं शुभ्रवर्णकम् । द्वितीये वारिजं पाण्यौ पातं
वामादिमे करे । सन्दंशन्तु द्वितीयेऽयं धारयन् वैरि-
तापदः” ।

१३ वैकुण्ठस्य “जयाधुनात्र वै कथ्यो वैकुण्ठाख्यस्तयोदशः । पाद-
जान्वन्तशुभ्रोऽयं कण्ठान्नाङ्गवर्णकः । अलिवर्णस्तु
केशान्ते कुण्डलानेकरत्नजः । दक्षिणाद्ये करे पुञ्जी-
मम्बुजन्तु द्वितीयके । कैकिपिच्छन्तु वामाद्ये द्वितीये
चातपतकम् । दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै पूजनीयः सित-
म्बुजैः” ।

१४ समीरणस्य “चतुर्दशोऽधुना ज्ञेयो नामतस्तु समीरणः ।
जलनीलनिभश्चैव शुभमारकतद्युतिः । पीतनीलारुण-
प्रान्नवसनः क्षिप्रलोचनः । तालपत्रं यमादिस्थे द्वितीये
नीलनीरजम् । वामादिमे करे पातं द्वितीये नीलरक्त-
जम् । दधानो यज्वनो भूयै बालदृष्टैः सुखाय च” ।

१५ नैर्ऋतस्य “अथ पञ्चदशो ज्ञेयो सहूर्तो नैर्ऋतोऽङ्गः ।
मेचकामतिनेत्रस्तु दंष्ट्रावान् वसनारुणः । स्वर्णन्द-
नीलभूषाढ्यः शोणालितिलकान्वितः । आदिमे दक्षिणे
बाणं द्वितीये कमलं करे । वामादिस्थे भवर्हस्ते द्वितीये
चैव वारिजम् । दधच्छान्त्यै सुभोगाय बलाय विज-
याय च” ।

अहोरात्रस्य “एते निशाचराः ख्याता सहूर्ताः सकलास्तव ।
अहोरात्राभिधयात्र कृष्णपीवादिमूर्ध्वजः । कण्ठपादा-
न्तशुभ्रोऽयं द्विभुजो दीर्घगोक्षिकः । सार्धचन्द्रजटा-
मौलिः पिङ्गलश्मशुलोचनः । नृसङ्गमालिकोपेतः
कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः । अर्कं दले दधानोऽयं वामे चैव
विधुन्तुदम् । ददापुर्तप्रसिद्धार्थं पूजनीयो मनीषिभिः” ।

शुक्रपक्षस्य “शुक्रपक्षो नरः शुक्रो जटासुकुटसंयुतः । शोण-
वस्त्रो विशालाक्षो भालालितलकान्वितः । सूर्यमाकौ
दधानोऽयं वामे चन्द्रजिम्बकम् । पूजनीयो महाभक्त्या
प्रतिपक्षं सिते सिते । अस्य ह्यदग भेदाः स्युर्विज्ञेया
वर्णभेदनः । पूजनीयावलायाय प्रतिमासन्तु भेदनः” ।

अश्वपक्षस्य “शत्रुनाभः क्षणपक्षस्तु सितशोणाश्वरो बली ।
सूर्यविम्बं, यमे विभ्रद्धाने दोषं ससुज्ज्वलम् । पूज-
नीयो बलात्यर्थं प्रतिमासन्तु भेदनः । इत्यस्याकर्म-
भेदाः स्युर्मपक्षादिजनामतः” ।

मासस्य “स्नानागतस्तु मासः स्यात् द्विवर्णस्तु द्विदोरिति ।
नाभ्यूर्ध्वः श्वेतकणः पिङ्गलोचनमूर्धजः । सूर्यचन्द्रा-
न्वितः सोऽयं प्रतिमासन्तु पूज्यते । स्नानाद्युपवर्गैर्मन्त्रै-
र्होमपूजावधानकैः” ।

प्रहृत्यां हेमन्तस्य “कृतपटकमथो ब्रूमोलक्ष्मणामपृथक्फलैः ।
हेमन्ताख्यस्तु तत्वाद्याः कपिलः पिङ्गकुण्डलः । पीत-
वस्त्रसमायुक्तश्चिजटः क्षणगोभिकः । (गोधिललाटम्
धान्यमञ्जरिकाख्यस्तु वामपात्रपिधानकः । पूजनीयो-
विभूत्यर्थं धान्यसम्पत्तिद्वये” ।

शिशिरस्य “शिशिराख्यो द्वितीयस्तु हरित्योतनिभाकणः ।
पीतकुण्डलकर्णस्तु कण्ठविद्रुममालिकः । मधुद्रुम-
प्रस्ताङ्गपात्रमार्कौ कराम्बुजे । वामे धान्यशरावन्तु
धारयन्तिद्वये” ।

वसन्तस्य “विष्णुपकरोक्तस्तु ज्ञातव्योऽत्र वसनकः” ।
श्रीशस्य “श्रीशभिधचतुर्थस्तु धूसरो रक्तमालकः । अश्वस्तृत्वा-
हस्तस्तु वामे शुभ्रातपत्रयुक् । रोगवन्तापनाशाय पूज-
नीयोऽरिपक्षहा” ।

वर्षायाः “पञ्चमस्तोयदत्तस्तु हरिद्वर्णोऽरुणेक्षणः । ताम्र-
वर्णशुक्रोपेतः क्षणविद्रुमकुण्डलः । शीनमाकौ दधा-
नोऽयं तोयपूर्णघटं परे । मेघमालाहृतश्चैव विद्रुहृन्-
दीप्तिमान् । हरिताण्डिलैः पूज्यो पुष्टिसन्तुष्टिद्वये” ।

शरदः “शरद्वरयो यष्टयन्द्रगौरः सुलोचनः । कण्ठमौ-
क्तिकमालस्तु कर्णचन्द्रजकुण्डली । चन्द्रविम्बं करे
दक्षे वामे चाश्वत्थं घटम् । दधानः पूजनीयोऽयमा-
युष्टद्वयै सुखाय च” ।

दक्षिणायनस्य “दक्षिणायनसंज्ञोऽयं श्यामः सोमेन्द्रलोचनः ।
पीतवस्त्रो दृढकुण्डः कर्णिकारदनश्रुतिः । वीजाङ्गु-
रशरावार्कः खनितोत्तरहस्तकः । पूजितः सिद्धये नित्यं
धनधान्यसम्पद्वये” ।

उत्तरायणस्य “उत्तरायणसंज्ञोऽयं शुभ्रवर्णो विशालदक् । मःञ्जि-
वसनोपेतः स्वर्णस्तुतिविभूषणः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते
वामे तु रविविम्बकम् । दक्षिणैः सुदे चैव पूजनीयस्तु
कीर्तये” ।

१।१ यत्परायणम् प्रभवस्य “अथ संवत्सरान् ब्रूमो नामलक्ष्मणना-
दितः । प्रभवार्थोभवेदाद्यः पीतवर्णो महोदरः ।
नीलवस्त्रसममायुक्तो दक्षे काञ्चनकुण्डलः । वामे स्फाटिक-
वर्णस्तु दृढलम्बिजटात्रयः । दक्षिणे प्रथमे शक्तिं
पङ्कजन्तु द्वितीयके । वामादिमे शरावन्तु वीजपूर्णं
कराम्बुजे । द्वितीये चैव सन्दंशं दधानः पुष्टिद्वये” ।

१।२ विभवस्य “विभवार्थो द्वितीयस्तु नीलपीतारुणच्छविः । पीत-
शुभ्रान्वस्त्रोऽयं कण्ठे पद्माङ्गमालिकः । दक्षिणाद्ये शरं
पाशौ द्वितीये नीलपङ्कजम् । सन्दंशउत्तरादिस्थे द्वितीये
चैव कामुकम् । दक्षद्विभूतये नित्यं पूजनीयो विपश्चिता” ।

१।३ शुक्रस्य “शुक्रनामा तृतीयस्तु श्वेतपङ्कजसन्निभः । कण्ठ-
पद्माक्षमालोऽयं शुभ्रान्तालिवस्त्रधृक् । दक्षिणाद्ये शरा-
वन्तु द्वितीये बाणमेव च । दर्पणहोतरादिस्थे द्वितीये
चैव कामुकम् । दधानो भूतये मर्त्यैः पूजनीयः क्षता-
त्मभिः” ।

१।४ प्रमोदस्य “प्रमोदाख्यचतुर्थस्तु नीलपीतो महोदरः । श्वेतव-
स्त्रोऽजसङ्काशो योगपट्टोत्तरीयवान् । दक्षिणाद्ये तु स-
न्दंशं द्वितीये सीरमेव च । वामादिमे शरावन्तु द्वितीये
नीलपङ्कजम् । दधत् सौख्याय भोगाय विजयाय
महाय च” ।

१।५ प्रजापतेः “प्रजापत्याख्य एवात्र पञ्चमः स्वर्णसन्निभः । शो-
णभूषणवस्त्रः दृष्टस्तुन्दितो गौरपाण्डुरः । अक्षस्तु
यमादिस्थे द्वितीये परशुं करे । शरावन्तुत्तरादिस्थे
द्वितीये पुस्तकं दधत् । प्रजाद्वयै विभूत्यै च पूज-
नीयोविजानता” ।

१।६ अङ्गिरसः “अङ्गिराख्यभूतः यद्यो वर्षशुभोऽतिलोभशः ।
ताम्रवस्त्रो महातेजा ह्यद्वाङ्माङ्गसचन्दनः । पवित्र-
दर्भपाणिस्तु जटाभण्डितमस्तकः । ज्ञानखड्गन्तु दक्षाद्ये
द्वितीये समिधहरे । वामादिमे शरावन्तु ब्रह्मदण्डं
द्वितीयके । दधत् सपूजितो भूत्यै श्रेयसे च सुखाय च” ।

१।७ श्रीसखस्य “सप्तमः श्रीसखाख्यस्तु पीतवर्णो विशालदक् ।
पाटलावसनोपेतो दीर्घकर्णालकारुणः । सुवर्णरत्न-
भूषाटः सर्वार्थविघातकृत् । श्रीफलं दक्षिणादिस्थे
द्वितीये चैव पङ्कजम् । पुस्तकस्रोतर्धने वामे तदधस्तु

शरावकम् । दधानः पुष्टये लक्ष्म्यै चन्दनादिभिरर्चितः ।

१।८भाष्य “भावाभिधोऽष्टमस्तत्र नीलगुण्यारण्यच्छविः । पीत-
क्षण्यारण्यप्रान्तवसनयितकुण्डलः । सुक्तापिद्गुममालो-
ऽयं जटापिङ्गाद्य एव च । दक्षिणे प्रथमे पुस्तकं-
कन्तु द्वितीये । वामोर्ध्वे करे शूलं तदधः पात्रमा-
मवम् । विभक्त्यपूजनीयस्तु धान्यलाभाय वै श्रिये” ।

१।९यूनः “नवभोज्य युवाख्यस्तु पाटलाभोऽरण्यक्षणः ।
नीलवस्त्रजटोत्तुङ्गो रत्नमेचककुण्डलः । दक्षिणे प्रथमे
शङ्खं द्वितीये तु चदर्शनम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये नीलपङ्कजम् । विभ्राणः कालये पूज्यो लक्ष्मो-
मौभाग्यद्वये” ।

१।१०धातुः “धाता चैव प्रविष्टो दशसः पिङ्गलोचनः ।
हस्तगुभ्राण्यप्रान्तवसनः श्वेतकुण्डलः । शरावमादिमे
दक्षे द्वितीये बीजपूरकम् । वामोर्ध्वे करे पुष्पीं नील-
मिन्दीवरत्नधः । जयाय पुत्रसम्पत्तौ पूजनीयः
सुभ क्तितः” । (दधदिति शेषः)

१।११ईश्वरस्य “ईश्वराभिध एवात्र त्रये एकादशोऽप्यसौ । कैरवा-
भस्त्रिनेत्रस्तु जटाखण्डेन्दुमौलिकः । सुक्तास्फाटिकर-
द्राक्षभूषणस्तुङ्गनासिकः । विन्दुलमादिमे दक्षे द्वितीये
सीरमेव च । शरावमादिमे वामे द्वितीये चैव पुस्तकम् ।
विभक्त्य सौख्याय पूज्योऽसौ योगद्वयै सुताप्रये” ।

१।१२वज्रधान्यस्य “वज्रधो वज्रधान्याख्यः पीतनीलारण्यच्छविः ।
पीतवस्त्रो विशालालस्तुन्दलोदीर्घगोधिकः । जवाकुण्ड-
ममालोऽयं कदचो गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे कुम्भं
सौवर्णं सर्वधान्यकम् । बीजपूरपिधानन्तत् खचिताने-
करत्नकम् । द्वितीये उमरं वामे चोर्ध्वं नीलकनीर-
जम् । द्वितीये तु करे सीरं दधानः सर्वधान्यकम् ।
सिद्धये पुजितो नित्यं स्नानासाद्यैस्तु संस्कृतः” ।

१।१३प्रभायिनः “प्रभायिषंजकचाटः शुक्रयणो मङ्गाभुजः ।
जटालितयशंशुतो दीर्घमालोऽर्धकुण्डलः । शोणनीला-
म्बरोपेतः काञ्चनानेकशृङ्गिकः । पिकमाकर्षादिमे हस्ते
द्वितीये कम्बुमेव च । पाशं वामोर्ध्वे करे हस्ते तदध-
श्चाव्युपात्रकम् । दधानो वैरिघाताय स्वर्गस्यैव पुष्टये” ।

१।१४विक्रमस्य “विक्रमाख्यो द्वितीयस्तु नीलगुण्यो मङ्गोदरः ।
पीतवस्त्रो हृद्गुहायः कण्ठभौक्तिकासिकः । आदिमे
दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे
पात्रं पाशमत्र द्वितीये । दधानोऽतिदक्षार्थाय
पूजनीयस्तु यत्नतः” ।

१।१५पश्य “वृषाभिधस्तृतीयस्तु श्वेतगौरो विशालहृक् । स्प-
न्दरोमाऽतिरुद्धः केतकीदलकण्ठयुक् । पीतप्रान्तारण्यो-
मेतवसनः कटिचण्टिकः । आदिमे दक्षिणे पाशं द्वितीये
शङ्खमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये स्तम्भमेव च ।
धनधान्यप्रदद्वयं पूजनीयोऽतिसादरम्” ।

१।१६चित्रमानोः “चतुर्थचित्रमानाख्यश्चित्रपीथोऽरुणायुक् ।
सुक्तागभेनिमस्यैव वरदः स्वर्णकुण्डलः । सुक्ताञ्जल-
दक्षाद्यो द्वितीये चैव पाशकम् । वामादिमे करे
कम्बुं द्वितीये पङ्कजं शुभम् । दिग्भट्टानन्दसम्पत्तौ
प्रतापार्थविद्वद्भवे” ।

१।१७सुमानोः “पञ्चमस्तु सुमानाख्यः शुभशोणरुचिः शुभः ।
कण्ठलिरेखाशोणस्तु जटाकाञ्चनसंनिभः । आदिमे दक्षिणे
पद्मं द्वितीये शङ्खसुज्वलम् । वामोर्ध्वे तु करे
पाशं तदधःस्थे श्वेदङ्कुशम् । विभ्राणः सुखदः शान्त्यै
रिपुपक्षजयाय च” ।

१।१८तारणस्य “अत्र संवत्सरः षष्ठस्तारणाख्यः सिताम्बरः । श्वेत-
नीलारण्यस्यैव स्वर्णकुण्डलभूषणः । प्रथमे दक्षिणे कुम्भं
द्वितीये चैव पङ्कजम् । उत्तराद्ये करे पाशं द्वितीये
शङ्खमादधत् । दुर्गत्यनेकनाशाय भूतदे विजयाय च” ।

१।१९पार्थिवस्य “सप्तमः पार्थिवाख्यस्तु तप्तकाञ्चनसंनिभः । पीत-
शोणाम्बरस्यैव क्षणपीथोऽतिसुन्दरः । सर्वरत्नविभूषाढः
केतकीदलकण्ठकः । आदिमे दक्षिणे वाणं द्वितीये
चैव पङ्कजम् । कासिकश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमेव
च । दधद्राज्यादिलाभाय पूजनीयः प्रयत्नतः ।

१।२०अव्ययस्य “अव्ययाख्योऽष्टमश्चात्र कैरवारुणसंनिभः । क्षण-
नीलारुणश्चेतवसनयितकुण्डलः । कीरभाकर्षादिमे हस्ते
द्वितीये सीरमेव च । शङ्खं वामादिमे हस्ते द्वितीये
पाशमादधत् । यज्वनोभूतये नित्यं हृदये चायुधे श्रिये” ।

१।२१सर्वजितः “सर्वजिन्नयथोऽप्यत्र श्वेतनीलोऽतिसप्तमः । नील-
वस्त्रजटोत्तुङ्गः क्षणनीरजकुण्डलः । दक्षादिमे करे
वाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पाशं
द्वितीये पात्रमेव च । दधानः पूजनीयोऽयं विजयाय
सुखाय च” ।

१।२२सर्वधारकस्य “अधुना कथ्यते दश ! दशसः सर्वधारकः ।
कङ्कपलनिमस्यैव पाटलावसानान्वितः । नीलपङ्कजवर्णस्तु
सुक्ताकारविभूषणः । पाशं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये
केतकीदलम् । शङ्खश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव पुस्त-
कम् । दधानो विजयारोप्यहृदये चैव यज्जनः” ।

२।१ विरोधिनः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो विरोधी नाम वत्सरः ।

क्ष्णपाण्डुरदेहस्तु वरदो नीलकुण्डलः । क्ष्णप्रान्ता-
रुण्यैव वसनप्रान्तभूषणः । विम्बीफलान्तु दक्षाद्यो
द्वितीये श्वेतपङ्कजम् । वामादिमे करे सर्पं द्वितीये
पाशमादधत् । पूजनीयोऽरिघाताय वलद्वज्रै च
यज्वनः” ।

२।२ विजितस्य “द्वादशो विजिताख्यस्तु धूसरः पिङ्गलोचनः ।
नीलगुम्भांगुकोपेतो मेघशृङ्गजकुण्डलः । दक्षिणाद्यो करे
पाशं द्वितीये मेघशृङ्गकम् । वामोर्ध्वे करे शङ्खं पाश-
मस्मादधः करे । दधानो रोगनाशाय दुष्टशत्रुविघातकत्” ।

२।३ श्वरस्य “खराभिधानस्तत्ताद्यो रक्तवर्णो महोदरः । नील-
वस्त्रो वृहद्भालो घनवर्धर्मूर्ध्वजः । दक्षिणाद्यो करे शक्तिं
द्वितीये खड्गमेव च । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये चामरन्दधत् । शत्रुतापाय पुण्योऽसौ विज-
यायैव यज्वनः” ।

२।४ नन्दनस्य “नन्दनाख्यो द्वितीयस्तु पीतशोणाननो वली ।
गुम्भवस्त्रो जटालम्बी दीर्घकर्णः कजासनः । पङ्क-
जान्तु यमादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । वज्रं वामादिमे
पाणौ द्वितीये चाङ्कुशं शये । दधानः श्वयेसे भूत्यै
पूजनीयो महोदयः” ।

२।५ विजयस्य “विजयाख्यस्तृतीयस्तु श्वेतपीतारुणच्छविः । क्ष्ण-
वस्त्रः कशोत्तुङ्गजटारुद्राक्षमालिकः । च्छल्लत्वं यमा-
दिस्थे द्वितीये कुलिशं करे । शक्तिं वामादिमे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानो विजयारोग्यद्वये
चैव पूजितः” ।

२।६ जयस्य “जयाभिधस्तृतीयोऽसौ पीतशोणः शुचिः सुखी । पीत-
वस्त्रो जटैकस्तु पीतरुक्मण्यवेष्टितः । पुस्तकं प्रथमे दक्षे
द्वितीये नीलपङ्कजम् । वामादिमे करे वज्रं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः शुभमाङ्गल्यद्वये चैव पूजितः” ।

२।७ सन्ध्यास्य “पञ्चमो सन्ध्याख्यस्तु नीलशोणशुचिः शुभः ।
स्वर्णकुण्डलसंयुक्तः कीरपल्लविभांगुक्तः । मल्लिकाधन्व-
वाणस्तु मूर्वापुष्पजमालिकः । दण्डान्तु दक्षिणे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे पुष्पीं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः सिद्धये भूत्यै योषिद्वर्गवशी-
कृतौ” ।

२।८ दुर्धस्य “षष्ठ्यैवात्र विज्ञेयो वत्सरो दुर्धखाभिधः ।
शुकचञ्चुनिभश्चैव नीलकुण्डलसम्भरः । दक्षिणाद्यो करे
शक्तिं द्वितीये वज्रमेव च । शुकं वामादिमे पाणौ

द्वितीये सर्पमादधत् । पूजनीयो विधानेन भूकटीकुटि-
लाननः । दुष्टशत्रुविनाशाय सर्वरोगोपशान्तये” ।

२।९ हेमलम्बस्य “सप्तमो हेमलम्बाख्यो रक्तपीतनिभच्छविः ।
शट्प्रपञ्चांगुलश्चैव रत्नकुण्डलभूषणः । हेमजं पङ्कजं दक्षे
प्रथमे करपङ्कजे । द्वितीये कुलिशं पाणौ वामाद्यो
पात्रसुत्तमम् । द्वितीये ह्म करे शक्तिं दधानो
सुत्तये जयः” ।

२।१० विजयस्य “अष्टमस्तु विजयख्यः पाटलाभः कशोदरः ।
पीतवस्त्रो वृहद्भालोजटाखण्डेन्दुमण्डनः । प्रथमे
दक्षिणे सर्पं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे
पात्रं द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानः शत्रुवा-
ताय पूजनीयो विशेषतः” ।

२।११ विकारिणः “विकारी नवमश्चाथ क्ष्णनीलारुणच्छविः ।
तान्मकुण्डलवस्त्राद्यः कण्ठशोणतिरेखिकः । दक्षिणाद्यो
करे वाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे धनु-
र्हस्ते द्वितीये शक्तिमादधत् । पूजनीयो विशेषेण सर्व-
रोगोपशान्तये” ।

२।१२ शार्ङ्गारिणः “दशमः शार्ङ्गारिप्रख्यः क्ष्णगुम्भारुणच्छविः ।
शोणवस्त्रोऽतिदीर्घाङ्गः स्थूलवर्धर्मूर्ध्वजः । दक्षि-
णाद्यो करे सर्पं द्वितीये शाल्मलीदलम् । कौशि-
कश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः
कीर्त्तये पुष्ट्यै शत्रुभङ्गाय पूजितः” ।

२।१३ ध्रुवस्य “एकादशः ध्रुवाख्यस्तु शशकर्णनिभच्छविः । दर्दुरा-
भाम्बरोपेतो लोहकुण्डलसंयुतः । व्यादिमे दक्षिणे
हस्ते दर्दुरं मणिसंयुतम् । द्वितीये ह्म करे शक्तिं
पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये पङ्कजं विभ्रत् पूजनीयोऽ-
प्यभित्वा” ।

२।१४ शुभकतः “शुभकत् द्वादशोऽप्यत्र नागजामः सुलोचनः ।
पाटलावसनोपेतः क्ष्णकुण्डलभूषणः । दक्षिणे भीषणं
शक्तिं प्रथमे करपङ्कजे । द्वितीये हेमजं पद्मं वामाद्यो
चैव दर्पणम् । द्वितीये कुलिशं हस्ते दधत्सौख्याय
सम्पदे” ।

२।१५ शुभकतः “शुभकत् पीतधूमस्तु प्रथमो नीलजाम्बरः ।
नीलभूषणसंयुक्तो रत्नस्रक्काराङ्गुलिः । घटं दक्षादिमे
हस्ते द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये ध्वजमेव च । दधानः श्वयेसे पुष्ट्यै पूज-
नीयोजयाय च” ।

२।१६ क्रोधिः “क्रोधिर्षष्ठो द्वितीयस्तु नीलगुम्भः कशोदरः ।

मेचकान्वरसंयुक्तस्तुङ्गनासानिपाण्डुरः । पद्मं दक्षादिभे
हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे कजं पाणौ
द्वितीये सीरमेव च । दधानो वैरिनाशाय कृष्णद्रव्यैः
सुपूजितः” ।

४१३ विशावसोः “विशावसुस्तृतीयस्तु कृष्णपीवः सुलोहदक् ।
कृष्णशुभ्राक्षपान्नवसनश्चित्तकुण्डलः । ध्वजं दक्षादिभे
पाणौ द्वितीये कुलिशं शये । दधानो भुक्तये प्रीत्यै
नानाभोगफलप्रय” ।

४१४ पराभवस्य “पराभवस्तृतीयस्तु धूसरोऽक्षपान्नरः । नीलोत्प-
लश्रुतिचैव जुष्टघण्टकमेखलः । नीलोत्पलन्तु दक्षाद्ये
द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे करे पात्रं सन्दंशं
तु द्वितीयके । धारयन्नरिघाताय पूजनीयो विपश्चिता” ।

४१५ सुवक्त्रस्य “पञ्चमस्तु सुवक्त्राख्यो हरिणाजिनसन्निभः । मेघो-
दराभवस्तोऽयं संयुतः कृष्णकम्बरः । दक्षिणाद्ये ध्वजं
पाणौ द्वितीये मेघद्वक्त्रकम् । वामादिभे करे पात्रं
द्वितीये पाशमेव च । दधानो भुक्तये भुक्तये पूज-
नीयः सदा नृभिः” ।

४१६ कीलकस्य “कीलकाख्यस्ततः षष्ठः कृष्णवर्णोऽतिदीर्घदक् ।
नीलवस्त्रो जटाभारः कृष्णकुण्डलभूषणः । कीलकं दक्षि-
णादिस्थे द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे करे पाशं
सन्दंशन्तु द्वितीयके । दधानो विजयारोग्यद्वयं चैव
पूजितः” ।

४१७ सौम्यस्य “सप्तमः सौम्यनामाय कीर्त्यते वत्सरः शुभः । नील-
पीतजटायुक्तो रत्नादलनिभांशुकः । स्वर्णपत्रश्रुतिचैव
कण्ठपङ्कजमालिकः । चन्द्रमाकर्षादिभे हस्ते द्वितीये
केतकीदलम् । वामादिभे ध्वजं हस्ते द्वितीये नी-
रजं शुभम् । विभ्रलौभाग्ययोगाय पूजनीयः सुभ-
क्तितः” ।

४१८ साधारणस्य “साधारणोऽष्टमो ज्ञेयो नीलगौराक्ष-
च्छविः । पीतशोणान्वस्त्रोऽयं स्वर्णकुण्डलरत्नयुक् ।
चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चैव कीलकम् । वामा-
दिभे ध्वजं पाणौ सन्दंशश्चोत्तरे दधत् । घनदृष्टौ
सुखाम्प्रथं पूजनीयः शिताम्बुजैः” ।

४१९ विरोधकतः “विरोधकश्च विज्ञेयो नवमो वत्सरो जय ! ।
पिकामः शुक्लवस्त्रोऽयं पिङ्गशस्त्रजटेक्षणः । दक्षिणाद्ये
करे शङ्खं द्वितीये चैव पै ध्वजम् । चन्द्रहासन्तु वा-
माद्ये द्वितीये परशुं शये । विभ्राणो रोगनाशाय
शत्रुघ्नापकत् जय ! ।”

४११० परिधाविनः “परिधायी तु विज्ञेयो दशमचैव वत्सरः ।
इन्दीवरारुणश्चेतः कृष्णपीतनिभांशुकः । ब्रह्मप्रसव-
कर्णस्तु कण्ठपङ्कजमालिकः । पिकमाकर्षादिभे हस्ते
द्वितीये ध्वजमेव च । घण्टां वामादिभे पाणौ द्वि-
तीये चैव सुह्रस्वम् । दधानो दृष्टये चैव अयोभूति-
सुखायुषाम्” ।

४१११ प्रमादिनः “प्रमादो चापि विज्ञेयो रुद्रसङ्घोऽपि व-
त्सरः । अतसोऽप्यसङ्काशो हरिनीलारुणान्वरः । मद-
सूचितनेत्रस्तु तन्द्रीभूत इवाक्षसः । दण्डमाकर्षादिभे हस्ते
द्वितीये दण्डमेव च । वामादिभे करे पात्रं द्वितीये
विशिनीदलम् । दधानो रोगविच्छिद्यै शत्रुभङ्गाय
यज्वनः” ।

४११२ खानन्दस्य “खानन्दाख्यः श्वितः पीतवसनो द्वादशोऽलं
हि । सुक्तेन्द्रीलसौवर्णभूषणो नीलकुण्डलः । पङ्कजं
दक्षिणादिस्थे द्वितीये केतकीदलम् । वामोर्ध्वगे
ध्वजं पाणौ तदधस्थे तु मोदकम् । योषिद्विष्टाय सं-
पूज्यो गन्धपुष्पाक्षतादिभिः” ।

४११३ राक्षसस्य “तामसानां भवेदाद्यो राक्षसो नाम वत्सरः ।
इन्दीवरदलाभासो हेमवस्त्रोऽर्कभूषणः । अर्कमाकर्षादिभे
हस्ते द्वितीये शृङ्गमेव च । नीलोत्पलन्तु वामाद्ये
द्वितीये कुलिशं शये । दधद्भोगादिनाशाय पूज्यः
स्याणुभिरेव सः” ।

४११४ अन्तस्य “अन्तःकाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्राक्षच्छविः ।
पीतप्रान्तालिवस्त्रस्तु वज्रकुण्डलभूषणः । चन्द्रहासं
यमादिस्थे द्वितीये चाकेकहुरे । पिशितश्चोत्तरादिस्थे
परे चैव परश्वधम् । दधत् सुसम्पदेऽरीणां विजया-
यैव यज्वनः” ।

४११५ पिङ्गलस्य “पिङ्गलाख्यस्तृतीयोऽलं कुसुदारुणसन्निभः ।
श्वेतप्रान्ताक्षानीलवसनः स्वर्णभूषणः । आदिभे पि-
शितं याम्ये द्वितीये सीरमेव च । कुलिशश्चैव वामाद्ये
सन्दंशन्तु द्वितीयके । विभ्राणो विजयारोग्यद्वयं चैव
पूजितः” ।

४११६ कालयुक्तस्य “कालयुक्ताभिधस्तुर्यो नीलकण्ठो वृकोदरः ।
पीतारुणांशुकोपेतो नीलस्वर्णभूषणः । यमादिभे करे
सर्पं द्वितीये सीरमेव च । सीधुपात्रन्तु वामाद्ये
द्वितीये कीलमेव च । पूजनीयो विशेषेण यज्वनो
वैरिहृत्स्व” ।

४११७ सिद्धार्थस्य “अधुना कीर्त्यते, षष्ठः ! सिद्धार्थो नाम पञ्चमः ।

तप्तकाञ्चनसङ्काशो नीलशुभ्राङ्गुलः । नीलकुण्डल-
संयुक्तो सङ्काशविद्रुमभूषणः । सौवर्णं कलशं याम्ये
प्रथमे करपद्मे । इन्दीवरं परे चैव कुलिशञ्चोत्तरो-
र्द्धने । वीजपूरमधस्तस्माद्धानः श्रेयसे सुदे” ।

५।६।रौद्रस्य “रौद्राभिधस्ततः षष्ठः पिङ्गलः कृष्णलोहितः ।
पाटलावसनोपेतो ह्रस्ववर्णरमूर्जजः । कीरमाक्यादिमे
हस्ते द्वितीये हलमादधत् । कुण्डलीमिन्द्रादिमे पाणौ
परे कुण्डलिनं शये । रोगनाशाय संभुक्तौ पूज्योऽयं
परिपन्थिषु” । (इन्द्रो वामः)

५।७।दुर्भतेः “सप्तमः कथ्यते चायं मेचकाभः स दुर्भतिः । शङ्ख-
माक्यादिमे हस्ते स्वर्णमेखलरत्नजम् । सर्पमल द्वितीये
वै कुण्डलीमिन्द्रादिमे शये । द्वितीये पुस्तकं पाणौ
दधद्विषेष्टादिषोः” । (इन्द्रो वामः)

५।८।दुन्दुभेः “अष्टमो दुन्दुभिप्रस्थो नीलपीयो विशालदक् ।
सोमवर्णः सिताम्बोजवसनः कृष्णगोधिकः । जटासकुट
भाणोऽयं स्वर्णपद्मद्युतिः शुभः । कदलीफलमाक्याद्ये
द्वितीये शङ्खमेव च । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये
सखमञ्जरीम् । विभ्राणो घनधान्याय पूजनीयः
सदा नृभिः” ।

५।९।रुधिरोज्ज्वारिणः “नवमो रुधिरोज्ज्वारी नीलशोणालिदेह-
युक् । कृष्णप्रान्ताङ्गश्चेतवसनो नीलभूषणः । लोहि-
ताक्षो जटापिङ्गः शोणचन्दनचर्चितः । रक्तोत्पलं यमा-
दिस्थे द्वितीये कुलिशं शये । पिशितञ्चोत्तरादिस्थे
द्वितीये चाङ्गुलं दधत् । वैरिभङ्गाय वै पूज्यो वा-
लदृष्टौ हि यत्ननः” ।

५।१०।रक्ताक्षस्य “दशमश्चैव रक्षाक्षो नीलकण्ठः कशोदरः ।
पीतनीलतनुश्चैव नीलशोणालिकाभरः । शरमाक्या-
दिमे पाणौ द्वितीये चैव पङ्कजम् । सीरमिन्द्रादिमे
हस्ते द्वितीये चैव कर्तरीम् । दधद्दुर्वैरविघाताय पूज-
नीयः प्रयत्नतः” ।

५।११।क्रोधनस्य “एकादशोऽधुना वत्स ! क्रोधनाख्यो निगद्यते ।
सज्जलाखट्वाङ्गाशः पीतशोणालिकाम्बरः । लोहभू-
षणसंयुक्तः केशमध्यगपङ्कजः । दक्षिणाद्ये करे मूलं
पल्लशुक्लासंयुतम् । द्वितीये कर्तरीमल वामाद्ये पाल-
सावम् । सन्दंशन्तु द्वितीये वै दधानो वैरिहृदये” ।

५।१२।क्षयस्य “ज्याभिधो भवेदल द्वादशो वत्सरो जय ! ।
कृष्णपीयः सुनीलाङ्गो रक्तनेत्रो जटाधरः । मेचकारुण-
वस्तु नीलकारुणगोधिकः । आदिमे दक्षिणे सर्पं

द्वितीये चैव पाशकम् । विषकुम्भन्तु वामाद्ये द्वितीये
चैव केतनम्” । एवं पञ्चद्वादशकषष्ठिवस्त्राणां मूर्तयः ।

यासां देवतानां प्रतिमानां यथारूपनिर्माणसक्तं
तासां तथारूपेणैव ध्येयता । अत्रातुक्तदेवतानां ध्यान-
भेदा ध्यानशब्दे वक्ष्यन्ते । देवताप्रतिमूच्यादयोऽप्यत्र ।
प्रतिमानिर्माणे द्रव्यभेदा मत्स्यपुराणोक्ताः ते च देवताप्रतिष्ठा
शब्दे वक्ष्यन्ते

देवताप्रतिष्ठा स्त्री इतः । देवताप्रतिमानां विधानेन तत्
साविध्यापादके अग्रे वक्ष्यमाणनिरुक्तियुक्ते संस्कार-
भेदे देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र । तद्विधानादि देवप्रतिष्ठातत्त्वे
संक्षेपेणोक्तं यथा मत्स्यपुराणे

“सौवर्णीं राजतीं वापि ताम्नीं रत्नमयीं तथा । शैल-
दारुमयीं वापि लौहशङ्खमयीं तथा । रौतिकाधातु-
युक्तां च ताम्रकांस्यमयीं तथा । शुभदारुमयीं वापि
देवताञ्चैव प्रशस्यते । अङ्गुष्ठपर्वं चारभ्य वितस्त्रिं यावदेव
तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः” ।
रौतिका पिप्पलं शुभदारुमयी यज्ञियकाष्ठसम्भवा । अञ्चै
प्रतिमा गृहेषु स्वगृहेषु । “प्रासादेष्वधिका शुभेति” वच-
नात् तत्राधिकापि शैलजा गृहे शुभदा । तन्त्रान्तरेऽ-
प्युक्तम् “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कायार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना” । रूपक-
ल्पना रूपस्थानां देवतानां उक्तं शादिकल्पना । गौत-
मोयतन्त्रे “काश्लीरी ज्ञानदा प्रोक्ता स्वर्णजापि विष्णु-
क्तिदा । तेजोदा दारुजा चैव रौतिकी शत्रुनाशिनी ।
ताम्नी घर्भविहृदिहृत् करोति वज्रसौख्यदा । सुदे च गृह-
मयी प्रोक्ता प्रतिमा शुभलक्षणा । भोगदा सोक्षदा
सा तु प्रतिमा कथिता तव” । वराहपुराणे “कुड्ये
लेख्ये च मे कश्चित् पटे कश्चिच्च मानवः । पूजयेद् यदि
वा चक्रे सम तेजोऽंशसम्भवे” । कुड्ये लेख्ये भित्तौ
लिखिते तथा पटे च लिखिते । चक्रे शालग्रामचक्रे ।
मत्स्यपुराणे लिङ्गमभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्था-
टिकं पार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । माघ्य
पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हस्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । तासु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता बह्वफला भवेत्” । व्यवहारसमुच्चये

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशयस्य विशेषतः । उत्तरायण-
मापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने । कृष्णपक्षे च पञ्चम्याम्
अष्टम्याञ्चैव शस्यते” । भुजबलभीमे “युगादावयने पुण्ये
कर्त्तव्या विषुवद्वये । चन्द्रसूर्यपक्षे वापि दिने पुण्येऽथ
पर्वसु । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा कर्त्तव्यायिनी” । पद्मपुराणे
“प्रतिपद्मदशोक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । त्रियोदश्या
द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवा-
न्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी नागराजस्य
षष्ठी प्रोक्ता शुद्धस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता भैरव-
स्थाप्तमी तथा । दुर्गाया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके-
स्तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम चैव
सुनिश्चेत् । पौर्णमासी तिथिः स्मृता” । चक्रपाणिन
इति यण व्यवहारे इत्यस्मास्मिन्निप्रत्ययः “महिषासु-
रहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । कल्पतरौ देवी-
पुराणम् “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
गर्त्तापूरशिक्षान्यासे शुभदक्षस्य पूजितः” । यस्य देवस्य
प्रतिष्ठा धुजारोपणे यः कालः शुभदक्षस्य गर्त्तापूरशिक्षा-
न्यासे गृहहारभासे स कालः पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठासमु-
च्चये “माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रधैशाखयोरपि । ज्यैष्ठा-
षाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” । भविष्ये “सोमो-
हहस्यतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यप्रहाः
प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यत्तकर्मणि” । एतद्वारेण प्रतिष्ठा कर्त्तव्या
इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् “व्याषाढे द्वे तथा मूलसुत-
रात्रयमेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपद-
स्तथा । हस्ताश्विनी रेवती च पुष्योस्तशशरस्तथा ।
अतुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते” । दीपिका-
याम् “प्राजेशशशवकरादितिभास्विनीषु पौष्णामरेज्यशशि-
भेषु तद्योत्तरासु । कर्त्तुः शुभे शशनि केन्द्रगते च जीवे
काव्यां हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा” । देवीपु-
राणम् “तथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता” । कल्पतरौ
देवीपुराणम् “चतुर्विंशेस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखा-
र्थिभिः” । कालिकापुराणम् “प्रतिमायाः कपोलौ
हौ स्मृता दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या
देवस्य वा हरेः । अक्षतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रति-
मासु च । यथापूर्वं तथाभावः स्वर्णादीनां न वि-

ष्णुता । अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च प्रार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये” । प्रतिष्ठा ब्रा-
ह्मणद्वारेव कर्त्तव्या । यथा हयशोषपञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं
“कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यां मम मूर्तिं प्रतिष्ठया । अन्ये-
षण्योयस्त्वाचार्यस्ते न लक्षणसंयुतः । ब्राह्मणः सर्व-
वर्णानां पञ्चरात्रविशारदः । ब्राह्मणानामभावे तु क्ष-
त्रियोवैश्यामृद्धयोः । क्षत्रियाणामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य
कल्पितः । कदाचिदपि शूद्रस्तु न चाचार्यत्वमर्हति” ।
हहकारदीये “नमेद् यः शूद्रसंस्मृतं लिङ्गं वा हरि-
मेव वा । स सर्वयातनाभोगी यावदाहृतसंज्ञवम्” । आ-
हृतसंज्ञवं प्रत्ययपर्यन्तम् । तथा “स्त्रीणामनुपनीतानां
शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा
शङ्करेऽपि वा” । कर्मादौ तु नवग्रहपूजामाह सत्सु-
पुराणम् “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसं न काव्यं जायते क्वचित्” । प्र-
तिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे
विद्याकरवाजपेयिसम्मतोभविष्यादावुक्तो व्यासः यथा
भविष्यपुराणम् “स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूल-
मन्त्रकम् । विन्यसेद् दद्यान्मोजे प्रतिष्ठा सुकृता भवेत्” ।
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरा-
त्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यं तदुपयथा “सपुष्पं सकृत् पाणिं
न्यसेद्देवस्य मन्त्रके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्त-
रम् । ततो मूलेन मूर्धादिपीठान्नं संस्मृत्येदिति । तत्त-
न्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् । पूजाञ्च महतीं
कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण
प्राणस्यापनमाचरेत्” । लिपिन्यासः मातृकान्यासः ।
उक्तञ्च “जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं विना ।
कृतं तद्विष्णुं विद्यात् तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत्” ।
कादिसतेऽपि “मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव
च । सर्वासां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत्” । एत-
द्द्वचनाञ्च पूर्वं मातृकान्यासः पश्चात्तत्त्वन्यासः । क्रम-
दीपिकायामथैवं क्रमः । मन्त्रन्यासस्य तत्तन्मन्त्रविशेषोक्त
पदवर्णन्यासः । तदभावे शिरसि मूलमन्त्रेण तत्त्व-
न्यासः । तत्त्वन्यासस्तु विष्णुविधयक एव न्यासप्रमा-
णानि शारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि । प्राणप्रति-
ष्ठामन्त्रस्तु शारदात्रयोविंशतिपटलोक्तः यथा “पाशाङ्कु-
शपुटा शक्तिर्वायुर्विन्दुविभूषितः । यादयाः रूपं सका-
रान्ता व्योम सत्येन्दुसंयुतम् । तदन्ते हंसप्रभः स्यात्त-

तोऽसुषुप पदं वदेत् । प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणा-
 क्षतः परम् । असुषुप जीव इह च स्थितोऽसुषुपपदं
 वदेत् । सर्वेन्द्रियाण्यसुषुपान्ते बाहुमनश्चरन्तः । ओ-
 ल्लप्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् । तिष्ठन्त-
 वधूरन्ते प्राणमन्तोऽयमीरितः । प्रत्यसुषुपपदात् पूर्वं
 पाशाद्यानि नियोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राण-
 मन्तो मनीषिभिः । पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं
 पाशवीजं व्यां, ततः शक्तिपीजं ह्रीं, ततोऽङ्कुशवीजं क्रौं,
 बाधुर्यकारः बिन्दुविभूषितः तेन यं, याद्याः सप्त सका-
 रान्ना उद्धृत्यकारानुवादेन सप्त न तु तद्विन्नं बीजं,
 पूर्णं पृथगुद्धारस्तु वर्णसप्तानामपि सविन्दुनाख्यापनाय ।
 अन्यथापि "अङ्कुशवाय्वनलायनीधरुणबीजान्युक्तानि अत्र
 बाधुर्यबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं व्यक्तं राव-
 वभट्टोऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीबिन्दुविभूषिताः इत्युक्ता
 नादबिन्दुविभूषिता इति व्याख्याय याद्या इत्यस्य विशे-
 षणं वदति । व्योम हकारः सत्यओकारः इन्दुबिन्दुः तेन
 होम् अतएव "पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्तादुच्चार्य
 यादिसुनिवर्णगुणं सहस्रमिति" प्रपञ्चसारोऽप्याह ।
 गुणमित्यनेन होमिति पञ्चपादाचार्यैर्व्याख्यातम् अग्नि-
 वधूः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः व्यां ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं
 पं सं हेमं हंसः असुषुप प्राणा इह प्राणाः । आमित्यादि
 असुषुप जीव इह स्थितः । आमित्यादि असुषुप सर्वे-
 न्द्राणि । आमित्यादि असुषुप बाहुमनश्चतुःश्लोत्रप्राण-
 प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । असुषुपेति
 प्रच्छन्नदेवतानामोपलक्षणम् "अदः पदं हि यद्रूपं यत्र
 मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने
 नियोजयेत्" इति नारदीयात् । वशिष्ठसंहितायाम्
 "हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रञ्च संजपेत्" । मूलमन्त्रं
 तत्तद्देवतामन्त्रं स च वैदिकः तान्त्रिकश्च "ओङ्कारादि-
 चतुर्थ्यन्तं नमस्कारान्तमीरितम् । स्वनाम सर्वस्त्वानां
 मन्त्र इत्यभिधीयते" इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारा-
 दिचतुर्थ्यन्ततद्देवतानामरूपो वा । कालिकापुराणोऽपि
 "प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्मृष्टा दक्षिणपाणिना । प्राण-
 प्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । वासुदेवस्य बीजेन
 तद्विष्णोरित्यनेन(?) च । तथैवाङ्कारिङ्गमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठा-
 माचरेद्धरेः । तथैव हृदयेऽङ्कुशं दत्त्वा शशञ्च मन्त्रवित् ।
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् । अस्मै प्राणाः
 प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः चरन्तु च । अस्मै देवत्वसंख्यायै

स्वाहेति यजुरीरयन् । अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन
 च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् । देवी-
 प्रतिष्ठायाम् अस्मा इत्यत्र अस्मै देवत्वसंख्यायै इत्युक्तः
 सारस्वत्यां मेघ्यां प्रास्मा इत्यत्र प्रास्मै इत्युक्तवत् । अङ्गम-
 न्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वैदिकैः ओं
 मनोजूर्तिर्जुपतामित्यादि(?)मन्त्रैः । (यजु० २।१३) । क्षप-
 नात् पूर्वं बल्मीकमृत्तिकादिभिस्त्रिभिः चालनमाह हय-
 शीर्षपञ्चरात्रम् "बल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभक्षणम् ।
 चालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणासुपशान्तये । क्षापयेद्ब्रह्म-
 तोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः । नमस्तेऽङ्गे सुरेशानि !
 प्रणीते विश्वकर्मेणा । प्रभाविताशेषजगद्वालि ! तुभ्यं
 नमोनमः । त्वयि संपूजयामीशे ! नारायणमनामयम् ।
 रक्षिता शिल्पिदोषैस्तु शुद्धियुक्ता सदा भव" । तेन च
 यथाशक्ति क्षपनादीतिकर्तव्यताकः प्रतिमाहृदये तन्मू-
 लमन्त्रविन्यासो देवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघव-
 भट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि "प्रतिष्ठाशब्दसंमिद्धिः
 प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते । बह्वर्थत्वादिपातानां संस्कारादौ
 प्रतेः स्थितिः । अर्चस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः ।
 विशेषसन्निधेर्यां तु क्रियते व्यापकस्य तु । तन्मूर्त्तौ भा-
 वना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा विधीयते" । सुभक्षना गोमय-
 भक्षणम् गन्धतोयेन चन्दनादियुक्ततोयेन । देवताक्षानीय-
 द्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम् "अष्टोत्तरं पलशतं
 स्नाने देयञ्च सर्वदा" । पलमाह महः "पञ्च लणल-
 कोमापक्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः" इति ।
 ततश्चाष्टरत्निकाधिकलौकिकमाषट्पदधिकतोलकत्वेन ।
 १।१।२। वैधपलं भवति एवं तथाविधाष्टोत्तरशतपल-
 परिमितेन लौकिकपञ्चधिकशततलयतोलकाः ३६० इति ।
 एवं बल्मीकमृत्तिकादिचालने सर्वाङ्गीणजलस्पर्शनक्षान्-
 नरूपत्वात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति । बल्मी-
 कमृदादिस्नाने मन्त्रविशेषानुपादानात् "मन्त्रानादेशे
 गायत्रीति" श्रुतपाणिनिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलम-
 न्त्रेण वा स्नानं कारयितव्यम् । गन्धोदकस्नाने तु शुद्ध-
 वत्या(?) एतन्निन्द्रमित्यादि ऋक्त्वयात्मिकया । देशिको
 यजमानो गुरुयां विप्रः । नमस्ते इत्यादि विज्ञापनमन्त्रे
 देवतान्तरे च नारायणमित्यत्र तत्तद्देवतानामोहः ।
 शिवलिङ्गस्यार्चत्वात् अर्चाविशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गमवि-
 रुद्धम् । यमः "कृत्वा देवगृहं सर्वं" प्रतिष्ठाप्य च दे-
 वताम् । विधाय विधिवत् पूजां तत्तत्तोलकं विन्दते भ्रु-

वन् । नारसिंहे “प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् । सर्वपापानि संत्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि । निष्कामो नरशार्दूल ! देहवन्धात् प्रमुच्यते । सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते । विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनादेनम् । न जातु निर्गमस्त्वस्य विष्णुलोकात् कथञ्च न । नरसिंहस्य विष्णोः उपसंहारे तथा दर्शनात् । साधवोक्तासे “देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाणवः । तावद्दर्शसहस्राणि विष्णुलोके महीयते । राजमार्त्तगुणे “पुत्रोत्पत्तौ तथा ब्राह्मन्प्रशान्तिके तथा । चूडाकार्यं व्रते चैव नास्ति पुंसवनेषु च । पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः । एतदुद्विक्तरं नाम गृहस्यस्य विधीयते” । उद्विक्तरं ब्राह्मणमित्यन्वयः । स्मृत उवाच “कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्दवित्तयान् । मध्यमेनाधमेनापि प्रकृत्यान्तान्निर्गततमः । नित्यं निर्वर्त्य सतिमान् कुर्यादभ्युदयन्तः । विप्रान् संभोजयेत्तथा ततो यागगृहं व्रजेत् । गणेशपूजदिकपालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् । स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् । स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चान्तैः पञ्चगव्यैः पञ्चवृत्पिण्डकैरपि । तिलतैलेस्तथा क्षौद्रैः कषायैरपि सत्तमः” । तथा “जम्बुशालमलियाखालं वटरं वकुलं तथा । एतेषां वल्कलरसः कषायः परिकीर्तितः । पञ्चपुष्पोदकैर्वयं त्रिपत्रैरपि सत्तमः । तुलसीकुन्दमालूरपतागयाङ्गस्त्रिपत्रकम् । चम्पकान्धशमीपद्मकरवीरञ्च पञ्चकम् । स्तिका करिदलस्य पर्वताश्वसुरस्य च । कुशवल्मीकसम्भूतं ऋत्पञ्चकमितीरितम् । गोमूलं गोमयं क्षीरं दधिर्घृतिः कुशोदकम् । कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद् यथाविधि । दक्षिणां विधिवत् कुर्यात् पूर्णाध्यं तदनन्तरम्” । इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे नवमोऽध्यायः । नरसिंहपुराणे “पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते” । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । स्नानीयानुलेपने तदुद्धर्तने फलमाह तत्रैव “यवगोधूमजैश्चैरुद्वर्त्येण्येन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठान्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निघर्षयेत् । उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते” देवीपुराणम् “होमोमहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” । कात्यायनः “आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते” । कालिकापुराणम् “यहीयते च देवेश्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

गर्जरक्षैव धृतं दधि तथा मधु । पञ्चासृतामिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्म्मसु” । प्रतिष्ठानन्तरं नात्स्ये “ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्तीनां पञ्चाशदाष्ट विंशतिम्” । षोडशोपचाराः “आसनं स्वागतं पादमर्घ्यं माचमनीयकम् । मधुपर्कचमस्नानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं यन्दनं तथा” । दशोपचारास्तु “पादार्घ्यं माचमनीयं मधुपर्कचमने अपि । गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः” । पञ्चोपचारास्तु “गन्धाद्योनैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका” । उपचारद्रव्याणि शारदायाम् “पादं श्यामाकदुर्गालविष्णुक्रान्ताभिरीरितम्” । विष्णुक्रान्ता अपराजिता एतद्द्रव्ययुक्तं जलमिति शेषः । “गन्धपुष्पाक्षतयवकुशामफलसर्पैः । सद्गैः सर्वदेवानामेतदध्यं सुदीरितम्” । एतदुक्तं जलमित्यर्थः । “जातीवल्कलकल्लोलैर्जलमाचमनीयकम् । आज्यं दधि मधुक्षिप्तं मधुपर्कं निवेदेत्” । कात्यायनः “मधुपर्कं दधिधृतमधु पिहितं कांक्षे कांक्षेन” । मधुपर्कंति स्थाने स्नानीयेति पाठः पूर्वोक्तद्रव्ययुक्तं जलमात्रं वा “गन्धयन्दनकर्पूरकालाशुर्भरीरितः” । राघवभट्टकृतम् “शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः कुर्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धद्वारा प्रकीर्तिता” । इष्याणि तत्तद्देवदेवानि “अगुरुशीरगुग्गुलुमधुपर्कज्वलनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रैश्चूर्णैर्देवस्य देशिकः । तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे” । राघवभट्टकृतम् “सर्वोपचारवस्तूनामभावे भावनैव हि । निरर्सेभोदकेनाथ पूर्णतेत्याह नारदः” । नारसिंहे “पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते” । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । ब्रह्मपुराणे “देवानां प्रतिमा याव एताभ्यक्तक्षमा भवेत् । पलानि तस्य देवानि अत्रया पञ्चविंशतिम् । अष्टोत्तरशतं स्नाने पलं देयञ्च सर्वदा । यवगोधूमजैश्चैरुद्वर्त्येण्येन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठान्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निघर्षयेत् । उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते” देवीपुराणम् “होमोमहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” । कात्यायनः “आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते” । कालिकापुराणम् “यहीयते च देवेश्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

अथ्यपात्रस्थितेत्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् । नरसिंह-
पुराणम् “स्नाने यस्ते च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
अथ नीराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवपुराणे “भक्त्या
पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्चत्वादिपञ्चवैः । ओषधीभिश्च मे-
ध्याभिः सर्ववीजैर्यवादिभिः । नवम्यां पर्वकालेषु यात्रा-
काले विशेषतः । यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर ! देव्या नीरा-
जनं नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतोदिवसान् वीर ! देव्यानीराजनं कृतम् । तावद्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदी-
पेन सूर्यलोकं स गच्छति । पर्वकाले उत्सवकाले ।
देव्या इति स्त्रीत्वमविवक्षितम् । अथ प्रतिष्ठितमूर्तौ
कदाचित् पूजाऽभावे मङ्गाकपिलपञ्चरात्रम् “एकाहं
पूजाविहितौ कुर्यादुद्दिगुणमर्चनम् । त्रिरात्रे तु
मङ्गापूजा संप्रोक्षणमतः परम् । मासादूर्ध्वमनेकाहं पू-
जनं चेद्द्विहृत्यते । प्रतिष्ठैवोच्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रो-
क्षणक्रमः । संप्रोक्षणक्रमः “संप्रोक्षणन्तु देवस्य देवस्य
त्वेति (४) पूर्ववत् । गवां रसेश्च संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य
च । प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् । स-
पुण्यं सकृशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मू-
लमष्टोत्तरशतं तथा । ततो मूलेन मूर्धादि पीठान् चैव
संस्पृशेत् । इति “तत्त्वन्वाशं लिपिन्वाशं मन्त्रन्वा-
सञ्च विन्यसेत् । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्यापनमा-
चरेत् । पूजाञ्च महर्तौ कुर्यात् स्तनन्त्रोक्तां यथा-
विधि । यागहीनादिषु प्रायः संक्षेपेण विधिः स्मृतः ।
अथासृष्ट्यस्पर्शने तु वौघायनः “द्रव्यवत् कृतशौचानां
देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति । देवार्चां देवता-
प्रतिमा । तासामसृष्ट्यसृष्टानां प्रकृतिद्रव्यस्य तात्वा-
दर्शयेष्टं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पूज्यत्वमि-
त्यर्थः इति । रत्नाकरे आदिपुराणे “खण्डिते
स्फुटिते दग्धे अष्टे स्थानविवर्जिते । यागहीने पशु-
स्पृष्टे पतिते दूषभूमिषु । अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतित
स्पर्शदूषिते । दशस्त्रेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ।
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाञ्चकार ह । अथ
वृद्धिआङ्गहोमौ त्वावश्यकौ यथाशक्तीत्यभिधानात्
इति कश्चित् । तथा चात्यधनानां यज्ञं विनाऽपि
पूजनमाह विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् “पूजाकर्म
बहिर्वेदां अङ्गया भृगुनन्दन ! । न त्वत्पदलिपैर्यज्ञैर्य-
जेतेह कदाचन । विष्णुदेविकायस्य यथाश्रद्धमरि-

न्दम ! । तपसा पूजयेन्नित्यं यथादत्तधनो नरः । यद्ये-
काहे वास्तुयागमद्वोत्सर्गौ तदा तन्त्रेण वृद्धिआङ्गं
कुर्यात् तथा एकस्मिन्ननौ होमतयं विधेयं एका-
ग्नावनेकहोमकरणे एकं परिसमूहनादिकमाह गो-
भिलः । “गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मवर्हिः पथ्युक्षण-
माज्यभागाविति । पूजादिकं प्रत्येकमेव ।

तत्र प्रतीकस्त्वचितामन्त्राः क्रमेण यथा

- (१) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः । दिवीव
चक्षुराततम् कृ० १।१२६
- (२) “मनो जूतिर्जुषतामज्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिमम् तनोत्व-
रिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इहमादय-
न्नामो प्रतिष्ठ” यजु० २।१२
- (३) अथ शुद्धयत्या शुद्धपदवत्या ताञ्च तिस्रः कचः कृ० ८।१७
स्त्वक्तास्थिता यथा
“एतोन्विन्द्रं स्ववाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना । शुद्धैरुक्थैर्वा-
हव्यासं शुद्ध आशीर्वातु ममत्तु । ७ । इन्द्र ! शुद्धो न
आगच्छ शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः । शुद्धोरयिं निधारय
शुद्धो ममङ्घ्रि सोम्यः । ८ । इन्द्र ! शुद्धो हि नो रयिं
शुद्धो रत्नानि दायुषे । शुद्धो वृत्वाणि जिघ्रसे शुद्धो
वाजं सिषासि । ९ ।
- (४) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पुण्यो हस्ताभ्यां
प्रतिगृह्णामि” यजु० १।६

विस्तरस्तु अग्निपु० ५।६ अ० आदौ उक्तो यथा

“प्रतिष्ठापञ्चकं वक्ष्ये प्रतिमात्मा तु पूरुषः । प्रहविः
पिण्डका लक्ष्मीः प्रतिष्ठा योगकस्तयोः । इच्छा-
फलार्थिभस्तस्मात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः । गर्भस्त्वत् त
निःसार्य प्रामादस्याग्रतो गुरुः । अष्टपोद्गुशविशालं
मण्डपञ्चाधमादिकम् । स्नानार्थं कलसार्धञ्च याग-
द्रव्यार्धमर्जतः । त्रिभागेणाङ्गभागेन वेदिं कुर्यात्तु
शोभनाम् । कलसैर्घण्टिकाभिश्च त्रितानाद्यैश्च भूषयेत् ।
पञ्चगव्येन सम्योक्ष्य सर्वद्रव्याणि धारयेत् । अलङ्कृतो
गुरुर्विष्णुं ध्यात्वात्मानं प्रपूजयेत् । अङ्गुलीयप्रभृतिभि
मूर्त्तिपान् वलयदिभिः । कुण्डे कुण्डे स्थापयेच्च
मूर्त्तिपांस्तत्र पारगान् (मूर्त्तिपान् मूर्त्तिनिर्मादशि-
ल्पिनः) । “चतुष्कोणे चार्जकोणे वर्तुले पद्मस-
न्निभे । पूर्वादौ तोरणार्थन्तु पिण्डौदुम्बरौ वटम् ।
स्रुचं सुशोभनं पूर्वं सुभङ्गं दक्षतोरणम् । सुकर्म च
सुहोत्रञ्च आप्ये सौम्ये सप्तस्रयम् । पञ्चहस्तं तु

संस्थाप्य सोनाष्टयिदि(१) पूजयेत् । तोरणस्तन्मामुले त
कलसान्द्राङ्गुरान् । प्रदद्यादुपरिष्ठाञ्च कुर्याच्चक्रं
सुदर्शनम् । पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ध्वजं कुर्याद्विचक्षणः ।
वैपुल्यं चास्य कुर्यात् षोडशाङ्गुलसम्मितम् । सप्तहस्तो-
च्छ्रितं चास्य कुर्यात् दण्डं समाहितः । अरुणोऽग्नि-
निभश्चैव क्षणः शुक्लोऽथ पीतकः । रक्तवर्णस्तथा श्वेतः
क्षणावर्णः क्रमाद् ध्वजाः । कुसुदः कुसुदाक्षयपुण्डरीकोऽथ
वामनः । शङ्खः कर्णः सर्वनेत्रः सुसुखः सुप्रतिष्ठितः ।
पूज्याः कोटिशुणैर्युक्ताः पूर्वाद्या ध्वजदेवताः । जना-
ढकसुपूरास्तु पञ्चविम्बोपमा घटाः । अष्टाविंशधिकशतं
कालमण्डलवर्जिताः । सहिरगया वस्त्रकण्ठाः सोदका-
स्तोरणादुवहः । घटाः स्थाप्याश्च पूर्वोदौ वेदिकायाश्च
कोणगान् । चतुरः स्थापयेत् कुम्भानाजिघ्रेति (२) च
मन्त्रतः । कुम्भेष्वाम्नाञ्च शक्रादीन् पूर्वोदौ पूजयेत्
क्रमात् । इन्द्रागच्छ देवराज ! वज्रहस्त ! गज-
स्थित ! । पूर्वद्वारञ्च मे रक्ष देवैः सह नमोऽस्तु ते ।
तातारमिन्द्रमन्त्रेण (३) अर्चयित्वा यजेद् बुधः ।
आगच्छान्ते ! शक्तियुत ! आगच्छ ! बलसंयुत ! ।
रक्षान्तेयीं दिशं देवैः पूजां गृह्ण नमोस्तु ते । अग्नि-
मूर्द्धेति (४) मन्त्रेण यजेद्वा अग्नये नमः । सहिषस्य !
यमागच्छ दण्डहस्त ! महाबल ! । रक्ष त्वं दक्षि-
णद्वारं वैवस्वत ! नमोऽस्तु ते । वैवस्वतं सङ्गमनमित्य-
नेन (५) यजेद् यमम् । नैर्ऋतागच्छ खड्गाढ !
बलवाहनसंयुत ! । इदमर्घ्यमिदं पादं रक्ष त्वं नैर्ऋतीं
दिशम् । एष ते इति (६) मन्त्रेण यजेदध्यादि-
भिर्ऋतः ४ । मकराढ ! वरुण ! पाशहस्त ! महा-
बल ! । आगच्छ पश्चिमं द्वारं रक्ष रक्ष नमोऽस्तु ते ।
उरुं हि राजा (७) वरुणं यजेदध्यादिभिर्ऋतः ५ ।
आगच्छ वायो ! सबल ! ध्वजहस्त ! सवाहन ! ।
वायव्यं रक्ष देवैस्त्वं समरुद्धिर्धर्मोऽस्तु ते । वात (८)
इत्यादिनिश्चार्चोद्धमो वायवेऽपि वा ६ । आगच्छ
सोम ! सबल ! गदाहस्त ! सवाहन ! । रक्ष त्वत्त-
त्तरद्वारं सकुबेर ! नमोऽस्तु ते । सोमं राजान-
मिति (९) वा यजेत्सोमाय वै नमः ७ । आगच्छे-
शान ! सबल ! शूलहस्त ! हृषस्थित ! । यज्ञमण्ड-
पस्यैर्गौ दिशं रक्ष नमोऽस्तु ते । ईशानादस्येति (१०)
यजेदीशानाय नमोऽपि वा ८ । ब्रह्मन्नागच्छ हंसस्य !
शुक्लवप्यपहस्तक ! । सरोकोद्गौ दिशं रक्ष यज्ञ-

स्याज नमोऽस्तु ते । हिरण्यगर्भेति (११) यजेन्नमस्ते
ब्रह्मणेऽपि वा ९ । अनन्तागच्छ चक्राढ ! कूर्मस्था-
हिरण्येश्वर ! । अक्षोदिशं रक्ष रक्ष अनन्तेश ! नमो-
ऽस्तु ते । नमोऽस्तु सर्पेति (१२) यजेदनन्ताय नमोऽपि
वा १० ५६५० ।

(अत्राध्याये प्रतीकस्त्वचिता मन्त्राः क्रमेण दर्शयन्ते यथा

(१) “सोनाष्टयिदि नो भवान्द्वारा निवेशनी । यच्छानः
शर्म सप्रथाः” यजु० ३५।२१ । षड्वेदे तु पृथिवी इति पाठः

(२) “आजिघ्रे कलसं” मन्त्रा त्वा विशन्तिन्दवः । पुनरुज्जां
निवर्तस्व सहस्रं धुञ्जोरुधारा पयस्वती पुनर्मां विशता-
द्रयिः” यजु० ८।४२

(३) “तातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सहस्रं शूर-
मिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुद्धतमिन्द्रं स्वस्ति नो
मघवा धात्विन्द्रः” यजु० २०।५०

(४) “अग्निमूर्द्धां दिवः ककुप्तिवः पृथिव्या अयम् । अपीं
रेतांसि जिन्वति” यजु० ३।१२

(५) “वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दु-
वस्य” ऋ० १०।१४।१ अर्धर्चम् ।

(६) “एष ते निषर्ते ! भागस्त्वं जुषस्व स्वाहा” यजु० ८।१५

(७) “उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्त्रेण
वा ७ । अपदे पादा प्रतिघातवेऽकरोतोपवक्ता हृदया-
विधिक्षित्” ऋ० १।२४।८

(८) “वात आ वात भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्रथ
आयूँपि तारिपत्” ऋ० १०।१८६।१

(९) “सोमं राजानमवसेऽग्निं गोभिर्हवामहे । आदित्यान्
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च वृहस्पतिम्” ऋ० १०।१४।१।

(१०) “ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा ७ । यो यद्गुद्रादस्यैवम्”
ऋ० २।३३।८ अर्धर्चम्

(११) “हिरण्यगर्भः समवर्तताम्ये भूतस्य जातः पतिरेक आ-
सीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामृतेमां कस्यै देवाय ह-
विषे विधेम” ऋ० १०।१२।१

(१२) “नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
अन्तरिक्षे ये च दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” यजु० ११।६

“भूमेः परिपहं कुर्यात् क्षिपेद्भीर्हींश्च सर्पपान् ।
नारसिंहेन रक्षोघ्नन् प्रोचयेत् पञ्चगव्यतः । भूमिं वटे
तु संपूज्य सरत्ने साङ्गकं हरिम् । अस्त्रमन्त्रेण
कवचं तत्त चाष्टशतं यजेत् । अस्त्रधाराया सिञ्चन्
ब्रीहौनु संस्कृत्य धारयेत् । प्रदक्षिणं परिभ्राज्य कलः

विकिरोपरि । सवस्त्रे कलसे भूयः पूजयेदच्युतं त्रियम् ।
 योगे योगेति मन्त्रेण (१) न्यसेच्छयान्तु मण्डले ।
 कुशोपरि तृत्तिकाञ्च शय्यायां दिग्विदिक्षु च । विद्या-
 विपान् यजेद्विष्णुं मधुघातं त्रिविक्रमम् । वामनं
 दिक्षु वाय्वादौ श्रीधरञ्च हृषीकपम् । पद्मनाभं दामो-
 दरमैशान्यां स्नानमण्डपे । अभ्यर्च्य पश्चाद्देशान्यां चतु-
 ष्कुम्भे सवेदिके । स्नानकम्भेषु कुम्भांस्तान् चतुर्दिक्षु धिवासयेत् ।
 कलसाः स्थापनीयास्तु अभिषेकाधिसादरात् । वटोदुम्ब-
 रकाश्वत्थांश्चम्पकाशोकश्रीद्रुमान् । पलाशार्जुनसृक्षांस्तु
 कदम्बवकुलान्मृकान् । पल्लवांस्तु समानीय पूर्वकुम्भे वि-
 निःक्षिपेत् । पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिङ्गलमेव च ।
 जातोष्णं कुन्दपुष्पञ्चन्दनं रक्तचन्दनम् । सिद्धार्थं
 तगरञ्चैव तण्डुर्दक्षिणे न्यसेत् । सुवर्णं रजतञ्चैव
 जूनहयवृक्षद्वयम् । नद्याः समुद्रगामिन्या विजेषात् जा-
 ङ्गवीर्यदम् । गोमयञ्च यवान् शालींस्तिलांश्चैवापरे
 न्यसेत् । विष्णुपण्योऽश्यामलतां शङ्कराजं शतावरीम् ।
 सहदेवीं महादेवीं वलां व्याघ्रीं सलङ्गणाम् । ऐशा-
 न्यामपरे कुम्भे माङ्गल्यान्विनिवेशयेत् । वल्मीकवृत्तिकां
 सप्तस्थानोत्थामपरे न्यसेत् । जाङ्गवीवालकातोयं विन्ध्य-
 सेदपरे घटे । वराहवृषनागेन्द्रविषाणोद्धृतवृत्तिकां
 वृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे न्यसेत् । तीर्थपर्वतवृ-
 द्धस्य युक्तमप्यपरे न्यसेत् । नागकेशरपुष्पञ्च काश्लोरम-
 परे न्यसेत् । वैदुर्यं विद्रुमं सुक्तां स्फटिकं वज्रमेव
 च । एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद्देवसत्तमम् । नदी-
 नदतडागानां सलिलैरपरं न्यसेत् । एकाशीतिपदे चा-
 न्यान्मण्डपे कलसान् न्यसेत् । गन्धोदकादौः सम्पूर्णान्
 श्रीसूक्ते (२) नाभिमन्त्रयेत् । यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशाम्
 चाक्षतं तथा । तिलान् फलं तथा पुष्पमर्घ्यार्थं पूर्वतो
 न्यसेत् । पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपण्योऽश्यांस्तथा ।
 पादार्थं दक्षिणे भागे मधुपर्कं तु दक्षिणे । कक्कोलकं
 लवङ्गं च तथा जातोफलं शुभम् । उत्तरे ह्याचमनाय
 अग्नौ दूर्वाक्षतान्वितम् । पात्रं नीराजनार्थं च तथो-
 हर्त्तनमानिले । गन्धपुष्पान्वितं पात्रमैशान्यां पात्रके
 न्यसेत् । सुरामांसीं चामलकं सहदेवीं निशाह्वयम् ।
 पटिदीपान्धसेदौ न्यसेन्नोराजनाय च । शङ्खं चक्रञ्च
 श्रीधर्यं कुलिशं पङ्कजादिकम् । हेमादिपात्रे कृत्वा
 तु नानावर्णादिपुष्पकम् ५७ अ०

(१) ("योगे योगे तवस्तरां याजे वाजे हवामहे । सखाय
 इन्द्रमूर्तये" ऋ० १।३०।७)

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णमित्यादि पञ्चदशर्चस्मृतेऽपि परि-
 शिष्टोक्तं तुनादानां १६५ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

"ऐशान्यां जनयेत् कुण्डं गुरुर्वज्रञ्च वैष्णवम् ।
 गायत्रप्राप्तं कृत्वा सम्पातविधिना घटान् । प्रोक्ष-
 येत् कारुणालायां शिल्पिभिर्मूर्तिपैत्रजैः । त्वयश्चन्द्रैः
 कौतुकञ्च वन्धयेद्विष्णुं करे । विष्णवे शिपिविष्टाय (१)
 जर्णसूत्रेण सर्पपैः । पट्टवस्त्रेण कर्तव्यं देशिक-
 स्थापि कौतुकम् । मण्डपे प्रतिमां स्थाप्य सवस्त्रां
 पूजितां स्तुवन् । नमस्तेऽर्चं ! सुरेशानि ! प्रणीते !
 विश्वकर्मणा । प्रभाविताशेषजगद्वालि ! त्वयं नमो नमः ।
 त्वयि सम्पूजयामीशे नारायणमनामयम् । रक्षिता
 शिल्पिदोषेस्त्वष्ट्रियुक्ता सदा भव । एवं विद्वाथ्य प्रतिमां
 नयेत्तान् स्नानमण्डपम् । शिल्पिनन्तोषयेद्दुद्रव्यैर्गुरवे गां
 प्रदापयेत् । चित्रं देवेति (२) मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलये-
 त्ततः । अग्निर्ज्योतीति (३) दृष्टिञ्च दद्याद्दे भद्रपीठके ।
 ततः शुक्लानि पुष्पाणि हतं सिद्धार्थकं तथा । दूर्वां
 कुशाम् देवस्य दद्याच्छिरसि देशिकः । मधुघातेति (४)
 मन्त्रेण नेत्रे चाभ्यञ्जयेद् गुरुः । हिरण्यगर्भमन्त्रेण (५)
 इमं मेति (६) च कीर्त्तयेत् । हतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चात् पठन्
 हतयतीं (७) पुनः । मस्तरपिष्टेनोहृत्य अतो देवेति (८)
 कीर्त्तयन् । क्षालयेदुष्णतोयेन सप्त तेऽग्नेति (९) देशिकः ।
 द्रुपदादि (१०) वेत्तुल्लिम्बे दापो हि षेति (११) वैचयेत् ।
 नदीजैस्तीर्थजैः स्नानं पावमानेति (१२) रत्नजैः । समुद्रं
 गच्छ (१३) चन्दनैस्तीर्थमृत्कनसेन च । शन्नो देवोः (१४)
 स्नापयेच्च गायत्रप्राप्त्युष्णवारिणा । पञ्चवृद्धिर्हिरण्ये-
 ति (१५) स्नापयेत्परमेश्वरम् । सिकताङ्गिरिमं मेति (१६)
 वल्मीकोदघटेन च । तद्विष्णोर्दिव्यो (१७) वध्यद्विषां
 व्योषधीति (१८) मन्त्रतः । यज्ञायज्ञेति (१९) काषायैः
 पञ्चभिर्गव्यैस्ततः । प्रयः पृथिव्यां (२०) मन्त्रेण याः
 फलिनी (२१) फलान्मुभिः । विश्वतश्चक्षुः (२२) सौम्येन
 पूर्वेण कलसेन च । सोमं राजानमित्येव (२३) विष्णो-
 रराटं (२४) दक्षतः । हंसः शुचिः (२५) पश्चिमेन
 कुर्यादुद्धर्तनं हरेः । मूर्ध्निनन्दिवो (२६) मन्त्रेण धात्रीं
 मांसीं च के ददेत् । मानसोकीति (२७) मन्त्रेण गन्ध-
 हारेति (२८) गन्धकैः । इदमापेति (२९) च घटैरेका-
 शीतिपदस्थितैः । एङ्गोहि भगवन् ! विष्णो ! लोका-

दुपहकारक ! । यज्ञभागं गृह्णायेमं वासुदेव ! नमो-
ऽस्तु ते । अनेनावृष्टा देवेशं कुर्यात् कौतुकमोच-
नम् । सुञ्चामि त्वेति (१०) सूक्तेन देशिकस्यापि
मोचयेत् । पादं हिरण्यमेनार्य (११)मतो देवेति (१२)
चार्घ्यकम् । मधुवाता (१३) मधुपर्कं मयि गृह्णामि (१४)
चाचमेत् । अक्षत्तमीमदन्तेति (१५) किरेद्वृषाक्षतं बुधः ।
काण्डात् (१६) निर्मज्जनं कुर्याद्भन्वं गन्धवतीति (१७) च ।
तन्वा यामीति (१८) माल्यञ्च इदं विष्णुः (१९) पवित्रकम् ।
दृहस्यते (२०) वस्त्रयुग्मं वेदाहमित्युत्तरीयकम् । (२१)
महाव्रतेन (२२) सकली पुष्पं चौषधयः (२३) क्षिमेत् । धूपं
दद्याद्दधूरमीति (२४) विभ्राट्सूक्तेन (२५) चाञ्जनम् ।
युञ्जन्तीति (२६) च तिलकं दोषांयुष्टेति (२७) माल्यकम् ।
दन्द्रं विश्वेति (२८) क्लृप्तं आदर्शन्तु विराजतः । (२९)
चामरन्तु विकर्णेन भूषां रथनरेण (३०) च । व्यजनं
वायुदैवत्यैर्मुञ्चामि त्वेति (३१) पुष्पकम् । वेदाद्यैः
संस्तुतिं कुर्याद्भरेः पुरुषसूक्ततः । सर्वमेतत्समं कुर्यात्
पिण्डकादौ हरादिके । देवस्योत्थानसमये सौपर्णं (३२)
सूक्तमुच्यते । उत्तिष्ठेति (३३) ससुत्याय शय्याया मण्डपे
नयेत् । शाकुनेनैव सूक्तेन देवं ब्रह्मरथादिना । (३४)
अतो देवेति (३५) सूक्तेन प्रतिभां पिण्डिकां तथा ।
आसूक्तेन च शय्यायां विष्णोस्तु सकलीकृतिः ।
सृगराजं हृषं नागं व्यजनं कलसं तथा । वैजयन्तीं
तथा भेरिं दोषमित्यष्टमङ्गलम् । दर्शयेद्वसूक्तेन (३६)
पादश्रेणिं विपादिति (३७) । उखां पिधानकं पात्र-
मन्दिकां दर्शिकां दर्शेत् । सुपलोलूखलं दद्याच्छिलां
सम्भार्जनीं तथा । तथा भोजनभाण्डानि गृहोपक-
रणानि च । शिरोदेशे च निद्रास्थं वस्त्ररत्नयुतं घटम् ।
खण्डखाद्यैः पूरयित्वा स्नपनस्य विधिः स्मृतः” ५८अ०
(५८अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा

- (१) “विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा” यजु० २०।२२
- (२) “चित्तं देवानासुदगादनीकं चक्षुर्मितस्य वरुणस्याग्ने-
राप्राद्याया प्रथिवी चान्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्त-
स्य पञ्च” ऋ० १।१।५।१।
- (३) “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ! सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ! अग्निर्वज्रैर्ज्योतिर्वज्रैः स्वाहा !
सूर्योर्वज्रैर्ज्योतिर्वज्रैः स्वाहा ! ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा” यजु० १।९
- (४) “मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः । माध्वीनः

सन्तोषधीः” यजु० ११।२७ अथ एकैव षड् पाथा ।

- (५) “हिरण्यगर्भः समवर्ततामे इत्यादि प्राग्वत् ।
- (६) “इमं मे वरुण ! शुधी हवमद्या च गृह्य । त्वामव-
सुराचके” यजु० २।१।१
- (७) “दृतवती भुवनानामभिन्विषीषीं पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा”
यजु० २४।४५
- (८) अतो देवा अवनतु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (९) “सप्त तेऽग्ने ! समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त-
धामप्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयो-
नीराष्ट्रस्य हतेन स्वाहा” यजु० १७।७९
- (१०) द्रुपदादिव सुसुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं
पवित्रं खेवाज्यमापः शुद्धन्तु मेनसः” यजु० २५।२०
- (११) “आपोहि हा मयोभुवस्तान जज्ञे दधातन । महे
रणाय चक्षसे” ऋ० १०।९।१
- (१२) “पावमानसूक्तम् स्वादिष्टयेत्यादि हिन्वन्तीत्युक्तम् पञ्च-
षष्टिसूक्तात्मकम् सत्कृतं तृणादानादिपञ्चतौ १६७ अवधि
१८५ पृ० पर्यन्ते दृश्यम् । यजुर्वेदोक्तं पुनन्तु पितर
इत्यादि नवर्चं तत्रैव २०६ पृ० दृश्यम्
- (१३) ससुद्रं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवं सवि-
तारं गच्छ स्वाहा । यजु० ६।२१
- (१४) “शन्नोदेवीरभीष्टय आपो भवन्तु प्रीतये । शंयोरभि-
क्षन्तु नः” ऋ० १०।१।४
- (१५) “हिरण्यगर्भः समवर्ततामे इत्यादि प्राग्वत् ।
- (१६) “इमं मे गङ्गे यमुने ! सरस्वति ! शुतद्रि ! स्तोमं
सचतापरुण्या । असिक्ता मरुद्वधे वितस्तयाऽऽ-
जीर्णीये गृणुह्यासुधोमया” ऋ० १०।७५।५
- (१७) “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति श्रुरयः । दिवीव
चक्षुराततम्” ऋ० १।२२।२०
- (१८) “आयोषधीः सोमराजीर्वह्नीः शतविचक्षणाः । तासां
ममि त्वसुत्तमारं कामाय शं हृदे” यजु० १२।९२
- (१९) “यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्रप-
वयमसृतं जातवेदसं प्रियं मितं न शंसिषम्” ऋ० ६।४८।१
- (२०) “पयः प्रथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे प-
योधाः । पयस्वतीः प्रादिशः सन्तु महासु” ऋ० १८।३६
- (२१) “याः फलिनीयां अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
दृहस्यतिप्रसूतास्ता नोमुञ्चन्वंहसः” यजु० १२।८९
- (२२) “विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतोवाङ्मृत विश्व-
तस्मात् । सं वाङ्मयां धमति सं पततैर्द्यावाभूमी जन-

यन् देवकः" ऋ०१० मगड्डे ८८८त्ते ११२ ऋक् ।

(२३) सोमं राजानमित्यादि प्राग्वत् ।

(२४) "विष्णारराटमसि विष्णोः अग्ने स्थः । विष्णोः स्वरसि विष्णोर्भुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा" यजु० ५।२१।

(२५) "हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसङ्गोता वेदिषदतिथिर्द्विरो-
चसत् । नृपद्वरसदतसदु ध्योमसदजागोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं वृहत्" यजु० १०।२४

(२६) "सूज्ञानं किवो चरतिं शुचिव्या वैश्वानरसुत आ-
जातमग्निम् । कविं सस्त्राजमतिथिं जनानामासन्नापात्वं
जनयन्त देवाः" यजु० ७।२४

(२७) "मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु
मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र ! भाभिनो
वधीर्हविष्मन्तः सदाभित्त्वा हवामहे" यजु० १६।१६

(२८) "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरो
सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्" श्रीसूक्ते ८मन्तः

(२९) "इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाह
मभिदुहोह यद्वा शेष उतान्तम्" ऋ०१।२१।२२

(३०) "सुज्ञाभि त्वा हविषा जोवनाय कमज्ञातयच्छादुत
राजयच्छात् । याहिर्जयाह यदि वैतदेनं तस्या इ-
न्द्राग्नी प्रसुक्तमेनम् । यदि क्षितायुर्वदि वा परेतो
यदि मृत्योरनिकं नीत एव । तमाह्वरामि निर्वर्ते
रूपस्यादहर्षमेनं शतशारदाय ।२ सहस्राक्षेण शत
शारदेन शतायुषा हविषाहर्षमेनम् । शतं यथेमं
शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ।३ शतं
जीव शरदो वर्जमानः शतं हेमन्नान् शतसु वसन्नान् ।
शतमिन्द्राग्नी सधिता वृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं
पुनर्दुः । ४ आहर्षं त्वाविदं त्वा पुनराग पुनर्नव ।
सर्वाङ्ग ! सर्वं ते चक्षुः सर्वमादृश्यतेऽविदम्" ५ ऋ०१०।१६१

(३१) "अतो देवा अयन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।

(३२) "हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।
योऽसावादिष्टे पुरुषः सोऽसावहम्" यजु० ४०।१७

(३३) मधुवाता इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।

(३४) मयि गृह्णास्यन्ते ! अग्निं रायस्त्रोषाय सुप्रजास्त्राय
सुवीर्याय मास देवताः सचन्ताम्" यजु० ११।१

(३५) "अक्षन्मीमदन्त द्वावप्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वमा-
नवो विप्रा न विष्टया मतीयोजान्निन्द्र ! ते हरी" ऋ०
२।८।२

(३६) "काण्डात् काण्डात् प्ररोहनी परुषः परुषस्तरि ।
एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च" यजु० ११।२०

(३७) गन्धवतो गन्धद्वारामित्यादि प्राग्वत् ।

(३८) "तत्त्वा यासि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यज-
मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणस्य बोध्यु रयंस-
मा न आयुः प्रमोषीः" ऋ० १।२४।११

(३९) "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्वेधा निदधे पदम् । समूढमस्य
पांसुरे" ऋ०१।२४।१७

(४०) "वृहस्पते ! अति यदर्थो अहंद् दुमहिभाति क्रतु-
मज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतमजात तदस्मात् इविष्यं
धेहि चित्तम्" यजु० २६।२

(४१) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्मादित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था-
विद्यतेऽयनाय" यजु० ३१।१२

(४२) महाव्रतं यद्वर्जं हिरण्यस्येत्यस्यामृचि गेयं साम

(४३) "ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै-
क्षणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि" यजु० १२।८६

(४४) घूरसि घूर्वन्तं घूर्वं तं योऽस्मान् घूर्वति तं घूर्वं यं वयं
घूर्वामः । देवानामसि वज्रितमं सञ्चितमं पप्रितमं
जुष्टमं देवज्जतम्" यजु० १।८

(४५) "विभ्राट् सूक्तं सप्तदशर्चं विभ्राड वृहत् पिवतु
सोम्यम्, इत्यादि करतां नः सुराधसः इत्यन्तम्" यजु०
३१।३० मन्त्रावधि ४६ मन्त्र पर्यन्तं मत्कृततुलादानादि
पञ्चतौ १२२ पत्रावधि ११२ पत्रपर्यन्ते दृश्यम् ।

(४६) "युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि" यजु० २१।५

(४७) दीर्घायुष्ट ओषधे ! खनिता यस्मै च त्वा खनाम्य-
हम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वागत्वन् शविरोऽहम्" यजु० १२।१००

(४८) "इन्द्रं विश्वा अवीदधन्तुससदृस्य व्यचमं गिरः ।
रथीतमं रथीनां राजानं सत्यं पतिम्" ऋ०१।११।१

(४९) "ततो विराडजायत विराजो अधिपूरुषः । स जातो
अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः" यजु० २१।५

(५०) रथन्तरं साम अभि त्वा श्रु इत्यस्यामृचि गेयं तच्च
मत्कृततुलादानादिपञ्चतौ १६२।६२ पत्रे दृश्यम् ।

(५१) सुज्ञाभि त्वा इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।

(५२) सौपर्णं सूक्तम् ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।

(५३) "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ! देवयन्तस्त्वमेहे । उपप्रयन्तु

मरुतः सुदानव इन्द्र ! प्रागूर्भवा सचा" यजु०२४।५६

(५४) ब्रह्मरथं सामभेदः ।

(५५) अतो देवा इत्यादि षडृचम् ऋ०१।२२। तच्च मत्-
कृतं तुलादानादि पद्धतौ ८८।८८ पत्रे दृश्यम् ।

(५६) अथ स्रक्तम् ऋग्वेद प्रसिद्धम् ।

(५७) त्रिपादूर्ध्वं वदेत् पुरुषः पादोऽस्योच्चाभवत् पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि यजु०२१।४)

"हरेः सान्निध्यकरणमधियासनमुच्यते । सर्वज्ञं सर्वशं
ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम् । ओङ्कारेण समायोज्य
चिच्छक्तिमभिमानीनोम् । निःसार्यात्मकतां कृत्वा
स्वस्मिन् सर्वगते विभौ । योजयेन्मरुतां पृथ्वीं वज्रवीजेन
दीपयेत् । संहरेद्वायुना चाग्निं वायुमाकाशतो नयेत् ।
अधिभूतादिदेवैस्तु साध्याख्यैर्विभवैः सह । तन्मात्रपा-
त्रकान् कृत्वा संहरेत्तत्क्रमाद् बुधः । आकाशं मन-
सा हृत्य मनोऽहङ्कारेण कुरु । अहङ्कारञ्च सृजति तच्चाप्य-
व्याकृते नयेत् । अव्याकृतं ज्ञानरूपे वासुदेवः स ईरितः ।
स तामव्याकृतां मायामवष्टभ्य सिद्ध्यत्या । सङ्कर्षणाख्यः
शब्दात्मा स्पर्शाख्यमसृजत् प्रभुः । चोभ्य मायां स
प्रद्युम्नं तेजोरूपं स चासृजत् । अनिरुद्धं रसमात्रं
ब्रह्माणं गन्धरूपकम् । अनिरुद्धः स च ब्रह्मा अप
व्यादौ समर्जं ह । तस्मिन् हिरण्यमयञ्चाण्डं सोऽसृजत्
पञ्चभूतवत् । तस्मिन् संक्रान्तिं जीवे शक्तिरात्मोपसं-
कृता । प्राणो जीवेन संयुक्तो हृत्तिमानिति शब्दप्रते ।
जीवो व्याहृतिसंज्ञस्तु प्राणेष्वध्यात्मिकः स्मृतः । प्राणै-
र्युक्ता ततो बुद्धिः सञ्जाता चाष्टमूर्तिकी । अहङ्कारस्ततो
जज्ञे मनस्मादजायत । अर्थाः प्रजज्ञिरे पञ्च सङ्ख्या-
दिद्युतास्ततः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्ध इति
स्मृताः । ज्ञानशक्तियुतान्येतैरारब्धानीन्द्रियाणि तु ।
त्वक्श्रोत्रघ्राणचक्षूषि जिह्वाबुद्धीन्द्रियाणि तु । पादौ
पायुस्तथा पाणी वायुपत्यश्च पञ्चमः । कर्मेन्द्रियाणि
चैतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु । आकाशवायुतेजांसि स-
लिलं पृथिवी तथा । स्थूलमेभिः शरीरान्तु सर्वाधारं
प्रजायते । एतेषां वाचका मन्त्रा न्यासायोज्यन्त उ-
त्तमाः । जीवभूतं भकारान्तु जीवोपाधिगतं न्यसेत् । हृ-
दयस्य वकारान्तु बुद्धितत्त्वं न्यसेत् बुधः । फकारमपि
तत्रैव अहङ्कारमयं न्यसेत् । मनस्तत्त्वं पकारान्तु न्यसेत्
संकल्पमभवम् । शब्दतन्मात्रतत्त्वं नकारं मस्तके
न्यसेत् । स्पर्शात्मकं भकारान्तु वक्त्रदेशे तु विन्यसेत् ।

दकारं रूपतत्त्वं हृद्देशे विनिवेशयेत् । यकारं वस्ति-
देशे तु रसतन्मात्रकं न्यसेत् । तकारं गन्धतन्मात्रं
जङ्घयोर्विनिवेशयेत् । णकारं श्रोत्रयोर्न्यस्य ङकारं वि-
न्यसेत्त्वचि । ङकारं नेत्रयुग्मे तु रसनायां ठकार-
कम् । टकारं नासिकायान्तु जकारं वाचि विन्यसेत् ।
भकारं करयोर्न्यस्य पाणिपदौ विचक्षणः । झकारं
पादयोर्न्यस्य कं पादौ चक्षुष्यके । विन्यसेत् पृथिवीतत्त्वं
ङकारं पादयुग्मके । वस्तौ घकारं गं तत्त्वं तेजसं
हृदि विन्यसेत् । खकारं वायुतत्त्वं नासिकायां निवे-
शयेत् । ककारं विन्यसेद्विज्यं स्वतत्त्वं मस्तके बुधः ।
हृत्पुण्डरीके विन्यस्य मकारं सूर्यदेवतम् । हासप्रति-
सहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । कलाघोडशसंयुक्तं
घकारं तत्र विन्यसेत् । तन्मध्ये चिन्तयेन्मन्त्रो विन्दुं व-
ज्रेस्तु मण्डलम् । सकारं विन्यसेत्तत्र प्रणवेन सुरो-
त्तम ! । ओं यं परमेष्ठ्यात्मने रं नमः पुरुषात्मने ।
लं नमोविश्व्यात्मने न्यस्य वं निष्ठत्यात्मने नमः । ओं
शं नमः सर्वात्मने इत्युक्ताः पञ्च शक्तयः । स्थाने तु
प्रथमा योज्या द्वितीया आसने मता । तृतीये शयने
तद्वत्तृथीं पानकर्षणि । प्रत्यर्चायां पञ्चमी स्वात्मज्ञो-
पनिषद्ः स्मृताः । हकारं विन्यसेन्मध्ये ध्यात्वा मन्त्र-
मयं हरिम् । यां मूर्तिं स्थापयेत्तस्या मूलमन्त्रं न्यसे-
त्ततः । ओं नमो भगवते वासुदेवायेति च मूलकम् । शि-
रोप्राणललाटेषु सुखकण्ठहृदि क्रमात् । भुजयोर्जङ्घ-
योर्ङ्घ्रिः केशवं शिरसि न्यसेत् । नारायणं न्यसेद्वक्त्रे
प्रोवायां माधवं न्यसेत् । गोविन्दं भुजयोर्न्यस्य विष्णुं
च हृदये न्यसेत् । मधुसूदनकं पृष्ठे वामनं जठरे
न्यसेत् । कथान्विविक्रमं न्यस्य जङ्घायां श्रीधरं न्यसेत् ।
हृद्ग्रीकेणं दक्षिणायां पद्मनाभं तु गुल्फके । दामोदरं
पादयोश्च हृदयादिषडङ्गकम् । एतत् साधारणं प्रोक्त-
मादिमूर्तेस्तु सत्तम ! । अथ वा यस्य देवस्य प्रारब्धं स्था-
पनं भवेत् । तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत् ।
यस्या मूर्तेस्तु यन्माम तस्याद्यं चाक्षरं च यत् । तत्
स्वरैर्द्वादशैर्भेद्यं क्षात्रानि परिकल्पयेत् । हृदयादीनि देवेश-
मूलञ्च दशमाक्षरम् । यथा देवे तथा देहे तत्त्वानि विनि-
योजयेत् । चक्राक्षमण्डले विष्णुं यजेद्भस्वादिना तथा ।
पूर्ववज्जासनं दद्यात् सपात्रं सपरिच्छदम् । शुभचक्रं
द्वादशारं क्षुपरिष्ठाद्विचिन्तयेत् । त्रिनाभि चक्रं द्विनेभि
स्वरैस्तत्र समन्वितम् । पृष्ठदेशे ततः प्राज्ञः प्रहत्यादी-

त्रिवेगयेत् । पूजयेदारकापेषु स्वर्यं द्वादशधा पुनः ।
कलाघोडशसंयुक्तं सोमन्तल विचिन्तयेत् । सवलं त्रितयं
नाभौ चिन्तयेद्देशिकोत्तमः । पञ्चद्व द्वादशदत्तं पञ्चमध्यं
विचिन्तयेत् । तन्मध्ये पौरुषं शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्य च
देशिकः । प्रतिमायां हरिं न्यस्य तत्तं पूजयेत् सुरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सस्यक् साङ्गं सावरणं क्रमात् । द्वाद-
शाक्षरवीजैस्तु केशवादीन् समर्चयेत् । द्वादशारे मण्डले
तु लोकपालादिकं क्रमात् । प्रतिमामर्चयेत् पञ्चाङ्ग-
न्यपुष्पादिभिर्द्विजः । पौरुषेण तु सूक्तेन (१) श्रियाः
सूक्तेन (२) पिण्डिकाम् । जननादिक्रमात् पञ्चाङ्गनये-
द्वैष्णवानलम् । ऊत्ताग्निं वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्याच्छान्त्युदकं
बुधः । तत् सिद्ध्वा प्रतिमामूर्तिं वज्रिप्रणयनं चरेत् ।
दक्षिणेऽग्निं दूतमिति (३) कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
अग्निनाग्निं (४) पूर्वं च कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
उत्तरे प्रणयेदग्निमग्निं दूतं हवीमभिः (५) । अग्निप्रणयने
मन्त्रस्तमग्ने (६) द्युभिरुच्यते । पलाशसमिधानान्तु अष्टो-
त्तरसहस्रकम् । कुण्डे कुण्डे होमयेच्च ब्रीहौ नृवेदादि
कैस्तथा । साव्यांस्तिलान् व्याहृतिभिर्मूलमन्त्रेण वै दत्तम् ।
कुर्यात्ततः शान्तिहोमं मधुरत्तयेन च । द्वादशार्णैः सृष्टेत्
पादौ नाभिं हनुमस्तकं ततः । दत्तं दधि पयो ऊत्वा
सृष्टेन्मूर्त्तिं न्यथो ततः । सृष्ट्वा शिरोनाभिपादांश्चतस्रः
स्थापयेद्भद्रोः । गङ्गा च यमुना गोदा क्रमाच्चान्ना सर-
स्वती । दहेत्तु विष्णु गायत्र्या (७) गायत्र्या अपयेच्च-
रुम् । होमयेच्च बलिं दद्यात्तदन्ते भोजयेद्द्विजान् ।
सामाधिपानां तदुत्तरं हेम गां गुरवे ददेत् । दिक्-
पतिभ्यो बलिं दत्वा रालौ कुर्याच्च जागरम् । ब्रह्मगी-
ष्ठादिशब्देन सर्वभागधिवसनात् ५६ अ० ।

५६ अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा [१-१६]

- (१) “पौरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि घोडशास्त्रम्” यजु० ११ ।
- (२) श्रीसूक्तं हरिगणवर्णामित्यादि ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं
पञ्चदशर्चम् तुलादानां १६५ पक्षे दशप्रम् ।
- (३) “अग्निं दूतं पुरोदक्षे हव्यवाहसुपत्रुवे । देवां व्यासा-
दयादिह” यजु० २२।१७
- (४) “अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्द्विपतियुवा । हव्य-
याङ् जुह्वात्यः” सामसं ४।१।११
- (५) “अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वपतिम् ।
हव्यवाहं पुरुप्रियम्” ऋ० १।१२।२
- (६) त्वमग्ने द्युभिस्तमाशुशुक्लपिस्त्वमङ्गप्रस्वमश्नस्यसि ।

त्वं वनेभ्यस्तमोषधिभ्यस्तं नृणां नमते ! जायसे शुचिः
यजु० ११।२७

(७) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् वैष्णवी गायत्री ।)

“पिण्डिकास्थापनार्थन्तु गर्भागारं” तु सप्रधा । विभ-
जेद्ब्रह्मभागे तु प्रतिमां स्थापयेद्बुधः । देवमानु-
षपैशाचभागेषु न कदाचन । ब्रह्मभागं परित्यज्य
किञ्चिद्विश्रित्य चान्तरम् । देवमानुषभागाभ्यां स्थाप्या
यत्रान्तु पिण्डिका । नपुंसकशिलायान्तु रत्नन्यासं
समाचरेत् । नारसिंहेन ऊत्वाथ कुर्यात् न्यासं च
तेन वै । ब्रीहौ नृ रत्नविधातृ च लोहादींश्चन्दना-
दिकान् । पूर्वादिनवर्गतेषु न्यसेन्मध्ये यथावृचि ।
अथ चेन्द्रादिमन्त्रैश्च गर्तौ गुग्गुलुनादृतः । रत्न-
न्यासविधिं कृत्वा प्रतिमामालभेद्गुरुः । सगलाकै-
र्दर्भपुञ्जैः सहदेवैः समन्वितैः । सवाद्यान्त्रैश्च संख्यत प-
ञ्चगव्येन शोधयेत् । प्रोक्षयेद्दर्भतोयेन नदीतीर्थोदकेन
च । होमार्थं स्थण्डिलं कुर्यात् सिकताभिः समन्ततः ।
सार्द्धं हस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुशोभनम् । अष्टदिक्षु
यथान्यासं कलसानपि विन्यसेत् । पूर्वादिष्वष्टवर्णेन अग्नि-
मानीय संस्कृतम् । त्वमग्ने ! द्युभिरिति च (१) गायत्र्या
समिधो ऊनेत् । अष्टार्णैर्नाष्टशतकं साव्यं पूर्णं प्रदा-
पयेत् । शान्त्युदकमाश्रपत्रैः मूलेन शतमन्त्रितम् ।
सिद्धेद्देवस्य तन्मूर्तिं श्रीश्च ते (२) ह्यनया ऋचा ।
ब्रह्मयानेन चोद्धृत्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (३) । तद्वि-
ष्णोरिति (४) मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् । शिवि-
कायां हरिं स्थाप्य भ्रामयीत पुरादिकम् । गीतवेदा-
दिशब्दैश्च प्रासादहारि धारयेत् । स्त्रीभिर्विप्रैर्मङ्गलाष्ट-
घटैः संस्त्रापयेद्भरिम् । ततो गन्वादिनाभ्यर्च्य मूलम-
न्त्रेण देशिकः । अतो देवेति (५) वस्त्राद्यमष्टाङ्गार्घ्यं
निवेद्य च । स्थिरे लम्बे पिण्डिकायां देवस्य त्वेति (६)
धारयेत् । अं त्वैलोक्यविक्रान्ताय नमस्तुऽस्तु त्रिवि-
क्रम ! । संस्थाप्य पिण्डिकायान्तु स्थिरं कुर्याद्विच-
क्षणः । ध्रुवा द्यौरिति (७) मन्त्रेण विश्वतश्चक्षुरि-
त्यपि (८) । पञ्चगव्येन संस्त्राप्याचाल्य गन्धोदकेन च ।
पूजयेत् सकलीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम् । ध्यायेत्
खं तस्य मूर्तिन्तु पृथिवीं तस्य पीठिकाम् । कल्प-
येद्विग्रहं तस्य तेजसैः परमाणुभिः । जीवमावाहयि-
ष्यामि पञ्चविंशतितत्त्वगम् । चैतन्यं परमानन्दं जायतु-
स्त्रप्रविवर्जितम् । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जि-

तस् । ब्रह्मादिस्तत्पर्यन्तं हृदयेषु व्यस्थितम् । हृद-
यात् प्रतिमाविम्बे स्थिरो भव परेश्वर ! । सजीवं कुरु
विम्बं त्वं सवाह्नाभ्यन्तरस्थितः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
देहोपाधिषु संस्थितः । ज्योतिर्ज्ञानं परं ब्रह्म एक-
मेवाद्वितीयकम् । सजीवोत्तरणं कृत्वा प्रणवेन निबो-
धयेत् । शान्तिध्यायनं च हृदयं स्पृश्य वै जपेत् ।
सूक्तान्तु पौरुषं ध्यायन् इदं युक्तमनु जपेत् । नमस्ते-
ऽस्तु सुरेशाय सन्तोषविभवात्मने । ज्ञानविज्ञानरूपाय
ब्रह्मतेजोऽनुयायिने । गुणातिक्रान्तदेशाय पुरुषाय
सहात्मने । कलयाय पुराणाय विष्णो ! सन्निहितो
भव । यच्च ते परमं तत्त्वं यच्च ज्ञानमयं वपुः । तत्
सर्वमेकतो लीनमस्मिन्देहे विवर्जिताम् । आत्मानं सन्नि-
धीकृत्य ब्रह्मादिपरिवारकान् । खनाम्ना स्थापयेदन्त्या-
नायुधादीन् स्वसदृशा । यात्रावर्षादिकं दद्याद्देवः
सन्निहितो हरिः । नत्वा स्तुत्वा स्तवाद्यैश्च जप्त्वा चा-
टालरादिकम् । चण्डमचण्डौ हारस्थौ निर्गत्याभ्यर्चये-
द्गुरुः । अग्निसण्डपनासाद्य गरुडं स्थाप्य पूजयेत् ।
दिगीशान् दिशि देवांश्च स्थाप्य सप्पञ्च देशिकः । विश्व-
क्सेनं तु संस्थाप्य शङ्खचक्रादि पूजयेत् । सर्वपार्षदके-
भ्यश्च बलिं भूतेषु चापेयेत् । ग्रामवस्तुवृक्षादि गुरवे
दक्षिणां ददेत् । वागोपयोगि द्रव्याद्यान्नाचार्यान् नरो-
ऽपेयेत् । आचार्यदक्षिणांस्तु ऋत्विगभ्यो दक्षिणां द-
देत् । अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्भोजयेद् ब्राह्मणांस्ततः ।
अवारितफलान् दद्याद्यजमानाय वै गुरुः । विष्णुं
नयेत् प्रतिष्ठाता चात्मना सकलं कुलम् । सर्वेषामेव
देवानामेष साधारणो विधिः । मूलमन्त्राः पृथक् तेषां
शेषं कार्यं समानकम् ६० अ० ।

(६० अ० प्रतीकसूचिता मन्त्रा यथा

- (१) त्वमग्ने दुर्भिरित्यादि प्राग्वत् ।
- (२) “अथ ते लज्जीय ते पत्न्यावहोरात्रे पाश्वे” नज
त्वाणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इणञ्जिपाणासुं मद्राण
सर्वलोकं मद्राणं यजुः ११।२२
- (३) उत्तिष्ठ ब्रह्मणापते इत्यादि प्राग्वत् ।
- (४) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् ।
- (५) अतो देवा अवनतु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (६) देवस्य त्वा इत्यादि प्राग्वत् ।
- (७) “ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वतादसे । ध्रुवं
विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विश्वमयम्” ऋ० १०।१।६३।४

(८) विश्वतयत्तुरित्यादि ३७३८ पृष्ठे पदार्थितम्) ।
प्रतिष्ठाभयस्वादौ तत्प्रयोगो दृश्यः । प्रतिष्ठायाः पूज्यता-
प्रयोजकता कुसुमाङ्गनौ हरिदासीये च व्यवस्थापिता यथा
“कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथा च प्रतिष्ठाजन्या
शक्तिचाण्डालादिस्यर्शनाश्या पूज्यताप्रयोजिका स्त्रीकार्या
इत्यत्राह हरिः “निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवदयः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा” मू० “निमित्त-
भेदः अदृष्टभेदः । देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाह-
ङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठा-
विधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डा-
लादिस्यर्शं च तादृशाभिमानाभावः । देवताचेतन्यविवादे-
ऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्य-
र्शाभावविशिष्टा पूज्यतानियाभिका तत्र चोपयोगिनी प्र-
तिष्ठा । वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्यृष्ट्यस्यर्शनादिसं-
र्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं
पूजयेदिति क्लेने प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति हरिदासः ।
प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्या पूज्यताप्रयोजिका शक्तिरुत्पद्यते
इति सीमांसकास्तन्मतमनुमानचिन्तामणौ शक्तिवादे
निराकृतं यथा

“अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमानादृष्टं पू-
ज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तत्ज्ञातेऽपि पूज्यत्वात् तत्-
सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्यर्शनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्र-
त्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंसकथा, ततएव
उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वमङ्गापत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठा-
जन्याऽस्यृष्ट्यस्यर्शनादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्यु-
पेयेति चेत् प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधि-
रहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शिनश्चिन्तादा-
विव, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् । अस्यृष्ट्यस्य-
र्शनादिना तु तत्ज्ञातः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठित-
प्रत्यभिज्ञानस्यास्यृष्ट्यस्यर्शनादिविरहसहकृतस्य तथात्वं
प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवलात्तत्प्रतिसम्मानस्यावश्य-
कत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधौ नैव तत्ताधेय-
शक्तिवदपूर्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयपूज्य-
त्वम् अस्यृष्ट्यस्यर्शनेन तत्ज्ञाते चापूज्यत्वमित्याहुः । वयन्तु
ब्रूयः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवलात्तेन प्रतिष्ठायाः
कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूताथे क्लानुशासनादतीत-
प्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रति-
ष्ठाकालीनयावदस्यृष्ट्यादप्रतियोगिकानादिसंसर्गाभावस-

हितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यान्ताभावश्च कचित् । देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र

तत्र विहितनक्षत्रलग्नादिकं सुचि० उक्तं यथा

“जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवगशाङ्क-
शुक्रे । दृश्ये, लङ्घिप्रचरध्रुवे स्वात्मने सिते सृजतिथि-
क्षणे वा । रिक्तावर्जं दिवसेतिगस्ता शशाङ्कपापैस्त्रिभ-
वाङ्गसंस्थैः । व्यटान्त्यगैः सत्खचरैर्द्वेन्द्रे सूर्यो, घटे
को, युवतौ च विष्णुः । शिवो न्युग्मे, द्वितनौ च
देव्यः, जुह्वारैः, सवे इमे स्थिरजैः । पुष्ये मङ्गा, विन्न-
पयक्षसर्पभूतादयोऽन्त्ये, अवधौ जिनश्च” ।

“देव प्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वसिष्ठः “अथ प्रतिष्ठां कथ-
यामि सत्यक् शिवस्य विष्णोस्तथ वा परेषाम् । सौम्यायने
देवसुरौ च शुक्रे सन्दृग्माने परिचारकाणाम्” । शिव
विष्णुमङ्गणं प्राधान्यस्थापनार्थम् । अत्र सौम्यपक्ष
तीनां देवानासुत्तरायणे स्थापनसूक्ता उपप्रकृतौनां द-
क्षिणायनेऽपि कार्यं तदुक्तं वैखानससंहितायाम् “सा-
हभैरवधाराङ्गनारभिं हविर्विक्रमाः । महिसासुरहन्त्री
च स्थाप्या वै दक्षिणायने” । इति शैवसिद्धान्तशे-
खरे तु “श्रेष्ठोत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने सक्तिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु सुसूक्ष्मां मलमासे न सा हयोरिति” इत्यु-
क्तम् । अत्र दक्षिणे तु सुसूक्ष्मांमिदंमपि साहभैरवेत्या-
दिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं सासगणना विशिष्टादिषु
न युज्येत यदाह वसिष्ठः “मासे तपस्ते तपसि प्र-
तिष्ठा धनायुरारोग्यकरी च कर्तुः । चैत्रे महाहृग्-
भयदा च शुक्रे समाधवे पुत्रधनाप्रये स्यात्” । नार-
दोऽपि “विचैत्रे चैव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु” ।
वसिष्ठः “आषाढमासादिचतुष्टयेऽपि कलत्रसन्तानवि-
नाशदा स्यात् । कर्जे च कर्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये स-
पौषेऽखिलदुःखदा स्यात् । वलक्षपक्षः शुभदः समस्तः स
देव तत्प्राप्त्यदिनं विज्ञाय । अन्यलिभागं परिहृत्य कृष्ण-
पक्षोऽपि शस्तः खलु पञ्चयोश्च । रिक्तावसत्यक्तदिनेष्वनि-
न्द्ययोगेषु वैनाशकवर्जितेषु । दिने महादोषविवर्जिते च
शशाङ्कतारावल्लभयुते च” । वैनाशकनक्षत्राणि नारद-
नोक्तानि “जन्मभाद्गमं कर्म सङ्घातर्चश्च, षोडशम् ।
अष्टादशं सासुदयं तयोर्विशं विनाशभम् । मानसं प-
ञ्चविंशर्चं नाचरेच्छुभजेषु तु” । इति अथ तिथीनाह
नारदः । “यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ।
द्वितीयादिद्वयोः पञ्चस्यादितस्तदुप क्रमात् । दशस्यादि

चतसृषु पौर्णमास्यां विशेषतः । मुख्यतिथ्यसम्भवे उक्त
तिथौ स्थापनं कार्यम्” इत्यर्थः । अथ वारानाह नारदः
“कुजवर्जितवारेषु कर्तुः सूर्ये वलप्रदे । चन्द्रतारावल्लो-
पेते पूर्वाह्णे शोभने दिने” । इति प्रत्येकं वारफलमाह
वसिष्ठः “कीर्तिप्रदं क्षेमकरं लशानुभयप्रदं वृद्धिकरं वटं
च । लक्ष्मीकरं सुस्थिरदं त्विनादिवारेषु संस्थापनमा-
मनन्ति” । अथ देवप्रतिष्ठानक्षत्राणि “हस्तत्रये मित-
हरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु । स्यादुत्तराधाह-
शशाङ्कभेषु सर्वाभरस्थापनसुत्तमं सत्” । अत्र षोडश-
भागि ध्रुवसदृक्षप्रलघुक्षपाणि एवोक्तानि तत्र ग्रन्थ-
कर्त्रा जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा नक्षत्राणि वड्ढातुल्य-
त्वादेतानि उक्तानि द्वित्राणि तु भिन्नानि तान्युक्त
विशेषवचनेभ्योऽवसेयानि । देवताघटनसङ्गतेस्तु उच्यते
मया तत्र दोषिका “ध्रुवलघुसदृशगे” वारुणे विष्णुदेवे
सरुददितिधनिघे शोभने वासरे च । त्रिदशमदन-
जन्मैकादशे ३।१०।७।१।११। शीतरश्मौ विबुधसृजति-
रिष्टा नाडिनक्षत्राणीति” इति । नाडिनक्षत्राणि वैना-
शिकनक्षत्राणि । अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो लग्न
शुद्धिं देवताविशेषे च तथा । पादोनीपजातिकाभ्यामाह
शशाङ्केति । जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च
सुलग्नमात्रं विचार्य देवप्रतिष्ठायां शशाङ्कचन्द्रः पापाः
क्षयभौमशनिराक्तकेतवस्तैस्त्रिभवाङ्गसंस्थैस्तृतीयपक्षैकाद-
शस्थानस्थितैरुपलक्षिते लग्ने । तथा सत्खचरैः सोमनु-
धगुरुशुक्रैर्व्यटान्त्यगैरष्टमद्वादशस्थितिरिक्ताखिलस्थानस्थैः
सङ्घिदैवप्रतिष्ठातिगता तदुक्तं रत्नमाहायाम् । “केन्द्र-
लिकोणभवमूर्तिषु सदुपहेषु चन्द्रार्कभौमशनिषु त्रिषडा-
दगेषु । सान्निध्यमेति नियतं प्रतिमासु दिवः कर्तुः
सुखार्थसुतसम्पदरोगता च । सौम्या लग्नाद्यान्त्रिता
मूर्तिपूर्वान् भावान् वीर्यैरुत्कटावर्जयन्ति । यद्यं हित्वा-
भावमेते हि तत्र शत्रुध्वस्तं कर्तुं स्यादयन्ति” । शनि-
मङ्गणं राक्षकेत्वोरप्युपलक्ष्य यदाह वसिष्ठः “सूर्येन्दु-
भौमार्क्यैर्हितकेतवश्च लग्नस्थितानैधनदाश्च भर्तुः । सौ-
म्यमङ्गा लग्नगतास्तदेव स्थायुर्वलारोग्यकराश्च नूनम्” ।
अन्यत्र तत्रैव “सर्वे मङ्गलनैधनदास्तजस्तं सौम्या अ-
सौम्याः खलु सृल्युसंस्थाः” इति अथ प्रसङ्गाज्जवांशवि-
चारः तत्र स्थिरद्विखभावनवांशमाद्या न चरांशस्त-
त्रापि तुलांशः साधीयान् यदाह वसिष्ठः “पञ्चेष्टकैः
जीवशशाङ्कसूर्यसुखमङ्गैः सौम्यनवांशयुक्तैः लग्ने

स्थिरे चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा। उ-
भयगे द्विस्त्रिभावे “चरोदये लग्नगते न कार्यं संस्थापनं
नैव चरांशकेऽपि। चरोऽपि सृष्ट्यः सत्तन्वांशकश्च सदा
मृदत्वात् सुरसन्निवेशे” इति मृदत्वाच्छुभस्वामिकत्वात्
नारदोऽपि “शुभलग्ने शुभांशे च कर्तुं स्तुतिं निधनोदये।
राशयः सकलाः सेटाः शुभपङ्कथुतेक्षिताः” इति
अथ लग्नदोष्टोऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः “एकोऽपि जीवो
बलवान् तनुस्यः सितोऽपि सौम्योऽप्यथ वा बली चेत्।
दोषानशेषान्विनिहन्ति सद्यः स्तुन्दो यथा तारकदैत्य-
वर्गमिति” नारदः “गुणाधिकतरे लग्ने दोषोऽत्यन्ततरे
यदि। सुराणां स्थापनं तत्र कर्तुं रिटार्थसिद्धिदम्”।
मृगेन्द्र इति सूर्यो मृगेन्द्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः, तथा
कोब्रह्मा घटे कुम्भलग्ने, विष्णुर्बुधतौ कन्यालग्ने।
शिवो महादेवोऽन्युग्मे मिथुनलग्ने च, पुनर्द्वितमौ मि-
थुनकन्याधनुर्भांनलग्नेषु देव्यो दुर्गादक्षिणामूर्त्यादयः।
चरे मेघकर्तृतामकरलग्नेषु जुष्टादेव्यश्चतुःषष्टियोगिनी
प्रभृतयः। सर्वे इमे उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः। उक्ता
महादेवादयः अनुक्ता इन्द्रादयः ते स्थिरार्त्तं वृषसिंहवृ-
श्चिककुम्भलग्नेषु स्थाप्याः यदाह श्रीपतिः “सिंहोदये
दिनकरो, मिथुने, महेशो, नारायणश्च युवतौ, घटमे
विधाता। देव्यो द्विमूर्तिभवे च निवेशनीयाः जुष्टाश्चरे
स्थिरमृष्टे निखिलाश्च देवाः” इति पुष्टे यद्वा इति य-
द्वाचन्द्रादयोऽष्टौ पुष्टनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः। उपलक्षणं
चेत् तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं, महादेवब्र-
ह्मणोः पुष्यश्रवणाभिलितुस्तु स्थापनं, कुबेरस्तुन्दयोरनु-
राधायां, दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं, सप्तर्षीणां स्वाधि-
ष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासबाल्मीकिगङ्गायानामपि सप्तर्ष्य-
धिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम् उक्तञ्च रत्नमालायां “पुष्यश्रुत्य-
भिजित्, चैत्रकयोर्विष्ठाधिपस्तुन्दयोर्भैले तिग्मरुचेः
करे, निर्द्धतिभे दुर्गादिकानां शुभम्”। कोब्रह्मा तथा
“सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्णोः कार्यां प्रतिष्ठा खलु तत्र
तेषाम्। श्रीव्यासबाल्मीकिघटोद्भवानां तथा सृष्टा वाक्-
पतिभे यद्वाणामिति”। सप्तर्षयस्तु कश्यपोऽतिर्भरद्वाजो-
विश्वामित्रोऽथ गौतमः। जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः
सृष्टाः” इति सृष्टेस्तु यस्मिन्नक्षत्रे सञ्चरन्तो दृश्यन्ते
तस्मिन्नक्षत्रे तेषां स्थापनम्। श्रीव्यासबाल्मीकिघटो-
द्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे। यद्वाणां वाक्प-
तिभे पुष्टे घटोद्भवोऽङ्गस्यः। विघ्नपेति विघ्नपो गणेशः

यत्तो देवयोनिः सर्पा वासुकादयः भूतो देवयोनिः
“विद्याधरापसुरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः। पिशाचो
गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवयोनयः” इत्यभिधानात् व्या-
दिशब्देन राक्षसासुरप्रमथसरस्वतीप्रभृतयो मृद्वन्ते ते
रेवत्यां स्थाप्याः। तथा श्रवणे श्रवणनक्षत्रे जिनो बुद्धः
स्थाप्यः। उपलक्षणं चेत् इन्द्रकुबेरवर्जितानां लोक-
पालानां धनिष्ठायां स्थापनम्, इतोऽवशिष्टानां देवताना-
न्त्रुत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्थादित्यर्थः एतदप्युक्तं
रत्नमालायाम् “गणपरिवृढरक्षोयक्षभूतासुराणां प्रमथ-
मणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे २७। श्रवसि सुगतनाम्नो
वासवे लोकपालां निगदितमखिलानां स्थापनं हि
स्थिरेष्विति”। परिवृढः स्वामी! “प्रभौ परिवृढ” इति
साधुः गणपरिवृढो गणेशः! प्रमथा महादेवस्य पारि-
षदाः। श्रवसि श्रवणनक्षत्रे सुगतो बुद्धः “सर्वज्ञः सु-
गतो बुद्धः इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीतृत्तरास्त्वित्यर्थः”
पौष्णा०।

देवतामय त्रिदेवतात्मकं देवता+मयत्। १ देवतात्मकेस्त्रियां
ङीप्। २ हिरण्यगर्भरूपे देवताभेदे च स्त्री ङीप् “या
प्राण्येन सम्भवत्यदितिर्देवतामयो। गुह्यं प्रविश्य ति-
ष्ठन्ती या भूतेर्भिर्यज्यायत” कठोप० ४।७। “या देवता-
मयो सर्वदेवतात्मिका प्राण्येन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्
ब्रह्मणः सम्भवति शब्दादोनामदनात् अदितिस्तां पूर्व-
वत् गुह्यं (सर्वपाण्यगुह्यं हृदयाकाशम्) प्रविश्य तिठ-
न्तीमदितिम्। या भूतेर्भिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्-
पत्तेत्यर्थं भा०।

देवतायतन न० इत० देवमृष्टे “सीमासन्निधौ कार्याणि
देवतायतनानि च” मनुः “रूपेणाप्येण सम्पन्नां
(रुक्मिणी) देवतायतनान्तिके” हरिवं० १।७४। देव-
तालयादयोऽप्यत्र “उद्यानदेवतालयापिहवनबलमीक
सार्गचित्तिजाताः” वृ० सं० ४३४०

देव(वा)तिथि पु० पुरुवंश्ये अक्रोधनपुत्रे नृपभेदे “अक्रो-
धनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे तस्यामस्य
जज्ञे देव(वा)तिथिः” भा० व्या० ८।५४० “ततश्चाक्रो-
धनस्तस्मात् देव(वा)तिथिरस्य च” भाग० ६।२२।६
देवातिथिरित्येव पाठः वज्रपु पुस्तकेषु कचित् देवतिथि
रिति पाठः।

देवता अथ देवाय देयं करोति सम्पद्यते वा “देये वा च”
पा० क्रादियोगे वा। करणादिविषये देवाय देये २ तदधीने

५ । देवं वन्दे देवे रमे वा द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्तात् वा
देवशब्दात् ता । श्वन्दनादिकर्मणि देवे षरमणविषये देवे
च “देवता यन्तमवसे” यजु० ६।२० “देवान् प्रति वन्तं
गच्छन्तम् वेददी० उक्ते ५ देवतां प्रतीत्यर्थे च “ता देवीर्देव
त्वं यज्ञं नयन्” यजु० ६।१४ देवान् त्वायते ता-क ।
इद्वरचके त्रि० “देव एव सविता अपयति यर्षिष्ठेऽधि-
नाक इति देवलो एतदाह” शत० ब्रा० १।२।२।१४

देवदण्ड स्त्री देवात् मेघात् दण्डो यस्याः । नागवलायां
राजनि० ।

देवदत्त पु० देवा एनं देवासुः संज्ञायां क्त । संज्ञाशब्दप्रति-
पाद्ये १ नरभेदे “ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्राह्मण
कम्वले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव सुनिर्दिष्टाः” हरिः
इत० २ देवेन दत्ते त्रि० “देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छ-
यात्मनः । तां साध्वीं विष्टयाक्षित्यम् देवानां प्रियमा-
चरन्” मनुः “मगोऽयं मा सविता पुरन्धिर्मही वोदुर्गार्ह-
पत्याय देवाः” इत्यादि मन्त्रलिङ्गात् या देवदत्ता मायां
तां पतिर्लभते न तु स्वेच्छया तं सतीं देवानां प्रियं कुर्वन्
विभृयात्” कुल्लू० श्वुद्धानुजे पु० त्रिका० ४ अर्जुनशब्दे
शब्दार्थकल्पतरुः । “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं
धनञ्जयः” गीता । ५ देहस्ये जृम्भणकरे वायुभेदे “विजृ-
म्भणे देवदत्तः शुक्लस्फटिकसन्निभः” शारदातिलक-
टीकायां राघवभट्टवृत्तवाक्यम् । देवाय दत्तम् । इदेवार्थोत्-
सृष्टे ग्रामादौ त्रि० ।

देवदत्तक पु० देवदत्तो मुख्य एषाम् “स एषां ग्रामणीः”
पा० कन् । १ देवदत्तप्रधानकेषु व० व० व्यनुकम्पितो देवदत्तः ।
बह्वचो मनुष्यनाम्नश्च वा चनिलञ्च” पा० ठच् घन्
इलच् पञ्चे कन् । २ व्यनुकम्पिते देवदत्ते “ठाजादावूर्जं
द्वितीयादचः” पा० द्वितीयादचः परं सर्वं लुप्यते इति
देविक देविय देविल इति रूपत्वयं तत्त्वार्थं तेषाम-
जादित्वात् कनस्तु तदभावात् न लोपः । “अजादौ
च विभाषा लोपोवक्तव्यः” बा० देवक इत्यपि तत्त्वार्थं
“लोपः पूर्वपदस्य च” बा० दत्तिक दत्तिल दत्तिय दत्तक
इत्येतेऽपि तत्त्वार्थं ।

देवदत्तायज पु० इत० । बुद्धे त्रिका० ।

देवदर्श त्रि० देवं पश्यति दृश-अण् उप० स० । १ देवतादर्शके
देवं दृष्ट्व्यर्थे णसुल् । देवदर्शम् देवं दृष्ट्व्यर्थे व्यय्य०
देवदर्शन त्रि० देवं पश्यति दृश-णुल् । १ देवदर्शके २ स्वभिभेदे
पु० तेन प्रोक्तमधीयते धौनका० णिनि । देवदर्शनिन् तत्-

प्रोक्ताध्यायिषु व० व० दृग-भावे ल्युट् इत० । १ देवतानां
दर्शने न० ।

देवदानी स्त्री देवानामिव दानं शुद्धिरस्याः देय-शोधे
भावे ल्युट् गौरा० डीष् । हस्तिशोधमत्तायां
रत्नमा० ।

देवदारु न० देवानां दारु तत्प्रियं काष्ठं चन्दनमस्य । स्व-
नामख्याते वृक्षभेदे अमरः । अस्य पुंस्त्वमपि “अस्य पुरः
पश्यसि देवदारुम्” रघुः “पारिजातान् कोविदारान्
देवदारुद्रुमांस्तथा” भा० व० १५ अ० । “वोढा सुष्ठुः
कम्पितदेवदारुः” कुमा० “देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं
कटुपाकि च । विवन्वाध्मानशोथामतन्द्राहिकान्ज्वराश्च-
जित् । प्रमेहपीनसश्चेष्टासकण्डूश्चभीरुत्” भावप्र० ।

देवदालिका स्त्री देवदालीव कायति इवार्थे कन् केऽशो
हृस्वः । महाकालवृक्षे राजनि० ।

देवदाली स्त्री देवेन मेघशब्देन दालोदलनमस्या गौरा०
डीष् । (घघरवेण) ख्याते लताभेदे “देवदाली रसे
तिक्ता कफार्शः शोफपाण्डुताः । नाशयेद् वमनी तिक्ता
क्षयहिकान्ज्वरान् । शीता परा स्वरस्यर्शं विशग्नी
गरनाशनी” भावप्र० । देवदालीफलं तिक्तं लमिलेष्ट
विनाशनम् । संसनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित्
परम् । देवदालीदलं तक्ते स्वेदितं खण्डितं श्लथम् ।
वेषवारयुते मान्ये भर्जितं हिकुना दृढम्” तत्रैव ।

देवदास पु० इत० । देवानां दासे स्त्रियां डीष् ।

देवदासी स्त्री देवमन्दिर्यं दास्योति दास-वधे अण् । १ वन-
वीजपूरके राजनि० । देवाय क्रीडायै दासीव । २ वेश्यायाश्च
शब्दार्थकल्प० । इत० । ३ देवानां परिचारिकायाम् ।

देवदीप पु० देवार्थो दीपः । १ देवार्थे दीप्ते देवं दीपशील-
मालोकसंयुक्तं दीपयति दीप-णिच्-अण् उप० स० ।
२ लोचने शब्दरत्ना० ।

देवदुन्दुभि पु० देवानां दुन्दुभिरिय हर्षप्रदत्वात् । १ रक्त-
तुलस्याम् । इत० । २ देवदुन्दुभ्याम् रत्नमा० । “देवदुन्दु-
भयो नेदुःनन्दुश्चाप्सरोगणाः” भरिप्रयोगः ।

देवदूती स्त्री देवा इन्द्रियाणि दूयन्ते खिद्यन्तेऽनया दू-
क्तिच् डीष् । वनधीजपूरके राजनि० ।

देवदेव पु० देवेषु मध्ये दीव्यति दिव-अच् । १ महादेवे
“अयाचितारं न हि देवदेवमहिः सुतां याहयितुं
शशाकं” कुमा० २ ब्रह्मणि च शब्दरत्ना० । देवानां देवः
स्वामी श्विष्यौ । “त्रौपद्याः सङ्कटं ज्ञात्वा देवदेवो

जगत्पतिः । पार्श्वस्थां रुक्मिणीं त्वङ्गा केशवः शयने
प्रभुः” भा०य० २६२७० ।

देवदेवेश पु० देवप्रकारः देवदेवः तस्येशः । महादेव
“यदि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृत ! । स्वयं मां
देवदेवेश ! याजयस्व सुरेश्वर !” भा०आ० २२२७० ।

देवदोल पु० देवैः द्रष्टव्यो दोलः । प्रातःकरणीये दोलो-
त्सवे दोलशब्दे दृश्यम् ।

देवद्युम्न पु० भरतवंशे देवाजितोऽपत्ये नृपभेदे “यथा
स्त्रियां तत्तनयो देवद्युम्नः” भा०ग० ५।१५।३

देवद्रोणी स्त्री इत० । देवयात्रायां हाराणां रस्त्रयन्त्रभूनिष्ठा-
द्यवस्थानगङ्गारे च “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वाय-
तनेषु च । एषु गोषु विपद्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते”
संवर्तः । “देवद्रोणीः स्वयम्भूनिष्ठाद्यवस्थानगङ्गारम्”
प्रा०त० २७० ।

देवद्रष्टृ लि० देवमञ्जति प्रजयति अन्-च-किन् देवस्य टेः
अद्रष्टादेशः । देवपूजके अमरः । गत्यर्थाच्चेत्सु
नलोपः । देवद्रष्टृ देवगन्तरि । सर्वनामस्थाने परे
उभयत्र देवद्रष्टृ देवद्रष्टौ अन्यत्राजादौ देवद्रीचः
देवद्रष्टृ इत्यादिभेदः ।

देवधन न० देवार्थं धनम् । देवोद्देशेनोत्सृष्टे धने देव-
तानां चेतनत्वपक्षे रदेवस्वामिके धने च ।

देवधानी स्त्री देवा धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे ल्युट् ङीप् ।
इन्द्रपुर्यां “तस्मिन्मन्त्रे पूर्वस्मान्मनोरोदेवधानी नाम”
भा०ग० ५।२१।१० [हेमच० ।

देवधान्य न० देवानां योग्यं धान्यम् । (देधान) धान्यभेदे ।

देवधूप पु० देवानां प्रियो धूपः । शुशुभौ रत्नमा० ।

देवन् पु० दिव-धा० अणि । पन्थु रनुजाति भ्रातरि हेम० ।

देवन पु० दीव्यत्वेन दिव-करणे ल्युट् । शपाशके । भावे
ल्युट् । शक्रीडायां शदीप्तौ अव्यवहारे पूजिगीर्षायां हस्तौ
च न० । दीव्यत्वेन दिव-आधारे ल्युट् । उलोढोद्याने
रूपेण च ।

देवनदी स्त्री इत० । गङ्गायाम् अमरः । “असंवाधा देव-
नदी स्वर्गसम्प्राप्तिनी शुभा” भा०आदि० चैतरघपर्व । “इरा-
वती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तयो” भा०आ० ६७० ।
“स्नातं गतान् देवमद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् सुनोन्” भा०
य० २६२७० । रदेवस्नातनदीमात्रे च “सरस्वतीद्वयद्वयो-
र्देवनद्योर्द्वयनरम्” महः । [द्वारपते हेमच० ।

देवनन्दिन् पु० देव शक्तं नन्दयति नन्दि-णिनि । इन्द्र-

देवनल पु० देव इव श्रेष्ठत्वात् नलः । महानले स्थूलदण्डे
नलभेदे राजनि० ।

देवनामन् पु० कुण्डीपपतिहरणरेतसः पुत्रभेदे कुण्डीप-
शब्दे २१४५ पु० दृश्यम् । [रविलामे च ।

देवना स्त्री च० दिव-भावे युच् । शक्रीडायां शब्दरत्ना० ।

देवनामक पु० देवेति नाम यस्य कप् । देवयोनौ विद्याधरादौ
हेमचन्द्रे देवनारक इति पाठः नरएव नार। ततः स्वार्थे
क देवरूपनरः । देवजन इति तस्यार्थः सोऽपि तत्त्वार्थे ।

देवनाल पु० नलएव नालः स्वार्थे अण् देव इव श्रेष्ठत्वात्
नालः । नलोत्तमे राजनि० ।

देवनिन्द लि० देव नन्दति निन्द-क्लिप् इत० । देवनिन्दके
“देवनिन्दोऽप्रथमा अजुयन्” क० १।१५।२

देवनिर्मित लि० इत० । देवे रचिते । “दीपेषु दिक्षु
पूर्वादि नगर्थो देवनिर्मिताः” छ०सि० । शशुब्ध्याम् स्त्री
शब्दार्थचि० ।

देवपति पु० इत० । इन्द्रे हेमच० ।

देवपत्नी स्त्री देवः पतिर्विद्याः । मपूर्वत्वात् वा तुक् ङीप् च।
देवभार्यायाम् । “उत या व्यन्त देवपत्नीः” ऋ० ५।४६।८
“देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च” भा०अनु० १४अ०
२शब्दार्थचि० मध्वालुके ।

देवपथ पु० इत० । श्रद्धायापथे आकाशस्थिते आवाकारे पथि
देवपथ इव कन् तस्य देवपथादि० लुक् । रतत्सदृशे च
इदेवमाने अर्चिरादिमार्गे च । देवयानशब्दे दृश्यम् ।
देवस्थानगमनार्थः पन्थाः । इदेवस्थानगमनार्थे मार्गे च ।
य च अन्यैर्नैरेणुमशक्य इति हनुमता तस्य द्वारनि-
रोधः कृतः यथाह भा०व० १४८अ० ।

“अथैव मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ! । ततोऽहं
रुद्रवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम् । धर्मयेहा शपेद्वापि
मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपथोद्धोष नात्र ग-
च्छन्ति मानुषाः” ।

देवपथादि पु० “इवे प्रतिहतौ” पा०कनो लुग् निमित्ते शब्द
गणे सच गणः पा०ग०सू० उक्तौ यथा

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थूलपथ करिपथ
अजपथ राजपथ शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिद्धिगति
उद्धृषीव धारयन्जु हस्त इन्द्रदण्ड पथ मत्स्य ।

देवपर लि० देवः परोऽस्य । यज्ञविष्ये देवायत्तसिद्धिचिन्तके
आपदुद्धारार्थं पौरुषचेष्टारहिते ।

देवपर्ण न० देवप्रियं पर्णमस्य । सरपणे राजनि० ।

देवपशु पु० देवाय उत्सृष्टः पशुः । देवोद्देशेन उत्सृष्टः पशो । “अनिर्देशाङ्गां गां स्मृतां दधान् देवपशुस्तथा । संपालान् वा विपालान् वा न दण्डान् मनुजव्रीत्” मनुः । भिक्षत्वेन देवोपासके च । “अथ योऽन्यां देवतासुपासके अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुतौ तस्य देवोपकरणतुल्यतया पशुत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।

देवपाल न० इत० । देवैः पीयतेऽत्र पा-आधारे ढ्रन् । अग्नौ “आसुपालं जुहुदेवानामिति देवपालं वा एष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति” शत० ब्रा० १।४।२।१० “आसुरूपं पालमास्यात्तम् । अग्नौ प्रजि-मस्य हविषो देवैरद्यमानत्वाद्गन्धेदेवपालत्वम्” भा०

देवपान पु० देवैः पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् । चमसे सोमपानपालभेदे “चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान इति” शत० ब्रा० १।४।२।१४

देवपाल पु० शाकहीपस्य वर्षपर्वतभेदे । शाकहीपोपक्रमे “एतस्य वर्षमर्यादागिरयो नद्याश्च सम्र सम्रैव । ईशान-उरुष्ट्रो वनमद्रः शतकेसरः सहस्रस्त्रोता देवपालो महानसः” इति भाग० ५।१०।१६

देवपालित लि० देवेन गोधावुना पालितः । १ देवमात्रके देशे २ सुररक्षिते च । देवाएनं पाल्यासुः आश्रयि संज्ञायां क्त । ३ संज्ञाभेदे तत्र च “कारकाद्विस्तृतयो-राश्रयि” पा० दत्तश्रुतयोरेवेति नियमात् न अन्तोदात्तता

देवपीयु पु० देवान् पीयति हिनस्ति पीय-उन् । देवहोष्टरि अक्षुरे । “अपेतोयस्तु गन्धयोऽशुक्लां देवपीयवः” यजु० ३५।१ “देवपीयवः देवद्विषः” वेददीपः

देवपुत्र पु० इत० । १ देवकुमारं “देवपुत्रोपमौ वीरौ बालाविव कृताग्रनौ” हरिवं० ८४ अ० । देवस्य पुत्रीव प्रियत्वात् । २ एलायां स्त्री जटाधरः । इत० । ३ देवकन्यायाश्च स्त्री स्त्रार्थे क । देवपुत्रिणा तत्त्वार्थे राजनि० स्त्री

देवपुर् स्त्री इत० समासान्विधेरनित्यत्वात् न अप् । अम-रावत्याम् पुरण्डेन इत० स० । देवपुर तत्त्वार्थे न० ।

देवपुरी स्त्री पुरीण्डेन इत० स० । अमरावत्याम् ।

देवपूज्य पु० इत० । सुराचार्ये दृष्टस्तौ ।

देवप्रतिष्ठा स्त्री इत० । १ देवप्रतिमायाम् देवानां जीवि-कार्थे २ देवप्रतिमायाश्च ।

देवप्रतिमा स्त्री इत० । देवमूर्तौ देवतामूर्तिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रश्न पु० देवानुद्दिष्ट प्रश्नः । देवान् प्रति शुभाशुभविषय-प्रश्ने उपश्रुतौ हेमच० । उपश्रुतिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रस्थ पु० सेनाविन्दुष्टपुरे । “स देवप्रस्थमासाद्य सेना-विन्दोः पुरं प्रति” भा० सं० २६ अ०

देवप्रिय पु० इत० । १ पीतच्छङ्कराजे श्वकटके च राजनि० । तत्पुष्पस्य देवप्रियत्वात् तथात्वम् ।

देवधू पु० इत० । अप्सरःसु ।

देवबला स्त्री देवानामिव बलं यस्या ५ त० । १ सहदेव्यां २ त्वा-यमाणाभाश्च राजनि० ।

देवबलि पु० देवार्थं बलिः वर्ष-इन् बल्यादेशः । देवार्थे उपहारे ।

देवबाहु पु० यदुवंग्रहे हृदीकपुत्रभेदे “निमित्तस्मात् स्वयं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः । देवबाहुः शतघनुः कृत-वर्मेति तत्सुताः” भाग० ६।२४।२६ ऋषिभेदे च “गान्धेः पृथुस्तथैवाप्यो जान्यो वामन एव च । देवबाहुर्यदु-भ्रश्च पर्जन्यश्चैव सोमजः” हरिवं० २६।१ अ०

देवब्रह्मन् पु० देव इव ब्रह्मा । नारदे त्रिका०

देवब्राह्मण पु० देवपूजकः ब्राह्मणः । देशे देवोपजीवके उपजीविकायं देवपूजके ।

देवभवन न० देवानां भवनमिव । १ अत्युत्कृष्टे । इत० । २ स्वर्गे शब्दच० । ३ देवप्रतिमानये च ।

देवभाग पु० इत० । स्व० सि० उक्ते लवणसमुद्रात् उत्तरस्थिते उत्तरगोलरूपे पदार्थे “ततः समन्तात् परिधिः क्रमे-णायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धातुः देवास्तुरवि-भागस्तु” स्व० सि० “तेन समुद्रादुत्तरं भूगोलस्यार्धं ज-म्बुद्वीपं देवानां, समुद्राद्वर्षिणं समुद्रातिरिक्तं भूगोल-स्यार्धं अङ्घ्रीपट्समुद्रोभयात्मकं दैत्यानामिति सिद्धम् मेरुदण्डालुवद्भूगोलमध्ये परिधिरूपो लवण-समुद्रोऽस्ति । उत्तरगोलार्धं दक्षिणभूगोलार्धं नार्गत समुद्रस्य प्रान्तपरिधिस्रष्टमिति मेखलाया कक्षधःस्थितत्वेन तात्पर्यार्थः” रङ्ग० ।

“मेधादौ देवभागस्यो देवानां याति दर्शनम् । देवभागे सुराणां च हेमन्ते मन्दतान्यथा । धनुर्दृगस्यः सविता देवभागे न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु दृष्याद्येभक्त-एभे । भूमण्डलात् यच्च दशभागे देवेऽथ वाऽऽसुरे” स्व० सि० ।

देवाय देवो भागः । देवार्थं देवे श्वनादिभागभेदे च ।

देवभीति स्त्री इत० । १ देवेभ्यो भवे । इत० । २ देवानां भवे च अत्र पूर्वपदप्रत्ययस्यः ।

देवभू स्त्री इत० । १खर्गे देवं देवत्वं भवते भू-प्राप्नोति क्विप् ।

२देवत्वप्राप्तिभावे क्विप् । तदेवत्वप्राप्नोति शब्दर० ।

देवभूति स्त्री देवेषु भूतिः प्राप्तिरस्याः । १मन्दाकिन्याम् शब्दरत्ना० । इत० । २देवानामैश्वर्ये च ।

देवभूमि स्त्री इत० । १खर्गे । २देवप्रियभूमौ च

देवभूय न० भू-भावे क्यप् इत० । देवभावे देवत्वे अमरः ।

देवभृत् पु० देवं विभर्ति पालयति भृ-क्विप् । १इन्द्रे २विष्णौ च "देवेशो देवभृद्गुरुः" विष्णुसं० । "देवभृत् शक्रस्तस्य गुरुः शास्तेति" भाष्यम् एकनाम । नामद्वयपक्षे तु भिन्नं पदम् देवभृद्गुरुः ।

देवभ्राज् पु० देवेषु भ्राजते भ्राज-क्विप् । स्वयंवश्रे देवभेदे "पुरा विवस्वतः सर्वे मद्भ्राजोऽसौ तथावरः । देवभ्राजं तनयस्तस्य सुभ्राजिति ततः स्मृतः" भा० व्या० १४०

देवमणि पु० देव इव मणिः देवप्रियो वा मणिः देवेषु मणिरिव वा । १खर्गे २कौस्तुभमणौ ३अश्वरोमावर्तभेदे च मेदि० । "सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः" माचः । "सम्पन्नाः समप्राः देवमणयो निगल्लावर्त्ताः कौस्तुभादि दिव्यमणयश्च वेधान्ते "आवर्त्ती रोमजो देवमण्यस्त्वेव निगलजः" मल्लिनाथधृतकोषः ।

देवमत लि० इत० । १देवसम्मत । २अभिभेदे पु० "अत्ताप्युदाहरणीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च संवादभृते देवमतस्य च" भा० व्या० २४४० ।

देवमातृ स्त्री इत० । १सुराणां मातरि "देवकन्या देवपत्न्यो देवमातर एव च" भा० व्या० १४४० । २अदित्यां च । ३दाक्षायण्यं मत्स्यपु० ।

देवमातृक पु० देवः मेघवर्षः मातेव पालकत्वात् यस्य कप् । १वर्षान्नुसम्पन्नतीहिपालिते देशे अमरः । तदुपलक्षिते २कृष्णादौ च "कञ्चिद्वाङ्मे तडागानि पूर्णानि च वृहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न कश्चिदेवमातृका" भा० सं० ५४० ।

देवमान न० देवानां मानं कालपरिच्छेदभेदः । १दिव्यमाने मातृषौरवर्षात्मके एकस्मिन् दैवे दिने तत्त्रिंशन्मिते तदीये "मासे तद्गीत्या तेषां वर्षे च" संक्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादभिर्वर्षे दिव्यं तद्दशह उच्यते । सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत् षट्पिण्डगुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च "सं० सि०" ब्राह्मणं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं युरोक्तया । सौरश्च सावनं चान्द्रमार्चं मानानि वै नव" सं० सि० "द्वितीयं दिव्यं देवमानम् । तच्च पूर्वोक्तम्"

रङ्गना० । देवेषु मानोऽस्य रमणीयत्वात् । २देवयोग्ये गृह्णादौ च "वैश्वस्य परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्" कृ० १०।१०७।१० देवमानेव देवमानमिव रमणीयमिति भा० प्रथमास्थाने व्याकारादेशश्चान्द्रसः ।

देवमानक पु० देवेषु मानोऽस्य कप् संज्ञायां कन् वा । कौस्तुभमण्यो देवमण्यो शब्दरत्ना० ।

देवमाया स्त्री इत० । अविद्यायाम् बन्धहेतौ परमेश्वरमायायाम् "ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायाम्" भाग० २।७।४०

देवमार्ग पु० देवोपलक्षितो मार्गः । अचिराद्यभिमानिदेवाधिष्ठिते देवयाने पथि । १देवाधिष्ठितपथमात्रे च । "ते (यानरा) विहतास्तु बाह्व्यां देवमार्गं च दर्शिताः" रामा० सु० ६।१।४

देवमास पु० दीव्यत्यत्र दिव-आधारे घञ् कर्म० । गर्भावधिके अष्टमे मासि त्रिका० तत्र हि स्मृतेरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य देवनावत्प्राप्तस्य तथात्वं यथाह याज्ञ० "सप्तमे चाष्टमे मासि त्रिमासस्मृतिमानपि । पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो गर्भोजातः प्राणैर्वियुज्यते" "अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति तत्स्वरूपञ्च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । योजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाश उच्यते" मित्ता० इत० । २देवानां मासे सौरात्रिंशद्वर्षात्मके मासे च ।

देवमित्त पु० देवो मित्तमस्य । संज्ञाभेदयुक्ते मनुष्यादौ "संज्ञायां मित्तामित्तयोः" पा० वङ्० अलोदात्तता । कुमाराणुचरमातृभेदे स्त्री "कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत !" भा० शल्य० ४७४० मातृगणोक्तौ

देवमीढ पु० यद्वंशे नृपभेदे "यदोरभूदन्वयाये देवमीढ इति श्रुतः । यादवस्तस्य तु श्रुतः शूरस्तूलोक्यसम्मतः । शूरस्य गौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशः" भा० द्रो० १४४०

देवमीढुष पु० हृदीकस्य पुत्रभेदे "तस्यापि (हृदीकस्यापि) कृतवर्षशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः" श्रीधरधृत पराशरः । २देवमीढे वसुदेवपितामहे च "अश्वक्व्यां जनयाभास शूरं वै देवमीढुषः । महिष्यां जज्ञिरे शूराज्जोच्याषां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक दुन्दुभिः" इत्यादि हरिवं० ३५४० ।

क्रोष्टुवंशे शब्दभेदे "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाष्यं बभूवतः । गान्धारी जनयाभास अनमिलं महाबलम् । माद्री युष्माजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढु-

धम् । तेषां वंशस्त्रिधा भूतो दृष्णीनां कुलवर्द्धनः”

हरिवं० १५५०।

देवमुनि पु० देव इव मुनिः । देवर्षौ नारदादौ । श्वराख्ये
कृष्णौ च “एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वामृद्धिमाप्नोति”
पञ्चमीश्वरा० २५।१४

देवयज् पु० देवा इज्यन्तेऽत यज-आधारे कृप् । देवयजन
योग्ये वज्रभेदे “अपाग्ने ! अग्निनामादम् हि निष्क्र-
व्याद् सेध आ देवयजं वह” यजु० १।१७ “तत् तयो-
ऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्रमत्तीत्यामा-
ह्नौक्तिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शयदाहे क्रव्यं मां-
सनतीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः ।
तथाविधांस्तीनङ्गारान् गार्हपत्यात् प्राग्भागे पृथक्
कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्-
क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते” वेददी०

देवयजन न० देवा इज्यन्तेऽत यज-आधारे ल्युट् ।
वेदिस्थाने “अपावत् पृथिव्यै देवयजनाद् वध्यासम्”
यजु० १।१५ २ पृथिव्यां स्त्री ङीप् । “पृथिवि ! देव-
यजन्योपध्यास्ते मूलं सा हिंसिषम्” १।२४ हे देव-
यजनि हे पृथिवि इत्यर्थः । इयागाधिकरणस्यानमात्रे
च “स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्र-
मसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि क्षणं तस्मादाहुतं चन्द्रमस्यस्यै
पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा अस्यै तस्मिन् देवयजन
इदं भवति तस्माद्वै प्रतिमाष्टि” शत० ब्रा० १।२।५।१८
“वेदीमार्जनप्रशंसार्थमितिहासनाह । आ समन्तात् स्तृतं
सर्वदा नश्वरमास्तृतं तद्विपरीतं यद्देवयागाधिकरणभूतं
स्थानम्” भा० तत् स्थानं त्रिंशतिदिग् कात्या० श्रौ० २०।४
१४ “नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्” सू० “पुरस्तात् प्राच्यां
दिशि नित्यं सदा स्याद्युदकं यत् तद् देवयजनमध्यव-
सेयम्” कर्कः ।

देवयजि पु० देवं यजते यज-इत् । देवयाजके “यज्ञो
द्विजान् देवयजीन् निहन्मः” भट्टिः ।

देवयज्ञ पु० इत० । देवानां यज्ञे पञ्चयज्ञान्तर्गते होमरूपे
गृहस्थनित्यकर्तव्ये यज्ञभेदे । “अघातः पञ्च यज्ञाः देवयज्ञो
भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ” इति ।
“तद्यदग्नी जुहोति स देवयज्ञो यद्वलिङ्करोति स भूत-
यज्ञो यत् पितृस्थो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्याय
मधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्य-
यज्ञ इति” आश्व० गृ० सू० १।१, २, ३, “अध्यापनं

ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो
नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न
हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं मृनादोषेन
लिप्यते” मनुः । तत्र होमस्य देवता मनुगोक्ता यथा
“आस्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रम् ।
अग्नेः सोमस्य चैवादौ तथोद्यैव समस्तयोः । विश्वेभ्य-
श्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुर्वै चैवानुमत्यै च
प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा खिष्ट-
कृतेऽन्ततः” । “तत्र च यज्ञगङ्गो मच्छच्छश्च गौणः”
इति कुल्लू० ।

देवयज्य स्त्री देवानां यज्यः यागः । “छन्दसि निदक्ये-
त्यादि” नि० य । देवार्थयागक्रियायाम् दर्शादि-
कायाम् । “दैव्याय कर्मणे गुन्धध्वम् देवयज्यायै” यजु०
१।११ “देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादि-
कार्ये” वेददी० । “अग्रग्राम ते मरुतिं देवयज्याया” ऋ०
१।१।४।१ “वयं देवयज्याया देवयागेन तद्दैवत्येन यज्ञेना-
ग्रग्राम” भा० ।

देवयाजिन् पु० देवं यजते यज-णिनि । आत्मभेदेन
देवार्थयागकारके । “अथ ह स देवयाजी यो वेद
देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्वपर्यामीति स यथा
अवसे पापीयान् बलिं हरेद्वैश्रो वा राज्ञे बलिं
हरेदेवं स ह न तावन् लोकं जयति यावन्नामितरः”
शत० ब्रा० १।१।२।६।१४ आत्मभेदेन याज्यपेक्षया तस्य निह-
तत्वसक्तम् आत्मयाजी अयान् देवयाजी इत्युपक्रमस्य तथा
वर्णनात् । २ कुमारसैन्यभेदे च “यज्ञवाहुः प्रवाहुश्च
देवयाजी च सोमपाः” भा० शल्य० ७६५० तस्मै न्योक्तौ

देवयात त्रि० देवं देवत्वं यातः । देवत्वप्राप्ते तस्य विषयो
देशः राजन्या० बुज् । देवयातक तस्य विषये देशे । अत्र
दैवयातव इति पाठान्तरं देवं देवत्वं याति या-तन्
देवयातः स्मार्थे ण्यन् । देवयातव देवत्वप्राप्तिरिति ततः
राजन्या० बुज् ! देवयातवक तस्य विषये देशे ।

देवयात्रा स्त्री देवानां यात्रा । देवोत्सवादौ देवप्रतिमानां
स्थानान्तरनयनरूपगतौ ।

देवयात्रिन् पु० दानवभेदे “सोमपो देवयात्री च प्रवरो वीर
मर्द्दनः” हरिवं० २४०५० ।

देवयान न० यायतेऽनेन या-करणे ल्युट् इत० । श्वराणां
गतिसाधने रथभेदे विमाने । देवो परेशः यायतेऽनेन
मार्गेण या-करणे ल्युट् । २ अर्चिरादिमार्गरूपे पथिभेदे

५०. अचिरादिमार्गशब्दे ३६४ पृ० दर्शितव्यान्द्वाय वाक्यम् । “स एनान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवयानः पन्थाः देवपथो ब्रह्मपथ इत्यपि तत्र स्थानान्तरे पाठः । तत्र सन्निवेशाद्यधिष्ठानदेवभेदादिकं शा० सू० भा० दर्शितं यथा “अचिरादिना तत्प्रथितेः” शा० सू० ।

“आद्युपक्रमत् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका “अद्यैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्वं आक्रमते, इति । अचिरादिकैका “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः” इति । “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति” इत्यन्या । “यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति” इत्यपरा । “सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति” इति चापरा । तत्र संशयः किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः किं वैकैवानेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च “अद्यैतैरेव रश्मिभिः” इत्यवधारणमर्चिराद्युपेक्षायास्तदुपस्थिते, तत्रावचनञ्च पीड्यते “स यावत् क्षिप्रं न्ननस्तावदादित्यङ्गच्छति” इति तस्मादन्वय-भिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तेऽभिदध्याहे । अचिरादिनेति । सर्वे ब्रह्मप्रेषुसुरचिरादिनैवाध्वना रंह-तीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पञ्चाग्नि-विद्याप्रकरणे “ये चाग्नी अरण्ये अङ्गां सत्यमुपासते” इति विद्यान्तरशीलिनामर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्भित्तिरुच्यते तास्त्रेवेय-मर्चिरादिकोपनिषताम् यासु त्वन्याऽन्या श्राव्यते तस्य किमर्चिराद्याश्रयणम् ? इति । अतोच्यते, भवेदेतदेवं यदा-त्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः, एकैव त्वेषा सृति-रनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रतिपादनी क्वचित् केनचि-द्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञा-नादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदे-ऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्भित्ति-विशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेश-प्रत्यभिज्ञानाद्व्यभिज्ञानाद्भेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि “ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति” “तस्मिन् वसति शाश्वतोः समाः” “सा या ब्रह्मणो जितियां व्यष्टिं जितिं जयति तां व्यष्टिं व्यञ्जते” “तदा एषैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मवर्षं णाबुविन्दति” इति तत्र

तत्र च तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिरुक्तं प्रद-श्यते । यत्त्वैतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्था-दिति । नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एवशब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अचिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिसम्बन्ध एवायमवधार्यते इति द्रष्टव्यम् । तत्रावचनं त्वचिराद्युपेक्षायामपि चैप्रार्थत्वाच्चोपस्थिते यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति । अपि च “अद्यैतयोः पथोर्न कतरेण चेति” मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षणा पितृयाण्यव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपथां पन्थानं प्रययति । भूयांसि चार्चिरादिश्रुतौ मार्गप-वर्णि, अस्तीदांसि त्वन्यत्र, भूयसाञ्चातुश्रुत्येनास्ती-यसाञ्च नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अचिरादिना तत्-प्रथितेरित्युक्तम्” भा० ।

“वायुमवदादिविशेषाविशेषाभ्याम्” सू० ।

“केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषाणामितरेतर-विशेषणविशेष्यभावः ? इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो प्रययति “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमा-गच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं इति कौषि-तकिनं देवयानः पन्थाः पठ्यते । तत्राचिर-ग्निलोकशब्दो तावदेकार्थो ज्वलनवचनत्वादिति नात्र सन्निवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वचिरादिवर्त्यन्य-श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते, “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” आर्यमाण-पक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासां-स्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम् इत्यत्र संवत्सरात् पराश्रमादित्यादवौञ्चं वायुमभि-सम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि “स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्य-न्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते “यदा वै पुरुषोऽस्माद्धो-कात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स यत्र विजि-हीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स जङ्घं आक्र-मते स आदित्यमागच्छति” इति एतस्मादा-दित्याद्यायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादवदादित्यनयोरन्तरात् वायुनिवेशयितव्यः । कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शना-द्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति । वदामः । ननुदाहृता श्रुतिः “स एतं

देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकम् इति । उच्यते, केवलोल्ल पाठः पौर्वपर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते “एतच्चैतच्च स गच्छति” इति उत्तरत्र पुनर्वयुप्रक्षेपे रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्ध्वं व्याक्रस्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु “मासेभ्यो देवलोकं देवलोकान्तादित्यम्” इति समामनन्ति, तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकान्ताद्युमभिसम्भवेयुः । वायुमन्तादिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तम् । छान्दोग्यवाजसनेययोस्त्वैकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः, तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभायप्युभयत्र यथितव्यौ, तत्रापि माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम्” भा० ।

“त’उतोऽधिवरुणः सम्बन्धात्” सू० ।

“आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्” इत्यस्यां विद्युत उपरिष्ठात् वरुणलोकमित्यर्थं वरुणः सम्बन्धते । अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । “यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः जीमूतोदरेषु प्रन्थन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षीयति वा” इति च ब्राह्मणम् । अपाञ्चाधिपतिवरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाञ्चाधीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच्चागन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशः । वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युच्चा-न्याऽर्चिरादौ वर्तन्ति” भा० ।

“आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” सू० ।

इत्यादि सूत्रभाष्यन्तु आतिवाहिकशब्दे ६५२४० दर्शितम् “कार्यं वादिरिरस्य गत्युपपत्तेः” सू० । “स एनान् ब्रह्म गमयति” इत्यत्र विचिकित्सते, किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्मिन् परमेवाविकृतं सुखं ब्रह्मेति । कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेः । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति वादिरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगतत्वाद् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृत्वात्” भा० ।

“विशेषितत्वाच्च” सू० । “ब्रह्मलोकान्ता गमयति” “ते तेष्

ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति” इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयेव गतिरित्यवगम्यते । न हि ब्रह्मवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये त्वस्याभेदोपपत्तेः सम्भवति ब्रह्मवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभूमायाञ्जसी, गौणी त्वन्यत्र “ब्रह्मैव लोक एष सच्चाट्” इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि नाञ्जसः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम्” भा० ।

“ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते” । “सामीप्यात् न ह्युपदेशः” सू० ।

“तु शब्द व्याशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् कचित् कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिष्टमानसपरमिति स्थितिः । ननु कार्यप्राप्तावनादृष्टिचरणं न लभ्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र कचित् नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयानपथप्रस्थितानामनादृष्टिं “एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते” इति । “तेषामिह न पुनरादृष्टिरस्ति तयोर्ध्वमायन्नष्टतत्त्वमेतीति” चेति । अत्र ब्रूमः” भा० ।

“कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” सू० ।

“कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्ताने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्ति इति । इत्थं क्रमस्तत्तिरनादृत्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यङ्गस्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम्” भा० “स्मृतेः” सू० । “स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिपद्यन्ते । परस्थाने लतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति । तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः” शा० भाष्यम् ।

देवयानी स्त्री शुक्राचार्यस्य कन्यायां सा हि कचयापात् क्षत्रियेन ययातिनोऽता तत्कथा भा० आ० ७५।७७ अ० ।

“देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाङ्गस्य च” । देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः । देवयान्यामजायेतां यदु-स्त्वसुरेव च” ७५ अ० ।

देवयावन् त्रिं देवं याति या-वनिष् । देवं प्रति गन्तरि
“इवद्दूतो देवयावा वनिष्ठः” ऋ०७।१०।२

देवयिष्ठ त्रिं च । दिव-परिदेवेन तच् । परिदेवके

देव्यु त्रिं देवं याति या-स्वगव्यां निं कु । १धार्मिके ।

देवं द्योतनस्वभावं विष्णुभावमात्मन इच्छति क्यच्-तत
उन् । २आत्मनो द्योतनस्वभावेच्छौ च “नरो यत् देव-
यवोमदन्ति” ऋ०१।१४५।५। ३लोकयातिके मेदिं ४देवे पुं
देवं यौति यु-मिश्रणे क्तिप् अनित्यमागमानुशासनमिति
न तृक् । ४यज्ञादिना देवानां मिश्रीकारके “सुधासं यज्ञपतिं
देवयुवम्” यजु०१।१२ छान्दस उवड् ।

देवयुग पुं देवप्रियं युगम् । सत्ययुगे “पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्र-
जापतिमुते शुभे आस्तां भगिन्यो “ते भार्ये” कश्चप-
स्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा” भा०शा०१६अ० “पुरा देवयुगे
तात ! देवेन्द्रेषु महात्मनः” भा०अनु० ८३अ० ।

देवयोनि पुं देवानामिव कामिचारित्वात् योनिः यस्य ।
१विद्याधरादौ ते च अमरोक्ता यथा “विद्याधरोऽप्सरो
यक्षोरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो
ऽमी देवयोनयः” । २देवजातौ स्त्री “द्वे वै योनी इति ब्रू-
यात् देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः” गत०ब्रा०७।४।२।१०

देवयोषा इत० । अप्सरसु । “समुचुर्देवयोषाश्च एष्यवर्ध-
मनुत्तमम्” भा०गल्० ४७अ० “शुभे कुली च माद्री च
देवयोषोपजे भुवि” हरिवं० ५४अ०

देवर पुं दीव्यतेऽनेन दिव-करणे व्यरच् । भर्तुर्भुजे
भ्रातरि । “पतिश्चरुता ज्येष्ठे पतिदेवरातुजे” उज्जटः
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा मनुः २भर्तृभ्रातृ
मात्रे च “देवराहा सपिण्डाहा स्त्रिया सव्यग्नियुक्तया”
मनुः अत्र देवरगङ्गः भर्तुः ज्येष्ठकनिष्ठोभयपरः ।
उत्तरत्र “विधवायां नियोगार्थं निर्हत्ते तु यथाविधि ।
गुरुश्च क्लृपावश्च वर्त्तयताम् परस्परम्” कनिष्ठस्य पूर्वज
पत्नीत्वेन गुरुतुल्यत्वस्य ज्येष्ठस्य च कनिष्ठपत्न्याः क्लृपा-
तुल्यत्वस्योक्तेः । स्वार्थे क तत्त्वार्थे । “देशे देवरकोमतः”
उज्ज्वलद० धृतकोषः ।

देवरक्षित त्रिं इत० । १देवेन २रक्षिते देवकन्धपुत्रभेदे पुं
तत्कन्यायां स्त्री “देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्तदशो-
पमाः । देवराजपदेवश्च संदेवो देवरक्षितः । कुमार्यः
सप्त चास्यासन् वसुदेवाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवी
च सन्देवा देवरक्षिता । वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव
सप्तमी” हरिवं० १८अ०

देवरथ न० देवस्थादित्यस्य रथः । स्वर्यरथे “हाविंशतं वै
देवरथाङ्गन्यम्” शत०ब्रा० १४।६।१।२ देव “आदि-
त्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाङ्गा यावद्देश-
परिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाङ्गन्यम् तद्वा-
विंशद्वयुणितम् तावत् परिमाणोऽयं लोकः” भा०
२प्रवरान्तर्गतर्षिभेदे ततः फिज् । देवरथायनि तदपत्ये
पुं स्त्री । ३देवानां याने विमाने च

देवरहस्य न० देवानामपि रहस्यम् । अतिगोप्ये “सुतं
देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात्” भा०आश्र०२६अ०
देवराज पुं देवेषु राजते राज-क्तिप् । इन्द्रे “इत्वं
हत्वा देवराट् अष्टभागं वै” भा०अनु० १अ०

देवराज पुं देवानां राजा-टच् समा० । सुरराजे इन्द्रे
“यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः” भा०आश्र०६७अ०
“देवराजः संहानुजः” वृ०सं०४०अ० “ततः कुलात्तादि-
बुज् । देवराजक तत्कृते त्रिं ।

देवरात पुं देवात्मनं रायासुः संज्ञायां क्त । १विष्णुना देवेन
रक्षिते परिचिते नष्टे परिचितशब्दे तत्कृता दृष्ट्या
२विश्वामितपुत्रभेदे “विश्वामितस्य च सुता देवरातादयः
सृताः” हरिवं० २७अ० । “पार्थिवा देवराताश्च भालङ्गा-
यनवङ्कनम्” हरिवं० २७अ० ३हापरयुगोद्भवे राजभेदे च
“चानूरुर्देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः” उपासते सभायां
तु कुलीपुत्रं युधिष्ठिरम्” भा०सभा०४अ० उपसंहारे युधि-
ष्ठिरसभासत्त्वेन तस्योक्तेः न तस्य परिचितादिरूपत्वम् ।
ततः काशपादि० ठज् जिठ् च । देवरातिक तदपत्यादौ
त्रिं । ठजि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

देवर्षि पुं देव इव ऋषिः देवानामपि ऋषि पूज्यत्वात् ।
१नारदादौ न्यायादिकर्तार कणादादौ च “देवर्षिरचितं
गार्ग्य ! कणात्वेयचिकित्सितम् । न्यायतन्त्राख्य-
नेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः” भा०शा० २१०अ० “आ-
ब्रह्म भुवनात् लोका देवर्षिर्पितृमानवः । त्वय्यनु पि-
तरः सर्वे माहमातामहादयः” तर्पणमन्त्रः ।

देवल पुं देव-दृषा० कालच् । १धार्मिके २देवद्रव्योपजीविनि
ब्राह्मणे च “चिकित्सकान् देवलकान् सांसविक्रियिणस्तथा ।
विपश्येन च जीवन्तोऽर्च्याः सुहृद्व्यकव्ययोः” मनुः
“देवलः देवप्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्मणोऽयं
निषेधः न धर्मार्थः” “देवकोषोपजीवी च नाम्ना देवलको
भवेत्” देवलस्मरणाय, कुक्लू० । प्रत्युपवसुपुत्रे श्वरुभिभेदे
“प्रत्युपस्य विदुः पुत्ररुभिं नाम्ना तु देवलम्” हरिवं०

३५०। असितसुनेरपत्ये षष्ठमिभेदे । स च रम्भाशापेना-
पावकृतया बभूव ब्रह्मै० पु० “असितपुत्रत्वात् तत्पुत्रकार-
स्थले “अमितो देवलो व्यसः” इत्यादौ तस्यैव बोधः ।
स च स्मृतिकर्त्ता यथाह हेमा० ब्र० ख० मनुः ।

“विष्णुः पराशरो दत्तः सर्वर्त्तव्यामहारिताः । शाता-
तपो वभिष्ठय यमापस्तम्बगौतमाः । देशलः शङ्खलि-
खितौ भरद्वाजोशनोऽलयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च द-
शाष्टौ स्मृतिकारिणः” । धौस्यर्षेरग्यजन्मातरि च “यधी-
यान् देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति । धौस्य उत्कोचके
तीर्थे तं हृणीध्वं यदीच्छथ” भा० आ० १८२ अ० तस्य
धौस्याग्यजतोक्ता । हनारदसुनौ त्रिका० ७ देवरे शब्द-
रत्ना० । देवं लाति ला-क । जीविकार्थं देवप्रतिभायाः
पस्यानान्नरनायके च । स्वार्थे क । देवलक तत्त्वार्थे ।

देवलता स्त्री देवप्रिया लता गा० त० । १ नवमल्लिकायाम्
शब्दच० । देवलस्य भावः तत् । २ देवलत्वे उपजीविकार्थं
देवपूजने स्त्री ।

देवलाङ्गुलिका स्त्री देवयत्यनया चु० देव-परिदेवने करणे
अच कर्म० । दृष्टिकालिकायां (दृष्टाति) राजनि० ।

देवलाति स्त्री देवानां तत्प्रतिमानां लातिः ग्रहणम्
इत० । देवप्रतिभाग्रहणे तस्य दासीभारादित्वात् तत्-
पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् ।

देवलोक पु० देवानां लोकः । १ स्वर्गे त्रिका० । “आचार्यो
ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः । अतिथिस्त्विन्द्र-
लोकेशो देवलोकस्य चत्विजः” मनुः । भूर्भोक्तोऽथ
भुवर्भोक्तः स्वर्भोक्तोऽथ महर्जनः । तपः सत्यञ्च सप्तैते
देवलोकाः प्रकीर्तिताः” मत्स्यपु० उक्तेषु २ भूर्भोक्तादिषु च
देववक्त्रं न० देवानां वक्त्रं सुखमिव । वक्त्रौ तत्र कुतश्चैव
देवैरदनात् तस्य तन्मुखत्वम् ।

देववर्त्मन् इत० । सुरवर्त्मनि आकाशे हेमच० ।

देववर्द्धकि पु० इत० । विश्वकर्मणि हेमच० ।

देववर्द्धन पु० देवकन्दपुत्रभेदे “चत्वारो देवकात्मजाः । देव-
वानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः” भाग० ६।२१।१२

देववल्लभ लि० इत० । १ देवानामिष्टे २ सुरपुत्राग्रे पु० अमरः ।

देववात पु० देवैर्वातः वा-गतिगन्धयोः कर्मणि क्त
इत० । देवैरिष्यमाणतया प्राप्ते ऋषिभेदे । “अम-
न्यिष्टां भारता देवदग्निं देवश्च वा देववातः सुदक्षम्”
ऋ० १।२२।२।

देववायु पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे “देववायुरहरश्च देवश्चेष्टो

विदूरथः । मित्राविनुर्मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः” हरिवं०
७ अ० ।

देववाहन पु० देवान् हवींषि वाहयति प्रापयति वह-
ण्च-ल्यु । १ वक्त्रौ “दृष्टो अग्निः समिध्यते अश्वो न
देववाहनम्” ऋ० १।२७।१४ इत० । २ देवानां वाहने न० ।

देवविद्या स्त्री देवज्ञानार्थं विद्या । निरुक्तविद्यायाम्
“नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ
इति ऋग्वेदपुराणपञ्चमो वेदानां वेदः पितृो राशि-
दैवं निधियां क्रोधाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूत-
विद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नासैवेत-
न्नामोपास्तेति” छा० उ० “ऋग्वेदं भगवोऽध्योमि क्रारामि ।
यद्ध्येत्येति विज्ञानस्य स्मृत्पत्तात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमा-
थर्वणं चतुर्थवेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादिति ऋग्वेदपुराणं
पञ्चमं येषां वेदानां तत् पञ्चमानां वेदानां वेदं व्याकर-
णमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो-
ज्ञायन्ते पितृं आह्वयन्त्यम् । राशिगणितं देवसूत-
पातज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रम् । वाको
वाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां
निरुक्तं, ब्रह्मण ऋग्यजुः सामाख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या
शिवाकल्पकन्दचितयस्ताः । भूतविद्यां भूततन्त्रम् ।
क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं सर्पविद्यां
गारुडम् । देवजनविद्यां गन्धयुक्तिन्यगीतवाद्य-
शिल्पादि विज्ञानानि । एतत् सर्वं हे भगवोऽध्योमि भा०

देवविश्व स्त्री व० य० देवानां विश्वः । देवमनुष्येषु सत्त्वसु ।
“भारतस्तु सप्रकपालो विशो वै स्रुतो देवविश्वस्ता हेद-
मनिषेद्वा इव चेरुताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योऽनुविर्वैते
मथिप्रग्रामह इमाः प्रजा या एतेन हविषा स्रज्जम्”
शत० ब्रा० २।५।१।१२। अजादि वा टाप्

देववी लि० देवं वेति कामयते वी-कान्त्यादिषु क्तिप् ।
देवकामे । “स वक्त्रिः सोम ! जागृविः पवस्व देव-
वीरति” ऋ० ६।३६।२ ।

देववीति स्त्री वी-खादने क्तिन् इत० । देवानां भक्षण्ये ।
“देववीतये त्वा गृह्णामि” यजु० १।१५। देवानां भक्षण्या-
येत्यर्थः । [सप्रपण्डितो च सेटि०]

देववृक्ष पु० देवप्रियो वृक्षः शाक० । १ मन्दारवृक्षे २ गुग्गुलौ
देववृत्ति स्त्री देवकता उणादिसूत्रस्य वृत्तिः । उणादि-
सूत्रवृत्तिभेदे १।६८।१०१ सू० उज्ज्वलदत्तीये दृश्यम् ।

दवव्यचस् त्रि० वि+अनुच गतो कसुन् ३त० । देव्यांमे

“सृणीमहि देव्यचा विवहिः” ऋ ३।४।४।

देवव्रत पु० १भीष्मे त्रिका० “गाङ्गा देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽ-
जनयत् प्रभुः । स तु भीष्मे इति ख्यातः कौरवाणां
पितामहः” हरिवं० ३८० । २अधिपते इत्यस्याष्टचि गेये
सामभेदे च तानि तद्दोनि त्रीणि सामानि । इत० ।
३देवत्वसाधने व्रते न० ।

देवव्रतिन् त्रि० देवतार्थं व्रतमस्यस्य इति । देवार्थव्रतयुक्ते
“देवव्रती स्यादपभ्रान्ते” भा०च्यानु० ७।१८० ।

देवशत्रु पु० इत० । १देवारो अशुरे “स देवशत्रूनिव देव-
राजः” भा० द्रो० १४६ अ० । २शत्रुतोक्ते देवगणप्रह-
भेदे तदाविष्टनरलक्षणे ततोक्तं यथा “संस्ते दी हिज
गुरुदेवदोषवक्ता जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदर्ष्टः ।
सन्तुष्टो भवति च न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति च
देवशत्रुजटः” ।

देवशर्मान् पु० देव इव शर्मा अशुभनाशकः, कर्म० वा । १ब्राह्म-
णस्योपनामनि “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्” विष्णुपु० । “नरमा-
चष्टे नराख्यं नरनाम । देवपूर्वं देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं
शर्मयुतं तच्चान्ते” शृणोति हिनस्यशुभ शृ-मनिन् शर्मा ।
देवपदं हि विप्राणां नाममात्रसन्वद्धम्” शु०त० । “शर्मा
देवश्च विप्रश्च शर्मा त्वाता च भूभुजः । भृतिर्दत्तश्च वैद्यस्य
दासः शूद्रस्य कारयेत्” यमवचने शर्मदेवयोः क्रमेण
निर्देशोऽपि “शर्मान् ब्राह्मणस्य स्यात् वन्मान् क्षत्रियस्य
तु” गातातपोक्तेः शर्मान्तैव नामनि ज्ञेया अतएव त-
र्पणप्रयोगे “असुकगोत्रः पिता असुकदेवशर्मा त्वय्यतामे-
तत्तिलोदकं तस्मै स्पर्धति” आ० त० । “शर्मन्निर्घादिके
कार्ये शर्मान् तर्पणकर्मणि” गोभिलेन च शर्मान्ता
उक्ता । २ऋषिभेदे “देवशर्मान् च धौम्यश्च हस्तिकाश्रय
एव च” भा० अनु० १६५ ।

देवशस् अ० देव+श+गुम् । देवेष्वेत्यर्थे “त्वचि प्रति तान्
देवशो विहि” ऋ० ३। १।५ ।

देवशिष्यिन् पु० इत० । विश्वकर्म्मणि ।

देवशुनी स्त्री देव इव प्रभावात्विता शुनी । देवतुल्यप्रभावा-
न्वितायां शुन्यां सरमायाम् । “पणिभिरसुरैर्निगूढागा
अन्नेष्टु” सरमां देवशुनीभिन्द्रेण प्रहितामशुनिभः पणयो
मितायनः प्रोचुरिति” ऋ० १।६।५ भा० छता श्रुतिः
“तच्छ्रुता तस्य माता सरमा पुत्रदुःखात्तां तत्सत्वसुपाग-

च्छ्रुत स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्वसुपास्ते । स
तदा क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति
नावृजते हयैरपि नावृजेहि किमर्थमभिहत इति । न
किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा नानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनप-
कारी तस्माददृष्टवन्तं भयमागमिष्यतीति” भा० आ० ३८० ।

देवशेखर पु० दीव्यतीति देवः शेखरोऽस्य । १दमनकवृत्ते इत० ।
२देवानां शेखरे पु० न० ।

देवश्रवस् पु० १विश्वामित्रपुत्रभेदे “देवश्रवाः कतश्चैव
यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः” हरिवं० २० अ० विश्वामित्र
पुत्रकथने । २वसुदेवस्मात्तरि “वसुदेवं देवभागं देवश्रव-
समानकम् । वृद्धयं श्यामकं कङ्कं समीकं वत्सकं
वृकम्” भाग० ६।२४।१७ । “कंसवत्यां देवश्रवसः
सुवीर इप्रमांस्तथा” २३ श्लो०

देवश्री पु० देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते श्री-किप् ।
यज्ञे “दैव्याय भवे” जोष्ट्रे देवश्रीः” यजु० १७।५६।
इत० । २देवानां लक्ष्म्यां स्त्री ।

देवश्रुत् त्रि० देवेषु श्रूयते श्रु-किप् लृक् । देवेषु वि-
ख्याते । “देवश्रुतो देवेष्वाघोपतम्” यजु० ५।१७ “नि-
याभ्यां स्थ देवश्रुतस्पर्धयत सा” यजु० ६।१०

देवश्रुत पु० देवेषु श्रुतः विख्यातः । १देवश्रे २नारदे शशास्त्रे
च शब्दार्थकल्प० । ४जिनभेदे हेमच० । “स्वयंप्रभश्च
सर्वानुभूतिदेवश्रुतो च यो” । अयसर्पिण्यां जिनोक्तौ ।
देवश्रेणी स्त्री देवानां श्रेणीव । १मूर्खलतायां राजनि-
इत० । २देवतापङ्क्तौ च ।

देवश्रेष्ठ पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे । “देववायुरहरश्च देवश्रेष्ठो
विदूरथः” हरिवं० ७अ० । तत्सुतोक्तौ ।

देवसदन त्रि० सीदत्यत सद-आधारे ल्युट् । देवानामा-
धारे । “वहिर्देवसदनम्” श्रुतिः । “अश्वत्थो देवसदन-
स्तृतीयस्याष्टतो दिवि” अथ० ५।४।३।

देवसभा स्त्री इत० । १देवानां सभायां सुवर्मायाम् अमरः ।
२राजसभायाञ्च ।

देवसभ्य त्रि० देवनं देवः क्रीडा तस्य सभा तत्र सीदति यत् ।
क्रीडार्थसभागते सभिर्वे त्रिका० ।

देवसर्प पु० दीव्यति द्योतते दिव-अच् नित्यक० । अश्वत्थे
रक्तमूनके सहस्रपत्ने वृक्षभेदे राजनि० ।

देवसह न० देवं सहते सह-अच् । १भिष्मासूत्रभेदे
२दण्डोत्पलोपधौ स्त्री विश्वः । ३सीमाकरे पर्वतभेदे पु०
“हिमवत्यर्बुदे सह्यो महेन्द्रमलये तथा । श्रीपर्वते देव

गिरौ गिरौ देवसहे तथा । पारिपाले च विम्ब्रे च
देवसुन्दे सुदे तथा । उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धाये
महीधराः । यथ तेषामधोमध्ये सिन्धुः । म सहानदः ।
हृदयत् सुवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः” सुश्रुतः ।

देवसात् अयम् देवाधीनं करोति कात्स्त्रेण सम्प-
द्यते क्रादियोगे, देये वा देवसाति । श्रुतात्स्त्रेण
देवाधीने सम्पन्ने देवाय देये च । “हता वा देवसात्
भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान्” भा० द्रो० १६० अ०
देवसायुज्यं न० युज-सम्प० भावे किप् युक् योगः
तथा सह वर्तते सज्जगदस्य सादिगे सयुक् तस्य भावः
पृज् हुत० । देवत्वे अमरः ।

देव(वेद)सावर्णि पु० मनुभेदे स च तयोदशो मनुः ।
यथा “मनुस्त्वयोदशो भव्यो वेद (देव) सावर्णि राक्ष-
वान् । चित्तसेनविचित्राद्या वेद (देव) सावर्णि
देहजाः । सुकर्मसूत्रामसंज्ञा देवा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
निर्भोजितत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्युषस्तदा । देवहोतस्य
तनय उपहृता दिवस्पतेः । योगेश्वरो हरेशो बृहत्पति
संभविष्यति” भाग० द्वा० ११।१४

देवसुन्द पु० सोमाकारहृदभेदे सुश्रुतः देवसज्जगदे दृश्यम् ।

देवसुषि पु० देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्षमाणः सुषिः
द्वारम् । प्राणादित्यादिभिः रक्षमाणे हृदयस्य द्वार-
भेदे । स च पञ्चसंख्याकः छा० उ० न्यरूपि यथा
“तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्रा-
णसुषिः स प्राणस्तत्तुल्यः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्ना-
द्यामित्युपासीत तेजस्त्रादादो भवति य एवं वेद”
“अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छीत्वं स
चन्द्रमास्तदेतच्छीत्वं यशस्त्वुपासीत श्रीमान् यशस्वी
भवति य एवं वेद” “अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सो-
ऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतदुब्रह्मवर्चसमग्नाद्यामि-
त्युपासीत ब्रह्मवर्चस्त्रादादो भवति य एवं वेद” “अथ
योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेत-
त्कोर्त्तिश्च व्युष्टिस्त्वुपासीत कीर्त्तिमान् व्युष्टिमान्
भवति य एवं वेद” “अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः
स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महस्त्वुपासीत
ओजस्वी महत्मान् भवति य एवं वेद” “ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वार-
पान् वेदास्य कुले गीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्ग

लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारपान् वेद” “तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य
ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थ-
मारभ्यते । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यानन्तरनिर्दिष्टस्य । पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां
सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः
प्राणादित्यादिभीरक्षमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्ग-
लोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभि-
मुखस्य प्रागगतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणः हृत्स्यस्मेन
द्वारेण यः मञ्जरति वायुविशेषः स प्रागनितीति
प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तत्तुल्यस्तथैवादित्यः
“आदित्यो ह वै वाक्प्राण इति श्रुतेः” “चक्षुरूपप्रति-
ष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । “स आदित्यः कश्चिन् प्र-
तिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि” वाजसनेयके । प्राणवायु-
देवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति
च “प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति” ।
तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वादुब्रह्म” “स्वर्गलोकं
प्रतिपत्तुस्तज्जस्रं तत्तुल्यं तत्तुल्यरूपेणाद्वादत्वाच्च स-
वितस्तेजोऽन्नाद्यामित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्ते-
जस्त्रादाद्यामयादित्यरहितो भवति य एवं वेद तस्मै-
तद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलो-
कप्राप्तिहेतुर्भवतीति सख्यञ्च फलम्” “अथ योऽस्य
दक्षिणः सुषिः तत्स्यो वायुविशेषः स वीर्यवर्त्मनं कुर्ष-
न्विष्टहा वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति व्यानस्त-
त्सम्बद्धमेव च तच्छीत्तमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः”
“श्रोत्रेण दृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति” श्रुतेः । सहाश्रयौ
पूर्ववत्तदेतच्छीत्वं विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानाच्च हेतु-
त्वमतस्ताभ्यां श्रोत्रज्ञानाच्चवतश्च यशः ख्यातिर्भव-
तीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासी-
तेत्यादि समानम्” “अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिम-
स्तत्स्यो वायुविशेषः स मूलपरीणाद्यपनयन्नधोऽनिती-
त्यपानः सा तथा सा वाक्” “तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतदु-
ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम्
अग्निसम्बन्धादुत्तस्त्राध्यायस्य । अक्षपसनहेतुत्वादपा-
नस्याद्वादत्वात् । समानमन्यत् । अथो योऽस्योदङ्सुषि-
रुदङ्गतः सुषिस्तत्स्यो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं
नयतीति समानः । तत्सम्बद्धं मनोऽन्नःकरणं स पर्जन्यो
वृष्ट्यात्मको देवः, पर्जन्यनिमित्ताश्चापः” इति । “मनसा

सृष्टा आपस वरुणश्चेति" श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिश्च मनसो
ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्त्ति-
र्यगः स्वरूपमवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देह-
गतं लावण्यम् । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिश्चेति ।
समानमन्यत् "अथ योऽस्मोर्द्धः सुधिः स उदान आपा-
दतन्नादारभ्योर्द्धस्तत्क्रमणादुत्कर्षाच्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः
स पायुस्तदाधारश्चाकाशस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरोजो-
हेतुत्वादोजो बलं महत्त्वाच्च महः इति । समानम-
न्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुधिसन्वन्धात्मञ्च
ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्व-
र्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चतुः-
श्रोतवाङ्मनःप्राणैर्वह्निमुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य
प्राग्निद्वाराणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया
बाह्यविषयासङ्गास्तत्परुदत्वाच्च हार्दब्रह्मणि मनसि
वर्तते । तस्मात्प्रत्यक्षमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपा इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुण-
विशिष्टान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाल्वेदोपास्ते उपासनया
वशीकरोति स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य
तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं
ब्रह्म । किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीर-
पुरुषसेवनात् । तस्य चक्षुर्पाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्ति-
हेतुत्वम् । ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भव-
तीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम्" भाष्यम् ।

देवसु पु० सुवन्ति अमुजानन्ति सृ-क्षिप् देवाश्च ते
सुवश्चेति कर्म० । अमुजान्कर्तुं देवभेदे । "स वै दीक्षते ।
स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रच-
र्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु-
देवसुवां हवींषि निरुप्यते" गत० ब्रा० ५।१।१। "देवसुवां
हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तर-
भावित्वं वक्तुमाह उपवसथ इति उपवसथः सुत्यादि-
यसात् पूर्वमहः । तदनु देवसुवां हवींषि निर्वपति सुव-
न्यमुजानन्तीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां
देवसुवाम् "योः सुपीति" पा० यशुदेशः । प्रसविष्टत्वं चैषा
मान्नायते "देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति एतावन्तो
वै देवानां सवाः त एवासौ सवान् प्रयच्छन्ति त एनं सुवत
इति" भा० तत्तत्कर्मणि आधिपत्यादिकरणायासुजाकर्त्ता-
रश्च सवितादयो वरुणान्ता अष्टौ देवा यथाह यजु० ६।१६
"सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो

वरुणस्तीनाम् । इहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः
पशुभ्योभितः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम्" "सविता
सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा
त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारो भवेत्यर्थः ।
अग्निः गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् ।
सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः
सर्वे तवोपकारकाः भवन्त्यर्थः । इहस्पतिर्वागर्थं त्वां
सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा पशुर्थं चतुर्थी वाच
आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय
त्वां सुवताम् । रुद्रः त्वां सुवताम् । मित्रो देव सत्यः
सुपां सुलुगित्यादिना पा० चतुर्थ्याः सु आदेशः सत्याय
सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्म-
पतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुव-
ताम् । सवितादयोऽष्टौ देवसुहृद्विषां देवास्त्वां
नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः" वेददी० ।

देवसृष्ट त्रि० १त० । देवेन सृष्टे "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यदा-
प्यणोष्टिरनया" गत० ५।१।१।६ देवसृष्टा उ इति च्छेदः
"देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत् सौत्वामाग्यनया" ५।१।
४।१४ मदिदिकायां स्त्री हेमच० ।

देवसेना स्त्री इत० । श्रुताणां सैन्ये । "देवसेनां दानवैर्हि
भग्नं दृष्ट्वा महाबलः" भा० व० २२२ अ० । २ प्रजापतेः कन्या-
भेदे सा च स्कन्दस्य भार्या धृष्टीति प्रथिता तत्कथा
भा० व० २२३ अ० "अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विवृता ।
भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता"
"सदेवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् । आ-
गच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजापतिम् । नित्यज्ञावां
प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । इच्छत्येनं दैत्यसेना
न चाहं पाकशासन । सा हृताऽनेन भगवन् ! सुक्ताहं
त्वदुबलेन तु । त्वया देवेन्द्र ! निर्द्दिष्टं पतिमिच्छामि दु-
र्जयम्" इन्द्र उवाच "मम मातृत्वमेया त्वं माता दा-
क्षायणी मम । आख्यातन्त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं
त्वया" कन्योवाच "अबलाऽहं महाबाहो ! पतिस्तु बल-
वान्मम । वरदानात् पितृभारि सुरासुरनमस्कृतः"
इन्द्र उवाच "कीदृशन्तु बलं देवि ! पत्युक्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमभिन्दते !" कन्योवाच
"देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् । जेता यो
इष्टदेवानां महावीर्यो महाबलः । यस्तु सर्वाणि
भूतानि त्वया सह विजेष्यति । स हि मे भविता

भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः" मार्कण्डेय उवाच "इन्द्र-
स्तस्य वचःश्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयदुष्टगम् । अस्या देव्याः
पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते" । इत्युपक्रमे ब्रह्मण उपदे-
शेन स्कन्दस्य तत्पतित्वावधारणे स्कन्दोत्पत्तिमुपवर्णयति
"स्मरन् तां देवसेनां या सा तेन विमोजिता । अयं
तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् । इति चि-
न्त्यानयामास देवसेनामलङ्कृतम् । स्कन्दं प्रोवाच
बलमिदं कन्या सुरोत्तम ! । अजाते त्वयि निर्दिष्टा
तव पत्नो स्वयम्भुवा । तस्मान्त्वमस्या विधिवत् पाणिं
मन्त्रपुरस्कृतम् । गृह्णाण दक्षिणं देव्या पाणिना
पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जप्राह तस्याः पाणिं यथा-
विधि । दृष्ट्वा तस्मिन्निविद्धि जजाप च जुहाव च ।
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुजेनाः । पत्नीं यां
ब्राह्मणाः प्राञ्जल्योमासां सुखप्रदाम् । सिनीवाल्लो-
कज्ञैश्च सदृष्टिस्तमपराजिताम् । यदा स्कन्दः पति-
र्लब्धः शाश्वतो देवसेनया । तदा तमाश्रयन्त्यक्षीः स्वयं
देवी शरीरिणी । श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छीप-
क्ष्मी सृष्टा । पक्ष्यां कृतार्थोऽभूद्वयस्मात्तस्मात् पक्षी महा-
तिथिः" भा०व० २२८अ० ।

देवसेनापति पु० इत० । कार्तिकेये शब्दार्थः । तस्य तत्प-
तित्वकथा देवसेनाशब्दे दृष्ट्या "देवसेनापतिः स्कन्दो
मातरो लोकमातरः" यजमानाभिषेकमन्त्रः ।

देवस्थान पु० देवानां स्थानमिव स्थानमस्य । ऋषिभेदे
"होपायनो नारदश्च देवस्थानं महावृषिः । देवस्थानं च
कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः" भा०शा०१अ० । इत० ।
२स्क० न० ।

देवस्यत्वका पु० देवस्यत्वेति आद्यशब्देऽख्यत्वानुवाके अध्याये
वा गोपदा० वृत् । देवस्यत्वेत्याद्यप्रतीकयुक्ते अध्याये
अनुवाके च ।

देवस्य न० इत० । देवप्रतिनार्थसुत्तुष्टे धने । "ब्रह्म-
सञ्च गुरोर्द्वयं देवस्य च हरेत्तु यः । कन्यां ददाति
शुल्केन स प्रेतो जायते मृतः" भा० पञ्चप्रेतोपाख्याने
"देवस्यं ब्राह्मणस्यं च लोभेनोपहिंसति यः" मनुः
"यज्ञं यज्ञशीलानां देवस्यं तद्दिदुर्बुधाः" मनुक्ते
श्रयज्ञशीलधने च । [चित्स्वदेवहविः" यजु० ६।१०

देवहविस् न० इत० । पशौ "आपो देवीः सदन्तु स्वात्तं
देवहव्य पु० देवाय हव्यं यस्य । ऋषिभेदे "संवर्त्तो देव-
हव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान्" भा०स०७अ० शक्रसंस्थोक्तौ ।

देवहित त्रि० इत० । १देवानां हिते इत० । २देवैः स्थापिते
च "नाना हि वा देवहितं सदस्वतम्" यजु०
१६।७

देवह स्त्री देवाह्वयन्तेऽत ह्ये-सम्प०भावे क्तिप्, कर्त्तरि वा
क्तिप् । १देवाह्वाने "देवह्वयज आ च वजत्" यजु०
१८६० । २देवाह्वानकर्त्तरि त्रि० "दक्ष्णा हि देव-
हूतमा अश्वं अग्ने रथीरिव" ऋ० ८।४।१४ श्रयज्ञार्थं
व्रीहिपूर्णं शकटे च "प्रतिमं जुष्टतमं देवहू-
तमम्" यजु० १।८ देवानामतिशयेनाह्वाष्ट यज्ञार्थं
व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्र-
लागच्छन्ति" वेददी० । ४वामकर्णे "आपणो व्यव-
हारोऽत चित्तमन्त्रो बहूदनम् । पिष्टहूर्दक्षिणः
कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः" भाग० ४।२६।१३ ५ऋषिभेदे
ततः गगां० यज् । देवहव्य तदपत्ये पुंस्त्री०

देवहृति स्त्री खादन्मुवमनोर्मध्यमायां कन्यायाम् "यस्तु
तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्त्रायम्भुवः स्वराट् । स्त्री-
यासीत् शतरूपास्या महिषस्य महात्मनः । तदा भिक्षुन
धर्मेण प्रजा ह्येधांश्च भूवरे । स चापि शतरूपायां
पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः क-
न्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहृतिश्च प्रकृतिरिति
सत्तम ! । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय ह्यमध्यमाम्"
भाग० १।१।३८ सा च कपिलरूपस्य भगवतोभाता
यथाह तत्तैव
"जज्ञे च कर्दमगृहे हिज ! देवहृत्यां स्त्रीभिः समं
नयमिरात्मगतं स्वमात्रे । ऊचे यमात्मशमलं गुणसङ्गं
पङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे" भाग० २।१४
तदुपदेशप्रकारश्च कपिलशब्दे भागवतवाक्योक्तः १६६२
श्रुष्टादौ दर्शितः ।

देवह्वय पु० देवा ह्वयन्तेऽसुरैः यत् आधारे वा० कयप् ।
१देवासुरसंघामे "सर्वान्ते वा उ देवह्वये" ऋ० ७।८५।२।
भावे कयप् । २देवानामाह्वाने न० "ते वा एत ऋतवः ।
देवाः पितरः सभो ह्येव पिद्धान्देवाः पितरः इति
ह्वयत्याह्वाय देवा देवह्वयं गच्छन्त्या पितरः पिष्टह्वय-
मवन्ति ह्येनं देशं देवह्वयेऽवन्ति पितरः पिष्टह्वये य
एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति" शत० ब्रा० २।१।३।२
"ह्वयादीनां देवपितृत्वात्मनां द्वेधा विभागमाह वसन्त
इत्युपक्रम्य य एवमृत्तनां देवत्वं पितृत्वं च विद्वांसान्द-
त्तन् देवाः पितर इति ह्वयति व्यवहरेत् अस्याह्वातः

देवह्यं देवज्ञानं प्रति देवा व्यागच्छन्ति व्यागताश्च ते
स्वसम्बद्धे कर्मणि एनमवन्ति भा०

देवहेडन न० हेड-भावे ल्युट् इत् ० लस्य डः । देवाना-
मवहेडनरूपे अपराधे “यद्देवा देवहेडनं देवासञ्जलमा-
वयम्” यजु० २०।१४

देवहोत्र पु० त्रयोदशे मन्त्रनरे योगेश्वररूपस्य हरेशस्य पि-
तरि । त्रयोदशमनुपक्रमे “देवहोत्रस्य तनय उपहृतां
दिश्रमतेः । योगेश्वरो हरेशो वृहत्यां संभविष्यति”
भाग० ८।१।१४

देवक्रद् पु० श्रीपर्वतस्थे तीर्थभेदे “श्रीपर्वते महादेवो देव्या
सह महाद्युतिः । न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च
त्रिदशैः सह । तत्र देवक्रुदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमा-
नसः । अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति” भा०
व० ८५ अ० । [गटीञ्च शब्दच० ।

देवा स्त्री दिव-अच् । १पद्मचारिण्यां लतायाम् २असनप-
देवाक्रीड पु० देवा व्याक्रीडन्त्य व्या+क्रीड-आधारे वञ्
इत् ० । देवोद्याने इन्द्रारामे “देवराजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च
प्रतिपूजितः । वैनतेयं समारुह्य सहितः सत्यभामया ।
देवाक्रीडं परिक्रामन् पूज्यमानः सुरर्षिभिः । स ददर्श
महावाङ्मराक्रीडं वासवस्य च” हरिवं० १२२ अ०

देवागारिक लि० देवागारे नियुक्तः अगारानत्वात् ठन् ।
देवागारे परिचरण्यार्थं नियुक्ते ।

देवाची स्त्री देवानञ्जति वेदे वा० नलोपः नाद्रादेशश्च ङीप् ।
१देवान् प्रति गन्त्र्यां २देवानां पूजिकायां च “देवान्
प्रत्यक्षया कथेति” यास्कोक्तेः देवान् प्रत्यक्षतया साम-
र्थ्यलक्षणायां रक्षपायाञ्च “य ऊर्जया सध्वरो देवाच्या
कपा” ऋ० १।१२७।१ “कपा कथेति” भा०

देवाजीव लि० देव देवप्रतिमाद्रव्यमाजीवति जीव-अण्
उपस० । (पुजारी) देवसे । णिनि देवाजीवोत्ययत्न ।

देवाट लि० देवा अटन्त्यत्वा अट-आधारे वञ् । देवगत्या-
धारे पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां गङ्गापारे वर्तमाने १हरिह-
रक्षेत्रे “यदा नन्दो मूलपाणिगोधनेन पुरस्कृतः । स्थि-
तवान् तद्दिनादेव क्षेत्रं हरिहरात्मकम् । देवानामट-
नाञ्चैव देवाट इति संज्ञितम्” बराहपु० । देवान-
टानि अट-अण् उपस० । देवान् प्रति शग्नरि लि० ।

देवातिथि पु० पौरवन्दपभेदे “ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथि
रभूच्चुपः” भाग० ६।२२।६

देवातिदेव पु० देवानतिक्रम्य दीव्यति अति+दिव-अच् ।

विष्णो “देवातिदेवो भगवान् प्रह्लादरंशे हरिर्यस्य
जगत्प्रणेता” हरिवं० १५४ अ० ।

देवात्मन् पु० देव आत्मा यस्य । १अथत्यष्टके अथत्यगच्छे
दृश्यम् कर्म० । २देवस्वरूपे च ।

देवाधिदेव पु० देवानामधिदेवः । १सर्वेश्वरे परमेश्वरे २म-
हादेवे च शजिनदेवभेदे छेमच० ।

देवाधिप पु० देवानामधिपः । १सर्वनियन्त्रि परमेश्वरे २हा-
परयुगीयन्दपभेदे स च निकुम्भासुरांशात् ह्यापरे भूमा-
वततार यथाह भा० व्या० ६७ अ० “निकुम्भादजितः संख्ये
महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्चो देवाधिप
इति स्मृतः” । ३इन्द्रे च “वलिं वह्ना महादैत्यं शक्रो
देवाधिपः कृतः” भा० उ० ६ अ०

देवानांप्रिय लि० इत् ० “देवानां प्रिय इति च भूखे” वा०
अलुक्स० । १भूखे “पश्यो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति
इति तेषां प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रती-
यते इत्यतः पशुवन्मूर्ख इति तदर्थः” तत्त्वबो० । २स्त्रागे
पुं स्त्री त्रिका० ।

देवानीक पु० सावर्णस्य तृतीयमनोः पुत्रभेदे “संवर्त्तनः
सुशर्मा च देवानीकः पुष्टवहः” हरिवं० ७ अ० तत्पु-
त्रोक्तौ । सगरवंश्ये २न्दपभेदे च “क्षेमधन्वसुतस्त्रासीत्
देवानीकः प्रतापवान्” हरिवं० १५ अ० । इत् ० । ३देवानां
सैन्ये न० “उयं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम्”
भा० व० २२ इ अ० ।

देवानुक्रम पु० वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापनायात्तुक्रमो यत् ।
वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापके ग्रन्थभेदे । सामान्यतः
अन्धोविशेषाणां देवताभेदाः सर्वांस्तुक्रमणिकायास्तुक्ताः
तच्च देवताशब्दे ३६८२ पु० “गायत्र्या अग्निरुष्णिहः
सवितेत्यादि” वाक्यम् दर्शितम् ।

देवानुचर लि० देवानुचरति अनु+चर-ट । १देवपञ्चाङ्गा
मिनि विद्याधरादौ उपदेवे “निश्चय देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच” रघुः । देवानुयायिनु देवानुग
प्रभृतयोऽप्यत्र ।

देवान्तक पु० इत् ० । १राक्षसभेदे २दैत्यभेदे च ।

देवन्धस् न० देवानामन्ध इव दर्शनेन प्रीतिकरम् । १अस्मृते
छेमच० देवाज्ञादयोऽप्यत्र । देवयोव्यमन्धः । २देवनैवे
द्यार्थे शक्यतेऽचे च “अनुपाकृतमांसानि देवाज्ञानि
हवींषि च” मनुः ।

देवापि पु० पौरवे प्रतीपराजपुत्रे न्दपभेदे “प्रतीपस्य

अयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ! । देवापिः शान्तुस्तथैव वा-
ह्नीकश्च महारथः । देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महिते-
ऽपसया" भा०शा० ६४अ० "अक्षत्तस्य दिक्षीपोऽभूत्
प्रतोपस्तस्य चात्मजः । देवापिः शान्तुस्तस्य वाह्नाक
इति चात्मजाः । पिटराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं
गतः" भाग० ६।२।११ "देवापियोगमास्थाय कलाप-
याममास्थितः । सोमवंशे कलौ नटे हतादौ स्थाप-
यिष्यति" तत्त्वैव [शब्दच० ।

देवाभीष्ट लि० इत० । १देवानामभिलषिते शताम्बुल्यां स्त्री
देवायतन न० इत० । देवप्रतिमास्तये "न देवायतनं ग-
च्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । न पीडयेद्वा वस्त्राणि
न देवायतनेष्वपि" कूर्मपु० "न जीर्णदेवायतने न यत्
भीके कदाचन" मनुना तत्त्व मूलोत्सर्गः प्रतिषिद्धः ।

देवायुध न० इत० । इन्द्रधनुषि सूर्यप्रतिकूलदिशि सजल-
जलधरयुक्ते गगने सूर्यकिरणप्रतिबिम्बेन जाते धनु
राकारे पदार्थे हेम०इन्द्रायुधशब्दे ६५४४० दर्शितं तदु-
त्पत्तिकारणं दृश्यम् । इत० । २देवानामायुधे वज्रादौ च ।

देवायुस् न० इत० अच् समा० देवानां जीवनकाले "मन्त्रे-
णाहवनीये निर्वपति क्षुभीयसा गार्हपत्ये द्वाधीयो
हि देवायुधम्" शत० ब्रा० ७।१।११०

देवारण्य न० देवप्रियं देवभूयिष्ठं वा अरण्यम् । १तीर्थभेदे
"प्रयागे देवरमणे देवारण्येषु चैव ह । भोगवत्यां
महाराज ! कौशिकस्याश्रमे तथा" भा०उ०१८७अ० ।
इत० । २देवानामारामे च "अलक्ष्म्योतयामासुर्देवार-
ण्यमिवर्तवः" रघुः ।

देवारि पु० इत० । १यस्यरे "येन देवारयः सर्वे महायुधि
निपातिताः" भा०द्रो० ८।१अ० ।

देवार्पण न० देवेषु अर्पणम् । देवोद्देशेन देयद्रव्यस्य
तद्दानजन्यफलस्य वा १त्यागे । देवैश्वोऽर्प्यन्ते यैः अर्पि-
करणे ल्युट् । २अश्वेदादौ "पृथग्भूतानि चान्यानि
यानि देवार्पणानि वै" भा० अनु० ८इत० । "देवार्पणानि
अग्न्यजुःसामानि पृथग्भूतानि मूर्तिमन्तीत्यर्थः" नीलक० ।

देवार्थ पु० अष्टहणभेदे "अरिष्टनेमिस्तु नेमिर्वीरश्च-
रमतोर्थकृत् । महावीरो वर्जमानो देवार्थो ज्ञातनन्दनः ।
गणा नवास्त्रपिसंधा एकादश गणाधिपाः" हेमच० ।

देवार्ह लि० देवानर्हति दाने अर्ह-अण् उप०स० । १देवाय
दानयोग्ये २सुरपण्ये न० राजनि० ।

देवालय न० इत० । १स्त्रगे २देवप्रतिमाभवने च शब्दार्थ-

कल्प० । ३सहदेवीलतायां स्त्री राजनि० । [हला० ।

देवाला स्त्री देव इवास्ति अल-अच् । रागिणीभेदे
देवावास पु० इत० । १अथत्यद्वेषे लि० । २स्त्रगे ३देव-
प्रतिमालये ४सुमेरौ च "देवावासः शुभः पुण्यो गिरि-
राजो हिरण्यमयः" हरिवं० २२६अ०

देवावी पु० देवानवति अय-प्रीणने औष्णादिक ई । १देव-
तर्पके सोमे "देवेभ्यस्ता देवाव्यं गृह्णामि" यजु०
७।२२। देवा अव्यन्ते तर्प्यन्तेऽस्मिन् आधारे ई ।
२देवतर्पणाधारे यज्ञे च "इमं नो देव ! सवितर्यज्ञं प्रणय
देवाव्यम्" यजु० १।१।८।

देवावृध् पु० देवा वर्जन्तेऽत्र वृध-किप् पूर्वपददीर्घः । पर्वत
भेदे "देवावृत् पर्वतश्चैव तथा वै बालुको गिरिः"
हरिवं० २२६अ० ।

देवावृध पु० देवा वर्जन्तेऽनेन वृध-घञर्थे क दीर्घः । सात्वते
ऋषभेदे "सात्वतान् सत्वसम्पन्नान् कोशल्या सुध्वे
सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं ऋषम्"
हरिवं० २८अ० "कलं देवावृधो दत्त्वा सराद्रोऽभ्यपत-
द्विषम्" भा०शा० २२४अ०

देवाश्व पु० देवस्य शक्रस्याश्वः । उच्चैः अर्वांसि अश्वे ।

देवाहार पु० देवयोग्य आहारः । १देवार्हे आहारे इत० ।
२अमृते हेमच० ।

देवाह्वय पु० ऋषभेदे "देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको वृह-
द्रथः" भा० शा० १अ० नानान्द्रपोक्तौ

देविक पु० अनुकम्पितो देवदत्तः अनुष्यनामवृद्धकृत्त्वेन ठन् ।
द्वितीयादचः परस्म्य लोपः । १अनुकम्पिते देवदत्ते ।
दीव्यति दिव-एल्, क् कापि अतइत्त्वम् । २नदीभेदे स्त्री
"अर्द्धयोजनविस्तारं पञ्चयोजनमायताम् । एतावहे-
विकामाहुर्देवर्षिपरिषेविताम्" पद्मपु० । ३धुस्तूरे भावप्र०
देविकायां भवः अण् । एत आत् दाविक तत्त्व भवे लि० ।
देविन् लि० दिव-णिनि । क्रीडाकारके "राज्ञा सचिज्जं
निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" याज्ञ० ।

देविय पु० अनुकम्पितो देवदत्तः वृद्धकृत्कमनुष्यनामत्वात्
च द्वितीयादचः परस्म्य लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।

देविल लि० देह देवने इलच् । १धार्मिके । अनुकम्पितो
देवदत्तः इलच् देवियवत् । २अनुकम्पिते देवदत्ते पु०
देवी स्त्री देवयति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन यथाधिकारं व्यव-
हारयति सर्वान् देव-णिच् अच् ङीप्, दीव्यति दिव-
अच् पचादौ देवट् इति निर्देशान् टित्त्वात् ङीप्

देवस्य पत्नी लीप वा । देवपत्न्यां “देवीनां दक्षि-
णायने” स्मृतः । देवसेनागच्छे उदा० दृश्यम् ।
ऋतुगोयाञ्च धरणी “नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं
नमः” “देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्ती” इति च
देवीमाहात्म्यम् । “सकृत् कृत्वा महा पुजां देवी-
पादजलं पिबन् । न जातु जननीगर्भं गच्छेदिति
विनिश्चयः” देवीभागवत् । “अपराधं परं कृत्वा देवी-
भक्तस्य को नरः । सुखं लभेत् यदपि भवेत् त्राता शिवः
स्वयम्” इति देवीभाग० श्रुताभिप्रेकायां राजमहिष्याम्
अमरः । ४सूत्र्यां ५पृक्तायां च मेदि० । इन्द्रिजस्त्रीणा-
मुपाधिभेदे “देव्यन्ताच्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयो नवः”
कमेविपाकः । ७आदित्यभक्तायां दक्षिङ्गिन्यां एवम्या-
ककोटिकायां १०शालपगदां ११महाद्रोण्यां १२पाठायां
१३नागरसुतायाम् । १४स्तेगैर्वस्कायां १५हरीतक्यम्
१६अतस्यां १७श्यामानामखगे च स्त्री राजनि० । १८रवि-
संक्रान्तौ तत्कालस्य यथा देवीस्वरूपत्वम् तथा एकादशीतः
निरणायि यथा “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्च-
दश स्मृताः । साक्षिभ्यन्तु भवेत् तत् स्रज्याणां संक्रमे
रवेः । व्यवहारो भवेत्लोकै चन्द्रसूर्यौ पलक्षितः । काले
विकल्पते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुण्यपापविभा-
गेन फलं देवी प्रयच्छति । एकाधिककृतं तस्मिन्
कोटिकोटिगुणं भवेत् । धर्माद्विषयं ह्यायूरान्यं पुनस्तु-
खादि च । अधर्माद्विषयिकादि विषयायणसाक्षिधौ ।
विषुवेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चान्यथम् । एवं विष्णु-
पदे चैव पङ्कतिस्तुष्टेषु च” देवीपु० । “भोगो व्याप्तिः
सृष्ट्यसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति
कल्पतरुः । वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगो भोग्यः रवि-
संक्रमणे अतीतानागतः कालो भोग्यस्तन्निमित्तपुण्य-
पापजननयोग्य इति यावत् । अतएव पुण्यपापविभा-
गेन फलमित्युपसंहृतम् । स कालः कथानित्याह ।
नाद्यः पञ्चदशेति उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा
विष्णुपदो विषयमिति तिष्ठितत्वे वक्ष्यते । साक्षिभ्य-
मित्यादिना तस्यैव कालस्य स्तुतिः । विकल्पते स्वभावात्
प्रच्यवते । देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा संक्रान्त्युपक्रमे
देवीपुराण एव “समायनस्तुतमसिः पञ्चोदय क्रमेण
त । स्थूलक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो !” ।
इत्यभिधानात् “कलाकाष्टादिक्रमेण परिणामप्रदायिनी”
इति मार्कण्डेयपुराणाच्च रघु० । तत्र कृताभिप्रेकायां

राजमहिष्याम् “ज्ञातोऽनुलिप्तः सुरभिः सग्वी सचिर-
भूषणः । ज्ञातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवीं सुभूष-
णाम् । न हि देवीगृहं गच्छेदात्मोयात् सन्निवेश-
नात् । अत्यर्थवस्तुभोऽपीह विद्वांसं स्त्रीषु न व्रजेत् ।
देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् । मातुःशय्यान्तरे
लीनं कारुषध्वोरसं सुतम् । लाजान् विप्रेण संयोज्य
मधुनेति विनोदितः । देवी तु काशीराजेन्द्रं निजधान
रहोगतम्” काम० नीति० ।

देवीकोट पु० शोणितपुरे वाणासुरपुरे त्रिका० ।

देवीन्धियक पु० देवीं धिया इत्याद्यप्रतीकशब्दोऽस्ति अत्र
अनुवाके अध्याये वा गोपदा० वृत् । देवीं धियेत्याद्यप्रती-
कयुक्ते अनुवाके अध्याये च ।

देवीपुराण न० देव्यामाहात्म्यादिशुक्ते उपपुराणभेदे

देवीभागवत न० देव्या माहात्म्यावेदकं भागवताख्यं पुरा-
णम् । पुराणभेदे तत्रोपपुराणं कल्पान्तरे महापुराणं
वेति उपपुराणशब्दे निष्णीतं तत्र दृश्यम् ।

देवीमाहात्म्य न० इत० । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते “सा-
र्वर्ण्यः सूर्यतनय इत्यादिके सार्वर्ण्यभविता मत्तुरित्यन्ते
तयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे “ओपप्रानि चैव ये भक्ता
देवीमाहात्म्यसुतमम्” मत्स्यापु० ।

देवीरापसक पु० देवीराप इत्याद्यप्रतीकमस्य त्वानुवाके
अध्याये वा गोपदा० वृत् । देवीराप इत्याद्यप्रतीकयुक्ते
अध्याये अनुवाके च ।

देवीसूक्त न० देव्याः तद्देवताकं सूक्तसूक्तसमुदायः । ऋग्वेदे
शाकलसंहितायामतिप्रसिद्धे देवीदेवताके १सूक्तभेदे
“रात्रिसूक्तं जपेदः दौ मध्ये सप्रगतीं जपेत् । प्रान्ते तु
जपमीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमात्” मरीचिकल्पः । तत्रैव
पुरश्चरणप्रकरणे “कृष्णादर्भीं समारभ्य यावत्
कृष्णचतुर्दशीम् । ह्यौकोत्तरमाज्ञायत् पूर्वसंपुटितं तत् ।
एवं देव्या यथा प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते
हवनं कुर्यात् प्रतिज्ञोक्तेन पायसम् । रात्रिसूक्तं प्रति
क्वचं तथा देव्याय सूक्तकम् । कृत्वान्ते प्रजपेत् स्तोत्र-
मादौ पूजादिकं सुने !” अत्र शुभ्रवतीकारा व्याहृतः ।
“पूर्वसंपुटितम् पूर्वार्थां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसू-
क्ताभ्यां संपुटितम्” प्रतिज्ञोक्तेनेति सन्तविभागोपलक्ष-
णम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसम्प्रगतीविभागग्रन्थस्य हव-
नादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदार्थनिर्णय-
यावत्प्रसम्भावात् । रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदे

शाकलसंहितायां प्रसिद्धे । तथेत्यनेन जमे क्लृप्तक्रमः
संपुटाकारो निर्दिश्यते तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् ।
तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वं तु न न्याय्यम् । द्वाभ्यामपि
सूक्ताभ्यां तिराट्त्तसप्तशतीहोमोत्तरमेव पाठक्रमानु-
सारेण होमः । “विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीमिति” स्तवो रा-
त्रिसूक्तम् । “नमोदेव्यै महादेव्यै इति” स्तवो देवी-
सूक्तमिति कश्चित् तत्र “प्रतिश्लोकं प्रतिवचनमिति”
प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् ऋक्सूक्तादिगण्डानां वै-
दिकमन्त्रेष्वेव रूढत्वप्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादि
काचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयोगिकत्वेनोपपत्तेः ।
तेन ऋक्सूक्तस्य श्लोके लक्षणेभ्युत्तरपि साहसमात्रम् ।
समुद्रमनोभ्यानादिविधौ दृष्टयन्तरपदयोः प्रतिनियत-
निर्देशवत्त्वादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते क्लृ-
प्ताया एव शक्तेर्व्यवस्थादार्ढ्यस्य कैमुतिकन्यायेनेव
प्रसिद्धेः । यदि त्वेवमालोच्यते “विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं
दृष्टं तद्वृत्तान्ता पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः
पुरन्दर ! । मङ्गलान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तथा ।
देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः सहर्षिभिः ।
देवि ! प्रपन्नार्त्तिहरे ! प्रसीदेत्यादिकं तथा ।
नारायणीस्तुतिनाम सूक्तं परमशोभनम् । अमुष्याः
स्तुतये दृष्टं ब्रह्मादौः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं
सूक्तं सर्वकामफलप्रदम्” इति विशफलितवेधेण
पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणां
मपौरुषेयत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत
एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लो-
कात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पा-
ठाच्च । त्वं स्नाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च
योगनिद्रात्मकरात्रिदैवतत्वात् मरीचितन्त्रे रात्रि-
सूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयं परं त्वेतत्तन्त्रमनु-
सरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकोऽङ्गहोमदशायां न हो-
तव्यम् । स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न
कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रैधा विभागोऽङ्गहोमे न वि-
धेयः प्रधानविधिषोडशाङ्गविधिवन्त्येन प्रतिवच-
नमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम्” ।
शनमोदेव्यै महादेव्यै इत्यादिके देवीमाहात्म्यस्य पञ्च-
माध्यायस्थे देव्याः स्तुतिरूपे मालामन्त्रे च “स च
वैश्वरूपस्तेमे देवीसूक्तं परं जपन्” देवीमाहा० तत्र
शुक्लवतीकारा व्याजः “देवीसूक्तं बहुचेष्टतिप्रसिद्ध-

मेकं, विश्वेश्वरीमित्यादीत्येके ओम्सूक्तमाथर्वणप्रसिद्ध-
मित्यन्ये । वस्तुतस्तु देवीसूक्तं नमोदेव्या इत्यादिकं
पञ्चमाध्यायस्थं स्तुतिरूपं तच्च सर्वदेवताकूटस्थया
महालक्ष्म्याः स्तोत्रं शुभादिवधार्थिभर्त्रादिभिर्देवै-
र्दृष्टं सर्वलोकेशपरिहारैश्वर्यादिफलकं तत्कामाभ्यां ताभ्यां
जपम् अनुपदं श्रुतत्वात् बुद्धिसन्निहितत्वाच्चेदमेव देवी-
सूक्तपदेनात्र गृहीतुमुचितं लक्ष्मीतन्त्रसम्मतसायम्भर्थः
इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे “प्राण्याधः संस्थितं वीजं
व्योम वीजं कृताशनः । त्रिकोणविन्दुनादाट्ठं प्रण-
वादि नमोऽनलकम् । अम्बिकासिद्धिदं ज्ञेयं देवीसूक्तं
परं सूतम्” इति कश्चित्पठिते श्मन्त्रभेदे च ।

देव्यं पु० दिव-ऋ । देवरे स्वाभिनः कनिष्ठभ्रातरि अमरः ।
देवेज् पु० देवं यजते यज-किप् । देवयष्टिर्
देवेज्य पु० देवानामिज्यः पूज्यः । सुराचार्यो जीवे शब्दर० ।
देवेन्द्र पु० इत० । सुरेन्द्रे शक्ते “त्वमेव देवेन्द्र ! सदा
निगद्यसे” रघुः ।

देवेश पु० इत० । शिवेनियन्त्रि परमेश्वरे श्मन्त्रादेवे च
“भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते” भा०शा०
इ२ख० । इत्येतस्यां स्त्री लोष् । “देवेशि ! भक्तिमुत्तमे !
परिवारसमन्विते ! । यावत्त्वं पूजयिष्यामि तावत्त्वं
सुखिरा भव” तन्त्रसारः । ४विष्णो पु० “देवेशो देव-
भृदुगुरुः” विष्णुस० देवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

देवेश्य पु० देवे अधिष्ठातृतया शक्ते शी-अच् अलुक्स० ।
देवेषु अधिष्ठातृतया वासिनि श्परमेश्वरे २विष्णौ च
“अमृतेशय ! हिरण्येशय ! देवेशय ! कुशेशय !”
भा०शा० ३४०ख० । [शृगुगुलौ च पु० राजनि० ।

देवेष्ट त्रि० देवानामिष्टः । शिवानामभिनिष्ठिते श्मन्त्राभेदायां
देवोद्यान न० इत० । देवानासुद्याने तद्भेदश्च नन्दनं चैत्र-
रथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि, त्रिकाण्डे तु वै-
भ्राजं मिश्रकं सिद्धकावणं चैत्ररथमिति उक्तानीति भेदः ।
देवौकस् न० इत० । देवस्थाने सुमेरी “राजसालयदे-
वौकःशैलयोर्मध्यसूतगाः । रोहितकमवन्ती च तथा
सन्निहितं सरः” सूर्यसि० ।

देव्य न० देवस्य भावः अज् वेदे वा० न दृष्टिः । देवत्वे “म-
हत्तदोदेव्यस्य प्रवाचनम्” ऋ० ४।३६।१ “देव्यस्य
देवत्वस्य प्रवाचनं प्रख्यापकम्” भा० ।

देश पु० दिशति दिश-अच् । भूगोलान्तर्गते विभागभेदे जन-
पदशब्दे विवृतिः । विस्तरस्तु देशवलीयन्त्यस्य प्राभाग्ये

तत्र दृश्यः । [हेमच०] देश+स्वार्थे क । २देशशब्दार्थं
देशक ति० दिश-कर्त्तरि खलु । १उपदेष्टरि अतुशास्तरि
देशकारा(री) स्त्री रागिणीभेदे सङ्गीतशास्त्रम् । इयं च
मेवरागस्य भार्या

देशधर्मः पु० देशादुत्पन्नः धर्मः । देशोचितधर्मं स च
“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः” मूलकः
“देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्माश्च शास्त्रतान् । पा-
षण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः” मनुः
शास्त्रविरोधस्यैव देशधर्मः परित्याज्यः यथाह व्या० गृ०
सू० १।७१ नारदणोपाध्यायः “वैदेहेषु सद्यएव व्यवा-
योदहः गृह्ये तु “ब्रह्मचारिणौ तिरात्मिति” ब्रह्मचर्यं
विहितं तत्र गृह्योक्तमेव कर्म कुर्यात् न देशधर्ममिति” ।

देशना स्त्री दिश-णिच्-युच् । नियोगे विध्यादौ “एको-
द्विष्टादिद्विष्टादौ ह्ताष्टद्विष्टादि देशना” ति० त० व्यासः ।
देशपरिच्छिन्न ति० ३२० । अधिकरणैकदेशवर्तिनि सर्वा-
व्यापिनि । यथा संयोगादि ।

देशभाषा स्त्री देशप्रचलिता भाषा शा० त० । तत्तद्देशेषु प्रच-
लितभाषायाम् साहभाषायाम् । “कुशला देशभाषासु
जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः” भा० शा० ४६ अ० ।

देशराजचरित न० गद्यपद्यमयात्मके चम्पूभेदे सा० द०
देशरूप न० दिश-कर्मणि घञ् देशस्य दिश्यमानस्य उचि-
तस्य रूपम् । उचिते समञ्जसे अमरः “लघुना देशरू-
पेण सन्त्ययोगेन भारत !” भा० शा० १०७ अ० । देश+प्रशं-
सायाम् रूपम् । २प्रशंसिते देशे च ।

देशाखी स्त्री रागिणीभेदे सा च हिन्दोन्मुरागस्य द्वितीय
भार्या संगीतशास्त्रम् ।

देशान्तर न० अन्योदेशः मयूर० स० । १देशभेदे तच्च स्मृतौ
परिभाषितं यथाह वृद्धमनुः

“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । म-
हान्द्वान्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते । देशनामनदी-
भेदान्निकटोऽपि भवेद् यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं
स्वयमेव स्वयम्भुवा । दशरात्रेण या वाचां नञ्चूयेता-
यवा पुनः” । वृहस्पतिः “देशान्तरं वदन्येके षष्टयो-
जनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्येके विंशदेके तथैव च”
“इत्युक्तमुनिद्वयवचनोक्तं रागादियोजनादिभेदसामञ्जस्या-
र्थमेवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद् योज-
नाभ्यन्तरे, द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि, एकवैशिष्ट्ये च-
त्वारिंशद्वयोजनोपरि, वाणीगिरिमहान्द्वान्तरितत्वभेदा-

भावेऽपि षष्टियोजनोपरि, वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्ता-
मणिः” शु० त० रघु० । “देशान्तरगते प्रोते” शु० त० “क्षीवे
देशान्तरगते पण्डिते भिक्षुकेऽपि वा । योगशास्त्राभि-
युक्ते च न दोषः परिवेदने” उ० त० शातातपः

भूगोलस्य मध्यरेखातः पूर्वापरस्थे उत्तरदक्षिणस्थे वा
योजनविशेषान्तररूपे चरसंज्ञके, २पदार्थे तत्स्वरूपं
सि० शि० उक्तं तच्च चरगण्डे ८६८८० दर्शितम् । अधि-
कमतं सि० शि० उक्तं तत्तादर्शितं दर्शयते

“यत्तद्विज्ञेयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् सृष्टं
स्वत्वं मेरुगतं बुधैर्निर्गदिता सा मध्यरेखा भुवः” सू० “अ-
तोपपत्तिगोले इदानीं देशान्तरमाह” प्रमिता० “यत्र
रेखापुरे स्वाक्षतल्यः पलस्तद्विज्ञेयस्यानमध्यस्थितैर्व्योजनैः ।
खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेष्टनेनोद्धृता प्राग्वत्त्वं खं तु पश्चाद्
ग्रहे” सू० “अतोपपत्तिस्तैराशिकेन गोलेऽभिहितं च ।
इदानीं देशान्तरघटिका आह” प्रमि० “प्राग्भूविभागे
गणितोत्पत्त्यानादनन्तरं प्रपञ्चणं विधोः स्यात् । आदौ
हि पञ्चाद्विधे तथोक्तं भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः ।
तद्वत् स्फुटं षष्टिहृतं कुट्टतं भवन्ति देशान्तरयोजनानि ।
घटीगुणा षष्टिहृता द्युभक्तिः स्वर्णं ग्रहे चोक्तवदेव
कार्यम् । अर्कोदयादूर्ध्वं मध्यं ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां
दिनप्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाध्वरनाडिकाभी रवावुदग्-
दक्षिणगोलयाते” सू० “यः किल मध्यरेखाया अपरिज्ञा-
नात् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्तीति न वेति तेनैव
ज्ञातव्यम् । विधुष्यहणदिने घटिकायन्त्रेण स्वर्गकाले
रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ च गणितेन स्वर्गकालो ज्ञेयः ।
गणितोत्पत्त्यानादनन्तरं प्रपञ्चणं यदि दृष्टं तदा द्रष्टा
रेखातः प्राग्भूविभागे । यतो द्रष्टा यथा यथा रेखातः
प्राग्प्रजति तथा तथा रेखोदयात् प्रागेवार्कोदयं प-
श्यति । इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् द्रष्टा । दृग्प-
ञ्चणप्रपञ्चणकालयोरनन्तरं देशान्तरघटिकास्ताभिर्गुणं
षष्ट्या हृतं स्पष्टभूवेष्टनम् । एवमनुपाताद्देशान्तरयोज-
नानि । अथ वा किं व्योजनैः । यदि घटीषष्ट्या गति-
र्लभ्यते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति । एवं यत्
फलमुत्पद्यते तत् प्राग्वत्त्वं पश्चाद्वनमिति युक्तमुक्तम् ।
तथा प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिरर्कोदयादूर्ध्वं
भवति । प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वा-
राटिः । अतएव च रवावुत्तरगोलस्थे चराद्विघटिका-
भिरूर्ध्वम् । यतस्तदोन्नतं चित्तितजादूर्ध्वम् । दक्षिणे

त्वधोऽतस्ततोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं निरवद्यम्”
प्रमि० ।

देशिक त्वि० देशे प्रसितः टन् । १पथिके हेमच० । देश
उपदेशः तत्त्व प्रसितः । २गुर्वादी “धर्माणां देशिकः
साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक्” भा०अ०१४७अ० ।

देशिन् त्वि० दिशति दिश-णिनि । १देशके स्त्रियां डीप् सा
च २तर्ज्जान्यां शङ्च० “कनिष्ठादेशिन्यङ्कुडमूलान्ययं करस्य
च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्षान्यनुक्रमात्” याज्ञ०

देशी स्त्री रागिणीभेदे सा च दीपकरागस्य भाय्यां

देशीय त्वि० देशे भवः गङ्गा० छ । देशभवे “इति पाञ्चान्त्य
देशीयाः पठन्ति” रघु० “सुरते कर्ममूलेषु यच्च देशीय
भाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्त्रनं तद्विदुर्बुधाः”
कामशास्त्रम् ।

देशित त्वि० दिश-णिच् कर्मणि क्त । उपदेशप्रेरिते “का-
केभ्यो रक्ष्यतामन्त्रमिति वाक्येऽपि देशितः । उपपातप्र-
धानत्वाच्च आदिभ्योऽपि रक्षति” सोमसाकारिका ।

देशीयवराडो पु० रागिणीभेदे “देशीयवराडीरूपक
तालमे गीयते” गीतगो०

देश्य त्वि० दिश-कर्मणि ग्यत् । १उपदेश्ये २पूर्वपक्षे न० श-
ब्दरत्ना० देशे भवः दिगा० यत् । ३दशभवे त्वि० अस्म
अकर्मधारये तत्पुरुषे उत्तरपदस्यस्य वग्या० आद्युदात्तता ।

देष्ट त्वि० अतिशयेन दाता दाह+यतिशायने इवन् ह्यणोलोपे
गुणः । दातृतमे “वसुदेवः सुन्वते भुवः” ऋ०दा१६६।६

देश्यु त्वि० दा-इण्युच् गुणः । टातरि उज्ज्वल०

देह पु० न० दिह-घञ् । १शरीरे स च स्थूलसूक्ष्मकारण-
भेदात् त्रिविधः । अङ्गशब्दे गालशब्दे च विवृतिः
सूक्ष्मदेहस्यैव भोगो ब्रह्मवैवर्त्तपु० दर्शितो यथा
तत्त्व यमं प्रति सावित्रीप्रश्नः “स्वदेहे भस्मसाङ्गते यानि
लोकान्तरं नराः । केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च
शुभाशुभम् । देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्या-
ख्यातुमर्हसि” तत्त्व यमस्योत्तरम् “शृणु देहविवरणं क-
थयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति
स्फुटम् । देहिनां देहधीजञ्च क्षुद्रः सृष्टिविधौ
परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स कलिसो नश्वरश्च भस्मसाञ्च भवेदिह । इडाङ्कुष्ठप्रमा-
णञ्च यो जीवः पुरुषः कृतः । विभर्त्ति सूक्ष्मदेहं
तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भस्म ज्वलद्ग्नौ
सुमानये । जलेन नष्टो देहो वा महारे सुचिरे कते ।

न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तनौके तप्तपाषाण एव च । प्रतप्तप्रतिमास्त्रे-
षेऽप्यव्यूहं पतनेऽपि च । न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते
सन्नापमेव च । कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्”
स्थूलय नश्वरः । “अन्वन् इमे देहा नित्यसोक्ताः
शरीरिणः” गीता । सूक्ष्मादिवैविध्यं सां०का०त०कौ०

“सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विधेयाः
स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियताः मातापितृजा निवर्तन्ते”
सां०का० “त्रिधा विधेयाः स्युः । तान् विधेयप्रकारानाह
सूक्ष्मा इत्यादि सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः (?) मातापि-
तृजाः षाट्कौशिकाः तत्त्व मातृतो लोभलोहितमांसानि,
पितृतस्तु स्नाय्वस्त्रिमज्जान इति षट्कोशः । प्रकटानि
महानि भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोवि-
शेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः ।
महाभूतवर्गं च षट्पादीनां निवेशः इति । सूक्ष्मा-
मातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां विधेयाणां
मध्ये ये, ते नियताः, नित्याः मातापितृजा निवर्तन्ते
रसान्ता वा भस्मान्ता वा विड्वन्ता वेति सूक्ष्मशरीरं
विभजते” त०कौ०

“पूर्वोत्पन्न(श)सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” सां०का०
प्रधानेनादिसर्गं प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् अथ(श)म-
व्याहृतं शिलासप्यनुविशति नियतम् आ वाटिसर्गात् आ
च महाप्रलयोदवतिष्ठते । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महद-
हङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां समुदायः सू-
क्ष्मशरीरं शान्तबोरमूर्दैरन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्व-
स्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कतं दृश्यमानेन
षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तस्य
पात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति ज्ञायं ज्ञायं चोपादत्ते
कस्मात् ? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना
सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति । ननु धर्मा-
धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति यद्योगः,
तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्म-
ज्ञानाज्ञानवैराग्यवैराग्यैश्चर्यानिश्चय्यार्याणि भावास्तदन्विता
बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं
यथा सुरभिचम्पकसम्पकाद्वस्त्रं तदामोदावसितस्त्विति
तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधा-
नमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह

लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्ग-
त्वमिति भावः” तन्कौ। परिकल्पिता इत्यस्य अनुमिता
इत्यर्थः तत्प्रयोगश्च परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं
विनाऽनुपन्नः भोगत्वात् स्थूलस्वदेहारव्यवस्थाप्रादिजनि-
तस्य यस्यस्य स्वदेहेनैव भोगवत् यदात् स्वदेहारव्य कर्म-
फलं तत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण अन्यथा कृतहान्य-
कृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कस्यात्मानुसन्धातव्यः ।

“किन्तु देहमयोनिजम्” भाषां “देहात्मप्रत्ययो यद्वत्
प्रमाणत्वेन कल्पितः” शांभाकारिका “देहिनोऽस्मिन्
यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिः”
गीता । उत्पत्तिस्थानभेदतः देहश्चतुर्विधः “देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो
जन्तो रूपात्तिभेदतः । उल्लिङ्गः स्वेदजोऽण्डो लघुश्चतुर्थश्च
जरायुजः” राघवभट्टवृत्तवाक्यम् । ज्योतिषोक्ते २३ जने
च “देहाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वी-
क्षितो वा” जातकाः दिङ्-भावे घञ् । श्लेषने पु०

देहकर्तृ लि० देहं करोति क-डच् । १ देहकारके पृथिव्या-
दिभूते २ ईश्वरे ३ सूर्ये च पु० कर्मसाक्षित्वात्तयोक्तयात्वम्
“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः” भा० व०
३५० । सूर्यनामोक्तौ ।

देहकृत् लि० देहं करोति क-किप् । १ देहकारके पृथि-
व्यादिभूते । २ परमेश्वरे पु० “स एष भगवान् देवः” इत्यु-
पक्रमे “देहकृत् देहकृत् देही” भा० चतु० १६५० ईश-
सूतिः ।

((पाखा) शब्दच० ।

देहकोष पु० देहस्य कोष इव । देहावरके खगानां पक्षे
देहक्षय पु० देहस्य क्षयो यस्मात् । १ रोगे शब्दच० । इत० ।
२ देहस्य नाशे च ।

देहज पु० देहात् जायते जन-ड । १ तनुजे पुत्रे “हैपायना-
दनवरो महित्वे तस्य देहजः” । २ पुत्रां स्त्री । ३ देह-
जातमात्रे लि० “अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौष-
धम्” उल्लङ्घः ।

देहद पु० देहं दायति शोधयति देहं देहपटिं ददाति
रसायनेन वा दै-शोधने दा-दाने वा क । १ पारदे
राजनि० । २ देहदातरि लि० ।

देहधारक न० देहं धारयति धारि-ण्वल् । १ अस्थि देह-
धारिणि २ शरीरिमात्रे लि० । णिनि । देहधारिन् त-
त्पार्थे स्त्रियां ङीप् । “संस्थिता परमा माया देहिनां
देहधारिणी” ति० त० स्त० प्रभा० ख० ।

देहधि पु० देहोधीयतेऽत्र धा-आधारे कि । देहाधारे

खगानां देहावरके पक्षे (पाखा) शब्दचन्द्रिकाकोषः ।
देहधृज् पु० धृज-गतौ किन् । प्राणवायो “वायुर्यो वृक्ष-
सञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्” सुश्रु० । २ देहधारक-
मात्रे मनुष्यादौ लि० ।

देहभुग् लि० देहे भुङ्क्ते कर्मफलानि भुज-किन् । १ दे-
हाभिमानिनि जीवे । देहं भुङ्क्ते भोजयति कर्मसाक्षि-
त्वात् भुज-अन्तर्भूतणर्थे किन् । २ सूत्र्ये पु० “देह-
भुग् देहिनां गतिः” भा० चतु० १६५० सूर्यनामोक्तौ ।

देहभृत् पु० देहं विभर्ति स्वकर्मानुसारेण भृ-किप् ।
स्वस्वकर्मानुसारेण देहाधिधातरि कर्मान्निनि १ जीवे ।
“कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ वन्धमोक्षैः संयुज्यते” सां० प्र०
भा० धृतवाक्ये तस्य कर्मयोगेन देहसम्बन्धरूपस्य वन्धस्यो-
क्तेः कथात्वम् । “धिगमां देहभृतामसारताम्” रघुः ।

“मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहं भिक्षुयाद्यभि-
मानेनावाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुं यथाश्रमा-
दिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यान्त्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरे-
न्द्रियसङ्घातं विभर्ति अनाद्यविद्यावासनावशात्
व्यवचारयोग्यत्वेन, कल्पितमसत्यमपि सत्यतया
स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति
वेति देहभृत् । २ विवेकज्ञानशून्ये अविद्यायति कर्तृ-
त्वाभिमानिनि । स च त्रिविधः । रागादिदोषप्राव-
ल्यात् कास्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रा-
नधिकार्येकः १ । अपरस्तु यः प्राकृतः सुकृतवशात्
किञ्चित् प्रचीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तु-
मशक्नुवन् निषिद्धानि कास्यानि च परित्यज्य नित्यानि
नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसन्धित्यागेन सत्त्व-
शुद्धयमनुतिष्ठन् मौनसन्नप्राप्ती मोक्षशास्त्राधिकारी
द्वितीयः २ । ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरण
शुद्ध्या सप्तपजातविविदप्रः श्रवणादिना वेदनं मोक्ष
साधनं सम्मिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परि-
त्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुतुषर्पति विविदिषासन्धासि-
धमाख्यस्तृतीयः ३ ।

देहभर लि० देहं विभर्ति भृ-वा० खच् सम् च । देहपो-
पक्षे “जनेषु देहभरवार्तिकेषु” भाग० ५।५।४

देहयात्रा स्त्री देहस्य लोकान्तरे यात्रा, देहश्चार्थं यात्रा
उद्यमादि वा । १ यमपुर्यादिगमने अरण्ये २ देहश्चार्थं
भोजनादौ च भेदि० “अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानि-
च्छापरिच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारव्यफलान्य-

नुभयन्" वेदान्तसा० "अतीव भर्तुर्ग्रन्थधर्मनिष्ठया शुभ्र-
यया चार्पया देहयात्रया" भाग० ४।२१।७ चार्पः टाप् ।

देहला स्त्री देहं भुजिषेपं राति ददाति सेवनात् रा-क
रस्य लः । मद्ये शब्दच० ।

देहलि(ली) स्त्री देहं लेपनं चाति गृह्णाति आधारत्वेन
ला-वा० किं वा ङीप् । द्वारपिण्ड्याम् (देवोयाल)
शब्दर० । "यिन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः"
मेघदू० । अमरादौ ह्रस्वान्पाठः स च पु० ।

देहवत् वि० देह+प्रत्यये मत्तप् मस्य वः । देहात्माभि-
मानिनि जीवे "अव्यक्ता हि गतिदुःखं देहवद्भिरवा-
प्यते" गीता ।

देहवायु पु० देहस्यो वायुः । प्राणादिवायुपञ्चके त्रिका० ।
देहसाम्य न० इत० । अङ्गानां समत्वे । तत्तत्क्षणसक्तं यथा
"अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते । नो चेन्नैव
समानत्वमृजुत्वं शुक्लवत्" शब्दार्थचि० धृतवाक्ये ।

देहसार पु० इत० । मज्जनि धातौ राजनि० ।

देहातीत पु० देहं देहाध्यासमतीतः । घटादिवत् देहस्य
द्रष्टृत्वेन तदभिमानग्रन्थे विदुषि ।

देहात्मवादिन् पु० देहमात्मानं वदति वद-णिनि । चा-
र्वाके तस्य यथा देहात्मवादित्वं तथा चार्वाकशब्दे २६२।
पु० दर्शितम् ।

देहात्मप्रत्यय पु० देहस्यात्मतया प्रत्ययः । देहे आत्मत्वेन
अभिमाने "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्" शा०भा०धृ०
कारिका

देहाध्यास पु० देहस्य तद्धर्मस्य वा आत्मतया तद्धर्मतया वा
अध्यासः भ्रमः । देहधर्मस्य मनुष्यत्वादेरात्मधर्मतया
बोधे । यथा मनुष्योऽहं कथोऽहं गौरोऽहमित्यादि
देहधर्मस्य आत्मनि भ्रमः ।

देहिका स्त्री दिङ-ण्वल् । कीटभेदे उपजिह्विकायां त्रिका०
देहिन् स्त्री देहाः सर्वे भूतभविष्यद्गर्तमाना जगन्मण्ड-
लवर्तिनोऽस्य सन्तीति इति । १ देहतादात्म्याध्यासापन्ने
जीवे । एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वाज्जिह्वदेहोपा-
धिरात्मा देहोऽप्युच्यते । २ देहाभिज्ञानदर्शनि च ।
जीवस्य विज्ञांते प्रवासीव परमेष्ठे तत्पूजापरिभवादि-
भिरप्रहृष्टप्रसन्नविषीदन्नहङ्कारममकारग्रन्थिजति । अज्ञो
हि देहतादात्म्याभिमानाद्देहमात्मतयाऽभिसम्यमानः
देहाधिकरणमेवात्मनोभिकरणं मन्यमानो गृहे भूमा-

वासने वाहमासे इति मन्यते न तु देहे आसे इति
"देहिनामदहद्योगमंहसाम्" भाषः ।

दै शोधने भ्वा०पर०सक० शुद्धौ चक० अनिट् पितृ तेन न
धुमंजा । दायति अदासीत् ददौ दायत् दायते दातः ।
दातिः । [सितो गौरः" अमरः ।

अव+चेतीभावे अक० आवदायति शुक्लीभवति "अवदातः
दैतेय पुंस्त्री दितेरपत्यं ढक् । दितेरपत्ये अचुरे अमरः ।

"दैतेयाचाप्यदैतेयाः परस्परजन्यैपिणः" हरिवं० २।१४

अ० । स्त्रियां ङीप् । "दैतेयी चासुरी प्रजा" भा०शा०
२३७अ० ।

दैत्य पु० दितेरपत्यं गत्य । दितेरपत्ये अमरः । "दैत्यदानव-
यक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम्" मनुः । योपधत्वात् जातावपि
स्त्रियां टाप् । [दैत्यगुरुक्षतीये" ह०सं० १०४अ० ।

दैत्यगुरु पु० इत० । शुक्राचार्ये अमरः । "शत्रुक्षयान्
दैत्यदेव पु० इत० । १वरुणे त्रिका० । श्वायौ चेन० ।

दैत्यद्वीप पु० गरुडात्मजभेदे "दैत्यद्वीपः परिद्वीपः सारसः
पद्मकेतनः" भा०उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ

दैत्यधूमिनी स्त्री तारादेव्यर्चनाङ्गे रुद्राभेदे "ताराचने
विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च सुद्रिकाः । योनिश्च भूतिनी चैव
वीजाख्यां दैत्यधूमिनी । लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्च
रुद्रा विलोकिताः" तन्त्रसारे उद्दिश्य "दानवधूम-
केत्वपरनामतया सा लज्जिता यथा"परिवर्त्य करोत्यष्टौ
कनिष्ठाकटमध्यमे । अनामायुगलं चाधस्तर्ज्जनीयुगलं
ग्रथक् । अन्योऽन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठापेऽनामिकां ततः ।
दानवधूमकेत्वाख्या सुद्रैषा कथिता प्रिये !" ।

दैत्यनिःसृदन पु० दैत्यान् निःसृदयति हिनस्ति नि+सृदि-
णिच्-ल्यु । विष्णो तस्य दानवारित्वात्तथात्वम् ।

दैत्यपति पु० इत० । हिरण्यकशिपौ । "प्राणच्छिदां दैत्य-
पतेर्नखानाम्" भाषः ।

दैत्यपुरोधस् पु० इत० । शुक्राचार्ये हारा० "जिगीषया
ततो देवावज्जिरेऽङ्गिरसं सुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे
काव्यं तृणनसं परं" भा०आ० ७६अ० तस्यासुरपौर-
हित्यवरणसक्तम् । दैत्यपुरोहितादयोऽप्यत्र ।

दैत्यपूज्य पु० इत० । शुक्राचार्ये "कनकनिकषगौरे व्या-
धयो दैत्यपूज्ये" ह०सं० ६अ० ।

दैत्यमातृ स्त्री इत० । कश्यपपैः कलत्रे १दितौ उपचारात्
तेषां विमातृषु २अदित्यादिषु तत्कलत्रेषु च "अदिति-
र्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः" हरिवं० १६६अ० ।

दैत्यमेदज. पु० दैत्यस्य मेदाज्जायते जन-ड । गुग्गुली
२ पृथिव्यां स्त्री राजनि० मधुकैटभमेदजातत्वात्तथात्वम्
दैत्ययुग न० ६त० । दैत्ययुगश्च हादशसहस्रमितवर्षेषु शब्दा-
र्थकल्यतरः । दैत्ययुगश्चेदृश्यम् ।

दैत्या स्तो दिनेरियम् गद्य टाप् । सुरायां त्रिका० २ सुरा-
नामगन्धर्व्ये व्यसरः । ३ चण्डोपधौ मेदि० योपधत्वात्
जातायपि टाप् । १ दैत्यजातिस्त्रियाम् । [मेदि० ।

दैत्यारि पु० ६त० । १ विष्णो व्यसरः । २ देवताभावे च
दैत्याहोरात्र पु० ६त० । मातृषे वर्षे शब्दार्थकल्यतरः तन्मा-
नस्य देयमानतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

दैत्येज पु० ६त० । दैत्यगुरौ शुक्राचार्ये । [भवे त्रि० ।

देन न० दीनस्य भावः । १ दीनत्वे दिने भवः व्यञ् । २ दिन-

देनन्दिन त्रि० दिनं दिनं भवः वीपश्वायां द्वित्वम् कल्यन्-
संयोगे द्वितीया ततो भवार्थे व्यञ् व्यणि परे द्वितीय
विभक्त्यैर्लुक् मध्यस्थस्यास्तु प्रत्ययपरत्वाभावाच्च लुक् ।
दिने दिने भवे प्रत्यङ् भवे "एष देनन्दिनः सर्गो ब्राह्म-
स्त्वैलोक्यवर्तनः । तिर्यङ् नृपितृदेवानां सम्भवोयत्न
कर्मभिः" भाग० ३।१।२७ ।

देनन्दिनप्रलय पु० ६त० । ब्रह्मणः स्वमानानुसारेण प्रतिदि-
नावसाने सर्वसृष्टयस्तूनां क्षये प्रलयविशेषे "चतुर्दशेन्द्राव-
च्छिन्नं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा
च ब्राह्मी निशा नृप ! । कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु
परिकीर्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ।
ब्रह्मचोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । उत्थितेनैव
सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना । चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्म
लोकं गता द्रुतम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सृष्टजे
विधिः । तस्य ब्रह्मणा निशायाञ्च क्षुद्रप्रलयसम्भवः ।
एवं त्रिंशद्विवारात् ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं हादश-
मासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि । एवं परिमितान्ते च गते
च ब्रह्मणो नृप । देनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकी-
र्तितः । अहोरात्रश्च स प्रोक्तो वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः । आदित्या-
वसवो रुद्रा सन्निद्रा मानवादयः । ऋषयो सुनयश्चैव
गन्धर्वा राक्षसादयः । मार्कण्डेयो लोमशश्च मेचक-
शिरजीविनः । इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाङ्गारश्च कच्छपः ।
नाडीजङ्घा वक्रचैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै । ब्रह्मलोक-
दधः सर्वे लोका नागलयाकथा । ब्रह्मलोकं ययुः
सर्वे ब्रह्मचोकादधस्तथा । गते देनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च

सृष्टजे पुनः । एवं शतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः
ब्र० वै० ग० ।

दैनिक त्रि० दिने भवः "कालाट् ठञ्" पा० ठञ् । दिनभवे
स्त्रियां ङीप् । सा च दिने क्रियमाणकर्म्मभूतौ शब्दमा० ।

दैर्घवरत्र पु० दीर्घवरत्वेण निर्दत्तः कूपः व्यञ् । दीर्घरज्ज्वा-
लददण्डखननेन निष्पादिते कूपे ।

दैर्घ्य न० दीर्घस्य भावः व्यञ् । दीर्घतायाम् ।

दैत्य न० दीनस्य भावः व्यञ् । १ दीनत्वे, कार्पण्ये च ।
"दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैत्यं मलिनतादि कृत्" सा० द०
चक्ते २ व्यभिचारिगुणभेदे च "दैत्यचिन्ताशुनिश्चासवैवर्ग्यो-
च्छ्रुसितादि कृत्" सा० द० "इन्द्रोदैत्यं त्वदनुसरणं क्लृप्त
कालो विभर्त्ति" मेघ० ।

दैलीपि पु० दिलीपस्यापत्यम् इज् । दिलीपापत्ये ततः
तौल्लल्या० युवप्रत्ययस्य फक्तो न लुक् । दैलीपायन-
स्तदोय युवापत्ये ।

दैव त्रि० देवादागतः व्यञ् । १ भाग्ये फलोन्मुखे
शुभाशुभकर्माणि "दैवाधोनं जगत्सर्वं जगत्कर्म्म
शुभाशुभम् । संयोगाच्च वियोगाच्च न च देवात् परं
बलम् । कृष्णायत्तञ्च तदैव" स देवात् परतन्मतः ।
भजन्ति सततं भक्ताः परमात्मानमीश्वरम् । देवं वर्द्ध-
यितुं शक्तुं क्षयं कर्तुं स्वकीयया । न देववत्सङ्ग-
स्याविनाशी च निर्युगः" इति ब्र० वै० ग० । मनुस्वाच ।
"दैवे पुरुषकारे च किं व्यायस्तद्व्रथीहि मे । अथ मे
संशयो देव ! केतुमर्हस्यगोधतः" मत्स्य उवाच
"स्वमेव कर्म देवाख्यं विद्धि देहान्नरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहर्म्मनीषिणः । प्रतिबुद्धं तथा दैवं
पौरुषेण विहृत्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यसत्यान
शीलिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण धिना तेषां कोपाद्भिद्भृशते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्मणे कर्मणा
विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् !
मार्जितव्यं फलं नरैः । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुष
वर्जिताः । तस्माद्भि कालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! । दैवं पुरुष
कारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । त्वयमेव मनुष्यस्य पि-
ण्डितं स्यात् फलावहम् । क्षपेर्दृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ।
तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मपौरुषं नृभिः । एवन्ते

प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं प्रुवम् । नालसाः प्राप्नु-
वन्त्यर्थाच्च च देवपरायणाः । तस्मात् सदेव यत्नेन
पौरुषे यत्नमाचरेत् । तत्कालसान् देवपरान् मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः । अन्विष्य यत्नाद्-
वृणुते नृपेन्द्रं तस्मात् सदोत्थानयता हि भाव्यम्”
मत्स्यपु० १६५ अ० “तृणं वज्रायते नूनं वज्रं चैव तृणायते ।
बलवान् बलहीनश्च देवस्य गतिरीदृशी” “उद्योगिनं
पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मोर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति”
नीतिमाला “देवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्”
वेणीसं देवस्येदम् देवाद्यज्यौ पा० चञ् । २ देवसम्बन्धिनि
स्त्रियां ङोप् । “देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया”
गीता । “देवी विचित्रा गतिः” उद्भटः । ३ गीतोक्ते स-
म्पद्दे स्त्री “अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चार्जवम् । अहिंसा
सत्यमक्रोः क्ष्माः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलो-
लुप्तं मार्दवं ह्योरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौचं
मद्रोहोनाभिमानिता । भवन्ति सम्पद् देवीमभिजातस्य
पाण्डव ! । देवी सम्पद् विमोक्षाय निवन्धावासुरी
मता” गीता देवस्येवायम् अञ् । ४ मनुक्ते विवाहभेदे पु०
“ब्राह्मो देवस्तथैवार्तः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो
राक्षसश्चैव पैशाचश्चापमोऽधमः” इत्युद्दिश्य “यज्ञे तु
वितते सम्यग्यत्त्यजे कर्म कुर्वते । अलङ्कृत्य सुतादानं
देवं धर्मं प्रचक्षते” इति लक्षितम् “सुतादानं तत्त्वमिदं
यज्ञमिति तात्पर्यार्थः । विवाहानां ब्रह्मदेवादिदेवता-
कत्वाऽभावेन इवार्थगर्भितायेकता कुलकभट्टेनोक्ता । देवो
देवताऽस्य अञ् । ५ मनुक्ते अङ्गुल्यग्ररूपे आचमनाङ्गे
तीर्थभेदे आचमनोपक्रमे “अङ्गुष्ठमूलखतले ब्राह्मं तीर्थं
प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवतीर्थं तयोरधः”
कनिष्ठादिशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यस्य करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्म देवतीर्थान्यनुक्रमात् “याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् अङ्गु-
ल्यग्रस्थैव तथात्वम् । इदमर्थे अञ् । ६ देवसम्बन्धिनि देव-
सर्गरूपे सर्गभेदे देवसर्गश्चाष्टविधो “विबुधाः १ पितरो २
ऽसुराः ३ गन्धर्वाः ४ पुरुरः ५ सिद्धाः ६ यक्षरक्षांसि च ७ राक्षसाः ८
भूतप्रेतपिशाचाश्च ९ विद्याधूः १० किञ्चरादयः ११ भाग० १२
८० १२ ६ उक्तः साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यान्तु अन्यविधैवाष्ट-
विधोक्ता यथा “अष्टविकल्पो देवस्तिर्यग्योनश्च पञ्चधा
भवति । सातुष्टयैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः”
सा० का० “ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रगान्धर्वराक्षसपैशाच इत्य-

ष्टविधो देवः सर्गः” त० कौ० । देवोदेवभेदो देवताऽस्य
अञ् । ७ आहभेदे देवताभेदोद्देशेन कर्तव्ये आहभेदे न० ।
तस्य पितृआह्वात् पूर्वं कर्तव्यता मनुनोक्ता यथा
“देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते । देवं हि
पितृकार्यस्य पूर्वमाध्यायनं स्मृतम् । तेषामारक्ष-
भूतं तु पूर्वं देवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विलुम्बन्ति
आहमारक्षवर्जितम् । देवाद्यलं तदीहेत पेलाद्यलं
न तद्भवेत् । पेलाद्यलं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सा-
न्वयः” । देवलोऽपि “यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्म-
णान् पति । तत्पूर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्विकम्”
आसनगन्धादिदाने देवपूर्वकतां पैतृआह्वादे विधत्ते स्म ।
आहभेदे देवताभेदाश्च नि० सि० निरूपिताः कस्यचि-
च्छास्त्रस्य चादेवपूर्वकता चोक्ता यथा

हेमाद्रौ शङ्खवृक्षस्यती “इष्टिआह्वे क्रतुर्दक्षो सत्यो
नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कामकालौ काव्ये च
धुरिलोचनौ । पुरुषवाद्भ्यौ चैव पार्षणे सप्तदाहृतौ”
तत्रैव “उत्पत्तिं नाम चैतृषां न विदुर्ये द्विजातयः ।
अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वाससन्वितैः । आगच्छन्तु
महाभागा विश्वे देवा महाबलाः । ये यत्र विहितताः
आह्वे सावधाना भवन्तु ते” इति । इष्टिआह्वं प्रतिवृत्ति-
विहितमित्युक्तमिति कल्पतरुः । आधानादिकर्माङ्गमि-
त्यन्ये । नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् “एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं त-
न्नैमित्तिकमुच्यते” भविष्योक्तेः एतद् यद्यपि “एकोद्दिष्टं
देवहीनमिति” तत्र वैश्वदेवनिषेधस्तथापि “नवआह्वे
द्वादशमासिके च कामकालौ ज्ञेयो” “नवआह्वं दशा-
हानि नवनिश्चन्तु षड्क्रतून् । अतः परं पुराणं वै त्रिविधं
आह्वमुच्यते । यस्मिन्नेव पुराणे वा वि० देवा न लेभिर ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं वृषत्तं मन्त्रवर्जितम्” इति बह्व-
चपरिशिष्टात् । एतच्च बह्वचानामेव । तेन तेषामे-
वोक्तेः अन्येषां तु नात्र विश्वदेवा कालायनोक्तेस्तत्त्वेष्वेव
एवेति पृथ्वीचन्द्रादयः । अन्ये तु नैमित्तिकं संपिण्डी-
करणमाहुः । भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं
तथापि “तदप्यदेवं कर्तव्यमनुष्मान् भोजयेद्द्विजानिति”
तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात् । यद्यपि संपिण्डीकरणेऽंगत
एकोद्दिष्टत्वं तथापि “संपिण्डीकरणं आह्वं देवपूर्वं नियो-
जयेदिति” वचनात्तत्परत्वम् । हेमाद्रावादिन्यपुराणे “वि-
श्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्वास्त्रिष्टु कीर्त्तितौ । नित्यं ना-
न्दीमुखे आह्वे वसुसत्तौ च पैतृके । नवाक्षलम्बने देवौ

कामकालौ सदैव हि । अपि कन्यागते सूर्ये कास्ये
च धुरिलोचनौ । पुरावाह्वौ चैव विश्वेदेवौ तु पा-
र्वणे । कश्चित् विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः
“नित्यं आहुमदेव” स्यादिकोटिहं तथैव च । मातुः
आहुं च युक्तेः स्याददेवः प्राङ्मुखैः पृथक् । योजये-
द्देवपूर्वाणि आह्वान्यन्यानि यत्नतः” नान्दीआहुं भिन्न-
प्रयोगपक्षे मातुः आहुमदेवमिति हेमाद्रिः । तत्र देव-
सम्बन्धिनः । “होमोदेवो बलिर्भूतो न्यस्तोऽतिथिपूज-
नम्” मनुः । दिवि भवः अण् । अस्माकाशभवे त्रि० ।

दैवक पु० देवएव दैवः स्वार्थे क । १देवे “सर्वभूतानि स-
दैवकानि प्रस्योऽजयत् खाण्डवे सव्यमाची” भा० व० ४० अ०
दैवकस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप् । २देवकन्तपस्यापत्यस्त्रियां
वसुदेवपत्नीभेदे श्रीलक्ष्मणस्य मातरि स्त्री । [अपत्य ।

दैवकीनन्दन पु० इत० । यासुदेवे श्रीलक्ष्णे दैवकीसुतादयो-
दैवकीविद् त्रि० देवे शुभाशुभप्राप्तकहेतौ कोविदः । दैवज्ञे
शब्दरत्ना० स्त्रियां टाप् ।

देवक्षति पु० क्रोष्टुवंशे देवक्षतस्यात्मजे नृपभेदे “तस्मात्
करमाः कारम्भितैर्वरातोऽभवन्मृपः । देवक्षतः सुतस्यस्य
दैवक्षतिर्महायशाः” हरिवं० १७ अ० ।

दैवचिन्तक पु० दैवं लक्षणेन शुभाशुभं चिन्तयति चिन्ति-
एवुल् । दैवज्ञे तल्लक्षणादिकं ह० सं० २ अ० उक्तं तच्च
२५०० पु० गणकशब्दे दर्शितम् दैवविदादयोऽप्यत्र ।

दैवज्ञ त्रि० दैवं जानाति ज्ञा-क । १दैवचिन्तके प्रश्नादिना
शुभाशुभनिरूपणार्थं विप्रश्निकायां २स्त्रियां स्त्री २सङ्गी-
र्णजातिभेदे गणकशब्दे २५०२ पु० दृश्यम् तज्जातिप्राप्ति
हेतुश्च वक्ष्ये प्र० खण्डे उक्तो यथा

“लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च । वसेत् स्त्रलोम
मानावृद्धं तत्रैव नागदर्शितः । ततो भवेत् स गणको
वैद्यश्च सप्तजन्मसु । गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः
शुचिः” स च अपल्लवप्राज्ञाणः “अप्राज्ञाणो भट्टदैवज्ञादि”
प्रा० वि० अप्राज्ञाणशब्दे दृश्यम् तस्य च नक्षत्रसूचकत्व-
द्वारेण दूषितत्वादपल्लवत्वम् ।

दैवत न० देवतैव स्वार्थे अण् । देवतायां “दैवतैरपल्लव्यन्ते
सुदूरमतिवेगिताः” सु० सि० “किमेकं दैवतं लोके”
विष्णुसं० “प्राज्ञाणो दैवतं महत्” मनुः “प्राज्ञाणाः
सम्पन्नैव देवानामपि दैवतम्” मनुः । अथ्य अनरे पुं-
नपुंसकतोक्तावपि कविभिः पुंस्त्वेनाप्रयुक्तत्वात् तत्-

प्रयोगे अप्रयुक्तत्वरूपः काव्यदोष इति काव्यप्र० आह अ
यथा “यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथा-
मन्यो दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा” अत्र दैवतशब्दः
“दैवतानि पुंसि वा” इत्यान्त्रातोऽपि न केनचित् प्रयु-
ज्यते । “आर्षं हन्तो दैवतश्च विनियोगस्तथैव च”
इत्युद्देशे योगियात्तु “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा
देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं दैवतोच्यते”
अथातो दैवतम् तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां दे-
वतानां तद्दैवतमित्याचक्षते” निरु० दैवतामधिक्यलोकतः
युन्यः अण् । निरुक्तस्य श्रुतीये कारण्डे तस्य देवता-
धिकारेण कृतत्वात् । “आद्यं नैवष्टुकं कारण्डं द्वितीयं
नैगमं तथा । तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः”
यास्कोक्तः तच्च “अग्न्यादिदेवपत्न्यन्” देवताकारण्डमुच्यते”
इति तत्रोक्तम् । देवतानां समूहः अण् । ४देवतासमूहे
न० देवताया इदम् अण् । ५देवतासम्बन्धिनः प्रतिमादौ
“सुदं गां दैवतं विप्रं हतं मधु चतुष्पयम् । मदचि-
णानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च यनस्ततीन्” मनुः ।

दैवतन्त्र त्रि० दैवं भाग्यं तन्त्रं प्रधानं यस्य । भाग्याधीने
“किञ्च पुरां हरिश्चन्द्ररामचन्द्रसुखा महीन्द्रा ऐश्वर्योप-
मितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेक
कालञ्चिजराज्यमकुर्वन्” दश० कु० ।

दैवतरस पु० प्रवरर्षिभेदे औमतकामकायनानां वैश्वामित्र
दैवश्रवस दैवतरसेति” आश्व० श्री० १२।१४।१

दैवतरेय पुंस्त्री० दैवतरस्य अष्टदेवस्यापत्यं शुभ्रा० टक् ।
अष्टदेवस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

दैवति पुंस्त्री० दैवतस्यापत्यम् इज् । देवतापत्ये ततः यूनि
फक् । दैवतायन तस्य यून्यपत्ये तौल्लत्या० तस्य न लुक् ।
दैवत्य त्रि० देवता स्वार्थे ष्यञ् । देवतायाम् “आर्षं हन्त्य
दैवत्यम्” याज्ञ० “ऋग्वेदे देवदैवत्यः यजुर्वेदस्तु मध्यमः”
मनुः ।

दैवदत्त त्रि० देवदत्तस्य आत्मा “या नामधेयस्य दृढसंज्ञा य-
क्तव्याः” वार्त्ति० दृढत्वाभावापत्ते अण् । १देवदत्तच्छा-
त्वादौ । दैवदत्तः भक्तिरस्य अचित्तत्वाभावात् न टक्
किन्तु अण् । २देवदत्तभक्तियुक्ते त्रि० अपत्ये तु इज्
दैवदत्ति तदपत्ये पुंस्त्री० भयार्थे काशत्रा० टज् जिठौ
दैवदत्तिक तद्वयार्थे । स्त्रियां टजि ङीप् जिठि टाप् ।
दैवदर्शनिन् पु० व० य० । देवदर्शनेनर्पिणा दृष्टमधीयते शो-
नका० णिनि । देवदर्शनप्रोक्तहन्तोऽध्यायिषु ।

देवदारव लि० देवदारोर्विकारः “ओरञ्” पा० अञ् । देव-
दारुवृक्षविकारे यूपादौ

देवदीप पु० देवेन दीप इव । नेत्रे त्रिका० । तस्य दीप-
वर्धप्रकाशकत्वात् तत्तुल्यत्वं देशधीनतयैवाभ्युत्थादिभ्य-
न्यत्वेन दीपतुल्यत्वमिति तस्य तथात्वम् ।

देवन्यायन पु० देवन्+वा० गोत्रे यञ् ततोयूनि फक् ।
त्वार्धेयगोत्रप्रवरभेदे “यास्तुवाधौलभौनभौकशार्करा-
जिषादि” सावर्णिशात्तुल्यनजौमनिदेवन्यायनानां भार्ग-
ववैतह्यसावेतसेति” आश्व०श्रौ० १२।१० “अयं गण”
त्वार्धेयः । प्रवरेशु कचिच्छास्त्रान्तरवशात् पदविपर्या-
सोवर्णविपर्यासो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति न तेन प्रवरा-
न्यत्वं भवतीति मन्यव्यम्” नारा०

देवपर लि० देव० भाग्यं परं चिन्त्यं यस्य । कार्यसिद्धौ
भाग्यस्य प्रधानतया चिन्तके यद्भवविप्रे हेम० “सम्प-
त्तेय विपत्तेय देवमेव हि कारणम् । इति देवपरो-
ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते” काम० नी० ।

देवप्रश्न पु० दिवि आकाशे भवः देयः कर्म० । “नक्तं नि-
गेत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुषीरा
देवप्रश्नमुपश्रुतिम्” हारा० उक्ते शुभाशुभसूचनार्थं
आकाशभवे वाक्यभेदे उपश्रुतौ आकाशवाण्याम् ।

देवमति पु० स्त्री० देवमतस्पर्धेरपत्यम् इज् । देवमतस्पर्धेर-
पत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयूनि फक् । देवमतायन
तदीये यून्यपत्ये तत् तौल्व०न फको लुक् । अत्र देवमति
इति तौल्वल्या० गणे पाठान्तरं स च देवमितस्यापत्ये
अन्यत् देवमतिवत् ।

देवयज्ञि पु० स्त्री० देवो देवार्थो यज्ञो यस्य तस्यापत्यम् इज् ।
देवार्थयज्ञकारकस्यापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयून्य-
पत्ये फक् । देवयज्ञायन तदीये यून्यपत्ये । अत्र तौल्व०
न फको लुक् ।

देवयुग न० देवस्येदम् अण् कर्म० । दिव्ये युगे देवमानेन
द्वादशसहस्रवर्षमितकाले “यदेतत् परिसंख्यातमादावेव
चतुर्थ्युगम् । एतत् द्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते” मनुः
“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रो विपर्ययात् । तत्-
पटिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च” सू०सि० “देव-
देव्यानां वज्रत्वाद्ब्रह्मचनम् । अन्योऽन्यम् परस्परम्
विपर्ययात् व्यत्यासात् अहोरात्रः । अयमर्थः ।
देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः । देवानां या रात्रि-
सदसुराणां दिनम् । देव्यानां यदुदिनं तद्देवानां

रात्रिः । देव्यानां या रात्रिसदुद्देवानां दिनमिति ।
तथा च देवदेवयोर्दिनरात्रयोरेव व्यत्यासाद्भेदो न
मानेनेति । तयोरहोरात्रस्यैक्यादुद्देशाहोरात्रमानकथने-
नैव देव्याहोरात्रमानमुक्तमिति भावः” रङ्ग० “तद्वागस-
हस्राणि चतुर्थ्युगसुदाहृतम् । सूर्यावृत्तसङ्ख्या दिवि
सागरैरयुताहृतैः । सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं
तत्तुर्थ्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया”
सू०सि० । [फलोन्मुखतया सम्बन्धे ।

देवयोग पु० देवस्य योगः फलोन्मुखतया सम्बन्धः । भाग्यस्य
देवराजिक लि० देवराजे भवादौ काश्या० ठञ् जिठ् वा ।
देवराजभवे स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् ।

देवराति पु० स्त्री० देवरातस्यापत्यम् इज् । देवरातस्यापत्ये
जनकराजपितरि च जनकस्य देवरातित्वस्य भा०शा०
११२अ० उक्तेः यथा “याज्ञवल्क्यस्यपित्रोश्च” देवराति-
र्महायशाः । प्रपञ्च जनको राजा मन्त्रं मन्त्रविदां
वरम्” देवरातशब्दे दृश्यम् ।

देवल पु० देवलस्यापत्यं शिवा० अण् । देवलस्यर्धेरपत्ये स च
शाण्डिल्यगोत्रस्य प्रवरर्धभेदः यथाह आश्व०श्रौ० १२।१४।
७।८ “शाण्डिल्यानां शाण्डिल्यासितदेवेति” “कश्यपा-
सितदेवेति वा” ।

देवलक पु० देवं देवयोनिं जातिं गृह्णाति पूज्यत्वेन
ला-क स्वार्थे कुत्सितार्थे क वा । भूतसेवके हारा०
देवलकस्येदम् अण् । देवलसम्बन्धनि लि० । [त्रिका०।

देवलेखक पु० देवं लिखति लिख-ण्वल् । मौहूर्त्तिके
देववंश पु० देवानामयम् अण् कर्म० । देवानां वंशे तद्वंश-
वर्णनञ् वायुपु० २१अ० यथा “पितृवंशप्रसङ्गेन कथा-
होपा प्रकीर्तिता । पितृणामानुपूर्व्येण देवान् धन्या-
स्यतः परम् । तेषां युगसुखे पूर्वमासन् स्त्रायम्भुवेऽन्तरे ।
देवा याम्ना इति ख्याताः पूर्वं ये यच्चस्रनवः । अजिता
ब्रह्मणः पुत्रा जिताजिदजिताश्च ये । पुत्राः स्त्रायम्भुव-
स्येते शुक्रनाम्ना तु मानसाः । तस्मिन्लोगणा ह्येते
देवानान्तु त्रयः कृताः । कन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत् सर्वे
स्त्रायम्भुवस्य ह । यदुर्वयातिर्हौ देवो दीधदः स्रवको
मतिः । विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतोदृतिः ।
वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । अभिमन्यु-
रुमहर्षिः समथोऽथ शुचिश्चवाः । केयसो विश्वरूपश्च
सुप्रजो मधुपुरुषा । तुरीयो निर्हृष्यैव युक्तोऽप्यावा-
शिनस्तु ते । यमिनो विश्वदेवाद्यो यविष्ठोऽस्तवानापि ।

अजिरो विभुर्विभावश्च मृलिकोऽथ विदेहकः । श्रुति
शृणो वृहच्छुक्रो देवा द्वादश कीर्तिताः । आसन् स्वाय-
म्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विषिमन्तो गणा ह्येते
वीर्यवन्तो महाबलाः । तेषामिन्द्रः सदा ह्याषोढ विश्व-
भुक् प्रथमो विभुः । असुरा ये तदा तेषामासन् दायद
वान्मवाः । सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
अष्टौ पिहभिः सार्द्धं ते नासत्या देवयोनयः” ।

दैववाणी स्त्री कर्म० । १ देवग्रन्थे उपश्रुतौ संस्कृतवाक्ये
“संस्कृतानाम दैवी वाक्” काव्यादर्शः ।

दैवशर्मि पुंस्त्री० देवशर्मणोऽपत्यम् बाह्या० इज् । देवशर्मणो-
ऽपत्ये ततः गृहादिभवाद्यर्थे क् । दैवशर्मीयं तद्भावादौ लि०

दैवसर्ग पु० कर्म० । देवादिस्वर्गभेदे दैवशब्दे दृश्यम् ।

दैवसृष्टि स्त्री देवस्येयम् अण् दैवी कर्म० । अथम्भूल-
तायां देवानां सृष्टौ । तत्प्रकारश्च वायुपु० ८७० उक्तो
यथा “सृष्ट्वा सुरांस्तु देवैश्चतुस्रमन्यामपद्यत । अरक्तां
सत्त्ववृद्धां ततस्तान् सोऽभ्ययूयुजत् । ततस्तान् युञ्जतस्तस्य
प्रियमासीत् प्रभोः किल । ततो मुखे ससुत्पन्ना दीव्यत-
स्तस्य देवताः । यतोऽस्य दीव्यतो जातान्तेन देवाः प्र-
कीर्तिताः । धातुर्दिधीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स वि-
भाव्यते । तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः” ।

दैवस्थानि पुंस्त्री० देवस्थानभर्षरपत्यम् इज् । १ देवस्थान-
भर्षरपत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततः यूनि फक् तस्य
पैला० लुक् । २ दैवस्थानि तदोये यून्यपत्ये च ।

दैवहव पु० व० व० दैवहव्यस्य देवह्वनामभर्षरपत्यस्य कालाः
कण्वा० अण् यजो लुप् । दैवहव्यस्य कालेषु ।

दैवहीन लि० दैवेन भाग्येन हीनः । शुभभाग्यहीने तद-
नुभाषकहेतवश्च दोषिकायास्तुक्ता यथा “व्यसनी विनष्ट
धर्मा त्विषिधोत्पातपीडितोयश्च । पुरुषः स दैवहीनः
कथितो देवान्त्वितोऽन्यः । दैवहीनं रिपुं जेतुं याया-
द्दैवान्त्वितो नृपः । योज्यो दैवान्त्वितामात्या दैवहीने
तथात्मनि” तत्रैव ।

दैवागारिक लि० देवागारे नियुक्तः “तत्र नियुक्तः” इत्य-
धिकारे अगारन्तात् ठक् । देवागारनियुक्ते देवागारिक
इति कचित् पाठदर्शनात् ठना निष्पन्नमित्युक्तं प्राक् ।

दैवात् अव्य० इडादित्यर्थे शब्दार्थवि० ।

दैवात्यय पु० दैवकतोऽत्यय उत्पातः । दैवकते उत्पाते
“अन्यत्र दैवात्ययात्” इ० सं० २७० । दिव्यान्तरिक्षभूमिजेष्-
त्पातेषु यद्भावि अगुभं स दैवात्यय इत्यर्थः ।

दैवादिक पु० दिवादिगणे पठितः ठक् । दिवादिगणे पठिते
धातौ “संघेति शानिर्देनो देवादिकनिवृत्त्यर्थः” मनो० ।

दैवारिप पु० देवारीन् असुरान् पाति आश्रयदानेन पा-क
दैवारिपः ससृष्टस्तत्र भवः अण् । शब्दे तस्य ससृष्टजात-
त्वात् तथात्वम् “भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कु-
र्वतः । दैवारिपाश्च वीभत्सुस्तस्मिन् दौर्द्योधने वले” भा०
वि० ५७० “दैवारिपात् शङ्कात् भैरवं शब्दं कुर्वतः
इत्यर्थः” नीलक० ।

दैवासुर न० देवासुरस्य वैरम् इन्हात् वैरे वुणि प्राप्ते “न वैरे
देवासुरादिभ्यः” वार्त्ति० तन्निषेधे अण् । १ देवासुरयोर्वैरे ।
देवासुरशब्दोऽस्त्यत्र अनुवाके अध्याये वा विसृक्ता० अण् ।
देवासुरशब्दयुक्ते २ अनुवाके ३ अध्याये च पु० ।

दैवाहोरात्र पु० कर्म० । देवानां स्वमानेन दिनरूपे मानुषे
वर्णात्मके काले ।

दैविक लि० देवस्येयम् देवानुद्दिश्य प्रवृत्तः वा० ठक् । देव-
मालोद्देशेन कर्तव्ये आह्वे । “देवानुद्दिश्य यच्छाडं
तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येन विशिष्टेन सप्रम्यादिषु
यत्नतः” भविष्यपु० । दैवशब्दोऽपि तत्त्वार्थे । “सम्पन्नमि-
त्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यादि” मनुना देवमालोद्देश्यक आह्वे
तत्प्रमन्ने रुचितशब्दस्य वक्तव्यतोक्तेः दैवशब्दस्य निर-
पेक्षदेवमालोद्देश्यक आह्वप्रत्वावगतेः । २ देवसम्बन्धिषि
लि० । “अहोरात्रे विभजते स्वर्थो मानुषदैविके ।
दैविकानां युगानान्तु सहस्रपरिसङ्ख्याया । यत् प्राक्
द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्” “दागपराधत-
स्तोये दैविके नास्ति निश्चयः” इति च मनुः ।

दैवी स्त्री देवस्येयम् अण् अज् वा । १ देवसम्बन्धिन्यां
स्त्रियां “दैवी सम्पद् विभोच्चाय” गीता । “काला मे मरु-
तक्येहेतुगहना दैवी सतां यातना” शान्तिक० । २ दैववि-
वाहेनोटायां स्त्रियां “ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पूयते
दैवीपुत्रचतुर्दश आधीपुत्रः सप्त” विष्णुसं० ।

दैवोदास पु० दिवोदासे भवः अण् । १ दैवोदासभवे तस्या-
पत्यं शिवाद्याण् । २ तदपत्ये स च प्रवरभेदः यथाह
आश्र० श्री० १२।१०।१२ मिलयुवां वाधश्चेति “त्विप्रवरं
भार्गवदिवोदासवाधश्चेति” दिवोदासेनाह्वयमानः अण् ।
३ दिवोदासेनाह्वयमाने वज्रौ च “दैवोदासो अग्निर्देवा
अच्छा न मज्मना” ऋ० ८।१०।१२ “दैवोदासः दिवोदा-
सेनाह्वयमानोऽग्निः” भा० तस्यापत्यम् इज् । दौवो-
दासि इत्येव स च प्रतर्ज्जिन ।

दैव्य न० देवस्योदम् “देवात् यजजौ” पा० यज् । देवस-
स्वन्निनि २भाग्ये च “ब्रूये नमसा दैव्यं जनम्” ऋ०
२।३०।१ ।

दैशिक त्रि० देशेन निर्दिष्टः तस्योदम् वा ठञ् । देशकृते २दे-
शसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । “परत्वञ्चापरत्वञ्च
द्विविधं परिकीर्तितम् । दैशिकं कालिकञ्चापि भूतं एव
तु दैशिकम्” । परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदत्यन्तवृद्धितः स्यादितोरितम् । तयोरसम-
वायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दपूर्वो-
त्पन्नत्ववृद्धितः । परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरवृद्धितः । अत्र
त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः । अपेक्षावृद्धि-
नाशेन नाशस्त्वेषासदाहृतः भाषा० “दैशिकपरत्वं वृद्धतर
सूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदल्पीयस्त्व-
ज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वार्थं द्वितीयापेक्षा ।
यथा पाटलिपुत्रात् काशीभयेष्य प्रयागः परः । पाटलि
पुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति । तयोदैशिक-
परत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकारणम् ।
तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति । अत्र
परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं पाद्यम् । यस्य सूर्यपरिस्प-
न्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य
न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे अन्यद्वय एव ।
अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः । एषां कालिकदैशिकपर-
त्वापरत्वानाम्” सि०भू० । [सम्बन्धभेदे ।

दैशिकविशेषणता स्त्री कर्म० । देशकृते अभावीयस्वरूप-
दैशिक त्रि० दिष्टं भाग्यमिति मतिर्यस्य “अस्ति नास्ति
दिष्टं मतिः” पा० ठक् । भाग्यप्रमाणके दैवपरे । “नाल-
स्वते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे” भाषः ।

दैहिक त्रि० देहे भवः तस्योदं वा ठक् । देहभवे २देहस-
म्बन्धिनि च “दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु हादश-
स्त्रापि । वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूलविह्वं घ्राणकर्णविट् ।
क्षोष्माशुद्रूपिका स्वेदो हादशैते नृणां मलाः” मनुः
“एष हि ब्रह्मवन्मनो बधो नान्योऽस्ति दैहिकः” भाग०
१।७।५६ । स्त्रियां ङीप् । “प्रजाः ससर्ज कतिधा दैह-
कीर्मानसीर्जिभुः” भाग० १।१०।१ ।

दैह्य त्रि० देहे भवः ष्यञ् । देहभवे लीवे । “अद्यापि वत मे
देहो ह्यात्मा देवात्मना विभुः” भाग० १।४।३० “अयौ-
ऽग्निस्त्वं भरद्देवः सोमः सन्ध्याः हनी दिवा । कं कुः
स्वयं धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः” भाग० ६।१।२६ ।

दो क्ते दिवा०पर० सक०चनिट् । द्यति अदात् दितः दितिः ।
दोःशिखर न० इत० । स्त्र्ये राजनि० ।

दोःसहस्रभृत् पु० दोःसहस्रं बाहुसहस्रं विभक्तिं भृ-किप् ।
१कर्त्तव्यीर्थाजुने २वाण्यासुरे च “सहस्रभुजभृत् श्रीमान्
कर्त्तव्यीर्थाऽभवत् प्रभुः” भा०चतु० १५२४० कर्त्तव्यीर्यस्य
तथात्वसङ्गतम् “अथ वीर्यमदोत्सिक्तो वाणो बाहुसह-
स्रवान्” हरिवं० १७५४० वाणस्य सहस्रबाहुतोक्ता ।

दोग्धृ त्रि० दुह-ठच् । १दोहनकर्त्तरि २गोपात्रे ३वत्से
४अर्घ्योपजीविनि ५अर्घ्ये ६दोहनशीले च नेदि० “मेरो
स्थिते दोग्धरि दोहदन्ने” कुमा०स्त्रियां ङीप् । सा च
७धेन्वासा “दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्” रघुः “अ-
चला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामानिवोत्तमान् । दोग्ध्री
वासांश्च रत्नानि पश्यन् श्रीहीन् यवांस्तथा” भा०चतु०
६२४० । शीतार्थदण्डनत्वाच्चात्र कर्मणि षष्ठी ।

दोघ पु० दुह-अच् वेदे नि० ह्यस्य घः । दोग्धरि “उरुं
दीवं धरुणं देवरायः” ऋ०५।१५।५ । “दोघं कामानां
दोग्धारम्” भा० ।

दोडी स्त्री दोन-अच् गौरा० ङीप् लस्य डः । (दाढी)
फलप्रदाने हस्तभेदे तस्याः फलम् अण् । हरोतक्या०
लुक् । दोडी तत् फलेऽपि स्त्री ।

दोध पु० दुह-घञ् वा० ह्यस्य धः । गोशब्दे “देव ! सदोघ
कदम्बतलस्य ! श्रीधर ! तावकनामपदं मे” छन्दोम० ।

दोधक न० एकादशाक्षरपादके वर्षावृत्तभेदे “दोधकवृत्तमिदं
भभमाहु गौ” वृत्तर० ।

दोर पु० डोर+डस्य रः । (डोर) इति ख्यातायां रज्ज्वाम् ।
दोरक न० डोरक+डस्य रः । वाणावन्धनतन्त्रो “ततस्तदुद्धृतं
हिरण्यं स्त्रवं दोरकेण वज्राति” [कात्या०श्रौ०७।६।११]

दोर्गन्तु पु० दोषा बाहुना गन्तुः कुण्ठितः । कुण्ठितहस्ते
कायांसमर्थवाहो त्रिका० ।

दोर्ग्रह पु० इत० । १बाहुस्तम्भे रोगभेदे । दोर्ग्रहात्य-
नेन करणे घञ् । २बलवति हारा० ।

दोर्ज्या स्त्री स्र०सि० उक्तायां भुजकारज्यायाम् “दोर्ज्यान्तर-
गुणाभुक्तिस्तत्त्वनेत्रोद्धृता पुनः” सू० “दोर्ज्यान्तरगुणा
भुजज्यानयनावसरे यत् ज्यापिण्डान्तरं तेन गुणिता
रज्जना० ।

दोर्मूल न० इत० । भुजमूले कचे हेम० ।

दोल पु० दुल-घञ् । दोलने श्रीलण्डस्य खनामख्याते उत्स-
वभेदे स च फाल्गुनपूर्णिमास्यां कर्तव्यः खण्डतिथौ

तस्य कुत्र खण्डे कर्तव्यता तच्च दोलोत्थयतत्त्वे उक्तं यथा
 “यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभस्तदा तत्रैव दोल
 याता । उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे
 पूर्वदिने सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात् त्रिसन्ध्यव्या-
 पित्वेन तिथेर्वत्तवत्त्वाच्च । यदा तिथिचयवशादरुणोदय-
 काले न पौर्णमासीलाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन
 चतुर्दश्यादरः । एतेन पूर्वदिने अरुणोदयं विना पू-
 र्वाह्ने पौर्णमासीलाभः परदिने सङ्गत्तान्यूनतिथिलाभ-
 स्तदा फलगूत्सवः पूर्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निर-
 स्तम् उभयदिने कमयोग्यप्रशस्तकालप्राप्ततिथिसन्देह
 एव युग्मवचनप्रवृत्तेः । एवं पञ्चमीपर्यन्तासु तिथिषु
 तत्करणे अथैव दिशा व्यवस्थोच्चेति” दोलयाता-
 तत्त्वम् “विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्या अष्टमे यामसंज्ञके । अथ वा
 पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सम्बिसम्मितौ । पूजयेद्द्विधिवत्
 भक्त्या फलशुचौ चतुर्विधैः । सितरक्तगौरपीतैः कर्पू-
 रादिविमिश्रितैः । हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरस्यैर्मनो-
 हरैः । अन्यैर्वा रङ्गरस्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।
 एकादश्यां समारम्भ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् । पञ्चाहानि
 त्रपञ्चाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते । दक्षिणाभिमुखं
 कृष्णं दोलयानं सज्जराः । दद्यादपराधनिचयैस्तत्तास्ते
 नात्र संशयः” पाप्मो पातालखण्डे । “जैमिनिस्त्वाच
 फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसत्तमम् । यत्र क्री-
 ढति गोविन्दो लोकानुपहृणाय वै । प्रत्यक्षीं देवदेवस्य
 गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् । प्रासादं पुरतः कुर्यात्
 षोडशस्तम्बसुच्छ्रितम् । चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदि-
 कान्वितम् । चारुचन्द्रातप सात्यचामरध्वजशोभि-
 तम् । भद्रासनं वेदिकायां श्रीयणीकाष्ठनिर्मितम् ।
 फलगूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्रपञ्चाणि वै । फाल्गुन्याः
 पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशासुखे । वङ्गगूत्सवं प्रकुर्वीत
 दोलमण्डपपूर्वतः । गोविन्दानुष्टुप्हीतन्तु याताङ्गं
 तत् प्रकीर्तितम् । आचार्यवरणं कृत्वा वङ्गिं निर्मथनो-
 ज्जयम् । भूमिं संस्मृत्य विधिवत् तण्डराणि सहोच्छ्रि-
 तम् । सपशुं कारयित्वा तु वङ्गिं तत्र विनिःक्षिपेत् ।
 पूजयित्वा विधानेन कुष्माण्डविधिनाहुनेत् । गोविन्दं
 पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्तधा विभुम् । तस्मिन् काले
 हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्नात्तं रक्षयेद्दङ्गिं यावदु
 याता समाप्ते । प्रान्तयामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्र-

तिमां शुभाम् । वासयित्वा हरैरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्त-
 मम् । उपचारविशिष्टैस्तु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् । ततो
 वरञ्च वसनं सालाञ्च द्विजसत्तमाः । अर्चायां विन्यसेन्
 मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् । ततश्च प्रतिमा साक्षात्
 जायते पुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्ना-
 नस्य मण्डपम् । नानाद्वयं निनादैश्च शङ्खध्वनिपुरः
 सरम् । जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च । कृत-
 ध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभि-
 स्तथा कुर्यान्महोत्सवम् । आगच्छन्ति तदा देवाः पिता-
 महपुरोगमाः । द्रष्टुमिष्टप्रणयैः सार्द्धं गोविन्दस्य म-
 होत्सवम् । भद्रासनेऽर्चिवासां न पूजयेदुपचारकैः । महा
 स्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् । पञ्चान्तैश्च वै
 सर्वैः तेषामन्यतमेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्री-
 स्फुक्तेनाभिप्रेचयेत् । संशोध्य भूषयेद्देवं वस्त्राजङ्कार-
 माल्यकैः । नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेद्येत् ।
 सप्तकत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां
 रथ्यायां पताकातोरेणादिभिः । अधोदेशे मण्डपं तं
 सप्तशोभामयेत्ततः । ऊर्ध्वदेशे पुनस्तद्वत् स्तम्भवेद्यान्तु सप्त
 वै । यातावसाने च पुनर्भूमयेदेकविंशतिसु । इयं लीला
 भगवतः पितामहसुखेरिता” स्कान्दे उत्कलखण्डे ।
 गारुडे “चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम् ।
 दोलाकूटं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ” तद्विद्यता
 च पद्मपुराणे “ऊर्जं रथं सधौ दोलां आवण्णे तन्तुपर्व
 च । चैत्रे मदनकारोपमकुर्वाणो ब्रजलब्धः । विष्णुं
 दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्रोतसवो भवेत् । तस्मात् कार्य-
 गतं त्यक्त्वा दोलाहे उत्सवं कुरु” । दोलोत्सवविधिः
 “चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च । नित्यपूजां
 विधायान् कुर्याद्दोलोत्सवं व्रती । तदर्थञ्च विशेषेण नैवि-
 द्यादिकमर्पयेत् । संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि का-
 रयेत् । महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेद्व्युतोपरि ।
 गन्धानुलेपचूर्णाणि विचित्राणि विभागशः । सन्तोष्य
 वैष्णवांस्तैश्च गतिनृत्यादिभिः प्रभुः । नत्वाभ्यर्च्यऽग्रमस्तः
 सन् दोलामारोहयेच्चुभासु । नीत्वा वङ्गिर्वेदिकाया-
 सुत्तुङ्गाया यथाविधि । अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कृष्णं सर्व-
 लोकालोकितम् । एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन्
 प्रभुम् । महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः । एवं
 जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः । प्रणम्य प्रार्थ्य नि-
 र्गच्छ्य कृष्णं स्नातयमानयेत् । चैत्रे मासि सिते पक्षे

तृतीयायां रनापतिम् । दोलाद्धं समभ्यर्च्य मासमा-
न्दोलवेत् कलौ । यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तरा
फल्गुनी यदा । तदा दोलोल्लवः कार्यस्त्वञ्च श्रीपुरुषो-
त्तमे” इति हरिभक्तिविचारः ।

दोला स्त्री दुल-अच् अ वा टाप् । (डोली) ? यानभेदे,
२ उद्यानादौ क्रीडार्थं दोलनयन्त्रे च । स्वार्थे क ।
दोलिका तत्त्वार्थे ध्वजः । शब्देनाद्यं यन्त्रभेदे शब्दा-
द्यन्त्रे । दोलां करोति क्यङ् दोलायते अदोलायित
“मतिदोलायते न्यूनं सतामपि खलोक्तिभिः” हितो
“दोलायमानं गोविन्दं मधुसूयं मधुसूदनम् । रघवं
वासनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते” स्तु० पु० उत्क० ।

दोलायुद्धं न० दोलेव युद्धम् । अनियतजयपराजययुतयुद्धे ।
दोलाया यथा दोलनेनान्यतरपाद्वे स्थितरनियता एवं
जयपराजययोरैकतरपक्षे अनियततया स्थितिर्यत्र तादृशं
युद्धं दोलायुद्धमिति व्यञ्जयते । “दोलायुद्धं कृतगुरु-
तरध्वानमौल्यस्त्राजाम्” साधः ।

दोली स्त्री दोल्यतेऽनया दुल-वा० करणे इन् या डीप् ।
(डुली) ख्याते यानभेदे वाह्यखट्वायाम् हारा० ।

दोष पु० दुष्-भावे करणे वा घञ् । १ अपकर्षप्रयोजके वस्तु-
निष्ठे धर्मभेदे । यथा काव्यदोषा श्रुतिकटादयः हेतु
दोषाः व्यभिचारादयः अमदोषाः पितादयः । २ दूषणे
“दोषो विचारस्तुल्यो यदि दुष्प्रति तत् व्याख्या मम
प्रथममेव न दूषणीया” महेन्द्रः । “एको हि दोषो गुणस-
न्निपाते निमज्जतीन्द्राः किरणेष्विवाङ्कः” कुमा० “अदाता
वंशदोषेण कर्मदोषात् दरिद्रता । उन्मादो माहदोषेण
पितृदोषेण सूखता” । काव्यदोषास्तु काव्य० प्र० उक्ता यथा
“सुख्यावेहतिर्दोषो रसश्च सुख्यस्तदाश्रयाहाव्यः । उभ-
योपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः” हितिर-
ककर्षः । “दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽस्तीति ।
सन्दिग्धमप्रतीतम् आस्यं नेयार्थमय भवेत् क्लिष्टम् ।
अविच्छेदविधेयांश्च विरुद्धमतिज्ञत् समागतमेव” । तत्र
श्रुतिकटु परुषवर्णरूपम् । दुष्टम् । २ च्युतसंस्कृति
व्याकरणलक्षणहीनम् । ३ अपयुक्तं तथास्नातमपि
कविभिर्नादितम् । यथा दैवतशब्दः पुंस्त्वान्नातोऽपि न
केनचित् प्रयुज्यते । ४ असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च
तत्वाऽस्य शक्तिः यथा हन्तीति गमनार्थम् । ५ निहतार्थं
अनुभवाद्येन प्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा लोहितशब्द

उज्ज्वलार्थे । इत्यनुचितार्थं यथा, परुषपदं कातरताम-
भिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् । ७ निरर्थकं पादप्रत्ययमात्रप्रयो-
जनं चादिपदम् । ८ अवाचकं यथा जन्तुपदमदात-
व्यर्थे प्रयुक्तं न च तस्याभिधायकम् । यज्ञोपसर्गसंसर्गाद-
र्थान्तरगतम् । यथा दधार्थे विदधातीति पदम् ।
९ त्रिषेति त्रीङानुगुप्तसामङ्गल्यव्यञ्जकत्वात् अस्तीति ।
यथा साधनवायुविनाशशब्दा त्रीङादिव्यञ्जकाः ।
१२ सन्दिग्धं यथा वन्द्यामिति किं हठहृतमहिमायां, किं
वा नमस्यामिति सन्देहः । १३ अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा आशयशब्दः योगशास्त्रादावेव वासनार्थो
नान्यत्र । १४ आस्यं यत् केवले लोके स्थितम् ।
यथा कथादिशब्दाः । १५ नेयार्थम् “निरुद्धां लक्षणाः
काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते सामर्थ्यं काश्चित्
काश्चित् त्वगतिः” इति यद्विप्रिद्धं लाक्षणिकम्
यथा चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते । १६ क्लिष्टं
यत्तार्थप्रतिपक्षव्यवहितं यथा अतिनेत्रज्योतिरुद्धम-
भासिशब्दस्य कुसुदार्थपरत्वे क्लिष्टत्वम् । १७ अविच्छेदः
प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । यत्र अनुवाद्य-
मनुक्ता प्रथमं विधेयनिर्देशः यथा न्यक्कारोद्वायमेवेत्यत्र
अनुवाद्यविधेयोरक्रमेण निर्देशो यत्र । समासान्तगत-
त्वेन विधेयांशस्य अटित्यबोधोऽपि यत्र । यथा तत्रैव पद्ये
द्वयोच्छूनैरित्यत्र दृष्टात्वसुच्छूनत्वे विधेयं तत्र समासान्त-
गततया नायु बोध्यते । १८ विरुद्धमतिज्ञत् । यथा भवानी-
पतिशब्दस्य भवान्याः पत्यन्तरप्रतीकारित्वम् । “अपास्य
च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् । वाक्येऽपि दोषाः
सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन” । वाक्यमात्रगतादोषास्तु ।

“प्रतिकूलवर्णसुप्रवृत्तलुप्तविशर्गं विशन्ति हतहस्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदम् अमवन्तयोगमनभिहितवा-
च्यम् । अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णं गमितं प्रसिद्धि-
तम् । भग्नप्रक्रमक्रमम् असतपरार्थं च वाक्यमेव
तथा” रसातुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतं
१ प्रतिकूलवर्णम् यथा शृङ्गारे टवर्गादि रौद्रे मधुरव-
र्णादि । २ उपहतं उतं प्राप्तो लुप्तो वा विशर्गो यत्र
तत् एतच्च असक्तप्रयोगे एव दोषो न सकृत्प्रयोगे ।
३ विशन्तिः सन्नेर्लक्ष्यं विश्लेषोऽस्तीति कटत्वञ्च ।
संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः प्रवृत्त्या-
दिहेतुकत्वे तु असक्तत्वं । तत्र चञ्चलान्तरचेष्टितमि-
त्यादौ अस्तीति तत्राद्योक्तौ कटतन्ति बोध्यम् ।

४८तं लक्षणासुरणेऽप्यत्रयं अप्राप्तगुरुभावान्ननु
रसाननुगुणञ्च हत्तं यत् तत् हतहतम् । ५५नपदं
यथा 'सुचिरसुधितं वल्लकलधरैरिति' वेणीसंहारपद्यो
अस्माभिरिति विशेष्यं पदं न्यूनम् । तथा तत्रैव पद्यो
"गुरुः खेदं खिन्ने मयीत्यत्र" खिन्ने इत्यस्यात् पूर्व इत्य-
मिति पदं च न्यूनम् । ६अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मल
इत्याकाकृतिपदमधिकम् । ७कथितपदं यथा एकत्र पद्यो
एकस्यैव लोलादिगन्धस्य द्विधा प्रयोगे । ८पतत्प्रकर्षम् ।
यत्नादौ गाढवन्धनरूपप्रकर्षः अन्ते तु तद्धोनता तत् ।
९समाप्तपुनरात्तम् । क्रिययैव वाक्यसमाप्तेर्नियमात्
क्रियाप्रयोगादनन्तरं यत् तत्क्रियासामेत्तकारकान्तरा-
दिप्रयोगः तत् समाप्तपुनरात्तम् । १० द्वितीयाई-
गतैकवाचकशेषप्रथमाईम् । द्वितीयाईगतमेकं पदं
प्रथमाईस्य समापकं यत् तथाभूतं वाक्यं दुष्टमित्यर्थः ।
११ न भवन् मतः इष्टः योगः सम्बन्धः यत् तत् ।
१२अवश्यं यत्तव्यमतुक्तम् । १३स्थानस्थपदम् । १४अ-
स्थानस्थसमासञ्च । १५संकीर्णं यत् वाक्यान्तरस्य प-
दानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । १६गमितं यत् वाक्यस्य
मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । १७प्रसिद्धिमतिक्रान्तं
यथा रयो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तु सिंहादिनादे ।
१८भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत् तत् । १९अविद्यमानः क्रमो
यत् तदक्रमम् । २०अमतः प्रजनविरुद्धः परार्थो यत् ।
अर्थदोषास्तु । अर्थोऽपुष्टः कटोव्याहतपुनरुक्तदुष्क्रम
प्राप्त्याः । सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धः ।
अनवीकृतः सनियमाऽनियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्य पुनः स्वीकृतोऽस्वीकृतः । यत्नातिवि-
ततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतपाद्यमानमर्थं न वाच्यं
इत्यपुष्टास्तस्य, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा ।

रसदोषास्तु "व्यभिचारिरसस्यायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्यनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः । प्रतिकूलविभा-
वादिसङ्को दोषः पुनःपुनः । अकाण्डे प्रथमच्छेदो
अङ्गस्यातिविभ्रतिः । अङ्गिनोऽनुसन्धानं प्रकृतीनां
विपर्ययः । अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः" ।

चन्द्रालोके तु दोषसामान्यविशेषलक्षणां नुक्ता दिङ्-
मात्रमुदाहृतं यथा

"स्याज्ञेतोविगता येन सत्ता रमणीयता । शब्देऽर्थे च
कृतोन्मेषं दोषसङ्गं पश्यन्ति तम् । भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्थाः अव-

णोद्देजने पटुः । विख्यायते व्याकरणदिरुद्धं च्युतर-
स्मृतिः । अप्रयुक्तं देवतादौ शब्दे पुल्लिङ्गतादिकम् ।
असमर्थन्तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु । स हन्ति हन्त
कान्तारे कान्तः कुटिलकुललः । निहतार्थं लोहितदौ
शोणितादिप्रयोगतः । एकाक्षरं विना भूभूच्छादिकं ख-
लतादिवत् । व्यनक्तनुचितार्थं यत्पदमाकुलसदेव तत् ।
इयसुद्धतथाखापकौलिकौतुकधानरी । निरर्थकं तुही-
त्यादि पूरणैकप्रयोजनम् । अर्थे विदधदित्यादौ दधदा-
द्यमवाचकम् । धत्ते नभस्तलं भास्त्रानरुणं तरुणैः करैः ।
अस्त्रीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना । आह्ला-
दसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत् कथम् । स्यादुद्धर्ष-
मिह सन्दिग्धं न द्यां यान्ति पतन्निषः । स्यादप्रतीतं
शास्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत् । शिथिलं, शयने
लित्ये मञ्चितं ते शशिशिथि । मस्तपृष्ठकटीलोठ-
गङ्गादि स्यास्यस्यते । नेयार्थं लक्षणात्वनप्रसरादमनो-
हरम् । हिमांभोर्हारिधक्कारजागरे यामिकाः कराः ।
क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थश्चेति शतः अणिमृच्छति । हरिप्रिया-
पिहवारमयाहप्रतिमं वचः । अविष्टविधेयांशः समास-
पिहिते विधौ । यिश्नि विशिखमायाः कटःक्षः
कामिनां हृदि । अपराधीन इत्यादिविरुद्धमतिक्रान्तम् ।
अन्यसङ्गतसुतुङ्गहारशोभिपयोधरा । रसाद्यनुचितं वर्णं
प्रतिबुल्लाक्षरं विदुः । न मामङ्गद ! जानासि रावणं
रणदारुणम् । यास्मिन्नुपहतो लुप्तो विसर्ग इह तत्तथा ।
कुसन्धिः वटवागच्छ विसन्धिः नृपती इमौ । हत-
हतमनुक्तोऽपि अन्दोदोषश्चास्ति चेत् । विशाल-
लोचने ! पश्याऽम्बरं तारातरङ्गितम् । न्यूनं त्वत्सङ्ग-
सम्भूतयशः पुष्पं नभस्तलम् । अधिकं भवतः शत्रून्
दशत्यसिलताफणी । कथितं पुनरुक्ता वाक् शत्रुमाज-
शत्रुमालोचना । विहृतं, दरविहृतैरैरुः कुञ्जराः
पुरम् । पतत्प्रकर्षहीनाऽनुप्रासादित्वे यथोत्तरम् ।
गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेष समागतः । समाप्तपुनरात्तं
स्यादेष्ट पीयूषभाजनम् । नेत्रानन्दी तुषारारुणेलम्बु-
निधिवान्धवः । अङ्गान्तरपदापेक्षि व्रीडान्धत्वे पु सस्मि-
तम् । मेघारम्भं स्तुमः शम्भुसर्पारम्भोरुविषहम् ।
अभवन्मत्तयोगः स्याच्च चेदभिमतोऽन्वयः । येन वदोऽम्बु
धिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम् । स एष लङ्कालङ्कारं
रावणं हन्तुमुद्यतः । द्विषां सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून्
समपूरयत् । अस्थानस्थसमासं नविद्वज्जनमनोरमम् ।

मित्रः पृथग्वाक्यपदैः सद्दीर्घं यत्तदेव तत् । यत्नेष
भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते । ब्रह्माण्डं
त्वद्यशः पूरगर्भितं भूमिभूषणम् । आकर्ण्य पयः पूर्ण-
सुवर्णकलशायते । भग्नप्रक्रममारब्धगच्छनिर्वाहहीनता ।
अक्रमः क्षण ! पूज्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः । अम-
तायान्नरं सुख्येऽसुख्ये वार्ये विरोधकत् । त्यक्तहारसरः
कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना । अपुटार्थे विशेष्ये चेन्न
विशेषोविशेषणात् । विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः ख-
ञ्जनत्विषः । कष्टः स्पष्टावबोधार्थमक्षमो वाच्यसन्निभः ।
व्याहृतत्रोद्विरोधः स्यान्मित्रः पूर्वापरार्थयोः । सहस्र-
पत्वन्मित्रं ते वक्तां केनोपसीयते । कुतस्तत्तोपमा यत्
पुनरुक्तः सुभाकरः । दुःक्रमस्यास्यसन्दिग्धास्तयो दोषाः
क्रमादमी । त्वङ्गत्तः क्षण ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ।
एकं मे चुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम् । व्रूत
किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः । अनौचित्यं
कीर्त्तिलतां तरङ्गयति यः सदा । प्रसिद्धा विद्यया
वापि विरुद्धं द्विविधं मतम् । न्यस्तयेयं पण्य कन्दर्प-
पतापधवलद्युतिः । केतकी शंखरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकला-
तलाम् । सामान्यपरिहृतिः स्यात् कुण्डलच्छविमिह ।
विशेषपरिहृतिः स्याद्व्यति मम चेतसि । हे सः सह-
चराऽकारविरुद्धान्योन्यसङ्गती । ध्वाङ्गाः सन्नय तनयं
स्वं परञ्च न जानते । सरोजनेत्र ! एतस्य सुखेन्दु-
मवलोकय । पालयिष्यति ते मोक्षमसौ नरपुन्दरः ।
यदे तदंगे याक्वांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके । यथातु-
सारमयूहेदुदोषान् गच्छार्थसम्भवान् । श्रव्यावृत्तिव्यव-
हारान्यतरप्रयोजनविषयके धर्मभेदे स च दोषस्त्रिविधः ।
अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असम्भवः । ४ वध्यतिक्रमजनिते
ऽदृष्टभेदे मीमांसकाः । ५ गुरुतल्पगमनाभल्लभक्षणादिज-
निते पापे नेदि । दुष्ट-वैकल्ये करणे घञ् । इवातपित्त-
कफेयु यथाह भावः ॥ यय दोषाः प्रवक्ष्यन्ते इत्युपक्रमे
दोषस्वरूपमाह यागभटः “वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो
दोषाः समासतः । विहताऽविहता देहं घ्नन्ति ते वर्ज-
यन्ति च । ते व्यापिनोऽपि हृद्वाभ्योरधोऽधोर्ध्वं सं-
श्रयाः । ययोऽहोरात्रभुक्तानामन्नमध्यादिगाः क्रमात्”
दोषगच्छ निरुक्तिमाह “धातवश्च मलाद्यापि दुष्प्र-
न्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति
स्मृताः” दोषा इत्यत्र दुष्ट वैकल्ये इति दुष्प्रधातोः
दुष्प्रन्येभिरिति वाक्ये अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया

मित्यनेन सूत्रेण करणेऽर्थे घञ् प्रत्ययः । ७ तेषां विकारे
च । गो० उक्ते प्रवृत्तिप्रयोजके रागद्वेषमोहात्मके दधर्म-
भेदे तल्लक्षणादिकं सू० भा० उक्तं यथा

“प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः” सू० “प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम्
ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा ।
यत् मिथ्याज्ञानं तत् रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ही
मे दोषाः कस्मात् ? लक्षणो निर्दिश्यन् इति कर्मल-
क्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन
कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्या मूढ इति
दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने वज्जोक्तं भवतीति भा०
विद्वत्तेतत् तद्वृत्तौ यथा “दोषं लक्षयति । दोषा इति
वज्जयचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यतयज्ञापनाय प्रवर्त्तना
प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टे-
श्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे
सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमा-
न्यत्वे सतीति विशेषयन्ति” ।

तद्भेदाच्च सू० भा० ४ अ० १ व्याप्तिर्ने उक्ता यथा

“तथा दोषाः” सू० “परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वा-
दात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिस्मानसामर्थ्याच्च
संसारहेतवः, संसारस्थानादित्वादनादिना प्रवन्नेन प्रव-
र्त्तने, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तद्विद्वत्तौ राग-
द्वेषप्रवन्नेच्छेदेऽपयर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधवमेका इत्ये-
वमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं
तथा चेमे मानेर्ष्याऽहृयाविचिकित्साभस्वरादयः ते कस्मा-
दोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह” भा० ।

“तत्तैराश्यां रागद्वेषमोहायां नरभावात्” सू० “तेषां
दोषाणां त्रयोराशयस्तयः पक्षाः । रागपक्षाः—क्रामो
मत्सरः स्पृहा तृष्णा क्रोध इति । द्वेषपक्षाः—क्रोधः
द्वेषाऽहृया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहपक्षाः—मिथ्याज्ञानं
विचिकित्सा मानः प्रमादः इति । तैराश्यादोपसङ्ख्यायन्ते
इति, लक्षणस्य तद्वर्त्तनात् त्वित्यनुपपन्नम्, नातुपपन्नं
रागद्वेषमोहायां नरभावात् आसन्निलक्षणो रागः,
अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति ।
एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विज्ञानात्ययं शरीरी
रागमत्यजम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । विरागश्च
विज्ञानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । एवमित-
रयोरपीति । मानेर्ष्याऽहृयाप्रभृतयस्तु तैराश्यामनु-
पतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते” भा० विद्वत्तेतत् वृत्तौ

“तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षा न तु रागद्वेष-
मोहानामेकैकत्वं तेषामर्थान्तरभावात् अथान्तरभेदवत्त्वात्
तथा च भयशोकमानादीनामेवेवान्तर्भावाच्च विभाग-
न्यूनत्वं इच्छात्वहेतुत्वमिच्छाज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च
विभागाधिक्यम् इच्छात्वादिकन्तु रागादावनुभयसिद्धं
तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्मृहा तृष्णा लोभो माया
दम्भ इति कामो रिरंसा । रतिश्च विजातीयस्त्रीसंयोगः ।
नारीगताभिन्नाप इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः ।
मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवार-
णेच्छा यथा राजकीयादुदपानाद्भोदकं प्रेयम् इत्यादि । एवं
परगुणनिवारणेच्छाऽपि । स्मृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा ।
तृष्णा इदं मे न लीयतामितिच्छा उचितव्ययाकरणे-
नापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव ।
धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः । परवञ्चनेच्छा माया
कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षव्यापनेच्छा दम्भः ।
द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्याऽहंसा द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति
क्रोधो नेतृत्वोद्दिष्टादिहेतुर्दोषविशेषः । ईर्ष्या साधारणे
वस्तुनि परस्त्वत्तात्तदुपहीतारि द्वेषः यथा दुरन्तदायादा-
नाम् । अहंसा परगुणादौ द्वेषः द्रोहो नाशाय द्वेषः
हिंसा तु दोषजन्या । परे तु तान्द्रोहं मन्यते । अमर्षः
कृतापराधे असमर्थस्य द्वेषः अभिमानोऽपकारिण्यकिञ्चि-
त्करस्यात्मनि द्वेषः । मोहपक्षा विपर्ययसंशयतर्कमान-
प्रमादभयशोकाः । विपर्ययो मिथ्याज्ञानापरपर्यायोऽय-
मर्थनिश्चयः एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स
एव विचिकित्सेत्युच्यते व्याप्यारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः
आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्गु-
णत्वधीरूपस्योऽपि मानेऽन्तर्भवति । प्रमादः पूर्वकर्तव्य-
तया निश्चितेऽप्यकर्तव्यताधीः एवं वैपरीत्येऽपि भयमनिष्ट-
हेतुपनिप्पाते तत्परित्यागानर्हता ज्ञानं शोक इष्टवियोगे
तत्त्वानर्हताज्ञानम् । एमिथ्याज्ञानजन्यवासनायां दुःख-
जन्यप्रवृत्तिदोषा मिथ्याज्ञानानामिति सूत्रवृत्तौ चरमे दोष-
शब्दस्य तथार्थत्वाभिधानात् । १० वस्तुपुत्रभेदे द्रोणशब्दे दृश्यम्
भ्रमजनकादोषास्तु पिप्तादयः भाषापरिच्छेदे उक्ता यथा
“दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्त-
दूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ।” “अप्रमां प्रति
दोषः जनकः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् ।
नवापि पिप्तादिरूपा दोषा अननुगताः । तेषां कारण-
त्वम् अन्यव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमा-

जनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधा-
रणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् ।
न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः
शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रभातुत्यति-
प्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य
कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च
गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिवन्धाच्छङ्खे न सैवज्ञानम् ।
अतः पिप्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यम् वाच्यं तथा
च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्य-
व्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः
के इत्याकाङ्क्षावामाह । पित्तेति । कचित् पीतादि-
भ्रमे पित्तं दोषः । कचिद्वन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे
दूरत्वं दोषः । कचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जन-
मित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । ११ गोवत्से । स्वर्ग-
क । दोषक तत्त्वार्थे । “वातपित्तकफा दोषाः दुष्टाः सु-
सप्त धातवः” शां ति० दोषचयद्विज्ञानादिकं सुश्रुते
स्वत्वस्थाने १६ च० उक्तं तत्रैव दृश्यम् । न्यायमतसिद्धे-
त्वाभासाख्याः हेतुदोषाश्च हेतुभासशब्दे वक्ष्यन्ते तत्-
सामान्यनक्षयं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानु-
मितितत्कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम् । तत्त्वचक-
तत्वाध्यक्रानुमितौ यावन्तोदोषाः सम्भवन्ति तावदन्यत-
मत्वम् वा “दुष्टधातोर्वाच्याकं दोषसम्पत्तये गुणः” उद्भू-
दोषग्रहिन् लि० दोषं गृह्णाति पृह-णिनि । खवे
हृला० । “विरुज्य स्वरूपपदोषान् गुणान् गृह्णाति
साधवः । दोषग्रही गुणत्यागी चालनीय हि दुर्जनः”
उद्भूतः ।

दोषघ्न लि० दोषं वातादिविकारं हन्ति हन-टक् । घात-
वैषम्यरूपदोषनाशके औषधादौ “दोषघ्ना पृहणी
पाण्डुरोगार्थः कुठनाशनाः” सुश्रुतः ।

दोषघ्न लि० दोषं कर्तव्याकरणे दोषं जानाति ज्ञा-क् ।
१ परिहृते अमरः । “अथ प्रदोषे दोषघ्नः संवेशाय विना
पतिम्” रघुः । २ परकीयदोषज्ञादभावे लि० । “स-
ज्ञातदोषैर्दोषघ्नैः” माघः ।

दोषण्य लि० दोषिण भवः दोष+यत् दोषघ्नादेशः “ये चा-
भावककर्मणोः” प्रकृतिशब्दावः । बाहुभवे “यच्छा दो-
षण्यसंसाध्याम्” क० १०।१६१।२

दोषत्रय न० इत० । वातपित्तकफानां त्रिके राजनि० ।

दोषभेदः पु० इत० । द्विषट्प्रकारे दोषभेदे स च सुश्रुते
उक्तो यथा

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

“द्विषट्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्तिताः । कति
तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथ वा त्रिशः । तस्य तद्व-
चनं श्रुत्वा संशयच्छिन्नाज्ञातयाः । प्रीतात्मा नृपशा-
द्वृलः सुश्रुतायाह तत्त्वतः । त्रयो दोषा धातवश्च
पुरीषं मूलमेव च । देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना
रसैर्हितैः । पुरुषः षोडशकलः प्राणश्चैकादशैव ये ।
रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च । शयश्च
पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम् । व्यासतः कीर्तितं
तद्वि भिन्नदोषास्तयोर्युगाः । द्विषट्पि वदन्त्येते भूयि-
ष्ठमिति निश्चयः । त्रयैव पृथक् दोषा द्विशो नव
समाधिकैः । त्रयोदशधिकैश्चैकद्विसप्तमध्योल्लेखैश्च त्रिशः ।
पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति क्षयमागतैः । क्षीणमध्याधि-
कक्षीणक्षीणद्वयैस्तथापरैः । द्वादशैव समाख्यातास्तयो
दोषा द्विषट्पि । मिश्रधातुमलैर्दोषा यान्यसंख्येयतां
पुनः । तस्मात्प्रसङ्गं संशयस्य दोषभेदविकल्पनैः । रोग-
विदित्वोपचरेद्रुषभेदेत्येवेतिरितैः । भिषक् कर्त्ताय करणं
रसा दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्य-
मतोऽन्यथा” ।

दोषल त्रि० दोष+मत्वर्थे लच् । दोषयुक्ते “केदार” मधुर
प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्लवसुहिट् पि-
शेपाद्दोषलन्तु तत् सुश्रुतः । [अथ०१६।४६]

दोषस् स्त्री दुष-असुन् । रात्रौ “स्वस्वयोपसो दोषमश्न”
दोषा अव्य० दुष्यत्यल दुष-वा० व्याधारे व्या खरा० । रात्रा-
वित्यर्थे “दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति” भाषः
दोषापि रात्रावपीत्यर्थः । दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः
इति भाष्यप्रयोगात् असप्तम्यर्थेऽपि तस्य उच्यते । ततः
अलृ तट् च । दोषातन रात्रिभवे त्रि० “दोषातनं
बुधद्वयस्यतियोगदृश्यः” रघुः । (अश्वद्वन्द्वम्) अस्य
टावन्तस्त्रीत्वमपि “वर्षकालदिवस इव क्षयितदोषः”
काद० । दोषाशब्दस्य टावन्तत्वे एव गौणे ह्रस्वसम्भवः
अव्ययत्वे न तत्सम्भवः इति बोध्यम् । दोस्+भागुरिभते
स्त्रियां टाप् । स्वाहौ स्त्री शब्दार्थचि० ।

दोषाकर पु० दोषा रात्रौ करोऽस्य । चन्द्रे “यामित्वेव
विहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं वि-
धत्ते” ज्यो०त० इत० । २दोषाणामाकरे च ।

दोषाक्षौ स्त्री दोषां बाह्यं क्षिप्नाति क्षिप-अण् गौरा०
ङीप् । वनवर्षुरिकायां राजनि० ।

दोषाङ्गुश पु० दोषाणां काव्यदोषाणामङ्गुश इव निरासक-
त्वात् । चन्द्राकोकोक्ते काव्यदोषनिवारके काव्यधर्मभेदे
वक्तृचक्षादि तत्रोक्तं यथा

“दोषमापतितं खान्ते प्रसरन् विष्टङ्गलम् । निवारयति
यस्नेषा दोषाङ्गुशस्यन्ति तम् । दोषो गुणत्वं तनुते दो-
षत्वं वा निरस्यति । भयनमथ वा दोषं नयत्यव्याप्यता-
मसौ । सुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतशङ्खकराङ्गुरैः । अत्र
हास्यरसोद्देशे याम्यत्वं गुणतां गतम् । तय दुग्धाव्यस-
म्भूतेः कथं जाता कलङ्किता । कवीनां समयाद्विद्याविरु-
द्धोऽदोषतां गतः । धार गौरी हृदये देवं हि मकरा-
ङ्कितम् । अत्र क्षेपोदयान्नैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्” ।

दोषातिलक पु० दोषा रात्रौ तिलक इव । प्रदीपे त्रिका०
दोषास्य पु० दोषा व्यासमिव प्रकटदीप्तिचाधनं वा यस्य ।
प्रदीपे शब्दच० । [रोगे शब्दच० ।]

दोषिक त्रि० दोषः वातादिविकारः कारणतयास्यस्य ठन् ।
दोषिन् त्रि० दुष-णिनि । दोषयुक्ते शब्दलङ्घने दोष-
शब्दात् अस्यर्थे इति कल्पनं “नैकाक्षरात् कृतो जातेः
सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ” इत्यनुशासनविरुद्धम् (तौ । इति
ठनौ) । सति च गत्यन्तरे अभियुक्तप्रयोगे तस्य सङ्कोच-
कल्पनस्य काचित्कत्वम् भाष्यकृता व्यवस्थापितम् यथा
रसिक इत्यादिप्रयोगदर्शनात् न सर्वत्र ।

दोषैकदृग् त्रि० दोषमेवैकं पश्यति दोषैकशब्दयोः कर्त्तृभा-
रये एकशब्दस्य पूर्वकालैकोत्यादि पा० परनिपाते तत्पूर्व-
कान् दृशः क्षिप् । खले अमरः । दोषे एकस्मिन् दृग्-
ज्ञानं यस्येति विग्रहं वदन् भरतः भ्रान्त्येव सति गत्य-
न्तरे व्यधिकरणवद्ध्वीहेरसाप्तत्वनियमात् ।

दोस् पु० न० दस्यतेऽनेन दम्-डोसि अर्द्धचा० । बाहौ “नून-
मस्यद्विनाशाय विधिना दोः प्रसारितः” रासा०लङ्का०
१२१ “दोषं तस्य तथा विधस्य भजते” मल्लिनाथपुत्रवाक्यम्
“ककुद्दोषणी” इति महाभाष्यप्रयोगे कस्य लोपना
“तत्तुपाद्दुष्यस्य दक्षिणं दोर्निशाचरः” रघुः । “दार्ढ-
यहेन शराः शरैररिगिरक्तेनापि भूमण्डलम्” सुवन्दुः ।
“दुहितरमनुकम्पग्रामहिरादाय दोर्ध्याम्” कुमार० ।
यस्य भत्वे याजादौ तद्विते च वा दोषकादेशः । पुंवि
दोः दोषौ दोषः स्त्रीवि दोः दोषणी दोषी दोषि शसादौ
तु दोषि दोषाणि दोष्या दोषा दोषभ्यां दोर्ध्याभित्यादि ।

दोह्य पु० दोषि दोष्यापारे तिष्ठति स्या-क वा रोर्लोपः ।
१सेवके रक्तीङ्गके च त्रिका० उपचारात् रक्तीङ्गायाम्
४सेयायाश्च त्रिका० ५वाङ्गस्थिते लि० ।

दोह पु० दुह-भावे घञ् । १दोहने “दुग्धेऽस्मै सर्वांन् का-
मान् यो वाचोदोहः” ऋ० ७० “मेरी स्थिते दोग्धरि
दोहदन्ते” कुमा० “दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रोम्”
रघुः । आधारे घञ् । २दोहनपात्रे शब्दच० । कर्मणि
घञ् । ३दुग्धे शब्दार्थचि० ।

दोहज लि० दोहात् दोहनाज्जायते जन-ड । १दोहन-
जाते २दुग्धे न० शब्दार्थकल्ल० ।

दोहङ्गिका स्त्री मातावृत्तभेदे (दोहा) तल्लक्षणादि कन्दोम०
उक्तं यथा “मातावृत्तदशकं यदि पूर्वं लघुकवि-
रामि । पठ पुनरेदादशकं दोहङ्गिका द्विगुणेन”

दोहदं पु० न० दोहमाकर्षं ददाति दा-क । १गर्भे २जाल-
सामात्रे ३गर्भिण्या अभिलाषे च मे० । सुश्रुते तु दौ-
ह(हृ)दमिति पठित्वा तदुपहृत्यां दोषादिकसक्तं यथा
“द्विहृदयाश्च नारीं दौह(हृ)दिनीमाचक्षते । दौह(हृ)द-
विमाननात् कुलं कुणिं खल्लं जलं वामनं विहताक्षनासं
वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तस्यै
दापयेत् । लब्धदौ(हृ) हृदा हि वीर्यवन् चिरायुषश्च पुत्रं
जनयति” । भवन्ति चात्र “इन्द्रियार्थान्तु यान् यान् सा
भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भावाधभयात्तांस्तान्
भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्नोदौ(हृ) हृदा पुत्रं जनयेत्
गुणान्वितम् । अलब्धदौ(हृ) हृदा गर्भे लभेदात्मनि वा
भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौह(हृ)दे वै विमानना ।
प्रजायेत सुतस्यान्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्द-
र्शने यस्या दौह(हृ)दं जायते स्त्रियाः । अर्थवन् महा-
भागं कुमारं सा प्रसूयते । दुक्लपट्टकौशेयभूषणादिषु
दौ(हृ) हृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।
आश्रमे संयतात्मनं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रति-
मायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातोनां
हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाऽश्वे पुत्रं सुप्रसुधां-
रणात्मकम् । गवां मांसं च बलिनं सर्वलोभसहजं तथा ।
माहिषे दौ(हृ) हृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् । वरा-
हमांसात् खमालुं शूरं सज्जनयेत् सुतम् । मार्गाद्विका-
लजङ्गालं सदा वनचरं सुतम् । स्मृतराहिमनसं
नित्यभीतं च तैत्तिरात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी
समभिध्याति दौ(हृ) हृदम् । मरीचाचारशीलैः सा

समानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जन्तोर्भविष्यं
पुनर्भवेत् । यथा तथा देवयोगादौ(हृ) हृदं जनयेद्भृदि” ।
यात्रायां दिग्भेदे दोषशान्त्यर्थे ४सेव्यपदार्थे यथाहृ च० चि०
“आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् । भक्ष-
येद्दोहदं दिग्गमाशं पूर्वादिकां व्रजेत् । रसालां पायसं
काञ्चीं शृतं दुग्धं तथा दधि । पयोऽशृतं तिलान्नं च
भक्षयेद्दारदोहदम् । पक्षादितोऽर्कदलतण्डुलवारिषर्पिः
आणाहविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् । भुक्त्वा व्रजेद्भुक्कमस्तु
च घेतुमूलं यावान्नपायसगुडानमृगन्नसद्धान्” सु० चि०
अथ दिग्दोहदमनुष्टुभाह आज्यमिति । आज्यं हृतं
पूर्वस्याम् । तिलौदनं तिलमिश्रौदनं दक्षिणस्याम् । मत्स्यं
प्रसिद्धं पक्षिमायास्, पयोऽदुग्धसत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं
दिश्यमभोददिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिकामाशं
जिगमिषितां दिशां व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः “आज्यं
तिलौदनं मत्स्यं पयः प्राक्प्रश्नति क्रमात् । भुक्त्वाति शेषः
नारदेन त्वन्यथोक्तं “हृतान्नं तिलपिपात्रं मत्स्यान्नं
हृतपायसम् । प्रागादिक्रमशो भुक्त्वा याति राजा जय-
त्यरीन्” । वसिष्ठेनापि “हृतान्नं क्षरात्तं च मत्-
स्यान्नं हृतपायसम् । पूर्वादेषु क्रमाद्भुक्त्वा याता
सिद्धिमवाप्नुयात्” इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथा-
देशाचारं वा व्यवस्था । अथ वारदोहदमनुष्टुभाह
रसालामिति । रसाला शर्करादधिमरीचकपूरैरा
संस्कृता लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा तां रविबारे ।
पायसकाञ्चनैः प्रसिद्धे सोमसङ्गलवारयोः । शृतं पक्वं
दुग्धं बुधे, शृतं पाक इति साधु । तत्रापि क्षीरहवि-
धोरेवेति वार्तिकात् प्रस्तुते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं
शुक्रवारे । अशृतमपक्वं दुग्धं शुक्रे, तिलान्नं तिल-
मिश्रनोदनं शनौ । एतद्वारदोहदं रविवारादौ क्रमेण
भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः “मज्जिकां सहृतपायसं
तथा काञ्जिकं शृतपयोऽदधि क्रमात् । क्षीरसाममथ तत्
कथितं तिलौदगं वारदोहदविधिवुधैः स्मृतः “इति
वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्षापक्वविशेषो नाभ्यधापि
“मज्जिकां परमाह्नं च काञ्जिकं च पयोदधि । क्षीरं
तिलौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमादिति” । मज्जिका
रसाला । “स्याद्रसाला तु मज्जिका” इत्यभिधानात् ।
शुक्रस्तु विशेषमाह “सूर्यवारे हृतं प्राशत्रं चन्द्रवारे
पयश्चाथ । शुद्धमङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि ।
शुक्रवारे दधि प्राशत्रं शुक्रवारे यवानपि । सापान् भुक्त्वा

शनेवारि मूले गच्छदोषभागिति । अथ तिथिदोहदं वसन्ततिलकाच्छन्दसाह पक्षादित इति । पक्षादिः प्रतिपत्तस्याः ल्यप्लोमे पञ्चमी । प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भुक्ता व्रजेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य दृष्टविशेषस्य दलानि पर्णानि । द्वितीयायां तण्डुलवारि-
चालिततण्डुलजलम् । तृतीयायां सर्पिर्दतम् । चतुर्थ्यां आणा यवागूः । पञ्चम्यां हविष्यं रुद्रादि । षष्ठ्यां हेमजलं प्रचालितसुवर्णजलम् । सप्तम्यामपूपम् । अष्टम्यां रुचकं बीजपूरफलम् । “फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलिङ्गके” इत्यमरः । नवम्यामम्बु जलम् । दशम्यां धेनुमूलं स्त्रीगवीमूलं न तु दृष्टमूलं धेनुशङ्खह-
यात् । एकादश्यां यावान्नं यवविकारम् । द्वादश्यां पायसम् । त्रयोदश्यां गुडमिक्षुविकारं, चतुर्दश्या-
मम्बु, रुधिरम् । पञ्चदश्यामन्नसुन्नानोदनमिश्रित-
सुन्नान् । यदाह दृष्टसतिः “अर्कपत्रं भवेद्यातः प्रथमायान्तु भक्षणम् । द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं सत्तण्डुलोदकम् । तृतीयायां तथा सर्पिर्वागूः स्ना-
ततः परम् । पञ्चम्यां तद्विषयं स्नात् षष्ठ्यां वा काञ्चनोदकम् । अपूपभुक्तिः सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूर-
कम् । नवम्यां तोयपानं स्नातोमूलान्तु ततः परम् । एकादश्यां यवानद्यात् द्वादश्यां पायसं पिबेत् । त्रयो-
दश्यां गुडं लेह्यं रुधिरं स्नात्तदर्थे । चतुर्दश्यां भवे-
द्भोज्यं पञ्चदश्यां यियासतः । पञ्चयोरुभयोरैवं यात्वा योगे विधिः स्मृतः” इति । देवन्नमनोहरेऽपि कचि-
द्भेदः । यथा “अर्कदन्तण्डुलोदकसर्पिर्हि हविष्यदधि-
सुवर्णपयः । तिलवारिवीजपूरकमध्वाज्यकमूलपिटका-
द्यापि । तिलपिटकदम्बमूलानि शाकमथ शस्तदलपर्णानि प्रतिपत्प्रभृतिषु भुक्ता प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोतीति” । ननु
“आलभ्यालभ्य भक्ष्यान् वा स्मृत्वा दद्याथ तान् व्रजेत् । दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिरिति” गुरुक्तेः
दुष्टवारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम् । विहितेषु पुन-
र्नक्षत्रतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थम् । दोष-
निवारणफलको हि दोहदस्तदभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
चञ्चते । दुष्टभादिषु भूपतिरित्यत्र दुष्टत्वं किञ्चैवगंकुस-
तान्यत्र अहितनक्षत्रेष्वपि क्रूरग्रहसाहचर्यादिभेदान् दोषः
सम्भावितोऽस्ति तदपाकरणाय दोहदाभिधानं सार्थकम्
एवं सर्ववर्णानामपि पारिघदण्डे विरुद्धताराक्रूर-
ग्रहसाहचर्यादिभेदादोषनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थ-

क्याच्च । एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिन्यादि-
दोषनाशार्थम् । “सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” इत्ये-
तदोषनिवारणार्थं च । तदोषाभिधानं च रत्नमाला-
याम् । “आद्याद्यतस्तः क्रियपूर्वकाणां मेघाञ्जतुर्णामिह
पञ्चमी स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशे-
रशुभा तिथिः स्यात्” इति । एवं वारदोहदोक्तिरपि
वक्रिपहवारमूलादिदोषहान्या सार्थिका दिग्दोहोक्ति-
रपि त्रिविधप्रतिबुधप्रतिशुक्रप्रतिभौमादिदोषहान्या सा-
र्थिका पी०धा०

तत्र गर्भे “सुदक्षिणा दोहदलक्षणं दधौ” रघुः । अभिलाषे
“उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च” काद० गर्भिण्यभिलाषे
“प्रजावती दोहदशंसिनी ते” रघुः ५ प्रप्राद्वमौषधे च
“कुसुमं कतदोहदस्तथा यदशोकोऽयसुदीरयिष्यति”
रघुः “काङ्क्षत्यन्योवदनमदिरादोहदच्छन्ननास्याः” मेघः
अशोकवकुलयोः स्त्रीपदताडनगण्डूपमदरे दोहद-
मिति प्रसिद्धिः । “स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुविकसति
वकुलः शीघ्रगण्डूपसेकात् पादाघातादशोकस्तिलक-
कुरुवकौ वीक्षणादिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्
पटुस्फुटहसनात् चम्पको वल्लवातात् चूतो गीताक्षमेरुर्वि-
कसति च पुरोनर्तनात् कर्णिकारः” मत्ति० धृतवाक्यम्

दोहदलक्षणं न० दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत् । १ वयः
सन्धौ इत० । २ गर्भलक्षणे च ।

दोहदवती स्त्री दोहद+अस्त्यर्थे मत्प० मस्य वः । इत्य-
विशेषाभिलाषयत्वां गर्भिण्याम् अमरः । दोहदान्विता-
प्यत्र हेमच० ।

दोहनं न० दुह-भावे ल्युट् । १ अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्य वहि-
र्निःसारणरूपे व्यापारे (दोहोया) करणे ल्युट् ङीप् ।

२ दोहनसाधनपात्राणाम् शब्दरत्ना० ।

दोहल पु० दोहमाकर्षं लाति गृह्णाति ला-क । १ इच्छायां
२ दोहदशब्दार्थे च शब्दार्थकल्य० । “अशोक ! यदि सद्यएव
सुकुलैर्न सम्पत्स्यसे सुधा वहसि दोहलं ललितकामिषा-
धारणम्” मालविका० ततः अस्त्यर्थे मत्प० मस्य वः ।
ङीप् दोहलवती १ दोहदवत्यां स्त्रियां शब्दार्थे चि० ।
२ अशोकवक्त्रे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् दोहली ।

दोहस् पु० दुह-भावे अस्तु । दोदने प्रचारणे “दृष्टा कृष्णे
समूहे दोहसा दिवः” ऋ० १०१११ “दोहसा दोहनेन” भा०
दोहसे अव्य० दुह-तमर्थे “सेसेनऽसेन” इत्यादि पा० ३।४।८
स्त्र० तमर्थे असेन । दाग्धुमित्यर्थे “मत्तेऽप्यन्यदोहसे”

अ० ६।६६।। 'मनु न येण दोहसे' अ० ६।६६।।
"दोहसे बामान् दोग्धुम्" भाष्यम् ।

दोहा स्त्री मातावृत्तभेदे "पट्कलतरंगौ त्रिकलमपि विषम-
पदे विनिघेहि । समपादान्ते चैकलमिति दोहामव"
घेहि" तद्वक्तव्यम् । [दुग्धे त्रिका० ।

दोहापनय पु० दोहपनयति स्त्रिःसरणेन अप+नी-अच् ।
दोहित लि० दोह+तार० इतच् । सञ्ज्ञातदोहे [डोप् ।
दोहिन् लि० डह-शोभायै घितुण् । दोहनशीले स्त्रियां
दोहीयस् लि० दोग्धु+अतिशयाने "तुच्छन्दसि" इयसुन्
हणोऽलोपः । अतिशयेन दोहति । स्त्रियां डोप् दो-
हीयसी एवं इत्तु दोहिष्ठ तत्रार्थे लि० स्त्रियां टाप् ।
शब्दकल्पद्रुमे अस्ति दोहिन्शब्दप्रकृतिकत्वकल्पनं प्रामा-
दिकमेव ।

दोह्य लि० दुह-कर्मणि वा गृह् । १दोहनीये २दुग्धे ३धे-
न्वादो स्त्री । "इहवन्मृगं सडुहं गतः" पा० अस्याद्युदा-
त्तता । "बीजायोवाह्यरत्न स्त्री दोह्य पुंसां परीक्षणम्"
याज्ञ० । [लि० ।

दौःसाधिक पु० दुष्टः साधः तत्र नियुक्तः ठक् । द्वारपाले
दौकूल पु० दुक्कूलेन परिरुद्धो रथः अण् । दुक्कूलेन परिवृते
रथे अमरः प्र०। दौगूल तत्रार्थे हेमच० ।

दौर्गह पु० अन्धे निरु० ।

दौत्य न० दूतस्य भावः कर्म वा प्रज्ञ् । १दूतकर्मणि २तज्ज्ञावे
च "हनूमदादौर्यशसा मया पुनर्दिष्टां हसैर्दौत्यपथः
सितीकृतः" रूपा० "दौत्यं तन्मृतं चोरे दिग्गजे जनमे-
जय !" हरिवं० १७४अ० "भगवन् श्रूयतां वाक्यं दौ-
त्येनाहमिहागतं" हरिवं० १७७अ० ।

दौरात्म्य न० दुष्ट आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः
शरीरं वा यस्य तस्य भावः प्रज्ञ् । निन्दितयत्नादौ
"दौरात्मप्राज्ञाचक्षुषां तु नातत्याः अद्भुतः प्रजाः" रघुः ।

दौर्ग न० दुर्गस्य दुर्गाया वा इदम् अण् । १दुर्गसम्बन्धिनि २दु-
र्गासम्बन्धिनि च "आवणी दौर्गनवमी दृशां चैव ऊता-
शनी । पूर्वविद्वैय कर्तव्या शिवरात्रिविजेर्दिनम्" कालमा०
धृतवाक्यम् ।

दौर्गत्य न० दुर्गतस्य भावः प्रज्ञ् । १दारिद्र्ये २दुःखित्वे
च "दौर्गत्याद्यैरनौजस्य दैन्यं मलिनतादिहत्" सा०द०
"मर्तुः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्रुतः"
भा० स० ५अ० ।

दौर्गम्य न० दुष्टो गन्धोऽस्य ततो भावे प्रज्ञ् । दुष्टगन्ध-

योगे । "लघु तृष्णाहरं वृत्तकोददौर्गम्यनाशनम्"
सुश्रुतः । गात्रे दौर्गम्यकारणञ्च शृगुभारते उक्तं तत्र
१७६२प्र० दर्शितम् ।

दौर्गह पु० दुर्गहस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दुर्गहस्यैरपत्ये
प्रकृत्यै कृषौ "सप्त ऋषयो दौर्गहे वध्यमाने" अ० ४।४२
८। "प्रकृत्यस्य महिषी दौर्गहे बन्धने स्थिते । पत्या-
वराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया" भा० धृतवाक्यम्
२अन्धे निरु० दौर्गह इत्यत्र पाठान्तरम् ।

दौर्गह पु० दुःखेन यज्ञो यज्ञस्य अन्धस्य, तस्याधो यामः
अण् । अन्धमेधे "तेन ह प्रकृत्यो दौर्गहेणेजे" यत०
ब्रा० ११।५४।। दौर्गहेणाश्वेन संहृतेन क्रतुना
अश्वमेधेनेजे इत्यर्थः" भा० ।

दौर्गायण पु० दुर्गस्यापत्यं नडा० फक् । दुर्गस्यापत्ये
दौर्जन्य न० दुर्जनस्य भावः प्रज्ञ् । दुर्जनत्वे "तदिदं सम
दौर्जन्यं वालिशस्य महीयसि" भाग० ६।६८।५२

दौर्बल्य न० दुर्बलस्य भावः प्रज्ञ् । दुर्बलत्वे "अनादिस्य
चादानात् आदिस्य च वर्जनात् । दौर्बल्यं ख्यायते
राज्ञः" मनुः "पपात भूमौ दौर्बल्यात्" भा० शा०
५३श्लो० ।

दौर्भागिनेय पुंस्त्री० दुर्भगाया अपत्यं कल्या० ठक् इन्ड्
च हृङ्गोत्यादिना द्विपदद्विः । दुर्भगाया अपत्ये ।

दौर्भाग्य न० दुर्भगाया दुर्भागस्य वा भावः प्रज्ञ् द्विपद-
द्विः । दुर्भाग्यान्वितत्वे "भुक्ता पिष्टवृत्ते नारी भुङ्क्ते
स्वामिन्द्रे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति
कुलदेयताः" इति ज्योति०त० "यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं
सीमन्तेषु च मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरेक्ष्णोरापस्तद्वन्तु
सर्वदा" याज्ञ० "अथ केकेयि ! दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्या-
पितं महत्" भा० व० २७६अ० तत्कारणञ्च शृगुभारतोक्तम्
१७६२ प्र० दर्शितम् । [भ्रातृत्वे ।

दौर्मात्रि न० दुष्टोभ्राता तस्य भावः युवा० अण् । दुष्ट-
दौर्मेनस्य न० दुष्ट मनोऽस्य तस्य भावः प्रज्ञ् । खेदादि-
निमित्ते चित्तस्य दौर्मेनस्य दुष्टमनोयुक्तत्वे "तेषां कृते मे
निश्वासो दौर्मेनस्य च जायते" देवीमा० "कृतकृतिः
प्रोषितदौर्मेनस्य" ह० सं० ७८अ० ।

दौर्वासस न० दुर्वासना प्रोक्तम् अण् । शिवधर्माख्ये उप-
पुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् । [मेदि० ।

दौर्वाण्य न० दुर्वायाः इदम् अण् । १दौर्वासे २दृष्टवर्णं च
दौर्बल्य न० दुष्टं स्वल्पनोक्त्यनार्ति मते यस्य तस्य भावः

पञ्ज । दुष्टव्रतत्वे “मितं सौत्रत्वेन रुद्रं दौर्व्रत्वेन”
यजु० २६।६

दौर्ह (ह) द न० दुर्ह दो भावः क्ण् वा न द्विपदद्विः ।
दोहृद+स्वार्थे क्ण् वा । इच्छादौ दोहृदशब्दार्थे
दोहृदशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

दौर्हार्ह न० दुर्ह दो भावः युवा० क्ण् द्विपदद्विः । शत्रुत्वे
दौर्हृदय न० दुर्हृदयस्य दुष्टहृदययुक्तस्य भावः युवा० क्ण्
न द्विपदद्विः । दुष्टचित्तत्वे । [कच्छपे हेमच० ।

दौलेय पु० दुलेरपत्यम् “इत्यनानिजः” पा० टक् । दुलेरपत्ये
दौलि पु० दुलम्+अपत्ये इज् । इन्द्रे शब्दाधिक्ये ।

दौवारिक पु० द्वारे नियुक्तः ठक् द्वारा० व्याभ्यां प्राक् ऐच् ।

द्वारनियुक्ते द्वारपाले श्रुतीहायां स्त्री ङीप् ।

“दौवारिकी देवस्वरूपमेव” रघुः “प्रविश्य दौवा-
रिकः” शकु० । दौवारिकलक्षणं मत्स्यपु० उक्तं यथा

“प्रांगुः सुरूपोदक्ष प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तपाहृष
सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते” । औशनसनीतिशास्त्रपरि-
शिष्टे तु अन्यथोक्तं यथा

“शस्त्रास्त्रकुशलो यस्तु वृद्धाङ्गश्च निरालसः । यथायोग्यं
समोद्भवात् स ज्ञेयः प्रतिहारकः” । “द्विजिताकारतत्त्वज्ञो
बलवान् प्रियदर्शनः । अग्रमादौ समो दक्षः स प्रती-
हार उच्यते” चाणक्यः । उ० सं० उक्ते शकाशीतिपदस्य
वास्तुशेवभेदे च “पितृदौवारिकसुप्तीवकुसुमदन्ताम्बुपत्य-
सुराः” ।

दौवालिक पु० देशभेदे तत्त्वराजादिषु व० व० । “दौवा-
लिकाः सागरकाः पलोष्णीः शैशिरास्तया । कर्णप्रावर-
णाश्चैव वज्रवस्त्रवत् भारत ! । तत्त्वस्या द्वारपालैश्च
प्रोच्यन्ते राजशासनात् । कतकालाः सुबलयुक्ततो द्वार-
मवाप्स्यथ” भा० सं० ५।१८० ।

दौष्टम्य न० दुष्टम्यो भावः क्ण् । स्वभावतोऽनाहत
भेदत्वे “ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौष्टम्यं” गुरुतल्लगः” मनुः ।

दौष्क लि० दोषा चरति “दोष उपसंख्यानम्” वार्त्ति० ठण्
“इष्टः षः” पा० षत्वम् । बाहुभ्यां चारिणि ।

दौष्कल दुष्टं कुलमस्य दुष्कुलः स्वार्थे क्ण् । दुष्टकुलयुक्ते
“न दुर्जने दौष्कुलो वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः” भा० शा०
२६४० ।

दौष्कुलेय पु० दुष्कुलस्यापत्यं तत्र भवे वा “दुष्कुलाष्टकं”
पा० पक्षे टक् । दुष्कुलजाते “कुलेजाताश्च क्षिप्रान्ते
दौष्कुलेयवशात्तुगाः” भा० व० १८१४० ।

दौष्कुल्य लि० दुष्कुल+स्वार्थे क्ण् । दुष्टकुलयुक्ते “दौ-
ष्कुल्या व्याधिवृद्ध्याः दुरात्मानोऽप्रतापिनः” भा० व०
१८२४० ।

दौष्टव न० दुष्टोः अविनीतस्य भावः उद्गा० क्ण् । अविनीतत्वे
दौष्पुरुष्य न० दुष्टः पुरुषः तस्य भावः स्वार्थे वा ब्राह्मणा०
क्ण् । दुष्टे पुरुषे शतङ्गावे च ।

दौष्मन्त (न्ति) पु० दुष्मन्तस्यापत्यम् शिवा० क्ण् इज् वा ।
दुष्मन्तपस्यापत्ये भरते “दौष्मन्तं भरतं चापि श्रुतं
सृजय ! युयुमः” भा० द्रो० ६७४० । “भरतश्चैव दौष्मन्तिं
श्रुतं सृजय ! युयुमः” भा० शा० २८४० । अस्य विसर्गम-
ध्यता मन्त्रन्यतापि “तेन ज्ञेतेन भरतो दौःषन्तिरीजे”
शत० ब्रा० १३।५।४८ अत्र प्रथोमस्य लोप इति बोध्यम्
यस्यो दौष्मन्तिरित्यप्यत्र “रूपोदाय्यं गुणोपेतं दौष्मन्तिं
जनमेजय !” भा० आ० ७४४० ।

दौष्यन्त्य लि० दुष्मन्तस्यायम् ग्य । दुष्मन्तसम्बन्धिनि “सत्य-
वत्यचिन्त्यन्ता दौष्यन्त्यो वंश उच्छेदं व्रजेदिति” भा०
आ० ८५४० । [भावे ।

दौस्त न० दुष्टा स्त्री तस्याः भावः युवा० क्ण् । दुष्टस्त्रिया
दौहिक दोहं नित्यमर्हति ठञ् । नित्यं दोहाहं

दौहित पु० स्त्री० दुहितरपत्यम् विदा० क्ण् । दुहितरपत्ये
स्त्रियां ङीप् । “पौत्रदौहितयोर्लोके विशेषो नास्ति
कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः”
मनुः “दौहितोऽपि ह्यस्यैव सन्नारयति पौत्रवत् ।”
मनुः । श्रद्धागादौ न० । “दौहितं श्रद्धागमिण्याङ्ग-
रपत्यं दुहितस्तिताः । कपिलायास्ततः चैव दौहित-
मिति चोच्यते” मार्कण्डेयपु० “त्रीणि आङ्गे प्रशस्तानि
दौहितं कुतपस्तिताः” तत्रैव । “त्रीणि आङ्गे पवि-
त्राणि दौहितः कुतपस्तिताः । व्रतस्यमपि दौहितं
आङ्गे यत्नेन भोजयेत् । कुतपश्चासने दद्यात् तिलैश्च
विकिरेन् महीम्” मनुः “कुतपं नेपालकम्बलम्” इति
कुल्लूकभट्टः । “ब्राह्मणविवाहेनोदायाः कन्याया पुत्रो-
त्पत्तिं विना तदुष्टहभोजने दोषोऽभिहितः” वज्रिपु० ।

“कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते । अथ भु-
ञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं प्रजेत् । अप्रजायाञ्च
कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन । दौहितस्य सुखं
वृद्धा किमर्थमनुशोचति । महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति
ते नरकाङ्गयम् । तीर्थस्नं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्ग-
मवाप्स्यसि । दौहितस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः

सदा । यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कस्यते”
दौहित्रायण पुंस्त्री० इहिरपत्यं युवा विदा० अजि
कजन्तत्वात् यूनि हरिता० फक् । इहिरयून्यपत्ये ।
यवियवी स्त्री दिवसे निरु० ।

द्यावाक्षमा स्त्री द्वि० व० द्यौश् क्षमा च दिवो द्यावादेशः ।
स्वर्गपृथिव्योः हेमच० । एवं द्यावापृथिवीद्यावाभूमि
शब्दावपि तत्रार्थे द्वि० व० “द्यावापृथिवीयम्” शत० ब्रा०
१॥५२ द्यावापृथिव्योरिदम् वैश्वदेवं तत्सम्बन्ध इत्यर्थः ।
“द्यावापृथिवी इह ज्यैष्ठे” शत० ११॥५१॥११ “आर्षित्वात्
एकवचनान्तात् । “द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते वि-
श्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” अनुमानचिन्तामणिपुस्तकम् ।
द्युः क्षमिषर्षणे अदा० पर० सक० अनिट् । द्यौति अद्यौषीत् ।
इद्याव । “गुहाया निरगात् बाहो सिंहो वृगमिव
द्युवन्” भट्टिः ।

द्यु न० दिव-उन् किञ्च वा० वलोपश्च । इद्वे २ गगने ३ स्वर्गे
च विश्वः ४ चमनौ पु० मेदि० ।

द्युक्ष त्रि० दिवि द्युनि क्षयति क्षि-निवासे ड । १ स्वर्गलोक-
वासिनि त्रिका० “द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः”
ऋ० ६।२४।१ “द्युक्षो द्युलोक निवासी” भा० २ दीप्तिशुक्ते
च “द्युक्षमर्थमणं भगम्” ऋ० १।१६।६ “द्युक्षं दीप्ति-
मन्सु” भा० ।

द्युग पुंस्त्री० द्युनि दिवि वा आकाशे गच्छति गम-ड ।
१ पक्षिणि राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
२ आकाशगामिनाम्ने त्रि० स्त्रियां टाप् ।

द्युगण पु० द्युनां दिवां वा दिनानां गणः । ग्रहाणां मध्य-
गतिसाधनाङ्गे दिनहन्ते अहर्गणशब्दे ५७७ पु० तदान-
यनादि दृश्यम् । “रविदिनान्तगताधिकमासकैः क्षतदिनैः
सहितो द्युगणो विधोः” सि० शि० ।

द्युगत् न० द्र + गम-क्लिप् । शीघ्रे निरु० “अतस्त्वा गोभि-
र्द्युगदिन्द्र !” ऋ० ८।८६।४

द्युचर त्रि० दिवि द्युनि वा आकाशे चरति चर-ट ।
१ यहे २ पक्षिणि च “द्यौश्चाल तदा राजन् ! द्युचराश्च
सहस्रयः” हरिवं० १२२ अ० ।

द्युज्या स्त्री इत० । द्युहत्तस्याहोपाहत्तस्य दलरूपायां ज्या-
याम् । “क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे जत्वा ततोत्क्रम-
ज्यया । हीना लिज्या दिनव्यासदलं तद्वृक्षोत्तरम्”
रु० सि० “सप्तक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे अपि प्रसाध्य
तत् तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया लिज्या हीना, दिनव्या-

सदलमहोराहत्तस्य व्यासार्धं द्युज्ये दोत्यर्थः” रङ्ग० ।
“क्रान्तिज्या भुजः लिज्या कर्णसहस्रान्तरपदमहोराह-
त्तस्यार्धं सैव द्युज्या” सि० शि० व्याख्यायां प्रमिता० ।

द्युत दीप्तौ भा० अक० आत्म० सेट् । द्योतते लुटित्वात् अङि
प० अद्युतत् अद्योतिट् । दियुते । द्योतनः “अद्युतचन्द्र-
माभशम्” भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यर्थयुक्ते
द्योतने । “अद्योतिट् सभावेद्यामसौ नरशिखिलयो”
माघः । “विदुद्युते बाह्वजातवेदसाम्” माघः २ शोभायाश्च
“पद्मैरनन्वीतवधूसुखद्युतः” माघः णिच द्योतयति
प्रकाशने व्यञ्जनादृत्त्या बोधने च द्योत्यर्थः व्यङ्ग्यर्थे
द्युत् पु० द्युत-क्लिप् । १ किरणे हेमच० । २ द्योतमाने त्रि० “स
हि द्युता विद्युता वेति साम” ऋ० १०।६६।२ । “द्युता
द्योतमानेन” भा० ।

द्युत त्रि० द्युत-क । द्योतमाने सङ्ख्यचरति क्लिप् द्युतति
अद्युतीत् । “द्युतद्यामानं दृष्टतोऽमृतेन” ऋ० ५।८०।१

द्युतान त्रि० द्युत-शानच् वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक् ।
द्योतनशीले “द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोऽतु” यजु० ५।२७
“द्युतानः दीप्यमानः” वेददी० ।

द्युति स्त्री द्युत-इन् । १ दीप्तौ २ शोभायाम् “सुवर्णपङ्कज-
तिरञ्जिताङ्गुलिः” रघुः । “रूपयौवनलालित्य भोगाद्यै-
रङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मेकधा-
प्यायिता द्युतिः । कान्तिरेवातिरिक्तीर्णा दीप्तिरित्य-
भिधीयते” सा० द० तत्सामान्यावान्तरभेदकधनेन स्त्रीणां
सात्त्विकालङ्कारतया उक्ते शब्दार्थे । “देहजा कान्ति-
द्युतिरित्याचार्या मन्यन्ते ।

द्युतित न० द्युत-भावे क्त वा न गुणः । १ दीप्तौ पक्षे गुणः
द्योतितमप्यत्र । २ कर्तरि क्त । २ दीप्तिशुक्ते त्रि० ।

द्युतिधर पु० द्युतिं देहगतां कान्तिं धारयति अन्तर्भूतमर्थं
धृ-अच् । विष्णौ “तेजो वृषो द्युतिधरः” विष्णुसं०
“द्युतिमङ्गगतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः” भा०
“योजस्तेजो द्युतिधरः” विष्णुसं० नामान्तरं तद्व्युत्पत्ति-
भौषट्प्रेत्यथा दर्शिता यथा “ज्ञानचक्षुषां दीप्तिं धार-
यन् द्युतिधरः” इति । तेनोभयविधयोगार्थवत्त्वात् तस्य
नामद्वयमित्यपौनरुक्त्यम् ।

द्युतिमत् त्रि० द्युतिः प्रशंसायाम् अर्थे मत्वप् । १ प्रशस्तकान्ति-
शुक्ते “यस्येतिहासो द्युतिमान्” भा० आ० ६६ अ० “द्युति-
मतां निकरेण महास्रनाम्” किरा० । स्त्रियां ङीप् ।
स्वायम्भुवस्य मनोः २ पुत्रभेदे पु० । तदुपक्रमे “ज्योति-

आन् द्युतिमान् ह्ययः सर्वर्षाण्यत एव च" हरिवं०७अ०।
मेरुसार्धमन्वन्तरे शस्रप्रधिभेदे च। तदुपक्रमे "ज्योति-
द्यान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गराक्षसा" तत्रैवाध्याये।
महाराज ४८पत्रभेदे "सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां
नामोपयेमे महाराजस्य द्युतिमतोद्विहतरम्" भा०आ०
६५ख०। ५शाल्वदेशनपत्रभेदे च "नाम्ना च द्युतिमाक्षाम
शाल्वराजः प्रतापवान्" भा०शा०२३४अ०। इमदिराश्व-
नपत्रभेदे च "मदिराश्वस्य पुत्रोऽभूत् द्युतिमाक्षाम पा-
थिवः। पुत्रोऽपि द्युतिमतस्त्वासीद्वाजा परमधार्मिकः"
भा०अनु० २४अ०।

द्युतिला स्त्री द्युतिं ज्ञाति ला-क। औषधिभेदे रत्नमाला
द्युधुनि स्त्री इत०। स्वर्गनद्यां गङ्गायाम् "सिद्धैर्हृतो द्युधुनि
पातशियस्त्रिनाशु" भाग०३।२३।३७ द्युनद्यादयोऽप्यत्र।

द्युन न० लग्नावधिके सप्तमस्थाने "द्युनं द्यून् तथाक्षाख्यं
पट्कोणं रिपुमन्दिरम्" ज्यो०त०।

द्युनिवास पु० दिवि द्युनि वा निवासोऽस्य। देवे "शोका-
ग्निनाऽगात् द्युनिवासभूयम्" भट्टिः। [वृत्ते च।

द्युपति पु० इत०। १६न्द्रे हेमच०। २दिनपतौ सूर्ये १२वर्क-
द्युम त्रि० द्यु+यस्यर्थे म। दिनादिविशिष्टे [वृत्ते च।
द्युमणि पु०दिवः स्वर्गस्य मणिरिव। १६न्द्रे अमरः। २२वर्क-
द्युमत्सेन पु० शाल्वमहोपतिभेदे सत्यवतः पितरि "द्युम-
त्सेनस्य वीरं सत्यवन्तमनिन्दता" भा०वि०२०अ०।

"आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः। द्यु-
मत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्छाल्वो बभूव ह। विनष्ट
चक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः। सामीप्येन गतं राज्यं
क्षिप्तेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा। स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया
महिमतोवन्तम्। महारण्यं गतश्चापि तपस्तेषु महा-
व्रतः। तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने। सत्यवा-
नरूपो मे भर्तेति मनसा व्रतः" भा०व०२६३अ०सावि-
त्रपुक्तिः।

द्युमत् त्रि० द्यौः कान्तिरस्यास्ति दिव-महत्त्वं दिव उत्तमम्।
कान्तियुक्ते "योतिहोत्रं त्वा कवे! द्युमन्त्रम्" यजु०
२।४ "द्युमन्त्रमा सुप्रतीकस्य सूनोः" २७।११

द्युमन्त्रान न० सामगानभेदे।

द्युमयी स्त्री विश्वकर्मकन्यायां सूर्यभार्यायाम् "सुरेषु-
द्युमयी त्वाष्ट्री प्रिये चैते विभावसोः" त्रिका०।

द्युम्न न० दिवं दीप्तिं मनति स्ना-क। १घने अमरः।
२वले निघण्टुः। प्रद्युम्नः।

द्युलोक पु० द्यौरेव लोकः दिव उत्तमम्। स्वर्गलोके
द्युवन् पु० द्यु-कनिन् उवङ्। सूर्ये उज्ज्वलम्।

द्युष(स)द् पु० दिवि सीदति सद्-किप् पूर्वपदात् छन्दसि
पत्वम् लोकेऽप्यत्वम्। १देवे २यहे च "मनःसु येषां
द्युसदां न्यधीयत" मावः।

द्यू ति० दिव्यति दिव-किप् जठ्। देवके अद्युः।

द्यूत न० दिव-भावे क्त जठ् सञ्चर्चा०। १देवने क्रीडाभेदे
२विवादपदभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीर०भि० निरूपितम्

"अक्षवध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पण-

क्रीडा वयोभिश्च पदन्त्युत्तममाह्वयमिति" नारदः।

अक्षाः पाशाः। वध्नश्चर्मपाटुका। शलाका दनादिमयो

दीर्घचतुरक्षाः। आद्यमहणाक्षतुरङ्गादिक्रीडासाधनं

करिष्युरगादिकं गृह्यते। तैरप्राणिभिर्यथा पण-

पूर्विका क्रीडा। तथा वयोभिः पक्षिभिः पाराव-

तादिभिः चगश्चान्त्रमेपादिभिश्च प्राणिभिर्यथा पण

पूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमन्त्युत्तममा-

ह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः। द्यूतञ्च समाह्वयश्च

द्युत्तममाह्वयम्। अतएव मनुः। "अप्राणिभिर्यत्-

क्रियते तन्नोके द्यूतमच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तु

स विज्ञेयः समाह्वयः" इति। तत्र सभिकं प्रत्याह

नारदः "सभिकः कारयेद्युत्तमं दद्याच्च तत्-

कृतम्। दशकन्तु शतं दृष्टिकृतः स्याद्युत्तकारिता।

अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम्। प्रका-

शन्देवनं कुर्व्यादेवं दोषो न विद्यत" इति। तस्य वृत्ति-

माह याज्ञवल्क्यः "ग्लहे शतिकद्वयेस्तु सभिकः पञ्चकं

शतम्। गृह्णीयाद्भूतं कितवादितरादृशकं शतमिति"।

परस्परं सस्यतिपत्त्या कितवः परिकल्पितः पणोग्लह-

स्तत्र ग्लहे तदाश्रया शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा

द्विर्विंशत्यासौ शतिकद्विंशस्तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं जितस्य

ग्लहस्यान्वयार्थं विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः।

पञ्चकं शतं पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं "तदस्मिन्

दृष्टोति" पा०कन्। सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्री-

डोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी इतराणादपूर्वशतद्वयैः

कितवाह्यकं शतञ्जितस्य दशमभागं गृह्णीयादित्यर्थः।

एवं कृद्गृह्णते सभिकस्य यत्कर्तव्यं तदाह स एव

"स सस्यकपालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम्।

जितमुदपाहयेज्जले दद्यान्मयं वचः क्षमीति"। यः

कृद्गृह्णत्युत्ताधिकारी स राज्ञा घृतं कितवेभ्योरक्षित-

कथं रात्रौ यथाप्रतिपक्षमं दद्यात् । तथा जितं
द्रव्यं पराजितसकाशादसंभवादिना उद्धृत्य जेत्ये जयिने
दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणोऽतिविश्वासार्थं
सत्यं वचो वदेदित्यर्थः । नारदोऽपि “सभिकः कारयेत्
द्युतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति” । दृष्टस्मृतिरपि “सभिको
ग्राहकस्तत्र दद्याज्जले नृपाय वेति” द्यूतपराजितकित-
वानां वस्त्रनादिना पणग्राहको भवेत् । पणग्रहणात्
प्रागेव स्वीकृतं द्रव्यं जेत्ये नृपाय च यथाभागं सभिको
दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः “जेतुर्दद्यात् स्वकं
द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम् । सद्यो वा कितवेनेय
सभिकात्तु न संशयः” इति । त्रिपक्षिकमित्यनेन यथा
सामर्थ्यमा त्रिपक्षात्काको देय इति दर्शितमिति स्मृति-
चन्द्रिकायाम् । यदा तु जेत्ये जितं द्रव्यं सभिको
दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञ-
वल्क्यः “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे घूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति” प्रसिद्धे
अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जित
पणे जेत्ये न दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्युते प्राणिनां जय-
पराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह दृष्टस्मृतिः “इन्द्रयुद्धेन
यः कश्चिद्वसादभवाम्प्रयात् । तत्स्वामिना पणो देवो
यस्तत्र परिकल्पितः” इति । पणपरिकल्पनं कृताकृत-
मित्याह नारदः “परिहासकृतं यच्च यज्ञायविदितं
नृपे । तत्रापि नाप्रयात्काममथ वाऽनुमतं तयोरिति” ।
काम्यत इति कामः पणः । अत्र जयपराजयविप्रति-
पत्तौ निर्णयप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः “द्रष्टारो व्य-
हाराणां साक्षिणश्च त एव हीति” । द्यूतव्यवहाराणां
द्रष्टारः सभ्याः न एव कितवा एव नियोज्यन्ता राज्ञा ।
न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति ।
साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्य्याः न
तत्र स्त्रीबालदृष्टकितवेत्यादि साक्षिणिरूपणोक्तनिषेधोऽस्ती-
त्यर्थः । विष्णुरपि “कितवेत्येव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं
प्रति । य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैवान्तु साक्षिणः” इति ।
साक्षिणां परस्परविरोधे आह दृष्टस्मृतिः “उभयोरपि
सन्दिग्धे कितवाः स्युः परीक्षकाः । यदा विद्वेपिणस्ते
तु तदा राजा विचारयेदिति” अनियुक्तद्यूतकारिणो
दण्डमाह नारदः “अनिर्दिष्टसु यो राज्ञा द्यूतं
कुर्वीत मानवः । न च तं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव
योऽर्हमीति” । ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह

याज्ञवल्क्यः “राज्ञा सचिद्धं निषांसाः कूटाकोपधि
देविनः” इति । कूटेरक्षादिभिः उपधिना सन्निभन्नादिना
मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा
राज्ञा खराद्वाक्षिवांसयेदित्यर्थः । निषांसने विशेषमाह
नारदः “कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राद्वाक्षिवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासञ्च स ह्येषां विनयः स्मृतः” इति ।
दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “द्युते कूटाक्षदेविनां कर-
च्छेदः उपधिदेविनामाच्छेदः” इति । यानि तु
द्युतनिषेधकानि मनुवचनानि “द्युतं समाह्वयश्चैव
यः कुप्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राज्ञा
शृङ्गांश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतत्तास्तथ” यद्देवन
समाह्वयो । तयोर्द्वित्यं प्रतीचाते नृपतिर्यत्त्वान्
भवेत् । द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राज्ये निवारयेत्”
इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्ष
सभिकरहिततया वा योज्यानि । अतएव दृष्टस्मृतिः
“द्युतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अथमुज्ञा-
तमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं
तत्स्तरक्षानहेतुकम्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि “द्युत-
मेकमुखं कार्यं तत्स्तरक्षानकारणादिति” राज्ञा द्यूतम्
एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजा-
ध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्तरक्षान-
कारणात् । व्यवलोमे पञ्चमी । तत्स्तरक्षानरूपं प्रयो-
जनं पथ्यालोच्येत्यर्थः । प्रायश्चर्याजितधना एव
कितवा भवन्त्यतश्चैरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यमित्याशयः”
द्युतकरं लि० द्यूतं करोति क-ट । (जुयारी) द्यूतकारके
शब्दः ।

द्युतकारं लि० द्यूतं करोति क-अण् कारयति कारि-अण्
वा । १ द्यूतकरे द्यूतस्य कारयितरि २ सभिके च अमरः
स्वार्थे क । कारि ण्वुल्वा । द्यूतकारकं तत्रार्थे लि० ।

द्युतकृत् लि० द्यूतं करोति क-क्लिप् । द्यूतकरे त्रिका०
द्युतपूर्णमा स्त्री द्यूतायां पूर्णिमा । कोजागरपूर्णमाया
मास्त्रिणपौर्णमास्यां त्रिका० कोजागरशब्दे तत्र द्यूत-
विधानसूक्तम् । द्यूतपौर्णमासी तत्रार्थे ।

द्युतप्रतिपद्(दा) द्यूतायां प्रतिपद् वा टाप् । कार्तिक-
शुक्लप्रतिपदि तत्र द्यूतविधानं ति०त० यथा ब्रह्म०५०
“शङ्करश्च पूरा द्यूतं ससर्ज्यं समनोहरम् । कार्तिके
शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! । जितश्च शङ्करस्तत्र जयं
लेभे च पार्वती । अतोऽर्थाश्चङ्करो दुःखी गौरी नित्यं

सुखोपिता । तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र भा-
नवैः” । “द्यूतप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः”

ति०त० धृतं बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् । [त्रिका० ।

द्यूतबीजं न० द्यूतस्य बीजं साधनम् । कपर्दके (कडि)

द्यूतवृत्तिः पु० द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य । सभिके तस्य यथा

द्यूतोपजीवित्वं तथा द्यूतशब्दे उक्तम् “मित्तभुक् द्यू-
तवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव” मनुना तस्य हव्यकव्यदाना-

ऽयोग्यतोक्ता ।

द्यून न० लग्नात् सप्तमस्थाने द्युनशब्दे दृश्यम् “द्यूनजन्म-
रिपुलामखल्लिगशब्दाः शुभफलप्रदस्तथा” ज्यो०त०

द्यौ न्यक्तकरणे भ्वा०सक०अनिट् । द्यायति अद्यासीत् दद्यौ

द्यौ स्त्री द्योतने देवा अत्र द्यूत-वा० आधारे ङो । १स्वर्गे

२आकाशे च अमरः । “धराविषयद्वयोसल्लिषु विद्युतम्”

भा०क०६०अ० द्योषद् द्योभूमिः । सर्वनामस्थाने परे

तस्य ओरौत् द्यौः द्यावौ द्यावः ।

द्योकार त्रि० द्योतयान् प्रासादादीन् करोति क्-अण् ।

प्रासादादिकरे शिल्पिभेदे “एवं क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र

परिच्युताः । द्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः”

भा०शा०४६अ०तत्र व्योकारेति ज्वाकारेति वा पाठान्तर-

म् । व्योकारः लोहकारः ज्वाकारो धनुष्कार इत्यर्थः ।

द्योत पु० द्युत-भावे घञ् । १प्रकाशे २आतप्ते अमरः ।

खद्योतः “चन्द्रार्ककिरणद्योतम्” हरिवं०४३अ० “विद्यु-

द्योतनिकाशेन सुकुटेनार्कधर्षसा” हरिवं० २४१अ० ।

उत्कटो द्योत उद्योतः “निरवद्यविद्योद्योतेन द्योति-

तस्तत्त्वतोऽयमर्थः” दायभा०

द्योतन त्रि० द्यूत-शीलार्थे युच् । १द्योतनशीले “वि-

लोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्” भट्टिः

२दीपे पु० ३जघषि स्त्री निरु० भावे ल्युट् । ४प्रकाशे

न० “द्योतनाद्देवः” इति कुल्लू० द्यूत-णिच्-ल्यु ।

५प्रकाशके त्रि० । भावे ल्युट् । ६प्रकाशने न० ।

द्योतनि त्रि० द्यूत-णिच्-अनि । प्रकाशके “आ द्यो-

तनिं वहति शुभव्याम्” ऋ०१।५।१ “द्योतनिं प्रकाशकं

स्वर्यम्” भा०

द्योतिरिङ्गण पु० ज्योतिरिङ्गण+प्रथो० । खद्योते हेमच० ।

द्योभूमि पु० द्यौराकाशे भूमिर्गतिस्थानं यस्य । १पक्षिणि

शब्दच० । द्योच भूमिश्च ह० । २द्वारावाष्ट्रिभ्योः स्त्री द्वि०व०

द्योषद् पु०द्वयि षीदति सद-क्लिप् पत्वम् । देवे शब्दरत्ना० ।

यहादौ अपत्वम् द्योषदित्येव ।

द्यौत्र न० “दिवेद्युश्च” उणा० दिव-इन् द्युरादेशः इति च ।

ज्योतिःपदार्थे उज्ज्वलदत्तः ।

द्यौर्लोक पु० द्यौरेव लोकः द्योलोक+प्रथो० । द्युलोके स्वर्गे

“किं ताभिर्जयति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जय-

त्यनरिक्तलोकं याज्यया द्यौर्लोकं यस्यया” शत०ब्रा०

द्रगड् पु०द्रेति गडति गड-अच् । वाद्यभेदे (द्रगड् काड़ा)

त्रिका० ।

द्रङ्गण न० तोलके शब्दभाला ।

द्रङ्ग पु००पुरीभेदे हेमच० । स च “कर्वाटादधमोद्रङ्गः पत्तनाड-

त्तमश्च सः” वाचस्पत्युक्तलक्षणः ।

द्रढि नामधातुः दढं करोति दढ+कृतौ णिच् कृतो रः दढी-

करणे सक०उभ०सेट् । दृढयति ते । दृढयन् दृढयितुम्

द्रढिमन् पु०दृढस्य भावः इमनिच् कृतो रः । दृढत्वे “वधान

द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरम्” गङ्गालहरी ।

“हृदयमरिवधोदयादुदूढद्रढिम दधातु पुनःपुरन्दरस्य”

भाषः ।

द्रधस् स्त्री रोदस्योः “हे द्रधसी सतती वस्त एकः कैशी

विश्वो भुवनानि विद्वान्” तैत्ति०स० १।२।२।२

द्रप्स न०दृष्यति कफोऽनेन दृष-वा०क्स् कृतो रः । घनेतर-

दग्नि(जलोद) अमरः प्रथो०द्रप्स द्राप्स इत्येते अपि

तत्पार्थे अमरटीकायां भरतः । २२से पु० “भुवनानामू-

र्मिर्द्रप्सो अपामसि” यजु०१४।५ “द्रप्सो रसः” वेददी०

“यस्ते द्रप्स स्तान्दति यस्ते अंगुरिति यो स्तोकः ।

स्तान्दति स द्रप्सस्तत्तमाह यस्ते अंगुरिति तदंगुमाह

प्रावच्युतः” शत० ब्रा० ४।२।४।२ “सोऽद्यौ द्रप्सान्

गर्भ्यभवत्तेऽद्यौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यासृपादधात्” शत०

ब्रा०६।१।२।६ ३द्रुतगतियुक्ते च “अतुद्रप्सास इन्द्रवः”

ऋ०६।६।४ “द्रप्सासः द्रुतगतयः” भा०

द्रम गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । द्रमति अद्रमीत् द्रद्राम “वान

रा दद्रस्रथाय संप्रामं च शशंसिरे” भट्टिः याङि

दंद्रव्यते “दंद्रव्यमायः परियन्ति मूढाः” कठोप० । दंद्रमणः

द्रमिल पु० देशभेदे । तत्र भवः अण् । द्रामिल चाणक्ये पु०

तत्र भवे त्रि० हेम० ।

द्रम पु० लीला० उक्ते षोडशपणे “वराटकानां दशकद्वयं

यत् सा काकिणी ताश्च पणचतस्रः । ते षोडश द्रम

इहापि कीर्तिते द्रमैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः”

द्रव पु० द्रु गतौ भावे अण् । १द्रवणे २पलायने ३परीहासे

अमरः । ४गतौ ५आसवे । ६वेगे च द्रु-अच् । ७क्षरणे

युक्ते लि० । द्रवत्वगुणयुक्तभावे लि० “आक्षिप्य
काचिद्द्रवरागमेव” कुमा० “द्रवः सङ्घातकठिनः” कुमा०
“सर्वाणि द्रवाणि सदृशस्येन जुहोति” श्रुतिः “गण्ड-
स्थलाघर्षगलनदोदकद्रवद्रुमस्त्वनिनायिनोऽन्यः” “म-
दोदकद्रवकटभित्तसङ्गिभिः” भाषाः न्यायोक्ते द्रवत्व-
रूपे गुणभेदे “द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः” भाषा० द्रवत्वशब्दे
दृश्यम् । शीले च ।

द्रवक लि० द्रु-शीलार्थे अक स्रग्ध० । पलायनशीले रक्षर-
द्रवज् पु० द्रवाज् जायते जन-ड । श्रुते राजनि० । द्रवः
जातभावे लि० । [द्रुते राजनि०]

द्रवत्पत्नी स्त्री द्रवत् पत्नं यस्याः गौरा० डीप् । शिशुडी-
द्रवत् उपभोगे अक० पर० सेट् द्रवस् इत्यत्र गण्यते कण्डा०
गणे पाठान्तरम् । द्रवत्यति । अद्रवत्यीत् ।

द्रवत् लि० द्रु-शब्द । रक्षरगुक्ते रशीमे न० निरु०

द्रवत्व न० द्रवस्य भावः । न्यायोक्ते संपादके गुणभेदे भाषा०
“सांसिद्धिकद्रवत्” स्यान्नैमित्तिकमथापरम् । सांसिद्धि-
कन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः । परमाणौ जले नित्य-
मन्यत्वानित्यमुच्यते । नैमित्तिकं वज्रयोगात्तपनीयवता-
दिषु । द्रवत् स्यन्दने हेतुर्नैमित्तिकं संपद्ये तत् तत्” भाषा०
“द्रवत्वविरूपयति सांसिद्धिकमिति । द्रवत् द्विविधं
सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं पर-
माणवेति । जलपरमाणौ द्रवत् नित्यम् । अन्यत्र
पृथिवीपरमाण्वादौ जनदृग्गुणादौ च अनित्यम् ।
कतचित्तेजसि कुलचित् पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।
तत्र को वा नैमित्तिकस्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति ।
वज्रोतिपदन्ते जोऽर्थकम् । तथा च तेजःसंयोगादग्निसं-
योगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे
तेजसि द्रवतज्जलप्रवृत्तिपृथिव्यां च वर्तते इत्यर्थः । द्रवत्
स्यन्दने हेतुरिति अस्यववायिकारणमित्यर्थः । संपद्ये
सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत् स्नेहसहितमिति बोद्ध-
व्यम्” सत्ता० । तत् द्रवताप्यत्र स्त्री “न च न द्रवता
द्रवता परितो हिमहानक्षता न क्षता कचन” भट्टिः ।

द्रवद्रव्य न० द्रवतीति द्रवं कर्म० । शुद्धद्रव्याव्यतक्रासवजल
तैलादिषु रदैहिकमूलादिषु च ।

द्रवन्ती लि० द्रु-शब्द डीप् । द्रवयुक्तस्त्रियां सा च
रक्षवन्त्यां नद्यां इमूषिकपर्यायां च राजनि० ।

द्रवरस लि० द्रवयुक्तो रसो यस्य । शार्ङ्गरसे रसाच्चायां
स्त्री राजनि० ।

द्रवस् उपभोगे कण्डा० पर० सेट् । द्रवस्यति अद्रवस्यीत् ।
द्रवाधार पु० इत० । द्रवद्रवस्याधारे रक्षुलुके च शब्दार्थक०
द्रवाव्य लि० द्रु-आव्य । द्रुतिशीले स्रग्ध० ।

द्रवि लि० द्रावयति अन्नभूतगण्ये द्रु-इन् । स्वर्णादिद्रावके
स्वर्णकारे “द्रविर्न द्रावयति दास्य चक्षत्” ऋ० ६/३५

द्रविड पु० स्वनामख्याते देशभेदे स च देशः इ० सं० कूर्मवि-
भागे १४ अ० नैर्ऋत्यासक्तः “नैर्ऋत्या दिशि देशाः” इत्यु-
पक्रमे “हेमगिरिसिन्धुकालकरैवत कसुराद्रवाद्र द्रविडाः”
तेषां राजा सोऽभिजनोऽस्य वा अयम् । द्राविड तद्देश-
न्दपे पितादिक्रमेण तत्रवासिनि च । वड्डु अणो लुक् ।
रत्राङ्गणभेदे सच “आन्ध्राः कर्णाटकाश्चैव गुजरा द्रवि-
डास्तथा । महाराष्ट्रा इति ख्याताः पञ्चैते द्रविडाः
स्युताः” वायुरसंहिता । रसवर्णायां ब्राह्म्यक्षत्रियजाते
क्षत्रियभेदे यथाह मनुः “भक्तोभक्तश्च राजन्यात्
ब्राह्मन्निष्क्रियैरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड
एव च” । जामदग्न्यभवेन क्षत्रियधर्मत्यागेन वृध-
लत्वं प्राप्ते तद्देशीये षष्ठ्यक्षत्रिये च यथाह भा० आश्व० २६
अ० “ततस्तु क्षत्रियाः कैचिज्जामदग्न्यभयादिताः ।
विधिशुर्गिरिदुर्गाणि सृगाः सिंहादिता इव । तेषां
क्षत्रिहितं कर्म तज्ज्ञाज्ञानुतिष्ठताम् । प्रजा दृपततां
प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् । एवं ते द्रविडाभीराः
पुण्ड्राश्च शबरैः सह । दृपतत्वं परिगता व्युत्थानात्
क्षत्रधर्षिणः” ४ रागिणीभेदे स्त्री गौरा० डीप् ।

द्रविण न० द्रु-इन् । धनेऽकाङ्क्षने सेट् । इवले १ परा-
क्रमे च निघ० “द्रविणं परिभितमधिकव्ययिनं जन-
माकुलीकुरुते” उङ्ग० “ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्थे
चैव शक्तिः” मनुः । “तेषां सदृशभूयिष्ठास्तु द्रविणराश-
यः” रघुः । ५ पृथुन्दपुत्रभेदे पु० वैश्वस्य वीर्यमङ्गतामि-
त्युपक्रमे “पुत्रास्तुत्यादयामास पञ्चाक्षिष्णान् प्रशंसितान् ।
विजिताश्च घूम्नकेशं हर्ष्यश्च द्रविणं वक्रम्” भाग० ४ ।
२२/५० तत्र वने “वनेः पुत्रो महावीर्यो वाणोद्रविण
वत्तरः” हरियं० १६/४० पराक्रमे “बभूवतुस्ततस्तस्य पत्नी
द्रविणवत्तरौ” भा० उद्यो० १२ अ० । ५ वाञ्छिते च
द्रविणप्रदशब्दे दृश्यम् । इक्रौञ्चद्वीपस्ये वर्षपुरुषभेदे
पु० “क्रौञ्चद्वीपस्यवर्षनदीना मन्त्रः पवित्रममल-
सुपयुष्मानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवक संज्ञाः” भाग०
५/२०/१६

द्रविणक पु० इवसुसुताग्नेः पुत्रभेदे “अग्नेर्भाष्यां वसोर्धारा

पुत्रो द्रविणकादयः” भाग० ६।६।१२ लो० द्रविण+स्वार्थे
क । २ द्रविणशब्दार्थे न० ।

द्रविणनाशक न० द्रविणं नाशयति नाश-ल्यु । शोभाञ्जने
शब्दरत्ना० तत्संबन्धे धननाशकत्वात्तस्य तथात्वम् अतः ।
सूत्रतो शोभाञ्जनभक्षणनिषेधोदपलकएव ।

द्रविणप्रद लि० द्रविणं प्रददाति प्र+दा-क । १ धनदायके
२ विष्णौ पु० । तस्य वाञ्छितप्रदत्वात् तथात्वम् “सुधन्वा
स्त्रगण्डपरशुदौर्गुणो द्रविणप्रदः” विष्णुसं० वाञ्छितप्रदत्वेन
तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।

द्रविणसु लि० द्रावणमिच्छति लालसायां क्यचि सुक् द्रवि-
णस्यति ततः सम्प० भावे किपि अतो लोपे कौ लुप्ते
न स्थानिवद्भवतीति यलोपः । धनेच्छायाम् “द्रविणोदा
द्रविणसः यावहस्तासः” ऋ० १।५।७ भाष्ये च उक्ता
व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “द्रविणस्त्रल्ल इह सन्तिन्दवः” ऋ०
८।८।१ “द्रविणस्त्रलो धनयन्तः” इति भाष्योक्तेः द्रवि-
णशब्दात् कर्मसाधनात् धनवचनात् मतम् ।

द्रविणस्यु लि० द्रविणमात्मनो लालसयेच्छति क्यचि सुक्
द्रविणस्य-उन् । लालसाया धनकामिनि “द्रविणस्युर्द्रवि-
णस्यकानः” ऋ० १।५।१६ “छन्दस्येव द्रुवरस्युर्द्रविणस्युः”
इत्यादिना पा० क्यचि निपातनम् । लोके तु द्रवि-
णीशुरित्येव ।

द्रविणोदस् लि० १ धनदातरि “द्रविणोदाः धनप्रदस्” ऋ० १।
५।७ “धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तनेतं मन्त्रं
यास्तु एवं निर्वीक्षत । नि० ८।१ “द्रविणोदाः कक्षाञ्जनं
द्रविणसचप्रते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेने
नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस” इत्यादि । सोऽयं यास्तोक्तो निर्वि-
चनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव सन्त्येवगन्तव्यः । द्रविणोदाः ।
“द्रुदक्षिभ्यामिनन्” उ० २।५।१ निच्चादादादात्तो द्रविण
शब्दः । तद्दातोति द्रविणोदाः । “किप् चेति” पा०
किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनञ्छान्दसः कत्वोच्चे । कङ्-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे
द्वितीयायाः स्यादेशः । अथ वा द्रविणमात्मन इच्छन्ति
द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् । “सर्वप्रातिपदिके-
भ्यो लालसायां सुवक्तव्यः” वार्ति० क्यचि परतः
सुगागमः । द्रविणस्यतेः सम्पदादित्याङ्गावे किप् ।
अतो लोपः । “कौ लुप्ते न स्थानिवद्भवति” पा० इति
तस्य स्थानिवच्चप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं द्रविणस् शब्दो

धनेच्छायचनः । द्रविणेच्छां ददाति यथेष्टधनप्रदा-
नेनोपपत्तयतीत्यर्थे दस्य उपपत्तये इत्यस्मादन्तर्भावितगय-
थात् “किप् चेति” पा० किप् । एवं द्रविणोदः शब्दः
सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भव-
न्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रवि-
णोदस् शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्यात् प्रथमा एकवाक्यत्वे
तु व्यत्ययेन द्वितीया भवति । द्रविणस इत्यत्रापि-
वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे न सकारोपजन
ञ्छान्दसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् ।
कृत्वात्विविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् किप् ।
अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र द्रविणोदाशब्दोऽपि
तत्त्वार्थे । २ अग्नौ च “द्रविणं धनमित्युक्तं बलञ्च द्रविणं
सूत्रतम् । ददाति तज्जवानेय द्रविणोदास्ततोभवान्”
वराहपु० ।

द्रवितु लि० द्रु-गतौ इत्यु । गतिगोले “शविष्टस्य द्रवितवः”
ऋ० ८।७।१४ । “रथमसूतस्य द्रवितुम्” ऋ० १०।१।१८
द्रव्य नन्दोर्विकारः द्रोरिति यत् “द्रव्यञ्च भव्ये” पा० निपा० ।
१ पिपत्तले २ वित्ते ३ पृथिव्यादिषु नवसु । ४ विलेपने न०
५ भेषजे ६ द्रुमविकारे ७ तत्सम्बन्धिनि च लि० सेदि० ।
८ जतुनि ९ विनये न० हेम० । १० मद्रौ न० राजनि० ।
द्रव्यमन्त्रणमौलुक्क्यगच्छे १५८६ पु० उक्तं तज्ज्ञेदाश्च नव
“पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालोदिगात्मा इति
द्रव्याणि” कणा० सू० “इदानीमपवर्गभागितया सर्व
पदार्थान्मयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं
विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह पृथिव्याप इति इतिकारोऽवधा-
रणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि
वेत्यर्थः । ननु विभागवलादेव नूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद-
सिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि
स्वत्वसम्भवे विभागतात्पर्यं स्फोरणार्थतयैवेतिकाराभिधा-
नात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् अन्व-
कारस्य चाभिकत्वेनाशङ्क्यमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेत-
दध्यवसेयम् । असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्श-
नाय” उप० ७० । वैद्यके तु तस्य पञ्चविधतोक्ता यथा
“रसोगुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पञ्चानां यः
समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते” इति भिषग्वराः । प्रका-
रान्तरेण च पञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनाद्रुकोत्पन्नद्रवद्र-
व्यभेदात् । द्रव्यभेदानां गुणवत्तावधिश्च वैद्यकोक्तः यथा
“गुणहीनं भवेद्द्रव्यं द्रव्यं तद्रूपमौषधम् । सासद्दयात् तथा

पूर्णं लभते हीनवीर्यताम् । हीनत्वं गुटिका लेहो लभते
बलरान् परम् । हीनाः स्युर्हन्तैर्लाद्याश्चतुर्मासाधिका-
स्तथा । इततैर्लाद्या इति यागविशेषणम् । चतुर्मासा-
धिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोमासा अधिका येषां
ते । “इतमव्दात् परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् । तदपि
षोडशमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । “ओ-
षध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम्” । ओ-
षध्यो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः “निर्वीर्याः
स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवोरसाः” ।

सामान्यतो वैद्यकेऽभिनवानामेव गुणवत्ता इतादीनां
पक्वानामपि केषाञ्चित् गुणवत्ता उक्ता यथा “द्रव्याग-
भिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते शुद्धतत्त्वौद्-
धान्यलक्षणाविडङ्गतः” रसादिमध्येऽपि द्रव्यस्यैव सुष्ठुते
प्रधानत्वसक्तं यथा

“अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्मा-
द्द्रव्यस्थितत्वादिव खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो
यथाऽऽमे फले ये रसादयस्ते पक्वो न सन्ति । नित्यत्वाच्च
नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः
स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति ।
स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न
गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रि-
येर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता
रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आ-
रम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्कुट्ट विपचेदित्ये-
वमादिषु न रसादिप्रारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे
हि द्रव्यं प्रधानसुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गा-
ग्निमन्त्रौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षित-
त्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य क्रममपेक्षन्ते यथा
तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णं इति । एकदेशसाध्य-
त्वाच्च द्रव्याणामेकदेशतोऽपि व्याघ्रयः साध्यन्ते यथा
महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु
क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति । नेत्याहुरन्ये
रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमोहि शास्त्रमुच्यते
शास्त्रे हि रसा अधिज्ञता यथा रसायन आहार इति
तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशाच्चेपदिश्यन्ते हि रसा यथा
मधुरास्तुलवणा वातं शमयन्ति । अमुमानाच्च रसेन

हातुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च
ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिद्विज्ञार्थं मधुरमाहरेदिति ।
तस्माद्द्रवाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा । रसलक्षणमन्यतो-
पदिश्यामः । नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानमिति
कस्मात्तद्वशेनौषधकर्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्मणिगुह्य-
घोभागोमयभागसंशोधनसंशमनसंयह्णान्निदीपनप्रपी-
डनलेखनद्वन्द्वरसायनवाजीकरणश्वयथुकरणविलयनद-
हनदारणदाहनप्राणप्रविषप्रशमनानि वीर्यप्राधान्या-
द्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमी-
यत्वाज्जगतः । केचिद्विधमाहुरण्यं शीतं क्षिप्तं
रुद्धं विशदं पिच्छिलं शृङ्ग तोषणं चेतानि वी-
र्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्तकर्म कुर्वन्ति यथा
तावन्महत्प्रभूलं कषायं तित्ताक्षुरसं वातं शमयेदुष्ण-
वीर्यत्वात् तथा कुलत्यः कषायः कटुकः पलाण्डुः क्षे-
भावाच्च । मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्जयति शीतवीर्य-
त्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति शृङ्गशीत-
वीर्यत्वादस्त्वामूलकं लवणं सैन्धवञ्च । तित्ता काक-
माची पित्तं वर्जयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा मल्लप्राच ।
कटुकं मूलकं क्षेप्राणं वर्जयति क्षिप्तवीर्यत्वात् । अन्तं
कपित्थं क्षेप्राणं शमयति रुद्धवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च ।
तदेतच्चिदर्शनमात्रसक्तम् भवन्ति चात्र “ये रसा वात-
शमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न
ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि
तेषु वै । तैक्ष्ण्यप्राणप्रलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ।
ये रसाः क्षेप्राणशमना भवन्ति यदि तेषु वै । क्षेप्राणै-
वशैत्यानि वलासं वर्जयन्ति ते” तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति ।
नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सस्य-
मिथ्याविपाकत्वादिव सर्वद्रव्यागलभ्यवहृतानि सस्यक्
विपकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तस्माहुरन्ये
प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमन्तं
कटुकं चेति तत्तु न सस्यक् भूतगुणादागमाज्ञास्तो वि-
पाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमन्ततासुपैत्यग्नेर्भन्द-
त्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति क्षेप्रा
हि विदग्धो लवणमुपैति मधुरो मधुरस्यास्तोऽन्तस्यैव
सर्वेषामिति केचिदाहर्दण्डान् चोपदिशन्ति यथा तावत्
क्षीरस्याग्नीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव श्लात्तथा शालिय-
सुहादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकावेऽपि न परित्यजन्ति
तद्वदिति । केचिद्वदन्यवत्त्वन्तो वलवतां वशमायानी-

त्येवमनवस्थितिक्षादसिद्धान्त एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्या-पञ्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बु-पृथिवीगुणाः । निर्वर्त्यन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽग्निताकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्यन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते । पृथक्त्व-दर्शनामेव वादिनां वादसंयमः । चतुर्णामपि सामर्थ्य-मिच्छन्त्यत्र विपश्चितः । तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चि-द्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा । पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः कृतम् । जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यामेककं कृतम् । अन्योऽन्यामेककं जन्म यथा स्याद्देहेन्द्रियोः । वीर्य-संज्ञा गुणा येऽपि तेऽपि द्रव्याश्रयाः कृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्वि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः । अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसि-द्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नास्त्वष्टादिविरेचयेत् । तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमा-नागमेन तु हेतुषु । “वक्षूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयु-ज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदात्वेन व्यवस्थितः” हरिणा परिभाषिते ११वस्तुपदार्थे च । “स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिव च” हरिः । लिङ्गसंख्यान-न्ययित्वेन सत्त्वरूपतया च तस्य तथात्वम् । “क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वभूतता तस्या इत्येवावधार्यताम्” हरिः । क्रियानाधारकार-कत्वेन युज्यते इत्यर्थः । तेन लिङ्गसंख्याकारकत्वशून्यत्वं सत्त्वमेव द्रव्यत्वम् । “लदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-शते” इति भाष्यम् । द्रव्यविशेषहस्तादौ उच्छिष्टदोषादि-शुद्धिभेद उक्तः कूर्मपुराणे “उत्पावचाक्षपानेषु द्रव्यहस्तो भवे-च्चरः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युच्येत्तु तत् । तेजसं वै समदाय यदुच्छिष्टो भवेद्द्विजः । भूमौ निः-क्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युच्येत्तु तत् । यदद्रुद्रव्यं करो-

धृत्वा भवेदुच्छेषणान्वितः । आनिधायेतरद्द्रव्यमाचानः शुचितामायात् । वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् न तत्सृष्टा-चमेदिह । अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकृते पथि । कृत्वा मूलपुरीषं वा दुष्टहस्तो न दुष्यति ।

द्रव्यक ति० द्रव्यं हरति वहति व्यावहति वा द्रव्य+कन् ।
१ द्रव्यहारके २ तद्वाहके ३ द्रव्यावाहके च ।

द्रव्यकल्ल पु० “द्रव्यकल्लः पञ्चधा स्यात् कल्लं चूर्णं रस-क्षया । तैलमपिः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ! वैद्य-कोक्ते कल्लादिपञ्चके ।

द्रव्यगण पु० इत० । सुश्रुतोक्ते औषधिविशेषाणां सप्तविंशतिनां गणभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा “द्रव्यसंप्रपञ्चीयमध्यायं व्याख्यास्यामः” अथातः समासेन सप्तविंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदारोगम्भा विदारो सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्-पथी शतावरो सारिवा क्षणसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहाहृहृत्यौ पुनर्नवरण्डो हंसपदी वृश्चिकाल्पभी चेति । “विदारोगम्भादिरयं गणः पित्ता-निलापहः । शोथगुल्माङ्गमर्दोर्द्विश्वासकासविनाशनः ॥ आरग्वधमदनगोपधोष्टाकुटजपाठाकण्टकोपाटलामूर्धे-न्द्रयवसप्रपर्णनिम्बकुण्डकदासीकुण्डकगुडूषोचित्रक-शाङ्गष्टाकरज्जहयपटोलकिराततित्तकानि सुषधी चेति । आरग्वधघादिरित्येष गणः क्षेष्ठाविषापहः । मेहकुष्ठच्च-रवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः २ । वरुणाग्निलक्ष्मिमुत-कांरीमेपशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकहय-विम्बोवसुकवसिरचित्तकशतावरीविल्लाजशृङ्गीदभां वृह-तीहयश्चेति । वरुणादिगणोद्धोष कफमेदोनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रुधीन् ३ । वीरत-रुसहचरहयदर्भहृत्तादनीयुन्द्रानलकुशकाशाश्रुमेदकान्नि-मन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुण्डकेन्द्रीवरकपोतवङ्गाः श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारहृत् । अश्वरीशर्करामूलजम्बूघातर्जापहः ४ । सालसारा-जकर्णखदिरकदरकालस्त्वक्कसकभूर्जमेपशृङ्गीतिनिशच-न्दनशिंशपाशिरोषासनध्वार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीका-श्वकर्णाशुक्रणि कालीयकश्चेति । सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डुमयहरः कफमेदो-विशेषणः ५ । रोध्रसाररोध्रपलाशकुटजटाशोकफञ्जी-कटफलैलवालुकसल्लकीजिङ्गनीकदम्बसालाः कदली-चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी व्रणयो विप्रविनाशनः६। अकार्त्तिक-
रञ्जयनागदन्तीभूरकभार्गीरास्त्रेन्द्रप्रीतिद्वयेतामहा-
श्वेतादृशिकात्यलवणास्त्रापसदृशचेति । अकार्त्तिको गणो
ह्येष कफमेदोविषापहः । कृमिकृष्टप्रशमनो विशेषाद-
व्रणशोधनः७ । सुरसाश्वेतसुरसापिण्डकजकभूसृण-
सुगन्धकसुखकालमालकासमृद्धवकखरपुष्पाविडङ्गकट-
फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोचोन्दुर्कार्णिकाफझीमाची-
वलाकाकमाच्यो विप्रसृष्टिकचेति । सुरसादिर्गणो ह्येष
कफहृत् कृमिघ्नदनः । प्रतिश्यायारुचिश्चासकासन्नो व्रण-
शोधनः८ । सुष्करूपलाशघवर्चिकमदनदृष्टगिंशपावजृ-
क्षास्त्रिफला चेति । सुष्कादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः
शुक्रदोषहृत् । मेहरार्शःपाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्रुतिना-
शनः९ । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गेरमरिचह-
स्तिपिप्पलीहरेणुकेलाजमोद्रेन्द्रयवपाठाजीरकसर्पपमहा-
निम्बफलहृत्तुभागीभधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटु-
रोहिणी चेति । पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्याया-
निवारुचोः निहन्त्यादीपनो गुल्ममूलघ्नसामपाचनः१० ।
एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पलनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-
व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौषेयकत्रीवेटकचोचचोरकवालक-
गुग्गुलुसर्जरसतृष्णकुन्दुरुकागुग्गुलुकोशीरभट्टदारुकु-
डुमानि पुत्रागकेशरञ्चेति । एलादिको वातकफौ निह-
न्त्याद्विषमेव च । वर्षाप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः११।
वचासुभार्ताविषाभयाभट्टदारुणि नागकेशरञ्चेति १२।
हरिद्रादारुहरिद्राकलशोक्तजयोजानि मधुकं चेति१३।
एतो वचाहरिद्रादौ गणौ स्तन्यविशोधनौ । आमातीसा-
रशमनौ विशेषादोषपाचनौ १२।१३। श्यामामहाश्यासा-
दृष्टदन्तीशङ्खनीतिलककम्पिकरस्यकक्रसुकपलश्रेणीगवा-
चीराजदृष्टकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाक्षगलान्नीसुधाः सुव-
र्णक्षीरी चेति । उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्म-
विषापहः । आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशनः१४।
दृङ्गीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति । पाच-
नीयो दृङ्ग्यादिर्गणः पित्तानिलापहः । कफारोचक-
हृत्ताम्रमूलकश्चरुजापहः१५ । पटोलचन्दनकुचन्दनमू-
गुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति । पटोलादिर्गणः
पित्तकफारोचकनाशनः । ज्वरोपशमनो व्रणशुद्धिक-
ण्डूविषापहः १६। काकोलीक्षीरकाकोलीजीवर्कभकसुह-
र्ण्योभाषपणीमेदामहामेदाच्छिचरुहाककटशृङ्गीतृगाजो-
रौपयकप्रपोण्डुरीकर्विदृष्टिद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति ।

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः । जीवनो
दृङ्गणो द्रव्यः स्तन्यहृत्प्रकरस्तथा१७। उपकसैस्त्वविशला-
जतृकाशीसहयहृत्तूनि तृत्यकञ्चेति । उपकादिः कफं
हन्ति गणो मेदोविशोधनः । काश्रुरीशर्करामूलकश्च-
गुल्मप्रणाशनः१८ । सारिवासधुकचन्दनकुचन्दनपद्मक-
काश्रुरीफलमधुकपुष्पागुशीरञ्चेति । सारिवादिः पिपा-
साम्नो रक्तपित्तहरो गणः । पित्तज्वरप्रशमनो विषे-
षाह्वनाशनः१९ । अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलो-
त्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकञ्चेति । अञ्जनादिर्गणो
ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः । विषोपशमनो दाहं निह-
न्त्याभ्यन्तरं तथा२० । पल्लवकाद्राजाकटफलदाडिमराजा-
दनकतकफलशाकफलानि त्रिफला चेति । पल्लवकादि-
रित्येष गणोऽनिलविनाशनः । मूलदोषहरो हृद्यः
पिपासाम्नो रुचिप्रदः२१ । प्रियङ्गुममङ्गाधातकीपुत्रागर-
क्तचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्म-
केसरयोजनवज्रो दीर्घमूला चेति २२ । अम्बठाधातकी-
कुसुमसमङ्गाकदङ्गमधुकविल्वपेशिकारोध्रसावररोध्रपलाश-
नन्दीदृष्टपद्मकेशराणि चेति २३ । गणौ प्रियङ्गुम्बडादौ
पकातीयारनाशनौ । सन्ध्यामीयौ हितौ पित्ते व्रणा-
नाञ्चापि रौपयौ२४।२५। न्ययोधोदुम्बराश्वत्थस्र्जमधुक-
कपोतनककुम्भास्रकोशास्रचोरकपलजम्बूद्वयपियालमधुक-
रोहिणीशङ्खलकदम्बवटरीतिन्दुकोसल्लकीरोध्रसावररोध्र-
भल्लातकपलाशा नन्दीदृष्टचेति । न्ययोधादिर्गणो व्रणयः
संय्याही भग्नसाधकः । रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो
योनिदोषहृत्२६ । गुडूचीनिम्बकुसुम्बुरुचन्दनानि पद्म-
कञ्चेति । एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।
हृत्तासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः २५ । उत्पल-
रक्तोत्पलकुसुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकञ्चेति ।
उत्पलारिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः । पिपासाविष-
हृदोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः२६ । सुप्ताहरिद्रादारुहरि-
द्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहि-
णीशार्ङ्गष्टातिविषादाविडोभल्लातकानि चित्तकञ्चेति ।
एष सुप्तादिको नास्ना गणः स्नेहनिघ्नः । योनि-
दोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा२७ । हरितक्यामल-
कविभीतकानि त्रिफला । त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठ-
विनाशिनी । चतुष्टया दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी२८।
पिप्पलीमरिचशृङ्गेरारणि त्रिकटुकम् । त्रूषणं कफ-
मेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् । निहन्त्यादीपनं गुल्म-

पीनसाम्बल्यतामपि २८। आमलकीहरीतकीपिप्पल्यथि-
तकथेति । आमलकादिरित्येष गणः सर्वज्वरपहः ।
चतुष्यो दीपनो हृद्यः कफारोचकनाशनः ३० । तपसीसता-
क्षरजतकण्ठोहसुवर्णानि लोहमलञ्चेति । गणस्त-
पादिरित्येष गरक्त्रिभिरः परः । पिपासाविषहृद्गो-
पाण्डुमेहहरस्तथा ३१ । लाचारेवतकुटजाऽश्मरकट-
फलहरिद्राद्वयनिम्बसमृच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति ।
कषायक्षिप्तमधुरः कफपित्ताग्निनाशनः । कुष्ठक्रिमि-
हरश्चैव दुष्टघ्नविशोधनः ३२ । पञ्च पञ्चमूलान्यत ऊर्ध्वं
वक्ष्यामः । तत्र त्रिकण्टकहृतीहयपृथक्पण्यो विदा-
रीगन्धा चेति कनीयः ३३ । कषायतिक्तमधुरं कनीयः
पञ्चमूलकम् । वातघ्नं पित्तशमनं हृंहणं बलवर्धनम् ३४ ।
विल्वान्निमन्बुटुष्टुकपाटलाकाश्वर्यश्चेति महत् ३५ । “स
तिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् । मधुरातुरस-
ञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ३६ । अनयोर्देशमूलस्यते ।
“गणः श्वासहरोहोषं कफपित्तानिलापहः । आमस्य
पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः ३७ । विदारीसारिवारजनी-
गुडूजोऽजशङ्खी चेति वल्लीसंज्ञः ३८ । करमर्दतिकण्टकस्य
रीयकशतावरीगुडघ्नस्य इति कण्टकसंज्ञः ३९ । रक्तपि-
ङ्गरौ ह्येतौ शोफलघ्वविनाशनौ । सर्वमेहहरौ चैव शुक्र-
दोषविनाशनौ ४० । ४१ । कुशकाशानलदर्भकाण्डेलुका इति
तृणसंज्ञकः ४२ । मूत्रदोषविकारस्य रक्तपित्तं तथैव च ।
अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् । एषां वा-
तहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः । पञ्चकौ क्षेपणशमना-
वितरो परिकीर्तितौ” ३७ त्रिवृतादिकमन्यत्पोषद्विध्यामः ।
“समासेन गणा ह्येते गोक्तास्त्रेपान्तु विस्तरम् । चिकित्-
सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलावलम् । एभिर्लेपान्
कषायञ्च तैलं सर्पींषि पानकान् । प्रविभज्य यथान्यायं
कुर्वीत मतिमान् भिषक् । धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वतृषण-
भिद्रुते । यादृशित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनौषधसंघट्टम् ।
समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिज्जन् प्रयोजयेत् । पृथङ्-
मिषान् समस्तान्ना गणं वा व्यस्तसंहतम्” ।

द्रव्यगुणः ५० द्रव्यस्य गुणः प्रतिपादयति यत् । द्रव्याणां
ज्ञापके अन्यभेदे यथा भावप्र० द्रव्याणां गुणज्ञापक-
भाग इत्यादि ।

द्रव्यपतिः ५० द्रव्यभेदानां पतिः । ४० सं० ४१ अ० उक्ते
द्रव्यभेदानां महार्घतादिप्रयोजके पत्यौ मेधादिशाशौ
यथा “ये येषां द्रव्याणामधिपतयो राशयः ससद्दिष्टाः ।

सुनिभिः शुभाशुभार्थं तानागततः प्रवक्ष्यामि । वस्त्रा-
विक्रतुपानां मष्टरगोधूमरालकयवानाम् । स्थूलसम्भ-
वौषधीनां कनकस्य च कीर्तितो मेघः । गवि वस्त्रकुसु-
मगोधूमशालियवमहिषसुरभितनयाः स्युः । मिथुनेऽपि
धान्यशारदवल्लीशालूककपांसाः । कर्किणि कोट्रवकद-
लोदूर्वाफलकन्दपलचोचानि । सिंहे तृषधान्यरसाः
सिंहादीनां त्वचः सगुडाः । पठेऽतसीकलायाः कुल-
त्थगोधूमसुहृन्निष्पावाः । सप्तमराशौ माषा गोधूमाः
सर्षपाः सयवाः । अष्टमराशौ विलुः सैक्यं लोहान्य-
जाविकं चापि । नवमे तु तगरलवणाश्वराक्षतिल-
धान्यमूलानि । मकरे तरुगुल्मादौ सैक्ये क्षुसुवर्णकण-
लोहानि । कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्राणि ह-
पाणि । मीने कपालसम्भवरत्नान्यस्वर्णवनि वज्राणि ।
क्षोहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातं च । राशे-
तर्देशार्थाय सप्तनवपञ्चमस्थितो जीवः । इत्येकादशदश-
ष्टाष्टमेषु शशिजव हृदिकरः । षट्सप्तमगो हानिं
हृदि शुक्रः करोति शेषेषु । उपचयसंस्थाः क्रूराः
शुभदाः शेषेषु हानिकराः । राशेयस्य क्रूराः पीडास्या-
नेषु संस्थिता बलिनः । तत्प्रोक्तद्रव्याणां महार्घता दु-
र्लभत्वं च । इष्टस्थाने सौम्या बलिनो येषां भवन्ति
राशीनाम् । तद्द्रव्याणां हृदिः सामार्घ्यमदुर्लभत्वं च ।
गोचरपीडायामपि राशिर्बलभिः शुभमर्हैष्टः ।
पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यासः” ।

द्रव्यमयं त्रि० द्रव्य+प्राच्युर्ये मयट् । साधनतया द्रव्यपचुरे
यत्ते द्रव्यसाधनके यज्ञादौ “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा ज्ञान-
यज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च द्रव्यपक्रमे “श्रे-
यान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परतपः । सर्वक-
मांखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते” गीता ।

द्रव्यविशेषः ५० सुश्रुतोक्ते धर्मविशेषेण द्रव्याणां पार्थिव-
त्वादिविशेषे यथा

“अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिर्निर्दत्ति-
रुत्कर्तृत्वमिव्यङ्गको भयतीदं पार्थिवमिदमाप्यनिदं
तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति । तत्र स्थूलसा-
रसान्द्रमन्दस्थिरखरगुरुकठिनगन्धवज्जलभीषत्कषायं प्रा-
यशो मधुरमिति पार्थिवं तत् स्थैर्यं बलसङ्कातोपचयकरं
विशेषतश्चाधोगतिस्त्रिभुवमिति । शीतस्तिमितस्निग्ध-
गुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसवज्जलभीषत्कषायाम्बुलवणं म-

धुररसप्रायमाय' तत् कोहनप्रज्ञादनलोदनवन्धनविध-
न्दनकरमिति । उष्णतोष्णस्पर्शरूपरसविशदं रूप-
गुणवङ्गलमीषदन्तलवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्ध्व-
गतिस्वभावमिति तैजसं तद्देहनपचनधारणतापनप्रका-
शनप्रभावर्यकरमिति । सूक्ष्मरूपस्पर्शशिरलघुविशदं
स्पर्शवङ्गलमीषचित्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं
तद्देहद्वलाघवग्लपनविरूपणविचारणकरमिति । सूक्ष्म-
सूक्ष्ममृदुव्यवायिविक्लमव्यक्तरसं शब्दवङ्गलमाकाशीयं
तन्मार्दवशौर्प्यं नाघवकरमिति ।

द्रव्यशुद्धि स्त्री इतः । द्रव्याणां प्रचालनादिना मलादेरपन-
यने । द्रव्यविशेषस्य शुद्धिभेदा ३७६ पृष्ठादौ दृष्ट्याः
“प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च” मनुः

द्रष्टव्यं त्वि० दृश्य-तव्य । साक्षात्कर्तव्ये “आत्मा वा चरे द्र-
ष्टव्यः श्रोत्रव्यो मनव्यो निदिध्यासितव्यः” इ०उ० ।

द्रष्टृ त्वि० दृश्य-तव्य । १दर्शके २साक्षात्कारके ३प्रकाशके च
“नान्यतोऽस्ति द्रष्टा” श्रुतिः “द्रष्टारोव्यवहाराणां सा-
क्षिणश्च तएव हि” याज्ञ० । “दृश्यद्रष्टृसंयोगो हेय-
हेतुः” योगसू० “चक्षुर्जन्यमनोऽवतिष्ठत्युक्ता रूपभा-
सिका । उदरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टिकर्तेति चोच्यते शब्दा-
र्थचि० धृतवाक्यम् ।

सांख्यमते यथा पुरुषस्य द्रष्टृत्वं तथा सां० सू० निरुणायि

यथा “द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्” द्रष्टृ-
त्वादपिञ्चकं वक्तृत्वादपिञ्चकं सङ्कल्पयित्वं चात्मनः
पुरुषस्य, दर्शनादिदृष्टौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।
ननु द्रष्टृत्वश्रोत्रत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात्
पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियामात्रं
तत्कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेन्न व्ययस्कान्तवत् सा-
न्निध्यमात्रेण दर्शनादिदृष्टिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादि-
शब्दार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रिय-
माणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रे-
रकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुरादृष्टिलकरणै-
र्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति संयोगा-
ख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्तमणिवदिति ।
कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रिया-
हेतुव्यापारवत्त्वं तत्प्राधक्यतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत्
तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनु-
कूलकतिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम्
“अत आत्मानि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । निरि-

क्त्यादकर्तासौ कर्ता सन्निधमात्मतः” इति अतएव
कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववक्तृत्वा-
दिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । “न द्रष्टृर्द्रष्टेर्विपरि-
लोपो विद्रुते न श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्रुत इत्या-
दिनेति” । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिदृष्टीनामेव क-
रणत्वसक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न अत्र
दर्शनादिरूपास्तु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिदृष्टिष्वेवेन्द्रियाणां
करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषमिष्टे बोधाख्यफले दृष्टीनां
करणत्वस्योक्तत्वादिति” प्र० भाष्यम् ।

सां० का० तत्त्वकौमुदोक्तथैव व्यवस्थापितं यथा
“तस्माच्च विपर्ययांस्त्रिंशं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं
माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमर्थिभावश्च” “तत्र चेतनत्वेन कवि-
धत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि द्रष्टा
भवति नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्यै
प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्धप्रत्य-
र्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि
स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी ।
न चाचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुमिति चैत-
न्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति”
तत्कौ० न्यायमते च दर्शनादिज्ञानाश्रयत्वादात्मनो द्रष्टृत्वं
सुव्यक्तमिति भेदः ।

द्रष्टृ ५० ह्रद+पृष्ठो० । अगाधजले ह्रदे हेमच० ।

द्रष्टृत् त्वि० दृङ्-शब्दे वेदे निपा० । दृष्टीकुर्वति । “दृष्टुं
सोमं पाहि दृष्टादिन्द्र !” ऋ० २।११।१५ “दृष्टात् दृङ्ते
रिदं रूपं दृष्टीकुर्वत्” भा० ।

द्रा स्वप्ने पलायने अदा+अक० अचिट् । द्राति अदासीत् ।
द्रौ पलायनं वङ्गलायासेन गतिः तत्र सक० । “मतयो-
दस्य दद्रुः” ऋ० १।१२।११ द्रापयति “एष वै तं द्रापयति
यं दिद्रापयिषति” शत० ब्रा० ६।१।२४। अप+अप-
सरणे “अप द्राक्षवीरहः” अथ० ६।१४।३ “साप द्रा-
न्वरातयः” ६।१२६।१

नि+मेध्यानाडीसंयोगरूपनिद्रायास् अक० । “तदा निद-
द्रावुपपल्लवं खगः” नैष० ।

प्र+प्रकर्षेण पलायने प्रद्रापः

द्राक् अव्य० द्रा-वा० क्त । द्रुते शीघ्रे भटितीत्यर्थे अमरः
“द्राकपर्यस्तकपालसम्पुटमिजदित्यादि” वीरच० “धनस्य
द्रागवियुक्तता” कामन्द० “साक्षात्कृति कतिपु निरस्त्रा-
नन्दमिन्द्रादिषु द्राक्” नैष० ६८० ।

द्राक्ष काङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । द्राक्षति अद्रा-
क्षीत् । दद्राक्ष दद्राक्षतः ।

द्राक्षा स्त्री द्राक्षि-अ वा० नलोपः । ऋद्धीकायां गोक्षन्त्यां
(किसमिष) अमरः । “द्राक्षा पक्षा घ्रा शीता चक्षुष्या
हं हिणी गुरुः । खाडपाकरसा ख्यां त्वरा खटमूल-
विट् । कोष्ठमारुतकट्टु वृष्या कफपुटिरुचिप्रदा । हनि
तृष्णाज्वरन्वाधवातवातास्रकामलान् । लज्जामपित्तसम्भो-
हृदाहशोषमदायान् । आमा साङ्ख्यगुणा गुर्वी सै-
वाक्षा रक्तपित्तकृत् । वृष्या खादु गोक्षनी द्राक्षा गुर्वी
च कफपित्तकृत् । अवीजान्या खल्यतरा गोक्षनीसदृशी
गुणैः । द्राक्षा पर्वतजा लज्जी साङ्खा ज्ञेयान्धपित्तकृत् ।
द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका” इति भावप०
तस्याः फलम् अण् हरीत० लुप् । तत्फलमपि स्त्री ।
“द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वामसृत् ! सृत्तमसि” मोतगो०
“आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु” रघुः “पुञ्जा-
गतालीवज्जलं द्राक्षारसघनं कचिन्” हरिवं० ११४अ०
अप्राणिपञ्चनात् परस्य द्राक्षाशब्दस्य तत्पुरुषे चूर्णा०
आद्युदात्तता । प्रत्ययशब्दे परे मालादित्वात् पूर्वपदमाद्यु-
दात्तम् द्राक्षाप्रत्ययः । यवा०मतोमेत्य न वः । द्राक्षामान्
द्राक्षावृत न० द्राक्षाभिन्नेन पक्० वृतम् । “पुराणसर्पिषः
प्रस्थो द्राक्षाश्च प्रस्थसाधितः । कामलायुल्मपाण्डुर्तिज्व-
रमेहोदरापहः” चक्रदत्तोक्ते वृतभेदे

द्राख शोषणे सक० अलमर्थे अक० भ्वा० पर० सेट् । द्राखति
अद्राखीत् । कृदित् णिचि चङि अद्राखत् त । दद्राख
अयं वधेऽपि ।

द्राव आयासे शक्तो भूमे च भ्वा० पर० अक० सेट् । द्रावति
अद्रावीत् । कृदित् णिचि चङि अद्रावत् त । दद्राव
केचित् अख्य इदित्वमपीच्छन्ति द्राक्षति अद्राक्षीत् ।

द्राधि नामधातुः दीर्घीकरणे दीर्घं करोति दीर्घ+कृतौ णिच्-
द्राघादेशः सक० उभ० सेट् । द्राघयति ते अदिद्राघत्
त । “द्राघयन्ति हि मे शोकं अयमाणागुणास्तव” भट्टिः
द्राघिमन् पु० दीर्घस्य भावः इमनिच् द्राघादेशः । दीर्घत्वे
“वासांसि च द्राघिमवन्त्युद्धः” भट्टिः “वर्षिमा च मे
द्राघिमा च मे” यजु० १८।४

द्राघिष्ठ लि० अतिशयेन दीर्घः इठन् द्राघादेशः । अतिदीर्घे
इयसुन् द्राघीयस् तत्तार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

द्राघमन् पु० द्राघिमन्+वेदे षष्ठो० इकारस्याकारः । दीर्घत्वे
“दीघं द्राघन्ना सरभि भूरजे” ऋ० १०।७०।४ तृतीया-

स्थाने वाच् अनोऽङ्गोमे रूपसिद्धिः द्राघन्ना द्राघिन्ना
इत्यर्थः ।

द्राड विभेदे भ्वा० भ्वा० सक० सेट् । द्राडते अद्राडित् । दद्राडे
द्राण लि० द्रा-कर्त्तरि क्त तस्य नः । १ छत्रे २ पलायिते च ।
भावे क्त । ३ छत्रे पलायने च न० अमरः ।

द्राप पु० द्रा-णिच्-पुक् अच् । १ पङ्के २ आकाशे ३ कप-
दिनि ४ मुखे च शब्दकल्पतरुः ।

द्रापि लि० द्रापयति कुक्षितां गतिं प्रापयति पापिनम्
द्रा-णिच्-पुक् इन् । कुक्षितगतिप्रापके रुदे “द्रापे !
अन्धसन्तते ! दरिद्र ! नीललोहित !” यजु० १६।४७।
२ कवचे च “विद्रुद्रापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्धि-
जम्” ऋ० १।२५।१३ “द्रापिं कवचम्” भा०

द्रामिल पु० द्रमिलो देशोऽभिजनोऽस्य अण् । १ चाणक्ये हेमच०
२ पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि लि० वञ्चत्वे अणो लुक् ।
द्रमिलाः । [तामे च ।

द्राव पु० द्रु-गतौ स्रुतौ भावे घञ् । १ गतौ २ द्रवणे ३ अलु-
दावक पु० द्रवति चन्द्रकरसम्पर्कात् द्रु-एवुल् । १ चन्द्रकान-
मणौ २ विदग्धे ३ मोषके च मेदि०। ४ पिङ्गे जारे शब्द-
माला । द्रावयति द्रु-णिच्-एवुल् । ५ द्रवकारके इहृद-
यमाहिण्य लि० धरणिः । ७ रसभेदे टङ्ङने पु० शब्द-
माला । द्रालायां स्त्री टापि अत इत्त्वम् शब्दरत्ना०
६ श्रीचाट्यौषधभेदे पु० । ७ शिक्यके न० राजनि०।

द्रावककन्द पु० द्रावकः कन्दोऽस्य । तैलकन्दे राजनि० ।
द्रावकर न० द्रावं द्रवं करोति खणीदिकं खसम्पर्केण
ज-ताच्छील्ये ट । अतटङ्ङने राजनि० अण् । द्रावकार
द्रवकारके लि०।

द्रावण न० द्रावयति जनमलं ससंयोगात् द्रु-णिच्-युच् ।
१ कतकफले (निर्माल्य) रत्नमाला । २ पलायनकारके
लि० । “तैलौक्यद्रावणं क्रूरं दुराचारं महाबलम्”
(रायणम्) हरिवं० ४अ० ।

द्रावयित् लि० द्रु-णिच्-इलुच् लुकरणेनैवेदिरूपसिद्धौ
इलुच्करणं वा० अन्योभ्यापि इलुच् भवतीति ज्ञापितम् ।
द्रावणशीले “स्वर्यस्येव रस्यस्यो द्रावयितवः” ऋ० ८।
६८।६।

द्राविड लि० द्रविडो देशोऽभिजनोऽस्य अण् । पितादिक्रमेण
द्रविडदेशवासिनि । वञ्चपु अणो लुक् । द्रविडाः कचिदाप्ये
न लुक् । “कणाटाखैव तैलङ्गा गुर्जरा राड्वासिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः” खलन्दपु० ।

द्राविडक न० द्रविडे भयः अण् संज्ञायां कन् । १विड्लवणे
(जियतपणी) ख्याते २वेधसुख्यके पु० अमरः ।

द्राविडभूतिक पु० द्राविडी भूतिरुत्पत्तिर्यस्य कप् । विड्ल-
वण्ये शब्दरत्ना० ।

द्राविडी स्त्री द्रविडे भवा अण् डीप् । एलायां राजनि०
द्राह जागरे भा० आत्म० अक० सेट् । द्राहते अद्राह्ण-
दद्राहे क्कदित् णिच् चङि अदद्राहत् त ।

द्राह्यायण पु० द्रहस्यर्षेर्गोत्रापत्यं युवा यङ् यूनि ऋक् ।
सामगानां कल्यस्तकारके ऋषिभेदे ।

हु गतौ भा० पर० सक० अणिट् । ह्वति स्त्रार्थे चङ् अडु-
ह्वत् । णिचि चङि तु अदि(ड)ह्वत् त । दुह्वे ।
गतिचो ह संयोगात्तुल्यव्यापारः ह्वह्व्याणां दूरप्रसरण-
रूपं स्यन्दनं च “ह्वत्वात् स्यन्दनम्” कणा० सूत्रम्
“स्यन्दनं ह्वत्वात्समवायिकारणादुत्पद्यते । तथा हि
पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महत्
जलक्षोतोयव्यायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरप्रसरणं तत्
ह्वत्वात्समवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणाद-
प्यसु समवायिकारणेषु” उप० वृत्तिः णिचः सनि दि(ड)-
द्रावयिषति । तत्र गतौ “ससुह्रमेवाभिमुखा ह्वानि”
गीता “ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेऽह्वत्”
भा० आ० ५४ ७८श्लो० “तं द्रवावाहिणा कपिः” भट्टिः

हु अनुतापे स्त्रा० पर० सक० अणिट् । हुणोति अद्रौषीत् ।
वधे च “स मस्रसात् चकारारीन् दुद्राव च हतानवत्”
भट्टिः ।

हु पु० ह्वत्पूर्वः हु-वा० हु । १ह्वे २शाखायाञ्च । ३गतौ
स्त्री । “अदादोताथ षड्भागं हु मांसमधुसर्पिषाम्” मनुः
हुचणः । ४ह्वलिकारे न० “हुण इहू तिमूदिम” ऋ० १।
१३।१ “हुणो हुमविकारस्य” भा० विकारे प्रकृति-
शब्दः ततश्च तलस्यः तच्छब्द इति च तत्र न्यायोक्तिः ।
५ह्वयुक्ते लि० । “हुणा सवस्यमासदत्” ऋ० ८।१।२
“हुणा द्रोणकलसेन” भा० तत्र पुस्तमपि “व्या त्व पिञ्च
हरिर्नी द्रोणपस्ये” ऋ० १०।१०।१।१० “द्रोहून्विका-
रस्य” भा० [कर्म०] । देवदारुह्वे अमरः ।

हुकिलिम न० किलति किल-शून्यक्रीडनयोः वा० किमच् ।
हुवण पु० हुः ह्वः संसारगतयो हन्यतेऽनेन हु-हन
करणे अण् घनादेशो ण्यत्वञ्च । १सहरे लौहसहरे ह्वल-
धारादीनां सहाराकारे लौहमयास्त्रभेदे २कुठारे ३श्मश्रुणि
च भेदि० ४भूमिचर्मके शब्दचन्द्रिका पूर्वपदात् संज्ञाया-

मिति ण्यत्वे विहिते शब्दकल्पद्रुमे दन्त्यमध्यतोक्तिः
ग्रामादिकी ५हु समये घने च “काश्या मध्ये हुचणं
शयानम्” ऋ० १०।१०।२।८ “हुचणं हु समयचणम्” भा०
आन्दसोऽसंज्ञात्वेऽपि ण्यत्वम् । [उद्गोड] । हुडः ।

हुड मज्जने त्व० कु० पर० सक० सेट् । हुडति अद्रौडीत् ।
हुण कुटिलीभवने त्व० पर० अक० सेट् कुटादि । हुणति
अहुणीत् । उद्गोण । गतौ कुटिलीचरणे हिंसा-
याञ्च सक० पा० ।

हुण न० हुणति हिनस्ति कुटिलीभवति वा हुण-क ।
घनुषि २खड्गे च हेमच० १ह्वयिके ४भृङ्गे च पुंस्त्री०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् । ५पिण्डे लि० शब्दमाला ।

हुणस लि० हु रि व दीर्घा नासिकाऽस्य अच् सभा० नसादेशः
पूर्वपदात् संज्ञायां ण्यत्वम् । दीर्घनासायुक्ते शब्दकोमे
हुणस् इति हलन्ततोक्तिः सुद्रादोषात् ।

हुणह पु० हुणं खड्गं जहाति स्वावकाशस्थानतोऽप-
सारणात् हा-क । खड्गपिधाने हारा० ।

हुणा स्त्री हुण्यते कुटिलीक्रियतेऽनया हु-घञर्थे क ।
ज्यायां भौव्याम् हेमच० ।

हुणि स्त्री द्रोणी-शृणो० । १द्रोण्यां भरतः वा डीप् । २कर्ण-
जलौकसि ३कच्छ्यां ५काशान्नुवाहिन्याञ्च भरतः ।

हुत लि० हु-क्त । १जातद्रवे हतसुवर्णादौ “हुतं हुतं
वज्रिसमागतं मतम्” भट्टिः “हुतथातकुम्भनिभमंशुमतः”
माघः । २शीघ्रे न० ३शीघ्रतायुक्ते लि० “सवस्यमेन्द्र-
हुतपातितार्गलाः” काव्यप्र० “हुतपदमिति सा वयस्य !
यासीः” माघः । ४विडाले भेदि०

हुतपद न० हुतं शीघ्रगामि पदम् । १शीघ्रगामिपदे । ह्व०
२तदयुक्ते लि० । “हुतपदं भवति नभनयाश्चेत्” हत्तर-
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णहत्तभेदे ।

हुतमध्या स्त्री “भलयमोजगतं गुरुणी चेदु युजि च नजौ
ज्ययुतौ हुतमध्या” छन्दो० उक्ते अर्द्धसमाख्ये वर्णह-
त्तभेदे ।

हुतविलम्बित न० “हुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” हत्तर-
उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वर्णहत्तभेदे “किञ्चित् हुतञ्च
विलम्बितञ्च किञ्चित् । २किञ्चिच्छीघ्रे किञ्चिद्विलम्बिते
च “तरणिजा पुलिने नववज्रवीपरिषदा सह केचिः
कुतहत्वात् । हुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिभंहं
हृदयेन सदा वहे” । छन्दोमञ्जरी ।

हुति स्त्री हु-भावे क्तिन् । १द्रवे २गतौ च ।

द्रुनख पु०द्रोर्नख इव न संज्ञात्वेऽपि गत्वम् । १कण्टके त्रिका०
द्रुपद् पु० पञ्चाब्दानामधिमे यज्ञसेनापरनामके नृपभेदे

“गच्छताद्यैव पाञ्चाब्दान् द्रुपदस्य निवेशने । स्वयंवरो
महांस्तत्र भविता समहाधनः । एवमुक्ताः प्रयातास्ते
पाण्डवा जनमेजय ! । राज्ञा दक्षिणपाञ्चाब्दान् द्रुपदे-
नाभिरक्षितान्” भा०आ० १८४अ० स च मरुहणांशा-
ज्जातः यथाह भा०आ० ६७अ० “सात्यकिः सत्यसन्ध्यश्च
योऽसौ वृष्णिकुनोद्भवः । पत्न्या च जज्ञे मरुतां देवाना
मरिमर्दनः । द्रुपदश्चापि राजर्क्षित एवाभवद्ग-
णात् । मातुषे नृपनोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतांवरः”
स च भरद्वाजसखस्य पृथतन्त्रपस्य पुत्रः यथोक्तं भा०
आ० १२०अ० “भरद्वाजसखा चासीत् पृथतो नाम
पार्थिवः । तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ।
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः । चिक्री-
डाध्ययमश्चैव चकार क्षत्रियर्षभः । ततो व्यतीते पृथते
स राजा द्रुपदोऽभवत् । पाञ्चाब्देषु महाबाहुरक्षतेषु
नरेश्वरः” तस्य द्रोणेन बालसख्येऽपि पञ्चात् वैरं
जातं यथोक्तं भा०आ० १२१अ० “ततो द्रुपदमासाद्य भा-
रद्वाजः प्रतापवान् । अत्रवीत् पार्थिवं राजन् ! सखायं
विद्धि मामिह । इत्येवमुक्तः सखा स प्रीतिपूर्वं जने-
श्वरः । भारद्वाजेन पाञ्चाब्दो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।
सक्रोधासर्पजिह्वभूः कषायोल्लसलोचनः । ऐश्वर्यमद-
सम्पन्नो द्रोणं राजाऽब्रवीदिदम् । द्रुपद उवाच । अहं
तेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मज्ञातिसमञ्जसो । यन्मां ब्रवीषि
प्रसभं सखा तेऽहमिति हिज । न हि राज्ञासुदीर्घा-
नामेवं भूतेर्नरैः कश्चित् । सख्यं भवति सन्दात्मन् ! श्रिया
हीनैर्धनच्युतैः । सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सा-
मर्थ्यवन्धनम् । न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति
कस्यचित् । कालोऽनेन विहरति क्रोधो वैनं हर-
त्युत । मैवं जीर्णसुपासुखं त्वं सख्यं भवत्वपाक्षि ।
आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ ! त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् । द-
रिद्रो न वसुमतो नाविहान् विदुषः सखा । न शूरस्य
सखा क्षीवः सखिपूर्वं किमिष्यते । ययोरेव समं वित्तं
ययोरेव समं व्रतम् । तयोर्विवाहः सख्यञ्च न तु पुट
विपुष्टयोः । नाश्रोलियः श्रोलियस्य नारथी रथिनः
सखा । नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।
वैशम्पायन उवाच । द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रताप-
वान् । सङ्घर्षं चिन्तयित्वा तु मन्युबाऽभिपरिभुतः ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाब्दं प्रति बुद्धिमान् । जगाम
कुरुक्षेत्रानां नगरं नागसाङ्गयम्” द्रोणश्चार्जुनादीन्
शिष्यान् कृत्वा तद्वहारा द्रुपदं पराजित्य वशमानाय
राज्याङ्गं हरणपूर्वकं द्रुपदेन पुनः सख्यं यथास्थित-
मकरोत् यथाह भा०आ० १२६अ० “ते यज्ञसेनं द्रुपदं
मृहीत्वा रणमूर्धनि । उपाजिह्वुः सहामात्यं द्रोणाय
भरतर्षभ ! । भगदर्पं हृतधनं तं तथा वशमागतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् । विन्द्य
तरसा राष्ट्रं पुरन्ते मृदितो मया । प्राप्य जीवं रिडुवर्गं
सखिपूर्वं किमिष्यते । एवमुक्ता प्रहस्यैव किञ्चित् स
पुनरब्रवीत् । मा भैः प्राणभयाद्दोर ! क्षमिणो ब्राह्मणा
वयम् । आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः क्षेहः प्रीतिय क्षत्रियर्षभ ! । पार्थिवेयं
त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप ! । वरं ददामि ते राजन् !
राज्यस्याङ्गं मवाप्नुहि । क्षराजा किल नो राज्ञः
सखा भवितुमर्हति । यतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन !
मया तव । राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहस्रतरे ।
सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल ! यदि मन्दसे । द्रुपद
उवाच । अनाश्रयमिदं ब्रह्मन् ! विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तस्य प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् । वैशम्पायन
उवाच । एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ! ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्याङ्गं प्रत्यपादयत् । माक-
न्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसहीन-
मनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् । दक्षिणां चापि पाञ्चा-
ब्दान् यावज्जन्मवर्ती नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परि-
भूयाथ पालितः । क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत् स
पराजयम् । हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेण स
बलेन तु । पुत्रजन्म परीप्सन् वै पृथिवीमन्वसञ्चरत् ।
अहिच्छत्रञ्च विषयं द्रोणः समभिपद्यत । एवं राजस
हिच्छत्रा पुरी जनपदायुता । युधि निर्जित्य पार्थेन
द्रोणाय प्रतिपादिता” इतः । २द्रोःकाष्ठस्य देशभेदे
“आदित्यं द्रुपदेषु वत्सम्” ऋ० १२४।१२ “द्रोः काष्ठस्य
पदेषु यूपस्य प्रदेशविशेषेषु” भा०द्रुमयं काष्ठमयं पदम् ।
३काष्ठपादुकायाम् “द्रुपदादिव सुसुचानः” अजु० २०।२०
“द्रुस्तुस्तुनयं पदं पादुका तस्मात् सुसुचानः” पृथग्-
भवन् । यथा पादुकादोषैरसम्बद्धोभवति वेददी० द्रुपदं
तच्छब्दोऽस्यस्यास्यैव अच् । ४द्रुपदशब्दयुक्तायाम्बि-
क्षी “गायत्र्युपसहजं” तु द्रुपदां वा शतं जपेत्”

आ०त०। साच षट् “द्रुपदादिव सुसुचानः” इत्यादिका
यजु०२०।२० “द्रुपदान्तु ततो जपत्वा जलमादाय पाणिना”
काशी० १५५०

द्रुपदात्मज ५० इत०। १द्रुपदस्य राज्ञो नन्दने शिखण्डिनि
२ष्टदयुम्नो श्यामसेन्यां स्त्री । शिखण्डो च स्त्रीरूपेण
पूर्यं जातः पश्चात् स्तूणयज्वरेण पुंस्त्वमाप तत्कथा
भा०उद्यो० १८२।८२ अ० दृष्ट्या “एवमेव महाराज !
स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः । स सम्भूतः कुरुश्रेष्ठ ! शि-
खण्डो भरतर्षभ !” इत्यन्त पन्थे द्रुपदशब्दे दर्शिते
द्रोणद्रुपदयो वैरे जाते तन्मूलनिर्वेदात् द्रुपदस्य द्रोणा-
नकपुत्रेच्छया याजोपयाजाभ्यां यज्ञस्य करणे अग्निम-
ध्यात् ४ष्टदयुम्न कृष्णयोरुत्पत्तिकथा भा०आ० १६७अ०

“द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन् ब्रह्मवित्तमम् । द्रोणा-
नकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् । तत् कर्म कुरु मे
याज ! वितरास्युर्बुधं गवाम् । तथेत्युक्त्वा तं याजो
यान्यार्धमुपकल्पयन् । युर्वर्ध इति चाकाममुपयाजमचो-
दयत् । याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः । आचक्षौ
कर्म वेतानं तदा पुत्रफलदाय वै । स च पुत्रो महावीर्यो
महातेजा महाबलः । इष्यते यद्विधो राजन् ! भविता
ते तथाविधः । मारहाजस्य हनारं सोऽभिसम्वाय
भूषति । आजह्ने तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये । या
जस्तु हवनस्थाने देवीमाज्ञापयत्तदा । मैहि मां राज्ञि
पृषति । मिथुनं त्वामुपस्थितम् । रात्रुवाच । अवलिप्तं
सखं ब्रह्मन् ! दिव्यान् गन्धान् विभर्षि च । सुतार्थे
नोपलब्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये । याज उवाच ।
याजेन श्रपितं ह्यमुपयाजाभिमन्त्रितम् । कथं कामं
न सन्दध्यात् सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा । ब्राह्मण
उवाच । एवमुक्त्वा तं याजेन ऊते हविषि सत्कृते ।
उत्तस्थो पावकात्तस्मात् कुमारो देवसन्निभः । ज्वाला-
वर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् । विभ्रत् स-
खड्गः सशरो धनुश्चान् विनदन्मुहुः । सोऽध्यारोह-
द्रथवरं तेन च प्रययौ तदा । ततः प्रण्डुः पाञ्चालाः
प्रहृष्टाः साधु साध्विति । हर्षाविष्टास्तस्यैताज्ञेयं सेहे
वसुन्धरा । भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै । इत्युवाच
महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा । कुमारी चापि पाञ्चाली
वेदीमध्यात् सस्रत्यिता । सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसिता-

यतलोचना । श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
ताम्रतङ्कनखी सुभ्रूवाक्षीनपयोधरा । मातुषं विमर्हं
कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी । नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः
क्रोशात् प्रधावति । या विभर्षि परं रूपं यस्या नाख्यु-
पमा भुवि । देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवहृदिपिणी ।
ताञ्चापि जातां सुश्रोणीं वायुवाचाशरीरिणी । सर्वयो-
षिहरा कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान् क्षयम् । सुरकार्य-
मियं काले करिष्यति सुमध्यमा । यस्या हेतोः कौर-
वाणां महदुत्पत्स्यते भयम् । तं श्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः
प्रण्डुः सिंहसङ्घवत् । न चैतान् हर्षसम्पूर्णानियं
सेहे वसुन्धरा । तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुता-
र्थिनी । न वै सदन्त्यां जननीं जानीयातामिमाविति ।
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया । तयोश्च
नामनी चक्रुर्द्विजाः सम्पूर्णमानसाः । ४ष्टत्वादतिष्ठणु-
त्वाद्युक्त्वादुत्सम्भवादपि । ४ष्टदयुम्नः कुमारोऽयं द्रुप-
दस्य भवत्विति । कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णं कृष्णामूत् सा
हि वर्णतः । तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
४ष्टदयुम्नन्तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम् । उपाकरो-
दस्तहेतोर्भारहाजः प्रतापवान् । अमोक्षणीयं देवं हि
भावि सत्त्वा महामतिः । तथा तत् कृतवान् द्रोण
आत्मकीर्त्यं सुरक्षणात् । द्रुपदसुतादयोऽप्यत्र ।

द्रुपदी स्त्री द्रुपदस्य दीर्घः पादोऽस्याः कुम्भपाद्या० ङोषि
पद्मावः । द्रुमत्तुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम् ।

द्रुपदादित्य ५० काशीस्थे द्रौपद्याः स्थापिते आदित्यलिङ्ग-
भेदे तदाविर्भवकथा काशीख० ४८अ०

“आकर्णय सुने । पूर्वं पञ्चवक्त्रो हरेः स्वयम् । ४-
थिव्यां पञ्चधा भूत्वा प्रादुरासीज्जगद्धितः । उमापि च
जगद्धात्री द्रुपदस्य महोभुजः । यजतो वङ्गिकुण्डाच्च
पादुङ्गकोऽतिसुन्दरी । पञ्चापि पाण्डुतनयाः साक्षाद्भू-
वपुर्द्धराः । अयतेरुरिह खगां द्रुपदसंहारकारिणः ।
नारायणोऽपि कृष्णत्वं प्राप्य तत्साहचर्यं कृत् । दुर्धृत्त-
वृत्तशमनः सद्दत्तस्यितिकारकः । प्रतपनः पृथिव्यान्ते
पार्थाश्वे रः पृथक् पृथक् । उदवासुदयो तस्मिन् सम्पदां
विपदामपि । कदाचित्ते महावीरा आहव्यप्रति-
पादिताम् । विपत्तिमायुः जहतीं बभूवुः काननौकसः ।
पाञ्चाल्यपि च तत्पत्नी पतिव्यसनकर्षिता । वर्मन्ना
प्राप्य तन्वङ्गी ब्रह्मभाराधयद्भृशम् । आराधितोऽथ
सविता तया द्रुपदकन्यया । सदीर्घं सपिधानाञ्च

स्थानिकामक्षयान्दौ । उवाच च प्रसन्नात्मा भास्करो
द्रुपदात्मजाम् । आराधयन्ती भावेन सर्वत्र शुचिमान-
साम् । स्थाल्यैतया महाभागे ! यावन्नोद्धारिणो जनाः ।
तावन्नक्तृभिर्भाष्यन्ति यावच्च त्वं न भोक्ष्यसे । भुक्तायां
त्वयि रिक्तैषा पूर्णभक्ता भविष्यति । रसवद्गुञ्जननिधि-
रिच्छामस्यप्रदायिनी । इत्थं वरस्तया लब्धः काश्या-
मादित्यतो मुने ! अपरस्य वरो दत्तस्तस्यै देवेन भास्वता ।
रविरुवाच । विश्वेशाहं क्षिणं भागे यो मां त्वत्पुरत-
स्थितम् । आराधयिष्यति नरः क्षुद्रवाधा तस्य नशति ।
अन्यत्र मे वरो दत्तो विश्वेशेन पतिव्रते ! । तपसा परि-
तृप्तेन तं निशामय वच्मि ते । प्राप्यसे ! त्वां समाराध्य
यो मां द्रव्यति मानवः । तस्य त्वं दुःखतिमिरमपा-
नुद निजैः करैः । अतो धर्मप्रिये ! नित्यं प्राप्य विश्वे-
श्वराद्वरम् । काशीस्थितानां जलनूनां नाशयाम्यथ
सञ्जयम् । ये मामत्र भजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयान्विताः ।
त्वद्वरोद्यतपाणिञ्च तेषां दास्यामि चिन्तितम् । भवतीं मत्-
समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम् । विश्वेशाहं क्षिणं भागे
दण्डपाण्यैः समीपतः । येऽहं यिष्यन्ति भावेन पुरुषा
वा स्त्रियोऽपि वा । तेषां कदाचिद्धो भावि भयं प्रिय-
वियोगजाम् । न व्याधिजं भयं कापि न लुप्तदृष्टे-
शम्भवम् । द्रौपदीक्षणतः काश्यां तव धर्मप्रियेऽनघे ! ।
इति दत्त्वा वरान्देव आदित्यः सर्वदः सताम् । शम्भुमा-
राधयामास धर्मं द्रौपद्युपाययौ । आदित्यस्य कथामेतां
द्रौपद्वाराधितस्य वै । यः श्रोष्यति नरो भक्ता तस्यै-
नः कथमेध्याति । स्कन्द उवाच । द्रौपदादित्यमाहात्म्यं
कञ्चेपात् कथितं मया । मयूखादित्यमाहात्म्यं शृण्वि
दानीं षटोङ्गव ! "चतुर्थो द्रुपदादित्यः" काशीखं
४६५० द्रौपदादित्योऽप्यत्र । "इदानीं द्रौपदादित्यं
कथयिष्यामि तेऽनघ" तत्र ।

द्रुम पु० द्रुः शाखास्त्वस्य म । १६५० अमरः । २ पारिजाते
२३५० च जेटि० । "वज्रपल्लवपुटाञ्जलिं द्रुमम्" रघुः ।
"तस्य तदहर्षते नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः" मनुः
४ किम्पुरुषाधीशभेदे "द्रुमः किम्पुरुषेशस्य उपास्ते
धनदेवश्च" भा० सं० ४१० लो० "किंपुरुषाधिराज्यमिव
मुनिजनगृहीतजलकलशपरिषिध्यमानद्रुमम्" काद०
लक्ष्मणमहिलायां रुक्मिण्यां जाते ५ पुत्रभेदे "प्रदुम्नः प्रथमं
जज्ञे शंवरान्नकरः सुतः । द्वितीयश्चारुदेवश्च तृष्णि-
सिंहो महारथः । चारुभद्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव

च" हरिवं० १६२५० । शिविनामदैत्यांशजाते ह्यपरयुगीये
६५० भेदे "यस्तु राजञ्जिविनाम दैत्येभ्यः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिधिख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः" भा० व्या०
६७५० प्राचीने नृपवरभेदे "उशीनरः शतरथः कङ्को
दुलिङ्गो द्रुमः" भा० व्या० १५० प्राचीननृपकौ ।

द्रुमनख पु० द्रुमस्य नख इव संघात्वेऽपि न णत्वम् ।
कण्टके शब्दरत्ना० ।

द्रुममय पु० नि० । द्रुम+विकारे मयट् । वृक्षविकारे यूपादौ
द्रुममर पु० द्रुमोच्चयतेऽनेन नृ-करणे अण् । कण्टके हारा० ।

द्रुमव्याधि पु० द्रुमस्य व्याधिरिव । द्रुमामये १ छायायाम्
राजनि० । इत० । २ वृक्षरोगे च ।

द्रुमशीर्षं न० द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षमयमस्य । वृक्षतुल्या-
ययुक्ते कुट्टिमभेदे "कपिश्रीर्षं द्रुमशीर्षं" तथा चाखोट
शीर्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः सप्तदाहृताः
शब्दर० । इत० । २ वृक्षाम्पे न० । [शब्दार्थक० ।

द्रुमश्रेष्ठ पु० द्रुमेषु श्रेष्ठः । १ प्रधानवृक्षे २ तालवृक्षे च
द्रुमषण्ड न० द्रुमाणां समूहः द्रुम+षण्डच् । वृक्षसमूहे

"जलेषु जलजेष्वाङ्गं स्थलेषु स्थलजेरपि । पङ्कजे द्रुम-
षण्डे च सर्वतः प्रतिभूयितम्" हरिवं० ८७५० ।

द्रुमसेन पु० राजभेदे सच गविष्ठासुरांशाज्जातः ह्यपरयुगीयो
नृपभेदः "गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।

द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चतुर्षः" भा० व्या०
६७५० । [वृक्षस्य रोगे च ।

द्रुमामय पु० द्रुमस्यामय इव । छायायां अमरः । इत० ।
द्रुमारि पु० इत० । १ हस्तिनि गजे राजनि० २ वृक्षनाशकमात्रे च

द्रुमाश्रय त्रि० द्रुम आश्रयो यस्य । १ वृक्षान्विते २ सरटे
पुंस्त्री० राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्रुमिणी स्त्री द्रुमाणां समूहः खला० समूहे इति ङीप् ।
वृक्षसमूहे ।

द्रुमेश्वर पु० द्रुमेषु ईश्वर इव श्रेष्ठत्वात् । १ तालवृक्षे य-
द्दार्थक्यं । २ द्रुमाणां श्रेष्ठे च "स्वर्गादिहानयित्वा च पा-

रिजातं द्रुमेश्वरम्" हरिवं० १२६५० । ३ श्लोषधीये चन्द्रे च

द्रुमोत्पल पु० द्रुमे उत्पलमिव पुष्पमस्य । कर्णिकारवृक्षे अमरः
द्रुम गतो आ० पर० सक० सेट् निघण्टुः । द्रुमस्य अद्रु-

मीत् दद्रुम् । निघण्टौ द्रुमोति पाठान्तरम् ।
द्रुवय पु० "द्रोच जाने वयः" पा० दु०+माने वय । जाने अमरः ।

द्रुसल्लक पु० द्रुपु सल्लक इव । पियालवृक्षे शब्दर० ।
द्रुह अनिष्टचिन्तने दिवा० पर० सक० वेट् । द्रुहति अद्रोहीत्-

अधुना । द्रोहिता द्रोह्या द्रोहा द्रोहिष्यति भोक्ष्यति ।
भुक् भुट् । "क्रुधद्रुहेष्याहयायीनां यं प्रति कोपः"
पा० कोपविषयस्य सम्प्रदानता । शत्रवे द्रुह्यति । उपरु-
हस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता भृत्यमभिद्रुह्यति । "न
यजमानाय द्रुह्यति" शत० ब्रा० २।२.४।२८ । "मा द्रुमेभ्यो
महाभाग ! दीनोभ्यो द्राग्धुमहेसि !" भाग० ६।४।७ "नाभि
द्रुह्यति भृत्येभ्यः" भाग० ४।२।३ आर्षत्वात् न कर्मता ।
"मातरश्चाभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा च ये" भा० शा०
"भवांस्तानभिद्रुह्यते" कामन्दकी० अत्र तद्ध् व्यस्युः ।

द्रुह् लि० द्रुह-क्लिप् । द्रोहकारके मितभ्रुक् ।
द्रुह् लि० द्रुह-कर्तरि क । द्रोहकारके "द्रुहा तन्वं गूह-
माना" ऋ० ७।१।४।१७ । २ पुत्रे शब्दार्थकल्पः । पुत्रस्य वित्ताय
या पितरनिर्वाचनस्य प्रायशः सम्भावनात् तथात्वम् ।
इद्रुह्यतरि स्त्री लोष शब्दार्थकल्पः ।

द्रुह्यण पु० द्रु० संसारगतिं हन्ति-हन्य च "पूर्वपदात्
संज्ञायाम्" पा० णत्वम् । ब्रह्मणि । द्रुह्येन निर्दत्तादि
अरोणादि० बुज् । द्रोह्यश्च तन्निर्दत्तादौ लि० ।

द्रुहिण पु० द्रुह्यति कामक्रोधादिभ्यो दुष्टेभ्यो वा द्रुह-
वा० हनन् किञ्च । चतुर्थे ब्रह्मणि अमरः "दुरा-
लभा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता" काशीख० २६ अ०
गङ्गासहस्रनाम । २ विष्णो च "महादेव ! देवस्तुत !
द्रुहिण ! अनन्त ! विश्वकर्मन् न स्तायस्तेति" हरिवं०
२५६ अ० ।

द्रुह्य लि० शिवादिगणे द्रुह्येति पाठात् द्रुह-न गत्य किन्तु
क्यप् । द्रोहविषये तस्यापत्यम् शिवा० व्यण् द्रौह्य तदपत्ये
बहुपु यस्कादि० अणो लुक् । द्रुह्या इत्येव ।

द्रुह्य पु० ययातेर्न पश्य शर्मिष्ठायां जाते पुत्रभेदे त्वंशुशब्दे
दृश्यम् । तस्मै ययातिशपकथा "ययातिरुवाच "द्रुह्यो !
त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं
मे यौवनं सन्ददस्व च । पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनर्दा-
स्यामि यौवनम् । स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पापमानं
जरया सह । द्रुह्य रुवाच । न गजं न रथं नाश्वं जीर्णं
भुङ्क्ते न च स्त्रियम् । वाग्भङ्गश्चास्य भवति तौ जरां
नाभिकामये । ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्माद्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते
सम्पत्स्यते कश्चित् । यत्नाश्वरथसुखानामहानां स्यादुगतं
न च । हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानां तथैव च ।
वधानाञ्च गवाञ्चैव शिविकायास्तथैव च । उडुपञ्चवस-

नारो यत्र नित्यं भविष्यति । अराजभाजशब्दान्
तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः" भा० शा० ८४ अ० ।

द्रु गतो वधे च स्म० क्त्वा० च उ० सक० सेट् । द्रुणीति द्रुणुते
द्रुणाति द्रुणीते अद्रावीत् अद्रविष्ट । उद्राव । दुद्रविथ ।
द्रविता द्रविष्यति ।

द्रु पु० द्रु-क्लिप् । हिरण्ये उज्ज्वलं ।

द्रुघण पु० द्रुघण+घृषो० द्रोघः । सङ्घरे हिरूपकोषः ।

द्रूण पु० द्रू-हिंसायाम् वा० नक् । दृष्टिके शब्दार्थकल्पः ।
द्रेक स्त्रने उत्थाहे च भा० व्यात्म० अक० सेट् । द्रेकते अद्रे-
किष्ट । अदित् णिचि चङि अदिद्रेकत् त ।

द्रेक पु० द्रेक्ताण+घृषो० । द्रेक्ताणे राशेस्तृतीयांशे ।

द्रेक्ताण पु० "स्वपञ्चनवमानां ये राशोनामधिपा यहाः । एते
द्रेक्ताणपाराशौ द्रेक्ताणास्तय एव हि" ज्यो० त० उक्ते
राशेस्तृतीयाभागे तदधिपाश्च उक्तदिशाज्ञेयाः ।
द्रेक्ताणशब्दे दृश्यम् ।

द्रेश्य लि० दृश-कर्मणि क्यप् वेदे घृषो० । दृश्ये "यत्तद्-
द्रेश्यमपाह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम्" सुखडको० ।

"अद्रेश्यम् अदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्ये-
तत् दृशेर्वहिःप्रस्थितस्य पञ्चेन्द्रियवाचकत्वात्" भा०

द्रेष्काण पु० द्रेष्काण+घृषो० । द्रेष्काणे राशेस्तृतीये भागे ।

द्रोघ लि० द्रुह्-कर्मणि घञ् वा० वेदे कृतम् । द्रोहविषये
"हेषसा द्रोघमितान्" ऋ० १।१।८६।१२ "द्रोघमितान्
द्रुग्धानि मित्वाणि यैः ते द्रोघमित्वाः" भा० करणे घञ् ।
द्रोहस्य चकवाक्यादौ "द्रोघाय चिह्नचस आनवाय"
ऋ० ६।६।२।६ "द्रोघायातिद्रोहात्मकाय वचसे" मा०
"द्रोघवाचस्ते निर्द्वयं सचन्नाम्" ऋ० ५।१।१।१४

द्रोण पु० द्रोणः कलशः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य अच् ।
भारद्वाजे कौरवाणां धनुर्वेदाचार्ये तदुत्पत्तिकथा

"गङ्गाद्वारं प्रति मज्जान् बभूव भगवान् ऋषिः ।

भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः । शोऽभिषेक्तुं
ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् । महर्षिभिर्भरद्वाजो
हविर्दाने चरन् पुरा । ददर्शाप्सरसां साक्षात् घृताची
याञ्जुतामृषिः । रूपयौवनसम्पन्नां मददृष्टां मदाजसाम् ।
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत । व्यपललाच्चरां
दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः । तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य
धीमतः । ततोऽस्य रेतश्चकन्द तद्विद्रोणं आदधे ।
ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः । अथ्यगीष्ट
स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । अग्निवेशं महाभागं

क्रमेऽस्माभिः “द्रोणस्यस्त्रविभुः एभिदं यदङ्गम” भाग० ।
कुण्डोपस्थे १२वर्षपर्वतभेदे “चतुर्थः पर्वतो द्रोणो
यतोऽप्यथो महागिरो । विशल्यकरणी चैव नृतसङ्गीवनी
तथा” मत्स्यपु० १२।४० स्त्रायै क । द्रोणक तत्तार्थे ।
द्रोणकलश पु० द्रोण इव कलशः । द्रुममये यक्षपात्रभेदे
“आह्वनीयं गच्छन्त्यादाय पावद्रोणकलशमोमपा-
त्राणि” कात्या०श्रौ० ८।७।५। पञ्चपात्राणां ऽभिषवाद्याः
ते च पूर्वमभिषवस्थे स्थापिता अपि वचनात्तत्त आभीयन्ते
संस्कारार्थं द्रोणकलशः द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः
यस्योपरिधाराय ष्ठा षट्छान्ते” कर्कः । यक्षपात्रभेदे
“क्षुच्य मे चमसाय च मे वायव्यानि च मे द्रोणकल-
श मे” यजु० १८।२१।
द्रोणकाक पुंस्त्री० कर्म० । (दांडकाक) ख्याते दण्डकाके
काकभेदे अमरः । [गवि अमरः ।
द्रोणक्षीरा स्त्री द्रोणमितं क्षीरमस्याः । द्रोणमितदुग्धवत्यां
द्रोणगन्धिका स्त्री द्रोणस्य तन्नामपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः कप् धत्त इत्त्वम् । रास्त्रायां जटा० । [शब्द० ।
द्रोणघा स्त्री द्रोणदुघा+प्रथो० । द्रोणमितदुग्धवत्यां गवि
द्रोणचित् पु० यज्ञिये अग्निभेदे “एतया विहत्यान्यां चितिं
चिन्वन्ति द्रोणचिद्वचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयतः
ससृज्य पुरीषः” कात्या०श्रौ० १।६।५। ६। “एते अग्निवि-
शेषाः” कर्कः “तं हेके एतया विहत्याभिसन्त्यान्यां चितिं
चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा
प्रउगचितं वा” शत०ब्रा० ६।७।२। ८।
द्रोणदुग्धा स्त्री द्रोणमितं दुग्धं यस्याः । द्रोणमितक्षीरायां
द्रोणदुघायां गवि हेमच० । [गमितदुग्धायां गवि अमरः ।
द्रोणदुघा स्त्री द्रोणमितं दोग्धि दुह-कः घशानादेशः । द्रो-
णपदी स्त्री द्रोण इव पादोऽस्याः कुम्भपद्या० छीषि
पादोऽन्त्यलोमे पङ्कावः । द्रोणतुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम् ।
द्रोणपर्णी स्त्री द्रोणस्य दृक्भेदस्य पर्णमिव पर्णमस्याः
जातित्वात् छीष् । भूमिकदल्याम् शब्दार्थ० ।
द्रोणपुष्पी स्त्री द्रोणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात्
छीष् । (गुमक) इति ख्याते १क्षुपभेदे “द्रोणपुष्पी गुरुः
स्वादू रुक्षोष्णा वातपित्तजत् । स चारुवणा स्वादु-
पाका कटुो च भेदिनी । कफायकामलाशोथतमक
श्वाशजन्तुजित्” भावप्र० । २द्रोणदृक् रत्नमाला । “द्रोण-
पुष्पीदं स्वादु रुक्” गुरु च पित्तजत् । भेदकं
कामलाशोथमेहपूयहरं कटुं वैद्यकम् ।

द्रोणमानां स्त्री द्रोणो मानं दुग्धेऽस्याः । द्रोणदुग्धायां गधि
शब्दः० द्रोणो मानं यस्याः । द्रोणमिमे द्रव्यादौ लि०

द्रोणमुखम् न० चतुःशतप्राममनोहरप्रामे हारा० ।

द्रोणशर्मपद न० तीर्थभेदे "शरत्तन्मे कुशस्तन्मे द्रोण-
शर्मपदे तथा । अपां प्रपतनामेवो सेव्यते सोऽप्सरो
गणैः" भा०चतु० २५अ० ।

द्रोणसाच लि० द्रोणं द्रोणकलशं सचते सच-अच् । द्रोण-
कलशसेवके । "एवा पतिं द्रोणसाचमचेतसम्" ऋ०१०।
४४।४ "द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारम्" भा०

द्रोणा स्त्री १द्रोण्याम् २द्रोणपुण्यायां शब्दार्थः० ।

द्रोणाचार्य्य पु० कर्म० । कौरवाणां शस्त्रशिक्षके भारद्वाजे
द्रोणाहाव पु० आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्तान् आहावो
जलाधारः जलाशयभेदः द्रोणमयः द्रुममयः आहावः ।
द्रुममये जलाधारभेदे "द्रोणाहावमवतमश्चक्रम्" ऋ०१०।
१०१।७।

द्रोणि(णी) स्त्री इति गच्छति जलम् द्रु-नि वा ङीप् ।
१काष्ठान्नुवाहिन्याम् अमरः । (ङीष्ठा) २जलाधारे
कदलीत्वगादि निर्मिते पात्रभेदे "तैलपूर्णं कटाहे
वा द्रोण्यां वा शायवेत् न्यपम्" सुश्रुतः "भरद्वाजस्य च
स्त्रजं युक्तं द्रोण्यामवर्जितं" भा०आ०६२अ० ४काष्ठमये
ज्ञानपात्रे ५पर्वतानाममन्तरे देशभेदे च "शैलानामन्तरे
द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।
"पर्यन्तां पयसा नद्यो द्रौण्यश्च विप्रलायताः" हरिवं०
७४अ० । द्रोणस्य पत्नी ङीष् । ७द्रोणपत्न्यां स्त्री ङङि-
हर्षपरिभाषे वैद्यकभाषा एकदल्यां भेदि० । १०नीलीवर्णे
शब्दरत्ना० ११शैलसम्यो हेमच० १२इन्द्रचिर्मन्त्रां १३द्रो-
णोजलवणे च राजनि० १४नदीभेदे उणादिको० १५द्रुते च

द्रोणीदल पु० द्रोणीव दलमस्य । केतकीवृक्षे हारा०

द्रोणीलवण न० द्रोण्यां भवं लवणम् । उपकण्ठादेशभवे
लवणे राजनि० । "विज्ञेयं द्रोणीलवणं पाके नालुष्णतां
गतम् । अविदाहि भेदकञ्च स्निग्धं मूलविनाशनम् ।
अल्पपित्तकरं चैव भिषग्भिः सहदाहृतम्" राजनि० ।

द्रोण्य लि० द्रोणं द्रुममयं यूपमर्हति यत् । द्रुममययूपार्हे
पश्चादौ "द्रववद् द्रोण्यः पशुः" ऋ०५।५०।४। "द्रोण्यः
यूपार्हेः पशुः" भा०

द्रोण्यश्च लि० द्रोणिं द्रुतमश्रुते अश-व्याप्तौ वा० व । द्रुत-
व्यापके "द्रोण्यश्चाव ईरन्ते दृप्तं वा" ऋ०१०।८६।४
"द्रोण्यश्चावः द्रुतव्यापनाः" भा० ।

द्रौमिल पु० चाणक्ये सनौ हेमच० द्रौमिल इति वा तत्
पाठः । अन्यतरस्य प्रामादिकत्वं सुद्रौमिपात् ।

द्रौह पु० द्रुह-भावे घञ् । १अनिष्टचिन्तने २कृद्गवधे ३हिंसा
मात्रे च । "पैगुन्यं साहसं द्रौह ईर्ष्यास्त्रयार्थद्रूपम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः" मनुः
द्रौहश्चकृद्गवधः" कुल्लू० "द्रौहो जिघांसा" म०त० रघु०
"विनापि शीर्षकात् कुर्त्यात् न्यपद्रौहे तु पातके" मनुः
अत्र हन्तुमिच्छा अनिष्टचिन्तनं वा द्रौहपदार्थः ।
"द्रौहोद्रौकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दाताम्"
काव्यप्र० द्रौहः जातोऽस्य तारका० इतच् । द्रौहित
जातद्रौहे लि० । [अमरः ।

द्रौहचिन्तन न० द्रौहार्थं चिन्तनम् । परानिष्टचिन्तने
द्रौहाट लि०द्रौहेणाटति अट-अच् । १वैडालव्रतिते कृद्गना
परहिंसार्थं व्रतधारिणि २शृङ्गलुब्धके ३वेदशाखाभेदे
पु० भेदि० ।

द्रौण लि० द्रोणं सम्भवति अवहरति पचति वा अच् पच्चे
ठन् । द्रोणमितधान्यादेः स्त्रियान् १समावेशके २तदपहा-
रके ३तत्पाचके च स्त्रियां ङीप् । पच्चे ठनि द्रोणिक
तत्पार्थे स्त्रियां टाप् । तत्पार्थे द्रोणिक इति शब्द-
त्पन्नं प्रामादिकमेव ठनि वृद्धेरप्रसक्तैः ।

द्रौणीज न० द्रोण्यां जायते जन-ङ । १द्रौणीजाते लवणे
राजनि० । २द्रोण्यां जाते द्रोणाचार्य्ये द्रोणस्य पत्नी
ङीष् द्रोणी तस्यां जाते ३अश्वत्थाम्नि च ।

द्रौणायन पु० अश्वत्थाम्नि द्रोणशब्दे दृश्यम् द्रौणिरप्यत्र ।

द्रौणायनि पु० द्रोणस्यापत्यं वा०फिज् । अश्वत्थाम्नि "सकर्ण
दुर्व्योधनशाल्वशल्बद्रौणायनिक्तायसुनीयवक्राः" भा०आ०
१८७अ० । "द्रौणायने ! अलमत्यर्थमात्मानं शोका-
नले प्रक्षेप्तुम्" वेणीसं०

द्रौणिक लि० द्रोणस्य वापः चेतस् ठञ् । द्रोणमितधीज-
वपनयोग्ये १चेत्तादौ अमरः । तेन क्रीतमित्याद्यर्थं अश-
मासे ठक् । २द्रोणक्रीतादौ, समासे तु निष्का० ठञ् ।
स्वरे भेदः ।

द्रौपद पु० स्त्री० द्रुपदस्यापत्यं शिवा० अच् । १द्रुपदराज-
पुत्रे तत्कन्यायां २कृष्णायां स्त्री । द्रुपदालजशब्दे दृश्यम्
"द्रौपद्या च मह्यतेजास्तथैव च सुभद्रया" हरिवं० ११५अ०
"द्रौपदी त्वय संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता । नातिहृष्टा
न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुश्रोणी
स्त्रियताञ्चितमूर्धजा । सर्वलक्षणसम्पूणा वैदूर्य्य

मणिमन्त्रिभा । पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तममथिनी रचः”
 भा० व्या० ६७७० तस्याः पञ्चपतिकत्वकारणं भा० व्या०
 १६८।६६ अ० उक्ता दिङ्मातृत्वमोच्यते तत्र द्रौपद्याः
 पूर्ववृत्तान्तकथनेन पञ्चपतिकत्वरूपेण “व्यास उवाच
 आसीत्तपोवने काचिदेषा कन्या महात्मनः । नाध्य-
 गच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती । तोषयामास
 तपसा सा किलोपेयं शङ्करम् । तामुवाचे श्वरः प्रीतो
 ह्येषु काममिति स्त्रियम् । सर्वसुक्ताऽब्रवीत् कन्या देवं
 वरदमीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः
 पुनः । ददौ तस्यै स देवशक्तं वरं प्रीतमानसः
 पञ्च ते पतयो भद्रे ! भविष्यन्तीति शङ्करः । सा प्रसाद-
 यती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्व-
 नोऽर्हामीत्यथ शङ्कर ! । तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह
 शुभं वचः । पञ्चकलस्त्रयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ।
 तत्तथा भविता भद्रे ! वचस्तद्गदमस्तु ते । देहमन्यं ग-
 तायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति । द्रौपद्येषा हि सा जज्ञे सुता
 वै देवरूपिणी । पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्थव्य-
 निन्दिता । स्वर्गश्रीः पाण्डुवार्धन्तु सद्यस्तदा महा-
 मखे । सेह तप्ता तपो घोरं दुहित्वं तवागता । सैषा
 देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा ।
 स्मृता स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा राजन् ! द्रुपदेष्टुं कुरुष्व” ।
 ब्रह्मवैवर्ते तु जन्मखण्डे ११५ अ० अन्यथा वर्णितं यथा
 “वह्निर्वाच शृणु राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं
 कुरु । सप्ताहमनन्तरं चैव रावणो दुष्टराक्षसः । दुर्नि-
 वार्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति । राम उवाच ।
 सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ आयातैव तु तिष्ठतु । कलत्र
 वर्जनं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् । सीतां गृहीत्वा प्रययौ
 रुदनीञ्च कृताशनः । सीतायाः सदृशी ह्यासा तस्यौ
 श्रीरामवर्जिधौ । सा च ह्यासा हृता पूर्वं रावणेन
 बलीयसा । समुद्धार तां रामो निहत्य तं सवान्ध-
 वम् । वज्रो परीक्षाकाले च ह्यासा वज्रो विवेश ह ।
 अग्निम्ह्यासाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् । सा च
 ह्यासा तपसक्रो नारायणसरोवरे । तपश्चकार दिव्यञ्च
 शतवर्षञ्च शूलिनः । वरं दृष्ट्वा भद्रे ! त्वमुवाच शङ्करश्च
 ताम् । उवाच तां शिर्यं व्यासा भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ।
 पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वज्रे त्विच्छोचनम् । सर्वस-
 म्पत्प्रदस्तु तस्यै शर्वो वरं ददौ । महादेव उवाच ।
 साधि ! त्वं पञ्चधा ब्रूषे पतिन्देहीति व्याजुक्ता ।

पञ्चेन्द्राश्च हरेरंगा भविष्यन्ति प्रियास्तय । ते च सर्वे
 च पञ्चेन्द्राश्चासुना पञ्च पाण्डवाः । सा च ह्यासा द्रौ-
 पदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा । जने युगे वेदवती जेतायां
 जनकात्मजा । हापरे द्रौपदी ह्यासा तेन कृष्णा त्रि-
 हायणी । वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ।
 स्वर्गचक्षुर्मीरहेन्द्राणां सा च पञ्चाङ्गविषयति । राजा
 ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । पप्रच्छ मातरं
 वीरो वस्तु प्राप्तं मयासुना । तमुवाच स्वयं माता
 गृहाण आत्मभिः सह । शम्भोर्वरेण पूर्वञ्च परत
 मातराज्ञया । द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्च-
 पाण्डवाः । चतुर्हशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपा-
 ण्डवाः” “अहल्या द्रौपदी कुली तारा मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” प्रातःस्मर-
 णीयकीर्तने । [दिन निर्दिष्टादौ ।

द्रौपदायनि त्रि० द्रुपदेन निर्दिष्टादि कथां० फिज् । द्रुप-
 द्रौपदेय ३० द्रौपद्या अपत्यम् टक् । युधिष्ठिरादीनां द्रौ-
 पद्यास्तत्पत्ने प्रतिविम्ब्यादौ ते च विश्वदेवगणांशेनोत्पन्नाः
 यथाह भा० व्या० ६७७० । “द्रौपदेयाश्च ये पञ्च वभुवु-
 र्भरतर्षभ ! । विद्वान् देवगणान् विद्धि सज्जातान् भर-
 तर्षभ ! । प्रतिविम्ब्यः सुतसोमः श्रुतकर्मा तथा परः ।
 नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । पाञ्चा-
 ल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा । लेभे पञ्च सुतान्
 वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचलानिव । युधिष्ठिरात् प्रतिविम्ब्यं
 सुतसोमं वक्रोदरात् । अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकञ्च
 नाकुलिम् । सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पञ्च महार-
 थान् । पाञ्चाली सुपुत्रे वीरानादित्यानदितिर्यथा । शा-
 स्त्रतः प्रतिविम्ब्यन्तमूर्चुर्विप्रा युधिष्ठिरम् । परमहरण
 ज्ञाने प्रतिविम्ब्यो भवत्वयम् । सुते सोमसहस्रे तु
 सोमार्कसमेतजसम् । सुतसोमं महेष्वासं सुपुत्रे भीम-
 सेनतः । श्रुतं कर्म सहत् कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
 जातः सुतस्तत्पत्नेवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् । शतानीकस्य
 राजर्षेः कौरवस्य महात्मनः । चक्रे पुत्रं सनामानं
 नकुलः कीर्तिवर्धनम् । ततस्त्वजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे
 वज्रदेवते । सहदेवात् सुतं तस्मात् श्रुतसेनेति यं
 विदुः । एकवर्षान्तरास्ते ते द्रौपदेया यशस्विनः” भा०
 व्या० २२२ अ० ।

द्रौहिक् त्रि० द्रौहिं नित्यमर्हति वेदा० ठक् । नित्यं द्रौहिर्ह ।
 द्रौहि त्रि० द्रुह्यापत्यं शिवा० चण् । द्रुह्यापत्यं

द्वन्द्व न० द्वन्द्व+पृथो० बलोपः । द्वन्द्वशब्दार्थे त्रिकाण्डशेषः ।
 द्वन्द्व न० द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ "द्वन्द्वं रहस्यमन्यादावच-
 नव्युत्क्रमणयत्तपात्प्रयोगाभिव्यक्तिपुं" पा० द्विगुणस्य
 द्विवचनं पूर्वपदस्यान्भावोऽन्वयश्चोत्तरपदस्य नपुंसक-
 त्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु" सि०कौ० उक्ते रहस्यादौ
 "तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः ।
 द्वन्द्वमन्वयते रहस्यमित्यर्थः । अन्यादा स्थित्यनतिक्रमः ।
 आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मियुनायन्ते माता पुत्रेण
 मियुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति अन्यादार्थः ।
 व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्ग
 सम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यत्तपात्त्राणि प्रयुनक्ति
 द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।
 योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व इत्युक्ते" सि०कौ० "अत्र अन्य-
 त्वापि तेन द्वन्द्वयुक्तान्यवर्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्बु-
 द्धान्यवर्तन्तेत्यर्थः वीष्सायां द्विवचनेऽप्यनेन तस्य रूप
 निश्चिन्तिः । द्वन्द्वसमाहारादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः कृत्या
 कृत्या अवयवार्थसाहित्येनाव्युत्पन्नत्वादिति बोध्यम्"
 शब्देन्दु० । तत्र रहस्यं द्वाभ्यामेव ज्ञेयम् । २कलहे
 शमिथुने स्त्रीषुसयोर्द्वये षयुगले च मेदि० रोगभेदे हसमा-
 सभेदे च पु० सच द्विधा समाहारेतररेतरयोगभेदात् तत्र
 सङ्गतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः संहन्यमानप्राधान्ये इत-
 रेतरयोगः इति वैयाकरणाः इतरेतरयोगशब्दे ८२१
 पु० दृश्यम् शब्दश० प्र० अन्यथा निरणायि यथा

"यद्यदर्शकयन्त्रामव्यूहो यद्यत्प्रकारके । बोधे समर्थः
 च द्वन्द्वः समासस्तावदर्शकः ।" "यद्यदर्शोपस्थापकस्य
 क्रमिकयादयनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं
 प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादयनामनिवृह एव तावदर्थको
 द्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वाद्य धवखदिरौ लिखीत्यादौ
 हि कर्मत्वाद्युक्ते करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादि-
 धर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिक-
 नामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम्
 अतः पाणिपादादिसप्तदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः ।
 यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वलोत्तरपदे
 पाणिपादादिषाङ्गित्ये लक्षणा अतएव नित्यं प्रत्येक-
 वचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणाया-
 निरुद्धत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिव-
 र्त्त्यादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात्
 पाणिपादं वाद्येत्यादिनाथोप्यव्यभिचिन्ति प्राच्यैरुक्तं तत्र

युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा
 पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्बन्धेन तद्गतहि-
 त्वादिवोधार्थं समाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्भा-
 रत्वात् । साहित्यस्य द्विवक्तृत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य
 द्विवचनादिषाकाङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि
 पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य
 द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्य-
 भक्त्या हस्यश्च धनमित्यादेरयोम्यताया दुर्गतरतापाताञ्च
 नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च
 साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात्
 तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च । समाहारपरिभाषा
 तु लीवलङ्गत्वनिमित्तकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयै-
 योपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदि-
 रावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्या-
 श्रये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वमेव
 पर्याप्तिसम्बन्धेन साहित्याद्यनुभाषकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदि-
 रावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति-
 भीमांशकानास्मृतमन्यपासं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धव-
 खदिरविशेष्यकधोविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोः साहित्यं
 तदाश्रयश्च धवद्वयादिरपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्ष-
 कत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिवोधस्य दुर्गतर-
 तापत्तेः । न च त्रितयाविशेष्यकधवखदिरधर्मिकधोविशे-
 यप्रत्यमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवद्वया-
 देरिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनाश्रयतात्
 तत्त्वादाय नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वं तत्र तत्त-
 ल्पमावच्छिन्ने समुदित एव पर्याप्तिसम्बन्धेन द्विवादिवो-
 धने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं
 परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने यतो धवखदिरा-
 वित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च नावोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् ।
 घटवटेत्यादिकस्य घटकवटेत्यादिकस्य घटतटेत्यादिकस्य
 च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्य-
 हेतुत्वमतो न तादृशानुनिवृहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः । अतएव
 समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस्त-
 त्वैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय "चार्थे द्वन्द्व" इति पाणिनिः
 प्राह । अतएव भेदगर्भसंज्ञयार्थकं चण्डमन्त्राभिव्य-
 धवश्च खदिरश्चेत्यादिकं विग्रहस्य प्रयुज्यते दृष्टाः, समु-
 पाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्तिप्रयत्नकारद्वयं, पीततत्पदयो-
 र्वादात्ममित्यादौ तत्पदादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्व-

तत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरन्येव भेदः सुवर्धस्तु
 द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पथ्यां प्रसम्बन्धेन पीततत्पटे
 तस्य बाधात् सुवर्धद्वित्वादेसादशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाका-
 ङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयो-
 रेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । अतएव व्याकरणकारम्भकसंयोगना-
 शेभ्यः कार्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये-
 सुवर्धैकत्वस्य कार्यद्रव्यत्वेऽन्ययमभिधितुनाचार्येण जात्य-
 भिप्रायक्रमेकयचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम् ।
 अतएव च “श्यालाः स्युर्भातरः पत्न्याः स्वाभिनो देवदे-
 वरौ” इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वाभिनो भ्राता देव-
 देवरोभयपदवाच्य इत्यर्थः सुभृत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते ।
 यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतत्वे पीतपटावित्यादिकः
 प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयान्यस्य तत्र सत्त्वादेवं
 पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरवोधप्रसङ्गश्च
 तदंगे सुवर्धद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिसूक्ष्मभिव्यक्ते तदा
 गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति
 वदन्ति । विद्यतेऽविन्दतिविनत्तीनामिति इत्यत्र विद्यत
 इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ता-
 द्यर्थकतादशधातुत्वेनैव । ऋगपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदे-
 ऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात् । समानशब्दोर्ध्वान्द-
 प्रसक्तावेकशेषोव्युत्पत्तिसिद्धत्वेन हरिणावित्यत्र लुप्तश्रु-
 ताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्ऋगपाण्डुरयोर्बोधः
 हरौ नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णु-
 चन्द्रयोरवगतिः । अन्यथा हरिहरो नमस्यावित्यपि
 प्रयोगापत्तेः हरौ च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय
 इत्यादितः समसमानपदाणीनामवान्तरसंस्वावगमस्तत्र
 तत्तत्संस्वावच्छिन्नसार्थलक्षकस्य लुप्तस्य ह्यर्थादिपदस्यो-
 चरत्वेन प्रतिसंहितमेव ह्यर्थादिपदं तथाविधसार्थस्य
 लक्षणाया बोधकं तदप्रतिसम्बन्धेन तु श्रुतमेव हरिपद-
 विष्णुद्वयोः सिंहत्वस्य चैक्या लक्षणाया शक्तिभ्रान्त्यैव
 वा । नच विग्रहस्य सुवर्धस्य द्वित्वादेः समसप्रतिपाद्यात्व-
 नियमात्तथाविधद्वित्ववित्वानभिव्येण हन्वस्येयासाधुत्वा-
 दुक्तक्रमेणैकशेषो न युक्तः, शलाकापरि ह्रस्वश्चमित्यादौ
 व्यभिचारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति
 विग्रहे च एकत्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यै-
 रभिहितत्वाच्च । हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्र-
 योगात् तत्रापि “पुंसा स्त्रियोः साक्ये” इत्यनुशिष्टे हं-
 सीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय

स्त्रीपुंसयोर्बोधः तत्त्वोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्व-
 पुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणया
 वा गृहादेव । यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणाया हंसीत्वेन
 शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुवर्धस्तु पुंस्त्वं हंस एवा-
 न्वेति न तु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तत्र तथासति
 स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथोभेदविरहेण
 हन्वाप्रसक्तावेकशेषस्य हंसश्च हंसी च इत्यस्य दुष्कारत्वापत्तेः
 अन्यथा घटतद्घटावित्यपि हन्वप्रसङ्गात् हंसौ च हंसा-
 शेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्वययोः प्रागु-
 क्तरीत्यावगमः । दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे दुन्दुभी
 सुन्दरावित्यत्राक्षभेयोर्बोधनस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभिश्च-
 ज्ञस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वम् ।
 युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युव-
 तीयौवनवतोर्बोधः वरटाहंसौ लक्षणासारसावित्यादौ तु
 स्त्रीपुंसयोर्ध्वान्दोऽपि पदसाक्यविरहाच्चेकशेषः दम्पत्य-
 च्चैनमकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी
 च इति विग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभात्यांपत्योरव-
 गमः । एकयैका चेत्तत्र एको, द्वौ च द्वौ चेत्तत्र
 द्वौ, त्रयो च त्रयो चेत्तत्र त्रयो त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र
 च विग्रहे त्रय इत्यादिकशेष इत्यत एव । ग्राम्या-
 नेकशफेष्वतरुणेषु स्त्रीपुंसयोर्वहुत्वमनभिव्य साक्य-
 योण हन्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन मेघश्च मेघाश्चेत्यर्थे
 मेघश्च इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेघाणां लक्षकं मेघपदं प्रति-
 सन्धत एव बहुमेघाणामनेकमेघीणाञ्चावगमः ।
 एवं महिषाश्च महिषाश्चेत्यर्थे महिषश्च इत्यत्रापि महि-
 षपदं बहुनां महिषाणां, ऋगाश्च ऋग्यश्चेत्यर्थे ऋगा-
 ष्वत्तत्र तु ऋगादेरप्राप्तत्वाच्च पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः ।
 तथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चेत्यर्थे गर्हभा इत्यत्रापि खराणा-
 भेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्क्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि-
 तरुणार्थकत्वात् । स्वसा च भ्राता चेत्तर्थे भ्रातरावित्यत्र
 पुत्रश्च दुहिता चेत्तर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि
 स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रतिसम्बन्धेनैव भ्रातृसगिन्योः
 पुत्रकन्ययोच्चावगमः । “ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च ज्येष्ठे मासि
 न कारवेत्” इत्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः । स च
 मैत्रश्चेति विग्रहे त्वदादिना तदन्यस्य हन्वे लुकि
 तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्धत एव मैत्रादाव-
 गमः स च त्वत्वेत्यादि विग्रहेण किंपदान्यत्वादितद्वय-
 गर्भहन्वे तु पूर्वस्यैव वा लुक् अन्यस्यैव वा त्वदादिर्लुकि

युगमित्यत्र त्वादावप्युक्तमेवैव तदर्थयुगदर्शयोर्वोधः स च स चेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विषये स्तपूर्वांगणितोऽपि तदादिः स्तोत्ररापठित एव "तत्तन्मातुषतृत्त्योऽसौ यदा-
द्विद्यातिनिष्कलेत्वादौ त न त्वादिगणने हन्वः परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा "तत्तत्तामसभूतभीतय" इत्यादौ यत्तदा दिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां स्वरूपैकशेषस्य व्युत्पत्तत्वात् प्रयोगातुरोधित्वात् कल्पनायाः। कथं त्वच्चेत्यादिविषये क्विप्ता तादृशहन्व इ त तदन्वस्यैव त्वादीर्लुकि कावित्या-
दिक एव प्रयोगः चैतस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्प्रस्य मातृपदस्य स्वरणान्मातृरवगमः तदस्वरतस्तु पितृ-
पदे जनकशरीरत्वेन लक्षण्या मातापितोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु माता पितृहन्वे माता पितृभ्यां मातारपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयोर्दर्शनाच्चैतस्य पितरा-
वित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
पदं प्रकथयन्तरम्। एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरावित्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्रू श्वशुरस्य हन्वे श्वश्रूश्चशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः। हन्व विभजते। "हौ भेदावस्य शास्त्रौक्तौ समाहारेतरेतरौ। एकान्यवचनाकाङ्क्षा-
हीनोपादानतश्च तौ"। "अस्य हन्वस्य हौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तलैकवचनान्यसुवाकाङ्क्षा-
विहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्षेतरेतरः पाणि-
पादं हस्यश्मितादितो हि करचरणादीनां बह्वनाम-
प्यगतामेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवच-
नादेः पदिच्छन्दिखिदेदादित्यादौ त पदिच्छन्दिभ्यां सङ्कितः खिदिरिति विट्छा मध्यपदलोपो कर्मधारयो यथा अव्याप्नप्रतिव्याप्तेरिति मण्यमन्यादौ"।

केचित् पदभेदे दृन्दुमिच्छन्तः "अथैकदलहेरस्व लम्बोदरगजाननाः" इत्युदाजस्तुः तच्च समीचीनम् चो-
ऽवधारणे इत्यादिपद एकदनादिशब्दानामेवात्र पदार्थ-
त्वात् तथाभूतशब्दानाञ्च विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन भिन्नत्वात् एते शब्दा गणेषु वृत्तिमन्त इत्येवं कोपादायवन्वयबोधात्।
घटकलसयोरभेदे इत्यादौ त घटपदकलसपदप्रतिपाद्यत्व-
रूपपदार्थतावच्छेदकभेदात् न हन्वानुपत्तिरिति दिक्
"श्वताहन्ट्रे" "चार्ये हन्वः" पा० "हन्वः समासिकस्य च"
गीता। तत्र युगले "हन्व" ते मन्दचेता यदि जपति ज-
नोवारमेकं कदाचित् कर्पूररसवः। "विरहविधुरकोक-
नशोकं विभिन्दन्" उद्भटः। मिथुनम् स्त्रीऽस्योर्वित्वम्

तत्र "हन्वानि भाव" क्रियया विव्रजुः कुमा० "मृगहन्वे पु-
पयन्तो स्यन्द्नावदृष्टिषु" रघुः। "लुत्पिपाषे शोक-
मोहो रागद्वेषौ तथैव च। नाभालाभौ च शीतोष्णे
तथा मानापमानकौ। कामक्रोधममृतयोः हन्वशब्देन
वर्णितौ" इत्युक्ते परस्परविरुद्धस्वभावे शीतोष्णादौ
"न हन्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि" माघः "तितिला
शीतोष्णादिहन्वसहिष्णुता" वेदान्तसं० "हन्वातोतो विमत्सरः"
गीता। आसनजये च हन्वदुःखैरनभिभवः योगसू० उक्तः
"ततो हन्वानभिघातः" "शीतोष्णादिभिर्हन्वैरासन-
जयाच्चाभिभूयते" भा०।

७दुर्गे युक्तिकल्प० तद्विषयादिकं तल्लोक्तं यथा
"राज्ञोबलं न हि बलं हन्वमेव बलं बलम्। अथत्य-
बलवान् राजा स्थिरो हन्वबलाद्भवेत्" तथा च "एकः
शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः। शतं दशसह-
स्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते। अकलिमं कलिमञ्च तत्
पुनर्हि विधं भवेत्। यद्दैवसूचितं हन्वं गिरिनद्यादि
संश्रितम्। अकलिममिदं ज्ञेयं दुर्लभपरिभूभुजाम्।
प्राकारपरिखारणप्रसञ्चयं यद्भवेदहं। कलिमं नाम-
विज्ञेयं लङ्गुललङ्गुलान्तु वैरिणाम्" तल्लालिमहन्वसक्तं
तल्लैव यथा "अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सका-
ननः। सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः। सुखनि-
सरणो हन्वः पर्वताख्यो सहोभुजाम्। नद्योगभीर-
विस्तीर्णश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः। तन्मध्ये भूपदेशो यो
नदीहन्वः स उच्यते। यदन्यश्चिरकाचीनं दुर्लङ्गुल वि-
पिनादिकम्। तन्मध्यरचिता भूमिर्हन्वत्वेनोपतिष्ठते।
यनहन्वमिति ख्यातं यथापूर्वं मङ्गलरम्" कलिमहन्व-
सक्तं तल्लैव यथा "यस्मिन् राज्ये गिरिनोक्ति नद्यो वा
गहनोदकाः। तस्य मध्ये मङ्गोपालः कलिमं हन्वमार-
भेत्। गजैरलङ्गुला विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः।
हन्वत्वेन समादिष्टाः परिखा वज्रयादसः। विशाल-
शालं सुघनं वज्रकण्टकिसङ्घटम्। हन्वत्वेन समा-
दिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम्। अधोऽधोवध्यमानोऽपि
कन्द्रोऽल्पजलं स्रवन्। हन्वत्वेन ससहिष्टः दुर्लङ्गुलो
हि स भूभुजा। सर्वतः परिखां कृत्वा निबन्धोपरिक-
न्दरम्। तज्जालस्तु तदशत्वात् जलहन्वं तदुच्यते।
एषासभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्। वर्षासु स्रवते
वारि जलहन्वं ततोभवेत्। एतयोरपि संमिश्रात् सं-
मिश्रं हन्वमाचरेत्। आश्रित्य कलिमं हन्वं बलवद्-

वैरिणो दिशि । अन्यत्र कलिमं हन्तुं कृत्वा मरपति
वसेत् । रथपतिर्यदा वैरी स्पर्शहन्तुं तदाचरेत् ।
गजाश्वनाथश्चैवैरी जलहन्तुं तदाचरेत् । गिरिहन्तुं
नृपः सेवेत् यस्य स्याद् द्विविधो रिपुः । सर्वो हि त्रिविधो
युद्धः समासादुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे
गुप्त एव च । राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निव-
सेत् स्वयम् । गुप्तेऽस्त्रकोषसम्भारं संरक्षेदिति नि-
श्चयः । तस्य सामान्यतो गुणा नीतिशास्त्रोक्ताः यथा
“सप्रवेशापसरणं हन्तुस्तमस्यते । अन्यत्र बन्दिगा-
लेव न तादृग्बशमाश्रयेत् । धनुर्हन्तुं महीहन्तुं गिरि-
हन्तुं तथैव च । धनुषाहन्तुमित्याहुर्वैदृहन्तुं प्रकी-
र्तितम् । योद्धृन्मुन्यं हि यत् हन्तुं स्तकायसमं
हि तत् । अन्यत्र च “यावत् प्रमाणं नगरं हि
राज्ञां ततो भवेदुत्तममध्यमानम् । त्रिंशत्तद्व्याप्तं गुणो-
त्तरेण त्रिदशजानां धरणीपतीनाम्” गगंस्तु “यदन्यद्
द्विविधं हन्तुं श्रूयते धरणीभुजाम् । ताभ्यामेवाति-
रिच्येत मन्त्रहन्तुं विशेषतः । अन्येषु देवात् भिक्षेपु
मन्त्रहन्तात् जयेत्पुनः । मन्त्रहन्ते हि भिक्षे हि न
चान्यत् कार्यकारकम्” भोजः “तदैव वैरिदुर्लभं वि-
स्तीर्णविषमञ्च तत् । सप्रवेशापसरणं तदहन्तुस्तमं विदुः” ।
हन्तुगद पुं दृक्छरूपो गदः । रागद्वेषादिरूपे रोगे । “अहं
हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यं ततः कारणकार्य-
जातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा दृन्द-
गदा भवन्ति” विष्णु पुं ।
हन्तुचर पुं स्त्री हन्तीभूय मिथुनीभूय चरति चर-ट । चक्र-
वाके छेदकः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “शशिना पुन-
रेति शर्वरी दयिता हन्तुचरं पतन्निष्पम्” रघुः । णिनि
हन्तुचारिन् अथवा त्रिकां स्त्रियां ङीप् ।
हन्तुज त्रिंशत्तत् जायते जन-ङ । वातपित्तक्षेपणां मध्ये
हाभ्यां दोषाभ्यां जाते श्रोगादौ माधवनिदानम्
शकलहात् जाते च ।
हन्तुयुद्ध न० द्वयोर्हयोर्युद्धम् । द्वयोर्हयोर्युद्धं “कैराते हन्त-
युद्धे च यदिदं समवर्तत” भा०उ०१८५अ० । “वज्रानि
भुवि चित्वाणि हन्तुयुद्धानि सञ्जय !” भा०द्रो० १५अ०
द्वय न० द्वयययम् द्वि-अवयवे तयप् तस्य वा अवयच् । श्वयोरव-
यवे श्दित्वे अथ स्त्रीत्वमपि ङीप् । “अतद्वययोजित्वर-
सुन्दरानरे” नैष० “कुसुमस्रवकखेव द्वयी हृत्तिर्भनस्त्रिनः”
भा०र० द्वे अवयवे यस्य अवयच् । श्दित्वान्विते त्रिं

अवयचः तयप्स्थानिकत्वात् जप्ति सर्वनामता “द्वयेऽथ-
सुच्यन् विनीतमागाः” भावः “अथान् द्वयेषामपि मेदिनी
भृतामिति” भावे द्वयेषामित्यसाधु अन्ये तु द्वयं द्वित्व-
मिच्छन्ति इष-किप् तेषामिति समर्थन्ते । स्त्रियां
ङीप् । “द्वयीषु निःक्षेप इवार्पितं द्वयम्” कुमा० अथ
द्वयेऽपीति पाठान्तरम् ।

द्वयाग्नि पुं द्वयः द्विरूपोऽग्निरत्र । पाठिद्रुमे चित्तके (चित्ता)

इति भाषा वृत्ते शब्दच० तस्य प्रचुराग्निरूपत्वात्तथात्वम् ।

द्वयातिग त्रि० द्वयं रजस्तमसो द्वित्वमतिगच्छति अति+
गम-ङ । रजस्तमोभ्यामनभिभूतसत्वगुणयुक्ते अमरः ।

द्वयाविन् त्रि० द्वयमस्यस्य वेदे “वज्रं हन्तुं” सत्यं
विनि “हन्तोविन्प्रकरणे ओषामेखलाद्वयोभयवृत्ता
हृदयानां दीर्घवेति व्यवक्तम्” वार्ति० विनि पूर्वपददीर्घश्च ।
द्वित्वयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

द्वयु पुं हाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्ता द्वि+यु-ज-ङु प्रथो० । प्रत्य-
क्षतो हितवादिनि परोक्षतोऽहितवादिनि एवं द्विप्रका-
रयुते शब्दौ “दुर्हणा वा उपद्वयुः” ऋ०८।१८।१४भाष्यभा०

द्वर त्रि० द्वि-आहतौ अवच् । आवरणकारके द्वि-ङ् ।

हरि तत्पार्थ “स हि हरो हरिषु वज्रे” ऋ०१।५।२।३

द्वाः(द्वा)स्थ पुं द्वारि तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः ।
द्वारपाले अमरः । “ते सद्यनि गिरिवेगात् दुष्टं खडाः-
स्थवीक्षिताः” कुमा० “विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं
लक्ष्मणोऽभिनव” रघुः । [अमरः ।

द्वाः(द्वा)स्थित द्वारि स्थितः वा विसर्गलोपः । द्वारपाले
द्वा(द्वि)चत्वारिंश त्रि० द्वा(द्वि)चत्वारिंशतः पूरणः ङट् ।

येन द्वाचत्वारिंश संख्या पूर्यते तस्मिन् । स्त्रियां ङीप् ।

द्वा(द्वि)चत्वारिंशत् स्त्री द्व्यधिका चत्वारिंशत् द्विशब्दस्य वा
आत्वम् । द्व्यधिकचत्वारिंशत्संख्यायाम् तदन्विते च ।
साप्रमाणमस्य ठन् । द्वा(द्वि)चत्वारिंशतिक तत्प्रमाणे त्रि०
पूरणे तमप् द्वा(द्वि)चत्वारिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि० ।

द्वाज पुं हाभ्यां जायते जन-ङ प्रथो० । हाभ्यां जाते
“नाम निर्वचनं तस्य लोकोमेकं पुरा जगुः । मूढे !
भरद्वाजमिमं भरद्वाजं वृक्षस्यते ! । यातौ यद्वक्त्रा पितरौ
भरद्वाजमथाह्वयत्” भाग०८।२०।५ “तत्र प्रथमं पुत्रं त्यक्त्वा
यान्तीं ममतां वृक्षस्यतिराहं हे मूढे ! इमं पुत्रं भर-
पुषाण । भर्तृर्विभेमीति चेत्तत्राहं द्वाजम् एकस्य स्त्रौ
अन्यस्य वीजेनेत्यादिरूपं हाभ्यां जातं अतस्तस्याप्ययं पुत्र
इति तस्मात् न भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्त्वा सती तं

प्रत्याह हे वृहस्पते ! त्वमिह भर यतो हाजं हाभ्यां
आवाभ्याम् अन्ययतो जातं व्यतो नाहमेकाकिनी
भरामीत्यर्थः । यद्यप्यादिवसुह्वा पितरो ममताहृष्यती
विवदमानो पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरहाज
इति श्रीधरस्वामी ।

हातिंशत् स्त्री ह्यधिका त्रिंशत् हादेशः । १ ह्यधिकत्रिंशत्
संख्यायां शतदन्ति । तस्याः पूरणः षट् । हातिंश-
तस्य हातिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रिं स्त्रियां ङीप् ।
हातिंशदपराध ५० कर्म । भक्तानामीश्वरविषये हातिंशत्
संख्यकेषु व्यपराधेषु । ते च व्यपराधाः तन्त्रसारे दर्शिता
यथा "तन्त्रान्तरे यानैवा पादुकाभिर्वा यानं भगवतो
मृहे । देवोत्सवेऽप्येवा च व्यप्रणामस्तदपतः । उच्छिष्टे
चैव चाशौचे भगवद्वन्द्वनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च
तत्पुस्तकात् प्रदर्शितम् । पादप्रसारणञ्चाप्ये तथा
पर्यङ्कवन्दनम् । शयनस्य चञ्चापि मिथ्याभाषणमेव
च । उच्चैर्भाषो मिथो जल्यो रोदनानि च विग्रहः ।
निर्याहृत्यहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् । कम्ब-
लावरणञ्चैव परकीर्त्तनपद्धतिः । अस्त्रीलभाषणञ्चैव
अधोवायुविमोक्षणम् । शक्तौ गौणोऽपचारश्च अनि-
वेदितभक्षणम् । तत्तत्कालभवानाञ्च फलादीनामन-
र्पणम् । विनिजुष्टावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य यत् ।
अष्टौकतासनञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः । गुरो भौनं
निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । व्यपराधस्तथा
विष्णोर्हातिंशत् परिकीर्त्तिताः" ।

हातिंशत्तल्लक्षण ५० हातिंशत् लक्षणानि शुभलक्षणानि यस्य ।
शुभलक्षणान्ति महापुरुषलक्षणयुते नरे । काशीखं
११ ख० । "पञ्चदीर्घः पञ्चपृच्छः सप्तरक्तः षडुन्नतः ।
त्रिष्टुल्लघुगम्भीरो हातिंशत्तल्लक्षणस्त्विति" "पञ्च दीर्घाणि
शस्यानि यथा दीर्घाणि प्रथास्य वै । भूजौ नेत्रे हनू नासा-
वक्षसौ तनयस्य ते । त्वक्के शाकुलिदग्नाः पञ्चांगुल-
जान्यपि । तस्यास्य पञ्च सृक्छाणि दिक्पालपदभाक्
यथा । पाण्ड्यक्ष्णु तल्लेखनान् तालुजिह्वाधरौष्ठकम् ।
सप्ताक्षस्य सनखसम्भिन् राज्यस्य प्रदम् । कक्षा
कुक्ष्यलिकस्तन्वकरवक्त्रं षडुन्नतम् । तथात्वं दृश्यते वाक्त्रे
महदेवार्थभाग यथा । ललाटकटिवक्षोभि स्त्रियस्त्रीणौ
वक्षोऽक्षौ । सर्वतैजोतिगैश्वर्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा ।
पीवाजङ्गामेहनैश्च त्रिभिर्हस्तोऽयमीडितः । स्वरेण
स्वत्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः ।"

हादश्च त्रिंहादशानां पूरणः हादशन्-उट् । हादशसंख्यापूरणे
स्त्रियां ङीप् । सा च हादश्याः चन्द्रकलायाः सूर्यकिरण-
प्रवेशनिर्गमयोग्यायां क्रियारूपायां तदुपलक्षितकाल-
पायां वा तिथौ तस्यां व्रतकालनिर्णयः कालमाचक्रौ यथा
"अथ हादशी निर्णयिते । सा च युष्मादिशास्त्रेण पूर्व-
विज्ञा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि "हादशी च प्रकृत्या
एकादश्या युता विभो ! । सदा काश्यां च विद्वद्भिर्विष्णु
भक्तैश्च मानवैः" इति । उत्तरविज्ञां प्रतिषेधति वृह-
स्पतिः । "द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ" इति । नन्वेवं
सत्यमेकादश्युपवासो हादश्युपवासश्चेत्युभयमेकस्मिन्ने
प्राप्नोति सत्यम् तथापि चोभयस्यान्योऽन्यं विरोधा-
भावात् सहैवावुष्ठानं भविष्यति । नन्वेकं व्रतमसमाप्य
व्रतान्तरमवुष्ठानमशक्यम् । "असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कु-
र्यादुव्रतान्तरम्" इति शास्त्रात् नैवम् इदं हि शास्त्र-
मेकव्रतस्य मध्ये व्रतान्तरपक्रमं निषेधति प्रकृते तु
व्रतद्वयस्यापि सहैवोपक्रम इति तन्त्रेणावुष्ठानं भवि-
ष्यति । नन्वस्त्वेवं खण्डतिथौ, सम्पूर्णतिथौ त्वेकादशी
हादश्युपवासौ द्वौ नैरन्तर्येण प्राप्नुतः । तत्र पारण-
मन्त्रेण प्रथमोपवासस्यासमाप्नत्वात् । द्वितीयोपवासस्य
प्रक्रमो न सम्भवतीति चेत् नैवम् अङ्गिः पारणं कृत्वा
द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमयितुं शक्यत्वात् । तादृशं तु
पारणमशिनानशितोभयात्मकम् । तत्राशितरूपत्वात्
पूर्वोपवासं परिसमापयति । अनशितरूपत्वेनोत्तरोप-
वासं न विहन्ति । एतच्च ह्यात्मकत्वं दर्शपूर्णमासप्रक-
रणे याजमानब्राह्मणे श्रूयते "यदानश्रुतपवसेत्
चौघुकः स्याद्विद्वीयात् रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येतापोऽज्ञाति
तन्नेवाशितं न चौघुको भवति नास्य रुद्रः पशुनभिम-
न्यते" इति । तस्मादुदकपारणेनोपवासद्वयनिर्वाहः ।
एतच्च सर्वतिथिसाधारणम् । प्रकृते ह्येकादशीहादशोर्दे-
वतैक्यादुदकपारणमन्त्रेणापि न कश्चिद्दोषः । अतएव
स्मर्यते "एकादशीसप्तमौपवै हादशीं सप्तमोपवेत् ।
न तत्र विधिदोषः स्यादुभयोर्देवं हरिः" इति ।
उपवासद्वयमाश्रितौ केवलहादश्युपवासेनोभयोः फलं
सिध्यति तथा च स्मृतिः "एवमेकादशीं सप्ता
हादशीं सप्तमोपवेत् । पूर्वोपवासं पुण्यं सर्वं प्राप्नो-
त्यसंशयम्" इति । हादश्यां तु काश्योपवासो मार्कण्डे-
येन दर्शितः "हादश्यासप्तमोपवासेन सिद्धार्थो भूप ! सर्वशः ।

चक्रवर्तित्वमनुवं संप्राप्ता अदनाः श्रियः” इति ।
 अथाष्टौ महाहादशः, शुद्धाकादशीयुता हादशी उन्मी-
 लिनोसंज्ञाः हादशेव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत् सा वज्र-
 क्षीर वासरतयस्त्रिणी त्रिष्युशाश्च अग्रे पर्वणः सम्भू-
 याधिकत्वे पञ्चवर्द्धनीः । जयादयस्तत्र इत्यष्टौ निर्ण-
 सिः उक्ता जयादिकास्तत्र च हेमा० व्र० उक्ता यथा
 “जयाः च विजयाश्चैव जयनीश्च पापनाशिनीः । सर्व-
 पापहरा चैवा कर्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । एकादश्यां
 शुक्लपक्षे यदा कृत्वा पुनर्वसुः । सा नाम्ना च जयाः
 ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः । सप्तपौषत्रती पापात्
 मुच्यते नात्र संशयः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति
 मानवः । यदा शुक्ले तु हादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।
 विजयाश्च सा तथा प्रोक्ता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्यां
 ज्ञातः सर्वतोर्थे ज्ञातो भवति मानवः । दानं सहस्र-
 श्रुतं तथा चैव पयोव्रतम् । होमजपोवशाच्च सह-
 श्राणां फलं लभेत् । यदा च शुक्लहादश्यां रोहिणी च
 प्रजायते । जयनीश्च नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा-
 तिथिः । सप्तजन्मकृतं पापं खल्वं वा यदि वा वज्र ।
 तत् क्षालयति गोविन्दस्तस्यामभ्यर्चितस्तथा । यदा च
 शुक्लहादश्या एष्यं भवति कर्हिचित् । तदा साऽतिमहा-
 पुण्या कथिता पापनाशिनीः । यो ददाति च यत्-
 पुण्यं नित्यं संवत्सरे नरः । उपवासन्तु तस्यां च यः
 करोति सहस्रफलम् । तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वलोकेन्द्रो
 हरिः । प्रत्यक्षतां प्रयात्याशु तदन्तर्फलं स्मृतम्”
 एकादशीव्रतयोः साङ्ख्यादौ पारण्ये च विशेषः नि० शि०
 उक्तो यथा
 “एकादशीहादश्यारेकत्वे तन्त्रेणोपवासः पार्थक्ये तु
 शक्त्योपवासद्वयम् “एकादशीसप्तोष्यैव हादशीं सप्तपो-
 षयेत्” इति विष्णुरहस्यात् अथक्तौ तु हादश्यामेव
 “एवमेकादशीं त्यक्त्वा हादशीं सप्तपोषयेत् । पूर्ववासरजं
 पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्वसंशयम्” इति तत्त्वोक्तेः यदात्व-
 ल्या हादशी तदोक्तं मातृस्थे “यदा भवति अस्यापि
 हादशी पारण्यादिने । अजःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्मा-
 ष्याङ्गिकं तदा नारदीयेऽपि “अस्यावापथ विप्रेन्द्र !
 हादश्यामरूपोदये । स्नानार्चनक्रियाः कायां दानहो-
 मादि संयुताः” इति सङ्कटे तु माधवीये देवलः “सङ्कटे
 विषमे प्राप्ते हादश्यां पारयेत्कथम् । अङ्गिस्तु पारण्यं
 कुर्यात् पुनर्भक्तं न दोषकत्” इति सङ्कटे त्रयोदशीश्राव-

प्रदोषादौ अत्र केचिदाहुः “अपकर्षवाक्यान्वनाहि-
 ताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षा-
 योगादिति । हादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारण्यं
 कार्यम् “हादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञि-
 तः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारण्यं विष्णुनमरः” इति
 निर्णयान्ते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र केचित्
 सङ्करान्ते “यदा भूयसी हादशी तदापि प्रातर्भुङ्क्त-
 त्वे पारण्यं कार्यम् “सर्वेषामुपवासासां प्रातरेव हि
 पारण्यमिति वचनादिति” । अश्वत्थुरयस्तु बहूनां कर्म-
 कालानां विना कारणं वाधापत्तेः प्रागुदमचनेनैव अत्य-
 हादश्यामेवापकर्षविधानादपराङ्म एव कार्यम् प्रातः
 शब्दस्तु “सायं प्रातर्हि जातोनामभयं श्रुतिचोदितमिति”
 वदपराङ्मपाचित्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भौ-
 जनसायंपारण्यनिवृत्त्यर्थत्वात्तत्त्वोक्त्याहुः । प्रभादेन एका-
 दश्यापवासातिक्रमे अपराके वाराहे “एकादशी विष्णुता
 चेदुहादशी परतःस्थिता । उपोष्या हादशी तत्र यदो-
 ष्येत्परमं पदम्” । नि० शि० स्थानान्तरे
 भाद्रपदशुक्लहादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारण्यं कुर्यात्
 आभाकाशितपक्षेऽपि दिवोदासोदाहृतवचनात् ।
 “उपोष्येकादशीं भोहात् पारण्यं श्रवणे यदि । करोति
 हनि तत्पुण्यं हादशहादशीभवम्” इति तत्त्वैव स्था-
 न्दाश्च । अस्य तत्त्वैव प्रतिप्रसवः मार्कण्डेयोक्तः “विशेषेण
 महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि । तिथिचयेण भोक्तव्यं
 हादशीं लङ्घयेच्च हि” इति । केचित्तु यदा त्वपरिहास्यो-
 योगस्तदा श्रवणनक्षत्रे तेषां विभक्ते मध्यमविंशतिघटि-
 कायोगं त्यक्त्वा पारण्यं कार्यं तदुक्तं विष्णुधर्मे “श्रुतेऽ
 मध्ये परिवर्तमेति सुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमभ्युपगच्छेत्” ।
 केचित्तुतुर्धा विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः अत्र
 भूयं चिन्त्यम् । अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् ।
 सन्ध्यायां विष्णुं संपुज्य प्रार्थयेत् मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः ।
 ओं “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं हादशी तव । प्राप्ते
 परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि मामव !” इति अत्रैव शक्रध्व-
 जोत्थापनसक्तमपराकं गर्गेण “हादश्यां तु सिते पक्षे
 मासि प्रौष्ठपदे तथा । शक्रहत्यापयेद्वाजा विश्वश्रवणवा-
 सवे” इत्यमेव श्रवणहादशी तत्रैकादश्यां द्वादशीश्र-
 वणयोगे सेवोपाध्या “एकादशी हादशी च वैष्णव्यमपि
 तत्र चेत् । तद्विष्णुश्चक्षुः नाम विष्णुसायुज्यलङ्घ-
 नेत्” इति विष्णुधर्मोक्तेः नारदीयेऽपि “संस्मरेत्

हादशी राजन् हादशी यदि संसृष्टेत् । अवणं च्यो-
तिषां चैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति । हादशी अवणसृष्टा
सृष्टेदेकादशी यदि । स एव वैष्णवयोगो विष्णुष्ट-
ङ्गसंज्ञितः” इति हेमाद्रौ दिनद्वये हादशीअवणयोगे-
ऽपि पूर्वा, निर्णयासूते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम् ।
“हादशी अवणर्त्तं च सृष्टेदेकादशी यदि” इति तेन
हेमाद्रिभते एकादश्याः अवणयोगाभावेऽपि तद्युक्त हा-
दशीयोगमात्रेण विष्णुष्टङ्गं भवति निर्णयासूतमते
तु अवणस्यैकादशीहादशीभ्यां योग एव विष्णुष्टङ्गं
नान्यथेति । यदा निशीथानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकला-
मात्रमपि अवणर्त्तं भवति तदापि पूर्वैव तदुक्तं तत्रैव
नारदीये इनां प्रकृत्य “तिथिनक्षत्रयोगयोगोयोगश्चैव
नराधिप ! । द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टया-
मिकः” इति “हादशी अवणसृष्टा कृत्स्ना पुण्यप्रतमा
तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्केव प्रशस्यते” इति
मदनरत्ने मातृस्याञ्च । दिवदोषीये तु “रात्रेः प्रथमपादे
चेच्छ्रवणं हरिवासरे । तदा पूर्वोत्पवसेत्प्रतमभान्ते च
पारणम्” इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात् पूर्वविरोधाच्चो-
पेक्ष्य इयं नुषवारेऽतिप्रसक्ता “बुधअवणसंयुक्ता सैव चेद्-
हादशी भवेत् । अत्यन्तमङ्गी सा स्याद्भूतं भवति चा-
चयम्” इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति
“उत्तराषाढसंयुक्ता ओष्णामध्याह्नगापि वा । आसुरी
सैव तारा स्यादिति पुण्यं पुराकृतम् । उदयव्यापिनी
प्राच्या ओष्णाहादशिका युता । विश्वर्चसंयुता सा च
नैवोपोष्या शुभेषुभिः” इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्द-
भविष्यप्रादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि सृ-
त्वर्थसारे उदयव्यापिनी प्राज्ञेत्युक्तं यच्च बृहदारदीये
“उदयव्यापिनी प्राच्या अवणहादशीव्रते” इति तद्यदा
शुद्धाधिका हादशी परदिन एषोदये अवणयोगः पूर्वोऽङ्गि
च तद्विज्ञे काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे
पूर्वैव वज्रकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वे-
कादश्याव अवणयुता न हादशी तदापि पूर्वैव “यदा न
प्राप्यत ऋक्षं हादश्यां वैष्णवं कश्चित् । एकादशी तदो-
पोष्या पापघ्नी अवणान्विता” इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः
यदा परैवर्चयुता तदा परा तत्र शक्तोपवासद्वयं
कार्यम् “एकादशीसुषोष्यैव हादशीं सप्तपोषयेत् । न
चात्र विचित्रोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः” इति भवि-
ष्योक्तेः यत्तु विष्णुधर्मे “पारणान्नं व्रतं ज्ञेयं व्र-

तान्ते विप्रभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्यादु-
व्रतान्तरम्” इति तदेतद्विज्ञपरम् अत्र गौडाः “शृणु
राजन् परं काव्यं अवणहादशीव्रतम्” इति स्वयं-
शीर्षवचनात् काव्यमेवेदम् तेनाशक्तस्य नित्यैकाद-
शीव्रतमेवेति मन्यन्ते “हादश्यासुषवासेन शुद्धात्मा नृप
सर्वशः । चक्रवर्तित्वमस्तुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम्”
इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेः च । दाक्षिणात्यास्तु
“एकादश्यां नरो भुङ्क्ता हादश्यां सप्तपोषणात् । व्रत-
द्वयकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति वराहवामन
पुराणोक्तेः अवणहादशीव्रतमेवेत्याहुः भुङ्क्तेति फला-
द्याहारपरम् नत्वक्षपरम् “अन्नाश्रितानि पापानीति”
निषेधात् “उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।
प्रथमेऽङ्गि फलाहारी निराहारी परेऽङ्गि” इति
दिवोदासीये भविष्योक्तेः अथतौ तु गृहीतैकादशी-
व्रतोयत्तं प्रत्युक्तं मातृस्ये “हादश्यां शुक्लपक्षे तु न-
क्षत्रं अवणं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र हादश्यां
पूजयेद्भक्तिम्” इति पूजयेत्तत्त्वपसेदित्यर्थः । अगृहीतैका-
दशीव्रतस्येदेकादश्यां भुङ्क्ता हादश्यासुषवसेत् “एषमेका-
दशीं भुङ्क्ता हादशीं सप्तपोषयेत् । पूर्ववासरत्नं पुण्यं
सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति नारदीयोक्तेः । पारणं
तु भयान्तेऽन्यतरगते वा कुर्यात् “तिथिनक्षत्रनियमे तिथि-
भान्ते च पारणमिति” स्कान्दात् “तिथिनक्षत्रसंयोगे
उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावच्चैकस्य
संचयः” इति नारदीयादिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्र-
मात्रान्तेऽपि पारणं प्रतिभाति तथापि तिथिमात्रान्ते
ज्ञेयम् नत्वृत्तान्ते तिथिमध्येऽपि “याः काश्चित्तिथयः
प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । ऋत्तान्ते पारणं कुर्यादु
विना अवणरोहिणीम्” इति विष्णुधर्मे अवणान्नमात्रे
पारणनिषेधात् “रोहिण्यान्तु भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि”
इति वज्रपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु न त्वत्त्वैवमस्तीति न,
ऋत्तान्तेऽस्तुकस्य इति मदनरत्ने । असम्भवे तु “तिथ्यन्ते
तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामतयोर्ज्ञेया-
मिन्यां प्रातरेव हि पारणम्” इति ज्ञेयम् । यत्तु मदन-
रत्ने हादशीव्रतौ अवणव्रतौ वा अवणान्न एव पारणं
कुर्यात् “पारणं तिथिव्रतौ तु हादश्यासुषुसंचयात् ।
व्रतौ कुर्यान्नयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” इति
वज्रपुराणादित्युक्तम् तत्प्रकरणादेतस्यामेव अवण-
युक्तैकादश्यां विहितविजयैकादशीव्रतपरं न तु अवण-

हादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु अवणहादशीपर-
माहुः अत्रविभिर्नदनरत्ने विष्णुधर्मे "तस्मिन् दिने तथा
ज्ञानं यत् कचन सङ्गमे । दध्योदनयुतं तस्यां
जलपूर्णं घटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा जलोपान
हमेव च । न दुर्गतिसमाप्नोति गतिमयत्रां च विन्दति" ।

दशावतारहादशग्रो हेमा०ग्र० उक्तो यथा विष्णुपु०

"मार्गशीर्षे सिते पक्षे हादस्यां समजायत । मत्स्यो
विष्णुः समाहात्यः तस्येष्टेयं सदा तिथिः । एकादश्या-
सुषोषप्रादौ पठन् मत्स्यावतारकम् । शृण्वन् सौम्यं
मन्त्रं च कारयित्वा वदेदिदम् ।" विष्णुर्मे
प्रीयतां मत्स्य इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम् । यो दद्यात्
स सुखी भूत्वा विष्णुलोकं व्रजेच्छुभम् । पौषे
मासि सिते पक्षे हादस्यां समजायत । कूर्मेरूपी स
भगवान् तस्येष्टेयं सदा तिथिः । एकादश्यासुषोषप्रादौ
पठन् कूर्मस्य तारकम् । शृण्वन् सौम्यं कूर्मस्य कार-
यित्वा वदेदिदम् । विष्णुर्मे प्रीयतां कूर्म इत्युक्त्वा ब्राह्म-
णाय तम् । यो दद्यात् सुखी भूत्वा विष्णुलोके मही-
यते । यो मर्त्यो माघशुक्लस्य हादश्यां तु विशेषतः ।
उपोष्य भक्त्या वाभ्यर्च्य वराहं रुक्मनिमित्तम् । दद्या-
त्पठेच्च चरितं वाराहं हरिस्तत्तमम् । वराहजन्मादिवसे
विप्राय श्रद्धयान्वितः । सुरमेतं समासाद्य मोदते काल-
मच्चयम् । वराहविष्णुमिति च कूर्मदेवं यथातथम् ।
नारसिंहं फाल्गुने तु एकादश्यां सिते शुचिः । उपो-
ष्याभ्यर्चयेद्भक्त्या नारसिंहमेव दिने । सौम्यं नार-
सिंहं च कृत्वा शक्त्या द्विजाय तु । दद्याच्च सिंहचरि-
तमिदं शृण्वन् पठेच्च वा । शत्रून् विजित्येह लच्छीं
प्राप्य नित्यं नरोत्तमः । पातालखर्गमाप्नोति नाग-
दैत्याङ्गनायुतम् । चैत्रे मासि सिते पक्षे एकादश्यासु-
षोषितः । वामनस्य दिनेऽभ्यर्च्य वामनं पुरुषोत्तमम् ।
सौम्यं वामनं दद्यात् पठेद्भक्त्या च यो नरः । स चिरं
वामनस्येष्टं शृणुयाद्वाप्युपोषितः । स धनैरन्वितो भुक्त्वा
भोगानिह च मानुषान् । ब्रह्मलोकमाप्नोति विहाञ्चा-
मानुतत्परः । वैशाखशुक्लैकादश्यासुषोषाभ्यर्चयेच्छुचिः ।
जामदग्न्यं तथा रामं दद्याद्विप्राय रुक्मजम् । ज्येष्ठ-
शुक्लैकादश्यासुषोष्य हादशीदिने । रामं दाशरथिं
रौक्मं पूजयेद्भक्तिभावतः । इदं च रामचरितं शृणु-
याद्वा पठेच्चरः । रामस्य जन्मादिवसे (कल्पभेदादवि-
रुद्धम्) तथा दाशरथेर्द्विजः । सीतारामन्तु सौम्यं

यो विप्राय प्रयच्छति । हादश्यां रामचरितमिदं
शृण्वन् पठेच्च वा । स इन्द्रलोकं लभते रामस्यैव प्रसा-
दतः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति धनं पुत्रांश्च जीवितम् ।
व्याषाढमासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
श्यामर्चयेद्भक्त्या रौहिणेयं महाबलम् । रौहिणेयस्य
रामस्य तिथौ जन्मानि स्रुतमे । सौम्यं ब्राह्मणायापि
रामं दद्यात्सुपातकम् । स नागलोकमाप्नोति यावदिन्द्रा-
श्चतुर्दश । इह स्त्रीभोगमाप्नोति वलवाञ्जीरुजो भवेत् ।
आषाढे मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
श्यामर्चयेत् कृष्णं रुक्मिणीसहितं शुचिः । रुक्मप्रतिपत्तिं
कृत्वा दद्याच्च ब्राह्मणाय च । पठेच्च कृष्णचरितं कृष्ण-
जन्मादिने (कल्पभेदादविरुद्धम्) शुचिः । आषाढे शृणु-
याद्वापि य इदं पुरुषोत्तमः । स सुच्यतेऽस्मात् संसारात्
मुक्त्वा भोगमनुत्तमम् । यस्तु भाद्रपदे मासि एकादश्यासु-
षोषितः । शुक्लायामर्चयेत् कल्किं विष्णुं सौम्यं म-
च्युयम् । हादश्यां जन्मादिवसे कल्किविष्णुः सुरेश्वरः ।
दद्याद्विप्राय तं वापि भक्त्यानुष्ठानतो मुदा । पठेदिदं
कल्किविष्णोचरितं शृणुयात्ततः । जनलोकमाप्नोति
कृते जन्म लभेद्युगे । तस्मिन् कस्मिन्सु दिवसे दत्तं विष्णु-
वतारकम् । अर्चयन्तु सुराः सर्वे भवेयुः सर्वदाचिताः । ति०
त० नारदीये 'वैशाखशुक्लपक्षे तु हादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् देशवं शुचिः' । इयं पिपी-
तकी हादशी । अत्र 'धठोषमेता कर्तव्या सप्तमी नाष्टमीयु-
ता । पतङ्गोपासनायेह पञ्चासाङ्करूपोपपन्नम् । एकादश्यां
प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपासनाय हादश्यां
विष्णोर्येहद्विदं तथा' । इति भविष्यपुराणेन एकाद-
श्यापवासानन्तरं हादश्यां विष्णुपासनाया उक्तत्वाद्वापि
तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । हादशीचयेत्प-
वासानन्तर्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्ववचनोक्तप्रतीयुता
सप्तमीवत् । व्याषाढहादश्यादिषु शयनादिकं प्रागुक्तवचनात्
भविष्योत्तरे 'हादशी अवश्योमेता सर्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः शतयुषा भवेत् । तामुपोष्य
समाप्नोति हादशहादशीफलम्' । उभयदिने तज्ज्ञाने तु
एकादशीयुता ग्राह्या । 'हादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या-
युता विभो । सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च
मानवैः' इति स्तान्दात् । यदा त्वेकादश्यामेव अवस्था
तदा तामुपवसेत् तथाच नारदः "याः काश्चित्तिथयः
प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । तास्तेव तद्वत् कुर्यात्

अवण्हादशीं विना । भविष्योत्तरे 'एकादशी यदा तु
स्यात् अवण्येन समन्विता । विजया सा तदा प्रोक्ता
भक्तानां विजयप्रदा । तिथिचक्षुष्येण उपवासो यदा
भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावच्चैकस्य संक्षयः । विशेषेण
महीपाल ! अवणं वर्ज्यते यदि । तिथिचक्षुष्येण भोक्तव्यं
हादशीं नैव लङ्घयेत् । तिथिचक्षुष्येण एकादशीचक्षुष्येण
भोक्तव्यं हादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः हादशी-
मित्यादिः । यदा त्वेकादश्यापवासदिने अवणं नास्ति
परदिने हादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्तः
'एकादशीचक्षुष्येण हादशीं सप्तपोषयेत् । न चात्र विधि-
लोपः स्यादभयोर्देवता हरिः' । अत्र च 'असमाप्ते व्रते
पूर्वे नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्' इति सूतेः पारणस्याकरणेन
पूर्वोपवासासमाप्तावपवासान्तरारम्भे विधिलोपेन भवे-
दित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासा-
सामर्थ्ये तु अवणहादश्यापवासां तथाच सूतिः । 'वर-
मेकादशीं भुक्त्वा हादशीं सप्तपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं
सर्वं प्राप्नोत्यसंशयः' । तथा 'उपोष्य हादशीं पुण्यां
विष्णु कृत्स्ने संयुताम् । एकादश्याद्धवं पुण्यं नरः
प्राप्नोत्यसंशयम्' । हादश्यापवासः काम्यः । तथाह मार्क-
ण्डेयः 'हादश्यासप्तपवासेन सिद्धात्मा रूप सर्वशः ।
चक्रवर्त्तिस्त्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्' तिथित-
कचिद्विशेषोऽनयोर्देवभेदादुच्यते ।
मासभेदे हादश्यादशीव्रतभेदा अग्निपु० १८८ अ० उक्ता यथा
अग्निर्वाच । हादशीव्रतकं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन भै-
क्ष्येण चैव हादशिकव्रती । जैत्रे मासि सिते पक्षे
हादश्यां मदनं हरिम् । पूजयेद् भुक्तिमुक्तिप्रार्थी मद-
नहादशीव्रती । माघशुक्ले तु हादश्यां भीमहादशिक-
व्रती । नमो नारायणायेति यजेद्विष्णुं स सर्वभाक् २ ।
फाल्गुने च सिते पक्षे गोविन्दहादशीव्रती ३ । विशोक-
हादशीकारी यजेदाश्वयुजे हरिम् ४ । श्रग्वं मार्ग-
शीर्षे तु कृष्णमथ्यर्क्षं यो नरः । ददाति शुक्ल-
हादश्यां स सर्वरसदायकः । गोवत्सं पूजयेद् भाद्र-
गोवत्सहादशीव्रती ५ । साध्यान्तु समतीतायां अवण्येन
तु संयुता । हादशी ७ या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा
तिष्ठहादशी । तिलैः स्नानतिलैर्होमो नैवेद्यान्तिष्ठमोद-
कम् । दीपश्च तिष्ठतैलेन तथा देवं तिष्ठोदकम् ।
तिष्ठश्च देवा विप्रेभ्यः फलं होमोपवासतः । ओं

नमो भगवतेऽद्यो वासुदेवाय वै यजेत् । सज्जः
स्वर्गमाप्नोति षट्तिष्ठहादशीव्रती । मनोरथहादशीकृत्
फाल्गुने तु सितेऽर्क्षयेत् ८ । नामहादशीव्रतकृत् केश-
वाद्यैश्च नामभिः । वर्षं यजेद्भरिं स्वर्गी न भवेन्
नारकी नरः । फाल्गुनस्य सितेऽभ्यर्क्षं सुमतिहा-
दशीव्रती ९ । मासि भाद्रपदे शुक्ले १० अनन्तहादशीव्रती ।
अश्लेषर्क्षे तु मूले वा माघे ११ कृष्णाय वै नमः ।
यजेत्तिष्ठांश्च जुहुयात्तिष्ठहादशीकृत् नरः । सुगतिहाद-
शीकारी फाल्गुने तु सिते यजेत् । जय कृष्ण नम-
स्तुभ्यं वर्षं स्याद् भुक्तिमुक्तिगः । पौषशुक्ले तु
हादश्यां १२ सम्प्राप्तिहादशीव्रती ।

हादशीनियमा तत्समभेदनिषेधाच्च एका० त० उक्ता यथा
'हादशीनियमाः । हादश्यामपि विष्णुपूजनम्
'एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपा-
सनाय हादश्यां विष्णोर्यद्विदित्यन्ता' इति भविष्य-
पुराणात् । यद्वत् यथा हादश्यां विष्णुपासनाय
एकादश्यासप्तपवासं प्रकुर्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता
सप्तमी उपोष्या सप्तम्यां सूर्योपासनायेत्यर्थः । तत्र
ब्रह्माण्डपुराणम् । "कांक्षं मांसं सुरां जौहं
लोभं वितथभाषणम् । व्यायामश्च व्यवायश्च दिवास्ननं
तथाञ्जनम् । शिवापिष्टं मस्तरांश्च हादशैतानि वै-
ष्णवः । हादश्यां वर्जयेद्भित्तं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
मुनर्भोजनसध्वानं यानमायासमैथुने, उपवासफलं हन्यु-
र्दिवा निद्रा च पञ्चमी" । दृढशतातपः "उप-
वासं द्विजः कृत्वा नतोब्राह्मणभोजनम् । कुर्वात्त-
द्यास्य सगुण उपवासो हि जायते" । सगुणः साङ्गः ।
नारायणमन्त्रजपश्च पाश्चात्यनिर्णयाकृते कात्यायनः
'मिथ्यावादे दिवास्नने वज्रशोजलसेवने । अष्टाक्षरं
व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः" तथा "मन्त्रं निवेद्य
हरये निवेद्योपोषणं व्रती । हादश्यां पारणं कुर्याद्वर्ज-
यित्वा ध्युपोदकीम्" । उपोदकीम् पूतिकाशकम् ।
क्षुर्मपुराणे "कांक्षं मांसं सुरां जौहं हिंसां तैल-
मसत्यताम् । द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधः
मैथुनम् । हादश्यां हादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्" ।
संवत्सरप्रदीपे "अभ्यङ्गश्च पराञ्च तैलं निर्मात्य-
लङ्घनम् । दृढशीचयनं द्यूतं मुनर्भोजनमेव च ।
वस्त्रपोडां तथा चारं हादश्यां वर्जयेद्विषयः" । अभ्यङ्गोयेन
क्रैनापि, तैलं तिष्ठतैलं माद्यापि निषिद्धम् । सूतिः

“हृत्तु सार्धं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं
पक्तैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम्” इति अथङ्गो हादशी-
तरपरः । नित्यम् इति पर्ववारादावपि । वारे द्रव्यदा-
नेनापि प्रतिप्रसवमाह सृतिः “रवौ पुष्पं सुरौ द्रुवं
भूमिं भूमिजवासरे । मार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोप-
शानवे” । दद्यात्तैले इति शेषः । स्वरिसन्तोषे
“कांक्षं मांसं मधुरञ्च चणकं कोरदूपकम् । शाकं
मधु पराञ्च त्वजेदुपवसन् स्त्रियम्” । निर्माल्यलङ्घन-
मन्यत्वापि निषिद्धमत्वाधिकदोषकरं वृत्तहानिकरं वा ।
क्षारं वस्त्रम् । “मन्दमङ्गलघ्नीषु हादश्यां आह-
वासरे । वस्त्राणां क्षारसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलम्” ।
इति यमवचनात् ।

हादशकं लि० हादश संख्याऽस्य कन् । १हादशसंख्यान्विते
प्रत्यङ्गमे दण्डादौ “वैश्वे स्यादङ्गपञ्चाशच्छूद्रे हाद-
शकोदमः” मनुः हादशानां संख्या कन् । २हादशसंख्या-
याश्च “ब्राह्मणस्य परित्यागात् गवां हादशकस्य च” मनुः

हादशकरं पु० हादश करा भुजा यस्य । १कार्तिकेये तिका-
“स्नात्नी शाखी विशाखश्च द्विभुजो बालरूप धृक् । दले
शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ षण्मुखः । षड्भुजो
वा हादशभिर्भामेऽरग्ये द्विबाहुकः । शक्तीषुपाशनि
स्त्रिंशतोत्तदोस्तर्जनीयुतः । शक्त्या दक्षिणहस्तेषु,
षट्च, वामे करे तथा । शिखिपिच्छं घनुः खेटं प-
ञ्जाकाभयकुक्कुटे । कृष्णालकतरीमुखपाशभृदुयास्य सौ-
म्ययोः” हेमा० व्र० । २मुखयोगे १२दर्शयोगे च तयोर्द्वौ-
दशहस्तत्वम् १७६५० दृश्यम् । हादशभुजादयोऽप्यत्र ।
३कुमारारुचरगणभेदे “च्यवनो हादशभुजस्तथा कृष्णो-
पलङ्गणकौ” भा० शल्य० ४६५० तद्गणोक्तौ । दादश-
कराः किरणा यस्य । ५हादशार्धपि जीवे “ध्यात्वा
पीताम्बरं पीतं सरोजस्यं चतुर्भुजम्” इत्युक्ते चतुर्भुज-
त्वत्वेव प्रतीतेर्नालकरस्य हस्तपरता “भैरवीरूपविद्या
च भुजैर्द्वौदशभिर्युताः” हेमा० व्र० उक्ते भैरवीभेदे स्त्री ।

हादशन् लि० द्वौ च दश च छापिका वा दश । १छापिकायां
द्वियुतायां वा दशसंख्यायां शतद्युते च “दादश प्रति-
माखानि ध्यायं प्राणमाधिके तथा” ति० त०

हादशपत्रं न० हादशाक्षराणि पत्राणीव यस्य । “वैशाखादि-
रूपतया कल्पित हादशाक्षरयुक्ते भगवतो मन्त्रभेदे स च
मन्त्रः को नमो भगवते वासुदेवाय” यथोक्तं वामनपु०
“पितामहोऽपि तं पुत्रं वाच्यं सन्निधये रतम् । सन्त-

कुमारं प्रोवाच योगं हादशपत्रकम् । शिखासंश्लु-
खोकारो मेघोऽस्य शिरसि स्थितः । मासो वैशाखनामा
च प्रथमं पत्रकं स्रुतम् । नकारः शिरसि प्रोक्तो दधो-
ऽस्य शिरसि स्थितः । ज्यैष्ठमासश्च तत्पत्रं द्वितीयं परिकी-
र्तितम् । मेकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
मास व्याघादनामा च तृतीयं पत्रकं स्रुतम् । भकारं
नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः । मासः आषाढ इत्युक्तश्च
तृर्थं पत्रकं स्रुतम् । गकारं हृदयं प्रोक्तं सिंहो व-
सति तत्र च । मासो भाद्रपदा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं
स्रुतम् । वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्रुतम् । तेकार-
मन्त्रपाशश्च तुलाराशिकतात्रयः । मासश्च कार्तिको
नाम सप्तमं पत्रकं स्रुतम् । वाकारं नाभिसंयुक्तं स्थितं
तत्र च दक्षिणः । मासो मार्गशिरा नाम त्वष्टकं पत्रकं
स्रुतम् । सुकारं जघनं प्रोक्तं तत्पत्रकं घनुर्धरः । पुष्येति
गदितो मासो नवमं परिकीर्तितम् । देकारचोदयुगलं
सकरस्तत्र संस्थितः । मासो निगदितो मासः पत्रकं
दशमं स्रुतम् । वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि सं-
स्थितः । पत्रकं फाल्गुनं प्रोक्तं तदेकादशसुतमम् ।
पादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे च वसेत् सुने ।
इदन्तु हादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि । हादशार-
न्तथा चक्रं यन्नाभि द्विभुजन्तथा । त्रिव्यूहस्ते कर्मुर्त्तिश्च
तथोक्तः परमेश्वरः । एतत्तथोक्तं देवस्य रूपं हादशप-
त्रकम् । यस्मिन् ज्ञाते सन्निधौ न भूयो मरणं भवेत्”
हादशपुत्रं पु० व० संज्ञात्वात् कर्म० । औरसादिहादशविधेषु
पुत्रेषु यथाह विष्णुः ।

“अथ हादश पुत्राभवन्ति । स्त्रे स्त्रे संख्याया-
सत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः १ । नियुक्तायां सपिण्ड-
नोत्तमवर्णेन वोत्मादितः स्त्रेजोद्वितीयः २ । पुत्रिका-
पुत्रकृतीयः ३ । यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति या
पिता दत्ता सा पुत्रिका । पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता
पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव । पौनर्भवचतुर्थः ४ । अक्षता
भूयःसंस्कृता, पुत्रभूः भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । कान्तिनः
पञ्चमः ५ । पितृभ्रातृसंस्कृतयैवेत्पादितः । स च
पाणिपाहस्य । षष्ठे च गूढोत्पन्नः षष्ठः ६ । यस्य तत्प-
त्रस्तस्यासौ । सप्तोदः सप्तमः ७ । गर्भिणी या संस्क्रियते
तस्याः पुत्रः । स च पाणिपाहस्य । दत्तकस्तप्तः ८ ।
स ह मातापितृभ्यां पुत्र्य दत्तः । क्रीतश्च नवमः ९ ।

स च येन क्रीतः । स्वयमुपगतोदयमः॥१०॥ स च यस्थो-
पगतः । अपविद्धस्त्वेकादशः॥११॥ पिता माता च परि-
त्यक्तः । स च येन गृहीतः । यत्न कचनोत्पादितश्च
द्वादशः॥१२॥ एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । स एव दायहरः ।

‘वह्नीनां द्वादश स्त्रोव पुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयसु-
पादितः स्वसेवे संकृतायां प्रथमः॥ तद्वत्तामे नियुक्तायां
स्त्रोवो द्वितीयः॥ तृतीयः॥ पुत्रिका विद्यायते अम्हाटका
पुंसः पिहलभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् । लोकाः ।
अम्हाटकां प्रदास्यामि त्वभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां
यो जायते पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति । पौनर्भवस्यार्थः॥
पुनर्भूः कौमारं भर्तारसुतस्युज्ज्वल्यैः सह चरित्वा
तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भू भवति । या च लीवं
पतितं हन्तं वा भर्तारसुतस्युज्ज्वल्यं पतिं विन्दति
मृते वा, सा पुनर्भू भवति । कानीनः पञ्चमो या पिह-
ल्लेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्रोभवती-
त्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । अप्रप्ता दुहिताः यस्य
पुत्रं विन्दति त्वत्पुत्रः । पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्
पिण्डं हरेन्नमिति । गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते
दायादा बान्धवास्त्रातारोमहतोभयादित्याहुः । अथा-
दायादास्तत्र सङ्कोटएव प्रथमो या गर्भिणी संस्क्रियते
तस्यां जातः सङ्कोटः पुत्रोभवति । दत्तकोद्वितीयो यं
मातापितरौ दद्याताम् । क्रीतकृतीयस्तच्छुनःशेफेन
व्याख्यातं हरिचन्द्रोह वै राजा सोऽजीगर्तस्य सोप-
वत्तैः पुत्रं विक्रात्य स्वयं क्रीतवान् । स्वयमुपगतचतुर्थः
तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं शुनःशेफो ह वै यूप्ते नियुक्तो
देवतास्तुष्टाव तस्यैव देवताः पाशं विसृज्युल्लसत्विज-
ज्जुर्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्मः ते सम्पा-
दयामासुरेष एव वं कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्यैव
विश्वामित्रोहोतासीत्तस्य पुत्रत्वमियाय । अपविद्धः
पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपाक्तं प्रतिगृह्णीयात् । शूद्रा-
पुत्रएव षष्ठोभवतीत्याहुः इत्येतेऽदायादा बान्धवाः । अ-
थाप्युदाहरन्ति । यस्य पूर्वेषां वर्णानां न कश्चिदायादः
स्यादेते तस्यापहरन्ति वसिष्ठसंहिता १७४० । अत्र
कानीनस्य मातामहसुतत्वसक्तं पिण्डं मृते च
पाणिप्राहस्य पुत्रत्वं मिथःसमयभेदेनात्र व्यवस्था

द्वादशप्रसूत त्रिं द्वादश प्रसूतयः सन्त्यत्र अत्र । द्वादशप्रसू-
तियुक्ते सुश्रुतोक्ते वक्तिभेदे यथा “दत्तादौ सैन्धवस्यात्तं
मधुनः प्रसूतिद्वयम् । विनिर्भय्य ततो दद्यात्क्षेत्रम्

प्रसूतित्वम् । एकीभूते ततः स्त्रेहे कलकस्य प्रसूतिं
क्षिपेत् । संभूच्छित्ते कषायान्तु चतुःप्रसूतिसंमितम् ।
वितरेषु तदावापमन्ते द्विप्रसूतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो
वक्तिर्द्वादशप्रसूतो भवेत् । ज्येष्ठायाः खलु मातायाः
प्रमाणमिदमीरितम् । अपह्नासि भिक्षुं त्र्यांस्तद्वत्प्रसू-
तिहापनम् । यथावयो निरुहाणां कल्पनेयसुदाहृता ।
सैन्धवादिद्रव्यान्तानां सिद्धिकाभैर्मिश्रणैः” ।

द्वादशभाव ३० द्वादशगुणितो भावः । ज्योऽङ्केषु तन्वादिषु
द्वादशसु भावेषु तदानयनादि तत्रस्थितपञ्चमलञ्च
नीन्ताङ्कं यथा “पूर्वं नतं स्थाद्दिनरात्रिखण्डं
दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु
शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले साय-
नार्कस्य भुक्तभोग्याऽंशसंश्रुणात् । खोदयात् खान्निखण्डं
यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इदनाङ्गीपलेभ्यश्च गत-
गम्यान्निजोदयात् । शेषं खलप्राहतं भक्तमशुद्धेन लवा-
दिकम् । अशुद्धशुद्धमे हीनयुक् तदुर्व्ययनांशकम् ।
एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलीकतात् ।
पूर्वपश्चात्तदादन्यत् प्राग्वत्तद्वत्तत् भवेत् । सप्तमे
लग्नखे जायातुर्थ्यै लग्नोनत्तर्यतः । षष्ठंशयुक् ततः
सन्धिरग्रे षष्ठंशयोजनात् । तयः सप्तम्योभावाः
षष्ठंशेनैकयुक् सुखात् । अग्रे तयः षष्ठेवं ते भाङ्ग-
युक्ताः परेऽपि षट् । खेते भावसमे पूर्व्यं फलं सन्धिरग्रे
तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिरग्रे भावे पूर्वापरे फलम् ।
भुक्तं भोग्यं खेदकालाच्च शुद्धेत् त्रिंशच्चिन्नाङ्गोदयात्
लवाद्याम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्ततः स्थाद्रात्रौ
लग्नं भाङ्गयुक्ताद्भवेत् । खेते सन्धिदयान्तस्थे फलं
तद्भावजं भवेत् । हीनेऽधिके द्विसन्धिरग्रे भावे पूर्वा-
परे फलम् । ग्रहसन्ध्यान्तरं कार्यं विंशत्या गुणितं
भवेत् । भावसन्ध्यान्तरात् फलं विंशोपकाः स्रुताः” ।
अयमर्थः । मेघादिराशीनामुदयकालोल्लग्नं तस्य च
त्रिंशदंशरूपतया जन्मकाले मेघादीनां यतमोऽंशो गतः
तदारभ्य तदुत्तरराशेश्चतोर्वीचीनांशान्तः तदुभावः एवं
धनभावादि एवं तन्वादिद्वादशभावास्तेषां सन्धयोऽपि तथैव
ज्ञेयाः । राशिमात्रगणनया फलं स्थूलं भावगणनया तु
सूक्ष्मं फलादिकं भवतीति ज्ञेयम् । ते च तदुभावः,
धनभावः, सहजभावः, वस्तुभावः, पुत्रभावः, रिपुभावः,
कलत्रभावः, मृत्युभावः, धर्मभावः, कर्मभावः, आयुभावः,
व्ययभावश्चेति द्वादश । तेषां सन्धयश्च द्वादरेत्वधेयम् ।

हादशमद्य न० हादशविधं मद्यम् । “पानसं द्राक्षमाधूकं
खार्जूरं तालमैत्रवम् । माध्वीकं टङ्गमाध्वीकं मैत्रेयं
नारिकेलजम् । समानानि विकाराय मद्यान्येका-
दशैव ह । हादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं मृतम्”
पुनश्चोक्ते हादशविधे मद्ये ।

हादशमस्य पु० हादशगुणितो मसः । “वसाशुक्रमखड्-
मज्जं मूलविट्कर्णविड्मखाः । श्लेष्मास्थि दूषिका
खेदो हादशैते नृणां मलाः” अत्रिसंहिताक्ते नृणां
हादशविधे मले । तत्र “प्रस्थां प्रस्थां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता
मनीषिभिः । मृदारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषाम्नु वारिभिः”
शुद्धिप्रकारमाह तत्रैव ।

हादशमास पु० हादशगुणितो मासः । १ चैत्रवैशाखज्यैष्ठा-
षाढश्रावणभाद्राश्विनकार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुन-
संज्ञकेषु हादशसु मासेषु “क्वचित् हादश मासाः संवत्सरः
क्वचित् त्रयोदश मासाः” इति । इव० । २ वर्षे पु०

हादशमासकर्मन् न० हादशसु मासेषु कर्तव्यं कर्म । विष्णुसं-
उक्ते मार्गादिमासेषु तिथिभेदे दानहोमादिकर्मभेदे यथा

“मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां नृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित
लवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय
प्रदापयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ।
पोषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्पपक्वकोदन्ति-
शरीरो गव्यहतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधीभिः सर्व-
गन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो हतेन भगवन् वासुदेवं स्नाप-
यित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः
शाक्तैर्वैष्णवैश्च मन्त्रैः पावके कृत्वा सप्तवर्णेन हतेन
ब्राह्मणान् स्तुति वाचयेत् । वासोयुगं कर्त्तुं दद्यात् ।
अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुता चेत्तस्यां तिलैः
आज्जं कृत्वा पूतोभवति । फाल्गुनी फाल्गुनीयुता
चेत्प्रातस्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं
निवेद्य भाय्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति ।
मार्ग्यपि भर्तारम् । चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्र-
प्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी विशाखायुता
चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्नय्यं घर्म-
राजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति । ज्यैष्ठी
ज्यैष्ठ्यायुता चेत्तस्यां ब्रह्मोपानहप्रदानेन गवामाक्षिपत्य
प्राप्नोति । आषाढासाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन तदे-
वाक्षयमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेतुं
शान्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा खर्गमाप्नोति । मौष्ठ-

पद्यां मौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो-
भवति । आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि हतपूर्णं
भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति ।
कार्तिकी कृत्तिकायुता चेत्तस्यां सितसुचाणमन्यवर्णं वा
शशाङ्कोदये सर्वशस्त्ररत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय
दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति । वैशाखशुक्लतृतीयायासुपो-
षितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा च सर्व-
पापेभ्यः पूतोभवति । यज्ञ तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तद-
क्षयमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षहादश्यां
सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवम-
भ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतोभवति ।
माघ्यां समतीतायां कृष्णहादश्यां सोपवासः श्रवणं
प्राप्य वासुदेवाय तोमहावर्तिहयेन दीपद्वयं दद्यात् ।
दक्षिणपाश्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा हततुला-
महाधिकां दत्त्वा वामपाश्वे तिलतैलतुलां साटां दत्त्वा
श्वेतेन समग्रेण वाससा एतत्कृत्वा कृतकल्योयस्मिन्
राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स ब्रह्मोच्चको-
भवति । आश्विनं सकलं नासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं हतं
प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति । तस्मिन्नेव
मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग-
भवति । प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि सप्तहृतयुतं
रेवतीप्रीत्यै परमाह्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं
प्रीणयित्वा रूपभागभवति । माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं
तिलैर्कृत्वा सहतं तुलमाषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दीप्ताग्निर्भवति । सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा घर्म-
राजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यदिच्छेदि-
पुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यमहोपमान् । प्रातःस्नायी भवे-
न्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनी । कृत्यतत्त्वे दर्शितानि
अन्यानि च मासभेदकार्याणि दृश्यानि ।

हादशमासिक न० मासिभवं ठञ् मासिकम् कर्म० । नृत-
दिनावधिहादशसंख्यापूरणे मासे कर्तव्ये प्रेतोद्देश्यके
आज्जभेदे ।

हादशयात्रा स्त्री हादशसु मासेषु हादशविधा यात्रा ।
यात्रातत्त्वे स्कन्दपुराणोक्ते मासभेदे देवोत्सवे यात्राभेदे
तासु तत्त्व दर्शिता यथा

“इन्द्रद्युम्न उवाच वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं
सुने ! । ओतुमिच्छामि देवेशे यथावदुपकुमर्हसि ।
जेमिनिरुवाच । वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

या या हादश यात्राः स्युक्ता हि वक्ष्यामि ते शृणु ।
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे क्षापन्युदीरिता । आ-
षाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा । भाद्रे
दक्षिणपार्श्वी सा आश्विने वामपार्श्विका । उत्पानी
कार्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके । पौषे पुष्याभिषेकः
स्यान्नाघे शाख्योदनी तथा । फाल्गुने दोलयात्रा स्यात्
चैत्रे मदनभञ्जिका । ऐकैका सन्तिदा सर्वा धर्मकामार्थ-
साधनाः” । तद्विधिस्तु तत्रैव दृश्यः ।

हादशराजमण्डल न० हादशानां रात्रां मण्डलम् उत्तर-
पद्विधुः । हादशानां रात्रां मण्डले तच्च अग्निपुं
२३८७० उक्तं यथा

“राम उवाच । मण्डलं चिन्तयेत् मुख्यं राजा
हादशराजकम् । अरिर्भित्तमरेर्भित्तं मित्तमित्तमतः परम् ।
तथारिभित्तमित्तञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः । पाप्मि-
याहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराव-
नयोच्चैवं विजिगीषोश्च मण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च
मध्यमो भूष्यनन्तरः । अतुप्ये संहतयोर्द्विप्ये
व्यक्तयोः प्रभुः । मण्डलाद्वाहिरैतेषासदासीनो बला-
धिकः । अतुप्ये संहतानां व्यक्तानां च वसे प्रभुः” ।

हादशरात्र पुंहादशभिः रात्रिभिः निर्दिष्टः वक्षिताष्टविधुः
अच् समा० । हादशदिनसाध्ये ऽहादशाहनामके अही-
नवाशभेदे २ रात्रिसप्तभेदे स च यागः कात्यायनेनोक्तः
“ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहहादशाहयोक्तद्वयुपदर्शनात्”
कात्या०श्रौ०१२।११ “हादशाहः सप्तमहीनश्च” ४४०
“अत्र विशेषमाह हादशाहवृद्धिकामा उपेयुरिति” ।
“तथा त्रयोदशरात्रमासीरक्षिति सप्तविंशत् हादशाहेन
प्रजाकारं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयो-
जनम्, सत्वे सत्वात्मको धर्मो दाहत्वेन प्रवर्तते, अहीने
चाहीनात्मकः” कर्कः “उक्ता अहीनाः इदानीं सत्वाण्य-
भिधीयन्ते” कर्कः “हादशरात्रादीनि रात्रिसत्वाणि”
कात्या०श्रौ०२४।१२ “रात्रिसत्वाणि इति नाम तच्च हाद-
शरात्रमष्टतोनाम् पूर्वपदप्रधानोऽयं वज्रवीहिः एकोक्ष्येन
चत्वारिंशदन्तानि । तत्र हादशरात्रं हादशाह एव
सत्वात्मकः स च पूर्वसुक्त एव ततो हादशरात्रादारभ्य
एकैकाहृष्ट्या चत्वारिंशद्गत्यान्तानि सत्वाणि भवन्ति”
कर्कः । हादशानां रात्रिणां समा० दि० अच् समा०
१३माहृतासु हादशरात्रिषु न० “अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं हा-
दशरात्रं वा” आश्व०श्रौ०११।८।११ “अतः नृहप्रवेश-

नीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं हादशरात्रं वा नियतौ नारा०
हादश रात्रयः साधनकालत्वेन सन्त्यस्य अर्थ आद्यच् ।
४हादशरात्रिसाध्ये सप्तभेदे उदा० पूर्वसुक्तम् ।

हादशलोचन पुंहादश लोचनान्यस्य । कार्तिकेये त्रिका-
तस्य षड्भक्तत्वात् तथात्वम् ।

हादशवर्गी स्त्री हादशानां वर्गाणां समाहारः समादि०
लोप् । नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षकाले पञ्चाषां बल-
साधने हादशमते वर्गे सा च

“क्षेत्रं होरा तत्र विपश्चात्सप्तवस्त्राशेषार्कभागाः
सुधीभिः । विज्ञातव्या खनसंस्थाः शुभानां वर्गाः
श्रेष्ठाः पापवर्गा अनिष्टाः । खोजे रवीन्द्रोः सम
इन्द्रव्योहरीरे म्दहाज्जमते विचिन्त्ये । द्रेष्काणपाः
स्वे पुनवर्चनाथास्तुर्यांशपाः स्वर्जजकेन्द्रनाथाः । खोजर्त्त
पञ्चमांशेशाः कुजाकीर्त्युच्चभागवाः । समभे व्यत्ययाज्
ज्ञेया हादशांशाः स्वभात् स्मृताः । लवीकृतो व्योम-
चरोऽङ्गशैलवस्त्रद्विदुःशुणः खरामैः । भक्तो गता-
स्तर्कनशादनन्ददिमुद्भवागाः कुयुतात् क्रियात् स्युः ।
एवं हादशवर्गी स्यात् पञ्चाषां बलविजये । खोज-
मित्तशुभाः श्रेष्ठाः नीचारिकूरिणोऽशुभाः । एवं
पञ्चाषां शुभपापवर्गपङ्क्तिद्वयं वीक्ष्य शुभाधि-
कत्वे । दमाफलं भावफलं च वाच्यं शुभं त्वनिष्टं
तुशुभाधिकत्वे । क्रूरोऽपि सौम्याधिकवर्गशास्त्री शुभो-
ऽतिसौम्यः शुभखेचरश्चेत् । सौम्योऽपि पापा-
धिकवर्गयोगाद्घोरोऽतिनिन्द्यः खलु पापखेटः । राशी-
शमितोऽरिपुक्रमेण चिन्त्यं तनोरप्यनयैव रीत्या ।
भावेषु सर्वेष्वपि वर्गचक्रं विचोक्त्य तत्तत् फलमूहनी-
यम्” इति हादशवर्गी ।

हादशवार्धिक त्रिः हादश वर्धान् अधीष्टः भूतो भूतो वा
उत्तरपद्विहः । हादश वर्गान् व्याप्य ऽवधीष्टे सत्त्वत्य-
नियोजिते २भूते कर्मकरे ३भूते स्वसत्तयाव्यापके
ब्रह्महत्यानोदके व्रतभेदे च तच्च प्रा०वि० दर्शितं यथा
तत्र महः “ब्रह्महा हादशावदानि कुटीं कत्वा वने
वसेत् । भैलाश्यात्मविगुणार्थं कत्वा शवशिरोध्वजम्” ।
संवर्तः “ब्रह्महा तु वनं गत्वा वनवासी जटो ध्वजी ।
वन्यान्येव फलान्यन्यन् सर्वकामविवर्जितः । भिक्षार्थी
विचरेदुप्यामं वन्यैर्यदि न जीवति । चातुर्वर्ण्यं चरे-
द्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् । भिक्षित्वैव समादाय
वनं गच्छेत्ततः पुनः । वनवासी स पापात्मा सदाकाव

मतन्द्रितः । स्थापयन्नेव तत् पापं ब्रह्मघ्नः पाप-
कृत्तमः । अनेनैव विधानेन हादशाब्दं समाचरेत् ।
“तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः ।
तत्र हादशवार्षिकव्रते हादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यस्य-
रिक्तस्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ठाधिकशतत्रयं हाद-
शवार्षिकवैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशक्तौ तावन्तो वा
धेनवादातव्याः” मिता० । रघु० मते तद्वै मिति भेदः ।
भाविनि तु “वर्षस्याभिव्यति” पा० नोत्तरपददृष्टिः ।
हादशवार्षिक हादशवर्षान् भाविनि ज्वरादौ

हादशशुद्धि स्त्री हादशगुणिता शुद्धिः । तन्त्रसारोक्ते वैष्ण-
वानां कायिकादिहादशशुद्धिभेदे “अथ हादशशुद्धिवै वैष्ण-
वानामिहोच्यते । गृहोपसर्पणञ्चैव तथा चागमनं
हरेः । भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः ।
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः । करयोः
सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिविशिष्यते । तन्नामकीर्तन-
ञ्चैव गुणानामपि कीर्तनम् । भक्त्या श्रीकृष्ण
देवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते । तत्कथाश्रवणञ्चैव तस्योत्-
सवनिरीक्षणम् । श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगि-
होच्यते । पादोदकस्य निर्मात्यमाचानामपि धार-
यम् । उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुरः ।
आम्राणङ्गन्धपुष्पादेर्निर्मात्यस्य तपोधन ! । विशुद्धिः
स्थादनन्तस्य आम्राण्यापि विधीयते । पत्रपुष्पादिकं यच्च
क्षणपादयुगार्पितम् । तदेकं पावनं लोके तद्वि सर्वं
विशोधयेत् । ललाटे च गदा कार्या भूम्नि चापं शरां-
स्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये ।
शङ्खचक्रान्वितो विप्रः प्रस्रशने स्त्रियते यदि । प्रयागे
या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम !” ।

हादशशोधित न० हादशं व्ययस्थानं महराहित्येन शो-
धितम् । व्ययस्थाने महराहित्येन शुद्धियुक्ते लग्ने
“गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने हादशशोधिते” दीक्षातत्त्वम् ।

हादशसंश्राम हादशविधः संश्रामः । देवानामसुरैः सह
हादशविधे शुद्धे ते च संश्रामभेदा अग्निपु० २७५ अ०
उक्ता यथा “देवासुराणां सङ्ग्रामा दायार्थं हादशा-
ऽभवन् । प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयो वामनो रणः ।
सङ्ग्रामस्तथ वाराहस्तयोऽस्मृतमन्यनः । तारकामय-
सङ्ग्रामः५ षष्ठो ह्याजीवकोऽहं रणः । तै० पुर० ७ आम्ब-
कवधोऽनवमो हतघातकः । जितो१० हाताहलो११
साथ घोराः कोलाहलो१२ रणः । हिरण्य-

कशिपोश्चोरोविदाथ्यं च नखैः पुरा । नारसिंहो१
देवपालः प्रह्लादं हतवान् नृपम् । देवासुरैः वामनश्च
अलित्वा बलिभूर्जितम् । महेन्द्राय ददौ राज्यं पुरु-
षोऽदितिसम्भवः । वराहस्तु२ हिरण्यपालं हत्वा
देवानपालयत् । उज्जहार भुवं ममनां देवदेवैरभि-
द्युतः । मन्यानं मन्दरं हत्वा नेत्रं हत्वा तु वासु-
किम् । सुरासुरैश्च मथितं देवेभ्यश्चावृतं ददौ३ । तारका-
मयसङ्ग्रामे५ तदा देवाश्च पालिताः । निवार्येन्द्रं शुक्रं
देवान् दानवान् सोमवंशजान् । विश्वामित्रवशिष्ठादिक-
वयश्च रणे सुरान् । अपालयन् निर्वायं रागद्वेषादि-
दानवान्६ । पृथ्वीरथे ब्रह्मयन्तुरीशस्य शरणो हरिः ।
ददाह लिपुरं देवपालको दैत्यमर्दनः७ । गौरीं जिह्मी-
रुणा रुद्रमश्वकेनार्दितं हरिः । अहुरक्तच रेवत्यां
चक्रे चाम्बासुरार्दनम् । अपां फेनमयो भूत्वा देवासुर-
रणे हरन् । हतं देवहरं विष्णुर्देवघ्नानपालयत्८ ।
शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः । अपा-
लयत् सुरादीन् दुष्टज्वालं निहत्य च१० । हाताहलो११
विषं दैत्यं निराकृत्य महेन्द्रात् । मयं निर्णययामास
देवानां मधुसूदनः । देवासुरे रणे यच्च दैत्यः कोला-
हलो जितः१२ । पालिताश्च सुराः सर्वे विष्णुना धर्म-
पालनात् । राजानो राजपुत्राश्च सनयो देवता हरिः ।
यदुक्तं यच्च नैवोक्तमवतारा हरेरिति” ।

हादशसप्तमीव्रत न० हेमा० व्र० मविष्णुपुराणोक्ते माघादि-
पौषान्तेषु हादशसु मासेषु सप्तम्योः कर्तव्ये सूर्यव्रतभेदे
“अथान्यन्ते प्रवक्ष्यामि सप्तमीकल्पसूक्तम् । माघमा-
शात् समारभ्य शुक्लपक्षे शुधितिर ! । सप्तम्यां हतस-
ङ्खलो वर्षमेकं व्रती भवेत् । वरुणं माघमासे तु मातुं
संपूज्य कारयेत् । ब्रह्मकुर्वेविधानेन यथा शक्त्वा नृपो-
त्तम ! । अष्टम्यां भोजयेद्विप्रान् तिलपिटुडोदनैः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं कर्तुमवाप्यते । तपनं फाल्-
गुने मासि सूर्यमित्यभिपूजयेत् । वानमेयस्य यज्ञस्य
फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । सप्तम्यां चैत्रमासे तु वेदांशु-
रिति पूजयेत् । उज्ज्वाध्वरसमं पुण्यं नरः प्राप्नोत्य-
संशयम् । वैशाखस्य तु सप्तम्यां घाता इत्यभिपूजयेत् ।
पशुवन्धाध्वरं पुण्यं सम्यक् प्राप्नोति मानवः । सप्तम्यां
ज्येष्ठमासस्य इन्द्रमित्यभिपूजयेत् । अश्वमेधफलवाप्ति-
र्जायते नात्र संशयः । तथाषाढस्य सप्तम्यां पूजयित्वा
दिवाकरम् । ब्रह्मसर्पस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति पुष्क-

सम् । आशये मासि सप्तम्यामर्थमाथं प्रपूजयेत् ।
 शीतामणीफलं पार्थ ! नरः प्राप्नोति भक्तिः । रविं
 भाद्रपदे मासि सप्तम्यार्चयेच्छुचिः । तृतापुरूपदानस्य
 शुद्धेन फलमाप्नुयात् । अश्वयुक्तशुक्लसप्तम्यां सवितारं
 प्रपूजयेत् । गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति भक्तिः ।
 कार्तिके शुक्लसप्तम्यां सप्तम्यं नाम पूजयेत् । योऽभ्यर्च-
 यति पुण्यात्मा पौण्डरीकं फलं लभेत् । मार्गशीर्षे
 तथा भाद्रपूजयित्वा विधानतः । राजसूयस्य यज्ञस्य
 फलमाप्नोति वै नरः । भास्करं पुष्यमासे तु पूजयित्वा
 विधानतः । चतुर्णामपि वेदानां स्वाध्यायस्य फलं
 लभेत् । तथैव कृष्णसप्तम्यां नामपूजादिकन्तु यः । सोप-
 वासः प्रयत्नेन वर्षमेकं समाचरेत् । पारिते नियमे चाथ
 सूर्ययागं समारभेत् ।

द्वादशसाहस्र त्रिं द्वादश सहस्राणि परिमाणस्य अणु-
 उत्तरपदवृद्धिः । द्वादशसहस्रसंख्यायुक्ते “एतद् द्वादशसा-
 हस्रं देवानां युगस्यते” । “यत् प्राक् द्वादशसाहस्रस्य
 दितं दैविकं युगम्” इति च मतः । स्त्रियां ङीप् ।
 द्वादशसाहस्री संहिता । अत्र पञ्चे ठञ् । द्वादशसाह-
 स्रिक तत्त्वार्थे ।

द्वादशांशु पुं द्वादश अंशवोऽस्य । दृश्यतौ “शुकः प्रोड-
 शरश्चिस्तु यस्य देवो ह्यपोमयः । लोहितो नवरश्चिस्तु
 स्थानमायन्तु तस्य वै । दृष्टुद्वादशरश्मीकं हरिश्चाभन्तु
 वेधसः । अष्टरश्मिः शनिसत्तु कृष्णं दृष्टमयस्त्रयम्”
 मत्स्यपु० १२७ अ० । द्वादशरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र त्रिका० ।

द्वादशाक्ष पुं द्वादशाक्षीणि यस्य षच् समा० । १ कार्तिकेये ।
 द्वादश मनोबुद्धिसंहितज्ञानेन्द्रियादीनि अक्षिणीय यस्य ।
 २ बुद्धे च हेमच० । “एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथा चैक-
 जटः प्रभुः” भा० ग० ४६ अ० उक्ते शकुमारानुचरभेदे च ।

द्वादशाक्षर पुं द्वादश अक्षराणि अस्य । द्वादशाक्षरयुक्ते
 मन्त्रभेदे यथा विष्णोः श्रीं नमो भगवते वासुदेवाय”
 “नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम् । महामन्त्रमिदं
 प्राञ्जलस्त्वज्ञा द्वादशाक्षरमिति” पद्म० पु० क्रिया० । कृष्णस्य
 श्रीं क्लीं गोपीजनवल्लभाय स्वाहा” इत्येवं ३ तावत्तां
 शक्तिविषयविद्यायां स्त्री गौरा० ङीप् । ४ द्वादशाक्षरयुक्त-
 यादके जगतीच्छन्दसि न० “विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण
 जगतीमुदजयं स्तामुज्जेषम्” यजु० १२३

द्वादशाख्य पुं द्वादश ज्ञानकर्मेन्द्रियनमोबुद्धिरूपाः पदार्थाः
 पूजनीयत्वेनाख्याति आ+ख्या-क । बुद्धे हेमच० ।

वौजशब्दे द्वादशायतनशब्दे च विस्तरतो दृश्यम् ।
द्वादशाङ्गी स्त्री द्वादशानामङ्गानां समाहारः ङीप् ।
 १ जिनाभिमतं आचाराङ्गादीकादशोपाङ्गसहितं दृष्टिवा-
 दरूपे द्वादशानामङ्गानां समाहारे “आचाराङ्गं सूत्रकतं
 स्थानाङ्गं समवाययुक्तं । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता
 धर्मकथापि च । उपपासकाऽन्तर्गतदुत्तरोपपातिका
 दश । प्रत्यव्याकरणं चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्ये-
 कादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः । दृष्टिवादो द्वाद-
 शाङ्गी स्यादङ्गिणपिटकाङ्गथा” हेमच० । दृष्टिवादश्च पञ्च-
 विधः दृष्टिवादश्च दर्शितः । द्वादशाङ्गान्यस्य । २ धूप-
 भेदे पु० “गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चायुक् कुङ्कुमम् ।
 जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च बालकम् । त्वगुशीरञ्च
 धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः” तन्त्रम् ।

द्वादशाङ्गुल पुं द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणस्य तद्वितार्थे हि०
 “दिगोर्नित्यम्” मातृचो लुक् अच् समा० । वितस्तौ
 परिमाणभेदे अमरः ।

द्वादशात्मन् पुं द्वादशात्मानो मूर्त्यो यस्य । सूर्ये । आदि-
 त्यशब्दे ६६६ पु० धात्वादयो विष्णु पर्यन्ताः तस्य मूर्तय
 उक्ताः । द्वादशनेषादिराशयश्चास्य मूर्तयः सृ० सि० उक्ता
 यथा सूर्य इत्युपक्रमे “पुनर्द्वादशधात्मानं विभजन् राशि-
 संज्ञकम्” । २ अर्कदृष्टे च ।

द्वादशादित्य पुं सञ्ज्ञात्वात् कर्म० । १ धात्वादेषु
 विष्णु पर्यन्तेषु द्वादशसु आदित्येषु २ काशीस्थेषु द्वादशसु
 लोलाकादिषु च “इति काशीप्रभावज्ञोजगन्नुक्तमनुदः ।
 कत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः । लोलाकं
 उत्तरार्कश्च शास्त्रादित्यस्तथैव च । चतुर्थो द्रुपदादित्यो
 मयूखादित्य एव च । खखोल्लक्ष्मणारूपादित्यो दृष्टकेशश्च
 सङ्गको । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च ।
 द्वादशश्च रमादित्यः काशीपुर्यां घटोद्भव ! । तमोऽधि-
 केभ्योऽप्येभ्यः क्षेत्वं रत्नन्यमी सदा” काशी० ख० ४६ अ०

द्वादशाध्यायी स्त्री द्वादशानामध्यायानां समाहारः ङीप् ।
 जैमिनीयसूत्ररूपायां द्वादशचलन्याम् “धर्मो द्वादश-
 चलन्यां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः । प्रमाणभेदेष्वप्यप्रयुक्तिं
 क्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।
 ऊहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गस्योदिताः क्रमात्” जैमिनीय
 न्यायमाला जैमिनिशब्दे ११४६ पु० दृश्यम् । द्वादशचल-
 न्यपत्न्य । २ मन्त्रादिर्षंहितायाञ्च तयोर्द्वादशाध्या-
 यात्मकत्वात्तथात्वम् ।

हादशान्तिक लि० हादशं अन्ये अन्यथाभूता अपपाठा
जाता अस्व “कर्मण्यध्वयने वृत्तम्” इत्युपक्रमे “वह्नु च
पूर्वपाटठञ्” पा० ठञ् । जातहादशापपाठके कुत्सि-
नाध्ययन कर्तव्ये ।

हादशायतन न० हादशविधमायतनम् । बौद्धमतसिद्धेषु
हादशसु पूजास्थानेषु मनोबुद्धिप्रादिषु यथा “अथानुपा-
र्यं वज्रशो हादशायतनानि वै । परितः पूजनीयानि
किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा
कर्मेन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं हादशायतनं
बुधैरिति” ।

हादशायुस् पु० हादश वर्षाः आयुःकालोऽस्य । कुक्कुरे शब्द-
माला । आयुश्शब्दे ७६३४० युनः त्रयोदशवर्षा-
युष्कालत्वोक्तापि प्रायिकत्वात् हादशवर्षोक्तिरिति
विवेच्यम् ।

हादशार न० हादश अरा रथाङ्गावयवभेदा इव यस्य ।
हादशकोषे राशिचक्रादौ “हादशारं न हि तज्जराय
वर्षति चक्रं परि व्यावृत्तम्” क० १११६३११ “वृत्तस्यो-
दकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनः पुनः क्रमण-
शीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वर्षति पुनः पुनर्वर्तते ।
सञ्चरति । कुल । द्यां परि । द्युक्तोक्तस्यान्तरिक्षस्य प-
रितः । कौटुम्भं तत् । हादशारम् । हादशसंख्याकै-
र्भेषादिराश्यात्मकैर्वाऽरै रथाङ्गावयवैर्युक्तम्” भा०

२तन्वाक्ते सुप्तस्यानाडोमध्ये हृदयस्ये ककारादिटान्त
हादशवर्णयुक्ते हादशदलकमले च हादशदलादयोऽप्यत्र ।

हादशाशन न० हादशविधमशनम् शाक० त० । सञ्चतोक्ते अधि-
कारिभेदेन हादशविधे अशनभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे ।

“अत ऊर्ध्वं हादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः । तत्र
शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौपधयुक्त-
मात्राहीनदोषप्रशमनवृत्तप्रयाः । तृष्णोष्णमददाहान्तां
रक्तपित्तविषातरान् । सूक्ष्मांतां स्त्रीषु च क्षीणान्
शीतैरक्षैरुपाचरेत् । कफवातासयाविष्टान् विरिक्तान्
क्षेप्यायिनः । प्रक्षिप्तदेहांश्च नरानुष्णैरक्षैरुपाचरेत् ।
वातिकान् रुक्षदेहांश्च व्यायामोपहृतांस्तथा । व्या-
यिनश्चापि नरान् क्षिणैरक्षैरुपाचरेत् । मेदसाभि-
परीतांस्तु सूक्ष्मान्मेहातरानपि । कफाभिपक्षदेहांश्च
रूक्षैरक्षैरुपाचरेत् । शुष्कदेहान् पिपासातान् दुर्ब-
लानपि च द्रवैः ५ । प्रक्षिप्तकायान् व्रणिनः शुष्कैर्ह-
र्म्मेहिनमेव च । एककालं भवेद्देहो दुर्बलाग्नि-

विटङ्गये । समानये तथाहारो देयः कालमथो-
भयम् ८ । औषधदेपिण्ये देयस्तथौषधसमायुतः ९ ।
मृदाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः १० प्रशस्यते । यथा-
र्थदत्तयाहारो दोषप्रशमनः ११ स्मृतः । अतःपरन्तु
स्वस्थानां वृत्तार्थं १२ सर्वमेव च । हादशाश्चप्रविचारा-
नेतानेष प्रचक्षते” ।

हादशाह पु० हादशभिरहोभिर्निर्दिष्टः ठञ् तस्य लुक्,
हादशमहः कर्म०, हादशानामहं समाहारो वा टच्
समा० अङ्गाहान्तत्वात् पुंस्त्वम् । हादशभिरहोभिः
साध्ये यागभेदे हादशरात्रशब्दे दृश्यम् । हादशे
दिने “हादशाहः प्रशस्यते” स्मृतिः । हादशदिनसमा-
हारे “सुख्यं आहं मासि मासि अपय्याप्राहृतं” प्रति ।
हादशाहेन वा कुर्यादेकाहे हादशाय वा” ति० त० ।
अत्र अपयर्मे तृतीया हादशानां शाङ्गाणां मध्ये प्रत्य-
हमेकैककरणेन हादशदिनव्यापकता बोध्या” हादश दि-
नानि च व्याप्तमाससम्बन्धीनि याह्राणीति बोध्यम् ।
हादशाहम् अधीष्टो भूतोभूतो भावी वा” पा० ठञ् तस्य
लुक् । हादशदिनं व्याप्य ४सत्कृत्यानि योजिते पृथक्ते
कर्मकरे स्वसत्तया तद्यापके ह्यागादौ ७तत्र भाविनि
ज्वरादौ च “ऐकाहिकेषु विकारेषु हादशाहिकेषु च य-
थार्थं प्रयोगः” कात्या० श्रौ० १२।६।२५ सूत्रे कर्कः ।

हापर पु० द्वौ परौ प्रकारौ विषयौ यस्य पृथो० । संशये ।
हाभ्यां सत्यत्वेताभ्यां परः पृथो० । सत्यत्वेतायुगानन्तरे
युगभेदे च । श्वप्रहसंख्यान्वितपाशं कपाशके न० अय-
शब्दे ३३४ पृ० दृश्यम् । हापरयुगमानञ्च “अष्टौ
शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु । चतुःषष्टिः
सहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम्” मत्स्यपु० १४।२० ।
तज्जर्मभेदश्च तत्र १४३२० उक्तो यथा

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्वेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते । हापरादौ
प्रजानान्तु सिद्धिस्त्वेतायुगे तु या । परिहृते युगे
तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति । ततः प्रवर्तिते तासां
प्रजानां हापरे पुनः । लोभोद्धतिर्नृणाम्युद्धं तत्त्वा-
नामविनिश्चयः । प्रध्वंसश्चैव वर्षाणां कर्मणान्तु विप-
र्ययः । यात्रा वधः परोदण्डोमानोदर्पोऽक्षमा वलम् ।
तथा रजस्तमोभूतः प्रहृते हापरे पुनः । आद्ये कृते ना-
धर्मोऽस्ति स त्वेतायां प्रवर्तितः । हापरे व्याकुलोभूत्वा
कलौ धर्मः प्रणश्यति । वर्षाणां हापरे धर्माः सङ्कीर्त्यन्ते

तथाऽऽश्ममाः । दैधुमत्यद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतिसूतौ ।
 दिवा श्रुतिः स्मृतित्वैव निश्चयो नाधिगम्यते । अन्विष-
 यावगमनाद्भवेत्तत् न विद्यते । धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते
 मतिभेदस्तु जायते । परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टीनां
 विभ्रमेण तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकुलन्वि-
 दम् । एको वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः । संचे-
 पादायुषश्चैव व्यस्यते हापरेत्वह । वेदचैक्यतुर्धा तु
 व्यस्यते हापरादिषु । ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टि-
 विभ्रमैः । ते तु ब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्तमविपर्ययैः ।
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैर्महर्षिभिः । सामा-
 न्याद्देवताश्चैव दृष्टिभिर्भैः क्वचित् क्वचित् । ब्राह्मणं
 कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च । अन्ये तु प्रस्थिता-
 स्तान्त्रै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः । हापरेषु प्रवर्तन्ते
 भिन्नाष्टैस्तैः स्वदर्शनैः । एकमाध्ययैव पूर्वमासीदुद्दे-
 धन्तु तत् पुनः । सामान्यविपरीताष्टैः कृतं शास्त्राकुल-
 न्विदम् । आध्ययैव प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् ।
 तथैवाध्वयैः साम्नां विकल्पैः स्तस्य संचयैः । व्याकुलो
 हापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः । हापरे सञ्चिते ते
 वेदा नशन्ति वै कलो । तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति
 हापरे पुनः । अदृष्टिर्भरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ।
 वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः । निर्वेदा-
 स्त्रायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा । विचारणायां
 वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाच्चैव
 ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते । तेषां मायाविनां पूर्वं मर्त्यं
 स्वायम्भुवेन्द्रे । उत्पत्त्यन्तीह शास्त्राणां हापरे
 परिपन्थिनः । आद्युर्वेदविकल्पाश्च अज्ञानां ज्योतिषस्य
 च । अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ।
 प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् । स्मृति-
 शास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् । हापरेष्वभि-
 वर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणां । मनसा कर्मणा वाचा
 कृच्छ्रादास्तां प्रसिध्यति । हापरे सर्वभूतानां कालः
 क्लेशपरः स्मृतः । लोभो दृष्टिर्वणिग्युद्धन्तत्त्वानामवि-
 निश्चयः । वेदशास्त्रप्रणयनं वर्णानां सङ्करक्षया । वर्णा-
 ऽऽश्ममपरिध्वंसः कामदेवौ तथैव च ।

“कारिष्यते परिभवः कलिना नक्षत्र । तां हापरस्तु
 सूनूभदुनोत् पुरस्तात् । भैमीनलोपयमनं पियुनौ स-
 हेते न हापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम्” नैष०

हापराय पु० पाशकस्य ब्राह्मसंख्यानितं पार्श्वं हापरं तस्य

अथ उत्तानतया पतनम् । द्यूतभेदे ब्राह्मन्वितपार्श्वं क-
 पाशकस्योत्तानतया पतने अयश्चन्द्रे ३३४४० दृश्यम् ।

हामुष्यायण पु० ब्राह्मप्रायण+पृथो० । द्वयोः पुत्रे ब्राह्मप्राय-
 णश्चन्द्रे दृश्यम् २७६६६ के गौतमे सनौ च शब्दार्थचि०
 हार् स्त्री हारयति किव्वचीत्या० उणा० क्तिप् । इदं हनिर्ग-
 मनस्थाने अमरः । उपपाये च “आद्यहेतुता तद्द्वारा”
 सां० सू० “मरुद्भ्य इति तु हारि” मनुः “विदग्ध निम्बप-
 त्नाणि नियता हारि वेश्मनः” याज्ञ० “वि अयन्तामृता-
 वधो हारो देवीरसञ्चतः” ऋ० १।१।१६ “यथाविद्वतायां
 हारि हारा प्रपद्येत” शत० ब्रा० १।१।१२२ द्वाः स्थ दाः स्थितः
 अमरः । उपाये ज्ञानद्वारा भवेन्नुक्तिः” ज्ञानशास्त्रम् ।

हार न० इ-णिव् अच् । इदं हनिर्गमस्थाने । नृहभेदे
 हारभेदास्तत्फलभेदाश्च नृहशब्दे २६१७ पु० उक्ताः
 “मनोनवहारनिषिद्धवृत्ति” कुना० “उत्तजहाररोधिभिः”
 रघुः । शकुन्ते च “भुजङ्गपिहितहारं पातान्नमधितिष्ठति”
 रघुः । ४शेषे अङ्के च “शान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विष-
 यमवगाहते यथात् । तस्यात् त्रिविधं करणं हारि
 हाराणि शेषाणि” सां० का० “हारि प्रधानं, शेषाणि कर-
 णानि वाक्छेन्द्रियाणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोज-
 हारा बुद्धिर्ज्ञादावगाहतेऽध्यवस्यति तस्याद् वाक्छेन्द्रि-
 याणि हाराणि हारयती च शान्तःकरणा बुद्धिरिति”
 तत्तौ० “तद् (व्याकरणम्) हारमपवर्गस्य वाङ्म-
 लानां चिकित्सितम्” हरिः । [तिका० ।

हारक न० हारेण प्रशक्तेन कायति कै-क । हारकापुण्याम्
 हारकगणका पु० न० । हारस्य गणक इव । कपाटे तिका०
 हारका स्त्री प्रशक्तेन हारेण कायते कै-क टाप् घातस्यक
 पूर्वत्वात् न अत इत्त्वम् । हारवत्याम् पुण्यां हारवतीशब्दे
 दृश्यम् “पेटकी तीर्थतुल्या सा किं तीर्थं” हारका प-
 रम् । सर्वतीर्थपरा अथवा हारका बहुपुण्यप्रदा । यस्याः
 प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् । दानञ्च हारका
 याञ्च आञ्च देवपूजनम् । चतुर्षुणञ्च तीर्थानां गङ्गा-
 दीनाञ्च भूमिप !” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

हारगोप पु० हारं गोपायति गुप-अण् । हारपाले
 हारकेश पु० इत० । वासुदेवे शब्दच० हारकानायादयोऽप्यत्र
 हारदातु हारं ददाति दा-तृन् । भूमौ सहृदये भावप्र०
 हारप पु० हारं पाति पा-क । १हारपाले “स्वस्य लोकेऽथ
 हारपाः” ब्रा० उ० २विष्णो पु० “विष्णुर्वैदेवानां हारपः”
 इति श्रुतिः ।

हारपाल त्रिं द्वारं पालयति पालि-चण् । १ द्वाररक्षके दौ-
वारिकशब्दे ३७७१४० चण् लक्षणम् "ततो मङ्गलकं गत्वा
हारपालं महावलम् । तं यत्नमभिवाद्यैव गोसहस्रं फलं
लभेत्" भा० व० ८३५० । ततोऽर्घपालं विन्यस्य द्वारपालान्
समर्चयेत्" तन्त्रसा० देवताभेदे द्वारपालभेदाः तत्र तत्र
प्रकरणे तन्त्रोक्ता ज्ञेयाः । २ तीर्थभेदे च "ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपालं तरणकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
यत्नेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निम-
फलं लभेत्" भा० व० ८३५० स्त्रियां ङीप् । अस्या अपत्यं
रेवत्या० ठक् न ठक् । द्वारपालिक द्वारपाल्या अपत्ये
पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीत् [टाप् ।

हारपालक त्रिं द्वारं पालयति खुल् । दौवारिके स्त्रियां
हारपिण्डी स्त्री द्वारस्य पिण्डीव । देहल्यां जटा० ।

हारबलिभुज् पुं द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज-किप् । वक्
खगे त्रिका० । [पदार्थे हेमच० ।

हारयन्त्रं द्वारे स्थितं यन्त्रम् । (ताला) (कुलुप) ख्याते
हार(रा)वती स्त्री द्वाराणि चतुर्वर्णभोजहारणि प्रश-
स्नान्यत्र मत्स्य वः संज्ञात्वेन वा पूर्वपददीर्घः ।
सप्तद्वोपालिके श्रीवासुदेयनिर्मिते पुरीभेदे तत्पुरी
निर्माणप्रकारस्यानादिकं हरिवं० विस्तरतो वर्णितं दिङ्-
मात्रश्लोच्यते ।

"आनूपं सिन्धुराजस्य प्रपेदयदुपप्लवाः । ते तत्र
रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः । सुहृद्व्यादवाः सर्वे
देवाः स्वर्गता यथा । पुरवास्तु विचिन्वन् स कृष्ण-
स्तु परवीरहा । ददर्श विपुलं देशं सागरानूपशोभि-
तम् । वाहनानां हिनम्रैव शिकताताम्रमृत्तिकम् ।
पुरलक्षणसम्पन्नं कतास्यदमिव म्रियथा । सागरानिल-
संवीजं सागरास्तु निप्रेषितम् । विषयं सिन्धुराजस्य
शोभितं पुरलक्षणैः । तत्र रैवतकोनाम पर्वतोनाति-
दूरतः । मन्दरोदारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते ।
तत्रैकलव्यसंवासी द्रोणेनाध्यपितश्चिरम् । प्रभूत-
पुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुलः । विहारभूमिस्तत्रैव
तस्य राज्ञः सुनिर्मिता । नाज्जा हारवती नाम स्नाय-
ताऽष्टापदोपमा । केशयेन मतिस्तत्र पुर्वार्थे विनि-
वेशिता । निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवाः ।
ते रक्तसूत्र्ये दिवसे तत्र यादवपुङ्गवाः । सेनापालाश्च
सङ्घक्रुः स्तम्भावारनिवेशनम् । ध्रुवाय तत्र न्यवसत्
केशवः सह यादवैः । देशे पुरनिवेशाय स यदु

प्रवरो विभुः । तस्यास्तु विविधं नाम वास्तूनि च
गदायजः । निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः ।
एवं द्वारावतीञ्चैव पुरीं प्राप्य सवान्धवाः" । हरिवं०
११४ अ० । "इयं द्वारावती नाम पृथिव्यां निर्मिता
मया । भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्यैवामरावती ।
तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च । चत्वरान्
राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि च । देवा इवात्र मोदन्तां वसन्तो विगतज्वराः । बाधमाना रि-
पुन्यानुपसेनपुरोगमाः । गृह्यन्तां गृह्णवास्तूनि का-
र्यन्तां त्रिकचत्तराः । भीयन्तां राजमार्गांश्च प्राका-
रस्य च या गतिः । प्रेक्षन्तां शिल्पिसुख्या वै नियुक्ता
वैश्वकर्मेभुः । नियुज्यन्ताञ्च देशेषु प्रेक्षकर्मकराजनाः ।
एवमुक्तास्तु यदो गृहसंपन्नतत्पराः । यथा-
निवेशं संहृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरिपहम् । स्तत्रहस्तास्तो-
मानं चक्रुर्वायदपुङ्गवाः । पुण्येऽहनि महाराज !
दिजातीन् प्रतिपूज्य च । यास्तुदैवतकर्माणि विधि-
नाऽकारयन्ततः । स्वपतीनथ गोविन्दस्ततोवाच
महामतिः । अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् ।
विमक्तचत्वरपथं सुनिविष्टेऽद्वैतम् । ते तथेति
महाबाहुसङ्गा स्वपतयस्तदा । दुर्गकर्मेण सम्भारानुप-
लभ्य यथाविधि । यथान्यायं निर्मामिरे द्वाराण्यायत-
नानि च । स्थानानि विदुस्तस्यां ब्रह्मादीनां यथा-
क्रमम् । अपामग्नेः सुरेशस्य दृढदोलखलस्य च ।
चातुर्द्वानि चत्वारि द्वाराणि विदुस्तु ते । शुद्धाज-
सैन्द्रं भस्माटं पुष्पदन्तं तथैव च । ते वैश्वस्तु युक्तेषु
यादवेषु महात्मसु । पुण्याः क्षिप्रं प्रवेशार्थं चिन्तयासास
माधयः । तस्य दैवोत्थिता बुद्धिर्विमला क्षिप्रकारिणी ।
पुण्याः सा वै प्रियकरी यदुनामभिवर्द्धिनी । शिल्पि-
सुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः । विश्वकर्मा
स्वमत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति । मनसा समनुध्याय
तस्यागमनकारणात् । त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते
समपद्यत । तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पग्राचार्यो महा-
मतिः । विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रसूते स्थितः ।
यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्तमिह तोयराट् ।
ततः स्नायतलक्षणं पुरीं स्थात् पुरुषोत्तम ! । एव-
मुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः । सागरं सरितां
नाथमुवाच वदतां वरः । सस्र ! दश च द्वे च योज-
नानि जलाशये । प्रतिसंस्तुयतामात्मा यद्यस्ति मयि

मान्यता । अथकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामके वने ।
 पर्याप्रविषयारामा समर्पं विषाहिषप्रते । ततः कृष्णस्य
 वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । समारुतेन योगेन उत्-
 ससर्जं जलाशयम् । विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुण्याः
 संदश्य वास्तु तत् । गोविन्दे चैव सम्मानं सागरः कृतवान्
 स्तदा” हरिषः ११६ अ० ततो देवस्य लोकासंवरणा-
 नन्तरं तत्कलत्वादीनां ततोऽपगमने सप्तद्वेण तत्पुण्याः
 ज्ञावनं कृतम् तत्कथा भा०सौ०७ अ० । “निर्याते
 तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः । हारकां रत्न-
 सम्पूर्णां जलेनाज्ञावयत्तदा । यद्यद्वि पुरुषव्याप्तो
 भूमेस्तस्या व्यसृजत । तत्तत् संज्ञावयासास सलिलेन स
 सागरः । तदङ्गुतमभिप्रेक्ष्य हारकावासिनो जनाः ।
 तृष्णां तूर्णतरं जम्बुरहो देवमथाम्बुवन्” “काशी
 काञ्ची च मायाख्या त्वयोध्या हारवत्त्वपि । मथुरा-
 ऽवनिका चैव सप्त पुण्यांस्तु मोक्षदाः । श्रीशैलः
 मोक्षदः सर्वः केदारोऽपि ततोऽधिकः । श्रीशैलाच्चापि
 केदारात् प्रयागं मोक्षदं परम् । प्रयागादपि तीर्थ-
 यत्रादविमुक्तं विशिष्यते । यथाऽपिमुक्तं निर्वाणं न तथा-
 न्यत् कुत्रचित् । अन्यानि सत्तिज्ज्ञेयाणि काशीप्राप्ति
 कराणि च । काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थको-
 टिभिः” काशी० ७ अ० निषिद्धमपि तप्तस्रष्ट्रादिधार-
 णञ्च तन्माहात्म्यकथनात् तत्र विहितं तन्नाम निर्व-
 चनञ्चोक्तं काशीख० ७ अ०
 “सप्तरात्रसन्निता तु ययौ हारावतीं प्रति । चतुर्षामपि
 वर्षाणां यत्नं हाराणि सर्वतः । अतो हारवती-
 त्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः । अस्मिन्यपि च जलूनां
 यत्नं चक्राङ्गितान्वहो । किं चित् यत्नं तत्र स्युः
 शङ्खचक्राङ्गिताः करैः । अन्नकः शिचयत्येवं निज-
 द्रुतान् सङ्गमुकुटः । ते त्याज्या यैर्हारवत्या नामापि परि-
 गृह्यन्ते । श्रीखण्डे क स आभोदः स्वर्णं वस्यः क
 तादृशः । तत् पावित्वं क वै तीर्थं, तद्गोपीचन्दने यथा ।
 द्रुताः ! शृणुत यद्गङ्गां गोपीचन्दनलाञ्छितम् । ज्वल-
 दिन्मनवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः । तुलस्य
 लङ्कृताये ये तुलसीनामजापकाः । तुलसीवनमाला-
 ये ते त्याज्या दूरतोभटाः । पवित्राणां च सर्वेषां
 सप्तपवित्रा बलाधिका । तुलां स्थिति यतस्तस्यात्तुलसीनि
 निरुच्यते । युगे युगे हारवत्यारत्नानि परितोमूषन् ।
 अक्षीरत्नाकरोऽद्यापि लोकेषु परिगीयते । हारवत्यां

स्त्रियन्योये जन्तवः कालचोदिताः । चतुर्भुजाः सुखैकगुणे
 ते पीताम्बरधारिणः । तत्रापि सन्त्यर्ष पितृन् सद्देवर्षि
 मानवान् । तत्र तेषु च तीर्थेषु सन्तो सर्वेषु तन्त्रितः”
 दीर्घं हारावती तत्रार्थं “अयोध्या मथुरा माया काशी
 काञ्ची अवनिका । पुरी हारावती चैव सप्तेता मोक्ष-
 दायिकाः । एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 पुरी हारावती विष्णोः प्राञ्चजन्योपरिस्थिता । सत्तिदा
 गणिता एताः सर्वाश्च मानिताः सुरैः । यानि कानि च
 ज्ञेयाणि काशीप्राप्तिकराणि षट्” इति भूतशुद्धितन्त्रम् ।
 हारशाखा स्त्री इत० । हारस्यावयवे (वाजु) शब्दार्थक० ।
 हारस्तम्भ इ० इत० । हाराङ्गस्तम्भे शब्दार्थक० ।
 हारस्य त्रि० हारे तिष्ठति स्था-क । श्वारपात्रे शब्दक०
 २हारस्थितमात्रे च ।
 हारादि “हारादीनाञ्च” व्याख्यां पूर्वमैजागमनिमित्ते
 पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः “हार स्वर स्त्राध्याय
 व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फुटगत स्वादुष्टदु श्वस्व”
 हारे नियुक्तः ठक् । दौवारिकः ।
 हाराध्यक्ष इ० हारेऽध्यक्षः । प्रतीहारे “वेत्तव्यासक्त ह-
 स्ताञ्च हाराध्यक्षा विशां पते !” भा०स०३० अ०
 हारिक त्रि० हारं पाल्यतयाऽस्यस्य ठन् । हारपात्रे सार-
 चन्दरी प्रशस्तानि चत्वारि हाराणि सन्त्यस्याम् ठन्
 टाप् । हारिका २हारवत्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।
 हारिन् त्रि० हारं पाल्यत्वेनाऽस्यस्य इति । श्वारपात्रे
 २हारयुते त्रि० हारशब्दे ढयस्यम् ।
 हाथ्यं त्रि० हारि भवः यत् । हारिभवे “हाथ्ये स्त्रूणे देवी
 हारौ” व्याख०श्रौ० ४/११।५ हारिभवे हाथ्ये स्त्रूणे”
 नारा० वृत्तिः “चतुर्द्वितीयां शालाहाथ्ये जुहोति”
 कात्या० श्रौ० ८।१।२६
 हा(दि)विंश त्रि० हा(दि)विंशतेः पूरणः ङट् । हाविंशति
 संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । हा(दि)विंशत्या युतं शतादि
 ङ । २तद्युते शतादौ त्रि० ।
 हा(दि)विंशति स्त्री अधिका विंशतिः द्वौ च विंशतिश्च वा
 व्यात् वृद्धत्वेऽपि एकव० (यादृश) १अधिकाविंशतिसंख्यायां
 २तत्संख्यायुते च “कर्णौ हाविंशति” भल्लान्” भा०
 द्रो० ४७ अ० हा(दि)विंशतिः प्रमाणमस्य ठन् । हा(दि)
 विंशतिकं तत्संख्यान्वितं त्रि० पूरणे तसप् । हा(दि)
 विंशतितमं हाविंशतिसंख्यापूरणे त्रि० । एवं
 हा(दि)त्रिंशदुद्वा(दि)चत्वारिंशदादयोऽपितत्तत्संख्यायां

तत्संख्यान्विते स्त्री एकव० पूरणे उ तयपौ उन्नयौ ठन् ।
एवं ड । हा(दि)लिंशादि तद्युते शतादौ लि० सा परिमाण-
मस्य ठन् । हा(दि)लिंशतिकादि तत्तत्संख्यापरिमाणके लि० ।

हा(दि)षष्टि स्त्री षडधिका षष्टिः द्वौ च षष्टिश्च च वा
वा च्यात् एकव० । षडधिकाषष्टिसंख्यायां शतद्युते च । पक्षे
द्विषष्टिरप्यत्र तथा युतं शतादि ड । हा(दि)षष्ट तद्युते
शतादौ । सा परिमाणमस्य ठन् । हा(दि)षष्टिक तत्परि-
माणके लि० पूरणे तमप् । हा(दि)षष्टितम डट्
हा(दि)षष्ट तत्संख्यापूरणे डटि स्त्रियां ङीप् ।

हा(दि)सप्तति स्त्री षडधिका सप्ततिः द्वौ च सप्ततिश्च वा
वा च्यात् एकव० । षडधिकासप्ततिसंख्यायां शतसंख्याते च
“हासप्ततिर्भूत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्” ज्यो०त० ।
द्विसप्ततिरप्यत्र । तथा युतं शतादि ड । हा(दि)सप्तत
तद्युते शतादौ लि० तस्याः पूरणे तमप् । हा(दि)सप्त-
तितम डट् । हा(दि)सप्तत तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां
ङटि ङीप् ।

द्वि लि० द्विव० द्व-ड । द्वित्वसंख्यायां “द्वेकयोर्द्विवचनै-
कयचने” पा० द्वित्यर्थकताया भाष्याद्युक्तेः । द्वित्वसं-
ख्यान्विते च । सर्वनामकार्यं तस्य जसादिप्राप्ताभावात्
त्यटादित्वात् अत्वम् । द्वौ द्वे । द्वयोः स्त्रियोः पुलः द्विपुल
इत्यादौ सर्वनामत्वात् वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः । अकच् ।
द्वौ इत्यादि । स्त्रार्थे किनोपपत्तौ चित्स्तरार्थमकच् ।

द्विक लि० द्विव० द्वि-अकच् । द्वित्वसंख्यायां तद्युते लि०
स्त्रियां टेरकचि द्वौ इत्येव स्त्रार्थे के तु प्रत्ययस्यकात्
पूर्वमत इत्त्वम् द्विके इति भेदः । द्वयोरवयवः द्वौ
अवयवौ वा यस्य कन् । द्वित्वे न० एकव० । शतद्युते लि०
“एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा । अमी पञ्चैव
क्षिप्ताः” भर्तृहरिः । द्वौ दीयेते दद्यादिना
अत्र शतादौ कन् । दद्यादिना दीयमानद्विरूपकादिके
शतादौ । “द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां चर्ममनुस्मरन्”
“द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिलिपी” मतुः
द्वौ कौ ककारौ वाचकशब्दे यस्य । ५काके इकोके च
पुंस्त्री० मेदि० । तयोर्वाचकशब्दे ककारद्वयस्य सत्त्वात्
तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

द्विककार पुंस्त्री० द्वौ ककारौ वाचकशब्देऽस्य । १काके
२कोके च शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
१ककारद्वययुते शब्दादौ लि० ।

द्विककुट्ट पुं० द्वे कुट्टे यस्य अन्यलोपः समा० उप्ते हेमच० ।

द्विकार लि० द्वौ करोति संख्यापूर्वकत्वात् अहेत्वादौ क-ट ।
द्विसंख्यान्वितकारके । द्वौ करो यस्य श्विभुजे च ।
द्वयोः करयोः समाहारः । श्विभुजे “बुभुक्षितः किं ?
द्विकरेण भुङ्क्ते” उद्भूटः ।

द्विकार्थापण(णिक) लि० द्वाभ्यां कार्थापणाभ्यां क्रीतं ठक्
तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां कार्थापणाभ्यां क्रीते पक्षे ठकोऽ-
लोमे । द्विकार्थापणिक तत्त्वार्थे ।

द्विकौडविक लि० द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य ठक्, द्वाभ्यां
कुडवाभ्यां क्रीतं वा ठक् न तस्य लुक् । उत्तरपदवृद्धिः ।
द्विकुडवप्रयोजनके श्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीते च ।

द्विगु लि० द्वौ गावौ यस्य गौणत्वात् गोर्गुस्त्रः । श्वयो-
र्गवोः सम्बन्धिनि द्विगवस्त्रात्मिके पुरुषे । “द्वन्द्वो द्वि-
गुरपि चाहं सततमण्डदृष्टे व्ययीभावः” उद्भूटः ।
व्याकरणोक्ते तत्पुरुषान्तर्गते पा० स्त्रोक्तो २समासभेदे
पुं स च वि०कौ० मनोरमादौ च दर्शितो यथा
“द्विक्संख्ये संज्ञायाम्” । २।१।५० । पा० “समानाधिकरणे-
नेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति निय-
मार्थं” स्त्रत्वम् । पूर्वेषु कामशमी । सप्रर्षयः । नेह
उत्तरा दृष्टाः । पञ्च ब्राह्मणाः” वि०कौ० । “तद्विधार्थो-
त्तरपदसमाहारे च” पा० । २।१।५१ । पा० “तद्विधार्थे विषये
उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये द्विक्संख्ये
प्राग्वद्भावात् । पूर्वस्यां शालावाग्भवः । पौर्वशातः ।
समासे कृते द्विक्संख्ये संज्ञायाम् जडति जः । सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः । आपरशातः । पूर्वा-
शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे वृद्धिर्गौ कृते प्रिया-
शब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे
आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिनु समाहारो
नाख्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्विधार्थे पञ्चां मातृ-
णामपत्यम् पाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति
त्रिपदे वृद्धिर्गौ कृते तत्पुरुषस्य विकस्ये प्राप्ते द्वन्द्व-
तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्” वि०कौ० “निय-
मार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे तत्पुरुषे
संज्ञायामेव द्विक्संख्ये समस्येते नान्यत्वेति नियाम-
कमिदमिति भावः । त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु उत्तर-
पदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः । पूर्वेषु त्रि-
त्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासो, न
ह्यत्र दिग्विशेषबोध उदयगिर्यादिसम्बन्धाया एव
द्विकत्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति ब्रू-

व्यम् मनो० “तद्विज्ञाथोत्तरत्वादिसूत्रे वैषयिके व्याधारे
सम्पन्नी । विषयत्वज्ञानेकविधमित्याह तद्विज्ञाथं विषये
इत्यादि तद्विज्ञाथं वाच्ये इति तं नोक्तं पाञ्चना-
पितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्विज्ञातुत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । अतएव द्विगोक्तद्वितस्य लुग्वचनं चरि-
तार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ
कथं लोपः स्यात्” । “समाहारः समूहः स चावय-
वाभिन्नो बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं प्रति
तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चखड्गीत्यादिसिद्धिः तत्र
खट्वाशब्दस्योपसर्जनत्वेन ह्रस्वे लत एवादन्त्वे सत्येव
लोपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रोदं बंध्यं सामू-
हिकस्य तद्वितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्वित
लुकीति टच् न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समा-
हारे वाच्ये इति तस्य पृथग्व्यहणसामर्थ्यादेव समा-
खान् इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति” “तथाच
समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्प-
त्तिरिति भावः” मनो० “एतद्वाचिकसुत्तरपूर्वत्वादिद्वन्द्ववि-
द्वर्थमवगम्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते पुंस्त्रावेनोपपत्ता-
वपि न विफलतेति बोध्यम्” “उदात्त इति असति
त्वथान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंख्येयं पूर्वशब्दस्यादुदा-
त्तत्वमेव स्यादिति भावः” मनो० “वाग्मातुर इति
“मातृरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः” पा० इत्युदादेशः च्यनपत्य
इत्युक्तेर्द्विगोलुं गिति न लुक्” “विकल्पे प्राप्ते इति
महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगोधन
इत्यपि स्यादिति भावः” “एतच्चोभयत्रापि नित्यताबो-
धकमिति बोध्यम् अतएवेतद्वाचिकसुक्ता ससुदायवृ-
त्तावयवानां कदाचिदप्यटत्तिर्मा भूदिति प्रयोजन-
सुक्तं भाष्ये” “द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणस्तु वाक्च
वृषश्च प्रिये अस्य वाग्वृषदप्रिय एवं लोपोपानह-
प्रिय इह त्रिपदे वज्रघ्नीहौ कर्तव्ये पूर्वं नित्यद्वन्द्वस्तेन
समासान्तोऽपि नित्य एव” मनो० ।

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामेतल्लक्षणादिकसुक्तं यथा

“द्विगुं लक्षयति । संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थ-
बोधकम् । अभेदेनैव यत्स्वार्थं स द्विगुस्त्रिविधो मतः ।
संख्यावाच्यद्वन्द्वगतं यत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यद्वाप्त स्वार्थध-
र्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्यबोधं प्रति समर्थं
नन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थोभिन्नस्वार्थं
द्विगुच्यते । त्रिकदु त्रिभुवन त्रतयुग चतुर्गं पञ्चगव्य

पञ्चान्तत घट्टस घट्टपदार्थ सम्पत्तिं व्यष्टनाग व्यष्टसु
नवरस नवग्रह दशमूल एकादशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वाद-
शादित्य इत्यादिकस्तु कर्मधारयः शुश्रूषादिप्रयत्नप्रतिष्ठा-
वच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकस्त्रिकदु-
प्रभृतिभ्यः कटुलयादिसामान्यस्याप्रतीतेः । पञ्चमूलीत्यादौ
तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नतु विशेष-
रूपेणापि अतएव “कण्टकायांदिक्” स्वत्वं गाम्भायांदि
च यन्महत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलसुदाहृतमित्यादि-
कस्तादृशेण बोधस्थलीयः प्रयोगः । “वर्षाकाले मज्जेण
शुक्ता चापि त्रयोदशी” इत्यादिद्वन्द्वकचतस्य साधुत्वसम्भ-
वात् द्वयोर्लक्ष्यमित्याद्यर्थे द्विरुपादिपदं नाभेदेन द्विभृते-
रनुभावकम् । एकत्वसंख्याया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं
न पर्याप्तिसंसर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं, द्वितयादिपदं
पर्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं
वाक्यत्वादतोनेकघटद्वितयपटेत्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः ।
सम्पत्तिं पश्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्माणि सप्ता-
नामभेदेन नान्यथा वाधितत्वान्नापि सम्पदलक्षितस्य,
द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि शतपदार्थैकदेशे शतत्वसं-
ख्यायां तस्याः सम्पत्तिसमावादिति वदन्ति । द्विगव्यं
गच्छत इत्याद्यव्ययीभावधारणन्तु पूर्ववत् । स चायं
द्विगुस्त्रिविधः तद्विज्ञाथोत्तरपदसमाहारभेदात् । तत्र
तद्विज्ञाथं द्विगुं लक्षयति । तद्विज्ञाथान्वितस्वार्थकर्तृ-
तार्थद्विगुर्मतः । तद्विज्ञाथं लक्षणिकसामान्यनामा त्वम-
वर्गः । यो द्विगुः स्वोत्तरतद्विज्ञाथान्वितस्वार्थकः स
तद्विज्ञाथद्विगुः । द्विगुद्वौ वृष इत्यादौ द्वाभ्यां सुद्राभ्यां
क्रौतस्य द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवय-
स्कस्य द्विदलं पयित्वमित्यादौ द्वाभ्यां दन्ताभ्यां निर्मितस्य,
द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य,
त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य,
पञ्चकपालयन्त्रित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य, बोधने
लुप्रस्येव टगादितद्वितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्, परि-
शिष्टलताम्बतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिसप्तान्वैव
क्रीतादिहूपार्थो लक्ष्यते नतु लुप्रभृतादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्त-
द्विज्ञाथलक्षणिकसामान्यनामको द्विगुरेव तद्विज्ञाथद्विगु-
रिति फलिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्वशत्वात् पाञ्चगव्य-
परित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगव्यं रूपो
गौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्विते
नैव स्वार्थस्यापत्यप्रवृत्तेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णसूद्रः पयः

रित्वादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लक्षणा-
त्वायोगात् । उत्तरपदद्विगुं लक्षयति । स्नाननिविष्ट-
शब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः । यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः
स उत्तरपदद्विगुः । यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह
साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः
यथा पञ्च गायो धनसंख्येत्यादिविरहे पञ्चगवधनः पुरुष
इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः । समाहार-
द्विगुं लक्षयति । स्थायान्वितसमाहारलक्षकस्यान्यश-
ब्दकः । उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ।
स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्यशब्दः स
द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुलीत्यत्र हि योगलभ्यानां
पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्परपुलशब्देन लक्ष्यते न
तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्तप्रयोगात् अतएव न
लक्षणापि शक्त्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तद-
सम्भवात् । यद् च पञ्चपुलीत्यतः पञ्चानां पुलानामेव
बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुलीं क्षिनन्ति
इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समा-
हारस्य क्षिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्द्वित्व-
वृत्तत्वेऽप्येकवचनत्वाद्युशासनिकं दारादेर्वृत्तवचनशुद्धि-
पद्यते । न च द्रव्यप्राधान्ये पञ्चखट्वाद्यादौ ह्रस्वो न
स्यात् गोशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समानान्यस्योप-
सर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकद्विगोर-
प्यन्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्वैकल्यत्वात् प्रयो-
गानुसारित्वात् कल्पनायाः, पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च
तत्त्वोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममी-
क्ष्यते तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्विधितोत्तरपदद्विगुभ्यां
भिन्नोद्विगुरेव समाहारद्विगुर्वाच्यः । एवञ्च द्विगोः कर्म-
धारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

द्विगुणं लि० द्वाभ्यां गुण्यते गुण-कर्मणि अच् । द्वाभ्यां गु-
णिते “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्”
“समसब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रूवे” इति मनुः ।

द्विगुणाक द्विगुण+क-कप्रत्यये डाच् द्विगुणकर्षणकरणे
सक० उभ० अनिट् । द्विगुणाकरोति चेतकर्मकं द्विगुण-
वर्षणं करोतीत्यर्थः सि० कौ०

द्विगुणाकर्णं लि० द्विगुणो कर्णौ लक्षणस्य “कर्णे लक्ष-
णस्य” पा० कर्णशब्दे परे पूर्वस्य दीर्घः । द्विगुणकर्ण-
रूपलक्षणाविति ।

द्विगुणितं लि० द्वाभ्यां गुणितः । द्वाभ्यां गुणिते । द्विगु-

णितसान्द्रतराक्षिपक्षमात्रा” माघः “जेतस्य यस्य पदनं
मदनारित्वं विश्ववरा द्विगुणिता” लीला०

द्विचरणं लि० द्वौ चरणौ यस्य । द्विपादे मनुष्यादौ “गतः
कालो यत्र द्विचरणपशूनां क्षितिभुजां पुरः स्त्रीत्युक्ता
विषयसुखमास्वादितमहो” शान्तिश० द्विचरणा अपि
पशवः पशुतल्याः पशूनां चतुश्चरणत्वे प्रसिद्धेऽपि
नृपाणां द्विपदत्वेन पशुतल्यत्वात् अपूर्वपशुत्वमिति
गम्यते । २राशिभेदे द्विपदशब्दे दृश्यम् । ३पदद्वये न०

द्विजं पु० द्विजायते सृजते वृत्तौ द्विशब्दः जन-ड । १संस्कृत
ब्राह्मणे “जन्मना जायते मृदः संस्कारैर्द्विज उच्यते”
स्मृतिः । २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्वेषु च “मातृव्यदमे जा-
यन्ते द्वितीयं मौञ्जीवन्मनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्तस्मा
देतं द्विजाः स्मृताः” याज्ञ० । ३दन्ते तस्योत्पन्नस्य पतने
पुनर्जन्मनो लोकप्रसिद्धेः । ४अश्वजने च अमरः । प्रसवा-
नन्तरं पुनरश्वजात् तस्य प्रकाशरूपोत्पत्तेर्द्विजत्वम् । ५त-
न्मृदुवृत्ते राजनि० । द्विजातमात्रे लि० तत्र दन्ते
“द्विजावलीवालनिशाकरांशुभिः शुचिस्नितां वाचमवोच-
दच्युतः” माघः विप्रे अश्वजने च “हिमसृक्तचन्द्रश्चरिः
सपद्मको मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः” माघः ।

द्विजकुत्सितं पु० द्विजैः कुत्सितः । स्नेहातकटुचे (नोना-
च्याता) राजनि० । द्विजानान्द्रक्षणाभिषेधात् तथात्वम् ।

द्विजदासं पु० द्विजं मृद्रे राजनि० ।

द्विजन्मन् पु० द्वे जन्मनी यस्य । द्विजशब्दार्थे “वैदिकैः
कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् । कार्यः शरीर-
संस्कारः पारणा प्रोत्यचेह च” मनुः

द्विजपतिं पु० द्विजं । १चन्द्रे त्रिका० । “द्विजानामोपधी-
नाञ्च सोमं राज्येऽभ्यपेक्षयत्” हरिवं० २२७अ० । २कर्पूरे
च अमरः । ३द्विजश्चेष्टे “प्रशान्तोपद्रवं परिपूर्य द्विज-
मण्डलशनायम्” काद० । ४पक्षिश्चेष्टे ५गरुडे च [त्रिका०]

द्विजप्रपा स्त्री द्विजार्थं पक्षिणसदृश प्रपा । आलवाले
द्विजप्रिया स्त्री द्विजार्थं । १सोमलतायां राजनि० । तस्याश्च
द्विजानां सोमयागाङ्गसाधनत्वात् तथात्वम् । २द्विज-
प्रियमात्रे लि० ।

द्विजबन्धुं पु० द्विजस्य बन्धुरिव । अत्राह्मणे मनुदेवज्ञादौ
अपराधद्विजे । “स्त्रीभूद्रद्विजबन्धूनां तयो न मृति-
गोचरा” स्मृतिः ।

द्विजब्रुवं पु० द्विजमात्मानं जात्या ब्रूते ब्रू-क । जाति-
मात्रेण द्विजातिमानिति द्विजविहितकर्माकारके द्विजे

ब्राह्मणब्रुवोऽप्यत्र । “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । अघोते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारणे” मनुः

द्विजराज पु० इत० टच् समा० । १चन्द्रे अमरः । द्विजपतिशब्दे दृश्यम् । “इत्यं द्विजेन द्विजराजकानिः” रघुः । २कपूर्वे द्विजश्रेष्ठे द्विजोत्तमे विभे ५पक्षीन्द्रे गरुडे च ।

द्विजलिङ्गिन् पु० द्विजस्य लिङ्गमस्यस्य इति । १क्षत्रिये त्रिका० । २विप्रवेशधारिणि च । “तान् सवौन् घातयेद्वाजा शूद्रांस्तु द्विजलिङ्गिनः” मनुः ।

द्विजवाहन पु० द्विजः गरुडो वाहनमस्य । नारायणे “एवं त्वमसि देवानां मन्त्रानां द्विजवाहनः । तच्छरीर शतं क्षण ! जगत्प्रकरणं त्वदम्” हरिवं ७६अ०

द्विजव्रण पु० न० इत० । दन्तार्बुदे दन्तारोगभेदे राजनि० ।

द्विजश्रम पु० इत० । राजमाघे (वरवटि) शब्दच० । तस्य द्विजैर्भोजनस्य निषिद्धत्वात् तथात्वम् ।

द्विजसेवक पु० इत० । १शूद्रे शब्दक० । २द्विजसेविमात्रे त्रि० ।

द्विजा स्त्री द्विजायते जन-ड । १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः २भाग्यां मेदि० । ३पालङ्कां (पालङ्) शाकभेदे शब्दच० । तासां कर्तनेऽपि पुनर्जायमानत्वात् तथात्वम् । ४द्विजजातिस्त्रियां शतत्वत्वात् च स्त्री ङीप् ।

द्विजाग्र पु० द्विजेषु अग्रः । विभे “अङ्गिरेव द्विजाग्रप्राणां कन्यादानं विशिष्यते” । “ब्राह्मं कृतं द्विजाग्रप्राचां प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः । [कटुकायां राजनि० ।

द्विजाङ्गी स्त्री द्विजस्य दन्तस्याङ्गमिव भूजमस्याः ङीप् ।

द्विजाति पु० द्विः जातिर्जनस्य । १ब्राह्मणे अमरः । २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याषु । “शूद्राद्विजातिमिजातो न भूमेर्भागमश्नुते” स्मृतिः “ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्तयोवर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो, नास्ति तु पञ्चमः” मनुः । तेषां द्विर्जनवत्त्वं द्विजशब्दे दृश्यम् । ३अण्डजे मेदि० । ४दन्ते च

द्विजानि पु० द्वे जाया यस्य निङ् । द्विभार्यके “अन्योन्येव चरति द्विजानिः” ऋ० १०।१०।१।११

द्विजायनी स्त्री द्विजः अय्यते ज्ञायतेऽनया अय-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ल्युट् ङीप् । यज्ञोपवीते त्रिका० ।

द्विजालय पु० इत० । १दृक्स्थे खगालये कोटरे शब्दच० २नीडे । ३द्विजानां गृहे च ।

द्विजिह्व पुंस्त्री० द्वे जिह्वे यस्य । सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तेषां द्विजिह्वत्वकथा भा० आ० ३४अ० यथा

“अथ सर्पांनुवाचेदं सर्वान् परमहृष्टवत् । इदमा नीतममृतं निक्षेपस्यामि कुशेषु वः । ज्ञाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राप्नीत पञ्चगाः ! । भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा । अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे । यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् । ततः स्नातं गताः सर्पाः प्रत्युक्ता तं तथेत्युत । शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः । अथागतास्तद्देशं सर्पाः सुधार्षिणस्तदा । ज्ञाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः । यत्नैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंक्षरे । तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिङ्गिस्तदा । ततो द्विधाकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा । अभवंत्यामृतस्यार्द्राभस्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमा हृतमेव च । द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गुरुदेन महात्मना । २शूद्रके च त्रि० अमरः । ३खले मेदि० । ४चौरे ५दुःसाध्ये च शब्दर० । तेषां सर्पतुल्यमर्माविधत्वात्तथात्वम् । “परस्य मर्माविधमुच्छ्रितां निजम् द्विजिह्वतादोषमजिह्वागमिभिः” । “तमिदमाराधयितुं सकर्णकैः कुलेर्द्ध भेजे फण्डिनां भुजङ्गता” माघः ।

द्विजेन्द्र पु० द्विज इन्द्र इव उपमितसमा० । १द्विजश्रेष्ठे इत० । २चन्द्रे ३कपूर्वे च “द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसं श्रिया” माघः ।

द्विजेश पु० इत० । १गरुडे २चन्द्रे छेमच० ३कपूर्वे च । द्विजेश्वरादयोऽप्यत्र । “तस्मैद्योगातुगतं शिशिरांसुं द्विजेश्वरम्” हरिवं ४५अ० ।

द्विजोपासक पु० द्विजमुपास्ते उप+आस-ण्वुल् । द्विजसेवके शूद्रे पारस्करनिघ० ।

द्विजोत्तम पु० द्विजेषु उत्तमः । विभे ।

द्विठ पु० द्वौ ठकारौ लेखनाकारे यस्य । १विसर्गे तस्य लेखनाकारस्य द्विठकाराकारत्वात्तथात्वम् शारदातिलक व्याख्याने राघवभट्टः । लक्षितलक्षणया २स्वाहायाम् तस्याः विसर्गशब्दाव्याख्यागार्थकत्वात् तथात्वम् समा० द्विगुः । ३ठकारद्वये न० । [दृश्यम् ।

द्वित पु० १देवभेदे २ऋषिभेदे च एकतशब्दे १४६५।६६५०

द्वितय न० द्वयोरवयवः संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्वसंख्यायां “प्रसार्यं सूत्रद्वितयं तयोर्यत्न युतिर्भवेत् । “दृश्यन्ते पञ्चदशभिराषाढादितयं तथा” । “कृटाद्वितयस्येव संपुटं गोलकाकृति” स्म० सि० दावयववाच्य ।

२द्वित्वसंख्याविशिष्टे त्रि० अस्य जसि वा सर्वनामता
द्वित्वे द्वितयाः । “द्रुमसानुमतोः किमनरं यदि वायौ
द्वित्वेऽपि तेष्वचलाः” किरा० “अधिकं शुशुभे शुभंयुना
द्वित्वेन द्वयमेव सङ्गतम् । पदन्तद्भजेन पैटकं विन-
येनास्य नवञ्च यौवनम्” रघुः । अस्य स्त्रीत्वमपि
उभयत्र डीप् ।

द्वितीय त्रि० द्वयोः पूरणः तीय । द्वित्वसंख्यापूरणे तस्याः
द्वित्वं वा सर्वनामकर्म । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”
श्रुतिः । “द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः” रघुः “सा-
तुरग्येऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जवन्धनात्” मनुः २५त्वे
पु० त्रिका० । श्रमायां स्त्री टाप् अमरः । चन्द्रस्य
द्वितीयकलायाः सूर्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोग्ये क्रियारूपे
तदुपलक्षिते कालभेदे वा प्रतिधिभेदे स्त्री तस्याः व्रता-
द्याङ्गकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा
“प्रथमद्वितीयादीनां पञ्चदशकलानां क्रमेण चन्द्रम-
खलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपद-
द्वितीयादिनामधेयास्तिथयो भवन्ति । तत्र प्रति-
पदि योनिर्णयः पूर्वप्रकरणेऽभिहितः स एवोत्तरासु
सर्वास्तु तिथिषु सास्येन सञ्चारयितव्यः । विशेषास्तु
तत्र तत्राभिधास्ये । प्रतिपदि देवं पितॄन् च व्यवस्था-
पितम् । देवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचित
दानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव
संगृहीताः । पितॄन् द्विविधम् । एकोदिष्टं पार्वणं
चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिशुक्ताया एव तिथे-
रनुष्ठानाङ्गत्वं स्मृतिव्यभिचेतम् । कर्मकालश्च द्विवि-
धः सुख्यो गौणश्चेति । तद्व्याप्ता एकभक्ते मध्याह्ने-
मुख्यः । व्यासायमवशिष्टो गौणः । तिथिव्याप्तिर्विविधा
स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति ।
यदा सङ्गवपर्यन्तामावास्या तदानीमुत्तरितमो मध्या-
ह्नोमुख्ययैव प्रतिपदा व्याप्ता भवति । यदा त्वपराह्णा-
दिमारभ्य तिथिचयवशात्परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिप-
द्वति । तदा पूर्वद्युर्गौणकालव्याप्तिषुपजोव्यैकभक्तभानु-
ष्ठानस्वीकारे सति मध्याह्ने तद्येवानुष्ठेयत्वात्तत्र
स्वाभाविकप्रतिपदव्याप्तिप्रभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्र-
तिपदव्याप्तिः स्वीकृता । एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ
सर्वस्मृतानामन्यन्तनिर्वन्धदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्र-
मितरेभ्यः प्रवृत्तिमिति निश्चीयते । तदनुसारेण द्विती-
याद्या अपि तिथय उपवासादौ देवे, एकोद्दिष्टादौ

पैत्रे च कर्मकालव्याप्तिशुक्ताः स्वीकृतव्याः । उप-
वासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः । “शुक्लान् वा
यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तियोन् । उपोष्यैव
वल्लिं दत्त्वा विधिनेत्यपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति । उपवासस्याहोरात्रः कर्म
कालः । तस्मात्तद्यापिनी तिथिर्माह्या । तदसम्भवे
खण्डतिथिर्माह्येति निरूप्यते । तत्र च सूर्योदये-
त्रिसृङ्गतां ततोऽधिका वा प्रतिपद्वति । उत्तरदिने चा-
स्तमयादवाक् त्रिसृङ्गतां ततोऽधिका वा तृतीया भवति
स्यसुमयविज्ञा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा
त्रिसृङ्गत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोऽन्यूनत्वं तदेव
पैठोर्नसवाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिथेस्तु त्रिसृङ्ग-
सङ्गावोऽपेक्षित इति “द्विसृङ्गत्वं त्रिरङ्गशैत्येन
सुमन्तुवचनेन दर्शितम् । उदयास्तमययोरेव वेध
इत्ययमर्थः “उदये सा तिथिर्माह्या विपरीता तु पैटके”
इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति
यथोदाहृते पूर्वविज्ञोत्तरविज्ञे ये द्वितीये तयोर्नतर
विज्ञा द्वितीयोपोष्या युग्माग्निवाक्येनान्वयव्यतिरेका-
भ्यामुत्तरविज्ञायाः प्रागख्याभिधानात् । यद्यप्युपोष्य-
त्वं साक्षात्तत्राभिहितं तथापि कर्मान्तरविशेषस्यानुपा-
दानात् उपवासविषयत्वं परिशिष्यते । तथाहि ।
न तावत्पितृविषयत्वं सम्भवति व्यासेन युग्मादि
शास्त्रस्य सर्वादिशास्त्रस्य च देवपितृविषयत्वेन व्यव-
स्थापितत्वात् । नाप्येकभक्तनक्तविषयत्वं तयोर्मध्याह्ने
प्रदोषव्याप्तिधीनत्वेन युग्मादिशास्त्रानधीनत्वात् । अया-
चितस्य त्वपवासवदनुष्ठेयत्वेन न शुभविषयत्वं नच
दानादिविषयत्वम् दानादेः पौर्वाह्निकतिथौ कर्त्तव्य-
तया निर्णयत्वात् । अत उपवासविषयत्वं परि-
शिष्यते । कदाचिदेकभक्तादितिथौ युग्मादिशास्त्रस्य
संवादो भवति । तदा तच्छास्त्रसुपोहालोकं भवतु । न
वयं वारयामः । वचनान्तरे तु युग्मादितिथेरुपोष्यत्वं
साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रति-
पदमावास्यायुग्मस्योपोष्यत्ववचनमुदाहृतम् । तत्रापि
युग्माभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परविज्ञायाः उपो-
ष्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितम् । “एका-
दश्यामी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । तयोर्दशी चतुर्थी
च उपोष्याः स्युः परान्विताः” इति । यदा पूर्वद्युरुद-
यमारभ्य परेद्युरुदयस्योपरि त्रिसृङ्गत्वं वर्धते । तदा

पूर्वेदुरेवोपवासः । न चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः शङ्कनीयः परान्वितापूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोः सत्योरस्य वचनस्य नियामकत्वात् । नचात्र परान्वितत्वं प्रसक्तमस्ति । पूर्वस्य दिनस्य सम्पूर्णतिथित्वात् सम्पूर्णखण्डयोः सम्पूर्णस्यासन्देहेत्वेन प्रबन्धत्वात् । असङ्गातविरोधित्वज्ञानकर्मकानव्याप्तिभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्रावण्यम् । तस्मान्नैवोपवासः । ननु पूर्वोपवासं प्रतिषेधति व्यासः “द्वितीया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वयेति” सैवम् अस्मै वचनस्य खण्डतिथि विषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः । खण्डतिथिविषयत्वञ्च पूर्वया युता नैव कार्येत्यभिधानादवगम्यते । ननु खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्वविज्ञेयोपोक्षा “प्रतिपत्त्यद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता” इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्वितीयायोर्युगत्वाभिधानात् । एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्त्यरविज्ञेयोपोष्येति पूर्वं निश्चीतिं तर्हि द्वितीयापि कचित्पूर्वविज्ञा भवतु तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्त्यस्मिन् कार्या या भवेदापराह्णिकी । पूर्वाह्णिकी च कस्तेत्या द्वितीया तादृशी पिभी !” इति । तादृशी सम्मुखी पूर्वयुतैर्त्यर्थः । पूर्वद्यु रुदवे सङ्गते परित्यज्यावशिष्टपूर्वाह्णमन्वन्विनी यदा भवति तदा वेधकारिण्याः पूर्वतिथेः सङ्गतेत्याभावेन वेधुनसामर्थ्यात्तत्रयंखण्डापि सती सम्पूर्णवत्पूर्वतोपवासे युज्यते । अत्र द्वितीया नयथा भिद्यते पूर्वद्यु रुदयमारभ्य प्रवृत्ताः प्रातर्दयं परित्यज्य प्रवृत्ताः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति तत्र त्रयोभेदास्तेष्वेकैकस्य परेद्युस्त्रिसङ्गतेत्यतश्चरूनत्वान्यत्येक्षैर्विध्ये सति भिन्नित्वा नयविधत्वं सम्पाद्यते । अथ पूर्वद्यु रुदयमारभ्य प्रवृत्तायाः सम्पूर्णत्वेन परेद्युर्हर्त्तव्यत्वं तच्चरूनत्वान्यनत्वेन लिङ्गपि पक्षेण विवादाविषयत्वात् पूर्वतोपवासोयुक्तः । उदयं परित्यज्य क्रियत्पूर्वाह्णभागं प्रक्रम्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिसङ्गतेत्यायां सत्यपि परश्रुतोपवाससत्त्वेन तां परित्यज्य पौर्वाह्णिकवचनेन पूर्वदुरेवोपवासो विधीयते । परेद्युस्त्रिसङ्गतेन्यूनत्वे तु वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेधुं सामर्थ्ये यध्याया द्वितीयायास्त्रिसङ्गतेत्याभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् ततोपवासो न प्रसक्तः । अतः परिषेधात् पूर्वाह्णपाक्याश्च पूर्वतोपवासः । पूर्वद्युः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिसङ्गतेत्योभयत्र तिथिबन्धात् कुलोपवास इति सन्देहे सति व्यासोत्तर

विधानात् पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरतोपवासः । न चात्र शुक्लकृष्णव्यवस्था शङ्कनीया । युग्मवाक्ये शुक्लकृष्णपक्ष साधारण्येन परदिनविधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्प्रवृत्तौ बाधाभावाच्च । अन्यथोक्तं पक्षयोः पूर्ववेधानर्हत्वेन पूर्वद्युः पौर्वाह्णिकत्वाभावेऽपि परिषेधादापस्तम्बोक्त युग्मवाक्याच्च पूर्वतोपवास इति स्थितम् । एकमन्तादिपार्ष्णश्राद्धान्तेषु कर्मसु द्वितीयाप्रयुक्तस्य विशेषस्य “कचिदप्यस्मरणात् पूर्वोक्तन्यायो योजनीयः” ।

सा च अग्निनीकुमारयोजनतिथिः । यथाह ब्राह्मणं तयोजनोपमक्रमे “एतत् सर्वं द्वितीयायामग्निभ्यां ब्रह्मणा पुरा । दत्तं यथातत्तत्तेषां तियोनामुत्तमा तिथिः । एतस्यां रूपकामस्तु पुण्याहारो भवेन्नरः । संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः । अग्निभ्यां ये शुष्णाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च” । मनोरथद्वितीया तु आवणशुक्लद्वितीया । “मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवाच्च नम् रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनादिकमुक्तम् ति०त० विष्णुधर्मोत्तरे “देवमभ्यर्च्य पण्येस्तु धूपदीपाहुलेपनः । उद्वेकतय वावेन्दोर्देवादर्घ्यं समाहितः । नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठत चन्द्रमाः । अक्षं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गमयान्नरः” । स्कन्दपु० “आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रासं सां भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रकुर्वीत प्रीणयेच्च द्विजादुबहून् । वृक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये समरथद्वितीया ।

भ्रातृद्वितीया ऋषिपुराणे “कार्तिके त द्वितीयायां शुक्लपक्षां भारपूजनम् । या न कुर्वीद्विनश्यति भ्रातरः सप्तजन्तवि” । तस्या इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! । यमो यस्तनया पूर्वं भोजितः स्वमृदे स्वयम् । तस्यां निजमृदे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः । यत्नेन भगिनीहन्ताज्ञोक्तव्यं पुष्टिर्वर्जितम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यां विशेषतः” । तथा “यमञ्च चित्तगुप्तञ्च यमदूताञ्च पूजयेत् । सर्वं वात्र प्रदातव्यं यमाय सहजद्वयैः” । “अत्र भोक्तव्यं पुष्टिर्वर्जनमिति समभिध्याकृतफलश्रुत्वा भोजननियमस्य प्राधान्यात् तस्या सुखकाकोऽपवाविभक्तदिनस्य पञ्चमांशोऽप्युक्तः “पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः पित्रदेवमनुप्राणामित्यादि” दक्षोक्तः अत्र

भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य "अह्नि च तथा
तमस्त्रिण्यां सार्द्धं प्रहरयामासः" इति कात्यायनीये न
नियमितत्वात् वैधत्वेन शास्त्रीयत्वेन सामान्यशास्त्रप्रा-
प्तपुण्यविपर्युदासासङ्गतिरिति । तन्तं (तेन भाति-
प्रणे नातिवायमित्यत्र नञर्थः पर्युदासः) "तथा
यमद्वितीयावां यात्रायां सरणं भवेत्" । अनध्याय-
द्वितीया यथा "प्रकोचेचा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते
स या । या च कोजागरे जाते चैलावल्याः परेऽपि
या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्
तिथिः । परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः
ति० त० । "भागं च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके
तथा । पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्" मन्त०
अयमुपनयनविषयः । पञ्चयोरित्यस्योत्तरत्वं श्रुतस्य सर्व-
त्वान्वयः । "द्वितीया मीनधनुषोः" ज्योति० त० उक्तेः र-
विचन्द्रबोधीर्नधनुषोः स्थितयोस्तस्या दग्धत्वम् । चन्द्रमा-
तस्थितत्वे चन्द्रदग्धत्वं केचिदिच्छन्ति "द्वितीया द्वादशी
यत्ने" ज्यो० त० उक्तेस्तस्यासुत्तरस्यां दिशि योगिनी ।

द्वितीयक न० द्वितीयेन रूपेण पठणम् "तावतिव्यं ग्रहण-
निति लुग्व" पा० कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । "चैला-
देर्द्वितीयरूपेण ग्रहणे । पक्षे तीयभागस्य लुकि द्विकम-
यत् । द्वितीयेऽङ्गि भवः कन् । २द्वितीयदिनभवे रोगे पु०
द्वितीयलिफला स्त्री द्वितीया लिफला । गार्भार्थं
(गार्भार) शब्दच० ।

द्वितीयास्त त्वि० द्वितीयं कृतम् द्वितीय+डाच् क्त-क्त ।
द्वितीयवारकर्षणकर्मणि ज्ञेयादौ ।

द्वितीयाभा स्त्री द्वितीयेन रूपेण हरिद्रायाः व्याभाति
व्या+भा-क । दारुहरिद्रायां शब्दच० ।

द्वितीयायम प्र० कर्म० । द्वितीये गार्हस्थ्ये व्याक्रमे "द्विती-
यमायुषो भागं कृतदारो गृहे ययेत्" मनुः "फाल्गोहायं
पञ्चमिह द्वितीयं शरीरकारजमभास्यं ते" रघुः ।

द्वितीयिक त्वि० द्वितीयः दृष्टायणुल्लोपपदारूपः पदार्थो
दायते "पूरणार्थादा ठ्" पा० ठन् दृष्टादिरूपेण
दायते द्वितीयो यस्मिन् तस्मिन् । पदार्थे

द्वितीयिन् त्वि० द्वितीयो भागो व्याकृतयाऽश्रुतस्य इति ।
अर्द्धभागपादके अर्द्धिणि अर्द्धिन्शब्दे ३७८८०८३२म् ।

"प्राड्यग पोड्यग द्वितीयिभ्यः" आश्व० श्रौ० ६।४।३ "द्वि-
तीयिभ्यः अर्द्धिभ्यः अर्द्धमेवास्तीत्यर्द्धिर्नस्तोभ्यः" नारा०

द्वित्व त्वि० व० य० । द्वौ वा तयो वा विकल्पार्थे बहु० स-

ख्येयार्थत्वे ड । द्वौ तयोवेचर्थे । "द्वितीयापल्लवा-
न्यर्द्धं स संदुमर्हन्" रघुः "देवेनाप्रतिपत्तिरूटमनसा
द्वितीयाः स्थितं नाडिकाः" सा० द०

द्वित्व न० द्वयोर्भावः । अयमेकः अयमेक इत्यनेकैकत्वबोध-
रूपापेक्षाबोधजन्ये द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे । तच्च समवायेन
वस्तुद्वये प्रत्येकं तिष्ठति, पर्यायप्रसन्नत्वेन तु दशरेव
तिष्ठति न प्रत्येकम् । तदेवापेक्षाबुद्धिजन्यम् तेनैव दम्भो
द्वावित्यादि व्यवहारः । समवायेन प्रत्येकं द्वित्वमन्त्येऽपि
न तेन तथा व्यवहारः । औलुक्क्यशब्दे १५८७०८०८८०-
पत्तिविनाशप्रकारश्च दृश्यः ।

"द्वित्वादयः पराङ्गीना अपेक्षाबुद्धिजा मताः । अ-
नेकान्नयपर्याया एते तु परिकीर्तिताः । अपेक्षा-
बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः । अनेकैकत्वबु-
द्धिर्वासापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा० "द्वित्वादयो व्यावृ-
त्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या" । "अनेकेति । यद्यपि
द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथा-
प्येको द्वादिति प्रत्ययाभावात् एको न द्वादिति
प्रत्ययसमवायश्च द्वित्वादीनां पर्यायप्रसन्नः कश्चन
सम्बन्धाऽनेकान्नयोऽभ्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति ।
प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वात्पत्तिः । ततो विशेषण-
ज्ञानं द्वित्वनिर्विकल्पकरूपम् । ततो द्वित्वविशिष्ट-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति ।
यद्यपि ज्ञानान्तरं न किमपि लिङ्गणस्यापि योग्यविभुवि-
शेषगुणानां स्रोत्तरवर्त्तिगुणनाशत्वात् तद्याप्यपेक्षाबुद्धे
स्त्रिङ्गणस्यापि कल्पते अन्यथा निर्विकल्पकावे
अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्
न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विश्व-
मानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्यादु
द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्पते । न चापे-
क्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति याच्यम् । का-
लान्तरद्वित्वप्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका
तद्याशस्तप्राशक इति कल्पनात् । अतएव तत्पुद्गली-
यामेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्पते ।
न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वनिश्चितं याच्यम् ।
लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतो-
न्द्रिये ह्यणुप्रादावपेक्षाबुद्धिर्योग्यनाम् । सर्गादिकाकी-
नपरमाणादादीशरीयामेक्षाबुद्धिर्ज्ञानान्तरवर्त्तियोगि-
नारुमेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति । "अपेक्षाबुद्धिः

केवलं व्याहृ । अनेकेति । अयमेकः अयमेकः । इत्याकारिका इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यं यवानियतैकत्वज्ञानं तत्र द्वित्वादिभिन्ना वहुत्वसंख्योत्पद्यते । यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु द्वित्वादिकमेव वहुत्वं मन्यन्ते । तथा च द्वित्वत्वादिश्रुतिपिका वहुत्वत्वजातिः । सेनादौ चोत्पन्ने द्वित्वादौ द्वित्वत्वाद्यप्यहो दोषात् । इत्यञ्च इतरतो वहुत्वेयं सेनेति प्रतीतिरूपपद्यते वहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तारतम्याभावादित्यवधेयम्” सूक्ताः ।

उप० दृष्टौ विशेषः कश्चिदुक्तो यथा

“तदयं द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्चतुःसन्निकर्षे सति तन्निष्कैकत्वसंख्ययोर्द्रव्यमान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विकल्पकज्ञानान्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तया तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वस्योत्पद्यते, एतन्नस्य च द्वित्वस्य यत्प्रामाण्यं द्वित्वत्वं तदालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदप्यमलक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशः इे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः एतत्समानद्वित्वाधारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्ततः एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहात्मस्वरूपापेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्प्रामाण्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतीन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः । विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितोविनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्प्रामाण्योत्पत्त्या न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने पिलम्बोऽस्ति तथा च तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशञ्च तदप्यमलक्षण एव द्वित्वनाश इति हे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यनिमित्ताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलवत्वेन कथाकल्पनात् । ननु

तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वात् न हि केवलगुणः कापि स्मर्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्मरणात्. ननु भवत्येवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीतिविशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदृशेनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् । यदि तु विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षोऽपि स्मर्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति, विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं नतु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्यायव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यास्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणन्तु तद्व्यधिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवत्ता तदा काकोविशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम् । एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इदत्वात्, तर्हि तत्रापि रसोवत्तेति चेन्न विशिष्टगृहे विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशेषणं विशिष्टमतावेकं तन्त्रम् । द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति कुतोविशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्ज्ञानन्तु तत्राप्येति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् द्वित्वोत्पत्तिविनाशावप्यहतीयौ । द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाशम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यावृत्तनाशनाशत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि न श्रूयति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालैकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्व्यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्तौ द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्यकारणसमानभावात् । यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मपेक्षाबुद्धौर्गोपयं तदा दाभ्यामाश्रयनाशोपे-

स्वावृद्धिनाशार्थं द्वित्वनाशः, तद्यथा स्वययकभा-
वेचावृद्धी विभागोत्पत्तौ संयोगनाशद्वित्वत्वसामान्यज्ञाने
द्रव्यनाशमेचावृद्धिनाशो ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं
सामर्थ्यं प्रहात् । इत्यत्र प्रक्रिया ज्ञानयोर्वध्यघातक-
त्वेन परस्परपक्षे स एव च पक्षः प्रामाणिकः ।
ननु द्वित्वत्वत्वादीनां साधनीयस्य कथं कार्यवै-
चल्यं, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं, त्रिभिरेकत्वेस्त्रित्वमिति
चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, समवायिकारणगतमेव
द्वित्वत्वत्वादिकं तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्व-
तत्त द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्ताया अवि-
वारणात् अमेचावृद्धावेकत्वे च तादृशविशेषस्या-
नुपलम्भवाधितत्वात् फलवत्त्वेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्य-
वहारोऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्ट-
विशेषादिशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भिकयाऽपि
सामर्थ्या कदाचित्त्रित्वं चतुर्द्वयोत्पत्त्येतन्नियमप्रसङ्गः
इति चेत् अलोच्यते प्रागभावविशेषादिशेषोपपत्तेः ।
तल्लयसा सामर्थ्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानामिव ।
प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वसंप्रागभावस्यैव
कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात् । यदा शुद्धयाऽमेचा-
वृद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसहितया त्रित्वमिति नेयम्,
(अव्यवस्था) शतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादौ, सम-
वायिकारणाभावे द्वित्वं तावद्वोत्पद्यते तथा च गोण-
स्त्वत्वं संख्याव्यवहारोद्भूतः । सेनावनादौ नियता-
मेचावृद्ध्याभावादुवक्तृत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रा-
दिष्वेति श्रीधराचार्याः । एवं सति शतसहस्रादि-
खोटिकत्वात् संशयो न स्यात् न स्याच्च महती
महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवमा-
त्राचनीयं त्रित्वादिकपरार्थपर्यन्ता संख्यैव वक्तृत्वम्,
तद्विज्ञं वा संख्यानरम्, नाद्यः सेनादावपि शत-
सहस्रादिसंख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादि-
विचक्षणस्य वक्तृत्वज्ञाननुभवात् तथा च प्रतिनियतैक-
त्वानालम्बनामेचावृद्धिजनितशतादिसंख्यैव वक्तृत्वं शता-
द्यभिव्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात् ।
यद्यन्तु ब्रूमः त्रित्वादिसमानाधिकरणं संख्यानरमेव
वक्तृत्वं त्रित्वादिकजनकामेचावृद्धिजन्यं प्रागभावभेदादिव
भिद्यते कथमन्यथा बहुवृत्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं
वेति विशिष्टं न जानीम इति । यथैकद्रव्यं महत्त्वं
दीर्घत्वञ्च तथैकत्वैवाधिकरणे त्रित्वादिकं वक्तृत्वञ्च,

भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानया-
नीति प्रश्ने बहुवृत्तावदानेयत्नां किं विशेषजिज्ञास-
येति । एवञ्च द्वित्वसहितामेचावृद्ध्या त्रित्वं त्रित्व-
सहितामेचावृद्ध्या चतुर्द्वमेवमुत्तरोत्तरम् । वक्तृत्वोत्पत्तौ
तु नामेचावृद्धौ पूर्वपूर्वसंख्याविशिष्टत्वनियमः, अतएव
सेनावनादिषु वक्तृत्वमात्रमुत्पद्यते न तु संख्यानरं संश-
यस्तुसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति ।

द्विदण्डि अव्य० द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे इव समा० ।

दण्डद्वययुक्ते प्रहरणे । तिरङ्गुगणे इव प्रत्ययः समा-
सान् इत्युक्तेः वक्तृत्वोद्धार्ये अव्ययीभावात् अव्ययत्वम्
तेन न द्विदण्डा प्रवृत्तिरिति । न वा प्रहरणे इत्युक्तेः
शालादौ वाच्योऽपि अव्ययीभावः ।

द्विदण्ड्यादि ५० प्रहरणार्थं इवसमासान्निमित्ते पा० ग०
उक्ते यद्गणभेदे स च तत्रोक्तो यथा “द्विदण्डि
द्विसृजति उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादण्डि उभया-
दण्डि उभाहृजति उभयाहृजति उभाकार्ण उभयाकार्ण
उभापाणि उभयापाणि उभावाङ्ग उभयावाङ्ग एकपदि
प्रोक्षपदि स्वाखपदि सपदि निक्षय्यकार्णं संहतपुच्छि
अन्नेवासि” । [पञ्चतन्त्रवयस्ते वृषादौ स्त्रियां डीप् ।

द्विदत् त्रि० द्वौ दत्तावस्य वयसि दत्तस्य दत्तादेशः । द्विदन्तो-
द्विदल त्रि० द्वे दले यस्य । दिशायायुक्ते शदर्भपवितादौ “मि-
क्यञ्च दारवं पात्रं द्विदलान् रेणुकान् बहून्” हरिवं०
शदिपल्लयुक्ते कमले तत्र सुषुम्णानाडीमध्ये भ्रूमध्यस्थितं
(हृज्ज) वर्णयुक्तं सूक्ष्मकमलम् आश्राख्यं चक्रम् । द्विःप-
त्तादयोऽप्यत्र “द्विःपत्ने षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशाङ्गं
चतुष्के” तन्त्रम् आश्राचक्रगङ्गे ६४२ प्र० दृश्यम् । द्विधा
दल्यते दन्त-वज्रार्थे क । (डाब्) ख्याते श्पदार्थे ५० ।

द्विदश त्रि० द्व्यधिका द्विसहिता वा दशसंख्या येषाम्
“संख्यायाऽव्ययासद्भादृगाधिकसंख्याः संख्ये” पा०
संख्येयार्थत्वात् इव समा० । “द्व्यधनः संख्यायामवक्तृ-
ब्रीह्यगोत्रोः” पा० अवक्तृब्रीह्योत्पत्तेर्न स्यात् । द्विसहितं
दशसंख्यायुते । “द्विःपत्ने षोडशारे द्विदशदशदले” तन्त्रम्
द्विदानी द्वे दासनी वन्धनसाधने अस्या मनन्तत्वात् डीपो-
निषेधे पक्षे डापः प्राप्तौ “दासहायनान्ताञ्च” पा० डीवेव ।
द्विरञ्जुवन्धनयोग्यायां दृष्टायां स्त्रियां गवि ।

द्विद्वि ५० द्वाभ्यां दिवा दिनाभ्यां निर्दिष्टादि तद्विद्वि
द्विगुः “कालाट् ठञ्” तस्य लुक् ह्रस्वः । द्विदिनसाध्ये
द्विरात्रयागभेदे “द्वितीये द्विदिवास्त्रोद्यहः” कात्या०

चौ० २२।७।६। “द्वितीये पर्वस्थाने ख हो भवति द्वि-
दिप इत्याख्या तस्य” कर्कः ।

द्विदेवत त्रि० द्वे देवते यस्य ६३० । द्विदेवताके चयौदौ
“द्विदेवतोऽपि नियमसामर्थ्यात्” कात्या० श्रौ० ५।१८।१०
“द्विदेवतोऽपि पोष्यश्वरः प्रपिष्टानामेव भवति तत्र ही-
न्द्रसहितस्य पूषो देवतात्वम् तत्र पूषो नियमेन पिष्टम्
प्राप्नोति (कदन्तत्वात्) इतरस्येन्द्रस्यानियमः” कर्कः इति
पूर्वपक्षे “अर्द्धपिष्टं चोभयसामर्थ्यात्” ११४० “पूषः पिष्टम्
इतरस्यापिष्टमिति विक्रिज्जप्रायेषु तच्छब्देषु पिष्टानामावापः
करिष्यते अतः पाकद्वैधं नाशङ्क्यम्” कर्कः । इन्द्राग्नि-
देवताके २विधाखानजले च द्विदेवादयोऽप्यत्र । “त्रिको-
त्तरावाक्येनैकैतन्मृदुप्रायश्चित्तमयुग्मद्वयैव । मध्यानि
नेष्टान्यनलानिषेधद्विदेवचत्वारिंशच्चान्तकानि” वरिहः

द्विदेह पु० द्वाभ्यां देहोऽस्य । गजानने गणेशे त्रिका० ।
इमानवशब्दे ६८१ पु० दृश्यम् । चरस्परद्यात्मकेषु
२मिष्टुनकन्याघतुर्भीनास्वराशिषु । राशिविशेषाणां
ह्यात्मकत्वं ह्यात्मकशब्दे दृश्यम् । द्वितन्वादयोऽप्यत्र ।
द्विहादश पु० द्वितीयः द्वादशश्च वरकन्ययोः राशिभेदः दो-
षसाधनमत्र दत्तौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभाग-
शेषादिवत् ज्ञेयम् । वरकन्याराशोर्द्वितीयद्वादशान्वतर-
रूपे वैवाहिके अशुभसंज्ञकदोषभेदे उपयमशब्दे १२४१ पु०
दृश्यम् । “अनपत्यता त्रिकोणे द्विहादशे च दारिद्र्यमिति”
दीपिका तत्र वरराश्रमेकया कन्याया द्वादशराशि-
कत्वे तु न दोषः । “कन्यायाः द्वादशे भर्तौ भर्तुः
कन्या द्वितीयगा । द्विहादशं विजानीयात् वर्जितं त्रिद-
शेरपि” विशिष्य निषेधात् “द्विहादशे घनस्य घनहा
च कन्या रिप्फे स्थिता घनयती पतिवत्तमा च” ज्यो०त०
प्रतिप्रसवाच्च । समाहारद्विगुः । २द्वितीये घनस्थाने
द्वादशे व्यवस्थाने च न० । “द्विहादशे खला हानिम्”
नी० ता० ।

विधा अव्य०दि+प्रकारे धाच् । द्विप्रकारे “षड्जसंवादिनीः
केका द्विधा भिन्नाः शिखरिणिभिः” । “द्विषेव भिन्नं
सन्निधे विवस्वतः” रघुः । [भीरे पु० हेमच० ।

द्विधागति त्रि० द्विधा गतिरस्य । द्विप्रकारगतियुक्ते । २ज-
द्विधातु त्रि० द्वौ धातु यत्र । धातुद्वयवर्तितं कांशुरेत्वादौ
२गणेशे शब्दरत्ना० । तस्य देवगजदेहद्वयवर्तितत्वात्
तथात्वम् । [शब्दच० २द्विस्त्रभावेषु मिथुनादिराशिषु पु० ।
द्विधात्मक पु० न० द्विधा आत्मा यस्य कप् । १जातीकोषे

द्विधालेख्य त्रि० द्विधा लेख्यम् । द्विप्रकारे लेखनीये २द्वि-
न्ताखण्डे पु० राजनि० । [रोगयुते हेमच० ।

द्विनमज्ज पु० द्विः नमज्जः । स्नाभाविकानाहतमेष्टे दुर्ध-
द्वि(द्वा)नवति स्त्री द्व्यधिका नवतिः वा आत् । १द्व्यधिका-
नवतिसंख्यायां २तद्युक्ते च । ततः पूरणे ङट् द्वि(द्वा)-
नवत, तमप्, द्वि(द्वा)नवतितम २तत्संख्यापूरणे त्रि०
ङटि स्त्रियां ङीप् ।

द्विनिष्क त्रि० द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् तद्विधितार्थद्विगुः ततः
ऊञ् तस्य नित्यं लुकि प्राप्ते” “द्वित्रिपूर्वाचिष्कात्” पा०
तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीते पक्षे ङजः
श्रवणे “परिभाषाणान्तस्यासंज्ञाशाययोः” पा० उत्तरप-
दद्विद्विः । द्वैतिष्कित तत्रार्थे, द्वौ निष्कौ परिभाषः
मस्य व्यण् तस्य लुक् । २द्विनिष्क तत्परिमाणयुते त्रि० ।

द्विप पु० स्त्री० द्वाभ्यां मुखशृणुह्याभ्यां पिबति पा-क । गजे
क्षमरः । “विपुर्न्याणश्रवणोदरं द्विपाः” भावः ।
“स्थन्दनाच्चैः सने युध्येदन्मै नौद्विपैस्तथा” मतुः
२मागवेशरे पु० ।

द्विपञ्च पु० स्त्री द्वौ पञ्चौ यस्य । १खगमाले २मासे पु०
द्विपञ्चमूली स्त्री द्विधा पञ्चमूली । दृश्यते “द्विपञ्चमूली
वीरतगरभद्राक्षरिचमधुविडङ्गुह्याद्याद्विपाधिभम्”
सुशु० । दृश्यत्वं च दृश्यमूलशब्दे ३४६२ पु० दृश्यम् ।
द्वि(द्वा)पञ्चाशत् स्त्री द्व्यधिका पञ्चाशत् वा आत् ।
१द्व्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तदन्विते च । ततः पूरणे
ङट् द्वि(द्वा) पञ्चाश, तमप् द्वि(द्वा) पञ्चाशत्तम तत्
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङटि ङीप् ।

द्विपण्य त्रि० द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीतं “पणपादभाषगतादात्”
पा० यत् । द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीते

द्विपत्रक पु० द्वे पत्रे अस्य संज्ञायां कन् । १चण्डालकन्दे
पारस्करनिषयट्टुः २द्विदण्डकमले वा कप् ।

द्विपथ न० द्वयोः पथोः समाहारः समादि० अचक्षमा० ।
(दोमाथापथ) १द्वयोः पथोः समाहारे । द्वौ पन्थानौ
यत्र । २मागद्वययुक्ते देगादौ त्रि० ।

द्विपद पु० द्वे पदे यस्य । “द्विपदे च चतुर्भेदा ऋदेवपि
राजसाः” १प्रश्नसारोक्ते सतृष्यादौ । २द्विपदवर्तितं समासे
पु० । ३राशिभेदे च “मिष्टुनद्वलाघटकन्या द्विपदाख्यावा-
पपूर्वभागश्च” ज्यो०त० “द्विपदवशगाः सवै सिंहे विष्टाय
चतृष्यदाः” ज्यो०त० । समा०दि० । ४पदद्वये न० । ५पदद्व-
याद्युक्ते वास्तुमण्डलस्य कोषभेदे ।

दिपदा स्त्री द्वौ पादौ यस्य "संख्यापूर्वेति" पा० पादस्यान्त्य-
लोपः "टावृचि" टापि पादः पङ्कावः । दिपादयुक्तायावृचि
दिपदिका स्त्री द्वौ पादौ दण्डो यत् वुन् स्तोत्रम् । द्वौ
पादौ यत् दण्डः । तत्रार्थे "द्वौ पादौ दण्डितो
दिपदिकां व्यवहृतिरिति दिगुणं ददातीत्यर्थः" सि० कौ०
अत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वाभिप्रायेण दिगुणमित्युक्त-
मिति बोध्यम् । दिपदी स्त्री द्वौ कः कृत् । २गोति-
भेदे "शुद्धा दिपदिका गीतिर्जन्मलेत्यभिधीयते"
भरतः । "दिपदिकया दिगोऽवलोक्य निःश्वस्य साक्षम्"
विक्रमो० ।

दिपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः पादः अन्त्यलोपे कुम्भपद्या०
ङीप् पङ्कावः । अगृभिन्ने दिपदयुक्तगीतिभेदे २मात्मा-
हत्तभेदे च "खादौ षट्कलसङ्गतमेतत् तदनु पञ्चचत्कलम्
गुर्वनं दिपदी भवतीति विंशत्यष्टकलं दनम्" तल्लक्षणम् ।
"गायत्र्युक्तपदी दिपदी लिपदी चतुष्पदपदसि न
हि पद्यमे" शत० ब्रा० १४ ८।१५।१० । त्रैलोक्यात्मकपादे-
नैकपदी भवति त्रैविद्यरूपपादेन त्वं दिपदी" भा० । तेन
अवयवरूपपरवर्णाचिताभावात् टावृचीत्यस्य न प्रसक्ति-
र्गायत्र्यास्त्रिपादत्वात् इति दृश्यम् ।

दिपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः जातित्वात् ङीप् । वनकोल्यां
रत्नमा० । पण्यद्वययुक्ते लि० स्त्रियां टाप् ।

दिपमद् पु० द्वौ । १हस्तिभेदे २अश्वद्वयभेदे च राजनि० ।

दिपात्र न० द्वयोः पात्रयोः समाहारः समा० हि० पात्रा-
न ङीप् । पात्रद्वये । तदु हरति व्यावृत्तिरिति वा "दिगो-
वृत्ति" पा० ४० पञ्चे च दिपात्रिक दिपात्रोण खपञ्चे ठञ्
तस्य अध्यर्थेति लुकि दिगोरिति ङीपि प्राप्ते पात्रादि-
त्वात् न ङीप् । दिपत्रहारके तदावाचके च ।

दिपाद् पु० द्वौ पादौ यस्य वेदे नान्यलोपः । वानरादौ
पशुभेदे "तदौ दिपादाः पशवस्तौ रेवैनदेतदभ्यवहरति" शत०
ब्रा० ६।८।२।५ । २अश्वभेदे "एकपादा दिपादाश्च तथा हि-
गिरिषोऽपरे हरिवं० १६८५० । नानाप्रयोगोक्तौ । लोके तु
अन्त्यलोपः दिपाद् इत्येव । पादद्वययुक्ते मनुष्यादौ ।

दिपाद्य लि० द्वौ पादौ परिमाणमस्य "पण्यसावपादशता-
द्यात्" पा० यत् पादः पदिति न, अलोपस्य स्थानिवत्त्वात्
"पद्यात्यतर्द्धे" पा० इत्यपि न प्रागल्भ्यस्यैव तत्र
पङ्कावात् । दिपादपरिमाणयुक्ते दण्डप्रायश्चित्तादौ
२दिगुणदण्डे अमरः । तत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वात्
दिगुणपरतेति बोध्यम् ।

दिपाधिप पु० द्वौ । १ऐरावते २गजत्रये च "तत्पूर्वमंशद्वयसं-
दिपाधिपाः" माचः गजाधिपादयोऽप्यत्र ।

दिपायिन् पु० द्वाभ्यां सङ्गुण्डाभ्यां पिबति पा-यिनि ।
गजे हारा० स्त्रियां ङीप् ।

दिपास्य पु० दिपस्यास्यनेवास्यमस्य । गणेशे । स्वरनि० ।

दिपुट पु० द्वे पुटे अस्य । सुगन्धिश्चेतपुष्पके वृक्षभेदे पार-
दिपुरुष लि० द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य तद्वितार्थं दिगुः "प्रमाणे
लोहिगोर्नित्यम्" पा० मात्तचो लुक् । पुरुषद्वयप्रमाणयुक्ते
स्त्रियां वा ङीप् दिपुरुषो (पा) वा परिखा ।

दिपृष्ठ पु० ब्रह्मसम्भवे राजभेदे हेमच० ।

द्विबन्धु पु० द्वयोर्लोकयोर्वन्धुः । द्वयोर्लोकयोर्वन्धौ बन्धौ ।
"स द्विवन्धुर्वैतरणः" ऋ० १०।६।१।७

द्विभाव लि० द्वौ भावौ यस्य । द्विभावयुक्ते ततः ब्राह्मणा-
भावे कर्मणि च षृज् । द्वैभाव्य इत्ये न० ।

द्विभूम लि० द्वे भूमी यत् अक्षयमा० । भूमिद्वययुक्ते
प्रासादादौ (दीताला)

दिमाह पु० द्वे मातरो यस्य समासान्विधेरनित्यत्वात् न कप् ।
१गणेशे हेमच० । कप् दिमाहकोऽप्यत्र । २जराशब्दे च
दिमाहज पु० द्वाभ्यां माहभ्यां जायते जन-ह । १गणेशे
द्वैमाहुरयन्दे दगत्रम् । २जराशब्दशब्दे च जराशब्द-
शब्दे २०६० पु० दृश्यम् ।

दिमात्र पु० द्वे मात्रे चकारकालभेदोऽस्य । दीर्घसरे
व्या रे रत्नादौ "एकमात्रो भवेदुक्तो दिमात्रो दीर्घ-
उच्यते" शिवा । [युक्ते ।

दिमाथ्य लि० द्वौ माथौ प्रमाणमस्य यत् । माथद्वयपरिमाण
दिमास्य लि० द्वौ मासौ भूतः "दिगोर्ध्वम्" पा० खप ।
मासद्वयं व्याप्य भूते २तथाभूतवयस्के च ।

दिमीढ पु० हस्तिनापुरकारकहस्तिनपुस्तभेदे "तेनेदं
निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरस्तम्भम् । हस्तिनवापि दा-
यादास्तयः परमधार्मिकाः । चाजमीढो दिमीढश्च
प्रमीढस्तथैव च" हरिवं० २०५०

दिमुख पु० द्वौ द्वे मुखे यस्य । १सुखद्वययुक्ते राजसर्पे
हवा० । २सुखद्वययुक्ते लि० स्त्रियां स्त्रीत्वात् वा
ङीप् । ३क्षमिरोगभेदे पु० "चूरवो दिमुखश्चैव समैवेति
पुरीषजाः" सुश्रुतः । द्वे मुखेः स्वत्वस्य मुखे यस्याः
ङीप् । ४उभयतोऽस्यामर्षप्रसूतायां भेदां स्त्री । उभ-
यतोऽस्ययन्दे १२६२ पु० दृश्यम् "दिमुखीगोप्रदातारः
कपिलादानतत्पराः" वागीश० । ५जसौकायां स्त्री टाप् ।

द्विमुनि ख्य० हो सुनी पाणिनिकात्यायनौ वंशौ । “संख्या-
वंशेन” पा० ख्ययी० । तस्यविद्यायुक्तमुनिद्वये । “द्विमुनि
व्याकरणस्य, विद्याविदावतारभेदात् द्विमुनि व्याकरण
मित्यपि साधु” सि०को० ।

द्विमुषलि ख्य० हे मूषले यत् प्रहरणे ख्ययी० द्विदण्डा०
इच्छ० समा० । मूषलद्वययुक्ते प्रहरणे ।

द्विमुर्द्ध ति० हो मूर्ध्नावस्थ पक्ष० समा० । शीर्षद्वययुक्ते
“मूर्द्धमूर्द्धौ द्विमुर्द्धांश्च त्विमुर्द्धांश्चाहतां ऋधे” भट्टिः
अश्लोकोदात्तत्वम् स्त्रियां ङीष् । संज्ञायान्त कश्चित् न
समा० । द्विमुर्द्धं दन्तपुत्रभेदे “अभवन् दन्तपुत्राश्च इ-
त्युपक्रमे “द्विमुर्द्धां शकुनिश्चैव तथा शङ्खुगिराः प्रभुः”
हरिवं० ४७० ।

द्वियजुस् स्त्री हे यजुषी उपधाने अस्याः । इष्टकाभेदे हे य-
जुषी इव शरीरे अस्ति । यजमाने च यथोक्तं शत०ब्रा०
“अथ द्वियजुषस्यपदधाति । इन्द्राग्नी अकामयेतां स्वर्गं
लोकमियावेति तावेतामिष्टकामपश्यातां द्वियजुषमिषामेव
तासुपादधातां तासुपधायास्त्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां
तथैवेतद्वयजमानो यद्विद्यजुषस्यपदधाति येन रूपेण यत्
कर्म कृतेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा
स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्विद्यजुर्नाम हे ह्योतां देवते
अपश्यातां यद्येव द्वियजुषस्यपदधाति-यजमानो वै द्वियजुः
तद्राहुः । यदेषावेव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः पुरु-
षोऽथ कतमदस्तेदं रूपमिति देवो वाचस्य स आत्मा-
मानुषोऽयं तद्वत् हिरण्यमयो भवत्यमृतं वा अस्ति तद्रूपं
देवरूपममृतं हिरण्यमयमथ यदियं ऋतः कृता भवति
मानुषं ह्यस्तेदं रूपम् । स यदमृतेवोपदध्यात् । नेमामप-
शिष्यात्क्षिमे ह्यस्मात्लोकाद्व्यजमानः प्रेयादथ यदि मा-
मपशिषिणं यदेवास्तेदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपशिषिणं
तथेहानेनात्मना सर्वमायुरेति” शत०ब्रा० ७।४।२।३६
“यतो हे देवते एतामपश्याताम एव हाभ्यां यजुभ्यां सु-
पधीयते । स हिरण्यमयः पुरुषोऽस्य यजमानस्य देवत्व
प्रयुक्त आत्मा शरीरम् । द्वियजुरिष्टका मनुष्यत्वप्रयुक्त
आत्मत्वर्थः हिरण्यमयत्वात् पुरुषस्य देवशरीरत्वं ऋण-
मयत्वाद् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम् भा० । ते च
यजुषी शत०ब्रा० ७।४।२।२१ उक्ते “वाक्ते अग्ने !
स्वये रक्षः” १। “याश्च देवाः ! स्वये रक्षः” २। इति ।

द्वियमुन ख्य० द्वयोर्यस्यनयोः समाहारः “नदीभिश्च” पा०
“नदीभिः संख्या प्राग्वत् समाहारे सायमिष्यते” सि०को० ।

“समाहारे चेति” पा० सूत्रे चकार एवकारार्थकः समा-
हारान्यव्यवच्छेदकस्तेन द्विगोरयमपवादोऽव्ययीभावः
ममो० । द्वयोर्यस्यनयोः समाहारे ।

द्विर पु० हो रौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य । रेफद्वयघटितभ-
वशब्दवाच्ये । मधुकरे २५वरे च ।

द्विरद् पु० हो रदौ प्रधानतया यस्य । १गजे अमरः २नाग-
केशरे च “सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरद्गामिना”
रघुः “दुष्यैरिव क्षितिभृतां द्विरदैर्ददारम्” माघः ।

द्विरदान्तक पुंस्त्री० इत० । सिंहे राजनि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । [सिंहे च ।

द्विरदाराति पु० इत० । शरभे अष्टापदे जन्तुभेदे पार०नि०
द्विरदाशन पुंस्त्री० द्विरदमश्राति अश्व-भोजने त्व्यु । सिंहे
पार० नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरभ्यस्त ति० द्विवारमभ्यस्तः । द्विगुण्यते द्विरक्ते ।

द्विरशन न० द्विवारमशनम् । द्विवारभोजने “सुनिभिर्द्विर-
शनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अह्नि च
तथा तमसिन्यां सार्द्धं प्रहरयामानः” कात्यायनसं०

द्विरसन पुंस्त्री० हे रसने जिह्वे यस्य । जिह्वे सपे हारा-
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरागमन न० द्विद्विवारमागमनम् । विधाहात् परत्वं
पितृगेहात् पतिगृहे वध्वाः पुनरागमने । तत्र नष्टत्वाद-
तत्स्वरूपपञ्च ज्यो०त० उक्तं यथा

“श्रीपतिर्द्विजायां प्रचेताः “पुष्यादित्यसमीरणा-
दितिषुस्त्रात्युत्तारेवतीतारानायकरोहिणीषु शुभदा-
मेषालिङ्गान्धे रवौ । वारोच्चिच्छितेन्दुवित्तु शुभदे-
तारे प्रशक्ते विधौ कन्यामन्मथनीनतौलिङ्गभे ह्याद-
क्लनाऽह्यागमः” । नारायणपद्धतौ “दृक्ते पाणिपदे
गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वास्तद्
द्विरागमनं विदुः” ज्योतिःसारसंग्रहे “विवाहमासि
प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वनिदं चिन्त्यं यु-
ष्माद्यष्टं विचक्षणैः” ज्योतिषचिन्तामणौ “श्वश्रून् हन्यष्टमे
वर्षे श्वशुरश्च दशावृत्ते । संक्रान्ते द्वादशे वर्षे पतिं
हन्ति द्विरागमे” मत्स्यसूक्ते “मुक्ता पितृगृहे कन्या
मुह्यन्ते स्त्रामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः
शपन्ति कुलनायिकाः”

अथ विहितनक्षत्रादि सङ्गोपी० उक्तं यथा

“चरेदथोज्जायने घटालिमेषगे रवौ रवीज्यशुक्रियोगतः
शुभमयहस्य वाधरे । न्ययुग्मनीनकव्यकात्वाद्यपे विह-

स्नके हिरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्मिन् ऋदूडुनि । दैत्येज्यो-
 ष्मभिसुखदक्षिणे यदि स्याद्वक्त्रेयुर्न हि शिशुगर्भिणी
 नवोढाः । बालश्चेत् व्रजति विपद्यते नवोढा चेद्वक्त्रे
 भवति च गर्भिणी त्वगर्भा । नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे
 करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः । नृपपीडने नववधूप्रवे-
 शने प्रतिभागवो भवति दोषकृच्छ्रिः । पितृप्रे गृहे चेत्
 कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः । भृग्व-
 क्षिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्मीणां भरहाजसुनेः कुले तथा "सं-
 चि० "पूर्वं नववधूप्रवेशे ज्ञाते तदनन्तरं परावृत्त्यापि
 पित्रष्टहप्राप्त्यायामपि वध्वा यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः
 पुनर्भर्तृष्टहप्रवेशो हिरागमश्च वाच्यः । अयंचाचारः
 प्राच्योदीच्यपाशान्यानामेवेति । चरेदिति । अथ वधू-
 प्रवेशकथनानन्तरं पुनर्वधूप्रवेशं हिरागमनं वक्ष्यमाण-
 नक्षत्रादिषु चरेत् कुर्यात्कदा ? योज्यायने विषमवर्षे
 प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति । तथा घटालिमेषगे
 कुम्भद्विचक्रनेषस्थिते रवौ । तथा वरस्य रवीज्यशुद्धिः
 रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धिस्तयोर्योगतः । शुभपक्षस्य
 शमबुधशुक्रशुक्राणामन्यतमस्य वासरे सति । सिधुनभी-
 नकन्यातुलाष्टपाणामन्यतमे लग्ने शुभपक्षावर्त्तकिते
 शुभयुक्ते वा सति । लघुन्यश्विनीपुष्यहस्ताः ध्रुवाणि
 प्रसिद्धानि चराणि श्रवणादित्यपुनर्वसुस्वात्यः अक्षपोरा-
 क्षयस्तङ्गं मूलं ऋदूनि प्रसिद्धानि एषु भेषु हिरागमः
 प्रशस्त इत्यर्थः । यदाह ऋजोऽयः "तिष्यदित्यसमी-
 रणादितिवसुक्षीग्युत्तरागव्यश्विनीरोहिण्यः शुभदाश्च
 यर्षसमं मेघान्तिकुम्भे रविः । कन्यामन्मथमीनमे नव-
 वधूयानं दृष्टे तौलिके देवाचार्यसितेन्दुसौम्यदिवसे शुद्धे
 गुरौ भास्करे" इति । ग्रन्थकर्तात्वं कानिचिद्भान्यधिकानि
 उक्तानि तानि राजमार्तगुणोक्तानि । "नीचारांशु
 धनोत्तरादितिगुरुब्राह्मणुराधाहिनीमूलाहस्करवारुणा-
 निलहरित्वाङ्गेषु शस्ते तिथौ । कुम्भाजालिगते
 रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे सूर्ये कीटघटाजगे शुभ-
 दिने पक्षे च कृष्णतरे । हित्वा दिक्प्रतिबोसगौ बुध-
 सितौ लालाटगं दिक्पतिं चानीता गुणशालिनी नव-
 वधूर्नित्योत्सवैर्भन्दिरम्" । लालाटगान् यात्रायां व-
 क्ष्यति । शुक्रास्त्रनिषेधस्तु सामान्यतो वायाराज्या-
 दिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः । यद्यपि प्राक् सामान्येन
 कालशुद्धिरुक्ता तथाप्यावश्यकत्वे । "चैत्रे पौषे हरि-
 स्त्रप्रे गुरोरस्ते सन्निधुचे । नवोढागमनं नैव क्षति पञ्च-

त्वमाप्नुयादिति" वादरायणयाक्याक्षैव वधूप्रवेशः कार्यः ।
 दैत्येज्य इति । यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिसुखदक्षिणे
 गन्तव्यदिगभिसुखे गन्तुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा
 शिशुर्बालः गर्भिणी गर्भवती नवोढा नूतनपरिणीता
 व्रजेत्तदा बालः विपद्यते म्रियते । गर्भिणी त्वगर्भा गर्भ-
 रहिता स्यात् गर्भन्नायवती भवेत् । नूतनपरिणीता
 नवोढा वन्ध्या अपत्यसम्भवरहिता स्यात् । यदाह वा-
 दरायणः "अस्तङ्गते भृगोः पुत्रे तथा सम्मुखमागते ।
 नष्टे जीवे निरंशे वा नैव सञ्चालयेद्बधूः । गर्भिण्या का-
 लकेनापि नववध्वा हिरागमे । पदमेकं न गन्तव्यं शुक्रे
 सम्मुखदक्षिणे । शुर्विणी स्रवते गर्भं बालो वा मरणं
 व्रजेत् । नया वधूर्भवेद्वन्ध्या शुक्रे सम्मुखदक्षिणे" ।
 यदि शुक्रः पूर्वस्यासदितस्तदा पूर्वदिशि गन्तुः सम्मुख
 एव पश्चिमां गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणां गन्तुर्वामे, उत्तरां
 गन्तुर्दक्षिणे स्यात् । तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न
 गच्छेत् किन्तु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् । यदि
 पश्चिमायासदितः शुक्रः तदा पश्चिमां गन्तुः सम्मुख
 एव दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः । पूर्वां गन्तुः पृष्ठे उत्तरां
 गन्तुर्वामे । तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात् ।
 किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् । "पृष्ठे भृगौ पञ्चवर्ती
 प्रयाणे कालां कुलीनां सुभगां करोति । अथे सुखो
 वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकौ खलु चास्त शुक्रः"
 इति । केचिद्दीपोत्सवप्रतिपादं नक्षत्रादिनियमं विनैव
 यधूप्रवेशं वाञ्छन्ति । उक्तञ्च "अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे
 सिंहस्थे वा दृष्टस्तौ । दीपोत्सवलेनैव कन्या
 भर्तृष्टहं विधेत्" इति तदेतत्किञ्चाचारतो ज्ञेयम् ।
 अत्र लग्नशुद्धिमाह वादरायणः "उपचयगते जीवे
 भृगौ केन्द्रसमागते । शुद्धे लग्ने शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृ-
 भन्दिरम्" नगरप्रवेशे, विषयोदेशः आदिशब्देन व्यासः ।
 तद्योपद्रवे अन्यराजहतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिना योपद्रवे
 सति । गन्तव्यदिशि प्रतिशुक्रकटोषो नास्ति । करपी-
 डने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तेषां
 यात्रा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादि-
 यात्रा तयोः । नृपपीडने नृपाद्राजः मकाशात्मी-
 ङायां टण्डादिकृतायां सत्याम् नववधूप्रवेशने नूतन-
 परिणीतायाः कन्यायाः भर्तृष्टहप्रवेशे एतेषामन्यतम-
 भावे सति भार्गवः सम्मुखदोषकृच्छ्रिः । यदाह वाद-
 रायणः "स्वभवनपुरप्रवेशो देशानां विध्वसे तयोद्वाहे ।

नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो न दुष्यतीति" । नूतनवधूनां
स्वामिगृहगमनं प्रतिशुक्रयात्रायां मृच्छान्दोषः ।
तद्वाक्यं प्रायुक्तम् । अथ प्रौढस्त्रीणां हिरागने तथा
गोत्रभेदपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादोत्तरमाह पित्रे
इति । पितरिदं पितृम् । तस्मिन् पित्रे गृहे
कुचो स्तनौ पुष्पस्तुतः तत्सम्भवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रति-
शुक्रसम्भवो दोषो नास्ति । उपनयनत्वाद्गतः स्वयंशुक्र-
शुद्धिराहित्यसम्भवेऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं च-
महेश्वरेण "पितृगारा कुचकुचमयोः सम्भवो वा यदि
स्यात्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सम्मुखो वायुः शुक्रः ।
तुले जले गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा
भवति सफलता सेवितुं स्वामिसद्व" इति । वागन्टादुशु-
शुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः । अथ भगवत्कुरोवत्सवसिष्ठ-
कशत्रुपातिभरदाजंशोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो
नास्ति । यदाह बादरायणः "कशत्रुप्रेषु वसिष्ठेषु चा-
त्रिभगवत्कुरः च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न
दुष्यति" इति । अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः
न हिरागमने, सम्प्रतिवाक्ये विशेषात्तुक्तेः । एवं
प्राक्पद्योक्तोऽप्यपवादोक्षेयः । केचित्कुम्भं तेषामाहुः ।
यदाह महेश्वरः "नो तेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये
वत्सभगवत्कुरोभारद्वाजवसिष्ठकशत्रुपकुलोत्पन्नास्तथाऽलेः
कुले । देशानां विषयस्यैव च नियतं न स्याद्विवाहे तथा
तीर्थानां गमने तथैकनगरे यामे च सौम्ये तथेति" ।
सौम्यपत्यं सौम्यो बुधः । बुधसंसृष्टेऽपि भगवा-
दिगोत्रोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्ति
चकारात् दुर्भिक्षाद्युपद्रवसङ्गावेऽन्येषामपि यानमशुभं
नास्तीत्यर्थः । तच्चिन्त्यं भूलवाक्यस्यापवादरूपस्या-
नुपनम्नात् । किं च यथा साधारण्येन यस्यां कस्यां-
चिद्दिशि यात्रायां शुक्राधिष्ठितादिनिषिद्धा सा च
बादरायणादिवाक्यैरपोक्षते । तथा बुधसाम्मुख्ये गम-
ननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु "प्रति-
शुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्यो-
ऽपि हतसैन्यो निवर्तते" इति वसिष्ठोक्तिरेव बुध-
साम्मुख्यदोषनिषेधबोधिकास्तीति । किं च "कुलाय
दृष्टं दद्यात् स्वर्गं दद्याद्बुधाय च । तत्तत् सन्मुखो
दोषस्तत्क्षणदेव नशति" इति बुधसाम्मुख्यदोष-
निराकरणार्थं अपि तदुक्तिरेवास्ति प्रमाणमिति चेत् ।
सत्यम् । प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं इत्यादिवाक्यैर्बुधसाम्-

मुख्यमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते । अत्रार्थवादोऽप्य-
भाषि श्रीपतिना "प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्गतस्य नान्ये-
महास्त्राणविधौ समर्थाः" इति । त्राणं रक्षणम् । नार-
देनापि "प्रतीन्दुजकृतं दोषं हन्तुं शक्ता ग्रहा न
हि" इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽ-
भिहितः स शुक्रसाम्मुख्ये एव ननु बुधसाम्मुख्ये गोत्र-
परिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्यु-
क्तम् । ननु प्रतिशुक्रमित्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधस्या-
प्ययं परिहारोऽस्तु दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात्
प्रतिशुक्रपदं तु मुख्यतां सूचयितुम् उपात्तं तदभिप्रा-
येण सौम्ये तथेति महेश्वरोक्तः साधीयसीति चेन्न
यदोषोऽभिमतः स्यात् सौम्ये तथेतिवङ्गीमे तथेति
वक्तव्यं स्यात् । तच्च नोक्तम् । किं च प्रतिशुक्रपदं स-
ख्यतां सूचयितुम् उपात्तमित्युक्तं तदप्युक्तम् । कुतः
"शुक्रास्तदोषस्य महत्त्वोक्तेरुद्दिष्यकोऽयं गोत्रादिपरि-
हारः । "कामं व्रजेहा प्रतिशुक्रमस्तङ्गते च यायाच्च
जिगोपुरतेति" श्रीपत्युक्तेः शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधा-
साम्मुख्यमपि तेनैव "अस्तङ्गतेऽप्यास्तुजिति प्रयायाद्बुधो
यदि स्यादनुकूलवर्तीति" । अनुकूलवर्ती यातव्यदगीह-
वर्ती । बुधप्रातिकूल्यं तु महादोषावहमेतद्वाक्यं तैरपि
प्रागभिहितम् । परन्तु बुधास्तः समीचीनो न वेति न
वचनं युक्तिपदवीं वा काश्चिदभ्यधायि । तस्माद्वाचनि-
केऽर्थे न युक्तिः प्रभवति । बुधसाम्मुख्ये गोत्रादिपरि-
हारो न शिरोमण्यपदवीमारोहति । आदिशब्दात्
"स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे । नूतनवध्वा-
गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति" "एकग्रामे पुरे वापि
दुर्भिक्षे राहुविश्रवे । विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो
न दुष्यति" इति । तल्लान्यायत्वाद्भौमसाम्मुख्येऽपि
विशिष्टप्रतिषेधनाभावात् । किन्तु शुक्रसाम्मुख्य एव
स परिहारः । सोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः ।
परन्तु शिशुगर्भिणीनववधूनां "अस्तङ्गते भृगोः पुत्रे"
इत्यादिना बादरायणादिवाक्यान्तु विशेषफलभावगतिमात्रे
तत्रेषां शिवादीनां बुधसाम्मुख्यविचारस्तु दुरापास्त ए-
वेत्यलमिति प्रसङ्गेनेति शिवम्" पी०धा०
ह्यागमहिरागमादयोऽप्यत्र ।

हिरात्र त्रि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्दत्तः तद्विद्वत्तर्हि० उक्तं
तस्य लुक् अच् समा० । श्रावित्वयस्याध्ये श्यागमेदे पु०
"एकरात्रो हिरात्रः" अथ० ११।६।१० "युद्धे

हिराण्यः कात्या० १५। ६। २२। २ तत्र भेदे न० समा० द्विगुः
अच् समा० । २ रात्रिद्वये न० ।

हिरात्रीण लि० हाभ्यां रात्रिभ्यां निर्दृष्टादि ख तस्य न
लुक् । रात्रिद्वयसाध्ये पक्षे ठञ् । हेरात्रिक तत्पार्थे

हिराप पुं स्त्री० द्विः द्विवारमापि वति आ+पा-क । हस्तिनि
गञ्जमा० तस्य शुग्धेन प्रथमपानोत्तरं सुखेन पानात्
द्विवारपायित्वात् तथात्वम् स्त्रियां छन्दे ।

हिराषाठ पु० “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
हिराषाठः स विज्ञेयः श्रेते तु आवणेऽच्युतः” मिहि
रोक्ते मिथुनस्य रव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्माससहये ।
स चाषाठमन्मासे भवति यथा “मिथुनस्यो यदा भातु-
रमावस्याद्वयं सृष्टेत् । हिराषाठः स विज्ञेयो विष्णुः
स्त्रपति कर्कटे । पौर्णमास्यद्वयं यत् पूर्वाषाढाद्वयं
सृष्टेत् । हिराषाठः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रपति कर्कटे”
गारुडोक्ते मासभेदे च ।

द्विरुक्त लि० द्विः द्विवारसुक्तः । १ अथ्यस्ते द्वित्वप्राप्ते धात्वादौ
द्विवारं कथिते च ।

द्विरुक्ता स्त्री द्विवारमूदा वह-कर्मणि क्त । द्विवारविद्याह
युतायां पुनर्भूतिस्त्रियाम् हेमच० ।

द्विरेतस् पु० द्वे रेतसी कारणमस्य । हाभ्यां पशुभ्यां रासभा-
खाभ्यां जाते १ अथतरे गोऽजाभ्यां २ जाते गर्दभे च “तए-
तमेकं पशुं हाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोदावेच
तद्यदेतमेकं पशुं हाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् स्तस्यादेव-
एकः सन् द्विरेताः” शत० ब्रा० ६। १। १। २२। अत्र गर्दभस्य
तथात्वसुक्तमन्तरस्य तथात्वं च लोकोपसिद्धम् ।

द्विरेफ पु० द्वौ रेफौ वाचकगण्डेऽस्य । द्विरेफयुक्तमन्तर-
गण्डवाच्ये १ मधुकरे अमरः २ वर्षरे हेमच० “मधु द्विरेफः
कसुमैकपात्रे” द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः कुमा० ।

द्विर्वचन न० द्विरुच्यते वच-कर्मणि ल्युट् । १ द्विरुक्ते द्विः-
कथिते अथ्यस्ते धात्वादौ च “द्विर्वचनेऽचि” पा० “न पदा-
न् द्विर्वचनेत्यादि” पा० ।

द्विलक्षण लि० द्वे लक्षणे प्रकारौ यस्य । प्रकारद्वययुते द्वि-
धाभिधौ “समानयानकम्प्रां च विपरीतस्तथैव च ।
तदात्वायतिसंयुक्तः सन्निर्ज्ञेयो द्विलक्षणः” मनुः । द्विल-
क्षणः द्विप्रकारः कृष्ण० ।

द्विवक्ता पु० द्वे वक्त्रे अस्य । १ मुखद्वययुते राजसर्पे २ दानव-
भेदे “एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्ताः कालप्रक्षिभः”
हरिवं० २६२ अ० नानादानवनामरूपायुक्ता ।

द्विवचन न० द्वौ द्वित्वसुच्येते अनेन वच-करणे ल्युट् कर्म
षष्ठा समासः । द्वित्वबोधके पा० परिभाषिते औभ्यामि-
त्यादौ तस्य सम्प्रभृतौ च । “ल्लोकयोर्द्विवचनैकवचने
बहुषु बहुवचनमिति” पा० ।

द्विवज्जक पु० द्विगुणितः यजुः संज्ञायां कन् । षोडशकोषे
गृहभेदे “यजोऽष्टासिद्धिवज्जको द्विगुणः” वृ० सं० ५१ अ० ।

द्विवर्ष लि० द्वे वर्षे वयोमानमस्य ठक् तस्य लुक् । १ द्विवर्ष-
वयस्के गवादौ स्त्रियां टाप् । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो
भूतो भावी वा ठञ् तस्य चित्तवति नित्यं लुक् । द्विवर्षं
२ सत्कृत्य नियोजिते ३ भूते कर्मकरे ४ स्वसत्तयाव्याप्ते
५ भाविनि च । अचेतने तु “वर्षांस्तु क् च” पा० लुक्
पक्षे ख ठञ् च । द्विवर्षे द्विवर्षेण अचेतने व्याध्यादौ
भविष्यति तु “वर्षस्याभविष्यतीति” पा० उत्तरपदद्वयः ।

द्विवार्धिक द्विवर्षभूते धान्यादौ यागादौ च भविष्यति तु
नोत्तरपदद्वयः । द्वैवार्धिक इत्येव । “जनद्विवार्धिकं प्रेतं
निदध्युवांश्च वाचिः” मनुवाक्ये चित्तवत्यपि
न लुक् आर्धत्वात् बोध्यम् । स्वार्थे क । द्विवर्षवयस्के
लि० स्त्रियां टापि अतएव द्विवर्षिका तत्पार्थे हेमच०

द्विवाहिका स्त्री द्विप्रकारं वाहयति वाहि-ल्लुक् । दो-
लायां गञ्जमा० तथा उभयपार्श्वयोः स्वारूढस्य वाह-
नान्तथात्वम् ।

द्विविंशतिकीन न० द्वाविंशतिकमर्हति तत्परिमाणमस्य वा
ख । द्वाविंशतिकार्हे तत्संख्यापरिमिते

द्विविद पु० १ वानरभेदे स च रामसेनान्तर्गतः । “मैन्दो द्वि-
विधश्चापि हनुमान्शानिनात्मजः । जाम्बवान्छराराजश्च
सुप्रीवसच्चिवाः स्थिताः” भा० व० २७६ अ० । द्वापरयु-
गीये सौमहारस्ये २ वानरभेदे च “सौमहारे वानरेन्द्रो
द्विविदो नाम नामतः” भा० उ० १२६ अ० । “वानरो द्वौ
महावीर्यौ मैन्दो द्विविद एव च । विजितौ युद्धदुर्धर्षौ
जाम्बवांश्चापराजितः” हरिवं० १७४ अ० । “सप्तद्रुह्योत्तरे
गोरे द्विविदो नाम वानरः । ऐकाहिकज्वरं हनि
तस्य नामानुकीर्तनात्” ।

द्विविध लि० द्वे विधे अस्य । द्विप्रकारे “निकामतप्ता द्विवि-
धेन वज्रिना नभसरेणोन्मनसम्भूतेन च” कुमा०

द्विविन्दु पु० द्वौ विन्दु लेखनाकारेऽस्य । विसर्गं वर्षभेदे ।

द्विविस्त लि० द्वे विस्ते अर्हति परिमाणमस्य वा आर्होयः
ठक् तस्य वा लुक् । विस्तद्व्याहं तत्परिमिते पक्षे ठको-
ल्लुक् । द्वैवस्तिक तत्पार्थे । [ध्यायिनि

द्विवेद लि० द्वौ वेदावधीते वेद या अथ तस्य लुक् । द्विवेदा-
द्विवेशरा स्त्री द्वौ वेशौ यानस्यानरूपौ राति ददाति रा-
क । लघुरथे नरबाह्यायां गन्त्यां हारा० ।

द्वित्रण पु० द्विविधो व्रणः शाक०त०। सुश्रुतोक्ते शरीरे व्याग-
न्तुके च द्विविधे व्रणे । तस्येदम् । द्वित्रणीय तदधिका-
रेण चिकित्सादौ । द्विविधाव्रणतद्भेदनिदानादि सुश्रुते
दर्शितं यथा “अथानो द्वित्रणीयचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । द्वौ व्रणौ भवतः शरीरे व्यागन्तुचेति ।
तयोः शरीरः पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः ।
व्यागन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्र-
हाराग्निक्षारविषतीक्ष्णोपधमकलकपालशृङ्गचक्रेषुपर-
शुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्तः । तत्र तस्ये व्रण-
सामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्यादुद्वित्रणीय
इत्युच्यते । सर्वस्मिन्नेवागन्तु व्रणे तत्कालमेव क्षतोपपन्नः
प्रवृत्तस्योपशमार्थं पित्तवल्लीतक्रियावधारणविधिवि-
शेषः सन्धानार्थञ्च मधुद्वतप्रयोग इत्येतदुद्विकारणोत्था-
नप्रयोजनसुत्तरकालन्तु दोषोपप्लवविशेषाच्छारीरवत्-
प्रतीकारः । दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदश-
प्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद्युपयोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे शुब-
त्वात् पीडशप्रकार इत्येके । तस्य लक्षणं द्विविधं सा-
मान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं रुक्, व्रण गात्रविचू-
र्यने व्रणतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिचिह्नवि-
शेषः । तत्र श्यावारुणामस्तुतः शीतपिच्छिलास्त्रावी-
रुल्लघटचटायनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनावल्लो
निर्भरश्चेति वातात् । क्षिप्रजः पीतनीलामः किंशुको-
टकाभोष्णस्त्रावी दाहपाकरागविकारो पीतपिडकाजुष्ट-
चेति पित्तात् । प्रततचण्डकण्डूवल्गुलः स्थूलो घनः
कृष्णसिरास्त्रायुजालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्द-
वेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्त्रावी गुरुचेति कफात् ।
प्रवाहदन्निचयप्रकाशः क्षणस्मोटपिडकाजालोपचिन्त-
स्तरङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्त्रावी
पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात् । नोददाहधूमायनप्रायः पीता-
रुणाभासस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम् । कण्डू-
यनशीलः सनिकोदो दाहस्यो छल्लर्धुः शीतपिच्छिल
स्त्रावी चेति वातश्लेष्माभ्याम् । गुरुः सदाह ण्णः पीतः
पाण्डुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्माभ्याम् । रुल्लस्तुक्तोदव-
ल्गुलः सुप्र इव च रक्तारुणामस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वात-
शोणिताभ्याम् । इतमण्डाभो बीनधावनतोदगन्धिरुद-

र्विसर्पुष्णक्षणास्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् । रक्तो-
गुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्त्रावी
चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् । स्फुरणतोददाहधूमायन-
प्रायः पीततत्तरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ।
कण्डूस्फुरणचुम्बुमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तस्त्रावी चेति
वातपित्तश्लेष्मशोणितेभ्यः । दाहपाकरागकण्डूप्रायः
पाण्डुघनरक्तस्त्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः । त्रिवि-
धवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः । निर्द-
हननिर्मेधनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूस्त्रापवल्गुलोना-
नावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः ।
जिह्वातलाभो रुदुः क्षिप्रः क्षिणो विगतवेदनः सुव्य-
वस्थितो निरास्त्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ।”

द्विशत न० द्विगुणं शतम् । शतद्वये । पूरणे ड । शतसंख्या-
पूरणे लि० तत्सप्तमं द्विशततमं तत्संख्यापूरणे लि० द्वि-
शतेन क्रीतम् कन् । “शताञ्च ठन्यतावसमासे” पा० अथमास
इति विशेषणात् न ठन्यतौ द्विशतक । तत्क्रीते लि० द्वयोः
शतयोः समाहारः ङीप् । द्विशती शतद्वयसमाहारे स्त्री ।

द्विशतिका द्वे द्वे शते ददाति “पादशतस्य संख्यादेशीप्-
सायां वुन्” पा० वुन् वुचलं स्त्रियामेव । द्विशतदाने
द्विशत्य लि० द्विशतेन क्रीतम् “पणपादमापशतादात्”
पा० यत् । द्विशतेन क्रीते ।

द्विशफ पु० स्त्री द्वौ शफौ यस्य । लिङ्गखुरे द्विखुरे पशुभेदे
“गौरजो महिषः क्षणः शूकरो गवयो रुहः । द्विशफाः
पशवश्चेमे अयिरुष्टश्च सप्तमः” भाग० २।१०।३ “कापांश-
कौटजोर्खानां द्विशफैकशफस्य च” मनुः ।

द्विशरीर पु० द्वे चरस्थिरात्मके शरीरे अवयवे अस्य । चर-
स्थिरात्मके मियुनकन्याधनुर्भीनरूपे राशिमेदे तेषां च
प्रथमार्द्धस्य स्थिरसाक्षिध्यात् स्थिरात्मकत्वं चरमार्द्धस्य
चरसाक्षिध्याच्चरत्वम् । द्वितद्विदेहादयोऽप्यत्र ।

द्विशस् कव्य० द्वौ द्वौ ददाति करोति वा शस् । एकक्रियया
द्वयोर्व्याप्तौ । “द्विशः पात्राणि संसादयति” कात्या०श्रौ-
२।३।६

द्विशण लि० द्वौ द्वौ शणौ क्रीतम् । “द्वित्रिपूर्वाङ्गं च”
पा० ठञ् तस्यैव “अध्यर्द्धपूर्वेति” पा० लुक् । शणद्वय
क्रीते पक्षे अथ “परिभाषान्तस्यासंज्ञाशानयोरिति”
पा० पर्युदासादादिदृष्टिः । द्वैशण्य पक्षे यत् । द्विशण्य
तत्पार्थ

द्विश्रीर्ष पु० द्वे श्रीभे अस्य । वज्रौ शब्दच० ।

द्विशूर्प लि० द्वाभ्यां श्रुपाभ्यां क्रीतम् “श्रुपादजन्यतरस्याम्”
पा० अजठजो वा “अध्यर्द्धपूर्वदिगोलुक्” पा० तयोः लुक् ।
द्वाभ्यां श्रुपाभ्यां क्रीते, द्वयोः श्रुपयोः समाहारः । द्वि-
शूर्पी तथा क्रीतमिति विपक्षे ठजेव न अज् श्रुपान-
त्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तपक्षानुविधेयात् । ठजश्च न
लुक् तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् “परिमाणान्त्येति” पा०
उत्तरपदद्विः । द्विशोर्षिक तत्पार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।
द्विशृङ्गिका स्त्री द्वे शृङ्गे इव फले अस्याः कप् अतदन्तम् ।
मेढ्रवस्त्रां पारस्करनिघ० ।
द्विष वेरे अदा० उभ० सक० अजिट् । द्वेष्टि द्विष्टे—अदिषन्—
अदिपुः । अदिचत् त दिष्टे दिष्टिषे । “यः सर्वानामभि-
क्षे हस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् । नमिनन्दति न द्वेष्टि” न
द्वेष्ट्युत्तमं कर्म कुशले नानुपज्जते” गीता “ततोऽद्विषु
निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः” भट्टिः “संवत्सरं
प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिम्” मनुः आर्षत्वात् रुम् ।
द्विष् लि० द्वेष्टि द्विष—क्लिप् । शत्रौ अक्षरः । “रन्त्रान्नेषण-
दक्षाणां द्विषामामिषतां ययो” रघुः ।
द्विष लि० द्विष—कर्त्तरि क० । द्वेषकारके शत्रौ “तन्निवृत्तपूजा
तद्विद्विषत्वम्” ढ० सं० ७८५० ।
द्विषत् लि० “द्विषोऽमित्ते” पा० प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
द्विष—शट् । द्वेषकारके शत्रौ अक्षरः “पार्थेनाथ
द्विषन्सुरम्” साधः ।
द्विषन्तप लि० द्विषन्तापयति “द्विषत्परबोद्धापेः खच्”
पा० खचि ह्रस्वः “अचर्द्धिषदजनस्य” पा० रुम्
संयोगान्त्यतकारस्य लोपः । शत्रुतापके । घटघटीप्रहणा-
क्षिप्पविष्टपरिभाषा अनित्या तेन द्विषतीं तापयती-
त्यादौ न खच् किन्तु अण् । द्विषतीताप इत्येव सि० को
द्विषत् लि० व० व० । द्विगुणिताः षट् । द्वादशसु “तृष्टायां
तोषमापन्नोऽजनयद्वादशालजान् । इत्युपक्रमे सुदेवोरो-
चनो द्विषट्” भाग० ४।१।७
द्विषाष्टिक लि० द्वे षटी अषीष्टो ष्टतो भूतो भावी वा टज्
उत्तरपदद्विः । द्वे षटी दिनानि व्याप्य ष्टते २भूते
२भाविनि च । [उदा० दृश्यम् ।
द्विषेण्य लि० द्विष—एण्यन् किञ्च । द्वेषणीले अद्विषेण्यशब्दे
द्विष्ट लि० द्विष—कर्मणि क्त । द्वेषविषये “निवृत्तिस्तु भवेद्द्वे-
षात् द्विष्टसाधनताधियः” भाषा० द्वेषशब्दे दृश्यम् ।
द्विष्ट+प्रपो० । २तात्वे न० सारसुन्दरी ।
द्विष्ट लि० द्वयोस्तद्वि स्थानक “अम्बान्तेति” पा० प्रत्यम् ।

द्वयोः स्थिते संयोगविभागादौ २स्थानद्वयस्थिते “द्विष्ठा-
क्षिचिच्चयाम्यस्ताश्चान्द्रवासरभाजिताः” सू० सि० । द्विः द्वि-
वारं स्थितम् वा विसर्गलोपे न प्रत्यम् । द्विस्त द्विवारस्थिते
लि० “लिभुजे भुजयोर्वीगक्षदन्तरगुणो भुवा हृतो लव्यत्रा
द्विस्त्या भूद्वनयुता दक्षिता वाघे तयोः स्थाताम्” जीना० ।
द्विस् अव्य० क्रियागणने द्वि+चुच् । द्विवारक्रियादौ
“द्विः शरं नाभिसन्वत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्द-
दाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते” । “द्विः प्राश्यापो
द्विरन्वृज्य सुखमेतान्युपसृयेत्” ति० त० “द्विः प्रमृज्या-
क्तोसुखम्” मनुः ।
द्विस्तम लि० द्वे समे परिमाणस्य ठज् तस्य लुक् । १द्विर्वर्ष-
परिमाणे । द्विस्तमधीष्ट इत्यादौ ठज् “परिमाणान्त्यस्या
संज्ञाशाखयोः” पा० सू० कालपरिमाणस्यापह्नवम् “संख्यायां
संवत्स्रसंख्यस्य च” पा० संवत्सरस्य प्रथमपह्नवात् नोत्तर-
पदद्विः, अध्यर्द्धेत्यादिना न लुक् अस्त्व ठजो द्विगु-
निमित्तत्वाभावात् । द्वैसमिक द्विस्तमव्यापके उवरादौ ।
द्विस्त(सा)हस्र लि० द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतम् द्वे सहस्रे
परिमाणस्य वा अण् । ठजादेरपवादः तस्य वा लुक् ।
१द्विषहस्रक्रीते २द्विषहस्रपरिमिते च । द्विषहस्रपरोदायः
स्त्रियै देयो घनस्य त्वं दायमा० । २द्विगुणितसहस्रे च
द्विस्तहस्ताच्च ४० द्विराष्टत्तं सहस्रं शाक० त० द्विषहस्रं
द्विगुणसहस्रमजीणि यस्य षच् समा० । अजन्ते हेम०
तस्य सहस्रवृत्तत्वेन प्रतिसुखं द्विदिनेतत्वात् तथात्वम् ।
द्विस्तावत्सरिके लि० द्विस्तसरं भूतादि ठज् । “संख्यायां
संवत्सरसंख्यस्य च” पा० उत्तरपदद्विः । द्विर्वर्षं व्याप्य
भूतादौ । [द्विस्तप्रति० व्याप्य भूतादौ ।
द्विस्ताप्रतिक लि० द्विस्तप्रति० भूतादि ठज् उत्तरपदद्विः
द्विस्तोत्य लि० द्विवारं सीतया ह्रस्वेन समितं “नौवयोधर्मे-
त्यादिना” पा० यत् । द्विवारं लष्टत्वे ।
द्विस्तवर्ण लि० द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ठक् अध्यर्द्धेति लुक्
१द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीते । द्विस्तवर्णेन क्रीतमिति विपक्षे
त्वं न लुक् ठको द्विगुनिमित्तत्वाभावात् परिमाणान्त्य-
उत्तरपदद्विः । द्विशोर्वर्षिक द्विस्तवर्णेन क्रीते ।
समाहारद्विगुः । २सुवर्णद्वये स्त्री ङीप् ।
द्विस्तना स्त्री द्वौ स्तनाविव सद्वयवौ यस्याः अखाङ्गत्वाच्च
ङीप् । इष्टकाष्टिभेदे सा च कात्या० श्रौ० १।१।४ सुले
दर्शिता । इष्टकाशब्दे ८६१ प्र० दृश्यम् । “स्तनाविवा-
येषूच्चयति द्विस्तनामष्टस्तनामेकं” कात्या० श्रौ० १।१।४।१।२।

द्विस्तावा स्त्री द्विर्द्विगुण्यता तावती । “द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः” पा० नि० । प्रकृतौ यावती वेदिः ततो द्विगुण्यायां वेद्यां सि० कौ० ।

द्वि(द्विः)स्त्रिन्न न० द्विवारं स्त्रिन्नं वृत्तौ सृजये द्विगन्तः विसर्ग-युक्ते तु सृजन्तः । द्विवारपक्षे तण्डुले (उसना चाउल) एरुषारं धान्यावस्थायां तस्य स्त्रिन्नता द्वितीयवारं तण्डुलावस्थायामिति द्विःस्त्रिन्नत्वम् । द्वि(द्विः)स्त्रिन्नमर्चं पृथुर्कं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशस्तं विप्राणां भोजने च निवेदने । न भक्ष्यं तद्व्यतीनाञ्च विधवाब्रह्म-चारिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी भ्रुवम् ब्रह्मवे० पु० ब्रह्मख० । हस्तिनि शब्द० ।

द्विहन् पु० द्विर्हन्ति हन-क्रिप् वृत्तौ सृजये द्विगन्तः । द्विहल्य लि० हलस्य कर्षे यत् द्विवारं हल्यः । द्विवारं हलकटोले (दोचसा भूमि) अमरः ।

द्विहायन लि० द्वौ हायनौ वयःकालो यस्य । १द्विवर्षे पञ्चादौ स्त्रियां हायनान्तत्वात् ङीप् । “द्विहायनी द्विवर्षा गौः” अमरः । समाहारदि० । २वर्षद्वये न० पाठा० न ङीप् । “शुक्रं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्” मनुः । द्विहायनं व्याप्य व्रतं कुर्यात् इत्यर्थः ।

द्विहीन लि० द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनम् । लीवलङ्गशब्दे “द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” अमरः ।

द्विहृदया स्त्री द्वौ हृदये यस्याः । गर्भिण्याम् दोहदशब्दे ३०६८ पु० दृश्यम् ।

द्वीन्द्रिययाह्य लि० द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां ब्रह्मणा त्वचा च पादाः उत्तरपदद्विगुः । “संख्यादिरपरत्वान्नो द्रवत्वं स्नेह एव च । एते तु द्वीन्द्रियपादाः” भाषाः उक्ते त्वक्चक्षुषोर्पृष्ठणयोग्ये पदार्थे ।

द्वीप पु० न० अर्द्धचां द्विगता द्वयोर्वा द्विगोर्गता आपोऽत्र च समा० “द्वीपं रूपसर्गभ्योऽप ईत्” पा० ईत् । जल-मध्यस्थस्थलभेदे वारिवेष्टिते तटभेदे अन्तरीपे अमरः । भूम्यां प्रधानद्वीपाश्च नवैव तेषां नाम स्थानभेदाश्च सि० शि० उक्ता यथा “भूमेरर्द्धं चारुसिन्धो रुद्रक्षं जम्बुद्वीपं प्राङ्गराज्यावस्थाः । अर्द्धेऽन्य-स्मिन् द्वीपपट्टकस्य वाय्वे चारुजीराद्यन्तुधीनां नि-वेशः । शाकं ततः शान्तलमल कौशं क्रौञ्चञ्च गोमेदक पुष्करे च” । जम्बुद्वीपशब्दे २०४२ पु० दृश्यम् ।

“द्वीपान्नरानीतलवङ्गपुष्पम्” अन्येऽपि उपद्वीपा रमण-

कादयः सन्ति तेऽपि नव मिलिता अष्टादश । “अष्टादश-द्वीपनिष्ठातयूपः” रघुः “नवद्वयद्वीपपृथगजयश्चियाम्” नैष० तोयोत्थिते २पुलिनमात्रे च द्वौपायनशब्दे दृश्यम् ।

“कूर्मपाह्नमाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम्” भा० व० ६४अ० । लक्षण्या द्वीपतुल्ये शयवलम्बनस्थाने च । “हकोदरः सव्यसाची यमौ च कोऽत्र द्वीपः स्यात्तु-सुले वस्तदानीम्” भा० स० ६१अ० । “यच्चैषामभवत् द्वीपः कुलीपुत्रो हकोदराः” भा० उ० ४८अ० । द्वौ वर्षौ द्वैयते ई-वा० पक् । ४व्याघ्रचर्मणि न० भरतः । तदस्यास्ति अच् । ५व्याघ्रे पु० । [राजनि० ।

द्वीपकर्पूर पु० द्वीपस्य द्वीपान्नरस्य कर्पूरः । चीनकर्पूरे द्वीपखजूर न० द्वीपस्य द्वीपान्नरस्य खजूरम् । महापारे राजनि० । [राजनि० ।

द्वीपज न० द्वीपे द्वीपान्नरे जायते जन छ । महापारे द्वीपवती स्त्री द्वीपोऽस्यस्याम् सतपु मस्य वः ङीप् । १भूमौ २नद्याञ्च “अलङ्कृतं द्वीपवत्या सात्विन्या रम्य-तीरया” भा० आ० १६७ अ० । [राजनि० ।

द्वीप(पि)शत्रु द्वी(पिनः)पस्य व्याघ्रस्य शत्रुरिव । शतावय्याम् द्वीपिका स्त्री द्वीपः व्याघ्रः नाशयतयाऽस्यस्याः ङन् । शतावय्याम् राजनि० ।

द्वीपिन् पु० द्वौ वर्षौ द्वैयते ईङ् गतौ वा० पक् द्वीपं चर्म तदस्यास्ति इति । १व्याघ्रे (चित्ता वाघ) =चित्तके “सिंहद्वीपिरुव्याघ्रमहिषैश्च शृगैर्हृतम्” भा० व० ६४ अ० । व्याघ्रे “द्वीपिचर्महितकटीम्” तन्त्रम् ।

द्वीपिनख पु० द्वीपिनो नख इव । व्याघ्रनखे ।

द्वीप्य लि० द्वीपे जनान्तर्वर्तिनि स्थलभूमौ भवः यत् । १द्वीप भवे २रुद्रे पु० । “नादेयाश्च द्वीप्याश्च” यजु० १६।३।

द्वीप्य लि० द्वौ द्वौ यस्तु । १द्विदेवत्ये चर्वादौ २विशाखान्तत्वे च तस्य इन्द्राग्निदेवतात्वात् तथात्वम् ।

द्वृ(द्वृ)च पु० द्वौ चर्चौ यत्र च समा० वा० वा सम्प्रसारणम् । ऋग्वेदयुतसूक्तात्ममन्त्रभेदे “कुपुष्पकस्तद्व्रयीत् आवादेस्तं शकुने ! भद्रभावाद, वृणाना जमदग्निना धामन्ते विश्व-भ्युपनमधिश्रितं, गन्ता भो यज्ञं यज्ञियाः, सुश्रियो नखो अरणः प्रचक्ष्य विचक्ष्वाग्ने या हि मरुत् सखायते राजञ्छतं हविरिति दृढचाः” आश्व० ऋ० ३।५।७ “एते नव द्वृचाः” नाराडः “पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः स तुल्यो अभिदासदग्ने भवानो अग्ने सुभगा उपेताविति द्वृचाः” आश्व० ऋ० ४।६।२ ।

द्वेप पु० द्विप-भावे षञ्। न्यायनये आत्मवृत्तौ ? गुणभेदे स च
 “इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्” गौ० सू०
 दर्शितः “यज्ज्ञातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् दुःखमात्मोपलब्ध-
 यान् तज्ज्ञातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति सेयं हातु-
 मिच्छा द्वेषः । एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भानात्
 दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यसम्मतोऽर्थः । तत्र
 दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्वतोद्वेषविषयः तत्साध-
 नन्तु द्विषसाधनताज्ञानात् । “अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्
 प्रतिकूलं सचेतसाम्” । भाषा० “प्रतिकूलमिति दुःखत्व-
 ज्ञानादेव सर्वेषां स्वभावतो विषय इत्यर्थः” सुक्ता० “द्विष-
 साधनताबुद्धिर्भवेत् द्वेषस्य कारणम्” भाषा० ।
 “द्वेषं प्रति द्विषसाधनताज्ञानं कारणम् । वनवटिद्वि-
 साधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनके
 पाकादौ न द्वेषः” सुक्ता० । द्वेषो द्विषसाधनज्ञानञ्च नि-
 वृत्तिकारणम् “निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विषसाधनता-
 धियः” ततोक्तेः “अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तद-
 भावे निवृत्तिस्तु द्विषसाधनत्वज्ञानात् द्विषसाधनताज्ञानस्य
 दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां स्थितम्” इति सुक्तावली ।
 “ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः” गौ० सू० ।
 “अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे
 दुःखसाधनमिति ज्ञातं सुखसाधनमाप्नुमिच्छति दुःख-
 साधनं हातुमिच्छति । माप्नुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसा-
 धनाव्याप्तये सतीहाविशेष आरम्भः । जिज्ञासाप्रयुक्तस्य
 दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेव ज्ञानेच्छाप्रयुक्तसुख-
 दुःखानामेकैवाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छा
 प्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च तस्माज्जस्येच्छा द्वेषप्रयत्नसुखदुः-
 खानि धर्माः नाचेतनस्येति आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि
 दृष्टत्वात् परब्रह्मणो वेदितव्यमिति भा० । सांख्यादिमत-
 २ बुद्धिधर्मभेदे । सांख्यादिमतसिद्धसु द्वेषः अष्टादशविधः
 तामिस्रशब्दे ३२७२ प्रदर्शितः स च बुद्धिधर्मः क्लेश-
 विशेषः अस्मिताजन्यश्च । तल्लक्षणादिकं पात० सू० भाष्या-
 दावुक्तम् यथा “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिवेशाः पञ्च
 क्लेशाः” इत्युद्दिष्टं “दुःखानुशयो द्वेषः” इति लक्षितम् ।
 “दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुभूतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा
 प्रतिबो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति” भाष्यम् ।
 दुःखमनुशेते कश्चित्तत्पत्तःकरणवृत्तिभेदः ततोऽनुगत-
 मरिणामः ईदृशं सर्वदा मे सा भूदित्येव तदयं

दुःखानुशयोति भाष्यार्थः । “अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात्
 दुःखाभिज्ञस्येत्युक्तं अर्थमात्रे दुःखे द्वेषः दुःखानुभूति-
 पूर्वकः, अनुभूयमाने तु दुःखे नानुभूतिमपेक्षते । तत्-
 साधने तु अर्थमात्रे अनुभूयमाने वा दुःखानुभूति-
 पूर्वक एव द्वेषः अनुभूयमानं हि दुःखसाधनं तज्ज्ञाती-
 यस्य दुःखहेतुत्वं स्मृत्वा तज्ज्ञातीयतया चास्य दुःख-
 हेतुत्वमनुभाय द्वेष्टि । प्रतिहन्तीति प्रतिघ्नः द्वेषस्य
 प्रवृत्तेः प्रतिहननात् प्रतिघत्वम्” विव० । तच्च शत्रुव्या-
 घ्रादिषु सत्सु न नियारयितुं शक्यम् । न च सर्वे ते
 दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः स द्वेषः सदा हृदयं
 दहति । यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं
 सा भूदिति कर्ण्यं दुःखिषु भाषयेत् तदा वैयोर्द्विष-
 निवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । यद्यसौ पुण्यपुरुषेण सुदंतां
 भावयेत् वदा तद्वासनाभावात् स्वयमेवाप्रमत्तोऽप्युक्ता
 कृण्वे पुण्ये प्रवर्तते । तथा पापपुरुषेष्पेक्षां भाव-
 यन् स्वयमपि सदासनाभावात् पापान्निवर्तते । ततश्च
 पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं
 प्रसीदति । एवं सुखिषु भैरवी भावयतो न केवलं रागो
 निवर्तते । किन्त्वस्येष्टादयोऽपि निवर्तन्ते । तथा
 दुःखिषु कर्ण्यं भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा
 निवर्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकः सुखित्वप्रयुक्तो
 दर्पोऽपि निवर्तते । एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्युचनीया ।
 दुःखे तत्साधने च इदं मे सा भूदिति स्मृत्वाविरोधिनी
 चित्तवृत्तिः क्रोध इति द्वेषेति चोच्यते । “इन्द्रिय-
 स्तेन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” गीता ।

द्वेषण त्रि० द्विष-युच् । शत्रौ अमरः “पानपो द्वेषणः
 क्रोधो निर्वृणः परुषस्तथा” भा० शा० ६८ अ० ।

द्वेषपक्ष पु० इत० द्वेषान्तरभेदेषु “द्वेषपक्षाः क्रोध द्वेषां
 द्वौ द्वौऽमर्ष इति” न्यायभाष्यम् ।

द्वेष न० द्विष-कर्त्तरि विच् । द्वेष्टि । “वाधनां द्वेषो
 अभयं कथ्यते” ऋ० ६।४७।१२ “द्वेषोद्वेष्टनं” भा०

द्वेषस् न० द्विष-कर्मणि अकृन् । द्वेष्ये पापादौ “द्वेषो-
 युतमाविवासन्ति” ऋ० ४।११।५ द्वेषसो पापस्य युतं पाप-
 युतम्” भा० ।

द्वेषिन् त्रि० द्विष-णिनि । द्वेषकारके । “तथापि वद्वेषे
 तस्य तत्कारि द्वेषिणो यशः” रघुः । “मद्वयजो शङ्ख-
 रद्वेषी मद्वेषी शङ्करप्रियः । उभौ तौ नरकं यात-
 म्किञ्चरञ्ज् वटाविव” पुरा० सारः ।

भावे अद्युत् । २६३ १५१०१६। हे प्रोद्युतो न
दुरिता ॥ १०१६। हे प्रोद्युतः अप्रीतियुतः भा० ।

हेय लि० हे एमर्हः यत् कर्मण ण्प्रदा । १६३ विषये २६३ भा०
च । “हे प्रोद्युपि सम्मतः शिष्टस्त्यार्हस्य यथोपधम्” रघुः ।

“यथा यमः प्रियदेवप्रो प्राप्ते काले नियच्छति” मनुः ।

स्वतापकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि असहने श्यलौ च ।

है अ० ह०-वा० डे । वितर्के चादिगणः ।

है गुणिक लि० दिगुणार्थं दिगुणं “तत् प्रयच्छति गर्हम्”
पाठक् । दिगुणलाभाय धनप्रयोक्तारि वृद्धाजीवे वाङ्मुनौ ।

हैत न० हिधा इतं हीतं तस्य भावः स्वार्थे वा अण् । हैधी-
भावे २६३ युगले च । हैताहेतयोरुभयोरपि समभा-

णकत्वात् न्यायादिमते हैतम् वेदान्तिमते अहैतं
रामानुजमते विशिष्टाहैतमित्येव स्थितम् । अन्ये

शुद्धाहैतमिच्छन्ति । नत्वाचार्या एवमाहुः । “अहैतमेव
सत्यं तस्मिन् हैतं न सत्यमध्यस्तम् । रजत-

मिव शुक्तिकायां मृगहृण्यायामिवोदकस्फुरणम् ।
आरोपितं यदि स्यादहैतं वस्तुवस्तुनि हैते । शुक्तं नैव

तदा स्यात् सत्ये ऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् । यद्यारोपण-
समयोजनप्रतिरिक्तस्य कस्यचिदुभावः । आरोपणं न

न्यस्ये तस्मादहैतसत्यता म्याह्या । प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या
प्रतिपादनीयमहैतम् । हैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव

लोकसिद्धत्वादिति । प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तते
न संशयः । मायामात्रमिदं हैतमहैतं परमार्थतः ।”

हैतवन न० हे शोकमोहादिके इते यस्मात् हीतं स्वार्थे अण्
कर्म्म० । १३० वनभेदे “युधिष्ठिरं हैतवने वनेचरः”

किरा० । २३० वनोपलक्षिते सरोवरभेदे च । “इदं
हैतवनं नाम सरः पुण्यजलोपितम् ।” “गच्छामः पुण्यं

विख्यातं महद्दुहैतवनं सरः” भा० व० २४ अ० । “तेन
हैतेन ध्वसा हैतवन ईजे मात्स्यो राजा यत्नैतदहैतवनं

सरस्तदेतद्वायुमभिगीतं चतुर्दश हैतवने राजा संघाम-
जिह्वयान् इन्द्राय वृत्रघ्ने ऽवघ्नात् तस्मादुहैतवनं सरः”

शत० ब्रा० ११५। ४। ६ ।

हैतवाद् ५० हैतमक्षित्यवाद् । गौतमादिप्रणीते जीवेश्वर-
विभेदिनिर्णायके १ कथारूपमन्यभेदे कपिलादिप्रणीते

नानाजीवनिर्णायके २ कथाभेदे च । तत्र सांख्यमते यथा
जीवानां परस्परभेदस्याथा सां० का० तत्त्वकौ० सङ्को यथा

“जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्ते च । पुरु-
षवृत्तत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” सां० का० । “पुरुष-

वृत्तत्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनिय-

मात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कार-
बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य

परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीना-
मुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य

कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि वृद्धादीनि तयोदश तेषां
जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा अखल्यं

सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा अखले-
कस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् त्रियमणौ च

स्त्रियेरन् अन्वादौ चैकस्मिन् सर्वे एवान्वादयः विचिन्ते
चैकस्मिन् सर्वे एव विचिन्ताः स्फुरित्यव्यवस्था स्यात्

प्रतिचेत्वं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि
पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिन्याना-

द्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि
पांशौ वृक्षे, जाते वा स्तनादौ महत्त्ववयवे, युवति-

जाता मृता वा भवतीति । इतश्च प्रतिचेत्वं पुरुष-
भेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्ते च प्रवृत्तिः प्रयत्नसङ्घा

यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा
च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरे-

ष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत सर्वाण्येव शरीराणि युग-
पश्चालयेत् नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुष-

भेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारोभिन्नक्रमः
सिद्धमित्यस्यामन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम् । तयो-

गुणस्यैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः, केचित् खलु
सत्त्वनिकायाः सत्त्ववृद्ध्या यथोद्भूतोतसः केचित्प्रजो-

वृद्ध्याः यथा मनुष्याः । केचित्तमोवृद्ध्याः यथा तिर्य-
ग्योनयः । सोऽयमीदृशस्यैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावकोषु

सत्त्वनिकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्याद्भेदे त्वयम
दोष इति तत्त्वकौ० । “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवृत्तत्वम्”

नाहैत श्रुतिविरोधेः जातिपरत्वात्” सां० सू० ।

हैतवादिन् लि० हैतं जीवभेदं जीवेश्वरयोर्भेदं वा वदति
वद-णिनि । जीवभेदवादिनि जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि

च नैयायिकादौ ।

हैताहैत न० हैतच्चाहैतञ्च । जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोः ।

“अहैतञ्च तथाऽहैतं हैताहैतं तथैव च । न हैतं नापि
चाहैतमित्येतत् पारमार्थिकम् । न हि नैवान्यसम्बन्धो

ब्रह्मभावेन भावितः । ईदृश्यामवस्थायामवाप्य परमं
पदम् । हैतपक्षाः समाख्याता येऽहैतं तु व्यवस्थिताः” ।

हैतिन् त्रि० हैतं भेदः सम्मततयाऽख्यस्य इति । हैतवादिनि नैयायिकादौ । “संसिद्धान्तव्यवस्थासु हैतिनो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरुध्यन्ते तैरियं न विरुध्यते” । “अहैतं परमार्थो हि हैतं तद्भेद उच्यते । तेषामुभयथाहैतं तेनार्थं न विरुध्यते” ।

हैतीयीक त्रि० द्वितीय+स्वार्थे ईकृक् । द्वितीये “हैतीयीक-तया मितोऽयमगमत् तस्य प्रवन्धे सच्चा” इत्यादि नैष० ।

हैधम् अद्य० द्वि+प्रकारे धञञ् । प्रकारद्वये एकेन सन्धि-रपरेण विग्रह इत्येवं प्रकारद्वयमित्यादि । “श्रुतिहैधं यत् तत् स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ” मनुः । “बलस्य स्वामि-नश्चैव स्थितिः काव्यार्थविरुद्धे । द्विविधं कीर्त्यते हैधं षाड्-गुण्यगुणवेदिभिः” मनुः ।

हैध त्रि० धञञ्जनात् स्वार्थे वार्त्ति० स्वार्थे ङ । द्विप्रकारे । “बहुलं परिगृह्णीयात् सान्निहैधे नराधिपः” मनुः । “ततः सान्निवर्तं साधु हैधवादकृतं भवेत्” भा०शा० ८५ अ० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु २ गुणभेदे “सन्धिनो विग्रहो यानमासनं हैधमाश्रयः” अमरः ।

हैधीभावः पु० अहैधस्य हैधस्य भावः । हैध-चि भूप्रयोगः भावे यञ् । द्विधाभावे षाड्गुण्यान्तर्गते २ हैधरूपे भावे च । स च बाह्ये एकप्रकारः आभ्यन्तरे अन्यप्रकार इत्येवं द्विप्रकाररूपः यथोक्तं वज्रिपु० षाड्गुण्योक्तौ “बलिनोर्द्विधतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । हैधीभावेन तिष्ठेत्तु काकाक्षिवदलक्षितः” । २ द्विधा भवने “अक्षरञ्च क्षरञ्चैव हैधीभावोऽयमात्मनः” भा० आश्व० २८ अ० ।

हैप त्रि० द्वीपिनो विकारः “प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पा० अञ् । श्व्याध्वविकारे २तश्चर्मणि न० । हैपेन चर्मणा परिहृतो रथः “हैपवैयाघ्रादञ्” पा० पुनरञ् । २ द्वीपिचर्मपरिहृते रथे पु० द्वीपिन इदम् अण् । ३ वृत्सन्ध्वनिनि त्रि० ।

हैपक पु० द्वीपे भवः घूमा० वुञ् । द्वीपान्तरभावे ।

हैपदिक पु० द्विपदादृचं वेद अधीते वा उक्था० ठक् । द्विपदाध्यायिनि २तद्भेत्तरि च ।

हैपायन पु० स्त्री द्वीपस्य गोलापत्यम् नडा० फक् । द्वीपपत्रैः गोलापत्ये । द्वीपः अयनं जन्मभूमिर्यस्य स्वार्थे प्रज्ञा० वा अण् । श्व्याध्वे “इति सत्यवती हृष्टा लब्धा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुधाव सा । जज्ञे च जसुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् । स मातरमनु-ज्ञाय तपस्वोव मनो दधे । स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि जल्ये जितं च सोऽब्रवीत् । एवं हैपायनो जज्ञे सत्य-

वत्यां पराशरात् । न्यस्तो द्वीपे स यद्वान्तस्माद् हैपायनः स्मृतः” भा० आ० ६० अ० । “हैपायनो विरहकातर आजुहाव” भाग० ११ “तमहमरागमहणं कृष्ण-हैपायनं वन्दे” वेणीसं० ।

हैपारायणिक पु० द्वयोः पारायणयोः समाहारः द्वि-पारायणं वर्त्तयति ठञ् प्रत्ययविधौ तदन्त्यहण-प्रतिषेधेऽपि “इतः ऊर्ध्वन्तु संख्यापूर्वपदानां तदन्त्यहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चातुकि” सि० कौ० उक्तेः संख्यापूर्वस्य तदन्त्यहणम् । पारायणद्वयावर्तिनि ।

हैमातुर पु० द्वयोर्भातोरपत्यं “मातुरुत् संख्यासुपूर्वेति” पा० अण् रपरत्वम् । द्विमातृजे गणेशे २ जरासन्धे न्ये च । वरेण्यन्तपजायापुष्पकागर्भजातत्वात् दीपवत्सत्वापाचित-त्वाच्च गणेशस्य द्विमातृकत्वं तत्कथा स्क० पु० गणेश-खण्डे यथा । “आविर्भवित्ये सदने वरेण्यस्य मङ्गीपतेः । तल्लोक्यरक्षणार्थां विप्रस्यास्य प्रशान्त्ये । पालनाय स्वभक्तानां साधुत्वाणाय भूधराः । शिव उ-वाच । इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भं प्रविशेत् तदैव सः । आगते नयमे मासि प्राप्तुं पुष्पका शिशुम् । चतुर्वाङ्मभिमास्यं च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम् । आयुधानि च चत्वारि वि-श्रुतं तेजसान्वितम् । दृष्ट्वा सा क्रन्दन् चक्रोऽरिष्टमे-तत् किमागतम् । श्रुत्वा चाक्रन्दन् तस्याः वरेण्यः सगणो ययौ । ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः । उवाच सेवकान् राजा त्वजतेनं सरोवरे । शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थैवाश्रमे शुभे । कासारं तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्वे निजं पुरम् । अपरस्मिन् दिने-पार्श्वसुनिः स्नानाय चागतः । तदैव दृष्ट्वा तेन बालको-ऽद्भुतदर्शनः । आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाऽभवत् । आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टमुच्छदायिनीम् । तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवांसस्तुम् । रक्षितुं सर्वलोकानां परमात्मा निजेष्वया । सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽ-यमीदृशो बहिः । नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पाल-यिष्ये प्रयत्नतः । इत्युक्त्वा जगद्ग्रे बालमालिखित्वा सुदा सुनिः । तस्मानीतं सुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला । उवाच निजभर्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा । दीपवत्स-लोवाच । किमानीतं महत् स्वामिन् ! नृशमाश्चर्यका-रकम् । इदं वैनायकं रूपं ममाभाति दिजर्षभ ! । इदमेव त्रिव्यः स्थानं इदमेव तपःफलम् । इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् । इदमेव परं तेज आ-

दिव्ये यदधिष्ठितम् । इदमेव हि वेदान्ता नेतिनेति प्रचक्षते । शिव उवाच । इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुं रादाय बालकम् । स्नानपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला । द्वितीयाचन्द्रवदुवालो वृद्धिं यातो दिने दिने । जरासन्धशब्दे तस्य द्वैमातरत्वं दृश्यम् ।

“हते हिङ्ग्वरिपुणा राक्षि द्वैमातरे युधि” भाषः ।

द्वैमातरक ५० द्वे मातराविव पालिके अस्य द्विमातरक ततः स्वार्थे अण् । नदीवृष्टिजलजनितशस्यपालिते देशे राजनि० ।

द्वैयहकाल्य लि० ब्रह्मरूपः कालो यस्य तस्य भावः अण् । पदान्ताभ्यां व्याभ्यां पूर्वसैच् । द्वयहकालजातस्य भावे । “द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम्” जै० सू० “द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति तस्मात् द्वैयहकाल्यं स्यात् । चोदकः तथा अनुगृहीतो भवति प्रकृतौ हि श्रूयते । “पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत्” इति । तस्मात् द्वयहकालम् एकमभिनिर्वृत्य तदहरेवोपक्रत्या-
ऽपरेद्युः परिशमापयेत् भा० “वचनादुद्द्वैककाल्यं स्यात्” सू० “नैतदेवं द्वयहकाला विहृतयो भवेयुः इति सदासकालाः स्युः” शबरभा० ।

द्वैयज्ञिक लि० द्वयोरङ्गोर्भवः “द्विगोर्वा रात्र्यहःसंवत्सराच्च” पा० पक्षे ठञ् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच् स्रुत्वे रात्र्यहर्हरति नान्ततया निर्देशात् सि० कौ० । अङ्गादेशः । द्वयोरङ्गोर्भवे । [रिच् । द्वयोराहावयोर्भवे । द्वैयाहाविक लि० द्वयोराहावयोर्निपानयोर्भवः धूमा० वुञ् द्वैरथ न० द्वौ रथौ यत्न युद्धे स्वार्थे अण् । हाभ्यामेव रथाभ्यामुपलक्षिते युद्धे । “द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव च मम वा नृप !” भा० व० ७८ अ० । “चिकीर्षन् द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मुसुदन्” हरिवं०-११८ अ० ।

द्वैरात्रिक लि० द्वयो रात्र्योर्भवः “द्विगोर्वा रात्र्यहःसंवत्सराच्च” पक्षे ठञ् । द्वयोरात्र्योर्भवे । अत्रापि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समासान्तः स्रुत्वे रात्रीति निर्देशात् पक्षे ख द्विरात्रीण तत्त्वार्थे लि० ।

द्वैराश्य न० द्वौ राशी यस्य तस्य भावः अण् । द्विविध-
राशियुक्तत्वे ।

द्वैविध्य न० द्विविधस्य भावः अण् । प्रकारद्वये “द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्यव्यतिरेकतः” भाषा० ।

द्वैषणीया स्त्री द्वैषणमेव स्वार्थे अण् द्वैषणं तदर्हति अ । नागवल्लीभेदे राजनि० ।

द्वैसमिक लि० द्वयोः समयोर्वर्षयोर्भवः समायाः यत् “द्वि-
गोष्ठं च” पा० पक्षे ठञ् । वर्षद्वयभावे ।

द्वैहायन न० द्विहायनस्य भावः युवा० अण् । द्विवर्षयस्कभावे द्वयश न० द्वयोरंशयोः समाहारः पात्वा० न ङीप् । भागद्वये “वैश्यापुत्रो हरेदुद्वयशम्” मनुः । “द्वयशचरो ह्यर्जुनो हरो वा पुत्रपित्तार्जनात् पिता” दायभा० ।

द्वयक्ष लि० द्वे अक्षिणी यस्य च समा० । नेत्रद्वययुते स्त्रियां ङीप् । “द्वयक्षौ त्रयक्षौ ललाटाक्षौ” भा० व० २७८ अ० । नानाराक्षस्युक्तौ ।

द्वयक्षर न० द्वे अक्षरे यत् । श्वर्णद्वयात्मके मन्त्रभेदे शक्तिमन्त्र-
रूपायां २ विद्यायां स्त्री गौरा० ङीप् । “रामेति द्वयक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः” । “यजेति द्वयक्षरं द्वयक्षरे वषट्कारः” तैत्ति० सं० १।६।१२ ।

द्वयङ्गुल लि० द्वे अङ्गुल्यो प्रमाणमस्य तद्विस्तारार्थद्विगुः प्रमा-
णार्थकमात्रचः “प्रमाणे लोहगोर्नित्यम्” वा० लुक् अच् समा० । श्रृङ्गुलीदयमिति । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः अच् समा० । २ अङ्गुलीद्वये न० । “फलके द्वयङ्गुलान्तरे” कात्या० श्रौ० ८।५।२५ । “अर्काङ्गुला तु स्रक्ष्यन्ता काशी द्वयङ्गुलः मूलिका” ज्यो० त० ।

द्वयञ्जल लि० द्वयोरञ्जल्योः समाहारः अ समा० । श्रृङ्गलिद्वये । हाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः ठञ् तस्य अर्धपूर्वेत्यादिना लुकि न अ समा० । प्रमाणे लोहगोर्नित्यम् वार्त्ति० लुपि तु वा अच् । श्रृङ्गलिद्वयमिति लि० “प्रत्तं जलं द्वयञ्जलमन्त्रिकेऽपास” भट्टिः । द्वयणुक न० द्वौ अणू कारणे यस्य कण् । परमाणुद्वयारब्धे कार्यद्रव्यभेदे “विषयोद्वयणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान् उदा-
हृतः” भाषा० आरम्भवादशब्दे ७८७ प्र० दृश्यम् ।

द्वयर्थ लि० द्वौ अर्थौ यस्य । श्रृङ्गद्वययुते शब्दादौ “द्वयर्थं पचिः” महाभाष्यम् । श्रृङ्गप्रयोजनके कार्यभेदे च “आचम्य सित्तः पितरश्च तस्मा एका क्रिया द्वयर्थकरीह लोके” वायुपु० । समाहारद्वि० पात्वा० । अर्थद्वये न० । द्वयशीति स्त्री द्वयधिका अशीतिः अशीतिपथ्युदासात् न आत् । श्रृङ्गधिकाशीतिसंख्यायां शतदन्विते च एकव० ततः पूरणे ङट् द्वयशीते तमप् द्वयशीतितम तत्पूरणे लि० । ङटि स्त्रियां ङीप् । द्वयशीतियुतं शतादि ङ । द्वयशीते द्वयशीतियुते शतादौ लि० ।

द्वयष्ट न० द्वे हेमरूपे अश्रुते कारणतया व्याप्नोति अश-
क्त । तात्त्वे अमरः । [पुंस्त्वम् । दिनद्वये ।

द्वारं पु० समाहारद्विगु टच्समा० । “अङ्गान्ताः पुंसि” पा०
द्वारहीन लि० द्वाभ्यामहर्भ्यां निर्दत्तादि । “द्विगोर्वा रात्रप्रहः
संवत्सराच्च” वा ख खले अहरति निर्देशात् न टच् ।

१दिनद्वयसाध्ये २कृतभेदे पु० द्विरात्रशब्दे दृश्यम् ।

द्वाराचायण पु० अग्निभेदे । तस्य विषयो देशः ऐयुकाभक्तत् ।
द्वाराचायणभक्त तदीये विषये देशे ।

द्वाराचित लि० द्वे आचिते सम्भवति अचहरति पचति वा
“आढकाचितपात्वात् खोऽन्यतरस्याम्” पा० । द्विगोरेव
ठन्खौ पच्चे ठञ् तस्य अर्धर्द्धेति लुक् । आचितद्वयस्य
१स्त्रिंशत् समावेशके २अचहारके च ३पाचके च । स्त्रियां
द्विगोरिति पा० ङीप् । पच्चे ख । द्वाराचितौ तदर्थे लि० पच्चे
ठन् । द्वाराचितिक तदर्थे पिप्वात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

द्वाराढक लि० द्वाराचितवत् सर्वं साधनादि । आढकद्वयस्य
स्त्रिंशत् १समावेशके २तदचहारके तत्पाचके च । स्त्रियां
द्विगोरिति पा० ङीप् । पच्चे ख । द्वाराढकोन ठन् ।
द्वाराढकिक तत्तार्थे लि० स्त्रियां पिप्वात् ङीप् ।

द्वारात्मक पु० द्वौ द्विविधौ रूपौ आत्मानावस्य कप् । द्विस्त्रभावे
राशिभेदे “चरस्त्रिरद्वारात्मकनामधेया मेधादयोऽमी क्रमशः
प्रदिष्टाः” ज्यो०त० । तस्य द्विस्त्रभावत्वेऽपि च पूर्वार्द्धम् चर-
साक्षिध्यात् चरात्मकम् परार्द्धन्तु स्त्रिरसाक्षिध्यात् स्त्रिरा-
त्मकमिति द्विस्त्रभावत्वम् इति तदुद्विस्त्रभावादयोऽप्यत्र ।

द्वारामुष्ठायण पु० अमुष्ठायणं प्रसिद्धस्यापत्यम् फल् आमुष्ठायणः
द्वयोरामुष्ठायणः इति । “उभयोरप्यसौ रिक्त्यो
पिण्डदाता च धर्मतः” इत्युक्ते तव, मम चायमिति
समयेन परिगृहीते १पुलभेदे । “केवलदत्तको जनकेन
प्रतिग्रहीतृत्वमेव दत्तस्तथैव पुलः । द्वारामुष्ठायणस्तु
जनकप्रतिग्रहीतृत्वमावयोरयमिति सम्प्रतिपन्नः स
उभयोरपि पुलः” मिता० । विवृतिर्दत्तकपत्ये दृष्ट्या ।

द्वारायुष न० समाहारद्विगुः अचतुरेत्यादि अचसमा० । द्विगु-
णितायुःकाले ।

द्वाराहाव न० समा० द्वि० पात्वा० । आहावद्वये निपानद्वये ।
द्वाराहिक लि० द्वारहे भवः ठञ् वा० न ऐच् । द्वारहजाते
ज्वरे पारस्करनिघण्टुः ।

द्वारेक लि० द्वौ वा एको वा वार्धे वङ्ग० इ समा० । (इह वा
एक) इति ख्याते पदार्थे “द्वारेकान्नरानुजातानां धर्म्यं
विद्यादिमं विधिम” मनुः ।

द्वारोग पु० द्वयोर्योगयोः समाहारः पृथो० । योगद्वये पञ्च-
भीष्मवा० ।

द्वारोपश पु० ईषदुपशेते आ+उप+शे+उ ओपशं शृङ्गं द्वे
ओपशे यस्य । पशौ “द्वारोपशमिव द्याम्” ऋ० ११७१६ ।
“संस्तुता भवन्ति तस्मात् द्वारोपशाः पशवः” पञ्चभीष्मव०
११४१२ । ओपशशब्दार्थस्तु पूर्वं प्रमादान्न लिखितः अत्र
निखित इति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति सङ्कलिते
वाचस्पत्ये दकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द्वारकाशब्दात् परम् ३८०८ पृष्ठस्य क्रीडपत्रम् ।

द्वारकाशिला स्त्री द्वारकोद्भवा शिला । एकादिचक्रयुक्तायां
द्वारकोद्भवशिलायां शालग्रामशिलावत् तस्याः पूज्यता
लक्षणं पूजनादौ माहात्म्यञ्च नानास्थानात् प्रदर्श्यते
पुराणधारे द्वारकाकालिकासाहाय्ये “चक्रमेकं
मध्यभागे श्वेतभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता
भुक्तिमुक्तिफलप्रदा” । खुरान्विता वीथियुक्ता । ब्रह्माण्ड-
पुराणे “कूर्माक्षितिरधोभागे लिङ्गभागे खुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा” । नृसिंह-
पुराणे “कूर्मचक्रमधोभागे श्वेतभागे खुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । यवसात्वस्तु-
गर्भः स्नातु यवार्जं लिङ्गमुच्यते । शिवनाभिरिति
ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः” शिवनाभिलक्षणम् ।
ब्रह्माण्डपुराणे “जटापाशौ अचोरा सा गृह्णिभिर्यदि-
पूजिता । हेमवर्णजटायुक्ता हेमविन्दुसमन्विता । मस्तके-
गोखुरा तावदङ्गनाचलसन्निभा । सद्योजाताभिधा श्वेता
सुतपौलधनप्रदा” इति सद्योजातलक्षणम् । तत्रैव “शिरो-
मध्ये रक्तवर्णा श्वेतचन्द्रजटायुता । वामदेवाभिधा-
श्वेता गृह्णिभिः पूजिता सदा” इति वामदेवलक्षणम् ।
तत्रैव “किञ्चित्कपिलसंयुक्ता लण्णीलजटायुता ।
पार्श्वरेखासमुपेता ऐशानीमुक्तिदा भवेत्” इति ईशान-
लक्षणम् । “सूर्यविद्युत्तमनिभा पार्श्वदेशे जटाग्रशी ।

तत्पुरुषाभिधा सा स्यात् दुर्लभा सर्वकामदा” इति तत्-
पुरुषलक्षणम् । “द्विलिङ्गो वा त्रिलिङ्गो वा चतुष्प-
ञ्चादिलिङ्गवान् । तापिच्छकरकाकारो देवदेवः सदा-
शिवः” इति सदाशिवलक्षणम् । इत्यधोरादिपञ्चकल-
क्षणम् । प्रयोगपारिजाते वराहपुं “द्विनाभिशक्ररूपा या
भवेद्धरिहरात्मिका । नाभौ लिङ्गेन युक्ता वा श्वेत
भागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफ-
लप्रदा । वासुदेवमयं ज्ञेयं लिङ्गं शिवमयं स्मृतम् ।
तस्माद्धरिहरत्वे पूजयेत् शङ्कराच्युतम् । भवेच्छिवा-
शतैः शक्ता चतुर्वर्गफलप्रदा” । तस्या साहाय्यम्
स्कन्दपुराणे “हाराचक्रशिला देवि ! भद्रावाप्त
समन्विता । तत् पात्रसहितं यत् स्यात् तीर्थं
द्वादशयोजनम् । स्वेच्छदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्
तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम ज्ञेयं वसुधारे ! ।
तन्मध्ये स्मरते यस्तु पूजकः सुसमाहितः । शतबाधा-
विनिर्मुक्तो न पुनः सोऽपि जायते । चक्राङ्कितस्य
शान्तिश्च यत्कर्म क्रियते नरैः । स्नानं दानं तपो
होमः सर्वं भवति चाक्षयम् । संवत्सरन्तु यत् पापं
मनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकृच्चक्राङ्क
दर्शनात् । ज्वरदाहो विषश्चैव अग्निचौरभयं तथा ।
सर्वे ते प्रशमं यान्ति सकृच्चक्राङ्कमार्जनात् । भूतप्रेत-
पिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुधारे ! । सर्वे ते प्रलयं यान्ति
पञ्चचक्रान्वितं न्यसेत् । भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या
चक्राङ्कं पूजयेन्नरः । अपि चेत् सुदुराचारो म्रियते
नात्र संशयः । संवत्सरन्तु यः कुर्यात् पूजासमर्पण
दर्शनम् । विना साङ्ख्येन योगेन म्रियते नात्र
संशयः” । हारकाशिलावर्णविशेषलक्षणम् पद्मपुराणे
“कृष्णा मृत्पुष्पादा नित्यं कपिला तु भयावहा । श्वो-
न्मन्यं कर्बुरा दद्यात् पीता घनविनाशिनी । भूषाभा
युक्तानाशाय भग्ना भाय्याघनापहा । श्वेतास्तिलाः
सुसंपूर्णाः सर्वकामार्थदायिकाः । अस्मिन्चक्रा सा
पूज्या दुःखदारिद्र्यनाशिनी । वर्जुला चतुरष्ठा च
पूजिता सिद्धिदायिका । सुखदा समचक्रा च विषमा
दुःखदा भवेत् । निषिद्धशिलापि तत्रैव “लिङ्गा
भग्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रिका । अर्धचन्द्रा-
कृतियां च पूज्यास्तान् भवन्ति हि” । प्रयोगपारिजाते तु

विशेषः “भिक्षुस्यैवार्थनाशाय स्थूलो बुद्धिविनाशकः ।
दीर्घश्चायुर्हरो ज्ञेयो रूक्षः कृद्धिविनाशकः । शुक्ल-
वर्णो शुभा ज्ञेया दन्तचक्रा तथैव च” । चक्रभेदे मूर्ति-
भेदोऽग्निपुराणे उक्तो यथा “सुदर्शनरूपकचक्रे लक्ष्मी-
नारायणो हये । अच्युतः स्यात्तत्त्विकेषु युतो देव-
स्त्रिविक्रमः” । जनार्दनचतुश्चक्रो वासुदेवश्च पञ्चभिः । षट्-
चक्रश्चैव प्रद्युम्नः संकर्षणश्च सप्तभिः । पुरुषोत्तमश्चाष्ट-
चक्रो नवव्यूहो नवमातङ्गः । दशावतारो दशभिर्दशै-
केनानिरुद्धकः । द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः” ।
गरुडपुराणे तु चतुश्चक्रचतुर्भुज इति विशेषः । चक्र-
भेदेन विशेषोऽपि तत्रैव । “एकचक्रशिला पूज्या
भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । द्विचक्रश्चाच्युतो देवो देवेन्द्रत्व
फलप्रदः । त्रीप्रदो रिपुञ्जला च चतुश्चक्रो जनार्दनः ।
पूजयेद्भक्तिसंयुक्तः सुगन्धैः कुसमादिभिः । पञ्चभिर्वैशु-
देवः स्यात् प्रभुश्चक्रैः सदाचितः । जन्ममृत्युभयात्त्राता
भवेच्चैवात्र संशयः । षड्भिक्षुश्च प्रद्युम्नो लक्ष्मी कौर्त्ति-
प्रदो भवेत् । पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोज्ञवः ।
वल्लभद्विशिला ज्ञेया सप्तचक्राङ्किता खग ! । पूजित-
स्तुषप्रते देवः पुत्रपौत्रप्रदो भवेत् । वाञ्छितं वसुभि-
श्चक्रैर्देदाति पुरुषोत्तमः । नवव्यूहो नवचक्रो दुर्लभं
यत् सुरैरपि । पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्थानसुख-
मम् । राज्यदो दशभिक्षुर्देवावतारसंज्ञकः । दशा-
वतारपूजा साञ्चक्राङ्कस्यास्य पूजनात् । एकादशभि-
रैश्वर्यमधिकञ्च प्रयच्छति । पूजितो भक्तिभावेन चक्र-
तीर्थशिलोज्ञवः । तत्रैव प्राप्यते देवश्चक्रैर्द्वादशभि-
श्चितः । पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः । द्वा-
दशात्मा स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्चितः । अत्र ऊर्ध्वं
परात्मासौ सदा प्रीतिविवर्जनः । पूजितः सर्वलोकात्मा
विष्णुलोकप्रदायकः इति चक्राङ्कितशिलाः कथिताः
कुलनामतः” । एकचक्रविषये विशेषस्तु प्रयोगपारि-
जाते “एकचक्रे विशेषोऽस्ति सविशेषस्तथोच्यते । शुक्ल-
रक्तं तथा रक्तं द्विवर्णं वज्रवर्णकम् । यद्येकचक्रिणः
सुखं तेषां संज्ञा भवेत् क्रमात् । पुण्डरीकः प्रलम्बप्रो
रामो वैकुण्ठ एव च । विश्वेश्वर इति ब्रह्मन् तेषां पूजा-
फलं शृणु । मोक्षं मृत्युं विवादश्च दारिद्र्यं पर-
तन्त्रताम् । ददाति पूजकस्यासौ तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ।

ध

धकारः तवर्गोऽयः पञ्चमः व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्थानं दन्त-
मूलं “दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः” इति तवर्गस्य दन्त्यत्वोक्तिः
दन्तमूलपरत्वेन, अन्यथा भग्नदन्तस्य तवर्गोच्चारणानुप-
पत्तेः । व्यञ्जनवर्णत्वादर्द्धमात्रत्वम् तस्य । तस्योच्चारणे
व्याभ्यन्तरप्रयत्नः स्मृता जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्-
स्पर्शेन तस्योच्चारणात् तयात्वम् । बाह्यप्रयत्नाच्च संवार-
नादवोषा महाप्राणश्च, सि० कौ० मूलं दृश्यम् । अस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधानतन्त्रोक्ता यथा “धो धनार्थो
रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः । मीनेशः
शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी । धिषणा धारणा
चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः । पीतवासास्त्रिवर्णा च
धात्री धर्मः पुत्रकर्मः । सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्र-
तण्डः सुकम्हरा । वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुर-
पुरं भवः । स्यात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः”
अस्य मातृकान्यासे वामपादाङ्गुलिमूले न्यास्यता ।
अस्याधिष्ठातृदेवताया ध्येयरूपम् । “पङ्कजं मेघवर्णाञ्च
रत्नान्वरधरां पराम् । वरदां शोभनां रस्यां चतुर्वर्ग-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” अस्य स्वरूपम् । “धकारं परमेशानि ! कुण्डली
मोक्षरूपिणी । आत्मादितत्त्वसंयुक्ता पञ्चदेवमयं
सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! विश्वमोक्षदितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं धकारं यदि भावयेत् । पीत-
विद्युक्ताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्” कामधेनु । अस्य
काव्यादौ प्रथमन्यासफलं दृ० र० टीकायास्तुतं यथा
“दोधः सौख्यं मृदं नः” ।

ध्रु ५० दधाति धा-ड । १धर्मे २कुबेरे ३वृद्धाणि च । ४धने
न० मेदि० । ५धकारवर्णे “धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः”
वर्णाभिधानम् ।

धक्क नाशने चुरा० उभ० सक० सेट् । धक्कयति-ते अदधक्कत्-त ।
धट ५० धन-शब्दे “धृति धः” पा० नख टः । १तुलायाम्
उल्लानार्थं मानदण्डभेदे व्यसरः । तदुपलक्षिते २तुलाराशौ
“सिंहो वृषश्च मेघश्च कन्या धन्वी घटो घटः । अर्कादीनां
त्रिकोणानि मूढानि राशयः क्रमात्” ज्यो० त० ।
३परीक्षाभेदे तन्निशक्तिः पितामहेन दर्शिता यथा
धकाराद्धर्मसहितं टकारात् कुटिलं नरम् । धृतं धारयते
यस्मात् घटस्तेनाभिधीयते” । तुलाशब्दे २१२१ पृष्ठादौ

दृश्यम् । “घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।
घटन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमापकम् । अष्टमं
फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं तथा । दिव्यान्येतानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति” दृश्यतिः । परी-
क्षायां नक्षत्रादिपरीक्षाशब्दे दृश्यम् । घटपरीक्षायां
कालविशेषनिधेयौ “तुला स्यात् सर्वकालिकी” इति
“वाते वाति विषर्जयेत्” च पितामहेनोक्तौ ।

धटक ५० “तुल्या यवाभ्यां कथितात्तु गुग्गा वल्गुस्त्रिगुञ्जो धरणं
च तेऽष्टौ । गद्यानकस्तद्वयमिन्द्रतुल्यैर्बलैस्तथैवो घटकः
प्रदिष्टः” लीला० उक्ते वाचत्वारिंशद्विगुग्गापरिभागे

धटकर्कट ५० इत० । तुलायाः शिखाधारे द्वाद्विगुक्ते कर्कट-
शृङ्गनिभे व्यायसकीलकभेदे दिव्यत० रघु० । “कलच्छेदे
तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा” दृश्यतिः ।

धटिका स्त्री “इन्द्रलेन्दुसंख्यैर्धटकैस्तु सेरस्तैः पञ्चभिः स्यादु-
धटिका च ताभिः” लीला० उक्ते पञ्चसेरात्मके (घाडा
पशरी) इति प्रसिद्धे परिभागे । धटी स्वार्थे क ।
१चौरवस्त्रे २कौपीने (धड़ा) ।

धटी स्त्री धन० रवे अच् नख टः गौरा० डीष् । १कौपीने
२चौरवस्त्रे मेदि० गर्भाधानोत्तरं स्त्रियै देवे श्वस्तभेदे
तद्वारणे नक्षत्रादि यथा “मूलश्रवणहस्तपुष्यप्रादि-
त्योत्तराष्टु च । मृगशिरा धटी देवा सौम्यवारे शुभे
तिथौ” ज्यो० सा० ।

धटिन् त्रि० घटोऽस्त्वस्य इति । १तुलाधारके २तुलाराशौ
३शिवे च पु० “घण्टोऽघण्टो धटी घण्टो चरुचेनी मिली-
मिली” भा० शा० २८६ अ० । नीलकण्ठेन तु घटीति तत्र
पठित्वा व्याख्यातम् “घटयति कर्मफलैर्धोजयति नरा-
निति घटी इति” सद्वादोपात्तु घटीत्यपपाठः । [दधाण ।

धण शब्दे आ० प० अक० सेट् । धणति अधाणीत् अधणीत् ।
धत्तूर ५० धयति धातुन् धा-जर पृथो० । धुत्तूरे । हेमच०
धनं धान्योत्पादने जुहो० पर० सेट् । दधन्ति अधानीत्
अधनीत् दधान । गृहीतकर्मकत्वात् अकर्मकत्वम् । तेन
दधन्ति भूमिः धान्यसत्पादयतीत्यर्थः, वैदिकोऽयम् ।

धन शब्दे आ० पर० अक० सेट् । धनति अधानीत् अधनीत् ।
धन न० धन-अच् । १गोधने २विज्ञे च मेदि० । ३स्त्रे हपात्ते
शब्दर० ४धनिष्ठानक्षत्रे ज्योतिषम् । अर्थशब्दे २६७ पृ०
धनभेदादिकसक्तं विशेषस्तु कश्चित् शुद्धित० उक्तो यथा
“धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शयनमेव च । कृण्वन् तस्य
विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् । क्रमादातं प्रीतिदायं

प्राप्तञ्च सह भाव्यया । अविशेषेण सर्वेषां वयानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिविधम् । याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राज्ञवैशेषिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं करजं दण्डवध्यापहारतः । वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिविधम् । कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैव स्वतन्त्रम् । कुप्रीदक्षप्रिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयकृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् नरा युज्यते द्विजः । तामसादिभेदेन तस्य त्रिविध्यं नारदेन उक्तं यथा “पार्श्विकद्यूतचौथार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तत्तत् कृष्णं सचदाहृतम्” । पार्श्विकः पात्रतया योर्जयति । आत्त्यां परपीडया प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन सचद्रयानगिर्यारोहणादिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । कृष्णं तामसम् । राजसधनं यथा “कुसीदक्षप्रिवाणिज्यशुल्कगानाहुक्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं सचदाहृतम्” । अलुब्ध्या सेवया । सात्विकधनं यथा । “श्रुतशौचतपःकन्याशिक्षयाज्यान्वयागतम् । धनं चम्रविधं शुद्धं सुनिभिः सचदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौच्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवार्चादिना । कन्यागतं कन्याया सह्यागतं श्वशुरादिर्लब्धम् । शिक्षागतं गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं आर्त्तिज्यलब्धम् । शुद्धं सात्विकम् शुद्धितद्वयम् । ५ युक्ते ह्युच्ये च “सोऽप्यप्यजरा भगवैः प्राङ्मुखं यान्ति यदुपज्ञाः । तत् तेषु धनमित्युक्तं लक्षणं मयानुसुखेष्टु त्वं सुखि” । “सोऽप्यजीवाकर्षिता अज्ञाः पूर्वाभिसुखं भगवैः राशिभिर्भगोलस्य क्रान्तिवृत्तानुसृतस्त्राकाशमोलानर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यान्तिके यद्वाशिविभागैरित्यर्थः । यद्यत्सङ्क्रामितं गच्छन्ति तत्तत्सङ्क्रामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पूर्वावगतपहराश्रादिभोगेषु धनं योज्यम्” रङ्गः । ७ लब्धत्वात् द्वितीयस्याने तत्र जन्मलब्धत्वात् द्वितीयस्याने चित्तपदार्थाग्रहयोगभेदेन शुभाशुभं च जातकपद्धताहुक्तं यथा “सुवर्णरत्नविक्रयक्रयाच्च कोशसंयज्ञः । धनाभिधानमन्दिरे बुधैर्विचिन्त्य आदरात् । समस्तपापखचरैर्युते क्लितं धनाभिधम् । दरिद्रताविधायकं विशेषतः क्षणान्तना । शुद्धः शनिधनगतो धनिनं करोति दृष्टो बुधेन रविजान्यखगप्रदृष्टः । सूर्योऽपि, सौम्यखचरा धनगा धनानि नानाविधानि न यदा खलदृष्टदेहाः । बुध-

शुक्रकवयश्चेद्विजगा वित्तलाभं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः । क्रमशः, इह कविश्च सौम्यगेहे धनाप्राप्तौ भवति शुभखगानां दृष्टितो मानवस्य । क्षीणः शशी क्षेपे विचोक्तोऽर्थे पूर्वार्जितार्थस्य विनाशदः स्यात् । नवीनवित्तागमरोधकौ च धने कुजेन्दू त्वचि दोषदौ स्तः । रविधनेऽत्यटिमिते कुजोऽङ्के षड्विंशके च धननाशदः स्यात् । भावदे विषुः पीडनमङ्गिराच्च भूपेऽल्पतायाच्च कविः षड्विंशे । द्वितीयस्य पतिर्नैतन्नामी शुक्रमतादिह । सेन्दुशुक्रोऽष्टपष्ठान्धस्थितो रात्र्या न्यक्षच्च सः । सूर्यः शुक्रलग्नेभ्यो जात्यन्धत्वाय कल्पते । एभिः पित्रादिभावैर्युक्तश्चेत्तत्तदान्यक्षत् । सशुक्रलग्नपथेत् स्याच्चेत्तयोर्वैपरीत्यक्षत् । भावाधीशः शुभैर्युक्तः केन्द्रकोणे शुभप्रदः ।

वर्षलग्नात् द्वितीयस्य पञ्चयोगादिफलम् नी० ता० उक्तं यथा “वित्ताधिपो जन्मनि वित्तगोऽवदे जीवो यदा लग्नपतीत्यशाली । तदा धनाभिः सकलेऽपि वर्षे क्रूरेशराफे धनधान्यहानिः । जन्मन्यथावलोकीज्योऽवदेऽवदेशो बलवान् यदा । तदा धनाभिर्विज्ज्वा विनायासेन जायते । एवं यद्भावगोजन्मन्यवदे तद्भावगो गुरुः । लग्नेशे जेत्यशाली चेत्तद्भावजलसुखं भवेत् । यदा जलपि यं पश्येत् भावमवदेऽवदपो गुरुः । तदा तद्भावजं सौख्यसक्तं ताजकवेदिभिः । जन्मपठाधिपः सौम्यः षष्ठोऽवदे स्वल्पलाभदः । पापादिते गुरौ रन्ध्रेऽपवाद उपजायते । गुरुर्वित्ते शुभैर्दृष्ट्युतो राज्याधीनोऽस्यदः । जन्मन्यवदे च सुवहाराणि पश्यन् विशेषतः । एवं सितेऽवदपे भूरिधनं धान्यं च जायते । वित्तलग्ने शशयोगो वित्तसौख्यफलप्रदः । एवं बुधे सखीयेऽस्त्राक्षिपिज्ञानोऽयमेधनम् । जन्मलग्नगताः सौम्या वर्षेऽर्थे धनलाभदाः । लाभसद्धानि वित्ते वा बुधेज्यसितसंयुते । तेषां दृष्टे धनं भूरि स्वकुले राज्यमाप्नुयात् । अर्थार्थसहनेशौ चेत् शुभैर्मितदृष्टेक्षितौ । वलिनौ सुखतो लाभप्रदौ यत्रादरेऽंशः । मितदृष्टा सुवशिलेऽङ्गार्थयोः सुखतो धनम् । तयोर्मूशरिफे वित्तनाशदर्जनभीतयः । जन्मनीज्योऽस्ति यद्वाशौ तद्वाशिवर्षलग्नगः । शुभस्त्राक्षीक्षितयुतो नैरुज्यस्त्रास्यवित्तदः । स्वतौ लग्ने रविधने धनस्यो धनसौख्यदः । शनौ वित्ते कार्यनाशो लाभोऽल्लोऽव धनव्ययः । भ्रातृसौख्यं गुरुयुते भूतयः स्युः शुभेक्षणात् । क्रूरयोगेक्षणात् सर्वं विपरीतं फलं वदेत् । वित्तेशो

जन्मनि गुरुर्वधे वर्षे शतां दधत् । यद्वावगस्तमाश्रित्य
लाभदो लग्नमात्मनः । वित्ते सुवर्णरौप्यादेः भ्रात्रादेः
सहजजन्तः । पितृमातृजनादिभ्यो वित्तं सुहृदि
पञ्चमे । सुहृत्तनयपञ्चेऽरिवर्गाद्वानिप्रभीतिदः । स्त्रीभ्यो
द्विनेऽष्टमे स्त्र्युरर्थहेतुर्यशोऽङ्गुणे । खे नृपादेर्द्विप-
कुलादावेऽन्ये व्ययदो भवेत् । इत्थं विस्तृता सुधिया
वाच्यमित्यपरे जगुः । तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्त-
दिशावसेयम् । धीजगणितोक्ते ऽष्टगणभिन्ने च । तत्र
धनस्य सङ्कलनादिप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

“धनस्य सङ्कलने करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् योगे युतिः
स्वात्क्षययोः स्वयोर्व धनस्य योरन्तरमेव योगः ।
उदाहरणम् । रूपस्य रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा
सहितं वदाशु । स्वस्य क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे
धनस्योः सङ्कलनासर्वेषु । अत्र रूपाणामव्यक्तानां
चाद्याक्षराण्यपक्षगणार्थं लेख्यानि यानि ऋणगतानि
तानूद्भिर्पिन्दिनि च ।

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १

एवं विभिन्नेष्वपि । धनस्य व्ययकलने करणसूत्रं वृत्ता-
ङ्गम् संशोध्यमानं स्मरणात्त्वमेति सूत्रं ज्ञेयस्तदुति-
रुक्तवत् । उदाहरणम् । त्रयाद्वयं स्वात् स्मरणा-
दणं च व्ययं च संशोध्य वदाशु शेषम् ।

न्यासः रू १ रू २ व्यनरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ व्यनरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ व्यनरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ व्यनरे जातं रू १

। इति धनस्य सङ्कलनव्यवधानम् ।

गुणने करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् स्वयोरस्वयोः स्वं धन
स्वर्णघाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् ।
उदाहरणम् । धनं धनेनर्णसूत्रेण निम्नं द्वयं त्रयेण स्मर-
णेन किं स्यात् ।

न्यासः रू २ रू ३ धनं धनं धनं स्वादिति जातं
रू ६ न्यासः रू २ रू ३ ऋणसूत्रं धनं स्वादिति
जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ धनसूत्रगुणसूत्रं
स्वादिति जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ ऋणं धनगुण-
सूत्रं स्वादिति जातं रू ६ । इति धनस्य गुणनम् ।

भागाहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदाहरणम् । रूपा-
टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णसूत्रेण भक्तम् । ऋणं
धनेन स्मरणेन किं स्याद् द्रुतं वदेदं यदि बोधुषीषि ।
न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनं धनं स्वादिति
जातं रू २ न्यासः रू ८ रू ४ ऋणसूत्रं धनं
धनं स्वादिति जातं रू २ न्यासः रू ८ रू ४ ऋणं
धनं धनं स्वादिति जातं रू २ न्यासः रू ८
रू ४ धनसूत्रं धनं स्वादिति जातं रू २ । इति
धनस्य भागाहारः । वर्गे करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । “कतिः
स्वर्णयोः स्वं स्मरते धनस्य न मूलं क्षयस्यास्ति तस्यास्ति-
त्वात् । उदाहरणम् । धनस्य रूपक्षयस्य वर्गं
क्षयस्य च ब्रूहि सखे ! ममाशु । न्यासः रू १ रू १
जातौ वर्गौ रू १ रू १ मूलोदाहरणम् । धनात्मका-
नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । ८ ।
न्यासः रू १ मूलं रू १ वा रू १ न्यासः रू १ एषा-
मवर्गत्वान्मूलं नास्ति । धन-रवे अच् । ८ शब्दे च ।

धनक पु० धनस्य कामः इच्छा धन+कन् । १ धनस्तेच्छायाम् ।

२ कृतवीर्यजनके नृपभेदे धनकः कृतवीर्यस्य भाग० ६।२१।७

धनकेलि पु० धनेन केलिरस्य । कुबेरे तिका० ।

धनच्छू स्त्री धनं क्षति नाशयति शो-क । करोतु खगे ।
तिका० ।

धनञ्जय धनं जयति सम्पादयति जि-खच् सुम् । १ वङ्गो
“धनमिच्छेत् कृताशनात्” इत्युक्ते सस्य धनदत्तात्तथात्वम्
श्चित्तकष्टे च अमरः । “सर्वान् जनपदान् जित्वा
वित्तमादाय केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां
धनञ्जयम्” मा० विरा० ४४ अ० उत्तरं प्रति अर्जुनेन
खनामनिर्वचनयुक्ते शर्जुने “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देव-
दत्तं धनञ्जयः” गीता । “विजित्य यः पाण्डवमयच्छदुत्त-
रान् कुहून्कुप्यं वसु वासवोपमा । स वल्गुलवासांसि
तवाधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः” किरा०
४ तत्त्वामनामके अर्जुनवृत्ते रत्नमा० । ५ विष्णो च ।
“अग्निर्देशप्रवर्षिष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः” विष्णुसं० ।
धन-रवे अच् धनस्य शब्दस्य जयनात् शब्दावाच्यत्वात् तस्य
तथात्वम् “धनञ्जयस्ताथा घोषे महारजतवर्षकः । ललाटे
चोरसि स्तब्धे हृदि नाभौ त्वगादिषु” योगार्णवोक्ते
इदेहस्ये वायुभेदे । ७ नागभेदे च “शेषः प्रथमतो जातः
वासुकिर्नदनन्तरम् । ऐरावतस्तत्तत्र कर्कोटकधनञ्जयो”
भा० व्या० १५ अ० ।

धनदः ५० धनं दयते देह-पालने धनं ददाति दा-दाने वा क । कुबेरे अमरः । २ धनदातरि त्रि० मेदि० १ देवीभेदे स्त्री खलु धनदायिकाऽपि तत् । “ध्यायेत् कल्पतरोर्मूले देवीं तां धनदायिकाम्” । तन्त्रसारे तन्त्रध्यानादिकं दृश्यम् । कुबेरस्य पुत्रस्य पुत्रस्य विश्ववसः पुत्रः तत्कथा रामा० ८० २५० उक्ता । “अथ पुत्रः पुत्रस्यस्य विश्वा सुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः । सत्यवान् शीलवान् दानः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंशक्तो नित्यं धर्मपरायणः । ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भारद्वाजो महासुनिः । ददौ विश्ववसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । सुदा परमया युक्तो विश्वा सुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाङ्गुतम् । जनयासास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मण्यैर्दत्तम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संभव्यपितामहः । दृष्ट्वा अयस्करिं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षिभिरुदा । यस्यादिव्रवसोऽपत्यं सादृश्यादिव्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विद्युतः” “स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताकृतिस्ततो महातेजा यथाऽनलः । तस्याश्रमपदस्यस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरित्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुपैश्चकार सुमहत्तपः । पूर्णं वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशो मारुताहारो निराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! वरं वृणोष्व भद्रान्ते वराहस्तं महामते । । अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहसुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं वादमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्तुतुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राश्वपयमानां च चतुर्थस्तं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गनिप्रदः सर्व एव यथागतम् । व्रतकथावयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं

त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेनः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिदं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिद्विवाहं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत् प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्वा सुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञ ! अयतामिति सत्तम ! । दक्षिणक्षो-दधेस्त्रीरे त्रिशूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मेणा । राजसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रान्ते लङ्कायां नात्र संशयः” । तस्य धनाध्यक्षत्वात् धनदत्वम् । “यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च” रघुः । ४ धनञ्जयकृपे वायो ५० धनपतिशब्दे दृश्यम् । ५ वज्रो इति लकट्ये च ५० ।

धनदण्डः ५० धनेन दण्डः । मनुक्ते धनग्रहणदण्डे “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” ।

धनदात्री स्त्री धनदस्य कुबेरस्याचीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः पञ्चसमा० ङीप् । कुबेराचीलतायां लताकरञ्जे राजनि० ।

धनदानुजः ५० इत० । श्रावणे शब्द च० २ कुम्भकर्णादौ च द्वेषां विश्ववसः कैकशीतो जातत्वात् तथात्वं तत्कथा । “सा त्वं सुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्ववसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् । ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि ! न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्र गत्वा च सा तस्यै विश्वा यत्र तप्यते” । “कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्वा सुनिपुङ्गवः । उवाच कैकशीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशातुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एवमुक्त्वा तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयासास वीमलं रचोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताञ्जोऽं विंशतिगुणं महाश्वं दीप्तसूर्धजम्” “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणाद् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः श्रुत्वा तस्या नाम संज्ञं विद्वतानना । विभीषणस्य धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” “भुजसूर्ध्वोऽवाकृत्या एकोऽपि धनदानुजः रघुः ।

धनदायिन् त्रि० धनं ददाति दा-णिनि इत० । १धन-
दातरि २वक्त्रौ पु० शब्दरत्ना० “धनमिच्छेत् कुताशनात्”
इत्युक्तेऽस्य तथात्वम् ।

धनदेश्वर पु० काशीस्थे कुबेरस्यापि शिवलिङ्गभेदे ।

धनन्ददा स्त्री धनं ददते दद-वा० खच् सस् । बुद्धशक्ति-
भेदे त्रिका० ।

धनपति पु० इत० । १कुबेरे “सन्देशं मे हर धनपतिक्रोध
विस्फेपितस्य” “नत्वा देवं धनपतिसखं यत्न साक्षादुपस-
न्तम्” जेष्ठ० । २धनपञ्चयात्ये देहस्थे वायुभेदे च तस्य
धनपतित्वकथा “ऋणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशि-
नीम् । यथा वायुः शरीरस्थो धनदः संवभूय च । आद्यं
शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत् । प्रयोजनान्
मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् चेतदेवताः । तत्त्वामूर्त्तस्य वायोस्तु
उत्पत्तिः कीर्त्यते मया । तां ऋणुष्व सहाभाग !
कथ्यमाना मयाऽनघ ! । ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं सुखा-
द्वायुर्विनिर्ययो । प्रचण्डशर्करावधीं तं ब्रह्मा प्रत्यपेक्ष-
यत् । मूर्त्तौ भवस्व शान्तश्च ततोक्तो मूर्त्तिमान् भवन् ।
सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्विक्तं फलमेव च । तत् सर्वं
पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भव । तस्य ब्रह्मा ददौ तद-
स्तिमितमेकादशीं प्रभुः । तस्मात्तन्मग्निपक्वाशी यो भवे-
न्नियतः शुचिः । तस्मै तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रय-
च्छति । यथा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्वकल्लिषनाशिनी”
वराह पु० । (खाजाञ्चि) २धनाध्यक्षे त्रि० ।

धनपाल त्रि० धनं पालयति पालि-क्यप् । १धनरक्षके
२कुबेरे पु० ।

धनपिशाची स्त्री धने पिशाचीय । अतिशयधनतृष्णायां
स्वार्थे क । धनपिशाचिकाऽप्यत्र चारा० ।

धनप्रयोग पु० धनस्य बुद्ध्यर्थं प्रयोगः । ऋणरूपेण व्य-
मर्णाय धनस्य दानरूपे प्रयोगे । तत्तत्तत्तादि सङ्कर्त-
चिन्तानां पीयूषधारायाञ्चोक्तं यथा

“स्वात्मादित्यस्तद्विदेवशुक्ले कर्णलयाश्च चरे लग्ने
धर्मस्तथाष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः । नारे
प्राज्ञश्चण्डं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽङ्गि यत् तदङ्गेषु
भवेदणं न च बुधे देयं कदाचिद्धनम्” । “स्वात्मा-
दित्येति । स्वानीपुनर्वसुचित्रातुराधाश्लेषरेवतीविशाखा-
मूष्यश्रवणधनिषाशततारकाश्विनीष्वेकादशसु नक्षत्रेषु द्रव्य
प्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै ऋणत्वेन देयं यदाह भीम-
पराक्रमः “सृष्टुष्याश्विनी चैव विशाखाश्रवणलयम् ।

पुनर्वसौ च शंसन्ति घनादिनिधिवर्त्तनम् । वर्त्तन-
मृणादिरूपेण दानं मिश्रनक्षत्रत्वाद्विशाखानिषेधे प्राप्ते
कृष्णदाने एव न निषेध इति विशेषः । नृतनटादौ तु
निषिद्धैव । अथ लग्ने चरे मेघकर्कतुलामकराणामन्यतमे
घर्भो नवमं सुतः पञ्चमम् अष्टमम् न लक्षणयाष्टमस्या-
नस्यते तेषां शुद्धिः नवमपञ्चमस्थानयोः शुभप्रज्ञसत्त्वं
पापप्रहरादित्यत्र अष्टमे तुभयराहित्यमित्यर्थः । एवं
रूपया शुद्धा सहिते लग्ने कृष्णं देयम् । उक्तञ्च
रत्नमालायां “शुद्धेषु धर्मात्मजनैर्धनेषु चरे विलग्न-
द्रविणप्रयोगः” इति । अथाऽऽरे मङ्गलवारे ऋणं न प्राज्ञं
तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “कृष्णं भौमे न गृह्णीयात्त देयं
बुधवासरे । कृष्णच्छेदं कुजे कुर्यात् सञ्चयं सोमनन्दने” ।
अत्र तद्विशेषे संक्रमः संक्रान्तिः तद्विषये, वृद्धौ वृद्धियोगे
करेऽर्केऽङ्गि हस्तनक्षत्रसहिते रविवारे हस्तार्के इति
यावत्तत्रापि कृष्णं न ग्राह्यमिति प्रत्येकं सन्त्वन्वयः । ननु
कुतो न प्राज्ञमित्यत्र आह यदिति यदाप्राज्ञेतोस्त-
दणं तदङ्गेषु कृष्णप्रहीतकुलेषु भवेत् तदणं तत्पुत्र-
पौत्रादिभिरपि परिहर्तुं मशक्यमित्यर्थः अथादिषु
भौमसंक्रान्त्यादिदिनेषु कृष्णमवश्यं परिहर्तुं व्यभिचि नि-
ष्करोर्यः । “हस्तोऽर्कवारे संक्रान्तौ यदणं स्वाङ्गकुलेषु तत् ।
वृद्धियोगे तथा चैयमृष्णच्छेदं तु कारयेदिति” ज्योतिः
प्रकाशकारोक्तेः । अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्यृष्णं
न देयम् । “न देयं बुधवासरे” इत्यधुनैवोक्तत्वात् । पी०पा०
तत्र निषिद्धनक्षत्रादि तत्त्वोक्तं यथा

“तीक्ष्णमिन्द्रियोऽर्थदृष्टव्यं दत्तं निवेशितम् । प्रयुक्तञ्च
विनष्टञ्च विट्पां पाते न चाप्यते” इ० चि० “तीक्ष्णेति
तीक्ष्णमिन्द्रियोपसंज्ञकैर्नक्षत्रैर्दृष्टव्यं सुषर्णादि दत्तं क-
लान्तरं दिनैव दत्तं न तु सत्यपरित्यागेन, तद्वत्तमित्युच्यते
निवेशितं खेष्टस्मीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कला-
न्तरातीतिपुरःसरोत्तमार्थावसर्गव्यवहारेण कथं चिद्वत्,
विनष्टं चौरादिना नृपतं खयमेव वा कचित्युक्तं
तद्वद्व्यं निश्चयेन कदाचिदपि प्राप्यते तथा विट्पां
भद्रायां पाते व्यतीपाते रुहापाते वा नृपतं द्रव्यं न
प्राप्यते चकारादुपहृष्टेऽपि न दैवसिद्धिः व्याख्येयं वसि-
ष्ठवाक्यस्वरसात् उक्तञ्च संहितेन “भूयोपपाधारण-
दारुण्ये निक्षिप्तमर्थं त्यज वा प्रणश्य । चौरैर्हृतं
दत्तमुपसृजे वा विट्पाञ्च पाते न च चर्यते तत्” । उपसृजे
यहणे । यन्तु केचित्पुनर्विदे “निश्चयेन चौरहृतस्य द्रव्यस्य

प्राप्ताप्राप्तिविचारोऽन्वकादिनक्षत्रैरेव वालाभोऽन्वके निकट एव हृतस्य चौरैरित्युक्तत्वात् । चौरानिर्णये-
त्तनेनैव विचारः” तन्नित्यं वसिष्ठवाक्येऽपि चौरैर्हृ-
तमिति साक्षाच्चौरपदोपादानाद्येन केनापि विचारः
कतमव्य इति युक्तसत्यप्रामाण्यः । एवं चौरानिर्णयेऽपि
स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्ताप्राप्तिनिश्चय
एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति ।

धनप्रिया स्त्री काकजन्तुवृत्ते राजनि ।

धनर्च पु० धनार्चमर्चा यस्य वेदे सक० । धनार्थाचांयुक्ते
वज्रो “नार्चणं धनर्चम्” ऋ० १०।४६।५ ।

धनवत् त्रि० धन+अव्यर्थे मत्पुं मस्य वः । धनस्त्रामिनि
“रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः” “धनवन्तं प्रजा-
वन्तं स्यात्किं धार्मिकं तथा” मनुः स्त्रियां ङीप् । सा
च २धनिष्ठानक्षत्रे जटा० । तस्य च धनदेवताकत्वात्
तथात्वम् ।

धनसनि त्रि० सन-सम्भक्तौ इन् इत० । धनलाभयुक्ते
“तस्य इमे वीणायां गायन्त्येनं ते गायन्ति । तस्मात्ते
धनसनयः” ऋ० ७० । “धनसनयो धनलाभयुक्ता धन-
वन्तः” भा० । [स्थाने ।

धनस्थान न० धनचिन्तनार्थं स्थानम् । लग्नात् द्वितीय-
धनस्य नामधातुः लालसया धनमिच्छति धन+क्यच् लाल-
सायां सुक् क्त० प० सेट् । धनस्यति अघनस्यीत् । यच्
असुक् धनास्यति इति ऋदस्तत्त्वार्थे ।

धनस्यक त्रि० धनस्य नामधातुः खुल् । लालसया घनेच्छौ
२गोलुरे पु० शब्दच० ।

धनहर त्रि० धनं हरति हृ-ताच्चीत्यादौ ट ।
१धनहरणशीले चोरे स्त्रियां ङीप् सा च २चोरनामग-
न्ध्रव्ये स्त्री अमरः तस्या धनहरचोरनामतत्त्वनामक-
त्वात्तथात्वम् । [२चण्डालकन्दे पु० पारस्करनि० ।

धनहृत् त्रि० धनं हरति हृ-किप् तुक् । १धनहारिणि
धनाधिकारिन् त्रि० धनमधिकरोति अधि+ङ-णिनि
इत० । धनाध्यक्षे (तद्विबुधदार) ख्याते कोषाध्यक्षे ।
अधि+ङ-किप् तुक् । धनाधिकारद्वयत् ।

धनाधिगोमृ त्रि० धनमधिगोपायति अधि-गुप्-वा
आयाभावं ढच् । १धनपालके (खाचाञ्चि) ख्याते कोषा-
ध्यक्षे स्त्रियां ङीप् । २कुबेरे पु० । “स तदुष्टदृश्यो-
परि वर्तमान आलोकयामास धनाधिगोमा” भा० ७०
१६९ अ० ।

धनाधिप त्रि० धनमधिपाति अधि+पा-रञ्जके क इत० । धन-
रञ्जके (खाचाञ्चि) कोषाध्यक्षे २कुबेरे पु० अमरः । “धना-
धिपेन विजस्य अतुल्लादस्य संयुगे” हरिवं० २५।१ अ० ।
धनाधिपति पु० इत० । १कुबेरे “अतुल्लचरेण धनाधिपतेरको-
नगविलोकनविस्मितमानसः” किरा० । “कौबेरं प्रयशो
तीर्थं यत् तत्त्वा महत्तपः । धनाधिपत्यं संप्राप्नो राज-
क्षेत्रविलः प्रभुः” भा० शा० १८ अ० । अधिपतेर्भावं
प्रज्ज् आधिपत्यम् धनस्याधिपत्यमित्यर्थः ।

धनाध्यक्ष त्रि० इत० । (खाचाञ्चि) १कोषाध्यक्षे “बोह-
यस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । विज्ञाता फल्गु-
साराणामनाहार्यः शुचिः सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च
धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आयादारेषु सर्वेषु धनाध्यक्ष
समा नराः । व्ययदारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवी-
क्षिता” इति मत्स्यपु० २१४ अ० तल्लक्षणसुक्तं २कुबेरे पु०
धनाय नामधातुः आत्मनो धनमिच्छति क्यच् गङ्गायै नि० ।
गङ्गेन धनेच्छायाम् । पर० अक० सेट् । धनायति
अधनायीम् । “शूद्रा यदर्थजारा न पोषाय धना-
यति” यजु० २१।१० । “आनन्तर्यञ्चारभते न प्राणानां
धनायते” ना० ता० १२२ अ० । आर्षकङ् ।
अगङ्गे तु धनीयतीत्येव ।

धनायु पु० ऋषभेदे विष्णुपु० ।

धनार्थिन् त्रि० धनमर्थयते अर्थ+णिनि इत० । धनप्रार्थके
“न तादृशं भवत्येनो ऋगहन्तुर्धनार्थिनः” मनुः ।

धनाशा स्त्री इत० । धनलोभे “जीर्यन्ति जीर्यतः केश
दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च
जीर्यन्तोऽपि न जीर्यन्ति” हरिवं० १० अ० ।

धनाश्री स्त्री राशिणीभेदे (धानशी) सा च हनुमन्तते श्री-
रागस्य तृतीया भाष्या । कलनाथसते मेघरागस्य चतुर्थी
भाष्या ।

धनिका त्रि० धनसादयत्येनाऽख्यस्य ठन् । उत्तमर्णे अधमर्ण-
सङ्काशात् स्वप्रयुक्तधनस्याङ्के । “एकच्छायाश्रितेष्वेषु
धनिकस्य यथारुचि” याज्ञ० । २साधौ वणिजि ।
धन-वा० इत् । २धन्याके पु० मेदि० राजनि० क्लीवत्वम् ।
४धने स्वामिनि पु० हेमच० । धनो स्वार्थे क । धनिका
५धनिकभार्यायां वणिक् स्त्रियां स्त्री मेदि० । ६वध्याम्
हेमच० ७युवत्यां शब्दरत्ना० दप्रियङ्गुवृत्ते स्त्री शब्दच० ।
दशरूपककपयव्याख्यातरि एविष्णुस्त्रनौ विद्वङ्गेदे पु०

धनिन् त्रि० धनमख्यस्य धन+इनि । धनवति “धनिनः श्री-

त्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः" चाणक्यः । "महापक्षे धनिन्याये" निःक्षेपं निःक्षेपेद्वधः" मनुः ।

धनिष्ठ त्रि० अतिशयेन धनी इव नृ लोपः । श्रुतिशय-धनयुक्ते स्त्रियां टाप् सा च अश्विन्यादिमध्ये श्रुत्योर्विशेषे नक्षत्रे स्त्री तस्या वसुदेवताकत्वात् तयात्वम् । अक्षेष्वा शब्दे तत्स्वरूपादिकं दृश्यम् । तत्र धनिष्ठा पञ्चतारा इत्येव पाठः सद्रादोषात् पञ्चतारेति त्रुटितम् । "मस्त-कोपरिसमागते धने मर्दनाक्षतिनि पञ्चतारके । यान्ति कान्तिमिति मेघलग्नतः सारसाक्षिरसचक्षुलिप्तिकाः" कान्तिदासः ।

धनी स्त्री धनमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । श्रुत्यां स्त्रायं कापि वा न ह्रस्वः । धनीकापि तत्रार्थे शब्दच० ।

धनीय नामधातुः आत्मनोऽलोभेन धनमिच्छति क्यच् प० क्वक० सेट् । धनीयति अधनयीत् । गङ्गे तु धनायतीत्येव धनीयक न० धनाय हितः ऊ संज्ञायां कन् । धन्याके रत्नमा० ।

धनु पु० धन-उन् । श्रुतिशब्दच्छे २धनुर्द्धरे त्रि० मेदि० । शीघ्रगन्तरि च "शब्दाहरी धनुवरौ" ऋ० ४।३५।५। "धनुतरो शीघ्रगन्तृ तरो" भा० । ४धनुषि च धन्वन्तरिः । धनुःपट पु० धनुष इव पटो विस्तारोदले यस्य । (पियासाल) दृष्टे वा पत्रे धनुष्यटोऽप्यत्र अमरः ।

धनुःशाखा स्त्री धनुषः शाखा यस्याः । १सूत्रायाम् शब्दच० । धनुरवयव इव शाखा यस्याः । २पियासलतरो शब्दच० । धनुःश्रेणी स्त्री धनुषः श्रेणीय । ३महेन्द्रवारुण्यां २सूत्रायाम् राजनि० ।

धनुर्गुण पु० इत० । १सूत्रायाम् जीवायां शब्दच० । धनुषो गुणो यस्याः सकाशात् ५व० । २ सूत्रायाम् स्त्री शब्दर० ।

धनुर्गृह पु० धनुस्+अनुद्यमने गृह-अच् । धनुर्द्धरे तदु-प्राहके तु अण् धनुर्गृह इत्येव । २धतराष्ट्रपुत्रभेदे । "कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारी धनुर्गृहः" भा० व्या० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ । गृह-भावे अण् इत० । धनु-र्विद्यायाम् "गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्गृहम्" भा० शा० ११० अ० । गृहेर्ज्ञानार्थत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्दुमः पु० धनुषः साधनं दुमः । वंशदृष्टे राजनि० । तस्य धनुःसाधनत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्द्धर पु० धनुर्द्धरति धृज् अच् इत० । धानुष्के धन्विनि अमरः "धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" "क्षितावभूदेकधनु-र्द्धरोऽपि सः" रघुः । २धतराष्ट्रपुत्रभेदे "कवची क्रयनः

कुण्डो कुण्डधारी धनुर्द्धरः" भा० शा० ११७ तत् पुत्रोक्तौ । श्विण्यौ पु० । "धनुर्द्धरो धनुर्वेदः" विष्णुसं० । धनुर्द्धारिन् त्रि० धरति धृ-णिनि इत० । धानुष्के ।

"शूरश्च रणदक्षश्च गजाश्वरथकोविदः । धनुर्द्धारी भवे-द्राज्ञः सर्वक्रेशसहः शुचिः" मत्स्यपु० २१४ अ० तस्य लक्षणसूक्तम् ।

धनुर्भृत् पु० विभर्ति भृ-कर्त्तरि क्तिप् तुक् इत० । धनुर्द्धरे धानुष्के । "धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" धनुर्भृता-मप्यत एव रक्षिष्याम्" रघुः ।

धनुर्मख पु० धनुरूपलक्षितो मखः । कृष्णाङ्गानार्थं कंसेन कृतः कृते यन्त्रभेदे । "राजा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति वै सुखी" हरिवं० ७६ अ० । धनुर्गंगादयोऽप्यत्र ।

"आरभ्यतां धनुर्गंगश्चतुर्दश्याम् यथाविधि । विशसन्तु पशून् मेध्यान् भूतराजाय मीदुषे" भाग० १०।३६।१२। "सच्छुद्धस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः" हरिवं० ८८ अ० ।

धनुर्मध्य न० इत० । धनुषो मध्यभागे हस्तके धन्विभिर्यत्र धनुर्मध्यते तस्मिन् स्थाने अमरः ।

धनुर्माला स्त्री धनुषो मालाः सम्बन्धो यस्याः । सूत्रा-लतायाम् शब्दच० ।

धनुर्ग्रास पु० धनुरिव ग्रासः । इरालभायां सारसुन्दरी ।

धनुर्लता स्त्री धनुरवयवयोग्या लता । सोमवक्त्रां राजनि० ।

धनुर्वक्त्र पु० धनुरिव वक्त्रमस्य । कुमारानुचरभेदे । "विदु-ताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरोमारुताशनः" भा० श० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धनुर्विद्या स्त्री धनुषो विद्या । धनुरादीनां प्रयोगसंस्कार-ज्ञापके विद्याभेदे तदारम्भनक्षत्रादि दीपिकायासूक्तं यथा

"अदितिगुरुयमार्कस्त्रातिचित्राग्निपित्रप्रभुवह-रिवसुमन्त्राश्चीन्दुभाग्यान्त्यमेधु । विशनिशशिवुधाक्षे विष्णु-वोषे विपौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानमिति" ।

धनुर्वक्ष पु० धनुः साधनं धनुरिव वा दृष्टः । १वंशे २धन्वन-दृष्टे ३भक्षान्तकदृष्टे ४अश्वत्यदृष्टे च राजनि० ।

धनुर्वेद पु० धनूषि तदादीन्यस्त्राणि विद्यान्ते ज्ञायन्तेऽनेन विद-ज्ञाने करणे षज् । यजुर्वेदस्योपवेदभेदे स च लुप्त-प्रायः अग्निपु० तत्र प्रतिपद्यविषयादिकसूक्तं यथा

"अग्निरुवाव । चतुष्पादं धनुर्वेदं वेदे पञ्चविधं द्विज ! ।

रथनागाश्वपत्नीनां योषांश्चाश्वित्य कीर्तितम् । यन्त्र-

सूक्तं १ पाणिंसूक्तं २ सूक्तसम्भारितं ३ तथा । असूक्तं ४ बाह्ययुद्धस्य पञ्चधा तत् प्रकीर्तितम् । तत्र शस्त्रास्त्र-

सम्पत्त्या द्विविधं परिकीर्तितम् । ऋजुमायाविभेदेन
भूयो द्विविधमुच्यते । क्षेपणीचापयन्त्राद्यैर्यन्त्रसक्तं,
प्रकीर्तितम् । शिलातोमरपत्रप्राद्यं पाणिशक्तं २ प्रकी-
र्तितम् । सक्तसन्धारितं ३ ज्ञेयं प्रासाद्यमपि यद्वेत् ।
खड्गादिकमसक्तञ्च ४ नियुद्धं विगतायुधम् ५ । कृत्याद्यो-
न्यानि पात्राणि योद्धुमिच्छुज्जितश्रमः । धनुःश्रेष्ठानि
युद्धानि प्रासमध्यानि तानि च । तानि खड्गजघन्यानि
बाहुप्रच्यवनानि च । धनुर्वेदे गुरुविप्रः प्रोक्तो वर्णद्वयस्य
च । युद्धाधिकारः शूद्रस्य स्वयं वापदि शिष्या ।
देशस्थैः सङ्करै राज्ञः कार्या युद्धे सहायता । अङ्गुष्ठ-
शुल्कपाष्णर्द्धिस्त्रिस्तृष्टिः स्युः संहिता यदि । दृष्टं
समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ
स्तब्धजानुवलायुभौ । त्रिवितस्वनन्तरास्थानमेतद्वैशाखमु-
च्यते । हंसपङ्क्तप्राकृतिसमे दृश्यते यत् जानुनी ।
चतुर्वितस्त्रिविच्छिन्ने तदेतन्मण्डलं स्मृतम् । हलाकृति-
समं यच्च स्तब्धजानुरुदक्षिणम् । वितस्त्रयः पञ्च विस्तारे
तदालीढं प्रकीर्तितम् । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्याली-
नमिति स्मृतम् । तिर्यग्भूतो भवेद्बाहो दक्षिणोऽपि
भवेदङ्गुलिः । शुल्फौ पार्श्वेण्यहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुला-
न्तरौ । स्थानं जातं भवेदेतद् द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
ऋजुजानुर्भवेद्बाहो दक्षिणः सुप्रसारितः । अथ वा दक्षि-
णञ्चात कुलं भवति नियलम् । दण्डायतो भवेद्देश-
चरणः सह जानुना । एवं विकटसुदृष्टं द्विहस्ता-
न्तरमायतम् । जानुनी द्विगुणे स्थातासुत्तानौ चरणा-
वुभौ । अनेन विधयोगेन सम्पुटं परिकीर्तितम् ।
किञ्चिद्विचर्तितौ पादौ समदण्डायनौ स्थिरौ ।
दृष्टमेवं यथान्यायं षोडशाङ्गुलमायतम् । स्तब्धकेनात्र
कुर्वीत प्रमाणं प्रथमं द्विज ! । कार्मुकं गृह्य वा-
जेन वाणं दक्षिणकेन तु । वैशाखे यदि वा जाते
स्थितौ वायव्ये वायव्यतौ । गुणान्तु ततः कृत्वा कार्मुके
प्रियकार्मुकः । अधःकटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्विणः ।
वरणप्रां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च । भुजा-
न्यामत्र कुजाभ्यां प्रकोराभ्यां शुभत्रय ! । यस्य वाणं
धनुःश्रेष्ठं पुद्गलेशे च पत्विणः । विन्यासो धनुषश्चैव
द्वादशाङ्गुलमन्तरम् । ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नाति-
हीनो न चाधिकः । निवेशत्र कार्मुकं नाभ्यां नि-
तम्बे शरसञ्चयम् । उज्ज्विमेदुल्लिखितं हस्तमन्तरेणा-
चकर्णयोः । पूर्वेषु छटिना पादां स्तनाभे दक्षिणे शरः ।

हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्वं प्रसारयेत् । नाभ्यन्तरा
नैव बाह्या नोर्ध्वका नाधरा तथा । न च कुजा न को-
त्ताना न चला नातिवेष्टिता । समाख्यैर्यगुणोपेता मौर्ध्वा
दण्डगिव स्थिता । ह्लादयित्वा ततो लब्धं पूर्वेषानेन
छटिना । उरसा हृत्वितो यन्त्रा त्रिकोणविनतस्थितः ।
स्तब्धजो निचलपीवो मयूराक्षितमस्तकः । ललाटनासा-
वत्तांसाः कुर्युरश्वसमन्वितम् । अन्तरं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं
चिबुकस्यांसकस्य च । प्रथमन्त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वितीये
द्व्यङ्गुलं स्मृतम् । तृतीयेऽङ्गुलसुदृष्टमायतत्रिवृत्तांसयोः ।
दृष्टीत्वा सायकं पुद्गात्तर्जन्याङ्गुलकेन तु । अनामया
पुनर्गृह्य तथा मध्यमयापि च । तावदाकर्ण्येद्देगाद्या-
वद्वाणः सुपुरितः । एवंविधसंप्रक्रम्य मोक्तव्यं विधि-
वत् खगम् । दृष्टिस्तुदृष्टं लब्धं भिन्दप्राहाणेन सु-
व्रत ! । सुज्ञा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन पृष्ठतः । एत-
दुच्छेदमिच्छन्नि ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज ! । कूर्परनदधः
कार्यमाकलय तु धनुशता । अङ्गुलं विस्तृतके कार्ये-
लक्ष्मिपन्तु मध्यमम् । श्रेष्ठं प्रकटं विज्ञेयं धनुः-
शास्त्रविशारदैः । ज्येष्ठसु सायको ज्ञेयो भवेद्द्वादश-
सुदयः । एकादश तथा मध्यः कनीयान्दश सुदयः ।
चतुर्हस्तं धनुःश्रेष्ठं त्रयः सार्द्धास्तु मध्यमम् । कनी-
यस्तु द्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अथ रथे गजे
श्रेष्ठे तदेव परिकीर्तितम् २४८८० । अग्निहोत्राच्च ।
“पूर्यायतं द्विजः कृत्वा ततो सांवेगं दासुषान् । सुनिधौतं
धनुः कृत्वा रङ्गभूमौ निधापयेत् । ततो वाणं समागृह्य
दंशितः सुसमाहितः । तृणमासाद्य वक्षीयादृढां कक्षाञ्च
दक्षिणाम् । विबल्यमपि तद्वाणं तत्र चैव सुसंस्थितम् ।
ततः सङ्करेद्वाणं तृणाद्विण्यपाणिना । तेनैव स-
हितं मध्ये शरं सङ्गृह्य धारयेत् । वाणहस्तेन वै
कक्षां धनुस्तस्मात्तद्वरेत् । अविश्रुतमतिर्भूत्वा गुणे
पुद्गलं निवेशयेत् । रुन्ध्रीस्य सिंहकर्णेन पुद्गलापि समे
दृष्टः । वासकपर्णेपविष्टश्च फलं वासस्य धारयेत् । वर्णान्
मध्यमत्वा तत्र वासाङ्गुल्या च धारयेत् । कनो लक्ष्यगतं
कृत्वा छटिना च विधागयित् । दक्षिणे गात्रभागे तु
कृत्वा वाणं विकीरयेत् । ललाटपुटसंस्थानं दण्डं
लक्ष्ये निवेशयेत् । आक्षयत्र ताडयेत्तत्र चन्द्रकं षोड-
शाङ्गुलम् । सुज्ञा वाणं ततः पञ्चाङ्गुलं चाशिक्षदा
तथा । निज्जलीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः ।
अक्षिण्यं क्षिपेत्पुनश्चरत्तच्च दक्षिणम् । चतुरस्र-

गतं वेध्यमभ्यसेत्तदितः स्थितः । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं
 परावृत्तं गतञ्च यत् । निम्नसुन्नतवेधञ्च अभ्यसेत् क्षिप्र-
 कन्ततः । वेध्यस्यानेष्वेतेषु सन्त्यस्य पुटकं धनुः । हस्ता-
 बापशतैश्चित्रैस्तर्जयेद्दुस्तरैरपि । तस्मिन् वेध्यगते विप्र !
 द्वे वेध्ये दृढसञ्ज्ञके । द्वे वेध्ये दुष्करे वेध्ये द्वे
 तथा चित्तदुष्करे । नतनिम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये
 प्रकीर्तिते । निम्नं दुष्करसृष्टिं वेध्यमूर्ध्वगतञ्च
 यत् । लक्ष्मकायनमध्ये तु चित्तदुष्करसञ्ज्ञके । एवं
 वेध्यगुणकृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं
 वीरो जितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एवंविधः प्रोक्तस्तत्र
 दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्मादुवेध्यात्
 प्रकीर्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पतिपतगतं दृ-
 ढम् । भ्रान्तं प्रचलितञ्चैव स्थिरं यच्च भवेदिति ।
 समन्तात्ताडयेद्दुःखं हिन्दुः शब्देदयेदथयेदपि । कर्मणां संवि-
 धानज्ञो ज्ञात्वैवं विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्वा
 योगशिलुः श्रमं जयेत् २४६० "अग्निरुवाच । जितहस्तो
 जितमतिर्जितदृग् लक्ष्यसाधकः । नियतां सिद्धिमासाद्य
 ततो वाहनमारुहेत् । दशहस्तो भवेत् पाशो दृष्टः
 करसुखस्तथा । गुणकार्यासञ्ज्ञानां भङ्गस्तान्त्रिकं विनि-
 ष्णुम् । अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् । तथा
 त्रिशत्समं पाशं बुधः कुर्यात् सुवर्तितम् । कर्त्तव्यं
 शिलुकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै तदा । वामहस्तेन
 सङ्कृष्टं दक्षिणेनोद्धरेत्ततः । कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्रा-
 म्यैकं सप्तकोपरि । क्षिपेत् तूष्णमये तूष्णं पुरुषे चर्म-
 वेष्टिते । वलगते च सुते चैव तथा प्रचलितेषु च ।
 सस्ययोगविधिं कृत्वा प्रयुज्जीत सुशिक्षितम् । विजित्य
 तु यथान्यायं ततो वन्धं समाचरेत् । कट्यान्वृत्ता ततः
 खड्गं वामपाशैश्चलस्वितम् । दृढं निष्ठहृत् वामेन
 निष्कर्षेच्चक्षिणेन तु । पङ्क्तुलपरीणाहं सप्तहस्तसञ्-
 क्षितम् । अयोमयः शलाकाश्च वर्षाणि विविधानि
 च । अर्द्धहस्ते समे चैव तिर्यग्गूर्ध्वगतं तथा । योज-
 येद्विधिना वेन तथा त्वङ्गदतः शृणु । तूष्णचर्मोवनडाङ्गं
 स्थापयित्वा नवं दृढम् । करेणादाय लघुदं दक्षिणाङ्गलकं
 नवम् । उद्यस्य घातयेद्यस्य नाशस्तेन रिपोर्दृढम् ।
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्याद्यस्य निपातनम् । अक्ले-
 शेन ततः कुर्वन् वधे सिद्धिः प्रकीर्तिता । वाहानां
 श्रमकरणं प्रचारार्थं पुरा तव २५० "अग्निरुवाच ।
 भ्रान्तसदृशान्तमाविद्धमाश्रुतं विभुतं सुतम् । सम्पातं

सङ्दीर्घञ्च श्येनपातमथाकुलम् । उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं
 दक्षिणमेव च । अनालक्षितविस्फोटौ कराभेन्द्रमहा-
 सुखौ । विकरान्निपातौ च विभीषणभयानकौ । सम-
 पार्द्धतीवांशपादपादार्द्धवारिजाः । प्रत्यालीढमथा-
 लीढं वराहं लुलितनथा । इति हातिंशतो ज्ञेयाः
 खड्गचर्मविधौ रणे । परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघु-
 सञ्ज्ञितम् । अर्द्धोत्क्षिप्तमथःक्षिप्तं सन्धारितविधा-
 रितम् । श्येनपातं गजपातं पाङ्गपाङ्गान्त्यैव च ।
 एषमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधा रणाः । कृज्वायतं
 विशालञ्च तिर्यग्भ्रामितमेव च । पञ्चकर्म विनिर्दिष्टं
 व्यक्ते पाशे महात्मभिः । छेदनं भेदनं पातो भ्रमणं
 शमनं तथा । विकर्त्तनं कर्त्तनञ्च चक्रकर्मदेव च ।
 कास्फोटः क्षेदनं भेदस्तासान्दोलितकौ तथा । मूल-
 कर्माणि जानीहि षष्ठमाघातसञ्ज्ञितम् । दृष्टिघातं
 भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! । षड्गुण्ये समायातं
 तोमरस्य प्रकीर्तितम् । आहतं विहृतं चैव प्रभूतकु-
 मलाशनम् । ततोऽर्द्धगालं नमितं वामदक्षिणमेव च ।
 आवृत्तञ्च परावृत्तं पादोद्धूतमवधूतम् । हंसमार्गं
 विमर्दञ्च गदाकर्म प्रकीर्तितम् । करालमवघातञ्च
 दंशोपश्रुतमेव च । क्षिप्रहस्तं स्थितं मूलं परशोस्तु
 विनिर्दिष्टे । ताडनं छेदनं विप्र ! तथा चूर्णनमेव
 च । सुदूरस्य तु कर्माणि तथा सुवनघातनम् । संभ्रा-
 न्तमथ विभ्रान्तं गोविसर्गं सुदुर्जरम् । मिन्दपालस्य
 कर्माणि लघुदृष्ट्य च तान्यपि । अन्यं मध्यं परा-
 वृत्तं निदेशान्तं द्विजोत्तम ! । वज्रस्थे तानि कर्माणि
 पट्टिगस्य च तान्यपि । हरणं छेदनं घातो वल्लोद्धारण-
 मायतम् । लपाणकर्म निर्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा ।
 त्रासनं रक्षणं घातो वलाद्धारणमायतम् । क्षेपणीकर्म
 निर्दिष्टं यन्त्रकर्मैतदेव तु । सन्धागमवदंशश्च वराहो-
 द्भूतकं तथा । हस्तावहस्तमालीनमेकहस्तावहस्तके ।
 द्विहस्तवाङ्गपाशे च कटिरेचितकोद्धते । उरोललाट-
 घाते च भुजाविधमननथा । करोद्धूतं दिमानञ्च पादा-
 हति विपादिकम् । गालसंक्षेपणं शान्तं तथा गा-
 तविपर्ययः । ऊर्ध्वप्रहारं घातञ्च गोमूलं सव्य-
 दक्षिणे । पारकलारकं गण्डं कवचं विधमाकुलम् ।
 तिर्यग्गवन्धनपामार्गं भीमवेगं सुदर्शनम् । शिङ्गाक्रान्तं
 गजाक्रान्तं गदेभाक्रान्तमेव च । गदाकर्माणि जानी-
 याच्चिदुद्दृष्टाय कर्म च । आकर्षणं विकर्षञ्च बाह्वनां

मूलमेव च । यीवाविपरिवर्त्तञ्च पृष्ठमङ्गं सुदारुणम् ।
पय्यासनविपय्यासौ पशुमारमजाविकम् । पादप्रहार-
मास्कोटं कटिरेचितकनथा । गात्राक्षेपं स्तम्भगतं
मङ्गीव्याजनमेव च । उरोललाटघातञ्च विस्मयकरानथा ।
उद्धृतमवधूतञ्च तिथ्यङ्मागगतं यथा । गजस्तम्भमव-
क्षेपमपराङ्मुखमेव च । देवमार्गमधोमार्गममार्गगमना-
कुलम् । यष्टिघातमवक्षेपो वधुधादारुणनथा । जानु-
बन्धं भुजाबन्धं गात्रबन्धं सुदारुणम् । विष्टुष्टं
सोदकं श्वभ्रं भुजावेदितमेव च । सन्नद्धैः संयुगे
भाव्यं सशस्त्रैस्तैर्गजादिभिः । वराङ्गुशधरौ चोभौ
एको यीवागतोऽपरः । स्तम्भगौ द्वौ च धानुष्कौ द्वौ
च खड्गधरौ गजे । रथे रथे गजे चैव तरङ्गाणां
लयं लयम् । धानुष्काणान्तर्यं प्रोक्तं रक्षार्थं तरुणस्य
च । धन्विनो रक्षणाधीय चर्मिणन्तु नियोजयेत् । स्त-
म्भनैः शस्त्रमभ्यर्च्य शास्त्रान्तैर्लोक्यमोहनम् । यो
युद्धे याति स जयेदरीन् सम्मालयेद्भुवम् ।

धनुं धनुषः प्रयोगोपसंहारान् वेत्ति जानाति विद-
व्यं उप० स० । २ धानुष्के त्रि० ३ विष्णौ पु० । “धनुर्द्वौ
धनुर्वेदः” विष्णुसं० । भावे धन् । ४ विद्याभेदे अष्टादश-
विद्याशब्दे ५४२ पु० दृश्यम् ।

धनुष पु० धन-वा० उपनृ । ऋषिभेदे “धनुषाख्योऽथ रैभ्यश्च
अर्वावसुपरावस्त्र” भा० शा० ३२८ अ० ।

धनुषाक्ष पु० ऋषिभेदे “आससाद मङ्गावीर्यं” धनुषाक्षं
मनीषिणम्” भा० व० १२५ अ० ।

धनुष्कपाल पु० धनुषः कपालमिव द्रुमसोः सामर्थ्ये
पत्वम् । धनुरवयवे । कक्षादिषु पाठस्तु असामर्थ्यार्थः ।

धनुष्कर त्रि० धनुः करोऽस्य द्रुमसोः सामर्थ्ये पत्वम् ।
धनुर्हस्ते १ धानुष्के । धनुः करोति क्ष-ट । २ चापकारके
शिल्पिभेदे त्रि० । अहेत्वादौ तु व्यप् धनुष्कार । तत्-
करमात्रे त्रि० । “द्रुष्कारं हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे
व्याकारं दिष्टाय” यजु० १०।७ ।

धनुष्याणि त्रि० धनुः पाणौ यस्य द्रुमसोः सामर्थ्ये पत्वम् ।
धनुर्हस्ते “युवजानिर्धनुष्याणि” भट्टिः ।

धनुषात् त्रि० धनुः धार्यत्वेनाख्यस्य मत्वम् । धनुर्हरे अमरः ।

“भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निः । (जामदग्न्यः) भट्टिः ।

धनुस् न० धन-शब्दे उचि । १ चापे शरनिक्षेपयन्त्रभेदे
अमरः । व्याकर्षणोत्थशब्दयोगात्तस्य तदात्म्यम् ।
तल्लक्षणम् । “धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शाङ्गं वांशं तथैव

च । कोमलं वर्षदृढता तयोर्गुण उदाहृतः । सुस-
सम्पत्तिकरणं समसुष्टप्रायतं धनुः । विपदो सहि-
यैष्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत्” युक्तिकल्पतरुः । धनुर्वेद-
शब्दे तल्लक्षणादि दृश्यम् । २ पियालवृक्षे पु० मेघा-
धिके शनवमे राशौ “ना स्तर्यभाः शैलसमोदयोऽतिशब्दो-
दिनं प्राक् दृष्टव्यस्तीति । रक्तोष्णपित्तो धनु-
रत्यस्त्रतिशब्दो द्विमूर्तिर्द्विपदोऽग्निरस्यः” नी० ता० ।
अथ राजाश्विः २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १४४००
कलोत्तरं १८०० कलात्मकः मूलपूर्वाष्टादोत्तराष्टादा
प्रथमचरणात्मकः । “मूलं पूर्वाषाढा प्रथमस्याप्यतारा-
शको धन्वी” ज्यो० त० । अस्य स्वरूपं “चापी नरोऽश्व
जघनः” दृष्टव्याः । “अश्वतल्यजघनः नरस्तेन चतुष्पा-
दित्यर्थः । यथाह यवनेश्वरः । “धन्वी मनुष्यो हय-
पश्चिमाङ्गस्तमाङ्गः” भट्टोत्पलः । ४ चतुर्हस्तमाने
क्रोशशब्दे ३२४० पु० दृश्यम् । ५ धनुर्द्वौ त्रि० शब्दार्थि-
गोलक्षेत्रस्य व्यासाङ्गात् न्यूने इष्टशभेदे चापशब्दे क्षेत्र-
शब्दे च दृश्यम् । “ज्यां प्रोज्झा शेषं तत्चाश्वि-
हतं तद्विरोद्धृतम् । सङ्ख्यातत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य
धनुश्च्युते” सू० सि० । “यस्य धनुः कर्तुमिष्टं तस्मिन्
शुद्धपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाकतिगुणं तद्वि-
वरोद्धृतं तयोः शुद्धाशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं
शुद्ध्या यतमा ततमसङ्ख्यातत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते
संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अलोपपत्तिः । ज्या यतमः
शुद्धति ततमायाश्चापकलायास्ततमसङ्ख्याशुणिततत्त्वा-
श्विनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यायाः
केत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा” रङ्ग०
वङ्ग० धनङ् । धृतधन्वा इत्यादि धन्वना शब्देनैव तत्प्रयो-
गोपपत्तौ धृतधनुरित्यादिप्रयोगनिरासार्थमनङ्गविधानम् ।

धनुस्तम्भ पु० सुश्रुतोक्ते विद्यते वायुभेदे । “धनुस्तुल्यं नभे-
द्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः” तल्लक्षितम् ।

धनु स्त्री धन-ज । धनुषि उच्यते ।

धनेयक न० धन्याक+पृष्ठो० । धन्याके भरतः ।

धनेश पु० ६० । शक्रवरे “इमे चैवाष्टकलशाः निधीनासंश्र-
न्वाः । अक्षया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः” हरिवं०
१०८ । २ लब्ध्वाय द्वितीयस्थानपतौ च । धनेश्वरादयो-
ऽप्यत्र । “धनेश्वरस्थानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे” भा० व०
१८२ अ० । “भाष्ये शराख्ये शधनेश्वराणामेकोऽपि चन्द्राद्यादि
केन्द्रवर्ती । अष्टलक्षभाषिपतियुक्ते दशखण्डसामान्यपति-

त्वमेति" ज्यो० त० । श्विष्णो "रत्नगर्भो धनेश्वरः" विष्णु स० ।
धन्व न० धन-वा-ध । अत्याकारे त्रिका० । स्त्रार्थे ध्रज्
धान्यमप्यत्रार्थे त्रिका० ।

धन्व त्रि० धनं लब्ध्वा "धनगणं लब्ध्वा" पा० यत् । धनस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा "गोद्वृच" पा० यत् । धनाय हितं
वा यत् । १ धनस्य लब्धिर २ धननिमित्ते संयोगादौ ३ धन-
प्रयोजनके ४ धनाय हिते ५ स्त्रार्थे च । इत्यन्वकर्णद्वये पु०
राजनि० ७ सुखवति दसुक्ततिनि त्रि० अमरः । "धन्यासि
वेदभिः! गुणैरुदारैः" नैष० । "धन्यास्ता गुणरत्न-
रोहणभूयो धन्या मृदन्त्यैव सा" सा० द० । "धन्योऽसि
यस्य हरिरेष समक्ष एव" साधः । "धन्यं यस्यसमा-
युष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्" मनुः । दृक्ताये त्रि० ।
१० विष्णो पु० "सुमेधा मेधजो धन्यः" विष्णु स० । "धन्यः
कृतार्थः" भा० । ११ आमलक्यां धातुप्राप्ताम् १२ उपमातरि
मेदि० १३ पिण्डारकवनदेवताभेदे च स्त्री १४ धन्याके स्त्री
हेमच० । [व्रतभेदे ।

धन्यव्रत न० धनाय हितं यत् धन्यं कर्म० । वराहपु० उक्ते
धन्याक पु० धन्यते भक्षार्जिभिः पिण्याकादि० नि० ।
(धन्या) ख्याते पदार्थे "शिलायां साधुसन्मिष्टं धन्याकं
वस्तुगालितम् । शर्करोदकसन्मिष्टं कर्पूरादिसंस्कृतम् ।
नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्" भावप्र० ।
धन्व गतो सौ० भ्वा० प० सक० सेट् । धन्वति अधन्वीत् दधन्व ।
"राजाय धन्याय धन्वसि" ऋ० ६।८६।११ "परिषिच्य-
मानाः ज्यं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः" ६।८७।२६ ।

धन्व न० धन्व-अच् । १ चापे भरतः । "धनुर्वाय देवाय
प्रियधन्वाय धन्वने" भा० द्रो० १०१ अ० । २ धन्वन्तरि-
पितरि राजभेदे "काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा
दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो धन्वात् धन्वन्तरिः
सुतः" हरिवं० २६ अ० ।

धन्वङ्ग पु० धनोः धनुषोऽङ्गनिवाङ्गमस्य । (धामनि) ख्याते
दृक्भेदे "धन्वङ्गः कफपित्ताक्षकासहृत् त्वररो मधुः ।
दृंहणो बलकङ्कजः सन्निवृद्ध व्रणरोपणः" भावप्र० ।
धन्वचर त्रि० धन्वना धनुषा सह चरति चर-ट् । १ धानुज्ये ।
"धन्वचरो न वंसगः" ऋ० ५।१६।१ ।

धन्वज धन्वनि मरुदेशे जायते जन-ङ् । १ मरुभवे "जङ्ग-
लानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवम्" सुश्रुतः ।

धन्वदुर्ग न० धन्वना दृढं दुर्गम् । चतुर्दिशं पञ्चयोजनमरु-
वेष्टिते दुर्गभेदे दुर्गशब्दे दृश्यम् ।

धन्वन् पु० धवि-कनिन् । १ अत्योदकदेशे मरुदेशे अमरः ।
धन्वति शरीरस्मात् अपादाने कनिन् । २ चापे श्वलमात्रे
च मेदि० । ३ आकाशे साधवः "धन्वच्युत इषां न यामनि"
ऋ० १।१६८।५ । धन्वच्युतः आकाशच्युतः धन्वन्शब्दो-
ऽन्तरीक्षस्य वचनः तेन तत्स्थसदृकं लक्ष्यते" भा० ।

धन्वन पु० धन्व-सौ० ल्यु । (धामनि) इति ख्याते धन्वङ्ग-
द्वये रत्नमाला । "चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलै-
र्देवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये वलवत्तराः"
भा० शा० ११५ अ० ।

धन्वन्तर न० चतुर्हस्तमिते दण्डरूपे परिमाणभेदे । "वि-
तस्तिः स्यादतो द्वाभ्यां हस्तः स्यात्तत्तद्वयम् । दण्डो
धन्वन्तरं तस्य सहस्रद्वितयेन तु" (क्रोशः) त्रिका० ।

धन्वन्तरि पु० धनोः तद्विभक्तिशब्दस्थानं पारमृच्छति ऋ-
गतो इन् किञ्च । १ सप्तद्वेष्टिते देववैद्यभेदे । धन्वन्तरि-
स्ततो देवो वपुष्मातुदतिष्ठत" भा० आ० १८ अ० । हापरे
तस्योत्पत्तिकथा हरिवं० १६ अ० यथा ।

"धन्वन्तरेः सम्भवोऽयं न्यूयतां भरतर्षभ ! । स सम्भूतः
समदात्तुमय्यमानेऽमृते पुरा । उत्पन्नः कलशात् पूर्वं
सर्वतस्तु श्रिया दृतः । अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुः
दृष्ट्वा हि तस्थिवान् । अजस्रमिति होवाच तस्माद-
जस्तु स स्रुतः । अजः प्रोवाच विष्णुः वै तनयोऽस्मि
तव प्रभो ! । विधत्स्व भागं स्थानञ्च मम लोकेश्वरेश्वर ! ।
एवमुक्त्वा स दृष्ट्वा वै तय्यं प्रोवाच तं प्रभुः । कृतो यच्च
विभागो हि यच्चियैर्हि सुरैः पुरा । देवेषु विनियुक्तञ्च
विधिहोतुं महर्षिभिः । न शक्यस्य होमो वै त्वभ्यं
कर्तुं कदाचन । अर्वाग्भूतोऽसि देवानां पुत्रस्तु हि
महीश्वरः । द्वितीयायान्तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गवि-
ष्मसि । अणिमादिषु ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति ।
तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो ! । चरुमन्त्रै-
र्ब्रतैर्जपैर्यत्न्यन्ति त्वां द्विजातयः । अदधा त्वं पुनश्चैव-
मायुर्वेदं विधास्यसि । अवशप्रभावी क्षीर्षोऽयं प्राग्-
दृष्टस्त्वज्जयोनिना । द्वितीयं हापरे प्राप्य भविता त्वं
न संशयः । इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णु रत्नदेशे पुनः ।
द्वितीये हापरे प्राप्ते सौमहोत्रिः स काशिराट् । पुत्रका-
मस्तपस्तेमे धन्वो दीर्घं सहस्रदा । प्रपद्ये देवतां तान्तु
या मे पुत्रं प्रदास्यति । अजं देवं स पुत्रार्थं तदाराधि-
तवाचृपः । ततस्तुष्टः स भगवानजः प्रोवाच तं नृपम् ।
यद्वच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ! । नृप

उवाच । भगवन् ! यदि त्वत्स्वः पुत्रो मे ख्यातिमान् भव । तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत । तस्य नेत्रे सद्युत्पन्नो देवो धन्वनरिस्तदा । काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः । आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह स भिषक्क्रियम् । तमपथा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्य पाठयत् । धन्वनरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः । पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् । आयुर्वेदशब्ददर्शितवाक्ये काशिराजस्य दिवोदासस्य धन्वनरितोक्तिः तदपत्ये उपचारात् अतो न विरोधः । “धन्वनरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्तिनाम्ना नृणान् पुरुषां रज आगु हन्ति । यत्र च भागममृततायुरवावस्थन्त्यायुषप्रवेद मनुशास्त्र्यवतीर्य लोके” भाग० २।७।२२ । “स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः । धन्वनरिरिति ख्यातं आयुर्वेददृढगिच्छभाक्” । “नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वनरिर्महान् । पुरा सद्युद्गमयने सद्युत्तस्यौ महोदधेः । सर्वत्रेदेषु निष्णातो मन्वतन्त्रविशारदः । शिष्यो हि नैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः” ब्रह्म० वै० त्रीकण्ठ जन्मखण्डे ५१ अ० ।

२ दिवोदासे तिका० । विक्रमादित्यसभास्वनवरत्नान्तर्गते कविभेदे ज्योतिर्वि० । “धन्वनरिस्तपणकामरसिंहशङ्ख-वेतालभट्टघटकपर्पराजिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो ज्योतिः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” । अत्र वराहमिहिरो इति शब्दकल्पद्रुमे द्विवचनान्ततया पाठः प्रामादिक एव द्विवचनान्तत्वे नवसंख्यानुपपत्तेः वराहो मिहिर इति विग्रहः दृष्टव्यजातकटीकायां भट्टोत्पलेनोक्तः । अतएव “वराहमिहिरात्मजेन पृथुय-यसा” तत्पुत्रकृतपटपञ्चाशिकायास्ततः वराहमिहिरा-त्मजत्वमात्मनो विशेषणमुपपद्यते वराहमिहिरयो-र्मिहिले तदनुपपत्तेः इति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ।

धन्वनरिग्रस्ता स्त्री इत० । कटुक्यां राजनि० ।

धन्वन्य त्रि० धन्वि मरुदेशे भवः यत् । मरुदेशभवे “शंनो आपो धन्वत्याः शमनः सन्धनूपाः” अथ० १।६।४ ।

धन्वपति पु० इत० । मरुदेशपतौ । तत इदमर्थादौ अन्वपत्या० अण् । धान्वपत तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

धन्वयवास पु० इत० । मरुभवे यवासभेदे दुरालभभाभेदे भरतः स्वार्थे क । धन्वयवासक तत्त्वार्थे राजनि० । धन्वयास

तत्त्वार्थे अमरः । [“धन्वसङ्घा नीयते” ऋ० १।१२७।१ ।

धन्वसङ्घ पु० धन्वं धनुर्पहं सङ्घते सङ्घ-अच् । धनुर्दे धन्वायन त्रि० धन्वा मरुदेशोऽयत्यनेन करणे ल्युट् । मरु-देशगमनसाधने स्त्रियां ङीप् । “भीमधन्वायनी येन दृष्टद्युम्नेन पालिता” भा० उ० १६७ अ० ।

धन्वायिन् त्रि० धन्वना सङ्घ एति गच्छति इ-णिनि इत० । धनुर्दे २ रुद्रभेदे पु० इण्डुमङ्गरो धन्वायिभ्यश्च को नमो नमः” यजु० १६।२२ ।

धन्विन् त्रि० धन्वं चापोऽस्यस्य त्रीद्या० इति । धनुर्दे अमरः । “आकर्णकटमपि कामितया स धन्वी” रघुः । “पुंभिर्न कौचदपि धन्विभिरन्ववन्ति” माघः । २ विदग्धे ३ अर्जुने पु० विद्यः ४ अर्जुनदृष्टे ५ दुरालभायां ६ वज्रज-दृष्टे च पु० राजनि० ७ विष्णो पु० “द्विद्वरो विक्रमी धन्वी” विष्णुसं० ८ तामससन्तोः पुत्रभेदे पु० “तपोरतिरकल्माषकन्वी धन्वी परल्पः । तामसस्य मनोरेते दय पुत्रा महावलाः” हरिवं० ७ अ० । ९ धनूरागौ च धनुसङ्घे दृश्यम् ।

धन्विन् पुंस्त्रो धन्व-वा० इतनु । श्रुकरे “दिव्यो धन्विक उक्तो कोलः स्यात् श्रुकरो गौरुसाः” दृष्ट० ८८ अ० ।

धन्विस्थान न० इत० । “वैकुण्ठं समपादश्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालोडं तथा लोडं स्थानान्येतानि धन्विनाम्” इत्युक्तेषु धान्वकस्थितिभेदेषु । धनुर्वेदशब्दे दृश्यम् । धम ध्याने सौ० पर० सक० सेट् । धमति अधसीत् दधाम । “वायुना धम्यमानोऽत्र दध्नातेऽग्निः कश्चित् कश्चित्” भा० व० २६५ अ० । “ते वाङ्मयां धमितामग्निमात्मनि” ऋ० १।२४।७ “अयं वज्रेऽपि वरुणोऽधमत्” ताण्ड्यब्रा० । “विक्रम्य विधिविध्यानि निवर्तन् ध्वं महासुराः” हरिवं० २५१ अ० । [कर्त्तरि च ।

धम त्रि० धम-ध्याने अच् । १ शब्दकर्त्तरि २ अग्निसंयोग-धमक त्रि० ध्मा-कुन् धमादेशश्च । ध्यानकरे उज्ज्वल० ।

धमधम पु० धम-प्रकारे द्रितम् । पार्थव्याः क्रोधसंभूते कुषा-रास्तु चरदग्नभेदे । “उल्लूकानां लो धमधमो ज्वालाजिह्वः प्रमर्द्दनः” हरिवं० १६८ अ० । कुषारानुचरमात्रभेदे स्त्री “ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप !” भा० श० ४७ अ० ।

धमन त्रि० धम-ध्याने सौ० युच् । १ भक्त्या ध्यायको २ क्रूरे च केटि० ३ नृणे तृणभेदे अमरः ।

धमनि(नी) स्त्री धम-सौ० करणे यनि वा ङीप् । नाडीभेदे सिराभेदे । २ हृदविद्यासिन्ध्याम् अमरः । ३ हरिद्रायां ४ गीवायाम् हेमच० ५ अग्निपण्यां राजनि० ।

हनाडिकायां शाकभेदे भावप्र०। ७वाक्ये निरु०। सुश्रुते
धमनीभेदकायादिकसक्तं तच्च कायशब्दे १६१६ पृष्ठादौ
दृश्यम्। ततः सिद्धा० लच्। धमनील तद्युक्ते त्वि०।
धम्मिल्ल पु० सो० धम-विच् मिल-क पृथो० कर्म०। संयतेषु
केशेषु (खोपा)। कुसुमगर्भमौक्तिकादिना बहिर्वर्जे
केशकलापे भरतः। “धम्मिल्ले नवमल्लिका समुदयो
हस्ते सिताम्भोरुहम्” “धम्मिल्लमर्द्धसक्तं कलयति
तिलकं तथा शकलम्” सा० द०। पृथो० धम्मल
धम्मिलावप्यत्र शब्दच०।

धय त्वि० घेट-य। पानकर्त्तरि घेटटित्वात् स्त्रियां ङीपि-
प्राप्ते खगोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्तोक्तेः न ङीप्।

धर त्वि० घृ-अच्। १धारके “रथचरणधराङ्गनाकराजैः” माघः
गदाधरः चक्रधरः। २पर्वते शकपांसुलके ४कूर्मराजे
५वसुभेदे च मेदि०। “उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य गौरिम्”
माघः। कूर्मराजस्य भूमिधारकत्वात् तथात्वम्। “धरो
ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिजोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभापश्च
यसवोऽष्टाविति ऋताः” भा० व्या० ६६ अ०।

धरण त्वि० घृ-युच्। १धारके शस्त्रिपतौ श्लोके ४स्त्रले
४धान्ये ५स्त्रय्ये च पु० हेमच०। ७वर्कद्वले ऽसेतौ त्रिका०।
“तुल्या यवाभ्यां कथिताऽल गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं
च तेऽष्टौ” लीला० उक्ते ऽचतुर्विंशतिरत्तिकाभिते
मानभेदे न०। “पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दशेति”
मनुक्ते १०दशपलमितते ११पलस्य दशमांशे वैद्यकपरिभाषा
“मापैश्चतुर्भिः शायः स्यात् धरणः स निगद्यते।
सुश्रुतोक्ते १२चतुर्मापकपरिभाषे पु०। भावे ल्युट्।
१३धारणे न०। “सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च” कुमा०।

धरणप्रिया स्त्री जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच०।

धरणि(णी) स्त्री घृ-अनि। १पृथिव्यां अमरः वा ङीप्।
ङीवल्ः २शाल्मलिद्वजे शब्दच०। ३कन्दभेदे राजनि०।

धरणि(णी)ज धरणितो जायते जन-ङ। १मङ्गले २नरका-
सुरे च ३धरणिजातमात्रे त्वि० “धरणिजे चतुर्थगे
ज्वरजठराष्टगुह्वरः” ह०स० १०४ अ०। ४सीतायां स्त्री।

धरणि(णी)धर पु० धरणिं(णीं) धरति घृ-अच् इत०।
१पर्वते २कच्छमे च राजनि०। श्विण्यौ हला० गोव-
र्द्धनधारित्वात्तस्य तथात्वं “स हि संवत्स्रको वज्जिरानिजो
धरणीधरः” विष्णुस०। “शेषदिग्गजादिक्रमेण धरणीं
धरतीति” भा०। “परमर्षिजनभुवनपतिः धरणिधरः श्रुति-
विनयविधिः” भा०शा० १४८ अ०। पर्वते “धरणीधरद्विह-

तुर्भयादकौ” माघः। श्विणे “प्रभव” सर्वभूतानां धारणं
धरणीधरम्” भा० व्या० ८ अ० शिवस्तवे

धरणि(णी)रुह पु० धरण्यां रोहित रुह-क ७त०। द्रष्टे
“धरणिर्हृहाधिरुहो वधूर्लतायाः” माघः।

धरणीकन्द पु० धरणीनामकः कन्दः। १कन्दभेदे कन्दानौ
धाराकन्दे राजनि०।

धरणीकीलक पु० धरण्याः कीलक इव। पर्वते शब्दर०।

धरणि(णी)धृत् पु० धरणिं(णीं) धरति घृ-क्लिप् लृक्।

१पर्वते २अनले देवे च “माहात्म्य” श्रौतमिच्छामि।

शेषस्य धरणीधृतः” हरिवं० १२० अ०।

धरणीपुर पु० धरणप्राकारं पुरम्। धराकारे चतुरस्रे
मण्डले न०। धरणीसदनादयोऽप्यत्र।

धरणीप्लव पु० धरण्याः प्लवो यस्मात्। सद्ये त्वि०।

धरणीभृत् पु० धरणीं विभर्त्ति ऋ-क्लिप् लृक् च। १पर्वते
२विष्णौ ३अनले च। “प्राद्वीवातिष्ठानि शृङ्गाणि
धरणीभृताम्” हरिवं० २४६ अ०।

धरणीश्वर पु० इत०। श्विणे शब्दरत्ना० २भूमिपतौ श्विण्यौ च

धरणीसुत पु० इत०। १मङ्गले अवानेयशब्दे दृश्यम्। २नरका-
सुरे कुजशब्दे दृश्यम्। ३सीतायां स्त्री कालिकापु० १७
अ० तत्कथा दृष्ट्या।

धरा स्त्री धरति विश्वं घृ-अच्। १पृथिव्याम् अमरः २गर्भांशे
३भेदसि च मेदि० ३नाद्यां राजनि०। “धरायां तस्य
संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः” रघुः।

दानार्थकल्पितायां सुवर्णमयधरायां तद्विधानादि मत्स्य-
पुराणोक्तं हेमाद्रिदानखण्डे दर्शितं यथा

“मत्स्य उवाच। अथातः सम्यक्स्थानि धरादानमनुत्तमम्।

पापक्षयकरं नृणामनङ्गल्यविनाशनम्। कारयेत् पृथिवीं

हैमीं जम्बुद्वीपातुकारिणीम्। मयादापर्वतवतीं मध्ये

मेरुसमन्विताम्। लोकपालाटकोपेतां नववर्षसमन्विताम्।

नदीनदशतोमेतान्ते सागरवेष्टिताम्” “अनुकारिणीम्

सदृशीमित्यर्थः। इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुख्यादित्युक्तेः

निखिलनगनगरसरोवरवनाद्यन्वितमहीसादृश्यप्राप्तौ मया-

दापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मात्मान्वितधरण्यनुकार इति

गम्यते। इतरथा सामान्येनैव तद्वगतेर्विशेषानर्थक्यप्रस-

ङ्गात्, तदयमर्थः हैमीं पृथ्वीं कुख्यादित्युक्ते सप्तद्वीप-

वत्याः प्रसङ्गे जम्बुद्वीपातुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि

नानापर्वतातुकारप्रसङ्गे मयादापर्वतवतीमिति” तथा

सति मेरोरनुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति

नानादेवगणव्यावृत्त्यर्थं लोकपालादकोपेतामिति । एवं च
 असंख्येयपञ्चाशत्ये पुराणान्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिप-
 क्षपरिपुष्टहङ्गानिदृष्ट्यर्थं नववर्षसमन्वितामिदं व्युत्पद्यते । तस्य
 जम्बुद्वीपस्यपर्यन्तं विष्णुपुराणे "हेमा०दा०" "नववर्षन्तु
 मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संचे-
 पात् कथितं तव । जम्बुद्वीपं समाहृत्य लक्षयोजनवि-
 स्तरः । मैत्रेय ! वनयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बाहः ।
 जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि
 मेरुर्भूमेः । मध्ये कनकपर्वतः । चतुरशीतिसहस्रयो-
 जनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रतिष्ठा षोडशाङ्गुलाद्वा त्रिंशन्मूर्ति-
 विस्तृतः । मूले षोडशसहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः ।
 पुराणान्तरे तु, अष्टषष्टियोजनेऽकृत्य इत्युक्तम् । तथा
 "मेरोरुदर्शितं तत् नवसाहस्रविस्तृतम् । द्वाष्टतमं मन्दा-
 भाग ! चत्वारश्चतुर्पर्वताः । विष्णुस्मा रचिता मेरोर्यो-
 जनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्द्रोनाम दक्षिणे गन्धमा-
 दनः । वैश्वानरः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरे स्रतः ।
 मर्यादापर्वतास्तु, ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः । "जाठरो-
 देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायामा-
 वानीलनिषधायतौ । कैलासोद्दिशेवाञ्चैव दक्षिणे वर्ष-
 पर्वतौ । पूर्वपञ्चायतावेतावर्णवान्व्यवस्थितौ । त्रिष्टङ्गो-
 जारुधिञ्चैव उत्तरो वर्षपर्वतौ । पूर्वपञ्चायतावेतावर्ण-
 वान्व्यवस्थितौ । निषधः पारिया(पा)तश्च पश्चिमौ वर्ष-
 पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ।
 नीलनिषधपर्वतौ तु, अग्रे वक्ष्येते । "लोकपालादको-
 पेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां लक्षणं
 पूर्वोक्तं ब्रह्माण्डदाने" तस्यैवेषां मेरोरुपरि प्रद-
 क्षिणक्रमेण पूर्वादित्तु कर्त्तव्याः । नववर्षसमन्विता-
 मिति । वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे "उत्तरं
 तत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । एतद्वै भारतं नाम
 भारती यत्र सन्ति । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किं-
 रुधं स्रतम् । हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो
 द्विज ! । रम्यकं चोत्तरे वर्षं तस्यैवानु द्विष्टमयम् ।
 उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । मेरोः पूर्वेण
 भद्राश्च कौतुमाञ्च पश्चिमे । वर्षं द्वे तु समाख्याते त-
 योर्मध्यमिच्छावृतम् । नवसाहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तम !"
 तथा । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चैव दक्षिणे ।
 नीलः श्वेतश्च त्रिष्टङ्गौ च उत्तरे वर्षपर्वताः । सहस्रहि-
 मयोऽष्टायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये

दशहीनास्तथापरे" "लक्षप्रमाणावित्यादि द्वाष्टतसो-
 भयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिषधौ द्वौ पर्वतौ देव्येण लक्ष-
 शुणौ विज्ञेयौ, तद्वाहवर्त्तिनौ श्वेतहेमकूटौ नवति-
 सहस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयौ, तथा तदुवाहास्थितौ त्रिष्टङ्गौ-
 हिमवन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः । अत्र
 सुक्तिरुक्ता मत्स्यपुराणे, "द्वीपस्य मण्डलीभावात् द्वाष्ट-
 तङ्गः प्रकीर्तितेति" । ब्रह्माण्डपुराणे "मेरोरु-
 पश्चिमे भागे नवसाहस्रसंज्ञिते । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि
 गन्धमादनपर्वतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिष्टङ्गो म-
 हीतलात् । सहस्रमवगाहे तु सति द्विगुणविस्तरः ।
 पूर्वेण माण्डवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः" "अत्र
 शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्त्तव्य-
 मक्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अङ्गुलादिमानं परि-
 कल्प्य यथोक्तसंख्यातारतम्यमनुष्ठेयम् । नदीनदय-
 तोपेतमिति, नद्यो भागीरथीऽष्टतिकाः, नदाः शोषा-
 दयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात् यावच्छक्यः
 सतुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
 यावत्परिभाषा पृथ्वी तावानेव सागरः तदाप्यनुकारमात्र-
 तोपदेशात् शक्यानुकारमात्रमाचरणायम्" हेमाः "महा-
 रत्नसमाकीर्णां वसुवृद्धार्कसंयुताम् । हेमः पल्लवहृण-
 तदर्जं वायु शान्ततः । शतत्रयेण वा कुर्यात् द्विशतेन
 शतेन वा । कुर्यात्पञ्चपलादूर्जमशक्तोऽपि विचक्षणः ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेषायाहन्स्वधः । अत्रिष्टम-
 यष्टपदसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । वेद्यां लण्णाजिनं
 कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् । तस्मादादश धान्यानि
 रसाञ्च लवणादिकानि । तथाष्टौ पूर्णकलशान् सम-
 न्नात् परिकल्पयेत् । वितानकञ्च कौशेयं फलानि विवि-
 धानि च । तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि
 च । इत्येवं रत्नयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् । शुक्लमात्रा-
 स्वरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृही-
 तकुम्भमाञ्जलिः" मत्स्यपुं "महारत्नेत्यादि, महारत्नानि,
 माणिक्यप्रभृतीनि परिभाषायां, दर्शितानि, वसुवृद्धार्क-
 रूपकं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमित्यादिप्रत्यये-
 देशकालवृद्धिआहृदेवादिपूजाप्राज्ञानवाज्रनाधिवसनदि-
 र्घं तुलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् स्रग्गन्ध-
 पञ्चरत्नद्वयं च रचयित्वा तामधिवसितानित्यवधेयं, वितानं पञ्च-
 वर्णमिति । प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य-
 त्वर्थः, प्रदक्षिणादिकं अ द्वितीयदिवसे पूर्णाञ्जल्यनकर्म-

शेषसमाप्तौ सर्वैषधिसानानन्तरमनुष्ठेयम्” हेमा “नमस्तो
सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः । धात्री च सर्वभूता-
नामतः पाहि वसुधरे ! । वसुधं धारयसे यस्मात्
वसु चातीय निर्मलम् । वसुधरा ततो जाता तस्मात्पाहि
भयादनम् । चतुर्धोऽपि नोमच्छेद्यस्मादनं तवाचले ।
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्मदात् । त्वमेव
लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता । गायत्री ब्रह्मणः
पाश्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा । बुद्धिर्हृदयतौ
ख्याता मेधा सन्निधौ संस्थिता । विश्वं व्याप्य स्थिता
वस्मात्ततो विश्वम्भरा मता । धृतिः क्षितिः क्षमा क्षौणी
पृथ्वी वसुमती रसा । एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि !
ससारसागरात् । एवमुच्चार्य तां दीर्घं ब्राह्मणेभ्यो निवे-
दयेत् । धराङ्गं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् । शेष-
ञ्चैवाय पठत्वग्न्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् मत्स्यपुं कृत्वापि
पूर्ववद्दानवाक्यमुच्चार्य जलपूर्वं दानवाचार्यानुज्ञया अ-
न्येभ्योपि दानं दीनानायादित्यः । स्वल्पे त्वेकाग्निविधानं,
भूमिपतिकर्तव्ये कर्मण यामादिदक्षिणादानम् अशक्त-
कर्तृके यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयम् । अथ
ब्राह्मणयाचनानन्तरं देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।
हेमाचार्यविरचिते गोपथब्राह्मणे, “अथ रोहिण्यां संकल्पो-
यितो ब्रह्मा यथावीजरसरत्नगन्धावकीर्णतीर्थोद्कपूर्ण-
कलशमभिरुष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिषिञ्चति । “व्र-
त्नेन त्वं व्रतपते” इति व्रतसुपैत्याद्याचिताशनवधः शा-
यिनौ भवतो, व्रतोपचरं यथाशक्त्येकरात्रं पञ्चरात्रं वा
द्वादशरात्रं व्रतञ्चरित्वा सोमूते तन्त्रमाज्यभागान् कृत्वा-
न्वारभ्यायाज्यं जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुष-
सूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं भूलेः प्रकृतिं गोचर्म-
मात्रां कृतानीय वेदुत्तस्यां वेदिमित्युपस्थाप्य “गिर-
यस्ते पर्वता” इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरजतमणि-
सूक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदहः संप्रयतीरिति (साम-
कन्दसा नेति नदीः कल्पयित्वा रसेन परिपूरयेत् “अपर-
मयमसि ससृजन्त्वाभ्यपृष्टवामीनि ससृजान्) वनस्पतिः सह
देवेर्नम्रापयञ्चति “हृदस्मतिर्नेति” वनस्पतीनन्यांश्च यज्ञे
त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्नानसा सङ्कल्पवतीह भवति निधीन्
विभ्रतीति नमस्तारयित्वा सत्यं हृदस्यनुयाकीये
देवाभोदिव्येकादशस्येति, पुण्याहं वाचयेत् संस्थापयेच्च
च द्विषो देवज्ञातेनेत्यभिसन्त्रा ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्वातुरेषा-
क्षौरोहिणीकामं विकारं वा दुःखं इति । “यथा रोहिनि

बीजानि हलाहले महीतले । एवं कामाः प्ररोहन्ति
प्रेत्येह मनसा सदा । सर्वेषामेव दानानां यत्फलं
समुदाहृतम् । तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं
यथाविधि” । मत्स्यपुराणे “अनेन विधिना यस्तु
दद्याद्देवधरां शुभाम् । पुण्यकालेऽभिसंप्राप्ते स पदं याति
वैष्णवम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमाश्रिता ।
नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्रयमयो वसेत् । पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्रांश्च तारयेद्वैकविंशतिम् । इति पठति य इत्यं यः
शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषयितानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवसमरवधूमिर्याति संप्रार्थमानः पदममरसहस्रैः
सेवितं चन्द्रबौलेः” लिङ्गपुराणविधिस्तु तत्र खण्डे दृश्यः ।

धराकदम्ब पु० धराजातः कदम्बः । धाराकदम्बे हारा० ।
धराङ्गुर पु० धराया अङ्गुर इव । वायुफले शोकरे हारा० ।
धरात्मज पु० इत० । शमङ्गलपत्रे शनरकासुरे च रक्षितायां
स्त्री तत्कथा कालिकापु० ३७ अ० दृश्या । धराशुला-
दयोऽप्यत्र ।

धराधर पु० धरां धरति धृ-अच् । श्रवते रश्मनले श्विणी
च । “सत्यमेधो । धराधरः” विष्णुसं० । “अ-शेरशेषैः
शेषाद्यैरशेषं धारयन् धराम्” भाष्यकृतवाक्ये तद्विरक्तिः ।
धराधिप पु० इत० । नृपे “माहेवर्यमय सभां समासाद्य
धराधिपः” भा० व० ४८ अ० । धराधिनाथधराधीशदयोऽत्र
धरामर पु० धरायाममर इव । श्रूदेवे ब्राह्मणे धरासुरा-
दयोऽप्यत्र ।

धरिल्ली स्त्री धृ-इत् गौरा० डीप् । भूमौ अमरः “सारं
धरिल्लीधरणक्षमश्च” कुमा० । “युधधरिल्ली क्रियतेतरां
त्वया” माघः ।

धरिमन् पु० धृ-इमनिच् । तृचापरिभाषे निरु० ।

“तथाधरिममेवानां यतादभ्यधिके बधः” मनुः ।

धरीमन् पु० धरिमन्+कान्दसो दीर्घः । शारभूते वेदिक्रमे
स्थाने । “अयं जातो मनुषो धरीमणि” ऋ० १।१२८।१
“धरीमणि शारभूते वेदिक्रमे स्थाने” भा० २ धारके त्रि० ।
“अस्मन् पयसा धरीमणि” ऋ० ८।८६।४ “धरीमणि
धारके” भा० ।

धरुण त्रि० धृ-उन्नन् । धारके “धरुणोऽस्य पानाय” तारुण्य
ब्रा० ८।१।६ । “धरुणोऽसि सर्वधारकोऽसि क्षपानेन प्रा-
णवायोः शरीरे धारणात् धारयिता क्षपानः” भा० स्त्रियां
गौरा० डीप् वा । “धरुणसि शाले ! हृदच्छन्दा पूति-
धारणः” अथ० ३।१२।१ पक्षे टाम् च । “धरासि धरुणः

स्तृता विश्वकर्माणो यजुः ११।१६ २७८के निघण्टुः
२०३को च “उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्”
यजुः ८।५१ “धारयतीति धरुणोऽग्निः” वेददी० ४धारायाश्च
“अपामतिष्ठद्वरुणह्वरम्” ऋ० १।२४।१० धरुणशब्दो
धारावचनः धरुणह्वरम् धारानिधकम् भा०

५ एकविंशतौ इत्यादित्ये च तयोस्तथात्वं च शतब्रा०
८।४।१।२ उक्तं यथा “धरुण एकविंशतिः” इति । य
एवैकविंशस्तोमस्तं तदुपपत्तिः । तद्यत्तमाह धरुण
इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो अथौ वा
आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश भासाः पञ्चदशस्तस्य
इमे लोका असावेयादित्यो धरुण एकविंशस्तस्य तमाह
धरुण इति यदाहो वैष्णोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियते
आदित्योहर्भूत्वा पञ्चात्तस्यो तदेव तद्रूपसुपदधात्यथ
संवत्सररूपाण्युपपत्तिः “धरुणमधिरुह” यजुः १।१८
७ ब्रह्मणि दसर्गं पु० ६ नीरे १० सम्मते त्रि० मेदि०।

धरुणसि पु० ४-वा० नमि । १ वले निघण्टुः । २ धर्तव्ये वज्रादौ
च “नि शुण्य इन्द्र धरुणसि वज्रम्” ऋ० ८।६।१४ “धरुणसि
धर्तव्यम्” १ धारके च “पृचादि धरुणसिम्” ऋ० १।१।११
धरुणि त्रि० ४-नि । “धारके “अग्निरीशे वस्त्रानां शुचि-
धरुणरेषाम्” १।१२७।७ “धरुणः धारणकुशलः” भा० ।

धर्तुर पु० धुस्तुर+प्रपो० । धुस्तुरे पारस्कारनि० ।
धर्तु न० ४-त । १८८हे २५३ धर्मे च उणादिको० ४ धारके
त्रि० “पञ्चानां त्वां वातानां यन्त्राय धर्तव्यं गृह्णाभि”
तैत्ति० सं० १।६।१।२ “धर्तव्यसि दिवं दृष्टं ब्रह्मवनि
वधाय” यजुः १।१८। धर्तु धारकम् वेददी० ।

धर्म पु० न० अर्द्धज्ञोऽध्रियते लोकोऽनेन धरति लोकं वा ४-मन् ।
“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” जै० सूत्रलक्षिते पदार्थे तत्र धर्म-
शब्दस्य यागादिपरत्वम् भाष्यसम्मतमन्यमते स्वर्गसाधना-
दृष्टभेदपरत्वं तथाहि “अथातो धर्मजिज्ञासति” सूत्रमाध्वे
“धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातृ-
मिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथं-
लक्षणः, कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किं-
परश्चेति । तत्र को धर्मः, कथंलक्षणः—इति एके-
नैव सूत्रेण व्याख्यातं—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः”—
इति । कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि,
किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं, क पुरुषपरत्वं क
वा पुरुषो गुणभूतः ?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यै-
तत् सूत्रम् “अथातो धर्मजिज्ञासा”—इति । धर्मः

प्रसिद्धो वा स्यात्, अप्रसिद्धो वा ? स चेत् प्रसिद्धः, न
जिज्ञासितव्यः ; अथाप्रसिद्धः, नतरां ; तदेतदर्थकं
धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवाऽर्थवत् ? । धर्मं प्रति
हि विप्रतिपक्षा वक्तुं विदः,—केचिदन्यं धर्ममाहुः,
केचिदन्यं, सोऽयमविचार्य प्रवर्त्तमानः कश्चिदेवोपाददानो
विहन्येतायां व्यनर्थं च कृच्छेत्, तस्माद्भौं जिज्ञा-
सितव्य इति, स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्ति इति प्रति-
जानीमहे” भा० “तदभिधीयते चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः । २ सू० “चोदना—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं
वचनमाहुः, आचार्यचोदितः करोतीति हि
दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धूमो लक्षणमनेरिति
हि वदन्ति । तया यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रे-
यसेन संयुनक्ति इति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूतं,
भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकटमित्येवंजा-
तीयक्रमार्थं शक्तोत्पन्नमव्ययं, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्,
य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमव-
गम्यतां ? । यो हि यागमनुष्ठिति, तं धार्मिकः—
इति समाचक्षते, यश्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदि-
शते, यथा पाचकः, स्नायक इति । तेन यः पुरुषं
निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं
लोके, वेदेऽपि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन्”—इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं सामान-
नन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च
इति, कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिरपादिः ।
कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय, शत्रुनो, वज्रः, इषुरि-
त्येवमादिः । कथं पुनरसावनर्थः ? । हिंसा हि सा,
सा मा भूत् इति अर्थमहणम् । “शावरभाष्यम्
एतन्मतानुसारेण लौगाक्षिभास्करेणोक्तं यथा “अथ को
धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते । यागादिरेव
धर्मः । तल्लक्षणस्तु वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनपदार्थो धर्मः ।
प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनपदिति । भोजना-
दावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति । व्यनर्थफलक-
त्वादनर्थभूते शत्रुनयागादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ।
न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सौत्रधर्मलक्षण-
विरोधः चोदनाशब्दस्य तत्र विधिरूपवेदैकदेश-
परत्वादिति वाच्यम् । सर्ववेदस्य तात्पर्येन धर्मप्रति-
पादकत्वात् । स च यागादिः । “यजेत स्वर्गकामः”
इत्यादि वाक्येन स्वर्गसिद्धिस्तु पुरुषं प्रति विधीयते ।

अन्यमते तु अदृष्टविशेषस्यैव धर्मत्वं तत्त्वबोधिन्यां तदु-
भयमतं संक्षिप्तं दर्शितं यथा

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं
यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्तको वेदो
विधिरूपः । चुद प्रेरणे इत्यस्माच्चोरादिकधातोः वेदमात्र-
स्यैवेयं परिभाषेत्यपरे । तथा च वेदैकप्रमाणगम्योऽर्थः
पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः कार्यापूर्वापरनामा तथा च
तार्किकाः “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः” ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते” । भविष्ये
“धर्मः अथः सचुद्दिष्टं अयोऽभ्युदयसाधनम्” । तैत्ति-
रीयश्रुतिरपि “धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके
धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदनीति” प्रगंसा-
मभिदधती अभ्युदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति ।
आष्यमपि “कोऽर्थो योऽभ्युदयाय” । गुरुमते विधेरपूर्वे
शक्त्याऽपूर्वस्य विधिवान्वत्वात् वेदगम्यत्वं स्वरूपपक्षमेव ।
अदृष्टोत्पादित्वस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्देवमात्रलभ्यत्वम-
पूर्वस्य । अन्येषां मते तु यागादेरिष्टसाधनत्वान्यथानुप-
पत्त्या कल्पत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या
कल्पनीयत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम् । भट्टमते
तु चोदना प्रेरणा फलभावना लिङाद्यर्थोभिधातृपा
तथा च केन कथमित्याकाङ्क्षादुष्याय लक्ष्यते आश्रीयते
कर्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धात्वर्थयागादिः
स धर्म इत्यर्थः तथाच विश्वामित्रः “यमायाः क्रियमाणं
हि शंसन्त्यागमवेदिनः । स धर्मोऽयं विगर्हन्ति तम-
धर्मं प्रवृजते” इति । अतएव “चोदनागम्योऽग्निहोत्रादि-
धर्मो नातल्लक्षणचैत्यवन्दनादिरिति” शास्त्रदीपिका । तत्र
चोदनागम्यो वेदबोधितकर्तव्यताक इत्यर्थः । अत्र मते
धर्मशब्दो निरुद्धलक्षणिकः अदृष्ट एव तस्य शब्दः
“स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं दपः” इत्युक्त्वा “शस्त-
श्चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च” इत्यमरोक्तेः
द्रव्ये तज्जनको धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः । अत-
एव तदुवार्त्तिकं “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थाप-
यिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तादृशेण धर्मता
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते । तादृशेण
च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः” इति । यद्यपि पुण्यनामा-
दृष्टविशेष एव धर्मस्य दर्शकथापि द्रव्यक्रियादीनानपि
धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणे
कार्यत्वोपचारात् तेषु धर्मव्यपदेश इति भावः । न

तादृशेण न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः ।
धर्मजनकत्वे मानमाह अथ इति “अयोऽभ्युदयसाधनम्”
उक्तमविषयवचनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं
तत्साधनता यागादिरित्यर्थः तादृशेण स्वरूपतः । अत्र
च वेदमात्रप्रमाणलब्धसत्ताकार्यत्वं लक्षणं गुणविशेषस्य
स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्तव्यताकार्यत्वं लक्षणं
द्रव्यक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यादेव-
प्रामाण्यम् ।

तद्देवादिकं हेमाद्रिव्रतखण्डे उक्तं यथा भविष्यपु०
“वर्णधर्मः श्रुतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णा-
श्रमस्मृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमा-
श्रित्य यो धर्मः सम्यवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथो-
पनयनं नृप । आश्रमश्च समान्श्रित्य यो धर्मः सम्यवर्तते ।
स खल्वश्रमधर्मस्तुश्च भिदादण्डादिको यथा । वर्णत्वमा-
श्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तुश्च
स्नानौघौ मेखला यथा । यो गुणेन प्रवर्तते गुण-
धर्मः स उच्यते । यथा मूर्द्धाभिधितस्य प्रजानां परि-
पालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्यवर्तते ।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा” “वर्णत्व-
मेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्यावृत्ति-
परः, वक्ष्यमाणधर्मभिन्नत्वात् व्यञ्जं त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्ण-
त्वनिमित्तकोऽतः सत्यामप्युपनयनस्याप्यवर्णत्वाद्यपेक्षायां
नैकशब्दविरोध इति । अथवा वीप्सायामेकशब्दः तत-
श्चैकैकं वर्णत्वसुद्दिश्य यो विधीयते स वर्णधर्म इति
अतएवाप्यवर्णादिवाक्यैरनेकवर्णत्वोद्देशेन विधीयमानसु-
नयनं दृष्टान्नीकृतम् । निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्राय-
श्चित्तस्य नित्यकाव्यवैधर्म्यमात्रेण नैमित्तिकत्वं न तु
राज्यदर्शननिमित्तस्नानादिवदकरणजनितदोषपरिहारार्थं
तथा, निषिद्धकर्मज्ञताधर्मपरिहारार्थतदैव तद्विधानो-
पपत्तेः । न च जातेऽपि दुर्भवार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयो
रुभयोरुपात्तत्वाच्च त्विह तथेति । साधारणधर्मस्तु महा-
भारते । “आहुकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । श्रेष्ठ-
दारोऽप्युन्नतोऽपि शौचं विद्यानस्रियता । आत्मज्ञानं
तितिक्षा च धर्मः साधारणोऽहं नृप !” चाहुवर्ण्यस्येति
शेषः । “तपश्चान्द्रावणादि । यदाह देवतः “ब्रतो-
पवासनियमैः शरीरोत्थापनं तपः” । ब्रतशब्दोऽत्र स्नान
दानजपहोमपूजादिपरः । एतेन ब्रतशब्दप्रतिपा-
द्यानां धर्माणामपि साधारणत्वं सूचितम् । आत्म-

ज्ञानमित्यनेन मोक्षखण्डप्रतिपाद्यानामपि धर्माणां साधारणत्वम् । न च श्रुद्धाधिकरणन्यायेन श्रुद्धाणां विद्यायामनधिकार इति कथं मोक्षधर्माणां साधारणत्वमिति वाच्यम् तेषामुपनयनाभावेनाध्ययनासम्भवाद्देवाक्यविचार एवानधिकारः न पुनरपेक्षिते “आवयेत्तुरोवर्णानिति” श्रुद्धाणामपि पञ्चयज्ञादिवत् पुराण-सृष्टिप्रतिपाद्यविद्योपदेशदर्शनात् । ननु तथापि कथं वेदान्ताक्यविचारजनितज्ञानाभावे श्रुद्धाणां मोक्षधर्माधिकार इति चेत् मैवम् मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य तदेकसाध्यत्वसिद्धेः, तथा च श्रुतिः “तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं विद्यायामृतत्वमश्रुते” इति, मोक्षस्यात्मज्ञानसाध्यतां वदति । आत्मज्ञानस्य च पुराणादिवचनविचयविचारपरिचयादप्युपपत्तेः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां तु विचारनियमविधित्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वा तस्य द्विजातिनियततया “आवयेत्तुरोवर्णानित्यादिपुराणवचनविषयविशेषाध्ययनविधिविचारपर्यन्ततास्तु ततश्च यथा इव्यसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्रतुनान्तद्वर्णविहितोपायनियमार्जितद्रव्यसाध्यत्वम् एवमात्मज्ञानसाध्यत्वाविशेषेऽपि मोक्षस्य तदुपायविशेषजनितज्ञानसाध्यत्वमिति सर्वमनवद्यम्” तथा चोक्तं भागवते “स्त्रीशूद्रद्विजवन्तानां त्रयी न श्रुतिगोचरः । इति भारतमाख्यानं सुनिना कथयामास ततम्” । महाभारतेऽपि “मासुपाश्रित्य तु कौन्तेय ! येऽपि स्त्र्यः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तोऽपि यानि परां गतिम्” । विष्णुः । “क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया । आर्जवं लोभगूण्यत्वं देव, ब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यस्तया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति” । ब्रह्मवैवर्ते “विद्या, दया, दमः, शौचं, सत्यमस्तेयता तपः । जितेन्द्रियत्वमक्रोधो लज्जा धर्मः इति सृष्टिः” । विष्णु धर्मोत्तरे “तस्य द्वाराणि वजनं तपोदानं दया क्षमा । ब्रह्मचर्यं दया सत्यं तीर्थानुसरणं गुहम् । स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्चनम् । गुरुणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् । इन्द्रियाणां यमश्चैव ब्रह्मचर्यमसम्भारम् । गङ्गास्नानं शिवो देवो विप्रपूजात्मचिन्तनम् । ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपाद्धर्मसङ्क्षणम्” “दानमित्यनेन दानखण्डप्रतिपाद्यानाम्, तीर्थानुसरणमि-

त्यनेनापि तीर्थखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवब्राह्मणपूजनमित्यनेनापि परिशेषखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवतापूजनादिधर्माणां साधारणत्वम्” । बृहस्पतिः “दया, क्षमा, अनस्तया, च शौचानायासमङ्गलम् । अकार्षणं, मसृष्ट्वं सर्वसाधारणानि च । परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता । वाह्ये वाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पातिके कश्चित् । न कुप्यति न वा हृन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्त्रीति मन्दगुणानपि । नान्यदोद्देशे रमते साऽनस्तया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गसाधनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीक्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत क्षमायाः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्विभङ्गत्वं प्रोक्तमस्तिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्त्रीकादप्युपकृते व्यसदीनेनानरात्मना । अहंन्यहनि यत्किञ्चित् अकार्षणं हि तत् सृष्टम् । यथोपपन्ने श्लोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुनि । परस्य चिन्तयन्नर्थं साऽसृष्टा परिकीर्त्तिता” । ब्रह्मदेवं निरूपिताः षट्प्रकारा धर्माः । अन्यथाऽपि तद्भेदस्तत्त्वोक्तो यथा विश्वामित्रः “यमायाः क्रियमासं हि शंसन्त्यागमवेदिनः । स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” । अगुः “प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म वैदिकम् । समीदो सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा । प्रवृत्तसंज्ञको धर्मो गुणतस्त्रिविधोभवेत् । सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भेदतः । कास्यबुद्ध्या च यत् कर्म मोक्षेऽपि फलवर्जितम् । क्रियते द्विज ! कर्मेह तत् सात्त्विकं सदाहृतम् । मोक्षायेह करोमोति सङ्कल्प्य क्रियते तु यत् । तत् कर्म राजसं ज्ञेयं न साक्षात्मोक्षलक्षणेत् । कार्यबुद्धानपेक्षं यत् कर्मविध्यनपेक्षया । क्रियते द्विज-वय्येह तत्तामससदाहृतम्” । धर्माधिष्ठातृदेवस्योत्पत्तिः तत्र खण्डे वराहपुराणे दर्शिता यथा “अथोत्पत्तिं प्रयक्ष्यामि धर्मस्य महतीं नृप ! । माहात्म्येन समायुक्तं विस्तरेण नराधिप ! । पुरे ब्रह्माव्ययः शुद्धः परादपरसंज्ञितः । स विद्वत्पुत्रः प्रजास्वादो पावनं तास्यचिन्तयत् । तस्य चिन्तयत्स्वहाह्वयिष्याख्यात् सकुण्डलः । प्रादुर्भव पुरुषः श्वेतमाख्यानुलेपनः । तं दृष्ट्वाच भगवांचतुष्पादं दृष्ट्वात्

तिम् । पालयेमाः प्रजाः पुत्र ! त्वं ज्येष्ठो जगतो भव ।
इत्युक्तः स ससुतस्यो चतुष्पादः कृते युगे । त्वेतायां
स त्रिभिः पादैर्द्वाभ्यां वै हापरेऽभवत् । कलावेकेन पा-
देन प्रजाः पालयते विभुः । षड्भेदो ब्राह्मणानां स
त्वेधा क्षत्रे व्यवस्थितः । द्वेधा वैश्येषु शूद्रेषु त्वेकधा
जगतः प्रभुः । रसातलेषु सर्वेषु हापरेषु स्वयम्भुवः ।
चतुःशृङ्गस्त्रिपादैव द्विगिराः सप्तहस्तवान् । त्रिधैव
वज्रो विप्राणां सखगः पालयन् प्रजाः” ।

भाग० ४।१। अ० । तत्पत्नीपुत्रादिभेदा दर्शिता यथा
“तयोदगाऽदाह्मस्य तथैकामग्नये विभुः । पितृभ्य
एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे । अज्ञा मैत्री दया
शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः । बुद्धिमैधा तितित्वा
ह्रीर्भूतिर्धर्मस्य पत्नयः । अज्ञाऽस्तुत धृतिम् मैत्री प्रसाद-
मभयं दया । शान्तिः सुखं सुदं तुष्टिः स्वयं पुष्टिरस्तु-
यत । योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्धं बुद्धिरस्तुयत । मेधा
स्तुतिं तितित्वा तु क्षेमं ह्रीः प्रन्नयं सुतम् । भूतिः
सर्वशुभोपेतो नरनारायणावृषो । ययोजन्मन्यदोविश्वमभ्य-
नन्दत् सुनिर्हृतम्” ।

वामनपुरा० अन्येऽपि तस्य भार्यापुत्रा उक्ता यथा
“धर्मस्य भार्याऽङ्घ्रिशाखा तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । सम्प्राप्तं
सुनिशादूत ! योगशास्त्रविचारकम् । ज्येष्ठः सनत्-
कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम
चतुर्थश्च सनन्दनः । साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं षोडु-
मासुरिम् । दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योनयुक्तं तपो
निधिम् । ज्ञानयोगं न ते दत्तुर्जायां सोऽपि कनीय-
क्षाम्” । देवादिभेदेन धर्मभेदा वामनपुरा० ११ अ०
उक्ता यथा “किञ्चल्लपो भवेद्धर्मः किमाचरणसत्-
क्रियः । यमाश्रित्य न शीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम्
ऋषय उचुः । देवानां परमो धर्मः सदा यच्चादिकाः
क्रियाः । स्वाध्यायवेदज्ञत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः १ ।
दैत्यानां बाहुशालित्वं मातृशर्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता २ ।
सिद्धानासुदितो धर्मो योगयुक्तिरुत्तमा । स्वाध्यायो
ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ३ । उत्कृष्टोपासनं
ज्ञेयं नृत्ववाद्येषु वादिता । सरस्वत्यां स्थिरा भक्ति-
गीर्त्तव्यो धर्म उच्यते ४ । विद्याधरत्वमहत्वं विज्ञानं पौ-
द्गले मतिः । विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव
अ ५ । गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थाणो तथा स्थिरा ।

कौशल्यां सर्वशिल्पेषु धर्मः कैम्पुरुषः स्मृतः ६ । ब्रह्मचर्यं-
ममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दंढा । सर्वत्र कामचारित्वं
धर्मोऽयं पैष्टकः स्मृतः ७ । ब्रह्मचर्यं यताशित्वं जप्य-
ज्ञानञ्च राजस ८ । नियमो धर्मवेदित्वमर्धं धर्मं प्रच-
क्षते ८ । स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः । जितेन्द्रिय-
त्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते । शङ्करे भास्करे
देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ९ । धनाधिपत्यं भोगाश्च
स्वाध्यायः शङ्कराज्ञं नम् । अहङ्कारमशौचञ्च धर्मोऽयं
गुह्यकैविति १० । परदारभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च
लोलुपा । स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्मोऽयं राजसः
स्मृतः ११ । अविवेकतायाऽज्ञानं शौचहानिरचल्यता ।
पिशाचानामयं धर्मः सदा चासिषष्टश्रुता १२ । योनयस्तु
द्वादशैताः सङ्घर्षमात्रं राजस ! । ब्रह्मणा कथिताः
पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः” । १३ नुपि १२ मे ४ सोममे च पु०
मेदि० ५ सत्सङ्गे इत्यर्हति जिने च पु० हेमच० ७ न्याये
८ स्वभावे ९ आचारे १० उपमायां ११ क्रतो १२ अङ्घ्रिशा-
याम् । १३ उपनिषदि मेदि० पु० न० १४ आत्मनि तस्य सर्वस्य
स्वस्मिन् धारणात् १५ जीवे देहप्राप्तादेधोरणात् १६ षट्-
कल्पप्रस्तावे प्रथमशुद्धकेऽन्यत्रषु चतुष्टयके द्वादशभेदे ।
१७ भाग्याख्ये लग्नेन्दुभ्यां नवमस्थाने तद्भावाभ्यामयं द्वादश-
भावशब्दोक्तदिशा बोध्यम् । तत्र चिन्त्यपदार्था जन्मकावे
तद्भावस्थपञ्चयोगादिकर्म्मलं जातकपञ्चतावुक्तं यथा
“विज्ञाय भावान् सकलान् प्रयत्नाद्भाग्याभिधं देवविदा
विचिन्त्यम् । भाग्यान्वितो ना यदि शीलविद्याः कुलं
तदायुश्च भवेत् सुधन्यम् । जन्माश्चन्द्रात् यज्ञवेदङ्क-
संस्त्रं भाग्यस्थानं प्राप्नोतः कीर्तितं तत् । चिन्त्यो वीर्या-
द्व्याप्तयोस्तत्पतिः कः कस्मिन् भावे कीदृशः कारको
वा । भाग्यालंयं स्वामियुतेक्षितं चेत् सदेयतो भाग्य-
विद्विदं तत् । अन्येन दृष्टं त्वय वा युतं चेदन्त्यत्र
देशे फलदानदक्षम् । भाग्यमे शुभखगा मिश्रिताः स्मृ-
राज्यदा न रिपुनीचदृष्टे चेत् । धर्मधान्यसुखद्वि-
कराश्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च दृष्टव्ये । नीचारि-
संस्थाश्च न सौम्यदृष्टाः पापाश्च भाग्ये न शुभप्रदाः स्मृः ।
क्रूरा अपि खे भवने शुभाः स्मृर्विशेषतः सदृश्यह
वीक्षिताश्चेत् । पूर्णचन्द्रसहितं शुभहमं चेत् स्वात्
प्रधानपुरुषः पुरुषोऽसौ । खेचरेक्षणासमागमयुक्तं
सङ्गुणोस्तु युतितोऽतिविशेषात् । खेचस्थिताः सर्ववभञ्ज

रेन्द्राः शुभाः शुभस्थानगता विदधुः । नरं सन्दर्शं
शुभदृष्टेः भूषं हतारिं सुशरीरकीर्तिम् । तत्रादि
खेचरयुतिश्च भाग्यभे भूषति हि जनयेत् बुधोनिता ।
शौरिभूततुष्टुनिता नरं कामकीर्तिधनसौख्यवर्जितम् ।
धर्मं तु तीर्थं दिनलक्षणावदे चन्द्रो नखे १० वातमष्टक
च शक्रे १४ । मातृष्टतिर्षोऽङ्गयुगे २६ कविर्षो तिथ्यव्दके
१५ तातमृतिं गुरुच ॥

वर्धलम्नात् धर्मभावफलं नी० ता० उक्तं यथा

“भौमेऽवद्वेपे त्रिनयगे क्रूरायुक्ते वलान्विते । गुणावह-
स्तदा मार्गश्चिरं कार्यं स्थिरं ततु । त्रिधर्मस्थोऽवद्वेपः
सूर्यः कन्दलीमार्गसौख्यदः । अन्यप्रेषणयानं स्यात्
स चेन्नाधिकतो भवेत् । गुरुकेऽप्ये त्रिनयगे मार्गसौख्यं
विश्लोसगे । अस्ते वा कुगतिः सौख्ये देववात्ता तथा-
विधे । क्रूरार्दिते ज्ञायानं स्यात् गुरावेवं विचिन्तयेत् ।
इत्यशावे लग्नधर्मपत्न्योर्वात्ताऽस्यचिन्तिता । लग्ने शो
धर्मपे यच्छन् स्वं महश्चिन्तिताध्वगः । एवं लग्ना-
वद्वेपयोगे सयहाङ्गपयोरपि । गुरुस्थाने कुजे धर्मं
सद्वयात्ता भव्यवित्तदा । ज्ञस्थाने लग्नपो भौभो दृष्टः
सद्यानसौख्यदः । स्वस्थानगो हि बलवान् लग्नदर्शी स्या-
नदः । जन्माधिकारी नो सन्दस्थाने क्रूरयुतो यदा ।
पत्न्या रिपोः स्वकटकाद्गुरुगुरुकेन्दुजीवयोः । धर्मं
शनिर्नाधिकारी पत्न्यानमशुभं वदेत् । इत्थं गुरो
दूरयात्ता नृपसङ्गस्ततो गुणः । कुजेऽवद्वेपे नष्टयवे
स्वजनादूरतो गतिः । द्युनेन्द्विशा धर्म इन्दो सयवेऽध्वा
विदेशजः । वर्षे शो बलवान् पापायुतः केन्द्रेऽधिकार-
वान् । अधिकारे गतिः सङ्को देनापत्येऽपि वा वदेत् ।
एवं विधे कुजे जीवे युतेऽर्काभिर्गते पुनः । परचैत्यो-
परिगतजयख्यातिगुहावहा । जीवाच्चवसगे भौमे
शुभां यातां नृणां वदेत् ॥ १८ आधेवे स्वदृष्टिपदार्थं
“धर्मादिनिच् केवलात्” पा० वङ्ग० अनिच् । विधर्मां दुधर्मां
केवलादित्युक्तेः परमः स्वोधर्मां यथेति वङ्गव्रीहौ न ।
सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो वङ्ग-
व्रीहिः समानविभक्तिपदपूर्वकेतरत्वस्यैव केवलशब्दार्थ-
त्वात् निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिवर्जा इत्यादौ अनिच् ।

धर्मकर्मन् न० धर्मस्य धर्मार्थं कर्म । धर्मप्रतिपादककर्मभेदे
“वेदप्रणिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम्” ब्रह्मवे० पु० ।

धर्मकार्यं धर्म क्रियादयोऽप्यत्र ।

धर्मकथादरिद्र पु० धर्मार्थकथायां दरिद्रः । कलिकावे

जातमानवे कलौ नृणां धर्मकथाशून्यत्वात् तथात्वम् ।
धर्मकाम पु० धर्मं कामयते फलानभिसम्भानेन कर्म-
व्यप० सं० । कर्तव्यवृत्त्या धर्मकारके “अथ ते (तव) यदि
धर्मविचिकित्सा दृष्टिविचिकित्सा वा स्यात् । ते तव
ब्राह्मणा सत्यगदर्शनयुक्ता आयुक्ता अरुन्धता धर्मकामाः
स्युः” एका० धृता तैत्तिरीयश्रुतिः । “धर्मकामाः
जीवन्मुक्तवत् कर्मणोदासीन्यमकुर्वन्नाः” एका० रघु० ।

धर्मकाय पु० धर्मस्य धर्मार्थं कायोऽस्य । बुद्धे त्रिका० ।

धर्मकील पु० धर्मस्य कील इव । राजशासने त्रिका० ।
संज्ञायां कन् । धर्मकीलक ब्रह्मशासने शब्दरत्न० ।

धर्मकृत् त्रि० धर्मं धर्मसाधनं कर्म करोति कृ-किप् कृत् ।
धर्मसाधनकर्मकरे । “ज्येष्ठास्तु च न वङ्गवित्तः सन्तुष्टो
धर्मकृत् प्रचुरकोपः” वृ० सं० । २ विष्णुः पु० धर्मशृप्
“धर्मकृद्भी” विष्णुसं० । “धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्म-
नय्यादास्यापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत्” मा० ।

धर्मकेतु पु० धर्मः अहिंसारूपकर्म केतुर्दयः । १ बुद्धे शब्दा०
तस्याहिंसारूपपरमधर्मलक्षत्वात् तथात्वम् । काश्यपवर्ग्ये
२ कुकेतुनृपपुत्रभेदे । “कुकेतुनयस्यापि धर्मकेतुरिति
श्रुतः” हरिवं० २६ अ० । “अलकात् सन्ततिस्तस्मात्
सुनीतोऽयं निकेतनः । धर्मकेतुः सुतराज्जात् सत्यकेतुरजा-
यत” भाग० ८।१०।६ ३ निकेतनपुत्रे नृपभेदे च । धर्मः
केतुरिवास्व । ४ धर्मध्वजे त्रि० ।

धर्मकोप पु० धर्मः कोप इव धर्मस्य कोपः समूहो वा । धर्म-
रूपे रक्षणीये १ यस्तुनि २ धर्मसमूहे च “ब्राह्मणो जाय-
मानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां
धर्मकोपस्य गुप्ते” मनुः ।

धर्मक्षेत्र न० तद्० । धर्माज्जनार्थक्षेत्रे कर्मभूमौ भारतवर्षे ।
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेः विद्यमानस्य च दृष्टे-
निमित्ते शस्यत्वेन २ स्थानभेदे च “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सम-
वेता युयुत्सवः” गोता । कुरुक्षेत्रश्च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं
देवयजनस्थानमविसृक्तं वा कुरुक्षेत्रशब्दे दर्शितं तद्व्या-
वृत्तये धर्मक्षेत्रमिति विशेषणम् । “तस्मिन् याताः
पाण्डवाः पूर्वावधिधार्मिका यदि पचद्वयहिंसानिभित्ता
दधर्मादुभीता निवर्त्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव सम क्षताः
अथ वा धर्मक्षेत्रनाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां
कदाचित् चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः कपटो-
पात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युर्काहिं विनापि युद्धं
हता एवेति स्वपुत्रराज्यालाभे पाण्डवराज्यालाभे च

दृढतरसुपायमपश्यतो महातुष्टे एव प्रअजीजम् नभुसू०
धर्मगुप् त्रि० धर्मं गोपायति गुप-आयाभावपक्षे क्तिप् इत०।
१धर्मरक्षके २विष्णो पु० “धर्मगुप् धर्मं ज्ञत् धर्मी” विष्णुसू०।
“धर्मं संरक्षणायां सम्भवाभि युगे युगे” गीतायां स्वस्य
धर्मरक्षार्थमाविर्भावोक्तोऽस्वस्य तथात्वम्।

धर्मघट पु० धर्मार्थं देवो घटः। सौरवैशाखे प्रत्यहं धर्मार्थं
दीयमाने गन्धोदकभोज्यादिसहिते घटे। तद्विधानादि
भविष्यपु० उक्तं यथा “विनिष्क्रान्ते ततश्चैत्रे यदा मेघ-
गतो रविः। दोषादिरहिते काले चतुर्वर्षं समाचरेत्।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम्।
चन्द्रेण समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्। व्रत-
मेतत् समाकुर्व्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम्”। इदन्तु
व्रतरूपं दानम्। हेमाद्रिदानखण्डे तु अन्य-
विधं धर्माख्यघटस्य दानसूक्तं यथा “अथ धर्मघटदान
माह विष्णुः “शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम्।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम्। दध्योदनयुतं
कुर्व्याच्छराव तस्य चोपरि। उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं
कल्पयेद्घटम्। पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु दमं मन्त्रमुदी-
रयेत्। ओं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भव !।
अपांपूर्णोद्गरास्त्रांस्तु दुःखसंसारसागरात्। उदङ्गुल्फो
अया दत्तो मीशे काले दिने दिने। उदङ्गुल्फप्रदानेन
प्रीयतां नभुसूदनः”। भविष्योत्तरे “प्रत्यहं धर्मघटको
वस्त्रसंवेष्टिताननः। ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-
जलः शुचिः। वसन्तमीश्वरसोमं यः पानीयं प्रय-
च्छति। पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः। मार्ग-
शीर्षात् समारभ्य उदङ्गुल्फान्तु यः क्षिपेत्। दिने दिने
सहस्रस्य गवां पुण्यफलं लभेत्। तस्यैवोद्यापनं कार्यं
मासि मासि नरोत्तम। मण्डकावेष्टकाभिश्च पक्वाक्षैः
षार्वकामिकैः। उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माण्मथ वा
पितृन्। सतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः।
एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य
प्रदानात् सततं भव सन्तु मनोरथाः। अनेन विधिना
यस्य धर्मज्ञानं प्रयच्छति। वसन्ते मीश्वरसमये प्रपादान-
फलं लभेत्। प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः।
एतत् परमेव “दद्युर्धर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान्”
काशीख० १२ ख० वचनम्। धर्मकुम्भादयोऽप्यत्र।

धर्मचक्र न० इत०। धर्मसमूहे। “मीश्वरेण विहितं राक्षे
धर्मचक्रमवर्त्तत” भा० आ० १०६ ख०। “यत्नं पूर्वाभि-

सर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितम्” भा० शा० १५७ ख०।
धर्मस्य चक्रं यत्। २बुद्धे पु० त्रिका०।

धर्मचक्रभृत् पु० धर्मचक्रं विभर्त्ति भृ-क्तिप् तृक्। १जिने
धराणिः २धर्मसमूहधारके त्रि०।

धर्मचारिन् त्रि० धर्मं तत्साधनकर्म चरति चर-णिनि
इत०। १धर्मसाधनकर्मकारके। “स चेत् स्वयं कर्मसु
धर्मचारिणां त्वमनरायो भवसि च्युतो विधिः” रघुः।
स्त्रियां ङीप्। सा च २सहधर्मचारिण्यां जायायां शब्द-
रत्ना०। “ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे”
भा० व० २८ ख०। [हेमच०।

धर्मचिन्तन न० चिन्ति-भावे ल्युट् इत०। धर्मस्य चिन्तायां
धर्मचिन्ता स्त्री चिन्ति-भावे च इत०। धर्मस्य चिन्तने
उपाधौ अमरः।

धर्मज पु० धर्मार्थं जायते जन-ङ। १योरसे प्रथमे पुत्रे
“यस्मिन्पुत्रं सञ्जयति येन चानन्वमन्त्रते। स एव धर्मजः
पुत्रः कामजानितरान् विदुः मनुः। धर्मात् जायते
जन-ङ। २धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे। “एवं सञ्चिन्त्य भग-
वान् स्मरान्ते स्थाप्य धर्मजम्। नन्दयामास सहृदः
साधूनां वत्सं दर्शयन्” भाग० १।३। १७। युधिष्ठिरस्य
धर्मतो जन्मकथा भा० आ० १२१ ख०। “संवत्सरधृते गर्भे
गान्धार्थी जनमेजय !। आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं
धर्ममच्युतम्। सा वत्सं त्वरिता देही धर्मायोपजहार
ह। जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा पुरा।
आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रवहात्ततः। विमाने
सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत्नं जपस्थिता। विहस्य तां ततो
ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददास्यहम्। सा तं विहस्यमाना-
ऽपि पुत्रं देहावब्रवीदिदम्। संयुक्ता सा हि धर्मस्य
योगमूर्तिधरेण ह। लेभे पुत्रं वरारोहं सर्वप्राणश्रद्धां
हितम्। ऐन्द्रे १८ चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिशमध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽबिपुजिते। सन्तु-
यशसं कुन्ती सुपाव प्रवरं सुतम्। जातमाने सुते तस्मिन्
वायुवाचा शरीरिणी। एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति
नरोत्तमः। विद्वान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वां भवि-
ष्यति। युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः
सुतः”। श्वश्रुभेदे ४दिव्यभेदे न० धटशब्दे दृश्यम्।
५धर्मतो जातमाने त्रि०। इनरनारायणयोः पु० हि०
व०। धर्मशब्दे तयोर्मूर्तिरूपधर्मापत्तीजन्मकथा
दृष्टा।

धर्मजनान् पु० धर्मनो जन्म यस्य । युधिष्ठिरे “वीक्ष्य धर्म-
मथ धर्मजनानां” साधः ।

धर्मजन्य लि० धर्मेण जन्यः । धर्मतो जाते सुखे “सुखं
तु जगतामेव कास्यं धर्मेण जन्यते” भाषायां तस्य
तथोक्तेः स्यात्तम् ।

धर्मजिज्ञासा स्त्री धर्मार्थं धर्माचरणाय जिज्ञासा । वेद-
वाक्यविचारे धर्मसन्देहे वेदवाक्यानां विषयेत्याद्यङ्गपञ्चक-
युक्ते विचारभेदे धर्ममीमांसायाम् “अथातो धर्म जि-
ज्ञासा” जै० सू० धर्ममीमांसाकर्ममीमांसाशब्दयोश्च
समानार्थतया धर्मस्योपक्रमे तद्व्यवहृतिर्देशाय प्रवृत्ते
“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म” इति जै० २२ सूत्रे धर्मशब्दस्य
कर्मपरत्वं भाष्यसम्मतं युक्तम् न तु पण्यपरत्वमिति ।

धर्मजीवन पु० याजनप्रतिपत्त्यादना परस्य धर्मस्यत्याद्य
जीवति जीव-ल्यु । याजनादिना परस्य धर्मोत्-
पादनेन जीवनोपाययुते ब्राह्मणभेदे । “यथापि धर्म-
समयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः” मनुष्याख्याने कुल्लू० ।

धर्मज्ञ लि० धर्मं जानाति ज्ञा-क । अयं धर्म इति ज्ञान-
युते । “धर्मज्ञः सत्यवादी च” “अमात्यसूत्रं धर्मज्ञं
पात्रं दत्तं कनोक्तम्” मनुः ।

धर्मण पु० धर्माय नम्यते नम-वा० कर्मणि ण । (धामनि)
ख्याते षष्ठ्यभेदे । (देवना) ख्याते षष्ठ्यभेदे च मेदि० ।

धर्मतीर्थ न० धर्मकृतं तीर्थम् । तीर्थभेदे “ततो गच्छेन्नाहाराज !
धर्मतीर्थमनुत्तमम् । यत्तु धर्मो मज्जाभागस्तत्प्रवातुत्तमं
तपः । तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्नेन नाम्ना च विस्तृतम् ।

तत्तु स्नात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः प्रजायते । आ-
श्रमं कुलञ्चैव पुनीते नात्त संशयः” भा० व० ८४ अ० ।

धर्मदं पु० धर्मं स्वधर्मफलं ददाति अन्यथा संक्रामयति दा-क ।

स्वधर्मफलस्य अन्यथा न संक्रामके षष्ठ्यभेदे तदादेके च
“एतदेव भगवान् धर्मिणे धर्मदं तथा” हरिवं० १२४ अ० ।

शुभाराधनचरभेदे पु० । “धर्मदोमन्तयभवः स्ववीर्यवान्” भा० शा० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धर्मदान न० “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
क्षेत्रं धर्ममुक्ता यत्तु धर्मदानं प्रचक्षते” देवलोक्ते प्रयो-
जनान्नरादुद्देशेन दाने

धर्मद्वार पु० व० धर्मार्थमभ्याधानाद्यर्थम् दाराः । धर्मार्थ-
दारेषु । “धर्मद्वारान् वने त्वङ्गा परकर्मकरोतु प्रभुः”
कामन्दकीय नीतिशास्त्रम् ।

धर्मदीपिका स्त्री तौदप्रविष्टे मीमांसायन्यभेदे ।

धर्मदुष्टा स्त्री धर्मान् दोग्धि आधारस्य कर्तृत्वविवक्षया
कर्त्तरि दुष्ट-क घञान्तादेशः । धर्मदानस्थाने वहि-
वेद्याम् शब्दार्थचि० ।

धर्मदेश पु० धर्मसाधनं देशः । “स्वभावात् यत्तु चरति कृष्ण-
सारः सदा नृगः । धर्मदेशे स विज्ञेयो द्विजानां धर्म-
साधनम्” संवर्त्तकते देशभेदे । हेमाद्रिसं० विस्तारः ।

धर्मद्वी स्त्री धर्मजनको द्वी यस्याः गौरा० द्वीप् ।
“विष्णुपादाग्रसंयुते ! गङ्गे त्रिपथगामिनि ! । धर्म-
द्वीति विख्याते ! पापं मे हर जाह्नवि ! । इत्युक्तायां
गङ्गायाम् प्रा० त० दृश्यम् ।

धर्मद्रोहिन् पु० धर्माय परस्य धर्माचरणाय द्रुहति द्रुह-
णिनि ४त० । राक्षसे । [बुद्धे हेमच० ।

धर्मधातु पु० धर्ममहिंसाकूपं परसं धर्मं दधाति धा-तन् ।

धर्मध्वजिन् पु० धर्मो ध्वजं चिह्नमिवाक्यस्य इति । कोक्ते
निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मकारके धर्मचारिणि
लिङ्गवृत्तौ “धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः” अमरः । “धर्म-
ध्वजी सदा लुब्धकाङ्क्षिको लोकदम्भकः” मनुः ।

धर्मन् पु० धृ-मनिङ् । १ धर्मो पुण्ये शुभादृष्टभेदे “प्रेतिरवि-
धर्मणे त्वा धर्मं जित्वा” ताण्ड्याव० १।६।२ । “धर्मं ये
धर्माय” भा० । “निर्गुणत्वाच्च चिह्नमांसांस्तु० आत्मनो
निर्गुणत्वाच्च तस्य चित्तं धर्मा धर्म इत्यर्थः । “ज्ञानं नैवा-
त्मनो धर्मः” इति सां० प्र० धृतवाक्यात् तद्व्याख्यम् । धर्मिण्यभेदे
दृश्यम् । २ धारके लि० “पितुं तु स्तोत्रं महो धर्माय
नविधीम्” ऋ० १।६।७ । “महो महान् धर्माय सर्वस्य
धारकम्” भा० । अनेनैवोपपत्तौ वज्रनीहौ “धर्मादनिच्-
केयत्वात्” पा० अनिष्करणं चित्तस्वरार्थं धर्मशब्दान-
तया प्रयोगनिरासार्थम् । [धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।

धर्मनन्दन पु० ३त० । युधिष्ठिरे धर्मजगन्ने दृश्यम् ।

धर्मनाभ पु० धर्मः नाभिरिवाव्ययं च सा० । विष्णो हेमच०

धर्मनेत्र पु० यद्वंशे हेमच० पुत्रे । यद्वंशोपक्रमे “हेमच-
स्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः” हरिवं० १३ अ० ।

१ यद्वंशे नृपभेदे । “धर्मराष्ट्रहृतात्तु चाष्टस्त्रीनेतान्
प्रवृत्तान् भुवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत !”

भा० आ० ६४ अ० । अयञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्रदुः भिन्नतः
धृतराष्ट्रस्य पितुः शान्तनोः प्रतीपपुत्र तया तत्तु कीर्तनात् ।

“प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवाभिः शान्तनु-
येव वाङ्मनीक्य महारथ” । १ योऽनंशतं सुव्यपुत्रभेदे च

“तयोः सुवोषो राजाभिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान्” हरिवं० १२ अ०

धर्मनैपुण्यकाम पु० धर्मस्य नैपुण्यप्रतिशयं कामयते कम-
लम् । पूर्वं गृहीतवेदपाये पश्चाद् अध्ययनजन्यादृष्टवि-
शेषेच्छा । “नित्यानध्याय एव स्याद् धर्मेण नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां प्रतिगच्छे च सर्वदा” मनुः । “नैपुण्य-
प्रतिशयः धर्मातिशयार्थिनो यामनगरयोः सर्वदान-
ध्यायः स्यात् । कुत्सितगच्छे च सर्वशिक्षापि गम्य-
माने । धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं नित्यानध्यायोपदेशो,
विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति । ये
शिष्याः केचिद् गृहीतवेदपाया अध्ययननियमजन्या
दृष्टेच्छवन्तो धर्मनैपुण्यकामाः । केचित् प्रथमाध्येतारो
विद्यातिशयमात्रार्थिनस्तो विद्यानैपुण्यकामाः” कुल्लू० ।
धर्मप(ट्ट)त्तन न० ४० सं० १४ ख० कूर्मविभागे दक्षिण-
स्यासृक्ते देशभेदे “वेदार्थं गच्छसृक्तातिवारिचरधर्मपट्टन-
दीपाः” श्रुतावन्त्यां धर्मपुण्याम् । त्रिका० । तत् कारण-
तयाऽस्यस्य क्वच । ३मरिचे न० अमरः ।

धर्मपति पु० धर्मस्य पतिर्यस्यात् । धर्मोधिपत्यसाधने वरूपे
“यय वरुणाय धर्मपतये । वरुणं यवमयं चरुं निर्व-
पति तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति
परमता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां
गच्छति तं हि धर्म उपयन्ति तस्माद् वरुणाय धर्म-
पतये” शतब्रा० ५।१।१६ । धर्मः पतिरिव यस्य ।
२धर्मप्रीते च “वरुणो धर्मपतीनाम्” यजु० ६।१६ ।
“वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधि-
पत्ये त्वां सुवताम्” वेददी० ।

धर्मपत्नी स्त्री धर्मार्थं पत्नी । निर्दोषायां पत्न्याम् । “प्रथमा
धर्मपत्नी च द्वितीया इतिवर्तिनी । उदमेव फलं तस्य
नादृष्टमुपजायते । धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि
ज्ञा भवेत्” द्वाच० । “पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजन
तत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सस्यक् सुता-
र्थिनी” मनुः । “खौरखो धर्मपत्नोजसत्सपः पुत्रिका-
सुतः” याज्ञ० । १धर्मदेवस्य पत्नीषु दक्षकन्यारूपासु ।
“नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे । कीर्ति-
र्लक्ष्मीर्धर्मिण्या पुष्टिः प्रज्ञा क्रिया तस्या । मुक्तिर्लज्जा
मतिर्यैव पत्न्यो धर्मस्य ना दय” भा० शा० ६६ ख० ।

धर्मपत्र न० धर्मसाधनं पत्रमस्य । यद्योदुम्बरे शब्दच० ।
धर्मपर लि० धर्मः परो यस्य । धर्मप्राप्तये धर्मसंज्ञे
“जितेन्द्रियो धर्मपरा” भा० व० २०५ ख० । धर्मपरा-
दणोऽप्यत्र ।

धर्मपरिणाम पु० धर्मरूपः परिणामः । पातञ्जलोक्ते चि-
त्तस्य धर्मस्य व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भाव-
रूपे परिणामभेदे यथाह तत्र

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः” पात० सू० ।

“एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्था-
रूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चा-
ऽवस्थापरिणामश्चोक्तोवेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्ध-
र्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः । लक्षण-
परिणामश्च निरोधश्चिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल-
नागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो
वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः । यथास्य स्वरूपमभिव्यक्तिरे-
षोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां विद्युक्तः ।
तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं
लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्न-
मेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा न चानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां
विद्युक्तः । एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतल-
क्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रति-
पन्नं यथास्य स्वरूपमभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषोऽस्य
द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विद्युक्त-
मित्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति । तथाऽव-
स्थापरिणामो निरोधलक्षणेन निरोधसंस्कारा बलवन्तो
भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इत्येव धर्माणामवस्था-
परिणामः तत्र धर्मिणोर्धर्मैः परिणामो धर्माण्यः
अध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परि-
णाम इत्येवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः न्यूनं न
लक्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते । चलञ्च गुणवृत्तं गुण-
स्वभावान्यन्तु प्रवृत्तिकारणसृक्तं गुणानामिति । एतेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः ।
प्रसार्थतस्मैक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमात्रो हि
धर्मोर्धर्मिर्विक्रियैवैव धर्मद्वारा प्रपञ्च्यते इति तत्र धर्मस्य
धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्त्तमानेषु भावा-
न्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं यथा सुवर्णभाजनस्य
मिथ्याऽन्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वमिति ।” भा०

“ननु चित्तपरिणाममात्रसृक्तं न त्वत्प्रकारा धर्म-
लक्षणावस्थापरिणामासृक्तं कथं तेषामतिदेश इत्यत
स्याह । तत्र व्युत्थाननिरुद्धयोरिति । धर्मलक्षणा-
वस्थाशब्दाः परं नोच्चारिताः न त्वं धर्मलक्षणावस्था

परिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः । तथा हि व्युत्थान
निरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः इत्यत्र
धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारिणो लक्षणपरि-
णामोऽपि तेन सूत्रित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति
लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं कालभेदः लक्षितवस्तु वस्तुनरेभ्यः
कालान्तरयुक्तेभ्योव्यवच्छिद्यत इति । निरोधस्तिलक्षणः
अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः काल-
वचनः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं हित्वा तत् किम-
ध्ववत् धर्मनिरोधत्वमप्यतिपतति नेत्याह धर्म-
त्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत् निरोधो
ऽनागत आसीत् स एव सम्प्रति वर्त्तमानो ननु निरोधो-
ऽनिरोध इत्यर्थः । वर्त्तमानतास्वरूपव्याख्यानं
यत्नास्य स्वरूपेण स्त्रोचितार्थक्रियाकारिणाऽभिव्यक्तिः
समुदाचारः एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्विती-
योऽङ्गा । स्यादेतत् अनागतमध्वानं हित्वा चेदुवर्त्त-
मानतामापन्नज्ञाञ्च हित्वा अतीततामापत्स्यते इति भोः
अध्वनास्तत्त्वादविनाशौ स्यातां न चेद्व्यति नञ्ज्ञसत उत्तादो
नापि सतीविनाश इत्यत आह नचातीतानागताभ्यां
सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्तइति । अनागतस्य
निरोधस्य वर्त्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमानव्युत्था-
नस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति
तत् किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानं नेत्याह ।
एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थानं जात्यपेक्षया पुनर्भावः न
व्यक्तपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपाभिव्य-
क्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम
उक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्त्तत इत्याह ।
एवं पुनरिति धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाम-
माह तद्येति धर्माणां वर्त्तमानाध्वनां बलवत्त्वावबध्वा-
ऽवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्येन परिणामः । उपसं-
हरति एष इति परिणामभेदानां सम्बन्धिभेदाद्विधिर-
यति तन्त्रानुभवाद्युसारात् धर्मिण इति । तत्
किमेव परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह ।
एवमिति कस्मात् ? पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत
आह । अलक्ष्येति शोहेत्यर्थः इत्तं प्रचारः एत-
देव कुत इत्यत आह । गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव
पुरस्तात् । सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामः भूतेन्द्रियेषु
सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेनेति । एष धर्म-
धर्मिभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमाचक्ष्य तत् भूतानां पृथि-

व्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादि वा धर्मपरिणामः ।
धर्माणां चातीतानागतवर्त्तमानरूपतालक्षणपरि-
णामः वर्त्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्वात्यकौभार
यौवनवार्द्धक्यमवस्थापरिणामः । घटादीनामपि नवशरा-
तनतावस्थापरिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां वत्त-
न्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानादि
लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रक्ताद्यालोचनरूप-
टत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । स चायमेवंविधो भू-
तेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमा-
श्रित्य वेदितव्यः । अभेदमाश्रित्याह परमार्थतत्त्विति
तृशब्दोभेदपक्षादिशिरादि पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते
नत्वन्त्यस्य परिणामस्य निर्विध्यते । कस्मात् ? धर्मस्वरूप-
मात्रोहीति ननु यदि धर्मि विक्रियैव धर्मः कथमसङ्कर-
प्रत्ययो लोके परिणामेऽप्यित्यत आह । धर्मद्वारेति धर्म-
शब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तद्वद्वारेण धर्मिण
एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदोऽपि
धर्मिणः परस्परसङ्करात् । ननु धर्माणामभिन्नत्वे
धर्मिणोऽध्वनाञ्च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्माणापि
इह धर्मिवदुभयव्यमित्यत आह तत् धर्मस्त्विति भावः
संस्थानभेदः सुवर्णादियथा भाजनस्य रुचकस्तत्तत्
व्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति । न तु द्रव्यं
सुवर्णभेदमुपैति अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोऽभि-
सन्धिः ।" विवृतिः

धर्मपाठक पुं धर्मं धर्मशास्त्रं पठति पठ-ण्वुत् । मन्वा-
दिधर्मशास्त्राध्येतरि । "तैविद्यो हेतुकस्तर्कौ नै-
रुक्तो धर्मपाठकः" मनुः ।

धर्मपाल लिं धर्मं पालयति पालि-अण् उप०स० । वशां-
अमधर्मरक्षके २दण्डे पुं तज्जीत्या लोकेधर्मस्य चर-
णात् तस्य तथात्वम् । "दण्ड एव च सर्वात्मा
लोके चरति भूर्त्तिमान् । भिन्दन् हिन्दन् रुजन्
कलन् दारयन् पाटयंस्तथा । घातयन्नभिघावंश्च दण्ड
एव चरत्युत । असिर्विश्वतो धर्मस्त्रीज्जुधर्मा दुराधरः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः । शास्त्रं
ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वरः । धर्मपात्रो-
ऽज्जरो देवः सत्यगो नित्यगोऽपजः । असङ्को रुद्रतनयो
मनुज्येष्ठः शिवङ्करः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्ति-
तानि युधिष्ठिरः ।" भा० शा० १२१ अ० ।

धर्मपुत्र पुं इत० । सुविष्टिरे हेमच० । १नरनारायणयो-

प्रेष्योच दि० व० धर्मशब्दे इदम् । धर्मतः कृतः पुत्रः ।
२ धर्मतः कृतः पुत्रः । “यावद्भुज्जटिधर्मपुत्र (परशुराम)
परशुरामाखिलवृत्रघ्नीगोणितपिच्छिला वसुमती
कोऽस्यामधाम्पुत्र पदम् मृगानां । धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।
धर्मजः पुत्रः । शब्दे च औरसे धर्मपत्नीजे पुत्रे च ।
धर्मजशब्दे मनुवाक्यं दृश्यम् ।

धर्मप्रतिरूपक पु० धर्मस्य प्रतिरूपमिव कायति कै-क ।
“शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखदायिनि । मध्वापातो
विषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः” मनुस्मृत्यनुश्रुते
धर्माभासे “यो वृद्धधनत्वाद्दानशक्तः सन् व्यवशम्भरणीये
पितृमातादिप्रातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते सति यशो-
ऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको
न तु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं
यशस्करत्वात् विषाखादयान्ते नरकफलत्वात् तस्मादेतन्न
कार्यम्” कुल्लू० ।

धर्मप्रवक्तृ पु० धर्मं सन्दिग्धार्थे कथं धर्म इति प्रवक्ति प्र-
वच-त्तु । धर्मनिर्णायके राज्ञां व्यवहारस्थानस्ये सभ्य-
भेदे । स च ब्राह्मण एव तदभावे क्षत्रियवैश्या न शूद्रः
यथाह मनुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्नादुवा-
च्छात्रव्रतः । धर्मप्रवक्ता नृपतेस्तु न शूद्रः कथञ्चन । यस्य
शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य षोडति तद्राष्ट्रं
पङ्के गौरिव पश्यतः” “ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधाना-
देव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो
योग्यब्राह्मणमात्रे क्षत्रियवैश्यायोरस्यतुष्टानार्थः । अत-
एव कात्यायनः “यत्र विप्रो न विद्वान् स्नात् क्षत्रियं
तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्ज-
येत्” कुल्लू० ।

धर्मप्रवचन पु० धर्मं प्रवक्ति प्रवच-ल्लु ।
शाक्यसुगौ शब्दार्थचि० ।

धर्मप्रस्थ पु० तीर्थभेदे “ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! धर्मप्रस्थं
समाहितः । तत्र धर्मो महाराज ! नित्यमात्रे युधि-
ष्ठिर ! । तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा ।
पितृन् देवांस्तु सन्त्यर्च्य चक्षुषोऽपि दिवं व्रजेत्” भा० व० ८४ अ० ।
धर्मवाणिजिक ति० धर्मो वाणिजिक इव । फलकामनया
कर्मकरे तस्य फलकामनया कृतत्वेन धर्मं दत्त्वा
फलस्य पश्यत्वा वाणिजिकतुल्यत्वम् “धर्मवाणिजिका-
मूढाः फलकामाः नराधमाः । अर्थयन्ति जमद्वयं ते
कामाक्षान्प्रवन्त्युत” मनु० त० विष्णुधर्मोत्तरपु० ।

धर्मभगिनी स्त्री धर्मतः कृता भगिनी । धर्मतः कृतायां
भगिन्यां शुरुकन्यायाश्च । [पाठके शब्दच० ।

धर्मभाणक पु० धर्मं धर्मार्थं भणति पठति । भारतादि-
धर्मभिक्षुक पु० धर्मार्थं भिक्षते भिक्ष-उक । मनुस्मृतौ नवविधे
धर्मार्थभिक्षाशीले । “सान्निहिकं वक्ष्यमाणसध्वगं सर्ववे-
दसम् । सुर्वर्षपितृमातृर्थं स्वाध्यायार्थं पतापिनः । न-
वैतान् स्नातकान् विद्यादुप्राप्त्यान् धर्मभिक्षुकान्
निःस्त्रेभ्यो देवसेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः” मनुः ।

“सन्निप्रयोजनत्वाद्दिवाहस्य, सान्निहिको विवाहाधी
वक्ष्यमाणो व्यवशम्भरणीये व्यत्योतिषोपादयागं चिक्रीधुः
अध्वगः पान्यः सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिह्वा-
यागः, विद्यासुरोपासाच्छादनादिर्यः प्रयोजनं यस्य स
सुर्वर्षः एव पितृमातृर्थावपि स्वाध्यायाधी स्वाध्याया-
ध्ययनकालीनाच्छादनादधी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी
एताच्च ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानी-
यात् । एतेभ्यो निर्जनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति
दानविद्याविशेषपद्धत्येव दद्यात्” कुल्लू० ।

धर्मभृत् ति० धर्मं विभक्तिं श्र-क्षिप् तृक् । धर्मधारके
“एष धर्मभृतां चोभो भविष्यति नरोत्तमः” भा० व०
१२२ अ० ।

धर्मभृत् ति० धर्मो भृतो येन । श्रुतधर्मस्यैव श्रुतयोदगस्य
मनोः पुत्रभेदे पु० । “श्रुतयोदगस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु
रुचेः सुताः । चित्तवेगो विचित्रस्य नयो धर्मभृतो हृतः”
हरिवं० ७ अ० ।

धर्मभ्रातृ पु० धर्मतः कृतो भ्राता । शुरुपुत्रादौ श्रुतत्वेन
प्रतिपक्षे एकान्त्रमिणि च “दानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणास्तृक-
यभागिनः । क्रमेणाचार्यं सन्निवृत्तधर्मभ्रातृकतीर्थिनः”
याज्ञ० । “धर्मभ्राता प्रतिपक्षो भ्राता तीर्थशब्दस्यात्रम
वाचित्वादेकतीर्थोक्त्यामी । धर्मभ्राता चासावेक-
तीर्थो चेत्तर्थाः” वीर० मि० ।

धर्ममूल न० तद् । धर्मस्य प्रमाणे, तानि च मन्वादिभि-
र्दर्शितानि । तत्र मनुः
“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
स्वाचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” । विधिर्विधेय
स्तर्कश्च वेदाङ्गानि षड्वेय चेति” विधिरज्ञातज्ञापको
वेदभागः विधेयोमन्त्रः तर्कोमीमांसा । अङ्गान्याह
देवलः “शिक्षाव्याकरणनिरुक्तचन्द्रः कल्पश्रौतीपीत
वेदाङ्गानि” “शुचो तु चरिते शीघ्रमित्याचारश्चैव

शीलत्वाभिधानात् कथं पृथगुपादनम् । न चाचर्यानु-
ष्ठानवृत्त्यक्रियावृत्त्यादाचारस्य स्वरूपविशेषत्वाच्छी-
लस्य व्यक्त एव भेदः । “युचौ तु चरिते शीलमिति”
शीलस्य चरितविशेषहेतुत्वादुपचारेण चरितत्वाभि-
धानम् । अथ शीलं कस्य धर्मतां प्रमापयति । आत्मन
एव पुरुषविशेषस्वभावोऽन्यथातुपपद्यमानः स्वस्य श्रेयः
साधनतां वाधयति । तथा च ब्राह्मणप्रतेत्यादिहारीत-
वचने भावप्रत्ययान्ततयाभिधानं शीलस्य क्रियाव्यति-
रेकतां बोधयत् स्वभावतामेव ज्ञापयति यदाह हा-
रीतः “ब्राह्मणप्रताः देवपितृभक्तताः सौम्यताः अपरोप
तापिताः अन्यश्लोचताः मृदुताः अपाकृत्यः ७ मितताः
प्रियदादित्वम् ८ कारुण्यम् ९ कृतज्ञताः १० शरणप्रताः ११ म-
गान्तिः १२ चेति तयोदशविधं शीलम्” । आचारो विवाहादौ
कङ्कणवन्धनाद्यनुष्ठानम् । आत्मतुष्टिरत्र धर्मसन्देहे वै-
दिकसंस्कारवासितानःकरणानां साधूनामेकत्र पक्षे मनः
परितोषः । आश्रयलक्ष्यः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य
च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः क्षामो धर्ममूलमिदं
स्मृतम् । पुराणन्यायसीमांसा धर्मशस्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानाम् धर्मस्य च चतुर्दश” ।

धर्ममेव ए० धर्मान् मेहति वर्णति मिह—अच् चदानादेशः
इत० । पातञ्जलोक्ते अर्थप्रज्ञातसमाधौ । तत्क्षणयादि पात०
स्वभावाप्रविष्टिर्लक्ष्णं यथा “प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्य
सर्वथा विवेकख्यातिर्धर्ममेघः समाधिः” सू० ।

“यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्ततोऽपि न
किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्याति-
रेव भवतीति संस्कारधीनजयाज्ञास्य प्रत्ययान्तराण्युत्प-
द्यन्ते तदास्य धर्ममेघोनाम समाधिर्भवति” मा०

“ततः प्रसङ्गप्रानाक्षिप्त् सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि
प्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिप्नाति परिणामित्वदोषदर्शनेन
विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातेरेव भवति एतदेव विदुषोति
तत्राप्येति यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुः तदा नायं
ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य प्रत्ययान्त-
राणि न भवन्ति ततः सर्वथा यदा विवेकख्यातिरिति
तदास्य धर्ममेघः समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति प्रसङ्गप्राने
विरक्तस्तद्विरोधमिच्छन् धर्ममेघं समाधिमुपासीत
तदुपाधने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति” विद्वतिः ।

“ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः” सू० ।

“तन्नाभादविद्यादयः क्लेशाः समूहकाग्रं कथिता

भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूहकाग्रं इति
भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तौ भवति
कस्मात् यस्मादिपर्ययो भवस्य कारणं, न हि जीवविप-
र्ययः कश्चित् केनचित् कश्चित्ज्ञातो दृश्यते इति” भा० ।

“तद्विरोधुं पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह ।
ततः । कस्मात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तोभवति
उत्तरं यस्मादिति क्लेशकर्मवासनेषुः किञ्च कर्माशयो
जात्यादिनिदानं, न चास्ति निदाने निदानो भवितुम-
र्हति यथाहातु भगवानक्षपादः “वीतरागजन्मादर्शनान-
दिति” विद्वतिः ।

“तदा सर्वधरणमनापेतस्य ज्ञानस्थानन्यात् ज्ञेय-
मस्यम्” सू०

“सर्वैः क्लेशकर्मधरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानन्यं भवति
तमसाभिभूतमाहृतं ज्ञानसत्त्वं कश्चिदेव रजसा प्रवर्तितम्
उद्धाटितं प्रहृण्यसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वधरण-
मखरपगतमलं भवति तदा भवत्यज्ञानन्यं ज्ञानस्थानन्यात्
ज्ञेयमस्यं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्नेदसुक्तम्
“अज्ञोऽपि मविध्यत्तमनङ्गुलिरथावयत् । अप्रीवक्तं प्रत्य-
सुञ्जत्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति” मा० ।

“अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्याह ।
तदेति आश्रयते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणानि-
शब्दाः क्लेशकर्मणि सर्वे च ते आवरणमना-
श्चेति सर्वधरणमलाः तेभ्योऽपेतस्य ज्ञानस्य चित्तसत्त्वस्य
ज्ञायतेऽनेनेति अनया व्युत्पत्त्या, ज्ञानन्यादपरिमेयत्वात्
ज्ञेयमस्यम् । यथा हि शरदि घनपटलमुक्तस्य चन्द्रा-
च्चिप्रः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशनन्यात् प्रकाश्याः
घटादयोऽस्याः प्रकाशने एवमपगततरङ्गस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य
प्रकाशनन्यादस्य प्रकाशमिति तदेतदाह सर्वैरिति
एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति आवरणकेण तमसा-
भिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमतएवोद्घा-
टितं तमइत्यर्थः । अतएव सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति
वर्णति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते । नन्वयसस्तु धर्म-
मेघः समाधिः सवासनक्लेशकर्मशयप्रशमहेतुः अथ
सत्यपि कस्मात् न जायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह ।
यत्नेदसुक्तमिति कारणसमुच्छेदेऽपि भेत् कार्यं क्रियते
हृन्मोः मणिवेधादयोऽस्यादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा-
चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपत्त्यर्थः स्यात् ।
अविध्यदभ्योमणिमिति आवयत् पथितयान्, प्रत्य-

सुखं पितृशानुभूयानुजयत् सुतवानिति" विवृतिः ।
“ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्युगानाम् ।” १८०

“तस्य धर्ममेव सोऽद्यात् कृतार्थानां गुणानां परिणाम-
क्रमः परिणामायते नहि कृतभोगापवर्गाः परिणाम-
क्रमाः क्षणमप्यवस्थासु सन्ति ।” भा०

“ननु धर्ममेव परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं
वैराग्यं समूलघातमपहन्तु व्युत्थानसमाधिः संस्कारान्
सक्तेशकर्माशयान्, गुणास्तु स्वतएव विकारकरण-
शीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नार-
भन्ते इत्यत आह । ततो—गुणानाम् । शीलमिदं
गुणानां यं प्रति कृतार्थानां प्रति न प्रवर्तन्ते
इति भावः” विवृतिः । [गच्छ० ।

धर्मयु त्रि० धर्म+अस्यर्थे वा०यु । धर्मविशिष्टे धार्मिके
धर्मयुग न० धर्मप्रधानं युगं शाक० त० । सत्ययुगे “नात्यर्थं
धार्मिकतस्य स हि धर्मयुगेऽभवत्” हरिवं० ११७० ।
(सः कुरुपुत्रो वाङ्म०) ।

धर्मयुज् त्रि० धर्मं युज्यते युज्—कर्मणि क्तिप् । १ धर्मयुक्ते
न्यायार्जितद्रव्ये न० । “दाता प्रतिग्रहीता च अज्ञा-
देवश्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि
षड्विदुः” देवतः । “धर्मयुक् न्यायार्जितद्रव्यम्” शुद्धित० रघु०
तथाच विष्णुध० “देश काले तथा पात्रे धनं न्यावागतं
तथा । यद्वत् ज्ञात्वाप्यन्तेऽस्त्वनन्तं तत् प्रकीर्तितम्”

धर्मयूप पु० धर्मस्य यूप इव । विष्णुः । “धर्मयूपो महा-
मखः” विष्णुसं० । “यूपे पशुवत् भगवत्समाराधना-
ल्लका धर्मास्तत्र वध्यन्तेऽतो धर्माणां यूपः” भा० यथा
यूपः पशूनां नियोजनस्थानमेव विष्णुः स्वसमाराधना-
ल्लकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः ।

धर्मरत्न न० जीसूतयाहनकृते स्मृतिनिबन्धभेदे ।

धर्मरथ पु० सगररथपुत्रभेदे स च कपिलसुनिनेत्राम्निदग्धा-
वशेषितानां वंशकराणां चतुर्णां मध्ये एकतमः ।
अथाह हरिवं० १४ अ० । “स धर्मविजयी राजा
विजित्येमां पञ्चनराम् । अश्वं प्रचारयामास
वार्जमेधाय दीक्षितः । तस्य चारयतः सोऽश्वः
असृष्टे पूर्वदिक्षणे । वेलासमीपेऽपहृतो भूमिर्ध्रुव
प्रवेशितः । तं तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास
मार्थिवः । आसेदुक्ते तदा तत्र खन्यमाने महार्थने ।
तमादिदेशं पुरुषं हरिं हृष्यं प्रजापतिम् । विष्णुं
कपिलरूपेण खमन्तं पुरुषोत्तमम् । तस्य चक्षुः ससु-

त्येन तेजसा प्रतिबुध्यतः । दग्धास्ते वै महाराज
चत्वारस्त्ववशेषिताः । यद्वैकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्म-
रथो नृपः । पञ्चजनो नाम तस्य वंशकरा नृप ।
प्रादाच्च तस्मै भगवान् हरिर्नारायणो वरम् । अक्षयं
वंशमिच्छाको ! कीर्त्तिश्चाप्यनिवर्त्तिनीम् । श्वं ससृष्टश्च
विभुः स्वर्गं वासन्त्याऽक्षयम् । पुत्राणां चाक्षयान् लोकान्
तस्य ये चक्षुषा हताः । ससृष्टश्चार्धमादाय ववन्दे तं
महीपतिम् । सागरत्वञ्च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ।
तच्चाश्वमेधिकं सोऽश्वं ससृष्टादुपलब्धवान् । व्याजहारा-
श्वमेधानां गतं स सुमहायशाः । पुत्राणाञ्च सङ्-
क्षान्तिं प्रदत्तस्त्विति नः श्रुतम् ।”

२ अतुल्यस्य दिविरथस्य पुत्रभेदे च । “खनमानोऽङ्कदो-
जश्चे तस्माद्विविरथक्षतः । सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे
चत्वारथोऽप्रजः” रोमपाद इति ख्यातः भाग० ८।२१।३

धर्मराज् पु० धर्मं राजते राज—क्तिप् । १ यमे “सोऽग्नि-
र्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट्” मनुः । २ धर्मं
राजमाने धार्मिके त्रि० । “अथोपविष्टं भवने गौतमं
धर्मराट् तदा” भा० शा० १७० अ० । धर्मराट् इति
नाडीजङ्घस्य विशेषणम् ।

धर्मराज पु० धर्मं राजते राज—क्तिप् १ त० । धर्माणां
राजा ईश्वरो वा टक्षसमा० । जिने २ यमे च अमरः ।
३ नृपे ४ युधिष्ठिरे च शब्दरत्ना० । तत्र जिनस्य अहिंसा-
रूपपरमधर्म्य राजनात् तथात्वं यस्य च तथात्वसुक्तम्
भा० व० २८६ अ० । “विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे दुधेः । समेन धर्मं चरन्ति
ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता” “तद्येल्लुक्ता तु
तं पाशं सुक्ता वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा
साविलीमिदमब्रवीत्” नृपाणां तथात्वञ्च “इन्द्रानक्षयमा-
कांशामग्नेश्च वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोयैव माता
निहेत्य शश्वतीः । यथादिषां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मिता
नृपाः” मनुना यममात्मातो निर्माणस्योक्तेः धर्मराजवद्
अधर्मरतानां नराणां नियमनाद्वा तथात्वम् बोध्यम् ।
युधिष्ठिरस्य धर्मप्रधानत्वात् तथात्वम् । “सहायमध्वर
धुरां धर्मराजो विवक्षते” भाषः । समासान्विधेरनित्य-
त्वात् कचिदाद्यं न टक्षमा० । “जयाशीर्षिच तं विप्रो
धर्मराजानमाचयत्” भा० सं० ५ अ० ।

धर्मराट् त्रि० धर्मं राति ददाति रा—तृच् १ धर्मदातरि स्त्रियां
हुनीप् सा च २ चप्सु ‘आपो देव ऋषीणां विश्वरात्प्रो

दिव्यामदन्योयाः शङ्कराः धर्मरात्रयः” हरिवं० १२८ च०
 धर्मलक्षणं न० धर्मो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् ।
 १ धर्ममापके वेदादौ । धर्ममूलशब्दे दृश्यम् ।
 २ सोमांसायां स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् इत० । चोदनालक्ष-
 णोऽर्थो धर्मः” जै० सूत्रोक्ते १ धर्मस्य लक्षणे इतरभे-
 दात्तुमापके धर्मस्वरूपादौ च धर्मशब्दे दृश्यम् ।
 “वृत्तिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धी-
 र्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” इति मनुक्ते ।
 “पात्रे दानं मतिः लक्षणे मातापितृषु पूजनम् । अज्ञा
 वलिर्गवां यासः षड्विधं धर्मलक्षणम्” इत्युक्ते च
 ४ धर्मस्य साधने च ।

धर्मवत् ति० धर्म + अस्त्वर्थे मत्तप् मस्य वः । धर्मयुक्ते
 धार्मिके । “मित्रावरुणवन्त उत धर्मवन्तः” ऋ० ८।१५।१२
 धर्मवन्मन् ति० धर्म + वन्म इव यस्य । १ धर्ममात्रस्यैव
 व्यापकत्वेन धारके २ धर्मं कवचत्वेनाभिमन्यमाने ।
 धर्मस्य वन्मैव । ३ धर्मरत्नके न० । “ब्रूहि योगेश्वरे
 लक्षणे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि” भाग० १।१।२ [त्रिका० ।
 धर्मवासर पु० धर्मस्य तत्साधनस्य यासरः । पौर्णमास्यां
 धर्मवाहन पु० धर्मं वाहयति प्रापयति नरान् वाहि-ल्यु ।
 १ शिवे त्रिका० । भावे ल्युट् । धर्मस्य २ प्रापणे न० । इत० ।
 धर्मस्य धर्मराजस्य याने ३ मङ्गिषे ।

धर्मविदु ति० धर्मं वेत्ति विद-क्तिप् । धर्मज्ञे । “सङ्गि-
 क्षीयेन धर्मविदु” मनुः । [विष्णुसं० ।
 धर्मविदुत्तम पु० इत० । विष्णौ “धर्मो धर्मविदुत्तमः”
 धर्मविद्या क्ते इत० । १ सोमांसादिविद्यायां २ तदुपलक्षित
 शास्त्रे च । ततः क्रत्वा० टक् । धर्मविद्विक् तद्वेत्तरि
 तदुपन्याध्येतरि च ।

धर्मविप्लव पु० इत० । धर्मस्य व्यतिक्रमे ।
 धर्मविवेक धर्मस्य विवेकोऽत । ज्ञायाधुपकृते धर्मनिबन्धभेदे
 धर्मवीर पु० वीरभेदे “स च दानधर्मयुक्तेर्दयया च समन्वित
 चतुर्धा स्यात्” सा० द० उक्ते १ वीररसभेदे २ तद्युक्ते च
 “धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः” सा० द० ।

धर्मदृष्ट ति० धर्मेण दृष्टः । धर्मेण दृष्टे अर्थे अतिशयधर्म-
 युक्ते “न धर्मदृष्टेषु वयः समीक्ष्यते” कुमा० । २ यादवे
 अक्रूरभ्रातृभेदे पु० । “शफल्कश्चित्तकस्यैव गान्धिन्यान्तु
 शफल्कतः । अक्रूरप्रसूता आसन् पुत्रा द्वादश
 दिव्यताः । धर्मदृष्टः सुकर्मो च जेतोऽपचोऽरिमर्दनः”
 भाग० ८।२४।६ ।

धर्मवैतंसिक पु० धर्मे वैतंसिक इव आत्मनो धार्मिकत्व
 त्वव्यापनाय दातरि । “धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा
 पुरुषस्तथा । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ।
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः । राग-
 मोहान्वितोऽशान्तः कलुषो योनिमाप्नुयात्” वज्र० ।
 धर्मव्याध पु० धर्मप्रधानो व्याधः शाक० । धार्मिके व्याध-
 भेदे तत्कथा भा० व० २१४ अध्यायादौ दृश्या । तस्य
 व्याधस्य ब्राह्मणं प्रति स्वकर्मविपाकस्ततोक्तो यथा
 “शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे समानव ।। अहं हि
 ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुक-
 शलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः । आत्मदोषकतैर्ब्रह्मज्ञवस्था-
 माप्नुवानिमां । कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरा-
 यणः । संसर्गादनुपि अष्टकतोऽहमभवं द्विज ।।
 एतस्मिन्नेव काले तु ऋगयानिर्गतो नृपः । सङ्गतो
 बोधसुखैश्च मन्त्रिभिश्च स संवृतः । ततोऽव्यहृन्-
 ऋगांस्तत्र सुवहूनाश्रमं प्रति । अथ क्षिप्रः शरो घोरो
 मयाऽपि द्विजसत्तम । ताडितश्च ऋषिस्तेन शरणा
 नतपर्वणा । भूमौ निपतितो ब्रह्मधुवाच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् । मन्वा-
 नस्तं ऋगञ्चाहं सम्प्राप्तः सहसा विभो ।। अपश्यं
 तस्मिन् विद्वं शरान्तपर्वणा । अकार्यकरणा-
 ज्ञापि नृपं मे व्यथितं मनः । तस्युपतपसं विप्रं
 निदमन्तं महीतले । अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथा-
 ब्रुवम् । जन्तुमर्हसि मे सर्वमिति प्रोक्तो मया सुनिः ।
 ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमपिमां क्रोधेनूष्णितः । व्यापस्तं
 भविता क्रूरः शूद्रयोनाविति द्विज ।। २१४ अ० ।
 व्याध उवाच । एवं शप्नोऽहं नृपिणा तदा द्विजवरो-
 त्तम । अभिप्रासादयस्मिन् गिरा त्वाहीति मां तदा ।
 अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।। जन्तुमर्हसि
 तत्सर्वं प्रसीद भववञ्जिति । कश्चिदुवाच । नान्यथा
 भविता शाप एवमेतदसंशयम् । आन्ध्रं स्वात्त्वहं किञ्चि-
 त्कृतोऽस्तुपहमद्य ते । शूद्रयोन्मां वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि
 भविष्यसि । मातापितृषु शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ।
 तया शुश्रूषया सिद्धिं मङ्गल्यं समवाप्स्यसि ।
 जातिपरस्य भविता स्वर्गञ्चैव गमिष्यसि । शापक्षये
 निवृत्ते तु भविताऽसि पुनर्द्विजः । एवं शप्नः पुरा तेन
 ऋषिणाऽस्तुपतजसा । प्रसादश्च कृतस्तेन समैव
 दिपदांवर ।। २१५ अ० ।”

धर्मव्रतं त्रिधमे व्रतं संकल्पविशेषोयम् । धर्मव्रते । १ धर्मव्य-
विश्वरूपाख्यपत्रां जातायां कन्यायां मरीचिकल्लवे
स्त्री तत्कथा वायुपुं “यासीद्धर्मो महातेजाः सर्वविज्ञा-
नपारगः । विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा ।
तस्यां धर्मात् सद्यस्तथा कन्या धर्मव्रता सती । सर्वलक्षण-
सम्पन्ना लक्ष्मीरिव कुलाधिका” इत्युपक्रमे “मरीचे-
र्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं सुनिम् । अहं धर्मव्रता-
नाम धर्मपत्नी तपोन्विता । पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र ! चरामि
परमं तपः । धर्मव्रतां मरीचिस्तानुवाच प्रीतिपूर्व-
कम् । पतिव्रता दर्शनान्ते भविष्यति शुभव्रते ! । पति-
व्रतेच्छया पृथ्वी विचरामि ह्यहर्निशम् । त्वञ्चेत् पति-
व्रता जाता भजे त्वां भज मां वरम् । लोके न त्वादृशी
कन्या मम तुल्यो न ते वरः । धर्मव्रते ! धर्मपुत्रि ! तस्मात्
त्वं भज माधुना । धर्मव्रता सुनिं प्राह धर्मं याचय सु-
व्रत ! तत् श्रुत्वा धर्ममगमनुसुनिं धर्मोददर्श ह । तेजः
पुञ्जवरं नत्वा ह्यासनाध्यादिनाञ्च यत् । किमर्थमागतः पृष्टो
मरीचिर्धर्ममब्रवीत् । कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते
कन्यका वरा । मया कन्याञ्च तां देहि श्रेयस्तव भवि-
ष्यति । अध्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्राचेतसेरितम् ।
धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तान् मरीचये । धर्मस्य व्रतम् ।
हेमाद्रिब्र० उक्ते १ व्रतभेदे न० व्रतशब्दे दृश्यम् ।

धर्मशाला स्त्री धर्मार्थं शाला । धर्मार्थमन्नादिदानाधि-
करणशालायाम् । धर्मसत्त्वादयोऽप्यत्र ।

धर्मशासन न० शास-भावे ल्युट् इत० । १ धर्मस्यानुशासने ।
करणे ल्युट् । २ धर्मशास्त्रे च “शरीरलत् प्राणदाता
यस्य चाक्षानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो
धर्मशासने” भा० व्या० ७२ ख० ।

धर्मशास्त्र न० शिष्यप्रतेऽनेन शास-करणे इत् इत० । धर्म-
शासने मन्वादिप्रणीते धर्मप्रतिपादके पन्थभेदे
स्मृतिशास्त्रे तस्य कर्तारश्च हेमाद्रिव्रतखण्डे दर्शिता यथा
“शाङ्खिलिखितौ सुतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणे-
तारोमनुविष्णु यनदक्षार्हुरोऽतिवृहस्पत्यु यनचापस्तम्ब-
शिक्षात्यायनपराशरव्यासश्चङ्खिलिखितसंवर्त्तगौतमशाता-
तपहारीतयाग्नवल्क्यप्राचेतसादयः” । यमः “मनुर्वर्मो-
मघिषोऽतिः दक्षो विष्णुस्तथाह्विराः । उशना वाक्-
पतिर्व्यास चापस्तम्बोऽथ गौतमः । कात्यायनो नार-
दश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः । संवर्त्तयैव शङ्खश्च हा-
रीतो लिखितस्तथा । एतेर्वाणि प्रणीतानि धर्मशा-

स्त्राणि वै पुरा । तान्येवाति प्रमाणानि न हन्तव्यानि
हेतुभिः” “आदिशब्दाच्च वृद्धदेवलोमजमदग्निप्रजापति-
विश्वामित्रवृद्धशतातपपेठोर्नासिपितामहवौधायनष्कागलेय-
जाबालिच्यवनमरीचिकश्लपाः” तथा हि भविष्यपुराणे
“अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि श्लोक ! । तान्यालोच्य
महाबाहो ! तथा स्मृत्यन्तरेषु च । मन्वादिस्मृतयो याच
षड्विंशत् परिकीर्त्तिताः । तासां वाक्यानि क्रमशः
समालोच्य ब्रवीमि ते” इति । मन्वादिस्मृतीनां षड्-
विंशत्युक्तम्, तन्मानन्तरोक्ताभिरेव पूर्यते । यानि
पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रभृतीनि गृह्य-
परिशिष्टानि च तानि च स्मृत्यन्तरेषु चेत्त्यनेनैवोक्तानि
तथा चोक्तं भविष्यपुराणे “अष्टादश पुराणानि रामस्य
चरितं तथा । विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च
भारत ! । कार्णश्च पञ्चमोदेवो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
शौराश्च धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति
नाम चेतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति” “तदपि स्मृत्य-
न्तरेषु चेत्त्यनेनैव परिगृहीतं वेदितव्यम्” हेमाद्रि० ब्र० ।
धर्मशीलं त्रि० धर्मः धर्मसाधनं शीलमस्य धर्मं शीलयति
शील-अण् वा । १ धर्मस्वभावे २ धर्मतत्परे । “तत्
ज्ञात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः समाहितः”
भा० व० ८४ ख० ।

धर्मसंहिता स्त्री धर्मज्ञापिका संहिता, धर्मः संहितो
निरूपितो यत् वा । धर्मशास्त्रे अमरः ।

धर्मसहाय पु० धर्म सहायः । सहाया इत्युपक्रमे “कृत्वि-
कपुरोधसः सुधर्मविदु द्विजतापसास्तथा धर्म” सा०
द० उक्ते कृत्विगादौ ।

धर्मसार पु० धर्मसु सारः । १ श्रेष्ठपुण्यकर्मणि २ तत्साधने
च स च गच्छपु० २२५ अ० विस्तरेशोक्तः ।

धर्मसारथि पु० धर्मः सारथिरिवाश्व । धर्मसंघसहायके
“युद्धस्ततः शुचिस्तस्मात् चित्तजुर्धर्मसारथिः ! भाग०
६।१७.८

धर्मसारथि पु० एकादशे मनुभेदे । “मनुर्वै धर्मसारथिरेका-
दशम आत्मवान् । अनागतस्तत्सुताश्च सत्यधर्मादधोदश”
भा० द० ११।१२

धर्मसू स्त्री धर्मं सुनोति सू-किप् । १ धूम्याटखगे गच्छन्तान्
२ धर्मप्रेरके त्रि० “सोमो राजा यक्षः देवा धर्मसुवः”
तैत्ति० ब्रा० १।७।८।१ ।

धर्मसूत न० धर्मः सूतप्रतेऽनेन करणे अच् इत० । धर्म-

निर्णयार्थं जैमिनीप्रणीते धर्ममीमांसाकृते यन्त्रभेदे ।
 धर्ममेतु पु० धर्मस्य सेतुरिव धारकत्वात् । धर्मरक्षके "राजा
 दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः" रामा० आर० ६२ अ० ।
 एकादशमन्वन्तरे आर्यकस्य सुते २ हरेरंशभेदे च । तदुप-
 क्रमे "आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति सूतः । विष्ट
 तायां हरेरंशस्तुकोर्षी धारयिष्यति" भाग० ८।११।१२
 धर्मस्तन्त्र पु० आर्हतमतसिद्धे धर्मास्तिकायपदार्थे अर्हत्
 शब्दे दृश्यम् । [जीष् ।
 धर्माङ्ग उक्ती धर्म इव शुद्धमङ्गमस्य । वके निघण्टुः स्त्रियां
 धर्माचार्य्य पु० धर्मे आचार्य्यः । धर्मशिक्षके गुरुभेदे
 ऋग्वेदिनां तर्पणीये २ ऋषिभेदे च "सुमन्तुजैमिनि
 वैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या इत्यु-
 पक्रमे ये चान्ये आचार्यास्तो सर्वे त्वय्यन्विति"
 आन० गृ० २।४।४ । धर्माचार्याश्च नैमित्तिकादिप्रलयो-
 क्तरं वैदिकधर्माचार्योः शिक्षार्थं वीजीभूता धर्म-
 प्रवर्तका ऋषिभेदाः यद्वाह मिता० प्रा० अध्याये
 'तनु नैमित्तिकादिप्रतिपक्षेऽखिलाध्यापकप्रलयादविदित-
 वेदास्तस्योपरितनाजनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म
 करिष्यन्ति । कथन्तराश्चाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गमधिरो-
 व्यन्तीत्यत आह "तत्प्राप्तीति साहचर्या सुनयो गृह-
 मेधिनः । पुनरावृत्तिनो वीजभूता धर्मप्रवर्तकाः" याज्ञ० ।
 तत्र पित्र्याते अष्टाशीतिसहस्रसंख्या सुनयो गृहस्था-
 अभिणः पुनरावृत्तिधर्माः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया
 धर्मतत्प्रादुर्भावे वीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रव-
 र्तका अतो न प्राश्रितदोषसमागमः । किञ्च ।
 "समर्पिनागवीर्य्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः । तावन् एव
 सुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्ग-
 त्यागेन मेधया । तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाहृतसंज्ञयम्"
 याज्ञ० । समर्पयः प्रसिद्धा नागवीर्य्यैरावतपण्यः तदन्तराजे
 तावन् एवाष्टाशीतिसहस्रसंख्या सुनयः सर्वारम्भविव-
 र्जिताः केवलज्ञानगिष्ठाकपोब्रह्मचर्य्ययुक्तारुघासङ्गत्या-
 गिनो देवलोकं समाश्रिताः । आहृतसंज्ञवस्त्राकृत-
 प्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावा-
 ध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः । कथम्भूतास्तो सुनय इत्यत
 आह "यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा । श्लोकाः
 सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" याज्ञ० ।
 यतो द्विविधादपि सुनिष्पन्नाश्चत्वारो वेदाः पुराणाङ्ग-
 विशोपनिषदश्च निष्पन्ना एवाध्यातृपरम्परायाताः

प्रवृत्तस्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च गद्गातु-
 शासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च सूत्रव्याख्या-
 रूपाणि यदन्यदायुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत् सहा-
 यात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते सुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं
 सति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसङ्गः ।

धर्मात्मन् पु० धर्म आत्मा स्वभावो यस्य । धर्मशीले "व
 तातुवाच धर्मात्मा मङ्गधीन् मानवो भूयुः" मनुः ।

धर्माधर्म पु० द्वि० व० धर्मश्चाधर्मश्च द्व० । पुण्यपापयोः
 "धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा० धर्मा-
 धर्मौ परीक्षणीयतयाऽत्र स्तः कच् । धर्मलक्षणे दिव्यभेदे
 तद्विधानं वीरमित्योदये यथा

तत्र पितामहः "अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरी-

क्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनानां नृणा-

मिति" । हन्तृणां साहस्यभियोगेषु, याचमानानां नि-

त्यर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनानां नृणामिति पातकाभि-

योगेषु एतद्विषयं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्मद्विव्य-

प्रकारमाह स एव "राजतद्भारयेद्धर्ममधर्मं" सीषकाय-

सम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सिताक्षितौ ।

अभ्युज्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पान्तु

धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पपृष्ठम् । एवंविधायोपलिष्य पि-

ण्डयोक्तो निधापयेत् । गोमयेन नृदा वापि पिण्डौ

काथ्यौ समन्ततः । सृङ्गाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चानुप-

लक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालान् च पूर्ववत् । धर्मावाह-

नपूर्वन्तु प्रतिष्ठापत्नं लिखेत् । यदि पापविक्षुक्तोऽहं

धर्मस्त्वायातु मे करे" इति मन्त्रं विशोध्योब्रूयात् ।

अहमिति मन्त्रलिङ्गात् । गृहस्थतरपि "पल्लवे लेख-

नीयौ धर्माधर्मौ सिताक्षितौ । जीवदानादिक्रमेणैर्गा-

ग्रत्प्रादौ च सामभिः । आमन्त्र्य पूजयेद्भस्त्रैः कुम्भैश्च

स्निताक्षितैः । अभ्युज्य पञ्चगव्येन नृत्पिण्डान्तरितौ

ततः । समौ कृत्वा नये कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कृष्णात्मण्डमेकं प्रवृत्तीतातुयाचितः । धर्मं गृ-

हीतं शुद्धः स्नात् सम्पूज्यश्च परीक्षकैरिति" जीवदाना-

दिक्रमेणैः, मा प्र सामपथोऽयमित्यादि" ऋ० १०।५७।१
 सूक्तपठितमृद्धमन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठा-

मन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलके उक्ताः ।
 धर्माधर्मविद् पु० धर्माधर्मैः चेत्ति विद्-किप् तद् ।
 इमीमांसके स हि विधिनियेधगम्यौ धर्माधर्मौ तत्त्वतो

जानातीति तस्य तथात्वम् । शतशेकभूतविहितकर्माग्नि-
होमादिनिष्कर्मैर्हिंसादिवेत्तरि च ।

धर्माधिकरण न० धर्मोऽधिक्रियतेऽत एव अधि+क-आधारे
ल्युट् । नृपाणां तद्विशुक्तानाञ्च व्यवहारदर्शनयोग्ये
स्थानभेदे । तत्स्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा
हृहस्यतिः “दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलद्वयान्वितं पृ-
थक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीनस्य लक्षणप्राङ्मुख्येत्स-
भाम् । मातृभूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम् । ल-
क्षणप्रां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम् । सभायां
धर्माधिकरणत्वं च “धर्मशास्त्रातुसारेण अर्थशास्त्रविवे-
चनम् । यत्प्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति”
उक्तेः । तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः “यस्मिन्देये निषीदन्ति
विप्रा वेदविदस्तथः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणश्चां
सभां विदुरिति” तत्र इत्युपलक्षणम् “अधिकृतानामपि
स्मृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्-
विवेकः । अत्र “सभामेव प्रविशेत्” इत्यादि-
यचनात् सभा सुखं व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्या-
न्यसुख्यानि नानावचनादवगन्तव्यानि “देशस्थानानि
वादानां पञ्च चेवात्रवीजृगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति
विवादं प्राप्य वादिनः । आरग्यास्तु स्वकैः कुर्युः
सार्थकाः सार्थकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव यामे-
ऽभ्युभयवासिभिः । उभयातुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्-
सितम् । कुलिकाः सार्थकस्तथा पुरयामनिवासिनः ।
यामपौरगणश्चेत्यत्रातुर्विद्यश्च वर्णिषः । कुलानि कुलि-
काश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तर्धेति” स्वकौराण्यकैः
यामेऽपीत्यभिगच्छाद्ये यामेऽरणप्रादौ च निवसन्ति ते
उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्युः उभयव्यवहारामिच्छत्वात्तेषाम् ।
कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थो यामदेवयात्रादौ मिलितो
जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं सुख्यनगरम् ।
तस्मादवचो नो याम इति पुरयामनिवासिनोर्भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारणप्राकादीनामेव
यामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । यामो
यामाकारेणावस्थितोजनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।
त्रेण्यो रजकाद्या हीनजातयः । चातुर्विद्यः आन्वो-
न्विक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः । वर्णिषो गणप्रभृतयः ।
तत् अर्हत्वेनाख्यस्य अच् । शतम् नियुक्ते प्राङ्विवेकादौ
पु० “समः शतौ च मिले च सर्वशास्त्रविशारदः । विप्र-
सुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्” मत्स्यपु० “पुरवा-

न्तरतत्त्वज्ञाः प्राग्वद्याख्यलोलुपाः । धर्माधिकरणे काव्या
जनाङ्गानकरानराः इति मत्स्यपु० ।

धर्माधिकरणिन् पु० धर्माधिकरणं नियोगस्थानतयाऽख्यस्य
इति । विचारके प्राङ्विवेकादौ धर्माध्यक्षे हेमच० ।

धर्माधिकारिन् पु० धर्मं व्यवहारे तद्विषयमधिकारोऽत्र
अधि+क-णिनि इत० । प्राङ्विवेकादौ ।

धर्माध्यक्ष पु० धर्मं व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः । प्राङ्-
विवेकादौ । “कुलशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते” चाणक्यः ।
श्विणो च “लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृता-
कृतः” विष्णुस० । “धर्माध्यात्मौ साक्षादीक्षते तदुत्तुपं
फलं दातुं तस्मादध्यात्मः” भा० । अत्र धर्मपदं
लक्षणया धर्माधर्मपदं तदभिप्रायेण धर्माधर्मो इत्युक्तम्
धर्मान्य पु० धर्मकृतोऽभ्युः कूपः । तीर्थभेदे स्कन्दपु० ।

धर्माभास पु० धर्म इवाभासति आ+भास-अच् । श्रुति-
स्मृतीतरशास्त्रोक्ते असदुधर्मे । “श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोयः
स धर्मः प्रकीर्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्मो-
भासः स उच्यते” देवीभागवतम् ।

धर्मारण्य न० तीर्थभेदे तदाविर्भवकथा वराहपु० यथा “स-
धर्मः पीडितः सर्वः सोमेनाद्भुतकर्मणा । तारां जि-
ह्वता पत्नीं भ्रातराङ्गिरसस्य च । सोऽप्ययाङ्गीषितको व-
बलिना क्रूरकर्मणा । अरण्यं गहनं घोरं प्रविशेत्
तदा प्रभुः” ब्रह्मोवाच । “यश्चारण्यमिदं धर्मं ! त्वया-
व्याप्तं चिरं विभो ! । नान्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्य-
मिति प्रभो !” गयास्ये शतीर्थभेदे “प्रथमेऽङ्गि विधिः-
प्रोक्तो द्वितीयद्वये ब्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो य-
स्यात् यज्ञमकारयत्” वायुपु० गयामाहात्म्ये “गया
च फल्गुतीर्थञ्च धर्मारण्यं सुरैर्हृतम् । तथा देवनदी-
पुण्या सरस्व ब्रह्म निर्मितम्” भा० आहु० १६५ अ० ।
शधर्मसाधने अरण्यप्राप्ते च “तैरुक्तो यज्ञियान् देशान्
धर्मारण्यं तथैव च” भा० आश्व० ८२ अ० । ह० स० १४ अ०
कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्ये देशभेदे न० ४ साधुराजो-
व्योतियधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च इत्युपक्रमे मध्यमिद-
मित्युक्तम् ।

धर्मासन न० धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम् । विचार-
निर्णयार्थं आसनभेदे । “धर्मासनमधिषाय संवीताङ्गः
समाहितः” मनुः ।

धर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवधर्माधर्म-

पुद्गलास्तिकायमध्ये पदार्थभेदे अर्हत्तयन्दे दृश्यम् ।
धर्मिक लि० धर्मोऽस्त्यस्य ठन् । धर्म युक्ते । ततः पुरोहिता-
तस्य कर्मभावादौ यक् । धार्मिक्य तद्भावे न० ।

धर्मिन् लि० धर्मोऽस्त्यस्य इनि । धर्मविशिष्टे स्त्रियां ङीप् ।
सा च राजायाम् । “विगुणमचेतनं प्रसवधर्मि”
सा०का० । श्चाधारे च सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः
सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्ता” सा० प्र० भा० ।

“नित्यत्वाच्च चित्धर्मा” सा० सू० भाष्ये पुरुषस्य
प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यव्यवहारोप-
पत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकत्वेना गौरवमित्यपि बोध्यम् ।
तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाच्छेऽपि स्वर्गपुरस्ता-
रेण यद्वात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्धप्रति । आत्मनस्तु
ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाळे ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवात्
धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते”
“धर्म्ये सर्वमभ्रान्” प्रकारे च विपर्ययः” न्यायका० ।
धर्माः त्रोटकात्तां कर्तव्यत्वेन सन्त्यस्य । धार्मिके
लि० स्त्रियां ङीप् । धर्मः पात्यत्वेनास्त्यस्य इनि
एविष्णौ पु० । “धर्मगुप् धर्मकत् धर्मी” विष्णुसं० ।

धर्मिष्ठ लि० अतिशयेन धर्मवान् इठन् मत्तपो लोपः ।
अतिशयेन धार्मिके । श्विष्णौ पु० ।

धर्मेन्द्र पु० धर्मे इन्द्र इव रक्तकत्वात् । धर्मराजे यमे “पितृ-
णामिव धर्मेन्द्रो यादृशामिव चाम्बुराट्” भा०द्रो० ६७० ।
धर्मेधर्मेन्द्रादयोऽप्यत्र ।

धर्मेयु पु० पौरवण्यस्य रोद्राश्वस्य पुत्रभेदे । “धर्मेयुः सन्नते-
युञ्ज दशमो देवविक्रमः” भा० व्या० ८४७० । तत्पुत्रोक्तौ
धर्मीत्तर लि० धर्म उत्तरः प्रधानमस्य । धर्मप्रधाने ।

धर्मीपदेश पु० धर्म उपदिश्यतेऽनेन उप+दिश-करणे घञ्
इत० । धर्मशास्त्रे सन्वादिशास्त्रे “धार्मं धर्मीपदेशञ्च
वेदशास्त्राधिविरोधिना । यत्कर्तव्याहसम्भत्ते स धर्मं वेद
नेतरः” मनुः । भावे घञ् । २धर्मस्य उपदेशे “धर्मीपदेशं
दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वितः । तप्तनासेचयेत् तैलं वक्त्रे
श्रोत्रे च पार्थिवः” मनुः ।

धर्मीपदेशक लि० धर्मस्य उपदिशति उप-दिश एवुल् इत० ।
धर्मस्योपदेशकर्त्तरि श्युरो पु० ।

धर्म्य लि० धर्मादनपेतः “धर्मेपथ्यर्थन्यायादनपेते” पा० यत् ।
धर्मस्य प्राप्यः “नौवयोधर्मत्यादिना” पा०यत् वा । धर्म-
युक्ते धर्मादवर्हिभूते २धर्मस्य प्राप्ये च “न द्रव्याणा-
मविज्ञाव विधिं धर्म्यं प्रतिपद्ये” मनुः । ब्राह्मण्यदविवाहो

पक्रमे “यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान् । पञ्चानु-
पूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विटशूद्रयोस्तु
तानेव विद्याक्षस्योन्न राक्षसान् । चतुरो ब्राह्मणसा-
द्यान् प्रशक्तान् कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैक-
मासुरं वैश्याशूद्रयोः । पञ्चानान्तु क्षयोधर्म्यो दावधर्म्यो
स्मृताविह । पैशाचश्चासुरस्यैव न कर्त्तव्यो कदाचन ।
पृथक् पृथग्वा मित्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गन्धर्वौ
राक्षसस्यैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ” ।

धर्म्य पु० धृष-भावे घञ् । प्रगल्भ्ये श्चमर्धे शक्तिवन्धने
शसंहतौ ५हिंसायाञ्च शब्दच० ।

धर्म्यक लि० भृष-एवुल् । परिभवकारके २प्रगल्भे श्चमर्धने
च ४नटे पु० शब्दरत्ना० ।

धर्म्यकारिन् लि० धर्मं करोति क्-णिनि इत० । परिभव-
कर्त्तरि २प्रगल्भ्यकारके च श्रुतितायाम् असत्यां
स्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दर० ।

धर्म्यण न० धृष-भावे ल्युट् । परिभवे श्चमर्धने श्चमर्धशब्दार्थे
च । कर्मणि ल्युट् । श्चमर्धकारिकायां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।
मेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ५धर्म्यकारके लि० । इतिशे पु० ।
“अधर्म्यो धर्म्यात्मा यज्ञहा कामनाशकः” भा० व्यु०
१७७० । शिवसहस्रनामोक्तौ चु० धृष-भावे युच् ।
७धर्म्ये स्त्री “श्रुत्वैमां धर्म्यां तात ! तव तेन दुरा-
त्मना” भा० व्या० ४१७० ।

धर्म्यि(यो) स्त्री धृषप्रतेऽसौ धृष-कर्मणि अणि । असत्यां
वन्धक्याम् उणादित्तिः वा ङीप् तत्त्वार्थे भरतः ।

धर्मित लि० धृष-कर्मणि क्त इट् गुणश्च । परिभूते
असत्यां शकुलटायां स्त्री शब्दरत्ना० । भावे क्त । श्चमर्धने
४मैथुने च न० लिङ्गा० । ५परिभवे च ।

धलण्ड पु० धर्माति धा-ड तं लण्डयति उत्क्षिपति
लडि-उत्क्षेपे अण् । (धला आकाङ्) हञ्जे शब्दच० ।
एवुल् । धलण्डक तत्त्वार्थे तस्य कण्टकादतत्वेन धा-
रकस्योत्क्षेपणात्तथात्वम् ।

धव गतौ आ० प० सक० सेट् इदित् । धन्वति अपन्वीत् ।
इदित्वात् कर्मणि धन्वते धन्वधातोस्तु धव्यते इति भेदः ।

धव लि० धवति ध्रुवति ध्रुवोति ध्रुवति वा कर्त्तरि अच् ।
शकम्पनकारके २पत्न्यौ स्वाभिनि शनरे पु० व्यसरः ५धूत्ते
लि० मेदि० । (धला आकाङ्) स्वाते हञ्जे पु० रत्नमा० ।
“धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहा । मधुरस्तु-

वरस्तस्य फलञ्च सधुरं मनाक् भावम् । “विल्लाक-
खदिराकीर्णं कपिलधवसङ्कुलम्” भा० आ० ६६ अ० ।
“मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
तस्मान्नाधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः” हरिश्च०
२७६ अ० । भावे अण् । इकम्पने ७ विघ्नने च पु० ।

धवनि स्त्री धू-करणे अणि । अन्ते पारस्कारनि० ।

धवल पु० धाव-दृष्टा० कल वा० ह्रस्वः धवं कम्पं लाति ला-
क वा । “धवलः सिन्दुरे रसिते । शमजो ज्ञे चाय धवली
शौरभ्यां सङ्गदाहृत” विश्वः । शौरभ्यामेव गौरा० ङीष् ।
श्वेतवर्णयुक्ते त्रि० वस्त्रः अत्रार्थे स्त्रियां टाप् । “नीता
येन निशा शशाङ्गधवला” उल्ललद० । पु० निर्मले
त्रि० त्रिका० । “क्रियते धवलः खलुचकैर्धवलैरेव
सिततरैरधः” माघः । इधवदृष्टे ७ चीनकपूर्वे स्त्री ।
दश्वेतमरिचे न० राजनि० । हरागभेदे स च भरतमते
हिन्दोलरागस्य अष्टमः पुलः सङ्गीतशास्त्रम् । १० खग-
भेदे “धवलः पाण्डुरुद्दिष्टो रक्तपित्तहरो हिमः । रसे
पाके च सधुरः संप्राप्ती वातशान्तिज्ञत्” भावप्र० ।
११ छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा “हिजवर ! गणयुगसनगणन
गणयुगलकं धिमलवलयमपि च कलय सकलजन-
सुखम् । “फणपतिवरमणितममलमिह हितं विमल-
कविमुद्दिष्टं ललितमिति भुवि विदितम्” ।

धवलगिरि पु० कर्म० । खनामख्याते पर्वतभेदे ।

धवलपक्ष पुंस्त्री धवलौ पक्षौ यस्य । हंसे राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । “धवलपक्षविहङ्गमश्रुजितैः” माघः ।

कर्मधा० । चान्द्रमासघटके पञ्चदशतिथ्यात्मके २ युक्ते पक्षे पु०

धवलपट्टिनी स्त्री कर्म० । श्वेतपाटलिकायाम् राजनि० ।

धवलमृत्तिका स्त्री कर्म० । (खड्ग) खटिन्यां राजनि० ।

धवलयावानल पु० कर्म० । श्वेतयावानले यावनालवेदे
राजनि० ।

धवला स्त्री अतुदात्तत्वात् ङीप् । शुभ्रवर्णायां स्त्रियाम् ।

अमरः । [धवलान्नः शूलपाण्येभिरभ्यासम्] माघः ।

धवलिमन् पु० धवलस्य भावः दमनिच् । श्वेतत्वे “अधिगत-
धवलोत्पल न० कर्म० । कुष्ठे राजनि० ।

धवाणक पु० धुनोति दृष्टादीन् धू-आणक । वावौ उज्ज्वल०

धवित् न० धू-करणे इत् । नृगचर्ममयव्यजने वसरः ।

“सञ्जवेदं धवित्वाणि परिधींश्च” कात्या० श्रौ० २६।२।१।

“धुनोत्येभिरिति धवित्वाणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मिता-
स्तयो व्यजनाः” देवतनाथः ।

धस् त्रि० धा-कसन् । १ धारके रेतोधाः पुरोधाः । २ वृद्धाणि
पु० भेदि० । ३ वृद्धस्यतौ उणा० ।

धा धारणे पोषणे दाने च जुहो० उभ० सक० अनिट् ।

दधाति धत्ते धत्से दध्यात् दधातु धेहि अदधात्

अधत्त । अधात् अधित । दधौ दधे । दधिय दधाय ।

दधिव धाता धास्यति । धीयते अधायि अधाविघाताम्

अधिघाताम् । हितः हित्वा हितिः । “त्वं

सुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्”

सा० द० । “इमं नो यज्ञममृतैषु धेहि” ऋ० १।२।१।

“तत् त्वा देवा सविता दधातु” ऋ० १०।१७।४

“धमे दध्यात् सदा मनः” मनुः । “निवेशाय मनो

दधुः” भा० व० ६५ अ० । “न नाशमधिगच्छेयुरिति

मे धीयते सतिः” भा० विरा० १८ अ० । “हिंसाहिंसे

मृदुकूरे धर्माधर्मावृत्तान्ते । यदु यस्य सोऽदधात् सगे

तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः । “यथापमाश्रुनप्रख्यं

सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम्” भट्टिः । “गामधास्यत् कथं नामो

मृणालमृदुभिः फणैः” कुमा० घापयति धित्सति ।

“स्वं वज्रं कुह धित्सयः” ऋ० १।४।६।

अति+अतिक्रम्य धारणे अतिशयधारणे च “आयुर्यत्ते अति-

हितं पराचैः” अथ० ७।५।३२ ।

अधि+आधिक्येन धारणे “यक्षार्पदाय अथो अध्यधत्तम्”

ऋ० १।११।८ ।

अनु+पश्चाद्धारणे । “अथान्यान् (तण्डुलान्) ऊतास्त्रायत्युपु

समित्सु अनुदधीरन्” लाट्या० ४।६।१४ ।

अनर्+आच्छादने वस्त्रनरेण व्यवधाने । “उदुम्बरशाखा-

मन्तर्धायाभिषिञ्चति” ऐ० ब्रा० ८।७ । तिरोधाने “ने

चानर्दधिरे नागाः” भा० आ० १२६ अ० ।

अपि+तिरोधाने आच्छादने । “धनेनाधर्मं लब्धेन यच्छिद्र-

मपिधीयते” भा० उ० १४ अ० । वा० अतो लोपः “पिधान-

मपिधानम्” अमरः ।

अभि+कथने “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वा-

चकः” का० प्र० । “गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभि-

धीयते” भाषा० ।

प्रति+अभि+प्रत्युत्तरकथने । “मया च प्रत्यभिहितं देवका-

यार्थदर्शनात्” भा० उ० १६ अ० ।

अध+मनःसंयोगविशेषे अभिनिवेशे “व्यवधानपरे चकार सा”

कुमा० अधःस्थापने पातने च “यां ते ज्ञायां क्रूपे खडधुः”

अथ० ५।६।१७ । “लितः क्रूपेऽवहितः” ऋ० १।१०।१७

वि+अव+आच्छादने (ढाका) अपवारणे । “प्रेक्ष्य स्थितां बहुचरीं व्यावधाय देहम्” रघुः । “अवदधाति दर्भ-प्रिञ्जुर्जानि” शंख्यब्रा० ३८।८ । “अन्तर्ही अवधा पुंवि अन्तर्हीरपवारणम्” अमरः । “उदयाचलव्यवहितेन्दु वधुः” साधः ।

अव+आरोहे आरोपणे स्थापने च । सद्रव्यस्य कृष्णशोभन काशपर्यन्तं धनिकसमीपे स्थापने आधिः आश्रितः । अन्यदिः संस्कारभेदे अन्त्याधानम् । “जनपदे न गदः पद्मादधौ” रघुः । “आदध्यात् संभारान् दधान् दीपान् गर्भान्” ह० स० ३८ । “गर्भमाधत्त राज्ञी” रघुः । “ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे” भा० व० २८२ अ० ।

अति+आ+अर्थादातिक्रमेण धारणे । “अर्थमन्वाहितं भविष्यति” प्रबोधच० । “अदि स्वादिह गोविन्दो नैव दत्ताहितं नवेव” हरिवं० १७१ अ० ।

अनु+आ+पश्चादाधाने । अदेकस्य निश्चितं द्रव्यं तेनापि अनु पश्चादन्यस्य हस्ते स्थापिते देहीति समवेव समर्पणे च । अन्वाहित्यब्दे दृश्यम् ।

अभि+आ+आत्मुख्येन स्थापने “अश्वाद्ध्युच्च काष्ठानि तत्र दक्षोत् पापकृत्” मनुः ।

अयं+आ+धर्मचिन्तायाम् “उपाधिना धर्मचिन्ता” काम० । शास्त्रीयनाधाने अन्यतृपाते भेदि । “अन्यतृपात उपाहितः” अमरः । संबोजने च अमरः । “तस्मिन् निष्क उपाहित आस” शत० ब्रा० ११।४।१।१

निर्+आ+निराकरणे “यः क्रव्यादं निरादधत्” अथ० १२।२।२६ ।

परि+आ+परितः स्थापने । “अत्रा कुम्भीमध्यमनौ अयास्या विश्वोदकमवधेद्येनम् । पय्याधत्ताग्निना” अथ० ६।५।५ वि+आ+विशेषेनाधौ पीडायाम् । आधिः “यद्यात्मना प्रजया वा व्याधीयेत” श्रुतिः “एतद्वै परकं तयो यद्वाहितस्तपते” शत० ब्रा० १४।८।१।१।१

अम्+आ+पूर्वसाक्षिप्रत्यक्ष दोषस्य निराकरणे “समाहितः समा-धिस्येयुः कृत्स्नान् आहित” भेदि० उक्तेः च सिद्धान्तो-क्त्या दोषसमाधाने । सम्यक्चित्तस्य ईश्वरादौ संस्थापने समाधिः । “अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोमि मयि स्थिरम्” गीता । सम्यगारोपणे “शोऽहं भारं समा-धास्ये त्वयि त्वं वोढुमर्हसि” भा० द्रो० ११ अ० । “तदात्मप्रभवं राक्षसे मन्त्रिहृदाः समादधुः” रघुः ।

आविस्+आविर्भवने प्रकथने “आविर्हितस्तत्तुयुगं स हि सत्यवत्याम्” भाग० २।७।२ ।

उप+आनीयेन स्थापने उपलक्षणतया स्थापने च । “मित्रा हि वस्तूपहिता प्रसीदति” रघुः । “एतदुपहितचैतन्यम्” वेदा० सा० । “यदिन्द्रियैस्तूपहितं पुरस्तात् भाग्यान् शुभान् न शरत्ते चिराय” भा० शा० ७४१७ श्लो० । अनेन स्वरूपप्रकादने उपपद्यन्त्यङ्गाजैतयमित्यमरोक्तेः ।

तिरस्+अन्तर्हीने प्रकादने । “इति बाह्व्य विमुधान् विश-दोनिस्तिरोहमे” कुमा० ।

नि+स्थापने अज्ञातस्वामिकत्वया द्रव्यस्य स्थितौ स्थापने च “कनि-धायेव बहुद्रव्यमाचनः सुचितामित्रम्” मनुः । “शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम्” सा० द० । “अथ प्रवत्नेन वा तत्र वा निधाः पदं पद्व्यां स्मरस्य सन्त्यते” रघुः । “वस्तु पश्ये-न्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षिप्रौ” मनुः ।

प्र+नि+ऐकाग्रयेण मनसः स्थापने । “ईश्वरप्रणिधानात्” यात० सू० । “प्रणिधानं भक्तिविशेषः” भा० । प्रेरणे च “नीधिं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रिये” सा० द० । कर्मे-ऽभिप्रेक्षणे च “किष्किन्त्याद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिह्ये द्रुतम्” मट्टिः ।

प्रति+नि+तत्त्वरूपतया करणदौ प्रतिनिधिः । “द्रव्ये-ऽविद्यमाने यत् सामान्यतमं सन्त्येत तत्प्रतिनिधिर्यत्” सा० श्रौ० १।२०।६ प्रतिनिधिष्यब्दे दृश्यम् ।

अम्+नि+सम्यग्निधाने । “मेघेषूह्वं” सन्निधत्ते प्राच्यानां पवनः पतिः । तच्च जेवगतं वारि शक्रो वर्षति भारव । भा० अमु० ६८० । “दूरादाहृत्य समिपः संनिदध्याति हायसि” मनुः । नैकक्येन सत्त्वत्वे “समवेधं न कुर्वीत क्रोद्धेः सन्निहितो हसेव” मा० वि० ४ अ० । “शुभो शुभौ सन्निहिते शुभवद्भृत्सिमाचरेत्” मनुः । “असि-सतामण्डपे सन्निहितया त्वया भाव्यम्” शकु० । “अ-मान् हरिरद्यापि तत्त्वज्ञानां निजजननां वात्सल्येन सन्निधायत इच्छारूपेण” भाग० ५।७।८ । नैकक्येन स्थापने तु शकः । “स चाहं सङ्गसखा धनमित्येतत्त संन्यधिषि” दशकुमा० ।

प्रति+वेष्टने आच्छादने । “यं परितः पर्यधातु” रघुः २।१७ । “येनेन्द्रस्य दृष्टस्तुतिर्मांसः पर्यधातु” पञ्चमी २।२ “वायस्य परिधावैकम्” भा० वि० ६ अ० । “परि-हिते प्रातरह्नाके” आ० श्रौ० १।६।१ । “इति” इति-कण्ये रौहिणेये च दास्याम्” हरिवं० ७१ अ० ।

वि+परि+परिवर्त्तनेन आच्छादने । “आचान्तः पुनराचामेत्
भासो विपरिधाय च” याज्ञ० ।

धुरस्+अधृतः स्थापने । पुरोहितः । “दुरासाहं पुरोधाय
धाम आधत्तु यं ययुः” कुमा० ।

प्र+प्रकषेण धारणे । “दिग्धन्तः सहसा प्रधायिताः”
भाग० ३० अ० । प्रधानम् ।

प्रति+प्रक्षेपे “तदन्ते चक्षुः प्रतिषेहि रेभे” ऋ० १०।८७।१२।
प्रतीकारार्थं विधाने “दुष्टदैवतमशाय वज्रो ध्यान
समाधिना । सर्वत्राक्षतविशेषाव् यान्त्रिकं प्रतिभस्यति”
शतरुद्र० प्रतिविधाने ।

वि+करणे “तस्य तस्याचक्षां चक्षां दामिव विदधाप्यङ्गम्” गीता ।

“विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं न्ययाम्” भा० ४०
यज्यावर्द्धपि कर्त्तव्यं तद्विधत्तु नष्टमन्त्रे” स० ७६ अ० ।
कर्त्तव्यतयोपदेशे “यश्चाग्निदत्तं स्तोत्रं व्रतमसं वि-
धीयते” मनुः । “चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वेन विधीयते विधिः”
अष्ट० ३० विधियन्ते दृश्यम् । “न पैदृयाग्निवो होमो
चौकिकेऽग्नौ विधीयते” मनुः ।

अनु+वि+तल्यरूपावरणे पशुविकारणे च । “आनुव्येष ह
विषां देवत उच्चैरुपांगुतायां चाध्वयुभनुविदधीतं”
शांख्य० श्रौ० ११।१२ “दृष्टिं च तेभ्योऽनुविषाय काश्चित्”
भा० ८० ३६ अ० । “उपतिष्ठति तिष्ठन् गच्छन्मनुमच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म क्रायेवानुविधीयते” भा० शा० १८१ ।
“इन्द्रियाणां हि चरतां यन्नानोऽनुविधीयते” गीता ।

प्रति+वि+प्रतिष्ठापनचरणे “क्षिप्रमस्त्रिधरव्याघ्र चारः प्रति-
विधीयताम्” रामा० सुन्द० प्रतीकारे च “क्षिप्रमेव कस्मिन्
प्रतिविहितसायणे” सुहृदय० चन्द्रप्रभेक्तिः “न पारितं
प्रतिविधा तम्” तत्रैव चाश्वक्योक्तिः ।

अद्+आदरे विश्वासे च । “अद्धाति क इवेह न साक्षात्” नेष० ।
धृम्+सस्यविधाने योजने क्षेपणे अभिसन्धौ । “मनस्येतानि
सन्धाय मनसा सस्यधारयेत्” भा० आश्व० ४२ अ० ।

“यथा सूच्या वासः संदध्यात्” रे० ब्रा० ८५।४८ ।
“धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्” कुमा० । “संदधे धनुषि
वायुदेवतम्” रघुः । “भवति कृतसन्धानमिव तद्”
शङ्क० । मेघने “सहदुष्टं यो हि मित्रं पुनः सन्धात-
मिच्छति” आश्वक्यः ।

प्रति+सम्+प्रतिश्रयेन शस्त्रादिना व्यथने संयोजने । “त्वय
चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिशन्धीयते कामिजन-
शार्धः” शङ्क० ।

अनु+सम्+अनुसन्धाने विचारजन्यज्ञानभेदे अनुचिन्तने
“आधं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिनः । यश्चक्रे-
आनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” मनुः । अन्ये षण्ये च
“दुर्गमनुसन्धेहि” हितो० ।

अभि+सम्+दातृपथे अभिवापभेदे । “अभिसन्धाय त्व फलं
दक्षयमपि चैव यत्” गीता । “भवन्ममभिसन्धाय
जिघांसन्ति भवत् प्रियम्” भा० शा० ११०५ श्लो० । “आह्वानि
चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः । अभिसन्धाय
पितरं पितृच पितरं तथा” हरिवं० १६ अ० । “मूढाभिसन्धिः
शङ्कते” जगदीशः । “अभिसन्ध्यादिषु चैवम्” शा० सू० ।
प्रति+सम्+प्रतिरूपसन्धाने । “प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्यो-
न्यस्य विशास्यते ।। सुसुचुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च
महाहृष्टे” भा० भी० ७१ अ० । “पशुतः प्रतिसन्धाय
विध्यतः सव्यसाचिनः” भा० वि० ६१ अ० ।

धाक लि० धा-उष्ठा० क तस्य नेत्वम् । शारके २ ब्रह्मणि पु०
मेदि० । १६७ ४ आहारे च ५ अक्षे ६ क्षमे च संक्षिप्त
शा० उष्ठादिदृष्टिः ।

धा(धा)टी स्त्री षट्प्रते हिंसतेऽत एव षट-हिंसायं आधारे
अध् गौरा० ङीष् प्रभो० धस्य चः षाटी वा तल
पाठः । अश्वयस्कान्दने शत्रुसम्मुखगमने हेमच० ।

धास्यक पु० धा-आस्यक । दोनारभागे परिभाषभेदे ।
उज्जलद० ।

धातक पु० धातं करोति णिच् टिलोपः खुब् । पुष्कर-
हीपस्थायतेः वीतहोतस्य १ पुलभेदे “तद्वीपस्थावपतिः
प्रैयन्नतो वीतिहोतो नाम तस्यात्मको रमणधातक-
नामानौ वक्ष्यन्ती नियुज्य” भाग० ५।२०।२२ । गौरा०
ङीष् । (धाइफुल) २ धातुप्रप्याम् राजनि० । “धातकी
कटुका शीता मदकृत् त्वरा लघुः । तृष्णातीसारपित्ताश्च
विषक्रमिविषर्पजित्” भावप्र० तद्गुणाः । शतीर्थभेदे शिवपु० ।
धातक्यादिलेह चक्रदत्तोक्ते लेहभेदे “धातकीविल्वधन्या-
कलोम्रेन्द्रियवाचकैः । लेहः क्षौद्रेण वाहानां ज्वरा-
तीसारवान्निजित्” चक्र० ।

धातु पु० धीयते सर्वं निर्धियते सुषुप्तादावपि न धा-आधारे
तन् । १ परमात्मनि । “स एव चिदात्तः श्रुतिः । दधाति
शब्दान् । २ सर्वेषां नाम्नां प्रकृतिभूते भूपृथ्वी तस्य
क्षेत्रविभागादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा
“धातुनां क्रियावाचक्योपपादिपठितः शब्दविशेषः
क्रिया च पूर्वोक्तफलानुक्तो व्यापार एव सर्वेषां भावः

काणामन्वयोपपत्तये कालान्वयोपपत्तये च धातूनां क्रियावाचकत्वाङ्गीकारात् । तथाहि । “क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति” वाक्यपदीये कालानां क्रियाभेदकत्वमुक्तमुक्तञ्च तेनैव “क्रिया नियतसाधना” इत्यादिना साधनानां क्रियाकाङ्क्षत्वं तत्र यदि धातुभिः क्रिया न बोध्येत क तदा तेषामन्वयो विशेषणत्वं वा भवेदतोऽवश्यं सर्वेषां क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यं धातूनां फलमात्रवाचकत्वे व्याख्यातानां व्यापारार्थकत्वे कदादिस्यले व्याख्याताभावेन कारकाद्यन्वयानुपपत्तेः नापि क्रियामात्रवाचकत्वं त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तेः । तथाच फलवाचकत्वस्य तेषां प्रायशोगणपाठे एव उक्तत्वात् न तदंगे विवादः । किञ्च फलार्थकक्रियायाः पृथक्पृथक् विनिर्दिष्टता वा धात्वर्थत्वाभावे सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेदः स्यात् स्याच्च फलमात्रधात्वर्थत्वे सर्वेषां कारकाणां तन्नागन्वयः तत्रैव कालान्वयोपगमे च व्यापारविगमकावेऽपि फलसत्त्वेन वर्तमानत्वादिप्रयोगापत्तिः । अतोऽवश्यं क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यमतएव “धातोरर्थः क्रियोच्यते” इत्यनेन धात्वर्थत्वेनैव क्रियात्वस्वीकारः । अतएव च “भूवादयोधातवः” इति पाणिनीयसूत्रमपि क्रियावाचकत्वं धातुमात्राणां प्रतिपादयति । तथाहि भूय वा च भूवौ आदिशादिशादी भूवौ आदी येषां ते धातव इति तथा चात्र प्रथम आदिशब्दोऽव्यवस्थावाची भुवा सह तदन्वयात् भूभृत्तय इत्यर्थल्लभः द्वितीय आदिशब्दः सादृश्यवाची वाधातुना तदन्वयत्वेन वासदृशा इत्यर्थल्लभः तत्सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेन वाधातेर्गत्यर्थतया क्रियावाचित्वप्रसिद्धेस्तथा च भूभृत्तयः क्रियावाचित्वेन वासदृशा धातव इत्येव फलितम् । भुवच्चादित्वं गणपाठामेक्षया तस्य च क्रियावाचकत्वं पूर्वोक्तयुक्तेरिति संक्षेपः । अत्र क्रियावाचित्वानुक्तौ गणपठितत्वेन सर्वनामाव्ययादीनामपि धातुत्वापत्तिः तन्मात्रोक्तौ च हि रूपाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिरत उभयसंज्ञम् । उक्तञ्च “किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव नो । सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः । न हि तत्पाठमालेण युक्तमित्याकरे स्फुटमिति” । तत्पाठः गणपाठः । विदि अवयवे गडि वदनेकदेशे इत्यादिद्रव्यवाचिनामपि तत्साधनक्रियावाचित्वमस्यैव कालकारकाद्यन्वयानुरोधात् तत्फलस्य द्रव्यरूपत्वेऽपि न क्षतिः । मण्वादीत्या-

दिपदेन स्तत्रसंज्ञास्त्वपहणं तेन सौत्राणां स्तनुभुभृतीनां सनादयोधातव इत्यादीनाञ्च प्रत्ययान्तरानां धातुत्वमव्याहृतमेव दर्शितयुक्तेः तत्रापि क्रियावाचित्वादेरवश्यं स्वीकाराच्च नामप्रसङ्ग इति दिक् ।

ते च सर्वेऽपि धातवः सकर्मकाकर्मकभेदेन द्विविधाः । तत्र व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलवाचकः सकर्मकः पञ्चादेः व्यापाराधिकरणावृत्तिविहितिरूपफलस्य बोधकतया सकर्मकत्वं कर्तृकर्मोभयनिष्ठफलबोधकस्यापि गम्यादेः व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया सकर्मकत्वम् । भूभृत्तीनां तु व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया न सकर्मकत्वं फलस्य सत्तायास्तत्त्वस्वरूपव्यापारस्यैकस्मिन्नेव धर्मिणि घटादौ सत्त्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये “आत्मानमात्मना विभ्वदस्तीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भावञ्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः” इति । अस्यायमर्थः आत्मानं स्वरूपं विभ्वत् आत्मधारणानुक्कूलव्यापाराश्रयः अस्तीतिपदेन समानाधिकरणतया व्यपदिश्यते तदभेदबोधनाय तिङ्गटिकं प्रयुज्यते इति यावत् तेनात्मनात्मरूपेण कर्मणा धारणकर्मणा धातुः न सकर्मकः । अत्र हेतुरन्तर्भावात् धात्वर्थ एव तस्य कर्मणः प्रवेशात् आत्मधारणानुक्कूलव्यापाररूपधात्वर्थेनात्मन उपसंग्रहादित्यर्थः । अथ वा अन्तरेव व्यापाराधिकरण एव भावात् फलस्य सत्त्वाच्च व्यापारसामानाधिकरण्यादित्यर्थः तेन भुवादेरुत्पत्त्यनुक्कूलव्यापारवाचितया धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मकत्वाभावेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्मकत्वम् । अतएव “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुः सयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत” इति फलसामानाधिकरण्यादिक्रताकर्मकसकर्मकविभागोऽभिहितः । एकनिष्ठतायामेकमात्रावृत्तितायामित्यर्थः तेन गम्यादेर्व्यापाराधिकरणवृत्तिफलवाचित्वेऽपि नाकर्मकत्वमिति धर्मिभेदेऽधिकरणान्यत्वे इत्यर्थः । एवमेव शब्दकौस्तुभकारादयः । एतन्मते सकर्मकाकर्मकशब्दौ पारिभाषिकाविति द्रव्यव्यम् । मञ्जूपाहतस्तु “कर्मणा सहेति नास्ति कर्म यस्येति व्युत्पत्त्या सकर्मकाकर्मकशब्दौ योगिकौ तत्र साहित्यं तदन्वितस्वार्थबोधकत्वम् अन्यस्य पृथक्पदोपस्थाप्ययोः सम्बन्धरूपोपस्थापनेन जीवत्यादीनां प्राणधारणानुक्कूलव्यापारार्थकतया तत्कर्मणः प्राणादीर्धात्वर्थमध्यपातात् न सकर्मकत्वं धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात् । कर्म च व्याकरणमा-

स्त्रीयपारिभाषासिद्धकर्मसंज्ञाविशिष्टमुच्यते तेनाधिगम्यते
प्रासादस्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः अधिगतेः कर्म
संज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वात् अन्यथा पूर्वमते तस्य
फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकतयाऽकर्मकत्वेन “भावे
चाकर्मकेभ्यः” इति भाव एव लकारापत्तेः । नयति च
यामं गच्छतीत्यादौ गम्यादिः ईप्सिततमत्वेन कर्म
संज्ञाविशिष्टेन पृथग्भूतेन यामेणान्वितं स्वार्थं बोधयन्
इकर्मकः, अधिवसतिस्तु अधिकरणत्वेन कर्मसंज्ञा
विशिष्टेनेति विवेकः” इति प्राप्तेः । युक्तञ्चैतत् धात्वर्थोप-
पत्तीतकर्मकाणां व्यापारव्यधिकरणफलवाचितया पूर्व-
कल्पे सकर्मकत्वापत्तेः तत्तद्भूतत्वेन भिन्नेषु गौरव-
तश्च कर्मणोऽविवक्षायां गम्यादिरपि अकर्मकत्वस्वीका-
रेण अविषयव्यापिशिष्टत्वेन निवेशे गौरवञ्च । एतन्मते तु
कर्मभावादेव तदन्वितस्वार्थबोधकत्वाभावाद्वाकर्मकत्व-
हानिरिति सूक्ष्ममोक्षणीयम् । अत एव अकर्मकस्य
तदन्वित्रस्वार्थबोधकइति बोध्यम् ।

सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च । एक-
कर्मान्वितस्वार्थबोधकाः गम्यादयः एककर्मकाः । द्विकर्म-
काश्चपि द्विविधाः द्विकर्मान्वितेकव्यापारार्थकाः द्विकर्म-
ान्वित्रिव्यापारार्थकाश्च । तत्राद्या दुष्टादयः । न च
ते विद्वान् द्विव्यापारार्थकाः तथात्वे ईप्सिततमाभ्या-
मेव कर्मस्थानं व्यापारद्वयेऽन्वयसम्भवेन द्वितीयाद्युत्पत्तौ
“अकथितञ्चेति” सूत्रेण दुष्टादीनां कारकान्तरसंज्ञाना-
पक्षस्याकथितस्य कर्मसंज्ञाविधानानौचित्यात् । दर्शयि-
ष्यते च दुष्टादीनामेकव्यापारार्थकता । यदा पुन स्त्रोषां
द्विव्यापारार्थकता विवक्षिता तदा ईप्सितजनसूत्रेणैव
कर्मसंज्ञायां जातावां द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थका एव ते
णिजन्तादिवदिति बोध्यम् । द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च
णिजन्ताः तत्र च धातुना एकव्यापारोऽभिधीयते द्विती-
यस्तु णिच्, तद्व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रयोज्य-
कटं रूपकर्मणश्च यथाक्रममन्वयः । यथातत्त्व गम्या-
दीनमिति बोध्यम् । पाष्वादीनां तु नैव, तद्योगे
प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाभावेन व्यापारद्वये कर्मइत्यन्वया-
भावात् । नच पाष्वादिः क्रियाण्यव्ययत्वेनोद्देश्यतया
प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा वित्तुनर्हति गम्यादिधातुयोगे-
एव तन्मयमात्रम् । उक्तञ्च हरिणा “युष्मन्क्रियायां
स्वातन्त्र्यं प्रधाने कर्मतां मनसु । भियजात् कर्म-
संज्ञायाः स्वप्रेषणाभिधीयते” इति निम्नगाव् नतिबुद्ध्या-

दिस्त्रवेण तदितरेषां निषेधात् स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमेव
स्वप्रेषणे तृतीययाऽभिधीयते इति तदर्थः । वस्तुतस्तु
प्रयोज्यकर्तुः रीप्सिततमत्वेऽपि परत्वात् कर्तृसंज्ञायां
तस्य बाधात् कर्मत्वाप्रसक्तौ गम्यादिस्त्रवेण अप्राप्तप्राव-
कत्वरूपविधित्वाश्रयेण गम्यादिः कर्मत्वं विहितं न
पाष्वादेरिति द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हरिणा “परत्वादनरङ्ग-
त्वादुपजीव्यतयाऽपि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गम्या-
देर्विधितोचितं” । परत्वात् “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इ-
त्युक्तेः “अपादानरुच्यदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तु-
शोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्तते” इति चोक्तेः “अन्तरङ्ग-
त्वत् पथ्यादिरूपप्रकल्पाकाङ्क्षिककर्तृसंज्ञारूपकार्यम्
“अन्तरङ्गं वजीय” इति न्यायात् पाष्वाद्याकाङ्क्षितकर्म-
संज्ञायाः प्रत्ययान्वितत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः । उच्य-
जीव्यतया उपजीव्यजातीयतया स्वेषामेव कारकाणां
कर्तृप्रयोज्यत्वेन कर्तृरूपजीव्यजातीयत्वादिति फलि-
तोऽर्थः तेन पाष्वाद्यायेनया तस्योपजीव्यत्वाभावेऽपि
न क्षतिः । एवं पाष्वादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञाय-
ह्वामपत्तेः न द्विकर्मकत्वं तेषामित्यन्यत्र विस्तरः ।
अकर्मका अपि धातवः हेतुचतुष्टयाधीनाकर्माक्रियार्थ-
त्वात् चतुर्विधाः । अकर्मकाक्रियात्वे हेतवश्च चत्वारो
हरिणा प्रदर्शिता यथा “धातोरेयान्तरे दृष्टे धात्वर्थेनोप-
संग्रहात् । प्रसिद्धेरविषयताः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” ।
धातोः स्वबोधकधातोरेयान्तरे स्वसजातीयभिन्ने दृष्टेः
यामव्यात् स्वविजातीयार्थबोधकत्वमित्येकः । यथा
जानातिः ज्ञानं वदन् सकर्मकः प्रष्टव्यादिकं बोधयन्-
कर्मकः नतु गतिप्राची गम्यादिः ज्ञानार्थार्थोऽप्यकर्मकः
तयोर्द्वयोर्मययोः सकर्मकत्वेन स्वसजातीयत्वात् ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति द्वितीयः । कर्मणो धात्वर्थेन
उपसंग्रहात् स्वयरीरे प्रवेशनात् यथा जीवत्यादीनां
प्राणधारणानुक्कृतव्यापाररूपक्रियार्थतया तत्कर्मणः प्रा-
णादिधात्वर्थेणैव प्रवेशः । प्रसिद्धेः सत्तानज्जादिरूपाणा-
मकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः । सत्तादिकञ्चानुपदं प्रदर्शयते
तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादित्यर्थः ।
इति ततोऽपि हेतुः । कर्मणोऽविषयजातः अकर्मकः ४ ।
अत एव कर्मपदं व्यपदेशिशब्दादेन फलस्याप्युपलक्षणं तेन
फलस्याविषयव्यापारैव गम्यादिरकर्मकत्वमिति कौस्तुभानु-
सारिणः तेषाञ्च व्यापारमात्रबोधकतया फलवाचित्वाच्च
सकर्मकत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत एव अविषयता नाम येन

रूपेणान्वयविवक्षया यस्य कर्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वय-
विशक्षाभावः । तत्र कश्चित् कर्मणोऽविवक्षया यथा
पच्यते इत्यादौ, कश्चित् कर्मत्वाविवक्षया यथा मातुः
स्मर्यते इत्यादौ । अतः मातुः कर्मत्वेनैव स्मरणान्वये
कर्मसंज्ञा न पुनः सम्बन्धत्वेन, तथा विशक्षायामेव कर्मणि
षष्ठीविधानात् स्मरणादेः कर्मत्वान्वयसत्त्वेऽपि कर्मत्वेन
तदन्वयाभावादकर्मकत्वं तेन भावे लकारादय इति
बोध्यम् । कश्चित् कार्यप्रवृत्तिवेत्तायामविवक्षा पश्चाद्वि-
वक्षा । यथा कृतपूर्वी कृतम् भुक्तपूर्वी चोदूनमित्यादौ ।
तथाहि कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे तत्कृतमनेनेति
पूर्वस्मृतादिनिमग्नवृत्त्यै सपूर्वाच्चेति सूत्रेण विद्यमान
पूर्वात् पूर्वगन्दादपि इतिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति
कर्मणि क्तः स्यात्तदा तस्य कटादिरूपकर्मविशेषणतया
सापेक्षत्वेन समासादिदृष्टिर्न स्यात् एकत्र विशेषणत्वे-
नोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वययोगात् दृष्टिश्चात्र
जायते भाष्यादिषु तथाप्रयोगादतोऽवश्यं प्रथमं कर्मा-
विवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन
पूर्वादिभिः सुपसृपेति समासे च कृते तत्पूर्वकात् पूर्व-
गन्दात् कर्त्तरि इतिप्रत्ययोभवति । पश्चाच्च कर्त्तृकृत-
क्रियायाः कर्मविशेषाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः ।
उक्तञ्च हरिणा “अकर्मत्वे सत्येव ज्ञाने भाषाभि-
धाविनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्ता योगो भवति कर्म-
णाम् । अविवक्षा गतादिस्था यथा यामादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति” । क्रिया-
वन्तत्वेन क्रियाद्वारेव कर्मणोऽन्वय इति द्योतितम् क्रिया-
याश्च दृष्टिशब्देकदेशतयाऽनन्वयशङ्कायामाहाविवक्षेति ।
नास्ति विशेषेण ग्रहोक्तानं यस्याः सा ग्रथशुपस्थित्य-
भावेन ज्ञातुमशक्येत्यर्थः गतादिस्था कर्त्तृबोधकनिष्ठा-
न्नगतपदोपस्थाप्यगमनकर्त्तृरूपार्थप्रविष्टापि यथा यामं
गतइत्यादौ विभिन्नपदोपात्तरपि यामादिकर्मभिः
क्रिया सम्बध्यते तथेत्यर्थः सहदायशक्तिस्त्रीकारे एक
देशान्वयाभ्युपगमादवयवशक्तिस्त्रीकारे तु तदनुपगमे
अत्यभावादिति भावः । कृतपूर्व्यादिष्वित्यादिपदेनाध्वरे-
ष्विष्टोत्पादयोग्यत्वात् तत्रापि इष्टादिभ्यश्चेत्यनेन कर्त्तरि
इतिविधानात् । अत्रोदं बोध्यं “निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं
सर्वत्रैवास्ति कारके” इत्युक्तेः कर्मणोऽपि स्वव्यापार-
द्वारा क्रियानिष्पत्तिहेतुत्वेन कर्त्तृत्वे स्थिते तद्व्यापारस्य
धात्वर्थत्वविवक्षायां धात्वर्थक्रियान्वयत्वेन तस्य कर्त्तृत्वं

समानानुपूर्वीकसुखार्थबोधकधातुपातफलाश्रयत्वेन च
कर्मत्वमित्येकस्यैव कर्मकर्त्ता एवञ्च तत्र धातोरर्था-
न्तरे वृत्तेरेवकर्मकत्वम् । तथाहि अन्नं पच्यते स्वयमेवे-
त्यादौ निष्पत्तिस्तदनुकूलो ऽक्षस्याख्यादिस्वयोगरूपो
व्यापारश्च तद्विशिष्टो वा पच्यर्थः तयोः फलव्यापारयो-
रेकनिष्ठतया तद्वोधकधातोरकर्मकत्वं तेन अन्तेन पच्यते
स्वयमेवेत्यादी भावे लकारोपपत्तिः । द्विकर्मकाणाम्
एककर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षया ऽपरस्याविवक्षयैवाकर्मकत्वं
पचिदुक्तोस्तु कर्मान्तरसत्त्वेऽपि कर्मवद्भावविधानात् सकर्म-
कत्वं तेन तयोर्न भावे लकारादयः किन्तु कर्मणोऽप्य-
तेन दृष्टते गवा दुग्धं स्वयमेवेत्यादि । एवञ्च सर्वेषामेव
धातूनां कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भावे प्राप्तौ
धातुविशेषयोग एव कर्मवत्कार्योतिदेशो न सर्व-
धातुयोगे तेन गम्यादियोगे कर्त्तरि वाच्ये न कर्म-
वद्भावः किन्तु कर्त्तृवत्कार्यं, भावे तु द्रव्यते एव कर्म-
वत्कार्यम् । पच्यादियोगे तु कर्त्तरि भावे च वाच्ये कर्म-
वद्भाव इति विवेकः । उक्तञ्च “कर्मस्येऽपि च धात्वर्थे
कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्येऽपि च धात्वर्थे कर्म-
कर्त्ता च कर्त्तृवदिति” । कर्मवत् कर्मवत्कार्यवानित्यर्थः
अतएव “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिये” इति सूत्रे कर्म-
पदेन कर्मस्यक्रिया लक्षिता शास्त्रकारैस्तेन कर्मस्य-
क्रियातुल्यक्रियावति कर्त्तरि कर्मवत् कार्यमित्यर्थः
क्रिययोस्तुल्यत्वञ्च एकाधिकरणभाववृत्तित्वेन तथाच
कर्मस्यक्रियया फलेन व्यापारस्य सामानाधिकरण्ये
एव कर्मवद्भावविधानात् पच्यादेस्तथाभूतार्थकतया तत्-
कर्त्तरि कर्मवत्कार्यं, गम्यादेस्तु व्यापारस्योक्तफलसामा-
नाधिकरण्यभावात् कर्त्तृत्वभावकत्वमिति विवेकः ।
तथा तुल्यक्रिये कर्त्तरीत्यभिधानेन गम्यादीनामपि भावे
कर्मवत्कार्यं यागादि भवत्येव । यद्यपि सर्वेषामेवाकर्म-
काणां फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यबोधकतया
कर्मवद्भावापत्तिस्तथापि सूत्रे कर्मणा तुल्येति निर्देशात्
येषां धातूनां सुखार्थवाचिनां सकर्मकत्वं तेषामेव
कर्मवद्भाव इति गम्यत्वे अस्यादेः सत्तादिरूपसुखार्थ-
सकर्मकत्वाभावात् न तत्प्रसङ्गः । भवतेस्तु चाक्षर्यका-
नुभवार्थे वर्तमानस्य सकर्मकत्वेऽपि सत्तारूपसुखार्थ-
तथात्वाभावाच्च प्रसङ्गः । एवञ्च सर्वेषामेव सकर्म-
काणां कर्त्तृकर्माभयस्यभावकत्वेनाव्यवस्थायां हरिणा
क्रियाकृतविशेषेण व्युत्पत्त्या दर्शिता यथा “विशेष-

दर्शनं यत् क्रिया तत् व्यवस्थिता । शब्दप्रवृत्तिरन्येषां
 शब्दैरेव प्रकल्पितेति । यत् कर्मणि कर्तरि वा विशेषः
 क्रियाकृतोऽसाधारणधर्मो दृश्यते तत्तैव क्रिया व्यवस्थि-
 तेत्यर्थः धात्वर्थयोः फलव्यापाररूपयोः क्रिययोरुभय-
 निष्ठत्वेऽपि तत्कृतविशेषादेव तद्विषयव्यवहार इति
 भावः । विशेषश्च द्विविधः धातुपस्यायः तदनुपस्या-
 यश्च तत्प्राप्त्यर्थित्वेन उपस्थितत्वेन च धातुपात्तवि-
 शेषस्यैव प्रथमं ग्रहणं तदप्राप्तौ तु अपरस्येति
 विवेकः । तेन पच्यादयः स्तोपस्यायस्य कर्त्तृपेक्षयाऽ-
 साधारणधर्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विहितिरूप-
 फलस्य बोधकाः कर्मस्यभावकाएव गम्यादयस्तु नैवं तदु-
 पस्यायफलस्य संयोगादेरुभयनिष्ठतया साधारण्यत्
 धातुपस्यायविशेषात्त्वात् धातुपस्यायस्य क्रियाकृतस्य
 अभादिरूपासाधारणधर्मस्य ग्रहणं तस्य च कर्त्तरि
 दर्शनात् कर्त्तृत्वत्वम् । एवञ्च कर्त्तृस्यादिविभाग एत-
 स्मै न्यायमूला एव । अन्येषां सते पुनः शब्दप्रवृत्तिः
 कर्मवत्कार्यप्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकशास्त्रैरेव प्रकल्पि-
 तेति द्रष्टव्यम् । तच्च गान्धर्वं यथा “कर्मस्यः पच-
 तेर्भावः कर्मस्याश्च भिदादयः । कर्त्तृस्यो वृद्धतेर्भावः
 कर्तृस्याश्च गमादयः” इति कर्मस्याः कर्मस्यक्रियार्थका इ-
 त्यर्थः एवमन्येऽपि । सत्यदायविदस्तु एतच्छास्त्रमपि
 न्यायमूलकं पूर्वोक्तरीत्या एतेषां कर्मस्यत्वादिव्यवस्थाप-
 नात् अन्यथा प्रातस्त्रिकरूपेण तद्वर्णनस्य कर्तृत्वशक्य-
 तयाऽव्यवस्थापनो रित्याहुः । एवञ्च क्रियाकृतविशेषे-
 स्यैव क्रियाव्यवस्थेति पक्षमलम्ब्य “निर्वर्त्ये” च विकार्ये
 च कर्मवद्भाव इत्यते । ननु प्राये कर्मणि तु सिद्धान्तोऽयं
 व्यवस्थितः इत्यभियुक्तैर्व्यवस्था भङ्गान्तरेण दर्शिता ।
 तथा च निवर्त्यविकार्ययोरेव क्रियाकृतस्य उत्पत्त्यादि-
 रूपस्य विशेषस्य उत्त्वात्, प्राये तदसत्त्वाच्च तेषु कर्मव-
 द्भावाभावो बोध्यौ । “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत् व
 तिष्ठति” इत्यप्यप्रामाण्यकर्मलक्षणे प्राप्यस्य क्रियाकृतविशेषा-
 भावकथनात् व्यतिरेकेण निवर्त्यविकार्ययोस्तत्पक्षमर्था-
 धातमित्यलं विस्तरेण । सनन्तधातूनां धात्वर्थेच्छार्थ-
 कत्वेन कर्त्तृत्वत्वेऽपि तत्प्रकृतौभूतघातोरेव कर्मस्य-
 कर्त्तृत्वभावकतया व्यवस्था तत्प्रकृतेरात्मनेपदादिना तद-
 न्तरात्मनेपदादिवदिति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु कर्मकर्तरि
 कर्तरीव यथा ओदनः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ ओदनाभि-
 चैकाग्र्यकविकल्पितरूपकृत्वाद्यादिर्धयोगरूपोव्यापारः ।

अपरे तु कर्तुराश्रयांशे विशेषणत्ववत् व्युत्पत्तिवैचित्त्रेण
 फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रुरङ्गीचक्रुश्चात्र नामार्थधात्व-
 र्थयोरपि साक्षादन्वयम् । वस्तुस्तु तिङ्कार्याश्रयस्यैव व्युत्-
 पत्तिवैचित्त्रेणोभयत्वान्वय इति द्रष्टव्यम्, अकर्मकत्वेन
 प्रसिद्धाः सत्ताद्यर्थका अभियुक्तैरन्यत्र संवृत्तीता यथा

“सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडांनिवासस्यव्यक्तध्वान-
 नभोगतिस्थितिजराबल्लाप्रसादोदये । मोहे खेटनवेग-
 युद्धदहनव्यातिक्षरोन्मादके युद्धिस्तेदपलायनभ्रमणके-
 शान्तौ पुतो मज्जने । इप्सौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे
 मृतौ संशये स्थानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-
 क्रुधौ रोदने । वृद्धौ हावकतौ च सिद्धिविरतौ हर्षो-
 पनेशे बले कम्पोद्गगनिमेषभङ्गयतनार्थे धातवोऽकर्मकाः ।

दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचका भाव-
 मातस्य यतस्तस्यादकर्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
 ये ते तु धातवः । तद्वद्भावेऽकर्मकाः स्युस्तद्वत्कृत्यां सक-
 र्मकाः । क्रियावाचित्वमाख्यातं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
 प्रयोगतोऽन्ये मन्त्रव्या अनेकार्था हि धातवः” इति ।

श्चाकाशादिमहाभूतेषु । ४६न्द्रिषु ५१शब्दाकाशादि
 गुणेषु । देहस्थेषु “रसाक्षुब्धमांसमेदोऽस्त्रिमज्जा-
 शुक्राणि धातव इत्युक्तेषु इरसादिषु । ७मनःशिला-
 द्यश्मविकारे । ८कफादौ अमरः । अत्राह सुश्रुतः ।

“ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्निदिता देहधारणात् । विसर्गा-
 दानविलेपैः सोमसृज्यांशिला यथा । धारयन्ति जगद् देहं
 कफपित्तानिलाक्षयेति” । अथस्थि । १०स्थणादौ तत्तापघातवो
 यथा “हिरण्यं रजतं कांस्यं तावत् सीसकमेव च । रङ्ग-
 मायसरैत्यञ्च धातवोऽपौ प्रकीर्त्तिता” इति दानसागरः ।

“सुवर्णं रजतं तावत् लौहं गुणश्च पारदम् ।
 रङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यपौ देवसम्भवाः” इति वैद्यकम् ।
 सप्त धातवो यथा । “स्वर्णं रूयञ्च तावच्च रङ्गं यसदमेव
 च । सीसं लोहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः” इति
 भावप्र० ।

“बलीपलितखातिलिकाभ्यां वल्लजरागयान् ।
 निवार्य देहं दधति नृणां तद्भातवो यथा । “सुवर्णरूय
 तावचाणि हरितालमनःशिला । गैरिकाङ्गनकाशीष-
 सीसलोहाः सहिष्कुलाः । गम्भकोऽभ्रकमित्याद्या
 धातवो गिरिसम्भवाः” । नव धातवो यथा “हेम-
 तारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं
 कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः” । सात्त्विकं

तुल्यिकाभ्रे च नीलाङ्गनशिलाऽलकाः । रसकश्चेति

विज्ञेया एते सप्तेषु धातवः । शरीरस्य सप्तधातुभवस-
प्तेषु धातवो यथा । “स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भ-
वति गच्छति । शुद्धमांसमवक्षेहो यः सा सङ्गी-
र्यते वसा । स्वेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवाच्चेया एते सप्तेषु धातवः” इति छ-
न्दोगः । ११ लोकेषु १२ वस्तुनि शब्दाश्चिन् ।

रसादेधातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावप्र-
कृतानि यथा “एते सप्तस्त्रयं स्थित्वा देहं दधति यदृणाम् ।
रसादृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । ग्रीणनं
जीवनं लेपः स्नेहो धारणपुरणम् । गर्भोत्पादश्च कर्माणि
धातूनां कथितानि च । रसादीनां धातूनां क्रमेण ग्रीण-
नादिकर्माणीति बोध्यम् । एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्रोतोत्तर-
हेतुत्वं तच्च कायशब्दे १६०८ प्र० दर्शितम् । उपधातवः
तद्गुणश्च भावप्र० अन्यथोक्ताः यथा

“सप्तेषु धातवः स्वर्णनाक्षिकं तारमाक्षिकम् । त्वयं
कांश्च रीतिश्च सिद्धं च शिलाजलम् । उपधातुषु
सर्वेषु न तज्ज्ञातुगुणा अपि । सन्ति कित्वेषु तेऽतोनास्त-
दंशात्प्रभावतः” । तत्र स्वर्णादिधातौ “दक्षन्ते ध्यायमानां
धातूनां हि यथा सन्ताः” मनुः । उपधातवश्च गौण-
धातवस्तेन तत्रापि धातुशब्दप्रवृत्तिः । अतएव उप-
धातुभिर्भावेण गैरिकादीनां धातुशब्दवाच्यता दृश्यते यथा
“न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्” “अकालसन्ध्यामिव धातु-
मत्ताम्” कुमा० । “वर्जयन्निव तत् कूटान् उद्धूतै-
र्धातुरेषुभिः” रघुः । “त्वामाक्षिष्य प्रणयकुपितां धातु-
रागैः शिलायाम्” मेघ० । “अद्रीणामिव कूटानि धातु-
रक्तानि शेरते” भा० व्या० १६ अ० । १३ देहादिधारके
आत्मनि “स्त्रीषु संयोज्य संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं पृष्टः आदत्ते युगपत् प्रभुः” याज्ञ० ।
“पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भक-
तया पृथिव्याद्वारात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणकर्मयोगि-
तया समर्थः युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति”
भिता० आकाशादौ “तदव्ययमनुवृत्तं सर्वव्यापि भुव-
स्त्विहम् । नयद्धारं पुरं विद्यात् विशुणं पञ्चधातुकम्” भा०
आश्व० ३६ अ० । “भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तान-
वृजत् पुरा । आहता यैरिमे लोकाः महामूताभि-
संज्ञिताः” भा० शा० १८४ अ० । “अन्नमशितं तेषां
विधीयते तस्य यः स्पर्शितो धातुस्तत् पुरीषम्” आ० उप० ।
प्रभृतौ “धातोः स्थाने इवादेशं सुपीवं संचयेत्ययम्” ।

“अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्” रघुः । रसादौ “शरीर-
धातवो ह्यस्य मांसं दधिरमेव च । नेयुर्ब्रह्माक्षनि-
र्दग्धाः न च भग्नाप्यदृश्यत” भा० व० २८६ अ० ।
परमेष्ठरे “अनादिनिधनो धाता विधाता धातुस्तमः”
विष्णुस० । धातुर्विरिञ्चैरुत्कटः इति वा नामद्वये
कार्त्तिकरणात् प्रपञ्चधारणात् वा चिदातुः” भा० । “वायुं
पूर्वमथो हृद्वा यो धातुर्धातुस्तमः । धारणाद्वातुशब्दश्च
बभूवे लोकसंज्ञितम्” हरिवं० २० अ० । कैशाद्युप-
धातौ “काकपदमक्षिणा केशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम्”
ह० सं० ८० अ० । १४ धारके । “अत्यं हविः सचते
सञ्च धातु चारिष्टगातुः” षष्० ५।४४।२ । “धातु सर्वधार-
कम्” भा० । १५ प्रकारे “लिधातवः परमा अस्त्र गायः” ऋ०
५।५०।४ । “लिधातुः प्रथमद्विभूमं” लिधातुः लिप्रकारः” भा०
धातुकासीस न० धातुर्लुपं कासीसम् । कासीसे उपधातुभेदे
हेमच० । [२देशभेदे च । २ कूर्स विभागशब्दे दृश्यम् ।

धातुकुशल लि० धातुषु कुशलः । १ धातुक्रियायां कुशले ।
धातुक्षय पु० धातूनां क्षयो दत्त । कासरोगभेदे ।
धातुघ्न लि० धातुं स्वर्णादि हन्ति हन-टक् । १ धातुनाशन
श्रीवे २ काञ्चिके न० हेमच० । तस्य पारदादिधातुसारक-
त्वात् तथात्वम् ।

धातुद्रावक पु० धातुं द्रावयति दृ-णिच्-लृत् । धातु-
द्रुतिकारके (सोहागा) ख्याति पदार्थे पारस्कारनि० ।

धातुनाशन लि० धातुं नाशयति नश-णिच् लृत् । स्वर्णादि
धातुभारके २ काञ्चिके न० त्रिका० ।

धातुप पु० धातुं पाति रक्षति पा-क । रसद्रुमे प्रथमधातौ
शब्दश्च० । “आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं
रघुः । पुष्पाति, तदनु स्त्रीयैर्व्याघ्रोति च तदुं गुणैः” भावप्र०
तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम् । “रसस्तु हृदयं
याति सप्तानमस्तेरितः । स तु व्यानेन विक्षिप्तः
सर्वान् धातून् धिक्कुर्येत् । केदारेषु यथा कुल्हाः पुष्पानि
विविधौषधीः । तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्जयते
रघुः” भावप्र० ।

धातुपाठ पु० धातूनां पाठो यत्र धातवः पठन्तेऽत्र
आधारे षञ् वा । पाणिन्यादिप्रणीते धातुनामधेय-
बोधकग्रन्थभेदे । “धातुपाठः खदाद्यक्रमादन्तर्हिदसक्रमः
“धातवः पठिताः पाठस्तत्रोक्तगमस्थिताः” इति च
कविकल्पद्रुमः । एषं पाणिनीयः भूषत्तायामित्यादिधातु-
पाठोच्चेयः ।

धातुपारायणं पु० धातूनां पारायणं यत् । धातुप्रति-
पादकग्रन्थभेदे ।

धातुपुष्पी स्त्री धातुरिव पुष्पं यस्या जातित्वात् ङीप् ।
(धादफुल) ख्याते धातुपुष्पां भाष्यम् । वङ्ग० वा कप्
अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिकाऽप्यत्र शब्दरत्ना० । धातकी-
शब्दे तद्गुणा दृश्याः । [इत० । पर्वते तिका० ।

धातुमृत् पु० धातुं गैरिकादिकृषपधातुं विभक्तिभ्य-क्लिप् तुक्
धातुमल पु० इत० । धातूनां रसादीनां पाकतो जायमाने
केशादौ कफपित्तमलाः केशः प्रक्षेदो नखरोम च ।
नेत्रविट् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः" सुश्रुतः ।
शुक्रस्य तु मलोनास्ति यथाह भाष्यम् ।

"स्नाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । षट्सु
धातुषु जायन्ते मलानि सुनयो जयुः । यथा सहस्रधा
ध्माते न मलं किल काञ्चने । तथा रसे सङ्कः पक्वो
न मलं शुक्रताङ्कते" । "आहार्यस्य रसः सारः
सारहीनो मलद्रवः । सिराभिस्तज्जलं नीतं यस्तौ
मूलत्वमाप्नुयात्" भाष्यम् । अष्टाङ्गरशब्दे ५५६ पृ०
तत्पाकप्रकारो दृश्यः ।

धातुमाक्षिक न० धातुरूपधातुरूपं माक्षिकम् । माक्षिके
उपधातुभेदे राजनि० ।

धातुमारिणी धातुं नारयति ऋ-णिच्-णिनि इत०
ङीप् । (सोहागा) सज्जिकायां शब्दच० ।

धातुराजक न० धातुषु राजते राज-ण्वल् धातूनां
राजा टच्समा० स्वार्थे क वा । शुक्ले तस्य च
सर्वधातूनां चरमत्वात् तथात्वम् ।

धातुवल्लभ न० इत० । टङ्गणे राजवल्लभः ।

धातुवादिन् धातुं वदति उपायान्तरेण कर्तुम् । कारत्वेन
कौशलभेदात् रसायनादिना स्पर्शरौप्यादिकरे द्वारा०

धातुवैरिन् पु० इत० । गन्धके शब्दच० ।

धातुशेखर न० धातुनामुपधातूनां शेखरमिव । काशीसे
उपधातुभेदे हेमच० । [[खड्ग] द्वारा०

धातूपल पु० धातुरूपधातुरूप उपलः । कठिनिकायां
धातु ति० धा-टच् । १ धारके २ पोषके ३ ब्रह्मणि पु० अमरः

"हृत्पञ्चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" सन्ध्यामन्त्रः
४ विष्णो । "यनादिनिधनो धाता" विष्णुसं० । धातुशब्दे
उदा० दृश्यम् । ५ आत्मनि इवायुभेदेऽनिलशब्दे १६६ पृ०
दृश्यम् । ७ आदित्यभेदे आदित्यशब्दे ६६५ पृ० दृश्यम् ।
तत्तादित्यभेदे "कौशल्या सुपुत्रे राज्ञं धातारमर्दितायै"

रामा० वाच० ६२ अ० । द्रव्यज्ञानः पुत्रभेदे "द्वौ पुत्रौ
ब्रह्मणस्त्वप्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता
च यौ स्थितौ मनुना सह" भा० व्या० ६६ अ० । ६८ गृ-
ह्युतभेदे "भ्युः ख्यात्यां महभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ।
धातारञ्च विधातारं श्रियञ्च भगवत्परास्" भाग० ४।१।२५
१० प्रजासर्गकारकेषु सर्गर्षिषु "सर्गशेषप्रणयनाद्विद्योनेरन-
न्तरम् । पुरातनाः पुराविद्धिः धातार इति कीर्तिताः"
कुमा० ।

धातुपुत्र पु० इत० । ब्रह्मणः पुत्रे सन्तु कुमारे शब्दर० ।

धातुपुष्पी स्त्री धातु पुष्टिकर्तृ पुष्पमस्याः ङीप् । (धादफुल)
धातक्याम् अमरः । या कप् अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिका
तत्तार्थे अमरः ।

धातु न० धीयतेऽन्नादिकमल धा-आधारे डन् । १ भाजने
उणादिदृष्टिः । धाता ब्रह्मा आदित्यो वा देवताऽस्य अण्
२ आदित्यदेवताके ३ ब्रह्मदेवताके च द्वादशकपालसंस्कृते
पुरोडाशादौ ति० । "स यः स धातामौ स आदित्यः ।
अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तेतत्तद्विज्ञेय एतत् प्रतिष्ठित
क्षपति । स यः स धातायमेव स धातुः द्वादशकपालः
पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाता" शतब्रा० ६।५।१।
२८ । "अनुमतिराकाशिनीवालीकुङ्कुमचरवो धातो
द्वादशकपालः सर्वज्ञतः" कात्या० श्रौ० १८।६।२१ ।

धातो स्त्री धीयते पीयते घेट-कर्मणि डन् धीयन्ते पुरुषार्थं
अनया वा धा-करणे डन्, विश्वं वा दधाति डन् चित्वात्
ङीप् ढच् ङीप् वा । १ उपमातरि (धादमा) ।
भाष्यम् धातो लक्षणादि "पीताय (पानाय) यदि बालस्य
विद्वंश्चादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान् दोषान् कुर्व्याद्वातीं
तदेदधीम् । सवर्णां मध्यवयसां सस्त्रीणां सुदितं सदा ।
शुद्धदुग्धान्दुग्धोरां यवत्तममतिवत्सलान् । स्वाधीना-
मत्यसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेनापरि-
त्यक्तां निजपुत्रद्वयं शिशौ । अथ निषिद्धां धातोमाह ।
शोकाकुला कुधातां च आना ध्यायिमाती सदा ।
अत्युच्चानितरां नीचा स्थूलातोव भृशं लया । गर्भिणी
ज्वरिणी चापि लम्बोन्नतपयोधरा । अजीर्णभोजिनी
चापि तथा पत्यविवर्जिता । आसक्ता लुङ्गाथे" तु
दुःखात्तां चक्षुषापि च । एतासां सान्यपानेन शिशु-
र्भवति समयः । अथ बालस्य सान्यपानविधिः । तत्र
माता प्रशस्ताङ्गो चास्वस्ता पुरोसुखी । उपविश्या-

धने सत्यगुद्विषं स्तनमस्तुना । प्रक्षाल्येत् परिस्त्राव्य
मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं त्रिशुं क्रोद्धे शनैः
सन्वार्य पायवेत् । मातेत्युपलक्षणं धात्री च ईषत्-
परिस्त्राव्य । अन्त्या वैगुण्यमाह सुश्रुतः । अस्त्रावितं
स्तनं बालः पिबन् स्तन्येन भूयसा । पूर्णकोता वमीकास-
श्चासैर्भवति पीडितः । अभिमन्त्रणमाह । क्षीरनोर-
निधितोऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः । सदैव सुभगो बालो
मवल्लेख महाबलः । पयोऽमृतसमं पीत्वा कुमारस्ते
शुभानने । दीर्घमायुरवाप्नोत देवाः प्राप्स्यन्तं यथा ।
मन्त्रो च पितृस्थानेन ब्राह्मणेन पठनीयो । यावत् मन्त्र
बाधस्तावन्माता धात्रा वा दक्षिणहस्तेन स्पर्शः कार्यः”
“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचः” रघुः । “धात्रा-
कुक्षीभिः प्रतिसाद्येमासः” कुमा० । श्रुतौ च वक्ष्य
विश्वधारणात् । “नेष्टलेव स्थिता धात्रा देवास्त-
विभागकत्” छ० शि० । श्रधारणकत्त्रां स्त्रियां ।
श्चामलक्यां च मेदि० । वक्ष्यः धारणादेः पुरुषार्थ-
साधनत्वात् तथात्वम् । आमलकीशब्दे ७६४४० तद्गुणा
उक्ताः । तस्या उत्पत्तिर्माहात्म्यं पाज्ञोत्तरम् १२७
ख० उक्तं यथा “अथ क्षिप्रैभ्यो वीजैभ्यो वनस्तस्यः स्त्रियो-
ऽभवन् । धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ।
स्वधामया कृता धात्री माभवा मालती तथा । गौरी-
भवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणा”
स्थानान्तरे तत्रैवतन्माहात्म्यं यथा
“दृष्टुं धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् । यत्
पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! । धात्री वत्स !
नृणां धात्री मातृवत् कुरुते कृपां । दद्यादायुः पयः
यानात् क्षानाद् धर्मसञ्चयम् । अलक्ष्मीनाशनं सद्यो-
ऽप्यन्ते निर्वाणमेव च । विघ्नानि नैव जायन्ते धात्री-
स्थानेन वै नृणाम् । तस्मात् त्वं कुरु विभेन्द्र ! धात्री-
स्थानं हि यत्नतः । प्रयास्यसि हरेर्धानं देवत्वं प्राप्य-
नारद ! । यत्नं यत्नं सुनिश्चेष्ट ! धात्रीस्थानं समाचरेत् ।
तीर्थे वापि नृहे वापि तत् तत् प्रियः स्थिताः । धात्री-
स्थानानि द्विविधे यस्यास्थीनि कलेवरे । प्रक्षालितानि
विभेन्द्र ! न स स्नातृगर्भसन्धवः । धात्रीफलं विभेन्द्र !
येषां केशाश्च रञ्जिताः । ते नराः केशवं यान्ति नाश-
यित्वा कलेर्मलम् । धात्रीफलं महापुण्यं स्थाने पुण्य-
तरं स्मृतम् । पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे सुनि-
पुङ्गव ! । न राज्ञा न गया पुण्या न काशी न च

पुष्करम् । एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे
कार्तिके मासि विभेन्द्र ! धात्रीस्थानं समाचरेत् । यत्
तज्जलमग्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् । धात्रीफलं
स्मरेद्यस्तु सदैव सुनिश्चितम् । । प्रागजन्तानि कृतात् पा-
पात् सुच्यते नात्र संशयः । संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामह-
न्यहनि मानवः । सुच्यते फलकैः सर्वैर्मनोवाक्पायस-
म्भवैः । धात्रीफलान्यसावास्थानमष्टमीनवमीषु च । रवि-
वारे च संक्रान्तौ संस्मरेन् सुनिपुङ्गव ! । युष्म गेहे
सुनिश्चेष्ट ! धात्री तिष्ठति सर्वदा । तस्य गेहं न ग-
च्छन्ति प्रेतकुम्भारुष्टराक्षसाः । धात्रीस्थाने हरेर्नामि-
जामरे हरिवासरे । जन्मबन्धो विनश्येत् हयमेधा-
युतं फलम् । स्नायादामलकैर्यस्तु कार्तिके हरिवत्सल ! ।
हरिषोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् । धात्री-
च्छायां समासाद्य कृत्यात् आरुन्त यो हरे ! । सुप्तिं
प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः । मूर्ध्नि पाशौ
मुखे कण्ठे देहे च सुनिश्चितम् । धत्ते धात्रीफलं यस्तु
स महात्मा स पुण्यभाक् । धात्रीफलविलिप्तपङ्को
धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारा-
यणो भवेत् । यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं
हुने ! । प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ।
धात्रीफलानि यो नित्यं व्रते करसंपुटे । तस्य नारा-
यणो देवो वरमेकं प्रायच्छति । धात्रीफलं न मोक्षव्यं
कदाचित् करसंपुटात् । य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते
यो सुप्तिमिच्छति । धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां
यो वहेद्भृङ्गं हि । स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिं
परोऽपि च । न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला वि-
शेषतः । तथा रुद्राक्षमालापि धर्मकामार्थमिच्छता ।
यावत्तुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि । ताव-
न्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा लुठति क्षेपः । यावद्द्विनामि
व्रते धात्रीमालां वरे नरः । तावदुगसहस्राणि वै-
कुण्ठे वसतिर्भवेत् । सर्वदेवमयी धात्री यासुदेवमनः-
प्रिया । आरोपणीया श्रेष्ठा च सेचनीया सदा वृषैः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्रा माहात्म्यसुतम् । श्रीन-
व्यञ्च सदा सङ्गितवर्गफलदम्” अथिकतामलकीशब्दे
दृश्यम् । श्रजनन्यां विद्मः । “पुनर्वालीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य
प्रधायति” याज्ञ० । [इतः । आनलक्याः पत्ने ।
धात्रीपत्र न० धात्रा इव पत्रपत्र । दाक्षीण्यपत्ने राजनिः
धात्रीपुत्र ३० इतः । उपमातः कृते हेमच० ।

धात्रीफल न० इत० । आमलकीफले तस्य पाकविशेषगुणाः ।

“अङ्गारपाकश्च दुयत्तुपाचितानि सिन्धुत्वचिङ्गुमरिचादि-
समन्वितानि । तन्ने हते पुनरपि प्रतिभर्जितानि धात्री-
फलानि जनयन्ति हि जाठराग्निम्” वैद्यके उक्ताः ।

धात्रेयी स्त्री धात्रा अपत्यम् स्त्री स्त्रार्थे वा ठक् डीप् ।

१ धात्राः स्त्रापत्ये २ धात्राश्च । “दूत्यः सखी नटी
दासी धात्रेयी प्रविशेयनी” सा० द० । स्त्रार्थे क तत्त्वार्थे ।

“अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु दमादादौ चते यदि । पठेद्वाले-
यिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्कुलः” ति० त० ।

धात्रेयिकावाक्यञ्च “सिंहः प्रसेनमवधोत् सिंहो जाम्बवता
हतः । सुकुमारक ! सा रोदीक्षव ह्येस्यमनकः विष्णुपु०

“अयं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । सान्तु
धात्रेयिकां तस्मै वृत्राय प्राहिणोत् तथा” । “अवमन्य

ददौ मृदा गृद्धां धात्रेयिकां मम” भा० आ० १०५ अ० ।

धात्रारिष्ट पु० “धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।

चौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णाङ्गुष्ठान्वितम् । शर्करा-
ङ्गुलान्निम्बं पक्वं क्षिप्तघटे स्थितम् । पिपिबेत्

बाण्डुरोगार्तो जीर्णो हितमिताशनः । कामलापाण्डु-
हृद्गोमतासृग्निषमज्वरान् । कासहिक्काऽरुचिश्चासा-

नेपोऽरिष्टः प्रणशयेत्” चक्रदत्तोक्ते धात्रारसपक्वे
रिष्टनाशके पदार्थे ।

धान न० धा-भाते ल्युट् । १ धारणे २ पोषणे च व्याधारे

ल्युट् । १ धारणाधारे स्त्रियां डीप् राजधानी मत्स्यधानी

धानक न० धन्याक+गुणो० । १ धन्याके राजनि० २ मानभेदे
शु० भावप्र० । “प्रङ्गिस्तु रत्तिकाभिः स्थात् साधको

हेमधानकौ” । अत्र हेमपाधकौ पाठान्तरम् ।

धाना स्त्री व० व० । धा-न टाप् । (मङ्गरी) ख्याते १ मृष्ट-

यवे अमरः । २ धन्याके ३ अग्निवोह्निजे अङ्गुरे ४ चूर्ण-
मक्तुषु च मेदि० । “यवास्तु निस्तुषा लृष्टाः स्मृता धाना

इति स्त्रियाम् । धानाः शुद्धजैरा कृत्वास्तुट्प्रदा, गुर-
वश्च ताः । तथा भेदः कफच्छर्दिनाशिनः सञ्जकीर्तिताः”

राजनि० । “धाना सत्स्थान् पयोमांथं शाकजैव न
निर्णुदेत्” मनुः । स्त्रार्थे क धानाका तत्त्वार्थे व० व०

शब्दर० ।

धानासूर्ण न० इत० । सक्तुषु ।

धानी स्त्री धा-व्याधारे ल्युट् डीप् । १ व्याधारे राजधानी

२ पीडुष्टे स्त्री राजनि० । स्त्रार्थे क धानिका तत्त्वार्थे
“अङ्गारधानिका” अमरः ।

धानुर्दण्डिक पु० धनुर्दण्ड इव तेन जीवति वेतना० ठक् ।

धनुर्पजीविनि धानुष्के ।

धानुष्क पु० धनुःप्रहरणमस्य धनुषा जीवति वा वेतना०

ठक् इत्युक्तान्तात् ठस्य कः । १ धनुषा युधप्रमाने २ धनुषा
जीविनि च अमरः । “पारश्वधिकधानुष्कशक्तीकप्राशि-

कान्वितौ” मट्टि० । धनुर्विवावययोऽस्य वा० ठक् । ३ धनुषा-
मार्गे स्त्री शब्दच० ।

धानुष्य व० धनुषि साधुः वा० अत्र । वंशे राजनि० ।

धानेय न० धानेव स्त्रार्थे ठक् । धन्याके राजनि० स्त्रार्थे क

धानेयक तत्त्वार्थे न० जटाधरः ।

धान्या स्त्री (एवाइच) एवायां शब्दच० ।

धान्य न० धाने पोषणे साधु यत् । १ सत्त्वे (धान) ख्याते त्री-

छादौ “शस्यं क्षेत्रगतं मोक्षं सत्त्वं धान्यसुचयते”
स्मृतिः । धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्र० यथा

“शालिधान्यं त्रीहिधान्यं मूकधान्यं तृतीयकम् ।
शिव्हीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् । शा-

ल्यो रक्तशाल्याद्या त्रीहयः षष्ठिकादयः । यवादिकं
मूकधान्यं सुहाद्यं शिव्हीधान्यकम् । कङ्गादिकं

क्षुद्रधान्यं तृणधान्यञ्च तत् सत्तम्” ।

तत्र शालिधान्यस्य लक्षणं गुणश्च “कण्डनेन विना शृङ्गा
हैमन्ताः शालयः सृजतः” । अथ शालीनां नामानि ।

रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाकृतः । सुगन्धः
कर्दमको महाशालिश्च दूषकः । पुष्पाण्डकः पुण्डरी-

कस्तथा महिषमहाकः । दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो
लोघ्रपुष्पकः । इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदे-

शजाः । अन्यविस्तरभीतेस्तु सप्तमा नात्र भाषिताः” ।

अथ तेषां गुणाः “शालयो मधुराः क्षिप्त्वा बल्या
पद्माल्यवर्चसः । कषाया लघयो धन्याः स्त्रियां दृष्ट्याश्च

दृंहयाः । अल्लानिबद्धाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रवा-
स्तथा । शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ।

सृष्टमूलपुटीपाश्च कृत्वा स्त्रे प्रापकर्मणाः । कैदारा वात-
पित्तघ्नाः गुरवः कफपुन्रजाः । कषाया अल्पवर्चस्का

मेध्याश्चैते वलावहाः” । कैदाराः कष्टचोत्तजाः उष्माः ।
“स्यलजाः क्षाद्यः पित्तकफघ्ना वातपित्तदाः । किञ्चि-

त्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुता अपि । स्यलजाः
अकष्टमूलजाताः स्वदंजाता । वापिता मधुरा

दृष्ट्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः । क्षेपणाल्यवर्चस्काः
क्षुभाया गुरवो हिमाः” । वापिताः कष्टचोत्तमे अकष्टचोत्तमे

च । “वापितेभ्यो गुणैः किञ्चित् हीनाः प्रोक्ता अवा-
पिताः” । कटुचोले अकटुचोले वा । ‘रोपितास्तु
नवा वृक्षाः पुराणा लघवः स्मृताः । तेभ्यस्तु रोपिता
भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः । क्षिद्ररूढाः हिमा
रूढा वल्याः पित्तकफापहाः । वज्रविट्काः कषायाश्च
लघवश्चात्यतिक्ताः” ।

अथ रक्तशालेगुणाः “रक्तशालिवरस्तेषु वल्यो वम्य-
स्त्रिदोषजित् । चक्षुष्यो मूलजः स्वर्ग्यः शुक्रलक्ष्ण-
रापहः । विषत्रणश्चासकासदाहनुद्विगुष्टिदः । तस्मा-
दल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः” । रक्तशालिः
(दाउदखानी) इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः ।

अथ त्रीहिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च । “वार्धिकाः
कण्डिताः शुक्ला त्रीहयचिरपाकिनः । कण्णत्रीहिः पाट-
लश्च कुकुटाण्डक इत्यपि । शालासुखो जलसुख इ-
त्याद्याः त्रीहयः स्मृताः । कण्णत्रीहिः स विज्ञेयो
यः कण्णतप्तण्डुलः । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको त्रीहि-
रुच्यते । कुकुटाण्डाकतित्रीहिः कुकुटाण्डकउच्यते ।
शालासुखः कण्णशूकः कण्णतण्डुल उच्यते । शाला-
वर्णं सुखं यस्य ज्ञेयो जलसुखस्तु सः । त्रीहयः
कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिताः । अल्पाभि-
ष्यन्दिनो वज्रवर्चस्काः पटिकैः समाः । कण्णत्रीहिर्वर-
स्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे” ।

अथ पटिकानां लक्षणं गुणाश्च । “गर्भस्था एव ये पाकं
यान्ति ते पटिका मताः” । अथ पटिकानां नामानि ।
“पटिका शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकी । महापटिक
इत्याद्याः पटिकाः सप्तदाहताः । एतेऽपि त्रीहयः
प्रोक्ता त्रीहिलक्षणदर्शनात् । पटिका मधुराः शीता
लघवो वज्रवर्चसः । वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशाः
गुणैः” ।

तत्र पटिकाया गुणाः । “पटिका प्रवरा तेषां
लघ्वी क्षिग्धा त्रिदोषजित् । स्वादी रुदी याहिणी
च बलदा ज्वरहारिणी । रक्तशालिगुणैस्तुल्या
ततः स्वल्पगुणाः परे । पटिका (पाठी) इति लोके ।

अथ शूकधान्यानि । तेषु यवाः प्रसिद्धाः । अतियवः
पीतशूकः कण्णारुणवर्णो यवः । तोक्यो हरितो
निःशूकः खल्यो यवः यवेति प्रसिद्धः । तेषां नामानि
गुणाश्च । “यवस्तु पीतशूकः स्याद्विःशूकोऽतियवः
स्मृतः । तोक्यसदृशहरितस्ततः खल्यश्च कीर्तितः ।

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः । त्रणेषु
तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्धनः । कटुपाकोऽनभि-
ष्यन्दी स्वर्ग्यो बलकरो गुरुः । वज्रवातमघो वर्णस्वैर्य-
कारी च पिच्छिलः । कण्डलगायत्र्यल्लेपित्तमेदप्रणा-
शनः । पीनसश्चासकासोरुस्तन्मलोहितलटप्रणुत् । अस्मा-
दतियवो न्यूनस्तोक्यो न्यूनतरस्ततः ।

अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च । “गोधूमः सुम-
नोऽपि स्यात् विविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इ-
त्याख्यः पञ्चाद्देशात् समागतः । महागोधूमः । (वङ्गोद्धम)
इति लोके । “मधूनी तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्षिचिन्दीसुखामिधः । गोधूमो
मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशूक्रप्रदो वल्यः
क्षिग्धः सन्धानकृत् सरः । जीवनी वृंहणो वग्लो
त्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् । कफप्रदो नवीनो ननु
पुराणः । पुराणयवगोधूममुद्रुजाङ्गलशूलभांगिति
वाग्भटेन यस्मिन् स्मृहीतत्वात् । “मधूनी शीतला क्षिग्धा
पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला वृंहणी पथ्या
तद्वन्मन्दीसुखः स्मृतः” ।

अथ शिम्बीधान्यानि तत्पथ्यायानाह । “शमीजाः
शिम्बीजाः शिम्बीभवाः सूत्र्याश्च वैदलाः । तेषां गुणाः ।
“वैदलामधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः
कफपित्तप्रवज्रमूलमला हिमाः । स्मृते सुहृन्महाराभ्यामन्ये
त्वाध्यानकारिणः । सुहृन्महारायोरनाध्यानकारित्वमन्यवै-
दलामेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्यानकारि-
त्वात् ।

तत्र सुहृन्स्य गुणाः । “सुहृन् रूक्षो लघुर्माही कफ-
पित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानिजो नेत्रो ज्वरघ्नो
यनजस्तथा । सुहृन् वज्रविधः श्यामो हरितः पीतक-
स्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वं लघुः स्मृतः ।
सुहृन्तेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादि-
भिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः ।

अथ माषः (वरद) । माषो गुरुः स्वादुपाकः क्षिग्धो
रुच्योऽनिलापहः । खंसनस्तर्पणो वल्यः शुक्रलो
वृंहणः परः । भिन्नमूलमलस्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः ।
युदकीलाह्नि तन्वापण्डक्तिशूलानि नाशयेत् । कफपित्त-
करा माषा वृन्ताकं कफपित्तकृत्” ।

अथ राजमाषस्य (वरवटी) राजमाषो महामाषश्च ल-
घवः स्मृतः । राजमाषो गुरुः स्वादुस्ववरस्तर्पणः

सरः । रुचो वातकरो रुचः स्तन्यो भ्रिवलप्रदः ।
श्वेतो रक्तसंधा क्षणस्तिविधः स प्रकीर्तितः । यो
जडांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ।

अथ निष्पावः । स तु राजशिव्वीजं (भेटयासु) इति
लोके । “निष्पावो राजशिव्विः स्याद् वज्रकः श्वेत-
शिव्विकः । निष्पावो मधुरो रुचो विपाकेऽन्धो गुरुः
सरः । कषायः स्तन्यपित्तास्रमूलवातविबन्धकः । विदा-
हप्लो विषक्लेमशोथहृच्छुक्रनाशनः” ।

अथ मज्जुः । मज्जुवोवसुद्धः स्यान्मज्जुकसुज्जुको ।
मज्जुवो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः । वज्र-
जिन् मधुरः पाके क्षमिक्ञ्ज्वरनाशनः” ।

अथ मसूरः । “मसूरको मसूरः स्यान्मसूरकः च
मसूरिका । मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो
लघुः । कफपित्तास्रजिह्वो वातलो ज्वरनाशनः ।

अथ व्याडकी (रहरी) । “व्याडकी तुवरी चापि सा
प्रोक्ता शण्डपुष्पिका । व्याडकी तुवरी रुचा मधुरा शीतला
लघुः । ग्राहिणी वातजननी वय्यां पित्तकफास्रजि” ।

अथ चणकः (खोला) । “चणको हरिमन्वः स्यात्
षकलप्रिय इत्यपि । चणकः शीतलो रुचः पित्त-
रक्तकफापहः । लघुः कषायो विरघ्नी वातलो
ज्वरनाशनः । स चाङ्गारेण सम्युत्तैश्चैव तद्-
गुणः । व्याड्भटो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
गुष्माभटोऽतिरूक्षश्च वातकुष्ठप्रकोपणः । स्निग्धः
पित्तकफं हन्यात् रूपः श्लोभकरो मतः । व्याड्भटोऽति
कोमलो रुचः पित्तशुक्रहरो हिमः । कषायो वातलो
ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

कलायः (केराय) । कलायो वर्जुलः प्रोक्तः सतीनश्च
हरेणुकः । कलायो मधुरः स्याद् पाके रुचश्च शीतलः ।
अथ त्रिपुटः (खेसारी) । त्रिपुटः खण्डिकोऽपि
स्यात् कथग्रन्थे तद्गुणा अथ । त्रिपुटो मधुरस्तिक्त
सुवरो हृद्यणो भृशम् । कफपित्तहरो रुचो ग्राहकः
शीतलस्तथा । किन्तु खड्गत्वपङ्कत्वकारी वातातिकोपनः ।

अथ कुलत्थी । कुलत्थिका कुलत्थश्च कथग्रन्थे तद्गुणा
अथ । कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकः ।
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिबान् । हन्ति
हिक्काश्वरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । खेदसंया-
हको मेदोज्वरक्षमिहरः परः ।

अथ तिलः । तिलः क्षणः श्वेतो रक्तः स वगैर्योऽल्प-

तिलः स्मृतः । तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो
गुरुः । विपाके कटुकः स्याद् क्षिग्धोष्णः कफपित्तहृत् ।
बल्यः केश्यो हिमसर्गस्त्वचः स्तन्यो व्रणो हितः ।
दन्त्योऽल्पमूलकद् ग्राही वातघ्नोऽग्निवृत्तिप्रदः । क्षणः
श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्रलो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः
प्रोक्तास्तज्जैरक्तादयस्तिळाः ।

अथ व्यतसी (तिषि) । व्यतसी नीलपुष्पी च पार्वती
स्यादुमा क्षुमा । व्यतसी मधुरा तिक्ता क्षिग्धा पाके
कटुगुरुः । उष्णाश्च शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ।
अथ तुवरी (तोरी तोडीति) लोके । तुवरी ग्राहिणी
प्रोक्ता लघ्वी कफविषास्रजि । तीक्ष्णोष्णा वज्रिदा
कण्डूकुष्ठकोष्ठक्षमिप्रभृत् ।

अथ सर्षप (रक्तसरीसो पिथरी सरीसो) । सर्षपः
कटुकः स्नेहस्तुन्दुभश्च कदम्बकः । गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः
सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुः क्षिग्धः
सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ।
रुचोहरो जयेत् कण्डू कुष्ठकोष्ठक्षमिहान् । यथा
रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ।

अथ राजी (कणा राइ) । राजी तु राजिका तीक्ष्ण-
गन्धा कुञ्जनिवासरी । क्षवः क्षवाभिजनकः क्षमिहृत्
क्षयसर्षपः । राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्त-
कृत् । क्षिद्रिद्रुक्षान्निदा कण्डू कुष्ठकोष्ठक्षमिहान् हरेत् ।
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् क्षणापि राजिका ।

अथ सुद्रधान्यम् । सुद्रधान्यं कुधान्यश्च त्वधान्यमिति
स्मृतम् । सुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनम् ।
मधुरं कटुकं पाके रुचश्च हृदयोपकम् । वातकृत्
वज्रिहृत्कश्च पित्तरक्तकफापहम् ।

तत्र कङ्कः (काङ्नी) । स्त्रियां कङ्कप्रियङ्गू दे क्षणा
रक्ता सिता तथा । पीता चतुर्विधा कङ्कतासाग्नीता
वरा स्मृता । कङ्कस्तु भग्नसन्धानवातकृत् हृद्यणी गुरुः ।
रुचा स्नेहहरातीव वाजिनां गुणकद् भृशम् ।

अथ चीना । चीनाकः कङ्कभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्क-
वङ्गुयैः । [पित्तहृत् ।

अथ श्यामा । श्यामाकः शोषणो रुचो वातलः कफ-
अथ कोद्रवः । कोद्रवः जोरद्रूपः स्याद्ग्राहो वनको-
द्रवः । कोद्रवो वातलो ग्राही हिमपित्तकफापहः ।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम् ।

अथ चारुकः (सरवीज) । चारुकः सरवीजः स्यात्

कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्त-
कफापहः । शीतलो लघुदृढश्च कषायो वातकोपनः ।

अथ वंशवीजम् । यवा वंशमया रूक्षाः कषायाः कटु-
पाकिनः । वडमूलाः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः ।

अथ कुसुम्भवीजम् । कुसुम्भवीजं वरटा सैव प्रोक्ता
वरटिका । वरटा मधुरा क्षिप्त्वा रक्तपित्तकफापहा ।
कषाया शीतला गुणी स्वादव्याऽनिलापहा ।

अथ गवेधुका (गरहेडुका) । गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः
कथिता स्त्रियाम् । गवेधुः कटुका स्वादी कार्श्यं कृत् कफ-
नाशिनो ।

अथ नीवारः । प्रसाधिका तु नीवारस्तृणधान्यमिति
स्मृतम् । नीवारः शीतलो म्वाही पित्तघ्नः कफवातहृत् ।

अथ (पुनेरा) । पवनागोहिमः स्वादुर्लोहितः श्लेष्म-
पित्तजित् । अदृष्यस्तुवरो रूक्षः कृदेकत् कथितो लघुः ।
धान्यं सर्वं नवं स्वादु शुद्धं श्लेष्मकरं स्मृतम् ।
तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् । वर्षोषितं
सर्वधान्यं गौरवं परिसृज्यते । न तु त्यजति वीर्यं
खं क्रमानुसृज्यतः परम् । एतेषु यवगोधूमतिलमाषा
नवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुण-
कारिणः । पुराणा वर्षहयादुपरिस्थिताः । यवादवो
नवाः स्वस्थान् प्रति हिताः । पथ्याशिनान्तु पुराणा
हिताः । “पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति
वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्” ।

आर्त्तादिर्कर्मयोगिधन्यभेदाच्च हेमा० दा० उक्ता यथा
मार्कण्डेयपुराणे “जज्ञिरे तानि बीजानि म्वा-
र्यारण्यभिधानि च । ओषध्यः फलपाकान्ताः सर्वे
सप्तदश स्मृताः । त्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कु-
कास्तिलाः । प्रियङ्गवः कोविदारः कोरदूपाः सती-
नकाः । माषसङ्ग्रामसूराश्च निष्पावाः सज्जुलोत्थकाः ।
आदकश्चणकाश्चैव चीनाः सप्तदश स्मृताः । इत्येता
ओषधीनान्तु म्वास्याणां जातयः स्मृताः । ओषध्यो
यत्तिया ज्ञेया म्वास्यारण्यप्रसूतदेश । त्रीहयश्च यवा-
श्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः । माषानङ्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च
कुलोत्थकाः । श्रामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सग-
वेधुकाः । कोविदारसमाशुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये । म्वा-
र्यारण्यः स्मृता ज्ञेता ओषध्यश्च चतुर्दश ” स्कन्द-
पुराणे “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुलोत्थकाः ।
माषाङ्गामसूराश्च निष्पावाः श्रामसर्षपाः । गवेधुकाश्च

नीवारा आदक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव
धान्यान्यष्टादशैव तु” धान्यानि त्रीहयः । नीवारा,
आरण्यत्रीहयः । सतीनका वस्तुलकलायाः । चीनकाः
मृदिकविशेषाः । मृद्विंशन्मतात् “यवा गोधूम-
धान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च । श्रामाकाश्चीनकाश्चैव
सप्तधान्यसुदाहृतम्” ।

“एकादश्यां विशेषेण ह्यन्नमात्रं परिच्यजेत् । फलं मूलं
जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । अन्नं तु धान्यसम्भूतं
गिरिजे ! भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह जगत्यां
शृणु तान्यथ । श्रामाकाप्रमसूराश्च धान्यकोट्यव
सर्षपाः । सज्जुलो राजमाषाश्च तुवरोजुमरस्तथा । यव
गोधूमसङ्ग्राम तिलकङ्कुलत्थकाः । गवेधुकाश्च नीवारः
आदकश्च कलायकाः । माण्डुको वज्रको रङ्गः कीचको
वडकस्तथा । तिलकाश्चणकाश्चैव धान्यानि कथितानि
सै । एतद्धान्यं ससङ्गुतमन्नं भवति शोभने । अन्नत्यागे
व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डम् ।

धान्यमानन्तु हेमा० दा० उक्तं यथा
अथिप्रपुराणे “पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुड्वं स-
तम् । चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्यः प्रस्यैश्चतुर्वार आदकः ।
आदकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोवधैः । कुम्भो द्रोण-
द्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पलश्च कुड्वः प्रस्य आदको द्रोण एव च । धान्य-
ज्ञानेषु वोद्व्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोड-
शभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दश-
भिर्वाधो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता” । वाराहपुराणे
“पलद्वयन्तु प्रसृतम् सृष्टिकं पलं स्मृतम् । अष्टसृष्टि-
र्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च
चत्वारि आदकः परिकीर्तितः । चतुरादको भवेत्
द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् । चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु
प्रस्य एकः प्रकीर्तितः” सृष्टिर्यजमानश्चेति केचित् ।
पाद्मे “चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्यः प्रस्यैश्चतुर्भिरादकः ।
चतुरादको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” । अथ गोपथ-
ब्राह्मणे । “पञ्चलण्डको सामस्तैश्चतुर्पट्टिभिः पलम् ।
पलैर्द्वौ विंशतिः प्रस्यो मागधेषु प्रकीर्तितः । आदकस्तैः-
श्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुरादकः” ।

धान्यच्छेदनादिविहितनक्षत्रादि ज्यो० त० उक्तं दीपिकायां
“याम्याजपादिहृषनानलतोयशकचित्तेतरेषु च कुजा-
कजवारवर्जम् । शस्ते न्युद्योगकरणेषु तिथौ विरिक्ते मा-

न्यच्छिदिः स्थिरनरर्क्षेणोदयेषु । वलभद्रः “रेवतीहस्तमूलेषु
श्रवणे नागयास्ययोः । पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं
मृगोदये” अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सपत्नी माससुहो
च यवधान्ये सकाण्डके । छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पत्त-
मेतत् पाराशरं मतम्” पराशरः । “न सुष्टिपहणं
कुर्यात् कदाचिदुपप्रायोः । ईशाने लवनं कुर्यात्
साङ्गसुष्टिदयं शुचिः । पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पूज-
यित्वेष्टयेताम् । शस्त्रविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वा हव्य
भोजनम्” । बौधायनः “रथाश्वगजधान्यानां गवां
चैव रजः शुभम् । अथाश्वसं समूहिन्याः श्वाजाविश्वर
वायसाम्” । समूहिनी संमार्जनी । कृत्यचिन्तामणौ-
मेधिरुक्ता यथा । “वटश्च सप्रपर्णश्च गाम्भारी शाल्मी
तथा औदुम्बरी तथा धात्री वा चान्या क्षीरधारिणी ।
स्त्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा” । अधिकं
क्षपिशब्दे दृश्यम् ।

धान्यकोष्ठक न० इत० । धान्यस्थापनार्थं गृहे (गोमा) हला०
धान्यचमस पु० चम्यते चम-कर्षण्य असन् । धान्यविकारभेद
एव चमसः । चिपिटके त्रिका० ।

धान्यत्वच् स्त्री इत० । तृषे अशरः ।

धान्यधेनु स्त्री दानार्थं धान्यकल्पितायां गव्याम् । तद्विधिः
“विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः । तमिदानीं
प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् । यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः
प्रशाङ्क इव राक्षसां” (सुच्यते इति शेषः) । दशधेनुप्रदानेन
यत्फलं राजसत्तमम् ! तत्सर्वमेव प्राप्नोति ब्रीहधेनुप्रदो
जरः । ह्यणाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वद्वत्संन्यसेद्विधुधः । गो-
क्षयेनासुलिप्राङ्गीं शोभनां वस्त्रसंयुताम् । पूजयेद्देहिमध्ये
स्याद्रौण्येषां चतुष्टयैः । मध्यमा च तदङ्गेन वि-
स्तृताऽत्र न कारयेत् । चतुर्थांशेन धेन्या वै वत्सन्तु परि-
कल्पयेत् । कर्त्तव्ये स्ववशदङ्गे तु राजतनुरसंयुता ।
गोरूधः पूर्ववदुष्णायमशुचन्दनन्तया । सक्ताफलमया
दत्त्वा हतचौरमयं सुखम् । प्रशस्तपत्न्यवशां कांक्षदोह-
नकान्विता । इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छसन्विता ।
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसन्विता । पादुकोपानहौ-
क्ष्वे भाजमं दर्पणं तथा । इत्येवं रचयित्वा तां
कृत्वा दीपाचनानादिकम् । पुष्पप्रकाशञ्च संप्राप्य स्नातः
शुक्लास्वरो गृही । त्रिप्रदक्षिणमाहृत्य सन्त्येयानेन कीर्त्त-
येत् । तव विप्र ! महाभाग ! येदेवेदाङ्गपारग ! । या
मेताञ्च मया दत्तां गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ! प्रीयतां

मम देवेशो भगवान् मधुसूदनः । त्वमेका लक्ष्मीर्गो-
विन्दे स्वाहा चासि विभावसोः । शक्ते शची तु वि-
ख्याता मेधा मुनिषु सत्तमा । तस्मात् सर्वमयी देवी धा-
न्यरूपेण संस्थिता । एवमुच्चार्य तां घेतुं ब्राह्मणाय नि-
वेदयेत् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं क्षमाप्य द्विजोत्त-
मम् । यावच्च पृथिवी सर्वा वसुधैव कुटुम्बकम् । तावत्
पुण्यमयाधिक्यं ब्रीहधेनोश्च तत्फलम् । तस्मान्न-
रेन्द्र ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । इह लोके च सौ-
भाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्कि-
णीरत्नमालिना । स्नूयमानोऽपसरोभिश्च प्रयाति शिव-
मन्दिरम् । यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं मही-
यते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ।
एवं हरेण प्रोदुगीर्यं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तमः । सर्व-
पापविगुह्यता रुद्रलोके महीयते” । वराहपुराणोक्तः ।
धान्यपञ्चक न० इत० । भावप्र० उक्ते धान्यविशेषाणां
पञ्चके । धान्यशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । २ अतिसारे
पाचनविशेषे यथा “धान्यपञ्चकविलम्बः नागरेः पाचितं
जलम् । आसन्मृगविवन्मृगं पाचनं नित्यं सेवितमिति”
भावमित्रः ।

धान्यमाष्ट त्रि० धान्यं माति मा-हृत् । धान्यमापके
“मातृरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः पा० छत्रे पूर्वाया इति
स्त्रीत्वनिर्देशात् स्त्रीत्वविशिष्टमाष्टशब्दस्यैव चत् नेतर-
स्येति सि०कौ० । तेन धान्यमातृरपत्यम् धन्यमात्र इत्येव
धान्यमाय त्रि० धान्यं माति मा-अण्य युक् । १ धान्यमानका-
रके २ तद्विक्रतेति च तस्य धान्यमानेनैव विक्रतेतृत्वात् ।
धान्यराज पु० धान्यानां राजा-टच् समा० । यवे राजनि०
धान्यवनि पु० धान्यस्य वनिः राशिः । धान्यराशौ उज्ज्वल०
धान्यवर्द्धन न० धान्यस्य वृद्धययुक्ततया वर्द्धनं यत् । (वाङ्मी)
दृष्टिभेदे त्रिका० ।

धान्यवीर पु० धान्येषु वीर इव बलहेतृत्वात् । मापे (कलाद) ।
धान्यशीर्षक न० इत० । धान्यस्य मज्जथाम् धान्यामादयो-
ऽप्यत्र । जटाधरः ।

धान्यशैल पु० दानार्थकल्पिते धान्यमये पर्वते तद्विधानादि
हेमा० दा० पद्मपु० उक्तं यथा ।
“तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् । प्रथमो
धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो खवणाचलः । गुह्याचलस्तृती-
यस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः
क्षार्पापर्वतः । सप्तमो हतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ।

राजतो नवमस्तद्विधमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधान
मेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विधुषे चैव व्यतीपाते
दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरागे शशिक्षये !
विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथ वा पुनः । शुक्लायां पञ्च-
दश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः । धान्यशैलादयो देया
यथान्नं विधानतः । तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे
वापि भवाङ्गणे । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसदङ्-
सुखम् । प्रागुदकपवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ।
मण्डपलक्षणान्तु, परिभाषायां प्रतिपादितम् । अत्र
चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वद्युः पूर्वाह्णे कृत
स्नानादिक्रियो यजमानः अमुकपर्वतदानमहं शः
करिष्ये इति कृतसंकल्पो वृद्धिप्राज्ञमाभ्युदयकं विधाय
पूर्ववत् पुण्याहवाचनं कुर्यात्, तदनन्तरम् अद्य अमुक-
स्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये
तत् तदङ्गभूतहोमादिके अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्या-
यिनम् ऋत्विजं त्वामहं व्रणे इति । पुराणवेदविदाञ्चतु-
र्होमृत्विजां वरुणं, तथा व्योम् अद्य अमुकस्मिन् देशे
अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये तत् तद-
ङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च अमुकगोत्रं
अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं व्रणे
इत्याचार्यं व्रणयात् एतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्
तावत् मधुपर्केणार्चयेदितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं
विधिः । “गोमतेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् । धान्य-
द्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः । मध्यमः पञ्चश-
तिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः” । द्रोणलक्षणसूक्तं
परिभाषायाम् । प्रमाणस्यकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः
प्रसूतिभिः कुडयो भवति अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं
प्रस्थाटकद्रोणा भवन्ति अतः चतुःपञ्चा कुडवैर्द्रोणो
भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । “मेरुमहाव्री-
हिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षतयसंयुतः स्यात् । पूर्वेण
सुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परागैः । पश्चाच्च
गारुतमनीलरत्नैः सोम्येन वैदूर्यसरोजरागैः । श्रीखण्ड-
खण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः सुक्तिशिलातलः स्यात् ।
ब्रह्माऽथ विष्णुभंगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिर-
ण्यमयः स्यात् । मूर्ध्वव्यवस्था गतमत्सरेण कायाः सुवर्णेन
तथा द्विजौघाः । चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नित-
म्बभागेष्वपि राजतः स्यात् । अर्धेक्षुवशाहतकन्दरु

एतोदकः प्रस्रवणश्च दिक्षु । शुक्लाम्बरागव्यधरावनी
स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन । वासांसि पश्चाच्च
कर्पूराणि रक्तानि चैवोत्तरतोघनाली । रौप्यान्महेन्द्र-
प्रच्छानघाटौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
फलाढी च समन्ततः स्यात् मनोरमं माल्यविलेपनं
च । वितानकं चोपरि पञ्चवर्णमन्तानपुष्पाभरणं
सितञ्च । मेरुरित्यादि, महाव्रीहयो, राजान्नशालयः,
वृक्षतयसंयुत, इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो,
मध्ये कल्पतरुरिति वृक्षतयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं,
पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु
कर्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषाम् पञ्च-
शाखत्वमवधेयमिति । वज्रं, हीरकं । गारुतमं, मर-
कतं । सरोजरागः, पद्मरागः । सुक्ताफलादीनि च
यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनीयानि ।
पुरारिः, महेश्वरः । ब्रह्मादिलक्षणसूक्तं ब्रह्माण्डदाने ।
मूर्ध्वव्यवस्था उपरिदेशस्थिताः । गतमत्सरेण, वित्तशा-
य्यरहितेन । द्विजौघाः, पक्षिसमूहाः । दिवीशा इति
क्षत्रिपुत्राः । तत् आदित्यावसथोरुद्रा दिवीशाः । तेषु,
वस्त्रादिलक्षणसूक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वक्रो ।
इक्षुरेव वंशः, एतमेवोदकं, वस्त्राग्रेव मेघसमूहाः
कर्पूराणि, चित्वाणि । लोकपाललक्षणसूक्तं ब्रह्माण्ड-
दाने । “इत्यनिवेशामरशैलमयम् मेरोश्च विष्कम्भमि-
रीन् क्रमेण । त्वरीयभागेण चतुर्दिशन्तु संस्थापयेत्
पुष्पविलेपनाट्टान् । पूर्वेण मन्दारमनेकफलैश्च युक्तं
युक्तं गणैः कनकमद्रुकदम्बचिह्नम् । कामेन काञ्चनम-
येन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवल्कलविलेपनाट्टम् ।
क्षीराक्षुण्णोदसरसाऽथ वनेन चैव रौप्येण शक्तिघटितेन
विराजमानम् । याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्जयमयः कलधौतजम्बा । हैमेन यक्षपतिना
हतमानसेन वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्ण-पिप्पल-हिरण्यमय-
हंसयुक्तम् । आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्दक्षिणन्तं दधि-
सितोदसरस्तथाग्रे । संस्थाप्य तं विपुलगैलमद्योत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माघमयं सवस्त्रम् । पुष्पैश्च हेमवटपाद-
पशेखरन्तगाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् । माक्षीकभद्र-
सरसा च वनेन तद्दक्षौघेण भास्करवता च युतं विधाय ।
इत्यन्निवेशेत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरि-
मितेन पृथग्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु

चतुर्थभागेन चतुरोऽपीति, तथाच लवणाचले वक्ष्यति
 “चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत्, पृथगिति” । पूर्वेण
 मन्दरमिति, सन्निधानान्मन्दरोऽपि व्रीहिमय एव,
 गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणत्वयान्वितमित्यर्थः । अने-
 कफलालीयुक्तं यवैरिति कचित्पाठः । तस्य समूलत्वे
 यवानुष्ठानमपि कार्यम् । कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन
 वृक्षेण ललितम् । कामलक्षणमाह विश्वकर्मा “चाप-
 वाणधरः कामो रतिप्रेयान् सुमध्यमः । आलीढो
 नन्दनो वाजी चापवान् विश्वमादकः” इति । क्षीरपुरि-
 तेन, अरुणोदसंज्ञितेन रूष्यघटितेन, सरसा वनेनापि
 रूष्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः । यास्येने-
 त्यादि, गन्धमदनो, गन्धमादनः, कलधौतजं वेति,
 सुवर्णजम्बुवृक्षेण । यक्षपतिरूपसंज्ञं श्रीप्रभे “हृत्-
 मापिङ्गाक्षश्च गदिनं पीतविषहम् । पुष्पकस्यन्धनाध्यक्षं
 ध्यायेत् शिवसखं सदेति” । एतमानसेनेति एतत्पूरितेन
 मानसाभिधानेन राजतेन सरसा । पश्चादिति, पश्चिम-
 देशे दक्षिणपूर्वतिसितोदं नाम रजतनिर्मितं सर इति,
 विपुलगैलं, विपुलं नाम पर्वतं माक्षीकभद्रसरसेति, मा-
 क्षीकं, मधु तत्पूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन सरसा
 युतमित्यर्थः । अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य
 प्राङ्मुखत्वं कनकधेनोर्दक्षिणामुखत्वं यक्षपतेरुदङ्मुखत्वं
 च शर्कराचक्षितद्विगोषामेक्ष्यं देवतेषु सर्वशैलेषु
 वेदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोऽपि शास्त्राद्व्यवस्थितिरिति ।
 एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्वतवृक्षाणामध-
 स्मात्कर्त्तव्याः । “होमैश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिर्दानै-
 रनिन्द्यचरिताकृतिभिर्हिजेन्द्रैः । पूर्वेण हस्तमितमत्र
 विधाय कुण्डं कार्यस्तिलैर्यवघटेन समित्कुशैश्च । रात्रौ च
 जागरमनुव्रतगीतहृत्परावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चया-
 नाम्” । पूर्वोक्त्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं
 विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्भागे तुलापुरुषोक्तलक्षणां
 देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पूर्ववत् पूजां
 विदध्यात् अन्तरमूर्त्तिजोऽग्निस्थापनान्ते यज्ञाणां
 लोकपालानामित्यादिवक्ष्यमाण देवताभ्यस्तत्तत्तत्तन्मन्त्रै-
 रस्तिलादिद्रव्येण होमं कुर्यात् । “सहस्रे त्वय होतव्ये
 कुर्यात् कुण्डं करात्कम्” इत्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डो-
 पदेशादाहृतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः । अत्र
 विनायकादयो द्वाविंशद्देवा, द्वादशादित्याः, एकादश-
 रुद्राः, दश लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्मा-विष्णु-शिव-

सुवीर्यशतवारः काम-धनद-हंस-कामधेनव-शतवारः इत्येव-
 मेकाशीतिसंख्यकेभ्यो देवेभ्यः यज्ञादीनां प्रतिदेवतं त्रयो-
 दशाहृतिसंख्येन त्रिपञ्चाशदधिकमाहृतिसंख्यं सम्पद्यते ।
 अष्टशतान्तु होतव्यमिति ब्रह्माखण्डपुराणे वक्ष्यति । तिला-
 दीनि चत्वार्येव हविर्द्रव्याणि एताक्तानीत्यवगन्तव्यम् ।
 समिधः, साधारणत्वादुदुम्बरस्य । होमादनन्तरं पुष्पोपहारा-
 नादाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र
 मेरोरावाहनमन्त्रः । “त्वं सर्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्र-
 मखण्डवृष्टेऽप्यमरपर्वत ! नाशयाशु । क्षेमं विधत्स्व कुरु-
 शान्तिमनुत्तमां नः सम्भूजितः परमभक्तिमता मया हि ।
 त्वमेव भगवानौशो ब्रह्मा विष्णुर्हिवाकरः । मूर्त्तामूर्त्तं परं
 बीजमतः पाहि सनातनः । यस्मात्त्वं लोकपालानां
 विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् । रुद्रादित्यवस्तेनाञ्च तस्माच्छान्तिं
 प्रयच्छ मे । यस्मादन्यन्त्यमरैर्नारीभिश्च समं तथा ।
 तस्मान्मासुद्राशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमभ्यर्च्य तं मेरुं
 मन्दरश्चाभिपूजयेत् । अथ मन्दरस्य । यस्माच्च त्वरथेन तं
 मद्राश्ववर्षकेण च । शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतः पुष्टिकरो
 भव । अथ गन्धमादनस्य । यस्माच्च त्वाभ्यर्च्येत्तुदीपे त्वं
 गन्धमादन ! । गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृष्टास्तु मे ।
 अथ विपुलपर्वतस्य । यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन
 च । हिरण्यमयाश्वत्यशिक्षस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ।
 अथ सुपार्श्वस्य । उत्तरेः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन
 च । सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ।
 एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः । स्नात्वापि
 गुरवे दद्यात् मध्यमं पर्वतोत्तमम् । विष्कम्भपर्वतान्
 दद्यादतिगन्धः क्रमशो नृप । गावोदद्याच्चतुर्विंशदय
 वा दश पार्थिव ! । शक्तितः सप्त वाटौ वा पञ्च दद्या-
 दशक्तिमान् । एकां वा गुरवे दद्यात् कपिनाञ्च पय-
 स्त्रिनीम्” । एवमामन्त्र्येति, दानदिनात् पूर्वदिनसि सर्व-
 मिदमामन्त्रणादि विधाय गीतवादिनादिभिर्निर्गामाति-
 वाह्य ततः प्रभाते गुरुप्रभृतयो विहितस्नानादिक्रियाः
 पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीप-
 स्थापितकलसजलेन पूर्ववद्यजमानं स्तपयेयुः । यजमा-
 नोऽपि शुक्ताम्बरपरिधानः महक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणम-
 न्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।
 “पर्वतनामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः । त एव पूजने
 मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः । यज्ञाणां लोकपालानां
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः । स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः ३-

लेषु पठ्यते । उपवासो भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिच्छते”
 सर्वज्ञाचारलक्षणमश्रीयादिति वक्ष्यमाणत्वादचारल-
 वणं नक्तं वेदितव्यम् । “विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु
 पार्थिव ! दानकालेषु ये मन्त्रा पर्वतेषु च यत्फलम्”
 अथ मन्त्रः “अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रति-
 ष्ठिताः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते । अन्न-
 मेव यतोऽन्नोऽरिर्ज्ञमेव जनार्दनः । धान्यपर्वतरूपेण
 पाहि तस्मात्तमोनमः” । एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तद-
 हुत्तया अन्येभ्योऽपि दद्यात् ततोयजमानो वेद्यां
 पूर्ववद्देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात् । गुरुस्तान्विसर्जयेत्,
 ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् कृतोपवासस्य यज-
 मानस्य दानदिने चारलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्करा-
 णाञ्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्ट-
 व्यम् । “अनेन विविना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम् ।
 मन्त्ररशतं सार्द्धं देवलोकं गच्छीयते । अप्सरोगण-
 गन्धर्वराकीर्णेन विराजितः । विमानेन दिवः पृष्ठ-
 मायाति सुरसेवितः । कर्मक्षयाद्वाजराज्यं प्राप्नोतीह
 न संशयः” । इत्यमेव मत्स्यपु० । धान्यपर्वतादयोऽप्यत्र ।
 ब्रह्माण्डमविष्यपुराणोक्तो विधिश्च ततः परं तत्र दृश्यः ।

धान्या स्त्री धन्याक+प्रभो० । (पनिया) ख्याते पदार्थे हेमच० ।

धान्याक न० धन्याक+स्वार्थे अण् धान्यमकति अक-कुत्सि-
 तायां गतौ अण् उपसंवा । (पनिया) ख्याते पदार्थे
 “धान्याकं तुवरं क्षिप्रमवृष्यं मूलं लघु । तिक्तं
 कटुपुष्पीयं च दीपनं पाचनं स्मृतम् । ज्वरघ्नं रोचनं
 पाहि खाड पाके, तिदोपहतम् । तृष्णादाहवसिन्धास-
 कासामार्शः क्षमिप्रणुत् । व्याघ्रन्तु तद्गुणं खाडु विशेषात्
 पित्तनाशनम्” भावप्र० ।

धान्याकृत् त्रि० धान्यं कर्षणादिना करोति कृ-क्षिप् वेदे
 पूर्वपददीर्घः । कर्षके “रूपन्तु वीजमिव धान्याकृतः”
 ऋ० १०।८४।१३।

धान्याम्ब न० “पादांशशालिशंयुक्तमश्वं बद्धाय कम्बले । ति-
 रात्रं स्थापयेत्क्षीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः । कम्बलाद्वाक्षितं
 मृच्छं बालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्र-
 मारणसिद्धये” भावप्र० उक्ते अश्वमारणोपयोगिवस्तुभेदे ।

धान्याम्ब न० धान्येऽभिपूतमम्बम् । काञ्चिके (धामानि) ।
 “धान्याम्बं शालिचूर्णोत्थं कोद्रवादिहृतं भवेत् । धान्याम्बं
 धान्यद्योनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् । अरुचौ वात-
 रोगेषु सर्वेष्वप्युपपन्ने हि तम्” भावप्र० ।

धान्यायन पुंस्त्री धन्यस्य गोत्रापत्यम् कण्वा० ऋ० ।
 धन्यगोत्रापत्ये ।

धान्यारि पु० इत० । धान्यशत्रौ अस्मिन्नर्थे शब्दकल्पद्रुमे
 त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी अरिशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेन
 “परवस्त्रिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण तत्पुरुषे
 परवस्त्रिङ्गस्यैवाहुशसनात् ।

धान्यार्थिन् त्रि० “अथौशासन्निहिते” पा० “तदन्नाच्च” वात्ति०
 उक्तेः पुष्करा० अस्मिन्नर्थे इति । धान्यरूपार्थविशिष्टे
 स्त्रियां ङीप् । “कालत इहासन्निधिर्न देशतः” तथात्वे
 अस्तीत्यधिकरणान्वयाभावात् न इतिप्रसक्तिः ।

धान्यास्थि न० इत० । तप्रे ।

धान्योत्तम पु० धान्येऽन्तमः । शालिधान्ये राजनि० ।

धान्व पु० धन्वदेशे भवः अण् वोपधत्वेऽपि वेदे नि० ङितोपः ।
 धन्वदेशोद्भवे । “असितो धान्वो राजेत्याह” शत० ब्रा०
 १६।४।१४ । लोके तु धान्वन इत्येव “उदकं पार्वतं वारु-
 षैरिणं धान्वनं तथा” कामन्दकी० ।

धान्वन्तस्य त्रि० धन्वन्तरिदेवताऽस्य वा० गत्यत् । धन्वन्तरि-
 देवताके होमादौ “अस्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तस्य मनन्तरम् ।
 प्रजानां पतये जैव पृथक् होमो विधीयते” भा० आनु०
 ८७ अ० ।

धाम पु० धा-वा० मन् । गणदेवभेदे “देवाः साध्यास्तथा
 विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मौहत्या
 गन्धर्वाप्सरोगणाः” भा० व० २६ अ० । “पितरो ज-
 गतः अष्टो देवानामपि देवताः । तेऽपि तत्र समाजग्मु-
 र्यामा धामाश्च सर्वशः” भा० श० ४५ अ० ।

धामक पु० धानक+प्रभो० । माषपरिमाणे भावप्र० हेमधामकौ
 इत्यत्र हेमधामकौ इति पाठान्तरम् धानकशब्दे दृश्यम् ।
 धामकेशिन् पु० धाम ज्योतीरूपः केशोऽस्यस्य इति ।
 ज्योतिर्मयकिरणयुक्तो सूर्ये “दिवाकरः सप्तसप्तर्षीमकेशी
 विरोचनः” भा० व० ३ अ० ।

धामच्छद् पु० धामानि छादयति छादि-क्षिप् हुषः ।
 न्यूनानां पूरके अतिरिक्तानां समीकारके । “धामच्छ-
 दग्निरिन्द्रः” यजु० १८।७६ । “वाग् वा अस्तुष्टु वाग
 धामच्छद्वाचैवास्य तदाप्नोति” शत० ब्रा० १०।११।१० ।

धामज् म० धा-मनिन् । शगेहे २देहे शत्विति ३प्रभावे
 अमरः । ५रश्मौ इस्थाने ७जन्मनि मेदि० । “आ ते
 धामानि दिव्यानि तस्युः” ऋ० १०।१३ । १३“एवं जनद
 सुश्रोणि धाम क्षतियतेजसाम्” भा० आ० १२३ अ० ।

पतेजसि “काशीनवं धाम पतङ्गकान्तेः” । “पतत्यधो धाम
विहारि सर्वतः” भाषः । तत्र स्थाने “योगधारणयाऽम्बेया
दग्धा धामाविशत् स्वकम्” भाग० ११।३६ । एदामोप-
लक्षिते च “धान्नो धान्नो राजंस्ततो वरुण ! नो सुञ्च”
यजु० ६।२२ । १०परमेश्वरे न० । “गुरुर्गुरुतमो धाम”
विष्णु स० । “धाम ज्योतिः “नारायणः परं ज्योति-
रिति” मन्त्रवर्णात्” भा० ११धने च “धामसाचमभिपाचं
स्वर्दिदम्” ऋ० १५।१२ । “धाम धनं तदर्धभिः सह योज-
यितारम्” भा० ।

धामनिका स्त्री धामन्येव स्त्रार्थे क । धमन्याम् रत्नमाला ।

धमनी स्त्रार्थे अण् ङीप् । धमनी धमन्यां शब्दच० ।

धामनिधि पु० धामानि निधीयन्तेऽस्मिन् नि+धा-आधारे
किप् इत० । स्त्रार्थे जटाधरः ।

धामभाज् पु० धाम यज्ञस्थानं भजते भज-एत् इत० । यज्ञ-
स्थानभागिनि देवे । “धामभाजो देवाः पाद्योभाग् वन-
स्पतिः । धाम वै देवा यज्ञस्थामजन्त पाथः पितरः”
सांख्यब्रा० १०।६ ।

धामशस् अण्य० धान्ति धान्ति इत्यर्थे शस् । स्थाने स्थाने
इत्यर्थे “तेषामिष्टानि विहितानि धामशः” ऋ० १।१६४।१५

धामार्गव पु० धान्नोऽगं वाति-वा क । १५पामार्गे अमरः
२पीतघोपायाम्, मेदि० १घोषके च रत्नमा० । “धामार्गव-
स्यापि मदनफलमज्जवडुपयोगो विशेषतस्तु परं गुल्मो-
दरकासश्वासश्चेष्टामयेषु” सुश्रुतः ।

धाय त्रि० धा-ण । धारके “ददैर्दुःखस्य सादृग्भ्यो धायै-
रामोदत्तमम्” भट्टिः । “अनित्यत्वात् न कद्यपि प्रधी
दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यन्वयो वा” जयमङ्गलः ।

धायस् त्रि० वसेर्णित तोऽनुष्ठितौ “बहिष्ठाधाज्यम्बुन्दसि”
उणा० अस्तु युक् साधवः १धारके “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि
विश्वधायाः विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री” यजु० ११।१८ । धेट-
भावे अस्तु २पाने च “तृविष्टमाय धायसे” ऋ० १।१३०।२
“तृविष्टमाय प्रभूताय पानाय धायसे” भा० । [१।१०।७ ।
धायु त्रि० धा-उण् युक् । धारके “यस्यै धायुरदधाः” ऋ०
धाय्य पु० धा-कर्मणि ग्यत् युक् । १पुरोहिते धीयते समिदनया
करणे नि० ग्यत् । २सामवेन्यामृचि स्त्री ततो दिगा०
अवादौ यत् यलोपालोपौ । ३धाय्य तत्र भवे त्रि० “प्रजेति
धाय्यारूपं प्रगाथा यजामहाः” यजु० १६।२४ ।

धार न० धाराया इदम् अण् । १वर्षोद्भवजले दिव्यपानीयप्रभेदे ।
तदुपुष्पभेदादि भावप्र० उक्तं यथा “धाराभिः पतितं तोयं

गृहीतं स्फीतवाससा । शिलायां वसुधायां वा धौतायां
पतितञ्च यत् । सौवर्णे राजते ताञ्चे स्फाटिके काचनि-
र्मिते । भाजने ऋणमये वापि स्थापितं धारसृच्यते । धारं
नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसायनं वल्यं
तर्पणं क्लृप्तिं जीवनम् । पाचनं मतिहन्नुच्छां तन्द्रादाह
अमकृमान् । तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रादृशि
सृतम् । राजनि० तु अन्यथोक्तं यथा “यदा स्यादाश्विने
मासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः । तदास्वजलदैर्घ्यं गाङ्ग-
सक्तं मनोषिभिः । अन्यदा ऋगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदस्वदैः ।
अभिष्टमिदं तोयं सासृद्रमिति संज्ञितम् । तयोर्गुणाः ।
“गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलघु रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिदं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि गृहीत-
माहुः । सासृद्रं सलिलं शीतं कफवातकरं गुरु । चि-
त्रायांमाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवज्रवेत् । पतितं सुवि-
तत्तोयं गाङ्गं सासृद्रमेव वा । स्वस्वाश्रयवशादुगच्छेदन्य-
दन्यद्रसादिकम्” । धृ-णिच् अच् । १पावान्तरे १इहणे
च मेदि० भावे अण् । ४जलधारावर्षणे ह्रस्वच० ।
५खड्गगादेरन्तर्भागे ह्रस्वमीरे पु० शब्दा० ।

धारक त्रि० धारयति धारि-ल्युट् । १अधमर्णे २धारण-
कर्त्तरि च । ३कलसे तस्य नामनिरुक्तिः देवीपु० “यहान्
धारयते यस्मात् सातराविविधास्तथा । इरितानि च
निघ्नन्ति तेन ते धारकाः सृताः” ४यौनौ स्त्री कापि वेदे
अत इत्त्वं न । “निगल्गतीति धारका” यजु० २१।२२
“धरति लिङ्गं धारका योनिः” वेददी० ।

धारण न० धारि-ल्युट् । १धरणे २विचारणे भावे युच् ।
३बुद्धिभेदे ४रात्रां न्यायपथस्थितौ च स्त्री अमरः ।
४योगाङ्गभेदे स्त्री तल्लक्षणादिकं पात० सू० भा० उक्तं यथा
“योगाङ्गानुष्ठानन्तु द्विधैव कारणत्वं लभते इति योगा-
ङ्गान्यवधार्यन्ते” भा० “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” पा० सू० । “यथाक्रमं
एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः” भा० इति उद्देश्यं
तेषां मध्ये पञ्चानां लक्षणानि पात० सू० समाधिपादे
दर्शयित्वा धारणादेर्लक्षणानि विभूतिपादे उक्तानि तत्र
धारणायाः लक्षणं दर्शितं यथा “उक्तानि पञ्च बहि-
रङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या” भा० आभासः ।

“देशवत्त्वश्चित्तस्य धारणा” पा० सू० ।

“नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रं
लिङ्गाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु वाङ्मे वा विप्रश्चे

चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धोधारणा” भा० ।
 “प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम्
 तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो
 वक्तव्याः ताश्च संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यान
 समाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च
 योगाङ्गैर्भ्यो बहिर्गङ्गैर्भ्योऽस्याङ्गलयस्थान्तरङ्गतया वि-
 शेषज्ञापनार्थमत्र त्वयस्योपन्यासः तत्रापि च धारणा-
 ध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वा-
 त्त्तदुत्तरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीये-
 न्याह चक्षुःश्रोत्रादिदेहेति” आध्यात्मिकदेशमाह । नाभि-
 चक्र इति । आदिशब्देन तात्त्वादयो याज्ञाः बन्धः
 सम्बन्धः । बाह्यदेशमाह बाह्य इति । बाह्ये च न
 स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण
 इति अत्रापि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्या-
 हारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्वीतचित्तस्थानं
 शुभाश्रये” शुभाश्रया बाह्या हिरेण्यगर्मवासवप्रजापति
 प्रभृतयः इदञ्च ततोक्तम् । “मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्वोपा-
 श्रयनिष्कृष्टम् । एषा वै धारणा ज्ञेयां यश्चित्तं तत्र
 धार्यते । तच्च मूर्त्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ! । तत्
 श्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते । प्रसन्नवदनं
 चारु पद्मपल्लविभेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाट
 फलकोज्ज्वलम् । समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
 कम्बुघोवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्घितवल्गुसम् । वलीवि-
 भङ्गिना मयनाभिना चोदरेण च । प्रलम्बाटभूजं विष्णु
 मय बापि चतुर्भुजम् । समस्थितोरुजङ्घञ्च स्तम्भिकाङ्गु-
 कराम्बुजम् । चिन्तयेद् ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ।
 किरीटहारकेयूरकटादियिभूपितम् । शाङ्खचक्रगदा-
 खड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् । चिन्तयेत्तन्मयो योगी
 समाधायाम्बुजानसम् । तावत् यावत् दृढीभूता तत्रैव
 नृप ! धारणा । एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म
 सर्वतः । नापयाति यदा चित्तं सिद्धं मन्येत तां
 तदेति” विवृतिः ।
 सां. छत्रोक्ते पूरणरेचककुम्भकाख्यप्राणनिरोधरूपे चित्त-
 वशीकरणे ५ प्राणायामभेदे च । यथा “ध्यानस्यापि सा-
 धनान्याह” भा० “धारणाधनस्त्रकर्मणा तत्सिद्धिः” सां. छ०
 “वक्ष्यमाणेन धारणादित्येन ध्यानं भवतीत्यर्थः । धार-
 णादित्यं क्रमात् सूत्रप्रत्येन लक्षयति । “निरोधश्चार्द्ध-
 विधारणाभ्याम्” छ० “प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते ।

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्य-
 कारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । अर्द्धश्च वम-
 नम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचन
 योर्लोभः । धारणञ्च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य
 पूरणरेचककुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं सा धारणे-
 त्यर्थः । आसनादेः स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया-
 सूत्रे परिशेषत एव धारणायालक्ष्यत्वलाभाद्विधारणापदं
 नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिविज्ञानशब्दे-
 नैव गृहीतेत्युक्तम्” प्र० भा० ।

“धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ०
 प्राणायामविशेषरूपस्य धारणात्मकत्वसूक्तम् व्याख्यातञ्चेत्
 “तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । तथा
 धारणाञ्च धारयेद्विधारणास्वरूपञ्च ज्ञान्यपञ्चमणेन को-
 टिकादानकालोमात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्रा-
 णायामस्त्रिंशद्विंशत्यधमः । पञ्चचत्वारिंशद्विंशत्यधम इत्ये-
 वस्मार्णायामत्रयात्मिकैका धारणा । तास्त्रिंशो योगशब्द-
 वाच्यास्तांश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “संभ्रास्य कोटि-
 कान्दद्यात्करायज्ञासुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्रा-
 णायामोऽधमः स्मृतः । मध्यमोऽष्टगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो-
 धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव
 चेति” । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह “सन्न-
 द्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निजं
 शरीरसत्सृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानाञ्छन्दतः
 सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् । सिद्धे योगे तज्जन्ते ह्यमस्त-
 त्वाय कल्पते” भित्ताचरा कृता ।

वज्रिपु० धारणास्वरूपभेदादिकमन्यथोक्तं यथा
 अग्निहोत्रात् “धारणा मनसोऽध्येये संस्थितिर्ध्यानवद्-
 द्विधा । मूर्त्तमूर्त्तं हरिध्यानं मनोधारणतो हरी ।
 यद्वाह्यावस्थितं लक्ष्यं तस्मात्त चलेत मनः । तावत्
 कालं प्रदेशेषु धारणा मनसि स्थितिः । कालावधि
 परिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः । न प्रच्यवति यत्न-
 व्याध्वारणा साऽभिधीयते । धारणा द्वादशायामा ध्यानं
 द्वादश धारणाः । ध्यानं द्वादशकं यावत्तत्साधिरभिधी-
 यते । धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्विचल्यते । कुले-
 कविंशुत्तार्थं स्वयंति परमं पदम् । यस्मिन् यस्मिन्
 भवेदङ्गे योगिनां व्याधिसम्भवः । तत्तदङ्गं धिया व्यास
 धारयेत्तत्तत्धारणम् । आग्नेयी वारुणी चैव ऐशानी
 चामृतात्मिका । सान्निः शिखा फडन्ता च विष्णोः

कायां द्विजोत्तम ! । नाडीमिर्विकटं दिव्यं गूढाभं
वेधयेच्छुभम् । पादाङ्गुष्ठान् कपालान् रश्मिमण्डल-
माहतम् । तिर्यक् चाधोर्ध्वभागैश्चः प्रयान्योऽतीव
तेजसा । चिन्तयेत् साधकेन्द्रं यावत् सर्वं महासने ! ।
मणीभूतं शरीरं स्नानतश्चैवोपसंहरेत् । शीतज्जोषादय
स्नापा विनश्यन्ति द्विजाऽसमाः । शिरोमीवाकरे चैव
कण्ठे चोरोष्ठले खरेत् । ध्यायेदच्छिन्नचित्तात्मा पयो
भूतेन चात्मना । स्फुरच्छोकरसंस्पर्शप्रभूते हिमगा-
न्धुभिः । धारागिरिखिलं विश्रमाप्य भुवि चिन्तयेत् ।
ब्रह्मरन्ध्राच्च संक्षोभाद्यावदाधारमण्डलम् । सुषुम्णाल-
ग्नतो भूत्वा संपूर्णेन्दुलतालयम् । संज्ञाय हिमसंस्पर्श-
तोयेनामृतमूर्त्तिना । क्षुत्पिपासाक्रमप्रायसनापपरिपी-
डितः । धारयेद्धारणीं मन्त्री तदर्थं चाप्यतन्त्रितः ।
वाङ्मयी धारणा प्रोक्ता ऐशानो वारणां ऋषु । ज्योति
ब्रह्ममये पद्मे प्राणापाने क्षयङ्गते । प्रसादं चिन्तयेद्
विष्णोर्गोविन्दानां क्षयं गता । महातारङ्गमेव सर्वं ततो
व्यापक ईश्वरः । अर्द्धेन्दुं परमं शान्तं निरामास-
क्षिरञ्जनम् । असत्त्वं सत्यमाभाति तावत्सर्वं चरा-
चरम् । यावत् सख्यन्दरूपन्तु न दृष्टं गुह्यकृततः ।
दृष्टे तस्मिन् परे तत्त्वे आब्रह्म सचराचरम् । प्रमा-
दमानमेयञ्च ध्यानहृत्पद्मकल्पनम् । मातृमोदनलत् सर्वं
जपहोमार्चनादिकम् । विष्णुमन्त्रेण वा कुर्वीदमृतं
धारणां वदेत् । संपूर्णेन्दुनिभं ध्यायेत् कमलं तन्त्रि-
मूर्त्तिकम् । शिरःस्थं चिन्तयेद् यत्नाच्छाङ्गायुतपर्यवम् ।
सम्पूर्णमण्डलं ज्योति शिवकज्जोषपूर्णितम् । तथा हृत्-
कमले ध्यायेत्तन्मध्ये क्षतलं खरेत् । साधको विगतलोभो
जायते धारणादिभिः । १७४७० ।

काशीख० ४२ अ० विशेषोऽलोको यथा

“प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्या-
हारैर्द्वादशभिर्धारणा परिकीर्त्तिता । भवेदीश्वरसङ्कल्पे
ध्यानं द्वादशधारणम्” “प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणा-
मय चाभ्यसेत् । हृदये पञ्चभूतानां धारणं यत् पृथक्
पृथक् । मनसो निश्चलत्वेन धारणा साऽभिधीयते ।
हरितालनिभां भूमिं सालङ्कारं समेधसम् । चतुष्कोणां
हृदि ध्यायेद्देवा स्यात् क्षितिधारणा । कण्ठेऽम्बु
तत्पमर्द्धेन्दुनिभं विष्णुसमन्वितम् । वकारबीजं
कुन्दाभं ध्यायेच्छुभं जयेदिति । तालुस्थमिन्द्रगोपाभं त्रि-
कोणं देवसंयुतम् । रुद्रेणाधिष्ठितं तेजोध्यात्वा वज्रं

जयेदिति । यायुतत्त्वं भ्रुवोर्मध्ये दृष्टमञ्जनसन्निभम् ।
यं बीजबीजदेवत्वं ध्यायेद्वायुं जयेदिति । आकाशञ्च
मरीचिधारसदृशं यद्वज्ररन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन
सहितं शान्तं हकाराक्षरम् । माणं तत्र विहीय पञ्च-
घटिकं चित्तान्वितं धारयेद्देवा मोक्षकपाटनपटुः प्रोक्ता
नमोधारणा । सन्मनी ज्ञानी चैव शोधनी भामनी
तथा । यमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः”
दृ०सं०उक्ते जलच्छचके वायुविशेषधारणाद्यात्मके हयोगभेदे
च “ज्यैष्ठ्येऽष्टस्याद्याक्षयारो वायुधारणादिवशाः ।
ऋतुभूतपवनाः शक्ताः क्षिप्रवनस्मगितगगनाश्च । तत्रैव
स्वात्माद्यो दृष्टे भवत्तदये क्रमान्मासाः । श्रावणपूर्वा
त्रेयाः परिश्रुता धारणाः साः स्तुः । यदि ताः स्युरेक-
रूपाः शुभाक्षतः सान्तरास्तु न शिवाय । तस्करभयदाः
प्रोक्ताः लोकसाध्यत्वात् वासिष्ठाः । सविद्युतः सष्टपतः
सर्पांशुत्करमाक्षताः । शार्ङ्गचन्द्रपरिष्कृता धारणाः शुभ-
धारणाः । यदा तु विद्युतः त्रेधाः शुभाशास्त्र्युप-
स्थिताः । तदापि सर्वसंख्यानां दृष्टिं त्रयादिचक्षणः ।
सर्पांशुतर्पाः सापाच शुभा बाह्यक्रिया अपि । पक्षिणां
सुखरावाचः क्रीडा पांशुजलादिषु । रविचन्द्रपरि-
वेशाः क्षिप्रानात्मानदूषिताः । दृष्टिस्तदापि विज्ञेया
सर्वसंख्याभिदृष्टये । मेघाः क्षिप्रानां संहताश्च प्रदक्षिणगति-
क्रियाः । तदा स्यान्महती दृष्टिः सर्वसंख्यार्थसाधिका” २२७०
धारणी की धारि-ल्युट् । १७४७० “शारीरिकधारणी
शिथिलान् दण्डं । २नाडिकायां श्वेदानां मन्त्रभेदे
मेदि० ४अ०ख्याम् हेमच० । [५० राजनि० ।
धारणीय लि०धारि-कर्मणि कनीयर् । १७४७० २धरणीकन्दे
धारणीययन्तु न० धार्यते धारि-कर्मणि कनीयर् कर्म ।
धार्ये देवताभेदानां यन्त्रभेदे तत्र पूजायन्त्रादिवक्षणं
सारदायां २४ पटले दृश्यम् । तल्लेखनद्रव्यादि तत्रोक्तं
यथा “काशीररोचनाद्यान्मन्त्रेभ्योभयदचन्दनैः । विचि-
खेष्टेभ्योलेखन्या यन्त्रास्तेतानि देशिकः” निदिहयन्त्रसूक्तम्
“भूमिस्पृष्टं श्वस्पृष्टं दम्भं निर्मात्यसङ्कृतम् । विशेषं
लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं जातं न धारयेत्” मन्त्रमहोदधौ १८
तरङ्गे । तल्लेखनप्रकारद्रव्यादिकसूक्तं तत्रैव दृश्यम् ।
विस्तरभयात् न लिखितं, कर्मभेदे सामान्यतोलेखनद्र-
व्यादिकं २५तरङ्गे तत्रोक्तं यथा “चन्दनं रोचना रात्रि-
र्द्धहपूजयितामवः । अङ्गारोऽष्टविधाणीति शान्त्यादौ
यन्त्रलेखने । पूर्वोक्तलेखनद्रव्यं दृष्ट्वीयात्तदपि भुवम् ।

पिप्लवं मरिचं शुण्ठी श्येनविषाय चित्तकः । गृह
धूमोन्नतरसौ लवणञ्च विषाटकम् । शालौ वश्ये
लिखेद्भुजं क्षन्नेन हीपिचर्मणि । खरचर्मणि विद्वेषे
उज्जाटे ध्वजवाससि । नरास्थनि लिखेद्यन्त्रं मारण
मन्त्रवित्तमः । ये त्वाधाराः कृता यन्त्रतरङ्गे तेऽपि
सम्पताः ।

धारय त्रि० धारि-ण । धारके "धारयेः कुसुमोक्तीणाम्" भट्टिः ।
धारयित् त्रि० धारि-तृच् । १ धारणकर्त्तरि "त्वं हि धार-
यिता श्रेष्ठ ! कुहूषां कुहूषत्तम !" भा० उ० ८८४ अ० ।
स्त्रियां ङीप् । सा च २ प्रथिव्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।

धारयिष्णु त्रि० धृ-णिच् वेदे नि० इष्णुच् । धारणशीले
"दृषदः धारयिष्णवः" सि० कौ० लोकेऽपि क्वचित् इष्णुच् ।
"शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाढ्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
उत्साहो वाग्मिता दाढ्यमापत्केशवहिष्णुता ।
प्रभावः शुचिता कैत्री त्यागः सत्यं क्षतघ्नता । दया शीलं
दमचेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः" काम० ।

धास्यु त्रि० धारमभिषवमिच्छति क्यच् वेदे० नि० न दीर्घः "क्य-
श्चन्दसि" पा० उ० । १ अभिषवणकामे "त्वं सोमासि धार-
युर्मन्दः" ऋ० ६।६७।१ "धारयुरभिषवणकामः" भा०
धारयुर्धारावान् मलयधीयोरुरिति भाष्ये पञ्चान्वरे व्या-
ख्यानात् २ धारापति च ।

धारवाक त्रि० धार्यते धारि-कर्मणि अच् धारो धार्यो
वाकः स्तोत्रं येन । स्तोत्रधारके ऋत्विगादौ "धारवाके-
वृजुगाय" ऋ० ५।४८।५ ।

धारा स्त्री धार्यन्ते अश्वा अत्र च्यनया वा धारि-णङ् ।
अश्वानां १ गतिभेदे अमरः । अश्वशब्दे दृश्यम् अन्यत्र च
"अश्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा । आरू-
न्दितां धौरितकं रेचितं बलंगितं सुतम् । धौरितं
बलंगितं धाराभ्रुतचत्तेजितं क्रमात् । उत्तारितं चेति
पञ्च शिष्येत् तरंगं गतीः । उत्तेरितोऽतिवेगान्नो न
ऋणोति न पश्यति । धौरितं गतिमात्रे यदुयोजितं
बलंगितं पुरः । अयुक्तायसस्रज्जावात् कुक्षितास्यं
नतत्तिकम् । उत्तेजितं मध्ववेगं योजनं लघुबलजया ।
पूर्वापरोक्षमनतः क्रमादुत्तारणं सुतम्" अश्वशास्त्रे
तु संज्ञान्तरेणोक्ताः । गमिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्य
जवा परा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धारा प्रकी-
र्त्तिताः । एकैका त्रिविधा धारा ह्यवशिष्टाविधौ मता ।
कृष्णो मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमादिति

"धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः" भाषः । ३ सैन्या-
ग्रिमस्तन्त्रे ४ अविच्छिन्नसन्तत्या द्रवद्रव्यस्य प्रपाते ५ खड्ग-
गादेर्निशितस्रस्ते इपाषाणभेदे ७ ऋणे च पु० मेदि० ।
दयशसि द्यतिष्ठतौ १० समूहे च शब्दरत्ना० ११ प्रशान्ते
१२ उत्कर्षे १३ रथचक्रे स्त्री हेम० । १४ दाक्षिणात्यपुरभेदे
स्त्री "विन्वा उत तत्त्वा वयं धारा उदन्या इव" ऋ० २।७।१ ।
"हतस्य धारा उपयन्ति विस्तृतः" ऋ० १।१२।४ ।
"धारां शितां रामपरश्वधस्य" रघुः । "ध्रुवं च नीलो-
त्पलपलधारया शमीकृतां जेतुमृषिर्व्यवस्यति" शकु० ।
"धारा जनेन पतिता जलदोदरेभ्यः" ऋक्० । "तौ
हन्वमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ" रामा० ६।१६ अ० ।
"अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिपः" भा० व०
८५ अ० । "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजु० १।२
धाराधरशब्दे दृश्यम् । १५ जनप्रवादे १६ वासि निरु०
दृषा० आद्युदात्ताता १७ वर्णये पु० धारयुः ।

धाराकदम्ब पु० धाराकालोपलक्षितः कदम्बः । प्राष्टकाये
पुष्पवति कदम्बभेदे हेमच० ।

धारागृह न० जलधारायुक्तं गृहम् । (फोखारा) जल-
स्त्रावयन्त्ययुक्ते गृहे "धारागृहेष्वातपट्टद्विजनः"
रघुः । "धारागृहे प्रगलितोदककुर्दिनामे क्लान्तः शयीत
सन्निधानिलश्रीतकुक्षौ" सुश्रुतः ।

धाराहुर पु० धाराया अहुर इव । १ शीकरे २ करकाख्ये
घनोपले शनाशोरे च मेदि० । [हेमच०]

धाराङ्ग पु० धारा अङ्गमिवाख्य । १ खड्गे २ तीर्थभेदे च
धाराट पुंस्त्री धारायै अटति धारया वा अटति अट-अच् ।
१ चातकखगे २ अश्वे च स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३ मेघे
पु० च शब्दरत्ना० ।

धाराधर पु० धारां धरति धृ-अच् । १ मेघे २ खड्गे च
मेदि० । "धाराधर ! धरा वारिधारया परिपूर्यते ।
खगचक्षुः पुटद्रोणीपूरये तव कः अवनः" चातकाटकम् ।
"प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः" भा० वि०
६४ अ० [कमलान्यभ्यवर्धन् सुखानि" मेघ० ।

धारापात पु० इत० । जलधारायाः पतने । "धारापातेस्त्वमिव
धारापूप न० धाराख्यस्य अपूपस्य । अपूपभेदे "हतमिन्ना
कनिकया या दुग्धेनालोडिता तु वा । धाराख्यापूपकं
खान्द्ये पक्वं खण्डेन योजयेत् । धारापूपं सुमधुरं
दृष्यं पित्तहरं परम् । कुक्षिगर्वं रोचनं हृद्यमलघुं
वातनाशनम्" भाषप्र० ।

धाराफल पु० धारा अविधारेव मलेऽस्य । नदनदृष्टे राजनि०
धारायन्त न० धाराया जलधारायाः प्रसवार्थं यन्त्रम् ।
(फोकारा) इति ख्याते जलप्रसवयन्त्रभेदे “धारायन्त-
जलामिकेककलुषे धौताञ्जने लोचने” अमरशतकम् ।
धाराल लि० धारा अख्यस्य सिद्धा० लच् । धारायुक्ते खड्गादौ
धारावनि स्त्री धाराया अवनिरिव । वायौ त्रिका० । पर-
वस्त्रिङ्गत्वात् स्त्रीत्वमेव युक्तं पुंस्त्वोक्तः प्रामादिकी ।
धारावर पु० धारया जलधाराया व्याघ्रयोत्पाकाशम् हु-
अच् इत० । मेघे “धारावरा मरुतो धृष्योजसः”
वृ० २।३४।१ ।

धारावर्ष पु० धारया सन्त्या अविच्छेदेन वर्षः । अविच्छेदेन
वर्षणे । “अधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ।

धारावाहिन् लि० धारया सन्त्या वहति वह-णिनि ।
इत्यन्त्या मातृके क्रमेणाविच्छेदेन श्जायमाने च । स्वार्थे
क । धारावाहिकोऽप्यत्रार्थे “किञ्च सिद्धान्ते धारावा-
हिकवृत्तिस्ये न ज्ञानभेदः” वेदान्तप० ।

धाराविष पु० धारायां विषमस्य धारैव विषमस्य प्राणहारक-
त्वात् वा । खड्गे त्रिका० । [छिन्नवर्षणे अमरः ।

धारासम्पात पु० धारायां सत्यक् पातः । महादृष्टौ अवि-
धारासुही स्त्री धारायुता सुही शकत० । लिधारायां
सुह्याम् (तैकांटा स्रजु) । राजनि० ।

धारिन् पु० धृ-णिनि । इषीलुहृत्ते । शधारणकर्त्तरि ।
जटाधरः । इत्यन्यार्थधारणायुक्ते च लि० “अज्ञेभ्यो य-
न्विनः ऋषामन्विभ्यो धारिणो वराः” मनुः । स्त्रियां
ङीप् । सा च इधरशब्दं शब्दर० । शाल्मलीहृत्ते स्त्री
शब्दच० । धार कृष्णमख्यस्य शोध्यत्वमेव इति । इत्यध-
मर्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

धारु लि० घेठ-रु । पानशीले जटाधरः ।

धारेश्वरी स्त्री धाराख्यपुत्र्यै देवरी । धारापुरीस्ये देवीभेदे
धारीण न० धारायां दोहनेन निर्गमकावे उष्णम् । “दो-
हनेनोष्णधारवा सद्यः पतिते दुग्धे” । “धारोष्णत्वसूतं
पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं हृद्यं हृत्कृष्णमग्नि-
वर्जनमतिस्वादु त्रिदोषपहृगिति” राजनि० ।

धार्तराज्ञ पुंस्त्री धृतराज्ञोऽपत्यम् अण् उपधावोपः ।
धृतराज्ञापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रस्यापत्यम् अण् । इदयोधनादौ
शङ्खलायां स्त्री ङीप् । शृतराष्ट्रवर्षशोद्धवे नागभेदे पुं-
स्त्री । धृतराष्ट्रे धृतराजदेशे भवः अण् । शङ्खलावर्षचक्षुचरण-

युते चेतवर्षे हंसभेदे पुंस्त्री (गङ्गोह्वांस) अमरः सर्वतः
स्त्रियां ङीप् । “सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता-
रम्भाः । निपतन्ति धार्तराष्ट्राः काञ्चवशान्नेदिनीष्टु”
वेण्याम् । अत्र “शरत्समयवर्षनाशंसया हंसा धार्तराष्ट्रा
इति व्यपदिश्यन्ते” वेणी० इदयोधनादयस्तत्र व्यङ्ग्यार्थाः ।
“धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामातृपुत्र्येण कीर्तय” इति जनमेजयप्रश्ने
“इदयोधनोयुयुत्सुचेत्पादुपक्रान्ते” “वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च
धार्तराष्ट्रः शताधिकः । एतदेकशतं राजन् ! कन्या चेका
प्रकीर्त्तिता” भा० व्या० ६७७० । उक्तेस्तेषां तत्सुतत्वम् ।
धार्तराष्ट्रपदी स्त्री धार्तराष्ट्रस्य हंसभेदस्य पाद इव मूल-
मस्याः अन्तलोपे कुम्भप० ङीप् पङ्गावः । हंसपदी-
कतायां राजनि० ।

धार्त्रिय पुंस्त्री धृताया अपत्यम् “धृत्रचः” पा० ठक् । धृताया
अपत्ये स्त्रियां ङीप् । ततः यौपेयादि स्वार्थे अञ् । तत्त्वार्थे
धार्म्य लि० धर्मस्तेदम् अण् । धर्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्
“धार्मी तनुरकिल्बिषी” भा० व्या० ६००० । प्राचुर्ये
अण् । धर्ममये च । “यस्यादाय यस्मिन् धर्मे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषः” शत० ब्रा० १४।५।५।११ ।

धार्म्यपत लि० धर्मपतेरपत्यादि अन्धपत्या० अण् । धर्मपति-
सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । [गन्धद्रव्ये न० हेमच० ।

धार्म्यपत्तन लि० तत्र भवः अण् । धर्मपत्तनमये श्कोलके
धार्मिक लि० धर्मं वेद तच्चास्त्रमधीते वा धर्मं चरति व्या-
सेवते वा ठक् । धर्मशीले धर्मसिक्के । “चरणमिहासेवा
तेन देववशात् धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्हृत्तो न धार्मिक इति”
सि० कौ० । “विभागशीलो यो नित्यं क्षणायुक्तोदया
परः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः” इति
दक्षोक्तचक्षुणयुक्तस्यैव धर्मिकपदवाच्यत्वनिर्णयः । “आ-
चार्यपुत्रः शुश्रूषुः पुत्रज्ञानदोऽधार्मिकः ४ शुचिः पूज्यः
हृत्कृतोऽर्चदः दसाधुः स्त्रीः १० अध्याप्या दश धर्मतः” मनुः ।
ततः पुरोहिता० माने यक् । धार्मिक्य धर्मासुशीलने न० ।
धार्मिण न० धर्मिण्यां सरूढः भिक्षादिगणे धर्मन् धर्मिन् इति
पाठान्तरस्य सत्त्वात् अण् “इनख्यनपत्ये” पा० इनः
प्रकृतिभावे न नलोपः । धर्मवतां समूहे ।

धार्मिण्य पुंस्त्री धर्मिण्याः अपत्यम् शुभ्रा० ठक् । धर्मिण्याः
अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्म्याण पुंस्त्री धर्म्यस्य गोत्रापत्यम् अण् । फण् ।
धर्म्यस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीष् ।

धार्यं लि० धारि-ण्यत् । धारणीये “धार्यः कथङ्कारमहं
भवत्वा त्रिविहारी यद्युपैकगत्या” नैष० । “कार्यञ्च
तस्य दग्धा धार्यं धार्यं प्रकाशयञ्च” सा० का० “एवं
धार्यम् अयनःकरणादितिकस्य प्राणादित्यनया
हत्तु शरीरं तच्च पार्थिव्यादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां
पञ्चानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया
दशेति धार्यमपि दग्धा” सा० कौ० ।

धार्यं न० धृष्टस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज् । प्रागल्भ्ये निर्लज्जत्वे ।
“धार्यं नेतत्तयोर्विप्रः सत्तो यत्तु करग्रहः । अहो
धार्यमहो धार्यं तयोः क्षत्रियधीरयोः हरिवं० १०६ अ०
धार्यकं न० धृष्टोर्न पक्ष्य पुत्रभेदे “धृष्टोस्तु धार्यकं क्षत्रि-
रण्ये धृष्टं न भव ह” हरिवं० १५ अ० ।

धाव जवे एवैकं अक० एवैकरणे संमार्जने च सक० भा०
उभ० सेट् । स्मरितेत् पा० । धावति धावते अधावीत्
अधाविष्ट दधाव-वे । सार्वधातुके परतः वेगगतौ
वक्त्यादेशस्तु पर० । अनेनैवोपपत्तौ तदादेशविधानं
वेगगतौ सरतेः सार्वधातुके प्रयोगवारणार्थं
शब्दलोमे आत्मनेपदत्वोक्तिः सद्भादोषात् । “गच्छति
पुरःशरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः” शकु० । “रेतः
सिक्तमधावत्” ऐ० ब्रा० । “अधावीञ्चारिसंस्तम्भम्” भट्टिः ।
“यथा पराञ्च धावन्मनुष्यपसेत” शत० ब्रा० १।२।१६ ।
“दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम्” अथ० १।२।२७ “सततं
धावमानश्च चिन्तमानो विशास्यते” भा० व० १८८ अ० ।
जवे अस्य न उदिष्वम् तेन धावित्वा धावित इत्यादि
“दिशस्ततः सहसा प्रधाविताः” भा० श० २० अ० ।
“वनान्तरे तोयमिति प्रधाविताः” । ऋतुसं० अन्यत्रार्थे
उदित् धावित्वा धोत्वा धौत इत्यादि । “बाह्योद्यानस्थित्
हरशिरस्त्रिकाधौतहस्ता” “धौतापाङ्गं हरशशि-
रुचा” मेघ० । “तुषारस्तुतिधौतरक्तम्” कुमा० ।
प्रादुपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योताद्युक्ते धावने ।

धावक पु० धावति वस्त्रादिकं मारि धाव-ण्यत् । १रजके
श्वस्त्रादिप्रक्षालके शशीप्रगामिनि (धावड्डिया) च लि०
अनागानन्दरत्नावलीकारके कविभेदे पु० “श्रीहृषीकेशाव-
कादीनामियधनम्” काव्यप्र० । “प्रथितयशसं धावकस्योमिह
कविपुत्रादीनां प्रवृत्तानतिक्रम्येति” भावविकानिमित्तम् ।
धावन न० धाव-भावे ल्युट् । शशीप्रगमने प्रक्षालने च ।
“हरधादिहितस्तत्र धावने प्ररथे तथा” सुश्रुतः । “उष्णिहं
नैव मुञ्जीयां न कुर्व्यात् पादधावनम्” भा० व० ६५ अ० ।

धावनि स्त्री धाव-चनि । १शृङ्गिपण्डाम् अमरः । २कण्ट-
कायां राजनि० । स्त्रार्थे क धावनिका तत्तार्थे रत्नमा-
वा डीप् । धावनी तयोरर्थयोः भेदि० श्धातक्यां राजनि०
धासस् पु० धा-“वहिहाधाजभ्यञ्जन्दवि” उषा० अष्टम्
“पश्चिच्चिभ्यां सुट् च” उषा० युटोऽसुट्छत्तिः उज्जलदत्तः
साधवस्तु “वसेरिण्वत्” उषा० इत्यतो णितोऽसुट्छत्तिमाह न
युट इति भेदः तेन तन्मते धाया इत्येव । धायस्यन्दे
दशप्रम् । पर्वते उज्जलदत्तः ।

धासि पु० धारयति प्राणान् धा-वा असि । अज्जे निरु० सद्य-
सिद्या डडहे भूरि धासेः” ऋ० १।५।७ । “धासेरस्यः” भा०
“महीं मितस्य वरुणस्य धासिम्” १०।१०।१ ।

धि धृतो तु० पर० सक० अनिट् । धियति अधिपौत् । दिधाय ।
धिक्ष् कव्य० धक्त-नाशने धा-धारणे वा वा० डिकन् । १अप-
कारशब्दे भयोरुपादने शनिभर्तृवने शनिन्दायाश्च । एत-
द्योगे निन्दाविषयवाचकशब्दात् द्वितीया । “धिक्ष् धिक्ष्
शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकथेन वा” सा० द० ।
“धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्ननः” नैष० । निन्दनीयपरत्वे
न द्वितीया किन्तु प्रथमैव । “धिङ्माता मम कैकेयी
यया पापमिदं कृतम्” रामा० अयो० ८२ स० ।

धिक्षत् धिक्ष्+निन्दने ल-करणे प्रादिस० उभ० सक० अनिट् ।
धिक्षरोति धिगकाशीत् धिक्षचकार । धिक्कृतः (तिर-
स्कृतः) धिक्कारः धिक्क्रिया इत्यादि ।

धिक्च सन्दीपने सक० लोके जीवने अक० भा० आत्म० सेट् ।
धिक्चते अधिष्ठित दिधिजे ।

धिग्दण्ड पु० धिगिति दण्डः । निर्भर्तृवनरूपे दण्डे “वाग्-
दण्डं प्रथमं कुर्व्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्” मनुः ।

धिग्वण पुंस्त्री मनुक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे “ब्राह्मणादुपकन्याया
माहृतो नाम जायते । आभीरोऽम्बुकन्यायामायोग-
व्यान्तु धिग्वणः” मनुः । “श्रुद्धेय वैश्यायास्तत्पक्षा आयो-
गवो तस्यां ब्राह्मणाधिग्वणो जायते” कुल्लू० । “धिग्व-
णानां चर्म कार्यं वेणानां भाण्डवादनम्” मनुना
तदुद्धृतिरुक्ता ।

धित लि० धा-क्त आन्दशो न हिः । हिते निहिते ।
“श्रुतीवानं धितावानम्” ऋ० १।२७ । २धिते च ।

धिति स्त्री धि-धृतौ क्तिन् । धारणे
धिप्सु लि० दन्भ-सन् इडभावमत्ते “दग्धा इच्च अस्यासुतोपः”
ततः उ । दक्षिणमिच्छौ वज्रयिष्ठमिच्छौ “भूयस्तं
धिप्सुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः” भट्टिः ।

धियसान त्रि० धि-धारणे वेदे वा० असानच् क्रिञ् ।
धारके “स त्वं न इन्द्र धियसानः” ऋ० ५।११।२ “धिय-
सानः धारयन्” भा० ।

धियाम्पति पु० इत० अलुक्स्वा० । वृहस्पतौ-त्रिका० ।
धियायत् त्रि० ई-कान्तौ (इच्छायाम्) गतृ यन् इत० आन्दस्-
अलुक्स्वा० । कर्मण इच्छति “एष पुह् धियायते वृहते
देवतातये” ऋ० ६।१५।२ “धियायते कर्मण इच्छते
द्वितीयार्थे तृतीयायाः आन्दसोऽलुक्” भा० ।

धियायु त्रि० धि-धारणे धीयते ज्ञायते अनया धि-वा० करणे
थ धिया तां प्रज्जामात्मनः इच्छति क्यच् “क्यचञ्छन्दसि”
पा० ३ । आत्मनः प्रज्जाकामशीले । “विप्रासो वा धिया-
ययः” ऋ० १।८।६ ।

धियावसु त्रि० धिया कर्मणा वसु यस्मात् वेदे अलुक्स्वा० । कर्मणा
वसुनिमित्ते देवभेदे सरस्वतीरूपा देवतैव धियावसुः ।
“यज्ञं वष्टु धियावसुः” ऋ० १०।१।१० “कर्महेतुधननिमित्तं भ
ताया वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे-
“वाग्देव धियावसुः” श्रुत्या व्याख्यातम्” भा० ।

धिव प्रीणने गतौ च सक० स्वा० पर० सेट् इदित् /
सर्वधातुके धिः आदेशः । धिनोति अधिन्वीत् दिधिव् ।
इदित् धिन्वीते । “घान्यमसि धिनुहि देवान्” यजु० १।२०
“भर्गोऽहिर्नि रूधिरैर्धिनोमि” प्रबोधच० । “धिनोति
नासान् जलजेन पूजा” जैप० ।

धिव रवे जु० पर० अक० सेट् । दिधेदि अघेधीत् दिधेप ।
वेदिकोऽयम् । “सूर्योऽसि दिधिषा वेधि जनान्” ऋ०
१।१७।८ “धिषा यदि धिषग्यन्तः सरग्यान्तुदन्तो
अहिमौजिजस्य गोहे” ऋ० ४।२१।६ ।

धिषण पु० धृणोति धृष-“धृषोधिष च संज्ञायाम्” उणा० ५।
। वृहस्पतौ । धृणोत्यनया करणे ल्यु । २ बुद्धौ स्त्री अमरः
“पराय धिषणाभ्यः” ऋ० ६।५।६।२ । “आर्यपुत्रार्य-
धिषण ! प्राणनाथ ! शुभव्रत” काशीख० १० अ० ।
२ स्तुतौ ४ वाचि ५ ऋषिष्याञ्च निष्ठा० इस्थाने च “तदा
विकृण्वन्धिषणात्तथोर्निपतमानयोः” भाग० १।१६।११ ।
“ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन् कञ्चन प्रत्युत्तिष्ठेदिति
ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः” भाग० ६।७।१२ ।

धिषणाधिप पु० इत० । १ वाक्पनौ सुराचार्ये मत्स्यपु०
धिषण्य धिषणासिच्छति क्यच् आन्दसदीर्घाभावेऽङ्गोपः
आत्मनः स्तुतीञ्चौ अक० प० सेट् । धिषण्यति अधिषण्यीत्
“धिषा यदि धिषग्यन्तः” ऋ० ४।२१।६ ।

धिष्य न० धिष-अधृणा० नि० । धिष्यप्रगन्तार्थे सकृट् ।

धिष्यन् न० धिष-“सानसिधर्गसीत्यादि” उणा० नि० ।
। स्थाने षट्हे ३ नक्षत्रे च अमरः ४ अमरौ ५ अमरौ च
पु० मेदि० । इयुकाचार्ये । तत्र स्थाने “न भौमान्येव
धिष्यन्तानि हित्वा ज्योतिर्मयागवपि” रघुः । “स्वर्गे
लोके श्रवतां नास्ति धिष्यन्तम्” भा० महर्षि० १ अ० ।
नक्षत्रे “भवन्त्यतीतधिष्यन्तानां भोगलिप्रायुता ध्रुवाः”
सू० सि० । ७ प्राणाभिमानिदेवे च “देवा जचिधे धिष्यन्ता
ये” ऋ० १।२२।१ “धियं बुद्ध्या पठितं देहसृण्वन्ति उष्णी-
कुर्वन्ति धिषग्याः प्राणाभिमानिनो देवाः उष-टाहे
“सानसिधर्गसीत्यादि” उणा० नि० यत् णडागमः
धात्वादिलोपोपपदह्रस्वाः” भा० धिष्यन् स्थानमर्हति यत्
यज्ञोपाङ्गोपो । दस्थानार्हे स्तुत्ये त्रि० । “को धिष्यन्तं प्रति
वाकं पपाद” ऋ० १०।११।८ “धिषणार्हे स्तुत्यर्हे” भा० स्तुत्यस्य
स्थानार्हत्वात् तथात्वम् । “आविवासान् रोदसी
धिष्यन्ते मे” ऋ० ७।७२।१ । “रोदसी धिष्यन्ते
धिषणार्हे स्तुत्ये” भा० । उष-टाहे इति धात्वर्था-
ह्रगमात् । १० उल्लाभेदे स्त्री वृ० स० ३२ अ० “दिवि
भुक्तशुभफलानां पततां रूपणि यानि तान्युल्लाकाः ।
धिष्यन्तोल्लाशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः” ।
“उल्लाका पक्षेण फलं तद्विष्यन्तप्राशनिस्त्रिभिः पक्षैः” ।
“तारा फलपादकरो फलार्धदात्री प्रकीर्तिना धिष्यन्ता”
सा च “धिष्यन्ता लशाल्यपुष्का धनूषि दश दृश्यन्तेऽ-
न्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा
प्रमाणेन” ललिता ।

धी अनादरे आराधने च दिवा० आत्म० सक० अनिट् ।
धीयते अघेष्ट । दिध्ये ओदित् धीनः । “सत्यं परं
धीमहि” भाग० १।१।१ कातन्त्रमतेऽप्य ओदित्त्वं नास्ति
धीत इति । वेदे तु न ओदित् “धीतः विश्वान्यत्रिना-
युधं प्रधीतान्यगच्छम्” ऋ० ८।८।१० “संधीयते संधीत-
ममृतम्” ८।४०।१ आधारे अक० इत्यन्ये ।

धी स्त्री ध्ये सम्प० भावे-क्लिप् संसारणञ्च । १ बुद्धौ ज्ञाने
अमरः । “प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि । वचं से”
कुमा० । २ मानसवृत्तिभेदे । “तत्त्वज्ञानं धिया नश्ये-
दाभासान्तु घटः स्फुरेत्” वेदान्त० “धियो योनः
प्रचोदयात्” गायत्री सा च न्यायनये आत्मवृत्तिः ।
“बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्मो-
धर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युस्तदर्थं” भाषा० । वेदान्तमते

मनोवृत्तिः । “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा
वृत्तिरवृत्तिरुत्थिधीर्भीरुतिरित्येते सर्वे मन एव” श्रुतिः । ४क-
मेषि च “उधः स धियास्तद्वचनः” ऋ० ५।१।१।६।
“धियां कर्मणाम्” भा० “धीमिधुन मनसा सोमिर-
क्षमिः” ऋ० १।१।१।२ ५ मनसि च “धीजवनोऽसि
सोम !” ऋ० ६।८।८।१ “धीजवनः मनोवेमः” भा०
धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीक्ष दीक्षार्थे भा० आत्म० सक० सेट् । धीक्षते अधीक्षते दिधीक्षे
“स वै धीक्षते वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो
हि वाम् धीक्षितो ह वै नामैतद्यजीक्षते” शत० १।२।२१।
अथञ्च वैदिकः दीक्षसमानार्थकः । लोके तु दीक्षते इत्यादि
धीगुण ५० ६० । “गुञ्जुषा अवणञ्चैव ग्रहणं धारणं
तथा । जहापो हर्षविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः”
कामन्दकोक्तेषु अष्टसु बुद्धिभेदेषु “धियां समस्तैः
स गुणैरदारधीः” रघुः ।

धीति त्रि० धे-कृत् । १पीते धी-कृत् । धीनः लोके । वेदे तु
धीतः । २अनादिते श्चाराधिते च त्रि० ।

धीति स्त्री धे-कृत् । १पाने २पिपासायां हेमच० ।

श्चनादरे ४आराधने च ५अकुलो निघ० । “तर्ही हिन्वन्ति
धीतयो दश त्रिंशः” ऋ० १।१।४४।५ “धीतयो दशसंख्या
अकुलयः” भा० “धीतिरुक्त्याय शस्यते” ऋ० १।१।१०।१

धीदा स्त्री धियं ददाति दा-क । १मनीषायां २कन्यायां
हेम० श्वद्धिदायके त्रि० । [२।५।१ ५० दृश्यम् ।

धीन्द्रिय त० धोजनकमिन्द्रियम् । ओत्तादौ ज्ञानेन्द्रियशब्दे
धीमत् ५० धीः प्रज्ञास्यस्य सतृप् । १दृश्यतौ २बुद्धिमति
पण्डितादौ त्रि० । “स्वायम्भवे सतृप्धीमानिदं शास्त्र-
मकल्पयत्” सतृप्ः स्त्रियां ङीप् । [५० दृश्यम् ।

धीर अवज्ञायाम् नित्यमयपूर्वकोऽयम् अवधीरवत् तच्छब्दे ४२७

धीर त्रि० धियं राति रा-क । धियमीरयति ईर-अण् वा
उप० ष० । १पण्डिते २धैर्यान्ति अचञ्चले श्चरैरे मेदि० ।
३बलयुते शब्द० । ५मन्त्रे त्रिका० ६विनीते संक्षिप्त० ।
६कुङ्कुमे न० मेदि० । दृष्टप्रभौषधौ ५० राजनि० ६बलिराजो
५० शब्दच० । १०चिदाभावद्वारा बुद्धिचित्प्रेरके चिदात्मनि
५० । ११मनोहरे त्रि० “धीरसमीरे यमुनातीरे वसति
वने वनमाली” गीतगो० “प्रहसन्मन्द्राम्बुधीरजादः”
प्राचः । “श्वदङ्गधीरध्वनिमन्त्रगच्छत्” रघुः । “अवोचदेनं
गगनसृगा रघुः खरेण धीरेण निवर्तयन्निव” रघुः ।
तत्र पण्डिते “धीरैर्धीरोद्भूतः कथितः” सा० ८० ।

“सोपधानान्वयं धीराः स्वेयसीं खड्गानि ये” माघः ।
१२काकोल्यां १२महाज्योतिष्मत्यां स्त्री राजनि० १४मा-
नयुतायां मध्यायां प्रगल्भायां च नायिकायां स्त्री ।
तल्लक्षणभेदादिकं रसमञ्जरीसूक्तं यथा

“मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा
अधीरा धीराधीरा च व्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीरा ।
अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका अधीरा । व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकोपप्रका-
शिका धीराधीरा । इयांस्तु विशेषः । मध्याया-
धीरायाः कोपस्य गीर्वाञ्जिका । अधीरायाः मरु-
प्रवाक् । धीराधीरायास्तु वदनरुदिते कोपप्रकाशके ।
प्रोढ़ाया धीरायास्तु रत्नौदास्यम् । अधीरायास्तु तर्जन-
ताडनादिः । धीराधीरायास्तु रत्नौदास्यतर्जनताडनादि
च कोपस्य प्रकाशकम् । यत्तु धीराभेदः स्त्रीयायामेव न
तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनम् तदाज्ञाभावं
धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा माननियतं परकीयाया
अपि मानञ्चेत्तत्तासामप्यावश्यकम् । मानस्य स्त्रीयायामेव
न तु परकीयाया इति वक्तुं न शक्यते” ।

ग्राहित्यदर्पणे तु अन्यथोक्तम् यथा

“ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे” ते मध्या
प्रगल्भे तत्र । “प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा
दृष्टेद्रुपा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परधोक्तिभिः । तत्र
मध्याधीरा यथा “तदवितथमवादीर्य नृम त्वं प्रि-
येति प्रियजनपरिभुक्तं यदु दुःखं दधानः । मदधिवश-
तिमागाः, कामिनां मण्डनश्रीर्जति हि सफलत्वं
बल्लभालोकेन” । प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छक्रकोपा-
लतिसदा । उदाहरे चरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः ।
तत्र प्रिये । “एकत्वात्मन संस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्
दूरतस्तम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽज्ञेधो संविज्ञितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्” प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः क्षताधीक्षितः” ।
प्रत्येकं ता अपि द्विधा । कतिष्ठान्येष्टारूपत्वाच्चायकप्र-
णयं प्रति” ।

धीरता स्त्री धीरस्य भावः । १अचाञ्चल्ये २धैर्ये ३पाण्डित्ये च
“महजामप्यपहाय धीरताम्” रघुः । “प्रत्यादेशाच्च खलु
भवतो धीरतां तर्कयामि” मेघ० । त्वधीरत्वं तत्रार्थं त०
तत्र नायकयोर्गुणभेदे । “प्रागल्भ्योदाय्यमाधुर्यं शोभा
धीरत्वकान्त्यः । दीप्तिशायतजभाभावहावहेलाः स्त्रियो-
ऽङ्गजाः । अलङ्कारात्मन सावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यञ्च प्रगल्भता । धौ-
दाय्यं धैर्यं मिलिते सप्तैव स्युरयत्नजाः । पूर्वं भावादयो
धैर्यान्ना दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽ-
यमी नायिकाश्रिता एव विच्छिन्तिविशेषं पुष्पान्ति”
तल्लक्षणमुदाहरणं च तत्रैव । “सुक्तात्मस्त्वाधना धैर्यं
मनोवृत्तिरचञ्चला । यथा “ज्वलतु गगने रात्रौ रात्राव
खगलकलः शशी दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण
विधास्यति । मम तु दयितः स्नाप्यस्तातो जनन्यमला-
न्या कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्”

धीरपती स्त्री धीरं मनोहरं पतमस्याः डोप् । १धरणी-
कन्दे राजनि २मनोहरपतयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

धीरप्रशान्त ५० “सामान्यगुणैर्भूयान् हिजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात्” सा० द० लक्षिते नायकभेदे यथा मालतीमाधवादौ
माधवादिः ।

धीरललित ५० “निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीर-
ललितः स्यात्” सा० द० १लक्षिते नायकभेदे यथा
रत्नावल्यादौ वत्सराजादि । २धोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे
स्त्री “संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता” ह० र० टी० ।
धीरस्तम्भ ५० स्त्री धीरः अत्रञ्चलः स्तम्भोऽवयवोऽस्मात् ।
सस्तिष्को हेमच० ।

धीराधीरा स्त्री “धीराधीरा (मध्या) तु रुदितैरधीरा
परुषोक्तिभिः” “धीराधीरा (प्रगल्भा) तु सोल्लु-
गुभाषितैः खेदयेदृष्टम्” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे
असं नायकम् यथा “अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि
मनो मे यतः प्रसमम् । किं पुनरलङ्कृतस्तु संप्रति
नखरक्षतैस्तस्याः” । [शपाहले नैवण्ट पार०]

धीरावी स्त्री धीरमवति अत्र-प्रीणने अण् डोप् । शिं-
धीरोदात्त ५० “अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः”
सा० द० लक्षिते नायकभेदे “अविकल्पनोऽनात्मस्त्वाधकरः
महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः । निगूढमानो
धिनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः” सा० द०
यथा रामयुधिष्ठिरादि ।

धीरोद्धत ५० “मायापरः प्रचण्डचपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मस्त्वाधानिरतो धीरेधीरोद्धतः कथितः” सा० द० लक्षिते
१नायकभेदे यथा भीमसेनादिः । कर्म० २धैर्यान्वितोद्धते
च “धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः” सा० द०

धीरोष्णिन् विश्वदेवभेदे । “शैलामः परमक्रोधी धीरोष्णी

भूपतिस्तथा” भा० अत० ८१ अ० । विश्वदेवनामोक्तौ

धीर्यं त्रि० धीरे भवः “भवे कन्दसीति” पा० यत् । कातरे
माधवः “पाक्या चिद्वसवो धीर्याः” ऋ० २।२७।१ ।

“धीर्याः कातराः” इति भाष्यम् ।

धीलटि स्त्री लट-वाल्गोक्तौ इन् धिया कर्मणा लटिः ।

कर्मणा वाल्गोक्तियुतायाम् । डङितरि हारा० ।

धीवत् त्रि० धीरस्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः । बुद्धियुक्ते “धी-
वतो धीवतः सखा” ऋ० ६।५।१२ “धिया धीवन्तो
असपन्न तत्सवः” ऋ० ७।८।१८ ।

धीवन् त्रि० ध्यै-कनिप् संप्रसारणम् । १ध्यानयुक्ते २कर्मयुक्ते
उणादिकोषः । स्त्रियां “वनो र च” पा० डोप् रथा-
नादेशः । धीवरी वज्रघ्नीहौ डोप् रथ वा । वज्रधी-
वरी वज्रधीवा ।

धीवर ५० स्त्री दधाति मत्स्यान् जितरेत्वादिना नि० ।
१कैवर्त्ते २तज्जाय्यायां स्त्री डोप् । सा च बुद्धिकर्मभ्यां
युतस्त्रियाम् धीवरशब्दे दृश्यम् ।

धीशक्ति स्त्री इत० बुद्धेरुपे अमरः धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीसचिव ५० धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः धीप्रधानः
सचिवो वा शाकत० मन्त्रणानिपुणे मन्त्रिणि धीसखा
धीसहायादयोऽप्यत्र ।

धु कम्मने अक० चालने सक० स्त्रादि० उम० अणिट् । धुनोति धुनुते
पर० सिचि इट् सग्न० अधावीत् पा० निट् उधाव डधुविथ
डधोथ डधुविथ डधुवे । धोष्यति “धूनोति चम्पकवनानि
धुनोत्यशोकम्” कविरहस्यम् । अयं दीर्घान्तोऽपि स
वेट् प० सिचि नित्येत् पा० अधावीत् अधविट् अधोष्ट
क्तादिनियमात् किति लिङि नित्यमिट् कुधु-
विथ । यच्च त्रु डधुविथ डधोथ । धविष्यति ते धोष्यति
ते । उभयोः धू(धु)तः । “धुन्नन् सर्वपथीनं खे वितानं
पञ्चयोरसौ” “तानधावीत् समारुडान्” मट्टिः ।
“अधं धुन्वन्ति कार्वाक्षेत्रेन” भाग० ६।१।१५ । णिचि
धावयति दीर्घान्तस्य धूनयति “आ धेनवो धुनयन्ता-
मश्विनीः” ऋ० १।५।१६ । “हस्तय्छान्दसः” भा० “नि-
शान्नारीपरिधानधूननस्कुटामसाऽप्यरुधु लोलचक्षुषः”
माघः । दोष्यते तत्र कम्मने चलने “दोष्यमानाश्च
महापताकाः” भा० भी० ६० अ० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्वयोत्प्राय्ययुते कम्मने चालने च
धु स्त्री धु-कम्मने वा० भावे डु । कम्मने एकाक्षरकोषः ।
धुच इन्दीपौ क्रोधे जीवने च अक० आत्म० । धुचते अधु-

तस्मिन् स्थातुं स्व आश्रमे । तं मारय महाकामं
लोकानां हितकाम्यया । लोकाः सुस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्
विनिहते त्वया । त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवी-
पते ! । विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ! ।
यस्तं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् । तस्य त्वं
वरदानेन तेज आयाययिष्यसि । न हि धुम्बुर्महा-
तेजास्तेजसाऽल्लेन शक्यते । निर्दग्धुं पृथिवीपाल !
दिव्यवर्षशतैरपि । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि सुरा-
सदम् । स एवसक्तो राजर्षिरुत्तमेन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन् धम्बुनिवर्हणे हरिवं०११४०
धुम्बुमार प० धुम्बुं मारयति मारि-च्छन् उप०२०० । राज-
भेदे “राजा हि वीर्यवान्जात ! इच्छाकुरपरराजितः ।
बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः । तस्य पुत्रः
सुचिर्दानः कुवलाश्व इति श्रुतः । स योगवन्मास्थाय-
जामकम् पार्थिवोत्तमः । शासनात्तव विप्रर्षे ! धुम्बु-
मारो भविष्यति” भा०व०२००अ० ।
“बृहदश्व उवाच । भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु
तनयो मम । भविष्यति दिजश्रेष्ठ ! धुम्बुमारो न
संशयः । स तं व्यादिशत् तनयं राजर्षिं धुम्बुमारये ।
जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः । कुवलाश्वस्तु पुत्राणां
शतेन सह पार्थिवः । प्रायादुतङ्कसहितो धुम्बोस्तस्य
निवर्हणे । तमाविशत्तदा विष्णुस्तेजसा भगवान् प्रभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्दे लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन्
प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महान्भूत् । एष ओमान-
वद्भोऽद्य धुम्बुमारो भविष्यति । दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः
समन्तात् समवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुर्भरत-
र्षभ ! । स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ।
समुद्रं खानयामास बालुकापूर्णमव्ययम् । नारायणेन
कौरव्य ! तेजसाऽप्यायितस्तदा । स बभूव महातेजा भूयो
बलसमन्वितः । तस्य पुत्रैः खनयित्वा बालुकान्निहितस्तदा ।
धुम्बुरासादितो राजन् ! दिग्गहाद्वत्य पश्चिमाम् । सुख-
जेनाग्निना क्रोधाक्त्रोकात्तुद्वर्षयन्निव । वारि कुञ्जाव-
वेगेन सहोदधिरिवोदये । सोमस्य, भरतश्रेष्ठ ! धारोर्भि-
कानिलं महत् । तस्य पुत्रगतं दग्धं विभिद्मन्तु
रक्षसाः । ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाब-
लम् । व्याससाह महातेजा धुम्बुं धुम्बुनिवर्हणः ।
तस्य वारिमयं वेगमपिबत् स नराधिपः । योगी यो-
गेन वज्रं स शमयामास वारिणा । निहत्य तं महा-

कायं बलेनोदकराक्षसम् । उतङ्कं दर्शयामास कृतकमां
नराधिपः” हरिवं० ११ अ० २१४१४४ कुवलाश्वशब्दे
अस्य चरितानीति यत् लिखितं तत् प्रमादात्
किन्तु धुम्भमारशब्दे तच्चरितानि इत्येष तत्र पाठो
बोध्यः । एतच्छब्दे च हरिवं० तच्चरितादिकथाऽलोक्ता
२३३३गोमे ३४४धूम ४पदालिके च मेदि० ।

धुर् स्त्री धुर्व-क्लिप् वा टाप् । १चिन्तायाम्, २रथाद्यप्रभागे,
३यानसुखे ४भारे च अमरः “धुय्याणां च धुरो मोक्षम्”
रघुः । ५अये न० “अपांशुलानां धुरि कीर्तनीया” रघुः ।
“गौरिव गुरुणा नित्यं धूम्रं नियोज्यमानः” भा० आ०
२३३३ “तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिमे” रघुः ।
समासे च समा० “न गर्दभा वाजिधुरां वहन्ति” लृच्छ० ।
“अलक्ष्मिभिर्युक्ताधुरं तरङ्गैः” रघुः । नञ्समा० न
च समा० “न मामधुरि राजेन्द्र ! नियोक्तुं त्वमिहा-
र्हसि” भा० व० २३३३ अलक्ष्मि तु न च समा० अक्षधुः ।
“प्रतिष्ठाच्छाधुरावनक्ति” का० श्र० १८।१।३२ । ५हिंसके
ति० । “दश धुरो दशयुक्तम् वज्रग्राहम्” ऋ० १०।८४।७
“धुरोर्धूमिर्हिंसितभिः ततोयार्थे प्रथमा” भा० अ० स०
मपि टावन्त्य क्वचित् तत्पुरुषे ङापोरिति ह्रस्वः ।
“ताव्यं सारुतं रजोभिर्वाजिभि धुरवाहभिः” भा० द्र०
८८८० भावे क्लिप् । द्विपदायां च ।

धुरन्धर ति० धुरां धारयति खच् खचि ह्रस्वः । १भार-
वाहके वृषादौ “यस्माद्देवगणाः सर्वे स्यावराणि चराणि
च । धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे”
हेमा० दा० । २धवद्वले पु० मेदि० । ३तत्तत्कर्मनिर्वाहक
भारवाहे च । “सन् एव सतां नित्यमापदुद्धरण-
क्षमाः । गजानां पङ्क्तमग्नानां गजा एव धुरन्धराः”
हितो० । ४अ० ४० च । “धुरन्धरः पुण्यकक्षेप तापसः”
भा० स० ३७४० ।

धुरीण ति० धुरं वहति सर्वधुरादित्यत्र पा० योगविभा-
गात् ख । १भारवाहके अमरः । २अ० ४० शब्दच० ।

धुरीय ति० धुरमर्हति क्व । द्विजे राजनि० ।

धुर्य ति० धुरं वहति “धुरो यङ्ढवौ” पा० यत् ।
तद्धितयपरत्वाच्च दीर्घः । १धुर्वहे वृषादौ २कार्यनिर्वाहके
“प्रागल्भमात्मा धुरि धुर्यवान्मिनम्” किरा० । “धुर्यः
कर्मनिर्वाहकः” मज्झि० । “समस्तकार्येषु गतेन धु-
र्यताम्” साधः । ३भारवाहके अमरः । ४अ० ४०
शब्दार्थचि० । ५द्विजे द्विजप्रभौ च पु० राजनि० ।

वृषादौ “नाविनीतैर्जेषुयैः” मनुः । “येनेदं प्रियते
विश्वं धुर्यैयानमिवाध्वनि” कुमा० । “रात्रिर्गता
मतिमतां वर ! सञ्च शय्यां धात्वा द्विधैव ननु धूर्ज-
गतो विभक्ता । तामेकतस्तव विभक्तिं गुरुर्विनिद्रो
यस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी” रघुः । ७विष्णौ पु० ।
“स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यः” विष्णु० । समस्तजन्तुजन्मा-
दिजक्षणकार्यनिर्वाहकत्वाच्च तद्वात्वम् भाष्ये उक्तम् ।
धुर्व हिंसे स्वा० पर० सक० सेट् । धुर्वति अधुर्वीत् । दुधुर्व ।
देदित् धूर्त्तः । “अधुर्वन् भूधरैर्धुर्वन्” भट्टिः ।

धुवक ति० धू-क्नु । १गर्भमोचके उज्जल० । (धुया)
ख्यातायां २गीतिभेदे स्त्री । क्षिपका० पाठान्तरे न टापि
अत इत्त्वम् । ततः चतुरथ्यां प्रेक्षादि० इति धुवकिन् ।
तत्सञ्ज्ञितदेशादौ ति० । ततः पिच्छा० अस्त्वर्थे
इत्त्वम् । धुवकिल धुवकयुक्ते ति० ।

धुवन पु० धु-धू-वा क्युन् । १वक्त्रौ उज्जलद० “ये यज्ञे धुवनं
तन्वते” शत० ब्रा० ११।२।८५ । २चालकमात्रे ति० ।
“अयमश्नति पञ्चशरातचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः”
सा० द० टी० ।

धुवित्त न० धुयते अनेन कुटा० धु-विधूनने इत् । वक्त्रि-
संधुक्षणाय ऋगचर्मादिरक्षिते याज्ञिकानां १व्यजने
२तालद्वन्द्वौ अमरः ।

धुस्तु(स्तु)र पु० धूसूर+शृणो० । (धुतरा) ख्याते द्वले अमरः
धू कम्पने स्वा० उभ० सक० वेट् । धुवति ते अधावीत् अधौषीत्
सम्भ० पा० मते प० सिचि नित्ये ट् इतिभेदः अधमविष्ट अधोष्ट ।
दुधाय । “यत् कानने धवति चन्दनझरीच” कविर० ।

धू कम्पने वा० घुरा० उभ० पक्षे तदा० कु० पर० सक० सेट् ।
धूनयति ते धुवति अदूधनत् अधुवीत् । धूनयाम् बभूव
आस चकार दुधाय । दुधुविष्य “चूतं धुनाति धुवति
स्फुरितातिमुक्तम् । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणून्”
कविरहस्यम् ।

धू कम्पने स्वा० क्रादि० प्रादिश्च उभ० सक० वेट् । धूनोति
धूवते धुनाति धुनीते । अधावीत् अधौषीत् अधविष्ट
अधोष्ट “धूनोति चम्पकवतानि धुनोत्यशोकं चूतं
धुनाति धुवति स्फुरितातिमुक्तम्” कविरहस्यम् ।

धू स्त्री धू-क्लिप् । विधूनने मेदि० ।

धूपति पु० धुरः पतिः अहारादित्वात् पत्न्यादौ पत्वरत्नो-
पाधानीया वा । भारपतौ भारश्चे पक्षे धुपति धूपति
धूपति तत्त्वार्थे

धूत ५० धुनोति वृक्षादीन् धु-कन् दीर्घश्च । १वायो
वृज्जलद० । २धूते १कावे संचिप्रसा० ।

धूत लि० धू-क्त । १त्यक्ते २कम्पिते ३भर्त्सिते मेदि० । ४तर्किते
घरणिः “पवनश्च धूतनवनीपयनः” साधः । “पादानतः
कोपनयाऽवधूतः” कुमा० ।

धूतपाप लि० धूतं त्यक्तं पापं येन । १त्यक्तपापे २वेदशिरसो
सुनेः शुचिनामाप्सरोजातायां कन्यायां स्त्री तस्या एव
धर्मशापेन चन्द्रशिलात्मकतया नदीरूपेण प्रादुर्भावात्
तद्रूपायां काशीस्थायां श्रद्धाञ्च स्त्री तत्कथा ।
काशीखण्ड ५१ अ० यथा

“पुरा वेदशिरा नाम सुनिरासीन्महातपाः । भृगुवंश-
समुत्पन्नो मूर्तो वेद इवापरः । तपस्तप्तस्य सुनेः पुरो-
दग्गोचरं गता । शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपलावण्य-
शालिनी । तस्यादर्शनमात्रेण परिजुष्यं सुनेर्मनः ।
चस्कन्द स सुनिकूर्णं साथ भीता वराप्सराः” इत्युपक्रमे
“इदानीं शृणु कल्याणि ! कर्त्तव्यं यत् त्वया शुचे ।
स्मोघयीजा हि वयं तदीजसररीश्वर । एतस्मिन्
रक्षिते वीर्ये परिस्कन्ने त्वदोक्षणात् । त्वमावह
भवित्रत्न कन्यारत्नं महाशुचे ! । इत्युक्त्वा तेन सुनिना
पुनर्जातिव साप्सराः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुनेः शुक्र-
मजीगलत् । अथ कावेन दिव्यस्त्री कन्यारत्नमजीजनत् ।
अतोव नयनानन्द निधानं रूपजेयसाम् । शुचिरप्स-
रसां श्रेष्ठा जगाम त्विदम्राज्यम् । ताञ्च वेदशिराः
कन्यां स्नेहेन समवर्द्धयत् । क्षीरेण, स्वाश्रमस्थाया
हरिण्या हरिणीक्षयाम् । सुनिनाम ददौ तस्यै
धूतपापेति चार्थवत् । ततः पितरूपदेशेन तपश्चरणे
तस्या ब्रह्मतो वरप्राप्तिः धर्मशापेन नदीभावप्राप्तिरित्यादि
कथा तत्रैवाध्याये यथा

“धूतपापोवाच । पितामह ! वरो मद्यं यदि देवो वर-
प्रद ! । सर्वेभ्यः पावनेभ्योऽपि कुरु मामतिपावनीम् ।
ज्जटा तदिष्टमाकर्ण्य नितरां तृप्तमानसः । प्रत्युवाच च
तां बालां विमलां विमलैषिणीम् । ब्रह्मोवाच धूतपापे !
यत्किञ्चिन्नानि सन्त्यज सर्वतः । तेभ्यः परित्यजतुलं
त्वमेधि वरतो मम । तिष्ठः कोट्यर्द्धकोटी च सन्नि-
तीर्थान्यनेकशः । दिवि भुव्यन्तरोक्षे च पावनान्युत्तरो-
त्तरम् । तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोभ वै ।
वसन्तु मम वाक्येन भव सर्वतिपावनी । इत्युक्त्वान्त-
र्द्धे वेद्याः सापि निर्धूतकल्मषा । धूतपापोऽजं प्राप्ता-

ऽथोवेदशिरसः पितुः । कदाचित्तां समालोक्य खेच-
नीसृटजाजिरे । धर्मस्तप्तपसा हृष्टः प्रार्थयामास कन्य-
काम् । धर्म उवाच । पृथुश्रोणि ! विशालाक्षि ! क्षामो-
दरि ! शुभानने ! । क्रीतः स्वरूपसम्पत्त्या त्वयाहं देहि
मे रतिम् । नितरां बाधते क्रामस्तत्कृते मां सुलोचने ! ।
इत्थं सुसान्ना सा तेन प्रार्थितेत्यसहदृष्टः । उवाच सा
पिता दाता तं प्रार्थय सुदुर्मते ! । पिष्टप्रदेया यत् कन्या
श्रुतिरेषा सनातनी । निश्चयेति वचो धर्मो भाविनो-
ऽर्थस्य गौरवात् । पुनर्निर्वन्धयाञ्चक्रेऽपष्टतिष्ठतिशा-
लिनीम् । धर्म उवाच । न प्रार्थयेऽहं सुभगे ! पितरं तव-
सुन्दरि ! । गान्धर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं समीहितम् ।
इति निर्वन्धवद्वाक्यं सा निश्चय कुमारिका । पितुः
कन्या फलं दितुः पुनराहेति तं क्षिजम् । अरे जडमते !
मा त्वं पुनर्व्रूहीति याज्ञातः । इत्युक्तोऽपि कुमार्या-
स नातिवन्द्यमातुरः । ततः शशाप तं बाला प्रवला तप-
सोबलात् । जङ्घोऽस्तितरं यस्माज्जलाधारो नदो भव ।
इति शप्तस्तया सोऽथ तां शशाप क्रुधात्तितः । क्रूरोर-
हृदये ! त्वं तु शिला भव सुदुर्मते ! स्कन्द उवाच ।
इत्यन्योऽन्यस्य शापेन सुने ! धर्मनदोऽभवत् । अवि-
सृक्ते महाक्षेत्रे ख्यातो धर्मनदो महान् । साप्याह
पितरं तस्मा स्तशिलात्वस्य कारणम् । ध्यानेन धर्मं
विज्ञाय सुनिः कन्यामयाब्रवीत् । मा भैः पुति ! करिष्यामि
तव सर्वं शुभोदयम् । तच्छापो नान्यघ्ना भूयाञ्चन्द्रकान्त-
शिला भव । चन्द्रोदयमनुप्राप्य द्रवीभूता तनुस्त्व । नदो
भव सुते ! साध्वि ! धूतपापेति विद्युता । स च धर्मो नदी
कन्ये ! तव भक्तं सुशोभनः । तेरुणैः परिपूर्णोऽङ्गो ये
गुण्याः प्रार्थितास्तस्या । अन्यञ्च शृणु सुदुवृक्षे ! समाधि
तपसोबलात् । द्वैरूप्यं भवतोर्भावि प्राप्ततश्च इवश्चरम् ।
इत्याद्यास्य पिता तां तु धूतपापां परल्पः । चन्द्रका-
न्तशिलाभूतामनुजयाह बुद्धिमान् । तदारभ्य सुने !
काश्यां ख्यातो धर्मनदो हृष्टः । धर्मोद्वस्वरूपेण महा-
पातकनाशनः । धुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थसयी
शुभा । “किरणा धूतपापा च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।
अथन्त्यौ पापसंहारत्रयीं वाराणस्यां शुभद्वये । ततो
भागीरथी प्राप्ता तेन देवीपिना सह । भागीरथ्या
सहायाता यचना च सरस्वती । किरणा धूतपापा च
पूण्यातीर्थे सरस्वती । गङ्गा च यचना चैव पञ्च नद्याः
प्रकीर्तिताः” । “करीप्रिणीं चित्तवह्नां चित्तसेनाञ्च

निम्नगाम् । गोमतीं धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महागदीम्
भा० भी० ६ अ० । [इष्टम् ।

धूति स्त्री धू-क्तिन् । विधूनेने षड्योगाङ्गभेदे षड्योगशब्दे
धून ति० धू-क्त ल्वादि० तस्य नः । कम्पिते

धूनक पु० धूनयति संधुलयति वज्रिम् च० धू-खुल् तुगा-
गमः । (धुना) ख्याति यत्तु धूपे तिका० श्चालके ति० ।

धूनन न० धू-णिच् भावे ल्युट् । चालने विधूनने ।

धूनि स्त्री धू-भावे क्तिन् ल्वादि० तस्य नः । कम्पने ।

धूप दीप्तौ चुरा० उभ० अक० दीपने सक० सेट् । धूपयति-ते
अट्ठुपत्-त । धूपयाम् वभूव आस चकार । धूपितः ।

“वसवस्त्वा धूपयन्ति” यजु० ११।६ धूपयञ्छे उदा०

धूप तापे अक० तापने सक० भ्वा० पर० सेट् । धूपायति
अधूपायीत् अधूपीत् । धूपायाम् वभूव आस चकार
दधूप । धूपायितः धूपितः । “धूपायतीष पटञ्जेनवनीर-
दानाम्” भाषः ।

धूप धूपयति रोगान् दोषान् वा धूप-अच् । शुग्गुलुप्रभृति
खग्वद्रव्योत्थे धूपे, शतवसाधनद्रव्ये च तच्चिरुक्तिर्यथा
“धूताशेषमहादीषपूतिगन्धः प्रभावतः । परमानन्दजन-
नाडूप इत्यभिधीयते” धूपद्रव्यभेदः प्रपञ्चसारे “शुग्गुलु-
गुरुकोशीरसिताज्यमधुचन्दनैः । साराङ्गारे विनिक्षिप्तै-
र्बन्धी पीठैः प्रधूपयेत्” । योगिनीतन्त्रे “हृणागुरु स-
कर्पूरं चन्दनं सिङ्गुक्तं तथा । भगवत्यै नरो यस्तु इदं
दत्त्वा महेश्वरः । इह काममवाप्नोति दुर्गाढोके मही-
यते” । व्याङ्ग०त० वामनपुराणे

“हृदिकाख्यं कनं दारु सिङ्गुक्तं सागुरुं सितम् । शङ्खो
जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । हृदिका
मांसी कनो महिषाख्यशुग्गुलुः सितं कर्पूरं सितेति
पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीशे विष्णौ ।
विष्णुधर्मोत्तरे “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमश्नुते”
वामनपुराणेऽस्य लीवतापी ।

तन्त्रसारे विशेषः शारदायां “शुग्गुलुगुरुकोशीरशर्करा
मधुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः” ।
विशेषस्तु तन्त्रान्तरे “सिताज्यमधुसंमिश्रं शुग्गुलुगुरु-
चन्दनम् । षडङ्गं धूपनेतु सर्वदेवमियं सदा” । तथा
“शुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्पदम् । ह्रीवैरमगुरुं
कुण्डं गुडं सर्जरसं धनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां
जटामांसीञ्च शैलजम् । मोक्षशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पीत्रे
च कर्मणि” । “मधु सुप्तं घृतं गन्धो शुग्गुलुगुरुशैलजम् ।

सरलं सिद्धं सिद्धार्थं दशाङ्गो धूप इष्यते” । रोगरोग
हररोगदशकेशाः४ दारुपत्रातुल्यपत्रविशेषाः८
वक्रविवर्जितवारिजसुद्रा१० धूपवर्तिरिह सुन्दरिः मद्रा
अस्यार्थः कुङ्कुं हरीतकीं गुडशजटामांसी४ देवदारु
लाक्षां अगुरुं तेजपत्रं सरलं नखी१०”

“यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विषक्षणः । मध्य-
मानामिकाभ्यान्तु मध्य पर्वणि देशिकः अङ्कुषायेण देवे-
शि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्धूपं घण्टावा-
द्यजयस्त्रनैः” । तथा “धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्यं
हृदाणुना (नमः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् शुग्गुलुं
दहेत् । श्रामादौ तु भुवनेश्वरी बीजं पूर्वं दत्त्वा इदं
मन्त्रं पठित्वाप्येत् । “तथा जयध्वनिमन्त्रमातः । स्नाहे-
त्युदीर्य च । अभ्यर्च्यं वादयेद् घण्टां सुधूपैर्धूपयेत्ततः” ।
तन्त्रान्तरे “धूपस्थानं समभ्यर्च्यं तर्जन्या वामया स्मृशन् ।
धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्यं हृदाणुना । एवं दीप-
दानेऽपि घण्टावादनमिति । तथाच गौतमीये “उत्तार्य-
दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन् वाम-
हस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । यामले “निवेदयेत् पुरोभागे
मन्त्रं धूपं च मूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो
वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमप्ये वा न तु
दक्षिणे । नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न घृष्टनः” ।
वामदक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
“धूपदीपो सुभोज्यञ्च देवताये निवेदयेदिति” दर्शनात्
तिथितत्त्वे स्मृतिः “मधु सुप्तं घृतं गन्धो शुग्गुलुगुरु
शैलजम् । सरलं सिद्धं सिद्धार्थं दशाङ्गो धूप इष्यते ।
दशाङ्गो दशघटितः शैलजं खनामल्लातं सि-
द्धार्थः श्वेतसर्पः । “तद्रूपकं पन्थिकर्पूरनागरागुरु
कुङ्कुमैः । सरामांसीसितामिश्रं धूपं दद्यान् मधु
सुतम्” । तद्रूपकं सिद्धकं पन्थिः (गांठीयाजीति)
ख्याता । सिता शर्करा नागरः शुण्ठी । मविष्णे
“जलहीने तु दुर्भिन्नं गन्धहीने त्वभाग्यताम् । धूप-
हीने तथोद्देगं वस्त्रहीने धनक्षयम्” प्राप्नुवादिति शेषः
कालिकापुराणे इदञ्च यथा “एवं वां कथितो दीपो
धूपञ्च शृणुतं सुतो ! । नासाक्षिरन्मसुखदः सुगन्धो-
ऽतिमनोहरः । दक्षमानस्य काष्ठस्य प्रयतश्चेतरस्य
वा । परागस्याथ वा धूमो निस्त्रापो यस्य जायते ।
तु धूप इति विज्ञेयो देवानां तृष्टिदायकः । राशी-
कृतेनैवैकल तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत् । तथास्मिन्नुत्तथा

कृत्वा न तत् फलमवाप्नुयात् । श्रीचन्दनञ्च सरलः
 शालः कालागुरुस्तथा । उदयः सुरथः कन्दो रक्त
 विद्रुम एव च । पीतशालः परिमलो विमदीकाऽसन-
 क्षथा । नमरेर्देवदारुश्च विल्वसारोऽथ खादिरः ।
 सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्कलौ । वृक्षेषु
 धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्तिताः । अरालः सह
 स्रवणे श्रीवासः पटवासकः । कर्पूरः श्रीकरञ्चैव
 परागः श्रीहरामलौ । सर्वैर्धिरजोजातो वाराह-
 चूर्ण उक्ततः । जातीकोषस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका
 तथा । शोदे वृक्षे च गदिता धूपा एते उदाहृताः ।
 यक्षधूपो वृक्षधूपः श्रीपिटोऽगुरु भर्भरः । पतिवाहः
 पिण्डधूपः सुगोलकश्च एव च । अन्योन्ययोग
 नियांसा धूपा एते प्रकीर्तिताः । एतैर्विधूपयेद्देवान्
 धूमिभिः क्षणवल्कना । येषां धूपोद्भूतैर्गन्धैस्तुष्टिं
 गच्छन्ति जन्तवः । नियांसश्च परागश्च काष्ठं गन्ध-
 क्षयैव च । कतिमद्येति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
 न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन । न रक्तविद्रुमं
 मद्यं सुरथः स्कन्दिने तथा । यक्षधूपः पतिवाहः पिण्ड-
 धूपः सुगोलकः । क्षणागुरुः सकर्पूरो महाभाया-
 प्रियः स्मृतः । यक्षधूपेन वा देवीं महाभायां प्रपूजयेत् ।
 मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् । पर-
 कीयांस्तथा घ्रातान् स्नेनीकृत्याभिमर्दितान् । पुष्पं धू-
 पञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथा परान् । घ्रातान्निवेद्य देवेभ्यो
 नरो नरकमाप्नुयात् । न मूषौ वितरेत् धूपं नासने
 न घटे तथा । यथातथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत् ।
 रक्तविद्रुमशालौ च सुरथः सरलस्तथा । सन्तानको
 नमरेश्च कालागुरुसमन्वितः । जातीकोषाद्यसंयुक्तो
 धूपः कामेश्वरीप्रियः । त्रिपुरायास्तथेयायं मातृणा-
 मपि नित्यशः । सर्वेषां पीठदेवानां कान्त्यादीनाञ्च
 धृत्वकौ । एष वां कथितो धूपः शृणु तं नेत्ररञ्जनम्”

केशवाचार्यां षोडशाङ्गादिधूपा यथा

“सुक्तं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोज्ज्वलम् । देवदारुजटा-
 मांसी जातीकोषश्च वालकम् । उरा मांसो ह्यगुरुकं
 त्वगुशीरञ्च केशरम् । एता तथा तेजपत्रं सर्वमेतद्
 दृष्टातकम् । धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्वाङ्गोविन्दप्रीति-
 कारकः” ।

द्वादशाङ्गो यथा “गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु
 कुङ्कुमम् । जातीकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च वाल-

कम् । त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ।
 दशाङ्गो यथा “कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुमलयोज्ज्वलम् ।
 केशरं वालकं पत्रं त्वग्जातीकोषसुप्तम् । सर्वमेतद्
 दृष्टातकं दशाङ्गो धूप ईरितः” ।

अष्टाङ्गो यथा “गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
 कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा । अष्टाङ्गः
 कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः” ।

पञ्चाङ्गो यथा “चन्दनं कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलोऽ-
 गुरु । धूपोऽयं दृष्टसंयुक्तः पञ्चाङ्गः ससदाहृतः” ।

विष्णु धूपे वर्जनीयद्रव्यम् यथा “ऐक्षं सालनियांसं पद्मकं
 सरलं जट । यचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ।
 गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला । कङ्कोलधूपरं
 दावीं गन्धमाद्री रसाञ्जनम् । अष्टवर्गः शठी मेथी
 शिलाजिह्व गन्धचन्दनम् । कुन्दूर रेणुकं राक्षसाजमोदा
 शतपुष्पिका । हरिद्रा जीरकं वृक्षक्षीरञ्च रक्तचन्दनम् ।
 कर्पूरकं मरुवकं यवानी अन्यिका तथा । शैलजं धा-
 तकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् । सुकुन्दधूपे देवर्षे !
 सर्वमेतद्विजयेत्” पाद्मोत्तरखण्डे

आह्वयेयो धूपो यथा ब्राह्मे “चन्दनागुरुणी चोभे तथैवो-
 शीरपद्मकम् । तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव दृष्टातं युगपद् देहेत्” ।
 “उशीरं वीरणमूलं तुरुष्कं सिङ्गकम्” आह्वानं विष्णुधर्मे
 “धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः । अगुरुश्च
 सकर्पूरन्तुरुष्कस्तु तथैव च । विष्णुः “दृष्टमधुयुक्तं
 गुग्गुलुं श्रीखण्ड देवदारु सरलादि दद्यादिति” । देवलः
 “ये हि प्राणलङ्घजाधूपा हस्तयाताहृताश्च ये । न ते
 आह्वे नियोक्तव्या ये च के चोयगन्धयः । दृष्टं न
 केवलं दद्याद्दुष्टं वा दृष्टगुग्गुलुम्” निर्णयसिं ।

“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति । कुणपो
 जायते भूमे ! यातृधानो न संशयः । वर्षाणि चैक-
 विंशानि नमस्कारनिरासकः । तिष्ठतेऽत्र महाभागे !
 एवमेतत् न संशयः” वराहपुराणम् ।

विपन्नधूपो यथा “सक्तुः सर्जरसोमेतः यर्षपा एलवालुकैः ।
 सुवर्णातस्करतरोः कुष्ठमैरजुनस्य त । धूपो वासवहे
 हनि विषं स्वावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न
 विषं न ददुर् रसरीहृपाः । न जल्यकर्मणस्तत्र धूपो-
 ऽयं यत् दहते” मत्स्यपुरा ।

धूपान्तरं तत्रैव “कार्पासास्थि भुजङ्गस्थ तथा निर्मो-
 चनं भवेत् । सर्पनिर्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे”

रोगनाशकधूपो यथा “कूर्ममत्स्याखुमहिषगोष्टगा-
लाश्वानराः । विडालवर्हिकाकाश वराहोल्बुककुट्टाः ।
हंस एवाञ्च विष्णुमत्स्यं मांसं वा रोमशोणितम् । धूपं
दद्याज्जराक्षं चन्द्रसेख्यं शान्तये । एतान्यौषध-
जातानि धूपितानि महेश्वर ! । निघ्नन्ति रोगजातानि
वृक्षमिन्द्राशनिर्घा” गारुडपु० ।

“धूपोष्णं त्वजितमार्द्रभावम्” कुमा० “दोहदधूपिनि
द्रुमे” नैष० श्रुत्वापके त्रि० “सुसुचुः खधूपान्” भट्टिः
धूपन पु० धूप-ल्यु । श्यञ्चधूपे (धुना) शब्दमाला २धूपे च
“धूपनाङ्गैश्च धूपयेत्” सुश्रु० भावे ल्युट् । श्रुत्वापने
२ धूपकरणे च “परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदक
धूपनैः” मनुः ।

धूपपात्र न० इत० । (धुनची) ख्याते धूपपात्रे पात्रभेदे
धूपभाजनादयोऽप्यत्र । “धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यच्च
हृदायुना” तन्त्रसारः ।

धूपसुद्रा स्त्री धूपप्रदानार्थं सुद्रा । देवपूजाङ्गे धूपदा-
नार्थं दशमीये सुद्राभेदे स च धूपशब्दोक्ते “मध्यमाना-
मिकाभ्यान्तु” इत्यादि तन्त्रवाक्ये दर्शितः ।

धूपवास पु० धूपेन वासः सुगन्धिकरणम् । ज्ञानोत्तरं
धूपप्राणा आद्रीभावमोचनेन सुगन्धीकरणे “ज्ञाना-
द्वैयुक्तं धूपवासम्” रघुः ।

धूपवृक्ष पु० धूपसाधनं वृक्षः शा०त० । सरलवृक्षे त्रिका०
स्त्रार्थे क । धूपवृक्षक तत्त्वार्थे शब्दर० ।

धूपगुरु न० धूपाय तदर्थं दाह्यम् अगुरु शा०त० । दाह्ये
अगुरुभेदे राजनि० । [२धूपस्याङ्गे न० ।

धूपङ्ग पु० धूपसाधनमङ्गमस्य । सरलवृक्षे राजनि० इत० ।

धूपार्ह न० धूपाय अर्हति पुज्यते अर्ह-कर्मणि घञ् ।
शङ्खागुरुणि राजनि० । धूपमर्हति अर्ह-अण् ।
उप०स० । धूपदानयोग्ये त्रि० ।

धूपित त्रि० धूप-आयाभावपक्षे क्त । श्रुत्वापने २अध्वादि-
आन्ते अमरः । “यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः”
वृक्षायुर्वेदः । आयपक्षे धूपयित तत्त्वार्थे । “प्रदीप
परिदीपिते विविधधूपधूपयिते” तन्त्रम् । धूप-
तार० इतच् । श्रुत्वापने वृक्षादौ त्रि० ।

धूम पु० धूनीते धू-कच्चे मक् । सार्द्धंस्वनवज्रजाते मेघा-
ञ्जनयोजनके (धूया) ख्याते पदार्थे “सहजमस्त्रिनवक्र-
भावभाजां भवति भवः प्रभवत्तनाशहेतुः । जलधर
पदवीमवाप्य धूमो ज्वलनविनाशमनु प्रयाति नाशम्” प्रवो०

“सधूमदीप्राग्निस्त्रीनि रेजुः” भट्टिः “धूमज्योतिः-
सलिनमरुतां सज्जिपातः क मेघः” मेघ० “धुनानं पवनो-
द्भुतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः” रघुः । भीमो भीमसेनवत् धूम-
केतुशब्दस्योत्तरपदलोपः । २धूमकेतौ श्रुत्वापाते च
“त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि गर्गः” १४अग्निमान्यसूचके
वायुभेदे (चोकोया ठेकर) “धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुर-
कर्मणि मेघुने” आङ्गिकत० । जाठरान्ते मान्ये हि अत्र-
याकस्यासम्भवात् जठरानलस्य दीपप्रभावेन ततो धूम
इवोद्गिर्यते इति लोकप्रसिद्धिः । सुश्रुतोक्ते धूपमपाने
च धूमपानशब्दे दृश्यम् । इच्छाभेदे ततः गर्गां गोत्रे
यञ् । धौस्य धूमर्षिगोत्रापत्वे पुंस्त्री । स च युधि-
ष्ठिरस्य पुरोहितः धौस्यशब्दे दृश्यम् । अथा० फञ् ।
धौमायन तद्गोत्रापत्वे पुंस्त्री० ७देशभेदे । देशवाचिन-
स्ततः धूमा० भवार्थे तुञ् । धौमक तत्र भवे त्रि० ।

धूमकेतन पु० धूमः केतनं लिङ्गमस्यानुमाने । १वज्रो वज्रे
धूमलिङ्गेनानुमानात् तथात्वम् । २धूमकेतौ च मेदि०
“निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः” रघुः
धूमकेतु पु० धूमः केतुर्लिङ्गमस्य । १वज्रो अमरः २धूमाभ-
तारकाभेदे उत्पानविशेषे केतुशब्दे दृश्यम् । “उपप्लवाय
लोकानां धूमकेतुरित्युक्तः” कुमा० । २पहभेदे विश्वः
केतुशब्दे २२१० पृष्ठादौ दृश्यम् । “केतुना धूमकेतोस्तु
नक्षत्राणि त्रयोदश । भरण्यादीनि भिन्नानि नातुयानि
निशाकरम्” हरिवं० ८०ख० ।

धूमगन्धि न० धूमस्यैव गन्धोऽस्य इत् सभा० । श्रोत्रिष्वहणे
धूपेन गन्ध्यते गन्ध्यतेऽसौ गन्ध-इत् ३त० । २धूपेनातु
भीयमाने वज्रौ “माग्निर्ध्वनयोऽधूमगन्धिः” क० १।१६२।१५

धूमज पु० धूमाज्जायते जन-ड । १मेवे २सृष्टके च ।

धूमजाङ्गज न० धूमजस्य मेघस्य अङ्गात् अङ्गरूपात् वज्रात्
जायते जन-ड । वज्रचारे राजनि० ।

धूमदर्शिन त्रि० धूमं धूमाकृतिं पश्यति दृश-णिनि । सुश्रु-
तोक्ते पिप्तेन कफेन च विदग्धदर्शने मानवे । “तथा नरः
पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्य धूमदर्शी”

धूमध्वज पु० धूमः ध्वज इव यस्य । वज्रौ हेमच० ।

धूमप त्रि० धूमं धूममात्रं पिबति पा-क । तपस्यार्थं
धूममात्रपायिनि तपस्त्रिभेदे “पृष्टनामान्ययो राज्ञा
स किञ्चाचष्ट धूमपः” रघुः । “पिबन्ति स्वनयो यत्र ह-
विर्धूमस्य धूमपा” भा०उ० १०७ख० “जम्बपाः सोमपाश्चैव
धूमपा आन्यपास्तथा” भा०शा० २८ख०

धूमपथ इ० धूमोपलक्षितः पन्थाः च समा० । शिपिहयाने कर्मप्राप्त्यभागे "जगच्चे सामर्वविपक्षया गिरा शिवद्विषं धूमपथमभ्यस्यसु (दक्षम्)" भाग० ४।४।११। पिहयान-गच्छे दृश्यम् । धूमसागादयोऽप्यत्र । २धूमप्रचारमार्गे गवाक्षादौ च ।

धूमपान न० इत्० । सुश्रुतोक्ते नेत्रव्रणादिरोगहरे धूमविशेषस्य पाने तद्विहितलोको यथा

"अथातो धूमनस्य कवलपहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा प्रायोगिकः स्नेहो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैवादिना कुष्ठ-नगरवर्षेण क्षुण्णपिष्टेन दादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाटाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेद्वा वृत्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्जः सयुग्गुण भृतिभिः स्नेह-मित्रैः स्नेहने । विरागिचन्द्रव्यवैरेचने । दृष्टतो कण्टकारिकात्किटुककासमर्द्दहिंस्विङ्गुदीत्वङ्मनःशिला-च्छिन्नरुक्ताकटशङ्खीभृतिभिः कासहरेषु कासघ्ने । क्षायुचर्मखुरशङ्खकटकास्थिशुष्कमत्स्यवक्त्ररक्तमिप्रभृति-भिर्वामनीयेषु वामनीये । तत्र वस्तिनेत्रद्वयधूम-नेत्रद्वयाणि व्याख्यातानि भवन्ति । धूमनेत्रन्तु कनि-ष्ठिकापरिणाहमपे कलायमात्रं क्षोतोमूत्रेऽङ्गुष्ठपरि-णाहं धूमवर्त्तिप्रवेशक्षोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् प्रायो-गिके । दात्रिंशत् स्नेहने । चतुर्विंशतिवैरेचने । षोड-शाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते अपि कोलास्त्रि-मात्रच्छिद्रे भवतः । व्रणनेत्रमटाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलस्यवाहिक्षोत इति । अथ सु-खोपविष्टः सुमना ऋज्वधोद्विहतरन्ध्रितः स्नेहाक्तां प्रदीप्तां वृत्तिं (प्रदीप्य) नेत्रक्षोतसि धूमं पिबेत् । सुखेन तं पिबेत्पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् । सुखपीतं सुखे-नैव चमेत्योतञ्च नाशया । सुखेन धूमसादाय नासि-काभ्यां न निहरेत् । तेन हि प्रतिलोभेन दृष्टिस्तत्र विच्यन्ते । विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्रायेणाददीत, स्नेहनं सुखनाम्नाभ्यां नासिकया वैरेचनं, सुखेनैवेतरे । तत्र प्रायो-गिके वृत्तिं व्यग्रगतशरकाण्डां निवातातपशुष्कामङ्गारे-ज्वदीप्य नेत्रमूनस्रोतसि प्रयुज्य धूमसाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरथोर्व्यपेत धूमाङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वृत्तिं मूल-च्छिष्टेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूमसासेवेत् । प्रशान्ते धमे वृत्तिमवशिष्टां

प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादौपविशुद्धेरेष धूम-पानोपायविधिः । तत्र शोकश्रमभयासर्पौष्णविषरक्त-पित्तमदमूर्च्छादाहपिपासापाण्डुरोगतालशोषच्छर्दिशिरो-ऽभिघातोद्गारापतर्पिततिमिरप्रमेहोदराध्मानोर्वातात्तां बालवृद्धदुर्बलविरिक्तास्यापितजागरितगर्भिणीरूक्षणीष-तोरक्तमधुदतदधिदुग्धमत्स्यमद्यवागूपाताल्पकफाश्च न धूमसासेवेरन् । अकालपीतः कुरुते अममूर्च्छाशिरो-रुजः । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानास्रघातञ्च दारुणम् । आद्यास्तु त्रयो धूमा दादशसु कालेषूपदायाः । तद्यथा क्षतदन्तप्रक्षालननस्यज्ञानभोजनदिवास्त्रप्रभेषु-नच्छर्दिमूलोद्गाररूपितशस्त्रकर्मोन्नेष्विति । तत्र मूलो-द्गाररूपवधुरूपितमैथुनान्नेषु स्नेहिकः स्नानच्छर्दन-दिवास्त्रप्रान्नेषु वैरेचनः । दन्तप्रक्षालननस्यज्ञानभोजनः शस्त्रकर्मोन्नेषु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाञ्च वैरेचनः स्नेघ्राणसृक्लेशप्राप-कर्षति रौक्ष्यात्तच्छुष्रादौष्णप्राद्वैशद्याञ्च । प्रायोगिकः स्नेघ्राणसृक्लेशयत्युत्क्षिप्तं चापकर्षति साधारणत्वात्-पूर्वाभ्यामिति । भवति चात्र नरो धूमोपयोगाञ्च प्रस-न्नेन्द्रियवाङ्मनाः । इदमेकेश्विजशस्त्रसुगन्धविशदाननः । कासश्वासारोचकास्थोपलेपस्त्रभेदसुखास्त्राववमधुतन्द्रानि-द्राहनुमन्यास्त्रास्त्रपीनसशिरोरोगकर्षाक्षिन्मूत्रवातकफनि-मित्ताद्यास्य सुखरोगा न भवन्ति । तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ तत्र योगो रोगप्रशमनोऽतियोगो रोगा-प्रशमनश्चालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाश्रममदकर्षा-क्षिद्विघातारोगदौर्वैल्यानीत्यतियोगो जनयति । प्रायोगिकं त्रींक्षीरुच्छासानाददीत । सुखनासिकाभ्याञ्च पथ्यांयांस्त्रींश्चतुरो वेति । स्नेहिकं यावद्वृष्टतिः । वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुल्यवागूपातीत-पातव्यो वामनीयः । आसान्नेरेषु कासघ्न इति । व्रण-धूमं शरावसम्पुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमानयेत् धूम-नाहोदनोपशमो व्रणवैशद्यमास्त्रावोपशमश्च भवति ।

"शोफद्रावरुजायुक्तान् धूमपानैर्विशोधयेत्" सुश्रुतः ।

धूमप्रभा इ० स्त्री धूमस्य प्रभेदप्रभा यस्याः । धूमान्नकार-युक्तायां नरकभेदभूमौ हेमच० । "घनोद्विषमल-वाततल्लवातनमःस्थिताः । रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूम-तमःप्रभाः । महातमःप्रभा वेत्यधोधोन नरकभूमयः" हेमच० । २धूमवर्णं लि० ।

धूमप्राश लि० धूमं प्राशति प्रशस्य-शस्य । धूमसचको

नपस्त्रिभेदे । “धूमप्रागैरुग्रपैः क्षीरपैश्च सञ्जुष्टश्च
ग्राह्येन्द्रैः समन्तात्” भा० अतु० १४ अ० ।

धूममहिषी स्त्री धूमस्य महिषीव । कुञ्जटिकायाम् त्रिका०
धूमयोनि पु० धूमो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । १मेघे २स-
क्तके च तत्र धूमविशेषजननेफलं पुराणान्तरे उक्तं यथा
“यच्च धूमोद्भवः तत्र द्विजानाञ्च हितं सदा । दावानि-
धूमसम्भूतमभ्रं धनहितं स्रुतम् । स्रुतधूमोद्भवः तत्र-
मशुभाय भविष्यति । अग्निचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय
वै द्विजाः !” । [वर्षे २तद्वति त्रि० अमरः ।

धूमल पु० धूमं धूमवर्णं लाति ला-क । १कण्वलोहितभे
धूमसी स्त्री निस्तुपमाषाणां चूर्णे “माषाणां दाहय
कोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपे शोषिताः पाले
दिष्टास्ता धूमसी स्रुता । धूमसी रचितां सैव मोक्षा
भुम्भुरिका बुधैः । भुम्भुरी कफपित्तघ्नी किञ्चिदातकरी
स्रुता” भावप्र० ।

धूमाक्ष पु० धूम इव अक्षि अस्य अक्ष् समा० धूमतल्यनेत-
युक्ते त्रि० स्त्रियां पित्वात् डीप् । “धूमाक्षी संपतत
कणां च क्रोशत” अथ० ११।१।७

धूमाङ्ग पु० धूम इवाङ्गमस्य । १शिशपाटने नैघण्टुपार० ।
२धूमतल्याङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां डीप् ।

धूमग्नि पु० धूमशेषोऽग्निः शाक०त० । “विज्वालो यो धू-
मशिखो धूमग्निः स उदाहृतः” इत्युक्ते वज्रिभेदे

धूमादि “धूमादिभ्यश्च पा०बुञ् प्रत्ययनिमित्ते पा०ग० स्त्रोक्ते
देशवाचकशब्दगणे स च गणः “धूम षडण्ड शशादन
अर्जुनाव साहकस्यली आनकस्यली माहिप्रस्यली
मानस्यली अट्टस्यली मद्रुकस्यली सप्तद्रुस्यली दाण्डा-
यनस्यली राजस्यली विदेह राजगृह सात्वासाह शय
मितवर्द्ध भञ्जाली मद्रकुल आजीकूच व्याहाव तप्रा-
हाव संस्तीय वर्वर वर्ज्यं गर्तं आनर्त माठर पाथेय
बोध पत्नीआराज्ञी धातैराज्ञी आवय तीर्थ (कूलात्तौ-
वीरेषु) (सप्तद्राक्षावि मनुष्ये च) । कुक्षि अन्तरीय द्वीप
अरुण उज्जयिनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत” । धौमकः

धूमाभ पु० धूम इव आभाति आ+भा-क । १धूमवर्णं शब्द-
मात्रा २तद्वति त्रि० ।

धूमाय धूमो धूमो भवति भृशा० चूर्थे क्यङ् नाम-
धातुः आत्म०अक०सेट् । धूमायते “अकस्मात् नगरो-
पान्ते कथं धूमायते चिता” हास्यार्थवः । ल्युट् । धूमा-
यनम् “उसावोपपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य” सुश्रुतः ।

अत्र धूमशब्दः अग्निमान्द्यस्य चकवायुभेदः तद्भवनं धूमा-
यनम् । (चोखोया डेकुर)

धूमावती धूम इव वर्णोऽस्यस्याः सतृप् मस्य वः शरा०
पूर्वपददीर्घः संज्ञायाम् । दशमहाविद्यान्तर्गते देवीभेदे
महाविद्याशब्दे दृश्यम् । “विद्या धूमावती तथा”
तन्त्रसारः । तदुद्धानं यथा “विवर्णां चञ्चला दुष्टा दीर्घा
च सलिनाम्बरा । विस्तृताकुलला कृत्वा विधवा विरल-
द्विजा । काकध्वजरयाकृता विस्तृतिपयोधरा । स्पर्प-
हृत्वातिरुक्ताक्षी धूतहृत्वा वरान्विता । प्रहृष्टघोषा
तु भृगं कुटिला कुटिलेक्षणा । क्षुत्तिपासादिता नित्यं
भयदा कलहासदा । जपेत् कण्ठचतुर्दश्यां पुरश्चरण-
सिद्धये” तन्त्रसारः । तन्त्रन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्

धूमिका स्त्री धूमोऽस्यस्याः ठन् । कुञ्जटिकायां त्रिका० ।
धूमित त्रि० धूम-जातोऽस्य तार० इतच् । १संज्ञातधूमे
“अविषह्यवसनेन धूमिताम्” कुमा० २दीक्षणीयमन्त्रभेदे
पु० “षडङ्गरोजीवहीनः सार्द्धसप्ताक्षरो मनुः । सार्द्धद्वा-
दशवर्णो वा धूमितः स तु निन्दितः” तन्त्रसा० १२४४गम्य
दिग्भेदे स्त्री प्रधूमितशब्दे दृश्यम् ।

धूमिन् त्रि० धूमोऽस्यस्य वाङ्मत्येन “नैकाक्षरात् कृतो
जातेः सप्तस्याञ्च न तौ स्रुतौ” इत्युक्तेः इतिठनोजाति
वाचकात् निषेधेऽपि भूम्नि तस्यानिषेवात् इति ।
१वाङ्मत्येन धूमवति अवाङ्मत्ये तु मनुवेव धूमवान्
इत्येव । स्त्रियां डीप् । सा च अजनीडस्य २पत्नीभेदे
“अजनीडस्य पत्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः । मोली
च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गनाः” हरिवं० १२४० ।
२वज्रेर्जिह्वाभेदे स्त्री धूमवर्णशब्दे दृश्यम् ।

धूमोत्थ न० धूमादुत्तिष्ठति परम्परया उटु-स्या-क । १वज्र-
क्षारे राजनि० तस्य धूमयोनिमेवाज्जातवज्रात् उटु-
पत्नत्वात् परम्परया तज्जातत्वम् । २धूमजातमात्रे त्रि०
धूमोद्धार पु० इत० । १धूमनिर्गमे “धूमोद्धारोद्भवति
निपुणा जर्जराणिष्यतन्नि” मेघ० । २धूमस्य जाठराग्नि-
मान्द्यस्य चकपदार्थस्य उद्गारे (चोखोया डेकुर) “धूमो-
द्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्मणि मैथुने” आङ्गित०

धूमोपहत पु० इत० । सुश्रुतोक्ते धूमगतोपद्रवरूपरोग-
भेदे तल्लक्षणादि ततोक्तं यथा “अतर्ज्वं प्रवक्ष्यामि
धूमोपहतलक्षणम् । अस्ति चोति चात्यर्थमत्याधम-
ति कासते । चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते
अधूमकं निःशसिति म्रियमन्यन्नेवेति च । तथैव च

रसान् सर्वांश्च श्रुतिशास्त्रोपहृत्यते । तृष्णादाहचर-
युतः सीदत्यथ च मूर्च्छति । धूमोपहत इत्येवं श्रेणु-
तस्य चिकित्सितम् ।

धूमोर्णा स्त्री यमपत्न्याम् त्रिका० । “शक्रः शचीपतिर्देवो
यमो धूमोर्ण्या सह । वरुणः सह गौर्या च सहस्रां
च धनेश्वरः” भा०चतु० १६५ अ० । २मार्कण्डेयपत्न्याश्च
“मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्द्वैश्वर्यस्य च” १४५ अ०
अत्र मार्कण्डेयस्येत्येव युक्तः पाठः । मार्कण्डेयपत्न्या
अपत्यम् ढक् । मार्कण्डेयो यमः पूर्वोक्तैकवाक्यात् ।

धूमोर्णापति पु० इत० । यमे हारा० ।

धूम्या स्त्री धूमनां समूहः पाशादि० य । १धूमसमूहे धूमाय
हितं यत् । २धूमसाधने त्रि०

धूम्याट पु० धूम्या इव व्यटति व्यट-व्यच् । (फिङ्गा) पचि-
भेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । धूम्याट इति
पाठान्तरं तत्रार्थे

धूम्र पु० धूमं तद्वर्णं राति रा-कृष्टो० । १षिङ्गुके खरलो-
मवर्णाभि २कण्णलोहिते वर्णे च इतद्वति त्रि० “धूमधूमो
वसागन्धिर्ज्वालावद्भुगिरोरुहः” रघुः । कण्णलोहितस्य
कण्णवर्णमिश्रो लोहितवर्णः “धूञ्चा वभ्रु नीकाशाः पितृ-
ण्याम्” यजु० २४।१८ “धूञ्चाः कण्णवर्णमिश्रा लोहित-
वर्णाः” वेददी० “भूरेणवो नभसि नक्षपयोदचक्राश्रुती-
नदङ्गरुहधूम्ररुचो विसृजुः” साधः । ५शिवे “विभो-
हितस्य धूम्रस्य नीलमोवाय वै नमः” भा०शा० २८६ अ०
इमेवे “अजो धूम्रो न गोधूम्रैः” यजु० २१।२८
“धूम्रः मेघः” वेददी० ७कुमारानुचरभेदे “धूम्रः श्वेतः
कलिन्दश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा” भा०श० ४६ अ० तदनु-
चरोक्तौ । दन्विराजसेनाधिपासुरभेदे “ससृष्टो रभस-
खण्डो धूम्रश्चैव प्रियङ्करः” हरिवं२४ अ० कलिसेनाधि-
भोक्तौ । एतेषां धूम्रवर्णत्वात् तथात्वम् । सङ्घर्तचि०उक्ते
आनन्दादिषु रव्यादिवारेऽनक्षत्रविशेषेण योगभेदे यथा
“आनन्दाख्यः१ कालदण्डश्च२ धूम्रो३ धाता४ सौम्यो५
ध्वाङ्ग६ केतु७ क्रमेण । त्रीवत्साख्यो८ वज्रकं९ सुह-
रश्च१० अत्र११ मित१२ मानस१३ पद्म१४ लुम्बो१५ ।
उत्पाट१६ मृत्यु१७ किल काण१८ सिद्धो१९ शुभो२०
ऽमृताख्यो२१ सुप्रबं२२ गदच२३ । मातङ्ग२४ रत्न२५
चर२६ सुस्तिराख्य२७ प्रवर्द्धमानाः२८ फलदाः खनाम्ना ।
दास्तादकं, मृगादिन्दौ, सापाङ्गौमे, कराद्वयुधे । मेलात्
शूरो, अगो वैसाङ्गला मन्दे च वाक्पात् अस्वार्थः बाभि-

जित्कैः अष्टाविंशतिनक्षत्रैरष्टाविंशतिर्योगाः इष्टनक्षत्रं
रविवारे अश्वनीतो गणने यत्संख्यकं ततमोयोगोभवति
एवं सोमे रोहिणीतोयतमसंख्यमृत्तं ततमोयोग इति एव-
मन्यत्राप्युदात्तम् । तत्र वर्ज्यनाडीः तत्रैवाह । “घ्राङ्गे वज्रे
सहरे चेष्टुनाड्यो, वर्ज्या, वेदाः४ पद्मलुब्धे, गदऽश्वाः७ ।
धूम्रै काणे मोघले भूईयं, हे, रज्जोमृत्युनाटकाद्याश्च
सर्वे” १०ध्रुवनामकवसोमांतरि स्त्री “धूञ्चायाश्च धरापुत्रो
ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा” भा० आ० ६६ अ० वसुधंशोक्तौ ।
शार० उक्ते आदित्यस्य द्वादशकलामध्ये ११कलाभेदे
स्त्री “तपिनी१ तापिनी२ धूञ्चा३ मरीचि४ ज्वलिनी५
रविः६ । सुप्रमृणा७ भोगदा८ विद्या९ बोधिनी१०धा-
रिणी११ क्षमा१२” १२ शशाङ्गुल्यां स्त्री राजनि० ।

धूम्रक पु० धूम्र इव कायति कै-क । उष्ट्रे जटाधरः
स्त्रियां ङीष् ।

धूम्रकेतु पु० भरतन्त्रपस्यात्मजभेदे “भरतस्तु महाभागवतो
यदा भगवताऽवनिजलपरिपालनाय संचिन्तितः तदनु-
शासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरसुपयेमे । तस्या-
सहात्मजान् काङ्क्षन् नानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास
भूतादिरिव भूतसृज्याणि । सुमतिं राष्ट्रभक्तं सुदर्शनमा-
वरणं धूम्रकेतुमिति” भाग० ५।७।१२ २तद्वर्णविन्दोः
पुत्रभेदे “विशालः शसविन्दुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः”
भा० ८।२।२ तत्सुताः तद्वर्णविन्दोः सुताः । २धूम्रवर्ण-
ध्वजयुक्ते त्रि० ।

धूम्रकेश पु० पृथुराजस्य पुत्रभेदे “वैश्वस्तु धुर्यो जगतामित्युप-
क्रमे “पुत्रास्तुत्पादयामास पञ्चाचिषप्राज्ञसंशितान् ।
विजिताश्च ह्यर्थं धूम्रकेशं द्रविणं हकम्” भाग० ४।२२
५ “विजिताश्चोधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ।
यवीयोभ्योऽददात् काष्ठा आहभ्यो आतृवत्सलः । ह्यर्थ-
क्षायादिशत् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् । प्रतीचीं
हकसंज्ञाय तथ्यां द्रविणसे विभुः” २४।३।२ जगताश्चा-
चिषि भाष्यायां जातपुत्रे च । “जगताश्चोचिषि भाष्यायां
धूम्रकेशमजोजनत्” भाग० ६।६।१८।४ २धूम्रवर्णकेशयुक्ते
त्रि० स्त्राङ्गत्वात् वा स्त्रियां ङीष् ।

धूम्रपत्नी स्त्री धूम्रं पत्रमस्याः जातित्वेऽपि अजादेराज्ञति
गणत्वात् टाप् । अयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० १धूम्र-
वर्णपत्रयुक्ते त्रि० । [श्रुतीतये राजनि० ।

धूम्रमूलिका स्त्री धूम्रं मूलं यस्याः कप् व्यत इत्यम् ।
धूम्ररोहित पु० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १धूम्रवर्ण-

मित्रितरक्तवर्णं तद्वति त्रि० । “रोहितो धूम्रो रो-
हितः कर्कशुरोहितस्तो सौम्याः” यजु० २४।२ ।
धूम्रलोचन त्रि० धूम्रं लोचनमस्य । धूम्रनेत्रयुक्ते स्त्रियां
स्नातृत्वेऽपि बहुवचनत्वात् टाप् । शुम्भासुरसेनापति-
भेदे पु० । “हे धूम्रलोचनाय त्वं स्वसेन्यपरिवारितः ।
तामानय बलादुदृष्टं केशकर्षणविह्वलाम्” देवीमा० ।
धूम्रलोहित पु० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । लक्षणवर्ण-
मित्रितरक्तवर्णं २तद्वति त्रि० शिवे पु० । “गौरः श्याम-
स्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूम्रलोहितः” भा० व्युत्प० १४च०
शिवनामोक्तौ ।
धूम्रवर्ण पु० कर्म० । लक्षणलोहितवर्णं २तद्वति त्रि० शत्रुको
सिद्धके न० राजनि० । ४च०नेः सप्तजिह्वानर्गतजि-
ह्वाभेदे स्त्री जटा० शांति० ५पटले “विन्यसेदात्मनो देहे
मन्त्रेर्जिह्वा हविर्भुजः” इत्युपक्रमे “जिह्वास्तास्त्रिविधाः
प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु । हिरण्यया१ गगना२ रक्ता३
लवणा४ऽन्या सुप्रभा५ मता । वज्ररूपा६ऽतिरक्ता च सा-
त्विकी यागकर्मसु” । “पद्मरागा१ सुवर्णा२ऽन्या
ततोया मद्भोजिता३ । लोहिता४ऽनन्तरं श्वेता५
धूमिनी६ च करालिनी७ । राजस्यो रसनादवज्ज-
र्विहिता१ कायकर्मसु” । “विश्वमूर्त्तिस्सु लिङ्गिन्यौ२
धूम्रवर्णा३ मनोजवा४ । लोहितवर्णा५ करालाख्या६
काली७ तामस्य ईरिताः” जिह्वाशब्दे ३१२१पृ० दर्जिते काली
करालीकेत्यादिश्रुतिवाक्ये सामान्यतोऽग्निजिह्वाभिहितेति
इति बोध्यम् । धूम्रिन्यां जाते अजमीदस्य ४पलभेदे
पु० “धूम्रिन्या स तथा देव्या अजमीदः समीपिधान् ।
वृक्षं संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्” हरियं० ३२ च० ।
धूम्रशूक पुंस्त्री धूम्रः शूक इव रोमास्य । उद्रे हारा० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
धूम्राक्ष त्रि० धूम्रमक्षि यस्य धूम्रमा० । धूम्रवर्णनेत्रयुक्ते
स्त्रियां पिप्त्वात् ङीप् । २तृणविन्दुवंग्रे हेमचन्द्रवृष-
सुते पु० । “हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चाल्मजः”
भाग० ६।२।२२ । श्रावणसेन्यान्तर्गते राजसभेदे ।
“तं दृष्ट्वा निहतं सङ्घो प्रहृष्टं क्षणदाचरम् । अभि-
दृष्ट्वा धूम्राक्षो वेगेन सहता कपोन” “ततस्तमतिको-
पेन साधं सरथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनू-
मान् सारुतात्मजः” भा० व० २८५च० ।
धूम्रानीक पु० शाकदीपाधिपमेधातिथेः १पलभेदे तन्नामके
२तल्लयेवर्णे च । चित्ररेफशब्दे भाग० ५।२०।१६ याक्रं

दृश्यम् तच्छब्दे ५।१ भाग० वाक्ये भागवताङ्कश्रुतम् ।

धूम्रायण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः

धूम्राचिस् स्त्री शांति० उक्ते वज्रेदेशकलान्तर्गते कलाभेदे
“धूम्राचिश्छात्रा २ ज्वलिनी ३ ज्वालिनी ४ विष्कुलि-
ङ्गिनी ५ । सुत्रीः ६ सुहृपा ७ कपिला ८ हव्यकव्यवहे
(६।१०) अपि । यादीनां दृगवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः ।
धूम्राक्षा स्त्री धूम्रं वर्णमाह्वयते सङ्घते आ+ह्वे-क” ।
धूम्रपत्न्यां स्वयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० ।
धूर वधे गतौ च दि० आ० सक० भेट् । धूर्यते अधूरिष्ट ।
उधूरे । ईदित् धूर्त्तः ।

धूर्जटि पु० जट-संघाते इन् धुरस्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः

सङ्घातोऽल । शिवे अमरः भा० द्रो० २०३३० त्व अन्यथा
तन्निरुक्तिर्यथा “धूम्ररूपञ्च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन चोच्यते”
अग्निं पक्षे धूम्रवर्णस्य जटिः सङ्घातोऽल पृथो० ।
धूर्त्त पु० धूर्व-धूर-वा क्त उणा० तन् वा । धूम्ररुद्धे
(धूतरा) अमरः २चोरकट्टे राजनि० । श्लौहिकट्टे न०
हेमच० । ४विड्मवणे न० राजनि० भावे क्त । ५हंसने
तदस्यास्ति अर्थ० अच् उणा० तन् वा । इवञ्चो ७माया-
विनि द्यूतकरे त्रि० हेमच० । दृगठनायके शठशब्दे तल्ल-
क्ष्यं दृश्यम् “साई” मनोरथशतैस्तव धूर्त्त ! काला सैव
स्थिता मनसि जलिसहायरस्या” । “दृष्टेकासनसंस्थिते
प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद् एकस्या नयने पिधाय विहित-
क्रीडानुबन्धच्छः । ईषद्विजितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णो-
ल्लसन्मानसाम् अन्वर्हसिलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां
चुम्बति” सा० तल द्यूतकरे “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे
धूर्त्तमण्डले” षट्श्लोकाङ्कितवादितरादृशकं शतम्”
याज्ञ० । यञ्चो “नराणां नापितो धूर्त्तः पल्लिणां चैव
वायवः । दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिलुप्तपक्षिनाम्”
पञ्चत० “स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च ब्रजेश्वर ! ।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना मंहीतले । हृदयं
क्षुरधाराभं तेषां च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः
कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च
शास्त्रज्ञो धर्ममानसः । न विश्वसेत् तेषु तात । स्वात्म-
कल्याणहेतवे” ब्रह्मवैवर्त्त जन्मख० ८।५० । “प्रियाश्च
धूर्त्ता मम सेविनः सदा” भा० वि० ७च० । धूर्त्तशब्देन
जातिवाचकस्य समासे षोढासुवतीत्यादि पा० परनिपाते
वक्षधूर्त्त शृगालधूर्त्त कठधूर्त्त इत्यादि शौण्डादि० ७त० ।
अक्षधूर्त्तः । धूर्व कर्मणि क्त । दृष्टिं सिते त्रि० ।

धूर्त्तक पु० धूर्त्त इव वञ्चक इव इवार्थे कन् । शृङ्गावे
शब्दरं स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कौरव्यकुलजे
शनागमेदे । तदुपक्रमे “वाञ्छकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकं प्रति
यातकौ” भा० आ० ७ अ० । स्वार्थे क । धूर्त्तशब्दार्थे । “स्त्री-
धूर्त्ते कितवे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि । चोरे कतमे
विश्वासे न कार्यो न च नास्तिके” भा० उ० १८ अ० ।

धूर्त्तकृत पु० धूर्त्त-भावे क्त धूर्त्तं हिंसनं करोति क्त-
क्तिप् इत० । धूर्त्तूरे शब्दभा० २ हिंसके त्रि० ।

धूर्त्तचरित न० धूर्त्तस्य चरितं वर्ण्यत्वेनाख्यत्वं अच् ।
सङ्कीर्णाख्ये । नाटकपन्थ्येभेदे सा० द० । इत० । २ धूर्त्तानां
चरिते च । [तायाः लोकासिद्धत्वात् ।

धूर्त्तजन्तु पु० नित्यक० । मातुषे शब्दच० तज्जन्तो धूर्त्त-
धूर्त्तमानुषा स्त्री धूर्त्तो हिंसितो मातुषो यथा । १ राज्ञायां
शब्दच० २ हिंसितमातुषके त्रि० ।

धूर्त्ति पु० धूर्त्तौ हिंसायां क्तिप् । १ हिंसके “जीनः सं देव
अरुणो धूर्त्तिः” ऋ० ११।८।१ “धूर्त्तिहिंसकः” भा० भावे
क्तिन् । २ हिंसायां स्त्री

धूर्त्तिर त्रि० धुरोधरः । धुरन्धरे रथादौ रमानाथः
धूर्त्तवृत्तिर त्रि० धुरं वहति वह-अच् । धुरन्धरशब्दार्थे
धूर्त्तौ स्त्री धुरमजति अज-क्तिप् अजोवीभावः रथाय-
भागे हेमच० ।

धूलक न० धू-वा० लक धूलिराकारतयाऽस्त्यस्य अच्
सञ्चार्य कन् वा । धिषे शब्दच० ।

धूलि स्त्री धू-लिक् वा ङीप् । धू-सं क्तिप् धुवा लीयते
ली-कि लादेशे आक्षेपः । १ रजसि परागे अमरः ।
रेणूनां पवनचालनेन लीयमानत्वात्तयात्वम् । “गोपैर्यस्या
हतानां खुरघुटदलिता या तु धूलिर्दिनाने” ह० सं०
१० अ० । गोधूलिशब्दे दृश्यम् । “अनीत्वा पङ्कतां धूली-
सदकं नावतिष्ठते” “वधूरिव धूलीसदक्षिपत्” भाषः
“धूलिः पराटहादपि” नीतिशारः “धूलीपटले धूम-
स्त्रभ्रमात् तलासता धूमत्वेनेत्यादि” अनुमानदीधितिः ।
२ व्याकुलीभावे अय्य० उय्या० उप० सं० । “धूलीकृत्य व्याकु-
लीकृत्य” गणरत्न० टी० । [शब्दर० ।

धूलिका स्त्री धूलिरिव कायति कै-क । कुक्कुटिकायाम्
धूलिकुट्टिम न० धूलीनां कुट्टिममिव । केदारे लट्छेले
शब्दार्थकत्वं । तस्य कर्षणादिजातधूलिमत्त्वात्तयात्वम्
धूलिकेदार पु० धूलिप्रधानः केदारः शा० त० । लट्छेले
केदारे त्रिका० तस्य कर्षणजातधूलिमत्त्वात्तयात्वम् ।

धूलिगुच्छक पु० धूलीनां गुच्छ इव इवार्थे कन् । फलगु-
चूर्णे (फाग) त्रिका० ।

धूलिध्वज पु० धूलिरेव ध्वजोऽप्य । वायौ त्रिका०
धूलिपुष्पी स्त्री धूलिप्रचुरं पुष्पमस्या ङीप् । केतक्याम् ।
स्वार्थे क ह्रस्वः । धूलिपुष्पिका तत्रार्थे राजनि० ।

धूलीकदम्ब पु० धूलीनां कदम्बं यत् । १ कदम्बद्वये २ वरुण-
द्वये ३ त्रिनिशद्वये च मेदि० । इत० । ४ धूलीसमूहे न०
धूश(ष)(स) गोभने चुरा० उभ० सक० सेट् । धूश(ष)(स)यति
ते अद्रधुश (ष)(स)त् त ।

धूसर पुंस्त्री धू-सर क्तिच् न पत्वम् । १ गर्दभे २ उष्ट्रे ३ कपोते
राजनि० स्त्रियां ङीप् । ४ तैलकारे पु० हेम० धूस-रक् ।
५ ईप्त्याण्डुवर्णे कृष्णश्चेतवर्णे शुक्लपौतवर्णे च पु० इतद्वति
त्रि० अमरः । “क्लान्तं रजो धूसरकेतुसैन्यम्” उत्क्रान्त-
वर्णक्रमधूसराणाम् रघुः । “किरणपरिजयधूसरप्रदो-
षाम्” । “ललाटिकाचन्दनधूसरालका” कुमा० । ७ पा०
खडुरफलीक्षुपे स्त्री राजनिः टाप् । दक्खिरीमेवे स्त्री
मेदि० गौरा० ङीप् ।

धूसरच्छदा स्त्री धूसरः छदो यस्याः । श्वेतदुष्प्रायां रत्नमात्रे
धूसरपत्रिका स्त्री धूसरं पत्रमस्याः कप् कायि अत
इत्त्वम् । हस्तिगुण्डीक्षुपे (हातशुं डा) राजनि० ।

धूसी अय्य० धूस-वा० ई । विस्तारे गणरत्नम् । उय्यादि०
धूसीकृत्य विस्तार्यैत्यर्थः ।

धूसूरा(मा) स्त्री अतिशयेन धूः तरप् तमप् व । “हृस्वा-
त्तादौ तद्धिते” पा० ह्रस्वादेव पत्वविधानात् न पत्वम् ।
अतिशयभारे । [(धूतरा) ख्याते दृष्टे अमरः ।

धूसूर पु० धूस-क्तिप् ततोर्त्तिं तुर-तरणे क कर्म० ।
धूसूर इ० धूस-क्तिप् तूरी गतिहिंसयोः क कर्म०
धायः सं० । (धूतरा) ख्याते दृष्टे अमरे पाठान्तरम् ।
“धूसूर ! धूर्त्त ! तरुणेन्दुनिवासयोग्यस्थाने पिशाचप-
तिना विनिवेशितोऽसि । किं कैरवाणि विकसन्ति तमः
प्रयाति किं वार्जिर्लक्षसति किं दृषदः स्वप्ति” उद्भटः ।
“धूसूरो मदयणीग्निवातलज्जरकुण्डलत् । कषायो
मधुरस्तिक्तो यूकालिच्छापिनाशकः । उष्णो गुरुर्न-
क्षेपकण्डूक्षमिषापापहः” भावप्र० ।

धू स्थितो अक० धृतो सक० उभ० भ्वा० अनिट् । धरति ते अधापीति
अधृत । दधार दधे । धृतः धृतिः । “ततो दधार सा देवी
गर्भम्” भा० उ० ७३८ स्त्री० धर्त्ता परिधति ते [परिधते ।
धू पतने द्वा० व्याक० अक० अनिट् । धरते अधृत । दधे धर्त्ता

धृ स्थितौ चक्रं धारणे सकृत्तदां आत्मं अनिट् । ध्रियते
अधृत । दध्रे धत्तां करिष्यते । स्थितौ "ध्रियते याव-
देकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्" साधः "प्राणेषूत्-
क्रान्तेषु शरीरं श्रियतुमध्रियत" वृ० उप० धारणे "ध्रियते
कुसुमप्रसाधनम्" कुमा० "पाण्डुरेणातपत्वेण ध्रियमाणेन
मूर्धनि" भा० उ० १८६ अ० ।

उद्-उत्तोल्य धारणे "चरणं त्विदमुद्भृतम्" वेणीस० ।

"पदमुद्भृतमुद्भृती" कुमा० । "प्रसभोद्भृतारि" रघुः ।

धृ धारणे चुरा० उभ० सकृ० सेट् । धारयति ते अदीधरत्-
त । धारयाम् वभूय आस चकार । "वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं
शोदकं च कमण्डलुम्" मनुः "समकायशिरोमोषं धारय-
न्नचलः स्थिरः" गीता । सर्वेषां धार्यः पूर्वेषां गत्यत् एतस्य
अचो यत् इति भेदः धार्यशब्दे उदा० "धारेरुत्तमर्थः" पा०
एतद्योगे उत्तमर्थस्य सम्प्रदानता । चैतस्य अतं धारयति ।

धृज गतौ भा० पर० सकृ० सेट् इदित् । धृजति अधृजोत् ।
दधृज इदित् धृजते । अस्य अनिट्त्वमपि इच्छति ।
धर्जति अधर्जित् दधर्ज । "हरो महेश्वरश्चैव श्रुतपाणिः
पिष्ठाकधृग्" शिवपूजायां तन्नामविशेषोक्तौ ।

धृत न० धृ-स्थितौ पतने च भावे क्त । १ पतने २ स्थितौ
च । धृ-धारणे कर्मणि क्त । कृतधारणे शब्दहीते
लि० भावे क्त । ४ धारणे यङ्गे न० । "धृतराष्ट्राच्च-
मधुव्रतं खगः" "रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थम्" नैष० ।
५ त्रयोदशमनोः पुलभेदे पु० । "त्रयोदशस्य पुल्लोके
विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्तसेनो विचित्रच नयो
अर्धभृतो धृतः" हरिवं० ७ अ० । इन्द्रो वंशे धर्मसुते
राजभेदे "इन्द्रोऽथ तनयो वभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः" भा० ६।२।१४
अत्र धृत इति पाठान्तरम् ।

धृतदेवा स्त्री "चत्वारो देवकात्मजाः । देवानुपदेवश्च सुदेवो-
देववर्धनः । तेषां स्वसारः सप्तासन् धृतदेवादयो ऋषयः ।"
भाग० ६।२४।१२ उक्ते देवकात्मजाभेदे "त्रिष्टुभो धृतदे-
वायामेक आनकदुन्दुभेः" २५ श्लो० ।

धृतराजन् पु० धृतो राजा प्राशस्येन येन । सुराजि देये
तत्र भवः अण् उपधाञोपः । धार्तराज तत्र भवे लि०

धृतराष्ट्र पु० धृतं राष्ट्रं सुपाल्यतया यत् । १ सुराजि देये
२ नागभेदे च भेदि० । २ कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च
वीर्यवान्" भा० आ० १५ अ० । नागनाभोक्तौ "धृत-
राष्ट्रज्ञे जानान् ऋष्यु नागान् यथातथम्" ५७ अ० ।

शङ्खर्वराजभेदे "शङ्खर्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति
श्रुतः । स स्व मानुषो लोके धृतराष्ट्रः पतिस्रव" मा०
आश्व० ११ अ० । विचित्रवीर्यं जेतुं सत्यवत्या नियोगेन
व्यासेनोत्पादिते स्तनामख्याते कौरवे शब्दभेदे

"शान्तुः खलु गङ्गां भागीरथीसुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे
देवव्रतो नाम यमाङ्गभीष्ममिति । भीष्मः खलु पितुः
प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाङ्गं श्व-
काक्षीमिति । तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशरादुद्दे-
पायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ वभू-
वतः । विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गश्च तयोरमाङ्गयौवन एव
चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हृतः विचित्रवीर्यस्तु राजासीत् ।
विचित्रवीर्यः खलु कौशल्यात्मजे अश्विकाश्वान्तिके
काशिराजदुहितरावुपयेमे । विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव
विदेहत्वं प्राप्तः । ततः सत्यवत्याचिन्त्यन्या दौष्यन्तो वंश
उच्छेदं व्रजेदिति । सा तैपायनमृषिं मनसा चिन्तया-
मास । स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्करवाणीति । सा
तामुपवाच आता तवानपत्य एव स्त्रयांतो विचित्रवीर्यः
साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति । स तथेत्युक्त्वा त्रीन् पुत्रा-
नुत्पादयामास । धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरश्चेति" भा०
आ० ६।५ अ० । अस्य अन्वत्वादिकथा भा० आ० ११ अ०
दृष्ट्या । ५ पक्षिभेदे हंसं पुंस्त्री हेमच० तस्य धृतराष्ट्री-
जातत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीप् । सा च कश्यपस्य
ताम्रायां पत्यां जाते इकन्याभेदे

"काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्ना तु सुपुत्रे देवी पञ्चैता लोकाविश्रुताः" "धृतराष्ट्रो
तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः" भा० आ० ६६ अ० ।
ताम्ना तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी ताम्रशब्दात्तुक्तेः अतोच्यते
"सुरभिर्विनुता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा । कङ्कुर्चनिच
राजेन्द्र ! ताम्रपत्यानि मे शृणु" हरिवं० १२ अ० ।

धृतवर्मान् पु० धृतं वर्म येन । शब्दहीतकवचे २ भारतप्रसिद्धे
त्रिगर्तराजकेतवर्मानुजे नृपभेदे "केतुधर्मा तु तेजस्वी
तस्यैवावरजो युवा । युयुधे भ्रातरर्थाय पाण्डवेन यश-
स्विना । तमापतन्वं सख्यं केतुधर्मा महाह्वे ।
अभ्यर्दन्निशितैर्वाणैर्वीभत्सुः परवीरहा । केतुधर्मण्यमि-
हते धृतवर्मा महारथः । रथेनायु ससत्पत्य शरै-
र्जिष्णुमवाकिरत्" भा० आ० ७४ अ० ।

धृतव्रत लि० धृतं व्रतं येन । शब्दहीतव्रते "सर्वर्तश्च धृतव्रतः"
भा० आ० ६६ अ० । २ पुरुवंशे व्ययश्चपुत्रविजयचन्द्रप-

पौत्रे नृपभेदे । “विजयस्य धृतिः पुत्रस्य पुत्रो
धृतवतः” हरिवं० ११७० । धृतिशब्दे दृश्यम् ।
धृतात्मन् त्रि० धृत आत्मा येन । धैर्यान्वितचित्ते श्विष्णो
पु० । “धृतात्मा नियमो यमः” विष्णुसं० । एकरूपेण
जन्मादिरहिततया स्थित आत्मास्तेति भा० ।
धृति स्त्री धृ-क्तिन् । धारणे शतृटौ श्पैथ्ये “धृतिर-
क्षमिता रतिरुता” रघुः “धृतिर्धैर्यं प्रीतिर्वा”
मल्लि० । विष्कम्भादिमध्ये ४ अष्टमे योगभेदे
भेदि० । “अतिगण्डः सुकमां च धृतिः शूलं तद्यैव”
ज्यो० । पुरुषे हेमच० । गौर्यादिभोडशमात्मध्ये
हमात्मकाभेदे । मातृकाशब्दे दृश्यम् । अष्टाद-
शाक्षरपादकण्डोमात्रे उक्तात्युक्तेत्युपक्रमे धृति-
श्चातिधृतिश्चैव कतिः प्रकृतिराकृतिः” उ० र० ।
७ मानसधारणाभेदे ‘धृतिरधृतिर्होर्धैर्यं रित्येतत् सर्वं
मनएव” श्रुतिः । सा च सात्विकादिभेदेन त्रिधा
यथाह गीतायाम् “धृत्या यथा धारयते मनः प्राणे-
न्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ।
सात्विकी । यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारय-
तेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षो धृतिः सा पार्थ ।
राजसी । यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ । तामसी” ।
ददत्तसुतारूपधर्मपत्नीभेदे “ददौ स दश धर्मांश्च दत्तुपक्रमे
धर्मपत्नीशब्दे उक्त वाक्ये १८५७ उ० दृश्यम् । एजयद्रव-
न्टपस्य पौत्रे पु० जयद्रथसु राजेन्द्र ! यशोदेव्याम् व्यजा-
यत । ब्रह्मचलोत्तरः सत्यां विजयो नाम विद्युतः ।
विजयस्य धृतिः पुत्रः” हरिवं० ११७० । १० मैथिले
राजभेदे पु० तदुपक्रमे “युनक्तस्तत्सुतो जज्ञे वीति-
हव्यो धृतिस्ततः” भाग० ६।१।१६ । ११ विश्वदेवभेदे
पु० तन्नाभोपक्रमे “वलं धृतिर्विपाप्सा च पुण्यकृतं
पावनसंज्ञा” भा० अ० ८।१७० । सा० द० उक्ते १२ व्यभिचारि
भावभेदे । सा च “सधृतिचपलताग्लानिचिन्तायितकीः”
इत्युद्दिश्य तत्र ललिता यथा “ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु
संपूर्णसृजता धृतिः । सौहित्यवचनोक्तासहस्र-
प्रतिभादिहत्” उदाहृतं च “कृत्वा दीननिपीडनां
निजजने वद्धा वचोविषहम् नैवालोच्य गरीयसी-
रपि चिरादासृग्निकीर्यातनाः । द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः
खलु मया यस्याः कृते साध्यतं नीवाराज्जलिनापि
केवलमहो रयं कृतायां तनुः” सा० द० । “तः धृति-

रस्ति गतासि सम्यतीयम्” माघः । “स्थिता कथं
शैलजनाशुगे धृतिः” किरा० “न्यम्बरान्तधृतेः” शा० सू०
१४ गुरुत्ववतां पतनाभावे हरिदासः “कार्यालोचन
धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् सङ्गाविशेषात्
साध्यो विश्वविद्वयः कुसुमा० । धृतीति ब्रह्माण्डादि
पतनप्रतिबन्धको भूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमन्वात्
वियति विहङ्गमधृतकावत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतना-
भावः” हरिदासः । मनसो भूतपञ्चकारञ्चत्वात्
क्षित्यंशधारणवत्त्वात् धृतिमत्त्वं बोध्यम् । धृते-
र्भूमिगुणत्वञ्च भा० शा० २५५ अ० उक्तं यथा
“भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धोगुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः” ।
“स्थैर्यमचाञ्चल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगो गुणः प्रसवो
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता, गुरुत्वं प्रथिमा पिण्डपुष्टिः
शक्तिर्गन्धप्रवृत्तसामर्थ्यं सङ्घातः क्षिप्तावयवत्वम् स्था-
पना मनुष्याद्यान्त्रयत्वं धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो
धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्दे-
नात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वस्युक्तं” नीलकण्ठव्याख्या ।
तच्छब्दभोऽष्टादशसंख्यकत्वात्तत्तुल्यसंख्यायुते अष्टादश-
संख्यायुक्ते च । १६ विपुलाख्य विष्णुसम्पत्तस्ये वनभेदे
विष्णुसम्पत्तोपक्रमे “वनं तथा चैत्तरथं विचित्रं ते-
जस्वरो नन्दननन्दनञ्च । धृत्याल्लयं यत्तु धृतिस्तु सुराणां
भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्” वि० शि० । “विपुलशैल-
मस्तके केतुवृक्षो वटो धृतिर्वनं महासुदः सरः” प्रमिता० ।
धृतिमत् त्रि० धृतिरस्यस्य सतृप् । धैर्यान्विते “कृतज्ञं
धृतिमन्तश्च कच्छमाडररिं बुधाः” मनुः क्षिप्यां
लीप् । “प्रत्युद्भूतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे” “धृति-
मतीरूपकान्तमपि स्त्रियः” पञ्चमसनोः २ रैवतस्य पुत्र-
भेदे पु० “वयं पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ।
धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदगीं निरुत्सुकः” हरिवं०
७४० । अजमीढन्टपस्य पौत्रे शन्टपभेदे पु० “अजमीढस्य
दायादो विद्वान् राजा जवी नरः । धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु,
हरिवं० २०७० । ४ कुशदीपस्ये वर्षभेदे न० कुशदीपोपक्रमे
“धृतिमत् पञ्चमं वर्षं वष्टं वर्षं प्रभाकरम्” भा० भी०
१२० अ० । ५ अग्निभेदे पु० “विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु धृ-
तिमान् नाम सोऽङ्गराः” भा० व० २२० अ० स च अग्नि-
धृतिर्होमाङ्गम् धृतिर्होमशब्दे दृश्यम् ।
इत्यथोद्गमनन्दनरे सप्तर्षिसंध्ये अङ्किरोऽपत्यभेदे । “त्रयो-

दये तु पद्याये भाव्ये मन्त्रनरे मनोः । अङ्गिराश्चैव
धृतिमान् पौलहो व्यापकस्तथा ।

धृतिहोमः ५० धृत्याद्यदकोद्देशेको होमः । विवाहाङ्गे
होमभेदे "उत्थाय कुमारं ध्रुवा आख्यातुं होति"
मोभिलः "अष्टाविह धृतिहोमाः ध्रुवा आचम्यकाः ।
कथञ्चिद् भट्टेष्टहगमनाभावेऽपि श्वरगृहे निवा-
सेऽपि अवश्यं होतव्याः इति । अत्र "इह धृतिः
स्वाहा" इत्यादिप्रयोगः । न तु स्वाहायोगे
चतुर्थी "धृतिहोमे न प्रयुज्यात् गोनामसु तथा-
दसु । चतुर्थीभित्र इत्येतन्नोनामसु हि ज्ञयते" इति
छन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यदकहोमे संस्का-
तंरघुं । स च तत्पक्षतौ भवदेवोक्तो यथा "ततः पतिः
कुमारस्युत्थाय पूर्ववत् कुशण्डिकोक्तविधाने धृतिनामा-
नमग्निं संस्थाप्य समित्प्रक्षेपान् व्यक्तसमस्तम-
हाव्याहृतिहोमं कृत्वा अष्टाङ्गोक्तुं कुर्यात् । अष्टाङ्गं
मन्त्राणाम् ऋष्यादयः साधारणाः । प्रजापति ऋषि-
र्हृत्तो हन्तो वधूर्देवता धृतिहोमे विनियोगः । ओं
इह धृतिः स्वाहा । ओं इह स्वधृतिः स्वाहा । ओं
इह रतिः स्वाहा । ओं इह रमस्व स्वाहा । ओं
मयि धृतिः स्वाहा । ओं मयि स्वधृतिः स्वाहा ।
ओं मयि रतिः स्वाहा । ओं मयि रमस्व स्वाहा ।

धृत्यन् ५० धृ-कृतिप् तृक् । श्विष्णो उज्ज्वलः । २धर्मे
शगने ४ससृष्टे ५मेधाविनि हविमे संक्षिप्तसारे
उष्णा । ७धारके त्रिं स्त्रियां "वनो र च" ङीप्
रश्चान्देशः । धृत्यरी सा च दभूसौ संक्षिप्तसारे उष्णा ।

धृष्ट संहृतौ अकं हिंसे सकं भ्वां परं सेट् । धर्षति
अधर्षी । दधर्षे उदित् धर्षित्वा धृष्टा । "धृष्टशयी
वैयात्ये" पा० वैयात्ये एव अनिटोविधानात् क्त्वा
वेदकत्वेऽपि संहृत्यैव वधार्थं च नित्यमिदं । धर्षितः

धृष्ट प्रागल्भ्ये स्त्रा० परं अकं सेट् । धृष्टोति अधर्षी ।
दधर्षे । "धृष्टशयी वैयात्ये" पा० निष्ठायांमिदं । धृष्टः
अस्या आत्वं चिन्त्यप्रयोजनमिति ख । भावादि कर्म-
णोवैयात्ये धृष्टिर्नास्ति अतएव नियमार्थमिदं अत्रमिती-
त्याह वृत्तिकारः । "विभाषा भावकर्मणोरिति विकल्पे
प्राप्ते स्तत्रमिदं नित्यतार्थमित्याहङ्गाह धृष्टिर्नास्तीति"
तदर्थः । तत्त्वः । "आलोकयत् स काङ्क्षस्वमधृष्टोत् चोर-
मध्वनत्" भट्टिः । "तान् दृष्टातिदृष्टान् धृष्टान् प्राप्तान्
परिदृष्टात्रया" भट्टिः ।

धृष्ट सामर्थ्यवन्त्रने चुरा० आत्म० अकं सेट् । धर्षयते अ-
दीधृष्टत अदधर्षत । धर्षयाम् वभूव आस चक्रे "कल्पा
धर्षयितुं शक्तः" हरिवं० ३१५३ स्तो० ।

धृष्ट क्रोधे अभिभवे च वा चु० उभ०पक्षे भ्वा०प०सकं सेट् ।
धर्षयति ते धर्षति अदीधृष्टत् त अदधर्षत् त अधर्षी ।
धर्षयाम् भूव आस चकार दधर्ष । "प्रहस्तस्य पुरोऽ-
मात्यान् जिह्मिर्दधृष्टस्तथा" भट्टिः । दधृष्टुरभिभूतवनः ।

धृष्टज् त्रिं धृष्ट-अभिभवे वा० कजिन् । १धर्षके २अभिभवे
च । "ता अस्य संधृष्टजो न तस्माः" ऋ० ५।१८।५

धृष्टद् त्रिं धृष्ट-अभिभवे वा० कर्तरि अटिक् । धर्षके "धृष्टद्वयं
द्विं द्विं" ऋ० १०।८७।२ "धृष्टद्वयं धर्षकं रूपम्" भा०
"स्वभूत्योजा अयसि धृष्टन्ननः" ऋ० १।१५।२।५ धृष्टन्ननः
धर्षकमनाः भा० । भावे अटिक् । २धर्षणायाम् "ते यामचा
धृष्टिनः" ऋ० ५।५।२।२ "धृष्टिनः धर्षणावनः" भाव्यम्
धृष्टु त्रिं धृष्ट-कु । १प्रगल्भे २दक्षे ३सङ्ख्याते ५० संक्षिप्त-
सारोणां ।

धृष्ट त्रिं धृष्ट-वैयात्ये क्त । १निर्लज्जे २प्रगल्भे ३निर्दये च ।
४नायकभेदे ५० तल्लक्षणोदाहरणे सा० ८० उक्ते यथा
"कतागा अपि निःशङ्कजितोऽपि न लज्जितः । दृष्ट-
दोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः" "शोणं
वीक्ष्य मुखं विचुम्बितमहं यातः समीपं ततः पादेन
प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि । किञ्चित्
तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं त्यजन्त्याः सखे ! भ्रातृशे-
तसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि यामभ्युः" । "भूयोनिः-
शङ्कः कतदोपोऽपि भूयोनिवारितोऽपि प्रत्रयपरा-
यणः" रसमञ्जसां तल्लक्षणसुक्तम् । विदर्भराजसुतकुन्तेः
५पुत्रभेदे ५० "भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽ-
भवत् । कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे" हरिवं० ३७४० ।
इवन्दक्याम् असत्यां स्त्री शङ्करा० । तस्य भावः तत्
धृष्टता स्त्री त्व धृष्टत्व न० व्यञ्ज धाट् न० । निर्लज्जत्वे
प्रागल्भ्ये च "गुरुस्तवैवागमय धृष्टताम्" माघः ।

धृष्टकेतु ५० सञ्जितराजवंश्ये सुकुमारस्य १पुत्रभेदे सुकुमारस्य
दायादो धृष्टकेतुः सुधार्मिकः" हरिवं० २८४० । नवम
मनोः रोहितस्य २पुत्रभेदे च "दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रो-
हितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो-
निराकृतिः" हरिवं० ७४० । ३जनकवंश्ये धृष्टिमुते ५०।
सुधृतेर्धृष्टकेतुवै हर्यश्चोऽय मरुस्ततः" भाग० ८।१३।२
४केतये नृपभेदे च "केकवो धृष्टकेतुश्च सुतकोर्त्तिम-

विन्दत' भाग० ६।२४।२१। काशे ५ सत्यकेतुसुते 'धर्मकेतुः
सुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजायत । धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्'
भाग० ६।१७। धृष्टद्युम्नस्य इत्युत्तमेदे च 'धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य
(द्रुपदस्य) धृष्टकेतुश्च तत्सुतः' हरिवं० २१ अ० 'धृष्ट
केतुश्चोक्तितानः काशिराजश्च वीर्यवान्' गीता ।

धृष्टद्युम्न पु० द्रुपदस्य पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा 'तथैव धृष्ट-
द्युम्नोऽपि साक्षादग्निस्वमद्युतिः । वैताने कर्मणि तात !
पावकात् समजायत । वीरो द्रोणविनाशाय धनुरादाय
वीर्यवान्' भा० आ० ६।३२ अ० 'द्रोणात्कर्महं पुत्रं लभेयं'
युधि दुर्जयम् । तत्कर्म कुरु मे याज ! वितरास्यर्षुर्द-
क्षवाम् । तथेत्युक्त्वा तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयन् ।
गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् । याजो द्रोण
विनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य
उपयाजो महातपाः । आचक्ष्यो कर्म वैतानं तदा
पुत्रफलदाय वै । स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा
महाबलः । इष्टप्रते यद्विधो राजन् ! भविता ते तथा-
विधः । भरद्वाजस्य हनारं सोऽभिसत्वाय भूपतिः ।
आजहते तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये । याजस्तु हव-
नस्थान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा । प्रैहि मां राक्षि ! प्रपति !
मिथुनं त्वामुपस्थितम् । राज्ञुर्वाच । अयवलिप्तं मुखं
ब्रह्मन् ! दिव्यान् गन्धान् विभर्षि च । सुतार्थेनोपलब्ध्वाऽस्मि
तिष्ठ याज ! मलप्रिय ! । याज उवाच । याजेन अपितं
हव्यमुपयाजाभिसन्वितम् । कथं कामं न सन्दध्यात्मा
त्वं विप्रैहि-तिष्ठ वा । ब्राह्मण उवाच । एवमुक्त्वा तं
याजेन कृते हविषि सत्कृते । उत्तस्थौ पावकात् त-
स्मात् कुमारो देवसन्निभः । ज्वालावर्णो घोररूपः
किरीटी वर्म चोत्तमम् । विश्वत् सखड्गः सशरो
धनुष्मान्वितदन्तुङ्गः । तथेत्युवाच तं याजो राज्ञः
प्रियचिकीर्षया । तयोश्च नामनी चक्रुर्दिजाः सं-
पूर्णमानसाः । धृष्टत्वादतिधृष्टत्वादुद्युम्नाद्युत्सव-
दपि । धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति'

धृष्टरथ पु० नृपभेदे 'अथनो जनकस्येव तथा धृष्टरथो नृपः'
भा० अ० १६।१ अ० नानानृपोक्तौ ।

धृष्टि पु० धृष्ट-क्त्विच् । हिरण्यकशिपोर्ज्यैष्ठस्य हिरण्य-
जासुरस्य पुत्रभेदे 'हिरण्यकशिपुर्भातुः संपरेतस्य
दुःखितः । हत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानथान्वयत् ।
शकुनिं शंवरं धृष्टिं भूतसन्नापनं दृक्' भा० ७।२।१६
२ प्रगल्भे त्रि० 'धृष्टिरसि' यजु० १।१७ 'हे उपवेश ! त-

धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । तीव्राङ्गाराणामितस्तत्साधन
प्रापकत्वादस्य प्रागल्भ्यम्' वेददी० १२ यज्ञिये उपवेशरूपे पात्र-
भेदे पु० उपवेशशब्दे १६१० पृष्ठे दृश्यम् । यज्ञपात्रोपक्रमे
'धृष्टी शतमाने' कात्या० श्रौ० २६।२।१० 'धृष्टी उप-
वेशौ द्यौदस्वरौ तत्र एकं रजतशतमानं द्वितीयं सुवर्ण-
शतमानमिति' कर्कः 'धृष्टिरसीमुपवेशमादाय' कात्या०
श्रौ० २।४।२६ 'पलाशशाखायाः मूलदेशे च्छिन्नः काष्ठभाग
उपवेशः' कर्कः । पलाशशाखाया इति यज्ञविशेषे
'सामान्यतस्तु द्यौदस्वर इति पूर्वापरसीमांशा । धृष्टि-
रसीति मन्त्रेणोपादीयमानत्वात् उपवेशस्य धृष्टित्वमि-
त्याशयेन 'धृष्टी शतमाने' इत्युक्तम् । 'धृष्टिभ्यां भग्नना
परिकीर्त्याङ्गरैश्च' कात्या० श्रौ० २६।२।२६ [दृश्यम् ।

धृष्ण पु० सात्वतवंशे भजमानपुत्रभेदे क्रयनशब्दे २३०४ पु०
धृष्णज्ज् त्रि० धृष्ट-नजिज् । धृष्टे २ प्रगल्भे शनिर्लज्जे अमरः ।
धृष्णि पु० धृष्ट-वा० नि । किरण्ये अमरः ।

धृष्ण त्रि० धृष्ट-क्त्विच् । धृष्टे २ प्रगल्भे त्रि० आ० १३ कृत्वायां पु०
शब्दच० । ४ रुद्रभेदे पु० 'नमस्त आमुघायानातताय धृ-
ष्णये' यजु० १६।१४ 'धृष्णये घर्षणशीलरिपुं हन्तुं
प्रगल्भाय' वेददी० । सार्वर्ण्यमनोः ५ पुत्रभेदे पु०

'सार्वर्ण्यस्य मनोः पुत्राः' इत्युपक्रमे 'वरिष्णुरार्यो
धृष्णश्च राजन् ! सुमतिरेव च' हरिवं० ७ अ० । वैवस्वत
मनोः इत्युत्तमेदे पु० तदंशोपक्रमे 'इत्थाकुञ्जैव नाभागो
धृष्णुः शर्यातिरेव च' हरिवं० १० अ० । सात्वत-
वंशप्रकुत्तरसुते ऽनृपभेदे 'कुत्तरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोऽस्य
तनयस्तथा' हरिवं० १८ अ० । दपितामहपुत्रकवि-
सुतभेदे 'पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जप्ताह तत्त्ववित् ।
तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् । ब्रह्मणस्तु
कवेः पुत्रा वारुणास्तो उदाहृताः । अष्टौ प्रसवले-
युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः । कविः काश्यप
धृष्णश्च बुद्धिमानुशनास्तथा । भृगुश्च विरजाश्चैव काशी
चोपच धर्मवित् । अष्टौ कविसुतास्तोते सर्वमेभिर्जग-
त्ततम्' भा० आ० ८।२ अ० । वेदे सुपां स्थाने याच्
'प्रधृष्णु या नयति वस्यो अच्छ' ऋ० ४।२।१४ 'धृष्णु या
धृष्णुः' भा० 'भ्राजन्त्यौ यन्नि धृष्णु या' ऋ० ५।१।५।
'धृष्णु यां धृष्णवः' भा० ।

धृष्णुक् पु० वैवस्वतमनुवंशे नृपभेदे 'धृष्णु कस्याम्बरीवश्च
दण्डकश्चेति ते त्वयः' हरिवं० १ अ० तदंशोक्तौ
धृष्णोजस् पु० कार्तवीर्यनृपपुत्रभेदे 'मूरसेनश्च मूरश्च धृष्णोनाः

लण्ण एव च । जयध्वजञ्च नाम्नाभीदावन्त्यो नृपतिर्म-
हान् । कार्त्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महाबलाः”
हरिवं० ३४च० ।

धृष्ट लि० धृष्ट-कर्मणि ऋदुपपत्तात् क्यप् । धर्मणीते
“भूतानामिह यो वै त्वां मया विनिहितां सतीम् । उपा-
हन्वात् स मे घृष्टः” भा०शा० ३२५च० “पशुघ्नद्वारात्
मनसायधृष्टम्” कुमा० ।

धे पाने भ्वा० प० सक० णिट् टित् । धयति अदधत्
अधासीत् । दधौ धास्यति । खच् स्तनन्धयः स्त्रियां
टित्त्वात् खचि ङीप् हरदत्तोक्तोः खच्येव ङीप् ।
स्तनन्धयो अन्यत्र टाप् ।

धेनु पु० धयन्ति धे-नन् इच् । १सप्तद्वे २नदे च ३नद्यां स्त्री
टटित्त्वेऽपि खच्येव ङीप् इति हरदत्तोक्तोः न ङीप् ।
४वाचि स्त्री निघण्टु “वायो भव प्रष्टवती धेनाजिगाति-
दायुषे” ऋ०१।२।३ “धेना वाक्” भा० ५धन्याके स्त्री
गौरा० ङीप् । स्वार्थे क तत्त्वार्थे भावप्र० ।

धेनु स्त्री धयति सुतान्, धीयते पीयते वत्सैवां धेदु-त
इच् । १गोमात्रे वल्लस्य धयनात् तस्यास्तथात्वम् । २नव-
ष्टतिकायाम् सवत्सायां गवि स्त्री अमरः वत्सैः पीय-
मानचीरत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।

गोमात्रभेदाः दशविधा यथा दृष्ट० पु० उत्तरखण्डे १५०च०
“गवां जातीस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना ह्रिज ! । प्रथमा-
नौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला । तृतीया रक्तकपिला
चतुर्थी नीलपिङ्गला । पञ्चमी शुक्लपिङ्गला षष्ठी तु
शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्तपिङ्गला अष्टमी वधूरो-
हिणी । नवमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपिङ्गला ।
जादशास्तेऽप्यनडाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः” । १दाना-
र्थकल्पिते धेन्वाकारे शुद्धादिपदार्थे यथाह हेमा०दा०

“अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपतो गौरेवा०
भिधीयते तथापि धेनुशब्दसाधारणप्रादिह प्रकरणे
शुद्धधेन्वादीनामपि सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण
निरूप्यमाणानां “दशमी स्यात् स्वरूपतः” इति स्वरूप-
धेनोरन्ते स्थितत्वात् शुद्धधेन्वादय एव प्रथमतो निरू-
प्यन्ते । तदुक्तं मत्स्यपुराणे “यास्तु पापविनाशिन्यः
पठन्ते दश धेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि
च नराधिप ! । प्रथमा शुद्धधेनुः स्यात् दत्तधेनुश्च-
थापि च । तिलधेनुश्च कृतीया च चतुर्थी ४जलसं-
ज्ञिका । चीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुश्चैव तथापि च ।

सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुदरधाष्टमी । रसधेनुश्च
नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः” । “कुम्भाः स्युर्दधेनूना-
मितरासान्तु राशयः” । “सुवर्णधेनुमप्यत्र कैचिदिच्छन्ति-
मानवाः” तत्तच्छब्दे दृश्यम् । यशोधनोधेनुमपेक्षं मोच ।
“अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावहते वनात्” रघुः ।

धेनुक पु० धेनुरिव “इवे प्रतिवर्तौ” पा० कन् । १यसुरभेदे
“खर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः” हरिवं०
५५च० । “दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपवान् ।
खरयुधेन सहताहतो वल्लवतां वरः । स तु तालवनं
घोरं गर्दभः परिरक्षति । नृपक्षिणापदगणां स्नास-
यन्नतिदर्पितः” हरिवं० ७०च० । २रतिवन्धभेदे तल्लक्ष्यं
रतिमञ्जर्यासक्तं यथा “नृक्षहस्तयुगला निजे पदे
योषिर्देति कटिरुद्धवल्गुभा । अयतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं दृष्टवदुन्नते प्रिये !” । “सुप्तां स्त्रियं समा-
लिङ्ग्य स्वयं सुप्नोरमेत् पुनः । बहु लिङ्गं चालयेदो
बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः” । ३हस्त्रिन्यां स्त्री । संज्ञायां
कन् । ४धन्याके स्त्री भेदि० ।

धेनुकसूदन पु० धेनुकमनुपदोक्तमसुरं सूदयति सूदि-
व्यु । वल्लभे तन्निच्छदनकथा हरिवं० ७०च० यथा
“रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्वयनायुधः । पङ्गा-
सभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः । जवानो-
रसि दैत्योऽसौ रौहिणेयं निरायुधम् । ताभ्यामेव स
जपाह पङ्गां तं दैत्यगर्दभम् । आवर्जितखुरस्तम्भं
प्रेरयंस्तालमूर्धनि । स भन्नोरुकटीपीवो भग्नशूद-
राकतिः । खरस्तालफलैः सार्जं पपात धरणीतले ।
तं गतासुं गतचीकं पतितं बोध्य गर्दभम् । ज्ञाती-
कतोऽपरांस्तस्य दृष्टराजनि सोऽक्षिपत्” हरिवं० ७०च०
“पूतनाधेनुकारिणोऽपि चानूरसूदनः” त्रिकाण्डशेषे
विष्णुनामपर्याये धेनुसूदनोक्तिः रामस्य विष्णुं शिवतार-
त्वात् इति बोध्यम् रामद्वारा तस्य हननात् तस्य तथा-
त्वम् । भाग० १०।१५ च० अपि वल्लभमेव तस्य
हननकथान्ते “नैतस्मिन् भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे”
इत्यनेन परमेश्वरकटं कस्य तद्धननस्य न चित्तवन्तिभ्युक्तम् ।
वल्लभमेव तद्धननेऽपि तस्य तद्वारा तद्धननत्वमस्येति
बोध्यम् धेनुकारिप्रभृतयोऽपि वल्लभे ।

धेनुदुग्ध न० धेनोर्दुग्धमिव स्यादु फलमस्य । १चिर्मद्वे
राजनि० इत० । २धेन्वाः चीरे च ।

धेनुदुग्धकर पु० धेनोर्दुग्धमिव किरति क-अच् धेनो दुग्धं

करोति वदंयति क-अच् वा । गर्जरे (गंजर) राजनि०
तत्पाने धेनोर्दुग्धस्य वदं नासस्य तथात्वम् ।

धेनुमत् लि० धेनुस्तस्य मतप् । धेनुस्त्वामिनि स्त्रियां
ङीप् । सा च भरतवंशप्रदेवदुम्नस्य श्रमायां
“देवदुम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी” भाग० ५।१५।३
धेनुमूल्य न० इत० । प्रायश्चित्तकृपधेनुदानस्य निष्कृत्य-
रूपे मूल्यभेदे तच्च प्रायश्चित्ततत्त्वे व्यवस्थापितं यथा

“अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । संवत्तः “प्राजापत्य-
वृताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे
दातव्यं तत्त्वं मूल्यं न संशयः” । पयस्विनीमिति
विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च वत्सं विना न सम्भवति ।
अतः सवत्साया एव दानं सुख्यं तदभावे यथोचितं
तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्वम् । “हात्विंशत्पणिका
गावोवत्सः पौराणिको भवेत्” कात्यायनवचनात् ।
मृदुलिंशत्तमिति कृत्वा षठ्ठिन् “धेनुः पञ्चभिराद्यानां
मध्यानां त्रिपुराणिकी । कार्षापण्यैकमूल्या हि ददि-
द्राणां प्रकीर्त्तिता” । अत्र पुराणत्वयलभ्यं गौतमोक्तं
हिरण्यद्रादिकमेव देयं तद् यथा “हिरण्यं गौर्वो-
ऽश्वोभूमिस्त्रिणा एतमन्नमिति दद्यान्” । एतान्येवा-
नादेशे विकल्पेन क्रियेरञ्जिति अन्यथा ददमनर्थकं
स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः । तच्चिन्त्यं हिरण्यं
गौरित्यादिना मोर्विकल्पकत्वेन हिरण्यद्रादिकसक्तं न
तु गोमूल्यत्वेन ततश्च । “हात्विंशत्पणिका गावः” इत्यादि-
वचनात् कार्षापण्ययदानमेव युक्तम् । तत्र “ताञ्जिकः
कार्षिकः पणः” इति याज्ञवल्क्यवचनेन “शुक्लाः पञ्चा-
व्यमापकः । ते षोडशान्नः कर्त्तव्योऽस्ती पक्षं कर्षचतु-
ष्टय” इत्यमरसिंहोक्तेन अथोतिरत्तिकापरिमितताच्चे
पण्यशब्दः सङ्केतितः । स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यत
इति वराटकैश्चपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भवि-
ष्यमत्सुखस्तयोर्वचनम् । “अथोतिभिर्वराटकैः पण इत्य-
भिधीयते । पुराणं ते षोडशभिः रजतं सप्तभिस्तु
तेः” । गौतमोक्तपरिगणनोपनियमस्तु अनादिष्टे
प्राथमिककल्पाय आदिष्टे तत्तद्व्यवधान्यं हिरण्यद्रादे
रातुक्कल्पितत्वमिति विशेषः । अतएव यमेन साजान्यतो
दानसक्तं यथा “शेषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन
च । पापकल्मुच्यते पापात् दानेन च दमनेन च” ।
अतः कार्षापण्ययलभ्यं रजतादि दीयते । यत्तु मिता-
शरायाम् “गवामभावे निष्कः स्यात्तद्वर्गं पादएव

च” इति शरणाश्रित्यादिकसक्तं तच्छक्ततमाद्यपेक्षया
तत्रापि “चतुःशौवर्णिको निष्कः” इति अनूक्तनिष्कस्य
न ग्रहणम् अत्यन्तविसदृशमूल्यत्वात् सादृश्यतुल्यनिष्क-
वत् । किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा चाभारः ।
“साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोमूषणे पले” दीना-
रेऽपि च निष्कोऽस्ती” इति । दीनार उक्तो विष्णु-
गुप्तेन “दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
• सुवर्णसम्प्रतितमो भागोरोपक उच्यते” । सुवर्णस्त्वथो-
तिरत्तिकापरिमितं हेम । तथा च मतुः । “पञ्चकण-
लकोमापक्षे सुवर्णस्तु षोडश” इति अत्र काञ्चनं व्यक्त-
माहामरसिंहः । “सुवर्णविक्रो हेमोऽक्षः” इति ।
एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिका रोपकः तदष्टाविंशत्या
हात्विंशत्तिकापरिमितोदीनारो निष्कः” प्रा० त० रघु० ।
धेनुमूल्यस्या स्त्री भव्या धेनुः “धेनोर्भध्यायाम्” गणकूल-
निर्देशात् परनिपातः सुम् च । भवध्रुव्यां धेन्वाम्
धेनुष्टरी स्त्री अतिशयेन धेनुः तरप् ङीप् पारस्कारदेरा-
कतिगणत्वात् सट् पत्वञ्च । प्रशस्तधेन्वाम् । “सारस्वती
धेनुष्टरीमालभेत” कठशास्त्राश्रुतिः ।

धेनुष्या स्त्री धेनु-संज्ञायां यत् सुक् च । कृष्णशोधनार्थसु-
त्तमर्णाय वन्धकत्वेन दीयमानायां धेनौ अमरः ।
“गौर्महिषी वा या दुग्धवन्धके स्थिता सा धेनुव्येति”
वृद्धाः । सा संजातास्य तार० इतच् । धेनुधित्त उत्तमर्णे
धैर्य लि० धा-कर्मणि यत् १धाये २पोष्ये च । स आदिः
स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्त्ता
स कार्यम्” भा० शा० १४२च० । ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात्
तथात्वम् । धे-यत् । ३येये लि० । भावे यत् । ४धारणे
५पोषणे इपाने च ।

धेष्टु लि० अतिशयेन धाता इष्टुं त्वणो लोपे शुणः । धारक
तमे “मित्राणां मित्रपते धेष्टः” ऋ० १।१७०।५ “धेष्टः
अतिशयेन धारकः” भा० । नामधेयादौ स्वार्थं धेयप्रत्ययः ।
धैनव षस्ती धेनोरपत्यम् उत्था० विदा० वा अञ् ।
धेन्वपत्वे स्त्रियां ङीप् ।

धैनुक न० धेनूनां समूहः “अचित्तहस्तिधेनोवक्” पा०
टक् “इसुसुक्तान्तात् कः” पा० ठस्य कः । धेनुसमुदाये
स्त्रीणां शकरणभेदे च भेदि० ।

धैर्य न० धीरस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज । धृतौ “स्विरा
चिन्नोन्नतियां तु तज्जैर्यमिति संज्ञितमिति भूपालकोषः ।
२अग्रमादे ३ध्व्याकुलत्वे ४विघ्नादुपस्थितापि प्रारब्धा-

परित्यागहेतावन्तःकरणवृत्तिविशेषे । ५ निर्विकारचित्तत्वे । “मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु” एतदभिप्रायेण “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि तस्य धीराः” इति कुमा० उक्तम् । “कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे धैर्यं व्युत्तिं के सम धन्विनोऽन्ये” कुमा० । “अवधीर्यं धैर्यकलितं दयितम्” भाषः । इनायकयोर्युग्मभेदे धीरताशब्दे दृश्यम् । ७ पुरुषयुग्मभेदे यथा “शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी । जलितौदार्यं मिल्यते सत्वजाः पौरुषा गुणाः” इत्युद्दिश्य “व्यवसायादचलनं धैर्यं विज्ञे महत्त्वम्” सा० द० ललितम् उदाहृतञ्च “श्रुताप्सरोगोतिरपि क्षणेऽपि नृ हरः प्रसंख्यानपरो बभूव । आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” । स्वार्थे धृज् । पुरुषमेधयज्ञे ऽहौष्यदेवभेदे पु० । तदुपक्रमे “मेधायै रथकारं धैर्याय तत्त्वाणम्” यजु० ३०।७

धैवत पु० धीमतामयम् अण् पृषो० । तन्त्रोक्तगुणित सप्तस्त्ररेषु षष्ठे स्त्रे तल्लक्षणं यथा “गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्रायोर्द्वगः पुनः । धावन्निव च यो याति कस्य” देशं स धैवतः” सङ्गीतदासो “अद्वसु धैवतं रौति” सङ्गीतशास्त्रोक्तैरस्याचक्षरतुल्यत्वम् । अस्य च वायुभवत्वेऽपि आकाशगुणत्वम् भा० शा० १८४ अ० उक्तं यथा “तल्लक्षणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतम् । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् । षड्ज-मध्यमगान्धारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् । एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु । नृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्वोरथस्य च । यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा । एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः । एवं वक्ष-विधाकारः शब्द आकाशसम्भवः । आकाशजं शब्द-माहुरेभिर्वायुयुग्मैः सह । अद्याहृतैश्चेतयते न वेत्ति विषमस्थितैः” । [तः । धीनोभावे ।

धैवत्य न० धीनोभावः अण् दाण्डिनायनेत्यादि० नि० नख धैवर पुंस्त्री धीवरस्यापत्यं वा० अत इज् बाधित्वा वेदे अण् । धीवरापत्ये “सरोभ्यो धैवरम्” यजु० ३०।१६ लोके तु इज् धैवरिरित्येव ।

धीयी पु० कविभेदे “धीयी कविः ज्ञापतिः” गीतगो०

धीङ पुंस्त्री धुर-वधे अच् रस्य लस्य लः । (ढोङ्गा)

सर्पभेदे डुण्डुभे शब्द० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । धोर गतौ सकञ्चादर्थे अक० भ्वा० पर० सेट् । धोरति अधो-रीत् । दुधोर ष्टदित् णिच् चङि अदुधोरत् त ।

धीरण न० धोर-गतौ करणे ल्युट् । १ यानमात्रे हस्यश्च-रथादौ त्रिका० । भावे ल्युट् । २ गतौ ।

धीरणि(णी) स्त्री धोर-अनि वा ङीप् । परस्परयाम् जटाधरः । “यैर्माकन्दवने मनोन्नपवने सद्यःस्त्रवन्माधु-रीधाराधीरणधौतधामनि घराधीशत्वमात्मस्वप्ने । तेषां नित्यविनोदिनां सुकृतिनां माधोिकपानां पुनः कालः किञ्च करोति केतकि ! यतस्त्वद्यापि केलीस्यली” उद्भटः ।

धीरित न० धुर-धीर-वा भावे क्त । १ वधे २ गतौ ३ अश्व-गतिभेदे हेमच० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे अमरः ।

धीत लि० धाव-क्त ऊठ् । १ प्रचालिते २ सार्जिते ३ शोधिते हेम० “इन्द्रोत्तं स्त्रिया धीतं यज्ञोत्तं रजकेन च । अधोत्तं तत् विजानीयात् दशा दक्षिणपश्चिमे” कसंलो-चनम् । “धीतोत्तरीयपतिमच्छवीनि” “परितश्च धीतसुखरूपविलसदहिर्मांशुमण्डलाः” भाषः । ४ रोषे न० राजनि० । भावे क्त । ५ प्रचालने न० ।

धीतकट पु० नित्यकर्म० स्त्रनिर्मितपात्रभेदे (धोकडा) जटा० धीतकोषज न० धोतं प्रचालितं कोषजं नित्यक० । लमिकोष-जाते वस्त्रभेदे शब्द० । [वस्त्रे अमरः ।

धीतकौषेय न० नित्यकर्म० । प्रचालिते लमिकोषजाते धीतवली स्त्री धीताञ्जन्यां त्रप्रहृटे शिक्यभेदे हारा० ।

धीतमूलक पु० चीनराजभेदे “यर्कजश्च बलीहानां चीनानां धीतमूलकः” भा० उ० ७३ अ० । धीतं मूलं यस्य कप् । २ प्रचालितमूलयुक्ते लि० ।

धीतय न० धीतमिव वर्णं याति या-क । सैन्धवे नैघण्टु प्रका० धीतरि लि० धूतमेव धीतं कम्पनसृच्छति ष्ट-कि । कम्पन-कारके स्त्रियां ङीप् । “स सवान्तस्त्रौढाभिर्धौतरीभिः” ऋ० ६।४४।७ “धौतरीभिः कम्पनकारीभिः” भा० ।

धीतशिल न० धीता शिला यस्य । स्फटिके त्रिका० । धीताञ्जनी स्त्री त्रप्रहृटे शिक्यभेदे मेदि० ।

धीती स्त्री धू-कर्तरि क्तिच् स्वार्थे अण् ङीप् । चलन-कर्तरि “योधौतीनामहिहृत्कारिण्य् पथः” ऋ० २।१।५ “धीतीनां कम्पनीनाम्” भा० । धूति-स्वार्थे अण् ङीप् । २ हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे दृश्यम् ।

धीन्धुमार न० धुन्धुमारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारत-वनपर्वान्तर्गतोपाख्यानभेदे “इन्द्रद्युम्नसुपाख्यानं धीन्धु-

मारं तथैव च भा०शा० १५०। तच्च वनपर्वणि २०० अध्या-
यावधौ २०२ अध्यायान्ते दृश्यम् । [दिशभवे ।

धौमक पु० धूमे तत्प्रधानदेशे भवः धूमा० वुज् । धूमप्रधान-
धौमतायन पु० राजभेदे । तेन निर्हत्तादि अरोहणादि-

चतुरर्थ्यां वुज् । धौमतायनक तच्चिह्ने नगरादौ
धौमायनक त्रि० धौमायनेन निर्हत्तादि अरोहणादि-
चतुरर्थ्यां वुज् । धौमायननिर्हत्तादौ ।

धौमीय त्रि० धूमेन निर्हत्तादि चतुरर्थ्याम् कुशाशा० ह्यम् ।
धूमनिर्हत्तादौ ।

धौम्य त्रि० धूमस्यापत्यं गगां० यज् । धूमर्षेरपत्ये स च
युधिष्ठिरपुरोहितः यथा

“गन्धर्व उवाच यद्योयान् देवलस्यैष वने भ्राता तप-
स्यति । धौम्य उत्क्रोचके तीर्थे तं दृगुध्वं यदोच्छथ” ।
“तत उत्क्रोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमन्तु ते । तं वज्रः
पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ! । तान् धौम्यः
प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां परः । वन्येन फलमूलेन पो-
रहित्वेन चैव ह” भा०शा० १८२५० । व्याघ्रपादसर्पः
पुत्रभेदे २७५ मन्थोरजुजे च ।

“पुरा कृतयुगे तात ! ऋषिरासीन्महातपाः । व्याघ्र-
पाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः । तस्याहमभयं
पुत्रो धौम्यश्चापि नम्रातुजः । कस्यचित्तप्य कालस्य धौ-
म्येन सह माधवः” भा०शा० १८५० । पश्चिमदिशाचिन्ते
ऋषिभेदे च “उषष्टुः कवपो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्य-
वान् । एकतय दितयैव त्रितयैव सहर्षयः । अत्रैः
पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्ततः प्रभुः । एते त्रैव महात्मानः
पश्चिमामाश्रिता दिशम्” भा०शा० २०८५०

धौम् पु० धूमएव स्त्रार्थे अण् । ऋषिभेदे “धौम्यो विमान्डो
माण्डव्यो धौमः कृष्णानुभौतिकः” भा०शा० ४७५० ।
स्त्रार्थे अण् । २धूमवर्ण्ये शतवृत्ति त्रि० भावे अण् ।
४धूमवर्ण्ये धूमोदेवतास्य अण् । ५वास्तुस्थानभेदे पु०
धौम्यायण पुंस्त्री० धूमस्य गोत्रापत्यं अश्वा० ऋज् । धूमर्षेः
गोत्रापत्ये ।

धौरादित्य पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

धौरित न० धोरितमेव अण् । “धोरितं गतिमात्रं यद्यो-
जितं वलुगितं पुनः । अप्रकायससङ्गात्तु कुञ्चित्तायं
नतलिकम्” इत्युक्ते अश्वगतिभेदे । स्त्रार्थे क धौरितक
तत्पार्थे अमरः । [अमरः । २धुर्ये दृष्टे पु० राजनि०]

धौरिय त्रि० घुरं वहति “घुरो यङ्ङकौ” पा० ढक् । १धूर्वे

धौर्त्तिक न० धूर्त्तस्य भावः मनोज्ञा० वुज् । धूर्त्तत्वे माधे
धौर्त्तिय पुंस्त्री० धूर्त्ताया अपत्यं “स्त्रीभ्यो ढक्” पा० ढक् ।
धूर्त्ताया अपत्ये वङ्ङवृत्तने योधेयादि० ततः ऋज्-
यस्य न लुक् ।

धौर्त्य न० धूर्त्तस्य भावः कर्म वा ज्ञाज्ञाणा० अण् । १धूर्त्तत्वे
२धूर्त्तकर्मणि च । “वेद लोट धौर्त्यं पूर्वभावे” कण्डाः
दिगणस्यतम् ।

धौर्त्य न० धोर-धुर-वा गत्यत् । १अश्वगतिभेदे धोरये हेम० ।
धौवकि पुंस्त्री० धुवकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढकं वाधित्वा
बाह्यादि० ङ्ङ् । धुवकाया अपत्ये ।

धा कर्मसंयुतो दीर्घश्चासहेतुके शब्दभेदे अक० तादृशशब्देन
वादने सक०भा० पर० अणिट् । धमति कृष्णासीत् । दध्मौ
ध्मातः । १मापयति “सुखेनैव धमेदग्निं सखादग्निः
मजायते” संस्कारतत्त्वम् “शङ्खान् दध्मः पृथक् पृथक्”
गीता । ध्मायते । अध्मायि । “दहन्तो ध्मायमानानां
धातूनां हि यथा मलाः” श्रुतः । “वाय्मग्निभ्यां यथा
लोहं ध्मातं त्वजति वै मलम्” भाग० १।२८।४० ।
धा-स्तीततायाम् अध्मानशब्दे दृश्यम् ।

धाकार पु० धा-इत्यव्ययशब्दस्य कारः । १(धा) इति शब्द
करणे । ह-कर्त्तरि अण् । २लोहकारके पु० नैघण्टु प्र०
धा(धा)च्च आकाङ्क्षे सक० धोररवे अक० भा० पर० सेट्
इतिट् । ध्मा(धा)ङ्ङति । अध्मा(धा)ङ्ङीत् । दध्मा-
(धा)ङ्ङ । पा० मते वोपधः ।

धा(धा)ङ्ङ पुंस्त्री० ध्मा(धा)ङ्ङि-अच् । १काके २मत्स्यमन्त्रके
पक्षिभेदे अमरः । ३भिक्षुके ४तच्छके च मेदि० ५कक्कोलि-
कायां स्त्री गौ०ङ्ङीप् ।

धा(धा)ङ्ङजङ्गा ध्मा(धा)ङ्ङखेव जङ्गा अस्याः । काकज-
ङ्गायाम् राजनि० । [राजनि०]

धा(धा)ङ्ङजम् स्त्री ध्मा(धा)ङ्ङप्रिया जम्बुः । काकजम्बां
धा(धा)ङ्ङतुण्डी ध्मा(धा)ङ्ङखेव तुण्डमस्याः स्त्रीप् ।
काकनासानतायां राजनि० ।

धा(धा)ङ्ङदन्ती स्त्री ध्मा(धा)ङ्ङखेव दन्ता अवयवोऽस्याः
ङ्ङीप् । काकतुण्डीजतायां राजनि० ।

धा(धा)ङ्ङनखी स्त्री ध्मा(धा)ङ्ङखेव नखा अस्या ङ्ङीप् ।
काकतुण्डां राजनि० ।

धा(धा)ङ्ङनाम्नी स्त्री ध्मा(धा)ङ्ङं नासयति प्रियत्वात्
नामि वा० मनि । काकोदम्परिकायां राजनि० ।

धा(धा)ङ्ङनाशिनी स्त्री इत् । हृष्टपायां भावप्र०

ध्या(ध्या)ङ्नासा स्त्री ध्या(ध्या)ङ्गस्त्रेव नासा यस्याः । का-
कनासिकायाम् राजनि० । वा कप् धृत इत्त्वम् ध्या(ध्या)
ङ्गनासिकाऽपि तत्पार्थे । [जातित्वात् ङीप् ।

ध्या(ध्या)ङ्गपुष्ट त्रि० इत० । कोकिले हारा० स्त्रियां
ध्या(ध्या)ङ्गमाचो ध्या(ध्या)ङ्गमचते मच-अण् काकमा-
चोवत् साध्यम् । काकमाच्यां राजनि० । [राजनि० ।

ध्या(ध्या)ङ्गवल्ली स्त्री तच्चा नामा वल्ली । काकनासायाम्
ध्या(ध्या)ङ्गादनी स्त्री काकादनीवत् साध्यम् । काकदण्ड्यां
राजनि० । [प्रभृतयोऽपि तत्पार्थे ।

ध्या(ध्या)ङ्गाराति पु० इत० । मेचके हारा० । तदरि-
ध्या(ध्या)ङ्गी स्त्री जातौ ङीप् । १काक्यां २काकोलिकायां
च मेदि० । [राजनि० ।

ध्या(ध्या)ङ्गोली स्त्री काकोलीवत् साध्यम् । काकोल्यां
ध्यात त्रि० ध्या-क्त । १संयुज्जिते श्वासभूयिष्ठतया दीर्घभावेन
२लक्ष्यमाणे वर्णे च । ३शब्दिते ४वादिने च ।

ध्यापन म० ध्या-णिच् भावे ल्युट् । दृष्ट्यै शब्दार्थचि० ।
ध्यापित त्रि० ध्यापि-क्त । दृष्टिते वङ्गलीकृते शब्दार्थचि० ।
ध्यात त्रि० ध्यै-क्त । चिन्तिते ध्यानविषयीभूते “तदात्मना
ध्यातवशा रते च का” नैष० ।

ध्यान न० ध्यै-भावे ल्युट् । १चिन्तने २चक्षित्वयस्त्वनि वि-
च्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे । “शास्त्रोक्तदेव-
ताद्यात्मनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्यय-
श्रन्तान एकाग्रतेति यमाहुरिति” भाष्योक्तेः ३ध्येय-
प्रत्ययैकतानत्वे । एकलघृतस्य चित्तस्य भगवदाकार
वृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते ४निदिध्या-
सनसंज्ञे चित्तस्यात्माकारादयावृत्तौ । “ब्रह्मैवास्मीति
गृह्यत्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता
परमानन्ददायिनी” इत्युक्तेः ५परमात्मचिन्तने । धारणा
निरुद्धस्य त्रिनेत्रपञ्चवक्त्राद्याकारविषयायां ६चिन्तायाम् ।
“चिन्ता तद्विषया ध्यान”मित्युक्तेः । “तत्र प्रत्ययैकतान-
ता ध्यानम्” पा० सू० तत्र तस्मिन् देशे यत्र चित्तं घृतं तत्र
प्रत्ययस्य ज्ञानस्य लैकतानता विषयशरणासपरिहारेण
यदेव धारणयावज्जनीकृतम् तदात्मनतयैव निरन्तर-
सत्पत्तिः सा ध्यानव्यवृत्तिः । ध्यानपदनिरुक्तप्रादिकृष्टं
सहजनिर्वाणतन्त्रे यथा “ध्यै चिन्तायां स्रतो धातुः चिन्ता
तत्त्वेन निश्चला । एतद् ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं
दिधा । सगुणं मन्त्रभेदेन निर्गुणं केवलं नतम्” इति । अपि
त्र “ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं चरुपादभेदतः । अरूपं

तत्र यद् ध्यानमवाहमनसगोचरम् । अव्यक्तं सर्वतो व्याप्त-
मिदमित्यविवर्जितम् । अगम्यं योगिभिर्गम्यं लक्ष्यैर्वङ्ग-
समाधिभिः । मनसो धारणायां योऽयं स्वाभीष्टसिद्धये ।
सुखध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते । अरूपायाः
कान्तिकायाः कालमात्रमहाद्युतेः । गुणक्रियानुसारेण
क्रियते रूपकल्पना” ब्रह्मचिन्तायां यथा

“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो घृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः” इति
गारुडे ४८अ० । तत्कालभेदेन “प्राणायामैर्होदशभिर्वावत्
कालं हृतो भवेत् । यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि
धारयेत् । तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं दादय धारणाः ।
दादयध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तिष्ठेत्
स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयान्न चतते
यस्य मनोऽभिधायतो भृशम् । प्राणवधिरुक्तं कालं
यावत् सा धारणा स्रता । ध्येयसक्तं मनो यस्य ध्येय-
मेवानुपश्यति । नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत्
प्रकीर्तितम् । ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं वि-
चिन्तयन् । यत्तद्विज्ञानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ।
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तल्लयतां गतः । पशुपति
हैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते” इति गारुडे २४०अ०
अग्निपुराणे च तन्निरुक्तप्रादिकृष्टं यथा

“अग्निपुराच । ध्यै चिन्तायां स्रतो धातुर्विष्णुचिन्ता
सङ्कर्षः । अनादिमेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ।
आत्मनः सधनस्तस्य सत्तामेषोपधस्य च । ब्रह्मचिन्ता
समासक्तिर्ध्यानं नाम तदुच्यते । ध्येयान्मन्त्रसंस्थस्य
सदृशप्रत्ययस्य च । प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रत्ययो ध्यान-
मुच्यते । ध्येयावस्थितचित्तस्य प्रदेशे यत्र कुत्रचित् ।
ध्यानमेतत्सुसहिष्टं प्रत्ययस्यैकतानता । एवं ध्यानसमा-
युक्तः सदेहं यः परित्यजेत् । कुलं सजनमित्वापि
असङ्गत्वं हरिर्भवेत् । एवं सङ्कर्तव्यं वा ध्यायेद् यः
अवस्था हरिम् । सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां सर्वै-
र्महात्मनोः । ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यज्ञ ध्यान-
प्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युञ्जीत तत्त्व-
वित् । योगाभ्यासाद्वेमुक्तिरैश्वर्यं ज्ञापका महत् । ज्ञान-
वैराग्यसम्पन्नः अद्धानः क्षमान्वितः । विष्णुभक्तः
सदोत्साही ध्यातेत्यं पुरुषः स्रतः । मूर्तामूर्तं परं
ब्रह्म हरेर्ध्यानं हि चिन्तनम् । सकलो निष्कलो ज्ञेयः
सर्वज्ञः परमो हरिः । अणिमादिगुणैश्वर्यं सङ्ग-

ध्यानप्रयोजनम् । फलेन योजको विष्णुरतो ध्यायेत्
परेश्वरम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वप्नं जामदग्निपन् निमिष-
क्षपि । सुचिर्वायसुचिर्वापि ध्यायेत् सततमीश्वरम् ।
स्वदेहायतनस्थान्ते मनसि स्थाप्य केशवम् । हृत्पद्मपो-
ठिकामध्ये ध्यानयोगेन पूजयेत् । ध्यानयज्ञः परः
शुद्धः सर्वदोषविवर्जितः । तेनेहा सुक्तिमाप्नोति वाद्या-
शुद्धे च नाध्वरेः । हिंसादोषविमुक्तिरहितशुद्धिचित्त-
साधनः । ध्यानयज्ञः परस्वस्वादपवर्गफलप्रदः । तस्मा-
दशुद्धं सन्त्यज्य ह्यनित्यं वाद्यासाधनम् । यज्ञाद्यं कर्म
सन्त्यज्य योगमत्यर्थमभ्यसेत् । विकारसक्तमव्यक्तं भोग्य-
भोगसमन्वितम् । चिन्तयेद्ब्रह्म पूर्वं क्रमादादौ गुण-
त्रयम् । ततः प्रच्छाद्य रजसा सत्येन ह्यादयेद्भुजः ।
ध्यायेन्निमग्नहृत् पूर्वं कर्णं रक्तं सितं क्रमात् । सत्वो-
पाधिगुणातीतः पुरुषः पञ्चविंशकः । ध्येयमेतदशुद्धं
त्यक्त्वा शुद्धं विचिन्तयेत् । ऐश्वर्यं पञ्चजं दिव्यं पुरुषो-
परि संस्थितम् । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्यं शुद्धं विकशितं
सितम् । नाभमष्टाङ्गुलं तस्य नाभिकन्दसमुद्भवम् ।
पद्मपत्राष्टकं त्रयेमपिमादिगुणाष्टकम् । कर्णिकाकेशरं
नालं ज्ञानवैराग्यसुत्तमम् । विष्णुधर्मश्च तत्कन्दमिति
पद्मं विचिन्तयेत् । तद्भक्तज्ञानवैराग्यं शिवैश्वर्यमयं
परम् । ज्ञात्वा पद्मासनं सर्वं सर्वदुःखान्तमाप्नुयात् ।
तत् पद्मकर्णिकामध्ये शुद्धदीपशिखालतम् । अङ्गुष्ठ-
मात्रममलं ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम् । कदम्बगोलकाकारं
तारं रूपमिव स्थितम् । ध्यायेद्वा रश्मिजातेन दीप्य-
मानं समन्ततः । प्रधानं पुरुषातीतं स्थितं पद्मस्थमीश्व-
रम् । ध्यायेच्छमेन सततमोङ्कारं परमेश्वरम् । मनः-
स्थित्यर्थमिच्छन्ति स्थूलध्यानमनुक्रमात् । तद्भूतं नि-
श्चलीभूतं लभेत् सृष्ट्योऽपि संस्थितम् । नाभिकन्दे स्थितं
नालं दशाङ्गुलसमायतम् । नाभेनाष्टदलं पद्मं द्वादशा-
ङ्गुलविस्मृतम् । सकर्णिके केदरादे स्वर्यसोमग्निमण्ड-
लम् । अग्निमण्डलमध्यस्थः शङ्खचक्रगदाधरः । पद्मी
चतुर्भुजो विष्णुरथ वाटभुजो हरिः । शाङ्खाक्षवलय-
धरः पाशाङ्कुशधरः परः । स्वर्णवर्णः श्वेतवर्णः सन्धिवत्सः
सकौस्तुभः । वनमासी स्वर्णहारी स्फुरन्मकरगण्डलः ।
रत्नोज्ज्वलकिरीटश्च पीताम्बरधरो जहान् । सर्वाभरण-
भूषाङ्गो वितस्तिर्वा यथेच्छया । अहं ब्रह्म ज्योतिरात्मा
वास्तुदेवो विमुक्तोऽहम् । ध्यानाच्छान्तो जपेन्नन्तं
जपाच्छान्तश्च चिन्तयेत् । जपध्यानादियुक्तस्य विष्णुः

शीघ्रं प्रसीदति । जपयज्ञस्य वै यज्ञाः कलां गार्हपति
भोद्धयीम् । जपिनं नोपसर्पन्ति व्याधयश्चाधयो यज्ञाः ।
भुक्तिर्भुक्तिर्द्विजयो जपेन प्राप्नुयात् फलम् ॥ ३७१ ॥

ध्यानप्रकारादिकसक्तं मितान्तरायां यथा

“जरस्योत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् । उत्तानं
किञ्चिदुच्चाप्य सुखं विष्टभ्य चोरसा । निमीलितानुः
सत्वस्यो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन् । तालुस्थाचलजिह्वश्च सं-
वृतास्यः सुनिश्चलः । संनिश्चलेन्द्रियग्रामं नातिनी-
चोच्छ्रितासनः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायामसमुप-
क्रमेत् । ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ० “जश्-
स्वावुत्तानचरणो यस्य स तथोक्तो वज्रपद्मासनः । तथो-
त्ताने सव्यकरे दक्षिणसुत्तानं न्यस्य सुखञ्च किञ्चिदुच्चाप्यो
रसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा निमीलितानुः सत्वस्यः
कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन् । तथा
तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः संवृता-
स्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्प्रकम्पस्तथा सत्यगि-
न्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्यु-
च्छ्रितासनो यथा चित्तविच्छेपो न भवति तथोपविष्टः
सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् ।
ततो यथोक्तपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवद-
प्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः तत्र च हृद्यात्मानं
मनोगोचरतया धारयेत् । तथा धारणाञ्च धारयेत् ।
धारणास्वरूपञ्च जान्मयभ्रमणेन छोटिकादानकालो
भावा । तानिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंश-
द्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिर्दुत्तम इत्येवं प्राणायामत्र-
यात्मिकैका धारणा । तास्मिन्ने योगशब्दवाच्यास्तांश्च
धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “हंश्चास्य छोटिकां दद्यात्
कराप्रझातुमण्डले । मात्राणिः पञ्चदशभिः प्राणायामो-
ऽधमः स्मृतः । मध्यमो द्विगुणः त्रैविंशतिगुणो धारणा
तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका तामिद्योगस्तथैव चेति”
मिता० । “हृदयस्यस्य योगेन देवदेवस्य दर्शनम् । ध्यानं
प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्मात् योगतः शुभम्” हृदिस्था देवताः
सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतीर्षि भूयश्च
हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवधो-
त्तरारणिम् । ध्याननिर्मयनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्ब्रुदि
स्थितम् । हृद्यन्तश्चन्द्रमाः सूर्यः सोममध्ये कृता-
शनः । तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितो-

उच्युतः । अथोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
निर्हितो युहायाम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः" शङ्खः । "प्राणायाम-
द्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्याहारैर्द्वादश-
भिर्हारीणां परिकीर्त्तिता । भवेदोत्तरसङ्कुल्यै ध्यानं
द्वादशधारणम्" काशीखं ४१ख० । "समाहितेन मनसा
चेतन्यान्तरवर्त्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते" शा०ति० । ध्यायतेऽनेन ध्यै-करणे ल्युट् ।
देवानां ७ ध्येयरूपभेदे "ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि यथा
ध्यात्वाऽर्चयेदिसाम्" तन्त्रसारः । "तस्य (वटुकस्य) ध्यानं
त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः" तत्र सात्त्विकं यथा
"धन्दे बालं स्फटिकसदृशं कुन्तलोद्भासिवत्तं दिव्याकल्पै-
र्नवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः । दीपकारं विशदवसनं
सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शृङ्खलदण्डौ
दधानम्" । राजसं यथा "उदाङ्गास्तरसन्निभं त्रिजयनं
रक्ताङ्गरागजजन्तुं खोराखं वरदं कपालमभयं मूलं
दधानं करैः । नीलपीवसुदारभूषणशतं शीतांशुचूडो-
ज्ज्वलं बभ्रूकारुणवाससं मयहरं देवं सदा भावये"
तन्त्रशा० तामसध्यानं तु तामसशब्दे ण्ठ् उक्तम्
देवानां स्वरूपभेदेनैव ध्येयत्वात् स्वरूपस्य ध्यानत्वम् ।
देवताप्रतिमाशब्दे च ३६८५.४० येषां मूर्त्तिभेदा यथा दर्शिताः तथैव तेषां ध्येयता । अन्धदेवताध्यानं तु तन्त्रसार
कालिकापुराणादौ दृश्यम् विस्तारमयात् न लिखितम् ।
"ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात् कर्मफललाभः
गीता । "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगसुखम्" श्रुतिः ।
"इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः" रघुः
"सर्वदेवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्तिधारिणः । अह-
मात्मा नित्यदेहो भक्तध्यानातुरूपतः" ब्रह्मवै० जन्मख० ।
उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ ण्ठ् दृश्यम् ।

ध्यानजप्य ण्ठ् । विश्वामित्रवंशे ऋषिभेदे "पाणिनो बभ्रव-
श्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च" हरिवं० २७ख० विश्वामित्र-
वंशपरिकथने ।

ध्यानयोग ण्ठ् । ध्यानमेव योगः । ध्यानरूपे योगे योगाङ्ग-
भेदे "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्" श्वेताश्वतरोप० "ध्यानं
नाम चित्तैकाग्र्यं तदेव योगो युज्यतेऽनेन इति ध्या-
तव्यस्त्रीकारोपायस्तनुगताः समाहिता अपश्यन्" भा०
"ध्यानयोगेन संपश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः" मनुः ।

ध्यानाभ्यास ण्ठ् । ध्यानाभ्यासः । समाधौ "ध्यानहाद-
शकेनैव समाधिरभिधीयते" काशीखं ४१ख० उक्तेः
समाधेर्ध्यानाभ्यासरूपत्वम् । "आगमेनानुमानेन ध्याना-
भ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योग-
सुखम्" श्रुतिः ।

ध्यानिक त्रि० ध्यानेन निर्दृष्टं ठक् । ध्यानसाध्ये "ध्या-
निकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिगच्छितम्" मनुः ।

ध्याम न० ध्यायते पशुमिः ध्यै-कर्मणि मनु । गन्धर्वे २ मदन-
वृत्ते च संज्ञायां कन् । ध्यामक । रोहिषवृत्ते राजनि० ।
ध्यामन् ण्ठ् ध्यै-मनिन् । परिभाषे २ तेजसि च उज्ज्वलद-
भावे मनिन् । चिन्तायां न० उणादिकोषः ।

ध्यै य त्रि० ध्यै-कर्मणि यत् । ध्यातव्ये "ध्यैयः सदा सवि-
तमगृह्णन्मध्यवर्त्ती" विष्णु ध्यानम् "वेद्यश्च वेदिता चासि
ध्याता ध्येयञ्च यत्परम्" कुमा० ध्यानशब्दे उदा० ।

ध्यै चिन्तने आ० पर० सक० अनिट् । ध्यायति अध्यासीत् ।
दध्यौ "ध्यायतीव लेखायतीव" श्रुतिः । ध्यानशब्दे
उदा० । "ध्यायेत् नित्यं महेशम्" शिवध्यानम् ।

ध्र त्रि० कस्मिंश्चिदुपपदे ध्र-मन्विभुजा० क । धारके महीध्रः
कुम्भ इत्यादि ।

ध्रज गतो आ० पर० सक० सेट् । ध्रजति अध्राजीत् अध्र-
जीत् अयमिद्विधं ध्रजति अध्रज्जीत् । दध्राज दध्रज्ज ।
ध्रज्यते ध्रज्यते । "उपध्रजन्तमद्वयो विधञ्जित्" ऋ० १ ।
१४६।१ "दृष्ट्वा न यो ध्रजसा पत्न्या" ऋ० १।१७ ध्रज-
असन् । "ध्रजसा गतिशीलेन" भा० ।

ध्रजि त्रि० ध्रज-गतौ इन् । गतो ततः अक्षयर्थे मत्तप् ध्रजिनत्
गतियुक्ते त्रि० । "धुनिवात इव प्रजीमान्" ऋ० १।७६।१
दीर्घश्च १४६ । अस्य यथादिगणे पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः
माद्युपधत्वाभावेनवस्थाप्रसङ्गेः । [णीत् दध्राज ।

ध्रण ध्वाने आ० पर० अक० सेट् । ध्रणति अध्रणीत् अध्रा-
घ्नस कणश्च आदाने क्वा० पर० सक० सेट् । प्रज्ञाति अध्र-
सीत् अध्रासीत् दध्राज । उदित् प्रसित्वा प्रस्था । ध्रजः ।

ध्र(ध्रा) गतौ निघण्टुः । आ० पर० सक० सेट् ध्रा अनिट् ।
ध्रति ध्राति अध्रासीत् अध्रासीत् । दध्र दध्री "ध्रयति
ध्रायति" इति तत्र निर्देशात् घ्रे ध्रै इत्यपि पाठ गतौ
आ० पर० अनिटौ । तत्र घ्रे ध्रयति ध्रै ध्रायति इति
आर्षधातुके ध्रावत् ।

प्राञ्च काङ्क्षे घोररवे च आ० पर० सक० सेट् इदित् ।
प्राञ्जति अध्राञ्जीत् । दध्राञ्च इदित् प्राञ्जते ।

प्राक्षा स्त्री प्राङ् भावे अङ् यवादिगणसूत्रे प्राक्षति
निर्देशात् उपधातोपः । १गतौ ततोऽख्यर्थे मनुष्य
यवा० न मख वः । प्राक्षामत् गतिशुक्ते लि० स्त्रियां ङीप्
प्राख गोधने अलमर्थे च आ० पर० सक० सेट् । प्राखति
अधाखीत् दधाख । क्खदित् चङि अदधाखत् त ।
अलमर्थः पर्याप्तियेत् तत्र अक० ।

प्राव शक्तौ आ० आत्म० अक० सेट् । द्रावते अद्रावित् ।
दधावे । क्खदित् चङि अदधाखत् त ।

प्राजि लि० प्रज-गतौ वा० भावे इण् । गतौ "प्राजिरेकस्य
ददधे न रूपम्" ख० १।६४।४४ "प्राजिर्गतिः" सा०
णिच् कर्त्तरि इन् । १दृष्टादेर्वक्रगतिकारके २वातभेदे
(धुरणा वातास) उणादिकोषः ।

प्राड विभेदे आ० आत्म० सक० सेट् । प्राडते अद्रावित् ।
दधावे । क्खदित् चङि अदधाखत् त ।

प्राडि पु० प्राड-इन् । पुण्यचये उणादिकोषः ।

प्रिज गतौ आ० पर० सक० सेट् । प्रेजति अम्रेजीत् दिप्रेज
ध्रु स्वैर्यै अक० सर्पणे सक० लृक् पर० अनिट् । प्रुवति
अध्रुवीत् दुप्राव । अयं जीव प्रुतो वर्त्तते । "बुद्धिपूर्वं
प्रुवन्न त्वा राजहत्वा पिता खलम्" भट्टिः गतौ "ततोद-
गदया चारिं तं दुप्रावाद्रिणा कपिः" भट्टिः "न स खो
दक्षो वरुण ! प्रुतिः" ऋ० ७, ८६।६ "प्रुतिः देवगतिः" भा०
ध्रु गतौ आ० प० अनिट् निघण्टुः । प्रवति अम्रौषीत्
दुप्राव ।

ध्रुव लि० कु० ध्रु-अच् । १स्थिरे २निश्चिते हेनच० ३सन्तते
४शाश्वते ५तर्के न० मेदि० । ६गगने न० हेम० । ७शङ्कौ
८विष्णौ ९हरे १०चटे ११उत्तानपाददन्तपुत्रभेदे पु० मेदि०
१२वसुभेदे विष्णु, उणादिपु १३हादये योगे पु० मेदि० ।
१४स्याणौ पु० अमरः १५शरारिखगे पु० स्त्री० त्रिका० ।
१६ध्रुवके (ध्रुवा) ख्याते पदार्थे पु० संगीतदा० । १७आका-
शस्थिते तारादये च पु० । ते च सर्वेषां गच्छादीना-
माधारभूते उत्तरदक्षिणयोः स्थिते सू० सि० उक्ते यथा
"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते । निरक्षदेशसं-
स्थानासुभये क्षितिजाश्रये" मू० । "मेरोरुभयतो दक्षिणो-
त्तराश्रयोराकाशस्थिते ध्रुवतारे दक्षिणोत्तरे क्रमेण मध्य-
आकाशमध्ये भवतः । निरक्षदेशसंस्थानां प्रागुक्तनगर-
स्थितमनुष्याणासुभये दक्षिणोत्तरे ध्रुवतारे क्षितिजाश्रये
तद्गूर्णक्षितिजदृक्स्थे भवेत् इत्यर्थः ।" रङ्गना० अतएव
क्षितिजाभावात्क्षितिजपरमत्तमिति वदन् मेरावक्षांशपरः

मत्तमित्याह "अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिज
स्थयोः । नवतिर्लक्षं शतांशस्तु मेरावक्षांशकास्तथा" मू० ।
"तास्तु नगरीषु । अत उभये क्षितिजाश्रये इति
कारणात् अक्षोच्छ्रयो ध्रुवौ च न । तथाच क्षिति-
जादुध्रुवौ चक्षुःसंज्ञांश इति तदभावात् तदभाव इति
भावः । तकारात् तच्चगरीषु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः
सतोर्लक्षं शतांश नवतिः श्रुत्याक्षांशोनवतेर्लक्षं शतांशत्वात् ।
खमध्यादुध्रुवयोः क्षितिजस्य लक्षं शतं रूपं तत्वाच्च मेराव-
क्षांशकास्तथा नवतिः, ध्रुवस्य परमोच्चत्वात् । यथा
निरक्षदेशेऽक्षांशभावात्क्षितिजांशः परमास्तथा मेरावक्षां-
शपरमत्वात्क्षितिजांशमात्र इत्यर्थसिद्धम् ।" रङ्गनाथः ।
"निरक्षदेशक्षितिजमण्डलोपगौ ध्रुवो नरः पश्यति दक्षि-
णोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलधन्तवत् तथा भ्रमद्भ्रमकं
निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा मरुतथा
तथा स्यान्नतस्तत्तन्मण्डलम् । उदग् ध्रुवं पश्यति चोन्नतं
क्षितिजदन्तरे योजनजाः पक्षांशकाः । योजनसंख्याभां-
शैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः । भूमौ कक्षायां
वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम् । सौम्यं ध्रुवं मेरु-
गताः खमध्ये यास्यं च दैत्या निजमस्तकोक्ते । सव्या-
पसव्यं भ्रमद्भ्रमकं विचोदयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्"
वि० शि० । विष्णुवरेण उत्तानपाददन्तपुत्रस्यैव तदक्षिण-
दत्तं तथाभूतपदलाभकथा च काशीख०

"विष्णुरुवाच" अयि ! वाच ! विशालाक्ष ! ध्रुव ! ध्रुवमते ! १-
नघ ! । परिज्ञातो मया दस्यक् तव हृत्स्थो मनोरथः ।
अन्नाह भवन्ति भूतानि दृष्टेरक्षससङ्घवः । तद्दृष्टे
कारणं सूर्यः सूर्याधारो ध्रुवो विभो ! । ज्योतिश्चक्रस्य
सर्वस्य ग्रहर्षादेः समन्ततः । गगने भ्रमतो नित्यं त्व
माधारो भविष्यति । मेघीभूतः स वै सर्वान् वायुपाशै-
र्निबन्धितान् । आकल्यं तत्पदे तिष्ठन् भ्रामयन् ज्यो-
तिषाङ्गणान् । आराध्य श्रीमहादेवं पुरा पदमिदं
मया । आसादि यत्तदेतत्ते तपसा प्रतिपादितम् । कैचि-
क्षतयुगं यायत् कैचिन्नमन्नं नरं ध्रुव ! । तिष्ठति त्वन्तु-
वै कल्पे पदमेतत् प्रशास्यसि । मनुजानपि न यत् प्रापि
किमन्यमानवैर्ध्रुव ! । तत्पदं विहितं वत्स ! शक्राद्यै-
रपि दुर्लभम् । अन्यान् वरान् प्रयच्छाजि क्षतेनानेन
तोषितः । सुनीतिरपि ते पाता त्वत्समीपे भविष्यति"
भाग० ५।२३ ख० शनिचोकपर्यन्तवर्णनान्ते
"अथ तस्मात् परतस्तयोदश खल्लयोजनान्तरतोयक्षिणोः

परमं पदमभिवन्दन्ति । यत् महाभागवतो ध्रुवः क्षो-
 त्तानपादिरन्निनेलेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च
 समकालयुग्मिः । सहवृद्धमानं दक्षिणतः क्रियमाण
 दृष्टानीमपि कलजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्य महातु-
 भाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रह-
 नक्षत्रादीनाम् चानिमिषेणाव्यक्तरं हसा भगवता कालेन
 आस्थमाणाणां स्थानुरिवावत्सम ईश्वरेण विहितः शश-
 द्भवभासते । यथा नेधीकम्भ आक्रमणपशवः संयोजिता
 स्त्रिभिः स्रवणैर्यथा स्थानमण्डलानि चरन्ति । एवं
 भ्रमणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्वर्हिद्योगेन कालचक्र आ-
 योजिता ध्रुवमेवावम्बु वायुनोदीर्थभाषा आकलान्
 यरितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायु-
 मशाः कर्जसारथयः परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः
 प्रकृतिपुरुषसंयोगात्तुष्टहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न
 यतन्ति । "सर्वे ध्रुवे निवद्वाप्ते निवद्वा वातरश्मिभिः ।
 एते वै आस्थमाणास्ते यथायोगं वहन्ति वै । वायव्या-
 भिरदृश्याभिः प्रवद्वा वातरश्मिभिः । परिभ्रमन्ति तदु-
 त्पद्वास्तद्वर्त्यप्रह्लादिभिः । यावत्तमनुपवेति ध्रुवं वै ज्यो-
 तिषाङ्गणः । यथा नद्युदके नौस्तु उदकेन सहोद्वते ।
 तथा देव षट्हाणि स्युःस्थाने वातरं हसा । तस्माद्यानि
 प्रवृत्तान्ते व्योम्नि देवपहा इति । यावन्त्यच्चैव ताराः
 स्युःस्तावन्त्योऽस्य मदीचयः । सर्वा ध्रुवनिवद्वाक्ता भ्रमन्त्यो
 भ्रामयन्ति च । तैलपीडं यथा चक्रं आस्थते भ्राम-
 यन्ति वै । तथा भ्रमन्ति ज्योतीषि वातवद्वा नि सर्वशः ।
 अस्मात्तन्मवद्यानि वातचक्रेरितानि तु । यस्मात्
 प्रवृत्ते ता नि प्रवृत्तेन स स्रतः । एवं ध्रुवे निशु-
 क्रोऽसौ भ्रमते ज्योतिषाङ्गणः । एष तारामयः प्रोक्तः
 विशुभारे ध्रुवो दिवि" मत्स्यपु० १२६८०
 वसुभेदश्च "धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० व्या०
 ६६६० । औत्तानपादिकथा "प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः
 स्थायभुवस्य तु । द्वौ सुतौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ
 कथितौ तव । तयोस्तत्तानपादस्य सुव्याससुतमः सुतः ।
 अभीष्टायामभूद्भुवः ! पितरत्नवत्समः । सुनीतिनाम
 या राजसुतामूनाहिषी विज ! । स नृपोऽप्रीतिमर्-
 ज्ञस्यं तस्याभामुद्भुवः सुतः" विष्णुपु० ११८० ।

गानाङ्गे "ध्रुवाहि नाक्षस्य प्राणाः" तच्चाक्षम् ।

१२००वावर्त्तभेदे "आवर्त्तसाय्यादावर्त्तो रोमसंस्थानमङ्गि-

नाम्" ते च दशधा "हावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ च रन्त्रौ
 पुरन्त्रयोः । एको भाले ललाटे च दशावर्त्ता ध्रुवाः
 स्मृताः" शब्दार्थचि० "उपः पूर्वमघानको भ्रुगणस्त्रीगु-
 त्तराणि स्त्रभूः ज्यो० उक्ते १६८८तरातयरोहिणीषु
 नक्षत्रेषु "मित्त ध्रुवक्षिप्रमे" उ० चि० । "ध्रुवशुक्रर-
 मूलापौष्णभान्यर्कवारं" ज्यो० त० । २० नासायभागे
 "अरन्त्रती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासायसंस्थते । विष्णोः
 पदानि भ्रूमध्यं नेत्रयोर्मालमण्डलम्" काशीख० ४१८०
 "अरन्त्रती ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्न-
 स्मृत्युर्नैपशत्रेत् चतुर्थं मातमण्डलम्" तत्रैव । तत्र
 वितर्कं उत्प्रेक्षा तत्र "ध्रुवं च नीलोत्पलपत्र धारया
 शमीलतां ह्येत्तु स्मृतिर्व्यवस्थति" शकु० स्थिरे "ध्रुवमपाये
 पा० । "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
 ध्रुवमेवातदावेशात्" हरिका० निश्चिते "यो ध्रुवाणि
 परित्यज्य अध्रुवाणि विचिन्तयेत् । ध्रुवाणि तस्य
 नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च" हितो० विष्णो "व्यवसायो
 व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः" विष्णुस० ।
 २१ यज्ञिये ग्रहपातभेदे पु० । "ततो ग्रहपहणमाध्रुवात्
 कात्या० श्रौ० ७.५.१७ "आध्रुवंपहण्यहणात्" कर्कः ।
 २२ ग्रहनक्षत्राद्यानयनोपयोगिनि अङ्गभेदे तत्र नक्षत्रध्रुवः
 स० सि० उक्तः खगोलगन्दे २४२३ पृ० दर्शितः । संक्षेप-
 तस्तु सि० सि० प्रमिताक्षरोक्तः २४२५ पृ० दर्शितः ।
 ग्रहध्रुवानयनन्तु "कल्यजचक्रहतास्तु गतावदाः क-
 ल्यसमाधिहृता मगणाद्याः । सुध्रुवका दिनजङ्गणान्ते
 यातमृदूच्चलोच्चगगानाम्" सूर० सि० । अत्र स्वार्थे क ।
 ध्रुवनक्षत्रे "ऊत्तोत्त्रायोपनिष्क्रस्य ध्रुवं दर्शयति" गो० सू०
 "ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः" सं० तरुण० । "शरत्प्रस-
 सन्नैज्योतिभिः विभावयं हव ध्रुवम्" रघुः । "स्फुटतर-
 सपरिष्टादल्पमूर्ते ध्रुवस्य स्फुरति सुरसुनीनां कण्डलं
 व्यज्जयेत्" माघः । २३ आकाशगुरुं छतिहोमगन्दे दर्शित
 गोभिलवाक्ये "ध्रुवा आक्षतीर्जुहोति" । "अटका-
 माध्यभ्युदयास्तीर्थपातोपत्तयः । पितृणास्तिरेकोऽयं
 मासिकाक्षात् ध्रुवः स्मृतः" देवीपु० "मासिकाक्षात्
 अमायस्यात्राक्षादतिरेकः अटकादित्राङ्गणो ध्रुव
 आवश्यकः" आ० त० रघु० । आवश्यकत्वञ्च अदृश्यार्थव्यत्यं
 तेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् नित्यत्वमिति पादितम् ।
 सन्तते निश्चिते "जातस्य हि ध्रुवोऽस्तु ध्रुवं जन्तु स्रतस्य
 अंगीता "यदावराक्षोदायत्यासाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" मनुः

स्थिते "ध्रुवोऽसि प्रथिवीं द'ह ध्रुवक्षिदसि" यजु० ५।
१२ "ध्रुवे स्थिते यज्ञे क्षीयति निवसति इति ध्रुवक्षित्"
वेददी० २४ सोमभेदे "उपयाममृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽय्युतानामय्युतक्षित्तमः"
यजु० ७।२५ "हे सोम ! त्वत्तपयामेन पात्रेण मृही-
तोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कोदशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षि-
तिनिवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः" वेददी० २५ शकुन्यादि
करग्रन्थे न० "ध्रुवाणि शकुनिनां गततीयं च चतुष्टयम् ।
किंस्तु च चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापराजितः" सू० षि० ।

ध्रुवकः ५० ध्रुव-कुन् स्वार्थे को वा । १ ध्रुवशब्दार्थे
२ गीताङ्गविशेषे स चोक्तः सङ्गीतदामोदरे "उत्तमः
षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्रुतः । कनिष्ठश्चतु-
र्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः । उक्तं द्विखण्डस्रु-
दाहे द्विखण्डे ध्रुवके मतम् । ततो द्विखण्डभागे
तालमानरसैः सह । आभोगे कविनाम स्यात् तथा
नायकनाम च । उदुपाहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्
ततः परम् । ततोऽन्तरा ध्रुवक्षणादाभोगध्रुवकौ ततः ।
उदुपाहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वस्वरिभिः । गीत्वा
पूर्वपदं न्यासो यत्न स ध्रुवको मतः । यत्नैव कविनाम
स्यात् स आभोग इतीरितः । ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवे-
देवं विधिः क्रमः" । स तु षोडशधा यथा "जयन्तो
शेखरोत्साहौ मधुरो निर्मलस्तथा । कुलजः कमल-
चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः । सुखदः कुसुदो जायी क-
न्दर्पो जयमण्डलः । तिलकोललितश्चेति ध्रुवकाः
षोडश स्रुताः । एकः दशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्जितैः ।
खण्डैर्ध्रुवाः षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि । द्विषु-
थैरक्षरैरेव पदमेकमिष्टेप्रते । उदुपाहध्रुवकाभो-
गैरित्यं षट्पदनिर्णयः । पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन
तदुध्रुवः । चतुष्पादे तु ध्रुवके प्रथमः नाक्ष्येव तदु-
ध्रुवः" इति सङ्गीतदा० । ध्रुवशब्दार्थे ध्रुवशब्ददर्शिते
पञ्चाणां स्रुततोपयोगिनि श्रवणभेदे खगोलशब्दे २४२।
२५ प्र० दृश्यम् ध्रुवशब्दे सू० षि० याक्यउक्तम् । स्त्रियां
क्षिपका० कापि न अत इत्त्वम् । ततः पिच्छा० अक्षप्रथे
इलच् । ध्रुवक्षित्तस्तुक्ते लि० । ततोऽपत्यादौ स्त्रीभ्यो-
ऽङ्कं वाधित्वा बाह्वा० इञ् । ध्रौवकि ध्रुवकापत्ये पुंस्त्री
ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्ष्या० इनि । ध्रुवकिन् ध्रुवकानिर्द्दितादौ
लि० । [प्रमाणाकृतिर्भवति विज्जक् द० वं० ११४०।

ध्रुवकेतु ५० केतुभेदे केतुशब्दे दृश्यम् "ध्रुवकेतुर्नियतगति

ध्रुवरत्ना स्त्री कुमारारुचरमात्मभेदे "जयावती भावतिक्ता
ध्रुवरत्ना भयङ्करी" भा० श० ४७ च० कुमारारुचरमात्र-
कोक्तौ । [स्थानभेदे ।

ध्रुवलोका ५० ध्रुवाधितो लोकाः । सत्यलोकान्तर्गते ध्रुव-
ध्रुवसन्धि ५० कुशवंशे हिरण्यनाभस्य पौत्रे "पुत्रो हि-
रण्यनाभस्य ध्रुवसन्धितोऽभवत्" भाग० ६।१२।५
ध्रुवस् लि० कु० ध्रु-अच् । ध्रुवनिवासे "यत्सेदं ध्रु-
वसे न योनिम्" छ० ७।७०।१ "ध्रुवसे ध्रुवाय निवा-
वाय" भा० ।

ध्रुवा स्त्री कु० ध्रु-अच् । श्रवणमात्रभेदे "साधारण्यान्ना
ध्रुवायां स्यात्" जै० १।५।६ सू० । "उपांशुयानार्थं
जुहुतो यत् ध्रुवायां शिष्टं तच्छेषभूतम्" भा० "अथ-
त्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात्" ७ जै० "ध्रुवायां
तस्य नास्ति शेषः" भाष्यम् । ध्रुवा च जुहुतो
भिन्ना "तस्यैवमेव जुहुरियस्य पञ्चदात्मैव ध्रुवा आत्मन
एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्यादु ध्रुवाया
एव सर्वे यज्ञः प्रभवति । प्राण एव स्रुवः । सोऽयं
प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मादु स्रुवः सर्वाः अङ्ग-
स्रुवः सञ्चरति । तस्यासावेव द्यौर्जुह्वः । अष्टेदमन्त-
रिक्षस्य पृथिव्यमेव ध्रुवा तदा अष्टा एवेमे सर्वे लोकाः
प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वे यज्ञः प्रभवति"
शत० ब्रा० १।१।२।२ "अथ जुहू पञ्चदध्रुवास्ते तस्याज्यस्य
स्रुवेष्वपहणं विधितुस्तत्तत्तदायस्य पुरुषावयवकल-
नया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह
तादृगवयवकृप्तिमभिनयेन दर्शयति । या जुहूः क्षेत्रमयं
दक्षिणो बाहुः योपभृत् क्षेत्रं वामबाहुः ध्रुवा आत्मा
देहमध्यः । तस्मादु ध्रुवास्तस्याज्यस्य सर्वयागसाधा-
रण्यम्" भा० । अत जुहुतो ध्रुवाया भिन्नत्वं स्रु-
वगम्यते "ध्रुवानक्षत्रमाह आपस्तम्बः "खादिरः
स्रुवः पर्यमयी जुहुराश्वत्थपृष्ठद्वैकङ्कती ध्रुवा" सानवे
"खादिरः स्फुप्रचुवं पालाशी जुहुराश्वत्थपृष्ठद्वैकङ्कती
ध्रुवा" । काठके अश्वत्थामाली सुगन्धिहोत्रहवथी पा-
लाशी सामान्यतया निर्वपणमितरासाम् काष्ठमात्राः
सुगन्धकाः प्रहस्तमात्राणि प्रहयनान्यर्थपरिसाधानि
पालाणि पालाशी जुहुराश्वत्थपृष्ठद्वैकङ्कती ध्रुवा
शमीभूजमय्यो वा त्वक्तोबिला हंसहृद्यो भवन्तीति"
कान्या० श्रौ० १।१।२५ कर्कस्तु "ध्रुवा तु द्वैकङ्कती भवति
वैकङ्कतानि पल्लवित्वेनैव अपवादाभावात् होमसः"

धनत्वाच्च तथा हि समिष्टयजुर्हूयते "तिष्ठन् भ्रुवया समिष्टयजुर्होतीति" शाखान्तर्युतेः अथवा सैल-
कठापस्तम्बसूत्रेषु "वैकङ्कती भ्रुवेति" पठ्यते तेषां हि
वैकङ्कतानि पत्राणीति सामान्यवचनं नास्ति कर्क० ।
अतः कोषान्तरे अस्य जुह्वर्थकताकथनं प्रामादिकमेव ।
श्मशानां ४याट्यां ५शालपत्र्यां (ध्रुवा) ख्याते ह्यो-
तिभेदे च भेदि० । ७याध्रुवां ध्रुवां शब्दः ।

ध्रुवावर्त्त ५० भ्रुव संज्ञक आवर्त्तः रोमसंस्थानभेदः । ध्रुवश-
ब्दोक्तः । अश्वानां रोमसंस्थानभेदे तस्य स्थानविशेषेण
फलं ४००० ६६५०० उक्तं यथा

"अश्वपातं हनुगण्डहृत्प्रोथं शङ्कुटिवस्ति जातुनि ।
सङ्कनाभिकर्तुदे तथा युदे सव्यकुञ्जचरणेषु चाशुभाः ।
ये प्रपाणगलकणसंस्थिताः पृष्ठमध्यगनोपरिस्थिताः ।
ओष्ठसक्धिभुजकुञ्जिपार्श्वगात्रे ललाटसंहिताः सुगो-
भनाः । तेषां प्रपाण एको ललाटकेषु च ध्रुवावर्त्तः ।
रज्ज्वोपरम्भूर्धनि यक्षि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ" ।

ध्रुवाश्च ५० दृष्टदृष्टभेदे मत्स्य५० । [भवन्तु] ४००।१५।८
ध्रुवि लि० कु० भ्रु-इन् । १भ्रुवे स्थिरे "शं नः पर्वताः ध्रुवयो
भ्रोक उल्लाहे शब्दे च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । ध्रुक्ते अघ्रे-
किट् । दिष्टेके षट् । चडि अदिष्टेकत् त ।

ध्रौ तप्तो भ्वा० पर० अक० अनिट् । ध्रायति अध्रासीत् । दधौ
गतौ तु ध्राताौ दध्नाः ।

ध्रौव लि० भ्रुवायां गृहीतम् अण् । भ्रुवाया गृहीते आख्यादौ
"तस्मात् साधारणं ध्रौवमाज्यमिति "यज्ञाय गृह्यते
यत् भ्रुवायामाज्यम्" श्रुतेः जै० १।५। ६५० भाष्यम् ।
"क भूतलं क च ध्रौव" स्थानं यत् प्राप्तवान् ध्रुवः"
साकं ५० । २आह्वायाम् २भ्रुवकायां स्त्री शब्दार्थचि० ।

ध्रौव्य न० भ्रुवस्य भावः ध्वज् । १स्थिरत्वे "ध्रौव्यगत्यर्थेत्यादि"
सम्भ० । "तत्कारणयोरविद्याकामयोश्चलत्वात् कृतलय-
ध्रौव्योपपत्तिः" ४०००भा० । स्वार्थे ब्राह्म० ध्वज् । २स्थिरे
लि० "ध्रौव्ये दशरात्रावरात्रे" सांख्यत्रो० २।१६।१ ।
भ्रुवाय हितम् ध्वज् । २भ्रुवस्थानप्रापके लि० "स्वर्ग्य"
ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्तमघमर्षणम् । श्रुत्वैतत् (भ्रुव-
चरितम्) प्रयतोऽभीष्टमभ्युत्तमियचेष्टितम्" भा०
४।१२।१७ ।

ध्वंस ५० ध्वन्स-भावे घञ् । विनाशे अभावभेदे । "जन्याभावत्वं
ध्वंसत्वमिति" सुक्तावली । जन्यत्वस्य प्रायेण दुर्ज्ञेयत्वात्
अभावत्वव्याप्यः अखण्डोपाधिरिति नव्यनैयायिकाः ।

सत्कार्यवादिमते तिरोभाव एव ध्वंस इति भेदः । "भ्रुव"
ध्वंसो भावी जलनिधिमहीशैलसरिताम्" "तन्तूनां प-
क्ष्मणां लोम्नां स्याद् ध्वंसश्च विनाशयात्" कामन्दकी०

ध्वंसकला अव्य० ध्वंसं कलयति कलि-डा जर्था० ।

हिंसायां गण्य० टो० । ध्वंसकलाक्य हिंसित्वे त्वर्थः ।

ध्वंसन न० ध्वन्स-भावे ल्युट् । १नाशे ध्वन्स-णिच्-ल्यु ।

२ध्वंसकारके लि० "माहेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरद-
टिभिः" भा० उ० १५६ भावे ल्युट् । ३ध्वंसकरणे
"कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः" गीतगो० ।

ध्वन्स-भावे ल्युट् । ४ध्वंसे ५अधःपतने च ।

ध्वंसिन् लि० ध्वन्स-णिनि । नाशप्रतियोगिनि "जालान्तरगते
सूर्यकरे ध्वंसो विभोक्त्यते । तसरेणुश्च स ज्ञेयः" वैद्य-
कप० ध्वंसोति तसरेणुविशेषणम् अतः शब्दकल्प० अस्य
तसरेणुपरिमाणार्थतोक्तिः प्रामादिकी । ध्वन्स-णिच्-
णिनि । नाशकारके लि० "ऋतुध्वंसो दृषध्वजः" अमरः ।
ध्वज गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । ध्वजति अध्वजीत् अध्वजीत्
दध्वाज अयमिदिदपि । ध्वजति अध्वज्जीत् दध्वज्
ध्वज्जते ।

ध्वज ५० ध्वज-अच् । १शौण्डिके (गुण्डिकोपकरणभेदे)
२भेदे श्विक्के ४खड्गाङ्गे भेदि० । ५गवे ६दपे च
शब्दः । ७पूर्वदिक्स्थे षट्हे हेमच० । ८चतुष्कोणाकारे
वंशदण्डोपरिस्थे वस्त्रखण्डभेदे च विधानपा० ६पता-
कायां ५० न० अमरः । उत्तोभयवस्तुयुक्ते १०दण्डभेदे च
सामान्यतोऽस्य निर्माणप्रकारः युक्तिकल्पतरावुक्तो यथा
"सेनाचिह्नं जितौशानां दण्डो ध्वज इति स्मृतः । स-
पताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः । पताका
सार्द्धदैव्येण लब्धा तु पृथिवीभुजाम् । सपताकध्वज-
स्याप्ये तदा हस्तं परित्यजेत् । जयहस्तो ध्वजो नाम नैनं
सामान्यमर्हति । वंशोऽथ जाङ्गलः शालः पालाशशा-
म्भकस्तथा । नैपो नैस्वोऽथ वा दण्डस्तथा वै राजवारणः ।
अवहादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः । सर्वेषाञ्चैव
वंशस्तु दण्डः सम्पत्तिकारकः । अथ क च ट त प
यथाः । प्रतापाय पताकास्तु अष्टाधेय प्रकाशिताः ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधाः । जया५
च विजया६ भीमा७ चपला८ वैजयन्तिका९ । दीर्घा१०
विशाला११ लोला१२ च ज्ञेया हस्तैकद्विजितः । परि-
णाहे पादद्विरथ वर्णस्य निर्णयः । रक्तः श्वेतोऽरुणः
पीतश्चित्तोनीलोऽथ कर्पूरः । कण्ठश्चेति पताकानां वर्णरूपः

प्रकाशितः । अथवादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकत्वम् । कलसोदपणशब्दः पञ्च कोषो यथाक्रमम् । ब्रह्मक्षत्रिय यिष्ट्यूजजातीनां संप्रकाशितः । गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला । गजो हंसादिसंयुक्तो राज्ञां सेवाष्टमङ्गला । हंसः केकी शुकशापो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्ववृद्धिदा । चामरशापपञ्चाणि चित्रयस्त्रं तथा सितम् । चतुर्णां वेदनयनपक्षेन्दुगणितक्रमात् । तदप्ये यदि विन्यस्तं पताका द्वितीया भवेत् । इयं हि सर्वभोगदा पताका चक्रवर्त्तिनः । तदर्थः पूर्ववज्ज्ञेयः प्रमाणं विधिवोधितम् । कनकं रजतं ताम्बू नानाधातुभयं क्रमात् । कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकाप्ये महीभुजाम् । तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः । चतुर्भिर्मकरास्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्ववृद्धिदा । तदा त्रैयस्कारी नाम सा पताका विजायते । मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी नृगः शुकः । शुकश्चेति सप्तद्विष्टमादिन्यादिदशाभुजाम् । इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम् ।

देवादितिषाङ्गनखपान्तगंतध्वजमहाध्वजयोर्लक्षणादिकं कुण्डलं चक्रं यथा “ध्वजान् द्विहस्तायतिकांश्च पञ्चहस्तान् सपीतारुणकण्ठनीलान् । श्वेतासितश्वेतसितान् दिगोशवाहान् वहेत् दिक्वरवंशशीर्षे” मू० । “ध्वजान् द्विहस्तमितायामान् पञ्चहस्तदीर्घान् पीतारुणकण्ठनीलश्वेतकण्ठश्वेतश्वेतान् गैरिकादिक्लिखितदिक्पालवाहान् दशहस्तवंशमस्तके योजितान् “हस्तद्वयनिखातांश्च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्राचरादितः वहेद्धारयेदिति” व्याख्या । प्रतिष्ठासारसंप्रद्वे “पीतरक्तादिवर्णांश्च पञ्चहस्ताध्वजाः स्मृताः । द्विपञ्चहस्तोर्दण्डैस्ते वंशजैः संयुता मताः” इति । क्रियासारे “मातङ्गवस्तमहिषान् सिंहमतुष्येण वाजिनः । दृष्टं च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमाक्षिपेत्” पञ्चमांशं निखनेदिति । अकरणे दोषः पञ्चरात्रे “चिन्नयन्त्यसुरत्रेण ध्वजहीनं सुरालयम् । ध्वजेन रक्षितं ब्रह्मन्मण्डपं तु दृष्टा भवेत् । पूजायःगादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैरिति” ध्वजारोपणफलं तत्रैव “यं कृत्वा पुरुषः सत्यं समस्तफलमाप्नुयादिति” । अथ पताकानिवेशनं महाध्वजानिवेशनं च नवमकुण्डपताकानिवेशनं तलोक्तं यथा “लोकेशवर्णाक्षयुताः पताकाः

शैलेन्दुदैर्घ्यायतिकाश्च मध्ये । चित्रं ध्वजं दिक्वरदैर्घ्यवंशविदोस्ततं प्रान्तगकिङ्किणीकम् । श्वेतां च नवमीं पूर्वशानयोर्मध्यतो बुधः । विन्यसेत्तु पताकां च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” मू० “लोकेशानां लोकपालानां ये वर्णाः पीतादयः पूर्वलोकोक्ताः गैरिकादिक्लिखितवज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदातिश्रुतानि तैर्युताः सप्तहस्तदीर्घा एकहस्तविक्षृताः पताका दशहस्तवंशशीर्षगाः । चित्रं ध्वजं त्रिहस्तविक्षृतं प्रान्ते वर्त्तमानकिङ्किणीकं शीर्षे सचामरं दशहस्तदैर्घ्यं वंशश्च तादृशं तं मध्ये विन्यसेत् । पूर्वादितः पताकाश्च विन्यसेदित्युत्तरलोकेनान्वयः । नवमीं पताकां पूर्वशानयोर्मध्ये श्वेतां तादृशीमेवाचार्यकुण्डले विन्यसेत् ध्वजांस्ता अपि पताकाश्च पूर्वादिक्रमेण भूमौ पञ्चांशरोपणेन विन्यसेदिति” । “हयशीर्षपञ्चरात्रम् । “ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्वाणः सयुणो वृद्धः । तदूर्ध्वं तान्त्रजं चक्रं स्रज्ज्वां कुर्व्याद्विजोत्तमः । प्रासादस्तु च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् । ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः । स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजसूच्यते । पट्टकापीसचौमाद्यैर्ध्वजं कुर्व्यात् सुशोभनम् । एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाह्वारभूषितम् । किङ्किणीजालकोपेतं बहिर्पत्रविभूषितम् । युक्तादिवर्णैर्विप्रादिक्रममाहा कारयेत् ध्वजम् । दण्डापाङ्गरणीं यावत् हस्तकं विस्तरेण तु । महाध्वजन्तु विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम् । ध्वजेन रक्षितो विप्रः । प्रासादस्तु दृष्टा भवेत् । पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः” । शिवसर्वस्वे “देवेभ्यश्च गृहं दद्याद्वाहनैरुपशोभितम् । तरङ्गमेण सूर्यस्य, हरस्य दृष्टचिह्नितम् । विष्णवे गरुडाङ्गन्तु, दुर्गायै सिंहचिह्नितम् । कार्यं ध्वजपताकाश्च अन्यथा न कथञ्चन” । वज्रि० पु० ५८ अ० । “प्रासादस्तु विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् । शिखराङ्गेन वा कुर्व्यात् तृतीयाङ्गेन वा पुनः । द्वारशाखादिगुणितं दण्डं वा परिकल्पयेत् । ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां वायवेऽथवा । नानावर्णं ध्वजं कुर्व्याद्विचित्रं चैकवर्णकम् । घण्टाचामरकिङ्किण्या भूषितं पापनाशनम् । दण्डापाङ्गरणीं यावत् हस्तकं विस्तरेण तु” । इन्द्रध्वजशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् । हेमचन्द्रे पूर्वदिग्गृहे इत्यर्थोक्तिः ध्वजसंज्ञकस्यायस्य पूर्वदिक्स्थितत्वाभिप्रायेण” इदं शब्दं २६१५ पु० “ध्वजो भूमौ हरिः स्या

क्रोः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादीनान्तु काष्ठानां
 ध्वजादीनामवस्थितिः इत्युक्तेः ध्वजरूपायस्य पूर्व-
 दिक् स्थित्यस्य कीर्तनात् । वस्तुतः ध्वजशब्दं व्यायविशेषार्थे
 एव परिभाषितो न तु पूर्वदिग्गृहे । तत्र शुण्डिकोप-
 करणे “दशगुणासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः” मनुः ।
 “गुणादिशब्दैस्तद्वातुपलब्धते दशगुनावत्तु यावान् दोष-
 स्तावानेकस्मिन् चक्रवति तैल्लिके । यावान् दशसु तैल्लिकेषु
 दोषः तावानेकध्वजयति शौण्डिके” कुल्लू० । चिह्ने
 “तं वज्रे वाहनं विष्णुर्गुरुत्वनं महाबलम् । ध्वजं
 चक्रे च भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्” भा०व्या०३३२७॥
 “श्येनो वज्रं वृगश्वकागो नन्द्यावतौ घटोऽपि च ।
 क्रुमौ नीलोत्पलं शङ्खः फण्यो सिंहोऽर्हता ध्वजाः” हेमच० ।
 “शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्” रघुः “ब्रह्मा हा हा-
 दशसभाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैष्ठाश्यात्मविशु-
 द्धार्थं कृत्वा शयशिरो ध्वजम्” मनुः । हृषध्वजः सक-
 रध्वजः धूमध्वज इत्यादि ततो वाङ्मा० इज् । ध्वजि
 तत्सम्बन्धिनि ति० ।

ध्वजगृह पुं ध्वजाय युक्तं गृहं शा० त० । ध्वजरूपाय युक्ते गृहे
 “यथौ खमेव भवनं यत्तु ध्वजगृहं महत्” हरिवं० १७५ अ०
 ध्वजग्रीव पुं ध्वज इव ग्रीवाय । राजसभेदे रामा० सु० १२३ स०
 ध्वजद्रुम पुं ध्वज इव दीर्घकाण्डो द्रुमः । तालवृक्षे राजनि०
 ध्वजवृक्षादयोऽप्यत्र ।

ध्वजप्रहरणं ३० ध्वजं प्रहरति प्र+हृ-ल्यु । वायौ शब्द-
ध्वजभङ्ग ३० ध्वजस्य भेदस्य भङ्गः । चरकोक्ते लीवताप्रयो-
जके रोगभेदे यथा “अथल्लवणचारविरुद्धाशन-
भोजनात् । तथास्युपानाद्विषमात् पिष्टाक्षयुग्मभोज-
नात् । दधिशीरानूपमसंसेवनाद्याधिकर्षणात् । क-
ल्याणोगमनाच्चापि वियोगमनादपि । दीर्घरोमणीं
चिरोत्सृष्टां तथैव च परिष्कृताम् । ईदृशीं प्रसदां
भोहात् यदि गच्छति मानवः । चतुःपदाभिगमना-
च्छेफ्रसञ्चाभिघाततः । क्वाधवनाञ्च भेदस्य शब्ददन्त-
नखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्प्रेमशृकानाञ्च निषे-
वणात् । रेतसश्च प्रतीघातान् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ।
चरकः । तस्य चिह्नं यथा “शुक्रोऽचिरात् प्रसिच्येत
शुक्रं शोणितमेव वा । तोदोऽत्यर्थं दृषणयोर्भेदं घृपा-
यतीव च” इति वाभटः ।

अजवत् ति० ध्वजचिह्नमस्त्यस्य महत् मस्य वः । चिह्न-
युक्ते “शिरःकपाची ध्वजवान् भिक्षाया कर्म नेदयन्”

“क्षत्वा श्वशिरो ध्वजमिति” मनुक्तेः “हतब्राह्मणकपाल-
लरूपचिह्नवान् इत्यर्थः” मिता०। स्त्रियां ङीप्। सा च
रुचिमेधसः कन्यायाम् “स्यत्त ध्वजवती नाम कुमारी
रुचिमेधसः” भा०उ०१०६ख०। ध्वजः शुण्डिकोपकरण-
भेदः अस्यस्य भट्टप् मस्य वः। २शुण्डिके “शूनावतां
ध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्” मनुः

ध्वजारोपण न० ६त०। ध्वजस्य देवप्रासादादौ आरोपणं।

तद्विधिः अग्निपु० १०५अ० यथा

“चूल्के ध्वजदण्डे च ध्वजे देवकूले तथा । प्रतिष्ठा च
यथोद्दिष्टा तथा स्कन्द ! वदामि ते । तद्वागार्ज प्रवेशदा
यद्वा सर्वाङ्गवेगनात् । ऐष्टके दारुजः शूलः शैलजे धाम्नि
शैलजः । वैष्णवादौ च, चक्राढ्यः कुम्भः स्थान्मूर्त्तिमानतः ।
स च त्रिशूलयुक्तस्तु अयमचूलाभिधो मतः । ईशशूलः
समाख्यातो मूर्ध्नि लिङ्गसमन्वितः । बीजपूरकयुक्तो
वा शिवशास्त्रेषु तद्विधः । चित्तो ध्वजश्च जङ्घातो
यथा जङ्घार्ज तो भवेत् । भवेद्वा दण्डमानस्तु यदि वा
तद्यदृच्छया । महाध्वजः समाख्यातो यस्तु पीठस्य वै
दृकः । शक्रैः १४ र्षैः हेष्टरसैश्चैवापि हस्तैर्दण्डस्तु सम्मतः ।
उत्तमादिक्रमेणैव विज्ञेयः स्मरिभिस्ततः । वंशजः शाल-
जादियौ स दण्डः सर्वकामदः” इत्ययमन्ते तत्तदर्थितः

ध्वजाहृत पु० ध्वजेन तदुपलक्षितसंस्थानेणाहृतः । दास-
भेदे “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ ।
पैतृकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः” मनुः । “ध्व-
जाहृतः ध्वजे संस्थाने स्वामिसकाशात् जितः” कुल्लू०
२ स्थविभाज्यधनभेदे न० “संस्थापादाहृतं यत्तु विजित्य
दिषतां कुलम् । स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद् ध्वजाहृत-
सूच्यते” दायभा० कात्यायनः । “ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु-
विभाज्यं नैव तद्भवेत्” स्मृतिः ।

ध्वजिन् त्रि० ध्वजोऽस्त्वस्य इति । १ ध्वजयुक्ते "सुरापाना
पनुत्त्यर्थं बालवासा जटो ध्वजी" मनुः "उलूकपक्षि
ध्वजिभिर्देवतायनैर्हृतम्" भा०शा० १४१च० स्त्रियां ङीप्
सा च २ सेनायाम् खयरः । "सुखैः प्रदृष्टध्वजिनी
रजांसिः" रघुः । १ पर्वते ४ रथे ५ सर्पे ६ खड्गे ७ द्वाह्वये
पु० मेदि० । दमयूरे राजनि० । १० शुण्डिके हेमच० ।
"प्रतिपद्ये गनी चक्रो ध्वजी वेष्ट्या नराधिपः" मनुः ।

ध्वजोत्थान न० इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् । शक्रध्वजोत्थाने
तदपलङ्घिते २८त्सवे च लिङ्गा० इन्द्रध्वजपदे ६४७ष्टु-
दशम् ।

ध्वण ध्वाने स्वा० अक० पर० सेट् । ध्वणति अध्वणीत्
अध्वणीत् दध्वाण ।

ध्वन रवे स्वा० पर० अक० सेट् । ध्वनति अध्वानीत् अध्व-
नीत् दध्वान । मित् वा घटादि ध्वनयति ध्वानयति ।

ध्वन शब्दे अद० चु० उभ० सक० सेट् । ध्वनयति अदिध्वनत्
अध्वनयीत् । शब्द इह अव्यक्तध्वनिरूपः । अदङ्गः ध्वन-
यति इत्यादि ।

ध्वन पु० चु० “ध्वन” पा० एरच् भावे अच् । अव्यक्तशब्दे
ध्वनन न० ध्वन्यते व्यज्यतेऽर्थोऽनेन घटा० ध्वनि-करणे ल्युट् ।

अथलङ्कारोक्ते वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थस्य बोधनात्मके व्यञ्जना-
वृत्तिरूपे शब्दनिष्ठे व्यापारभेदे “विरतासुभिधाद्यासु
ययाथो बोध्यतेऽपरः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्द-
स्यापौदिकस्य च” । “वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादि
व्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम” सा० द० । भावे ल्युट् ।

अव्यक्तशब्दकरणे “पापकं गन्धमाध्यायाच्चिह्नन्दने कथं
ध्वनने च” आश्र० श्रौ० १।६।८

ध्वनमोदिन् पु० ध्वनेन ध्वानेन मोदयति सुद-णिच्-
णिनि । अक्षरे शब्दत्वा० । समधुकथ्यां स्त्री लोप-

ध्वनि पु० ध्वन-इत् । अदङ्गादिशब्दे “शब्दो ध्वनस्य
वर्णस्य अदङ्गादिभवो ध्वनिः । कण्ठसंयोगजन्यानां
वर्णाद्याः कादयो मताः” भाषा० । शब्दविशेषस्य ध्वन्या-
त्मकता शब्दार्थरत्नेऽस्माभिव्यवस्थापिता यथा “स च
शब्दः द्विविधः बुद्धिहेतुर्बुद्धिहेतुश्च । तत्तावुद्धिहेतु-
ज्जोवादिशब्दः बुद्धिहेतुश्च द्विविधः । स्वाभाविकः काव्य-
निकश्च उभयत्रापि ध्वनेरुपकारकत्वात् ध्वन्यात्मकता ।
तत्र स्वाभाविको वर्णविशेषानभिव्यञ्जको हसितवृत्ता-
दिरूपः प्राणिसालसाधारणः । काव्यनिकोऽपि त्रिविधः
वाद्यादिशब्दः गीतिरूपः वर्णात्मकश्च । तत्र भेरीशब्दा-
दिरूपोवाद्यरूपः माधवादिरागामिव्यञ्जकनिवादादि-
स्वररूपो गीतिरूपः ध्वनिविशेषसङ्गतकण्ठतालाद्यभि-
चातजन्यश्च वर्णात्मकः । “ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्ण्यतो
यर्णविशेषमनभिगच्छतः कर्णपथमयतरति प्रत्यासीदतश्च
तारत्वादिविशेषमवगमयतीति” शारीरकभाष्योक्ते स्मारत्वा-
दिधीहेतुर्ध्वनिरित्यवसेयम् । जिह्वाया ईषदन्तरपाते
वर्णानामनुपपत्तेर्ध्वनुरपगन्धात् हसितवृत्तादौ वर्णो-
पपत्तिमन्तरेणैव तत्प्रतीतेश्च सर्वशब्दजनकता ध्वनेरव-
शीयते ।”

तद्वदस्युपादितं तत्रैव स्थानान्तरेऽस्माभिर्निर्णीतं यथा

“तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं
चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति
विवेकः । तथा च वाक्यपदीये “स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः
प्राकृतो ध्वनिरिष्यते” इति । “स्थितिभेदे निमित्तत्वं
वैकृतः प्रतिपद्यते” इति च । स्थितिभेदे चिरचिरतरका-
लस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्ववृत्तः । तस्य च स्फोटस्य नित्य
तथा ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः । प्रति-
पादितश्च तथैव वाक्यपदीये “स्फोटस्याभिन्नकालस्य
ध्वनिकालानुपातिनः । स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घ-
भुतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते” ।
शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घा-
दिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादिधीहेतुरपचर्यते
इति तदर्थः । एवञ्च विवृण्वितोच्चारणस्थले तत्तद-
र्थानां तद्बोधजनितसंस्काराणां वा वृत्तलक्षणपर्यन्त
स्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तानन्तरं
जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना वृत्तकालस्थितिकल्पने ला-
घवमित्यपि द्रष्टव्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्तप्र-
नन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्वृत्तकालस्थायित्वद्वारेणैव स्व-
त्वापि तथाकल्पनौचित्यात् । अतएव महाभाष्ये “एवं
तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणइत्यादिना”ऽभिव्यक्तप्र-
पकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभि-
हितश्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि मानम् । यथा “ध्वनिः
स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । ह्रस्वोमहांश्च
केपाञ्चित् स्वयं नैव स्वभावतः” इति । न स्वभावतस्तद्रूपेण
स्फोटो लक्ष्यत इत्यर्थः । ध्वनिविकारे च वायुसंयोगवि-
शेषस्य हेतुत्वं तस्य वृत्तकालस्थायित्वे विवृण्वितत्वम्
अल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः ।

इत्तमकाव्ये “इदमस्यममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्
ध्वनिर्बुधैः कथितः” काव्यप्रका०

“इदं काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्य-
व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः तत-
स्तन्मत्तानुसारिभिरन्यैरपि व्यन्तावितवाचप्रव्यङ्ग्यव्यञ्जन-
त्वमस्य शब्दार्थयुगलस्य” इति । “इदमिति वाच्यादिति-
शयिनि वाच्यादधिकास्माद्ये व्यङ्ग्ये सति इदं काव्यं
सुसप्तं तदेव च बुधैर्ध्वनिः कथित इत्यर्थः । ननु ध्वनि
परिभाषा कापि केनापि न कृता तत्कथमलङ्कार
शास्त्रे सा कृतेति आकाङ्क्षायां वैयाकरणरूपबुधसंवादं
दर्शयन् व्याचष्टे बुधैः वैयाकरणैरिति एवञ्च सेयं

कारिकाख्यवृत्तपदव्याख्येत्यवधेयम् । अत्रायमर्थः अनेक-
वर्णात्मकस्य कलसादिपदस्य प्रत्यक्षं न सम्भवति आशु-
विनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलकाभावेन तन्मे-
लात्मनः पदस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । न च प्रत्येक-
वर्णांतुभवजन्यसंस्कारैः सकलवर्णात्मनः पदस्य समूहा-
लम्बनश्रुतिरेव नैयामिकमतसिद्धास्त्विति याच्यं वर्णप-
दयोरेकदेशैकदेशिभावेन भिन्नत्वात् वर्णविषयसंस्कारैः
पदस्वरजननस्याशक्यत्वादित्यभिप्रायवद्भिन्नैयकारणैः
पूर्वपूर्ववर्णांतुभवजनितसंस्कारसहितेनांतुभूयमानचरमव-
र्णेन श्रोत्रे व्यञ्जनाख्योव्यापारो जन्यते तेनैव व्यापा-
रेण नष्टवर्णघटितमपि पदं स्फोटपरिभाषितं श्रोत्रेण
साक्षात् क्रियते इत्युच्यते । तदाह बुधैः वैयाकरणै-
रिति अर्थप्रत्यायकत्वादेकदेशित्वाच्च पदं वर्णप्रेक्षया
प्रधानभूतं स्फोटसंज्ञकञ्च । तद्रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य
चान्यवर्णात्मन इत्यर्थः । अतस्तन्मतेऽपि चरमवर्णात्मनि
शब्दे तेषां ध्वनिव्यवहारः आलङ्कारिकाणामपि
काव्यात्मनि शब्दे ध्वनिव्यवहार इति शब्दे व्यवहार-
सास्यान्मतानुसरणम् महेश्वरः ।

ध्वनिभेदाश्च काव्यशब्दे २० २४।२५ प्र० दृश्याः ।

शब्दभेदध्वन्याद्युत्पत्तिप्रकारादिकं सारदासि० उक्तं यथा
“सा प्रच्छते कुण्डलिनी शब्दवृत्तमयी विभुः । शक्तिं
ततो ध्वनिस्त्रासाद्वादास्त्रासिरोधिका । ततोऽङ्गेन्दुस्ततो
विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः । पशुपत्नी मध्यमा वाचां
वैखरी ज्ञानजन्मभूः” । सा कुण्डलिनी शक्तिं प्रच्छते ।
ततः शक्तेर्ध्वनिरासीत् ततस्तस्माद्दध्वनेनाद इत्यादि ज्ञे-
यम् । सत्वप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था
सैव सत्वप्रविष्टा रजोऽनुविष्टा सती ध्वनिशब्दवाच्या
अक्षरावस्था, सैव ततोऽनुविष्टा नादशब्दवाच्या अव्यक्ता-
वस्था सैव तमःप्राचुर्यात् निरोधिकाशब्दवाच्या सैव
सत्वप्राचुर्यात् अङ्गेन्दुशब्दवाच्या तदुभयसंयोगाद्बिन्दु-
शब्दवाच्याः स एव बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराख्यो भवति ।
तत्र परा मूलाधारे, पशुपत्नी स्त्राधिष्ठाने, मध्यमा
हृदये, वैखरी मुखे । तदुक्तं “सूक्ष्मा कुण्डलिनी
मध्ये ज्योतिर्मातृस्वरूपिणी । स्वयंप्रकाशा पशुपत्नी
सुषुम्णामाश्रिता भवेत् । अश्रोत्रविषया तस्मादङ्गच्छ-
त्यर्हं गामिनी । ततः संकल्पमात्रात् स्याद्देवि ! ततोर्हं-
गामिनी । सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ।
सैवोरःकण्ठतालुस्या शिरोघ्राणरदादिगा । जिह्वा-

मूलोऽनिष्ठाता सैव वर्णपरिग्रहा । शब्दप्रपञ्चजननी
श्रोत्रप्राद्या त्व वैखरी” पदार्था० राघवभट्टः ।

“ध्वनिभृता निभृताक्षरसृज्जगो” माघः ।

ध्वनिकाव्य न० कर्म० । उत्तमकाव्ये काव्यशब्दे २०२४ प्र० दृश्यम्
ध्वनिकृत् ४० ध्वनिं तत्प्रतिपादकं पन्थं करोति कृ-क्षिप्-
तक् इत० । अलङ्कारग्रन्थभेदकारके पण्डितभेदे
“तदुक्तं ध्वनिकृता” सा० द० ।

ध्वनिग्रह ५० ध्वनिं ध्वन्यात्मकं शब्दं गृह्णात्यनेन ग्रह-
करणे अण् । कर्णे श्रोत्रियेन्द्रिये लिता० ।

ध्वनिनाला स्त्री ध्वनेः ध्वन्यात्मकशब्दस्य नालेव । वैष्णो
१३०शेभेदे २काहलवाद्ये च भेदि० ।

ध्वनिबोधक ५० ध्वनिं बोधयति बुध-णिच्-ण्वुन् । रो-
हिषहृत्पणे नैघण्टुप्रकाशिका ।

ध्वनिविकार ५० इत० । शोकमयादिना ध्वनेरन्यथाभावे
१काकौ हेमच० । २विकृतध्वनौ च ।

ध्वन्य लि० घटादि० ध्वन-कर्मणि यत् । ध्वननीये व्यङ्ग्यार्थे
अश्वमेदप्रसिद्धे २लक्ष्मणनटपस्यात्मजे ५० “उत त्वे मा
ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मणस्य सुरुचोयतानाः” ऋ० ५।१३।१०

“ध्वन्यस्य तन्नामकस्य लक्ष्मणस्य लक्ष्मणनटपुत्रस्य” भा०

ध्वन्स गतौ सक० अंशे नाशे अघःपतने च अक० स्वा० आत्म०
सेट् । ध्वसंते दध्वसे-दध्वसे । लृट् इत् अध्वसत् ।
उदित् ध्वंसित्वा ध्वस्ता । ध्वस्तः । ध्वंसस्यातीतत्वाऽभा-
वेऽपि तदुत्पत्त्यनुक्तव्यापारस्य कारणविशेषसंयोगस्य
अतीतत्वात् तथा व्यवहारः । वैयाकरणमते सर्वत्र
“फलव्यापारयोर्धातुः” ह्युक्तेः फलव्यापारयोर्धात्वर्थ-
त्वात् तयोश्च सामानाधिकरण्ये धातोरकर्मकत्वम् नाशस्य
प्रतियोगितया कारणसमवधानस्य एकत्र घटादौ सत्त्वा-
दकर्मकत्वम् “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः” इति
एतन्मते “आश्रये तु तिष्ठः सृताः” ह्युक्तेः आश्रय-
रूपार्थस्य कर्तृत्वं तच्च निरुक्तव्यापाराश्रयत्वेन घटादा-
वव्याहृतमेव तिष्ठर्थवर्त्तमानत्वादेः कारणसमवधानरूप-
व्यापारेऽन्वयसम्भवाच्च काचिदनुपपत्तिः । नैयामिकमते
नाशमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेऽपि तदुत्पत्तौ लक्षणा उत्पत्तिश्च
धादाक्षरसम्बन्धस्य चातीतत्वादिनैव ध्वस्तः ध्वंसते
इत्यादि प्रयोगः । अस्य कर्तृत्वं प्रतियोगित्वं तच्च
नाशान्वयि तथा च वर्त्तमानाद्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगी
घटादिरिति बोधः । व्युत्पत्तिवैचित्त्याच्च उत्पत्ते-
र्नाश एवान्वयः न प्रतियोगिनि इति बोध्यम् । सां-

ख्यादिस्त्यायवादे नाशः तिरोहितायस्येति भेदः ।
 “तद्व्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लज्जणेरितम्” प्राणा
 दध्वंसिरे गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते” भट्टिः । अप्ये
 कचित् प० “भूतो देवानामत्रोदयरूपो ध्वंसेत्युच्चै
 स्त्रिःश्रुतेन स्वरेण” भा० व्या० ७८४० । मालिन्यादिभावे
 च “कशा विवर्णां मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा” भा०
 य० ६४४० “रविजेन वृधे ध्वस्ते” दृ० सं० १७४०

ध्वसन् त्रि० अन्तर्भूतण्यर्थे ध्वन्स-कनिन् । ध्वंसकारके ।

“तेन हेतेन ध्वसा द्वैतवनदैजे” शत० ब्रा० १३५।४।८

“ध्वसा पापध्वंसनः” भा०

ध्वसन न० ध्वंसतेऽत्र धन्स वा० व्याधारे क्यु । ध्वंसनस्थाने

“मायुं ध्वसनावधिश्रिताः” ऋ० १।१६।४।२८

ध्वसन्ति पु० ध्वन्स-भिक्ष् कश्च । ऋग्वेदप्रसिद्धे ऋषिभेदे

“यामिध्वंसन्तिं पुरुषनिमारतम्” ऋ० १।१२१।१६ “ध्वस-

न्ति मेतत्संज्ञं पुरुषनिमेतन्नामानं च ऋषिमारतम्” भा०

ध्वंसिर त्रि० ध्वन्स-किरच् । नाशप्रतियोगिनि “सं

भय्या अन्ता ध्वंसिरा ऋदक्षत” ऋ० ७।८१।३ “ध्वंसिराः

सैनिकैर्ध्वस्ताः” भा० ।

ध्वस्त त्रि० ध्वन्स-कर्त्तरि क्त । १।नाशप्रतियोगिनि अधः-

२पतिते श्युते गलिते च अमरः । “येन ध्वस्तमनो

भुवा” सा० द० । ध्वन्सधातौ उदा० ।

ध्वस्ति स्त्री ध्वन्स-भावे क्तिन् । ध्वंसे नाशे । कर्माणि

ध्वंसनेऽत्र व्याधारे क्तिन् । कर्मक्षयाधारे विद्याभेदे ।

“कर्मणां शुभदुष्टानां जायते फलसंज्ञयः । ध्वंसोऽपकक-

पायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते” मार्कण्डेयपु०

ध्वस्मन् त्रि० अन्तर्भूतण्यर्थे ध्वन्स-वा० मनिन् कश्च । ध्वंसके

“न ध्वस्मानस्तन्वी रेप व्याधुः” ऋ० ४।६।६ “ध्वस्मानो

ध्वंसकाः” भा० भावे मनिन् कित् । २ध्वंसे ध्वस्मन्त्वत् ।

ध्वस्मन्त्वत् त्रि० ध्वसा ध्वंसोऽस्यस्य मतप् । १ध्वंसवति

“स त्वा ध्वस्मन्त्वदभ्येतु” ऋ० ७।४।८ “२उदके निघ० ।

ध्वस्त त्रि० ध्वन्स-रक् । १नष्टे अन्तर्भूतण्यर्थे ध्वन्स-रक् ।

ध्वंसके “कस्य ध्वसा भवथः कस्य वा नराः” ऋ० १०।४०

२। “ध्वसा ध्वंसकौ भवथः” भा० व्योख्याने व्याच् ।

“ध्वसा अपिष्वन् युवतीर्कृतज्ञाः” ऋ० ४।१८।७ “ध्वसाः

कुलध्वंसिका युवतीः” भा० । १राजभेदे पु० “ध्वस्ययोः

पुरुषमन्यो वा सहस्राणि” ऋ० ८।५।८।३ “ध्वसः

कश्चिद्वाजा पुरुषमन्यश्च कश्चित्, तयोः । अन्ते तरेतयोगिविव

क्षया द्विवचनम्” भा० ।

ध्वान पु० ध्वन-भावे घञ् । १शब्दे अमरः । “ध्वानेन वोपांशु

वा पत्नीः संयाजयन्ति” आपस्तम्बसू० । पत्नीसंयाज

प्रकारश्च कात्या० श्रौ० ३।७।१ कण्डिकादौ दृश्यः ।

ध्वानायन पुंस्त्री ध्वनस्पर्शेर्गौतापत्यम् अन्वा० फञ् ।

ध्वनर्षिगौतापत्ये स्त्रियां डीप् ।

ध्वान्त न० ध्वन-क्त । जुब्बुखान्तेत्यादिना पा० अन्त्यकारे नि० ।

१तमसि अमरः । अन्यत्र ध्वनित इत्येव शब्दयुक्ते ।

ध्वान्तमस्यस्य अच् । २तमःप्रधाने नरकभेदे च शब्दार्थचि०

३मरुद्भेदे धुनिशब्दे यजु०वाक्यं दृश्यम् “ध्वान्तिं सर्व-

पापघ्नं प्रणतोऽस्मि दद्याकरम्” सूर्यनतिः ।

ध्वान्तवित्त पु० ध्वान्ते वित्तः प्रथितः । खद्योते शब्दरत्ना०

ध्वान्तशात्रव पु० ध्वान्तस्यान्त्यकारस्य शात्रवः । १सूर्ये शब्दार्थ०

२अग्नौ ३चन्द्रे च शब्दार्थचि० । तद्रूपवर्णे ४च्येतवर्णे

पु० शब्दच० । ध्वान्तारातिप्रभृतयोऽपि सूर्यादौ ।

“ध्वान्तिं सर्वपापघ्नम्” सूर्यनतिः । [हारा० ।

ध्वान्तोन्मेष पु० ध्वान्ते उन्मिषति उटु-मिष अच् । खद्योते

ध्वृ कौटिल्ये भ्वा० पर० अक० अनिट् । ध्वरति अध्वार्षीत् द्वधार

दध्वर्थ । “ध्वृषीषा युधि मायाभिः” भट्टिः “कुटिली-

करणे सक० “भ्वाटव्यमेवैतया ध्वरति” तैत्ति० सं० २।५।८।६

ध्वण शब्दे ध्रुणवत् सर्वम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये

धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

न

नकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तवगीयपञ्चमवर्णः अक्षोच्चारण-
स्थानं दन्तमूलं नासिका च । “दन्त्याल्लतुलसाः स्मृताः”
“अक्षोऽनुनासिका नक्षो” इति च शिचोक्तेः । तस्योच्चारणे
व्याभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाप्रेषणं दन्तमूलस्य सम्यक्स्यर्थः । अत-
एव व्यञ्जनानां स्पर्शवर्णत्वव्यवहारः । वाङ्मयत्वाच्च संवारा
नादघोषा अत्यप्राण्य “खयं यमाः खयः+क पौ विसर्गः
स्वर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ।
कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः ।
अयुष्मा वर्गयमगा यणश्चात्यामयः स्मृताः” शिचो
अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानातन्त्रे उक्ता यथा
“नो गर्जिनी क्षमा सौरिवीरुणी विश्वपावनी । मेघश्च
सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः । ऊर्ध्वगामो द्वि-
रण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्नखः । वैनतेयः स्तुतिर्वत्सभवाऽनर्वा
निरागमः । वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगति-
विंयत् । शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्महामतिः” ।
अस्य ध्यानं यथा “ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु
भाविनि ! । दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलो-
चनाम् । चतुर्भुजां कोटरार्द्धीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
लण्णाश्वरपरीधानामीषझास्यसुखीं सदा । एवं ध्यात्वा
नकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” तत्स्वरूपं यथा
“नकारं शृणु चार्वाङ्गि ! कोटिविद्युत्तुललतिम् । पञ्च-
देवमयं वर्णं खयं परमकुण्डली । पञ्चप्राणात्मकं
वर्णं हृदि भावय पार्वति !” कामधेनुतन्त्रम् ।
मातृकावर्णन्यासे अस्य वामपादाङ्गुलिखे न्यास्यता ।
काव्यादौ प्रथमप्रयोगे फलं यथा “दोधः सौख्यं सुदं
नः” इ० व० ढीकोक्तम् ।

धातुपाठे ये णादितया पठितास्ते प्रयोगकाले नादि-
पूर्वका भवन्ति, सति निमित्ते पुनर्णत्वमापद्यन्ते । ये च
नादितया पठितास्ते न णत्वमापद्यन्ते इति विवेकः ।
न अव्य० नह-वन्नेन नश नाशे-या ड । ?निषेधे २८पमायां
च मेदि० ३२जर्थे च । अस्य समासे नलोपः तुडागमश्च
न भवति । “संयामे नातिकोविदम्” भा० वि० ४४० ।
नञा समासे तु अनतिकोविदमिति स्यात् । एकयोना
विंशतिरित्यादिषाक्ये एकात्रविंशतिः एकात्रविंशति-
रित्यादि । नासत्यौ नाकइत्यादौ च नञश्च समासेऽपि

प्रकृतिवद्भावविधानात् न नलोपादि । नैकधानाराचना-
न्तरीयकादयस्तु नशब्देन “सह सुमेति” पा० समासात्
सिद्धा सि०कौ० । गणरत्ने अयं चादिषु पठितः ।
“किंस्त्रित् प्रत्युत यच्च कश्चन न कं सत्ता समंसाकमः” इति
तट्टीकायां “नेति निषेधोपमानयोरित्युक्ता उदाहृतम्
“नैकः सुप्तेषु जागृयात्” । “तिष्ठा देवो न सविता”
इति न सविता सवितेवेत्यर्थः” इति । ?नकारस्वरूपवर्णे
पु० । “दोधः सौख्यं सुदं” न इति इ० र० टीका “नोग-
र्जिनी क्षमा” इत्यादिवर्णातिधानम् । नजर्थश्च नञश्च
वक्ष्यते । भावे वा० ड । पूर्वमे पु० । नम-कर्त्तरि कर्मणि
वा ड । इत्युगते ७ हिरण्ये च पु० । दस्तुते ति० मेदि० ।
६रत्ने पु० । एकाक्षरकोषः ।

नंशुक ति० “पचिनश्शोणुकन् कतुमौ च” उणा० शुकन्ते
तुमागमश्च । अणौ उज्ज्वलद० । यावत्पर्यन्तं गत्वा-
भावो विनश्यति तावत्परिमाणे ।

नंष्टृ ति० नश-हृच् तुम् च । नाशप्रतियोगिनि पक्षे नङ्गृ
तत्कार्ये स्त्रियां ङीप् ।

नःक्षुद्र ति० नसा क्षुद्रः । क्षुद्रनासिके हेम० ।

नक् अव्य० नश-किप् वा० क्तवम् । रात्रौ “अपस्वसुक्षसो
नगजिहीते” ऋ० ७।७।१। स्त्रादिगणे व्योक् योक्
नक् कमिति कचित् पाठो दृश्यते । सि०कौ० गणरत्ने च
योक् नक् च न दृश्यते ।

नकिञ्चन ति० नास्ति किञ्चन यस्य नजर्थस्य नशब्दस्य
“सह सुमेति” पा० समासः । अकिञ्चने दरिद्रे “सर्व-
कामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनाः” भा० उ० १३२४० ।
नञा मयू० समासे नञो नलोपे अकिञ्चन इत्येव ।
“स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं सखजं व्यनक्ति”
रघुः । “अकिञ्चने किञ्चन नायिकाङ्गके किमारकुटा-
भरणेन न श्रियः” नैम० ।

नकिम् अव्य० न किम् च चादिपाठात् अव्ययत्वं नशब्देन
समासः । वर्जनार्थे मनोरमा । एवं पृषो० नकिम् न
किर् नकीम् एतेऽपि वर्जने मनोरमा

नकुच पु० न कुचति कुच-सङ्कोचे नशब्देन समासः ।

(मान्दार) डङ्गुच्चे अमरः ।

[शब्दमा० ।

नकुट न० न कुटति कुट-क नशब्देन समासः । नासिकायां
नकुल पुंस्त्री नास्ति कुलमस्य “नभ्राडूनपाञ्चवेदानासत्य
नसुचिनकुलनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या” पा० नञो
न नलोपादि । (वेजी) ख्याते ?जन्तुभेदे स्त्रियां

डीप् । “नकुलः पिच्छिलो वातनाशो ज्ञेयकपित्तकृत्”
 राजनि० तन्मांसयुग्म उक्तः । श्पाख्योः क्षेत्वे
 माद्र्यामन्विनीकुमाराभ्यां जाते पुत्रभेदे “ततो माद्रो
 विचार्यैव” जगाम मनसाऽश्विनौ । तावागस्य सुतो
 तस्यां जनयामासतुर्यमौ । नकुलं सहदेवञ्च रूपेणा
 प्रतिभौ भुवि” । “पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
 माद्रीपुत्रावकथयन्ते विप्राः प्रीतमानसाः” भा० व्या०
 १२४ अ० । १ पुत्रे पु० शब्दमाला । ४ शिवे च “युधिष्ठिरस्य
 या कन्या नकुलेन विवाहिता” विदग्धसु० । पुकुलरहित-
 मात्वे त्रि० गौरा० डीप् नकुली इकुक्षुभ्यां ७ जटामांस्यां
 स्त्री भेदि० । ८ शङ्खिभ्यां स्त्री टकुङ्कुभे हेमच० जातो
 डीप् । १० नकुलजातिस्त्रियाञ्च ।

नकुलाख्या स्त्री न कुलाट्या । गन्धनाकुल्यां राजनि० ।
 नकुलान्वता स्त्री नकुलस्येवान्वता । सुश्रुतोक्ते नेत्रवि-
 काररूपरोगभेदे “यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्वता च
 गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः” इत्यु दिश्य “विद्योतते
 या तु नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्वाणि
 रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्वसंज्ञः”
 इति लक्षिता नकुलान्वसम्यक् ।

नकुलीश पु० कालीपीठस्य भैरवभेदे “नकुलीशः कालिपीठे
 दक्षपादाङ्गुली मता” पीठमाला २६ कारे वर्णाभिधानम् ।
 “नकुलीशोऽग्निमाकृतो वामनेत्राक्षं चन्द्रश्च” तन्त्रसारे
 (ह्री) बीजोद्धारः । नकुलेश्वरादयोऽप्यत्र । [त्रि०]
 नकुलेष्टा स्त्री इत० । शरास्त्रायां अमरः । २ नकुलस्य प्रिये
 नक्त नाशने चुरा० उभ० सक० सेट् । नक्तयति ते अननक्त
 त । शोषदेशत्वाभावात् प्रनक्तति इत्यादौ न शत्वम् ।
 नक्त न० नज-क्त । रात्रौ “रुशद्गृहे दृष्टे नक्तया चित्”
 ऋ० ४ । ११ । “नक्तया चित् रात्रावपि” भा० सप्तमीस्थाने
 याच् । तत् अङ्गत्वेनाख्यस्य अच् । २ व्रतभेदे तद्व-
 रतकालादि कालमाधवीये निर्णीतं यथा

“अथ नक्तं निर्णीयते । तत्र वाराहपुराणे चान्यत्रते
 पश्यते “मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्युया तिथिर्भवेत् ।
 तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं प्रपूजयेदिति” । अत्र
 नक्तशब्दो भोजनपरः कालपरत्वे प्रकुर्वीत्यस्या-
 नन्वयात् । न हि कालः केनचित्कर्तुं शक्यते । तस्य
 भोजनस्य रात्राविति कालविधिः । अतो दिवाभोजन-
 रहितत्वे सति रात्रिभोजनं व्रतस्य स्वरूपम् । अन्यथा
 अतःप्राप्तस्य रात्रिभोजनस्य विधानवैयर्थ्यात् । तस्य

च नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमङ्गम् तत्सन्धिषौ पठित-
 त्वात् । तथा होमोऽपि तदङ्गम् “होमं च तत्र कुर्वीत”
 इत्यभिधानात् । एवं च सति प्रधानाविरोधेन पूजा
 होमयोरङ्गयोर्दिवानुष्ठानमुक्तं भवति । प्रधानस्य च
 नक्तस्य कालद्वयं भविष्यत्पुराणे दर्शितम् “सृष्ट्यर्चोर्न
 दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनोपिण्डः । नक्षत्रदर्शनाच्चतमहं
 मन्ये गणाधिप !” इति । अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन
 व्यवस्थामाह देवलः “नक्षत्रदर्शनाच्चतं गृहस्यस्य बुधैः
 स्मृतम् । यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते”
 इति । स्मृत्यन्तरेऽपि “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो
 विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्वाणु सदिवा-
 करम् । सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तनन्तिमे घटिकाद्वये ।
 निशानक्तं तु विधेयं यामाह” प्रथमे सदेति” रात्रि-
 नक्तभोजने व्यासः “त्रिचङ्गर्तः प्रदोषः स्थाज्ञानावस्तंगते
 सति । नक्तं तु तत्र कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः” इति
 तदेवं नक्तव्रतकालौ व्यवस्थितौ । तत्र नक्तं प्रदोषव्या-
 पिन्यां तिथौ कार्यम् तदाह वल्लः “प्रदोषव्यापिनी
 ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा । एकादशीं विना सर्वां शुक्ले
 क्षण्ये तथा स्मृता” इति । एकादश्यां तु यच्चतं तत्रो-
 दयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्रदोष-
 व्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । उदयस्या सदा
 पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः” इति । अत्राप्येकभक्त-
 न्यायेन षोडशविधभेदा उत्प्रेक्षणीयाः । सञ्ज्ञाप्रदोष-
 योरेव भिन्नत्वात् । पूर्वोदयेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वतिथि-
 र्ग्राह्या । परेदुदयेव प्रदोषव्याप्तौ परतिथिः । उभयत्र
 प्रदोषव्याप्तौ परतिथिरेव तदाह जावालिः “सदैव
 तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र
 नक्तं स्यादुभयत्रापि सायतः” इति । उभयत्रापि दिवा-
 रात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोष
 व्याप्तभावेऽपि परैव तदाह जावालिः “अतथात्वे-
 परत्र स्यादस्तादृशं यतो हि सेति” । प्रदोषे तदभावे-
 ऽस्यस्तमयादर्शन्यतः सा विद्यते ततः सा ग्राह्येत्यर्थः ।
 अस्य च दिवारात्रव्रतत्वेन प्रदोषध्याप्तिवत्त्वायङ्गुल-
 व्याप्तिरपि निर्णयहेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणावर्गान्तमया-
 दित्युक्तम् । दिवारात्रिव्रतत्वं च कूर्मपुराणेऽभिहितम्
 “प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिचङ्गर्ता यदा दिवा । तदा
 नक्तव्रतं कुर्वीत् स्थाध्यायस्य निषेधवत्” इति । यद्य-
 प्यत्र प्रदोषकालसायङ्गालौ द्वावेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते

तथापि प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । सायंकालव्याप्तिरनु-
कल्प इति जात्रालिवचनादवगम्यते । तत्र ह्यतयात्व इति
प्रदोषव्याप्तिर्भाष्यमनूय तादृश्यास्तियेयां ह्यत्वे कर्वागन्ता-
द्वयत इति हेतुपन्थासात् । ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि
यतिषद्विवा नक्तमाचरेत् तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्र-
दोषव्यापिनी न स्थाद्विवा नक्तं विधीयते । आत्मनो
द्विगुणच्छायाभतिक्रामति भास्करे । तच्चक्तं नक्तमित्या-
हुर्न नक्तं निशि भोजनम् । एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्
सायाह्ने तु भुजिक्तियाम् । कुप्यान्नक्तव्रतो नक्तफलं
भवति निश्चितमिति । यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ
सौरनक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविषयांसेन सायंकाल-
व्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः । एतदेवाभि-
प्रेत्य सुमन्तुः “तिसृहर्तस्य गेवाह्नि निशि वै तावती
तिथिः । तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहर्न्येव तु भोजनमिति”
अत्र सायंकालव्याप्तिर्मुख्यकालत्वात् प्रथमतो निर्देशः ।
प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् पश्चाद्विनिर्देशः । इतरनक्तेषु तु
प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वादुदाहृतकूर्मपुराणवचने सेव प्रथमं
निर्दिष्टा सायंकालव्याप्तिः पश्चाद्विनिर्दिष्टेति विवेकः ।
तेष्वितरनक्तेषु प्रदोषव्यापितियमहर्न्येऽपि भानुवासरा-
संक्रान्त्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः
तदा दिव्येव नक्तं कुप्यात् तथा च भविष्योत्तरपुराणे
“ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः । दिनान्ते
तेऽपि भुङ्क्तेरन् निषेधाद्वात्रिभोजने” इति । तस्मिंश्च
दिवाभोजन उत्तमोऽस्तिनो सृष्टर्त्तौ, नध्यम उपान्यः,
ततः प्राचीनो जघन्यः । एवं च सत्यनिमभागति-
सृष्टर्त्तवचनान्युपपद्यन्ते रात्रिभोजनेऽपि घटिका-
त्रयसुप्तमः कालः । घटिकापट्कं मध्यमः कालः एत-
देवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्यते “प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटि-
कालत्रयमिष्यते” इति । “तिसृहर्तः प्रदोषः स्थाद्विवावकां
गते सतीति” । निशीथपर्यन्तो जघन्यः कालः । “नक्तं
प्रजुर्वीत रात्राविति” सामान्येनाभिधानात् । असौर
नक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ
परेदुरेव नक्तं कार्यम् सायंकालस्य गौणस्य तत्तत्तिथि-
व्याप्तत्वात् । अत्राप्येकभक्तवदन्याह्नं नक्तोपवास
स्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः । यथोक्तलक्षणलक्षित-
योरेकभक्तनक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कथं
कर्त्तव्यम् । न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्क-
नीयम् । भविष्योत्तरपुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदा-

चित्तत्प्रसक्तेः । तथाहि तत्र तृतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु
पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्तनक्तायाचितोपवासपारणानि
विहितानि । तत्र यदा तृतीया यामत्रयपरिमिता
तत ऊर्ध्वं चतुर्थी तदा मध्याह्नव्यापित्वात् तृतीयैकभक्तं
तत्र प्राप्तं प्रदोषव्यापित्वाच्चतुर्थीनक्तमपि तत्रैव तथा
सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः । अत्रोच्यते । एक-
भक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्यकल्प एवानुष्ठेय-
स्तद्विरोधिनि तु नक्तेऽनुकल्पः । स च द्विविधः
दिनान्तरानुष्ठानात् कर्त्तव्यनानुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थी
परेदुर्ध्वं सायंकालं व्याप्नोति तदा तस्य गौणकाल-
व्यापित्वादिक एव कर्त्ता दिनभेदेन व्रतद्वयमनुष्ठेयम् ।
यदा चतुर्थी समा क्षीणा च । तदा गौणकालस्याप्त-
सम्भवेन पूर्वोदुरेव भार्यापुत्रादिना कर्त्तव्येण तच्चक्तं
करणीयम् । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्त्तव्यानुष्ठानतो
दिवा । नक्षत्रादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्टः”
ति०त० सामान्योक्तिः उक्तविषयपरिहारेण प्रवर्त्तनीया ।
अस्य प्रशंसा देवीपु० यथा

“उपवासात् परं भिक्षुं भिक्षापरमयाचितम् । अया-
चित्वात् परं नक्तं तस्माच्चक्तेन वर्त्तयेत् । देवैस्तु भुक्तं
पूर्वाह्णे मध्याह्णे चपिभिक्षया । पराह्णे पितृभिक्षुं
सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः । सर्ववेद्याभतिक्रम्य नक्ते भुक्त-
मभोजनम् । यामाचारे महादेव ! नक्तेनैवोद्धरेन्नरम्”
विष्णुसंस्कृत ३५७भेदे “विभोरत्वाच्च पृथुषेणः तस्य नक्त
आहूत्यां जज्ञे नक्तादतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवरः”
भाग० ५।१५। ४ अञ्जिते ति० । [टीकायां भरतः

नक्तक पु० नक्त इव कायति चैक । (नेकड़ा) कर्पटे अमर-
नक्तचारिन् पु० नक्ते रात्रौ चरति चर-णिनि ७त० ।
१विडाले २पेचके त्रिका० रात्रिचारिनात्वे ति० । नक्त-
चरादयोऽप्यत्र “जवेन्नक्तचरान् सर्वान् सपुरोहित
धूर्गतः” भा०व्या० १०४० ।

नक्तचर पुंस्त्री नक्तं रात्रौ चरति चर-ट ७त० । १रात्रौ
हला० स्त्रियां ङीप् । २शुगुल्लो जंटा० । ३चौरे ३पेचके
शब्दार्थचि० । ५रात्रिचरनात्वे ति०

नक्तचर्या स्त्री नक्तं चर्या चरणम् । रात्रौ चरणादौ
“नक्तचर्यां दिवास्त्रप्रनालस्यं पैशुनं मदम् । अतियो-
गमयोगश्च अयेसोऽर्थी परित्यजेत्” भा०व्या० २६६४ ।

नक्तचारिन् ति० नक्तं चरति चर-णिनि । रात्रिचारि-
नात्वे “दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तचारिभ्य एव च” अनुः ।

नक्तञ्जात त्रि० नक्तं रात्रौ जातः । १ रात्रिजाते २ षोडशभिन्ने
स्त्री “नक्तञ्जातया षोडशे ! रामे लब्धे अविक्ते च”
अथ० १।२१।४ । नक्तप्रभवादयोऽप्यत्र

नक्तन् न० नज-वा० तनिन् । रात्रौ “वयो ये मूत्रो पत-
यन्ति नक्तभिः” ऋ० ७।१०४।१८ “नक्तभिः रात्रिभिः” भा०
नक्तन्तन त्रि० नक्तम् रात्रौ भवः अत्रुत्तु च । रात्रिभवे
“इदं नक्तन्तं दाम पौष्पमेतद्दिवातनम्” मट्टिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

नक्तन्दिव न० नक्तं रात्रौ च दिवा दिने च सम्प्रत्यर्थ-
दन्त्योः इन्द्रः व्यचतुरेत्यादिना नि० अच् । रात्रौ दिने-
चेत्यर्थः । “विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा” किरा०
नक्तभोजिन् त्रि० नक्तं रात्रौ भुङ्क्ते भुज-णिनि । ब्रतार्थं
दिवाभोजनेन रात्रिभोजनि दिवाभोजनाभाववि-
शिष्टरात्रिभोजनकर्त्तरि “हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमा-
हारलाघवम् । अग्निकार्यमपः शय्यां नक्तभोजी षडा-
चरेत्” भविष्य० ।

नक्तम् अथ० नज-व्रीडे वा० तच्च । रात्रौ अमरः । “तुषार
मूर्तेरिव नक्तमंशवः” माघः । “महोषधीर्नक्तमिवात्म-
भासः” कुमा० ।

नक्तमाल पु० नक्तम् रात्रौ आ अलति अल-अच् । करञ्ज-
वृक्षे अमरः । “नरुद्धिरानर्त्तितनक्तमाले” रघुः ।
नक्तमुखा स्त्री नक्तं नक्तवृताङ्गं सुखमाद्यभागोऽस्याः ।
रात्रौ हला० यथा रात्रिप्रथमभागस्य नक्तवृताङ्गं तथा
नक्तशब्दे उक्तं दृश्यम् ।

नक्तव्रत न० “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिवं युतः ।
निशि व्रतं तु विज्ञेयं यामाङ्गे” प्रथमे सदा इत्युक्तलक्षणे
दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रौ प्रथमयामाङ्गे भोजनरूपे
व्रते नक्तशब्दे दृश्यम् । [कलिकार्यां राजनि० ।

नक्ता स्त्री नज-व्रीडे क्त वा० तस्य नः । (देशलाङ्गुली)

नक्तान्य न० नक्ते आन्यम् । भावप्र० उक्ते रात्रौ दृष्टिराहि-
त्यापादके नेत्ररोगभेदे “स एव ज्ञेया इष्टौ पटलत्रयङ्गतो
नक्तान्यं करोतीत्याह त्रिषु स्थितोयः पटलेषु दोषो
नक्तान्त्रयापादयति प्रसङ्गः । दिवा स सूर्यप्रगृहीत दृष्टिः
पश्येत् तं रूपाणि कफालभावात्” । दोषोऽत्र कफजः
कफस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्त्रयस्य ज्ञेयविदग्धदृष्टा-
वन्तर्भावात् न पृथग् गणना । “रेम्” इत्यादर्शं न-
क्तान्त्रकाचाक्षीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतः ।
तद्युक्तमानवे नक्तान्त्र इत्येवं “आगस्त्यं नातिशीतोष्णं

नक्तान्त्रानां प्रशस्यते” सुश्रुतः । नेत्ररोगशब्दे दृश्यम् ।
नक्त पुंस्त्री न क्रामति दूरस्वल्पम् क्रम-ड नञ्वाडित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । १ कुम्भीरे अमरः स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । (भण्काट) २ दारशाखापहारिण इनासिकायाश्च
न० मेदि० । “हृदा प्रसन्ना इव गूढनक्राः” “आनायि-
भिक्षामपलपनक्राम्” रघुः । “अण्डजाः पक्षिणः सर्पा
नक्राः सत्स्याश्च कच्छपाः” मनुः नासिकायां स्त्री शब्द-
माला । ४ जलजन्तुभेदे मकरादौ च “तथा चेन्ना-
चरेयं नयेत नक्रकौतनः क्षणेवैकेनाकीर्त्तनीयां दशं
जनञ्चनम्” काद० । “नक्रकौतनः मकरध्वजः” इत्यर्थः ।
नक्रराज पु० इत० टच् सभा० । जलजन्तुप्रधाने (हाङ्गर)
ख्याते जलजन्तुभेदे हारा० ।

नक्रहारक पु० नक्रपपि हरति ह-एव लुक् इत० । (हाङ्गर)
ख्याते जलजन्तुभेदे हारा० ।

नक्ष गतो आ० पर० सक० सेट् निघण्टुः । नक्षति अनक्षी
ननक्ष । “नक्षद्दामं तत्परिं पर्वतेषां” ऋ० ६।२२।
“नि त्वा नक्ष्य ! विशपते ! द्युमन्तम्” ७।१५।७ “हे
नक्ष्य उपगम्य नक्षतिर्गतिकर्मा” भा०

नक्षत्र न० नक्ष-अत्रन् न क्षीयते क्षरते वा-वा० नि० नञ्वाडि-
त्यादि० निपा० नजः प्रकृतिभावः । अश्विन्यादिषु सप्तविंश-
तितारासु नक्षत्राभिमानिदेयताश्च अश्विन्यादयः दक्षसुताः
चन्द्रकक्षत्राणि च तत्कथा कालिकापु० २० अ० कालिकापु०
शब्दे २०१४ प्र० दृश्यम् । ताश्च “अश्विनी भरणी
चैव लक्षिका रोहिणी तथा । ज्येष्ठा शीर्षा तथैवाङ्ग्रा
तथा चैव पुनर्वसुः । पुष्याऽङ्गेषामघा पूर्वफल्गुन्यु-
त्तरफल्गुनी । अर्द्रा चित्रा स्वातयश्च विशाखा अतुरा-
धिका । ज्येष्ठा मूला तथा पूर्वोत्तराषाढे ततः परम् ।
श्रवणा च धनिष्ठा च तथा शतभिषाङ्गया । पूर्वोत्तरे
भाद्रपदे रेवती च संघर्षकाः” ज्यो० उक्तानि अधिका-
श्चक्ष्यन्ते प्र० दृश्यम् । २ सप्तमयहारभेदे स च नक्ष-
त्रसंख्यया सप्तविंशत्यारचितः । “नक्षत्रमालाभरणमिव
मदनहिपस्य” कादम्ब० । नक्षत्रं च २१६०० कलात्मकस्य
राशिचक्रस्य अष्टशतकलात्मकम् “भोगोऽष्टशती
लिप्ता” स० सि० उक्तेः युक्तञ्चैतत् २१६०० कलात्मकस्य
तस्य २७ विंशत्या भागे ८०० शतान्येन कला लभ्यन्ते ।
तेषां योगतारास्वरूपादिकसंज्ञेयाशब्दे ४६७ प्र० उक्तम्
विशेषादयश्च खगोलशब्दे २४२४।२५ प्र० उक्ताः ।
तेषां प्रयोगे चिह्नभेदश्च यथा “हस्तास्त्रातिश्रवणा

अक्षीमे ऋगशिरा न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ
मनन्तस्त्रिंशं शेषाः स्त्रियां बोध्याः” इदं प्रायिकम् ।
नक्षत्रकान्तिविस्तारः पुं नक्षत्रकान्तीनां विस्तारो यत् ।
अथ नक्षत्रायनाले राजनिः ।

नक्षत्रगणः पुं नक्षत्रघटितो गणः सप्तदायभेदः । वृ० सं० उक्ते
नक्षत्रविशेषाणां समूहात्मके गणभेदे । तत्र गणभेदस्य
संज्ञाभेदाः कार्यविशेषोपयोगिं च वृ० सं० ८८ ख० उक्तं यथा
“लोहगुत्तराणि तेषां रोहिण्यश्च ध्रुवाणि तैः कृत्यात् ।
अभिषेकशान्तिरुनगरधर्मवीजध्रुवारम्भान् । मूलशिय-
शक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि तेषु सिद्ध्यन्ति । अभि-
यातमन्त्रवेतालवन्धवभेदसम्बन्धाः । उपाणि पूर्वभ-
रणीपितृगण्यत्सादनाशशाखेषु । योज्यानि वन्ध-
विषदहृन्शस्त्रघातादिषु च सिद्ध्यन्ति । लघुः हृत्ताम्रिन-
पुष्याः पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु । शिल्पौषधयाना-
दिषु सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि । ऋदुवर्गस्तुराधाचि-
त्तापौष्णैर्दशानि मित्रार्थे । सुरतविधियस्त्रभूषणमङ्गल-
ग्रीतेषु च हितानि । ह्रीतभुजं सविशाखं ऋदुतीक्ष्णं
तद्विमित्रफलकारि” । इतः । २ तारासङ्के च ।

नक्षत्रचक्रं न० नक्षत्राणां चक्रं यत् । १ राशिचक्रे २ तन्त्रोक्ते
दीक्षोपयोगिचक्रभेदे चक्रशब्दे २८० ८४० दृश्यम् ।

नक्षत्रजातं न० नक्षत्रे तद्विशेषे जातं जन्म । वृ० सं० उक्ते
नक्षत्रविशेषे जन्मनि । तत्संक्षिप्तफलं तल्लोक्तं यथा
“प्रियभूषणः स्वरूपः सुमगो दक्षोऽग्निनीषु मतिमांश ।
कृतनिश्चयसत्याङ्गः हृत्ः सुखितयः भरणीषु । वज्रभुक्
मरदाररतस्त्रोजस्त्री कृतिकासु विख्यातः । रोहिण्यां
सत्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरस्वरूपश्च । अपलक्ष्यतुरो भीरुः
पटुस्त्राही धनी ऋगे भोगी । शठगर्वितचण्डकृतज्ञ-
हिंस्रपापश्च रौद्रर्षेः । दानः सुखी सुशीलो दुर्मेधा
रोगभाक् पिपासुश्च । अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ
जायते मनुजः । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंश्रितः पुष्ये । शठसर्वभक्षपापः कृतघ्नधूर्तश्च
मौजहृत् । वज्रभृत्पुनो भोगी सुरपितृभक्तो महीद्युमः
पितृषु १० । प्रियवाग्दाता द्युतिमान् अश्विनो नृपसेवको
भाग्ये ११ । सुभगो विद्याप्रधनो भोगी सुखभाग् द्वितीय-
फलपुण्याम् । उषाही धृष्टः पानपोऽष्टमी तस्मिन्
हृत् । चित्ताम्बरमाख्यधरः सुलोचनाङ्गश्च मयति
चित्तायाम् । दानो वणिक् कपालुः प्रियवाग् धर्मश्रितः
स्नातो । ईष्युर्लुब्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलह-

कदिशाखासु । आद्यो विदेशवासी क्षुधाक्षुरदुःसुरा-
पासु । ज्येष्ठासु न वज्रमित्तः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो
भोगी । इष्टानन्दकलत्रो वीरो दृढसौहृदश्च जलदेवे २० ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिको वज्रमित्तकृतसुभगश्च । श्रीमा-
श्वेषु श्रुतवान् उदारदारो धनान्वितः स्नातः । दाता-
दृष्टरगीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः । स्फुटवागव्यसनी
रिपुहा साहसिकः शतभिषासु दुर्पाङ्गः । मद्रूपासु-
दिग्गजः स्त्रीजितधनपटुर्दाता च । वक्ता सुखी प्रजावान्
जितशत्रुधार्मिको द्वितीयासु २६ । सम्पूर्णः सुभगः
श्रुतगुचिरर्थवान् पौष्णे २७ ” ।

नक्षत्रदर्शं त्रि० नक्षत्रं पश्यति दृश्य-अण् उप० सं० ।
१ नक्षत्रवीचके । नक्षत्रं तत्फलं दर्शयति दृश्यति दृश्य-
णिच्-अण् । २ गणके ज्योतिर्विज्ञेदे “प्रज्ञानाय नक्षत्र-
दर्शम्” यजु० १०।१० पुरुषमेधे प्रज्ञानोद्देशकमेध्यपशुकथने
नक्षत्रदानं न० नक्षत्रभेदे दानम् । नक्षत्रभेदे द्रव्यभेदस्य

दाने तच्च हेमा० दा० उक्तं यथा भारते
“नारद उवाच कृतिकासु महाभाग ! पायसेन ससर्पिषा ।
सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्युत्तमान् ।
रोहिण्यां पाण्डवश्चेष्ट ! भाषैरत्नेन सर्पिषा । पयोतु-
पानाद्वातव्यमान्दव्याधं द्विजातये । दोग्ध्र्यां सवत्सान्तु
नरो नक्षत्रे सोमदेवते ५ । दत्त्वादित्यविमानस्यः स्वर्गं
प्राप्नोत्युत्तमम्” सोमदेवतं नक्षत्रं, ऋगशीर्षम् । “आर्द्रायां
क्षयरं दत्त्वा तिलमिश्रं समाहितः । नरस्तरति
दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् । पूषं पुनर्वसौ दत्त्वा
हतपूर्णं समाचितम् । यमस्त्री रूपसम्पन्नो वज्रजे
जायते कुले । पुष्ये तु काञ्चनं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव
च । अनाल्लोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते” । कृतं
घटितम् अकृतमघटितम् । “अज्येष्ठासु तथा रौष्यं
दधमं यः प्रयच्छति । स सर्वभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभि-
जायते । मघासु तिलपूर्णानि वर्जमानानि मानवः ।
प्रदाय पशुमांसैव पुत्रवांश्च प्रजायते । मालगुनीपूर्वसमये
ब्राह्मणानासुपोषितः । मघ्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा
सौभाग्यमश्नुति । हतक्षीरसमायुक्तं विविधं घटि-
कौदनम् । उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
वहा प्रदीयते दानसुत्तराविषये नरैः । सदा फलमन-
न्तश्च भवतीह विनिश्चयः” । फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्व-
फलगुनीसमय इत्यर्थः । फाणितं गुडविकारः सुत्तरा-

विषये उत्तरफाल्गुनीसमय इत्यर्थः । “हस्ते हस्ति-
रथं दत्त्वा चतुर्थ्युक्तसुपोषितः । नरस्तारति दुर्गाणि
क्षुरवारान्ध पर्वतान्” । चतुर्थ्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तम् ।
“चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्याङ्गाङ्गान् च भारत ! । चर-
त्यप्सरसां लोके रमते नन्दने वने” । पुण्याङ्गाङ्गामिति
शुभलक्षणलक्षितशरीरां धेनुमित्यर्थः । “स्वातीष्वधनं
दत्त्वा यद्विष्टममात्मनः । प्राप्नोति लोकान् सुशुभा-
निह चैव सहृदयः । विशाखायासनङ्गाहं धेनुं दत्त्वाथ
दुग्धदाम् । सप्रासङ्गश्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम्” ।
प्रासङ्गो युगान्तरकाष्ठम् । “पितृन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य
चानन्यममृते । न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च
गच्छति । दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
नारकीयां च स क्लेशान्नाप्नोति विनिश्चयः । अक्षराधासु
प्रावारवस्त्रोत्तरसुपोषितः । दत्त्वा युगशतं चापि नरः
स्वर्गे महीयते” । प्रावारः प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं
परिधानवस्त्रादिकम् । “कालशाकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा
मर्त्यः समूलकम् । ज्येष्ठायां मृत्युसुत्साद्य गति-
मिष्टाञ्च गच्छति । मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः । स्वपितृन् प्रीणयेदेव गतिमिष्टाञ्च गच्छति ।
अथ पूर्वाषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः । कुलवृत्तोप-
सम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारणे । प्रदाय जायते अष्टकुले
वज्रयुगाकुले । पुत्रपौत्रैः परिहृतः पशुमान् धनवां-
स्तथा । उदमन्यं सर्षपिष्कं प्रसूतमधुफाणितम् ।
दत्त्वोत्तराषाढासु स्वर्गलोकानवाप्नुयात्” । उदमन्यः
उदकमिश्राः सक्तवः । फाणितं दुग्धखण्डविकारः ।
“दुग्धन्त्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतम् । धर्मनिष्ठो
मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते” । अयमर्थः । उत्तरा-
षाढानक्षत्रचतुर्थपादः अयणस्याद्यवटिकाचतुर्थयमभि-
जिद्योगः । “अवधे कन्धवं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंस्तान् । गोप्रयुक्तं
धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः । वस्त्रमस्त्रिज्वं दत्त्वा
प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते । गन्धं शतभिषाद्योगे दत्त्वा
सायुरुचन्दनम् । प्राप्नोत्यप्सरसां लोकं प्रेत्य गन्धांश्च
शाश्वतान् । पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै ।
सर्वमव्यक्तलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् । औरभ-
सुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति । पितृन् प्रीणाति
सकलान् प्रेत्यानन्यं सममृते” । औरभो, मेघस्य
मांसमौरभम् । “कांक्षोपदोहर्षी धेनुं देवत्यां यः प्रय-

च्छति । स प्रेत्य कामानादाय दातारसुपतिष्ठति ।
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः । हस्त्यश्वरथ-
सम्पन्ने वर्षस्त्री जायते कुले । भरणीयु विजातिभ्य-
स्त्रिलोके प्रदाय वै । गाः प्रसूताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य
यशस्तथा । भीष्म उवाच । इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो
नक्षत्रयोगतः । देवक्या नारदेनेह स्तुपाभ्यः साऽब्रवीदि-
दम्” । विष्णु भर्मात्तरे “कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं वज्र-
फलं स्रुतम् । रक्तवस्त्रस्य रोज्ज्वलां सौम्ये भे लवणस्य
च । कशरस्य तथाङ्गायामादित्ये रजतस्य च । एतस्य
तु तथा पुष्पे गन्धानामथ सर्षपे ८ । तिलानाञ्च तथा
पैत्ये १० म्रियगोर्भगदैवते ११ । आर्यस्य १२ चाज्यपूषानां
सावित्रे १३ पायसस्य तु । चित्रायां चित्रवस्त्राणां सक्तूनां
वायुदैवते १५ । ऐन्द्रान्ये १६ चैव लोहानां भैले १७ माल्य-
फलस्य च । कृतस्य च तथा शाक्रे १८ मूले मूलफलस्य च ।
हेम्नश्च मधुयुक्तस्य दानमाप्ये २० महाफलम् । विश्वेदेवे २२
ऽन्नपानस्य अयणे वसनस्य च । धान्यस्य वासवे २३ विष्णो-
वारुणे २४ चौपथस्य च । व्याजे २५ पुराणवीजानां सखानां
तदनन्तरे २६ । गोरसानां तथा पौष्णे २७ स्नानानामथ-
वाश्विने । तिलानाञ्च सदा दानं भरणीयु महाफलम्” ।
नक्षत्रनाथ पु० ६३० । १८८० “नक्षत्रनाथः सप्तपाजगाम”
हरिवं० ११७ अ० “नक्षत्रनाथांशुरियारविन्दे” रघुः ।
तस्य नक्षत्राधिपतद्वत्तुताश्विन्यादि नाथत्वात् तथात्वम् ।
नक्षत्रनेमि पु० नक्षत्रस्य तत्त्वस्य नेमिरिव । १ भुवतारके
२ चन्द्रे श्रेयसां च हेमच० । ४ विष्णौ “नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रा-
क्षमः क्षामः समीहिनः” विष्णुस० । “शिशुमारस्य ज्योति-
श्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तको हृदयस्थिता” विष्णु रिति कथितो
नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने “विष्णु हृदयमिति श्रुतेः” भा०
नक्षत्रपति पु० नक्षत्रं पाति पा-डति । चन्द्रे शब्दार्थवि० ।
नक्षत्रपत्यादयोऽप्यत्र ।
नक्षत्रपथ पु० नक्षत्रोपलक्षितः पन्थाः अच् समा० । नक्षत्र-
चक्रस्य भ्रमणमार्गः । नक्षत्रमार्गादयोऽप्यत्र “अतीत-
नक्षत्रपथानि यत्” भावः । खगोलशब्दे दृश्यम् ।
नक्षत्रपदयोग पु० “मेघगे भास्करे पठे शीतगौ खोजगे यमे ।
नक्षत्रपदयोगोऽयं शत्रु मेघानिबोधया” ज्यो० उक्ते राज्ञां
युद्धयात्राङ्गयोगभेदे ।
नक्षत्रपुरुष पु० नक्षत्रैरेवाङ्गविशेषैः पुरुष इव । नक्षत्र-
विशेषैरेङ्गविशेषात्मकैः तन्नामव्रताङ्गे पुरुषे यस्य
व्रताङ्गता व्रतनिमित्तकालश्च वृ० सं० १०५ अ० उक्तो यथा

“पादौ मूलं, जङ्घे च रोहिणी तथाश्विन्यः । जङ्घापादाद्वयमथ गुह्यं फाल्गुनीयुग्मम् । कटिरपि च कृत्तिकाः, पार्श्वयोश्च यमजा भवन्ति भाद्रपदाः । कुक्षिस्था रेवत्यो, विज्ञेयसुरोऽनुराधा च । घृष्टं विद्धि धनिष्ठा, भुजौ धिशाखा, स्फुटौ करौ हस्तः । अङ्गुल्यश्च पुनर्वसु-
रक्ष्मेषासंज्ञिताश्च नखाः । यीवा ज्येष्ठा, श्रवणौ श्रवणः, पुष्यो मुखं, द्विजाः (दन्ताः) स्नातिः । हस्तिं शतभिषगथ नासिका मघा, मृगशिरा नेत्रे । चित्रा लघाटसंस्था, शिरो भरणी, शिरोरुहाश्चाङ्गौ । नक्षत्रपुरुषकोऽयं कर्तव्यो रूपमिच्छद्भिः । चैत्रस्य वज्रलपक्षे ह्यष्टम्यां मूल-
संयुते चन्द्रे । उपवासः कर्तव्यो विष्णुं सम्पूज्य धिष्णुं च । दद्याद्भूते समाम्ने हतपूर्णं भाजनं सुवर्णेषु-
तम् । विप्राय कालविदुषे सरत्नवस्त्रं स्वयत्तत्रा वा” ।
वामनपु० ७७ अ० विचारो दृश्यः ।

नक्षत्रभोग पु० राशिवक्रस्य नक्षत्राणामेकैकदिने भोगः ।

२१६०० कलात्मकस्य सप्तविंशत्या सर्वं विभक्तस्य ८०० शत-
कलाकूपे भोगे “भोगोऽष्टयती लिप्ताः” सू० वि० ।

नक्षत्रमान न० सू० वि० उक्ते दिनादिमानभेदे अहर्नशब्दे
५७६४० नक्षत्रमानशब्दे च दृश्यम् ।

नक्षत्रमाला स्त्री नक्षत्रसंस्थिका माला । सप्तविंशतिमौ-
क्तिकादिरचितमालायाम् अमरः । इतः । २ नक्षत्रत्रयौ
च “यावच्चक्षत्रमाला विचरति गगने भूयन्तीव भासा”
ह० सं० १०५ अ० । शक्तिनां मालाभेदे च “निशाङ्गसमयेनेव
परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन” काद० (गन्धर्वहस्तिना)

नक्षत्रयाजक पु० नक्षत्रनिमित्तं हृत्यर्थं याजयति
यज-णिच्-एवुल् । नक्षत्रनिमित्तदोषोद्भावनेन शान्ति-
कारके अपलटब्राह्मणे “आज्ञायका देवतका नक्षत्र
पामयाजकाः । एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिक
पञ्चमाः” भा० शा० ७६ अ० तस्य निन्दोक्ता

नक्षत्रयोग पु० नक्षत्रभेदे योगः क्रूरपहादिभिर्योगः । नक्ष-
त्रव्यूहशब्दे वक्तव्ये नक्षत्रेषु क्रूरादिपहयोगे “संव-
त्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ताः नक्षत्रयोगेषु च निश्च-
यज्ञाः” भा० उ० ४७ अ० ।

नक्षत्रयोगिनी स्त्री नक्षत्रैरभिमानितया युज्यते युज-
विभुष् । दाक्षायणीषु अश्विन्यादिषु “तस्मै नक्षत्रयो-
गिन्यः सप्तविंशतिरुत्तमाः । रोहिणीप्रसूताः कन्या दक्षः
प्राचेतसा ददौ” हरिवं० २२६ अ० । रोहिण्याश्चन्द्रस्या-
तिप्रियत्वात् तन्मुखत्वसुक्तमिति बोध्यम् ।

नक्षत्रयोनि स्त्री इतः । विवाहादौ योनिर्गते उपयमशब्दे
१२५० पृ० दृश्यम् । [अथ ज्योतिर्गणा इव] भा० शा० २८ अ०

नक्षत्रराज पु० इतः टच् समा० चन्द्रे “नक्षत्रराजे वर्षान्ते
नक्षत्रलोक पु० इतः । नक्षत्रावहितलोकभेदे “कस्मिन्नु

चन्द्रलोका व्योताश्च प्रोताश्च नक्षत्रलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु नक्षत्रलोका व्योताश्च प्रोताश्च देवलोकेषु” शत० ब्रा०
१४।६।६।१। तल्लोकस्यानादिकं च काशीख० अ० उक्तं यथा

“दक्षः प्रजाविनिर्माणे दक्षो जातः प्रजा-
पतिः । षट्पिण्डितरक्षस्य रूपलावण्यभूषणाः । सर्वा
लावण्यवाहिन्यो रोहिणीप्रसूताः श्रुताः । तामिस्रत्वा
तपस्वीन् प्राप्य वैश्वेश्वरीं पुरीम् । आराधितो महादेवः
सोमः (उभया सहितः) सोमविभूषणः । भवतोऽपि महा-
देव ! भव ! तापहरो हि यः । रूपेण भवता हृत्यः स
नोभर्ता भवत्विति । लिङ्गं संस्थाप्य समहनन् नक्षत्रेश्वर-
संज्ञितम् । वरणायास्ते रस्ये सङ्गमेश्वरसन्निधौ । दिव्यं
वर्षं हस्तन्तु पुरुषायितसंज्ञितम् । तपस्तप्तं महात्ताभिः
पुरुषैरपि दुष्करम् । ततस्तुष्टो हि विश्वेशोऽप्यतरदर-
सुत्तमम् । सर्वासां मेकहृत्तीनामेकार्थस्थिरचेतसाम् ।
त्र्योविश्वेश्वर उवाच । न ख्यातं हि तपोऽत्युत्तमेतदन्या-
भिरौदृशम् । पुराऽवतामिन्महाहोनाम नक्षत्रमत्र वै ।
पुरुषायितसंज्ञेन तप्तं यत्तपसाऽधुना । भवतीभिस्ततः
पुंस्त्वमिच्छया वो भविष्यति । ज्योतिश्चक्रं समस्तोऽस्मि-
न्मनसा भविष्यथ । मेघादीनाञ्च राशीनां योनयो
यूयसुत्तमाः । व्योमधीनां सुधायाश्च ब्राह्मणानाञ्च यः
पतिः । पतिमत्यो भवत्योऽपि तेन पत्या शुभाननाः ! ।
भवतीनामिदं लिङ्गं नक्षत्रेश्वरसंज्ञितम् । पूजयित्वा
नरो गन्ता नक्षत्रलोकसुत्तमम् । उपरिष्टान्मृगाङ्गस्य
लोको वस्तु भविष्यति । सर्वासां तारकाणाञ्च मध्ये
मान्या भविष्यथ । नक्षत्रपूजका ये च नक्षत्रव्रतचारिणः ।
ते वो लोके वसिष्यन्ति नक्षत्रसदृशप्रभाः । नक्षत्रपह-
राशीनां वाधा तेषां कदाचन । न भविष्यति ये काश्यां
नक्षत्रेश्वरवीक्षकाः” ।

नक्षत्रविद्या स्त्री नक्षत्राणां तत्स्थितपहादीनां चारणा-
नाय विद्या । ज्योतिषविद्यायाम् “न चेत्यातनिमित्ताभ्यां
न नक्षत्राङ्गविद्याया । नातुशासनवादाभ्यां भिन्नां
लिप्सेत कर्हिचित्” मनुः । “विज्ञानेन वा ऋग्वेदे
विज्ञानाति” इत्युपक्रमे “ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां जलविद्यां
नक्षत्रविद्याम्” आ० उ० ।

नञत्ववीथि स्त्री नञत्वैकज्ञेदेः कृता वीथिः शा०त० ।
गगनस्थाने नञत्वविशेषकृतायां वीथौ तज्ज्ञेदादिकं ङ०सं
६४० उक्तं यथा

“नागगजैरावतदृषगोजरद्वयमृगाजदहनाख्याः । अश्वि-
न्याद्याः कैचित् त्रिभाः क्रमादीययः कथिताः । नागा
तु पवनयास्यानलानि, पैतामहाक्षिभास्तिष्ठः । गोवीथ्या-
मश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे । जारद्वयं च व-
ष्णात् त्रिभं मृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम् । हस्तविशा-
खात्पाङ्गाख्यजेत्यभाद्रादयं दहना । तिस्रस्तिस्रस्तासं क्र-
मादुदङ्मध्ययास्यमार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षि-
णस्थितैकैका । वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता
भमार्गस्य । नञत्वाणां तारा यास्योत्तरमध्यमास्तद्वत् ।
उत्तरमार्गो यास्यदिर्निर्गदितो मध्यमस्तु भग्न्याद्यः १० ।
दक्षिणमार्गोऽपादादिः कैचिदेव कृता मार्गाः । ज्यो-
तिषभागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वय-
मेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये । उत्तरवीथिषु
शुक्रः सुभिक्षशिवलङ्कतोऽस्तसुदयं वा । मध्यासु मध्य-
फलदः कटफलो दक्षिणस्यासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सम-
मध्यम्यूनमधमकटफलम् । कटतमं सौम्याद्यासु वीथिषु
यथाक्रमं ब्रूयात्” ।

नञत्वव्यूह ५०६०सं० १५ उक्ते नञत्वविशेषस्य क्रूरादिवेधेन पुरु-
षविशेषाणां द्रव्यभेदानां च शुभाशुभस्वचके नञत्वसमूहे
यथा “आग्नेयेऽश्वितकुसुमाहिताग्निमन्त्रज्ञत्वभाष्यज्ञाः ।
आकरिकनापितद्विजघटकारपुरोहितावद्ज्ञाः । रोहि-
ण्यां सुव्रतपण्यमूपधनियोगयुक्तगाकटिकाः । गोवृषजल-
चरकर्षशिबोऽज्ञेयैश्चसम्पन्नाः । मृगगिरसि सुरभिर्वस्त्रा-
ऽजकुसुमफलरत्नवनचरविहङ्गाः । मृगसोमपीथिगाम्भ-
र्वकासुका लेखहारश्च । रोह्णेऽवधवन्मनान्तपरदारस्ते-
यशास्त्रभेदरताः । तृषधान्यतीक्ष्णमन्त्राभिचारवेतालक-
र्मज्ञाः । आदित्येऽसत्यौदार्यगोचकुलरूपघीयशोऽर्ध-
युताः । उत्तमधान्या वणिजः सेवाभिरताः सशिल्पि-
जनाः । पुष्ये यवगोधूमाः शास्त्रीचुवनानि मन्त्रिणो
भूपाः । सलिलोपजीविनः साधवश्च यज्ञेष्टिज्ञाश्च ।
आहिदेवेऽल्लिमकन्दमूलफलकीटपन्नगविषाणि । परध-
नहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वमिषजश्च । पितृ १० धन-
धान्याद्यं कोडागाराणि पर्वताश्चयिषः । पितृभक्तव-
शिकम्पराः क्रव्यादाः स्त्रीहिमो मनुजाः । प्राकफलशु-
नीषु नटयुवतिसुभगगाम्भर्वशिल्पिपण्ड्यानि । कर्पासव-

श्यामलिकतैलानि कुमारकाद्यापि । आर्यमूषे १२ भार्दव-
शौचविनयपापखिदानशास्त्ररताः । गोभनधान्यमहाध-
नधर्मात्तरताः समतुजेन्द्राः । हस्ते तस्करकुञ्जररथिक-
महामालशिल्पिपण्ड्यानि । तृषधान्यं सुतयुक्ता वणि-
जस्तेजोयुताश्च । त्वाष्ट्रे १४ भूषणपणिरागलेख्यगाम्भ-
र्वगन्धयुक्तिज्ञाः । गणितपटुतन्तुवायाः पाताञ्जारा-
जधान्यानि । स्वातौ खगमृगतृगा वणिजो धान्यानि
वातवज्जलानि । अस्थिरशौहृदलघुसत्त्वतापसाः पण्यकु-
शलाश्च । इन्द्राग्निदेवते १६ रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिल-
सुह्राः । कर्पासमापचणकाः पुरन्दरकृताशमक्ताश्च ।
मैत्रे १७ शौर्यसमेता गणनायकसाधुगोष्ठियानरताः ।
ये साधवश्च लोके सर्वं च शरत्सुतपन्नम् । पौरन्दरे १८
ऽग्निपूराः कुलविजयशोऽन्विताः परस्त्रहृतः । विजि-
गीषवो नरेन्द्राः सेनानां चापि नेतारः । ऋते भेष-
जमिषजो गणसख्याः कुसुममूलफलवार्त्ताः । वीजा-
न्यतिधनयुक्ताः फलमूलैर्यैश्च वर्त्तन्ते । आष्वे २० मृदवो
जलमार्गगामिनः सत्यशौचधनयुक्ताः । सेतुकरवारि-
जीपकफलकुसुमान्यम्बुजातानि । विश्वेश्वरे २१ महामा-
त्ममल्लकरितृगरगदेवताभक्ताः । स्थावरयोषा भोगान्विताश्च
ये चोजसा युक्ताः । श्रवणे मायापटवो नृत्योद्युक्ताश्च
कर्मसु समर्थाः । अल्पाहिनः सधर्मा भागवताः सत्यवच-
नाश्च । वसुभे २२ सानोन्मुक्ताः क्षीवाश्चलशौहृदाः स्त्रियां
दूषणाः । दानाभिरता बहुवित्तसंयुताः शसपराश्च
नराः । वरुणेशे २४ पाशिकमत्स्यवन्मज्जलजानि जल-
चरा जीवाः । सौकरिकरजकशौण्डिकशकुनिकाश्चापि
वर्गेऽस्मिन् । आजे २५ तस्करपशुपालाहिंसकीनाशनीच-
शठचेटाः । धर्मव्रतैर्विरहिता नियुक्तकुशलाश्च ये म-
नुजाः । आहिर्बुध्नौ २६ विप्राः क्रतुदानतपोयुता
महाविभवाः । आश्वमिणः पाषण्डा नरेश्वराः शार-
दधान्यं च । पौष्णे २७ सलिलजफलकुसुमलवणमणि-
शङ्खमौक्तिकालानि । सुरमिजुसमानि गन्धा वणिजो
नौकर्षधाराश्च । अश्विन्यामश्वहराः सेनापतिवैद्यसेवका-
स्तुरगाः । तृगरारोहाश्च वणिषू पोमेतास्तुरगरक्षाः ।
यास्ये २८ मृकपिशितभुजः क्रूरा वधवन्मताङ्गनासक्ताः ।
तृषधान्यं नीचकुलोद्भवा विहीनाश्च सत्येन । पूर्वार्त्तयं
सानलश्मपजानां राज्ञां तु पुष्येण सहोत्तराणि ।
श्रवौष्णे २९ मैत्रे १७ पितृदेवतं १० च प्रजापतेर्भ ४ च कृषी-
वलानाम् । आदित्ये ७ हस्ताभिजिदाश्विनानि वणिषू

जनानां प्रवदन्ति भानि । मूलनिनेला ६ निख १५ वारु-
णानि २४ भान्युजजातेः प्रभविष्णुतायाम् । सौम्यै
न्द्रश्चित्रावसुश्चैवतानि सेवाजनस्त्रास्यसुपागतानि ।
सार्धं ६ विशाखा श्रवणो भरग्यश्चण्डान्यजातेरिति
निर्दिशन्ति । रविरविस्तृतयोगमागतं क्षितिस्तुतभेदनवक्र-
द्विषितम् । ग्रहणगतमथोक्तया हतं नियतसुपाकर-
पीडितं च यत् । तदुपहतमिति प्रचक्षते प्रकृति-
विपर्यययातमेव वा । निगदितपरिवर्गदूषणं कथितवि-
पर्ययगं सन्देहये” ।

मक्षत्रव्रत न० नक्षत्रनिमित्तं व्रतम् शा०त० । नक्षत्रनिमित्ते
व्रतभेदे तत्र सामान्यतः काननिर्णयः ति०त० उक्तो यथा
“नक्षत्रद्वेषे तु बोधायनमार्कण्डेयो “तच्चक्षत्रमहोरात्रं
यस्मिन्नक्षत्रं गतोरविः । यस्मिन्नुदेति सविता तच्चक्षत्रं
दिनं स्रतम्” पूर्वाङ्गमहोरात्रसाध्योपवासनक्षत्रैकमक्षत्रेषु
“तत्रैवोपवसेद्वेद्ये यन्निशीथादधोभवेत् । उपवासे यद्वर्णं
स्यात् तच्च नक्षत्रैकमक्षत्रयोः” इति स्कन्दपुराणात् निशी-
थादध इत्यनेन अहोरात्रपूर्वकालत्वेन सूर्यास्तमयकाल-
स्यापि लभ्यात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनाक्षं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते राम ! निशीथे शशिना सह”
इति विष्णुधर्मोत्तराच्च उपवासव्रतव्रतादीनामहोरा-
त्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभोजनद्वयस्यैकतरपरित्याग-
अहितकालविशेषनियामकत्वात् । यस्मिन्नुदेतीति तु
दिवसकर्तव्यस्नानदानादाविति बोध्यं, पितृकार्येऽपि शु-
क्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह बोधायनः “सा तिथिस्तत्र
नक्षत्रं यस्मिन्नुद्युदितो रविः । वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने-
त्वक्षत्रमयं प्रति” हीने चन्द्रस्य हीनत्वात् कृष्णपक्षे वर्द्ध-
मानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य । कालमाधवी-
जोऽप्येवम्” ति०त० रघु० ।

नद्व्रतानि च हेमा० वृ० भविष्यपुरा० उक्तानि यथा
“इत्येते कथिताः कृष्ण ! तिथिविोगा मया तव । नक्षत्र-
देवताः सर्वैः नक्षत्रेषु व्यवस्थिताः । इष्टान् कामान्
प्रयच्छन्ति यथास्थानं सुरेश्वर ! । चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे
यदा समधितवति । उक्तस्य देवयज्ञस्तु तदा स सफलो
भवेत् । देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथातथम् ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञज्ञैव पृथक् पृथक् । अश्विन्या-
अश्विनाविहा दीर्घायुर्जायते नरः । व्याधिभिर्हृष्यते
क्षिप्रं योऽत्यर्थं व्याधिपीडितः । भरग्यां यमराष्ट्रिः
कुसुमेरसितैः शुभैः । तथा गन्धादिभिः शुश्रूष्यैः

विमोचयेत् । अथ नक्षत्राणां कृत्तिकायान्तु ऋद्धिं संपूजितः
पराम् । रक्तमाख्यादिभिर्दद्याद्दृष्टहोमेन च ध्रुवम् ।
प्रजाः प्रजापतिः प्रीत इत्यो दद्यात्पशून्क्षया । रो-
हिण्यां देवशार्दूल । गोजन्महा जगत्पते ! । ऋगशीर्षे
तथा सोमं जातिसारोग्यमेव च । आर्द्रायान्तु शिवं
पूज्य पशून् विजयमेव च । श्रितैः पद्मादिभिर्दिव्यैर्देवतं
पयसा च वै । पुत्रान् पुनर्वसौ दद्याच्चक्षणा तर्पिता-
ऽदितिः । तिष्ये दृष्टस्सतिर्बुद्धिं विपुलं सुखमेव तु ।
भोगान् गन्धादिभिर्नागा अक्षोपायां प्रपूजिताः । तर्पि-
ताश्च प्रयच्छन्ति भक्षाद्यैर्भुधुरैः शुभैः । मघासु पितरः
पुष्टिं हतपायसतर्पिताः । पूर्वायां ११ विजयं दद्याद्भगो
देवः सुतर्पितः । भक्त्या प्रपूजितो दद्यादुत्तरायां १२ तथा-
र्यमा । भर्तारमीप्सितं नाभ्यां पुंसश्च वरयोधितम् ।
नीरोगत्वं तथायुष्यं सम्मदं चारुपताम् । पुष्य-
वस्त्रार्चितो हस्ते दद्यात्तेजोनिधिक्षया । चित्रासु
पूजितस्त्वष्टा दद्यादारोग्यमेव च । स्वात्यां संपूजितो
वायुः पुत्रानिष्टान् प्रयच्छति । इन्द्राग्नी तु विशाखायां
पीतरक्तैः प्रपूज्य च । धनं राज्यञ्च लब्ध्वैव तेजस्वी
निवसेत्सदा । रत्नैर्भित्तमनूराघास्त्रैश्च संपूज्य भक्तितः ।
प्रियो जनानां सर्वेषां चिरञ्जीवति सदा । ज्येष्ठायां
पूर्वशतं त्वन्द्रभिदा पुष्टिमवाप्नुयात् । शुभैः सर्वैस्तु संपुण्यः
कर्मणा वचनेन च । मूले निर्कृतिभिदा च भक्ष्यैस्तु
फललादिभिः । पूर्ववत् फलमाप्नोति क्लृप्ताने च ध्रुवो
भवेत् । कप इहा जले २० चैतैर्हृत्वा तत्रैव पूर्ववत् ।
सन्नापान्मुच्यते क्षिप्रं शारीरान्मानसात्तथा । आषाढासु
तथा विश्वं विरिञ्चतुत्तरयोगतः । संपूज्य श्रियमाप्नोति
परं विजयमेव तु । श्रवणे पूजितो विष्णुः सर्वान्
कामान् प्रयच्छति । धनिष्ठासु वस्त्रनिदा न भयं प्राप्नु-
यात् कश्चित् । महतोऽपि भयात्तीर्थौ गन्धपुष्पादिभिः
शुभैः । वरुणं यतमिषास्त्रैश्च व्याधिभिर्हृष्यते नरः ।
अजं भाद्रपदायान्तु २५ शुद्धस्फटिकसन्निभम् । संपूज्य सुक्लि-
माप्नोति नालं कायां विचारणा । उत्तरायां २६ मङ्गिर्ब्रह्मं
परं शान्तिमवाप्नुयात् । रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति
विविधान् पशून् । श्रितैः पुष्यैश्च दीपैर्धूमैर्विजय-
वर्द्धनैः । य एते वै समाख्याता यथाः संक्षेपतो मया ।
नक्षत्रदेवतानां हि साधकानां हिताय वै । तस्माद्विना-
सुसारेण भवन्ति फलदायकाः । गन्तुमिच्छेद्वयदान्यत्र
क्रियाप्रारम्भ एव च । नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वाद्दे

सर्वमाचरेत् । एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नु-
यात् । क्रियाफलान्तु संपूर्णमित्युक्तं भावना स्वयम् ।”

नक्षत्रशूल पु० “व्योमं वा पूर्वाभाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी ।
पूर्वादिषु क्रमाच्छूलाः यात्रायां मरणप्रदाः” ज्योतिः-
उक्ते यात्रायां निषिद्धे पूर्वादिदिक्षु नक्षत्रभेदे तस्य
शूलतल्यमरणप्रदत्वात् शूलत्वम् ।

नक्षत्रसत्त्व न० नक्षत्रनिमित्तं सत्त्वम् । नक्षत्रनिमित्ते सत्त्व-
भेदे । तत्र नाक्षत्रमासपञ्चमम् विष्णुध० उक्तं यथा
“नक्षत्रसत्त्वाण्यथनादि चेन्दोर्भासेन कुर्याद्भगणात्मकेन”
“नक्षत्रसत्त्वाणि नाक्षत्रमाससाध्ययागभेदाः याज्ञिकप्र-
सिद्धाः” समयप्रदीपः ।

नक्षत्रसन्धि पु० नक्षत्रयोः सन्धिः । पूर्वनक्षत्रादुत्तरनक्षत्रे
चन्द्रादेर्प्राणां वा गतिरूपसंक्रान्तौ । तिथिसन्धिगन्दे
दृश्यम् ।

नक्षत्रसाधन न० नक्षत्रं साध्यते ज्ञायतेऽनेन साधि-करणे
ल्युट् । सि०शि० उक्ते प्राणां नक्षत्रमानसाधने गणन
भेदे तस्य वाक्यं तिथिगन्दे ३२६७ पु० दर्शितम् ।

नक्षत्रसूचक पु० नक्षत्राणि शुभाशुभतया सूचयति स्फुल्-
हत्वं । “अविदित्वैव यः शास्त्रं देवज्ञत्वं प्रपद्यते । स
पङ्क्तिद्वेषकः पापी ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः” इति वृ०सं० १५०
“तिय्युत्पत्तिं न जानन्ति प्राजाणां नैव साधनम् । पर-
वाक्येन वक्तुं न ते वै नक्षत्रसूचकाः” इत्युक्ते च सिद्धा-
नानभिज्ञे ज्योतिर्विदि । णिनि नक्षत्रसूचीत्यल्यत्र ।

नक्षत्रासृत न० वारभेदे नक्षत्रयोगकृते अमृतयोगे अमृत-
गन्दे ११४ पु० दृश्यम् ।

नक्षत्रिन् पु० नक्षत्रमस्यस्य स्वास्येन नियम्यतया वा इनि ।
१चन्द्रे २विष्णौ च “नक्षत्रेर्निर्नक्षत्री ऋमः क्षामः समी-
हनः” विष्णुसं० । “नक्षत्राणामहं शशीति” गीतोक्ते
नक्षत्रेणरूपेण स्थितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

नक्षत्रिय पु० नक्षत्राय हितः घ । नक्षत्राधिष्ठाहृदेयभेदे ।
“नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा” यजु० २१।२८।
नशब्देन “सह सुपा” पा० सं० । २क्षत्रियभिन्ने च ।

नक्षत्रेश पु० इत० । १चन्द्रे अमरः । “नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरि-
शुरो गाढां रुचिं धारयन्” (उमावल्गवः) सा०द० ।

नक्षत्रेश्वर पु० इत० । १चन्द्रे नक्षत्राधिष्ठाहृदेयताभिः
काश्यांस्थापिते २शिवलिङ्गभेदे न० नक्षत्रलोकशब्दे
दृश्यम् । [इष्टिभेदे]

नक्षत्रेष्टि स्त्री नक्षत्रनिमित्ता इष्टिः सा०त० । नक्षत्रनिमित्तो

नक्षत्रेष्टिका स्त्री इष्टिकाभेदे तैत्तिरीयसंहिता ५।४।१३
नख सर्पणे भ्वा०पर० सक०सेट् । नखति अयस्वीत् अनाखीत्

ननाख नेखतुः । अथोपदेशत्वात् न णत्वं प्रनखति ।

नख पु० न० न खं “छिद्रमत्र नभ्राडित्यादि” पा० नञो न
नलोपः नखन्यते खन-ड वा नङ् वन्धने “नङ्गेलोपश्च”
ख वा उणा० । १करजे कराङ्गुल्यस्ये कण्टके अमरः ।
“कामिनामनिभृतान्यपि रम्भास्तम्भकोमलतलेषु नखानि”
माघः “न छिन्द्यान् नखलोमानि दन्तैर्नैत्याटयेन् नखान्”
मनुः “नखचतानीय वनस्थलीनाम्” कुमा० “ऐन्द्रः किञ्च
नखैस्तस्या विददार कनौ द्विजः” रघुः “न नखैर्विलिखेद्भू-
मिम्” कूर्मपु० । स्वाङ्गत्वेऽपि उपसमर्जने क्रोडा० स्त्रियां
ङीषोभिप्रेते संज्ञायां “नखसखात् संज्ञायाम्” नियमात्
ङीष् । श्रुपणखा गौरसखा अस्संज्ञायान्तु ताम्रनखी
कन्या सि०कौ० । नखस्य मूलं कर्णा० जाहृच् । नख-
जाहृ तन्मूले न० “लोद्रमही” लणच्चेदो नखखादी
च यो नरः” मनुना तस्य दन्तेन खादनं निषिद्धम् ।
२खण्डे पु० हेम० ३शुक्तिकायां गन्धद्रव्यभेदे न० स्त्री०
स्त्रियां बह्वा० ङीप् । “द्विधा शङ्खनखाख्यान्या
शुक्ताख्या वदरीच्छदा” रत्नमा० “स्वल्पपत्रस्वसौ शुक्ति-
नखरी वदरच्छदा । सङ्घातस्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो
गन्धसारणः” शब्दार्थचि० “नखद्वयं महत्क्षेत्रवादास-
ज्वरकुष्ठहृत् । लघूष्णं शुक्रलं वयर्थं खादु व्रणविषा-
पहम् । अलक्ष्मोसखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कु”
भाय० तद्गुणा उक्ताः । [त्रिका०]

नखकुट्ट पु० नखं कुट्टति कुट्ट-छेदे अण् उप०स० । नापिते
नखगुच्छफला स्त्री नख इव गुच्छः फलं च यस्याः । नि-
ष्पावभेदे राजनि० ।

नखदारण न० नखं दार्यतेऽनेन दारि-करणे ल्युण् । नख-
निहन्तने नापितास्त्रभेदे (नरञ्जन) ।

नखनिकृन्तन न० निकृन्त्यतेऽनेन कृत-ल्युट् वा० सम्
इत० । नखच्छेदनार्थं नापितास्त्रभेदे (नरञ्जन) तस्या-
धनत्वात् २लोहमात्रेऽपि “यथा सोम्यैकेन नखनिहन्तनेन
विज्ञातेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्यात् वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयं कार्पायसमित्येव सत्यम्” छा०उ०

नखनिष्पाव पु० नखं तत्तुल्यफलतया निष्पुनाति निष्क्री-
णाति निस्+पु-अण् । नखफलिन्याम् राजनि० ।

नखपर्णी स्त्री नख इव पर्णमस्या ङीप् । दृष्टिकारिचतुष्प-
भेदे राजनि० ।

नखपुष्पी स्त्री नख इव पुष्पमस्या ङीप् । पृक्कायां राजनि०
नखप्रच न० नखश्च प्रचितश्च मयू०नि० । नखप्रचितयोः ।
नखफलिनो स्त्री नख इव फलमस्यस्य बाहुल्येन भूम्नि
इति ङीप् । नखनिष्पावद्वये राजनि० ।

नखमुच त्रि० नखं सञ्चति सच-मूलविभु० क । नखमोचके
धनुषि संचिप्रसार० ।

नखम्पच त्रि० नखं पचति तापयति नख+पच-खश्च सच् च ।
१ नखतापके “कथमप्यभवत् स्नानलोपः स्नानभारो न
नखम्पचः प्रियस्य” साधः । २ यवाग्वां स्त्री शब्दार्थचि० ।
नखर पु० न० नखं राति रा-क नख-वा० उणा० धर वा
१ नखे अर्द्धचां० । “सकम्पनटिनखरा मसलानि पर-
श्रवाः” भा०ट्टो० १३१८ स्तो० “किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति
नखरक्षतैस्तस्याः” सा०द० । नशब्देन “सह सुपा” पा०
२४ । २ खरभिन्ने त्रि० ।

नखरजनी स्त्री नखो रज्यतेऽनया रन्ज-करणे ल्युट् नलोपः
ङीप् । (मेरूदो) प्रसिद्धे दृष्टे तस्याः फलम् अण्
हरोतक्या० अणो लुप् प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्फलेऽपि स्त्री
नखरजनी स्त्री नखं रज्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु गौरा०
ङीप् । नखनिजने नापितास्त्रभेदे (नरुज्जने) “अनन्त-
चरणोपानचारिणी मजहारिणी । पुनर्भवच्छेदकरी
गङ्गेव नखरजनी” उद्भट्टः ।

नखरायुध पुंस्त्री नखर एवायुधं यस्य । १ सिंहे २ व्याघ्रे
३ शुककुरे च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
नखराह पु० नखरमाह्वयते सञ्ज्ञते व्याकारेण आ+ह्व-क ।
करवीरे राजनि० ।

नखरी स्त्री नखरः पुष्पाकारेणाख्यस्य अच् गौरा० ङीप् ।
१ नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दमाला । २ लुङ्गनख्यां रत्नमा० ।
नखलेखक त्रि० नखं लिखति जीविकार्थं “शिल्पि-
त्रयोरपूर्वस्यापि” उणा० लिख-कुन् नित्यक० । जीवि-
कार्थदन्तलेखनशिल्पकारके । अथ “नित्यं क्रीडाजीवि-
कयोः” पा० समासे “अके जीविकार्थे” पा० आद्युदात्तता
नखविष पुंस्त्री नखे विषमस्य । नरादौ हेमच० “नागाः
स्युर्दग्धिषा लूनविषास्तु दृष्टिकादयः । व्याघ्रादयो
सोमविषा नखविषा नरादयः । लालाविषास्तु लू-
ताद्याः काबालरविषाः पुनः । भूषिकाद्याः” हेमच० ।
जङ्गमविषशब्दे २०१२ पृ० आदिपदपादां दृश्यम् ।

नखविष्किर पुंस्त्री नखेर्विकिरति वि+कृ-क “विष्किरः
शकुनिर्विकिरो वा” पा० सुट् पत्वञ्च । नखेर्विकीर्य-

भक्तौ शत्रेनादौ “प्रतुदान् जातपादांश्च कोयटिनख-
विष्किरान्” अमर्यासांशोक्तौ मनुः “नखविष्किरान् नखे-
र्विकीर्य” ये भक्षयन्ति तानम्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटाटिव्यति-
रिक्तान् शत्रेनादीन्” शूक्र० । [राजनि० ।

नखवृक्ष पु० नखति नख-सर्पणे अच् नित्यक० । नीलद्वये
नखशङ्ख पु० नख इव शङ्खः । लुङ्गशङ्खे शब्द० ।

नखाघात पु० नखैराघातः । नर्म्माथं सुरते नायकेन
नायिकाङ्गे तद्विपर्येण वा नखैराघाते तत्स्थानानि
कामशास्त्रे उक्तानि यथा “नखाघातः प्रदातव्यो यथा
स्थानानि नर्भसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव
नितम्बके । कक्षस्थले च कक्षान्ते कपाले बाहुमूलके ।
श्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् । तथा
सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैः” इति । नखपदनख-
क्षतादयोऽप्यत्र “नवनखपदमङ्गं गोपयस्व शुकेन” सा०द०
“नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्” कुमा० २ युद्धार्थं नखै-
राघाते च । [स्याङ्कः । २ नखाघातचिह्ने च पु० ।

नखाङ्ग पु० नखमङ्ग इव यस्य । १ व्याघ्रनख्याम् शब्द० नख-
नखाङ्ग न० नख इवाङ्गमस्य । नख्यां रत्नमाला ।

नखानखि अथ्य० नखेच नखैश्च प्रहृत्य दत्तं युद्धम् “इह
कर्मव्यतिहारे” पा० इच् समा० परस्परनखाघातेन प्रहृते
युद्धे “कचाकचि युद्धमासीत् दन्तादन्नि नखानखि”
भा०क० ४८७० । [शुककुरे च राजनि० ।

नखायुध पुंस्त्री नख आयुधमिव यस्य । १ व्याघ्रे २ सिंहे
नखालि पु० नखानामालिरत्न । लुङ्गशङ्खे शब्द० इत० ।
२ नखपङ्क्तौ च । [नीलद्वये राजनि० ।

नखालु पु० नख इव आलुः नख-सर्पणे वा० आलुच् वा ।
नखाशिन् पु० नखमश्रान्ति अश-णिनि इत० ।

१ मेचके त्रिका० । २ नखखादिनि त्रि० ।

नखि पु० नखति सर्पति नख-इन् । १ सर्पके । उज्ज्वलतदस्तु
नखेनातिक्रामति नख+णि-नखयति “अच इः” उणा०
इ । २ नखेनातिक्रामके इत्याह स्य । इदं चिन्त्यं ह-
स्तिनातिक्रामतीत्यादौ अतिहस्तयतीतिवत् नखेनाति-
क्रामतीति वाक्ये अतिनखयतीत्येव स्यात् न नखयतीति

नखिन् पु० नखः अस्तप्रस्य, प्राशस्येन वा इति । १ सिंहे
राजनि० । २ व्याघ्रे ३ महानखयुक्तमात्रे त्रि० । “नखि-
नाञ्च नदीनाञ्च शङ्खिणां शङ्खपाणिनाम् । विश्वाशो
नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च” चाणक्यः । “भूत्या
नेशरिणां सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः” हरिवं० ७३५० ।

नखी स्त्री नख आकारत्वेनाख्यस्य अच् गोरा० डीप् नख+
बहु० डीप् वा । खनामख्याते गन्धद्रव्ये अमरः धूप-
शब्दे उदा० दृश्यम् ।

नग पु० न गच्छति गम-ड “नगोऽप्राणिषु” पा० नजो न
नलोपः । १पर्वते २हले च अमरः । “नगजा नगजा
दयिता दयिताः” भट्टिः “नगाङ्गयो नाम नगरिच्छतः”
भा०वि० १६४० । अप्राणिष्वित्युक्तेः अगो वृश्चिकः शीते-
नेत्यादौ नलोपः इति बोध्यम् ।

नगज लि० नगाज्जायते जन-ड ५त० । १पर्वतजातमात्रे
“नगजा नगजाः” भट्टिः २हस्तिनि च । हिमाद्रिकन्याय
१पाविष्यां ४क्षुद्रपाषाणभेदात्तायां स्त्री राजनि० ।

नगनदी स्त्री नगजाता नदी शा०त० । पर्वतनिःसृतनद्याम् ।

“विश्रान्तः सन् ब्रज नगनदीतीरजातानि सिञ्चन्” मेघ०
नगनन्दिनी स्त्री इत० । हिमालयजातायां दुर्गायां शब्द० ।

नगपति पु० इत० । हिमालये त्रिका० यथोक्तं ब्रह्माण्डपु०

“शैवानाम् हिमवन्तश्च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वा-
न्नामधिपतिञ्चक्रो चित्ररथम् विधिः” नगामां वृक्षाणां पत्न्यो
२चन्द्रे च तस्य वनस्यतीशत्वम् औषधीशशब्दे दृश्यम् ।

नगभिद् पु० नगं भिनत्ति भिद-किप् इत० । १पाषाणभेद-
नास्त्रभेदे राजनि० । २चन्द्रे च तस्य तथालं गोतृभिद्-
शब्दे २६६८ पृ० दृश्यम् ।

नगभू पु० नगे भवति भू-किप् ७त० । १क्षुद्रपाषाणभेदायां
राजनि० । २पर्वतजातमात्रे लि० इत० । १पर्वतभूसौ स्त्री

नगर न० नगा इव प्रासादाः सन्त्यत्र वा० र ।

“पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजा-
तिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदैवतसंबद्धं नगरं
स्वभिधीयते” इत्युक्तलक्षणे १पुरभेदे । गौरा० डीप् ।
नगरीत्यप्यत्र अमरः । तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे
“दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेत्पुः । तत्रप्रस-
वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् । दीर्घं पादैकप्रसर-
चतुरस्रं समोचितम् । त्रिभिः पादैः समं तत्रस्रं
वर्त्तुलं वक्ष्यामि । दीर्घं स्नाहीर्षकुशलसुखसम्पत्ति-
हेतवे । चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय प्रथिवीभुजः । तत्रस्रं
त्रिशक्तिनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगहृत् । राज्ञः स्वहस्तैर्द-
शमी राजहस्त उदाहृतः । राजहस्तैश्च दशमी राज-
दण्ड उदाहृतः । राजदण्डैश्च दशमी राजच्छलसदा-
हृतम् । राजच्छलैश्च दशमी राजकाण्ड उदाहृतः । राज
काण्डैश्च दशमी राजपुरुष उच्यते । राजधानी तु कथि-

ता दशमी राजपुरुषैः । राजधानी दशयुष्मा राजसेन-
सदाहृतम् । सप्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयस्त्रीभोगसम्पत्तिमर्तृकीर्त्तिस्तुष्टार्थिनाम् । राजसेने
वरपतिः पुरपत्तनमारभेत् । लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं
पञ्चत्वं भङ्ग एकता । सन्धिविचित्रं नाशश्च मङ्गलञ्च वलं
क्षयम् । साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश कीर्त्तिताः ।
यथार्थसंज्ञा नगरे सनिना तत्त्ववेदिना” इति युक्तिकल्प-
तरुः । “नृपवासपुरी प्रोक्ता विशाख्यमुरमपीष्यते ।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम् । मिथ्यन्तु
खर्वटं नाम नदीगिरिसमान्वयम् । विप्राश्च विप्रभृत्याश्च
यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां
वास एव च । पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्यु-
तम् । अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्व-
दैवतसम्बद्धं नगरन्त्वभिधीयते” इति विष्णु० पु०
टीकायां श्रीहरस्वामिधृतभट्टगुवचनम् । “नगरं सर्वतो
भद्रं कर्त्तव्यं रोषकं हि वा । क्षत्रिकं मध्यगं कार्यं”
कुमारोपुरमेव वा । चतुस्रथचतुर्थं सर्वकामसुखा-
वहम् । क्षिप्रकर्षं द्विचक्रं दुःस्थितं क्षयदुर्वलम् । नगरं
न प्रशंसन्ति गतविद्धं विभेदितम् । अप्रमत्तः स्वल्पप्रासादं
क्षिप्रकर्षं विदुर्वुधाः । द्विचक्रं कर्षणीनन्तु क्षयमध्यं
क्षयं विदुः । दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैर्द्धृतं धनदुर्वलम् ।
सौम्यं सर्वसुखाङ्गादपरितं वारुणं वलम् । यात्र्यमायुः
प्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम् । ईशवासवसंपूर्णं सर्वा-
रोग्यसुखप्रदम् । मध्यञ्चतुष्प्रभोपेतं न च तत् पीडयेत्
क्षत्रित् । ब्रह्मस्थानं हितं विप्र ! शिपस्त्रास्य सदा स्थितः ।
अतुर्विंशतिनाहस्तु हस्ताक्षरशतं परम् । अत्र मध्यं
प्रशंसन्ति सुखोत्कृष्टविवर्जितम् । अथ किष्कुशता-
त्यष्टौ प्राङ्मुखं निवेशनम् । नगरार्द्धं विष्कम्भं खेटं
ग्रामं ततोऽर्द्धतः । नगरार्द्धमितं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्ध-
योजनः । द्विकोणं परमा सीमा खेत्तुसीमा चतुर्धतुः ।
त्रिंशङ्गनूपि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तेः क्षतः । विंशङ्ग-
नूपिमार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनूपि दश विस्तीर्णः
श्रीमान्नाजपथः क्षतः । नव्याजिरथनागानामसम्बाधं
सप्तचरः । धनूपि चैव चत्वारि शाखा रथ्यास्तु निर्मिताः ।
त्रिकराशोपरथ्यास्तु द्विकराशुपरथ्यका । जङ्घापथा-
श्चतुष्पादास्त्रिपादस्य षट्पान्तरम् । द्वितीपादस्त्रिपादः
प्राग्वंशपादकः स्रुतः” देवी पु० । नगरसन्निवेशशब्दे
दृश्यम् । नगरनिर्माणकालश्च “स्मिरराशिगते भानौ

चन्द्रे च स्थिरभोदये । शुद्धे कावे दिने चैव नगरं
कारयेन्नृपः ॥ ज्यो० “सनगरं नगरम्करोजसः” रघुः ।
नगरे काकः पात्रे समि० ७त० स० । नगरकाक नगर
स्थिते काकस्तस्याचारवति एवं ७त० । नगरवायस तत्रार्थे
युक्तरोद्धा० तयोराद्युदात्तता ।

नगरकीर्त्तन न० नगरे हरेनामकीर्त्तनम् । नगरे भ्रम-
येन हरिनामकीर्त्तने “नाचारो नाधिकारो वा न स्थान
नियमस्तथा । यामे वा नगरे साधुर्वने वा कीर्त्तयेद्भ-
रिम्” हरिनाममाहात्म्ये ।

नगरघात पु० नगरं हन्ति अमनुष्यकर्तृकत्वेन टकं बाधित्वा
अणु उपस० । १ हस्तिनि गजे सि० कौ० । हन-भावे घञ्
इत० । २ नगरस्थलोकस्य हनने च ।

नगरमर्दिन् लि० नगरं नष्टाति नष्ट-णिनि इत० । १ नगरा-
वमर्दके २ मत्तगजे पु० । ततः बाह्या० अपत्यादौ इज् ।
नागरमर्दिनि तदपत्यादौ ।

नगरमार्ग पु० इत० । राजमार्गे तत्करणप्रकारादि औशन-
सनीति परिशिष्टे उक्तं यथा “राजमार्गास्तु कर्त्तव्या-
श्चतुर्दिक्षु नृपालयात् । उत्तमो राजमार्गस्तु त्रिशङ्खस्त-
मिता भवेत् । मध्यमो विंशतिकरो दशपञ्चकरोऽधमः ।
पण्यमार्गास्तथा चैत्ये पुरपासादिषु स्थिताः । करत्तया-
त्त्रिका पद्या वीथिः पञ्चकरात्त्रिका । मार्गो दशकरः
प्रोक्तो यामेषु नगरेषु च । प्राक्पश्चाद्विष्टोदक्स्थान्
ग्राममध्यात् प्रकल्पयेत् । पुरं दृष्ट्वा राजमार्गान् सुवचून्
कल्पयेन्नृपः । न वीथिं न च पद्यां हि राजधान्यां
प्रकल्पयेत् । षड्योजनान्तरेऽरण्ये राजमार्गन्यो-
त्तमम् । कल्पयेद् मध्यमं मध्ये तयोर्मध्ये तथाऽधमम् ।
दशहस्तात्त्रकं नित्यं यामे यामे नियोजयेद् । कूर्म-
पृष्ठा मार्गभूमिः कार्या याम्येः सुसेतका । कुर्वाणा-
गान् पार्श्वखातान् निर्गमार्थं लवस्थ च । राजमार्ग-
सुखानि खुर्युर्हाणि सकलान्यपि । नृहपूर्वं सदा
वीथिं मलनिर्हरणस्थलम् । पङ्क्तिद्वयगतानोह गृ-
हाणि कारयेत् तथा । मार्गान् सुधाकर्करैर्वा षटितान्
प्रतिवत्सरम् । अभियुक्तनिर्द्धैर्वा कुर्वाद्दुयामजनै-
र्नृपः । ग्रामद्वयान्तरे चैव यात्रशालां प्रकल्पयेत् ।
नित्यं श्रमार्जितां चैव यामपैश्च सुगोपिताम् । तत्रा-
गतं तु संपृच्छेत् पान्यं शालाधिपः सदा । प्रयातोऽसि
कृतः स्थानात् क गमिष्यसि तत् यद । सहायोऽसहायो
वा सशस्त्रः किमवाहनः । का जातिः किं कुलं नाम

स्थितिः कुलास्ति ते धिरम् । इति पृष्ठा लिखेत् सायं
शस्त्रं तस्य प्रदद्या च । सावधानमना भूत्वा स्नाप-
जुर्वीत स्नापयेत् । तत्रस्थान् गणयित्वा तु शालादारं
पिधाय च । संरक्षयेद् यामिकैस्तु प्रभाते तान् प्रबो-
धयेत् । अजानरदृष्टाद्योद्भ्रमजैः क्रमतो हरेत् ।
भृतिं पश्चाद्दृष्ट्वा तु रक्षार्थं मार्गशालयोः । शस्त्रं
दद्याच्च गणयेत् दारसहाय्य मोचयेत् । कुर्वात् सहायं
सीमानं तेषां यामजनं सदा” ।

नगरम्भूकर पु० नगरस्य क्रौञ्चस्य रन्ध्रं करोति छ-ट इत० ।
कार्तिकेये क्रौञ्चदारणशब्दे दृश्यम् । “सनगरं नग-
रन्ध्रकरोजसः” रघुः ।

नगरादिसन्निवेश पु० १० इत्य० अग्निपु० उक्तप्रकारे नग-
रादिस्नापने यथा

“ईश्वर उवाच नगरादिकवास्तुञ्च राध्यादिकविद्वज्ये ।
योजनं योजनार्द्धं वा तदूर्ध्वं स्थानमाश्रयेत् । अथर्च्य
वास्तुनगरं प्राकाराद्यन्तु कारयेत् । ईशादिति शतपदके
पूर्वद्वारं च सूर्यके । गन्धर्वाभ्यां दक्षिणे स्नाहाराखे
पश्चिमे तथा । सौम्यद्वारं सौम्यपदे कार्यां हृष्टाः सुवि-
क्षराः । येनेभादि सुखं गच्छेत् कुर्वाद्द्वारं तु षट्करम् ।
क्षिप्रकर्णं विभिन्नञ्च चन्द्रार्द्धाभं पुरं न हि । बज्रच्छो-
मुखं नेष्टं सलदु द्वित्रिषमागमम् । चापामं वज्रनागामं
पुरारम्भे हि शान्तिहृत् । प्रार्च्य विष्णुहराकादी-
भूत्वा दद्याद् बलिं बली । आग्नेये स्तर्णकर्मारान्
पुरस्य विनिवेशयेत् । दक्षिणे नृत्तदत्तीनां वैश्या-
स्त्रीणां नृहृष्टाणि च । नटानाञ्चक्रिकादीनां कौवर्त्ता
देव नैर्द्धते । रथानामायुधानाञ्च लपण्यानाञ्च वारुणे ।
शौण्डिकाः कर्माधिहता वायव्ये परिकर्मिणः ।
ब्राह्मणा यतयः सिद्धाः पुण्यवन्तश्च चोत्तरे । फलाक्षा-
दिविक्रयिण ईशाने च वणिग्जनाः । पूर्वतश्च बला-
ध्यक्षा आग्नेये विविधं बलम् । स्त्रीणामादिशिनो दक्षे
काण्डीराक्षैर्कृते न्यसेत् । पश्चिमे च महाभान्तान्
कोषपालांश्च कारुकान् । उत्तरे दण्डनाथांश्च नायक-
द्विजसङ्कुलान् । पूर्वतः क्षत्रियान् दक्षे वैश्यान् शूद्रांश्च
पश्चिमे । दिक्षु वैद्यान् वाजिनश्च बलानि च चतुर्दिशम् ।
पूर्वेण सुरक्षिणादीन् शस्त्रशानादीनि दक्षिणे । पश्चिमे
शोधनाद्याञ्च कषिकर्तृक्षयोत्तरे । न्यसेत् ज्वेच्छांश्च
कोषेषु यामादिषु तथा स्थितिम् । त्रिव्यं वैश्ववर्षं हारि
पूर्वं तो पश्यतां त्रिव्यम् । देवादीनां पश्चिमतः पूर्वा-

स्थानि गृहाणि हि । पूर्वतः पश्चिमास्थानि दक्षिणे
चोत्तराननान् । नाकेशविष्णुादिभाम रक्षार्थं
नगरस्य च । निर्द्वैतन्तु नगरस्यामदुर्गगृहादिकम् ।
मुच्यते तत् पिशाचाद्यैरोगाद्यैः परिभूयते । नग-
रादि सदैवं हि जयदं भुक्तिस्तुतिदम् । पूर्वायां श्रीगृहं
प्रोक्तमान्तेयां वै महानसम् । शयनं दक्षिणस्थान्तु
नैर्हत्यामायुषाश्रयम् । भोजनं पश्चिमायान्तु वायव्यां
धान्यसङ्ग्रहः । उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृ-
हम् । चतुःशालं त्रिशालं वा द्विशालं चैकशालकम् ।
चतुःशालगृहाणान्तु शालालिन्दकभेदतः । शत-
द्वयन्तु जायन्ते पञ्चाशत् पञ्च तेजपि । त्रिशालानि तु
चत्वारि द्विशालानि तु पञ्चधा । एकशालानि चत्वारि
एकालिन्दानि यत्त्रिंशत् च । अष्टाविंशदलिन्दानि गृहाणि
नगराणि च । चतुर्भिः सप्तभिश्चैव पञ्चपञ्चाशदेव तु ।
षडलिन्दानि विंशच्च अष्टाभिर्विंशदेव हि । अष्टा-
लिन्दं भवेदेवं नगरादौ गृहादिषु" गृहशब्दे दृश्यम् ।

नगराध्यक्ष पु० नगरे राज्ञा नियोजितः अध्यक्षः । राज्ञा
नियोजिते नगररक्षार्थम् अधिकारिभेदे "नगरे नगरे
वा स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः । उच्चैः स्थाने घोररूपो नक्ष-
त्राणांमिव यद्गृहः । भवेत्, स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव
समासृष्टः" भा०शा० ८७अ० । २नगररक्षके च "उप-
सेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारत ! । निजिप्रौ नगराध्यक्षौ
शेषाः सर्वे विनिर्गताः" हरिवं० १४७अ० ।

नगरीकाक पुंस्त्री नगर्थाः काक इव । वक्रौ त्रिका०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नगरीत्य लि० नगरादुत्तिष्ठति उद्गु+स्था-क प्र० । १नगरी-
त्यङ्गे २नागरस्यकृच्छ्रे स्त्री राजनि० । [वा ङीप् ।

नगरीषधि(धौ)स्त्री नगरजाता औषधिः । कदल्यां शब्दच०
नगाटन पुंस्त्री नगे दृष्टे अटनमस्य । १वानरे त्रिका०स्त्रियां

जातित्वात् ङीष् । ७त० । २पर्वतदृक्षयोरटने गतौ च

नगाधिप पु० नगानामधिपः । १हिमालयपर्वते जटाधरः ।
तस्य तथात्वम् नमपतिशब्दे दृश्यम् । २सुमेरौ च नगा-
धिराजादयोऽप्यत्र । "हिमालयो नाम नगाधिराजः"
कुमा० ।

नगानिका स्त्री "हित्थ्यके गुरुर्यदा नगानिका भवेत्तदा"
इत्युक्ताक्षणे चतुरक्षरपादके अन्दोभेदे ।

नगारि पु० इत० । पर्वतपक्षभेदकत्वात् तदरो इन्द्रे "नगा-
ह्वयो नाम नगारिस्तुनः" भा०वि० १६अ० ।

नगाश्रय पु० नगः पर्वतः आश्रयोऽस्य । १हस्तिकन्ददृष्टे
राजनि० । २पर्वतदृक्षयोर्वांसिनि लि० ।

नगेन्द्र पु० नग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् । १हिमालये २पर्वतश्रेष्ठे
च "रश्मिज्जिवादाय नगेन्द्रसक्ताम्" रघुः "नानाचेष्ट-
जलदलचितैर्निर्विशेषैस्त्व" नगेन्द्रम्" (कैलासम्) मेघ०

नगीकस् पु० नगो दृक्षः पर्वतो वा व्योक्तः निवासस्थानमस्य ।
१खगमात्रे अमरः । २सरभे शंसिहे च मेदि० । ३काके
शब्दच० । ४दृक्षपर्वतयोर्वांसिनि लि० ।

नग्न लि० धोनी व्रीडे कर्त्तरि क्त तस्य नः । १विवस्त्रे २कषा-
यवस्त्रं धारिणि कौपीनादृते सक्तकच्छे दिगम्बरे जैनभेदे
पु० नग्नभेदमाह भट्टगुः "विकच्छोऽस्तुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र
एव वा । श्रौतं स्नातं तथा कर्म न नग्नश्चित्येदपि" ।
"विकच्छः परिधानासंभृतकच्छः" तथा च योगिवाङ्म-
वल्लभः "परिधानादुवहिः कच्छा निवद्धा ह्यासुरी भवेत्"
स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छतयसदाहृतम् ।
यभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्नातः"
बौधायनः "नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जातुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नसंभयोक्तयोः" आचारच-
न्द्रिकायाम् । "दिकच्छः कच्छशेषश्च सक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः" आङ्गिकत०
"न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन । न च
भूत्वं पुरीषं वा न वै संस्पृष्टमैथुनम् । नोच्छिष्टं संविशेत्
नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् । न गच्छेन्न पठेद्वापि
न चैव स्नानः स्मृते" इति कूर्मपु० १५अ० । २पारिभा-
षिकनग्नं च "येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव
च स्मृतम् । ते नग्नाः कीर्त्तिताः सङ्गिस्तेषामक्षं विग-
र्हितम्" इति मार्कण्डेयपु० सदाचाराध्यायः "ऋज्यजुः
सामसंज्ञेयं त्रयो वर्णादतिर्द्विजः । एतामुज्जति यो
मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः । यस्तु संत्यज्य गा-
हस्थं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राजपि मैत्रेय ! स
नग्नः पापकक्षरः" इति विष्णुपु० १८अ० इत्यादिना
परिभाषिताः "नग्नो सुण्डः कपालेन भिक्षार्थं क्षुलि-
पासितः । अन्धः शत्रुकुलं गच्छेत् यः साध्यमन्त्रं
वदेत्" मनुना अन्धतसाध्योक्तेः फलं नग्नतादिकसक्तम् ।

नग्नङ्करण न० अनग्नः नग्नः क्रियतेऽनेन क-ल्युन् सप्त
च । अनग्नस्य नग्नतया करणसाधने ।

नग्नजित् पु० राजभेदे "नग्नजित्ताम कौशल्य आसीद्वाजाति
धार्मिकः । तस्य सत्याऽभवत् कन्या नाम्ना नाम्नजितौ

नृप ! भाग १०।५८।२१श्लो० “प्रोतिमनुभवसि नग्नजितः”
माघः २वास्तुपन्थकारके विहङ्गे दे च “नग्नजिता तु
चतुर्दशदैव्येण द्रविडं कथितम्” “आखं सकेशनिचयं
भोङ्गशदैव्येण नग्नजित् प्रोक्तम्” ८००५८५० ।

नग्नजितोऽपि राजभेदे “वेदेहाम्बरकम्बोजास्तथा न-
ग्नजितास्तु ये” भा०क०७८५० । तदपत्ये व०व०। पुंयोगे
केकयीतिवत् तदपत्येऽपि स्त्रियां ङीष् । १सत्यभामायां
लण्यकलत्वभेदे स्त्री “कालिन्दीं भित्तिविन्दाञ्च सत्यां
नग्नजितौ तथा” हरिवं०१४८५०। अतएव ण्य ङीष् ।
नाग्नजितोऽपि सत्यभामायां दर्शितभागवतश्लोके उदा०।

नग्नमुषितं त्रि० सुषितो नग्नः राजद० । धनाद्यपहरणेन
नग्नतापन्ने “को नग्नमुषितप्रथ्यं वल्लभं न्येत राघ-
वम्” भट्टिः ।

नग्नभविष्णु पु० अग्नो नग्नो भवति भू-चतुर्थे खिण्णुच्
सम् च । अग्नौ नग्नो भविष्णौ । तत्कार्ये खुकञ् नग्न-
भ्यावुक तत्कार्ये त्रि० ।

नग्नहु(ङ्) पु० नग्नं ह्वयति करोत्यनेन सेवनात् ह्वे-वा०ङ्ग कृ
वा । षड्विंशतिद्रव्यकृते सुरावीजे किण्वे अमरभाषा
“आतिथ्यरूपं भाषरं महावीरस्य नग्नहुः” यजु०१८।१४
“सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्त्येकीकृतासि नग्नहुः” कर्कः
सर्जादीनि च “सर्जित्वक्त्रं लिपलाप्य युण्डीह पुनर्नवा७
चतुर्जातकः१।पिप्पली१२ गजपिप्पली१३वंशाऽ१४वकाऽ१५
हृच्छलाऽ१६चिल्लकेऽ१७न्द्रवारुण्यः१८श्वगन्वाऽ१९धान्यकः२०
यवानी२१जीरकद्वयः२२ हरिद्राद्वयः२३ विरूढयवत्रीहयः२४
एकीकृता नग्नहुः” “शय्यतोक्मलाजग्नहूँ दक्षिणद्वारे-
णान्निष्ठं नीत्वा” यजु०१८।१ मन्त्रे वेददी० ।

नग्नगट पु० नग्न एवाटति अट-अच् “सह सुपा” स० ।
दिगम्बरे सुक्तकण्ठे जैनभेदे हलायुधः । स्त्रार्थे क अट-
ण्णुल् वा । नग्नगटक तत्कार्ये हारा० ।

नग्निका स्त्री नग्न+संज्ञायां कन् । अनागतार्त्तवायाम्
अजातरजस्त्रायां स्त्रियाम् अमरः “लिङ्गद्वेषो दशवर्षां
भार्यां विन्देत् नग्निकाम्” भा०अनु० ४५५० ।

नग्नमार पु० नह-क वा० हस्य घः नघं मारयति सृ-
ण्विच-अण् । कुष्ठरोगे “लीण्य ते कुष्ठ ! नामानि नघ-
मारो नघारिणो नघायं पुरुषः” अथ०१८। १८।२। एवं
नघारिण नघाय इत्यपि तत्कार्ये

नघुष पु० नङ्गप+ष्टपो०। नङ्गपन्थे सैतोप०। [उपपत्तौ जटा०
नङ्ग पु० नं वन् गच्छति गम-ङ् वा० सम् च । जारे

नचिकेतस् पु० वाजश्रवसः पुत्रे १श्वप्रभेदे २अग्नौ च ।

“उग्रं ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ तस्य ह नचि-
केतानाम पुत्र आस” कठोप० “सर्वे सान्ना अदन्ताः स्युः”
इत्युक्तेर्नचिकेतोऽप्युक्तार्थे “नृत्यु प्रोक्तां नचिकेतोऽप्य लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम्” कठोप० उपसंहारे ।

“तवैव नाम्ना प्रथितोऽयमग्निं सृष्ट्वाञ्चे सामनेकरूपं
गृहाण” । “एतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यामि जनासः”
इति च कठोप० तस्मै नृत्युदत्तद्वितीयवरकथने ।

“यएवं विद्वांसिहते नचिकेतस्” कठोप० स्त्रार्थे अण्
नाचिकेतोऽप्युक्तार्थे “त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद् विदित्वा”
कठोप० “त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्निभम्” कठोप० “आया-
तपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः”
शा०भा० धृतिश्रुतिः । सर्वत्र “पूर्वपदात् संज्ञायामिति”

पा० अत्वम् । नाचिकेतश्च उद्दालकः पुत्रः स च पित्रा
कारणान्तरात् शत्रो यमलोकां गत्वा पुनरागतः इत्यादिः
तत्कथा भा०आ० ७१५० नाचिकेतोपाख्याने दृष्ट्या ।

तेन वाजश्रवसो नामानरसुद्दालक इति गम्यते ।

नचिर न० नशब्देन “सह सुपा” पा०स०। शीघ्रकाले “यथा
नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोक्ये” भा०आ० ८६५०
“योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति” । “भवामि
नचिरात् पार्थ ! मयावेक्षितचेतसाम्” गीता । नञा
समासे अचिरइत्येव स्यात् । अचिरशब्दे ८२४० दृश्यम् ।

नच्युत त्रि० नशब्देन “सह सुपा” पा०स० । च्युतभिन्ने
सुगन्धोदकारस्तु “रात्रेः कति विभाषा” पा० ६।१।७२
स्त्रात् विभाषातुल्यं मन्यमानः “नजो नलोपः” ७२त-
स्यात् नुडचि” ७४ इत्यादि स्त्रात्वाप्यपि विभाषापराधीति
अभिसम्वाय “नजोऽनौ वाञ्छसौ” स्त्रात्वेण विभाषया
अधि अनादेशं भ्रमि च अइत्यादेशं विदधौ नभ्राडि-
त्यादि पा०७५ स्त्रात्वाच्च नजः प्रकृतिवद्भावविधायकं
ननलोपादिनियमपरमिति तस्याशयः । पाणिनीयास्तु न
विभाषामनुवर्त्तयन्ति नान्तरीयकादौ तु नशब्देनैव
समास इति प्रतिपेदिरे ।

नज ब्रीडायां भ्वा० आ० अक० सेट् । नजते अग्नित् ।
ननाज नेजतः । ईदित् ओदित् नग्नः । अणोपदेशत्वात्
निमित्ते सति न णत्वं प्रनजति ।

नञ् अण्य०न+वा०अञ् न जित् जिदनुवन्तो नजो नलोपतुल्यः
अजितस्तु ननलोपादि नान्तरीयकनैकधेत्यादि” सि०कौ०
“नजभावे १निप्रेषेण स्वरूपार्थे २ऽप्यतिशयेन ३ऽपदार्थे ४

च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः" । ६।७-इति भेदिनी
निषेधेन काका निषेधेन स्वरूपार्थे प्रकृतार्थे इत्येकम्
तेनाभावेन न पौनरुक्त्यम् । "सद्यमि कौरवशतं समरे
न कोपात्" वेणी० । "हौ नजो प्रकृतमर्थं गमयतः"
यथा "नाविष्णुः कीर्त्तयेद्विष्णुं" नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् ।
नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात्" इति
सहाभारतम् । असन्देहार्थं "नञ्" पा० "तत्पुरुषो-
नञ्कर्मधारयः" पा० निर्देशाद्वा पदत्वेऽपि न कुतश्च ।
"तिङि क्षेमे" पा० पचसि जालम् इत्यादौ अप्रसासेऽपि
नजो नलोपः ।

ससस्तादिनञर्थनिर्णयादिकं वैयाकरणभूषणसारे यथा
"नञ्समासे चापरस्य प्रधान्यात्सर्वनामता । आरोपितत्वं
नञ्द्योत्यं नञ्सासोऽप्यतिसर्ववत्" । नञ्समासे अपरस्य
उत्तरपदार्थस्य प्रधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः । अत
एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः ।
असर्वइत्यादावारोपितः सर्वइत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्रधान्या-
ऽवाधात्सर्वनामता सिद्धति । अन्यथा अतिसर्वइत्यत्रैव
सा न स्यात् । घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य
विशेष्यतायाएव दर्शनात् । अस्मद्गीत्या च स आर्चोबोधो
मानसः । तथा चान्यथाऽसर्वश्चै इत्यादासिद्धिप्रसङ्ग इति ।
अत्रचारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रं वाच्यं विष-
यत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतक-
त्वमभिमित्य । घटोनास्ति अत्राज्ञाप इत्यादावारोपबोधस्य
सर्वानुभवविरुद्धत्वात्तत्त्वान्तरमाह । "अभावो वा तदर्थोऽस्तु
भाष्यस्य हि तदाशयात् । विशेषणं विशेष्योवा न्यायतत्त्वव-
धार्यताम्" । तदर्थोनञर्थः अर्थपदं द्योत्यवाच्यत्वप्रचयोः
साधारण्येन कीर्त्तनाय । भाष्यस्येति । तत्राच नञ्सत्वे
सहाभाष्यम् । "निवृत्तपदार्थकः" इति । निवृत्तं पदार्थो
यस्य "नपुंसके भावे क्तः" पा० इति क्त अभावार्थकइत्यर्थः ।
यत्तु निवृत्तः पदार्थोऽस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारो-
पितब्राह्मणप्राः क्षत्रियादयोऽर्था यथेत्यर्थः इति कैयटः
तत्र आरोपितब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरनञ्वाच्यत्वात् ।
अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तूक्तं "तत्सादृ-
श्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यन्ता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च
नञ्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति पठित्वा अत्राज्ञापः
अपापम् अनश्वः अतुदरा कन्या अपशवोवा अन्ये गोऽ-
श्वेभ्यः अधर्म्म इत्युदाहरन्ति तत्त्वार्थिकार्थमभिमित्येति
अटमन्यत्वं । विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथा

च सर्वपदे सर्वनामसंज्ञा । "अनेकमन्यदार्थे" पा० "सैव्येऽ-
नेकया सञ्ज्ञतापाङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचन-
नियमः । अत्राज्ञाप इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्त्व-
रूपत्वम्, अतन् भवसि अतन् भवामीत्यादौ पुरुषवचना
दिव्यवस्था चोपपद्यते अन्यथा त्वदभावोमदभावइतिवद-
भावांशे युष्मदस्मादोरन्येन युष्मत्सामानाधिकरणस्य ति-
ङ्त्वसत्त्वात्पुरुषव्यवस्था न स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रति-
योगित्वदभिज्ञाश्रयिका भवनक्रियेत्यत्रयात्यामानाधिक-
रणं नातुपपन्नमिति भावः । विशेष्योवेति प्रतियोगिन
इति शेषः । अयं भावः । गौणत्वेऽपि नञ्समासे
"एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे ह्यतीति" पा० ज्ञापका-
त्सर्वनामसंज्ञा नातुपपन्ना । असः शिव इत्यत्र सुलोपवा-
रणाया नञ्समास इति हि विशेषणम् । नच तत्र तच्छ-
ब्दस्य सर्वनामतासि गौणत्वात् । अकोरित्यकज्याहृत्प्रा-
सर्वनाम्नोरेव तत्र प्रहणलाभात्तत्त्वान्नञ्समास इति
ज्ञापकं सुवचम् । "अनेकमन्यपदार्थे" पा० इत्यादावेकवचनं
विशेष्यप्राप्तरोधात् । "सुवामन्विते पराङ्गवत् स्तरे" पा०
इत्यतोऽनुवृत्तं मानसुवग्रहणात् विशेष्यमेकवचनान्तमेव ।
किञ्चानेकशब्दात् दिवचनोपादाने वङ्गनां, वङ्गवचनो-
पादाने द्वयोः वङ्गव्रीहिर्नि सिध्येदित्युभयसंप्रहायैकवचनं
स्वात्मप्रियायुमौल्युगिकं वा । सैव्येऽनेकयेत्यत्रापि योषयेति
विशेष्यप्राप्तरोधात्पुरुषार्थे के सैवनाल्लयबोधनाय जैकवचनं न
तत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अतएव "पतन्त्यनेके जल-
धेरिवोर्मय" इत्यादिकमपि स्तूपपादम् । अतः भवसीत्यादौ
युष्मदस्माद्विज्ञे लक्षणा नञ् द्योतकः तथा च भिन्नेन
युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरणप्राप्त्युपपन्नव्यवस्था ।
त्वङ्गिज्ञाभिज्ञाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः । एवं व-
त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिज्ञाश्रयिकपाकातुल्लभाभावनभावः
घटोनास्तीत्यत्र घटाभिज्ञाश्रयिकास्त्वित्वाभाव इति रीत्या
बोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् । सचाभावो-
ऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण
बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

शब्दचिन्तामणौ तु अभावएव नजो मुख्यार्थ इति
समर्थितम् यथा

"नञ्समासेऽत्राज्ञापमानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदे नञ्पु-
त्तरपदार्थसम्बन्धिनि क्षत्रिये लक्षणा अघटः षट् इत्यादौ
प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञि सामानाधिकरण्यादभाववत्त्व-
व्यासेऽपि न घटः पदइत्यादौ यथा शुक्लपटः इत्यत्र

शुक्लवल्गुणा । न पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे, भूतले न घटइत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञो मुख्यार्थता, सुबन्तसम्बन्धेऽपि न समासः विभाषाधिकारादिकल्पेन समासानुशासनात् । यजतिषु येयजामहं करोति नाहुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे नञ्, तेनायमर्थः यजतिषु नाहुयाजेषु अहुयाजव्यतिरिक्तेषु येजामहे इति मन्त्रं करोति । अथ नाहुयाजेष्वित्यत्र न पर्युदासे नञ् तदा हि पदद्वयस्यान्यपरत्वं स्यात् समासापत्तिश्च तस्मादनुषङ्गात् करोति-ना नञोऽन्यथात् प्रसज्यप्रतिषेधः तेनाहुयाजेषु ये यजामहे इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः एवञ्च नाहुयाजेष्विति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञो मुख्यार्थत्वागः । समासाभावे न साधुता चेति चेत् न समासस्यानित्यत्वात् नाहुयाजेष्विति वाक्ये पर्युदासे नञ् । न चेवं वाक्यवृत्तिपदस्य नञोऽन्यपरत्वाभावः गौर्वाहिक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्यान्यपरत्वात् । यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायकतन्निषेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रतीतैकवाक्यत्ववन्नात् एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्यत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदस्यार्थानुरोधादेकवाक्यत्वत्यागः न हि पदार्थाऽनुरोधेन वाक्यार्थकल्पना किन्तु वाक्यार्थाऽनुरोधात् पदार्थकल्पना नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव चरितार्थत्वात् समानोना इत्यपदमेव निषेधवाचकं समासवाक्यभेदेन नञो द्वैविध्याद्वा तथाभिधानम् ।

अभावमात्रं नञोर्थः इति नञ्वादे शिरोमणिनोक्तं यथा

- (१) "संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञोऽर्थः । [बलसिद्धम्]
- (२) तत्र चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्ति-
- (३) नीलघटवति घटो नास्तीति नीलो घटो न घट इत्याद्यव्यवहारात् इह पीतघटवति न नीलः घटः, पीतो घटो न नीलघट इत्यादि व्यवहाराच्च ।
- (४) प्रतियोग्यभावान्वयो च तत्त्वयोगक्षेपौ तेन यत्पदोपस्थापितस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिन्यापाराधेयसम्बन्धे नैवान्वयबोधः तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि । यथा पचति चेन्नो न पचति चेत्तः । चेत्तच्छेदं नेदं चेत्तस्य इत्यादि ।
- (५) तिङ्कार्थस्य कल्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापिते एव तत्र यथैव, तदभावस्यापि तथा ।
- (६) प्रख्यादेशे चैवादिनिरूपितं सत्त्वादिकमर्थो न तद्विष-

स्वामित्वादि तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रीयेऽपि धने नेदं चेत्तस्येति प्रसङ्गात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वादेशा दिक् ।

- (७) यत्र चापाराधेयभावो न सम्बन्धमय्यादाव्यस्तत्त्वानुयोगिनि सम्प्रत्येक्षा । यथा भूतले घटो न भूतले घट इत्यादि तत्र च तात्पर्यवशात् कश्चित् भूतलादौ घटाभावः कश्चित् घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते ।
- (८) अतएव पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेषप्रकत्वानुभवः ।
- (९) केचित्तु सर्वत्र विशेषणविशेषणस्याभावो नञा प्रत्याख्यते अतएव भूतले घटो नास्तीत्यादौ वचनैक्यनियमः इति प्राहुः ।
- (१०) तैर्न जातौ सत्त्वित्यत्र गतिस्थित्नीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वात् सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात् । [इत्यपि कश्चित् ।
- (११) सम्प्रत्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिन्यन्वयः यत्र विशेषणविशेषणयोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तत्त्वान्यो-
न्यभावो नञा बोध्यते । यथायं घटो नीलो नायं घटो नील इति । तत्र च विशेषणविशेषणयोः समानविभक्तिकत्वं निरुद्धविभक्तिकत्वविरहो वा तन्मम् ।
- (१२) अतएव यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्नाहुयाजेष्वित्यादौ एकवाक्यत्वानुरोधात् [भेदो बोध्यते ।
- (१३) ये यजामहसित्यादेरनुषङ्गगौरवाच्च यजतिष्वनुयाज-
- (१४) विशेषणविभक्तिस्तु प्रयोगसाधुत्वाया ।
- (१५) नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारोभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तत्त्वत्वात् लाघवेन तयोरन्वयमात्र एव तथात्वम् ।
- (१६) विशेषणविभक्तिस्त्वभेदार्थिका । [मिति मते—
- (१७) नीलोत्पलं चित्तगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तोरनुसन्धान-
- (१८) न राज्ञ इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य स्वत्वस्येवात्रापि सम्प्रत्यर्थस्य तयोरभेदस्याभावो बोध्यताम् ।
- (१९) यत्तु करणनिषेधेविकल्पापत्तेः भेदपरतेति तदसत्
- (२०) विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्ति-
सिद्धत्वेन विकल्पानवकाशात् ।
- (२१) न च तत्रापि कौण्डिन्यभेदो बोध्यः कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात् ।
- (२२) न खलु महतो राज्ञो न महतो राज्ञ इत्यत्रैव महतां राज्ञी न महतां राज्ञ इत्यत्रापि राजनि महद-

भेदाभेदौ प्रतीयते एकोनवाविद्यादिवत् कथञ्चित् तत्-
समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यख्यानन्यप्रसङ्गात् ।

(२१) अतएव रात्रौ आह्नं न कुर्वीतित्यादौ करणनिषेधेऽपि न
विकल्पावकाशः ।

(२४) न हि तत्रापि रात्रौतरपरता,

(२५) रात्रिभिन्ने आह्नविधायि अभावस्यायां पितृभ्योदद्या-
दित्यादौ रात्रौ आह्नप्रसङ्गेर्द्वैरत्वात् ।

(२६) न खलु क्रियारहितमपि आह्नविधायकं वाक्यान्तरमपि
येनेदं तेन सममेकवाक्यतामासादयेत् ।

(२७) नापीदं नातुयाजेष्वितिवत् पृथक् क्रियारहितम् ।

(२८) अथ रात्रौ आह्नस्य प्रसङ्गौ विकल्पापत्तिः अप्रसङ्गौ कथं
निषेधः प्रसङ्गं हि प्रतिसिध्यते इति चेत् साधोयानयं
मन्त्रपाठः हृदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधेऽपि
परप्रत्ययेन तत्र दहनप्रसङ्गरूपादीयेत ।

(२९) निषेधविधेर्वैयर्थ्यमिति चेत् तात्पर्यान्वयोधात् रात्रि-
आह्नकरणवारणस्य तदर्थत्वात् । [विकल्पः ।

(३०) एकविषयतया पुनरनन्यगत्या षोडशिमहणामहणयो-

(३१) तत्र च षोडशिमहणं नेष्टसाधनमित्यादिकं नार्थः
महणविधिविरोधात् अपि तु षोडशिमहणाभाव इष्ट-
साधनमित्यादि । [भक्तप्रधान्यः ।

(३२) व्युत्पन्नस्य नञ् समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि वि-

(३३) अतएव प्राभाकराः न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतेः कलञ्ज-
भक्षणाभावविषयकं कार्यमर्थमाहुः ।

(३४) नियमस्तु तात्पर्यवशात् । [त्वमविरुद्धम् ।

(३५) सख्यफलाजनकत्वेऽपि चाह्नस्य परमापूर्वरूपेष्टसाधन-

(३६) महणविध्यन्यथातुपपत्त्या च षोडशिमहणादतिशयितं
परमापूर्वं तस्मात्प्रातिशयितं सख्यं फलं कल्प्यते
इति सर्वसमञ्जसम् ।

(३७) प्रतियोग्यतुयोगिभावः प्रतियोग्यतुयोगिरूपाभावाधिक-
रणयो राधाराधेयभावस्य सत्त्वस्वविधया भासते ।

(३८) निपातातिरिक्तस्य एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्ये
प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेऽन्वत्वात् ।

(३९) अतएव इवाद्यर्थान्वये न पश्चाद्यपेक्षा

(४०) अद्यटं मूलम् असमोदेश इत्यादौ समासे सामानाधि-
करणाद्यनुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।

(४१) केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वम्

(४२) अतुयोगित्वं वा नञ्तरस्य चाधिकरत्वं वार्थः

(४३) नञो वाऽभाववति लक्षणा ।

(४४) विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकार्ययोरन्योन्याभावसं-
सर्गाभावबोधने नञोऽसामर्थ्यम् ।

(४५) तेन न पचति न रात्र इत्यादौ कृत्यादेरन्योन्याभावे
भूलं न घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते
इत्याहुः ।

अस्य गदाधरादिव्याख्यासम्मतोऽयमर्थः । अभावत्वम्
अन्योन्याभावत्वञ्च नञ्पदशक्यतावच्छेदकम् । अभावत्वं
च ध्वंसादिसाधारणमखण्डोपाधिः एवमन्योन्याभावत्व-
मपि तदेतत् गदाधरादिभिः समर्थितं यथा

(१) अथ घटो नास्तीत्यादिव्याख्यादु घटत्वादिरूपसामान्यधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधने तच्छून्ययोर्ध्वं सप्रागभावयोर-
न्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणाप्रत्ययादु
ध्वंसप्रागभावसाधारण्यं नञ्पदशक्तेर्न सम्भवतीति चेत् न
ध्वंसप्रागभावयोरन्यन्ताभावविरोधितामते अन्तरा श्यामे
रक्तं रूपं नास्तीत्यादिव्यवहारानुरोधेन ध्वंसप्रागभा-
वयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वोपगमस्यावश्यकत्वात् तयोरपि नञा प्रतिपा-
दनात् व्युत्पत्तिविरोधेन तयोक्तेनाप्रतिपादनेऽपि सदा
तत्त्वघटितान्यन्ताभावत्वापेक्षया ध्वंसादिसाधारणाभा-
वत्वस्य लाघवेन सदातनभावरूपाभावाभावसाधारण्या-
नुरोधेन प्रवृत्तिनिमित्ततया तयोरपि नञ्पदवाच्यत्वा
नपायात् । न चान्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं अनुयोगिता
विशेषरूपं वान सदातनत्वघटितमिति न गौरवादिक-
मिति वाच्यं तादृशधर्मान्तरे मानाभावात् तद्वृत्तिर्नास्ती-
त्यादि वाक्यात्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्ध्वंस-
प्रागभावयोर्वैधनाच्च ध्वंसप्रागभावसाधारण्यशक्तेराव-
श्यकत्वात् । न च ध्वंसप्रागभावयोरन्यन्ताभावविरोधस्या-
प्राभाणिकतया तद्वृत्तित्वावच्छिन्नध्वंसस्याद्यधिकरणे
तादृशान्यन्ताभावसत्त्वात् स एव उक्तवाक्यात् प्रतीयत
इति वाच्यं ध्वंसाद्यधिकरणे तादृशान्यन्ताभावस्याप्राभ-
णिकत्वात्" गदाधरः ।

"एवम् अन्योन्याभावत्वमखण्डोपाधिः । न तु तादा-
त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । तत्तत्त्व-
योगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगिनोऽन्यन्ताभावे-
ऽतिव्याप्तेः । सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठत्वच्छेदकता-
यानिवेशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्नप्रति-
योगिताकामावेऽतिव्याप्तेर्दुष्परिहरणादिति वस्तुतस्तु
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे सामानाभे-

न तादात्म्यस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावा-
त्तादृशलक्षणमसम्भवदुक्तिकमेव । न चैवमभावमात्रस्यैव
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसङ्गावे प्रमाणाभाव इति
वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धा-
नङ्गरीकारे बाधवृद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकनिर्वचनानुप-
पत्तेः । तथाहि घटाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबध्यताव-
च्छेदकं हि न घटप्रकारकज्ञानत्वम् । घटाभाववत्ता-
ज्ञानकाले कदाचित् केनचित् सम्बन्धेन घटप्रकारक-
ज्ञानसत्पद्यते केनचित् सम्बन्धेन तच्चेति नियमा-
नुपपत्तेस्तथाच तादृशनियमानुरोधेन तेन सम्बन्धेन तत्-
प्रकारकवृद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निवृत्तिप्रतियोगि-
ताकाभाववत्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धकताया व्यवश्यकत्व-
त्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसिद्धिः । न
चैवमन्योन्याभावस्यापि तत्सिद्धौ युक्तिस्तुल्येति वाच्यम् ।
घटत्वप्रकारकवृद्धिं प्रति घटान्योन्याभाववत्तानिर्णयस्यैव
विरोधित्वकल्पनेन सामञ्जस्ये विनान्योन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुपपत्ति-
रूपबाधकाभावेन युक्तेरतीत्यात् । ननुभयधर्मस्य नञ्-
शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण लाघवादाभावत्वरूपैकधर्म-
स्यैव तदवच्छेदकत्वस्वीकार उचित इति अन्योन्याभावश्चे-
त्यादि अन्योऽलङ्घनक इति चेन्न । घटो नास्तीत्यादौ
संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन घटः पटो
नेत्यादौ त्वन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन च
तथोक्तत्वात् रघुदेवः ।

(२) तत्र चेति तत्र नञर्थे संसर्गाभावे भेदे च अन्यथिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रति-
योगिनोऽभावांशे विशेषेणता तद्वर्धपथ्याप्रप्रयोगिताव-
च्छेदकताकत्वम् । व्युत्पत्तिवृत्तत्वमिति व्युत्पत्त्यर्थोऽपि
तद्रूपवच्छिन्नोपस्थापकशब्दविशेषमभिध्याहाररूपाका-
ङ्क्षावत्तात् प्रतियोगिसंसर्गविधया लभ्यमित्यर्थः । घटत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वाद्व्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
निरूपितत्वविशेषिता अन्युयोगिता सा च घटादिरूप-
विशेषणप्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते नञ्पदार्थ-
तावच्छेदकान्युयोगिताया घटादेरन्योपगमे तु तत्र
तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव सम्बन्धः घटादिनिवृ-
त्तिप्रतियोगिताप्रतियोगिकनिरूप्यत्वं घटादिरूपप्रतियोगि
प्रतियोगिकमपि इति तस्य घटादिसम्बन्धता गदाधरः ।

(३) "अन्यथितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगि-

तायाः नञ्पदार्थे संसर्गाभावे प्रतियोगिसम्बन्धत्वोपगमे
बाधकं दर्शयति नीलघटयतीति न घट इति इत्याद्या
व्यवहारात् इत्यनेन सम्बध्यते । तादृश्याः प्रतियोगिताया
नञर्थे भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमात्रं नीलो
घट इति व्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणाभावा-
दित्यर्थः शुद्धप्रतियोगितायाश्च सम्बन्धत्वे अबाधित-
विशेषान्तराभावबोधकतया तत्तद्वाक्यानां प्रामाण्यस्य
दुर्वारतया व्युत्पत्त्यैरपि तथा प्रयुज्येतेति भावः ।
तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्ट-
प्रतियोगिविशेषितधर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगि-
विशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्ध-
तद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञो-
ऽसामर्थ्योपगमेन दर्शितप्रयोगशरणसम्भवेऽपि वस्तुगत्या
नीलघटवति नीलघटादौ "अत्र न घटः इत्यादिप्रयोगस्य
प्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वार इति बोध्यम्" गदाधरः ।

(४) "एवं भूतले न घट इत्यादौ भूतलादौ घटसंसर्गा-
भावाधिकरणतावद् घटभेदाधिकरणता कुतो न प्रती-
यते इत्यत आह प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति अधि-
करणे इत्यादिः अभावपदं संसर्गाभावपरं तथा चाधि-
करणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धस्य भानं यादृशञ्च अधिकरणबोधकं यादृश-
पदसमभिव्याहारसामेचं च तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्य-
न्विताभावस्यापि आधारार्थेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं
तादृशम् अधिकरणबोधकं तादृशबोधकपदसामेचञ्चेत्यर्थः ।
अनुयोगिनि यादृशपदोपस्थाप्ये इत्यादिः आधारार्थेय-
भावसम्बन्धेनान्वय इति आधारार्थेयभावनियामकप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संयोगादेः संसर्गमर्थ्यादया
भानमित्यर्थः तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति । तत्प-
दोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि
अधारतासम्बन्धोऽपि तादृशपदोपस्थाप्ये अनुयोगिनि
सम्बन्धमर्थ्यादया भासते इत्यर्थः" गदाधरः ।

(५) "तिङ्गाद्यर्थेति नञोऽसत्त्व इत्यादिः आदिपदात् सुप-
रिप्पहः क्त्वादेरित्यादिना तिङ्धांश्चयत्वादेः सुवर्धस्त्वत्वा-
देश परिप्पहः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य विशेषप्रतानिवाच-
कत्वाभिधानं तिङ्पत्ये चैतस्य ध्वं पशुतीत्यादौ
द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि घनादिना घञ्कार्थस्त्वत्वा-
न्यात् सुवर्धविशेषप्रतयाऽन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्व-
स्यानियामकत्वात् सुपश्च कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्दिशे-

प्रत्यये चाहपस्याप्यत्वं नियामकं शेषप्रत्ययस्य विशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्याप्यत्वं प्रत्ययान्योपस्याप्यत्वं वा, "गुरु विप्रतपस्विदग्नतानां प्रतिजुर्वीत" इत्यादौ प्रतीकारादिक्रिया-यामपि तदन्वयात् । उपपदविभक्तयश्च यद्यत्तदयोगे याया विहितान्तत्तदर्थविशेषप्रत्यये तत्तत्पदोपस्याप्यत्वं, यथा चैत्रादन्य इत्यादावन्त्यादिपदयोगेऽनुशिष्टानां पञ्चस्यादौ-नामर्थस्य प्रतियोगित्वादेर्विशेष्यत्वे अन्यत्वादिनिष्ठे अन्य-दिपदोपस्याप्यत्वं, (तन्त्रम्) तत्त्वतुयोगिनीत्यर्थः तथा आधारधेयतासम्बन्धेनान्वयः इत्यर्थः । तदभावस्यापि निष्ठाद्युपस्थापित इत्याद्यभावस्यापि तत्र तथा प्रथ-माद्यान्तपदोपस्याप्ये आधारधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः । न पचति चैत्रेणेत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थ-स्याभावस्य विशेषणत्वेनान्वयात् चैत्रेण पाककृतिरि-त्यत्रैव चैत्रेण पचतीत्यादितश्चैत्रादिहृत्तत्त्वप्रकारेण पाककृत्याद्यभावस्यावोधाच्चेति भावः" गदाधरः ।

- (६) "चैत्रस्य घनमित्यादौ षष्ठादर्थः स्खामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थं चैत्रादिविशेषणतया भासते स्खामित्वप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्खत्वादिसम्बन्धेनान्वयः विभ-क्त्यर्थं विशेष्यतापन्नप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थे साक्षादापि भेदान्वयबोधोपगमात् नामार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकाराभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेनान्वयात् । अथ वा षष्ठा-दर्थः स्खामित्वादिकं प्रकृत्यर्थं विशेषप्रत्ययैव भासते धना-देस्तदनाश्रयत्वेऽपि तच्चिरूपकतया निरूपकतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति प्राचास्मत् दूषयति षष्ठादेशेति आदिपदात् द्वितीयाहतीयापरिग्रहः । चैत्रादिनिरूप-पितमिति । स्खामित्वादिकमित्यादिना कर्मवत्प्रक्रियाज-न्यत्वादिपरिग्रहः निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रक-ृत्यर्थान्वयीत्यर्थः । तच्चिरूपमिति आश्रयतासम्बन्धेन विशे-षणतया चैत्राद्यन्वयि आधारधेयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूपविशे-षणेनान्वयि वेत्यर्थः । स्खामित्वमित्यादिना कर्तृत्वकर्मत्वा-दिपरिग्रहः । तस्येति चैत्रस्य चैत्रनिष्ठस्खामित्वादेशे-त्यर्थः । धनाद्यहृत्तत्त्वेनेति । हृत्यनियामकस्वत्वनिरूपक-त्वादिसम्बन्धेन धनादिसम्बन्धत्वेऽपि धनाद्यहृत्तत्त्वे-त्यर्थः । धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तच्चिरूपस्खामि-त्वादेशाभावसत्त्वेनेति शेषः इति प्रसङ्गात् भवत्यते अवा-धिततादृशचैत्राद्यभावबोधकस्य इत्यादिप्रयोगस्य प्रामा-ण्यप्रसङ्गात् । ननु स्खामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषप्रत्ययापत्ते स्खामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकृत्यर्थ-

विशेषणतापत्ते तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्खत्वादिसम्बन्धा-वच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनोपगमाच्च तत्प्रातिप्रसङ्गाव-काशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधात् इत्यत आह निरूपकत्वादेरिति आदिपदात् स्खत्वादिपरिग्रहः । प्रति-योगितानवच्छेदकत्वादिति हृत्यनियामकतयेत्यादिः । हृत्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन सम्बन्धेनायमिह इतिप्रत्ययस्वत्त्वसम्बन्धादायैव नाय मिति प्रत्ययः, निरूपकतासम्बन्धेनात्र स्खामित्वमिति प्रत्ययाभावात् तेन सम्बन्धेन नात्र स्खामित्वमितिप्रत्ययस्या भावः । अतएव धनमात्रे स्खामित्वमात्रस्याश्रयतासम्-बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन चैत्रोपधने चैत्रनिष्ठस्खामित्व-मिति धनेषु चैत्रोपधत्तस्य स्खामित्वे च चैत्रनिष्ठत्वस्या व्यावर्त्तकतया न व्यवहृत्यते अपि तु धने न स्खामित्व-मित्येवम् अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्खामित्वा-भावतात्पर्येण तथा व्यवहारस्य दुर्वारतापत्तेः । अतएव कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वसम्बन्धस्य हृत्यनियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधासम्भवेन पच-तीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्त्तर्यत्वबोधो-पगमात् । उपगमात् तु जानातीत्यादावाश्रयतासम्-बन्धेन ज्ञानादेरिति भावः" गदाधरः ।

- (७) "यत्र चेति ययोरित्यर्थः । न संसर्गमन्यादया लभ्य इति भेदान्वये निराकृत्येत्यादिः तादृशौ च प्रातिपदिकाद्यर्थौ तत्वेति तत्पदार्थे तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अनुयोगिनि अनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षेति । तत्राभावस-म्बन्धस्याधारतारूपस्य संसर्गत्वासम्भवेन तदर्थकवि-भक्तिं विना तज्ज्ञानासम्भवादिति भावः । ननु सप्तम्य-न्तभूतत्वादपदेन नञर्थभावे आश्रयतासम्बन्धेन भूतत्वादिरुत्तत्त्वबोधवत् तादृशपदेन चैत्रसेत्यादौ षष्ठाद्यान्तपदेनेव प्रथमानार्थविशेषणक नञर्थभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया स्खार्थान्वयबोधस्य जननात् षष्ठा-द्याभावो भूतले, भूतलहृत्तत्त्वाभाववान् षष्ठा इति द्विविध एव भूतले न षष्ठादित्यादिकाव्यज्यबोधः । एवञ्च तादृश-वाक्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीय इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां तात्पर्यभेदस्य तच्चिरूपकत्व-मित्याह तत्र चेति तत्र भूतले न षष्ठा इत्यादिस्थले" गदाधरः ।

- (८) "ननु सर्वत्र सप्तम्यन्तार्थस्याभावनिष्ठतयैवान्वयोऽस्य न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया विनिगमकत्वापे-व्यक्तीभविप्रतीत्यत आह अतएवेति कदाचित् सप्त-

स्यनार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञा बोधनादेवेत्यर्थः ।
पृथिव्यां गन्धे न जले इत्यादौ इत्यादिविविधवाक्ये
प्रतीतेरेकविशेषप्रकृतानुभवः गन्धाद्येकविशेषप्रकृतप्रतीतिज-
नकृतानुभवः न जले इत्यतो गन्धाभावस्यैव जल-
वृत्तित्वबोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेषप्रतया
पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च तद्विशेषप्रकृतबोधानुत्पत्त्या तयोरेक
विशेष्यक बोधजनकतानुभवो विरुध्यतेति भावः” गदाधरः ।

(९) “नञर्थभावनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्रम्याः खण्डयतां
मतमुपन्यस्यति केचित्तिति विशेषेण विशेषणस्याभाव इति
नञोऽसत्त्वे यत्पदार्थं यत्पदार्थो विशेषणतया यत् भासते
तत् नञा तत्पदार्थं तत्पदार्थभाधो विशेषणतया प्रता-
य्यते इत्यर्थः । तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतल-
वृत्तित्वस्य विशेषणतया बोधात् भूतले न घट इत्यतो-
ऽपि घटे भूतलवृत्तित्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते
न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वम् एकाकारवाक्यस्य द्विविध
बोधजनकत्वोपगमे नञ्पदे सप्रम्यन्तभूतलादिपदसमभि-
व्याहारज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः । उभय-
साधारणतत्कार्यतावच्छेदकैकस्य सम्भवेऽपि तादृशवाक्य
समिकद्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया
तत्कारणताधिक्यस्य दुर्वारत्वादिति भावः । एतन्मते
युक्तप्रनरमाह अतएवेति घटो नास्तीत्यादाविवेत्यादिना
घटो न स्तः घटा न सन्तीत्यादिपरिग्रहः वचनैक्यनियम
इति विशेषप्रविशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन सु-
प्रिडोर्बचनसाध्ये नियम इत्यर्थः भूतले घटोऽस्तीत्यादौ
भूतलाद्यस्तित्वविशेषणत्वे तदैक्येन तद्वटोऽस्तीत्यादौ
भावस्य भूतलाद्यस्तित्वविशेषणत्वे घटो न स्तइत्यादौ द्वि-
चनाद्यनुपपत्तेरिति भावः” गदाधरः ।

(१०) “गतिश्चिन्तनीया सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियो-
गिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वे वा लक्षणया उपपत्तिप्र-
कारश्चिन्तनीयः । यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयतिजातोति
अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमश-
क्यत्वादिति शेषः । इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्र-
म्यन्तार्थत्वे बोध्यम् । वृत्तिसामान्यस्य सप्रम्यर्थतोपगमे-
ऽप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे वाधमाह सम्बन्धान्तरेणेति
एकार्थसमवायेनेत्यर्थः” गदाधरः ।

(११) “मतान्तरमाह सप्रम्यर्थेति भूतले घटो नास्ति, जातो
न सत्तास्तीत्यादौ भूतलजात्याद्यस्तित्वरूपसप्रमनीसमभि-
व्याहृतक्रियापदपर्यन्तार्थस्याश्रयतयान्वयी योऽभावः

प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारीभवतस्तस्य विशेषप्रतया
प्रतियोगी भासत इत्यर्थः एवञ्च परम्परया क्रियाविशेषप्र-
प्रतियोगिवाचकघटादिसमानवचनत्वं क्रियापदस्य निर्व-
हतीति दृष्टव्यम् । येन रूपेण प्रतियोगिनो विशेषणत्वं
तद्रूपावच्छिन्नविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भा-
सते अतो घटादिमति विशेषाभावमादायात्र घटो ना-
स्तीत्यादयो व्यवहाराः” गदाधरः ।

(१२) “यजति ये यजामहं” नानुयाजेष्वित्यादौ अनुया-
जाख्ययागविशेषभिन्नयागेषु ये यजामहे पदवन्तं सन्तं
करोति उच्चारयतीत्याकारकबोध उत्पद्यत इत्यर्थः
कारणसत्त्वे कार्योत्पादस्यावश्यं भावादिति भावः । अत्र
नञा निषेधबोधने बाधकमाह एकवाक्यत्वेति एकवि-
धेयार्थकत्वानुरोधादित्यर्थः । अत्र नञाऽन्योन्याभावबो-
धनेऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामहेपदवन्तक-
रणरूपैकार्थविधानसम्भवेनैकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वं
सम्भवति तत्र नञा निषेधबोधने च नैव यागेषु ये य-
जामहेपदवन्तविधानं अनुयाजेषु तन्निषेधविधान-
मिति विधेयीभूतार्थद्विविध्यात् एकविधेयीभूतैकार्थत्वस्य
सम्भवे नानाविधेयार्थकत्वरूपविभिन्नवाक्यत्वकल्पनाया
अन्याय्यत्वेन तत्वेष्टापत्तिकरस्याशक्यत्वादिति भावः”
रघुदेवः ।

(१३) “तत्र च नञा निषेधबोधने दूषणान्तरमाह ये यजामह-
मित्यादेरित्यादि । तत्रादिना करोतेः क्रियात्वेन कार-
कबोधादुरोधात् करोतिपदस्य ये यजामहेमिति पदस्य
चानुपपन्नकल्पने गौरवाच्चेति । तथा चात्र नञा निषेध-
बोधने यागेषु ये यजामहं करोति, नानुयाजेषु येयजा-
महं करोतीत्यर्थः । अनुपपन्नकल्पनं विना तु तादृशबोधो
न सम्भवति । सङ्गदुच्चरितेत्यादि व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गादिति
भावः” रघुदेवः ।

(१४) “नन्वत्र नञा निषेधबोधने नानुयाजेष्वित्यत्र सप्रम्यर्थी-
न्ययो भवति अनुयाजाधिकरणतादृशनिषेधस्य बोधात् ।
अन्योन्याभावबोधने च न तथेति सप्रम्यर्थीनन्वयभयेन
पूर्वोक्तदोषद्वयमभ्युपेत्यात्र नञा निषेधबोधकत्वमवश्यम-
भ्युपेयमित्यत आह विशेषणविभक्तिस्त्विति तथा चात्र
नञान्योन्यसावबोधनेऽपि विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधु-
त्वरूपप्रयोजनसम्भवेन न नैरर्थक्यमिति भावः” रघुदेवः ।

(१५) “ननु सर्वत्र विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वे नीलो घट
इत्यादावभेदसम्बन्धेनैव घटे नीलस्यान्यत्रबोधः स च न

सम्भवति नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्त्यादित्यत
आह नामार्थयोरित्यादि भेदेन अभेदादितिरिक्त
सम्बन्धेन तन्त्रत्वात् हेतुत्वात् तथा चाभेदादितिरिक्तसम्ब-
न्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेषप्रतासम्ब-
न्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विषयतासम्बन्धेन विभक्तिप-
दज्ञानजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य कल्पनाज्ञोक्तानुपपत्तिः । त-
त्वाभेदसम्बन्धेनैकनामार्थोपपत्त्यपरनामार्थस्य प्रकारतया
तादृशशाब्दबोधोक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ततोत्प-
त्त्यभावात् । मतान्तरमाह लाघवेनेत्यादि लाघवश्च
तत्र जनकतावच्छेदककोटावमेदादितिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वानिवेशेन तयोः नामार्थयोः तथात्वम् विभक्तिजन्यो-
पस्थितेस्तन्त्रत्वम्” रघुदेवः ।

(१६) “नन्वेवं सति नीलो घट इत्यादौ कथं विशेषणविभक्ति-
जन्योपस्थितिं विनाप्यभेदान्वयबोधस्तथाह विशेषणवि-
भक्तिस्त्विति अभेदार्थिका सर्वत्वाभेदार्थिका तथा च तत्र
विभक्तिजन्याभेदोपस्थितिं विनाऽभेदानङ्गीकार इति
भावः” रघुदेवः ।

(१७) “ननु यत्र विशेषणविभक्तेरभावात्तत्र का गतिरित्यत आह
नीलोत्पलमित्यादि तथा च तत्रापि यावत् लुप्तविभक्ते-
रनुसन्धानं नास्ति तत्र तावत् नाङ्गीक्रियत एव शाब्द-
बोध इति भावः । मतेत्त्वित्यनेनाखरसः सूचितः स च
तन्त्रतेऽपि नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तेरनुसन्धानं
विनाप्यनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापलापो द्रष्टव्यः” रघुदेवः

(१८) “न राज्ञ इत्यादि । न राज्ञः पुरुष इत्यादौ यथा पुरुषे
प्रध्वर्त्यस्त्वस्याभावः प्रतीयते तथात्रापि (नानुयाजेष्वित्यत्र)
प्रयोगे सप्तम्यर्थस्याभेदाभायः प्रतीयत इत्यर्थः । न चैवं
सति एतन्मते नञोऽन्योन्याभावत्वेन शक्तिकल्पनमनर्थकम्
सर्वत्र संसर्गभावशक्तित एव नञ्जन्यशाब्दबोधनि-
वृत्तात् भूतत्वं न घट इत्यादौ विशेषणविभक्त्यर्थाभेदस्य
संसर्गाभाव एव नञा प्रत्याख्यत इत्यभ्युपगमादिति या-
च्यम् । तत्र भेदत्वप्रकारकशाब्दबोधात्तुभवसिद्धतया
ऽपलापमालेण निराकरणासम्भवेन तेन रूपेणापि नञः
शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति” रघुदेवः ।

(१९) “केचित्तु यजतिपु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वि-
त्यादौ नञो निषेधबोधकत्वेऽनुयाजेषु येयजामहेवन्मन्त्र-
विकल्पापत्तिः यजतिपु येयजामहं करोतीत्यनेन
यागसामान्ये तत्प्राप्त्या, तदन्तर्गतानुयाजेष्वपि प्राप्तत्वात्
नानुयाजेष्वित्यनेन तत्र तस्य प्रतिषिद्धत्वाच्चेति, तत्र नञ्

न प्रतिषेधबोधकत्वं किन्तु भेदबोधकत्वमिति नानुयाजे-
ष्वित्यादौ नञो भेदबोधकत्वे युक्तिमाहः तन्मतं दूष-
यितुमुपन्यस्यति यत्त्विति करणनिषेध इति । नानु-
याजेष्वित्यादौ नञा येयजामहेपदवन्मन्त्रकरणनिषेध-
बोधने इत्यर्थः विकल्पापत्तेरिति अनुयाजेषु तादृशम-
न्त्रकरणाकरणापत्तेरित्यर्थः उपदर्शितरीत्या तादृशम-
न्त्रकरणस्य विहितनिषिद्धत्वादिति भावः” रघुदेवः ।

(२०) “विशेषनिषेध इत्यादि ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न
कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ विशेषनिषेधस्यलीयस्य
ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यमिति सामान्यविधेः कौण्डि-
न्यादितिरिक्तब्राह्मणसम्प्रदानकदधिदानबोधकत्वव्यवस्थावत्
प्रकृतेऽपि यजतिपु येयजामहं करोतीति सामान्यविधे-
रप्यनुयागादितिरिक्तयागे ये यजामहेपदवन्मन्त्रकरणप्रति-
पादकत्वेनानुयाजे तथाविधमन्त्रकरणस्याप्राप्त्या विक-
ल्पासम्भवादिति भावः” रघुदेवः ।

(२१) “ननु ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्य-
मित्यादावपि सामान्यविधेर्न विशेषेतरपरत्वम् । न च
तथा सति कौण्डिन्यस्य दधिदानप्रसक्त्या विकल्पापत्ति-
रिति वाच्यं तत्र नञोभेदबोधकत्वमभ्युपेत्य वाक्यैकवा-
क्यतया कौण्डिन्यान्यब्राह्मणसंप्रदानकदधिदानप्रतिपाद-
नाभ्युपगमेन कौण्डिन्यस्य तदप्राप्त्या तन्निषेधाप्राप्त्या च
विकल्पानवकाशात् तत्र सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वकल्प-
नस्य निर्युक्तिकत्वात् प्रकृतस्थले नञोनिषेधबोधकत्वेन
विकल्पापत्तिर्दुर्लभा इत्येतत् आह न चेति । विरुद्धैक-
वचनत्वादिति । यथैकनामार्थोऽपरनामार्थान्योन्याभाव-
बोधकनञ्स्थले विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समान-
विभक्तिकत्वं तन्त्रम् । तथा समानवचनत्वस्यापि तन्त्रत्वेन
प्रकृते तदभावात्तथा बोधासम्भवादिति भावः” रघुदेवः ।

(२२) “नन्वेकनामार्थोऽपरनामार्थस्यान्योन्याभावबोधे विशेष-
णवाचकपदविशेष्यवाचकपदयोः समानवचनस्य तन्त्रत्वे
प्रमाणाभाव इत्यत आह न हि खल्वित्यादि । नामा-
र्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषणबोधकपदविशेष्यबोधकप-
दयोः समानवचनत्वस्य तन्त्रत्व एव नञ्जन्यान्योन्या-
भावबोधे तथोक्तद्वयाति नञ्जन्यान्योन्याभावविषयक-
शाब्दबोधं प्रत्येकपदार्थोऽपरपदार्थस्याभेदान्वयबोधकै-
कपदसमभिव्याहृतापरपदे नञ्समभिव्याहारज्ञानस्य
हेतुत्वादित्यतस्तत्प्रदर्शितं महतो राज्ञ इत्यनेन । नन्वेक-
पदार्थोऽपरपदार्थान्योन्याभावविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति वि-

शेषणबोधकपदविशेषप्रबोधकपदयोः समानवचनत्वनिर्वा-
मकत्वकल्पने एकोनद्विवित्यादौ नञोऽन्योन्याभावाविष-
यकशाब्दबोधानुदयप्रसङ्ग इति तत्र तदनभ्युपगम
व्यावश्यकस्तथा च ब्राह्मणेश्यो दधि दातव्यं न कौण्डि-
न्याय दातव्यमित्यादौ नञान्योन्याभावबोधने बाधकाभाव
इत्यतः पूर्वोक्तदोषोद्धारपुरःसरं दोषान्तरमाह एको न
द्विवित्यादिवदित्यादिना । अत्र च नित्यद्विवचनाद्वान्तश-
ब्दातिरिक्तस्थले तथाविधनियमस्वीकारे तु पूर्वोक्तदोष-
स्यैव दुरुद्धरतेति सूचनार्थमुक्तं कथञ्चिदिति । ब्राह्म-
णेश्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्यायेत्यादिनैव कौण्डिन्य
भिन्नब्राह्मणसम्प्रदानकदधदानबोधसम्भवात् द्वितीयदात-
व्यपदं निरर्थकमिति भावः” रघुदेवः ।

(२३) “अतएवेति । यतएव विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधेर्वि-
शेषेतरपरत्वम् अतएवेत्यर्थः । अन्यथाऽमावास्यायां पि-
तृभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ आङ्करणप्राप्त्या रात्रौ
आङ् न कुर्वीतेत्यनेन तत्र आङ्करणनिषेधस्य च प्राप्त्या
तत्र तत्करणस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पापत्ते
दुर्वारत्वादिति भावः” रघुदेवः ।

(२४) “ननु अत्रान्योन्याभावार्थकतया रात्रौतरकाले आङ्-
करणस्य विधानसम्भवेन सर्वसामञ्जस्ये व्यर्थं तत्र नञो
निषेधार्थकत्वकल्पनमित्यत आह न हीति तत्रापि रात्रौ
आङ् न कुर्वीतेत्यत्रापि रात्रौतरपरता नञोन्यान्वाभावा
र्थकतया रात्रौतरकाले आङ्करणस्य बोधकतेत्यर्थः ।
तथा च व्यर्थं प्रतिषेधार्थकत्वकल्पनमिति भावः” रघुदेवः ।

(२५) “रात्रिभिन्न इत्यादि । रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञो
न्योन्याभावार्थकतया रात्रौतरकाले आङ्करणविधाना-
भ्युपगमेऽमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ
आङ्प्रसक्तेस्तत्करणपत्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः” रघुदेवः ।

(२६) “ननु तथाविधवाक्ययोर्वैक्यैकवाक्यतया रात्रौतरा-
मावास्यायां कुर्वीतेत्यर्थकत्वाभ्युपगमे न पूर्वोक्तकलोक्तदोष
इत्यत आह न खल्वित्यादि । रात्रौ आङ् न कुर्वीते-
त्यतो भिन्नं वाक्यान्तरमस्ति । तेन क्रियारहितआङ्वि-
धायकवाक्येन” रघुदेवः ।

(२७) “नापोदम् । इदं रात्रौ आङ् न कुर्वीतेति वाक्यम् ।
पृथक्क्रियारहितम् । अतुल्यक्रियातिरिक्तक्रिया-
रहितम् । केवलं क्रियारहितमित्युक्तौ नाहयाजेष्विति
वाक्यमपि तथा, तत्रानुषङ्गिककरोति क्रियासत्त्वादतः
पृथगित्युक्तम् । तथा च तयोरेवैकवाक्यतासम्भवे

रात्रौतरवाक्यं क्रियारहितं भवति अन्यथा तयोरेक-
तरवाक्ये क्रियापदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आङ्करणप्राप-
कवाक्यान्तरस्याभावेन प्रकृतवाक्यद्वयस्यैव क्रियापदवच-
यैकवाक्यत्वाभावेन पूर्वोक्तदोषो दुर्द्धर एवेति भावः
रघुदेवः ।

(२८) “ननु रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेधबोधकत्वं
न सम्भवति त्वन्मते विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधेर्विशेषे-
तरपरत्वनियमेनामावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादि
सामान्यविधेः रात्रौतरामावास्याकाले आङ्करणस्य वि-
धायकत्वेन तत्र आङ्करणप्रापकवाक्यान्तरस्य चाभावेन
तत्र तस्याप्रसक्तत्वाद्दर्शितसामान्यविधेर्विशेषान्तरपरत्वं ना-
भ्युपगम्यते चेत्तदा तत्र तत्प्राप्तौ तु विकल्पापत्तिरित्या-
शङ्कते अथ रात्रौवित्यादिना । उपहासपूर्वकं समाधान
माह साधीयानिति । तथा च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत
इति नियमे प्रमाणाभावेनाप्रसक्तस्यापि निषेधे बाधका
भावेन रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेध-
बोधकत्वाभ्युपगमे क्षतिविरह इति भावः” रघुदेवः ।

(२९) “निषेधविधेरिति । तादृशनियमस्वीकृत्याप्रसक्तस्यापि
निषेधाभ्युपगमे इत्यादि पूरणीयम् । वैयर्थ्यामिति प्रस-
क्तस्यैव प्रतिषिद्धत्वमिति नियमे तु तत्र तदकरणस्यैव
निषेधविधेः प्रयोजनत्वसम्भव इति तादृशनियमाभ्युपग-
मोऽव्यावश्यकस्तस्य च विशेषविशेषनियन्त्रितत्वाच्च दोष
इति भावः । तात्पर्यान्वबोधादिति । रात्रौतरामा-
वास्याकालाधिकरणआङ्करणबोधतात्पर्याऽनिर्णयप्रसक्तं
यद्वा रात्रिआङ्करणं तद्वारणस्य तत्प्रयोजनत्वादित्यर्थः ।
रात्रौ आङ्करणनिषेधबोधकवाक्याभावेऽमावास्यायां
पितृभ्यो दद्यादित्यादिवाक्यतो रात्रौतरामावास्याकाले
आङ्करणस्य बोधासम्भवः तथाविधतात्पर्यनिर्णयाभावात्
तथा च रात्रौवपि आङ्करणं प्रसज्येत रात्रौ आङ्कर-
णस्य निषेधविधौ तु तथाविधवाक्यार्थपर्यालोचनक्रमेण
तथाविधविधेरुपदर्शितार्थं तात्पर्यनिर्णयसम्भवेन तस्मात्
तादृशबोधसम्भवेन रात्रौ तदप्राप्तौ तत्र तत्करणप्रसक्ति
रिति भावः” रघुदेवः ।

(३०) “एवं सति विकल्पस्थलस्य दुर्लभत्वापत्तिरित्यत आह एक-
विधयतयेत्यादि । अन्यन्यगतिकतया विकल्पं विना गत्य-
न्तरमावतया तथा च तत्र विकल्पं विना प्रकारान्तरा-
सम्भवेनावश्यं तत्र विकल्पस्वीकारेण न विकल्पस्थलदुर्ल-
भत्वापत्तिरिति भावः” रघुदेवः ।

- (३१) “ननु नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र नञा इदसाधनत्वस्यैवाभावः प्रतीयते प्रकारान्तरस्याभावात् तच्च न सम्भवति षोडशिमहणविधिविरोधादित्याशङ्क्य उपपादयति अत्र चेति न षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र चेत्पर्यः” रघुदेवः ।
- (३२) “ननु धात्वर्थान्विते एव विभक्त्यर्थे नञर्थभावस्यैवान्वयो व्युत्पन्न इत्यतश्चाह व्युत्पन्नश्चेति तथा च तादृशव्युत्पन्निकल्पने प्रमाणाभाव इति भावः” रघुदेवः ।
- (३३) “अतएव तादृशव्युत्पत्तेरभावादेव” रघुदेवः ।
- (३४) “ननु क्वचिद्वात्यर्थेऽपि विभक्त्यर्थप्रतियोगिकस्याभावस्य क्वचिच्च धात्वर्थभावे विभक्त्यर्थान्वये नियामकाभाव इत्यतश्चाह नियमस्त्वित्यादि तथा च यत्र धात्वर्थे विभक्त्यर्थभावबोधे तात्पर्यं तिष्ठति विरोधेऽपि नास्ति तत्र तथा बोधः । यत्र तु धात्वर्थभावे विभक्त्यर्थान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र तथैवान्वयबोध इति नियम इति भावः” रघुदेवः ।
- (३५) “ननु षोडशिमहणस्याङ्गत्वेन इदसाधनत्वाभावात् नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ षोडशिमहणे इदसाधनत्वाभावबोधनेऽपि न महणविरोधः किन्तु वाधेन तत्रेदसाधनत्वस्यान्वयबोधासम्भवः तथा च कथं तत्र महणविधिविरोधेन धात्वर्थभावे इदसाधनत्वान्वयबोधाङ्गीकार इत्यतश्चाह मुख्यफलजनकत्वेऽपि चेत्यादि तथा च तत्रेदसाधनत्वाभावान्वयबोधस्य स्वीकारे महणनिषेधविरोधोदरपङ्गव इति भावः” रघुदेवः ।
- (३६) “ननु महणामहणयोस्तुल्यफलजनकत्वे कथं वङ्गदुःखसाध्ये षोडशिमहणे प्रवृत्तिरित्यतश्चाह महणविध्यन्यथानुपपत्त्या चेति । तथा च तयोस्तुल्यफलाभावेन नोक्ताशङ्काया अवकाश इति भावः” रघुदेवः ।
- (३७) “प्रतियोग्यनुयोगिभावः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वम् आधाराधेयभावः आधारत्वमाधेयत्वम् उभयतोभयोत्कीर्तनं तुल्यवित्तित्वेद्यत्वाभिप्रायेण” रघुदेवः ।
- (३८) “ननु नञोऽभिवार्थकत्वे कथं भूतले न घटः भूतलं न घट इत्यादौ भूतलेऽधिकरणतासम्बन्धेन नञर्थभावस्यान्वयोऽन्योन्याभावे च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादेर्वान्वयो नाभिवार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारादित्यतश्चाह निपातेति । अव्ययनिपातातिरिक्तत्वर्थः । तथा च फलबलान्निपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वसाकल्येनानुपपत्त्यभाव इति भावः” रघुदेवः ।
- (३९) “अतएवेति यतएव फलबलान्निपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वमतएवेत्यर्थः । इवाद्यर्थान्वयबोधे चन्द्र इव सुखमित्यादाविव्याद्यर्थान्वयबोधे आदिना नञतिरिक्तनिपातमात्रपरिग्रहः” रघुदेवः ।
- (४०) “ननु नञोऽभिवार्थकत्वेऽघट भूतलमित्यादौ कथं नानाधर्माभ्यामेकधर्माबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यतश्चाह अघटं भूतलमित्यादि । संसर्गाभावाऽन्योन्याभिवार्थकनञ्भेदेनोदाहरणद्वयम् । अघटमित्यत्र नपुंसकलिङ्गनिर्देशस्तु न विद्यते घटो यत्नेति वङ्गव्रीहि समासस्यटीकरणाच्चान्यथाऽघट इत्युक्ते न घटोऽघट इति नञत्तत्पुरुषेऽपि तथा प्रयोगसम्भवे तत्र च नञोऽन्योन्याभाववत्परतया घटसंसर्गाभाववत्तात्त्विकनञ उदाहरणासम्भव इति ध्येयम् । तत्र अभाववत्परता भाववद्बोधकता” रघुदेवः ।
- (४१) “यैस्तु निपातजन्यशाब्दबुद्धिं प्रत्यपि प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वसम्पेयते तन्मतमाह केचित्चित्प्रतियोगिपदोत्तरस्य रूप इति भूतले न घट इत्यादौ घटादिवोधकपदोत्तररूप इत्यर्थः” रघुदेवः ।
- (४२) “ननु सर्वत्र प्रतियोगित्वस्य नञ्सम्भविष्याहृतप्रतियोगिबोधकपदोत्तररूपत्वत्वे घटीयोऽभावो न घटस्येति प्रयोगापत्तिः तत्रापि घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य घटाभावे विद्यमानत्वात् न च न घटस्येत्यत्र निरूपकत्वसम्बन्धोपस्थितघटनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठप्रतियोगिताकाभावबोधाभ्युपगमाच्च तथा प्रयोगः घटनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकतासम्बन्धेन घटाभावे विद्यमानत्वादिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंसर्गस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन तथोक्तेरशक्यत्वादित्यतश्चाह अनुयोगित्वं वेति वाकारो व्यवस्थितविकल्पसम्पादकः तथा च क्वचित् प्रतियोगित्वं तथाविधसुबोधः क्वचिदनुयोगित्वं वेति लब्धम् । अतएव पटो न घटाभावस्येत्यादौ पटे घटाभावप्रतियोगित्वाभावबोधस्यानुभवोऽपि रूपपाद इति ध्येयम्” रघुदेवः ।
- (४३) “नञुत्तररूपोऽधिकरणात्वार्थकत्वे सर्वत्र नञुत्तररूपोऽनुसम्भानकल्पनं तत्र लक्षणाकल्पनं चेत्तु भयकल्पने गौरवम् तदपेक्षया नञ एवाभावयति लक्षणाकरणकल्पनमचितमित्याशयेनाह नञो वेति” रघुदेवः ।
- (४४) “ननु नञोऽन्योन्याभावबोधने विशेषणवाचकपदविशेषण-

वाचकपदयोर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं तन्त्रमिति पूर्वसुक्तम् तत्र च विरुद्धविभक्तित्वं विरुद्धार्थप्रतिपादकविभक्तित्वम् अन्यथा व्यत्ययानुशासनस्यले कर्मत्वाद्यर्थकप्रथमान्तरपदार्थसाभ्याभावेऽपि एकत्वाद्यर्थप्रथमान्तरसाभ्यानान्वयबोधोपपत्तेः । तथा च प्रतियोगिवाचकपदोत्तरसुपः प्रतियोगित्वाद्यर्थकत्वे न न घट इत्यादौ नञोऽन्योन्याभावबोधकत्वासम्भवः तस्य विशेषवाचकपदात् भिन्नत्वेन तत्प्रतिपादकविभक्तौ विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थप्रतियोगित्वादिति भवतास्वीकारात् एवं नञर्थसंसर्गाभावे भेदेनेतरपदार्थान्वयानुभवेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सश्रम्येवेति यत्पूर्वसुक्तं तदपि न नञुत्तरसुपोऽधिकरणत्वे लक्षणयां भवति । एवं नञोऽभाववक्ताल्लक्षणिकत्वे तत्त्वकल्पे तथाविधभेदान्वयबोधोपपत्तौ तथाविधभेदान्वयबोधे तु तादृशसम्प्रत्ययान्तेषां न सम्भवति अघटं भूतलमित्यादौ तदभावात् एवञ्च कचिन्नजान्योन्याभावः प्रतिपाद्यते कचित् संसर्गाभावः प्रतिपाद्यते इत्यत्र नियामकाभावः सर्वत्र तदुभयबोधप्रसङ्गात् इत्यत आह विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थस्यान्योन्याभावबोधने अनुयोगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदार्थस्य, संसर्गाभावबोधने च नञोऽसामर्थ्यमित्यर्थः तथा च फलानुरोधेन तत्र तत्तदाहपूर्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नानियमप्रसङ्ग इति भावः” रघुदेवः ।

(४५) “तथाविधकार्यकारणभावकल्पनं पूर्वमतेऽप्यावश्यकमित्याह तेनेति । तथाविधसामर्थ्यकल्पनेनेत्यर्थः । संसर्गाभावः संसर्गाभाववदभेदे न प्रतीयते । तथा च तादृशकार्यकारणभावाकल्पने पूर्वमतेऽप्येतेषु स्थलेषु तत्तदन्वयबोधस्यापत्तिर्दुर्वारिति तादृशकार्यकारणभावकल्पनावश्यकत्वमिति भावः” रघुदेवः ।

इदमत्रावधेयम् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चिन्नेष्येति मीमांसकैर्मन्यते तेषामाशयः हृदे दहनो नास्तीत्यादौ प्रत्यक्षे अभ्यावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षतया प्रतियोगिनश्च ज्ञानलक्षणादिना पूर्वं ज्ञायमानत्वेन तस्याभावो हृदे बोधनेऽपि प्राप्तस्य ज्ञातस्य दहनस्य अन्यत्र प्रसङ्गावपि हृदे वायोरूपवत् निषेधो न विरुध्यते । शास्त्रीये तु निषेधे विधीयमानो निषेधः प्राप्तिप्रपञ्जीवति प्राप्तिश्च राशतोऽतिदेशशस्त्रतो वा । तत्र न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ रागप्राप्तस्य निषेधः । अतिदेशश्चतः प्राषयोः “न तौ पशौ करोति” इत्यादौ अधाराज्यभागयोः

पशुयाने निषेधः । अतिदेशशस्त्रस्यान्वयचरितार्थत्वेन अतुल्यबलत्वात् नात्र विकल्पः । किन्तु एकविषयतयाऽगत्या षोडशियच्छणामहणयोर्विकल्पः इति भेदः । अप्राप्तस्य विधीयमाननिषेधस्य प्राप्तिसंघं प्रतियोगिप्राप्तेरित्येव तत्र प्राप्तिपूर्वकत्वम् । तत्र च पर्युदासः यथा “न तौ पशौ करोति” इत्यादौ करोतीत्यादेरनुवादत्वेन नानर्थक्यम् “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति” न्यायात् तेन आधाराज्यभागकरणानुवादेन पशुयागभिन्नत्वमात्रं विधेयम् एवं रात्रौ आह्नं न कुर्वीतेति वाक्येऽपि क्रियापदस्यानुवादत्वेन तस्य वैयर्थ्याभावात् तत्र आह्नकरणानुवादेन रात्रिभिन्नकालत्वं विधेयम् । यथा वा दध्ना जुहोत्यादौ होममनूद्य दधिद्रव्यकरणकत्वमात्रं विधीयते एवं आह्नकरणमनूद्य रात्रौतरकालरूपद्रव्यविधाने चेत्यभावः । अन्यथा कुत्र रात्रौतरकालो विधीयते । अतः न रात्रौ आह्नं कुर्वीतेत्यादि वाक्यस्य आह्नकरणनिषेधपरताव्यवस्थापनं न युक्तिसिद्धं “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिविव पण्डापूर्वकल्पनाया तदतिशये दुरदृष्टसाधनत्वकल्पनायापत्तेर्दुर्वारत्वात् सकलशिष्टाचारसम्मततस्य रात्रौ आह्नकरणेऽनिष्टाभावस्य विरोधोपपत्तेः । किञ्च इदं वाक्यं न केवलआह्नानुवादेन रात्रौतरकालविधानं किन्तु यावच्छ्राद्धानुवादेन रात्रौतरकालविधानपरमित्यपि गन्तव्यम् । यद्यपि अष्टकासु सवासु चेति मनुवचने अष्टकादिपदस्य बहुवचनान्ततया निर्देशेन तद्विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात् भेदपरता सम्भवति पूर्वोक्तव्युत्पत्तिविरोधात् तथापि सामान्ये न औत्सर्गिकमेकवचनं जातमिप्रायमिति न विरोध इत्यवधेयम् ।

क्रियायामिव विभक्त्यर्थेऽपि नञर्थोभावात्त्व इति यदुक्तं तत्र न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ धात्वर्थे बलवदनिष्टानुवृत्तिरूपविध्यर्थस्य एकादृशां न भुञ्जीत्यादौ भोजनाभाव एव विध्यर्थेऽसाधनत्वस्य च बोध इति विषयभेदेन व्यवस्था । अतएव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधवाक्यम् एकादृशां न भुञ्जीतेत्यादि निषेधविधिवाक्यमिति भेदः । तदेतत् शब्दशक्तिकाशिकायां समर्थितम् । “पशुः ससृष्टं न तरेदित्यादौ नजादिना ससृष्टतरणादेः, पशुप्रभृतिजतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः तथा तप्तिकामोजलं न ताडयेदित्यादौ तप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य, न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्जभक्षणदेः बलवदनिष्टाजनकत्वेऽपीष्टसाधनत्वस्य निषेधा-

नृपपत्त्या इदसाधनत्वादिकमपि (यथायथम्)। न चाहो
रात्रायच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वा-
ददस्यासुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य
क्षैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात्, तादृशप्रयोगे
भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् इति ।
मीमांसकमतानुसारेण कलङ्काधिकरणशब्दे १७७७ प्र०
नञ्शर्मादिको दर्शितः । आनायस्य क्रियाधत्वमित्येकाना-
यस्ये दोषकथनावसरे शा०भा०रत्नप्रभवोद्य कृत्यन्ताभाव
एव नञः शक्तिर्भेदादौ लक्षणेऽप्युक्तं यथा

“अपि च ब्राह्मणो न हन्यः इति चैवसाद्या निवृत्तिरु-
पदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् इत्यतों
निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तज्ज्ञानिदम् । न च
स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं
कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञ-
श्चैव स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति स्वभावस्यौ
दासीन्यकारणं सा च दग्धेऽभ्यनाग्निवत् स्वयमेवोपशा-
स्यति तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणो
न हन्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं कन्यामहे अन्यत्र प्रजा-
यतिव्रतादिभ्यः” शा०भा० ।

“नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः
इदसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः इदञ्चात्र नरकदुःखाभावः
तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हन-
नाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावयवौ हननस्य दुःखासाधन-
त्वधिया पुरुषो निवर्तते । नात्र नियोगः कश्चिदस्ति
तस्य (नियोगस्य) क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । न
च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया अभाव-
त्वाज्जापि क्रियासाधनम् अभावस्य भावाहेतुत्वादु-
तस्य सत्त्वरूपत्वभावाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशस्त्रस्य
सिद्धान्ते प्राप्तागम्यमिति भावः । यिपक्षे दण्डमाह न च
सा क्रियेति । ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थे-
नानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी
सङ्कल्पक्रिया बोध्यते । सा च मञ्जरूपं तत्प्राप्ति-
त्वाद्विधीयते अहननं कुर्यात् इति । तथाच काव्यार्थ-
मिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति औदासीन्यं
हननाभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं
कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना मुख्यार्थस्या
भावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधक्रियालक्षणाया अन्या-
यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि काव्यार्थत्वे विधिनियेधभेद

विज्ञापयतेति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्ध-
योरपि नञः शक्तिः किं न स्यात् अत्राह्मणः अधर्म
इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् न अनेकार्थत्वस्यान्याय-
त्वादित्याह नञश्चेति गवादिशब्दानान्तु अगत्या
नानार्थत्वं स्वर्गेषुवाग्यज्जादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभा-
वेन लक्षणावतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं
शक्यसम्बन्धात् ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्म-
विरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ् शक्यस्य
सम्बन्धात् प्रकृते च आख्यातयोगात् नञपसञ्च्यप्रति-
षेध एव न पर्युदासलक्षकमिति मन्यम् । यद्वा
नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जन-
त्वात् प्रधानसम्बन्धाज्ञापधानानां, किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन
प्रत्ययार्थेनेदसाधनत्वेन सम्बन्धोनञः । इदञ्च स्वापेक्षया
बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदिव न तात्कालिकसुखमात्रं
विषयप्रयुक्तं निषिद्धाक्षभोगस्यापि इदत्वापत्तेः तथाच
न हन्यः हननं बलवदनिष्टासाधनत्वे सति इदसाधनं
न भवतीत्यर्थः । अत्र हन्यः इति हनने विशिष्टे-
साधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमन्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्ट-
साधनं हननमिति बुद्धिर्भवति हनने तात्कालिकेद-
साधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेऽपि विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणा-
भावपर्यवसानात् विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति
तदभावोबलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्नम् ।
तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह । अभावेति । चोऽप्य-
र्थः पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थ-
भावबुद्धिरपीत्यर्थः बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासी-
न्यात् प्रच्युतिरूपा हनादौ प्रवृत्तिः स्यादु इति तत्राह
सा चेति । यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शास्यति एवं सा
नञर्थभावबुद्धिः हननादाविदसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागे-
न्धनं दग्ध्वैव शास्यतीत्यन्तरार्थः । रागनाशे कृते प्रच्यु-
तिरिति भावः । यद्वयं रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे
स्वयमेव शास्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया
कार्येत्युक्तेऽपि, हननस्येदसाधनत्वस्यान्यनिरासात्
प्रच्युतिर्बुद्धिरा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंह-
रति तस्मादिति । भावाद्यभावेन तद्विषयककल-
भावात् कार्यभावस्तच्छब्दार्थः । यद्वेत्युक्तपक्षे निवृ-
त्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यत्तद्विशिष्टभावापक्षमेवेति
व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वो-
पपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य

वटोर्त्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिना व्रतशब्देन कार्यस्य प्र-
क्रिय "नेच्छेतोद्यन्मादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतसूक्तम्
अत उपक्रमवत्वात् नञ् ईक्षणविरोधिसङ्ख्यक्रिया-
लक्षणाऽङ्गीकृता । एवमगौरुरात्रा अधर्म इत्यादीनाम-
धार्तर्ययुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यवि-
रुद्धलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्वाभाव-
स्यैव नञर्थता इत्यर्थः । रत्नप्रभा० ।

नञः प्रसज्यप्रतिषेधाद्यर्थाभिधाने नियमविशेषश्चरणपूर्वकं
सा०द० नञर्थो निष्कीर्तो यथा

“असृजता भवता नाथ ! सृज्यतेमपि सा पुरा” । अत्रा-
सृज्यतेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमिति विधेयत्व-
मेवोचितम् । यदाहुः “अप्रधान्यं विधेयत्वं प्रति-
षेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्
नञ्” । तथा “नवजलधरः सन्नद्धोऽयं नदप्रनिशा-
चरः” । अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः
पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।
“प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः
स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्” । तेन “जुगोपात्मान-
मत्तस्यो भजे धर्ममनातुरः । अष्टभ्रुराददे सोऽर्थानसक्तः
सुखमन्वभूत्” । अत्रात्रात्तादितामनूयात्तगोप्रनाद्येव विधे-
यमिति नञः पर्युदासतया गुणभाषो युक्तः । नन्वा-
लभोजी ब्राह्मणः, अस्त्यर्थस्य राजदारा इत्यादिवत्
असृज्यतेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न
अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः
स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं न च
तथा, विशेषतया प्रधानेन तद्गोविनाथेन कर्त्तृशैवेव
नञः सम्बन्धात् । यदाहुः “आज्ञभोजनशीलो हि
यतः कर्त्ता प्रतीयते । न तद्गोविनाथं तु कर्त्तरीने-
र्विधानतः” इति । असृज्यतेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध
इति दोष एव” ।

अत्राज्ञभोजीत्यादौ असमर्थसमासं वैयाकरणा मन्यन्ते
“सृज्यपुंसकस्य” पा० सूत्रे नपुंसकस्य नेत्यर्थस्य भाष्यादा-
वुक्तत्वात् सामर्थ्याभावेऽपि समास इति हि तेषां राजानः

लाक्षणीकनञर्थनिर्णयः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां यथा
“अतएवाघटः पट इत्यादावन्यस्य, असुरोदैत्य इत्यादौ
विरोधिनः, अनित्यः शरः इत्यादौ सदृशस्य, अत्राह्मणो
बाहुभ्रिक इत्यादावपक्षस्य, अतुदरसुदरनरूप्या इत्यादौ
खलस्य बोधकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादि

सम्बन्धेनैव घटादेरनुभावेऽपि तत्तत्तत्पुरुषे नाव्याप्तिः ।
पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव
समासः प्रमाणं, तेनापटं वर्त्तते इत्यादौ तत्र प्रयोग-
स्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः ।
प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययी
भावः नञ्स्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादि-
नामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग
इति तु पक्षधरमिच्छाः” ।

अत्रायं विशेषः प्रसज्यनञा तत्पुरुषः भावकदन-
पदयोग एव न घटादिपदयोगे वादिनामविवाद इत्याद्यु-
दाहरणेषु भावकदनस्यैवोत्तरपदत्वादिति सम्प्रदायविदः ।

नञर्थे तिङर्थान्वयश्च शब्दश० प्र० दर्शितो यथा

“न च पचत्वपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्त-
मानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे
सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थ एव लङर्थवर्त्तमानत्वस्या-
न्येन वर्त्तमानकालावच्छेदस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे
वाधेन तदसम्भवात् गुरुमते न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ,
अस्मन्मतेऽप्यतिरात्रे पोडशिनं न गृह्णाति इत्यादौ
नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पत्तत्वात् । एतेन भावि
दिने चैत्रे नापाचीदतीतदिने चैत्रे न पच्यतीत्यपि
स्याद्वाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादि-
त्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ एवान्वये-
नातीतादिकालावच्छेदत्वविशिष्टस्य पापकृत्यभावस्य
भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशप्रयो-
गात् । अतएव च निष्पन्नाच्च न पच्यतीत्यादौ निष्प-
न्नाच्चकर्मकाविकृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्काला-
वच्छेदेन तादृशान्नकर्मकापाककृतेरभावस्य तत्र बोध्य-
त्वादिति युक्तसत्त्वप्रश्लामः” । किलशब्दोत्तरत्वेऽस्यानु-
ष्ठेयार्थता किलशब्दस्य प्रसक्तस्य “न ननु इत्येताभ्यां संप्रयु-
ज्यतेऽनुष्ठेयं न किलैवं ननु किलैवमिति” निरुक्तकारोक्तोः

नट शब्द घातवत् सर्वं विशेषस्तु शब्दघातौ ११६ प्र० दृश्यः ।

नट अवस्कन्दने (नटकत्वे) णिचि नाटयति अतुकरोती-
त्यर्थः “नयनगवनलेखाश्चाममध्याभिराभिः स्फटिकक-
टकभूमीनीटयत्येष शैलः” माघः । [नटत् त न णत्वम् ।

नट भ्रंशे त्विपि चु० सभ० अक० सेट् । नाटयति ते अनौन-

नट पुंस्त्री नम-उणा० ङट-नट-अच् वा । शैलूषे स्त्रियां
गौरा० ङीप् । “नटी विदूषको वापि पारिपात्रिक
एव वा” सा०द० । २१नीनामगन्धद्रव्ये स्त्री ङीप् ।

श्वेशायां च शब्दः । इदंशकाव्यार्थाभिनयकर्तृरि-
नर्तके त्रिं “प्रकृतेर्विभक्तयोगाच्चटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम्”
सांका. “यथा नटस्तां तां भूमिकां विधाय रामो वा
अजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति एवं तत्तत्स्थूल-
शरीरग्रहणात् देशो वा मनुष्यो पशुर्वा वनस्पतिर्वा
भवति सूक्ष्मशरीरम्” तत्त्वकौ. । पृथोनाकट्टे पुं
अमरः । “शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो द्रविड
एव च” पराशरपद्धत्युक्ते द्वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री
स्त्रियां जातित्वात् डोष्. “नटी कपिलिनी वेश्या
कुलटा नापिताङ्गना” तन्त्रसा. । “भक्तो मल्लय राजन्यात्
ब्राह्म्यात् निम्बिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड
एव च” मनुक्ते ब्राह्म्यक्षत्रियजाते ऽब्राह्म्यक्षत्रियभेदे
पुंस्त्री. । दशशोकट्टे पुं. मेदि. । एकिक्यु पर्वणि नलाख्ये
तथेपुं. जटा. । दीपकरागस्य १०रागिणीभेदे स्त्री ।

नटकमेलक न० हास्यरसप्रधाने दृश्यकाव्यभेदे तच्च सङ्की-
र्णस्यम् “हृत्तं वङ्गनां अटानां सङ्कीर्णं कैचिद्रूचरे ।
तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथ वैकाङ्कनिर्मितम्” तल्लक्षणम् ।
“तच्च नटकमेलकादि” सा०द० ।

नटचर्या स्त्री इत० । नटस्य कृत्ये वाक्यार्थाभिनये अभि-
नेयपदार्थानुकारे “नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संत-
न्वतो नटचर्यामिवास्व” भाग०. १।१।१८

नटन न० नट-भावे ल्युट् । अङ्गविच्छेपरूपे नट्ये अमरः ।

नटनारायण पुं. रागभेदे सङ्गीतशास्त्रम् ।

नटभूषण पुं. नटान् भूषयति भूषि-ल्यु. । हरिताले रत्नप्रा. ।

नटमण्डन पुं. नटं सण्डयति सण्डि-ल्यु. । हरिताले अमरः

नटसंज्ञक न० नटस्य संज्ञा सम्यक् ज्ञानं यस्मात् कप्
“केऽयः” पा० छुस्त्रः । शोदन्तास्यहरिताले त्रिका० ।

नटेशब्दः संज्ञा यस्य कप् । २नटे ।

नटसूत्र न० नटस्य तत्कालस्य ज्ञापकं सूत्रम् शा०त० । शि-
लालिना रचिते नटकालज्ञापके ग्रन्थभेदे “पाराशर्य-
शिलालिभ्यां भिद्युनटसूत्रयोः” पा० ।

नटान्तिका स्त्री नटस्य नटकालस्यान्तोयस्याः कप् कापि
यत इत्थम् । लज्जायां मेदि. । लज्जायां सत्वां नटक-
लस्यासम्भवात् तच्चाशएव च तत्सम्भवात् तस्यास्तथात्वम् ।

नटेश्वर पुं. इत० । शिवे हेमच० तस्य नट्यप्रियत्वात् तत्-
क्रियायां तस्य निष्पत्त्याच्च तथात्वम् ।

नट्या स्त्री नटानां समूहः पाशा० य । नटसमूहे ।

नड भग्ने चुरा०उभ०अक०सेट् । नाडयति ते अनीनडत् त ।

अयोपदेशत्वात् सति निमित्ते न गत्यम् प्रनाडयति ।
नड(ल) पुं. नड-वन्ने अच् वा डस्य लः । शोतप्रवर्त्तक-
दिभेदे पुं. तस्य गोत्रापत्यम् नडादि० फक् । नाडायन
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । २नलटथे च ।

नडक न० नल वन्ने अच् संज्ञायां कन् । अ०सयोर्मध्ये वत्त-
माने नलाकारे अस्थिभेदे “हृदयं जिह्वा क्रौडं सव्य
सक्थि पूर्वनडकम्” “दक्षिणसक्थि पूर्वनडकम्” कात्या०
श्रौ० ६।७।१।४। [कुक् च । वडलनडयुक्ते ।

नडकीय त्रि० नडाः सन्त्यत्र “नडादीनां कुक्च” पा० छ
नडप्राय पुं. नडः प्रायेण यत् । नडवडले देशे अमरः ।
नडभक्त न० नडस्य विषयो देशः ऐपुका० भक्तल् । नडविषये
नड(ल)मीन पुं. नड(ल) स्थितो मीनः । नलमध्यस्थिते
(चिडिडो) मत्स्ये अमरः ।

नडग्र त्रि० नड+अस्यर्थे टणा० श । नडयुक्ते

नडागिरि पुं. नडप्रधानो गिरिः किंशुका० संज्ञायां पूर्वस्य
दीर्घः । नडप्रधाने गिरिभेदे अ०संज्ञायां तु नडगिरिरित्येव
नडादि पुं. “नडादिभ्यः फक्” पा० गोत्रे फक्प्रत्ययनि-
मित्ते पा०ग० उक्ते १शब्दसमूहे स च गणः

नड चर वक सुझ इतिक इतिथ उपक एक लमक शलङ्क
शलङ्कश्च सप्तल वाजय्य तिक अग्निशर्मन् वृष(गणे)
प्राण नर सायक दास मित द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
किङ्कल कातर कातल काश्रप काश्या काव्य अज अस्य
क्षणरणौ (ब्राह्मण वाशिष्ठे) अमित क्षिणु चित्त कुमार
क्रोष्टु क्रोष्टश्च लोह दुर्गे सप्तम्य शिंशपा अय्य तण
शकट सुमनस् सुमत मिसत कृच् जलन्वर अश्वर युग-
न्वर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन्
सुहाय स्थिरक ब्राह्मण चटक वट्टर अश्वत्थ खरप लङ्क
इत्य अस्त्र काष्ठक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह
दण्डप” । नाडायनः चारायणः इत्यादि ।

“नडादीनां कुक्च” पा० उक्ते रूपप्रत्ययकुगागमनिमित्ते
२शब्दगणे च । स च गणः पा०ग०सू० उक्ते यथा
नडल्लक्ष विस्व वेणु वेत वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तण
क्रुञ्चा (सुखत्वञ्च) तच्चन् नडकीयः ।

नडिनी स्त्री नडाः गन्त्यस्यां “पुष्कारिभ्यो देशे” पा० इनि ।
नडयुक्तगद्याम् देशञ्चाल “देशो नदीभूधरकन्दरादिः”
इत्युक्तः तेन भूधरे नडिन् पुं. देशभिन्ने तु नड्वान्
भूमिभागः इत्यादि ।

नडिल त्रि० नडस्यादूरदेशादि काश्या० इत्य । नडसमीपः

नद्या स्त्री नडानां समूहः पाशा० य । नडसमूहे चमरः ।
तत्र गण्ये नटेत्यत्र नडेति पाठान्तरम् ।

नङ्वत् ति० नडाः सन्ति प्रायेणात् "कुसुदनडवेतसेभ्यो ड्वत्" पा० ड्वत् । वङ्गजनडयुक्ते

नड्वल तिनडाः प्रायेण सन्त्यक् “नडशादाड्ड ड्वलच्” पा०
ड्वलच् । बहुबन्धयुते देशे “यो नड्वलानीव वलानि
गजः परेषाम्” रघुः । वैराजस्य मनोः २पत्नीभेदे स्त्री
“अनोरजायल दश नड्वलायां सहोजसः । कन्यायां
भरतश्चेष्टे ! वैराजस्य प्रजापतेः” हरिवं० २५० । नड्वलः
स्यान्त्वेन अभिमतत्वेनाख्यस्या व्यच् । ३नड्वलस्ये
४तदभिमानिनि च देवताभेदे स्त्री “नड्वलाभ्यः शौक्-
लम् पाराय मार्गारम्” यजु० ३०।१६ पुरुषमेधोवपम्युक्तौ

नत त्वि० नम-कर्त्तरि क्त । ?नस्त्रीभूते शकुटिले च भेदि० ।
 “नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः” उद्धटः । सि० शि० प्रमितता०
 उक्ते येन कालेन मध्याह्नान्नतोरयिस्तादृशे शकाल-
 भेदे उच्चतश्च १८८८८ ८० दृश्यम् “पूर्वं नतं स्याद्दि-
 नरातिखण्डं दिवानिशोरिदृषटीविहीनम् । दिवानिशो-
 रिदृषटीषु शुद्धं द्युरातिखण्डं त्वपरं नतं स्यात्” नी०ता०
 उक्ते श्चदृषटीहीने दिवारात्तार्द्धकाले दृदृषटीतो वा
 हीने षतथाभूते काले च ह्यायया दिनज्ञानार्थं ५५सु-
 कलाभेदे च सच सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा ।

“मध्याह्नाया भुजस्येन गुणिता त्रिभमौर्विका । ख-
कर्णाया धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तराशो-
त्तरे यास्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिप्तिकाः । दिग्भेदे मि-
श्रिताः सोऽस्ये विश्लिष्टायाश्चलिप्तिकाः” सू.सिं० “यभीष्ट-
दिने माध्याह्नीया ह्याया भुजसंज्ञा ज्ञेया । तेन
भुजेन तिज्या गुणिता मध्याह्नायाकार्येन भक्ता
फलस्य धनुःकला नता नतसंज्ञास्ताः नतकला दक्षिणे
भुजे मध्याह्नायारूपभुजे प्राच्यापरस्वतमध्याह्निके
दिक्स्थे सति उत्तरदिक्का, उत्तरे भुजे दक्षिणाः ।
चो विषयव्यवस्थार्थकः । ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिनत-
कलाः प्रागुक्ताः, दिग्भेदस्त्रिदशोभिन्नत्वे मिश्रिताः
संयुक्ताः सास्येऽभिन्नदिक्त्वे विश्लिष्टा चल्नरिताः । हाद-
शाङ्कुलशङ्कुकोटौ मध्याह्नायाकार्ये वा मध्याह्नाया
भुजस्यथा खखलिकानुमध्याह्नाकाले सूर्यस्य यास्यो-
त्तरदक्षे-यदनरेण नतलं ता नतकलास्तज्ज्या नतां-
गज्या मध्याह्नायानुमध्याह्नायारूपशङ्कु तिज्याकार्ये वा भुज
कृति मध्याह्नायाकार्ये मध्याह्नाया भुजस्यथा

निष्कार्थं को भुज इत्यनुपातेन नतञ्चा तद्वनुरत्न
कलात्मकत्वान्नतकलास्ता यद्वसम्बद्धा इति व्यायादिग-
विपरीतदिक्ताः । अथ क्रान्त्यंशाच्चांशयोरेकदिक्ते यो-
गेन नतांशा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्ति
कलाभिर्हीना अच्चांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाच्चांशयोर्भि-
न्नदिक्तेऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यु-
नाच्चांशस्य नतत्वादुत्तरक्रान्तियुता अच्चांशाः यदि
तत्तरास्तदाचोत्तरक्रान्तेर्नतत्वान्नतोत्तरक्रान्तिरक्ष इति
सम्यगुपपन्नम्” रङ्ग० । अधिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।

नतद्रुम ष० नित्यक० । उताशाले रत्नमा० । [चमरः ।
नतनासिक त्वि०नता नासिकाऽऽह । (खादा) नतनासायुक्ते
नतराम् अर्थ० न+आसु तरप् । श्रुतिश्रयनजर्वे प्रतियो-
ग्यसमानाधिकरण्ये चभावे शनितरामित्यर्थे च “तस्मा-
द्देतयोः सतोर्नतरां चन्द्रमा भाति” शत०ब्रा०११।८।११
नताङ्गी स्त्री नतमङ्गलस्या ङीष् । नार्थी राजनि० ।

नति स्त्री नम-भावे क्लृप्तम् । नमने खापकर्षवोधकव्यापा-
रभेदे करशिरःसंयोगादौ । नमस्कारभेदाच्च काचीऽप्यथा
“तिकोणऽस्य षट्कोणश्चन्द्रऽप्रदक्षिणम् ४ । द-
ण्डऽमष्टाङ्गश्चपञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् । ऐशानी वाय
कौबेरी दिक् कामाग्याप्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौ
च सर्वभूतेस्तु सर्वतः । त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि
पूर्वमुखो भवेत् । पश्चिमाच्छास्त्रं गत्वा व्यवस्थां नि-
र्दिशेत् तदा । यदोत्तरासुखः कुत्र्यात् साधको देवपूज-
नम् । तदा यास्यात्तु वायव्यां गत्वा कुत्र्यात्तु संस्थि-
तिम् । दक्षिणादायर्धं गत्वा दिशं तस्याच्च शान्मवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् । त्रि-
कोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रोतिदायकः । दक्षिणादा-
यर्धं गत्वा तां त्वह्माग्नौ प्रविश्य च । अग्नितो राक्षसं
गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् । उत्तराञ्च तथाग्नये
भ्रमणं द्वित्रिकोणं (६) वत् । षट्कोणो यो नमस्कारः
प्रोतिदः शिवदुर्गयोः २ । दक्षिणादायर्धं गत्वा तस्या-
व्यावृत्य दक्षिणाम् । गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽङ्ग-
चन्द्रः प्रकीर्तितः ३ । सुकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वरुणा-
कृति साधकः । नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति
द्विजैः ४ । त्यक्त्वा स्वभासनस्थानं पश्चाद् गत्वा नम-
स्कृतिः । प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्युच्यते दैवैः सर्वदेवौघमोददः ५ । पूर्ववद् दण्ड-
वद् भूमौ निपत्य हृदयेन तु । चिबुकेन मुखेनाथ

नासया हनुकेन च । ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्
भूमिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो
मनोविभिः । प्रदक्षिणत्वयं कृत्वा साधको वर्तुला-
कृति । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उप इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ७ । नदानां
सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा । नदीनां जा-
ङ्गवी यादृग् देवानामिव चक्रष्टक् । नमस्कारेषु सर्वेषु
तथैवोपः प्रशस्यते । त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कर्तरेव तु
भक्तितः । चतुर्वर्गं लभेद् भक्तो नचिरादेव साधकः ।
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा । सर्वेषामपि
देवानामन्येषामपि भैरव ! । योऽसावुचो नमस्कारः
प्रीतिदः सततं हरेः । महामायाप्रीतिकरः स नम-
स्कारणोत्तमः । नतिविशेषस्तु यामले “त्रिकोणाकारा
सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता । दक्षिणादायवीं गत्वा-
दिशं तस्माच्च यामवीम् । ततश्च दक्षिणं गत्वा नम-
स्कारस्त्रिकोणवत् । अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समी-
रितम् । शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रं क्रमेण तु ।
सव्यासव्यक्रमेणैव सोमध्वजं न लङ्घयेत् । (सोमध्वजं
जलनिःसरणस्थानम्) “प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं
नक्षत्रशिराः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च द-
क्षिणः । त्रिधा च वेष्टयेत् सत्यक् देवतायाः प्रदक्षि-
णम् । एकहस्तप्रमाणश्च एकशोपि प्रदक्षिणम्” ।
“गन्धर्वतन्त्रे देवमातुषगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः । नम-
स्कारेण तुष्यन्ति महात्मानः समन्ततः । नमस्कारेण
लभते चतुर्वर्गं महोदयम् । सर्वत्र सर्वसिद्धार्थं नतिरेका
प्रवर्त्तते । नत्या विजयते लोकान् नत्या धर्मः प्रवर्त्तते ।
नमस्कारेण दीर्घायुराच्छिन्ना लभते प्रजाः । चतुर्वर्गं
लभेद्भक्तो नचिरादेव साधकः । नमस्कारो महायज्ञः
प्रीतिदः सर्वतः सदा । नमस्कारो महादेवीं प्रदक्षिणञ्च
भक्तितः” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डेऽष्टमपटले “प्रद-
क्षिणत्वयं कृत्यात् पद्माकारं नमेत्ततः । दक्षिणादुत्तरं
गत्वा देयस्य च महेश्वरि !” प्रदक्षिणत्वयम् आदि
मध्यावसाने ज्ञेयम् । तथाच कुमारीपूजामधिकृत्य
रुद्रजामले उत्तरखण्डे षष्ठपटले “प्रदक्षिणत्वयं कृत्या-
दादौ मध्ये तथान्ततः । पश्चात्तु दक्षिणं कृत्यात् रजतैः
स्वर्णमौक्तिकैः” । “लताञ्जलिं ततो बद्ध्वा भ्रामयित्वा नमे-
त्ततः । प्रत्येकक्षमणे देवि ! दण्डवत् प्रणिपातयेत् ।
योनो नमेद्भुजित्वा तु अष्टराधो भवेत्तदा । अवध्वा

ञ्जलिना यस्तु नमस्कारं करोति सः । मोहान्धकार
नरके पच्यते मातृ संशयः । पातान्तरे न प्रथमेन्द्रभूतं
न च क्षितिं स्पृशेत् । शपन्ति देवतास्तस्य विफलं तत्
प्रकीर्त्तितम् । प्रणामे देवदेवस्य यावन्तो मृत्तिकाः प्रिये ! ।
शरीरे वा महेशानि ! तस्य पुण्यफलं शृणु । यावन्तो-
रेणवस्तस्य यावत् कालञ्च तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि
ब्रह्मलोके महीयते” । योगिनीगन्धर्वतन्त्रे “कायिको वाग्-
भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः । नमस्काराश्च विज्ञेया
उत्तमाधममध्यमाः । कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति
सर्वदा । नमस्कारेषु सर्वेषु कायिकः प्रथमः स्मृतः ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा संस्पृश्य शिरसा क्षितिम् । क्रिय-
ते यो नमस्कारः प्रोच्यते कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य करो
शीर्षं सर्वधर्मार्थसाधनम् । प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं
नक्षत्रशिराः पुनः । दर्शयन् दक्षिणं पार्श्वं मन्त्रिञ्च
समन्वितः । सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुलाकृतिं साधकः ।
स तु प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवैकतुष्टिदः । ऋष्टोत्तरशतं
यस्तु देव्याः कृत्यात् प्रदक्षिणम् । स सर्वकाममासाद्य
पश्चान्नोत्तमवाप्नुयात् । त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं
प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुपच्य सप्तधा नतिलक्षणम् ।
दक्षिणादायवीं गत्वा तस्माद्ग्राह्यं दक्षिणम् । गत्वा
योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रो मम प्रियः । नमस्का-
रेषु जानीयादासां प्राक्ततमद्भिजे ! । त्यक्त्वा स्वमासन-
स्थानं पश्चाद्वत्वा नमस्कृतौ । निपत्य दण्डवद्भूमौ दण्ड
द्रव्यव्यते बुधैः । तथैव दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन च ।
चिबुकेन सुखेनाथ नासया हनुकेन च । चक्षुषा चाथ-
कर्णाभ्यां ब्रह्मरन्ध्रेण चैव हि । तदष्टाङ्गमिति प्रोक्तं
यद्भूमिं स्पृशते क्रमात्” । मेरुतन्त्रे “हस्ताभ्यां चर-
णाभ्याञ्च जानुभ्यां वक्षसा तथा । मूर्ध्ना दृष्ट्या तथा
वाचा चित्तेनाष्टाङ्ग ईरितः । हस्तजानुशिरोवाक्य-
धीभिः पञ्चाङ्ग ईरितः” । गन्धर्वतन्त्रे ब्रह्मरन्ध्रेण सं-
स्पर्शः क्षितेर्यः स्यात् नमस्कृतौ । स उप इति विज्ञेयो
विष्णोस्तुष्टिप्रदायकः । या स्वयं गद्यापद्याभ्यां घटि-
ताभ्यां नमस्कृतः । क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूतमः
स्मृतः । पौराणिकैर्देवैर्देवी तान्त्रिकैः क्रियते नतिः ।
स मध्यमो नमस्कारो भवेदाचारतः सदा । परेषां
गद्यापद्याभ्यां नमस्कारो यदा भवेत् । स वाचिकोऽधमो
ज्ञेयो नमस्कारेषु सर्वतः । इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभि-
स्त्रिविधं भवेत् । नमनं मानसं प्रोक्तसुत्तमाधममध्यमम् ।

त्रिविधे च नमस्कृते कायिकचोत्तमः स्मृतः । अन्यत्र
विस्तरः १७७ स्थितस्याधःपतनात्कुर्वन्क्रियाभेदे (नोचोया)
श्चन्द्रार्ककक्षयोर्वायस्योत्तरयोरन्तरे यथोक्तं सि० शि०
प्रमिता० “यत् पूर्वोपरभावेन लम्बनाख्यं तदनरम् ।
यद् यास्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते” सि० शि०
“यद्य यास्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमानिखेत् । ये
कक्षामण्डले तत्र ज्ञेये दृक्क्षेपमण्डले । त्रिभोनलम्ब
दृग्ज्या या दृक्क्षेपो द्वयोरपि । तज्जापांशैर्नतौ विन्दू
कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ । तल्लम्बनकलाः प्राग्वज्ज्ञेयास्ता
नतिलिप्पिकाः । कक्षयोरन्तरं यत् स्यादु वित्रिभे सर्वतो-
ऽपि तत् । यास्योत्तरं नतिः सात्र दृक्क्षेपात् साध्यते
ततः” सि० शि० । “तयोर्दृक्क्षेपोः स्वाधौ स्तदृक्क्षेप
चापांशैर्नतौ विन्दू कार्यौ । तौ च वित्रिभसंज्ञौ ।
ततः प्राग्वद् भूमध्याद् भूषणञ्च स्तले प्रसार्य लम्बनलि-
प्पिका ज्ञेयास्ता नतिलिप्पिकाः । नतिनाम चन्द्रार्ककक्षयो-
र्वायस्योत्तरमनरम् तद्वित्रिभलम्बनस्थाने यावत् सर्वतोऽपि
तावदेव भवति । अतो दृक्क्षेपात् साधिता नतिः” प्रमिता०
नद अर्चयाम् निघण्टुः स्तुतौ निरु० आ० पर० सक० सेट् ।
नदति अर्च(ना)दीत् ननाद । शब्द शब्द इत्यस्य णोपदेश-
त्वात् सति निमित्ते णत्वं नास्येति भेदः । प्रणिनदति
नद सन्तोषे आ० पर० सक० सेट् इदित् । नन्दति अर्चनदीत्
द्वित् । नन्दथुः “यस्यासौ तस्य नन्दथुः” भट्टिः । अणोप-
देशत्वात् न णत्वम् प्रणिनदति ।
नद पु० नदति शब्दायते पचा० अच् । भिद्यो शोणसिन्धु-
भैरवदामोदरवृद्धपुत्रादौ जलप्रवाहभेदे २२सुह्रे च । नदश्च
अकलिखाताच्छिन्नजलप्रवाहः पु० स्तान्वितः । “अटपटिस्तु
तीर्थानि नदाश्च तत्र कोटयः” पद्मपु० । नद-स्तुतो
कर्षणि अच् । १७७ प्रो पु० “ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुति-
कर्षणः” निरु० ।
नदथु पु० नद-अव्यक्तशब्दे वा० अथुच् । दृषभकूजिते ।
“निनदमिव नदथुभिवाग्नेर्ज्वलन उपशब्दोति” छा० उ०
“नदथुमिव दृषभकूजितमिव” भा० ।
नदनु पु० नद-अनु । १७७ उणादिकोषः । २२सिंहे शब्दार्थचि-
भावे अनु । शब्दे “तद्विषयज्ञो नदनुमा कञ्जीवी” क०
११८२ “नदनुमान् शब्दान्” भा०
नदर लि० नदस्यादूरदेशादि अन्वा० र । १७७ नदसन्निकटदेशादौ
नास्ति दूरो भयं यस्य । २७७ गून्त्ये लि० ।
नदराज पु० इत् टच् सभा० । सुह्रे “प्रथमं प्रमुञ्चनदराज-

सुतावदनेन्दुनेव तद्विन्दुतिना” भाषः । नदपत्यादयोऽप्यत्र
नदाल लि० नद वा० अवाल् । भाग्ययुक्ते । अस्य भगालवाचि-
त्वात् तत्पुरुषे प्रकृतिसरः तेन कुम्भीनदालमित्यत्र
मध्योदात्तताऽस्य सि० कौ०

नदी स्त्री नद-अच् पचादिगणे नदट् इति निर्देशात् टित्त्वे न
ङीप् । अटसहस्रधनुरन्यूनदेशव्यापिजलायामकलिमायां
जलप्रवाहरूपायां गङ्गाप्रभृतौ । “धनुः सहस्राण्यष्टौ च
गतिर्याषां न विद्यते । न ता नदीशब्दवद्वा गतांस्ते
परिकीर्त्तिताः” छन्दोगप० उक्तपरिमाणवतीष्वेव
नदीशब्दो रूढः । द्वीपभेदे नदीभेदास्तत्तद्द्वीपशब्दे
दृष्ट्याः । जम्बूद्वीपस्या नदीभेदाश्च विस्तरणं जम्बू-
द्वीपशब्दे १०४६४ भा० भी० पूर्वोक्ता दर्शिताः । कासा-
श्चिन्नदीनामस्तत्तिस्थानादिकं मत्स्यपुराणोक्तं प्रदर्शयते ।

“प्रागुत्तरेण कैलासाद्विष्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिव्यं सुवेणं पर्वतं प्रति । चन्द्रप्रभो नाम
गिरिः स शुभो रत्नसन्निभः । तत्त्वमीमे सरो दिव्य-
मच्छोदं नाम विश्रुतम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी
छाच्छोदिका शुभा । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैव-
रथं शुभम्” । “कैलासाद्विष्णुप्राच्यां शिवं सर्वोपधिं
गिरिम् । मनःशिलाभयं दिव्यं शवलं पर्वतं प्रति ।
लोहितो हेमशङ्करस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् । तस्य
पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्तरः । तस्मात् प्रभवते
पुण्या लोहितस्य नदी महान् । दिव्यारण्यं विशो-
कञ्च तस्य तीरे महद्वनम्” । “कैलासात् पश्चिमोदीच्यां
ककुद्धानौषधीगिरिः । ककुद्धानि च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च
ककुद्घिनः । तदञ्जनं त्वैककुदं शैलन्विककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वैद्युतो गिरिः । तस्य पादे
महद्दिव्यं मानसं शिखरसेवितम् । तस्मात् प्रभवते पुण्या
सरयूलोकपावनी । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम
विश्रुतम्” “कैलासात् पश्चिमायां तु दिव्यः सर्वोपधि-
गिरिः । अरुणः पर्वतश्चेष्टो रुक्मधातुविभूषितः ।
मयस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः । शातकौम्भ-
मयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समाचितः । शतसंख्यैस्तपनीयैः
शृङ्गैर्दिव्यमिवोत्प्लिखन् । शृङ्गवान् सुमहादिव्यो दुर्गः
शैलो महच्चितः । तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो
धूम्रलोचनः । तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम
तत्तरः । तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ।
वा चक्षुःसीतयोर्मध्ये मविष्टा पश्चिमोदधिम । अक्षु-

क्षेत्रेण कैलासाश्विनः सर्वैर्धर्मिणिरिः । गौरन्तु पर्वत-
 श्रेष्ठं हरितालमयं प्रति । हरिण्यष्टङ्गः सुमहान्
 दिव्यौषधिमयो गिरिः । तस्य पादे महद्दिव्यं सरः
 काञ्चनबालुकम् । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा
 भगोरथः । गङ्गायै स तु राजर्षिर्वास वज्रलाः समाः ।
 “दृश्यते भासुरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्त-
 रिक्तं दिवं चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे
 पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये विन्दुः केचित्
 रुद्धायाः पतिता भुवि । कतन्तु तैर्वज्रसरस्ततो विन्दु-
 सरः स्मृतः” । “तीर्थे प्राचीमभिमुखं प्रतीचीन्तीत्य-
 यैव तु । स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपदान सप्तधा ।
 नलिनी च्छादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा । सीता
 चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्तत्र वै प्रतीच्यगाः । सप्तमी त्वतुगा
 तासां दक्षिणेन भगोरथम् । तस्मात् भागोरथी सा
 वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । सप्त चैताः ज्ञावयन्ति व-
 र्जन्तु हिमसाङ्गयम् । प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा वि-
 न्दुसरोद्भवाः । तान् देशान् ज्ञावयन्ति अ स्तेष्वप्रायांस
 सर्वशः । शशैलान् कुङ्कुरान् रौद्रान् वर्वरान् यवनान्
 खसान् । पुलिकांस कुलत्यांस अङ्गुलोक्त्याम्बरांस यान् ।
 कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । अथ
 वीरमह्यैव कालिकांसैव शूलिकान् । तृषारान् वर्व-
 रानङ्गानहण्यान् पारदान् शकान् । एतान् जनपदां-
 यन्तुः ज्ञावयित्वोदधिङ्गता । दरदोर्जगुङ्गांसैव गान्धा-
 रानौरसान् कुहून् । शिवपौरानिन्द्रमरून् वसतीन् सम-
 तेजसा । सैन्धवानुर्वसान् वषांन् कुपयान् भीमरोमकान् ।
 गुनास्रपांसोर्जमरून् सिन्धुदेशान्निषेवते । गन्धर्वांन्
 किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् । कबापयाम-
 कांसैव तथा किंपुरुषाक्षरान् । किरातांस पुलिन्दांस
 कुहून् वै भारतानपि । पाञ्चालान् कौशिकान् मत्-
 स्थान् मागधाङ्गांसैव च । ब्रह्मोत्तरांस वज्रांस ताक्ष-
 लिप्पांसैव च । एतान् जनपदानायांन् गङ्गा भाव-
 यते शुभा । ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणो-
 दधिम् । ततस्तु च्छादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखं ययौ ।
 ज्ञावयन्त्युपकांसैव निपादानपि सर्वशः । धीवरान्दधि-
 कांसैव तथा नीलसुखानपि । केकरानेकर्णांस किराता-
 नपि चैव हि । कालिन्दगतिकांसैव कुशिकान् खर्ग-
 भीमकान् । सा मण्डले सप्तदश तीरे भूत्वा तु सर्वशः ।
 ततस्तु नलिनी चापि प्राचीमेव दिशं ययौ । कुप-

थान् ज्ञावयन्ती सा इन्द्रदुम्नसरांसपि । तथा खर-
 पथान् देशान् वेतशङ्कुपथानपि । मध्येनोज्ञानकम-
 रून् कुथप्रावरणान् ययौ । इन्द्रद्वीपसमीपे तु प्रविष्टा
 लवणोदधिम् । ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशाङ्ग-
 वेन तु । तोमरान् ज्ञावयन्ती च चंद्रमार्गांन् समूहकान् ।
 पूर्वान्देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा वज्रधा गिरिम् । वषे-
 प्रावरणान् प्राप्य गता सायसुखानपि । सिद्धा पर्वत-
 मेरुं सा गत्वा विद्याधरानपि । शैलमण्डलकोष्ठन्तु
 सा प्रविष्टा महत्सरः । तासां नद्युपनद्योऽन्याः शत-
 शोऽथ सहस्रशः । उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्धन्ति
 वासवः” “हेमकुण्डस्य पृष्ठे तु सपांशां तत् सरः स्मृ-
 तम् । सरस्ततो प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
 अवगाढे ह्युभयतः सप्तद्वौ पूर्वपश्चिमौ । सरो विष्णुपदं
 नाम निषधे पर्वतोत्तमे । यस्मादप्ये प्रभवति गन्धर्वांनु-
 कूले च ते । मेरोः पार्श्वोत् प्रभवति हृदयन्द्रप्रभो
 महान् । जम्बूचैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं
 स्मृतम् । पयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
 पुण्डरीकात् पयोदाश्च तस्माद्देहे संप्रसृततः । सरस्तु
 सरस्तेतत् स्मृतस्तत्तरमानसम् । मृग्या च मृगकाला
 च तस्माद्देहे सम्प्रसृततः । हृदाः कुरुषु विख्याताः
 पद्मसीनकुलाकुलाः । नाम्ना ते वै जया नाम द्वादशी
 दधिसन्निभा । तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ
 सम्प्रसृततः । किंपुरुषाद्यानि यान्यष्टौ तेषु देवी
 न वर्धन्ति । उज्जिदान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिदराः ।
 वलाहकश्च कृष्णधो वक्रो मैनाक एव च । विनिविष्टाः
 प्रतिदिशं निमग्ना लवणान्मुधिम्”

भारतवर्षे नदीभेदाः वराहपुं उक्ता यथा “गङ्गा
 सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा
 सरयूः यमुना दरायती देविका कुहूः गोमती घृतपापा
 वाङ्गदा द्रपदती कौशिकी निःक्षीरा गण्डकी चक्षुष्मती
 रोहिता च इत्येता हिमवत्पादनिर्गताः । वेद-
 क्षती वेदवती सिन्धुः व्यपणां चन्दना सदाचरा रोहि-
 मारा चर्मन्वती विदिशा वेदवती वयन्ती च इत्येताः
 पारिपालोद्भवाः ! शोषा ज्योतीरथा नर्मदा सरसा
 मन्दाकिनी दशाणां चित्तकूटा तमसा पिप्पला कर-
 तोया पिशाचिका चित्तोत्पला विशला वज्रुला बालुका-
 वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्क्तिनीरिणी च इत्येता
 ऋक्षपर्वतप्रसृताः । सृणिजाला शुभा तापी प्रयोप्ती

श्रीमदीदा रेवा विषाशा वेत्ररथी वेदीपाला कुष्ठदती तोया
दुर्गा अन्यगिरा च एता विन्ध्यपादोद्गताः । गोदा-
वरी भीमरथी क्षणा वेष्वा वज्रुता तृङ्गभद्रा सुप्र-
योगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्त-
लावती च इत्येता मलयभवाः । त्रियामा ऋषिकुल्या
वज्रुता त्रिविदा लोकमूलिनी यशवरा महेन्द्रतनया ऋषि-
काऽस्तुमती मन्दगामिनी पलाशिनी च इत्येताः शुक्तिमत्-
प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलाचलनदाः । शेषाः
क्षुद्रनदाः । वराहपुराणे अलं दृश्यम् ।

“कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् । मन्दोदकं
नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या
नदी मन्दाकिनी शुभा । दिव्यश्च चन्दनल तस्यास्तीरे
महद्वनम्” कालिकापु० ।

तत्रैव स्थानान्तरे प्रधानसप्तनदीप्रादुर्भावकथा यथा
“एवं विवाहा विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । अरुन्धत्या वशिष्ठस्य
मोदमाप तया सह । तत्र यत् पतितं
तोयं मानसाचलकन्दरे । विवाहावष्टयाथाय ग्रान्यर्थं
वज्रधा जतम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः सप्तदी-
रितम् । तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ।
हेमाद्रेः कन्दरे सानी सरस्याश्च पृथक् पृथक् । तत्तोयं
पतितं सिमे देवभोग्ये सरोवरे । तेन सिमाः नदी
जाता विष्णुना प्रेरिता जितिम् । महाकोशीप्रपाते च
वद्वारि पतितन्तु तैः । कोशिकीर नाम सा जाता विश्वामि-
त्रावतारिता । उमाचले यत् पतितं तोयं तेन महानदी ।
कावेरीर नाम सा जाता तदा कौवेरसंस्तुता । महाकाले
यः श्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः । हिमाद्रेः पार्श्वभागे
तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ । गोमङ्गिनीं तैर्जाता नदी
गोमत्युदीरिता ४ । सैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य
च प्रियः । यस्तु तस्मिन् सप्तपत्नो मेनकोदरतः पुरा ।
यत्तत्र पतितं तोयं तस्याज्जाता महानदी । देवि-
काख्या ५ महादेवप्रेरिता सागरं प्रति । तत्तोयं
सङ्गतं हंसैरितं वाङ्मवसन्निधौ । तेनाभूत् सरयू-
नाम्ना नदी पुष्पतमा शुभा । यान्यस्त्रांसि महा
प्राग्ने खाण्डवारणप्रसन्निधौ । हिमवत्कन्दरे याम्ये
इरावदुष्यहमध्यतः । इरावती ७ नाम नदी तैस्तु
जाता सरिदरा । एताः सर्वाः स्नानपानात् अरुण-
ैर्जायते यथा । फलं ददति मत्स्यानां दक्षिणोदधिगाः
सदा । धर्मार्थकाममोक्षायां वीजभूताः सदा च ताः ।

महानद्यस्तु सप्तैताः सर्वदा देवभोगदाः । एवं नद्यः
सप्त जाताः सदा पुष्पतमोदकाः । अरुन्धत्या वशिष्ठस्य
विवाहे देवसन्निधौ” इति

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा “नद्यश्च पर्वताः सर्वे हिमपाश
समावृतः । तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ।
स्यावरं पर्वतानान्तु रूपं कायस्थायोपरः । शुक्तीना-
मथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता ततः । बहिरस्थिररूपन्तु
सर्वदेव प्रवर्तते । एवं जलं स्यावरत्वं नदीपर्वतयोस्तथा ।
अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपलभ्यते । व्याप्यायते स्याव-
रेण शरीरं पर्वतस्य तु । तथा नदीनां कायस्तु तोये-
नाप्यायते सदा । नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानां तथैव
च । जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयज्ञानौ नदीदुःखं जायते सततं हिजाः । । विशीर्णे
स्यावरे दुःखं जायते गिरिकायगम्” कालिकापु० २२७
नदीभेदे जलगुणा राजनिघण्टौ उक्ता यथा

“सर्वां शुर्वीं प्रादुर्मुखी वाहिनीं स्यात्तुषी पश्चाद्वाहिनी
निम्ब्येन । देशे देशे तद्गुणा सा विशेषान्नैषा धत्ते गौरवं
लाघवञ्च । प्रायो मृदुवहा शुर्वी लघ्वः शीघ्रवहाः
क्षुद्रताः । नद्याः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्त्रुतोपमम् । विन्ध्यात्
प्राची प्राच्यवाची प्रतोची या चोदीची स्यान्नदी सा
क्रमेण । वातारोधं ह्येवपि चार्त्तिकोपं पित्तोद्रेकं
पथ्यपाकञ्च धत्ते । पारिपातभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभ-
वाश्च याः । शिरोहृद्गोकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च” ।
“वनस्पतीनां सरसां नदीनाम्” महिः ।

नदीकदम्ब पु० नद्या इव कदम्बो जलधूम्रोऽपि । महानदी
आवर्णिकायां राजनि० इत० । २ नदीसमूहे न० ।

नदीकान्ता पु० इत० । १ सप्तद्वे नदी कान्ता यस्य । २ हिज्ज-
लहचे तस्य तत्समीपजातत्वेन तत्प्रियत्वात् तथात्वम् ।
३ शिन्धुवारे च मेदि० ४ जम्बूद्वे ५ काकजङ्घाद्वे च स्त्री
मेदि० इत्येतायां स्त्री हेमच० ।

नदीकूलप्रिय पु० नदीकूलं प्रियमस्य । जलवेतसे जटापु० ।

नदीज पु० नद्याः तत्समीपे जायते जन-उ ७ त० । १ अर्जु-
नहचे रत्नसा० २ यावनाक्षरे ३ हिज्जलहचे राजनि०
४ सोतोऽप्यने न० हेमच० । ५ नदीजातमात्रे त्रि० ६ भीष्मे
पु० “नदीज ! लङ्केश्वरनारिकेतः” भा० वि० ३८७० ।
“विदुष्यस्तत्तममशेषपरिषदि नदीजधर्मजो” माघः ।
७ अग्निमन्त्रहचे स्त्री राजनि० ८ निम्नावभेदे पु० राजनि० ।

नदीदीह ५० नदीतरणार्थं दोहः शाक०त०। नदीतरणाय
आतररूपेण देये दोहे दोहकर्मणि दुग्धे ।

नदीधर ५० नदीं धरति धृ-अच् ६त० । गङ्गाधरे शिबे ।

नदीन ५० ६त० । १सुसुह्रे लिका० “कथित्वास्तनदी
नदीनः पर्यन्ते परमपदलोः प्रभवति” कर्पूरस्तव ।
२वरूपे च मशब्देन “सह सुपा” पा०स०। ३दीनभिन्ने
लि० “रत्नैरलङ्करणभावमितैर्नदीनः” अभयार्थे नैप्रधम् ।

नदीनिष्पाव ५० नद्यां तत्त्वमीमे जातः निष्पावः । नदीजे
निष्पावरूपे धान्यभेदे राजनि० ।

नदीपति ५० ६त० । १सुसुह्रे २वरूपे च अप्पतिशब्दे दृश्यम्
“अथ नदीपतिं गृह्णाति अपां पतिरसीति” शत०ब्रा०
५।१।४।१० सुसुह्रोदकपङ्क्तौ “लूयो मद्गुर्मत्स्यस्ते
नदीपतये” यजु० २४।१४ अश्वमेधे षोडशावकाशे आ-
लम्ब्यपशुदेवोक्तौ । नदीयनदीनायादयोऽप्यत्र

नदीभव न०नद्यां भवति भू-अच् ७त० । १सैन्धवे लवणभेदे
हेमच० । २नजीजातमात्रे लि० ।

नदीमातृक लि० नदी मातेव पोषिकाऽस्य । नदीजलस-
म्पन्नग्रीहिपालिते देये अमरः ।

नदीमुख न०नदी मुखमिव निःसरणमार्गः । १नदीरूपे सुसु-
ह्रस्य दृढजलनिःसरणमार्गे “दृढौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं
लवणान्मसः” रघुः । २नदीनां जलनिर्गमहारे (वाहा)
ख्याते पदार्थे च “इन्द्रकटेवर्त्तयन्ति धान्यैर्यं तु नदी-
मुखैः” भा०स० ५०अ० । [यद्भामाहा ।

नदीवङ्क ५० ६त० । नद्या वक्रभावे (वाक) ख्याते पदार्थे
नदीवट ५०नद्यां तत्त्वमीमे जातो वटः । वटीरुत्ते राजनि०
नदीष्ण लि० नद्यां स्नातुं जानन्ति स्ना-क “निनदीष्णां
स्नातेः कौशले” पा० सत्वम् । नदीस्नानकुशले यस्यां
यस्यां नद्यां यथावतरणीयं तज्ज्ञानयुक्ते पुरुषोत्तमः ।
“ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान्” भट्टिः “आना-
यिनस्तद्विचये नदीष्णान्” रघुः । [नदृक्ते अमरः ।

नदीसर्ज ५० नद्या सृज्यतेऽसौ सृज-कर्मणि अप् । व्यञ्जु-
नह लि० नह-वस्त्रने कर्मणि क्त । वस्त्रे “खजूरीस्तम्ब-
नहानाम्” रघुः । [रज्ज्वाम् अमरः ।

नह्री स्त्री नह्यतेऽनया नह-करणे डन् डीप् । चर्मनिर्मित-
नद्यादि ५० जाताद्यर्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगण्ये स च
गण्यः पा० ग० छ० उक्तो यथा

“नदी मही वाराणसी आवस्ती कौशास्ती वनकोशास्ती
काशफरी काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया

शाल्वा दावां सेतकी(वडवाया हृषे)” । “नद्यादिभ्योढक्”
पा० नादेयः इत्यादि ।

नद्याम्न ५० नद्या आम्न इव । समष्टिवाहने राजनि० ।

नद्या(नद्या)वर्त्तक ५० ज्योतिषोक्ते यात्रायोगभेदे

“खराशिगे बुधे लग्ने सिते वा सुरवन्दिते । नद्या(नद्या)
वर्त्तकयोगोऽयं यात्रारिष्टार्थविद्धिदः” । अन्योऽपि “भूयते
खोज्जगे लाभे खगकुम्भगते यमे । नद्या(नद्या)वर्त्तक-
योगोऽयं रणे रिपुहणानलः” । ज्योतिषम्

नद्युत्सृष्ट लि० नद्या उत्सृष्टं स्थानम् । (चडा) इति
ख्याते नदीजलव्यक्तभूभागे । तत्र स्नामित्वं निरूपितं
विवादचिन्तामणिरत्नकरादौ यथा

“नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही । अन्यथा
न भवेन्नाभो नराणां राजदैविकः । ज्योदयौ जीवनश्च
दैवराजवशाच्चणाम् । तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं
न विचालयेत्” तेन यस्य भूमिसन्निष्ठत्वं तस्यैव तत्र
स्नामित्वं नान्यस्येति बोध्यम् ।

ननन्द स्त्री न नन्दति कृतायामपि सेवायां न तृप्यति
नन्द-कृन् “सह सुपा” पा०स०। भर्तृभगिन्याम् (ननद)
“पिता माता ननन्दा ना सव्येष्टृभ्रातृयातरः ।
जामाता दुहिता देवा न तृप्यन्तास्मे दय” इत्युक्तेः
अस्य सर्वनामस्थाने परे तृप्यन्तत्वात्मावात् न दृष्टिः
किन्तु शुभः । तेन ननन्दरौ ननन्दर इत्यादि । प्रथो-
दीर्घे ननान्दाप्यत्रार्थे “सच्चाज्ञी श्वशुरे भव सच्चाज्ञी श्वश्रुं
भव । ननान्दरि सच्चाज्ञी भव सच्चाज्ञी अक्षिदेवेणु”
छ०।१।८५।४६

नना स्त्री न नमति नम-ड “सह सुपा” पा०स० । १वाक्ये
निघण्टुः । नम-वा० डु । २मातरि श्दुहितरि च स्त्री
“उपल प्रक्षिप्यी नना” छ० ६।१।२।२ “नना माता
दुहिता वा नमनक्रियायोग्यत्वात् । माता खलपत्यं
प्रति स्ननपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा
शुश्रूषार्थम्” भा० ।

ननु अय्य०तुद-डु । १प्रश्ने २अवधारणे ३अनुज्ञायाम् ४विनये
५आमन्त्रणे च अमरः । ६अनुनये विश्वः । ७विनियहे
८परकृतो ऽधिकारे ९सम्भ्रमे च मेदि० । ११आक्षेपे
प्रत्युक्तौ १२वाक्यारम्भे च हेमच० । तत्र प्रश्ने “ननु
गमिष्ये इत्यादि । अवधारणे “उपपन्नं ननु शिष्यम्” रघुः
उपपन्नमेव । “त्वया नियत्या ननु दिव्यचक्रुषा” रघुः
“आमन्त्रणे (सम्बोधने) ननु मां प्रापय प्रत्युरतिकम्”

कुमा० (ननु हे वसन्त !) आलोपे “ननु प्रात्यहिकभोज-
नस्य कुञ्जरशौचवत् दुःखानिवर्त्तकत्वे कथं तत् प्रवृत्तिस्त-
त्ताह” सा० प्र० भा० ।

ननु च अथ्यं ननु + च + समा० इ० । विरोधोक्तौ अमरः ।
नन्तु त्वि० नम-वा० कर्मणि त्व । नमनीये “यो नन्वान्यनम-
न्योजसोत” ष० ०।२४।२ “नन्वानि नमनयानि” भा०
नन्द पु० नन्द-भावे घञ् । १३५० आनन्दे २तदात्मके परमे-
श्वरे च “आनन्दो नन्दो नन्दः” विष्णुसं० । “सर्वाभि-
रूपपत्तिभिः सञ्ज्ञो नन्दः” भा० । नन्दति मेघवर्षणात्
नन्द-अच् । १३६० शब्दरत्ना० । ४३० त्रिचयभेदे “नव नन्दा
भविष्यन्ति चाणक्यो यान् हनिष्यति” स्कन्दपु० ।
“महानन्दिसुतो राजन् । मृद्गागमौज्जयो बली । महा-
पद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकत् । ततो नृपा
भविष्यन्ति मृद्गाया ह्यधर्मिकाः । स एकच्छत्रं पृथिवी-
मनुक्ष्वितशसनः । शशिष्यति महापद्मो द्वितीय इव
भार्गवः । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रसूताः
सुताः । य इमां भोष्यन्ति महीं राजानस्य शतं
समाः । नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपञ्चातुष्टरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं सौम्यां भोष्यन्ति वै कलौ । स एव
चन्द्रयुगं वै द्विजो राज्योऽभिप्रेक्ष्यति” भाग० १२।१।४
“नव नन्दान् नन्दं तत्पुत्रां चाष्टौ इत्येवं नव, प्रपञ्चान्
विश्वज्ञानं विख्यातान् वा द्विजः कौटिल्यवात्स्नयनादि-
पथ्यायः चाणक्य उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति” श्रीवरस्वामी
विकिरेण तत्कथा वृहत्कथायां दृश्यते । तेषां सपुत्राणां
नवसंख्यात्वेन तत्तुल्यसंख्याको ५ नवसंख्यायुक्ते च “नन्द
विषड्गुणभवर्त्तपुत्रव्यया इनाद्वर्षपदं स्वभोजम्” नी० ता०
६ कुमारातुचरभेदे “दृपो मेघप्रवाहश्च तथा नन्दो-
पनन्दकौ” भा० श० ४६५० । ७ छन्दःभेदे “सूटङ्गौ
चात् विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ” भा० द्रो० २१५० ।
८ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “कर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोप-
नन्दकौ” भा० आ० ६७५० । ९ वसुदेवस्य मदिरायां
जाते पुत्रभेदे “पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना
इजा । देवकीप्रसूतायासन् पत्युः आनकडुन्दुभेः ।
“वसुदेवस्य रोहिण्यां कतादीतुदपादयत् । सुभद्रो
वज्रवाक्य उर्मदो भद्र एव च । पौरव्यास्तनया ह्येते
भूताद्या द्वादशाभवन् । नन्दोपनन्दकतकमुराद्या मदि-
रात्मजाः” भाग० ८।२४।२४ । १० कौञ्चदीपस्य वर्षपर्वतभेदे
“तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्याश्चाभिख्याताः । शुक्लो

वर्षमानो भोजन उपवर्ण्यो नन्दो नन्दनः सर्वतो
भद्र इति” भाग० ५।२०।१५ । तद्वर्षवर्णने ११ वेणुभेदे सङ्गीत-
दामोदरः यथा “महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जय-
स्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गसुनिसम्भवाः ।
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः” । वसुनामक
द्रोणावतारे व्रजस्थिते १२ गोपभेदे “द्रोणो वसुनां प्रवरो
धरया सह भार्यया । करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मण-
स्तुवाच ह । जातयोर्गौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे
हरौ । भक्तिः स्यात् परमा लोके यथाङ्गोद्वारं तरेत् ।
अस्त्वित्युक्तः स एवेह यजे द्रोणो महायथाः । जज्ञे
नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धरा भवत्” भाग० १०।८५०
११ यज्ञेश्वरातुचरभेदे “दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञे-
श्वरं विश्वज्जां परं गुरुम् । सुनन्दनन्दायतुर्गैर्तं सुदा
गृणन् प्रपेदे प्रयतः कताङ्गलिः” भाग० ४।७।२२ ।

नन्दक पु० नन्दयति नन्द-ण्युल् । १ विद्यामये विष्णोः खड्गे
अमरः “नाम्नापि तस्यैव स नन्दकोऽभूत्” भाषः । १३६०
त्रिका० । ४ सन्तोषकारके ५ कुलपालके च त्वि० स्वाथे
क । ६ नन्दगोमे पु० ७ नागभेदे “आर्यको नन्दकथैव
तथा कलसपोतकौ” भा० उ० १०२५० । नागोक्तौ
८ अशिमाले च “गान्धर्वमस्तु दयितमसिरत्नं च नन्द-
कम्” हरिवं० २१४५० । ९ कुमारातुचरभेदे “रणो-
त्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः” भा० स० ४६५० ।
११ धार्तराष्ट्रपुत्रभेदे “नन्दको वाङ्माली च वृद्धाङ्गो
विकटस्तथा” भा० आ० १८६५० तत्पुत्रोक्तौ ।

नन्दकि नन्द-इन् वा० कृक् । पिप्पल्यां शब्दच० ।

नन्दकिन् पु० नन्दको विद्यामयोऽसिरस्त्वय इति । विष्णौ
“गङ्गाभूत् नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः” विष्णुसं०
“विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्त्वय” भा० । [ञ्च०] ।
नन्दगोपिता स्त्री नन्दाय हर्षाय गोपिता । राज्ञायां श-
नन्दयु पु० नन्व-अधुच् । आनन्दे अमरः । “यस्यासौ तस्य
नन्दयुः” भट्टिः ।

नन्दन पु० नन्दयति नन्दि-ल्यु । १ सुते २ दुहितरि स्त्री
१३६० पुंस्त्री शब्दरत्ना० । ४ छन्दोदाने न० “अभिज्ञा-
न्यदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः” कुमा० । ५ छर्षके
त्वि० । ६ विष्णौ पु० “आनन्दो नन्दनो नन्दः” विष्णुसं० ।
“एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मातासुपजीवन्तीति”
श्वेतस्त्वय नन्दहेतुत्वाच्चन्दनत्वम् “शिवतरंगिस्तु नन्दनमिदं
नजौ भजौ रहयन्” व० टी० उक्ते ७ अष्टादशाक्षरपादके

कन्दोभेदे । "बभूव भावेषु दिक्षीपनन्दनः" रघुः रघुनन्दनः
यडुनन्दन इत्यादि "पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्" भाघः
दमहादेवे "नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिर्वदनः"
भा० अतु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ । एकुमारानुचरभेदे
"वदनं नन्दनञ्चैव सर्वविद्याविशारदौ । स्कन्दाय ददतः
प्रीतावाञ्चिनौ भिज्जानं वरौ" भा० व० ४५ अ० । १० पर्वत-
भेदे "तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् यमति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः । न्यञ्चभावं
समाप्ते सर्वदेवेश्वरो हरिः । सेवितुं लिदशेशानि
सततं वर्तते नतः । चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य
तथा गिरेः । प्रतिदशं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति
विधा । चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्" कालिकापु०
८१ अ० । ११ प्रदिवसेमध्ये षड्विंशतिमे वत्सरे । "सुभिर्भ-
जेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । वज्रक्षीराक्षणा
माधो नन्दनो नन्दने प्रिये !" भविष्यपुरा ।

नन्दनज न० नन्दनवने जायते जन-ड । १ हरिचन्दने
राजनि० । २ हर्षजातमाले लि० ३ श्रीकण्ठे पु० ।

नन्दनन्दन पु० नन्दस्य नन्दनः आनन्दजनकः । श्रीकण्ठे
वासुदेवे तस्य वासुदेवत्वेऽपि कंसभीत्या नन्दसुतां योग-
मायामानीय तत्स्थले रात्रौ निगूढतया कृष्णस्य स्थाप-
नेन तस्य तत्पुत्राभिमानात् तन्नन्दनत्वम् । तत्कथा भाग०
१०। १२ अ० यथा "ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं
समदाय स स्मृतिकाण्डहात् । यदा वहिर्गन्तुमियेष तर्ज्ज्वा
या योगमायाऽजनि नन्दजायया । तथा हृतप्रत्ययसर्व-
वर्त्तिषु डांःस्थेषु पौरेषु च शायितेष्वथ । द्वारश्च सर्वाः
पिहित्वा दूरत्वया वृहत्कवाटायसकीलशृङ्खलेः । कृष्ण
वाहे वसुदेव आगते स्तयं व्यथीर्यन् यथा तमो रवेः ।
वयसं पञ्चन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाहारि निवारयन्
फणैः । सवोनि वषट्सकटु यमानुजा गम्भीरतोयौघज
वोर्भिक्षेनिन्वा । भयानकायत्तशताकुला नदी मार्गं
ददौ सिन्धुरिष अय्यः पतेः । नन्दव्रजं शौरिष्येत्य तत्र
तान् गोपान् प्रसृष्टानुपलभ्य निद्रया । शिशुं यशोदा-
शयने निधाय तत्-सुतां समादाय पुनर्नृहानगात् ।
देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् । प्रतिमुच्य
पदोर्लोहमास्ते पूर्वदातुः । यशोदा नन्दपत्नी च जात-
पुत्रमबुध्यत । न तज्जिह्वं परित्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः"
नन्दपुत्रनन्दसुतादयोऽप्यत्र । २ योगमायायां स्त्री ।

नन्दनन्दिनी स्त्री इत० । दुर्गायां योगमायायां तस्यास्ततः
उत्पत्तकथा हरिवं० ५८ अ० "ताञ्चोवाच ततो निद्रां विष्णुः
सत्यपराक्रमः । गच्छ निद्रे ! मयोत्सृष्टा देवकीभवनात्ति-
कम् । इमान् प्राणेश्वरान् गच्छ षड्गर्भान्नाम देहिनः ।
षट्सु गर्भेषु देवक्या योजयस्व यथाक्रमम् । जातेष्वेतेषु
गर्भेषु नीतेषु च यमक्षयम् । कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः
सफले क्रमे । प्रसादं ते करिष्यामि सत्पभावसम्
भुवि । येन सर्वस्य लोकस्य देवि ! देवी भविष्यसि ।
सम्पन्नो देवकीगर्भो योऽंशः सौख्यो ममायजः । स
संक्रामयितव्यस्ते सम्पन्ने मासि रोहिणीम् । बहुर्घणात्
गर्भस्य स तु बहुर्घणो युवा । भविष्यत्ययजो भ्रान्ता
मम शीतांशुदर्शनः । पतितो देवकीगर्भः सम्पन्नोऽयं
भयादिति । अष्टमे मासि गर्भस्य कंसो यत्नं करिष्यति ।
या तु सा नन्दगोपस्य वसुदेवाचुगस्य वै । यशोदा नाम
भद्रान्ते भात्यां गोपकुलोद्भवा । तस्यास्त्वं नवमो गर्भः
कुलेऽस्माकं भविष्यसि । नवम्यामेव संजाता कृष्णपुत्रस्य
वै तिष्ठौ । अहन्त्वभिजिते योगे निशाया यौवने स्थिते ।
अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम् । अष्टमस्य
तु मासस्य जातावावां ततः सप्तम् । प्राप्स्यावो गर्भ-
व्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य शासने । अहं यशोदां यास्यामि
त्वं देवि ! भज देवकीम् । आवयोर्गर्भव्यत्यसात् कंसो
गच्छतु मूढताम् । ततस्त्वं गच्छ चरणे शिलायां निर-
चिष्यति । निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यसि शा-
श्वतम्" ।

नन्दनमाला स्त्री नित्यकर्म० मालाभेदे "भूप ! नन्दतमा-
लान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि । देवक्यावृतैर्लक्षैः सेव्यते
सुरनायकैः" ।

नन्दन्त पु० नन्दत्यनेन नन्द-भक्ष् । पुले उज्ज्वलद० ।

नन्दपाल पु० नन्दं हर्षं पाळयति पालि-अण् उपस० ।
वरुणे शब्दरत्ना० । [लोपः । पुले उणा० ।

नन्दयन्त पु० नन्दि-भक्ष् णिङोमे अन्तपयुंदासान् णि-
नन्दा स्त्री नन्दयति नन्दि-अच् । १ दुर्गासूक्तिभेदे "यथाग-
तास्तथा जम्बुदेवीं स्थाप्य हिमे गिरौ । संस्थाय
नन्दिता यस्मात्तस्मान्नान्दा तु या भवेत्" वराहपु० "नन्दते
सुरलोकैषु नन्दने वसतेऽथ वा । हिमाचले महापुण्ये
नन्दा देवी ततः स्मृता" देवीपु० २ अलिङ्गरे (नादा)
ख्याते पदार्थे पक्षयोः प्रतिपदेकादशीपक्षीरूपे शक्तिभिर्भवे
च मेदि० । "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पुष्पा च प्रतिपत्

क्रमात्" ज्यो० त० "नन्दामन्दमहोजकाव्यदिवसे" ज्यो० त०
नवाक्षे कालवर्जने । "आदित्यभौमयोर्नन्दा" ज्यो० त०
पापयोगोक्तौ । ४ ननान्दिर शब्दः । ५ सम्प्रदि शब्दार्थचि०
इसंक्रान्तिभेदे "स्थिरे जीववारे तु नन्देति संज्ञा तदा
विप्रवर्गः सुखी मासमेकम्" सं० चि० । रोहिण्युत्तराख्यं
स्थिरं तस्य गुरुवारयोगे रविसंक्रान्तिः सा विप्राणां
सुखाय । अत्र वारनक्षत्रोभययोगे घोरादिसंक्रान्तीनां
फलं सम्पूर्णं केवलवारवजेन केवलनक्षत्रपथेनापि घोरा
दिसंज्ञाः सिद्धयन्ति तत्र फलं न सम्पूर्णम् । उक्तञ्च
निर्णयान्ते रत्नमालायाञ्च "घोरा रवौ ध्वाङ्गप्रचत-
द्युतौ च संक्रान्तिरारे च महोदरी स्यात् । मन्दाकिनी
घे च गुरौ च नन्दा मित्रा कवौ राक्षसिकाऽर्कपुत्रे"
"उपक्षिप्रचरैर्भैल भुविमिश्रार्चदारुणैः । ऋक्षैः संक्रा-
न्तिरर्कस्य घोराद्याः क्रमशो मता" इति ।
७ नन्दाश्रमतीर्थे धर्मपुत्रहर्षस्य च पत्न्याञ्च "नन्दा तु
भात्यां हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः" भा० आ०
६६ अ० । [२ योगमायायां स्त्री ।

नन्दात्मज पु० इत० । १ श्रीकृष्णे वासुदेवे यशोदागर्भजातायां
नन्दापुराण नन्दां देवीमधिकृत्य पुराणम् । नान्दे उपपुरा-
णभेदे "ततोयं नान्दसुहृष्टं कुमारेण तु भाषितम्"
कूर्मपु० उपपुराणोक्तौ । नन्दासधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
अण् । नान्दम् "नन्दाया यत्र साहाय्यं कार्त्तिकेन तु
भाषितम् । नन्दापुराणं तत्त्वोक्ते नन्दाख्यमिति कीर्त्यते"
मत्स्यपु० । [तथोलूकाश्रमे शुभे" भा० उ० १८७ अ० ।

नन्दाश्रम न० न० इत० । तीर्थभेदे "नन्दाश्रमे महाराज !
नन्दि पु० नन्द-इत् । १ विष्णौ परमेश्वरे "सज्जः स्नातः शता-
नन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः" विष्णुसं० परमानन्दविग्रह-
त्वात्तस्य नन्दित्वम् भाष्ये स्थितम् । २ नन्दिकेश्वरे महा-
देवपार्श्वचरे च । ३ द्यूताङ्गे पु० न० मेदि० । ४ गन्धर्वभेदे
"युगपत्तृणपः कार्ण्विर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" भा० आ० १२३
अ० गन्धर्वोक्तौ । ५ महादेवे "नन्दिर्नन्दिचरो हरः" भा०
अतु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ । भावे इत् । ६ ध्यानन्दे
"कौशल्यानन्दिवर्द्धनो रामः" महानाटकम् । ध्यानन्दे
स्त्रीत्वमपि । "यतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवसत्पश्यसि"
भा० उ० १३४ अ० । तत्र वा लीप् । नन्दीवृक्षः

नन्दिका पु० नन्दो हेतुतयाऽख्यस्य ठन् । १ नन्दीवृक्षे शब्दः
नन्दि+स्वार्थे क । २ ध्यानन्दे । ३ इन्द्रक्रीडास्थाने
४ अलिङ्गरे च (नादा) शब्दः । नन्दा+स्वार्थे क अत

इत्त्वम् । प्रतिपदादिनन्दातिथौ स्त्री "कन्यासिंसे रवौ
शक्र शुल्काभारभ्य नन्दिकाम्" ति० त०

नन्दिकावर्त्त पु० मणिभेदे । "कुरुवकटङ्गा वज्रं वैदूर्यं
नन्दिकावर्त्तै" इ० सं० २८ अ० सहार्थे तृतीया ।

नन्दिकुण्ड न० नन्दिकृतं कुण्डम् । तीर्थभेदे "कालोदकं
नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम् । अभ्येत्य योजनशताद्
भ्रुणहा विप्रसृज्यते" भा० अतु० २५ अ० ।

नन्दिकेश्वर पु० नन्दि+स्वार्थे क नन्दिक ईश्वर इव । १ शिव-
पार्श्वचरे नन्दिनि २ तेन प्रोक्ते शिवधर्माख्ये उपपुराणभेदे
"चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाच्चन्द्रीशभाषितम्" कूर्मपु० ।
उपपुराणोक्तौ "नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च नन्दिकेश्वरभाषितम्"
इति तत्र पाटान्नरम् ।

नन्दियाम पु० यामभेदे रामस्य वनवासे यत्र मरतेन तत्-
पादुके गृहीत्वा राज्यं कृतं यथाह भा० व० २७६ अ०
"विचर्जित सः (भरतः) रामेण पितृवचनकारिणा ।
नन्दियामेऽकरोद्वाज्यं पुरःकृत्यास्य पादुके" स च इदानीं
(दोलतावाद) इति प्रसिद्धः । "नन्दियामगतस्तस्य राज्यं
न्यासमिवाभुनक्" रघुः ।

नन्दिघोष पु० नन्दिः हर्षजनको घोषोऽस्य । १ क्षत्रुनरये
कर्मणः । २ ध्यानन्दयुक्तघोषे च मेदि० । वृद्धः । ३ हर्षजनक-
घोषयुक्तमात्रे त्रि० । "अष्टादशे यो दिवसे प्राश्री-
यादेकभोजनम् । सदा हादय मासान् वै सप्त लोकान्
स पश्यति । रथैः स नन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते"
भा० अतु० १०७ अ० ।

नन्दितरु पु० नित्यक० । घवृक्षे भावप्र० ।

नन्दितूर्य न० नन्दिप्रियं तूर्यम् । वाद्यभेदे "नन्दितूर्या-
ण्यवाद्यान् तदुवुच जनार्दनम्" हरिवं० ६० अ० ।

नन्दिन् त्रि० नन्दते नन्द-णिनि । १ हर्षयुक्ते २ शालङ्कायने
शिलादिपुत्रे च शिवद्वारपात्रे पु० ३ सनिभेदे नन्दीश्वरशब्दे
दृश्यम् । स च शालङ्कायनसुनिपुत्रः यथा "अन्यश्च ते
प्रवक्ष्यामि परं शुद्धं वसुन्धरे ! । तप्यतस्तस्य तु सुने-
रीश्वरेण सभं सुतम् । तं प्राप्स्यामि परं भावं ज्ञात्वा
देवो महेश्वरः । सुन्दरन्तु परं रूपं धृत्वा दृष्टुमर्हा-
वहम् । शालङ्कायनपुत्रत्वं योगमायासुपाश्रितः ।
प्राप्नोऽपि तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितम् । माया-
योगबलोमेतस्तत्राक्षो वै शूलपाणिपृक् । रूपवान्
गुणवाञ्छैव वपुषादित्यसन्निभः । सत्यं न ज्ञायते जातं
तस्यैवाराधने स्थितः । अथ नन्दी महेशाह महादेवाः

तया सनिम् । उत्तिष्ठ सनिशार्कल ! सफलस्ते मनोरथः ।
 त्वद्विष्णाङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्रस्ते शाधि मां प्रभो ! ।
 त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम् । प्राप्स्या-
 मीति ततो मद्यां सदृशोऽन्यो न कश्चन । विचार्येति
 तवाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि” वराहपुं । स एव
 कल्यान्तरे शिवांशजः शिलादसुनेः पुत्रः । यथा
 “जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः । प्रीतस्तस्य
 महादेवो देव्या सह पिनाकपृक् । दत्त्वा चात्मसमानत्वं
 ऋत्युवचनमेव च । अमूढपिः स धर्मात्मा शिलादो नाम
 धर्मवित् । आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं उपभध्वजम् ।
 तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकर्मा । शर्वः सो-
 मोऽथ विधृतो वरदोऽस्त्रीत्यभाषत । स वज्रे वरमीशानं
 वरेण्यं गिरिजापतिम् । अयोनिजं ऋत्युहीनं त्वया
 चैवमया समम् । तथास्त्रित्वाह भगवान् देव्या सह
 नक्षत्रः । पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
 ततो यियुक्तः स्नां भूमिं शिलादो धर्मवित्तमः । चकर्म
 छाङ्गलेनोर्वी” भित्त्वाऽदृश्यत शोभनः । संवर्त्तकानल-
 प्रत्यः कुमारः महसन्निव । रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा
 भासयन् दिशम् । कुमारतुल्योऽप्रतिभो मेघगम्भीरया
 गिरा । शिलादं तात तातेति माह नन्दी पुनःपुनः ।
 तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्त्रजे । सनिभ्यो
 दर्शयामास ये तदान्नमवासिनः” कूर्मपुं० ४० अ० । “लता-
 षट्पद्वारगतोऽथ नन्दी” कुमार० । शशिवर्णविशेषे ।
 स च त्रिविधः यथा “आद्याः कनकनन्दी च गिरिकारण्यो
 द्वितीयकः । सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्तयः”
 वज्रपुं० । ४० अ० । ४० अ० । ४० अ० । ४० अ० । ४० अ० ।
 च “भगवान् भगवा नन्दी वनमाली हलायुधः”
 विष्णुसं० आनन्दोति पाठान्तरम् ।

नन्दिनी स्त्री नन्द-णिनि ङीप् । १३ गुं०यां २ गङ्गायां ३ न-
 न्दरि ४ वसिष्ठेन्याञ्च मेदि० । ५ रेणुकागन्धर्व्ये राजनि० ।
 ६ कन्यायां च “नन्दगोपस्य नन्दिनी” हरिवं० वसिष्ठ-
 धेनुच सुरमिकन्या । “सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा
 प्रतिनिधिं शुचिः । आराधय सपत्नीकः प्रीता काम-
 दुघा हि सा । इति वादिन एवास्म होमराज्जति-
 साधनम् । अविन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराजते वनात्”
 रघुः । “इह नन्दिनीसजसैर्युक्तैः” हं० रं० टी० उक्ते
 ७ त्वयोदशाक्षरपादको वर्णद्वयभेदे
 वसिष्ठेन्या प्रभाषो रामा० बालका० उक्तो यथा

“युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । गवां शतसहस्रेण
 दीयतां शबला सम । एषस्तत्तु भगवान् वशिष्ठो सनि-
 सत्तमः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा मत्तुवाच महीपतिम् ।
 कारणैर्बलभीराजस्य दास्ये नन्दिनीं तव । कामधेनुं
 वशिष्ठोऽसौ न तत्त्वाज यदा सनिः । ततोऽस्य शबलां
 राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् । तस्याहन्वारवाज्जाताः
 काम्बोजा रविसन्निभाः । जघनस्य अभिसंजाताः पद्भवाः
 शस्त्रपाणयः । योनिदेशाच्च यवनाः शङ्खे शास्त्रका-
 स्तथा । रोमकूपेषु च क्लृप्तास्तथा राम ! किरातकाः ।
 तैस्त्रिंशद्विंशतिं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्” ।
 व्याडिमातरि च ।

नन्दिनीतनय पुं० इत० । व्याडिहनु हेमा० । व्याडिच
 उपवर्षसुनेः शिष्यभेदः तत्कथा दृष्टव्ययां दृष्ट्या । ततो
 दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते । “नन्दराजराज्यकाले उप-
 वर्ष पण्डितस्य कात्यायनापरपर्यायो वररुचिर्व्याडिः
 पाणिनिश्चेति त्वयो सुख्याख्याता बभूवुः । तेषु पाणिनि-
 रत्युद्धितवा सत्रज्ञाचारिभिर्वादि पराजितो निर्वेदमा-
 पन्नो महादेवमाराध्य तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्
 प्रसादात् स्तत्रपाठगणपाठधातुपाठलिङ्गातुशासनात्मकं
 चतुर्थं विभक्तं व्याकरणागमसु विदधे । अथ तदुपन्य-
 कौशलसुपलभ्य वररुचिना तद्वशिष्टांशपरिपूरणेन सं-
 क्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे । व्याडिना च तत्त-
 दुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लघुल्लोकात्मकः संप्रहाभिधो
 अन्वो निरमायि” । स च कोषविशेषकर्त्ता । नन्दिनीसु-
 तादयोऽप्यत्र ।

नन्दिपुराण न० नन्दिना प्रोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे
 नन्दिश्वरशब्दे दृष्टम् ।

नन्दि(न्दी)मुख पुंस्त्री पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् । तज्जक्षणं
 “सूना कठोरा वृता च यस्याञ्चक्षुः परि स्थिता । गुटिका
 चक्षुःसदृशी ज्ञेया नन्दि(न्दी)मुखीति सा” पुं० ङीप्
 तथा लक्षणम् । “नन्दिमुखस्यानि मसुराकृतिभिः की-
 लैरयवज्ञानि” सुश्रुतः । नन्द्याम् आनन्दे मुखमखाः
 ङीप् दीर्घमध्यः । २ तन्त्रायां हेमच० ३ सहादेवे पुं०
 “नन्दीमुखः भीममुखः सुसुखो दुर्मुखोऽसुखः” आ० शा०
 २८६ अ० ।

नन्दिवर्द्धन पुं० नन्दिमानन्दं वर्द्धयति वृध्-णिच्-ल्यु ।
 शशिवे पुं० २ पञ्चान्ते च मेदि० । शमिते शब्दर० आन-
 न्दवर्द्धकभावे पुत्रादौ ति० ।

नन्दिवारलक पुंस्त्री चासृजे मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष् ।
 “तिनिमित्तमिदं कुलिशपाकमत्स्यनिवारक नन्दिवारल-
 कमकरगर्गरकचन्द्रकमहामोहराजीवप्रभृतयः सासृद्राः”
 सुश्रुतः ।

नन्दि(न्दी)वृक्ष पुं इत० । सलोपहेतो कोङ्कणदेशप्रसिद्धे
 सुगन्धिवृक्षभेदे । “नन्दीवृक्षो लघुः स्नादुस्तिक्तस्तुवर
 चणुकः । कटुपाकरसो याही विषपित्तकफास्रतु”
 राजनि० । २२३३त्याकारे क्षीरयुक्ते (तुद)ख्याते वृक्षभेदे
 शगन्दीराख्यत्वे शब्दार्थ० । ४३३३वृक्षो रत्नमा०
 ५५५५वृक्षो भावप्र०

नन्दिवेग पुं कलियुगीये पुरुषाधमवृक्षभेदे “समश्च नन्दि-
 वेगानामित्येते कुलपांसनाः । युगान्ते कृष्ण ! संभूताः
 कुलेषु पुरुषाधमाः” भा०उ० ७१ अ० ।

नन्दिषेण पुं ब्रह्मदत्ते कुमारानुचरभेदे । “तस्मै ब्रह्मा
 ददौ प्रीतो बलिनो वातवंहसः । कामवीर्यधरान्
 सिञ्जान् महापारिषदान् प्रभुः । नन्दिषेणं लोहिताक्षं
 घण्टाकर्णञ्च सम्मतम् । चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं
 कुसुदमालिङ्गम्” भा०श० ४६ अ० ।

नन्दीश पुं इत० । शिवे हेमच० । नन्दी ईश इव । शिव-
 पार्श्वचराधिपभेदे । श्तालभेदे स च “सिंहनन्दन-
 नन्दीशचन्द्रविश्वद्वितीयकाः” इत्युद्दिश्य सङ्गीत० ललितो
 यथा “गोलघुर्गोलघुः सुतस्ताले नन्दीश्वरे सताः” ।

नन्दीश्वर पुं इत० । शिवे श्तालभेदे सङ्गीतदा० । शिवग-
 णाधिपभेदे पुं तस्य तथात्वकथा च वराहपु० उक्ता यथा
 “ततस्तेतायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः । चारि-
 राधयिषुः शर्वं तपस्तेषु सुदारुणम् । ततस्तु भगवान्
 प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः । उवाच च वचः साक्षा-
 त्ममि वरदः प्रभुः । वरान् वृणोष विप्रेन्द्र ! यानि-
 च्छसि महासुने ! । तांस्ते सर्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि
 चारिष ! । इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुङ्गवः ।
 प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरालना । यदि प्रीतोऽसि
 भगवन् ! अमुकोशतया सम । अनुपाद्यो ह्यहं देव !
 त्वयावश्यं सुराधिप ! । यथाऽनन्या भवेज्जिस्त्वयि नित्यं
 महेश्वर ! । तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताशये त्वयि ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा ननुदिनः स महेश्वरः । प्रहृष्टोवाच
 तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा । सद्रूपधारी सत्तेजा
 स्त्रयः सर्वयुणोत्तमः । भविष्यसि न सन्देहो देवदान-
 वपूजितः । अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्जितः । दुष्प्रा-

प्यैवमवाप्या ते देवैर्गोणेश्वरी गतिः । पार्श्वदानां वरि-
 ष्ठ्य मामकानां द्विजोत्तम ! । नन्दीश्वर इति ख्यातो
 भविष्यसि न संशयः । अद्य प्रभृति देवाय ! देवकार्येषु
 सर्वतः । त्वं प्रभुमयिता लोके मत्प्रसादानुसूनीश्वर ! ।
 त्वामेवाभ्यर्च्य विषप्रलि सर्वभूतानि सर्वतः । सत्तः सप्त-
 भिवाञ्छतः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! । यस्त्वं हेहि स
 मां हेहि यस्त्वामनु स मामनु । नावयोरनरं किञ्चिद-
 श्वरानिचयोरिव । द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्थेयं
 गणाधिप ! । वामेन विभुना चापि महाकालेन सर्वदा”
 वराहपु० ।

नन्दीसरस् न० इन्द्रसरोवरे शब्दमा० ।

नन्द्य नन्द आनन्दे कण्डादेराकृतगणत्वात् यक् भ्वा०पर०
 सेट् । नन्द्यति आनन्दी(न्दी)त् ।

नन्द्यादि पुं ल्युप्रत्ययान्ततया पा०ग०सू०पठिते शब्दगणे यथा
 “नन्दनः वाशनः सदनः दूषणः साधनः वर्जनः शोभनः
 रोचनः (सहितपिदमः संज्ञायास्) । सहनः तपनः
 दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः संह-
 र्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः
 चित्तविलासनः कुलदमनः शत्रुदमनः ।

नन्द्यावर्त्त पुं नन्दी आवर्त्तो यत् । “नन्द्यावर्त्तमलिनैः
 शालाकुड्यां प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिममस्मिन्
 विहाय शेषाणि कार्याणि” इ०सं० ५१ अ० उक्ते शब्दभेदे
 भरतधृतसाङ्गवाक्ये तु तस्यान्यथा लक्षणसूक्तं यथा
 “दक्षिणान्तगतानिन्दित्वं यत् पश्चिमासुखम् । पूजनीयो-
 त्तरोच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत्” । तेन पश्चिमद्वारान्त्य-
 त्वे विकल्पः । श्तरवृक्षे विश्वः । श्मत्स्यभेदे राजव-
 ल्लभः । श्यावायोगभेदे नन्द्यावर्त्तकशब्दे दृश्यम् । “स्वस्ति-
 कान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्चनान्” भा०द्रो० ८२ अ०
 हस्तिदन्तस्य ५ तदाकारच्छेदे च “दन्तस्य मूलपरिधिं
 द्विरायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम्” इत्युपक्रमे “श्रीवत्सव-
 र्द्धमानच्छतध्वजचामरानुक्रमेण । छेदे दृष्टेष्वायोग्यविजय
 घनवृद्धिसौख्यानि । प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते”
 प्रनटदेशाभिः” इ०सं० ८४ अ०

नपराजित् पुं न पराजीयते परा+जि-कर्मणि क्तिप् नश-
 व्देन “सह सुपा” पा०सं० । सहादेवे “विलोहिताय
 धूम्राय व्याध्याय नपराजिते” भा०द्रो० ८० अ० ।

नपात् लि० न । पाति पा-रक्षणे शृष्ट नभ्राडित्यादिना पा०
 नजः प्रकृतिभावः । श्चरक्षते “नपाते दुग्धस्य से”

अ० ८६५।१२ “नपातो अरक्षकस्य” भा० नपात् शतनः
इति सि० कौ० तेन खादौ नपान् नपानौ इत्यादि
रूपम् । न पातयति पाति—किप् । २ अपातके च अस्य
नपात् नपातौ नपातः इति भेदः । तन्ननपात् तन्नर-
क्षकः । ३ पुत्रे अपत्ये निरु० तस्य पुत्रामनरकनिरा-
सकत्वेन पातनाभावहेतुत्वात् तथात्वम् । “मनोर्नपातो
अपसो दधन्विरे” ऋ० ३।६।०१ “मनोः नपातः पुत्राः”
साधवः “वृषीणां नपादवृषीतायै यजमानः” यजु०
२।१।६ “हे वृषीणां नपात् पुत्रः” वेददी० ।

नपात पु० नास्ति पातो यत् । देवयाने पथि “अवित्ति
नपातं विक्रमणं च विष्णोः” यजु० १६।५६ “वेवेष्टि
विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य “यज्ञो वै वि-
ष्णु रिति” सूतेः तस्य नपातं विक्रमणं च अवित्ति वेद्मि ।
नास्ति पातो यत् स नपातो देवयानपथः यत् गतानां
पातो नास्ति, विविधं क्रमणं गमनागमनं यत् स विक्रमणः
पितृयानपथः यत् गतानां पुनर्भोगान्ते यतनम् । यज्ञस-
म्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेत्सीत्यर्थः वेददी०

नपुंसक पु० न स्त्रीपुंसौ न भ्राडित्यादि पा० स्त्रीपुं-
सयोः पुंसकभावः नि० नञः प्रकृतिभावश्च । क्लीवे क्लीव-
शब्दे २३४१८० दृश्यम् । “नपुंसको भवतीति” महा-
भाष्यप्रयोगात् अस्य पुंस्त्वमपि । लिङ्गस्य शब्दगत-
त्वेऽपि शब्दार्थे तद्व्यवहारस्तु अभेदारोपात् तदेतत्
शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः समर्थितं यथा

“लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थाल्लक्षणे एव तद्विशेषश्च
पुंनपुंसकत्वादिः । तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य-
तया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देऽपि वि-
शेष इति कल्प्यते । स च विशेषः शास्त्रे इत्यमरभ्याधाय ।
विकृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं, सत्व-
स्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रज व्याधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवञ्च
लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहायार्थभेदारोपात् अ-
सति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र
तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य
नामार्थतायत् तद्वत्लिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् “न
सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दानुगमादते” इति ह्यर्थुक्तेः
“शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्याच्छेदा तथा । नोचेत्
ओत्वादिभिः णिङोऽप्यसावर्थेऽयमासते” इति ह्यर्थुक्तेश्च
शब्दानां तदर्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः । अभे-
दविवक्षायां तु ओत्वादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थे

प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः
शब्द इति व्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे
शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयवा-
धाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गान्वयापत्तेर्व्य-
वहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्वापत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्द-
द्वयत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्म-
विशेषरूपभेदकसङ्गावात् । उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थे शब्दा-
न्यत्वादुदृष्टं लिङ्गान्वयत्वमिति” । एवञ्च तटादिशब्दानाम-
नेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानापूर्वीकत्वेनैव । वस्तुतस्तोऽपि
भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । अर्थरूपनपुंस-
कस्योत्पत्तौ कारणं शा० ति० उक्तं यथा “विन्दुरेको विशेषे
गर्भसुभयात्मा क्रमादपौ । रजोऽधिको भवेच्चारी भवेद्रे-
तोऽधिकः पुमान् । उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति
सूतम्” । “सुडनपुंसकस्य” पा० “नपुंसकमनपुंसकेने-
त्यादि” पा० तत्र पुं सि “नैव स्त्री न पुमानेप न चैवायं
नपुंसकः” श्वेताश्व० । क्लीवे “न वामनाः कुलकुला न
खड्गाः नाम्नो जडः स्त्री न नपुंसकश्च” भा० शा० ८२४०।

नपुंसक पु० न पुमान् अपार्थे न नपुंसकभावः । क्लीवे “हृता-
अग्रहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ६।१४।२०
नमृ न० न पतत्यनेन न+पत-तच् नमृनेऽित्यादि पा० नि०।
१ पौत्रे २ दौहित्ये च (नाति) हेमच०। “पुत्रेण लोकान्
जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते” इति “दौहित्योऽपि द्वास्व-
त्त्वं न सन्तारयति पौत्रवत्” मन्त्रोक्तं तयोः उद्धारकत्वात्
नमृत्वम् । “यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नमृषु ।
नत्वेव तु जतोऽधर्मः कर्तुं भवति निष्कलः” मनुः ।
३ कन्यापुत्रयोः कन्यायां स्त्री अमरः डीप् ।

नमृका स्त्री नमृ-संज्ञायां कन् । विश्विरे सुहृत्कारि-
ण्योति प्रसिद्धे पक्षिभेदे “बावतिचिरिकपिञ्जलवर्त्तीरव-
र्त्तिकावर्त्तकनमृकावातीक” इत्याद्युपक्रमे विश्विकरा
लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाच्” सुश्रु० ।

नभ हिंसायां निघण्टुः भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नभते धन-
भिष्ट नेभे । अथ हिंसे इत्यस्य णोपदेशत्वात् सति-
निमित्ते णत्वम् नास्तीति भेदः । तत्र धातौ चार्धस्तङ्
इत्यशुभस्य तस्य अतुदात्तेत्वेन आत्मनेपदित्वात् ।

नभ त्रि० नभ-हिंसायां पचा० अच् । १ हिंसके २ श्रावणे सावि-
पु० शब्दर० । तस्य दृष्ट्या कीटादिहिंसकत्वात् तथात्वम् ।
३ आकाशे न० नभोकसशब्दे दृश्यम् । हिंसितसर्वप्राणिनां
तेनैव गमनात्तस्य तथात्वम् । चाक्षुषमन्त्ररे ४ सप्तर्षिभेदे

“भृगुर्नभो विवस्वाच्च” हरिवं० ७५० चाक्षुषमन्वतरोक्तौ ।
स्वारोचिषमनोः ५ पुत्रभेदे “प्रथितश्च नभस्यश्च नभ
जर्जस्तथैव च” हरिवं० ७५० स्वारोचिषमन्वतरोक्तौ ।
रामवंशे राजभेदे “निषधस्य नभः पुत्रो नभः पुत्रो
नभस्य तु” हरिवं० रामवंशोक्तौ ।

नभःक्रान्तिन् पु० नभः क्रान्तमनेन इति । सिंहे शब्दमा०
नभःप्राण पु० नभसः प्राण इव । पवने त्रिका० ।

नभःसदृ पु० नभसि सीदति सदृ-किप् ७त० । १देवे २ख-
गादौ च । वा विसर्गस्य सत्वे नभस्सदुभयप्यत्व ।

नभःसरित् स्त्री इत० । गङ्गायां त्रिका० वा विसर्गस्य सत्वे
नभस्सरिदप्यत्व ।

नभःस्थल पु० नभःस्थलमिव यस्य । महादेवे “जह्वरेता जह्व
लिङ्ग जह्व शायी नभःस्थलः” भा० अथ० १७५० शिवना-
मोक्तौ । शरपरे खरि वा विसर्गलोपे नभस्यलोऽप्यत्व ।

नभःस्थित त्रि० ७त० । १गगनस्थिते ताराग्रहादौ २नरकभेदे
हेमच० । वा विसर्गलोपे नभस्थितोऽप्यत्व ।

नभःसृग् त्रि० नभःसृशति सृग्-किन् । गगनसृग्नि ।
वा विसर्गलोपे नभसृग्ग्यत्वायै । किञ्चनत्वात् पदत्वे
कृतम् । नभःसृक् । “भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्याः कीर्त्तयश्च
नभसृग्” कामन्द० । क । नभःसृशोऽप्यत्व । “नभः-
सृग्शैर्नहाधोरैः परिचिप्नं महावनम्” भा० द्रो० ५५०

नभग पु० वैवस्वतमनोः १पुत्रभेदे “इक्ष्वाकीर्नभगश्चैव वृष्टः ग-
यतिरेव च” भा० ८।१५२ वैवस्वतवंशोक्तौ । २गगनगे त्रि०
नास्तिभगो यस्य । ३भाग्यहीने त्रि० ।

नभनु त्रि० नभ-हिंसायां वा० अतु । १हिंसके वेदे स्त्रियामुङ्
“नभनू प्राप्नुवो नभन्वः” ऋ० ४।१८।३ । नभन्वः हिंसिकाः
भन-वा० अतु वृषो० । २शब्दकारके उदके पु० निघण्टुः
“पर्वतस्य नभनू रचुच्यवुः” ऋ० ६।५८।७ “नभनून् भणते
शब्दकर्मणः नभ्राडिति वत् नभनवः उदकानि” भा०
दीर्घान्तः २नद्यां स्त्री निघण्टुः नभन्वा इति तत् पाठा-
न्तरं “प्राप्नुवो नभन्वः” ऋ० ४।१८।७ वज्रवचनान्तः ।

नभन्य त्रि० नभ-हिंसायां कनिन् नन्नि हिंसायां साधु यत्,
नभसि हितो वा यत् वृषो० । १आकाशभवे २हिंसके च ।
“गायत् साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तदावृधामं स्त-
र्वत्” ऋ० १।१७।१ “हे इन्द्र ! नभन्यं नभस्यं नभसि
भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभति-
वैधर्क्या “नभति अदतीति वैधर्क्यं गणनात्” भा० ।

नभश्चक्षुस् न० नभश्चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । स्वयं शब्दमा० ।

नभश्चमस पु० नभश्चमस इव । १चन्द्रे २चित्रापूषे ३इन्द्र-
जाते च मेदि० ।

नभश्चर त्रि० नभसि चरति चर-ट । गगनचारिणि १खगे-
२देव गन्तव्यग्रहादौ । ३नभःस्थायिमात्रे च “निकास-
तप्ता द्विविधेन वज्रिना नभश्चरेण्यन्वसंभतेन च” कुमा०
“नभश्चरैर्गैतयशाः स लेभे” व्ययेऽपमे वा सुतमे विचग्ने
चैकोऽपि पापश्च नभश्चराणाम्” ज्योतिषम् ।

नभस् न० नद्याते मेघैः नह-वन्वने “नहेर्भश्च” उणा० अथान्
भयान्तादेशः । १गगने “योमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण्य
इति व्याहृत्य वाचं नभस्तस्मिन्नुत्पतिते” भाष्यः । २आवर्णे
मासि पु० अमरः । वाङ्मयेन मेघसम्बन्धात्तस्य तथा-
त्वम् । “नभोनभस्यत्वमलम्बि तदृष्टौ” मैत्र० “नभाश्च
नभस्यश्च वार्षिकावृत्तं” यजु० १४।१५। “नभोनभस्ययो-
र्हृदिमयमइवान्तरे” रघुः । ३मेघे अमरः नभस्यशब्दे
दृश्यम् । ४उदके निघण्टुः । ५प्राण्ये हृवर्णे ७पतदुपहृ
पु० मेदि० दपलितशीर्षे शब्दर० ८जग्नतोदयमस्थाने ज्यो०

नभस पु० नभ-शब्दे असच् । १शब्दाश्रये गगने । दशममन्व-
न्तरीये २सप्तर्षिभेदे “अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परम-
र्षयः” हरिवं० ७५० दशममन्वतरोक्तौ ।

नभसङ्क्रम पुंस्त्री नभसं गगनं गच्छति गम-खच् सम् च ।
खगे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नभस्त्रय पु० नभो मयते मय-गतौ अच् वेदे अयस्ययादि०
न पदत्वम् । आदित्ये “जतोपस्तरणं नभस्ययम्” ऋ० ८।
६८।५ “नभस्ययमादित्यम्” भा० लोके तु नभोमय
इत्येव नभोने त्रि० ।

नभस्य पु० नभसे मेघाय उदकाय वा साधु यत् । १माद्रप-
दमासे नभःशब्दे उदा० । प्रथमा च द्वितीया च नभस्यो
मासि निन्दिता” वसिष्ठः । “अथ नभस्य इव त्रिद-
शायुषम्” रघुः । २स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे “प्रथितश्च
नभस्यश्च नभ जर्जस्तथैव च” हरिवं० ७५० तत्पुत्रोक्तौ
नभसि गगने भवः यत् । ३गगनभवे त्रि० ।

नभस्वत् पु० नभः साधनत्वेनास्त्वस्य मत्तप् मस्य वा । पवने
अमरः । “आकाशाहायुः” इति श्रुतेः वायोराकाशहेतु-
कत्वात् तथात्वम् । “मिलन्निमीलं विदधुर्विचोकिता
नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः” नैष० “नभस्त्वानिव दक्षिणः”
रघुः । २अन्तर्ज्ञानस्य पत्न्यां स्त्री ङीप् । “अन्तर्ज्ञानो
नभस्वत्यां हविर्ज्ञानमविन्दत” भाग० ४।२४।६

नभाक पु० न० भाति भा-पिनाका० आक । १तमसि चक्ष-

लद० । २राहौ च तस्यच्छायारूपत्वेन तथात्वम् । ततः
शिवा० अपत्ये अण् । नाभाक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

नभोग त्रि० नभोगच्छति गम-ड । १नभश्चरे खगदेश्यपहादौ
२खगन्तोदशमगे १दशममन्वन्तरीये सप्तर्षिभेदे नभश्चन्द्रे
दृश्यम् ।

नभोगज पु० नभसि गज इव । मेघे त्रिका० ।

नभोगति स्त्री ७त० । १गगनगतौ नभसि गतिरस्य ।

२खगादौ त्रि० [तदुगणोक्तौ ।

नभोद् पु० विश्वदेवभेदे “उष्णीनाभो नभोदश्च” हरियं० ७अ०

नभोदुह पु० नभसि दुहति दुह-क । १मेघे शब्दमाला ।

तस्य नभसि पयोनिःसारकत्वेन तथात्वम् ।

नभोद्वीप पु० नभसि द्वीप इव । मेघे शब्दमा० ।

नभोधूम पु० नभसि धूम इव । मेघे शब्दमाला ।

नभोनदी स्त्री ६त० । खगगङ्गायाम् । [सूर्ये हेयच० ।

नभोमणि पु० नभसि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । द्युमणौ

नभोमण्डल न० नभोमण्डलमिव । गगनमण्डले “नैतन्नभो

मण्डलमन्वुराशेः” सा०द० “अथ च यावन्नभोमण्डलं सह-

द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कात्स्न्येन सह भुञ्जीतम्”

भाग० ५ २२।६।

नभोमण्डलदीप पु० नभोमण्डले दीप इव रात्रौ प्रका-
शकत्वात् । चन्द्रे “नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धू-

र्जटेः । कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे” ति०त०

नभोऽख्युप पुंस्त्री नभसि अख्यु पिवति पा-क । चातक-
खगे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नभोरजस् न० नभसि रज इव दृष्टावरकत्वात् । अन्धकारे

नभोरूप त्रि० नभसो रूपमारोपितं रूपमिव रूपमस्य ।

नीलवर्णयुक्ते पश्चादौ “अप्रत्यक्षेऽपि द्वाकाशे बालास्तल-

मलिनतादध्यस्यन्ति” शा०भा० “खनीखनीलिमा” नैष०

उक्तेः गगनस्यारोपितरूपवत्त्वेन तत्तुल्यरूपत्वात् श्याम-

मालिन्यवर्णयुक्तस्य तथात्वम् । “नभोरूपाः पार्जन्याः”

यजु० २४।६०। “नभोवर्णां नीलवर्णाः” वेददी० [त्रिका०

नभोरेणु स्त्री नभसि रेणुरिव आवरकत्वात् । कुक्कुटिकायां

नभोलय पु० नभसि लोयते ली-अच् ७त० । १धूमे शब्दरत्ना०

२गगनलीनजाते त्रि० ।

नभोवीथी स्त्री नभसि वीथीव । आकाशस्थे वीथीरूपे

पथि । “अथ च यावताज्ञेन नभोधीयाः प्रचरन्ति तं

कालमयनभाचक्षते” भाग० ५।२२।८।

नभौकस् त्रि० नभ आकाशम् व्योकः स्थानमस्य । अन्तरिक्षचरे

खगादौ “अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ।

पहर्चकेतवस्तारास्तडितःस्तनयितवः” भाग० २।६।१५

नभ्य त्रि० नाभये रथचक्रावयवभेदायहितम् तामहेति या

गवादि० यत् “नाभिर्नभश्च” पा० ग० नभादेशः । रथा-

दिचक्रावयवहिते १तैलादौ २तदहे च “तदेतच्चभ्य”

यदयमात्मा” शत० ब्रा० १४।४।१।२३ “तदेव रथचक्र-

दृष्टान्तेन स्पष्टयति नाभिश्चक्रपरिण्डका नाभ्यै हितं

नाभिर्मर्हतीति वा नभ्यस् तदेतत्तुल्ये के परिण्डं चक्रपि-

ण्डिकास्यानीयम्, किं तत् यदयमात्मा योऽयं शरी-

रम्” भा० । १च्ये ४रथचक्रातुगुणे अङ्गने च । “न-

भ्योऽक्षः नभ्यमङ्गनं रथचक्रनाभावेवेदम्” सि०कौ०।

“नभ्योऽक्ष इति सञ्चिद्रो रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप-

विष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये

हितः । अङ्गनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहमयत्वात् नाभये

हितम् मनो० । शब्दकल्पद्रुमे नभ्यशब्दस्य नभःप्रकृति-

कत्वेन साधनमन्यार्थपरत्वकथनञ्च निर्भूलम् । “पश्चादु-

त्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेण सत्या वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र

रमेथामिति” कात्या० श्रौ० ८।४।५ “मध्यमं चक्रस्य फलकं

नभ्यम् “नाभिर्नभं चेति” प्रत्ययसंनियोगेन नाभेर्नभभावः

नभ्ये तिष्ठतो नभ्यस्थे मध्यमे च फलके स्थापयेदि-

त्यर्थः” कर्कः ।

नभ्याज् पु० न भ्याजति आज-किप् नभ्याज् नपात्” इत्या-

दिना पा० नञः प्रकृतिभावः । मेघे हेमच० पदत्वे घत्वदत्ते

नमत त्रि० नम-अतच् । प्रह्ने १नञ्जे २नटे च ३धूमे

उणा० । कर्मणि अतच् । ४प्रसौ उणादिकोषः ।

नमयिष्णु त्रि० नम-लार्थे णिच् वा० इष्णुच् । नमनशीले

“स्थिरा चिद्वनयिष्णवः” ऋ० ८।२०।१ “नमयिष्णवः नम-

नशीलाः” भा० ।

नमस् अव्य० नम-भावे अखन् खरादि० । नमने १स्त्रापकर्ष-

बोधकव्यापारे २त्यागे खल्वत्त्वध्वंसादुल्लव्यापारभेदे । पुष्पं

विष्णवे नम इत्यादौ विष्णुहेत्यकमन्त्रकरणकत्यागविषयः

पुष्पमित्येवं बोधः यथाह शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्

“पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णुहेत्यकमन्त्रक-

रणत्यागस्य कर्मेदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्यां प्रीत्युद्देशप्र-

कत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थं मन्त्रकरणत्यागे

बोध्यते प्रकृत्यर्थस्य च विष्णुादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः ।

ब्राह्मणाद्युद्देशप्रकृत्य गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे

प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्मणाय नम इत्यादिको न प्रयोगः ।

ब्राह्मणेभ्यो नमोनित्यमित्यादौ तु नमःपदार्थो नति-
रेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्यां बोध्यते । पुष्पमिदं पर-
मात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्री-
तित्वप्रकारकेष्वासम्भवाच्च तत्प्रीत्युद्देशप्रकृताप्रसिद्धिः” ।
नम्यते कर्मणि अस्तु । ३५३ ४५३ च निघण्टुः
नमोदघञ्ङे दृश्यम् । साक्षादां उप० स० । नमस्करोति
नमस्कृत्य । अत्र कृपातोरेव नमनार्चता नमश्शब्दस्तु
तदर्थद्योतकः तेन नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ द्वितीया
उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसी” इति न्यायात्
नमसोवाचकत्वे नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्य इत्यादौ नमः-
शब्दयोगे चतुर्थी । “नमः स्वस्तीत्यादि” पा० सूत्रे
त्यागार्थकनमनार्थकयोर्नमोर्पङ्गम् । ५५३ च न०
“यज्ञो वै नमः” इति श्रुतेः ।

नमस त्रि० नम-असच् । अस्तुकृते षज्ज्वद० ।

नमसान त्रि० नामधा० नमस्य-त्रा० आनच् अज्ञोपयलोपो ।

नमस्करणशीले “यश्चिन्नं नमसाना विधेम” अथ० ६।३८।२

नमसि(स्थित) नामधा० नमस्य-कर्मणि क्त वा यलोपः ।

कृतनमस्कारे अमरः ।

नमस्कार पु० नमस्+क-घञ् । १।स्नापकप्रबोधकव्यापारे कर-
शिरःसंयोगादौ २विषमभेदे शब्दच० । नमस्कारे अधिकार-
विशेषादिकं नानास्थानात् प्रदर्शयति । अभिवाद्येदि-
त्यनुवृत्तौ शब्दः “नाप्रयतायाप्रयतश्च” इति शु०त० ।
“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वा वयसा पत्युरेव ताः” इति सूत्रार्थ-
सारः । “देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेट्यस्तु सम्भूमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरो । ब्राह्मणञ्च
गुरुं दृष्ट्वा न नमेट्यो नराधमः । यावज्जीवनपर्य-
न्तमगुचिर्यवनो भवेत्” इति ब्रह्मवै० जन्मख० “देव-
तायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिगन्तथा । नमस्कारं न
कुर्याद्यः प्रायश्चित्तो भवेन्नरः । सभायां यज्ञशालायां
देवतायतनेषु च । प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं
पराकृतम् । उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो व-
देत् । स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
दूरस्थं जलमध्यस्थं घावनं मदगवितम् । क्रोधवन्तं
विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्जयेत् । पुष्पहस्तो वारिहस्त-
स्तौलाभ्यङ्गी जलस्थितः । आशीःकर्त्ता नमस्कृतां
उभयोर्नरकं भवेत्” कर्मलोचनम् । “मातुः पितुः
कनीयांसं न नमेट्यसाधिकः । नमस्कृत्याद् गुरोः
पत्नीं भ्रातृजायां विभातरम्” यमः । “अभिवादयतः

पूर्वमाशिरं न प्रयच्छति । यदुदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं
प्रपद्यते । स्वस्तीति ब्राह्मणे त्रयात् कायुष्मानिति रा-
जनि । वर्द्धतामिति वैश्वेषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च” म०त०
“गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः । पूर्णघोडश-
वर्षेण गुणदोषौ विजानता” मनुः । “कुर्वीत वन्दनं भूयो
भगवोहमिति ब्रुवन् । विप्रोऽप्यपादपङ्कजमन्वहञ्चाभि-
वादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् । अभिवा-
दनशीलः स्यान्नित्यं दृष्टेः धर्मतः । असावहम्भो नामेति
सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् । आयुरारोग्यसिद्धयर्थं तन्द्रादि
परिवर्जितः । आयुष्मान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादाने । अकारसास्य नाम्नोऽन्ने वाच्यः पूर्वोत्तरश्रुतः ।
यो न वेत्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् । नाभि-
वाद्यः स विदुषा यथा गूढस्तथैव सः । व्यत्यस्तपाणिना
कार्यसुप्रसङ्गं गुरोः । सद्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन
तु दक्षिणः । लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव
वा । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् । ब्राह्म-
णान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मूननामयम् । वैश्यं क्षेमं
समागम्य गूढमारोग्यमेव तु” मनुः । अभिवादनोयाच
“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्नाता मातामहपितामही । वन्धु-
ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः । माता माता-
मही गुरवो पितृमातुश्च सोदरा । श्वश्रूः पितामही
ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् । इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं
पितृतो मातृतो द्विजाः । अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्-
कायकर्मभिः । गुरुन् दृष्ट्वा ससृत्तिष्ठेदभिवाद्य कृता-
ञ्जलिः” इति कूर्मपु० ११ख० । अधिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।
“अयमेव नमस्कारो भूयादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति
विज्ञेयः स पूर्वं प्रतिपादितः” कालिकापु० ७०ख० । रात्रौ
तन्निषेधो यथा “रात्रौ वै नमस्कृत्यान्तेनाशीरभिचा-
रिका । अतः प्रातः पदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे”
महाभारते ।

नमस्कारी स्त्री नमस्कारः तदङ्गाञ्जलिरिव पत्रम् अख्यस्याः
अच् गौरा० ङीप् । लज्जालुह्ये अमरः । तस्याः नम-
स्काराङ्गाञ्जलिरूपत्वत्वात् तथात्वम् ।

नमस्य नामधा० नमस्करोति “नमस्तपोवरिवः” इत्यादि क्यच्
पूजायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । नमस्यति अनमसी-
(सी)त् । कर्मणि नमस्यते “द्विजेः कश्चिन्नमस्यसे” “ते-
ऽनमस्य च शङ्करम्” “नो नमस्यन्ति ते वन्धून्” भट्टिः ।

नमस्य त्रि० नामधातुः नमस्य-कर्मणि यत् अङ्गोपयङ्गोपो ।
पृथ्वे । “ब्रह्मचरित्थिर्नमस्यः” कठोप० ।

नमस्या स्त्री नमस्य-भावे च । पूजायाम्
नमस्यु त्रि० क्यजन्तनमस्य-“क्याच्छन्दसि” पा० उ । १नम-
स्कारण शीले “स इदमे नमस्युभिर्वचस्यते” ऋ० १।५।४।
पुरवंशे २२पभेदे “जनमेजयोऽभूत् पुरोः प्रचिन्वा-
स्तुस्तस्ततः । प्रवीरोऽयं” नमस्युर्वै भाग० ८।२०।२ तत्र
नमस्युरिति पाठान्तरं हरिवंशे ३१च० “प्रचिन्वतः प्रवी
रोऽभून्नमस्युस्तस्य चात्मजः” इत्युक्तेः ।

नमित त्रि० नम-णिच् क्त वा चुस्तः । नामिते नतीकते
“सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूढा न पिबति”
विदग्धभाष्यः ।

नमी पु० नम-वा० ई वातप्रमीवत् । ऋषिभेदे “महृन्ममीं
साय्यं ससन्तम्” ऋ० ६।२० “नमीं तत्संज्ञकम्” भा०
“म मे नमीं साय्यम् इषे भुजे” ऋ० १०।४८।८ “एतेन वै
नमी साय्योवैदेहो राजाञ्जसा स्वर्गं लोकमेत” पञ्चमी
ब्रा० २५।१०।१७

नमुचि पु० न मुचति मुच-इन् नभ्राडित्या पा० नञः प्रकृति
भावः । १कन्दर्पे दनोः पुत्रे २चसुरभेदे मेदि० । चत्वा-
रिंशद्दुनोः पुत्रा इत्युपक्रमे “शंवरौ नमुचिच्यैव पुनोमा
चेति विस्तृतः” भा० व्या० ६०५० । “कशपस्य दनुर्नाम भा-
र्यामोदुद्विजसत्तम ! । तस्यान्तु द्वौ सुतावाञ्छां सहस्रा-
क्षाद् वलाधिको । ज्येष्ठः शुभः इति ख्यातो निशुम्भ-
श्चापरोऽसुरः । ततोऽयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः”
वामनपु० ५२च० ।

नमुचिद्विप् पु० नमुचिं द्विप्-भूते क्तिप् इत् । इन्द्रे
नमुचिद्विप्-द्विप्-द्विप्-भूते क्तिप् इत् । “विष्टदा चक्रं नमुचिद्विष्ठा
वली” माघः ।

नमुचिसूदन पु० नमुचिं सूदयति हिनस्ति सूदि-ल्यु ।
इन्द्रे अमरः । तेन तस्य सूदनकथा भा० श० ४७च० ।
“नमुचिर्वांसवाङ्गीतः सूर्यरश्मिं सभाविशत् । तेनेन्द्रः
सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् । न सार्द्धेण च यु-
ष्केण न रामो नापि चाहनि । वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ !
सखे ! सत्येन ते शमे । एवं स कृत्वा समयं दद्या नीहा-
रमोदरः । चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ।
तच्छिरो नमुचेऽस्मिन्नं पृथतः शक्रमन्वितात् । भो मित
हन ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्विकात्” नमुचिशत
नमुचिहन् प्रथतयोऽल ।

नमुर पु० नम-वा० उर । नमुचौ चसुरे “भूयान्निद्रो नमु-
रात् भूयानिन्द्राधि न्यलुभ्यः” अथ० १३।४।४६
नमेरु पु० नम-वा० एर । १सुरपुत्राणे विश्वः २रुद्राक्षे इति
केचित् “गणना नमेरुप्रसवावतंसाः” “प्रान्तेषु संसक्त-
नमेरुशाखम्” कुमा० “विश्वशुर्नमेरुषां कायास्तध्यास्य
सैनिकाः” रघुः ।

नमोगुरु पु० नमः नमस्कारविषये गुरुः । ब्राह्मणे शब्द० ।
ब्राह्मणानां सर्ववर्णनमस्यतया गुरुत्वात् तथात्वम् ।

नमोवाक पु० वच-भावे घञ् इत्, नमस्काराय उच्यते
कर्मणि घञ् वा । २नमोवचने नमस्कारार्थं कथनीये
त्रि० “इदं कविभ्यो पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशयाहे” उक्त-
रच० । “नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे” ऋ० ८।३५।२२
“नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः तस्मिन् अध्वरे” भा०
नमोवध् पु० वध-भावे सम्भ० क्तिप् नमसोऽन्त्यस्य वत्
वर्द्धनं यस्मात् पूत० । यज्ञे “अग्नौ प्रास्ताकृतिः सम्य-
गादित्यस्य पतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः” शीतायां यज्ञस्यान्नहेत्वस्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
“आनो यज्ञं नमोवधम्” ऋ० १।४।१२ “नमोवधस्
नमसोऽन्त्यस्य वर्द्धकं यज्ञम्”

नम्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नम्वति अन्तर्गते न नम्व
अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् । प्रनम्वति ।
नम्य त्रि० नम-पवर्गान्तत्वात् कर्मणि यत् न गत्यत् । नमनीये
नम्व त्रि० नम-र । १नते निम्नताप्राये २विनयान्ति च
शब्दार्थचि० । “स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम्” मेघ० । “अभूज
नम्रः प्रणिपातशिष्या” रघुः ।

नम्वक पु० नम्व इव कायति कै-क । १नेतसदृशे भावप्र० ।
स्वार्थे क । २नमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां कापि अत इत्त्वम्
नय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नयते अन्वयिष्य । नेये
नय पु० नी-भावे अच् । १नीतौ अमरः । “विषमोऽपि
विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः” किरा० । २द्यूत-
भेदे मेदि० । ३नैगमादौ हेमच० । नयति संस्वारपारं भक्त्यु
नी-कर्त्तरि अच् । ४विष्णौ “रामोविरामोविरजा मार्गो
नेयो नयोऽनयः” विष्णु सं० । नैगमादिषु सिद्धान्तादिः
“एवं न्यायनयज्ञैरुतीयसक्तं निमित्तहेतुत्वम्” “तत्रापि
परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये” भाषा० । ५न्याये
इनेतरि च त्रि० शब्दच० ततः आकर्षां कुशलाद्यर्थे
वुन् । नयक नीतिकुशले त्रि० ।

नयन न० नीयते बुद्धिदत्तिः स्वसंयुक्तविषयानुसन्नेन नी-करणे

ल्युट् । १नेत्रे धमरः । तस्य बुद्धिदत्तेः स्वसंयोगिविषय-
प्रापकत्वात् तथात्वम् । “सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं
वलाकाः” मेघ० । “अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैरिव
द्यौः” रघुः अस्य स्नाङ्गत्वेऽपि बह्वचकत्वात् उपसर्ज-
नत्वे स्त्रियां न डीप् । “दयिता दयितानाम्बुजं दर-
भीलन्नयना निरीक्षते” रसगङ्गा० भावे ल्युट् । २प्राप्ये
श्यापने च “नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते”
हरिवं० १२६ “कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुचि-
व्रताः” भा० व्या० ६६५ । “कालस्य नयने युक्ता यमस्य
पुरुषाश्च ये” भा० सं० ८५० ।

नयनाभिघात पु० इत० । सुश्रुतोक्ते नयनाभिहननरूपे
रोगभेदे यथोक्तम् “अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्या-
ख्यास्यामः । अभ्याहते तु नयने वल्लभा नराणां
संरम्भरागतसुखासु बजासु धीमान् । नस्यप्रलेपपरि-
षेचनतर्पणाद्युक्तं पुनः क्षतजपित्तजम्बूलपथ्यम् ।
दृष्टिप्रसादजननं विधिसाशु कृत्यात्तुङ्गिघ्नैर्हिमेच मधुरैश्च
तथा प्रयोगैः । स्वेदाग्निधूमभयशोककृजाभिघातैरभ्या-
हतावपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् । सद्योहते नयन
एष विधिक्षुद्रुर्हं स्यन्देरितो भवति दोषमवेज्य कार्यः ।
अभ्याहृतं नयनमीपदथास्य वाष्पसंखेदितं भवति तन्न-
रजं क्षणेन । साध्यं क्षतं पटलमेकसुभे तु कच्छे लीणि
क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु । स्थाप्यश्चिदञ्च नयनं
क्षति चावसन्नं क्षतं च्युतञ्च हतदृक्च भवेत्तु याप्यम् ।
विस्तीर्णदृष्टिततुरागमसत्प्रदर्शि साध्यं यथास्थितमनावि-
लदर्शनञ्च । प्राणोपरोधवननक्षवकण्टरोधैरुक्षस्यमाशु
नयनं यदतिप्रविष्टम् । नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः
पुरस्तादुच्छिन्नं शिरसि वार्यवसेचनञ्च । षट्सप्रति-
जयनजा य इमे प्रदिष्टा रोगा भवन्त्यमहतां महताञ्च
तेभ्यः । स्तन्यप्रकोपकफमारातपित्तरक्तैर्वालाक्षिवर्त्म भव
एव कुक्षुणकोऽन्यः । शृङ्गाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिक्कट-
नासाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् । सूर्यप्रभां न
सहते क्षवति प्रहृष्टं तस्याहरेर्दुधिरमाशु विनिर्लिखेच्च ।
चौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिघारयेच्च भातुः शिशोरभिहि-
तञ्च विधिं विदध्यात्” ।

नयनाभिराम पु० नयनमभिरमयति अभि+रम+ञिच्-
अण् नयनयोरभिरामो यस्मात् वा । १चन्द्रे “आयुः
क्षयञ्च कुरुते नयनाभिरामः” वैवाहिकजन्मफलोक्तौ
ज्योतिर्वसिष्ठः । २नेत्रातुरागकारकैः प्रियमात्रे लि० ।

नयनी स्त्री नो-करणे ल्युट् डीप् । नेत्रकनिकायां शब्दचि-
नयनीत्सव पु० नयनयोरुत्सवो यस्मात् । १दीपे शब्दर० ।
तस्यालोकेन हि नेत्रस्य दर्शनयोग्यत्वम् “गृह्णाति
चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० आलोकसम्ब-
न्धेन नयनस्य विषयप्राप्तिरुक्तेः । २नेत्रोत्सवकारि-
मात्रे लि० ।

नयनोपान्त पु० इत० । अपाङ्गे राजनि० ।

नयनीषध न० इत० । पुष्पकासीषे हेमच० । [त्रिका० ।

नयपीठो स्त्री नयस्य पीठोव । (कृक्) द्यूताङ्गे अष्टकोठे
नयवर्त्म इत० । नीतेमार्गे षाड्गुण्यप्रयोगे षट् गुण्यश्च
“सन्निविष्टयानानि संस्थाप्य दमस्तथा । द्वैधीभावश्च
विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्” नीतिसा० ।

नयविशारद लि० ७त० । नीतिशास्त्रानुसारेण षाड्गुण्य-
प्रयोगाभिज्ञे “षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशा-
रदः । सान्निविष्टयः कार्यो राज्ञा नयविशारदः”
सात्स्थे ८६५० ।

नर पुंस्त्री० न-नये अच् । १मनुष्ये जातित्वात् स्त्रियां नारी-
त्वेव “पुत्रे यशसि तोये च नराणां पुण्यलक्षणम्” ।
“नराणाञ्च नराधिपः” गीता “नरतीति नरः प्रोक्तः
परमात्मा सनातनः” व्यासोक्तेः २परमात्मनि “नरा-
ज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः” वेदमन्त्रम्
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः” मनुः ।
“जङ्गु नारायणो नरः” विष्णुसं० । ३पुंसि राजनि० ।
४देवभेदे “ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । एवं सुतसुखे
युक्ते वर्त्तमाने महाभये । नरनारायणो देवो समा-
जगत्तराहवम्” भा० व्या० १६५० स्मारोहिहारके ५अथ
निघण्टुः इनरदेवस्यावतारे अर्जुने भेदि० ।

“नरनारायणौ यौ तौ पुराणाद्विषत्तमौ । ताविशा-
वतुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ । विख्यातो त्रिषु
लोकेषु नरनारायणादृषी । कार्याथमवतर्णौ तौ पृथ्वीं
पुण्यप्रतिश्रयाम् । यत्न शक्यं सुरैर्दृष्टुमिषिर्वा महा-
त्मभिः । तदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम् विस्तृतम् । स
निवासोऽभवदिमं ! विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च । यतः प्रवृत्ते
गङ्गा सिञ्चचारणसेविता । तौ सन्नियोगादुन्नम्रपे !
क्षितौ जाते महाद्युतो । भूमेभिरावतरणं महावीर्यौ
करिष्यतः” भा० व० ४७५० “तेषां मनश्च तेजसायाददाना
विबोजसा । पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणादृषी ।

दृष्टस्मिन्नु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति । भयन्नं नोप-
तिष्ठेते तौ नः शंस पितामह !” ब्रह्मोवाच “यावेनौ
पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रोचमानौ
च व्याप्यातीतौ महाबलौ । नरनारायणावेतौ लोका-
ल्लोकं समास्थितौ । जर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्व
पराक्रमौ । एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासु-
र्भुवम् । द्विधा भूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ ।
असुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ” वैशम्पायन
उवाच “जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत् तौ तेपतुस्तपः ।
सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्दृष्टस्मिन्पुरोगमैः । तदा देवासुरे
युद्धे भये जाते दिवौकसाम् । अयाचत महात्मानौ
नरनारायणौ वरम् । तावन्नूतां वृणीष्वेति तदा भ-
रतसत्तम ! । अथ तावन्नवीच्छक्रः सद्भ्यं नः क्रियता-
मिति । ततस्तौ शक्रमन्नूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्याञ्च संहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् । नर
इन्द्रस्य संधामे हत्वा शत्रून् परन्तपः । पौलोमान्
कालकङ्गाञ्च सहस्राणि शतानि च । एवमेतौ महा-
वीर्यौ तौ पश्यत समागतौ । वासुदेवार्जुनौ वीरौ सम-
वेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति
श्रुतिः । अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्मृतः । नारा-
यणो नरश्चैव सत्वमेकं द्विधा कृतम् । एतौ हि कर्मणा
लोकानन्नु तोह्यऽक्षयान् भुवान्” भा० उ० ४८अ० ७धा-
न्यकपूर्वखण्डे मेदि० ८२अ० आयाव्यवहारोपयोगिकील-
कभेदे “आयाहते त्वं नरदीपतलान्नरम् शङ्कौ भवेन्नरयुते
खलु दीपकोच्चप्रभु” लीला० । आयाव्यवहारशब्दे इष्टम्
लीला० उक्ते रत्नमिश्रव्यवहारे हरत्नमिश्रणकारिनर-
सङ्ख्यायाञ्च “नरपदानोनितरत्नशेषैरिष्टे हृते स्युः खलु
मौल्यसङ्ख्याः” लीला० । नरत्वस्य दुर्लभता विष्णुपुं० उक्ता
नरकभोगोत्तरं तत्तद्योनिभ्रमणान्नरं समपञ्चं पुरा-
णसं दर्शिता यथा
“पापेन हि भुवं” यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः
करोति नरः पापं तस्यात्मा भुवमप्रियः । पापस्य हि
फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता
नरा रात्रिषु शेरते । सरणान्नरिते येषां नरके तीव्र-
यातनाः । एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा ।
ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा
विविधाकारास्मृण्युल्मादिभेदतः । तत्तात्तुभूय दुः-

खानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्य-
स्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्षिप्ता, पक्षिभावेन भवन्ति
तृणजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ।
क्रमाद् गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मातृषाः । एवं
योनिषु सर्वास्तु परिभ्रम्य क्रमेण त्वं । कालान्तरवशा-
यान्ति मातृष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मातृष्यं
प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां
शुरूणावशात् । मातृष्यं यः समासाद्य स्वर्गभोगप्राप्ता-
धकम् । हयोर्न साधयत्येकं स मृतस्तप्यते चिरम् ।
देवासुराणां सर्वेषां मातृष्यमतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य
तथा कुर्व्यात् न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गपवर्गलाभाय
यदि नास्ति सस्यदमः । सर्वस्य मूलं मातृष्यं तद्वद्व्या-
दनुपालय । धर्ममूलेन मातृष्यं लब्ध्वा सर्वार्थसाधकम् ।
मातृष्यत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करो-
त्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्यचेतनः” ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्तु सुदुर्लभा” सा० द० अग्निपुं०

नरकं पुं० नरति नयति पापिलोकं पापातृरूपभोगायात्
न-नये आधारे वा० वृन् । पापभोगस्थाने तस्य तथात्वञ्च
विस्तरेण विष्णुपुं० शिवधर्मोत्तरे च वर्णितं तदेव पुराणसं-
प्रदर्शितं तच्च कर्मविपाकशब्दे १७४५ पृष्ठादौ दर्शितम् ।
पापभेदेन नरकभेदप्राप्तिश्च पाप्मो उक्त० ख० ४८अ० यथा
“कूटसाक्षी तथाऽसम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् । यथान्य-
दन्तं वक्ति स नरो याति रौरवम् । अयं हि पुर-
हर्ता च गोप्तृश्च सनिसत्तमः ! । यान्ति ते नरके रोपे
यस्योच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च
शूकरे । प्रयाति नरके यस्य तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य
वैश्यहा तात ! तथैव शुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे खड्गगामी
हन्ति राजभटाञ्च यः । माध्वीविक्रयजडवध्यपालः
केशरिविक्रयी । तप्तलौहे त्वं पच्यन्ते यस्य भक्तं परित्य-
जेत्” । (केशरी अश्वः) “क्षुपां सुताञ्चापि गत्वा महा-
ज्वाले निपात्यते । अवभन्ता गुरुणां यो यश्चाक्रोष्ट
नराधमः । वेददूषयिता यस्य वेदविक्रायकश्च यः । श्व-
स्यागामी यस्य स्यात्ते यान्त्यसिवनं द्विज । चौरो वि-
मोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृन् द्वेषा
रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभले वै क्षमिशे
च दुरिष्टजत् । पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यश्रान्ति न-
राधमः । लालामले स यात्युपे शरकर्ता च रोधके ।
(पर्यश्रान्ति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते) “करोति कर्षिणे

यस्तु यस्तु खड्गादिकनरः । प्रयान्ति ते विशसने नरके
 अगदाक्षणे । असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ।
 अयान्त्ययाजकस्तत्र तथा नचत्तच्छकः । वेगो पूयवह-
 न्नको याति मिटान्नुभङ्गनरः । (वेगो साहसकारी)
 (पुलादीन् वर्जयित्वा एक एव मिटान्नुभङ्ग) “लाक्षाभांस
 रसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो
 याति तमेव नरकं हिज ! । साजोरकुक्कुटच्छागान् श्व-
 राह्विहङ्गमान् । पालयन्तरकं याति तमेव हिज-
 शतम् ! । रङ्गोऽजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदक्षया ।
 प्लुची माहिपिकस्यैव पर्वकारी च यो हिजः” । (पल्लो
 जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजो कुण्डाशी
 माहिपिको माहिपोपजीवी “यद्वा माहिषीत्युच्यते
 भार्या भगेभोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै
 माहिपिकः स्मृतः” इति स्मृतिः । पर्वकारी धनादिहोभेन
 पर्वेषु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः) “अगारदाही भिल्लः
 शाकुनिर्धामयाजकः । रुधिराट्टे पतत्येते सोमं विक्रीणते
 च ये । मधुहा म्यामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकत्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये । ते कण्ठे
 यान्त्यधोचास कुहकाजीविनश्च ये । असिपलवणं
 याति वनच्छेदो हृष्यैव यः । चौरभ्रिको मृगव्याधो
 वज्रिज्वाले पतन्ति वै । यान्त्येते हिज ! तत्रैव यथापा-
 क्षेपु वज्रिदः । व्रतेषु लोपको यस्य स्वात्ममाहिच्युतश्च
 यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तानुभावपि । दिवा-
 स्त्रमेघु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता
 ये च ते पतन्ति श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः
 शतशोऽथ सहस्रशः । येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते
 यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सह-
 स्रशः । मुच्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वण-
 श्रमविहङ्गश्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा
 वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दंशन्ते नार-
 कौर्दिवि देवताः । देवाद्याधोमुखान् सर्वानपि पशन्ति
 नारकान् । श्वावराः क्षमयोऽज्जास्य पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशाक्षदन्धोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्र-
 भागप्रथमा द्वितीयातृतीयास्तथा । सर्वे ह्येते महाभाग !
 यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो जन्तवः स्मरन्ते तावन्तो
 नरकौकशः । पापकटुयाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्-
 मुखः” इति विष्णुपु० द्वितीयांशे ३५० । तत्रैव “कथ-
 यामि विचित्राणां कर्मणां विविधा गतीः । ताः शृणुष्व

महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमाप्नुयात् । परचित्तं परा-
 पत्यं कलत्रं पारकञ्च यः । हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते
 मृत्युयशस्ततः । कालपाणेन सम्बद्धो यसद्वैतैर्भावलैः ।
 तामिच्छे पात्यते तावत् यावत् वर्षसहस्रकम् । तत्र ता-
 छनसुहृत्ताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः । पापभोगेन सम्मुक्त-
 स्ततो योनिन्तु शौकरीम् । तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानु-
 षत्वं गमिष्यति । रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्ग्रहोपापकं
 स्त्रकम् । भूतद्रोहं विघातैव केवलं स्त्रकुटुम्बकम् ।
 पुण्याति पापनिरतः सोऽन्वतामिच्छके पतेत् । ये नरा
 इह जन्तूनां वधं कुर्वन्ति वै मृषा । ते रौरवे निपात्यन्ते
 खाद्यन्ते रुधिरवर्ततः । यः स्त्रोदरार्थं भूतानां वधमा-
 चरति स्त्रुटम् । महारौरवसंघे तु पात्यते स यमा-
 क्षया । यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकत् ।
 कालच्छत्रे महादुष्टे धोजयायतयिस्तृते । यावन्नि
 पशुरोमाणि मयां द्वेषं करोति यः । तावद्वर्षसह-
 स्राणि पच्यते यमकिङ्करैः । यो भूभो भूतिभूत्वा द-
 ग्गलायोग्यन्तु दण्डयेत् । करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं
 विलोपः । स शूकरसखेर्दुष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः ।
 पचादुदुष्टास्य योनीषु जायते पापभुक्तये । ब्राह्मणानां
 मयां ये तु द्रव्यं वित्तं तथात्सकम् । वृत्तिं वा गृह्णते
 मोहाल्लुप्यन्ति स्ववसाक्षराः । ते परत्वान्मक्षुपे च पा-
 त्यन्ते च महाहिताः । योऽर्थं स्वयत्तपाहृत्य मधुकञ्चाति
 लोलुपः । न देवाय न सुहृदे ददाति रक्षणातरः ।
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंघके । अनापदि नरो
 यस्तु हिरण्मयीनपाहरेत् । ब्रह्मसं वा महादुष्टः स-
 न्दंये नरके पचेत् । यः स्त्रदेहं प्रपुण्याति नान्यं जानाति
 मूढधीः । मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमाक्षरकं याति यावदिन्द्राक्षतर्दं । पचादुदुष्टास्य
 योनीषु जायते वर्षसहस्रकः । दानानि बाडवे दत्त्वा पुनः
 शुद्धो भविष्यति । वचोदत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेत्
 यदि । कल्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय सत्सुखाः ।
 वचोदत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिपुत्रोदकम् । एतद्वत्-
 तदत्तं चेत् जिह्वास्त्याटयेद् यमः । स यात्यते तैल-
 तप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे । ये नगस्यां स्त्रियं मोहादु-
 योषिह्मावाञ्च कामयेत् । तं तया किङ्कराः मृत्याः परि-
 यञ्चन्तु कुर्वन्ते । ये वचादेदमर्यादां लुप्यन्ति स्ववलोपताः ।
 ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितमक्षकाः । वृषलीं
 यः स्त्रियं कृत्वा तया गार्हस्थ्यमाचरेत् । पूयोदे निष-

तत्थेव महादुःखसमन्वितः । ये दम्भानाम्रयन्ते वै
धूर्तां लोकस्य वञ्चने । वेशसे नरके मूढाः पतन्ति यम-
ताडिताः । ने सर्वथां स्त्रियं मूढाः पाययन्ति स्त्रे-
तसम् । रेतःकुल्यासु ते यात्या रेतःपानेषु तत्पराः ।
ये चौरा वज्रिदा दुष्टा गरदा म्यामलुण्ठकाः । सारमे-
यादने ते वै यात्यन्ते पातकान्विताः । कूटसाक्षं वद-
त्यङ्गा पुरुषः पापसम्भृतः । परकीयन्तु द्रव्यं यो
हरति मसभं वली । सोऽवीचिनरके पापे द्वावागताः
पतत्यधः । तत्र दुःखं महङ्गुक्ता पापिष्ठां योनिमात्र-
जेत् । यो नरो रसनास्त्रादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तम्पाययन्ति लोहस्य रसं धर्मस्य किङ्कराः । यो गुरु-
नयमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते चार
संज्ञकेऽधोमुखः पुमान् । विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा
धर्मनिष्कृताः । शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते वज्रयातनाः ।
येन श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता । तेषां सर्वाणि
दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे । कथं यस्तु सुखं भयस्तस्य
स्वर्ग इतीर्यते । ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते
२५सुरभेदे पु० स च वराहेण रजस्तलायां पृथ्व्यासत्मा-
दितः स एव च वसिष्ठशपेन दापरयुगे स्वपितृभेदेनैव
कृष्णेन निरुद्धितः । कालिकापुराणे १६ अध्यायायधि
४१ अध्याये तत्कथा विस्तरेण दृष्टा । कालिकापुराणशब्दे
०२-१५ प्र० संक्षेपतस्तत्कथा दर्शिता ।

नरककुण्ड न० यातनास्थानभेदे “यम उवाच नरका-
णाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराण-
भेदेन नामभेदानि तानि च । भयङ्कराणि घोराणि
हे वत्स ! कुत्सितानि च । षडशीतिश्च कुण्डानि संयम-
न्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ
स्मृतौ” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसं० २७/२८ अ० ।

नरकभेदकुण्डानि पापभेदात् तत्र गामिनः

- १ वज्रकुण्डम्—कटुवाचा बान्धवोत्पीडकः ।
- २ तप्तकुण्डम्—ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदायी ।
- ३ चारकुण्डम्—निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोजकः ।
- ४ विटकुण्डम्—ब्रह्मवृत्त्यपहारकः ।
- ५ मूलकुण्डम्—परतडागं खनित्वोत्सर्जकः ।
- ६ श्लेशकुण्डम्—एकाकी मिष्टभोजी ।
- ७ गरकुण्डम्—पितृमातृगुरुभार्याद्यपेक्षकः ।
- ८ दूषिकाकुण्डम्—अतिथिं दृष्ट्वा वस्त्रचक्षुःकारी ।
- ९ वषाकुण्डम्—विप्राय प्रतिश्रुत्य तदुद्रव्यमन्यसौ दाता ।

- १० शुक्रकुण्डम्—परस्त्रीगामी ना परपुंगामिनी च स्त्री ।
- ११ अश्वकुण्डम्—गुर्वीदताङ्कुरकृत्स्नस्त्रायकथ ।
- १२ अश्वकुण्डम्—हरिसङ्कीर्तैरुदगायद्गदभक्तोपहासकत् ।
- १३ गालमलकुण्डम्—शश्वदशुचिस्तः खलताकारी च ।
- १४ कर्णविटकुण्डम्—वधिरुपहासकत् ।
- १५ मज्जकुण्डम्—लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता ।
- १६ मांसकुण्डम्—अर्थलोभात् कन्याविक्रोता ।
- १७ नखकुण्डम् }
१८ लोमकुण्डम् } आक्षोपवासादिषु संयमत्यागी ।
- १९ केशकुण्डम्—सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्चकः ।
- २० अस्थिकुण्डम्—विष्णुपदे पितृपिण्डादायी ।
- २१ ताम्रकुण्डम्—गुर्वीणीगामी ।
- २२ लोहकुण्डम्—कृतज्ञताऽवीरयोरन्नभोजी ।
- २३ तीक्ष्णकण्टककुण्डम्—कटुवाचा स्वाभितर्जिका स्त्री ।
- २४ विषकुण्डम्—विषेण जीवहन्ता ।
- २५ घर्मकुण्डम्—सर्वभक्षणेन देवद्रव्यस्पर्शी ।
- २६ तप्तसुराकुण्डम्—शूद्रातृघातः शूद्राक्षभोजी ।
- २७ प्रतप्ततलकुण्डम्—दण्डेन दृष्टताडकः ।
- २८ कुलकुण्डम्—कुललोहविडिशैर्जीवहन्ता ।
- २९ लमिकुण्डम्—दयामांसमत्स्यभुविमो हरेरनैवेद्यभुक् च ।
- ३० पुयकुण्डम्—शूद्रयाजी तस्य आङ्गभुक् तच्छवदाही च ।
- ३१ सर्पकुण्डम्—श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता ।
- ३२ भयङ्ककुण्डम्—विधिं हित्वा जुष्टजन्तुहन्ता ।
- ३३ दंशकुण्डम्—विधिं हित्वा जीवहन्ता ।
- ३४ मरलकुण्डम्—मलिकां हत्वा मधुपाही ।
- ३५ वज्रदंष्ट्रकुण्डम्—अदण्डविप्रयोर्दण्डकत् नृपः ।
- ३६ दृष्टिकुण्डम्—अर्थलोभात् प्रजादण्डकत् नृपः ।
- ३७ शरकुण्डम् }
३८ शूलकुण्डम् } शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरिभक्ति-
३९ खड्गकुण्डम् } हीनश्च ब्राह्मणः ।
- ४० गोलकुण्डम्—अत्यदोषेण कारायां प्रजावन्धनकत् नृपा ।
- ४१ नरकुण्डम्—जलादुत्थितनक्रादिहन्ता ।
- ४२ काककुण्डम्—कानेन परस्त्रीवत्तः श्लोखाश्चङ्कटा ।
- ४३ सञ्चालकुण्डम्—स्वर्णचौरः ।
- ४४ वाजकुण्डम्—ताम्रलोहचौरः ।
- ४५ वज्रकुण्डम्—भूदेवदेवद्रव्ययोश्चौरः ।
- ४६ तप्तपाषाणकुण्डम्—देवदिजयोर्द्विगोवस्त्राणां चौरः ।
- ४७ तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्—देवदिजयोः पिप्पलकुंक्षपातचौरः ।

- ४८ जालाकुण्डम्—वेश्यान्त्रभुक् तद्दृत्तिजीवी च ।
 ४९ मसीकुण्डम्—स्त्रोच्छेदी मसीजीवी च ब्राह्मणः ।
 ५० चूर्णकुण्डम्—देवद्विजयोः शस्यताम्बूलासनचौरः ।
 ५१ चक्रकुण्डम्—विप्रद्रव्यं हृत्वा चक्रकारी ।
 ५२ वक्रकुण्डम्—विप्रवान्मवयोर्वक्रताचारी ।
 ५३ कूर्मकुण्डम्—हरिश्चयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः ।
 ५४ ज्वालाकुण्डम् } देवद्विजयोर्दत्तैलादिहृत् ।
 ५५ भस्मकुण्डम् }
 ५६ दण्डकुण्डम्—देवद्विजयोर्द्वीतीगन्तैलद्रव्याणामपहर्ता ।
 ५७ तम्रगुम्फाकुण्डम्—बलखलत्वादिना परभूमिहरः ।
 ५८ अक्षिप्रत्नकुण्डम्—अर्धलोभात् सङ्गेन नरघाती ।
 ५९ क्षुरधारकुण्डम्—पासनगरादिदाहकारी ।
 ६० सूचीसुखकुण्डम्—परकर्णे सुखं दत्त्वा परनिन्दकः
 परदोषोद्घोषी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च ।
 ६१ गोधासुखकुण्डम्—गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छानमेप्रचौरः ।
 ६२ नक्रसुखकुण्डम्—सामान्यद्रव्यचौरः ।
 ६३ गजदंशकुण्डम्—गजहरगनरचौरः ।
 ६४ गोसुखकुण्डम्—गोर्जलपानवारकः ।
 कुम्भीपाककुण्डम्—गोस्त्रीभिस्तुभूषणब्रह्महाऽग्न्यागामी दी-
 लासन्त्याहीनस्त्रीर्धर्मप्रतिष्ठाही आमयाजी देवलः शूद्र-
 रूपकारी वृषलीपतिश्च ।
 ६६ कालसूत्रकुण्डम्—वेश्यान्त्रभुक् तत्संस्पर्शी च ।
 ६७ अवटोदकुण्डम्—हालटादिपङ्क्तेः प्रागामी द्विजः ।
 ६८ अरुन्दकुण्डम्—चन्द्रसूर्यपक्षे निषिद्धकाले भोजी ।
 ६९ पांशुभोजकुण्डम्—एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया दोषं विना
 अन्यस्यै दाता ।
 ७० पाशवेष्टकुण्डम्—दत्तापहारी ।
 ७१ शूलप्रोतकुण्डम्—अमङ्गा शिथिलकुपूजकः ।
 ७२ प्रकम्पनकुण्डम्—विप्रदण्डजत् तत्कम्पकृत्यदायी च ।
 ७३ चल्कासुखकुण्डम्—सकोपवदना स्वामिनि कुम्वादिनी ।
 ७४ अक्षुपकुण्डम्—शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ।
 ७५ वेदनकुण्डम्—पञ्चदशपङ्क्तमनात् वेश्या ।
 ७६ दण्डताडनकुण्डम्—सप्ताष्टपङ्क्तमनात् रण्डा ।
 ७७ जालवक्रकुण्डम्—अष्टाधिकपङ्क्तमनात् महावेश्या ।
 ७८ देहचूर्णकुण्डम्—पुण्ड्रयगमनात् कुलटा ।
 ७९ दलभकुण्डम्—सप्तःपङ्क्तमनात् स्त्रीरिणी वृषली च ।
 ८० शोषणकुण्डम्—त्रिपङ्क्तमनात् धृष्टा पुंस्त्री ।
 ८१ कपकुण्डम्—सर्वार्थपरदारगात्री ।

८२ स्तूर्पकुण्डम्—ब्राह्मणीगमनकारको क्षत्रियोवेश्याश्च ।

८३ ज्वालासुखकुण्डम्—करे तलवीगङ्गाजलदेवशिलाश्च धृत्वा
 प्रतिष्ठाकृतदपालको भिष्याशपथी मित्रद्रोही विद्या-
 सघाती भिष्यासाध्यदश्च ।

८४ जिह्वकुण्डम्—नित्यक्रियाहीनो देववजनेऽनास्थिकोम-
 न्दोपहासी च ।

८५ धूमान्त्रकुण्डम्—देवविप्रयोर्धनहारी ।

८६ नागवेष्टनकुण्डम्—वेद्यदेवचक्षुस्तिहारी लाजालोहव्या-
 पारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः ।

नरकजित् पुंनरकम् असुरभेदं जयति स जि—भूते किप् ६त० ।
 वासुदेवे श्रीकृष्णे “नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो यरद-
 र्पितः । अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः ।
 देवानां विप्रवे नित्यसृष्टीणाञ्च स वर्तते । तव चेवान्त-
 रप्रेक्षी जहि तं पापपूरुषम् । अयं त्वां गरुडस्तत्र
 प्रापयिष्यति कामगः । कामवीर्योऽतितेजस्वी वेनतेयो
 ऽन्तरीक्षगः । अवध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽ-
 सुरः । निरुदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि । इत्युक्तः
 पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः । प्रतिजघ्ने महाबाहु-
 नैरकस्य निवर्त्तयम्” इत्युपक्रमे तयोर्बुद्धवर्णनानन्तरम्
 “सङ्कतं योपयामास नरकं मधुसूदनः । अधोपचक्रचक्रैश्च
 प्रदीप्तेनाकरोदुद्दिष्टा । चक्रदिधाकृतं तस्य शरीरमपत-
 न्नुवि । विभक्तं क्रकचेनेव गिरेः शृङ्गं दिधाकृतम् ।
 लक्ष्मणासाद्य देवेशं जगामास्तमिवांशुमान् । चक्रोत्क्षिप्त-
 निरुत्ताङ्गसुतमं पतितं रथे । वज्रोथेव विनिर्भिन्नं यथा
 गैरिकपर्वतम् । भूमिस्तु पतितं प्लवं निरीक्षादाय
 कुण्डले । उयातिष्ठत गोविन्दं वचनञ्चोदमन्त्रवीत् । दत्त-
 स्वयैव गोविन्द ! त्वयैव विनिर्पातितः । यथेच्छसि तथा
 क्रीड वाचक्रीडनलैरिव । इमे ते कुण्डले देव ! प्रजां
 तस्यानुपालय” हरिपं० १२२ख० तदुवचकथा

नरकदेवता स्त्री नरकस्याधिष्ठात्री देवता । निर्वर्त्तौ यद्भू-
 नरकपाल ज० ६त० । नृतनरस्य श्रीर्षस्ये अस्थिभेदे “नरक-
 पालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवत् तस्य शुचित्वानुमानं
 बलवदागमविरोधात् अप्रमाणम् इति” मधुरानाथः । स
 च आगमः “मलमूलं पूंरीषास्थि निर्गतं हाशुचि स्फुटम् ।
 नारं स्पृष्ट्वा तं सखेहं सचेज्जलमाविशेत्” मनुवचनम्
 नरकभूमि स्त्री नरकस्य दुःखभेदस्य भोगयोग्या भूमिः ।
 यमाचयस्यायां दुष्कर्मणां दुःखभोगार्थं भूमौ । ताश्च
 हेमच० अधोपोवर्त्तमानाः दर्शिताः “वनोदधिचनवात

तनुवातनमःस्थिताः । रत्नशर्करावालापङ्कधूमतमः
प्रभाः । महातमाप्रभा वेत्यधोधोनरकभूमयः” ।

नरकमुक्तं पु० नरकान्मुक्तः । नरकान्मुक्ते “कपयचरणाः
कपूयां योनिमापद्येरन्” श्रुतिः अतश्चयशब्दे १८८४०
दृश्यम् । गारुडे २२८४० ततो चक्रानां पापविशेषात्
योनिभेदमाप्तिरुक्ता यथा

“नरकात् प्रतिष्ठक्तस्तु पापयोनिषु जायते । पतितात्
प्रतिष्ठेद्याय खरयोनिं व्रजेदुबधः । नरकात् प्रतिष्ठक्तस्तु
हमिर्भवति पातकी । उपाध्याये व्यलीकन्तु ज्ञत्वा श्वा
भवति द्विजः । तज्जायां मनसा वाच्छंस्तद्रूपं वायसं-
शयम् । गर्दभो जायते जन्तुर्मित्तस्यैवापमानकत् । शलो-
वितरमाक्रुश्व शारिका संप्रजायते । पितरौ पीडयित्वा तु
कच्छपत्वञ्च जायते । भर्तुः पिण्डसुपात्रन् यो हित्वा
ऽन्यानि च सेवयेत् । सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वा-
नरो मृतः । न्यासापहृतां नरकात् विमुक्तो जायते
क्षमिः । अशूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः । विश्वा-
सहृतां च नरो मीनयोनी प्रजायते । यवधान्यानि
हृत्वा तु जायते भूमिको मृतः । परदारामिसर्पात्तु वृको
शोरोऽभिजायते । भ्रातृभाय्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते
नरः । सुवादिभाय्यागमनाच्छूकरो जायते नरः । यज्ञ-
दानविवाहानां यिन्नकृतां भवेत् क्षमिः । देवतापितृ-
विप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते । प्रसक्तो नरकाद्वापि वा-
यसः च प्रजायते । ज्येष्ठभ्रातृवसानाञ्च क्रौञ्चयोनी
प्रजायते । शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्षमियोनी प्रजायते ।
तस्यामपत्यसुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् । जतघ्नः
क्षमिकः कीटः पतङ्गो वृक्षकृताया । अशस्त्रं पुरुषं
हृत्वा नरः संजायते खरः । क्षमिः स्त्रीवधकृतां च
बालहृन्ना प्रजायते । भोजनं चोरयित्वा तु मल्लिका
जायते नरः । हृत्वाञ्चैव साष्णारक्षितहृत्त्वैव
भूमिकः । हतं हृत्वा च नकुलः काको महुगुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूर्णं हृत्वा पिपीलिकः । अपो
हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते । हृते कांखे च
हारोतः कपोतो वा प्रजायते । हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं
क्षमियोनी प्रजायते । कापांसिके हृते क्रौञ्चो वज्र-
हृतां यकस्तथा । मयूरो यणकं हृत्वा शाकं पलञ्च
जायते । जीवज्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृत्वरः ।
कुष्कुन्दुरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा यशो भवेत् ।
पण्डः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः । सुप्ताप-

हृदिरिहस्तु पङ्कथवापहृत्वरः । शाकहृतां च हारोत-
कोयहृतां च चातकः । गृहहृत् नरकान् गत्वा
रौरवादीन् सुदारुणान् । तृणगुलसलतावल्लीत्वक्षार
तक्षतां व्रजेत् । एष एव क्रोधो हृष्टो गोसुवर्णादि-
हारिणाम् । विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान्
वहन् । असमिद्धेऽग्नी च हृते मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दाकृतघ्नत्वं परमसांवघातनम् । नैष्ठुर्यं निर्हण-
त्वञ्च परदारोपसेवनम् । परस्त्रहरणाऽशौचं देवता-
नाञ्च कुत्सनम् । निजत्वा वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां
बुधः । उपलक्षणाद्विजानीयात् उक्तानां नरकादनु”
प्रसङ्गात् स्वर्गादागतलक्षणं तत्रैव यथा “द्याभूतेषु संवादः
परलोकं प्रति क्रिया । सत्यं भूतहितं चोक्तिर्येदमागम्य
दर्शनम् । गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः । अष्टाङ्ग-
योगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्” । अधिकं कर्म-
विपाक शब्दे १७४२५० दृश्यम् ।

नरकस्थ त्रि० नरको तद्भूमौ तिष्ठति स्वा-क ७त० । नरक-
भूमौ स्थिते २वैतरण्योमद्यां स्त्री हेमच० ।

नरकान्तक पु० ६त० । विष्णो नरकजिह्वशब्दे दृश्यम् ।

नरकामय पु० नरक आसय इव यस्य । १मेते शब्दरत्ना० ।

नरक आसय इव कर्म० । २नरकरुद्रे रोगे च ।

नरकीलक पु० नरेषु कीलक इव गच्छितत्वात् । रुद्रघ्ने हेमच०

नरकेशरिन् पु० नर एव केशरी । १नरसिंहे नरर्षिंहशब्दे
दृश्यम् । नरः केशरीव शूरत्वात् । २मानवश्रेष्ठे च ।

नरगण पु० १नल्लभभेदे उपयमशब्दे १२५०४० दृश्यम् । ६त०
२नरसमूहे च । [२मेदे न० उणादि० ।

नरङ्ग पु० नृ-यङ्गच् । वरण्डे (नारङ्गा) प्रसिद्धे १वर्णभेदे
नरद न० नल्लद-लक्षरः । नल्लदे ततः किशरा० तदस्य पण्य-
मित्यर्थे ण् । नरदिक तद्विक्रतेरि त्रि० ।

नरदेव पु० नरो देव इव । नृदे । “ददर्श देवं नरदेव
सम्भवः” रघुः । “भूमिदेवनरदेवसङ्गमे” साधः ।

नरदिष् पु० नरान् हेटि दिष्-किप् । राक्षसे “ब्रह्मास्त्रं
तेन मूर्खानमदध्वंसन्नरदिषः” भट्टिः ।

नरनगर न० नरप्रधानं नगरम् । पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वे
प्राप्ते लुक्तादि० न णत्वम् । नगरभेदे

नरनारायणौ द्वि० व० । नरश्च नारायणश्च । छद्मभेदयोः
तयोः सम्भवकथा “तदा दंष्ट्रापघातेन नरसिंहं महाव-
लम् । परमो भगवान् भगौ द्विधा सध्ये चकार ह ।

नरसिंहे दिधा भूते नरभागेण तस्य तु । नर एव ससत्-
पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः । तस्य पञ्चास्यभागेन नारा-
यण इति श्रुतः । अभवत् स सङ्गतेजा सनिरूपी
जनार्दनः । नरो नारायणसोभौ सृष्टिहेतु महामतो ।
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः शास्त्रे वेदतपःसु च" कालिकापु०
३६अ० ।

यतश्च वाराहकल्पे । अन्यकल्पे तु तौ धर्मस्य पुत्रौ
यद्योक्तं भाग० २।६अ० "धर्मस्य दत्तदुहितर्यजनिष्ट स्त्रियां
नारायणो नर इति स्तपःप्रभावौ" । स्त्रायम्भु वे
मन्वन्तरे धर्मस्य चतुर्षु पुत्रेषु तौ च द्वौ यथा "नारायणो
हि विश्वात्मा चतुर्भूतिः सनातनः । धर्मात्मजः सम्भ-
भूव पितैव" मेऽभ्यभाषत । कृते युगे महाराज । पुरा
स्त्रायम्भवेऽन्तरे । नरोऽनारायणश्चैव हरिः ३ लघुः ४
स्त्रायम्भुवः । तेषां नारायणनरौ तपस्तेपतरव्ययौ ।
वदयाम्नममासाद्य शकटे कनकामये" भा० शा० ३३६अ० ।

नरन्धि पु० नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते अस्मिन् धा-आधारे कि
उपस० प्रुपो० सुम् । संसारे महीधरः नरन्धिपगज्दे
दृगम् ।

नरन्धिष पु० विष्णो "विष्णुर्नरन्धिषः प्रोक्ष्यमानः" यजु० ८।५५
"विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते य-
स्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्तुति नाशयति नरन्धिषः
संसारसंज्ञतां विष्णुः यद्वा रघ-हिंसायाम् रध्यति
हिनस्ति रन्धिषः हन्ता नरन्धिषो जगत्पालकः"
महीधरः । उभयत्र प्रुपो० ।

नरपति शु० इत० । नृपे शब्दर० । "नरपतिकुलभूत्यै गर्भ-
साधन राज्ञी" रघुः । नरेश्वरनरनाथनरनायकनरेशद-
योऽप्यत्र । "नरनाथ ! न जानीमस्तु प्रिया यद्यवस्थति"
भाग० ४।२६।१५ ।

नरपतिजयचर्या स्त्री नरपतीनां राज्ञां जयस्य चर्या ।
स्त्रोदयमूलके ग्रन्थभेदे चक्रगज्दे तद्वाक्यं भूरि दर्शितम् ।
नरपशु पु० नरः पशुरिव उपमितसोऽमानवाधमे २५ रूपे पशौ
च "विषयदृशोनरपशयोय उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् ।
तेषामाशिष ईश ! तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम्"
भाग० ६।१६।१६ नृपत्यादयोऽप्युभयत्र । "याश्च स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति" भाग० ५।२६।१६ [नृपे ।

नरपाल पु० नरान् पालयति पालि-खुल् । मानवरत्नके
नरपुङ्गव पु० नरः पुङ्गवो ह्य इव शूरत्वात् । नरश्चे
"शैलश्च नरपुङ्गवः" गोता ।

नरप्रिय लि० इत० । समुपप्रहृद्ये वस्तुभावे शनीनृचो पु०
राजनि० । [भूमिरप्युभयत्र शब्दर० ।

नरभू स्त्री इत० । शभारतवर्षे शनराणास्तत्तौ च । नर-
नरमानिनी स्त्री नरं मन्यते मन-णिनि डीप् । शस्ययुक्त
सख्यां नार्यां त्रिकाण्वुल् । नरमानिका तत्तार्थे शब्दर०
नरमाला स्त्री नराणां तन्मुण्डानां माला । नरमुण्डरचित
मालायां "विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा" देवीमा०
नरमालिनी स्त्री नरस्येय माला केशमाला सुखेऽस्त्यस्याः
दनि डीप् । शस्ययुक्तवदनायां शनार्यात् हेमच० २ नर-
मुण्डमालावत्यां स्त्रियां च ।

नरमेध पु० नरा सिध्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र मिघ-आधारे
घञ् इत० । पुरुषमेधास्ये यज्ञभेदे स च यज्ञः यजु०
३०।३१ अध्याययोर्दर्शितः तत्ताधिकार्यादिकम् ३० अध्याये
वेददीपे उक्तं यथा "ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः
पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य-
स्थानमतिष्ठा । चैतदगुक्तदग्गम्यमारम्भः । अत्र त्रयो-
विंशतिदीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्चसत्या इति चत्वारिं-
शद्भिः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एका-
दशगन्धीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं
मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सकृद-
गृहीतेन देव सवितिरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहुव-
नीये जुहोति" । देवताभेदेन तत्रालभ्यपशुभेदास्तत्र
"ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादिना" अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते-
नोक्ताः अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याकाश्च ब्राह्मणादयो ब्रह्मा-
ष्टाचत्वारिंशद्देवदेवत्याः पशवः "स एतं पुरुषमेधं
पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमदृश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेद्वाल्य-
तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदतिष्ठति सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन
यजते यो वैतदेवं वेद । तस्य त्रयोविंशतिदीक्षाः । द्वाद-
शोपसदः पञ्चसत्याः स एष चत्वारिंशद्वात्रः सदीक्षोप-
सक्तः" शत० ब्रा० ११।६।१२ । अत्र पञ्चरात्रत्वोक्तिः
पञ्चसत्याभिप्रायेणेति न विरोधः । "त्रिंशदग्नीनहं ब्रह्म-
न्वयजं यज्ञं नित्यदा । अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च-
प्रभिः" भा० अनु० १०।३४० "राजस्त्रयाश्वमेधौ च सर्वमेधश्च
भारत ! । नरमेधश्च नृपते ! त्वमाहर युधिष्ठिर !"
भा० आश्व० ३४०। १८०।३४० कलिगज्दे दर्शितेन दृष्ट-
चारदीयवचनेन नरमेधस्य कनौ "दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं
नरमेधाश्वमेधकावित्यनेन" निषेधेऽपि कलियुगात्पक्षे

शुधिष्ठिरं प्रति नरमेधाहरणे नियोजनं तु न विरुध्यते
हरेःस्वर्गारोहानन्तरमेव कलेः प्रकर्षेण प्रवृत्त्यवगमात्
ततः प्राक्काळे यथाविधानं सर्वे धर्मा व्यवस्थिता इत्य-
वगमाच्च तद्वृत्तिमेव कलेः प्रवृत्तत्वात् इहचारदीयादु-
क्तकलिवर्ज्यस्यावकाश इत्यवधेयम् । भूमौ श्रीकृष्ण-
स्थितिपर्यन्तं कलेः प्रादुर्भावाभावश्च भागवते उक्तः
तच्च वाक्यं कलिशब्दे १७८५८० दर्शितम् । अतो शुधि-
ष्ठिरादीनां नरमेधाश्रमेधमहाप्रस्थानादिकं न विरुध्यते
नरमन्य ३० आत्मानं नरं मन्यते नृ+मन-खण् सम् एका-
चोऽमन्तवत् कार्यम् । आत्मानं नृतया मन्यमाने ।

नरयन्त्र न० ज्ञायाद्वारा कालसाधके द्वादशाङ्गुलकीलरूप शङ्खु-
यन्त्रे नरयन्त्रं तथा साधु दिने च विमले रवौ । ज्ञाया-
संसाधनैः प्रोक्तं कालसाधकसूक्तम् । सू० सि० “विमले
मेघादिव्यवधानरूपमलेन रहिते सूर्ये एतद्रूपे दिने ।
चकार एवकारार्थेन साभ्यदिनव्यवच्छेदः । नरयन्त्रं
द्वादशाङ्गुलशङ्खुयन्त्रं तथा घटीयन्त्रवत् कालसाधकं साधु
सूक्ष्मं रात्रौ नेत्यर्थसिद्धम् । ननु शङ्खो ज्ञायासाधकत्वं
न कालसाधकत्वं तेन तस्य कथं यन्त्रत्वं कालसाधकयस्तुनो
अन्तत्प्रतिपादनादित्यत आह । ज्ञायासंसाधनैरिति ।
इदं शङ्खरूपनरयन्त्रं ज्ञायायाः सस्यक्सूक्ष्मत्वेन सा-
धनैरवगमैः ज्ञत्वा कालसाधनं दिनगतादिकालस्य कार-
णसूक्तम् । अन्ययन्त्रेभ्योऽस्माच्चिरन्तरतयातिचेष्टम् ।
तथा च ज्ञायासाधकत्वेनैव ज्ञायाद्वारा शङ्खोः काल-
साधकत्वमिति न यन्त्रत्वस्याघातः । अतएव साभ्यदिने
रात्रौ चेदमनुप्रयुक्तम् । नरस्य ज्ञायायन्त्रोपलक्षणत्वात्
यदिद्विचक्राण्यपि तथेति बोध्यम्” रङ्ग० । “समतलम-
क्तपरिधिर्भूमिसिद्धोदन्तिदन्तजः शङ्खुः । तच्छायातः
प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्” सि० शि० । शङ्खोः
कालज्ञानसाधनत्वसम् ।

नरयान न० नरवाह्यं यानम् (सञ्चोयारि) प्रष्टव्यं यान-
भेदे “नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ! ।
अप्यतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ” भा० शा०
३७७० । नरवाहन, नररथादयोऽप्यत्र ।

नरलोक ३० नराधिष्ठितो लोकः भुवनम् । १ पृथिवीलौके
नर एव लोकः । २ मानवरूपे जने च “आलक्षणीयान्
नरलोकपालान्” रघुः “तथा तवामी नरलोकधीरा
विशन्ति वक्ताण्यभितो ज्वलन्ति” गीता ।

नरवाहन ३० नरो वाहनं यस्य । १ कुबेरे २ नरयानवाह्ये त्रि०

“घनरथा नरवाहनसम्पदः” रघुः “मणिस्थामोत्तम वपुः
कुबेरो नरवाहनः” हरिवं० ४५७० । २ नरवाह्ये याने न० ।
नरविष्णु त्रि० नरं विष्णुमिति हि नस्ति वि+खन-अच्
षत्वम् । १ नरहिंसके २ राक्षसे पुंस्त्री त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।
नरव्याघ्र ३० नरो व्याघ्र इव उपमितसं । अष्टमानवे ।
नरशृङ्ग न० इत० । अलीके पदार्थे शशशृङ्गादिवत् शृङ्गे
शशीयत्वस्येव नरीयत्वस्याप्यभावादयोग्यत्वेन अस्याली-
कार्थत्वम् योग्यताश्रमादेवात्र शब्दबोध इति बोध्यम् ।
नरसिंह ३० नरएव सिंहः नरश्च सिंहश्चाकारेऽस्यस्य अच्
वा । अर्जुनराकारे अर्जुसिंहाकारे १ भगवच्छरीरभेदे
तादृशशरीररूपस्य कारणञ्च हरिवं० २३१७० उक्तं यथा
“हिरण्यकशिपुस्त्वाच “न देवास्तुरगस्त्वां न यच्चो-
रशराक्षसाः । न सातुपाः पिशाचा वा निहन्तुर्मां
कथञ्च न । ऋषयोऽन्ये मां क्रुद्धाः सर्वलोकपिता-
मह ! । शमेयुस्तपसा युक्ता वर एव हतो मया । न
शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा । न शुक्लेण
न चाद्र्क्षेण स्यात्तु चान्येन मे वधः । न स्वर्गेऽप्यथ पा-
ताले नाकाशे नावनिस्थले । न चाभ्यन्तरात्प्रज्ञोर्न
चाभ्यन्तरे मे वधः । पाणिप्रहारेणैकेन सभ्यत्वबल-
वाहनम् । यो मां नाशयितुं शक्तः स मे नृत्पुर्भवि-
ष्यति” तथा वरप्रप्तौ हिरण्यकशिपुना जगतां निष्पीडने
कृते तद्वधाय दैवैः प्रार्थितो भगवान् नरसिंहरूपेणाव-
ततार यथाह तत्रैवाध्याये

“एवमुक्त्वा स भगवान् विष्णुस्य त्रिदिवीकथः । वधं
संकल्पयामास हिरण्यकशिपोः प्रभुः । सोऽचिरेणैव का-
लेन हिमवत्पार्श्वमागतः । किं तु रूपं समाख्याय निह-
न्त्रेन सहासुरम् । यत् सिद्धिकरमाशु स्यादुवधस्य विबु-
धदिपः । अतुल्यसूततश्चक्रे शोलाज्ञो रूपमीदृशम् । ना-
रसिंहमनापृथ्यं दैत्यदानवरजसाम् । सहायन्त म-
हाबाहुर्जघ्नाहोह्वारमेव च । अष्टोद्धारपहायो वै
भगवान् विष्णु रच्युतः । हिरण्यकशिपोः स्थानं जगाम
प्रभुरीश्वरः । तेजसा भास्कराकारः कान्त्या चन्द्र इवा-
मरः । नरस्य ज्ञत्वाऽर्जुनतुं सिंहस्यार्जुनतुं तथा ।
नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । ततोऽप-
श्यत् विस्तीर्णां दिव्यां रस्यां मनोरमाम्” । ततस्तद्वद्वधाय
“यदि दास्यस्यमिमतान् वरान् हे वरदोत्तम ! । भूतेभ्य-
स्त्वद्विषृष्टेभ्यो नृत्पुर्मां भून्मम प्रभो ! । नान्तर्बहिर्दिवा
नक्तमन्यथापि चायुधैः । न भूमौ नाभ्यरे नृत्पुर्न

नरैर्न मृगैरपि । व्यसृभिर्वाऽसृमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः ।
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐक्यपत्यञ्च देहिनाम्" भाग० ७।१।१४
एवं प्रार्थितवरप्राप्तौ स्वभावात्हरिण्याक्षहन्तरि विष्णौ
हेषात् तद्वक्तुं ऽपि प्रह्लादेऽतीव हेतुण तेन विरुद्धमाचरि-
तम् । अनन्तरं च तेनोक्तः प्रह्लादः सर्वत्र विष्णोः स्थायित्वं
प्रतिजज्ञे तेन स्तम्भेऽपि तत्सत्त्वसक्तवान् । तच्छ्रुत्वा तेन
स्तम्भताडने कृते तत्र प्रह्लादकथां सत्यां चिकीर्षुः भग-
वान् नरसिंहरूपेण प्रादुर्भव यथाह

"सत्यं विधातुं निजमव्ययभाषितं व्याप्तिञ्च
भूतेष्वखिलेषु चात्मनः । अदृश्यतामद्भुतरूपसदृशं
स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् । स सत्वमेवं परि-
तोविपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिह्वाशनम् । नायं
जगो नापि नरोविचित्रमहो किमेतच्च मृगेन्द्ररूपम् ।
भीमांसमानस्य ससत्त्वितोऽग्रतो नृसिंहरूपं तद्वत् भया-
नकम् । प्रतप्तचाभीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाके-
शरजृम्भिताननम् । करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलचुरान्
जिह्वं भृङ्गटोष्ठखोल्लणम् । सव्योर्ध्वकर्णं गिरिकन्दरा-
द्भुतव्यात्तास्यनाथं हनुमेदभीषणम् । दिविस्यूयत्काय-
जदीर्घपीवरस्त्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् । चन्द्रांशुगौरै-
स्फुरितं तनूरुहैर्विष्वम्भुजानीकगतं नखायुधम्" तं श्येन
त्रेगं शतप्रन्द्रवर्म्भं भिद्यन्तमच्छिद्रस्यर्षधोहरिः । ल-
त्वाद्गृहासं खरसुतस्त्रनोल्लयं निमीलितार्धं जगद्दे-
प्रहाजवः । विष्वक् स्फुरन् यज्ञपातुरं हरिव्यालो
यथाखुं कुलिशघतत्वचम् । हाथ्यरूमापात्य ददार लील
या नखैर्यथाहिं गरुडो मङ्गाविषम्" भाग० ७।८४ ।
"हारि सभायां नालर्न बहिः" कर्कजरो निपात्य न भूमौ
नचाश्वरे । नखैर्न च व्यसृभिरसृमद्भिर्वा । एवं दिवानक्तं
परिहाराय सायमिति द्रष्टव्यम् श्रीधरस्वामी । नरसिं-
हत्वं च तदीयदेहवृत्तिजातिभेदः यथोक्तं सि० सु०
"अथवा चेष्टावदन्त्यावयविसात्ववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजा-
तिमत्त्वं तत् (शरीरत्वम्) मानुषत्वचैतत्त्वजातिमादाय
लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसम-
न्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्याप्यवृत्तिरिति देवत्वस्यैव
जातित्वाभावात् जलौयतैजसशरीरवृत्तिरिति देवत्वस्य
जातित्वाभावादिति वाच्यं कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य
नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्" । नरः
सिंह इव । २।मानयश्चे नरहरिनृसिंहादयोऽप्यत्र ।
नरसिंहपुराणम् न० नरसिंहोपवर्णनात्कं पुराणम् ।

उपपुराणभेदे "पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्ण-
नम् । तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते" मत्स्यपु०
नरसिंहमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ नारसिंहमित्यर्थः ।
"आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्" कूर्मपुरा०
उपपुराणोक्तौ ।

नरसिंहमूर्तिदानं न० इत० । कालिकापुराणोक्ते स्वर्णा-
दिरचिततन्मूर्तिदाने तद्विधानं हेमा० दा० कालिपु० यथा
"नृसिंहं चाथ रौक्मानु कृत्वा चतुर्भुजं विभुम् । ताम्र-
पात्रे प्रतिष्ठाप्य रौप्यदंष्ट्रे प्रकल्पयेत् । चक्षुषी पद्मरा-
गेण नखानां विद्रुमाक्षया । पुष्करागं भ्रुवोर्दंष्ट्रे कर्ण-
योर्हृत्कावुभौ" नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरे
"कार्यंस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः । पीनस्तम्ब
कटिपीवज्रशमध्यः जगोदरः । सिंहासनो (सिंहास्यः)
नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः
सर्वाभरणभूषणः । ज्वालमालाकुलसुखोज्ज्वलत्केशरम-
ण्डलः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटयज्ञखरैः खरैः । देव-
जानुगतः कार्यो हिरण्यकशिपुस्तथा । देवश्च शङ्खच-
क्राभ्यां भूषितोर्ध्वकरद्वयः" इति । "राजवत्सं च वैदूर्यं
इन्द्रनीलं सुमस्तके । कृत्वा रूपमिदं रम्यं तत्पात्रं मधुना
बुधः । पूरयेत् खण्डमिश्रेण तत्र देवं पुनर्नमेत् । वस्त्र-
युग्मेन संस्त्रजं व्यासने विनिवेशयेत् । नेत्रेभ्यः कल्पयेदग्र-
भज्यैर्नानाविधैर्बुधः । वितानोपरि संयुक्तं पुष्पदामभिर-
र्चयेत् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरं चाञ्जलिं कारयेत् ।
कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्देत् । यत्किञ्चित् प्राग्-
विनिर्दष्टं कुर्यात् सर्वमिहापि तत्" । प्राग्विनिर्दष्ट-
मिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरशतं ति-
लाज्यहोमः द्वादशभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्त्रदान-
मिति । "कार्तिक्यां वाथ वैशाख्यामाश्विन्य द्वादशीमथ ।
कृत्वा विधिमिमं सम्यक् नूनं तत्पदमश्नुते । अरण्ये वाथ
संप्राप्ते तत्करैर्दंष्ट्रिभिर्दृते । न भयं जायते तस्य सकृद-
यस्त्वैतदाचरेत् । विदार्थं चापदोषोराः धनमायुः
प्रयच्छति । सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान् ।
एवं भवति यत्पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः । तेन विष्णोः
प्रदं प्राप्य तत्र क्रीडन्ति देहिनः । एतत् श्रुत्वा महत्
पुण्यं सर्वपापैः प्रसज्यते । धनमायुर्विवर्द्धेत आवकस्य
विशेषतः । आवकै दक्षिणां दद्याद्भक्त्या चात्तविभूतये"
नरस्तम्ब पु० नर+समूहे स्तम्ब । नरसमूहे एवं सत्त्वस्तम्बा-
दयोऽप्यत्रार्थः ।

नराङ्ग पु० नरमङ्गयति च० अङ्ग-अण् । श्मेदे श्वरण्डे
(नारङ्गा) व्रणभेदे मेदि० ।

नराची स्त्री नरमिवाचिनोति रोमभिरिव कण्टकैः व्या-
चि-ड गौरा० डीप् । श्ममूलायां कण्टकिन्यां (फणी-
मनसा) वृक्षभेदे “यां ते चक्रुरमूलायां यलगं वा नरा-
च्याम्” अथ० ५।३।४। ततः शर्करा० स्वार्थे अण् । नाराच
तत्त्वार्थे । श्मैरेभाय्याभेदे च “सुतनूच नराची च श्मैरे
रास्तां परिपृहौ । पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य
तौ सुतौ । नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूतः ।
तयोर्द्विपोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ” हरिवं०
१६२ अ० ।

नरा(च)ज पु० धोडशाचरपादके वृक्षभेदे “भुजङ्गराजभाषितं
प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघौ गुरौ निरन्तरे सतीह धोड-
शाचरे । प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाश ! हे प्रवृत्त-
वृत्तराजकं नराज(च)मेव मन्त्रहे” ।

नराधम पु० नरेषु अधमः । विवेकादिभ्युत्थतयापल्लटे मानवे
“अज्ञानोपहितो बाल्वे यौवने वनिताहृतः । श्रेष्ठे क-
लत्रचिन्तार्त्तः किं करोति नराधमः” ।

नराधिप पु० इत० । नृपे “नराणाञ्च नराधिपः” सीता ।
नराधिपत्यादयोऽप्यत्र ।

नरान्तक पु० अन्त्ययानि अन्ति-एवुल् इत० । मानुषनाशके
रावणात्मजे शत्रुसभेदे “रक्षःपतिस्तद्वलोक्य निकु-
म्भकुम्भधूम्राच्छुद्धिं खसुरान्नरान्तकादीन्” भाग० ६।१०।
१८। २नरनाशकमात्रे त्रि० ।

नरायण पु० नरा अयनमस्य । विष्णौ “नराणामयनं यस्मात्
तेन नरायणः स्मृतः” ब्रह्मवै० पु० । नरस्य परमात्मनोऽपत्यं
नडा० फक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः । तत्त्वार्थे
नरायण पु० नरमन्त्राति अय-भोजने अण् उप० स० । राक्षसे
“यावन्नराशैर् रिपुः श्वाशान्” भट्टिः ।

नराशंस पु० शयने शयनौ च । “नराशंस महिम्नानमि-
त्युचमधिकृत्य निरु० ८।१ उक्तं यथा “नराशंसो यज्ञ
इति कात्यकः । नरा अग्निश्चासीनाः शंसन्ति, अग्निरिति
शाकपूर्णिनरैः प्रशस्यो भवति” । तेनोभयनिरुक्तोऽभयार्थता
“देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुधः” यजु० २।५५ “नरा-
शंसो देवोऽनुयाजकूपी यज्ञः” वेददी० “नराशंसो अग्ने”
यजु० २७।१२ “नराशंसः नरेष्वर्त्तित्वाग्भिराशंस्यते स्मृत्यते
नराशंसः अग्निः” वेददी० ।

आ+शनुस-भावे घञ् इत० । २नराणांभाशंसने पु० जुष्टं

नराशंसाय प्रजा वै नराः” शत० ब्रा० १।५।१।२० “यथा सहे-
ऽपि नराः शंसन्ति तथाविधशंसनाय प्रियासिति” भाष्यम्
अस्य वनस्सत्यां युगपत् उभयपदे प्रकृतित्वरः ।

नरासन नराकारे आसनभेदे तल्लक्षणभेदादिकं रुद्रयामलोकं
यथा “अथ नरासनं वल्ले घोडशादिप्रकारकम् । येन
साधनमात्रेण योगी भवति साधकः । प्रकाराः घोडश
घोक्ताः सत्कुलचैर्महीतले । एकमासात् भवेत् कल्यो-
हिमासे द्रुतकल्पकम् । त्रिमासे योगकल्पः स्यात् चतुर्मासे
स्थिराशयः । पञ्चमासे सूक्ष्मकल्पः षष्ठमासे विवेकधीः ।
सप्तमासे ज्ञानयुक्तो भावको भवति ध्रुवम् । अष्टमे मन्त्र-
संयुक्तो जितेन्द्रियकलेवरः । नवमे सिद्धिमिलनो दशमे
चक्रभेदवान् । एकादशे महावीरो द्वादशे खेचरो भ-
वेत् । द्वादशे योगासन इन्द्रे योगी भवति साधकः । नरा-
सनं यः करोति स सिद्धो नात्र संशयः । अधोमुखं
महादेव ! नरासनस्य साधने । करणीयं साधकायत्रैः
योगशास्त्रार्थसम्मतैः” रुद्रजा० ।

नरिष्ठा स्त्री पुरुषमेधे भयङ्करपशूपालम्भनोद्देश्ये देवताभेदे
“नरिष्ठायै भीमलम्” यजु० ३०।६

नरिष्यन्त पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “वेनं धृष्णुः नरिष्यन्तं
नाभागेल्लाकुमेव च” भा० आ० ७५ अ० । “इल्लाकुर्नभग-
श्चैव धृष्णुः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नभागः
सप्तमोऽरिष्ट उच्यते” भाग० ८।३।३

नरी स्त्री नरस्य पत्नी डीप् । मानवपत्न्यां जटा० । तज्जाति
स्त्रियां तु नारीत्येव ।

नरेन्द्र पु० नर इन्द्र इव । १नृपे श्विषवद्ये च मेदि० । “नरे-
न्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्यतिम्” रघुः “सुनिपृह्या नरेन्द्रेण
फणीन्द्रा इव शत्रवः” माघः श्यङ्गादिनिवारकवैद्यभेदे “तेषु
कश्चिन्नरेन्द्राभिमानो मां निवर्त्य सुहृतान्त्रमन्त्रध्याना-
दिभिश्चोपक्रस्याजतार्थः” दशकुमा० । “सा च द्वारिका
यक्षेण केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यपे नरान्तरस्य आ-
यास्यति च नरेन्द्रसार्थसंप्रहणेन तन्निराकरिपृथग्नरेन्द्रो
नचास्ति सिद्धिरिति” दशकुमा० । ४ एकविंशत्यक्षरपादके
वृक्षभेदे “चासरत्नरज्ज्वरपरिगतविगणायहित-
शोभः पाणिविराजिषुष्ययुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।
चारु सुवर्णकुण्डलयुगलकतिरोचिरलङ्घृतवर्णः पिङ्ग-
लपद्मगण इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः” । नरेश-
नरेन्द्ररादयोऽपि नृपे । [शुरुणि नैवण्टु प्रकाशिका ।

नरेन्द्राभ पु० नरेन्द्र इवाभाति काष्ठे पु० आ+भा-क । काष्ठ

नरोत्तम पु० नरोत्तमः । १ पुरुषोत्तमे नारायणे २ नरचछे
च “सभाजो भङ्गकारात् नारायण नरोत्तमो । जज्ञाते
गुणसम्पन्नो विन्दुतो रूपसम्पदा” हरिवं० ३६ अ०
२ कृतकाले ज्ञाततत्त्वे पुरुषे यथा “यः स्वकात् परतो
वेह जातनिर्वेद आत्मवान् । हृदि कृत्वा हरिं मेहात्
प्रव्रजेत् स नरोत्तमः” । स्वकात् स्वतएव, परतः परो-
पदेशाज्जातवैराग्यः” शब्दार्थचि० ।

नकुटका पु० नरस्य कुटकमिव प्रयो० । नासायां हेमच० ।
नर्त्तं लि० नृत्यति नृत-पचा० अच् । १ नृत्यकर्त्तरि “नृत्य-
प्रियो नित्यनर्त्तो नर्त्तकः सर्वलालसः” भा० वृत्त० १७ अ० ।
नृत-भावे घञ् । २ नर्त्तने पु० ततः छेदा० नित्याहार्थे
ठञ् । नार्त्तिक अभीक्ष्णनर्त्तनाहं लि० ।

नर्त्तकी लि० नृत्यति नृत-गात्रविच्छेदे “गिल्पिनि ध्रुन्” पा०
कर्त्तरि ध्रुन् । जीविकार्थं गात्रविच्छेदभेदव्यकारके भ्रु-
क्तं च भ्रुक्तं च भ्रुक्तं स्येति नर्त्तकः” अमरः । स्त्रियां
प्रित्वात् डीप् । “रङ्गाय दशयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा
नृत्यात्” सा० का० “नर्त्तकीयत् प्रवृत्तस्य निवृत्तिवारिता-
व्यात्” सा० छ० । २ शिवे पु० नर्त्तकशब्दे दृश्यम् । ३ सङ्कीर्ण
जातिमाले पुंस्त्री० “वेशत्रायां रङ्गाकाज्जातो नर्त्तको
गायको भवेत्” उभयाः । नर्त्तयति नृत-णिच् ण्वुल् ।
४ अङ्गुल्यादेशालोके । “तर्कोविचारः सन्देहात् भ्रूशिरो-
ऽङ्गुलिनर्त्तकः” सा० द० । नृत-पचा० अच् संज्ञायां कन् ।
५ नल्लक्षणे पोटगले ह्चारणे ङकेलके च शब्दरत्ना०
दगजे ण्टमे हेम० । १० करणौ हस्तिन्यां स्त्री मेदि०
११ नलिकानामगम्भद्रव्ये स्त्री राजनि० । नृत्यकर्त्तुर्लक्षणं
सङ्गीतशास्त्रोक्तं यथा “यादृशं नृत्यपालं स्थाप्यतं
योज्यञ्च तादृशम् । नृत्यस्य धारणात् पालं नर्त्तकः
परिकीर्त्तितः” “असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटित-
त्परः । हासप्रहासचतुरो वाचाजो नृत्यकोविदः” ।

नर्त्तन न० नृत-भावे ल्युट् । १ अङ्गविच्छेदभेदे नृत्ये पूर्वप-
दस्ये निमित्ते सति उत्तरपदस्यस्यास्य जुन्ता० न णत्वम्
परिनर्त्तनम् । वज्रयेदित्यनुवृत्तौ “कामं क्रोधञ्च लोभञ्च
नर्त्तनं गीतिवादनम्” ज्ञानकप्रतोक्तौ ननुः । णिच्-
भावे ल्युट् । २ अङ्गुल्यादेशालने च
नर्त्तनप्रिय पु० नर्त्तनं प्रियमस्य । १ शिवे २ नृत्यप्रियमाले लि०
नर्त्तनशाला स्त्री इत० । (नाचघर) नृत्यगृहे “यैषा नर्त्त-
नशालेह मत्सराजाय कारिता” भा० वि० २२ अ० नर्त्तन
गृहादयोऽप्यत्र ।

नर्त्तितं लि० नृत-णिच् कर्मणि क्त । कृतताण्डवे चान्तिने
“सललितनर्त्तितवामपादपद्मा” साधः ।

नर्त्तुं पु० नृत-उण् । खड्गधारायां स्थित्वा नर्त्तके त्रिका०
नर्द् गच्छे अक० गतौ सक० स्वा० पर० सेट् । नर्द्ति अन्-
दीव् ननर्द् । “उदपानाच्च नर्दन्ति यथा गोदृषभास्तथा”
भा० उ० १४२ अ० । “ते नर्दमाना इव कालमेघाः” भा०
व्या० १६३ अ० ताच्छील्ये चानग् । “अनर्दिषुः कपि
व्याघ्राः” । “विदाञ्चकार धौताक्षः स रिपुं खे ननर्द्
च” भट्टिः प्राद्युपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गाद्यर्थयुक्ते
शब्दे अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् प्रनर्दति ।
नर्द् टक् न० “यदि भवतो नजौ भजजलागुरुर्नर्द् टकम्”
छन्दोम० उक्तलक्षणे सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

नर्द् न न० नर्द-भावे ल्युट् । शब्दे “नर्दनं नृगपक्षिणाम्”
ह० सं० ४६ अ० ।

नर्द्दिन् लि० नर्दति शब्दायते नर्द-णिनि । १ शब्दकारके
धिकत्यके । पाले सभिता० सम्प्रत्ययान् लुक् गेहेनदी० ।
नर्द् गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । नर्दति अन्दीव् ननर्द् ।
अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् । प्रनर्दति ।

नर्म पु० न-मन् । पुरुषमेधीयात्तभ्यप्युद्देश्ये देवभेदे “नर्माय
रेभस्” यजु० २०।६ “नर्माय पुं अलम्” २०।२

नर्मकील पु० नर्मणः परिहासस्य कील इव वन्धनस्थान-
त्वात् । पत्यौ भर्त्तरि त्रिका० ।

नर्मट पु० नर्म-अटन् प्रयो० । १ खर्परे २ स्वर्ये च हारा० ।

नर्मठ पु० नर्मणि कुशलः नर्मन्+अठन् । १ नर्मकुशले २ पिङ्गे
जारे ३ परिहासके शब्दर० ४ चिबुके चुचुके च शब्दार्थ०
नर्मट् लि० नर्म ददाति दा-क इत० । १ केिलसचिवे मेदि० ।

२ प्रजायां हेमच० । ३ नदीभेदे स्त्री मेदि० । सा च नदी
कलिङ्गदेशस्य पश्चाद्देशे स्थिता अमरकण्टकपर्वतसन्निरता
यथाह मत्स्यपु० १८१ अध्यायावधि १६० अ० पर्यन्ते
तत्कथा दिङ्मात्रमत्र दर्शयते ।

“मार्कण्डेय उवाच नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणा-
शिनी । तारयेत् सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च ।
नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् । तदे-
तद्भि नहाराज ! तत्सर्वं कथयामि ते । पुण्या कनखले
गङ्गा शरत्क्षेत्रे सरस्वती । यामे वा यदि वाऽरण्ये
पुण्या सर्वत्र नर्मदा । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सम्प्राप्तेन
तु याचनम् । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नामे-
दम् । कलिङ्गदेशे पश्चाद्देशे पर्वतेऽमरकण्टके । पुण्या

च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा । सदेवासुरगन्धर्व
 ऋषयश्च तपोधनाः । तपस्तप्ता महाराज ! सिद्धिश्च
 परमाङ्गताः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्निमग्नो जिते-
 न्द्रियः । उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ।
 जलेचरे नरः स्नात्वा पिण्डं दत्त्वा यथाविधि । पितर-
 ष्वस्य तृणानि यावदाभूतसंश्रवम् । पर्वतस्य समन्तात्
 रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता । स्नात्वा यः कुरुते चार्चां गन्ध-
 माख्यानुलेपनैः । प्रीतस्तस्य भवेच्छर्वो रुद्रकोटिर्न सं-
 शयः । पश्चिमे पर्वतस्थाने स्वयं देवो महेश्वरः । तत्र
 स्नात्वा शुचिभूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पित्रकार्यं च
 कुर्वीत विधिवच्चियतेन्द्रियः । तिलोदकेन तत्रैव तर्पयेत्
 पितृदेवताः । आसन्नं कुलं तस्य स्वर्गे मोदित पाण्डव ! ।
 षट्पिण्डसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । अप्सरोगण-
 संकीर्णं सिद्धचारणसेविते । दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्या-
 लङ्कारभूषितः । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विपुले
 कुले । धनवान् दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते । पुनः
 क्षरति तत्तीर्थं गमनं तत्र रोचते । कुलानि तारयेत्
 सप्त रुद्रलोकं च सञ्चति । योजनानां शतं शायं श्रू-
 यते सरिदुत्तमा । विस्तारेण तु राजेन्द्र ! योजनद्वय-
 मायता । षट्पिण्डसहस्राणि षटिः कोट्यस्तथैव च ।
 सर्वं तस्य समन्तात् त्रिष्टतेऽसरकण्टके ।

नर्मदासम्भव न० नर्मदायां सम्भवति सञ्ज-भू-यज्ञ । नार्भदे
 वाणलिङ्गभेदे तल्लघादिकन्तु याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं
 प्रति शिववाक्ये “प्रशस्तं नार्भदं लिङ्गं प्रकजम् फलाकृति ।
 सधुवर्णं तथा शुक्लं नीलं सरकतप्रभम् । हंसडिम्बाकृति
 पुनः स्थापनायां प्रशस्यते । स्वयं संस्रवते लिङ्गं गिरितो
 नर्मदाजले । पुरा वाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदातटे ।
 अध्ववात्सं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः । वाणलिङ्ग-
 अपि ख्यातमतोऽर्धाञ्जगतीतले । अन्येषां कोटिलि-
 ङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् । तत् फलं लभते मर्त्यो
 वाणलिङ्गैकपूजनात्” । तथा “ताम्री वा स्नाटिकी
 स्नाथी पाषाणो राजती तथा । वेदिका च प्रकर्तव्या तत्र
 संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नार्भदं भक्ति
 भावनः । ऐहिकं किं फलं तस्य सक्तिस्तस्य करे स्थिता”
 नर्मदेशशब्दे तत्तीरस्थपाषाणमात्रस्य शिवलिङ्गरूपित्वं
 वक्ष्यते । प्रसङ्गात्तस्य लक्षणपरीक्षादिकस्य त्वे वीरमित्रो-
 दयष्टकालोत्तरे “वाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदा-
 यकम् । उत्पत्तिं वाणलिङ्गस्य लक्षणं गदतः शृणु ।

नर्मदादेविकयोश्च गङ्गायमुनयोस्तथा । सन्नि पुष्पान-
 दोनाञ्च वाणलिङ्गानि शृणुस्व ! । इन्द्रादिपूजितान्यत्र
 तस्मिन्निर्दिष्टानि च । सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वोर्ध्वा-
 यकः । इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सास्त्रान्यार्थप्रदानि च”

आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलाभितम् । रुद्रं
 लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् “दण्डाकारं भवेद्
 याभ्यमथवा रसनाकृति । यदुयुक्तं सद्य तेनैव निर्णयितं
 प्रायते तदा । निमित्तं निधनत्वेन क्रियते स्थापितेन
 तु” “राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् । कर्क-
 रादिमलिमन्तु कुण्डकुचियुतं तथा । राक्षसं निर्दिष्टे-
 लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम्” “वारुणं वज्रलाकारं
 पाशाङ्गं चालिवर्चसम् । वज्रिः सुखादेः स्वल्पस्य संभोगा-
 मन्तु मध्ये” “कृष्णं धूम्रं च वायव्यं ध्वजं ध्वजभू-
 षणम् । सक्तकेस्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमित्ततः”

“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽमृतः ।
 वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाज्जादिविभूषितम् । श्रीवत्सं
 क्रोस्तुमाङ्गश्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् । वेनतेयसमाङ्गं वा
 तथा विष्णुपदाङ्कितम् । वैष्णवं नाम तत्प्रोक्तं सर्वेश्व-
 र्यफलप्रदम्” “शालग्रामादिस्थान्तु शशाङ्गं श्रीवि-
 वर्द्धनम् । पद्माङ्गं सलिकाङ्गं वा श्रीवत्साङ्गं विभूतये”
 हेमाद्रिष्ठितलक्षणकाण्डे नारद उवाच “अथ वक्ष्यामि
 ते विप्र चिह्नमेकादशं (पूर्वोक्तदशमेष्टया एकादशम्)
 परम् । अवणाद्यस्य प्रापानि नाशमायानि तत्
 क्षणात् । सधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
 स्वयम्भुः लिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निर्धेवितम् । नाना-
 वर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् । ऋत्युज्जयाङ्गवं
 लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् । दीर्घाकारं शूभ्रवर्णं
 कृष्णपिन्दुशमन्वितम् । नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं
 पूज्यं सुरासुरैः । शुक्लं शुक्लकेशं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
 त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रमोदनम् । ज्वलन्लिङ्गं
 जटाजूटं लक्ष्माभं स्रूलविग्रहम् । कालाग्निरुद्रमाख्यातं
 सर्वमत्तैर्निर्धेवितम् । सधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवी-
 तिनम् । श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् । प्रब-
 यास्वसमायुक्तं त्रिपुरारिहं समाङ्गयम् । शूभ्रं पिङ्ग-
 लजटं सुगुह्यमालाधरं परम् । त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं
 सर्वार्थसाधनम् । त्रिशूलधरं शूभ्ररक्ताङ्गं भागतः ।
 अर्धं नारीश्वराङ्गानन्दसर्वदेवैरभीष्टदम् । ईषद्वक्तव्यं कान्तं
 स्रूलदीर्घं सद्यज्ज्वलम् । महाकालं समाख्यातं

धर्मशान्तिमोक्षदम् । एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं
 ज्ञेयम् । एकैनेव क्तार्थः स्यात् वक्ष्येभिः किञ्च सु-
 ब्रत !” वीरभिलोदयधृतकालोत्तरे “उक्ताङ्कं श्रेयसे
 योज्यं शीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् । यमवर्णन्तु यत्किञ्च यमाङ्कं
 वा कमयल्लुम् । दण्डाङ्कं स्तवचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं
 ज्ञतम् । शशिवर्णं महाकालं नन्दीयं पद्मरागवत् ।
 पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम् । सौत्तिकभं
 त्रीननिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् । वसुदेः सैन्द्रयज्ञेयं
 युद्धकैयार्तुधानकैः । नानावर्णमयं नीलं यशाङ्कमण्ड-
 लप्रभम्” “इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परोक्षा तत्त्वकोविदैः ।
 त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासायं न जायते । तदा
 वायं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्” । तुलाकरणन्तु
 तण्डुलेन चपरतलादिषु तण्डुला यदाधिकाः सुसुदा
 तलिङ्गं देहिषां पूज्यम् लिङ्गश्चेदधिकं तदोदा-
 शीनैः पूज्यमिति किंवदन्ती । हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे
 ज्ञतसंहितायाम् “प्रपञ्चलस्तुलाङ्कं दक्षिणेति न ही-
 लते । वायलिङ्गमिति स्वातं शेषं नार्भदस्यते । त्रिपञ्च
 वारं यस्यैव तुलासायं न जायते । तदा वायं समा-
 ख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्” । वीरभिलोदये “नद्यां वा
 प्रक्षिपेज्जु यो यदा तदुपलभ्यते । वायलिङ्गं तदा विद्धि
 ज्युनं सुखविषयनम्” । वायशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव
 “अथ वायं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः । वायः
 प्रदा शिवो देवो वाणोवाणासुरोऽपि च । तेन यस्मात्
 ज्ञतं तस्माद्वाणलिङ्गमुदाहृतम् । यदा सञ्चितलक्षण
 शिवः सर्वार्थदायकः । ज्ञतप्रतिष्ठं तलिङ्गं वाणाख्येन
 शिवेन च । पञ्चजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समालति”
 पञ्चजफलं पद्मबीजम् “पञ्चजम्बुफलाकारं कुक्कुटाण्ड-
 समालति” इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः । “मुक्ति-
 सक्तिप्रदश्चैव वाणलिङ्गमुदाहृतम्” ।
 सूतसंहितायाम् “संस्थाप्य श्रीवाणलिङ्गं रत्नकोटि
 गुणं भवेत् । रसलिङ्गे ततो वाणात् फलं कोटिगुणं
 भूतम् । गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करी ।
 सिद्धयो रसलिङ्गे सुरणिमाद्याः सुसंस्थिताः” । केदा-
 रखण्डे “रत्नभातमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
 प्रविताण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च । एतेषामपि
 सर्वेषां काशीरं हि विशिष्यते । काशीरादपि लिङ्गाच्च
 वाणलिङ्गं विशिष्यते । वाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवि-
 त्रमिह दृश्यते । ऐहिकास्तृप्तिं सर्वं पूजाकर्तुः प्रय-

च्छति” । निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव “कर्कशे वाणलिङ्गे
 तु पुत्रदारण्यो भवेत् । चिपटे पूजिते तस्मिन् गृह-
 भङ्गो भवेद्भुवम् । एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारण-
 नक्षयः । शिरसि स्फुटिते वाणे व्याधिमरणमेव च ।
 क्षिद्रलिङ्गेऽर्चिते वाणे विदेशगमनं भवेत् । लिङ्गे च
 कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते पुमान् । अत्युन्नतवि-
 लापे तु गोधनानां क्षयो भवेत्” । हेमाद्रिधृतम् “ती-
 ण्यापं वक्रशीर्षञ्च त्र्यक्षलिङ्गं विवर्जयेत् । अतिस्थूलं
 चातिदृशं स्तब्धं वा भूषणान्वितम् । गृही विवर्जये-
 त्तादृक् तद्धि मोक्षार्थमोहितम्” वीरभिलोदये “अथदं
 कपिलं लिङ्गं चनाभं मोक्षकाङ्क्षणम् । मधुवत् कपिलं
 स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कचित् । पूजितव्यं गृहस्थेन
 वर्णेन भ्रमरोपमम् । तत्सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कार-
 वर्जितम् । सिद्धिसक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठमम्”
 सूतसंहितायां भैरववाक्यम् “वाणासुरः पुरा भट्टे !
 शिवस्यातीव वल्लभः । जितक्रोधोऽसुरस्तच्च शिवपूजा-
 विधौ रतः । विधिज्ञो निपुणश्चैव शिष्यश्चो लक्षणा-
 न्वितः । दिने दिने स्वयं कृत्वा लिङ्गं स्थाप्याभ्य-
 पूजयत् । एवं वर्षशतं देवि ! दिव्यमानेनापूजयत् ।
 तदा तद्भक्तिचुलभः प्रत्यक्षः शङ्करोऽभवत्” शङ्कर उवाच
 तृष्टोऽहं तव हे वाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि । शङ्करस्य
 वचः श्रुत्वा वाणोवचनमब्रवीत् । यदि तृष्टोऽसि हे नाथ !
 भद्रं त्वं सन्दभागिने । क्षिष्टोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं
 कृत्वा दिने दिने । तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनि-
 र्मितम् । शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धयर्थश्च दुर्लभः ।
 तस्मात्त्वं यदि मे तृष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् । सर्व-
 कामकृतार्थञ्च सर्वसत्त्वानुकम्पनम् । सर्वेषाञ्च हितार्थाय
 प्रसादं कुरु शङ्कर ! । इत्येवं वचनं तस्य शिवः परम-
 कारणम् । श्रुत्वा कैलासमूर्खभ्यः शङ्करेण विनिर्निताः ।
 लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश । सिद्धलिङ्गं
 तदा तत्तत्सर्वं सदोदयं स्वयम् । आयोक्त्यैव सुसम्पूर्णं
 वाणस्य च सपरिणतम् । अक्षयफलदं वाणः स्थाप्यमानश्च
 नित्यशः । संपूज्य वाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयननदा ।
 तद्भावं सपुरं नीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः । अक्षयं
 यदि संसिद्धिं स्थाप्यमानं दिने दिने । सत्त्वानां सिद्धिहे-
 त्थं वाणस्थाने सुसंस्तवे । लिङ्गानां कालिकागर्ते स-
 क्षितास्तु त्रिकोटयः । श्रीशैले कोटयस्त्रिचः कोट्येका
 कन्यकान्मने । माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु को-

टिका । माहेन्द्रे चैव नेपाळे एकैका कीटिरेव च । वा-
चाङ्गार्थं कृतं लिङ्गं वाणलिङ्गमतः स्मृतम् । वाणो वा
शिव इत्युक्तस्तत्कृतं वाणमुच्यते । तस्मात्तेषु प्रदेशेषु
पुण्यस्थानेषु तेषु वा । स्थितं तच्छिवसङ्गावं शिवस्याकृति
विग्रहे । हेमाद्रौ तदाकृतिलक्षणसमुच्चयेऽपि “स्वयम्भु-
लिङ्गवत् वाणलिङ्गं भुक्तप्रैस्समुक्तये “सहस्रफलमन्यस्माद्
यथास्थापनपूजने । श्रीशैले कालिकागते” लिङ्गाद्रौ
कन्यकाश्रमे । कन्यातीर्थे यने शैले माहेन्द्रे वा सुरेश्वरे ।
स्थितानि वाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु” सिद्धान्त-
शेखरे वाणलिङ्गान्यधिकृत्य “तदानेकप्रकारं स्यादन्यवर्ण-
मपीठकम् । लक्ष्मूर्त्तिविहीनञ्च वाणं तत् पृथुलाय-
कम्” वाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यं तदुक्तं
भविष्ये “वाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न चेति” । रौद्र-
लिङ्गलक्षणं वीरमितोदयधृते “नदीसमुद्भवं रौद्रमन्यो-
न्यस्य विषर्षणात् । नदीवेगात् समं स्निग्धं सञ्जातं रौद्र-
मुच्यते” लक्षणसमुच्चयेऽपि “सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्गं
समाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ।
नदीसारनर्मदाया वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बो-
द्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति” । रौद्रलिङ्गं तथा ख्यातं
वाणलिङ्गसमाकृति । अतः रक्तं तथा पीतं लक्षणं विप्रा-
दिपूजितम् । स्वभावात् लक्षणवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धि-
दम् । नर्मदासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितमिति” ।
अधिकं नर्मदेशशब्दे दृश्यम् ।

नर्मदेश न० नर्मदया स्थापित इत्यो यत् । काशीस्थे शिव-
लिङ्गभेदे तदाविर्भवकथा काशीख० ६२ अ० यथा
“निश्च्येति विधेर्वाक्यं नर्मदा सरिदुत्तमा । धातुर्वरं
परित्यज्य प्राप्ता वाराणसीं पुरीम् । सर्वेभ्योऽपि हि
पुण्येभ्यः काश्यां लिङ्गे प्रतिष्ठिते । अपरा न समुद्दिष्टा
कैचित् श्रेयस्करी क्रिया । अथ सा नर्मदा पुण्या
विधिपूर्वं प्रतिष्ठितम् । व्यघात् पिलिम्पिलातीर्थे त्रिपि-
ष्टपसमीपतः । ततः शम्भुः प्रसन्नोऽभूत् तस्यै नद्यै
शुभात्मने । वरं दृणीष्व समगे ! यत्तुभ्यं रोचतेऽनघे ! ।
सरिद्वरा निश्च्येति रेवा प्राह महेश्वरम् । किं वरेणेह
देवेश ! भृशं त्वच्छेन धूर्जटे ! । निर्दन्वा त्वत्पदद्वन्द्वे
भक्तिरस्तु ममेश्वर ! । श्रुत्वेति नितरान्तुष्टो रेवागिरस-
सुत्तमाम् । प्रोवाच च सरित्प्रेष्ठे ! त्वयोक्तं यत्तथास्तु
तत् । गृहाण पुण्यनिष्ठये वितरामि वरान्तरम् । या-

वत्योदयः सन्ति तव रोषसि नर्मदे । तावत्यो लिङ्ग-
रूपिण्यो भविष्यन्ति वरान्तरम् । अन्यच्च ते वरं दद्यां
तभयाकर्णयोत्तमम् । दुष्प्राप्यं यच्च तपसां राशिभिः
परमार्थतः । सद्यः पापहरा गङ्गा सप्ताहेन कलि-
न्दजा । तत्रह्ला सरस्वती रेवे ! तन्तु दर्शनमात्रतः ।
अपरं च वरं दद्यां नर्मदे ! दर्शनावहे । भवत्या स्थापितं
लिङ्गं नर्मदेश्वरसंज्ञितम् । एतल्लिङ्गं महापुण्यं सक्तिं
दास्यति शायतीम् । अथ लिङ्गस्य ये भक्तान्तां दृष्ट्वा स्त-
यन्तः । प्रणमिष्यन्ति यत्नेन महाश्रेयोभिदृष्टये ।
सन्ति लिङ्गान्यनेकानि काश्यां देवि ! पदेपदे । परं हि
नर्मदेशस्य महिमा कोऽपि चाद्भुतः । इत्युक्त्वा देवदेवेश
स्तस्मिन् लिङ्गे लयं ययौ । नर्मदापि प्रहृष्टाऽऽसीत् पा-
वित्त्रं प्राप्य चाद्भुतम् । स्वदेशं च परिप्राप्ता दृष्टि-
मात्राघहारिणी” ।

नर्मन् न० नृ-मनिन् । परिहासे अमरः । “न नर्मयुक्तं
वचनं हिनस्ति” भा० व्या० १८२ अ० “नर्मपूर्वमनुष्टु-
संस्थितः” रघुः । “सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः” काम०
“निदिनमिह न भिन्द्यादुन्नम्यचर्यं न चास्या । हृदय-
मनसुर्दध्यं स्वेच्छया नर्मं कृत्यात्” मल्लिनाथप्रतकामशा-
स्त्रम् “माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः”
दूतोलक्षणे सा० द० ।

नर्मरा स्त्री नर्मन्+अस्त्वर्थे रः । १८२ अ० २ भस्त्रायां ३ शर-
लायां ४ निष्कलाख्यायाञ्च मेदि० ।

नर्मवत् त्रि० नर्म अस्त्वर्थे सतप् मस्य वः । नर्मयुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सा च १ नायिकाभेदे तदाख्यायिकाकूपे २ रासक
नाटकभेदे सा० द० “तत् सन्निधयवती यथा नर्मवती” ।
नर्मसचिव पु० नर्मसु सचिवः । परीक्षासहाये “न नर्म-
सचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यग्रिमं वदेत्” कामन्दकः “न
नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना” भाषः ।

नर्य त्रि० नृभ्योऽङितं यत् । १ मनुष्यप्रतिष्ठे “नर्यां नर्यो
नृतमः क्षपावान्” ऋ० १०।२।१ “नर्यो नृभ्यो ङितः”
भा० “चतुष्पदे नर्याय द्विपदे” ऋ० १।१२।१ नरस्यापत्यम्
वा० यत् । २ मनुष्यप्रमाणे च “अपो नर्यः सुजातः”
निरु० १।१।१६ धृतावृत्तमधिलोक्तं “मनुष्यः नृभ्योऽङितो
नर्यः” “होतौ यजत् सुरेतसस्तृपभं नर्यापसम्” यजु०
२।१।३८ “नर्यं नरङ्गितमपः कर्म यत्येति” वेददी० ।

नल पु० नल-वत्त्वे अच् । १ दृष्टभेदे पोटगले अमरः ।
“नलस्तु नमुरस्तिक्तः क्षपायः कफरक्तजिह्व । उष्णो

हृदयित्यन्यत्तिदाहपित्तविसर्पजित् भाग्यं तद्गुणाः ।
 “जरठच्छेदा नलमन्ययः” सा०द० । २२४व्यंशे नृप-
 भेदे “रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविद्युतः”
 इत्युपक्रमे “निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य
 तु” इति “सुधन्वनः सुतस्यैव ततो जज्ञे नलो
 नृपः । उक्तो नाम स धर्मात्मा नलपुत्रो बभूव
 तु” । “नलो हावेव विख्यातो पुराणे भरतर्षभ ! ।
 वीरसेनात्मजस्यैकः यस्य ह्नाकुजुलोद्भवः” हरिवं० १५५०
 “नलो हावेव विख्यातो वंशे कशपसम्भवे । वीरसेन
 सुतस्तद्वैपद्यं नराधिपः । एते वैवस्वते वंशे राजानो
 भूरिदक्षिणाः” मत्स्यपु० १२५० । एवं वीरसेनस्य सूर्यवं-
 शप्रत्ये स्थितेऽपि नैपधचरिते “हिंसाशुभंशस्य करीर-
 सेव मामिति” उक्तोः चन्द्रवंशत्वम् तेन “आसीद्वाजा
 नलोनम वीरसेनसुतो नृपः” इति भा०व० ५२५० उक्तो
 वीरसेनः सूर्यवंशात् भिन्नपत्र भा०व० ६०५० तत्पुत्र
 नलस्य इन्द्रसेनाख्यपुत्र इत्युक्तं सूर्यवंशयोर्नलयोस्तु
 पुत्रनामनी भिन्ने हरिवं० १५५० इति नास्य सूर्यवंशता
 भा०व० ५२५०ध्यावधि ७६५० पर्यन्ते नलोपाख्याने
 दृश्यम् । ततः संचिष्य दिङ्मात्रमत्र तच्चरितं प्रद-
 र्शयते । पुरा किल वीरसेनसुतः निषधदेशाधिपो नल-
 नासा आसीत् । स च कुण्डनेश्वरभीमनृपसुतां दम-
 यन्तीं स्वयंवरविधिना लब्ध्वासुपयेमे तस्य इन्द्रसेनः पुत्रो
 बभूव । स च कलिप्रवेशात् पाशाक्षदुर्यसनितया पुष्क-
 रेण भ्रात्रा सह द्यूतदेवनात् सर्वस्वमहारवत् । अथ
 स हूतराज्यो दमयन्त्या सह वनं जगाम । तत्र महाक-
 टमनुभवन् दमयन्तीं व्यसनासहिष्णुं मन्दमानस्य रात्रौ
 सुप्तां तां परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु प्रबुध्य
 वल्ल विवर्ष्य पथिकसार्थेन सह सायस्वच्छन्दं गताऽपि
 लुप्तचिह्नतया साहस्रस्राऽप्रत्यभिज्ञातेव तत्सदनसुवास ।
 अथ भीमादेशेन तद्व्येषणाय प्रेरिता दूताश्चिह्नभेदेन तां
 दमयन्तीं ज्ञात्वा भीमाय न्यवेदयन् । ततस्तं ततः
 स्वगृहमानाथ्य भीमो नलान्वेषणाय दूतान् प्रजिघाय ।
 नलोऽपि तत्समये व्यरण्ये सङ्कटापन्नं कर्कोटनागं
 सङ्कटाड्ज्जहार । अथ प्रत्युपकाराशया नागसहैहस्यं
 कलिं तापयितुं तस्य पदे ददंश तेन तस्य विषज्वालय
 तद्देहस्यः कलिरेव नितान्तसुतापितः । नलस्तु तेन रू-
 पान्तरमात्रमाप । खेच्छया पुनः स्वदेहप्राप्तिर्भविष्यतीति
 नागेन तस्मै वरे दत्ते तदुपदेशेन ऋतुपर्णस्य नृपस्य

वाञ्छकतया प्रसिद्ध आश्वसारथ्यं चकार । अथ भैमीदूतेन
 तस्य वचनविशेषेण नलत्वं सम्भाव्य दमयन्तीं प्रति
 निवेदिते सा तेन स्वस्य पुनः स्वयंवरविशेषेण दूतेन ऋतु-
 पर्णमाजुषाव । तस्याश्चालननेपुण्यं पथि दृष्ट्वा तच्चेपुण्यं
 शिचिह्नमिच्छुः तस्मै स्वकीयाक्षहृदयज्ञानदानविनिमयं
 चक्रे । अथ नलस्य तस्मादक्षज्ञानमात्रादेव देहात्
 कर्कोटकविषदग्धः कलिनिर्जगाम । अथ कुण्डिनपुरे
 आगते दमयन्ती परिवर्तितरूपमपि नलं पाकादिकौ-
 शलेन तं नलं निश्चिकाय । अथ तेन रूपान्तरपरिव-
 र्त्तनेन स्वरूपे गृहीते भैम्याः सह मेलने जाते नितान्तं
 भीमस्तुतोष नलं च प्रेषयामास निषधदेशम् । स च
 स्वदेशमागत्य स्वभ्रातरं पुष्करं देवनायाजुषाव ।
 विदिताक्षज्ञानतया तं जिगाय च । इत्यं द्यूतहारि-
 तराज्योऽपि पुनर्लब्धराज्योऽभूदिति । “नलः सितच्छ-
 त्तितकीर्त्तिमण्डलः” “दृष्टोऽपि तन्वप्रा नलनामनि श्रुते”
 नैषः “कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य
 राज्ञश्च कीर्त्तनं कलिनाशनम्” भा०व० नलोपाख्याने ।
 “पुण्यलोको नलराजा पुण्यलोको युधिष्ठिरः” प्रातः-
 स्मरणीयकीर्त्तने । श्रुतिदेवभेदे कव्यबालशब्दे १८२४ पृ०
 दृश्यम् । विश्वकर्मणः पुत्रे रामायणप्रसिद्धे ४वानरभेदे

“रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह । तस्मिन्
 दत्ते तदा कुक्षौ ससङ्गः सरितां पतिः । राघवं सर्वशास्त्र-
 ज्ञमिदं वचनमब्रवीत् । अयं सोम्य ! नलोनम तनयो
 विश्वकर्मणः । पिता दत्तवरः श्रीमान् प्रीतिमान् विश्व-
 कर्मणः । एष सेतुं महोत्साहो करोतु मयि वानरः ।
 तमहं धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा । एवमुक्तो
 दधिर्नटः ससुत्याय नलस्ततः । अत्रवीहानरश्चेष्टो वाक्यं
 रामो महाबलम् । अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णं
 मकराक्षये । पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्त्वमाह महो-
 दधिः” । “मम मातृवरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ।
 मया तु सदृशः पुत्रस्तव देव ! भविष्यति । औरस-
 स्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा । न चाप्यहमनु-
 क्रोवः प्रब्रूयामात्मनो गुणान् । समर्थचाप्यहं सेतुं
 कर्तुं वै वरुणाक्षये । तस्माद्यैव व्रन्तु सेतुं वानरपु-
 ङ्गवाः” रामा०ल० २२५० । नलसेतुशब्देऽधिकं दृश्यम् ।
 ५५५० न० राजनि० । [शब्दार्थे हेमच० ।

नलक न० नल इव कायति कै-क । शाखास्थ नलक-
 नलकानन पु० नलप्रधानं काननमत्र । १६५० भेदे “अ-

ल्लिकाः कुललासैव सौहृदाः नलकाननाः” भा०भी०
६४० जनपदोक्तौ । इतः । नलानां २३ने च न० ।
नलकिनी स्त्री नलकं नलाकारमस्य विद्यतेऽयं इति ङीप् ।
नल्लयां हेमच० ।

नलकील पु० नल एव कीलोऽयं । जातुनि हेमच० ।
नलकूवर पु० कुवेरपुत्रे “यत्नराज्ञा कुवेरेण वरा लब्ध्वा
पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा ।
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकूवरम्” भा०श० ४८४० ।
स च नारदशपेन व्रजे स्थावरतां प्राप्तः कृष्णेन पुन-
र्देवत्वमासादितः । तत्कथा भाग० १०स्कन्धे यथा
“कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यपायां मातरि प्रभुः । अद्रा-
क्षोर्दुर्जनैः पूर्वं युद्धकौ धनदात्मजौ” । “पुरानारदशपेन
वृक्षतां प्रापितौ मदात् । नलकूवरमणिपीवाविति
ख्यातौ श्रियान्वितौ” ६४० “रुद्रस्यातुचरौ भूत्वा सु-
दृप्तौ धनदात्मजौ । कैलासोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां
मदोक्तौ । वारुणीं मदितां पीत्वा मदघूर्णितको-
चनौ । स्त्रीजनैरतुगायद्भिश्चैरतः प्रस्रिते वने । अतः
प्रविश्य गङ्गायामम्भोजवनराजिषु । चिक्रीडतुयुवति-
भिर्गजाविष करेणुभिः । यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र
कौरव ! । अपश्यन्प्रारदो देवो क्षीवाणो समबुद्धत ।
तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्रा शपशङ्किताः । वासांसि
पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव युद्धकौ” “यदिमौ लोकपा-
लस्य सुतौ भूत्वा तमःसुतौ । न विवाससमात्मानं
विजानीतः सुदुर्मेदौ । अत इतः स्थावरतां स्यातां नैवं
यथा पुनः । स्रुतिः स्यात् मत्प्रसादेन तत्प्रापि मदु-
पजात् । वासुदेवस्य धात्रिध्वं लब्ध्वा दिव्यशरच्छत्रे ।
वृत्ते रुद्धोक्तं भूयो लब्धमङ्गी भविष्यतः” १०४०

नलद न० नलं तदभावम् इति दो-खण्डने क । १उशीरे
(वेणारमूल) उशीरशब्दे ११७६४० तदुगुणा दशग्राः
२५प्यरसे २जटामांस्याञ्च मेदि । “करिणां सुदे सनचदा-
ऽनचदा” किरा० “नलदेनातुल्यमिति” “नलदेमातां
प्रतिमुञ्चन्ति” आश्व०श्री० ६।१।१।१। तस्यस्यमस्य किशरा०
ठन् । ४नचदिक तदिकेतारि लि० स्त्रियां ङीप् ।
नलं ददाति दा-क । ५नचदातरि लि० “स्यादस्या
नलदं विना न दत्तने तापस्य कोऽपि क्षमः” नैषध० ।
रुद्राद्यनृपस्य वृताच्यां जाते हृकन्याभेदे स्त्री “खलदा
सैव राजेन्द्र ! नलदा सुरसाऽपि च” हरिवं० २१४०
तत्कन्योक्तौ ।

नलपट्टिका स्त्री नलनिर्मिता पट्टिकेव । (दरमा) ख्याते
पदार्थे हारा० । [अमरः ।

नलमीन पु० नलः नलाश्रयः मीनः । (चिह्नुडी) मत्स्यभेदे
नलसेतु पु० नलवानरकृतः सेतुः शा०त० । सचद्रोपरि नल-
वानरकृते सेतौ “अस्ति तत्र नलोनाम यानरः शिल्पि-
सम्मतः । त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्माणः । इ-
यत् काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्यते मयि । सर्वं
तद्वारयिष्यमिह स ते सेतुर्भविष्यति । इत्युक्त्वान्वर्हिते
तस्मिन् रामो नलसुवाच ह । कुरु सेतुं सचद्रे त्वं श-
क्नोद्यसि मतो मम । तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुवन्म-
मकारयत् । दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ।
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि” भा०व०
२८२४० ।

नलिका स्त्री नलः तद्रूपाकारोऽव्यवस्थाः ठन् । १नाद्यां(नली)
इति ख्याते सुगन्धिद्रव्यभेदे उत्तरपथमसिद्धे (पठारी)
प्रसिद्धे प्रवालाकृतौ २४चभेदे च “नलिका विद्रुमनता-
कपोतचरणा नटी । धमन्यङ्गतकेशी च निर्मध्या
शुधिरा नली । नलिका शीतला लक्ष्मी चक्षुष्या कफ-
पित्तहृत् । लच्छाश्वरीवाततृष्णाक्षकुष्ठकण्डु च्वरापहा”
भावप्र० । “काशाः कुशा वा नलिका नलो वा” ह०सं०
५४४० । दकार्गलशब्दे दृश्यम् । तन्तुवायानां वयनसाधने
इद्रव्यभेदे (नली) ४तदाकारे अस्ते च ।

नलित पु० नल-कृत । (नालता)शाकभेदे द्रव्यगुणाभिधानम् ।

“अधुरो नलितः पित्तनाशकः शुक्रवर्जकः” तद्रुग्णोक्तिः
नलिन न० नल-वन्मे इतन् । १पद्मे २जले ३नीलिकायां
हेमच० ४सारसखगे पुंस्त्री०अमरः । ४कण्ठपाकफले प्राची-
नामलके (पानि व्यामला) पु० शब्दच० “नलिनं मलिदं
विदृष्यती सृशतीमसृशती तदीक्ष्ये” नैष० “नलिनाः
भवन्तः” रघुः ।

नलिनी स्त्री नलाः (नालाः) सन्त्यत्र पुष्करा० इति ङीप्
उच्यते । १पद्मिन्यां “व्याकोशकोकणदतां दधते
नलिन्यः” साधः । २पद्मयुक्तदेशे ३कमलाकरे ४नदीमाले
नेदि० । नलानां नलयुक्तानां समूहः खला० इति ।
पद्मसमूहे ५नलिकायां राजनि० ह्वातिकेले तिका०
“नलिनीशम्भुसम्पत्त्या बुध्ना श्रीः परिपाख्यते” कामन्द०
“ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् । शीताह-
रणदाखार्त्तः पद्मां रामः समासदत्” भा०व० २०६४० ।
“एषा सा दृश्यते पद्मा नलिनी चित्तकानना” रामा०

६।१०८५० “प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितां वरा”
हरिवं० ६५५० “नलिनी क्षतसेतुवन्मना” कुमा०। ७ व्योम-
नद्याम् सा च “ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वस्त्रोक्तसारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूनदी
च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी” भा०भी० ६५०
उक्ता पञ्चदशाक्षरपादके ऽल्लन्दोभेदे “सगणैः शिवव-
क्तामितिर्गदिता नलिनी” ह०र०टी० तल्लक्षणसूक्तम् ।

मलिनीखण्ड न० नलिनीनां समूहः कमला समूहे
खण्डश्च । पद्मिनीसमूहे ।

मलिनीनन्दन न० नलिन्या नन्दयति नन्दि-ल्यु ३त० ।
देवोद्यानभेदे “यनं चैत्रयं दिव्यं नलिनीनन्दनं वनम् ।
यो विनाशितवान् क्रोधात् देवोद्यानानि वीर्यवान्” रामा०
आरण्य० १६

मलिनोरुह न० नलिन्यां रोहति रुह-क । रुपाणे राजनि०
मलिनेश्वर पु० नलिने ब्रह्मनाभिकमले श्वेते-शी-यच्
यलुकसु० विष्णौ ।

मली स्त्री नल-यच् गौरा० ङीष् । १ मनःशिवायां विश्वः
२ नलिकायां आवप्र० । [शिवलिङ्गभेदे शिवपु० ।

मलेश्वर पु० न० नलेन स्थापित ईश्वरे यत् । नलम्पस्थापिते
मलोत्तम पु० नलेपु उत्तमः । देवनले राजनि० ।

मलोदय पु० कालिदासकृते काव्यभेदे

मलोपाख्यान न० नलस्योपाख्यानं यत् । भारतधनपर्वान्त-
र्गते अवान्तरपर्वभेदे “नलोपाख्यानमत्रैव” भा०आ० १५०।
तच्च नलशब्दे दृश्यम् ।

मल्य ति० नलस्यादूरदेशादि० वगा० य । नलस्यादूरदेशादौ
मल्य पु० नल-वा० व । चतुःशतहस्तमिते अमरः शतहस्तमिते
कात्यः “रायणस्य शरीरन्तु पञ्चनल्लातुविस्तृतम्”
रामा० लङ्का० ६२।६२ लो० “नल्लमात्रपरीणाहो वन-
च्छायो वनस्थतिः” भा०शा० १६४५० ।

मलववर्त्मगा स्त्री नल्लभितं वर्त्म गच्छति गम-ङ । १ का-
काचीकतायां शब्द० २ तन्मित्रपथगामिनि ति० ।

नव पु० न-जवे भावे अच् । १ जवे मेदि० कर्मणि अच् । २ नूतने
ति० अमरः २२ क्तपुनर्नवायाम् पु० राजनि० “नवास्तुभि-
र्भूरिविस्तृभिर्भवाः” शकु० “नवं नवं प्रीतिरहो
करोति” “नवानजोधोदहतः पयोधरान्” माघः
४ उशीनरन्तपत्य पुलभेदे पु० ५ तत्पत्न्यां स्त्री “उशीनरस्य
पत्न्यस्य पञ्च राजपिर्वंशजाः । नृगा लभिर्नवा दवां पञ्चमी
च दशदवी । उशीनरस्य पुलास्तु पञ्च तासु कुबो-

दहाः । तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः ।
नृगायास्तु नृगः पुलः कस्या लभिरजायत । नवायास्तु
नवः पुलो दवांयाः सुव्रतोऽभवत् । दशद्व्यास्तु संजज्ञे
शिविरौशीनरो नृपः” हरिवं० ३१५० ।

नवक न० नवामात्रययः सङ्ख्यायाः कन् । १ नवसंख्यायाम्
नवपरिमाणमस्य । २ नवसंख्यान्विते ति० नवनवकशब्दे
वक्ष्यमाणदक्षोक्तानीव नवनवकान्युक्ता काशो० ख० ४०५०
दशमं नवकसूक्तं यथा

“एतच्चवानाच्चकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यच्च
नवकं वच्मि सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्यं शौचमहिंसा
च ज्ञानिर्ज्ञानं दया दमः । अस्तेय इन्द्रियाक्षोभः सर्वेषां
धर्मसाधनम् । अथ्यस्य नवतिं स्मृतां स्वर्गमार्गप्रदीपि-
काम् । सतामभिमतां पुण्यां नृहस्यो नावसीदति” ।

“इति वीराष्टकः प्रोक्तः सन्ध्यामाहगणोद्भवः । ज्ञाग-
वक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते” भा०व० २२७५०
कानिचित् नवकानि सा० ति० उक्तानि यथा

“गुणिता नवधा नित्या धूते मन्त्रं नवार्णकम् । नवकं
शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नवकं पीठशक्तीनां
शृङ्गारादीन् रसानपि । साणिक्यादीनि रत्नानि नव-
वर्गयुतानि च । नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शु-
भम् । यद्युच्चवात्मकं लोके सर्वमस्या उदञ्चति” । तत्र
शक्तितत्त्वनवकं तत्रैव प्रथमपटले “संज्ञिदानन्दविभ-
वात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्रोतो नादो
नादादिन्दुससङ्गवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ
भिद्यते पुनः” नादविन्दूनां प्रत्येकं त्रिधाभेदात् नवसंख्या ।
तेषां भेदाश्च तत्रैवोक्ता यथा “विन्दुनादो बीजमिति तस्य
भेदाः समीरिताः । विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्ना-
दस्तयोर्मयः । समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ।
रौद्री विन्दोक्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत ।

वामा ताम्यः ससप्तधा रुद्रब्रह्मरमाधिपाः । विज्ञाने-
च्छाक्रियात्मानो वज्रीन्द्रक्षरूपिणः । भिद्यमानात्
पराविन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्” । पीठशक्तीनां नवकं
तत्तन्मन्त्रभेदे तत्तत्प्रकरणे ततोक्तम् । शृङ्गारादिरथ
नवकमचङ्कारे प्रसिद्धं नवरसशब्दे दृश्यम् । रत्ननवकं
नवरत्नशब्दे दृश्यम् तच्च ६पटले तत्रैवोक्तम् । वगांणां
नवकम् अकचट तप यशहानां नवकं ७पटले ततोक्तम् ।
मण्डलनवकं तत्रैव ८पटले “चतुरक्षां भुवं भित्त्वा
क्रोडानां नवकं लिखेत् । पूर्वकोठादिषु लिखेत् सप्तवर्गां

ननुक्रमार्त् । लक्ष्मीये मध्यकोष्ठे खरयुग्मक्रमाक्षिखेत्”
इत्युक्तम् । प्राणदूतीनां नवकं २१पटले ततोक्तं दशग्रम् ।

नवकारिका स्त्री नवं करोति छ-एषुल् । नवोढायां
स्त्रियां शब्दमा० कर्म० । नूतनायां कारिकायां च ।
कारिका क्रिया कर्म० । नूतनत्वे च ।

नवकालिका स्त्री नवकं नूतनमलति अल-भूषणे एषुल् ।
नवीने हारा० अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

नवग्रह प्र० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । “सूर्यचन्द्रौ मङ्गलश्च
बुधश्चापि वृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतवश्च
नव ग्रहा” इत्युक्तेषु नवसु १पटले खगोलशब्दे तत्कला-
दिमानसङ्गतं तद्व्यादिमानमनोच्यते ।

रवेः “योजनानां सहस्राणि भास्वरस्य रथो नव । रसा-
दण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटिस्तथा
सप्त नियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याचक्ष-
यत् प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो
व्यवस्थितः । पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्रन्दनस्य महा-
मते ! । अक्षप्रमाणसमयोः प्रमाणं तद्युगार्जयोः ।
हस्तोऽक्षस्तद्युगार्ज्यं न भ्रुवाधारो रथस्य वै । द्वितीयेऽष्टे
तु तत्रकं संस्थितं मानसाचले । हयाश्च सप्त स्रन्दंषि
तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती
त्रिष्टुप् च । अतुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताः स्रन्दंषि हरयो
रवेः । स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीर्षराक्षसैः । सुवन्ति
मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः । नृत्यन्त्योऽप्सरसो
यानि सूर्यस्याह निशाचराः । यजन्ति पक्षगाः यच्चैः
क्रियतेऽभीपुसंप्रहः । बालास्त्रिस्तथैवैनं परिवार्य
समासते । सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।
हिमोष्णधारिहृदीनां हेतुत्वं सप्तपागतः” ।

इन्द्रोः “रथस्त्रिचक्रः सोमस्य स्रन्दाभास्तस्य याजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ताः दश तेन चरत्यसौ” ।

बुधस्य “वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रस्तस्य च । पिशङ्गै-
स्सुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वैशुवेगिभिः । सवर्णः सात-
कर्षो युक्तोऽभूत्सम्भवैर्हयैः” ।

शुक्रस्य “सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ।
अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमाम्” । [वज्रसम्भवैः” ।

कुजस्य “भौमस्यापि रथो महान् । पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो
शुरोः “अष्टाभिः काञ्चननिभैर्वाजिभिः काञ्चने रथे । तिष्ठ-
श्चरति वै वर्षे राशौ राशौ वृहस्पतिः” ।

शनेः “आकाशसम्भवैरश्वैः शवलैः स्रन्दनं युतम् । सपारुह्य
शनैर्याति स्रन्दगामी शनैश्चरः” ।

राहोः “सर्मानोस्सुरनाह्यो ऋक्ताभा घूसरं रथम् । सङ्कट-
युक्तास्तु मैत्रेय ! वृहन्त्यविरतं सदा । आदित्याग्निःसुतो
राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाञ्च
पुनः सौरेषु पर्वसु” ।

केतोः “तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरं हसः । पलान-
धूमवर्णाभा लाचारसनिभारुणाः । एते मया ग्रहाणां
वै तवाख्याता रथा नव” विष्णुपुरा० ।
सुश्रुतोक्ते नवविधे स्तन्त्राद्यभिधे २नयग्रहभेदे ग्रह-
शब्दे २७४५ प्र० दशग्रम् । तेषामुत्पत्त्यादिकं उत्तर-
नन्वे ततोक्तं यथा

“अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव

स्तन्त्रादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्नो
दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते ग्रहस्तु रक्षार्थं
क्षतिकोष्माग्निमृत्लिभिः । स्रष्टाः शरवणस्यस्य रक्षित-
स्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा
भवेरिताः । गङ्गोमाक्षितिकानाञ्च ते भागा राजसा
मताः । नैगमेयस्तु पार्वत्या स्रष्टो मेघाननो ग्रहः ।
कुमारधारी देवस्य शुद्धस्यात्मसमः सखा । स्रन्दाप-
सारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्रन्द-
सखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्रन्दः स्रष्टो भग-
वता देवेन त्रिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरां संज्ञां
कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो
वृद्धाग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैव
प्रवर्त्तते । कुमारः स्रन्दसामान्यादहं केचिदपण्डिताः ।
वृद्धलीत्यत्यविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो
भगवति स्रन्दे सुरसेनापतौ कते । उपतस्तुर्ग्रहाः सर्वे
दीप्तशक्तिधरं शुभम् । जघुः प्राज्ञस्यसैनं वृत्तिं नः
संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्रन्दः दिवं देवमनो-
दयत् । ततो ग्रहांस्तातुवाच भगवान् भगनेत्यहम् ।
तिर्यग्योनिं सातुपञ्च देवस्य लितयं जगत् । परस्व-
रोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान्
प्रीयन्ति तेर्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं
शीतयपौष्णमारुतैः । इन्द्राङ्गलिनसंस्कारजपहोमव्रता-
दिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीयन्ति त्रिदिवेश्वरान् ।
भागधेयं विभक्त्युप श्रेयं किञ्चित् विद्यते । तद्युष्माकं
शुभा वृत्तिर्वाञ्छेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते

देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽपि-
 यस्तथा । निहताचारशौचेषु परपाक्षोपभोजिषु ।
 उच्छन्नबलिभिर्जेषु भिक्षकांक्षोपभोजिषु । ष्टहेषु तेषु ये
 बालाक्तान् षट्कलीध्वनशङ्किताः । तत्र यो विपुला वृत्तिः
 पूजा चैव भविष्यति । एवं यहाः समुत्पन्ना बालान्
 षट्कलानि चाप्यतः । यद्गोपसृष्टा बालास्तु इत्येकितृष-
 तमा मताः । वैकल्यं मरणं चागु ध्रुवं स्कन्दपद्मे
 मतम् । स्कन्दपद्मोऽत्युत्तमः सर्वेष्वेव यतः स्रुतः ।
 अन्यो वा सर्वरूपस्तु न साध्यो यद् उच्यते ।
 अथ सूर्यादिपहाणां स्वरूपादि दृष्टज्जातकोक्तं प्रदर्शयते
 । “कालात्मा दिनकल्मनस्तु हिनयुः सत्त्वं गुजो ज्ञो यचो
 जीवो ज्ञानमुखे सितच मदनो दुःखं दिनेशात्मजः ।
 राजानो रविशीतगू क्षितिमुतो नेता कुमारो बुधः सूरि-
 दानवपूजितच सचिवो प्रेष्ठः सहस्रांगुजः” दृष्टज्जा ।
 “कालस्यात्मा कालात्मा दिनकल् सूर्यः । अथैव तृहिनयु-
 चन्द्रोमनः तृहिनो हिनो सट्ठाः शीतलागाधोरश्मयो
 यस्य स तृहिनयुः । सत्त्वं गुजो भौमः सत्वस्य लक्षणं
 “अधिकारकरं सत्त्वं व्यसनाभ्युदयागमे” सत्वशब्दोऽत्र
 शौर्यपथ्यायः तच्च सिंहादीनामस्ति तथा च एकाकिनि
 नववाचिन्यराजलक्ष्मणतृतीतशास्त्रज्ञे । सत्वस्थिते सृग-
 पतौ राजेति गिरः परिणमन्ति । उत्कटतरस्त्रभाव
 इत्यर्थः ज्ञो बुधो यचो गोः जीवो दृष्टजः ज्ञान-
 मुखे ज्ञानञ्च मुखञ्च ज्ञानमुखे । पितः शुक्रो मदनः
 कामः । दिनखे शो दिनेशः सूर्यः तस्यात्मजः पुत्रः शनै-
 चरो दुःखम् । अत्र कालपक्षेण कालस्य सर्वगतस्य प्रदर्श-
 नार्थम् । अत्र न केवलं कालपक्षस्य मेघाद्याराशयः शिरः
 प्रसृत्यङ्गविभागेन स्थिताः यावदादित्यादयश्चास्य विमा-
 नेन सर्वस्य जगतः स्थिताः । प्रयोजनम् पीडितैर्पद्मे-
 र्देहवतोऽपि तदङ्गधवात्मगुणपीडनं कर्तव्यम् पुटैः पुटि-
 रिति । न केवलं यावत् जन्मनि बलवद्भिर्पद्मेरेत एव भावा
 आत्मादयः शुभा भवन्ति दुर्बलैर्दुर्बलाः किन्तु सौरस्य
 विपरीतम् तथा च शरावस्थाम् “आत्मादयो गगनगैर्-
 त्रिभिर्वलवत्तराः । दुर्बलैर्दुर्बला ज्ञेया विपरीतं शनैः
 स्रुतमिति” राजानाविद्यादि रविरादित्यः शीतगुणशुद्धः
 एतौ राजानौ ज्ञेयौ । क्षितिभूतिरस्याः सुतः पुत्रोऽङ्गा-
 रक्तः स नेता सेनापतिः । बुधः कुमारो युवराजः रा-
 जपुत्र इति केचित् । सूरिर्दृष्टजः दानवपूजितः
 शुक्रः च एतौ सचिवौ मन्त्रिणौ । सहस्रांगुः स्वर्गज-

आज्जातः शनैश्चरः स प्रेष्ठो दासः । ननु जगत्पालन-
 करणे शनैश्चरः प्रेष्ठः किमत्रोच्यते प्रेष्ठोऽपि स्वकर्मणः
 पालक एव । प्रयोजनम् जन्मनि प्रथमकाले बलवातु-
 पचयस्यो यद्गो भवति तदुक्तो राजादिकस्य कार्यसाध-
 नको भवति अन्यथा हानिकरः” “रक्तश्चामो भास्करो
 गौर इन्दुर्नालुशाङ्गोरक्तगौरश्च वक्रः । दूषांश्चामोक्षो
 गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः कण्ठः ।
 वर्णाश्चावसिताऽतिरक्तहरीतव्यापीतचित्तासितावङ्गस्व-
 ग्निकेशवेन्द्रशचिकाः स्वर्वादिनाथाः क्रमात् । प्रागा-
 दारविशुक्रलोहिततमः सौरैन्दुवित्छरयः क्षीणेन्द्रके-
 महीमुताकृतनयाः पापा बुधक्षेयुतः । बुधस्थेयुतौ
 नपुंसकाख्यौ शशिशुक्रौ युवती नराश्च शेषाः” शिशि-
 मुखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिमुतादयः क्रमेणः”

नवग्व लि० नवभिर्मासैर्गच्छति गम-उष्णा० बु । नवभिर्मा-
 सैरवाप्तफलतया उच्यते । “सेनामयातयन् क्षितयो
 नवगवाः” क० १११६ “सत्त्वमासीनानां मध्ये ये नव-
 भिर्मासैरवाप्तफला उच्यतास्तेषां नवगवा इति संज्ञा” भा०
 शनयीनगतिश्रुते च “अङ्गिरसो न पितरो नवगवाः”
 इमास्तु चमधिलय निरु० १११६ उक्तं “नवगवा नयीन
 गतयः” ।

नवचत्वारिंशत् स्त्री नवाधिका चत्वारिंशत् । १३१५५-
 शतसंख्यायां शतदन्विते च । ततःपुरणे डट् । नवचत्वा-
 रिंश तत्पुरणे लि० । स्त्रियां ङीप् । तदर्थे तमप ।
 नवचत्वारिंशत्तम तत्पुरणे लि० ।

नवच्छात्र पु० कर्म० । प्रथमाध्ययनप्रवृत्ते लि० ।

नवच्छिद्र न० नव छिद्राणि यत्र । देहे देहस्य नवद्वार-
 वत्त्वात् तथात्वम् । नवद्वारशब्दे उच्यते ।

नवज्वर पु० कर्म० । तरुणज्वरे “तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घ-
 नेन क्षयं नयेत् । व्यामदोपमल्लङ्घाद्वा लङ्घयेत्तु यथा
 विधि” भावप्र० । [नववतिसङ्ख्यापुरणे लि० नववतिसङ्गे दृश्यम्
 नवत पु० नू-यतच् । १३३५ करिमूषणार्थं कन्वे हेमच० ।
 नवतन्तु पु० कर्म० । शनयीने तन्तौ । वज्र० । शतद्युक्ते पटे च
 श्विन्नासित्तुल्यभेदे “नवतन्तुर्वकनकः सप्तनोयतिरेव च”
 भा० आनु० ४५० तत्पुलोकी ।

नवति(ती) स्त्री नव दन्तः परिमाणमस्य “पङ्क्तिविंशती-
 त्वादिना” पा० नि० वा ङीप् । (नव्यु०) १३३५५यां
 शतसंख्यान्विते च “इत्यं क्षितिशो नवतिं नवाधिकां”
 रतुः “वीक्ष्याम्नो नवतेः काणः षट्तेः क्षितौ शतसु तु”

मनुः । ततः पूरणे ङट् । नवत तत्पूरापूरणे लि० स्त्रियां
ङीप् । पूरणे तमप् । नवतितम तत्पूरापूरणे लि० ।
नवतिका स्त्री नवाय नूतनत्वाय तेकति तिक-गती क ।
ऽतृलिकायां हारा० । स्वार्थे क । २नवतिसंख्यायाञ्च ।
नवदण्डक न० नवो दण्डोऽयं कप् । राज्ञां कृतभेदे “मनो-
हरं च कनकदण्डं च नवदण्डकम् । कृतं तु त्रिविधं
ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजां” युक्तिकल्पतरुः ।

नवदश पु० नव च दश च संख्याऽस्य ङट् । उनविंशतिसं-
ख्यायुक्ते “प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशः” यजु० १४।२३
“तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्ण-
वैक्षेपस्तपोति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संव-
त्सर इति तद्रूपोऽस्मि” वेददी० । “य एव नवदशस्तोमस्तं
तदुपदधात्यथो संवत्सरोपाय तपो नवदशस्तस्य द्वादश
मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह
तपति तदेव तद्रूपम्” शत० ब्रा० ८।४।१।१४

नवदशन् लि० नवाधिका दश । (उनिश) १संख्यायां २तत्-
संख्यायुक्ते च । च अमरः ।

नवदल न० कर्म० । १नवीने पत्ने पद्मकेशरान्निकस्ये २पत्ने
नवदोषिति पु० नव दोषितयोऽस्य । मङ्गलपट्टे जटा० ।
जवदुर्गा स्त्री नवगुणिता दुर्गा कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः ।
देवीनवके “प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी ।
तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुष्माण्डीति चतुर्थकम् । पञ्चमं
स्कन्धातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं काल-
रात्रिश्च महागौरीति चाष्टमम् । नवमं सिद्धिदा प्रोक्ता
नव दुर्गाः प्रकीर्त्तिताः । उक्तान्येताति नामानि ब्रह्मणैव
महात्मना” ब्रह्मवै० पु० । “नवदुर्गे सुरार्चिते” दुर्गोत्सव-
पद्धतिः । “पत्निके नवदुर्गे त्वं महादेवि ! मनोरमे !”
नन्दिकेश्वरपुरा० ।

जवदोला स्त्री कर्म० । नवीनदोलायाम् । प्रथमं तदारोहण
दिनादि समयप्रदीपे उक्तं यथा “उभेन्दुमूलाह्निशि-
वाग्निवर्जं शस्तेन्दुतारातिथिलग्नयोगे । विष्टलमापुल
यमाहवर्जं दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम्” ।

जवहार न० नव द्वाराणीव चित्तवृत्त्यादेर्विहङ्गमदसाध-
नत्वात् यत् । देहे तत्र नवभिर्द्वारैश्चित्तादेर्विहङ्गमनात्तस्य
तथात्वम् । तथा हि हे श्रोत्रे हे चक्षुषी हे नासिके
च मुखमेकमिति शीर्षस्थानि सप्त, हे पायूपस्थे
षष्ठः इति नवक्लिष्टरूपाणि द्वाराणि देहे सन्ति ।
“नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः” श्वेताश्वो०

३।८ । “नवद्वारे शिरसि सप्त द्वाराणि द्वे अवाचो यत्
तत्र पुरे देही विज्ञानात्मा भूत्वा कार्यकारणोपाधिः
सन् हंसः परमात्मा हन्त्यविद्यात्मकं कार्यमिति । लेला-
यते चलति बहिर्विषयग्रहणाय” भा० । देहरन्मूपां
नवसंख्यकत्वात् रज्जुशब्दस्य लक्षितलक्षणया नवसंख्या-
बोधकत्वम् ।

नवधा अव्य० नवन्+प्रकारे धाच् । नवप्रकारे “तृष्टिर्नवधाऽष्टषा
सिद्धिः” शा० का० । “नवधा गुणिता नित्या” शा० ति०

नवधातु पु० नवगुणिता धातवः । नवप्रकारे धातुभेदे
“हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांक्षकं
कान्तलोहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः” शब्दार्थचि० ।

नवन् लि० व० व० । नट्-कनिन् वा० गुणः । १संख्याभेदे
(नय) संख्यायां २तद्युक्ते च ।

नवनवक न० नवगुणितं नवकम् । द्वांसंहितोक्ते ज्ञातव्ये
एकाशीतिपदार्थे

“सुधा नव गृहस्थस्येष्टेष्टेयानि नवैव तु । तथैव नव-
कर्माणि विकर्माणि तथा नय । प्रच्छन्नानि नवान्यानि
प्रकाश्यानि तथा नव । सफ्नानि नवान्यानि निष्कलानि
नवैव तु । अदेयानि नवान्यानि वस्तुजातानि सर्वदा ।
नवका नव निर्दिष्टा गृहस्थोन्नतिकारकाः । सुधा वस्तूनि
वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते । मनश्चक्षुर्मुखं वाचं
शौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् । अभ्युत्थानमिहागच्छ पृच्छा-
लापप्रियान्वितः । उपासनमनुव्रज्या काव्याग्येतानि
यत्नतः । ईषद्दानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।
पादशौचं तथाभ्यङ्ग आश्रयः शयननद्या । किञ्चिन्नाव
यथाशक्ति नाख्यानमनु गृहे वसेत् । खज्जलं चार्धने
देयमेतान्यपि सदा गृहे । सन्ध्या स्नानं जपो होमः
स्नाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवं तथातिथ्यसङ्गतञ्चापि
शक्तितः । पिष्टदेवमनुष्याणां दीनानाथतपस्विनाम् ।
भ्रातापितृशुक्रणाञ्च संविभागो यथाहृतः । एतानि
नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः । अमृतं पारदार्यञ्च
तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् । अगस्त्यागमनामेयपानं श्रेयञ्च
हिंसनम् । अश्रौतकर्माचरणं ज्ञातार्धमेव हिष्कृतम् ।
नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् । आयुर्वित्तं
गृहच्छिष्टं मन्त्रमैधुनभेषजम् । तपोदानावसानौ च
नव गोप्यानि यत्नतः । प्रायोग्यस्य शुद्धिश्च दानाध्ययन-
विक्रयाः । कन्यादानं ह्येतत्सर्गैरहःपापमकुर्वणम् ।
प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थाश्रमिणस्तथा । भ्राता-

पितृगुरौ मिते विनीते चोपकारिणि । दीनानाथ-
विशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् । भूते वन्दिनि मन्दे
च कुर्वेदो कितवे शठे । चाटुचारणचोरेभ्यो दत्तं
भवति निष्फलम् । सामान्यं याचितं न्यास आधि-
दांराश तद्धनम् । क्रमायातञ्च निक्षेपः सर्वस्वान्वये
सति । आपत्कृपि न देयानि नव वक्तुं सर्वदा । यो
ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तोयते नरः । नवनवक-
वेत्तारमनुष्ठानपरं नरम् । इह लोके परे च श्रोः
स्वर्गस्थञ्च न सञ्चति ।

जवमवति स्त्री नवाधिका नवतिः । १९कोनशतसंख्यायां
३२तुते च ।

जवनाडीचक्र न० २५१६७० चक्रशब्दोक्ते चक्रभेदे ।

जवनी स्त्री नवं नीयते नी-ड गौरा० डीष् । नवनीते
“ह्येकधीनानां नवनीनां परतरं सदा । लङ्हुकानां शर्क-
राणां खलिकानाञ्च यत्नतः” ब्रह्मवैजनाख० ४५ अ० ।

जवनीत न० नवं नीयते स्त्री नी-कृ । (भाखन) पयःसार
भेदे तद्धेदुगुणादि सृज्यते “नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु
सुकमारं सधुरं कषायभीषदस्कं शीतलं मेध्यं दीपनं
हृद्यं संप्राहि पित्तानिलहरं हृषप्रमविदाहि ज्वकास-
श्वासब्रणार्शोऽर्दितापहं गुरुकफमेदोविषहर्जनं वलकरं
हृहणं शेषघ्नं विशेषतो बालानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं
पुनर्नवनीतसत्त्वकष्टोहं माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं
चक्षुष्यं संप्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च” ।

तत्र नवनीतस्य नामानि गुणाय मायप्र० उक्ता यथा
“अलण सरजं ह्येकधीनं नवनीतकम् । नवनीतं हितं
गव्यं दृष्यं वर्णबलान्निरुतम् । संप्राहि वातपित्तासृक्क-
यायोऽर्दितकासहृत् । तद्धितं बालके हृद्वे विशेषादन्तं
शिशोः । साहिष्यस्य गुणाः “नवनीतं सहिष्यास्तु वात-
क्षेपकरं गुरु । दाहपित्तप्रसहरं मेदःशुक्रविवर्जनम्” ।
पयसो नवनीतस्य गुणाः “दुग्धोत्थं नवनीतं तु चक्षुष्यं
रक्तपित्तहृत् । हृष्यं वल्यमतिस्निग्धं सधुरं प्राहि
शीतलम्” । सद्यः समुद्धृतनवनीतगुणाः “नवनीतन्तु
सद्यस्कं खादु प्राहि हिंसं लघु । मेध्यं किञ्चित्
कषायान्मूषकीषतक्रांशसंक्रमात्” । चिरन्तननवनीतगुणाः
“सधारकटुकान्त्वान्त्वार्थः कुष्ठकारकम् । क्षेपलं गुरु-
मेदस्थं नवनीतं चिरन्तनम्” ।

राजनि० व्याख्यादिनवनीतगुणा उक्ता यथा

“आगन्तु नवनीतं स्यात् ज्वकासाक्षिरोगहृत् । कफ-

नाशि च वल्यञ्च दीपनं परिकीर्तितम् । आविकं
नवनीतन्तु हिंसं लघु समीरितम् । योनिशूले कफे वाते
शुद्धशूले हितञ्च तत् । ऐडकं नवनीतन्तु क्लिष्टगन्धं
सुशीतलम् । पुष्टिसौख्यकरं मेधाविनाशि गुरु समतम् ।
मन्दाग्निदीपनं सत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” । ह-
स्तिनीनवनीतन्तु कषायं शीतलं लघु । तिक्तं विष्टम्भि
तत् हन्ति जन्तुपित्तकफक्षणीन् । घोटकीनवनीतन्तु
कषायं कफवातहृत् । चक्षुष्यमुष्णकटुकभीषदातापहार-
कम् । गर्दभीनवनीतञ्च कषायं कफवातहृत् । पाके
लघु दीपनञ्च वल्यं मूलस्य दोषहृत् । औष्ट्रं तु नवनीतं
च पाके शीतं प्रकीर्तितम् । व्रणक्षमिकफाक्षीनां वातस्य
च विनाशनम् । सानवीनवनीतञ्च पाके लघु रुचिप्रदम् ।
चक्षुष्यं दीपनं श्रेयं सर्वरोगविनाशनम्” । “शीतं रुच्य
नयोद्धृतं समधुरं कषणञ्च वातापहं कासघ्नं क्षमिनाशकं
कफहरं संप्राहि शूलापहम् । वल्यं पुष्टिकरं तृष्णा-
र्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनम् चक्षुष्यं असहारितर्पण-
करं दध्युद्धवं पित्तजित्” ।

नवनीतक न० नवनीतात् जायते वा० तुन् । १९ते राजनि०
स्वार्थे क । २नवनीते नवनीतशब्दे उदा० दृश्यते ।

नवनीतधेनु स्त्री दानार्थकक्षितायां नवनीतसत्यां धेनूं
तद्दानविधिः वराहपु० उक्तो यथा
“नवनीतमयीं धेनुं शृणु राजन् प्रयत्नतः । यां श्रुत्वा
सर्वपाशेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । गोमयेनाहुलिप्रायां
भूमौ गोचर्ममात्रतः । कृष्णचर्मं मृगस्यैव तस्योपरि च
धारयेत् । कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् ।
वत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् । कृत्वा पिघा
नेन च राजसिंह ! सुवर्णशङ्की सुसुखी च कार्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु कृत्वा तथान्यञ्च गुडेन
जिह्वाम् । ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलेभ्यः दन्ताः प्रकल्प्य
लाक्षाञ्च सितैश्च सूत्रैः । नवनीतक्षणीं राजसिन्धुपादां
प्रकल्पयेत् । ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां दर्भरोमकतच्छवीम् ।
स्वर्णशङ्कीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् । चतुर्भिस्त्रिल-
पालैस्तु संयुतां सर्वतोदिशम् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन
गन्धपुष्पैरलंकृताम् । दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाव
निवेदयेत् । वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निजितात्मने ।
मन्त्रास्त एव जपन्त्याः सर्वधेनुषु ये स्रुताः । पुरा देवा-
सुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्थने । उत्पन्नं दिव्यममृतं
नवनीतमिदं शुभम् । आप्यायनञ्च मृतानां नवनीतम् ।

पञ्चमे सप्तमे दिने । नवमे च शुभे वारे सुलग्ने शशि-
नोवले” इति । परस्तात् प्रतिबन्धकवशात् षोडशदिना-
भ्यन्तरे यदि वधूप्रवेशो न जातस्तदा तदनन्तरं विषमावद्-
मासदिने विषमवर्षे प्रथमतृतीयपञ्चमवर्षे विषम-
मासे विवाहमासात् प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेकादश-
मासेषु विषमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूप्रवेशः शुभः ।
तत्रापि यदि प्रतिबन्धकवशात्कात्कातिक्रमः पञ्चवर्षात्मको
जातस्तदा पञ्चवर्षादनन्तरं यथेष्टं वर्षादिनियमो नास्ति
किन्तु दोषरहिते काले वधूप्रवेशो विधेयः । तदुक्तं
संयज्ञे “विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे दिने षोडश-
वासरान्तः । ऊर्ध्वं ततोऽर्धेऽयुजि पञ्चमानं पुनः
परस्ताद्विषमो न चास्ति” । अत्रावर्धेऽयुजोति पदच्छेदो
द्रष्टव्यः । तदुक्तं विवाहपटले “वधूप्रवेशः प्रथमेऽल वर्षे
तथा तृतीयेऽप्यथ पञ्चमे वा । सूर्येन्दुदेवेज्यवलेन
कुर्व्यात् पुंसो मुनिर्गौतम आह सत्यमिति” । समवर्षे
दोषस्मरणान्न यदाह धर्मशास्त्रे नारदः “समे वर्षे समे
मासे यदि नारीगृहे प्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः
सा नारी वरणं प्रजेदिति” । युग्मवत्सरनिषेधः पञ्च-
वर्षात् प्रागुक्तयो न पश्चात्तदाक्यस्य प्रागभिधानात् ।
अथ वधूप्रवेशे नक्षत्रादि भ्रुवेति । भ्रुवाणि रोहिण्युत्तरा-
त्यं च क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यरहस्ताः सृष्टूनि चित्रा-
तुराधारेवती मृगः । श्रौतं श्रवणः वसुधेमिषा मूलं
प्रसिद्धम् । अनिलः स्वाती एषु भेषु वधूप्रवेशः सन्
शुभफलदः । रिक्तादिषु नेष्टः न शुभः अर्थात् रिक्ता-
न्यासु तिथिषु अकाराभ्यामन्यवारेषु च वधूप्रवेशः
प्रशस्त इत्यर्थः । उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे “पौष्णात्
कभाञ्च श्रवणाञ्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।
पुष्ये च मेषे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः”
इति । कभं रोहिणी । बुधे परैरिति अन्यैः शिष्टै-
र्बुधवारे वधूप्रवेशो नेष्टः । कर्षिस्त्रिहृषे शिष्टाचारो
यदुबुधवारे वधूप्रवेशो न विधीयते इति । केचिदत्र हेतु-
मपि वर्णयन्ति यदुबुधो नपुंसक इति तच्चिन्त्यं शनैरपि
नपुंसकत्वात्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात् पी० धा० ।
विवाहानन्तरं केषु चिन्मासेषु प्रथमं भर्तृदिगृहे विवासे
फलम् तत्त्वैकोक्तं यथा
“ज्येष्ठे पतिज्येष्ठमाधिके पतिं हन्यादिमे भर्तृगृहे
वधूः शुचौ । शश्वत् सङ्ख्ये शशुरं ज्ये तनुं तातं मधौ-
तातगृहे विवाहृतः” उ० चि० ।

“विवाहृतो विवाहादनन्तरं भर्तृगृहे स्थिता आदिमे
प्रथमे ज्येष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधूः पतिज्येष्ठं भर्तृ-
ज्येष्ठमातरं” इति । एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता
वधूः पतिं भर्तारं” इति । आदिमे शुचावासादे शश्वत्
भर्तुः जननीं” इति । आदिमे पौषे शशुरं भर्तुः
पितरं” इति । आदिमे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासे भर्तृगृहे तिष्ठन्ती
तनुं निजशरीरं” इति म्रियत इत्यर्थः । तथादिमे मधौ
चैत्रे तातगृहे पितृगृहे तिष्ठन्ती तातं पितरं” इती
त्यर्थः । यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तनुमासे
तत्तदुगेहावस्थितौ सत्यामपि न कोपि दोष इत्यर्थः ।
उक्तञ्च सङ्कर्तमार्तं गच्छे “उद्वाहात् प्रथमे शुचौ यदि
वसेत् भर्तृगृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं ज्येष्ठे निजतनुं
ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् । पौषे च शशुरं पतिं च मलिने
चैत्रे क्षपितान्ये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषा-
नभावे भवेदिति” । मलिनेऽधिकमासे तस्मात्प्रवध्वा विवा-
हानन्तरं ज्येष्ठापादपौषाधिकमासज्येष्ठमासेषु भर्तृगृहे
न स्यातव्यम् । चैत्रे मासि पितृगृहे न स्यातव्यं किन्तु
भर्तृगृहे एव स्यातव्यमिति फलितोऽर्थः । तदुक्तं
ज्योतिर्विद्वन्ने “विवाहात् प्रथमे पौषे आषाढे नाधि-
मासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा” ।
आषाढो ज्येष्ठोपलक्षकः । अधिमासः ज्येष्ठमासोपलक्षकः
अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमिति पी० धा० ।

नवभाग पु० राशेर्नवमो भागः । श्लिशांशकालकस्य राशेः
नवमे भागे १२० विंशतिकलाधिकभागत्वरूपे भागे
नवांशशब्दे विवृतिः । २४ नने भागमात्रे च ।

नवम ति० नवानां पूरणः नानत्वात् उटि सः । नवसङ्ख्या-
पूरणे । श्लगनावधिनवमराशौ २तद्भावे च तद्भावे
तत्पादिद्वादशभावोक्तदिशावसेयः । स्त्रियां ङीप् । “नयमी
तुहिनप्रभा” पताकासञ्ज्ञिवेशे कुण्डलोच्चातः । “अयम्पुनो
नयमी” “पुष्पो नयमी” यजु० २५।४।५ नयमी पञ्च-
तिर्यग्भेदेवत्या पूषदेवत्या च तदर्थः । चन्द्रस्य स्वस्मिन्
सूर्यकिरणप्रवेशयोग्यायां नवमकलाक्रियाकृपायां तदुपल-
क्षितकालरूपायां वा ४तिथौ । उभयदिने तत्प्राप्तौ कक्षाः
कर्मयोग्यतेति सन्देहे तच्चिन्त्यं उक्तः कालमा० यथा
“अथ नयमी निष्पीयते । सा च विधिनिषेधकृपाभ्याम-
न्यव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविलेव याज्ञा । तत्र विधिश्च युग्मा-
दिशास्त्रे “वसुधैवकुर्वीत” पश्यते । पञ्चपुराणेषुऽपि
“अष्टम्या नयमी विज्ञा नयम्या चाष्टमी युता । अर्ध-

नारीश्वराया समानाश्चरी तिथिः। भविष्यत्-
पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि “नवम्या सह कात्यां द्वादशी
नवमी तथेति”। निषेधस्तु पञ्चपुराणेषुऽभिहितः “न
कात्यां नवमी तात ! दशम्या तु कदाचनेति”। सेयं
नवमी भविष्यत्पुराणोक्तव्रतादौ दृष्टव्या। “ननु
कल्पनवम्याः पूर्वविद्वत्तेऽपि शुक्लनवमी परविज्ञाऽस्तु।
“शुक्लपक्षे तिथिर्मासा यस्यामभ्युदितो रविरिति” वच-
नात् भवम् पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमीविज्ञायाः साक्षात्-
वेधात्। ननु तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् कल्पपक्षे
सङ्कोचोऽस्त्विति चेत् न सङ्कोचहेतोर्भवतोदाहृतस्यापि
सामान्यरूपत्वात्। पञ्चयोद्धमोरपि पूर्वविज्ञैव याद्या।
रामनवमी तु “चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि।
सैव मध्याह्नयोगेन मङ्गापुण्यतमा भवेत्। नवमी चा-
ष्टमीविज्ञा त्याज्या विष्णुपुराण्यैः। उपोषणं नवम्यां
वै दशम्यां पारणं भवेदिति” वचनादष्टमीविज्ञा सनच-
त्वापि नोपोष्या” इति भेदः। “सा चाष्टमीयुता याद्या
शुक्लात्। भविष्ये “मासैस्तुभिर्यत् पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य
चण्डिकां। तत्फलं लभते धीर ! नवम्यां कार्तिकस्य
च। तथा “नवम्यां नव वर्षाणि राजन् पिपाशनो भवेत्।
तस्य तृप्ता भवेत्तूरी सर्वकामप्रदा शुभा” “मासे मासि
तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता। मङ्गलान्देति सा
प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणां। ज्ञानं दानं तपो होमो
देवार्चनसुपोषणम्। सर्वं तद्वचनं याति यदस्त्रं क्रियते
नरैः” ति० त०।

नवमल्लिका स्त्री नवा स्तुत्या मल्लिका कर्म०। नवमल्लिका-
याम् पुष्पप्रधाने दृष्टभेदे (नोयालि) शब्दरत्ना० तस्याः
पुष्पेऽपि “पुष्पे जातिप्रभृतयः खल्लिकाः” इत्युक्तेः स्त्री-
त्वम्। “उपययो विदधन्नपमल्लिकाः माघः नवमल्लिकेत्यत्र

नवमल्लिका स्त्री नवा स्तुत्या मल्लिका। (नोयालि)
ख्याते नवमल्लिकाष्टके अमरः। “वासनी” नेवारी इति
लोके तन्नाम। तद्गुणाः “नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्रज्ञा
नवमल्लिका। वासनी शीतला लघु तिक्ता दोषलया-
स्त्रजित्” भाष्यम्। २द्वादशाक्षरपादके बन्धोभेदे च
“इह नवमल्लिका नजमयैः ख्यात्” इ०र०।

अथर्वज्ञ पु० नवधान्यनिमित्तो यज्ञः। नवाक्षत्रिमित्ते यज्ञे
अःप्रायणशब्दे ६२२८० इत्यम् “शरद्वसनयोः केचि-
न्वयस्य प्रचक्षते। चान्यपाकवशादन्वे यज्ञाको त्रिनः
स्मृतः” कर्मप्रदीपे कात्या०। वनिनः वानप्रस्थस्य।

नवयोनिन्यास पु० तन्त्रसारे निवन्धोक्ते न्यासभेदे

“नवयोन्यात्मकं न्यासं कुर्व्यादौजैस्त्रिभिः क्रमात्। कर्ण-
योचिचुके भूयो गण्डयोर्वन्दे पुनः। नेत्रयोर्नसि विन-
खेदं योर्जठरे पुनः। ततः कूर्परयोः कुक्षौ जातुनो-
र्हृजमूर्धनि। पादयोर्गुह्ये च पार्श्वयोर्हृदयाम्बुजे।
अनयोः कण्ठदेशे च त्रीणि बीजानि विन्यसेत्”।

नवयौवन न० नव यौवनम्। २अभिनवे यौवने “नवयौ-
वनसम्पन्नां सर्वामरणाभिताम्” दुर्गाध्यानम्। नवं
यौवनं यस्याः। २अभिनवयौवनवत्यां स्त्रियां स्त्री हाराः
नवरत्न न० नवगुणितं रत्नम्। नवविधे शाणिक्यादिरत्ने
तामि च कर्मभेदे भिन्नानि यथा

“सक्ताशाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ। पद्मारागं
शरद्वतं नीलञ्चेति यथाक्रमम्” इति तन्त्रसारः। नवय-
हदोषमान्ये धार्याणि नवरत्नानि यथा “वैदूर्यं धारयेत्
सूर्ये स्फटिकं अमलाञ्जने। आवनेयेऽपि शाणिक्यं
पद्मारागं यथाशुभे। सुरौ सक्तां भगौ वज्रं शनौ नीलं
विद्रुं धाः। राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतनया”।
दीपिका। २विक्रमादित्यराजसमाख्यनवसंख्यकपण्डिते
च यथा “सन्तलरिचपण्यकामरसिंहशङ्खुवेतालभट्टचट-
कपर्कालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः स-
भायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्विदा०

नवरस पु० नवगुणितो रसः। अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिके
रत्यादिस्त्रायिनवभावके नवविधे रसे “रतिह्रीश्च शोः
कच क्रोशोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चैवमदौ
प्रोक्ताः शब्दैःपि च” स्यायिभाषातुक्ता

“शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरमयानकाः। बीभत्सोऽङ्गु द
इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः” सा०द०। ४४कृत्तरणम्
“अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः” इत्युक्तेः नाट्ये अष्टविध-
त्वम् “निर्वेदस्यायिभावोऽपि श्रान्तोऽपि नवमोरसः” इत्युक्तेः
काव्ये नवविधत्वमिति सूचनाय। प्रबोधचन्द्रोदयनाटके
शान्तरसवर्णनं भारतादिशास्त्रविरुद्धम्। “नवरस-
रुचिरा भारती कवेर्ज्ञयति” काव्यम्०।

नवरात्रि ति० नवभिः रात्रिभिर्निर्दिष्टं तद्विगार्थं द्विगुः

“द्विगुर्लुग्नपत्ये” तद्विगतस्य षडौ लुक् अचक्षणा० नवमी
रात्रिभिस्तदुपलक्षितैर्दिनेषां निर्दिष्टे यागादौ “नवरात्राः
स्वतारः” कात्या०श्रौ० ४।१।४ “नवरात्रे त्रिककुक्षाः”
कात्या०श्रौ० १५।१।१ नवरात्रसाध्ये २व्रतभेदे तद्वि-
धानकावनिर्णयादि नि० सि० उक्तं यथा

“अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तद्विषयः
भार्गवाचनदीपिकायां देवीपुराणे सुमेधा उवाच
“इदं राजन् ! प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।
आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्तुष्टयभेदिने” इत्युपक्रम्यो-
क्तम् । “शुक्ले तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपक्षोर्ध्वगामिनी ।
आद्यास्तु नाडिकाख्यक्ता षोडश द्वादशापि वा । अप-
राह्णे च कर्त्तव्यं शुद्धसप्ततिकाङ्गिभिः” । इदं चाप-
राह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
ज्ञेयम् । तथा च तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवी
वचः “अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
सङ्गतमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता । आद्याः
षोडश नाडीस्तु त्वया यः कुरुते नरः । कलय-
स्यापने तत्र हरिर्ह जायते भ्रुवम्” । मार्कण्डेय
देवीपुराणयोः “पूर्वविज्ञा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदा-
श्विनी । नवरात्रप्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ।
देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते । नन्दायां दर्श-
युक्तायां यत्र स्थानम् पूजनमिति” । स्कान्देऽपि “प्रति-
पदाश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् । भाद्रपक्ष-
दशम्युक्ता तया युक्ता न शक्यते । विरुद्धफलदा सा हि
सुखदारभयावहेति” । तथा “वर्जनीया प्रयत्नेन अमा-
युक्ता तु मार्थिवः । द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत् सर्व-
कामदा” । तथा देवीपुराणे “यो मां पूजयते निजं
द्वितीयादिगुणान्विताम् । प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽनुते
सुखमव्ययम् । द्वितीये चेदमायुक्ता प्रतिपत् स्थापने
मम । तस्य शापायुतं दत्त्वा भक्षयेमं करोम्यहम् ।
अपह्नात् कुरुते यस्तु कलयस्यापनं मम । तस्य सम्प-
दिनाशः स्थाव्यत्रैव पुत्रो विनश्यति । अमायुक्ता न
कर्त्तव्या प्रतिपक्षचण्डिकाचने । धनार्थिभिर्विशेषेण वंश-
हानिश्च जायते । न दर्शकलय युक्ता प्रतिपक्षचण्डि-
कान्ते । उदये द्विसङ्कर्त्तापि आद्या सोदयगामिनी” इति
देवीपुराणे “या चाश्वयुजि नासे स्यात् प्रतिपद्भयान्विता ।
शुद्धा ममाचने तस्यां शतयज्ञफलपदम्” । रुद्रयामले
“अमायुक्ता यदा चैव प्रतिपन्निन्दिता मता । तत्र चेत्
स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते भ्रुवम् । प्रतिपत् स-
द्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि” इति । यद्यपि रुद्र-
यामले डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात् प्रचाराच्च
तद्वचनानि लिख्यन्ते । तिथितत्त्वे देवीपुराणेऽपि “मात-
रात्राहयेद्देवीं मातरेव प्रवेशयेत् । मातःमातश्च संपूज्य

मातरेव विसर्जयेत्” । तत्रैव “शरत्काले महापूजा
क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्थोदयगामिन्यां न तत्र
तिथियुग्मता” । तथा “कुम्भारोपणयुक्तां वर्जयेत् प्रति-
पत्तिथिम् । राज्यनाशाय सा प्रोक्ता निन्दिता चाश्व-
पूजन” इति । एषु वचनेषु कलयस्यापनग्रहणात् तदेव
प्रथमदिने निषिद्धं न त्वपवासादि तस्य “प्रतिपदाश्व-
मासाख्येति युग्मवाक्यात् । “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः
प्रथमतः” इति दीपिकोक्तेः “शुक्लपक्षे दर्शविज्ञेति”
माधवोक्तेः पूर्वदिने प्राप्तस्य वाघे मानाभावादिति केचित् ।
वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकाचनपूजाग्रहणादुप-
वासादेशाकृत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् ।
कलयस्यापनग्रहणं त्वपवचनम् । अतएव देवस्यः “व्रतो-
पवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिस्तद्विने
पूज्या विपरीता तु पैतृक” इति । अत्र घटिका सङ्कर्त्त
इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णं शुद्धा च भूत्वा
परदिने वर्जते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव
यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित्
पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकनिषेधपराणि परदिने प्रति-
पदोऽत्यन्तासत्त्वे तु दर्शयुतापि पूर्वैव याद्या तदाह
लङ्कः “तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं
तिथिरेव साधनमिति” यानि त्वमायुक्ता प्रकर्त्तव्येत्या-
दीनि ऋषिंहप्रसादे वचनानि तानि समूलत्वे सत्ये-
तद्विषयाणि । अत्रैव तत्त्वम् । पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां
हेमाद्राद्यालिखितत्वेन निर्मूलत्वाच्चान्यनिर्णयस्यानुक्तेः
सामान्यनिर्णयात् पूर्ववत्प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु विषे-
धेण निर्णयादौदयिकी याद्या तत्रापि घटिकैकेत्यस्य
द्विसङ्कर्त्तस्तुतित्वोक्तो द्विसङ्कर्त्ता याद्या “उदिते देवतं
भाना” वित्यत्र “द्विसङ्कर्त्तां त्रिरङ्गयेति” औदयिक्या द्विस-
ङ्कर्त्तत्वनियमात् तेन उदये द्विसङ्कर्त्तापीत्याद्यनुसारोऽपि
“सङ्कर्त्तमात्रा कर्त्तव्येति” द्विसङ्कर्त्तस्तुतिः । अन्यथा
द्विसङ्कर्त्तविधिवैयर्थ्यात् । केचित्तु सङ्कर्त्तमात्रेति
पचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः गौडा अथेवम् ।
अत्र देवीपूजैव प्रधानम् उपवासादि त्वङ्गम् “अष्टम्यां
च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् । पूजयित्वाश्विने
मासि विशोको जायते नरः” इति हेमाद्रौ भविष्ये
तस्या एव फलसम्बन्धात् “नवमीतिथिपर्यन्तं वज्रा
पूजाजपादिकमिति” तत्रैव देवीपुराणात् । “शरत्काले
महापूजा क्रियते या च वार्षिकी” इति मार्कण्डेयपुरा-

याश्च पूर्ववचनादप्यभीपूजैव प्रधानमन्यत् सर्वमङ्गमिति
गौडाः । एकाहपक्षोऽपि कालिकापुराणे “यस्त्वेकस्या-
मघाटस्यां नयस्यामथ साधकः । पूजयेद्हरदां देवीं महा-
विभवविस्तारैः” इति । तत्त्वं तु राजस्त्रवेऽन्यथागैः सम-
प्रधानायाः सहिताया अथवेष्टेरेतयांक्षाद्याकामं याज-
येदित्येकत्वान्मध्ये विधानांश्च यथा फनाथोर्वहिः प्रयोग-
स्तथा नवरात्रमध्यस्याया अष्टस्या नवस्या वा फनार्थः
वृथक्प्रयोगः । रूपनारायणपुत्रदेवीपुराणे “महानवस्यां
पूजेयं सर्वकामप्रदायिका । सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव
भक्त्या प्रकीर्तिता । कृत्वाप्नोति यथो राज्यं पुत्रायुषं
नशम्भदः” । सा च काम्या नित्या च “एवमन्यैरपि तथा
देव्याः कार्यं प्रपूजनम् । विभूतिमत्तनां चक्षुः चतुर्वर्ग-
प्रदायकम्” इति “यो मोहादथ वाऽऽलस्यादेवीं दुर्गां
महोत्सवैः । न पूजयति दम्भाद्वा हेमादाप्यत्र भैरव ! । क्रुद्धा
भगवती तस्य कामानिष्टाक्षिहन्ति वै” इति कालिका-
पुराणेऽङ्करणे निन्दान्युतेः “वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च
विसर्जनम्” इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाश्च । अलोपवा-
खादिकसक्तं हेमाद्रौ भविष्ये “एवं च विन्ध्यवासिन्या
नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तेन तत्रैवाया
चितेन च । पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
नृहेष्टहे शक्तिपरेषामेष्टामि नवे नवे । स्नातैः प्रसूतितै-
र्हृष्टैर्वाङ्गणैः क्षतियैर्हृष्टैः । वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैश्चै-
च्छैरन्यैश्च मानवैः” इति यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये
“एवं नानाश्रेष्ठगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिरिति” तत्तमम-
पूजापरम् । “विना मन्त्रैस्तामसी स्थात् किरातानान्तु स-
म्भतेति” तत्रैवोक्तेः । मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि “कन्या-
संस्थे रवौ शक्र ! युक्तामारभ्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथ
वैकाशी नक्ताशी वाथ वायुभुक् । भूमौ शयीत चामन्त्र्य
कुमारीर्भोजयेन्मुदा । वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः
प्रतिवासरम् । बलिञ्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः” इति नन्दिका
प्रतिपत्तिथिरिति सैधिलः । यथेति गौडाः । तच्च पूजनं
रात्रौ कार्यम् “आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरम-
र्दिनीम् । निशासु पूजयेद्भक्त्या शोपवासादिकः क्रमात्”
इति देवीपुराणात् संयज्ञेऽपि “आश्विने मासि मेघान्ते
प्रतिपद्यता तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं
च पूजयेत् । रात्रिरूपा यतो देवी दिशारूपो महेश्वरः ।
रात्रिब्रतमिदं देवि ! सर्वपापप्रणाशनम् । सर्वकामप्रदं

नृणां सर्वशत्रुनिवर्हणम् । रात्रिब्रतमिदं तस्य रात्रौ
कर्तव्यतेष्यते । नक्तब्रतमिदं यस्यादन्यथा नरको गतिः”
इत्यादिवचनाश्च रात्रिब्रतत्वमेवाभिप्रेत्य साधवेनोक्तम् तस्य
नक्तब्रतत्वादिति । न तु रात्रिभोजनात् । “ननु मासि चा-
श्वयुजे युक्ते नवरात्रे विशेषयत् । संपूज्य नवदुर्गाश्च नक्तं
कुर्वीत समाहितः । नवरात्राभिधं कर्म नक्तब्रतमिदं
कृतम्” । आरम्भे नवरात्रस्येत्यादि स्नान्दात् साधवो-
क्तेश्च नक्तमेव प्रधानमिति चेत् नवरात्रोपवासत इत्या-
देरनुपपत्तेः तेन पाक्षिकनक्तानुवादोऽयं नित्यानित्य-
संयोगविरोधात् नह्यग्निहोत्रे दध्नः पक्षे प्राप्तस्य दध्ना-
जुहोतीत्यस्योद्भयकामहोमेऽनुवादो घटते नित्यपद-
वादायोगादित्युक्तं वार्तिके, तथात्वाऽपि । तेनात्र
तद्वदेव गुणात् फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्म-
कालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् सैवम्
न्यायतः प्राप्तापि पूर्वोक्तवचनैर्वाधात् यथा पूर्वैद्युः
कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा खल्यापि परैव रामनव-
मीति प्रायुक्तम् यथा वा निशीथे सतीमपि पूर्वं
जन्मादमीं त्यक्त्वा रोहिणीयुक्ता परैवेति साधवेनोक्तम्
तथात्वापि । वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकालत्ववचसां
हेमाद्र्यादलिखनात् समूलत्वं विशिष्टमेव त्रिकारं
पूजयेदित्यादिपूर्वविरोधाच्च । साधवोक्तस्तु पाक्षिकन-
क्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात् सर्वपक्षेषु परैव प्रतिपदिति
शिद्धम् । अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः
“दशौ समाप्तिरष्टम्याम्” ह्येतेन प्रतिपक्षिणि । मारम्भो
नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत्” इति देवीपुराणादि-
त्याहुः । तत्र ह्यष्टदशोर्न्यूनाधिकत्वापत्तेः अत्र
मूलाभावाच्च तेन तिथिवाच्येवायं तदुक्तम् “तिथिद्वयो
तिथिह्वासि नवरात्रमपार्थक्यम् । अष्टरात्रे न दोषोऽयं
नवरात्रं तिथिचये” इति । स च नवरात्रशब्दः कविज्ञ-
क्षण्या कर्मवाची यथा । मारम्भो नवरात्रेत्येत्येति दिक्”
नवराष्ट्र न० औशीनरन्ध्रपक्ष देशभेदे “नवस्य नवराष्ट्र-
क्रमेण कर्मिणा पुरी” हरिवं० ११५० । तच्च दक्षिण-
दिक्स्थं “नवराष्ट्रञ्च निर्जित्य कुलिभोजसपाद्भवत्” भा०स०
१०५० सहदेवदक्षिणदिग्गजये ।
नवर्च न० नव+छ्चो यत्र अच् समा० । नवभिर्हर्गभिर्भुंते
सूक्तभेदे । नव च ता वृक्षश्चेति अच् समा० । नवस्य
वृक्षभेदे “नवर्चभ्यः स्वाहा” अथ० १८।२३६
नवलक्षण न० नवमितं लक्षणम् । विश्वसर्गास्तिसप्तत्य

आमन्यतमस्य तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षी-
कृतिमन्त्वानामन्यतमरूपेषु नवसु पारमेश्वरेषु लक्षणेषु
तदेतत् वेदा०प० समर्थितं यथा

“प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् (तटस्थ लक्षणम्) अत्र
जगत्प्रदेन कार्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम्
अतोऽविद्यादो नातिव्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदु-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षीकृतिमन्त्वम् । ईश्वरस्य
तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसङ्गावे च “यः सर्वज्ञः
सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूप-
मन्नञ्च जायते” इत्यादि श्रुतिर्मानम् । तादृगचिकीर्षी
सङ्गावे च “सोऽकामयत वञ्च स्यां प्रजायेति” श्रुतिर्मानम् ।
तादृगकृतौ च “तन्मनोऽगुरुतेत्यादि” वाक्यम् । ज्ञाने-
च्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणस्वितयं विवक्षितम् अन्यथा
व्यर्थविशेषप्रणापत्तेः । अतएव जन्मास्थितिध्वंसानामन्य-
तमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव सम्यग्दाने
ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतोऽयं इमानि भू-
तानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसं-
विशन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम् । “जन्माद्यास्य यतोऽन्वयादि-
तरतश्चार्थेष्वभिन्नः स्वरूपः तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवे
सृजानि यत् स्वरयः” भाग०॥११॥१ लोकस्य प्रतिपा-
दार्थसंघातकः श्रीधरस्वामिकृतः श्लोको यथा “विश्व-
सर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् । श्रीकृष्णार्थं परं
धाम जगद्भाम नयामि तत्” ।

जववरिका स्त्री नवो वरोऽस्त्यस्याः उन् । नवोद्गायां हारा०
जववर्ष पु०न० नवमितं वर्षम् । १भारतादिषु नवसु वर्षेषु ।
वृष-भावे घञ् कर्म० । २नूतनवर्षणे पु० ।

जववल्लभ न० नवानां नवीनानां वल्लभम् । १दाहायुषि
शब्दार्थचि० । २नव्यजनप्रिये त्रि०

जववस्त्र न० कर्म० । अनाहते नूतने यस्मिन्

जववास्तु पु०न० वास्तु यस्य । राजर्षिभेदे “अग्निर्नय नवास्त्वं
वृहद्रथं तृणीतिम्” ऋ० १।१६।१८ “नव वास्तु यस्यासौ
नववास्तुः” वा ऋन्दीत्यनुवृत्तेः अग्निपूर्वरूपत्वाभावे यण् ।
नववास्तुनामकं वृहद्रथनामकं तृणीतिनामकं च राज-
र्षीन् नय इहानय” भा० ।

जवविंशति स्त्री नवाधिका विंशतिः । १नवाधिकाविंशतिसं-
ख्यायां २तद्युते च “नवविंशत्याऽस्त्युत” यजु० १४।११
“करपादाङ्गुलयोर्विंशतिः नव ऋद्रूपाः प्राणास्तैरस्तुवत”
वेददी० “दश हस्त्याङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणाः” शत०

ब्रा० ८।४।१।७। ततः पूरणे ङट् । नवविंश तत्संख्या-
पूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

नवविध त्रि० नव विधायस्य । नवप्रकारे नवविधयापानि
च विष्णुना दर्शितानि यथा “अतिपातकः महापा-
तकाऽऽतृपातकोऽपपातकेषु४ प्रवर्त्तते । जातिभ्रंश-
करेषु५ सङ्करीकरणेषु६ अपातीकरणेषु७ मलाकहेषु८
प्रकीर्णकेषु” ९। प्राय०वि० तद्विवरणं दृश्यम् ।

नवव्यूह पु० नव व्यूहा यस्य । विष्णो तस्य अष्टसु पद्मदलेषु
प्रद्युम्नादिरूपतया केसरस्थाने मध्ये वासुदेवरूपतया च
नवव्यूहवत्त्वात् तथात्वम् । तदर्थनप्रकारः वज्रिपु० उक्तो
यथा “नवव्यूहार्चनं वक्ष्ये नारदाय हरीरितम् । मण्ड-
लेऽङ्गोऽर्चयेन्मध्ये च योजं वासुदेवकम् । अं सङ्कर्षणं
तथा वज्रो अं प्रद्युम्नं च दक्षिणे । अनिरुद्धं नेर्हते तु
नारायणन्तु पश्चिमे । तद्वज्रद्वाराण्यमनिखे छं विष्णुं
क्षौं नृसिंहकम् । उत्तरे तु वराहञ्च ईशे वामनमेव च”

नवशक्ति स्त्री नवगुणिता शक्तिः । सा०ति० उक्ते शक्तिनवके
नवकशब्दे दृश्यम् काश्चित् नवविधा शक्तिः तन्मसारे उक्ता
यथा “प्रभा माया जया सृष्ट्या विष्णुज्ञानन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तयः” ।

नवशस्य न० कर्म० । नूतने शस्ये ।

नवशस्येष्टि स्त्री नवशस्यनिमित्ता इष्टिः । साग्निककर्त्तव्ये
नवशस्यनिमित्तके इष्टिभेदे “शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या” ।
“नानिहा नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः” मनुः
नवशायक पु० नवविधः शायक इव । पराशरसंहितोक्ते
नवविधे (नवशाक) ख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे “गोपोमाली
तथा तैली तन्नी भोदकवारुजी । कुलाढः कर्मकारश्च
नापितो नवशायकः” ।

नवश्राद्ध न० प्रेतोद्देश्यके शरणाह्राद्विषमदिवसे कर्त्तव्ये श्राद्ध-
भेदे तद्विधानादि निर्णयसिन्धौ यथा

“अथ नवश्राद्धं पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः “प्रथमेऽङ्गि-
हतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमेकादये चैव तच्चवश्रा-
द्धच्यते” शिवस्वामी “नव श्राद्धानि पञ्चाङ्गराश्रयायनशा-
खिनः । आपस्तम्बाः षड्विंशतिर्विभाषा त्वितरेषु हि”
पञ्च ऐकादशाहिकं विना “शरणाह्राद्विषमेषु दिनेष्वे-
कैकं नवश्राद्धं कुर्यादानवमाद्यादि नवमे विच्छिद्योत्तेकादशे
तत्कुर्यादिति” मदनरत्ने बोधायनोक्तेः । भविष्ये “नव-
सप्त विशां रात्रां नवश्राद्धान्यहोत्रमात् । आद्यान्त्योर्ध्वे
योस्तु षड्विंशतिर्हर्षयः” हेमाद्रौ वृहद्विंशतिः “अक्षय्या

हादशाहस्य लब्धा तरति दुष्कृतम्" अतः षडेव । एता-
न्येव विषमश्राद्धानीत्युच्यते नागरशण्डे तु "पञ्चमे
सप्तमे तददष्टमे नवमे तथा । दशमेकादशे चैव नवश्रा-
द्धानि तानि च" इत्युक्तं कात्यायनस्य "चतुर्थे पञ्चमे चैव
नवमेकादशे तथा । यदत्र दीयते जनोस्तत्रश्राद्धमुच्यते" ।
प्रथमे सप्तमे चैवेत्याद्यापादे व्यासे पाठः । बह्वृचानान्तु
"नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृत्तु" इत्युक्तं
नारायणहस्तौ दीपिकायां "अथ तनुयादाद्ये चतुर्थे दिने
श्राद्धं पञ्चमसप्तमाष्टनवदिपुद्गेषु । शुक्ले द्विजः प्रथमे
ऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चसप्तनवस्त्रपि हौ हौ पिण्डौ प्रदा-
तव्यौ शेषेष्वेकैकान्तु विन्यसेत् । एको विषमश्राद्धे ऽवयवपि-
ण्डस्यैक इति तौ हावित्यर्थः । अत्र शास्त्राभेदात् व्यवस्था ।
अपराकै भविष्ये "नवश्राद्धं त्रिषवश्च षण्मासं मासि-
कानि च । न करोति सुतोयस्तु तस्याघः पितरोगताः"
"नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । पृथक्
नैव तु काव्याणि संविमक्तधनेष्वपि" इति मिताक्षराष्ट-
तव्यासः । व्यासः "जातकर्मान्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च"
इत्युपक्रमे । "मूलमासेऽपि काव्याणि नित्यं नैमित्तिकं
तथा" "नवश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पथ्युपितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुंक्तशितं च न भुञ्जीत कदाचन" मिताक्षराष्ट-
तव्यासः । नवश्राद्धञ्च आहिताग्निविषयं यद्वाहयमः
"चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा । यदत्र दीयते
जनोस्तत्रश्राद्धमिष्यते । अस्त्रिषव्यनादशां गाहिताग्ने-
र्हिजनानः । अयुग्मान् भोजयेद्दिप्रांस्तत्रश्राद्धमिष्यते ।
नवमे पञ्चमे श्राद्धं प्रेतोपकारार्थं नावश्रकम्
नवश्राद्धसंज्ञा एतदुद्भव्यहणे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम्
आहिताग्नेरस्त्रिषव्यनादशां श्राद्धान्तरमस्तीति च
दर्शितम्" प्रा० वि० ।

जवषष्टि स्त्री नवाधिका षष्टिः शा० त० । जनसप्ततिसंख्यायां
२तत्संख्यान्विते च ततः पूरणे षट् नवषष्टे तत्पूरणे
त्रि० । एवं स्त्रियां ङोष् । तत्पूरणे तमप् नवषष्टितम
त्रि० नवसप्तति नवाशीतिः षष्टतयो नवाधिकतत्तत्संख्यायां
तत्पूरणे तदुते च । तत्पूरणे षट् तमप् च नवाधिक-
तत्तत्संख्या पूरणे त्रि० ।

जवसप्तदश पु० नव च सप्तदश चक्षोमायस्य इ सप्त० । अति-
रात्रयागभेदे "अभिपुत्रं सर्वं क्षोभनवसप्तदशावतिरात्रौ"
कात्या० श्रौ० २४।३ ८ "प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः"
इत्येव २५।३।१४ नवसप्तदशः प्रजातिकाश्रयः" आह० श्रौ०

१०।१।२ "नवसप्तदशोनाम एकाहः तेन प्रजातिकामो
प्रजातिः प्रजासम्पत्तिस्तं कामयमानः यजेत" नारा० वृ० ।
नवसार पु० "नवसारो भवेच्छुच्युर्नृतोयैर्विपाचितः । दो-
लायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भियोगसिद्धये" इति वैद्यच-
न्द्रिकोक्ते चूर्णतोयाभ्यां दोलायन्त्रेण पाचिते काथभेदे
नवसादरमप्यत्र । "प्रतिश्यायेषु शिरसः पीडने नवसाद-
रम्" वैद्यचन्द्रिका ।

नवसू स्त्री नवं सूते सू-किप् । अभिनवप्रसवायां स्त्रियां
गोप्रभृतौ "अस्तं नवसू इव ग्मन्" षट्० ४।१४।५
"नवसूः नवप्रसवा गाव इव" भा०

नवसूति(का) स्त्री नवा सूतिः प्रसवो यस्या वा कप् ।
१धेन्वाम् अमरः २नवप्रसवायां स्त्रियाञ्च । नवप्रसूतिर-
प्यत्र "नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी" नैष० ।

नवांश पु० नवमोऽंशः । त्रिंशांशकल्पपराशर्येनवमे भागे स च
एकैकराशे ३२० विंशतिकलाधिकांशतयत्पः । राशि-
भेदे राशिभेदस्यैकैकांशादिकं ज्यो० चक्रं यथा
"मेघाद्यामकराद्याश्च तृताद्याः कर्कटादयः । एषान्-
वांशा राशीनां स्वांशाः वर्गोत्तमा सूताः" यथा मेघे
प्रथमनवांशो मेघस्य, द्वितीयांशो वृषस्य, तृतीयांशो मि-
थुनस्य, चतुर्थांशः कर्कटस्य, पञ्चमांशः सिंहस्य, षष्ठांशः
कन्यायाः सप्तमांशस्तुलायाः, अष्टमांशो वृश्चिकस्य, नव-
मांशो धनुषः । एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य १ कुम्भस्य २
मीनस्य ३ मेघस्य ४ वृषस्य ५ मिथुनस्य ६ कर्कटस्य ७ सिं-
हस्य ८ कन्यायाः ९ । तथा मिथुने तृतायाः १ वृश्चिकस्य २
धनुषः ३ मकरस्य ४ कुम्भस्य ५ मीनस्य ६ मेघस्य ७ वृषस्य ८
मिथुनस्य ९ । एवं कर्के कर्कस्य १ सिंहस्य २ कन्यायाः ३
तृतायाः ४ वृश्चिकस्य ५ धनुषः ६ मकरस्य ७ कुम्भस्य ८
मीनस्य ९ । एवं सिंहे मेघाद्याः १ कन्यायां मकराद्याः २।
तृतायां तृताद्याः ३ । वृश्चिके कर्कटाद्याः ४ । एषमेव
धनुषि मेघाद्याः ५ । मकरे मकराद्याः ६ । कुम्भे
तृताद्याः ७ । मीने कर्कटाद्याः ८ । क्रमाच्चवांशा ज्ञेयाः
चक्रञ्च "मेघे नवांशा मेघाद्याः वृषे च मकरादिकाः ।
मिथुने च तृताद्याः स्युः कर्कटे कर्कटादिकाः" इति ।

नवाङ्ग त्रि० नवविधमङ्गं यस्य । नवविधाङ्गयुक्ते चक्रद-
त्तोक्ते कथाभेदे पु० "संस्पृष्टदोषेषु हितं संस्पृष्टमथ
पाचनम्" । विश्वाम्स्तावद्भूमिन्त्रैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
ज्ञतः कथायो हन्यातु रातपित्तोद्भवं ज्वरम्" । २कर्क-
टशङ्करां स्त्री टाप् । जनि० । १यवत्यां स्त्री ङोष् ।

“नवाङ्गी कुरङ्गीदङ्गी करोतु” जगन्नाथपण्डितः

नवान्न न० कर्म० । नूतनाच्चे तत् प्राप्यतयाऽत्यासि अच् ।
नवाङ्गागमकाले तन्निमित्तकश्चाङ्गादिकं आङ्गविवेके
उक्तं यथा विष्णुधर्मोत्तरे “व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं
यवपाके च पार्थिव ! । नतावाद्यौ महाराज ! विना-
आङ्गं कथञ्चन । पोर्णमासी तथा मासी आवशी च
नरोत्तम ! । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तवा कृष्णा तयो-
दशी । एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ।
व्रीहिः शरत्कृषान्यं तत्रैव व्रीहिशब्दस्य मुख्यत्वात् ।
अन्यथा व्रीह्यपचारे शालिप्रतिनिधिविधानदर्शनं पृथगु-
पादानञ्च नोपपद्येत यथा छन्दोगपरिशिष्टे का-
त्यायनः “यथोक्तवस्त्वस्मत्तौ पाद्मं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहिणांमिव शालयः” । “व्रीहयः
शालयोसृङ्गा गोधूमाः सर्षपास्त्रिणाः” । यवाश्चौषधयः
सप्त विपदोन्नतिं धारिताः” । वासनपुराणे “हविषा
संस्कृता ये तु यवगोधूमशालयः । तिलसृङ्गाद्योमाषा
व्रीहयश्च प्रिया हरेः” अतएव कामधेनुकृता आश्विन-
मासीयतिथिकाले नवाङ्गश्चाङ्गविषयं ब्रह्मपुराणवचनं
लिखितं यथा “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा
सुशोमनम् । गच्छेत् जेली विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्”
इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृन् चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा”
इत्यस्मादेव वचनात् शुक्लपक्षे एवेतत् आङ्गम् । षष्ठिके
व्रीहिपाकनिमित्तं आङ्गं न स्यादिति चेन्न स्यादेव
नवाङ्गागमनिमित्तन्तु तत् स्यादेवेति ब्रूमः”

आ०त० रघुं उक्तं यथा

अथ नवाङ्गश्चाङ्गम् । शातातपः “नवोदके नवाङ्गे च
अहप्रच्छादने तथा । पितरः सृष्टयन्त्यक्षमटकासु मवाक्ष
च” । नवोदके क्षोर्पक्रमे । आङ्गास्वरवाविति या-
वत् “आङ्गादितो विशाखान्” रविचारेण वर्धति”
इति ज्योतिर्वचनात् रविचारेण रविगत्या । “प्राह-
ट्काले समायाते रौद्रः कक्षगते रवौ । नाङ्गोवेधसमा-
योगे जलयोगं वदास्यहम्” इति रुद्रयामलाञ्च । रौद्र-
माङ्गा । नवाङ्गे नवाङ्गागमे अत्र नचत्तत्रहपीडासु
दुष्टसमावचोक्ते । इच्छाआङ्गानि कुर्वीत नवमस्यागमे
तथा” इति विष्णुपुराणाद्विष्णुमाणववृत्तरवचनेषु नवाङ्ग-
श्रुतेर्नवाङ्गागमत्वेनैव निमित्तत्वं लाघवात् । असावा-
स्यास्त्रिंशोऽटका माघी प्रौष्ठपद्वर्द्धं कृष्णत्वयोदशी व्रीहि-
यवपाकौ च “एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह

प्रजापतिः । आङ्गमेतेष्वङ्गवाङ्गो नरकं प्रतिपद्यते” इति
विष्णुवचनं नवाङ्गागमश्चाङ्गस्यैव व्रीहियवोभयप्राप्तिविष-
यकत्वेन विधायकं यथादिधान्यव्युदासाय । शालि-
धान्यस्य तु प्राप्तिः । “शरद्वसन्तयोः केचिन्नयज्ञं प्रच-
क्षते । धान्यपाकवशादन्ये भक्षामाको वनिनः स्मृतः”
इति छन्दोगपरिशिष्टे व्रीह्यप्राप्ता नवमस्येष्टौ शा-
लिनिधानादुपयन्तुत्यन्यायात् आङ्गेऽपि तथा कल्पनात् ।
“षष्ठिके शुक्लपक्षे तु नवाङ्गं शस्यते बुधैः । अपरे क्रिय-
माणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् । धनुषि यत् कृतं
चाङ्गं सृग्नेत्वासु रात्रिषु । पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवा-
ङ्गमिषकाङ्क्षिणः” इति वराहवचनाञ्च । श्रामाको
व्रीहिविशेषः । वनी वानप्रस्थः । अपरे कृष्णपक्षे ध-
नुषि धनुःस्थार्के । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाङ्गं
लाचरेदुबुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते”
इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च सौरपौष-
वत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनुर्मीन-
यर्थ्युदासात् यवश्चाङ्गमुख्यकालपर्यन्तं माघफाल्गुन-
वैशाखेष्वपि नवाङ्गश्चाङ्गं कार्यम् “एवमागामियागोय-
मुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः
पूर्वस्य कर्मणः । यदागामिक्रियासुमुख्यकालस्याप्यनरा-
जवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि”
हरिहरपद्धतौ तथादर्शनात् । अधस्तनः कृष्णपक्षो
व्यवहारः । अन्नरालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु
उत्तरक्रियासुखकालं विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव
पूर्वक्रिया कर्त्तव्या । “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकाला-
ञ्चेत् कथञ्चन । ऊत्येतदेव कुर्वीत ये तृपनवनादधः”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारातिपाते तथा व्यवहा-
रात् । अतएव आङ्गविवेकेऽपि धनुषः पशुं दासान्नाषादि-
रिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवश्चाङ्गमपि हरिश्चयनात्
पूर्वं कर्त्तव्यम् “नवाङ्गं नैव नन्दायां न च सुप्ते
जनार्दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्”
इति ज्योतिर्वचनात् “न च सुप्ते जनार्दने” इति आश्वि-
नशुक्लपक्षेपरम् आश्विनाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्यं
पक्वं ज्ञात्वा सुशोमनम् । गच्छेत् जेली विधानेन
गीतवाद्यपुरःसरम्” इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृन् चैव
तर्पयेदर्चयेत्तथा” इति ब्रह्मपुराणात् । सृग्नेता प्राप-
कोयासां राक्षीणामिति व्युत्पत्त्या नचत्वाच्चेतरित्यने-
नाङ्गविधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च सृग्गिरिः

पूजाङ्गेन दृष्टिकशेषे रात्रारम्भात् चत्वारिंशद्दण्डाधिक-
कावशिष्टदण्डारात्रयो मृगनेत्या इति । यथोक्तं ज्योतिषे
“ज्येष्ठाशेषाङ्गे सूर्ये मृगनेत्यानिशात्मके । नवाङ्ग-
भोजनं आङ्गं जन्मचन्द्रे तिथौ न च” अत्र जन्मति-
थिनिषेधात् तथा “जन्मर्क्षतारं सितवासरश्च” इति
जन्मर्क्षनिषेधाच्च “नन्दायां भार्गवादिने त्रयोदश्यां
त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्मचन्द्रतिथिजन्म-
त्वत्तिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा
“सूर्ये चैव विशाखगे खरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते ।
नन्दासन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्तिके ।
भेधूप्याह्निशिवेषु विष्णुशयने ह्यण्ये शशिन्यष्टमे आङ्गं
भोजनकं नवाङ्गविहितं पुनार्थनाशपदम्” । सूर्ये चैव
विशाखगे भार्गवीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्वा-
वस्थिते सूर्ये । खरतिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमताराव्ये
नन्दा प्रतिपत् वषी एकादशी सन्दः शनिः महीजो
मङ्गलः काव्यः शुक्रः । चप्यगणः पूर्वात्यमघाभरगयः ख-
हिरक्षेष्वा शिव आङ्गौ । भोजराजः “ब्राह्मे विष्णु बृह-
स्पतौ शशधरे मार्कण्डेयौष्णादितौ मैत्रे चित्रविशा-
खवायुधनभे मूलाश्विब्रह्मौ तथा । शक्रे वारुण ऋक्षके
शुभदिने आङ्गं नवं शस्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न
भवेत् आङ्गं नवाङ्गोद्भवम्” । ब्राह्मादयः रोहिणीत्रयण
ध्रुव मृगशिरा हस्त रेवती पुनर्वसु अतुराषा चित्रा
विशाखा स्वाती धनिष्ठा मूलाश्विनी कृत्तिका ज्येष्ठा
शतभिषाः । नवाङ्गआङ्गे मूलाकृत्तिकाज्येष्ठाविधानात्त-
च्छेषमक्षयप्राप्ते “अक्षेष्वा कृत्तिका ज्येष्ठा मूलाजपद-
केषु च । मृगशिरादिने रिक्ततिथौ नाद्याङ्गवौदनम्”
इति आङ्गशेषाभोजिमात्रपरम् अजपदः पूर्वभाद्रपदः ।
चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः “कर्म कुर्यात्
कलावाप्त्यै चन्द्रादिशोभने बुधः । मुख्यकाले त्वदं सर्वं
नार्त्तः कालमपेक्षते । चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे
तिथावभङ्गे सिततण्डुलांश्च । घान्यश्च दद्यात् करण-
र्क्षयारे योगे तिलान् हेममण्डिञ्च खन” । वृक्षमविहित-
मक्षतं राजमार्त्तण्डे ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह
“एकलिपञ्चसप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य क्रमशो
जन्मनि विपदिप्रत्यरिभरणाख्यतारकास्तु” । पलन्तु लौ-
किर्कर्मनैः साष्टरन्तिद्विमासकम् । तोलकालिनयं त्रैयं
ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम्” वामनपुराणाच्च “विष्टयो
अतिष्ठाताश्च येऽन्ये दुर्नीतसम्भवाः । ते नामखरणा-

द्विष्णोर्नीशं यान्ति महात्मनः” विष्णुधर्मोत्तरे “सर्वो-
शुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः” इति
ब्रह्मपुराणे “प्राञ्चीयात् दक्षसंयुक्तं नवं विप्राभिष-
न्वितम्” अभिमन्त्रितम् “मन्त्रानादेशे गायत्री” इति
यचनाङ्गायत्या । स्मृतिः “गृहीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि-
प्राशयेद्भवम्” अत्र ब्रह्मभावे शालिना, नूतनाभावे पुरा-
तनेनापि आङ्गादिकमाह भट्टभाष्ये स्मृतिः “गृहमेधी
ब्रीह्यवाभ्यां शरद्वृत्तयोर्यजेत । श्यामाकैर्वनी वषासु
आपत्कल्पे अन्येन पुरातनैर्वैति” । गृहमेधीति मेष्ट-
मेधाहिंसयोः मेष्ट सङ्गमे केत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य
मेधाहिंसयोरनुवृत्तेः तेन मेष्ट हिंसार्थः तेन गृहनिमि-
त्तेन जातायाः “पञ्चसूनागृहस्यस्य चुल्लीपेयगु प-
स्करः । कण्डूनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन्”
इति मनूनायाः पञ्चसूनारूपहिंसायाः कारी गृहमेधी
गृहस्य इत्यर्थः । स्मृतयन्ति प्राणैर्वियोजमनीति सूना
प्राणिवधस्थानानि चुल्लीपाकस्थानं मेघणी दृशदुपलादिः
उपस्करः गृहसम्भार्जन्यादि कण्डूनी मूषलोदूखलादि
याश्च एताः सूना वाहयन् स्वस्वकार्ये योजयन् बध्यते
पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः । आङ्गचिन्तामणायथैवम् ।
प्रेतमातापितृकस्य पुरातनधान्यालाभे नवेनैव वैश्वदेवं
कृत्वा नवञ्च ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा
भोजनादिकं कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्यं नव्यवर्द्धमानधृता
स्मृतिः “दत्त्वैव ब्राह्मणेभ्यश्च कृत्वा वा यैश्च देविकम् ।
अन्योनवाङ्गमश्रीयादिति वौधायनोऽब्रवीत्” । अन्यः
आङ्गकरणासमर्थः आङ्गानधिकारी च । अतएव विधवया
नवमेकोद्विष्टे दीयते भुज्यते चेति” ।

नवायस न० नवभाजा आयसा यत् । सुश्रुतोक्ते लोह-
चूर्णभेदे “त्रिफला चित्रकालिकटुविडङ्गसूतानां नवभा-
गस्तावन्तएव च हृष्यायस्यूर्णस्य तत्सर्वमेकध्यं कृत्वा यथा-
योगं सात्वां सर्पिर्मधुभ्यां संयुज्योपयुज्जीत । एतच्च-
वायसमेतेन जाठर्यं न भवति सन्तोऽग्निरापायते दुर्ना-
मशोफपाण्डुकुष्ठरोगाविपाककासश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति”
नवार्चिस प० नव अर्चीणि यस्य । सङ्गले हारा० कर्म० ।
नवायां शेखायाञ्च ।

नवासिका स्त्री सात्वावृत्तभेदे “जोत्नावथाञ्चुधेर्विज्ञोकः”
“तदुयुगलाहा नवासिका स्यात्” ह०र० “तदुयुगलात् ख-
म्बुधिद्वयात् अष्टमात्वात् उपरीत्यर्थः । यदि जगणो मध्यः
शुक्रः नगणलघू स्यातां तदा नवासिका स्यात्” तदर्थः ।

नवाह पु० कर्म० टच् सम० । अभिनवे दिने प्रतिपत्तिथौ ।
नवभिरहोभिर्निर्जितः ठञ् तस्य लुक् अच् सम० । नव-
दिनसाध्ये श्यागादौ । श्रगवामयनाङ्गे नवरात्रसाध्य-
यागभेदे च पु० । “अभिजित् तयः स्वरसामानः ४ दिवा-
फोत्त्य मङ्गः ५ (विषुवान्) तयः स्वरसामानोऽ विश्वजित् ६
इति नवरात्रः इति नवरात्रो विधातव्यः । षष्ठे मासि-
तानभिप्लवान् एकं पृष्ठं च कृत्वा अभिचिदनुष्ठेयः तत-
स्त्रयः स्वरसामानः ततो विषुवानिति” तारुण्य० ४।५।
भाष्ये स्थितम् ।

नविष्टि स्त्री लि० नवा इष्टिः वेदे शक० । अभिनवे इष्टिभेदे
यागे “वज्रिपक्षो नविष्टौ” ऋ० ८।२।१७ “नविष्टौ
अभिनवये यागे” भा० ।

नविष्ठ लि० अतिशयेन नविता स्तोता इष्टन् लणोलोपः ।
“अतिशयस्तोतमे “विप्रा नविष्ठया” ऋ० १।८।२ “नवि-
ष्ठया नवितृ तमया मती मत्या सुत्या” भा० करणभूताया
अपि सुत्याः कर्त्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि लट् । अतिशयेन
नवः नूतनः इष्टन् । २ मव्यतमे लि० ।

नवीन लि० नव+स्कार्थे ख नवस्य नूः श्योर्गुणः । नव्ये
“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकौटवीनवीनपदवी सुदं-
वितहतां सतां धीमताम्” वाघे गदाधरः ।

नवीयस् लि० नव+अतिशये-ईयसुन् । नवतमे “प्रतरं
नवीयः” ऋ० १।८।६। “नवीयो नवतरम्” भा० स्त्रियां
लोप् नवशब्दस्य सुत्याद्यर्थत्वे अतिशयेन सुत्ये च
“नू नव्यसे नवीयसे छत्ताय” ऋ० ६।६।८ “नवीयसे-
तिस्तुत्याय” भा० ।

नवेदस् लि० न विपरीतं नेति विद-असुन् नखाडित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । विपरीतज्ञानमूल्ये मेधाविनि यथा
श्रुतं तथैव ज्ञानवति “नवेदसा विमुषां” ऋ० १।१४।१
नवोढा स्त्री नवमूढा । नूतनपरिणीतायां स्त्रियां शनायि-
काभेदे “लज्जामरपराधीनरतिर्नवोढा” इति अक्षयित्वा
“बलाजोता पार्श्वं सुखमनुसुखं नैव कुरुते धुनाना मू-
क्षानं क्षिपति वदनं सुम्बनविधौ । हृदि न्यक्तं हृत्तं
क्षिपति गमनारोपितमना नवोढा वोढारं रमयति च
सन्तापयति च” रसनल्लय्यासुदाहृतम् ।

नवोदक न० नवं पतितसंस्थितं वा उदकम् । नवखाते
उत्थिते उदके श्रगगनादभिनवपतिते जले च तस्यापेय-
त्वादिकं प्रा० त० निरूपितं यथा

हारीतः “मत्स्यकण्टकशम्बूकशङ्खपुष्पकपर्दकान् ।

पीत्वा नवोदकञ्चैव पशुगव्येन शुध्यति” । नवोदकं नव-
खातजलं वर्षोदकञ्च तथा ब्रह्मपुराणम् “नवखातजलं
गावो महिषप्रख्यागयो नयः । शुध्यन्ति दिवसैरेव दश-
भिर्नोत्र संशयः” मिताक्षराधृता सूतिः “काले नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्त तत् त्रयम् । अकाले तु दशाहं
स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” काले वर्षाकाले । शङ्खः
“क्षानमाचमनं दानं दीवतापिष्टतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न
कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतैः” । पानादीतरत्र अशार्द्रौ
च हविर्वंशः । “अभौमममोविसृजन्ति मेघाः पूतं
पवित्रं पवनेः सुगन्धि” । नवोदकनिमित्तं च पार्वणं
आहुतं नित्यं, तद्विधानादि ति० त० उक्तं यथा
शातातपः “नवोदके नवाक्षे च गृहप्रच्छादने सदा ।

पितरः सृष्ट्यन्यन्नमदकास्तु मवाह च । तस्माद्द्यात्
सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” अत्र सदेति श्रवणात्
अस्य नित्यत्वम् । नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवा-
विति यावत् । “आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण
वर्षति” इति नव्यवर्षमानधृतात् “प्राष्ट्रकाले सभा-
याते रौद्र ऋक्षगते रवौ । नःडीवेधसमायोगे जल-
योगं वदाम्यहम्” इति रुद्रजामलाञ्छ । रौद्रमार्द्रां
नवोदकआहुतस्य सावकाशत्वात् तयोदशप्रादिषु निषेधमाह
दीपिकायाम् “तयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां जन्मर्-
तारां सितवासरश्च । तज्ज्ञा हरीज्येन्दुकृतान्यनैव
भुवेषु च आहुविधानमिष्टम्” । सितवासरं शुक्रवारं
अक्षं राशिः हय्यादयः श्रवणपुष्यश्रवणशिरश्चकारेवत्य-
सुराधा उत्तराश्रितयरोहिण्यः । लण्यपक्षे चेन्नवोदक-
आहुतकालस्तदोभयोः आहुतबोक्तन्तात् सिद्धिः” । [ति०

नवोदृत न० नवसुदृतम् । नवनीते अमरः । नूतलोदृतभावे
नव्य लि० तु-स्तुतौ यत् । १ सुत्ये नव+स्कार्थे यत् नूरादेश
श्योर्गुणः २ नवीने अमरः । ३ रक्तपुनर्णवायां पु० राजनि० ।
भावे यत् । ४ स्तुतौ न० । [गङ्गेशोपाध्यायसुतः ।

नव्यवर्षमान पु० सूतिनिवन्धकारकभेदे वर्षमानस्य पुराणः
नश् लि० नय-क्षिप् । १ नाशप्रतियोगिनि । भावे क्षिप्
२ नाये स्त्री । सुहा० अलि पदान्ते च वा ष पक्षे
षडगकाः यथाविधानम् । नक्त् नट् ड् ।

नशाक पुंस्त्री नय-आक । काकभेदे उणादिकोषः ।

नशत्प्रसूतिका स्त्री नशप्रली प्रसूतिर्यस्याः कप् । मृत-
वत्सायां स्त्रियां हेमच० ।

नश्वर लि० नय-कारप् । नाशप्रतियोगिनि अवशप्रनाश-

शीले अशास्त्रे “वदन्ति विद्मं कवयः स नन्दरम्” भागः
१।१८५ स्त्रियां ङीप् ।

नष्ट त्रि० नष्ट-कृ । १नाशप्रतियोगिनि शतिरोहिते अदर्शने
गते श्रुताशये च । भावे क्त । ४नाशे १अदर्शने च न०
“नष्टं वर्षरवेमेतुष्यगणनाभावादपास्य त्वपाम्” सा० ८०
“ध्रुवाणि तस्य नष्टानि अधुवं नष्टमेव च” हितो०

नष्टचन्द्र पु० नष्टः दुष्टचन्द्रः । सौरभाद्रमासे उभयपक्षीय
चतुर्थ्यामुदिते चन्द्रे तस्य तद्विषये दुष्टत्वकारणं ब्रह्म-
वे० पु० ८० अ० उक्तं यथा

“नष्टचन्द्रो न दृश्यते भाद्रे भावि धिताधिते । चतु-
र्थ्यामुदितोऽप्युदः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः । चन्द्रस्तारा-
पहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् । तस्मै ददाति हे नन्द !
कामतो यदि पश्यति । अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्र-
पूतं जलं पिबेत् । तदगुणो भवेत् सदो निष्कलङ्को
महीतले । सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! सा रोदीक्ष्य ह्येष ह्यमनकः । इति
मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधु पिबेदुधुवम्” इत्युपक्रमे “दृष्ट्वा
तस्याय (तारायाः) सर्वाङ्गमनङ्गवाणपीडितः । साह्ये
चतुर्थ्याचन्द्रश्च जहाराचेतनां ब्रजन् । ज्ञानं क्षणेन संप्राप्य
रथस्थो रथिको बली । रथमारोहयामास करे धृत्वा
च तारकाम् । कामोन्मत्तः कामिनीनां समाल्लिष्य
चुचुम्ब सः” “यस्मात्तस्मिन् दिने वत्स ! पापदृश्यो
युगे युगे । सा मुक्तं जीवते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं जतं कर्म शुभाशुभम् । देहत्यागेन
हे वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति । प्रायश्चित्तान्न सन्देहो
क्षान्मेव भविष्यति । तारापहरणं वत्स ! कलङ्कचन्द्र-
मण्डले । ऋगद्वयं विलम्बञ्च भविष्यति युगे युगे” ।

नष्टयेष्टता स्त्री नष्टा चेष्टा यस्य तस्य भावः तत् । १हर्षयो-
कादिभिः सकलचेटानां श्रमलये क्षमरः ३धार्मिकभा-
वभेदे सूक्त्याभित्यज्ये ।

नष्टजातक न० नष्टं न ज्ञातं जातं जन्म जन्माधानकालो
यत्न कप् । जन्माधानकालयोरपरिज्ञाने प्रञ्जलम्ना
दिना जन्मकालज्ञानार्थे उपायभेदे य च दृष्टजातको
२५ अ० उक्तो यथा

“अथ नष्टजातकाध्यायप्रारम्भः “आधानजन्मापरि-
बोधकाले संपृच्छतो जन्म वदेद्विलम्नात् । पूर्वपराजो
भवनस्य विद्याज्ञानावुदग्दक्षिणे प्रकृतिम्” १ ६० जा०
“यथाआधानजन्मकालयोरपरिवोधे अज्ञाने सति संपृच्छतः

प्रष्टुः विलम्नात् प्रञ्जलम्नाज्जन्म वदेद्विलम्नात् येन जन्मेन
प्रष्टा पृच्छति तस्य यदि पूर्वार्द्धं प्रथमहोरा भवति तदा
प्रष्टुः भानावादित्ये उदग्गते उत्तरायणस्ये जन्म-
वक्तव्यम् । मकरादिराशिषट्कस्ये जात इत्यर्थः ।
अथ जन्मस्यापराजो द्वितीया होरा भवति तदा भानौ
दक्षिणगते दक्षिणायनस्ये जन्म वक्तव्यम् । कर्कटादि-
राशिषट्कस्ये जात इत्यर्थः । तथा च “आधानज-
न्मनी यस्य न विज्ञायेत देहिनः । जन्म संपृच्छतस्तस्य
प्रञ्जलम्नात् विनिर्दिशेत्” । अथ वर्षवृत्तज्ञानमाह जन्म-
लिकोपेक्षिति भट्टो० । “जन्मलिकोपेक्षु गुरुस्त्रिभागे-
र्विकल्प्य वर्षाणि वयोनुमानात् । यीशोऽर्कजन्मे कथि-
तास्तु शेषैरन्यायनर्त्ताष्टरर्कचारात्” २५० “त्रिभागे-
द्रेष्काणैः जन्मलिकोपेक्षु प्रथमपञ्चमनवमस्थानेषु गुरुः
जीवो ज्ञेयः तदाथा प्रञ्जलम्नस्य यदि प्रथमद्रेष्काणो
भवति तदा यथैव जन्मराशिः तत्स्ये गुरौ जन्म वक्तव्यम् ।
अथ जन्मस्य द्वितीयोद्रेष्काणस्ये जन्माद्यः पञ्चमो राशि-
स्तत्स्ये गुरौ जन्म वक्तव्यम् । अथ यदि जन्मस्य तृतीय
द्रेष्काणस्ये जन्माद्यो नवमोराशिस्तत्स्ये गुरौ जन्म-
वक्तव्यम् । एवं केषाञ्चिन्मत्तम् । अथान्येषां मतम् । यथा
प्रञ्जलम्नस्य यदा प्रथमोद्रेष्काणोदयो भवति तदा जन्म-
राशितो यावत्संख्ये राशौ दृष्टस्यतिस्तिष्ठति तावत्सं-
ख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि । अथ जन्मे द्वितीयो-
द्रेष्काणस्ये जन्मात् पञ्चमराशितो यावत्संख्ये राशौ
दृष्टस्यतिर्भवति तावत्संख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि
अथ जन्मस्य तृतीयोद्रेष्काणो भवति तदा जन्माद्यनवम-
राशितो यावत्संख्ये राशौ दृष्टस्यतिर्भवति तावत्संख्यानि
प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि । एतद्व्याख्यानं न शोभनं पूर्वमेव
व्याख्यानं श्रेयः यस्माद्यवनेश्वरः “द्रेष्काणजन्मे क्रमशस्तु
राशौ गुरुर्यजन्माद्यदि कोणगोऽभूत् । सप्तमवेत् तद्ग-
वनक्रमेण स्वाचारमादवदगतिं प्रगण्या” यद्यथैव
ग्रामान्येनोक्तं दृष्टस्यतेरवस्थानं तथा च द्वादशभाग-
क्रमेण प्रतिराशौ सञ्चार्यः । तदाथा यदि प्रञ्ज-
लम्नस्य प्रथमद्वादशभागोदयो भवति तदा जन्मस्य
जीवे जातः द्वितीयद्वादशभागस्ये जन्माद्य द्वितीये
गुरौ जातः एवं तृतीयाद्वादशभागोदये तृतीयादिषु
स्थानेषु जन्मम् । विकल्प्य वर्षाणि वयोनुमानादेवं दृष्ट-
स्यतेरवस्थानं ज्ञात्वा तस्य एवं वयोनुमानात्तत्स्यति
गुरोरन्येषु वर्षाणि विकल्प्य वयःप्रमाणं बुद्ध्या द्वादश

द्वादशसु वर्षेषु विकल्पना कार्या । किमस्मिन्नेव भगण-
परिवर्त्ते ज्ञातराशेः दृष्टस्यतेरवस्थानमभूदत द्वितीय
उत तृतीयादिषु एवं तस्याकृतमिवेक्ष्य वयोनुमानं वक्त-
व्यम् । यत् द्वादशसु वर्षेषु भ्रान्तिर्भवति तत् पुरुषलक्ष-
णोक्तेन दशाविभागेन द्वादशवार्षिकीं दशां चेत्येषु परि-
कल्प्य तत्तत्चेत्ताङ्गसंस्पर्शादर्शज्ञानं तथा च पुरुष-
लक्षणे पथते “पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टं जङ्घे-
द्वितीयं तु सजादृष्टौ । मेढ्रोदस्यकाश्च तत्तत्तृतीयं नाभिं
कटिं चेति चतुर्थमाहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं
षष्ठमथ स्नानान्वितम् । अथ सप्तममसंजलुषी कथयन्त्यष्टममो-
रकम्बरे । नवमं नयने च द्वात्रिंशो सललाटं दशमं शिर-
स्तथा । अशुभेष्वगुभं दशाफलं चरणाद्येषु गुभेषु शोभ-
जसिति” किं त्वत्वं विंशत्यधिकं वर्षशतं यस्य जन्मनोऽतीतं
तस्य नष्टजातकवर्षज्ञानोपाय एव नास्ति । एवं वर्षेषु ज्ञा-
तेषु ऋतुज्ञानमाह श्रीश्रीनेकेलग्न इति येन लग्नेन
प्रदा पृच्छति तत् चेदर्थः सूर्यः स्थितस्तद्देव्याणो वा
लग्ने तदा श्रीश्री जात इति वक्तव्यम् । कथितास्तु शेषै-
रिति शेषैरेव चन्द्रादिभिर्ष्वर्हैर्लग्नस्यैः ऋतुः पूर्वमेव
कथित उक्तः देव्याणोः शिशिरादय इत्यादिना अन्ये-
षोक्तः । तत् यदा शनैश्चरोलग्ने भवति तद्देव्याणो वा
तदा शिशिरे जात इति वक्तव्यम् । एवं शुक्रे लग्नगते
तद्देव्याणो वा तदा वसन्ते जातः एवं भौमे श्रीश्री ।
एवमेव चन्द्रे लग्नगते तद्देव्याणो वा वषांसु, बुधे
शरदि, जीवे हेमन्ते इति । यदा बहवो लग्नगताः भ-
वन्ति तदा तेषां मध्ये यो बलवान् तदुक्तर्त्तौ जात इति
वक्तव्यम् । अथ न कश्चिद् यदि लग्नगतो भवति तदा
तस्य सम्बन्धी देव्याणोदयो भवति तदा तदुक्तर्त्तौ जात
इत्येवं वक्तव्यम् । अन्यायनतर्हत्तरर्कचारादिति अन्य-
स्मिन्नयनेऽस्मिन्तर्हत्तरर्कचारादतः अन्यस्मिन्नयने तदयना
सम्भवच्छेदतरन्यो भवति तदुर्त्तरर्कचारावशेन वक्तव्यम्
एतदुक्तं भवति सौरेण मानेन ऋतुवर्तव्यः न तु
चान्द्रेण यथा शिशिरे ज्ञाते नकरकुम्भयोरन्यतमे राशौ
सूर्यस्यावस्थानं ज्ञेयम् एवं शेषराशिष्वप्युक्तम् अनेन
लौकिकज्ञानमासो निराकृतो भवतीति” भट्टो० ।
“चन्द्रज्जिवाः परिवर्त्तनीयाः शुक्रारमन्दैरयने विलोमे ।
देव्याणभागे प्रथमे तु पूर्वे मासोऽनुपाताच्च तिथिर्वि-
कल्पः” ३५० ।
“अथयने विलोमे सप्तपरिज्ञानादुत्तरिज्ञानं मासपरि-

ज्ञानं चेन्द्रज्जिवाह चन्द्रोति । अयने विलोमे सति
चन्द्रज्जिवाः शुक्रारमन्दैः परिवर्त्तनीयाः शशिवुधगुरवः
सितभौमशनैश्चरैः अयनव्यत्यये प्राप्ते सति परिवर्त्तनीयाः
व्यत्ययेन व्यवस्थाप्याः एतदुक्तं भवति यद्युत्तरायणे
ज्ञाते प्राष्टकाणो ज्ञातस्तदा वसन्ते जात इति वक्तव्यम्
चन्द्राच्छुक्रेणात्र परिवर्त्तितः । अथोत्तरायणे शरदि
प्राप्तायां श्रीश्री जातः । दक्षिणायने श्रीश्री ज्ञाते शरदि
जातः । अथ बुधो रविभौमयोरपवर्त्तितौ । रविभौमौ
बुधेन च । उत्तरायणे हेमन्ते ज्ञाते शिशिरे जातः
दक्षिणायने शिशिरे प्राप्ते हेमन्ते जातः इति वक्तव्यम्
अत्र जीवमन्दो परस्परमपवर्त्तितौ एवमन्तो ज्ञाते मास-
ज्ञानमाह देव्याणभाग इति प्रश्नलग्ने यो देव्याणो
वर्त्तते तस्य च देव्याणस्य यदि प्रथमभागो वर्त्तते तदा
ज्ञातर्त्तौ प्रथमे मासि जातः इति वक्तव्यम् अथ लग्ने
देव्याणस्य द्वितीयो भागो वर्त्तते तदा ज्ञातर्त्तौ द्वितीये
मासि जातः तृतीयदेव्याणे द्वौ विभागौ पूर्वापरौ
अत्रापि अर्कवस्थानतएव मासज्ञानम् । तिथिज्ञानार्थ-
माह । अनुपाताच्च तिथिर्विकल्पः अनुपातात् त्वैराशि-
कात् तिथिर्विकल्पो विकल्पनीयः लग्नस्य षट्लिप्ताः
शतानि देव्याणः देव्याणेन च ज्ञातर्त्तः ऋतुज्ञानं
तद्वर्त्तलिप्ताः शतत्रयं लिप्ताशतत्रयेण मासज्ञानम् अत्रा-
नुपातात् तिथिर्लिप्तादशकेनैकैको ज्ञेयः एवं च तिथि-
रादित्यभागा एवमादित्यराशयो भागा ज्ञेयाः मासा
राशयस्त्रिंशयो भागाः यस्मिंश्च तिथौ ज्ञातवर्षे यथा-
प्रदर्शितादित्यो भवति तस्मिन् तिथौ तस्य जन्म इति
वक्तव्यम्” भट्टो० ।

अथ चन्द्रमानतिथिज्ञानोपायमिन्द्रज्जिवाह ।

“अत्रापि होरापटवो द्विजेन्द्राः सूर्यांशतुल्यां तिथि-
सहिंशानि । रात्रियुसंज्ञेषु विलोमजन्म भागैश्च वेलाः
क्रमशो विकल्प्याः” ३५० ।

“अत्रापि तिथिर्विकल्पिते द्विजेन्द्रा मनयो होरा
शास्त्रज्ञाः सूर्यांशतुल्याम् अंशस्थाने स्फुटार्कभागसमां
तिथिसहिंशानि कथयन्ति प्रश्नकाले तात्कालिकेनादित्येन
यावन्तो भागा मुक्तास्त्वावन्तः शुक्रमतिपत्पथतिज्ञात-
मासस्य तिथयो व्यतीताः । अत्र चान्द्रमाने मकरमासं ज्ञाते
आषमासो ज्ञेयः एवमन्यतृष्वपि मासकल्पना कार्या ।
तथा च मणित्यः “पृच्छाकाले रविणा यावन्तो माः
स्फुटेन सम्मुक्ताः । राशेस्त्रिंशयः स्युः शुक्रादावर्क-

एतदुक्तं भवति न शुक्लान्मोमासः कृष्णान् एव तथा च यवनेश्वरः "मासे तु शुक्लप्रतिपत्तपवृत्ते पूर्वे गशो-मध्यवर्तोदयस्थः" । तथा च "यद्वाशिसंज्ञे शीतांशुः प्रश्न काले नवांशके । स्थितस्तद्वाशिसः पूर्णो यस्मिन् भवति चन्द्रमासः । जन्ममासः स निर्दिष्टः पुरुषस्य तु पृच्छतः । कृष्णपक्षान्तिको मासो ज्ञेयोऽयं तु विपश्चिता" । लग्नत्रिकोणेत्यादि लग्नस्य प्रश्नलग्नस्य त्रिकोणयोश्च नवमपञ्चमयोर्भेदाद्युक्तकालमुत्तमेन प्रधानवीर्येण बलेन युक्तसङ्गं राशिः प्रोच्यते कथ्यते तस्मिन् राशौ गते चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । तथा च "यवनेश्वरः होरादिवीर्याधिकलग्नभाजि स्थानं त्रिकोणे शशिनो विधाय" । अङ्गालभनादिभिर्वा कालाङ्गानोत्पन्नेन प्रदर्शितोयः कालपुरुषस्याङ्गविभागस्तदात्मनादानेन विधिना स्मृतः स्मृतः यदेव कालपुरुषस्याङ्गं स्मृतं तत्स्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् आदिपञ्चमात् प्रागुक्त-मन्त्रदर्शनव्ययणे दृष्टान्ते" मङ्गो० । "यावान् गतः शीत-करो विलग्नान्द्रादृतावति जन्मराशिः । भीमोदये भीमयुगं पदिष्टं भव्याहृताकाररुतैश्च चिन्त्यम्" ६०० । "अथ प्रकारान्तरेण जन्मस्थराशिज्ञानमिन्द्रजयाह यावा-मिति विलग्नान् पृच्छान्मन्त्राच्छीतकरचन्द्रो यावान् गतो यावति राशौ व्यवस्थितस्तस्याद्युक्तावति राशिः तत्रस्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । भीमोदये यदि भीमल-ग्नगतो भवति तदा भीमयुगमेव पदिष्टसङ्गम् भीमस्थ-चन्द्रमा इति वक्तव्यम् ननु दर्शितविधिना राशिरनेकप्र-कारो यत्र प्राप्तो भिन्नरूपस्तत्र को वक्तव्य इत्याशङ्क्याह भव्याहृताकाररुतैरिति यस्य राशेः सन्ध्वन्वि भव्याहृत् तस्मिन् काले कृत्विममाभीयते तदाकारश्च कश्चिदग्नये यथा भाजारादिदर्शने सिंहो मङ्गिषादिदर्शने वृष इत्यादि अथ वा राश्याङ्गपुरुषस्य दृष्ट्याथ वा रुतेन यस्य राशिसदृशप्राणिनो रुतं शब्दः क्रियते तत्रस्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम्" मङ्गो० । "होरावशां-प्रतिमं विलग्नं लग्नाद्विर्यावति च दृक्काणे । तस्माददे-तावति वा विलग्नं प्रष्टुः प्रवृत्ताविति शास्त्रमाह" ७०० । "एवं जन्मराशौ ज्ञाते लग्नज्ञानमिन्द्रजयाह होरेति होरायां प्रश्नलग्नो यस्य राशेर्नवांशकस्तत्कालं वर्त्तते तस्मात्तावति तमं तत्प्रतिमन्त्रमेवांशकराशिं तस्य जन्मलग्नं वक्तव्यम् । अथवा लग्नालग्नद्वेष्काणादारभ्य रविः सूर्यो जायति यावत्संख्ये द्वेष्काणे व्यवस्थितस्तस्मात्लग्नादारभ्य

तावति राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अत्र च द्वादशभ्योऽधिके द्वेष्काणे द्वादशकमपास्य संख्यानिर्देशः चतुर्विंशतेरधिके चतुर्विंशतिमपास्य शेषं वदेत् एवं शास्त्रमाह शास्त्रं कथयति न स्वमनोषयोक्तमन्ये तत्प्रतिपादयति शास्त्रपञ्चनेतत्प्रतिपादयते । उक्तञ्च "पृच्छान्मन्त्रवांशस्य यो राशिः संज्ञया समः । तस्मिन् लग्नगते राशौ प्रष्टुं जन्म विनिर्दिशेत्" । पृच्छतस्तत्सं-ख्योपगते लग्नादृक्काणे दिनकत् ततः प्रश्नलग्नात्ता-वत्संख्ये गते लग्नराशौ जन्म वक्तव्यम्" मङ्गो० । "जन्मा-दिशे लग्नगे वीर्येण वा व्यापकलङ्घोऽर्कहतेऽवशिष्टम् । आसीनमुपस्थिततिष्ठतां भङ्गायास्तस्याद्युदयं प्रदिष्टम्" ८०० । "अथ प्रकारान्तरेण लग्नानयनमिन्द्रजयाह जन्मादिशेदिति लग्नगे पक्षे जन्मादिशेत् प्रश्नलग्नो वो यद्वा व्यवस्थितस्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम् अथ वक्ष्ये लग्नगता भवन्ति तदा तेषां यो वक्ष्यन् तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यं ततः सन्निव समायामवनौ द्वादशाङ्गुलेन शङ्कुना तात्कालिकानि व्यापकलानि दृष्ट्वा तैश्चकुरैरेकैश्च पक्षं दर्शितकाले लिप्तापिण्डीकृतं गुणयेत् अथ वा सर्वपक्षेभ्यो यो वक्ष-वान् पक्षं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डी कृत्वा व्यापकलानि चार्कशुद्धं कारयेत् द्वादशभिर्विभजेत्तत्र यावत्तत्तावशिष्टं तावत्संख्यो मेपादेरारभ्य यो राशि-र्भवति तस्मिन् राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ प्रकारान्तरेणाह आसीनेत्यादि आसीन उपविष्टो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा लग्नाद्युक्तायास्थानं सप्रमरागिन्त-स्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ सप्रः सुप्तोऽयं शयनपतितोऽभिहितः जातनिद्रस्य प्रश्नाभावात् । तत्र पतितो यदा पृच्छति तदा लग्नाद्युक्तसंख्यानं चतुर्थराशि-स्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथोत्थितः पृच्छति तदा तस्मात्लग्नाद्यादाज्ञा दशमोराशितस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ शयनादासनाच्च नोत्थितः किन्तु उत्ति-ष्ठन् पृच्छति तदोदयलग्नराशौ तस्मिन्नेव जन्म वक्तव्यम् । उक्तञ्च "उत्तिष्ठतो विलग्नान् प्रष्टुः सुप्तस्य वन्तुलग्नाच्च । उपविष्टस्यास्तमेव व्रजतोमेधूरणस्थानादिति" मङ्गो० । "गोसिंहौ जितपादौ क्रियतुवे कन्यादृगौ च द्वा-सात् संख्यां दशकादसप्तविधैः शेषाः सप्तसंख्याः । जीवारास्तु जिदैन्द्वाः प्रथमवच्छेदामहाः सौम्यस्तु राशीनां नियतो विधिर्न ह्युतैः कार्या च तद्वर्ग्याः"

६००। “अथ प्रकारान्तरेण सर्वमेव नष्टजातकं वक्ति ततः प्रश्नकाले तात्कालिकं लग्नं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम् ततस्तस्य लिप्तापिण्डीकृतस्य गुणकारविज्ञानार्थं शार्दूलविक्रीडितेनाह गोसिंहविति गोसिंहादयो राशयो यथाक्रमं दशादिभिर्गुणकारैः संवर्ग्या गुणनीयाः तद्यथा गोसिंहौ दृषसिंहौ दशभिर्गुणयेत् दृषलग्नं लिप्तापिण्डीकृतं दशभिर्गुणयेत् । एवं सिंहं दशभिरेव । जितुमाष्टमौ मिथुनदृष्टिकौ लग्नगतावष्टभिर्गुणयेत् । क्रियतुले मेघतुले एतौ सप्तभिर्गुणयेत् । कन्याश्रुगौ कन्यामकरौ एतौ लग्नगतौ विधयैः पञ्चभिर्गुणयेत् । एवमेते यथाक्रमं संवर्ग्या गुणनीयाः शेषा अतुक्ता राशयः स्वसंख्यागुणा व्याप्तीयसंख्या गुणनीयाः तत्र मेघादिगणनया चतुर्थं कर्कटमिति चतुर्भिर्गुणयेत् एवं च त्विनं नवभिः ६ कुम्भमेकादशभिः ११ एवं मीनं द्वादशभिः १२ । एवं तावद्लग्नं स्वगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत् दशकाष्टसप्तविधयैः ततस्तत्र यदि पक्षो भवति तदा पक्षगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत् तत्र पक्षगुणकारविधिः जीवा रास्कुजिदेन्द्वाः प्रथमवदशकाष्टसप्तविधयैरिति जीवे गुरौ लग्नगते तमेव लग्नं स्वगुणकारैराहृतं दशभिर्गुणयेत् आरे भौमे लग्नगते अष्टभिः, आस्कुजिच्छुक्रः तस्मिन् लग्नगते सप्तभिः, ऐन्दवे बुधे पञ्चभिः, शेषा रविशशिचौरास्ते च सौम्यवत् बुधवत् पञ्चभिर्गुणनीया इत्यर्थः । एवं तात्कालिकं लग्नम् अवश्यं राशिगुणकारेण गुणयेत् ततः स पक्षोक्तगुणकारैरपि तत्र च यदा पक्षो भवति तदा पक्षगुणकारेण गुणयेत् । यदा बहुवो पक्षा भवन्ति तदा सर्वेषां गुणकारैर्गुणयेत् एवं च तद्गुणितमेकान्ते स्थापयेत्” भट्टो० ।

“सप्ताहृतं त्रिघनभाजितशेषवृद्धं दत्त्वाथ वा नव विशोध्यनवाथ वा आत् । एवं कल्लसहजालजशतुभेभ्यः प्रष्टुर्देदुदयराशिवशेन तेषाम्” १०००। “अथ नक्षत्रानयनं वसन्ततिलकेनाह सप्ताहृतमिति सप्ताहृतं सप्तभिर्गुणयेत् दत्त्वाथ वेति ततस्तत्र नव देयाः शोध्या वा न किञ्चिद्देया इत्युच्यते यदि स चरराशिर्लग्नगतो भवति तदा नव देयाः स्थिरे न देया नापि शोध्याः, द्विःस्त्रभावे विलग्ने नव शोध्याः एवं केचिद्द्व्याचक्षते वयं पुनर्ब्रूमः यदि प्रश्नलग्ने प्रथमोद्रेष्काणो भवति तदा न देयाः, द्वितीये न देया नापि शोध्याः, तृतीये नव शोध्याः एवं कृत्वा तस्य राशेस्त्रिघनेन सप्तविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तं त्याज्यं

तत्र यावत्संख्योऽङ्कोऽवशेषो भवति तावत्संख्यमन्वि-
न्यादितो यच्चत्वं तच्चत्वं तस्य प्रष्टुर्वक्तव्यम् । केचित्
वदन्ति तथास्थितस्य राशेः सप्तविंशत्याभागमपहृत्याव-
शेषाङ्कनवकदानेन विशोधनेन वा यथास्थितेनाङ्केन
संवाद उत्पद्यते तथा नक्षत्रं वक्तव्यम् एवमित्यादि कल-
लसहजालजशतुभेभ्य इति भाष्यार्थं पुत्ररिपुषु नष्ट-
जातकं यदा पृच्छति तदा तद्भेदस्तद्भावेभ्यः एवं प्रष्टुः
पृच्छकस्य यदेदं यावत् तमेवोदयराशिं परिकल्पयेदि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति यदि पुरुषः स्वपत्न्या नक्षत्रं
पृच्छति तदा तात्कालिके लग्ने राशिषट्कं देयम् ।
अथ आतः पृच्छति तदा राशिद्वयं देयमथ पुत्रस्य
पृच्छति तदा राशिचतुष्कं देयमथ शत्रोः पृच्छति तदा
राशिपञ्चकं देयम् । एवं कृत्वा यद्भवति तदेवोदयराशिं
प्रकल्प्य तद्गुणकारेण गुणयेत् तत्स्वपक्षगुणकारेण
च ततस्तत्र प्राग्वज्जवकदानविशोधने कृत्वा सप्तविंशत्या-
भागमपहृत्यावशेषाङ्कसंख्यं यस्य प्रष्टा पृच्छति तस्य नक्षत्रं
वक्तव्यम् । एतदप्युपलक्षणाधमेव, त्रिराशिसंहितात्ता-
त्कालिकाज्ञानात् मितस्य वक्तव्यम् । एतच्चत्वनयनम-
प्युपलक्षणमेवं सकलमपि नष्टजातकं वक्तव्यम्” भट्टो० ।

“वर्षर्तुमासतिथयोदानिशं ह्युडुनि वेतोदयर्तुनवभागवि-
कल्पनाः स्युः । भूयो दशादिगुणितात् स्वविकल्पमन्ता-
हर्षादयो नवकदानविशोधनाभ्याम्” ११०० ।

“अथ वर्षाद्यानयनं वसन्ततिलकेनाह वर्षर्तुमासेति
वर्षादीनि सर्वाणि स्वविकल्पेन भागे कृते यथा पाठ-
क्रमेणानयितव्यानि तद्यथा तात्कालिकं लग्नं लिप्ता-
पिण्डीकृतं राशिगुणकाराहृतं पक्षसंयुक्तं चेदुपक्ष-
गुणकाराहृतमपि यदेकान्ते स्थापितं तत्पुनरपि
दशादिगुणं कार्यम् । एतदुक्तं भवति स राशिः स्थान-
चतुष्टये धार्यः एकत्र दशगुणोऽन्यत्र द्वितीयेऽष्टगुणो-
ऽन्यत्र तृतीये सप्तगुणः चतुर्थे पञ्चगुणः कार्यः यत
चक्रम् । भूयो दशादिगुणितात् भूयः पुनरपि दशकाष्ट-
सप्तविधयैर्गुणनीयाः ततस्तस्मिन् राशिचतुष्टये प्राग्वज्ज-
वकदानविशोधने कृत्वा स्वविकल्पैर्भागमपहृत्यावाप्तं
वर्षादयो ज्ञेयाः” भट्टो० ।

“विज्ञेयादशकेष्ववदा ऋतुमासास्तथैव च । अष्टकेष्वपि
मासाहो तिथयश्च तथा स्रुताः” १२००। “अथ न ज्ञायते
कस्याद्राशेः कस्यानयनं कार्यं तदनुष्टुप्पक्षयेणाह
विज्ञेयादशकेष्ववदा इति अत्र बहुवचनं बहुधोषयोशि-

त्वात् कृतम् । यदुक्तं स्वविकल्पभक्ताद्वर्षादयस्तद्वाख्या-
यते एते चत्वारो राशयः स्थापितास्तेषां नवकदान-
विशोधनं कृत्वा कर्मयोग्याः सर्वे भवन्ति ततो दशगुणस्य
पृथक्स्यस्य परमायुषा विंशत्यधिकेन वर्षशतेन भाग-
मपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमं तस्य वर्षसंख्याङ्कं
वर्त्तते तस्यैव षड्भिभागमपहृत्य षट्संख्यया तत्र यो-
ऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमे शिशिरादारभ्यर्क्षौ जात इति
वक्तव्यम् । तस्यैव तु साधसंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य
यदोकोऽवशिष्यते तदा ज्ञातर्क्षौ प्रथमे मासि जात इति
वक्तव्यम् । अथ श्रुत्यमवशिष्यते तदा द्वितीये मासि
जातः । एवं कृत्वा दशगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः
यस्य विंशत्यधिकाद्वर्षशतादयधिकं जन्मनोऽतीतं तस्य
नष्टजातकज्ञानोपाय एव नास्ति । अष्टकेष्वित्यादि यो-
ऽसावष्टहतो राशितस्य पृथक्स्यस्य कर्मयोग्यस्य पञ्च-
संख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यदोकोऽवशिष्यते तदा
शुक्लपक्षे जात इति वक्तव्यम् । न किञ्चिदवशिष्यते तदा
कृष्णपक्षे । तस्यैव तिथिसंख्यया पञ्चदशभिभागमपहृत्य
योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमाने तिथौ जात इति वक्तव्यम्
एवं कृत्वाष्टगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः भट्टो० ।

“दिवारात्रिप्रसूतिश्च नक्षत्रानयनं तथा । सप्तकेष्वपि-
वर्गेषु नित्यमेवोपलब्धयेत्” १३०० । “दिवेत्यादि योऽसौ
सप्तहृतो राशितस्य प्राग्वदेव नवकदानविशोधने कृत्वा
तत्कर्मयोग्यं राशिं स्थापयेत् तस्य दिवारात्रिसंख्यया
द्वाभ्यां भागमपहृत्य यदोकोऽवशिष्यते तदा दिवसे जातो
ऽथ न किञ्चिदवशिष्यते तदा रात्रौ जात इति वक्तव्यम् ।
योऽसौ सप्तहृतो राशितस्य नक्षत्रसंख्यया सप्तविंशत्या-
भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसंख्ये नक्षत्रेऽन्वि-
त्यादित आरभ्य जातनक्षत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य कर्मणः
सुनरभिधानं नक्षत्रानयनस्य बाहुल्योपयोगित्वात्” भट्टो० ।
“बेलासथ विलग्नस्य होरासंशकमेव च । पञ्चकेषु
विजानीयान्नष्टजातकविज्ञये” १४०० । “बेलेत्यादि यस्मिन्
दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तद्दिनप्रमाणं षटिकादिकं कर्त्तव्यं
रात्रौ चेत्तदा रात्रिप्रमाणं ततः पञ्चगुणस्य राशेस्तेन
दिनप्रमाणेन रात्रिप्रमाणेन भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशि-
ष्यते तस्मिन् काले दिनगते रात्रिगते वा तस्य जन्म
वक्तव्यम् । अथ विलग्नमित्यादि अथ शब्दः पादपूर्-
णार्धं काले ज्ञाते राश्यादिलग्नं कर्त्तव्यं ततस्तस्य
होराद्रेष्काण्यनवांशदादशांशलिंशांशभागाः कर्त्तव्याः

तात्कालिका यद्वाच्यं कर्त्तव्याः ततो यथाभिहितेन वि-
धिना दशानर्देशाष्टकवर्गादेरभिहितस्य फलस्य निर्देशः
कार्यः एवं नष्टजातकं साधयेत्” भट्टो० ।

“संस्कारनाममात्राद्विगुणाच्छायाङ्कुलैः समायुक्ता । शेषं
त्रिनवकभक्ता नक्षत्रं तद्वनिष्ठादि” १५०० “अथ प्रकारा-
न्तरेण नक्षत्रानयनपर्यायं संस्कारनामेति संस्कारेण
नाम संस्कारनाम तस्य मात्राः संस्कारेणागतस्य नाम्नो
मात्राः संस्कारनाममात्राः संस्कारग्रहणेनैतत्प्रतिपादितं
भवति संस्कारेण यत्पुरुषस्य नामकृतं तस्य मात्रा प्राज्ञाः
नान्यस्य कस्यचित् कुनामादेः मात्राश्चेह गृह्यन्ते । हल्
अर्द्धमात्रिकः अच् मात्रिकः इत्यनया स्थित्या ताः संस्का-
रनाममात्राः संगृह्य विगुणीकायाः ततस्तत्कालिकानि
शङ्कुच्छायाङ्कुलानि गृहीत्वा ताद्विगुणमात्रास्तेरङ्कुलैः
संयुक्ताः कायाः एवं कृते यज्जवति तस्य त्रिनवकेन सप्त-
विंशत्याभागमपहृत्य यः शेषो भवति तदङ्कसमं तस्य
धनिष्ठादित आरभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्” भट्टो० ।

“द्वित्रिचतुर्दशतिथि सप्तविगुणानवाचैन्द्राद्याः । पञ्च-
दशप्रास्तद्विगुणान्विताभं धनिष्ठादि” १६०० “अथ
नक्षत्रानयनं प्रकारान्तरेणार्थं याह । द्वित्रिचतुर्दशेति
पूर्वाभिमुखो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा द्वयोरङ्काः स्थाप्याः
अथान्तेयामिमुखस्तदा त्रयाणाम् । अथ दक्षिणामि-
मुखस्तदा चतुर्दशानाम् अथ नैर्ऋत्यमिमुखस्तदा दशानाम्
अथ पश्चिमामिमुखस्तदा तिथिसंख्यानां पञ्चदशानाम्
अथ वायव्यामिमुखस्तदा सप्तविगुणायाः एकविंशतेः ।
उत्तरामिमुखस्तदा नवानाम् ऐशान्यामिमुखस्तदोष्टानां
तद्यथा एवं दिग्मिमुखप्रष्टृवशेनाङ्कं गृहीत्वा ततः पञ्च-
दशगुणः कार्यः ततस्तस्मिन् प्रदेशे यावन्तः पुरुषास्तदभि-
मुखाः स्थितास्तत्संख्यान्वितो युक्तः कार्यः एवं कृते
यज्जवति तस्य सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते
तदङ्कसमं तस्य धनिष्ठाद्वारभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्” भट्टो० ।
“इति नष्टजातकमिदं वस्तुप्रकारं मया विनिर्दिष्टम् ।
प्राज्ञमतः सखिष्यैः परीक्ष्य यन्नाद्याद्या भवति” १७००
“इतिशब्दः उपसंहारे मया वराहमिहिराचार्येण
नष्टजातकं वस्तुप्रकारं वस्तुभेदं विनिर्दिष्टमितिदम् ।
अतोऽस्माद्धेतोः सखिष्यैः शोभनसंख्यातैः प्राज्ञं
यत्नात्परीक्ष्य विचार्य यथा येन प्रकारेण संवदति सत्य-
रूपं तथा प्राज्ञमिति येन प्रकारेण संवदति तथा
गृहीतव्यमित्यर्थः वस्तुभिरागमैर्मया विचार्य पराशर-

वशिष्यवनसत्यमथित्यादीनां मतानि आलोक्य कृतं तदेव
भूयो निर्मलशुण्णिपुष्पवुड्गा विचार्य संवादेन कार्यं येन
स्मृतसिद्धोऽसौ संपद्यते” भट्टो ।

नष्टमार्गेण न० नष्टादर्शनं गतस्य मार्गेणम् । अदर्शन-
गतस्यान्वेषणे । [भावभूत्ये शास्त्रादौ ।

नष्टबीजं त्रि० नष्टं बीजं बीजभावो यस्य । निष्कले बीज-
नष्टाग्निं पु० नष्टो लुप्तः प्रमादादस्यादिना अग्निः वैतानि-
कोऽग्निर्यस्य । प्रमादादिना लुप्तान्निके द्विजे ।

नष्टासिसूत्रं न० नष्टस्य चोरेणापहृतस्याग्नेः साधनं सूत्रं
चिह्नम् । अपहृतद्रव्यस्य लाभसाधने चिह्नभेदे लोभे ।
(वामाज) । [शुद्धशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम् ।

नष्टेन्दुकला स्त्री नष्टा इन्दुकला यस्याम् कृष्णाम्बुसरः ।
नस गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् वेदनिघण्टुः । नसते अ-
सिष्ट कौटिल्येऽयं षोडशः स च सति निमित्ते एतत्
भजते । संज्ञे च “स मोदते नसते साधते गिरा” ऋ०
८/७/११३ “नसते अहादिषु संज्ञितो भवति” भा० ।

नस व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् निघण्टुः नशदित्यत्र
नसदिति साधवसम्मतः पाठः । नसति अना(न)वीत् ।
ननास नेसतुः “सुरभिष्टमं नरां नसन्” ऋ० १/१८६/७
“नसन् व्याप्नुवन्ति नसतिव्याप्तिर्कर्मैति” माघवः “वृषणो
नवीमहि” ऋ० २/११६/८ नवीमहि व्याप्यामेति आन्ध्रः
प्रयोगः ।

नस् स्त्री नस-क्रिप् । नासिकायाम् “अविनीं मेघो नसि
वीर्याय” यजु० १८/१० “नसि नासिकायाम्” वेददी०
नासिकाशब्दस्य सप्तम्येकवचनरूपमित्यन्ये ।

नसत्त न० न+सद-क्त नसतनिघण्टेत्यादिना नत्वामावः नि०
सदभिच्चे “नसत्तमञ्जसा” सि०को० उता श्रुतिः ।

नसा स्त्री नस्-हलन्तत्वात् वा टाप् । नासिकायां त्रिका०
“विनसा हतवान्मवा” भट्टिः ।

नस्त पु० नस-संज्ञायां त । १।नासिकायां शब्दमाला । नासि-
कायै हितः वा० त नसादेशश्च । नासिकायां हिते श्वेदा-
कोक्ते पञ्चविधे नस्ये न० । नस्यशब्दे सुश्रुतवाक्ये तेषां
लक्षणानि दृष्टानि । नासिकायाः शब्दे स्त्री “नस्ता-
भेदनदाह्याभ्यां कर्णदाह्याभ्यामभेदनैः । अतिदाहाति
वाह्याभ्यां वधे चान्द्रायणं चरेत्” स्मृतिः ।

नस्तस् अयम् । नासिका+विभक्तप्रथमं तसिच् “नस् नासिकाया
यत्तसिद्धिषु” नसादेशः । नासिकायामित्याद्यर्थे “नस्तः
कर्मणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गाङ्गनेषु च” सुश्रुतः “स

यत् नस्तोऽभवत् ततः सिंहः समभवत्” शत० ब्रा० १/१४
“ततः प्राणा दिशं ओत्तात्” याच०

नस्तित त्रि० नस्ता नासाच्छिद् जाताऽस्य तार० इतच् ।
कृतनासाच्छिदे रज्वासूतनासिके बलीवर्हे अमरः ।
(नाकफोडा) । [वहे रमानाथः ।

नस्तोति पु० नस्ताया नासास्वरज्वा जतः । नस्तोते बली-
नस्य त्रि० नासिकायै हितं तत्र भवो वा यत् नसादेशः । १।ना-
सिकाभवे श्रुतिं च शस्युक्तोक्ते नासिकाहिते क्रियाभेदे
यथा “नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः । औषध-
औषधसिद्धो वा क्लेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं
तद्विधिविधं शिरोविरेचनं क्लेहं नस्यं तद्विधिविधमपि पञ्चधा ।
तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवधीडः प्रथमं नस्यं
तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनं नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः
शिरोविरेचनविकल्पोऽवधीडः प्रथमं नस्यं । ततो नस्य-
शब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः क्लेहनाथं मूल्य-
शिरसां प्रोवास्तन्मोरसां वलजननार्थं दृष्टिप्रसादजन-
नार्थं वा क्लेहो विधीयते तस्मिन् शेषिको नस्यशब्दः ।
तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशशृङ्गप्रपात-
दारुणकर्णशूलकर्णक्षेडतिमिरस्त्रोपघातनासारोगाद्युशो-
षापवाङ्महाकाशज्वरलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वा-
तपैत्तिकेषु सुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यविज्ञेन
क्लेहेनेति । शिरोविरेचनं क्लेशणाभिधायतालुकण्ड-
शिरसामरोचकशिरोगौरवशूलपीनसाङ्गवभेदकक्षमिप्रति-
स्थायपक्कारगन्वाचानेधन्येषु चोर्जजलगतेषु कफजेषु
विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्त्वज्ञेन वा क्लेहेनेति ।
तत्रैतद्विधिविधमभुक्तवतोऽक्षकाले पूर्वोक्ते क्लेशरोगिणां
मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् । अथ
पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्ताच्छूषणपानाभ्यां विशु-
ष्वक्लक्षोतसे पाणितपपरिचिञ्चदितगलकपोलललाट-
प्रदेशाय वातातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसरित-
करचरणाय किञ्चित् प्रविज्ज्वितशिरसे वस्त्राच्छादि-
तनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यपोद्गमितनासायाय विशुद्ध-
कोतसि दक्षिणहस्तेन क्लेहस्यणासुतप्तं रजतस्यवर्णना-
चस्त्यावशुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्रप्रापिचुना वा सु-
खोष्णं क्लेहमद्रुतमासिद्धेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न
प्राप्नोति । क्लेहेऽवशिष्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येत् प्रभाषेत् न क्षुयाच्च हसेत्तथा । एतैर्हि वि-
हतः क्लेहो न सस्यकप्रतिपद्यते । ततः कासप्रतिश्या-

यशिरोऽस्त्रिगदसम्भवः" तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशि-
नीपर्वद्वयनिःसृताः प्रथममात्रा, द्वितीया शुक्ति, तृतीया
पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिस्तौ मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः ।
स्नेहनस्य नचोपगमेत्किञ्चिदपि । "शृङ्गाटकमभिप्राय्य
निरिति वदनाद्यथा । कफोत्क्रेशभयाच्चैव निषीवेदवि-
धारयन्" दत्ते च पुनरपि संखेद्य गलकपोलादीन्मू-
मासेवेत भोजयेच्चैनमभिव्यन्दि ततोऽस्याचारिकमादिशेत् ।
रजोधूमस्नेहातपमद्यद्रवपानशिरःस्नानातिथानक्रोधा-
दीनि च परिहरेत् । तस्य योगायोगानां विज्ञानं
भवति । "लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नप्रबोधनम् ।
विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् । कफप्रसेकः
शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः । लक्षणं मूर्ध्नि प्रतिस्निग्धे
रूचं तत्त्वावधारयेत् । अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च
रूक्षता । रोगाशान्तिश्च तत्रैवं भूयो नस्य प्रयोजयेत् ।
चत्वारो विन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम् ।
शिरोविरेकस्नेहस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् । नस्ये त्रीण्यु-
पदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः । शुद्धहीनातिशयानि
विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः । लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां
व्याधिनिर्जयः । चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धि-
लक्षणम् । कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसाङ्गप्रसंभवः ।
मूर्ध्नि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तितम् । मस्तु-
लुङ्गागमो वातद्विरिन्द्रियविभ्रमः । मूत्र्यता शिरस-
श्चापि मूर्ध्नि गाढविरेचिते । हीनातिशुद्धे शिरसि
कफवातप्रसङ्गचरेत् । अस्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं
निषेचयेत् । एकान्तरं दन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
शकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते । भारतेनाभि-
भूतस्य वात्सल्यं यस्य देहिनः । द्विक्कालञ्चापि दातव्यं
नस्यं तस्य विज्ञानता" । अथपीडस्तु शिरोविरेचनवद-
मिव्यन्दसंपदविस्फेद्यो दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणाम-
न्यतममवपीड्यावसिच्य चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां
चूर्णं विदध्यात् । शर्करैरुरसक्षीरदध्नांसरसानामन्यतसं
क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् । "क्षयदुर्बलभी-
क्षणां सुकुमारस्य योजितम् । श्रुताः स्नेहाः शिरा-
शुद्धौ कल्कस्नेहो यथाहितः" । नस्यदाने परिहर्तव्यो
भुक्तवानपतर्पितोऽन्यथैतत्प्रतिश्याये गर्भिणी पोतस्ने-
होदकमद्यद्रवोऽजीर्णो दत्तवन्तिः क्रुद्धो गरार्तस्तृषितः
शोकाभिभूतः शान्तो बालो वृद्धो वेगावरोधितः शिरः-
स्नानकामश्चेति । अनात्तं वै चाध्वे नस्यधूमो परि-

हरेत् । तत्र हीनातिमात्रातिशीतोष्णसहसाप्रदानाति-
प्रविलम्बितशिरस उच्छिक्कृतो विचलितोऽभ्यवहरतो वा
प्रतिप्रिद्वप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति तृष्णोद्गारादयो दोष-
निमित्ताः क्षयजाश्च । भवतश्चात्र "नस्ये शिरोविरेके
च व्यापदो द्विविधाः सृताः । दोषोत्क्रेशनिमित्तास्तु
जयेच्छपनशोधनैः । अथ क्षयनिमित्तास्तु यथास्त्रं
दृंहणं हितम्" । प्रतिमर्शचतुर्दश कालेषुपादयः ।
तद्यथा तस्योत्थितेन प्रचालितदन्तेन गृह्णाच्चिर्गच्छता
व्यायामव्यवायाध्वपरिश्चान्तेन मूलोच्चारकबलाञ्जनान्ते-
ऽभुक्तवता कर्दितवता दिवास्त्रोत्थितेन सायञ्चेति । तत्र
तस्योत्थितेनासेवितः१ प्रतिमर्शैः रात्रावुपचितनासास्रोतो-
गतं मलसुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति । प्रचालितदन्ते
नासेवितो२ दन्तानां दृढतां वदन्सौगन्ध्यं चापादयति ।
गृह्णाच्चिर्गच्छतासेवितो३ नासास्रोतसः क्षिप्ततया रजो-
धूमो वा नावाधते । व्यायाममैद्युनाध्वपरिश्चान्तेनासेवि-
तः४१५६ अमसुपहन्ति । मूलोच्चारान्ते७८ चासेवितो
दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति । कवलाञ्जनान्ते९१० सेवितो दृष्टि-
प्रसादयति । अमुक्तवता सेवितः११ स्रोतसां विशुद्धिं
लघुतां चापादयति । वान्तेनासेवितः१२ स्रोतोविलम्बनं
क्षेप्राणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामपादयति । दिवास्त्रोत्थि-
तेनासेवितो१३ निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तै-
काग्र्यं जनयति । सायं चासेवितः१४ सुखनिद्राप्रबोधं
चेति । "द्विषदुच्छिक्कृतः स्नेहो यावद्दत्तं प्रपद्यते । नस्ये
निपिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः । नस्येन रोगाः
शाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजलुजाः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं
कृत्यादास्यं सुगन्धि च । हनुदन्तिशिरोऽपीशातिक्वाहू-
रसां बलम् । वक्षीपवितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ।
तैलं१ कफे सवाते स्यात्कोवलं पवने वसाम्२ । दद्या-
त्सर्पिः३ सदा पित्ते मज्जानं४ च समारुते । चतुर्विधस्य
स्नेहस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । स्नेहस्यानाविरोधित्वा-
त्तेषु तैलं विधीयते" ।

नस्योत त्रि० आ+वे+क्त स्रोतः नसि स्रोतः खलुक्ख० ।
नासिकायां कतच्छिद्रायां रज्ज्ववद्दे वक्षीवद्दे "मणिः
स्त्वत् इव प्रोतो नस्योत इव गोष्ठ्यः" भा०व० १०ख० ।

नह्नु ख्य० । न च ह्नु च । प्रत्यारम्भे ।

नहि ख्य० न च हि च चादि० । निषेधे "नह्नुस्मिन्
युज्यते कर्म किञ्चिदाभौक्षिवन्मनात्" मनुः ।

नह्नुष पु० नह्नु-उष । १मरुहणभेदे "नह्नुषश्चाह्नुतिश्चैव

चारितं ब्रह्मपञ्चगम्" हरिवं २०४४० । २८८४०
 नृपभेदे "आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।
 स्वर्मातुतनयायाश्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ! । नहुषः
 प्रथमं जज्ञे हृष्यगर्मा ततः परम्" २८४० । स चागस्त्य-
 शापाद् सर्पतामाप्तः युधिष्ठिरेण तस्माद्भोचितः तत्-
 कथा भा० व० १८१४० "अहं हि दिवि दिव्येन विमा-
 नेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः सन् कञ्चिदा-
 न्यमचिन्तयम् । ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्वैलोक्यवासिनः । चतुषा यं
 प्रपश्यामि पाणिनं पृथिवीपते ! । तस्य तेजोहरास्याशु
 तश्च दृष्टेर्वलं मम । ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह
 शिविकां मम । स मामपनयो राजन् ! अंशयामास वै
 त्रियः । तत्र ह्यगस्त्यः पादेन बहन् स्मृतो मया
 सनिः । अगस्त्येन ततोऽस्मृक्तो ध्वंसं सर्पेति वै
 रुषा । ततस्तस्मादिमानायात् प्रच्युतश्चतुर्लक्षः ।
 प्रपतन् बुबुधे त्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् । अथाच-
 न्तमहं विप्रं शापस्थानो भवेदिति । प्रसादात् संप्र-
 मूढस्य भगवन् ! चतुर्भर्हि । ततः स मासुवाचेदं प्रप-
 तन् कथयन्ति तः । युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां
 भोचयिष्यति । अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नरा-
 धिप ! । फले क्षीणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि"
 "नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानघ ! । प्रथितः
 पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ! । क्रतुभक्तपसा
 चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्वैलोक्यैश्वर्यमत्युयं प्राप्नो-
 ऽहं विक्रमेण च । तदैश्वर्यं समासाद्य द्रुपे सामगम-
 तदा । सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ।
 ऐश्वर्यमदमन्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् । इषामग-
 स्त्येन दशानानीतः पृथिवीपते ! । न त मामजहात्
 प्रजा यावदहोति पाण्डव ! । तस्यैवानुमहाराजन्नग-
 स्त्यस्य महात्मानः" १८०४० । नहति सर्वाणि भूतानि
 मायया कर्तार उघ । १ परमेश्वरे "शिवण्डी नहुषो
 वृषः" विष्णु स० । नहति मायया कर्मणि उघ । ४ नहुषो
 बा० उघि नहुष इति मनुष्ये निघण्टुः । "आदीं विश्वा
 नहुषप्राणि जाता" ऋ० १८८२ "नहुषप्रा मनुष्यप्रसव-
 न्नीनि" भा० । "नहुषः खररोमा च शेषवासुकिस्तका"
 इति विक्रमादित्यकोषोक्ते ५ नागराजभेदे च ।
 नहुषाख्य पु० न० नहुषं शेषसर्पवर्णमाख्याति खवर्णेन
 आ+ख्या-क । तगरपुत्रे राजनि० ।

नहुषात्मज पु० इत० । ययातिनन्दमे "ययातिर्नहुषात्मजः"
 भारते भरिप्रयोगः । [चकाः"] ।
 ना ख्य० नहु-वा०डा । निघेधे "अमानोना निघेधया-
 नाक पु० न कर्मकं दुःखं तच्चास्ति यत्र नभ्राडित्या० नि०
 प्रकृतिभावः । १ स्वर्गे अमरः । "यत्र दुःखेन संमित्रं
 न च प्रसमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं
 स्वःपदास्यदम्" श्रुतौ हि स्वर्गस्य दुःखगुण्यत्वसक्तम् ।
 दुःखराहित्येन २ सुखकरे त्रि० "वैश्वानरः प्रत्यथा नाक-
 मारुह दिवः पृष्ठे" ताण्ड्याना० १।७।६ "नाकं दुःखरा-
 हित्येन सुखकरं रथम्" भा० । ३ नभसि निघण्टुः स्वर्गा-
 न्तरिक्षाधारणनामसु तस्य कीर्तनात् । ४ राजभेदे पु०
 "नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ।
 मधुरां च पुरीं रस्यां नागाः भोक्ष्यन्ति सप्त वै"
 वासनपु० ।

नाकचर पु० नाके स्वर्गे नभसि वा चरति चर-ट । १ गगन-
 चरे देवे महादौ च २ पिण्डदेवभेदे । "गाहपत्या नाक-
 चराः पितरो लोकविश्रुताः" भा० स० ११४०

नाकनाथ पु० इत० । इन्द्रे त्रिका० नाकनायकादयोऽथवा
 "नाकनायकपुरोहितो यदा" ज्योतिः "नाकनायकनि-
 केतनमाप" जैम० ।

नाकवनिता स्त्री इत० । अप्सरःसु ।

नाकसट् पु० नाके सीदति-सट् क्तिप् । १ देवे "सन्तर्पणो
 नाकसदां वरेण्यः" भट्टिः ।

नाकिन् पु० नाकः वासस्थानत्वेनाख्यस्य इति । देवे हेमच० ।
 "सदनान्युदखयत नाकिनामपि" "मन्यसेऽरिवधः" अयान्
 प्रीतये नाकिनामिति" माघः । [सुनिभेदे सेदि० ।

नाकु पु० नम-उ नाक्यादेशः । १ बल्लोके २ पर्वते च अमरः
 नाकुल पु० नकुलस्य गोत्रापत्यम् "अथप्रन्वकहृषिकुशस्यः" पा०
 गोत्रे अण् न तु इज् । १ नकुलस्य गोत्रापत्ये । नकुल इव
 शर्करा इवार्थे अण् । २ नकुलसदृशे च । नकुलेन दृष्टा
 तेन पीता वा अण् डीप् । ३ कुकुटीकन्दे ४ राक्षसायां
 ५ चविकायाश्च स्त्री सेदि० । ६ यवतिक्तायां ७ अनेकशृ-
 कार्यां दकन्दभेदे च स्त्री राजनि० । "नाकुली त्वरा
 तिक्षा कटुकोप्या विनाशयेत् । भोगिलताहृत्किाकु
 विषज्वरक्षमित्रणान्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

नाकुलक त्रि० नकुलो भक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रिययो बह्व-
 मिति" पा० बुज् । नकुलभक्तिके मनुष्यादौ ।

नाकुलि पु० नकुलस्येदन् अपत्यं वा अत इज् गोत्रे

तु व्यथेव । १नकुलसम्बन्धिनि २तदपत्ये च “शतानी-
कस्तु नाकुलिः” भा०या० ६३थ० ।

नाक्षत्र न० नक्षत्राणामिदम् अण् । तद्वटितचक्रस्य परिवर्त्त-
नात्मके कालरूपे १दिनभेदे तन्निर्गदिनात्मके सर्वनक्षत्र
परिवर्त्तनात्मके च २सासभेदे च “नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्र
महोरात्रं प्रकीर्त्तितम्” सू०सि० “घटीनां षष्ट्याहो-
रात्रं नाक्षत्रसंज्ञम् । तकारादहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वो-
क्तप्रोक्तवत्या अपि नाक्षत्रत्वसंज्ञम् । एतत् पटिघटीभि-
र्भचक्रपरिवर्त्तनात्” रङ्ग० “भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं
दिनमुच्यते” सू०सि० “नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं
नाक्षत्रसम्बन्धस्य प्रवाहवायुक्तं परिभ्रमः । नाक्षत्रं
नक्षत्रसम्बन्धि नाक्षत्रमासदिनं मानसैः कथ्यते” रङ्ग० ।
स च मासो द्विविधः । सप्तविंशतिनक्षत्रपरिवर्त्तनात्मक एकः
यथा “सर्वर्त्तपरिवर्त्तेश्व नाक्षत्र इह चोच्यते” इति
“सर्वनक्षत्रभुक्त्वा तु नाक्षत्रमास इष्यते” इति च
अस्य प्रयोजनम् । १नक्षत्रसत्तागणयनानि चेन्दोर्मासेन
कुर्व्याद्गणनात्मकेन । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन जन्मनक्षत्रे
शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदानम् यथोक्तं दीपिकायाम्
“जन्मनक्षत्रे यदि स्यातां वारौ भौमवारैश्चरौ । स मासः
कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः” इति । द्वितीयः ष-
ट्दिग्दशात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिननिर्गदात्मकः यथोक्तं
सूर्यसिद्धान्ते “नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रच-
क्षते । तत्त्रिंशता भवेनुमासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा”
अस्य प्रयोजनमायुर्गणनायाम् यथा “आयुर्द्वये स्मृतं
प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षट्तिनाडिकमिति” मल०त० ।

नाक्षत्रिका त्रि० नक्षत्रादागतः टञ् । १नक्षत्रतःप्राप्ते नक्ष-
त्रनिमित्ते स्त्रियां ङीष् । सा च सहाय्यां २दशभेदे
“सत्ये लग्नदशा चैव त्रैतायां हरगौरिका । हापरे
योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” भट्टोत्पलधृतवाक्यम्
सा च दशा “षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेया इत्यादिका उक्ता
दशाशब्दे अष्टोत्तरदशाप्रकरणे ३४६५५० दृष्ट्या ।

नाग न० नगे पर्वते भवः अण् न गच्छति अगः न अगो
वा । १वक्त्रे २वीसके ३तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे च मेदि०
करणशब्दे १६६० पृष्ठे दृश्यम् । वीसके पुंस्त्वमपोति
वैद्यकम् । अख्योत्पत्तिर्भावप्र० दर्शिता यथा
“इहा भोगिष्ठतां रस्यां वासुकिस्तु समोच यत् । वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् । वीसं वक्त्र-
गुणं ज्ञेयं विशेषान्ते हनाशनम्” । “नागस्तु नागशततुल्य-

बलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति । वज्रि-
प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्ज नाशयति सन्त-
सेवितः सः” । भावप्र० पाकहीनयोर्वक्त्रवीसयोर्दौघो यथा
“पाकेन हीनौ किञ्च वङ्गनागौ कुशानि गुल्मांश्च तथा-
तिकटान् । कण्डूप्रमेहानलमान्द्यशोथभगन्दरादीन्
कुरुतः प्रभुक्तौ” । नागभक्षप्रकारो यथा “ताम्बूल-
सर्पिष्टं शिलावेपात् पुनःपुनः । हातिं शङ्खः पुटे-
नांगो निरुत्य भक्ष जायते” । प्रकारान्तरेण यथा
“अथत्यचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । मृत-
पात्रे विद्रुतो नागो लोहद्वयां च चालितः । यामै-
केन मवेङ्गय्य तत्तुल्या स्थान्ननःशिला । काञ्जिकेन समं
पिष्टा पचेद्दु ददपुटेन च । स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्टा शि-
लायां काञ्जिकेन च । पुनः पुटशरावाभ्यामेवं षष्ठभिः
पुटेः मृतिः । नागः सिन्दूरवर्णाभो क्षियते सर्वका-
र्यकृत् । सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भक्षसात् ।
आयुः कीर्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवङ्गुणकारकः” ४४पे
५हस्तिनि ६मेघे ७नागकेशरे ८पुद्गले ९नागदन्तके
१०मुस्तके ११देहस्थेऽनिलभेदे च पु० १२क्रूराकारे त्रि०
मेदि० “उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः” सा०
ति० टीका पदार्थादर्शे । अथ नागशब्दस्य सर्पगजजाति-
वाचकत्वे द्रिलङ्गत्वम् । तत्र जातिवाचकत्वात् स्त्रियां
ङीष् । जानपदादिस्त्रुत्वे स्त्रीत्वगुणयोगादन्त्यत्र प्रयोगे
स्त्रियां ङीष् । दीर्घगुणयोगादन्त्यत्र प्रयोगे स्त्रियां टाप्
इति भेदः । १३देशभेदे १४ताम्बूल्यां च पु० भरतः ।
मनुष्याकारः फणालाङ्गूलयुक्तः कर्कोटादिर्नागः देवयो-
निभेदः । तेषामुत्पत्त्यादिकं वराहपु० उक्तं यथा
“मृजता ब्रह्मणा मृष्टिं मरीचिः स्फुटिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्रस्तु कश्यपः । तस्य दाक्षा-
यणी भार्या कद्रुर्नाम सुविस्मिता । मारीचो जनया-
मास तस्यां पुत्रान् महाबलान् । अनन्तं वासुकिश्चैव
कम्बलश्च महाबलम् । कर्कोटकश्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं
सरोसृपम् । महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापरानि-
तम् । एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदंसापूर्वितं जगत् । कुटिला
हीनकर्मांश्चोष्णास्योत्पत्तिर्लोत्थनाः । दृष्ट्वा संदग्ध
मनुजान् भक्ष कुर्युः क्षणादुधुवम्” एवं प्रजानां च ब्रह्मण
आदेशात् ते पातालस्थानं जग्मुः यथाह तत्त्वैव

“अहं करोमि वो नागाः सम्यं मनुजैः सह । तदेक
जनसः सर्वे षड्गुध्वं मम शासनम् । पातालं वितल-
ञ्चैव सुतचारुख्यं तृतीयकम् । दत्तं वै वस्तुकामानां गृहं
तत्र गमिष्यथ । तत्र भोगान् वल्लविधान् भुञ्जध्वं मम
शासनात् । तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्वातप्रलतः पुनःपुनः ।
ततो वैवस्वतस्यादौ काशप्रमेया भविष्यथ । दायादाः सर्वे
देवानां सुपर्णस्य च धीमतः । तदा प्रसूतिर्वै सर्वा
भोक्ष्यते चित्तमाहुना । भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति
न संशयः । ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीताक्षोषामनो
भविता नान्यथैतत् । कालं प्राप्तं भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् चापहतोमनुष्यान् । भन्तौधैर्गौरुह
मण्डलैश्च बुद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति । तेषां भीतैर्-
र्त्तितव्यं न चान्या चिन्ता कार्या चान्यथा वो विनाशः ।
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा जन्मःस्थानं ह्यातलाख्यं
हि सर्वं । तस्य भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान् रसातले
लीलया संस्थितास्तौ । एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसा-
दञ्च चतुर्ध्वजात् । तस्युः पातालनिचये सुदितेनानरा-
त्मना । एतत् सर्वं पञ्चस्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्रियं तिथिर्धन्या सर्वपापहरो युभा । एतस्यां
संयतो यस्तु अमृतं परिवर्जयेत् । क्षीरेण स्नाप्ये-
न्द्रागांस्तस्य यास्तानि मिलताम्” । नागाश्च प्राधान्येन
भा० व्या० १५७० दर्शिता ततएवावसेयाः । तेषां केषाञ्चित्
जनमेजयस्य सर्पसत्वे नाशो भविष्यतीति मातृशपकथा
भा० व्या० २०७० “ततः पुनश्च कद्रुजिह्वां चि-
कीर्षती । आह्वयामास च तदा बाला भूत्वाऽञ्जनप्रभाः ।
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्थासहं यथा । नाभ्य-
पद्यन् ये वाक्यं तान् यथाप भुजङ्गमान् । सर्पसत्वे
वर्त्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः
पाण्डवेयस्य धीमतः । शापमेनन्तु युष्माव स्त्रयमेव
पितामहः । अतिक्रूरं सत्सृष्टं कद्रु देवादतीव हि ।
सार्द्धं देवगणैः सर्वेषां च तामन्वसोदत । वल्लव्यं प्रेक्ष्य
सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया १ तिम्रधीर्विषा ह्येते
दन्दशूकाः महाबलाः । तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्भि प्रजा-
नाञ्च हिताय च । युक्तं मात्तात्मतं तेषां परपीडोप-
हर्षिणाम् । अन्येषामपि सत्त्वानां नित्यं दोषपरास्तु
ये । तेषां प्राणान्तिको दण्डो देवेन विनिपात्यते । एवं
सच्चापं देवैस्तु पूज्य कद्रुञ्च तां तदा । आह्वय कथ्यं
देव-इदं वचनमब्रवीत् । यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जाता-

स्तयाऽनघ । विषोल्लव्या महाभोगा माता यन्माः
परन्तप । तत्र मनुस्तया तात न कर्त्तव्यः कथञ्चन ।
इदं पुरातनं ह्येतद्विज्ञे सर्पविनाशनम् । इत्युक्त्वा
सृष्टिर्देवस्य प्रसादा प्रजापतिम् । प्रादाद्विषहरे
विद्यां कथ्यपाय महात्मने !” कम्बलाश्वतरनागयोः स-
रस्त्रत्या मानवरप्राप्तिर्यथा “एवं स्तुता तदा देवी वि-
ष्णोर्जिह्वा सरस्वती । प्रत्युवाच महात्मानं नागम-
तरं ततः” सरस्वत्युवाच “वरन्ते कम्बलं भ्रातः
प्रयच्छास्युरगाधिप ! । तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि
वर्त्तते” । अश्वतर उवाच “सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व
कम्बलमेव मे । समस्तसरस्वत्तुभयोः संप्रयच्छ च
सरस्वत्युवाच “सप्तक्षरा प्रामरागाः सप्त पद्मसत्तम ।
गीतकानि च सप्तैव तावत्तस्यापि भूर्च्छनाः । तानाश्च-
कीनपञ्चाशत्तथा प्रामत्यश्च यत् । एतत् सर्वं भवान्
गता कम्बलस्यैव ते सखा । ज्ञास्यते सत्प्रसादेन भुज-
ङ्गेन्द्र ! परन्तथा । चतुर्विधं ददे तालं त्रिःप्रकारं लय-
त्रयम् । अतित्वयं तथातोदां मया दत्तं चतुर्विधम् ।
एतद्भवान् सत्प्रसादात् पद्मगेन्द्रपरञ्च यत् । अस्थान-
गतमापन्नं स्वरञ्चञ्जनयोश्च यत् । तदग्रेषु मया दत्तं
भवतः कम्बलस्य च । यथा नान्यस्य भूलोके पाताले
वापि गच्छन् । प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भवि-
ष्यतः । पाताले देवल्लोके च भूलोके चैव पद्मगौ ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती । जगामा-
दर्शनं सदो नागस्य कमलेक्षणा” मार्कण्डेयपुराणम् ।
“नागेरिवाकूनशटं वृगेन्द्रम्” किरा० “अधिनागं प्रज-
विनोविकशत्पिच्छचारवः” “नागं पूनर्दुसलीलनि-
भीलितान्जम्” नाथः । १६ अश्वेषानन्तले

नागकन्द पु० हस्तिकन्दे राजनि० । [त्रिका० ।

नागकन्यका स्त्री इत० । सर्पजातिस्त्रियां भोगिन्यां
नागकर्ण पु० नागस्य गजस्य कर्णः तदाकारः पत्नेऽस्य ।

१ एरण्डे राजनि० इत० । २ हस्तिकर्णे च । [भावप्र० ॥

नागकिञ्जल्क पु० नागस्यैव किञ्जल्कोऽस्य । नागकेसरे

नागकुमारिका स्त्री नागस्य कुमारोव कन् । १ शुद्ध्यां

२ सञ्जिहायां च राजनि० ।

नागकेसर पु० नागस्यैव केसरोऽस्य । खनामख्याते पुष्प-

प्रधाने वृक्षभेदे अथरः (नागेश्वरचापा) भावप्र० तच्चा-

लगुणा उक्ता यथा “नागपुष्पः स्रुतो नागः केसरो

नागकेसरः । चास्मै यो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चना-

हयः । नागपुष्पं कपायोष्णं हृत्तं लघुनपाचनम् ।
खरकण्डूहृषास्त्रेदहृत्तं हृत्तं नागनाशनम् । दौर्गन्ध्यकुष्ठ-
वीर्यकफपित्तविषापहम् । त्रिजातकं नागकेसरसंयुक्तं
चतुर्जातकं भवति यथा “त्वगेलापतकैस्तुल्यैस्त्रिभुगन्धि-
स्त्रिजातकम् । नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ।
तद्वयं रोचकं हृत्तं तीक्ष्णोष्णं स्रग्गन्धहृत् । लघु-
पित्तान्निहृदगर्ह्यं कफवातविषापहम्” भावप्र० ।

नागगन्धा स्त्री नागस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः वा न इच्छ-
समा० । नाकुलीकन्दे राजनि० । [राजनि०]

नागगर्भं न० नागः सीसकं गर्भो जन्महेतुर्यस्य । सिन्दूरे
नागचूड पु० नागः सर्पः चूडायां यस्य । शिवे महादेवे
नागच्छत्रा स्त्री नागस्य फणेषु लक्ष्मं खादनं पत्ने यस्य ।
नागदन्तीहस्ते राजनि० ।

नागज न० नागात् सीसकात् जायते जन-ड । शिन्दूरे
२यङ्गे हेमच० । शसर्पजजातमात्रे त्रि० ।

नागजिह्वा स्त्री नागस्य सर्पस्य जिह्वेवाकारोऽस्य । श्यनन-
मूले । शारिवोपधौ च रत्नमाला ।

नागजिह्विका स्त्री नागस्य हस्तिनो जिह्वेव रक्ता यस्याः
कप् । मनःशिलायाम् अमरः । [भेदे ।

नागजीवन न० नागेन सीसकेन जीवनं यस्य । वङ्गे धातु-
नागदत्त पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “आदित्यकेतुर्वङ्गाथी नागदत्ता-
नुयायिनी” भा० छ० ६७च० ।

नागदन्त पु० नागस्य हस्तिनो दन्त इवाकारोऽस्य यस्य ।
मृहभित्तिर्निर्गते काष्ठादिभ्यो हस्तिदन्ताकारे (दाण्डा)
(दांतिया) ख्याते उपदार्थभेदे अमरः इत० । शगजदन्ते
च भेदि० । स्त्रायै क तत्राणै अमरः । “शवरवसतिरिव
अवलम्बितचारुचामरनागदन्तघबल्लगृहाः” काद० । “हो-
पिचमौवनलक्ष नागदन्ततत्परः” भा० शा० ६७च० ।

नागदन्तिका स्त्री नागस्य सर्पस्य दन्त इव विषाधारः पत्नं
यस्याः कप् कापि अत इत्थम् । (विष्ठाति) हस्तिकाख्यां
रत्नमाला ।

नागदन्ती स्त्री नागस्य गजस्य दन्त इव फलाद्याकारे यस्याः
डीप् । (हातिपुं ड) ख्याते श्वीहस्तिन्याम् ।
२कुम्भाख्योपधौ च भेदि० । “अक्षौलकैरङ्गहय नागदन्ती-
त्वादित्” सकादिगण्योक्तौ सुतुतः ।

नागदमनी स्त्री नागो दम्यतेऽनया दम-ल्युट् डीप् ।
शुपभेदे “विज्ञेया नागदमनी यन्त्राभोटा विषापहा ।
नागपुष्पो नागपत्ता महायोगेश्वरीति च । यन्त्राभोटा

कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा । मूलकच्छत्राणान्तो
नागयेज्जालगर्दभम् । सर्वप्रहप्रशमनी निःशेषविष-
नाशिनी । जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा” भावप्र०
नागदलोपम पु० नागस्य तावद्व्याः दक्षलोपमा यत्न ।
पक्ष्मफले रत्नमाला । [शब्दच०]

नागद्वीप पु० नागाकारः द्विः (सिज्) वृत्ते समन्तदुग्धायाम्
नागद्वीप पु० नागप्रधानो द्वीपः शा०त० । द्वीपभेदे “पाश्वे”
शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपस्य
कशपद्वीपस्य च । तावद्व्यां शिला राजान् श्रीमान्
मलयपर्वतः” भा० भी० १२च० ।

नागनक्षत्र न० नागाधितं नक्षत्रम् । अक्षेधानक्षत्रे
नागदेवतादयोऽप्यत्र “नागदेवतमन्त्रे” ति०त०

नागनामन् पु० नागान् नामयति नामि-कनिन् । त्वत्त्वां
नैषण्टप्रकाशिका ।

नागनायक त्रि० इत० । प्रधाननागे “अनन्तो वासुकिः
पद्मो महापद्मोऽपि तत्त्वकः । कर्कोटः कुलिकः शङ्ख
इत्यष्टौ नागनायकाः” त्रिका० नागवर्थादयोऽप्यत्र । नाग-
शब्दे उदा० । नागः नायकोऽस्य । २अक्षेधानक्षत्रे न० ।

नागनिर्यूह पु० नाग इव निर्यूहः । नागदन्तशब्दार्थे जटा०
नागपञ्चमी स्त्री नागपूजाङ्गं पञ्चमी । व्यापादकल-

पञ्चस्यां तत्र वागाङ्गानां पूजाविधानात् तस्यास्तथात्वम् ।
देवीपुराणे “सप्तै जगद्गर्भे लप्ते पञ्चस्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन् मनसादेवीं क्षुद्हीषितपसंस्थिताम् । पञ्चमाभे
गते शय्यां देवैः सर्वैरननरम् । पञ्चस्यामसिते पक्षे
ससृजति पद्मगी” । मनसादेवीं विषहरीम् । क्षुद्ही
सिजट्टः । देवैरिति सहार्थे तृतीया । “देवीं संपूज्य
नत्या च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चस्यां पूजयेन्नागान-
नन्ताद्यान् सहोरगान् । क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देवं
सर्पविषापहम्” । गारुडे “अनन्तं वासुकिं शङ्खं
पद्मं कवचमेव च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं
शङ्खकम् । कालियं तत्त्वकश्चापि पिङ्गलं शणिभद्रकम् ।
यजेत्तानसिताङ्गागान् दष्टसक्तो दिवं वजेत्” ।

नागपति पु० इत० । शेषाद्येषु अष्टसु शनागेषु शगजपतौ
शेरावते च । [भावप्र० । २अक्षेधानक्षत्रे राजनि० ।

नागपत्ता स्त्री नागस्तद्वपण इव पत्नं यस्याः । शगदमन्यां
नागपद् पु० “पादौ खल्वे तथा हस्ते श्रियेज्जिह्वं भगे
लघु । कामयेत् कामको नारीं वन्द्यो नागपदो मतः”
रतिमञ्जर्युक्ते इतिवन्धभेदे । इत० । २अक्षेधानक्षत्रे न०

नागपाश पु० नागः पाश इव । शयनस्थायुधभेदे “वार्द्ध-
यावर्त्तनात् नागपाश इति श्रुतः । ब्रह्मपत्न्यमथो दद्यात्
नागपाशमथापि वा” व्यागमोक्ते २४४भेदे “वेष्टितं
नागपाशेन भुक्नुवीभीषणाननम्” इति दुर्गाध्यानम् ।
नागपाशक पु० “स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयन्
कुचौ । रमेक्षिःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः”
रतिमञ्जर्युक्ते १रतिबन्धभेदे । स्वार्थे क । २नागपाशे च
नागपुर न० इतः । १पाताले हस्तिनानामके २पुरभेदे तन्नाम-
कारणं यथा “जटाजूटात् पपातोर्द्धं मेरोस्तस्मात्ततो-
ऽगमत् । देवैः परिहृता मङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् । मन्दर-
श्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम् । तामायाानीन्तु रोधाय
स्वलीलो नाम दानवः । पर्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु
शतैर्हिजाः । ततो भगीरथो राजा धारयामास कौशि-
कम् । स तृष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
समारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्रा भगीरथी । तेन नागेन तं
दैव्यं संविदार्य सुसङ्गतः । शतधा तं समाधाय
भुङ्क्ते रावतो गजः । महीतलं समापेदे स यावन्ना-
गसाह्वयम्” वज्रपुराणे तच्च हस्तिनापुरस्य नामान्तरं
“तत्सर्वं प्रतिजयाह राजा नागपुराधिपः” (पाण्डुः)
भा० व्या० ११२४० ।

नागपुष्प पु० नागः तदुदानगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य । १पुष्पाम-
हृत्ते २नागकेशरे ३चम्पके च जेदि० । ४नागदन्त्यां स्त्री
भावप्र० ङीप् । [फलं यस्याः । कुष्माण्डां राजनि० ।
नागपुष्पफला स्त्री नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव सुश्वं
नागपुष्पिका स्त्री नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः कप्
कापि अत इत्त्वम् । स्पर्णयुधिकायां राजनि० ।
नागफल पु० नागः सर्प इव दीर्घं फलमस्य । पटोलभेदे
(धुन्दुल) राजनि० । [अश्वत्थहृत्ते हेमच० ।
नागवन्धु पु० नागस्य हस्तिनो बन्धुरिव तत्प्रोक्तत्वात् ।
नागवल पु० नागानां हस्तिनामयुतस्य बलं यस्य । १भीमे
त्रिका० । २हस्तिनख्यबलयुक्ते त्रि० । भीमस्य तथा
बलप्राप्तिकथा भा० व्या० १२८४० । “यदि नागेन्द्र !
तत्तोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः । रसस्मिन्नेव कुमारो-
ऽयं त्वयि प्रीते महाबलः । बलं नागसहस्रस्य य-
स्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिवति बालोऽयं
तावदस्मै प्रदीयताम् । एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः
प्रत्यभाषत । ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्त्रस्ययनः
पुङ्गवः । प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिवति पाण्डवः ।

एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिवति स्त्र महाबलः । एव-
मष्टौ स कुण्डानि स्नापिवत् पाण्डुनन्दनः । ततस्तु श-
यने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । अश्वेत भीमसेनस्तु
यथासुखमरिन्दम् !” “ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यवुध्यत
पाण्डवः । तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो
बली । तं दृष्ट्वा प्रत्यवुध्यन् पाण्डवं ते भुजङ्गमाः ।
स्नान्वयामासुरण्यया वचनं चेदमब्रुवन् । यत्ते पीतो
महाबाहो ! रसोऽयं वीर्यसम्प्लुतः । तस्माद्वागायुतबलो
रथोऽष्टयो भविष्यसि” भा० व्या० १२८४० । नागस्येव
बलं यस्याः । (गोरक्षचातुलिया) २चताभेदे स्त्री “ना-
गबलाफलतिन्दुकमदनफलमधूकमञ्जिष्ठाः” इ० सं० ५७४ ।
नागबलाष्टत न० चक्रदत्तोक्ते पक्षधतभेदे “पादशेषे जल-
द्रोणे पक्षेन्नागबलातुल्यम् । तेन कायेन तस्यांशं दत्तं
क्षीरञ्च साधयेत् । पलाङ्गिकैश्चातिबलावलायटिपुन-
र्नया । प्रपौण्डरीककाश्रुत्यं पियालकपिकच्छुभिः । स्व-
शृङ्गासिताभीरुभेदायुग्मत्रिकण्टकैः । कृष्णालविषया-
लूकशृङ्गाटककेशरकैः । एतन्नामबलासर्पीरक्तपित्तचय-
क्षयम् । हन्ति दाहं अमं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् ।
बल्यमौजस्यमायुधं बलीपलितनाशनम् । उपयुञ्जीत
घण्टासाधुं वृद्धोऽपि तरुणायते” । [१०५७पु० दृश्यम् ।
नागभगिनी स्त्री इतः । वासुकेर्भगिन्यां जरत्कारौ तच्छब्दे
नागभूषण पु० नागो भूषणमस्य । महादेवे
नागमल्ल पु० नागेषु मल्लः । येरावते शब्दच० ।
नागमातृ स्त्री नागस्य हस्तिनां मातेव भूषकत्वात् । १मनःवि-
लायां शब्दर० । २मनसादेव्याञ्च त्रिका० तस्याः स्त्रपुत्रद्वारा
नागरक्षकत्वात् तथात्वम् । जगत्कारुण्ये १५०७४
दृश्यम् । [१हस्तिमारके २केशराजे पु० त्रिका० ।
नागमार त्रि० नागं आरयति स्त्र-णिच्-अण् उप० सं० ।
नागयष्टि स्त्री नागाधिष्ठानं यष्टिः । तद्वागादौ चारोथे
वारुणादिकाष्टमये नागविशेषस्याधिष्ठानरूपे कल्पभेदे
(रत्नाकाठ) तद्विधानं तद्विष्टात्नागनामज्ञापनं च
जलाशयोत्थर्गे उक्तं यथा कापिले “नागानामष्ट
नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् । ततः कृत्वा च
निःक्षिप्य गायत्र्या च विनोद्य वै । उज्जरेत् पत्रिका-
मेकां तत्र वै नागभीक्ष्णयेत् । यस्य नामोद्वेदहृत्
स वै जलाधिपः श्रुतः । तं वै संपूज्य गन्वाद्यैर्दद्यात्
क्षीरञ्च पायसम्” । पद्माग्रप्राञ्चस्य । योगीश्वरहृतवच-
नात् । “यथाऽष्टौ नामान्यास्य पत्रे कृत्वा तु

यत्नतः" तानि च गारुडे । "अनन्तो वासुकिः पद्मो
जहापद्मोऽथ तत्तकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ
जागाः प्रकीर्त्तिताः" ततश्च अनन्तवासुकिर्कोटकपद्म-
महापद्मतत्तकशङ्खकुलीराणां नामान्याम्बपत्ने लिखित्वा
कुम्भमध्ये निक्षिप्य गायत्र्या गोमूत्रेण वा "कुन्दसा-
मश्रामीति" रघुनाथपुत्रमन्त्रेणालोच्य यस्य नामोत्तिष्ठति
तं यष्ट्यां समावाह्यानेन नागेन अस्य जलाशयस्य रक्षा
कर्त्तव्येति ब्राह्मणान् आचयेत् । हयशीर्षे "वैल्वकं
वारुणश्चैव पुद्गागं नागकेशरम् । वज्रं चम्पकश्चैव
विल्वश्चैवाथ खादिरम् । एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः
प्रकीर्त्तिता । सप्तक्रकोटरं त्वक्त्वा तस्यात् कुर्यात् यथे-
प्सितम्" । तथा च वृहस्पतिः "शूलचक्राङ्कितं कृत्वा
स्थापयित्वा जलाशये । दादशाङ्गुलमानन्तु वाप्यां चक्रं
प्रकल्पयेत् । षोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिस्तु सरो-
वरे । सागरे हस्तमात्रान्तु लौहं ताम्रञ्च पैत्तलम् ।
चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेषां यथेप्सितम्" ।
स्वार्थे क तत्त्वार्थे त्रिकां ।

जागर त्रि० नगरे भवः अण् । १विदग्धे २नगरोद्भवे च
नेदि० स्त्रियां ङीप् । अगं राति रा-क न अगः नग-
ज्जेन(सह सुपा)पा० सं० । ३देवरे पु० त्रिका० । ५नागरङ्गे
(नारेङ्गा नेवु) जखीरभेदे पु० अङ्गत्वा० । ६शुण्डां न०
अमरः । ८सुक्ताभेदे (नागररुधा) न० ९रतिवन्धभेदे
विश्वः । १०देशभेदे तद्देशीये ब्राह्मणभेदे नागराब्रा-
ह्मणाः सि०कौ० नागरखण्डशब्दे वक्ष्यम् तद्देशे प्रथम
प्रचलिते १२खच्चरभेदे न० "वयस्या नामरासङ्गादङ्गानां
हन्ति वेदनाम्" वैद्यकम् नगराय हितम् अण् । १३नगर
हिते च "धनुर्वेदस्य स्त्रुतं वै पन्तस्त्रुतञ्च नागरम्" भा०
सं० ५अ० "यन्नाग्याग्नेयौघवलेन सीषकांस्तदप्रकोल-
प्रक्षेपकाणि लोहमयानि भाषायां नालशब्दाभिधेयानि
तेषां स्त्रुतं स्त्रुचकं शास्त्रं नागरं नगरहितम्" नीलक०
"यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागरीणां" मेघ०
१४पौराख्ये अहयुद्धभेदे अहयुद्धशब्दे २१२७पृ० दृश्यम् ।

जागरक त्रि० नगरे भवः कुत्सितः प्रवीणो वा "नगरात्
कुत्सनप्रावीणयोः" पा० वुल् । कुत्सने १चौरे प्रवीणे
२शिविनि च "अकुत्सनादौ तु अण्येव नागरा
ब्राह्मणाः" सि०कौ० ३रतिवन्धभेदे "जखूलोपरि स्थित्वा
लोषिदूकदयं रमेत् । यीवां धृत्वा कराभ्याञ्च वज्रो नाग-
रक्रोमतः" तद्वक्ष्यम् नागर+स्वार्थे क । ४नागरशब्दाद्ये

नागरक्त न० नागकृतं रक्तम् शोणितवर्णचूर्णम् । सिन्दूरे
हेमच० । तस्य सीसकेन रञ्जितचूर्णरक्तवर्णत्वात् तथात्वम्
नागरखण्ड न० स्नानपुराणान्तर्गते स्नानमख्याते खण्डभेदे
तत्प्रतिपाद्यविषयाच्च वृहच्चारदीये उक्ता यथा "अतः
परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते । लिङ्गोत्-
पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा । विश्वामित्रस्य
माहात्म्यं त्रिशङ्खुस्वर्गतिस्तथा । हाटकेश्वरमाहात्म्यं
वृत्तामुरवधस्तथा । नागविलं शङ्खुतीर्थं अचलेश्वरवर्ण-
नम् । चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् ।
गयशीर्षं बालशाख्यं बालमण्डं मृगाङ्गयम् । विष्णुपादञ्च
गोकर्णं युगरूपं समाश्रयः । सिद्धेश्वरं नागसरः
सम्प्राप्यं ह्यगधकम् । भूष्णवर्तं नलेशञ्च भैष्णं
दुर्वैरमर्ककम् । शार्ङ्गिष्ठं सोमनाथञ्च दीर्गमामर्जके-
श्वरम् । जमदग्निवधाख्यानं नैऋतियकथानकम् ।
रामहृदं नागपुरं जडलिङ्गञ्च यक्षभूः । सुण्डीरादि-
त्रिकाकञ्च सतीपरिणयस्तथा । बालखिल्यञ्च यागेशं
बालखिल्यञ्च गारुडम् । लक्ष्मीशायः सम्प्रविंशः सोम-
प्रासादमेव च । अम्बाहृदं पादुकाख्यम् आग्नेयं ब्रह्म-
कुण्डकम् । गोसुखं लोहयष्ट्याख्यं अजापालेश्वरी तथा ।
शानेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः । कुशेशख्यं
लवणेशख्यं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् । अष्टपट्टिसमाख्यानं
दमयन्त्या स्त्रीजातकम् । ततोऽम्बा रेवती चात्र भट्टि-
कातीर्थसम्भवम् । जेमह्वरी च केदारं शुक्लतीर्थं सखा-
रकम् । सत्यसन्नेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पत्ता कथा ।
जटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च । ततो
वासुपदाख्यानम् अजामहकथानकम् । सौभाग्यान्तुत्र
शूलेशं धर्मराजकथानकम् । मिष्टाक्षदेश्वराख्यानं गाण-
पत्यत्रयं ततः । जावालिचरितञ्चैव मकरेशकथा ततः ।
कालेश्वर्यन्त्रकाख्यानं कुण्डमाप्सरसस्तथा । पुष्यादित्यं
रोहिताश्वं नागरोत्पत्तिकीर्त्तनम् । भार्गवं चरितं
चैव विश्वामित्रं ततः परम् । सारस्वतं पैप्पलादं कंसा-
रीशञ्च पैतकम् । ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्राख्यान-
संयुतम् । रेवतं भर्तृयज्ञाख्यं सुख्यतीर्थनिरीक्षणम् ।
कौरवं हाटकेशाख्यं प्रभासज्जैत्रकलयम् । पौष्करं
जैमिष्ठं धाम्भरणप्रव्रितयं स्रुतम् । वाराणसी
हारकाख्याऽवन्त्याख्येति पुरीतयम् । इन्द्रावनं खाण्ड-
वाख्यं सदैताख्यं वनत्रयम् । कलः शालस्तथा नन्दो
सामल्यमनुत्तमम् । अशिशुलिपितसंज्ञतीर्थतयसुदा-

हृतम् । अर्बुदौ रैयतयैव परितल्यसुत्तमम् ।
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती । सार्द्धकोटि
लयफलमेकैकश्चाह कोर्त्तितम् । जूपिका शङ्खतोर्ध्व-
नरकं बालमण्डनम् । चाटकेयं चेत्यफलप्रदं प्रोक्तं
चतुष्टयम् । शान्वादित्र्यं चाङ्गकल्यं यौधिरिमथान्त्र-
कम् । जलाशयिचतुर्मासं व्यग्न्ययनं व्रतम् ।
मङ्गलेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् । पृथ्वीदानं
वामकेशं कपालमोचनेश्वरम् । पापपिण्डं साम्रज्यै-
युगमानादिकोर्त्तनम् । दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्य
कोर्त्तनम् । इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते
नागरघन पु० नागरमेव घनः कपूरसाधनम् । (नागरसुधा)
सुक्ताभेदे राजनि० ।

नागरङ्ग पु० नागस्य नानभवस्य सिन्दूरस्यैव रङ्गोऽस्य फले ।
(नारेङ्गा) जम्बीरभेदे व्यमरः । तत् फलशुष्का यथा
“नागरङ्गन्तु सरभि विपाके गुरुर्दुर्जरम् । अत्यस्त्रभीष-
न्मधुरं दृष्ट्वा वातविनाशनम् । तत्केसरन्तु रज्यं स्यात्
वातहारि निगद्यते” ।

नागरमर्दिन् त्रि० नागरं स्रज्जाति स्रट्-णिनि । नागर-
मर्दके ततः बाङ्गा० अपत्यादौ ठञ् । नागरमर्दिनि
तदपत्यादौ ।

नागरमुक्ता स्त्री नगरे भवा अण् डीप् नागरी कर्म० ।
(नागरसुधा) सुक्ताभेदे राजनि० । “निक्ता नागरसुक्ता
स्यात् कषाया शीरला कटुः । कफपित्तज्वरहरी तृष्णा-
दाहार्चि प्रयुत् । अतिसारासयहरी भिषग्भिः
परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

नागराज पु० इत० टच्समा० । श्रेष्ठे नागे “अधस्ताच्चाग-
राजाय सोमायोर्द्धां दिशं ददौ” हरिवं० २६५ अ० ।
२४८० अ० न्यकारके पिङ्गलनागे च ।

नागराद्यचूर्णं न० चक्रोदत्तोक्ते चूर्णभेदे “त्रीफलशला-
टुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः । अहृणीगद-
शत्युचं तक्रभुजाशीलितो जयति । जम्बूदाडिमश-
ङ्काटपाठाकष्टपल्लवैः । पक्वं पर्युषितं बालविल्वं
सगुडनागरम् । इति सर्वानतीसारान् अहृणीमति-
दुस्तरात् । नागरातिविषासुक्तकायः स्वादाश्पाचनः ।
चूर्णं हिङ्गवटकं वातप्रहृत्यान्तु धृतानि च । नाग-
रातिविषासुक्तं धातुर्को सरसाञ्जनम् । बलकत्वकफलं
विस्त्रं पाठां कटुकरोहिणीम् । पिबेत् समांशं तच्चूर्णं
अर्चैश्च तण्डुलान्मुना । पैत्तिके अहृणीदोषे रक्तं

यशोपावेश्यते । अर्शांस्थय गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहि-
काम् । नागराद्यभिदं चूर्णं कृष्णात्रयेण भाषितम् ।
शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना । केऽप्यष्टशुणतो-
येन प्राञ्जस्तण्डुलभावनाम्” ।

नागराङ्ग न० नागरेति व्याह्वा यस्य । शुण्डग्राम् राजनि०
नागरी स्त्री नागेभ्यो राति ददाति अत्र रा-घञ्थे क
गौरा० डीप् । १। कुहीटचे शब्दच० तस्यां नागपञ्चमी-
शब्दे नागपूजनस्योक्तत्वात्तस्यास्तथात्वम् । नगरे भवः
अण् डीप् । २। विदग्धायां नायांश्च “हन्ताभीरीं खरतु
स कथं संवृतो नागरीभिः” उद्धवदूतम् ।

नागरीट पु० नागरीमेटति इट-गतौ क । १। पिङ्गे २। जारे
३। नागरीकृतमङ्गलध्वनौ च शब्दार्थ० ।

नागरक पु० नागरङ्गे जम्बीरभेदे शब्दरत्ना० । [राजनि० ।
नागरेण पु० नागस्य सीसकस्य रेणुः । सीसकसन्धे सिन्दूरे
नागरेयक त्रि० नगर्थी भवः कत्तप्रा० ङकञ् । नगर्थी भवे
नागरीत्या स्त्री नागरादुत्तिष्ठति उद्-+स्था-क । (नागर-
सुधा) ख्याते सुक्ताभेदे राजनि० ।

नागर्थ्यं न० नागरस्य भावः पुरो० यक् । नागरभावे विदग्धत्वे
नागलक्षण इत० । नागानां भेदादिज्ञापके चिह्नभेदे अहि-
शब्दे ५८१ पृ० तल्लक्षणादिकं सुश्रुतोक्तं दर्शितम् ।

अग्निपुराणोक्तं शेषवासुकितज्जलक्षणादिकमत्र प्रद-
श्यते तच्च तत्र २९३ अ० उक्तं यथा

“अग्निरुवाच नागादयोऽप्य भावादि दंशस्थानानि कर्म-
च । सुतकं दष्टचेष्टेति समनक्षत्रशुच्यते । शेषवासुकि-
तच्छायाः कर्कोटोऽङ्गो महाम्बुजः । शङ्खपालश्च कलिक
इत्यष्टौ नामवर्यकाः । दशाष्टपञ्चतिशुशतसूक्ष्मीन्वितौ
क्रमत् । विप्रो नृपो विशौ च्छूतौ द्वौ द्वौ नागेषु की-
र्त्तितौ । तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो जाता असंख्यकाः ।
मणिमण्डलिराजीलवातपित्तकफालकाः । अन्तरा दो-
षमिश्रास्ते सर्पा दक्षीकराः स्रताः । रथाङ्गनाङ्गलक्ष-
तखनिकाङ्गुशधारिणः । मोनसा नन्दगा दीर्घा स-
गुडलैर्विधिधैरिताः । राजिकाक्षिताः क्षिप्रान्त्य-
गूर्णश्च राजभिः । अन्तरा मिश्रचिह्नाश्च भूषणान्नेत्र
वायवः । चतुर्विधास्ते पञ्चविंशभेदाः षोडश मोनसाः ।
तयोदश च राजीका अन्तरा एकविंशतिः । येऽनुक्त-
काले जायन्ते सर्पास्ते अन्तरा स्रताः । आषाढादि-
तिसावैः स्वाङ्गर्भा नागचतुष्टये । अण्डकायां शते द्वे च
चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा अस्मिन् स्रताः तान् विना

स्त्रीपुत्रपुंसकान् । उन्मीलितेऽस्मि सप्ताहात् कुचे-
मांसाद्भवेदुर्वहः । द्वादशाहात् सुरोषः स्यात् दन्ताः
स्युः सूर्यदर्शनात् । द्वाविंशत्, दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दं-
ष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्रौ च यमदूतिका ।
एतास्माः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मासा-
न्मुच्यते कृत्या जीवेत् षट्समाद्वयम् १२० । नागाः सूर्या-
दिवारेणाः सप्त उक्ता टिवा निशि । खेषां षट् प्रति-
वारेषु कुलिकः सर्वसन्निधु । शङ्खेन वा महाजनेन
सह तस्योदयोऽथ वा । हयोवां नाडिकामन्त्रमन्त्रकं
कुलिकोदयः । इष्टः स कालः सर्वत्र सर्पदंष्ट्रे विशेषतः ।
जक्तिका भरणी स्याती मूलं पूर्वत्ययाश्चिनी । विशाखाद्वा
मघाज्जेषा चित्रा चवणरोहिणी । हस्ता मन्दकुजौ
वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा
निन्द्या पञ्चदशी चतुर्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं इष्टं दग्ध-
योगाश्च राशयः । एकद्विचत्वारो दंष्ट्रा दष्टविद्वच्च खण्डि-
तम् । अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेव चतुर्विधम् । तयो
ह्येकक्षता दंष्ट्रा वेदना रुधिरोल्लेखः । नक्तन्वेका-
द्विप्रकुर्माभा दंष्ट्राश्च यमचोदिताः । दाही पिपीलिका-
स्पर्शी कण्टशोथरुजान्वितः । सतोदो मन्यतो दंष्ट्राः
सविषो न्यक्तनिर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्या-
नकोटरे । रथ्यासन्धौ प्रशयाने च नद्याञ्च सिन्धुसङ्गमे ।
ह्रीमे चतुष्टये सौधे गृहेऽङ्गे पर्वतापतः । विह्वारे
जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । शिपु ज्ञेयान्ताक्षेषु
जम्बुद्वीपस्वरकेषु च । वटे च जीर्णप्राकारे स्नायुहृत्-
कक्षजलुषि । तालौ शङ्खे गले मूर्त्ति चित्रके नाभि-
पादयोः । दंष्ट्राऽशुभः शुभो दूतः पुष्पहस्तः सुवाक्
सुधीः । लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लपद्मोऽमलः शुचिः ।
अपहारगतः शस्त्री प्रमादो भूयतेक्षणः । विषवर्षासाः
पाशादिहस्तो गद्गदवर्णभाक् । शुष्ककाष्ठान्वितः खिन्न-
स्तिलाक्तकरांशुकः । आर्द्रवासाः क्षणरक्तपुष्पयुक्त-
शिरोरुहः । कुचमटी नखच्छेदी गुदसृक् पादलेखकः ।
केशलुब्धो तृणच्छेदी इष्टा दूतास्तथैकशः । इडान्या
वा वहेद्दुर्बधा यदि दूतस्य चालनः । आभ्यां हाभ्यां
मुष्ट्याभ्यान् विद्यात्स्त्रीपुत्रपुंसकान् । दूतः सृगति
यद्वा तस्मिन् दंष्ट्रादहरेत् । दूताङ्घ्रिचलनं दुष्ट-
क्षयितिर्निश्चला शुभा । जीवपात्रे शुभो दूतो इष्टोऽ-
न्यत्र सनागतः । जीवो गतागतैर्दुष्टः शुभो दूतनिवेदने ।
दूतस्य वाक् मधुरा सा पूर्वसंज्ञा निन्दिता । विनक्तो-

स्य वाक्यान्तैर्विषनिर्विषकालता । आद्यैः खरैश्च
काद्यैश्च वर्गैर्भिन्नलिपिर्दिधा । खरजो वसुमान्मर्गो इति
ज्ञेया च मातृका । वाताग्नीन्द्रजनात्मानो वर्गेषु च
चतुष्टयम् । नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः खराः शक्रास्त्रयो
नयः । इष्टो दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः ।
प्रशक्ता वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपुंसकाः । प्रस्थाने
मङ्गलं वाक्त्रयं गर्जितं मेघहस्तिनोः । प्रदक्षिणं फले
वृत्ते यामस्य च इतं जितम् । शुभा गोतादिशब्दाः
सुरोदयं स्यादसिद्धये । अनर्थगीरघाक्रन्दो दक्षिणे वि-
रुतं क्षुतम् । वेगश्रु क्षुतो नृपः कन्या गौर्दली सुर-
जध्वजौ । क्षीराज्यदधिगङ्गांश्च क्लृप्तं भेरी फलं
सुराः । तण्डुला हेम रूपश्च सिद्धयेऽभिमुखः ।
सकाष्ठः सानलः कार्मुर्गलिनाम्बरभावधत् । गलस्यट्टो
गोमायुष्टभोलूककपर्दिकाः । तैलं कपालकापांसा निवेधा
भक्ष्य नष्टये । विषरोगाश्च सप्त सुधर्मातोर्धातुनराप्रितः ।
विषदंष्ट्रो ललाटं व्यात्यतोनेत्रं ततो मुखम् । व्यास्याश्च
चरणौ नाद्यौ धातुन् प्राप्नोति हि क्रमात् ।

नागलता स्त्री नाग इव लता । १५ सोलिङ्गे त्रिका नागा-
कारा लता । २ नागदीर्घायां २ताम्बूल्याश्च ।

नागलोक ५० इतः । नागाधिष्ठिते लोके पाताले नाग-
वन्द्ये तेषां पातालस्थितिकारणं दर्शितम् । पातालाव-
स्थानभेदादि पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणाद्युक्तं यथा
“पराशर उवाच विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो
मया । सप्ततिस्तु सहस्राणि दिजोऽप्यावोऽपि कथ्यते ।
दशसाहस्रमेकैकं पातालं सप्तसप्तम ! । सुतलं वितलञ्चैव
नितलञ्च गभस्तिनम् । महापतलञ्चापि पातालञ्चापि
सत्तम ! । भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरप्रासादशोभिताः ।
तेषु दानवदैतयजातयः शतसंघशः । निवसन्ति महा-
नागजातयश्च महासुते ! ” ब्रह्माण्डे “प्रथमेऽंशे” सले
ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरम् । नसुचर्देष्यतोश्च महाना-
दस्य चानव ! । पुरश्च शङ्खकर्णस्य कवचस्य च मन्दि-
रम् । किंविषयस्य च पुरं प्रहृष्टजवसङ्कुलम् । राज-
स्य च भीमस्य मूलदन्तस्य चालयः । लोहिताक्ष
कुपिन्दानां नगरं स्वापदस्य च । धनञ्जयस्य सदनं
नागेन्द्रस्य महात्मनः । कालियस्य च नागस्य नगरं
कलसस्य च । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरत्नसाम् ।
ज्ञेयानि प्रथमे चैव कृष्णभीमे तले द्विज ! । द्वितीयेऽंशे
सले ज्ञेयं देवेन्द्रस्य सुरचस्यः । महाजम्भस्य च तथः

नगरं प्रघस्य च । हयपीवस्य कणस्य निजं तस्य
च मन्दिरम् । शङ्खाख्यस्य च दैत्यस्य नगरं गोहस्यस्य
च । राजस्य च नीलस्य मेघस्य क्रयकस्य च । पुरञ्च
कणपादस्य महोष्णीषस्य चालयः । कम्बस्य च नागस्य
पुरमन्त्रतरस्य च । कद्रुपुत्रस्य च पुरं तत्तकस्य महा-
त्मनः । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । द्वितीये-
ऽस्मिंस्माले विप्राः पाण्डुभौमे न संशयः । तृतीये तु
तले ख्यातं प्रह्लादस्य महात्मनः । अमुह्लादस्य च पुरं
पुरमग्निमुखस्य च । तारकाख्यस्य च पुरं पुरं त्रिशिर
सस्तथा । शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ।
व्यवनस्य च विज्ञेयं राजस्य च मन्दिरम् । मन्दिरस्यो-
रगपतेर्विशालस्य च मन्दिरम् । एवं पुरसहस्राणि ना-
गदानवरक्षसाम् । हतीयेऽस्मिंस्माले ज्ञेयं रक्तभौमे न
संशयः । तत्रापि दैत्यसिंहस्य कालनेमेः पुरं महत् ।
तथाकम्बस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च । राजसेन्द्रस्य च
पुरं सुमालेर्वज्रविस्तरम् । सुञ्जस्य कोकनागस्य एक-
क्लस्य चालयः । वज्रयोजनसाहस्रं वज्रपक्षिगणाकु-
लम् । नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन्सारले । पञ्चमे
शर्कराभौमे वज्रयोजनविस्तृतम् । विरोचनस्य नगरं
दैत्यसिंहस्य वामतः । व्यायतास्याग्निजिह्वस्य हिरण्य-
क्षस्य चालयः । पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राजसेन्द्रस्य धी-
मतः । महामेघस्य च पुरं रक्षसो देवविद्विषः ।
किभीरस्य च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च । एवं पुर-
सहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । पञ्चमेऽस्मिंस्माले ज्ञेयं
शर्करानिलये तथा । षष्ठे तले केशरिणो दैत्येन्द्रस्य
पुरं स्मृतम् । सुपर्वणः पुलोन्नस्य नगरं महिषस्य च ।
राजसेन्द्रस्य च पुरं चुक्रोगस्य महात्मनः । तत्रास्ते
सुरसापुत्रः शतशीर्षोसुदा युतः । महेन्द्रस्य सखा श्रीमान्
वासुकिर्नाम नागराट् । एवं पुरसहस्राणि नागदानव-
रक्षसाम् । षष्ठे तलेऽस्मिन् ख्यातानि शिलाभौमे रसा-
तले । सप्तमे तु तले ज्ञेयं पाताले पूर्वपश्चिमे । पुरं
बलेः प्रसूदितं नरनारीगणायुतम् । असुराशीविषैः
पूर्णसङ्गतैर्देवशत्रुभिः । सुचक्रन्दस्य दैत्यस्य तत्रैव न-
गरं महत् । अनेकैर्दितिपुत्राणां ससुदीर्घैर्महासुरैः ।
तथैव नागनगरैर्कर्षिमङ्गिमहात्मभिः । दैत्यानां दानवा-
नाञ्च ससुदीर्घैर्महासुरैः । उदीर्घैः राजसावासैरनेकैश्च
समाकुलम् । खलोकादपि रम्याणि पातालानीति
नारदः । प्राह स्वर्गसभामध्ये पातालेभ्यो गतो दिवि ।

आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः । नागाम-
रणभूषास्तु पातालं केन तत्त्वमम् । दैन्यदारिद्र्यरहितै-
रितथेतत्त शोभिते । पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि
जायते । दिवाकरैश्शुभो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् । भस्मभोज्य
महापानसुदितै रात्रिभोगिभिः । यत्र न क्षायते काचो
गतोऽपि दहजादिभिः । वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि
कमलानि च । पुष्कोकिचादिनादाश्च मनोज्ञान्यम्ब-
राणि च । भूषणान्यतिरम्याणि गन्धार्वाञ्चालेपनम् ।
वेषुवीणासदङ्गानासुदितैर्नर्तितानि च । एतान्यन्यानि
चोदारभोगभोग्यानि दानवैः । दैत्योरगैश्च भुञ्जन्ते
पातालान्तरगोचरैः । पातालानामध्वजान्ते विष्णोर्वा ता-
मसी तनुः । शेषाख्या तद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदा-
नवाः । योऽनन्तः पथते सिद्धैर्देवदेवभिर्भूमितैः । सह-
स्रशिरसा व्यक्तः स्वस्तिकामलभूषणः । फणामणिसह-
स्रेण यच्च विद्योतयन् दिशः । सर्वान् करोति निर्दी-
प्यान् हिताय जगतोऽसुरान् । सदाधूर्णितलोचनोऽसौ
यः सदैवैककुण्डलः । किरीटी चम्बरो भाति साग्नः
श्वेत इवर्षराट् । नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोप
शोभितः । साभ्ये गङ्गाप्रपातोऽसौ कैलासाद्विरिषो-
न्नतः । लाङ्गुलासक्तहस्तापो विभ्रन्मूलसुतमम् ।
उपास्यते स्त्रियं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया । क-
ल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः । सह-
वर्षात्मको रूद्रो निर्गम्यात्ति जगत्त्रयम् । समस्तपृथिवी
भूतमशेषक्षितिमण्डलम् । व्यास्ते पातालमूलस्यः
शेषोऽशेषसुरार्चितः । तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं
रूपमेव च । न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा लिदयै-
रपि । यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
व्यास्ते कुसुममालेव कस्तुरीर्यं वदिष्यति । यदा विजृ-
म्भतेऽनन्तो सदाधूर्णितलोचनः । तदा चलति भूरेषा
साद्रितोयाविकानना । यदा तु पर्वणि गजः खेदाञ्चा-
लयते शिरः । सपर्वतवना नास तदेयं चलति क्षितिः ।
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किञ्चोरोगचारणाः । नानं
गुणान् गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते । यस्य नागवधू-
हस्तैर्लेपितं हरिचन्दनम् । खनिश्वासानिलापास्तं
याति दिक्पटवासताम् । यमामनति देवधिर्गमोऽज्योतीर्षि-
तत्त्वतः । भगवान् सकलश्चैव निमित्तं पटितं फलम् ।
तेनेयं नागवर्षेण शिरसा विधृता मही । विभर्त्ति मालां

लोकानां सदेवाहरमातृषाम्” नागभुवनादयोऽप्यत्र ।
 नागवर्त्मन् पु० तीर्थभेदे “ततः प्रायाद्वयो राजन् ! दक्षिणेन
 सरस्वतीम् । गत्वा चैवं महावाङ्मनोतिदूरे महायथाः ।
 धर्मात्मा नागवर्त्मनं तीर्थभागममच्युतः । यत्र पद्मग
 राजस्य वासुकेः सन्निवेशनम् । महाद्युतेर्महाराज !
 वज्रभिः पद्मगैर्हतम् । ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र
 नित्यं चतुर्दश । यत्र देवाः समागत्य वासुकिं पद्म-
 गोत्तमम् । सर्वे पद्मगराजानमभ्यसिञ्चन् यथाविधि ।
 पद्मगैर्भ्यो भयं तत्र विद्यते न ख पौरव ! । तत्रापि
 विधिवद्देवा विप्रैर्भ्यो रत्नसञ्चयान्” भा० श० १८८० ।

नागवल्लरी स्त्री नाग इव दीर्घां वल्लरी । ताम्बूलोत्तयायां
 मायप्र० ।

नागवल्लरी स्त्री नाग इव दीर्घां वल्लरी । ताम्बूलवल्गुनाम्
 व्यसरः । सा च देशभेदात् नृत्तिकाभेदेन नानाकारगुणा
 यथोक्तं राजनि० “एकाद्येषा देशभेदात्स्वाविशेषाच्चाना-
 कारं याति काये गुणे च” इत्युपक्रमे
 “श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा । रसाढ्रा
 सुरसा रूच्या विपाके शिगिरा सृता । स्वादन्तवाटी
 कटुकान्धतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा सुस्वपाककती । विदाह
 पित्तास्रविकोपनी च विट्मदा वातनिर्वहणी च ।
 सप्रसी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी । गुल्मो-
 दराध्मानहरी रुचिज्ज्ञेयनी परा” अन्यच्च “गुहागरे
 सप्रसिरा प्रसिद्धा तत्पर्यन्तं चूर्णातिरसातिरूच्या । सुगन्धि
 तीक्ष्णा मधुरातिष्ण्ट्या सन्दीपनी पुंस्त्वकरी च वल्या”
 “नाम्ना याम्बुसरा सुतीक्ष्णमधुरा रूच्या हिमा दाहहृत्
 पित्तोद्रेकहरी सुदीपनफरी वल्या सुखामोदिनी ।
 स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी चोया सदा वल्लभा गुल्-
 माध्मानविवस्त्रजिज्ञ कथिता सा मालवे ढल्यिता । अग्नि-
 पुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्वभा । मलापकर्षां
 कण्ठस्य पित्तहृदातनाशिनी । द्वेषणीया कटुतीक्ष्णा
 हृद्या दीर्घदला च सा । कफवातहरी रूच्या कटुदीपन
 पाचनी” स्त्रार्थे क । नागवल्लिकाऽप्यत्र “पर्यन्ते
 भवेद् व्याधिः पण्याये पापसम्भवः । जीर्णपर्णे हरे-
 दायुः सिरा बुद्धिप्रणाशिनी” आङ्गित० ।

नागवारिक पु० नागस्य गजस्य सर्पस्य वा वारी वारणं
 प्रयोजनमस्य ठक् । १ हस्तिपालके २ गृहे ३ मयूरे
 ४ राजकुल्लरे ५ यूपत्यगजराजे च मेदि० ।

नागवि(विल) न० तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम् ।

नागवीट पु० नाग इव व्येदति वि+इट-क । टाङ्कुरे(द्याकरा)
 तिका० ।

नागवीथी स्त्री आकाशमण्डलस्य उत्तरदिक्स्थे अग्नि-
 न्यादित्यवष्टितप्रहस्यानलयान्तर्गते भागभेदे
 वियति हि मध्यमोत्तरदिक्षिणमार्गलयमस्ति तच्च प्रत्येकं
 वीथीत्येष लिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभिरग्नि-
 न्यादिनक्षत्रेणागवीथी गजवीथी रेरावती चेत्युत्तरभागं
 वीथीत्यम् “सर्वपहाणां भान्येव स्थानानि द्विज-
 सत्तमाः । स्थानं जारङ्गं मध्ये तथैरावतसुत्तरम्”
 “वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः । अग्निनी
 लत्तिका यास्या नागवीथीति शब्दिता” विष्णुपु० जरङ्ग-
 शब्दे ३०५८ पृ० दृश्यम् । २ कश्यपपुराणे च “नाग-
 वीथी च यामिन्याम्” ब्रह्म० प्र० २४० ।

नागवृक्ष पु० नागाख्यो वृक्षः । नागकेसरवृक्षे शब्दार्थचि० ।
 नागशत पु० नागानां शतमत्र । पर्वतभेदे “जगाम सह
 पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम्” भा० आ० १८६४० ।

नागशुण्डी स्त्री नागस्य शुण्डस्रदाकारोऽस्यस्य शिखायाम्
 अच् गौरा० ऊष् । उङ्गरीफलनामके वृक्षे राजनि० ।
 नागसम्भव न० नागात् सीसकात् सम्भवति समू+भू-अच्
 ५त० । सिन्दूरे व्यसरः ।

नागसम्भूत न० नागात् सीसात् वासुकादितो वा सम्भूतम् ५त०
 सीससम्भवे १ सिन्दूरे वासुकादिशिरस्ये वर्षणः पतिते २ सु-
 क्ताफलभेदे च “तत्त्वकवासुकिकुलजाः कामगमा ये च
 पद्मगास्तेषाम् । स्निग्धानोल्लुतयो भवन्ति सुक्ताः फण-
 स्थाने । शस्त्रेऽवनिप्रदेशे रजतमये भाजने स्थिते च
 यदि । वर्षति देवोऽकस्मात् तज्ज्ञेयं नागसम्भूतम् ।
 व्यपहरति विषमलक्ष्मीं व्यपयति शत्रून् यो विक्रायति ।
 भोजकं नृपतीनां धृतमज्ञतापं विजयदं च” इ० स० ८५ ।

नागसरस् व० तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम् ।

नागसाहच्य न० नागेन हस्तिना समानः साहच्यो यस्य ।
 हस्तिनापुरे “जगाम तत्त्वकक्षूर्यं नगरं नागसाहच्यम्”
 भा० आ० ११४० । [खोत्तयायां खीरक्षामी ।

नागशुगन्धा स्त्री नागस्य सर्पस्येव सुगन्धोऽस्याः । भुजङ्गा-
 नागस्तोत्रे न० नागस्य तद्विषस्य शोकमत्र व्यप । वृष
 नाभविषे राजनि० । [इत्थे च राजनि० ।

नागस्तोता स्त्री नाग इव स्तोता । १ नागदलीवृक्षे २ दन्ती-
 नागहन्तु पु० नागस्य हस्तिनो हन्तरिव । नखीनामगन्धद्रव्ये
 राजनि० ।

नागहन्त्री स्त्री नागान् सर्पान् हन्ति तच्च स्त्रीप् । १ वक्ष्या-
कर्कश्याम् राजनि० । २ सर्पगजयोर्हन्तरि लि० ।

नागाख्य पु० नागेति व्याख्या यस्य । नागकेसरे त्रिका० ।

नागाञ्चला स्त्री नागस्याञ्चलमिवात्र । नागयष्टौ जटाधरः ।

नागाञ्जना स्त्री नागस्याञ्जनं यत्र । १ नामयष्ट्यां २ हस्तिन्याञ्च
मेदि० । [रक्षिपमात्रे च । नागाधिराजादयोऽप्यत्र ।

नागाधिप पु० इत० । १ अन्नान्ते नागे हेमच० । २ गजसर्पयो-

नागानन पु० नागस्त्रैवाननमस्य । गजानने गणेशे ।

नागान्तक इत० । १ गरुडे क्रमेण सर्पगजयोरन्तके २ मयूरे
३ सिंहे च । [नाटकभेदे ।

नागानन्द पु० नागानामानन्दो वख्यो यत्र । श्रीहर्षप्रणीते
नागाराति पु० नागस्य सर्पस्यारातिः १ वक्ष्याकर्कश्याम् राजनि०
२ सिंहे ३ गरुडे ४ मयूरे च । नागारिप्रभृतयोऽप्येषु ।

नागार्जुनीय पु० नागस्य अर्जुनस्य तौ अधिष्ठान् कृतोपपन्नः
“द्वन्द्वाब्धः” पा० छ । नागार्जुनाधिकारेण कृते काव्यभेदे
हस्ताख्यायिकात्वात् वा लुक् । नागार्जुन तत्रार्थे ।

नागालावू स्त्री नागः नागकुम्भ इवालावूः । गजकुम्भाका-
रायां तन्मित्राम् राजनि० । [२ मयूरे ३ सिंहे च ।

नागाशन न० नागान् अश्नाति अश-ल्यु । गरुडे चारा० ।

नागाह्व पु० नागेन युक्ताह्वा यस्य । हस्तिनापुरे । नागा-
ह्वाद्योऽप्यत्र त्रिका० । [लक्ष्मणायाम् राजनि० ।

नागाह्वा स्त्री नागं नागकेसरमाह्वयते स्रज्जते आ+ह्वे-क ।

नागिन् पु० नागो भूषणत्वेनास्त्वस्य इति । सर्पभूषणे शिवे
“नागोपवीतितनं नमनं नागिनमग्नितर्चसम्” हरिवं०
२७६ अ० ।

नागेन्द्र पु० नाग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् उपमितसं । १ ऐरा-
वते २ शेषादिनागे च । “नागेन्द्रहस्तस्त्वचि कर्कशत्वात्”
कुमा० । “कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्” माघः ।

नागेश पु० इत० । १ अन्नान्ते शेषनागे । पाणिनिव्याकरण-
भाष्यविवरणादिपुस्तकारणके २ विहङ्गभेदे “नागेशमहृत्कृतं
लघुगन्धेन्दुशेखरम्” । ३ शिवलिङ्गभेदे न० नागेश्वरोऽप्यत्र
विष्णुपु० उक्ते तच्चिकटस्थे ४ तीर्थभेदे न० ।

नागोदर(र) न० नाग इवोदरं यस्मात् प्रणोवा रस्य लोपः ।
उदरत्राये हेमच० । रान् तत्रार्थे चारा० । सुश्रुतोक्ते
२ गर्भिण्या गर्भोपद्रवभेदे च “शुक्रशोषितं वायुर्नाभि
प्रपन्नमवक्रान्तजीयमाघ्रापयत्युदरं तत्कदाचिदुदरद्वयो-
यशान् नैगमेपापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
प्रचीयमानं नागोदरमित्याहुस्तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः”

नागोज्जेद न० सरस्वतीनदीप्रकाशस्थानभेदरूपे तीर्थभेदे “गच्छ-
त्वनर्हिता यत्र मेरुष्टे सरस्वती । चमसे च शिरोह्वेदे
नागोज्जेदे च दृश्यते । नागोज्जेदे नरः स्नात्वा नागबो-
कसवाप्नुयात्” भा० य० ८२ अ० ।

नाचिक पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे “अराणिनाचिकश्चैव” भा०
अनु० ४ अ० विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।

नाचिकेत पु० नाचिकेतगन्धार्थे १ अन्नान्ते २ अश्वभेदे ३ तदुपा-
ख्याने च । त्रिकाण्डे नाचिकेतुरिति पाठः लिपिक-
रप्रमादकृतः नाचिकेत इत्येव पाठः श्रुत्यादिस्वादी ।
नाचिकेतोपाख्यानञ्च भा० अनु० ७१ अ० आदौ दृश्यम् ।

नाचीन पु० दक्षिणस्थे १ देशभेदे २ तज्जुपे च “नाचीनान्दु-
कांचैव” भा० सं० २० अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये ।

नाठ पु० नट-घञ् । १ नृत्ये २ कर्षाटदेशे च शब्दरत्ना०

नाटक त्रि० नट-एषुल् । १ नर्तके स्त्रियां टाप् । कामाख्या
पर्वतान्तिकस्थे २ पर्वतभेदे । “ऐशान्यां नाटके शैवे
शङ्करस्य महाश्रमम् । नित्यं वसति तत्रेशच्छधीना तु
पार्थिवी” कालिकापु० । ३ दृश्यकाव्यरूपे रूपकभेदे न० ।
तद्भेदलक्षणादिकं सा० द० उक्तं यथा

“नाटकमथ प्रकरणम् भाष्यव्यायोगसमयकारडिमाः ।

द्वैहान्दगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । किञ्च,

“नाटिकां त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानो-
त्थाप्यकाव्याग्निं प्रेक्ष्य रासकं तथा । संलापकं श्री-
गदितं शिल्पकञ्च विनासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणो
चक्षुषो भाषिकेति च । अष्टादश भाङ्गरूपरूपकाणि
मणीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्यं नाटकवन्मतम्” ।

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपलक्षणञ्च ।

तत्र । “नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

विनासक्यादिगुणवद्भुक्तं नानाविभूतिभिः । सुष-

डुःखसङ्गतिं नानाहसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दश-

परास्तत्वाङ्काः परिकीर्त्तिताः । प्रख्यातवृत्तः राज-

भिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो

वा सुषमाज्ञायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो

वीर एव वा । सङ्गमन्यो रसः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽङ्गु-

तम् । चत्वारः पञ्च वा सख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।

गोपुष्पापसमापन्तु वन्दनं तस्य कीर्तितम्” । “द्वैतानां

सन्तुषाणां राज्ञां लोके महात्मनम् । पूर्ववृत्तावचरितं

प्रख्यातोदात्तनायकम् । प्रवेशकविविक्तगद्गदिभिः सन्धि-

भिरन्वितम् । इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखदे-

सुतम् । षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूयितम् । नाना-
विज्ञासन्नीलाभिः सर्वसिद्धिभिरन्वितम् । नानाभाव
रसेराट् नटकं स्वरयो विदुः । किञ्चिदङ्गविज्ञानन्तु
न त्याज्यं नटकं कश्चित् । आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः
सम्भव एव च । नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथा
परः । इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नटके कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापञ्चशिका गिरः । नटके
नियताः शक्ता एषा भाषा रसावज्ञा । भाषाविभाषा-
भेदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश । सागध्यावन्तिका प्राच्या
शौरसेन्यङ्गमागधी । वाङ्मौका दाक्षिणात्याश्च भाषाः
सप्त च प्राकृते । शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडौडजाः ।
यानौकसी विजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः । कैकेयी
शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी । द्राविडी पाण्डु-
देशी च भूतभाषाः प्रकीर्त्तिताः । वैदर्भी मागधी
नाटी काम्बोजी चोपनागरी । पाञ्चाली षड्पञ्च-
भाषाः स्युर्देशभेदतः । देवतादर्शनान्तश्च कर्त्तव्यं
नटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनान्तं वा तेऽपि देवैः समा-
यताः । उदाहरणम् "सुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूते-
रुत्तरचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्च" सङ्गीतदा० ।

तच्च यथा कर्त्तव्यं नटकादिविभागसङ्ख्या अग्निपु०
३३७७० तथा निरूपितं यथा
"सामान्यञ्च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः । सामान्यं
सर्वविषयं शेषः कापि प्रवर्त्तते । पूर्वरङ्गे निरुक्ते द्वौ
देशकालावुभावपि । रसभाषविभाषावुभावा व्यभिनय-
स्तथा । अङ्कः स्थितिश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात् ।
विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वमुच्यते । त्रिवर्ग-
साधनज्ञाट्प्रमित्याङ्कः करणञ्च यत् । इतिकर्त्तव्यता
तस्य पूर्वरङ्गे यथाविधि । नान्दीमुखानि हास्य-
दङ्गानि पूर्वरङ्गे । देवतानां नमस्कारो गुरुणामपि
च स्तुतिः । गोत्राङ्गणन्तपादीनामाशीर्वादौ गीयते ।
नान्यन्ते स्तवपारोऽसौ रूपकेषु निबध्यते । गुरुपूर्वक्रमं
वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः । सम्बन्धार्थौ च काव्यस्य पञ्चै-
तानेष निर्दिशेत् । नटी विदूषको वापि पारिषाद्विक
एव वा । सहिताः स्तवधारेण संलापं यत् कुर्वते ।
चित्रैर्विक्रयैः स्वकार्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । व्यासृष्टं
तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा । प्रवृत्तकं कथोद्घातः
प्रयोगातिशयस्तथा । व्यासृष्टस्य त्रयो भेदा वीजांशेषूप-
जायते । काव्यं प्रवृत्तनाश्रित्य स्तवधृत्वं वर्णयेत् ।

तदान्नयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् । स्तवधारेण
वाक्यं वा यत् वाक्यार्थमेव वा । गृहीत्वा प्रविशेत्
पात्रं कथोद्घातः स उच्यते । प्रयोगेषु प्रयोगन्तु स्तव-
धृत्वं वर्णयेत् । ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो
हि सः । शरीरं नटकादीनामितिदृक् प्रचक्षते ।
सिद्धसत्प्रेक्षितश्चेति तस्य भेदावुभौ सृज्यते । सिद्धमागम-
दृष्टञ्च सृष्टसत्प्रेक्षितं कवेः । वीजं विन्दुः पताका च
प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि
क्रमात् । आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सङ्गाव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः । सुखं प्रति-
सुखं गर्भौ विमर्शश्च तथैव च । तथा निर्वहणञ्चेति
क्रमात् पञ्चैव सम्भवः । अल्पमात्रं समुद्दिष्टं वङ्ग-
यत् प्रसर्पति । फलावसानं यच्चैव वीजं तदभिधीयते ।
यत् वीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । काव्ये शरीरातु-
गतं तन्मुखं परिकीर्त्तितम् । दृष्टार्थस्य रचना दृष्टान-
स्यानुपपन्नयः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानाञ्चैव गूह-
नम् । आश्चर्यवदभिरुक्तात् प्रकाशानां प्रकाशनम् ।
अङ्गहीनं नरो यद्वन्न अष्टं काव्यमेव च । देशकालौ
विना किञ्चित्तेतिदृक् प्रवर्त्तते । अतस्तयोरुपादान-
नियमात् पदमुच्यते । देशेषु भारतं वर्षं काले कृत-
युगत्वयम् । मन्त्रे ताभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः
क्षचित् । सर्गे सर्गादिवाक्तां च प्रसज्जन्ती न दुष्यति ।

नाटकलक्षणं न० नाटकस्य दशविधरूपकस्य लक्षणम् ।

सा० द० उक्ते षट्त्रिंशन्विते नाटकस्य लक्षणे यथा

"षट्त्रिंशत्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कारतयस्तथा ३६ । त्रय-
स्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश । लास्याङ्गानि
दश यथालाभं रसव्यपेक्षया" इत्युद्दिश्य "भूषणाक्षरसं-
ज्ञातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः
पदोच्चयः । निदर्शनाभिप्रायो च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयो तथा । विशेषश्च-
निरुक्ती च सिद्धिर्भविष्यर्थ्यौ । दाक्षिण्यानुनयो
मालाऽर्थापत्तिगर्हणे तथा । पृच्छा प्रसिद्धिः साहच-
र्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् । लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रिय-
वचस्तथा । लक्षणानि" इति विमज्ज क्रमेण लक्षितानि यथा

"गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूपयम् । वर्णनाक्षर-
संज्ञातश्चिन्तायैरक्षरैर्मितैः । सिद्धैरर्थैः समं यत् प्रसि-
द्धोऽर्थः प्रकाशते । स्निग्धलक्षणचिन्तायां सा शोभेत्यभि-
धीयते । यत् तल्लार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतसार्थस्तदुदाहरणं ४ मतम् । चेत्तु पूर्वार्थं
समाप्तोक्तमिदमेव दर्शनात् । संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य
वाक्ये स्याददनिश्चयः । दृष्टान्तोऽयस्तु पक्षार्थसाध-
नाय निदर्शनम् । तल्लयतर्कोऽयदर्शनेन तर्कः प्रकृतगा-
मिना । सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ६ ।
यत्प्राधान्यां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परपक्ष-
व्युदासार्थं तच्चिदर्शनं १० मत्तये । अमिप्रायः ११ सु साह-
स्यदङ्गुतार्थस्य कल्पना । प्राप्तिः १२ केनचिदंशेन किञ्चि-
द्यात्मानुमीयते । विचारोः १३ युक्तवाक्यैर्दप्रत्यक्षा-
र्हसाधनम् । देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टः १४ मत्तये ।
उपदिष्टः १५ मनोहारि वाक्यं शास्त्राहसारतः ।
गुणातिपातः १६ कार्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति ।
यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयोः १७ मतः । अ-
र्थान् सिद्धान् बह्वनुक्ता विशेषोक्तिर्विशेषणम् १८ । पूर्व-
सिद्धान्तकथनं निरुक्तिः १९ रिति कीर्तितम् । बह्वनं
कीर्तनं सिद्धिः २० रमिप्रेतार्थसिद्धये । दृष्टादीनां भवेदु-
च्योः २१ वाच्यादन्यतरहचः । विचारस्यान्यथाभावः
सन्देहात् विपर्ययः २२ । दाक्षिण्यं २३ चेष्टया वाचा
परचित्तानुवर्तनम् । वाक्यैः स्निग्धैरनुनयोः २४ भवे-
दर्धस्य साधनम् । माला २५ स्याददभीष्टार्थं नैकार्थप्र-
तिपादनम् । अर्थोपपत्तिः २६ यदन्वयार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रती-
यते । दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं २७ तु तत् ।
अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छा २८ र्थान्वेषणं २९ मतम् ।
प्रसिद्धिः ३० लोकासिद्धान्तैरुक्तैरर्थसाधनम् । साहचर्यं ३१
मभिभूतस्य साहचर्यात् लोभवर्त्तनम् । संक्षेपोः ३२ यत्तु
संक्षेपादात्मन्यर्थे प्रयुज्यते । गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव
गुणकीर्तनम् ३३ । स लेशोऽश्मगल्यते वाक्यं यत् साहचर्य
पुरःसरम् । मनोरथः ३४ स्तुतिप्रशंसोक्तिर्भङ्गप्रन्तरेण
यत् । विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिः ३५ रुदीर्यते ।
स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिः ३६ र्हर्षभाषणम् ३७ ।

नाटकीय त्रि० नाटके भवः तत्र वर्ण्यः “दृष्टाच्छः” पा० ७ ।

नाटके वर्ण्ये पदार्थे “पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः”

मात्रः । [५५] (तरसज्ज) ख्याते लतापनसे त्रिका० ।

नाट्याम् (स्तु) पु० नटानां प्रियः अण् नाटः अन्तो (स्तु) रसो-

नाटार पुंस्त्री नञा अपत्यम् वा चारक् । नञा अपत्ये

नाटिका स्त्री दृश्यकाव्यभेदे तल्लक्षणं यथा “नाटिका

कृप्रकृता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका । प्रख्यातो धीर-

वर्त्ति तस्तत्र स्यान्नायकोऽप्येव । स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गी-

तव्यापृताऽथ वा । नयातुरागा कन्यात्र नायिका नृप-
वंशजा । सम्भवत्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेच्छेष्टा प्रगल्भा नृपवंशजा । पदे पदे
मानवती तद्वयः सङ्गमो हयोः । वृत्तिः स्यात् वैशिकी
स्त्रियविमर्षः सन्धयः पुनः” । हयोनयकनायिकयोः ।
यथा रत्नावली विजयालम्बिकादि” सा० ८० । सङ्गीत-
दामोदरेऽपि कश्चिद्विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यः ।

नाटित त्रि० चु० नट-कृत । १ कताभिनये सावे क्त २ अभिनये
स्वार्थे क । नाटितक नटकत्वे ।

नाट्ये पुंस्त्री नञा अपत्यम् लुङ् लुक्तेऽपि लुङ्कोऽभावपक्षे
स्त्रीभ्योऽङ् पा० ठक् । नञा अपत्ये

नाटेर पुंस्त्री नञा अपत्यं लुङ् लुक्तेऽपि लुङ्कोऽभावपक्षे

नाट्य न० नटस्य इदं कृत्यम् “कुन्दोगौकथिकेत्यादिना” पा०

ष्यञ् । १ नटकत्वे नट्यगीतवाद्यात्मके रत्नास्ये वाक्या-
र्थभिनये च तत्फलकादिकं सङ्गीतदा० उक्तं यथा

“देवर्षिचित्तिपालपूर्वचरितान्याचोक्य धर्मादयस्तत्

स्तावान्त्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्धसिद्धिः परा । सङ्गी-

तायुतचित्तवृत्तिहरणायस्या अवन्त्यङ्गना ज्ञानं शङ्करवे-

येति कथितं नाञ्च” चतुर्वर्गदम् । यो यस्य दयितो भावः

स तं नाञ्चे निरीक्षते । अतः सर्वमनोहारि नाञ्चं कस्य

न रञ्जकम्” । नाञ्चोत्पत्तिर्विधा “इहाहनुच्यते ब्रह्मा

शक्त्येवाभ्यर्थितः पुरा । चकारः कश्च वेदेभ्यो नाञ्चवेदन्तु

पञ्चमम् । उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्युतौ ।

तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः सयम्भुवे । तेनापि

भरतायोक्तस्तेन सर्वं प्रचारितः । शिवाज्जयोनिभरता-

स्तस्मादस्य प्रयोजनाः” । नाञ्चारम्भसङ्गतादिनिष्पन्नाय

पी० धा० वसिष्ठ आह “त्रिकोत्तरामितगुरुश्रविष्ठाहस्ते-

न्द्रवारीश्वरपौष्णभेषु । सङ्गीतनृत्यादिसप्तकर्म कार्यं

विभोमार्कजवासरेषु” । श्रीपतिरपि “हस्तः पुष्पो वासवः

चातुराघा ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्च । पूर्वार्थाः

कीर्तितसन्दर्भत्वी नृत्यारम्भे शोभनोऽयं भवर्गः” । काश्यपः

“लग्नसंस्थे बुधे चन्द्रे बुधराशौ तु वोक्षिते । शुभपक्षे-

चतुर्थस्थे नैट्यारम्भः प्रशस्यते” । अतएव रत्नमालायाम्

“बुधे विहगने शशिनि चराशौ शुभवोक्षिते । वि-

कस्यैः शुभेर्नाट्यारम्भः सङ्गिरिष्यते” ।

नाट्यधर्मिका स्त्री नाट्यस्य धर्मोऽस्यैव क्रियावासु ठन् ।

“सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाञ्चधर्मिका”

ऐमचन्द्रोक्ते दर्शनार्थे शास्त्रोक्ते नौर्थ त्रिकरूपे नटकत्वे

नाट्यप्रिय ५० नाट्यं प्रियमस्य । शिवे महादेवे हेमच० ।

नाट्यभाषा स्त्री नाट्ये प्रयोक्तव्या पात्रभेदेन भाषा ।

नाटके प्रयोक्तव्ये पात्रभेदेन भाषाभेदे साच सङ्गीतदा०

उक्ता नाटकशब्दे दर्शिता विशेषस्तु सा० द० उक्ता यथा

“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौर-

सेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योजिताम् । आसामेव

तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अलोक्ता मागधी

भाषा राजानः पुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां

अचिनं चार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां

स्यादवलिका । योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि

दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारिणं सम्प्रयो-

जयेत् । वाङ्मयभाषा दिव्यानां ब्राह्मिणी ब्रह्मिणीषु ।

आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुत्रसादिषु । आ-

भीरी शायरी चापि काष्ठपत्नीपत्नीषु । तथैवाङ्गार-

कारादौ प्रेशाची स्यात् पिशाचवाक् । चेटिनामप्य-

तोचामामपि स्यात् शौरसेनिका । बालानां षण्डका-

नाञ्च नीचपहविचारिणाम् । उन्नतानामाहाराणां

सैव स्यात् संस्कृतं कश्चित् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारि-

द्रोपस्कृतस्य च । भिक्षुबन्धवरादीनां प्राकृतं सम्प्रयो-

जयेत् । संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमासु च ।

देवीसन्निभतावेश्यास्तपि कैश्चित्तथोदितम् । यद्देशं

नीचपातन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् । कार्यतथोत्तमा-

दोनां कार्यौ भाषाविपर्ययः । योषितुस्त्रीबाल-

वेश्याकितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं

संस्कृतं चान्तरान्तरा” । नाटकभाषाऽप्यत्र ।

नाट्यरासक न० दृश्यकाव्यरूपरूपकभेदे तल्लक्षणं सा० द०

उक्तं यथा “नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रताललस्यति ।

उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम् । ह्यस्योऽङ्गुल

अष्टद्वारो नारी वासकसज्जिका । सुखनिर्वहणे सन्धी

लास्याङ्गानि दद्यापि च । केचित् प्रतिमुखं सज्जिमिह

नेच्छन्ति केवलम् । “तत्र सन्निहयवती यथा तर्जयती ।

सन्निचतयवती यथा विवासवतो” ।

नाट्यशाला स्त्री इत० । नाट्यस्य नाट्यार्थं शाला ।

(नाट्यमन्दिर) देवमासादस्यमुखस्ये षट्हे “नाट्यशाला

च कर्त्तव्या द्वारदेशसुनाम्नया” गुरुडपु० ।

नाट्यार्ङ्ग न० इत० । सा० द० उक्ते दृश्यविधे नाट्यशाला यथा

“गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं शुष्यगण्डिका । प्रच्छेदक-

क्षिगूढश्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमोत्तमकक्षान्य-

दुक्तप्रत्युक्तमेव च । बाह्ये दृश्यविधे द्योतदङ्गुलं

मनीषिभिः । तन्त्रीभाष्यं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।

शुष्कं गानं गेयपदं स्थितपाद्यं तदुच्यते । मदनोत्ता-

पिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता । निखिलातोद्यरहितं

शोकचिन्तान्विताऽवला । सुप्रसारितगानं यदासीदा-

सीनश्चेव तु । आतोद्यमिश्रितं गेयं कृन्दांसि विविधानि

च । स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेदितं शुष्यगण्डिकाऽ । अन्य-

सङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना । वीणापुरःसरं

गानं स्त्रियाः प्रच्छेदकोऽपि मतः । स्त्रीवेशधारिणां पुंसं

नाट्यं लक्षणं द्विगूढकम् । कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्य-

क्तकरणान्वितः । प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवऽ

विदुः । चतुरस्रपदं गीतं सुखप्रतिष्ठान्वितम् । द्विगूढं

रसभावाद्युत्तमोत्तमकं पुनः । कोपप्रसादजमक्षिप-

युक्तं रसोत्तरम् । हावहेलान्वितं चित्तञ्चोक्त्वन्मनोह-

रम् । उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपाबन्धमनीकवत् । विद्या-

सान्वितगीतार्थसुक्तप्रत्युक्तऽस्यते” ।

नाट्यलङ्कार ५० सा० द० उक्ते षट्संश्लिषे नाट्य-

खालङ्कारभेदे यथा

“आशीराक्रन्दकपटाक्षमागवौद्यमात्रयाः । उत्पासनं

सृष्ट्यालोभपक्षात्तापोपपत्तयः । आशंसाध्यवसायो च

विसर्पोऽज्ञेयसंज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थ-

विशेषणम् । मोक्षाह्वनश्च साहाय्यमभिमनोऽनुवर्त्त-

नम् । उत्कीर्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् ।

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षोपदेशनम् । इति नाट्या-

लङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतयः” इत्युद्दिश्य । आशीरि-

टजनाशंसाऽऽक्रन्दः२ प्रलपितं गुचा । कपटं मायया

यत्र रूपमन्यदिभाव्यते । अक्षमाऽ सा परिभवः स्त्र्यो-

ऽपि नाभिसह्यते । गर्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्यसारम्भ

उदाहः६ । यद्वयं गुणवत्कार्यहेतोराश्रयऽ उच्यते ।

उत्पासनं दलपृहासो योऽसाधौ साधुमानिनि । आ-

काङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या सृष्टाऽतु सा । अधि-

क्षेपवचःकारी लोभः१० मोक्तः स एव तु । मोहावपी-

रितार्थस्य पक्षात्तापः११ स एव तु । उपपत्तिः१२ संता

हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये । आशंसनं स्यादाशंसाः१३ प्रति-

क्षाध्यवसायकः१४ । विसर्पोऽप्यत्यन्तारम्भं कर्मानिष्टफ

लप्रदम् । कार्ययद्वयसङ्खेयः१५ उत्तेजनं१७ मितोद्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् । मर्त्यना तु

परीवादः१८ नीतिः१९ शास्त्रेण वर्त्तनम् । उक्तसार्थस्य

‘अथ सिरामाह सन्निवन्धनकारिण्यो दोषधातु-

वह्नाः सिराः । नाभ्यां सर्वा निवह्नास्ताः प्रतन्वन्ति सम-
न्ततः । शरीरं सकलञ्चेतत् सिराभिः पोष्यते सदा ।
प्रणालीभिरिवारामाः कुल्याभिः जेतधान्यवत् । अत्र
प्रणालीभिः कुल्याभिरिति दृष्टान्तद्वयं स्थूलसूक्ष्म
सिराभेदात् । “प्रसारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सततं
तनो । सिरा एवोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्त गतानि तु ।
यथा द्रुमदले साक्षात् दृश्यन्ते प्रतताः सिराः” । तथैव
“नाभिस्थिताः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिरुपाश्रिता ।
सिरामिराश्रिता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः” । तद्यथा
तासां खलु स्थूलसिराः चत्वारिंशत् तासां दश वात-
वह्नाः दश पित्तवह्नाः दश श्लेष्मवह्नाः दश रक्तवह्नाः ।
तासां खलु वातवह्नाणां वातस्थानगतानां सप्तसप्त-
तिशतानि १७५ भवन्ति । तावत्यः १७५ एव पित्तवह्नाः
पित्तस्थानगताः । श्लेष्मवह्नाः तावत्यः १७५ श्लेष्म-
स्थानगता रक्तवह्नास्तावत्यः १७५ सकृत्प्लीहगता एवं
सिराः सप्तगतानि भवन्ति । तत्र वातवह्नाः एकस्मिन्
सक्लिष्ट पञ्च विंशतिः एतेनेतरसक्लिष्ट २५ वाह्यं च व्या-
ख्यातौ (५०) । विशेषतः कोष्ठे चतुस्त्रिंशत् तासां
ओष्ण्यां गुदमेढादिश्रिता अष्टौ । इहे पार्श्वयोः ४ ।
षट् पृष्ठे तावत्य ६ एवोदरे दश वल्लिषि एवं (१४) ।
एकचत्वारिंशद् जलपुण्ड्रं जह्म तासां चतुर्दश १४
यीवायां ४ चतस्रः कर्णयोः ६ नव जिह्वायां ६ षट्
नासिकायां ८ अष्टौ नेत्रयोः (४१) । एवं वातवह्नाणां
सप्तसप्ततिशतं १७५ भवन्ति । एवं विभागः पित्त-
वह्नाणामपि विशेषतस्तु पित्तवह्ना नेत्रयोर्देश १०
कर्णयोर्देश २ एवं रक्तवह्ना श्लेष्मवह्नास्तु षोडश १६
यीवायां कर्णयोर्देश ६ एवं सिराणां सप्तगतानि व्या-
ख्यातानि । “क्रियाणामप्रतीघातमभोहं बुद्धिकर्म-
णाम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनच-
रन्” । क्रियाणां प्रसारणाकुञ्चनादीनाम् । अभोहं
बुद्धिकर्मणाम् बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेयं स्वे स्वे
विषये ज्ञानं न करोतीत्यर्थः । अन्यान् गुणान् रसादि-
व्यापनद्वारा शरीरपोषणादीन् । “यदा तु कुपितो
वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते । तदास्य विविधा रोगा
जायन्ते वातसम्भवाः । भ्रजिष्णुतामक्षरुचिमग्निदोषि
रोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि पित्तमात्मसिरा-
चरन्” रोगतां पैत्तिकरोगानुत्पत्तिं करोति । अन्यान्
गुणान् मेधाबुद्धिदर्शनशक्तादीन् । “यदा तु कुपितं

पित्तं सेवते स्ववह्नाः सिराः । तदास्य विविधा
रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः । श्लेष्मवह्नेषु मन्वीनां
स्थैर्यं वलमरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि
वलासः स्वाः सिराचरन्” । रोगतां श्लेष्मिकरोगा-
नुत्पत्तिम् अन्यान् गुणान् वलपुष्टादीन् । “यदा
तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते । तदास्य
विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः । धातूनां पुरणं
सम्यक् स्पर्शज्ञानमभ्यस्यम् । स्वसिरासु चरदृक्तं क-
र्ण्योश्चान्यान् गुणानपि” अन्यान् गुणान् वलपुष्ट-
दीन् । “यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववह्नाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः । तदा-
रुणा वातवह्नाः पुर्यन्ते वायुना सिराः । पित्त-
दुष्टाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः कफात् । अशु-
भदरास्तु ता रक्ताः सुशुक्लाः सुगन्धगीतनाः” । याज्ञव-
ल्कीनाडीसंख्या अन्यथैवोक्ता । कायशब्दे १६१० पृ० दृष्टा ।
पदार्थादर्गे च “पूर्वोक्तायाः सुषुम्णाया मध्यस्थायाः
सुलोचने । नाभिहृत्कण्ठतालुभ्रू मध्यपर्व समुद्रवाः ।
अधोमुख्यः सिराः काचित् काचित्दृष्टुं सुखास्तथा । सिरा-
क्षिर्यगतास्याश्च तत्र शतत्रयाधिकाः । नाड्योऽङ्गलच-
सङ्ख्याताः प्रधानाः समुदीरिताः । तासु सर्वासु वलवान्
प्राणो नादः समन्ततः” । संस्थितः सर्वदेहान्तः” इति
तत्रापि दृष्टनाडीनां प्राधान्येनोत्कीर्तनं सांति० यथा
“नाडीर्देशं विदुस्तासु सुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः । ईडा
यामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलाऽपरे । मध्ये तास्वपि
नाडी स्यादग्निषोमस्तस्त्रिणी । गान्धारी हस्तिजिह्वा
च सप्ततालङ्कृता तथा । यशस्विनी शङ्खिनी च कुङ्कु-
मस्युः सप्त नाडयः । नाड्योनलाः समुत्पन्ना सुषुम्णापञ्चप-
र्वसु” । रोगविशेषज्ञानार्थं नाडीपरीक्षा मावप्रोक्तता यथा
अथ नाडीपरीक्षाभाह । “पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो
वामकरस्य तु । अङ्गुष्ठमूलकां नाडीं परीक्षेत भिष-
ग्वरः । अङ्गुलीभिस्तु तिसृभिर्नाडीमवहितः सृजेत् ।
तत्रेष्टया सुखं दुःखं जानीयात्कुण्डलोऽखिलम् । सदा-
ज्ञातस्य सप्तस्य लुप्त्यन्तपथीलिनः । व्यायामश्चान्त-
देहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते । वातेऽधिके भवेन्नाडी
प्रव्यक्ता तर्जनीतले । पित्ते व्यक्ता मध्यमायां हृत्पदा-
ङ्गुलिगा कफे । तर्जनीमध्यमास्ये वातपित्ताधिके
स्फुटा । अनासिकायां तर्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत् ।
मध्यमानासिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके । अङ्गुलि

त्रितयेऽपि स्यात्प्रत्यक्ता सञ्ज्ञिपाततः । वाताहक्रगति-
भक्ते पित्तादुत्सृत्य गामिनी । कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया
सञ्ज्ञिपातादतिद्रुता । वक्रसत्सृत्य चलति धमनी
वातपित्ततः । वहेद्वक्रश्च मन्दश्च वातस्त्रेष्वाधिकत्यतः ।
उत्सृत्य मन्दश्चलति नाडी पित्तकफेऽधिके । कामात्
क्रोधाद्देगवहा जीणा विनाभयसुता । स्थित्वा
स्थित्वा च वेह्या सा हन्ति स्थानच्युता तथा । अति-
क्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न संगतः । ज्वर-
कोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । मन्दान्नेः क्षीण
धातोश्च सैव मन्दतरा मता । चपला क्षुधितस्य स्यात्
तप्तस्य भवति स्थिरा । सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा
बलवती मता । अत्र विशेषे नाडीप्रकाशे

“सार्द्धतिकोटो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहि-
नाम् । नाभिकन्दनिवद्धास्तास्त्यर्धमूर्धमधः स्थिताः ।
द्विसप्ततिः सङ्गच्छन्तु ताषां स्थूलाः प्रकीर्तिताः । देहे
धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः । ताषाञ्च
सूक्ष्मगुणिराणि गतानि सप्त स्युस्तानि यैरसकद्वरसं
वहन्ति । व्याप्यत्यते वपुरिदं हि नृणाममोषामभ्यः
स्रवद्भिरिव सिन्धुगतैः सस्रुः । व्यापादतः प्रततगत-
मशेषमेधामा मस्तकादपि च नाभिपुरःस्थितेन । एतन्
मृगङ्ग इव चर्म च येन नडं कार्यं नृणामिह सिरा-
गतसप्रकेन । सप्रगतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः
स्फुटास्तासाम् । एका परीक्षणीया दक्षिणकरचरण-
विन्यस्ता । “तित्यक्कुम्भो देहिनां नाभिदेशे वामे वक्रं
तस्य पुच्छश्च यास्ये । ऊर्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ । वक्त्रे नाडीद्वयं
तस्य पुच्छे नाडीद्वयं तथा । पञ्च पञ्च करे पादे वाम-
दक्षिणभागयोः । वामे भागे स्त्रिया योज्या नाडी
पुंसस्तु दक्षिणे । इति प्रोक्तो मया देवि ! सर्वदेहेषु
देहिनाम्” । नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रक-
टतामपेक्ष्य परीक्षा । सास्यन्तु न स्यादेव । कति-
सस्य तु प्रकतिस्थता । “अकृष्टस्य तु या मूले धमनी
जीवमाक्षिणी । तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च
देहिनाम् । वातं पित्तं कफं दन्तं सञ्ज्ञिपातनयैव च ।
साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् । प्रातः-
कृतसमाचारः कृताचारपरिमहम् । सुखासीनः
सुखासीनं परीक्षायैऽप्युपाचरेत् । सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य
क्षुत्पूषातपसेदिनः । व्यायामाक्रान्तदेहस्य सस्यङ्-

नाडी न दृश्यते । तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च
भोजनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा
नदी । व्यादौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
अन्ते च वहते क्षेष्ठा नाडिकालयचक्षणम् । भूलता
गमनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी सिरा । प्रातःसिम्भमयी
नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता । सायाह्ने धावमाना च
चिराद्भोगविवर्जिता । वाताहक्रगता नाडी चपला
पित्तवाहिनी । स्थिरा क्षेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता
भवेत् । सर्पजलोकादिति वदन्ति विबुधाः प्रमञ्जनेन
नाडीम् । पित्ते च काकलावकभेकादिति विदुः
सुधियः । राजहंसस्यूराणां पारायतकपोतयोः ।
कुक्कुटादिति धत्ते धमनी कफसंघता । सङ्घः सर्प-
गतिं नाडीं सङ्घः भेकगतिं तथा । वातपित्तद्वयोद्भूतं
प्रवदन्ति विचक्षणः । भुजगादिगतिश्चैव राजहंस
गतिं सिराम् । वातक्षेष्मसङ्घतं भाषन्ते तद्दिदो
जनाः । मण्डूकादिति नाडीं मयूरादिति तथा ।
पित्तक्षेष्मसङ्घतं प्रवदन्ति महाधियः” ।
“लायतित्तिरिवाक्षीकगमनं सञ्ज्ञिपाततः । कदाचिन्मन्द-
गा नाडी कदाचिच्छीपगा भवेत् । त्रिदोषप्रसवे रोगे
विज्ञेया हि भिषग्वरैः । यदा यं धातुमाप्नोति तदा
नाडी तथा गतिः । तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी-
ज्ञानेन बुध्यते” । “नाडी यथा कालगतिस्त्रयाणां
प्रकोपशान्त्यादिभिरिव भूयः” । “मन्दं मन्दं शिथिल-
शिथिलं व्याकुलाव्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति
धमनी याति नाभश्च सूक्ष्मा । नित्यं स्थानात् स्वलति
पुनरप्यकुलिं संसृशेदा भावैरेवं बहुविधविधैः सञ्ज्ञि-
पातादसाध्या । स्रज्जातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता
सिरा । नानाविधगतिर्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः । त्रि-
दोषे स्यन्दते नाडी मृत्युकावेऽपि निश्चला । पूर्वं
पित्तगतिं प्रमञ्जनगतिं क्षेष्माणमाविशतीम् सन्तान-
भ्रमणं सङ्घविधर्तुं चक्राधिरुद्धामिव । तीव्रत्वं
दधर्तुं कलापिगतिकां सूक्ष्मलमातन्वर्तुं न साध्यां धमनीं
वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः । यात्युच्चा द
स्थिरात्पला या ज्वेवं सांस्वाहिनी । या च सूक्ष्मा च
वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः । भारप्रवाहमूर्च्छाभयभोज
प्रसङ्गकारणाद्वाडो । संमूर्च्छितापि गाडं पुनरपि
सा जीवितं धत्ते । पातितः सन्वितो भेदी नष्टशक्रश्च
यो नरः । शास्यते विष्णुयज्ञस्य न किञ्चिन्मृत्युका-

रश्मम् । अन्यथापि । “तथा भूताभिपङ्केऽपि त्रिदोष-
पदुपस्थिता । समं वा वृहते नाडी तथा च न क्रमं
गता । अपमृत्युर्न रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।
स्वस्थानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।
भवन्ति नित्यं नाड्यो न किञ्चित् तत्र दूषणमिति ।
अन्ये त्वाहुः “तोकवातकफैर्दृष्टं पित्तं वृहति दारुणम् ।
पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति । अत्र
कश्चित् “स्वस्थानच्यवनं यावद्भ्रमन्त्या नोपजायते ।
तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति ।
प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह “भूलताभुजगाकारा नाडी
देहस्य संक्रमात् । विभीषां क्षीणतां याति मासान्ते
मरणं भवेत् । क्षणाद्गच्छति वेगेन शान्ततां लभते
क्षणात् । सप्ताहान्मरणं तस्य यद्यङ्गं शोधवर्जितम् ।
हिमवद्दिशदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् । त्रिदोष-
स्पर्शभजतां तदा षट्युद्दिनतयात् । निरीक्ष्या दक्षिणे
पादे तदा चैषा विशेषतः । सुखे नाडी वृहेन्नित्यं ततस्तु
दिनतुल्यकम् । गतिस्तु अमरस्येव वृहेदेकदिनेन तु ।
कम्पेन स्रन्दते नित्यं पुनर्लङ्गति चाङ्गुली । मध्ये
डादशयामानां षट्युर्भवति निश्चितम् । दक्षिण इति
पुंसः । स्त्रियास्तु वाम एव तथेति । “स्थित्वा नाडी
सुखे यस्य विद्युद् द्योतिरिवेच्छते । दिनेकं जीवितं तस्य
द्वितीये म्रियते भ्रुवम् । स्वस्थानविच्युता नाडी यदा
वृहति वा न वा । ज्वाला च हृद्देवे तीव्रा तदा ज्वाला-
वधि स्थितिः । अङ्गप्रहृष्टे नाडीनां साद्विपातिक-
रूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः । ज्वररूपमाह । “ज्वर-
कोमे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । उष्णा पित्ता-
द्वते नास्ति ज्वरो नाख्युष्णया विना । उष्णा वेगधरा
नाडी ज्वरकोमे प्रजायते । अन्यत्र च “ज्वरे च
वक्रा धावन्ती तथाच मरुतः स्रुवे । रमणान्ते निशि-
घातः तस्मा दीपशिखा यथा । तत्रापि विशेषमाह
“सौम्या स्रज्ज्वा स्थिरा मन्दा नाडी सहजवातजा ।
स्थूला च कठिना शोत्रा स्रन्दते तीव्रमारुते । द्रुता च
सबला शोत्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् । शोत्रमाह्वनं
नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा । सलाजीर्णनाति-
तरां स्रन्दन्त्य प्रकीर्तितम् । नाडी तन्तुसमा मन्दा
शीतला गुणदोषजा । इन्द्रजामाह “चञ्चला तरला
स्थूलकठिना वातपित्तजा । ईशच्च दृश्यते तृष्णा मन्दा
स्त्रात् गुणवातजा । निरन्तरं खरं रूपं मन्दगुणाति

वातजम् । दक्षवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ।
स्रज्ज्वा शीता स्थिरा नाडी पित्तगुणसमस्रज्ज्वा ।
“मध्ये करे वृहेद्वाडी यदि सन्निर्पिता भ्रुवम् । तदा
न्यूनं मनुष्यस्य रुधिरा पूरिता मलाः । व्याग-
न्तुरूपभेदमाह “भूतज्वरे सेक इवातिवेगा धा-
वन्ति नाड्यो हि यथास्रुवेगाः । तथा “शेकाद्विके
न कचन प्रदूरे क्षणान्तगा सा विषमज्वरेण । द्विती-
यके वापि तृतीयतुल्ये गच्छन्ति तस्मा अभिपत् क्र-
मेण । अन्यथापि “उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोमे
प्रजायते । उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ।
भवेत् क्षीणगतिर्नाडी ज्ञातव्या वेदसत्तमैः ।
“व्यायामे अमये चैव चिन्तायां अमयोक्तः । नाना-
प्रभावगमना धिरा गच्छति विज्वरे । अजीर्णरूप-
माह “अजीर्णे तु भवेद्वाडी कठिना परितोजडा ।
प्रसङ्गा च द्रुता युद्धा त्वरिता च प्रवर्तते । तत्र
विशेषमाह “पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वृहे-
ज्जडा । अस्फूर्णा भवेत् कोष्णा शुषी सामा गरीयसी ।
नाड्या भक्षितद्रव्यज्ञानम् यथा “पुष्टिसौलुगुडाहारे मांसे
च लगुडाकृतिः । जीरे च क्षिमितावेगा मधुरे भेक-
वृहतिः । रम्भागुडवटाहारे रुक्षयुष्मादिभोजने ।
वातपित्तार्तिरूपेण नाडी वृहति निष्क्रमम् । नाड्या
पीतरसज्ञानम् “मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलता
गतिः । अन्ते कोष्णा प्रवर्गतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ।
कषाये कठिना श्वाना लवणे सरला द्रुता । एवं द्वित्रि-
चतुर्योगे नानाधर्मावती धिरा । तथा “द्वेऽतिकठिना
नाडी कोमला कठिनाश्वने । द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये को-
मला कठिनापि च । चौद्रे पृथग्ग्रन्थिष्वेव पित्ते
पुष्टेव जायते । अग्निमान्द्यधातुचयलिङ्गम् “मन्दाग्नेः
क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् । तदुक्तम् “क्षीण-
धातौ च मन्दाग्नी नाडी क्षीणतमा भ्रुवम् । तथा
“मन्देऽग्नी क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिकथेति ।
अन्ये तु “व्यामाश्रये पुष्टिविवर्धनेन भवन्ति नाड्योऽप-
भुजाभिधत्ताः । व्याहारमान्द्यादुपवासतो वा तथैव
जाड्यो भुजगापमानाः । प्रसङ्गाद्दीप्राग्निज्ञानमाह
“लघ्वी भवति दीप्राग्नेः करे मण्डूकसंभवा । तस्या-
ग्नेर्मन्दता देहे त्वथ वा मण्डूकीगदे । तथा “भेदेन
शान्ता मण्डूकीगदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे । विल-
म्बिकायां स्रवणा कदाचिदामातिसारे पृथुला जडा च ।

अथ विस्त्रचिका ज्ञानम् । “निरोधो मूलशक्तो वि-
यच्छे त्वितरात्रिताः । विस्त्रचिकाभिभूते च भवन्ति
भेकवत्क्रमाः” । प्रसङ्गादानाहमूलकज्ञानमाह
“यानाहे मूलकच्छे च भवेन्नाडीगरिष्ठता” । शूलज्ञान-
माह “वातेन शूलेन मरुत्प्लवेन सदैव यक्रा हि सिरा
वहन्ति । ज्वालाभयो पित्तविचेष्टितेन साध्या न शूले
न च पुटरूपा” । अथ प्रमेहज्ञानम् । “प्रमेहे यन्वि-
रूपा सा सुतप्ता त्वामदृषणे” । विषविष्टमूल-
ज्ञानमाह “उत्पित्तरूपा विषरीटिकायां विष्टम्
शूलमेव च यक्ररूपा । व्यर्थवातेन अथःस्फुरन्ती
उत्तानभेदिन्यसमाप्रिकाळे” । शूलमे विशेषमाह कश्चित्
“शूलमेन कम्पोऽथ पराक्रमेण पारावतस्त्रेव गतिं करोति”
अथ भगन्दरज्ञानम् “व्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पै-
त्तिकं क्रमम् । भगन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाडो पावकरूपिणी” । अथ
वान्नादिज्ञानम् “वान्नास्य शल्याभिहतस्य जन्तोर्विगाव-
रोधाङ्गितस्य भूयः । गतिं विधत्ते घमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कफोत्पलेन । रोगादिकमपि रक्तादि-
ज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् । “कचित् प्रकरणोक्तेखात् कचि-
दौचित्यमात्रतः । कचित् देशात् कचित् कालात् सङ्कीर्ण
गदनिर्णयः” । नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धाव्यात् मयोक्तं यत्तत् समाधेयसुप्तमैः ।

“मातस्तु खलु रसरहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी
प्रतिवद्धा” सुष्ठु “प्राग् नाडीच्छेदेनात् पुंसो जातकर्म
विधीयते” इति स्मृतिः “शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः”
स्मृतिः “प्रवृत्ता हृदयात् सर्वाः तिस्र्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्यन्तरसानु नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः” भा० व०
२१२ अ० । २ व्रणान्तरे २ गण्डदूर्वायाम् कुङ्कुमचर्यायाञ्च
वटीरूपे दण्डात्मके ४ समयभेदे च मेदि० “दशपुर्वचरः
प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका । तत्पट्टा तु भवे-
न्नाडी” सू० सि० । तत्कालज्ञाने यन्त्रादिकं घटीशब्दे
दर्शितम् । “तियाभां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यलचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यलसन्निते” ति० त० ।
नक्षत्रविशेषज्ञापके ५ नाड्याकारे रेखाभेदे उपयमशब्दे
नाडीकूटनिरूपणे १२५४ पृ० दृश्यम् । “एकराश्या-
द्वियोगे च नाडीदोषो न विद्यते” ज्यो० त० “अधि-
न्यादिनिखेच्चक्रं सपांकारं त्रिनाडिकम्” ज्यो० त० ।
चक्रशब्दे प्रख्याडिनिर्णये २८१६ पृ० दृश्यम् “आश्री-

दिशं निखेच्चक्रं मृगान्तश्च त्रिनाडिकम्” “एकना-
डीस्यधिष्णयानि यत्तु स्युर्वरकन्ययोः” तत्रैव । सरोदये
षड्नाडीचक्रनवनाडीचक्रयोस्तु चक्रशब्दे दर्शितयो-
रपि रेखाविशेषस्यैव नाडीशब्दाद्यर्थत्वम् । सिरात्रो-
कस्य नाडीशब्दस्य स्वाङ्गवाचकत्वात् “नीडीतन्व्योः
स्नाङ्गे” पा० वड० न कप् । वडनाडिः कायः ।
अस्नाङ्गत्वे तु कप् । षट्नाडीको दिवसः । इष्टणा-
ल्याञ्च “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरमृतयः” रघुः
नाले शाकादीनां (डाटा) ख्याते अवयवभेदे च ।

नाडीक पु० नाड्या कार्याति प्रकाशते कै-क । (पाटशाक)
काण्डप्रधाने शाकभेदे पट्टशाके “नाडीको रक्तपित्तघ्नो
विष्टम्नी वातकोपनः” भावप्र० ।

नाडीकलापक पु० नाडीनां नालानां कलापः संघोऽत्र
कप् । सपांकीलतायां भावप्रका० ।

नाडीकूट न० नाड्या रेखाभेदेन कूटं नक्षत्रकूटं ज्ञायं यत् ।
उपयमशब्ददर्शिते १२५४ पृ० विवाहाद्यङ्गे नाडीचक्रस्य
चितनक्षत्रसमूहे ।

नाडीकेल पु० नारिकेल+पृथो० । नारिकेले शब्दर० ।

नाडीच पु० नाड्या चीयते चि-वा० कमेणि ड शत० ।
(नाडिता) शाकभेदे चुचुके “नाडीचशाकं द्विविधं
तिक्तं भधुरमेव च । रक्तपित्तहरं तिक्तं कर्मकुष्ठवि-
नाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम् कफशतकत्”
राजवल्लभः ।

नाडीचक्र न० नाडीनां चक्रमिव बन्धनस्थानम् । नाभि-
मण्डलस्ये चक्रभेदे “नाभिमण्डलमासाद्य कुक्कुटाण्ड-
मिव स्थितम् । नाडीचक्रमिह प्राङ्मुख्याच्चाड्यः सङ्-
घ्रताः” रेखाविशेषेण नक्षत्रभेदज्ञापके २ चक्रभेदे उपयम-
शब्दे १२५४ पृ० दृश्यम् ।

नाडीचरण पुंस्त्री नाडो नालमिव चरणौ यस्य । खग-
मात्रे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

नाडीजङ्घ पुंस्त्री नाडोव नालमिव जङ्घास्य । एकाके त्रिका०
२ चक्रभेदे । स च द्विविधस्तत्र इन्द्रद्युम्नसरसि स्थितश्चिर-
जीवी एकः । यथोक्तं भा० व० १६८ अ० “अस्ति खलि-
न्द्रद्युम्नं नाम सरस्वतिनाडीजङ्घोनाम वक्रः प्रतिवर्तति
नोऽक्षतश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति” अन्यः कश्यपात्मजः
राजधर्मोऽस्य । तत्कथा “ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्या-
कान् उपस्थिते । आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्
खगोत्तमः । नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः

१००५

“नष्टं कषयिदनुमार्गसदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्रमुष्णं करोति सङ्घसा स्रजश्च नित्यम्” । अथाध्यक्षच्छसाध्ययोल्लक्षणं यथा “नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः” ।

नाडीशाक ३० नाडीप्रधानः शाकः । नाडीके (पाटशाक) नाडीशोषणतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे “पुटपाकविधिलिखतस्तिविज्जातगोण्डकः । रसः सतैलसिन्धुः कर्णमावहरः परः । जम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् । तस्य पुरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशस्यति । निशागन्धपले पक्वं कटुतैलं पलाटकम् । धूसुरपलजरेसे कर्णनाडीजिदुत्तमम्” ।

नाडीस्वरसञ्चार ३०७त०। नाडीभेदे वायोः वह्नरूपे गतिभेदे । देहमध्ये वामभागस्यायाम् ईडायां श्वासादधिक्येन सञ्चारे चन्द्रोदयः, दक्षस्यायां पिङ्गलायां तथा वह्ने सूर्योदयः इत्येतत् स्वरोदयग्रन्थे प्रसिद्धम् । तस्य शुभाशुभफलादिकं कालविशेषनियमश्च प्रदर्शयति पञ्चयामले “आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सिते तरे । प्रतिपत्क्रमतोऽहानि त्रीणि ज्ञेत्येवमयम्” । त्रिपुरासारसप्ततये तु समायास्यावध्युदयमाह यथा “आरभ्य दर्शं प्रथमासुदेति वामे पुटे त्रीणि दिनानि देवः । वामे तरे त्रीणि ततो दिनानि पूर्णां तिथिं यावदथैवमेवम् । एकस्य पक्षस्य विपर्ययेण रोगाभिभूतिर्भवतीह पुंसाम् । पक्षद्वये वन्धुसङ्घट्टिपत्तिः पक्षत्रये व्यत्ययतो मृतिः स्यात्” ब्रह्मजामले “चन्द्रोदये यदा सूर्यचन्द्रः सूर्योदये यदा । अशुभं हानिरुद्देगः, शुभं सर्वं निवारयेत्” । चन्द्रोदये वामनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये एवं सूर्योदये दक्षिणनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये । कर्मविशेषे नासिकयोर्वायोः प्रवेशनिर्गमाभ्याञ्च शुभत्वमपि तत्रैव “यात्राकाले विवाहे च वस्त्रालङ्कारधारणे । शुभकर्मसु सर्वेषु प्रवेशे च शशी शुभः । विप्रहृद्युतयुद्धेषु ज्ञानभोजनभेषुने । व्यवहारे भये भङ्गे भातुनाडी प्रशस्यते । मोहनं शान्तिकञ्चैव दिव्योपधिरसायनम् । विद्यारम्भः स्थिरं कार्यं कर्तव्यञ्च निशाकरे । दूरयुद्धे जयो चन्द्रः समायत्ने दिवाकरः । वह्ननाडीपदे चैव यात्रा भवति सिद्धिदा” । यस्यां नासिकायां प्राणवायोर्गतिर्भवति तद्देशीयपादप्रसारणपूर्विका यात्रा सिद्धिदा भवतीत्यर्थः “शम्ये च प्रसङ्गे वा युक्त्यालिङ्गनेऽपि वा । यः सूर्योऽपि

पिवेच्चन्द्रं स भवेन्नकरध्वजः” । सूर्येण दक्षिणनासिकास्थप्राणवायुना, चन्द्रं वामनासिकागतप्राणवायुं पिवति तत्सङ्गकाले स्त्रीयनिःश्वासमतिनिविष्टः सञ्चारकर्मयति तत्फलं तत्रैव “चन्द्रचारो विघ्नं हन्ति सूर्यो बालायुषं नयेत् । सुषुम्णायां भवेन्नोक्ष एको देवस्त्रिधा मतः । भुक्तमात्रेण सन्दाग्नी स्त्रीणां वश्येऽथ कर्मणि । शयनं सूर्यवाहेन कर्तव्यं सर्वदा बुधैः । शान्ते शोके विवादे च ज्वरिते मूर्च्छिते तथा । सज्जनस्यापि बोधार्थं चन्द्रचारं प्रवाहयेत्” । भुक्तमात्रादौ वामपार्श्वेण, शान्तादिषु दक्षिणपार्श्वेण शयनं कार्यमिति तात्पर्यम् । चतुर्दिक्षुर्बुधस्ताञ्जान्यतरस्थानमागित्य यदि दूतः पृच्छति तदा कस्यां नाड्यां वायुगतिः शुभेत्याह “जह्वं वामागतो दूतो ज्ञेयो वामपक्षस्थितः । पृष्ठे दक्षे तथापक्षात् सूर्यवाहगतो मतः । पूर्वनाडी गतो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं न संशयः । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विशेषेद् यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति जानीहि निश्चितम्” । इदानीं प्राणवायोः प्रवेशनिर्गमाभ्यां विशेषमाह “प्रवेशकाले यद्भूतो वाञ्छति स्वप्रयोजनम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्” । कर्मविशेषे नाडीविशेषगतिमाह “मारुतं मोहनं स्तम्भं विद्वेपोऽज्ञातं तथा । प्रेरणाकर्षणक्षोभं भातुनाड्युदये कुरु । शान्तिकं पौष्टिकं क्षेमं दिव्योपधिरसायनम् । योगाभ्यासादिकर्मणि कर्तव्यानि निशाकरे” । त्रिपुरासारसप्ततये “भूतानासुदयं हयोरपि बुधः संलक्षयेत् पक्षयोस्तत्रादौ यद्युभोदयं निहितवीर्घ्राणस्य दण्डसृष्टिः । देवेऽघसृष्टिः वारिणोऽतवहसृष्टौ गतिशोदयं तिर्यक्संस्मृष्टिः मारुतस्य परितः पृष्ठे मरुदह्ननः” इत्येव प्राणवायौ । फलं जामले “पृष्ठीजले शुभे तत्पतेजोमिश्रफलोदयम् । हानिमृत्युरौ पुंसां शुभयो व्योममारुतौ” कर्मविशेषे भूतोदयफलं त्रिपुरासारे “वशप्रस्तम्भनयोः प्रशस्त उदयो भूमेर्जलस्योदयः शस्तः शान्तिकपौष्टिकादिषु शुभो वस्त्राय वस्त्रैः पुनः । शतोः मारणदारणादिकरणे उच्चाटनोच्छेदयोर्वायोः शान्तिकनिर्विघ्नोत्पत्त्यर्थोऽस्ति हितशोदयः । कियत्कालमेकनाडीगतो वायुर्भवति तत्रापि पञ्चभूतोदयः केन संवद्व्यपेक्षायां नाडीगतिकालं स्थानक्रमेण भूतोदयश्चाह जामले “एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः । पृथि-

व्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । मध्ये पृथ्वी त्वध-
 खाप ऊर्ध्वं वहति चानलः । तिर्यग्वायुप्रवाहश्च नभो
 वहति संक्रमे । प्रपञ्चसारेऽपि “पुटयोरुभयोश्च दण्ड-
 संख्या पृथिवी तोयमधः क्वाणुर्द्वयम् । पवनस्तथ पार्श्वं गो
 ऽपि मध्ये गगनं भूतगतिस्तनूद्भवेयम्” तत्रापि बाल्या-
 द्यवस्थाभेदमाह रुद्रजामले उत्तरखण्डे एकादशपटले
 “स्वकीयनासिकापन्तु पञ्चमं परिकीर्तितम् । यच्चासा-
 पुटमध्ये तु वायुर्धमति भैरव ! । तच्चासापथमध्ये तु
 भावाभावं विचारयेत् । आकाशं वायुरूपं हि तेजसं-
 वारुणं प्रभो ! । पार्थिवं क्रमशोऽप्यं बाल्यास्तादि क्र-
 मेण तु । वामोदये शुभा वामा दक्षिणे पुरुषः शुभः ।
 वायूनां गमनं ज्ञेयं गगनावधिरेव च । केवलं मध्य-
 देगे तु गमनं पवनस्य च । तदाकाशं विजानीयाद्वा-
 स्यभावं प्रकीर्तितम् । तिर्यग्गतिस्तु नासाप्ये वायोरु-
 दयमेव च । केवलं भ्रमणं ज्ञेयं सर्वमङ्गलमेव च ।
 क्रिशोर्ं तद्विजानीयाद्वायौ तिर्यग्गतौ विभो ! । केवला-
 र्क्षनासिकाप्ये वायुर्गच्छति दण्डवत् । तत्तैजसं विजा-
 लीयात्तेजसा बलवान् भवेत् । यौवनं तद्विजानीयात्
 कर्मसिद्धिर्भवेद्भुवम् । यदा व्याप्य गच्छतीह नासापुटमना-
 कुलम् । जलोदयं विजानीयात् तदाव्यामोहमेव च ।
 तद्वृद्धगतभावश्च विलम्बोऽधिकवेष्टया । प्राप्नोति परमां
 प्रीतिं वारुणाप्योर्दयोऽरुणम् । यद्यधोगच्छति क्षिप्रं
 किञ्चिद्दुर्लभगोचरम् । यदा करोति प्राग् बालं तदारो-
 गादुबलोदयः । पृथिव्या उत्ततं भागं रोगार्त्तं परि-
 योडितम् । अक्षमितं महादेय । अन्तुलोमविलोमतः ।
 प्रवनोगच्छति क्षिप्रं वामदक्षिणभेदतः । वायनासापुटं
 याति पृथिवी जलमेव च । सदा फलाफलं दातुं
 दितानुकुलमण्डले । तयोर्वै वायवी शक्तिः फलभागं तदा
 लभेत् । व्यवस्थाभेदे तत्फलकथनं तत्रैव “यद्येयं
 वाममागे तु प्राजायाः प्रन्नकर्मणि । यदि तत्र पुमान्
 प्रन्नं करोति वामगामिनी । तदा रोगमवाप्नोति क-
 लाहो न भवेद्भुवम् । यदि वायूदयो वामे दक्षिणे
 पुरुषः स्थितः । तदा कुफलमाप्नोति द्रव्यागमनदुर्लभम् ।
 अकस्माद्द्रव्यहानिः स्यान्ननोगतफलापहम् । सुहृद्भक्तं
 विषादश्च भिक्षे भिक्षोदयात् शुभम् । केवलं वरुणस्यैव
 पुरुषो दक्षिणे शुभः । अशुभं पृथिवीदक्षे भेदोऽयं
 वरदुर्लभः । सदोदयं दक्षिणे च वायोस्तेजसएव च ।
 आकाशस्य विजानीयात् शुभाशुभफलं प्रभो ! । यदि

भाग्यवशादेव वायोर्भन्दा गतिर्भवेत् । दक्षनासा मध्यदेये
 तदा वामोदयं शुभम् । तदा वामे विचारश्च वायुतेजः-
 खरस्य च । ज्ञात्वोदयं विजानीयान्मित्रे हानिः खरे
 भयम् । एवं स्वभुवनागारे यदि गच्छति वायवी ।
 तस्मिन् काले पुमान् वामदक्षभागस्यसुखः । तदा
 कन्यादानफलं यथा प्राप्नोति मानवः । तदा वायुप्रसादेन
 प्राप्नोति धनसुत्तमम् । देशान्तरात् शुभा वात्तां व्यायाति
 पुत्रसम्पदः” इति स्त्रीपुंसभेदेन फलकथनं सूक्तसरोदये
 “गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरे वामनाडिकाः । सिद्धयन्ति
 सर्वकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः । अर्काङ्गारकशौराणां
 वासरे दक्षनाडिका । स्यात्तथा चिरकालेन शुक्ले मैत्रो-
 दयःस्थितः । क्रमादेकैकनाड्यास्तु तत्त्वानां पृथगुद्भवः ।
 अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः । दृषकर्मट-
 कन्यालिप्तगमीननिशाकरे । मेघे सिंहे च धनुषि-
 तुलायां मिथुने वटे । उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभ
 विनिर्णयः” । वारादिभेदेन नाडीविशेषफलकथनम् ।
 “तिष्ठेत् पूर्वोत्तरे चन्द्रोमानुः पश्चिमदक्षिणे । दक्ष-
 नाड्याः प्रवाहे तु न गच्छेद्दृष्टपश्चिमे” इति नाडी-
 विशेषेण दिग्गतिः । “वामचारप्रवाहे तु न गच्छेत्
 पूर्व उत्तरे । परिपन्थो भवेत्तस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ।
 तस्मादत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्वहितेषुभिः । तदा तत्र तु
 नृकाते मृत्युरेव न संशयः” इति वहन्नाडीकस्य दिग्-
 विशेषगमननिन्दा । “शुक्लपक्षे द्वितीयायामर्के वहति
 चन्द्रमाः । प्रदृश्यते महाह्वामः पुंसः सौख्यं प्रजायते ।
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रे चन्द्रोदयो भवेत् । सिध्यन्ति
 सर्वकार्याणि दिवारात्रिगतान्यपि” खखनाडी-
 फलकथनम् “चन्द्रकार्ये यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 उद्वेगः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत्” इति
 विपरीतनिन्दा “सूर्यस्य वाहे प्रदन्ति लाभं प्रकाशने
 युक्तमनःस्थिरश्च । क्षासेन युक्तस्य तु शीतरश्मिः प्रवाह-
 काले फलमन्यदस्मात् । यदा प्रत्युषकाले तु विपरीतोदयो
 भवेत् । चन्द्रस्थाने स्थिते चार्के रविस्थाने च चन्द्रमाः ।
 प्रथमे सानक्षोद्देगं धनहानिं द्वितीये । तृतीये गमनं
 विद्यादिदनायं चतुर्थके । पञ्चमे राज्यविभयं षष्ठे स-
 वाधिनाशनम् । सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्यु-
 नृच्छति” इति दिनभेदेन विपरीतफलम् “कालत्रयं
 विनाऽनिष्टो विपरीतः यदा भवेत् । तदा दुष्टफलं प्रोक्तं
 किञ्चिन्त्यनेऽतिशोभनम् । प्रातर्मध्याह्नयोश्चन्द्रः श्राव-

काले दिवाकरः । तदा नित्यं जयं लाभं विपरीतन्तु
दुःखदम्” इति कालभेदेन फलम् “वामे वा दक्षिणे
यापि यत्नाप्याक्रम्यते स्वरः । कृत्वा तत्पदमाद्यञ्च यात्रा
भवति सिद्धिदा” इति बहुव्रीह्युक्तस्य यात्राफलम् ।

नाडीमन्त्रे ह पु० नाद्यामेव ज्ञेयोऽस्य । नाडीमात्रसारे यति
क्षणे शिवहारपाले ऋद्धिंश्चि शब्दः ।

नाडीहिङ्गु पु० नाडीप्रधानो हिङ्गुः । हिङ्गुभेदे राजनि०
नाणक त्रि० न अणकः कुलितः नशब्देन “सह सुपा” सं०
ऽकुलितमित्रे २सुद्राचिह्नितनिष्कादौ “तुलाशास-
नमानानां कूटकजाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः
स दायोदण्डहन्तमम्” याज्ञ० ।

नाथ दवे (उपतापे) पु० आश्रयि आत्म० ऐश्वर्येऽर्थने च पर०
स्वा०भक्त० सेट् नाथति दुनोति ईदृशे याचते इत्यर्थः
नाथते आशंसते इत्यर्थः । अनाथोत् अनाथिष्ट । ननाथ-
ये ऋदित् अननाथत् । नाथः । अणोपदेशत्वात् सति
निमित्ते स यत्नम् प्रनाथति । याचने “सन्तुष्टमिष्टानि
तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्” नैष० “आ-
श्रयि नाथः” पा० आशीर्वादे एवात्मनेपदविधानात्
उपनापयाचनादौ परस्मैपदित्वम् अतएव काव्यप्र०
“दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगम्” इति च्युतसंस्कृतिदोषे
उदाहृत्योक्तं यथा अत्र अनुनाथते इति । सर्पिषो
नाथते इत्यादावशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् ।
“आश्रयि नाथः” इति सू० अत्र तु याचनमर्थः तस्मात्
“दीनं त्वामनुनाथति स्तनयुनमिति” पठनीयम् ।

नाथ पु० नाथ ऐश्वर्ये अच् । स्वामिनि ईश्वरे हेमच० । “अन-
र्थमर्थेण तमद्भि नाथः” कुमा० “त्रिचोकनाथेन सतां
मघदिपः” रघुः ।

नाथवत् त्रि० नाथ+अन्त्यर्थे बहुप० मस्य वः । पराधीने
असरः स्त्रियां ङीप् । “विष्णुना श्रीरिवेन्द्रेण भर्त्ता
नाथवतो सती” रामा० सुन्द० १७ख० “याः स ता
लोकनाथेन नाथवत्यः पुराऽभवन्” भा०सौ० ५५ख०

नाथहरि पु० नाथं हरति स्थानान्तरं नयति हू-इन् ।
पशौ सि०कौ० ।

नाद पु० नद-घञ् । शब्दे असरः । २अनुसारशब्दवाच्ये
अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णभेदे ३ब्रह्माखरूपघोषभेदे वर्णविशेष-
व्यञ्जके बाह्यप्रयत्नभेदे “कण्ठमन्त्रे तु घोषाः स्युः संघता
नादभागिनः” पा०शिक्षा “सिद्धिदानन्दविभवात् सकलात्
परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिजतो नादस्तस्माद्विन्दुसं-

ज्ञवः । नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराहिन्दोरुभयात्मारवोऽभवत् । स रवः
श्रुतिसम्पन्नः शब्द ब्रह्माऽभवत् परम्” शार०ति० । “तत्र
सत्त्वप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था सैव
सत्त्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्तावस्था”
पदार्थदर्शः । “नाभेरुर्ध्वं हृदि स्थानान् मारुतः प्राण-
सञ्चकः । नदति ब्रह्मरन्मूले तेन नादः प्रकीर्तितः”
“आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरुर्ध्वं समुच्चरन् । सुखेऽ-
तिव्यक्तमायाति यः स नाद इतीरितः । स च प्राणि-
भवोऽप्राणिभवश्चोभयसत्तावः । आद्यः कायभवो बीणा-
दिभवस्तु द्वितीयकः । तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं
त्रिधा मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मण्यस्य यो
मतः । तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणादङ्गिसमुद्भवः ।
यज्जिमारुतसंयोगाच्चादः समुपजायते । न नादेन विना
गीतं न नादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्त-
स्माच्चादात्मकं जगत् । न नादेन विना ज्ञानं न नादेन
विना शिवः । नादं रूपं परं ज्योतिर्नादरूपो परं
हरिः” सङ्गीतदा० ५स्रोतरि निघण्टुः । इशब्दाभि-
व्यञ्जके कर्णशष्कुलीसंयोगविभागे शवरस्वामी “नाद-
वृद्धिपरा” जै० १।१।१७सू० “यच्चैतत् वृद्धिर्भेरीमाध-
मङ्गिः शब्दसुचारयज्जिर्मेहान् शब्दः उपलभ्यते । तेन
प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते नैवं निरवयवो-
हि शब्दः अवयवभेदानवगमात् निरवयवत्वाच्च मह-
त्त्वानुपपत्तिः अतो न वर्द्धते शब्दः । कर्णशष्कुली-
मण्डलस्य सर्वां नेभिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन-
र्थेण अनेकशेषहृणात् जहान् इव अवयववान्
इवोपलभ्यते, संयोगविभागाः नैरनर्थेण क्रियमाणाः
शब्दमभिव्यञ्जयन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा
वृद्धिः न शब्दस्येति” शवरभा० ।

नादमुद्रा स्त्री “सृष्टिरुद्धीलताङ्गुष्ठा दक्षिणा नादमुद्रिकाः”
तन्त्रसारोक्ते सुद्राभेदे ।

नादवत् पु० नादो बाह्यप्रयत्नभेदे उच्चारणे साधनतयाऽ-
ख्यस्य बहुप० मस्य वः । १नादरूपबाह्यप्रयत्नोच्चार्यवर्ण्य
द्वितीयवर्णादौ “घोषवतो नादयतो महाप्राणस्य” सि०कौ०
२शब्दयुक्ते च । [२वर्णभेदे च ।

नादविन्दु पु० उपनिषद्भेदे १उपनिषच्छब्दे पु० दृश्यम् ।

नादिन् त्रि० नद-णिनि । शब्दकारिणि स्त्रियां ङीप् ।
“प्रमथ्यमनावर्णवधीरनादिनी” रघुः कालञ्जरे गिरी

जातेषु जातिकारेषु सप्तस्रुष्टेऽपि सप्तमे ऽस्रुष्टे पुं० युरोगां
हृत्वा पिहन्नाहं कृतवतां गर्गशिष्याणां व्याधादि जन्म-
प्राप्ति कथा हविर्वं २१च० दृष्ट्या । तेषां दगार्णे व्याघ-
जन्मानन्तरं कालझरे गिरौ ष्टगजन्मप्राप्तानां संज्ञा यथा
“उन्मुखो नित्यविलसतः स्रक्कर्णौ विलोचनः । पण्डितो
वपरो नादी नाभतस्तेऽभयन्मृगाः” । श्नादयुक्ते त्रि०
लादेय त्रि० नद्या इदं तत्त भवो वा नद्या नदस्य वा टक् ।
१नद्याः स्रक्कर्णौ शतत भवे च “नद्या नदस्य वा
नीरं नादेयमिति कीर्तितम् । नादेयस्रुष्टकं कृत्वा
वातलं लघु दीपनम् । अयमभिष्यन्वि विशदं कटुकं कफ-
पित्तनुत्” भाष्यम् । १स्रक्कर्णौ न० रत्नमा० ४सौधी-
राज्ञे न० राजनि० । ५काशहृत्वे ह्वानीरहृत्वे
पुं० राजनि० । ७अथ्व वेतमे दभूमिजम्बूकायां ऽवैज-
यन्तिकायां स्त्री डीप् अमरः । १०नागरङ्गजम्बां ११व्य-
ङ्गहे स्त्री डीप् मेदिनी । १२अग्निमन्वरहृत्वे १३काक-
जम्बूहृत्वे च स्त्री राजनि० । न घादेयम् अदेयं वा
१४अपाह्ने १५देये च त्रि० “नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते
च नादेयम्” वैद्यकम् शरदि नादेयं न याज्ञपित्यर्थः ।
वसन्ते तु न अदेयं देयमित्यर्थः ।

नादेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “नादेश्वरं समभ्यर्च्य कैः
 केनैपि लुचिन्तितम् । तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन सेव्यो ना-
 देश्वरो नृभिः” काशीख० १२४० ।

जाद्व त्रि० नद्यां भवः “नद्यादिभ्योऽङ्क” वाचित्वा “पाथो नदीभ्यां ङण्” पा० वेदे ङण् । नदीभवे “चलोद्धीत नाद्यो गिरोमे” कठ० २।३५।१ “याद्य कूया याद्य नाद्याः सप्तद्विधा व्यापः” तैत्ति० १।१।२।४

लाघ नाधार्ये स्वा० व्या० सक० सेट् । नाधते अनाधिष्ट ननाधे
 ष्टदित् षड् अनाधत्त त । अयं षोडशोऽपीत्यन्ये
 तेन सति निमित्ते णत्वम् । कविकल्पद्रुमेऽस्योग-
 यथा कीर्तनादस्य उभयविवक्षितम् “रोदसी नाधसी
 हतौ” क० १०।६५।५ “णाष्ट याचज्जोतापैश्वर्यादौ
 नाधसी याचमाने” भा० ।

ज्ञाना ख्यन्त+नाञ् । श्विनार्थे “नाना नारीर्निष्कृता लोक
याता” न नाना शब्धुना रामात्” सम्भवोपम् । श्वने-
कार्थे “गानाविधं देहभृतां समाजम्” “मृत्योः स
मृत्युनाप्नोति यद्देह नानेव पश्यति” मृतिः “वह्नीषु
वैतृजातानां नानास्त्रीषु निबोधत” । “प्रकाशरक्षता-
स्त्रीषां नानापण्योपजीविनाम्” मनुः ।

नानाकन्द पु० नाना कन्दोऽस्य । पिण्डालौ राजनि० ।
२ वडमूलयुक्ते त्रि० ।

नानाध्वनि पु० ६त० । काहलवीणादिगङ्गे हारा० ।

नानान्द्र पु० नानान्द्रपत्यम् विदा० खज् । ननान्द्रपत्ये ततः
यूनि हरिता० फक् । नानान्द्रायण ननान्द्रयू० न्यपत्ये ।

नानारूप न० कर्म० । श्वङ्गविधे रूपे “नानारूपयती मता”
भाषा० नाना रूपाणि यस्य । श्वङ्गप्रकारे त्रि० “नाना-
रूपाणि जायन्ते योजानीह स्वभावातः” मनुः ।

नानार्थं लि० नाना अर्था यस्म । अनेकार्थं अथ दिग्दर्शने ।
 "नानार्थाः केऽपि कालादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः" अमरः ।
 नानार्थशब्दानाञ्च यत्र शक्यतावच्छेदकतायां लाघवं
 तत्र शक्तिः बहूनां लाघवे निगमनाविरहेण सर्व-
 त्वैव शक्तिः अन्यत्र लक्षणा । तत्रापि अनेकार्थस्य
 शब्दस्य सर्वत्र दृष्टिसाम्येन सर्वेषां पदार्थानां युगपदुप-
 स्थितावपि संयोगादिना कस्यचिदर्थस्य शाब्दबोध इत्ये-
 केपान्मतम् अन्यार्थोपस्थितावेव संयोगादेः प्रतिबन्धकत्व-
 मित्यन्ये । तदेतत् रसगङ्गाधरे व्यवस्थापितम् । अधिकं
 अनेकार्थशब्दे १८१ पृ० दृश्यम् । शनानाप्रयोजनयुक्ते
 लि० कर्म० । श्वरूपप्रयोजने पु० ।

नानावर्णं ति० नानावर्णा रूपाणि यस्य । चित्रवर्णयुक्ते
 “उल्का मन्त्रविनाशं नानावर्णवनाद्य भयमस्तु त्वम्”
 इह० सं० पृ० ४० । कर्म० । श्राद्धाणादिवर्णचतुष्टये च ।

नानाविध त्रि० नाना विधाः प्रकारा वस्य । बहुप्रकारे
 “नानाविधैरूपायैरूपकारिण्यनुपकारिणः पुं०” सां०ज्ञा०
 “नानाविधानां द्रव्याणां गुह्येः शृणुत निरूपयन्” मनुः

नान्तरीयक न० न अन्तरा दिना भवः अन्तरा+इ अय्य-
यस्य टिलोपः ततः स्थायं क । अविनामूते तद्भावे
तद्भावरूपव्याप्तिर्युते “अभिधेयाविनामूतप्रतीतिर्लक्षणो-
द्धते” कारिकाव्या० “अनिभावः स्वस्वभावात् न तु
नान्तरीयकत्वम्” काव्यप्र० । व्याहृतश्चेदं महेश्वरेण
“नान्तरीयकत्वं तद्भावे तद्भावरूपा व्याप्तिः” । “प्रतिबन्ध
काभावे नान्तरीयका व्यर्थोत्पत्तिः” नव्यन्यायवादादृष्टः ।

नान्त न० नम-इत् षड्विच । कोत्रे उष्णादिकोषः । संक्षिप्त-
 घारे नान्तमित्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे नान्तेति पाठक-
 ल्यननु लिपिकरप्रभादपाठमाश्लोक्येति बोध्यम् ।

नान्दिकार पुः नान्दीं "करोति क-ट इत० "ङ्प्रापोः वञ्जा
 कन्दसोः" पा० ह्रस्वः । नाटके नान्दीपाठकरो स्रतभारे
 नान्दी स्त्री नन्दनि देवा अत नन्द-वञ्ज पुषोःट्टिः डोप ।

सम्बन्धो श्नाटकस्यादौ मङ्गलार्थे पाठो श्लोकादौ
 “आशीर्वचनसंयुक्ता सुतिथिंश्चात् प्रवर्त्तते । देवहिजन्मपा-
 दीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता । नाटके विघ्नविघाता-
 यदौ नान्दी काव्या यदाह भरतः “यद्यप्यङ्गानि भू-
 यार्थि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी
 विघ्नोपशान्तये । देवहिजन्मपादीनामाशीर्वचनपरायणा ।
 नन्दन्ति देवतायस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता” अन्यच्च
 “देवहिजन्मपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नान्दी काव्या
 नुधैर्यत्नाच्चमत्कारेण संयुता । गङ्गा नागपतिः सोमः
 सुधानन्दजायाशिशुः । एभिर्नामपदैःकाव्या नान्दी घा-
 राभिरङ्गिता । प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्तनान्विता ।
 आशीर्वचनपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका । काचि-
 द्दृश्यपदा नान्दी काचिदृष्टपदा तथा । स्तवधारः पठे-
 च्छान्दीं मध्यमस्वरभाषितः” । सा०द० अन्यथा उक्तं यथा
 “यज्ञाद्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः
 प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते । प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य
 भूयार्थि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नो-
 पशान्तये” “आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
 देवहिजन्मपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । मङ्गल्य-
 शब्दचन्द्राङ्गकोककैरवशंसिनी । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टा-
 भिर्वा पदैरुत” । अष्टपदा यथा । अथर्वराचवे “निष्-
 प्रत्यहमित्यादि” द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्प-
 मालायाम् । “शिरसिष्ठतस्तुरागणे स्मरारावरुणसुखे
 न्दुरुचिर्गिरीन्द्रपत्नी । अथ चरणयुगानते स्त्रकाले
 शितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” । एवमन्यत्र । “एत-
 न्नान्दीति” कश्चिच्चन्नातुसारोक्तम् । वस्तुतस्तु “पूर्व-
 रङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति” उच्यते । यदुक्तम् ।
 “यस्माद्भिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते । रङ्गद्वारभतो
 ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति” उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या
 रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्तव्यतया न सहृदिष्या
 निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च
 “वेदान्तेषु यमाङ्गरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी यस्मि-
 न्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथाथाक्षरः । खलर्यश्च
 सुसुक्ष्मभिर्नियमितप्राणादिभिर्नृण्यते स स्थाणुः स्थिर-
 भक्तियोगसुखभो निःश्रेयसायास्तु वः” एवमादिषु नन्दी-
 लक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुश्या-
 दिति” । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्दाले स्तवधार”
 इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखणं दृश्यते ।

यच्च पश्चात् “नान्दाले स्तवधार” इति लिखनं तस्या-
 यमभिप्रायः “नान्दाले स्तवधार इदं प्रयोजितवान् इतः
 प्रवर्त्तते मया नाटकसुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचितः
 इति” । दृष्टौ “ते तु नान्दीसुखा नान्दी सम्बद्धिरिति
 कथ्यते” इति ब्रह्मपुराणम् “नान्दीसुखे विवाहे च
 प्रपितामहपूर्वकम्” इति सम्बन्धविवेकपरिशिष्टतत्त्वच-
 नम् । “नान्दीसुखे पुत्रादिष्वसुखसाधनरूपे विवाहे
 विशेषणं तु विवाहादेः पुत्रादिलाभविशेषज्ञापनाय
 नान्दीसुखपदस्य आहपरत्वे अनेकवचनप्राप्तिपदपूर्व-
 काभिलापस्य बाधापत्तेः” सं०त० रघुनन्दनः ।

नान्दीक पु० नान्दौ कायति कै-क । शतोरणस्तम्भे त्रिका०
 २नान्दीसुखप्राप्ते नान्दीसुखशब्दे दृश्यम् ।

नान्दीकर त्रि० इत० । १नान्दीश्लोकादिपाठकरे २नान्दी-
 वादिनि च अमरः ।

नान्दी(न्दि)घोष पु०नान्दौ घोषः वा ह्रस्वः । भेर्यादिशब्दे
 नान्दीपठ पु० नान्द्याः दृष्टार्थः पठः । कृपादिष्ववन्व-
 वस्ते धीनाहे हेमच० ।

नान्दीपुर न०नान्दौ पूः अचरमा० । अमराकस्त्रे पुरभेदे ततः
 पुरान्तत्वात् भवार्थे बुज् । नान्दीपुरक तत्र भवे त्रि० ।

नान्दीमुख न० नान्द्या दृष्टैर्मुखम् । १दृष्टिप्राप्ते आहभेदे
 नान्दौ मुखं यस्य । २पितृादौ श्माश्लादौ स्त्री ङीप् ।
 जीवत्पितृादित्यस्य ३दृष्टप्रपितामहादौ च इत० ।
 ५सम्बन्धेः साधने विवाहादौ “नान्दीसुखे विवाहे च”
 नान्दीशब्ददर्शितवाक्ये सं०त० लिखनं दृश्यम् । अथ
 नान्दीप्राज्ञाधिकारस्वरूपादि निर्णयसि० दर्शितं यथा
 अथ दृष्टिप्राज्ञम् तज्जिज्ञातं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे
 “जन्मन्यथोपमयने विवाहे पुत्रकन्ययोः । पितृन्नान्दी-
 सुखाज्ञाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् । देवव्रतेषु चाधानयज्ञ-
 पुंसवनेषु च । नवाक्षभोजने ह्यने जडायाः प्रथमार्तवे ।
 देवारामतडागादिप्रतिष्ठासमयेषु च । राजाभिषेके
 बालाक्षभोजने दृष्टिसंज्ञकान् । वनस्याद्याश्वमं गच्छन्
 पूर्वैद्युः सद्य एव या । पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्
 कर्मेष्टिज्ञये” विष्णुपुराणे “यज्ञोदाहप्रतिष्ठासु मेखला-
 वन्वभोजयोः । पुत्रजन्मदृष्टोत्तमं दृष्टिप्राज्ञं समाच-
 रेत्” तत्रैव “नामकर्मणि बालाणां चूडाकर्मादिके
 तथा” इत्युक्तेर्निष्क्रमाज्ञप्राशनयोर्न आहमिति मैथिलाः
 तत्र पूर्वोक्तविरोधात् नानिहेति विरोधात् “सुतोत्तमो
 तथा आहो अक्षप्राशनिके तथा” इति राजवाचस्पत्याश्च

वज्रहृचकारिकायाम् "आद्याभ्युदयिकं आङ्गं दृष्टिपूर्तेषु कर्मसु । पुंसः सवनसीमन्लोकोपनयनेष्विह । विवाहे चानलाघेयमभ्यतिश्रीतकर्मणि । इदं आङ्गं प्रकुर्वन्ति द्विजा दृष्टिनिमित्तकम् । अन्यैः षोडशसंस्तारान्ना-वग्यादिष्वपीष्यते । वाय्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्वनिमित्तकम् । वोपदेवकालदर्शी "सीमन्नाम्रतचौल-नामकरणाक्षप्राशनोपायनक्षानाधानविवाहयज्ञतनयोत्प-त्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्तस्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्याव-लोकान्मस्त्रीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्युक्तौ च नान्दी-सुखम्" यत्तु कामधेनौ "जलाशयप्रतिष्ठायां ह्यमोत्य-गादिकर्मसु । वत्सराभ्यन्तरे पितोर्हृष्योत्सर्गकर्मणि । दृष्टिआङ्गं न कुर्वीत तदन्यत् समाचरेत्" इति तत्र जलाशये दृष्टिआङ्गस्य निषेधो न तु कर्माङ्गस्येति केचित् । अन्ये त्वस्य निर्मूलतामाहुः । आङ्गकौस्तुभं निर्ययास्यते च मातृस्थे "व्यस्रप्राये च सीमन्ते पुत्रो-त्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे, च निषेधे च नववेश्म प्रवे-शने । देवदृक्जलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थ-यात्राह्यमोत्यगौ दृष्टिआङ्गं प्रकीर्तितम् । इदं चावश्यकं "दृष्टौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धीन-मफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः" इति शातातपोक्तेः । अथ आङ्गत्वं पराशर आह "मातृआङ्गं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च दृष्टौ आङ्गत्वं स्यात्" । तत्कालमाह शुद्धोचन्द्रोदये मार्ग्यः "मातृआङ्गं तु पूर्वद्युः कर्माङ्गं तु पैतृकम् । माता-महं चोत्तरेद्युर्दृष्टौ आङ्गत्वं स्यात्" । अत्राप्यशक्तौ च एव "पृथक् दिनेष्वशक्त्येकैकस्मिन् पूर्ववाचरे । आङ्गत्वं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" दृष्टमनुरपि "अलाभे भिक्षुकालानां नान्दीआङ्गत्वं बुधः । पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्" । अथ "महत्सु पूर्वद्युस्तदहर-लोष्विति" गृह्यपरिशिष्टादवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव "पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति" शाता-तपोक्तेः अथ प्रातः शब्दः सार्धप्रहरपरः "प्रहरोऽप्यर्ध-संयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" इति मार्ग्योक्तेरिति शुद्धो-चन्द्रः । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् । तदाहातिः "पूर्वाह्णे वै भवेद्दृष्टिना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत आङ्गं तान्त्रिकं बुधः" इति एतदनियतनिमित्त-परम् "नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् । तेषामनियतस्थे तु तद्गान्तर्यमिष्यते" इति शौगालि-

सूतेः । आद्याभ्याङ्गं नान्दीआङ्गं त्वपराह्ण एव "आम-आङ्गं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्तेन तु मध्यतः । पार्वणं वाऽपराह्णे तु दृष्टिआङ्गं तथान्निकम्" इति निर्ययास्ये गालवोक्तेः "नान्दीसुखाङ्गं प्रातरावृत्तिकं त्वपराह्णतः" इति विष्णुक्तेः । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण नवदैवत्वं कार्यम् । तत्र मातामहाः सपत्नीकाः "दृष्ट-प्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सपत्नीकानामिति" शुद्धोचन्द्रोदये गारुडे गद्यरूपेण पाठात् । हेमाद्रौ शङ्खः "नान्दीसुखे सत्यवस्तु संकीर्त्यं वैश्वदेविके" दृष्टपराशरः "नान्दीसुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्य-स्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति सूतिः" यत्तु दृष्टवसिष्ठः "नान्दीसुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम-संकीर्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम्" । यच्च सूत्र्यवसारे "दृष्टसुरव्यास्तु पितरो दृष्टिआङ्गेषु भुञ्जते" । इति यच्च गारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम् । "पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः" इति बह्वृचपरि-शिष्टे कात्यायनेन चानुलोम्यान्नानात् शुद्धोचन्द्रोदये-ऽप्येवम् । यत्तु केचित् दृष्टिपदं पितादिषु प्रयुञ्जते तत्र "अनस्मद्दृष्टशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्ना-मतिताद्यैश्च नान्दीआङ्गं तु सत्यवदिति" शुद्धोचन्द्रो-दये संप्रहोक्तेः न च निषेधादेव विधिः कल्प्यत इति वाच्यं प्रोष्ठपदीआङ्गे प्रपितामहात् परेषां दृष्टपितादीनां देवतात्वाच्चान्दीआङ्गत्वस्यास्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात् शोचनानामादिनिषेधस्तु "युभाधीं प्रथमान्तेन दृष्टौ संकल्प-माचरेत्" इत्युपक्रम्यानस्मद्दृष्टशब्दानामित्युक्तेः संकल्प-आङ्गपरः सपिण्डके तु सर्वं भवतीति प्रयोगपारिजातः । "शोचनानामभिरामन्त्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेदिति" अन्दी-गपरिशिष्टे तद्विधानात् यत्तु ब्राह्मे "पिता पितामह-श्चैव तथैव प्रपितामहः । तयो ह्यसुसुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः । तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजायन्तः सुखे धिताः । ते तु नान्दीसुखा नान्दी सञ्ज्ञिरिति कथ्यते" इति यच्च मार्कण्डेयपुराणे "ये प्रपितामहादृष्टौ ते तु नान्दीसुखाः सूताः" इति तच्छीवस्मितादित्थिक-कटकदृष्टिआङ्गविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु विष्णुः "पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादिति" तद्गर्भाद्विषयमिति कल्पतरुः । सदनपारि-जातोऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु "नान्दीसुखानां आङ्गं तु कुन्दाराशिगते रवौ । पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह-

वचनं यथेति" प्रोक्षपदीत्याङ्गैकवाक्यत्वात् तत्रैव पूर्वेषां देव-
तात्वमित्याह । अत्र सत्यवस्त्र विश्वे देवावित्युक्तं प्राग्वत् ।
यत्तु शातातपः "मातुः आङ्गं तु युष्मैः स्याददेव"
माङ्गुल्यैः प्रथगिति" तद्विज्ञप्रयोगमाहशाङ्गपरम् ।
यच्च मार्कण्डेयपुराणे "विश्वदेवविहो नं तु केचिदिच्छन्ति
मानवाः" इति तद्विज्ञप्रयोगमाहशाङ्गे विश्वदेवविक-
ल्पार्थं प्रयोगैक्ये तु देवनियम इति हेमाद्रिः । एतच्च
मातृपूजापूर्वकं कार्यम् । "अकृत्वा मातृयागं तु यः
आङ्गं परिषेधेत् । तस्य क्रोधतमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति
मातरः" इति शातातपोक्तेः कौर्मैऽपि "पुष्पैर्धूपैः
सन्निवेदोर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्या-
च्छ्राद्धत्वं बुधः" इति छन्दोगपरिशिष्टे "कर्मादिषु तु
सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः
पूजयन्ति ताः" प्रतिमासु च शुद्धासु लिखिता वा पटादिषु
अपि वाऽक्षतपुष्पेषु नैवेद्यैश्च प्रथग्विधैः । कुड्मचूर्णानां
वसोधारां सप्पधारां हतेन तु । कारयेत् पञ्चधारां वा
नातिनीचां न चोष्कृताम् । आयुष्याणि च शान्त्यर्थं
जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्ग-
दानमुपक्रमेत्" । अत्र सर्वेष्विति पक्षणात् पक्षयज्ञ
तद्विकारेष्वपि नित्यं आङ्गम् । "नानिहा तु पितृन्
ग्राह्ये कर्म किञ्चित् समाचरेदिति" शातातपोक्तेः । इयं
च वसोधारा तच्छाखीयानां नियतान्तेषां त्वनियता ।
वह्न्यं वा खट्वोत्तमित्युक्तेः कारणे त्वभ्युदयः "यज्ञा-
न्नातं स्वशाखायाम्" इत्युक्तेः आयुष्याणि "आनी भद्रा
इत्यादीनि । षड्भ्य इति मातादितिकोपलक्षणमिति
प्रथ्योचन्द्रोदयः । छन्दोगानां षड्देवत्वमन्त्रेषां नवदेवत्व-
मित्याशङ्कः । सम तु मतं कोकिलमतानुसारिणां मातृ-
मातामहीप्रमातामही इति माता सहेव मातामहग्राह्य-
करणात् तद्विषयमिदं षड्भ्य इति । मातरस्तु तत्रैवोक्ताः
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देव-
सेना स्वधा स्वाहा शातरो लोकमातरः ।"

चन्द्रिकायां चतुर्विंशतितमे त्वन्या उक्ताः "तिस्रः
पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता
मातरः प्रोक्ताः पितृमार्तुः स्वर्गाऽऽप्तौ" व्यासां जीवने
प्रत्यक्षपूजनम् । स्मृतानां त्वक्षतपुष्पेति हेमाद्रिः
"ब्रह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गास्तेष्वगणाधिपान् । उद्यादौ
पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीप्यन्तु पितृन् । मातृपूर्वां
पितृन् पूज्य ततो मातामहानपि । मातामहीस्ततः

केचिदुन्मा भोज्यादिजातयः" इति । अत्र दादशदेवतस्य
देशाचाराद्व्यवस्था । ब्रह्मण्याद्यान्तु "ब्राह्मी साहेश्वरी
चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी
चासृण्डा सप्त मातरः" इत्यपराङ्गे उक्ताः । अत्र चोला-
दीनां योगपद्ये तन्त्रतोक्ता छन्दोगपरिशिष्टे "गणशः
क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सक्तम् । सक्षरैव भवेच्छ्राद्ध-
मादौ न प्रथगादिषु" मातृभ्य इति पक्ष्ये चतुर्थी ।
गणशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकान-
कलैक्यादित्यर्थः । तथा "असृष्ट्यानि कर्माणि क्रियेरन्
कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगं नैव स्मृमातरः सगणाधिपाः"
कर्माहत्तावपि कुत्र आङ्गं कार्यं कच नेत्युक्तं तत्रैव
"आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिर्कर्मणि
दशै च पूर्णमासि तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञाज्ञा वद-
न्त्येव मनोविणः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न प्रथक्
प्रथक्" एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्त्तते किन्त्वादौ, एतद्विज्ञे
सोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्त्तते एव आङ्गमित्यर्थः ।
कचिदादावपि निषेधमाह स एव "नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं
न ग्राह्ये ग्राह्यमित्यते । न सोऽयन्तीजातकर्मप्रोपितागतक-
र्मसु" । विवाहादिः कर्मगण्योऽप्युक्तो गर्भाधानं शुचुषो
यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ
कर्मणः कर्मणः स्यात् । सोऽयन्त्या आसन्नप्रसवायाः "सोऽय-
न्तीमभ्युष्येत्युक्तं कर्म । कात्यायनोक्तस्य ग्राह्यस्य पाकस्य
प्राधान्यात्तस्य च "जातग्राह्ये न दद्यात्तु पक्वान् ब्राह्म-
णेष्वपीति" निषेधाच्च जातकर्मणि नान्दीग्राह्यमित्याशङ्कः
"आमात्रेण वा कार्यमित्यपि" तेनैवोक्तम् । गौडस्तु
जातकर्मण्येव निषेधः पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव
"जन्मन्मथोपनयने" इत्युक्तेः "नैमित्तिकमथो वज्ये
ग्राह्यमभ्युदयात्तकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्ये" जातकर्मसमं
नरैरिति" मार्कण्डेयपुराणाच्चेत्याहुः । हारवतायां
ग्राह्यविवेके चैवम् । एतेन जातकर्मणि कालान्तरे ग्राह्य-
निषेधो न पुत्रजन्मादिने इति वाचस्पतिसमं पराक्षम् ।
अत्र निषेककाले इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः
"निषेककाले सोमे च सीमन्तोत्तयने तथा । ज्ञेयं
पुंसवने ग्राह्यं कर्मणि विधिवत्कृतम्" इति पारस्करः ।
प्रोक्षतेति "प्रायश्चित् स्नानादुपतिष्ठते पुत्रं दद्यात् जपतीति"
विहितं कस्य विवाहादिगर्भाधानान्तो यो स्नानप्रावेशच-
तुर्थीकर्मादिकर्मसमूह उक्तः स्वकारेण तत्रापि प्रतिकर्म
नेत्यर्थः । अन्येऽपि ह्यभियोगादवोऽपवादविषयास्तत्रैव

देवास्ते अमचारास्तेष्वने । अन्नाभिवारिणः विष्णुपुराणे
 “जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमधेयतः । पिता पुत्रस्य
 कुर्वीत आश्वं चाभ्युदयात्मकम्” । अथ केचित् जीवत्पितृक
 साम्नेरेव दृष्टिप्राप्तेऽधिकारः न तु निरन्तेः “न जीव-
 त्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमभिमन्यते द्विजः । येभ्य एव पिता
 दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साम्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कु-
 र्याञ्जीवति साम्निकः । साम्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति
 प्रपितामहे” इति चन्द्रिकायां सुमन्तुक्तेरित्याहुः प्रयो-
 गपरिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादितोदं व्याख्यातम् ।
 तच्च “अनम्निकोऽपि कुर्वीत अन्नादौ दृष्टिकर्मणि ।
 येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत्” इति हारी-
 तोक्तेः शौमन्तपन्तु न दृष्टिप्राप्तपरमित्युक्तं मदनरत्ने
 आह्वपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । नि-
 र्णयस्थिते तु हारीतीयेऽनम्निको वाहिताग्निरभिप्रेतः
 पूर्ववचने तु साम्नः श्रौताग्निः आत्ताग्निश्चोच्यते तेनो-
 भयान्निहीनस्य नेत्युक्तं तच्च पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवे-
 ऽनम्नपदस्य आत्ताग्निपरत्वे ज्ञानाभावात् वक्ष्यमाणनि-
 त्यानित्यसंयोगविरोधात् “पितरो जनकस्येव यावद्वृत्त-
 तमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्तान् यजेत पिता-
 महान्” इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचनविरोधाच्च अप-
 राक्तेऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीप्राश्वं
 कुर्यादित्याह अतः पूर्वमेव साधु बोधदेवोऽप्येवमाह ।
 यत्तु मतं जीवत्पितृकः श्रुतानामकर्मादौ न दृष्टिप्राप्तम् ।
 हारीतीये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि “उद्वाहे
 पुत्रजनने पित्रिष्टयां शौमिके षष्ठे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते
 षष्ठे जीवतः पितृरिति” जैमिनिपरिशिष्टे उद्वाह एव
 तस्योपसंहारात् एवं यत्तु स संस्कारादिपदं तद्व्युहा-
 हादिपरमेवेति, तच्च उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि
 संभवात् पुत्रविवाहपरत्वे ज्ञानाभावात् “नामकर्म्मणि वा-
 ख्यानां चूडाकर्मादिके तथा” इत्यादिभिर्नित्यप्राश्वस्य चौडा-
 द्यक्त्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मा-
 दाविति सर्वसंस्कारसंप्रहः तथा च कात्यायनः “स्वपितृभ्यः
 पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणः । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां
 तस्याभावे तु तत्क्रमात्” । सुतानां चौडादिसंस्कारेषु
 पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् प्राश्वम् “पिण्डदोऽंश्चरुशै-
 वालिति” दर्शनात् ओद्वाहनादिवाहपर्यन्तं दद्यात् विधा-
 हस्य प्रथमः “नान्दीप्राश्वं पिता कुर्यादाद्ये पाणिपदे
 नृधः । अत उर्वं मुञ्चति स्वयमेव तु नान्दिकम्”

इति श्रुतेः तस्य पितृरभावे तत्क्रमात् “असंस्कृतास्तु
 संस्काराणां आह्वानः पूर्वसंस्कृतौ” इति यः कर्त्तव्यः
 तत्र क्रमेण ज्येष्ठश्चात्मादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः
 हेमाद्रिस्तु “तस्य पितृरभावे यः पितृभ्यमाहवादिः संस्तु-
 यात् तत्क्रमात् संस्कार्यपितृक्रमाद्वात् न तु स्वपि-
 तृभ्य इति” व्याचष्टौ । समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राचीन
 सुतसंस्कारत्वात्मित्येव नान्दीप्राश्वं कुर्यात् तदभावे ज्ये-
 ष्ठात्मादि तदभावे स्वयमेव कुर्यात् उपनयनेन
 कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वी-
 चन्द्रोदयचन्द्रिकादयः मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि
 सन्त्यक्ते प्रोषिते पतिते वा चर्मायं तत्पुत्रमन्यः संस्तु-
 यात्तदा संस्कार्यपितृः पित्रादिभ्यो दद्यात् “पितरो जन-
 कस्येव यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्
 तान् यजेत पितामहान्” इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः ।
 जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः “उद्वाहो तीर्थे च
 सन्त्यक्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्या-
 त्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः” इति । यच्च बह्वृचपरिशिष्टे
 जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां
 जीवन्त्यां मातामहस्यैवेति” तत्तच्छास्त्रीयानामेवेति दिक् ।
 श्रुतितत्त्वादिगौडपन्थेषु जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो
 दद्यात् “जीवन्तमति दद्यादा प्रेतायाजोदके द्विजः” इति
 कात्यायनोक्तेः “जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामहा स-
 चैव तु । तस्यां चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्रुत्येति निश्चयः”
 इति हारीतोक्तेः सेत्युक्तम् । तस्मिन् मर्त्तारि । दाक्षिणा-
 त्वास्तु पूर्वोक्तं सपिण्डीकरणादिविषयम् “जीवेत्तु
 यदि वर्गाद्व्यक्तं वर्गन्तु परित्यजेत्” इति वचनात्तद्वर्गस्य
 लोप एवेत्याहुः । यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः “निषेक-
 काले शोमे च शौमन्तोदयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने प्राश्वं
 कर्माङ्गं दृष्टिवच्च तत्” इति तत्र गमोद्यानादौ कर्माङ्गम्
 जातकर्मादायुक्तं दृष्टिप्राश्वं श्रुत्येव विधिवत्प्रवेष्टव्यम् ।
 गौडनिबन्धे मातृस्ये “अक्षप्राये च शौमन्ने पुत्रोत्पत्ति-
 निमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववैश्वप्रवेशने ।
 वेदव्रतजन्मादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्रादणो-
 त्सर्गे दृष्टिप्राश्वं प्रकीर्त्तितम्” भाविनिमित्तानामपत्तत्वे
 दृष्टिप्राश्वं प्राश्वमितिदेशार्थ इति गौडाः “अन्ये तु निषे-
 कादौ कर्माङ्गदृष्टिप्राश्वयोः ससुव्यमाहुः नान्दीप्राश्वे-
 त्मयानुगता । अत्येति कर्त्तव्यता पृथ्वीचन्द्रोदये दृष्टप-
 रायरः “नास्तत्वाः शतपत्त्राया मन्त्रिकाशुजयोरेपि ।

क्षेत्रकाः पाटलाया वा देया माला न सोहिता" शास्त्रे
मालानिषेधस्यायमपवादः । तथा "सुवेपथुष्वेक्षितं सार-
ङ्गारैस्तथा नरैः । कुङ्कुमादुल्लिङ्गाङ्गैर्भोव्यन्तं ब्राह्मणैः
षड् । स्त्रियोऽपि स्युस्तथा भूता गीतन्त्यादिहर्षिताः ।
हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे "कुशस्थाने च दृवीः स्युर्मङ्गलस्याभि-
हृदये" । कुशा अपि वक्ष्यन्ते । कन्दोगपरिशिष्टे "मातरा-
मन्त्रितान् विप्रान् युष्माकभयतस्तथा" । उभयतः दैवे
पितॄन् च वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्वादीनामेकैकस्य द्वौ
हाविति विंशतिः । त्रिके वा द्वौ हावित्येवौ विप्राः । अत्र
विप्राणामे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहाराण्ये हृदयसिद्धिः
"मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रा-
न्विताभ्या योपितोऽष्टौ कुलोद्भवाः । मातृत्विके च-
तस्रः मातामहीत्विके चेत्यष्टौ" इति हेमाद्रिः । "अत्र
पितॄन् प्राङ्मुखविप्राः पादौ पितॄन् चतुरस्रं म-
ण्डलमिति, जयन्तः" हेमाद्रौ ब्राह्मणे "विप्रांन् प्रदक्षि-
णायत्तं" प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । कन्दोगपरिशिष्टे "गोत्र-
नामभिरामन्त्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् । नात्रापसव्य-
करणं न पितॄन् तीर्थमिष्यते । ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मान्
कराग्रपवित्रकान् । कृत्यार्घ्यं सम्यदातव्यं नैकैकस्यात्र
दीयते" पित्वादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य
प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेण हयोरर्घ्यं दद्या-
दित्यर्थः । बह्वचकारिकायां तु "दत्तार्घ्यादेकदेशः स्या-
दर्थदानं प्रतिदिनम् । आहन्तिरपि मन्त्रस्य प्रति-
ब्राह्मणमिष्यते । प्रतिदिनं प्रथमकुर्व्यान्निशीत्यर्घ्यानुमन्त्र-
णम्" इत्युक्तम् "मधु मध्विति यस्तत्र विजपोऽग्नितुमि-
च्छताम् । गायत्र्यनन्तरं क्षौत्रं मधुमन्त्रविवर्जितम् ।
नचाश्वस्तु जपेदत्र कदाचित् पितृहृत्कृतम्" तथा
"सम्यक्मिति तृप्ताःस्य प्रश्नस्थाने पिधीयते । सुसम्यक्-
मिति प्रोक्ते शेषमन्त्रं निवेदयेत् । अक्षय्योदकदानञ्च
अर्घ्यदानवदिपुत्रे । प्रज्जैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या
कदाचन" । चन्द्रोदये ब्राह्मणे "पटेच्छतुनिष्ठतः तु सस्ति
छत्रं शुभं तथा । नान्दीसखान् पितॄन् मङ्गला सङ्ग-
लिख सम्राट्पुत्रे" तथा "शास्त्रज्ञं दधि मध्वक्तं वद-
राणि यवांस्तथा । निशीकृत्य तु चतुरः पिण्डान् श्री-
फलसन्निभान् । दद्यान्नान्दीसखेभ्यश्च पितृभ्यो विधि-
पूर्वकम् । दद्यान्मलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ।
तान्येव दक्षिणार्धेन दद्याद्विप्रेषु सर्वदा" । तत्रैव चतु-
र्विंशतिके "द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिः-

क्षिपेत् । एकं नान्दा परं तृणीं दद्यात्पिण्डान् पृथक्
पृथक्" । वसिष्ठः "प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राङ्मुखेषु कुशेषु
च । दत्त्वा पिण्डान् कुर्वीत पिण्डपात्रमथोच्छ्रमम्" ।
"नान्दीसखेभ्यः पितृभ्यः स्नाहेति वा पिण्डदानमन्त्रः" ।
इति वृत्तिः । अत्र पिण्डाः कृताकृता इत्युक्तम् । तत्रैव
मविष्ये "पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः ।
हृदिश्राद्धे महावाहो ! कुलधर्मानवेक्ष्य तु" आगतेयः
"अग्नौ करणमर्घ्यं च वाहनं चावनेजनम् । पिण्ड-
श्राद्धे मङ्गवीतं पिण्डहृत्तैः निवर्तते" तेनात्र भोजनस्यैव
प्रधानत्वादिति विप्रस्य यमनं तदा तस्यैव पार्वणस्य पुन-
रावृत्तिरिति सिद्धम् । हृदिश्राद्धञ्च भूतनिमित्तं यथा पुत्र-
जन्मनिमित्तं भाविनिमित्तं च यथा विवाहादिनिमित्त-
मिति भेदः इति आन्तः २८० समर्थितम् । तद्विधानञ्च
कन्दोगपरिशिष्टादौ दृश्यम् । इत्थं दृष्ट्वाचरपादके कन्दो-
भेदे स्त्री "स्त्ररभिदि यदि नौ तौ च नान्दीसखी गो"
कन्दोमः तल्लक्षणसूक्तम् ।

नान्दीवादिन् पु० नान्दीं वदति वद-णिनि । नान्दीः
श्लोकपाठके हृत्पुत्रं २ भेदार्थादिषादके च ।

नान्दीश्राद्ध पु० नान्दीनिमित्तं नान्दार्थं वा श्राद्धम् । हृदि-
श्राद्धे नान्दीसखशब्दे उदा० ।

नापित पुंस्त्री श्रद्धायां क्षत्रियात् जाते । सङ्कीर्णजातिभेदे
पट्टिकार्यां कुर्वेरणो जाते २ सङ्कीर्णजातिभेदे च ।
"आर्द्धिकं कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ । एते
श्रद्धेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत्" सतुः ।
"सच्छूद्रौ गोपनापितौ" "नराणां नापितो धूर्तः" ।
"पामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम्" भा० उ० ३२ अ० ।
"नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" कुच
नायिकोक्तौ तन्त्रम् । तस्य वृत्तिः क्षुरकर्म । "उपो-
षितस्य व्रतिनः क्षुरकेशस्य नापितैः । श्रीस्त्रावत्तिष्ठति
मृद्वे यावत् तैलं न संस्पृशेत्" सृतिः । शिल्पित्वात्
अपत्ये फिञ् । नापितायनि तदपत्ये पुंस्त्री० पक्षे
त्यञ् नापित्य तत्पार्थे पुंस्त्री० ।

नापितशाला स्त्री इतः । क्षौरमृद्वे त्रिका० ।

नाभ स्त्री नभ-णिच्-किप् । नभसो बाधिकायां सोमस्य
दीप्तौ "चतस्रो नाभो निहिताः" ऋ० ए० ७।६ । नाभो
नभसो बाधिकाः सोमस्य दीप्तयः कलाः" भा० ।

नाभ पु० "श्रुतात् अगीरथो जन्मे तस्य नाभोऽभवत् सुतः"
साग० ए० ६।१२ उक्ते सूर्यवंशे मृगभेदे ।

नामक न० नम-बुल । धनतित्ते वृक्षे शब्दार्थचि० ।
 नामस पु० १२ अ० वृक्षातकोक्ते लगतः तत्तत्स्थानभेदस्थित
 पद्मभेदेन योषभेदे ते च तत्र तद्याख्यायाच्च दृष्ट्याः ।
 जातकपङ्क्तौ तु ततः संक्षिप्तोक्तास्तेषां दर्शने यथा
 “चरादिसंस्थैर्निखिलैर्षहैः स्यात् योगस्तु रज्जुः शुभं
 नलश्च । माला ४ गुभैः पापखगैश्च सपैः केन्द्रस्थितैः
 सत्यमते दणौ तौ । धर्मोपकेन्द्रद्वयगैर्गदाख्यैस्तन्त्रगतैः
 स्याच्छकटोऽथ पक्षी । स्यात्स्थितैः, पञ्चमनन्द-
 ग्नास्थितैस्तु शृङ्गाट्टकमामनन्ति । धनारिकर्मसंस्थि-
 तैस्तृतीयसप्तलाभगैः । तृतीयरन्ध्ररिपुगैश्चिधा हलः १०
 प्रकीर्तितः । लन्नास्तगाः सौख्यखागाः खयन्तोः पापा
 यदा स्यात् कलिशः ११ विषोमात् । यवो १२ ५ मित्राः
 कमलः १३ यदा ते केन्द्रात् परे तत्परतोऽथ वापी १४ ।
 मन्नादिकेन्द्रात् सकलपक्षेषु चतुर्षु भेषु प्रवदन्ति
 योगान् । युपेपुशक्ती १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५
 स्यानेषु नौकटकच्छत्रपापान् १६ २० २१ २२ २३ २४ २५ चन्द्रा-
 द्यव २२ केन्द्रवाह्यतः सप्तकैर्षहैः । लन्नादेकान्तरे षड्भे-
 चक्र २४ मर्थादपानिधि २५ । आश्रयावृत्तिजा योगा
 चक्राः संख्याभवा अथ । गोलः युग्म २ त्रिभूतानि ३ के-
 दारः ४ पाश ५ दामकौ ६ । वीथे ७ त्वेक्षयस्यानस्थितैः
 खेटैर्विज्ञाय तान् । यववृक्षौ न योगी सः पूर्वोक्त-
 त्वादिकोदितौ । क्रूरो रूपाट्टोऽटनो दुःखमाधो
 रज्ज्वो १ पाप्मलोभवेदन्यदेशे । मानाज्ञानैः संयुतः कर्म-
 युक्तो राजेष्टः स्यान्नौशले २ भूरिपुत्रः । नले ३ इतिनैपुण्य-
 युतो धनी स्याद्दुनाधिकाङ्क्ष घनी खवन्तोः । सजि ४
 प्रसक्तो वज्रभोगभोगे सपैः ५ इतिदुःखो विषमोऽति-
 दीनः । यज्वा नानाशास्त्रयोगानिविज्ञो नित्योद्युक्तो
 द्रव्ययुक् स्याद्ददायाम् ६ । रोगार्तः स्यात् खन्दनेनो-
 पजीवी निःस्त्रो मूर्खो गित्हीनो रथाख्यो ७ । योगे
 विहङ्गेन मनुजोऽतिशोख्यो दूतोऽटनः स्यात् कलिज-
 निःस्रः । शृङ्गाट्टके ८ साहसवान् मेटः सुखी सुभार्थः
 कलहप्रियश्च । हले १० दरिद्रः कपिकारकः स्यात् प्रेथः
 सुदुःखी वज्रभोजनश्च । वज्रे ११ इतिदुःखी वयसस्तु मध्ये
 मृरः सुहृपः सुभगः खलुडिट् । यवे १२ व्रतो १३ मङ्ग-
 लतत्परश्च दाता च मध्ये वयसः सुखाट्टः । पद्मे १४
 चिरायुर्धृपतिर्यशस्वी शुणी धनी कीर्त्तिषण्डियुक्तः ।
 वाप्या १५ स्थिरार्थसुखमाक् निधिक्षत् सुतप्तो नेलोत्सवैस्तु
 अहितो मनुजो न दाता । युपे १५ व्रतो नियमज्

वज्रसत्वशोखस्यागात्त्वान् नरवरोऽपि च यायजूकः ।
 वाणे १६ इतिगुप्त्रधिगतः शरकश्च हिंस्रो मांसाशनश्च
 मृगयाधनयुक्कुशिलः । शक्त्या १७ घनेन रहितो
 विकलोऽतिदुःखी नीचोऽलसो मृधपरः पुरुषचिरायुः ।
 दण्डः १८ जातः पुत्रदारधनहीनो जनोज्झितः । निर्धृष्टो
 दुःखितो नीचः प्रेथश्च मनुजो भवेत् । नौयोग १९ ज-
 लसुखः कपणोऽतिकीर्त्तिर्दृष्टो जनाश्रयधनी पत्नियोऽ-
 तिलुब्धः । कूटे २० शठः कपणवन्धनयोऽतिपापी निःस्त्रो
 वनाचलगङ्गेषु कृताधिकारः । खवे २१ दयाधीसज-
 नाश्रयः स्याद्दीर्घायुराद्यलसुखी न्यपेटः । सत्कार्त्तु २२
 गूरतरः सुखी स्यादाद्यलसुखोऽतिपापी चौरः ।
 चन्द्रार्त्त २३ जलसुखः सुभगः सुखानामोगी नराधि-
 पसमश्च वली घनाट्टः । चक्राङ्गये २४ न्यपतिचक्रकिरी-
 टरत्नभाभासुराङ्गियुमलो पतुजाधिनाथः । वज्ररत्नार्थ-
 युक्तः स्याद्भोगी पुत्रजनान्वितः । साधुवैरिधियोगे २५
 स्थिरवैभवसंयुतः । योगे गोले १ सत्वसामर्थ्यविद्याहीनो
 नीतिः सर्वकालं प्रवासी । युग्मे २ निःस्त्रोऽतोवपाप-
 यल्युक्तो युक्तायुक्तज्ञानहीनान्नरः स्यात् । योगे त्रिशूले ३
 विषमश्च गूरः क्रूरः क्षतो घातकचिन्नरः स्यात् । के-
 दार ४ जातः कपिकर्मक्षत्तौ वज्रपयोज्यः सुखितश्च च ।
 पाशे ५ विषोलो वज्रभृत्यवन्धुर्वज्रप्रपञ्चो वज्रमाधकश्च ।
 दान्त्रि ६ सयुक्तः पशुनायकः स्यात् सेवोपकारी च वदान्य-
 धीरः । वीणायोगे ७ गीतनृत्यप्रियः स्यात् कीर्त्त्या युक्तः
 पोषकः स्याद्बुवङ्गनाम् । एते योगाः सर्वकालं विचिन्त्या
 वीथ्यात् खेटानां प्रपूर्णा अपूर्णाः ।

नामाक पु० ऋषौ “कृपिनीमाको बभूव” निरु० १० ५ “नामा-
 कस्य प्रशक्तिभिः” अ० ८ ४ १ २ “नामाकस्य ऋषेः” मा० ।
 नामाग पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “ऐन्द्राङ्गस्यैव नामागः”
 हरिवं० १० अ० । वैवस्वतमनोः पुत्रोक्तौ । भगीरथसुत-
 श्रुतवृषात्तजे २ न्यपभेदे “भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्य-
 भिविश्रुतः । नामागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधा-
 र्मिकः । अम्बरीषस्तु नामागिः सिन्धुद्वीपमिताऽभवत्”
 हरिवं० १५ अ० ।

नामागारिष्ट पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “नारिष्टप्रशुषाश्च
 नामागारिष्टप्रमाः” हरिवं० १० अ० तत्पुत्रोक्तौ
 नाभि पु० नह-इज् मथानादेशः । १ चतुर्वि २ सुख्यन्त्रे
 ३ चक्रमध्यांशे एथचक्रस्यपिण्डान् । ४ आन्नीध्रन्त्रपुत्रभेदे
 ५ तन्नामके वर्षभेदे च “तस्यासह वा आत्मजान्” च

राजवर आग्नीप्रोनाभिकिंपुरुषहरिषर्षेवाहतरस्यकहि-
रणमयजुस्वराश्वकोत्तमासंज्ञास्य पुमानजनयत् । आ-
ग्नीप्रमुतास्ते मातरस्तुष्टादौत्यक्तिकेनैव संहनन यतो-
मेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं
जम्बुद्वीपवर्षाणि विभेजुः” भाग० ५।१।२१ “नाभिरपत्य
जायोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन् यज्ञपुरुषमवहित्तात्माऽय-
जत्” ५।१।१ भारतवर्षस्यैव जम्बुद्वीपवर्षमध्यस्थितत्वात्
नाभिसंज्ञा नाभिवर्षशब्दे वक्तव्यकारणान्तराच्च तथा वा ।
इमाण्यष्टके (ना६) पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां ङीप् वा ।
उदरावत्ते (गो० ङ) राजनि० सुप्रसूणान्तर्गते नाभि-
स्थाने च नषिपूरं चक्रं यथाह तन्त्रसारे “तद्वृत्ते
नाभिदेशे तु नषिपूरं महाप्रभम् । मेघामं पिबु-
दाभश्च बद्धतेजोमयं ततः । नषिपुङ्गव तत् पद्मं
नषिपूरं तथोच्यते । दधमिष दलैर्बुक्तं ङादिफाना-
श्वरान्वितम् । शिवेनाश्रितं पद्मं विश्वाशोकनकारणम्”
इति । दन्तनाभिजाते दन्तमदे मेदि० । “प्राप्ताना-
भिनदमज्जनमायु” भाषः “प्राप्तानाभिस्तुति” पाठः
कन्दोमञ्जरीसम्मतः । पुंस्त्वे “सप्तच्छसत्पङ्कजकोषको-
मलेरुपाहितश्रीण्युपनोवि नाभिभिः” किरा० अ० ४-
नृपे “उपगतोऽपि हि मण्डलनामिताम्” रघुः
सोमभारास्त्रावणार्थं दशपवित्सु मध्ये व्याध्यमा-
नायां ७ जु वि च । “अथभूय पवित्सुदग्दशमवाङ्-
नाभि वित्तुयुः” ताण्ड्य० ब्रा० १।१।७ भाष्यप्रतद्राष्ट्रायण
श्रुतम् । संज्ञायामेतदन्त्य अच् समा० । पद्मनाभः
हिरण्यनाभ इत्यादि ।

नाभिकण्टक पु० नाभेः कण्टक इव । (गो० ङ) नाभेरा-
वर्त्तभेदे षन्ट् । [छनि०]

नाभिका स्त्री नाभिरिव कायति कै-क । कटभीहले रा-
जाभिगुलक पु० नाभौ गुलक इव । (गो० ङ) इति प्लुताते
नाभेरावर्त्तभेदे त्रिका० । [चंभेदे जटाधरः ।

नाभिगोलक पु० नाभौ गोलक इव । (गो० ङ) नाभेराव-
नाभिज पु० नाभौ विष्णोर्नाभौ जायते जन-ङ । चतुर्मुखे
ब्रह्मणि त्रिका० तस्य विष्णोर्नाभिकमपज्जातत्वात्तथात्वम् ।
नाभिजम्बादयोऽप्यत्र हेमच० ।

नाभिनाडी स्त्री नाभेनाडी । नाभौ स्थितायां नाड्यां
धरायां नाडीभेदे “नाड्यस्तु रघवहायां नाड्यां गर्भ-
नाभिनाडी प्रतिबद्धा” सुश्रु० ।

नाभिनाड्य न० स्त्री नाभस्थितं नाड्यम् । नाभिस्थिते नावे

“नाभिनाड्यस्याखिनी” इगोऽध्यानम् “तदङ्गुलमप्युक्तं
नाभिनाडा” रघुः ।

नाभिभू पु० नाभौ विष्णुनाभौ जयति भू-किप् ७त० । चतु-
र्मुखे ब्रह्मणि नाभिमवादयोऽप्यत्र ।

नाभिवर्द्धन न० नाभेऽस्त्यनाड्यावर्द्धनं छेदनम् । नाडी
छेदने “प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंस्त्री ज्ञातकर्म विधीयते”
संस्कारतत्त्वे छेदनमुच्यते । संज्ञितायान्तु नाडीवर्द्ध-
नादित्येव पाठः ।

नाभिवर्ष पु० नाभेराग्नीप्रमुपपुत्रस्य वर्षः । जम्बुद्वीपस्य
नववर्षमध्ये वर्षभेदे नाभिशब्दे दृश्यम् तस्य नामिसंज्ञक-
त्वेऽपि यथात् तत्कुलजमरतनाम्ना तत् प्लुतां तथाहि
ज्विह्वपु० १००० नामिपुत्रस्य कृष्णस्य पुत्रो मरतको न
चिरं पातितत्वादस्य मरतवर्षेति संज्ञोक्ता । नाभिवर्षस्य
भारतवर्षनामता दर्शिता कृष्णमशब्दे १४५।५० दृष्टा ।
अतएव विष्णुपु० “नाभिश्च प्रथमं वर्षमित्युपक्रमे नववर्षाणि
उक्ता “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशमय” इति ।
नाभिवर्षस्यैव भारतवर्षस्येन उक्तिः ।

नाभिल त्रि० नाभिरस्यस्य त्रिधा० लघु । दीर्घनाभियुक्ते
नाभिसम्बन्ध पु० नाभेरेकत्र गर्भजातनाद्यां सम्बन्धः ।
सनाभितायां गोत्रसम्बन्धे सपिण्डानां लोकत्र गर्भे जा-
यमानतया नाडीसम्बन्धत्वम् । “अश्रुते अततः शोको
नाभिसम्बन्धसम्भवः” भट्टिः ।

नाभ्य त्रि० नामये हितः शरीरावयवत्वात् यत् “नाभेर्नभ-
क्षेति” पा० ग० नभादेशस्तु इह न तस्य गवादिद्यता
वृत्तियोगश्रितत्वात् रथचक्रायवयवार्थत्वे एव नभादेशो
नेह । १ नामये हिते २ नाभिसम्बन्धनि च ३ मज्जादेवे पु०
“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च” भा० शा० २८८०
नाम अर्थ० नाभ्यते नाभि-ङ । १ कोमे २ उपगमे ३ प्राकाशे
४ सम्भावनायां ५ कुत्सने च अमरः ।

तत्र कोमे “ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः” ।
उपगमः सास्त्रयोऽङ्गीकारः “एवं नामास्तु” । प्राकाशे
“हिमालयो नाम मगाधिराजः” । हिमालयः प्रका-
शेनातिप्रसिद्ध इत्यर्थः । सम्भावनायां “इह नाम शीत-
तपविद्यति” । कुत्सने “कोनामायं सवितरुदये स्नापनेव
विधत्ते” । तृतीकायां मरतः । ५ विषये इक्षुरणे ७ विकल्पे
च मेदि० । विषये “अन्धोनाम गिरिमारोहति” ।
द्व्यकीके च “अहं शीतोनामावब्रुतः” दनञ्ज० ।
विषयाभीत इत्यर्थः ।

नामकरण न० नाम्नः करणं यत् । संस्कारभेदे तत् तत्कालादिरूपणं ज्यो० त० यथा “एकादशे द्वादशे वाऽह्नि पिता नाम कुर्यादिति” श्रुतिः । एकादशे इति सूत्र्यः कल्पः “समर्थस्य ज्योतिर्गोमादिति” न्यायात् एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोदितकर्मैतरकर्मपरम् । गोभिलः “जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः “आदौ घोषयदक्षरं यवनरत्नान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविषर्जनीयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्” । “कृते तिष्यकरात्रिसौख्यवसुभे चित्वातुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकत् पुंसां समैरक्षरैः” दीपिकाक्षरसात् स्नातीशतभिषाश्रवणा चत्वाष्ट्याः । गोभिलसम्मतं पूर्वाङ्गम् देवनामकम्” तेन नारायणजनार्दनं नाम कुर्यात् । यत्तु नामकरणम् जुहुदेवतानक्षत्राभिमुख्यं पिता नाम कुर्यादित्यो वा कुलद्वयः” इति कल्पतरुद्वयशङ्खलिखितवचनेनाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा “देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयमध्ये यम्” इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभिमुख्येन नामाधिधानं तत् शतपदचक्रातुसारात् खनचलपदातुसारात् ज्ञेयम् । पाश्चात्यानां तथैव व्यवहारः । यत् तत् न तथा कृतम् । तत्र नामाक्षरातुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अथ कुलद्वय इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः “स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मृष्टार्थं मनोहरम् । साङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्षादाभिधानवत्” । गोभिलः “अयुग्दानं स्त्रीणामिति” । यथा यशोदा वसुदेव्यादि । नारायणपद्धतौ । “नामकरणं स्मरत्नने केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौख्ये । तत्रायवष्टममधिष्ठित घाघे जीवशुक्रशशिसौख्यदिनेषु” ज्यो० त० । विष्णुपु० “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽह्नि । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिष्वयुतम्” इति । नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् । “शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्गुप्त्रश्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” इति यमवचने सप्तस्योपलब्धेः “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपीथेन शर्मानता च । गोभिलः “अयुग्दानं स्त्रीणाम् । अयुग्माक्षरं दानं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरुस्थानं जेतुं जेत्यादिदेवताम् सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं सप्तदीरयेत्” इति राघवभट्टदत्तप्रयोगसारदर्शनीत् स्वर्गगामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां

नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादिव नाम्नो न स्तवानां तथेति शिष्टाचारः” संस्कारतः । अथ महाभाष्यं यथा दशम्यां याज्ञिकाः पठन्ति । “दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषयदाद्यन्तरनस्यमद्वयं त्रिपुरघानूकमनरप्रतिष्ठितं तद्वि प्रतिष्ठितं भवति द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा नाम “कृतं कुर्यात् तद्वितमिति” । नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुमिति” । “दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । ततः कालशब्देन वज्रश्रीः क्रियाविशेषणं चेतत् । दशदिनान्वागौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषयन्तो ये यन्ताः शिष्टायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरनस्यमिति । मध्ये यरत्नवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरघानूकमिति । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननूकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरघानूकम् अन्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घ” इति कैयटः ।

नामग्राह त्रि० नाम-गृह्णाति यद्-अण् उप० स० । १ नाम-ग्राहणे । भावे घञ् । २ नामग्रहणे पु० “देवैरसात् पितरात् नामग्राहात्” ऋ० १०।१।१२।

नामग्राहम् अथ नाम+ग्रह-“नामग्रादिग्रहोः” पा० णसल् । नाम गृहीत्वैत्यर्थे “नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके” भट्टिः “नामग्रहणविशिष्टस्य रोदनक्रियाया व्याप्तिमत्त्वाद्गुदिरिह सकर्मकः” जयम० ।

नामद्वादशी स्त्री द्वयोर्दधानां समाहारः द्वादशी इत० । १ गौर्यादिनाम्नां २ द्वादशके तन्नाम्ना देव्युद्देश्यकव्रतभेदे च तानि नामानि च “गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सरस्वती । मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात् । मार्गहतीयाभारथ्य पूर्वोक्तं लभते फलम्” देवीपु० । पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासेषु लब्ध्वा-दमीव्रतफलम् ।

नामधातु पु० नामपूर्वको धातुः । सुवन्नामप्रकृतिके प्रत्ययान्तधातुभेदे पुत्रकाम्यादौ धातौ आत्मनः पुत्रमिच्छतीति वाक्ये द्वितीयान्तपुत्रनाम्नः काम्यश्च तत्परे विभक्तिलोभे तदन्तस्य प्रत्ययान्तत्वात् धातुसंज्ञा ।

नामधारक त्रि० नाममात्रं धरति न तदर्थं करोति धृ-ण्वुब् । नाममात्रधारके विहितक्रियावर्जिते विप्रादौ “क्षतं जहन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः । परिपश्य

न तेषां वै सहस्रगुणितेऽपि । यथा काष्ठमयो हस्ती
यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणास्त्वनधीयानास्तयस्ते
नामधारकाः" पराशरः । "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा
चर्ममयो मृगः । यच्च विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नाम
विभ्रति" मनुः ।

नामधेय न० नामन्+स्वार्थे धेय । नामशब्दार्थे "नाम-
धेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशास्त्रिणाम्" । नामधेयं
गुरुशब्दे जगत्प्रथममङ्गलम्" रघुः "नामधेयं दश-
स्यान्तु द्वादशग्रां वाच कारयेत्" मनुः "वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" छा० उप०

नामन् न० म्नायते व्यभ्यस्यते नस्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन वा
स्त्रा-नम-वा । "नामन्सीमनित्यादिना" नि० । १वा-
चकशब्दे २संज्ञाशब्दे च । नमति आख्यातार्थं
प्रति स्मार्थविशेषणत्वेन नम-नि० । क्रियां प्रति विशेषण-
तापन्नार्थके प्रातिपदिकरूपे शब्दभेदे "चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानोमानि भवन्ति
तत्त्वैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमा-
ख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" निरु० १११

एतल्लक्षणभेदादिकं शब्दश० प्र० उक्तं यथा "गिरुक्ता
प्रकृतिर्देहा नामधातुप्रभेदतः । यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं
नन्नाम्नो नातिरुच्यते" "रूढञ्च लज्जकञ्चैव योगरूढञ्च
योगिकम् । तच्चतुर्धा परैरूढयोगिकं मन्यतेऽधिकम् ।
रूढं सङ्केतयन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते । नैमित्तिकी
पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा । जातिद्रव्यगुणस्य-
न्तेर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं
परे जगुः । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी गता ।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्वाक्तेर्भाजं सुदुष्करम् । उभया-
वृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी
त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्तते । यद्वाऽऽधुनिकसङ्केतशा-
लित्वात् पारिभाषिकम् । जात्या नैमित्तिकं शक्तमौ-
पाधिकमुपाधिना" । प्रकारान्तरेण तच्च पञ्चविधं यथा
"उष्णाद्यन्तं लदन्तश्च तद्विज्ञानं समासजम् । शब्दा-
लुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम्" । "सर्वांग्ये-
तानि नामानि परस्य ब्रह्माणोऽनघ ! । सर्वान्
कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् । तन्मयत्वेन
गोविन्दमित्येतद्बाल्यम् ! नान्यथा । तन्मयो वाञ्छि-
तान् कामान् यदवाप्नोति मानवः" विष्णुधर्मवचनम् ।
ऊच्यते परमेश्वरनामकीर्तनादेव श्रेयःप्राप्तिः "हरिनाम

हरिनाम हरिनामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव
नास्त्येव गतिरन्यथा" अधिकं कलिशब्दे १७६७७०
उक्तम् । हरेरित्युपलक्षणं देवीभागवते इत्यन्ते ११५०
देव्यानाम्नः कीर्तनस्यापि कलौ श्रेयस्करत्वाभिधानात्
यथा "न सन्त्यघानि तावन्ति यावती शक्तिरस्ति हि ।
नान्नि देव्याः पापदाहे तस्माद्भीतिः कुतो नृप ! । अय-
शेनापि यन्नाम लीलयोच्चारितं यदि । किं किं ददाति
तज्ज्ञातुं समर्था न हरादयः । प्रायश्चित्तन्तु पापानां
श्रीदेवीनामसंस्कृतिः । तस्मात् कलिभयाद्वाजन् पुण्य-
क्षेत्रे वसन्नरः । निरन्तरं पराम्नाया नामसंस्मरणं
चरेत्" । "उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव
यत्" रघुः । ४८८के निघण्टुः । चैत्रभैलादिशंज्ञायाः
सर्वत्र शतपदचक्रानुसारेण कृतायाः जन्मनामता प्रसि-
द्धनाम तु ततोऽन्यदेव तत्र मन्त्रग्रहणादौ नामो यथा
ग्रहणं तद्विरूपितं तन्त्रसारे यथा
नामग्रहणप्रकारमाह पिङ्गलामते "प्रसिद्धं यज्ञवेद्याम
किं वास्य जन्म नाशयत् । यतीनां पुण्यपातेन गुरुणा यत्
कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा साक्षा पित्रा च यत् क-
तम्" यामले । "सुप्तो जागृतिर्येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते ।
वदत्यन्यमनस्कोऽपि तन्नाम आह्वयमानः तु" । सनत्कुसारी-
ये "पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मदिदेवकान् । श्रीवर्णञ्च
ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्" ।

नामनामिक पु० नाम्नि नामः नमनं प्रकृता व्यस्यस्य ठन् ।
परमेश्वरे "जितमानसिक ! नामनामिक !" भा० शा० २
४०अ० विष्णुनामोक्तौ ।

नाममात्र लि० नाम संज्ञैव साक्षा यस्य । स्वकीर्यहीने
संज्ञाधारिमात्रे "यथा काकयवाः प्रोक्ता यथाऽरण्य
भवास्तिळाः । नाममात्रा न सिद्ध्यै हि धनहीनास्तथा
नराः" पञ्चत० ।

नाममाला स्त्री इत० । कोपभेदे

नाममुद्रा स्त्री नामाक्षरस्य मुद्रा यत् । अङ्गुलीयकभेदे यत्
नामाक्षराणि अङ्कितानि सन्ति तादृशे मुद्राभेदे

नामयज्ञ पु० नाममात्रेण यज्ञः नामप्रसिद्धये वा यज्ञः ।
दम्भकृते आत्मख्यातिलाभाय वा कृते यज्ञे यथोक्तं "आ-
त्मसम्भाषितास्तस्या धनसाजसदान्विताः । यजन्ते नामय-
ज्ञस्यै दम्भेनाविधिपूर्वकम्" गीता "नाममात्रेण वे
संज्ञास्ते नामयज्ञा यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादि-
नाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्ते नामयज्ञास्तैः" श्रीधरः ।

नामलिङ्ग न० नाम च लिङ्गं च ते नाम्नो वा लिङ्गम् ।
 १ शब्दलिङ्गयोः २ शब्दभेदस्य लिङ्गभेदे च “नामलिङ्गात्तु-
 शासनम्” अमरः । लिङ्गञ्च शब्दशब्दं निरूपितं यथा
 “स्त्रीलिङ्गमपि पुलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।
 शब्दसंस्कारसिद्धार्थं भाषया नाम भिद्यते” स्त्रीलिङ्गं
 पुलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते
 तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटो
 दटमित्यादौ प्रत्ययर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्य-
 तापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं
 परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट
 इत्यादौ पुंस्त्वेन सुवादिषड्भावाः । तटोत्यादौ स्त्रीत्वेन
 स्त्रीवादिप्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुवादिर्लुगादि-
 रिति दुन्दुभी सुवर्ण इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फल-
 मर्थविशेषस्य लाभो न ह्ययं दुन्दुभिरिदं सुवर्णमित्या-
 दितोऽलस्याशीतिरक्तिकापरिमितस्त्रणादिवावगमः । यत्र
 च सम्प्रदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य
 विशेषस्तत्राप्यभेदेन तत्काकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति
 विशेषणपदानां विशेषपदलिङ्गप्राप्तित्वस्य विना बाधकं
 नियमात् । यत्तु तटादिकं इत्यनिव तद्वत् स्त्रीत्वादिकं
 यदाथान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्वत्प्रत्यय-
 तामात्रमिति वैयाकरणेभ्यस्तत्र युक्तं तटादिपदेभ्य-
 स्तटत्वादिनेव धर्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन
 तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विना वेदसुचरेदि-
 त्यादौ च टात्वादिना प्रत्ययेनेव स्वार्थस्य योन्यादिमत्त-
 लक्षणस्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थानुभावात् न प्राणि प्राश्रुया-
 हायं न विप्रोऽध्ययनं त्वजेत् इत्यादावपि लुप्रालुप्राभ्यां
 सुभ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्रा-
 णिणि पुंस्त्वञ्च विशेषानुभूयते” । [सृते हेनच० ।
 नामशेषे लि० नाममात्रं शेषोऽस्ति । कथामात्रशेषे देहमृत्यो
 नामसंग्रह पु० नाम्नां शब्दभेदानां संप्रहः । नाम्नामर्थवत्तया
 पर्यायशब्देन एकत्र कीर्त्तने ७त० १२तदाधारे अभिधाने च
 नामाख्यातिक पु० नाम च आख्यातञ्च (तत्प्रतिपादके)
 तयोर्व्याख्यानो मन्वः नामाख्यात+ठञ् । नामाख्या-
 तप्रतिपादकमन्वयोर्व्याख्याने मन्वो
 नामाङ्ग लि० नाम नामाक्षरमेवाङ्को यत्र । नामाक्षरेणा-
 ङ्किते “नामाङ्गवाणाङ्कितकेतयष्टिम्” रघुः ।
 नामादेशम् अन्व० नाम आदिशत्रु नामनु+आ+दिश-
 यञञ् । नाम आदिश्लोत्थे ।

नामानुशासन न० अनुशिष्यते अर्थविशेषवत्तया ज्ञायतेऽनेन
 अनु+शास-करणे ल्युट् इत० । शब्दानामर्थविशेषज्ञापके
 अभिधाने कोषे । तेन हि इमे शब्दा एतदर्थं वृत्तिमन्तः
 इति प्रतिपाद्यते इति तस्य तथात्वम् ।

नामापराध पु० नाम्नि तद्विषये अपराधः । भगवदादिना-
 मादिषु अवज्ञादिरूपे अपराधे नामापराधाच्च केचित्
 पाञ्चोत्तरख० १०२ अ० दर्शिता यथा
 “सतां निन्दा नामां परममपराधं वितर्तते यतः ख्यातिं
 यातस्तत्पहसते गर्हयति च । तथा विष्णोरिदं
 य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु
 हरिनामाऽहितकरः । गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
 तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्प्यते । नाम्नां वलादस्य हि
 पापवृद्धिर्न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः । दिवोक्तं गुरोः
 प्रितोभूमुखाणाञ्च गर्हणम् । नामापराधं यत्तत्
 स्यादेष्वानां तथा नृणाम् । गोऽश्वत्थलक्ष्मीधात्रीर्द-
 पाच्चिन्दन्ति नारदः । नामापराधो स भवेन्नामगोविन्द
 वैष्णवान्” ।

नाम्न पु० नास्ति अन्वः कर्षणादिजन्यप्राणिर्हिंसा यत्र नश-
 ब्देन समासः । अलटपच्ये स्वयंजाते व्रीहौ
 “अथ मित्राय सत्याय नाम्बानां चरुं निर्वपति
 तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुवत्यथ यन्नाम्बानां भ-
 वति वरुण्या वा एता कोषधयो याः कष्टे जायन्ते अथैते
 नैवा यन्नाम्बास्तन्नाम्बानां भवति” शत० ब्रा० ५।१२।८
 “नाम्बा नाम अलटपच्याः स्वयंजाता व्रीहयः कष्ट-
 चेतोत्पन्ना कोषधयो वरुण्याः कर्षणादिबलवर्द्धिंसा-
 म्बन्धात्” भा० ।

नाय लि० नी-कर्त्तरि ण । १नेतरि २उपाये “नायः कोऽल
 स येन स्थां वताहं विगतज्वरः” भट्टिः । भावे घञ् ।
 ३नीतौ नयने पु० “वात यूयं यमन्नायं दिशं नायेन
 दक्षिणाम्” भट्टिः ।

नायक लि० नी-एङ् लु । १प्रापके २प्रभौ ३श्रेष्ठे ४प्रधाने
 हारमध्यमणौ च पु० मेदि० ५आपसरिके सेनापतौ त्रिका०
 इष्टङ्गारालम्बने च । “स च त्रिविधः पतिरुपपत्तिर्वैशिक-
 इति । तत्र विधिवत् पाणिप्राहकः पतिः । अनुकूल
 दक्षिणघटशठभेदात् पतिसत्तर्था । सार्वकालिकपराङ्मनाप-
 राहस्यत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । सकलना-
 यिकाविषयसमसहजातुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः
 कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रणयपरायणो

हृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचारहानि-
हेतुः पतिरूपपतिः । वञ्चलवेष्टाभोगोपरसिको वे-
शिकः । त्रिविधोऽपि उत्तममध्यमाधमभेदात् पुन-
रित्विविधः । दयिताभूयःप्रकोपेऽपि उपचारपरायण
उत्तमः । प्रियायाः यः प्रकोपमत्तरागं वा न प्रकटयति
चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकपाल-
ज्जान्मूः कामक्रीडायामजतकल्याणविचारोऽधमः ।
मानी चतुरश्च शठ एवानर्भवति । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमा-
गमचतुरः । प्रोषितश्च पतिरूपपतिर्वेशिकश्च भवति ।
अनभिज्ञमायकोमायकाभास एव । तेषाञ्च नर्मसचि-
वपीठमर्द्विष्टचेष्टकविदूषकभेदाञ्चतुर्धा सहायाः । कुपि-
तस्त्रीप्रसादकः पीठमर्मः । नर्मसचिवोपयमेव । काम-
तन्त्रकलाकोविदो विष्टः । सुसन्धानचतुरश्चेष्टकः ।
व्यङ्गादिवैलम्ब्यैर्हासकारी विदूषकः । तेषामष्ट सात्वि-
काशुणा यथा । स्नेहस्तम्भोऽथ रोमाञ्छः सरभङ्गो-
ऽथ वेपथुः । वैषम्यमसु प्रलयावित्यष्टौ सात्विका
शुणाः । तेषां दशावस्था यथा “अभिलाषस्तथा चिन्ता
सृष्टिश्च गुणकीर्तनम् । उद्देगश्च प्रलापश्च उन्मादो
व्याधिरेव च । जडता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकी-
र्त्तिताः” इति रसमञ्जरी । सा०द० अन्यथाभेदा दर्शिता
यथा । “आत्मस्वनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्भवात्” तत्र
नायकः । “त्यागो कृती कुलीनः सुप्रीको रूपयौवनो-
त्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।
धीरोदात्तो धीरोद्भनस्तथा धीरललितश्च । धीरप्रशान्त
इत्ययश्चतुः प्रथमं चतुर्भेदः । व्यक्तिजनः क्षमा-
वानतिगमिरो सहासत्त्वः । स्नेयान् निगूढमानो
धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः । मायापरः प्रचण्डस्वप-
नोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः । आत्मज्ञाघानिरतो धीरेधीरो-
द्भनः कथितः । निश्चिन्तो हृदरनिशं कलापरो धीर-
ललितः स्यात् । सामान्यगुणैर्भूयान् दिजादिको धीर-
प्रशान्तः स्यात् । एभिर्द्विजिणष्टैरातुञ्जलशठरूपिभिरु-
चोद्भवा । एषु त्वनेकमहिमामु सभरागो दक्षिणः
कथितः । कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न
लज्जितः । दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो हृष्टनायकः ।
अनूकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र वञ्चभाषो यः ।
दर्शितवहिरुतरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति । एषाञ्च
त्रैविध्यात् सर्वे प्रासुतममध्याधमत्वेन । उक्ता नायकभे-
दाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च” तत्र प्रभोः “तव वरद ! करो

तु सुप्रातमङ्गलमयं नायकः” भावः शक्तिरम्भजे अहे
हारमध्यमणौ च “यातव्यपाणिं प्याहादिमातामामपि
द्युतिः । एकार्थतन्तुपोतायां नायको नायकायते”
भावः “रामो हरिः करो भूष्टज्ञातुः कर्ता च चन्द्रमाः ।
तस्मिन्वान् भगवानात्मा दृश्येते पुंश्च नायकाः” ।

नायकाधिप ५० इत० । नृपे शब्दरत्ना० ।

नायिका स्त्री नी-एवुल् कापि अत इत्त्वम् । प्रापिकायां
स्त्रियां शब्दहाररसालम्बनभूतायां स्त्रियां च तज्ज्ञेदादि
सा०द० उक्तं यथा

“अथ नायिका त्रिविधा स्यादस्या साधारणस्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता । विनयार्जया-
दिगुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया । साऽपि कथिता
त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति । प्रथमावतीर्णयौवनम-
दनविकारा रतौ वामा । कथिता ऋदुश्च माने समधिकल-
ज्जावती सुग्धा । मध्या विचित्रचरिता मरुदस्मरयौवना ।
रूपप्रगल्भवचना मध्यमम्रीडिता मता । अराज्ञा गाढ-
तारुण्या समस्तरतकोविदा । भायोक्तता दरव्रीडा
प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका । ते धीरा चाप्यधीरा च धीरा-
धीरेति षड्विधे । प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्तया मध्या-
धीरा दद्रेहुषा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परपो-
क्तिभिः । प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छक्रोपाकृतिसदा ।
उदास्ते स्मरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः । धीराधीरा
तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदसम् । तर्जयेत्ताडयेदन्यां
प्रत्येकं ता अपि द्विधा । कनिष्ठज्जोडरूपत्वाच्चायक
प्रणयं प्रति । मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तथादुहादश्च की-
र्त्तिताः । सुग्धा त्वेकैव तेन सुः स्त्रीयाभेदाश्चतयोदश ।
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोडा कन्यका तथा । यात्रादि-
निरताऽन्योदा कुलटा गलिततृपा । कन्या त्वजातो
पथमा सलज्जा नवयौवना । धीरा कलाप्रगल्भा स्या-
द्वेष्टा सामान्यनायिका । निरुपानपि न हेष्टि न
रज्जति गुणिष्वपि । वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्श-
येद् बहिः । काममङ्गीकृतमपि परिशील्यधनं नरम् ।
मात्रा निष्क्रान्तयेदेषा पुनःसन्धानकाङ्क्षया । तस्करा
पण्ड्रकामूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्चक्रका-
माद्या व्यासं प्रायेण वञ्चभाः । एषापि मदनयन्ता
कापि सत्यातुरागिणी । रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां
सुदुर्लभम् । अथस्याभिर्भवन्त्यष्टावेताः प्रोद्भवेदिताः ।
स्वाधीनभर्ता तद्वत् खण्डिताऽप्याभिसारिका । कल-

ज्ञानरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका । अन्या वासक-
सञ्जास्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा । कानोरतिगुणालो-
न जहाति यदन्तिकम् । विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्
स्वाधीनभर्तृका । पार्श्वमेति प्रियो- यस्या अन्यसम्भो-
गचिह्नितः । सा खण्डितेति कथिता धीरेरीषाङ्गपा-
यिता । अमिसारयते कानं या मन्त्रयथशब्दा ।
स्वयं वाऽभिसारत्येषा धीरेरुक्ताऽभिसारिका । चाटु-
कारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पञ्चात्तापमवाप्नोति
कलहान्नरिता तु सा । प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या ना-
याति सन्निधिम् । विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
निता । नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
सा मनोभवदुःखात्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका । कुर्वते मण्डनं
यस्याः सञ्जिते वासवेश्मनि । सा तु वासकसञ्जा स्याद्वि-
दितप्रियसङ्गमा । आगन्तुं कतचित्तोऽपि देवाद्यायाति
यत्प्रियः । तदनागमदुःखात्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ।
इति साष्टाविंशतिशतसुतममध्यमावसरूपतः । चतुर-
धिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ।
इद्व्याः शक्तिभेदे "ततोऽष्ट नायिका देव्याः यत्नतः परि-
पूजयेत् । उपेचण्डां प्रचण्डां च चण्डोष्मां चण्डना-
यिकाम् । अतिचण्डां च चासण्डां चण्डां चण्डवतीं
तथा" ब्रह्मैवंप्रकृतिसूत्रं ६०७५ । ४कस्तूरीभेदे "चूर्णा-
कतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्यवीजसदृशी च
कुल्यिकाख्या । स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डिका
स्यात्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा" राजनि० ।

नार नि० नरस्येदम् अण् । १नरसम्बन्धिनि २परमात्मसम्ब-
न्धिनि च "नारं स्पृष्ट्वा तु सङ्गेहं सचेलं जलमाधि-
शेत्" स्मृतिः नरशब्दे उदा० दृश्यम् । ३जले "आपो
नारा इति प्रोक्ताः आपौ वै नरसूनुवः" मनुः । आर्ष-
त्वात् ङीपोऽभावः । लोके स्त्रियां ङीव नारी इत्येव ।
४तर्पणे वालके च मेदि० । नराणां समूहः अण् ।
५नरसमूहे न० ।

नारक पु० नरक एव प्रज्ञा० अण् । १नरके । नरको भोग्यत-
याऽस्त्वस्य अण् । २नरकस्ये प्राणिनि नि० अमरः ।

नारकिन् नि०नरको भोग्यतयाऽस्त्वस्य इति । नरकभोगिनि
"परेण विहितं कर्म अकर्मैति वदेषु यः । स उच्यते
ब्रह्मघाती महानारकिनारको" बृहत्संह० ।

नारकीट पु० नारकीव एतत् इट-गतौ क । १यश्नकीटो
नारे मनुष्यसमूहे कीट इव । २खदत्तायाह्नरि च मेदि० ।

नारङ्ग न० नारं गच्छति वा० ड सुम् नारमिवाङ्गं यस्य
वा शङ्कु० । १गर्जरे (गांजर) राजनि० । २पिप्पलीरसे
श्यमजप्राणिनि ४विटे । न चरङ्को यत्न । ३फलप्रधान-
हृदयविशेषे पु० मेदि० (नारङ्गी) इनागरङ्गे जम्बीरभेदे
"नारङ्गं मधुरास्त्वं स्यात् रोचनं वातनाशनम् । अपरं
त्वन्ममत्युष्णं दुर्जरं वातपित्तनुत्" राजवल्लभः ।
"नारङ्गकेशरमपाकतवीजपूरं योऽश्नाति खण्डमरिचो-
द्भवचूर्णमिन्द्रम् । अन्नं गले विशति तस्य नरस्य जीर्णं
संष्टममाण इव राहुगलेन चन्द्रः" ।

नारङ्गक्षीरिणी स्त्री नारङ्गमिश्रिता क्षीरिणी । क्षीरि-
काभेदे "क्षित्वा नारङ्गमज्जां यै पचेत् सर्पिषि तापिते ।
तत्र खण्डं विनिःक्षिप्य पक्वं मत्वाऽवतारयेत् । शीतो
भूते विनिःक्षिप्य मातयाश्च यत्नतः पयः । नारङ्गक्षीरिणो-
त्येषा सुगन्धिसुरभीकृता । विटस्मिन्नी हरेहातं पित्तञ्च
शुष्पाचिका" शब्दार्थचि०धृतवाक्यम् । [शब्दार्थचि० ।
नारङ्गवर्णक न० नारङ्गस्यैव वर्णोऽस्य फले कप् । मृङ्गने
नारद पु० नरस्य धर्म्यम् "नरास्तेति वक्तव्यम्" इत्यज् नारं
ददाति दा-क । १देवविंशरे सुनिभेदे तन्नामनिश्चि-
र्वङ्गभा दर्शिता यथा "नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः
सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति"
इत्यागमः । नारदेन पुराकल्पान्वितः स्रजन्मष्टतानो व्यासं
प्रति भाग०१।५।६४० उक्तो यथा

"अहं पुराऽतीतभवेऽमवं सुने ! दास्यास्य कस्याश्च न
वेदादिनाम । निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रू-
षणे प्राष्टवि निर्विविक्तताम् । ते मय्यपेताखिलचापले-
ऽर्गके दानोऽधृतक्रीडनकोऽनुवर्तिनि । चक्रुः कृपां
यद्यपि तल्लदर्शनाः शुश्रूषमाणे सुनयोऽस्त्वभाषिणि"
इत्युपक्रमे तेभ्यो सुनिभ्यो विमलज्ञानस्य आत्मनो लाभ-
सङ्गा अत्यन्तभक्त्या परमेश्वरोपासने कृते भगवतः पार्श्व-
देन जन्मान्तरे तव पारमेश्वररूपदर्शनं भविष्यतीति
आत्मानं प्रति उपदेशं वर्णयित्वाऽन्ते स्वस्य जन्मान्तरे
वर्णितं यथा "एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मासक्तस्यामन्तात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदासनी यथा । प्रयु-
ज्यमाने मयि तां अङ्गां भागवतीं तनुम् । आरब्धक-
र्मनिर्वाणो ह्यापतत् पञ्चभौतिकः । कल्पान् इदमा-
दाय शयानेऽस्म्यसुदन्तः । शिशयिषोरनुप्राणं यिवेशा-
न्नरहं विभोः । सहस्रयुगपर्यन्तं उल्लासयेदं सिद्धयुतः ।
मरीचिमिश्रा षष्ठयः प्राणैभ्योऽहञ्च जज्ञिरे । अन्तर्व-

हिच लोकांस्त्रीन् पथ्येभ्यस्तन्दित्रतः । अतुमहा-
न्हाविष्णोरविघातगतिः कश्चित् । देवदत्ताभिनां वीणां
स्वरब्रह्मविभूषिताम् । मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्च-
राम्यहम् । कश्यपापत्यनारदवीर्येण तस्य कल्पभेदे
शुद्धागर्भजातकथा ब्रह्मवै० प्र० ख० २॥२२५० यथा

“कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिनी गोपराजकः । कला-
यती तस्य पत्नी बन्ध्या चापि पतिव्रता । स्नामिदोषेण,
सा बन्ध्याकाले च भर्तुराज्ञया । उपस्थितं बने घोरे
नारदं काश्यपं मुनिम् । क्रोधमानञ्च श्रीकृष्णं ज्वलन्
ब्रह्मवर्चसा । तस्यै सुवेयं कृत्वा सा ध्यानान्त्रु सनेः
पुरः । उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि ।
गोपिकाहं दिज श्रेष्ठ ! द्रुमिलस्य च कामिनी । पुत्रार्थिनी
चागताहं त्वन्मूलं भर्तुराज्ञया । वीर्यधानं कुरु मयि
स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता । तेजीयसां न दोषाय दह्नेः
सर्वभुजो यथा । दृषन्तीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः ।
दृषन्ती तत् पुरस्तस्यै शुक्लकण्ठोष्ठालुका । एतस्मिन्-
न्तरे तेन पथा गच्छति मेनका । तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा
सुनेवीर्यं पपात ह । स्मृतस्मृता च दृषन्ती कृत्वा
तद्गच्छन् सदा । सा विमगेहे साध्वी च सुषाय तनयं
वरम् । तप्तकाञ्चनवर्णां ज्वलन् ब्रह्मतेजसा । यना-
दृष्ट्वावशेषे च काले बालो बभूव ह । नारं ददौ जन्मकाले
तेनायं नारदाभिधः । ददाति नारं ज्ञानञ्च बालके-
भ्यश्च बालकः । जातिष्णो महाज्ञानी तेनायं नारदा-
भिधः । वीर्येण नारदस्यैव बभूव बालको सने !। सनी-
न्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः । कल्यान्तरे ब्रह्म-
कण्ठादुवभूवुर्बहवो नराः । नरान्ददौ तत्कण्ठञ्च तेन
तद्भारदः स्मृतः । ततो बभूव बालश्च नारदात् कण्ठ-
देशतः । ततो ब्रह्मा नाम चक्रो नारद इति मङ्गलम्”
आदिनारदश्च ब्रह्मणो उवाटाज्जातः यथोक्तं हरिवं०
२१-अ० “ललाटमध्यादखज्जारदं प्रियविग्रहम् । सन-
तकुमारं मूर्ध्नि सहायोगी पितामहः” । तस्य दक्षशा-
पकथा “नटेषु श्वलान्तेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
नारद नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च हरिवं० २२-अ०
तस्याहर्निशं च भ्रमणं दक्षशापात् यथा “तांसापि नटान्
विज्ञाय एवान् दक्षः प्रजापतिः । क्रोधं चक्रो महा-
भाग ! नारदं स शशाप च” स च शापः “तस्मा-
च्छोकेषु ते मूढ ! न भवेदुभयमतः पदम्” भाग० ६।५।४१
स न भगवद्वतारभेदः यथाह भाग० १।१।६ “तृतीय-

स्तृतीयसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्त्रं सात्वतमाचटे
नैष्कर्म्यं कर्मणाम्मतम्” । तस्य स्वरूपं यथा “ज्वलिता-
ग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृगेक्ष्यः । सव्यापटत्तं विपुलं ज-
टामण्डलसदृहम् । चन्द्रांशुगुह्ये यस्मिन् वसानो रूक्मभू-
षणः । वीणां गृहीत्वा महतीं कलासक्तां सखीमिव ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमवस्त्रोपवीतवान् । दण्डो कम-
ण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः । मेत्ता जगति सु-
हृन्नां विमृष्टाणां गुह्योपमः । महर्षिर्विग्रहहर्षिर्विद्वान्
गान्धर्ववेदवित् । वैरकेलिकलो विप्रो ब्राह्मः कलि-
रिवापरः । देवगन्धर्वलोकांनामादिवक्ता मुनिः परः ।
गाता चतुर्णां वेदानां सङ्गाता प्रथमत्विजाम् । स नार-
दोऽथ विमर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः” हरिवं० ५५-अ० ।
२ विश्वामित्रपुत्रभेदे “लीलाटो नारदस्यैव तथा कूर्चा-
सुखः स्मृतः” भा० अ० ४-अ० । विश्वामित्रपुत्रोक्तौ । स्नाय-
न्मममनुसृष्टे श्रमजापतिभेदे “अहं प्रजाः विस्तु-
क्षुस्तु तपस्तया दुदुरुचरम् । पत्नीन् प्रजानामसृजं
महर्षीनादितो दथ । यरीचिमत्प्रक्रिरधौ पुलस्त्यं
पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठञ्च भृशुं नारदमेव च”
स्नायन्मममनुक्तौ । कश्यपस्य मुनिपत्न्यां जाते ऋगन्धर्वभेदे
“कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदस्यैव षोडशः । इत्येते देव-
गन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः” भा० अ० ६५-अ० ।

नारदपञ्चरात्र न० नारदकृते पञ्चरात्रे तन्त्रभेदे

तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च दिङ्मात्रमन्त्रोच्यन्ते । अभिगमन-
उपादानमिन्द्रा स्नाध्यायो योग इति पञ्चविधसुपासनं
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपवेद-
नादि । उपादानं नाम गन्धपुष्पादिपूजासाधनसम्पाद-
नम् । इन्द्रा नाम देवता पूजनम् । स्नाध्यायो नाम
अर्थातुसन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसृक्तस्तोत्रपाठो
नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राध्यायश्च । योगो ना-
मदेवतातुसन्धानम् । अन्यत् तत्र दृश्यम् ।

नारदशिक्षा स्तो नारदकृते वर्णोद्धारणशिक्षाभेदे

नारदीय न० नारदस्येदम् “उवाचः” पा० वेदव्यासकृते नारदं
प्रति सनकाद्युपदेशात्मके महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्य-
विषयाश्च उवाच नारदीये ६६-अ० उक्ता यथा
श्रीब्रह्मोवाच । “शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नार-
दीयकम् । पञ्चविंशतिषाहञ्च दृष्टत् चित्तकथात्रयम् ।
स्मृतशौनकसंवादः स्मृतिस्त्रेपथर्णनम् । नानाधर्मकथाऽ
उपग्राः प्रवृत्ते सप्तदाहृताः । प्राग्भागे प्रथमे पादे सन-

केन महात्मना । द्वितीये भोजधर्माख्ये भोजोपायनि-
रूपणम् । वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुक्रोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
सुनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने । महातन्त्रे
सप्तद्विं पशुपाशविमोक्षणम् । मन्त्राणां शोधनं दीक्षा
मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् । प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं
कोटमेव च । गणेशसूर्याविष्णूनां शिवशक्तप्रोत्त-
क्रमात् । सनत्कुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ।
पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च । पृथक् पृथक्
सप्तद्विं दानकालपुरःसरम् । चैत्रादिषट्मासेषु
तिथीनाञ्च पृथक् लथक् । प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं
श्रवणनाशनम् । सनातनेन सुनिना नारदाय चतुर्थके ।
पूर्वभागोऽयमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः । अस्योत्तरे वि-
भागे तु प्रश्न एकादशीव्रते । वशिष्ठेनाथ संवादो
मात्स्व्यातः परिकीर्तितः । रुक्माङ्गदकथा पुण्यं मोहि-
न्युत्पत्तिकर्म च । वसुधापथ मोहिन्यै पश्चादुद्धारण
क्रिया । महाकथा पुण्यप्रतमा गयायात्रान्तकीर्तनम् ।
काश्या माहात्म्यमत्तुल्यं पुरुषोत्तमवर्णनम् । यात्राविधानं
क्षेत्रस्य ब्रह्माख्यानसमन्वितम् । प्रयागस्यापि माहात्म्यं
बृहत्क्षेत्रस्य तत्परम् । हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदा-
ख्यानकं तथा । बदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव
च । प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ।
गौतमाख्यानकं पश्चाद् वेदपादतपस्ततः । गोकर्णक्षेत्र-
माहात्म्यं लक्ष्म्याख्यानकं तथा । सेतुमाहात्म्यकथनं
हर्मदातीर्थवर्णनम् । अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मधुराया-
स्ततःपरम् । हुन्दावनस्य महिमा वसोत्रैल्लान्तिके
गतिः । मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम् ।
यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः । स
याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा । यस्त्वे-
तदिह पूण्यां धेनूनां समकान्तितम् । प्रदद्याद्वि-
जययथैव स लभेन्मोक्षमेव च । यश्चानुक्रमणीमेतां
नारदीयस्य यथैवेत् । शृणुयाद्वाकचित्तेन सोऽपि स्वर्ग-
गतिं लभेत् । [चरिताख्याने उपपुराणभेदे

नारसिंह न० नरसिंहपञ्चल्लक्ष्यं कृतो ग्रन्थः अथ । नरसिंह-
नारा स्त्री नरस्येयमण् वा० ङीबोऽभावः । लले शब्दः० ।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः” मनुः ।

नाराच पु० नरान् आचामति आ+चम-ङ् सार्धं अथ
नारं नरसङ्ग्रहमाचामति आ+चम-ङ् वा । सर्वलोहमये
वाणे अमरः । “तत्र नाराचदुर्दिनम्” रघुः नास्तीकशब्दे

दृश्यम् कृपित मदनसक्तोत्तमनाराचलोक्षाम्” भावः “इह”

नरचतुष्कच्छन्तु नाराचमाचक्षते” उक्ते ङन्द्भेदे न०

नाराचिका स्त्री नाराचसदाकारोऽस्यस्याः ठन् । नारा-
चाकृतियुक्ते स्वर्णकारादीनां तोलनार्थं यन्त्रभेदे
(निकृति) शब्दः अक्षय्ये अथ ङीप् । नाराची-
त्यपि तत्त्वार्थे । स्त्रत्वार्थे ङीप् तु स्त्रत्वे नाराचे स्त्री ।

नारायण पु० नानाविधा निरुक्तिः अनुपदं वक्ष्यते तद-
नुसारेण व्युत्पत्तिः । १ विष्णो परमात्मनि “जङ्गु नारा-
यणो नरः” विष्णु म० । भाष्ये अस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा
“नर आत्मा ततो ज्ञातान्याकाशादीनि नारायणि तानि
कार्याणि अयते कारणात्मना व्याप्नुते नारायणः “यच्च
किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते च्युतेऽपि वा । अन्तर्बहिः
तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति मन्त्रवर्णात् “नरा-
ज्जातानि तत्त्वानि नारायणीति विदुर्बुधाः । तान्ये-
वायनं यस्य तेन नारायणः स्मृतः” इति महाभारते ।
अयनत्वात् प्रलय इति वा “यत् प्रयन्यभि संविशन्तीति”
श्रुतेः “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” मनुः । ब्रह्मवै-
ज० ख० १०८ अ० अन्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा

“साहस्यसक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः । यो देवो-

हायनं तस्य स च नारायणः स्मृतः । नाराच कृतपा-

याश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् । यतो हि गमनं तेषां सो-

ऽयं नारायणः स्मृतः । नारश्च भोज्यं पुण्यप्रयनं

ज्ञानमोपसितम् । तयोर्ज्ञानं भवेद् यस्मात् सोऽयं नारा-

यणः स्मृतः” । “नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वश-

वर्त्तिनी । तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम्” ।

महाभारतम् । नरस्यापत्यम् नडा० फल्गु । २ नरस्यापत्ये पु०

स्त्री० श्वजासिलपुत्रभेदे “कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्वासीपति-

रजामिलः । नाम्ना नरसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ।

तस्य प्रवयसः पुत्रादयः तेषान्तु योऽवरः । वालो नारा-

यणो नाम्ना पितोश्च दयितो भृशम् । दूरे क्रीडनका-

खत्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् । ग्लपितेन सरेणोच्चै

राजुहावाकुलेन्द्रियः” । “निशम्य श्रियमाणस्य सुखतो

हरिकीर्तनम् । भर्तृनाम महाराज ! पार्श्वदाः सह-

स्रापतन् । विकर्षतोन्मूर्द्धयाहासीपतिमजामिलम्” भाग०

६।१ अ० । नारायणखेदम् अथ । ४ नारायणसम्बन्धि सैन्य-

भेदे “मत्स्यं जननतुल्यानां गोपानामर्बुदं मङ्गम् । नारा-

यणा इति ख्याताः सर्वसंयामयोधिनः” भा० उ० ७ अ०

१ धर्मपुत्रविभेदे नरशब्दे दशमम् । सुखबोधोक्ते इतैव-
भेदे न० तच्च त्रिविधं स्वल्पं दृष्टव्यमितिभेदात् । तेषां
पाकद्रव्यादि क्रमेण ततोक्तं तत्र
स्वल्पं “विल्वान्निमन्त्यश्लोनाकपाटलापारिभट्टकाः । प्र-
सारणप्राश्वगन्धा च दृहती कण्टकारिका । वला
चातिवला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्णवा । एषां दश पलान्
भागान् चतुर्दशेऽंशसः पचेत् । पादशेषं परिष्ठाप्य
तैलपात्रे प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं
वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापणीचतुष्टयम् ।
रास्ना हरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्णवम् । एषां द्विप-
लिकान् भागान् मेघयित्वा विनिःक्षिपेत् । शतावरीर-
सञ्चैव तैलतल्यं प्रदापयेत् । आजं वा यदि वा गव्यं
क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । पाने वक्षी तथाभ्यङ्गे भोज्ये
चैव प्रशस्यते । अथो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा
नरः । पक्कः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।
अथोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये । दन्त्यूले
हृत्सम्भे मन्थासम्भे गलपदे । वल्यं शुष्यति चैकाङ्गं
गतिर्यस्य च विह्वला । क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वर-
क्षीणाश्च ये नराः । बधिराः शल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस
एव च । अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न
विन्दति । वाताक्षीं दृष्ट्वा येषामन्तर्दृष्टिश्च दारुणा ।
एतत् तैलवरं तेषां स्वल्पं नारायणं स्मृतमिति”
दृहतः “शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शठी वला ।
सरण्डस्य च मूत्रानि दृहत्याः पूतिकस्य च । गवे-
धुकस्य मूत्रानि तथा सहचरस्य च । एषां दश-
पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषं रसे पूते
तत्र तैलं समावयेत् । पुनर्णवावचादारुशताङ्गाचन्दना-
शुक्र । शैलेयं तगरं कुष्ठमेलापणीस्थिरावला । अश्वत्था-
सैन्धवं रास्नापलाह्नी च मेधयेत् । मध्याह्नपयसः प्रस्यौ
हो द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्यं तैलप्रस्यं विपा-
चयेत् । अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु यीर्यमतः परम् ।
अश्वानां वातभग्नानां कुष्ठराणां तथा ऋणम् । तैलमे-
तत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्च नरः
पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् । गर्भमश्वतरी विन्देत्
किम्पु नर्मानुषी तथा । हृत्स्वल्नं पार्श्वशूलञ्च तथैवाङ्गी-
वभेदकम् । अपचिं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हृत्पहम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्वरीञ्चापि नाशयेत् । तैलमेतद्
भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् । नारायणमिति

ख्यातं वातान्नकरणं शुभमिति” । दृहत्तारायणतैलम् ।
महतः “विल्वान्निमन्त्या दृहती श्वदंष्ट्रा श्लोनाकपाटलापारिभ-
ट्टम् । जुष्टा कठिणातिवलाग्निमन्त्यं मूत्रानि चैषां सरला-
युतानाम् । मूलं विदद्यादथ पाटलीं प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति
तज्ज्ञाः । सपादप्रस्यं विधिनोद्धृतञ्च द्रोणैरपामदभि-
रेव पक्ता । पादावशेषेण रसेन तेन तैलाढकाभ्यां सममेव
दुग्धम् । आगस्य मांसद्रवमेव तल्यमेकत्र सम्यक् विप-
चेत् सुबुद्धिः । दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां तैलेन तल्यं
पुनरेव तत्र । रास्नाश्वगन्धाद्रुमदारुकाष्ठं पर्णी चतुष्का
शुक्रैस्सराणि । शिन्धुत्यमांसीरजनीद्वयञ्च शैलेयकं
चन्दनपुष्कराणि । एता सयष्टी तगरादपत्रं भृङ्गाद-
वगांस्तु वचापलाशम् । स्थीण्येयदृष्टीरकचोरकाश्वमेभिः
समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः । कर्पूरकाश्वीरश्वगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् । प्रस्येददौर्गन्ध्यनिवा-
रणार्थं चूर्णीकृतानाम् द्विपलप्रमाणम् । आलोच्य सम्य-
ग्विधिवद्विपक्तं नारायणं नाम महश्च तैलम् । सर्वैः
प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्यमश्वस्य पुंसां पवनार्दितानाम् ।
ये पक्कवः पीठविसर्पणाश्च एकाङ्गक्षीनार्हितवेपमानाः ।
बाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च मन्थाहृत्सम्भशिरोगदार्ताः ।
सक्ता नरास्ते वलवीर्ययुक्ताः संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति ।
बन्ध्या च नारी लभते च पुत्रं वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् ।
शास्त्रान्निते कोष्ठगते च वाते दृष्टौ विधेयं पवनार्दिता-
नाम् । जिह्वानिले दन्तगते च मूले श्लोन्मादक्षौडज्वर
कर्षितानाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं जीवेक्षितं
चापि भवेद्युवेव । देवास्तरे युद्धरे सपीड्य स्त्राव्यस्थि
भग्नानसुरैः सुरांश्च । नारायणेनापि सुदृंहणार्थं स्व-
नामतेलं विहितं तेषाम्” ।

नारायणचैत्र न० इत० । नारायणस्नानिके गङ्गातट-
क्षेत्रभेदे “प्रयागसर्वाधिं जत्वा यावज्जलचतुष्टयम् । तत्र
नारायणः स्नातो नान्यः स्नातो कथञ्चन” ब्रह्मपु० । अत्र
च वर्ज्यं सक्तं दृष्टव्यं पु० ४५ अ० ।

“यत्र किञ्चित् दद्याच्च साक्षात्पात्राय पुण्यवान् । यत्र
प्रतिपदे राजन् ! विक्रीता जाङ्गयो भवेत् । विक्रीता-
याञ्च जाङ्गव्यां विक्रीतः स्थाप्यनार्हिनः । जनार्दने च कि-
क्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् । कोऽपि न त्वाण्यकृतीत्यनि-
स्त्वन्मन्त्रप्रसङ्गतः” । तत्र कर्त्तव्यानि यथा “दीक्षाञ्च
द्वेषपुजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत् । शुष्कवासः पिशाचात्
खाविलीजप्रमाचरेत् । आह्नञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्त्तव्यं

च । परोद्देशश्च मनसा त्यक्तद्रव्यस्य दापनम् । स्तवपाठश्च
मौनश्च नीचालापविषर्जनम् । केवलं वारिपानश्च
कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः । एतानि किञ्च कर्माणि क्षेत्वे
नारायणे चरेत्” ।

नारायणतीर्थं न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

नारायणप्रिय पु० इत० । शिवे २पीतचन्दने नैघण्टुप्रका० ।

नारायणवलि पु० नारायणसहिदस्य देवो वलिः । दुर्भरण-
नृतानामौर्ध्वदेहिकक्रियासम्प्रदानतायोग्यत्वार्थं नारा-
यणादिपञ्चदेवतोद्देशेन देवे वलिभेदे तस्य निमि-
सश्च आत्मघातिनृशब्दे ६६०८० उक्तं तद्विधानं निर्णय
सिन्धुवृत्तं यथा

“नारायणवलिस्तु हेमाद्रप्राद्यनुसारेणोच्यते तत्वादौ
क्रियानिवन्धे गारुडो तपेणसक्तम् ‘कार्यं’ पुरुषसूक्तेन
मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णु-
मिति स्मरन् । अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतभोजप्रदो भवेति” । शुक्लका-
दस्यां देशकालौ संकीर्त्यासक्तगोत्रस्यासक्तस्य दुर्भरणा-
त्मघातजदोषनाशार्थम् और्ध्वदेहिकसम्प्रदानत्वयोग्यता-
सिद्ध्यर्थं नारायणवलिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं
विष्णुं शिवं यमं प्रेतञ्च पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् “विष्णुः
स्वर्गमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा । ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र
यमो लोहमयो भवेत् । प्रेतोर्ध्वमयः कार्य इति देव-
प्रकल्पनेति” गारुडोक्तास्तु सर्वास्तु हेमीषु वा प्रतिमास्तु
षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यैर्गन्धैः प्रतिष्ठाय चरुं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति कृत्वा देवाना-
मग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगो-
त्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवी-
त्येवासक्तगोत्रासक्तकर्मन् । प्रेत । विष्णुरूपाय ते पिण्ड
उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनैव
शङ्खोदकेनाभिषिच्यैर्वाभ्यर्च्यैर्वासक्तगोत्रासक्तगोत्रं विष्णु-
रूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा
एवमाभाजं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् मन्त्रस्तु “ब्रह्मविष्णु-
महादेवा यमश्चैव सकिङ्करः । वलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु
प्रेतस्य च शुभां गतिम्” । मिताक्षरायान्तु होमवत्त्यादि
नोक्तम् । ततः प्रतिदेवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुडहतानि
च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षित्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च
वा विप्रान्निमन्त्र्योपशितो जागरं कृत्वा शोभते पुनर्विष्णुं
ब्रह्माणं रुद्रं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना आक्षपञ्चकं

करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुयमब्रह्मरुद्रप्रेतान् स्मरन्
विप्रानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् पाद्यावा-
हनार्घ्ययुतं तृप्तिप्रश्नान् कल्लोक्तेखनादि कृत्वाक्षणेण
विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः
पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चमं
दत्त्वाभ्यर्च्यैर्वाचान्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा प्रेतं स्मृत्वा विष्णे-
षतः सन्तोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकसप्ततिष्ठतामिति
सतिलसुदकं दापयित्वा मुञ्जीतेति । अत्र विशेषान्तरं
च अन्नलभकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम्” ।

नारायणसरस् न० इत० । तीर्थभेदे । “तेऽपि (श्वलाद्याः)
पित्वा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः । नारायणसरो
जम्भुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः” भाग० ६।५।२२

नारायणाग्रम न० इत० । तीर्थभेदे “वाराणसी मधुपुरी
पश्चा विन्दुसरस्तथा । नारायणाग्रमो नन्दा सीता-
रामाग्रमादयः” भाग० ७।१४।२६

नारायणी स्त्री नारायणस्येयम् अण् ङीप् । नारायणस्य
शक्तौ शक्त्यां शङ्गायाश्च तन्निष्क्रिः “यशसा तेजसा
रूपेनारायणसमा गुणैः । शक्तिनारायणस्येयं तेन ना-
रायणी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र० ख० ४५ अ० । “नारायणा-
ङ्गाङ्गभूता तेन तृत्या च तेजसा । तथा तस्य शरीरस्या
तेन नारायणी स्मृता” जन्मख० २७ अ० । नारस्य जीव-
संघस्य जलस्य वा अयनी स्थानभूता । “जलायना
नराधारा सप्तशयनाऽपि वा । नारायणी समाख्याता-
नरनारीप्रवर्त्तिता । वसवदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वलङ्घिता-
यतः । देव्या व्याघ्रमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्”
देवीपु० । ४३ तावर्थां हेमच० । ५ सुब्रह्मसुनिपत्त्रां च ।
“सर्वस्यार्त्तिहरे देवि ! नारायणि ! नमोऽस्तुते” देवीमा०

नारायणीय त्रि० नारायणस्येदम् “दृष्टाच्छः” पा० ७ ।
१ नारायणसम्बन्धिनि २ तदुपाख्यानं । तत्रोपाख्यानं
नारदनारायणसंवादरूपं भा० शा० ३१६ अ० । अध्याया-
वधि “नारदस्य च संवादस्त्वेनारायणस्य च” इत्युपक्रमे
“नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं तव” इत्यन्तेन ३४८
अध्यायान्तेन दर्शितम् । इतत्प्रतिपादकोपनिषद्भेदे च
उपनिषच्छब्दे दृश्यम् । [१२२३ पृ० दृश्यम् ।

नारायणोपनिषद् स्त्री इत० । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे
नारायणस्य पु० नरैराश्रयते आश्रय-कर्मणि षञ्
नारायणाः पितरः तेषामयम् अण् । नारायणानां
पितृणां शोमपानसाधने १ चमसे ‘ते नारायणा

आवैश्वदेवात्" कात्या०श्रौ० ६।१।८ "ते चमसा नारा-
शंसंज्ञाभवन्ति" कर्कः "आप्यायितांश्चमसान् सादयन्ति
ते नाराशंसा भवन्ति" आश्र०श्रौ० ५।६।३०। नारा-
शंसा भवन्ति इत्यर्थः अन्यर्थसंज्ञेयं नाराशंसा नाम त्वय !
पितृगणा जमाः स्त्रियाः काव्याच्चेति तेषामनुसवनं
यथासङ्ख्येनाप्यायितानां चमसानां देवता भवन्तीति
नाराशंसाश्चमसा भवन्ति" नारायण० २।२।२२। पितृषु
"अथ यदि नाराशंसेषु सप्तः किञ्चिदापद्यते पितृभ्यः
नाराशंसेभ्यः इति जुहुयात् पितरोहि तर्हि नारा-
शंसाः" शत०ब्रा०१२।६।२१। २।१।२१। चमसस्य सोमे च मनो
न्वा ह्वामहे नाराशंसेन सोमेन" ऋ०१०।५।७।२ "ना-
राशंसेन चमसगतेन सोमेन । नरैः शस्यन्ते इति नरा-
शंसाः पितरः तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः ।
तथाविधेन सोमेन" भा० । ४।२।२२। "येन नराः प्रश-
स्यन्ते स नाराशंशोमन्तः" निरु० ६।६ स च रुद्रदे-
वत्वः यथाह "वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसांश्च
गायिकाः" याज्ञ० व्याख्याने "नाराशंसान् रुद्रदेवत्वा-
मन्वान्" मितान् ।

नारिकेल पु० नल-इण् नालिः केन वायुना जलेन वा
इत्यति चलति इल-क कर्म० रलयोरैक्यम् । स्नानम-
ख्यातेऽदृष्टे व्यसरः । नालिकेरोऽपि तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० ।
"नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं वस्त्रशोधनम् । विष्टम्भं दृ-
ष्ट्वं वल्यं वातपित्तास्रदाहनुत् । विशेषतः कोमल ना-
रिकेलं निहन्ति पित्तज्वरमूलदोषान् । तदेव जीर्णं गुरु-
पित्तकारि विदाहि विष्टम्भं मतं भिषग्भिः" नवस्य जल-
गुणाः । "तस्यान्मः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलंलु ।
पिपासा पित्तजित् स्वादु वस्त्रशुद्धिकरं परम्" । तस्य
अस्तिष्कगुणाः "नारिकेलस्य तालस्य खार्जूरस्य शिरां वि-
त । कषायक्षिग्धमधुरदं हृणानि शुष्णं च" भावप्र०
"वालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्" इति
राजवल्लभः । कांस्यपात्रे तत् जलं मद्यातल्यं यथाह
"नारिकेलोदकं कांस्ये ताक्षपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च
ताक्षपात्रस्य मद्यातल्यं दत्तं विना" इति कर्मलोचनम् ।
तस्येदमण्य । २।२।२२। "नारिकेलासवं तत् शालवं व-
यशः पपुः" रघुः । अष्टस्य तद्गुणनिषेधः "नारिकेले च
मूर्खता" ति०त० । तिथिभेदेऽभ्युक्तौ "कोजागररात्रौ
तदुदकपानं कार्यं" यथाह "नारिकेलोदकं पीत्वा कोजा-
गर्त्ति महीतले" ति०त० कोजागरशब्दे दृश्यम् ।

नारिकेलचीरी स्त्री चीरिकाभेदे "नारिकेलं तनू-
ल्यं च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तं
तत् पचेन्मृदुनाग्निना । नारिकेलोज्झवा चीरी क्षिग्धा
शीतातिष्ठिदा । सुवीं सुमधुरा दृष्ट्वा रक्तपित्तानिवा-
पहा" भावप्र० ।

नारी स्त्री नरजातिः स्त्री नर+नर+या जातौ ङीष् नि० ।
नरजातिस्त्रियां तद्भेदा रतिमञ्जुसंज्ञा यथा "पद्मिनी
चित्रिणी चैव शङ्खिनी हृदिनी तथा । चतस्रो जातयो
नाय्यी रतौ स्त्रिया विशेषतः" अन्यथाऽपि त्रिधा "योषि-
तस्त्रिविधा ब्रह्मन् गृहिण्यं मूढचेतसान् । साध्वी भोग्या
च कुलटा ताः सर्वाः स्वार्थतत्पराः । परलोकभयात्
साध्वी तथेह यशसेऽर्थतः । कामक्षेत्राच्च कुरुते भर्तुः
सेवाञ्च सन्ततम् । भोग्या भोगार्थिनी यशश्च काम-
क्षेत्रेऽथ केषलम् । कुरुते पतिसेवाञ्च न च भोगा
दते क्षणम् । वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुक्षिग्धाहारसन्त-
मम् । यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वशगा प्रिया ।
कुलालङ्कारमा नारी कुलटा कुलनाशिनी । कपटात्
कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तिः । सदा पुंयोगमा-
शंसुर्मनसा मदनातुरा । व्याहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती
नवं नवम् । जारार्थं स्वपतिं तात ! हन्तुमिच्छति पुं-
स्त्री । तस्यां यो विश्वमेतद्दो जीवनं तस्य निष्फलम् ।
कथिता योषितः सर्वा उत्तमाधममध्यमाः । स्वात्मरामा
विजानन्ति मनसा ता न पण्डिताः" ब्रह्मवै०ब्रह्म०ख०
२२२० । गुरुत्वपादके ऊन्दोभेदे "मो नारी" इ०र०

नारीकवच पु० स्वयं वंश्ये अश्वकस्य एते मूलकापर-
पयस्ये नृपभेदे "अश्वकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः
परिरक्षितः । नारीकवच इत्युक्तो निक्षले मूलकोऽ-
भवत्" भाग० ६।६।२२ "स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामतः
परिरक्षितः । अतो नारीकवच इत्युक्तः निक्षले सति
क्षलवंशस्य मूलमभवत् अतो मूलक इति प्रोक्तः"
श्रीधरः ।

नारीकेल पु० नारिकेल+प्रथोः । नारिकेलशब्दार्थे शब्दरत्ना०
गौरा० ङीष् । नारीकेलीत्यथवा स्त्री शब्दरत्ना० ।
नारीच न० नाडीच+प्रथोः । (नालित) शाकभेदे राजवल्लभ०
नारीतरङ्गक पु० नारीं तरङ्गयति तरङ्ग+कृतौ णिच्
ण्वल् । नाडीचित्तचञ्चलकारके जारे प्रिङ्गे शब्दमा०
नारीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०व्या० २२।२।७०० । तदाविर्भ-
वकथा दृष्ट्वा "तीर्थे पुण्यानि तीर्थानि ततः प्रवृत्ति

सैव ह । नारीतीर्थानि नान्नेह ख्यातिं यास्यन्ति
सर्वतः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्
यत्र वर्गप्रवृत्तिपञ्चापसरसः विप्रशायेन याहतां
प्राप्ता अर्जुनेन लोचिताः अतस्तत्तीर्थनारीतीर्थ-
त्वेन ख्यातम् ।

नारीदूषण न० १२० । “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विर-
होऽटनम् । स्त्रोऽन्यदृष्ट्वास्य नारीणां दूषणानि
पट्” मनुक्ते स्त्रीणां दोषभेदे । पानं सुरापानम् ।

नारीमुख पु० नाडी मुखं प्रधानं यत्र । ह० सं० १४५० कूर्म-
विभागे नैर्ध्यासुक्ते देशभेदे “वडवाहृत्वारवास्य
कपिलनारीमुखान्तः” ।

नारीष्ट त्रि० इत० । १ नारीप्रिये २ सल्लिकायां स्त्री राजनि० ।
नारीष्ट त्रि० नार्यां तदातुल्ये तिष्ठति स्त्रा-क प्रत्वम् ।
गन्धर्वभेदे “गन्धर्वाभ्यां नारीषाभ्यां महाहाहाहृद्भ्यां
स्त्राहा” सां० श्रौ० ४।१।७

नारीय पु० सत्ताजित्पुत्रभङ्गकारस्य पुत्रभेदे “सभातो भङ्ग-
कारानु नारीयश्च नरोत्तमो । जज्ञाते गुणसम्पन्नौ”
हरिवं० ३६ अ० ।

नार्य पु० नृ-गत् नरहिते नर्यं तस्मिन् अण् वा । नर-
हितसम्बन्धिनि यच्चे निघण्टुः “नार्यस्य दक्षिणा”
ऋ० ८।४।२६ । [सम् च । नारङ्गे जम्बीरभेदे हेमच० ।

नार्यङ्ग पु० नार्यं नरहितसम्बन्धिनं गच्छति गम-ड
नार्यं तित्त पु० नित्यकर्म । किराततित्तो नैघण्टु प्रकाशिका
तस्य नरहितत्वात् तित्तत्वाच्च तथात्वम् ।

नाल स्त्री न० नल-वज्जे ज्वला० ण । १ काण्डे २ पद्मादिदण्डे
हेमच० । “नालाट्टणालापभुजो भजामः” नैष० “कश्चित्
कराभ्यामुपगूढनालम्” रघुः “तयोरुपस्थांयतनाल-
दण्डः” कुमा० नल-घञ् । ३ जलनिर्गमे जलादेः प्रवाहे
पु० “यथा तोयाधिर्नक्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः”
नार्कण्डेयपु० ।

नालस्त्री स्त्री शिवस्य वीणायाम् हेमच० ।

नालवंश पु० नालं वंश इव । नले ढणभेदे राजनि० ।
नालि(ली) स्त्री नल-णिच् इन् वा डीप् । १ नाद्यां दण्डे
२ सिरायां ३ पद्मादिदण्डे ४ शाकभेदे च ह्रिद्वपकोषः ।

नालिक पु० नलमेव नालवत्पुष्पस्य ठन् । १ पद्मे शब्दरत्ना० ।
२ सहिधे पुंस्त्री० त्रिका० नाला+स्त्रार्थे क । नालिका
नालायां स्त्री नालिताशाके शब्दच० । चर्मकपायां स्त्री
जटाघ० । हस्तिकर्णवेधनिकायां स्त्री हारा० । “गजाः

सहत्करतल्लोलनालिका” भावः । श्वेतकलम्बुप्रां कल्प-
तरुः “कुडम्भं नालिकाशार्कर्मितं” ति० त० पाठान्तरम् ।

नालिकेर पु० नल-वा० इण् केन वायुना रीर्यते रीर-घञ्
कर्म० । नारिकेले तच्छब्दे दृश्यम् । तस्य खण्डपाकवि-
धियुगादि वेद्यके उक्तं यथा “कुडम्भं नालिकेरस्य सूक्ष्मं
दृपदि मेधितम् । गुडखण्डस्य कुडम्भं गव्यक्षीरे चतु-
र्युगे । आलोद्य नालिकेरस्य जले मृदग्नना पचेत् ।
धान्यकं पिप्पलीं गुण्ठीं चातुर्जातं सूक्ष्मं तम् । शाण
प्रमाणं प्रत्येकं शीतोभूते क्षिपेद्विधुषः । नालिकेरस्य
खण्डोऽयं पुंस्त्रिनिद्रावलप्रदः । अक्षपित्तं चयं कामं
मूलं च परिणामजम् । नाशयेदुरक्तपित्तञ्च गुण्ठं
दावानलो यथा” । अत्र हतपलेन कुष्माण्डवच्चालिकेरस्य
भर्जनं विधेयमिति सम्प्रदायः । ह० सं० १४५० कूर्मविभागे
आन्वेयासुक्ते २ देशभेदे “दृषनालिकेरचर्मदीपेत्यादि”
तद्वाक्यम् । पृष्टो० रस्य लः । नालिकेलोऽप्यत्र ।

नालिता स्त्री नल-णिच्-क्त । नारीचगन्धोक्तगुणके पट्ट-
शाके स्तनाख्याते शाकभेदे शब्दर० ।

नाली स्त्री नालि+वा डीप् । १ शाकडम्बे (डॉटा) ख्याते
पदार्थे मेदि० । “नालेन रहिता नाली सुस्निग्धा सुहि-
रीडिता । हते तप्ते परिक्षिप्ता चिञ्चिणीपत्रमंयुता ।
नाली सरा लघुः शीता पित्तनुत् कफवातला । सुत
शोककरी ज्ञेया बिम्बा शोधनिका मता” शब्दार्थचि० ।
२ हस्तिकर्णवेधन्याम् ३ दण्डात्मककाले वक्ष्याम् त्रिका० ।
३ पद्मे शब्दर० ५ पद्मदण्डे ६ पण्ड्याल्याम् ७ वाद्यविधौ
शब्दार्थचि० ।

नालीक पु० नाल्या कायति कै-क । सुखभावे लौहसंयुक्ते
अन्तर्मुखे १ शरभेदे २ शल्याङ्गे ३ पद्मसूत्रे च न० मेदि०
३ शल्ये विश्वः “कर्णनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महा-
रथाः” भा० व० ६।१५० ५ नारिकेलकमण्डलो “तस्ये न
शवीत मृगो नालीकं विभ्रयाद्भ्रतो” स्मृतिः “कास-
कानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसाऽसुचन्” भावः । ततः
पुष्करा० देशे इति । नालीकिनी तत्समूहे स्त्री ।

नालीघटी स्त्री नास्त्रा दण्डकालस्य बोधनायां घटी डस्य
लः । घटोवादनवाद्यभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

नालीप पु० कदम्बके नैघण्टु प्रकाशिका । [शब्दार्थे
नालीव्रण पु० नाडी तत्र व्रणः+डस्य लः । नाडीव्रण-
नाल्य त्रि० नलस्यादूरदेशादि सङ्घाशा० गत्य । नलस्यादूरदेशादे
नावशज्जिक पु० नवयज्ञस्य तत्प्रतिपादकपुष्पस्य व्याख्यानो

यन्त्रः ठञ् । नवयज्ञप्रतिपादकपन्थव्याख्याने १५५
नवयज्ञो वर्ततेऽस्मिन् काले तम इति वा ठञ् । २५-
यज्ञविधानयोग्ये काले च ।

नाविक पु० नावा तरति “नौद्यचठन्” पा० ठन् । १।नावा
तारिणि । नौरस्यस्य बाह्यतया व्रीह्या० पचे ठन् ।
नौष्ठस्यदण्डचालनेन नौकाचालके शर्कराधारे
“महावातससङ्गतामपरोक्षितनाविकाम् । अन्यनौप्र-
तिवृत्तां यानोमेयाज्ञावमातुराम्” काम०नी० “नाविक-
पुरे न विश्वासः” । “अव्यातिरिति ते क्षण ! मग्ना-
नौनौविके त्वयि” इति च उद्धटः ।

नाविन् त्रि०नौरस्यस्य व्रीह्या० पचे इति । नाविके स्वामी ।
नावोपजीवन पु० नावा उपजीवनस्य आर्धे अलुक्छं ।
१।नौचालनोपजीविजातिभेदे “निषादो मद्गुर” सूते
दासं नावोपजीवनम्” भा०आहु० ४८५००सङ्करजात्युक्तौ ।
नाव्य त्रि०नावा तार्यं यत् “वानोयि प्रत्यये” पा०आवादेशः ।
१।नौकयातार्ये देशे २।नौतार्यं नद्यादौ च “नाव्याः सुप्र-
तराः नदीः” रघुः । नवस्य भावः यज्ञः । ३।नूतनत्वे न०

नाव्युदक न० नावि स्थितसुदकं नावि अग्निहोत्रसमाप्तिं
यावदुदकम् । १।नौकास्थिते जले अग्निहोत्रार्धमग्निप्रणने
कृते जलमात्रे च “तयोर्जलयोराहितानिना पाननिषेधः
काल्या०श्रौ० ४।१०।१५ उक्तौ यथा “अन्तर्गतात्थ्यप-
नोदपूतिदावाधानवीर्यपकनाव्युदकानि वर्जयेत्” छं०
नाव्युदकम् नौगच्छेन “नौर्ह वा एषा स्त्रियां यदग्नि-
होत्रमिति” श्रुतेरग्निहोत्रस्य तेन अग्निहोत्रार्धसङ्ग-
रणे कृते तत्समाप्तिं यावत् उदकपानं न कुर्यादित्यर्थः ।
अथ वा नावि नौकायां यदुदकम् तस्य पानं न कुर्या-
दिति मानवे “या अन्तर्गतात्थ्यपः स्युर्न तासामाचामेक्ष
क्षिप्तं दावाद्दध्यादिति” । यजमान आधानानन्तरमेतानि
यावज्जीवं वर्जयेत्” कर्क० ।

नाश पु० नश-भावे छञ् । १।ध्वंसे निषेधे २।अदर्शने ३।पक्षायने
४।अतृपणभावे च सेदि० । ध्वंसश्च जन्माभावः इति नैया-
यिकाः अतीतावस्थेति सांख्याः “नाशः कारणव्ययः”
सां०सू० “लोड् स्तेपणे इत्यनुशासनात् लयः सूक्ष्मतया
कारणेष्वभिभागः स एषातीतावस्थाव्याख्यो नाश इत्युच्यते”
प्र०व०भा० । आत्यन्तिकनाशश्च कारणेन सह नाशः इति
भेदः “विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते” संज्ञेप०
“अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः” वेदा०प०
“स्मृतिचंग्यात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रपश्यति” गीता ।

नाशन त्रि० नाशयति नश-णिच् ल्यु । नाशके “विधिं
नरकस्तेदं द्वारं नाशनमात्मनः” गीता । खलु नाशको
ऽप्यत्र “ये परस्त्रापहृत्तारः परस्त्रानासु नाशकाः” भा०
अनु० २३५० ।

नाष्टिक त्रि०नष्टं द्रव्यं स्वामित्वेनाहति वा० ठञ् । १।नष्ट-
द्रव्याहे तत्स्वामिनि । “अथ मूलनाहार्यं” प्रकाश
क्रयशोधितः । अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते
धनम्” इति मनुः “यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्ना-
ष्टिको धनम् । प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवदण्डमर्हति”
वी०मि० व्यासः । प्रसङ्गः चोरत्वसंशयः ।

नाष्ट्र त्रि० नश+णिच्-ड्रन् । नाशके स्त्रियां टाप् गौरादि
गणे मातामहीशब्दस्यपहणात् प्रितं ङीप् अन्त्य
इति प्रित्वेऽपि स्त्रियां न ङीप् । “स्त्रियो मा दिवाभ्यो
नाष्ट्राभ्यः पाठु” ताण्ड्य० ब्रा० १।४।२ “विश्वाम्यो मा
नाष्ट्राभ्यः प्राहि” यजु० १०।१२

नासत्य पु० द्वि०व० नास्ति असत्यं यस्य नभ्राडित्यादिना
पा० नजः प्रकृतिभावः । अश्विनीकुमारयोः अमरः ।
“नासत्याभ्यां वयति वषुः” यजु० १६।८२ अश्विनीकुमारौ
च द्वौ नासत्यदक्षनामानौ यथाह “देवौ तस्यामजायेता-
मश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च स्रुतौ दाव-
श्विनाविति” हरिवं० ६५० । तेनास्य प्रत्येकाभिप्रायत्वे-
एकवचनान्तापि हरिवंशे तथाप्रयोगात् । निरुक्तकारस्तु
६।१२ “ता अध्वर उग्रतो यज्यन्ते स्रुष्टौ देभंगं नासत्या
पुरन्धिम्” इमाश्चैवमधिकृत्य नासत्यशब्दस्य निरुक्तिभेदा
नाह । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य २प्रणे-
तारावित्यामायणः, नाशिकाप्रभवौ वभूवद्वरिति वा ।
तयोर्नासाभवत्वं च अरुणात्मजशब्दे १५।६४० तद्वत्त्वम् ।
नासमौजस् पु० भजमानवंशस्य कञ्चलवर्हिषः पुत्रभेदे “अ-
समौजाः सुतस्तस्य नासमौजाश्च तावभौ” हरिवं० १६५०
तत्पुत्रोक्तौ ।

नासा स्त्री नास-शब्दे भावे छ । १।शब्दे वा० करणे छ ।
२।नाशिकायां शग्व्याहकैन्द्रियभेदे च । हारोपस्थित
काष्ठे (अनकाठ) (कपाणि) ख्याते ४पदार्थे अमरः
५।वासकवृक्षे राजनि० तत्पुष्पस्य नासाकृतित्वात्तस्य
तथात्वम् । नासायाः शुभाशुभलक्षणं गारुडे उक्तं यथा
“शुकनासः सुखी स्याच्च शुकनासेऽतिजीवनम् ।
क्षिप्ताचरूपनासः स्यादगम्यागमने रतः । दीर्घनासे च
सौभाग्यं चौर आकुक्षितेन्द्रियः । स्त्रीस्रुतुश्चिपिटाश

जुभांग्वयतां भवेत् । अत्यच्छिद्रा सुपटा च अक्ता च
रूपेभ्यः । क्रूरे दक्षिणवक्ता स्याद्वनिनां च क्षुतं सक्तं
इति गण्डपु० ।

नासागतरोग इ० कृतोक्ते नासागतव्याधिभेदे यथा

“अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
अपीनसः१ पूतिनसः२ नासापाकश्चैव च । तथा-
शोणितपित्तश्च पूयशोणितश्चैव च । अथुश्च३ श्वु७-
दोषो८ नासानाङ्गः९ परिस्त्रयः१० । नासाशोषेण११
सञ्ज्ञिता दशैकचेरिता गदाः । चत्वार्यर्थांसि चत्वारः
शोफाः सप्तावुदासि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च
वक्ष्यन्ते सचिकित्सीताः । एकविंशन्नितास्तु त्वं नासा-
रोगाः प्रकीर्त्तिताः । स्नानहृते यस्य विधूयते
च प्राप्यते क्लिद्यति चापि नासा । न वेत्ति यो गन्ध-
रसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्थेत्तमपीनसेन । तद्धानिलक्ष-
णमिव विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् । दोषै-
र्विदग्धैर्गन्धतालुमूले संवाहितो यस्य समीरणस्तु ।
निरिति पूतिर्छन्नासिकाभ्यान् पूतिनसः२ प्रवदन्ति
रोगम् । प्राणान्नितं पित्तमरुं वि कुप्याद्यस्त्रिन्विकारे
वचनं च पाकः । तं नासिकापाकश्मिति व्यवस्थेद्विक्रे-
कोधावपि यत्त दृष्टौ । चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विभागं
वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम्४ । दोषैर्विदग्धैरेव वापि
ज्जलोर्ललाटदेशेऽभिज्ञतस्य तैस्तु । नासा क्षवेत् पूयमरु-
न्निन्वितं तं पूयरक्तं५ प्रवदन्ति रोगम् । प्राणान्निते
कर्मणि सस्मदुटे यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफाहुवातो वङ्गः सशब्दश्च रोगसाङ्गः क्षयुश्च वि-
धिज्ञाः । तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् क-
ट्ठनैर्निरीक्षणादा । स्त्रवादिभिर्वा तरुणास्त्रिभन्गु-
ष्ठाटिते यः क्षयुर्निरेति । प्रवक्ष्यते नासिकयैव यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्क्षितो मूर्तिश्च
पित्ततप्तं तं श्वश्वु७ व्याधिसुदाहरन्ति । प्राणैश्च
दाहसमन्विते तु विनिःसरेज्जुम इवेह वायुः । नासा
प्रदीप्ते च यस्य जलोर्वाधितु तं दीप्तसुदाहरन्ति ।
कफाहतो वायुर्दानसंज्ञो यदा स्नानार्गे विगुणः स्थितः
स्यात् । प्राणं हृणोतीव तदा च रोगो नासाप्रतीनाङ्ग ए
इति प्रदिष्टः । अजन्तमस्य सचिकित्सायां यस्याधिवर्णं
क्षवतीह १० नासा । रात्रौ विशेषेण हि तं नासापरि-
क्षावमिति व्यवस्थेत् । प्राणान्निते क्षेपणि मार्गतेन
पक्तेन गाढं परिशीणि च । एतच्छिन्नुर्जुमध्व

कच्छाद्यक्षय नासापरिशोष ११ उक्तः । दोषैश्चिकित्साः
पृथगेकश्च ब्रूयात्तयार्थांसि तथैव शोफान् । शाकाव्य
सिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सप्तकमर्जुटं तु । रोगः
प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् ।
शोफाश्च शोफविज्ञाने नासागतोव्यवस्थिताः । निदाने-
ऽर्थांसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् । [विज्ञा० ।
नासाच्छिन्नी क्ली नासाच्छिन्ना यस्याः डीप् । पुष्पिकाखने
नासादात् न० नासार्थं दात् । हारोर्हस्थे काष्ठे (भन-
काठ) (कपाति) अमरः ।

नासाल् पु० नासायै नासिकाशब्दाय अलति पथ्याप्नोति अल-
एप् । कट्फलद्वये शब्दच० नासायां तत्फलचूर्णयोने
हि नासिकाशब्दो भवतीति तस्य तयात्वम् ।

नासावंश इ० नासा तन्मध्यभागोवंश इव चञ्चत्वात् । नासा-
ष्टस्थसमध्यभागे । [काण्डीरलतायां राजनि० ।

नासासंवेदन इ० नासा संवेद्यतेऽनेन सन्+विद-ल्युट् ।
नासिकन्धम लि० नासिकां धमति नासिका+घ्ना-खर्
सम् हुस्य । नासिकां शब्दायमानां कुर्वति नासिकया
शब्दकारके ।

नासिन्यय लि० नासिकां तत्स्थजलं धयति नासिका+धे-
खश् सम् हुस्य । नासिकास्थजलपायके नासिकया
जलपायके ।

नासिका क्ली नास-शब्दे खुब् । प्राणैर्द्रिये शतद्वार-
गोचके नासाशब्दार्थे । अथ शसादौ सत्वे च नसा-
देशः । नसः नसा नोभ्याम् नस्यन्तित्यादि । [हारा० ।

नासिकामल इ० इत० । नासास्थिते मले शिङ्गाणे (शिकनी)

नासिकय लि० नासिका+चतुरर्थ्यां सङ्गाशा+ण्य । १ नासिका-
समीपादौ । स्वार्थे ण्य । २ नासिकायाम् । भवार्थे शरी-
रावयवत्वात् यत् । ३ नासिकाभवे लि० ४ अश्विनीकुमारयोः
पु० द्वि० ५ ऐनच० । ६ दक्षिणदेशभेदे “कणाटपहाटवि-
चित्राश्वनासिकयकोल्लगिरिः” इ० सं० १४५० दक्षिणस्थले-
शोक्तौ । स्वार्थे क । नासिकयक नासायां शब्दभा० ।

नासीर न० नासाय शब्दाय ईत्ते ईर-त् । अपेक्षरसैव
लि० ० अपेक्षरसाले लि० शब्दर० “नलस्य नासीर-
यते धितेकतुः” नैष० ।

नास्ति अव्य० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपसम्बद्धं “नञ् सप्त”
पा० नञ्ज्ञेन स० । अविद्यमानतायां सत्त्वाभावे लक्ष्य
नास्तिजीरा “अस्ति नास्ति न जानाति” इति चाणक्यः
नास्तिक लि० नास्ति परबोधकत्वादनसदृष्टं तत्सामान्यं

वा इति मतिरस्य ठन् । परलोकाभाववादिनि श्रुत्या-
धनादभावादिनि श्रुत्याक्षिण इत्यस्यासत्त्ववादिनि
च चावांकादौ चावांकादिश्चावांकः माध्यमिकः योगा-
चारः सौत्वान्तिकः वैभाषिकः दिगम्बरश्चेत षड्विधः ।

“अतिमात्रोज्झितभीरनास्तिकः” साधः ।

नास्तिकता स्त्री नास्तिकस्य भावः तत् । मिथ्यादृष्टौ पर-
लोकाद्यभावाज्ञानस्य मिथ्यात्वात् “प्रज्ञानाशाक्तकोमेह-
स्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्माद्नास्तिकता चैव दुराचारश्च
जायते” भा०शा० १२३अ० ।

नास्तिक्यं न० नास्तिकस्य भावः षष्ठ्य् । नास्तिकतायाश्च
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुत्सनम्” मनुः ।

नास्तिद् पु० आन्त्रद्वये षष्ठ्य० ।

नास्तिवाद पु० नास्ति परलोकादिरिति वादः । नास्तिकता-
याम् “नास्तिवादाद्यशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम्”
हरिवं० २८अ० ।

नास्य न० नासायां भवम् शरीरावयवत्वात् यत् । श्वनीवर्हं
नासावन्मनरज्ज्वाम् “छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्-
प्रतिमुखागते” मनुः । नासा+चतुरर्थ्यां गत्य् । श्नासा-
सन्निकटादौ त्रि० “मनुष्यान् स्वपुषो दृष्ट्वा नास्यघ्रासं
चकार यः” हरिवं० ११७अ० नासासन्निकटस्थपास-
मित्यर्थः ।

नाह पु० नह-बन्धने भावे षष्ठ्य् । श्वन्धने शकृते च भेदि१ ।

नाहल पु० क्लेशजातिभेदे द्वेष्ट्य० ।

नाहुष(धि) पु० नहुषस्यापत्यं वा० अण् अत इज् वा ।
नहुषन्धपापत्ये यजातौ । “ययातिर्नाहुषः सन्नाडासीत्
सत्यपराक्रमः” भा०शा० ७५अ० ।

नि अव्य० नी-वा० हि प्रादिः उपसर्गः । १संघे २अधोभावे
न्यम्भावे ३भूते ४आदेशे ५नित्ये ६कौशले ७बन्धने ८अन-
लावे ९समीपे १०दर्शने ११उपरमे १२आश्रये च गणरत्न-
महोदधिः उदाहृतं च तत्रैव क्रमशस्तेष्वर्थेषु १निकरो
मणीनं, २निपतितः । ३निगृहीतं ४निदेशितं, ५नि-
विशते ६निपुणः ७निबन्धः ८निधीतसुदकम् । ९निकटः
१०निदर्शनं ११निवृत्तः १२निलयः । १३संशये १४क्षेमे
१५दाने १६मोक्षे १७विन्यासे च भेदि० । १८निषेधे
१९निचये दुर्गादासः ।

निः(नि)क्षेप पु० निर्-(नि)वा क्षिप-भावे षष्ठ्य् । १अर्थणे
(गच्छितराखा) अष्टादशविधादानगते २विवादभेदे ।
स च वीर०मि० विस्तरणं दर्शितो यथा

“अथ निः(नि)क्षेपाख्यव्यवहारपदम् । तत्र निः(नि)
क्षेपो नाम स्वद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् ।
तथा च नारदः “स्वद्रव्यं यत्र विश्वमाप्तिः(नि)-
क्षिपत्यविशङ्कितः । निः(नि)क्षेपो नाम तत्प्रोक्तं
व्यवहारपदं बुधैरिति” मच्च न्यासोपनिष्योरतिव्याप्ति-
स्तयोर्लक्ष्यत्वाच्चिः(नि)क्षेप एव । साहकस्यासमक्षं सम-
पितो न्यास इत्युच्यते । अतएव वृहस्पतिः “राजचौ-
रादिकभयाद्वायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यदृष्टे
द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः” इति । अयमेवावशि-
तद्रव्यस्यापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा च नारदः
“असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यद्विधीयते । तज्जानीया-
दुपनिधिं निः(नि)क्षेपकृण्वितं विदुरिति” । असङ्ख्यातम्
अनाख्यातम् अविज्ञातम् अदर्शितम् । अतएव वृह-
स्पतिः “असमक्षं अवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् । सुद्रा-
क्षितञ्च यदुद्रव्यं तदौपनिधिकं कृतमिति” अवहितं
करणकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अतएव याज्ञवल्क्यः
“वासनस्यमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यतदौप-
निधिकं प्रतिदेयन्नस्यैव तदिति” वासनं द्रव्याधार
करणकादि तत्स्थं वासनस्यम् । हस्तपक्षपक्षपक्ष-
स्यम् । अतएव नारदः “निः(नि)क्षिप्यते परगृहे तदौप-
निधिकं कृतमिति” । तथा चायमेतेषाम्भेदः । साह-
कस्य समक्षं गणयित्वा स्थापितं निः(नि)क्षेपः । नृहस्ता-
सिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्नागते एतद्वातस्थमित्यु-
क्त्वाऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः । सुद्राक्षितमस-
क्षममणितं स्थापितमुपनिधिरिति । निः(नि)क्षेपादीनां
स्थापनप्रकारमाह मनुः “कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे
अत्यवादिनि । महापक्षे धनिन्याये” निः(नि)क्षेपं निः-
(नि)क्षिपेद्बुधः” इति । महापक्षे वञ्चतरवन्मुमुक्षुः ।
निः(नि)क्षेपपक्षपक्षपक्षपक्षम् । वृहस्पतिः “स्थानं
गृहञ्च तदर्थं विधानञ्च गुणलया । सत्यं शौचं वस्तुजनं
परीक्ष्य स्थापयेद्विधिमिति” निधिरुपनिधिः । एतदप्यु-
पलक्षणम् । निः(नि)क्षेपादीनां रक्षणं कथं कर्तव्यं या-
हकेषेत्याह वृहस्पतिः “ससाक्षिकं रक्षेदत्तं द्विविधं
मसुदाहृतम् । पुत्रपत्निरपालं तद्विनश्यत्यनवेक्ष्ये” इति ।
पालयितुः फलमपालयितुर्दोषश्चाह “दत्तो यज्ञवेत् प्रथमं
हेमकूप्याम्बरादिकम् । तत् स्यात्फलमनो न्यासो यथैव श-
रणागतः । भर्तृद्रोहं यथा नायाः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोमेक्षिते नृणाम् । न्यास-

ब्रह्म' न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्यगस्तारः । गृहीतं पाल-
येद्व्यक्तात् सक्रियाचितमर्पयेदिति" न्यासप्रहणमुपलक्ष-
णम् । तेन फलरक्षणार्थं निः(नि)क्षेपादित्यसाधार-
णमिति मन्यम् । देवराजोपघाते याज्ञकस्य न दोष
इत्याह बृहस्पतिः "देवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नु-
यात् । गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषोऽत्र विद्यते" इति ।
गृहीतरिति शेषः उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः ।
गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिययायोक्तम् । तेन क-
श्चिन्निः(नि)क्षिप्तमात्रस्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे
निश्चिते गृहीतदोषो न विद्यते इति मन्यम् । देव-
राजप्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम् । अतएव
कात्यायनः "राजदैविकचौरैर्वा निः(नि)क्षिप्तं यत्न
नाशितम् । गृहीतः सह भाण्डेन दातुर्नष्टमनुच्यते"
इति । भाण्डेन अर्थेन । नारदोऽपि "गृहीतः
सह योऽर्थेन नष्ट एव स दायिनः । देवराजकृते तदक्ष-
त्तेजस्विह्नाकारितमिति" तद्वदितिपदेनैकमुपमेयमन्य-
दुपमानमित्यवगम्यते । तेनैवं योजना गृहीतरथेन सह
यो नष्टः स दायिन एव एवम्वैवराजकृते यो नष्टः सोऽपि
दायिन एव नष्ट इति देवप्रहणलक्षारोपलक्षणम् । अत-
एव याज्ञवल्क्यः "न दाथोपहतलान्तु राजदैविकत-
स्करैरिति" दैविकपदस्यार्थो विद्वतो मतुना "चौरैर्ह-
तज्ञलेनोडमग्निना दग्धमेव वा । न दद्याद्यदि तस्मात्स्व-
न संहरति कश्चनेति" । यदि तस्मात्निः(नि)क्षेपादत्य-
सपि धनञ्च संहरति न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः ।
तथा च स एव "समुद्रे नाम्नात्किञ्चिदादि तस्माच्च
संहरेदिति" कश्चित् केनचिद्धेतुना नष्टमपि गृहीता
भूत्यद्वारेण न दाप्य इत्याह कात्यायनः "ज्ञात्वा
द्रव्यवियोगान्तु दाता यत्न विनिः(नि)क्षिपेत् । सर्वोपाय-
विनाशोऽपि गृहीता नैव दाप्यते" इति । निः(नि)-
क्षेपगृहीतारं प्रत्याह कात्यायनः । "निः(नि)क्षिप्तं
यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत् । देवराजकृतादन्यो
विनाशस्तस्य कीर्त्यते" इति । यस्य पात्रे यत् स्था-
पितलक्षणेनावहितेन रक्षणीयम् । यतो देवराजकृता-
दन्यो विनाशस्तस्य याज्ञकस्य दोषेण कृतत्वेन कीर्त्यते
इत्यर्थः । न केवलन्दुष्कोत्तिरेव तस्य किन्तु विनाशे
जाते वस्तुगत्या दोषो बह्वर्थहानिश्चेत्याह स एव
"यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येति चिद्येत वा । तद्वद्द्रव्यं
सोदयन्दाथो देवराजकृताङ्गिनेति" । दोषः उपेक्षादि-

लक्षणः । बृहस्पतिरपि "भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता
यदि नाशयेत् । याच्यमानो न दद्यादा दाप्यन्तुसोद-
यन्मवेदिति" कात्यायनोऽपि "न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभ-
क्षितमुपेक्षितम् । अज्ञाननाशितश्चैव येन दाप्यः स एव
तदिति" अत्र विशेषमाहृतव्यासकात्यायनौ "भक्षिते
सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते । किञ्चिदूनं प्रदाप्यः
स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति" किञ्चिदूनञ्चतुषोऽन्यून-
मिति मिताक्षरायाम् । याचनानन्तरमदत्तस्य पश्चाद्देव-
राजकृतेऽपि विनाशे तन्मूलमात्रं दातव्यमित्याह व्यासः
"याचनानन्तरं नाशे देवराजकृतेऽपि सः । गृहीता
प्रतिदाप्यः स्यान्मूलमात्रञ्च संशयः" इति । प्रत्यर्पण-
विलम्बमात्रापरारम्भे सहस्रिकदानस्यान्यायत्वात् । राज्ञे
च तत्त्वमो दण्डो देय इत्याह नारदः "याच्यमानस्तु
यो दातुर्निः(नि)क्षेपञ्च प्रयच्छति । दण्डः स राज्ञो
भवति नष्टे दाप्यश्च तत्सममिति" नष्टे देवतो राजतो
वेति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि "भ्रंशश्चेन्मार्गितेऽदत्ते
दाप्यो दण्डश्च तत्सममिति" । मार्गिते याचितेऽदत्ते
सति यदि भ्रंशो देवराजकृतो नाशो भवति तथापि
तद्द्रव्यं मूल्यपरिकल्पनेन । "धनिने याज्ञको दाप्यो-
दण्डो राज्ञे च तत्समम्" । तत्समं दण्डमित्यर्थः ।
यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निः(नि)क्षेपमुपभुङ्क्ते तस्य
दण्डमाह नारदः "यत्तार्थं साधयेत्तेन निः(नि)क्षेपे
त्वननुज्ञया । तत्रापि दण्डः स भवेत्तच्च सोदयसावहे-
दिति" दण्डश्च साधितद्रव्यानुसारेण । याज्ञवल्क्योऽपि
"आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तथापि सोदयमिति"
आजीवन् भोगदृष्टार्थप्रयोगादिना उपजीवन् स्वेच्छया
स्नायननुज्ञया । बृहस्पतिमाह कात्यायनः । "निः-
(नि)क्षेपं बृहिशेषञ्च क्रयविक्रयमेव च । याच्यमानं न
चेद्दद्यादङ्गते पञ्चकं शतमिति" । निः(नि)क्षेपहृत्तार-
मत्याह विष्णुः "निः(नि)क्षेपापहारी बृहिसहितम्भनं
घनिकस्य दाप्यः" । अस्य दण्डमाह मतुः "निः(नि)-
क्षेपस्यापहृत्तारं तत्समन्दापयेद्भूमम् । तथोपनिधिहृत्तार-
रमविशेषेण पाथिवः" निः(नि)क्षेपापहारे कर्तव्यमाह
व्यासः "निः(नि)क्षेपक्षिप्नुते यस्तु नरो वस्तुवशा-
न्यतः । साक्षिभिर्वाथ द्रव्येण विभाव्य प्रतिदाप्यते"
दण्डमाह बृहस्पतिः "गृहीत्वापहृते यत्न साक्षिभिः
शपथेन वा । विभाव्य दापयेद्राजा तत्समं विनयन्थेति"
विनयं दण्डम् । ससाक्षिकनिः(नि)क्षेपादौ स्थापकस्या-

अतवादित्वे साक्षिभ्यो यथास्थितमर्थमवगत्य दण्डनीयः
 स राज्ञेत्वाह मनुः “निः(नि)क्षेपो यः कृतो येन
 यावांश्च कुलसन्निधौ । तावानेव स विज्ञेयो विप्रबन्धु
 दण्डनर्हतीति” कुलं साक्षिदण्डम् । असाक्षिके त्वाह
 दृष्टमिति “रक्षोदत्ते निधौ यत्न विस्वाद्ः प्रजायते ।
 विभावकनात् दिव्यसुभयोरपि च स्मृतमिति” उभयो-
 रन्ध्रे एकस्येत्यर्थः उभयपक्षे “रक्ष्या वाच्यतरः कुर्वा-
 दिव्यमेव पक्षे यथा स्यादिति । अहीदस्यापक्षयोर-
 न्तवादित्वे दण्डमाह मनुः “निः(नि)क्षेपस्यापह-
 तौरमनिः(नि)क्षेपारमेव च । सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपदै-
 चैव वैदिकैः । यो निः(नि)क्षेपं नार्पयति यश्चानिः-
 (नि)क्षिप्य याचते । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दास्यौ वा
 तद्वत् दमनमिति” चौरवच्छास्यौ चौरवदण्डौ चौरव-
 दण्डेन दण्डप्राप्तिर्यावत् । दण्डस्य प्रमाणमाह
 सममिति । मत्स्यपुराणे । यस्तु “यो निः(नि)क्षेपं
 नार्पयति यश्चानिः(नि)क्षिप्य याचते । तावुभौ
 चौरवच्छास्यौ दास्यौ च द्विगुणं दमनमिति” द्विगुणो
 दण्ड उक्तः स दुर्ज्ञेयविषयो ब्राह्मणातिरिक्तविषयो वा
 अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुवचनविरोधः स्यादिति ।
 निः(नि)क्षिपं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदम इत्याह
 कालाचनः “प्राज्ञस्तूपनिधिः काले कालहीनन्तु
 वर्जयेत् । कालहीने दददण्डं द्विगुणञ्च प्रदापयेदिति”
 प्राज्ञः निः(नि)क्षेपकारिणेति शेषः यज्ञयादुपनिधिर-
 न्यस्य हस्तो न्यस्तस्तद्वयातीते काले न प्राज्ञ इत्यर्थः ।
 भयातीते काले स्वयमेव नायाचितमर्पणीयम् “सह-
 द्याचितमर्पयेदिति” दृष्टमिति स्मरणात् । तद्वये वर्त्तमाने
 स्वयमेवायाचितन्दीयमानं कालहीनन्तस्य दानन्दौघ्ये-
 नैवेति तद्दतोऽपि दण्डोयुक्तः । प्राज्ञिवाकं प्रत्याह
 मनुः “यो निः(नि)क्षेपं याच्यमानो निः(नि)क्षेपुर्न
 प्रयच्छति । स याच्यः प्राज्ञिवाकेन तज्जिः(नि)क्षेपुर्नर-
 क्षिधौ । स यदि प्रतिपद्येत यद्यान्यत्तं यथाश्रितम् ।
 न तत् प्रियते किञ्चित् सत्यरेणाभियुज्यते” इति । यदा
 तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह स एव “तेषां न
 दद्याद्यद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । द्वयजिगृह्य दाप्यः
 स्यादिति धर्मस्य धारणा । निःक्षिप्य धनस्यैव मोक्षोप-
 निहितस्य च । राजा विनिर्णयं कुर्वादिक्षिप्यन्यासधा-
 रिणामिति” तेषां अभियोक्तृणाम् । इयं द्विगुणम् ।
 निगृह्य दण्डयित्वा अक्षिप्यन्तु अताडयन्तु । निः(नि)-

क्षेप अहीतारं प्रत्याहं दृष्टमितिः “स्यापितं येन विधिना
 येन यज्ञ यथाविधि । तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यन-
 न्तरे” इति । स्यापितेतस्य यस्य स्यापितद्रव्यस्यान्यमिति
 स इह प्रत्यनन्तर उच्यते इति स्मृतिचन्द्रिकायां, प्रत्यन-
 न्तरे पुत्रादाविति कल्पतरौ । स्यापकं प्रत्याह मनुः
 “यो यथा निः(नि)क्षेपेक्षो यमर्थं यस्य सानवः । स
 तथैव अहीतव्यो यथा दायस्तथा अहः । मिथोदायः
 कृतो येन अहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो
 यथा दायस्तथा अहः । ससृष्टे नाम्नुयात् किञ्चिद्वदित-
 स्मान्न संहरेदिति” दायो दानं स्यापनमिति यावत् ।
 अहोपहणं मिथः अन्योन्यमेव एतदुक्तमिति ससा-
 क्षिकं स्यापितम् साक्षिसमक्षं अहीतव्यम् । रक्षसि
 स्यापितं रक्षसेवेति । ससृष्टे सृष्टासहिते निःक्षेपेन
 भूषकादिनोपहृते निः(नि)क्षेपं स्यापयित्वा न किञ्चिदु-
 पणमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निः(नि)क्षेपात् प्रतिपद्यक-
 रणादिना न संहरेत्किञ्चिदित्यर्थः । स्यापयितुमरणे प्रत्य-
 नन्तरे तद्देयमित्याह स एव “स्वयमेव तु यो दद्यान्तस्य
 प्रत्यनन्तरे । न स राजाऽभियोक्तव्यो न निःक्षेपुश्च
 बन्धुभिरिति” अनेन वचनेन वचोभङ्गाया स्यापके स्मृते
 प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्पणं प्राहृक्षेण कार्यमित्युक्तम् । स्वय-
 मेव याचनमन्तरेणेत्यर्थः । याचनमन्तरेण दानमयादि-
 कालापाये मन्तव्यम् अन्यथा दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तर
 वक्तुं तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयं किन्तु सर्वप्रत्य-
 नन्तरसन्निधाविति न निःक्षेपुर्बन्धुभिरभियोक्तव्य इत्य-
 नेन सूचयान्वभूव । यदा तु प्राहृकः स्वयमेव न ददाति
 तदा प्रत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव । “अच्छेनेव
 चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् । विचार्य तस्य वा हतं
 सान्नैव परिसाधयेदिति” अन्विच्छेत् स्ववधारयेत्परिसा-
 धनं प्राहृकसकाशादादानन्दुप्राहृकवृत्तिं विचार्य स
 तद्वृत्त्याहृकविषये सान्नैव कार्यं न भवादिप्रदर्शनेन ।
 दुर्ज्ञेयप्राहृकविषये तु कृणादानप्रकरणोक्तेन भवादि-
 प्रदर्शनादुपायान्तरेण कृणादिना कार्यमित्युक्तं च वच-
 नादवगम्यते । तथा सदृष्टे विप्रतिपक्षे भूतानुसारं
 साधयितुमशक्ये साक्षाद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना साध-
 येत् । सदृष्टे तु विप्रतिपक्षे कृणादिना परिहरेदिति
 साक्षादेव वचनादवगम्यते । सदृष्टे कृणादिप्रयोगवच्छ-
 मयेव शोधनस्याप्युचितत्वात् । प्राहृके तु स्मृते पश-
 दादपीनं निःक्षेपादि जायते तेनैव स्यापके प्रत्यनन्तरे

वा प्रत्यपेक्षीयमित्यतिस्थूलत्वात् कृतिकारैरुपेक्षित-
मित्यस्माद्व्यादानप्रकारवदुच्येयं यदि याज्ञकोऽसौ स्वयं
न ददाति तदा स्थापकः प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणा-
न्विच्छेत् सम्प्रतिपक्षं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परिपक्षं साध-
येदित्येतदपि कृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातं गक्यत्वादिति ।
“द्वयीषु निः(नि)क्षेप इवार्पितं द्वयम्” कुमा० ।

निःप्रभ त्रि० निर्गता प्रभा यस्य “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचो-
त्तरपदलोपः” वार्त्ति० । गतशब्दलोपः वा विसर्गस्य
पत्वम्, १प्रभाभ्युन्ये पत्ते पत्ते निःप्रभ इत्यपि तत्कार्ये
निःश्रम पु० निर्गतः शमात् “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः”
वार्त्ति० निरा० पु०त० । १क्रोधे त्रिका० पत्ते शत्वम् ।
निःशलाक त्रि० निर्गतः शलाकायाः निर्गता शलाका यस्मात्
वा । १निर्जने रहसि व्यसरः । “व्यरग्ये निःशलाके वा
मन्त्रयेदविभावितः” मनुः वा शत्वम् ।

निःशल्या स्त्री निर्गतं शल्यं यस्याः ५व० । १दन्तीदृशे
राजनि० तत्त्वेषुने हि शीघ्रं शल्यं निर्गच्छति । २शल्य-
वृत्तिवन्धकरहिते त्रि० “निःशल्यसृष्टजेयं जीवितम्”
दशकुमा०पत्ते शत्वम् । [२अप्यग्न्यमात्रे त्रि० वा शत्वम्

निःशूक पु० निर्गतः शूकोऽस्मात् । १शुण्डशाली राजनि०

निःशेष त्रि० निर्गतः शेषो यस्य । समस्तो सक्तवे “निःशेष
च्युतचन्दनं स्तनतटं निर्वृष्टरागोऽधरः” काव्यप्र० वा
शत्वम् । निःशेष तत्कार्ये [पत्ते शत्वम् ।

निःशोध्य त्रि० निर्गतं शोध्यमस्मात् । निर्मले कृष्टे व्यसरः ।

निःश्रयणी स्त्री निश्चितं श्रियतेऽनया श्रि-करणे ल्युट्
ङीप् । काष्ठमयसोपाने शब्दरत्ना० वा शत्वम् ।

निःश्रि-इति ङीप् । निःश्रयणीत्यप्यत्र शब्दर० ।

निःश्रेणि स्त्री निश्चिता श्रेणिरत्र । काष्ठसोपाने व्यसरः ।
वा शत्वम् । “चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरतुवा-
यिनाम्” रघुः ।

निःश्रेयस न० नितराम् श्रेयः नि० अच् समा० । १मोक्षे
२मङ्गले ३विज्ञाने ४भक्तौ ५अनुभावे च शब्दरत्ना० ।
“पण्डितो ह्यर्थकच्छेषे निःश्रेयसकरं वचः” भा०स०
१६६श्लो० “तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्”
मनुः । नितरां श्रेयो यस्मात् अच् समा० । ६शङ्करे
पु० भेदि० वा शत्वम् । निःश्रेयस तत्कार्ये

निःश्वास पु० निरे+वच-भावे वञ् । प्राणवायोर्नासया
बहिर्निःसरणे “हृषलीफेनपोतस्य निःश्वासोपहतस्य
च” मनुः । वा शत्वम् । निःश्वास तत्कार्ये

निःषम अव्य० निर्+सप्त+तिष्ठन्वा०स० सुषामा० पत्वम् ।
निन्दायाम् व्यसरः ।

निःपन्थि त्रि० निष्क्रान्तः सन्धेः सृष्टिदित्वात् निरादिस० सु-
षामा० पत्वम् । १सन्धिम्युन्ये २हृदे त्रिका० वा पत्वम् ।

निःषामन् त्रि० निष्क्रान्तः साम्नः निरा० सुषामा० पत्वम् ।
सामरहिते वा पत्वम् ।

निःसम्पात पु० निर्गतः सम्पातो यत्र प्रादि० वङ् । गमन-
ग्न्ये १निशीथे त्रिका० वा सत्वम् । २गतिग्न्ये च “व्याका-
शमपि वाणोवैर्निःसम्पातं विधीयताम्” हरिवं० ६६अ० ।

निःसंशय त्रि० निर्गतः संशयोऽस्मात् प्रा० व० । सन्देहग्न्ये
“कते निःसंशये पापे न मुञ्जीतास्तुपस्थितः” प्रा०त० । पत्ते
सत्वम् । निःसन्देहोऽप्यत्र ।

निःसङ्ग त्रि० निर्गतः सङ्गो यस्मात् प्रा० वङ् । सङ्गरहिते
सङ्गश्च स्नेहः फलाभिसन्निधौ “निःसङ्गता सृक्तिपदं
यतीनाम्” विष्णुपु० “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽ-
र्पितमोक्षरे” मनु०त० धृत भाग० ११ स्कन्धवचनम् ।

निःसरण न० निर्+सृ-भावे ल्युट् । १निर्गमे करणे ल्युट् ।
२गृहादिमुखे ३सरणे ४निर्वाणे ५उपाये च हेमच० ।
“दुःखनिःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत्” भा०शा०
२१५अ० वा सत्वम् ।

निःसार पु० निर्गतः सारो यस्मात् । १शाखोटकृष्टे
(सेखोडा) २श्लोनाकभेदे राजनि० ३साररहिते त्रि० ।
“मातुष्ये कदलीसम्भानिःसारे सारमार्गणम्” यु०त०
“जगत् सर्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखमाजनम्” वा-
लिकापु० २७अ० । ४कदल्यां स्त्री वा सत्वम् ।

निःसारण न० निर्+सृ-णिच् ल्युट् । १बहिष्करणे सार्धे
णिच् करणे ल्युट् वा । २गृहादिमुखे ३निःसरणे च
शब्दर० वा सत्वम् । [जटाधरः ।

निःसारित त्रि० निर्+सृ-णिच् कर्मणि क्त । बहिष्कृते
निःसीम(न्) निर्गता सीमा यस्मात् निरादि० वङ् । सीमा-
रहिते अवधिग्न्ये “निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा
तत्परीभूय भूयः” नैष० “अहह महतां निःसीमानश-
रितविभूतयः” भार० र०खल डापोऽभावपत्ते नानत्वात्
स्त्रियां वा टाप् मननत्वात् न ङीप् इति भेदः । वा सत्वम्

निःस्रिह त्रि० निर्गतः स्नेहो यस्य प्रादि० वङ् । स्नेहग्न्ये
स्नेहश्च तैलादिद्रव्यं प्रीतिश्च । “निःस्नेहं कीटसृषि-
तम्” कृतिः “ये प्रतिपह्निःस्नेहास्ते नराः स्वर्गवा
मानिनः” भा०अनु० २१अ० । २अतस्यां स्त्री त्रिका० तस्य

निष्काशितस्नेहत्वात् तथात्वम् । वा विसर्गस्य सत्वम् ।
निःस्नेहफला स्त्री निःस्नेहं फलं यस्याः । श्वेतकण्ट-
कार्यां राजनि० । [अपि निष्कृष्टोऽभवत्] रघुः ।
निःस्पृहं लि० निर्गता स्पृहाऽस्य । आशाशून्ये "निदिश्ये-
निःस्त्रव पु० निर्+क्षु-अप् । अवशेषे "राजनि स्थापितो यो-
ऽर्थः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो वा, निस्त्रवस्तस्मात्
वणिजां लाभजत् सूतः" याज्ञ० "निःस्त्रवः अवशेषः"
मिता० ।

निःस्त्राव पु० निःस्त्रवति निर्+क्षु-अप् । (माड)(फेन) भक्त-
रश्चेमच० भावे घञ् । २व्यये "वह्नादानोऽत्यनिःस्त्रावः
ख्यातः पूजितदेवतः" कामन्द० ।

निःस्त्र लि० निर्गतं स्त्रमस्य प्रा० व० । इदरिष्टे "श्रृणोकारौ
विह्वौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ । संयुक्ता पाण्डु-
रनखौ निःस्त्रस्य विरलाङ्गुली" गङ्गुपु० । २धनरहिते
श्चातिरहिते च ।

निःस्त्रभाव लि० निर्गतः स्त्रभावो यस्य प्रा० व० । स्त्रभाव-
शून्ये । बौद्धमते वस्तुमात्रस्य निःस्त्रभावत्वम् यद्योक्तं
लङ्कावतारे "बुद्धा विविच्यमानानां स्त्रभावो नावधा-
र्यते । अतो निरभिलष्यान्ते निःस्त्रभावाच्च दर्शिताः"
(ते पदार्थाः)

निकक्ष अव्य० कक्षस्य समीपम् सामीप्येऽव्ययी० । पश्चिमापर-
सन्धिसमीपे "चित्त्वं परिपञ्चत्यग्नीहोत्रिणे निकक्षे"
कात्या० श्रौ० १८।२। "पश्चिमापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं
निकक्षम्" वेददी० । अव्ययीभावे अदन्तात् सप्तस्था
या न लुक् ।

निकट लि० निवडम् निवडार्थात् नेः "सस्योदश्च" पा०
चात् कटच् । आसन्नो सम्बन्धे । "अट्टरे गम्यतां
किञ्चिच्चिकटं सरः" पञ्चत० ।

निकार पु० निकृ+भावादौ णप् । १ससूहे अमरः । २कारे
इत्यादत्तधने ४निधौ च मेदि० "निष्यन्दिनीरनिकारेण
क्षताभिषेका" माघः ।

निकर्षण न० निर्गतं कर्षणस्यत्वात् प्रा० व० । १कर्षणरहिते भू-
भागे २गृहादिपरिच्छिन्नदेशे सन्निवेशे ३पुराणमादुबहि-
भंगस्यविहारभूमी कर्षणशून्यत्वात् तयोक्तस्यात्वम् ।

निकष(स) पु० नि+कष(स)-अच् निकष(स)त्वेन करणे घो
वा । १कषणे २कषपाषाणे च (कषटीप्रातर) अमरः ।
"निकषे हेमरेख्ये श्रीराक्षोदनपायिनी" रघुः कर्मणि
च । १परीक्षार्थं कषणकर्महेमादौ लि० "यदा निर्गुण

माप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म
निकषं निकषे यथा" मा० शा० २०।५७० । ४शाखे अस्मा-
दितोच्छ्रितासाधनास्ते अमरः ।

निकषा अव्य० नि+कष-वा० ण् । १निकटे अमरः ।

"विलङ्घ्य लङ्गां निकषा हनिष्यति" माघः निकषायोगे
शेषार्थे द्वितीया २मध्ये च मेदि० । ३राक्षसमातरि स्त्री

निकषात्मज पु० इत० । राक्षसे अमरः ।

निकषोपल पु० कर्म० । १शाखे (कषटी) २प्रस्तरभेदे च ।

निकाम न० नि+कम-घञ् अभिधानात् क्लीवता । १८८-
नतिक्रमे २पथ्याग्रे श्वानिशये च अमरः । "निकामतप्ता
द्विषधेन वज्रिना" कुमा० "नित्यं हरेः सच्चिहिता
निकामम्" माघः ।

निकामम् लि० नि+कम वा० मनिन् । नितरां काष्ठके
"सिपक्तिं खजमानानि कामभिः" ऋ० १०।६२।६। "निका-
मभिः नितरामभिलाषुकैः" भा० ।

निकाय पु० नि+चि-घञ् कृत्वम् । १निवासे २सजातीय-
प्राणिसङ्घे ३लक्ष्ये ४परमात्मनि मेदि० "तथा देवनिका
यानां सेन्द्रणाश्च दिवौकसाम्" भा० आ० १२।२७० । "तस्य
सर्वनिकायेषु निर्भरेषु गृहास्तु च" रामा० ४।४४।२

निकाय्य पु० नि+चि-गत्यत् कृत्वम् । गृहे अमरः ।
"न प्रणायः जनः कश्चित् निकाय्यं तेऽधितिष्ठति"
मट्टिः ।

निकार पु० नि+कृ-कृ-वा भावे घञ् । १मारणे २परिभवे
अमरः "राक्षां निकारे सहसा प्रवृत्तः" भा० आ०
१८६। "निकारोऽप्ये पञ्चाङ्गनमहह भोक्तृनि निध-
नम्" शान्ति० श० ३भर्त्सने च ४धान्यादेर्दुर्बलपणे
अमरः । ४खलोकारे शब्दमा० ।

निकारण न० नि+कृ-णिच्-ल्युट् । १मारणे २वधे अमरः

निकाल्य लि० नि+कल-गत्यत् । चालनीये त्रिका० ।

निकाश पु० नि+काश-घञ् । १प्रकाशे २सङ्गीमे च । तृतीये
अस्य निभादित्वात् नित्यसः वा दीर्घश्च । "उवाच पू-
र्येन्दुनिकाशवक्त्रात्" हरिवं १५४ अ० "आकर्णसङ्घात-
सम्बु विकासिकाशनीकाशमात्र समतः सितचापमरसं"
प्राचः । सादृश्येऽस्य न प्रत्यकप्रयोगः ।

निकाष पु० नि+कष-भावे घञ् । ससृज्जिखने कषणे
"तेजोभिः कणकनिकाषराजिलौहैः" किरा० ।

निकास पु० नि+काश-घञ् । प्रकाशे नौकाशशब्दाच्च सादृश्ये
भरतः निभादित्वात् नास्य प्रत्यकप्रयोगः ।

निकुचकर्णिं चय्यं निकुच्यौ सङ्ख्यौ कर्णौ यत् द्वि-
दण्ड्यां दचमाम् । सङ्ख्यौ चकर्णौ

निकुचक पु० नि+कुच-ण्वल् । १कुडवपादे प्रकृतपरि-
माणे अमरः २वानीरभेदे जलवेतसे भावम् ।

निकुञ्ज पु० न० नितरां कौ जायते जन-ड प्रपो० । लता-
दिपिहितोदरे कुञ्जे “कपिकुलसुपयाति क्लान्तमद्रेर्नि-
कुञ्जम्” ऋतुसं ।

निकुञ्जिकाम्ना स्त्री निकुञ्जसत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या ठन्
कर्म० । कुञ्जवल्लीयां श्रीफलतल्यगुण्यायां लतायाम्
राजनि० ।

निकुम्भ पु० नि+कुम्भ-यच् । १दन्तीवृक्षे २कुम्भकर्णराक्षस-
पुत्रभेदे च मेदि० । “स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्ण-
तज्जावुभौ” रामा० लङ्का० ७५।४६ श्लो० । ३दानवभेदे
“निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कपटः कपटस्तथा” भा० आ० ७५
ख० । प्रह्लादस्य ४पुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः
ख्याताः सर्वत्र भारत ! । विरोचनश्च कुम्भश्च निकु-
म्भश्चेति भारत !” भा० आ० ६०ख० । ५हृदयं शब्दप-
पुत्रे “हृदयं शब्दं निकुम्भोऽभूत् आत्मधर्मरतः
सदा” हरिवं० १२ख० । ६विश्वदेवभेदे “विश्वदेवाश्च
विश्वयां धर्माज्जाता इति श्रुतिः” इत्युपक्रमे “विश्ववसु-
सुपयाणौ निकुम्भश्च महायथाः” हरिवं० २०४ ख० ।
तत्र निकुम्भ इत्यत्र पिषकुम्भ इति पाठान्तरम् । ७कुरु-
नाधिपानर्गते नृपभेदे “दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी
पराक्रमी” भा० द्रो० १५६ख० । ८कुमारानुचरभेदे “शङ्खु-
कर्णौ निकुम्भश्च पद्माः कुसुद एव च” भा० श० ७६ख० तत्-
सेनाध्यक्षौ । ९राक्षसे शिवानुचरभेदे “पाशं
तिष्ठन्माह्वय निकुम्भमिदमब्रवीत् । राक्षसे ! प्रसीं
गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु” हरिवं० २६ख० “अयेहि
मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्तम्” रघुः
१०दन्तीवृक्षे स्त्री गौरा० लोष् वा राजनि० ।

निकुम्भाख्यबीज न० निकुम्भं दलिकावृक्षबीजमाख्याति
स्त्रीबीजेन आ+ख्या-क । जयपात्रे राजनि० ।

निकुम्भित न० नि+कुम्भ-क्त । नृत्यकरणभेदे “करणान्तु
सर्वेषां सामान्यं लक्षणम्विदम् । प्रायो वाचकरो वक्षः-
स्थितोऽन्यः प्रतोऽस्तुगः । पादाभ्यां करणं चोयं शत-
मष्टोत्तरं मतम्” इत्युपक्रमे “निकुम्भितं पार्श्वक्रान्त-
मतिक्रान्तं विवर्तनम्” सङ्गीतदा० ।

निकुम्भिला स्त्री लङ्कायाः पश्चिमभागस्यायां शुहायां

२तत्स्यदेव्याश्च “मातृपं मांसमास्त्राट्य प्रवृत्त्यामो नि-
कुम्भिलाम्” रामा० सु० २४।४५ “निकुम्भिला नाम लङ्कायाः
पश्चिमभागवर्तिनी भद्रकात्री तां तत्समीपं गत्वा प्रवृ-
त्त्यामः” इति तट्टीका । “तेन वीरेण तपसा वरदानात्
स्वयम्भुवः । अस्त्रं ब्रह्माग्निरः प्राप्तं कामगाश्च तुर-
ङ्गमाः । स एष किल सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् ।
यद्युत्तिष्ठेत् क्षतं कर्म हतान् सर्वान् विद्धि नः । निकुम्भि-
लामसंप्राप्तमजतास्त्रं च यो रिपुः” रामा० लङ्का० ८५।११ श्लो०
निकुरस्व न० नि+कुर-शब्दे बा० अम्वच् । समूहे अमरः ।
“अनिलतरलकिशलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बु”
गीतगोविन्दम् ।

निकुलीनिका स्त्री निपाते “गतागतं प्रतिगतं चुङ्गीश्च
निकुलीनिकाः” भा० क० ४८ख० । “निकुलीनिकाः नि-
पाताः” नीलकण्ठः ।

निकूल पु० नरमेधाङ्गे षष्ठ्युपे पशुभेदात्म्योद्देश्ये देव-
भेदे “उत्कृञ्चनिकूलाभ्यन्निष्ठिनम्” यजु० २०।१४।

निकृत ति० नि+क्त-क्त । १पराभूते शूद्रीकृते श्यठे अमरः ।
४पतिते ५भीचे च मेदि० ।

निकृति स्त्री नि+क्त-भावे क्तिन् । १भर्तृसने २क्षेमे ३शाये
मेदि० ४दैव्ये शब्दरत्ना० “निकृतिपरेषु परेषु भूरिधातुः”
किरा० “निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा”
भा० सं० २०४ श्लो० । ५पृथिव्यां निषण्णः । साध्यायां
धर्मस्य पुत्रे हवसुभेदे “सप्तमश्च ततो वायुमष्टमं निकृतिं
वसुम् । धर्मस्यापत्यमित्येवं साध्यायां वै व्यजायत”
हरिवं० २०४ ख० । [अमरः ।

निकृष्ट ति० नि+क्त-क्त । अधमे जात्याचारादिनिन्दिते
निकृष्टाय पु० नि+चि-यङ् लुक्-घञ् “आदेश कः” इति
सूत्रे च कः इति वक्तव्ये आदेरित्युक्त्यर्थङ् लुक्कादेरेव
सि० कौ० उक्तेः आदेः चक्ष कः । गोमयादीनां पुनः पुनः
राशीकरणे

निकेत पु० नि+कित-निवासे आधारे घञ् । १शब्दे निकेतने
भरतः । “निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्ववशो सनेः”
भा० व० ८८ख० ।

निकेतन न० नि+कित-निवासे आधारे ल्युट् । १शब्दे
अमरः “शरणेष्वनियमश्चैव हृत्सूलुकेतनः” मनुः ।
कर्मणि ल्युट् । २पलाय्यो पु० शब्दच० ।

निकोचक पु० नि+कुच-शब्दे कुन् । अङ्कोटे अमरः अच्
निकोच-तत्पार्थे “निकुचपिचु निकोचपोरमाशप्रभृतोनि

पित्तरोगहराग्याहुः क्षिप्रोष्णानि शुष्णि च सुशुतः ।
निकोठक पु० नि+कुठि-युन् प्रथो० नचोपः । अङ्कोठहृत्ते
भरतः ।

निक्रमण न० नितरां क्रमते यत् नि+क्रम-आधारे ल्युट् ।
स्थाने “निक्रमणं निषदनं निवर्त्तनं यच्च पट्टीशमवतः”
अ० १६२।१४ “निक्रमणं स्थानम्” भा० ।

निकृण पु० नि+कृण-शब्दे “कृणो वीणायाम्” पा० पक्षे
अप् । वीणायाः शब्दे अमरः ।

निकृण पु० कृण-शब्दे पक्षे घञ् । वीणादेः शब्दे अमरः
निकृा स्त्री निच-अच् । निष्ठायां (निकी) स्थिते क्षुद्रयूके
उष्णादिकोषः ।

निक्षुभा स्त्री नि+क्षुभ-क । स्वर्यपत्रां २ ब्राह्मण्याच्च हेमा०
ब्र० अ० भविष्यपु० “निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीति
विवर्द्धनम्” इत्युपक्रमे “निक्षुभा स्वर्यपत्नी तथा सहि-
तोऽर्कः निक्षुभार्कः” तत्र व्याख्या, “निक्षुभा ब्राह्मणी
ज्ञेया वाचकोऽर्कः प्रकीर्तितः” तत्रैव भविष्यपु० ।

निक्षिप्त ति० नि+क्षिप-क्त । इत्यक्ते जटा० २ कृतनिःक्षेपद्रव्ये च
निक्षेप पु० नि+क्षिप-घञ् । १ निःक्षेपशब्दार्थे निःक्षेपशब्दे
दृश्यम् । २ शिखिहृत्ते संस्कारार्थे द्रव्यादिरप्ये च
निखर्व पु० १ अयुतकोटिसंख्यायां २ तत्संख्येये च “अर्बुदमजं
खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवक्षसात्” लीला० नितरां खर्वः
श्वामने ति० हेमच० ।

निखर्वट पु० रावणसैन्यगतराक्षसभेदे “विरुपाक्षेण सुधीव-
क्षारेण च निखर्वटः” मा० व० २८४ अ० ।

निखात ति० नि+खन-क्त । खनित्वाऽऽरोपिते “अष्टादश-
दीपनिखातयूपः” रघुः ।

निखिल ति० निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् । सकले समये
अमरः । “सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा”
मनुः ।

निगड पु० न० । नि+गड-अच् लङ् लट् । १ शङ्खलायाम्
(वेडी) । निवृत्तो गडः सेचनमस्मात् कठिनत्वात् । २ लोह-
मये हस्तिपादवन्धने अन्दुके अमरः । “संसारे संनिव-
द्धानां निगडश्चेदकर्त्तरि” ब्रह्मवै० पु० “वद्वापराणि परितो
निगडान्यलावोत्” माघः । ३ वज्रे ति० “वज्रस्य निगडस्य
च” मनुः “निगडः निगडितः” कुल्लू० । लङ् लट् ।
निगडः तत्त्वार्थे हेमच० ।

निगडित ति० निगडो जातोऽस्य तार० इतच् । १ वज्रे संयते
निगण पु० निगरण+प्रथो० । १ श्लोमधूने त्रिका० ।

निगद पु० नि+गद-अच् । १ भाषणे २ शब्दमात्रे च अमरः ।
“यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दप्रते” अ० भाष्यप्रवृत्त-
मन्तः । “निगदस्तु जनैर्वेद्यः” आगमोक्ते श्लोके च ।
कर्षण घञ् । उच्चैर्जघ्ने ४ मन्त्रे च “य एवात्र मन्त्रो
यो निगदः” शत० ब्रा० ११।२।१६ ।

निगम पु० निगम्यतेऽन्न अनेन वा नि+गम-घञ् । १ प्रभेदे
तत्र भवः अण् न वृद्धिः । २ वाणिज्ये शकटभेदे ४ वर्षाण्य-
पथे हृष्टे मेदि० । ५ निचये ह्यध्वनि पर्यायकथनेन
वेदार्थबोधके ७ ग्रन्थभेदे हेमच० न्यायमतसिद्धे पञ्चा-
वयवन्यायमध्ये चरमावयवे निगमनशब्दे दृश्यम् ।
८ न्यायशास्त्रे ९ तन्त्रभेदे १० वेदे च । “निगमकस्तरो-
र्गलितं फलम्” भाग० १।१।१५

“वाद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा” ऋ० अतुक्र-
मणिकायाम् “निगमशब्दे वेदवाची यास्त्रेन तत्र तत्रापि
निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् तस्मिन्
निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्याय-
रूपे द्वितीयास्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैग-
मत्वम्” ऋग्वेदभाष्ये साधवः ।

निगमन न० निगम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । १ न्यायस्य चरमा-
वयवे । निगमनलक्षणं गौ० सू० उक्तं यथा

“हेत्वपदेशाम् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्”
गौ० सू० “साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणस्य
संक्षिप्यते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्दः इति निग-
मनम् निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनया
एकत्वेति निगमनम् निगम्यन्ते समर्थन्ते सम्बोध्यन्ते
तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यम् अनित्यः शब्दः इति
प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं
स्थाय्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम् । तथा चोत्पत्ति-
धर्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः
शब्द इति निगमनम् वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द
उत्पत्तिधर्मकत्वात् अतुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं
दृश्यम् न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिध-
र्मकत्वादित्यः शब्द इति” भाष्यम् ।

तत्सूत्रं वृत्तौ तु अन्यथा व्याख्यातम् ।

“हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदेशः कथनं
प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनं नि-
गमनं तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्य-
विशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तिपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्ट-

पञ्चबोधकस्तादृशबोधको वान्यायावयवो निगमनम् इति”
अनु०चिन्ता० तल्लक्षणं यथा
“उपनयानन्तरं” निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरा-
मर्शप्रयोजकशब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधी-
जनकं वाक्यम् ।

प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचके २प्रतिज्ञोपसंहारवचने त-
स्यात् तथेति वचने यथा “असलदनुचिन्तितानामव्या-
हततरनिजोपदेशानाम् । प्रामाण्यपरमसीम्नां निगमन-
मिदमेव निखिलनिगमानाम्” वेदान्तप्र० ।

निगरण न० नि+गृ-ल्युट् । गरणस्य यमनस्य प्रतिरूप
व्यापारे १भक्षणे भेदि० । निगोर्थात्नेनेन करणे ल्युट् ।
२गले पु०भेदि० । ३होमधूमे शब्दरत्ना० । रस्य लः । निग
जनमयत्न ।

निगा(ग)ल पु० नि+गृ-घञ् व्यप् वा रस्य लः । १भक्षणे
करणे घञ् । २अश्वगलदेशे व्यमरः “घष्टागलसमीपस्यो
निगलः कीर्त्तितो बुधैः” अश्वशास्त्रम् । [शब्दार्थचि०]

निगालवत् पु० निगाल+अस्यर्थे मत्तप् मस्य वः । अश्वे
निगोर्णं लि० नि+गृ-क्त । १भक्षिते २अन्नभाविने च
“विषयिणारोपमाण्येऽन्तःकृते-निगोर्णे” अन्यस्मिन्नारोप-
विषये” काव्यप्र० ।

निगु पु० निगृह्यते ज्ञायते पदार्थोऽनेन नि+ग्रह् वा० डु
रलोपश्च । १मनसि लि० । २मले ३मूले ४चित्तकर्मणि
च संक्षिप्तसारोपादिष्टः ।

निगुत् लि० नि+गृ-शब्दे क्तिप् तुक् । मयादिना अव्यक्त-
शब्दकारके “प्रत्यक्षोयन्तु निगुतः” ऋ०१०।१२८।६

निगूढ लि० नि+गृह्-क्त । १गुप्ते २वनसुप्ते पु० हेमच०
“सुराजेव निगूढमन्त्रसाधनकथितविग्रहः” काद० ।

निग्रथन न० नि+ग्रथ्-भावे ल्युट् । मारणे हेमच० ।

निग्रह पु० नि+ग्रह्-अप् । १मर्त्ये २सीमायाम् ३वन्ने
४अनुपहाभावे ५चिकित्सायां निग्रहे प्रवृत्तस्य इतिर-
स्कारे ७मारणे प्रवृत्तिवारणाय द्रोघे च निरोधरूप
योगेन अथासवेराग्यां ८मनसोनिरोधे “निग्र-
हादुपहे यत्तः प्रभुरित्यभिधीयते” । “तस्याहं निग्रहं
मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्” गीता । १०परमेश्वरे पु०
“प्रग्रहो निग्रहो व्ययः” विष्णुसं० । “सर्वं प्रलये
निगृह्णातीति निग्रहः” भा० ।

निग्रहस्थान न० गौतमोक्ते वादिनोनिग्रहास्यदे वाक्यभेदे
तल्लक्षणं यथा

“विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्” गौ० सू०

“क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानम् लक्षयति । निग्रहस्य
खलोकारस्य स्थानं तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विप्रति-
पत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिः प्रकृतज्ञानं यदाप्ये-
तदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादे-
निग्रहस्थानत्वात्तुपपत्तिश्च तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्य-
न्यतरोच्चायकधर्मवत्त्वं तदर्थः उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञाना-
भावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यान्यतमत्वं वा लक्षणमि-
त्यपि वदन्ति” वृत्तिः । निग्रहस्थानानि द्वाविंशतिः यथा
“प्रतिज्ञाहानिः १ प्रतिज्ञान्तरम् २ प्रतिज्ञाविरोधः ३ प्र-
तिज्ञासन्ध्यासो ४ हेत्वन्तरप्रमथान्तरं ५ निरर्थकत्वविज्ञा-
तार्थ्यमपार्थक्यमप्राप्तकालं ६ न्यूनः ७ अधिकः ८ पुनरुक्त-
ः ९ समनुभाषणः १० मज्ञानम् ११ प्रतिभा १२ विक्षेपो १३ मता-
नुज्ञा १४ परार्थतुल्योपेक्षणं १५ निरतुल्योच्चातुल्योऽप्य-
पसिद्धान्तो १६ हेत्वाभावाच्च १७ गौ०सं०उक्तानि । [शापे ।

निराह पु० नि+ग्रह्-घञ् । अग्रिष्टं ते भूयादित्येवं रूपे
निघ पु० निर्विशेषणं हन्यते हन-क नि० । समविकार-
देष्टे” तल्यारोहपरिणाहे पदार्थे व्यमरः । निघा
निघतरुच्छ्वैः” भट्टिः “निघो निमित्तम् पा० निमित्तमिह
समारोहपरिणाहाभ्यां मितं निमित्तमित्युच्यते” जयम०

निघण्टिका स्त्री कन्दभेदे राजनि० ।

निघण्टु पु० नि+घटि-उ । पथ्यायनान्नामेकत्रार्थक्यनाय सं-
यहे कोषमिधानादौ तच्च ऋग्वेदभाष्यप्रोपक्रमे उक्तं यथा
“आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा” अथार्थः
एकार्थवाचिनां पथ्यायशब्दानां सङ्को यत्र प्रायेणोप-
दिश्यते तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेवमर-
सिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यव-
हारात् । एवमत्रापि पथ्यायशब्दसङ्कोपदेशादाद्य-
काण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽ-
ध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्य-
विषयाणि नामानि, द्वितीये मनुष्यप्रतदवयवादिद्रव्यविष-
याणि, तृतीये तदुभयद्रव्यगततत्त्ववृत्तत्वसत्त्वादिधर्म-
विषयाणि” ।

निघर्ष पु० नि+घर्ष-भावे घञ् । घर्षणे (घसा) “तदुशखाल
निघर्षजोऽनलः” किरा० ल्युट् । निघर्षणमयत्न न० यथा
हि कनकं शुद्धं तापस्तेदनिघर्षणैः” भा०शा० १२२
५७हो० ।

निघस पु० नि+सद्+अप् घसादेशः । भोजने व्यमरः ।

निघात पु० नि+हन-भावे घञ् । १। आहने अन्वसरेण
२ अन्वसरेहने उदात्तादिहनेपूर्वके अतुदात्तकरणे च
कर्षणि घञ् । अतुदात्ते हने “समानवाक्ये निघातयु-
गदत्तादेयाः” यस्मिन् । “उदात्तादिहनेपूर्वकमतुदात्त-
करणं निघातः” सनोरमा । “ज्यानिघातकठिनाङ्गुलि-
त्वचौ” रघुः । [घातिन्याम् उपादिकोषः ।

निघाति पु० निहन्त्यतेऽनया निहन्-इङ् कृत्वञ्च । लोटः
निघृष्य लि० नि+घृष-कन् निपा० । १। हरे २ तन्मात्रेण च
उज्ज्वलं कर्षणि कन् । २। हरे निघण्टुः ।

निघ्न लि० निहन्त्यते नि+हन-घञ् क । १। अधोने अक्षरः ।
नियम्यत्वात् तस्य तथालम् “निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौ-
क्ष्यम्” रघुः । २। आहते २ पूरिते च “स्थायोऽन्यवर्गो द्वि-
षान्त्वनिघ्नः” लीलाः “पुनर्दादशनिघ्नाश्च बभूवुः यत्फलं
वृषेः” छन्दसि । छन्दस्यो ३ अक्षरप्लवते नृपभेदे ४ ।
“अक्षरप्लवतो निघ्नो निघ्नप्लवो बभूवुः” हरिवं० १७ अ० ।
अनमिलप्लवे ५ नृपभेदे च “अनमिलप्लवतो निघ्नो निघ्नस्य
त बभूवुः” हरिवं० १६ अ० । [दृश्यम् ।

निचन्द्र पु० दानवभेदे “निचन्द्रश्च त्रिगुणाश्च” निजुम्भयद्दे
निचय पु० नि+चि-भावे अच् । १। मूढे २ अथयवादीतां
अक्षये ३ निचये च शब्दः । “प्रणमासनिचयो वा
स्वात् समानिचय एव वा” मनुः कर्षणि अच् । ४। नि-
चोयमाने अथयवादिना वर्णमाने “सर्वं ज्ञयान्ता नि-
चयाः पतनान्ताः सप्तष्टयाः” भा० स्त्री० २ अ० । अष्टा-
कृतादिना चतुर्थे त० ष० । निचयकृत निचयीकृते लि० ।

निचयक लि० निचये कुशलः आकर्षा० कन् । निचये कुशले
निचाय पु० नि+चि-परिभाषाख्यायां घञ् । राशीकृते
धान्यादौ “एकस्तण्डुलनिचायः अथ राशिकलनेन
सप्तदायिनं परिच्छित्तिगम्यते” सि० कौ० ।

निचि पु० नि+चि- वा० ङि । शोकर्णशिरोदेशे रभसः ।
निचिकी स्त्री निचिना कायति शोभते कै-क गौरा०
ङीष् । उत्तमायां गवि नैचिक्याम् शब्दार्थचि० ।

निचित लि० नि+चि-क्त । १। व्याप्ते २ पूरिते ३ सङ्कीर्णे ४ नि-
मिते च हेमच० । ५ नदीभेदे स्त्री “कोशिकीं निचितं
कृत्यं निचितां लोहताम्रिणीम्” भा० भो० ६ अ० ।

निचिद् न० नितरां चिरः प्रा० ष० । १। अत्यन्तचिरकाले २ तद-
र्त्तनि लि० “प्रष्टव्येषां निचिराभ्याम्” ऋ० ६। १६। १

निचुम्भण पु० निचमनेन पूर्यते नीचैरस्मिन् कण्ठनि दधतीति
वा ष्टो० । १। सप्तरे २ अथयवे च “सप्तद्वोऽपि निचुम्भुण

उच्यते निचमेन पूर्यते । अथयवोऽपि निचुम्भुण उच्यते
नीचैरस्मिन् कण्ठनि नीचैर्दधतीति वा । नीचं कुपो-
तीति वा” निरु० ५। १८। “अथयवो निचुम्भुणो भवति”
तद्वृता श्रुतिः “अथयव ! निचुम्भुण निचैररुणि निचु-
म्भुणः” यजु० ३। ४८ “निचुम्भुण चूप मन्दायां गतो
नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्भुणः । उपाप्रत्ययो
समागमश्च । यदा नीचैरस्मिन् कण्ठनि नीचशब्देन
कर्म कुर्वन्त्यवयवो निचुम्भुणः । “वीणस्थूणप्रणभूषे-
त्यादिना नीचेः शब्दोपपदात् कण्ठतेः कप्रत्ययान्तो
निघातः धातोः पुष्पाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपा-
तितः । तथा विधावभ्यध ! यद्यपि त्वं निचैररुणि नि-
तरां चरतीति निचैरुः । नितरां गमनशोभोऽसि तथा-
प्यत्र निचुम्भुणो भव मन्दगमनो भव” वेददी० ।

निचुल पु० नि+चुल-क । १। हिल्ललहणे अक्षरः । २। वेतसः
हस्ते राजनि० । “स्थानादप्लात् सरसनिचुलाकुलतो-
दङ्गुलः खम्” मेघ० ।

निचुलक न० नि+चुल-वा० कन् । १। योषादेशोबाह्वतिचक्षात्रे
निचोले हारा० २। कुक्षिक्वामृत्ये षं स्त्री शब्दार्थचि० ।

निचेय लि० नि+चि-यत् । आचीयमाने स्त्रियां टाप् ।
आङि त स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् । आनिचेयी

निचेरु पु० नि+चर-उन् वा० आदेशेङ् । नितरां चरयशीले
“अथयव निचुम्भुण निचैररुणि निचुम्भुणः” यजु० ३। ४८

निचोल पु० नि+चुल-यच् । १। प्रच्छदपटे येन शय्यादि प्रच्छा-
दते तस्मिन् अक्षरः २। दोषिकाद्यावरणवस्त्रे स्त्रीपिधा-
नपटे च हेमच० । “शीलय नीलनिचोलम्” गीतगो०

निचोलक पु० निचोले इव कायति कै-क । योषादेशोबा-
ह्वतिचक्षात्रे कूर्पांशे हेमच० । [लिङ्गा० ।

निच्छवि पु० निजटा क्ष्वितम् । (लिङ्गोत्) तीरभुङ्गरेवे
निच्छिवि पु० ब्राह्म्यात् क्षत्रियात्सर्वपायास्तत्पन्ने जातिभेदे

“भक्षोमक्षश्च राजन्यात् ब्राह्म्यात् विच्छिविरेव च” मनुः
निज लि० नितरां जायते नि+जन-ङ् । १। स्त्रीये २। नित्ये च

अक्षरः । “सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनेः” भाषः ।
३। आभाविके “स्वास्थ्यं यस्य निजम्” श्याय लीला० ।

निजघास पु० पार्वत्या रोषशब्दे गणभेदे “निजघासो
घसश्चैव स्यात्कार्थः प्रशोषणः” हरिवं० १६ अ० ।

निजघ्नि लि० नि+हन-कि द्विषम् । नितरां हननशीले
“यथा निजघ्नोदसा” ऋ० ६। ५। १२ ।

निजघृति स्त्री शाकदीपस्य १। नदीभेदे तदुपक्रमे “यतेषां

वर्षमथादागिरयो नद्यः सम सप्तैव" इत्युक्त्वा "अनवा
आयुर्वा उभयसुदिरपरजिता पञ्चपदी सहस्रश्रुतिर्नि-
जष्टतिरिति" भाग० ५।२०।१६। उक्तम् । निजा धृतिरस्य ।
२स्वभावतो धैर्यान्विते लि० । [न वः । निजिमान् ।
निजि लि० निज-गुणौ कि । गुणमिति । अतोयवा० मस्य
निटल पु० नि+टल-अच् । कपाले भावस्येव शब्दार्थकस्य-
तसः "राजा निटलतले चुम्बितनिजचरणाम्बुजेः"
दशकु० ।

निटलाच्च पु० निटले भावे अक्षि अस्य पञ्च० । शिवे
शब्दार्थकस्य "रोषरुचेण निटलाचेण दूरीकृतचेतने
मकरचेतने" दशकुमा० ।

निडीन न० नीचैडीनम् । भक्ष्यमाचर्य वा दृष्ट्वा अक्षःपतन
रूपे खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पु० दृष्टम् ।

निष्ठिका स्त्री सतीलायां (तेषोयाडा) कलायभेदे शब्दच० ।
निष्ठ लि० अन्तर्हिते निचष्टुः "निष्ठः संनद्धो मनसा
चरामि" ऋ० १।१६४।२७

नितनी स्त्री क्षोषधिभेदे "देवी देव्यामधिजाता पुथिव्याम-
क्षोषधे ! । तां त्वा नितनि ! केयेभ्यः" अथ० ६।१२६।१
नितम्ब पु० नि+तम्ब-अच्, निभृतं तस्यते कास्यते कासुकेः
नितरां तास्यति सुरतमदीदृ तम-वा० व वा । स्त्रीणां
यथात् १कटितटे अमरः २स्तब्धे ३कुले ४कक्षा अक्षोमाने
कटके (पर्वतवसतिस्थाने) ५कटिमात्रे च भेदि० ।
"तद्व्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः । गुरुणां
सन्निधानेऽपि कः कूजति स्रुष्टुर्लुङ्" विदग्ध० "नित-
म्बमिव भेदिन्याः कक्षांशुक्तमवह्वयत्" रघुः "गिरेर्नि-
तम्बे मरुता विभिन्नम्" भट्टिः "वेद्यो नितम्बः किञ्च
भूधराणां विद्यासिनानीम्" सा०द० ।

नितम्बिन् लि० नितम्ब+अस्यर्थे इति । १नितम्बयुक्ते
"मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः" रघुः । प्राशस्ये इति ।
२प्रशस्तनितम्बयुक्तायां स्त्रियां स्त्री लोप् । "नितम्बिनी-
भिच्छवि सुक्तवज्जाम्" कुमा० ।

नितम्बू पु० कर्मभेदे "नितम्बू भवन्तो धौम्यः शतानन्दो-
ऽस्तत्रणः" भा०सु० २६४० नानर्षिकथने

नितराम् अव्य० नि+तरम् आस । १सुतरामित्यर्थे २यतिशये
प्र "सुतरां तदन्ति जेतो नितरां विवादिनाम्" ऋतुस०
"तेभ्यो नितरां विरतिः" वेदा० ।

नितल न० निजलं तलमधोभागः प्रा०स० । पातालभेदे शब्द-
रत्ना० "सुतलं नितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमुत् । महा-

यमतलञ्चापि पातालञ्चापि सममम्" पुराणस० विष्णु० ।
नितान्त न० नितान्त्यति अ नि+तम-ऊ । १एकान्ते २अत्यन्ते
अमरः । "निद्राविनोदिननितान्तरतिक्तमानाम्" किरा०
"नितान्तदीर्घेर्जेनिता तपोभिः" कुमा० ।

नित्य लि० नियमेन नियतं वा भवं नि+त्यप् । १सतत्वे
अमरः । अहरहः क्रियमाणत्वेन २विधिवोधिते ३प्र-
त्यवायसाधनाभावप्रतियोगिनि कर्मणि यथा अहरहः
सन्ध्यासुपासीतेति अत्य सन्ध्याभावे प्रत्यवायसाधनत्व-
बोधः । ४अविच्छिन्नपरम्पराके च यथा वर्षा नित्याः ।
५उत्पत्तिविनाशरहिते इशाश्वते काचत्वयस्ये वस्तुनि
च लि० ७समुद्रे पु० राजनि० । शास्त्रबोधितसदातन-
कर्त्तव्यताकं च नित्यं तद्वबोधकं ति+त० समाह्वयोक्तं
यथा "नित्यं सदा यावदायुर्न कदापिदति-
क्रमेत्" । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । फला-
श्रुतेर्वीप्सया च तच्चित्तमिह कीर्तितम् । अत एवा-
र्षोक्तार्थकशब्दाः स्थापितपदार्थस्य नित्यत्वबोधकाः ।
उत्तरश्लोकबोधार्थास्तु परम्परया नित्यतासमर्पका इति
भेदः "तस्मादपि न सदायुक्तो नित्यं स्थादात्मवान् हिजः"
"विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिरु" मनुः
नित्यत्वञ्च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगि-
त्वम् तेन उत्पत्तिविनाशशून्यत्वात् काचत्वयस्यत्वं गम्यते ।
नित्यकर्मन् न० कर्म० । विहिते कर्मभेदे "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव
नित्यनैमित्तिकमनया । गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तद्विशामय
पुत्रक ! । प्रश्रयज्ञादिकं नित्यं यदेतत् कथितं तव । नै-
मित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्यनैमि-
त्तिकं ज्ञेयं सर्वज्ञादि पण्डितैः" आ०त० मार्क० पु०
तत्प्रागे दोषो यथा "नित्यानां कर्मणां विप्र ! तस्य हानि
रहर्निशम् । अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ।
प्रायश्चित्तेन मरुता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि । पक्षं नित्य-
क्रियाहानेः कर्त्ता मेनेय ! मानवः । संवत्सरं क्रिया
हानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते । तस्यावलोचनात् स्यो
निरीक्ष्यः साधुभिः सदा । सृष्टे स्नानं वषेवस्य शुद्धि
हेतुर्महासुने ! । पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पाप-
कर्मणः" इति विष्णु पु० । क्षतादौ नित्यकर्मकरणाभिषेधो
यथा "जानू" क्षतले जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
क्षतके च सस्यन्ने चुरकर्षणि मेषुने । घ्नोद्गारे तथा
वान्तौ नित्यं कर्माणि संयजेत् । इत्ये मुक्ते त्वजीये
च जेव मुक्ता च किञ्चन । कर्म कृत्यान्तरो नित्यं क्षतके

मृतको तथा । यत् उपपन्नं तास्वूलं भेषजत्वेन कल्पितम् । कणादिपिप्पल्यनञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत् । जलस्यपि नरश्चे भोजनाङ्गेपजादते । नित्यक्रिया निवर्त्तते सङ्गं नैमित्तिकैः सदा । जलौकागूढपादञ्च क्षमिगण्डूपदादिकम् । कामादम्भेन संसृष्टं नित्य-कर्माणि संत्यजेत् । विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिष्टको हिजः । यावद्दत्तसरपर्यन्तं मनसापि नचाचरेत् । महागुरुनिपाते तु कास्यं क्षिप्रञ्च चाचरेत् । आर्त्तिव्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आङ्गं देवयुतञ्च यत् । गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रकृत्यैव च पाणिना । न कुर्व्यान्नित्य-कर्माणि रेतःपाते च भैरव ! कालि० पु० ५४ अ० ।

नित्यकर्मणि अथक्काङ्गवैगुण्येऽपि फलनिष्पत्तिर्भवतीति कात्या० श्रौ० १।२।१८ सूत्रे याज्ञिकदेवकृतसंघे च व्यवस्थापितं यथा

“अथेदं विचार्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं कास्यञ्च तल नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते । किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति । किं तावत् प्राप्नुमि सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः भावनांशस्य कथंभावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्ते आह ” “विशुष्ये फलनिर्दिष्टिरङ्गप्रधानभेदात्” सू० । “नित्ये कर्मणि अग्निहोत्रदशपूर्णमासादिके प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव । अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता होतिकर्त्तव्यता सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हति कथमपूर्वाभावः ? । फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं कल्प्यम् । तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्माच्चित्येषु यागस्यैव साव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां वाग्निसिद्ध्यै पुरोडाशस्यैकव्य इत्येतावदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि संनिपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति अन्यथातुपपत्त्या तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि अङ्गान्नातं तु कास्यप्रयोगार्थम् अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति । कथं तर्हीदृशे निष्फले पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति ? चेत् उच्यते प्रत्यवायातुपपत्त्ययां प्रवृत्तिर्न तु फलार्था विहिताकरणाच्च प्रत्यवायः स्मर्यते “अकुर्वन्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते

नरः” इति (मनुना) । अतो नित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोग इति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथंभावातो हि तिस्र आकाङ्क्षा जायते किं, केन, कथमिति तत्र कथमित्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादभावात्तितिकर्त्तव्यता । सत्यम् अस्यैव हेहायाकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पुराणात्तद्विदित्युपयोगिन्येनेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षया गृह्यते न त्वदोपयोगि प्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्मृतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागस्यैव सत्यं सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् । ननु चेत् सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते, तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन सुसूक्ष्माणामभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव कथं ? तस्मिन् पापे एतज्जन्तोपाजिते भवान्तोपाजिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यंभावेन मोक्षाभावात् अतो मोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहित फलाय, इतरथाऽप्रचीणे पापे फलाप्राप्तेः । तस्माच्चित्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यता समेक्षेण एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्यते “पूर्वां सन्ध्यां उपसंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति (मनुः) इत्यादिभिः “नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति च” । तस्माच्चित्येऽप्यस्यैव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्माच्चित्यान्यपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य तस्य पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतासमेक्षेण एव । ततश्च सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न शक्नोति जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत्तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् । तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम् । तेन यथा शक्नुयादित्युपबोध्यते तत्रावश्यमन्यतरस्मिन्नहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये श्रूयते तदादि कस्यचिदङ्गस्यातुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियते ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं श्रुत्वा निमित्ते विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्मान्नि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वातुरोधेन यथाशक्नुः पसंहर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वं श्रुतं

हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथाशक्त्युप-
संहृतव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फल-
सिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यज्यतीति
मेवम् । शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव
अङ्गोपदेशं निमित्तं वाचोचरोभयानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि
कतुं शक्नोति तावद्विरूपेण प्रधानमेनः क्षपयतीति
शास्त्रार्थोऽवधार्यते तावदेव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः
इति साधूक्तम् “विगुणे फलनिर्हृतिरङ्गप्रधानभेदा-
दिति” । एतच्च प्रयोगविध्यतुजोष्येष्वङ्गेष्वप्युच्यते यच्च
कुत्र्यादित्युच्यते तत् यथाशक्त्युपबोध्यते । यानि तु
स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरङ्गानि वोपजीव्यन्ते यथा लोके
धनाजनादि वेदेऽपि कालो विद्याग्नयश्च तेषां स्वरूपे-
ष्वेवाधिकारिविशेषणत्वम् । इत्यवान् विद्यावानग्नि-
मानिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिवलादुपादीयते
निमित्तानुरोधाद्वा त्यज्यते उभयानुपपत्तौ वा शक्तं
प्रत्युपादीयते अशक्तं प्रति त्यज्यत इति नान्या गति-
रस्ति ततोभयानुपपत्तौ युक्तो यदि सम्भवति सम्भवो-
पादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति श्रीहीन् सम्पादयेत् यथाशक्त्य-
वहन्यादिति आहवनीयादिसंस्कारं तु नानेन विधिनोपा-
दीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् इत्यवान् जीवन् यजेते-
त्येवमाश्रीयते अतो विद्याग्निमालाद्यापरित्यागेनान्ये-
षामङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम् । तथाचोक्तं तन्त्र-
रत्ने “यानि प्रयोगविधिना कतुरूपादेयत्वेनाङ्गानि
चोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्त्युपा-
त्तावन्ति कुत्र्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयं
सिद्धानि वाङ्मतेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधि-
कारिविशेषणम् यथाग्न्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोग-
विधिनानुपादानाच्च यावच्छक्त्युपवन्तः सम्भवति
किन्तु तदपेक्षो विधिस्तदन्तर्गताधिकरोति तेन सपत्नीक-
स्यार्चयस्य (वेदस्य) व्याख्यानोपात्तसंस्कारविशिष्टस्याग्निमतो
विद्यावतः प्रदोषादिकालसंयोगिनोऽधिकारो नान्यस्येति ।
एवं चाप्रतिषमाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यग्न्यादिमानधिक्रियेतैव
आधानं तु न कुत्र्यात्तस्यानैमित्तिकत्वादिति” । “प्राय-
श्चित्तविधानाच्च” ॥ “प्रायश्चित्तविधानादप्येवं कल्पयते
यदिगुणेऽपि फलनिर्हृतिर्भवतीति । यदि च विगुणात्
फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत नहि निष्फल-
स्याङ्गैः कल्पयति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि
फलं भवतीति । येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्वा

भावात्तदर्थैतिकर्तव्यताभावेन निमित्तभेदेन जाते वैगु-
ण्यात्तत्परिहारायापरं होमाख्यमङ्गं भिन्ने जुहो-
तीत्यादिकमनुपपन्नं न क्रियत एव । पक्षान्तरे असत्या-
नितिकर्तव्यतायां भेदेन जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुण-
हानिर्हि वैगुण्यम् अस्ति गुणे कस्य हानिः स्यात्
ततश्चास्त्वप्य एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति” । “तथा
च दृष्टम्” ॥ “नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गप-
रित्यागेनापि यथाशक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठानव्यत्वेन श्रुतौ
दृष्टम् । तथा हि “यत्पयो न स्यात् केन जुहुया
इति ब्रौह्मिषवाभ्यामित्यादि न वा इह तर्हि किं च
नाशीदधैतदुक्तं सत्यं अद्यायाम्” इत्यन्तेन पन्थेन । तथा
“तदेव यादृकीदृक् च होतव्यमिति” शास्त्रान्तराच्च तस्मा-
द्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति
अतएवोक्तं कर्काचार्यैः “उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्-
त्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति” । “नित्यकर्मगत्या-
रब्धे अनारब्धे वा प्रतिनिधिर्भवति अवश्यकर्तव्यतया
यथाशक्तिप्रयोगस्य व्यस्यपितत्वात् इति” च न्यत ततो-
क्तम् । “काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः”
इत्युक्ते सत्य प्रतिनिधिरस्ति । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
त्रिविधं ज्ञानमिष्यते” ब्रह्मसूत्रम् ।

नित्यचौर न० अवैधकेशादिच्छेदने “चूडोदिते तिघाटने बुधेनो-
र्दिवसे नरः । नित्यचौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न तु कश्चित्”
ज्योतिषसारः । अधिकं क्षुरकमर्तुं शब्दे २३८६४०८३३
नित्यगति ३० नित्यं गतिरस्य । सदागतौ वायौ हेमच० ।
“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदानु शतशोऽम्बरे” भा०स० ४६५०
नित्यगमनादयोऽप्यत्र ।

नित्यदा अव्य० नित्य+दाच् स्तरादि । सर्वदेत्यर्थे “त्वमग्निः
सर्वभूतानामन्तररसि नित्यदा” भा०व्या० ६५० ।

नित्यदान न० नित्यं प्रत्यहं कर्तव्यं दानम् । प्रत्यहकर्तव्ये
दाने “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमिष्यते ।
अहन्यहनि यत् विप्र ! दीयतेऽनुपकारिणे । अतुद्दिश्य
फलं तत् स्यात् ब्राह्मणस्य तु नित्यकम्” गरुडपुरा ।

नित्यनैमित्तिक न० कर्म० । नित्यत्वनैमित्तिकत्वयुक्ते
कर्मभेदे पर्वश्राद्धादौ “नित्यनैमित्तिकं चोयं पर्वश्राद्धादि-
पण्डितैः” श्राद्धत० मार्कण्डेयपुरा० । प्रायश्चित्तेऽपि तथा-
त्वम् । अवश्यकर्तव्यत्वेन नित्यत्वं पापनिश्चयवता
कर्तव्यत्वेन नैमित्तिकत्वं यथाह प्रा०त० रघुनन्दनः
“प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि फलसिद्धिः । तस्मा

च प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च मिताक्षराजदाह
“नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादाव-
गतपापक्षयोऽपि जातेऽन्यायेन साध्यतया स्वीक्रि-
यते । न च दुरितपरिजिहीर्षुषानुऽभ्योयते एतावता
काव्याधिकारमात्रशङ्का कार्या यस्मात् “चरितव्य
मती नित्यं प्रायश्चित्तं विगुह्ये । निन्द्यै च लक्ष्यैर्युक्ता
जायन्तेऽनिष्कृते नभः” इति मनुवचनेऽकरणे दोषश्रवणे-
नायश्रुतावगमात् । तथा च याज्ञवल्क्यः “प्राय-
श्चित्तमकुर्वीणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः
क्षत्राक्षरकान् यानि दारुणान्” । प्रायश्चित्तमकुर्वीणा
दुःसहाक्षरकान् प्राप्नुवन्ति” ।

नित्यप्रलय पु० नित्यः प्रात्यहिकः प्रलयः । सुषुप्तौ “चतु-
र्विधस्तु प्रलयो नित्यो यः प्राणिनां स्यः । सदा विनाशो
जातानाम्” अग्निपु० ३६७ अ० स च प्रलयचातुर्विध्यमुक्ता
वेदान्तपरिभाषायां विद्यते यथा

“स च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिक-
श्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्य-
प्रलयरूपत्वाद् धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणा-
त्मनावस्थानं, तेन सुषुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः
न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तायनःकरणस्यापि
विनाशे तदधीनप्राणनादि क्रियातुपपत्तिः, वस्तुतः श्वासा-
दाभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात् सुषु-
शरीरोपलम्भवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परेतादिविशेषः सुषु-
प्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना तत्रैव वर्तते परेतस्य
तु लोकान्तरे इति यैलक्षण्यात् । यदा अन्तःकरणस्य हे-
मन्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशि-
ष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्ट-
स्येति प्राणनादावस्थानमविरुद्धम् । “यदा सुप्तः स्त्रप-
न कक्षुन पशुप्रति यथाऽपि प्राणएवैकधा भवति अष्टैनं
वाक् सर्वैर्नामभिः सहाय्येति सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो
भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि” श्रुतिरुक्तसुषुप्तो मानम्” ।

नित्यमुक्त पु० नित्यं सक्तः । कालत्रयेऽपि वन्धनान्ये पर-
मात्मनि “अहं देवो नचान्योऽस्मि—इत्युपक्रमे नित्य-
सक्तस्वभाववान्” आ० त० । “नित्यसक्तत्वम्” । सं० सू०

नित्ययज्ञ पु० कर्म । फलयोगं विना जीवनादिमात्रनिमि-
त्तेन विहिते यथाकथञ्चित् प्रतिनिध्यादिना अथस्वद्वि-
व्येष चाहुते अग्निहोतादौ यज्ञे । [स्त्री तिका० ।
नित्ययौवन त्रि० नित्यं यौवनमस्य । शिष्ययौवने रक्षीपद्यां

नित्यवैकुण्ठ पु० सत्यलोकस्य विष्णोः स्थानभेदे “ऊर्ध्वं
नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च । अक्षयाकाशसमो
नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् । इन्द्रेष्वाससङ्गतो निर्ले-
ष्यश्च निराश्रयः । आकाशवत् सुविस्तारशालमत्यरत्न-
निर्मितः । तत्र नारायणः श्रीमान् वनमालो चतुर्भुजः ।
लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तुलसी पतिरीश्वरः । सुनन्द-
नन्दकुसुदपार्श्वदादिभिरन्वितः । सर्वेशः सर्वसिद्धीयो
भक्तानुग्रहकारकः” ब्रह्मवै० पु० प्र० ख० १५ अ० ।

नित्यसत्वस्य त्रि० नित्यमचलं यत् सत्त्वं धैर्यं गुणभेदो
वा तत्र तिष्ठति स्यात्—क । १ नित्यधैर्यावलम्बिनि ररज-
स्वमसौ अभिभूय सदा सत्वगुणावलम्बिनि च । “नित्य-
सत्वस्यो नियोगक्षेमः आत्मवान्” गीता ।

नित्यसम पु० गौ० सूत्रोक्ते जात्युत्तरभेदे नित्यानित्यकार्यं
समादीन् विभज्य “नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोप-
पत्तेः नित्यसमः” इति लक्षितम् जातिशब्दे ११०४ प्र० दृश्यम्

नित्यसमास पु० कर्म० । व्याकरणोक्ते समस्यमानवावत्पद-
रहितविषयवाक्यरूपचिते समासभेदे

नित्यहोम पु० नित्यं प्रत्यहं कर्त्तव्यो होमः । हिजैः प्रत्यहं
कर्त्तव्ये होने । स च होमः “यावज्जीवमग्निहोमं
जुहोति” इति श्रुत्युक्तः विष्णुसंहितोक्तोऽन्यविधो यथा
“अथाग्निं परिससृज पयुष्य परिस्तीर्य परिपिब्य सर्वतः
पाकादपचष्ट्व जुहुयात् । वासुदेवाय सहस्रध्याय
प्रदुन्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्तायाच्युताय वासुदेवाय ।
अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अतुमत्यै धन्वन्तरये वाकोष्प-
तये अग्नये स्विष्टकृते च” । “वैश्वदेवस्य स्रिजस्य षड्योऽग्नौ
विधिपूर्वकम् । होमं कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होमम-
न्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुक्षे चैवा-
तुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा
स्विष्टकृतेऽन्ततः” मनुनोक्तविधिरन्यविधः शास्त्राभेदात्
व्यवस्था ।

नित्या स्त्री १ देव्याः शक्तिभेदे तदधिकारेणैव नित्यातन्त्रं
प्रवृत्तं तज्ज्ञानमन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । २ मनसादेव्यां
शब्दरत्ना० ।

नित्यानध्याय पु० सर्वथा वर्जनीयवेदपाठकालादौ “हावेव
वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धा-
मात्मानं चाशुचिं हिजः” इति “इमाञ्चित्यमनध्यायान-

चोयानो विवर्जयेत्" इति मनुना प्रदर्शिताऽनध्यायभेदः
अनध्यायशब्दे १४६४० दृश्यम् ।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः ३० नित्यञ्च अनित्यञ्च नित्याऽनित्ये
ते च ते वस्तुनी च नित्यानित्यवस्तुनी नित्यानित्य-
स्तुनोर्विवेकः पृथगात्मता । ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्य-
दखिलमनित्यमिति विवेचने । "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये-
त्येवं रूपो विनिरयः । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः
समुदाहृतः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । अथञ्च ब्रह्मविद्या-
याम् अधिकारप्रयोजकः ।

नित्यानित्यसंयोगविरोधः ३० नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य एकत्व
संयोगे सम्बन्धे विरोधः । एकत्व धर्मिणि नित्यत्वस्या-
नित्यत्वस्य च सम्बन्धरूपे भावाभावयोरेकत्व योगरूपे
विरोधे । संयोगपृथक्त्वन्यायविषयातिरिक्त एवास्य
विरोधस्य दूषकतेरित्याकारे दृश्यम् ।

नित्याभियुक्तं त्रि० नित्यमभि समन्तात् युक्तः योगे व्यापृतः ।
देहयात्राभावात् प्रयतमाने इतरत्यागासक्ते योगिनि
निदि न० निदि-क वा० नलोपः । १विषे शब्दच० २निन्दके
त्रि० "अज्ञं निदाया विश्वेभिरग्निम्" ऋ० ६।१।६

निदाया निन्दन्याः" भा० । [३० स्त्री० शब्दच० ।

निदिद् त्रि० निदिक्तो दहुरस्य प्रा० व० । दहुरहिते २मनुष्ये
निदर्शनं न० नि+दृश्-ल्युट् । १उदाहरणे दृष्टान्ते "आत्मा
ज्ञाकाशवज्जीवैषेष्टाकाशैरिवोदितम् । घटादिवञ्च सङ्गा-
तेजातावेतच्चिदर्शनमिति" । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयि-
षया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जाता-
नुपगम्यमानायामेतच्चिदर्शनं दृष्टान्तो यथोदितं आकाश-
वदित्वादीनि भाष्यम्" शब्दार्थचि० । २अर्थालङ्कारभेदे
स्त्री टाप् । अर्थालङ्कारशब्दे ३६६४० दृश्यम् ।

निदाघ ३० निवरां दहतेऽल नि+दह-आधारे घञ्
न्यङ्गादि० क्तत्वम् । १उष्णे २घर्मे ३घर्मकाले ज्यैष्ठा-
षादमासयोः ४घर्मजले च मेदि० । ऋतुसंहारे १म सगे
निदाघकाले वगर्थः पदार्थां भङ्गाया प्रदर्शितास्त्वैव
दृश्याः । उल्लस्युल्ले ऋमुपलोजाते ५ऋषभेदे ३० ।

निदाघकर ३० निदाघ उष्णः करः व्यस्य । १सूय्ये
हारा० निदाघमासादयोऽन्यत् "निदाघमानमिवाधि-
दोषितम्" माघः । २वर्कष्टजे च

निदाघकाल ३० निदाघस्य कालः । १पीप्लोर्त्तौ ज्यैष्ठाषाद-
मासयोः "दिनान्तरेभ्योऽभ्युपगान्तमन्त्रयो निदाघकालः
समुपागतः प्रिये !" ऋतुसं० ।

निदाह त्रि० नि+दो-हच् । निरोधके "चरन्वृत्तोरु-
च्चिह निदातारम्" ऋ० पा० ३।५ "निदातारं निरोध-
कम्" भा० ।

निदान न० नितरामसाधारणतया दयते कार्यम् नि+देङ् पा-
लने ल्यु । १आदिकारणे अमरः २कारणमात्रे श्वत्स-
दामनि निवृत्त दानम् प्रा० व० ३कारणज्ञे च मेदि०
नि+दे गुह्यो भावे ल्युट् । ५गुह्यो हेमच० । इरोगनिर्णये
विश्वः ७रोगहेतौ । "निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युप-
गयन्तथा । सम्प्राप्तिरिति विज्ञानं रोगाणां पञ्चषा-
ष्टतम् । निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोल्लानकारणैः । निदा-
नमाहुः पथ्यायैः प्राप्सूपां येन लक्ष्यते" इति माघ-
वकरः समुत्ते निदानप्रकरणे तद्वेदादिकं दृश्यम् । "नि-
दानमिच्छाशुक्लस्य सन्ततेः" रघुः ।

निदिग्ध त्रि० नि+दिह-क्त । १उपचिते २छेपनादिना
वर्जिते च ३पचायां स्त्री शब्दच० । ततः संज्ञायां कन्
कापि अत इत्त्वम् । निदिग्धिका कण्ठकारिकायां स्त्री
अमरः ।

निदिग्धिकादिकाय ३० चक्रदत्तोक्ते काथभेदे "निदि-
ग्धिकानागरकास्तानां काथं पिबेन्निमित्तपिप्पली-
कम् । जीर्णज्वरारोचककासगूलाशाम्निमान्द्यार्हित-
पीनसेपु । हन्यूर्जगामयं प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते"

निदिध्यास ३० नि+ध्या-सन्-भावे घञ् । श्रवणमननज्ञातस्य
एकतानतासाध्ये निरन्तरचिन्तने । भावे ल्युट् निदिध्या-
सन तत्पार्थं न० । तल्लक्षणादि यथा "निरन्तरं विचारो यः
श्रुतार्थस्य गुरोर्मुख्यात् । तच्चिदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चै-
काग्र्येण लभ्यते । अनात्मन्यरुचिचित्ते रुचिश्चात्मनि
चेज्जयेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्तमेकाग्रमर्हति" ।
विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनि २सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहे । विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्यय
प्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेनात्मचिन्तने । निदिध्यासनं
च विचारविशेषात्मकम् । स च विचारविशेषोऽध्यानात्मा
तत्प्राप्तरूपं निदिध्यासनम् । "ताभ्यां निर्विकल्पित्वेऽर्थे
चेतसः स्थापितस्य यत् । एकतानत्वमेतच्चि निदिध्यासन-
मुच्यते" । ताभ्यां श्रवणमननाभ्याम् । ४अपरायत्तबोधे ।
"अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यते" इति वार्त्ति-
कोक्तेः "तस्य वेदान्तवेदास्य निदिध्यासनतो विना"
काशीख० १०५० । "श्रुते यतशुणं विद्यात् मननं मननादपि ।
निदिध्यासं लक्ष्यश्रवणमननं निर्विकल्पकम्" विवेकचू० ।

निदेश पु० नि+दिश-घञ् । श्यासने श्यासायां शक्यने
धमरः ४निकटो ५भाजने च मेदिनिः "प्राणस्य तु
श्यानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः" मनुः "निदेशात् स्मरणः
पितृः" रघुः ।

निदेशिन् लि० नि+दिश-णिनि । श्यासाकारके स्त्रियां
ङीप् । सा च २दिशि काशायां राजनि० ।

निद्रा स्त्री नि+द्रा-भावे घ । शयने स्वप्ने । निद्रा च
कालाग्निरूपवती यथा "कालाग्निरूपवती च निद्रा
सा सिद्धयोगिनी । सर्वलोकाः समाच्छन्ना यथा योगेन
रात्रिषु" इति । रात्रिषु योगेन सम्बन्धेन । २तत्त्वा-
प्रतिबोधे । शयनप्रत्ययालम्बनायां वृत्तौ चतसृणां
वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणसदालम्बना-
वृत्तिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्मम् । सत्वरज
उभयविरोधिन्यां तमोगुणालम्बनायां वृत्तौ । "निद्रा-
भिमानीनी काली तामसी शक्तिरिष्यते । यदा तु
मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निव-
र्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः" । कर्मात्मानः उभयविधा-
नीन्द्रियाणि "सुखं स्वपित्यन्वेषणं व्याधिमुक्तं यो
नरः । सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ।
कुतो निद्रा द्रिष्टव्य परमेषूपकरणस्य च । परनारोपस-
क्तस्य परद्रव्यहरस्य च" निद्रा च मेध्या नाड्यसंयोग-
रूपेति नैयायिका चित्तवृत्तिभेद इति योगाचार्या यथा
"वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाः क्लिष्टाः" "प्रमाणविर्ययविकल्प
निद्रावृत्तयः पा० ६० वृत्तौ पञ्चधा विभज्य "अभा-
वप्रत्ययावलम्बना वृत्तिर्निद्रा" ६० निद्रावृत्तिर्लज्जिता १ सा
च सम्प्रबोधे प्रत्ययमशात्प्रत्ययविशेषः कथं ? सुखमह-
मस्त्रापसं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विषदीकरोति ।
दुःखमहमस्त्रापसं ख्यानं मे मनोभ्रमत्यनवस्थितम् ।
गाढं मूढोऽहमस्त्रापसं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं मे
चित्तमलसं सुषुप्तमिव तिष्ठतीति । स खल्वयमिति । प्रबुद्धस्य
प्रत्ययमशो न स्यात् अस्मिन् प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः
वृत्तयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा ।
सा च समाधावितरप्रत्ययवज्जिरोद्भव्येति भा० "अधिकृतं
हि वृत्तिपदमनुवादकं प्रमाणविपर्ययविकल्पवृत्तीनां व-
ृत्तित्वं प्रतिपरीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनुवृत्ते विशेष
विधानाद्य निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणां विप्रतिपत्ते-
रिति वृत्तित्वं विधेयम् । न च प्रकृतमनुवादकं विधा-
नाय कल्पत इति पुनर्वृत्तिप्रवृत्तम् जायतस्त्ववृत्तौ-

नामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमज-
देवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा ।
बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्वरजसो अभिभूय समस्त-
कारणावरकमाविरक्षति तमजदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणा-
माभावाद्बुद्धतमोमयोः बुद्धिमयबुध्यमानः पुरुषः सुषु-
प्तोऽन्नः संज्ञ इत्युच्यते । कस्मात्पुनर्बुद्धिकैवल्ययो-
रिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह । सा च सम्प्रबोधे
प्रत्ययमशात्प्रतिपत्तिकात् अरणात्प्रत्ययविशेषः । कथं ?
यदा हि सत्त्वसचिवन्तम आविरक्षति तदेदृशः प्रत्ययमश
सुप्तोत्थितस्य भवति । सुखमहमस्त्रापसं प्रसन्नं मे मनः
प्रज्ञां मे विषदीकरोति स्वप्नीकरोति इति यदा तु
रजःसचिवन्तम आविरक्षति तदेदृशः प्रत्ययमश
इत्याह । दुःखमहमस्त्रापसं ख्यानं मे भ्रमं मे मनः
कस्मात् यतो भ्रमत्यनवस्थितम् । नितान्ताभिमतरजः
सत्त्वे तमःससृज्जासे स्वाप्ते प्रबुद्धस्य प्रत्ययमशमाह ।
गाढं मूढोऽहमस्त्रापसं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं
मे चित्तमलसं सुषुप्तमिव तिष्ठतीति । साध्यव्यति-
रेके हेतुव्यतिरेकमाह । स खल्वयमिति । प्रबुद्धस्य
प्रबुद्धमात्रस्य तदाश्रितास्तेति बोधकाले प्रत्ययानुवृत्त्य-
भावे कारणात्तुभव इत्यर्थः । ननु प्रमाणादयो व्युत्थान-
चित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपत्तत्वाच्चिद्रा-
यास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्याया कथं समाधिप्रतिपत्तयेत्यत
आह । स च समाधाविरिति । एकाग्रतुल्यापि ताम-
सत्त्वेन निद्रा सवीजनिर्वीजसमाधिप्रतिपत्त इति सापि
निरोद्भव्येत्यर्थः" विवरणम् । इयञ्च वेदान्तिभिः सुप्रसि-
रित्यभिधीयते ।

निद्राण लि० नि+द्रा-तस्य नः । निद्रायुक्ते धमरः ।

निद्रालु लि० नि+द्रा-शीलार्थे आलु । निद्राशीले धमरः ।

"अङ्गानि निद्रालुसविभ्रमाणि" ऋतुसं० । [द्रमा०]

निद्रावृत्त पु० निद्राया वृत्त इवाश्रयत्वात् । अन्वकारे श-

निद्रासंजनन न० निद्रां संजनयति सम्-जन णिच्-ल्यु ।

ज्ञेयणि घातौ शब्दमात्रा । कफघातोर्निद्राजनकत्वं
वेद्यके प्रसिद्धम् ।

निधन पु० न० । निधीयतेऽन्न नि+धा-क्यु । शमरणे

धमरः लम्बतः २अपमस्याने तत्र मरणस्य चिन्त्यत्वा-
त्तस्य तथात्वम् । शयनजननक्षत्रावधिकेषु सम्प्रसोढप्रत्य-
यविशेषेषु नक्षत्रेषु "निधने तिष्ठकाक्षुनम्" ज्यो० त०
"क गन्तासि भ्रातः । कतवस्तयो यत्न धनिनः । किमर्थः"

प्राणानां स्थितिसमुविधातुं कथमपि । धनेयाञ्जालभ्ये-
र्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफलम् निकारोऽप्ये पञ्चाङ्गनम-
हह भोजिनि निधनमिति" शान्तिश० । पञ्चावयवस्य
सप्तावयवस्य वा साक्षोऽन्तिमे षष्ठ्यवये च तस्य यस्य
कस्यचित्साक्षः अन्तिमभागरूपम् उद्गाढप्रस्रोतप्रति-
हृत्तृभिः मिलितैर्युग्मपङ्केयम् । "कृत्यु पञ्चविधं सामो-
पासीत वसन्तो हिङ्गारः पीपः प्रस्तावः वर्षा उद्गोथः
शरत् प्रतिहारो ह्येसन्तो निधनम्" "वाचि सप्तविधं
सामोपासीत यत्किञ्चित् वाचो ह्यमिति स हिङ्गारः
यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स व्यादिः यदुदेति स उ-
द्गोथः यत्पततीति स प्रतिहारः यदुपेति स उपद्रवः
यक्षीति तद्विधनम्" छा० उ० । निवृत्तं धनं यस्यात् । ५८-
रिद्रे त्रि० "निधनता सर्वापदामास्यदम्" ऋच्छकटिकम्
निधनवत् त्रि० निधन+अस्यर्थे मत्तुप् सस्य वः । १मरण-
युक्ते निधनवयवयुक्ते २शान्ति न० "पङ्क्त्यै निधन-
वत् । निधनवत व्याप्यायणम्" यजु० ११५८ "निधनवत्-
साम" वेददी० ।

निधा स्त्री निधीयते धार्यते वञ्चनेनानया नि+धा-अ ।
१पाशसमूहे "निधा पाश्या भवति यन्निधीयते" निरु-
४।२ "चक्षुषेऽसम्पत्तयान् निधयेय वद्वान्" ऋ० १०।
७३।११ "निधा पाश्या पाशसमूहस्तया वद्वान्" भा०
भावे अ । २निधाने ३सर्पणे च ।

निधान न० नि+धा-भावे ल्युट् । १स्यापने निधीयतेऽत ।
२आधारे आच्ये "निधानभूतं सर्वं सदाः समधिगच्छति"
आगमः । ३लक्ष्यस्थाने "एतद्वानावताराणां निधानं
वीजमव्ययम्" भाग० १।३।६ । ४निधिगच्छार्थे । ५प्रकाशे
सि०कौ० निमूळशब्दे दृश्यम् । "नेरनिधाने" पा० "नि-
धानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः" रघुः "हत्वा निधानं पादेन
सोऽर्थमिच्छति भिक्षया" काशीख० ४६ख० । ततः ऋग्शा०
चतुरर्थ्यां क । निधानक तत्सञ्ज्ञितदेशादौ ।

निधि पु० नि+धा-आधारे कि । १वस्तुन आधारे "निधिः
श्रुतीनां धनसम्पदामिव" भावः "तदित्यमेतस्य निधेः
कलानाम्" नैष० । जलनिधिः शुष्कनिधिरित्यादि
२नलिकानामगम्यद्वये ३समुद्रे राजनि० ४विष्णो परेश्वरे
तस्य सर्वाधारत्वात् तथात्वम् । "सर्वः सर्वः शिवः
स्याणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः" विष्णुस० "प्रलयेऽस्मिन् सर्वे
निधीयते इति निधिः" भा० । ५भूखाताज्ञातस्त्रामिकध-
नादौ मिताक्ष० निधिविषये विधिभेदस्ततोक्तो यथा

"अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिगच्छत्वाच्च-
स्याधिगमे विधिमाह "राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् दिजे-
भ्योऽर्घ्वं" दिजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्यासौ
प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातोदायस्तं दण्डमेव च" याज्ञ० । उक्तं
लक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं
कोपे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः
सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् ।
यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविहङ्ग-
ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविहङ्गब्राह्मणक्षत्रियदिना निधौ
लब्ध्वा राजा षष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमा-
हरेत्" यथाह वशिष्ठः "अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधि-
गच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्ते षष्ठमंशं प्रदद्यात्" इति ।
गौतमोऽपि "निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभि-
रूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठमंशं लभेत्येके" इति ।
अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितस्यासौ वि-
ज्ञातश्च राज्ञा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं
लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा, स सर्वं
निधिं दाप्योदण्डाच्च यत्कृत्येक्षया । अथ निधेरपि स्त्रा-
स्यागत्य रूपसङ्ख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा
निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत्" यथाह
मनुः "भूमायमिति यो ब्रूयाच्चिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति" । अंगवि-
कल्पस्तु वर्णकालाद्यमेक्षया वेदितव्यः" । १महापद्मादि-
रत्नविषये सेवधौ स च नवविधः "महापद्मश्च पद्मश्च
शङ्खो मकरकच्छपौ । सुकुन्दकुन्दनीलश्च खर्वश्च नि-
धयो नव" इति शब्दार्णवः । खर्वमिद्वानामपटानामेव
निधित्वं तल्लक्षणञ्च मार्कण्डेयपु० ६००० उक्तं यथा

"मार्कण्डेय उवाच । पद्मिनी नाम या विद्या
लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता । तदाधाराच्च निधयस्तान् मे
निगदतः शृणु । तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
सुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्खश्चैवाष्टमौ निधिः । सत्यां
दृष्टौ भवन्त्येते सङ्गिः सह भवन्त्यमी । एते ह्यष्टौ
समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके । एभिरालोकितं चित्तं
मातृषस्य महासुने । यादृक् स्वरूपं भवति तन्मे
निगदतः शृणु । पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति
द्विज । स तस्य तत्सुतानां च तत्पुत्राणां च नान्यमः ।
दाक्षिण्यधारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् । सत्वाचारो

महाभागोयतोऽसौ सात्विको निधिः । सुवर्णरूपता-
 व्याधिः त्वनां च परिग्रहम् । करोत्यतितरं सोऽपि
 तेषां च क्रयविक्रयम् । करोति च तथा यज्ञान् दक्षि-
 ञ्चासु प्रयच्छति । सम्पादयति कामांश्च सर्वानेव यथा-
 क्रमम् । सभादेवनिकेतांश्च स कारयति तन्मनाः १।
 सत्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः । सत्व-
 प्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः । करोति पद्म-
 रागादि रत्नानाञ्च परिग्रहम् । स भौतिकप्रयात्नानां
 तेषां च क्रयविक्रयम् । ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामा-
 वसथांस्तथा । स करोति च तच्छीलः स्वयमेव च जा-
 यते । तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ।
 पूर्वर्द्धिमात्रः सप्तासौ पुरुषांश्च न मुञ्चति । महापद्मस्तु
 विप्राणां यज्ञार्थमुपजायते २। तामसो मकरो नाम
 निधिस्तेनावलोकितः । पुरुषोऽथ तमःप्रायः सुशी-
 लोऽपि हि जायते । वाणखड्गदिधनुषां चर्मणाञ्च
 परिग्रहम् । दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ।
 ददाति शौर्यदत्तानां भूभुजां ये च तत्प्रियाः । क्रय-
 विक्रयशस्त्राणां नान्यत्न प्रीतिमेति च । एकस्यैव भव-
 त्येष नरस्य न सुतानुगः । द्वयार्थं दस्युतो नाशं
 संपाप्ते वापि स व्रजेत् ३। कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो
 नरस्तेनावलोकितः । तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ
 तामसो निधिः । व्यवहारान् न शिष्टैश्च पण्यजातं
 करोति च । क्रियाः स्त्रा निखिलाश्चैव न विश्वसिति
 कस्यचित् । समस्तानि यथाङ्गानि निम्नद्व्यास्ते हि क-
 ष्कपः । तथावदस्य वित्तानि तिष्ठत्याकुलमानसः । न
 ददाति न वा भुङ्क्ते तद्दिनाशमयाकुलः । निधानसुख्यां
 कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ४। रजोगुणमयश्चान्यो
 सुकुन्दो नाम यो निधिः । नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो
 भवति द्विज ! । वीणावेणुसदृहादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।
 करोति गायतां वित्तं नृत्यतां च प्रयच्छति । वन्दिमा-
 गधस्तानां विटानां लास्यपाठिनाम् । ददात्यहर्निशं
 भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं द्विज ! । कुलटासु रतिचास्य
 भवत्यन्यैश्च तद्विधैः । प्रयाति सङ्गमेकं च स निधिर्भजते
 नरम् ५। रजःसत्वमयश्चान्यः कुन्दोनाम महानिधिः ।
 उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः । समस्तधातु-
 रत्नानां पण्यधान्यादिकस्य च । परिग्रहं करोत्येव तथैव
 क्रयविक्रयम् । व्यापारः स्त्रजनानां चाप्यागताभ्यागतस्य
 च । सहते नापमानोक्तिं स्वस्वामपि महासुने । ।

सूयमानश्च सहर्तौ प्रीतिं वभ्राति यच्छति । यं यमि-
 च्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च । वङ्गो भाय्यो भव-
 न्यस्य स्त्रुतिमत्त्वोऽतिशोभनाः । तदन्ये सप्त नरान् निधिः
 कुन्दोऽनुवर्त्तते । प्रवर्द्धमानोऽसुनरम एभागेन सत्तम ! ।
 दीर्घायुश्चैव सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति । वन्धूनामेव
 भरणं ये च दूरादुपागताः । तेषां करोति वै कुन्दः पर-
 लोकेन चादृतः । भवत्यस्य न च स्नेहः सह्यासिपु
 जायते । पूर्वमित्यैश्च शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः करोति च ६।
 तथैव सत्वतमसो यो विभर्त्ति महानिधिः । निधिः स
 नीलस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभाम्भवेत् । वस्त्रकपांसधान्यादि
 फलपुष्पपरिग्रहम् । सुक्ताविद्रुमशङ्खानां सुक्तादीनां
 तथा सुने ! । काष्ठादीनां करोत्येष यज्ञान्यज्जल
 सम्भवम् । क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्न रमते मनः ।
 तडागान् पुष्करिण्यादीन् तथाऽऽरामान् करोति च ।
 वन्धुञ्च सरितां दृष्टांस्तथारोपयते नरः । अतुलेपन
 पुष्पादिभोगभोक्ताऽपि जायते । लिपुर्पथापि निधि-
 नीलो नामेह जायते ७। रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्ख
 संज्ञो हि यो निधिः । तेनापि नीयते विप्र ! सङ्गुणितं
 निधीश्वरः । एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
 यस्य शङ्खो निधिरस्य स्वरूपं क्रोष्टुके ! शृणु । एक
 एवात्मना मिष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाऽम्बरम् । कदम्बमुकपरि-
 जनो न च शोभनवस्त्रधृक् । न ददाति सुहृद्भाय्यां
 सुतपुत्रपुत्रादिषु । स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति
 सर्वदा दा । इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ।
 मिश्रावलोकिता मिश्रस्वभावफलदायिनः । यथाख्यात
 स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात् । सर्वेषामाधिपत्ये च
 श्रीरेषा द्विज ! पद्मिनी । कृषीणाञ्चभूतपाठयुते
 श्वेदे च । निधिगोपशब्दे ह शृणु ।

निधिगोप पु० निधिः कृषीणाञ्चभूतपाठो वेदस्तं गोपायति
 गुप-व्यण् उप० । अनूचाने “अथ यदेवाहुर्ब्रवीत तेन
 ऋषिभ्यः कथं जायते । तज्ज्ञैश्च एतत् करोति कृषीणां
 निधिगोपं ह्यनूचानमाहुः” शत० ब्रा० १।७।२।३

निधिनाथ पु० इत० । कुबेरे त्रिका० निधीशादयोऽप्यत्र ।
 निधुवन न० नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र । मेधुने
 १। सुरतलीलायाम् अमरः । “विधुवनविनोदेन च सहस्रम्”
 कर्पूरस्तवः “नवननिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिधीज्य”
 माघः । नितरां धुवनम् । २। अत्यन्तकम्पने च
 निधेय लि० नि+धा-यत् । आत्मे स्त्रियां टाप् । “नीच

पद्मानुया देवि ! निधेया वैष्णवोरसि" हरिवं ६८५०
 आङ्गि त्व शाङ्करवा० क्षियां डीन् । आनिधेयी
 निध्यान न० नि+न्ये-भावे ल्युट् । निर्वर्णने दर्शने अमरः
 निध्रुव पु० मोक्षप्रवर्तकप्रिप्रवरधिभेदे "निध्रुवाणां काशपा
 वत्सारनेध्रुवेति" आश्व० श्रौ० १२।१४।७ गोत्रप्रवरोक्तो
 निध्रुवि लि० नितरां ध्रुवति ध्रु-स्यैथ्ये कि । नितरां
 स्थैर्यान्विते । "यो मत्स्येषु निध्रुविकर्तावा" ऋ० ७।१।१
 निध्यान पु० नि+ध्वन-भावे घञ् । शब्दमात्रे शब्दरत्ना०
 निनङ्गु लि० नष्टुमिच्छुः नश-घन्-उ रुम् । अदर्शनं
 प्राप्नुमिच्छौ "अविस्त्ववच्च वन्मूनां निनङ्गुर्विक्रमं सुडः"
 भट्टिः ।

निनद पु० नि+नद-भावे घप् । शब्दे अमरः २२४८५-
 शब्दे शब्दार्थचि० । उच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः "रघुः।
 निनयन न० नि+नी-ल्युट् । निष्पादने "नामिव्याहारयेत्
 ब्रह्म स्वधानिनयनादते" मनुः "निनयनं निष्पादनम्"
 कुक्कु० । २परासेचने च निपूर्वकस्य नयतेः परिपेकार्थ-
 त्वात् तथात्वम् । "वर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत्" आश्व०
 ऋ० सू० १।१०।२३ "निनयेत् सिञ्चेदित्यर्थः नारा० "एषो-
 ऽश्वभ्यः" ४८८ "यदिदं पूर्णपात्रनिनयनं एषोऽस्य
 कर्मणोऽवभ्यो भवति" नारा० "उदकं चमसं निनयेयुः"
 द्राक्षा० सू० "निनयेयुः परासिञ्चेयुः" ताण्ड्य० ब्रा० भा०
 निनर्त्तयतु लि० देवश्रवस उच्चवस्य पुलभेदे "निनर्त्त-
 यतुं शतुं देवश्रवाव्याजयत" हरिवं १५५०

निनर्द पु० नि+नर्द-भावे घञ् । वेदशब्दस्त्रोच्चारणभेदे ।
 तत्प्रकारः आश्व० श्रौ० ८।१।६ "तृतीये तु पादेष्वादितो
 यदचरं तदनुदात्तोक्त्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति तृती-
 येषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः
 पूर्वमनुदात्तं तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत्
 तथा निनर्देत् नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं
 निनर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः नारा० "तस्योत्तमावर्जं
 तृतीयेषु न्यूञ्जो निनर्दय" ७।१।६ "तस्य सूक्तस्य
 याः पुरस्तात् प्रागुत्तमाया वचस्तासां तृतीयेषु पादेषु
 न्यूञ्जो निनर्दय कर्त्तव्यः । उक्तमापि न्यूञ्जनिनर्द-
 हिता शक्तव्येव" नारा० "स्वरादिरन् व्योकारश्चतुर्नि-
 नर्दः" ११५० तृतीयेषु पादेषु निनर्द उक्तः । तेषु
 कश्चिन् प्रदेश इत्युच्यते । पादान्ते । स्वरादिः स्वरो
 वाटिप्रदेश इत्यर्थः स चोकारश्चतुष्कृत्यो वक्तव्यः स
 निनर्दः इत्युच्यते" नारा० ।

निनाद नि+नद-पक्षे घञ् । शब्दमात्रे अमरः "व्यानिना-
 दमथ शृण्वती तयोः" रघुः ।

निनाह्य पु० नीचैर्नाह्यः भूमौ निखननीयः नि+नह-
 कर्मणि गत्यत् । भूमौ नीचैः खननीये ऽमणिके २महा
 घटे च "अस्मिन्निधये निनाह्यात् पुरेजानचेत्" कात्या०
 श्रौ० ८।६।५८ "निनाह्यात् मणिकात्" संयहः "यदि
 पुरेजानः स्यात् निनाह्यात् गृह्णीयात्" शत० ब्रा०
 १।६।१।८ "निनाह्यात् खण्डहस्तप्रभूतघटादेः" मा० ।
 निनित्सु पु० निन्दितमिच्छुः निन्दि-घन-उ वेदे नि०।
 निन्दितमिच्छौ "आरे तं शंसं कणुहि निनित्सोः"
 ऋ० ७।२५।२ लोके तु निनिन्दितु तत्पार्थे ।

निन्दक नि० निन्द-बुञ् । गहृकारके निन्दाकारके "परी-
 वादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः" मनुः
 निन्दतल पु० निन्द-कर्मणि घञ् निन्दः निन्द्यं तलमस्य ।
 निन्दितहक्ते शब्दर०

निन्दन न० निन्दि-भावे ल्युट् । गहृणे शब्दरत्ना०।
 निन्दा स्त्री निन्दि-भावे अ । अविद्यमानदोषाभिधाने ऽगहृणे
 "वेदनिन्दारतान् मत्मान् देवनिन्दारतांस्तथा । द्विज-
 निन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् । न चात्मानं
 प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत् । वेदनिन्दं देवनिन्दं
 प्रयत्नेन विवर्जयेत्" कौर्मिपु० १५५० । २अनिष्टसाधनत्वो-
 धनद्वारा विध्यर्थप्रशंसावचने च "न हि निन्दा निन्द्यं
 निन्दितं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोत्रम्" न्याय० ।

निन्दार्थवाद पु० निन्दारूपोऽर्थवादः । मीमांसकोक्ते
 अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे २६६ पु० दृश्यम् उदाहर-
 णान्तरं लौगाक्षिमास्त्ररेण दर्शितं यथा "तत्र निन्दार्थ-
 वादो यथा "असत्त्वं वा एतदु यदच्छन्दोमम् असृजं हि
 रजतं यो वर्हिषि ददाति इरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति"

निन्दास्तुति स्त्री निन्द्या स्तुतिः । व्याजेन निन्दाद्वारा
 स्तुतो अष्टद्वारशब्दे व्याजस्तुत्यलङ्कारे ४०५ पु० दृश्यम् ।

निन्दित लि० निन्द-क्त । ऽगर्हिते २धिकृते जटा० "विहि-
 तस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्" याज्ञ० निन्दि-
 तश्च शास्त्रलोकयोगर्हितम् । तत्र शास्त्रे निन्दितं शूद्र-
 प्रतिग्रहादि लोकगर्हितमतिभोजनादि ।

"अस्त्रग्यं" लोकविहिष्टं तस्मात् तत् परिवर्जयेत्" मनुः
 "यद्यपि शिष्टं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति"
 मिताक्षराष्टतवचनम् । [वत्सायां हेमच० ।

निन्दु स्त्री निन्द्यतेऽप्रजस्तेनासौ निन्दि-कर्मणि उ । स्तुत-

निप ५० न० नितरां पितृत्वेन नि+पा-करणे घञर्थे क ।

१ कलसे क्षमरः नीप+पृषो० । २ कदम्बवृक्षे शब्दच० ।

निपक्षति स्त्री नीचा पक्षतिः प्रा०स०। अश्वस्य दक्षिणपार्श्व-
स्यास्यां त्रयोदशानां मध्ये द्वितीये अस्थि वेददी० “अग्नेः
पक्षतिर्वायोः निपक्षतिः” “इन्द्रान्योः पक्षतिः सर-
स्वत्यै निपक्षतिः” यजु० २५।४४।४।५ “पक्षस्य पार्श्वस्य
मूलभूतानि अस्थीनि वङ्क्रियशब्दाव्यानि पक्षतिशब्दे-
नोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति “वङ्क्रिय-
शक्तिरश्वस्य वङ्क्रयः” इति कौषीत० ब्रा० १०।४ श्रुतेः
तेषां क्रमेण देवता । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षि-
णपार्श्वस्थि, वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिः निपक्षतिः
द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि “एवं द्वितीयं वामपार्श्वस्थि
सरस्वत्या इति च” वेददी० । [क्षमरः

निप(पा)ठ ५० नि+पठ-भावे अप् पक्षे घञ् वा । पाठे
निपठितित् लि० निपठितमनेन इष्टा० कर्त्तरि इनि । कृतपाठे
निपत्यरोहिणी स्त्री निपत्य रोहिणी रोहितवर्णा स्त्री
मयू० । निपत्यरोहितवर्णायां स्त्रियाम्

निपत्या स्त्री निपत्यस्याम् नि+पत-आधारे क्यप् नि० ।
१ पिच्छलभूमौ २ युद्धभूमौ च ।

निपरण न० निषिद्धं परणं प्रीतिः नि+(निषेधे) पृ-प्रीतौ
भावे ल्युट् वा । प्रीत्यभावे तद्विरुक्तिश्च “निपरणात् पुत्र
नरकं ततस्त्रायते” इति पुलशब्दे निरुक्तिः नितरां प्रीतौ
२ प्रीणने च “निपरणं पितृव्येण तीर्थेन” आश्व० श्रौ० २।६।१५

निपलाश लि० निपतितं पलाशं यस्य प्रा० व० । निपतितपले
वृक्षे “साहास्यै निपलाशमिवोवाद्” शत० ब्रा० ३।
२।१२०

निपाक ५० नितरां पाकः प्रा०स० । अतिशयपाके शब्दर० ।

निपात ५० नि+पत-भावे घञ् । १ पतने २ मृतौ लि०।
३ अथः पतने च “पयोधरोत्प्रेषनिपातचूर्णिताः” कुमा०
“क च निश्चितनिपाता वज्रसाराः शरास्तै” शकु० ।
निपतलि अथयववर्णविनाशादिना अन्यथा निपद्यन्ते
नि+पत-कर्त्तरि ज्वला० ण । वर्णागमादिना अन्यथोत्प-
द्यमाने स्त्रवानिष्पादो ४ शब्दभेदे । वर्णागमादिप्रकारश्च
अप्यर्थे “वर्णागमो वर्णविपर्ययः हो चापरो वर्णवि-
कारनाशौ । धातोस्तदर्थो दिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्च-
विधं निरुक्तम्” । “भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्ण
विपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविक्रान्ते वर्णलोपे पृषोदरम्”
निपतन्त्यर्थेषु उच्चावचेषु नि+पत-कर्त्तरि ज्वला० ण ।

नानाविधार्थेषु वृत्त्या स्वार्थबोधकतया पतनशोभे चादौ
५ शब्दभेदे “तद्यान्ते तानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते उपसर्गनिपाताश्चेति” विभज्य अथ निपाता
उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति उपसर्गार्थे वा कर्मोपसं-
हार्ये पदपूर्णाये वा विरुक्तकारः । ते च “प्राचीन-
राज्ञिपाताः” “चादयोऽसत्त्वे” “प्रादयश्च” इत्यादिषु पा०
सूत्रेषु पठिताः निपातसंज्ञाः भवन्ति । उपसर्गातिरि-
क्तनिपातानां च द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारः “अव्य-
यविभक्तीति” पा० सू० भाष्ये स्थितः । उपसर्गाणान्तु-
द्योतकत्वमेवेति “गतिर्गताविति” पा० सू० भाष्ये स्थि-
तम् । उपसर्गशब्दे १२१५ पृ० वैयाकरणमतसिद्धार्थबोध-
कता उक्ता नैयायिकमते तल्लक्षणादि शब्दश० प्र० उक्तं यथा
“निपातं लक्षयति । स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये-
नान्वयाक्षमः । सुवाद्यान्यो निपातोऽसौ विविधस्यादि-
भेदतः । यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरा-
र्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुवादिप्रत्ययेभ्यः
प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थः भेदेनान्वयबोधं प्रति योग्यः ।
न हि स्रुतमनुभूतज्ञेत्यादितः कस्यापि स्रुतः सप्तस्य
इत्यादिरनुभवः किन्तु स्रुतानुभूतयोः सप्तस्य इत्यादि-
रेव । स्त्रोकं पक्षति इत्यादौ धातुरपि स्वार्थे नामार्थस्य
तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुवादिरेव । चः
शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाक्षाद्भेदकारादिः सपर-
त्वाच्च निपातः किन्तु नामैव । पुरन्दरप्रभृतौ तु नाम्नि
निपातव्यपदेशः सूत्रानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः ।
कार्तिक्यादौ यच्च दानं तदत्यन्तविनिन्दितम्” इत्यादौ
न केवले नञर्थे यदर्थस्य तादात्म्येनान्वयः किन्तु दाना-
द्यवच्छिन्ने । स्मृदिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव न तु
निपातः शोभनं स्मरित्यादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्ये-
नान्वयात् । प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थकाश्चेत्
निपाता अपि” ।

निपातन न० नि+पत-णिच् ल्युट् । १ भारणे “परिचयं
चललक्ष्यनिपातने” रघुः । २ अधोनेयने ३ पातने च “अव-
श्रुत्यं चरेत् लक्ष्मणमतिरुद्धं निपातने” मनुः निपातने
दण्डपातने” प्रा० त० निपात्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४ लक्ष-
णानुसारेणानुसृत्यमानशब्दसाधनोपाये “यल्लक्षणेनानुसृतं
तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्” महाभाष्यम् । सर्वनाम-
संज्ञासू० “निपातनात् णत्वाभावः” “निपातनमथैवं
जातीयकमेव अवशिष्टेण णत्वसङ्गा विशेषेण निपातनं

क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति" महाभाष्यम् ।

निपाद् लि० निष्कटो न्यगभूतो वा पादो यत् । निम्नप्रदेशे "भवन्त्युद्गतो निपादाः" ऋ० ५।८।३७ "उद्गत उद्गत-प्रदेशाः निपादा न्यगभूतदेशाः" भा० ।

निपान न० निपीयतेऽस्मिन् नि+पा-आधारे ल्युट् । कूपसमीपस्थे ऽजलाशये कूपोद्भूतजलाधारे कूपपादसमीपे यन्मृतां पानार्थमुदकाधारे अमरः । करणे ल्युट् । २गोदो-हनपात्रे लि० । श्रुतादिषु च "परकीयनिपा-नेषु न स्नायाच्च कदाचन । निपानकर्तुः स्नात्वा च दुष्कृतांशेन लिप्यते" मनुः "गाहनां महिषा नि-पानसचिचम्" शकु० । भावे क्त । ४निःशेषपाने

निपीडन नि+पीड-भावे ल्युट् । नितरां पीडने पीडि-युच् । तत्पार्थ स्त्री "कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बहु वचोविपश्चम्" सा०द० । [कृतनिपीडने ।

निपीडित लि० नितरां पीडितः नि+पीड-क्त । (निंगडान)

निपुण लि० नि+पुण-क । १प्रवीणे क्रियासु दत्ते "शिल्पो-पचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोपितः" मनुः । "शक्ति-निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्" काव्यप्र० २सूक्त्ये "दुष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य" रघुनाथः । अगत्यादि० अमृततद्भावेऽर्थे कृतादिना सं० । निपुणकृत निपुणोक्तं "साधु निपुणास्थामासेवायां सप्रस्यपतेः" पा० एतद्योगे अचौयां गम्यमानायां सप्रभी सातरि निपुणः । मत्यादियोगे तु न, सातरं प्रति निपुणः" सि०को० ।

निपुर् पु० निष्कटं पूर्यते पू० कर्मणि क्तिप् । लिङ्गदेशे-सूक्ष्म-शरीरे "परा पुरो निपुरो ये भवन्ति" यजु० २।१० "निपुरः सूक्ष्मदेहान्" वेददी० । तस्याशिताच्चादिना सूक्ष्म-रूपेण पूरणेन तत्पूरणस्य निष्कटत्वात् तथात्वम् 'अक्ष-मशितं त्वेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्नांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' छा०उ० इत्यादिहत्या मनसः सूक्ष्मदेहान्तर्गतस्य सूक्ष्मभूतेनातुप्रवेशेन उपची-यमानत्वात् निष्कटपूरणमेवं प्राणादीनामपि तदन्तर्ग-तानां तथात्वं तत्रोक्तमतो लिङ्गदेशस्य तथात्वम् ।

निफला स्त्री निष्ठत् फलं यस्याः । जोतिषतोलतायाम् राजनि० ।

निवन्ध पु० नि+वन्ध-घञ् । १कालविशेषे देयत्वेन प्रतिष्ठिते वस्तुनि "दद्यात् भूमिं निवन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च लेखयेत्" "निवन्धो द्रव्यमेव वा" याज्ञ० २संमहपन्थभेदे मूल-

रोधरूपे शरीरभेदे ऽवन्धने च हेमच० "निवन्धायाऽऽसुरी-मता" गीता । निवन्धाति कोष्ठम् अच् । ५निवन्धस्ते जटाध० । तत्सेवने हि कोष्ठरोधो भवति ।

निवन्धन न० निवन्धतेऽनेनात्वा वा ल्युट् । १हेतौ हेमच० २वीणायास्तन्त्रीनिवन्धनोर्द्धभागे च अमरः । भावे ल्युट् । ३वन्धने ऽप्ये च "अतुत्सृज्यपदन्यासा सदृत्तिः सचिवन्धना" माघः । ततः षष्ठ्यादि० चतुर्थ्यां क । निवन्धनक तत्समीपस्थदेशादौ लि० । निवन्धते अनया करणे ल्युट् । ५निवन्धसाधने स्त्रियां ङीप् । "विषय-वती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिवन्धनी" पात० सू० निव(व)र्हण न० नि+(व)वर्ह-ल्युट् । मारणे "निवर्हणं धर्मधनैर्विगर्हितं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि" नेध० । अन्तस्थवसध्यमित्येके

निभ लि० नि+भा-क । १नितरां भासमाने २सदृशे च साह-स्येऽस्य नित्यसं न पृथक् प्रयोगः । "प्रफुल्लतापिञ्जनि-भैरभीषुभिः" "सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचना" माघः "प्रकृत्यन्यो निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते" शब्दश० ।

निभालन न० नि+चु-भल-निरूपणे भावे ल्युट् । दर्शने लि० । [भयेन हि निश्चलं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

निभूत लि० निश्चलं भूतः । अत्यन्तभीते राजनि० । अत्यन्त-निभूयपु० निभूय नितरां भूत्वा मत्स्यादिरूपेणाव-तीर्थं पाति पा-क । विष्णो "विष्णवे निभूयपाय स्नाहा" यजु० २।२० ।

निभृत लि० नि+भृ-क्त । १भृते २विनीते ३निश्चले ऽपकाये ५गुप्ते हनिर्जने अस्त्रायोपस्थिते च शब्दांशेचि० "नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्" रघुः "मधुकराङ्गनया सङ्करन्द-ध्वनिभृता निभृताक्षरसज्जगे" माघः ।

निमग्न लि० नितरां मग्नः नि+मग्ज-क्त । जलादौ नितरां निविष्टे "निमग्नेनाप्यन्तर्मननजलधेरन्तरदरम्" रसगङ्गाधरः । निमग्नस्यादूरदेशादि० वराहा० क । नैमग्नक निमग्नस्यादूरदेशादौ लि० ।

निमज्जथु पु० नि+मज्ज-भावे अथुच् । निमज्जने "तस्मै कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम्" भट्टिः ।

निमज्जन न० नि+मज्ज-भावे ल्युट् । जलादावगाहने स्नाने "दृङ्निमज्जनमुपैति सुधायाम्" नेध० ।

निमन्त्रण न० नि+मन्त्र-भावे ल्युट् । आवाश्यकप्राप्त्यभो-जनादौ प्रवर्त्तने । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंपन्न-प्राधानासु लिङ् पा० यस्याकरणे प्रत्यवायकज्जिमन्त्रणम्"

हि०कौ० । तथा च प्रत्यवायप्रयोजकाभावप्रतियोगि
निमन्त्रणम् । “ब्राह्मणप्रतिवेष्ट्यानामेतदेवा निमन्त्रणे”
याज्ञ० “निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान्”
भा०व० २५५ अ० । आह निमन्त्रणप्रकारादि निम-
न्त्रितस्य नियमादि च नि०सि० निरूपितं यथा
चन्द्रिकायां मातृस्थे “पठन्निमन्त्र्य नियमान् आययेत्
पैलकान् वुधः । अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचा-
रिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आहकारिणा”
यत्तु सन्तुः “सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्न शोभते आहकर्मणीति” तत्पूर्वेद्यु-
निमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव देवलः “असम्भवे परे-
द्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् । अज्ञातो न समानाधीनयु-
ग्मानात्मशक्तितः” । कात्यायनः अनित्ये नामन्त्रितो
नापक्रामेत् केतनं गृह्यसक्तः । अथ आहकर्मभोक्तृ-
नियमाः तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपराधे यमः “केतनं
कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम् । ब्रह्महत्याम-
याप्नोति शूद्रयोगौ च जायते । आमन्त्र्य ब्राह्मणं
यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् । अतिहृष्टासु घोरासु
तिथ्यग्योनिषु जायते” । प्रमदाक्षरागे हारीतः
“प्रमादाद्विहृतं ज्ञात्वा प्रसाद्येन प्रयत्नतः । तर्पयित्वा
यथान्यायं सर्वं तत् फलमश्नुते” । प्रमदाभावे तु नारा-
यणः “एकस्मिन्नेव निमिषे ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
यतिरान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते” यमः
“आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते” । तत्रैव
देवलः “पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिपहम् ।
भुक्ताहारोऽथ वा भुङ्क्ते रुजतं तस्य नश्यति” । यदि
विप्रो विमुच्येत तदोक्तमादित्यपुराणे “आमन्त्रितश्चिरं
नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन । देवतानां पितृणाञ्च दातृरक्षस्य
चैव हि । चिरकारो भवेद्द्रोही पच्यते नरकाग्निना” ।
पृथ्वीचन्द्रोदये यमः “निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं
याति दुर्मतिः । भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांशुभो-
जनाः । आमन्त्रितस्तु यः आहं हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः । आमन्त्रि-
तस्तु यो विप्रो भारमुदहते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं
भवन्ति स्नेहभोजनाः । निमन्त्रितस्तु यो विप्रः प्रकुर्यात्
कलहं यदि । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभोजनाः” ।
शङ्खः “निमन्त्रितस्तु यः आहं मैथुनं सेवते द्विजः ।

आहं दत्त्वा च भुक्ता च युक्तः स्थान्महतेनसा” । कृता-
वपि मैथुनं निषिद्धम् “कृतकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्
स्त्रियं कश्चित् । तत्र गच्छन्नाप्योति ह्यनिष्टानि फ-
लानि तु” इति तत्रैव माधवीये च वृहस्पतिः “आहं
करिष्यन् कृत्वा वा भुक्ता वापि निमन्त्रितः । उपोष्य
च तथा भुक्ता नोपेयाञ्च कृतावपि । भोक्ष्यन् करि-
ष्यन् च आहं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः । व्यवायं भोजनञ्चापि
कृतावपि विवर्जयेत्” इति तत्रैव वायव्यायनोक्तेः । विज्ञा-
नेश्वरेण तु आहं कृतो गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तम्
तत्त्वगतिकल्पे ज्ञेयम् । वृहस्पतिः “दिनिशं ब्रह्मचारी
स्याह्मज्जलदुर्वाह्यैः सह । अन्यथा वर्त्तमानो तु स्यातां
निरयगामिनौ । पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
आहजलदुर्वाह्यैः चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं
कलहञ्चैव दिवास्त्रापं तथैव च” । यत्तु आहकारि-
कायां पुराणसप्तम्ये “कृत्वा तु रुधिराशवं न विद्वान्
आहमाचरेत् । एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि
परिवर्जयेत्” इति तन्निर्भूलम् । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः
“पुनर्भोजनमध्वानं भारमाध्वयनमैथुनम् । सन्ध्यां प्रति-
पहं होमं आहभोक्ताऽप्यवर्जयेत्” । सन्ध्यानिषेधः प्राय-
श्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः यथाहोशनाः “दशकलः पिवे-
दापो नायत्रा आहभुक् द्विजः । ततः सन्ध्यासुपा-
दीत जपेच्च जुहुयादपि” । गौडास्तु “सायं सन्ध्यां परा-
ज्ज्ञं छेदनञ्च वनस्पतेः । अमावस्यां न कुर्वीत रात्रि-
भोजनमेव च । द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायंसन्ध्यां दिवा-
शयम् । आहकर्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिञ्च वर्जयेत्”
कामधेनौ वराहाद्युक्तेः आहकर्तुरपि सायंसन्ध्या-
निषेधमाहुः शिष्टास्तु निर्भूलत्वमाहुः । होमनिषेधस्तु
स्वयंहोमविषयः “सूतके च प्रवासे च अशक्तौ आह-
भोजने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेत् तु हापयेत्” इति
छन्दोगपरिशिष्टात् । तत्रैवादित्यपुराणे “निमन्त्रितस्तु न
आहं कुर्याद्भार्यादिताडनम्” । चन्द्रिकायां प्रचेताः
“आहभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तर्धानम् । आहकर्ता
न कुर्वीत दलानां धावनं वुधः” । हेपादौ जावालिः
“दन्तधावनताम्बूले तैलाभ्यङ्गमभोजनम् । रत्नौषधपरा-
ज्ज्ञं आहजत् सप्त वर्जयेत्” । विष्णुरहस्ये “आहो-
पवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतं
सम्पूतमम्बु प्राशय विमुच्यति । पुनर्भोजनमध्वानं या
नुमायासमैथुनम् । दानप्रतिपहो होमं आहभुक्

स्वप्न वर्जयेत्" । "निमन्त्रयेत् पूर्वदुर्वाङ्गणानात्मवान्
शुचिः । तैश्चापि संयतेर्मायाम् मनोवाक्कायकर्मभिः"
याज्ञ० "पूर्वदुर्वापवेदुर्वा आहुकर्मण्यु पश्यते । निमन्त्रयेत्
तत्रारान् सस्यक् विप्रान् यथोदितान्" मनुः । "पूर्वदुर्नि-
वेदनम् वेदनं परेदुर्द्वितीयं, तृतीयमामन्त्रणम्" व्याप-
स्तम्बः "निवेदनं शोभया आहुं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो
निमन्त्रणीया इत्येवंरूपं निवेदनम् । द्वितीयं वेदनं
त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आहुमहं
करिष्ये" इति तृतीयमनुज्ञाप्यहणरूपम् आ० त० रघु०
निमय ५० नि+मि-यच् । परिवर्त्तने द्रव्यानुरदानेन द्रव्या-
नुरग्रहणरूपे विनिमये तत्र अविश्रयेद्रव्याणां विनि-
मयेनैव ग्रहणं कर्त्तव्यं यथा मा० शा० ७८५० "रसा-
रसैर्निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः । कृताञ्जलाकृतज्ञेन
तिलाधान्येन तत्समाः" । अविश्रयाणि अपण्यशब्दे
१२४५० दर्शितानि ।

निमान न० निमीयतेऽनेन नि+मा-ल्युट् । मूल्ये "संख्या-
यागुणस्य निमाने मयट्" पा० "निमानं मूल्यम्"
सि० कौ० ।

निमि ५० अतिवृद्धे । दत्तात्रेयपुराणे "स्त्रायम्बुवोऽतिः कौरव्य !
परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज ! दत्तात्रेय
इति स्मृतः । दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभूच्चिन्मिंम तपोधनः"
भा० अनु० ६१५० । २ कौरववंशे भाविन्दपभेदे "दण्ड-
पाणिर्निमित्तस्य जेमको कविता ततः । जेमकं प्राप्य
राजानं संस्थां प्रापस्यति वै कलौ" भाग० ६।२२।६।
हापरयुगीये अचरुरागन्दपभेदे "अक्षप्रपातने चैव निमिर्ह-
स्य दानवौ" हरिवं० १६१५० । ४ इच्छाकुर्वंशे नृपभेदे
"आसीद् राजा निमिर्नानं इच्छन् कृष्णं महात्मनाम् । पुत्रो
ह्लादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः" रामा० ७०५५ स०
तस्य वसिष्ठशपेन विदेहप्राप्तिकथा "यस्मात्त्वमन्यं
वृत्तवान् सामवज्ञाय पार्थिव ! । चेतनेन विनाभृतो
देहस्ते पार्थिवैव्यति" । तत्त्वगान्ते तस्य सर्वभूतानां नेत्रेषु
निमेषरूपतया स्थितिकथा "सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमि-
शेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे ! क ते चेतो
निरूप्यतःम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषेतस्तदाऽब्रवीत् ।
नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वाढमित्येव वि-
बुधा निमेषेतस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायु
भूतश्चरिष्यति । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षुषि पृथि-
वीपते ! । वायुभूतेन चरता विश्वपार्थि सृष्टसृजः"

निमित्त लि० नि+मि-क्त । समदीर्घवृत्तारपरिमाणयुक्ते
निघञ्शब्दे दृश्यम् ।

निमित्त न० नि+मि-क्त । "अनात्मनेपदनिमित्तो" पा
स्त्वनिर्देशाच्च न दस्य नः । १ हेतो २ चिह्ने च व्यसरः
"निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो च भवेद्भरः" स्मृतिः
"मयैव पूर्वं निहता धार्तराष्ट्राः निमित्तमात्रं भव
सव्यसाचिन् !" गीता "अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं
कर्मणामिह" ति० त० भविष्यपुरा० "मासपक्षतिथौनाञ्च
निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फल-
भाग् भवेत्" ति० त० भविष्यपुरा० । ब्रह्माण्डे "निमित्तानि
च शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम्" "निमित्तं मनश्चक्षुरा-
दिप्रवृत्तौ" हस्तामलकम् । शुभाशुभसूचके शकुने
"निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव !" गीता
४ फले उद्देश्ये "निमित्तात् कर्मयोगे" वार्त्ति० निमित्त-
मिह फलम् । ५ निमित्तनिश्चये नैमित्तिकं निमित्तनिश्च-
यादागतम् । ६ शरव्ये च शब्दार्थचि० स्वार्ये क तत्पार्थे
संज्ञायां कन् । निमित्तक चुम्बने शब्दमाला ।

निमित्तकारण न० कर्म० । नैयायिकमते समवायिकारणाऽ-
समवायिकारणभित्तकारणे तथाहि घटादौ नृत्तिकादि
समवायि कारणम् कपासद्वयसंयोगोऽसमयवायिकार-
णम् । कुलालचक्रदण्डसलिलसूत्रादि निमित्तकारणम् ।
एवमदृष्टादि कारणादि च । एदन्यत्र यथायथसंज्ञेयम् ।

निमित्तकृत् लि० निमित्तं शकुनं कृतेन करोति कृ-किप्
तृक् । रवेण दुष्टादुष्टशकुनकारके काके राजनि० । तस्य
रवेण शकुनसूचकत्वात् तथात्वम् । काककृतशब्दे १८४४
५० दृश्यम् ।

निमित्तबध ५० निमित्तेन रोधादिहेतुना बधः । रोधादि-
निमित्ते श्रग्वदेवैधे तत्र प्रायश्चित्तादि प्रा० त० उक्तं यथा
"रोधादिनिमित्तकप्रायश्चित्तम् । तत्राङ्गिराः "रोधने
बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं
वापि निमित्ती तत्र लिप्यते । पादश्चरेद्रोधवधे द्वौ
प्रादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहोत्रं स्याच्छरेत् सर्वं
निपातने" । निमित्ती लिप्यत इति यथाकथञ्चित् मरण-
निमित्ततारतम्येन "यो भूय आरभते तस्मिन् फले
विशेषः" इत्याप्रस्तम्बवचनात् पापविशेषेण लिप्यते
तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पादश्चरेदित्यादि । रोधः
स्त्रीणायाः गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धन-
मयथावन्धनमकालबन्धनम् । योजनं हस्तयुक्तादौ

योजनं तत्वातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विषये व्य-
वनः “प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनवन्धनयोक्त-
वधे पादद्वया नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं
वपनं त्रिषवणं गवाहुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि
दद्यात् चारयेत् व्रतान् ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधन-
वन्धनयोक्तवध इत्यादेरयमर्थः रोधनिमित्तकवधे प्राजा-
पत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदनमात्रम् । वन्धन-
निमित्तवधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां लोम्नाश्च
च्छेदनम् । योक्तनिमित्ते च वधे प्राजापत्यपादत्रयं
नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च । दण्डादिप्रहारवधे
सम्पूर्णं प्राजापत्यम् नखलोमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति ।
एतद्विषय एव मितान्तराधृतं संवर्त्तवचनं तर्कवाक्य-
त्वात् तद्यथा “पादेऽङ्गुलीववपनं द्विपादे श्लशुण्योऽपि
च । त्रिपादे च शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” । अत्र
प्राजापत्यस्य पादादिव किं मानमिति चेत् । पराशर-
वचनम् “रोधने तु चरेत् पादं वन्धने चार्द्धमेव
हि । योजने पादहीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने” ।
“लच्छमन्तानताडने” इति वार्हस्पत्यात् । दण्डोऽत्र हस्त-
प्रमाणो पादः । तदधिके तु द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् ।
यथा अङ्गिराः “अङ्गुष्ठमात्रः स्यौल्येन बाहुमात्रः
प्रमाणतः । सार्द्धं सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते” ।
“अस्मादूर्ध्वं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् । द्विगुणन्तु
भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” । सपलाशः सपलः ।
एतद्वचनविषय एव व्यवनोक्तप्राजापत्यद्वयमिति एतज्ज्ञा-
नतः यथा दृहस्यतिः “पादश्चरेत् रोधवधे लच्छार्द्धं
वन्धघातने । अतिवाहे च पादोनं लच्छमन्तानताडने” ।
अज्ञानञ्च क्षीणायामक्षीणत्वध्वजः । क्षेप्यज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम् ।
यथा हारीतः “नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनवन्धने ।
अतिदोहातिवाहाभ्यां लच्छं चान्द्रायणं चरेत्” इत्येति
शेषः । लच्छं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः ।
इति मूलपाणिमहामहोपाध्यायाः । भवदेवमद्वैतस्य
निपातने कूपावटादिषु इति व्याख्यातं तदपि युक्तं
अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्थानध्य-
वसायापत्तेः । “शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं
व्रतमाचरेत् । रोधादिना त्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति”
दृहस्यत्युक्तं तत्र प्रथमादिपदान्मुष्टिलोङ्गुल्युद्धविधान्या-
दीनां प्रायिकवृत्त्युक्तानां ग्रहणम् । रोधादिनेति यथा

कथञ्चिन्निमित्तमात्रस्य, वन्धादेरिति मूलपाणिव्याख्या-
न्तराच्च । तस्मान्निपातनपरम् उभयपरम् । एतच्च रात्रौ
रक्षणार्थं रोधवन्धनव्यतिरिक्तविषयम् । “सायं संयम-
सनार्थन्तु न दुष्टेद्रोधवन्धयोः” इति अङ्गिरोवचनात्
वन्धने मितान्तरायां विशेषमाह व्यासः “न नारि-
केलेनैव शायतालेनैवापि मौञ्जेनैव वन्धयेद्भुजैः ।
एतैस्तु गावो न हि वन्धनीया वद्धा तु तिष्ठेत् परशुं
गृहीत्वा । कुशैः काशैश्च वध्नीयात् स्थाने दोषविवाजते” ।
निमित्तिनृशब्दे वक्ष्यमाणे अन्यत्पादनद्वारा रङ्गने च ।
निमित्तविदुः त्रि० निमित्तं शक्तं शुभाशुभसूचकं लक्षणं
वेति विदुः-किम् । निमित्तज्ञे देवज्ञे हेमच० निमि-
त्तज्ञादयोऽप्यत्र । “निमित्तज्ञस्य रोधनः” रघुः ।
निमित्तिन् त्रि० निमित्तमस्यस्य इति । निमित्तयुक्ते कार्ये
प्रा०वि० उक्ते स्वधकर्तृभेदे च यथा “कर्ता च पञ्चविधः
कर्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुपाहकोनिमित्तो चेति” ।
निमित्तिनमाह विष्णुः “अन्यायेन गृहीतस्त्रो न्याय-
मर्थयते तु यः । यद्यद्विद्यते त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्म-
घातकम्” तल्लक्षणं प्रा०वि० उक्तं “उद्देश्यत्वे सति
हन्तुर्भन्यूत्पादको निमित्तो” इति मन्व्यूत्पादने निमि-
त्तमाह तत्रैव दृष्टशा० “गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसम्ब-
न्धघातेऽपि च । यद्यद्विद्यते त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्म-
घातकम्” दृहस्यतिः “ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्त्व-
त्तार्थमेव च । यद्यद्विद्यते त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघा-
तकम् । गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां जेतृदृहस्य च ।
यद्यद्विद्यते त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । गुर्वर्थं
पितृमातृवर्धमात्मार्थमथ वा पुनः । यद्यद्विद्यते त्यजेत् प्राणां-
स्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” षट्त्रिंशन्मतमिति कृत्वा पठितम्
“आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः । यद्य-
द्विद्यते त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” अत्रोद्दि-
श्येति सर्वत्र कीर्त्तनात् उद्देश्यभावे निमित्ततामा-
त्रेण वधित्वं नास्ति अर्थादिहरणाक्रोशतडा-
नादीनां मन्वुकारणानामुपात्तत्वाद्देश्यभावे धनाद्यर्थं
दृष्टारोहणादिना ये विन्यन्ते (यदि मर्त्या घनं न
दास्यामि तदा दृष्टारोहणेन अरिप्राप्तीति) तत्र
कीर्त्तनमात्रेण निमित्तवधो नास्ति तथा च
पठन्ति “असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परि-
त्यजेत् । तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिशी-
त्तयेत्” असम्बन्धेनेति वाक्यतादिसकलापराधसम्ब-

स्वाभावपरं यच्च “सम्बन्धेन विना देव ! शुक्लवादेन कोपितः” इति भविष्यपुराणवचनं वार्तिकप्रायश्चित्तविधायकं तत् वाक्कृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं “शुक्लवादेन कोपितः” इत्यभिधानात् । एवं यत्नाक्रोशनादौ पश्चात्कृते नापराधः तत्रापि न वधः यथा दृश्यते : “आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्तडितः प्रतिताडयन् । इत्याततायिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः” । शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत् पुत्रगिणप्रादिस्त्रियते तत्रापि वधो नास्त्येव यथा भविष्यपुराणे “पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्दिनश्रुति । न शास्ता तत् दोषेण लिप्यते देवसत्तम ! । अशास्त्रोयताडनादौ भवत्येव यथा मनुः । “पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः । प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरज्ज्वा वेणुद्वेन वा । अधस्तात् प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन । अतोऽन्यथा तु प्रहरश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्” । एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि स्त्रियते तदापि वधो नास्त्येव दण्डादिशास्त्रविरोधान्निषेधाप्रवृत्तेः । वधनिमित्तिनस्तु प्रायश्चित्तं तत्रोक्तं यथा “निमित्तिनस्तु वचनात् त्वैवार्थिकं सम्बन्धे, अथसम्बन्धे वार्तिकं यथा भविष्ये “सम्बन्धं यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो गृह ! । निर्युगः सहसा क्रोधादुद्वेगजेत्वादितो विप्रो ! । त्वैवार्थिकं व्रतं कुर्यात् ब्रह्मचर्यं चरन् वने” । सम्बन्धशब्दोऽत्र धनसम्बन्धपरः । ताडनादिना तिरस्कारेऽपि त्वैवार्थिकमाह स एव “तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्युगो स्त्रियतेऽनघ ! । सनिमित्तं यदा विप्रस्तदेदं शुद्धये चरेत् । त्वैवार्थिकं ब्रह्मचर्यं कृत्वा शुध्येत विप्रहा” । धनताडनादिसम्बन्धाभावे वाक्कलहमात्रेण ज्ञते वार्तिकमाह स एव “यस्य हिंसा द्विजो हन्यात् ब्राह्मणं स्वयमेव हि । आत्मानं सहसा क्रोधात्तस्य किञ्चु भवेदिदम् । सम्बन्धेन विना देव ! शुक्लवादेन कोपितः । केशशत्रुनखादीनां कृत्वा वै वपनं गृह ! । ब्रह्मचर्यं चरन् वीर ! वर्धयेन्नैव शुध्यति” एतन्निमित्तकारणाभावेऽर्थकोभादिना ज्ञते प्रायश्चित्ताभाव इति प्रागुक्तम्” पा०वि० ।

निमिष पु० नि+मिष-भावे घञ् । १ चक्षुर्निमीलनरूपे व्यापारे तदुपलक्षिते “सस्ये नरे सुखासीने यावत् सन्दति लोचनम्” इति मनुक्ते २ कालभेदे “सुरमत्स्यावनिमिषौ” अमरः । निमिषत्वस्यात् नि+मिष-अपादाने

घञ् । ३ परमेश्वरे “निमिषोऽनिमिषः सग्वी वाचस्पतिरुदारधीः” विष्णुसं सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्तमाने ४ रोगभेदे “सुषुप्तं निमिषश्चापि” इत्यादिना विभज्य स च तत्र लक्षितो यथा “निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्तमानः । चालयेदतिवर्त्तमानि निमिषः सगदो मतः” ।

निमिषित न० नि+मिष-कृत् । नेत्रव्यापारेऽपि पञ्चाङ्गुलने निमीलन न० नि+मील-भावे ल्युट् । १ नेत्रनिमेषरूपव्यापारे २ पञ्चाङ्गुलने व्यापारे ल्युट् । ३ शरणे हेमच० ४ अविकाशे “अप्राप्य च भवेत् पश्चादेवं वापि निमीलनात्” सू०सि० ।

निमीला स्त्री नि+मील-भावे ण । १ नेत्रसङ्गणे करणे च । २ निद्रायां प्रमीलनायाम् स्वार्थे क । निमीलिका तत्रार्थे निमीलयति स्वरूपम् निमील-णिच् ण्वल् । व्याजे स्त्री शब्दर० ।

निमीश्वर पु० अतीतायास्तत्परिणामां जाते निनेश्वरभेदे हेमच० निमूल त्रि० निवृत्तं मूलं यस्य प्रा०व० । १ मूलरहिते । तदुपपदे “निमूलसमूलयोः कषः” पा०णसुल् । निमूलकाषं कषति । नि+मूल-क । २ प्रकाशने च तत्र “नेरनिधाने” पा० नेःपरस्य मूलस्थानोदात्तता “निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः तदर्थं मूलान्स्थानोदात्तत्वमित्युक्तेरस्य प्रकाशनार्थता । [२परिवर्त्ते] न० ।

निमेष त्रि० नि+माङ्-माने यत् । १ परिपत्तनीये भावे यत् ।

निमेष पु० नि+मिष-भावे घञ् । नेत्रस्य सन्दनरूपे व्यापारे नेत्रपञ्चणोः स्वाभाविकोन्मेषस्य विरोधिव्यापारे नराणामज्ञत्वमविकाशनन्तरं १ पञ्चाङ्गुलने । तदुपलक्षिते २ कालभेदे च “द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु नवः स्रुतः” अग्निपु० “निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कला । त्रिंशत् कला स्रुतः स्यात्” मनुः । “योऽच्छोर्निमेषस्य खरासं भागः स तत्परस्त-च्छतभाग उक्तः । त्रुटिर्निमेषैर्धृतिमिदं च काष्ठा तन्निशता स्रुतकैः कलोक्ता” सि०शि० “योऽच्छोर्लोचनयोः पञ्चपातः स निमेषो स यावताकालेन निष्पाद्यते तावान् कालाऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्” प्रमि० । “निमेषमात्रादवधूय तद्व्याप्तम्” “पपो निमेषालसपञ्चपङ्क्तिः” रघुः । स्वार्थे क निमेषक तत्रार्थे ४ अविकाशे च निमेषकत् स्त्री निमेषं करोति क-कृप् ठक् इत० । तडिति शब्दभावा तस्याः निमेषकालेन (सत्यकालेन) निमीलनं तुल्याधिकाशयुक्तत्वं तत्थात्वम् ।

निमेषणी स्त्री निमिषत्वनया नि+मिष-करणे ल्युट् ङीप् ।
नेत्वत्ताश्रिते निमेषसाधने सिराभेदे निमिषशब्दे दृशश्च
निमेषरुच् पु० निमेषं तत्कालं व्याप्य रोचते रुच-क्विप् ।
खद्योते त्रिका० निमेषदुदादयोऽप्यत्र तस्य खल्यकाल-
मात्रद्योतनात् तथात्वम् ।

निम्न त्रि० नि+न्ना-क । १भीचे २गभीरे (नावाल) अमरः ।
“पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतोपयेत्” कुमा० “आपो न
निम्नैरुदभिर्जिगत्तवः” ऋ० १०।७८।५ “प्रयाति नि-
न्नाभिमुखं नवोदकम्” ऋतुसं० । दृष्टादिषु लतावेष्टना-
ज्जाते २चिह्नभेदे शब्दार्थचि० ।

निम्नगा स्त्री निम्नं गच्छति गम-ङ । १नदीमाले २नीच-
गामिनि त्रि० “अतुरोदितो व करुणेन पतिष्ठां विरुतेन
वत्सलतयैव निम्नगाः” माघः “उदधेरिव निम्नगाशतेष्व-
भवन्नास्य विमानना कचिन्” रघुः ।

निम्ब पु० निवि-सेचने अच् ववयोरैक्यात् मः । (निम्) ख्याते
दृष्टे अमरः “निम्बः शोतो लघुर्पाही कटुपाकोऽग्नि-
वातहृत् । अहृद्यः अमहट् कासज्वरारुचिकृमि
प्रणुत् । निम्बपत्रं शृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्र-
णुत् । वातलं कटुपाकश्च सर्परोचककुष्ठतृत् । निम्बं
फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् । क्षिग्धं लघूष्णं
कुष्ठं गुल्मार्शः क्षमिमेहहृत्” । निम्बशाकगुणाः
“निम्बस्य कोमलदलानि सुयत्नश्चटान्याज्ये क्षिपेत्तदु
शैम्भ्वतक्रयुक्तान् । शालीयतरुलुलकणान् सह रामटेन
प्राधारितान् ददति रोचनमेव चेहात्” । “करञ्जनिम्ब-
जफलं क्षमिकुष्ठप्रमेहजित् । निम्बतैलन्तु कुष्ठं तिक्तं
क्षमिहरम् परमिति” राजवल्लभः । “मसूरं निम्बपत्रञ्च
योऽस्ति मेघगते रवौ । अतिरोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं
करिष्यति” ति०त० । पञ्चां तिथौ तद्भक्षणनिषेधो यथा
“कलङ्की जायते विल्वे तिर्यग्योनिच निम्बके” ति०त० ।
तिथिभेदे वज्र्योक्तौ । निम्बक इत्यत्र स्वार्थे क ।

निम्बतरु पु० निम्ब इव तत्संज्ञको वा तरुः । १भन्दारवृक्षे
अमरः । २निम्बसंज्ञके तरौ च । [राजनि० ।

निम्बवीज पु० निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य । राजादनीदृष्टे
निम्बू स्त्री निवि-सेचने अच् ववयोरैक्यात् मः । (कागजी-
नेव) जम्बीरभेदे ततः स्वार्थे क, वा लुप्तः अभिधानात्
पुंस्त्वम् । निम्बुक निम्बूक तत्त्वार्थे पु० तस्य फलम् अण्
तस्य लुपि । तत्फले न० “निम्बूकमन्त्रं वातघ्नं दीपनं
प्राचनं लघु । निम्बुकं क्षमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमन्त्र-
दरमहापहम् । वातपित्तकफशूलिने हितं कदनरु-
चिरोचनम् परम् । त्रिदोषघ्नश्चयवातरोगनिपीडितानां
विषविघ्नलानाम् । मलयके वज्रगुदे प्रदेयं विद्वच्चिकायां
सुनयो वदन्ति” भावप्र० । “भागैकं निम्बुकं तोयं घट्भागं
शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्त-
मम् । निम्बूफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम् । वज्र
दीपिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम्” राजनि० ।
निम्बोच पु० नि+न्नुच्-भावे घञ् । अक्षयमने “लघ्णदुग्धि
निम्बोचे” भाग० १।२।८ । भावे ल्युट् निम्बोचन तत्त्वार्थे
न० आपारे ल्युट् ङीप् सूर्यास्तस्थाने पुरीभेदे स्त्री ।
“पश्चाद् वारुण्यं निम्बोचनीं नाम” भाग० ५।२।१५
निम्बोचि पु० यदुवश्ये भजमानन्दपस्य पुत्रभेदे “भजमानस्य
निम्बोचिः किं कालो दृष्टिरेव च” भाग० ६।२४।५
नियत त्रि० नि+यम-क्ता नितरां यतते यत-अच् वा ।
१संयते २नियमकारिणि ३नियमयुते “नियमो यमश्च
नियतं मतिं यथा” माघः । कर्मणि क्त । ४कृतनियमे
च । “प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो ब्रजमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवणं सृशेत्” प्रा०त०
शङ्खलिखितौ । “पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दार-
लक्षणम्” उद्वा०त०समुत् । “अन्यथासिद्धिर्न्यस्य नियता
पूर्ववर्तिता” भाषा० ।
नियतामि स्त्री नियता निश्चिता आम्निः । सा० द० उक्ते
नाथ्ये प्रारब्धकार्यस्य अवस्थाभेदे अवस्था विभज्य
“अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतामिर्निश्चिता” अपाया-
भावाच्चर्षीरितैकान्तफलप्राप्तिर्नियतामिः । यथा रत्ना-
वल्याम् “राजा देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमलोपायं
पश्यामीति” देवीलक्षणापायस्य प्रसादेन निवारणा-
च्चयतफलप्राप्तिः सूचिता” सा०द० ।
नियति स्त्री नियस्यतेऽनया नि+यम-करणे क्तिन् । १भाग्ये
देवे अमरः “नियतिं लोक इवानुबध्यते” किरा० ।
“आद्यादितस्य तमसा नियतेर्नियोद्यात्” माघः “निय-
तिलतनियमरहिताम्” काव्यप्र० । २ईश्वरेच्छाभेदे अवि-
द्यायाम् । “महामायेत्यविद्येति नियतिर्भौहनीति
च । प्रकृतिवर्षनेत्येव तवेच्छाऽनन्त ! चोच्यते” पुराणा-
नरम् । करणे क्तिच् ङीप् । दुर्गायां देव्यां स्त्री “अतिः
संस्तरणाद्देवी नियती च नियामतः” देवीपु० ।
नियन्त त्रि० नि+यम-ङच् । १नियमकारिणि शासके
स्त्रियां ङीप् । २अन्यनियमकारिणि सारथौ पु० अमरः

रेखाभावात्तमपि क्षुणादामनोर्वर्त्मनः परम् । न व्यती-
युः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिष्ठत्तयः" रघुः । शपरमेष्टरे पु०
"अपराजितः सर्वसहोनियन्ता नियमोऽयमः" विष्णु सु० ।

नियन्तृण न० नि+यन्ति-ल्युट् । प्रतिबन्धदूरीकरणे ए
कत्वस्यापनार्थव्यापारभेदे "अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे निय-
न्तरूपं विशेषम्" सा०द० । भावे युच् । नियन्त्रणापि
तत्पार्थे स्त्री ।

नियन्त्रित त्रि० नि+यन्ति-क्त । शतनियमने श्रुतिवन्ता-
दिना एकत्वस्यापि ते "अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यौ-
नियन्त्रिते । एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुः" सा०द० ।

नियम पु० नि+यम-ञच् वा झल्लः । श्रुतिज्ञायाम् अङ्गीकारे
अमरः । श्रुत्ये श्रुत्यागन्तुकसाधनकर्मरूपे त्रुते ४ निय-
न्त्रणायां निश्चये नेदि० पा०सू० उक्ते इयोगाङ्गभेदे
"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध-
योऽष्टावङ्गानि" सूत्रे उद्दिश्य "शौचसन्तोषतपःस्वाध्या-
येश्वरप्राणिधानानि नियमाः" सू० विभज्योक्तं "तत्र
शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्य-
प्राभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षान्तरम् । सन्तोषः सन्निहित-
साधनादधिकस्यानुपादिता । तपो हन्वसहनं हन्वञ्च जिघ-
त्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च
व्रतानि चैवं यथायोगं लक्ष्म्यान्दायणशालपनादीनि ।
स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामभ्ययनं प्रणवजपो वा ईश्व-
रप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मापेक्षं "श्रुत्यास-
न्नस्योऽयं पक्षि गृजन् वा स्वस्थः परिच्छीणवितर्कजातः ।
संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्यसक्तोऽमृतभोगभागे"
यत्नेदुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभाव-
श्चेति" भा० "शौचादिनियमान् व्याचष्टे शौचमिति ।
प्रादिशब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते । गोमूत्रवायवादि
मेध्यं तस्याभ्यवहरणादि आदिशब्दात् आसपरिमाण-
लक्ष्यानियमादयो आह्या मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति
वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्ये कारणत्वोप-
पन्नात् । चित्तमलाः सदमानास्त्रयादवस्तदपनयो मनः-
शौचम् प्राणयात्रासातृहेतोरभ्यधिकस्यानुपादिता स-
न्तोषः प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादिति विशेषः ।
काष्ठमौनमिच्छितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् अवचनमा-
कारमौनम् । परिच्छीणवितर्कजाल इति वितर्को वक्ष्यमाणः
संशयविपर्ययो चेति एतावता शुद्धाभिसन्निवृत्तः । एते
च यमनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः "ब्रह्मचर्यमहिंसां च

सत्याक्षेयापरिग्रहम् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां
स्वमनो नयन् । स्वाध्यायशौचसन्तोषं तपसि नियता-
त्मवान् । कुर्वेत् ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विशिष्ट
फलदाः काम्या निष्कामाश्च विस्तृताः" विव० । सर्वदर्शन-
संग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रसङ्गे स्वाध्यायशब्देन प्रणवजपवत्
तान्त्रिकमन्त्रजपोऽप्युच्यते इत्युक्तम् ।

"नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यप्राभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं, तृष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः । स्नानमौनो
पवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः । तपोऽक्रोधो गुरौ
भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः । यमाः पञ्चाय नि-
यमाः शौचं द्विविधमीरितम् । सन्तोषस्तपसां जप्यं
वासुदेवाचनं तपः" गारुडपु० "तपः सन्तोष आत्मिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्यौर्मतिश्च
जपो हतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशा-
रदैः" तन्त्रसारः । ७ विधिभेदे तल्लक्षणादि बौगाक्षि-
मास्करेणोक्तं यथा

"विधिरत्यन्तमप्राप्तो नियमः पाक्षिके सति । तत्र चा-
न्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" अस्यार्थः । प्रमाणा-
न्तरेणाप्राप्तस्य प्रापकोविधिरपूर्वविधिः । यजेत स्वर्ग-
काम इत्यादि स्वर्गार्थक्यागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्या-
नेन विधानात् । पक्षे अप्राप्तस्य प्रापकोविधिर्नियमविधिः
यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षेऽप्राप्तेः प्राप-
कत्वमिति चेत् इत्यम् अनेन हि अवघातस्य वैतृष्या-
र्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्यव्यतिरेकसिद्धात् किन्तु
नियमः स चाप्राप्तांशपूरणं वैतृष्यस्य हि नानोपाय
साध्यत्वादवघातं परित्यज्योपायान्तरं यदा गृहीतु-
मारभ्यते तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तां
पूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधाव-
प्राप्तांशपूरणात्प्रोक्तो नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽप्राप्तावघात
विधानमिति यावत् । मितान्तरोक्तं विशेषोदाहरणादि-
वृत्तकालशब्दे १४१७४० दर्शितं तत्र दशमम् । नियमे
च इतरसंबन्धने न दोषः । परिसंख्यायां दोष इति
भेदः । पाक्षिके सतीत्यादिकारिकां व्याख्याय उदा-
हरणं परिसंख्यातो भेदश्च विधिरूपमन्ये दर्शितो यथा
"नियमः पाक्षिके सतीति विधिं विना प्रवृत्तेः पाक्षिकत्वे
सतीत्यर्थः प्रवृत्तिनियमे सतीति यावत् तथाच तदु-
गोचरप्रवृत्तिनियमनिर्वाहको विधिरनियमविधिरिति

फलितम् । तादृशव्यवधातादिविधिः ब्रीह्रीनवहन्तीति विधिं विना पुरोडाशनिष्पादकब्रीहिवैतृष्यद्वारा यागोपकारकोऽवघाते इतरपरीहारेण नखदलनादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गाऽवघाते प्रवृत्तिनियमो न स्यादिति तादृशे विधेः प्रवृत्तिनियमनिर्वाहकत्वं यागोपकारको ब्रीहिवैतृष्येऽवघाताधीनत्वनियमस्मादश्वविधितो यद्यपि दुर्लभः नियमस्यापदार्थत्वात्प्राप्त्यर्थत्वाच्च तथापि तादृशविधितो ब्रीह्यवघातत्वेन नियोगसाधनताऽवगमात् यागजन्यपरमापूर्वस्य तदवघातरूपकारणं विनापि निष्प्रवृत्तिप्रतिषन्धानेन तत्र नियतप्रवृत्तिनिर्वाहः । तत्र चान्यत्र चेति यतोद्देश्ये यस्य विधानं तदन्यस्मिन्नपि तत्सम्बन्धस्य तस्मिन् वा तदन्यसम्बन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसङ्गावित्यर्थः । तादृशश्च प्रसङ्गकप्रवृत्तिविरोधिविधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः तत्र “इमांसगृह्णन् रश्नामन्तस्येत्वन्मिभानीमादत्ते” इति । तन्मिभान्यादिमन्त्रस्य रश्नामात्रपहणप्रकाशकतया अश्वरश्नादान इव गर्दभरश्नाया आदानेऽपि मन्त्रस्य विनियोगो लिङ्गात् लभ्यते तथाच तदादानकालेऽपि मन्त्रपाठप्रवृत्त्या तत्रापि तन्मन्त्रसम्बन्धः स्यात् एतस्माच्च विधितः प्रथममश्वरश्नापहणे एतन्मन्त्रविनियोगलाभे निराकाङ्क्षतया गर्दभरश्नापहणे न तद्विनियोगलाभ इति वैयर्थ्ये न तदाचरणमिति एतद्विधेर्विधेयस्येतरोद्देश्यसम्बन्धप्रसङ्गकप्रवृत्तिविरोधिता । अथ ब्रीह्रीनवहन्तीति नियमविधिर्दृष्टपरिसंख्याविध्योः को विशेषः नियमविधेरपि परिसंख्यावदितरनिवृत्तिफलकत्वात् नियमविध्यसत्त्वे पुरोडाशद्वारा यागोपकारकवैतृष्याद्यर्थिनोऽवघातेतरतदुपाये प्रवृत्तिप्रसङ्गः । यदि चावघातनियमविधेरवघातप्रवृत्तिनियमफलकत्वं परिसंख्यातो विशेषः इमांसगृह्णन् रश्नामन्त्यादि परिसंख्याया अश्वरश्नादाने मन्त्रपाठप्रवृत्तिनियमस्य मन्त्रलिङ्गेन मन्त्रस्यासाधारण्येनोपकारकताबोधनादेव निर्वाहान्तस्थाः प्रवृत्तिनियमानुपपादकत्वादिति विभाव्यते तदा अस्तु परिसंख्याया नियमानन्तर्भावः नियमस्तु परिसंख्यायामन्तर्भवत् परिसंख्याफलस्य तत्साधारण्यत्वात् इति चेन्न नियमस्येते इतरनिवृत्तेरर्थतः सम्भवेऽपि तत्र तत्तात्पर्यानुपपत्तमात्रं नियतप्रवृत्तावेव तत्तात्पर्यात् न चोपायान्तरनिवृत्तावपि नियमतोऽवघातप्रवृत्त्युपपत्तेर्निवृत्तावेव तत्तात्पर्यं न तु नियतप्रवृत्तावित्येव किं

नोपयेत इति वाच्यम् अवघातविधिनाऽवघातस्यासाधारण्येन यागोपकारकत्वबोधनेऽपि अवघातमात्रेण वैतृष्यनिर्वाहान्तरप्रतिषन्धाने अन्योपायसंबलनेनावघातप्रवृत्तिसम्भवादवघातविधेरितरनिवृत्तकत्वायोगेन तस्येतरनिवृत्तौ तात्पर्यासम्भवात् । एवम् कृतौ भाष्यासुमेयादित्यादिनियमो न तु परिसंख्या दोषत्वयथासादिति सर्वसिद्धान्तोऽपि व्याज्यते स्वाधेयमन्तरेणैवानिष्टाननुबन्धिभाष्यागमने फलकालव्याप्तिबोधत् तदेकवाक्यतया परिसंख्याफलस्येतरकाले भाष्यागमननिवृत्तिनिर्वाहान्नियमानावश्यकत्वात् । न च कृत्वन्भिगमने प्रत्यमवायश्रुतेः फलकालाभिगमस्यावश्यकत्वे तत्तात्पर्यमावश्यकमिति नियम इति वाच्यम् । अन्यतावनभिगमस्यापि “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः” इत्यादिना निषेधात्तदेकवाक्यतया परिसंख्याया एवोच्यत्वात् इति चेन्न येन रूपेण उद्देश्यता तदन्यरूपव्यापकता उद्देश्यविधेयभावमर्थ्यादातो न लभ्यते इति पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीत इत्यादावुद्देश्याविशेषेण भक्ष्यपञ्चनखत्वादौ शशकाद्यभेदव्याप्राप्ताभ इत्याशयेन तत्र परिसंख्यायां स्वार्थहान्यादिदोषत्वस्य प्राचीनैरभिधानात् । सीमांसापरिभाषायाञ्च “यो विधिः पक्षे प्राप्तरथं” नियमयति स नियमविधिः यथा ब्रीह्रीनवहन्तीति । एतद्विध्यभावे दर्शपूर्णमासिकेषु ब्रीहिरूपप्रवृत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगि तण्डुलनिष्पत्यतुल्यं वैतृष्यकार्यायावहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्ताभावात् कार्यान्वयोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् सत्यस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतृष्यं कार्यमिति नियमे सति विद्वन्सर्वोक्तना निवर्त्तत इति नियमविधिरयम् । न च वैतृष्यस्य नखविदलनेनापि सम्भवादवहनननियमो व्यर्थः प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् अवघातेनैव वैतृष्यकरणे किञ्चिददृष्टं जन्यते इत्यदृष्टाङ्गीकारात् नियमेनदृष्टकार्यालाभेऽप्यदृष्टस्योत्पत्तेः । तत्रापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वं उपयुज्यते तेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वेवभोत्पद्यत इति कल्पनास्तियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम् । एवं ब्रीहिसोमादिनियमविधिषु बोध्यम् । अधिकं विधिरसायनयन्ये दृश्यम् । कवितावर्णननियमभेदाः यथा “वर्णयेन्न सदृशेनक्षयमोऽथ प्रदर्शयते । भूर्जत्वगृह्णित्वेव मलये ह्येव चन्दनम् । सामान्यवर्णने शौल्कां कृत्वाः-

पुष्पशासकाम् । कण्ठ्यं केशकाकाहिपयोनिधिपयो
सुचाम् । रक्तत्वं रत्नवन्मूकविद्याभोजविवस्वताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् । यपांस्त्रेव मयू-
राणां रुतं नृत्यञ्च वर्णयेत् । नियमस्य विशेषोऽयं पुनः
कश्चित् प्रकाशयते । कमलासम्पदोः कण्ठहरितोना-
गसर्पयोः । पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ।
चन्द्रशैलयोः कामध्वजे सकरमत्स्ययोः । दान-
वासुरदैत्यानामेक्यमेवाभिषम्पतम् । वज्रकालजन्मनोऽपि
शिवचन्द्रस्य बालता । मानवा मौलितो वग्यां देवाश्चर-
णतः पुनः । नियममयति नि+यम-णिच्-अच् ।
एतन्निग्रामकौ परमेश्वरे “अतीन्द्रः संपद्ः सगौ
धृतात्मा नियमोऽयमः” विष्णुसं० खेपु खेखधिकारेषु प्रजा
मियमयतीति नियमः” भा० ।

नियमनं न० नि+यम-भावे ल्युट् । १नियमशब्दार्थे २नियमे
शब्दे “नियमनादसतां च नराधिपः” रघुः इतरनिवारण-
रूपेऽपरिसंख्यायै च “युष्मानिहृतभूतानि षण्णस्योर्व-
सुरन्मयोः । रुद्रेण हादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ।
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युष्मं महाफलम् । एतद्वृत्तं
महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्” निगमवाक्यतात्पर्यं
कथने “एतत्प्रयोजनं तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम्” ति०त० रघु० । एतद्वृत्तं
खण्डविशेषतिथावेव कृत्यान्नेतरत्वेति परिसंख्यातव्यत्वं
गम्यते । नियमपरत्वे विपरीतकरणे दोषभावप्रसङ्गात्
नियमे इतरसंवलनस्य शास्त्रार्थत्वात् नचैद्युक्तम्
इतरत्वं करणे निन्दाश्रवणात् । अतः परिसंख्याकार्य-
कारीह नियमनमिति स्थितम् ।

नियमसेवा स्त्री नियमेन सेवा विष्णोः । नियमपूर्वकम् आ-
श्विनस्य शुक्लैर्दशग्राभारस्य कार्तिकमासे विष्णोः सेवया
“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्ति-
कस्य व्रतानीह तस्यां कृत्यादतन्त्रितः । अकृत्वा नियमं
विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्जितस्य पुण्यस्य
फलं नाप्नोति नारदः” । किञ्च “नियमेन विना चैव न
नयेत् कार्तिकं घने” । चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स
कुलाधमः” हरिमक्तिविलासः ।

नियमस्थिति स्त्री नियमेन स्थितिरस्य । तपस्यायाम् हेमच०
नियमितं ति० नि+यम-णिच्-कर्मणि क्त । १कृतवन्ने
“किञ्चिदुभू भङ्गोलीलानियमितजलधिं राममन्त्रे प्रयामि”
महाना० । २कृतनियमे च

नियस्य ति० नि+यम-यत् । १निरोद्धये २नियाम्ने च
“त्वया नियस्या ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः ।

निययिनि पु० नी-भावे क्तिप् निये नयनाय इनः प्रभुः बा०
चलुक्त्स० । प्रापणाय स्वामिनि रघादौ “न्वेभं निय-
यिनं रथम्” ऋ०१०।७।२

नियव पु० नि+यु-मिञ्चणे वेदे बा० अप् । मिञ्चीभावे
“गोपु युधो नियवं चरन्तीः” ऋ० १०।१०।१० लोके तु
घञ् । नियाव तत्त्वार्थे ।

नियातनं न० नितरां यात्यते याति-ल्युट् । १निपातने
नितरां यातना यत्न प्रा०व० । २भययुते नयनानन्दः ।

नियानं न० नियमेन यान्ति गावोऽत्र या-आधारे ल्युट् ।
गोष्ठ्याने । “यन्नियानं न्यासं संज्ञानम्” ऋ०१०।१६।४
“नियानं गोष्ठम्” भा० ।

नियाम पु० नि+यम-घञ् । नियमे
नियामकं ति० नि+यम-णिच्-एलुल् । नियमकारके
नियामकत्वम् अदृष्टकालादेः “कारणस्य कार्यं” प्रति
नियामकत्वम् सर्वद० “कृतज्ञितसमाप्तानामभिधानं निधा-
मकम्” अमरः । स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् नियामिका ।
“विकल्पे आत्मप्रीतिर्नियामिका” मिता० २निरासके
च “लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि यज्ञे नियामकम्” कामन्द० ।

नियुक्तं ति० नि+युज-क्त । १अधिकृते २नियोजिते ३पेरिते
च “केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि
तथा करोमि” आ०त० प्रातःकाल्ये । “नियुक्तस्तु यथा-
न्यायं यो मांसं नास्ति मानवः” “स्त्रिया सस्यनियुक्तया”
“विधवायां नियुक्तस्तु” “नियुक्तो यो विधिं हित्वा”
इति च मनुः ।

नियुत् पु० नि+यु-कर्मणि क्तिप् तक् । १वायोरश्वे निष०
“सहस्रेण नियुता नियुत्यते” ऋ०११।६।१ “जातावेकवच-
नम् । नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं “नियुतो
वायोरिति निरुक्ते उक्तत्वात्” भा० कर्मणि क्तिप् ।
२नियोजिते ३नियते च नियुद्गथगच्छे दशप्रम् ।

नियुतं न० १लक्षसंख्यायां २दशलक्षसंख्यायां ३तत्संख्येषु च
“शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटि-
रुर्दमिति क्रमाद्व्युत्पत्त्योत्तरम्” इति रत्नकोषः । “एकं
दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षञ्च नियुतञ्चैव
कोटिरुर्द एव च । इन्द्रः सर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ
च सागरः । अन्यं मध्यं परार्जंश्च दशहस्ता यद्यो-
त्तरम्” पुराणम् ।

नियुत्वत् ५० नियुतोऽन्धाः सन्त्यस्य मत्प मस्य वः तान्स्या-
स्वर्थं परेपदत्वाभावात् न तस्य दः । वायो "नियुत्वान्
सोमपीतयं" यजु० २७/२२ । तस्येदं छ । नियुत्वतीय
वायुदेवताके हविरादौ "एष वा प्राजापत्य एष वा
नियुत्वतीयः" शत० ब्रा० ६/२/२/१५ ।

नियुत्सा स्त्री भरतवंशस्य प्रसारणपस्य पत्न्याम् "प्रसारस्य
नियुत्सायां हृदयज आसीत् विभुः" भाग० ५/१५/७ नियुत्-
सायामित्यत्र निरुत्सायामिति पाठान्तरं साऽपि तत्त्वार्थे ।

नियुद्ध न० नि+युध-भावे क्त । बाहुयुद्धे अन्तरः । "नियुद्धं
सङ्कटयुतम्" सा० द० । निपूर्वकस्य युध्यतेः बाहुयुद्धपर-
त्वम् । "तेन नियोद्धुकांसे कृष्ट-बहुवर्णयो" जैम० ।

नियुद्ध्य ति० नियुत्-नियोजितो नियतो वा रथोयस्य ।
गमनाय नियोजितरथे "स दक्षा नियुद्ध्यः" ऋ० १०/२६/१ ।

"नियुद्ध्यो गमनाय सर्वदा नियतरथो नियुक्तरथो वा" भा०

नियोग ५० नि+युज-घञ् क्तत्वम् । १ प्रेरणे इष्टसाधनत्वादि
बोधनेन प्रवर्तने नियोज्यशब्दे दृश्यम् । श्वत्पायाम्
४ अक्षरं प्रो अक्षधारणे तज्जावधारणम् अन्ययोगव्यव-
च्छेदार्थकम् । "एयानियोगे" रुग्म० । अग्नियोगे अग्न-
वह्नुप्रावित्यर्थः "तत्त्वियेने नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः"
रघुः । पुत्रोत्पादनाय विधवायाः ५ नियोजने च ।

नियोगप्रकारस्य चेतनशब्दे २४०/६४० दृश्यः । "उक्तो

नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि" दृश्यसतिः ।

नियोग्य ति० नियोक्तुमर्हति नि+युज-लृट् कर्त्तरि गत्य्
क्तत्वम् । प्रभौ । शक्यार्थे कर्मणि तु न क्तत्वम् ।

नियोजन न० नि+युज-भावे ल्युट् । १ प्रेरणे २ प्रवर्तने
भृत्यादिः कर्मकरणाय ३ उपदेशात्मकव्यापारे "नियोजन-
कालेऽष्टाचत्वारिंशत्तमाद्यानग्निरे" कात्या० श्रौ० २/१/११ ।
४ नितरां योजने च "पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्जत्यधातो नि-
योजनस्यैव" शत० ब्रा० १/७/१/११ ।

नियोज्य ति० नि+युज-शक्यार्थे कर्मणि गत्य् "प्रयोज्यनि-
योज्यो शक्यार्थे" पा० उक्तेः न क्तत्वम् । १ प्रवर्तनीये नि-
युज्यतेः प्रवर्तनार्थकत्वात् कर्मणि ग्यता तत्कर्म च-
च्यते प्रवर्तनाकर्म च तज्जन्यप्रवृत्तिगान् । तथा च स्वर्ग-
कामोयजेतेत्यादौ स्वर्गकामो यागे नियोज्यः स्वर्गका-
मादेश कामनाद्वारा यागे कृतिसाध्यताधीद्वारा प्रवृत्ति-
जायते इति तस्य तथात्वम् । तदेतत् शब्दपि० उक्तं
यथा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं
वा यदि विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयो तदन्यान्वयो

वा शुरुभते यागादिर्न कार्यतया लिङ्गा बोधयितुं
शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताविरहात् । काम-
नाविधिष्वेह हि ममेदं कर्त्तव्यमिति बोधत्वं नियो-
ज्यत्वं कामना च तदुबोधोपयोगे सति भवति स च
कामनानन्तरं काव्यसाधनताबोधात् कार्यताबोधे सति
स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्या-
न्वययोग्यता । न च कालान्तरे भाविस्वर्गे क्रिया
साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दे बोधयितुमर्हति
प्रागुविनाशित्वात् परम्पराघटकातुपस्थितेश्च ततोय
प्रकारस्याभावात् अन्यथा तन्मादाय साधनत्वसम्भवात्
कल्पप्रसङ्गपूर्वं न स्यात् इष्टसाधनताविधिपक्षे तु स्फुटे-
वानुपपत्तिः । कार्यताविधिपक्षे अन्यप्रकारतया साधनत्वं
शब्दमिति प्रच्यतो न विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत्
स्वर्गसाधनताहं कार्यं क्रियाकार्यतानिर्वाहकमित्यर्थम्
गदाधरेणेदं नियोज्यान्वयस्यैव विवृतं दिङ्मात्रमन्यते
"लिङ्गोऽर्थः कार्यत्वं पाकादिक्रियायामेव प्रथमतोऽन्येति
न तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादितो यागादौ प्रथमतस्तद-
न्वयः किन्तु कार्यत्वेनैव वैदिकलिङ्गाव्येऽपूर्वं प्रथमतो
विप्रयतया यागाद्यन्वयः प्रतीयते विप्रयत्नान्तु जन्यत्वम्
तत्र च शक्यतावच्छेदककार्यत्वं कदेशे कृतौ स्वर्गकामा-
न्वयः एवञ्च यागविषयकं स्वर्गकामकार्यमिति प्राथमिको
बोधः तदनन्तरमपूर्वस्य कृतिसाध्यता यागद्वारेव, यागम-
कृत्वा अपूर्वस्य साधयितुमशक्यत्वादितो यागकार्यतां विना
ऽपूर्वकार्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिषन्धाने तत्सह
कृतलोकस्यल्लुपृक्तक्रियाकार्यतान्वयगोचरशाब्दसामग्रीतो
यागे व्योपादानिकोबोधः । पुनरनुसन्धीयमानशब्दसह-
कृतानुपपत्तिज्ञानमेवोपादानमिति गीयते तदसहकृतं
ज्ञानञ्चायापत्तिरिति । न च यागकार्यतायाः पूर्वप्रतीत-
त्वेन यागकार्यताव्यतिरेकस्य दुर्गहत्वात् उक्तानुपपत्ति-
धीरेव न घटते इति वाच्यं यागो यदि कृतिसाध्यो न स्यात्
तदाऽपूर्वमपि कार्यं न स्यात् इति तर्काकारानुपपत्ति
प्रतिषन्धानस्य यागकार्यतासिद्धान्तीनस्य यागकार्यता
साधकत्वोपगमात् । न चापाद्यापादकयोर्वैयधिकरणान्नोक्तं
तर्कसम्भव इति वाच्यं यागो यदि कृतिसाध्यो न स्यात्
असाध्यकत्वसाध्यकृतिसाध्यव्यापारको न स्यादित्ये ता-
दृशतर्कोपगमेन सामञ्जस्यात् । कृतिसाध्यत्वनादिरूप-
व्यापारके जलसाध्यकाद्यादौ व्यभिचारवारणायासा-
ध्यान्तं व्यापारविशेषणं, कृतिसाध्यव्यापारके नित्ये

अभिचारवारणायाऽननुकूलत्वमपेक्ष्य कथाध्यकृतं
 कृतौ विशेषणं शब्दानुपपत्तिधीजन्यतावच्छेदकधर्मायोः
 सङ्करो न दोषो गुणगतजात्यनभ्युपगमेन तयोर्जातित्व
 विरहात् । अस्तु वा केवलशब्दादिप्रमाणजन्यबोधवि-
 जातीय एव औपादानिकबोधः अपूर्वविषयककामिह-
 तेरपूर्वसाधनक्रियाविषयकत्वं विनाऽपूर्वसाधनतानुपपत्तेः
 कृतौ क्रियाविषयकत्वोपपादकत्वं तस्याः कास्यसाधनत्व-
 मन्वपूर्वकार्यत्वोपपादकम् इति यागादेः कास्यसाधनता-
 योपादानिकी, अस्माकं कास्यसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययावा-
 च्यत्वेऽप्यध्याहारितस्याप्यर्थस्य शाब्दधीगोचरतया पदज-
 न्याया अपि स्वर्गसाधनत्वोपस्थितेः पदजन्यक्रियादुप-
 स्थितिसंहितायाः शाब्दसाम्यीत्वादित्साधनत्वस्योपा-
 दानलभ्यता । वाजपेयेन यजेतेत्यादौ च तदाभिधानिक-
 मेव स्वर्गादिपदोपस्थान्ते इष्टे कश्चिद् तृतीयार्थ-
 क्ररणत्वान्नय उपेयते इति गुरुमतं निराकृत्य आहृत्येव
 यागादौ विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्वयोरन्वयबोधं
 व्यपस्थापयित्वाकामो विचारान् विप्रतिपत्तिं दर्शयति अ-
 थेति स्वर्गकामोयजेतेत्यादाविति कालान्तरभाविप्रलका-
 सबोधकघटितवेदवाक्ये इत्यर्थः प्रतिपाद्यत्वं विधायन्येति
 विधित्वञ्च विदधाति प्रवर्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयो-
 जकत्वं प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वम् । कार्य-
 त्वस्य विशिष्यैव कथं न पक्षतोमेयते इत्याकाङ्क्षायां इष्ट-
 साधनतासाधारणरूपावच्छिन्नः पक्षो, गुरुणाभावासाधने
 एव नैयायिकाभिमतस्याहृत्यक्रियायामिष्टसाधनतान्वय-
 स्थापि निराकरणं भवतीत्युक्ताहगतकूपेण पक्षकरणप्र-
 योजनमाविष्कृतुं विधित्वेन संपाद्यमर्थद्वयं दर्शयति इष्ट-
 साधनत्वं कार्यत्वं वेति वाकारोऽनास्थायां न विफल्ये ।
 इष्टसाधनत्वस्य विधित्वपक्षे कार्यत्वस्यातत्त्वात् । एवञ्चा-
 लौकिकक्रियागोचरकालान्तरभाविप्रलकामनाधीनप्रवृत्ति
 परलब्धः पद तात्पर्यविषयप्रवर्तकधर्मत्वमेव पर्यवसितं
 पक्षतावच्छेदकम्” इत्युपक्रमे तु मध्ये
 “स्वर्गकामेति कास्यस्वर्गसाधनतानिर्वाहकापूर्वरूपव्या-
 पारे साधनत्वाप्रत्यायने स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्नयबोध-
 जनकधीविषयतदन्वयप्रयोजक स्वर्गकामनियोज्यकत्व-
 पयोग्यताविषयकशब्दान्नस्य जनकीभूतं यन्नियोज्यतया
 स्वर्गकामरूपनियोज्यस्यान्वयप्रयोजकस्वर्गसाधनतायाज्ञानं
 तदवस्थानादित्यर्थः । कृतविषयनिष्ठकास्यसाधनतायाः
 कृतिविशेषप्रयोजकत्वेऽपि इष्टसाधनस्यापि सन्ध्यावन्द-

नादेः कृतित उत्पत्तेः । कृतिसाध्यत्वसामान्ये यद्यपि
 साक्षात्तेऽसाधनत्वं प्रयोजकं तथापि तत्र कर्तुः क्रिया-
 नियोज्यत्वं क्रियाविषयककृतिसाध्यताज्ञानवत्त्वरूपं
 प्रयोजकमिति कार्यतान्वयबोधसामान्ये कर्तुर्नियोज्य-
 ताज्ञानमन्वयप्रयोजकरूपयोग्यताज्ञानविधया कारणम्
 तदपि ज्ञानं शाब्दात्मकमेवोपेयम् प्रमाणान्तराभावात् ।
 एवञ्च कास्यस्थले कामिनियोज्यतया बोधे कामनावि-
 शिष्टस्यैव तथाभावनमङ्गीकार्यं कामनाया विशेषणत्वाव-
 श्यकत्वात् कामनाया उपलक्षणत्वे आत्मसात्वस्यैवोपल-
 क्ष्यतया निष्कामसाधारणनियोज्यताबोधो न, विशेषेरा-
 माण्यप्रसङ्गात्” “वस्तुतो वेदस्थले विशिष्टान्वयपरताया
 औत्सर्गिक्याः कथञ्चित्पक्षमेव तत्त्यागायोगादपि काम-
 नाया विशेषणत्वमावश्यकमेव” । स्थलान्तरे च
 “यद्यपि नियोज्यत्वं विधिकर्तृकप्रवर्तनारूपनियोगधर्मत्वं
 धात्वर्थतावच्छेदकप्रवृत्तिरूपफलाश्रयत्वमेव प्रवर्तकज्ञा-
 नानुसूतव्यापारस्य नियोगत्वे च तादृशज्ञानाश्रयत्वमेव
 तथापि निरुक्तं पारिभाषिकमेव वा नियोज्यत्वम् अथ
 वा प्रवर्तकज्ञानोपधायकतानिर्वाहकव्यापारो नियोग
 इति कामनासाधारणं तादृशज्ञानोपधायकत्वं नियो-
 ज्यत्वं कामनायास्तद्वोदोपयोगे कार्यताबोधजनकत्वे भ-
 वति निर्वहतीत्यर्थः । अन्यथा विशेषणार्थे तद्भावेन काम-
 नाया विशेषणत्वायोगादिति भावः । स चेति कामनाया-
 स्तद्वोदोपयोगस्येत्यर्थः । कामनानन्तरं कास्यसाधनता-
 बोधात् कार्यत्वबोधे सतीति कामनाधीनकास्यसाधनता
 बोधस्य कार्यताबोधोपयोगे सतीत्यर्थः साक्षात्तदुपयो-
 गादिति भावः । कास्यसाधनताबोधस्य काननाधीनत्वं
 कामनाविषयकत्वेन बोध्यं तथा च कामनाविशिष्टस्य
 क्रियानियोज्यत्वं कामनायाः क्रियानिष्ठकास्यसाधनता
 ज्ञानोपयोगितानिर्वाहमिति तद्वृत्तक्रियानिष्ठकास्य-
 साधनत्वमपि नियोज्यतान्वयप्रयोजकमिति पर्यवसितम् ।
 एवञ्च स्वर्गकामसाधनताया नियोज्यतया स्वर्गकामान्वय
 प्रयोजकत्वे च सति सत्येव नियोज्यान्वययोग्यता नियो-
 ज्यत्वान्वयप्रयोजकयोग्यताघटितनियोज्यान्वयबोधसाम-
 यीशम्पत्तिः । एवञ्च यागः स्वर्गसाधनीभूतस्वनियोज्य
 स्वर्गकामकार्यतान्वयधीरेतन्मते तत्र स्वर्गकामे नियो-
 ज्यताज्ञानं क्रियायां स्वर्गसाधनताज्ञानञ्च योग्यताज्ञा-
 नमेव औपादानिकरूपमनुपपत्तिमात्रमूलकं वा अपेक्ष्यते
 इति तस्या अपि स्वर्गसाधनताविषयकतया तन्निर्वाहक-

फलसमयपर्यन्तस्यायिव्यापारजनकत्वज्ञानमध्यमेक्षितमिति
नाहृत्यक्रियाकार्यताधीरिति सप्तदायार्थः ।

एवं शुचित्वतत्कालादिरूपकर्तृविशेषयुतस्यापि नियोज्य-
त्वम् अत्र को नियोज्यः इत्याकाङ्क्षयोत्यापितस्य शुचित-
त्वात् कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणस्य नियोज्यताप्रयो-
जकत्वात् इत्याकारे विस्तरः । [इकारिणि लि० ।

निर्योद्धृ ५० नि+युध-लृच् । १कुक्कुटे राजनि० २वाङ्मयु-
निर्योद्धृ नृ-क्विप् न दीर्घः । १वियोगे २अत्यये ३आदेशे
४अतिक्रमे ५भोगे ६निश्चिते च गणरत्नमहो० । तत्र
यथाक्रमसुदाहृतं च यथा १निःसङ्गः २निर्मेघम् ३निर्देशः ।
४निष्क्रान्तः ५निर्वेशः । ६निश्चितम् । ७निषेधे मेदि०
निर्भक्षिकम् । अयं शब्दः प्रादिः सान्तः रान्तश्च "निसप्त-
पतावासेवने" पा० ८२ १२० सूत्रे निः इति निर्देशात्
निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "रुद्रदुपधस्य सकारस्य यो
विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेः सान्तत्वम् । "निरः
कुपः" पा० ७२ १४६ सूत्रे निर इति निर्देशात् रान्त-
त्वम् । एवं दुष्टं दुरं सान्तोरान्तश्च दुष्कृतमित्यत्र
भाष्योक्तेः सान्तत्वम् "सुदुरोरधिकरणे" वार्त्ति० सूत्रे
सुदुरोरिति निर्देशात् रान्तत्वम् । उपसर्गगणसूत्रे तु
तन्त्रोच्चारितः" मनोरमा ।

निरंश लि० निर्गतोऽंशात् निरा०त० । सूर्यमुल्लभमानराशेः
प्रथमे राशेस्त्रिशंशरूपे भागे तद्वाशिभोगस्य अंशगुण्यत्वात्
तथात्वम् । "राशेः प्रथमभागस्यः निरंशः सूर्यः उच्यते"
ज्योतिषम् । २२वे राश्यन्तरचक्रान्तिदिने रघु० निर्गतो
भागो यस्य प्रा० व० वा कप् । ३भागरहिते च ।
"पतितस्तुमुतः क्लोषः पङ्क्त्यन्तको जडः । अज्योऽचि-
कित्सुरोगात्तौ भर्त्तव्यास्तौ निरंशकाः" याज्ञ० "निरंशौ
क्लोषप्रतिभौ जात्यन्ववधिरौ तथा"महः । अनंशौवेति पाठः

निरत्त लि० निर्गतः अक्षसदुच्चतियस्यात् प्रा०व० । अक्षो-
च्चतिमृत्पदे स च देशः सू०सि० उक्तो यथा
"समन्तान्मेरुमध्यात् तत्तल्यभागेषु तोयधेः । द्वीपेषु
दिक्षु पूर्वादि नगर्थौ देवनिर्मिताः । भूदत्तपादे पूर्वस्यां
यमकोटीति विस्तृता । भद्राश्वधे नगरी स्वर्णप्राकारतो-
रथा । यास्यायां भारते वर्षे लङ्का २ तन्महती पुरी ।
यस्मिन्नेतन्मालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्तिता । उदक्
सिद्धपुरी ४ नाम्ना कुर्वधे प्रकीर्तिता । भूदत्तपादविव-
रास्ताद्यान्योन्यं प्रतिष्ठिताः । तास्योत्तरगो मेरुसा-
वानेव सुराश्रयः । तासां परिगो याति विषुवस्यो

दिशाकरः । न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योच्चतिरिप्यते ।
मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते । निरत्तदेश-
स्थानासुभये क्षितिजाश्रये । अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु
ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः । नयतिर्लम्बकांशास्तु मेराव-
च्छांशकास्तथा" ।

निरग्नि ५० निर्गतोऽग्निस्तत्साध्यकार्यं यस्मात् प्रा०व० ।
आतस्मात्ताग्निसाध्यकर्मरहिते द्विजे "एकोद्दिष्टं सदा
कुप्यात् निरग्निः आह्वदः सुतः" उचनाः "धोरहा वा
एष देवानां भवति योऽग्निमुदासयते" श्रुतौ अग्नि-
त्यागस्य पुत्रहत्यातुल्यपापजनकत्वमुक्तम् । उपपातक-
शब्दे निरग्नितादोष उपपातकत्वेन मनुनोक्तो दर्शितः ।
निरङ्कुश लि० निर्गतोऽङ्कुश इव प्रतिवन्धको यस्य प्रा०व० ।
१प्रतिवन्धमृत्त्यु २अनिवार्यं जटाध० "विक्रयार्थं हि यो
हन्त्यात् भक्षयेद्वा निरङ्कुशः" भा०यसु० ३६०८ सूत्रे । "निर-
ङ्कुशाः कवयः" । "सुवलयदश्यां यामः कामो निकामनि-
रङ्कुशः" गीतगो० ।

निरङ्ग लि० निर्गतमङ्गं यस्य प्रा०व० । १अङ्गहीने २रूपकाल-
ङ्कारभेदे न० सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२४०८ सूत्रम् ।

निरङ्गुल लि० निर्गतमङ्गुलिभ्यः प्रा०त० अच्समा० अङ्गुलि-
तो निर्गते । [निरुदकादि० अलोदात्ततास्य ।

निरजिन न० निर्गतमजिनात् प्रा०त० । अजिनात् निर्गते
निरञ्जन न० शालाङ्गोपायाभ्यासरज्जाः प्रथमे षष्ठे भागे
कर्त्तव्ये लक्षणभेदे शालाङ्गसूक्तं परिशिष्टे "विंशत्यरत्नः
शालास्यात्तदङ्गेन तु विस्तृतेति" तत्साधनोपायश्च "प्र-
माणार्द्धं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्ज-
नमिति अत्र विंशत्यरत्नपूर्वरज्ज्वः दशरत्नरज्ज्वः
सरज्ज्वः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरञ्जनम् तस्या
अङ्गे पञ्चारत्नमिति ओष्यङ्गुनार्थमिति" कात्या०श्रौ०
७।१२४ कर्कः ।

निरञ्जन लि० निर्गतमञ्जनं कञ्जलं तदिव समलमञ्जनं वा
यस्मात् प्रा०व० । १कञ्जलरहिते नेत्रे २दोषरहिते ३श-
स्त्रानशून्ये परमात्मनि ५० "तदा विद्वान् पुण्यपात्रे
विधूय निरञ्जनं परमं सास्यसप्रेति" सण्डकोप० "निर-
वद्यं निरञ्जनम्" श्रुता० ४शिवे ५० "दीर्घरोमा दीर्घभुजो
दीर्घवाक्निरञ्जनः" हरिव० २२७ अ० शिवनामोक्तौ ।
निरति स्त्री नितरां रतिः, नि+रस-क्तिन् वा । अत्यन्तरतौ ।
निरतिशय ५० निर्गतोऽतिशयो यस्मात् नितराभतिशयो
वा । १अत्यन्तातिशये २स्वामेक्षयातिशयमृत्त्यु ३परमेष्ठरे

यदपेक्षया कस्याप्यतिशयाभावः ४तस्मिन् लि०। “तत्र निरतिशयं सार्वज्ञवीजम्” पात० सू० “यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्यं वल्लिति सार्वज्ञवीजमेतद्विवर्जमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सार्वज्ञवीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेषः” भा० “व्याचष्टे यदिदमिति। बुद्धिस्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकसमुच्चयेन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्यं वल्लिति सार्वज्ञवीजं कारणम्। कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति कश्चिद्वज्रतरं कश्चिद्वज्रतमम् एतद्विवर्जमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्वज्ञ इति तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्। अत्र प्रमाणयति अस्ति काष्ठा प्राप्तिः सार्वज्ञवीजस्येति साध्यनिर्देशः निरतिशयकाष्ठा यतः परमतिशयवक्ता नास्तीति। तेन नावधिमालेण सिद्धसाधनं, सातिशयत्वादिति हेतुः। यत् सातिशयं तत् तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुवन्नामलकविल्लेषु सातिशयमिति। व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवत्। न च गरिमादिगुणैर्व्यभिचार इति साध्यतम्, न खल्ववयवगरिमावयविनः किन्त्वा, परमाणुभ्य अन्यवयवविभ्यो यावन्तः केचन तेषां प्रत्येकं वर्त्तिनं गरिमाणं समाहृत्य गरिमवर्जमानताभिमानः ज्ञानन्तु प्रतिज्ञेयं समाप्यते इत्येकद्विवज्रविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः” विवरणम्।

निरत्यय लि० निर्गतोऽत्ययो यस्य प्रा० व०। १अत्ययमूल्ये “निरत्ययं साध न दान वर्जितम्” किरा०। अभावेऽव्ययी०। २अत्ययाभावे अव्ययी०। [निष्क्रान्ते।

निरध्व लि० निष्क्रान्तोऽध्वनः प्रा० त० अचुवमा०। अध्वने निरनुनासिका लि० निर्गतमनुनासिकमनुनासिकत्वं यस्य। अनुनासिकमित्रे वर्णभेदे “यतो हि धाऽरो निरनुनासिकः सानुनासिकः” सम्प्रबोधः।

निरनुयोज्यानुयोग पु० गौतमोक्ते निरनुहस्यानभेदे तल्लक्षणम् तलोक्तं यथा “निरनुहस्यानातिरिक्तो निरनुयोज्यानुयोगः” सू० “निरनुहस्यानलक्षणस्य मिथ्याध्ववसायादनिरनुहस्याने निरनुहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगाच्चिरानुहीतो वेदितव्यः” इति मा०। “अवसरे यथार्थनिरनुहस्यानोद्भावनातिरिक्तं यन्निरनुह-

स्यानोद्भावनं तदित्यर्थः एतेनावसरे निरनुहस्यानोद्भावने एकनिरनुहस्याने निरनुहस्यानान्नोद्भावने च नाति व्याप्तिः। सोऽयं चतुर्धा लक्षं जातिराभासोऽनवसरग्रहणश्च। आभासो व्यभिचारादायसिद्धाद्युद्भावनम् अनवसरग्रहणज्ञाकाले एवोद्भावनं यथा त्वत्त्वसि चेत् प्रतिज्ञाहानिः विग्रेषयसि चेत् हेत्वन्तरम्। एवमवसरमतीत्यकथनमपि, यथा उच्यमानपाह्यापगन्दाः परिसमाप्तौ एवमनुक्तपाह्याज्ञानाद्यननुभाषणावसरेऽनुद्भावव्यवधानिष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमित्यादिकसहस्रम्” इतिः।

निरन्तर लि० निर्गतमन्तरं यस्मात् प्रा० व०। १सन्तते अविच्छिन्ने सन्ततियुक्ते सन्ततिश्च दैशिकी कालिकी च तत्र दैशिकविच्छेदगून्ये “कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम्” षट्सं “भूमर्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टः” साधः “निरन्तराखनरवातदृष्टिस्तु” कुमा० कालिकविच्छेदगून्ये निरवधौ यथा “कपिलानां सवत्सानां वर्षमेकं निरन्तरम्” भा० प० ८७७० १अपरिधाने १अनन्तर्वाते १अभेदे ५यथादाय्ये” च। निरन्तरादायोऽप्यत्र “निरन्तराणां करिणां कदम्बकैः” [लिका०

निरन्तराभ्यास पु० कर्म०। १सततादृष्टे व० व०। २स्वाध्याये निरन्वय लि० नास्ति अन्वयः सम्बन्धो यत्र। १सम्बन्धरहिते “का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने” भट्टिः। २स्वाभिसमन्तारूपसम्बन्धगून्ये स्तोत्रभेदे “स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् जतम्। निरन्वयं भवेत् स्तोत्रं हृत्वाऽपङ्कयते च यत्” मनुः (निरन्वयं) “स्नानिपरोक्षापहृतं स्तोत्रम्” कुल्लू०। ३स्वाभिसम्बन्धगून्ये स्तोत्रे च “परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च। निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः” मनुः “निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्यस्नामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति” कुल्लू०। ४निर्विशेषे च।

निरपत्रप लि० निष्क्रान्तः अपत्रपायाः प्रा० त०। निर्वज्जेष्टे जटा०। “अप्सरो मेनका ब्रह्मन् निर्दया निरपत्रपा” भा० आ० ८८०।

निरपेक्ष लि० निर्गता अपेक्षा यस्य प्रा० व०। १अपेक्षागून्ये स्वार्थबोधनाय अन्यापेक्षागून्ये “निरपेक्षो रयः श्रुतिः” भट्टवार्त्तिकम्। “तत्तत्कर्तुं विनियोगसाधकानां श्रुति लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतेः (अयमाणाविभक्तेः) इतरानपेक्षयेन विनियोगसाधकत्वात् तथात्वं लिङ्गादीनां तु द्विती-

यः दिशुति कल्ययित्वा तद्वहारेव तथात्वमिति सापेक्षत्व-
मिति भेदः । २शाशाग्नौ “अध्यात्मरतिरासीनो निर-
पेक्षो निराभिषः” मनुः । १अशक्तविषयके “उक्तानि
प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपे-
क्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” । “सापेक्षनिरपेक्षाणि
शक्ताशक्तविषयाणि” ज्योति० त० रघु० ।

निरमण न० नियतं रमणम् । नियतरतो अत्यन्तासुरागे
“निष्कृतिर्निरमणात्” निरु० २।७ नियतं रमणमिदं
नि+रम+आधारे ल्युट् । २नियतरागाधारे “अश्वशतं
निरटं निरमणम्” शत० ब्रा० १।१।२।५

निरमित पु० पाण्डुवनकुलस्य पुलभेदे “नकुलस्तु चेदां
करेणुमतीं नाम मायांसदवहन् वरुणं पुलं निरमितं
नामाजनयत्” भा० आ० ४।५४० । निर्गतोऽमितो यस्य ।
२शत्रुरहिते लि० । ३निर्गतं राजपुलभेदे पु० “हाहाकारो
महानासीत् त्रिगतांतां जनेश्वर ! । राजपुलं हतं
दृष्ट्वा निरमितं महारथम्” भा० द्रो० १।५७४० । ४वार्ह-
द्वयस्थे भाषिणि नृपभेदे पु० “ततो युतायुजंस्यापि
निरमितोऽथ तत्पुतः” भाग० ६।२।१० भाषिवाह-
द्वयस्थोक्तौ ।

निरय पु० निर्गतोऽयोज्य प्रा० व० नीचैरेत्यत्र निर+इ
काधारे अच् वा । नरके अमरः “निरये चैव पतनं
यातनाच्च यमक्षये” मनुः ।

निरयण न० निर+यय-भावे ल्युट् । निर्गमने । करणे ल्युट् ।
निर्गमनोपाये “पश्चात् निरयणं कृतम्” ऋ० १०।१।२१।६
“निरयणं निर्गमनोपायः” भा० । [न्यगुन्ये अमरः ।

निरर्गल लि० निर्गतमर्गलमिय प्रतिबन्धो यस्य प्रा० व० । प्रतिव-
निरर्थ पु० निर्गतोऽर्थो यस्य प्रा० व० । अर्थगुन्ये १निष्कले २अ-
भिधेयगुन्ये च “निरर्था साध्यमूर्तत्वात् पुरुषस्य मही-
पते” मार्कण्डेयपु० ।

निरर्थक लि० निर्गतोऽर्थो यस्य प्रा० व० वा कप् । १निष्कले
“प्रवादो निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः” भा० उ०
३।५४० । “इत्थं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरुह्यो यथा
मालती” सा० द० । २अभिधेयगुन्ये ३काव्यदोषभेदे च
“निरर्थकं तृतीयत्वादि पुरण्यैकप्रयोजनम्” चन्द्रा०
गोतमोक्ते ४निरर्थकस्यानभेदे “वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्”
छ० “यथा नित्यः शब्दः कचटतपयज्वगददृशत्वात्
अभज्जडवदिति एवमकारं निरर्थकम् अभिधाना-
भिधेयभावाच्चपक्षौ अर्थगतेरभावाद् यथा एव क्रमेण

निर्दिष्टप्रत्यय इति” भा० । “वर्णानां क्रमेण निर्देशो
ज्वगददृशत्वादिप्रयोगस्तत्तुल्यो निर्देशोर्निरर्थकः” निरु-
ह्यानम् अयाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः । अयाचकत्वं
च यत्तत्रा निरुद्धलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यं
समयवन्व्यतिरेकेणेति विशेषणीयं तेन यत्प्रापञ्च्येन
विचारः कर्तव्य इति समयवन्व्यतिरेकप्रापञ्च्येन न दोषः ।
अटिति संवरेण तु न दोष इत्युक्तप्रायम् । अस्य सम्भवः
प्रमादादित्यवधेयम्” उक्तिः । क्रमश्चेद्वाच्यरसमाप्ताये
वाहेन्द्रे कृते यथा पठितास्तथेत्यर्थः ।

निरवकाश लि० निर्गतोऽवकाशो यस्य प्रा० व० । १अवकाश-
कालान्तरकर्तव्यताके कार्ये २अवकाशगुन्ये च ।

निरवग्रह लि० निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो दृष्टिप्रतिबन्धो
नियमनं वा यस्य प्रा० व० । १अवग्रहे स्वतन्त्रे अत्येकान-
धीनप्रवृत्तियुक्ते अमरः । “केचित् क्रोधसमाविष्टा मदास्या
निरवग्रहाः” भा० भी० ६।४४० । २दृष्टिप्रतिबन्धगुन्ये च ।

निरवद्य लि० निर्गतमवद्यं दोषः अज्ञानं रागद्वेषादि वा
यस्य । १निर्दोषे उत्कृष्टे “तस्य निरवद्यविद्योद्वेद्योतेन
द्योतितस्तत्त्वतोऽयमर्थः” दायभा० । २अज्ञानगुन्ये
३रागादिगुन्ये परमात्मनि च “निष्कलं निष्क्रियं
शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” श्वेता० उ० ।

निरवयव लि० निर्गतोऽवयवो यस्य । न्यायमते १अवयवगुन्ये
परमाण्वाकाशादौ सर्वधावयवगुन्ये २नक्षत्राणि च “ना-
शकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशाभावः” सा० प्र० भा०
निरवशेष लि० निर्गतोऽवशेषो यस्य । अवशेषगुन्ये समये
“यावत् निरवशेषं भवति तावत् दाहवित्ता” आश्व० श्रौ०
२।१।५।

निरवसित लि० निर+अव+सि-क्त । येन भुक्ते प्राप्तं
संस्कारेणापि न शुद्ध्यति तस्मिन् पालवहिष्कृते चण्डा-
बादौ । [अब्दमात्रा ।

निरवहानिका स्त्री निर+अव+हन्-ण्वुल् । माचीरे
निरविन्द पु० पर्वतरूपे तीर्थभेदे “अश्लुष्टे गयायाञ्च
निरविन्दे च पर्वते” भा० आ० २।५४० ।

निरशन अव्य० अशनस्याभावः अव्ययो० । १भोजनाभावे ।
निर्गतमशनं यस्य प्रा० व० । २भोजनरहिते लि० “अश्ल-
कुटा निरशना दशपञ्चतपाश्च ये” हरिवं० ४।६४० ।

निरष्ट पु० निर्गतानि अष्टौ वयोव्यञ्जनानि यस्मात् कट्यमा०
चतुर्विंशतिवधीये २अष्टौ “अश्वशतं निरटं निरमणम्”
शत० ब्रा० १।१।२।५ “अश्वस्य दन्तगतानि वयोव्यञ्जनानि

भयन्ति तेषामेकैकं त्रीणि त्रीणि वषाणि अतुषर्त्तते ता-
न्यद्यो व्यञ्जनानि निर्गतान्यस्मादिति निरटं चतुर्विंशति-
वर्षेयम् भा० । निर+अच-क्त । २निराकते लि०
“दृषायुधो न वषयो निरटाः” ऋ० १।२१।६ “निरटा
निराकताः” भा० ।

निरस लि० निरुक्तो रसो यस्मात् प्रा०व० । १निरुत्तरसे रस-
हीने २निःश्रेणिकाटये स्त्री राजनि० ।

निरसन न० निर+अच-क्षेपे भावे ल्युट् । प्रत्याख्याने अमरः
“स पितृर्विक्रियां दद्या राज्यादिरसनं तथा” मा०आश्व०
४अ० । आधारे ल्युट् । २वधे निष्कृष्ट असनम् क्षेप-
णम् । ३निषीवने च मेदि० । टिवु निरसने इत्युक्तेः
जीवनस्य निष्कृष्टपक्षेणादिः क्षेपणरूपत्वात्तथात्वम् ।

निरस्त लि० निर-अच-क्षेपे कर्मणि क्त । १प्रत्याख्याते नि-
वारिते अमरः “निरस्तगान्भीर्यमपाक्षपुष्पकम्” माघः
“निरस्तः परावसुः” ऋष्यादिनिभागत्यागे मन्त्रः । २त-
रितोदिते न० । इत्युक्ते पु० अमरः । ३निष्कृते ५प्र-
तिष्ठते ६प्रेषिते लि० मेदि० । भावे क्त । ७निषीवने
दनिवारणे ८क्षेपणे च न० ।

निरस्थि न० निर्गतमस्थि यस्मात् प्रा०व० । दूरीकृतास्थिके
मांसे “मांसं निरस्थि दुस्त्रिजं पुनर्दृष्टि चूर्णितम्”
सुश्रुतः ।

निरहङ्कार लि० निर्गतोऽहङ्कारो यस्य प्रा०व० । १अभिमान-
शून्ये देहेन्द्रियादावहममित्यभिमानशून्ये २धनविद्याव-
त्त्वादिनिमित्तात्कोत्कर्षसम्भावनाहीने च “निर्वैरा निर-
हङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः” भा०आश्व० २२अ० ।

निरहम् लि० निर्गतमहमिति बुद्धिर्यस्य प्रा०व० । अह-
ङ्कारशून्ये “प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भं ज्ञानामरूपं
निरहं प्रपद्ये” भाग० ५।१६।४ स्तो० ।

निरङ्ग पु० निर्गतमङ्गः प्रा०व० टच्समा० “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः”
पा० अङ्गादेशः अङ्गोऽदनात्” पा० नियमात् न यत्वम्
“अङ्गाहान्ताः पुंश्चि” पा० पुंस्त्वम् । १निर्गते दिने
निष्क्रान्तोऽङ्गः निरा०त० साधनं प्राग्वत् । २दिनात्
निर्गते लि० ।

निराक पु० निर+अक-वक्रगतौ भावे घञ् । १पाके २खेदे
च कर्मणि घञ् । अघत्वकर्मफले हेमच० ।

निराकरिणु लि० निर+आ+क-शीलार्थे इष्णुच् ।
निराकरण्याधीने निवारण्याधीने “निराकरिणु वक्तिष्यु
वर्द्धिष्यु परितो रणम्” भट्टिः “निराकरिणोर्हजिना-

दतेऽपि” रघुः “निराकरिणुता चैव विज्ञेयाः पाशरा-
युषाः” सुश्रुतः ।

निराकाङ्क्ष लि० निर्गता आकाङ्क्षा अपेक्षा इच्छा या यस्य
प्रा०व० । १शब्दबोधोपयोग्यमेवाशून्ये २इच्छाशून्ये च
“तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम्” कात्या०श्रौ० १।१।२
“यावत् पदद्वन्द्वं निराकाङ्क्षं पूर्वापरपठितपदान्तराकां-
क्षारहितम्” संयहव्याख्या । आकाङ्क्षास्वरूपस्य आकां-
क्षाशब्दे उच्यते ।

निराकार लि० निर्गतः आकारोऽवयवोऽस्य प्रा०व० । १अव-
यवहीने २देहाद्याकारवर्जिते ब्रह्मणि च “तेजःस्वरूपो
मनवान् निराकारो निराश्रयः” ब्रह्मसू० सान्ख्य० ७अ० ।
“निराकरज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन प्रतिकर्मव्यव-
स्थायाः स्थितत्वात्” सर्वद० । आकार आह्वानम् ।
३निर्गताह्वाने च “निराकारा निरानन्दा दीना प्रति-
हतसना” (अयोध्या) रामा०अयो० १।१२४० ।

निराकुल नितरामाकुलः प्रा०व० । अत्यन्ताकुले “अवि-
कुलसङ्कुलं कुसुमसमूहनिराकुलवज्जलकलापे” गीतगो० ।
“सुपालनिक्षेपनिराकुलात्मना” माघः ।

निराकृति स्त्री निर+आ+क-क्तिन् । १प्रत्यादेशे निराकरणे
निवारणे अमरः । “प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञान-
निराकृतिः” सा०द० । निर्गता आकृतिराकारोऽस्य प्रा०व०
२निराकारे “योऽसौ विष्णुरगाधात्मा परमात्मा निरा-
कृतिः” हरिवं० २।८अ० । निर+आ+क-कर्त्तरि
क्तिच् । ३पञ्चयज्ञत्यागिनि पु० “यस्मै च पशुशालव
परिवेत्ता निराकृतिः” सतुः “यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः
स निराकृतिः” कुङ्कु०धृतवचनम् । “निराकर्त्ता सुरादीनां
स विज्ञेयो निराकृतिः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । तस्य
देवयज्ञनिराकर्त्तत्वात् तथात्वम् । ४रोहितमनुपलभेदे पु०
“दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः” हरिवं० ७अ० ।

निराकृतिन् लि० निराकृतमनेन इटा० इनि । निराकरण
कर्त्तरि “अलोचुपोऽव्यथोदान्तो न कृतो न निराकृतो”
भा०शा० २२६अ० ।

निरातङ्ग लि० निर्गता आतङ्गा यस्य यस्माद् प्रा०व० ।
१भयशून्ये २रोगरहिते राजनि० “दृषायुधजोविन्यो
निरातङ्गा निरोतयः” रघुः । ३शिवे पु० ।

निरातप लि० निर्गत आतपो यस्मात् प्रा०व० । १आतपशून्ये
२रात्रौ स्त्री शब्दच० ।

निराबाध ति० निर्गता आवाधा यस्य । १आवाधाशून्ये
२व्यथाशून्ये ३प्रतिबन्धशून्ये च “दशयान् महीधरो
नेदीयान् दोषो वञ्जरति व्यवहारश्च निराबाधं जाग-
रुक्त्वत्वात्” सर्वदर्शनसं० । ४पक्षाभासभेदे पु० “अप्र-
सिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा
विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्” मिता० छतवचनम् ।
“निराबाधम् अक्षरं ह्यप्रदीपप्रकाशेनायं स्वच्छे व्य-
हरतीति” मिताक्षरा ।

निरामय ति० निर्गत आमयात् प्रा०त० । १आमयरहिते
रोगशून्ये अमरः । २वनच्छगले पुंस्त्री० भेदि० शूकरे
शब्दमाला उभयत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [शब्दच०]

निरमालु पु० नितरां रसतेऽत रस-आलु । कपिलवृक्षे
निरामिष ति० निर्गतमामिषमिच्छापो मांसाद्यामिषं वा
यस्यात् प्रा०व० । १लोभशून्ये “अध्यात्मरतिरासनो निर-
मेक्षो निरामिषः” मनुः २मांसाद्यामिषेहीने च “सा-
मिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परि-
त्यागात् कुररः सुखमेधते” भा०शा० ११८अ० । ३आमिष-
रहिते अन्नादौ । “नैवेद्यौच निरामिषैः” ति०त० ।

निरालक पुंस्त्री० निर्+अल-ण्वुल् । सासृष्टे अल्यभेदे
“तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारल-
कमकरगर्गरकचन्द्रकमहाभीनराजीवप्रभृतयः सासृष्टः”
सुश्रु० ।

निरालम्ब ति० निर्गत आलम्बः अवलम्बनं यस्य प्रा०व० ।
१अवलम्बनशून्ये “एवं मयि निरालम्बे शापात् प्रिय-
सतां गते” हरिवं० ५७अ० “निरालम्बो लम्बोदरजननि !
कं यामि शरणम्” जगन्नाथः । २आकाशमांसां स्त्री
राजनि० । तस्या भूकरूपालम्बनशून्यत्वात्तथात्वम् ३वज्रणि
न० तदधिकारेण प्रवृत्ते ४उपनिषद्भेदे न उपनिषच्छब्दे
१२२२ष्ट० उच्यते ।

निरालोक ति० निर्गत आलोक उद्योतो दृष्टिर्वा यस्यात्
प्रा०व० । आलोकशून्ये १अन्धकारे २आलोकनरहिते
च “जत्वा लोकान् निरालोकान्” भा०शा० १२अ० ।

निराश ति० निर्गता आशा यस्य प्रा०व० । आशारहिते
“निराशः पितरो यान्ति शायं दत्त्वा सुदारुणम्” ति०त०
“मनो बभूवेन्दु मतीनिराशम्” रघुः । तस्य भावः
अज्ञ् । नैराश्य आशाशून्यत्वे “आशा बलवती राजन् !
नैराश्यं परमं सुखम् । आशां निराशां जत्वा तं सुखं
क्षपति विवृता” भा०शा० १७८अ० ।

निराशिष ति० निर्गता आशी राशंसनं यस्य प्रा०व० । १आश-
सनशून्ये “जगच्छरणस्य निराशिषः सतः” कुमा०
“निराशीनिषमो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर” गीता ।
वैराग्यदाट्टेन २विगतदृष्ट्ये च ।

निरामय ति० निर्गत आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य ।
१आश्रयरहिते २आलम्बनरहिते च “चित्” यथाश्रय-
मृते स्थाणादिभ्यो विना यथा आया । तद्विना विशे-
धैर्न तिष्ठति निरामयं लिङ्गम्” सां०का० “निरामयं
मां जगदीश ! रक्ष” उद्भटः “त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं
नित्यहृत्तो निरामयः” गीता “निरामयः योगक्षेमार्थ-
आश्रयणीयरहितः” श्रीधरः । ३अद्वैतदर्शनेन देहेन्द्रि-
याद्यभिसानशून्ये शब्दार्थेषु० ।

निरास पु० निर्+अस-भावे षञ् । १प्रत्याख्याने निराकरणे
“तथा विज्ञानपक्षेनिरासहेतुर्वाङ्मप्रतीत्यादि” सां०प्रभा० ।
निर+आ+अस-अच् । २निरासके ति० “निरासैरलसेः
आनैः सत्यमानैः स्वकर्मभिः” भा०शा० २७०अ० ।

निराहार ति० निर्गत आहारो यस्य प्रा०व० । १आहारशून्ये
“निराहाराश्च ये जीवाः” तर्पणमन्त्रः । निवृत्त आ-
हारः प्रा०व० । २निवृत्ते आहारे “पश्चात्तापो निराहारः
सर्वेऽभी युजिहेतवः” याज्ञ०अव्ययी० । ३आहाराभावे न०

निरङ्गिणी स्त्री निवृत्तमङ्ग- निरङ्गं तदस्त्वस्या आच्छा-
द्यत्वेन इति ङीष् । तिरस्करिण्यां प्रच्छदपटे त्रिका०

निरिन्द्रिय ति० निर्गतं निवृत्तमिन्द्रियं यस्य प्रा०व० । इन्द्रि-
यशून्ये “ये च केचिच्चिरिन्द्रियाः” मनुः ।

निरीति ति० निर्गता ईतिर्यत् । अतिदृष्ट्यादीतिशून्ये “नि-
रीतिभावं गमितेऽतिदृष्ट्याः” नैष० “निरातङ्का निरी-
तयः” रघुः ।

निरीष न० निर्गतभीषायाः निरा०त० । फाले अमरः ।

निरीश्वर ति० निश्च्युत ईश्वरो यत्न प्रा०व० । १ईश्वररहिते
वादे “निरीश्वरेण वादेन जतं शास्त्रं मञ्जतरम्” सां०प्र-
भा०पद्मपु० । २तद्वादयुते नास्तिके । निरीशादयोऽप्यत्र ।

निरीह ति० निर्गता ईहा यस्य प्रा०व० । चेष्टाशून्ये “नि-
रोहस्य हतद्विषः” रघुः निवृत्ता ईहा प्रा०त० । चेष्टा-
विरोधिव्यापारे स्त्री “शमो निरीहावस्थायामालवि-
आवजं सुखम्” सा०द० ।

निरुक्त न० निर्+वच-भावे क्त । १निर्वचने पदानामव-
यवार्थाः सम्भाषिता निःशेषेण निश्चयेन उच्यन्ते यत्न
आधारे त्रा० क्त । पदानामवयवार्थनिर्वचनप्रतिपादके

यास्तादिप्रणीते २ अन्यभेदे तदेतत् षष्ठ्येदभाष्योपक्रमे
उक्तं यथा

“पञ्चाध्यायकृपकाण्डव्यात्मके एतस्मिन् अन्ये परनि-
रूपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य अन्यस्य निरुक्तत्वम् ।
तद्व्याख्यानं च “समान्नायः समान्नातः” इत्यारभ्य “तस्या-
स्तास्ताज्ञाव्यमनुभववस्तुभवति” इत्यनैर्द्वादशभिरध्यायै-
र्योक्तो निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते एकेकस्य पदस्य
समाविता व्यववर्थास्तत्त्व निःशेषेणोच्यन्त इति व्यु-
त्पत्तेः । तथा हि “चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताद्येति” प्रतिज्ञाय “उच्चावचेष्वर्थेषु निपत-
न्तीति” निपातस्वरूपं निरुच्यैव ह्युदाहृतम् “नेति प्रति-
षेधाधीनो भाषायास्तुभयमन्यध्यायम् “नेन्द्र” देवमंसतेति”
प्रतिषेधाधीन इति । “डर्मदासो न सुरायाम्” इत्युप-
माधीनः इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थकस्यापि
नकारस्य भेदे प्रतिषेधोपमालक्षणाधौदाहरणमस्मिन्
अन्येऽवगम्यते । एवं अन्यकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचन-
विशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे एवास्माभिरुदाहरिष्यन्ते ।
न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् एतद्व्युत्पत्त्यर्थ-
मेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाञ्चिदुक्तत्वात् । “तदा-
ह्युक्तीनामाहुतित्वमिति” “तमिन्द्र” सन्तमिन्द्रम् इत्याच-
क्षते इति “यदप्रथयत्तत् प्रथिव्याः प्रथिवीत्वमिति च” ।
अन्यकारोऽपि तत्र तत्र लोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणा-
न्युदाहरिष्यति केषाञ्चिर्निर्वचनानां व्याकरण-
वलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतएव अन्य-
कार आह “तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं
स्वार्थसाधकं चेति” । तस्माद्देवार्थबोधायोपयुक्तं
निरुक्तम् । तत्र निर्वचने पदसाधनप्रकारश्च “वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्चेत्यादिनोक्तो निपातशब्दे दृश्यः । “शिक्षा-
कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ह्यन्दोऽज्योतिषमिति” सुख-
कोपः “ह्यन्दः पादो तु वेदस्य ह्यसौ कल्पोऽथ पथते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रस्यते । शिक्षा प्राणं
तु वेदस्य सुखं व्याकरणं ह्यतम् । तस्मात् साङ्ग-
मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते” तस्येति निरुक्तं
हृदयमिति हृदयम् आ०उप० । हेमचन्द्रे तु पदभञ्जनं
निरुक्तमित्युक्तं तेनावयवार्थज्ञापनार्थं तत्तद्वटकपदस्य
विभागकरणमेव निरुक्तमिति तदर्थः । श्रुतयोगेन
उक्तेऽनियुक्ते च निरुक्तजशब्दे दृश्यम् ।

निरुक्तकार ५० निरुक्तं अन्यं करोति क-अण उपस० ।

१यास्ते सनौ २शाकपूषिनामकसनौ च । क-किप्
निरुक्तकदपि नयोरर्थयोः ।

निरुक्तज ५० निरुक्तः नियुक्तः अस्यां पुत्रस्यत्यादयेत्युक्तः
अन्यस्तस्मात् जायते जन-उ । जेतजपुत्रे “व्यात्मा
पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः । निरुक्तजश्च विज्ञेयः
सुतः प्रवृत्तजस्तथा” भा०व्यसु० ४८च० । “निरुक्तजः स्व-
ज्जेत्यन्योरेतःसकार्यसुक्तस्तज्जः” नीलक० ।

निरुक्ति स्त्री निर्+वच-क्तिन् । १निर्वचने प्रकृतिप्रत्ययाद्य-
वयवार्थकथनद्वारा समुद्दितार्थबोधने “किं कारणं जरत्-
कारोर्नामैतत् प्रथितं भुवि । जरत्कारनिरुक्तिं त्वं यथा-
वत् वक्तुमर्हसि” सौतिस्वाच “जरेति जयमाहुर्वै
दारणं कारुषंजितम् । शरीरं कारु तस्यासोक्तस्य
धीमाञ्छनैः शनैः । क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत
उच्यते । जरत्काररिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा”
भा०व्या०४०च० । २८८पृ० अलङ्कारशब्दोक्ते २अलङ्कारभेदे

निरुत्सुक लि० नितरासत्सुकः प्रा०स० । १अत्यन्तोत्सुके
निर्गतसत्सुकम् उत्सुकता यस्य प्रा०व० । २चोत्सुक्यहीने
च “ममापि कण्वसुतामनुसृत्य शृगयां प्रति निरुत्सुकं
चेतः” रैवतकमनोः २पुत्रभेदे ५० “धृतिमानव्यधोपक्र-
स्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः” हरिवं० ७च० रैवतपुत्रोक्तौ ।
तयोदयमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये भार्गवे ऋषिभेदे “पौल-
हस्तत्त्वदर्शी तु भार्गवश्च निरुत्सुकः” तत्रैव तयोदय-
मन्वन्तरे सप्तर्षिकथने ।

निरुदकादि ५० पा०ग० सू० उक्ते अन्तोदात्ततानिमित्ते
शब्दगणभेदे स च “निरुदक निरुपल निर्मलिक निर्मलक
निष्कालक निष्कालिक निर्वृष दुस्तरौप निस्तरौप निस्तरौ
निरजिन उदजिन उपाजिन (परैर्हस्तपादकेशकपाः)”
“निरुदकादिराजतिगणः” सि०को० ।

निरुद्ध लि०नि+रुध-कर्मणि क्त । १संरुद्धे कृतगमनादिप्रति-
रोधे “यत्ननिरुद्धवाहैः” माघः । पात०भा० उक्ते २चित्त-
स्यावस्थारूपभूमिभेदे तच्च तत्त्वोक्तं यथा
“क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः ।
तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न
योगपक्षे वर्तते यस्त्वेकाग्रं चेतसि सङ्गूतमर्थं प्रयो-
तयति क्षिप्तोति च क्लेशान् कर्मवन्धनानि त्रययति नि-
रोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते” भा०
‘क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्तमागमत्यन्त-
मस्मिरम् । मूढन्तु तमःसमुद्रेकाच्चिद्राहृतिमत् । विक्षिप्तं

क्षिप्नादिषिष्टं विशेषो हि स्वेनवञ्जलस्य कादाचित्कः
 स्वेमा वा चास्या स्वेनवञ्जलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्य-
 माणव्याधिरूपानाद्यान्तरायजनिता वा । एकाग्रमेकता-
 नम् । निरुद्धकलहज्जितं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरु-
 द्धम् । तत्र क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परामेक्षया वृत्ति-
 निरोधे पारस्पर्येणापि निरोधहेतुभावाऽभावात्
 तदुपघातकत्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमिति न-
 तयोर्योगत्वं निषिद्धम् । विक्षिप्तस्य तु कादाचित्क
 सदुभूतविषयस्थेमशालिनः सम्भाव्येत योगत्वमिति नि-
 रोधेति तत्र विक्षिप्ते चेत्तसि समाधिः कादाचित्कः
 सद्भूतविषयस्य चित्तस्य स्वेमा न योगपक्षे वर्तते ।
 कक्षाद्वयतत्त्वद्विषयविशेषोपसर्जनीभूतः विषयवर्गा-
 न्तर्गतस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव कार्यकरणात् ।
 न खलु दहनान्तर्गतं बीजं त्विचररक्षणावस्थितसम्प-
 ष्ण्डुराय कल्पते इति भावः । यदि विशेषोपसर्जनीभूतः
 समाधिर्न योगः कक्षाहिं इत्यत आह यस्त्वेकाग्र्ये चे-
 तसि इति । भूतमिति समारोपितमर्थं निवर्तयति ।
 निद्रावृत्तिरपि स्वात्मत्वेन तस्य भूते भवत्येकाग्र्येत्यत
 वक्तुम् सति । शोभनं नितान्तमाविर्भूततत्त्वं, तमः-
 यमुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति । द्योतनं हि
 तत्त्वज्ञानसागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतया
 न साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिन्नमिति द्विचन्द्रदिङ्मो-
 हादिष्वुक्तेदकत्वादत आह प्रेति प्रशब्दो हि प्रकर्षं
 द्योतयन् साक्षात्कारं सूचयति । अविद्यामूलत्वादि-
 तादीनां क्लेशानां विद्यायाश्च अविद्याच्छेदरूपत्वात्
 विद्योदये चाविद्याक्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वात् कारण
 विनाशाच्चेत्याह क्षिपोति चेति । अतएव कर्म
 रूपाणि वक्ष्यमानि ज्ञययति । कर्म चात्मापूर्वमभिमतं
 कार्ये कारणत्वोपपन्नात् । ज्ञययति स्वकार्यादवसाद-
 यति । वक्ष्यति हि “सति मूले नदिपाकः” । इति किञ्च
 निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखीकरोति” विष०

निरुद्धप्रकप(स) न० सुश्रुतोक्ते जुद्धरोगभेदे “वातोपप्लव-
 मेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम् । मणिरश्मौपनवस्तु मूल-
 स्रोतोरुणद्धि च । निरुद्धप्रकपे(सि) तस्मिन् मन्त्रधारे
 सवेदनम् । मूलं प्रवर्तते जलोर्भण्डिर्न च विदीर्यते ।
 निरुद्धप्रकप(सं) विद्याहु कृष्णं चावपाटिकां” ।

निरुपाख्य लि० निर्गता उपाख्या यस्मात् प्रा० व० । अथ-
 त्वदार्थे १ वक्ष्यापुलादौ २ अभावपदार्थे च वाचोपनयस्य

विषयतयोक्तेखनायोग्ये अस्फुटस्वरूपे शब्दक्षणि च ।
 “ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । जैवत्या
 या मतिर्देव ! परमा सा गतिर्भवान्” भा० व्यु० १७ व० ।
 ४ निःस्वरूपे “तयमपि चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्य-
 मिति” शारी० भा० “निरुपाख्यं निःस्वरूपम्” रत्नप्र० ।

निरुपाय लि० निर्गत उपायोयस्य प्रा० व० । उपायरहिते
 “उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः” कामन्द० ।

निरुक्त लि० निर्+वृत्+कर्मणि क्त । यथादौ भागशः पृथक्-
 कृत्य दत्ते “न च सुष्टिमात्रेण निरुप्तेन प्रयोजनम्”
 कात्या० श्रौ० १५।१८ सू० कर्कः ।

निरुद्ध लि० निर्+रुह+क्त । १ नितरां रुद्धे २ शक्तिवृत्त्यव-
 ष्याऽर्थबोधके शब्दे “पूर्वस्मानिषम्वन्धाधीनं तत्सास्यु-
 परमे यत्त इव्ये सत्त्वं तत्र निरुद्धोदायशब्दः” इति
 दायभागः । २ पशुयागभेदे “निर्मितं ऐन्द्रात्मः” आश्व०
 श्रौ० १।८।४ “ऐन्द्रात्मो निरुद्धो नाम पशुः कर्त्तव्यः ।
 अयमपि पशुर्नां प्रकृतिः । तेनाङ्गभूतानामग्नीषोमीयः
 प्रकृतिः । सतन्मायां निरुद्धः प्रकृतिरिति तेजो व
 पश्चिदिनाङ्गभूतेष्वित्येवमर्थं निरुद्धप्रकृतिस्त्वान्नानम्”
 नारा० । “प्राणमासः सन्तत्सरो वा” ५ सू० “शोऽयं
 निरुद्धः पशुः षट्स षट्स मासेषु कर्त्तव्यः संवत्सरे
 संवत्सरे वा । अतोऽयं वीपश्चावचनान् नित्योऽयं
 पशुरिति गम्यते” नारा० ।

निरुद्धलक्षणा स्त्री निरुद्धा शक्तिवृत्त्या लक्षणा । व्याक-
 रणकोपादिहेतुतः प्रसिद्धार्थे शक्तिवृत्त्यायां लक्षणा-
 षायां शब्दस्यार्थबोधनाशक्तौ ।

निरुद्धि स्त्री नि+रुह+क्तिन् । १ प्रसिद्धौ “नृप । विद्यायु
 निरुद्धिमागता” किरा० । २ निरुद्धलक्षणायाश्च ।

निरूपक लि० निरूपयति नि+रूप+ण्वु । निरूपणक-
 र्त्तरि तस्य भावः तत् । निरूपकता स्वरूपसम्बन्धभेदे
 यथाऽऽधारतानिरूपकताऽऽधेयत्वे इत्यादि ।

निरूपण न० नि+रूप+ण्युट् । तत्त्वज्ञानादुक्तशब्दप्रयोगे
 १ विचारे २ निदर्शने इत्यालोके च “निरूपणं लक्षणादि-
 प्रकारेण ज्ञानादुक्तवचनम्” दाय० भा० श्रीकृष्णः ।

निरूपित लि० नि+रूप+क्तम् । निरूपणकर्मणि तस्य भावः
 त्व । निरूपितत्वं न्यायोक्ते स्वरूपसम्बन्धविशेषे ।

निरुह पु० निर्+रुह+करणे घञ् । सुश्रुतोक्ते दोषनि-
 र्हरणोपाये वस्त्रिभेदे “तत्र द्विविधो वस्त्रिः नैरुहिकः
 शौहिकश्च । व्याख्यापनं निरुह इत्यनघातारम् । तस्य

विकल्पोमाधुतैलिकः । तस्य पर्यायगञ्जो यापनोयुक्त-
रयः सिद्धवन्निरिति । स दोषनिर्हरणाच्छरीररोगहर-
णाहा निरुहः वयःस्थापनादायुःस्थापनहाऽऽस्थापनम् ।
आधुतैलिकविधानञ्च निरुहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः” ।
“तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवन्निरुहोऽनुवा-
सनः पादावलम्बः । अनुवसन्नपि न दुष्प्रत्यनुदिवधं वा
दीयते इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्राव-
लम्बोऽपरिहार्यो मात्रावन्निरिति” । “निरुहः शोधनो-
ज्ज्वली स्नेहो हृत् स्नेहो मत्तः । निरुहशोधितान्नागान्
सम्यक्स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाडीध्वज-
वहञ्जलम् । सर्वदोषहरणाय शरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्विगुह्यदेहस्य स्नेहवन्निरुहविधीयते । ततोन्मादभ-
यशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शःपाण्डुरोगश्चममदमूर्च्छा-
च्छर्दिकुष्ठमेहोदरस्थूलत्वक्कासकण्ठशोषशोफोपष्टेयत-
क्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्बलान्यसहावालम्बौ च वा-
तरोमादृते क्षीणा नानुवास्या नास्यापयिव्याः” । उ-
दरी च प्रमेही च कुष्ठो स्थूलश्च मानवः । अवश्यं स्था-
पनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन । असाध्यता विकाराणां
स्यादेष्टानुवासवात्” ।

तत्प्रयोगप्रकारश्च तत्रैवोक्तो यथा

“अथातो निरुहोपक्रमचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
अथानुवासितमास्यापयेत्सम्यक्स्नेहवन्निरुहवह-
वैषमप्रवाते शुचौ वेश्मनि मध्याह्ने प्रततायां शय्यावा-
सथःसुपरिस्पृहायां शोणितप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां
वामपादशेथायिनमाकुञ्चितदक्षिणशङ्खमितरप्रसारितशङ्खं
मुमनसं जीर्णान्नं वाग्यतं सुनिप्रसूदेहं विदित्वा
ततो वामपादशोपरि नेत्रं कृत्वेतरपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां
कर्णिकासुपरि निष्प्रोद्य सव्यपाणिकनिष्ठिकानामिकाभ्यां
वस्त्रेर्ध्वार्द्धं सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैरङ्गुलिं विह-
तास्यं कृत्वा यस्तापोपघ्नं प्रलिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदे-
शिनीभ्यां चानुसिक्तमनायतमदुर्बुदमसङ्कुचितमवातमौ-
श्रधासन्नसुपसंस्तृप्त्य पुनरितरेण गृहीत्वा दक्षिणेनावशि-
ञ्चेत्ततः स्नानेनैवप्रौढाले द्विस्त्रिर्वावेष्ट्य वस्त्रोयात् । अथ
दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्त्रं गृहीत्वा वामहस्तम-
ध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रसुपसंस्तृप्त्याङ्गुष्ठेन नेत्रहारं
प्रिधाय हताभ्यक्तापनेत्रं हताङ्गुदाय प्रयच्छेदनुष्ठ-
ग्रं समसन्मुखमाकर्णिकं नेत्रं प्रणिधत्स्वेति ब्रूयात् ।
वस्त्रं श्वये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् । हस्तेनैवा-

पपीडेन न कुतं न विहन्वितम्” ततो नेत्रसपनीयं
त्रिगन्नात्राः पीडनकालादुपेक्ष्योत्तिष्ठेत्त्याहारं ब्रूयात् ।
आहारसुपवेधयेदुक्तदुक्तं वक्ष्यागमनार्थम् । निरुहप्रत्याग-
मनकालस्तु सङ्गते भवति । “अनेन विधिना वस्त्रं
दद्यादस्तिविशारदः । द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा
यथार्हतः । सम्यग्निरुहवहञ्जले तु प्राप्ते वस्त्रं निवा-
रयेत् । अपि हीनक्रमं कुर्याच्च तु कुर्यादतिक्रमम् ।
विशेषात्सुक्तमारणां हीनैव क्रमो हितः । यस्य स्ना-
दस्तिरत्यल्पवेगो हीनमन्वानिहः । दुर्निरुहः स विज्ञेयो
मूलान्त्यंरुचिजाद्यावान् । वान्येव प्राक्प्रयुक्तानि नि-
रुहान्यतिविरेचिते । तान्येवातिनिरुहेऽपि विज्ञेयानि
विपश्चिता । यस्य क्रमेषु गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ।
लाघवं चोपजायेत सुनिरुहं तमादिष्यत् । सुनिरुहं
ततोऽनुत्तं स्नानवन्नं तु भोजयेत् । पित्तक्षेपान्निवाविष्टं
क्षीरयूपरसैः क्रमात् । सर्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदवि-
कारिभिः । त्रिभागहीनमर्द्धं वा हीनमात्रमथापि वा ।
यथाम्निदोषं मात्रेयं भोजनस्य विधीयते । अनन्तरं
ततो युष्माद्द्वयथास्त्रं स्नेहवन्निरुहः । विविक्तता मन-
स्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिरुहः । आस्थापनस्नेहवन्नोऽ-
सम्यग्दाने तु लक्षणम् । तदहस्यस्य पवनार्द्धं बलवद-
दियते । रसोदनस्नेन शक्तफदहवातुवासनम् । पश्चा-
दग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् । अक्षोपक्षमिति
कोष्ठे स्नेहवन्निरुहविधीयते । अनावान्नं सङ्गतांस्तु नि-
रुहं शोधनेर्हरेत् । तीक्ष्णैर्निरुहैर्मतिमान् चारमन्ता-
न्वसंयुतेः । विगुणानिलविट्क्वं चिरं तिष्ठन्निरुह-
पम् । शूनाऽरतिज्वरमाहं मरणां या प्रवर्तयेत् । तन्तु
मुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः । विट्चिकी वा
जनयेच्छर्दिं वापि सुदारुणम् । कोपयेत्सर्वदोषान्वा
तस्माद्दद्यादभोजने । जीर्णान्नस्यागये दोषाः पुंसः प्र-
व्यक्तिमागताः । निःशेषाः सुखमायानि भोजनेनाप्रपी-
डिताः । न वास्थापनविधिप्रमत्तमग्निः प्रधावति । त-
स्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता । आवस्थिकं
क्रमश्चापि सत्वा कार्यं निरुहणम् । मलेऽपक्वोऽदोषाणां
वलवपचं न विद्यते” । वस्त्रिभेदश्च (पिचकारी) स्यातः
“वस्त्रिर्हिषानुवास्याख्योनिरुहश्चेति संज्ञितः । यः
स्नेहैर्दीयते स स्नादनुवासननामकः । कषायक्षीरतै-
लेषु निरुहः स निगद्यते” इति वेद्यसारको० स्मृतः ।
निरुहणमप्यत्र न० ।

निरोधः ५० निरोध-भावे चञ् । नाथे श्गत्यादिप्रतिरोधे
 मेदि० श्निप्यहे च तत् नाथे (प्रलये) “न निरोधो न
 चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः । न सुसुचुर्न वै सत्ता इत्येषा
 परमार्थता” सां० प्र० भा० धृता श्रुतिः । ४ निरुद्धाख्यचित्ता-
 वस्थाभेदे निरुद्धशब्देऽस्य स्वरूपादिकमुक्तम् । “योगचित्त-
 वृत्तिनिरोधः” पात० सू० “अनयोर्द्वयोरेकाग्र्यनिरुद्धयोर्भू-
 व्योर्द्वयचित्तस्यैकाग्र्यतारूपः परिणामः स योग इत्युक्तं
 भवति एकाग्र्ये वहिर्दृष्टिनिरोधः निरुद्धे च यथासां
 वृत्तीनां संस्कारशेषाणां प्रविलय इत्यनयोरेव भूयो-
 र्योगस्य सम्भवः” भोजवृत्तिः । तस्य कारणञ्च तत् दर्शितं
 यथा “अभ्यासवैराग्याभ्यां तद्निरोधः” पात० सू० “अद्यापि
 निरोधे क उपायः ? इति चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी
 वहति कल्याणाय वहति पापाय च । या तु केवल्य
 प्राग्भारा विवेकविषयनिष्ठा सा कल्याणवहा । संसार
 प्राग्भाराऽविवेकविषयनिष्ठा पापवहा । तत् वैराग्येण
 विषयस्रोतः खलोऽक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत
 उदुघाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः” भा० । “अ-
 भ्यासवैराग्ये क्लृप्तामणलक्षणो ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्ति-
 यमरूपं या वृत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति
 तासां विनिवृत्तवाह्याभिनिवेशानाम् अनसृज्यतया
 स्वरूपेण एव चित्ते शक्तिरूपतयाऽवस्थानम् । तत्
 विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वै सख्यसत्ताद्यते । अभा-
 सेन च सुखजनकं शान्तप्रवाहप्रदर्शनदारेण दृष्ट्यैव सुख-

द्यते । इत्थं तास्यां भवति चित्तवृत्तिनिरोधः" भोजवृत्तिः ।
 "अथातो विपरीता । विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं
 चित्तं तामपि निरुणद्धि । तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं
 भवति । स निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्र-
 ज्ञायत इत्यसम्भवात् । द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
 इति । तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिविधात्मा पु-
 रुषः किं स्वभावः इति" पात०भा० "अतश्चित्तशक्तेर्विप-
 रीतेति । यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव-
 ल्यादृश्यन्तराणां दोषवृत्तानामिति भावः । ततश्च-
 ज्ञेतोर्निरोधसमाधेरयतारो युज्यते इत्याह अतस्तस्या-
 मिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेक-
 ख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः । अथ अनिरुद्धाऽप्येवमिति-
 चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थमित्यादि । स नि-
 रोधः स्वस्या यस्या तत्तथोक्तम् । निरोधस्य स्वरूपमाह
 स निर्वीज इति । क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भौग-
 वीजम् तस्माद्विर्गत इति निर्वीजः । अथैव योगिजन-
 प्रसिद्धान्मन्त्रेण संज्ञामादर्शयति न तत्रेति । उपसंहरति ।
 द्विविधः सः योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । संप्रत्युत्तरस्त्व-
 भवतारयंसोदयति । तदवस्थे चेतसीति । किमाक्षेपे
 तत्तदाकारपरिणतबुद्धिविधात्मा त्वयं पुरुषः सदासुभू-
 यते नतु बुद्धिविधेरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिविध-
 स्वभावः सवितुरिय प्रकाशः न च संस्कारशेषे चेतसि
 सोऽस्ति न च स्वभावसमहाय भावो वर्त्तितमर्हति इति
 भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं कणात् पुरुषो
 न बुध्यते इत्यत आह विषयाभावादिति । न बुद्धि-
 मात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः वि-
 वेकख्यातिविषयभोगो च पुरुषार्थी तौ च निरुद्धाव-
 स्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः" विव० ।
 "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" पात०सू० "स्वरूपप्रतिष्ठा
 तदानीं चित्तिशक्त्येया कैवल्ये, व्युत्थानचित्ते तु सति
 तथापि भवन्ती न तथा" भा० "मूलेण परिहरति
 तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । स्वरूप इत्यारोपितम्
 शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं
 स्वरूपमनौपाधिकम् । न तु बुद्धिविधः शान्तादिरूपः ।
 औपाधिको हि सः, स्फटिकशेषे स्वभावस्वरूपधवलस्य
 जपाकुसुमसन्निधानौपाधिरुणिमा, न चोपाधिनिवृ-
 त्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य
 चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरणभाव उक्त इति ।

अयमेवार्थोभाष्यकृता द्योत्यते स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीं
 निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः ।
 स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे, चित्ति-
 शक्तिः निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्यादु-
 व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थाननिरोधयोर-
 विशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति । न जातु
 कूटस्थमित्या चित्तिशक्तिः स्वरूपात् व्यथते । तेन यथा
 निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु युक्तिकायाः प्रमाण-
 विपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययो भवतः
 प्रतिपत्ता तु तथाभूतमन्यथात्वेनाभिमन्यते । निरोध-
 समाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति" विवरणम्
 अनिरुध्यते यस्मै सम्प्रदाने यज् । निरोधजनिते वशीक-
 रणे च "निरोधश्चर्दिविधारणाभ्याम्" सां०सू० "प्राण-
 स्येति प्रसिद्धा लभ्यते "प्रच्छेदविधारणाभ्यां प्राण-
 स्येति" योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्याः
 तत्वात् । छर्दिश्च वमनम्, विधारणं त्याग इति यावत् ।
 तेन पूरणरेचनयोर्नामः । विधारणं च कुम्भकम् । तथा
 च प्राणस्य पूरणरेचनकुम्भकैर्योनिरोधो वशीकरणं सा-
 धारणेत्यर्थः" सां०प्र०भा० ।

निरोधक लि० नितरां रुणद्धि नि+रुध-एवुल् । निरोध-
 कारके स्त्रियां टाप् अत इत्तम् । सा च सत्प्रविष्ट
 चिच्छक्तेः तमःप्राच्यत्वात् अनिरोधकारिण्यां स्त्री राव-
 वभट्टः । ध्वनिशब्दे ३६२३४० दृश्यम् ।

निरोधन न० नि+रुध-ल्युट् । कारागारादौ प्रवेशनेन ?ग-
 तिरोधने २विषयसंप्रचाररहितकरणे च ।

निर्ग लि० नितरां गच्छत्यत "सुदुरोरधिकरणे" वार्त्ति०

"अन्यत्रापि दृश्यते इति यत्तव्यम्" निर+गम-अधिक-
 रणे ड । देशे हेमच० । [निःसृते ।

निर्गत लि० निर+गम-कर्त्तरि क्त । निष्क्रान्ते बहिर्भूते
 निर्गन्ध लि० निर्गतो गन्धोऽस्य । गन्धशून्ये "निर्गन्धा इव
 किंशुकाः" चाणक्यः । [नारणे शब्दार्थचि०

निर्गन्धन न० निर+गन्ध-अटने-भावे ल्युट् । नितानादने
 निर्गन्धपुष्पी स्त्र निर्गन्धं गन्धशून्यं पुष्पं यस्याः ङीप् ।
 शाल्मलिहले शब्दच० ।

निर्गमन न० निर+गम-करणे ल्युट् । इदारे २प्रति-
 हारिणि शब्दार्थचि० । भावे ल्युट् । अनिरुधे
 निर्गुण पु० निर्गतो गुणेश्च । सत्वरजसमोरूपगुणत्वयशून्ये
 निर्गमके १परमात्मनि । "साकारश्च निराकारं सगुणं

निर्गुणं विभुम् ब्रह्मवै० पु० । “गुणभट्टिर्गुणो महान्”
विष्णुसं० । निर्गताः गुणाः श्रौत्यादयोरुपादयो वा
यस्मात् प्रा० व० । २गुणहीने त्रि० वैशेषिकमते २गुणादौ
“गुणादिर्निर्गुणक्रियः” भाषा० ।

निर्गुण्णी स्त्री निर्गता गुणहात् गुणहनात् निरा० त० गौरा०
ङीष् । (निशिन्दा) वृत्ते अमरटीकायां मधुसूदनः ।

निर्गुण्णी स्त्री निर्गुडति गुड-रक्षायां क प्रथो० । निर्गता
गुडात् वेचनाद्वा ङीष् । नीलशेषात्मिकायां (निशिन्दा)
वृत्ते अमरः । “श्वेतनीलपुष्पभेदात् निर्गुण्णी द्विविधा
भता” २करहाटे २पद्मकन्दे विश्वः । “धूमलफलप-
त्तायाः निर्गुण्णाः स्वरभेदतम् । सिद्धं प्रोत्वा जय-
क्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत्” चक्रद० ।

निर्गूढं त्रि० निर्+गुह-क्त । १संज्ञते २नितान्तगूढे ३डब्ध-
कोटरे पु० शब्दरत्ना० ।

निर्गन्धं पु० निर्गतो गन्धेभ्यः निरा० त० । १क्षपणके दिग्मन्त्रे
२चोदभेदे ३दूतकरे ४सुनिभेदे च मेदि० । ४निर्गन्धे
५मुखे इतिः सहाये ७निर्वेदं गते त्रि० हेमच० । तत्र
क्षपणस्य वस्त्रपान्यग्न्यत्वात् सनेहदयपान्यग्न्यत्वात् च
तथात्वम् “आत्मरामाश्च मनयोनिर्गन्धा अयुक्क्रमे”
भाग० १।७।४ “शाक्योपाध्यायार्हतनिर्गन्धनिमित्तनिग-
मकैवर्त्तः” इ० सं० ५।१।५। स्वार्थे क । निर्गन्धक क्षपणे
पु० निष्कण्डे वस्त्ररहिते त्रि० जटाघरः ।

निर्गन्धन न० निर्+गन्ध-कौटिल्ये ल्युट् । मारणे अमरः
निर्गन्धिक पु० निर्गतो गन्धवस्त्रपान्यवर्त्यस्य कप् प्रा० व० ।

१क्षपणके २निर्गन्धे ३गन्धहीने च त्रि० शब्दरत्ना०
“सोऽपि कथञ्चित् निर्गन्धिकपद्मोचितात्मा मद्भु-
विष्टोद्भूतमः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत” दशकुमा० ४जैन-
सन्ध्यासिन्यां स्त्रियां स्त्री “वृक्षपाटिकायां गतो नित-
स्ववतीं निर्गन्धिकाप्रयत्ने गोपनीतां पादे परावृत्तञ्चित्र”
दशकुमा० ।

निर्गन्धि त्रि० निर्+गन्ध-कर्मणि गण्ट् । निश्चयेन गृहीत-
शक्ये “अस्य लभनखहस्तमद्रेऽयमनिर्गन्धम्” इ० प० ५।

निर्घटं त्रि० निर्गतो घटो यस्मात् प्रा० व० । १घटगन्धदेशे
२राजकरगन्धहृते शब्दच० । ३वृक्षजनसंकीर्णहृते
हारा० । अभावे अव्ययी० । ४घटाभावे अव्य० ।

निर्घण्ट निर्+घटि-अच् । १गन्धानां ह्यचीपत्वे २निघण्टौ
च शब्दार्थच० ।

निर्घातं पु० निर्+हन-घञ् । पवनाहतपवनस्य गगनाद्-

भूमौ पतनजन्ये शब्दभेदे तल्लक्षणादिकं इ० सं० १८५०
उक्तं यथा “पवनः पवनाभिज्ञतो गगनादवनौ यदा
समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्ति-
विह्वलः । अर्कोदयेऽधिकरणिकन्दपथनियोधाङ्गना-
वर्णिग्वे श्लाः । आ महरात्सोऽजाविकस्यपह्न्याच्छूद्रो-
रांश्च । आ मध्याङ्गाङ्गाजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीडयति ।
वैशप्रजलदांस्तृतीये चौरान् महरे चतुर्थे च । अक्ष-
याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति सस्यानि । रात्रौ
द्वितीययामे पिशाचसङ्घाच्चपीडयति । तरुणकरिण-
स्तृतीये विनिहन्त्यादुष्यायिनश्चतुर्थे च । भैरवजर्जरशब्दो
याति यतस्तं दिशं हन्ति” । “निर्घाते भूमिचलने
ज्योतिषाश्चोपसर्जने । एतानां कालिकान् विद्यादानध्या-
यान्दतावपि” मनुः । “निर्घातोयैः कुञ्जलीनान् जि-
घांसुः” रघुः । “उल्कापाते च निर्घाते तप्रेषाकाक्षव-
र्णये । छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्व्यान्मङ्गलक्रियाम्”
ज्योतिषतत्त्वे गर्गः ।

निर्घातन न० निर्+हन-स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् । सुशु-
तोक्ते यन्त्रनिष्पाद्ये क्रियाभेदे यन्त्रकर्माणि तु निर्घा-
तनपूरणवत्त्वेनेत्यादिना उद्दिष्टा निर्घातनञ्च कथं कार्यं
तत्राह “उत्तुखितं छित्त्वा निर्घातयेत् छेदनीयसुखम् ।
छेदनीयसुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावङ्गणपर्शुकान्तर-
पतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तेनैवापहर्तुं”
प्रयतेत । अतुक्तुखितशल्यानि छेदनीयसुखादि च ।
अनिर्घातानि जानीयात् भूयम्बेदानुवन्तः” ।

निर्घृणं त्रि० निर्गता हृषा दया यस्मात् । निर्दये “यज्जीवा-
न्यतिनिर्घृणः” मार्कण्डेयपु० ।

निर्घोषं पु० निर्+घुष-घञ् । शब्दभावे अमरः “ज्वानि-
घोषैः क्षोभयामास सिंहान्” । “क्षिप्रगम्भीरनिर्घो-
षम्” इति च रघुः । [विजने ।

निर्जनं त्रि० निर्गतो जनो यस्मात् प्रा० व० । जनैरनाकीर्णं
निर्जरं पु० निर्गता जरा यस्मात् । १देवे २जराशून्ये त्रि० ।
५व० । ३अमृते न० । जराशब्दस्य गोणत्वेऽपि अजादो
प्रत्यये परे वा जरसादेशः निर्जरसो निर्जरौ । आर्हत-
मतक्षिप्ते जीवाजीवादिषु सप्तषु पदार्थेषु ४पदार्थभेदे
आर्हतशब्दे १८५५० दशप्रश्नम् । ५युद्धायां इतालपण्यां
च स्त्री मेदि० । [राजनि० ।

निर्जरसर्षपं पु० निर्जरप्रियः सर्षपः शा० त० । देवसर्षपे
निर्जरायु पु० निर्गतो जरायुतः निरा० त० । जरायुतो

निर्गते नृगवाद्यौ । निर्गतो जरायुर्यस्य । २ जरायुहीने
वि० । “अधूः पारे प्रदाक्षिणमनिर्जराययः । तासां
जरायुभिर्वयमव्यापि” अथ० १२७।१

निर्जर्जल्य पु० नितरां जर्जरः प्रथो० । अत्यन्तजर्जरीभूते
“निर्जर्जति” निर्जर्जलेन शीष्णां (प्रीणां) यजु० २५।२
“नितरां जर्जरीभूतेन गिरोभागेन” वेददी० ।

निर्जल वि० निर्गतं जलं यस्मात् प्रा० व० । जलशून्ये देये
“क्रोधश्च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम्” भा० शा०
१२० अ० ।

निर्जलेकादशी स्त्री कर्म० । ज्यैष्ठ्य युक्तेकादश्याम् यथाह-
पाद्मे भीमसेनं प्रति ध्यासः । “हृदस्थे मिथुनस्थेऽके
युक्ता ह्येकादशी हि या । ज्यैष्ठ्ये मासि प्रयत्नेन सो-
पास्या जलवर्जिता । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वा-
दकं बुधः । उपयुज्यते नैवान्यद् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ।
उदयादुदयं यावद् वर्जयित्वा जलं बुधः । अथयत्नादवा-
प्नोति हादगहादगो फलमिति” ।

निर्जित वि० निर्+जि-कृत । १ पराजिते स्वशीलते
“निर्जितैरावता गजाः” कुमा० । निर्जितेन्द्रियग्रामः
अमरः ।

निर्जिह्व वि० निर्गता सखाक्षिः सृता जिह्वा यस्य । १ सखा-
द्वहर्गतरमने । “निर्जिह्वेयश्च सङ्घिष कूजङ्घिष गता-
सुभिः । हयैर्वभौ नरश्चेष्ट” भा० भो० ६० अ० । २ जिह्वा-
गन्धे भेदे च अजिह्वगृहे ६२ अ० दृश्यम् ।

निर्जीवि वि० निर्गतो जीवो यस्मात् प्रा० व० । जीवात्मरहिते
देहे “वाजिभिश्चापि निर्जीवैः श्वसङ्घिः शोणितोक्षितैः”
भा० द्रो० ४६ अ० । निर्जीवत्वस्यैरित्यर्थः । “चिता दहति
निर्जीवं चित्ता दहति जीवितम्” प्राचीनगाथा ।

निर्भर पु० निर्+भृ-अयम् । १ पर्वताक्षिः सृतजलप्रवाहे (भरणा)
अमरः । २ श्रुत्याश्च श्रुतषान्ते च मेदि० । “भागीरथीनि-
र्भरशीकराणाम्” कुमा० । “प्रुक्तस्तुपारैर्गिरिनिर्भराणाम्”
रघुः । स कारणत्वेनाख्यस्या अच् गौरा० ङीष् ।
३ नद्याम् स्त्री शब्दर० । “जटाकटाहसम्भ्रममन्त्रि-
विन्मनिर्भरी” इत्यादि रावखलतशिवस्तवः ।

निर्भरिणी स्त्री निर्भरः पर्वताक्षिः सृतजलप्रवाहः कारण-
त्वेनाख्यस्या इति ङीष् । नद्याम् त्रिका० । “स्तल-
नखरमूरिजोतयो निर्भरिण्यः” महावीरचरितम् ।

निर्णय पु० निर्+नी-भावे अच् । १ निश्चये तदभावापाहिणि
तद्पाहिणि ज्ञाने । सन्देहे यथा भावाभावा

हावेव विषयतया भावेति नैवं निश्चये किन्तु तत्र एकविध
एवावभावे । निश्चयत्वं च न जातिः प्रत्यक्षत्वादिनां
साङ्ख्येयं किन्तु विपरिताविशेष इत्याकरे स्थितम् ।
२ विरोधपरिहारे भीमांशोक्ते पञ्चावयवव्यायमध्वे ३ च-
रमावयवे न्यायोक्ते सन्देह पक्षप्रतिपक्षयोः ४ सा-
धनवाधनाभ्यामर्थावधारणे स च गौतमोक्तेषु षोडशसु
पदार्थेषु पदार्थभेदः तल्लक्षणादिकं गो० सू० भा० उक्तं यथा
“विश्वश्रु पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः” सू०
“स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपान्त्यः, तौ साधनोपा-
लभ्यौ पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं प्रवर्तमानौ
पक्षप्रतिपक्षावित्युच्यते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतर-
स्यावस्थानम् अथश्रुत्यावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं
निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति
एको हि प्रतिपक्षतमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं
चोद्धरतीति द्वितीयेन स्थापनाहेतुः । प्रतिषिध्यते
तस्यैव प्रतिषेधहेतुचोद्धृत्यते स निवर्तते तस्य नि-
वृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभा-
भ्यामेवार्थावधारणमिच्छाह । यथा युक्त्या एकस्य सम्भ-
वो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह
निवर्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श
इति । विश्वश्रुतेति विमर्शं कृत्वा, योऽयं विमर्शः पक्ष-
प्रतिपक्षाभावद्योतकं न्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयते इति ।
एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिण्योर्बोद्धव्यं यत्र तु धर्मिसामान्य-
गतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र सचक्ष्यहेतुगो-
र्धस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्ष-
णवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोमो हेतुतः सम्भवति तत्
क्रियावत् यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति, एकधर्मिण्य-
योश्च विरुद्धयोर्युगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव
द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अतुल्योपरतक्रियं पुनरक्रि-
यमिति । न चायं निर्णये नियमो विश्वश्रुतैव पक्षप्रति-
पक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्नि-
धौत्यत्र प्रत्यक्षेऽर्थवधारणं निर्णय इति । परीक्षाविषये
तु विश्वश्रु पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे
वादे च विमर्शवर्जम् । भीमांशोक्तस्याधिकरणस्यावय-
वाच्च “विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तुतोचरम् । निर्णय
येति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं कृतम् इत्युक्ताः ।
“तत्र निर्णयः सिद्धान्तसिद्धिविचार्यवाक्यतापत्यावधार-
णम्” तत्त्वसौ ।

निर्णयपाद ३. चतुष्पादव्यवहारस्य निर्णयात्मके सिद्धि-
पादापरपर्याये अंगभेदे “आपोत्तरक्रियासाध्यसि-
द्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पाद-
भिधीयते” मित्तां धृतवचनम् । स च वीरमिन् विस्त-
रतो दर्शितो यथा

“अथ निर्णयापरपर्यायः सिद्धिपादः । येषां प्रत्या-
कलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतं तेषां सिद्धेः फलत्वाद्-
व्यवहारपृथग्भावोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव
तु सर्वमते व्यवहारस्य । याज्ञवल्क्यः “तत्सिद्धौ सिद्धि-
माप्नोति विपरीतमयोऽन्धया” इति । तस्य प्रमाणस्य
सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौ सत्यां प्रमाणोपन्यास-
कर्त्ता सिद्धिं जयलक्षणाभाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्या-
सिद्धौ विपरीतमसिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नोति । नारदः
“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा ससदाहृता । तद्वानौ
हीयते पादो तरङ्गास्ततो भवेत्” । तरङ्गिणीहयन् ।
उत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् । निर्णयप्रकारानाह
व्यासः “प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया । वादि
सम्प्रतिपत्त्या वा निर्णयोऽपविधः स्मृतः । विद्वतवानेतत्
स एव “लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं
स्मृतम् । अतुमानं विदुर्हेतुस्तर्कश्चेति मनीषिणः ।
देशस्थितिः पूर्वकृताचरितं ससदाहृतम् । अर्थानुरूपाः
शपथाः स्मृताः सत्यवृत्तादयः । तेषामभावे राजाज्ञां
निर्णयन्तु विदुर्वृधाः” । इति प्रमाणत्रयं सतर्कोपपद्य-
मानुमानं चरितादिचतुष्टयमित्यपविधहेतुकत्वाच्चिर्णयस्या-
प्यपविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनुमानमेव । तथापि प्रत्या-
कलितकालीनं सभ्यानामनुमानमिहानुमानपदेन विव-
क्षितम् । “धर्मेण व्यवहारेण चरितेण नृपाज्ञया ।
चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः” इति
वृहस्पत्युक्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव “तत्र
सत्ये स्थितो धर्मः” इत्यादिना तेनैव विद्वतं प्रागेव निरू-
पितम् । स एव “एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनी-
षिभिः” । क्रियाभेदात् धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह । स एव
“सम्यग्विचार्य कार्यन्तु युक्त्या संपरिक्लृप्तम् ।
परीक्षितन्तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः । प्रतिवादी
प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः । दिव्यैर्विशोधितः सम्यक्
द्वितीयः स उदाहृतः” । प्रतिवादी प्रपद्येत्यस्य काका-
क्षिपदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्-
विचार्य सम्परिक्लृप्तं निर्धारितं पुनः शपथैः पुनश्चिरः

सर्गादिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येताङ्गीकृत्यात् स
आद्यो धर्मनिर्णयः दिव्यैर्घटादिभिर्विशोधितः प्रतिवादी
यत्र कार्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो निर्णयः स-
त्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव
“प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते । वाक्कुला-
नुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः” प्रमाणपदेनात्र सा-
क्षिणो लिखितश्च व्यक्तप्रमाणयेण च वक्ष्यचक्षम् ।
भुक्तिरनुमानत्यादिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावत् । वाक्कु-
लानुत्तरत्वेन वाक्कुलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो
द्वितीयो व्यवहारः स इत्यर्थः । चरितनिर्णयस्यापि
भेदद्वयान्तेनैवाभिहितम् “अनुमानेन निर्णीतं चरितं
मिति कीर्तितम् । देशस्थित्या द्वितीयन्तु शास्त्रविद्वि-
दाहृतम्” अनुमानेन भुक्तिस्वरूपेण यो निर्णय-
स्तदेकं चरितम् । देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्वितीयं
चरितमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्यापि हिभेदताभिहिता
तेनैव “प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।
शास्त्रसम्यविरोधे च तथान्यः परिकीर्तितः” प्रमाण-
सहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शास्त्राणां
सभ्यानाञ्च विरोधे परस्परं विप्रतिपत्तौ वा राजाज्ञा
स द्वितीयो राजाज्ञानुरूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शा-
स्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोध एवासम्भवी स्मृत्यपेतानामभि-
कारिणां सभ्यानां दण्डात्वात् । न च शास्त्राणां परस्पर
विरोधे सभ्यानाञ्चेत्यर्थ इति वाच्यम् सभ्यविरोधोप-
न्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधे न्यायोपपद्यमानानुसा-
रेण निर्णयः कार्य इत्यस्यार्थस्य “स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु
बलवान् व्यवहारतः । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो
विधिः स्मृतः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि
निर्णयः । युक्तिहीनविचारे हि धर्महानिः प्रजा-
यते” “न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्युह्य यथास्थानं
गमयेदित्यादि” योगीश्वरनारदवृहस्पतिगौतमादिवचो-
भिर्निर्धारितत्वात् । तादृश विषये राजाज्ञानवशत्वात्
अनीदृशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत् उच्यते
यत्र शास्त्रविरोधे बलवान्वायोऽन्यतरार्थविनिर्णयकः
ससभ्यप्राङ्निवाकस्य सभापतेन हृदयमारोहति चिर-
तरं भीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके वा
समाधेये सभ्यविरोधे राजकृतव्यवस्था वादिप्रतिवादिभ्यां
मन्येत्येतदर्थकमिदं वचनम् । अतएव पितामहः
“वचनं प्राग्लिखितं तन्निश्चितं येन शक्याः स्युः” इत्यादि ।

धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वोत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह
नारदः “धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः” इति । व्यवहारस्य
धर्मबाधकतामाह बृहस्पतिः “शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रि-
यते यत्र निर्णयः । व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनाव-
हीयते” । शास्त्रगच्छेन शास्त्रोक्तं साध्यादिप्रमाणं तेन
यो निर्णयः क्रियते स व्यवहारः । तेन धर्मः प्रपञ्चा-
दिक्रानो निर्णयोऽवहीयते बाध्यते मानुषप्रमाणे सति
दिव्यानवसरात् । अतएवाह कात्यायनः “युक्तियुक्तानु
कार्यं स्याद्विषयं यत्र विवर्जितम् । धर्मस्तु व्यवहारेण
बाध्यते तत्र नान्यथा” चरितस्य व्यवहारबाधकतामाह
बृहस्पतिः “देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।
क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते” । नैगमाः
घोरवणिजः । नैगमानुमतेनानुमानेनेति सन्त्यः सा-
मानाधिकरणत्वेन शब्दाद्देशस्थित्यपेक्षः । अमुमेवार्थं
स्फुटयति कात्यायनः “प्रतिलोभप्रसूतेषु तथा दुर्गनि-
वाधिषु । विरुद्धजितं प्राङ्गत्वं धर्मं न विचालयेत् ।
निर्णयन्तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेण पार्थिवः । व्यवहार-
चरितेण तदा तेनैव बाध्यते” इति । स्मृतिविरुद्धमपि
नियतत्वाच्च विचालयेद्वाजा । राजशासनस्य चरितबाध-
कतामाह बृहस्पतिः “विज्ञाय चरिताचारं यत्र कुर्यात्
पुनर्ययः । निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरितं बाध्यते
तथा” इति चरिताचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि
तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तमत्र तु विज्ञाय चरिताचार
मित्युच्यते तेन विरोधः प्रतिभाति । तथापि यदि
तद्विचालने पुरराष्ट्रादिज्ञोभो न भवति तदा स्मृत्या-
दिविरुद्धत्वाच्च दूरीकृत्य स्मृत्याद्यविराधो राजाज्ञया नि-
र्णयः कार्य इति तात्पर्यम् । अतएव पुरराष्ट्रस्य विरु-
द्धस्य विषादस्यानादेयत्वमुक्तम् पुरराष्ट्रज्ञोभाषादकतया
तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्यो राज्ञेति ।
अतएवाह कात्यायनः “विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरितं
कल्प्यते बुधैः । एतन्त्र निरखेत चरितान्तु नृपाज्ञया”
इति नृपैर्यन्यायविरुद्धं चरितं न तदुपाज्ञामिति क-
ल्प्यते । तत्र नृपाज्ञया तच्चरितं निरखते बाध्यत
इत्यर्थः । यथोक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेषां बाध्यबाध-
कताकल्पने दोषमाह कात्यायनः “अनेन विधिना
युक्तं बाधकं यद्व्युत्तरम् । अन्यथा बाधनं यत्र तत्र
धर्मो विच्छेद्यते” ।

निर्णयम् पु० नितरां नामो नमनद् प्रा०च० यत्वम् । नितरां
नमने “अथ निर्णायो पक्षयोः करोति । निर्णायो हि
वयसः पक्षयोर्भवतो विदतीये, विदतीये हि वयसः
पक्षयोर्निर्णायो भवतोऽन्तरे विदतीयेऽन्तरे वयसः पक्ष-
योर्निर्णायो भवतः स चतुरङ्गमेव पुरजादुद्धति
चतुरङ्गं पञ्चादुपसमूहति तद्यावदेवोद्धति तावदुप-
समूहति तस्माद्देशातिरेचयति नो कनीयः करोति ।
स तस्मिन्निर्णये एकामिदकासुपद्धतिं तच्छेषं वयसः
पततो निर्णयमादेका नासुपयेते तां तत्करोति”
शत० ब्रा० १०।१।२।५।

निर्णयन न० निर्+नी-णिच्-ल्युट् । निर्णयकरणे
२ गजापाङ्गदेशे निर्णयेण शब्दरत्ना० ।

निर्णयित्व लि० निर्+निज-क्त । शोधिते २ यपगतपापे च ।
“एनस्त्रिभिरनिर्णयैर्ज्ञेयं किञ्चित् सहाचरेत्” मनुः ।

निर्णयिज् पु० निर्+निज-शौचपोषणयोः क्तिप् । १ रूपे नि-
घण्टुः “विभ्रदुद्रापि” हिरण्यं वरुणोयस्त निर्णयिजम् ।
मृ० १।२५।११ २ शोधके लि० क । निर्णयित्वाये लि०
निर्णयिक् पु० निर्+निज-घञ् । नितरां शुद्धौ “दानेन वय-
निर्णयं कं सपादीनामशक्तुवन्” । “अपापग्नौ च संयोगात्
हेम रूयश्च संवभौ । तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयो
गुणवत्तयः” मनुः ।

निर्णयजक पु० निर्+निज-ण्वल् । रजके (धोपा) अमरः ।
“श्वतां शौण्डिकानाञ्च चेलनिर्णयजकस्य च” । “कार-
काच्चं प्रजां हन्ति बलं निर्णयजकस्य च” मनुः ।

निर्णयजन न० निर्+निज-भावे ल्युट् । शुद्धौ करणे
ल्युट् । शोधहेतोः प्रायश्चित्ते “कतनिर्णयजनाश्चैव न
विगर्हेत कर्ह्यचित्” मनुः । [णायिके च ।

निर्णयित्व लि० निर्+णी-टच् । निश्चयकर्त्तरि विषादपदनि-
निर्द(र्दि)ग्धिका स्त्री निर्+दृङ्-दिङ्-वा क्त संज्ञायां क्तु
कापि अत इत्वम् । निर्दिग्धिकायाम् हेमच० ।

निर्दट् लि० निर्दय(र)+ट्ठो० । श्रद्धाहीने २ परापवादके
२ निष्प्रयोजने च मेदि० ४ मन्ते ५ तीव्रे च शब्दरत्ना० ।
निर्दण्ड लि० निःशेषेण दण्डो यस्य प्रा०च० । सर्वप्रकारद-
ण्डाहं शूद्रे “वाचा दण्डो ब्राह्मणानां चतियाणां
भुजापणम् । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र
उच्यते” भा०शा० १५ अ० । २ दण्डनाहं च

निर्दर पु० निर्+दृ-कर्मणि अण् । निर्भरे २ निर्भरे च
“गिरिनिर्दरवासिनाम्” रामा० अयो० २८४ ।

निर्गतोदरो यस्मात् प्रा० व० शनिभये लि० ४ सारे न०
५ कठिने इक्षपलमे च लि० मेदि० ।

निर्देश लि० निर्गतानि दश दिनानि यस्य डसमा० । अति-
क्रान्तदशाहे “निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म
च” मनुः “यथा वै पशुनिर्देशो भयत्यथ स मेध्यो भवति”
ऐत० ब्रा० ७।१८।

निर्देशस् अयम् निर्+दृङ्-तृमर्थे “ईश्वरे तोसृनुकृष्यौ”
पा० कसुन् । निर्देशुमित्यर्थे “अपश्यन्नेव तु वा ईश्वरा
पशुनिर्देशः” ता० ब्रा० २।७।२

निर्देशन पु० नितरां दहति निर्+दृङ्-ल्यु । १ भङ्गातके
शब्दर० । २ मूर्खतायां स्त्री राजनि० । निर्गतोदहनो
वह्निः दहनं वा यस्मात् प्रा० व० । ३ वह्निन्युत्थे ४ दाह-
शून्ये च लि० ।

निर्दिष्ट लि० निर्+दो-खण्डने दा-दाने दै-बोधने ढप् ।
नितरां १ छेत्तरि २ दातरि ३ बोधके च “यद्योदरति
निर्दिष्टा कक्षं घान्यसु रक्षति” मनुः ।

निर्दिग्ध लि० निर्+दिङ्-क्त । १ अववति मांसवे हेमच० ।
२ निर्दिष्टे च ।

निर्दिष्ट लि० निर्+दिङ्-क्त । १ उपदिष्टे २ प्रदर्शिते ३ कथिते
च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित् उपात्तरिषयं तथा” हरि०

निर्देश पु० निर्+दिङ्-भावे घञ् । १ शासने व्याघ्रायां २ कथने
३ उपदेशे च । निर्दिष्टपुत्रेऽभिधीयतेऽनेन करणे घञ् ।
४ प्रतिपादकशब्दे नास्ति “स्यो” तत्त्वदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” गीतः । ५ वेतने च “कालमेव
प्रतीक्षेत निर्देशं घृतको यथा” इति पुराणम् । निर्गतो
देशः निर्गताः २ देशाच्चिर्गते लि० इक्षपान्ते च मेदि० ।

निर्दोष लि० निर्गतो दोषो यस्मात् प्रा० व० । दोषरहिते
“निर्दोषे पितरि स्थिते” दायभा० “निर्दोषं दर्शयित्वा तु
सदोषं यः प्रयच्छति” मिता० घृतवचनम् ।

निर्द्वन्द्व लि० निर्गतो द्वन्द्वात् निरा० त० । शीतोष्णादिद्वन्द्वरहिते
“निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्यो नियोगक्षमे आत्मवान्” गीता
निर्द्वन्द्व लि० निर्गतं धनमस्य । १ धनशून्ये दरिद्रे “शशिनस्तु-
ल्यवशोऽपि निर्द्वन्द्वः परिभूयते” चाणक्यः । २ जरङ्गवे पु०
शब्दच० ।

निर्द्वर्म्म लि० निर्गतो धर्मात् निरा० त० । धर्मवर्द्धिर्भूते “निर्द्व-
र्म्मार्थं कर्म कृत्यं च पापार्थः” भा० उ० २४ स० ।

निर्द्वार पु० निर्+धृ-णिच्-भावे घञ् । निश्चये ज्ञानभेदे ।
निर्द्वारण न० निर्+धृ-णिच्-ल्युट् । १ निश्चये आतिगुणक्रि-

याभिः स्रुदायादिकदेशस्य २ पृथक्करणे “यतश्च निर्द्वार-
णम्” पा० तदर्थे प्रधी सप्तमी च भवति । तत्त्वद्वशा-
न्वयादिकं शब्दश० प्र० उक्तं यथा

“विशेषस्य क्षेत्रसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं
तच्च मनुदितं न प्रच्यर्थः सामान्यतद्विषयधर्मोः स्वपदो-
पात्तत्वात् । किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च । विशेषस्तत्त्व-
मभिव्याहृतक्षत्रियादिविशेष्य स्याद्वा । व्यावृत्तत्वञ्च भेद-
प्रतियोगित्वं तथा च नराणां क्षत्रियः शूतम इत्यत्र
क्षत्रियस्य नरविशेषतया प्रच्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन विशि-
ष्टस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नापेयत्व-
संसर्गेण भेदेऽन्यत्त्वस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिक-
भेदप्रतियोगित्वस्य शूतमे शूतमस्य च क्षत्रिये तादा-
त्म्येनात्म्य इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्ववच्छूतमभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः ।
क्षत्रियान्यनरस्यापेयतामात्रेण भेदेऽन्ये नराणां क्षत्रियः
सुन्दर इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यशूतपुनरनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात् । एवञ्च नरत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूतमे वाधादुक्तवाक्यस्यावोम्भ-
तापत्तिरतः प्रच्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो
विशेषितः । न च घटानां क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात्
क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं
राहोः शिर इत्यादाविव प्रकृते क्षत्रियान्यविनः स्वप्रक-
त्यर्थतादात्म्यस्य भङ्गा बोधत्वात् । न च सङ्ख्यान्यव-
वर्धस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य प्रच्य-
र्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्य-
त्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्त-
त्वात् । न च नराणां क्षत्रियो इत्यनित्यमपि स्यात्
क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगि-
ताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं इत्यत्वादिविशिष्टे धर्मिणि
इत्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्धारण
प्रष्टव्यः समर्थत्वात् । यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वञ्च द्वयमेव
निर्धारणप्रच्यर्थः क्षत्रियशब्दे नैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य
प्रच्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे पुनर्भेदस्य प्रति-
योगित्वेऽन्यथादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्वस्य शूतमेऽन्यत्त्वसम्भवः । तथापि क्षत्रियादि-
नामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थे एव
भेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरप्रच्यर्थे तदन्व-
यासम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव प्रष्टव्यं नत-

न्यतामात्रम् । न च नरस्य क्षत्रियः गूर इत्यपि स्यात्
पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इत्यत्रैवान्यत्रापि एकवचनस्य
निर्द्धारणार्थकत्वे चत्वार्यभावात् । अतएव इन्द्रः सामासिकस्य
चेति मोतापि मङ्गल्यते । एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठीसम्प्रत्यो-
क्तनिर्द्धारणवाचकत्वव्युत्पत्तिस्तीकाराद्वा । ननु पायः
पृथिव्योर्जलं स्नेहवद्विद्यादौ जलभिन्नयोः पायःपृथि-
व्योरप्रतिपक्षः पायःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य
स्नेहवति बाधेन च जलान्यपायःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । न च
दिग्दहन्तोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगि-
त्वमेवार्थः तच्चिद्विष्टे चान्यतरस्थितेकपदोपात्तत्वेन जला-
न्यत्वादेः षष्ठ्यान्तरस्यान्वयः तथाच जलान्यो यः पाय
पृथिव्योरन्यतरस्तद्विषय भेदस्य प्रतियोगित्वं स्नेहवति
वर्त्तत एवेति वाच्यं तावतापि पायःपृथिव्युभयतादा-
त्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्यायोम्यतातादवस्थ्यात् पायः-
पृथिव्योर्जो ज उष्णमित्याद्यप्रयोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादा-
त्म्यवाचिताप्रोक्त्यात् घटतज्जिज्ञयोर्घटः कम्बुग्रीवादि-
मानित्यादौ घटतज्जिज्ञान्यतरत्वाप्रसिद्धा तादृशान्य-
तरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न इत्योत्तर
निर्द्धारणषष्ठ्याः पर्याप्तसंख्यायामपि शक्तत्वेन तस्मिन्
स्नेहैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलान्यत्वत्वरूपनिर्द्धार्य-
भेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् । पायःपृथिव्योर्जलं स्नेह-
वद्विद्यादौ जलभिन्नो यः पायःपृथिवीपर्याप्तसंख्याव-
त्तत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिस्थस्नेहभिन्नः पायः
पृथिवीपर्याप्तसंख्याव्ययो जलमित्यन्वये बाधकभावात् ।
घटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यै-
वान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यतोहेत्यविधेययोस्तादात्म्ये-
नान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्या भेदप्रतियोगि-
त्वमर्थः यत् तत् सत्त्वस्वान्तरेण, तत्तात्त्वन्ताभावप्रतियोगि-
त्वमतो नराणां क्षत्रिये गौर्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वा-
वच्छिन्नवृत्तिकस्यान्वयभावस्यैव प्रतियोगित्वं गौर्यादौ
प्रतीयते न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि
प्रयोगापत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः गूर इत्यादौ तु
निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह
सम्भेदे देहे चैव इत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु
क्षत्रियः गूर इत्यादौ निर्द्धारणसम्प्रतीत्यलेशेषु कृदि-
शैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत् नराणां क्षत्रियः गूरतम
इत्यादौ राज्ञोः पिर इत्यत्रैवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं

वा तथा च नराभिन्नक्षत्रियत्वाच्छेदेन गूरतमस्याभेदस्तत्र
वाक्यार्थत्वेन नराणां क्षत्रियोऽर्जुन इत्यादिकोऽन्यथोऽपि
नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनाज्जुनाभेदस्यासत्त्वात् न वा
नराणां वानरः पशुरित्यादिकः । कीये पशुभेदस्यैव ऽपि
मातृषाभेदस्य विरुद्धादिति तत्तुच्छं नराणां क्षत्रियः
प्राणो क्षत्रियाणां नरः गूर इत्यादौ वाक्यस्य दुर्वार-
तापत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः गूर इत्यादौ क्षत्रि-
यान्यो नरः गूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च गूर इत्ये-
वमन्वयितावच्छेदकसमावच्छेदेन धियस्सरीकुर्वन् भेदमभेदश्च
निर्द्धारणवाचिषष्ठीसम्प्रत्योरर्थमाहुस्तस्मिन् नाराधत्तु-
विशेषकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागा-
पत्तेः स्तप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यान्यसुवर्धस्य शब्दान्त-
राधेन सङ्गान्वयस्य व्युत्पत्तत्वेन वक्ष्यते केवचभेदे गूरादेर
न्ययायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः । "पशुमी विभक्तो" पा-यस्य
निर्द्धार्यमाणस्य भेदएव प्रतीयते तत्र पशुमी स्यात् वि-
कौपशस्यस्य भेदएवार्थः यथा माधुरा पाटलिपुत्रेभ्य
स्यादुतर इति "यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्त्तते विभागोऽत्र
भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथा कथञ्चित् भेदस्य सत्त्वे-
ऽपि विभक्तपक्षसामान्यात् यत्र भेद एव न तु केना-
प्युपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्याः प्रवृत्तिरित्याह भेद-
वेति न तु शब्दान्तरोपात्ते सामान्याकालतेति भावः ।
अत्र पशुम्यर्थो निर्द्धारणविषयरूपएव तत्र च अवधिपक्ष-
सम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः तेन पाटलिपुत्रावधिकनि-
र्द्धारणविषया माधुरा स्यादुतरा इति बोधः । न ज्ञात
निर्द्धारणवाधेर्निर्द्धार्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादाविव
सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोधर्मयोर्वि-
रोध एव मनोरमा ।

निर्द्धारित लि० निरु+धारि-क । निर्द्धारणविषये २निश्चिते
च "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम्"
भाषः ।

निर्द्धार्य लि० निरु+धारि-कर्मणि क्यत् । निर्द्धारणकर्मणि
सामान्यतः पृथक्काये विशेषे यथा नराणां क्षत्रियः
गूरतमः इत्यत्र गूरत्वेन नरान्तरेभ्यः पृथक् कार्यरूपवि-
शेषः क्षत्रियः । २निश्चये च । भावे क्यत् । ३स्ववशनि-
र्द्धारणे न० । तद्विद्यतेऽस्य क्यच् । ४निःशङ्ककर्मकर्तरि
रमानाद्यः । "निर्द्धार्यः कर्मकर्त्ता च संयतः सत्त्व-
सदा । व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः ।
तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्" शब्दार्थवि० धृतवाक्यम् ।

निर्धूत लि० निर्+धू-कर्मणि क्त । निरस्ते “निर्धूतधीत-
मपि बालकसङ्गननम्” माघः ।

निर्धापन निर्+धा-णिच्-भावे ल्युट् । संसृतोक्ते शल्यो-
दरणार्थं व्यापारभेदे “शल्योद्धारणे हेतुपक्षे “प्रसाजनं
निर्धापनं यवनम्” इत्यादिना विभज्य “आहारशेषश्चे-
द्वाहीनानुशल्यानि यवनोत्कासनप्रथमैर्निर्धामेत्” सुश्रु० ।

निर्वन्ध पु० निर्+वन्ध-भावे घञ् । व्याप्यहे अभिनिवेशभेदे
“व्यवस्तुनिर्वन्धपरे कथं तु ते” कुमा० “निर्वन्धसंज्ञातरुपार्थ-
कार्थम्” रघुः । निरः वधातेस्तदर्थत्वम् “तथापि निर्व-
न्धति ! तेषां वा सृष्ट्वा” नैष० प्रयोगात् ।

निर्वर्णनं लि० निर्+व(वर्ण)-भावे ल्युट् । निर्वर्णने
मारणे नीलकण्ठः ।

निर्वाध लि० निर्गतो वाधा यस्मात् प्रा०व० । १ अप्रतिबन्धे
“निरुपपन्नं शिवित्ते च शब्दाद्येचि० । ४ निष्काशे च
“परिमण्डलो ह्येव एकविंशतिनिर्वाधः एकविंशो ह्येव
बहिष्ठाक्षिर्वाधं विभक्तिं रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा
बाह्यत एवा एतस्य रश्मयः” गत० ब्रा० ६।७।१२ “निर्वा-
धम् निर्वाध्यान्ते निःकाशान्ते उद्यताः स्वरूपाहर्हिर्नि-
सृता भवन्ति” यजु० संप्र० ३।१० । “परिमण्डल एकविं-
शतिनिर्वाधस्ततोक्तो वस्तुरधस्ताक्षिर्वाधस्तपधानि रश्मयः”
गत० ब्रा० ७।१।१० “परिमण्डलोयत्तं चाकृतिः एकविंशति-
संख्याकैः पुलाकैर्युक्तः । उपधानसमये यथा निर्वाधानाम-
धोभागाऽवस्थामं भवति तथा कर्तव्यम्” भा० पू० मज्ज
भा० गभेदे च पु० “निर्वाधेनाशनिम्” यजु० २५।२ “निश्चितं
वाध्यते शिरोऽस्त्रिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन” वेददी० ।

निर्वुष लि० निर्गतं वुषं यस्मात् । वुष- (व्यागडा) रंहिते
पूते धान्ये हेमच० । निरुद्धादि० अन्तोदात्तताऽस्य

निर्भट लि० निर्+भट-अच् । दृढे त्रिका० ।

निर्भय लि० निर्गतं भयसंज्ञात् प्रा०व० । १ भयरहिते त्रिका०
“निर्भयन्तु भवेदास्य राष्ट्रं वाडवचाश्रितम्” मनुः । रौच्य-
जनोः २ प्रत्यये पु० “सनेतः क्षत्रद्विज सुतपा निर्भयो
दृढः” हरिवं० ७७० ।

निर्भर न० निःशेषेण भरो भरणं भृतिर्वाऽति प्रा०व० । १ अ-
तिमात्रे शतयुक्ते लि० अमरः “द्रुतपीतमाधवरसौ
सुनिर्भरैः सरजसमकरन्दनिर्भरात्” माघः । श्वेतन-
ग्न्ये भृत्ये च ।

निर्भत्सन न० नितरां भत्सनम् प्रा०व० । १ खलीकारे
“यमिभवे । कर्मणि ल्युट् । २ अर्धकै न० जेटि० “निर्भ-

त्सनपवादौ तथेवाप्रियया गिरा” भा०व० २०२०० ।

निर्भाग्य लि० निर्गतं भाग्यं यस्मात् प्रा०व० । भाग्यरहिते
अमरः । (वेगार) हेमच० ।

निर्भृति लि० निर्गता भृतिरस्य । वेतनशून्ये कर्मकरे
निर्मत्तिका अल्पमत्तिकायाः अभावः अल्पयोः । १ मत्तिकाया
अभावे । निर्गता मत्तिका यस्मात् प्रा०व० । २ मत्तिकाशून्ये
देशे शतदुपलक्षितं निर्जने देशे “कृतं भयतदानीं निर्मत्तिका-
कम्” शकु० प्राकृतानुवादः । निरुद्धादि० अन्तोदात्तताऽस्य ।

निर्मज्ज लि० निर्+मज्ज-क्तिप् वेदे प्रथो० । नितान्तशुद्धे
“मष्टिं सहस्राक्षं निर्मज्जामजे” ऋ० ८।४।२० “निर्मज्जां
निःशेषेण शुद्धानां गवाम्” भा० ।

निर्मथ पु० निर्मथ्यतेऽनेन निर्+मथ-करणे ल्युट् । अग्नि-
मन्थनदारुणि चरणौ हेमच० । निर्मथननिर्मथननिर्मथन
शब्दा अत्यन्त ।

निर्मद लि० निर्गतो मदो दानजलं हर्षो गर्वो वा यस्मात् ।
१ निरभिमाने २ हर्षशून्ये ३ दानजलशून्ये च “निर्मदे
दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन्” भा०व० ६६०० ।

निर्मथ्य न० निर्मथ्यते अग्न्युत्पादनार्थं दृश्यते निर्+मथ-
कर्मणि ल्युट् । अग्न्युत्पादनार्थं दृश्यमाणे दारुणि
अमरः ।

निर्मथ्यादि लि० निर्गतो मथ्यादायाः निरा०त० । १ मथ्यादा-
तीते २ अविनीते “निर्मथ्यादा स्तेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थि-
तास्ते च” दृ०सं० १४०० ।

निर्मल लि० निर्गतो मलो यस्य प्रा०व० । मलहीने “नितान्त-
निर्मलस्त्वान्नः” वेदान्तसारः “निर्मलाः स्वर्गमायान्ति
सन्तः सुकृतिनो यथा” मनुः । मलच रागादिदोषः
कालुष्यश्च ।

निर्मलोपल नित्यकर्म० । स्फटिकोपले राजनि० ।

निर्मशक लि० निर्गतो मशको यस्मात् प्रा०व० । मशकरहिते
देशे निरुद्धा० अन्तोदात्तताऽस्य । अभावे अश्वयोः ।
२ मशकाभावे अश्वयोः ।

निर्मांस लि० निर्गतं मांसमस्य प्रा०व० । १ मांसविहीने २ आ-
हाराभावेनातिलये तपस्विदिरिद्रभृते च “निर्मांस-
वालङ्घनाः लङ्घेयायानि परदेशान्” दृ०सं० १०० ।

निर्मांसवत्त पु० निर्मांसवत्तमस्य । कुमारसुरभेदे “कृष्ण
निर्मांसवत्ताश्च स्थूलपृष्ठास्तनूदराः” भा०श० ४०० ।

निर्माण न० निर्+मि-भावे ल्युट् । १ घटादेः २ रचनायाम् ।
“निर्माणदक्षस्य समीहितेषु” मंडिः “निर्माणस्य शरीरस्य

ततो धैर्यं वदामुहि" भा० प० २५१ अ०। निर्मायतेऽनेन
 करणे ल्युट्। निर्माणसाधने शकावादी। क्लेशकर्मवि-
 पाकाशयैरपरालटो निर्माणकायमधिष्ठाय सस्मदाय
 प्रवर्त्तकः। कुसुमा०। कायस्य निर्माणसाधनत्वात् तथा-
 त्वम्। निर्माणार्थं कार्यं निर्माणकायमिति हरिदासः
 तत् न युक्तं कावाधिष्ठानस्यैव निर्माणार्थत्वेन कायस्य
 तथात्वाभावात्। निगते जानात् निरा० त०। श्रमाना-
 तीते। "पूर्वपदादिति" पा० अमंज्ञायामपि आर्षेणत्वम्।
 "अनल्लगणं व्योम निर्माणं घनगर्जितम्" रा० कि० ४४ अ०
 निर्माल्यं न० निर्+मल्ल-गल्। देवदत्ते तद्विसर्जनेोत्तर-
 ऋष्टे द्रव्ये "अर्वाक् विसर्जगादुद्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते।
 विसर्जिते जगद्धाये निर्माल्यं भवति ज्ञप्तात्" गारुडपु०।
 विद्यानन्दनिबन्धे "सूत्र्ये" गणापतावुप्ते शाक्ते शैवेऽय
 वैष्णवे। तेजशगुणभयोच्छिष्टोपलब्धच्छिष्टपूर्विकात्।
 चागुह्यानीं शेषिकां चण्डं विश्वकृतेन क्रमाद्यजेत्।
 खोजो गणेशः। "हृदये च वह्निर्देवीं समर्थं विधिवत्ततः।
 निर्माल्यञ्च सुचौ देशे नैवेद्यं भजयेत् सुधीः" तन्त्रान्तरे
 आ० त० निर्माल्यस्य धारणप्रकारादिकं निरूपितं यथा
 "निर्माल्यं शिरसा धार्यं सर्वाङ्गे चानुलेपनम्।
 नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने"। तद्भक्तिशालिने
 विष्वक्सेनादये "उद्वासा देवं स्वे धान्ति तद्विवेदितमग्रतः।
 अद्वादात्मविशुद्धार्थं सर्वकामसङ्गदये"। स्वे धान्ति स्वीय-
 हृदये उद्वासा संस्थाप्य तथाच कालिकापुराणे
 "ध्यायंस्तु मन्त्रेणानेन तत्तस्य स्थापयेत् हृदि। तिष्ठ
 देवि! परे स्थाने स्वस्थानं परमेश्वरि। यत्त ब्रह्मादयः
 सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति ते हृदि"। भविष्ये "निर्माल्यं नोप-
 भोक्तव्यं ब्रह्म तपनस्य च। अत्यन्ते यदि तच्छोहाज्जरके
 पच्यते ध्रुवम्"। निर्माल्यशाले तु "उदके तस्मिन् वा
 निर्माल्यं तस्य संयजेत्" कालिकापुराणे "यो बह्वैवाङ्ग न-
 रतः स तस्यैवेद्यमल्लकः" ब्रह्मा० "अश्वरीय! नवं यत्नं
 कलनन्त्यद्वादिक्तम्। कृत्वा जण्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं
 हि वैष्णवैः" तत्तैककर्त्तरि ह्याश्रयत्वात् अदत्तनैवेद्या-
 भक्षणोऽयधिकार उक्तः "केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव
 भजयेत्"। विष्णुवासले "पीत्वा पादोदकं देवि! नैवेद्यं
 अयमुत्तरेत्। त्यजेत् पादोदकं यस्तु नैवेद्यं वा त्यजेच्च
 यः। पटिवर्त्तकहृत्तापि रौरवे नरके पचेत्"। उत्तरेत्
 काश्यपहरेत्। स्कन्दयामले "उद्वासा देवं स्वे धान्ति
 तद्विवेदितनात्मनः। भजयेत् पापशुद्धार्थं सर्वदा

साधकः प्रिये!" शिवधर्मोत्तरे रुद्रनैवेद्यमन्त्रमुक्तं
 यथा "अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत्।
 तदन्नं स्वयमन्त्रोवात् तत् सर्वं विनिवेदयेत्"। "फलं
 पुष्पञ्च ताम्बूलम् अक्षपानादिकञ्च यत्। अदत्त्वा
 तन्महादेव्ये न भोक्तव्यं कदाचन"। एतेन यत् पठन्ति
 "अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" इति तदे-
 कान्तवैष्णवपरमिति भूषणः। यत्तु "गृह्णात्तं वाज-
 कान्तञ्च नैवेद्यञ्चापि पर्जयेत्" इति लैङ्गवचनम्। तन्ने-
 वेद्यत्वे नोपकल्पितानिवेदितपरं लोभादिना भोजन-
 निषेधकं वा यथोक्तं शास्त्रे "नोपभुक्त्वा च नैवेद्यं प्र-
 याति प्रेतयोनिम्"। द्रव्यविशेषस्य कालभेदे नि-
 र्माल्यतोक्ता तन्त्रसा० योगिनीतन्त्रे यथा "मणिसक्ता
 सुवर्णानि देवे दत्तानि यानि वै। न निर्माल्यं हाद-
 शाब्दं ताञ्जपात् तथैव च। पट्टगाटी च घण्टामं
 नैवेद्यं दत्तमावतः। मोदकं क्षणश्चैव जानाद्देन नहे-
 श्वरि!। पट्टयत्नं त्रिसामाञ्च यातयाममहः स्मृतम्।
 यावदुष्णं भवेदन्नं परमाह्नं तथैव च। मक्तकं क्षिप्र-
 ञ्चैव अहोरात्रेण पर्वति!। सङ्कर्तन्ध-दुग्धञ्च आज्यं
 यामेन शङ्करि। करवीरमहोरात्रं विल्वफलं तथैव
 च। जवारक्तञ्च माध्यं च निर्माल्यं साङ्गयामके। माल्यं
 वै करवीरस्य पद्मस्य विल्वजस्य च। यामाङ्गेन महे-
 शानि! ताम्बूलं दत्तमावतः। अग्निर्निर्माल्यञ्च दाडिमं
 तथा विल्वफलं प्रिये!। सौगन्धिकञ्च कदलीं प्रयत्नेन
 नियोजयेत्। कदलीभोजपूरञ्च दुग्धपक्कं निवेदयेत्"।
 शिवनिर्माल्यधारणे विशेषः ति० त० उक्तो यथा स्कान्दे
 "निर्माल्यं यो हि मङ्गलदा शिरसा धारयिष्यति।
 अयुर्विभिन्नमय्यादौ नरः पापवन्धितः। नरके पच्यते
 घोरे तिर्यग्योनौ च जायते। ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा
 निर्माल्यं यस्तु धारयेत्। तस्य पापं मङ्गलौघं नाश-
 यिष्ये नृहावते!" शुचिः स्नानादिनेति शेषः। एवञ्च
 "सूद्रा ब्रह्म निर्माल्यं सवामा आमुतः शुचिः" इति
 कालिकापुराणायमशुचिविषयम्। अतुपनीतविषयमिति
 श्रीदत्तः। बह्वृचद्वहापरिशिष्टम्। अथाह्नं शिव-
 नैवेद्यं पत्तं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलासर्गात्
 सर्वे याति पवित्रताम्" उदके निर्माल्यव्यागच गङ्गेतर-
 परः। यथोक्तं ब्रह्मप० "गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य
 चतुर्दश विनिवेदयेत्। शौचमाचमनं केन निर्माल्यं
 मन्त्रवैष्णवम्"। २२ प्रकाशं स्त्री शस्त्र०।

निर्मितं त्रि० निर्+मा-क्त । कतरचने “निजनिर्मितकारि-
कावलीम्” वि०सं० ।

निर्मिति स्त्री निर्+मा-भावे क्तिन् । निर्माणे करणे ।
“नवरसरुचिरां निर्मितमादधती भारती कवेर्जयति”
काव्यप्र० ।

निर्मुक्त पु० निर्+मुक्त-क्त । १सक्तकञ्चुके सपे (खोलसखाड़ा
साप) निःशेषेण मुक्तः । निष्परिग्रहे २सङ्गरहिते
३वन्धुशून्ये च अमरः । ४विमुक्ते मेदि० “हिमनिर्मुक्त-
योद्योगे चित्ताचन्द्रमणोरिव” रघुः ।

निर्मुट न० निर्गतं मुटं यस्मात् प्रा०व० । १करगुण्यहट्टे (मुटि-
गुण्यहाट) हारा० । २वनस्तौ पु० त्रिका० ३सूत्र्ये
४सर्परे पु० हारा० ।

निर्मूल त्रि० निर्गतं मूलमस्य प्रा०व० । मूलरहिते “आरुह्य
दृष्टान् निर्मूलान् गजः परितदक्षिण” भा०उ० ७४ख० ।

निर्मूलन न० निर्मूल+कृतौ णिच्-भावे ल्युट् । उत्पाटने
निर्मूलजस् अयम् निर्+मूल-“ईश्वरे तोमुक्तकृत्तौ” पा०
तुमर्थे कृत्तुम् । निर्मादुमित्यर्थे “क्षणेव तु वा ईश्वराः
पञ्चनिर्मूलजः” ताण्ड्या० २।२।१ । “निर्मादुमपगमयितुं
विनाशयितुमीश्वराः समर्थाः” भा० ।

निर्मृष्ट त्रि० निर्+मृज-क्त । प्रोच्छिते । “निर्मृष्टरागो-
ऽधरः” सा० द० ।

निर्मोक्त पु० निर्+मुक्त-वञ् । १सर्पकञ्चुके (खोलस) २मोचने
३सद्भावे ४आकाशे च मेदि० । “निर्मोक्तपथः फणिभि-
र्विमुक्ताः” रघुः । ४सावर्णिमनोःपुत्रभेदे पु० । “निर्मोक्त-
विरलस्काद्याः सावर्ण्येस्तनया नृप !” भाग० ८।११।६ अत्र
निर्मोहेति पाठान्तरं तत्पार्थे ।

निर्मोक्ष पु० निःशेषेण मोक्षः प्रा० सं० । निःशेषेण मोक्षे
“अनिर्मोक्षप्रसङ्गः” सा०प्र०भा० ।

निर्मोह त्रि० निर्गतो मोहो यस्मात् प्रा०व० । १मोहगुण्ये
रैवतमनोः २पुत्रभेदे पु० “अरण्यय प्रकाशश्च निर्मोहः
सत्यवान् कृती । रैवतस्य मनोःपुत्राः” हरिवं० ७४० ।
३सावर्णिमनोःपुत्रभेदे निर्मोक्षशब्दे दृग्प्रसू । त्रयोदश-
मन्वन्तरे काशप्रमे ४सप्तप्रभेदे “त्रयोदशेऽथ पय्याये भव्ये
मन्वन्तरे मनोः” इत्युपक्रमे “निष्प्रकम्पस्तथात्रेयः निर्-
मोहः काशप्रपस्तथा” हरिवं० ७४० ।

निम्ने तुका स्त्री निर्+न्ना-तृन् संज्ञायां कन् एषो० । स्नानि-
गुण्ये औपधिभेदे “निम्ने तुकास्तत्तल सर्वात्” मञ्ज०भी०
ब्रा० १।१।६ ।

निर्यन्त्रण न० निर्+यन्त्र-ल्युट् । १निष्पीडने निर्गतं
यन्त्रणं यस्मात् प्रा०व० । २यन्त्रणागुण्ये याधागुण्ये
३निरर्गले ४उच्छृङ्खले त्रि०जटा० ।

निर्याण न० निर्यातं मदोऽनेन निर्+या करणे ल्युट् ।
१गजापाङ्गदेशे । भावे ल्युट् । २मोचने ३अध्वनिर्गमे
च मेदि० । ४निःसरणे ५प्राणवायोर्देहनिःसरणरूप-
मरणे च लग्नावधिकस्थानभेदस्यपहमेदैस्तज्ज्ञानं दृष्ट-
ज्जातके निरूपितं यथा “मृत्युमृत्युगृहेक्षणोऽनं वलि-
भिक्षुतात्कोपोद्भवस्तत्संयुक्तमगात्तजो वज्रभवो वीर्या-
न्वितैर्भूरिभिः । अग्न्यम्बायुधजो ज्वरामयकृतस्तृप्तु-
कृतचापमे सूर्याद्यैर्निधने चरादिषु परस्वाध्वप्रदेशे-
ष्वपि । शैलापाभिहतस्य सूर्यकुजयोर्मृत्युः खव-
न्मुस्य १०४योः कूपे मन्दशशाङ्कभूमितनयैर्वन्मुक्तकर्म-
४।७।१०स्थितैः । कन्यायां खजनाक्षिभोष्णकरयोः पाप-
महेर्दयोः स्यातां यद्युभयोर्दोऽर्कशशिनौ तोये तदा
मज्जतः । मन्दे कर्कटगे जलोदरकृतो मृत्युर्मुग्धाङ्गे
मृगे शस्त्राग्निप्रभवः शशिन्यशुभयोर्मध्ये कुजर्क्षे स्थिते ।
कन्यायां रुधिरौत्थशोषजनितस्तद्वत् स्थिते शीतगो-
सौर १० यदि तद्वदेव हिमगौ रज्ज्वाग्निपातैः कृतः ।
वन्वाङ्गी ५नवमस्ययोरशुभयोः सौम्यपहादयोर्द्वेषाणैश्च
ससर्पपाशनिगडैः लिङ्गस्थितैर्वन्धनैः । कन्यायामशुभान्वि-
तैःस्तमयगे चन्द्रे सिते मेघगे सूर्ये लग्नगते च विद्धि
मरणं स्त्रीहेतुकं मन्दिरे । शूलोद्भिन्नतनुः सुखेऽवनिमुते
सूर्येऽपि वा खे १० यमे सप्तजीर्णहिमांशुभिश्च युगपत्या-
पैस्त्रिकोष्णात् ५।६।१ गैः । वन्मु ४स्ये च रवौ १० वियत्यव-
निजे जीर्णेन्दुसंवीक्षिते काष्ठनाभिहतः प्रयाति मरणं
सूर्यात्मजेनेक्षिते । रन्वास्सदाङ्गहिमकै १०।११४लंगुला-
हताङ्गः प्रजीर्णचन्द्ररुधिरार्किदिनेशयुक्तैः । तैरेव कर्म १०
नवमोदय १पुत्र ५संस्थैर्धूमाम्निवन्धनशरीरनिकुट्टनान्तः ।
वन्मुक्तकर्म ४।७।१०सहितैः कुजसूर्यमन्दैर्निर्याणमायुध-
शिखिलितपालकोपात् । सौरीन्दुभूमितनयैः सप्त-
खासदस्यै १।४।१०कैयः क्षतकमिक्षतश्च शरीरपातः ।
ख १०स्येऽर्केऽवनिजे रसातलगतं यानप्रपातादुदयो
यन्त्रोत्पीडनजः कुजेऽस्तमयगे सौरेन्दुनाभ्युद्गमे ।
विष्णुमध्ये रुधिराक्षिशितकिरणैर्ज्वालासौरर्क्षगैर्यौतैर्वा
गलितैर्नुसूर्यरुधिरैर्व्योमास्तवन्वा १०।७।१२क्षयान् । वीर्या-
न्वितवक्रवीक्षिते जीर्णेन्दौ निधनस्थितेऽर्केजे । युद्धो-
द्भवरोगपीडया मृत्युः स्यात् क्षमिशस्तदाहजः । अक्षे ७

रयो मरुधिरे निधनेऽर्कपुत्रे क्षीणे रसातलधगते
 हिमगो खगान्तः । लग्नात्मजाटमतपः११५।८।६स्त्रिन
 भौममन्दचन्द्रैस्तु शैलशिखराशनिज्जलपातैः । द्वाविंशः
 कथितस्तु कारणं द्रेष्काणो निधनस्य स्वरिभिः । तस्या-
 धिपतिर्भवोऽपि वा निर्याणं स्वयुग्मेः प्रयच्छति ।
 होरानवांशकपयुक्तसमानभूमौ योगेक्षणादभिरतः परि-
 कल्पमेतत् । मोहस्तु मृत्युसमयेऽनुदितांशतल्यः स्वेऽंजे-
 क्षिते द्विगुणितस्त्रिगुणः शुभैश्च । दहनजलविमिश्रैर्म-
 खसंक्षेपशोधैर्निधनभवनसंस्थैर्व्यालवर्गैर्विडलः । इति
 शवपरिणामश्चिन्तनीयो यद्योक्तः पृथुविरचितशास्त्राद्वत्य-
 नूकादि चिन्त्यम् । गुरुदुपतिशुक्रौ स्वर्यभौमौ य-
 मसौ विवृषपितृतिरक्षोर्नारकीयांश्च कुर्वुः । दिनकरशशि-
 वीर्याधिष्ठिता त्र्यंशनाथात् प्रवरसमनिहतास्तुङ्गच्छासा-
 दनूके । गतिरपि रिपुर्गन्धर्वप्रशपोऽस्तस्थितो वा गुरु-
 रथ रिपुकेन्द्रच्छिद्रगः स्त्रोत्रसंस्थः । उदयति मवनेऽन्ये
 सौम्यभागे च भोजो भवति यदि वलेन प्रोज्झितास्तत्र
 शेषाः । इति नेर्याणिकाध्यायः । "नेष्टा योगा जातकं
 कामिनीनां निर्याणं स्यात्तदजन्मद्रिकाणः" इत्युपसंहा-
 राध्याये तत्रोक्तम् । निर्गतं यानमस्मात् प्रा० व० "सं-
 ज्ञायां पूर्वपदात्" पा० णत्वम् । पशूनां पादवन्धने
 हृदामनि वैज० "निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः" भावः ।
 निर्यातक त्वि० निर्यातं निर्याणं बहिष्करणं तत् करोति
 णिच्-एव लृट् । निहारीके । "व्यग्नयश्च ये विप्राः
 प्रेतनिर्यातकास्तथा" भा० अतु० २३ अ० । "सूत-
 निर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये" मार्कण्डे ३५ अ० ।
 निर्यातन न० निर+यत-णिच् ल्युट् । श्वैरशुभैः, २प्रतीकारे
 ३प्रतिदाने ४न्याससमर्पणे च अमरः । ५भारणे हेमच० ।
 ६क्षणादेः शोधने च । "विगणनश्च निर्यातनम्" सि०
 कौ० । "नहान्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति" हरिवं०
 निर्यात्य त्वि० निर+याति-कर्मणि यत् । शोधनीये २प्रति-
 देये च "कन्या चैवं न चान्यस्य निर्यात्यानेन सङ्गता"
 हरिवं० १७७ अ० ।
 निर्याम पु० निर+यम-घञ् । पोतवाहे हेमच० ।
 निर्यास पु० न० निर+यस-घञ् अर्द्धचौ० । १कषाये २काये
 शब्दभा० । ३दृष्टादिक्षीरे दृष्टात् निर्गत्य कठिनतां
 याते दृष्टरसभेदे (खाटा) रत्नभा० "शालनिर्यासगन्धिभिः"
 रघुः । "लोहितान् दृष्टनिर्यासान्" मनुः । ३निषप्रन्दि
 जलादौ च कंससाय सुखसेदो भूभेदान्तरगोचरः ।

अभवद्रोपनिर्यासः" हरिवं० ८७ अ० । निर्यासस्याद्वारदे-
 शादिः कुक्षदा०ठच् । निर्यासिक तत्सन्निकटदेशादौ त्रि० ।
 निर्यूष पु० नितरां यूपः प्रा० स० निर्यासगन्धार्थे शब्दभा०
 निर्यूह पु० निर+जह-क प्रथो० । १मत्तवारणे वैजयन्ती
 तद्वनाकारतया निर्मिते रनागदन्ते द्वारवेदिकायां काष्ठभेदे
 अमरः । २शेखरे ३आपीडे ५द्वारे ६काये निर्यासे
 मेदि० । "वितर्दिनिर्यूहवितङ्कनोडः" भावः । द्वार-
 तोरणनिर्यूहैर्युक्तमभययोपमैः" भा० आ० १०८ अ० तत्र
 आपीडे "खड्गकार्ककनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि"
 भा० ८०१८ अ० कार्ककस्य निर्यूहैः आपीडैरिव शरै-
 रित्यर्थः । [२पाण्डुरप्रष्टे हेम० ।

निर्लक्षण त्वि० निर्गतं लक्षणमस्य प्रा० व० । १शुभलक्षणान्यन्ये
 निर्लिप्त त्वि० निर+लिप-क्त । १लेपरहिते २सम्बन्धन्यन्ये
 निःसङ्गे । "निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधना-
 नकः" ब्रह्मवै० पु० ।

निर्लुचन न० निर+लुच-भावे ल्युट् । वितृषीकरणादौ
 "नखनिर्लुचनादिभिरपि तत्कार्यसिद्धेः" कात्या० श्रौ०
 १।६।६ सू० कर्कः ।

निर्लुगठन न० निर+लुठि-भावे ल्युट् । अयहरणे (लोटा)
 "अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुगठनं सुभ्रुवः" शा० द० ।
 निर्लेखन न० निर+लिख-भावे ल्युट् । १मलादेरपसारणे
 (आचङ्गान) करणे ल्युट् । २तत्साधने "जिह्वानिर्ले-
 खनं रोष्यं सौवर्णं वाल्मेव च" सुश्रुतः ।

निर्लेप त्वि० निर्गतो लेपः सम्बन्धोऽनुलेपनं वा यस्य प्रा० व० ।
 १परिणामहेतुसंयोगादिशून्ये २अनुलेपनरहिते च "लो-
 कवेदयिरुद्धैरपि निर्लेपः स्तनन्त्येति सहापाशुपताः"
 कुक्षुमा० "निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विगुह्यति" मनुः ।
 निर्लोमन् त्वि० निर्गतं लोम यस्य । लोमरहिते (टाक)
 रोगयुक्ते । तद्रोगम् "पट्टस्त्रस्य हरणात् निर्लोमा
 जायते नरः" शाता० उक्तेः पट्टस्त्रहरणाज्जायते ।

निर्ल्वयनी स्त्री नितरां लयति अहिरस्याम् त्वचि ल्युट्
 डोप् प्रथो० । सर्पत्वचि (खोलस) "तदथाऽहिर्निर्ल्व-
 यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत" दृह० उच्य० ।
 "अहिर्निर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकः वल्मीके सर्पाश्रये
 वल्मीकादावित्यर्थः प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ता मृताऽनात्मभावेन
 सर्पेण परित्यक्ता मृता शयीत" भा० ।

निर्वक्तव्य त्वि० निर+वच-कर्मणि तव्य । अवयवार्थकथनेन
 प्रतिपाद्ये निर्वच्यतिर्वचनीयावप्यत ।

निर्वचन न० निर्+वच-भावे ल्युट् । शिरोक्षौ अवयवार्थं कथने । २प्रसिद्धे च “न निर्वच्यः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं कृतम्” भा० पं० २७ अ० । “मत्वं सोने वलं नायां” राज्यां दुर्योधने तथा । इति लोके निर्वचनं लोके चरति भारत” भा० पं० १२ अ० ।

निर्गतं वचनं यस्य प्रा० पं० । यच्चमशून्ये शतृणीमित्यर्थे “माल्येन तां निर्वचनं जघान” कुमा० । ४वचनरहिते वक्तव्यताशून्ये लि० “येषां तद्भागानि महोदकाति वाप्यच कूपाय प्रतिश्रयाश्च । अक्षस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना भवन्ति” भा० पं० १६६ अ० ।

निर्वण लि० निर्गतो वनात् निरा०त० प्रणिरन्तरित्यादिना अस्त्रं ज्ञायामपि णत्वम् । वनात्प्रकान्ते “निर्वणो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्” भा० उ० २८ अ० अथ “वनं समासे” पा० समासमात्रे वनान्तत्वेनान्तोदात्तात् ।

निर्वपण न० निर्+वप-भावे ल्युट् । शदाने शयनादीनां संविभागे च । “परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि” कात्या० श्रौ० ८।२।१ । “अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः” मनुः ।

निर्वर लि० निर्गतो वरो वरणमस्य । शिर्लज्जे कठिने शनिर्भये शसारे च हेमच० । अत्र निर्दर इत्येव पाठः सुद्रादोषात् निर्वर इति पाठोऽसाधुः । अतएव मेदिनी-कोषे निर्दरं निभये सारोऽन्यवत् कठिनेऽत्रपे” इत्युक्तम् ।

निर्वर्णन न० निर्+वर्ण-“सत्यापैति” पा० णिच् भावे ल्युट् । दर्शने लि० ।

निर्वर्त्तित लि० निर्+वृत्-णिच्-कर्माणि क्त । निष्पादिते ।

निर्वर्त्य लि० निर्+वृत्-णिच्-कर्माणि यत् । निष्पाद्ये व्याकरणपरिभाषिते कर्मभेदे न० “तत्त्रिवर्त्यं विकार्यञ्च कर्म-हेधा व्यवस्थितम्” हरिः कर्मवृत्तौ १७७। ४० वृत्तम् ।

निर्वहण न० निर्+वह-भावे ल्युट् । शिरोक्षौ प्रस्तुत-कथासमाप्तौ २प्रसूताभिनयस्य निर्वहणे, नाटकसन्ध्यादेर-ङ्गभेदे तस्याङ्गानि सन्ध्यादीनि यथोक्तं सा० द० “सन्धि-विबोधो अथनं निर्वहः परिभाषणम् । कतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगृह्यनम् । भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्य-ङ्गानि नागतः” । युच् । निर्वहणा निष्ठायां स्त्री ।

निर्वोच् लि० निर्+वृत्-अनृच्-क्लिप् अवोपसर्गस्य व्यक्तोपः । निर्गते “तस्यादिमे प्राण्या विष्वजोऽवाञ्जोऽव-निर्वोच्” सा० ब्रा० ७।६ ।

निर्वाण लि० निर्+वा-क्त । “निर्वाणोऽवाते” पा० तस्य नः । शाले वज्रिष्ठन्यादौ २चरमाश्रमस्ये सुनौ शिष्यत्वे ४शून्ये शब्दः । भावे क्त । ५अस्तगमने इनिर्गते ७गज-मञ्जने दसङ्गमे ६अपवर्गे मोक्षे मेदि० । १०विनागे यादवः ११विद्यालौ हेमच० । “निर्वाणोऽखानशयनानि त्रीणि गजकर्माणीति” पालकाव्योक्ते १२गजकर्मभेदे । “अरुन्तुदमिशालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “अनि-र्वाणस्य मञ्जनरहितस्येति” सङ्गि० । “कुरुतेऽस्मिन्-मोक्षेऽपि निर्वाणालातलाघवम्” । “निर्वाणभूविठम-यास्य वीर्यम्” कुमा० । निर्गतौ “स्वर्लोकास्तो गत-निर्वाणमत्” भावः । “यतितव्यं समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छत” । “समत्वबुद्धेर्निर्वाणं फलसुक्तं सुतौ अतौ सर्वदुःखोपरनणनक्षयं ब्रह्मणि स्थितिः” “स्थित्वाऽस्या-मन्तःकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणस्येच्छति” “स योगी ब्रह्म-निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति” गोता । सर्वदुःखोपरमा-त्मकत्वात् निरतिशयानन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषादिकैवल्य-रूपं ब्रह्म निर्वाणस्येच्छति इत्यर्थः । १३आदिपुरुके (५) लिफले मात्मागणभेदे १४विद्योपदेशपन्थभेदे यथा धर्वाणतन्त्रादि । नाभिदेशे जय्ये १५प्रणवपुटितमाहका पुटितस्त्राभीष्टमन्त्रे । “कुक्षु कां मूर्ध्नि संक्षयं हृदि-सेतुं विचिन्त्येत् । महासेतुं विशुद्धे त पोङ्गुगारे ससृजरेत् । मणिपुरे तु निर्वाणं जहाकुण्डलिनीमधः । स्वाधिष्ठाने कामवीजं राक्षिणीमूर्ध्नि संस्थितम् । वि-चिन्त्य विधिवद् देवि ! मूलाधारान्तिकाच्छिवे ! । विरु-द्धानं सारेद्देवि ! विसतन्तुतनीयसीम् । देवीस्थानं द्विजिह्वानं मन्त्रमूलादृतं सङ्घः” । तत्र निर्वाणं यथा “अथ यज्यामि निर्वाणं षड्गु सारहितानघे । प्रणवं पू-र्वैस्तुष्टार्थं सादकाद्यं ससृजरेत् । सादकाणीं समस्ताञ्च पुनः प्रणवसृजरेत् । एवं पुटितमूलादृतं मज्जिन्वाणि-पूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति पामरः । कल्पकोटिषड्गुत्तुतस्य विद्भिर्न जायते” आगम-विज्ञासतन्त्रम् ।

निर्वाणमण्डप पु० काशीस्थे सकृत्पण्डपाख्ये तीर्थभेदे ।

निर्वाणमस्तक पु० निर्वाणं निर्वाणं तन्मस्तकमिव यत् । मोक्षे लि० ।

निर्वाणरुचि लि० निर्वाणे रुचिरस्य । शोक्षसाधनसक्तौ एकादशमन्त्रनरे २देवभेदे “सहस्रिधर्मसावर्णिकेकादशम-आत्मवान्” इत्युपक्रमे “विहङ्गमाः कामगमा निर्वा-

णरुचयः सुराः” भागवते ८/११/१२ श्लोकः ।
निर्वीणो स्त्री जैवानां शशपदेवताभेदे हेम० । निर्गता वाणी
यस्य वा० कप् न । श्वाक्यरहिते तृष्णीभूते कपि
निर्वीणीकोऽप्यत्र लि० ।

निर्वीत लि० निर्गतो वातो यस्मात् प्रा० व० । वायुग्न्य-
देशे । निर्+वा-क्त निर्वीणोऽयाते पा० न तस्य नः ।
२ निर्गते याते हेमच० । “अस्त्वयमिव सूर्येण निर्वीत
इव वायुना” भा० सं० १५ अ० ।

निर्वीदृष्टं निर्+वृद्ध-घञ् । निरुद्धवादे श्लोकापवादे
अमरः । “किमात्मनिर्वीदृकथासुमेधे” रघुः । नितरां
वादः । २ निश्चितवादे क्षीरस्वामी । अभावेऽव्ययी० ।
श्वादाभावे अव्य० ।

निर्वीपं निर्+वप-भावे घञ् । श्दाने, प्राप्तिपिहलोको-
द्देशेन श्दाने च । “अमावास्यां तु निर्वीपात् सर्वकामा-
नवाप्नुयात्” भा० अहु० ८७ अ० ।

निर्वीपणं निर्+वप णिच्, -वा-वा णिच्-एक् ल्युट् ।
श्मारणे वपे अमरः । श्दाने च हलायु० । (नियान्) ।
२ निर्वीपतासम्पादने । “तप्रायःपिण्डसिकतानां वा
निर्वीपणं प्रसाधनञ्च कर्तव्यम्” सुश्रुतः । “दाहपा-
कञ्चरवतां कार्यं निर्वीपणं भवेत्” सुश्रुतः । “दीप-
निर्वीपणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः” ति० त० ।

निर्वीर्यं निर्+वृ-ण्यत् । निःशङ्ककर्म्मकर्त्तरि सत्वस-
म्पदा उद्यमेन कार्यकर्त्तरि अमरः । भयविक्रमव्यसना-
भ्युदयादौ निर्वीकारं मनः सत्वम् तत् सम्पदा सम्पत्तन्
उद्यमं कुर्वन् योनिःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्वीर्यं
इत्युच्यते ।

निर्वीसनं निर्+वस-णिच् भावे ल्युट् । पुरादितो
वह्निष्कारणे श्निःसारणे श्मारणे हिंसने श्विसर्जने
च भेदि० “ततो दुर्विधनः क्रूरः कर्णञ्च सहस्रौवलः ।
तेषां निर्पह्निर्वीसान् विविधांस्तु समारभन्” भा० आ०
६१ अ० “निर्वीसनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप !” भा०
उ० ८६ अ० ।

निर्वीर्यं लि० निर्+वस-णिच्-कर्म्मणि यत् । नगरादितो
वह्निष्कार्ये । “कक्षां कताङ्को निर्वीर्यः स्मिन् वा-
ऽस्यावकर्त्तयेत्” मनुः । “निर्वीर्या व्यभिचारिण्यः प्रति-
कूलास्तथैव च” याज्ञ० ।

निर्वीहं निर्+वृह-घञ् । श्कार्यसम्पादने २ निष्पादने
श्समाप्नौ च । “यावता स्यात् खनिर्वीहः स्त्रीकुर्यात्ताव-

देव त्वं नारदीयपु० “स्वतिथ्या कर्मानिर्वीहे” ति० त० ।
निर्विकल्प(क) लि० निर्गतो विकल्पो ज्ञातृज्ञेयादिविभागो
विशेषप्रविशेषणतासम्बन्धो वा यस्मात् प्रा० व० वा कप् ।
१ वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयादिविभागान्मन्ये ब्रह्मात्मैकात्म-
विषये अखण्डाकारके एकविषयके विशेषप्रविशेष-
णतासम्बन्धरहिते ज्ञाने, “आत्मारामा विहिततरतयो
निर्विकल्पो समाधायित वेणी० । “तत् प्रमा नाप्रमा
नापि ज्ञागं यद्विर्विकल्पकम् । प्रकारतादिमून्यं हि
सम्बन्धानवगाहि यत् इति न्यायोक्ते अलौकिके आलो-
चनात्मके २ ज्ञानभेदे । “ज्ञानं यद्विर्विकल्पकाख्यं तद-
तोन्द्रियभिषृते” भाषा० । आलोचनशब्दे ८२६ पृ०
दृश्यम् । बौद्धमतो निर्र्विकल्पकज्ञानमेव प्रमाणं कल्प-
नान्मून्यत्वात् तद्विज्ञं सर्वप्रमाणं यथोक्तं सर्वदर्शनसंग्रहे

“तत्तत्तार्थो द्विविधः आहोऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं
निर्विकल्पककल्पं प्रमाणं कल्पनापोदत्वात् अध्यवसायः
सर्विकल्पककल्पोऽप्रमाणं कल्पानाज्ञानत्वात् । तदुक्तम्
“कल्पनापोदमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो
वस्तुनिर्भाषादसंवादादुपपन्नः । आद्यं वस्तु प्रमाणं
हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा । न तद्वस्तु न तन्मानं शब्द-
लिङ्गेन्द्रियादिजमिति” च । ननु सर्विकल्पकस्याप्रामाण्ये
कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादस्योपपद्येयातामिति
चेन्न तद्वदं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्प-
र्येणार्थप्रतिबन्धसम्भवेन तदुपपत्तेः” ।

निर्विकारं निर्+वृ-ण्यत् । निःशङ्ककर्म्मकर्त्तरि सत्वस-
म्पदा उद्यमेन कार्यकर्त्तरि अमरः । भयविक्रमव्यसना-
भ्युदयादौ निर्वीकारं मनः सत्वम् तत् सम्पदा सम्पत्तन्
उद्यमं कुर्वन् योनिःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्वीर्यं
इत्युच्यते ।

निर्विचारं लि० निर्गतो विचारो यतः प्रा० व० । १ विचार-
रहिते “रे रे खैरिणि ! निर्विचारकविते ! साखत्
प्रकाशीभव” चन्द्रालो० । पात० सूत्रोक्ते सूक्ष्मविषयके
समापत्तिरूपे श्रमाभिभेदे च “एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता” पात० सू० ।
“तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्म्मकेषु देशकालनिमित्ता-
नुभवावच्छिन्नेषु वा समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते ।
तत्राप्येकबुद्धिनिर्गोचरोदितधर्म्मविशिष्टं भूतसूक्ष्म-
आत्मस्वनीभूतं समाधिप्रज्ञायासपतिष्ठते । या पुनः
सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेशधर्म्मानवच्छिन्नेषु

सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्वि-
चारेत्युच्यते एवं स्वरूपं हि तत् भूतसूक्ष्मम् एतेनैव
स्वरूपेणात्मस्वनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपसुपरञ्जयति ।
प्रज्ञा च स्वरूपशून्येव अर्थमात्रा यदा भवति तदा नि-
र्विचारेत्युच्यते । तत्र महावस्तुविषया सवितर्का, निर्वि-
तर्का च सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च एवम-
भयोरेतयैव निर्वितर्काया विकल्पहानिव्याख्यातेति भा०
“निर्विचारवैशारद्ये व्यध्यात्मप्रसादः” सू० । “व्यशु-
द्धावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमो-
भ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं यदा
निर्विचारस्य समाधेयैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो
भवति व्यध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमानुरोधी
स्फुटप्रज्ञालोकः । तदाचोक्तं “प्रज्ञापासादमारुह्य व्य-
शोच्य शोचतो जनान् । भूमिष्ठानिव शैलस्यः सर्वान्
प्राज्ञोऽनुपश्यति” भाष्यम् । [न्देहे ।

निर्विचिन्तित्वं ति० निर्गता विचिकित्सा यस्य प्रा० व० । निःस-
निर्वितर्कं ति० निर्गतो वितर्को यस्मात् प्रा० व० । श्वितर्क-
शून्ये पात० सू० । उक्ते २ समाधिभेदे तल्लक्षणादिकं तल्लोकां
यथा “स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्ये वाऽर्थमात्रनिर्भासा
निर्विचरिणी” सू० । “शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युद्दि-
ष्टवद्वाद्याकारप्रतिभासिततया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूप-
शून्येव निर्वितर्का समापत्तिः” भा० ।

निर्विस्मृतिः ति० निर्+विद-कृत निर्विस्मृत्योपसंख्यात्वात् दृश्य-
नत्वे णत्वटुत्वे । शनिर्वेदयुक्ते शस्त्रिणे श्मप्रवै-
राग्ये विरक्ते च । “निर्विस्मोऽहं दक्षिणेन मार्गेण
गतागतलक्षणेन” ईशोप० भा० ।

निर्विन्ध्य ति० निर्गतः विन्ध्यात् नि० त० । श्विन्ध्यपर्वतनिः-
सृते । तथाभूते २ नदीभेदे स्त्री “गोदावरी निर्विन्ध्या
पयोष्णी इत्यादि” भाग० ५।२।१८ भारतवर्षनद्युक्तौ ।
“निर्विन्ध्यायाः पथि भयरसाभ्यन्तरः सन्निपत्य” मेघ० ।
“नर्मदा सरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापी
पयोष्णी-निर्विन्ध्या-कावेरीप्रमुखा नदी” विष्णुपु० ।

निर्विशेष न० निर्गतो विशेषो यस्य प्रा० व० । सर्वदैकरूपे
विशेषरहिते परब्रह्मणि । “निर्विशेषं परं ब्रह्म सा-
क्षात्कृत् मनीश्वराः । मे सन्दास्ते तु कल्पन्ते सविशेष
निरूपणैः” विशेषरहिते तत्त्वरूपे ति० । “प्रवातनीलो-
त्पलनिर्विशेषम्” कुमा० ।

निर्विष ति० निर्गतं विषं यस्मात् प्रा० व० । श्विषरहिते

२ अविषायां तृणभेदे स्त्री । “निर्विषा कटुका शीता कफ-
वातास्रदोषनुत् । अनेकविषहन्त्री च व्रणनिर्भूत-
कारिणी” राजनि० । गौरा० छीष् निर्विषो श्लेष्मा-
मकन्दायां स्त्री । इयं चतुर्विधा भवति “रक्ता श्वेता
भृशं क्षणा पीतवर्णा तथैव च । यथापूर्वञ्च विज्ञेया
वल्या श्रेष्ठा शुणोत्तमा । सर्वदोषहरो लेपाङ्गुलान्ध-
यधुनाशिनी । श्लेष्मजान् विंशतिरोगान् सद्यो हन्यात्
निषेवणादिति” भावप्र० ।

निर्विष्ट ति० निर्+विश-कृत । कृतनिर्विशे १ कृतभोगे
२ प्राप्तवेतने लब्धभूतो ३ कृतविवाहे ४ कृताग्निहोत्रे
च । “ज्येष्ठोऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशेत् परिवेत्ता
भवति” उद्वा० त० सू० तः । ५ भोग्ये च । “स्वनि-
र्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान्” भा०
१।२ अ० । ६ भुङ्क्ते च “निर्विष्टविषयस्ते हः” रघुः ।
“निर्विष्टं वैश्वशूद्रयोः” गौतम० । निर्विष्टं वेतनलब्धम्
निर्विशे ४ तिमोगयोरित्युक्तेः । एकां त० रघुः ।
निर्विशे ४ तिमोगयोरित्युक्तेः ।

निर्वीज ति० निर्गतं बीजमस्य । श्वीजशून्ये २ कारण-
रहिते पात० उक्ते २ समाधिभेदे पु० ।

“तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाच्चिर्वीजः समाधिः”
पात० सू० । “स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञा-
कृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति । कस्मात् ?
निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधते इति
निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारा-
स्तत्त्वमनुमेयम्, व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह
कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां
प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिना न
स्थितिहेतवो भवन्तीति यस्मादवसिताधिकारं सह कैव-
ल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः
स्वरूपप्रतिष्ठः । अतः शुद्धो सक्त इत्युच्यते” भा० । “तस्यापि
निरोधे सर्वनिरोधात् निर्वीजः समाधिः । परेण वैरा-
ग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन सर्वसंस्कारोपजननद्वारा
तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधे न केवलं प्रज्ञाया
इत्यपिशब्दार्थः सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रज्ञाप्रवाहस्य
निरोधात् कारणाभावेन कार्यानुत्पत्त्यादनात् सोऽयं नि-
र्वीजः समाधिः । व्याचष्टे स निर्वीजः समाधिः स-
माधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्मात् वैराग्यात् उपजायमानः
संस्कारद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृता-

नामयसौ संस्काराणां परिपन्थी भवति । ननु वैराग्यजं
विज्ञानं सदविज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारान्तर्विज्ञानं
कथं बाधते दृष्टा हि स्वप्नदृष्टार्थसृष्टिरित्याशयवान्
पृच्छति । कक्षादिति उत्तरं निरोधज इति निरुध्यते-
ऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यं ततो जातो निरो-
धजः संस्कारः, संस्कारादेव दीर्घकालनैरन्तर्यसंस्कारा-
सेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो ननु विज्ञाना-
दित्यर्थः । स्यादेतन्निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणं स
हि प्रत्यक्षेण भानुभूयते सृष्ट्या वा कार्येणानुमीयेत न
च सर्ववृत्तिमात्रनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः, नापि सृष्टिः
तस्य वृत्तिमात्रनिरोधितया सृष्टिजनकत्वासम्भावित्यत
आह निरोधेति । निरोधे स्थितिः चित्तस्य निरुद्धा-
वस्थेत्यर्थः । तस्याः कालक्रमो सृष्ट्तोर्द्वयामयामाहो-
रात्रादिसदनुभवेन । एतदुक्तं भवति वैराग्याभ्यासप्रक-
र्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो सृष्ट्तोर्द्वयमादिव्यापितया
अयते योगिना, न च वैराग्यक्षणाक्रमनियततया परस्पर-
मसम्भवनस्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्तु-
मीशत इति तत्तद्वैराग्यक्षणाप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारः
प्रचयवर्धितव्य इति भावः । ननु द्विद्वानां प्रज्ञासंस्काराः,
निरोधसंस्कारास्तु कुतः ससच्छिद्यन्ते अतुच्छेदे वा साधि-
कारत्वमेव इत्यत आह व्युत्थानेति । व्युत्थानञ्च
तस्य निरोधसमाधिश्च सम्प्रज्ञातः तत्प्रभवाः संस्काराः
कैवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्था-
नप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवति चित्ते व्यु-
त्थानप्रज्ञासंस्कारवत्, निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवास्ते
चित्ते । निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारवत्,
पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साधिकारं शब्दाद्युपभोग-
विवेकख्याती च पुरुषार्थो संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः
प्रतिषेधेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्था विदेहप्रकृतिल-
यानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम् अपि तु
क्लेशवासितमेत्याशयवानाह यच्चादिति । शेषं सुग-
मम् विव० । २काकलीद्राक्षायां स्त्री राजनि० ।

निर्वीर त्रि० निर्गतो वीरः शूरः पतिः पुत्रो वा यस्य यस्यावा
प्रा० व० । १वीरशून्ये 'केनापीदमहो मङ्गलदुरवो निर्वीर-
सर्वीतलम्' महाना० । २पतिपुत्रविहीनायामवीरायां
स्त्रियां स्त्री हेमच० ।

निर्वृत त्रि० निर्+वृ-क्त । मुख्ये ।

निर्वृति स्त्री निर्+भावे क्तिन् । १स्वास्थ्ये सुखे २भोजे

हेमच० । "न जातु कामो लभते स निर्वृतिम्" ।
"सर्वं तु निर्वृतिकरे निवसन्नुपैति" सायः ।

निर्वृत्त त्रि० निर्+वृ-क्त । १निष्पन्नं व्यसः । "विप्रे
न्यूने त्रिभिर्वर्षेभ्यस्ते युष्मिन् नैगिकी । निर्वृत्तचूडके
विप्रे तिरात्वाच्छुद्धिरिष्यते" शु० त० अङ्गिराः ।

निर्वृत्तशत्रु पु० द्वापरयुगीये वदुव्ये नृपभेदे । "दृष्ट्वा-
न्वक्षे चान्येषु मुख्येषु मधुच्छदनः । युष्मासञ्च तं
भारं ययौ दारवतीं प्रति" "रामे भारं समासञ्च युशु-
धाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टयो चापि" इत्युप-
क्रमे "निर्वृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गाकारे विदूरथे" इत्य-
भिहितम् हरिव० ११७ अ० ।

निर्वृत्ति स्त्री निर्+वृ-भावे क्तिन् । निष्पत्तौ "वाचि
प्राये च पश्यन्तो यन्ननिर्वृत्तिमन्वयाम्" मनुः । "न
विना भावैर्निष्कं न विना बिद्धेन भावनिर्वृत्तिः"
सां०का० । "यथा दृष्टेन दोषेण यथा चानुविषर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यैव संप्राप्तिर्जातिरागसैः" माधवनि-
दानम् । निर्गता वृत्तिर्जोविका यस्य । २जोविका-
रहिते त्रि० :

निर्वेद पु० निर्+विद-भावे घञ् । १स्वावमाननायाम् ।
स च व्यभिचारिभावभेदः "निर्वेदो वेगदैन्यप्रसमदज-
डतेत्यादिना व्यभिचारिभावान् विमच्छ सा० द० लक्षितो
यथा "तत्त्वज्ञानापदोपप्रादेर्निवेदः स्वावमानना । दैन्य-
चिन्ताऽशुनिःश्वासवैषम्योच्छ्वसितादिकृत्" अस्य व्यभि-
चारिभावत्वेऽपि कश्चित् स्थायिभावत्वद्योतनार्थं प्राग्
निर्द्देशः अतएव "निर्वेदस्याधिभावोऽपि शान्तोऽस्ति
नवमो रसः" काव्यप्र० उक्तम् । एतन्मते निर्वेद एव
शान्तरसे स्थायिभाव इति भेदः । २परमवैराग्ये "ततः
कदाचिन्निर्वेदात् निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं
परित्यक्तं दुःखात्तेन नृशं मया" मा० शा० "तदा
गन्तासि निनिर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" गीता "जात-
निर्वेदसङ्गा स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् । कर्मनिर्वेदसङ्गा च
धर्मनिर्वेदमब्रवीत्" भा०शा० २१८ अ० । ३खेदे "अनि-
र्वेदः सदा कार्यो निर्वेदादि कुतः सुखम् । प्रथत्वात्
प्राप्यते ह्यर्थः कक्षादु गच्छत निर्द्दयाः" १५१ अ० ।
४वज्रकाशेनाप्यसिद्धपदार्थेषु निष्प्रयोजनत्वज्ञानेनाह-
तापभेदे च । [शब्दे १७१२ पु० दृश्यम् ।

निर्वेधिम पु० सुश्रुतोक्ते कर्णवेधनाकारभेदे कर्णव्यधविधि-
निर्वेश पु० निर्+विश-घञ् । १भोगे, २वेतने, ३मूर्च्छने,

मेदि० । ४विवाहे च अमरः । “कालमेव प्रतीक्षते
निर्वे(दे)यं भूतको यथा” मनुः । “अर्थातुक्तनिर्वेशो
जन्मकोष्यहसामपि” माग० ६।२।७ श्लोकः ।

निर्वेष्टन न० नितरां वेदनमत् । १स्त्रवेष्टननलिकायां
नाडीकरे हारा० प्रा० व० । वेदनरहिते ति० ।

निर्वेष्टुकाम पु० निर्वेष्टुं कामो यस्य तमोऽन्तर्लोपः ।
विषोडुकामे । “निर्वेष्टुकामो रोगात्तौ यियलुब्धस्ये
स्थितः । अमिथुक्तस्यथाऽन्येन राजकर्मोद्यतस्यथा” ।
आसेधनिषेधे नारदः ।

निर्व्यथन न० निर्+व्यथ-भावे ल्युट् । १नितरां व्यथने
२छिद्रे अमरः । निगते व्यथनं यतः प्रा० व० । २व्यथा-
शून्ये ति० ।

निर्व्यापार ति० निर्गतो व्यापारो यस्मात् प्रा० व० । व्यापार-
शून्ये तृष्णीं स्थित्वादौ । (तं मणिम्) “दधार मैथिली-
कण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना” रघुः ।

निर्व्यूढ ति० निर्+वि-वह-क्त । १निष्पन्ने २समाप्ते ३सप्त-
म्यन्त्रे अप्रतिबन्धे ४यथेष्टविनियोगाहे । यथा स्त्रीणां
यतिप्रत्नादिधने न निर्व्यूढं स्वत्वं पुंसान्तु तन्निर्व्यूढं
स्वत्वम् अप्रतिबन्धकतया यथेष्टविनियोगाहत्वात् । पुति-
काहूपाया दुहितश्च पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं पितृधने निर्व्यूढं
स्वत्वं पुत्रोत्पत्तेः पूर्वन्तु न निर्व्यूढमिति भेदः इति
दायभागमतम् । मिताक्षरामते तु स्त्रीसंक्रान्तधन-
स्यापि स्त्रीधनतया यथेष्टविनियोगाहत्वेन तत्र स्त्रीणां
निर्व्यूढं स्वत्वम् ।

निर्व्यूह पु० निर्व्यूह+प्रथो० । १निर्व्यूहे नागदन्ताकारकाष्ठे
हेमच० । “द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना” भा०
व० १६० च० । प्रा० व० । २व्यूहरहिते सैन्यादौ ति० ।

निर्वृण न० निःशेषेण हरणम् । १दाहार्थं शवादेर्वहृर्ह-
रणे, निःसारणे च । तस्य निर्वृणादीनि सम्प्रेतस्य
भागवत् । युधिष्ठिरः कारयित्वा सृहृत्तं दुःखितोऽभवत्”
शु० त० भागवतवाक्यम् । २नाशने च “तस्माद्भवद्भिः
कर्त्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् । वीजनिर्वृणम्”
भाग० ७।७।२८ ।

निर्हा(र्त्ता)द पु० निर्+हृद (हृद) वा घञ् । शब्दभेदे
खगादीनां शब्दे “सारसानाञ्च निर्हादमत्तोदकमसंशयम्”
भा० व० २११० । “सारसैः कलनिर्हादैः क्वचिदुन्नमिता
ननौ” रघुः ।

निर्हार पु० निर्+हृ-घञ् । १निश्चातशल्यादिः छद्मरणे

२मलमूलादित्यागे “आहारनिर्हारविहारयोगाः स्रष्टुता
धर्मविदा तु कार्याः” आ० त० । ३प्रेतदेहस्य दाहार्थं
बहिर्नयने, ४यथेष्टविनियोगे च । “न निर्हारं स्त्रियः
कुर्युः कुटुम्बात् बद्धमध्यगात् । खकादपि च वित्तादि
स्वस्य भर्तृरनाश्रया” मनुः ।

निर्हारक ति० निर्हरति बहिर्गमयति निर्+हृ-ण्वल् ।
शवादेर्दहात् बहिष्कारके “प्रेतनिर्हारकाश्चैव यर्ज-
नीयाः प्रयत्नतः” मनुः । प्रेतनिर्हारकस्य अपाङ्क्ते
यत्प्रोक्तिर्धन्यहृणेन तन्निर्हारकविषया । धर्मार्थं तन्नि-
हारे तु न दोषः “एतद्वै परमं तपो यत् प्रेतभरण्यं
हरन्तीति” कुल्लूकभट्टनृश्रुत्या तद्विधानात् ।

निर्हारिन् पु० निर्हरति दूरं गच्छति निर्+हृ-णिनि ।
१दूरगामिगन्धे अमरः । २निर्हरणकर्त्तरि । ३शवादे-
र्वह्निष्कारके ति० च ।

निर्हिम अव्य० हिमस्याभावः अव्ययी० । १हिमाभावे निर्गतं
हिमं यतः प्रा० व० । २हिमशून्ये ति० ।

निर्झास पु० निःशेषेण ह्रासः । नितान्तह्रासे “निर्झास
एवैकस्मिन्” आश्व० श्रौ० ६।६।६ ।

निलय पु० निनीयतेऽल ली-आधारे अच् । १मृदे २आ-
वासस्थाने च अमरः । “निलयः श्रियः सततमेतदिति”
भाषः । ३निःशेषेण लये ४अदर्शने । उभयत्र “सञ्ज्ञा-
रूपतानि दिगन्तराणि क्त्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताञ्चा प्रभा पतङ्गस्य सुनेच धेनुः”
रघुः ।

निलयन न० निनीयतेऽल नि+ली आधारे ल्युट् । नीडा-
दावाश्रये । “निलयनञ्चानिलयनञ्च” तैत्ति० उप० । “निल-
यनं नीडमाश्रयो मूर्त्तस्यैव धर्मः” भा० । “विह्वलं तत्
ससद्राभं सभयं भारतातरम् । बलमासीत् तदा सर्वस्वते
द्रोणाजुं नाशुभौ । तावेवास्तां निलयनं तावार्त्ताशनमेव
च” भा० द्रो० १८८ च० । भावे ल्युट् । २ल्लेपणे सम्बन्धे
“उत्तमाङ्गे निलयनं कपोतकहृप्रभृतीनाम्” सुश्रु० ।

निलिम्प पु० नि+लिप कर्त्तरि श । १देवे “जटाकटाहृष-
म्भमभ्रमच्चिलिम्पनिर्भरी” रावणकृतशिवस्तोत्रम् ।
“वेऽस्यां स्थ भ्रुवायां दिशि निलिम्पा नाम देवाक्षोपासम्”
अथ० १।२६।५ । २स्त्रीगव्यां स्त्री लिका० । स्वार्थे क ।
निलिम्पिका सौरभेयां स्त्रीगव्यां स्त्री हेम० ।

निलीन ति० नितरां लीनः । आत्यन्तसम्बन्धे तस्यादूरदे-
शादि कथ्यादि० क । निनीनक तत्पदिकपदेशादौ ति० ।

निवचन न० निरन्तरं वचनम् प्रा० त० । निरन्तरवचने ।

“तदेतन्निवचनमिवास्ति” शत०ब्रा०२।४।४ “निवचनं निरन्तरवचनम्” भा० । अभावे अव्ययी० । २वचनाभावे अव्य० ।

निवचने अव्य०निवचनं वचनाभावः एतदन्तत्वं निपातनात् । वचननियमे “मध्ये पदे निवचने च” पा० “अनत्वाधाने (उपस्योपगमाभावे) एतेः सङ्गं कञो विभाषया उप०सं । “निवचनेकृत्य निवचने कृतेति वा वाचं नियम्येत्यर्थः” सि० कौ० ।

निवत् त्रि० नि+ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” पा० “धात्वर्थमिष्टे साधने वर्त्तमानादुपसर्गादुत्तरे स्थाये वतिः स्यात्” सि० कौ० वेदे वति । निम्नगताद्यर्थे “निवतः निम्नगतानित्यर्थः” सि०कौ०। “ह्यं निवत्स्वपः स्वप-स्यया नरः” ऋ०१।१६।११। “निवत्सु प्रवणदेशेषु” भा० नीचैर्भाविष्यति २निम्नदेशे च “स उद्धतो निवतो याति वेविषत्” ऋ० ३।२।१० । “निवतः नीचैर्भाविष्यतः प्रदेशान्” भा० “शस्त्रीय निवता चरन्” ऋ०८।४५।३८ । “अस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवः” ऋ० १०।४०।८ । “निवनेव प्रयणेनेव” भा० छान्दसः तस्य नः ।

निवपन न० नि+वप-भावे ल्युट् । पिताद्युद्देशेन दाने “वृष्टयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत । तर्पणञ्चाय-कुर्वन्” भा० अतु० ८२ अ० । “अथ वा निवपनम्” कात्या० ७।७।२ “अस्मिन् काले वा उवरदेशे सोम-निवपनं भवति” कर्कः ।

निवर त्रि० नि+अन्तर्भूतगण्यर्थे ङ-कर्त्तरि अच् । १निवारके “आदु जे निवरो भुवत्” ऋ० ८।८१।१५ । “निवरो निवारयिता” भा० । नितरां त्रियते ङ-वरणे कर्मणि “यङ्ङडुनिश्चिगमय” पा० अच् । “कुमाय्यामिवाहि-तायां स्त्रियां स्त्री सि० कौ० ।

निवर्त्तन न० नि+वृत्-णिच्-भावे ल्युट् । १निवारणे “सैतच्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो वन्ध्यस्तथैव च । तोवप्रव-र्त्तनात् खेयो वन्ध्यः स्यात् तन्निवर्त्तनात्” मिताक्षरा । “तथा कराणां दशकेन वंशः । निवर्त्तनं विंशतिसंख्यैः चेतं चतुर्भिश्च भुजैर्निवर्त्तम्” लीलावतीपरिभाषिते (१विषा) चेतभेदे “विष्णवे विषयं ग्रामं ग्रामार्द्धमपि शक्तिः” इत्युपक्रमे “निवर्त्तनसंभं वा यो विष्णवे विनिवेदयेत् । सर्वभोगाणिनिवृत्ते स क्रीडति युगावधि । निवर्त्तनशक्तेनापि यः प्रीणयति केशवम् । शतयोजन-

विस्तीर्णं स राजा भूतले भवेत्” हेमा०दा० वराह० । अन्यथाऽपि निवर्त्तनमानम् यथाह वृहस्पतिः “दश-हस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डो निवर्त्तनम्” । मत्स्य० “दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशदण्डो निवर्त्तनम्” । देशभेदात् शतप्र-मेक्षया वा दाने फलतारतम्यद्योतनाय मानभेदोक्तिः ।

निवसति स्त्री नि+वस-आधारे अतिच् । गृहे शब्दरत्ना० निवसथ पु० न्युध्यतेऽत्र नि+वस-आधारे अथच् । ग्रामे हेमच० ।

निवसन न० न्युष्यतेऽत्र नि+वस-निवासे आधारे ल्युट् । १गृहे शब्द० । नि+वस-आच्छादने ल्युट् । २वस्त्रे हलायुधः । “प्राप्तनाभिनन्दमञ्जनमाशु प्रस्थितं निवस-नपहणाय” माघः । “हेमनैर्निवसनैः सुमध्यमा” रघुः । निवह पु० नितरासृजते यङ्-च । १समूहे अमरः “भाग्ये (११च्छजे) शवरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽन्धु निवहमोक्षाय” वृ० सं०८७०। नि+वह-कच् । २सप्तवायुमध्ये वायुभेदे । अनिलशब्दे १६६ पु० दृश्यम् । “निवहो यत् वा वाति केषाञ्चिन्न सखप्रदः । न प्रचण्डो न च मृदुः प्रमादो च प्रभञ्जनः” ज्यो०त० ।

निवाकु त्रि० नि+वच-वा० घुण् । निवचनशीले । ततः बाह्या० अपत्यादौ इज् । नैवाकवि तदपत्यादौ ।

निवात पु० निवृत्तो निरुद्धो वा वातोऽस्मात् प्रा०व० । १वृ-कवचे शस्त्राद्यभेद्यकवचे, २आश्रये च अमरः । निवा-(वां)त निष्कम्पमिव प्रदीपम्” कुमा० । “निवां(वां)त-निष्कम्पतया विभाति” रघुः ।

निवातकवच पु० हिरण्यकशिपोः पुत्रस्य संछादस्य दैत्यस्य पुत्रे १दैत्यभेदे अग्निपु० । निवातसभेदां कवचं येषाम् । २दानवभेदे ते च इन्द्रपेरितेनार्जुनेन निजतास्तृकथा भा०व०१६८अध्यायादौ । “निवातकवचानाम दानवा भस्म शतवः । सप्तद्रुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत । तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपवन्नप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय ! सुर्वर्यस्ते भविष्यति” १६८ इत्युपक्रमे ५ अ-ध्यायेस्तद्वचो वर्णितः ।

निवान्या स्त्री नितरां वाति गच्छति पाहत्वेन नि+वा-क-निवः पाता अन्यः परकीयोवत्सो वस्याः । परकीयेण वत्सेन या वृत्तवत्सा गौर्दृष्टे तस्यां गवि । “शभि-मृशार्द्धमपिद्वा निवान्या दुग्धे” कात्या०श्रौ० ५।८।१८ । निवान्यवत्सा स्त्री निवः पाता अन्यस्यावत्सः अन्यवत्सो वस्याः । खड्गप्रापयपरकीयवत्सयुक्तायां गवि “निवा-

न्यवत्सामेष्टये ब्रूयात् तस्यै पयसा जुहुयादात्तं वा
एतत् पयो यन्निवान्यवत्साया आत्तमेतदग्निहोत्रं
यन्मृतस्य तदात्तेनैव तदात्तं निष्कृत्य त्रेयान् भवति”
शत० ब्रा० १२।५।११४ ।

निवाप ५० न्युपगते नि+वप-घञ् । १पितृद्युद्देशेन दाने
२दानमात्रे च अक्षरः । “भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्
विदधुः पृथक्” । “अनुष्टुप्छन्दो निवापदत्तिभिः” रघुः
नि(नी)वार ५० नि+वृ-“नौ वृ-धान्ये” कर्मणि घञ् वा
दीर्घः । नीवाराख्ये धान्यभेदे । नीवाञ्जलिनाऽपि
केवलमहो सेयं कृतायां तनुः” सा० द० । निवारयति
यापानि नि+वारि क्त्वा वा० दीर्घः । दीर्घयुक्तः नदीभेदे
स्त्री “नीवारां महितां चापि सुप्रयोगां जनाधिप !” भा०
मी० ८ अ० । [“कण्डूयनैर्दं शनिवारणैश्च” रघुः ।

निवारण ५० नि+वृ-णिच्-भावे ल्युट् । नितरां वारणे
निवास ५० नि+वस-आधारे घञ् । १भृष्टे २आश्रये च
हेमच० “जगन्निवासो वसुदेवस्य नि” साधः । भावे
घञ् । ३वासे “कुलकारस्य षालायां निवासं चक्रिरे
तदा” भा० आ० १८५ अ० । ततः धान्या० चतुर्थ्यां
क । निवासक तत्सञ्ज्ञितदेशादौ लि० ।

निवासिन् लि० नि+वस+णिनि । १निवासकारके “क्रव्या-
दान् शकुनीन् सर्वांस्तथा यामनिवासिनः” मनुः ।
“अयानाथा प्रकृतयो माहवन्मुनिवासिनः” रघुः ।
निविड लि० नितरां विडति संहन्यते नि+विड-क । १सान्दे
घने २नीरत्ने ३दृष्टे च “शुक्लनिविडनितम्बविम्बभारा”
साधः । निनता नासा नि+नासायाः विडच् ।
४नतनासिकायां स्त्री हेमच० निनतनासिकायुक्ते ५थ-
वटीटे लि० ।

निविट् स्त्री नि+विद-करणे क्तिप् । १वाचि निघण्टुः ।
वैश्वदेवस्य शस्त्रे शंसनीये २मन्त्रपदभेदे च “कति देवा
याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिभेदे, यावन्तो वैश्व-
देवस्य निविद्युच्यन्ते त्वयस् त्वी च शता त्वयस् त्वी च
सहस्रा” ङ० उ० १ । “स याज्ञवल्क्योऽपि एतयैव वक्ष्य-
माणया निविदा प्रतिभेदे, यां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यो
यावन्तो यावत्सङ्ख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि,
निविज्ञाम देवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानि-
चिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते तानि निवित्संज्ञकानि
तस्यां निविदि यावन्तो देवाः अयन्ते तावन्तो देवा
इति । का पुनः सा निविदिति तानि निवित्पदानि

प्रदर्शन्ते । त्वयस् त्वी च शता त्वयस् देवा देवान्
त्वीणि च शतानि पुनरप्येव” त्वयस् त्वी च सहस्राख्ये
तावन्तो देवाः” भा० । ३वक्ष्यमाणन्यूज्जगद्दर्शने “पदैरा-
प्नोति निविदः” यजु० १८।२५ “पदैः निविदः न्यूज्जाना-
प्नोति वेददी” “सावित्र” शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति”
“चतुर्थकं व्यावापृथिवीयं शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति”
“अच्छेत्याभवं शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति” वैश्वदेव
शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति” इत्यादीनि शत० ब्रा०
१२।५।१११ पठितानि ।

निविज्ञान न० निविट् न्यूज्जो धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे
ल्युट् । ऐकाहिके यज्ञादौ “तद्यद्वैकाहिकानि निवि-
ज्ञानानि भवन्ति” शत० ब्रा० १२।५।११२ यत्न यत्न निविट्
धीयते तत् निविदिति शब्दे चतुर्म् दृश्यम् ।

निविरीस स्त्री निनता नासा “नेर्विडज्विरीसचो” पा१
विरीसच् दन्त्योच्चारणसामर्थ्यात् न प्लम् । १नतायां
नासिकायां २तद्युक्तपुरुषादौ लि० । ३सान्दे घने
जटा० “उरुनिविरीसनितम्बभारखेदि” साधः ।

निविष्ट लि० नि+विश-क्त । १चित्ताभिनिवेशयुक्ते २एकाग्र्ये
च “भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसाम्” कुमा० ।

निवीत न० नि+व्यज-क्त व्यष्टिः । १कण्डलस्मिते यज्ञ-
क्षले । व्यञ् संवरणे क्त संप्रसारणादि । २प्राप्तवस्त्रे
अक्षरः “उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्डसञ्जनम्”
कर्मपु० “अधो वासः प्रतिमुच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते”
कात्या० श्रौ० १५।५।१२ “निवीतञ्च कण्डसञ्जनम्” कर्कः ।

निवीतिन् लि० निवीतमस्य इति । कण्डलस्मितयज्ञक्ष-
युक्ते “कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनु-
ष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान्दर्षींस्तथा” चा० ब्रा० १०।१५।१०
“उद्धृते दक्षिणे पाष्ठावुपवीत्युच्यते द्विजैः । सव्ये
तु प्राचीनावीती निवीती कण्डसञ्जने” मनुः । स्त्रियां
ङीप् “त्वयुत्तरासङ्गवर्ती निवीतिनीम्” कुमा० ।

निवृत् स्त्री “जनाधिकेनैकेन निवृट्भुरजौ” ऋन्दोऽतुक्त
क्रमणिकायां कात्यायनोक्तेषु गायत्र्याद्यष्टकन्दः
एकाक्षरन्यूनपदादौ ऋन्दोभेदे । [२परिधृते लि० ।

निवृत्त न० नि+वृ-क्त । (उडनी) १उत्तरीये स्वामी ।

निवृत्त न० नि+वृत्-भावे क्त । १निवृत्तौ यत्नभेदे चित्तस्य
विषयेभ्यः २उपरमे च । ३अभावे न० । नञ्छलभाष्ये
“निवृत्तपदार्थक” इत्युक्तम् । “तस्यार्थः निवृत्तमभावः
प्रदायौ यस्मैति नपुंसके भावे क्त इति” वैयाकरणभूषणे

उक्तं, हरिण्याप्युक्तं यथा “अभावो वा तदर्धस्तु
भाष्यस्य हि तदाशयात्” । कर्त्तरि क्त । निवृत्तियुक्ते
लि० “निवृत्ततैरूपगीयमानात्” भाग० १।१७०। “निवृत्ते
भरते धीमान्तरेणामस्तपोयनम्” भट्टिः । निवृत्तिपूर्वके
कर्मणि न० “प्रवृत्तश्च निवृत्तः च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
सर्गादौ सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा” हेमा०
व्रत० भृगुः । धर्मभेदस्य निवृत्तिपूर्वकत्वादुपचारादत्र
निवृत्तपदव्यपदेश्यता ।

निवृत्तसन्नापन न० निवृत्तं सन्नापनं यस्य । सन्नापविहीने ।
तस्मै हितम् क्त । निवृत्तसन्नापनीय रसायनभेदे यद्योक्तं
सृजते “यथा निवृत्तसन्नापा भोदन्ते दिवि देवताः ।
सधौषधीरिमाः प्राप्य भोदन्ते भुवि मानवाः । अथ सप्त
पुरुषा रसायनं नोपयुञ्जीरन् तद्यथा अनात्मवानलंसो
दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृष्णप्रजापमानो चेति ।
सप्तभिरेव कारयैर्न सम्पद्यते । अज्ञानादनारम्भादस्थि-
रचितत्वाद्दुदारिद्र्यादनायकत्वादपमौदौषवातामाश्चेति”
सौषधशब्दे दृश्यम् ।

निवृत्तात्मन् लि० निवृत्तः विषयेभ्य उपरत आत्मा अन्तःक-
रणं यस्य । विषयरागमृन्त्यचेतस्ते २विष्णोः पु० “अनि-
वर्त्ती निवृत्तात्मा” विष्णुष० “स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त
आत्मायस्येति विग्रहः” भा० ।

निवृत्ति स्त्री नि+वृत्त भावे क्तिन् । न्यायमतसिद्धे १यत्रभेदे
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् । एवं
प्रकृतत्वं विध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । निवृत्तिश्च
भवेद् हेमात् हिटसाधनाधियः” भाषा० “हिटसाधनता
ज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वय
व्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति” सुक्ता० भीमांसकमते कल-
झाधिकरणशब्दे “प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन्
प्राग्भाव एव प्रवृत्तिनिराकरणस्य साध्यमानो निवृत्ति-
रित्युच्यते” इत्युक्ते २पदार्थे । अघिकं तच्छब्दे नञ्शब्दे
च दृश्यम् “ओत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं” यथा क्रियासु प्रवर्तते
लोकः” सा०का० ।

निवृत्त्यात्मन् लि० निवृत्तिः आत्मा स्वरूपं यस्य । निषेधे
“निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” ति०त० ।

निवेश पु० नि+विश-भावे घञ् । १प्रवेशे २उपवेशने आधारे
घञ् । निवेशाधारे गृहादौ अस्य लुभ्रा० उत्तरपद-
स्यस्य संज्ञायामपि न णत्वम् शरनिवेशः । “श्रीसतां
हरिप्रखवाहिनीनिवेशः” किरा० । आधारे घञ् ।

४यिविरे भावे घञ् । ५उदाहे विवाहे मेदिनिकोषः ।
निवेशन न० नि+विश-आधारे ल्युट् । १गेहे २नगरे
हेमच० । निवेशाधारे पृथिव्यां स्त्री ङीप् । “सोना
पृथिवि ! नो भवान्छरा निवेशनी” “निविशन्ति जना-
यस्यां साधुप्रतिष्ठाना पृथिवी” वेददी० । भावे ल्युट् ।
४प्रवेशे ५स्थितौ च जटाध० नि+विश+णिच्-भावे ल्युट् ।
६विन्यासे “वा गौरसिद्धार्थनिवेशवज्जिः” कुमा० ।

निवेश्य न० नि+विश-भावे ण्यत् । १व्याप्तौ । कर्मणि ण्यत् ।
२व्याप्ये लि० वा० कर्त्तरि ण्यत् । ३व्यापके देवभेदे पु०
“निवेश्य” (देवभेदम्) सूत्रं यजु० २५।२। ४आवर्त्ते
५नीहारजले पु० “अथ निवेश्यं गृह्णाति” शत० ब्रा०
५।१।४।११ “निवेश्य आवर्त्तः” मा० निवेश्य भवः
यत् । इतल भवे लि० । अतल भवे ऋद्धे पु० “हृदयाय
च निवेश्याय च” यजु० १६।४४ “निवेश्य आवर्त्तः
नीहारजलं वा तल भवो निवेश्यः” वेददी० ।

निव्याधिन् पु० नितरां विध्याति हलि यत् नू नि+व्यध-
णिनि । १रुद्धभेदे “नमः सहमानाय निव्याधिने” यजु०
१६।२० । २नितान्तव्यापके लि० ।

निश् स्त्री नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् शो-क
पृथो० । १रात्रौ २हरिद्रायाश्च निशाशब्दस्य शसादौ
भत्वे च वा निश् आदेशः । “विधवायां नियुक्तस्य
हताक्तो वास्यतो निश्” मनुः निशाशब्दे दृश्यम् ।

निशठ पु० वज्रदेवपुत्रभेदे “रामाश्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दधितः
सुतः” हरिवं० १६७० ।

निशमन न० नि+शम-णिच्-ल्युट् वा लृट् । १दर्शने दृष्टौ
२श्रवणे च मेदि० । निपूर्वकात् शमयतेः श्रवणार्थत्वं यथा
“निशमय तदुपतिं विस्तरात् गदतो मम” देवीमा० ।
“अहिहिंसस्तद्वता निशम्यताम्” । “निशम्य ताः ज्ञेय
गवीरनिधातुमधोक्षजः” माघः

निशा स्त्री नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् शो-क ।
१रात्रौ २हरिद्रायाश्च “अजगोपतिशुम्भश्च कर्कषन्नि-
मृगा निशा” इति ज्योतिषोक्तेषु श्लेषादिराशिषु च ।
शसादौ भत्वे च वा निश् आदेशः । “अग्निहोत्रं
जुहुयात् आद्यन्ते द्युनिशोः सदा” मनुः “न ज्ञानमा-
चरेत् भुक्ता नाद्वरो न महानिश्” मनुः “संविश्या
कुशयने निशां निनाय” रघुः “त्रिभागशेषासु निशासु
च क्षणम्” कुमा० “निशातपारैर्नयनाम्बुकलैः” भट्टिः ।
तत्पुरुषेऽस्य “विभाषा सेनासुराक्षायाश्चालनिशानाम्”

लीयता "निशं निशा वा" सिं कौ० । समा-
हारद्वन्द्वेऽपि लीयता । "इन्द्रियाणां जये योगं स
याति चेदु दिवानिशम्" महः ।

निशाकर ऽ० निशं करोति "दिवविभानिशेति" पा०
अ-ट उप०स० । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः । "दिजा-
वलीवालनिशाकरांशुभिः" माघः "बहुलेऽपि गते निशा-
करः" कुमा० । १कुक्कुटे शब्दरत्ना० ।

निशाख्या स्त्री निशाया आख्या आख्या यस्याः । निशा-
ख्यायां हरिद्रायां अमरः ।

निशाचर ऽस्त्री निशायां चरति चर-ट । १रात्रौ २श-
गले ३पेचके ४सर्पे च मेदि० "अर्जुनस्त वचः श्रुत्वा
वितस्त्रोऽभून्नशाचरः" भा०च्यु० १५२ अ० "तस्यपाद्व-
दुदस्य दक्षिणं दोर्निशाचरः" रघुः स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । ५रात्रिचरिमात्रे लि० स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् ।
सा च इकुलटायां ७केशिनीनामगन्धर्व्ये च जटाधरः ।
"राममन्त्रयशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्वद्रुधिरचन्दनोजिता जीवितेशवसतिं जगाम सा"
रघुः । ८पिशाचादौ लि० ।

निशाचरपति निशाचरणां भूतानां पतिः । प्रमथपतौ
१शिवे "ततो हरो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः"
भा०द्रो० ५२ अ० २रात्रौचन्द्रे रावणे च । [लिका० ।

निशाचर्मन् ऽ० निशाया चर्मैव व्यापकत्वात् । अन्धकारे
निशाजल न० निशाजातं जलम् शा०त० । हिमजले लिका० ।

निशाट ऽस्त्री निशायामटति अट-अच् । १पेचके हेमच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २निशागतियुक्तमात्रे लि० ।

निशाटक ऽ० निशेव क्षणत्वात् अटति निशायामटति वा
अट-अच् । १शुगुलौ राजनि० । २रात्रिचरमात्रे लि० ।

निशाटन ऽस्त्री निशायामटति अट-ल्यु । १पेचके हलन्ते
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २रात्रिचरमात्रे लि० स्त्रियां
टाप् ।

निशात लि० नि-शो-क्त पञ्जे इच्छाभावः । तेजिते ती-
क्ष्णोक्ते "पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्" माघः
"तस्यद्वानिशतासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः" भट्टिः ।

निशात्यय ऽ० इत० । १निशावसाने । ७व० । २प्रभाते च हेमच० ।

निशाद् ऽ० निशायामति अद्-अच् । १रात्रिभोजनि
२निशादे रमानाथः । [अर्थकल्पतरुः ।

निशादर्शिनं ऽ० निशायां पश्यति दृश-अणि । पेचके य-
निशादि ऽ० इत० । मायंसंख्यायां राजनि० ।

निशान न० नि-शो-भावे ल्युट् । तीक्ष्णोकरणे तेजने

"क्रमादेतेऽल सन्देहे चान्तिनिन्दविचारणे । निशाना-
ज्वनिन्दासु रगजयेऽपि कितोमतः" सुश्रवो० । "तेषां
(शस्त्राणां) निशानार्थं शालमलिशिलामाधवर्णम्" सुश्रुतः

निशानाथ ऽ० इत० । १चन्द्रे "अष्टमस्य निशानाथे कष्टकैः
पापवर्जितैः । प्रवाषी सुखमायाति सौख्यैर्नाभसमन्वितः"
पटपञ्चाशिका । २कर्पूरे च अमरः ।

निशान्त न० नितरां शस्यते विश्रस्यतेऽल व्याधारे क्त ।
१भवने अमरः । "तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव
कालाहृदयं विवेश" रघुः "निशान्तनारीपरिधानधून-
नेत्यादि" माघः इत० । २निशायाः अन्ते । ७व० । ३अपसि ।
"न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वमेव" महः ।
मा०त० । ४नितान्तशान्ते च मेदि० । ततः उत्तरा० । चतु०
रर्थ्यां छ । निशान्तीय तत्त्वज्ञानदेशादौ लि० ।

निशान्ध लि० निशायामन्धः ७त० । १रात्र्यन्धे नक्तान्धशब्दे
इत्यम्रम् । २जलकालतायां स्त्री रात्र्यन्धसूचकयोगभेदो
दृष्टज्जातके अतो यथा "शूरः सन्धौ विकलनयनो
निर्दोषोऽर्के तनुस्ये मेघे सखिस्मिरनयनः सिंह-
संस्थे निशान्धः" । "सिंहलग्ने तनुस्ये चाके निशान्धः
रात्र्यन्धो भवति" भट्टोत्पलः ।

निशापति ऽ० इत० । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः "खस-
न्धिभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः" सु०सि० ।

निशापुत्र ऽ० निशायाः पुत्र इव । खेचरे नक्षत्रादौ तेषां
रात्रौ पुष्ट्योतिष्कत्वात् रात्रिपुत्रत्वस्यत्वम् । "खेचराश्च
निशापुत्रास्तथा पातालवासिनः" हरिव० २२६ अ० ।

निशापुष्प न० निशायां पुष्पप्रति पुष्प-विकाशे अच् । कुसुदे
उत्पले राजनि० ।

निशाबल ऽ० निशायां बलं वीर्यमस्य । जेष्ठप्रपञ्चः कर्कटमिधुः
नमकराख्येषु पट्पु राशिषु यथोक्तं दृष्टज्जातके "गोऽजा-
श्विकर्किमिधुना सख्यगा निशाख्याः पृष्ठोदया विनिधुनाः
कथितास्तएव । शीघ्रोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा लग्नं
समेष्टु भयतः पृष्ठुरोमयुग्मम्" । "निशाख्या निशाबल-
संज्ञा उत्तरतः दिनबला इत्युक्तेरत्रापि निशाबला
इति, व्याख्यातं तत्प्रयोजनं, यात्रायां तत्रोक्तं यथा च
"शस्तं दिवा दिनबले निशि नक्तवीर्ये" राशौ विष-
य्यमतो गमनं न शक्तम्" । नक्तवीर्याद्वोऽप्यल ।

निशाभङ्गा ऽ० निशाया हरिद्राया भङ्गः इव भङ्गः पल्लवी-
ऽस्याः । दुग्धपुष्पासु (इधमेवा) शब्दच० ।

निशामणि पु० निशायां मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १चन्द्रे
त्विका० २कर्पूरे च ।

निशामन पु० स्त्री नि+शम-णिच्-ल्युट् । १दर्शने २खालो-
चने च भेदि० ३अवश्ये हेमच० ।

निशामुख न० इत० । प्रदोषे “स चोपेन्द्रो हृषं हत्वा
कालचन्द्रे निशामुखे” हरिवं० ७८अ० “व्रतं निशा-
मुखे स्नात्वा” मा०त० ।

निशामृग पु० स्त्री निशाचरः मृगः पशुः शा०त० । शृगाळे
शब्दर० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

निशारण न० नि+शृ-हिंसायां स्तार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
१मारणे अमरः । स्तार्थे णिजभावे निशरणमयत् ।

निशारत्न न० निशायां रत्नमिव प्रकाशित्वात् । १चन्द्रे
हेमच० २कर्पूरे च ।

निशारुक पु० १सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धे रूपकभेदे यथा “दृढः
प्रौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रसः । निशारुकः प्रति-
तालः कथिताः सप्त रूपकाः” तस्य लक्षणं यथा “लघु
द्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तन्व्यासतालकः स्रुतः । चतुर्विंशति-
वर्णैस्तु रसे ह्यास्ते निशारुकः” सङ्गीतदामोदरः ।
स च तालविशेषः । तथा हि “प्रविशन् नर्तको रक्तं
विकीर्य कुसुमादिकम् । निशारुकेण तालेन कोमलं नृत्य-
माचरेत्” सङ्गीतदामोदरः । २नितान्तहिंसके त्रि० । [राजनि० ।

निशावन पु० निशानां हरिद्राणामिव वनमलं । शण्डवत्
निशाविहार पु० स्त्री निशायां विहारोऽस्य । राजसे “इत्यं
प्रवादं बुधि संहारं प्रचक्रत् रामनिशाविहारौ” नट्टिः ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

निशावन्द न० इत० । रात्रिगणै शब्दरत्ना० ।

निशावेदिन् पु० निशा तन्मानं तत्परिच्छेदं वेदयति स्तैन
विद+णिच्-णिनि । कुक्कुटे हेमच० ।

निशाहस पु० निशायां हसति पुष्पविकाशेन हस-अच् ।
कुसुमे त्रिका० । [हरिद्रायाम् अमरः ।

निशाह्वा स्त्री निशाया आह्वा आह्वाऽभिधानं यस्याः ।
निशित त्रि० नि+शो-क्त पक्षे इत्थम् । १शाणिते तेजिते
२लौहे न० राजनि० । आधारे क्त । ३निशीथे स्त्री “नि-
शितायां निर्वपेन्निशितायां हि रक्षांसि प्रेरते” तैत्ति०
स० २।२।२।२।

निशिति स्त्री नि+शो-कर्मणि क्तिन् । तनूजते “आहूतिं
निशितिं मत्तो नशत्” ऋ० ६।२।५ “निशितिं तनू-
जताम्” भा० ।

निशिपालक न० पञ्चदशाक्षरपादके १छन्दोभेदे “निशि-
पालकमिदं भजसनाच्च रः” वृ०टीका० । २निशिपा-
लके प्रहरिभेदे पु० ।

निशिपुष्पा स्त्री निशि रात्रौ पुष्प्यति पुष्प-अच् अलुक्स० ।
शेफालिकायाम् । पाककण्ठेति ङीप् । निशिपुष्पीत्ययत्
निशीथ पु० निशेरतेऽत्र नि+शी-आधारे यक् । १यज्ञरात्रौ
अमरः । “यन्निशीथादधो भवेत्” ति०त० २रात्रिषात्वे
भेदिनिः । “निशीथदीपाः सहसा हतत्विषः” रघुः ।

निशीथिनी स्त्री निशीथोऽस्यस्या इनि । रात्रौ अमरः ।

निशीथिनीश पु० इत० । १चन्द्रे हला० । २कर्पूरे च ।

निशुम्भ पु० नि+शुम्भ-भावे घञ् । १वधे हेमच० । २हिंसने
३मर्दने “प्रागप्राप्तिनिशुम्भशाम्भवधनुर्देण्डावभङ्गोद्यतः”
वीरच० । ४अक्षरभेदे “कथ्यपक्ष दनुनाम भार्यासीदु-
द्विजसत्तन ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षादुवला-
पिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽ-
क्षरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसम श्रेतः” वामन
पु० ५२अ० । “पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामक्षराभ्यां शचीपते ।
तैलोक्यं यज्ञभागाय हृता सदनलाच्यवात्” देवीमा० ।
देव्या तस्य वधकथा “शूलहस्तं समायान् निशुम्भमम-
रार्दनम् । हृदि विव्याध शूलेन वेगाविद्धेन चण्डिका ।
भिन्नस्य तस्य शूलेन हृदयान्निःसृतोऽपरः । महाबलो
महावीर्यस्तिष्ठेति पुरुषो वदन् । तस्य निष्क्रान्तो
देवो प्रहस्य स्तनवत्तदा । शिरश्चिच्छेद खड्गेन ततो-
ऽसावपतद्भुवि” मार्कण्डेयपु० ८८अ० । अन्योऽपि निशुम्भा-
क्षर आसीत् यथाह देवीमाहा० “वैवस्वतेऽनले प्राप्ते
अष्टाविंशतिमे युगे । शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्-
स्ते महाक्षरो । नन्दगोपण्डहे जाता यशोदागर्भ-
सम्भवा । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी”
मार्कण्डेयपु० । “तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे यज्ञीयप्रति स वा-
सवः । कुशिकस्य त्वं गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ।
स ते विन्ध्वे नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् । ततः
स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि । तत्र शुम्भ-
निशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणी । माञ्च कृत्वा मनसि
तौ साहुगौ नाशयिष्यसि” हरिवं० ५८अ० ।

निशुम्भन न० नि+शुम्भ-भावे ल्युट् । मारणे ।

निशुम्भमर्दिनी स्त्री निशुम्भं मृज्जति मृद-णिनि इत० ।
दुर्गायाम् अमरः । तत्कथा निशुम्भशब्दे दृश्यते । त्रि० ।

निशुम्भिन् पु० नि+शुम्भ-णिनि । १बुद्धभेदे त्रिका० । २नाशके

निश्चयः पु० निश्चय्य सन्वध्य हरति नि+श्चनुय-वा० भक्-
 'वा० सस्यसा० प्र०। निश्चय्य सन्वध्य हर्त्तरि पूष्णक्काग-
 भेदे "व्याजासः पूष्णं रथे निश्चय्यमास्ते जनाश्चयम्"
 ऋ०६।५।६ "निश्चय्यमा निश्चय्य सन्वध्य हर्त्तरः पूष्णो
 बाह्वनतया प्रसिद्धाः" भा० । इमानेव ऋचमधिकृत्य
 निरु० ६।४ "निश्चय्यमा निश्चय्य हारिणः" इत्युक्तम् ।
 निश्चेत पुंस्त्री निश्चायमेतम् ईषद्गतं यस्य । वके तिका०
 स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [त्वारिंशतो निर्गते ।
 निश्चत्वारिंश त्रि० निर्गतः चत्वारिंशतः शतलात् ङ । च-
 निश्चप्रच त्रि० निश्चितं च प्रचितञ्च मयूरव्य० नि० । नि-
 श्चिते अथच प्रचिते वस्तुनि ।

निश्चयः पु० निर+चि-अच् । संशयान्यज्ञाने निर्णये श्चि-
 द्धान्ते इदमित्येवेति श्चिप्रत्यपरिच्छेदे च "तद्भावाप्रकारा-
 धीः तत्प्रकारा तु निश्चयः" भाषा० । "तद्भावाप्रकारकत्वे
 सति तत्प्रकारकज्ञानत्वं निश्चयत्वम्" सूत्रा० अतु-
 मित्यादौ निश्चयत्वमेव न सन्देहत्वम् "परोक्षज्ञान-
 मनाहार्यं निश्चयश्च" अतु० चि० उक्ते । "संशयो-
 ऽयं विपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च" भाग० ३।२६।१०
 ४ बुद्धेरसाधारणवृत्तिभेदे "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणं
 मानसम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे"
 वेदान्तपरिभा० । "बुद्धिर्नाम निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्तिः"
 वेदा० सा० । "अध्यवसायो बुद्धिः" सा० सू० । "महत्तत्त्वस्य
 यथायौ बुद्धिरिति अध्यवसायश्च निश्चयाख्यस्तस्यासाधा-
 रणी वृत्तिरित्यर्थः अस्मिन्निर्देशस्तु धर्मधर्म्यभेदात्"
 भा० । ५ अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८७० इत्यमरम् ।

निश्चरः पु० एकादशमन्वन्तरीये सप्तविंशे तन्मन्वन्तरसप्तक्रम्य
 "अङ्गिराशोदधिप्रायः पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पुलह-
 चाग्निजेजाय भाव्याः सप्त महर्षयः" हरिवं० ७७० ।

निश्चल त्रि० निर+चल-अच् । स्थिरे श्च्यचले श्च्यसम्भाव-
 नाविपरीतभावनारहिते च । ४ भूमौ ५ शालपण्याञ्च स्त्री
 राजनि० । "तालुस्याचलजिह्वश्च संवतासोऽयं निश्चलः"
 याज्ञ० । "श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
 "समाधावपला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि" गीता ।

निश्चलाङ्गः पुंस्त्री निश्चलं मत्स्यधारणाय सन्दरहित-
 मङ्गं यस्य । श्वके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

श्चन्दरहिते त्रि० । स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

निश्चायक त्रि० निर+चि-खुल् । निश्चयकर्त्तरि निष्ठायके
 निश्चारक त्रि० निर+चर-खुल् । वायो २ परीषद्वये

श्चिच्छन्दे त्रि० मेदि० । निर्गतहारो यस्मात् प्रा० व०
 कप् । ४ चारहिते त्रि० चारश्च गतिर्दूतभेदश्च ।

निश्चित त्रि० निर+चि-कर्मणि क्त । निश्चयज्ञानविषये
 व्यवधारिते "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायाः" वेदा० । २ नदी-
 भेदे स्त्री "कौशिकी निश्चितां जलानि निश्चितां लोहता-
 रिणीम्" भा० भी० ६४० नानानद्युक्तौ ।

निश्चिन्त त्रि० निर्गता चिन्ता यस्मात् प्रा० व० । चिन्तामृत्ये
 "निश्चिन्तो मृदुरनिश्च कलापरोधीरललितः सात्" सा० द०
 निश्चि(स्त्री)रा स्त्री नदीभेदे विष्णुपु० । [(निश्चि) त्रिका०
 निश्चक्षण न० निःशेषेण चुक्षणम् । दलशोधके दूर्यभेदे
 निश्चेष्टाकरण निश्चेष्टा चेष्टाराहित्यं क्रियतेऽनेन क-
 करणे ल्युट् । १ कामवाणभेदे त्रिका० । २ मनःशिक्षाव-
 टितौषधभेदे वैद्यकम् ।

निश्चयवन पु० वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तविंशध्ये १ ऋषिभेदे तदुपक्रमे
 "प्राणो वृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्चयवनस्तथा" हरिवं०
 ७७० । २ अग्निभेदे "यस्तु न व्यथते नित्यं यश्चा
 वर्चसा श्रिया । अग्निर्निश्चयवने नाम पृथिवीं स्तौति
 केवलम्" भा० व० १।८४० । निर्गतं व्यवनमस्य प्रा० व० ।
 श्च्युतिङीने त्रि० ।

निश्चन्दस् त्रि० निर्गतं छन्दो वेदोयस्य प्रा० व० । वेदाध्य-
 यनङीने "हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमशार्थ-
 यम्" (कुलम्) महः ।

निश्च त्रि० निश्च-समाधौ वा० नङ् । समाहिते ततः । त्रा०
 छान्दा० भावे कर्मणि च छञ् । नैत्र्य समाहितत्वे न० ।

निश्चासः पु० नि+श्चस-भावे घञ् । प्राणवायोर्वह्निर्गमनरूपे
 व्यापारे हेमच० । "निश्चासधूमं सह रत्नभाभिः" माधव ।

निश्चाससंहिता शिवप्रणीते पाशुपते शास्त्रभेदे "एव-
 मभ्यर्चितस्तैस्तु पुराहं दिजसत्तमाः । वेदक्रियासमा-
 युक्तां कृतवानस्मि संहिताम् । निश्चासाख्यां ततस्तथां
 बीना वाग्धव्यशाण्डिनाः । निश्चाससंहिता या हि
 लक्ष्मणप्रमाणतः । शैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशु-
 पतस्य हि । एतस्माद्देवमार्गाद्वि यदन्यदिह जायते ।
 तत् क्षुद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम्" वराहपु० ।

निष्कृष्टः पु० नितरां सज्जित शरा यत् सनुज-आधारे घञ् ।
 शत्रुपीरे अमरः । "जाताभिषङ्गो नृपतिर्निष्कृष्टात्" ततो
 निष्कृष्टादसम्यक्कृतम्" रघुः । भावे घञ् । २ नितान्तवृद्धौ
 च "क्तेन कार्यनिष्कृष्टेण तमास्याहि महाबल !" भा० शा०
 २०।४० । ३ शब्दगे च वेददी० निष्कृष्टविशब्दे इत्यमरम् ।

निषङ्गिणि पु० नि+सन्ज-भावे गच्छिन् कुत्वम् । समाकिङ्गे
उज्ज्वद० ।

निषङ्गधि पु० निषङ्गः खड्गः धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि
१खड्गपिधाने कोशे (खाण्) “आह्वरस्य निषङ्गधिः”
यजु० १६।१० “निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति
निषङ्गधिः कोशः” वेददी० ।

निषङ्गिन् ति० निषङ्गोऽस्यस्य इति । १धनुर्वरे अमरः ।
नि+सन्ज-घिणुन् । २तृतीये शब्दार्थचि० १खड्गधा-
रिणि च “नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तो नानां पतये”
यजु० १६।२० “निषङ्गिणे खड्गधारिणे” वेददी० ।
“निषङ्गस्त्री धनुर्वरः” इत्यमरे पाठात् निषङ्गीन इति
शब्दक० उक्तिः प्रामादिको अत्राप्यत्वञ्च चिन्त्यम् । ५नि-
तान्सङ्गयुक्ते च “स्याथौ निषङ्गिण्यनसि क्षयं पुरः”
माघः “निषङ्गिणि सक्ते अर्धसि” सङ्गि० । ६तृती-
रयति च “रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्” रघुः ।
७धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “कवची निषङ्गी दण्डो दण्डधारो
धनुर्गहः” भा० आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

निषस्य ति० नि+सद-कर्त्तरि क्त । उपविष्टे “सनिषस्या
सिताजो” सरस्वतीध्यानम् । “निषस्या पङ्क्तये पूज्या नमो
देव्यै श्रिया इति” ति०त० । स्त्राये-क । तत्राये ति०
संज्ञायां कन् । सुनिषस्यके शाकभेदे शब्दरत्ना० ।

निषत्सु ति० नि+सद-वा०च् । निषस्ये “निषत्सु” स
यः सरीसृपम्” ऋ० १०।१६२।१

निषट् स्त्री निषीदत्यस्याम् नि+सद-आधारे षञ् । १यज्ञदी-
क्षायां “या वै दीक्षा सा निषत् तत्सलं तदयनं तत्स-
प्रायणम्” शत० ब्रा० ४।६।७।२ निषीदति वेद्यात्वेन देवता
अत्र आधारे किप् । २वेदवाक्यविशेषे “यं वाकैस्त्ववाक्येषु
निषत्सुपनिषत्सु च । मृणन्ति सत्यकर्माणम्” भा० शा०
७७ अ० । “वाक्येषु मन्त्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु
अनुवाक्येषु मन्त्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु निषत्सु
कर्माङ्गाववद्देवताविज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सु केवलात्म-
प्रापकेषु मृणन्ति ध्यायन्ति” नीलक० । सम्भ० भावे
किप् । ३उपसदने स्त्री “अभिखरा निषदा गा अय-
स्यवः” ऋ० २।२।५ “निषदा उपसदनेन” भा० नि+
सद-कर्त्तरि किप् । ४उपवेष्टरि निषहरण्ये दृश्यम् ।

निषदन न० निषीदत्यत्र आधारे ल्युट् । १मृष्टे शब्दार्थचि० ।
२उपवेशनस्थाने च “निक्रमणं निषदनम्” यजु० २५।१८
“निषदनमुपवेशनस्थानम्” वेददी० । भावे ल्युट् । ३स्थितौ

“अश्वत्यो वो निषदनम् पथे वो वसतिस्त्रिता” यजु० १२।
७६ “निषदनं स्थानम्” वेददी० । निषीदति पाप-
कमलं ल्युट् । ४निषादे पु० “निषादः कक्षादिषदनो
भवति निषस्यमत्र पापकमिति” निरु० १।८

निषद्या स्त्री निषीदत्यस्याम् जनाः नि+सद-आधारे क्यप् ।
१पण्यधिक्रयशास्त्रायां (हाटचाका) २चट्टे अमरः
३चुद्रखड्गयाश्च शब्दार्थचि० “क्वचित् युष्मिन्त्य संयन्त्रि-
पद्याम् क्रीणन्ति आ प्राणमूल्यैर्यशंसि” माघः ।

निषहर पु० नि+सद-किप् निषट् आसनं तां दृणाति
ह-अच् वरः आवरकः इत० । जम्बाये १कर्दमे अमरः ।
नि-सद आधारे वा० ष्वरच् । षित्त्वात् ङीष् । २नि-
शयां स्त्री मेदि० । अभयत् हि गतेर्निषस्यत्वात्
तथात्वम् । इत० । ३निषदासुपवेष्टृणां वरे अष्टे वृषभेदे
“निषहरं वृषभं नय्योपसम्” यजु० २८।४ “निषीदन्ति
निषट् उपवेष्टारस्तेषां वरम् अष्टम् ष्वपभम्” वेददी० ।

निषध पु० पर्वतभेदे स च सि०शि० उक्तो यथा

“लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदग्धेऽमृकुटोऽथ तस्यात् तस्या-
क्षान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तं दैर्घ्याः” । एवं सिन्धा-
दुदगपि पुरात् शृङ्गश्चक्षुःक्षणीका वर्षाण्येषां जगुरिह
बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् । भारतवर्षमिदं क्षुद्रगङ्गात्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्” मू० “अतो लङ्काया उत्त-
रतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वं सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्यै-
ऽस्ति । तस्योत्तरे हेमकुटः, सोऽपि सप्तद्वपर्यन्तदैर्घ्यः ।
तथा तदुत्तरे निषधः” । तेषामन्तरे द्रोणिदेशा वर्ष-
संज्ञाः, तत्रादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरे किन्नरवर्षम् ।
ततो हरिवर्षमिति” प्रमिता० । स च किंशुद्रवर्षस्य
सीमापर्वतः यथाह भाग० ५।१६। १०श्लो० “एवं दक्षि-
णेनेकादृतं निषधो हेमकुटो हिमालय इति प्रागायथा
यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्-
शुद्रवर्षभारतानां यथासंख्यम्” । ऋग्वंशे रामात्मजकुशस्य
प्रौत्रे २ऋषभेदे “अतिथिस्तु कुशाव्यञ्जे निषधस्य चा-
त्मजः” हरिवं १५अ० । “स (अतिथिः) नैषधस्यार्धपतेः
सुतायाम् उत्पादयामास निषिद्धयत् । अनूनसारं
निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाङ्गनिषधस्यमेव” रघुः । चन्द्र-
वंशे ३जनमेजयान्तरस्यात्मजभेदे “जनमेजयस्य तनयाः
भुवि स्थाता महावहाः । धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुनी-
ह्नोक एव च । निषधस्य महातेजास्तथा जाम्बूनदो
वह्नी” भा० आ० ६४अ० । ४३शभेदे पु० व०व० । “यक्षा

निषादा निषधास्तयेवानर्त्तनैर्कृताः" भा० भी० ६४०
जनपटोक्तौ । "निषधेषु महीपालो पीरसेन इति
श्रुतः" भा० व० ५२४० । निषधानां राजा ते अभिजनोऽस्य
वा अथ । नैषध तद्देगन्धमे पित्रादिक्रमेण तद्देगवासिनि
च । "न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्" नैष० वज्रपु अणो
लुक् । ५ कठिने त्रि० मेदि० इतिपादसूत्रे हेच० ।
७ कुरुनामकण्डपपुत्रे च "तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्र-
पतिः कुरुः । परीक्षित् सुधनुर्मन्युर्निषधश्च कुरोः
सुताः" भाग० २२।३

निषाद पुंस्त्री निषीदति पापमत्त नि+सद-आधारे घञ् ।
१ चण्डाले जातिभेदे अमरः तन्निरुक्तिः "निषादः कक्षा-
द्विषदनो भवति निषण्णमत्त पापकमिति" निरु० १।८।
वेनोरुमन्थनाज्जाते २ जातिभेदे तत्कथा "दग्धस्यूपा-
प्रतीकाशो विकटाक्षोऽतिहृत्स्वकः । किङ्करोमीति तान्
सर्वान् विप्रानाह स चाक्षरः । निषीदति तस्मैचुक्ते
निषादस्तेन सोऽभवत् । ततस्तत्सम्भवा जाता विन्ध्य-
जैलनिवासिनः । निषादा सुनिशादूढ ! पापकर्मोपल-
ब्ध्याः । तेन हारेण विष्कान् तत्पापं तस्य भूपतेः ।
निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः" स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । "निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया
जह्वेश्वरानि" भा० व्या० १४० । तन्त्रोक्त्युल्लिखिते श्वर-
भेदे पु० अमरः । "षड्जादयः षड्देवस्य स्वराः सर्वे
मनोहराः । निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन
कथ्यते । चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
षड्धमे धैवते तिस्रोऽहं गाव्यारनिषादके" सङ्गीतदासो-
दरः "निषादं रौति कुञ्जरः" इत्युक्तेः तस्य हस्तिवृत्त्य-
स्वरता । ४ ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायास्तत्पुत्रे पारशवाख्ये
जातिभेदे च "ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामन्वष्टो नाम
जायते निषादः । शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते"
मनुः । "मत्स्यजातो निषादानाम्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता
५ देशभेदे स च देशः सरस्वती नद्यन्तर्हानस्थानं यथोक्तं
भा० व० ११०४० "एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशा-
म्यते ! । द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवी वीर सा निषादा हि सां विदुः" ।

निषादकर्षू पु० देशभेदे ततः शैषिकः ठञ् "प्रसुप्तक-
तान्त्वात् कः" पा० ठञ् कः, "कैःणः" पा० चुक्षः ।
नैषादकर्षूक तत्सम्बन्ध्यादौ त्रि० ।

निषादवत् पु० निषादोऽस्यस्य मत्तप् मत्तवः । १ निषाद-

खरे "षड्ज षड्धमगाव्यारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्च-
मश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान्" भा० शा० १८४
४० । २ निषादस्वरयुक्ते गानादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

निषादित न० नि+सद-णिच्-भावे क्त । १ निषादने उपवेश-
नकरणे । निषादितमनेनेत्यर्थे इष्टा इति । निषादि-
तिन् निषादनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्मणि क्त ।
२ उपवेशिते त्रि० ।

निषादिन् पु० निषादयति हस्तिनं नि+सद-णिच्-णिनि ।
हस्त्यादिरुपवेशनादिकारके १ हस्तिपके अमरः "निर्याण
निर्यदस्त्रजं चलितं निषादी" माघः । नि+सद-णिनि ।
२ उपविष्टे "व्यातपात्ययसंक्षिप्तनीरारासु निषादिनिः"
रघुः । स्त्रियां ङीप् । "इत्युच्चायानिषादिन्यः" रघुः ।

निषिक्त त्रि० नि+सिच्-क्त । १ नितान्तसिक्ते आहिते
२ शुक्रादौ च शतज्जे गर्भे च "योनेः शरीरम्" शा०
सूत्रभाष्ये "योनौ निषिक्ते रेतसि" उक्तम् "विष्णुं
निषिक्तपासवोभिः" ऋ० ७।३६।६ "निषिक्तपासु निषि-
क्तस्य गर्भस्य रक्षितारम्" भा० ।

निषिद्ध त्रि० नि+सिच्-कर्मणि क्त । १ निषेधविषये २ बाधिते
"निषिद्धैरथे भिलुं लितमकरन्दैर्सेधुकरैः" वेणोसं० ।
३ भवभावगतेऽसाधनतानिषेधिनज्पदयोगिवाक्यगम्ये ४ अ-
निष्टसाधनताबोधकलिङ्गाद्यनुपपन्नज्पदयोगिवाक्यगम्ये च
यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र "कलञ्जमक्षणं नि-
षिद्धम्" "कास्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरम्" वेदान्तशा० ।

निषेक पु० नि+सिच्-भावे क्त कृतम् । १ जलादेः नितान्त
सेचने २ गमोधाने च "निषेकादिशृङ्गानान्तोमन्त्रैर्य-
स्योदितो विधिः" मनुः "योषित्सु तदीयं निषेकभूमिः"
कुमा० । "वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्दिजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः" मनुः । "निषेककाले सोमे च
खीमन्तो जयने तथा । ज्येष्ठं पुंसवने चैव आहं कर्माहू-
मेव च" आ० त० भविष्यपु० । "निषेककाले गर्भार्थं शुक्रा-
धानदिने" रघु० ।

निषेदिवस् त्रि० नि+सद-कृत् । निषण्णे उपविष्टे स्त्रियां
ङीप् सेटोवस्य उः । "निषेदुषी स्पण्डिल एव केवले" कुमा०
निषेध पु० नि+सिच्-भावे घञ् । १ वारणे २ निवर्त्तने ।
निषिध्यतेऽनेन करणे घञ् । ३ अनिष्टसाधनताबोधक
वेदादिवाक्यभेदे "स च (वेदः) विविधमन्त्रनामधेयनिषे-
धार्थवाद्भेदात् पञ्चविधः" लौगाक्षिभास्करः । तज्ज-
न्यादि तत्र निरूपितं यथा

“पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेधः निषेधवाक्यानामर्थहेतुक्रियानिर्दिष्टिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात् । तथाहि यथा विधिः प्रवर्त्तनं प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विज्ञेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति । तथा “न कञ्चञ्च भक्षयेत्” इत्यादि निषेधोऽपि निवर्त्तयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेधस्य कञ्चञ्च भक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति । ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेत् ? उच्यते न तावदत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्वात्वेति । अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयपक्षेः । अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेऽन्वयः । तत्रापि नाख्यातांशवाक्यार्थभावनयाः, तस्या लिङंशवाक्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । किन्तु लिङंशवाक्याद्भावनयाः, तस्याः सर्वपक्षेभ्यः प्रधानत्वात् । नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधबोधकत्वम् । यथा “घटोनास्तीत्यादौ” अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्ताविरोधनिवर्त्तनामेव बोधयति विधिवान्मन्त्रेणैव नां प्रवर्त्तयतीति प्रतीतेः । तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्त्तनेव वाक्यार्थः ! यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसङ्गश्च । तत्राद्यं “नेचेतोद्यन्मादित्यम्” इत्यादौ तस्य व्रतमित्युपक्रमस्यैतद्वाक्यपाठात् । तथा चात्र पर्युदासान्वयणम् । तथा हि व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थरूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत् कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां “नेचेतोद्यन्मादित्यम्” इत्यादिना कर्त्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः । अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरैकवाक्यत्वं न स्यात् । तथा च नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वये कर्त्तव्यार्थानवबोधत्वात् विध्यर्थप्रवर्त्तनाविरोधनिवर्त्तनाया एव तादृशनञा बोधनात् तस्याश्च कर्त्तव्यार्थत्वाभावात् । तस्मान्नेचेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोधनीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते । तस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवात् । आदित्यविषयकानीक्षणसङ्कल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थस्तत्र भाव्याकाङ्क्षायाम् “एतावता ह्येनसा विद्युक्तो भवतीति” वाक्यवैषावगतः पापक्षयो भाव्यतयान्वेति । एवञ्च पूर्वोत्तरयोरैकवाक्यत्वं निर्वह्यते । न

चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् तत्र कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् । द्वितीयं “यजतिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजेषु” इत्यादौ । अत्र विकल्पप्रसङ्गैव पर्युदासान्वयणात् । तथाहि यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदा “अनुयाजेषु ये यजामहे” इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् । अनुयाजेषु ये यजामहे” न कुर्यादिति । स च प्राप्तिपूर्वक एव प्राप्तास्यैव प्रतिषेधात् । प्राप्तिश्च यजतिषु “ये यजामहङ्करोतीति” शास्त्रादेव वाच्या । शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्प एव न तु बाधः । प्राप्तिमूलरागस्यैव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात् । न च पदे जुहोतीत्यादौ हि विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्यैव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु ये यजामहङ्करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् परस्परनिरपेक्षयोरैव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात् । पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणाच्चिरमेक्षत्वम् । प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसङ्गार्थं “यजतिषु ये यजामहम्” इत्यस्यानपेक्षणाच्च निरपेक्षत्वम् । तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव, स च न युक्तः । विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यापातात् । न “अनुयाजेषु ये यजामहम्” इत्यस्यानुष्ठाने नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति, त्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्यैव । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात्, विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात् । अतोऽत्र न प्रतिषेधस्याश्रयणम् । किन्तु अनुयाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैव । इत्यनुयाजव्यतिरिक्तेषु “यजतिषु ये यजामहे” इति मन्त्रं कुर्यादिति वाक्यार्थबोधः नञोऽनुयाजव्यतिरिक्ते चाक्षाणिकत्वात् । एवञ्च न विकल्पः । अत्र च वाक्ये “ये यजामहे” इति न विधीयते । “यजतिषु ये यजामहे” इत्यनेनैव प्राप्तत्वात् । किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्तये “ये यजामहे” इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते यत् यजतिषु ये यजामहङ्करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवेति । नन्वेवं सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषसङ्कोचरूपादुपसंहारात् पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेन्न उपसंहारो हि तस्मात्सङ्कोचार्थः । यथा पुरोडाशे “चतुर्णां करोतीति” सामान्यप्राप्तचतुर्णांकरणम् “काम्ने च चतुर्णां करोतीति” विशेषादाम्नेयपुरोडाशशाले सङ्को-

व्यते पर्युदासस्तु तदन्यमात्रसङ्कोचार्थ इति ततो भेदात् । कुलचिद्विकल्पप्रसङ्गापपन्नगत्या प्रतिषेधाश्रय-
णम् । यथा “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यादौ ।
अत्र “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति” शास्त्रप्राप्तप्रो-
डशपक्षस्य निषेधाद्विकल्पप्रसङ्गावपि न पर्युदासाश्र-
यणम्, असम्भवात् । तथाहि यदात्र षोडशपदार्थं
नञ्जन्यसक्तदातिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति
वाक्यार्थबोधः स्यात् । स च न सम्भवति “अतिरात्रे
षोडशिनं गृह्णातीति” प्रत्यक्षविधिविरोधात् । यदि
चातिरात्रपदार्थेनान्यसक्तदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं
गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात् । सोऽपि न सम्भवति,
नहिधिविरोधात् । अतोऽनन्यगत्या शास्त्रप्राप्तप्रोडश-
पक्षस्यैव निषेधः । न च विकल्पप्रसङ्गः तस्याप्याश्रय-
णीयत्वात् । इयंस्तु विशेषो यद्विकल्पादावेकप्रतिषिध्यमा-
नस्य नानर्थहेतुत्वम् । यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादौ
कलञ्जभक्षणार्थः, तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् ।
न च “दीक्षितो न ददाति न जुहोति” इत्यादौ शास्त्र-
प्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वा-
दभावेपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् यथा क्रतौ स्त्री-
गमनादिः । तन्निषेधस्य क्रतुत्वेन न तस्य क्रतुवैगुण्यस-
म्पादकत्वात्” । [निषेधकाः” मार्कण्डेयः ।

निषेधक लि० नि+सिध-एवुल् । निवारके “ये चाह्नाद-

निषेधविधिः पु० निषेधे अभावे विधिरिष्टसाधनताधीहेतुः ।

अभावे इष्टसाधनताबोधकवाक्ये यथा “एकादश्यां न भु-
ञ्जीतेत्यादौ” भोजनाभावे एव इष्टसाधनत्वं बोधयति न तु
भोजने विध्यर्थेष्टसाधनत्वभावम्, अतो निषेधवाक्या-
दस्य भेदः । “अष्टम्यां सांसं नाप्नोयात्” इत्यादौ तु
निषेधे सांसजोने अनिष्टसाधनत्वं बोधयति “एकादश्यां
न भुञ्जीत” इत्यादौ तु भोजनाभावे इष्टसाधनत्वमिति
विधिसंरूपे गदाधरः । एवं नेष्टेतोद्यन्तमादित्यमित्या-
दावपि निषेधविधित्वमित्याकरे स्थितम् । अतएव
एकादशीभोजनाभावस्य अभोजनसंकल्पस्य व्रतत्वम्
तिथिखण्डविशेषनियमज्ञं, च । निषेधत्वे कालमात्राये-
जतया तत्कालमात्रेण निवृत्तिः स्यात् “निषेधस्तु
निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” इति भट्टोक्तेः ।

निष्क माने चु० आत्म० सक० सेट् । निष्कयते अनिष्कयते ।

अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न सत्वम् । प्रनिष्कयते ।

निष्क पु० न० निश्चयेन कायति निस्+कै-क निष्क-अच्
वा । शास्त्रीयषोडशमापकपरिमितसुवर्णानामटाधिकशते,
श्चयवहारिकरूपके (टाका) श्चतुसुवर्णपरिमिते
पलपरिमाणे मानभेदे, ४८० भूषणे ५ हेमपात्रे इदीनारे
च अमरः । दीनारशब्दे दीनारार्थः दृश्यः । उपर्ये
ऽषोडशद्रुमे (काञ्चन) परिमाणे “वराटकानां दशकद्वयं
यत् सा काकिणी तास्य पण्यतस्तः । ते षोडश द्रुमा
इहावगम्यो द्रुमैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः” ऋषिः ।
“हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्” कुमा०
“चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः” मनुः
“गवामभावे निष्कः स्यात् तटूर्जं पादमेव वा” मिता०
धृता कृतिः ।

निष्कण्टक लि० निर्गतः कण्टकोऽस्य प्रा० व० । उपसर्गहीने
श्वाधकरहिते “राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनी
पुनः” भा० वि० ६७० ।

निष्कण्ट पु० निर्गतः कण्टः स्तम्भोऽस्य । वरुणद्रुमे शब्दच०

निष्कम्प लि० निर्गतः कम्पो यस्य प्रा० व० । कम्पहीने “नि-

यातनिष्कम्पमिव प्रदीपम्” “निष्कम्पवृक्षं निभृतहरेफम्”

कुमा० “दिशः पपात पत्नेषु वेगनिष्कम्पकेतुना” रघुः ।

निष्कम्प पु० देवसेनाधिपभेदे “वलिना दृषपवां तु सह

निष्कम्पुना रणे” हरिदं० २४४ अ० देवाचरयुक्तौ ।

निष्कर्ष पु० निस् कृप+भावे घञ् । निश्चये २४४ अ० दिना

खरूपपरिच्छेदे “एतद्दिनोविद्वांसस्तथीनिष्कर्षमन्-

हम्” मनुः । “स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रद-

र्यते” भाषा० । इतिःसारणे च

निष्कर्षण न० निस्+कृप-प्रावे ल्युट् । निष्कासने २ निःसा-

रणे “प्राज्ञमस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणोपधम्” रघुः

निष्कल लि० निर्गता कला यस्य प्रा० व० । कलाशून्ये

२ निरवयवे सम्भूते “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं

निरञ्जनम्” श्वेता० उ० “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्क-

लस्याशरीरिणः” एका० जामदग्न्यवाक्यम् । शकला-

दिव्यापारशून्ये च “दृश्यन्ते निष्कलाः शान्तं प्रहीणाः

स्वस्वकर्मभिः” भा० व० २०८ अ० । ४ गतात्तवायां दृष्टायां

स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना० नीरकस्त्रायां स्त्रियां स्त्री

डीप् शब्दरत्नाः ।

निष्कषाय लि० निर्गतः कषायः चित्तमलभेदो यस्य प्रा० व० ।

चित्तदोषशून्ये निर्मलचित्ते सप्तमौ । उदाहरणं

२ जिनभेदे पु० हेमच० ।

निष्कादि ५० “असमासे निष्कादिभ्यः” पा० तेन क्रीतमित्यर्थे असमासे ठग्निसिक्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “निष्क पण पाद माघ बाह्व द्रोण षट्” । निष्केण क्रीतं नैष्किक निष्केण क्रीते लि० स्त्रियां टाप् । समासे तु ठञ् स्त्रियां ङीप् इतिभेदः

निष्काम लि० निर्गतः कामोऽभिलाषो यस्य यत्न वा प्रा० व० । विषयभोगेच्छागून्ये शकामनयाऽकृते कर्मादौ च “निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तसुपदिश्यते” मनुः । “निष्कामादन्त्यागजपादिकर्मणो न दुःखं प्रत्युत मोक्षफलं प्राप्यते” सा० प्र० भा० “विशिष्टफलदाः पुंसां निष्कामाणां विशुक्तिदाः” मल० त० विष्णु ५० “निष्कामाणां सुक्तिप्रतिकूलकामनारहितानाम्” रघुनन्दनः ।

निष्कालक ५० निर्गतः कालकः केशादिः सुण्डनेन यस्य प्रा० व० । सुण्डितकेशलोभादौ “निष्कालको हताभ्यक्त-क्षमां श्रुतीं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते” वसिष्ठः । प्रा० व० कप् । निर्गतसमयकौ अभावे अव्ययी० । शकालकाभावे अव्य० । निरुद्धकादि० अलोदात्ततास्य

निष्कालन न० निर्+कल-भावे ल्युट् । कालने श्मारणे च निष्कालिक अव्य० कालिकस्याभावः अव्ययी० । कालिका भावे निरुद्धकादि० अस्य अलोदात्तता । काले कालने षाधु तदर्हति वा ठञ् कालिकः काली कालयिता जेता वा णि निर्गतो यस्य प्रा० व० कप् वा । शकालिय-द्वहीने जेदशून्ये अजय्ये च लि० । “तं सूतपूतं रथिनां वरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाद्य” भा० क० ७२४० । निष्कालिक० निर्गतः काली कालयिता जेता यस्येति विग्रहः नीलकण्ठः ।

निष्काश(श)स ५० निर्+कश(स)-भावे घञ् । निष्काशने वहिष्कारणे श्निःसारणे “सन्ध्ये रजनीदिनयोः प्रवेश निष्काशो(शो)” हला० “न च पश्यामि निष्काश(स)म्” रामा० कि० ५२४० । कर्त्तरि घञ् । प्रासादाद्युपरितो वहिर्गतभागे (साजा) ख्याते पदार्थे च ।

निष्काश(सि)त लि० निस्+क(श)स-गतौ णिच्-क्त । श्निःसारिते दन्त्यमध्यस्तु दूरीकृते समपसारिते जटा० । निर्गमिते श्याह्निते अधिज्ञते च लि० भेदि० ।

निष्काश ५० निर्+कष घञ् । तापवशादधःस्थालीतललम्बे पयस्यावशे “वारुणीनिष्काशेणावभृथम्” कात्या० श्रौ० ५।५२८ । उक्तार्थेव कर्त्तव्योक्तः ।

निष्किञ्चन लि० निर्गतं किञ्चन गम्यं धनं वा यस्य प्रा० व० ।

शकिञ्चनगून्ये विषयान्तरगून्ये “प्रज्ञानं शौचनेवात शरीरस्य विशेषतः । तथा निष्किञ्चनत्वं मनसस्य प्रस-न्नता” भा० अरु० १०८४० । शकिञ्चने दरिद्रे च ।

निष्कुट ५० निस्+कुट-क्त । श्टहसमीपस्थे उपवने अमरः शक्रेदारे जेते शराज्ञाम् अन्तःपुरे च भेदि० । “अव-स्कारे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्जयेत्” भा० व० २२१४० । श्वर्गभेदे “स विनिर्जित्य संप्राप्ते हिमवतं सनिष्कु-टम्” भा० व० २६४० । “सर्वतवनकाशां ससहस्रं सनिष्कुटाम्” भा० व० २५१४० ।

निष्कुटि(टी) स्त्री कट-इन् कौटिल्यम् निर्गता कुटिर्वस्याः वा० ङीप् । एतायाम् अमरः ।

निष्कुटिका स्त्री निष्कुटः अस्यस्याः वासत्येन ठन् । कुमा-राद्युचरमात्रभेदे “हृत्वाऽस्विका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी” भा० श० ४७४० स्कन्दमातृगणोक्तौ ।

निष्कुम्भ ५० नि+क्कुम्भ-अच् पत्वम् । श्दनीष्ट्वे रायस्य-कुटः । निर्गतः कुम्भोऽस्य प्रा० व० । श्कुम्भगून्ये च लि० ।

निष्कुल लि० निर्गतं कुलमवयवानां समूहो यस्मात् प्रा० व० । अवयवसमूहगून्ये । ततः निष्कोषणे लजि डाच् । निष्-कुलाकरोति दाडिमम् निष्कोषयतीत्यर्थः । निर्गतं कुलं सपिण्डादिर्यस्य प्रा० व० । श्वपिण्डादिकुलरहिते लि० “वशाऽपुलास्य चैवं स्यात् रक्षणं निष्कुलास्य च । पति-व्रतास्य च स्त्रीषु विधवास्त्राहारास्य च” मनुः “निष्कु-लास्य सपिण्डरहितास्य” कुल्लू० ।

निष्कुलीकृत लि० निष्कुल+यभूततद्भावे चि-ङ-कर्मणि क्त । निष्कुषिते “काश्मल्याणां निष्कुलीकृतानाम्” सुश्रुतः ।

निष्कुषित लि० निस्+कुष-निष्कषे क्त । श्निस्त्वचोक्ते खण्डिते “काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवचितं वीचिभि-रान्दोलितम्” गङ्गाश्लोकम् । “चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः” भट्टिः “उपानयोर्निष्कु-षितं विहङ्गैः” रघुः । श्वरुद्रणभेदे ५० “अश्वत्थं चित्रशस्त्रं तथा निष्कुषितं नृपम्” हरिवं २०४४० श्वरुद्रणोक्तौ ।

निष्कुह ५० निःशेषेण कुहयते विष्णापयति कुह-अच् । हृत्वादिस्थे स्वयंजाते रज्ज्वे कोटरे अमरः ।

निष्कृति स्त्री निर्+कृ-क्तित्वम् । श्निस्त्वारे श्निर्गतौ पा-पादिभ्य श्चङ्कारे च अमरः “कामतो ब्रह्मणवधे निष्कृति र्नि विधीयते” मनुः “कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः” स्मृतिः

निष्कृष्ट लि० निर्+कृष-क्त । श्वारांशे श्निश्चिते च

निष्कैवल्य ए० यज्ञिये स्तोमकारितशंसनात्मके शस्त्रभेदे "मा-
ध्यन्दिने तु होतृनिष्कैवल्ये स्तोमकारितं शस्त्रम्" व्याश्व०
श्रौ० ६।१।१४ "तत्र तु ऋगभिर्य निष्कैवल्यस्य स्तोमका-
रितं शंसनं स्वस्तोमातिशंसनञ्च कर्त्तव्यं न सृज्तेन । यदि
स्वस्तोमाधिको निष्कैवल्यस्तोमस्तदा तस्मादप्यतिशंसनञ्च
कर्त्तव्यं यदा हीनं तदास्मादतिशंसनमिति निष्कैवल्ये
स्तोमकारितमिति पाठः कर्त्तव्यो न निष्कैवल्यस्तोम-
कारितमिति" नारा० । "निष्कैवल्यसुकथ्यमव्यथायै"
यजु० १५।१२ "प्रउगं शंसति निष्कैवल्यं शंसतीति" श्रुतिः
तच्छब्देण व्याहृते श्यञ्जपात्ररूपे ऋगभेदे ए० "मरत्व-
तीयाश्च मे निष्कैवल्यश्च नै" यजु० १८।२० ।

निष्कैवल्य त्रि० केवलस्य भावः केवल्यम् निश्चितकेवल्य-
मसहायत्वमस्य प्रा० व० । निश्चितकेवल्ये अन्यासहका-
रिणि "निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्ग्योनिसमाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताम्" भा०शा० ३०४
अ० । २निवृत्तकेवल्ये श्मोचहीने च ।

निष्कौषण न० निरु+कुष-ल्युट् । अनुरवयवानां वह्निर्नि-
सारणे "शर्कराविक्रतामेहवातकुण्डलिकापीलादन्तशर्क-
रोपकुशकण्डशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेदाः" सुश्रुतः
निष्कौषास्त्रि त्रि० निर्गतः कौषास्त्रा नगर्थाः निरा० त०
तत्पुरुषे गोणत्वेन ह्रस्वः । कौषास्त्रा नगर्था
निर्गते ।

निष्क्रम ए० निरु+क्रम-घञ् । शृङ्गादितो वह्निर्गमने प्रथम-
निष्क्रमनिमित्तं कर्त्तव्यं शिशोः २संस्कारभेदे च "अ-
ह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः" याज्ञ० ।

निष्क्रमण न० निरु+क्रम-ल्युट् । शृङ्गादितो वह्निर्गमने
चतुर्थे मासि शिशोः कर्त्तव्यं प्रथमनिष्क्रमनिमित्तं
२संस्कारभेदे च । तन्मुहूर्त्तादिकं सद्यो पी० उक्तं यथा
"दोलाधिष्ठितरथ निष्क्रमणं चतुर्थमासे गमोक्तसम-
येऽर्कमितेऽङ्गि वा स्यात्" सू० "अथ निष्क्रमणमुहूर्त्तः
तत्र चतुर्थमासे गमोक्तसमये यात्रामिहितसमोचीनति-
थिवारनक्षत्रादिवहिते काले शिशूनां निष्क्रमणम् ।
निष्क्रमाख्यसंस्कारपूर्वं गृह्णादुवह्निर्गमनं कुर्यात् । वा
अथवाऽर्कमितेऽङ्गि द्वादशे दिवसे निष्क्रमणं कुर्यात् ।
यदाह मनुः "चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं
गृह्णात्" । गुरुरपि "शृङ्गात् निष्क्रमणं कृतेचतुर्थे
मासि कारयेत् । यात्रोक्ते समये मासि तृतीये द्वाद-
शेऽङ्गि" अत्र तृतीयमासोऽप्युक्तः । राजमार्त्तण्डे-

नापि "मासि तृतीये शशिविष्टपक्षे जपाकरे शोभनगो-
चरस्ये । उन्मातपापपक्षपक्षिते मे निष्क्रामनं सौख्य-
करं शिशूनाम्" । तदेतयोः पक्षयोर्ध्यागृह्यं व्युत्था ।
सुहृत्संपन्ने तु निष्क्रमणे विशिष्य त्रिध्याद्युक्तं यथा
"पूर्वः पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णचान्द्रविकं विना । रिक्ता-
पक्षतृतीयादश्यादशीश्च विवर्जयेत् । चत्वार्यार्यमणतस्त्रीणि
वैशाखं त्रीणि च बुध्नभात्" । बुध्नभाद्रपदाभाद्रपदा-
तस्त्रीणि भानि । "मैत्रमादित्यपुष्यौ च रोहिणी च
शुभावहाः । अवालिसेषा वज्याः स्युस्तथैवाधोवृषाणि
च । सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तूदयास्तथा ।
केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्ठित्वाभगाः ।
उपनिष्क्रमणं शक्ता मातुलो वाह्येच्छिशुमिति" ।
अधोवृषाणि मूलाहिमश्रौषमधोवृषं भवेदित्युक्तानि ।
उदयाः लग्नानि । एवंविधे सुलग्ने क्रियमाणस्य शिशु-
निष्क्रमणं फलमाह दृष्टमिति । "अथ निष्क्रमणं नाम
गृह्णात् प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायां स्यादायुः-
श्रीनाशनं शिशोः" । कृते संपदिष्टद्विः स्यादायुर्वर्द्धनमेव
चेति" अत्र विशेषमाह यमः "तृतीये मासि कर्त्तव्यं
शिशोः स्वयस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यमग्नेश्च-
न्द्रस्य दर्शनम्" इति । वेदभेदेन व्यवस्था ज्यो० त० दर्शिता
यथा "चतुर्थमासीति ऋग्वेदियजुर्वेदिनोः । यथाह
विष्णुः "चतुर्थमास्यादित्यदर्शनमिति" । शौनकोऽपि
"चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं शिशोः" पार-
स्कारः "चतुर्थे मासि निष्क्रमणिक्यं स्वयस्यदीक्षयति
तच्चक्षुरिति" मासि तृतीय इति तु कन्दोगानां गोभि-
लेन जननान्तरं तृतीयशुक्लपक्षतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूप-
निष्क्रमणविधानात् यथा गोभिलः "जननाद्वयस्तृतीयो-
ज्योत्स्नस्तृतीयायामित्यादि" । ज्योत्स्नः शुक्लपक्षः ।
अत्रैव अत्रचिन्तामणिः "तस्मात् स्वविधानतोऽर्क-
शशिनोरर्घ्यं शिशुं दापयेत्" । ततः तारका० संजा-
तार्थं इतच् । निष्क्रमणित संजातनिष्क्रमणे त्रि० ।

निष्क्रम्य ए० निष्क्रियते प्रत्याक्षिप्यतेऽनेन परगृहीतम् निष्-
क्री-करणे अच् । शृङ्गतौ वेतने २विनिमयद्रव्ये त्वस्य
मूल्यद्रव्येण विनिमिते द्रव्ये । भावे अच् । श्रुत्ये ४वु-
द्धियोगे ५सामर्थ्ये ६निर्गमने च वैजय० । ७प्रत्युपकारे
दविनिमये च शब्दार्थचि० "उत्तुच्छिपन् यः पृथिवी-
भृतां वरम् वरप्रदानस्य चकार शुचिनः । त्वस्य चारा-
द्विस्तताससम्पन्नस्य यमहस्ये पृथगेन निष्क्रम्य" माघः ।

हविक्रये “न निष्कयविषर्गाभ्यां भर्तुर्भाष्या विमुच्यते”
मनुः ।

निष्क्रिय त्रि० निर्गता क्रिया यस्य प्रा० व० पत्वम् । क्रि-
याटिआपारशब्दे “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं
निरञ्जनम्” श्रुतिः “निष्क्रियस्य तदसम्भवात्” सा० सू०
“अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्युणा निष्क्रिया युगाः”
भाषा० । [क्वाथे (भोज) हेमच० ।

निष्क्राथ पु० निःसृतः क्वाथः प्रा० त० पत्वम् । सांसादि-
निष्ठकान् त्रि० निरु+तक-सङ्घने कनिप् वेदे षत्वटुत्वे ।
नितरां सङ्घनशीले स्त्रियां “वनो र च” पा० ङीप्
रथान्तादेशः । निष्करी । “दासो निष्करीमिच्छ” अथ०
५।२२।६

निष्ठानक पु० नितान्तज्ञानकः शब्दभेदः प्रा० त० वा० पत्वटुत्वे ।
सव्ययशब्दे “निष्ठानकश्च सुमहान्तश्च सैन्यस्य चाभवत्”
भा० भी० ४८८० ।

निष्ठि स्त्री निश्-समाधौ क्तिच् । अदितिसप्तत्रयां श्रुतौ
“निष्ठियाः पुत्रमाच्यावयतयः” ऋ० १०।१०।१२ “निष्ठि-
दिति स्त्रसप्ततौ गिरतीति निष्ठिरीरदितिः तस्याः
पुत्रम्” भा० ।

निष्ठुर् त्रि० निष्+तृ-क्लिप् वेदे वा० उः रपरत्वम् षत्वटुत्वे ।
निस्तरते शत्रूणां भिभाषके “प्र व उपाय निष्ठुरे” ऋ०
८।२१।२७ “निष्ठुरे शत्रून् निस्तरते” भा० ।

निष्ठ्य पु० निर्गत्य स्थायते स्त्र्ये-क निष्+गतार्थे ल्यप् वा ।
विषर्गलोपपत्वटुत्वे १ चण्डालादौ २ स्त्रीच्छजातिभेदे
हेमच० २ पुत्रादौ च । “यं मे निष्ठ्यो यममात्यो निच-
खान” यजु० ५।२२। “छ्ये स्त्र्ये शब्दसङ्क्रातयोः
नितरां स्थायति सङ्क्रातरूपेण सह वर्तते इति
निष्ठ्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्थायति विसीर्यो भव-
तीति निष्ठ्यः पुत्रादिः । यद्वा निर्गतो यथांशमेभ्यो
निष्ठ्यः चण्डालादिः “निष्ठो गते” इति पा० वार्त्ति-
केन निष्ठ उपसर्गाङ्गतार्थे ल्यप् इति काशिकायाम्”
वेददी० ।

निष्ठ त्रि० नि+स्था-क षत्वटुत्वे । नितरां स्थितिशीले
“अथ वा हेतुमच्चिद्विरहाप्रतियोगिना” भाषा० ।

निष्ठा स्त्री नि+स्था-भावे च षत्वटुत्वे । १ निष्पत्तौ २ नाशे
३ अन्तर्लोपायां ४ निर्वहणे च अमरः । ५ याचजायं
भेदि० । ६ घर्मादौ अजायाम् “लोकेश्चिन् द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता सवाग्भवः । ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन

योगिनाम्” गीता “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्” शा० सू०
“तस्मिन्नात्मनि चेतने निष्ठा यस्येति विग्रहः । “तेषां निष्ठा
तु का लक्षणा ! सत्वमाहो रजस्तमः” गीता । ७ अश्व-
रणे च “प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मनश्च
च । न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तमधिगच्छति” भा०
आश्व० ६६५ श्लो० । व्याकरणपरिभाषिते ण्तकृत्व-
प्रत्यये “क्तकृत् निष्ठा” पा० “यौरनिष्ठुनिष्ठः” धातु-
पाठः । नितरां तिष्ठन्ति भूतान्यत्र व्याधारे वा० च ।
प्रत्यये सर्वभूतस्थित्याभारे हविष्यौ स्त्री “निष्ठा शान्तिः
परायणः” विष्णुसं० ।

निः(नि)ष्ठा त्रि० नि(निरु)+स्था-क्लिप् षत्वटुत्वे वा
विषर्गलोपः । नितरां यथा भूतस्थितौ “जातो निःष्ठा-
सदधुर्गोपु धीरान्” ऋ० १।१।१० “निष्ठं पूर्वं यथास्थिति-
मर्कायुः तथा” भा० अथ गद्याद्यादौ निःठः निःष्ठा
निःष्ठे इत्यादिरूपमिति भेदः । [तिमने व्यञ्जने अमरः ।
निष्ठान न० नि+स्था-करणे ल्युट् षत्वटुत्वे । भक्ताद्युपसर्चने
निष्ठानक पु० नागभेदे “निष्ठानको हेमन्तहो नहुषः
पिङ्गलक्षया” भा० आ० ३५८० ।

निष्ठान्त त्रि० निष्ठा नाशोऽन्ते यस्य । नाशान्ते वस्तुनि ।
“निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं ज्ञातं धर्मश्च केयलम्” भा०
स्त्री० १।१८० । २ नितरां स्थित्यन्ते च “नानादिरथ निष्ठान्तो
मातृषा बहवो यथा” अथ० १०।१८० ।

निष्ठित त्रि० नि+स्था-क्त षत्वटुत्वे । १ नितरां स्थिते वस्तुनि
२ निष्ठायुक्ते च “बुद्धियोगवत्त्वसाक्षेः सर्वांस्तेषु च
निष्ठितः” भा० आ० १२२८० ।

निष्ठो(ष्ठे)व पु० नि+ठिक्-भावे षच् वा दीर्घः । ठीवने
श्लेष्मादीनां स्रक्वाच्चिरसने हेमच० ।

निष्ठो(ष्ठे)वन न० नि+ठिक्-भावे ल्युट् वा दीर्घः । श्लेष्मा-
दीनां सुखेन निरसने “यान् निष्ठोवनं चैव कुर्वते चास्य-
सन्निधौ” भा० शा० ५६८० “क्षुतेऽवकोटे यान्ते च तथा
निष्ठोवनादिषु । कुर्यादाचमनं स्नानं गोष्ठवस्त्रार्कदर्श-
नम्” मार्कण्डेय० २४८० ।

निष्ठोवित न० निष्ठोवं करोति क्तौ निष्ठोव+णिच्-भावे
क्त । निष्ठोवनकरणे “वाचः परुषा निष्ठोवितं क्षुतं
चाशुभं कथितम्” ङ० सं० ५२८० ।

निष्ठुर न० नि+स्था-उरच् मङ्गुरादि० नि+षत्वटुत्वे । १ परुष-
वाक्ये २ कठोरे त्रि० । “गुह्याङ्गामेध्यशब्दानां वचनं
निष्ठुरं विदुः । यदन्यदा वचो नीचं स्त्रीषु समैषुनाम्नयम्”

इत्युक्ते श्वश्रुलप्राये न० ४ तत्तद्विशिष्टे त्रि० अमरः ।

“हिंसा भयते ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम्” भट्टिः ।

“संरब्ध हस्तिपकनिष्ठुर चोदनाभिः” माघः ।

निष्ठुरिक ३० नागभेदे “आप्तः कोटरकथैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा” भा० उ० १०२ अ० ।

निष्पृब्ध त्रि० नि+प्रिध-क्त जठ् । १ सुखेन निरस्ते स्नेहादौ “अकुष्ठनिष्पृत्तमिवोर्जस्रैः” माघः “स्नेहनिष्पृत्तवान्नानि नाधितेष्ठे” कामतः” मनुः भावे क्त । २ निष्ठीवने न० ।

निष्पा त्रि० नि+प्ता-क “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” पा० षत्वे टुत्वम् । कुशले “आतिथ्यनिष्पा वनवाससिद्ध्याः” भट्टिः ।

निष्पात त्रि० नि+प्ता-लृत्तरि क्त “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” पा० षत्वे टुत्वम् । १ कुशले निष्पृष्णे अमरः ।

“निष्पातेरथ सरसा प्रियासमूहैः” माघः । २ पारङ्गते च “श्रेष्ठावयनयैको निष्पातोयजुषासुत” भाग० १।१२ अ० ।

निष्पक्त त्रि० नितान् पक्तम् । “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” पा० षत्वम् । १ अतिशवेन पक्ते व्यञ्जने श्काथिते दशमूलादौ च “पर्यंकपायनिष्पक्ता एतामापो भवन्ति” शत० ब्रा० ६।५।१।१

निष्पतिष्णु त्रि० निष्ठ+पत-वा० इप्पृच् षत्वम् । नितान्तपतनशीले “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुध्ना संयम्य यत्नतः । सर्वतो निष्पतिष्णु नि” भा० शा० २५० अ० ।

निष्पतिसुता स्त्री निर्गतो पतिः सुतश्च यस्याः प्रा० व० षत्वम् । अवीरायां पतिपुत्रविहीनायां स्त्रियाम् अमरः ।

निष्पत्ति स्त्री निर्+पद-क्तिन् षत्वम् । १ समाप्तौ २ विज्ञौ च “कथमयमसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते” कुमा० “निष्पत्तिः कर्मणो देवे पौरुषे च व्यवस्थिता” मार्क० ५०४ अ० ।

निष्पत्त त्रि० निर्गतमन्यपार्श्वेन निःसृतं पत्रं शरपुङ्खो यस्य प्रा० व० षत्वम् । १ एकपार्श्वनिक्षिप्तसपुङ्खशरस्यापरपार्श्वेन निर्गमयुक्ते मृगादौ ततः “सपत्रनिष्पत्तादतिव्यथने” पा० छजोयोगे डाच् । निष्पत्ताकरोति मृगं सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनात् निष्पत्तं करोतीत्यर्थः वि० कौ० । निर्गतं पत्रं यस्य । निर्गतपत्रके त्रि० । “विध्यन्यनिष्पत्तम्” कात्या० श्रौ० १।१२।३ “अनिष्पत्तमनिःसृतपत्रं विध्यन्ति क्षत्रियाः” कर्कः ।

निष्पत्तक त्रि० निर्गतं पत्रं पर्यं यस्य कप् । १ पत्रशून्ये स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम् । सा च शकरीरुद्धे राजनि० । [यने हेमच० ।

निष्पत्ताकृति स्त्री निष्पत्त+डाच् क्त-भावे क्तिन् । अतिथ्य-

निष्पद न० निर्गतं पदं पादोऽस्य प्रा० व० षत्वम् । १ पादहोने श्तादश्याने नौकादौ युक्तिकल्पतरुः ।

निष्पदयानञ्च नौकादिरूपं तद्विवरणसुक्तं तत्र यथा “नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणसूच्यते । अथादिक्तं यद् यानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् । जले नौकैव यानं स्याद-तस्मां यत्नतो वहेत्” तद्वटनादिकास्तो यथा “सुवारवेला

तिथिचन्द्रयोगे चरे विलग्ने अकरादिषट्के । अज्जे-ऽन्त्यसप्तव्यतिरेकतोऽन्ये वदन्ति नौकाघटनादि कर्म ।

अदिखरांशुसुधानिधिपूर्वामित्थधनाच्युतमे शुभलग्ने । तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे ।

हृत्तायुर्वेदगदिता हृत्ताजातिश्चतुर्विधा । समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम्” । तद्वयथा “लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् । दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत् । कोमलं शुक्र यत् काष्ठं वैश्वजाति तदुच्यते । दृढाङ्गं शुक्र यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते । लक्षणद्वययोगेन हिजातिकाष्ठसंज्ञकः ।

क्षत्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदौ नौका । अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्पदे नौकाम् । विभिन्न-जातिद्वयकाष्ठजाता न अयेसे नापि सुखाय नौका ।

नेषा चिरं तिष्ठति मुच्यते च विभिद्यते वारिणि मज्जते च । न सिन्धुगाद्याऽर्हति लौहवत्त्वं तल्लोहकालै-र्ह्वियते हि लौहम् । विपद्यते तेन जलेषु नौका गुणेषु यन्त्रं निजगाद भोजः” । अथ लक्षणाणि “सामान्यञ्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम्” । तत्र सामान्यम् ।

“राजहस्तामितायामा तत्पादपरिणाहिनी । ताव-देवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः । अतः सार्द्धमि-तायामा तदूर्ध्वपरिणाहिनी । त्रिभागेणोन्नता नौका मध्यमेति प्रचक्षते । क्षुद्राऽथ मध्यमा भीमा चपला षट्छा भया । दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मन्धरा तथा । नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यनुक्रमात् ।

एकैकद्वयैः सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् । चतुर्तिथ प्रवीणा च हस्तादूर्ध्वं शसम्भिता । अत्र भीमा भया चैव गर्भराख्या शुभप्रदा । मन्धरा परतोयास्तु तासां मेवापस्वपीगतिः । तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्तिता” । अथ विशेषः “दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घा यथा “राजहस्त-द्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकैश्च दीर्घिका नाम दशांशोन्नतापि च । दीर्घिका तरणिर्लोहा

नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यनुक्रमात् । एकैकद्वयैः सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् । चतुर्तिथ प्रवीणा च हस्तादूर्ध्वं शसम्भिता । अत्र भीमा भया चैव गर्भराख्या शुभप्रदा । मन्धरा परतोयास्तु तासां मेवापस्वपीगतिः । तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्तिता” । अथ विशेषः “दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घा यथा “राजहस्त-द्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकैश्च दीर्घिका नाम दशांशोन्नतापि च । दीर्घिका तरणिर्लोहा

नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यनुक्रमात् । एकैकद्वयैः सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् । चतुर्तिथ प्रवीणा च हस्तादूर्ध्वं शसम्भिता । अत्र भीमा भया चैव गर्भराख्या शुभप्रदा । मन्धरा परतोयास्तु तासां मेवापस्वपीगतिः । तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्तिता” । अथ विशेषः “दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घा यथा “राजहस्त-द्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकैश्च दीर्घिका नाम दशांशोन्नतापि च । दीर्घिका तरणिर्लोहा

नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यनुक्रमात् । एकैकद्वयैः सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् । चतुर्तिथ प्रवीणा च हस्तादूर्ध्वं शसम्भिता । अत्र भीमा भया चैव गर्भराख्या शुभप्रदा । मन्धरा परतोयास्तु तासां मेवापस्वपीगतिः । तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्तिता” । अथ विशेषः “दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घा यथा “राजहस्त-द्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकैश्च दीर्घिका नाम दशांशोन्नतापि च । दीर्घिका तरणिर्लोहा

नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यनुक्रमात् । एकैकद्वयैः सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् । चतुर्तिथ प्रवीणा च हस्तादूर्ध्वं शसम्भिता । अत्र भीमा भया चैव गर्भराख्या शुभप्रदा । मन्धरा परतोयास्तु तासां मेवापस्वपीगतिः । तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्तिता” । अथ विशेषः “दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घा यथा “राजहस्त-द्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकैश्च दीर्घिका नाम दशांशोन्नतापि च । दीर्घिका तरणिर्लोहा

गत्वरा गामिनी तरिः । जङ्गला ग्राविनी चैव धारिणी
वेगिनी तथा । राजहस्तैकैकद्वया नौकानामानि
वै दय । उन्नतिः परिणाह्य दशाष्टमितौ क्रमात् ।
अत्र लोला गामिनी च ग्राविनी दुःखदा भवेत् ।
लोलायमानामारभ्य यावत् भवति गत्वरा । लोलायाः
फलमाधत्ते एवं सर्वास्तु निर्णयः । वेगिन्याः परतो
या तु साखिलायोत्तरा तथा । भोजोऽपि “नौकादीर्घं
यथेष्टं स्यात् तत्रैतानि विवर्जयेत् । हस्तसंख्या परि-
त्याज्या दवष्टवेदष्टपहोत्तरैः । यष्टुत्तरमिता नौका
कुलं हन्ति बलं धनम् । नवतेरुत्तरे यापि या चत्वा-
रिंशतः परा” । यावदपरदशकं तावदेव तत् फलमिति ।
अथोन्नता । “राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरणो-
न्नता । इभसूत्राभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभु-
जाम् । ऊर्ध्वानूह्वी खर्षसुखी गर्भिणी मन्वरा तथा ।
राजहस्तैकैकद्वया नाम पञ्च त्रयं भवेत् । अत्रानूह्वी
गर्भिणी च निन्दितं वाम युग्मकम् । मन्वरायाः परा-
वास्तु ताः शुभाय यथोद्भवम्” । भोजोऽपि । बाणा-
न्युत्तरतो मानं नौका नाम शुभा वहेत् । पञ्चाशदूह्वी
दुष्कारं धननाशं त्रयोर्जतः । इत्युन्नता “धात्वादौ ना-
ज्ञतो यच्छे निर्णयं तरिसंश्रयम् । कनकं रजतं ताचं
त्वितयं वा यथाक्रमम् । ब्रह्मादिभिः परिच्यस्य नौका-
चित्रणकर्मणि । चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गा वा द्विशृङ्गा प्रैक
शृङ्गिणी । सितरक्तपीतनीलवर्णास्ताः सूर्ययाक्रमम् ।
केशरी महिषो नागो हिरदो व्याघ्र एव च । पक्षी
भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाष्टकम् । नावां सुखोपरि-
न्यस्य आदित्यादिदशाभुवाम् । कलशो दर्पणचन्द्र
स्त्रौदगानां महीभुजान् । हंसः केकी शुकः सिंहो
गजोऽहिर्व्याघ्रपट्पदौ । आदित्यादिदशाजातनौको-
परि परिच्यसेत् । नौकास्तु मणिविन्यासो विज्ञेयो
नवदण्डवत् । सुसज्जान्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्वतो
भद्रा । तत्संख्या चेदथ रसवेदहयसम्मिता क्रमशः ।
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सङ्गिः । ब्रह्म-
क्षत्रे हितये एकैके वैश्वान्तद्रयोनी । निर्द्वहं सगृहं
वाघ तत्सर्वं द्विविधं भवेत् । निर्द्वहं पूर्वसहितं सप्त-
हाणि यथा शृणु । सप्तहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्या-
यमन्दिरा । सर्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ।
राज्ञां कोशाश्वनारीणां फलमत्र प्रशस्यते । मध्यतो म-
न्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा । राज्ञां विलासया-

त्रादिवर्षास्तु च प्रशस्यते । अथतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया
अथमन्दिरा । चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घना-
न्यये । मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवार्धभागतो न्यु-
नम्” । भोजस्तु दीर्घवृत्तवसुषट् दिवाकरानेकदिङ्
नवमिता यथाक्रमम् । राजपञ्चभुजसम्मितोन्नतिर्मे-
न्दिरं तरिगते महीभुजाम् । भास्करादिकदशाभुवां
पुनर्धातुनिर्णयनमत्र पूर्ववत् । पताकाकलसादीनां नि-
र्णये नवदण्डवत् । काष्ठजं धातुजं चेति मन्दिरं द्विविधं
भवेत् । काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै विलासे धातुजं मतम् ।
अत्र शय्यासनादीनां मन्वरोल्लोचयोरपि । अन्ये प्राञ्चैव
सुनिर्भिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः । दिङ्मात्रमिदमिष्टं नौका-
लक्षणमपजम् । प्रधानेनैव नियमो अत्रप्रधाने न नि-
र्णयः । लघुता दृढता चैव गामिताऽच्छिद्रता तथा ।
समतेति शुणोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशितः । एवं वि-
चिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च । स चिरं
सुखमाप्नोति विजयं सचरे श्रियम् । योऽज्ञानादन्यथा
मानं नौकानां कुरुते नृपः । तस्यैतानि विनश्यन्ति
यथोवीर्यं बलं धनम्” । जघन्यजलयात्रानि यथा “नौ-
कान्यतो जले यानं जघन्यमिति गद्यते । तद्देहावह-
वस्तु तु पाशात्यानां प्रकीर्त्तिताः । श्रेणीरूपन्तु यद्-
यानं श्रेणीयानं तदुच्यते । घटीमिर्घटितं यानं घटी
नौकेति गद्यते । तुम्बाद्यैस्तु फलेयीभं फलयानं प्रचक्ष्यते ।
चर्मभिस्तु लघुर्धैर्यचर्मयानं तदुच्यते । यानं यक्षुषभि-
र्हर्षैर्हर्षयानं तदुच्यते । जन्तुभिः सलिले यानं जन्तुयानं
प्रचक्ष्यते । बाह्व्यां सन्तरेद् वारि जघन्येषु न निर्णयः”
निष्पदी स्त्री निर्गतः पादोऽस्त्राः पादः सन्तलोभः सभा-
कुम्भपट्या० डीष् पद्मावः विसर्गस्य षः । १पादहीनायां
स्त्रियाम् । निर्+पद-क्तिप् । २निर्गते “निष्पदो सङ्ग-
जानाम्” ष्ठ० १०।१०२।६ “निष्पदः निर्गच्छन्तः” भा० ।
निष्पण्ड लि० निर्गतः सन्दो यस्य प्रा० व० । विसर्गलोपामात्रे
“इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” पा० पत्वटुत्वे । सन्दनरहिते
“ज्यावन्निष्पण्डभुजेन यस्य” । “मैथिलीतनयोत्री-
तनिष्पण्डमृगमात्रमम्” रघुः । विसर्गलोपे न पत्वम् ।
निष्पन्न लि० निर्+पद-क्त पत्वम् । १चिन्ते २समाप्ते च ।
निष्परिग्रह लि० निर्गतः परिग्रहः यस्य प्रा० व० । विप्रया-
दिसङ्करहिते कन्यापादुकादिभिन्नव्यवरहिते २यत्यादौ
च “आत्मन्यात्मानसाधाय निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः” मार्क०
४० १६४० ।

निष्पवन न० निष्+पू-भावे ल्युट् पत्वम् । धान्यादेर्निष्पूषीकरणे । निष्पावशब्दाद्यं "निष्पवनादिफलीकरणान्तं भेदेन धान्यामप्यभिमन्त्रणादिफलनिधानान्तं कण्डनम्" कात्या० श्रौ० पङ्क्तौ ककेः ।

निष्पाद् पु० निर्गतो पादौ यस्य प्रा०व० अन्त्यचोपः समा० विषर्गस्य घः । निर्गतपादके ततः सिष्पा० अन्त्यर्थे लच् । निष्पाङ्ग तद्युक्ते देशादौ लि० ।

निष्पादक लि० निर्+पद-णिच्-ष्वुल् विषर्गस्य घः । निष्पत्तिकारके "न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः" सा० द० ।

निष्पाव पु० निष्पूयते तृषाद्यपनयनेन शोध्यतेऽनेन निर्+पू-करणे घञ् पत्वम् । १। छपादिवायौ तेन हि खलस्थ-धान्यादिकं कण्डकुरादिभूयं करोति । कर्मणि घञ् । २। कण्डकुरे (आगडा) ३। राजभावे (वरघटौ) ४। श्वेतशि-ष्योधान्ये ५। निर्विकले लि० मेदि० । भावे घञ् । ६। धान्यादीनां वितृषीकरणे अमरः । "चौरयित्वा तु निष्पावान् जायते ऋहगोचकः" मार्क० पु० १। ५। च० संज्ञायां कर्त् । श्वेतशिष्यां राजनि० "निष्पावो सधुरो हृद्यो विपाकेऽन्तो गुरुः सरः । कषायस्त्वल्पपित्ता-क्षमूत्रवातविवस्वकर्त् । विदाह्युप्रविषल्लेभ्यो धहृत् शत्रु-नाशनः" भावप्र० । ततः सिष्पा० अन्त्यर्थे लच् । निष्पावच . वितृषीकरणयुक्ते धान्यादौ लि० गौरा० ङीप् । निष्पावी शिम्बीभेदे स्त्री राजनि० ।

निष्पुलाक लि० निर्गतः पुलाको यतः प्रा०व० पत्वम् । १। पुलाकरहिते धान्यादौ (आगडा) २। च्छ धान्यरहिते उत्सर्गिण्यां ३। रजेभेदे पु० हेम० ।

निष्पेष पु० निर्+पिष-वञ् । १। निष्पौडने २। निषर्षणे ३। चूर्णने "नाराचलेपणीयाश्च निष्पेषोत्पत्तितामलम्" रघुः । तत्रै प्रभवति चन्तापादि० ठञ् । नैष्पेषिक निष्पेषस-म्पादके । अभावे अच्य० ४। पेषणाभावे अच्य० निरुद्धका० अन्तोदात्ततास्य भावे ल्युट् । निष्पेषणमयत्त न० ।

निष्पृकम्प लि० निर्गतः प्रकम्पो यस्य प्रा०व० पत्वम् । १। प्रक-टकम्पगून्धे त्रयं दग्धमन्यन्तरोये २। सप्तभिभेदे पु० । तदुप क्रमे "निष्पृकम्पकृष्णालेयो निर्मोहः काशप्रपल्लया । सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः" हरिवं० ७। अ० ।

निष्पृतिभ लि० निर्गतः प्रतिभावाः निरा०त० पत्वम् । १। जङ्घे यत्ने २। प्रागल्भ्यरहिते च जटाव० "लीणाकारासु बारासु सुप्रनिष्पृतिभासु च" हरिवं० ८३। अ० ।

निष्पृत्यह लि० निर्गतः प्रत्यहो यस्य प्रा०व० पत्वम् । निर्विघ्ने निरुपसर्गे "निष्पृत्यहृत्तृपाकहे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः" सरारिनाटकम् ।

निष्पृभ लि० निर्गता प्रभाऽस्य प्रा०व० पत्वम् । १। दीप्तिगून्धे अमरः । "निष्पृभश्च रिपुरास भूभृताम्" रघुः । २। नवभेदे पु० । "निष्पृभः सुप्रभश्चैव तथैव च निरुद्धः" हरिवं० २६३। अ० । ३। नानादानयोक्तौ ।

निष्पृयोजन लि० निर्गतं प्रयोजनमस्य प्रा०व० पत्वम् । प्रयोजनगून्धे "गुरुणासुपदेशो हि निष्पृयोजनतां ब्रजेत्" प्राय०त० "निरानन्दं निरास्त्रादं निष्पृयोजनमाहृतम्" हरिवं० अ० ।

निष्पृवाण न० प्रकषेण ययति अनेन प्र+वे-ल्युटौ करणे ल्युट् प्रवाणं तन्त्रवयनसाधनद्रव्यं निर्गतं प्रवाणत् निरा०त० । नवास्वरे हारा० ।

निष्पृवाणि लि० प्रोयन्तेऽस्यामनया वा प्र+वेञ्-करणे ल्युट् ङीप् प्रवाणो तन्त्रवायशलाका निर्गतः प्रवाणत्वाः निरा० स० गौणत्वेन ह्रस्वः पत्वम् । नवास्वरे अभिनवे (तातकाटा) वसने अमरः ।

निष्प्राण लि० निर्गतः प्राणः तज्जन्योष्वावादिष्यस्य प्रा०व० पत्वम् । श्वासप्रश्वासादिगून्धे "ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पका-श्यातुत्सहतादिकत्" सा० द० "संस्तम्भितमिवामाति निष्प्राणसदृशाकृति" (बलम्) हरिवं० ४६। अ० ।

निष्फल लि० निर्गतं फलं यस्मात् प्रा०व० पत्वम् । १। फलरहिते "अवगम्य कथोक्तं वपुः प्रियवज्रोक्ष्व निष्फलोदयः" कुमा० । फलशून्ये धान्यकाण्डे २। पलावे (नाड़ा) पु० अमरः । श्विगतात्तकायां स्त्रियां स्त्री गौरा० ङीप् । निष्फलो विगतरजस्वायां स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना० ।

निष्फेन लि० निर्गतं फेनं यस्य प्रा०व० पत्वम् । फेनरहिते उपरतफेने "यत् काष्ठ्यमानं निर्धेगं निष्फेनं निर्मलं लघु" सुश्रुतः । पले विषर्गोपध्यानीयौ

निष्प(स्य)न्द पु० नि+स्यन्द-भावे घञ् वा पत्वम् । क्षरणे जटादेः स्वयंघव्ये "ह्रिचनिष्पन्दपीतलम्" अच० । २। निष्पन्दयुक्ते लि० ।

निष्पूत लि० नि+पिब-क्त ऊट् पत्वम् । गितान्त्रयचिते निष्पूतस्य लि० निर्गतः सन्धिः सन्धानं यस्य प्रा०व० लृट्प्राणा० पत्वम् द्युत्वञ्च । सन्धिरहिते ।

निष्पृषम अच्य० निर्गता समा वस्य तिष्ठद्गुप्र० अच्ययी० पत्वद्युत्वे । वृत्सरानीते ।

निष्प्रामन् त्रि० निर्गतं साम यस्य प्रा०त० सुप्रामा० पत्वम्
दुत्वञ्च । सामग्र्ये । [नितान्तसंघे ।

निष्पेध पु० निस्+सिध-भावे घञ् सुप्रामा० पत्वम् दुत्वञ्च ।

निस् अय्य० निस्-क्रिप् उपसर्गभेदः । निष्पेधे २ निश्चये २ सा-
कल्ये ४ अतिक्रमे च शब्दार्थचि० । निर् यद्धे दृश्यम्

निसम्प्रात पु० निष्ठतः सम्प्रातः सञ्चारो यत् । निशीथे
अर्द्धरात्रौ शब्दरत्ना० निरा समासे निःसम्प्रातोऽप्यत् ।

निसर त्रि० निसरति नि+सृ-यच् । नितान्तसर्त्तरि नितान्त
गात्रके “नित्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरम्” यजु०
२०।१४ अ० ।

निसर्ग पु० नि+सृज-घञ् । १ स्रभावे २ स्वरूपे ३ दृष्टौ च
मेदि० “सर्गो निसर्गोज्ज्वलः” नैष० “सधुराणां पनिस-
र्गपण्डिताम्” कुमा० “निसर्गदुर्वोधमवोच विष्णुवाः” किरा०
“निसर्गजं तु तत्तस्य कलसात्तदपोहति” मनुः । य-
ज्ञाणां निसर्गबलम् यज्ञवज्रयद्धे २७।५४ पु० दृश्यम् ।

निसार पु० नि+सृ-घञ् । समूहे त्रिका० ।

निसिन्धु पु० नितरां सिन्धु रिव बहुद्वीपत्वादिमत्त्वात् ।
सिन्धुशारे (निसिन्धा) यद्धच० ।

निसुन्ध(न्द्) पु० अक्षरभेदे “सादिता भौरवाः काशा नि-
सुन्ध(न्द्) न्तको हतो” भा० व० १२ अ० “हयप्रियो
निसु(न्द्)स्य वीरः पञ्चनखस्तथा” हरिवं० १२२ अ० ।

निसृदक त्रि० निसृदयति नि+सृदि-लुच् । हिंसके
“तथात्वे यो निसृदकः” याज्ञ० ।

निसृदन न० नि+सृद-भावे ल्युट् । १ मारणे वधे अमरः ।
कर्त्तरि ल्यु । २ मारके नाशके त्रि० “यमिन्द्रयद्दार्थनि-
सृदनं हरेः” माघः “वत्तनिसृदनमर्थपतिञ्च तम्” रघुः ।

निसृता स्त्री नितरां सृता नि+सृ-क्त० । २ विवृतायाम्
(तेओडि) रत्नमा० । २ नितान्तगतं त्रि० ।

निसृष्ट त्रि० नि+सृज-कर्मणि क्त० । १ न्यस्ये अमरः २ स-
ध्यस्थे त्रिका० । “न स्वामिना निसृष्टोऽपि गृहो
दास्याङ्घ्रिमुच्यते” मनुः ।

निसृष्टार्थ पु० “उभयोर्भाष्यज्ञेयं स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सन्दिष्टः कुरुते कर्म निसृष्टार्थस्तु स सृष्टः” सा० द०
इत्युक्ते १ दासभेदे “निसृष्टार्थोऽमितार्थश्च तथा सन्देशहा-
रकः । कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूयद्यापि तथाविधाः”
सा० द० “यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने ।
कुषीदकमिवापि निसृष्टार्थस्तु स सृष्टः” २ दृष्टव्य-
त्युक्ते “धीरः स्मिरमतिः शूरः स्वामिकार्यविधायकः ।

स्वपौरुषप्रकाशो च निसृष्टार्थः स उच्यते” सङ्गीतदा०
च उक्ते ३ पुरुषे ।

निसोढ त्रि० नि+सृह क्त योत् योच्यत्तान्न घः । नितान्त-
सह्ये एवं निसोढयत् । निसोढि इत्यादावपि न घः ।

निस्तत्त्व त्रि० निर्गतं तत्त्वं वास्तवं रूपं स्वरूपं वा यस्य
प्रा० व० । अस्त्यदार्थे ।

निस्तनी स्त्री नितरां क्षनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०
ङोष् वा रोङोपः । वटिकायां (वडि) अत्र निस्तनीत्येव
पाठः शब्दच० । निर्गतौ क्षनौ यस्याः वा विशर्गं
लोपः । क्षनक्षीनायां स्त्रियाञ्च स्नाङ्गत्वात् वा ङोष्
पक्षे टाप् इति भेदः ।

निस्तन्द्र त्रि० निष्क्रान्ता तन्द्रा यस्य प्रा० व० । १ तन्द्रारहिते
२ आबल्यरहिते च “निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषो” वृशु०

निस्तन्दि त्रि० निर्गता तन्द्रारालस्यं यस्य प्रा० । आबल्यर-
हिते । निर्गता तन्द्राः निरा० त० । निस्तन्दी इत्येव
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् गोख्येऽपि न क्तञ् इति भेदः ।

निस्तरण न० निरु+तृ-करणे ल्युट् । १ उपाये । भावे ल्युट् ।
२ निस्तारे ३ पारगमने ४ तरण्ये च मेदि० ५ निर्गमे विश्वः ।

निस्तरीक अय्य० तरे देयः ईक तरीकः अभावे अय्ययी० ।
१ तरणार्थदेयकराभावे निरुदका० अन्तोदात्तताऽस्य ।
प्रा० व० । २ तरीकान्ये त्रि० ।

निस्तीप त्रि० तरो पाति पाः क निर्गतस्तरीपो यस्यात्
प्रा० व० । १ नौकापालकग्रन्थे अभावे अय्ययी० । २ तरी-
काभावे अय्य० । निरुदका० अस्यान्तोदात्तता । [अमरः ।

निस्तरिण न० नि+तृङ्-हिंसायां भावे ल्युट् । मारणे

निस्तल त्रि० निरस्तं तलं प्रतिष्ठा यस्य । १ वर्तले २ तल-
ग्रन्थे अतले न० अमरः । ३ चले मेदि० चलस्य प्रति-
ष्ठाराहित्यात् तथःत्वम् । नितान्तं तलं प्रा० व० । ५ तले
हेमच० ५ वटिकायां स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष् ।

निस्तार पु० निःशेषेण तारः पारगमनम् । १ उच्चारं २ पार-
गमने ३ यभीष्टप्राप्तौ च “जोषां तरिः सरिदतोवगभीर
नीरा बाबा वयं सकलमित्यनर्थहेतुः । निस्तारवीजमिदं
मेव क्षयोदरीणां यन्माधव ! त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः”
उद्भटः । “कलौ पापयुगे चारे तपोहीनेऽतिदुस्करे ।
निस्तारवीजमेतद् यद्वृद्धमन्त्रस्य साधनम्” महानिन्त० ।

निस्तुष त्रि० निस्तृक्तास्तुषा यतः प्रा० व० । १ वितृपीकते धान्य-
यवादौ “पूर्वेद्युर्दक्षिणाम्नौ निस्तुषाऽश्च्यवतानाम्”
कात्या० श्रौ० ५।१।२। २ निर्मले च ।

निखुषचीर पु० निखुषं निर्मलं चीरं यस्य । गोधूमे राजनि-
निखुषरत्न न० निखुषं निर्मलं रत्नम् । स्फटिके राजनि० ।
निखुषित त्रि० निखुष+कृतौ णिच्-क्त । श्लग्विहीने कृते
तण्डुलादौ खलुषकृते श्लक्ते च मेदि० ।

निस्त्रेजस् त्रि० निर्गतं तेजोऽस्य प्रा० व० । तेजोहीने “न-
भेतव्यं शृणुं चैते माता निस्त्रेजसः कृताः” मार्कण्डेय०
१८५० ।

निस्त्रोद पु० निस्+तृद-भावे घञ् । नितान्तव्यथने “स्त्र-
भीभिरिव निस्त्रोदः” “तेषु काष्ठेषु निस्त्रोदो मारुतेनो-
पजायते” सुश्रुतः भावे ल्युट् । निस्त्रोदनमप्यत्र न० ।
“पार्श्वभङ्गो गुदवस्त्रनिस्त्रोदनम्” सुश्रुतः ।

निस्त्रिंश पु० निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः ङच् सभा० ।
खड्गे अक्षरः त्रिंशदङ्गुल्यधिकस्यैव खड्गत्वात् ततो
न्यूनत्वे क्षुरिका । तत्तुल्यहिंसकत्वात् निर्दये त्रि० मेदि०
“हे निस्त्रिंश (निर्दय) विस्त्रक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी
रोदित” अक्षरशतकम् “सधनुर्वहनिस्त्रिंशः पादचारीव
पर्वतः” भा० व्या० १३६५० । शमन्त्रभेदे “नवाक्षरो भ्रुव
युतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः” तन्त्रसा० ।

निस्त्रिंशपत्रिका स्त्री निस्त्रिंशः खड्ग इव पत्रमस्या कप्
कापि अत इत्त्वम् । झुहीदृष्टे राजनि० ।

निस्त्रिंशिन् त्रि० निस्त्रिंशः धार्यत्वेनाख्यस्य इति । खड्ग
धारिणि “सन्नद्धा लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिजो याज-
येयुः” आश्व० श्रौ० ६।७।४ स्त्रियां ङीप् ।

निस्त्रैयुष्य त्रि० निष्क्रान्तः त्रैयुष्यात् त्रिगुणकार्यार्थं संघा-
रात् तत्कार्येभ्यः कामादिभ्यो वा निरा० त० । शकामा-
नादिशून्ये संघारारातीते च “निस्त्रैयुष्यो भवार्जुन !”
गीता ।

निस्त्रैयुष्यी स्त्री निर्गतं स्त्रैयं स्त्रीरागादि यस्मात् प्रा० व०
निस्त्रैयं पुष्पमस्याः ङीष् । राजधुस्तरुदृष्टे राजनि० ।

निस्त्रेह त्रि० निर्गतः स्त्रेहः प्रेम तैलादिकं वास्य प्रा० व० ।
श्रमेमशून्ये श्रमशून्ये च शमन्त्रभेदे पु० “शतद्वयं दिन-
वतिरेकहीना तथापि वा । यावच्छततयं सञ्ज्ञा निस्त्रे-
होहास्ते प्रकीर्तिताः” तन्त्रसा० पक्षे विभर्गः । निःस्त्रेहः

निस्त्रेहफला स्त्री निःस्त्रेहं फलमस्याः । श्वेतकण्ठकार्यां
राजनि० । पक्षे विभर्गः ।

निस्त्रन्द पु० निर्गतः स्रन्दो यस्य प्रा० व० वा विभर्गलोपः ।
शस्त्रन्दरहिते “स्त्रन्दो घने नैषधकेशपाशे निपत्य नि-
स्त्रन्दतरोभयङ्गारम्” नैष० । श्वेदाशून्ये पक्षे विभर्गः ।

नि(ष्टृ)स्पृह त्रि० निर्गता स्पृहा यस्य वा विभर्गलोपाभावे
विभर्गस्य इदुदुपधत्वेन पत्वे टुत्वम् अरोभरीति ष
लोपे एकषः । श्विपयादिषु इच्छाशून्ये “व्यासादीनां
निस्पृहाणां पारार्थ्यमिह दृश्यते” “निस्पृहः सर्व-
कामेभ्यो युक्तइत्युच्यते तदा” गीता । श्वग्निशिखा-
दृष्टे स्त्री शब्दर० । अव्ययी० श्स्पृहाया अभावे अव्य० ।
विभर्गलोपे न षः ।

निस्त्रन्द पु० नि+स्त्रन्द-घञ् वा घत्वम् । शस्त्रन्दने ईपत्व-
रणे । कर्त्तरि षच् । शतदुते त्रि० । शशाङ्ककिरणा-
हतचन्द्रकान्ते निस्त्रन्दनीरनिकरेण कृताभिप्रेका भावः
“तदङ्गनिस्त्रन्दजलेन लोचने” रघुः ।

निस्त्र(स्त्रा)व पु० नि+स्त्रु-अप्, संज्ञायां घञ् वा । शक्त-
मण्डे (भाङ्) अक्षरः । भावे अप् घञ् वा । श्वप-
क्षरणे च ।

निस्त्र त्रि० निर्गतं स्त्रस्य प्रा० व० । दरिद्रे पक्षे विभर्गः ।

नि(स्त्र)स्त्रान पु० नि+स्त्रन-अप् घञ् वा । शब्दे अक्षरः ।
“सुखम्रवा मङ्गलतुर्यनिस्त्रनाः” रघुः “वायुं कृत्वाय
मालाभ्यां पुष्पे वैवस्त्रतं यमम् । विद्युत् कृत्वाय निस्त्रानं
मेरुं कृत्वाय वै ध्वजम्” भा० द्रौ० १०१५० । आर्षे
विद्युत्मित्यस्य अमो लोपः ।

निस्त्रीम त्रि० निष्क्रान्ता स्त्रीमा यस्मात् प्रा० व० विभर्गस्य वा
सः । अवधिगन्त्ये अपर्यान्ते “निः(स्)स्त्रीमानन्दमाशो-
दुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः” नैष० ।

निह त्रि० निहन्ति नि+हन-ङ् । निहन्तरि “अति निहो
अति क्षिप्तः” यजु० २७।६

निहनन न० नि+हन-ल्युट् । श्वधे अक्षरः । उदात्तस्त्र-
रेणातुदात्तादेरनुस्वारणरूपे निघाते च । निघातशब्दे
दृश्यम् ।

निहनृ त्रि० नि+हन-हच् । श्नाशकर्त्तरि “निहन्ता वैद-
काराणाम्” भट्टिः स्त्रियां ङीष् । श्वहादेवे पु० “भग-
हारी निहन्ता च काळो ब्रह्मा पितामहः” भा० अतु०
१७५० “अतुमना विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी” मनुः
एकपदे अन्यस्त्रोच्चारणाप्रयोजके निघातकर्त्तरि
श्चदात्ते स्त्रभेदे च अतएव “निहन्तरीनेकपदे य
उदात्तः स्त्रानिव” भावे उदात्तस्त्रस्य एकपदे अन्य-
स्त्राणां निहनृत्वस्योपमानविधयोक्तम् “अतुदात्तं पद-
मेकवर्जमिति” पा० परिभाषावचनेन तस्य तथात्वम्
निघातशब्दे दृश्यम् ।

निहव पु० नि+हृ-अप् “हृः संप्रसारणञ्” पा० सखसार
चम् थाऽथादि पा०छ० सख्य अलोदात्तता । आह्वाने
“आदित्य जकारः निहव एकारः” आ०उ० “निहव इत्या-
ह्वानमेकारः स्तोमः । एहीति चाह्वयन्तीति तत्सामा-
न्यात्” भा० । “इन्द्र ! नेदीय एदिहीन्द्रो निहवः प्रशास्यः”
आन्व०श्रौ० ५।१४।५

निहाका स्त्री नियतं जहाति भुवं हा-कन् हुहः । गो-
धिकायाश्च अमरः “वाकं नश्य निहाकया” ऋ०१०।६७
११ “नीहाराय खाहा निहाकायै खाहा” तैत्ति०
सू० ५।५।१।११

नि(नी)हार न० निङ्गिथते नि+हृ-कर्मणि घञ् वा दीर्घः ।
हुहमध्यः । १हिमे शब्दरत्ना० । दीर्घमध्यः । तत्पार्थे
अमरः २कुज्जटिकायां कुज्जु० “नीहारे वाणशब्दे च
सन्ध्ययोरेव सोमयोः” मनुः । “नीहारः कुज्जटिका”
कुज्जुकः य च अनीभूतं शिशिरं (वरफ) इति ख्यातं
कुज्जटिका च “नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः” रघुः “एवं
तयोक्तो भगवाच्चीहारमसृजत् प्रभुः” भा० आ० ६०५० ।
अत्युत्पन्नयोक्तः पराशरः कुज्जटिकारूपं नीहारं
सृष्टवानिति प्रसिद्धम् ।

निहिंसन न० नि+हिन्स-भावे ल्युट् । मारणे अमरः ।

निहितं त्रि० नि+धा-क्तं हितादेशः । १आहिते रक्षापिति
१निक्षिप्ते च “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो
येन गतः स पन्थाः” भा०व० २१२५० ।

निहीनं त्रि० नितरां हीनः प्रा०श्र० । १नीचे २पामरे
अमरः । “निहीनैः परिक्लिष्टर्त्तुं सप्तमेक्षन्ति मां क-
थम्” भा०व०१२५० । सप्तमेक्षन्तीत्यत्र आर्षः पद्व्यत्ययः ।

निह्व पु० नि+हृ-अप् । १शाठ्ये अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो
ऽन्यथात्वेन २ह्वचने अपलामे । “निह्वे साक्षिभावि-
तम्” मनुः “निह्वे याचितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्त्वमम्”
याज्ञ० । नि+हृ-क्तिन् । निह्वुतिरप्यत्र स्त्री अमरः ।

नी त्रि० नयति नी+कर्त्तरि-क्लिप् । प्रापके । ऊँ न्याम्
जीक पु० नी-कक् । हृत्तभेदे । १अवहेलने शब्दार्थचि० ।

नी(नि)कार पु० नि+क-भावे घञ् वा दीर्घः । १न्यकारे
नीकाश पु० नि+काश-घञ् । उत्तरपदस्यः १उपमाने अमरः
अस्य निभादित्वेन नित्यसमास एव पृथक्प्रयोगाभा-
वात् । २निश्चये पु० भेदि० “आकाशनीकाशतटां तोरवा-
नीरसङ्कुलाम्” भा०व० १८२५० ।

नीकुलक पु० प्रवरभेदे हेमा०त्र० प्रवरोक्तो दृश्यम् ।

नीक्षण न० नीक्ष्यतेऽनेन नि+ईक्ष-करणे ल्युट् । प्राकादि-
परीक्षासाधने काठभेदे “यन्नीक्षणं मांसपचन्याः” ऋ०
१।१५।१।१२ “नीक्षणं प्राकपरीक्षासाधनं काठम्” भा० ।

नीच त्रि० निक्षटार्थं शोभां चिनोति चि-ङ । जातिगुण
कर्मादिभिः निक्षटे १अधमे अमरः । २वामने खर्वे च
अमरः । ३चोरनाममन्त्र्ये पु० राजनि० । ४निक्षे च ।
नीचसङ्गदोषो यथा “न प्राप्नोति सुखं किञ्चिच्चीच-
सङ्गान्महानपि । प्रेतसङ्गात् महादेवो नन्नो भक्षविभू-
षितः । प्रविश्य निक्षयं नीचः स्त्रीधनादिकमिच्छति ।
अयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति भ्रुवम् । स्थिते
गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते । किञ्चित्तु सङ्गमा-
साध्यं तदुक्तं स्यात् सनातनम् । सतां श्रुत्वा गुणं नीचः
श्रोतमायाति नन्मुपव । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति
तत्त्वम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्” पाद्मे क्रिया
योगसारे ५५० । “बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचेः सह स-
मागमात् । मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वि-
क्षमे” भा० शा० । “प्रायो नीचानपि भेदिनीभूतः”
माघः । “नीचादप्युत्तमां विद्यां स्वीरत्नं दुष्कुलादपि”
मनुः । महभेदानाम् उच्चशब्ददर्शितोच्चस्थानात् सप्त-
मस्थाने तच्च रव्यादीनां यद्यद् भवति तत् नीचस्थान-
शब्दे दृश्यम् । स्तार्थे क । नीचक तत्पार्थे

नीचकदस्व पु० नीचः कदम्बो यस्मात् ५त० । मण्डोरे
नैघण्टु प्रकाशिका ।

नीचका स्त्री निक्षटार्थं शोभां चकते प्रतिहन्ति चक-
प्रतिघाते अच् । उत्तमायां गवि भरतः ।

नीचकिन् त्रि० निक्षटार्थं शोभां चकते चक-प्रतिघाते वा०
इति । उच्चे हला० ।

नीचकैस् अय्य० नीचैस् अय्ययस्य चैः पूर्वमकच् । नीचैरित्यर्थे
नीचग त्रि० नीचं निम्नं गच्छति गम-ङ । १निम्नगामिनि
२जले च । ३नीचवर्णगामिन्यां स्त्रियां स्त्री “नीचगामिन्नां
प्राप्य चन्दनैर्मण्डलं लिखेत्” तन्त्रम् । ४स्त्रोच्चस्थानात्
उपमं स्थानं नीचं तत्स्थानस्थिते यद्दे “तत्त्वप्रमं
भवेच्चीचम्” ज्योति० । “सुनीचगेऽस्त्रमेऽपि वा दद्यात्फलं
प्रकीर्तितम्” नील०ता० । उच्चशब्दे दृश्यम् । ४निम्न-
गायां नद्यां स्त्री “सङ्गमयति विद्यैव नीचगाऽपि नरं
सरित् । सङ्गमयिष दुर्धर्षं नृपं भाग्यं यतः पृथक्”
सिता० ।

नीचगृह न० रष्यादीनां खलोऽस्मानात् सप्तमे राशौः
यथा रवेस्तुला, चन्द्रस्य हस्तः, कुजस्य कर्कः । बुधस्य
मीनो गुरोर्मकरः शुक्रस्य कन्या शनेर्मेषः । "खोऽस्मात्
यामिन्सप्तमि नीचम् यवनेस्तोक्तोः । उच्चगृहे दृश्यम्
नीचभोज्य पु० नीचेभोज्यः । १पक्षाण्डो गृहच० । २नीच-
भोज्यमात्रे लि० ।

नीचयोनिन् लि० नीचा योनिरस्यस्य ग्रीष्मा० इति । नी-
चजातिमति । "एतत् ज्ञानयुगे वृत्तं सर्वेषामेव भा-
रव ! । प्राणिनां धर्मबुद्धीनामपि चेत्नीचयोनिनाम्"
हरिवं० १८८४० । इत्यभावे व०व० । नीचयोनिरप्यत्र ।
नीचवज्र पु०न० नीचप्रियं वज्रम् । वैक्रान्तमसौ राजनि० ।
नीचा अय्य० निहटाभीं चिनोति वा० डा । १नीचैरि-
रित्यर्थं २नीचे च "नीचा सन्तुष्टनयः" ऋ० २।११।१२
"नीचा नीचम्" भा० "नीचा वर्चस्त उपरि" ऋ० १०।
१४।८

नीचात् अय्य० निहटाभीं चिनोति वा० डाति । नीचैरि-
त्यर्थं "नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वा" ऋ० १।११।१२

नीचायक लि० नितरां निश्चयेन वा चिनोति नि+चि-
ण्वुब् गणस्य निर्देशात् दीर्घः । नितान्तायको । ततः
उत्करा० चातुरर्थ्यां ऋ । नीचायकीय तत्सम्बन्ध्यादौ

नीचावया लि० नीचा न्यग्भावमवयादि अव+या-क्रिप् ।
न्यग्भावप्राप्ते "नीचावया अवयत् हलप्लवेन्द्रः" ऋ०
१।१२।८ "नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्नोति" भा० ।

नीचीन लि० न्यगेव स्वार्थे ख अञ्जतेर्नञोपात्तोमे पूर्वाणो
दीर्घः । न्यग्भूते अथोसुखे "नीचीनाः स्वरूपपरि-
बुद्धः" ऋ० १।२४।७ "नीचीनवारं यरणः कवम्बम्"
ऋ० ५।८५।१ "नीचीनवारमथोसुखविलम्" भा० ।

नीचैर्गति स्त्री कर्म० । १मन्दगमने २निम्नगमने च ।

नीचैस् अय्य० नि+चि-"नी दीर्घश्च" डैषि दीर्घश्च । १नीचे
२खौरे ३अव्यो ४अवुच्चे च अमरः "नीचैर्गच्छत्युपरि
च दशाचक्रनेमिः क्रमेण" मेघ० । तथापि नीचैर्विन-
यादृशग्रतः "प्रविश्य चैनं पुरमपयायो नीचैस्तथोप-
चरदर्पितत्रीः" रघुः । ततः अव्यये उत्कर्षे तरप्
तमप् च आद्यु । नीचेस्ताराम्(माम्)वा । द्रव्ये तु नीचै-
स्तारस्तारः । [दीर्घश्च । निम्नगमने न्यग्भूतमने ।

नीच्य लि० नीचि भवः न्यत्च्-यत् नञोपात्तोपो पूर्वाणो
नीड पु०न० नितरामिलन्ति खगा अत्र नि+इल-क डल्य
लः । खगानां १वासस्थाने (वासा) अमरः २आश्रये च

"वितर्दिन्युर्हृषिटङ्गनीडः" माघः "नीडारमैर्हृ-
वलिभुजामाकुलपामचैत्याः" मेघ० । नितराभीयते नि+
ईड-कर्मणि घञ् । ३रथाययवभेदे "प्रदक्षिणं रथनीड
परिहारः" कात्या० श्रौ० १।८।५।१८ "भग्नचक्राक्षमो-
डाश्च निपातितमहाध्वजाः" भा०भी० ७।४० । स्वार्थे
क । तत्रार्थे "कुर्वाणौ नीडकं तत्र खटाशु तथ
तन्तुभिः" भा०शा० २६२४० ।

नीडक पुंस्त्री नीडे कार्यति प्रकाशते कै-क ७त० । खगे
गृहार्थचि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नीडज पुंस्त्री नीडे जायते जन-ड ७त० । खगे ज्ञेयच० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नीडि पु० नितान्तमिलन्त्यत्र नि+इल-खत्रे इन् डल्य लः ।
निवासे व्यायसस्थाने "स्थेनासो व्यसुरस्य नीडयः"
ऋ० १०।८२।६

नीडोद्भव पुंस्त्री नीटे उद्भवति उद्+भू-अच्, उद्भवत्यत्रात्
उद्+भू-अपादाने अप् नीड उद्भवो यस्य वा । खगे
अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नीति लि० नी-कर्मणि क्त । १प्रापिते श्यापिते श्यङ्गीते च
"नीतं जन्म नवीननीरजवने पीतं मधु खेच्छया" भ्रमरा०
"नीते पलाशिन्युचिते शरीरवदु गजान्तकैरान्तमदान्त
कर्मणा" माघः ।

नीति स्त्री नीयन्ते उन्नीयन्तेऽर्थां अत्रानया वा नी-क्तिन् ।
१शुक्राद्युक्तराजविद्यायां कार्यकारणयोरभेदात् २तच्छास्त्रे
च । भावे क्तिन् । ३प्रापणे ४नये च मेदि० । ५तदधिष्ठातृ
देवीभेदे "शिष्टाश्च देव्यः प्रवराः ह्योः कीर्त्तिर्द्युतिरेव
च । प्रभा धृतिः क्षमा भूतिर्नीतिर्विद्या दया मतिः"
हरिवं० २५६४० । "नीतिरापदि यद्वस्यः परतन्तुमानिनो
हृद्रे" माघः नीतिश्च कामन्दकीयशास्त्रादौ दृश्यम् ।

"नीतिस्ते पुष्करोक्ता तु रामोक्ता लब्ध्याय वा ।
जयाय तां प्रवक्ष्यामि शृणु धर्मादिवर्द्धनीम् । न्याये-
नार्जनमर्थस्य वर्द्धनं रक्षणं चरेत् । सत्यत्वे प्रतिपत्तिश्च
राजवृत्तं चतुर्विधम् । नयस्य विनयो सत्त्वं विनयः
शास्त्रनिश्चयात् । विनयो हीन्द्रियजयस्तेषु क्तः पाव-
येन्महीम् । शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाय्यं प्रागुक्त्यं धारवि-
ष्णुता । उत्साहो वाग्मिर्तौ दार्यमापत्कालसङ्घिष्णुता ।
प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । कुर्वं
शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः । प्रकीर्तिविष-
यारण्ये धावन्ति विप्रमाथिनम् । ज्ञानाद्भुजेन कुर्वीत

वशमिन्द्रियदन्तिनम् । कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो
मानो मदस्तथा । पङ्कगंस्तु जेदेनमस्मिंस्त्वक्ते सुखी
नृपः । आन्वीक्षिकीं त्वयीं वार्त्तां दण्डनीतिं च पा-
थिनः । तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चल्लयेदिनयान्वितः । आन्वी-
क्षिक्यार्थविज्ञानं धर्माधीनं च त्वयीस्थितौ । अर्थानधीनं तु
वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयो । अहिंसा सुन्दता वाणी
सत्यं शौचं दया क्षमा । वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सा-
मान्यो धर्म उच्यते । प्रजाः समनुगृह्णीयात् कुल्यादा-
चारसंस्थितिम् । वाक् सुन्दता दया दानं हीनोपगत
रक्षणम् । इति वृत्तं सतं साधु हितं सत्पुरुषव्रतम् ।
आधिपत्याधिपरीताय अद्य श्रो वा विनाशिनो । को
हि राजा शरीराय धर्मापेक्षं समाचरेत् । न हि स्व-
सुखमन्विच्छन् पीडयेत् कपणं जनम् । कपणः पीडा-
मानो हि मनुष्यानां हन्ति पार्थिवम् । क्रियतेऽभ्यर्हणी-
याय स्वजनाय यथाशक्तिः । ततः साधुतरः कायौ
दुर्जनाय शिवार्थिना । प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु नित्यं
द्विषत्सु च । देवास्तो प्रियवक्ताः पश्यः क्रूरवादिनः ।
शुचितास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवतां सदा । देयतावद्
शुचजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् । प्रणिपातेन हि शुचं
सतोऽम्बुपातुर्चेदितैः । कुर्वीताभिषेकान् शत्रून् देवान्
सत्कृतकर्मणा । सङ्गाधेन हरेन्मित्रं सम्प्रसेप च वा-
न्धवान् । स्त्रीमृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं
जनम् । अनिन्दा परकल्पेषु स्वधर्मपरिपालनम् ।
कपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः । प्राणैरप्युपका-
रित्वं मित्रायाव्यभिचारिण्ये । गृहागते परिजङ्ग-
शक्त्या दानं सहिष्णुता । स्वसम्बन्धिष्वनुत्सुकः परवृद्धि-
क्षमत्वरः । परोपतापि वचनं मौनव्रतचरिण्युता ।
बन्धुभिर्लक्ष्ययोगः स्वजने चतुरस्रता । उचितानुविधा-
यित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् अग्निपुं २२७ अ० ।

भीतिघोष पु० नीत्यात्मकः घोषो यस्य । दृष्टस्तिरथे त्रिका०
भीतिज्ञ त्रि० नीतिं जानाति ज्ञा-क । नीतिवेदिनि विद-
शिनि । नीतिवेदिन् तत्त्वार्थं “त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्”
भीतिमत् त्रि० प्राशङ्क्येन नीतिर्वेदात् न वाक्यस्य मत्तुप ।
प्रशङ्कनीतिशुक्ते “कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिमतां
वरः” भा० व्या० १७६ अ० स्त्रियां लोप् ।

नीतिशास्त्रं न० शिपप्रतेऽनेन शास-त्रत् इत० । नीतिज्ञा-
पके औशनसस्तत्रकामन्दकपञ्चतन्त्रनीतिवारनीतिमाला
नीतिमयूखहितोपदेशचरण्यगारसंप्रहृदात्मतयास्ते

“भार्गवो नीतिशास्त्रं तु जगद जगतोहितम्” भा०
शा० २१० अ० ।

नीय त्रि० नी-कथन् । १नेतर प्रापके । करणे कथन् ।
२स्तोत्रे शनयनहेतौ च पु० “प्रति यत् सा नीयादर्थ”
अ० ११० ४। १ “नीया नयनहेतुभूता” भा० । भावे कथन् ।
३प्रापणे पु० “सहस्रचेताः शतनीय कृमः” अ० ११०० ।
१२ “शतनीयः बहुस्तुतिः बाहुप्रापणो वा” भा०
“नीयाविदो जरितारः” अ० ११२। ५ “नीयाविदः
स्तोत्राभिज्ञाः” भा० ।

नीध्र(त्र) न० नितरां ध्रि(त्रि)वते धृ-धृ-वा मूलवि० क
दीर्घः । १वकीके पटलप्रान्ते २वने ३नेमौ ४चन्द्रे ५रेव-
तीनक्षत्रे हेमच० । नीध्रमिति पाठान्तरं तत्त्वार्थे “गृहाणि
नीध्रैरिव यत्त रेजुः” भाषः ।

नीनाह पु० नि+मह-भावे वज्र दीर्घः । निवन्धे नितरां
वन्धने “स्त्रगात्र इव कक्षामश्च इव नीनाहम्” अथ० १। ६।
५७। ७

नीप पु० नी-प क्तिञ् । १कदम्बद्वये अमरः २धाराकदम्बे
राजनि० । ३वन्धूकद्वये ४नीलाशोकद्वये च मेदि० “न-
वनीपवनीधुवनः पवनः” सा० ६० टीका । “तस्य नीपर-
जवाङ्गरागिणः” रघुः । ५देशभेदे स च देशः दृष्ट-सं०
१४ अ० कूर्मविभागे मध्यदेशतयोक्तः यथा “भद्रारि-
मेदमाण्डव्यबालनीपोज्जिहानसंख्याताः” इत्युपक्रमे
“गजाङ्गयाचेति मध्यमिदम्” इत्युक्तम् । जनपदवाचित्वात्
अभिजने राजनि० च अण् । नैप तद्देशवासिनि तच्चृपे
च बहुषु अणो लुक् । “शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः
शतं हयान्” भा० सं० ८ अ० । निपतिता नीचैः पतिता
आपो यत्त असमा० न्युपसर्गात्परस्याप आदेरत ईत्त्वम् ।
इगिर्यधोभागे पु० तत्र भवः यत् । नीय तत्र भवे त्रि०
रुद्रभेदे पु० “नमः काटप्राय च नीयाय च” यजु० १६।
२७। “नीपो गिर्यधोभागस्तत्र भवः” वेददी० ।

नीर न० नी-रक् निर्गतं रादग्नेः निरा० त० । निर्गतो
रोऽग्निर्व्यक्षात् प्रा० व० वा । १जले अमरः । “आपोमयः
प्राणः” आ० उ० उक्तेः जलस्य प्राणान्निहेतत्वात्
“अग्नेरापः” श्रुत्या तस्य अग्नेर्जातत्वात् “अद्भ्यो-
ऽग्निः ब्रह्मणः अत्रमिति” श्रुतेः वज्रादानेर्जलजात-
त्वेन च तस्य तथात्वम् । “निष्प्रन्दनीरनिकरेण
क्षताभिषेका” भाषः । तदुगुणादि अम्बुशब्दे उक्तं
दृश्यम् । पूर्वमनुक्तत्वात् सम्प्रति कश्चिद्विशेषोऽतोच्यते

दृष्टव्यः “भूमिस्तद्वदं मेध्यं यच्च गोर्विहभी-
वेत् । अस्मात् चेदमध्वेन तददेव शिलागतम् । शिला-
गतमिति शिला नीहारस्तद्वदमित्यर्थः । अथनाः
“नद्याः क्षुपं तडागानि सरांसि सरितस्तथा । असं-
तान्यदोषाणि सन्तु स्थायम्भुवोऽत्रवीत्” । देवलः “अपि
गन्धरसोमेता निमंलाः पृथिवीगताः । अक्षीणा-
श्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः सृताः । उद्धृतास्तु
प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि । एकरात्रोषितास्तास्तु
त्यजेदपः ससृजृताः” इति । सर्वनाम्ना प्रकान्तगोहृति
मात्रपर्याप्ता अस्या एवेत्यर्थः पराश्वश्रुत्वे अतो
वज्रकालात् तडागादेरुद्धृतानां रात्रिपुषितानां च न
दोषः । तडागोद्धृता अस्यापः रात्र्यनुषितोदकान्तर-
श्चैव असृज्जा एवेति सदनपारिजाते । इदं गङ्गाव्य-
तिरिक्तविषयम् “त्यजेत् पयुषितं पुष्पं त्यजेत्
पयुषितं जलम् । गङ्गातोयं च तलसी पवित्रं सर्वदा
सृजतम्” इति विशेषोक्तः । “अक्षोभ्याणि तडागानि नदी
वापीसरांसि च । चण्डालाद्यशुचिस्त्र्यैकीर्णं तत् परि-
वर्जयेत्” । ऋण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः । हारीतः
“वापीकूपतडागेषु सातुषोच्चयते यदि । अस्थिचर्म-
विनिर्झर्तुं पूषितं च खरादिभिः । उद्धृत्य तज्जलं सर्वं
शोधनं परिकल्पयेत्” । “अस्थिचर्मविनिर्झर्तुं खरकाल-
वासेन विधीर्यैरित्यर्थः । दृष्टव्यः “सूतपञ्चनखात्
कूपादत्यन्तोपहृताक्षया । अपः ससृजरेत् सर्वाः शेषं
वस्त्रेण शोधयेत् । वज्रिप्रज्वालितं कृत्वा कूपे पकोट-
काक्षिते । पञ्चगव्यं न्यसेत्पञ्चवतोये ससृजरेत्” । देवलः
“उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डान्मृदस्तथा” । अचिरका-
लोपघाते स्तल्यघाते च हारीतः “घटानां शतसृजृत्य
पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः । श्वभिश्च काकचाण्डालैर्दूषितेषु
विशोधनम्” । आपस्तम्बः “उपानतश्चेन्नविष्णुमूलं स्त्री-
रजो मद्यमेव च । एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षट्-
सृजरेत्” । विष्णुः “जलाशयेष्वलालेषु स्थावरेषु मही-
तले । कूपवत् कथिता शुद्धिर्भवत्स न तु दूषणमिति” ।
स्थावरेषु महीतलेऽप्रवाहिषु । यमः “वाण्डालभाण्डसं-
स्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रि-
रात्रेणैव शुध्यति” । तथा “नदीवेगेन शुध्यति” कश्यपः
“दतीनां रञ्जनं शुद्धिः” । इतिः चर्मकोशः रञ्जनं कषा-
यद्रव्येण शोधनम् । यमः “प्रपासरण्येष्वथ वान्वकूपे
द्रोणलां जलं कोशगता तथापः । ऋतेऽपि ऋतं

दिजमेपमाह्वरापद्रतः काङ्क्षितवत् पिवेत्” । अस्यार्थः
यद्यपि गूढातिरिक्तविप्रादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि तथापि
तद्गतजलं धर्माद्यं दीयमानमनापदि न मेयम् । आ-
पदि मेयं यद्यरण्यवतं प्रपादिर्भवति । द्रोणिः अ-
श्वादिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोशो दतिः तथा
“अजागावोमहिषश्च ब्राह्मणी च प्रकृतिका । दश-
रात्रेण शुद्ध्यति भूमिस्थं च नयोदकम्” । योगीश्वरः
“शुचि गोहृतिस्ततोयं प्रकृतित्थं महीगतम्” ।
प्रकृतित्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं महीगतमित्य-
शुद्धित्वनिवृत्त्यर्थं न तु अन्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्याह-
त्यर्थं नाप्युद्धृतस्य । “उद्धृताश्चेति” प्रागुक्तदेव-
वचनादिति विज्ञानेश्वरः । हेमाद्रौ पराशरः “वापी-
कूपतडागेष्वपि आद्यास्तु सर्वतः । पश्चात्पश्येदमे-
ध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति । अस्थिचर्मावसिक्तेन सा-
जारेण समुषिकैः । दूषितं तज्जलेतोयं यथाधस्तात्
शुशोधनम् । अस्थिचर्मावपतितं खरधानरक्षकैः ।
उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिसार्जनम्” । इदं चिर-
कालविषयमित्युक्तमेव । यमः “वापीकूपतडागेषु
दूषितेषु कषाञ्चन । उद्धृत्य शतकुम्भांस पञ्चगव्येन शु-
द्ध्यति । खनिकूपतडागेषु खन्दिष्वेषु विशेषतः ।
अथोद्धृत्य पञ्चशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । पादुकोपानह
विष्णुमूलं कूपे यदि निमज्जति । षट्कुम्भान् ससृजृत्य
पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” । सात्त्विकेऽपि “दूषितं च श्वैः
क्षिप्तं यच्च विघातलेपितम् । अक्षिः शुध्यति तत्सर्वमपां
शुद्धिः कथं भवेत् । गवां मूलपूरीषेण शोभस्त्र्यैग्नि-
रश्मिभिः । साकृतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नु-
युरिति” स्तल्यघातारोऽपि “वापीकूपतडागेष्वलजलेषु
श्वमाजारादिश्वक्लिप्ते जीर्णरोधसि तज्जलं सर्वं
निःसार्य नृत्तिकां परितच्छोद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणात्
शुद्धिः । पाषाणैरिष्टकाभिर्वा वज्रे तक्षणस्थाने दह-
नम् । मृदा वज्रे प्रज्वालनमेव वज्रजले तु तस्मिन् षट्-
कुम्भोद्धारः । मूषकादिभ्रूद्रमाणिघाते त्रिशूलकुम्भो-
द्धारो गोमूत्रादिप्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिशवोपघाते
न दोषः । वापीकूपादिजले नश्यवे स्थितेऽङ्गोपघाते
घटशतसृजृत्य पञ्चगव्यप्रक्षेपात् शुद्धिः । पशुशवपा-
तेऽथ्येवैव शुद्धिः कार्या । तत्र जलेन मरणे जलस्य
तिराजसाशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्ता शुद्धिः कार्या ।
वापीकूपजले उपानच्छेन्नविष्णुमूलरक्तवामज्जास्थि-

भासद्विषये षट्कुम्भातुल्य पञ्चगव्येन शुद्धिः । जलं वाङ्मले शतकुम्भोद्धारान् पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्च शुद्धिः । कूपादिषु दूषितेषु दिवा सूर्यरश्मिवायुस्पर्शनात् शुद्धिः । रात्रौ वायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शनात् शुद्धिः । सन्ध्यायां वायुस्पर्शनात् शुद्धिः । नद्यादौ अन्यजादिभिर्दूषिते तत्स्त्रीकृतजलस्यानादन्यत्र जलं शुद्धमेवेति । एवं स्तब्ध्या शुद्धिविवेचनीया विधा० पा० ।

अथ प्रसङ्गादुपहृतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्र विष्णुः “नृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृताहोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रहसंपवेदु इष्टं राजन्य एकाहं वैश्यः शुद्रो नक्तं सर्वे तेऽन्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति” । अत्यन्तोपहृतात् मूलपुरीषादिभिः । इदमकाशविषयं कामतो मातृपशवोपहृतकूपादिजलपाने हारीतः “क्लिष्टं भिक्षं शवे तोयं तत्तस्य यदि तत् पिबेत् । शुद्धौ चान्द्रायणं कु-यांस्तप्लक्ष्ममथापि वा” । अशक्तौ तप्लक्ष्ममिति धर्मप्रदीपः । “यदि कश्चित्ततः स्नायात् प्रभादेन द्विजोत्तमः । जयंस्त्रिवर्णस्नायी अहोरात्रेण शुद्धयति” । अकामतो देवजोक्तम् “क्लिष्टं भिक्षं शवं चैव कूपस्य यदि दृश्यते । पयः पिबेत् तिरात्रेण सातुषे द्विगुणं स्रतम्” । अङ्गिराः “कूपे विष्मूलसंसृष्टे पीत्वा तोषे द्विजोत्तमः । तिरात्रेण विगुध्येत लक्ष्मं सान्त्वनं स्रतम्” । ज्ञाने तु लघुविष्णुः “अपो मूलपुरीषाद्यौदृषिताः प्राशयेद्यदा । तदा सान्त्वनं लक्ष्मं वृतं कार्यं विशुद्धये” । चाण्डालकूपादिजलपाने आपस्तम्बः “चाण्डालकूपभागलस्य नरः कामात् जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वयं वयं विनिर्दिशेत् । चरेत् सान्त्वनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः । तद्वत् तु चरेत् वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् । तथा “क्लोच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां क्षुदेऽपि वा । जातुदग्धं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्रतम् । तत्तोयं यः पिबेद् विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामा-क्षत्रभोजी स्नादहोरात्रं तु कामतः” । अत्रैवाभ्यासे प्राजापत्यम् “अन्यजैः खानिताः कूपाः तडागं वाप्य एव वा । तेषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्धयति” इत्यापस्तम्बस्मरणान् । इदमनापदिषयम् । यत्तु “अन्यजैः खानिताः कूपा तडागादि तथैव च । तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्धयति” । तदश-क्तावज्ञाने वा आपदि तु शतातपः “अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके कृते । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च

प्रायश्चित्तं न विद्यते” । इदमत्यन्तापदिषयमिति शूलपाणिः । “ब्राह्मणक्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवान्यजातयः । अभिष्ये कारिताः कूपाः स्नानं तेषु तत्र कारयेत्” । अन्यजातयो मूर्ध्नि रश्मिस्ताद्या अतुलोमाः । अन्यखा-नितचण्डालपरिगृहीतकूपादिजलपानेऽङ्गिराः “चा-ण्डालपरिगृहीतं योऽस्नानादुदकं पिबेत् । तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यं” । एतदभ्यासे यत्त्वापस्तम्बेन पञ्चगव्यप्रशमनात्तत्तम् “प्रपास्वरण्ये घटके च सौरे द्रोण्यां जलं कोशविनिःसृतं च । शपाक चाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धयेदिति” तदशक्तविषयमापदिषयं वा” विधा० पा० ।

अथ प्रसङ्गात्तडागादिविक्रयप्रायश्चित्तम् । तत्र “देवगृहप्रतिप्रयोद्यानारामसमाप्रपातडागपुण्यसेतुघृत-विक्रयं कृत्वा तप्लक्ष्मं समाचरेदिति” शङ्खवचनम-कामतद्विषयम् । यत्तु पैठिनस्युक्तम् “आरामत-डागोद्यानपुष्करिणीसुते विक्रीते त्रिवर्णस्नाय्यधःभायी चतुर्थकालमश्रीयात्” तदतृष्टद्विषयम् अतृष्टस्य तु सर्वसत्त्वोद्देशेन त्यक्तत्वात् तत्साधारण्येन सत्त्वाभावा-द्विक्रयासम्भवात् । सर्वानुमते च कर्तुमशक्यत्वात् साधा-रणस्नाधिकवस्तुन इवेति दिक्” विधा० पा० ।

“तिलकलंकं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं दतानि च । न त्व-जेद्वज्रजघ्निनि” विधा० पा० । हृतवाक्यम् ।

वज्रं जलसक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे “दुर्गन्धि मेनिचं क्षीरं पङ्क्तिं पल्लोदकम् । न भवेद् यत् गोहर्षिर्नक्तं य-ज्ञायुपाहृतम् । यन्न सर्वार्थसृष्टेः यज्ञाभोज्यनिपा-नजम् । तद्वज्रं” सलिलं तात ! सदैव आह्वकर्मणि । निपानं जलाशयः । शुद्धितत्त्वे शङ्खः “स्नानमाचमनं दानं देवतापिहृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न जुर्वीत तथा मेवा-द्विनिःसृतैः” हेमाद्रौवादित्यपुराणे “चिरं पशुपितं वापि शूद्रसृष्टमथापि वा । जाङ्गल्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः” । कात्यायनः “अपो निशि न गृह्णीयाच्च पिबेच्च कदाचन । उद्धृत्याग्निमुपर्यग्ने घांक्तो धाम्न इतीरयेत्” । रजोदोषे तु प्रायुक्तम् नारदीये “त्यजेत् पशुपितं पुष्यं त्यजेत् पशुपितं जलम् । न त्यजेत् जाङ्गवीतोयं तुलसी विल्वपद्मकम्” नि० वि० ।

“पानीयं पायसं सर्पिर्दधि क्षीरं दतानि च । निरश्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्” आङ्गि० त० महाभारतम् । जलपानप्रकारः विधानपारिजाते उक्तो यथा

“जलपात्रं त निःक्षिप्य मणिवस्त्रे च दक्षिणे । विप्रो
भोजनकावे त पिबेदामेन पाणिना” अन्यकावे त
“घारया नोदकं मेयं पीत्वा दोषमवाप्नुयात् । जल-
पात्रेण तत् मेयमिति शातातपोऽब्रवीदिति” । आन्त-
विशेष उक्तो यथा “करेण च पिबेत्तोयं यावन्नासं न
लेपयेत् । मांसलिप्यकरे तोयं सद्यो गोमांसमक्षयम्”
ब्रह्माण्डे मांसलिप्यकरेण जलपाननिषेधयात् मांस-
लिप्यकरेण अपोशानं न कर्त्तव्यम्” रघु० घट्टिंशन्मतम्
“पिबतो यत् पतेत् तोयं भोजने सुखनिःसृतम् । अ-
भक्ष्यं तत् नवेदन्नं मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । वामपात्रे”
स्थिते तोवे यो मुहूर्त्ते ज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति
यक्तेषु श्वाश्वौ भवति नान्यथा । यासि यासि मलं
मुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु
ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं
पिबति द्विजः । सुरापानेन तस्य तदित्युवाच प्रजापतिः ।
“वामहस्तेन केवलवामहस्तेनेति” रघु० । “अदुष्टा
सन्तापघारेति” तु शुद्धर्थं न तु पेयतार्थम् “अभिय-
युःशरसोमघुसमृतां कमलिनीमलिनीरपतन्निषः” माघः
नीरज न० नीरे जायते जन-ड । १ पद्मे २ कुण्डोपधौ मेदि० ।
३ सत्ताफले राजनि० । ४ उद्राख्ये जलौ (उद्दिष्टाव) पुंस्त्री
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५ उशीरिणि च राजनि० ।
६ जलजातमात्रे लि० “नीतं जलं नवीरनीरजवने
पीतं मधुस्तेच्छया” अमराटकम् निर्गतं राजात् प्रा० व०
रजोपदीर्घौ “सर्वं सान्ताः अदन्ताः स्युः” इत्युक्तेः रज-
शब्दोऽपि रजःसमानार्थकः । ७ रजोगुणकार्यरागगुण्ये
दमहादेवे पु० । “उद्भिन्ति विविक्तमो वैद्यो विरजो नीरजो-
ऽमरः” भा० व० १७ अ० ।

नीरजस् लि० निर्गतं रजो घृष्टिः परागः स्त्रीरजः रजो
गुणो वा यस्य प्रा० व० वा कप् रजोपे दीर्घः । १ निर्धू-
क्षिदेगे “नीरजोकारितच्छास्” भट्टिः अभूततद्भावे चो-
स्योपः । “स्रोतरीयैरकुर्वन्नीरजस्कं महीतलम्”
दण्ड० । २ परागगुण्ये ३ पुष्पादौ रजोगुणकार्य-
रागादिगुण्ये “नीरजस्तमता सत्वगुहिनिसृहृताशयः”
याज्ञ० “नीरजस्ते सदानन्दे पदे चाहं निवेशितः”
प्रबोध० । “वेदगैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकता”
मार्क० पु० १ अ० । ४ गतार्त्तवायां स्त्रियां स्त्री ।

नीरजात लि० नीरात् जायते जन-ड ५ त० । १ जलजातमात्रे
अन्नाद्ये “उष्टरेन ततः प्रजाः” मोतायाम् “अङ्गदोऽ-

न्नम्” इति श्रुतौ चाक्षस्य जलजाजातत्वात् तथात्वम् ।
“अन्नञ्चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! । नीरजातेन
(अक्षेन) रहितं न किञ्चित् सम्पत्तते । नीरजातश्च
भगवान् सोमो यद्गणेश्वरः । अमृतं च सुधा चैव
सुधा चैवामृतं तथा । अन्नौपधयो महाराज ! वीरुषश्च
जलोद्भवाः” भा० अत० ६७ अ० । २ कमलादौ न० ।

नीरद पु० नीरं ददाति-दा-क । १ मेघे २ सुक्तके च राजनि०
“धूपायतीव पटलैर्नवीनीरदानाम्” माघः “नवीनीरद
श्यामं रामं राजीवलोचनम्” रामकवचम् । “आस्ताद्य
निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि । करका-
निषेण मन्ये निघोवति नीरदोऽस्थिनीति” ऋतुसं० ।
निरधि पु० नीराणि धीयन्ते ऽत धा-कि उप० सं० । सप्तद्वे
शब्दा० नीरनिधिरप्यत्र । “पारे जलं नीरनिधेरप्यत्र”
माघः ।

नीरन् लि० निर्गतं रज्ज् किरमस्य प्रा० व० रजोपे दीर्घः ।
किद्रगुण्ये “नीरन्नास्तुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलप-
न्ययः” सा० द० । “नीरन्नुद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्ति” माघः
नीरप्रिय पु० नीरं प्रियमस्य प्रा० व० । १ जलवेतसे नैवगु-
पकाशिका । २ जलप्रियमात्रे लि० ।

नीरस पु० निःसर्वायोरसो यस्य निर्गतो रसः शृङ्गारादिर्य-
आदा प्रा० व० रजोपे दीर्घः । १ दाडिमे हारा० २ शृ-
ङ्गारादिरसादिगुण्ये लि० । “अलक्ष्मणनीरसं मम
विधास तस्मिञ्जने समागममनोरथं भवतु पञ्चकायः कृतौ”
विक्रमोर्वशी । [हारा०]

नीराज पु० नीरमजति अज-अच् अभावः । जलविडाले
नीराजन(नः) निर्-राज-भावे ल्युट् युच् वा रजोपे
पूर्वाणो दीर्घः । दीपादिना प्रतिमादेरारार्थिके । यु-
जन्तः स्त्री । “नीराजनं जनयतां निजवान्मवानाम्”
नैष० । तत्प्रकारश्च ति० त० देवोप० उक्तो यथा “यव-
प्रिष्टप्रदीपाद्यैस्तान्मस्यादिपक्षवैः । औपधीभिश्च मेध्या-
भिः सर्ववोजैरवादिभिः । नवम्यां पर्वकावे त यात्राकावे
विशेषतः । यः कुर्यात् अह्नया वीर ! देव्या नीराजनं
करः । शङ्खभेर्यादिनिमर्देजयशब्दश्च पुष्कलैः । यावतो
दिवसान् वीर ! देव्या नीराजनं कृतम् । तावत् कस्य-
सहस्राणि दुर्गांल्लोके महीयते” । “यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन
स्वर्गलोके महीयते” । पर्वकावे उत्सवकावे । देव्या इति
स्त्रीत्वमविवक्षितं विष्णुादिप्रतिमायां तथाचारात्” रघु०
पञ्च नीराजनानि यथा “पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं

दीपनाय । द्वितीयं सोदकाजेन तृतीयं धौतवा-
 सवा । चूताश्रयादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं
 प्राणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधिं काञ्चोत्तरतन्त्रम् । तस्य
 वर्तिकादिप्रमाणं यथा “कुङ्कुमागुरुकर्पूररुधिरचन्दननि-
 र्मिताः । वर्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्द्यापनीयकम् ।
 कुर्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यैः । हरेः पञ्च-
 प्रदीपेन वज्रगो भक्तितत्परः” पञ्चोत्तरखण्डे १०७ अ० ।
 राज्ञां । २ शान्तिभेदे तद्विधानादि धम्मपु० २६७ अ० यथा
 “नीराजनविधिं वक्ष्ये ऐशान्यां मन्दिरे चरेत् । तोरण-
 कृतियं तत्र गृहे देवान् यजेत् सदा । चित्वां त्यक्त्वा सदा
 स्वातिं सविता प्रतिपद्यते । ततः प्रभृति कर्त्तव्यं यावत्
 स्वातो रविः स्थितः । ब्रह्मा विष्णुश्च शम्भुश्च शक्रश्चैवा-
 नन्तानिहो । विनायकः कुमारश्च वरुणो धनदो यमः ।
 विश्वे देवा वैश्वरूपो गजाद्यादौ च तान् यजेत् । कु-
 सदैरावण्यो पद्मः पुष्पदन्तश्च वासनः । सुप्रतीकोऽङ्गनो
 नीलः पूजा कार्या गृहादिके । पुरोधा जुहुयादनौ
 समित्पवित्रार्थकं तिन्नाः । कुम्भा व्यष्टौ पूजिताश्च तैः
 स्नाप्याश्च गजोत्तमाः । अश्वाः स्नाप्याः ददेत् पिण्डान्
 ततो हि प्रथमं गजान् । निष्कः सवेत्तोरण्येस्तु गोपु-
 रादि न लङ्घयेत् । विष्णुनेयुक्ततः सर्वे राजलिङ्गं
 गृहे यजेत् । यारुणे वरुणं प्राच्यं रात्रौ भूतपक्षिं
 ददेत् । विशाखायां गते सूर्ये आश्रमे नियसेत्पुनः ।
 अथ कुङ्कुमादिने तस्मिन् वाहनान्तु विशेषतः । पूजिता
 राजलिङ्गाश्च कर्त्तव्या नरहस्तगाः । हस्तिनं तुरगं
 खत्वं खड्गं चापञ्च दुन्दुभिम् । ध्वजं पताकां पर्जन्यः
 कालजस्तम्भिमन्त्रयेत् । अभिमन्त्र्य ततः सर्वान् कुर्यात्
 कुङ्करधूर्गतान् । कुङ्करोपरिगौ स्यातां सांयत्सर
 पुरोहितौ । मन्त्रिताश्च समारुह्य तोरणेन विनिर्गमेत् ।
 निष्कस्य नागमारुह्य तोरणेनाय निर्गमेत् । वलिं
 विभज्य विधिवद्वाजा कुङ्करधूर्गतः । उल्मूकानान्
 निचयमादीपितदिग्नरम् । राजा प्रदक्षिणं कुर्यात्-
 त्नीन् वारान् सुसमाहितः । चतुरङ्गवन्नोपेतः सर्वसैन्येन
 नादयन् । एवं कृत्वा गृहं गच्छेद्विजितजलाञ्जलिः ।
 शान्तिनीराजनाख्येयं दृष्ट्वा रिपुमर्दनी ।
 अन्वोऽपि हेमाद्रिप्रतखण्डे विष्णुधर्मोत्तरोक्तो दृश्यः ।
 “भगवति सप्तधरपद्मवपाकराज्ये कर्मलनाभे । उन्नी-
 लयति तुरङ्गमकरिनरनीराजनं कुर्यात् । दादग्रा-
 मदस्यां कार्तिकयुक्तस्य पञ्चदश्यां वा । आश्वयुजे वा

कुर्यान्नीराजनसञ्ज्ञितां शान्तिम् । नगरोत्तरपूर्वादि
 प्रगल्भमो प्रगल्भदास्यम् । षोडशहस्तोच्छ्रायं दश-
 विपुलं तोरणं कार्यम् । सज्जोदुस्वरशाखाकृतभयं
 शान्तिसङ्गं कुण्डलम् । यंशविनिर्मितमत्स्यध्वजचक्रा-
 लङ्कृतदारम् । प्रतिचरणे तुरगाणां भङ्गातकशान्तिजु-
 षिष्वाणां । कण्ठेषु निवन्धीयात् पुष्ट्यर्थं शान्तिगृह-
 गानाम् । रविशरणविश्वदेवप्रजेश्वरुद्धतवैष्णवैर्मन्त्रैः ।
 सप्ताहं शान्तिगृहे कुर्याच्छान्तिं तुरङ्गाणाम् । अथ-
 चिन्ता न परमं वक्तव्या नापि ताडनीयाक्ते । पुण्या-
 दृश्यद्वयध्वनिगीतरवैर्विस्तृतभयाः । प्राप्तेऽष्टमेऽङ्गे
 कुर्यादुदङ्मुखं तोरणस्य दक्षिणतः । कुण्डलीराहत-
 माश्रममग्निं पुरतोऽस्य वेद्यां च । चन्दनकुण्डसमङ्गा-
 हरितालमनःशिलाप्रिबद्धवचाः । दन्त्यस्तताञ्जनरजनी-
 सुवर्णपुष्पाग्निमन्याश्च । श्वेतामपूर्णकोशां कटम्भरात्रा-
 यमाणसहदेवीः । नागकुलसमाल्लसुणां शतावरीं सोम-
 राजीं च । कलशेज्वेनान् कृत्वा सम्भारात्तुपहरेद्वलिं
 सम्यक् । भक्ष्ये नां गकारैर्मन्त्रपायसयावकप्रचुरैः । खदिर-
 पत्राशोदुस्वरकाश्र्वैर्यद्वयनिर्मिताः समिधः । स्रुक्कुनका-
 द्रुजताडा कर्त्तव्या भूतिशानेन । पूर्वाभिमुखः श्रीमान्
 दैयाग्रे चर्मणि स्थितो राजा । तिष्ठेदग्निसमीपे तुरग-
 भिपगदैववित्तुसहितः । यात्रायां यदभिहितं सद्यश्च-
 विधौ महेन्द्रकेतो च । वेदोपुरोहितानललक्षणमस्मि-
 न् सदवधार्यम् । लक्षणयुक्तं तुरगं हिरद्वरं चैव दीक्षितं
 ज्ञातम् । अहृतसिताम्बरगन्धधूपाम्बुचितं कृत्वा ।
 आश्रमतोरणमूकं ससुपनयेत्तान्त्रिकचन्दनैर्वाचा । वादिक-
 शङ्खपुण्याहनिःस्नानापुरितदिग्नम् । यद्यानीतस्तिष्ठेदु
 दक्षिणचरणं हयः ससुत्क्षिप्त । स जयति तदा नरेन्द्रः
 यत्ननचिराद्दिना यत्नात् । तस्यचेष्टो राज्ञः परिशेषं
 चेष्टितं द्विपहयानाम् । यात्रायां व्याख्यातं तदिदं
 विचिन्त्यं यथायुक्ति । पिण्डमभिमन्त्र्य दद्यात् पुरो-
 हितो वाजिने स यदि जिघ्रेत् । अश्वीयाद्या जयक-
 द्विपरीतोऽतोऽन्वयाऽभिहितः । कलशोदकेषु शाखा-
 माप्राप्योदुस्वरीं स्पृशेत्तुरगान् । शान्तिकपोटिकमन्त्रै-
 रेवं सेनां मुह्ययामासु । शान्तिं राष्ट्रविद्वद्भ्यः कृत्वा
 भूयोऽभिचारकैर्मन्त्रैः । गृह्यस्यमरिं विभिन्द्याच्छूले-
 नोरःस्थले विप्रः । खलिनं हयाय दद्यादभिमन्त्र्य
 पुरोहितस्ततो राजा । आरुह्योदङ्पूर्वं यायाञ्जीरा-
 जितः सबलः । स्रद्धागन्धनिहृदकुङ्करस्यनादामोद-

सुगन्धिमादतः । शिरोमण्यत्रातचलत्प्रभाचयेर्ज्वलन् वि-
वस्त्रानिव तोयदात्मये । हंसपङ्क्तिभिरितस्ततोऽद्विराट्
सम्मतङ्गिरिव शुक्लचासरेः । मृष्टगन्धपवनासुवाहि-
भिर्भूयमानरुचिरस्त्रगम्बरः । नैकवर्णमणियज्जभूषितै-
र्भूषितो सुकुटकुण्डलाङ्गदैः । भूरिरत्नकिरणोचरङ्कितः
शक्रकासुककचं सहदहन् । उत्पतङ्गिरिव खं तरङ्गभै-
दोरयङ्गिरिव दन्तिभिर्घराम् । निर्जितारिभिरिवामरै-
नरैः शक्रवत्परिहृतो व्रजेक्ष्मणः । स्वज्जुसक्तामलभूषणोऽ-
थ वा सितस्रगुष्णीप्रवलेपनाम्बरः । धृतातपलो गज-
घृष्टसाश्रितो घनोष्मरीवेन्दुतले भ्रमोः सुतः । सम्मृष्ट-
नरवाजिकुञ्जरं निर्मलप्रहरणांशुभासुरम् । निर्विकार-
सरिपक्षभीषणं यस्य सैन्यमचिरात् गं जयेत् ।” इ० सं.
४४ अ० । “ज्ञाने धूमे च नैवेद्ये दीपे वस्त्रे च भूषणे ।
चण्डानादं प्रकुर्वीत तथा श्रीराजनेऽपि च” विधान-
याजातधृतवाक्यम् ।

नीरिन्दु पु० नि+रि-किप् तथायिधः सन् इन्दति इन्द-
उन् । अश्वशाखोटके दृष्टे (आशयेहोडा) शब्दः ।

नीरुच् ति० निश्चितं रोचते निरुच-किप् रलोपे दीर्घः ।
नितान्तदीप्तिशीले ।

नीरुज् अर्थः रजोऽभावः अभावे अव्ययी० रलोपदीर्घौ ।
श्रोगभावे । निर्गता रुग् प्रा० त० आरोग्ये । निर्गता
रुग् रोगो यस्य प्रा० व० । श्रोगशून्ये ति० “क्षिप्रो
मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धोमेदःकतो नीरुगघातिकण्डूः”
सुश्रुतः । ततः भावे व्यञ् । नैरुज् रोगभावे स्वास्थ्ये न०

नीरुज् ति० निर्गता रुजा रोगो यस्य यस्मात् वा प्रा० व०
रलोपदीर्घौ । श्रोगरहिते “पूतात्मा नीरुजः श्रीमां-
सस्त्राद्रोगाद्विमुक्तवान्” शब्दपु० २ कुष्ठोपधौ जटा० रोग-
भेदे (व्यजगत्क्षिकारोगे) स्त्री “क्षिप्रा स्वर्णा पथिता
नीरुजा सुदुर्गन्धिभा” सुश्रुतः ।

नीरूप ति० निर्गतं रूपमस्य प्रा० व० । रूपहीने “नीरूप-
स्यापि कावस्य षडिन्द्रियवेद्यात्मायुगमेन” वेदा० परि० ।

नील पु० नील-अच् । स्वनामख्याते वर्षे श्यामवर्णे शतहति
त्रि० अमरः । श्वर्षतभेदे श्वानरभेदे च मेदि० । नील्यो-
वधौ हनिधिभेदे अलङ्कारे च पु० छेदः । दमङ्क-
वधोत्रे त्रिका० एवदृष्ट्यो राजनि० । नीलपर्वतस्य रस्य-
कवर्षस्य सीमापर्वतः यथोक्तं भाग० ५।१६। ६ श्लो०
“उत्तरोत्तरेणोच्चाहतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो-
दस्यकहिरण्ययज्जुष्णां वर्णाणां मयर्गदागिरयः प्रा-

मायता उभयतः आरोदावधयोदिसाहस्रपृथग्य एकै-
कस्य पूर्वस्यात् पूर्वस्यादुत्तरोत्तरेण दग्गांशधिकोऽन
देव्य एव ह्युच्यते” । भारतवर्षदक्षिणस्थे स्वनामख्याते
श्रीगिरौ च श्रुतं नीलमण्यौ शनिदृष्ट्यर्थं धार्यं देये
च मणिभेदे । तस्योत्पत्त्यादिपरीक्षा गरुडपु० उक्ता यथा
“तत्रैव सिंहलवधूकरपक्ष्वापमव्यालूनवालवधनोक्तुम
प्रवाले । देशे पपात दितिजस्य नितान्तकालं प्रोक्तुं
नीरजसमद्युति नेत्रयुग्मम् । तत्प्रत्ययादुभययोभन
योचीभासा विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छमभिः । प्रोदु-
भिन्नकेतकवनप्रतिबल्लेखा सान्द्रेन्द्रनीलमणिरत्नवती
विभाति । तत्तासिताञ्जलभृदधनासिष्टङ्गाङ्गायु-
धामहरकण्ठकलायुष्मैः । शुक्लेतरैश्च कुसुमैर्गिरि-
कर्णिकायास्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः ।
अन्ये प्रसन्नपयसः पयसां निधातुरन्तुलिप्तः शिखिगल
प्रतिमास्तथान्ये । नीलीरसप्रभवबहुदभाश्च केचित्
केचित्तथा समद्रकोकिलकण्ठभासः । एकप्रकारा विषष्ट
वर्णयोभावभांसिनः । जायन्ते मणयस्तस्मिन्नीला
प्रहाशुषाः । मृत्पाषाणशिलावज्रकंठराभाससंयुताः ।
अवभ्रिकापटलच्छाया वर्षदोषैश्च दूषिताः । तत एव
हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः । शास्त्रसम्बोधित
प्रियस्तान् प्रशंसन्ति स्वरयः । धार्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्म-
रागमणेशुषाः । धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति
मानवः । यथा च पद्मरागाणां जातु कर्तव्यं भवेत् ।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा दृष्टव्यमविशेषतः । परीक्षाप्रत्ययै-
र्यैश्च पद्मरागः परीक्ष्यते । तत्रैव प्रत्यया दृष्टा इन्द्र-
नीलमणेरपि । यावन्तस्तु क्रमेदम्नि पद्मरागः प्रयो-
ग्यतः । इन्द्रनीलमणिरस्मात् क्रमेतं सुमहत्तरम् ।
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिदृष्टये । मणिरन्तौ
समाधेयः कथञ्चिदपि कथनं । जग्निमात्रापरिज्ञाने
दाहदोषैश्च दूषितः । सोऽनर्थाय भवेद्भर्तुः कर्तुः का-
रयितृस्तथा । श्यामोत्पलवरीरस्कटिकाद्या इह नृपैः
स्वदेय्याः । कथिता विजातय इमे सदृशा मणि-
नेन्द्रनीलेन । गुरुभावकठिनभावाच्चेतान् नित्यमेवं
विज्ञेयाः । काष्ठाद्यायावदुत्तरविवर्जमाना विशेषेण ।
इन्द्रनीलो वदा कश्चित् विभर्त्ति तावद्वर्णताम् । रच-
नीयो तथा तावो करवीरोत्पलानुभौ । यस्य मध्यगता
भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा । तदिन्द्रनीलमिदं तावद्वर्ण-
तावै भुवि दुर्लभम् । यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शत

शुभे स्थितः । नीलतां तद्वयेत् सर्वं महानीलः स उच्यते ।
यत् पद्मरागस्य महागुणस्य मूल्यं भवेन्नाप सचिन्तितस्य ।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सर्वार्थसंख्यातचित्तस्य मूल्यम् ।
१२ नागभेदे पु० “नीलानीलो तथा नागो कलमाश्रयको
तथा” भा० व्या० १५४० । क्रोधवशगणांशजाते ह्यापर-
शुगीये ११ न्दपभेदे “गणः क्रोधवशो नाम यस्तो राजन् !
प्रकीर्तितः । ततः संजिह्वरे धीराः क्षिताविह नरा-
धिपाः” इत्युपक्रमे “क्रोधोविचित्रः सुरयः श्रीमान्
नीलश्च भूमिपः” भा० व्या० ६७० उक्तम् । १४ वज्रमीढस्य
नील्यपरनाम्नां नीलिन्यां जाते पुलभेदे “वज्रमीढस्य
नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंघः पुलोऽभवत्” विष्णुपु०
४ अंशे १८४० । वज्रमीढस्य १५ पत्नीभेदे स्त्री लीप् ।
“वज्रमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विता । नीली
च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना” हरिवं० २२४०
वानरभेदश्च रामसेनान्तर्गतः “मलनीलाङ्गदक्राधसन्द-
दिविदपालिता । ययौ सुमङ्गती सेना राघवस्यार्थ-
सिद्धये” भा० व० २८२४० । नील+क्षोषधिजातौ लीप् ।
१६ नील्योपधौ स्त्री नील्या रक्तम् यन् । नील १७ नीलीरक्ते
त्रि० १८ यमभेदे पु० “दैवस्यताय कालाय नीलाय परमेष्ठिने”
यमतर्पणमन्त्रः । १९ कालिकाशक्तिभेदे स्त्री “नीला घना
बलाका च माता सुह्रा मिता च माम्” कालीकवचम् ।
२० काचलवणे २१ तालीशपले २२ विषे शब्दार्थचि० ।
२३ श्वत्वाङ्गाष्टोत्तरशतकरणात्मगतकरणे संगीतदा० ।
नीलवस्त्रधारणादिनिषेधः मिताक्षरायाम् यथा

“नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्ग्रे धारयेत् ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति” “रो-
मज्जुषे यदा गच्छेद्भूतो नील्यास्तु कस्यचित् । त्रिवर्षेषु
च सामान्यनामप्रलङ्घं विशेषेणम् । पालनं विक्रयश्चैव
तद्दृष्ट्या चोपजीवनम् । पातनञ्च भवेद्दिने त्रिभिः
क्षुब्धैर्व्यपोहति । नीलीदाह यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य
शरीरतः । शोषितं दृश्यते यत् दिव्यान्द्रायणञ्चरेत् ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्प्रति” स्मृतिः
अयुष्माण्डम् “स्त्रीक्रीडायने नीली ब्राह्मणस्य न
दुष्प्रति । नृपस्य दृष्टौ वैश्वस्य पर्ववर्जं विधारणम्”
तथा वस्त्रविशेषकतश्च प्रतिप्रसवः “कम्बले पट्टस्त्रले च
नीलीरागो न दुष्प्रति” इति स्मरण्यात् । “नीली-
रक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् । तन्तुसन्त-
प्रिसंख्याजे वसेत् ६ नरको भुवम्” । स्वान्दे काशीखण्डे

“भीलीरक्तं तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विजयेत् । स्त्रीणां
क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्प्रति । स्मृते मर्त्तरि
या नारी नीलीवस्त्रं तु धारयेत् । भर्ताप्ये नरकं
याति सा नारी तदनन्तरम् । कम्बले पट्टस्त्रले च
नीलीदोषो न विद्यते” । शूद्रे विशेषः “ब्राह्मणस्य
सितं वस्त्रं नृपते रक्तसंलक्षणम् । पीतं वैश्वस्य शूद्रस्य
नीलं मलवदिधृते । नीलं मलवत् कण्ठमिति” विधा० पा०
कतिचित् नीलवस्त्रं नि कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा
“शुकः शैवालं दूवी बालहृत्वं बुधमङ्कः वंशाङ्कुरः सरस्व
इन्द्रनीलमणिः । २४ सात्वाष्टभेदे न० “तालपयोधर-
नायकतोमरवज्रधरम् पाणियुतञ्च विधाय भाविनी-
दत्तवरम् । नीलमिदम् मणिनायकपिङ्गलसंलपितम्
पण्डितमण्डलिकासुखदं सखि ! कर्णगतम्” “परिशी-
लय नीलनिचोलम्” गीतगो० । “शुक्राङ्गनीलोपल-
निर्मितानाम्” साधः “कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कण्ठ-
स्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम्” कुमा० । नील्यग्रामलका-
लानामीषङ्गेदात् एकपय्यायता अमरे पय्यायतया
तेषां सङ्गोः । २५ दिग्गजभेदे नीराजनशब्दे दृश्यम् ।

नीलक न० नील+खार्थे संज्ञायां कन् वा । १ काचलवणे
२ वर्चलोहे ३ अश्वनद्वारे राजनि० । नीलेन वर्णेन
कायति कै-क । ४ अमरे कीटभेदे पु० । “यथा मधुकरौ
ध्यायन् नीलकस्तनयो भवेत्” बृह० सं० ७५४०
पाठान्तरम् । वीजगणितोक्ते ५ अक्षय्यक्षराणि संज्ञाभेदे पु०
“यावत्तावत् कालको नीलकोऽन्योऽर्थः पीतो लोहि-
तश्चैवमाद्याः” वीजग० ।

नीलकण्ठ पुं स्त्री नीलः कण्ठो यस्य । १ मयूरे अकरः ।
२ दालूहे कालकण्ठे ३ यामचटके ५ खड्गने च हेमच०
स्त्रियां सर्वत्र लीप् । ५ पीतसारे पु० हेमच० विशेष
कालकण्ठे ६ शिने पु० अमरः । “स्त्वन्वाधिरुदोन्ज्वलं
नीलकण्ठावर्णीरुहः क्षिप्तनूनकोन्द्रेः” “अवाप वा-
ल्योचितनीलकण्ठः” साधः “क नीलकण्ठः । व्रजसीत्य
अचख्यवाक्” कुमा० । ७ मूलके न० राजनि० दराक्ष-
भेदे पु० “धण्डाजालावस्तान् नीलकण्ठा विभीषणाः”
भा० वी० ८४०० नानाराजसोक्तौ । शिवस्य नीलकण्ठ-
नाननिवेचनम् हरिवं० १२२४० अन्वयोक्तं यथा “दत्तः
प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेधान ! सुररात्राऽतिवीर्य” ।
कण्ठे नैल्यं तेन ते यत् प्रवृत्तं तस्मात् ख्यातस्त्वं नील-
कण्ठेति कथ्यः” २२२४० । अन्यथापि तस्य तथात्वसंज्ञम्

“ततः प्रसभमाश्रुत्य रुद्रं विष्णुः सनातनः । जपाह
कण्ठे भगवाञ्जीलकण्ठस्ततोऽभवत् । भागवते ५८४०

“तद्विषं जग्मु मारुते प्रभावप्राप्तभोदतः । ततः कर-
तलीकृत्य व्यापि चालाहलं विषम् । अमल्ययन् महा-
देवः कृपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं
जलकलस्रपः । यज्ञकार गले नीलं तस्य साधोर्विभू-
षणम् । नीलपीवाद्योऽप्युक्ताथे “नीलपीव ! शुभ-
पीव । सर्वकामफलप्रदः । “ससौ यो अयसर्पति
नीलपीवो विबोहृतः” यजुः १६।७ रुद्राध्याये । खञ्ज-
नच खनामख्यातः पचिभेदः खञ्जनशब्दे २४५६२०
दृश्यम् ।

नीलकण्ठाक्ष पु० नीलकण्ठप्रियः शिवप्रियोऽसौ जपमाला
यस्य । रुद्राक्षे राजनि० । नीलकण्ठस्य खञ्जनस्यासौ
वाञ्छि यस्य पञ्च सभा० । खञ्जनतल्यनेल्युक्ते स्त्रियां
प्रित्वात् ङीप् । [प्रकन्दे च हृत्ते राजनि० ।

नीलकन्द पु० नीलः कन्दो मूलमस्य । विषकन्दे २महि-
नीलकमल न० नीलं कमलम् । १नीलपद्मे नित्यक० ।
२नीलोत्पले राजनि “गणेशाय नमोनीलकमलामल-
कानये” लोला० ।

नीलकुन्तला स्त्री नीलाः कुन्तला यस्याः । दुर्गासखीभेदे
“सखी रत्नसखी नाम जगदैकं शुचिस्मिता । तं नि-
वायांपरा प्राह सखी सा नीलकुन्तलाम्” बृहद्दर्शनपु० ।

नीलकुरसृक पु० कर्म० । नीलकिण्टासु रत्नमाला ।
नीलकुसुमा स्त्री नीलं कुसुमं यस्याः । नीलकिण्टां राजनि०
नीलक्रान्ता स्त्री नीलेन वर्णेन क्रान्ता । कृष्णापरान्तावां
राजनि० । [जातित्वात् ङीप् ।

नीलक्रीड पुंस्त्री (कोट्यक) कालवके राजनि० स्त्रियां
नीलगङ्गा स्त्री नदीभेदे शिवपु० ।

नीलगणेश पु० नीलवर्णं गणक्रीडाख्ये गणेशे “कर्ण-
कायां चतुर्दिक्षु प्रथमं पूजयेदिमान् । गणाधिपं गण-
शानं तृतीयं गणनायकम् । गणक्रीडं पीतगौर-
रत्ननीलरुचः क्रमात्” शांतिः १३२७ “गणेशाय नमो
नीलकमलासनकानये” लोला० ।

नीलगिरिकर्णिका स्त्री कर्म० । गिरिकर्णिकाभेदे राजनि०
नील(ला)ङ्गु नि+लङि-ङ्ग लपसर्गदीर्घः धातोरपि दीर्घ
इति केचित् । लमिजातौ भ्रमरादौ शकुने च लङ्-
चञ्चद० । श्देवभेदे पु० “क्षिप्रश्चेन्नाय वक्तिका नीलङ्गोः
क्षिः” यजुः २४।१०

नीलचर्मन् न० कर्म० । १नीलवर्णचर्मणि । ह्र० । २तद्व-
चर्मयुक्ते लि० ।

नीलज न० नीलात् पर्वतात् जायते जन-ङ ५२० । यर्त्त-
लोहे राजनि० २नीलजातसाले लि० ।

नीलभिण्टी स्त्री कर्म० । नीलवर्णभिण्टां राजनि० ।

नीलतन्त्र न० चीनाचारादिप्रकाशके तन्त्रभेदे

नीलतरु पु० नित्यकर्म० । १नारिकेले राजनि० २नीलवर्ण-
वृक्षमात्रे च ।

नीलताल पु० तलनेव तालं स्वरूपं नीलं तालमस्य ।
१हिन्ताले २तमालहृत्ते च राजनि० ।

नीलदूर्वा स्त्री कर्म० । हरिद्वर्णदूर्वायां राजनि० ।

नीलद्रुम पु० नित्यकर्म० । नीलवर्णं अश्वनवृक्षे राजनि० ।

नीलध्वज पु० नीलवर्णो ध्वज इव । १तालहृत्ते ह्र० ।

२नीलध्वजवति लि० राजनि० ३चपभेदे पु० “अर्जुनस्य
हृद्यो राजन् पुरीं माहिष्मतीं ययौ । नीलध्वजेन वीरेण
रक्षितां दुर्गमसिंहताम् । नीलध्वजस्य महिषी ज्वा-
लानास्त्री सुमध्यमा । स्वाहां कन्यां प्रसूतां सा सुन्दरीं
धर्मतत्परा” जैमिनीभारते व्याश्वमेधिके १५४० ।

नीलनिर्गुण्डी स्त्री कर्म० । नीलसिन्धुवारे राजनि० ।

नीलनिर्यासक पु० नीलवर्णो निर्यासो यस्य कप् । १नी-
लवर्णोऽसनवृक्षे राजनि० ह्र० । २क्षयवर्णनिर्यास-
युक्ते लि० ।

नीलपङ्क पु० न० नीलं पङ्क इव । अन्यकारे लिफा० ।

नीलपत्र न० नीलं पत्रं पत्रं पुष्पदलं वा (पावडि) यस्य ।

१नीलवर्णं उत्पले । २शुण्डहृत्ते ३चप्रसन्नकण्ठे ४नीलाम-
मृद्वे ५दाडिमे च राजनि० कर्म० । ६नीलवर्णवर्ण-
न० ह्र० । ७तद्वति नीलवर्णपत्रयुक्ते लि० । ८दन्तीवरे
शब्दच० ।

नीलपद्म न० कर्म० । नीलवर्णं पद्मे शब्दच० ।

नीलपिङ्गल लि० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १नीलवर्णयुक्ते
अथ च पिङ्गलवर्णयुक्ते च २गोजातिभेदे पुंस्त्री “गयां
जातीस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकशना हिज ! । प्रथमा गौ-
रकपिला द्वितीया सौरपिङ्गला । तृतीया रक्तकपिला
चतुर्थी नीलपिङ्गला । पञ्चमी शुक्रपिङ्गली षष्ठी त-
शुक्रपिङ्गला । सप्तमी चित्पिङ्गली अष्टमी वज्रो-
हिणी । नवमी श्वेतपिङ्गली दशमी श्वेतपिङ्गला ।
तादृशास्तेऽप्यमहाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः” बृहद्दर्शा
पु० १५४० ।

नीलपिच्छं पञ्चो नीलं पिच्छं यस्य । श्वेनखगे राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नीलपिष्टोडी स्त्री नीलास्त्रीश्च (नल्लुल्लुगुड) भाषा-
प्रसिद्धे लुपभेदे राजनि० । [जनि० ।

नीलपुनर्णवा स्त्री मर्म० । लक्ष्मणपुनर्णवाशकभेदे रा-
नीलपुष्प पु० नीलं पुष्पमस्य । १ नीलभृङ्गराजे २ नीलाश्वाने
च । ३ पन्थिवरणं न० ४ लक्ष्मणापराजितायां स्त्री राजनि०
५ अतस्यां (मसिना) स्त्री ङीप् । स्त्रार्थे क तत्त्वेव ।

नीलपृष्ठ पु० नीलं पृष्ठं धूमरूपेणस्य । वङ्गो “आ बोधनं
नीलपृष्ठम् दहलम्” क० ५।४२।१

नीलपोरक पु० इक्षुभेदे सुश्रुतः इक्षुगन्धे ८०६४० दृग्ग्रम्
“स्रुचोपलो नीलपोरो नैपालो दीघेपलकः । वातलाः
कफपित्तज्ञाः सकषाया विदाहिनः” सुश्रुते तद्गुणादि ।

नीलफला स्त्री नीलं फलं यस्याः । जम्बूद्वये राजनि० ।

नीलभृङ्गराज पु० कर्म० । नीलवर्णभृङ्गराजे (नीलवैय-
रिया) राजनि० ।

नीलमक्षिका स्त्री कर्म० । नीलवर्णमक्षिकायाम् । “छा-
तालुलिमं यद्यापि भजने नीलमक्षिकाः । सुगन्धि-
वाति योऽस्मत्पात् व्रजलि ते गतायुषः” सुश्रुतः ।

नीलमणि पु० कर्म० । १ इन्द्रनीलमणौ हारा० । नीलगन्धे
दृग्ग्रम् । तदर्थत्वात् श्लक्ष्णे वासुदेवे च नीलरत्नमयस्य

नीलमल्लिका स्त्री नित्यकर्म० । विले नेघण्टुप्रकाशिका ।

नीलमाधव पु० कर्म० । जगन्नाथदेवे “प्रेषितोऽहं हरिं
इष्टुं मन्त्रस्य नीलमाधवम्” स्क० पु० उत्क० ७४० ।

नीलमाष पु० नित्यकर्म० । राजमाषे राजनि० । [यद्भ्रमाणा ।

नीलमौलिक पु० नीला मौलिका निमीलनं यस्य । खद्योते

नीलमृत्तिका स्त्री नीला मृत्तिकेव । १ पुष्पकाशोये राजनि०
कर्मधा० । २ नीलवर्णमृत्तिकायाम् । नीला मृत्तिका
यत् । शतदुक्तदेशादो लि० ।

नीलमेहिन् पु० नीलं तदणं युक्तं मेहति मिह-णिनि ।

नीलवर्णमेहयुक्ते “पैत्तिकेषु नीलमेहिनम्” सुश्रुतः ।

नीलराजि पु० इत० । तमस्ततो “निशा शशाङ्कतनील-
राजयः” अतसं ।

नीललोचन लि० नीलं लोचनं नेत्रं यस्य । नीलवर्णनेत्र-
युक्ते “शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः” शाता-
शाकहरणपापेन तथात्वमस्य जायते” इत्युक्तम् ।

नीललोहित पु० “वर्णोवर्णनं” पा० कर्म० । कण्ठेन नीले
केशेषु लोहितवर्णयुक्ते शिवे अमरः । ‘वर्णशब्दे नि-

षितस्य नीललोहितेतसः” जमा० “द्राये अमर-
स्यते दरिद्र ! नीललोहित !” यजु० १६।४७ “प्रजार्चं
वरयामास नीललोहितसंश्रितम्” भा० आनु० १६ अ० ।
२ निमित्तनीललोहितवर्णं शतद्युते लि० । ३ भूमिजस्यां
स्त्री यद्भ्र० ।

नीललोह न० नित्यकर्म० । वर्तलोहे राजनि० ।

नीलवर्षाभू पु० वर्षायां भवति भू-किप् कर्म० । १ लक्ष्मणवर्ष-
मूर्धाञ्जितायां श्लक्ष्णभेदे च ।

नीलवल्ली स्त्री कर्म० । वन्द्यायाम् (परगाढा) रत्नमाणा ।

नीलवसन लि० नील्या रक्तम् च न् नीलं वसनमस्य ।

१ नीलवस्त्रयुक्ते श्वनेचरे पु० हारा० । श्वचरामे च पु०

कर्म० । ४ नीलवर्णं वस्त्रे नीलवस्त्रादयोऽपि एव्यर्थेषु ।

“स्त्रीक्रीडाशयनीयादो नीलवस्त्रं न दुष्प्रति” नीलगन्धे

दृग्ग्रम् । “परिमोचय नीलनिचोदम्” मोत० गो०

“नीलवासा एकत्रण्डलोहलङ्कुदि कतसुभगसुन्दरभुजः”

(वल्लरामः) भाग० ५।२५।८।

नीलवीज पु० नीलं बीजमस्य । १ नीलाश्वने राजनि० २ नी-
लवर्णबीजयुक्तमात्रे लि० ।

नीलवृद्धा स्त्री कर्म० । नीलवर्णं वृद्धाभेदे राजनि० ।

नीलवृक्ष पु० कर्म० । अजान्त्यां नीलाश्वने दलभेदे राजनि० ।

नीलवृन्त(क) न० नीलं वृन्तमस्य वा कप् । त्वत्ते राजनि० ।

नीलवृष पु० नित्यकर्म० । विषेयवृक्षपाकान्ते वृषभेदे तत्त्वस्य

सक्तं यु० त० यद्भवेन “लोहितो यस्तु वर्णेन सखे पुच्छे

च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां च द्वयो नील

उच्यते” “स द्वयो नील उच्यते” इत्युक्तेः नीलगन्धे

स्त्रैव तत्त्वार्थे पारिभाषिकत्वं तस्य सामानाधिकरण्यद्योत-

नायैव वृषयश्चप्रयोगः । अतएव “नीलं वा वृषस्यचजेत्

देवीपु० वाक्ये व्यःप्रयोगः । नीलवृण्डप्रमोक्षेण अमा-

वास्यां तिबोदकैः” भा० आनु० १६५ अ० वृषार्थकप्रण-

यद्भ्रप्रयोगश्च । “लोहितो यस्तु वर्णेन यद्भ्रवर्णसुरो

वृषः । लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः”

इति वचनेऽपि न सप्तदाये पारिभाषिकत्वम् किन्तु

नीलगन्धेऽपि सामान्याधिकरण्यद्योतनाय वृषयश्चप्रयोगः

पूर्वोक्तहेतोः । एवं लोहितवृषयश्चेऽपि लोहितयद्भ्र-

स्यैव पारिभाषिकत्वम् यद्योक्तं विष्णु सं० “जीववृषायाः

पयस्त्रिन्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं लोहितं वा सख

पुच्छपादश्चङ्गयुक्तं यूथसाध्यादकम्” । नीलवृषादयो-

ऽप्यत्र ।

नीलवृषा स्त्री नीलवर्णं पत्रं पुष्पं फलं च वर्धति प्रसूते
दृष्ट-क । याज्ञिकीभेदे राजनि० ।

नीलव्रत न० व्रतभेदे “यस्तु नीलोत्पलं हेमं शर्करापात-
संयुतम् । एकान्तरितनक्ताशी समाने दृष्टं ददेत् ।

स वैष्णवपदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम्” मत्स्यपु० ।

नीलशिखण्ड त्रि० नीलः शिखण्डोऽस्य । १ नीलवर्णशिख-
ण्डयुक्ते २ रुद्रभेदे पु० “रुद्र ! जटीश ! भेषज ! नील-
शिखण्ड ! कर्महत !” अथ० २।२७।६ । [राजनि० ।

नीलशिख्य पु० कर्म० । नीलवर्णपुष्पयुक्ते शोभाञ्जनभेदे
नीलसन्ध्या स्त्री नीला सन्धेव । कृष्णापराजितायां राजनि०
नीलसरस्वती स्त्री द्वितीयविद्यायां तारायाम् “मातर्नील-
सरस्वति ! प्रथमतः सोभाग्यसम्पत्प्रदे !” इति तत्सो-
तम् । “नीला च वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती”
तन्त्रधारे तन्त्रामनिरुक्तिः । तन्त्रान्तस्तु तत्रैव “ताराया
पञ्चवर्ण्यं श्रीमन्नीलसरस्वती । सर्वभाषामयी शुद्धा
सर्वदेवेनेमस्कृता” (“यो” ह्यो” ऊ” क फट्”) १२८।४०
तारिणीयञ्दे दर्शिते तारिणीयणे सरस्वतीपदं नील-
सरस्वतीपरम् ।

नीलसार पु० नीलः सारोऽस्य । तिन्दुदृष्टे (तेन्दु) राजनि० ।
नीलसिन्धुवार पु० कर्म० । नीलनिर्गुण्डाम् राजनि० ।
नीलस्तन्धा स्त्री नीलः स्तन्धोऽस्याः । गोकर्णैलतायाम्
नैघण्टु प्रकाशिका ।

नीला स्त्री १ नीलमल्लिकायाम् अमरः । २ नीलपुनर्व्यायां
३ नील्योपधौ च राजनि० क्लृप्तं वा० न डीप् । ४ मल्लरा-
गस्य स्त्रीभेदे दृष्टदृष्टमेपु० । अस्यान्योऽर्थो नीलगञ्दे दृष्टः
नीलाङ्कितदक्ष पु० नीलाङ्कितं दक्षमस्य । तैजकन्दे नैघ० प्र० ।
नीलाङ्ग पुं स्त्री नीलमङ्गं यस्य । १ सारमखगे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ नीलवर्णाङ्गयुक्तमात्रे त्रि०
स्त्रियां साङ्गत्वात् डीप् ।

नीलाञ्जन न० कर्म० । १ सोधीराञ्जने (तुते) राजनि० “नीला-
ञ्जनचयप्रख्याम्” तन्त्रधारः । नीलं मेघमञ्जयति
अनृजि-णिच्-ल्यु । २ विद्युति जटा० करणे ल्युट्
डीप् । ३ कालाञ्जनीलुपे राजनि० ।

नीलाञ्जसा स्त्री नीलमञ्जति अनृजि-णिच्-असच् । १ अष-
सरोभेदे २ नदीभेदे ३ विद्युति च मेदि० ।

नीलाद्रिकर्णिका स्त्री कर्म० ! कृष्णापराजितायां राजनि०
नीलापराजिताऽप्यत्र ।

नीलाम्बर पु० नीलमम्बरं यस्य । १ वज्रदेवे २ शनैश्वरे च

कर्म० । ३ नीलीरक्ते वस्त्रे न० । ६ व० ४ तद्वति त्रि० ।

नीलमन्वति अयि-अरण् । ५ ताडोशपत्ने राजनि० ।

नीलाम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे रत्नमाला नीलाम्बु-
जातादयोऽप्यत्र ।

नीलाम्बुजमन् न० नीलवर्णमम्बुजम् । नीलोत्पले अमरः
नीलाम्बा पु० ईषत्कालेन आम्बायति आ+म्बा-क कर्म० ।

१ नीलाम्बुजाम् । नस्या हि उपमन्वत्यकालेनैव गलति ।

२ श्यामान्त्रां स्त्री गौरा० डीप् । नीलाम्बानीत्यत्र ।

नीलाल पु० कर्म० । श्यामवर्णकन्दे आलभेदे राजनि० ।

नीलाशी स्त्री नीलं वर्णमश्रुते व्याप्ताति अश-अण् उप० स०
गौरा० डीप् । नीलनिर्गुण्डां नीलसिन्धुवारे राजनि० ।

नीलाशोक पु० कर्म० । नीलवर्णं अशोके “सालेन कल्म-
षाढी, रक्ताशोकेन रक्ताम्बानी च । पाण्डूकः क्षीरि-
कया नीलाशोकेन सूकरकः” इ० स० २६ अ० वनखनि
भेदद्वया यस्यभेदद्वयुक्तौ ।

नीलाश्मन् पु० कर्म० । नीलमणौ “नीलाश्मद्युतिमास्यपाद
दशकां सेवे महाकालिकाम्” महाकालीध्यानम् ।

“नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्वं” माघः ।

नीलासन पु० कर्म० । (पियासान) दृष्टभेदे राजनि० ।

नीलि पु० नील-इन् । जलजन्तुभेदे “मद्यं नीलिञ्च
लाक्षाञ्च सर्वान्चैकशक्राञ्चया” अयिक्रयोक्तौ मनुः ।
“नीलिर्जलजन्तुः” कुल्लू० ।

नीलिका स्त्री नीली इत्यर्थे क नील-एलु क कापि अत्र
इत्त्वं वा । १ नीलसिन्धुवारे राजनि० २ नीलिन्यां ३ नील
शेफालिकायां मेदि० । ४ नेत्ररोगभेदे “स एव लिङ्ग-
नाशश्च नीलिकाकाचसंज्ञितः” सुश्रुतः । ५ क्षुद्ररोगभेदे
“क्रोधाद्य संप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । सुखं
मागत्य सहसा मण्डलं विस्फुरत्यतः । नीरुजं हतुक्
श्यावं तं व्यङ्गमिति निर्दिशेत् । कृष्णमेवंगुणं गात्रे सुखे
वा नीलिकां विदुः” माधवकरः । जलस्य हृत्वरविशेषे
“भूमेरुधरा दृक्षस्य कोटरः जलस्य नीलिका” इत्यादि ।

नीलिन् त्रि० नीलो भूम्ना प्राशस्त्येन वाऽस्त्यस्य इति ।
प्रथमनीलवर्णयुक्ते स्त्रियां डीप् । सा च २ साजभी-
दन्तस्य पत्नीभेदे पु० नीलगञ्दे दृष्टम् “साजभीदन्त
नीलिन्यां प्रशान्तिरुदपद्यत” हरिवं० ३२ अ० । ३ नी-
ल्योपधौ च ।

नीलिमन् पु० नीलस्य भावः इमन्निच् । नीलवर्णे “कृष्ण-
लमनिनिबोधनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम्” गीतगो०

नीलीराग पु० “नचातिशोभते यद्वापैति प्रेम मनोगतम् ।
तत्तोनीरागमाख्यानि यथा श्रीरामसीतयोः” सा०द०
उक्तो प्रेमभेदे । सोऽस्यास्ति अच् । २पूर्वोक्तप्रेमयुक्ते
पुंसि शतयाविधस्त्रियां स्त्री हेमच० । नील्याराग इव ।
३नीलवर्णे शब्दच० । स्वार्थे क । नीलिकाऽप्यत्र नेत्र-
रोगभेदे च “नीलिकाकाचसंज्ञितः” सुश्रुतः ।

नीलीरोग पु० अक्षिरोगभेदे “देयं हन्यादास्य नक्तान्य-
काचान् नीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतः ।

नीलीवृक्षाकृति पु० नीलीवृक्षस्याकृतिरिवाकृतिरस्य । शर-
पुष्पे शब्दार्थचि० ।

नीलोत्पल न०कर्म० । नीलवर्णे उत्पले “पिबन्विनीलोत्पलक-
र्णपूराः” भावः “नीलोत्पलं विभ्रती” ताराध्यानम् । इदञ्च
अञ्जनादिगणे सुश्रुते पठित्वा तद्वृण उक्तो यथा “अञ्ज-
नरसाञ्जननामपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणि
मधुकञ्चेति । अञ्जनादिगणो ह्येव रक्तपित्तनिवर्हणः”

नीलोत्पलायुत न० चक्रपाणिदत्तोक्ते हतभेदे “नीलो-
त्पलोगोरमधुकयटीद्राक्षा विदारीकुगपञ्चमूलैः । स्याज्जी-
वनीयैश्च हनं विषकं शतावरीकारसदृग्धमिश्रम् । त-
च्छर्करापादयुतं प्रगल्भम् अमृगदरे सारतरक्तपित्ते ।

जीणे वले रेतसि संप्रनष्टं कृच्छ्रे च रक्तप्रभवे च गुल्मे”
नीलोत्पलिन् पु० नीलोत्पलं धार्यत्वेन तद्वर्णं वाच्यस्य
इति । मञ्जुषां प्रे शिवांगभेदे त्रिका० । [च भेदि० ।

नीवर पु० नी-वरच् नि० । परित्राजि श्वषिजके श्यास्ये
नीवाक पु० नियतं वाको वचनं नि-वच-वञ् दीर्घः ।
महाघहेतोर्धान्यस्य संप्रयोगकारके अमरः । निहतौ
अव्ययी० । २वचननिहतौ अव्य० ।

नीवार पु० नि+व-वञ् दीर्घः । तृणधान्यभेदे “नीवार-
पाकादिकडङ्गुरीयैः” अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितै-
र्हृगैः” रघुः “नीवारफलमूलाशान्दपीनप्यति शेरते”
भट्टिः । स च कुधान्यं यथोक्तं सुश्रुते “कोर-
दूषकश्यामाकनीवारसान्तुतुवरकोहानकप्रियङ्गुमधुलिका
नान्दोसखीकुशुपिन्दगवेधुकावरुक्तोदपणीतकुन्दकरेणु
यवमभ्यतयः कुधान्यविशेषाः । उष्याः कषायमधुरा-
रूचाः कटुविषाकिनः । स्त्रीश्लेष्मा वलनिष्यन्दाशतपि-
चमकोपणाः । कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः
स्रुताः । नीवारः शीतकोषाही पित्तक्षुत्कफशतकृत्”
भावप्र० । स्वार्थे क । तत्पार्थे “नीवारकादयो सद्वाद्यश्च
समासेन कषायोपगः” सुश्रु० ।

नीवि(वी) स्त्री निव्ययति निवीयते वा नि+व्ये-इन् वञोप-
दोषौ डिञ् वा ङीप् । श्वषिजां मूलधने श्व्लीकटीवस्त्र-
वन्धे अमरः “नीविं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण” सा०द०
“नीवीरतिक्लम्य सितेतरस्य” कृमा० “आलोच्य प्रिय-
तममंगुके विनीवौ” भावः “निवीप्रविश्वसनकरः” भा०
स्त्री० २४अ० । श्वस्त्रमात्रे “अवनिज्य पूर्ववद्नीविं
विश्वस्य नमोव इत्यादि” कात्या० ४।१।१५ । ४राजपुत्रा-
देर्वन्धके सुभृतिः तत्र मूलधने “निजगृहमिवातुप्रविश्य
नीविं सारमहतीमादाय गिरगाम्” दशकु० ।

नीत्र न० नीप्रगन्तार्थं पठले अक्षरे पाठान्तरम् ।

नीवृत् पुंस्त्री नियतं वर्ततेऽत्र नि+वृत्-आधारे किप् दीर्घः ।
देये जनपदे अमरः “गमिकस्त्रीहितनैकनीवृता” नैष० ।

नीशार पु० नितरां शीर्यते हिमानिच्छावत्त्वानेन वा नि+
शृ-करणे आधारे वा वञ् दीर्घः । हिमानिच्छनिवारणे
प्रसारणे श्काण्डपटे च (कानात्) अमरः ।

नीहार पु० निहिद्यते नि+हृ-कर्मणि घञ् दीर्घः । घनीभूते
शिशिरे श्हिमे च अमरः “नीहारजालमलिनाः पुनरु-
क्तसाम्राः” भावः ह०र०टीकोक्ते त्रयोविंशतिरगण्याकृते
२दण्डकभेदे ।

नु अव्य० रुदति नौति वा रुद-रु-वा मित० ङु । श्विकल्ये
२चतुनये श्चतीते ४प्रश्ने ५हेतौ ह्रितके ७अपमाने
८आदेशे ९अनुतापे च भेदि० “आलितं तु गमितं तु वधू-
नाम्” भावः अयस्यालोत्पेक्षाद्योतकः । कश्चित् संशया-
लङ्कारद्योतकश्च । [अणोपदेशत्वात् न णत्वं प्रतुङ्गिति ।
नुड वघे ङु० कु० पर० सक० सेट् । रुडति अरुङ्गीत् । नुनोड्
नुति स्त्री रु-क्तिन् । श्रुवे प्रणामे च ।

नुत्त(त्र) लि० रुद-क्त । प्रेरिते श्चिमे च अमरः
“अदस्त्वया रुत्तमरुत्तमं तमः” भावः । पक्षे कृतस्य नः
पूर्वदस्य नः । “न नोननुत्तोननुत्तोनाना नानामना ननु ।
रुत्तोऽनुत्तोननुत्ते नोनानेनारुत्तुनुत्तुत्” किरा० ।

नूतन लि० नवएव “नयस्य त्रपतनपञ्चाश” पा० स्वार्थे तनप्
नूरादेशश्च । नवीने अमरः “नूतनजलधररुचये” भाषा०
“प्रशमस्यितपूर्वपार्थिवम् कुलमस्युतनूतनेश्वरम्” रघुः ।

नूत्न लि० नव एव नव+नूतनवत् त्रप् नूरादेशश्च । नवीने
अमरः “नूत्ना इन्द्र ! ते रथमृचिती भूमः” ऋ० ८।१।७

नूद् पु० रुदति पापं कृष्टो दीर्घः । अश्वत्थाकारे ब्रह्मदा-
रुह्ये अमरः ।

नूनम् अव्य० रु+ञन-भि । श्रितिके श्रितिते श्चरणे

अमरः ४ वाक्यारणे ५ उत्प्रेक्षाद्योतने च सेदि० “लुङ्-
ऽपि नूनं शरणं प्रपद्ये” “न वेत्ति नूनं यतएवमात्य
साम्” कुमा० “नूनं शङ्के भ्रुवं प्रायोन्यूनमित्येवमा-
दयः” सा० द० उत्प्रेक्षाद्योतकोक्तौ ।

मूपुर न० नू-किप् तुवि पुरति पुर-चलनगमने क । (नेपुर)
पादाङ्गदे अमरः “अपसरोनूपररवेः प्रवृत्त्यहरवर्हिणः”
भा० व० १४६ अ० ।

नृ नये भ्वा० प० अक० अणिट् । नरति अनाधीति ननार
अणोपदेशत्वात् न णत्वं प्रनरति “अणोपदेशात्त्वन्-
नाटिनायाह्नद्रुकृक् नृ नृतः” । “नर्दं शब्दे नट अचस्य-
न्दने चुरादिः नाटीति दीर्घनिर्देशात् षट् नृताविति
षटादिर्नेह नृहृते नाथु नाष्ट याच्ञाटौ टु नर्द
वृद्धौ नक नायने नृ नये नृतो गालविद्येपे एतद्विज्ञा
अणोपदेशाः” इति मनोरमा । नृ नये सेट् इत्यन्ये

नृ पु० नी-हन् ङिञ् । मनुष्ये २ प्ररुपे च अमरः । ना नरो
नरः नृ नृः नृणां नृणाम् । “नृणामेकीगम्यस्त्वमसि
पयसामर्थ्य इव” एष्यदनस्त्वोत्तम् । “अन्ये कृतयुगे नृणां
युगव्याप्तारुह्यतः” मनुः । २ नेतरि लि० ४ यङ्गो पु० ।
वृत्त्यजातो स्त्रियां ङीष् वृद्धो नारी “नारीणामनु-
वृत्तपाचरसि चेज्जानासि” सा० द० । [टिकायत्न स्त्री ।

नृकपाल न० इत० । नरस्य कपाले शीर्षास्थि नृकरो-
नृकेशरिन् पु० ना चासौ केशरी च । नरसिंहे विष्णोरपता-
रभेदे नरसिंहगण्डे दृगग्रम् ।

नृग पु० शीरीश्वरे इत्यभेदे २ तत्पत्तया स्त्री । द्वांशब्दे
१४७१ पु० मूलं दृगग्रम् । “राजर्षेस्तस्य च सरिज-
गस्य भरतर्षभ ! । रम्यतीया वज्रजला पयोष्णी द्विज-
सेविता” भा० व० ८८ अ० । स च अज्ञानात् स्वकीय
पेत्तुद्वारा ब्राह्मणपेत्तुं विप्राय दत्त्वा लकलासतां प्राप्त
इत्येषा कथा भा० अनु० ७० अ० दृष्ट्या ।

नृगधूम पु० तीर्थभेदे शब्दार्थः ।

नृचक्षस् पु० नृन् चक्षे पशुप्रति भक्षत्वेन चक्ष-अचुन् न
ख्यादेशः । १ रात्रौ च हेमच० । २ मनुष्यदर्शके च “श्वेनो
नृचक्षा अग्नेहा चक्षुषावपश्यामि” ताण्ड्य० ब्रा० १२ वे च
“नृचक्षसां भागोऽसि” यजु० १४।२४ “नृन् शुभाशुभ-
कर्तृन् चक्षते जानन्ति ये ते नृचक्षो देवाः” वेददी०
नृचक्षुस् पु० कोरवे सुनीयपुत्रे भाविनि नृपभेदे “सुनीय-
स्य भविता नृचक्षुर्यवृद्धो नृजः” भाग० ६।२२।
२८ अ० ।

नृजल न० इत० । १ मनुष्यनेत्रजले नृनिःसृतं जलम् शा० त० ।
२ मानयन्त्रे हेमच० ।

नृत नर्त्तने दिश० प० अक० सेट् । नृत्यति अर्त्तनीति न-
नर्त्तं नर्त्तयति नर्त्तयति । नृत्यम् नृत्यम् । निनृत-
यति नरीनृत्यते । नरीनर्त्तं नर्त्तयति नरीनरीति नर्त्त-
रीति । अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् । प्रवृ-
त्त्यति नर्त्तकः नर्त्तकी । “नृत्यति युवतिजनेन सपं
सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते” गीतगो० “नृत्यन्ति गोक-
र्णशरीरभक्षाः” चोरप० । [त्वम् । नर्त्तने शब्दच० ।

नृति स्त्री नृत-गालविद्येपे इन् किञ्च अभिधानात् स्त्री-
नृतु पु० नृत-ङ् । नर्त्तके “तेऽपरीतं नृतो भवः” ऋ० प० २४।६

“नृत्यं जनिमन् यज्ञियानास्” ऋ० ६।६१।५ “नृत्यं नर्त्त-
कायश्चिनौ” भा० “वज्रेण दास्यते नृतो” ऋ० १।१२०।७

नृतू लि० नृत-ङ् । १ नर्त्तके । नृन् त्वन्ति हिनस्ति त्वन्-
किप् । २ नरसिंहके च “नृतुरिवापोणुते” ऋ० १।६२।४

नृत्त(त्य) न० नृत-क्त कप् वा । नालमानयुक्ते सविद्यासा-
ङ्गविद्येपरूपे नर्त्तने “ताण्ड्यं नटनं नृत्यं लास्यं नृत्यञ्च
नर्त्तने” अमरे ईशब्देऽपि पयोयता । तल्लक्षणादि यथा
“देवर्च्या प्रतीतो यस्मात्तमानरसाययः । सविद्यासो
ऽङ्गविद्येपो नृत्यमित्युच्यते नृपेः । ताण्ड्यञ्च तथा लास्यं
द्विषिषं नृत्यस्यते । अङ्गविद्येपवाङ्मयं तथाभिनय-
मन्यता । यत्त सा मेरलिच्छायाः संज्ञा दीयोति लोकतः ।
लोदनं भेदनं यत्त वज्ररूपा सखायली । ताण्ड्यं वज्र-
रूपनद्वारुणागवस्रजतम् । कुरितं यौवतश्चेति लास्यं
द्विषिषस्यते । यत्तभिनयाद्यैर्भावेरैराज्ञेयचुम्बनेः ।
नायिकानायकौ रक्ते नृत्यतश्च कुरितं हि तत् । मधुरं
वज्रलीलाभिर्नटीभिर्नृत्यते । वशीकरणविद्याभं त-
लास्यं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते
लयः । लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते” सङ्गी-
तदा० । अपरूपस्य नृत्यं व्यर्थं यथा “नृत्येनालमर-
पेण विज्ञिनांश्चक्षु रूपतः । चार्द्धिगानवक्ष्यं नृत्य-
मन्यद्विद्वत्त्वना” इति मार्क० पु० “रक्षस्य दर्शयित्वा न-
र्त्तकीं निवर्त्तते यथा नृत्यात्” सा० का० । “गोपाङ्गना
नृत्यमनन्दयत्तम्” भट्टिः ।

नृत्यप्रिय लि० नृत्यं प्रियमस्य । १ नर्त्तनप्रिये २ ताण्ड्यप्रिये
प्रिये पु० ३ शुभारारुचरमातृभेदे स्त्री “नृत्यप्रिया च
राजेन्द्र ! शतोलूखलमेखना” भा० श० ४७ न० ।

नृत्यशाला स्त्री इत० । (नाचघर) नाट्यगृहे

नृत्यस्थानं न० इत० । नृत्याधिकरणे रङ्गस्थाने व्यसरः ।
नृदुर्गं न० नृवेष्टितं दुर्गम् शा०त० । मनुष्यरथादिवेष्टिते
नृपस्याश्वयणीये दुर्गभेदे (गड) भेदे “नृदुर्गं गिरिदुर्गं
वा समाश्रित्य वसेत् नृपः” मनुः “नृदुर्गं चतुर्दिगवस्था-
यिहस्यश्वरयुक्तवज्रपादातरक्षितम्” कृष्ण० ।

नृदेव पु० नां देव इव । नरदेवे नृपे “व्यस्तानमालां विपुलां
च पत्न्यैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः” नैष० ।

नृधर्मन् पु० नरस्वेष धर्मोऽस्य अग्निच् समा० । १ कुबेरे हेमच०
२ मनुप्रधर्मयुक्तमाले त्रि० स्त्रियां वा डाप् ।

नृनमन न० इत० । नृभिर्नम्यते नम-कर्मणि ल्युट् पूर्वपदादिति
णत्वे प्राप्ते क्षुब्धान् न णत्वम् । २ मनुष्यनमनीये देवादौ ।

नृप पु० नृन् पाति रक्षति पा-क । “चतुर्योजनपर्यन्तोऽधि-
कारी नृपो भवेत्” इत्युक्ते १ राजविशेषे २ राजमात्रे च
व्यसरः । “नृपादिचक्षणं यथा “चतुर्योजनपर्यन्त-
मधिकारो नृपस्य च । यो राजा तच्छतगुणः स एव
मण्डलेश्वरः । तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकी-
र्तितः” ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अ० । तत्-
प्रशंसा यथा “अपुत्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं
नृपः । अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः ।
अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्तुः पाण्डिवः पतिः । अश्व-
त्थस्य नृपो अश्वो नृप एव नृणां सखा । सर्वदेवमयो
राजा तस्मात्त्वामर्थये नृप !” कालिकापु० ५० अ० । “व्य-
हाराचूपाः पश्येद्द्विद्विज्जिः ब्राह्मणैः सह” याज्ञ० “नृपेण
पाणिमहणसृष्टेति” नैष० । २ प्रोङ्गशसंख्यायाम् भा-
रते प्रोङ्गशानामेव राज्ञां माहात्म्यविशेषकथनात्
नृपशब्दस्य तत्संख्यायाचित्वम् प्रोङ्गश नृपाश्च भा०द्रो०
५५ अध्यायादौ प्रोङ्गशराजिकपर्वण्युक्ताः तत्रैव दृश्याः ।
“भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलम्नं तदग्रम्” लीला० ।
राज्ये एकनृपकरणस्यावश्यकता तत्र विशेषश्च औशनस-
नीतिपरिशिष्टे १ अ० उक्तो यथा

“सदैकनायकं राज्यं कुर्यान्न वज्रनायकम् । नानाधकं
क्वचिदपि कर्तुं रोषितमूतये । राजकुले तु बहवः
पुरुषा यदि सन्ति हि । तेषु ज्येष्ठो भवेद्वाजा शेषास्तत्-
कार्यसाधकाः । गरीयांसो वराः सर्वे सहायस्थो विष्ट-
क्षये । ज्येष्ठोऽपि मधिरः कुली मूर्खोऽन्वः मण्ड एव
यः । स राज्याह्नी भवेच्चैव आता तत्सुत एव वा ।
न कनिष्ठोऽपि, ज्येष्ठस्य भ्रातः पुत्रस्तु राज्यभाक् ।
दायादानासैकमयं राज्ञः अयस्करं परम् । पृथग्-

भावो विनाशाय राज्यस्य च कुलस्य च । अतः स्वभोग
सहगान् दायादान् कारयेन्नृपः । अद्याहताश्वः संतपत्रे-
च्छतविंशसैनैरपि । राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां
भवेत् खलु । अस्वीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति ।
राज्यतृष्यांशदानेन स्थापयेत्तान् समन्ततः । चतुर्दिक्ष्वथ
वा देशाधिपान् कुर्यात् सदा नृपः । गोगजाश्वोद्वको-
घाणामाधिपत्ये नियोजयेत् । सेनाधिकारे संयोज्या
वान्धवाः श्यालकादयः । स्तदोषदर्शकाः काव्यां गुरवः
सुहृदश्च ये । वस्त्रालह्वारपात्राणां स्त्रियो योज्यास्तु द-
र्शने । स्वयं सर्वं च विस्तृयेत् पर्यायेण च दुर्नयेत् ।
मुन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सार्धं भावि कृत्यं तु निर्जने । अन्त-
र्वैश्वानि रात्रौ वा दिवा वाऽन्यविशेषिते । सुहृद्भिर्भा-
तभिः सार्धं सभायां पुत्रवान्धवैः । राजकृत्यं कैन्पेय
सभ्याद्यैश्चिन्तयेन्नृपः” । [राजनि० ।

नृपकन्द पु० कन्दानां नृपः श्रेष्ठः राजद० । राजपञ्चाण्डो
नृपगृह न० इत० । राजमन्दिरे तल्लक्षणादि दृ० सं० ५१ अ०

“उत्तममटाभ्यधिकं हस्तगतं नृपगृहं पृथक्त्वेन । अटा-
ष्टोनान्येवं पञ्च सपादानि दैव्येण” औशनसनीतिपरि-
शिष्टे १ अ० तद्विहितार्थं

“राजगृहं सभामध्यं गवाश्वगजशालिकम् । प्रयस्त
वापोकूपादिजलयन्त्रैः सुयोभितम् । सर्वतः स्थात् सम-
भुजं दक्षिणोच्चसदङ्गनतम् । शालां विना नैकभुजम् तथा
विषमवाङ्कम् । प्रायःशाला नैकभुजा चतुशालं विना
शुभा । शस्त्रास्त्रधारिभिर्युक्तप्राकारं सुयुन्नकम् ।
सन्निवृत्तचतुर्द्वारं चतुर्दिक्षु सुशोभनम् । दिवारात्रौ
सशस्त्रास्त्रैः प्रतिकक्षासु गोपितम् । चतुर्भिः पञ्चभिः
षड्भिर्यामिकैः परिवर्तकैः । नानागृहोपकायाङ्क-
कंयुतं कल्पयेत् सदा । वस्त्रादिमार्जनार्थं च स्नानार्थं
यजनार्थकम् । भोजनार्थं च पाकार्थं पूर्वस्थां कल्पयेत्
गृहम् । निद्रार्थञ्च विहारार्थं पानार्थं रोदनार्थकम् ।
धान्यार्थं ह्वारपालार्थं दासीदासार्थमेव च । उत्-
सर्गार्थं ग्रहान् कुर्यात् दक्षिणस्यामनुक्रमत् । गो
श्वगोद्वगजाद्यर्थं ग्रहान् प्रत्यक् प्रकल्पयेत् । रथवा-
ज्यर्थश्चस्त्रार्थव्यायामयाभिकार्थकम् । वस्त्रार्थं तद्ग-
र्थं विद्यास्थार्थमेव च । उदक् ग्रहान् प्रकुर्वीत
सुगुप्तान् सुमनोहरान् । यथासुखानि वा कुर्याद्गृहहा-
रयेतानि वै नृपः । धर्माधिकरणं शिल्पशालां कुर्यादुदग-
ग्रहान् । पञ्चमांशाधिकोच्छ्रायां भित्तिं विस्तरतो गृहे ।

कोष्ठविस्मारपठान्स्त्रुवा सा च प्रकीर्तिता । एकभूमे
रिदं मानमूर्ध्नि मूलं समन्ततः । अन्धैश्च भित्तिभिर्वीप
पृथक् कोष्ठानि संन्यसेत् । त्रिकोष्ठं पञ्चकोष्ठं वा सम-
कोष्ठं गृहं कृतम् । द्वारार्थमष्टधा भक्तं द्वारस्थानौ
त मध्यमौ । द्वौ द्वौ त्रयो चतुर्दिनु धनपुत्रपदौ नृ-
पाम् । तत्रैव कल्पयेत् द्वारं नान्यत्र त्वं कदाचन ।
वातायनं पृथक् कोष्ठे कुर्याद्यादृक् सुखावहम् । अन्य
गेहद्वारविद् गृहद्वारं न कारयेत् । दृक्कोणस्तम्भमार्गं
पीठकूपैश्च वेधितम् । प्रासादमण्डपद्वारे मार्गवेधो न
विद्यते । गृहपीठं चतुर्थांशसुखायस्य प्रकल्पयेत् ।
प्रासादानां मण्डपानां चार्द्धांशं चापरे जगुः । पर
वातायनैर्विद्वां नापि वातायनं कृतम् । हीना निम्ना
ऊर्दिनं स्थात्तादृक् कोष्ठस्य विस्तरः । स्त्रोच्छ्रायस्याई मूलैक
प्राकारः सममूलकः । तृतीयांशकमूलो वा ह्रस्वस्यार्द्ध
प्रविस्तरः । उच्छ्रितस्तु तथा कार्यो दस्युभिर्न विल-
ङ्घ्यते । यामिकैरक्षितो नित्यं नालिकाक्षेत्रं संयुतः ।
वडुसुहृदगुलमश्च सुगवाक्षप्रणालिकः । स्त्रहीनमहा-
प्राकारो ह्यसमीपमहीधरः । परिष्ठा तत्र कार्या च
स्वातात् द्विगुणविस्तरा । नतिस्मीपप्राकारा ह्यगाध-
सलिला शुभा । युद्धसाधनसम्भारेः सुयुक्तायुधैर्विना ।
न त्रयेमे दुर्गपामे राक्षः स्थाद् घननाय वै ।

नृपञ्जय ५० अन्यान् नृपान् जयति नि-खम् । पौरवे
नृपभेदे “लेख्यात् सुधीरो नृपतिः सुधीरात् नृप-
ञ्जयः । नृपञ्जयो वडुरय इत्येते पौरवाः कृताः”
हरिवं २०५० ।

नृपति ५० नृन् पाति पा-ठति इत् । १ कुबेरे २ नृपाने रा-
जनि च मन्दरज्ञां “जाताभिपङ्क्तौ नृपतिर्निपङ्क्ता”
रघुः । नृनायादयोऽपि राजनि । इत्यत्रिमे “नृपते-
र्वैर्ययोर्दयोः” महुः ।

नृपतिवल्ग्व ५० इत् । १ यटिकात्के औषधभेदे “जाती-
कलं लवङ्गादृत्यगेषाटङ्गरामठम् । क्षीरकञ्च यवानी
च विश्रावैस्त्वपलकम् । लौहभञ्जं रसं गन्धं ताक्षं
प्रत्येकशः पलम् । भरिचं क्षिपलं दत्त्वा ह्यगोदुग्धेन
मेषयेत् । धालीरसेन वा पिष्टा घटिकां कुह्य यत्नतः ।
श्रीमद्भगवन्नाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः । सूर्यवत्ते-
जसा चावं रसो नृपतिवल्ग्वः । अष्टादशवर्ती खादित्
पवितः सूर्यदर्शकः । हनि मन्दानलं सर्वमासदोषं वि-
स्त्रिचकाम् । लौहगुल्मीद्राणीना यकत् पण्डुहवी-

सकम् । हृच्छूलं कथगुलञ्च चक्षुःशुक्लञ्च कामलाम् ।
शिरःशूलं कटीशूलमानाहभोष्ठगुलकम् । काशघ्नाशप-
वातञ्च क्षीपदं शोथमर्बुदम् । गलगण्डं गण्डमाला-
मन्त्रपित्तञ्च गर्दभीम् । क्रिमिकुष्ठानि दहूणि वातरक्तं
भगन्दरम् । उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्थः प्रमेहकम् ।
अक्षरीं मूलकञ्च शूलघातमण्डगदरम् । ज्वरं जीर्ण-
ज्वरं कण्डू तन्द्रालस्यं वनिं श्रमिम् । दाहविद्रुधि
हृक्काच जङ्गमदमूकताः । वाधियं स्त्रभेदञ्च सुक्क-
ठद्विषिर्षकान् । उरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशाक्षिं
तषाम् । कर्पनासादुशोषांश्च दन्तरोगञ्च पीनसम् ।
स्थोलेञ्च शीतपित्तञ्च स्थावरार्षि विषाणि च । वात-
पित्तकफोत्थांश्च हन्तृजान् सान्निपातिकान् । सर्वरोगचयान्
हन्ति चण्डांशुरिव पापहा । वलवर्षकरो ह्येष व्या-
युधो वीर्यवर्धनः । परं यालीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्र
विद्धिदः । अरोगी दीर्घजीवी स्वात् रोगी रोगं विह-
ञ्चति । रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः । भैषज्य-
रत्नावली । २ राज्ञां प्रिये त्विं २ राजपत्न्यां स्त्री
नृपपत्न्यभादयोऽप्यत्र ।

नृपज्ञी स्त्री नृपां पतिः पालयित्री “विभाषा सपूर्वस्य”
पा० नानादेशः नानत्वात् स्त्रियां स्त्रीप् । नृपां पाल-
यित्वा स्त्रियां “अभि नो देवोरवसा महः शम्भय
नृपज्ञीः” कः १।२२।१ “नृपज्ञीः सनुप्रायां पालयि-
त्वाः” भा० ऊर्द्धवि जघः स्थाने यश् ।

नृपद्रुम ५० नृपखादनो द्रुमः शा० न० । राजादने चारुगन्धे
राजनि० । नृपद्रुमादयोऽप्यत्र “खादेहाप्यङ्कुरान् भटान्
पूतीकनृपद्रुमजान्” सुश्रुतः ।

नृपप्रिय ५० इत् । (वेङ्कटेश) १ वंशभेदे तस्य दुर्गवेष्टनका-
रित्वात्तत्प्रियत्वम् । २ राजपत्न्याख्यौ शशालिधान्ये
४ आक्षे च शब्दच० । ५ राजवल्ग्वे त्विं । इकेतक्यां
७ राजखलूयाञ्च स्त्री राजनि० । [राजनि०]

नृपप्रियफला स्त्री नृपप्रियं फलं यस्याः । वार्त्ताक्यां
नृपवदर ५० वदरायां नृपः राजदन्ता० पूर्वनि० । राजवदरे
राजनि० ।

नृपमन्दिर न० इत् । राजगृहे सौधे हेमच० ।

नृपमाङ्गल्यक न० नृपस्य माङ्गल्यं यस्यात् कप् । आङ्गल्य-
हृत्वे राजनि० ।

नृपमान न० नृपस्य तद्भोजनस्य मानमावेदकं वाद्यम् । त-
स्य भोजनकासावेदके वाद्यभेदे त्रिका० ।

अपलक्षन् न० इत० । नृपचिह्ने क्वचि चामरादौ च नृप-
लिङ्गादयोऽप्यत्र “निजपाहोजसा वीरः कलिं दिग्विजये
कचिन् । नृपलिङ्गवरं शूद्रं ज्ञानं गोमिथुनं पदा” भाग०
नृपवस्त्रभ न० चक्रपाणिदत्तोक्ते पक्षे । तैलभेदे २६तभेदे च ।

“गयां शक्रतृकायविपकसुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु
नक्षतः । दंतं हितं केवलमेव पित्तके तथातुतैलं पव-
नाहृगुल्ययोः । जीवकर्षभकौ मेदाद्राक्षांशुमती निदि-
ग्निका दृहती । सधुकं यत्ना विडङ्गं सञ्जिघा यर्करा
राक्षा । नीजोत्पलं शूद्रं प्रपौखरीकं पुनर्यथा लवणम् ।
पिप्पल्याः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः । तैलं वा
यदि वा सपिष्टत्वा वीरं चतुर्थं पक्षम् । तिमिरं
पटलं काचं नक्षान्यं चार्बुदनाशान्प्रश्न । श्वेतञ्च विङ्ग-
भाशं नाशयति गोलिकासंज्ञम् । सुखनासादोर्गन्ध-
लहितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम् । काशं श्वासं शोषं
हृक्कां क्षम् तथा व्यथां नेत्रे । सुखजैल्लप्रदंभेदं रोगं
वाङ्महं शिरस्तम्भम् । रोगानथोर्जजलोः सर्वानचि-
रेण नाशयति । नस्यार्थं कुडवं तैलं पक्तव्यं नृपयक्ष्मे ।
अक्षायैः शालिकैः कल्केन्ये नृङ्गादितैलवत्” ।

अप्रशासन न० इत० । राजशासने तत्प्रकारः शौशनस-
नीतिपरिशिष्टे १५० उक्तो यथा

“शासनं कीदृशं कार्यं राज्ञा नित्यं प्रजासु च । दासै
भलेषु भाव्यायां पुत्रे शिष्येऽपि वा कचिन् । वान्-
दृष्टं पदं नैव कार्यं तद्देशस्थिते । तुहाशासन
मानानां नाशकस्यापि वा कचिन् । निर्यामानां च धा-
तुभां सज्जानीनां दृष्टञ्च । नृदुग्धवसातैनपिटादीनाञ्च
सर्वदा । कूटं नैव तु कार्यं स्यात् वत्ताञ्च निमित्तं जनैः ।
उक्तोचपञ्च नैव स्वामिकार्यविक्षोपनम् । दुर्भिक्षका-
रिणं चोरं जारं सदृशेषिणं द्विपम् । नरक्षन्त्वप्रकाशं
हि तथान्यायप्रकारकान् । जातृणां पितृणां चैव पू-
ज्यानां विदुषामपि । नावमानं नोपहासं न कुयुः
पितृपुत्रयोः । वापीकूपारामघोषाधोशासुराच-
यान् । नागांश्चैव प्रबाधेयुदीनान्वविकलाङ्गकान् । द्यू-
तञ्च गद्यपानञ्च स्तनघातं शस्त्रधारणम् । गोगजाशोड-
महिषीनृणां च स्वावरञ्च । रजतस्वर्णरत्नानां माद-
कस्य विपक्षञ्च । क्रयं वा विक्रयं वापि मद्यसन्धान-
मेव च । क्रयपक्षं दानपक्षदृष्टनिर्ययपक्षकम् । राजा-
श्रवा विना नैव जनैः कार्यं चिकित्सितम् । महापा-
शाभिशनं निधिप्रहणमेव च । न वा समाजनियमं

निर्ययं जातिदूषणम् । अस्वामिनादिकघनसंघर्षमन्त्र-
भेदतः । नृपतेर्गुणलोपञ्च नैव कुयुः कदाचन । क्षधमे
हानिमनृतं परदारामिशनम् । कूटपाषाणं कूटछेद-
मप्रकाशप्रतिपक्षम् । निर्वारितकराधिक्यं स्तेयं
साहसमेव च । मनसापि न कुर्वन्तु स्वामिद्रोहं तथैव
च । भृत्या शुल्केन भागेन दद्याद्दर्पावलात् कदात् ।
आधर्षणं न कुर्वन्तु यस्य कस्यापि सर्वदा । परिमाणोन्मान
मानं धार्यं नृपविस्तृष्टितम् । शुलसाधनसंदक्षा भवन्तु
निखिला जनाः । साहसाधिकृतो न स्युर्विना चैवातता-
यिनम् । उत्सृष्टा दृषमाद्या यैस्तेन धार्याः सुयन्त्रिताः ।
इति मच्छाशनं श्रुत्वा वेऽन्यथा वर्तयन्ति तान् । नाशवि-
ष्यानि दण्डेन सहता पापकारकान् । इति प्रबोधये-
द्वित्यं प्रजाशासनविधिभिः । लिखित्वा शासनं
राजा धारयेच्च पटपथे । तथा चोद्यतदण्डः स्यादशा-
सुषु च शत्रुषु” ।

नृपशु ५० ना पशुरिव ना चासौ पशुवेति वा । १५०
२५रूपपथौ च “याच स्त्रियो नृपमृन् खादन्ति” भाग०
५।२६।२६ लो० ।

नृपसभ(भा) न० स्त्री नृपाणां सभा “राजामहत्प्रपूयेति”

पा० राजपथ्यायपहणात् लीवत्वम् । वज्रनां नृपाणां
समायाम् । एकस्य सभायां तु स्त्री । तत्सभामप्रकारव
शौशनसनीतिपरिशिष्टे १५० उक्तो यथा

“राज्ञा राजसभा कार्या सुगुप्ता च मनोरमा । त्रि-
कोठैः पञ्चकोठैर्वा सप्तकोठैः सुविकृता । दक्षिणोदक्
तथा दीर्घा प्राक् प्रत्यग् द्विगुणाऽथ वा । त्रिगुणा वा
यथाकाममेकभूमिर्द्विभूमिका । त्रिभूमिका वा कर्त्तव्या
सोपकार्याशिरोमृष्टा । परितः परिकोठेषु वातायन
विराजिता । पार्श्वकोठास्तु द्विगुणा मध्यकोठेषु वि-
स्तृता । पञ्चमांशाधिकं त्र्योश्च मध्यकोठस्य विस्तृता ।
विस्तारेण सप्त त्र्योश्च पञ्चमांशाधिकं तु वा । कोठ-
कानां च भूमिं च यदि वा तत्र कारयेत् । द्विभूमिके
पार्श्वकोठे मध्यमं त्वेकभूमिकम् । पृथक्क्षन्त्या तु सप्त
कोठा चतुर्मांगमा शुभा । लघोद्गारादियन्त्रैश्च युता
सुखरयन्त्रकैः । वातप्रेरकयन्त्रैश्च यन्त्रैः कालप्रयो-
धकैः । प्रतिष्ठिता च सादृश्या च प्रतिरूपकैः ।
एवंविधा राजसभा यन्त्रार्थं कार्यदर्शने । तथाविधा-
मात्यवेष्टसभ्याधिकृतयात्रिकाः । कर्त्तव्याः प्रागुदक्
चितास्तदथाश्च पृथक् पृथक् । यतश्चस्मिता भूमिं

त्यक्ता राजगृहात् सदा । उदक् द्विगतहस्ता प्राक् सेना
सन्निवेशनार्थिका । आराज्ञाजगृहस्यैव प्रजानां निव-
यानि च । सधनिश्चेष्टिकाननुक्रमतश्च सदा ततः । सम-
न्नाच्च चतुर्दिक्षु विन्यसेच्च ततः परम् । प्रजत्यनुक्रमतयो
ह्याधिकारिगणस्ततः । सेनाधिपपदातीनां गणः सादि
गणस्ततः । सान्द्रश्च सगजश्चापि गजपालगणस्ततः ।
वृहन्नालिकयन्त्राणि ततः सत्वरगोगणः । ततः खगो-
ल्मिकगणो ह्यारण्यकगणस्ततः । क्रमादेशां गृहाणि
स्युः शोभनानि परे सदा । पान्यशाला ततः कार्या
सुगुप्ता सजलाशया । सजातीयगृहाणां च ससदायेन
पङ्क्तिः । निवेशने पुरे यामे प्रागुदक् सुखमेधते ।
सजातिपण्यनिवहेरापणे पण्यवेशनम् । धनिकादिक्रमे-
त्येव राजमार्गस्य पार्श्वतः । एवं हि पत्तनं कुर्यात् पार्श्वं
‘चैव नराधिपः’ । तदधिवेशनप्रकारः तत्रैव “सभायां
प्रत्यगर्हस्य मध्ये राजासनं भवेत् । दक्षसंस्था वाम-
संस्थाः विशेष्युः पार्श्वं पृष्ठगाः । पुत्राः पौत्राः भ्रातरश्च
भागिनेयाश्च पृष्ठतः । दौहित्रा दक्षभागास्तु वामसं-
स्थाः क्रमादिभेदे । पित्रव्याः स्वकुलश्रेष्ठाः सभ्याः सेनाधि-
पास्तथा । स्वाप्ये दक्षिणभागे तु प्राक्संस्थाः पृष्ठगा-
सनाः । मातामहकुलश्रेष्ठा मन्त्रिण्यो बान्धवास्तथा ।
श्वपुत्राश्चैव श्यालाश्च वामाप्ये चाधिकारिणः । वाम-
दक्षिणपार्श्वस्थो जामाता भगिनीपतिः । स्वसदृशस-
मीमे या स्वाह्मिणनगतः सुहृत् । दौहित्रभागिनेयानां
स्थाने सुदन्तक्रादयः । भागिनेयाश्च दौहित्राः
पुत्रादिस्थानसंस्थिताः । यथा पिता तथाचार्यां समः
श्रेष्ठसने स्थितः । पार्श्वयोरपतः सर्वे सेवका मन्त्रिण्य-
स्तथा । परिवारगणाः सर्वेः सर्वेभ्यः पृष्ठसंस्थिताः ।
स्वर्णदण्डधरौ स्थातां प्रवेशननिवेदकौ । विशिष्टचिह्नद्वय-
राजा स्वासने प्रवसेत् स्वके । सुभूषणः सुवसनः कवची
सुकुटान्वितः । स्निग्धास्त्रजग्नश्चस्त्रस्तु सावधानः
सनाः सदा ।

नृपसुता स्त्री इतः । शराजकन्यायां शकुन्दर्यां स्त्री इतः
सं० ८८८० “शकुन्दरी नृपसुता वाचयोगदर्भः प्रोक्तः” ।
नृपांश इतः । नृपाय देये करे षष्ठांशदौ शराजपुत्रे पुं ।
नृपाकृष्ट इतः । चतुरङ्गशब्दे २८६४ पुं दर्शिते श्रीडार्थ-
राजाकृष्टे राजनि । “नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति
शुधिष्ठिरः । तदा राजा हि राजानं धातेऽपि तं
हनिष्यति” ।

नृपात्मज पुं इतः । शराजपुत्रे शराजकन्यायां स्त्री “स्वयं-
वरं भीमनृपात्मजायाः” नैपुं । नृपस्यात्मजेव । शकु-
तम्बरां स्त्री रत्नमाला ।

नृपाध्वर पुं नृपमात्रकर्तव्योऽध्वरः शाक० तः । राजमात्र
कर्तव्ये राजस्त्रययन्त्रे “राजा राजस्त्रयेन यजेत” इत्या-
राजमात्रस्यैव तत्राधिकारस्य विधानात्तस्य तयात्वम् ।

नृपान्न न० नृपप्रियमन्नम् । शराजान्ननामके धान्यभेदे राजनि-
इतः । शराजोऽन्ने च ।

नृपाभीर न० नृपं तद्भोजनकालमभीरयति अभि+ईर-अच्
उप० स० । राज्ञो भोजनकालावेदके नृपमानाख्ये वाद्य-
भेदे त्रिका० ।

नृपामय पुं आभयानां नृपः राजदन्ता० पूर्वनि० ।
शराजयक्ष्मरोगे राजनि० इतः । शराजोरोगे च ।

नृपाल पुं नृन् पालयति पालि-अण् उप० स० । नृपतौ
राजनि । “अस्मै नृपालाः किलतत्र तत्र बलिं हरि-
ष्यन्ति सलोकपालाः” भाग० ४।१६।२० नरपालादयोऽप्यत्र

नृपावर्त्त न० नृप इवावर्त्तते आ-वृत्त-अच् । राजावर्त्ते
मणिभेदे राजनि० । [आसनभेदे अमरः ।

नृपासन न० । राज्ञो भद्रासने सिंहासने मण्वादिरचिते
नृपाह्वय पुं नृपमाह्वयति गन्धेन आ+ह्वे-अच् । राज-
पलायणौ राजनि० ।

नृपीट न० उदके निवृणुतु लपीटमित्यत्र पाठान्तरम् ।

नृपीति स्त्री पा-रक्षणे भावे क्तिन् आत ईत्त्वम् इतः ।
शमहपप्ररक्षणे । “अनाष्टो नृपीतये” क० ७।१५।१४।
कर्त्तरि क्तिच् । शमहपप्ररक्षके त्रि० “वक्ष्ये अन्नतो नृ-
पीतौ” ७।२०।८ “नृपीतौ नृणां रक्षके” भा० ।

नृपोचित पुं नृमेषु उचितः । शराजभागे शराजवोच्ये
त्रि० राजनि० ।

नृभोजा त्रि० नभसि जायते जन-विट्-ङा । आकाशजाते
“नभोजाः पृष्ठं हृद्यतस्य दर्शि” क० १०।१२१।२ नभो-
जश्च शब्दकल्पनं प्रामादिकम् ।

नृमणस् त्रि० नृपु यजमानेषु जनो यस्य “कन्दसृष्टय-
हात्” पा० शत्वम् । रक्षितव्ययजमानेषु अतुपाहक
बुद्धियुक्ते इन्द्रादौ देवे “त्वं पिप्रोर्नृमणः प्राहजः
पुरः” क० १।५।५ नृणां मनोयत्र शत्वम् । २धने नृमण
शब्दे इवम् । शृण्वदीपस्थे सहानदीभेदे स्त्री
आवन्तः “अरुणा नृमणाङ्गिरसी सावित्री सुभ्राता ऋत-
मरा सत्यम्भरेति सहानद्याः” भाग० ५।२०।६

नृमियुन न० इत० । मनुष्यस्य स्त्रीपुरुषयुग्मे । “मत्स्यौ
घटी नृमियुनं सगदं सवीणम्” इहज्जा० मियुनराशि-
स्वरूपोक्तौ । नृयुग्मादयोऽप्यत्र । “उच्चं नृयुग्मं घटमं
त्रिकोणम्” ज्योति०त० ।

नमेष पु० ना निध्यतेऽत्र निध-याधारे घञ् । पुरुषमेधे
ऽयत्तमेदे । तद्विधिः यजु० १००० दृष्टः । २००० निधमेदे
“नमेषं प्रजयास्तृजत्वम्” ऋ० १०।८०।१२ “नमेषमेत-
न्नामानस्तृप्तिम्” भा० ।

नृमूण न० नृमिन्नायतेऽभ्यस्यते उपार्जयितुम् न्ना-घञर्थे-क
“कन्दसूदवपहात्” पा० णत्वम् । धने निघण्टुः ।
“अथभ्यं नृमूणमाभराणभ्यं नृमणस्यसे” ऋ० ५।२८४।
नृमूणं धनम् । नृमणस्यसे धनमिच्छसि” भा० नृमणस्य-
क्यच् ।

नृयज्ञ पु० नृनराद्यो यज्ञः । प्रत्यहं गृहस्यकर्त्तव्यश्चयज्ञा-
नर्गते अतिथिपूजनरूपे यज्ञे “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः
पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भोतो नृयज्ञो-
ऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो सहायचान् न ह्यप-
यति शक्तिः” “कथियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत्” इति च मनुः ।

नृवत् त्रि० ना-परिचारकादिरक्ष्यस्य मनुष्य वेदे सप्त वः
लोके तु न वः नृमदित्येव । परिचारकनरयुक्ते “भर-
द्वाजे नृत्यत इन्द्र ! सरीन् दिवि” ऋ० ६।१७।१४

नृवराह पु० ना चासौ वराहश्च । अंशाभ्यां मनुष्यवराहाकृतौ
भगवदवतारभेदे “दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाह्वये निपा-
तयामास रक्षां ज्वहन्तीम् । शक्तिं यथा विद्युतमायु कुञ्जे
प्रवर्धमाणोऽपि गिरिं समेषः । स हन्यमानो गद्या-
ऽप्रमेयः प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्तिः । प्रजापतेः सेतुमिमं
निहृत्य ब्रजेच्च कः क्षति यथा सुरेन्द्र !” अग्निपु० ।
“नृवराहस्य वसतिर्नृहृल्लोके प्रतिष्ठिता । नृसिंहस्य तथा
प्रोक्ता जनलोके महात्मनः” । स एव ववेहारी यथा
“गोकर्” रूपमाख्याय द्वायस्य च दुरात्मनः । भवि-
ष्यामि न सन्देहो ब्रज शक्र ! त्वरान्वितः” पाद्मे
सृष्टिखण्डे २८०० ।

नृवाहन पु० ना वाहनमस्य । शरवाहने कुबेरे नृनेतृवा-
हनम् “कन्दसूदवपहात्” पा० वेदे णत्वम् । २नेतृवा-
हने “अर्वाञ्चमदा ययं नृवाहणम्” ऋ० २।२७।५

नृवाहस् पु० नृन् वहति वह-वेदे अघञ् णिच् । मनुष्य-
वाहके “योषा घृणू नृवाहसा” ऋ० १।६।२

नृशंस त्रि० नृन् शंसति शन्सु-हिंसायाम् अण् । श्वातुके
क्रूरे अमरः २परदोहिणि च “भगो नृशंस ! उर्वनरि-
चम्” ऋ० ०।५।१५ “इतरेषु (विवाहेषु) तु शिष्टेषु
नृशंसानृतवादिनम्” मनुः ।

नृशृङ्ग न० तुः शृङ्गम् । अलीकपदार्थे नरस्य शृङ्गाभावात्
अयोग्यत्वेऽपि अलीकत्वविवक्षायां साधुत्वम् “नास-
इडत्मादो नृशृङ्गवत्” सां० सू० “नरशृङ्गवत्स्यासत
उत्पादो न सम्भवतीति” प्र०भा० ।

नृषद पु० नरि पुरुषे अन्तर्यामितया सीदति सट-किप् वेदे
षत्वम् । श्परमात्मनि २कण्वर्थेः पितरि अग्निभेदे
“उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुः” ऋ० ०।११।११ २मनुष्य-
स्यायिनि च “ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम्” यजु० ८।२।

नृषदन न० नरः नेतारः अर्वात्विजः तेषाम् सदनम् वेदे
षत्वम् । यज्ञगृहे “सस्तुतो रणा नरो नृषदने” ऋ०
५।७।२ “नृषदने यागगृहे” भा० ।

नृसिंह पु० ना चासौ सिंहश्च । अंशाभ्यां मनुष्यसिंहाकृति-
युक्ते श्भगवतोऽवतारभेदे “सिंहस्य कृत्वा वदनं सरारिः
सदा करान्च सुरक्तनेत्रम् । अर्धं वयुर्वै मनुजस्य कृत्वा
ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात्” अग्निपु० । २रतिबन्धभेदे
तस्य लक्षणं यथा “पादौ संपीड्य योनौ च हठाङ्गि-
प्रवेशनम् । हस्तयोर्वेद्येदुगात् वन्द्यो नृसिंहसंज्ञकः”
रतिस० । ना सिंह इव उपमितसमासः । ३पुरुषत्रये च

नृसिंहचतुर्दशौ स्त्री नृसिंहस्याविर्भावदिनं चतुर्दशौ शा०
त० । वैशाखशुक्लचतुर्दश्याम् । आगमे “वैशाखे शुक्लपक्षे
च चतुर्दश्यां महातिथौ । सायं प्रह्लादधिकारमसहि-
ष्णुः परो हरिः । सद्यः कटकटाशब्दविश्रापितसभाजनः ।
खीलयता स्तम्भगर्भान्नादुद्भूतः शब्दभीषणः । नृहरेरव-
तारात्तां यत्नतः ससपोषयेत् । महापुण्यतमायाञ्च सायं
विष्णुं प्रपूजयेत्” इहज्जारसिंहे “वैशाखशुक्लपक्षस्य चतु-
र्दश्यां समाचरेत् । मज्जनसंघातं पुण्यं व्रतं पापप्रणा-
शनम्” किञ्च “स्नातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मनु-
व्रतम् । सिद्धियोगस्य योगे च लभ्यते दैवयोगतः ।
सर्वैरेतैस्तु संयुक्तैर्हत्याकोटिविनाशनम् । केवलञ्च प्रक-
र्त्तव्यं महिनं फलकाङ्क्षिभिः । वैष्णवेन तु कर्त्तव्या
अरविद्या चतुर्दशी” । तत्र ब्रह्मनिवृत्त्यादि इहज्जारसिं-
हपुराणे “वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मनः सन्तुष्टिकारणम् ।
महापुण्यमिदं अथ मानवैर्भवभीक्ष्मिः” किञ्च “विज्ञाय
महिनं यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक् । एवं ज्ञात्वा प्रक-

संख्यं महिने व्रतसुत्तमम् । अन्यथा नरकं याति याव-
सुन्दरिवाकरो" तत्ताधिकारिनिर्णयः तत्रैव "सर्वेषा-
मेव लोकानामधिकारोऽस्ति सद्व्रते । मङ्गलैस्तु विशे-
षेण प्रणेत्यं मत्परायणैः" ।

नृसिंहपुराण न० उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् ।

नृसिंहवन न० इ० सं० १६५० कूर्मविभागे उक्ते पञ्चसोत्तर-
दिक्स्थिते देशभेदे कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् ।

नृसेन(ना) न० स्त्री नृणां सेना "विभाषा सेनेत्यादि" पा० वा
लोचता । बहुप्रसिद्धाया ।

नृसोम पु० ना सोम इव । १मनुजन्त्रे २शोमोद्भवायाः
सरितो नृसोमः" रघुः ।

नृहरि पु० ना चासौ हरिश्च । नरसिंहे भगवदवतारभेदे
"नृहरिर्भगवान्नामदग्न्यः" सुश्रवो० ।

नृ नीतो क्रादि० घादि० पर० सक० सेट् । नृणाति अना-
रीत् अणोपदेशत्वाच्च णत्वम् कविकल्पद्रुमः पाणिनि-
भते नृ न छे इति ह्रस्वान्त एव पाठः । तस्यैव णोपदेश
यदुदाहृता । [विच् नरयति । न णत्वम् ।

नृ नवे स्वा० पर० सक० सेट् । नरति अनारीत् । घटा०
नीउ(डु)ली स्त्री हठयोगभेदे तत्प्रकारस्तु रुद्रयामले

"पौत्तयोगानन्तरं हि ने(उ)डुलीकर्म समाचरेत् ।
ने(उ)डुलीयोगमालेण आचने ने(उ)डुलीपमः । नेउ-

(डु)लीसाधनादेव चिरजीवी निरामयः । तत्कारणं
प्रवक्ष्यामि सावधनावधारय । मुक्ता मुक्ताचपकश्च वारैकं
प्रतिचालयेत् । प्रतिचालयेत् स्त्रोदरश्च कठिनशाविष-

र्जितः । पुनःपुनश्चालनञ्च कुर्यात् स्त्रोदरमध्यकम् ।
कुलालचक्रवत् कुर्यात् अमणश्चोदरस्य च । सत्राङ्गुचा-

लनादेव कुण्डलीशक्तिचालनम् । चालनात् कुण्डली-
देव्याचेतना सा भवेत् प्रभो ! । एतस्यानन्तरं देव । चालनं

परिकीर्तितम् । नाडीनां चालनादेव सर्वविद्यानिर्भर-
वेत् । वायुसिद्धिर्भवेत्तस्य पञ्चभूतसिद्धिर्भवाक् । सुख-

सुखं हि सर्वत्र सर्वदा कारयेद्विषयः । बहुपद्मासनं कृत्वा
अधोहस्ते जपं चरेत् । तदा त्रिदिनमाकर्तुं समर्थो

सुखिकासनम् । तदा हि सर्वनाशश्च वशीभूता न
हंशयः । नाडीचालनयोगेन सिद्धिमाप्नोति साधकः ।

नेडु(उ)ली यो न जानाति स कथं कर्तुं सदातः । स
धीरो मानसचरोमतिमान् स जितेन्द्रियः । यो नेउ-

(डु)लीयोगसारं कर्तुं सदापारगः । स चावश्यं चा-
लनञ्च कुर्यात्तत्साधनादिषाधनम् । नेउ(डु)लीयोगमार्गेण

नाडीचालनतत्परः । भवत्येव महाकाश ! राजराजेश्वरो
यथा । केवलं प्राणवायोश्च धारणात् चालनं भवेत् ।

विना चालनयोगेन देहशुद्धिर्न जायते । चालनं नाडि-
कादीनां कफपित्तादिनाशनम् । करोति यत्नतो योगी

सुखसाधनानिवाधनात् । वायुपचयमेव हि नेडु(उ)-
लीवशकालके । न कुर्यात् केवलं नाथ ! अन्यकाले सदा-

चरेत् । सावन्नेउ(डु)ली न जानाति तावदायुं न
संपिबेत् । बहुतरं न संपाद्य वायोरोगमलादिवत् ।

केवलं स्वासगणनं यावन्नेउ(डु)ली न सिद्ध्यति । पञ्चा-
रामसाधनाञ्च पञ्चवायुवशो भवेत्" ।

नेजक पु० निज-गुह्यौ एव । १रजके "शालमलीफलके
शृङ्गणे नेनिज्यात् नेजकः शनैः । न च वासां वि वाषो-

मिनिहरेत् च वासयेत्" मनुना तत्कृत्यसक्तम् । २शोध-
कमात्रे लि० ।

नेजन न० निज्यतेऽत्र निज-आधारे ल्युट् । १नेजकाले
"राशयः प्रत्यहशत्रुन् वाससां नेजनेजिव" भा०द्रो०

१८८५० । भावे ल्युट् । २शोधने
नेतृ(द) ख्यः नी-विच् वा० तक् नेद-विच् वा चादि०

१यक्षायां २प्रतिषेधे ३समुच्चये च मनोरमा । न
इत् । ४नेवेत्यर्थः । "अन्यो नेत् स्फुरिरोहते" क०

८।५।६। "वेत्त्वदपश्चेतयाते" यजु० २।१७
नेतीयोग पु० हठयोगभेदे सच रुद्रयामले उत्तरखण्डे उक्तो

यथा "नेतीयोगविधानानि शृणुष्व धीरपुञ्जित ! । येन
सर्वमस्तकस्यकफानां दाहनं भवेत् । सुखसुखं ददतरं

प्रदद्यान्नाधिकारिके । सुखरञ्जो समानीय सन्धानेन स-
माचरेत् । पुनःपुनः सदा योगी यातायातेन धर्षयेत् ।

क्रमेण यत्नं कुर्यात् स्त्रोदरस्य परमेश्वर ! । नेतीयोमेन
नासाया रज्ज्वं निर्मलकं भवेत् । वायोरग्निसनकाळे तु

महायुष्मानिति प्रभो !" ।
नेत्र लि० नी-तृच् । १प्रभो अमरः २निर्वाहके ३नायके

४प्रवर्तके ५प्रापके च स्त्रियां लीप् । ६निम्बहस्ते पु०
रजनिः "इतो नेता हि तत्र त्वं शापानृषोऽसि मत्-

कृतात्" भा०व०६६५० "स नेता शासिता च नः" मनुः ।
७विष्णो पु० "न्यायो नेता स्वभोरणः" विष्णु स० "जग-

दान्निर्वाहकोनेता" भा० मज्झिमवाचकात् परमेष्ठिणा
मङ्ग० अङ्गसमा० । स्वगोनेता यस्याः स्वगोनेता रात्रिः ।

यस्यां रात्रौ आरम्भावधिषेधपर्यन्तं स्वगोर्धनलक्ष-
द्वयेन तस्यारात्रेर्धनस्य नेत्रद्वयत्वात् तथात्वम् ।

नेत्र न० नयति नीयते वाऽनेन द्रुम् । १ मन्वनदामनि २ वस्तु-
भेदे ३ दृक्मूले ४ रथे ५ जटायाम् ६ नाड्याम् भेदि० ।
७ चक्षुषि अमरः । ८ प्रापयितरि ९ नयनसाधने
१० प्रवर्त्तके च त्रि० । ११ वस्त्रशलाकायां राजनि० ।
१२ चक्षुर्गोलकावस्थिते वस्त्रदेवताके तैजसे इन्द्रियभेदे
न० “विलित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां” कुमा० तत्र
अग्निमन्वनदामनि “व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन
पावकः” कर्मप्रदीपे कात्या० “मन्वानं मन्दरं कृत्वा
तथा नेत्रञ्च वासुकिम्” भा० शा० १८ अ० । चक्षुषि “नेत्रे
दूरमनञ्जने प्रलङ्घिता तन्नी तवेयं ततः” सा० द० १२ हे-
हयन्त्रपुत्रभेदे पु० “धर्मस्तु हेहयसुतो नेत्रः कुन्तिपिता
ततः” भाग० ८। २१। ६६ । १३ द्वित्वसंख्यायां न० “सुनिप्रह-
यमनेत्राणि (२२६७) दृ० वि० च्याङ्गपिण्डोक्तौ ।
वस्त्रशलाकामानादि सुश्रुते उक्तं यथा “अथातो नेत्र-
वस्त्रप्रमाणप्रविभागचिकित्सितं व्याख्यास्यामः” इत्यु-
पक्रमे सप्रपञ्चसूक्ता नेत्रप्रमाणादि उक्तं यथा
“प्रश्नर्विशतेऽक्षुर्वा” ह्यादशाङ्गुलं मूलेऽङ्गुलीदरपरीणाहमपे
कनिष्ठिकोदरपरीणाहमपे त्र्यङ्गुलसञ्चिद्विष्टकर्णिकं ग-
त्रपलनाडीतल्यप्रवेशं कोलास्थिसामं छिद्रं क्लिप्तकला-
यमालं छिद्रमित्येके । सर्वाणि मूले वस्त्रनिवन्वनाथे
द्विकर्णिकानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादश-
प्रश्नतयः । सप्ततेऽक्षुर्वा नेत्रप्रमाणमेतदेव द्रव्यप्रमाणन्तु
द्विरष्टवर्षवत् । तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीति-
दन्तशृङ्गमणितरुसारमयाणि कृष्णाणि दृढानि गोपु-
ष्पाक्षतीन्यूनी सुटिकासुखानि । वस्तुश्चाष्टद्वानां
अद्वयो नातिवह्नुता दृढाः प्रमाणवन्तो गोमहिषवस्त्रहा-
जोरभाणाम् । “नेत्रालाभे हिता नाडी नलवंशास्थि-
शम्भवा । वस्तुलाभे हितं चर्म चूष्मं वा तान्त्रवं
घनम्” । वस्त्रशलाकारूपं च उत्तरवस्त्रशब्दे १०८८०
पु० सुश्रुतोक्तं दृश्यम् । “चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातराङ्गु-
लमानतः” इत्यादिनोक्तं दृश्यम् । “कृत्वा कृष्णेण
नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत्” सुश्रुतः ।

नेत्रकोष पु० इत० । नेत्रपटले

नेत्रच्छद पु० नेत्रे आद्येते अनेन रूढ+णिच्-क सुखः ।

नेत्रपिघायके चर्ममये नेत्रपटे (चक्रेरपाता) अमरः ।

नेत्रपर्यन्त पु० नेत्रयोः पर्यन्तः कोणसीमा । १ अपाङ्गे
राजनि० । २ नेत्रावधिके त्रि० ।

नेत्रपाक पु० नेत्ररोगभेदे तद्वर्णनं सुश्रुते उक्तं यथा

“कण्डूपदेहाश्रयुतः पकोदुम्बरसन्निभः । दाहसंहर्ष
ताम्रत्वशोफनिस्त्रोदगौरवैः । जुष्टो स्रुतः स्रवेदाक्ष
सृण्णीताम्बुपिच्छिलम् । संरम्भी पच्यते यच्च नेत्रपाकः
स शोफजः । शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशो-
फजे । अन्तःसिराणां श्वसनः स्थितो दटिं प्रतिक्षिपन् ।
हृताधिमन्यं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्विधाः” ।

नेत्रपिण्ड पुंस्त्री नेत्रं पिण्ड इव यस्य । विडाले हारा०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । इत० । नेत्रगोचके न० ।

नेत्रपुष्कर न० नेत्रस्य पुष्करं जलं यस्याः पु० व० रुद्रजटायां
राजनि० । तत्सेवने हि नेत्रात् जलं क्षवतीति तस्यास्त-
थात्वम् ।

नेत्रप्रबन्ध पु० नेत्रे प्रवर्धते अनेन प्र+बन्ध-करणे ल्युट् ।
नेत्रपटे “कर्ण्यद्योतः सुकुमारकं च नेत्रप्रबन्धमयम्”,
द० सं० ५८ अ० ।

नेत्रवन्ध पु० इत० । पृष्ठतोऽवचितेनागत्य करतलाभ्यां
नेत्रयोः पिधानरूपे बालानां क्रीडाभेदे “अदृश्यनेत्र-
वन्धादौः कृषिन्मृगश्वगेहया” भा० १०। १८। ८ राघवण-
योर्बालक्रीडावर्णने ।

नेत्रमल म० इत० । चक्षुर्मले दृपिकायाम् (पिचुटि) अमरः ।
नेत्रमीला(ना) स्त्री नेत्रयोः मीला स्रष्टुं यस्याः पु०
पृष्ठो० वा लस्य नः, चान्नपाठा साधुः । यस्तत्कलायां
राजनि० । तत्सेवने हि नेत्रयोर्भीषणं जायते इति
तस्यास्तथात्वम् ।

नेत्रमुष् त्रि० नेत्रं तत्प्रचारं सृण्णाति सृष्ट-किप् । दृष्टे-
रुपचातके दटिप्रचारनायके “बहन्ति ये नेत्रस्रवं दिव्यं
मायामयं रथम्” भा० व० ४२ अ० ।

नेत्रयोनि पु० नेत्राणि योनय इवास्तु । १ इन्द्रे शब्दमात्रा ।
नेत्रमन्त्रिनेत्रं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । २ चन्द्रे च
नेत्ररञ्जन न० नेत्रे रञ्ज्यते अनेन रन्ज-करणे ल्युट् ।
कज्जले “एष वा कश्चितो धूपः शृणुतं नेत्ररञ्जनम्”,
कालिकापु० ६१ अ० ।

नेत्ररज् स्त्री इत० । नेत्ररोगे

नेत्ररोग पु० इत० । नयनस्य रोगभेदे तद्विदानादि माधव
करेणोक्तं यथा “लघ्नाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेलणात्
क्षत्रविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजोघ्नमनिषेवणाच्च रूढेर्विघाता-
द्वमनातियोगात् । द्रवाक्षयाच्चाक्षिणि सेविताच्च विषमल-
पातक्रमनिपहाच्च । प्रसक्तसंरोदनयोककोपाच्छिरो-
ऽभिघातादतिमदपानात् । तथा अतृनञ्च विपर्ययेण

क्षेशाभिघातादतिमैद्युनाश्च । वाक्पद्मात् स्फुटानिरो-
क्षणाश्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः । वातात्
पित्तात् कफाद्भक्तादभिस्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते
घोरः सर्वनेत्रामयाकरः । तस्य सम्प्राप्तिर्यथा “निक्षो-
दनस्तम्भनरोमहर्षसर्वपाह्वयिरोऽभिघाताः । विगु-
ष्कभावः शिशिरान्धता च वाताभिपक्षे नयने भवन्ति ।
दाहप्रपाकौ शिशिराभिवन्धात् धूमायनं वाक्पद्मसङ्क-
यश्च । उष्णान्धता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपक्षे नयने
भवन्ति । उष्णाभिवन्धो गुरुताक्षिशोथः कण्डूप-
देहायतिशीतता च । छायो बद्धः पिच्छश्च एव चापि
कफाभिपक्षे नयने भवन्ति । तात्मान्धता लोहितनेत्रता
च बाह्यः समन्तादतिलोहितश्च । पित्तस्य चिह्नानि च
यानि तानि रक्ताभिपक्षे नयने भवन्ति” ।

नेत्ररोगहेतुदोष उक्तो वैद्यके

“नेत्रं स्यात् पद्मनाड्यं घूर्णवर्णं तथाऽरुणम् ।
कोटरान्तप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विचोक्तम् । हरिद्रा-
खण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा । दीपहेमि सदाहञ्च
नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः । चक्षुर्वेगासवाङ्मत्यात् क्षिप्तं
स्यात् सलिलञ्चुतम् । तथा धयवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं
बलान्वितम् । नेत्रं त्रिदोषवाङ्मत्यात् स्याद् दीपहय
लक्षणम् । त्रिदोषक्षिप्तं सन्धेयं तन्कारयति रोगि-
णम् । त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्धमन् भ्रमं भवेत् ।
त्रिबिद्धं सलिलञ्चापि प्रायेणोन्मीलयत्यपि” । नेत्ररोग-
भेदाश्च सुष्ठुते उत्तरतन्त्रे कष्टभिरध्यायैः सलक्षणसङ्का-
क्षत्रैव दृष्ट्याः । “लघुहारी च पुरुषो जायते नेत्र-
रोगवान्” । “मधुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्”
शता० लघुमधुहरणेन तद्भोगवान् जायते” इत्युक्तम् ।
नेत्ररोगहन् पु० नेत्ररोगं हन्ति हन्-क्रिप् । दृष्टिकाक्षी-
दृष्टे राजनि० तस्य हि नेत्ररोगनाशकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम्
नेत्ररोमन् न० इत० । नेत्रपद्मणि हेम० ।
नेत्रवस्त्र न० नेत्रयोर्वस्त्रमिवाच्छादकम् । (चक्षुरपाता)
नेत्रच्छदे ।

नेत्रविष्व स्त्री इत० । नेत्रमले (पिचुटि) “नेत्रविट् चक्षुषः
क्षेत्रो धातुनां क्रमशो मलाः” सुश्रुतः ।

नेत्रविष्व पु० स्त्री नेत्रे विषं यस्य । दिव्ये सर्पभेदे “दृष्टि-
नाशविषा दिव्याः सर्पाः” सुश्रुतः । “आशीविषान्
नेत्रविषान् कोपयेच्च च पण्डितः” भा० सं० ६२ अ० ।

नेत्रस्त्रम् पु० इत० । नेत्रयोः स्त्रम् नयनोन्मीलनादिध्यापा-

रराहित्ये “नेत्रस्त्रम्” निमेषश्च दृष्ट्यां कार्यं प्रजागरय् ।
उभते दन्ताचक्षु तांस्तानन्याहपद्मान्” सुश्रुतः ।

नेत्रान्त पु० इत० । अपाङ्गद्वये “नेत्रान्तपादकरतालधरोष्ठ
जिह्वाः रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि” इ० सं० ६२ अ०
नेत्राभि(स्य)ष्यन्द पु० इत० । नेत्रस्य रोगभेदे अभिस्यन्द-
शब्दे १०४ पु० दृश्यम् । “नेत्राभिष्यन्दपञ्चदशोमज्ज
दोषजाः” सुश्रुतः । स च संक्रामिरोगः यथाह सुश्रुते
“प्रसङ्गादुगात्रसंस्पर्शात् निःश्वासात् सङ्घ भोजनात् । सङ्घ
शय्यासनाश्चापि वस्त्रमाख्यातुषेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शो-
थश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । श्लोषसर्गिकरोगाश्च संक्रा-
मन्ति नराक्षरम्” ।

नेत्रामय पु० इत० । नयनरोगे “वातात् पित्तात् कफाद्भक्ता
दभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रा-
मयाकरः” साधवनि० ।

नेत्राख्य न० इत० । चक्षुर्जले कश्चपि क्षमरः ।

नेत्रारि पु० इत० । सेङ्गण्डदृष्टे राजनि० ।

नेत्री स्त्री नी-इन् डीप् । १ उच्छ्वासां २ नाड्यां च शब्दरत्न
३ नद्यां मेदि० । नी-इन् स्त्रियां डीप् । ४ प्रापयित्वां
स्त्रियां स्त्री ।

नेत्रोपमफल पु० नेत्रे उपमा यस्य तादृशं फलमस्य । (वादाभ)
दृष्टभेदे भावप्र० । [मात्रे च

नेत्रौषध न० इत० । १ पुष्पकाशीसे राजनि० २ नेत्रयोरौषध-
नेत्रौष(धि)धी स्त्री इत० वा डीप् । अजशङ्करासु (गा-
ङ्गरशिङ्गा) रत्नमाला ।

नेद् मतौ भ्वा० प० सक० सेट् । गतिकर्मसु निषण्डुः ।
नेदति अनेदीत् । निनेद “या कृता उज्ज्वलन्ते या
कृता अतिनेदन्ते” इ० उ० प० ।

नेदिष्ठ लि० अतिशयेनातिक्रमः ईयद्युत् नेदादेशः । अतिशय-
निकटस्थे “नेदिष्ठे अस्त्रिद्वहन्त्यधि योवा तु सुन्वते”
अ० १११२ । २ निपुणे लि० राजनि० । ३ शङ्कोटदृष्टे
पु० जटाध० ।

नेदिष्ठिन् पु० नेदिष्ठं जन्मतः सच्चिदष्टस्थानं विद्यतेऽस्य
इति । खोदरसातरि “स्त्रियेते चेद्विषम्येन दग्ध्वा
शामिताहास्यीन्युपनद्धा नेदिष्ठिनसुपदीक्ष्य तेन सह यजे-
रन्” कात्या० श्रौ० २५ । ११ । २८ । “सुतं यजमानं निर्म-
म्येन शामितेण वा दग्ध्वास्त्रीन्युपनद्धा तस्य यो
नेदिष्ठी स्त्रीभ्राता स्यात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजे-
रन्” कर्कः ।

नेदीयस् त्रि० अतिशयेनानिकः रयसुन् नेदादेशः । अत्यन्त-
समीपस्थे स्त्रियां ङीप् ।

नेप पु० नी-प । १।प्रोहिते उज्ज्वलः । २।उदके निघण्टुः
नेपथ्य न० नी-विच् नेः नेता तस्य पथ्यम् । १।भूषणे अमरः
२।वेद्ये श्वेयस्थाने नाटकादेरभिनयार्थसज्जामूषौ च
मेदि० “न पथ्यं नेपथ्यं वङ्गनरमनङ्गोत्सवविधौ” सा०द०
“उदारनेपथ्यभूतां स मध्ये” रघुः “नेपथ्योक्तं श्रुतं
यत्न त्वाकाशवचनं तथा” सा०द० ।

नेपाल पु० देशभेदे “नेपालभट्टिमध्यकच्छुराद्रमद्रान्”
ह०सं० ४४० “नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्पात्”
कबोदाहरणे विश्वनाथः “जटेश्वरं समारभ्य योगेशानं
महेश्वरि ! । नेपालदेशो देशेति ! साधकानां सुसिद्धिदः”
शक्तिसङ्ग्रहः । “नेपाले माहिषं मांसम्” अनाचारोक्तौ
नेपालजा स्त्री नेपाले देशे जायते जन-ङ ७त० । नेपाल-
जातायां मनःशिलायाम् “नेपालजामरिचशङ्करसा-
ञ्जनानि” सुश्रुतः । जन-कर्त्तरि क्त ७त० । नेपा-
लजाताप्यत् । “मरिचं च शुक्लं नेपालजाता च सम-
प्रमाणा” सुश्रुतः ।

नेपालकम्बल पु० इत० । कथास्ये चित्तकम्बले शब्दार्थचि० ।
नेपालनिम्ब पु० इत० । ज्वरान्तके लणनिम्बे नेपाल-
जाते निम्बभेदे राजनि० ।

नेपालमूलक न० हस्तिकन्दसदृशे मूलभेदे राजनि० ।
नेपालिका स्त्री नेपाल उत्पत्तिस्नानस्नेनाख्यस्याः ठन् ।
मनःशिलायां राजनि० ।

नेम पु० नी-मन् । १।कावे श्वयथौ श्वण्डे ४।प्राकारे
५।कैतवे च मेदि० । ६।अङ्गे ७।गते च हेमच० । ८।ना-
द्यादौ अन्याथे च शब्दरत्ना० । ९।सायंकावे १०।मूले
च ११।अङ्गे च सुमतिः । अर्थाथेऽस्य सर्वनामता ।
नेमस्यै नेमस्यिन् इत्यादि । जसि वा, नेमे नेमाः ।
१२।अङ्गे १३।दिश उत्तरवर्तिनि च निघण्टुः । “हितं
जनिम नेमस्यतम्” ऋ० ८।६।५ “नेमसङ्घम्” भा०
“आयन् पचाति नेमो नहि पचदर्थः” ऋ० १०२७।१८
नेमधिते त्रि० नेमं हितः नेम+धा-क्त “सुधितनेम-
धितेत्यादिना” पा० निपा० । अङ्गेहिते “स्रग्धता यङ्-
यामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता एतत्तु म्” ऋ० ६।१२।४
भावे क्तिन् । नेमधिति । अङ्गेधाने स्त्री । नेमं धीयतेऽत
धा-क्तिन् निपा० । संपासे निघण्टुः ।

नेमन् त्रि० नी-वा०मनिन् । प्रापके “तं गूर्त्तयो नेमाक्षिपः”

ऋ० १।५।१२ “इष गतौ वा० किप् नेमानः प्रापका इषो
येषाम्” भा० । आन्देशो नलोपाभावः ।

नेमि पु० नी-मि । १।तिनिघण्टवे । २।रूपसमीपे रज्जुधार-
णार्थे त्रिकाकटयन्त्रे श्चक्रान्ते च (रथचक्रस्य भूमि-
स्पर्शनयोग्ये भागे) ४।रूपान्तिकस्थे-समानस्थलभागे स्त्री
अमरः वा ङीप् । ५।जिनभेदे पु० हेमच० । ६।अङ्गे पु०
निघण्टुः “नियन्तुर्नेमिहत्तयः” रघुः “आनेमिमग्नैः
शितिकण्ठपक्षः” “अपतन् द्रुतभ्रमितनेमिहत्तयः” माघः
नेमिचक्र पु० परीक्षितवृत्तस्य वंशे भाविम्वभेदे “अधीन-
लणक्षस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः । गजाङ्गये हृते
नद्या कौशाम्ब्यां स निवत्स्यति” भाग० ८।२२।२७

नेमिन् पु० नी-वा० मिनि । तिनिघण्टवे भरतः ।
नेयार्थता स्त्री नेयः कृदिप्रयोजनाभावादयक्राकृतो लक्ष्यार्थो
यत्न तस्य भावः । काव्यदोषभेदे “पात्रोऽप्रतीतसन्दिग्ध
नेयार्थनिहतार्थता” सा०द० “कमले चरणाघातं सुखं
सुसुखि ! तेऽकरोत्” । अत्र चरणाघातेन निजितत्वं
लक्ष्यते” सा०द० । तत्र कृदिप्रयोजनयोरभावात् तथात्वम् ।

ने(नै)मिश न० नेमिः शीर्यतेऽत ग-वा० आधारे ङ ।
नैमिशारण्ये ततः स्त्रायं अण् । नैमिशतत्वार्यं वायुपु०
यथा “एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विच्छज्यते ।
यत्नास्य शीर्यते नेमिः सदेशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा
सूर्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् । प्रणिपत्य सहा-
देवं विसर्ज्य पितामहः । तेऽपि हृदतरा विप्राः प्रणम्य
जगतां प्रभुम् । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्न नेमिर्विशो-
र्यते । तदनं तेन विख्यातं नैमिशं भुवि पूजितम्” ।

नेष्ट त्रि० न इष्टम् नञर्थनशब्देन “सह सुपा” पा०सं० ।
१।अनिष्टे २।तत्त्वाधने निषिद्धे च । “अतिककुदाः कथ-
देहा नेष्टाः हीनाधिकारश्च” ह०सं० ६।१४० ।

नेष्टु पु० निश-तन् । लोष्टे शब्दास्तुधिः । “यथा महापथे
क्षिप्रः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति” भा०अनु० १२।४० “नेष्टुः
पांशुपिण्डः” नीलकण्ठः ।

नेष्टु पु० नी- तन् नि० षुक् । कृत्विग्भेदे उज्ज्वलद० ।
“मनावो नेष्टः ! पिव कृत्तना” ऋ० १।१५।२ “समानरान्
ब्राह्मणाष्कसिपोहनेऽङ्गवाकानाम्” कात्या० ८।६।२१।
नेष्ट्र त्रि० नेष्टुरिदम् वा० अन् । नेष्टृसम्बन्धिनि “नेष्ट्राद-
तुभिरिष्यते” ऋ० १।१५।८ [अप्यत न० ।

नैःस्व न० निः स्वस्य भावः अण् । निङ्गन्तवे अण् नैःस्व
नैक त्रि० न एकः नञर्थनशब्देन “सह सुपा” पा०सं० ।

अनेके एकभिन्ने २ विष्णो पु० "एकोनैकः सयः कः किम्" विष्णुसं० "मायया वद्धरूपत्वाच्चैकः" इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप दैयते इति श्रुतेः भा० ।

नकचर लि० नैकः संघोभूय चरति चर-ट । संघोभूयचारिणि श्रुकरादौ "अपि न हकः शालाहकोऽन्यतमोनैकचरोह वा मलयति" भाग० ५।८।२०

नकज पु० नैकधा-जायते जन-ड प्रथो० धालोपः । धर्म-गुण्ये अनेकधा जायमाने परमेश्वरे "सुखदो नैकजो-ऽयजः" विष्णुसं० । "धर्मसंरक्षणायां संभवामि युगे युगे" भगवद्गुह्यः भा० ।

नैकटिक लि० प्रयोजनाय निकटे वसति ठक् । भिक्षादि-लाभहेतोः आमादिनिकटवासिनि भिक्षुकादौ । भिक्षुणा हि आमात् निकटे स्यात्तद्व्यभिचि शालात् तथात्वम् "आट नैकटिकाग्रमान्" भाट्टः ।

नैकतो स्त्री नैकं तायते ताय-ड गौरा० डीष् । गौष्ठां तत्र भवः पल्लवा० अण् नैकत तत्रार्थे लि० ।

नैकधा अव्य० नैक+प्रकारे धाच् । अनेकप्रकारे "शीर्षयोः पतितता हृत्वाविभिर्नैकधा तयोः" भा० व० ११४० ।

नैकभेद लि० नैकभेदोऽयम् । सञ्ज्ञावचे अनेकप्रकारे अमरः नैकमाय लि० नैका माया यस्य । अनेककपटे २ परमेश्वरे पु० "नैकमायो महासेनः" विष्णुसं० "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप दैयते" श्रुतेस्तस्यानेकमायत्वात्तथात्वम् ।

नैकरूप लि० नैकं रूपं यस्य । अनारूपे २ परमेश्वरे पु० "नैकरूपो दृष्टद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः" विष्णुसं० । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप दैयते" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । कर्मो

अनेकेषु रूपेषु "नैकरूपधरोऽव्ययः" विष्णुस्तुतिः ।

नैकशृङ्ग पु० नैकानि चत्वारि शृङ्गाण्यस्य । परमेश्वरे "नैक-शृङ्गो गदायजः" विष्णुसं० । "चत्वारि शृङ्गास्तयो अस्य पादाः" इति मन्त्रवर्णात् तस्य तथात्वम् स्त्रियां डीष् ।

नैकप्रेय पु० स्त्री निकषाया अपत्यम् ठक् । राक्षसे हला० नैकसानु पु० नैके सानवोऽस्य । परमेश्वरे तत्र चरतीति चर-ट । नैकसानुचर शिवे "नैकसानुचरचरः" भा० आनु० १७४० ।

नैकात्मन् पु० नैक आत्मा स्वरूपमस्य । परमेश्वरे "नैकात्मा नैककर्मकृत्" विष्णुसं० । "तदेतत् वद्ध स्यामिति" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् ।

नैकतिक लि० निश्चया परापकारेण जीवति निश्चया नि-श्रुतया चरति वा निश्चयित+ठक् । स्यान्नुपकारित

अमसत्पाद्य परवृत्तिच्छेदेनेन श्रुतार्थपरे शशयेन चा-रिणि च "अधोवर्तिनैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः" मनुः "न नास्तिको नैकतिकोऽथ वापि" हरिवं० १५४४० ।

नैगम पु० निगम एव स्वार्थे-अण् । ब्रह्माप्रदिपादके उपनि-षद्भूमे श्वेदभागे अन्ये नीतौ हेमच० । निगमे भवः अण् । श्वणिगजने अमरः । ४ नागरे मेदि० तस्येद-मण् । ५ निगमसम्बन्धिनि लि० "तेषां प्रतिविधानार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् । काव्याणां सर्वसिद्धार्थं तावु-पायान् निबोध मे" भा० शा० १००४० तत्र वणिजि "श्रेष्ठो नैगमपापविहङ्गनाप्यर्थं विधिः" याज्ञ० "माने च सहति निगमे नैगमानाम्" दशकुमा० हनिघण्टुप-न्यांशभेदे "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा" निघण्टु भाष्यम् । "जहादुल्लस्योमानं नैगमं संप्रच-क्षते" इति च तज्ज्ञापत्रम् ।

नैगमिका लि० निगमे भवः तस्य व्याख्यानो वा ऋगयना० ठक् । निगमभवे शतव्याख्यानस्य शतव्याख्याये च ।

नैगमेय(प) पु० १ कुमारावचरभेदे "तस्य (कार्तिकेयस्य) शाखा विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा० व्या० २६४० सुद्युतोक्ते श्वालपृष्ठभेदे "स्वन्दपृष्ठस्य प्रथमं" इत्युपक्रमे "नवमो नैगमेयश्च यः पितृपृष्ठभित्तः" इत्युक्त्वा "यः फेनं वसति विनश्यते च मध्ये सोढेगं विलपति चोर्द्धमीक्षमाणः । ज्वर्येत प्रततमथोवसासगन्धिर्निः-सङ्गो भवति हि नैगमेयजुष्टः" इति लक्षितः । अत्र नैगमेय इत्यपवादः ।

नैघण्टुक न० निघण्टुः पथ्यायशब्दमधिकृत्य प्रवृत्तम् ठक् । "गौराद्यपारेपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम्" भाष्योक्ते प्रथमाध्यायतयात्मके निघण्टुस्य प्रथमकाण्डे "नैघ-ण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं ततः" निरुक्तकारः १२० ।

नैचाशाख न० नीचाश्च नृद्वयोनिषु शाखा पुत्रपौत्रादिपर-स्मरा यस्य नीचाशाखः पतितः "शूद्रावेदी पतत्यत्रैः" मनुस्मृत्यात् तस्येदमण् । शूद्रावेदिसम्बन्धिपदे "नैचा-शाखं सधवन् ! रम्भया नः" ऋ० ३।५।१४ तज्ज्ञापत्रे च उक्तैव व्युत्पत्तिर्दिशिता ।

नैचिक न० नीचा-भवतीति ठक् । गोः शिरोभागे हेमच० । नैचिकी स्त्री नीचैश्चरति ठक् अव्ययस्य टिलोपः । प्रशक्ता निचिः गोकर्णशिरोदेयः । प्राशक्त्योक्त निचिकास्तस्याः

ज्योत्स्ना० णः वा । २७ तमायां स्त्रीगव्याम् अमरः ।
नैचित्य लि० निचिते भयः नादित्वात् गत्यः । निचितदेशभवे
नैचुल न० निचुलस्येदमण् फलस्य प्रथक्प्रयोगे व्यपो न
लप् । १ निचुलसम्बन्धिनि इञ्चलफलादौ “पिप्पली
सर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलम्” सुश्रुतः । निचुलशब्द-
स्यैव फलपरत्वे तु लुप् निचुलमित्येव न० ।

नैतोश पुंस्त्री नितोशयतीति नितोशतिर्बन्धकमां निघण्टुः ।
ततः व्यच् नितोशः हिंसकः तस्यापत्यम् व्यण् । हन्तु-
रपत्ये “नैतोशेव तुफरी पर्फरीका” ष्ट० १०।१०६।६
नैत्य लि० नित्ये दीयते नित्य+व्युटा० व्यण् । १ नित्ये दीय-
माने । नित्यं विहितः व्यण् स्वार्थे व्यण् वा । नि-
त्यविहिते कर्मणि । २ नित्ये कर्मणि च । ततः स्वार्थे
क । नैत्यक तत्त्वार्थे “व्यापं समीपे नियतो नैत्यकं
विधिमास्थितः” “वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव
नैत्यके” “नैत्यके नाख्यनध्यायः” इति च मनुः ।

नैत्यशब्दिक लि० नित्यं शब्दमाह साशब्दा० ठक् । नित्यश-
ब्दादिनि शब्दं नित्यतया यो वदति सोमांसकस्तस्मिन् ।
नैत्यिक लि० नित्यं विहितः ठक् । नित्यविहिते “सन्ध्यां पञ्च
महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च” मनुः ।

नैदाघ लि० निदाघस्येदम् वेदे शैषिकोऽण् । निदाघसम्ब-
न्धिनि “जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति” शत०
ब्रा० १।४।१।१६ लोके तु निदाघस्यर्चुर्वाचित्वेन “कालाट्
ठञ्” पा० ठञ् । नैदाघिक षीष्णत्वं सम्बन्धिनि लि० ।

नैदान लि० निदानं कारणं वेत्ति व्यण् । कारणवेत्तरी “स्थाल
व्यासन्नासंयोगेनेति नैदानाः” निरु० ६।६

नैदानिक लि० निदानं रोगकारणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं
अन्यमधीते वा ठक् । १ रोगनिदानाभिज्ञे २ तत्प्रतिपाद-
कअन्याध्येतरि च “यथाहुर्नैदानिकाः” मल्लिनाथः ।

नैदेशिक लि० निदेशं करोति ठक् । १ किङ्करे दासे “नैदे-
शिकैर्यस्य वशे जनोऽयम्” भाग० ६८२।२

नैधन न० निधनमेव स्वार्थे व्यण् । १ निधने मरणे २ लम्बाये
क्षया अष्टमस्थाने च “शुद्धैर्हृद्दशकेन्द्रनैधनतद्दैः पा-
पैस्त्रिपञ्चायगैः” वृ० सं० ६८८८० ।

नैधान लि० निधानेन निर्दिष्टं सङ्गृह्यमाणं व्यञ् । निधानसाध्ये
नैधेय पुंस्त्री निधेरपत्यादि बाह्या० ठक् । १ निधेरपत्ये तस्येदं
ठक् । २ तत्सम्बन्धिनि लि० ।

नैध्रुव पुं निध्रुवगोत्रप्रवरर्षिभेदे “निध्रुवाणां काश्यपावतार
नैध्रुवेति” आश्व० श्रौ० ६।१।१।६

नैध्रुवि पुं समस्तयजुर्वेदाध्यापकपरम्परास्ये काश्यपे ऋषिभेदे
“काश्यपाश्चैध्रुवेः काश्यपो नैध्रुविः” शत० ब्रा० १।४।६।१।२२

नैप लि० नीपस्य विकारः रजतादि० व्यञ् । नीपविकारे
नैपात्य न० निपातस्य भावः ब्राह्मणा० व्यञ् । निपातस्य भावे
नैपाल पुं नेपाले भवः तस्येदम् वा व्यण् । १ नेपालभवे
निस्वे राजनि० । २ नवमल्लिकायां स्त्री टाप् । ३ मनःशि-

लायां ४ प्रेफालिकायां स्त्री मेदि० ५ नील्यां स्त्री ङीप्
शब्दर० ६ नेपालदेशभवे ७ तत्सम्बन्धिनि च लि० स्त्रियां ङीप्
नैपालिक न० नेपाले भवः वा० ठक् । ताच् राजनि० ।

नैपुण न० निपुणस्य भावः युवा० व्यण् । निपुणत्वे “अधम-
समवरिष्ठान् कर्कशेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधी
नैपुणानाम्” ज्योति० त० । “प्रकटान्यपि नैपुणं महत् पर
वाच्यानि चिराय गोपितम्” माघः ।

नैपुण्य न० निपुणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० प्रञ् । १ नि-
पुण्यत्वे २ निपुणकर्मणि च । “धर्मनैपुण्यकामानां पूति-
गन्धे च सर्वदा” मनुः । [समीपादौ ।

नैवद्वक लि० निवद्वस्यादूरदेशादि वराहा० कक् । निवद्व-
नैभृत्य न० निभृतस्य भावः ब्राह्मणा० प्रञ् । निभृतत्वे
व्यचाञ्चल्ये “धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पा-

ण्डयः । अन्धगंधो वदान्यश्च स्त्रीमान् सत्यपराक्रमः”
भा० उ० ५२४० । [स्यादूरदेशादौ ।

नैमग्नक लि० निमग्न+चतुरर्थ्यां वराहा० कक् । निमग्न-
नैमित्त लि० निमित्ते भयः निमित्तस्य शकुनशास्त्रस्य व्या-
ख्याने पन्थो वा ऋगयनादि० व्यण् । १ निमित्तभवे
२ शकुनरूपनिमित्तसूचकअन्यव्याख्याने च ।

नैमित्तिक लि० निमित्तं वेत्ति तत्प्रतिपादकअन्यमधीते वा
उक्था० ठक् । १ निमित्ताभिज्ञे २ निमित्तरूपशकुनशास्त्रा-
ध्येतरि च । निमित्तादागतः ठक् । ३ निमित्तमात्रमात्रित्य

कर्त्तव्ये कर्मणि तच्च पुत्रजन्माश्रित्य विहितं जातेष्वादि
ग्रहणादिनिमित्तमाश्रित्य स्थानादि च “नित्यं नैमि-

त्तिकं काश्यं त्रिविधं ज्ञानमिषप्रते” ति० त० “नैमित्ति-
कत्वं तु निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यत्वम्” आचार्यः ।

“यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं
तद्वहिर्दानं सङ्गिरनुत्तमम्” इति गरुडपु० “निमि-
त्तमात्रमाश्रित्य यो धर्मः सम्भवति । नैमित्तिकः स दि-
शेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा” । चण्डालशवपूयादि स्मृता
ऽज्ञातां रजसलाम् । स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं
नैमित्तिकं तु न” । “नैमित्तिकानि कस्यानि निपतन्ति

यथा यथा" मन्त० ५ निमित्ताधीने च "पुरुषो ह
रघवती ह्योनैमित्तिकोद्भवः" "सांख्यिकं द्रव्यत्वं
स्यात् नैमित्तिकमथापरम् । नैमित्तिकं वज्रयोगात् तप-
नीयवृत्तादिषु" भाषा० "पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्त
नैमित्तिकप्रसङ्गेन" सा०का० ।

नैमित्तिकलयः ५० "चतुर्गुणवृत्तान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
लयः" इत्युक्ते प्रलयभेदे "चतुर्दशगुणो ह्येष कालो
ब्राह्मणमहः स्रतम् । तस्यान्ते प्रलयः प्रोक्तो ब्रह्मन् !
नैमित्तिको बुधैः" सा०का० ५० ।

नैमिश न० निमिशमेव स्मार्थे अण् । निमिशारण्ये तीर्थ-
भेदे निमिशयन्त्रे दृश्यम् । "प्रथिव्या नैमिशं क्षेत्र-
मन्तरीक्षे च पुष्करम् । तस्याणामपि लोकानां कु-
क्षेत्रं विशिष्यते" भा०व० ७५७० श्लो० । नैमिशारण्य-
मप्यत्र ।

नैमिषि ५० निमिषस्यापत्यम् इज् । नितरां मिमिष्यापत्ये
ततः यूनि फक् । तस्य तोलव्या० न लुक् । नैमिषायण
युनि तदपत्ये

नैमिष न० अरण्यरूपे तीर्थभेदे अथारण्ये निमिषेण दान-
वचनं विष्णुना निहतयिति तस्य तद्यात् तन्निर्वचनं यथा
वराह५० "तेन चक्रेण तत् सैन्यमासुरं दुर्जयं क्षणात् ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मयद्ववृद्धा कृतम् । एवं कृत्वा
ततो देवो रुनिं गौरस्रुषं तदा । उवाच निमिषेणेदं
निहतं दानव वलम् । अरण्येऽस्मिन्तस्मिन् नैमिषा-
रण्यसंज्ञितम् । भविष्यति यथाह वै ब्राह्मणानां विशे-
षतः" । "नैमिषे तु महास्थाने देवी सा लिङ्गधारिणी"
इति देवीगीता । तस्येदम् "दृष्ट्वाः" पा० छ । नैमिषीय
तत्सम्बन्धिनि "स ह नैमिषीयाणां सङ्गाता बभूव" छा०उ० ।

नैमिषकुक्ष न० तीर्थभेदे नैमिष्ययन्त्रे दृश्यम् ।

नैमिषि ५० नैमिषति मि+मिष-क निमिषस्तस्यापत्यम्
इज् । निमिषयुक्तस्यापत्ये ततः यूनि फक् । तस्य तो-
लव्या० न लुक् । नैमिषायण तदीये यून्यपत्ये ५० श्लो० ।

नैमिषेय लि० निमिषे भवः निमिषस्येदं वा वा० टक् ।
१ निमिषारण्यस्थे २ नैमिषसम्बन्धिनि च "ततः नैमिष-
कुक्षश्च समवाद्या कुर्वदह ! । कृपयः किञ्च राजेन्द्र !
नैमिषेयास्तपस्विनः" भा०व० ८२५० ।

नैमेष ५० नि+मि-यत् स्मार्थेऽण् । विनिमये परीवर्त्ते अमरः
नैयग्रीध न० न्यग्रोधस्य विकारः पुष्पा० अण् तस्य न लुक्
प्रदान्तवात् पूर्वभेदे । वटफलादौ अमरः । "नैयग्रीध

भवति स्वधामेवावस्थे" यत० ब्रा० १२/७२२/११४ [नौदौ ।
नैयङ्गव लि० न्यङ्गोरिदम् अण् यात्पूर्वभेदे । न्यङ्गु, न्यगस्य च-
नैयमिक लि० नियमादागतः ठक् । नियमविधिप्राप्ते कर्मणि
कृतभाष्यागमनादौ । [न्यायव्याख्याने अन्ये ।

नैयाय लि० न्यायस्य व्याख्यानां अन्यः ऋग्यनादि० अण् ।
नैयायिक लि० न्यायं वेत्त्यधीते वा उक्था० ठक् । न्यायते
"नैया- यिकानान्तु नये दृष्टुणाकादावपीष्यते" भाषा० ।

नैयासिक लि० न्यासं वेत्ति अधीते उक्था० ठक् । १ हरद-
त्तकतपदमङ्गल्यपरनामकन्यासपन्थाभिधौ २ मातृकादि-
न्यासवेत्तरि च ।

नैरन्तर्य न० निरन्तरस्य भावः ष्यञ् । अविच्छेदे "स तु
दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः" पात० छ०
"नैरन्तर्यात्तु संक्रान्ते चेत्यं विष्णुपदीदयम्" सू०वि०

नैरपेक्ष्य न० निरपेक्षस्य भावः ष्यञ् । अपेक्षाशून्यत्वे "नैर-
पेक्ष्येऽपि प्रकल्पपकारेऽपि वेको निमित्तम्" सां०सू०

नैरयिका लि० निरये वसति ठक् । नरकवासिनि "पञ्चे-
न्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि" हेमच० ।

नैराश्व न० निराश्वस्य निष्कामस्य भावः ष्यञ् । आशा-
शून्यत्वे "आशा हि परमं दुःखं नैराश्वं परमं सु-
खम् । यथा संत्यज्य कान्ताशां सुखं सुषाम पिप्पला" सां०प्र०
भाष्यप्रथित वाक्यम् नैराश्वस्य सुखरूपत्वं तत्र
समर्थितं यथा "निराशः सुखी पिप्पलावत्" सां०सू०
"नन्वाशानिहत्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु कुतः
साधनाभावनादिति" उच्यते । चित्तस्य स्वप्नप्राप्त्या न
स्वाभाविकं यत् सुखमाश्रया पिहितं तिष्ठति तदेवाशवि-
गमे लब्धवृत्तिकं भवति तेजःप्रतिबलजलयेत्यवदिति न
तत्र साधनापेक्षा" सां०प्र०भा० ।

नैरुक्त लि० निरुक्तस्य व्याख्यानां अन्यः तत्र भवो वा ऋग्य-
नादि० अण् । १ निरुक्तव्याख्याने अन्ये तत्र २ भवे (आशक्ते)
च "नैरिद्योर्हेतुकसर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः" मनुः ।

नैरुक्तिक लि० निरुक्तं निर्वचनं वेत्ति तदुपपन्नं वाऽधीते
उक्था० ठक् । १ निर्वचनाभिधौ २ निरुक्तपन्थाभ्येत्येतरि च ।

नैरुहिक ५० निरुहः प्रयोजनमस्य ठक् । सुश्रुतोक्ते वस्ति-
भेदे निरुहयन्त्रे ४०८८ ५० दृश्यम् ।

नैरुत ५० नैरुतैरपत्यम् अण् । १ राजसे कभरः
क्षियां डीप् । "तस्यापि (अधर्मस्य) निर्वर्तिभार्या नै-
रुता येन राजसाः" भा०शा० ६६१० । निर्वर्तिशब्दे
इयं ऋषोभार्येत्युक्तं कल्पभेदादविरोधः । "भयमप्र-

श्रोत्रे जादा च त्व, नैर्ह तोदधे" रचुः । निर्यतेरिदम् अण्
 २ निर्यतेति सव्यश्चिनि स्त्रियां डोप् । सा च षडक्षिणप-
 क्षिपदिशि ४ राजसगन्तौ च "नैर्हती दिग्माशयेत्"
 आ० त० । १ मूलाक्षत्रे न० तस्य तद्देवताकन्या च तथात्वम् ।
 नैर्हतीया पुंस्त्री० निर्यतेः अपत्यम् स्त्रोपत्यशान्तत्वात्
 ढत् । निर्यतेया अपत्ये "नैर्हतीया दुहितरक्तासां
 स प्रभवः स्युतः" सुबु० ।

नैर्ऋत्य त्रि० निर्वर्तिदेवताऽस्य आर्षे वा० यज्ञ् । निर्वर्ति-
 देवताके पञ्चादौ "गर्दभं पशुमान्धस्य नैर्ऋत्यं स विगु-
 ष्यति" याज्ञ० । लोके तु अग्न्यं । नैर्ऋत इत्येव
 नैर्गुण्य न०निर्गुण्य भावः पप्रज् । सत्त्वादिगुणसङ्कराहित्ये
 "नैर्गुण्णात् ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वाच्चित्तै" भा०शा०
 २०५ अ० ।

नैर्मल्यं न० निर्मलस्य भावः प्रयुज् । निर्मलत्वे । स्वच्छत्वे ।
 “विषयेष्वतिसंरागो भानसो मल उच्यते । तेष्वेव हि
 विरागस्तु नैर्मल्यं ससुटाहृतम्” इत्युक्ते २ विषयवैराग्ये
 च “शशाङ्कस्येव ते कोपं नैर्मल्यं प्रापयिष्यति” भा०ट्टो०
 २०० अ० “वाक्यान्तेः शब्दोच्चारणमात्रेण वेदाः एष
 (व्यङ्ग्यार्थः) तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्त
 भेदः” सा०द० ।

नेत्रायनि पुंस्त्री नील स्यापत्यं तिका० फिज् । नीलवानर-
स्यापत्ये [उदा० ।

नैल्य न० नीलस्य भावः षण्ज् । नीलवर्णं नीलकण्ठशब्दे
नैवक्ति(ति) पुंस्त्वो निवक्त(त)स्यार्धेरपत्यम् इज् । निवक्त-
(त)र्धेरपत्ये ततः यूनि फक्तस्य नौल्लव्या० न लुक् ।
नैवक्ता(ता)यनि यनि तदपत्ये

नैवाकव त्रि० निवाकोरिद्म् अण् । निवचनयोः नमस्त्वन्निनि
तस्याद्वारदेशदि० उत्तरा० छ । नैवाकतीय तस्याद्वार-
देशादौ । [वातग्न्यदेशसंज्ञापादौ ।

नैवातायन त्रि० निवातस्त्रादूरदेशादि पञ्चा० चतुरर्थ्यां फक् ।
नैवासिक त्रि० निवासे साधु गुडा० ठञ् । निवाससाधौ
नैविद्य न० निविड्य भावः प्रपञ् । १ घनत्वे व्यविच्छेदेन
संयोगे श्वंशीफुत्कारगुणभेदे च “नैविद्यं प्रोक्ता चापि
सुखरत्नञ्च शीघ्रता । साधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कारेण
गुणाः कृताः” संगी० ।

नैवेद्यं न० निवेदं निवेदनमहंति पात्रं नि+विद-णिच्
कर्मणि यत् स्वार्थे ण्य् वा । "निवेदनीयं द्रव्यान्तु नैवे-
द्यनिति कथ्यते" इति षष्ठ्युक्ते देवतोद्देशेन त्यक्तव्ये द्रव्ये

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा “चतुर्विधं क्लेशानि ! इदं तु षड्-
सान्वितम् । निवेदनात् भवेत् तद्विधं नैवेद्यं तददाहृतम्”
कुमारणे १७ उक्तामे । तदुद्भवाणि यथा “सन्ति तेन सुगु-
ह्येन पायमेन समर्पणा । सितोदनं सकटचिकं दध्याद्यैश्च
निवेदयेत्” इति प्रपञ्चसारः । “निवेदनीयं यदुद्भवं प्र-
गन्तं प्रयतं तथा । तद्वज्रार्हं पञ्चविधं नैवेद्यमिति क-
थ्यते । भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चोष्णञ्च पञ्चमम् ।
सर्वत्र चेतन्नेवेद्यमाराध्यस्य निवेदयेत्” । तत्पात्रं यथा
“तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राज्ञते तथा । तान्मे वा
प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथ वा पुनः । यत्तदारभ्यमे वापि
नैवेद्यं स्थापयेदुदुषः । सर्वाभावे च माद्येये स्वस्त्यर्घटितं
यदि” इति तन्त्रसारः । तद्दानफलं यथा “नैवेद्यो भवेत्
स्वर्गो नैवेद्योनामृतं भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षाच्च नैवे-
द्येषु प्रतिष्ठिताः । सर्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्वतु-
ष्टिदम् । ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ।
मनसापि मह्यदेव्यं नैवेद्यं दातुमिच्छति । यो नरो
भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् । महाभावायं
कदा दीमन्सर्विष्यामि भक्तितः । नानाविधैस्तु नैवेद्यै-
रिति चिन्ताकृन्तस्तु यः । स सर्वकामान् संप्राप्य मम
लोके महीयते” इति कालिकापु० १६६।७० अ० । तत्-
कालो यथा “व्यथोक् विमर्जनादुद्भवं नैवेद्यं सर्वसु-
च्यते । विमर्जिते जगन्नाथे निर्मात्यं भवति क्षणात् ।
पञ्चरात्रविदो सुख्या नैवेद्यं भुञ्जते सुखम्” गरुडपु० ।
तस्य स्थापनस्थानं यथा गौतमीये “वामतस्तु तथा धूप-
मये वा न तु दक्षिणे । नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा
न पृष्ठतः” । दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साध-
कस्य । “पक्वञ्च देवतावामे आमात्रञ्चैव दक्षिणे” पुर-
श्चरणचन्द्रिका । “दक्षिणं तु परित्यज्य वामे चैव
निधापयेत् । व्यभोज्यं तद्वयेदन्नं पानीयञ्च सरोपमम्”
इति तन्त्रसारः । तन्मुदा यथा “नैवेद्यसङ्ग्रामकूटकनि-
ष्ठार्थां प्रदर्शयेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य
कीर्तिता । तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरुपानस्य तु सङ्क्रिया ।
अनामागध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा सृता । तर्जनीऽ-
नामागध्यःभिः साङ्कुषाभिर्यतुर्थिका । सर्वाभिः सा स-
मानस्य प्राणादक्षेपु योजिता । तारपुर्वां जपेन्मुद्रां
प्राणादीनां प्रदर्शयेत्” इति यागनलः । ब्राह्मणाय तत्सम-
र्पणं यथा “साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपो जना-
देन । ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टाः सर्वदेवताः ।

देवाय दत्त्वा नैवेद्यां द्विजाय न प्रयच्छति । भस्मीभूतञ्च नैवेद्यां पूजनं निष्फलं भवेत् । देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्याश्च विना हरैः । प्रशक्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्या-भोजनम् । शूद्रस्य तद्वत्क्षणविधिर्यथा “शूद्रश्चेद्धरिभ-क्तश्च नैवेद्याभोजनोत्तुक्तः । आमात्रं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा तु खादयेत्” श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५० ।

नारसिंहे “भोचकं पनसं जम्बु तथाऽन्यल्लवलीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरलथा । यत्नपक्वमपि याह्यं कदलीफलसुतमम्” भोचके कदलकम् । प्राची-नामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे “अपर्युषितपक्वानि दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डान्यादिदत्तं पक्वं नैव पर्यु-षितं भवेत्” । वामनपुराणम् “हविषा संस्कृता ये च यथ गोधूमशालयः । तिलसुदुग्धादयो माषा ब्रीहयश्च प्रियाः हरैः” विष्णुः “नामल्यं नैवेद्यार्थं भक्षेज्जामाहृषी क्षीरं वज्रयेत् । पञ्चनखश्च मत्स्यवराहमांसानि चेति” । अमल्यमिति यद्वर्णस्य यदमल्यं स्वरूपतोऽनुनादि तत् तेन न देयम् । न तु रात्रिप्रादौ दध्यादि । पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः । “मार्गं मांसं तथा क्षागं शाशं मांसलयेव च । एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि यत्नवरे !” इति वराहपुराणे भगवत्पात्रात् तथा “माहिषश्चाविकं मांसमयाजिकसुदाहृदम् । माहिषं वर्जयेन्मांसं क्षीरं दधि दतन्तथा” देवलः । “चाण्डालेन युना वापि दष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विव-र्जयेत्” । “अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” । श्रीभागवते “यद्युदितमं लोके यज्ञापि प्रियमात्मनः । तत्तन्निवेद-न्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते” मह्यं वासुदेवाय आर्जुनः । नैवेद्याश्च पञ्चोपचारादिपूजाङ्गम् । तद्दाने च घण्टा-वादनं कर्तव्यम् “धूपे दीपे च नैवेद्ये क्षपणे वसने तथा । घण्टानादं प्राकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च” विष्णोः पा० धृतवाक्यात् ।

हस्ते । निवेशो विवाहः ।

नैवेश त्रि० निवेशेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । निवेशनि-लैवेशिक त्रि० निवेशाय विवाहाय हितम् ठक् । विवा-हार्थं दीयमाने द्रव्ये “नैवेशिकं खर्णधूर्यं” दत्त्वा खर्णं महीयते” याज्ञ० “नैवेशिकं विवाहोचितं द्रव्यम्” शु०त० रघु० ।

नैश त्रि० निशाया इदम् शैषिकोऽण् । निशासन्त्वन्निनि “पूर्वां सन्ध्यां जपं कृत्वा नैशमेनो व्यपोहति” मनुः । “सन्निधये शशिनि रवेर्दीधितयस्तमो नैशम् । क्षप-

यन्ति” इ०सं०४५० “जगति नैशमणीतकरः करैः” माघः

नैशिक त्रि० निशायां भवः निशाया व्यापको वा “कालाट ठञ्” पा० ठञ् । निशाभवे श्रातिव्यापके स्त्रियां ङीप् ।

“नृणामलतचूडानां विशुद्धिनैशिकी सृता” मनुः ।

“आदन्तजन्तः सद्य आचूडाश्चैशिकी सृता” याज्ञ०

नैश्वयेयस त्रि० निश्वयेयसाय हितमण् । निःश्वयेयसा-धने “शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्वयेयसः परः” मनुः । पक्षे विसर्गः नैःश्वयेयस तत्त्वार्थे ।

नैश्वयेयसिक त्रि० निश्वयेयसं प्रयोजनस्य ठक् । निश्व-श्वेयससाधने “सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैश्वयेयसिकमेव च” मनुः । पक्षे विसर्गः नैःश्वेयसिक तत्त्वार्थे ।

नैषध पु० निषधानां राजा अण् । निषधदेशन्टप् “स नै-षधस्थार्थपतेः सुतायाम्” रघुः । २ नलन्टप् त्रिका० “न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्” “देवः पतिर्दिदुषि ! नैषध-राजगत्या” नैषधः । निषधोऽभिजनोऽस्य अण् । ३ पिता-दिक्रमेण निषधदेशवासिनि त्रि० वङ्गप उभयत्र अणो लुक् । निषधाः तद्गृपा तद्देशवासिनश्च । नैषधं नलस-धित्व्य कृतो यन्त्यः अण् । ४ नलन्टपचरितरूपे द्वाविंश-तिसर्गात्मके श्रीचर्पकविल्ले मङ्गाकाव्यभेदे मङ्गाकाव्यो-दाहरणे “यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादिः” स्म० ६९ नैषधीय त्रि० नैषधस्येदम् “इडाच्छः” पा० ङ । नलसस्व-त्विनि । “काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादि-र्गतः” नैषधम् ।

नैषध्य पुंस्त्री निषधस्य लक्षणया तद्गृपापत्यम् नादित्वात् शब् । निषधन्टपस्यापत्ये स्त्रियां टाप् ।

नैषाद् पुंस्त्री निषादस्यापत्यम् विदा० अञ् । निषादस्या-पत्ये ततः हरिता०युनि फक् । नैषादायनयुनि तदपत्ये नैषादक त्रि० निषादेन कृतम् कुलाद्या० संज्ञायां वुञ् । निषादकते पदार्थभेदे ।

नैषादकि पुंस्त्री निषादस्यापत्यं विदा० अञ् । “व्यासवकड निषादेत्यादि” वार्त्ति० अकङ् । निषादस्यापत्ये ।

नैषादि पुंस्त्री निषादस्यापत्यम् आर्धे इञ् । निषादापत्ये “न स तं प्रतिजयाह नैषादिरिति चिन्तयन्” भा० व्या० १२२५० । लोके तु विदा० अञ् । नैषाद् इत्येव ।

नैषिध पु० निषधः नलो वाचकतयाऽस्त्यस्य अण् घृणो० । तज्जामनामके नलरूपे दक्षिणाग्नौ “कव्यवालो नल-श्चैवेति” नलस्याग्निनामत्वात् लक्षितलक्षणया तस्य तज्जाम् “तज्जाम्बन्तीन्द्रो यमो राजा नञो नैषिधोऽनु

अन सांगमनोऽसन् पांसवः" शत०ब्रा० २।१।१ "नलो नैषध इति निषधदेशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो राजा अन्वाहार्यपचनोऽग्निः एष एव नलो नैषध इति निर्दिष्टः । निषधराजस्य च नलस्य दक्षिणाग्नेय सा-
भ्यमाह तदादिति अग्निहोत्रहोमकाले एतमन्वा-
हार्यपचनं यत् यस्माद्दक्षिणत आहरन्ति तस्मादेव
नैषधो नलोऽपि वसस्य राज्ञो दक्षिणत उपगच्छतीति
लोकप्रसिद्धिः" भा० । "तत्र निष्क्रमणं कुर्वन्नृदाय नैष-
धायान्वाहार्यपचनाय नम इति मनसा दक्षिणाग्निमुपस-
रेत्" कात्या०श्रौ० ४।१४ पञ्चतिः ।

नैष्कर्म्यं न० निष्कर्मणो भावः व्यञ् । विधिना सर्वकर्म-
त्यागे "न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यम् पुरुषोऽप्युते"
गीता । "अलभ्यनिच्छन्नैष्कर्म्योन्मूढबुद्धिरिहोच्यते"
भा०शा० ३२च० ।

नैष्कश्रुतिक त्रि० निष्कश्रुतमस्त्यस्य "शतसहस्रान्नाम्न निष्कात्"
पा० सत्वर्थे ठञ् । निष्कश्रुतमानयुक्ते एवं नैष्कसहस्रिक
तन्मानयुक्ते ।

नैष्किक पु० निष्के हेन्नि दीनारे तदशारे नियुक्तः ठक् ।
१कोपाध्यक्षे ढङ्गशालायां नियुक्ते अमरः । निष्केण
क्रीतम् "असमासे निष्कादिभ्यः" पा० ठञ् । २निष्केण
क्रीते समासे त ठक् । परमनैष्किक स्त्ररे भेदः । निष्कस्य
विकारः "क्रीतवत् परिमाणात्" पा० ठञ् । ३निष्क-
विकारे ।

नैष्कमण त्रि० निष्कमणे शिशोर्ढादुवर्हिर्गमनकाले दीयते
तत्र कार्यं वा व्युठा० अञ् । शिशोर्निष्कमणकाले
१दीयमाने २तत्र कार्ये पदार्थे च

नैष्ठिक त्रि० निष्ठा नाशपर्यन्तं ब्रह्मचर्येण तिष्ठति नि-
ष्ठायां शरणे वा विहितम् निष्ठायां भवः (आसक्तः) वा
ठक् । उपनयनोत्तरं शरणपर्यन्तं ब्रह्मचर्येण गुरुकुले
वासिनि १ब्रह्मचारिभेदे २शरणकाले विहिते कर्मणि
३व्रतविशेषासक्ते च "नैष्ठिको ब्रह्मचारी त्र वसेदाऽऽ-
चार्यसन्निधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि
वा । अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नचेह जायते पुनः" याज्ञ० "निये-
दितो नैष्ठिकस्तुन्दरस्तया" कुमा० "विदधे विधिभ्यः
नैष्ठिकम्" रघुः स्त्रियां ङीप् । "इमाववस्थां पश्यन्त्यः
पश्चिमां तव नैष्ठिकीम्" हरिवं० ८८च० ।

नैष्णिह्य न० निस्त्रोहस्य भावः पत्रञ् आर्षे पत्रम् । रागा-

भावे "यः कामयेत नैष्णिह्यं पाप्मन इयामिति स
कृतपेयेन यजेत" आश्व०श्रौ० ६।७।१५ । निस्त्रोहस्य भावो
नैष्णिह्यम् । पाप्मनो नैष्णिह्यं गच्छेयमिति यः काम
येत स कृतपेयनामकेन एकाहेन यजेत" नारा० । लोके
तु नैस्त्रिह्य इत्येव । पक्षे विसर्गः नैस्त्रिह्य तत्त्वार्थे
नैसर्गिक त्रि० निस्त्रिह्यादागतः ठक् । स्वाभाविके "अज्ञाननि-
मित्तः सत्यान्वते मिथुनीकृत्य अहमिदं ममेदमिति नै-
सर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः" शा०भा० । तदेव नैसर्गिक
सुज्ञतत्वम् "नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः" रघुः स्त्रियां
ङीप् । "पृच्छामन्त्रामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः ।
कस्य वा शिञ्जिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी तव"
कल्किपु० २६च० । [खड्गेन योद्धरि अमरः ।

नैस्त्रिंशिक पु० निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणमस्य ठक् ।
नौ अव्य० नह-ङो । नञर्थे अभावादौ । "गोप्याधिभोगे नो
दृष्टिः सोपकारेऽथ ह्यपिते" । "वैश्वदृष्ट्या तु जीवन्नो
विक्रीणीत कदाचन" याज्ञ० ।

नोचेत् अव्य० नो च चेत् च । नयदीत्यर्थे [नोटी नट्याम् ।
नोट त्रि० नट-अच्-पृषो० । नटे ततः गौरा० स्त्रियां ङीष् ।
नोत् अव्य० न च उच्च । नैवेत्यर्थे "अतिमात्रमवर्धनं
नोदिव दिवसस्य शनू" अथ० ५।१२।१ "प्रजाऽनाशकेन
नोत्परा वभूवुः" शत०ब्रा० २।४।१२

नोदन न० नृद-भावे ल्युट् । १खण्डने णिच्-भावे ल्युट् ।
२प्रेरणे ३संयोगभेदे च "अभिघातो नोदनश्च शब्देष्ट-
रिहादिभः" भाषा० युच् । नोदना प्रेरणायां विधिह-
पायां चोदनायां स्त्री ।

नोधस पु० नृ-असि धुट् च । ऋषिभेदे । तेन दृष्टं साम
अथ । नोधस सामभेदे न० तच्च माध्यन्दिनसवने गेयेषु
सप्तसंस्कृतेषु पद्येषु साम यथोक्तं सामसंहितासायण-
भाष्ये "एषमन्यस्मिन् सवने सप्त संस्कृतानि तेषु गायत-
नाहोयवं चेति द्वे सामनी, द्वितीये रौरवं यौधाजयं
च तृतीये औशनस्, चतुर्थे रथन्तरम्, पञ्चमे वामदेव्यम्,
षष्ठे नोधसम्, सप्तमे कालेयम्" ।

नोधा अव्य० नव-धाच्-पृषो० । नवप्रकारे नयधेत्यर्थे "नोधा
विधाय रूपं स्वं सर्वचक्रकल्पविद् विभुः" भाग० १।२।१४५ ।

नोपस्थात् त्रि० न उपतिष्ठति उप+स्था-हच् । १दूरस्थे
"अन्यवादी क्रियाहोषी नोपस्थाता निरुत्तरः" इति
सुत्रयुक्ते हीने २प्रतिवादिनि च ।

नौ स्त्री नृद-ङो । जलोपरिप्लवनसाधने १तरणौ "नोदके

शकटं याति न च नौगच्छति स्थले" हितो "स्यन्दनाश्वैः
समे युध्येदन्पे नौद्विपैक्षया" मनुः "विप्रक्षत्तविशक्तरन्ति
च यथा नावा तदैवेतरे" मृच्छं २ यन्त्रचालनीये नौभेदे
च "ततः प्रवासितो विद्वान् विदूरेण नरस्तदा । पाथानां
दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् । सर्ववातसङ्घां नावं
यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् । शिवे भागीरथीतीरे नरैर्वि-
क्षम्भिभिः क्षताम्" भा० व्या० १४६ अ० । ततः तार्थ्यं यत् ।
नाव्य नावा तार्थ्यं त्रीक्षादि यवखादि इक । नाविक
नौविगिष्टे त्रि० । नावा तरति "नौद्रचष्टन्" ठन् ।
नाविक नावा तारिणि त्रि० 'नावोद्दिगाः' पा० । नौश-
ब्दान्तात् द्विगोष्टच् नञ् तद्धितलुकि । द्वास्यां नौभ्यामा-
गतः द्विनावरूप्यः "द्विगोलुं गनपत्ये" पा० चोत्पत्त्यापक-
र्षणात् अत्र च्छान्दिर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः उत्तरपद-
द्विगुः द्विनावं त्रिनावम् सप्ता० द्वि० । अतद्धितलुकीति
किं ? पञ्चभिर्नौभिः क्रोतः आर्क्षीवष्टक् व्यध्यर्द्धपूर्वेत्या-
दिना तस्य लुकि न, द्विनौः इत्येव । अर्द्धं नावः
एकदेशतत्पु० टच् । अर्द्धनावम् क्षीवत्वं कोषात् ।

नौकर्णधार पु० नावः कर्णं धारयति धारि-अण् उप० स० ।
नाविके नावः कर्णतल्यस्य (हाल) पदार्थस्य धारके
"सुरभिमुपकुसुमानि गन्धा वणिजो नौकर्णधाराश्च"
ह० सं० ५ अ० ।

नौकर्णी स्त्री नौरिव कर्णौ यस्याः ङोष् । कुमारानुचर-
माहभेदे "नौकर्णी शिवकर्णी" च वसुधा महिमा
तथा भा० ग० ४७ अ० ।

नौकर्मन् न० नावि कर्म चालनादिव्यापारः नौकायां चाल-
नादिव्यापारे "निष्ठादोभागेवं स्रते दाशं नौकर्मजीवि-
नम्" मनुः ।

नौका स्त्री नौ+कार्थे-क । नौशब्दार्थे अमरः निष्पदशब्दे
४१२० पु० तल्लक्षणादि दृश्यम् । "क्षणमिह सज्जनसङ्घ-
तिरेका भवति भयार्णवतरणे नौका मोहसङ्हरः चतुरङ्ग
क्रीडाङ्गे पदार्थभेदे स्त्री तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् ।
चतुरङ्गशब्दे २८६२ पु० दृश्यम् ।

नौकाकष्ट न० चतुरङ्गक्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६४ पु०
दृश्यम् "काककाष्ठं दृष्ट्वौका नौकाकष्टपकारकम्" ।

नौकादण्ड पु० इत० । नौकायां चालनार्थं पाशद्वयवद्धे
काष्ठदण्डे (दौड) अमरः ।

नौचर त्रि० नावा चरति चर-ट । नावा चरणगीवे
"यादानां यः शिवजन्मपथः कर्मणे नौचराणाम्" रघुः ।

नौजीविक त्रि० नावा जीविका यस्य । नौचाननादि-
जीविकायुक्ते "पश्यभिषग्नौजीविकसन्निजजतरगोप-
चातकरः" ह० सं० ७ अ० ।

नौतार्थ्य त्रि० नावा तार्थ्यम् । नौकया तरणीयदेशादौ ।
नौयायिन् त्रि० नावा याति या-णिनि । नौकया नद्यादेः
पारगामिनि तेषां नदीतरस्थे पण्यादिनिरूपणम् मनु-
नोक्तं यथा "पणं यानं तरे दाप्यमित्यादितरशब्दे १२
४१ पु० दृश्यम् "तत्र भाण्डपूण्यानि यानानि तार्थ्यं दाप्यानि
सारतः । रिक्तभाण्डानि यन्त्रकश्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ।
दीर्घा ध्वनि यथादेशं यथाकालं तरोभवेत् । नदीतारेषु
तद्विद्यात् ससृष्टे नास्ति लक्षणम् । गर्भिणी तु द्विमा-
सादिक्षया प्रवृजितो सतिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न
दाप्यास्तारिकं तरे । यद्वा वि किञ्चिद्वाशानां विशीर्येता-
परधतः । तद्वाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः ।
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशाप-
राधक्षोभे च दैविके नास्ति निषेधः" ।

नौवाह त्रि० नावं वाहयति वाहि-अण् उप० स० । नौका-
वाहके (दौडी) प्रसिद्धे नौकाचालके त्रिका० ।

नौषेचन न० इत० सुपामा० प्रत्वम् । नौकायाः सेचने
न्यका स्त्री नि+अकि-क वा० नलोपः । विट्क्रीटे शब्दांस्वु०
न्यकारुका स्त्री विट्क्रीटे क्षभिभेदे चारा० ।

न्यक्कार पु० न्यक्+क-प्रञ् । १ नीचकरणे च २ तिरस्कारे च
"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" सा० द० "न्यक्कारमासन्न-
तरं निशम्य" हरिवं० १७८ अ० । क्तिन् न्यक्कृतिरप्यत्रार्थे स्त्री
न्यक्ता त्रि० नि+अन्ज-क्त कृत्वम् । नितान्ताङ्गनयुक्तीकृते
"अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः" तै० त्ति० ब्रा०
१।१।१।४।

न्यक्ष पुंस्त्री नियते निक्षते या अक्षिणी यस्य प्रसमा० । १ महिषे
मेदि० स्त्रियां ङीष् । २ जामदग्न्ये परशुरामे त्रैमच० ।
३ शक्रात्क्षत्रे ४ महिषदण्डे न० ५ निक्षटे अक्षमे त्रि० अमरः
न्यग्भाव पु० नीचो भावः । नीचत्वे ।

न्यग्रोध पु० न्यक्+रुणञि रुध-अच् । १ वटवृक्षे अमरः
२ शमीवृक्षे वाङ्मयविस्तारजनितव्यामरूपपरिमाणे (दौख्ये)
श्वाङ्गौ च न्यग्रोधपरिमण्डलशब्दे दृश्यम् । सर्वाणि
न्यक्कृत्य स्थिते ४ विष्णौ "न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थः"
विष्णुसं० । "सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायया
रुणञि इति न्यग्रोधः" भा० ५ विषपण्यां स्त्री ङीष् ।
मेदि० एवं ह्मोहनीयधौ च ७ मूषिकपण्यां विश्वः उपसेन

न्यञ्च दपुत्रभेदे पु० “नयोपसेनस्य सुताक्षेपां कंसस्तु पूर्वजः । न्यपोधस्य सुनामा च” हरिवं० १८८० ।
 तस्यादूरदेशादि कश्चात् क । न्यपोधक तत्सन्निकट-
 देशादौ कुसुदा० ठन् । न्यपोधक तत्सन्निकटदेशादौ
 त्वि० तत्त्वार्थे प्रेक्षादि० इति । न्यपोधिन् तत्त्वार्थे त्वि० ।
 न्यपोधपरिमण्डलं पु० न्यपोधः व्यासः परिमण्डलं परिणाहो
 यस्य । १ व्यासपरिमितोच्छ्रायपरिणाहे पुरुषे । तल्लक्षणं
 यथा “महाधनुर्द्वाराद्येव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः । सर्व-
 लक्षणधर्मज्ञान्यपोधपरिमण्डलाः । न्यपोधो तु स्रुतौ
 बाह्व्यो व्यासो न्यपोध उच्यते । व्यासेन उच्छ्रायो यस्य
 अधः कर्तुं च देहिनः । समोच्छ्रायपरिणाहो न्यपो-
 धपरिमण्डलः” मत्स्यपु० ११८८० । २ अङ्गनाविशेषे स्त्री
 “स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विगलता । मध्ये
 लोणा भवेद्या सा न्यपोधपरिमण्डला” इति शब्दभा०
 “द्वौकाण्डमिव श्यामा न्यपोधपरिमण्डला” मट्टिः ।
 न्यङ् पु० नितरामञ्चति नि+अनुच-उ न्यङ्ङा० कृत्वम् ।
 १ सुनिभेदे मेदिनिः । २ बहुश्रुत्यै स्रुतभेदे अमरः ।
 ३ नितरां गत्वरि त्वि० “सद्यो हतन्यङ्गु भिरस्रदिग्धम्” रघुः
 “न्यङ्गुः स्वादुर्लभं वल्यो दृष्टो दोषतयापहः” भावप्र० ।
 न्यङ्गोर्विकारः अण् । नैयङ्गव तदोयचमादौ
 न्यङ्गुभूरुह पु० न्यङ्गु रिव भूरुहः । श्लोकाकृते शब्दार्थचि-
 तस्य बहुश्रुत्याकाराखत्वात्तथात्वम् ।
 न्यङ्गादि कृत्वनिमित्ते शब्दगणभेदे सच पा० ग० सू० उक्तौ यथा
 “न्यङ्गु मङ्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका
 फलेपाका दूरेपाका फलेपाका तत्र वक्र व्यतिपङ्गु अनुपङ्गु
 अवसर्ग उपसर्ग चपाक मांसपाक मूलपाक कपोतपाक
 उलूकपाक (संज्ञायां मेघनिदाघावदाघावाः) । न्यपोध
 वीरुत् न्यङ्गादिः ।
 न्यङ्ग पु० नि+अनुज-अञ् । नितरामञ्जने “सोमस्य न्यङ्गो
 वदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि” शत० ब्रा० ४।५।१०
 न्यच्छ न० १ स्रुततोक्ते लुप्तो रोगभेदे “मण्डलं महद्वल्लस्य श्यामं
 वा यदि वा सितम् । सङ्गं नीरुजं गाले न्यच्छनित्य-
 धिभीयते” तल्लक्षणम् २ नितरामञ्छे त्वि० ।
 न्यञ् त्वि० निम्नतयाञ्चति अनुच-विच् । निम्ने किन्
 न्यच् तत्त्वार्थे त्वि० । शसादौ भवे च नीचः बीचा
 अन्यत्र कृत्वम् । न्यक् न्यगभ्याम् ।
 न्यञ्चन न० नितरामञ्चनं गमनम् । १ नितरां गमने “न्यञ्चने
 डोर्बिदाय शरणम्” ऋ० ८।२७।१८ २ न्यग्भावे च ।

न्यञ्चित त्वि० नि+अनुच-विच्-क्त । अधःक्षिप्ते हेमच० ।
 न्यन्त पु० नितरामन्तः । चरमभागे ।

न्यय पु० नि+इण्-भावे अच् । १ नाये २ अपचये च ।
 न्यर्थ पु० नि+अ-गतौ घञ् । निकट्यां गतो “न भोजा
 मन्नुर्न न्यर्थमोयुः” ऋ० १०।१०७।८ “न्यर्थं निकटां
 गतिम्” भा० समासे याथादिसरः । निकटोऽर्थो यस्य ।
 २ निकटार्थे त्वि० ।

न्यर्बुद न० १ दशप्रणितार्बुदसंख्यायां २ तत्सङ्ख्येने च “प्रयुत-
 श्चार्बुदश्च न्यर्बुदश्च सप्तदश” यजु० १७।२ “चर्बुदं दग-
 गुणं न्यर्बुदम्” वेददीपः ।

न्यर्बुदि पु० निकटः चर्बुदिदेवो देवान्तरं यतः । रदुभेदे
 “चर्बुदिनाम यो देव देवानच न्यर्बुदिः” अथ० ११।८।४
 न्यस्त त्वि० नि+अस-कर्मणि क्त । १ क्षिप्ते २ त्यक्ते ३ विरुद्धे
 ४ निहिते च अमरः “न्यस्तशस्त्रं दिक्षीपश्च तच्च युधु-
 त्वां प्रभुम्” रघुः ।

न्यस्तशस्त्र पु० न्यस्तं शस्त्रं शस्त्रसाध्यं युद्धं येन । “न्यस्त-
 शस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः” मनुक्ते १ पितृ-
 लोके २ त्यक्तायुधे च “न्यस्तशस्त्रं दिक्षीपश्च” रघुः ।

न्यस्य त्वि० नि+असु-ल्लेपे कर्मणि वा० आर्थे यत् । स्थापनीये
 त्यक्त्ये “चर्बुनार्बुन ! वीभ्रत्यो ! न न्यस्यं गाण्डिवं
 त्वया” भा० श्लो० २००८० लोके तु गत्यत् । नास्य इत्येव
 न्याक्य न० नि+अकि-एत्यत् वा० नलोपः । भट्टतण्डुले (सहि)
 (भाजाचाह) शब्दच० ।

न्याद् पु० नि+अद-णः न घषादेशः । आहारे अमरः ।

न्याय पु० नि+इण्-भावकरणादौ घञ् । १ उचिते २ गौतम-
 णोतभेदशपदार्थनिरूपके शान्तभेदे प्रतिज्ञाहेतुदाहरणो-
 पनयननिगमनात्मके श्याक्यभेदे “अनुमितिचरमकारण
 लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्” तल्लक्षण-
 मिति चिन्तामणिः । “उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकस-
 सदायत्वमिति” शिरोमणिः । अवयवशब्दे ४३२४० दृश्यम् ।
 यथा पर्वतो वज्रिमान् (प्रतिज्ञा) धूमात् (हेतुः) यो यो
 धूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम् (उदा०) वज्रिवा-
 यधूमवांश्चायस् (उपनयनम्) तस्माद्वज्रिमान् (निगमनम्)
 एतद्दर्शनमतश्च सर्वदर्शनसंप्रदेहे दर्शितं यथा

“तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदश्चक्षुषं निश्रेयसम्भाव-
 तीति समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः
 प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
 वादजलवितण्डाहेत्वासम्बलजातिनिपक्षस्थानां तत्त्व

ज्ञानाच्चयेयसाधनमः” इति । इदं न्यायशास्त्र-
स्यादिमं सूत्रम् । न्यायशास्त्रं पञ्चाध्यायात्मकं तत्र
प्रत्यध्यायस्याङ्गिकद्वयम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमा-
ङ्गिके भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षण-
निरूपणं विधाय द्वितीये वादादिषट्पदार्थनवकलक्षण-
निरूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमा-
णचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च । द्वितीये अर्था-
पत्त्यादिरन्तर्भावनिरूपणम् । तृतीयस्य प्रथमे शरीरेन्द्रि-
यार्थपरीक्षणं द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । चतुर्थस्य
प्रथमे प्रवृत्तिदोषमेवभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणं द्वितीये
दोषनिमित्तकत्वनिरूपणम् अवयव्यादिनिरूपणञ्च । प-
ञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं द्वितीये निम्नहस्यान-
भेदनिरूपणम् । “नामाधीना मेयसिद्धिरिति” न्यायेन
प्रमाणस्य प्रथमसङ्देशः तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया
प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते । साधना-
न्यायव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् । एवञ्च
प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रमाणम् संवृत्तं
भवति यदचक्यत् स्वरूपकारः “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च
तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यत्वादिति” । तथाच न्यायपारा-
वारं दृष्ट्वा विद्वद्विख्यातकीर्त्तिरुद्यनाचार्योऽपि कुतुभा-
ञ्जलौ चतुर्थे स्तवके “मितिः सत्यकृपरिच्छित्सिद्धता
च प्रमातृता । तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे
मते” इति । “साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परहारानपे-
क्षस्थितौ भूताग्रानुभवे निवृत्तिनिश्चलप्रसादविशुद्धमः ।
लेशादतिनिमित्तदुष्टविगमप्रवृत्तशङ्कातपः शङ्कोन्नेप-
कलङ्किभिः किमपरैस्तन्ने प्रमाणं शिवः” इति । तच्चतु-
र्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमाशब्दभेदात् । २ प्रमेयं द्वादश-
प्रकारकम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेव-
भावफलदुःखापवर्गभेदात् । अनवधारणात्मकं ज्ञानं
संशयः स त्रिविधः साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिप-
त्तिरूपभेदात् । यमधिकृत्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनं
तद्विविधं दृष्टादृष्टभेदात् । व्याप्तिवैधेदनभूमिदृष्टान्तः
अ द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । प्रामाणिकत्वेना-
भ्युपगताऽर्थः सिद्धान्तः ६ स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रा-
धिकरणाभ्युपगमभेदात् । परार्थानुमानवाक्यैकदेशोप-
पन्नः ७ स पञ्चविधः प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयननिगमनभे-
दात् । व्यापारोपे व्यापकारोपस्तर्कः ८ स चैकादशविधः
व्याप्तातात्माश्रयेतरतयाश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्धि-

कल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गपवादेजात्यभेदात् । य-
थायानुभवपर्याया प्रमितिनिरूपणः ९ सा चतुर्विधा साक्षात्-
कृत्यतुमित्युपमितिमाद्रीभेदात् । तत्त्वनिर्णयफलः क-
थाविशेषो वादः १० । उभयसाधनवती विजिगीषुकथा
जल्पः ११ । रूपकस्यापनाहीनः कथाविशेषो वितण्डा १२ ।
कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः ।
असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः १३ स च पञ्चविधः
सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालभेदात् ।
शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुः १४ तन्त्रिविधं अभि-
धानतात्पर्योपचारव्यत्ययवृत्तिभेदात् । स्वव्याघातकतु-
त्तरं जातिः १५ । सा चतुर्विंशतिविधा साधर्म्यवैधर्म्योत्त-
कर्षापकर्षवर्णवर्णविकल्पसाध्यप्राप्तप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिद-
ष्टान्तानुपपत्तिसंशयप्रकरणहेतुर्थापत्तिविशेषापक्ष्युपल-
ब्धानुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदात् । पराजयनिमित्तं
निम्नहस्यानं १६ तद्वाविंशतिप्रकारं प्रतिज्ञाज्ञानप्रतिज्ञा-
नरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्ध्यासहेतुनारायणनिरर्थकान-
विज्ञातार्थापार्थक्याप्राप्तकालन्य नाधिकपुनरुक्ताननुभाषणा
ज्ञानाप्रतिभाविज्ञेयसमातुज्ञाप्यं नुयोज्योपेक्षणनिरनुयो-
ज्यानुयोभाषिसिद्धान्तहेत्वाभासभेदात् । अत्र सर्वान्तर्गण-
कस्तु विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्मृते विस्तरभिया न
प्रस्तूयते । ननु प्रमाणादिपदार्थोद्देशके प्रतिप्राप्त्यमाने
कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यवदिशते सत्यं तथापि “व्य-
साधारणेन व्यपदेशो भवन्तीति” न्यायेन न्यायस्य परा-
ग्रानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुसङ्गततया सर्वक-
मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते ।
तथाऽर्थाणि सर्वज्ञेन, “सोऽयं परमो न्यायः विप्रतिपक्ष-
पुरुषप्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति” । पक्षिल-
स्वामिना च “स्यमान्वोच्चिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः
प्रविभज्यमाना “प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मे-
णाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति” ।
ननु तत्त्वज्ञानाच्चिन्त्येयसम्भवतोक्तं तत्र किं ? तत्त्व-
ज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते नेत्युच्यते किन्तु
तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिव्याज्ञानानुत्तरोत्तरा-
प्राये तदनन्तराभाव इति । तत्र मित्याज्ञानं नामाना-
त्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु
द्वेषः वस्तुतत्त्वात्मनः प्रतिकूलमनकूलं वा न किञ्चित्
समस्ति परस्परानुवन्धाच्च रागादीनां, मूढो रज्यति
रज्जो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति तत्तत्त-

दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिपिज्ञानि शरीरेण हिंसास्त्रोपा-
दीत्याचरति, वाचा अन्तःतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि,
स्यं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति । शरीरेण
प्रशक्तानि दानपरपरित्यागादीनि, वाचा हितसत्यादीनि,
मनसा अहिंसादीनि, स्यं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः । स्य-
सुभयी प्रवृत्तिः । ततः स्वस्वानुरूपं प्रशक्तं निन्दितं वा
जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति प्रतिकूल-
वेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवति । त इमे मिथ्याज्ञा-
नादयो दुःखान्ता व्यभिच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसारशब्दार्थो
चटीयन्त्रवन्निरयधिरनुवर्तते । यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः
पुराकृतसुखतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखा-
यतनं दुःखानुपपन्नञ्च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन
बुध्यते ततस्तन्निवर्त्तकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति
तन्निवृत्त्युपायञ्च तत्त्वज्ञानमिति कश्चिच्चतुर्विध-
व्याभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीय-
तया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति
मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयानि दोषापाये प्रवृत्तिर-
यैति प्रवृत्त्युपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमत्यन्तं नि-
वर्त्तते मात्स्न्यलिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्ते मात्स्न्य-
कत्वं नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्तातुत्याद इति
तथा च पारमर्षे सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञा-
नानुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः” इति ।
ननु दुःखान्तात्मकदोषपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोण्यु-
ष्णयितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवहियत इति
वेन्नैव सर्वेषां भोजवादिनामपवर्गदशायां मात्स्न्यलिकी
दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घ-
ण्टापथत्वात् न ह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति क-
श्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो भोज इति साध्य-
मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम् । अथ
अन्यथाः शरीरादिषदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति
तच्च सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो
पिवञ्चितः तद्विरक्तो वा । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः
स्वल्पतुल्यमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीये तस्य
नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं
दूषणं, न खलु कश्चित् प्रेक्षावान् “आत्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवतीति” सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः सङ्गच्छेदाय प्रय-
त्नते सर्वे हि प्राणी सुक्त इति व्यवहरति ।

धर्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञान-

वादिवादे सामान्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।
भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे
स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितम-
कर्म न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपपन्नस्य
ज्ञानसन्तानस्य वृद्धत्वे निरुपपन्नस्य च सुक्तत्वे यो वृद्धः
स एव सुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते ।

आवरणसुक्तिर्भुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गे
न निरर्गलः अङ्ग भवान् पृष्ठो व्याचष्टां किमा-
वरणं ? धर्माधर्मभ्रान्त्य इति चेत् दृष्टमेव । अथ देह-
मेवावरणं तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्थेवा-
त्मनः सततोर्द्ध्वगमनं सुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमय-
मात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा
निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणु-
लक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रस-
जेत् । सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिवन्ने-
षलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्राणाशाकताभ्यागमौ निष्प्रति-
वन्मौ प्रसंताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलन-
नात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिवन्मात् ।

पारतन्त्र्यं वन्मः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चावाक्यपक्षेऽपि
स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादम् ऐश्वर्यं चेत् साति-
शयतया सामेक्षतया च प्रेक्षवतां नाभिमतम् ।

प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणा-
वस्थानं सुक्तिरिति साङ्गाख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽ-
भ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति
एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य
कौटल्यात् स्थाननिरोधापाताद्यापि प्रकृत्याश्रयः अचेन-
त्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्ति-
स्वभावा वा आद्ये अग्निर्भोजः स्वभावस्थानपायात् द्वितीये
सम्प्रति संसारोऽस्तमित्यात् ।

नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्भुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञा-
द्यभिन्तेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं
न प्रमाणपद्धतिमध्याक्षे । श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न
योग्यानुपलब्धिवाधिते तदनवकाशादवकाशे वा याव-
त्प्राप्तेऽपि तथा भावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्भु-
क्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव सुक्तिरिति
स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकपक्षस्य सौवीररुचि-
मनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्यु-
पेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया वृद्धप्रत्य-

नीकक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्रियतया च दुःखा-
विनाभूतत्वेन विषादुपपन्नमधुयत् दुःखपक्षनिःचेपात् । ननु
“एकमनुसन्धितोऽपरं प्रत्यवते” इति न्यायेन दुःखवत्
सुखमप्युच्यते इति अकास्योऽयं पक्ष इति चेन्नैव
मस्याः सुखसम्पादने दुःखसाधनवाङ्मनानुपपन्ननियमेन
तन्मायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्तमानेन साध्यापातात्
तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः
कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायोपार्जितेषु तु यज्ज्ञा-
यन्ति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्नातु-
भयमनाच्छादयन्तः सन्तोविदाङ्कुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः ।
तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरादुपपन्नवशाच्छ्रवणादिक्रमे-
णात्मतत्त्वज्ञात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् । नन्वेश्वरसङ्गावे
किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्र-
त्यक्षं क्रमते, रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनु-
मानं तद्व्याप्तिरङ्गमावात् नागमः विकल्पासङ्गत्वात्
किं नित्योऽगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्ता-
पातः द्वितीये परस्परान्नयापातः । उपमानादिकमशक्य-
शङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः श्रगविषाणायते
इति चेत्तदेतच्च चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्क-
रोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकलं कार्य-
त्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य
सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयो-
गित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभि-
चारात् न द्वितीयः तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनु-
पपन्नमिति चेन्नैव वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्व-
मिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः
साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनैकान्तिकः पक्षाद-
न्यत्र हत्तेरदर्शनात् नापि बालाल्ययोपदिष्टः बाधकानु-
पपन्नत्वात् नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु
त्रगादिकमकलं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नै-
तत् परीक्षाक्षमनीयस्ते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्ग-
शापः प्रतिभटो भवति खजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीर-
विशेषणवैयर्थ्यात् । तद्वज्जन्यत्वमेव साधनमिति चेन्ना-
सिद्धेः । नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्कारः सम्भवी
क्षेतुकृतकसम्भवात् यद्ययमकलं कः स्यात् कार्यमपि
न स्यादिह जगति नास्तेष्व तत्कार्यं नाम यत्कारकच-
क्रमवधीर्वात्मानमासादयेदित्येतदविधादम् । तच्च सर्वं

कलं विशेषोपहितमर्थ्यादं कलं चेतारकारकाप्रयोज्यत्वं
सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षीप्रयत्ना-
धारत्वम् । एवञ्च कलं व्यावृत्तेस्तदुपहितमसक्तकारकव्या-
वृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्गः । इति स्थूलः प्रमादः ।
तथा निरटङ्गि शङ्करकिङ्करेण “अतुक्त्वेन तर्केण
सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नो-
पाधिसम्भवः” इति । यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी
स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्ततेति चेदीश्वरसिद्ध-
सिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितसदयनेन “व्यागमादेः प्रमा-
णत्वे बाधनादनिषेधनम् । व्याभासत्वे तु सैव स्यादा-
न्यासिद्धिरुद्धता” इति । न च विशेषविरोधः शक्य-
शङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराङ्मत्वात् । तदेतत्
परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्थं स्वार्थं परार्थं
वा आद्योऽपीदमप्राप्त्यर्थं अनिष्टपरिहाराय वा नाद्यः
अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः ।
द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं
प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ कर्णया प्रवृत्त्युपपत्तिरि-
त्याचक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सभान् प्राणिनः
सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखश्रवणान् कर्णविरो-
धात् । स्वार्थमनमेव परदुःखमहरणेष्या हि कारुण्यं
तस्मादीश्वरस्य जगत्सृजनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः
“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते । जगच्च सृ-
जतस्तस्य किं नाम न हातं भवेत्” इति । नास्तिकशि-
रोमणे ! तावदीष्यैकपायिते चक्षुषी निमील्य परिभाष-
यतु भवान् कर्णया प्रवृत्तिरस्तमेव, न च निःसर्गतः
सुखमयसंगमप्रसङ्गः सृज्यप्राणिकृतसृजतदुष्कृतपरिपाकवि-
शेषाद्वैषम्योपपत्तेः न च स्नातन्त्यभङ्गः शङ्कनीयः “स्नाङ्गं
स्वव्यवधायकं न भवतीति, न्यायेन प्रत्युत तद्विवाहाच्च ।
“एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽयतस्ये” इत्यादिप्रामाण्य-
प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्परान्नयबाधव्याप्तिं समाध-
त्स्तेति चेत् तस्यानुत्थानात् किञ्चित्ततो परस्परान्नयः
शङ्कते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः व्यागमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वे-
ऽपि तस्यान्यतोऽगममात् नापि तदनित्यत्वं ज्ञप्तौ, व्याग-
मानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना संगमत्वात् । तस्मा-
न्निवर्तकधर्मास्तुष्टानवशादीश्वरस्येति सङ्गावभिमतैरसिद्धि-
रिति सर्वमवदातम्” ।

अनये नीतो एनीति साधने उपाये द्विविधौ च “अप्यणी-
यमिणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः” विष्णुः

“प्रमाणानुयाहकस्तौ न्यायः” भा० तदनुगृहीतप्रमा-
णगम्यो भगवानपि न्यायशब्देन क्वचित्तत्त्वज्ञपय
प्रतिपाद्यते” आनन्दगिरिः । “न्यायप्रसूनाङ्गलिः”
कुमुदाङ्गलिः “समस्तोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं
न्यायः” हरिदासः । निश्चितमीयते निश्चयितेऽनेन करणे
चञ् । ७ वेदार्थनिर्णयसाधने अधिकरणात्मके पदार्थे
अधिकरणशब्दे १२६ पृ० दृश्यम् । स च न्यायः पूर्वोक्त-
रवेदसम्बन्धो जैमिनिवेदव्यासाभ्यां बहुप्रकारो दर्शितः ।
ततएव संबन्ध भाववाच्येण जैमिनीयन्यायमात्रायां
वैयासिकन्यायमात्रायाञ्च प्रायशः सर्वे न्याया दर्शितास्ते
च ततएवावगन्तव्याः । दलोकशास्त्रप्रसिद्धदृष्टान्तभेदेषु ते
च लौकिकन्यायतया प्रसिद्धाः । ते च नानास्थानात् सं-
वृद्धास्त प्रदर्शयन्ते

१ “यस्मिन् चेन्मनुं विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्” इति न्यायः
यत्नात्यायासेनाभीष्टसिद्धिर्जायते तत्र ब्रह्मायाससाध्ये
प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिरिति प्रदर्शनायास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

२ यजःकृपाणीयन्यायः यजःकृपाणपदे तत्स्थितक्रियाविशेष-
परे यजःगमनकालीनं कृपाणपतनं यथाकस्मिकम् ।
तथा चाकस्मिकाजगमनकालीनकृपाणपतनतुल्ये आक-
स्मिकागमनकालीनकृपाणपतनतुल्ये न्यायस्य प्रवृत्तिः । [प्रवृत्तिः ।

३ यजःकृपाणानीयन्यायः भाविचक्षया निर्देशेऽस्य

४ अधिकं तु प्रविष्टं न च तद्वानिरिति न्यायः यत्नाधिकप्रवेशे-
ऽपि प्रवृत्तस्य न हानिस्तत्त्वायं प्रवर्तते ।

५ अध्यारोपन्यायः अध्यारोपो नाम वस्तुन्यवस्तारोपः यथा-
ऽरजतभूतायां शुक्लौ रजतारोप इति वेदान्तिनः । ननु
कथमवस्तुनो निरात्मकस्य आरोपः क्वचिदुदत्तपूर्वस्य सतः
क्वचिदारोपदर्शनात् यथा जवायां दृष्टस्य लौहित्यस्य
स्फटिके आरोपः इति चेत्तस्य तत्सिद्धयेऽनुभवमात्र-
अपेक्ष्यते न तु पूर्वमनुभूतस्य तात्त्विकत्वमपि व्यतिरेकाभा-
वात् सन्दिग्धविपर्ययेष्वपि अत्र स्थाणौ मे नरो वा
राजसोवेति सन्देह आसीत् अस्यां रज्ज्वां सर्पोऽय-
मिति विपर्यय आसीत् इत्यादिसंस्कारकार्यकृतितर्क-
नात् । न च सन्देहविपर्यययोरेवेयं कृतितर्कतदर्थ-
योरिति वाच्यम् अर्थविरहिणोक्तयोः कृतितर्कचर-
त्वायोगात् । तस्यात्तुच्छेतरस्य पूर्वपूर्वभ्रान्तभूतस्या-
धुत्तरोत्तरारोपोपपत्तिः । भ्रमवद्वाहस्य च बीजाङ्गु-
रप्रवाहव्यावेनानादितयाऽन्योन्याश्रयानवस्थादिप्रसङ्गान-
वकाशात् । तथा च परमार्थसति सन्निधानन्दब्रह्मणि

वस्तुनि अवस्तुनोऽनिर्वचनीयस्याज्ञानतत्कार्यादिरध्या-
रोपः । ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेण चाध्यारोपिताज्ञाना-
देर्निवृत्तिः यथा शुक्तिकादिज्ञानेन रजतादिनिवृत्तिः ।
अतएवाज्ञानादीनां ज्ञाननिर्वन्त्यत्वात्तदनुपपत्त्या अ-
ध्यारोपितत्वं कल्प्यते इत्याकरे स्थितम् ।

६ अन्वकूपपतनन्यायः अनेन पथा गन्तव्यमिति सत्पुरुषे-
षोपदिष्टतत्त्वमर्थं परिसृज्यन्तो यथा कूपे पतति एवं
वेदाद्युपदिष्टमार्गं परित्यज्यन्नः नरकादौ पततीत्यस्य
न्यायस्य तत्र प्रवृत्तिः” ।

७ अन्वगजन्यायः अन्वेर्निर्धारितो गजः शा०त० अन्वगजः ।
तत्तुल्यन्यायः । यथा हि जन्मान्वा बहवः कश्चिदनन्वं
पुरुषमूचुरन्मान् गजं ज्ञापयेति । स च गजगालायां
नीत्वा कश्चित् कश्चित् गजावयवं केनचित् केनचित्
आह्वयित्वा वाच अयं गज इति ते चान्वास्तदुप-
दिष्टास्तत्तदवयवं गजत्वेन निश्चित्य स्वस्वगृहे आ-
गताः परस्परं विवदन्ते । तत्र कथं सगीं नृपांकारो
गज इति, गुण्ठास्य गीं महासर्पतुल्य इति जङ्घाया-
ही क्षन्नातुल्य इति पुच्छपाहकः स्यूचरज्जुसम इति
पृष्ठपाही चतुरस्रसमो गज इति । एवमुपदिष्टास्तपुरुष
बुद्धिर्वचित्वात् देवस्य नानारूपकल्पनमित्यत्र न्यायाव-
तारः । अन्वहस्तीत्यादिन्यायोऽप्यत्र प्रसरति ।

८ अन्वगोलाङ्गुलन्यायः अन्वेन गृहीतं गोलाङ्गुलम् शा०त०
अन्वगोलाङ्गुलं तत्तुल्यन्यायः “तद्विषय मोक्षोपदेगात्”
शा०स्त्र० भाष्ये “यदि चाक्षस्य सतो सुसुखो रचेतनमना-
त्मानमात्मैव्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं स च अद्वैतान-
तयाऽन्वगोलाङ्गुलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् तद-
तिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपायेत् तथा सति पुरुषार्था-
द्विह्नयेत अनर्थञ्च कञ्चेत्” इत्युक्तम् । विवदन्ते तत्
रत्नप्रभायां यथा “यथा कश्चित्किञ्च दृष्टात्मा महारण्ये
पतितमन्वं बभ्रुनगरं जिगमिषुं वभाषे किमत्वायुश्रुता
दुःखितेन स्वीयते इति । स चान्वः सुखशायीमाकण्यं
तमाप्तं मत्तोवाच अहो मद्भागधेयं यदत्रभवान् दीनं
मां स्नाभीष्टनगरं गन्तुमसमर्थं भाषते इति स च
विप्रलिप्तः दुष्टं गोशुषानमानीय तदीयलाङ्गुलमन्वेन
प्राहयामास उपदिशेत् च एनमन्वम्, एष गोशुषा त्वा-
मिष्टनगरं नेष्यति मा त्वजस्य लाङ्गुलमिति स चान्वः
अज्ञानतया तदत्यजन् स्नाभीष्टमप्राप्त्यनर्थपरस्परं प्राप्तः
तेन नप्रायेनेति” । एवमनुपपत्त्यायेवं विषयेऽस्य प्रचारः ।

८ अन्वयचटकन्यायः अन्वयस्य हस्ते पतितचटकः शा०त० ।
यथा देवात् अन्वयस्य हस्ते पतितचटकोऽन्वेन गृहीत
इति लोकप्रसिद्धिः । एवं देवादभीष्टलाभे कस्यचिदकार-
णस्यापि कारणत्वकल्पनं घुणाच्चरनप्रायविषये इवास्त्य
प्रवृत्तिः ।

१० अन्वपरस्परान्यायः एकेनान्वेन यथोपदिष्टमन्वानरं पुनश्च-
नप्रमन्व तथैवोपदिशति इत्येवमज्ञप्ताज्ञानरं प्रत्युपदेश-
परस्परं न प्रामाणिकीति विवक्षायां सत्यं प्रवृत्तिः ।

११ अपवादन्यायः अधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तदतिरेकेणा-
भावनिश्चयोऽपवादः, यथा स्यात्वादौ भ्रान्त्या प्रतीतस्य
पुरुषादेः स्यात्वादतिरेकेणाभावनिश्चयः । अयमेव बाधो
विलापनमिति चोच्यते स चायं बाधस्त्रिविधः औतो
यौक्तिकः प्रत्यक्षश्चेति । “अथात आदेशो नेति नेति”
“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिभ्युत्पन्नं ज्ञातिरिक्ताभाव-
निश्चयः औतो बाधः । कनकाद्यतिरेकेण कटका-
द्यभावनिश्चयवन्निखिलकारणब्रह्मातिरेकेण निखिल-
प्रपञ्चाभावः निवृत्त्यर्थं दृश्यमानस्य मिथ्यात्वनिवृत्तिरणात्
प्रपञ्चस्य ब्रह्मनात्मात्मकत्वनिश्चयो यौक्तिको बाधः । इयं
रज्जुः न सर्प इत्युपदेशसहजतत्प्रत्यक्षेणैव तत्त्वम-
स्यादिवाक्यजनितेन चिन्मात्रोऽहमिति प्रत्यक्षेण ब्रह्मात्म-
निश्चयः प्रत्यक्षबाधः ।

१२ अर्जजरातीयन्यायः इवायं क । अयं च २७४८ दर्शितः ।

१३ अशोकवनिकानप्रायः अशोकवनिकागमने यथेष्टच्छायासौ-
रमलाभेन अन्यत्वं गमनाकाङ्क्षा यथा न भवेत् एवं यत्नेष्ट
लाभादन्यत्वेच्छाभावस्तत्वायं प्रवर्तते ।

१४ अक्षुण्णोद्भव्यायः लोद्भूय तूलाद्यपेक्षया काठिन्येऽपि अ-
पेक्षामेक्षया नृदुत्वं यथा । तथा यस्य यदपेक्षया वैषम्या-
धिक्यं विवक्ष्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः । अस्त्यान्तरत्वविवक्षायां
तु प्राप्तापेष्टकान्यायोऽवतरति ।

१५ असाधारण्येन व्यपदेशाभ्यन्तीति नप्रायः यथा गौतमोक्त-
शास्त्रे प्रमाणादिषोडशपदार्थप्रतिपादनेऽपि तद्विक्रदेश
नप्रायपदार्थस्य अनप्रायशास्त्रमेलनप्राधान्येन प्रतिपाद-
नात् नप्रायशास्त्रमिति तस्य संज्ञा एवमनप्रायं प्राधा-
नप्रविशयता तत्त्वसंज्ञेति तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१६ अहिर्बुध्निलन्यायः अहिः सर्पस्य यथा कुण्डलाक्षतिवेष्टनं
स्वाभाविकं तथा यस्य स्वाभाविकधर्मो व्यपदिश्यते त-
त्तास्य प्रवृत्तिः । [प्रसिद्धाभाषकं तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१७ आभाषकन्यायः लोकप्रसिद्धकथनसाभाषकं तद्वदस्य

१८ आन्वयणन्यायः यने इतरवृत्तसत्त्वेऽपि व्याख्यानां बाङ्गले
यथा आन्वयणव्यवदेश एवमेकस्य प्राधान्ये “भूयस्त्वात्त-
दाद इति” न्यायेन तदुपपदेशो यत् तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१९ उदकनिमज्जनन्यायः सत्याभिसन्धस्य उदकनिमज्जनरूपे
दिव्ये शोध्यस्य जलनिमज्जनसमये तत्स्थानाद्भिःक्षिप्तं
शरभादाय तत्पतनस्थानादितोऽपरो नरो यद्यतिवेगेन
शोध्यस्थानमागत्य तच्छिरोतिरिक्तं सुखनासिकादावयवं
न पश्यति तदा शुद्धिः मिथ्याभिसन्धस्य तद्दर्शनादशुद्धि-
रित्येवं दिव्ये प्रसिद्धिवत् यत् सत्यासत्ययोर्ज्ञानं तत्तास्य
प्रवृत्तिः ।

२० उपयज्यपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायः
यथा पूर्वस्य रूपरसादिरूपधर्मपरावृत्तौ रूपरसाद्यन्तरो-
त्पत्तौ च घटादर्धमिणोविकृतिरेवं यस्य धर्मिणः पूर्वध-
र्मस्यापगमे अन्यधर्मस्योत्पत्तिस्तत्तायं न्यायोऽवतरति ।

२१ उपवासादरं भैक्ष्यमिति न्यायः भिक्षायाः लोभजनकत्वे-
ऽपि उपवासस्याधिकदुःखप्रदस्यापेक्षया इष्टत्वेन यथा
वरत्वं तथा लोभशदायकतारतम्येन वस्तुदुःखदायकामेक्षया
स्वल्पदुःखदायकस्य वरत्वं यत्नोपदिश्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

२२ उभयतः पाशारज्जुन्यायः रज्ज्वां यथा उपयपार्थे पा-
शसत्त्वे उभयपार्थयोगंभने बन्धनम् एवमुपन्यस्तयोः
यत्तयोर्दुष्टत्वे दोषोद्धारणाभावेन बन्धवद्भावेऽस्य प्रवृत्तिः ।

२३ उद्वकण्टकमक्षयन्यायः उद्वस्य शमीकण्टकवैभजानदुःख-
कालेऽपि शमोपलभक्षयजसुखलेशो यथा तथाभीष्टविष-
योपार्जनदुःखकाले तदुपार्जितद्रव्यजसुखलेशो यत्नोप-
दिश्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

२४ एकं सन्वित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायः यथा एकं
कांक्षपात्रावयवभेदं सन्वातुमिच्छतोऽपरं तदवयवसत्त्वान्ता-
नलसंयोगेन नष्टमिव प्रच्यवते एवमन्यत्वं एकस्य धन्वाने-
च्छया कृतव्यापारभेदेऽन्यस्य यत् प्रच्यवः, तत्तास्य प्र-
वृत्तिः । तथा एकामसिद्धिं परिहरतोद्वितीयासि-
द्धिमसङ्गः । यथोदाहृतं बौद्धाधिकारे उदयनेन
यथा अङ्कुराद्यकलंकं शरीराजन्तत्वादित्यत्वं शरीरीति
विशेषणं स्वरूपासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य व्याप्यत्वा-
सिद्धिरापद्यते इत्यन्तेन ।

२५ एकवाक्यतापज्ञानां सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति न्यायः
सम्भूय मिलित्वा इतरसाचिव्येनेत्यर्थः । यथा प्रयाजा-
द्यङ्गजातवाक्यसम्भूयानां दर्शपूर्वार्थकसाधकत्वेनैकवा-
क्यत्वमित्येवं यत् विवक्ष्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

२६ एकसम्बन्धज्ञानमपरसम्बन्धकारकमिति न्यायः यथा
हस्तिदर्शनात् तत्सम्बन्धिनो हस्तिपकादेः स्मरणमेव
शब्दज्ञानात् हस्तिस्मन्नेन शब्दसम्बन्धिनोऽर्थस्य स्मरण-
मित्यादि यतोपदिशते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

२७ एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायः
एकाकिनी हेत्वादिचतुष्कहीना परार्थानुमाने हि प्रति-
ज्ञादिपक्षकेनैवार्थसिद्धिः न केवलप्रतिज्ञाभावेणार्थसिद्धिः
तथात्वे सर्वत्र सर्वसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञादिपक्षकञ्चातु-
पदसम्पत् । न हि प्रतिज्ञाभावेणार्थसिद्धिरिति न्या-
योऽप्येतादृशेन शब्दभावे भेदः ।

२८ औपाधिकाकाशेदन्यायः यथा औपाधिकाकाशगोचरं
ज्ञानं सविशेषणं हीति न्यायेनोपाधिभेदविषयं तथा
जीवब्रह्मभेदविषयं प्रत्यक्षादिकं तदुपाधिभेदविषय-
मित्येवं यत् विवक्ष्यते तत्रायं प्रवर्तते । “घटसदृश
आकाशे नीयमाने यथा पुनः । घटो नीयेत नाकाशं
तद्वज्जीवो नभोपमः” इति श्रुत्युक्तिश्चैतन्न्यायसूत्रिका ।

२९ वश्टचामीकरन्यायः चामीकरशब्दः चामीकरनिर्मित-
भूषणपरः । तद्वि यथा वश्टगतमपि त्विरप्राप्तमपि
विश्रुतं सत् दुःखाकरोति आभोगेनात् प्राप्तमिव भवत्
सुखाकरोति न तु वस्तुतोज्ञानातिरिक्ता तस्य प्राप्ति-
रस्ति प्राप्तत्वात् । एवं यस्य प्राप्तस्य नष्टत्वान्ता दुःखं
सदृशपदेन तज्ज्ञानाच्च सुखं यतोपदिशते तत्रास्य प्र-
वृत्तिः । तथा जीवस्य स्वतःसिद्धब्रह्मात्मकस्य ज्ञानादि
दोषात् तद्विस्मरणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजसाक्षात्कारेण अप्रा-
प्तस्य प्राप्तिरिव भवतीत्युपचर्यते ।

३० कदम्बगोलकन्यायः कदम्बगोलकस्य गोलकारकदम्बस्य
सर्वावयवेषु यथा युगपत् एषोद्गमः एवं सर्वप्रदेशेषु
युगपत् यत् प्रसरत्तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । “कदम्ब-
गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिच्चये” भाषा० ।

३१ कफोष्णशुद्धन्यायः कफोष्णौ शुद्धभावेऽपि तदाशया यथा
लेहनेमेव यत् वस्तुसङ्गावेऽपि तत्प्रत्याशया व्यापारभेद-
स्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

३२ करकङ्कणन्यायः कङ्कणं करभूषणमित्यनरोक्तेः कङ्कणश-
ब्दस्यैव करभूषणवाचित्वेऽपि तत्पूर्वं करशब्दप्रयोगे यथा
प्रयोगकाले तस्य करसम्बन्धिता, द्योत्यते एवमन्यस्यापि
तत्काले तत्सम्बन्धद्योतनार्थं यत् प्रयोगस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

३३ काकतालीयन्यायः इदार्थं क । काकतालीयशब्दे १८४१८
दृश्यः । यत्रायं विशेषः अतर्कितेप्रभावे अतर्कितानिष्ट

लाभे चायमवतरति तथा हि चकसान्नाहाफलस्यायं पते-
नात् काकस्योपभोगलाभः । एवं तत्फलस्य शिरसि पत-
नात् मरणमपि सम्भवति । तत्रानिष्टलाभे “फलानि
काकतालीयं तेभ्यः प्राप्ता न विव्यति” वेणीसं० इटा-
वाप्रौ “यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यच्च सुखं वः । तदेतत्
काकतालीयमवितर्कितसम्भयम्” चन्द्रालोकः । “पतत्
तालफलं यथा काकेनोपभुक्तमेवं रहोदर्यनक्षुभितहृदया
तन्वी मया भुङ्गति” कुवलयानन्दः ।

३४ काकदध्युपघातकन्यायः यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ
उपघातकमात्राभिप्रायत्वेन काकशब्दस्य दध्युपघातक-
भावे लक्षणा एवं यत् तात्पर्यवशेनेतरार्थपरत्वं तत्रास्य
प्रवृत्तिः । तदुक्तमभियुक्तैः “काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति
बालोऽपि देशितः । उपघातप्रधानत्वात् न आदिभ्योऽपि
रक्षति ?” ।

३५ काकदन्तगदप्रणयन्यायः काकस्य दन्ताः सन्ति नवा तेषां
शौक्लं नवेत्यन्वेषणं यथा निष्फलं तथा यस्यान्वेषणं
निष्फलं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

३६ काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्तव्यं तदपि दुर्लभम् इति न्यायः
अत्यन्तनिष्ठकस्यातितुच्छस्यापि दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवृत्तिः ।

३७ काकाक्षिगोलकन्यायः एकस्य काकचक्षुषः प्रयोजनवशा-
द्यथा उभयगोलके सञ्चारः तथा एकस्य पदार्थस्यो-
भयत्वं सम्बन्धविवक्षायास्य प्रवृत्तिः ।

३८ कारणगुणप्रक्रमन्यायः कारणगुणाः सजातीयगुणान् कार्ये
स्मारन्ते यथा तन्तुरुपादयः स्तकाय्ये पटे सजातीय-
रूपादीनारम्भे न विजातीयानेवं यत् कारणगुणान्त-
गमस्तास्य प्रवृत्तिः ।

३९ कारयितुः कर्तृत्वन्यायः यः कारयति स करोत्येव यथा
राजा भटादिभिर्युद्धं कारयन् तत्कर्त्तेति व्यपदिश्यते
युद्धफलविजयराज्यलाभादेस्तद्भावितात् । तथा यत्
विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

४० कार्येण कारणसंप्रत्ययन्यायः कार्येण प्रमादिना यथा
वज्रप्रादेरनुमानरूपः संप्रत्यय एवं यत् कार्येण कारण-
संप्रत्ययस्य विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

४१ कुशकाशावलम्बनन्यायः नद्यादौ प्रतितस्य सन्नरणानभि-
ज्ञस्य यथा कुशकाशावलम्बनं निरर्थकमेव प्रवलयुक्तिषु
मिरालतासु दुर्बलयुक्तप्रवल्बनं निरर्थकमित्येवमवलम्ब-
नस्य निरर्थकत्वविवक्षायास्य प्रवृत्तिः ।

४२ कूपखानन्यायः कूपखानकस्य कूपखननकाले गाले संबन्धः

पङ्कं कूपोत्थितजलेन यथापयाति एवं विपद्वाधच्छिन्ने-
श्वरभेदबुद्धिजनप्रोदोपस्तदुपासनजनप्रसुप्ततविशेषजेनाहै-
तवोपेन समूहं निवर्त्यतेत्येवं विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

४१ कूपमण्डूकन्यायः ससद्मण्डूकं कथञ्चित्तीरवनीपस्यकूपं
गतं कूपस्यमण्डूकः पप्रच्छ कुत आगतोभयान्निति स च
ससद्मादिति प्रत्युक्तवान् । पुनः कूपमण्डूकः कीदृशः
ससद्म इति पप्रच्छ तेन चातीव सहानिति प्रत्युक्तं तत्किं
कूपसदृश इत्युक्ते तेन प्रत्युक्तं नहि नहि नास्ति तनु-
ल्लोऽनप्रः सहि सरितां पतिरनवगाह्यगाम्भीर्योऽलक्ष्य-
पारोऽतीव सहस्रम इति । कूपमण्डूकस्तु कूपात् सहान्
नास्ति त्वं तु मित्येव प्रलपधीव्युक्तवान् । ससद्मभेकस्तु
तत् श्रुत्वा मनसा तस्यपञ्जहसिति लोके गाथा गीयते
तथा च यथा ससद्मज्ञात्वा तन्महिमानं निराकुर्वन्
कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्तस्तथा परसिद्धान्तानभि-
ज्ञस्तदुद्गमणाय प्रवर्तमान उपहास्यतां गच्छतीति विव-
क्षायां प्रवृत्तिः ।

४२ कुर्यन्तवटिकान्यायः कूपात् गभीरादपि यन्त्रेण यथा
वटिका उत्तोल्यते एवं अतिदुर्बलत्वेन गभीरादपि
शास्त्रात् उपदेशादिरूपयन्त्रेण सारोद्धरणं यत्न विवक्ष्यते
तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

४५ कूर्माङ्गन्यायः कूर्मः स्वेच्छया यथा निजाङ्गस्य सङ्कोच-
विकाशौ करोति एवं यस्येच्छावशात् स्तोपाध्यक्षानका-
र्यजातस्य स्तोपाधौ सङ्कोचविकाशकारित्वमित्येवं विव-
क्षाविषयेऽस्य प्रवृत्तिः “यथा संहरते चायं कूर्माङ्गा-
नीव सर्वशः” गीता ।

४६ कैसनिकन्यायः यत्न दुर्बोधस्य दुःसाध्यस्य सुखेन बोध-
साधनादि तत्तु सुबोधस्य सुसाध्यस्य नितरां सिद्धिरित्येवं
यत्न विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

४७ कोपपानन्यायः कोपपानं दिव्यभेदः । तत्तु यथा सर्व-
दिव्यसाधारणधर्मपूर्वदिनोपवासवतोऽभिषेक्तस्य मिथ्यावा-
दिनः प्रवृत्तित्वयजलपानकाले कश्चित् सुखविशेषो भवति
शास्त्रनिर्दिष्टावधिकावे तत्तु महदुःखं तथा हरिहरा-
दिष्वेकस्मिन् भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दाव्यस-
निनो यद्यपि तत्काले कश्चित् सुखविशेषः स्यात् तथापि
निन्दाजन्यदुरितपरिपाककाले कुम्भीपाकादिजन्यं घोर-
तमं दुःखं भवतीत्यस्य विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

४८ क्रिया हि विकल्पप्रते न वस्त्विति न्यायः क्रिया हि
कर्तुं भक्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यत्वात् विकल्पप्रते न

तु वस्तु एव नैव वेति विकल्पप्रते । तदेतदुक्तं शांभाष्ये
“कर्तुं भक्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म
यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोड-
शिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अस्तदिने जुहोति”
रथेन पञ्चग्रासनप्रथा वा गच्छति न गच्छति वेति । न तु
वस्तु एव नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्पप्रते विकल्पना
हि पुरुषबुद्धिसामेक्षा न वस्तुयाथावत्ज्ञानं पुरुषबु-
द्धिमेव किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव न हि स्थानावैकस्मिन्
स्थानेषु पुरुषोऽन्योवेति तत्त्वज्ञानं भवति तत्तु पुरुषो
वान्योवेति मिथ्याज्ञानं स्थानुरेवेति तत्त्वज्ञानम् एव-
मन्यत्वाप्युदाहृतम् ।

४९ खले कपोतन्यायः “दृष्ट्वा युवानः शिशवः कपोताः खले
यथाऽभी युगवत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदायाः
परस्परैरान्वयिनोभवन्ति” इत्युक्तरीत्या यत्न पदाधीनां
युगपदन्वयवृत्तास्य प्रवृत्तिः ।

५० गड्डलिकाप्रवाहन्यायः गड्डलिकानामवनीनां संवादे
का चेत् नद्यादौ पतति तदा तत्सङ्कलानगताः सर्वेऽपि
वार्यमाणा अपि तत्तु पतन्तीति लोकप्रसिद्ध्या यत्न वार्थ-
माणानामपि अनिष्टमार्गे धायनं तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

५१ गुडजिह्विकान्यायः यथा तिलताभिः निम्बपानम्-
कुर्वीणस्य बाणस्य जिह्वायां गुडलेपं दत्त्वा पित्ता-
दिस्तं निम्बं पाययति एवमर्थवादवाक्यानि वृद्धा-
याससाध्ये कर्मण्यप्रवर्तमानं पुरुषं स्वर्गाद्युत्थादिकं
आववित्वा प्रवर्तयन्ति । फलश्रुतिरपि रोचनायै
तदुक्तं मन्त्रं तं भागं ११ स्कन्धे “वेदोक्तमेव कुर्वीणो
निःसङ्कोऽपि तुमीश्वरे । नैकमर्थं लभते सिद्धिं रोच-
नायै फलश्रुतिः” “फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो
रोचनं परम् । श्रेयोविषयस्या प्रोक्ता यथा भैषज्य-
रोचनम् अस्य तात्पर्यं मुक्तं तत्तु “पित्र निम्बं प्रदा-
स्यामि खलु खण्डकलङ्कुकां । पितृवसुक्तः पितृति
तिलमप्यतिवाचकः” । तत्तु यथा निम्बः पिपासस्य न
खलु खण्डादिलाभएव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदो-
ऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते” ।

५२ गोवलीवर्हण्यायः वलीवर्हस्य गोविशेषत्वेऽपि वलीवर्हस्य
भटिति गोत्वेन बोधनार्थं यथा प्रयोगः तथाऽन्यथो-
पमान्यविशेषरूपबोर्भटिति बोधनार्थं यत्न प्रयोगस-
त्तास्य प्रवृत्तिः । एवं गोवर्हण्यार्थोऽप्येतादृशार्थोऽवतरति ।

५३ घट्टकटीप्रभातन्यायः तच्छब्दे २७८४७० अस्य विवरणम् ।

५४ वृणाक्षरन्यायः वृणः कीटभेदः तेन यथेष्टं धंस्य खोदने कृते ततो रेखासन्निवेशभेदेन देवादु यथाऽक्षराकारनिष्पत्तिः एवमन्यार्थप्रवृत्तस्य देवादन्यार्थस्य यत् निष्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५५ चतुर्दिविन्यायः यथा गोहिरण्यादिरूपं वज्रधनं चतुर्वेदविदे मया देयमिति कस्यचित् दातुर्वचनं श्रुत्वा कश्चित् मूढः वेदाश्चत्वार इत्यहं जाने मह्यमिदं सर्वं धनं देयमिति वदन् तद्धनं न लभते प्रत्युत उपहसनीयश्च भवति एवमसिद्धिदानन्तरूपं प्रत्यगाभिसं ब्रह्मेति शब्दमात्राभिप्रायार्थशब्दबोधमालम्बनी वा यस्तत्त्वविश्वामित्राभिमानेन तत्त्वविदां गतिं वाञ्छति स न तां प्राप्नोति प्रत्युत उपहास्यश्च भवति । तथा च वेदसङ्ख्यामात्रज्ञाने तद्विशेषस्वरूपार्थयोरज्ञाने यथा तदभिप्रायव्यसम्मानपूजामानालाभः तथा सिद्धिदानन्दादिशब्दमात्रज्ञाने तदर्थस्य साक्षात्काराभावे न ब्रह्मभावापत्तिरक्षयसक्तिप्राप्तिरित्येवं यत् विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५६ चालनीयन्यायः चालनीभ्रामणे तत्स्थितयुक्तज्ञानं खल्विद्वद्द्वारा सर्वेषां यथा पतनम् । एवं कश्चित्स्थितवस्तुनां सर्वेषां लक्षणादिवह्निर्भावो यत् सम्भाव्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा व्यापकतालक्षणे साध्यप्रतियोगिकाभावप्रवेशे महानवीयवज्रप्रधिकरणे पूर्वतीयवज्रप्रभावस्य एवं पूर्वतीयवज्रप्रधिकरणे महानवीयवज्रप्रभावस्य च सत्त्वेन वज्रप्रतियोगिकाभावस्य तत्तदधिकरणे सत्त्वात् सर्वेषां वज्रीनां व्यापकतालक्षणवह्निर्भावः ।

५७ चौरापराधेन माण्डव्यदण्डन्यायः चौरस्यापराधेन यथा माण्डव्यैः शूरापराधेन पुराणप्रसिद्धम् । एवमेकस्यापराधेनान्यस्य दोषारोपणं यत् विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५८ जलतृप्तिन्यायः यथा पङ्कलिप्रा तृप्तिरिति नद्यादौ निमज्जति पङ्कलेपापगमे च चमज्जति तद्वृत्तिप्रतिरोधकविरहादेवं जीवः देहादिसम्बन्धहेतुमलादौ क्षीणे सति आलोकाकाशे स्वयमेव गत्वा तिष्ठति तादृश एव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरमते स्थितम् ।

५९ जलानयनन्यायः यथा जलमानीयतामिलुक्ते अतृप्तमपि तत्प्राप्तानयनं नान्तरीयकतया प्रतिभाति एवमेकस्योक्तौ तदाधारादेरतृप्तस्यापि अन्यस्य यत् प्रतीतिस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६० तण्डुलमक्षणन्यायः यथा चौरस्य तण्डुलमक्षणरूपदिव्ये शीघ्रमेव लोहितादिनिर्गोचरं दृश्यते “लोहितं दृश्यते

यस्य सखे हतश्च शीर्यते । गालं च कम्पते यस्य तमगुहं विनिर्दिशेत्” पितामहेन तस्य सदोऽनितस्योक्तेस्तथा यत् सदोऽनितसम्भवस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६१ तप्तपरगुपहणन्यायः सत्याभिसम्बन्धस्य मोक्षो निश्चयमिदं सम्बन्धस्य बन्ध इति विवक्षायां न्यायस्य प्रवृत्तिः । तप्तपरगुपहणश्च दिव्यभेदः । तथा हि चोरत्वसन्देहे निर्णयार्थं तादृशसन्देहविषयं पुरुषसहितं पञ्चाशत्पलसन्निभमक्षिरहितमट्टाङ्गुल्यायामं लोहं परगुपमन्यौ प्रविश्यामिन्वर्णं कृत्वा अश्वत्थपलदधिपूर्वाद्यलरितयोः शोध्यस्य हस्तयोर्विधिना प्राङ्मुखो निःक्षिपेत् स चेदन्तवादी नाहं चौर इति तदा तादृशपरगुपहणे दह्यते यस्य नाहं चौर इति सत्यादी स तादृशपरगुपहणेऽपि न दह्यते तत्र दाहाभावप्रयोजकं नाहं चौर इति विषयस्य सत्यत्वं दाहप्रयोजकं तु तद्विषयस्यान्तत्वम् । तथा सक्तौ प्रयोजकमहं ब्रह्मेति वाक्यविषयस्य सत्यत्वं बन्धप्रयोजकं तु नाहं ब्रह्मेति वाक्यविषयस्यान्तत्वम् । अयमेव न्यायः छा० उ० श्रुत्या प्रतिपादितो यथा “तद्यथा पुरुषं सोम्योत हस्तदहीतमानयत्यपहापीत् स्वेयमकार्षीत् परगुपमन्यौ तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवान्तमात्मानं कुरुते सोऽन्तमाभिसम्बन्धोऽन्तेनात्मानमलक्षय परगुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसम्बन्धः सत्येनात्मानमलक्षय परगुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ स्रव्यते स यथा तत्र नादह्यते तदात्ममिदं सर्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति ।

६२ तप्तमापकोद्धरणन्यायः तप्तपरगुपहणन्यायविषयेऽस्य प्रवृत्तिः तप्तमापकपहणमपि दिव्यभेदः । तत्रापि अतितप्तैलादितः सौवर्णमापकोद्धरणे शोध्यस्य करे स्फोटोद्यभावे रुद्धिः अन्यथा त्वरुद्धिः ।

६३ तृणतृणदुर्जन इति न्यायः यत् प्रतिवाद्युक्तपक्षं दुष्टमपि वादिना प्रौढिवादेन अङ्गोक्त्यापि दूषणालस्य दानं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६४ तृणजलौकान्यायः यथा जलौका तृणान्तरमवबन्धेन पूर्वमाश्रितं तृणं त्यजति तथा जीवः स्वाविद्याकामकर्मवासनादिभिर्देहान्तरसत्याद्यैव पूर्वं देहं त्यजतीति विवक्षायां न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

६५ तृणारण्यमखिन्यायः तार्ण्यवज्जिं प्रति तृणस्य, आरण्येव

वज्रिं प्रति क्षरणेः सज्जिजन्यवज्रिं प्रति सण्येच कारणत्वं
न तु वज्रित्वावच्छिन्नं प्रति तस्यादेः कारणत्वं परस्पर-
व्यभिचारात् । एवं यत् कार्यकारणभावबाहुल्यं कार्य-
तावच्छेदकं कारणतावच्छेदकञ्च नाना तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

६६ दग्धपलन्यायः पलस्य दग्धत्वेऽपि यथा पूर्वोकारेणा-
वस्थानं गृह्यते एवं यत् वस्तुनो दाहेऽपि तदाकार-
प्रतीतिस्तत्तास्य प्रवृत्तिः एवं दग्धपटन्यायोऽप्येवं विषयः ।

६७ दग्धबीजन्यायः दग्धस्य बीजस्य यथा नाहुरोत्यादकता
एवमविवेकनाशे न संसारवृत्तप्ररोह इत्येवं यत्न विवक्षा
तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

६८ दण्डचक्रन्यायः दण्डचक्रस्य सलिलादेर्यथा घटत्वाद्येक-
धर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

६९ दण्डापूर्वन्यायः दण्डस्याखुना भक्षणे प्रतीते तत्संज्ञाना-
पूर्वस्य भक्ष्यमयोत् यथा प्रतीयते एवं यत् दुष्करे
काश्चिदर्थे कृतं न्यस्य सुकरस्य कृतत्वमर्थात् सिद्धं
प्रतीयते इत्यस्य विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

७० देवदत्ताश्वन्यायः श्वस्य मातापितृसम्बन्धित्वेऽपि मातुः
प्राधान्यविवक्षायां यथा देवदत्ताश्वस्य इत्युच्यते तथाऽन्यत्र
यत् मातुः प्राधान्यविवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः । पितुः
प्राधान्ये देवदत्ताश्व इति व्यपदेशः । अतएव यजुर्वेदवंश-
कोत्तने स्त्रीप्राधान्येनैव निर्देशो यथा “अथ वंशः तदिदं
ययं भारद्वाजीश्वलाङ्गारद्वाजीश्वलो वात्सीमाण्डवी
श्वलाहात्सीमाण्डवीश्वलः इत्यादि” शत० ब्रा० १४।१।४।१०।

७१ घटारोहणन्यायः घटारोहणं तुल्यारोहणं दिव्यभेदः ।
तत्र सत्याभिसन्धस्य शुद्धिः मिथ्याभिसन्धस्याशुद्धिः
तथा हि “तुलितो यदि वद्धे” तत्र शुद्धः स्यान्न संशयः ।
समीचा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः” इत्युक्तदिशा
शुद्धाशुद्धौ ज्ञेये । एवं यत्न विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

७२ धर्माधर्मपक्षन्यायः धर्माधर्मसूक्तिपक्षरूपदिव्ये सत्या-
भिसन्धस्य यथा धर्मसूक्तिपक्षं मिथ्याभिसन्धस्याधर्मसू-
क्तिपक्षं ताभ्यां च जयपराजयो यथा भवतः । एवं
यत्न विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः । तच्च दिव्यं पितामहेनोक्तं
यथा “राजतं कारयेत् धर्मधर्मं सीसकायसम् । लि-
खेद्भूलं पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य
मञ्जुगव्येन गन्धमास्त्यैः समर्चयेत् । स्तितपुषस्तु धर्मः
श्लाघ्यधर्मोऽस्तितपुषस्तु । एवंविधावयावेष्ट्य पिण्डयोक्तौ
निधापयेत् । गोमयेन गृह्णा वापि पिण्डौ कार्यौ सम-
ज्ञातः । गृह्णाण्येकौऽनुपहृते स्थाप्यौ चानुपलब्धौ ।

अपलिप्ते शुचौ देशे द्यवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्
ततो देवाङ्गो कपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वं तु
प्रतिज्ञापत्वं ततः । यदि पापविशक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु
मे करे” “अभियुक्तस्योचैकं मण्डलीताविलम्बितः ।
धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते” ।

७३ नष्टाश्वदग्धरथन्यायः इत्थं लोकप्रसिद्धिः द्वौ हि रथिनौ
कञ्चिदुपानं प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्थ्याश्चाथ मोचयित्वा
खट्वायां निविष्टौ देवेन तदानीं दन्दस्त्रामाने तस्मिन्
ग्रामे तयोरेकः पश्चादद्यान्निःसारमिष्ट्यामीति धिया
रथमादौ निःसारितवान् अपरस्त्वश्वान्, तावता
तस्मिन्स्थले दग्धे एकस्याश्वानष्टा द्वितीयस्य रथोदग्धः
तौ चान्योन्यामेक्षया एकं रथं कृत्वा यथेष्टदेशं यथा
प्रजग्मतुस्तथार्थवादविधवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये चेतरेत-
राकाङ्क्षयैकवाक्यतां प्राप्य प्रवृत्त्यादिकं जनयतः ।

७४ न हि करकङ्कणदर्शनायादर्शामेक्षेति न्यायः यथा
प्रत्यक्षयोग्यं करे स्थितं कङ्कणं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते न तद्-
दर्शनायादर्शामेक्षा एवं प्रत्यक्षसामग्र्योक्तत्वे तथैव पदा-
र्थप्रतीतिर्नास्तुमित्यादिसामग्र्यमेक्षेति विवक्षायामस्य प्र-
वृत्तिः “न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तप्तमि-
मतेऽनुमातारः” वाचस्पत्युक्तेमेतन्न्यायमूलकम् । अतस्मि-
न्त्यायां तु तदमेक्षा “प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमनुमानेन
ब्रुभुत्सन्ने तर्करसिकाः” इति वाचस्पत्युक्तेः ।

७५ न हि त्रिपुलोद्विपुलः कथ्यते इति न्यायः त्रित्वस्य द्वि-
त्वव्यापकत्वेऽपि वाक्यस्य सावधारणत्वात् पुत्रत्वयवतः
पुत्रद्वयवत्त्वेऽपि न तस्य द्विपुलशब्दाच्चा न्यूनसंख्या
व्यवच्छेदकत्वेन त्रिशब्दस्य न यथा द्विपुलवाचकत्वेत्येवं
यत्न विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

७६ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायः न प्रत्यक्षविषये
प्रमाणान्नरान्वेषणमिति यत्न विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः
तथा हि प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणवाचकत्वात् अनुपपत्ते-
रर्थापत्तिरूपतया व्यभिरेकानुमितिरूपतया वा प्रत्यक्षेण
बाध्यत्वात् प्रत्यक्षविषये विरोधिन्या अनुपपत्तेर्न सम्भवः ।

७७ न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितं प्रवर्तते किन्तु विषयं
ज्ञोत्वमिति न्यायः निन्दार्थवादस्य तदितरत्वं प्राशस्त्य-
विधानार्थमेव प्रवृत्तिर्न तु तस्य निन्दार्थं निन्दायां प्रयो-
जनाभावादित्येवं सीमांसायां लोके च प्रसिद्धम् ।

७८ निम्नगाप्रवाहन्यायः नदीप्रवाहो हि यां दिशं स्ना-
यतो शक्नोति ततोऽन्यत्र तस्य नयने महाप्रवाहोऽपि न

सम्भव एवं जन्मान्तरीयसंस्कारवशाद्यस्मिन्नीयविषये
ध्यानप्राप्त्यात्मकचित्तिप्रवाहस्ततोऽनग्रत्वं नयने महा-
यत्नसंप्रापि वैफल्यम् इत्येवं विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

- ७६ नृपनापितनप्रायः इत्यं हि लौकिकी गाथा कस्यचिदु-
पस्य षट्यो नापितः कश्चित्, प्रातः समस्तनगरमन्विष्य-
तिरमणीयतमो बालो मे दर्शनाय त्वयाऽऽनेतव्य इति,
नृपेणाज्ञप्तः प्रातरुत्थाय सर्वं पुरमन्विष्य दृष्ट्वापि च तत्र
तत्रातिरमणीयतमान्बालान् स्वपुत्रतुल्यानमत्वा तमेव
राजवेश्मनि नीत्वा निवेदयामास स्नामिन्नानीतोऽयं
द्वितीय इव रतिपतिरतिमनोप्राकृतिर्बाल इति राजा
च तमुपशान्तान्नालङ्काराभं खल्वाटकाणं स्थूललम्बो-
दरं कश्चिद्वस्त्राज्जङ्घमालोक्य उपहासमयं मे खलु कृत-
वानिति मत्वा चुकोप उवाच च अरे जालम् किमिद-
मुपहासनं क्रियते इति । नापितस्य कूपितं नृपं ज्ञात्वा
कृताञ्जलिर्भूत्वा च राजेन्द्रमौले ! तव चरणसुपालभे
प्रायमुपहासः किन्तु मे मनसीत्यमेव निश्चयो नास्त्ये-
तादृशस्त्रिलोकां तव पुत्र्यां तु का कथेति राजा च
मृत्युमेतादृश्येव स्नेहातिशयवशंवदस्य चित्तस्य दशेति
मत्वा कोपं तत्याजेति । तथा च यथाऽतिक्लृप्तेऽपि
पुत्रे रागातिशयवशाच्चापितस्य सर्वोत्तमत्वधीकृत्या मन्द-
धियां केषाञ्चिज्जन्मान्तरीयसंस्कारप्रयुक्तरागातिशयवशात्
कश्चिदतिक्लृप्तेऽपि देवे सर्वोत्तमत्वधीः परित्यज्य च
हरिहरादींस्तदुपासने प्रवृत्तिरित्येवं विषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।
- ७७ पङ्कप्रचालननप्रायः “प्रचालनाद्भि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं
वरम्” इत्युक्तदिशा पङ्कलेपने प्रचालनमपेक्ष्य पङ्क-
स्पर्शनमेव न कर्तव्यमिति लोकप्रसिद्धिवदन्यत्वापि अनि-
ष्टसाधनस्य कारणान्तरेण निवारणमपेक्ष्य अनिष्टसाधन-
मेव न कर्तव्यमिति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

- ७८ पङ्कप्रचालननप्रायः यथा दशभिः पङ्करस्यपक्षिभिः
स्त्रयत्नैरेकां पङ्करे क्रियासत्ताया तस्य चालनं तिर्य-
गूर्ध्वनयनं च क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैरेकां प्राणनरूपां
क्रियासत्ताया देहचालनं क्रियते इति सांख्ये स्थितम् ।
- ७९ पङ्करसत्तपक्षिन्यायः पङ्करस्या विहंगासत्ता यथेष्टसत्-
त्वस्य यथा देशान्तरं गच्छन्ति तथा जीवः वस्त्रान्मुक्त
जङ्घाकांशे तिष्ठतीति जैनमते स्थितम् ।

- ८० पाषाणेषुकानप्रायः यथा तलादपेक्षया कठिनाया अपि
इष्टकायाः पाषाणामपेक्षया मृदुत्वम् एवं यत्र विवक्षा
तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

- ८१ पिष्टपेषणनप्रायः पिष्टस्य पुनःपेषणं यथा निरर्थकम्
एवं कृतस्य करणं दृष्टेति विवक्षायां प्रवृत्तिः । तथा-
चोक्तं “कृतस्य करणं नास्तीति” ।

- ८२ पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्तापि नष्ट इति नप्रायः
अभीष्टान्तराशया व्यापारवतस्तन्मूलं यत्र नश्यति
तत्रास्य प्रवृत्तिः तथा च दृष्टिमिष्टवतोमूलं विनष्टमिति
नप्रायविषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।

- ८३ प्रपाणकनप्रायः मितादिनानाद्रव्यैर्निमित्तैर्यथा एको-
ऽङ्गुतरसोनिष्पाद्यते तथा यत्र अनेकसाधनैस्त्रिरूपः
पदार्थो जायते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा विभावास्तुभावा-
दिभिः शृङ्गारादिरसामिव्यक्तिः एवमनग्रत्वापि ।

- ८४ प्रासादवासिनप्रायः एक एव देवदत्तः प्रासादस्योपर्य-
धस्ताच्च कालभेदेन वसन्नपि प्रासादवासप्राधान्ये प्रासा-
दवासोत्प्रेष्यते तथाऽनग्रस्य प्राधान्यप्रमर्शेण व्यपदेश
विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

- ८५ फलवत्सहकारनप्रायः यथातिमधुरपक्वफलनमितया-
खोऽतिशौरभ आच्छद्यः स्वसुपसन्नं खाद्यार्थिनं जनं
फलं परिमलं चाप्राश्चितसपि ददातीति तथा विवक्षा-
यां प्रवृत्तिः ।

- ८६ वज्रराजपुरनप्रायः एकस्मिन् पुरे यदा वज्रो राजान-
कृदा तेषामेकमत्याभावेन यथा प्रजानां क्रोशस्तथा एक-
स्मिन् देहे नानेन्द्रियाणां कर्तृत्वे स्वीकृते मिथोविरोधा-
च्चैकमपि सिध्येत् । तथा हि यदा चक्षुर्दर्शनाय प्रवर्त्त-
मानं भवति तदा अन्तर्गानि च इन्द्रियाणि स्वस्वक्रिया-
निर्वाहोद्यतानि भवन्ति चेत्तदा दर्शनादि नैकमपि न
जायते एवं विवक्षायां प्रचारः ।

- ८७ बल्लहकाकष्टमृगनप्रायः यथा तल्लवलेः बल्लभिर्ह कैराकष्टस्य
मृगस्य न नियतैकत्वं स्थितिरेवं यत्र बल्लूनां परस्पर-
विरोधस्तत्र नैकस्य स्थिरतेत्येवं विषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।

- ८८ बल्लनामसुपहोनाय इति नप्रायः असुपहः साहाय्यं
नप्रायः नप्रायास्तीतेरनपेनोऽर्थस्तदुपेतः कार्यसाधक
इति यावत् यथाहुः “बल्लनामसुपहोनायां मेहनं
कार्यसाधकम् । तथैः संपाद्यते रज्जुस्रया नागोऽपि
वध्यते” इति तथा विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

- ८९ बिलवर्त्तिगोधानप्रायः बिले गत्ते वर्त्तमानायाः गोधाय-
विमजनं विमलकधर्मेण निर्देशो यथा न सम्भवति तस्य
अदृष्टत्वादेवमज्ञातपरिब्रजानस्य तद्दृष्टव्याय प्रवृत्तिः
भैरवीत्येवं विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

६१ ब्राह्मणपामनप्रायः यथा पामने अनग्रेषु वर्षेषु यस्तत्सपि
ब्राह्मणाणां वाङ्मये ब्राह्मणपाम इत्युच्यते एवं
विवाद्यायामस्य प्रवृत्तिः । एवं मल्लपामनप्रायादयो-
ऽपि प्राधानप्रविषयायां “प्रधानेन व्यपदेशो भवतीति”
न्यायविषये प्रवर्तन्ते

६२ ब्राह्मणभ्रमणप्रायः भ्रमणो बोद्धव्यतिः तस्याशास्त्रीय-
विधिना तत्तत्प्रतिष्ठापककक्षादेव्यक्तनित्यादिकर्मणश्च
तदानीं ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाभूतपूर्वेण ब्राह्मणत्वेन
निर्देशस्तथा यत् भूतपूर्वगत्या निर्देशस्तत्वास्य प्रवृत्तिः ।

६३ भिक्षुपादप्रसारणप्रायः यथा कश्चिद्विस्तृत्येष्टभोजनाच्छाद-
नवास्तुहादिकामार्गं कस्यचिद्विनो नष्टे प्रविश्य युग-
वत् सर्वाभीष्टालाभं मन्यमानः प्रथमं धनिष्टहे मे पादप्र-
सारणमस्तु पश्चादनेन परिचयस्तत्पाद सर्वं स्नामीष्टं संपा-
दयिष्यामीति धिया स्वस्यामपि भिक्षां वञ्च्य मन्यमानः
पश्चात् क्रमेण स्नामीष्टं सम्पादयति एवं यत् विवक्षा
तत्वास्य प्रवृत्तिः ।

६४ मज्जनोन्मज्जनप्रायः यथा नद्यादौ पतितः सनरणान-
मिच्छः कदाचिन्मज्जति कदाचिदुन्मज्जति । एवं दुष्ट-
वादिना स्वपक्षसमर्थनाय यतमानेन प्रवक्तव्यमनासाद्य
क्षिप्र्यते इति यत् विवक्षा तत्वास्य प्रवृत्तिः ।

६५ मणिमन्त्रनप्रायः मणिमन्त्रादीनां वज्रेदीर्घं प्रति यथा
स्नातन्त्येण प्रतिवन्धकत्वम् लोकविद्वन् न च तत् युक्तप्र-
मेया एवं कामिनीजिज्ञासाया अपि ज्ञानमात्रं प्रति-
प्रतिवन्धकत्वमित्येवं यत् पृथक् प्रतिवन्धकत्वं तत्वास्य
प्रवृत्तिः ।

६६ मण्डूकतोलनप्रायः केनचित् कापटिकवणिजा स्नामी-
ष्टमानपुरणार्थं मण्डूकैश्च भेद्यद्व्यसङ्गकारेण तुल्यमानो-
पितेषु मध्ये कतिचिदुत्तु तस्य यदा पलायन्ते तदा
तस्य यथा कपटव्यक्तिर्भवति एवं यत् विवक्षा तत्वास्य
प्रवृत्तिः ।

६७ मरणादहं व्याधिरितिनप्रायः परमिति सामानग्रेन
क्षीयम् । अत्यन्तदुःखजनकविषयोपस्थितौ यथा तदपे-
क्षयाऽत्यदुःखजनकस्त्रीकारो तथा विवक्षायामस्य प्र-
वृत्तिः । अत्रैव विषये “मारणाय नष्टहीतोऽङ्गच्छेदं
स्त्रीकरोतीति, नप्रायोऽपि प्रवर्तते “वर्षनाशे समुत्पन्ने
अर्धे” त्यजति पण्डितः” इति सर्वजनोपप्रसिद्धेः ।

१०० सुझादिषोकोद्धरणप्रायः सुझादेतन्नामकतृणविशेषादि-
षोका गभस्स कोमलं तृणम् । बहिरावरकतया स्थि-

तानां स्थूलतृणानां सुझास्यानां विभजनेन येषोषोका
समुद्भियते तथा यत् विवक्षा तत्वास्य प्रचारः ।

१०१ यत्कृतकं तदनित्यमिति नप्रायः कृतकं कार्यं जनप्रभावं
इति यावत् तथा च कार्यभावस्य उत्पत्तेः प्रागस्तत्त्वेन
प्रागभावप्रतियोगित्वात् न प्रागभावाप्रतियोगित्ववदित-
नित्यत्वम् । ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेऽपि भावत्वा-
भावात् न व्यभिचार इति तार्किकाः । वेदान्तिमते
तु ध्वंसस्यापि नाशस्य पुनर्गमनं न भावत्वं विशेषणीय-
मिति भेदः ।

१०२ यत्प्रोभयोः समोदोषो न तत्रैकोऽनुयोज्य इति नप्रायः
वादिप्रतिवादिभ्यां नृक्षपक्षयोर्यत् तस्योदोषो न तत्र
एकः पर्यनुयोज्यः स्वपक्षेऽपि तदोषसत्त्वात् इत्येवं यत्
विवक्षा तत्वास्य प्रवृत्तिः “यत्प्रोभयोः समोदोषः परिहा-
रोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोज्यस्तदोषादर्थविचा-
रणे” इति संप्रमाणं प्रवक्तव्यम् ।

१०३ यद्विषययोः कार्यकारणभावोऽस्ति बाधके तत्सामा-
न्ययोरपीति नप्रायः यथा तार्किकाणां घटत्वकुलान्न-
कृतित्वादिना कार्यकारणभावे सिद्धे कार्यत्वेन कृतित्वे
न च कार्यकारणभावः नतु कुलान्नकृतित्वेनैव द्रव्यत्वेन
घटादिकं प्रति कारणत्वं तथात्वे तयोरनप्रासिद्धत्वेना-
कारणत्वं स्यात् कारणतां प्रति अनप्रासिद्धेवौपक्षत्वात्
अतएव न द्रव्यत्वेन दण्डादिघटादिं प्रति, कारणत्वं
नापीन्द्रियत्वेन मत्स्यत्ववच्छिन्नं प्रति, इन्द्रियत्वस्यैक-
स्याभावदि त”

१०४ यादयं सुखं तादृशी चपेदेति नप्रायः तत्स्वरूपपरिहार
विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः । [विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१०५ यादयो यच्चत्तादृशो बहिरिति नप्रायः तत्स्वरूपपरिहार
१०६ येनोक्तस्य येन चोपसंक्षिप्यते स वाक्यार्थ इति नप्रायः
यथा गिरिरग्निमान् इति प्रतिज्ञावाक्येन पवेतस्यैवो-
पक्रमः तस्याहङ्गितानिति निगमनवाक्येऽपि गिरेरेव
वज्रिमत्त्वेन बोधात् स एव वाक्यार्थएवमनप्रापि ।

१०७ योजनप्राप्यायां कावेर्यां मल्लवन्धनमिति नप्रायः कावेरी
नदीविशेषः मल्लः कैवर्त्तभेदस्तद्विशेषः वस्त्रभेदस्य वन्धनं यदा
मल्लो वाङ्मयुक्तगुणस्तद्वन्धनोन्मत्ततवाससां कटौ वन्धनं
मल्लवन्धनं तच्च नदीतारणाय कार्यमिति लोकप्रसिद्धम् ।
तद्यथा योजनमार्गेण प्राप्यायां तस्यामयुक्तं तथा यत्
विवक्षा तत्वास्य प्रचारः ।

१०८ रक्तपटनप्रायः यदा तु निराकाङ्क्षेऽपि वाक्ये आकाङ्क्षा-

सुखाद्यैकवाक्यता क्रियते तदा रक्तपटनप्रायप्रवृत्तिः
यथा पटोऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षापि कीदृश इत्या-
काङ्क्षासुखाद्यै रक्त इत्यनेनैकवाक्यता क्रियते तथा प्रक-
तीनां दर्शपूर्णमासादीनां स्वपकरणस्याङ्गैर्निर्द्देशोपका-
राकाङ्क्षाणामनारम्भाधीताङ्गैः, विप्रतीनां चातिदिष्टाङ्गैः
परिपूर्णानां शरमवादिभिः सहोत्पिताकाङ्क्षाधिरहेऽप्यु-
त्थापिताकाङ्क्षान्वय इत्येवं विधयेऽस्य प्रचारः ।

१०८ राजपुरप्रवेशनप्रायः विशद्वृत्ततया राजपुरप्रवेशे राज-
पुररक्षकैस्ताडनादिकं क्रियेतेतिभिराश्रयोभूततया यथा
तत्पुरप्रवेश एव सुदृष्टतया यत् कार्यकरणस्य विवक्षा
तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१०९ लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति नप्रायः सजातीय
विजातीयव्यावर्तको लक्ष्यवस्तुगतः कश्चित्कौके वेदे वा
प्रसिद्धो धर्मः लक्षणं तेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनायां
जातायां प्रमातृसद्वृत्तः प्रमाणेन तद्वशच्छति यथा
ताभ्यां वस्तुसिद्धिस्तद्वृत्तहारयोग्यतया ज्ञानं, तथा
च यथा गन्धवत्त्वादिनक्षणेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च पृथि-
व्यादिसिद्धिस्तया यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

११० लूतातन्तुनप्रायः लूता कीटविशेषः सा यथा स्नेहेहात्
तन्तुं निर्माति संहरति च स्नेहे, यथा च तस्याः
स्नेतः तन्तुनिर्माणे स्नेतः निमित्तकारणत्वरूपकर्तृत्वं,
स्नेहेहामेवया उपादानकारणत्वम् एव ब्रह्मणः जगतं
स्नेतः कर्तृत्वं, स्वशक्तिमायाद्वारा उपादानत्वं च एवञ्च
जगत् स्वशक्त्या निर्माति स्वशक्तौ संहरति च इत्येवं
विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१११ लोटनगुडनप्रायः लोटस्य उपमर्दकः लगुडो यथा, तथा
उपमर्द्योपमर्दकयोः साचिव्यविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

११२ लोहचुम्बकनप्रायः चुम्बकः सणिभेदः स यथा निष्क्रि-
योऽपि सन्निधिमात्रेण लोहस्याकर्षकः तत्क्रियाहेतुश्च
भवति एवमसङ्ख्याकर्तुरपि पुरुषस्य प्रकृत्यादिक्रिया-
प्रवर्तकत्वमित्यादि यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

११३ वरगोडीनप्रायः गोडी बध्नवरपक्षयोः अन्योन्यवात्तां
वरस्य वरशाभाय गोडी वरगोडी वरवध्नवन्मूनामन्योन्य-
गोडी तथा ऐकमये सति वरत्वाभरूपमेकं कार्यं यथा
निष्पाद्यते एवं यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

११४ वरघाताय कनप्रायरणमिति नप्रायः विप्रकृत्यायां घातायां
यत् वरस्य घातः सम्भाव्यते तत् तां नोदहेत् एवं विव-
क्षायामस्य प्रवृत्तिः । तथा च अनिष्टान्नरपातादिप्रभा-

यनायाम् यमीष्टहेतुरपि वस्तु न वरणीयमित्येवं तन्नाय
तात्पर्यम् । अयमेव नप्रायः कश्चित् “नहि वरघाताय
कनप्रास्तदाहयतीति” नप्रायतया पश्यते ।

११५ वज्रधूमनप्रायः धूमरूपकार्यदर्शनात् यथा कारणरूप
वज्रेरनुमानं तथा यत् कार्यविक्रमेण कारणानुमानं
तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

११७ विप्रसङ्गाटनप्रायः अयं नप्रायः शोकैनाभियुक्तैर्नि-
वृद्धो यथा “सत्ताटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्ता-
पितो सक्तो वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशादित्यस्य मू-
लतः । तत्तास्य सङ्गाफलेन पतता मग्नं सगद् गिरः
प्रायोगच्छति यत् भाग्यरहितत्वापदां भाजनमिति” ।
तथा च इटान्नरं समीहमानस्यामीष्टप्राप्तिद्वैतः प्रत्यु-
तानिष्टप्राप्तिरित्येवं यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

११८ विधेय्ये विशेषणं तत्तापि च विशेषणमिति न्यायः भूतलं
जलवद्दृष्टवदित्यादौ भूतले घटोविशेषणं स च भूतलांगे
विशेषणमितिरोत्या यत् भाषते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

११९ विप्रमक्षणनप्रायः विप्रमक्षणं दिव्यभेदः । तस्य यथा
सत्याभिसम्बन्धानिष्टानुत्पादकत्वम् मित्याभिसम्बन्धा-
निष्टहेतुत्वमेव यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः । तत्प-
कारमाह नारदः “दद्याद्विषं सोपवाधो देवत्राङ्गम-
न्निधौ । धूपोपहारमन्त्रेषु पूजयित्वा महेश्वरम् ।
द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिसम्बन्धे स्थिते । उदङ्मुखः
प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात् समाहितः” इति । विषञ्च
वत्सानाभादि प्याहाम् “शङ्खिणो हस्तनाभस्य हिमजस्य
विषस्य च” इति पितामहस्मृततेः । शुङ्गत्वाशुङ्गत्वपरीक्षा
तु याज्ञवल्क्येनोक्ता “यस्य वेगैर्विना जीर्णैश्च हिं तस्य
विनिर्दिशेत्” इति । विषवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः
“धातोर्धात्वन्तरं प्राप्तिर्दिप्रवेग इति स्मृतः” इति वचनात्
तेषां लक्षणानि तु विप्रतन्त्रादुबोध्यानि । “पूर्वाह्णे
शीतले देगे विषं देयं तु देहिनाम् । घृतेन योजितं
लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशदगुणान्वितम्” इति पितामहोक्तमितं
देयम् । तथा च एवं विषे पोते यावत्करतानिकागत-
पञ्चकं तावत्कालः प्रतीक्षणीयः अनन्तरं चिकित्सनीयः
“पञ्चतानागतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति
संगुहस्ततः कृत्यात् चिकित्सितम्” इति वचनात् यदा
तु सविकारस्तदाऽशुङ्ग इत्यर्थात् सिद्धम् ।

१२० विप्रवृत्तनप्रायः अन्योऽल्लक्षणावदात्तां विषस्य दृष्टोऽपि
कृतचित्कारणात् सम्बन्धवर्धयित्वा स्वयं हेतुमनर्हः

इति नप्रायार्थः एवं स्थाजितस्थानिकदृष्ट्यापि स्वयं नाशन-
नयुक्तमिति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१२१ वीचितरङ्गनप्रायः यथा वीच्यान्तरङ्गान्तरसम्यद्वये तेन
च पुनस्तरङ्गाररित्वेयं यत् परस्परया उत्पत्तिस्तत्तास्य
प्रवृत्तिः “वीचितरङ्गनप्रायेण तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता”
भाषा० “प्रथमशब्देन वह्निर्दिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दो नैव
चान्यः शब्दो जन्यते तेन चानुसृष्टद्वयापकः एवं क्रमेण
श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते” सि०सूक्ता० ।

१२२ बीजाङ्कुरनप्रायः बीजं विना नाङ्कुरो जायते अङ्कुरं
विना च न बीजोत्पत्तिः इत्येवं यत् परस्परकार्यकार-
णभावस्तत्तायं नप्रायः प्रवर्तते तथा च बीजजातीयं प्रति
अङ्कुरजातीयं, अङ्कुरजातीयं प्रति च बीजजातीयं कार-
णमतो बीजाङ्कुरप्रवाहोऽनादिः तथा च यद्बीजं प्रति
यदङ्कुरस्य कारणत्वं तदङ्कुरं प्रति तद्बीजस्य न कारण-
त्वमतो नान्योन्याश्रयः एष च प्रामाणिकत्वात् गृह्यते
यत् च न प्रामाणिकत्वं तत् नानादित्वकल्पनेति प्रामा-
णिकप्रवाहस्यैवानादित्वकल्पना नान्यस्येति सिद्धान्तात्
सूचितं च तथा शा०भा० यथा
“तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं शरीरत्वमिति चेत् न शरी-
रसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्गर्भाधर्मयोरालम्बतत्वासिद्धेः । शरी-
रसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रस-
ङ्गादन्वपरस्परैवैषा अनादित्वकल्पना” भा०, “कात्मनः श-
रीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः तस्यां च सत्यां सम्बन्ध-
रूपजन्मेत्यनग्नौनप्राश्न्यादिकस्यासिद्ध्या द्वितीयस्यासिद्धिः
स्यादिति परिहरति नेत्यादिना नन्वेतद्देहजनप्रधर्मा-
धर्मकर्मण एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे सादनग्नौनप्राश्न्यः
पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्व-
देहकर्मणः तद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, तत्पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदे-
हकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदनादित्वाच्चायं दोष इत्यत
स्याह अन्येति व्यप्रमाणिकीत्यर्थः । न हि बीजाङ्कुरः
ततो बीजान्तरञ्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तथात्मनो देह-
सम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः नाप्यस्ति कश्चिदागमः
प्रत्युतासङ्गो हीत्यादि श्रुतिः सर्वकालं वारयतीति
भावः” चानन्दगिरिणा ।

१२३ वृक्षप्रकम्पननप्रायः यथा वृक्षमारुहः अधःस्थेन केन-
चिद् नरेण प्रथममियं शाखा प्रकम्पयितव्या अन्येन
च प्रथममियं शाखा प्रकम्पयितव्येति निश्चिन्नाशाखा
प्रकम्पने नियोजितप्रदधःस्थेनैव केनचित् सर्ववृक्षप्रकम्पने

नियोजितः सन् सर्वैः प्रथमशाखाविशेषप्रकम्पनस्याद्यपि
त्वेन यौगपद्यस्यासम्भवेन क्रमविकल्पोपगमेऽपि सर्वा-
विरोधासिद्धेः तद्विकीर्षया सर्वं वृक्षं प्रकम्पयति तत्-
प्रकम्पनेन हि सर्वाः शाखा अपि प्रकम्पिताः स्युरिति
भवति सर्वैरविरोधः एव यत् सर्वाविरोधेनाचरणं
तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१२४ वृक्षकुमारीवाक्यनप्रायः अयं नप्रायो महाभाष्ये व्या-
ख्यातः “तद्यथा वृक्षकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृषीषेति
सा च वरमवृणीत एता मे वृक्षवीर्यतमोदनं काञ्चन
यात्रां भुङ्गीरन्निति न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः
एताः कुतो गावः कुतो धानप्रादिकं तत्तायया एकेन
वाक्येन पतिः एता गावो धानं हिरण्यञ्चेति सर्वं
संगृहीतं भवतीति तथा तत्तदुपासनया मोक्षप्रतिपा-
दकवाक्यैरपि चित्तशमादिश्रवणादिसाधनसहिततत्त्वज्ञानं
च यदन्तरेण मोक्षासिद्धिस्तत्सर्वं संगृहीतं भवतीति
एवमेकवाक्येयत्वं नानार्थप्रतिपादनं तत्तास्य प्रवृत्तिः
अयं च वृक्षकुमारीवरनप्रायः इति कश्चित् पठते ।

१२५ वृक्षमिष्टवतो मूलमपि विनष्टमिति नप्रायः वृक्षमिष्ट-
प्रयोगे अक्षमर्णात् प्राप्यंशभेदलाभः तामिष्टवतः उत्तम-
र्यस्य अक्षमर्णदौष्ट्यात् यथा मूलं नश्यति एवं यत्
अभीष्टान्तरसम्पादानाय प्रयतमानस्य मूलं नश्यति तत्तास्य
प्रवृत्तिः ।

१२६ शङ्खवेदानप्रायः वेलाविशेषे शङ्खध्वनिविशेषः यत् निव-
सितः तत् शङ्खध्वनिना वेलाविशेषज्ञानं यथा जायते
तथा यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः । यथा चैत्रोत्तरं
वैशाखः वैशाखोत्तरं ज्येष्ठ इति क्रमविशेषज्ञानं शङ्ख-
वेदानप्रायादिति स०त० रघु० ।

१२७ शतपलपलभेदननप्रायः यथा सूच्या शतपलभेदने कालः
यौगपद्यप्रतीतिर्भवति तथा हि प्रथमपलं सूचीक्रियया
तस्याः पलेण संयोगः द्वितीये पलावयवयोः क्रिया
तृतीये तयोर्विभागः तृतीये पारम्भसंयोगनाशः पञ्चमे
पलनाश इति प्रतिपलभेदने वृक्षचणविलम्बस्य युक्तिः
सिद्धत्वात् तथा दीर्घशङ्खुल्यादिभक्षणदौ रासनादि-
ज्ञानानां यौगपद्यप्रतीतिर्भवति इति एवं क्रमेण जाय-
मानायां यौगपद्यभ्रयो यत् विवक्ष्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१२८ शते पञ्चाशदिति नप्रायः व्यापकशतसंख्यायां यथा
व्याप्यपञ्चाशत्संख्या निविष्टा एवं यत् व्यापके व्याप्यस्य
निवेशस्तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१२८ शालिसम्पत्तौ कोद्वयाननन्यायः शालिः उत्तमधानप्रभेदः कोद्वयः अधमधानप्रभेदः उत्तमवस्तुसङ्गावे यत्ताधमवस्तुमेवं तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१२९ श्यामरक्तनन्यायः घटादौ श्यामगुणनामे यथा रक्तगुणोत्पत्तिरेव यत् पूर्वगुणनामे अपरगुणसमावेशस्तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१३१ श्यालगुणकनन्यायः इत्थं लौकिक्याख्यायिका कश्चित् पुरुषः स्वगृहे वर्त्तमाने गुनि श्यालनामसङ्केतं कृतवान् सङ्गा च तद्गार्वा तं भ्रातरं मनुरते स च यदा तस्याः कोपोत्पादनाय तं श्वानं प्रति गालीर्ददाति स तदा साति-कोपपरीतात्मीयतयाऽतिदुःखवती बभूवेति तथा च स्वाभ्रातरि गुनके भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भाय्यायाः कोपोत्पादनाय भ्रान्ता गुनकनिन्दाक्रयते तथात्यन्ताभिज्ञेऽपि तत्तद्विष-ह्वावच्छिन्ने परमेश्वरे भेदभ्रमवतां कोपोत्पादनाय शास्त्रेण तद्विषयविषयवच्छिन्नपरमेश्वरनिन्द्याव्याजेनेतरविषयवच्छिन्ने शस्तुतिः क्रियते इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा श्यालगालिप्रदाने वक्तृतात्पर्यभावेऽपि श्यालैक्येन तात्पर्यभ्रमात्तस्याः कोपोत्पादस्तथा शास्त्रस्य ब्रह्मविष्णुाद्यपकर्षे तात्पर्यभावेऽपि तेषां कृत्वविराडादिनामसांभवेन तात्पर्यभ्रमवतां कोपादिः । इत्यास्तु विशेषो यत्तस्य कुपितप्रियासुखावलोकनाय प्रवृत्तिः शास्त्रस्य तु सारण्याय गृहीत इति नन्यायेन कथञ्चिदेक्यबोधनायेति भेदः ।

१३२ सन्दंशपतितनन्यायः सन्दंशः । (सँडाशी) इति यस्य प्रसिद्धिः तेन स्थाययवयोर्मध्यपातिनः पदार्थस्य यथा ग्रहणम् एवं पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोर्ग्रहणेन तन्मध्यस्थपदार्थस्य ग्रहणं यत् विवक्ष्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१३३ सन्निकृतादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति नन्यायः शाब्दबोधयोग्यतया साकाङ्क्षस्य स्थायान्वयबोधप्रयोजकतेति नियमेन तस्य चासत्तिक्रममनादित्य अन्यययोग्यपदार्थवाचकशब्दस्य व्यवहितत्वेऽपि चासत्तिं प्रकल्पयथा काव्यादावन्वयः एवं यत् साकाङ्क्षकत्वं तत्रैव तस्यान्वय इति यत् विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१३४ सन्निकृते बुद्धिरन्तरङ्गमिति नन्यायः सन्निकृष्टविप्रकटयोर्यत्नोभयोरन्वयसम्भावना तत् सन्निकृष्टस्यैव चासत्तिबलादन्यः न विप्रकटस्येत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१३५ समूहालम्बननन्यायः यत् उपस्थितपदार्थानां विशेषणविशेषभावेनान्वयासम्भवः तत् उपस्थितपदार्थानां

समूहालम्बनवैव बोधः यथा घटः पटश्च इत्यादौ घटपटयोर्बभूवोरेव विशेष्यता । समूहालम्बनबोधे च विशेष्यताद्वयम् संशये तु एका विशेष्यतेति भेदः ।

१३६ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्टते इति नन्यायः पशुना यजेतेत्यादौ यागे एकत्वविशिष्टपशुकरणकत्वविधेयं न तु पशौ एकत्वं यागे च पशुकरणकत्वमित्येवं विधेयद्वयम् । एवमनन्यापि ।

१३७ सर्वं विशेषणं सावधारणमिति नन्यायः यथा श्वेतः शङ्ख इत्यादौ श्वेत एवेत्यर्थपरत्वमेव नन्यापि ।

१३८ सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नन्यायः क्वधारणवाचकस्याभावे यत्तावधारणं प्रतीयते तत्तास्य प्रवृत्तिः । एवकारादिसत्त्वे तु तस्यैवावधारणवाचकत्वम् न तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१३९ सर्वापेक्षानन्यायः बहुषु निमग्नितेषु एकास्मिन् आगतेऽपि यथा न तस्यै भोजनं दीयते अपेक्षते च सर्वान् एवं यत् सर्वापेक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१४० सविशेषणे हि वर्त्तमानौ विधिनिषेधौ विशेषणसुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति नन्यायः यथा घटाकाशमानय न मण्डाकाशमित्वानयनविषयौ विधिनिषेधौ विशेष्ये आकाशे बाधादुघटादिरूपं विशेषणसुपसंक्रामतस्तथा यत् विवक्षा तत्तास्य प्रचारः । न च निषेधस्य कथं बाधः तस्य प्रसक्तिपूर्वकतया तदभावेऽनुपपत्तेः किं चात्र विधिनिषेधशब्दौ भावाभावमात्रबोधकौ तथा च घटाकाशोऽज्ञानीतो न मण्डाकाशः घटाकाश उत्पन्नः शरावाकाशो विनष्ट इत्यादौ भावाभावौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणसुपसंक्रामतस्तथा विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः । विशेष्ये बाधाद्विशेषणे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः ।

१४१ साक्षात् प्रकृतौ विकारलभ्य इति नन्यायः यथा घटादीनां लयः स्वप्रकृतौ कपालादावेव न तु परमाण्वौ तथैवानुभवादित्येवं विकारस्य स्वप्रकृतिलभ्यो यत् विवक्ष्यते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

१४२ सावकाशनिरवकाशयोर्मध्ये निरकाशोवल्लयान् इति नन्यायः सम्भवद्विषयान्तरः सावकाशः अतथाभूतो निरवकाशः तेन निरवकाशेन सावकाशोविधिर्बाध्यते यथा माहिंस्यात् सर्वाभूतानीति निषेधवाक्यं निरवकाशेन श्वेतमात्रभेदेति वाक्येन बाध्यते हिंसाया वैधेतरविषयकत्वसम्भवेन तत् तस्य सावकाशत्वात् पञ्चालम्बनस्य विषयान्तराभावात् न तस्य सङ्कोच एवमनन्यापि ।

१४३ सिंहावलोकनन्यायः सिंहे यथा कञ्चिन्मृगं हत्वाप्ये

गच्छन्त्योऽपि कश्चित् नृगच्छेत् स्यात्तदा तमपि हन्या-
मिति बुद्ध्या प्रवृत्तिर्लोकनं पुरोदेशालोकनञ्च करोति
हन्ति च दृष्टिपथमागतं नृगादिकं इति प्रसिद्धम् तथा
एकस्य शब्दस्य पुरतः प्रवृत्ते च यत् उभयोरन्यस्यत्वात्
प्रवृत्तिः ।

१४४ सूचीकटाहनप्रायः सत्यायाससाध्या सूची बह्वायास
साध्यः कटाहः यथा तयोर्निर्माणाय प्रयतमानस्य
प्रथमं सत्यायाससाध्ये सूचीनिर्माणे प्रवृत्तिः ततो
बह्वायाससाध्यकटाहनिर्माणे एव यत् बह्वायाससाध्य-
सपेक्ष्य सत्यायाससाध्यस्य निर्देशादि तत्वात् प्रवृत्तिः ।

१४५ सूत्रशाटिकानप्रायः सूत्रस्य शाटिकोपादानत्वेऽपि यथा
भाविन्या शाटिकासंज्ञया निर्देशस्तथा यत् भाविन्या सं-
ज्ञया उपादानस्य कार्यसंज्ञया निर्देशस्तत्वात् प्रवृत्तिः ।

१४६ सोपानारोहणप्रायः यथा प्रासादमारोढुकामः क-
श्चिद्युगपदारोढुमशक्तुं पूर्वं पूर्वं कक्षां परित्यज-
न्नुत्तरासुत्तरां च कक्षमारोहन् क्रमेण प्रासादमारोहति
तथा स्वरूपभूतमपि ब्रह्म अज्ञानेन व्यवहितमिवापन्न-
मात्मत्वेन ज्ञातुकामो सुखलुः सहसा साक्षात्कर्तुं मशक्तु-
वन् पुत्रादाराभ्यामनन्दमयान्तेषुत्तरस्त्रिंशुत्तरस्त्रिंशत्मात्म-
बुद्ध्या पूर्वेषु पूर्वेष्व्मात्मत्वबुद्धित्यागे कृते सति क्रमेण प्रप-
ञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जानातीति एवमा-
दिषु तस्य प्रवृत्तिः ।

१४७ सोपानारोहणप्रायः यथा हि येन क्रमेण सोपान-
मारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततोऽवरोहन्तीति लोके
प्रसिद्धं तथा पञ्चकोषावतरणक्रमेण अद्वैततत्त्वे
बुद्धिमारोहयितुमशक्तो भोग्यभोगायतनतदाश्रयचतुर्द-
शभुवनतदाधारब्रह्मण्डानि पञ्चीकृतपञ्चभूतमात्राणि
न तेभ्योऽतिरिच्यन्ते इति सम्भावयेत् पञ्चीकृतानि ।
भूतानि सूक्ष्मगुरोराणि चापञ्चीकृतभूतेभ्यो नाति-
रिच्यन्ते इति जानीयात् । एवं गन्तव्यमात्रात्मिकां
पृथिवीं रसतन्मात्रात्मकास्मात्मात्वेन भावयेत् अपञ्च रूप-
तन्मात्रात्मकनेजोमात्रत्वेन, तच्च तेजः स्पर्शतन्मात्रात्मक
वायुमात्रत्वेन, तच्च वायुं शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्रत्वेन,
तच्चाकाशं स्वरूपभूतमायोपहितमहेन्द्रमात्रत्वेन
भावयेदिति एवं च यथा पूर्वोक्तक्रमेणावरोहणात् सुखेन
भूमिं प्राप्नोति तथैवानेन विपरीतक्रमेण भावनात् सुखेन
भूमानमद्वितीयं शिवमाप्नोतीति । प्रलयोऽप्यनेनैव व्युत्-
क्रमेण भवतीति बोध्यं साक्षात् प्रकृतौ विकारलभ्य इति

न्यायात् तथा च स्मर्यते “जगत् प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथि-
व्यपञ्च प्रलीयते ज्योतिष्प्रापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायो
प्रलीयते । वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले संप्रलीयते” इति ।

१४८ स्थविरलगुडन्यायः दृढहस्तपातितलगुडस्य यथा यथा-
स्थानं न पतनमेव लगुडस्थानेऽपातेऽस्य प्रवृत्तिः ।

१४९ स्थूणा निखननप्रायः स्थूणा नृहस्तम्भभेदः तस्या निख-
ननदाढ्यार्थसुतोत्तोष्यः पुनः पुनः कराभ्यां चालयित्वा यथा
निखननं क्रियते एवं समर्थितपक्षस्य दाढ्यार्थसुदाह-
रणयुक्तप्रादिभि पुनः पुनर्यत् समर्थनं तत्वात् प्रवृत्तिः ।

१५० स्थूलास्त्वतीनप्रायः यथा हि भुवमस्त्वतीञ्च दर्श-
यतीति विधिवत्ताद्वारवधोरस्त्वतीदर्शने प्राप्ते सूक्ष्मतमा-
यास्तस्याभटिति दर्शयितुमशक्यतया अस्त्वती दृश्य-
तामित्युक्ते चन्द्राद्यपेक्षया दृश्यत्वा अतिदूरस्थत्वेन-
नभस्सलस्यमेव किञ्चिदस्त्वतीत्वेन द्रव्यं दृश्यतामित्युक्ति-
निर्देशेन तावच्चन्द्रमस्त्वतीत्वेन वदति ततश्चन्द्रेतरास्त-
त्समीपस्यास्तारकाः, तत इतरतारकाभिन्नाः सप्त-
र्षिसंज्ञिकाः समीपतराः, ततस्तन्मध्यवर्तिनीं वसिष्ठ-
रूपां समीपतमां तारकामस्त्वतीमित्युक्ता तत्पार्श्व-
वर्तिनीमस्त्वतीमेवास्त्वतीत्वेन बोधयति एवं यत्नाति-
सूक्ष्मदृष्टिर्ज्ञेयवस्तुविज्ञानाय क्रमेण तत्समीपसमीप-
तरसमीपतमं वस्तु शास्त्रेण तत्तयोच्यते तत्र स्थूला-
स्त्वतीन्यायोऽवतरति । अयमेव केनचिदस्त्वतीपददर्शन-
नप्रायत्वेनोदाह्रियते ।

१५१ स्नामिष्ठयनप्रायः स्नामिन उपकारार्थं प्रवर्त्तमाना
भृत्यास्तदुपकारकरणेन सन्तोषितात् स्नामिनः प्रसाद-
लब्धसुखमिति यथा लभन्ते एवं यत् परस्परोपकारार्थ-
कारकभावो विवक्ष्यते तत्वात् प्रवृत्तिः ।

सांख्यसूत्रे ४८० कतिचित् प्रसिद्धदृष्टान्ता उक्तास्तेऽपि
न्यायशब्देनानुक्ता अपि प्रसिद्धदृष्टान्तदर्शनप्रसङ्गादत्र
अकारादिक्रममनादत्र सूत्रक्रमेणैव प्रदर्शयन्ते यथा
“राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात्” सां.पू.४।१८० “राजपुत्रस्यैव
तत्त्वोपदेशाद्वैको जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका
कश्चिद्वाजपत्यो गण्डर्ध्वजन्मान पुराजिःसारितः श्वरेण
केनचित् पोषितोऽहं श्वर इत्यभिसन्धमान आस्ते तं जी-
वन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्रः प्रबोधयति न त्वं श्वरो राजो-
पुत्रोऽसीति स यथा भट्टित्वेव चागच्छालाभिमानं त्यक्त्वा
तात्त्विकं राजभावमेवावलम्बते राजाहमस्मीति । एवमे-

वादिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्राभिव्यक्तादुत्पन्नस्त्विति
 स्याद्य इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा
 ब्रह्मपुत्रत्वाद्दहमपि ब्रह्मैव न तु तद्विचक्षणः संसारी-
 त्वेव स्वरूपमेवात्मन्वत इत्यर्थः । तथा च गार्ह-
 “यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत् । तथैव जात-
 भीजेन जातेनाप्यखिलं भवेत् । संहविष्टो द्विजः क-
 चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते । संहनाशात् पुनः स्त्रीयं
 ब्राह्मण्यं मन्यते यथा । मायाविष्टस्तथा जीवो देहो-
 ऽहमिति मन्यते । मायानाशात् पुनः स्त्रीयं रूपं ब्र-
 ह्मास्मि मन्यते” भा० । “पिशाचवदन्यायौपदेशेऽपि” ४।२२८०
 “अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समी-
 पस्थस्य पिशाचस्य यथा विवेकज्ञानं जातमेवमन्योपासमपि
 भवेदित्यर्थः” भा० । “श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगा-
 ध्याम्” ४।५६० “परिप्लवो न कर्त्तव्यो जतो द्रव्याणां
 त्यागेन लोकः सुखी वियोगेन च दुःखी भवति श्येनव-
 दित्यर्थः । श्येनो हि सामिपः केनाप्यपहत्यामिपादि-
 योज्य दुःखी क्रियते स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखादि-
 सृज्यते तदुक्तम् “सामिपं कुररं जग्नर्वल्गिनोऽन्ये नि-
 रामिषाः । तदामिपं परित्यज्य स सुखं समविन्दत”
 इति मनुनाप्युक्तम् “नदीकूलं यथा वृक्षो वृजं वा
 शकुनिर्वधे । तथा त्यजन्निमं देहं कच्छाद् पाहादि-
 सृज्यते” भा० । “अहन्निर्लियणीवत्” ४।६६० “यथाहिजीर्णं
 त्वचं परित्यज्यनायासेन हेयवद्वा तथैव सुसृज्यः
 प्रकृतिं वृद्धकानोपभुक्तं जीर्णं हेयवद्वा त्यजेदित्यर्थः ।
 तदुक्तम् “जीर्णं त्वचमिधोरगः इति” भा० । “छिन्नहस्तवदा”
 ४।७७० यथा “छिन्नहस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवेतत्
 त्यक्तं पुनर्नाभिमन्यतेत्यर्थः” भा० । “असाधनात्तुचिन्नं
 बन्धाय भरतवत्” ४।८६० “विवेकस्य यदनरहस्यसाधनं न
 स चेदमौऽपि स्यात् तथापि तदनुचिन्नं तदनुष्ठाने
 चित्तस्य तात्पर्यं न कर्त्तव्यं यतस्तदुबन्धाय भवति विवेक
 विस्मरकतथा भरतवत् यथा भरतस्य राजवैर्षम्य-
 मपि दीनानाथहरिणशायकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च
 जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे “चपलं चपले तस्मिन्
 दूरगं दूरगामिनि । आसीञ्चेतः समासक्तं तस्मिन् ह-
 रिणपोतके” भा० । “बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः
 कुमारोऽहम्” ४।९६० “बहुभिः सङ्गो न कार्यः ।
 बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या कञ्चो भवति
 योगभङ्गकः । यथा कुमारीहस्तगङ्गानामनग्नोऽनस-

ङ्गेन कण्टकारो भवतीत्यर्थः” साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।
 “अनारम्भोऽपि परमहे सुखी संपवत्” ४।१०६०
 “सुखी भवेदिति शेषः शेषं सुगमम् । तदुक्तम् “गृहा-
 रम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन । सपेः परहरं
 वेश्म प्रविशत् सुखमेधते” भा० ।
 “वृद्धशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं घटपदवत्” ४।१३६०
 “कर्त्तव्यमिति शेषः । तदुक्तं “अणुभ्यश्च सङ्गमश्च
 शास्त्रेभ्यः कुगलो नरः । सर्वतः सारमादद्यात् पुण्येभ्य
 इव घटपदः” । “सारभूतसुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थ-
 साधकम् । ज्ञानानां वृद्धता येषा योगविप्रकरी हि सा ।
 इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृपितचरेत् । अखौ कृत्य-
 सहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात्” मार्क० पु० भा० ।
 “इष्टकारयज्ञैकचित्तस्य समाधिहानिः” ४।१४६० “यथा
 शरनिर्माणायैकचित्तस्य पुकारस्य पात्रे राज्ञो गमनेनापि
 न वृत्त्यन्तरनिरोधो हीयत एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथापि
 न समाधिहानिर्वात्यन्तरनिरोधवृत्तिर्भवति । ततश्च वि-
 धयान्तरमञ्चाराभावे ध्येयमात्रात्कारोऽव्यवशः भवती-
 त्येकाग्रतां कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तं “तदेवमात्मनः प्रवृद्ध-
 चित्तो न वेद किञ्चिद् बहिरन्तरं वा । यथेष्टकारो
 नृपतिं व्रजन्निधौ गतात्मा न दृष्टं पात्रे” भा० ।
 “कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत्” ४।१५६० “यः जा-
 स्त्रेषु कृतो योगिनां नियमस्तल्लङ्घने ज्ञाननिष्पत्त्या-
 ख्योऽर्थो न भवति लोकवत् । यथा लोके भैरव्यादौ
 विहितपय्यादीनां लङ्घने तत्तत्प्रतिनिर्भवति तद्वदि-
 त्यर्थः । अशक्त्या ज्ञानरक्षायां या लङ्घने तु न
 ज्ञानपतिर्वन्धः । “अपेतव्रतकर्म तु केवलं वृद्धाणि
 स्थितः । ब्रह्मभूतयतन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते” भा० ।
 “तद्विस्मरणेऽपि भेकोवत्” ४।१६६० “सुगमम् । भेक्या-
 ख्येयमाख्यायिका कश्चिद्राजा मृगयां गतो विपिने
 सुन्दरीं कन्यां दृष्ट्वा । सा च राज्ञा भार्याभावाय प्रा-
 र्थिता निवृत्तं चक्रे यदा मत्तं त्वया जलं प्रदग्धते तदा
 मया गन्तव्यमिति । एकदा तु क्रोड्या परिश्रान्ता राजानं
 पप्रच्छ कृतं जलमिति । राजापि समयं विप्रत्य-
 ज्ञमदर्शयत् । ततः सा भेकराजदुहिता कान्धपिणो
 भेको भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा जानादिभिरनि-
 ष्ठापि न तामविन्ददिति” भा० ।
 “नोपदेश्यमाणेऽपि कृतकजयता परामर्शोऽने विरोचनवत्”
 ४।१७६० परामर्शो गुरुवाक्यतामर्थं दर्शयति

विचारस्तं विनोपदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति पूजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये विरोजनस्य परामर्शभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेः (का० उ०)। अतो शुद्धपदितस्य मननमपि कार्यमिति । इत्युक्ते चेदानी-
मप्येकस्यैव तत्त्वमस्य उपदेशस्य नानारूपैरर्थैः सम्भावना ।
अथ ण्डत्वमवैधर्म्यलक्षणाभेदोऽविभागश्चेति भा० ।

“न कालनियमो वामदेवत्” ४।२० सू० “ऐहिकसाधना-
देव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो नास्ति वाम-
देवत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भेऽपि
यथा ज्ञानोदयस्तथान्तरास्यापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः
“तत्रैतत् प्रथमं धिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुभवं स्मर्य-
श्रुतिं तदिदं सत्यं तर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं
भवतीत्यादिरिति” । अहं मनुभवं नित्यादिकमवैधर्म्यल-
क्षणाभेदपरं सर्वव्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । “सर्वं समा-
ग्रेऽपि ततोऽस्ति सर्वः” इत्यादि स्मरणात् भा० ।

“विरक्तस्यैव हेयज्ञानमुपादेयोपादानं हंसचौरवत्”
४।२३ सू० “विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हा-
नमुपादेयस्य ज्ञातृन उपादानं भवति । यथा दुग्ध-
जनयोदेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सारभूत
क्षीरोपादानं हंसस्यैव न तु काकादेरित्यर्थः” भा० ।
“न कामचारित्वं रागोपहते शुक्लवत्” ४।२४ सू० “रा-
गोपहते पुरुषे कामतः सङ्को न कर्तव्यः शुक्लवत् । यथा
शुक्लपक्षी प्रकटरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति
रूपभोलुपैर्वन्धनभयात् तद्वदित्यर्थः” भा० ।

“गुणयोगादुवङ्गः शुक्लवत्” ४।२६ सू० “तेषां
शङ्के तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगादुवङ्गः स्यात्
शुक्लवदेव । यथा शुक्लपक्षी व्याधस्य गुणैरज्जुभिर्वद्धो
भवति तद्वदित्यर्थः । अथ वा गुणितया गुणभोलुपैर्वद्धो
भवति शुक्लवदित्यर्थः । तथैवोक्तं शौभरिणा “स मे समा-
धिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य सङ्गात् सहस्यैव नष्टः । परिपहः
सङ्गकतो ममायं परिपहोत्यास महाविधिह्माः” भा० ।
“न भोगाद्वागशान्तिर्न निवत्” सां० ४।२७ सू० “यथा सुनेः
शौभरेर्भोगात् रागशान्तिरभूत् एवमनग्रेषामपि न-
भवतीत्यर्थः । तदुक्तं शौभरिणैव “आ मृत्युतो नैव मनो-
रथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य । मनोरथासक्तिपरस्य
चित्तं नो जायते वै परमार्थसङ्घि” भा० ।

“न मलिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽजयत्” ४।२८ सू०
“उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्कुरोऽपि रागा-

दिसंज्ञिनचित्ते नोत्पद्यते अजयत् । यथाऽजनास्ति नष्टे
आर्याशेषेकमलिनचित्ते वशिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशवीजस्य
जाङ्गुर उत्पन्न इत्यर्थः” भा० ।

“नाभाप्रमात्रमपि जलिनदर्पणवत्” ४।२९ सू०
“आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्युपदेशात् जायते विषया-
न्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् यथा मलैः प्रतिबन्धात्
जलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः” भा० ।

“न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत्” ४।३१ सू०
तस्यादुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपादेशानुरूपता न भ-
वति सामान्येणानुज्ञात् । पङ्कजवत् । यथा बीजस्यो-
त्तमत्वेऽपि पङ्कदोषादीजानुरूपता पङ्कजस्य न भवति
तद्वदित्यर्थः । पङ्कस्यानीयं शिष्यचित्तम्” भा० ।

न्यायप्रथमं न्यायोपेतं पन्थाः शा० त० अथ समा० मीमां-
साशास्त्रे [व० व० । २ तद्वति ति० ।

न्यायवृत्तं न० न्यायोपेतं वृत्तं शा० त० । शश्वत्विहिताचारे
न्यायसारिणी स्त्री न्यायं सरति स्त-ण्णिनि । युक्तिपूर्वक-
कर्मोत्सारिण्याम् रीतो लुण्ठ्यां तिका० ।

न्याय्यं नि० न्यायादागतः न्यायादनपेतो न्याये भवः वा दिगा०
यत् वा । न्यायसिद्धे न्यायोपेते यौक्तिके न्यायभवे
च “सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातृशक्त्या मनीषिणः” ।
“न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्” मनुः “इदमन्तोत्तरं न्याय-
मिति बुद्ध्या विमृश्य सः” कुमा० । वय्यादि० व्यादुदात्ततास्य ।

न्यासः उ० नि० अथ-कर्मणि, भावे वा चञ् । न्याय्यद्रव्ये
(गच्छित) अमरः निःक्षेपशब्दे ४०५२४० तत्त्वलक्षणादि
दृश्यम् । “राज्यं न्यासमिवाभुनक्” रघुः २ अर्षणे श्वि-
न्यासे च हेमच० । “अलसवर्जितैरङ्गन्यासैः कृताङ्गुलि-
तर्जनैः” सा० द० । “नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्व-
राम्” कुमा० । ४ व्यागे “कास्यानां कर्षणां न्यासं सन्ध्यासं
कवयो विदुः” गीता । “वक्ष्ये विविदिषान्यासं विदुः-
न्यासं च भेदतः । हेतुं विदेहसुते च जीवन्मुक्ते च तौ
क्रमात्” जीवन्मुक्तिविवेकः । ५ हरदत्तप्रणीते पदमञ्ज-
र्यपरपर्याये व्याकरणपत्र्यभेदे “अतुस्तत्त्वपदस्यासौ स-
दृष्टिः सन्निवन्धना । शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिर-
पस्यशा” भाच० “तन्वपुराणादुक्ते पूजाजपादेः प्राक्तनार्थे
देहावयवभेदेषु वर्णादुच्चारणरूपे इत्यापारभेदे “अङ्ग-
न्यासकरन्यासो बीजन्यासं तथैव च” वटुकस्तोत्रम् । सा-
मान्यपूजाङ्गन्यासास्तु “आदाहप्रादिकन्यासः करगुह-
स्ततः परम् । अङ्गुलीव्यापकन्यासो हृदादिन्यास एव च”

तन्त्रसा। तत्कालस्तु "प्रातःकालेऽथ वा पूजासमये होम-
दर्शयि। जपकाले समस्तं वा विनियोगः पृथक् पृथक्।
पूजाकाले समस्तं वा कुर्यात् साधकसत्तमः" इति यो-
गिनीहृदयम्। यामले "भूतगुह्यलिपिन्यायो विना यस्तु
प्रपूजयेत्। विपरीतफलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा।
सामान्यन्यासेऽङ्गुलिनियमो गौतमीये "सनसा विन्य-
सेन्याहान् पुष्पेणैवाथ वा सने।। चङ्कुष्ठानामिकाभ्यां
वा ज्ञान्यथा विफलं भवेत्"। यामले "हृदयं मध्यमानामा
तर्जनीभिः, स्रुतं शिरः। मध्यमातर्जनीभ्यां, स्यादङ्गु-
लेन शिखा स्रुता। दशभिः कवचं प्रोक्तं, तिसृभिर्नेत्र-
बीरितम्। प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामक्षं स्यादङ्गुलिप्रिरियं मता" इति।
तिसृभिस्तर्जनीमध्यमानामाभिः। "तर्जनीमध्य-
मानामाः प्रोक्ता नेत्रत्रयक्रमात्। यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं
तदा तर्जनिमध्यमे" इति भट्टघटवचनात् "हृदयादिपु-
विन्यसे दङ्गमन्त्रास्ततः सुधीः। हृदयाय नमः पूर्वं शि-
रसे वङ्गवल्गुभा (खाडा)। शिखायै वषट्कृतं कव-
चाय ऊमीरितम्। नेत्रत्रयाय वौष्ट स्यादस्त्राय फडित
क्रमात्। षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत्।
पञ्चाङ्गानि मनोर्यत् तत्र नेत्रमहं त्यजेत्" इति शार-
दाति। वैष्णवे तु "अनङ्गुष्ठा षडङ्गो हस्तशाखा भवे-
न्मुद्रा हृदये शीर्षके च। अङ्गुष्ठा खलु स्रुतिः शि-
खायां करदन्ताङ्गुल्योर्वर्गणि स्युः। नाराचक्षुः इत
षाड्युग्मकाङ्गुल्योर्वर्गणितो ध्वनिस्तु। विश्वग्विष्णुः
कथितास्तु स्रुता यत्नाक्षिणी तर्जनिमध्यमे च। अङ्गु-
हीनस्य मन्त्रस्य खेनैवाङ्गानि कल्पयेत्" तन्त्रसारः।

न्यासिक लि० न्यासेन चरति पर्यां षन्। न्यासकारिणि
स्त्रियां पित्वात् ङीष्।

न्यासिन् लि० नि+अस-णिनि। १। न्यागिनि २। न्यासिनि च
न्यु(न्यू)ङ् नि+उङ्-घञ् प्रथो० वा दीर्घः। १। ऋग्भेदे गीतिषु
उदात्तानुदात्तरूपेषु षोडशसु ओकारेषु तत्र त्रयः सुताः
त्रयोदश अक्षरकारा इत्येवं षोडश ओकाराः तत्प्र-
कारादिः आद्य० ओ० ७। ११ प्रथमादिस्त्रुतौ यथा
"चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यर्धचोद्योन्युङ्ः"
१। २० "पार्थिके चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं तस्या-
द्याया ऋचोयार्धचोद्योरादी तयोन्मुङ्गो भवति।
अहरधिकारे पुनरहनीतिवचनम् अर्धर्धोऽयं न्युङ्ग
इति प्रदर्शनार्थम्। तेनात्र यान्युङ्गभाज ऋचस्ता-
लन्यत् वचनादते न्युङ्गो न भवति" नारा० ६० "द्वितीयं

स्वरमोकारलिमात्रमुदात्तन्त्रिः" २२० "इदानीं न्युङ्गस्य
उच्चणस्यते तयोरर्धचोद्योर्ध्वो द्वितीयः स्वरः संहिता-
वस्थायान्तमोकारं लिमात्रं कृत्वा लिः ब्रूयात् पञ्चो-
ऽर्धचणः स्रुतश्च इति सर्वत्र शंसनविधानात्। संहिताव-
स्थायामेव मन्त्राणां शंसनसक्तं भवति। अत्र संहिताव-
स्थायामेवमित्युक्तम्। पूर्वस्त्रुतं ऽर्धचोद्योरित्याद्योर-
चरयोन्युङ्गो विहितः इह तु द्वितीययोर्विधीयते कथ-
मनयोः सम्बन्ध इति पूर्वस्त्रुतस्यायमभिप्रायः ब्राह्मणोक्तो
यो न्युङ्गविधिरैकाक्षरद्वयक्षरत्रयक्षरचतुरक्षरैरिति षो-
ऽयमर्धचोद्योरित्यनेन सूचितो भवति। यस्तु खलु
पञ्चमत्वेव सिद्धान्तितः तस्मात् द्वयक्षरेणैव न्युङ्गयेत्
इति तमेव पञ्चमङ्गोक्तत्वेदानीं न्युङ्गो विधीयते द्वितीयं
स्वरम् इत्यादिना" नारा० ६०। "तस्य तस्य चोपरि-
ष्टादपरिमितान् पञ्च वार्धौकाराननुदात्तान्" २२० "तस्य
तस्योकारस्योपरिष्टाद्वार्धौकाराननुदात्तानपरिमितान् त्रीन्
चतुरः पञ्च वा ब्रूयात्। यत्र स्रुत्याविशेषनिर्दि-
ष्टस्यापरिमितशब्दं ब्रवीति तत्र निर्दिष्टस्रुत्याविशेषा-
दुपरिष्टादपरिमितशब्दार्थो अहीतव्यः। यत्र पुनर-
परिष्टात् संख्याविशेषेन निर्दिष्टस्रुतं प्रागेव संख्यावि-
शेषात् वक्तव्ये सत्येवानियता अहीतव्येति सिद्धम्।
अर्धचासौ ओकारवार्धौकार इति कर्मधारयः" नारा० ६०।
"उत्तमस्य तु त्रीन्" २२० "उत्तमस्योकारस्योपरिष्टात्
त्रीनेवार्धौकारान् ब्रूयात्" नारा० ६०। "पूर्वमक्षरं निह-
न्यते न्युङ्गमाने" २२० "निहन्यत इत्यनुदात्तक्रियत
इत्यर्थः। न्युङ्गाधिकारे पुनन्युङ्गमान इति वचनं
प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे वाक्षरे न्युङ्गमानेऽपि तस्मत्
पूर्वमक्षरं न निहन्यत इत्येवमर्थम्" नारा० ६०। "तदपि
निदर्शनायोदाहरिप्रणामः" २२० "उक्तचक्षणापि
न्युङ्गस्यार्धौकारस्वरूपस्यालौकिकत्वादप्येवं जातो-
यकं सन्देहं व्यवर्त्तयितुं निदर्शनं क्रियते" नारा० ६०।
"आपोऽउउउउउउओऽउउउउउउओऽउउउउउउ स्यः स्रुतस्य
पत्नीः सरस्वती तद्गृणते। वयोपोऽश्मापोऽ" २२० "आपोऽ
स्रुतः रायोऽश्मृतः ययोपोऽश्मापोऽश्मृत इत्येवं न्युङ्गस्य
पुनरावृत्तिप्रदर्शनं प्रत्यावृत्ति न्युङ्गप्रापणार्थम्। अयमेव
पाठः अवच्छिन्नसम्प्रदायागतः। यस्तु पुनःसंहितानुह-
मेण पाठः स प्रमादकृतत्वात् त्यक्तव्यः" नारा० ६०। अत्र
स्रुतस्य ओकारत्रयस्य उपरिष्टात् पञ्च पञ्च च अर्धौ-
कारा एव बोध्या उकाराकारेण ये दर्शितास्तौ अर्धौ-

कारा इति बोध्यम्. “यत्तत्कर्मण्यजपन्युद्धसमाप्त” पा०
 “यत्तत्क्रियायां मन्त्रएकश्रुतिः स्थाज्जपादीन्वर्जयित्वा
 “अग्निर्मुहूर्तादिवः ककुत्” । यत्तेति किम् ? स्वाध्याय-
 कावे तैस्वर्यमेव । अजमेति किम् ? ममान्ने ! वचो
 विह्वेष्वस्तु । जपोनाम उपशुप्रयोगः यथा जले
 निमग्नस्य । न्युद्धानाम षोडश ओकाराः गीतिषु समा-
 ख्याः” सि०कौ० कात्या०श्रौ० भाष्ये दौ द्वादश ओकारा
 दीर्घमध्या न्युद्धतया उक्ता यथा

“एकश्रुतिर्द्वारात् सम्बुद्धौ यत्तत्कर्मणि सुब्रह्मण्यासामजप
 न्युद्धयाजमानवर्जम्” कात्या०श्रौ० १, ८, १६ “एकश्रुति-
 र्द्वारात्सम्बुद्धावित्युवर्त्तमाने यत्तत्कर्मणि मन्त्राणामेकश्रु-
 तिर्भवति न केनचित् स्वरैः प्रयोगः किं सर्वत्र सुब्रह्म-
 ण्यासामजपन्युद्धयाजमानवर्जम् । एतानि वर्जयित्वा
 अन्येषु मन्त्रेष्वेकश्रुतिर्भवति । सुब्रह्मण्याऽमिन्द्रागच्छे-
 त्वादिर्निगदः सुब्रह्मण्या सामानि उद्गाहभिर्यज्ञे गोय-
 मानानि । जपाच्च धूरसि रुद्रस्य बाहुरसि मयिदित्याद्या
 जपतीति शब्देन चोदिता मन्त्राः । न्युद्धास्तुः पृष्ठे
 षडङ्गे होतवेदे प्रसिद्धा ओकारा द्वादश पिवा सोममि-
 न्द्र मन्दत त्वा यं तो ओ ओ ओ२ ओ ओ ओ२ ओ
 ओ ओ ओ२चुषाव । हव्येन्द्रादिरित्यादयः । याजमान
 च सर्वे विष्णु क्रमादिकम् । तत्सम्बन्धिनो ये मन्त्रा-
 दिवि विष्णु रित्याद्याः अथ वा याजमानस्यैवे याजमानाः
 एषु सुब्रह्मण्यादिषु याजमानान्तेषु यथा प्राप्तेव संहिता
 स्वरो भवति नैकश्रुतिः” कर्कः । वनयोः पक्षयोः वेदभे-
 दादविरोधः । श्रुतिशब्दे ३मोहरेति लि० ।

न्युज्ज न० नि+उज्ज-अच् । १कर्मरङ्गफले र्दर्भमयस्तुचि पु०
 २अथोसुखे लि० सेदि० । “प्रघमपात्रे संज्ञवान् समव-
 नोय पात्रं न्युज्जं कुर्यात् पितृभ्यः स्थानमसीति” गोभि०
 न्युज्जमधोसुखम् “पितृभ्यः स्थानमसीति न्युज्जं पात्रं
 करोत्यधः” याज्ञ० । “पितृपात्रे निधायाथ न्युज्जमुत्तर-
 तोन्वसेत्” मत्स्यपु० । “न्युज्जानि च विमानानि” हरिवं०
 ४२अ० । ४कुगे स्तुम्भाले च पु० हेमच० वक्रोत्ततपुष्पा-
 धोसुखे मातुषे ५कुजे लि० अमरः ।

न्युज्जखड्ग पु० न्युज्जः कुज्ज इव खड्गः (तरवार) इति
 प्रसिद्धे खड्गभेदे लि० । [च अमरः ।

न्यून लि० न्यूनयति नि+ऊन-परिभाषे अच् । १ऊने २गच्छे
 न्यूनपञ्चाशद्भाव पु० न्यूनपञ्चाशतः जनपञ्चाशतो वा-
 युनां विकारो यत् । यस्तुले (पागल) “उदीरितेन्द्रियो

धाता वीजाज्चक्रो यदात्मजाम् । तदैव न्यूनपञ्चाश-
 द्भावो जातः शरीरतः” कालिपु० २अ० ।

न्योकस् लि० नियतमोको यस्य । नियतस्थानयुक्ते “गुतेजघे
 न्योकसे” ऋ० १, ६, १० “न्योकसे नियतस्थानाय इन्द्राय” भा०
 न्योचनो स्त्री नि+उचतिः सेवाकर्मा निघ० ल्यु गौरा० ङीप् ।
 दास्याम् “रेभ्यासीदनुदेयो नारांगशी न्योचनी” ऋ० १०
 ८, १, ६ “न्योचनी वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दासी” भा०
 न्योजस् लि० नि+उज्ज-असि वलोमे सुणः । आज्जं वशुन्ये
 कुटिले ।

नृसिंहमालिन् लि० नृसिंहमाला अस्त्वस्य इति । १नृसिंह-
 मालाभूषणे स्त्रियां ङीप् । २शिवे पु० त्रिका० शुभम्
 इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
 वाचस्पत्ये नकारादिशब्दार्थ-

सङ्कलनम् ।

इतः परं ग्रन्थसंज्ञेपाशया प्रकारादिशब्दावधिः हका-
 रादिशब्दान्तरानां निरुदाहरणा अथवा सङ्कलयितव्याः ।।
 परिशिष्टे खण्डे च उदाहरणानि वक्तव्यानि ।।

परिशिष्टम् ।

५२२६ पृष्ठस्थनञ्जलीशब्दार्थपरिशिष्टम् । शिवे तत्प्रणी-
 तञ्च पाशुमतशास्त्रं तन्मतञ्च सर्वदर्शनसंघे दृष्टितं यथा
 “तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रत्वदुःखाव-
 हत्वाच्च दुःखं जिहीषुं णामीपसितास्त्वदित्यलोचयमानाः
 पारमेश्वर्यं कामयमानाः पराभिमता सुक्ता न भवन्ति
 परतन्त्रत्वात् पारमेश्वर्यं रचितत्वाददादिषु सुक्तात्म-
 नश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः पुरुषत्वे सति समस्तदुःख-
 बीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रति-
 पद्यमानाः केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थसाधनपञ्चार्थं
 प्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते । तत्रेदमादिर्न सूत्रम्
 “अथातः पशुपतेः पाशुपतयागविधं व्याख्यास्यामः” इति ।
 अथार्थः अत्राथशब्दः पूर्वप्रकृतोपेक्षः । पूर्वप्रकृतस्य गुरुं
 प्रति शिष्यस्य प्रश्नः । गुरुस्वरूपं गणकारितायां निरु-
 पितम् “पञ्चकास्तद्विज्ञेया गणयैकलिकालकः । वेत्ता
 नवगणस्यास्य संस्तुतां गुरुकथ्यते” इति । “लाभासक्त-
 उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः । दीक्षाकारिवक्ष्याम्यहौ
 पञ्चकास्त्रीणि वृत्तयः” इति । तिस्रो वृत्तय इति त्रयो-
 त्तये त्रीणि वृत्तय इति आन्दसः प्रयोगः । तत्र विधी-

यमानसुपायफलं लाभः "ज्ञानतपोदेवनित्यत्वस्थितिगुडि-
भेदात् पञ्चविधः । तदाह हरदत्ताचार्यः "ज्ञानं तपो-
ऽथ नित्यत्वं स्थितिः गुडिश्च पञ्चभूतिः" । आत्मान्त्रितो
दृष्टभावो मनः स मिथ्याज्ञानादिभेदात् पञ्चविधः । तद-
प्याह सपथ "मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सत्तिहेतुचतुस्तथा ।
पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्रितः" इति । साधकस्य
गुडिहेतुरूपायः वासचर्यादिभेदात् पञ्चविधः । तदप्याह
"वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रकृतस्तथा । प्रति-
पत्तिश्च लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः" । येनार्था-
नुसन्धानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धौ प्राप्नोति स देशो गुरुज-
नादिः यदाह "गुरुर्जनो गुडा देशः श्रमगानं रुद्र एव
चेति" सा लाभप्राप्तेरेकतमादौ यदवस्थानं साऽवस्था
व्यक्तादिविशेषेण विशिष्टा, तदुक्तम् "व्यक्ताव्यक्तजपा
दानं निष्ठा चैव हि पञ्चभूतिः" । मिथ्याज्ञानादीना-
मत्यन्तव्यपोहो विगुडिः सा प्रतियोगिभेदात् पञ्चविधा ।
तदुक्तम् "अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।
च्युतिर्हानिः पशुत्वस्य गुडिः पञ्चविधा स्मृतेति"
दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम् "द्रव्यं कालः क्रिया मूर्ति-
गुरुचैव हि पञ्चमः" इति वलपञ्चकञ्च "गुरुभक्तिः प्रसा-
दश्च मतेर्हन्तजयस्तथा । धर्मश्चैवाममादय वलं पञ्च-
विधं स्मृतमिति" पञ्चमललघूकरणार्थं मानामानवि-
रोधिनोऽर्थार्जनोपाया हतयः भैक्ष्योत्पद्यथालब्धाभिधा
इति । शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम् । अत्रायगर्जेन
दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् आध्यात्मिकादिदुःखव्यपोहप्र-
त्याथेत्वात्तस्य पशुगर्जेन कार्यस्य, परतन्त्रत्ववचनत्वात्तस्य,
पतिगर्जेन कारणस्य, ईश्वरः पतिरोशितेति जगत्कारण-
योभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य । योगविधी तु पञ्चिद्वौ । तत्र
दुःखान्तो द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति तत्राना-
त्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु दृक्-
क्रियागतिमल्लक्षणमैश्वर्यम् । तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषय-
भेदात् पञ्चविधा उपपद्यते दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं
सर्वज्ञत्वञ्चेति । तत्र सूक्ष्माव्यवहितविमलदाशेषचक्षुः-
स्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् । अशेषशब्दविषयं सिद्धि-
ज्ञानं श्रवणम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मन-
नम् । निरवशेषास्तुविषयं मन्यतोऽर्थतश्च सिद्धि-
ज्ञानं विज्ञानम् । उक्तानुक्तार्थेषु समासविस्तर-
विभागविशेषतश्च तत्त्वव्याप्तिप्रसङ्गोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वम्
इत्येषा धीशक्तिः । क्रियाशक्तिरेकापि त्रिविधोपचर्यते

मनोजयित्वं कामरूपित्वं विक्रमणधर्मित्वञ्चेति । तत्र
निरतिशयशोभकारित्वं मनोजयित्वम् । कर्मादिरि-
मेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तमलक्षणविक्रमणसङ्कपकरणाधि-
शब्दत्वं कामरूपित्वम् । उपसंहृतकरणस्यापि निरति-
शयैश्वर्यसम्बन्धित्वं विक्रमणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः ।
यदस्तन्त्रं सर्वं कार्यं त्रिविधं विद्या कला पशु-
चेति । तत्र पशुगुणो विद्या, सापि द्विविधा बोधा-
बोधस्वभावभेदात् बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदात्
द्विविधा तत्र या विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या
चित्तमित्युच्यते । चित्तेन हि सर्वः प्राणो वाद्यार्था-
त्मप्रकाशानुगृहीतः सामान्येन विवेचितमविवेचितञ्चार्थं
चेतयते इति । पञ्चार्थधर्माधिका पुनरवबोधार्थात्मिका विद्या
स्वशास्त्रं येनोच्यते । चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला
सापि द्विविधा कार्याख्या कारणाख्या चेति । तत्र
कार्याख्या दशविधा पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि रूपा-
दयः पञ्च गुणाश्चेति । कारणाख्या त्रयोदशविधा
ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् अध्यवसायाभिमान-
सङ्ख्याभिधृतिभेदात् बुद्धिहृद्धारमनोलक्षणमन्त्रकरण-
तयञ्चेति । पशुत्वसम्बन्धो पशुः सोऽपि द्विविधः साङ्गनो
निरङ्गनश्चेति । तत्र साङ्गनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धो निर-
ङ्गनस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः । समस्तसृष्टिसं-
हारानुग्रहकारि कारणं तस्मैकस्यापि गुणकर्मभेदा-
मेक्षया विभाग उक्तः पतिः साध्य इत्यादिना । तत्र
पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण
नित्यसम्बन्धित्वम् । आद्यात्मनः प्रसक्तैश्वर्यसम्बन्धित्वम्
इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम् । चित्तदारेणा-
त्मेश्वरसम्बन्धो योगः स च द्विविधः क्रियालक्षणः
क्रियोपरमलक्षणश्चेति तत्र जपध्यानादिरूपः क्रिया-
लक्षणः क्रियोपरमलक्षणस्तु संविद्व्या संज्ञितः । धर्मा-
र्थसाधकव्यापारो विधः । स च द्विविधः प्रधानभूतो
गुणभूतश्च तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्भवेत्तुः चर्या ।
सा द्विविधा वृत्तं द्वाराणि चेति । तत्र भस्मज्ञान-
शय्योपहारजपप्रदक्षिणादि व्रतम् । तदुक्तम् भगवता
नकुलीनेन "भस्मना त्रिपवणं स्नायीत भस्मनि शयीतेति" ।
आलोपहारो नियमः स च षडङ्गः । तदुक्तम् सूत्र-
कारेण "हसितगीतनृत्यकुङ्कुमारनमस्कारनयपङ्कजोप-
हारेण उपतिष्ठेतेति" । तत्र हसितं नाम कण्ठो-
वपुटविस्फूर्जनपुरःसरमहहहेत्यहहासः । गीतं गान्-

वैशाखसमयानुसारेण महेश्वरसम्बन्धिशुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम् । नास्त्यपि नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामवक्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावाभावसमेतञ्च प्रयोक्तव्यम् । छडुकारो नाम जिह्वातालुसंयोगाक्षिप्पाद्यमानः पुष्टध्वनादसदृशो नादः । छडुगति शब्दानुकारो वषडितयत् । यत् लौकिका न भवन्ति तत्रैतत् सर्वं गूढं प्रयोक्तव्यम् । गिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु क्रायनस्यन्दनभन्दनशृङ्गारणावितत्करणवितङ्गावणानि । तत्राद्यप्रसेव सुप्रलिङ्गवद्दर्शनं क्रायनम् । वाय्वभिभूतस्येव शरीरावयवानां कम्पनस्यन्दनम् । उपहतपादेन्द्रियस्येव गमनं भन्दनम् । रूपयौवनसम्पन्नां कामिनीमवलोक्यात्मानं कासुकमिव यैर्विलासेः प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम् । कार्याकार्यविवेकविकलस्येव लोकनिन्दितकर्मकरणमवितत्करणम् । व्याहृतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितङ्गावणमिति । गुणभूतस्तु चर्यानुपाहकोऽनुष्ठानादिः भैक्षोच्छिष्टादिनिर्मिता योग्यताप्रत्ययनिहत्यर्थः । नट्युक्तं स्तवकारेण “अनुष्ठाननिर्मात्यलिङ्गधारीति” । तत् समासो नाम धर्मिमात्राभिधानं तच्च प्रथमस्तव एव विवृतम्, पञ्चानां पदायानां प्रमाणतः प्रपञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशिकरभाष्ये द्रष्टव्यः । एतेषां यथासम्भवं लक्षणतोऽसङ्करेणाभिधानं विभागः स तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽभीपां गुणातिशयेन कथनं विशेषः । तथा हि अन्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च । अन्यत्राऽभूत्वा भावि कार्यमिह तु नित्यं पश्चाद् । अन्यत्र सापेक्षः कारणम् इह तु निरपेक्षो भगवानेव । अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः । अन्यत्र पुनरावृत्तिः क्षणादिः इह पुनरपुनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः । ननु महदेतदिन्द्रजालं यद्विरपेक्षः परमेश्वरः कारणमिति तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्याणां समसमयसत्त्वाद्येति दोषद्वयं प्राडुःप्रात् मैवं मन्येद्याः व्यधिकरणत्वात् । यदि निरपेक्षस्य भगवतः करणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम् । प्रयोजनाभाव इति चेत् कस्य प्रयोजनाभावः कर्मवैफल्ये कारणं किं कर्मिणः ? किं वा भगवतः । नाद्याः ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः । नदनुगृहीतस्य यथातिप्रवृत्तिकर्मवत् कदाचित् निष्फलत्वसम्भवाच्च । न चेतावता कर्मस्यप्रवृत्तिः कर्मकादिवदुप-

पत्तेः ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पश्यन्तं प्रवृत्तेः । नापि द्वितीयः परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनापेक्षया व्यभावात् । यदुक्तं “समसमयसत्त्वाद्” इति तदप्युक्तम् अचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविधायिन्या अव्याहृतक्रियाशक्त्याः कार्यकारित्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं सख्यदायविद्धिः “कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम् । ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणमिति” । ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्नोचो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेन्नैवं वादीः विकल्पानुपपत्तेः किमीश्वरविषयज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किं वा साक्षात्कारः अथ वा यथावत्तत्तन्निश्चयः । नाद्याः शास्त्रमन्तरेणापि प्राकरजनवद्देवानामधिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः अनेकमलप्रचयोपचितानां पिशितलोचनानां पश्यन्तं परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः । तृतीयेऽस्मन्मतापातः पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्तन्निश्चयानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः “ज्ञानमात्रे यथाशास्त्रं साक्षादुद्दिष्टं दुर्लभा । पञ्चाद्यादन्यतो नास्ति यथावत्तत्तन्निश्चयः” इति । तस्मात् पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम्” । नकुलोद्धारोऽपि शिवे काशीस्यशिवलिङ्गभेदे च काशीख० १००ख० ।

४०० पुष्टस्यनट्यशब्दार्थपरिशिष्टम् । अन्तःशास्त्रसिद्धे प्रस्तारे इत्यल्लङ्घ्यकत्वमात्रज्ञाने तत्स्वरूपवधारणाय ४क्रियाभेदे “प्रस्तारो नटसिद्धिमेकद्वयादिलग्नक्रिया” उत्तर० उपक्रमे “नटस्य यो भवेदङ्गस्तस्याङ्गे” समे च लः । विप्रमे चैकमाधाय तस्याङ्गे” इह” गुरुर्भवेत्” । नटस्य अज्ञातस्वरूपस्य योऽङ्गः प्रस्तारमध्यपातिसंख्याज्ञापकः अङ्गः तस्य तत्संख्यायाः समत्वे लोलघुर्लैल्यः तस्य अङ्गे कते तस्य समत्वे च सति लो लघुर्लैल्यः । पुनस्तस्याङ्गे” समे लघुः एवं यावदक्षरसंख्या तावत् । नटस्य संख्याया विप्रमत्वे गुरुः, तत्रैकमाधाय संयोज्य तस्याङ्गे” कते विप्रमत्वे गुरुः समत्वे लघुः विप्रमत्वे एकयोजिते पुनरङ्गे” कते समत्वे लघुः विप्रमत्वे गुरुः, यथा तत्रक्षरप्रस्तारे चतुर्थो भेदः कीदृशः इति प्रश्ने, तत्संख्यायाः समत्वात् प्रथमं लघुः तस्याङ्गे” कते तस्य समत्वेन पुनर्लघुः शिष्टे द्व्यङ्गे” इति कते तस्य विप्रमत्वात् गुरुः एव चतुर्थो भेदः अन्त्यगुरुः इत्युत्तरम् इत्यर्थः ।

प

पः पञ्चमवर्गस्य प्रथमोवर्गः स्वर्गवर्णेषु एकविंशतितमः । तस्योच्चारणस्यानमोः । तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः व्योधेन सह जिह्वाग्रस्य स्वर्गः । बाह्याः प्रयत्नाः विचारश्वासघोषाः व्यत्ययाश्च । व्यक्त्विन् परे विसर्गस्य स्थाने उपाध्यानीयः । वर्षाभिधाने अस्य वाचकशब्दाऽऽत्ता यथा “पः सुरप्रियतातीज्ज्ञा लोहितः पञ्चमो रमा । गुह्यकर्त्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुरारिहा । तपनः पालनः पाता देवदेवो निरञ्जनः । सावित्री पातिनी पानं धीरतन्त्रो धनुर्धरः । दक्षपार्श्वेय सेनानीर्मरीचिः पवनः शनिः । उड्डीयं जयित्री कुम्भोऽनलरेखा च भोक्ता । मूलं द्वितीयमिन्द्राग्नी लोलाक्षी मनश्चात्मकः” तदधीशदेवताध्यानं यथा “विचित्रवसनं दीर्घं द्विभुजं यङ्गलेक्षणम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् । मणिरत्नादिकैयूरहारभूषितविप्रहाम् । चतुर्वर्गप्रदं नित्यं नित्यानन्दमयीं पराम् । एवं ध्यात्वा पकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” अस्य स्वरूपं यथा “अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमव्ययम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्षं शरञ्चन्द्रवमप्रभम् । पञ्चदेवमयं वर्षं स्वयं परमकुण्डली । पञ्चप्राणमयं वर्षं त्रिशक्तिरहितं तथा । त्रिगुणावस्थितं वर्षमाकाशदितत्त्वसंयुतम् । सहस्रोत्तमप्रदं वर्षं हृदि भाषय पार्वति !” इति कामधेनुतन्त्रे ५५८ले । अस्य मातृकन्यासे दक्षपार्श्वे न्यास्यता । काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम् । “सुखमयमरणकेशुःखं पवनेः” इ-टी-। पवर्गस्यानां पञ्चानां वर्षानां क्रमेण फलपञ्चकोक्तेः । [एकाक्षरकोपः ।

प ५० पत-पा-वा ड । १पवने २पर्वे ३पाने ४पातने चरिते पकार ५० प्र-स्वरूपे कार । पवर्णे [अमरः । पक्ष ५० पक्षति पच-क्लिप् कण-अच् कर्म । शशरालये पक्षपौड ५० (पाखौडा) इति प्रसिद्धे हस्तभेदे राजनि० पक्ष लि० पच-तन् । १पाककर्त्तरि २कनो ५० अग्नि५०२अ-पक्षि स्त्री पच-भावे क्तिन् । १पाके २गौरवे मेदि० २परिणामे च । [काले जायमाने शूले रोगभेदे राजनि० । पक्षिशूल न० पक्षो व्यञ्जपरिणामे शूलम् । अक्षादिपाक-पक्ष न० पच-त् । गार्हपत्ये गृहस्थधर्मे उज्ज्वलदत्तः । पक्षिम लि० पच-क्ति ततो-मण् । पाकनिर्द्धत्ते पक्ष ५० पच-वा० यन् । १राजभेदे ऋ०८२।१०भा० भावे

यत् २पाके च । ततोऽस्यर्थे इति पञ्चिन् । पाक-युक्ते ऋ०६।२०।१२ भा० ।

पक्ष लि० पच-क्त तस्य वः । १परिणते २हृदे श्विनाशोन्मुखे ४कृतपाके च अमरः । भावे क्त ५पाके न०

पक्षस्तत् ५० पक्षं करोति ह-क्लिप् इत० । १निम्बहृत्ते ग-ञ्च २पाककर्त्तरि लि० ।

पक्षरस ५० पक्षस्य अक्षगुहादेः रसः । मद्ये शब्दरत्ना० ।

पक्षवारि न० पक्षस्याक्षादेवारि । काञ्चित्ते (आमानि) शब्दच० ।

पक्षश्च ५० स्तो पक्षग-प्रथो० । अन्यजातिभेदे ह्वा० ।

पक्षस्थोपमोन्नति ५० पक्षस्थस्थोपमा यत् तादृशी उत्पत्तिरस्य । राजकदम्बे नैद्यटु प्र० ।

पक्षातीसार ५० सुश्रुतोक्ते आमातिसारभिन्ने पञ्चप्रकारे अतिसारभेदे अतिसारशब्दे १०६४० दृश्यम् ।

पक्षाधान न० पक्षस्य पाकसाधानम् इत० । नाभेरधोभागस्थे पाकाशये सुश्रुतः पक्षाशयोऽप्यत्र “पक्षाशयस्त्वधोनाभैरुर्ध्वमाशयः स्थितः” वैद्यकम् ।

पक्षान्न न० कर्म० । १कृतपाके अच् “आमं शूद्रस्य पक्षाच्च पक्षस्यैव च्यते” अतिपरिभाषिते शूद्रस्य २आमाच्चे च । [चत् त ।

पक्ष परिपहे अद० चु० उभ० सक० सेट् । पक्षयति ते अपप-पक्ष परिपहे चु० उभ० सक० सेट् अयं आदिच पर० पक्षति पक्षयति ते अपपक्षत् त अपपक्षीत् ।

पक्ष ५० पक्ष-अच् । १शुक्लकण्ठप्रतिपदादिपञ्चदश्यान्तपञ्चदशतिथ्यात्मके काले २खगानां पतन्त्रे (पाका) ३शरस्य ५ङ्गस्थे पक्षे । केशात् परः समूहार्थे पक्षप्रत्ययान्तः । ४केशसमूहार्थं यथा केशपक्ष इत्यादि । ५पार्श्वे इष्टे न्यायोक्ते ७षण्दिग्धसाध्यवति पदार्थे, पक्षताशब्दे दृश्यम् यथा पर्वतो वज्रिमान् । ८विरोधे ९सहाये १०वले ११स्थौ १२चुक्षीरञ्च १३राजकुञ्जरे १४खगे १५वचने १७समूहे १८पिच्छे १९देहाङ्गे च अमरमेदिन्यौ । २०विहगे २१शुद्धे शब्दरत्ना० २२वर्ग २३देहे २४देहाङ्गभेदे वादिप्रतिवादिभ्यां दर्शितविप्रतिपक्षौ २५कोटिभेदे च ।

पक्षक ५० पक्ष इव कायति कै-क । १पार्श्वद्वारे (खड्गी) अमरः । २पार्श्वमात्रे मेदि० । ३सहाये शब्द० ।

पक्षग्रहण न० भावप्राधान्ये इत० । साहाय्यग्रहणे ।

पक्षचर ५० पक्षे शुक्लादौ चरति चर-ठ । १चन्द्रे २पृथक् चरे ३गजे च मेदि० ।

पक्षज पु० पक्षे गृह्णे जायते जन-ड । १चन्द्रे त्रिका० २पक्षे जातमात्रे ति० । पक्षजन्माप्यत्र शब्दरत्ना०

पक्षता स्त्री पक्षस्य भावः । न्यायोक्ते अतुमानेच्छाभाव समानाधिकरणे । साध्यवृत्तानिश्चयाभावे यत्र वज्रप्रादिकं साध्यते तत्र धर्मिणि वज्रिमत्त्वनिश्चयाभावे एव पक्षत्वं तत्र तन्निश्चयसत्त्वे तु अतुमानेच्छासत्त्वएव पक्षता नेतर-येति न्याये स्थितम् । “सिमाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते । स पक्षस्तत्र वृत्तित्वं ज्ञानादनुमितिर्भवेत्” भाषा०

पक्षति स्त्री पक्षस्य मूलम् ति । पक्षारम्भके । प्रतिपदि तिथौ खगानां २पक्षस्य मूले च (डाना) अमरः । [अमरः । पक्षहार न० पक्षे पात्रे हारम् । (खिडकी) पार्श्वस्थे द्वारे पक्षधर पु० पक्षं धारयति धृ-क्च । १चन्द्रे जटाध० पक्षं पञ्चदशतिथ्यात्मककालम् तत्तिथिमानादिकं धारयति अच-तत्क्षारके २विद्वज्जेदे स हि चिन्तमग्न्यालोकं प्रसन्न-राघवनाटकं च चकार तस्य जयदेवेति नामान्तरम् पक्षस्थितिथिमानादिधारणाशक्तिमत्त्वात्तस्य तथीप्रसिद्धिः ।

पक्षपात पु० पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अग्निनिवेशः । १अन्यायसाहाय्ये “पक्षपातः पतङ्गानामिति” विजयर-चितोक्ते खगानां २ज्वरभेदे च ।

पक्षपातिता स्त्री पक्षपात+अस्त्यर्थे इति तस्य भावः तत् । १साहाय्यकरणायाभिनिवेशे २पक्षाभ्यां पतने च “न परं पथि पक्षपातिताऽनवलम्बे किञ्च सादृशेऽपि सा” नेपथम् । पक्षपालि स्त्री पक्षस्य द्वारभेदस्य पालिरिव (खिडकी) द्वारभेदे शब्दरत्ना० ।

पक्षभाग पु० पक्ष इव भागः । हस्तिपार्श्वभागे अमरः । पक्षमूल न० इत० । (पाकारमूल) पक्षस्य १मूले २प्रतिपत्तिथौ च अमरः । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । पक्षवाहन पुंस्त्री पक्षौ वाहनमिवाव्य । खगे शब्दच० । पक्षस् न० पक्ष-असुन् सृट् च । पक्षगन्धार्ये १पक्षशी तु सृट्त्वा पक्षौ उत्तररत्नम् । यजु० २६।५ उदा० इत्यम् ।

पक्षसन्धि पु० पक्षयोः सन्धिः । पर्वसन्धिकाले पक्षसुन्दर पु० पक्षे सुन्दरः । लोभे हारा० । [होमभेदे । पक्षहोम पु० पक्षव्यापको होमः । पक्षपर्यान् कर्त्तव्ये पक्षाघात पु० वातरोगभेदे तल्लक्षणादि सुष्ठोक्तं यथा “अगमः सति यगमा धमनोरुद्धं देहगाः । यदा प्रकु-पितोऽत्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते । तदन्यतरपक्षस्य सन्ध्वयन्वान् विमोक्षयन् । इति पक्षं तमाहृष्टं पक्षा-चातं मिश्रवराः । यस्य ज्ञानं शरीराङ्गमकर्षणम्

मचेतनम् । ततः पतत्यस्य वापि लज्जात्यनिवर्षितः । शुद्धवातहतं पक्षं लक्ष्मसाध्यतमं पिडुः । साध्यमन्येन संवृष्टेन साध्यं जयहेतुकम् । वायुर्द्वयं व्रजेत्स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः । शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिमेक्ष-मयेक्ष सः” । पक्षधरोऽप्यत्र ।

पक्षान्त पु० पक्षस्यान्तो यत्र काले । १अमावास्यायां २पर्णि-मायाश्च तिथौ “पक्षान्ते निष्कृता यात्रा सासान्ते मरणं भ्रुवम्” ज्यो०त० । इत० । २पक्षस्यावसाने च ।

पक्षादि पु० इत० । पक्ष आदिर्यस्य चतुर्थ्यां फक्-प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा पक्ष त्वच्च त्वप कुण्ड व्यण्ड कम्बलिका वलिक चित् अस्ति पथिन् (पन्थ च) कुम्भ शीरक सरक सकल सरस समल अतिवन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाकसिंहक व्यङ्ग्य सुवर्णक हंसक हंसक कुत्स विव खिल यमन हस्त कलास-कर्णक” । पाक्षाद्यण इत्यादि ।

पक्षालिका स्त्री कुमारातुचरमाह्वयकान्भेदे भा०श० ४७५०

पक्षालु पु० पक्ष+अस्त्यर्थे आलुच् । विहगे शब्दच० ।

पक्षावसर पु० पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र काले । पौर्ण-मास्याम् अमावास्यायाश्च शब्दर० ।

पक्षिणी स्त्री पक्षतुल्यौ दिवसौ यस्या अस्ति इति ङीप् । आगामिपक्षमानाह्वयतायां रात्रौ अमरः । “दायज्ञावेक रात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” शुद्धि०त० । तत्र पूर्वदिन रात्रौ तन्निमित्ते जाते पूर्वदिवसीयदिनमादायैव पक्षिणी व्यवहारः” शु०त० स्थितम् । “यापयेत् पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्भवेण च” मनुः । २विहगजातिस्त्रियां स्त्री पक्षिन् पु० पक्ष+अस्त्यर्थे इति । १खगे तेषासत्पक्षिर्यथा “अरुणस्य भाव्यां श्योनी वीर्यवन्तौ महावज्रौ । सम्पा-तिञ्च जटायुश्च प्रासोष्ट पक्षिसत्तमौ । सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुला जटायुषः । भाव्यां गरुडतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी । धृतराष्ट्री गरुडस्तु शुन्यां जज्ञे च षट् सुतान् । लिखिष्वश्च सुनेलश्च सुसखं सुन-सन्नथा । हरुणन्तु सुपर्वाणं तेषां पुला अन्नन्तकाः । चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पक्षगाणिनाम् । सप्तद्वीपे-ध्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः । भासीपुलास्तथा भासा उलूकाः काककुक्कुटाः । मयूराः कलविड्वाश्च कपोती चैव तित्तिरी । क्रौञ्चानां वाभीरण्या आसन् कुरराः सारसारकाः । धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्त-

राष्ट्रांश्च भाषिणी। चक्रवाकांश्च विहगान् सश्योनानौद-
कान् द्विजान्। अन्यानपि द्विजान् जज्ञे पुत्रपौत्रानन-
नकान्” अग्निपु०। गुरुभक्षवद्धमक्षस्य लकायपक्षिणां
पूर्वाङ्गस्य श्रेष्ठत्वं यथा “गुरुभक्षा बद्धभुजो ये चोपचि-
तमेदसः। एकदेहेऽपि पूर्वाङ्गं स्मृताणां पक्षिणां वरम्”
पक्षिणमङ्गभेदानासुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा “सर्वेषाञ्च
शिरःस्तन्वग्रीहचर्मयकटुगुदम्। पादपुच्छान्नमस्तिक्य
स्रक्क्रोडाः समेहनाः। धातवः शोणिताद्याश्च
गुरवः स्युः परस्परम्”। तन्मांसगुणाः। “मत्स्यकूर्म-
खगाण्डानि खादुवाजीकराणि च। कटुपाकानि तानि
स्युर्वातक्षेपहराणि च” राजवल्लभः। तद्भेदमांस
गुणाः सुशुतोक्ता यथा
“लावतित्तिरिकापञ्चलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनमृकायातीक
चकोरकलविद्धमयूरक्रकरोपचक्रकुटुटसारङ्गशतपलक
कुतित्तिरिजुररवाङ्गस्थवल्कलभृतयस्त्राहणा विष्किरा
लववः शीतमधुरा कषाया दोषशमनाश्च। “संघाही
दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुविपाकश्च
सन्निपाते च पूजितः। ईषदुगुरुष्णमधुरो दृढो मेधाग्नि-
वर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो घ्राही वर्णप्रसादनः।
हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाङ्गौरतित्तिरिः। रक्तपित्त-
हरः शीतो लघुश्चापि कफिञ्चलः। कफोत्प्रेषु च
रोगेषु मन्दघ्राते च शस्यते। वातपित्तहरा हृष्ट्रा मेधा-
न्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकुरा हृद्यास्तथा चैवोपच-
क्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्त्वयः केश्यो रुचिप्रदः।
मयूरः स्वरं मेधाग्निदृक्क्षेत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत्। स्निग्धोष्णो-
ऽनिलहा हृष्ट्राः स्वेदस्वरवलावहः। हृहणः कुकुटो
वन्त्यस्तदुपास्यो गुरुस्तु सः। वातरोगज्वरवर्मीविषम-
ज्वरनाशनः”। “कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयटिक-
कुलिङ्गटहृङ्गुलिङ्गगोक्षोडकडिडिमाणकशतपत्रकमाहनि-
न्दकभेदाशिशुकसारिकावलकुलीगिरिशालङ्गालद्रूपकसुन्द-
हीखञ्जरीटकहारीतदालूहप्रभृतयः प्रतदाः। कषाय-
मधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तक्षेप-
हराः शीता बद्धभूतास्त्ववर्चसः। सर्वदोषकरस्तेषां भेदाधी
मलद्रूपकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः काण्यकपोतकः।
रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुर-
श्चापि गुरुः पारावतः श्वेतः। कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः
कफपृक्तविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिकस्त्वति-
शुक्रवः”।

पक्षिराज पु० इत० टक्षमा०। गरुडे पक्षीन्द्रादयोऽप्यत्र।
पक्षिल पु० पक्ष-वा० इलच्। वात्स्यायने गौतमस्मृत्यभाष्य-
कारके सुनिभेदे त्रिका०। [२नीडे च त्रिका०]

पक्षिशाला स्त्री इत०। (चिडियाखाना)। पक्षिवासस्थाने
पक्षिसिंह पु० पक्षी सिंह इव उपमितसं०। गरुडे त्रिका०
पक्षिस्वामिन् पु० इत०। गरुडे हेमच०।

पक्षु त्रि० पक्ष-क्षु। पाकशीले

पक्ष्मकोप पु० सुशुतोक्ते नेत्ररोगभेदे “पक्ष्माशयगता
दोषाक्षीक्ष्णोपाणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि
तेजुं पञ्चाक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मि-
शोपजायते। वातातपानलक्ष्मी पक्ष्मकोपः स उच्यते”
पक्ष्मप्रकोपोऽप्यत्र पु०।

पक्ष्मन् न० पक्ष्म-मनिन्। १नेत्रावरके लोम्नि २पद्मादेः केशरे
अमरः ३स्त्रादिरत्यभाष्ये ४खगादेः पक्षे च अमरमाला।

पक्ष्मल त्रि० पक्ष्मन्+विष्मा० मत्वर्थे इलच्। पक्ष्मयुक्ते
पङ्क पु० न० पक्षि-विसारे कर्मणि करणे वा घञ् कृतम्।
अङ्गचा०। १कर्दमे २पामे च अमरः। [त्रिका०।]

पङ्ककर्वटः पु० पङ्केषु कर्वटः मनोहरः। जलयुक्तपङ्के
पङ्कवीर पुंस्त्री पङ्कप्रियः कीरः। (कादाखोचा) पक्षिभेदे
त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पङ्कक्रीडः पु० पङ्केन क्रीडति क्रीड-अच् इत०। नूकरे
त्रिका० ल्यु। पङ्कक्रीडनोऽप्यत्र। [त्रिका०।]

पङ्कगडकः पु० पङ्के स्थितः गडकः। (पांकाळ) मत्स्यभेदे
पङ्कगतिः पु० पङ्के गतिरस्य। (पांकाळ) मत्स्यभेदे शब्दभा०
पङ्कग्राहः पुंस्त्री पङ्के स्थितः ग्राहः। मकरे जलजन्तु-
भेदे हारा०।

पङ्क(ङ्गे)ज न० पङ्के जायते जन-ङ ७त० वा अलुक्समा०।
१पद्मे २सारमपक्षिणि च राजनि० पङ्कजनिकर्तृत्व-
विशिष्टे अथ शब्दस्य योगरूढता कुसुदादीनां पङ्कजात-
त्वेऽपि न तत्र रूढिः किन्तु लक्षकतेत्याकारे स्थितम्।

पङ्कजन्मन् न० पङ्के जन्म यस्य। १पद्मे राजनि० २सारम-
पक्षिणि च। २पद्मसमूहे च हेमच०।

पङ्कजिनी स्त्री पङ्कज+पुष्करा० इनि। १पद्मयुक्तदेशे पद्माकरे
पङ्कण पु० पङ्कण+पृषो०। शवराज्ये शब्दमाला।

पङ्कप्रभा स्त्री पङ्कखेव प्रभा यस्याः। कर्दमद्वयप्रभान्वित
नरकभेदभूमौ हेमच०।

पङ्कमण्डूक पुंस्त्री पङ्के मण्डूक इव। शम्बुके (शासक)
जलयुक्तिभेदे हारा०।

पङ्क्तेरुह न० रुह-क ७त० वा अलुक् । १पङ्गे अमरः
२सारसखे च ।

पङ्क्वास ५० पङ्गे वासोऽस्य । कंकटे (काँकड़ा) जलजन्तु-
भेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । हारा० ।

पङ्कशुक्ति स्त्री पङ्के स्थिता शुक्तिः (भित्तुक) जलशुक्तिभेदे
पङ्कशूरण ५० पङ्के शूरण इव । शालूके राजनि०
पङ्कार ५० पङ्कमृच्छति कृ-अण् उप०स० । १शैवे २सेतो
च ३सोपावे ४जलकुलकपुष्पभेदे मेदि० ।

पङ्क्ति लि० पङ्क+अस्यर्थे पिच्छा० इलच् । पङ्कयुक्ते
पङ्केशय लि० पङ्के श्येते शी-अच् ७त० अलुक् । १पङ्कस्या-
यिनि २जलोकाभेदे स्त्री “न च सङ्कीर्णचारिण्यो न
च पङ्केशयाश्च ताः” सुश्र० ।

पङ्क्ति स्त्री पौच-विस्तारे क्तिन् । १सजातीयपदार्थानां
स्थितिभेदे (शारि पौचि) इति ख्याते पदार्थे “भौगिति
पङ्क्तिः” इ०र० उत्तलक्षणे पञ्चाक्षरपादके २छन्दोभेदे
३दशाक्षरपादके छन्दोजातिभेदे “गायत्युष्णिगनुष्टुप् च
द्वहती पङ्क्तिरेव च” इ०र० । ४दशसंख्यायाम् पङ्-
क्तिरथः (दशरथः) । ५प्रथमां शब्दमा० । ६गौरवे
७पाके च मेदि० । पतिताद्येकपङ्क्तौ भोजनादौ
दोषः “न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः । न
भूर्ध्वैर्नावलमैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः । एकशय्या-
सनपङ्क्तिमाण्डपक्वाक्षमित्रणम् । याजनाध्यापने
योनिस्तथैव सहभोजनम् । सहाध्यायस्तु दशमः सह
याजनमेव च । एकादश सप्तद्विष्टा दोषाः साङ्ख्यं
सङ्किताः । समीपे चाप्यवस्थानात् पामं संक्रमते ऋ-
णाम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत्” । प-
ङ्क्तिसाङ्ख्यदोषनिवारणोप्राया यथा । एकपङ्क्त्यु-
पविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् । भक्षणा कृतमर्यादा
न तेषां सङ्करो भवेत् । अग्निना भक्षणा चैव पङ्क्तिः
पङ्क्तिर्विनिवृत्ते” कूर्मपुरा० १५अ० ।

पङ्क्तिकण्टक ५०पङ्क्तौ एकपङ्क्तौ वेशनादौ कण्टक इव
परिहार्यत्वात् । पङ्क्तिदूषके [पौवे शब्द० ।

पङ्क्तिग्रीव ५० पङ्क्तिचङ्क्रिका यौवा यस्य । रावणे दश-
प्रङ्क्तिदूष(क) ५० पङ्क्तिम् एकपङ्क्तिं भोजने दूषयति
दूषि-अण् एवुल् वा उप०स० । अपाङ्क्तेये अपङ्कट-
ब्राह्मणे स च अपाङ्क्तेयगण्डे २४१४० उक्तः । अन्ये-
ऽपि केचित् पाङ्गे १५अ० उक्ता यथा
“अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् ! कीर्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवो भूषणहा यच्छो पशुपालो निराकृतौ । याम
मेवो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयो । अगारदाहो
गरदः क्षण्डाशी सोमविक्रयो । सासुद्रिको राजदूत-
क्षौलिकः कूटकारकः ! पित्रा विवदमानश्च यस्य सोप-
पतिर्दहे । अभिशक्तस्तथा स्नेनः शिल्पं यद्योपजीवति ।
पर्वकारश्च सूची च मित्तभुक् पारदारिकः । अन्नताः
नासुपाध्यायः काण्डदृष्टस्तथैव च । अभिश्च यः परि-
क्रामेद्यः शुना दष्ट एव च । परिवित्तस्तु यस्य स्याद्-
सर्मां श्रुतत्पराः । कुशीलवो देवजको नक्षत्रैर्यश्च जी-
वति । ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः ।
रक्षांसि भुञ्जते हव्यं यदेषान्तु प्रदीयते । आङ्गे भुक्त्वा
महाराज ! दुश्कर्मां श्रुतत्पराः । आङ्गं नाशयते तस्य
पितरोऽपि न भुञ्जते । सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं
भवेच्चृप ! भिषजे शोणितसमं नष्टं देवजके तथा ।
अप्रतिष्ठं वार्धुषिके निष्कलं परिकीर्त्तितम् । ब्रह्मवा-
शिजके दत्तं नेह नासुत तद्भवेत् । भक्षणीव कृतं
हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । ये तु धर्मव्यपेतेषु चरि-
तापगतेषु च । हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्परि-
णश्यति । ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यस्तुबुद्धयः ।
शूरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् । एतान् विद्धि
महाबाहो ! अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । शूद्राणां सुप-
देशन्तु ये कुर्वन्त्यस्तुबुद्धयः । प्रष्टुं काणः शतं खड्गः
श्वितो यावत् प्रपश्यति । पङ्क्त्यां सप्तप्रविष्टानां ता-
वदुदूषयते नृप ! । यद्वेष्टितशिरा मुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते द-
क्षिणासुखः । सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदा-
सुरम् । अक्षयया च यदुत्तं यश्च अज्ञादिवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् । श्वानश्च पङ्क्ति-
दूषश्च नावेक्षेरन् कप्रञ्चन । तस्मात् परिहृते दद्यात्तिलां-
श्वाच्च विकीरयेत् । तिलैर्विरहितं आङ्गं कृतं क्रोध-
वशेन च । यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्विधः ।
अपाङ्क्त्यान् यावतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो ननु पश्यति ।
तावत् फलाङ्गश्रयति दातारं तस्य वाऽनिशम्” ।

पङ्क्तिपात्रन ५० पङ्क्तिं आङ्गे भोजनाद्यसुपविष्टानामा-
वलिं पुनाति पू-णिच्-ल्यु । आङ्गभोजनाद्यसुपविष्टानां
विप्राणां पङ्क्तिपवित्रताकारके विद्याविशिष्टादौ
“अपाङ्क्त्योपहृता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाभ्यान् पङ्क्तिपा-
वनान् । अप्रजाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रयत्नेषु ज्ञ । ओ-

त्रियान्वयजायैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचि-
केतः पञ्चाग्निस्त्रिस्तुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मणदेयात्म-
सन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च
ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुचैव विज्ञेया ब्राह्मणाः
पङ्क्तिपावनाः" मनुः "इमे हि मनुजश्चेष्ट ! विज्ञेयाः
पङ्क्तिपावनाः । विद्यावेदव्रतज्ञाता ब्राह्मणाः सर्वे एव
हि । मातापितृर्यश्च वश्यः श्रौत्रियो दशपुरुषः । ऋ-
तुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा । वेदविद्या-
व्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत । अथर्वशिरसोऽध्योता
ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्म
निरतश्च यः । ये च पुण्येषु तोषेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मन्त्रेषु च समस्तेषु भवन्यवभृथश्रुताः । अक्रोधना ह्यच-
मलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता ये च
आह्वेषेताम्रिमन्त्रयेत् । एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वै पङ्क्ति
पावनाः । यतयो मोक्षधर्मज्ञा ये वा सुचरितव्रताः ।
ये चेतिहासं प्रयताः आवयन्ति द्विजोत्तमान् । ये च
भाष्यविदः केचिदो च व्याकरणे रताः । अधीयते पु-
राणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत । अधीत्य च यथा-
न्यायं विधियन्तस्य कारिणः । उपसन्नो गुरुकुले सत्यवादी
सहस्रदः । अपग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
यावदेते प्रपशन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च । ततो
हि पायनात् पाङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः । अष्ट-
त्विगनुपाध्यायः स चेदपग्रासनं व्रजेत् । ऋत्विग्भिरन-
नुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् । अथ चेदेदवित्
सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्वि वर्जितः । न च स्थात् पतितो राजन्
पङ्क्तिपावन उच्यते" पाद्मे सर्ग खण्डे ३५ अ० ।

पङ्क्तिरथ पुं पङ्क्तिस्तु दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य । दश-
रथे शब्दरत्ना० । [राजनि० ।

पङ्क्तिबीज पुं पङ्क्तिभूतानि बीजानि यस्य । बर्बुरष्टचे
पङ्क्तु, त्रि० खजि-कु-पद्यादेशः सुक् च । श्रुतिहीने स्त्रियां
जङ् । २मन्दगतौ शनिग्रहे शब्दर० तत्कलाया अत्यु-
च्चतया वडकात्वेन राशिभागादिकस्य तेन भोगात् तस्य
मन्दगतित्वम् । अथहरणकर्मविपाकेण पङ्क्तुता जायते
इत्युक्तं मनुः । [डीप् । शिष्टडीक्षुमे राजनि० ।

पङ्क्तुत्वहारिणी स्त्री पङ्क्तुत्वं हरति सेवनात् हृ-षिनि
पङ्क्तुल ५० सितकाशमहयभेदे हेम० ।

पच पाके भ्वा० उभ० सक० अनिट् । पचति ते । अपाक्षीत् अपक्त
पपाक्ष मेचे । पक्ता । पकम् पचेद्विम् पक्तिः पाकः ।

डित् पक्तिमः । अनेन विक्रीदनाया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य
चेति व्यापारद्वयस्य वचनात् द्विकर्मकात्वम् तदनुबानोदनं
पचतीत्यस्य तदनुबानं विक्रीदेयम् ओदनं निष्पादयती-
त्यर्थः । डङ्गा० गौणे कर्मणि लकारादयः । तदनुबानो
दनं पच्यन्ते डङ्गादिशब्दे कर्मनुशब्दे च अधिकं दृश्यम् ।

परि+परितः पाके परिणामे ।

वि+विशेषेण पाके अन्यथाभूतस्य अन्यरूपेण परिणामे ।

पच व्यक्तीकारे भ्वा० आत्म० अनिट् । पचते अपक्त मेचे ।

पच विस्तारे चु० उ० सक० सेट् इदित् । पच्यति ते अप-
पच्यत् त ।

पचत पु० पच-अतच् । श्रुतौ २स्यर्थे ३इन्द्रे च उणादि० ।

पचतभृज्जता स्त्री पचत भृज्जन इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयू० स० । पाकभर्जनार्थं निदेशक्रियायाम् ।

पचत्पुट पु० पचत् पुटमस्य । सूर्यमणिदन्ते शब्दच० ।

पचत्य त्रि० पचते पाके साधुः यत् । पाके साधौ ऋ० ३।५।२।
२२भा० । ["कर्मस्थाः पचतेभ्यः" व्याक० का० ।

पचति पु० पच-धातुस्वरूपे श्रुतिप् । पचधातुस्वरूपे
पचतिकल्पम् न० ईषदूनं पचति तिङन्तात् कल्पप् । ईषदून
पाककर्त्तरि रूपप् । पचतिरूपमप्यत्र ।

पचतितरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन पचति तर(म)प्
आसु । अतिशयेन पाककर्त्तरि ।

पचन पु० पच-कर्त्तरि ल्यु । श्रुतौ शब्दच० २पाककर्त्तरि
त्रि० भावे ल्युट् । ३पाके न० । करणे ल्युट् । ४पाक-
साधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । "मांसपचन्या उखायाः" इति
महाभाष्यम् । सा च ५वनवीजपूरके राजनि० ।

पचपच पु० पचप्रकारः पच-प्रकारे द्वित्वम् पचस्य पाक-
कर्त्तृर्यमादेरपि पचो वा । महादेवे । भा० शा० २८६ अ० ।
"यस्य ब्रह्म च क्षत्रज्ञोभे भवत ओदनो सृष्ट्युत्सोप-
सेचनम्" श्रुतेः "अत्ता चराचरग्रहणात्" शा० सू० न्यायाच्च
तस्य तथात्वम् ।

पचप्रकुटा स्त्री पच प्रकुट (प्रकर्षेण छिन्नि) इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू० स० । पाकच्छेदनार्थनियोगक्रियायाम् ।

पचम्पचा स्त्री पचं पाचकं पचति पच-वा० खष् स्रम् ।
दाहहरिद्रायाम् अमरः ।

पचलवणा स्त्री पच लवणमित्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०
स० । लवणपाकार्थनिदेशक्रियायाम् ।

पचा स्त्री पच-भावे अ । १पाके अमरः । अच् । २पाक-
कर्त्तरां स्त्रियां स्त्री ।

पचादि ५० "नन्दिपहिपचादिभ्यो ल्युण्यन्यचः" पा० कर्त्तरि
अचप्रत्ययनिमित्ते धातुगणे स च गणः पा० ग० उक्तो
यथा "पच यच वच वद चन पत नदट् भवट् भवट्
चरट् गरट् चोरट् गाहट् खरट् देवट् दोषट् रज
मद जप सेव मेघ कोष मेघ नर्त्त व्रण दर्श दग्ध दर्प
जार भर श्वपच" । आकृतिगणः ।

पचि ५० पच-इन् । १ अग्नौ चज्ज्वलदत्तः धातुनिर्देशे इक् ।

२ पचधातौ "ह्रस्वः पचिरिति" महाभाष्यम् ।

पचेलिम लि० स्वयमेव पच्यते पच-कर्मकर्त्तरि केलिम ।

१ स्वयं पक्ते नैष० १।६४ उक्तो० कर्त्तरि केलिम । २ अग्नौ

१ स्वयं च ५० उपादिकोषः ।

पचेलुक लि० पच-वा० एलुक । छन्दे पाककर्त्तरि त्रिका० ।

पच्छस् अथ० पादं पादं शस् पद्मावः । पादं पादमिति वीप्-

सार्यक्रियाकर्माणि छा० उ० ५।२।२७। न्युच्छुशब्दे च उदा० ।

पच्य लि० पच-कर्मणि यत् । पाकाहे अकटपच्यः कटपच्यः

इत्यादि ।

[पञ्ज ।

पज आवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । पञ्जति अपञ्जीत् ।

पज्ज ४ स्त्री पट्भ्यां जायते जन-ड । शूद्रे हेमच० तस्य

"पज्जा शूद्रे अजायत" यजु० ११।१६ ब्रह्मणः पादात्

जातत्वोक्तेऽप्यात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पज्जटिका स्त्री "प्रतिपद यमकितघोषभावा नवमशुद्धत्व
विभूषितगात्वा । पज्जटिकाया एष विवेकः कापि न
मध्यशुद्धरणकः" इ० र० उक्ते माताहस्तभेदे ।

पज्ज ५० पजि-वा० रक् प्रभो० नलोपः । १ अङ्गिरसि सनौ "पज्जा
वाङ्गिरसः" लाट्यायनः । २ पापेन जीर्णे १ इहविलंज-
णाक्षयुक्ते च लि० कृ० १।४८।५ भा० ४ प्राजिते प्रकर्षेण
सम्पादिते च लि० कृ० ६।५८।४ भा० "पज्जहोमः प्राजि-
तघोषरूपः स्तोमः" इति स्थितम् । पज्जस्यायम् शैषिकः
कृन् । पज्जोय आङ्गिरसवंशे ५० स्त्री ।

पञ्चक लि० पञ्चभिः क्रीतः कन् । १ पञ्चभिः क्रीते । पञ्चैव
स्वार्थे क । २ पञ्चसंख्यान्ति १ शकुनि पञ्चकाधिकते शास्त्रे सिं-
कौ० । पञ्च व्यंशो भागो वेतनं मूल्यं वाऽस्य (सोऽंशवच्च भृतयः)
पा० कन् । ३ पञ्चशयुक्ते ४ पञ्चभृतियुक्ते ५ पञ्चमूल्यान्ति च
लि० । पञ्चाक्षिन् इज्ज्रादिरूपेण दीयन्ते "तदस्मिन् इज्ज्रा-
यलाभशुल्कोपदा दीयते" पा० कन् । इज्ज्रादित्वेन दीय
मानपञ्चसंख्यायुक्ते ६ यतादौ । इज्जिदीयत इत्यादिप्रत्यये
प्रत्येकं सम्बन्धादेकयचनम् । पञ्चाक्षिन् इज्जिः व्यायः
लाभः शुल्कसुपदा वा दीयते । पञ्चकः शतिकः शत्यः

वाहस्रः । उत्तमयेन मूलातिरिक्तम् पादां इति ।
पामादिषु स्वामिप्राप्तो भागः व्यायः विक्रेता मूल्या-
दधिकप्राप्तो लाभः । रक्षानिर्देशो राजभागः शुल्कः
सि० कौ० "वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" याज्ञ०
"चतुर्थ्यर्थं उपसंख्यानम्" वार्त्ति० पञ्च इज्ज्रादिना दीयन्ते
ऽस्मै । ७ इज्ज्रादिना दीयमानपञ्चसंख्यान्तिद्रव्यसम्प-
दाने लि० । पञ्चमेन रूपेण पचणम् "तावतिथे
पचणमिति लुग्व" पा० कन् । पूरणार्थस्य वा लुक् ।
पञ्चमेन रूपेण कस्यचित् दम्पत्ये । "तावतिथेन
गृह्णातीति कन् वक्तव्यः नित्यञ्च लुक्" वार्त्ति०
उक्तः कन् पूरणार्थस्य वा लुक् । पञ्चमेन रूपेण एपा-
हके लि० । पञ्चानामवयवम् कन् अर्द्धचा० पु० न० ।
१ पञ्चसंख्यायाम् "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं
तथा" हरिका० ११ धनिष्ठान्याङादिपञ्चतारके ज्योतिषम् ।
१२ रोगाग्निराजचौरमृत्युसंज्ञके वाणपञ्चके च "भौमा-
कर्त्तृत्वामाद्युने चरोनेऽङ्के विपञ्चके" सूचू० व्याख्याने
पी० धारायां पञ्चान्तरे विपञ्चक इत्यस्य वाणपञ्चकार्थक-
त्वस्योक्तेः वाणाच्च उपयमशब्दे १२६६८ दर्शिताः । पच-
भागेनानीतत्वा तेषां तथात्वम् । पञ्चके निषिद्धानि यथा
वसिष्ठः "वस्त्रपराङ्मातृपञ्चकधिष्यये कार्यं गेहस्य गोपनं
नैष । दक्षिणादिङ्मुखगमनं दाहं प्रेतस्य काष्ठसंघर्ष-
मिति" नारदः "वस्त्रन्याङ्मादिपञ्चके संघर्षं दण्डकाष्ठयोः ।
यास्यदिग्गमनं शय्या न कार्यं गृहगोपनम्" इति
श्रीपतिरपि "वासवोत्तरदत्तादिपञ्चके यास्यदिग्गमन-
गेहगोपनम् । प्रेतदाहदण्डकाष्ठसंघर्षं शय्याकाष्ठितनं च
वर्जयेत्" त्रिविक्रमोऽपि "शय्यावितानं प्रेतादिक्रियां का-
ष्ठदण्डार्जनम् । यास्यदिग्गमनं कुयान्न चन्द्रे कुम्भमीनगे"
इति ननु प्रेतदाहे किं नक्षत्रान्तरे मृतस्य धनिष्ठोत्तरा-
ङादिके दाहो न कार्य इति उत पञ्चकएव मृतस्य प-
ञ्चके दाहो न कार्य इति आहोस्त्रिदक्षिणं कश्चिन्नि-
क्षत्रे पञ्चकातिरिक्ते पञ्चके वा मृतस्य पञ्चके दाहो
न कार्य इति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति तत्र यदि विज्ञा-
यते नक्षत्रान्तरे मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति
तत्र पञ्चके मरणस्य दोषवत्ता न प्राप्नोति तज्जायुक्तं यस्या-
उक्तं ब्रह्मपुराणे "कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्तु
जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा सन्ततौ न शुभं भवेत्"
इति । अथ विज्ञायते पञ्चकएव मृतस्य पञ्चके दाहो न
कार्य इति तदपि न, अथपि, धनिष्ठापूर्वाङ्गे च मृतस्य

पञ्चके दाहनिषेधो न प्राप्नोति किन्तु दाहः कर्तव्य इत्येव प्राप्नोति । अस्त्विति चेन्न प्राप्तस्य दाहं त्वजैदिति दाहस्यैव क्रियाकारकसम्बन्धेन प्राधान्यतो निषेधात्, किञ्च “तिगुणफलदोष्टद्वौ नष्टे हृतं च मृतेऽपि वेति” तिगुणयोगफलवत् पञ्चकमरणनिषेध एव वक्तव्ये दाह-निषेधस्य पृथगुपादानात् कर्तव्यतापत्तिः । तस्मादाहान् कश्चिच्चलत्वे मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति तृतीयः पक्षः साधोयान् । प्राधान्याद्दाहस्यैव निषेध इत्युक्तं प्राक् पक्षतः पञ्चकात् प्राक् मरणदोषो नास्ति तथा तत्रैव दाहोऽपि न दोषाय । यदि क्रियाकरणवशात् कान्ताति-क्रमे सति पञ्चकप्रवृत्तिस्तदा शान्तिं विधाय दाहः कार्यः पञ्चके तु द्वयमपि निषिद्धं मरणं दाहश्चेति । उक्तं च ब्रह्मपुराणे “कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वं गतिर्दृष्टा सन्ततो न शुभं भवेत् । न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु जन्तुषु । पञ्चकानन्तरं कार्यं कार्यं दाहादिकं खलु । अथ वा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम्” । रेवतीप्रान्ते मृतस्य रेवतीमण्ड-हाय दाहः कार्य इत्यर्थः धनिष्ठोत्तरार्द्धादिमृतस्य दाहस्तु सदाएव पञ्चकस्य ब्रह्मकालव्यापित्वात्पुनर्युपितदाह-निषेधाच्च । स च दाहः शान्तिविधिपूर्वकः कार्यः । स च विधिरुक्तो ब्रह्मपुराणे “दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः । दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्णास्तवे-ष्टिताः । यवपिटेनाहुनिष्ठाक्षाभिः सह शवं दहेत् । प्रेतवाहः प्रेतघञः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेतहृत्तां पञ्चमय नामान्येतानि च क्रमात्” इति । विशेषस्तन्त्ये-ष्टिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः । नन्वत्र “तिगुणफलदोष्टद्वौ नष्टे हृतं च मृतेऽपि वेति” मरणनिषेधएव वक्तव्यो किं पुन-र्दाहनिषेधेन । उच्यते दोषाधिक्यसूचनार्थं हि पुन-र्दाहनिषेधः अतएव पञ्चके मृतस्य पुत्तलकविधानं कृत्वा दाहः कार्यः ततः स्मृतकाले पुष्पादिभिः शान्तिकं च विधेयम् । उक्तं च गरुडपुराणे “ततो दाहः प्रकर्तव्य-सौ च पुत्तलकैः सह । स्मृतकाले तदा पुनैः कार्यं शा-न्तिकपीठिकम् । पञ्चके तु मृतो योऽपि न गतिं लभते नरः । तिलांश्चैव हिरण्यं च तद्यदिश्रुतं ददेत्” इति । अतो नञ्ज्ञानान्ते मृतस्य पञ्चके दाहप्राप्तौ पु-त्तलकविधिरेव भवति ततः स्मृतकाले शान्तिकं च । एवं पञ्चकाले मृतस्याद्यन्यां दाहप्राप्तौ पुत्तलकविधिर्न किन्तु स्मृतकाले शान्तिकमेव विधेयम्” पी० भा० ।

पञ्चकपाल ति० पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः सण् तस्य लुक् । पञ्चकपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ समा० द्वि० । समाहृत पञ्चकपालेषु स्त्री ङीप् ।

पञ्चकर्ण ति० पञ्च कर्णा यस्य लक्षणत्वेऽपि विटादित्वात् न पूर्वपददीर्घः । पञ्चकर्णलक्षणयुक्ते ।

पञ्चकर्मन् न० पञ्चानां कर्मणां समाहारः “अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्” वार्त्ति० पक्षे नलोपाभावः । पञ्चानां कर्मणां उत्प्रेषादीनां समाहारः । तानि च कर्माणि कर्मन्शब्दे १७३६ पृ० उक्तानि । श्वेदाकोक्ते कर्मपञ्चक-भेदे “वसनं रचनं नस्य निरुहयानुवासनम् । पञ्चक-र्मदमन्यञ्च ज्येष्ठत्वेपयादिकम्” । पक्षे नलोपे ङीपि पञ्चकर्मोत्थित्यल स्त्री ।

पञ्चकपाय पु० न० पञ्चविधः कपायः “जम्बुशाल्मलिवाद्यालं वदरं वकुलं तथा । एतेषां वल्कलरसः कपायः परिकीर्तितः इत्युक्ते पञ्चानां एकषाये वल्कलरसे । कर्मधा० संज्ञात्वात् न द्विगुः । २पञ्चसु कपायेषु व०व० । “जम्बु शाल्मलि वाद्यालं वदरं वकुलं तथा । कपायाः पञ्च विज्ञेयाः देव्याः प्रीतिकराः शुभाः” दुर्गातृप्तयत० ।

पञ्चकाम पु० व०व० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । “पञ्चकामा इमे देवि ! नामानि शृणु पार्वति । काममन्त्रपकेन्दर्प-मकरध्वजसंज्ञकाः । भीनकेतुर्महेशानि ! पञ्चमः परि-कीर्तितः” तन्त्रशा० उक्तेषु पञ्चसु कामभेदेषु ।

पञ्चकृत्य पु० पञ्चं विस्तृतं कृत्यं यत् । पञ्चगौडको राजनि०

पञ्चकृष्ण पु० पञ्चसु कृष्णः । कीटभेदे कीटशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चकोण न० पञ्च कोणा यस्य । पञ्चकोणात्मके षोडशभेदे २तन्त्रोक्ते यन्त्रभेदे २शङ्खावधिनवमपञ्चमात्मके स्थाने च

पञ्चकोल न० “पञ्चकोलं कणामूलं कृष्णाचव्याग्निनागरैः”

शब्दच० उक्ते पाचनविशेषे यस्य गुणाः “पञ्चकोलं रसेपाके कटुकं रुचिकृन्मत्तम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं

दोषघ्नं कफघ्नं तनुहृत् । शुल्मन्सोहोदरानां हृन्मूलं पित्त-कोपनम्” भावप्र० उक्ताः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यंचित्तक

नागरम् । दीपनीयः शूतो वगैः कफादिलगदापहः”

चक्रदत्तोक्ते २पाचनभेदे च ।

पञ्चकीष पु० संज्ञात्वात् कर्म० । वेदान्तिकचिद्वे अन्नमयादिषु

पञ्चसु कोपवदः क्वादिकेषु देहादिषु । तेषां स्वरूपादिकञ्च

विवेकचूडायणौ दर्शितं यथा “कोषैरन्नमयादौः पञ्चभिरात्मा

न संततो भाति । निजशक्तिसत्पदैः शैवालपटलेरिवान्नु

वापीस्यम्” इत्युपक्रमे “देहोऽयमन्नमयनोऽन्नयस्तु कोप-

आग्नेन जीयति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्ममांस-
रुधिरास्त्रिपुरीषराशिनायं स्वयं भवितुमर्हति नित्य-
शुद्धः” । “कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरश्रितोऽयं प्राणो भवेत्
प्राणमयस्तु कोषः” । “ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः
स्यात् कोषो ममाहमिति यस्तु विकल्पहेतुः । संज्ञादिभेद-
कलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्वकोषमभिपूर्य विजृम्भते यः ।
यश्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्य-
धारया । जाज्वल्यमानो बल्यवाग्नेनैवेनोमयाग्निर्दहति
प्रपञ्चम्” । “बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सदृष्टिः कर्तृलक्षणः ।
विज्ञानमयकोषः स्यात् उषः संसारकारणम् । अमृतज-
ज्ञितप्रतिवि स्वशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः । ज्ञान-
क्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम्”
आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६ पृ०
उक्तः ।

पञ्चक्रोशी स्त्री पञ्चानां क्रोशानां समाहारः । काश्याः
दीर्घविस्ताराभ्यां पञ्चसु क्रोशेषु “वाराणस्यां कृतं पापं
पञ्चक्रोश्यां विनश्यति । पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्त्रेणैव
विनश्यति” काश्या ० । तदभेदात् पञ्चक्रोशीदीर्घायामायां
२काश्याश्च ।

पञ्चचारगण न० इतः । पञ्चानां चाराणां गणः उत्तर०
द्विगुः । लवणपञ्चके “चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचारा-
भिधो गणः । काचसैन्धवसासद्रविट सौर्वचलैः समैः ।
स्यात् पञ्चलवणं तच्च सज्जोषितं पहाह्वयम्” राजनि० ।
पञ्चगङ्ग व्यय० पञ्चानां गङ्गानां नदीनां समाहारः “नदी-
भिश्च” या० व्यययी० “समाहारे चायमिष्यते” सि०कौ० ।
समाहृतासु पञ्चसु नदीषु भा०द्रो० ५४ च० तत्र पञ्चगङ्गेषु
इत्यत्र सप्रस्था वा न लुक् । २काशीस्थे पञ्चनदतीर्षे
पञ्चनदशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चगण ५० पञ्चानां गणो यत्र । “विदारी गन्धा दृहती
पृथ्निपृथ्नीर्निदिग्विकाः राजनि० उक्ते विदायादीनां
पञ्चानां गणे ।

पञ्चगव न० पञ्चानां गवां समाहारः टच्समा० स्त्रीवता च ।
पञ्चानां गवां समाहारे । पञ्च गावोधनमस्य उत्तरपदद्विगो
टच् समा० । पञ्चसंख्यान्वितगवधनस्त्रामिति ति० ।

पञ्चगव्य न० गोर्विकारः यत् पञ्चशुण्णितं गव्यम् । गोमूत्रादि
पञ्चके तस्य प्रमाणादि हेमा०त्र०ख० उक्तं यथा
स्कन्दपुराणे विष्णुना “तथा वज्रोन्द्रवाय्वर्कदेवतानि यथा-
क्रमम् । विश्वेदेतानि कुशोदङ्ग पिहराजाभिदैवतम् ।

प्रोक्ताभावे त्वद्यैतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत् । गोमूत्र-
भागस्तस्यार्द्धं शक्यत् क्षीरस्य च त्रयम् । इयं दग्धो
हतस्यैकमेकश्च कुशवारिजः । गायत्र्या चैव गोमूत्रं
गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधि
क्राव्येति वै दधि । तेजोऽपि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्या-
कुशोदकम् । एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते ।
एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम्” । व्यासेन
“गोमूत्रं तास्रवर्णायास्त्वैकमापकसङ्ख्याया । पुण्यं व०
रूपदेवत्यङ्गायत्र्यार्चाभिभन्वितम् । गोमयं श्वेतवर्णा-
याश्चतुर्मापकमात्रया । गृह्णीयादग्निदेवत्यङ्गान्ध्वद्वारेति
वै शनैः । क्षीरं काश्चनवर्णायाः सोमदेवत्यमेव च ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण सापदादगसम्भितम् । गृह्णीत
वायुदेवत्यं क्षणवर्णोद्भवं दधि । दशमापमात्रकन्तु दधि-
क्रावण इति खरन् । हतं तु नीलवर्णायाः पञ्चमापक-
संख्यया । गृह्णीत सूर्यदेवत्यं तेजोऽधीति जपन् क्र०
मात् । शतत्रयं साधमानं चत्वारिंशच्च पञ्च च । कुशो-
दकस्य गृह्णीयाद्देवस्यत्वेति कीर्त्तयन् । तास्रपात्रे प्र-
क्षालये वा प्रात्रे मिथीकृतञ्च तत् । आपोहि षेति चा-
प्रोक्ष्य प्रणवेन पिबेच्च तत् । उदङ्मुखस्त्रिराचम्य ततो
गच्छेत् स्वकं गृहम् । तत्रापि होमे प्राग्वच्च कृत्वा
दद्याच्च दक्षिणाम् । ब्राह्मणस्य यथा शक्त्या शोभनं
तु मनोहरम् । गवां वर्णास्तु शुक्लाद्याः सन्नि देशेषु
यत्र न ! तत्र वर्णाविभागेन पञ्च गव्यानि चाहरेत् ।
वर्णाभावाद्दोषोऽस्ति मात्वाहीनं विवर्जयेत् । त्याज्यानि
दूषितानां च दधिमूत्रपदांश्चि च । चेलकेशास्त्रिमञ्ज्या-
यामभक्ष्यैः सम्मृचां तथा । रोगात्तांनां च यूक्तातिं
मृताण्डानाममङ्गलम् । (मृताण्डा मृतगर्भाः) निष्क-
लत्वेन वन्ध्यानां कृत्तानां क्षमिभिरुषा । अमानप्रति-
दत्तानि सन्निनीप्रभवानि च । शुद्धभाण्डे मनोज्ञे च
भूमावपतितानि च । ग्रहीतव्यानि विविधं खेदं तासां
न कारयेत्” । ब्रह्मकूर्चव्रतमिदं सर्वपाप प्रणाशनम् ।
सर्वकामप्रदं उषां रूपारोग्ययशःप्रदम् । महतामपि
पापानां नाशनं श्रीविवर्धनम्” ।

पञ्चगव्यघृत सन्धतोक्ते पक्षहतभेदे “त्रिफलां चित्रकं सुतं
हरिद्रं द्वे विषां वचाम् । विडङ्गं त्र्यूषं चयं च
सुरदारु तथैव च । पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्जरनाश-
नम् । पञ्चगव्यमृते गर्भात् पाच्यमन्यदृषेण च । वच-
याद्य परं पाच्यं शुद्ध्या तददेव तु । जीर्णज्वरे च

शोके च पाण्डुरोगे च पूजितम् । [भिर्गोभिः क्रीते ।
 पञ्चगु त्रि० पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः ठक् तस्य लुक् चुङ् । पञ्च-
 पञ्चगुण ५० पञ्चगुणितो गुणः कर्म० । शब्दस्यैकपरसम्बन्ध-
 रूपेण गुणेषु । पञ्च गुणा यस्याः । २पृथिव्यां स्त्री मेदि०
 “यो यो यावत्तिष्ठतेषां स स तावद्गुणः स षटतः” मनुना
 सामान्यत उक्तेः पृथिव्या पञ्चमत्वात् पञ्चगुणत्वम् । २त० ।
 १पञ्चभिर्गुणिते ४पञ्चपकारे च संस्कारा० रघु० ।
 पञ्चगुप्त ५ स्त्री करचरणयोश्चतुष्कं शिरश्चेति पञ्च गुप्तान्यस्य ।
 १कच्छमे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । २चार्वाकदर्शने त्रिका० ।
 पञ्चगुप्तिरसा स्त्री पञ्चधा गुप्तौ रसोऽस्याः । स्पृक्षायां
 राजनि० । [उक्ते षोडशान्नरपादके हन्तोभेदे ।
 पञ्चचामर न० “प्रमाणिकापदद्वयं वर्तन्ति पञ्चचामरम्” वृ० र०
 पञ्चचितिक ५० पञ्च चितयः प्रस्तारा यस्मिन् । १कस्मिन्भेदे
 “पञ्चकृत्यः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः” शत० ब्रा० ७।१।
 १।७२ “पञ्चकृत्य इति मध्ये उपधेयेष्टकाचतुष्टयस्यैकस्याः
 सादनायान्यासां चत्वारोति पञ्चचितयो भवन्ति” भा० ।
 पञ्चचौर ५० पञ्च चौराण्यस्य । मञ्जुषोभे त्रिका० ।
 पञ्चचूडा स्त्री व्यपसरोभेदे भा० व० १६६ लोके
 पञ्चजन ५० पञ्चभिः भूतैर्जन्यते जन-पञ्च, न वृद्धिः । १मनुष्ये
 व्यमरः । २मनुष्यसम्बन्धिनि प्राण्यादौ ३मनुष्यतुल्ये देवादौ
 ४मनुष्यभेदे ब्राह्मणादौ च शा० सू० भाष्यम् तथाहि
 “यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः” तद्वृत्तवेदमन्त्रे
 “पञ्च पञ्च शब्दशब्देन पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते” इति
 सांख्यमतनिराकरणेन पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिपरत्वं
 समर्थितं दिङ्मात्रमलोच्यते
 “कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, “दिक्क्षेत्रे
 संज्ञायामिति” पा० विशेषशरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य
 जनशब्देन समासः, ततश्च ह्रस्वाभिप्रायेणैव केचित्
 पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते
 कर्तोत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना
 नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सम्प्रत्ययः सम्प्रति यथा ।
 के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते । “प्राणादयो
 वाक्यशेषात्” शा० सू० “यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तर-
 श्मिन्मन्त्रे ब्रह्मरूपपरिणामप्राणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः
 “प्राणस्य प्राणसुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्रश्चाहं
 मनसो वे मनो विदुः” इत्यत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात्
 पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु पञ्चजन-
 शब्दप्रयोगः तत्त्वेण वा कथं जनशब्दप्रयोगः समाने

तु प्रसिद्धप्रतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव षडौ-
 तव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो
 भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा
 यते पञ्च ब्रह्म पुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह पिता
 प्राणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबन्धाच्च
 सप्तदायस्य ह्रस्वत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरस्मिन् प्रथम-
 प्रयोगे ह्रदिः शक्याश्रयितुं शक्या, उद्दिष्टादिवदित्याह ।
 प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः
 समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्दिष्टा यजेत,
 यूपं चिनत्ति, वेदिं करोतीति । तथाऽयमपि पञ्चजन-
 शब्दः समासान्वाख्यानानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षो
 वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तितव्यते । कैश्चित्
 देवाः पितरो गन्धर्वा अमुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्च जना
 व्याख्याताः । अन्ये चत्वारो वर्णा निपादपञ्चमाः परि-
 गृहीताः । तत्परिपहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ।
 आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवं-
 परतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद ।
 २दैत्यभेदे च यस्यास्या लण्यस्य पाञ्चजन्यः शङ्खोजातः ।
 पाञ्चजन्यशब्दे वृषगुम् । २हृदयन्तपञ्चते हरिवं० १२४०
 व्यंगुमतः पितरि मगधन्तपञ्च ४पुत्रभेदे १५०४० ।
 ५प्रजापतिभेदे भाग० ६।४।४६ विश्वापसुर्दुहितरि भरतस्य
 ६पत्न्यां स्त्री ङीप् । भाग० १।७।१

पञ्चजनीन पञ्चसु जनेषु व्यावृत्तः ख । भण्डे हला ।
 पञ्चजीरकगुड ५० चक्रदत्तोक्ते जीरकादिभिः पक्के गुडभेदे
 “जीरकं हवुषा धान्यं शताह्वा सुरदार च । यमानो
 त्वष्टको हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम् । पिप्पली पिप्पली
 मूलसज्जमोदाथ वाष्पिका । चित्रकञ्च पलांशानि तथान्यञ्च
 चतुःपलम् । कथेरुक्तं नागरञ्च कुष्ठं दीपकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्यात् हतप्रस्यं तथैव च । जीरद्विप्रस्य-
 संयुक्तं शनैर्हृदग्निना पचेत् । पञ्चजीरक इत्येष
 छतिकानां प्रशस्यते । गर्भाग्निनीनां नारीणां हृदयणीये
 समारुते । विंशतिं व्यापदो योनेः कासं श्वासं ज्वरं
 क्षयम् । हलोसकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं बद्धमूलताम् ।
 हन्ति पीनोन्नतकुचाः पद्मपलायतेक्षणाः । उपयोगात्
 स्त्रियोनिन्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ।

पञ्चज्ञान ५० पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य । १दुर्गे त्रिका०
 २पाशुपतदर्शनाभिज्ञे च नकुलीयशब्दे ४१७५ पृ०
 वृषगुम् ।

पञ्चत् ५० पञ्च परिमाणस्य वर्गस्य, पञ्चन्+नि० । पञ्चभं-
ख्यायुक्ते वर्गे

पञ्चतन्त्रन् (ची) न० पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः अन्तत्वात्
नलोमे वा ङीप् । पञ्चानां तत्त्वानां समाहारे पञ्चे वा
ङीप् स्त्री ।

पञ्चतत्त्व ५० न० पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः । पञ्चतु भूतेषु
स्त्रोदयः । “मदां मांसं तथा मत्स्यो मृदा वैद्युनमेव
च । पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तं देवि ! निर्वानहेतवे । मकार
पञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम्” “पञ्चतत्त्वविहीनानां
कञ्चो सिद्धिर्न जायते” तन्त्रवा० । वैष्णवानाम् “गुरु-
तत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं मुरेश्वरि ! । देवतत्त्वं ध्या-
नतत्त्वं पञ्चतत्त्वं प्रकीर्तितम्” निर्वानतन्त्रे ।

पञ्चतन्त्र न० तन्त्रम् । नीतिशास्त्रभेदे ।

पञ्चतन्मात्र न० पञ्चगुणितं तन्मात्रम् । पञ्चगुणिते शब्दस्य-
शब्दपरसम्बन्धमात्रके १ तन्मात्रे २ स्वरूपपञ्चभूतरूपे आका-
शादौ तन्मात्रशब्दे ३२२८ ४० दृश्यम् ।

पञ्चतप ५० पञ्चभिस्तेजस्विभिः अग्निचतुष्टयस्यैकपति
तप-अच् । पञ्चभिस्तपस्यति तपस्विभेदे “मीमे पञ्च
तपास्तथा” भा० अतु० १४२ अ० अचन् । पञ्चतपस् तत्त्वार्थे
माघः २/५१ लो० । पञ्चातप शब्दे दृश्यम् ।

पञ्चतय न० पञ्चानामवयवं पञ्च अवयवायस्य वा अवयवे
तयप् । १ पञ्चसंख्यायां २ तदन्विते लि० स्त्रीत्वे ङीप् ।
“हृत्तयः पञ्चतयः क्लृष्टाऽक्लिष्टाः” पा० सू० ।

पञ्चता स्त्री पञ्चानां भूतानां भावः तद्भावापत्तिः । चारम्भक
पञ्चभूतानां १ तद्भावावतौ उपचारात् २ नृत्यौ च ।

पञ्चतित्त न० पञ्चगुणितं तित्तम् । “निम्वाऽनृता हृत्पटोऽत्र
निर्दिग्धिकाचेति” चक्रदत्तोक्ते पञ्चविधे तित्तद्रव्यभेदे

पञ्चतीर्थी स्त्री पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ङीप् । तीर्थ-
पञ्चके सा च तीर्थभेदे भिन्नभिन्नरूपा तत्र काशीस्या यथा
“ज्ञानवापीतपस्वृष्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् । तारकेशं
ततोऽर्चयेत् महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणि-
रित्येषा पञ्चतीर्थिका” काशीख० १०० अ० । पुरुषोत्तमस्या
यथा “मार्कण्डेयवटे कृष्णे रौहिणेये सहोदधौ ।
इन्द्रद्युम्नवरः स्नात्वा पुनर्जना न विद्यते” गवास्या
यथा उत्तरमानसदक्षिणयमानसकनखनृधर्मशनफल्गु-
नीर्षात्मिका । तत्र वायु५० उदित्यां प्रविद्धमित्युक्तम्
यजु३० “उदित्यां मृगशृङ्ग देवर्षिगणसेवितम् ।
नाम्ना धर्मेन तीर्थं लिप्सु लोकेषु विवृतम्” इत्युक्तं

तेन धर्मधनस्यैव तत्र प्राप्ताता तेनैव पञ्चसंख्यायाः
पूरणात् । नानास्थानस्थिता वराह५० उक्ता यथा
“पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात् ।
तत् पञ्चतीर्थीज्ञानेन समं नास्त्यत्र संशयः । एका-
दश्यां च विद्यान्तौ १ द्वादश्यां शौकरे २ तथा । त्रयो-
दश्यां नैमिषे ३ च प्रयागे ४ च चतुर्दशी । कार्तिक्यां शुक्ल ५
चैव कार्तिकस्य सितासिते । कालेष्वेषु नरः स्नात्वा
सर्वं पापं व्यपोहति” ।

पञ्चत्व न० पञ्चानां गावः तद्भावापत्तिः । १ पञ्चभूतानामारम्भ-
कसंयोगनाशात् स्वभावप्राप्तौ २ तदुपनिश्चिते मरणे अमरः
पञ्चथ लि० पञ्चानां पूरणः । “घट् च छन्दसि” पा० वेदे पूरणे
घट् । पञ्चसंख्यापूरणे लोके तु पञ्चम इत्येव

पञ्चदका ५० देशभेदे कोकङ्कणाः पञ्चदका यमना स्नावराक्ष्या
मार्क५० ५८ अ० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् ।
पाञ्चदक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्गृहे च वज्रपु-
तस्य लुकि । उक्तः प्रयोगः ।

पञ्चदश लि० पञ्चदशानां पूरणः ङट् । १ पञ्चदशसंख्यापूरणीये
स्त्रियां ङीप् । सा च पञ्चदशगुणतियभेदे २ पौर्णमास्याम्
३ अमावास्यायाम् विद्यारण्यप्रणीते वेदान्तप्रकरणभेदे च ।
एवं पञ्चविंशदयोऽपि पञ्चाधिकविंशतिसंख्यापूरणे लि०
स्त्रियां ङीप् । इयांस्तु विशेषः विंशत्यादौ पूरणे
तमप् वा । पञ्चविंशतितमादयोऽपि तत्त्वार्थे लि० ।
“तैर्युतं शतादि” “दशाद्विंशतं शतादौ” सङ्घ० उ ।
तैर्युते शतादौ लि० स्त्रियां टाप् इति भेदः ।

पञ्चदशन् लि० व० व० पञ्चाधिका दश । (पनेर) १ पञ्चाधिका-
दशसंख्यायां २ तत्संख्येये च ।

पञ्चदशाह ५० पञ्चदशगुणितमहः षट् सभा० । अज्ञानत्वात्
उत्सवम् । पञ्चदशगुणिते अङ्गि । “वैश्ये पञ्चदशाहः
स्वात्” मनुः ।

पञ्चदशाहिक लि० पञ्चदशाहः साधनकालतयाऽस्तरस्य
ठत् । पञ्चदशाहसाध्ये व्रतभेदे “पिण्याकदधिसक्तूनां
प्राशश्च प्रतिवासरम् । एकैकसप्तासः स्वात् सौम्यकृष्णः
प्रकीर्तितः । एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येषः ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः” अतिशं० ।

पञ्चदशिन् लि० पञ्चदश परिमाणस्य ङिनि । पञ्चदश
परिमाणयुक्ते शत० ब्रा० १२२।५१ उदा० स्त्रियां ङीप् ।
एवं पञ्चविंशत्यादि परिमाणस्य ङिनि । पञ्चविंशिन्-
प्रत्ययः पञ्चविंश्यादि परिमाणयुक्ते लि० स्त्रियां ।

पञ्चदीर्घं ति० पञ्चसु अययवेषु दीर्घः । “वाहू नेत्रद्वयं
कुक्षिर्दंतु नामे तथैव च । स्थनयोरनन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घः
प्रगच्छते” स्मृत्युक्तेषु पञ्चदीर्घत्वप्रगच्छनक्षणयुक्ते पुरुषे
पञ्चदेवता स्त्री संज्ञात्वात् कर्म० । आदित्यं गणनाथं च
देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदेवतमित्युक्तं सर्वकर्मसु
पूजयेत् इत्युक्तेषु पञ्चसु देवेषु । कैचिदेपादिनायकादि-
त्वमिच्छन्ति स्नात्तांस्तु आदित्यादित्वं मन्यन्ते इति भेदः ।
पञ्चन् ति० पञ्च-कनिन् । १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्यायुक्ते च
पञ्चसंख्यायुक्ताश्च कतिचित् पदार्था एकादिशब्दे १५०६
४० दर्शिताः । पञ्चकशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चनख पुं स्त्री० पञ्च नखा यस्य । १गजे २कूर्मे च हेमच० ।
३व्याघ्रे राजनि० । ४शशकादिषु च “शशकः शङ्खकी
गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चनः” भट्टपञ्चनखोक्तौ स्मृतिः
“आविधं शङ्खकं गोधां खड्गिकूर्मशशंस्तथा । भट्टान्
पञ्चनखेष्वुच्यते” सतुः ।

पञ्चनद पुं० पञ्च नद्यः सन्त्यत एव । (पञ्चाव) प्रसिद्धे १देश-
भेदे । स च देशः अपरस्यां दिशि कूर्मविभागशब्दे २१८८४०
विद्यति । “वितस्तिवन्द्यभागा च विपाशेरावती तथा ।
शतद्रुचेति विज्ञेयाः पञ्च नद्यः शुभावहाः” । सोऽभिज
नोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पञ्चनद पित्वादिक्रमेण
तद्वासिनि तच्चे च वल्लुप्य अणो लुक् । भा०शा० ७८० ।
पञ्चानां नदीनां समाहारः । “नदीभिश्च” अव्य०अच्समा० ।
२पञ्चनदीसमाहारे तच्च काशीस्थनदीपञ्चकल्पं तीर्थं
“किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे । स्रवन्त्यो
पापसंहर्त्रा वै वाराणस्यां शुभद्वये । ततो भागीरथी
प्राप्ता तेन दैवीपिना सह । भागीरथी समायाता यमुना
च सरस्वती । किरणा धूतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती ।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः । अतः प-
ञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्” काशीख० ५६४० ।

पञ्चनिम्ब न० “पञ्चनिम्बन्तु तत्पुष्पमूलवल्कलफलच्छदैरिति”
शब्दच० उक्ते निम्बस्य पुष्पादिपञ्चके । [शब्दरत्ना० ।
पञ्चनी स्त्री पञ्च-ल्युट् । शारिण्डहृन्नायाम् (पाशारब्धक)
पञ्चपत्तिन् पुं० शिवोक्ते पञ्चपञ्चकाधिकारेण प्रश्नादिज्ञा-
नार्थं शाकुनशास्त्रभेदे “अक्षरं पञ्चभूतञ्च दिग्देवत-
दिनानि च । कालं वर्षं वलं मितं धातुविज्ञादिकं
क्रमात् । प्रश्नादिजातिवर्णञ्च देहसङ्ख्यनादिभिः ।
चिन्तितान्यपि सर्वाणि वक्ष्यन्ते वर्णकैः क्रमात् । शकु-
नस्य क्रमागत्या द्यूते युञ्जे जयादिषु । आरूढप्रश्न-

लग्नेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा । अकारादिक्षराणाञ्च
पञ्चानाञ्च विचारयेत् । अस्य नामाक्षरस्यादौ खराकूटं
समुत्सृजेत् । प्रच्छकस्य वचः श्रुत्वा व्याहोवर्णः खर-
कथा । खरेण कच्छपयेद्वारं वारात् पक्षी प्रजायते ।
पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याञ्च फलसम्भवः ।
अकाराद्या ओकारान्ताः खराः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
भुक्तार्थं कल्पयेद्रूपं खरास्ते पञ्चिहृपिणः । अकारः
शत्रेण व्याख्यात इकारः पिङ्गलक्षया । उकारो
वायस्यैव एकारस्तान्त्रगेखरः । ओकारो नीलकण्ठश्च
खरास्ते पञ्चिसंज्ञकाः । अकारः पूर्वदिग्भागे इका-
रश्चैव दक्षिणे । उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे
तथा । जेपस्थानेषु सर्वेषु ओकारः परिकीर्तितः । प्राक्
शत्रेण, पिङ्गलो यास्ये, पश्चिमे काक उच्यते । उत्तरे
तान्त्रचूडश्च, कलापी मध्यगो मतः” इत्यादि अस्य फला-
दिकं तत्र दृश्यम् विस्तरभयाच्चोक्तम् ।

पञ्चपञ्चिनी स्त्री पञ्च पञ्च क्वचः परिमाणमस्याः डिनि ।
पञ्चदशस्तोमस्य विद्युतिभेदे “अथ पञ्चदशस्तोमस्य
तिस्रो विद्युतयः । तत्र प्रथमं पञ्चपञ्चिनीत्याख्यां
विद्युतिं दर्शयति” भा० । “पञ्चभ्यो हिङ्करोति स
तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स
एकया स तिसृभिश्च एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति
स एकया स एकया स तिसृभिः, पञ्चपञ्चिनी पञ्चपञ्च-
दशस्य विद्युतिः” ताण्ड्य०ब्रा० ४।१ । “चतुष्टये सु स्तोत्रे-
ष्वेकैकं तत्प्राक्तकं स्मृतं तस्मिन् तच्चे पञ्चदशसंख्या क्वचः
सम्पादनोयाः । तच्च सम्पादनम् आद्यस्तिमन्त्रेण न
सम्भवतीत्याद्यस्तिप्रकार इहोपदिश्यते त्रिभिः पर्यायैः
स्तोत्रमावर्त्तनीयम् । अग्न आयाहीत्येषा स्तुते प्रथमा
एक “तन्वा समिद्धिरिति” द्वितीया “स नः पृथ्विति”
तृतीया तासु प्रथमाश्च प्रथमे पर्याये तिरावर्त्तयेत्
एतरे द्वे सङ्गत् सङ्गत् । द्वितीये पर्याये मध्यमां तिर-
भ्यसेत्, तृतीये पर्याये अन्तिमां तिरभ्यसेत् । एवं सत्ये-
कैकस्य आद्यस्तिः पञ्चधा सम्पद्यते । एषा पञ्चपञ्चिनी
एकैकस्मिन् पर्याये पञ्चर्चा भवतीति । पञ्चपञ्चिन्येतत्-
संज्ञा पञ्चदशस्तोमस्येषा विद्युतिः ।

पञ्चपत्र पुं०पञ्च पत्र पत्रागवस्य । (छान्दोग्य) दृष्टभेदे राजनि०
पञ्चपदी स्त्री पञ्च पादा अस्याः अन्त्यकोमे ङोपि पञ्चावः ।
१कृष्णभेदे आश्व० ऋ० १।७।१६ उदा० । कुशदीपस्ये २न-
दीभेदे भाग०५।३०।२६ उदा० ।

पञ्चपर्णिका स्त्री पञ्च पञ्च पर्णाख्यस्याः कप् कापि अतः-

त्वम् । गोलुरक्षुपे राजनिः ।

पञ्चपर्वन् न० संज्ञात्वात् कर्म० । “चतुर्दशष्टमी चैव अमा-
वास्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
क्रान्तिरेव च” परिभाषितेषु अष्टम्यादिषु

पञ्चपल्लव न० पञ्चानां पल्लवानां समाहारः पात्वा० । उच्च
विशेषपञ्चकपल्लवे तच्च गन्धकर्मणि “आम्रजम्बूकपित्तानां
बीजपूरकविल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्च-
पल्लवम्” शब्दचन्द्रिकोक्तम् । वैदिककर्मणि स्थाप्यचटे
देयन्तु “अथत्याहुस्वरज्जलचूतन्योषपल्लवाः । पञ्चपल्लव-
मित्युक्तं सर्वकर्मणि शोभनम्” ब्रह्मसूत्रं उक्तं आह्वयम् ।
तान्त्रिककर्मणि तु “पनसाश्च तथाहृत्यं वटं वकुलमेव
च । पञ्चपल्लवसक्तं च सुनिमित्तान्तर्वेदिभिः” । तेषां
फलविशेषस्तत्र दृश्यः । कर्म० पञ्चभङ्गादयोऽप्यत्र व०व० ।

पञ्चपात्र न० पञ्चानां पात्राणां समाहारः पात्वा० न डीप् ।
१ समाहृतेषु पञ्चसु पात्रेषु । पञ्च पात्राणि दानोद्देशे ग्रानि
यत् । वैश्वदेवपितृादित्यरूपपञ्चदैवते २ आह्वे तच्च
अमावास्यामेतपल्लवतोद्देशे ग्रकञ्चाहं सपिण्डीकरणञ्च
एतेषु मातामहपञ्चाभावात् पञ्चदैवतत्वम् । तथान्वटका-
ञ्चाहमपि तत्र पित्रादिस्थाने मातादितिकोद्देश्यत्वात्
तथात्वम् ।

पञ्चपाद त्रि० पञ्च पादा अस्य अन्तर्लोपः समा० । १ पञ्च
पादयुक्ते स्त्रियां डीप् पद्मावः । पञ्चसङ्ख्यकर्मरूपः
पादोऽस्य । २ संवत्सरे संवत्सरस्य पञ्चत्वं स्वरूपत्वात्
हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण ऋतूनां पञ्चत्वम् । ऋ०
१॥६॥ १२भा० दृश्यम् ।

पञ्चपादौ स्त्री पञ्चानां पादानां समाहारः डीप् । पाद-
पञ्चके पादचोह अन्यावयवभेदः संज्ञायां कन् । पञ्च-
पादिका शारीरकभाष्यव्याख्याने अन्यभेदे

पञ्चपितृ ष० संज्ञात्वात् कर्म० । “जनकचोपनेता च यश्च
कन्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयताता पञ्चैते पितरः
ऋताः” प्रा०वि० छतवचनोक्ते जनकादिपञ्चके

पञ्चपित्त न० पञ्चगुणितं पित्तं शा०त० । “वराहह्यगमहिष
सत्सुमायूरपित्तकम् । पञ्चपित्तमिदं प्रोक्तं सर्वेष्वेव
हि कर्मसु” वैद्यकोक्ते वराहादिपञ्चकपित्ते ।

पञ्चप्रदीप न० पञ्च प्रदीपाः यत् । नीराजनाङ्गे दीपभेदे
“हरेः पञ्चप्रदीपेन वज्रशो भक्तितत्परः” पद्मपु० ।

पञ्चपुष्प न० पञ्चगुणितं पुष्पम् । “अस्य काचशमीपञ्चकर-

धीरं च पञ्चकम्” देवीपु० १०७अ० उक्ते पुष्पपञ्चके ।

पञ्चप्रस्थ न० पञ्च विषयाः शब्दादयः प्रस्थाः सानव इव यस्य ।
संसारवने “स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमायुगम् ।
दीशं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चवन्धुरम् । एकरश्मि-
कदमनमेकनीडं द्विकूर्वरम् । पञ्चमहरणं सप्रवक्ष्यं पञ्च-
विक्रमम् । हेमोपस्करमारुह्य स्वर्गवर्माजयेषुभिः । ए-
कादशचमूनायः पञ्चप्रस्थमगाहनम्” भाग० ४।२६।४।
“महानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनवेशो यस्य
सः । रथमारुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादितं ततोयेनान्वयः ।
रथम् इदानीमेव विहतं स्वप्रदेहं जाग्रहे हस्य शतसम्पत्-
सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् । पञ्चपञ्चान्द्रियाण्युद्धान-
यस्य । आयुगं शीघ्रगतिम् । द्वे अहन्ताममते देशे
दण्डिके यस्य । द्वे पुण्यपामे चक्रौ यस्य । एकं प्रधान-
मन्त्रो यस्य त्रयोयुगावेष्वेवोद्धृता यस्य पञ्च प्राणा वन्धु-
राणि वन्धनानि यस्य । एकं मनो रश्मिः प्रपहो वस्य
एका बुद्धिर्दमनः स्फुतो यस्य कर्मधारयः । एकं हृदयं
नीडं रथिनउपवेशस्थानं यस्मिन् । द्वौ शोकमोहौ
कूर्वरौ युगवन्धनस्थाने यस्य । पञ्च शब्दादयो वि-
षयाः प्रक्षिप्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते यस्मिन् अस्य व्याख्यानं
भविष्यति पञ्चोन्द्रियार्थप्रक्षेप इति । सप्त धातवोरुद्धा-
रथरत्नायं चर्माद्यावरणानि यस्य पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
विक्रमा गतिप्रकारा यस्य । हेमोपस्करं शौचार्थभरणं
स्वर्गवर्मा वर्मं च कवचं रजोयुगाहतं अजयेषुभिर्निषङ्गम्
अनन्तवासनाहङ्कारोपाधिः । एकादशो मनोरूपः चमू-
नायः सेनापतिर्यस्य । वाचनामयस्य मनसः प्रपहत्वं
सङ्कल्पविकल्पात्मकस्य वृहद्वनत्वेन वक्ष्यमाणस्य चमू-
नाथत्वमिति भावः । पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः
सानवो यस्मिन् तद्वनं भजनीयं देशमगात्” श्रीध० ।

पञ्चप्राण ष० कर्म० । देहस्यो प्राणनादिदृष्टियुते वायुपञ्चके
पञ्चदृष्टिशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चप्रासाद ष० पञ्चचूडायुक्तः प्रासादः शा०त० । (पञ्चरत्न)
इति ख्याते देवमन्दिरभेदे “पक्वैकाचितं रस्यं पञ्च-
प्रासादसंयुतम् । कारयित्वा हरौ चाथ धूतपापो दिवं
ब्रजेत्” अग्निपु० ।

पञ्चवन्ध ष० पञ्च पञ्चसः बन्धो भागो यत् । पञ्चसंयुतेद-
मादौ “आगनेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्च-
बन्धोदमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते” भिता० छतवचनम् ।

पञ्चबला स्त्री पञ्चगुणिता बला । बलानागबलासहाय्याः

इतिवत्ता राजवत्तापवत्तापञ्चके नैवगृह्यप्रकाशिकायाम् ।

पञ्चवाण उ० पञ्च वाणा अस्य । एकन्दं तस्य वाणपञ्चकं

च कालिकापुराणगन्दे २०१२४० दर्शितम् संज्ञात्वात् कर्म० ।

शकामस्य वाणेषु पञ्चविभानेनानीतेषु विवाहदौ वर्जनीयेषु

पञ्चसु शरीरादिषु उपयमगन्दे १२६६४० दृश्यम् ।

पञ्चबाहु उ० पञ्च बाहवोऽस्य । महादेवे हरिवं० २७७अ० ।

पञ्चब्रह्म न० उपनिषद्भेदे

पञ्चभद्र उ० पञ्चसङ्क्रमभेदे भद्रः पुष्पितत्वात् । 'पञ्चभ-

द्रस्तु हृत्पञ्चपात्रेषु पुष्पितः' हेम० उक्ते । हयभेदे

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "स्त्रिकोऽङ्गापपटवारिवाहभू-

निस्वसुगुठीजनितः कषायः । समीरपित्तज्वरजर्जराणां

करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रम्" शाङ्गधरोक्ते शपाचनभेदे न०

पञ्चभूत न० व० संज्ञात्वात् कर्म० । आकाशवायुतेजोजलभूमि-

रूपभूतेषु । "भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे"

आर० ति० । अस्य पुंल्लभसि "शब्दाद्वैतस्य स्वर्गतत्वेन

वायुस्वास्यां रूपादङ्गिरेतैः रसाच्च । अस्मांस्तैर्गन्धतो

भूर्धराद्या भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण" तेषां च

द्रव्यविशेषगन्दे ३७६१ पृ० सुश्रुतोक्तं गुणादि दृश्यम्

तेषामस्थ्यादिविशेषकार्यकारितया ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटले

उक्ता यथा "अस्थिसांसंनखचैव नाडी त्वक्चेति पञ्चमी ।

पृथ्वीपञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् । मलं मूत्रं

तथा शुक्रं ज्ञेया शोणितमेव च । तोयं पञ्चगुणं

प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् । ह्यासो निद्रा क्षुधा चैव

आनिरास्यमेव च । तेजः पञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्म-

ज्ञानेन भाषितम् । धारणं चालनं ज्ञेयः सङ्कोचः प्रसर-

स्तथा । वायुः पञ्चगुणः प्रोक्तो ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्त्रया मोहश्च पञ्चमः । नभः-

पञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् । भूत

मन्त्राणि यथा "भनिष्ठा रेवती ज्येष्ठानुराधा अश्लेषा-

तथा । अभिजिह्वोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वसुदाहृतम् ।

पूर्वाषाढा तथाऽज्येष्ठा मूलाङ्गौ चैव रोहिणी । पर-

भाद्रपदा तोयम् क्षापस्तत्त्वन्वभीष्टम् । मरणी कृत्तिका

पुष्या मघा पूर्वा च फाल्गुनी । पूर्वभाद्रपदा स्वाती

तेजस्तत्त्वमिति ग्रिये । । दिशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता

चित्रा पुनर्वसुः । अश्विनी मृगशिरा च वायुस्तत्त्वसु-

दाहृतम्" सृज्यस्वरुदयः । [पञ्चके नैवगृह्यप्र० ।

पञ्चभृङ्ग न० देशदात्रीशमीष्टङ्गानिर्घुण्यतीतमात्मकके दृज-

पञ्चम लि० पञ्चानां पूरणः उटि मट् । पञ्चानां पूरणे स्त्रियां

ङीप् । शब्दे श्रुचिरे लि० हेमच० ४मैथुने न० । तन्त्री-

कण्ठोत्थितस्तरमध्ये पञ्चरभेदे अमरः । "वायुः सञ्च-

ज्ञतो नाभेरुत्तरेकण्ठमूर्धसु । विचरन् पञ्चमस्या-

नप्राप्ता पञ्चम उच्यते" । तन्त्रिकृतिः । "प्राणोऽपानः

समानश्च उदानो व्यान एव च । एतेषां समवायेन

जायते पञ्चमः स्वरः" तत्कारणम् । इरागभेदे मेदि० स

च सोमेश्वरमते तृतीयो रागः अत्र गान्धारस्वरस्त्रीत्रः

कृष्णपञ्चमौ क्षुप्तौ षड्जः गृह्यङ्गः । भरतमते भैरवा-

गस्याष्टमः पुनः । अस्योच्चारणं पिकध्वनिवत् । उच्चार-

णस्थानं गन्ध उरः शिरसि ।

पञ्चमकार न० पञ्च मकारा यत् । मकारादिपदवेद्यमद्यादिप-

ञ्चके "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मृदा नैद्युनमेव च । पञ्चत-

त्त्वमिदं देवि ! निर्वीणसृक्तिहेतवे । मकारपञ्चकं देवि !

देवानामपि दुर्लभम्" गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले । तत्र

मद्यादिकं प्रसिद्धम् । मृदा तु "पृथुकास्तगुला मृदा

गोधूमचणकादयः । तेषां नाम भवेद्देवि ! मृदा सृक्ति-

प्रदायिनी" । तत्र परिभाषिता

पञ्चमहिष न० पञ्चगव्यवत् महिषस्य मूलादिपञ्चके । पञ्चगव्य

शब्ददर्शितकल्हेन तस्य पाकविधिः "एतेनैव तु कल्हेन

इतं पञ्चाविकं पचेत् । पञ्चाजं पञ्चमहिषं चतुर्द्व-

मथापि वा" सुश्रुतः । पञ्चाजपञ्चाविकश्चापि क्रमेण

अजाविषस्त्वन्मूलादिपञ्चके ।

पञ्चमहापातक न० पञ्चप्रकारं महापातकम् शा०त० । ब्रह्म-

हत्यादिमहापातकपञ्चके "ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्री-

गुर्वङ्गतागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गचापि

तैः सह" मनुः । स्त्रीयमत्र ब्राह्मणस्नामिकसुवर्णहरणं

यथाह विष्णुः "ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्ण-

हरणं गुरुदाराभिगमनं संयोगश्च तैः सहैति महापात-

कानि" । सुवर्णश्च कर्षमितस्त्वर्णम् ।

पञ्चमहायज्ञ उ० पञ्चगुणितो महायज्ञः कर्म० वा । गृह्यस्यैः

प्रतिदिनं कर्त्तव्ये देवपैत्रादियज्ञपञ्चके । "पञ्चसूना गृह-

स्थस्य चूड्डी प्रेषण्युपस्तरः । कण्डूनी चोदकुम्भश्च तस्य

पापस्य शान्तये । पञ्चयज्ञविधानञ्च गृही नित्यं न

हापयेत् । पञ्चयज्ञविधानेन तत् पापं तस्य नश्यति ।

देवयज्ञो भूतयज्ञः पित्रयज्ञस्तथैव च । ब्रह्मयज्ञो नृ-

यज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः । होनो दैवोयन्त्रिभौतः

पितरः पिण्डक्रिया स्मृतः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च

न्यस्तोऽतिथिपूजनम्" शङ्खसं० । पञ्चमहासत्तादयोऽप्यत्र

“देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् । महासत्ताणि जानीयात् एते चेह महामखाः । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो वलिर्गोतो न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । आहं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृो वलिरर्थापि वा । यस्य श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते । स चावांक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवायसाने वा नान्यत्तु निमित्तकात् । अथैकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये । अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा । अथ्युद्धृत्य यथाशक्ती किञ्चिदन्नं यथाविधि । पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिने । पितृभ्य इदमित्युक्ता स्त्रधाकारसदीरयेत् । हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तद्वर्द्धं निनयेदपः” कात्या०स० पञ्चमार ७० । १वचदेवपते शब्दर० कर्म० । २पञ्चविधकारे च । पञ्चमाधिक त्रि०पञ्च साधाः प्रमाणमस्य ठक् न पूर्वपदद्विः । स्वरूपमापञ्चकमिते दण्डाद्ये मनुः ८।२६८ पञ्चमास्य पुंस्त्री० पञ्चनः स्वरभेदः आस्ये अस्य । १कोकिले शब्दर० स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । पञ्चमं कोकिलो वदेत्” पञ्चसु मासेषु भवः यत् । २पञ्चमासभवे त्रि० पञ्चमी स्त्री पञ्च पतीन् भिनोति वज्राति प्रेम्णा सी-वन्धे (पेक्) । पञ्चपाण्डवपतिकार्यां १द्रौपद्रुयाम् २शारिष्टङ्ग-बायाच (पाशारुक्क) पञ्चनु+पूरणे मट् । पञ्चानां पूरण्यां स्त्री ङीप् । अस्य बहु० समासे समासवाच्यत्वे अच् समा० कल्याणी पञ्चमी यासु रात्रिषु कल्याणपञ्चमा रात्रयः । सुख्यत्वाभावे कप् । कल्याणी पञ्चमी यत् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्षः अत्र पूरण्यां सुख्यत्वाभावात् न समासवाच्यत्वम् । चन्द्रमण्डलस्य प्रवेश-निर्गमाभ्यां स्वर्यकिरणप्रतिबिम्बयोग्यत्वयोग्यत्वाभाव-युक्तायां चन्द्रस्य ४पक्षस्यां कलायां ५तदुपलक्षित तिथौ च स्त्री । विहितकर्मविषयविशेषे तस्याः कथं प्राहतेति कालमा० निरर्थीतं यथा “युग्मशास्त्रेण पञ्चमी पूर्वविज्ञा ग्राह्या । ननु “प्रायः प्रातरुपोष्या हि तिथिर्देवे फलेप्सुभिरिति” शिवरहस्यसौ-रपुराणयोक्तिष्यप्रभागस्योपपासाङ्गत्वाभिधानात् पञ्च-स्युपवासः परेद्युः प्राप्नोति, तत्र हारीतेन परविज्ञायाः प्रतिपिद्धत्वात् । “चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । देवे कर्मणि पितृो च शुक्लपक्षे तथाऽस्मिन्” इति । नचैतावता प्रायः प्रातरिति वचनस्य निर्विषयत्वं शङ्कनीयम् । निरर्थीतासु निरर्थेप्रमाणस्य च तिथिपु

यत् यत् परविज्ञोपवासः शास्त्रान्तरेण प्राप्तस्य सर्वस्य तद्विषयोपपत्तेः । न च तेनैव शास्त्रेण तदुपवा-ससिद्धेः कृतमनेन वचनेनेति शङ्कनीयम् । सामान्य-विशेषरूपेण शास्त्रद्वयस्यापि चरितार्थत्वात् । तस्य सा-मान्यशास्त्ररूपस्य प्राप्तोपवासवचनस्य विरोधिना प्रती-युक्तपञ्चमीनिषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवचनेन बाधो युज्यते । एतादृशं बाधसमिन्धत्यैव प्रायः प्रात-रुपोष्येति प्रायःशब्दः प्रयुक्तः । प्रतिपन्त्यायेन पौषो-ल्लिकी इति वचनवत्त्वात् । पञ्चस्यामपि दानव्रतयोः परदिनानुष्ठानप्राप्तौ तद्व्यावृत्तये हारीतवचने देवे कर्म-णीत्युच्यते । न च देवकर्मणि पूर्वाह्नस्य कर्मकालशास्त्र-प्रावल्त्यस्य च वर्णितत्वात् तदुबाधो न युक्त इति शङ्क-नीयम् । विधेर्निषेधस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रवृत्ततरत्वात् । न च पूर्वदिनपूर्वाह्नस्यात्यन्तकर्मकालत्वं, साकल्यवचना-पादितकर्मकालत्वस्य सङ्गादात् । ईदृशमेव विषयमभि-लक्ष्य साकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात् । स्वाभाविकतिथि-व्याप्तिर्युक्ते विषये साकल्यवचनस्य निरर्थकत्वात् । तस्मा-द्वैव कर्मणि परविज्ञायाः पञ्चस्याः निषेधो न विरुध्यते । नन्वेवमपि पितृो निषेधो निरर्थकः । पितृस्य स्वत-एव परविज्ञायासप्राप्तत्वात् । सैव दृष्टान्तयापि च तदुपन्यासोपपत्तेः । यथा पितृकर्मणि उत्तरविज्ञा न ग्राह्या तथा देवेऽपीति विवक्षया देवपितृयोः सहो-पन्यासः । ननु व्यासनिगममतयुग्मशास्त्रसुदाहृत्य प-ञ्चस्याः पूर्वविज्ञत्वमभिधीयते । आपस्तम्बादयस्तु तद्विष-य्येण युग्मान्युदाजङ्गुः । “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता । चतुर्थीसंहिता या च सा तृतीया फलप्रदा । पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या पश्चा युक्ता च नारदः” इति । अतएवैतद्युग्मशास्त्रपर्यालोचने पञ्चस्याः पर-विज्ञत्वं प्राप्नोति । वाठम् अतएवात्र शुक्लपक्षशास्त्रेण व्यवस्था प्रसक्ता तां निषेधुं हारीतेन शुक्लपक्षे तथाऽस्मिन् इत्युक्तम् । न च सा व्यवस्था वचनेन निषेधुं शक-क्या, किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्माद्हारीतवचनेन पञ्चमी पूर्वविज्ञा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि “पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थी संयुता विभी !” तथा मद्भपुराणभविष्यपुराणयोः पूर्वोत्तर-विज्ञाविषयो विधिनियेधौ अर्थ्यते । “पञ्चमी च च-तुर्थी तु कार्या पश्चा न संयुता” इति । यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते-ऽभिहितम् “पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या पश्चा युक्ता तु नारदः” ।

इति तद्वचनं स्तान्दोपवासविषयतया सङ्कोचनीयम् । वाक्यग्रेषु तथाभिधानात् “स्तान्दोपवासे स्त्रीकायां पञ्चमी परसंयुता” इति वाक्यग्रेषु । न चासञ्जातविरोधिना वाक्योपक्रमस्य सञ्जातविरोधिना वाक्यग्रेषु कथं सङ्कोच इति शङ्कनीयम् । असन्दिग्धोपक्रमस्य प्राबल्येऽपि सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यग्रेषु निर्णेतव्यत्वात् । अतएव जैमिनिनापि स्तुतितम् । “सन्दिग्धे तु वाक्यस्य ग्रेषादिति” । अतः स्तान्दोपवासे पञ्चमी परदिक्षा । अन्यत्र पूर्वदिक्षेति स्थितम् ।

पञ्चमुखं त्रिपञ्च मुखान्यस्य । पञ्चवटनयुक्ते स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप् । २ सहादेवे पुं तन्मुखनामादि देशी । उक्तं यथा “गिर्यस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः । स तु पञ्चमुखः ख्यातो लोकसर्वार्थसाधकः । पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः । पश्चिमे तु मुखे सद्यो, वामदेवस्तथोत्तरे । पूर्वे तत्पुरुषं विद्यादधोरं चापि दक्षिणे । ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषामुपरिस्थितः । एते पञ्चमुखा वत्स पापघ्ना यज्जनागनाः । सद्योजातो भवेच्छुक्रो वामदेवस्तु पीतकः । रक्तस्तत्पुरुषो ज्ञेयोऽधोरः कृष्णः स एव च । ईशानः पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः । कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः प्रिवात्मकः” । ३ पञ्चवक्त्रे रुद्राक्षभेदे च “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अग्न्यागमनाञ्चैव अभ्यस्य च भक्षणात् । सच प्रते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” तिथिः । तं स्तान्दे । शिवभेदे स्त्री ङीप् । ४ वासकवक्त्रे च राजनिः । पश्चि-विस्तारे अच् तादृशं मुखमस्य । ५ सिद्धे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । पञ्चवक्त्रादयोपि तेजर्व्युत् ।

पञ्चमुद्रा स्त्री पञ्चगुणिता मुद्रा । १ आवाहन्यादिमुद्रा-पञ्चके तत्स्वरूपनामादि पूजाप्रदीपे उक्तं यथा “सम्यक् प्रपूरितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः । आवाहनीः समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः । अधोमुखी त्रिव्यं चेत् स्यात् स्थापनीश् संद्रिका भवेत् । उच्छ्रिताङ्गुष्ठस्थोस्तु संयोगात् संक्षिप्यपनीश् । अलः प्रवेशिताङ्गुष्ठा सेव सन्वोधनीऽसता । उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखीकरणीयसता” । तन्वोक्ते देवभेदपूजाङ्के २ योन्यादिमुद्रापञ्चके च तन्वसारः ।

पञ्चमुष्टिक पुं चक्रदत्तोक्ते यथादिमुष्टिपञ्चककपावभेदे “यय कोल कुलस्थानां मुद्रामूलकशुद्धयोः । एकैकमुष्टिसङ्कल्प

पटेदृष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापञ्चः । शस्यते गुल्ममूले च श्वासे कासे ज्ञेये ज्वरे” । पञ्चमूलं न० पञ्चप्रकारं मूलम् । गवाजानेभीर्महिभी गर्दभीनां पञ्चानां मूले राजनिः ।

पञ्चमूलं न० पञ्चगुणितं मूलम् शां० त० । १ वैद्यकोक्ते वित्वादि-पञ्चकमूले तस्य त्रिविधं लघुमहत्तृणाख्यभेदात् तत्र महत् “श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका । स्थेनाकः पञ्चभिर्भूतैः पञ्चमूलं महत्तमम् । पञ्चमूलं महत् तिलं कषायं कफघातनुत् । मधुरं श्वासकासघ्नघृणं लघुग्निदीपनम्” अथ लघुपञ्चमूलस्य लक्षणकृणाच “शालपर्णी पुश्रिपर्णी वातांको कण्टकारिका । गोलुरं पञ्चभिर्भूतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् । पञ्चमूलं लघु खादु वल्यं पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं हृङ्गणं पाहि ज्वरं श्वासाश्वारीप्रणुत्” भावप्र० “वित्वाग्निमन्यश्वोनाक काशप्रत्यः पाटला तथा । ज्ञेयं हृङ्गं पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम्” मतान्तरम् । “शरेक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च । सौम्यं चारकं चैव तृणाख्यं पञ्चमूलकम्” शब्दच० । पञ्चमूलान्यपि स्वल्पपञ्चमूलभेदे “शालपर्णी पुश्रिपर्णी हृङ्गनी कण्टकारिका । तथा गोलुरकञ्चैव पञ्चमूली कनीयसी” शब्दच० । पञ्चानां मूलानां समाहारः ङीप् । २ मूलपञ्चके

पञ्चमूल्यादि न० चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे यथा

“पञ्चमूली यन्ना वित्त्वगुडुचमुल्लनागरेः । पाठा भूनिन्वस्त्रीवेरकटजत्वक्फलैः श्दतम् । हलि सर्वा-नतोसारान् ज्वरदोषं वमिलथा । सम्भूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम्” ।

पञ्चयाम पुं पञ्च यासा यत् । १ टिवसे “त्रियामां रजनीं प्राह्णस्त्याद्यलचतुष्टये । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये टिव-साद्यलसंज्ञिते” उक्तेः अहोरात्रस्य अष्टमहोरात्रकत्वेन तन्मध्ये रात्रिस्त्रियामत्वात् परिशिष्टयामपञ्चकस्य टिव-सत्वम् । २ तदभिमानिदेवभेदे “विभावसोरस्तोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् । पञ्चयामोय भूतानि येन जा-यन्त कर्मसु” भाग० ६।६।१५

पञ्चयुग न० पञ्चभिः पञ्चभिः युगम् । इटादिभिः पञ्चभिः पञ्चभिः वटैः हाटश्वर्पात्मकषट्संवत्सरे “संवत्सराः पञ्चयुगं चाहोरात्रचतुर्विधा” भा० सं० १२ स्त्री० “देवपैत-मानुषब्राह्मभेदात् अहोरात्रचतुर्विधं इत्यर्थः” नीलक० ।

पञ्चरत्नक पुं पञ्च रत्नका इव कण्टकादयोऽस्य । १ पञ्चपौड-

हृत्ते राजनि । २२न्द्रियपञ्चकपरचक्रयुक्ते च ।

पञ्चरत्नं न० पञ्चगुणितं रत्नम् । पञ्चविधे रत्नभेदे तच्च नानाविधम् “नीलकं वज्रकं चेति पञ्चरागस्य मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः” विधानपा० “सुवर्णं रजतं सुक्ता राजावर्त्तं” प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातम् हेमा०द्र० “कनकं हीरकं नीलं पञ्चरागस्य मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं षडभिः पूर्वदर्शिभिः । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत्” हेमा०दा० पञ्च रत्नानीव उपदेशकत्वात् यत् । २नीतिगर्भं कवितापञ्चके “नागः पीतस्तथा वैद्यं क्षान्तिः शक्यो यथाक्रमम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषापि सुदर्लभम्” काव्यसं० नाग इत्यादिना एकैकपदास्य आद्यपदेन सूचित कवितापञ्चकं च ग्राह्यम् । तानि च पद्यानि प्रागेव काव्यसंग्रहे दृश्यानि । ३पञ्चचूडदेशद्वन्द्वभेदे न० ।

पञ्चरश्मिः पु० पञ्च पञ्चवर्णा रश्मयोऽस्य । पिङ्गलादिपञ्चवर्ण-रश्मिके सूत्रे तस्य तथात्वम् निर्णयितं का०उ० यथा “अथ या एता हृदयस्य नाद्यक्षाः पिङ्गलस्याणिम्न-तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः । तद्यथा महापथ आततो उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चासुं चैवमेवेता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकौ गच्छतीमं चासुं चासुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु स्थाप्या आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽसुष्मादादित्ये स्थाप्याः” उप० “अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्योनाद्यो हृदय-मांसपिण्डात् सर्वतोविनिःसृता आदित्यमण्डलादिव-रश्मयस्ताश्चेताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सुक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्ति इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्दत्तेन कफेनाल्पेन सम्मकात् पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूय-स्त्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाश्लुक्लम् । कफेन समतायां पित्तम् शोणितवाङ्मयेन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविकारा अन्वेष्टव्याः । कथं भवतीति श्रुतिस्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैव वर्णविशेषा इति । कथमसौ वा आदित्यः पिङ्गलो वर्णत एव आदित्यः शुक्लोऽप्येव नील एष पीत एष

लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मं नाडीभिः कथं सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह तत्तत्र यथा लोके महात् विस्तोर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं च सन्निहितमसुं च विप्रतटे दूरस्थमेवं यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः । एव-मेवेता आदित्याः महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादि-त्यस्य रश्मयः उभौ लोकावसुं चादित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः यथा महापथः । कथम-सुष्मादादित्यमण्डलात् प्रतायन्ते सन्तता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णां यथोक्तासु नाडीषु स्थाप-गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्र-वृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽसुष्मिन् रश्मीनासुभयलि-ङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते” भा० “रसेनाक्षयेति शेषः तदाकारा इति तच्छब्दोऽक्षरव्यपिषयः । शुक्लस्येत्यादिषु षष्ठी पूर्ववत् । श्रुताविति शब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरक्ष-रसस्य पिङ्गलादिष्विचितो वर्णविशेषः सिध्यतीत्या-शङ्काह सौरेणेति वातपित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽशितस्य च जायते । तेनाभिनिर्दत्तेनाल्पेन कफेन सम्मकात् तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिङ्गलम् । तेन सम्मकाद्भूतस्य नाडीनां च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्दत्तेन प्रभूतेन वातेन सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाङ्गवति नीलं तेन च सम्मकाद्भूतस्य नाडीनां च जायते नैल्यमित्याह तदेवेति । प्रकृतमेव पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्त पाकवशादभिनिर्दत्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो भूयस्त्वाङ्गवति शुक्लं तेन च सम्मकाद्भूतस्य नाडीनां च शोक्लं भवतीत्याह तदेव चेति । उक्तपाकाभिनिर्दत्तेन कफेन तदभिनिर्दत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजस्तत् सम्बन्ध पीतं जायते । तत्सम्बन्धवाक्षरसस्य च नाडी-नां च पीतत्वं भवतीत्याह कफेनेति । यदा तु यथोक्त-पाकाभिनिर्दत्तं शोणितं वृद्धं भवति तदा तस्य नाडीनां च लोहितत्वं भवतीत्याह शोणितेति । पक्षा-न्तरमाह वैद्यकाद्वा इति । अन्वेष्टव्यप्रकारमाह कथ-मिति । नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चाक्षरस्य धात्वन्तर-सहकारिवशाद्वर्णविशेषे कारणाशयगतं पीतं रञ्जकं रसरञ्जनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गल-स्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्काह श्रुतिस्त्विति । उक्तमर्थ-

माकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना आदित्यस्य
पिङ्गनादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रमाणत्वादेव प्रत्ये तव्याः ।
आदित्यस्य तेजसो नाड्योऽनुगतस्य पैङ्गल्यादयो वर्ण-
विशेषाभवन्तीत्युक्तं तदेव प्रज्ञाद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन
स्युटयति तस्येत्यादिना व्यानन्दगिरिः ।

पञ्चरसा स्त्री पञ्चो विस्तीर्णोऽसोऽस्याम् । व्यामलक्यां
हारा ।

पञ्चरात्र न० पञ्चानां रात्रौणां समाहारः कच्चसमा० रात्रा-
न्तत्वेऽपि संख्यापूर्वकत्वेन क्लीबता । १ रात्रिपञ्चके पञ्च
रात्राणि ज्ञानानि यत् । नारदादिप्रणीते ज्ञानोपदेशके
२ पञ्चभेदे तत्त्रिरुक्तादिकं ब्रह्मणो जन्मखण्डे १२२५
उक्तं यथा “रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं रञ्जरात्रं च प्रवदन्ति सनीपिणः । प्रथमं सात्त्विकं
ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च । तैर्युगलं च तृतीयं च ज्ञानं च
सर्वतत्परम् । चतुर्थं च राजसिकं भक्तसत्त्वाभिवाञ्छति ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वत्सत्त्वाभिवाञ्छति । ज्ञानं पञ्च-
विधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः” तच्च सप्तविधं यथा
“पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् । ब्राह्म-
क्षेत्रं च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् । गौतमीयं
नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम्” इति नारदपञ्चरात्रे
प्रथमरात्रम् । “पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्य
पूर्वकम् । वाशिष्ठं नारदीयं च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रं च पञ्चकम्” ।

पञ्चरात्रिक ५० पञ्चरात्रसपासनासाधनतयास्तपस्य ठन् ।
विष्णो भा० शा० १४५० ।

पञ्चराशिक ५० पञ्च राशयो यत् कप् । लीलावत्युक्ते पञ्च-
राश्याधिकारेण गणितभेदे यथा “पञ्चसप्तनक्षरांशिकादिके-
ऽन्योन्यपञ्चनयनं फलच्छिदाम् । संविधाय वज्रराशिजे
वधे खल्यराशिवधभाजिते फलम् ।

उदाहरणम् । सासि गतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादपे
गते भवति किं वद पोडशानाम् । कालं तथा कथय
सूक्तकलान्तराभ्यां मूलं धनं गणक ! कालफले विदित्वा ।

न्यः १ १२ अन्योन्यपञ्चनयने कृते १ १२
१०० १६ (फलस्य छेदोऽन्यपञ्चे १०० १६
५ ० न नेय इति बोध्यम्) ० ५

बहूनां राशीनां वधः । ८६० ।

खल्यराशिवधः १०० अनेन भक्ते लक्षम् । ८ ।

शेषम् $\frac{६०}{१००}$ विंशत्यापवर्त्य $\frac{३}{५}$ जातं कुलान्तरम् ८
३
५

छेदमरूपेणैविति कृते जातम् $\frac{४८}{५}$

पञ्चलक्षण न० पञ्च सर्गादीनि लक्षणान्यस्य । १ पुराणे
अमरः । पुराणशब्दे दृश्यम् पञ्चानां लक्षणानां समा-
हारः लीप् । अतुमानचिन्तामग्न्युक्ते व्याप्तिर्लक्षणपञ्चके
साध्याभावदृष्टित्वमित्यादिकं व्याप्तिर्लक्षणपञ्चकं तत्प्रोक्त-
मिति तस्य पञ्चस्य तथात्वम् ।

पञ्चलवण न० पञ्चगुणितं लवणम् । “काचकं सैन्धवं चैव
सासुद्रं विडमेव च । सौवर्चलं तथा पञ्चलवणं परि-
कीर्तितम्” राजनि० उक्ते लवणपञ्चके ।

पञ्चलाङ्गलक न० महादानभेदे तत्स्वरूपं मत्स्य५० यथा
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । पञ्चलाङ्ग-
लकं नाम महापातकनाशनम् । पुण्यं तिथिं समा-
साद्य युगादिप्रहणादिकम् । भूमिदानं ततो दद्यात्
पञ्चलाङ्गलकान्वितम् । कर्षट् खेटकं वापि ग्रामं वा
शस्यशालिनम् । निवर्त्तनशतं वापि तद्वत् वापि
शक्तिः । सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विच-
क्षणः । सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च काञ्चनान् ।
कुर्वात् पञ्चपलादूर्ध्वमासहस्रपलावधि । दधान् लक्ष-
णसंयुक्तान् दश चैव घुरन्वराण् । सुवर्णशङ्का-
भरणान् सुक्तालाङ्गलभूषणान् । रुक्मपादायतिलकान्
रक्तकौशेयभूषणान् । सुगन्धमचन्दनयुतान् शालाया-
मधिवासयेत्” इतः परं तत्ताध्याये २८२५० दृश्यम् ।

पञ्चलोकपाल ५० संज्ञात्वात् कर्म० अहयज्ञाद्यङ्के विना-
यकादिदेवपञ्चके “विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव
च । अश्विनौ क्रमतः पञ्चलोकपालान् प्रपूजयेत्”
विधानपा० ।

पञ्चलोह न० पञ्चं विस्तीर्णं लोहम् । सौराष्ट्रदेशजे लोहे
हेम० । पञ्चगुणितं लोहं संज्ञायां कन् । पञ्चलोहक
सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागरूपे चातपञ्चके राजनि० ।

पञ्चवक्त्र ५० पञ्च वक्त्राण्यस्य । १ महादेवे २ रुद्राक्षभेदे च
पञ्चस्रष्टशब्दे दृश्यम् । पञ्चवदनादयोऽप्यत्र [त्रिका० ।

पञ्चवट ५० पञ्चो विस्तीर्णो वटः वेदनम् । वाल्ययज्ञोपवीतके
पञ्चवटी स्त्री पञ्चानां वटानां वटप्रभृतीनां समाहार

हीम् । वटादिहृत्पञ्चके “अद्वयं विल्लह्यं च वटं
धात्रीमशोककम् । वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु
च । अद्वयं स्थापयेत् प्राचि विल्लह्यतभागतः । वटं
पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा । अशोकं यङ्गिदिक
स्थाप्यं तपस्थार्थं सुरेश्वरि ! । मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां
चतुरस्यां मनोहराम् । प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं
शिवे ! । अन्नफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी । इयं
पञ्चवटी पोक्ता वृहत्पञ्चवटीं शृणु । विल्लह्यं मध्य-
भागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् । वटहृत् चतुष्कोणे वेदसंख्यं
प्ररोपयेत् । अशोकं वर्तुलाकारं पञ्चविंशतिसंज्ञितम् ।
दिग्विद्वलामलकीं च एकैकं परमेश्वरि ! । अद्वयं च
चतुर्दिक्षु वृहत्पञ्चवटी भवेत् । यः करोति महे-
शानि ! साक्षादिन्द्रसमो भवेत् । इहलोके महासिद्धिः
परे च परमा गतिः” हेमाद्रिः स्कन्दपुं वचनानि ।
“दक्षिणदिक्स्थे तीर्थभेदे ‘ततो पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मा
चारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः स्वर्गां लोके
महीयते । यत्तु योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति” भा०व० ३८८० ।
रामाञ्चरं सर्वं दृश्यम् ।

पञ्चवर्गं पुं पञ्च वर्गां प्रहारा यत् । पञ्चप्रहरणान्विते
यागभेदे “सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्य” कात्या०श्रौ० ६।
४।१८ “पशुकामस्य यजमानस्य सर्वे तयोऽप्यभिषवाः
पञ्चवर्गाः पञ्चप्रहाराः भवन्ति” कर्कः । पञ्चानां चाराणां
वर्गः । २ चारपञ्चके पुं “कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गेषु
तत्त्वतः । अतुरागपरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च”
मनुटीकायां कुल्लू० उक्तं यथा “कापटिकोदास्यत
गृहपतिर्दैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं
पञ्चवर्गेण न्याय्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परममूर्तिः
प्रगल्भश्चात्मः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं हृत्य-
यिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रक्षसि राजा ब्रूयात् यस्य
दुर्दत्तं पश्याति तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति । प्रज्या-
कूटपतितउदास्यतः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौच
युक्तं हृत्ययिनं ज्ञात्वा रक्षसि राजा पूर्ववत् ब्रूयात् ।
बह्वृत्तिकमठे स्थापयेत् प्रचरणस्थोपतिकं भूयन्तरञ्च
तद्दृश्यं सुपल्लवयेत् स चान्येषामपि प्रजितानां राज-
चारकर्मकारिणां साक्षाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः
जीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि
पूर्ववद्वक्ता स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत् । वाणिज्यकः

जीणवृत्तिः दैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववद्वक्ता घनमानाभ्यां
मात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत् । मण्डो जटिलो वा
वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि कृषिदाने पशु-
वृद्धसुखजटिलान्तरकपटशिवप्रगण हतो सुप्रराजोपक-
ल्पितवृत्तिः तपस्यां कुर्यात् आसादिसामान्तरितं प्रकाशं
वदरादिदुष्टमश्रीयात् रक्षसि च राजोपकल्पितं यथे-
ष्टमाहारं कल्पयेत् शिवप्रासादातीतानागतज्ञानादिकं
स्थापयेयुः तेन वृद्धो कवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्व-
मीयत्वात् सर्वे कार्यमकार्यं च पृच्छन्ति अन्त्यस्य च कृत्स्नि-
यादिकं कथयन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्छिन्तयेत् । एवं
प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानाश्चामा-
न्यादीनाम् अनुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुकूलं चिन्त-
येत्” कुल्लू० । पञ्चानां वर्गाणां समाहारः षोडशो नील-
ता० उक्ते श्वेतहोरादिपञ्चके स्त्री पञ्चवर्गीवलानयने
च रीतिः नीलता० दृष्ट्या यथा

“सूर्यादितुङ्गलमजोच्चनक्रान्त्याकुचीरान्त्यतुलानि वै
स्युः । दिग्भिर्युगैरुच्यमैः शरैर्कैर्भूतैर्भस्वैर्नखसम्मि-
तैश्च” । अथोच्चवलनवांशानाह “तत्सप्तमं नीचमनेन
हीनोऽग्रहोऽधिकश्चेद्भसमादिशोध्यः । चक्रात् तदं-
शाङ्गलवो वरुम् स्यात् क्रियैषतौलीन्दुभतो नवांशाः” अथ
हृदयानाह “मेषेऽङ्गतकंष्टशरेषुभागा जीवास्तुजिज्-
ज्ञारणनैश्वराणाम् । हरेऽष्टपद्यागशरानलंशाः शुक्र-
जजीवाकिंजुजेषु हृदाः । युष्मे षडङ्गेऽनगाङ्गभागाः
सौम्यास्तु जिष्णीवकुजाकिं हृदाः । कर्केऽद्रितकाङ्गनगा-
व्धिभागाः कुजास्तु जिज्ञेज्यशनैश्वराणाम् । सिंहेऽङ्ग-
भूताद्रिसाङ्गभागाः देव्यशुक्राकिं बुधारहृदाः । स्त्रियं
नगाशाव्धिनगान्धिभागः सौम्योशनो जीवकुजाकिना-
याः । तुले रसाष्टाद्रिनगदिभागाः कोणजजीवास्तु-
जिदारनायाः । कीटे नगाव्ष्टशराङ्गभागाः भौम्या-
स्तु जिज्ञेज्यशनैश्वराणाम् । चापे रवीजम्बुधिपञ्चवेदा
जीवास्तुजिज्ञारणनैश्वराणाम् । श्वेते नगाद्रष्टयुगश-
तीनां सौम्येज्यशुक्राकिं कुजेशहृदाः । कुम्भे नगाङ्गाद्रि-
शरेषुभागा शुक्रजजीवारणनैश्वराणाम् । मीनेऽर्कवेदा-
नलनन्दपक्षाः सितेज्यसौम्यारणनैश्वराणाम् । त्रिशतखमे
विंशतिरुज्जमे खेहृदं षष्ठ्यन्द्रादशकं हकाणे । सुशङ्खे
(नवांशे) पक्ष लवाः प्रदिष्टाविंशोपका वेदकवैः प्रकल्प्याः ।
स्वस्वाधिकारोक्तवर्णं सुहृद्वे पादोनसर्वं सममेऽस्तिमेऽङ्गि-
यं च समानीय यत् तदैक्ये वेदोद्भूते हीनवत्तः शरीरः ।

पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवे-
दयत् । इदमत्रेण सम्पृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं
ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन्
मतिभेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मनुष्यो
ययसा भूतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्
कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वभागस्य स्त्रियाः स पिवति
स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिश्च नैष्ठिकीम् ।
एतन्मो भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् । तस्य तत्का-
पिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ।

पञ्चशीर्षं पु० पञ्च शीर्षाण्यस्य । सर्पभेदे । [दृश्यम् ।

पञ्चशुक्तं पु० पञ्चशु कणः । कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे

पञ्चशूरण पु० पञ्च शूरणा यत् । “अत्यन्तकाण्डोरमाणा-
कन्दश्चूरणैः । कृमो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसं-
ज्ञकः” राज० उक्ते मिलिते अत्यन्तादौ ।

पञ्चशैरीषकं न० पञ्चशृणितं शैरीषकम् शा०त० । शिरीष-
वृक्षस्य पुष्पमूलफलपत्रवल्कलेषु राजनि० ।

पञ्चशैल पु० मेरोर्दक्षिणस्थे पर्वतभेदे “पञ्चशैलोऽथ कैलाशो
हिमवांश्चात्रोत्तमः । इत्येते दक्षिणं पार्श्वं मेरोः
प्रोक्ता महाचलाः” मार्कण्डेय० १५५० ।

पञ्चष लि० व० पञ्च वा षट् वा वार्थं व०स० ङ समा० पञ्च
वा षट् वा परिमाणं येषां तेषु पदार्थेषु ।

पञ्चसिद्धान्ती स्त्री समा० द्वि० । ब्रह्मसिद्ध्यर्थमाद्युक्तेषु पञ्च
ज्योतिषसिद्धान्तेषु ।

पञ्चसिद्धौषधिकं पु० पञ्च सिद्धौषधयो यत् कम् । “तैल-
कन्दं सुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः । सर्पनेत्रयुताः
पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकः” राजनि० उक्ते तैलकन्दादि-
सिद्धौषधिपञ्चकयोगभेदे ।

पञ्चसुगन्धिकं “कपूरकक्कोलजवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्च-
केन । समांशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं
स्यात्” इत्युक्तेषु मिलितसुगन्धिकपूरादिद्रव्येषु राजनि० ।

पञ्चसूना स्त्री पञ्च सूनाः प्राणित्रयस्थानानि । “पञ्च सूना
मृहस्यस्य चूड्डी मेघगयुपक्षरः । कण्डनी चोदकुम्भश्च
वध्यते वासु वाहयन्” मनुनोक्तेषु पञ्चसु कीटवधस्थाने-
ष्वस्तीतस् त० पञ्च स्तोतांश्च यत् । तीर्थभेदे भा०शा०
२१८ अ० दृश्यम् । २योगभेदे पञ्चशिखशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चस्वरा स्त्री पञ्च स्वराः प्रतिपाद्यतया यत् । प्रजापतिदास
दैवज्ञकते ज्योतिषप्रपञ्चभेदे ।

पञ्चस्वरोदय पु० ज्योतिषप्रपञ्चभेदे गरुडपु० मूलं दृश्यम् ।
पञ्चहारकं न० हेमचन्द्रोक्ते हारभेदे ।

पञ्चहोत पु० यैवस्वतमनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७ अ० ।

पञ्चङ्गद पु० पञ्च ङ्गदा-अत्र । तीर्थभेदे स्कान्दपु० ।

पञ्चांश पु० वृत्तौ सङ्ख्यावचनस्य पूरणार्थत्वस्वीकारेण पञ्चशब्दः
पञ्चमार्थं कर्म० । त्रिंशदंशात्मकराशेः पञ्चमेऽंशे तदंश-
पानयनरीतिः नीलकण्ठताजके उक्ता यथा “योगार्थे पञ्च-
मांशेना कुजाकीर्णपञ्चभागवाः । सममे व्यत्ययाद् ज्ञेयाः”

पञ्चाक्षरं लि० पञ्च अक्षराणि यत् । १मन्त्रभेदे २प्रतिष्ठास्य
छन्दोभेदे च । “गुरु पञ्चाक्षरेण” यजु० ६।१२ “पञ्चाक्ष-
रेण छन्दसा” वेददी० । ३प्रपञ्चे च पञ्चवर्णशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चाग्निं पु० संज्ञात्वात् कर्म० । १अन्वाहार्यपचनगार्हप-
त्याहवनीयसभ्यावसथ्यात्मकेषु पञ्चस्वनिषु, “पवनः
पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयो मृहे” इति हारीतः
तत्र पवनः व्यावसथ्योऽग्निः पावनः सभ्योऽग्निः” कुल्लूः ।
ते यस्य व० । २तदग्निविधिहिततत्तत्कार्यकारके च ।

“कमेनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः” याज्ञ०
व्याख्यायां सभ्यावसथ्यौ तेता अग्नयश्च यस्य सन्ति स
पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी वा” मिता० छान्दो० ७०
उक्तेषु च स्वर्गपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपात्मकेषु अग्निवदा-
ख्याधारेषु ३पदार्थेषु “पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः”
श्रुतिः चतुर्दिक्षु च ऊर्ध्वं च स्थितेषु पञ्चसु ४तेजस्विषु ।

पञ्चाङ्गं पुंस्त्री० पञ्चाङ्गानि यस्य । १कमठे शब्दमात्रा । पञ्च-
भद्राख्ये २अश्वभेदे शब्दमा० “वाङ्मयां चैव जातभ्यां
शिरसा वक्षसा दृशा” । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात्” इति
तन्त्रसारोक्ते ३प्रणामभेदे “त्वक्पल्लवकुसुमं मूलं फल-
मेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितं चैतत् पञ्चाङ्गमिति
सञ्चितम्” राजनि० उक्तेषु ४एकवृत्तत्वगादिषु पञ्चसु
“जपहोमौ तर्पणवाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गो-
पाशनं लोके पुरश्चरणमिष्यते” तन्त्रसारोक्ते ५महापुर-
श्चरणे न० । “तिथिवारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चाङ्गमेतद्विष्टम्” ज्यो० उक्तेषु इतिथ्यादिषु । “द्योगमो
दीर्घकालश्च निष्क्रिद्रोऽन्यरवोज्जितः । प्रत्यर्थि सच्चि-
दानन्द पञ्चाङ्गो भोग इष्यते” कात्या० उक्ते आगमादि-
पञ्चकयुक्ते ७भोगे च ।

पञ्चाङ्गगुप्तं पुंस्त्री० पञ्चाङ्गानि गुप्तान्यस्य । कच्छमे त्रिका०
करपादचतुष्कशिरोरूपावयवपञ्चकस्य स्वेच्छया गोपनात्
तस्य तथात्वम् । स्त्रिणां जातित्वात् डीप् ।

स्थापनमन्येषां च दिग्भेदेषु स्थापनसक्तं तन्मसां यामने
"मधानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् । आ-
ग्नेयां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनाथकम् । वायव्यां
तपनं चैव पूजाक्रमउदाहृतः । यदा तु मध्ये गो-
विन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत् । आग्नेयां गणनाथश्च
नैर्ऋत्यां तपनन्तथा । वायव्यामम्बिकां चैव भोगमोक्षक-
भूमिकाम् । शङ्करं च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं य-
जेत् । आग्नेयां तपनं चैव नैर्ऋत्यां गणनाथकम् ।
वायव्यां पार्वतीं चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् । आदित्यं
च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत् । आग्नेयां गण-
नाथं च नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् । वायव्यामम्बिकां देवीं
स्वर्गसाधनभूमिकाम् । गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां
केशवं यजेत् । आग्नेयाभीश्वरं चैव नैर्ऋत्यां तपनन्तथा ।
वायव्यां पार्वतीं चैव पूजयेन्मोक्षप्रदायिनीम् । स्वस्थान
वर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ।

पञ्चारी स्त्री पञ्च पञ्च संख्यामृच्छति ऋ-अण् उप०स० ।

गौरा० डीप् । शारीफलके (पाशारक) शब्दमाला ।

तस्य पञ्चपञ्चकोशात्मकत्वात्तथात्वम् ।

पञ्चार्चिस् पु० पञ्च अर्चो मि यस् । बुधमहे त्रिका० ।

पञ्चाल पु० व०व० । पचि-कालन् । १देशभेदे उणादिकोषः ।

पिष्णुपु० ४अ० १८अध्याये अस्यान्या निरुक्तिर्दर्शिता यथा
"हय्यंशानुसङ्गलसृजयदृहदिभुयवीनरककामिल्ल संज्ञाः ।

पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्-
पुत्रा इति पित्राभिहितता इति पञ्चालाः" । पृषो०दीर्घत्वे
पाञ्चालोऽप्यल उज्ज० । "गच्छताद्यैव पाञ्चालान् द्रुप-
दस्य निवेशने" भा०शा० १८४० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
राजा वा अण् । पाञ्चाल तद्देशवासिनि तच्चूमे च ।
वज्रपु अणो लुक् । पञ्चाला इत्येव । पञ्चालन्दपस्य भा-
रते द्रुपद इति ख्यातः । तस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली
द्रौपद्याम् २महादेवे शा०प० २८६अ० । श्वाभ्यगोत्रे
परमेश्वरात् क्रममाप्तरि ४अध्याये भा०शा० १४४अ० ।

पञ्चालिका स्त्री पञ्चाय प्रपञ्चाय अन्ति अल-एलुल्
कापि अतइत्त्वम् । वस्त्रादिकतपुत्तलिकायाम् अमरः ।

पञ्चाली स्त्री पञ्चाय अन्ति अच् गौरा० डीप् । १वस्त्रादि-
कतपुत्तलिकायाम् (पाञ्चाली) ख्याते २गीतिभेदे च भेदि० ।
पञ्चारी+रस्य लः । २शारिष्टकलायाम् (पाशारक)
त्रिका० ।

पञ्चावट् चरखटे बाजोपवीते चारा० ।

पञ्चावत्तिन् त्रि० पञ्चधा अवत्तं खण्डनमस्यत् । पञ्चधा
खण्डिते चर्वादेो वाच०भो० १११०।१८

पञ्चावयव पु० पञ्च प्रतिज्ञादयोऽवयवावयवस्य । प्रतिज्ञाहेतु-
दाहरणोपनयनिगमनात्मकावयवपञ्चकयुक्ते न्यायवाक्ये
पञ्चावस्थ पु० पञ्चसु भूतेषु स्वकारणेषु अवस्था यस्य । शवे
प्रोतदेहे त्रिका० तस्य देहारम्भकभूतानां स्वस्वकारणे
लयोन्मुखत्वात् तथात्वम् ।

पञ्चावी स्त्री पञ्च अवयवः प्रणमासात्मककाला यथोऽस्याः
डीप् । स्त्रार्द्धवर्षद्वयपयस्कायां स्त्रीगव्यां यजु० १८।१६ ।

पञ्चाशत् स्त्री पञ्च दशतः परिमाणमस्याः त्रि० । (पञ्चाश)
१संख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ततः पूरणे डट् । पञ्चाश
तत्सङ्ख्यापूरणे त्रि०स्त्रियां डीप् । तस्य पञ्चाशत्तम तदर्थे ।
सऽधिकं यत्न शतादौ ड । पञ्चाश पञ्चाशदधिके शते
सहस्रे च डिनि । पञ्चाशिन् तत्परिमाणयुक्ते । स्त्रियां
डीप् । स्वार्थे क टाप् । पञ्चाशिका चौरपञ्चाशिका
षट्पञ्चाशिका इत्यादि । [१सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यके च ।
पञ्चाशीति स्त्री पञ्चाशिका अशीतिः । शा० त० (पञ्चाशी)
पञ्चास्य पुंस्त्री० पञ्चं विकीर्णमास्यं यस्य । १सिंहे स्त्रियां
जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २सिंहराशौ च पञ्च
आस्यान्यस्य । ३पञ्चानने शिवे ४पञ्चवक्त्रे रुद्राक्षे च ।

पञ्चिन् त्रि० पञ्च परिमाणमस्य डिनि । पञ्च परिमाणयुक्ते
ऐत०त्रा० १।११, ८

पञ्चीकरण न० अपञ्च पञ्चात्मकानि क्रियन्ते अनेन पञ्चन्-
चि-ल-भावे ल्युट् । अपञ्चात्मकस्य पञ्चात्मकतासम्भा-
दने व्यापारभेदे । पञ्चीकरणन्तु आकाशादिषु पञ्चस्वेकैकं
द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्राचमि-
कान् पञ्च भागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां
चतुर्णां भागानां स्रस्त्रद्वितीयाहं भागं परित्यज्य भागा-
न्तरेषु संयोजनम् तदुक्तं "द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा
प्रथमं पुनः । स्रस्त्रेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते"
वेदान्तसारः ।

पञ्चीकृत त्रि० पञ्चीकृत-कर्मणि क्त । पञ्चात्मकताकरणेन
उत्पादिते "अपञ्चीकृतभूतोत्पन्नं स्रस्त्राङ्गं भोगसाधनम्"
वेदान्तपरिभाषा ।

पञ्चेध्नीय पु० पञ्चभिरिध्नीभिः निर्दत्तः क् । पञ्चेध्नाध्ने
होमभेदे तैत्ति० ८।१।७ "रालौ निशायां पञ्चेध्नीयेन च"
आपनन्वः ।

पञ्चेन्द्र त्रि० पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य अण् तस्य "हिमो-

कुङ्गनपत्ये पा० लुकि “लुक् तद्धितलुकि” पा० उपसर्जन
स्त्रीपत्ययस्य लुक् । इन्द्राणीपञ्चकदेवताके हविरादौ ।

पञ्चेन्द्रिय न० संज्ञात्वात् कर्म० । इन्द्रियपञ्चके इन्द्रियशब्दे
दृश्यम् । तच्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं च ।

पञ्चेषु पु० संज्ञात्वात् कर्म० । कामस्य इवाणपञ्चके कालिकापु०
२०।१२दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६८८० उक्ते विवाहादौ
वज्रं २चौरादिपञ्चके । पञ्च इषवोऽस्य । ३कामदेवे
हृत्ता० ।

पञ्चोपचार पु० संज्ञात्वात् कर्म० । गन्वादिनैवेद्यान्तेषु
पञ्चषु पूजाङ्गेषु उपचारशब्दे १२०४८० दृश्यम् । पञ्च
उपचारा यत् । २पञ्चोपचाराङ्गे पूजनादौ ति० ।

पञ्चीपविष न० संज्ञात्वात् कर्म० । “पञ्चकर्कशरीराणि ला-
ङ्गली विषसृष्टिका । एतन्व्यपविषाग्राहः पञ्च पाण्डित्य
शालिनः” राजनि० उक्तेषु पञ्चषु पञ्चादिषु उपविषेषु ।

पञ्चोष्मन् पु० संज्ञात्वात् कर्म० । “भौमाप्यान्नेयवायव्याः
पञ्चोष्माः सनाभवाः । तत्तदाहारवः स्नान् स्नान् पा-
थिवादीन् पचन्त्यमी” सारकौ० उक्ते व्याहारपाचके
देहस्याग्निपञ्चके ।

पञ्चीदन पु० पञ्चधा विभक्तः क्षोदनः । पञ्चाङ्गुलिभिः पञ्चधा
विभक्ते क्षोदने । “पञ्चीदनं पञ्चभिरङ्गुलिभिर्द्विर्द्वौहर
पञ्चघैतमेनम्” अथ० ७।१४।७ तस्य विनियोगश्च तदु-
त्तरत्वं मन्त्रेषु द्रष्टव्यः ।

प(पि)ञ्जर पु० न० पञ्जि-(पिञ्जि)वा खरन् । १शरीरास्थित्वे
कङ्काळे २विहङ्गमादिवस्त्रनस्थाने न० अमरः । ३कबियुगे
४मवां नीराजनाविधौ च सारकौष्ठदौ । ततः चतु-
रर्थ्यां सङ्गाथा० एव । पाञ्ज्यर्थं तत्त्वज्ञिज्ञप्रदेशादौ ति० ।

पञ्जराखेट पु० पञ्जरमिवाखेटः । मत्स्यधारणयन्त्रभेदे
(पोलो) तिका० ।

पञ्चल पु० पञ्जि-अचच् । कोलकन्दे राजनि० ।

पञ्चि(ञ्जी) स्त्री पञ्जि-इन् वा ङीप् । १स्रजसाधननालि-
कायां (पादज) ।

पञ्चिका स्त्री पञ्जि+स्त्रार्थे क । पाणिनीयमूलवृत्तिभेदे
तिथिवारादिपञ्चाङ्गवाधिकायां २पत्तिकायाश्च शब्दमाला
(पांजि) “वारो हरति दुःस्वप्नं नक्षत्रं पापनाशनम् ।
“तिथिर्भवति गङ्गाभा योगः सागरसङ्गमः । करणं
सर्वतीर्थानि श्रुता चेत् दिनपञ्चिका” ज्योति० । तत्स्र-
चकत्वात् तस्यास्तथात्वम् “टीका निरन्तरव्याख्या प-
ञ्चिका पदपञ्चिका” हेमच० उक्तलक्षणे ३व्याख्यानभेदे
च ४आवय्ययस्रचनार्थपत्वे च ५अपस्रञ्चान्यां तिका० ।

पञ्चिकारक ति० पञ्चिमायव्ययस्रचकपत्वं करोति क-एतुल् ।

कायस्थे जटाधरः क-ट । पञ्चिकरोऽप्यत्र तिका० ।

पट गतौ भ्रा० पर० सक० सेट् । पटति । अपाटीत् अपटीत् ।

पपाट पेटतुः । उटु+णिच् । उन्मूलने उत्पाटयति ।

पट दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पाटयति ते अपीपटत् त ।

अव-छेदने सक० । अवपाटयति छिनत्तीत्यर्थः ।

पट वेष्टने अद० चु० उभ० सक० सेट् । पटयति ते अपपटत् त

पट पु० पट वेष्टने करणे घञर्थे क । १वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि
अपटीलेपेणेत्युदाहरणदर्शनात् । २चित्रपटे मेदि-
चित्तलेखनपटस्वरूपादि देवीपु० उक्तं यथा “पटस्य लक्ष्यं
यज्ये यथा सिध्यति साधकाः । मन्यन्तेऽपि विहीने तु
अजीर्णे समतनुके । अस्फुटिते चाच्छिद्रे स्थलेनैव
समालिखेत् । योमिनीरूपिणी कार्या जयादेः
परिवारिता । दृष्टेन च भवेद्द्वयोव्याधिते व्याधितो
भवेत् । कुरुपेण कुरुपस्तु स्रक्षणेण स्रक्षतामियात् ।
लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रे भवति तादृशम्” ।

पटस्यांगभेदच्छेदनादिषु फलं तद्वारणनक्षत्रादिफलं च
दृ० सं० ७।१४० उक्तं यथा

“वस्त्रस्य कोणेषु वसन्ति देवा नराश्च पार्श्वान्द-
शान्तमध्ये । शेषास्तयश्चात्र निशाचरांशास्तथैव शया-
सनपादकाष्ठ । लिप्ते मसोगोमयकदमादौऽप्युक्ते प्र-
दग्धे स्फुटिते च विद्यात् । पुटं नवेऽस्याल्पतरं च
मुक्ते पापं शुभं वाऽधिकस्तृतीये । द्वापक्षसंगेष्वथ वाचि
मृत्युः पुञ्जस्त तेजश्च मनुष्यभागे । भागेऽमरस्यामय भो-
गद्विजः प्रान्तेषु सर्वत्र वदन्त्यनिष्टम् । कङ्कालोन्मू-
कपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोष्ठसर्पैः । छेदाकृतिर्देवत-
भामगापि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति । कृत्वाध्वजस-
त्तिकवर्द्धमानश्चीद्वज्रकृष्णाम्बुजतोरणाद्यैः । छेदाकृति-
नैर्कृतभागगापि पुंसां विपक्षे नचिरेण लक्ष्मीम् । प्र-
भूतवस्त्रदाऽश्विनी भरण्ययापहारिणी । प्रदहतेऽग्नि-
दैवतेऽप्रजेऽपरेऽऽर्थसिद्धयः । मृगे तु मूयकाङ्गयं व्यस-
त्वमेव शाङ्करेऽ । पुनर्वसो शुभागमस्तदपमेद भूनेर्यु-
तिः । भुजङ्गमेऽ विजुष्यते मघासु मृत्युमादियेत् ।
भगाङ्गयेऽ नृपाङ्गयं धनागमाय चोत्तराऽ २ । करेणऽ २
कर्मेसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया । शुभं च मोक्षमा-
निवेऽ ५ द्विदेवतेऽ ६ जनप्रियः । सृष्टयुतिश्च मितभेऽ ७
पुरन्दरेऽ ८ऽम्बरचयः । जलस्रुतिश्च नैर्हतेऽ ९ रजो
जलाभिदैवतेऽ १० । मिष्टमक्षमथ विश्वदैवतेऽ ११ वैष्णवेऽ १२
भवति नेत्ररोगिना । धान्यलक्षिमपि मासवेऽ १३ विदु-

वीर्ये १४ पिबतं महज्जयम् । माद्रपदाद्य भयं सवि-
बोत्तं तत्परत्न २६ च भवेत्सुतवन्निः । रत्नयुतिं कथयन्ति
च योष्णे २७ योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् । वि-
प्रमतादथ भूपतिदत्तं यच्च विवाहविधावपि लब्धम् । तेषु
गुणैः रहितेष्वपि भोक्तुं नूतनमम्बरमिच्छन्तं स्यात् ।
भोक्तुं नवाम्बरं शस्तमन्त्रेऽपि गुणवर्जिते । विवाहे
राजसम्माने ब्राह्मणानां च सम्पत्तेः । श्रियालङ्घने पुं
मेदिं ४५ पुरस्कृते त्रिं विश्वः । ५६ दिवि (चाव) भरतः

पट् न० पटवेदने-किप् । पादवन्नेने पट्टीश्वरदे दृश्यम् ।

पटक न० पट-वा० पुन । शिविरे शब्दमात्रा ।

पटकार त्रिं पटं करोति क-अच् । तन्तुवाये

पटकुटी स्त्री पटनिर्मिता कुटी शा० त० । पटमये गृहे (तां वु)

हेमच० । पटगृहादयोऽप्यत्र

पटञ्चर न० पटपत्रे व्यावेष्ट्यते पट-अति, भूतपूर्वं पटत् पटत्+
चरट् । १ जीर्णवस्त्रे । पटदिव वेष्टित इव चरति चर-
अच् । २ चोरे पु० अमरः ।

पटत् अर्थः । १ अथक्ता नुकरणशब्दे ततः ङाचि टिचोमे द्वित्वे
पटपटाकरोति । इति शब्दशब्दे तु न ङाच् पटदिति
करोतीत्येव । २ पट्टे पटञ्चरशब्दे दृश्यम् ।

पटत्क पु० पटदिव वेष्टित इव कायति कै-क । चोरे तस्य
कन्या त० नपुंसकता चिह्ना० अस्त्र आद्युदात्तता ।

पटमण्डप पु० पटनिर्मितो मण्डपः (तां वु) ख्याते वस्त्रगृहे
पटमय न० पट+प्राचुर्ये मयट् । १ प्रचुरपटनिर्मिते गृहे
(तां वु) २ शाट्रां त्रिका० ।

पटर त्रिं पट-वा० अरन् पटं राति रा-क वा । १ गति
शीले २ वस्त्रदायके च ततः गौरा० स्त्रियां ङीप् ।

पटरक पु० पटर+संज्ञायां कन् । शुद्धगृहे राजनि०

पटल न० पट-वेदने कलच् । १ रुदिषि (चाव) अमरः २ नेत्र-
रोगभेदे च श्रुतिके ४ परिच्छेदे ५ तिलके ६ समूहे च
मेदिं । ७ दृष्टेरावरके (चक्षुरपाता) । नेत्ररोगभेदश्च
अलिपटलशब्दे ४२ पु० उक्तः “तेजो जलान्नितं वाद्यं
तेष्वन्यत् प्रिथितान्नितम् । मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं
त्वस्थि चापरम् । पञ्चमांशसमं दृष्टेकोषां वाङ्मयमि-
ष्यते” । दन्तान्नांशभेदे च । रुदिषि अथ स्त्रीत्वमपि
गौरा० ङीप् । हेमच० दृष्टे (दन्ते) च शब्दरत्ना० ।

पटलप्रान्त पु० इत० । गृहकृदिषोऽन्तभागे (कांचि) इति
प्रसिद्धे नीधे अमरः ।

पटवाप पु० पट उष्यतेऽत्र वप-आधारे हञ् । वस्त्रमयगृहे
त्रिका० ।

पटवास पु० पटनिर्मितः वासः । १ वस्त्रमयगृहे (तां वु) २ शा०

ट्राञ्च शब्दरत्ना० । पटं वासयति सुरभीकरोति वासि-
अण् उप्र० स० । श्वस्त्रसुरभीकारके द्रव्यभेदे । तद्विधानं

उ० सं० १२० अ० यथा “त्वयुगीरपत्रभागेः सूक्ष्मैर्वापेन
संयुतैश्चूर्णैः । पटवासः प्रवरोऽयं नृपकपूरप्रयत्नेन” ।

स्त्रार्थे क वासि-शब्दो वा । पटवापकोऽप्यत्र अमरः ।

पटवेश्मन् न० पटनिर्मितं वेश्म । पटमण्डपे (तां वु)

पटह पु० पु० अर्द्धचां० । पटेन हन्यते हन-ड, पट हन्वते
शब्दं जहाति वा ह्वा-वा ड । १ उक्तायाद्ये अमरः

२ समारम्भे पु० पट-वा० अह । ३ हृदिषने शब्दरत्ना०

पटाक पुं स्त्री० पट-आक । १ श्वेते चञ्चलवदं स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २ पताकायां स्त्री शब्दरत्ना० । [त्रिका०]

पटालुका स्त्री पट इवाकति अल-वा० उक् । जलौकायां
पटि(टी) स्त्री पट-इन् वा ङीप् । १ पटभेदे २ कुम्भिकाद्वये

च श्वायुलो मेदिं स्त्रार्थे क । पटिका तत्प्राये यवनि-
कायां (पदां) त्रिका० । [द्वचले ।

पटिमन् पु० पटोर्भावः पृथ्वा० इमनिच् द्विद्वयः । पटुत्वे

पटिष्ठ त्रिं अतिशयेन पटुः दृष्टन् । अतिशयेन पटो ईयन्
पटोयस् तत्प्राये त्रिं स्त्रियां ङीप् ।

पटोर न० पट-ईरन् । १ चालन्याम् २ मूलके श्वेदारे मेदिं
५ वंशसारे ६ खदिरे ७ चदरे दकन्दर्पे ८ चन्दने च “परि-
पीतपटोररसैरलसः” सा० द० टी० १० चञ्चे ११ रमणीये च
त्रिं शब्दरत्ना० ।

पटु न० पट-उन् । १ कृत्वायां श्लवणे च मेदिं २ शपांशुलवणे
रत्नमा० । ३ पटोले पु० अमरः ५ पटोलपले न० विश्वः ।

६ काण्डीरलतायां ७ कारवेले ८ चोरके पु० राजनि० ।

९ दले १० नीरोगे ११ चतुरे त्रिं मेदिं । १२ तीक्ष्णे १३ स्फुटो

त्रिं हेमच० १४ निधुरे त्रिं जटा० । १५ पूते त्रिका० ।

गुणवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । ततः भावे अण् पाठश्च
न० त्व पटुत्व तत् पटुता स्त्री दक्षवायाम् ।

पटुक पु० पटु-संज्ञायां कन् । पटोले शब्दरत्ना० ।

पटुकल्प त्रिं ईषद्वनः पटुः पटु+कल्प । ईषद्वने पटौ
पटुजातीय त्रिं पटुप्रकारः पटु+प्रकारे जातीयर् ।

पटुप्रकारे ।

पटुलणक न० पटु लवणं तदिव लणमस्य कम् । लवणाढ्य-
लणयुक्ते लणद्रुमभेदे राजनि० ।

पटुपत्रिका स्त्री पटु पत्रमस्याः कप् अतदत्त्वम् । लुङ्
चञ्चुमे राजनि० ।

पटुपर्णी स्त्री पटुनि पणान्यस्याः जातित्वात् ङीप् । स्वर्णं

क्षीरिणीहने क्षमरः कप् कापि अतइत्त्वम् । पट्टुपणि-
कायल क्षीरिणीहने [यदक्षे राजनि०]

पट्टरूप त्रि० प्रशस्तः पट्टः पट्टु+प्रायस्ये रूपम् । अति-
पट्टश्च पु० राजभेदे मा० ५० २८४ अ० ।

पट्टस पु० राजभेदे हरिवं० ११७ अ० ।

पट्टोज न० पट्ट इव उटात् मूलात् जायते जन-ड ।

कलाके शन्दरत्ना० तस्य मूलतएव वस्तुत्वत्वात्तथात्वम् ।

पटोल पु० पट-ओलच् । खनामख्याते श्रुताभेदे श्वस्त्रभेदे
न० मेदि० । तल्लताया मूलादिगुणाः "पटोलस्य भवेन्मूलं
विरेचनकरं सुखात् । नाभं श्लेष्महरं, पलं पित्तहारि-
कृत् पुनः । दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वृत्तिक्ता पटोलिका
भावप्रोचक्ताः । "पटोलपलं पित्तघ्नं दोषघ्नं पाचनं लघु ।
स्निग्धं दृढं तथोष्णञ्च ज्वरकासक्षमिण्युत् । पटोलं
कफपित्ताहृग्वरगुणवृषापहम् । विषर्पनयनव्याधिपि-
दोषहरमाशनम् । पटोलफलकञ्चेति किञ्चिदुगुणान्तरा
बुभौ" राजवल्लभः ।

पटोलक पु० पटोलमिव कायति कै-क । शुक्लो शब्दभावा
तस्याः पटोलफलकाकारत्वात् तथात्वम् ।

पटोलादि पु० चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे "पटोलं चन्दनं
मूर्वा तिलका पाठान्तरागणः । पित्तक्षेप्राश्चिच्छदि
ज्वरकण्डूविषापहः" ।

पटोलाद्यष्टत पु० चक्रदत्तोक्ते द्रव्यभेदे यथा "पटोलं क-
टुकां दार्वीं निम्बं वासां फलतिकम् । डुरालभां पर्प-
टकं त्रायलीक्ष पलोन्मिताम् । प्रस्यमामलकानाञ्च काय-
वेत्तल्लनेऽश्वसि । पादशेषे रसे तस्मिन् द्रव्यप्रस्यं वि-
पाचयेत् । कल्कैर्भूनिम्बजुटजलजयट्प्राङ्गचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तुषिर्घ्नं चक्षुषोः शुक्रयोहितम् । प्राण-
कषायक्षिपत्स्वगुणरोगघ्नस्यापहम् । कासहाज्वर-
वीर्यगण्डमाहाहरं परम्" ।

पटोली स्त्री अपल्लवः पटोलः डीप् (भिङ्गा) ख्यातायां
लतायाम् स्त्रार्थे क । तत्रैवार्थे मेदि० पटोलशब्दे
तदुगुणादि दृश्यम् ।

पट्टट्ट न० पट्ट-क्त नेट्ट वा तस्य नेत्वम् । १ नगरे २ चतुष्पथे
३ मूल्यादिकरमहणलेख्यपत्रे (पाट्टा) ४ पीठे ५ फलके
(ठाव) ६ राजसिंहासने ७ उत्तरीयवस्त्रे ८ कोषे (रेथम)
९ पेयपात्राख्ये पु० मेदि० । १० व्रणादीनां प्रतिहारार्थ-
वस्त्रवस्त्रे (पट्टी) स्त्रार्थे क । पट्टक तत्रार्थे सिंहासन-
रूपपट्टवस्त्रं ४० सं० ४८ अ० उक्तं यथा

"विस्तारयो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः । तल्ल-
क्षेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः । पट्टः शुभदो-
राणां मध्येऽष्टावङ्गलानि विस्तीर्णः । सप्त नरेन्द्रम-
हिषायाः षड् युवराजस्य निर्दिष्टः । चतुरङ्गलविस्तारः
पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये । इे च प्रसादपट्टः पञ्चते-
कोर्चिताः पट्टाः । सर्वे द्विगुणायामा मध्यादधेन पार्श्व-
विस्तीर्णाः । सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः श्रेयसो
दृष्टव्ये । पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिगुणो युवराजपार्श्ववस-
हिषायाः । एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ।
क्रियमाणं यदि पलं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य । दृष्टि-
जयो भूमिपतेस्तथा प्रजानां च सुखसम्पत् । जीवित-
राज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः ससम्पन्नः । मध्ये
स्फुटितस्त्याज्यो विप्लवकरः पार्श्वयोः स्फुटितः । अशु-
भनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिग्रेहाज्ञः । शस्त्रनि-
मित्तः पट्टो नृपराद्रविष्टश्च भवति" । अथ पुंस्त्वमपि

पट्टट्ट न० पट्टात् जायते जन-ड । (रेथमी) कौषेयवस्त्रे जटा०
पट्टदेवी स्त्री पट्टे सिंहासने स्थिता तदङ्गा वा देवी । (पाट-
राणी) सिंहासनयोग्यायां कृताभिवेकायां राजपत्न्या
राजनि० पट्टराज्ञीत्यर्थम् । [नेट्ट । प्रधाननगरे ।

पट्ट(त्त)म न० पट्ट(त्त)मि जना यत्र पट्ट-पत, वा तनन्
पट्टरङ्ग न० पट्टं रज्यतेऽनेन रन्ज-करणे घञ् । (वक्त्रम्)
इति ख्याते पदार्थे ल्युट् । पट्टरङ्गनमप्यत्र राजनि० ।

पट्टशाक पु० कर्म० । (नाडिता) १ शाकभेदे (पाटशाक) इति
ख्याते २ शाकभेदे च "पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च
यः स्मृतः । नाडीको रक्तपित्तघ्नो विटम्भो वातकोपनः"
भावप्र० तदुगुणा उक्ताः ।

पट्टार पु० पट्टमृच्छति कृ-अण् उप० ४० । देशभेदे ततो
धूमा० भवेऽर्थे वुन् । पट्टारक तद्देशमने त्रि० ।

पट्टाहा स्त्री पट्टे राजसिंहासने अङ्गा वासाङ्गा । पट्टदेव्यां
राजनि० ।

पट्टिका स्त्री क्षुद्रं पट्टं पट्टी क्षुद्रार्थे कन् कापि अतइत्त्वम्
पट्टीव कायति कै-क वा । लोभभेदे वाचस्पतिः ।

पट्टिकाख्य पु० पट्टिकामाख्याति स्वरूपेण आन्ध्र-आ-अच् ।
रत्नकोषे (पाटियालाकोष) क्षमरः ।

पट्टिकालोभ पु० कर्म० । रत्नकोषे भावप्र०

पट्टटिल पु० पट्टु+अत्यर्थे इलच् । प्रतिहरणे जटा० ।

पट्टटिश(स) पु० अस्त्रभेदे क्षमरः । वल्लक्षणं हेमा० पट्टि-
उग्रशोक्तं यथा

“उक्तं नासुर्यकं पट्टिषविधिविद्यते । यत् ! निबोध
तिहस्तः सार्धं तिहस्तसहस्रं जयति श्रेष्ठमध्यमाधमानां
दण्डस्त्रिविधः । कर्तव्योऽयमस्त्रो माह्वानाहो भ-
वेत् । दण्डाष्टाविंशतिपत्रो निकटो मध्यमचतुस्त्रिंश-
त्यत्रः श्रेष्ठचत्वारिंशत्यत्रः । यथा कुलप्रमाणेनापयोग
कथास्यापि द्रष्टव्यः । तथा सूर्यचन्द्रसदृशकारं यो-
ऽङ्गाङ्गुलविकारं तीक्ष्णधारान्वितं द्वात्रिंशत्यत्रं पत्रं
भवति । तस्यारा षडङ्गुलाः । कोशः सप्ताङ्गुलः तस्य
षष्ठपत्रं तस्याहयोगतः संप्रक्षिप्य प्रकीलाभ्यामेव कोशो
भवेत् तदारया दृढसमन्वितया । अयकल्पः सुदृढः सर्व-
श्रमत्स्यादारामूलमानादुद्गुणोद्भूतः दण्डः कार्यः ।
एकाङ्गुलास्या स्यादारा षडङ्गुलानाहो दण्डमूले चापिता
सफलास्यासप्तच्छयात् । फलविस्तारोमध्ये भवेत् । समय
भवेत् पाशधारणस्त्रिपत्रगौरवो द्वाङ्गुलश्च कोशो मूल-
पाशौ दृढारास्यात् । धाराया वितानार्थं सुनेरपि व-
लाघं च मूलं रज्ज्व सुदृढाधारावलेन युक्तं कोश
मध्ये सुविह्वारायां यथा दृढं कुण्डलायं यथायोगं च
नामपाशधारकं सुनिदेशादुपरि बन्धाघानसुखसमन्वितं
भवेत् । आरागतं सम्यक्पञ्चाङ्गुलान्वितं सुदृढं दृढपाङ्गु-
लं स्यात् । तथैव चाष्टपत्रसमन्वितं क्षेदाङ्गुलकल्पकरणमूल
कल्पं विद्यात् भवति चात्र श्लोकाः । प्राधान्यं पट्टिधानं
स्याच्छेद्ययोगविधानतः । मध्यमं चैव लक्ष्येषु नीचं
चैवाधमेषु च । मिश्रयोगेन मिश्रं स्यादण्डयोक्तायतः-
सूत्रः । विज्ञायैव यथेष्टानि शस्त्राणीह प्रयोजयेत्”
पट्टीश(स) पट्टीं श्रुति स्थिति वा शो-तनूकरणे शो-कन्त-
कर्मणि वा क । पट्टिशास्त्रे हरिवं १८४ अ० उदा०
पट्टोलिका स्त्री पट्टालिका-प्रयो० । (पाङ्गु) स्त्राते भूमि-
करणव्यवस्थापके पत्रभेदे त्रिका० ।
पठ लिखिताक्षरवाचने भा० पर० सक० सेट् । पठति अपरागीत्
अपठोत् पपाठ मेठतुः । पठितव्यं पाठं पाठः पठनम्
पठमञ्जरी स्त्री श्रीरागस्य चतुर्थरागिण्यग्राम् । “विद्यो-
गिनी कान्तवितीर्थपुष्पां स्रजं बह्वर्णी वपुषाऽतिमुग्धा ।
आश्वासमाना प्रियया च सख्या विध्वराङ्गी पठमञ्ज-
रीयम्” सङ्गोदा० वदभिमानिनी स्वरूपसुतम् ।
पठसमञ्जरी स्त्री रागिणीभेदे हला० । धातो पु० ।
पठि स्त्री पठ-इत् । १ पठने पाठे धातुनिर्देशे इक् । २ पठ-
पड गतो भा० आ० सक० सेट् इति । पण्डते अपण्डित
पण्डते पण्डा । पण्डितः ।

पड संज्ञितौ (राशीकरणे) चु० उभ० सक० सेट् । पण्डयति ते
अपि पण्डय-त । इति पण्डते ।

पड्गुभि पु० अक्षरभेदे ऋ० १०।४८।५ भाष्ये तथार्थता इत्यत्र
पड्वीश न० १ पादवन्धने २ तद्योग्यदामनि च ऋ० १।६३।१३
भा० इत्यम् ।

पण व्यवहारे (क्रयविक्रयादौ) स्तुतो च भा० आ० सक० सेट् ।
देवने अक० अचने निघण्टुः । आर्थे व्याय वा स्तुतो पर०
पणायति ते पणते व्यवहारे तु पणायति इत्येक ।
आर्द्धधातुके अस्मात् वा व्याय । अपणायोत् अपणा-
यिष्ट अपणियष्ट । क्रयविक्रयार्थं च अस्य कर्मणि
श्रेष्ठत्वेन विवक्षिते पठो तस्याय न समासः अतस्य
पणायते “व्यवहृपणोः समर्थयोः” पा० द्यूते क्रयवि-
क्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यान्वयता शतस्य पणनम् ।
स्तुतो तु समासः आक्षेपणपणनम्” सि० कौ० प्रत्ययान्त-
त्वात् भावे च पणाय ।

पण पु० पण-कर्मणि “नित्यं पणः परिमाणे” पा० अप् ।
१ कर्ममिततात्वे “तान्त्रिकः कार्ष्णिकः पणः” याज्ञ० । “अ-
शीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते” भविष्यपुरा०
उक्तेषु २ अशीतिवराट्केषु “वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा कार्ष्णिके ताव पणश्चतस्रः” लीला० । भावे अप्
इतिर्विशेषे ४४ श्लो ५ द्यूते ग्लहे (वाजि) इमल्ये ७ धने
च दकाशौपणे ६ क्रयशास्त्रायाम् १० व्यवहारे सेट्
कर्त्तरि अच् । ११ क्रयविक्रयादिकारके त्रि० १२ शी-
खिके पु० अटा० आधारे अप् । १३ ग्लहे ग्लहमात्रा
१४ विष्णो पु० “प्राणदः प्रणयः पणः” विष्णुसं० “पण-
तिव्यवहारार्थः तत्कुर्वन् पणः “सर्वोपि कृपायि वि-
चिन्त्य धीरोनामानि कृत्वाभिवदन् यं आक्षे” इति
श्रुतेः पुण्यग्रानि कर्माणि संश्रद्धाधिकारिभ्यस्तत्फलं प्रय-
च्छन् लक्षणया वा पणः” भा० । [हृष्टे हारा० ।

पणयन्ति पु० पणस्य क्रयविक्रयादौर्पण्यः सर्वज्ञोऽयम् ।
पणन न० पण-भावे ल्युट् । १ विक्रये ग्लहरेला० । २ क्रयादौ
पणफर न० “पणफरं द्वितीयाष्ट पञ्चमैकादशं कृतम्” ज्यो० त०
उक्ते लग्नात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशस्थाने
पणयन्त्य पु० इत० ग्लहे (ह्रड) राजनि० नियमविशेष
बन्धने । यदि भवानिदं कृत्यात् तर्हि इदमहं भवते
दास्यामीतिसमयकरणं पणयन्तः” जनोरमा
पणव पु० स्त्री० पणं स्तुतिं वाति पा० क । पठहे हिहृषकोषः
पणस पु० पण-कर्मणि अस् । क्रयविक्रये अयादिकोषः

पण(न)स्य अर्चने निष० भ्वा० पर० सेट् । पण(न)स्यति
अपण(न)सीत् ।

पणाङ्गना स्त्री पण-कर्मणि अप् कर्म० । पणप्राङ्गनायां
वेध्यायां हेमच० पणस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र स्त्री ।

पणाया स्त्री पण-आय-भावे अ । १क्रयविक्रयव्यवहृती
ऋतुतो इत्युते च जटाध० ।

पणायित त्रि० पण-आधे आय-क्त । १स्तुते आयाभाव-
पक्षे पणितमप्यत्र अमरः २क्रीते ३विक्रीते ४व्यवहृते च

पणादि न० इत० । वराटके कपर्देके त्रिका० ।

पणि स्त्री पण-आधारे इन् । १विपणो पणप्रवीणिकायाम्
उज्ज्वलदत्तः । धातुनिर्देशे इक् । २पणधातौ पु०

पणिन् त्रि० व्यवहारो द्युतं स्तुतिर्वा पणः अक्षप्रथे इनि ।
१क्रयादिव्यवहारयुक्ते २स्तुतियुक्ते च इक्षभिभेदे पु० ।

तस्यापत्यम् अण् “गाधिदिदयोत्यादि”पा० न टिलोपः ।

पाणिन तस्यापत्ये युनि ततः इज् पाणिनिः ।

पण्ड पु० न० । पण-ड तस्य नेत्वम् । १क्रीते २निष्कले त्रि०
विश्वः ३वेदोऽप्यत्रायां बुद्धौ स्त्री मायुरिः तस्याः स्तुत्य-
त्वात् तद्यात्वम् ।

पण्डक पु० सायणमनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७अ० ।

पण्डापूर्वं न० पण्डं फलासाधनमपूर्वम् । वस्तुतः फलसाधना-
योग्ये फलानुपहिते १धर्माधर्मात्मकेऽदृष्टे यथा सन्ध्या-
वन्दनादेरभावे दुरदृष्टं जायते सन्ध्यादेर्वन्दने तु तस्यानु-
त्पत्त्या फलानुपहितं दुरदृष्टं नश्यतीति तत्पण्डापूर्वमिति
मीमांसामतसिद्धम् २फलानापादके अदृष्टभेदे । गुरुभिः
कार्यत्वेनापूर्वं एव विधेः शक्तिः स्त्रीकृता न कलञ्जं
मन्त्रवेदित्यादिनिषेधे कलञ्जमन्त्रणाभावविषयकं कार्यं
मित्यन्वयबोधश्च स्त्रीकृतः । तच्चापूर्वं न किञ्चित् फलज-
नकमिति स्थितम् । न्यायनये तु पण्डापूर्वं नाङ्गीकृ-
यते विध्यर्थस्तु इष्टसाधनताज्ञानाधीनकृतिषाध्यत्वमेव
इत्यञ्च विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते
तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते यथोक्तं सि०सुक्ता० “नन्वह-
रहः सन्ध्यासमासीतेत्यादौ इष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्
न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फल-
मिति वाच्यम् तथा सति काव्यत्वे नित्यत्वहान्या-
पत्तेः कामनाभावेऽकरणपत्तेश्च इत्यञ्च फलश्रुति-
सत्त्वार्थवादमात्रमिति चेन्न यद्वहणप्राज्ञादौ नित्यत्व-
काव्यत्वयोरप्यविरोधात् । न च कामनाभावेऽकरणा-
पत्तिः त्रिकालस्रवपाठादाविव कामनासङ्गावस्थैव

कल्पनात् । ननु वेदबोधिकाव्यं ताज्ञानात् प्रवृत्तिः सम्भ-
वतीति चेन्न इष्टसाधनताज्ञानं विना तादृशकार्यं ताज्ञान-
सहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात् । यदपि पण्डापूर्वं फल-
मिति तदपि न कामनाभावेऽकरणपत्तेरौल्यात् ।
कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिसत्त्वत्यायात्
कल्प्यतामन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेन “क्षयं केचिदु-
पात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अतुत्पत्तिं तथा चान्ये प्र-
त्यवायस्य मन्वते” । एवम् “सन्ध्यासुपासते ये तु सततं
शंभितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनाम-
यम्” एवम् “दद्यादहरहः प्राज्ञं पितृभ्यः प्रीतिमा-
वहन्” इत्यादिकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं
फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् । गयाम्राज्ञादाविव
उद्देशप्रत्ययत्वमेवैव फलजनकत्वस्य कश्चित् कल्पनात् ।
अतएवोक्तं “शास्त्रदर्शितफलमनुष्ठानतरोत्तुर्धर्मः” इति ।
पितृणां सुकृते तु स्वस्य स्वर्गफलं यावन्नित्यनैमित्तिका-
नुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलकल्पनात् । पण्डापूर्वार्थ-
प्रवृत्तिश्च न सम्भवति । न हि तत्सुखदुःखाभाववत् स्वतः
पुरुषार्थः, न वा तत्साधनम् । प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं
प्रवृत्तिरिति चेत् । इत्यम् यथा हि नित्यकृते प्रत्यवाया-
भावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावस्य
सत्त्वे दुःखाभावश्च तत् तदभावे तदभाव इति योग-
लेमसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् ।

पण्डित पु० पण्डा वेदोऽप्यत्रा बुद्धिर्जातास्य तार० इतच् ।
शास्त्रतापर्य्यं चैव विदुषि । तस्य बुद्धेरुज्ज्वलत्वञ्च कार्य-
भेदादनुमानव्यं तदेव तस्य लक्षणं यथा
“पठकाः पाटकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे
व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः” भा०व०
“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । गृनि-
चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” गीता २विहृते
पु० भेदि० । [स्वार्थे क । २पण्डितशब्दार्थे च ।

पण्डितक पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०व्या० इत्य० । पण्डित+
पण्डितिमन् पु० पण्डितस्य भावः दृढा० इमनिच् । पाण्डित्ये
पण्डक पु० वातरोगयुते पङ्कौ “विधर्माणश्च पूर्वार्हे स-
न्ध्याकाले च पण्डकाः” मार्क०११अ० । सायंकाले स्त्रीगमने
पुत्रस्य पण्डकता भवतीत्युक्तम् ।

पण्ड त्रि० पण-कर्मणि यत् । १व्यवहर्तव्ये २विक्रोये च
अमरः “स्तुत्यर्हेतु न यत् । किन्तु गत्यदेव पाण्डम्”
सि०कौ० । कन्वलेन समासेऽस्य आद्युदात्तता ।

पण्ययोषित् स्त्री कर्म० । वेश्यायाम् त्रिका० [हला० ।
पण्यविक्रयशाला स्त्री इत० । (हाटचाला) हट्टशालायां
पण्यवीथि स्त्री इत० । १ विक्रयेद्रव्यविक्रयशालायां (हाट-
चाला) २ हट्टे च । स्वार्थे क । पण्यवीथिका तत्प्राये
अमरः ।

पण्यशाला स्त्री इत० । (हाटचाला) हट्टशालायाम् हेमच० ।
पण्य स्त्री पिण्प्रा+प्रभो० । पिण्प्रायां द्विरूपकोषः ।

पण्यज्ञाना स्त्री वेश्यायाम् हेमच० । पण्यज्ञादयोऽप्यत्र ।

पण्यजिर न० पण्यप्रसाजिरनिव । पण्यप्रसाङ्गनतल्यस्थाने
हट्टे । [क्रयविक्रयोपजीवके वणिग्जने अमरः ।

पण्यजीव त्रि० पण्यप्रमाजीवति आ+जीव-अण् उप०स० ।

पण्यजीवक न० पण्यप्रमाजीवेन वणिजा कायति कै-क,
आ+जीव-ण्वल् इत०वा । १ हट्टे २ वणिजि च त्रिका० ।

पण्यान्व स्त्री पण्यप्रमन्वयति अच् । तणभेदे राजनि०

पत गतो अद्० चु० उम० सक०, देश्प्र० अक० सेट् । पत-
यति-ते अषपतत्-त ।

पत देश्प्र० दि० आ० अक० सेट् । पत्यते अषपतिट् । येते

पत गतो भ्वा० पर० सक०, देश्प्र० अक० च्वला० सेट् । पतति
अषपत् । पपात पेततः । च्वला०पतः पातः । पतितः

पतयति पातयति । सनि पित्सति पापत्यते । अधःस्थ-
न्दने अक० अधःसंयोगात्तुल्ये सक० नरकं पतित इत्यादि

पत न० पत-अच् । १ पुटे जटाधरः । २ पतनकर्त्तरि त्रि०

पतग पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् सन् गच्छति गम-ड
नि० । खगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पतङ्ग पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् गच्छति ड नि० । १ खगे
अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ छर्थे पु० ३ शलभे

(फडिङ्ग) कीटभेदे ४ शलिभेदे पु० मेदि० ५ जलमधूकृच्छे
राजनि० । ६ पारदे न० मेदि० ७ चन्दनभेदे न० शब्दच० ।

पुच्छदीपस्थे अत्रियस्थानीये पवर्णभेदे पु० "हंसपतङ्गोर्जा-
यनसत्याङ्गसंज्ञात्वारो वणाः" भाग० ५।१।७ स्त्री० ।

उत्प्लवनेन १० पतने च पतङ्गरशब्दे डशत्रम् ।

पतङ्गम पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् सन् गच्छति गम-खच्
नि० । खगे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पतङ्गर पु० पतङ्गं पतनेनोत्प्लवनेन गमनम् पतङ्गं ततः अ-
क्षत्रर्थे र । उत्प्लवनेन गतिशुक्ते ऋ० ६।४।२ भा० ।

पतङ्गा पु० अन्त्रे निखण्डुः । [मधुमक्षिकाभेदे अमरः

पतङ्गिका स्त्री पतङ्ग+संज्ञायां कन् कापि अतएवम् ।

पतङ्गिन् पु० पतङ्ग-उत्प्लवनेन गमनप्रत्यय इति । खगे

स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् । हरिवं० २० अ० उदाहरणम् ।

पतञ्जिका स्त्री घनृज्यायां शब्दच० ।

पतञ्जल पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे स च कायः । "ते पतञ्ज-
लस्य कायस्य" शत० ब्रा० १४।६।१ पतञ्जल इति तत्र
पाठान्तरम् । वज्रत्वे उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे पतञ्जला इत्येव ।

पतञ्जलि पु० पतन् अञ्जलिर्नमस्यतया यस्मिन् । १ योगसूत्र-
कारके ऋषिभेदे गोनर्दतीरे तपस्यतः कस्यचिद्विरेञ्ज-
लितः पतिते पाणिनिस्तत्रस्य २ भाष्यकारे तस्य तथो-
त्पत्तिकथा शकम्वा० वार्त्ति० शेखरादौ दृश्या । अथ
च योगशास्त्रकारात् भिन्न इति सरलायामस्माभिः ।
समर्थितम् । अन्योरभेद इति पाश्चात्यवैयाकरणाः ।
भेदाभेदयोर्युक्तायुक्तत्वे च सुधीर्विभाव्ये । योगमतञ्च
सर्वदर्शनसंस्पृष्टे प्रदर्शितं यथा "सांख्यप्रवचनापरनामधेयं
महवर्त्तमानानां मतसम्पन्त्यते । तत्र योगशास्त्रं पत-
ञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे "अथ
योगाहुशासनमिति" योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाव
"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इत्यादिना योगलक्षणसमि-
धाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षत् भगवान् पतञ्जलिः ।
द्वितीये "तपःश्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः"
इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च
बहिरङ्गानि साधनानि । तृतीये "देशबन्धचित्तस्य
धारणा" इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिरयमनिरङ्गं
संयमपदवाच्यं तत्प्रावान्तरफलं विभूतिजातञ्च । चतुर्थे
"जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः" इत्यादिना सिद्धि-
पञ्चकप्रपञ्चनपुरःसरं परं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधाना-
दीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव सम्मतानि षड्-
विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरान्तरः पुरुषः
स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदाय-
प्रवर्त्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभूतामनुपाह-
कश्च । ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य (पुरुषस्य) तापः
कथमपपद्यते येन परमेश्वरोग्याऽनुपाहकतया कक्षीक्रियते
इति चेदुच्यते तापकस्य रजसः सत्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना
परिणमते इति सत्त्वे परितप्यमाने तमोवशेन तदभेदाव-
गाही पुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः
"सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावास्ते वा राजसात्ताप-
कास्ते । तप्याभेदप्राहिणी तापघ्नी या वृत्तिस्तस्यां
तप्य इत्युक्तं आत्मेति" । तद्भाष्ये व्यासेनाप्युक्तम्
"अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि-

श्यामिन्यर्थे' प्रतिसंक्रान्ते च तद्वृत्तिमनुभवतीति' ।
 भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्तिरुच्यते सा चात्मेव परिष्णा-
 मिन्यर्थे बुद्धिस्त्ये प्रतिसंक्रान्ते च प्रतिविम्बिते तद्वृ-
 त्तिमनुभवतीति बुद्धौ प्रतिविम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुद्धि-
 च्छायापत्त्या बुद्धिदृष्ट्यनुकारवतीति' भावः । तथा शुद्धो-
 ऽपि पुरुषः प्रत्ययं बोद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्तदात्मापि
 तदात्मक इव प्रतिभासत इति । इत्यं तत्प्रमानस्य
 पुरुषस्यादनैरन्तर्य'दोषकालातुवन्वियमनियमाद्यष्टाङ्ग-
 योगातुष्टानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्य-
 ताख्यातावनुपपन्नायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशाः
 समूलकाप' कषिता मयन्ति कुशलाकुशलाश्च कम्पाशयाः
 समूलघातं कृता भवन्ति । ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैव-
 ल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम् । तत्र "अथ योगातु-
 शासनमिति" प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्र-
 योजनसम्बन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते ।
 अत्रायशब्दोऽधिकारार्थः स्वीक्रियते (इतःपरं तस्या-
 रम्भाधिकृता मङ्गता प्रवन्नेन समर्थिता तत्र दृष्ट्या)
 तदमापि व्यासभाष्ये "अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यते"
 इति योगसूत्रविवरणे च तद्व्याचख्यौ वाच-
 स्यतिः "तस्मादयमथशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थ-
 शेति सिद्धमिति" । तदित्यममुपप्रायशब्दस्याधिकारार्थ-
 त्वपत्तेः शास्त्रेण प्रस्तूयमानस्य योगस्योपवर्णनात् सम-
 स्तशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन शास्त्रस्य सुखतोबोधप्रवृत्ति-
 रास्माभित्युपपन्नम् । ननु "हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता
 नान्यः पुरातनः" इति याज्ञवल्क्यसूत्रेः पतञ्जलिः कथं
 योगस्य शासितेति चेदज्ञा अतएव तत्र तत्र पुराणादौ
 विशिष्टं योगस्य विप्रकीर्णतया दुर्गोच्यार्थत्वं मन्यमा-
 नेन भगवता लपासिन्धुना फण्णपतिना सारं सञ्छिद्य-
 क्षुणा अमुशासनमारब्धं न तु साक्षाच्छासनम् । यदा-
 यमथशब्दोऽधिकारार्थः तदैवं वाक्यार्थः सम्पद्यते यो-
 गानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति । तत्र शास्त्रे
 व्युत्पाद्यमानतया योगः ससाधनः सफलो विषयः
 तद्व्युत्पादनमवान्तरफलं व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं
 परमप्रयोजनम् । शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव-
 लक्षणः सम्बन्धः, योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभाव-
 लक्षणः सम्बन्धः स च श्रुत्यादिप्रसिद्ध इति प्रागेवावा-
 दिषम् । भोक्तृसमेक्षमाणाः त्रयणाधिकारिण इत्यर्थ-
 सिद्धम् । न चाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादाविषयाधिकारिणो-

ऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया तत्रायशब्देनानन्त्याभिधाने
 प्रणाडिकया अधिकारिसमर्पणसिद्धावार्थकत्वशङ्कानुद-
 वात् । अतएवोक्तं "न श्रुतिप्राप्ते प्रकरणादीनाम-
 वकाशः" इति । अस्यार्थः यत्र हि श्रुत्या अर्थो न लभ्यते
 तत्रैव प्रकरणादयोऽर्थं समर्पयन्ति नेतरत्वं । यत्र तु श-
 ब्ददेवार्थस्योपलब्धः तत्र नेतरस्य सम्भवः शोभनोचिन्या
 श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थं प्रकरणादि समर्पयति
 अविरुद्धं वा । न प्रथमः विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधि-
 तत्वात् । न चरमः वैयर्थ्यात्तदाह "श्रुतिनिष्ठवाक्यप्रकरण-
 स्थानसमाख्यानां सप्तवाये पारदोर्वैल्यमर्थविप्रकर्षादिति"
 "बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्य-
 मानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया" इति च तस्याद्विषया-
 दिसत्त्वाद्ब्रह्मविचारकशास्त्रव्योगानुशासनं शास्त्रमा-
 रम्भणीयमिति स्थितम् । ननु व्युत्पाद्यमानतया योग
 एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति चेत् सत्यं प्रतिपाद्यतया
 योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः स च तद्विषयेण शास्त्रेण
 प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रं करणगो-
 चरश्च कर्तव्यापारो न कर्मगोचरतामाचरति । यथा
 क्षेत्रे देवदत्तस्य व्यापारभूतसद्यमननिपातनादि कर्म करण-
 भूतपरशुगोचरं न कर्मभूतद्वेषादिगोचरं तथा च वक्तुः
 पतञ्जलेः प्रवचनव्यापारामेक्षया योगविषयस्याधिकृतता
 करणस्य शास्त्रस्य, अभिधानव्यापारामेक्षया तु योगस्येति
 विभागः । ततश्च यागशास्त्रस्यारम्भः सम्भावनां भजते
 अत्र चानुशासनीयो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते ।
 ननु युजियोग इति संयोगार्थतया परिपठितात् युजे
 निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचनएव स्यात्तु निरोध-
 वचनः । अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन "संयोगो योग
 इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः" इति तद्वैतवार्त्तं जीव-
 परयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादिरसम्भवादजसं-
 योगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च । कीर्मा-
 सक्रमतातुष्टारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यसिद्धस्य तस्य साध्य-
 त्वाभावेन शास्त्रवैफल्यपत्तेश्च साहचर्यमनेकार्थत्वेन युजेः
 समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च । तदुक्तम् "निपाताद्योपसर्गाच्च
 धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः सृताः सर्वे पाठ-
 स्तेषां निदर्शनमिति" अतएव केचन युजिं समाधावपि
 पठन्ति (युज समाधाविति) । नापि याज्ञवल्क्यवचनस्या-
 कोपः तत्रस्यस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात् । "स-
 माधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः । ब्रह्मण्येव

स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः” इति तेनैवोक्त-
त्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन “योगः समाधिरिति” ।
यद्येवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्ज-
लिना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा-
समाधयोऽष्टाङ्गानि योगश्चेति । न चाङ्गेष्वष्टाङ्गतां
गन्तुं सङ्गते उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रया-
जादौ मित्रायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः समाधिरपि न
योगशब्दाधौ युज्यत इति चेत्तच्च युज्यते व्युत्पत्तिमा-
त्राभिधित्वया तदेवाध्यात्मनिर्भावं स्वरूपमन्यमिव समा-
धिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकौन समाधिशब्देनाङ्गिनो
योगस्याभेदविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः । न च व्युत्पत्ति-
बलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते तथात्वे मञ्जतीति गौ-
रिति व्युत्पत्तेः तिष्ठन् मौनं स्यात् मञ्जतो देवदत्तस्यो
स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तञ्च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति
तदुक्तं “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति । ननु वृत्तीनां नि-
रोधश्चेद्वोगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनात्माश्रयतया तन्नि-
रोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत् प्रागभाव-
प्रध्वंसयोः प्रतियोगिसममानाश्रयत्वनियमात् ततश्च “उपय-
ज्ययन् धर्म्मो विकरोति हि धर्म्मिणमिति” न्यायेनात्मनः
कौटस्थ्यं विहन्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोध्यानां
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन-
वस्थात्वात्परमार्थयचित्तवर्तमानत्वाङ्गीकारात् कूटस्थनित्या
चित्तवृत्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्म्माश्रयो भवितुं नाहं-
त्येव । न च चिन्तिशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मनस्य
चित्तवृत्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात् न यदेवं न
तदेवं यथा चित्तादि इत्याद्यानुमानसम्भवात् तथा यद्यसौ
पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वा-
न्तासां चित्तवृत्तीनां सदाज्ञातृत्वं नोपपद्येत चिद्रूपस्य
सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदनिरङ्गनिर्मलं सत्त्वं
तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य
दृश्यस्य सदैव चिच्छायापन्त्या भानोपपन्त्या पुरुषस्य नि-
सङ्गत्वं सम्भवति । ततश्च सिद्धं तस्य सदा ज्ञातृत्वमिति
न काचित् परिणामित्वाशङ्कावतरति । चित्तं पुनर्येन
विषयेणोपरक्तं भवति स विषयो ज्ञानः यदुपरक्तं न
भवति तदज्ञातमिति वस्तुतोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञाना-
ज्ञानकारणभूतोपरागादुपरागधर्मित्वादयः सधर्मकं चित्तं
परिणामि इत्युच्यते । ननु चित्तस्योद्भियाणां चाङ्गहारि-
काणां सर्वगतत्वात् सर्वविषयैरस्ति सदा सम्बन्धः तथाच

सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत सर्वगतत्वेऽपि चित्तं
यत्र शरीरे वृत्तिमत् तेन शरीरेण सह सम्बन्धो येषां
विषयाणां तेज्ज्वालय ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गा-
भावादतएवायस्कान्तमणिकल्पस्य विषयाः व्ययःसधर्मकं
चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति । तस्या-
ङ्गित्वस्य धर्मा वृत्तयो नात्मनः तथाच श्रुतिः “ज्ञानः
सङ्ख्यो विचिकित्सा श्रद्धा व्यञ्जना दृतिरदृतिरित्येतत्-
सर्वं मन एवेति” । चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चशिखा-
चार्यैराख्यायि “अपरिणामिनी भोक्तृशक्तिरिति” पत-
ञ्जलिनापि “सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरि-
णामित्वादिति” । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते चित्तं
परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति । परि-
णामश्च त्रिविधः प्रसिद्धः धर्मलक्षणावस्थामेदात् धर्म्मिण
चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः यथा कनकस्य क-
टकसुकुटकेयूरादि । धर्म्मस्य वर्तमानत्वादिलक्षणेपरिणामः
नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्यापरिणामः कनका-
देस्तु नवपुराणत्वादिरवस्यापरिणामः । एवमन्यत्रापि
यथासम्भवं परिणामत्रितयमूहनीयं तथाच प्रमाणादि-
वृत्तीनां चित्तधर्मत्वात् तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न
किञ्चिदुपपन्नम् । ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे
सुषुप्तादौ विच्छिन्नमूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसम्भवाद्यो-
गत्वप्रसङ्गः न चेत्तद्युज्यते क्षिप्ताद्यवस्थामुक्तेः श्रमहापादे-
रसम्भवाद्भिन्ने यस्यपरिपन्थित्वाच्च । तथा हि क्षिप्तां
तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते । तमः-
समुद्रे मम्मं निद्रावृत्तिमङ्गितं मूढमिति गीयते । क्षिप्ता-
दिशिष्टं चित्तं विच्छिन्नमिति गीयते विशेषो नाम चञ्चलं
हि मनः क्षण ! प्रमाथि बलवद्दृढमिति” न्यायेनास्थि-
रस्यापि मनसः कादाचित्कमसङ्गूतविषयस्यैव सम्भवेन
स्यैवैवम् । अस्थिरत्वञ्च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं
वा तदाह “व्याधिस्त्वानसंशयप्रमादादलस्याविरतिश्चा-
निर्दग्धनालम्बभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविच्छेपास्ते-
न्नरायाः” इति । तत्र दोषत्वयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादि-
व्याधिः, चित्तस्याकर्मेण्यत्वं ज्ञानं, विरुद्धकोटिद्वयावगाहि
ज्ञानं संशयः, समाधिसाधनानामभावनं प्रमादः, शरीर-
वाक्चित्तशुक्त्वादप्रवृत्तिरालस्यं, विषयाभिलाषोऽविरतिः,
क्षतखिंसदुबुद्धिर्भान्निर्दग्धनं क्षतश्चिन्तिमत्तात् समाधि-
भूमेरलामोऽलम्बभूमिकत्वं, लब्धायामपि तस्यां चित्तस्या-
प्रतिष्ठा अनवस्थितत्वमित्यर्थः । तस्यान वृत्तिनिरोधो

योगपक्षनिक्षेपमर्हति इति चेन्नैव बोधः हेयभूतक्षिप्ता-
दायस्यात्रये वृत्तिनिरोधस्य हेयत्वसम्भवेऽप्युपादेययोरेका-
पनिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसम्भवात् । एकतानं
चित्तमेकापसृच्यते निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं
चित्तं निरुद्धमिति मन्यते । स च समाधिर्द्विविधः
सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदात् तत्रैकापचेतसि यः प्रमाणा-
दिदृष्टीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स समुपज्ञातसमाधिः
सम्यक् प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रज्ञतेर्विविक्ततया चित्तमिति
व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात् समाधि-
नाम भावना सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिचारेण
चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं, भाव्यञ्च द्विविधम् ईश्वरस्त-
न्वानि च । तान्यपि द्विविधानि जडजडभेदात् जडानि
प्रकृतिमहदङ्कारादीनि चतुर्विंशतिः अजडः पुरुषः । तत्र
यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वे नादाय पूर्वापरा-
दुसम्भानेन शब्दार्थोक्तेष्वसम्भेदेन च भावना प्रवर्तते स
समाधिः सवितर्कः । यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं
विषयमालम्ब्य देशादावच्छेदेन भावना प्रवर्तते तद-
सविचारः । यदा रजस्तमोलेषानुबिम्बं चित्तं भाव्यते तदा
सुखप्रकाशमयस्य सत्वसोद्रेकात् सानन्दः । यदा रज-
स्तमोलेषानभिभूतं शुद्धं सत्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते
भावना तदा तस्यां सत्वस्य न्यग्भावाच्चित्तिशक्तेरुद्रेकाच्च
सत्वमात्रावशेषत्वेन साक्षितः सकाधिः । वितर्कविचारा-
नन्दाक्षितारूपां तु गमात् सम्प्रज्ञातः इति । सर्ववृत्तिनि-
रोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्ववृत्तिनिरोधो योग
इत्युक्ते सम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्वप्रधानायाः स-
त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्त-
देतदार्त्तं क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोध
योग इत्यङ्गीकारात् । क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अ-
विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । नन्वविद्येत्यत्र किमा-
श्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अमलिकं वर्त्तत इतिवत्
उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थ-
प्राधान्यं वा अमलिको देश इतिवत् तत्र न पूर्वः, पूर्व-
पदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशा-
दिकारकत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावा-
पत्तेः । न द्वितीयः, कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः
क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्बीजत्वानुपपत्तेः । न तृतीयः
“नजोऽस्तत्राणां वज्रोहिवां चोत्तरपदलोपः” इति
वृत्तिकारवचनानुसारेण अविद्यामाना विद्या यस्याः सा

अविद्या बुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्ले-
शादिवीजत्वानुपपत्तेः विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसम्प्रज्ञा-
यास्तस्यास्तथात्वाप्रसङ्गाच्च उक्तञ्च अक्षितादीनां क्लेशाना-
मविद्यानिदानत्वम् । “अविद्याक्षेत्यनुत्तरेशां प्रसृप्ततनु-
विच्छिन्नोदारणामिति” । तत्र प्रसृप्तत्वं प्रबोधसङ्कार्य-
भावेनानभिव्यक्तिः, तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीक-
रणं, विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिव्यक्त्युद्धारत्वं सङ्-
कारिसन्निधिवशात् कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पति-
मिश्रेण व्यासभाष्यग्राह्यायाम् “प्रसृप्तास्तत्त्वबीजानां
तनुदग्धाश्च योगिनाम् । विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा वि-
षयसङ्गिनाम्” इति इत्यत्र स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादु-
भयपदार्थप्रधानत्वं नाशङ्कितम् । तस्मात् पक्षत्रयेऽपि
क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत्
तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्या-
शब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति
वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह “नामधार्त्ययोगे तु नैव नञ्
प्रतिषेधकः । वदत्यत्राक्षणाधर्मावन्यमात्रविरोधनाविति ।
वृद्धप्रयोगगम्या हि शब्दार्थाः सर्व एव नः । तेन यत्र
प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते” इति वाचस्पतिमिश्रेर-
प्युक्तं “लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः सम्बन्धः
लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ् उत्तरपदाभिधेयो-
पमर्देकस्य तद्विज्ञतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे
प्रवृत्तिरिति” । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् “अनित्याशुचिदुः-
खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति” । अतस्मिं-
स्तदुवृद्धिर्निषेधः इत्युक्तं भवति तदाथा अनित्ये च-
टादौ नित्यत्वाभिमानः, अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः ।
“स्थानाद्बीजादवटस्माच्चिपन्दाच्चिधनादपि । कायमा-
धेयशौचत्वात् पण्डिताश्चाशुचिं विदुः” इति “परिणाम-
तापसंस्कारैर्गुणवृत्तिनिरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन
इति” न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः
अनात्मनि देहावात्मबुद्धिः । तदुक्तम् “अनात्मनि च
देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् । अविद्या तत्कृतो बन्ध-
स्तद्वशे मोक्ष उच्यते” इति एवमियमविद्या चतुष्टयकारा
भवति । तन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किञ्चिदनुगतं सामान्य-
लक्षणं वर्णनीयम् अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः । तथाचोक्तं
भट्टाचार्यैः “सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्ष-
णम् । न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता” इति
तदपि न वाच्यमतस्मिंस्तदुवृद्धिरिति सामान्यलक्षणाभि-

धानेन दत्तोत्तरत्वात् । सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिता तदप्युक्तं “हृद्दर्शनशक्त्योरेकात्मत्वाभिमानोऽस्मितेति” । सुखानुभूतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गह्वरी रागः । दुःखस्य तदनुभूतिपुरुषरक्तत्वाधनेषु निन्दा द्वेषः तदुक्तं “सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः” इति । किमत्वानुशयिष्यते ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीवोऽभिमतः नादाः “सुखजातो णिनिरिनिर्वा इत्यत्र सुपीति वर्तमाने पुनः सुखस्य सपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्वातोर्णनेरनुत्पत्तेः यथा कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि “यचोऽन्वितीति” उच्यते प्रसक्तावतिशयादिपदवदनशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात् । न द्वितीयः “एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तो (रनिठनौ) मृताविति” तत्प्रतिषेधादत्र चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कदन्तत्वात् । तस्मादनुशयिष्यते दुरुपपाद इति चेत् नैतद्भङ्गं भावानवबोधत्वात् प्रायिकाभिप्रायमिदं वचनम् । अतएवोक्तं वृत्तिकारेण “इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसम्बध्यते” इति तेन कचिद्वचनं कार्यं कार्यकस्तण्डुली तण्डुलिक इति तथा च कदन्तात् जातेषु प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् अनुशयशब्दस्य कदन्ततया इनेरुपपत्तिरिति सिद्धम् । पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनावलात् सर्वस्य प्राणभृन्नालस्याजमेरा च विदुषः सञ्जायमानः शरीरविषयादेर्म विद्योगो सा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानोभयकूपोऽभिनिवेशः पञ्चमः क्लेशः सा च भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसिद्धत्वात् तदाह “खरसवाही विदुषोऽपि तथा रुढोऽभिनिवेशः” इति । ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिश्यन्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः । कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनि विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः, व्याफलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरते इत्याशयाः धर्माधर्मसंस्काराः । तत्परिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः । निरोधो, नाभावस्यात्ममभिमतं तस्य तृष्णत्वेन भावरूपसंस्कारजननक्षमत्वासम्भवात् किन्तु तदाश्रयो मधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रमाणाद्याचित्तवृत्तय इति व्युत्पत्तेरुपपत्तेः । अस्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः । तत्र स्थितौ भूयान् यत्रोऽभ्यासः । प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः ।

तच्चिमितीकृत्य यत्रः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः । चर्मणि दीपिनं हन्तीतिवच्चिमित्ताद्यैवं सप्तमीत्युक्तं भवति “दृष्टानुश्रविकविषयविलक्षणस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” । ऐहिकपारल्लिकविषयादौ दोषदर्शनाच्चिरभिज्ञापस्य समैते विषया वश्याः नाहमेतेषां वश्या इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधिपरिपन्थिक्लेशतनूकरणार्थं समाधिलभार्थं च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगसम्वादेन अस्यासवैराग्ययोः सम्भवात् तदुक्तं भगवता “चारुचोर्धनेयोगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इति । क्रियायोगसोपदिष्टः पतञ्जलिना “तपःस्वाध्यायेश्वरभ्यासानि क्रियायोगः” इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन “विचिनोक्तेन मार्गेण कच्छन् चान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम्” इति । प्रणवगायत्रीमन्त्रप्रभृतोनामध्ययनं स्वाध्याय इति । तत्र मन्त्रा द्विविधाः वैदिकास्तान्तिकाश्च । वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्रगीताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि अप्रगीताश्च द्विविधाः क्रन्दोवद्वास्तविलक्षणाश्च । तत्र प्रथमा ऋचोद्वितीया यजूंषि तदुक्तं जैमिनिना “तेषामृग् यत्कार्यवशेन पादस्यस्या गीतिषु सामाख्या श्रेषे यजुःशब्द” इति । तन्नेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्तै तात्तिकाः । ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः स्त्रीपुंनृपुंसकभेदात्तदाह “स्त्रीपुंनृपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः । स्त्रीमन्त्रा वज्रिजायान्ताः नमोऽन्ताः स्तुर्नृपुंशकाः । शेषाः पुमांसस्तै शक्ताः सिद्धा वश्यादिकर्मणि” इति । स्नापनादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात् सिद्धत्वम् । स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः । निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्राः ब्राधु संस्कृताः । जननं जीवनञ्चैव ताडनं बोधनं तथा । अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं सुप्तिर्देशेता मन्त्रसंस्क्रियाः । मन्त्राणां साहकावर्णाद्भारो जननं स्मृतम् । प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः । मन्त्रार्णसंख्यया तच्च जीवनं संमचयते । मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् । विलिख्य मन्त्रवर्णान्स्तु प्रसूनैः करवीरजैः । मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्त्यास्तदुपोषनं स्मृतम् ।

स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्राणसङ्ख्या । अथत्यप-
 क्तवैमन्त्रमभिषिद्धे दिगुद्धये । संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्यो-
 तिसन्त्रेण निर्दिष्टेत् । मन्त्रे मन्त्रयं मन्त्री विमलीक-
 रणं हि तत् । तारव्योमानिससुयुक्तं ज्योतिर्मन्त्रं उदा-
 हृतः । कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः ।
 वारिधीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम् । मन्त्रेण वारिणा
 मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्रुतम् । तारमायारमायोगो मनो-
 दीपनसुच्यते । जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाश-
 नम् । संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
 यत्कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते । रुद्रकीलि-
 तविच्छिन्नसुप्रसादयोऽपि च । मन्त्रदोषाः प्रणशन्ति
 संस्कारैरेभिरुक्तैः । इति । तदलमकारुण्यताण्डवकल्पेन
 मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन । ईश्वरप्रणिधानं नामाभिसंहि-
 तानामनभिसंहितानां च सर्वाणां क्रियाणां परमेश्वरे पर-
 मगुरो फलानमेक्षया समर्पणम् । अत्रोदसक्तम् “काम-
 तोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं
 त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्” इति । क्रिया-
 फलसन्ध्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव
 फलानभिसन्धानेन कर्मकरणात् तथा च गीयते गी-
 तासु भगवता “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा-
 चन । मा कर्म फलहेतुर्भूमां ते सङ्गोऽस्तु कर्मणि” इति
 ब्रह्माभिसन्धेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभा-
 रतीश्रीचरणैः “अपि प्रयत्नसम्पन्नं कानेनोपहतं
 तपः । न तपये महेशस्य श्वकीटमिव पायसम्” इति
 सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योग-
 साधनत्वादयोग इति । शुद्धसारोपलक्षणाद्व्याप्ययेन
 निरूप्यते यथायुधं तन्मिति । शुद्धसारोपलक्षणा नाम
 लक्षणाप्रभेदः । मुख्यार्थवाधतद्व्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपा-
 टनं लक्षणा सा द्विविधा कूटिलमूला प्रयोजनमूला च
 तदुक्तं काव्यप्रकाशे “सुख्यार्थवाधे तद्व्योगे कूटितोऽथ
 प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽरो-
 पिता क्रिया” इति । यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गु-
 णोभूतं प्रतिपादनमात्रं परान्वृण्यते । सा लक्षणेति
 प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः ।
 तदुक्तं कैयटैः “निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमा-
 यादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तच्छिङ्गुसुपाददते” इति
 तत्र कर्मणि कुशल इत्यादि कूटिललक्षणाया उदाहरणं
 कृत्यान् लातीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्त्तरि यौगिकं

कुशलपदं विवेचकत्वसाहचर्यात् प्रवीणे प्रवर्त्तमानम्
 अनादिदृष्टव्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत् प्रयो-
 जनमनपेक्ष्य प्रवर्त्तते । तदाह “निरूढा लक्षणाः का-
 शित् सामर्थ्यादभिधानवत्” इति । तस्मात् कूटिललक्ष-
 णायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति । यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः
 प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यते
 इति व्यर्थधर्मो लक्षणा तथापि तत्प्रतिपादके शब्दे
 समारोपितः सन् शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते” इति ।
 स च योगो यमादिभेदशब्दादङ्ग इति निर्दिष्टः । तत्र
 यमा अहिंसादयः । तदाह पतञ्जलिः “अहिंसासत्या-
 स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” इति । नियमाः शौचा-
 दयः । तदप्याह “शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा-
 नानि नियमाः” इति । एते च यमनियमा विष्णुपुराणे
 दर्शिताः “ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
 सेवेत यागी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ।
 स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
 कुर्वीत ब्रह्मणि परं परंश्चिन् प्रवर्णं मनः ।
 एते यमाः सनि-
 यमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विशिष्टफलदाः कामे
 निष्कामाणां विमुक्तिदाः” इति । स्थिरसुखमासनं
 पद्मासनभद्रासनथीरासनस्रक्तिकासनदण्डिकासनसोपान्त्र-
 यपर्यङ्कक्रोचनिपदनोद्गनिपदनसमसंस्थानभेदाद्विधिसम्
 “पादाङ्गुली निवर्त्तनीयास्तस्यां ध्युत्क्रमेण त ।
 ऊर्ध्व-
 रपरि विम्रेन्द्र ! कृत्वा पादतले उभे । पद्मासनं भवेदे-
 तत् सर्वेषामभिपूजितम्” इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मा-
 सनादिस्वरूपं निरूपितवान् तत्सर्वं ततएवावगन्तव्यम् ।
 तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति ।
 स च श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदस्वरूपः तत्र श्वासो नाम
 वाह्यस्य वायोरन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कौष्ठस्य अ-
 हिर्निसारणम् । तयोरुभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणा-
 यामः । ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणं तद्विशेषेषु
 रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदुत्तरतरोयोगादिति चेन्नैव
 दोषः सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतविच्छेदसम्भवात् तथा हि
 कौष्ठस्य वायोर्वहिर्निसरणं रेचकः प्राणायामः प्रश्वा-
 सत्वेन प्रायुक्तः । वाह्यवायोरन्तर्धारणं पूरकः यः
 श्वासरूपः । अन्तस्तस्मिन्नुत्तिः कुम्भकः यस्मिन् जलमिव
 कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थायते । तत्र सर्वत्र
 श्वासप्रश्वासद्वयगतविच्छेदोऽप्युच्येति नास्ति शङ्काव-
 काशः । तदुक्तं “तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः

प्राणायामः” इति । स च वायुः स्रष्टोदयमारभ्य सार्द्ध-
चटिकादयं घटीयन्तस्थितघटभ्रमणन्यायेन एकैकस्यां
नाद्यां भवति एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शता-
धिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते । अतएवोक्तं मन्त्र-
समर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे “षट्शतानि
गणेशाय षट्सहस्रं स्तुत्यम्भुवे । विष्णवे षट्सहस्रं
षट्सहस्रं पिनाकिने । सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं पर-
मात्मने । सहस्रमात्मने चैवसमर्पयामि कृतं जपम्” इति
तथा नाडीसचरपट्टशयां वायोः सचरणे पृथिव्यादीनि
तत्त्वानि वर्षाविशेषवशात् पुरुषार्थाभिलाषकैः पुरुषैरव-
गन्तव्यानि । तदुक्तमभियुक्तैः “सार्द्धं घटीद्वयं नाडी
रेकैर्काकोद्यात् पृच्छेत् । अरघट्टवटीभ्रान्तन्यायो नाद्योः
पुनः पुनः । शतानि तस्य जायन्ते निश्वासोच्छ्वासयोर्नव ।
खलपट्टकुहिकैः २१६०० सङ्ख्याहोरात्रे सकले पुनः ।
षट्तिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत् । सा वेला
मरुतो नाड्यन्तरे सञ्चरतो भवेत् । प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि
नाड्योश्च बहुमानयोः । यह्नत्यहर्निशं तानि ज्ञातव्या-
नियतात्मभिः । ऊर्ध्वं वङ्गिरक्षणीयं तिरश्चीनः समो-
रणः । भूमिरर्द्धपट्टे व्योम सर्वगं प्रवहेत् पुनः । वा-
योर्वङ्गरेपं पृथ्व्या व्योमस्तत्त्वं वहेत् क्रमात् । वह-
न्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम् । पृथ्व्याः
पलानि पञ्चाशद्वत्वारिंशत्तथात्मसः । अन्नेस्तिंशत्
पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश । प्रवाहकालसंख्येयं हेतु-
र्विज्ञेयोरथ । पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः ।
त्रिगुणोद्दिगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् । गुणं प्रति
दश पलान्युर्व्यां पञ्चाशदित्यतः । एकैकहानिस्त्रयोदे-
स्तथा पञ्चगुणाः क्षितेः । तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्वात्
शान्तिकार्ये फलोद्भूतिः । दीप्तास्थिरादिके काले तेजो-
वायव्यरेषु च । पृथ्व्यग्नेजोमरुद्रोमतत्त्वानां चिह्न-
सूच्यते । व्याद्ये स्यैर्यं सचित्तस्य, शैत्ये कामोद्भवो भ-
वेत् । तृतीये कोपसन्तापो चतुर्थे चञ्चलात्मता । पञ्चमे
मृन्यतेव स्यादथ वा धर्मवासना । सुत्योरङ्गुलकौ मध्या-
ङ्गुलौ नासापुटद्वये । सूक्ष्मयोः प्रान्त्यकोपान्त्साङ्गुली
शेषे दृगन्तयोः । न्यस्थानभूर्पृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत्
क्रमात् । पीतश्चेतारुणश्यामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम्”
इत्यादिना । यथावदायुतत्त्वमवगम्य तद्विषयने विधीय-
माने विवेकज्ञानावरणकर्मक्षयो भवति । “तपो न परं
प्राणायामादिति” । “दहन्ते श्वायसानानां धातूनां हि

यथा मलाः । प्राणायामैस्तु दहन्ते तद्वदिन्द्रियपद्मगाः”
इति च । तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः
संयमप्रत्याहारः कर्तव्यः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रति-
नियतरक्षणनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वपचायेनाविहत-
स्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः इन्द्रियाणि विष-
येभ्यः प्रतीपमाह्वयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ननु तदा
चित्तमभिविविधते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यविषयत्वेन
तत्र सामाख्याभावादतः कथं चित्तानुकारः ? अथा
अतएव वस्तुतस्तस्यासम्भवमभिसम्वाय सादृश्यार्थमिष
शब्दञ्चकार सूत्रकारः “स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरू-
पानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः” इति । सादृश्यं
चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्रयोगः यदा चित्तं नि-
रुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्ष-
णीयं यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्तन्ते तथे-
न्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे “शब्दा-
दिष्वनुरक्तानि निष्ठह्याह्वाणि योगयित् । कुर्व्याञ्चित्तानु-
कारीणि प्रत्याहारपरायणः” इति । “वश्यता परमा तेन
ज्ञायतेऽतिचलात्मनः । इन्द्रियाणामवशयैः सौयोगी
योगस्य साधकः” इति । नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनाड्य-
प्यादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भप्रजापतिप्रभृतिषु बाह्ये
वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं
धारणा । तदाह “देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति” । गौरा-
णिकाश्च “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य ततः कुर्व्याञ्चित्तस्थानं शुभाश्रयम्” इति ।
तस्मिन् देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विषदृश्यप्रत्ययप्र-
हाणेन प्रवाहोद्धानं तदुक्तं “तत्र प्रत्ययैकतानता
ध्यानमिति” । अन्यैरप्युक्तं “तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ति-
स्थान्यनिसृष्टिः । तद्व्याप्तं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते
तथा” इति । प्रसङ्गाच्चरममङ्गं प्रागेव प्रत्यपीपदाम ।
तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन स-
माधिप्रतिपक्षलोपप्रसङ्गेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमा-
धिलाभो भवति । अथ किमेवमकस्मादस्मानतिविकटाभि-
रत्यन्ताप्रसिद्धाभिः कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयते भ-
वान्, न हि वयं भवन्तं भीषयामहे किन्तु मधुमत्यादिप-
दार्थव्युत्पादनेन तोषयामः ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूय-
तामवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशाद-
पाप्मनस्तमोवेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनायानवद्यवैशार-
द्यविद्योतनरूपा षडतम्बरप्रज्ञास्या समाधिप्रसिद्धिः । तदुक्तं

“ऋतम्भरा तत्र प्रचेति”। ऋतं सत्यं विभक्तिं कदाचिदपि न विपर्ययेणाप्लाव्यते तत्र स्थितौ दाद्ये” सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः। चत्वारः खलु योगिनः प्रसिद्धाः प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिप्रज्ञान-भावनीयश्चेति। तत्राभ्यासे प्रवृत्तिमात्रज्योतिः प्रथमः न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्वशीकृत-मित्युक्तं भवति। ऋतम्भरपञ्चो द्वितीयः, भूतेन्द्रियजयो तृतीयः परवैराग्यसम्पन्नचतुर्थः। मनोजवित्वादयो म-धुप्रतीकसिद्धयः। तदुक्तं “मनोजवित् विकरणाभावः प्रधानजयश्चेति”। मनोजवित् नाम कायस्य मनोवदुत्तमो गतिलाभः विकरणाभावः कायनिरपेक्षाणाभिन्द्रियाणा-मभिमतदेशकालविषयापेक्षछत्तिलाभः, प्रधानजयः प्रक-तिविकारेषु सर्वेषु वगित्वम्। एताश्च सिद्धयः करण-पञ्चकस्वरूपजयात् तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति यथा मधुन एकदेशोऽपि स्फुटते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः स्फुटन्ति इति मधुप्रतीकाः। सर्वभावाद्यधिष्ठातृत्वादिरूपा-विशोका सिद्धिः। तदाह “सत्वगुरुपान्यताख्याति-मात्रप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति”। सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्मकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वाभिवदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तिदाता-व्यवदेशप्रथमित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम्। तदुक्तं “विशोका वा ज्योतिर्भूतीति”। सर्ववृत्तिप्रत्यक्षमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां निरो-धसमर्थो निर्वीजः समाधिः असम्पत्तातपदेवेदनीयः संस्कार-शेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः। तदुक्तं “विरामः प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः इति। एवञ्च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौरेयस्य क्लेशबीजानि च निर्द-ग्धशालिबीजकल्पाणि प्रसवसामर्थ्यं विधुराणि मनसा सार्द्धं प्रत्यक्षं गच्छन्ति। तदेतेषु प्रतीनेषु निरुपप्लववि-वेकख्यातिपरिपाकवशात् कार्यकारणात्मकानां प्रधाने-जयः चितिशक्तिस्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वाभिसम्बन्धवि-धुरा कैवल्यं लभते इति। सिद्धिद्वयी च सत्किरुक्ता पत-ञ्जलिना “पुरुषार्थन्यूनानां प्रतिपसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति”। न चास्मिन् सत्यपि कस्याञ्च जायते जन्तुरिति वदितव्यं कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रमाणसिद्धार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात्। अपरथा कारणाभावेऽपि कार्यसम्भवे सण्णिवेधादयोऽन्वादिभ्यो भवेयुः। तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक

उपपन्नाद्यौ भवेत्। तथा च श्रूयते “सम्भो सण्ण-सविध्यन्तमनकुलिरचावयत् (पथितवान्)। अपोवत्सं प्रत्यस्रत् (पिबद्धान्) तमजिह्वोऽप्यभ्यपूजयत्” (सुत-वानिति) यावत्। एवञ्च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेदजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मात्रो मोक्षो-पाय इति। तत्र दुःखमयः संसारो हेयः, प्रधान-गुरुपयोः संयोगो हेयभोगहेतुः, तस्यात्यन्तिकी निवृ-त्तिर्ज्ञानं तदुपायः सम्यग्दर्शनम्। एवमन्यदपि शास्त्रं यथासम्भवं चतुर्व्यूहमूहनीयमिति सर्वमवदातम्”।

पतत् त्रि० पत-शतृ वा० अति वा। १पतनकर्त्तरि २पचिणि पु० अमरः।

पतत्र न० पत-करणे अत्रन्। बाहने उज्ज्वलदत्तः।

पतत्रि पु० पत-अत्रिन्। खगे उज्ज्वल० पतन्त्री पतत्रयः।

पतत्र पु० पतन् लायते लो-क। पचिष्ठां पचे (पाका) अमरः। [हरिवं० १८४५ श्लो०।

पतत्तिकेतन पु० पतन्त्री केतनं यस्य। गरुडध्वजे विष्वो पतत्त्रिन् पु० पतत्र+यस्यर्थे इति। खगे अमरः।

पतदग्रह पु० पतत् सखादिभ्यः स्रवत् जलादि गृह्णाति यच्-अच्। (पिकदानी)पात्रभेदे अमरः। अण् उप० सं०।

पतट्पाह तत्रार्थे हेमच०। [चन्द्रिका०

पतङ्गीर पु० पतन् पक्षी भीरुर्यस्मात्। श्योने खगभेदे

पतन न० पत-भावे ल्युट्। १अधःसंयोगानुबन्धसन्देहे २पातित्ये च “द्विजातिकर्मभ्योऽङानिः पतनम्। परत्वादिभ्यश्चिञ्चिञ्चिमेके नरकम्” गौतमः। पतितशब्दे दृश्यम् “विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्। अग्नि-यज्ञाच्चेन्द्रियाणां मरः पतनमृच्छति” याज्ञ०।

पतनीय त्रि० पत-अनीयर् पतनमर्हति क् वा। १पात्ये २पतनार्हे च त्रि०। वा० करणे अनीयर्। ३पातके न०

पतम पु० पतत्यस्मात् कर्मक्षये पत-अम। चन्द्रे उष्णादि-वृत्तिः क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकादेव पतनं शास्त्रे श्रूयते इति तस्य तथात्वम्। [नशीले।

पतयालु त्रि० पति-आलु-तत्पशुदासेन न पिबोपः। पत-

पतयिष्णु पति-वा० इष्णुच् न पिबोपः। पतनशीले

क्व० १।१६।१।१। उदा०।

पतर त्रि० पत-वा० अरन्। गल्लरि क्व० २।२।४ उदा०

पतर त्रि० अत-वा० अर। पतनशीले क्व० १।१८।७ उदा०

पतस त्रि० पत-असच्। १खगे २चन्द्रे ३पतङ्गे च उष्णादि०

न योजितस्तद्गो द्रष्टव्यः स्यात् ततः तेन सह
चतुरष्टाङ्गयोजननिष्पन्नपञ्चाङ्गनवाङ्गो त्र्यङ्गादधोऽधः-
स्याथौ । तेन सह षोडशाङ्गस्य योजने प्रसारसंख्या-
धिक्याच्च तत्कर्तव्यम् । तथा च तेन सह कस्यचित्
पराङ्गस्य योजने प्रथमप्राप्ताङ्ग एवायातीति प्रथम-
कोष्ठस्यमङ्गं त्र्यङ्गा द्वितीयकोष्ठस्य द्वाङ्गं तदानीं सर्वेभ्यः
पूर्वत्वेन गृह्णीयात् । तथाच तेन पूर्वाङ्गेन द्वाङ्गेन
तदुत्तरवर्त्ति तृतीयकोष्ठस्यचतुरङ्गस्य योजननिष्पन्नपञ्च-
चतुरङ्गादधो विन्यासः ततो द्वितीयकोष्ठपङ्क्तिस्तद्वा-
ङ्गाधःस्थितत्वाङ्गेन पूर्वेण चतुरङ्गस्य योजननिष्पन्नः
सप्ताङ्गः तृतीयकोष्ठस्यपञ्चदशः स्यात्ततः द्वितीय-
पङ्क्तिर्द्वितीयकोष्ठस्यपञ्चाङ्गेन सह चतुरङ्गस्य योजने
पूर्वप्राप्तनवाङ्गलाभात् तत्परित्यागेन तदधोनिष्ठनवाङ्गेन
चतुरङ्गस्य योजननिष्पन्नस्तयोद्गाङ्गस्तृतीयपङ्क्तिरधः-
कोष्ठे स्यात् । ततो द्वितीयपङ्क्तिस्तृतीयकोष्ठचतुरङ्गस्य-
द्वादिनवान्चतुरङ्गानामन्यतमेन सह चतुरङ्गस्य योजने
क्षते पूर्वप्राप्ताङ्गलाभापक्षेक्षत्यागः । ततः तृतीयपङ्क्ति-
चत्तरवर्त्ति चतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठस्याष्टाङ्गस्य योजन-
निष्पन्नो दशाङ्गः तृतीयपङ्क्तौ पञ्चमकोष्ठे स्यात् द्विती-
यपङ्क्तिर्द्वितीयकोष्ठस्यत्र्यङ्गाष्टाङ्गस्य योजननिष्पन्नैका-
दशाङ्गस्तृतीयपङ्क्तौ षष्ठकोष्ठे स्यात् । प्रथमप्राप्ताङ्ग-
लाभापक्ष्या द्वितीयपङ्क्तिर्यागः । ततस्तृतीयपङ्क्तिस्त-
चतुःषट् सप्ताङ्गैरुत्तरवर्त्त्यैष्टाङ्गस्य क्रमशः योजननि-
ष्पन्नादशचतुर्दशपञ्चदशाङ्काः क्रमशस्तुर्थापङ्क्तिर्द्वि-
तीयादिकोष्ठेष्वधोऽधोलेख्याः ।

चतुरचरप्रसारे ख्याः स्वरूपदर्शनम् ।

श्रुतं गुरुः १	१ गुरुः ४	२ गुरुः ६	३ गुरुः ८	चतुर्लघुः १
१	२	४	८	१६ तत्त्व प्रसारः
	२	६	१२	५ ५ ५ ५ १ मः
	५	७	१४	१ ५ ५ ५ २ यः
	८	१२	१५	५ १ ५ ५ ३ यः
	१०			१ १ ५ ५ ४ र्थं
	११			५ ५ १ ५ ५ मः
खल्व्याङ्गाक्षत्तचित				१ ५ १ ५ ६ षः
संख्यापूरणार्थाः				५ १ १ ५ ७ मः
खल्व्या पताकाकारत्वात्				१ १ १ ५ ८ मः
पताकासंज्ञकत्वमेवं सात्वा				५ ५ ५ १ ९ मः
पताकाया अपि ।				१ ५ ५ १ १० मः

५ १ ५ १ ११ यः

१ १ ५ १ १२ यः

५ ५ १ १ १३ यः

१ ५ १ १ १४ यः

५ १ १ १ १५ यः

१ १ १ १ १६ यः

मात्रापताका तु तत्रैवोक्ता यथा “वक्ष्यमाणमात्रामेरुस-
तत्तत्संख्याकभेदानां प्रथमतस्तृतीयत्वादिनिर्णयाय
मात्रापताकानिर्माणमाह उद्दिष्टेति” टी०। “उद्दिष्टं सरि-
ख्वा ठापय वामावर्त्तेण परञ्च यदस्य लोपञ्च । एक-
लोपे एकगुरु जाणह दुरतिणलोपे दुरतिणगुरु
जाणह । मत्तापतायां पिङ्गलो गायति जो पडमं
पापइ स परं बोधयइ” सू० “उद्दिष्टसदृशान्द्वान् स्थापय
वामावर्त्तेन परस्मिन्नीत्वा लोपय । एकलोपे एकगुरु जा-
नीत द्विलोपे द्वितान् गुरुन् जानीत । “मात्रापताकां
पिङ्गलो गायति यः प्रथमं प्राप्नोति स परं बोधयतीति”
सू०। “उद्दिष्टाङ्कसदृशान् उक्तप्रकारोद्दिष्टपूर्वाङ्गयुगल-
युतपराङ्कान् प्रसारसंख्यं तत्सदृशान् एकद्विलिपचाट-
तयोद्देशैकविंशचतुस्त्रिंशदित्येवंरूपान् स्थापय उत्तरो-
त्तरमिति शेषः । वामावर्त्तेन प्रतिलोमविधिना सर्वा-
न्निमाङ्गाव्यवहितपूर्वाङ्गमारभ्येति यावत् नीत्वा गृहीत्वा
परस्मिन् सर्वांन्निमाङ्गे लोपय तच्च्यूनतां नयत सर्वांन्नि-
माङ्गे तदव्यवहितपूर्वाङ्गमारभ्य पूर्वपूर्वाङ्गाः क्रमेण लोप्या
इत्यर्थः । एकलोपे एकाङ्कलोपे एकगुरु जानीत द्वि-
लोपे द्वितान् गुरुन् जानीत । एकैकपूर्वाङ्गलोपे येऽङ्का
व्यवशिष्यन्ते ते एकगुरुयुक्तभेदज्ञापकाः पूर्वाङ्गद्वयलोपे
येऽवशिष्यन्ते ते गुरुद्वययुक्तभेदज्ञापकाः पूर्वाङ्गत्रयलोपे ये-
ऽवशिष्यन्ते ते गुरुत्रययुक्तभेदज्ञापका इत्यर्थः । एवं प्रका-
रेण मात्रापताकां पिङ्गलो गायति कथयति यः प्रथमं
प्राप्नोति गुरुपदेशाज्जानाति स परं बोधयतीत्यर्थः । खल्व
च एकत्वद्वित्वसंख्याविशिष्टः प्रथमं सर्वांन्निमे लोप्यते
तदव्यवहितपूर्वाङ्गमारभ्यावशिष्टाङ्गाः क्रमेणाधोऽधः स्यात्
इति यदङ्गद्वयलोपे न्यून्यमवशिष्यते पूर्वप्राप्ताङ्गो वा लभ्यते
तदङ्गद्वयलोपो न कार्य इति नियमत्वयं गुरु-
पदेशादुच्यते । अथ तन्निर्माणं षट्कलपताकास्वरूपम्
वामदक्षिणयोरङ्गलपञ्चकपरिमाणमूढाधोरेखाद्वयमङ्ग-
लङ्गलान्नरितं कर्तव्यं तत ऋजुरेखायां पार्श्वयोर्निर्णय-
विधेयमेवमेकं दीर्घकोष्ठं तत्रैकाङ्गलपरिमितमन्तरं

त्यक्तोद्धरेणामारभ्याऽन्यरेखापर्यन्तं षट्जुरेखाः क्रमेण दत्त्वा कोष्ठकसुत्तरोत्तरपरस्परसंस्लिष्टं विधेयं ततो-
 द्दिष्टाङ्कसदृशाः षट्कलप्रस्तारे एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्योदयेति
 पूर्वोक्ताः पूर्वयुगलैक्यक्रियानिष्पन्नोत्तरोत्तराः षडङ्काः
 क्रमेण स्थाप्यास्तदधः षट्कलमेरुस्थितकोष्ठचतुष्टयसु-
 त्तरोत्तरसंस्लिष्टं कार्यं ततो मेरुद्वितीयकोष्ठस्थित
 षडङ्कसूचितषड्भेदानां द्वितीयकोष्ठमेकं तदध ऊर्द्धाधः
 संस्लिष्टं कोष्ठपञ्चकमिति कोष्ठषट्कमेव मेरुद्वितीय-
 कोष्ठे पञ्चाङ्कसत्त्वात् तृतीयकोष्ठमेकं तदधः ऊर्द्धाधः
 संस्लिष्टकोष्ठचतुष्टयमतिकोष्ठपञ्चकमवशिष्टकोष्ठद्वयस्याधो
 मेरौ एकाङ्कसङ्गात् न कोष्ठान्नरं कार्यम् ।
 ततः सर्वान्तिमस्योद्दिष्टशेषाङ्कस्यान्तिमकोष्ठे स्थापनं
 ततः सर्वान्तिमत्योदशाङ्कमध्ये तदव्यवहिताष्टाङ्कलोपे
 उर्वरितं पञ्चाङ्कं वामावर्त्तेनोपान्तिमोपरिकोष्ठे स्थापयेत्
 ततोऽष्टाङ्कलोपे पूर्वप्राप्ताङ्कलाभापाताच्च लोपः कार्यः ।
 किन्तु अष्टाङ्कपूर्वस्थितपञ्चाङ्कस्य त्रयोदशाङ्के लोपं कृत्वा
 उपान्तिमकोष्ठोपरितनकोष्ठाधःकोष्ठे उर्वरितमष्टाङ्कं
 स्थापयेत् ततस्तत्राङ्कस्य त्रयोदशाङ्के लोपं कृत्वा उर्वरितं
 दशाङ्कं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् ततो द्वात्रिंशदङ्कलोपे उर्वरित-
 मेकादशाङ्कं तदधःकोष्ठे संस्थाप्य एकाङ्कलोपे उर्वरित
 द्वादशाङ्कं तदधःस्थापयेत् ततस्तत्रयोदशाङ्के लोपकरणे
 पूर्वाङ्कलाभापातात् न तत् कार्यम् । ततः अष्ट-
 पञ्चेत्यङ्कद्वयलोपे शून्यावशेषात् न तत्कार्यम् । अष्ट-
 त्रित्यङ्कद्वयलोपे उर्वरितं द्वात्रिंशदङ्कं द्वितीयकोष्ठोपरितन-
 कोष्ठे स्थापयेत् ततो द्वात्रिंशदङ्कद्वयलोपे उर्वरितमष्टाङ्क-
 स्रदधःस्थाप्यस्तत एकाष्टेत्यङ्कद्वयलोपे उर्वरितचतुरङ्क-
 स्रदधःकोष्ठे स्थाप्यः । ततः अष्टाङ्कघटितद्वात्रिंशदङ्कलोपास-
 म्भवात् पञ्चाङ्कघटितद्वात्रिंशदङ्कलोपः कार्यस्तत्र पञ्चत्रित्यङ्क-
 द्वयलोपे पूर्वप्राप्तपञ्चाङ्क एवोर्वरितः स्यात् अतः द्विपञ्चेति
 द्वात्रिंशदङ्कलोपे उर्वरित षडङ्कं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् । एक-
 पञ्चेत्यङ्कद्वयलोपे उर्वरित सप्ताङ्कस्रदधःकोष्ठे स्थाप्य-
 स्ततः पञ्चाङ्कघटितद्वात्रिंशदङ्कलोपे पूर्वप्राप्ताङ्कलाभापातात् न
 तत्कार्यं किन्तु त्रिघटिताङ्कद्वयलोपस्तत्र त्रिद्वीति द्वात्रिंशद-
 ण्यलोपे पूर्वप्राप्ताङ्कलाभापातात् न तत्कार्यं तत एकत्रित्यङ्क-
 द्वयलोपे उर्वरितनवाङ्कं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् । ततः
 कोष्ठाभावात् एकद्वीत्यङ्कद्वयलोपे उर्वरितदशाङ्कस्य प्राप्त-
 त्वाच्च न द्वात्रिंशदङ्कलोपः । तत एकत्रिंशदङ्कद्वयलोपे उर्व-
 रितमेकाङ्कं प्रथमे कोष्ठे स्थापयेदिति । तत्र मेरु-

प्रथमकोष्ठस्थैकाङ्कसूचितषट्कलसर्वगुरुकभेदस्यातत्प्रथम
 कोष्ठस्थैकाङ्के न प्रथमत्वं सूचितं तत्राङ्कलोपे त्रिगुरुक-
 त्वाभिधानात् । एवं मेरुद्वितीयकोष्ठस्थषडङ्कसूचितानां
 षट्कलप्रस्तारस्य द्विगुरुकभेदानां षष्ठां द्वितीयतृतीय-
 त्वादिनिर्णयपताकाद्वितीयकोष्ठस्थाङ्कषट्केन सूचित-
 द्वात्रिंशदङ्कलोपे द्विगुरुकत्वाभिधानात् । एवं मेरुपञ्चाङ्कसूचि-
 तानां पञ्चानां षट्कलैकगुरुकभेदानां पताकातृतीय-
 कोष्ठस्थाङ्कपञ्चकेन पञ्चमत्वाष्टमत्वेत्यादि निर्णीतम्
 एकाङ्कलोपे एकगुरुकत्वाभिधानात् । सर्वान्तिमे त्रयोद-
 शाङ्के अष्टाङ्कलोपपूर्वकयोजनासम्भवात् मेरुशेषकोष्ठस्थैका-
 ङ्कसूचितषट्कलस्यैकस्य सर्वलघुकभेदस्य पताकान्यसम्भ-
 कोष्ठस्यत्रयोदशाङ्केन त्रयोदशत्वं निर्णीतमेवमन्यत्वापि ।

षट्कलप्रस्तारे तत्संस्वरूपदर्शनम् ।

१	२	३	५	८	१२	षट्कलप्रस्तारः
त्रिगुरुः१	द्विगुरुः६	एकगुरुः५	सर्वलघुः१			५ ५ ५ १मः
१	२	५	१२			१ ५ ५ २यः
	३	८				१ ५ ५ ३यः
	४	१०				५ १ ५ ४यः
	६	११				१ १ ५ ५मः
	७	१२				१ ५ ५ ६यः
	८					५ ५ ५ ७मः
अत्रत्याङ्कास्तत्सूचित						१ १ ५ ८मः
संख्यापूरणाधः ।						५ ५ १ ९मः
						१ ५ १ १०मः
						५ ५ १ ११यः
						५ ५ १ १२यः
						१ १ १ १३यः

पताकास्थानक न० सा०द० उक्ते नाटकाङ्कभेदे तल्लक्षण-

भेदादिकं तलोक्तं यथा

“यथावै चिन्तिऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते । आ-
 गन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत्” तद्वेदानाह
 सहस्रैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः । पताकास्थानक-
 मिदं प्रथमं परिकीर्तितम् यथा रत्नावल्यां “वासव
 दत्तेयमिति” राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा
 तदङ्कत्रा “सागरिकेयमिति” प्रत्यभिज्ञाय “कथं प्रिया
 मे सागरिका अलमलममतिमात्रमित्यादि । फलरूपार्थ-
 सम्पत्तिः पूर्णमेव यथा उपचारातिशयाद् गुणवती चत्-
 क्कटा । “वचः सातिशयसंज्ञितं नानावन्धसमाश्रयम् ।

यताकास्थानकसिद्धं द्वितीयं परिकीर्तितम् । यथा वेण्यां जीमः । “रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविषहाश्च सुस्था भवन्तु कुराजसुताः सभत्याः” । अत्र रक्तादीनां रुधिर-शरीरार्थहेतुकस्त्रेपवर्णेन वीजार्थप्रतिपादनात् नेत्ररमङ्ग-लप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानकम् । “सद्योप-क्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् । स्निहप्रत्युत्तरोमेतं तृतीयमिदमुच्यते” । लीनमव्यक्तार्थं स्निहेन सम्बन्ध-योग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरोमेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानकम् । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के । कक्षुकी । देव ! भग्नं भग्नम् । राजा । केन । कक्षु । भीमेन । राजा । कक्षु । भवतः । राजा । आः किं प्रलपसि । कक्षु । सभयं देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । विक् दृष्ट्वापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः । कक्षु । देव न व्यामोहः सत्यमेव । “भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकैतनम् । पातितं किङ्किणीजानवद्वक्रान्दमिव क्षितौ” । अत्र दुयोधनो-रुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपलक्षणम् । “दुयोधन-विन्यासः सुस्निहः काव्ययोजितः । प्रधानार्थानराक्षेपी पताकास्थानकं परम्” । यथा रत्नावल्याम् “उद्दामोत्-कलिकां विपाण्डुरक्षिं प्रारब्धजृम्भा क्षणादायामं श्व-नोद्यमैरविरलेरातन्वतीं पातनः । अद्योद्यानजताभिमां समदनां नारीमिवान्यां भुवं पश्यन् कोपविपाटनद्युति-सुखं देव्याः करिष्याम्यहम्” । अत्र भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि कचिन्मङ्गलार्थं कचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु भवन्ति । काव्यकर्त-रिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति” ।

पताकिक लि० पताका अख्यस्य त्रीन्ना० वा ठन् । पताकायुक्ते ।

यताकिन् लि० पताका+अख्यर्थे त्रीन्ना० वा इति । पता-कायुक्ते जन्मलग्ने अहविशेषवेधवशात् तटीयदण्डप-लादिलग्नतः फलविशेषसूचके चक्रभेदे तत्संस्कारादिकं ज्यो०त० उक्तं यथा

“तिर्यग्गुह्यगता रेखास्त्रिजोदेयाः पताकया । युताः काय्या वेधविदा सर्वसङ्गतरेखया । दक्षस्योद्वतरेखातो वामं मेघादिराशयः । पश्चादयुग्मविंशाश्च षड्दशेन्द्राग्नि-सागराः । कर्कटान्भीनपर्यान्ममङ्का देया यथाक्रमम् । बाह्व्य जन्मकालीनमहत्तममजादिषु । विन्यस्य चिन्तयेत्

प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्लम्बाद्-वाहस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्वहाद्विष्टकाल-वित् । बलाधिके दिने, मध्ये मासो, ह्रीने च हाय-नम् । कर्कोभीनधनुर्भ्यांश्च हरिः कीटघटेन च । क्षियास्तौलिमृगाभ्याश्च घटे भीनेन कन्यया । धनुषो-मृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा क्षिया । भीने कर्किमुखा-मृदुभ्यां भीनस्त्रीधनुषा त्वजे । तुलाकर्किमृगैर्दन्धे कीट-कुम्भदण्डेषु च । सिंहवद्वेधे एतेषु वामदक्षिणसम्मुखे । राक्षकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः । तदन्यै-र्युतविश्वस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्के-सिंहे सप्तदशैव तु । षट्त्रिंशद्वज्रायाश्च षड्विंशति-स्तुलाधरे । दक्षिणे सिंहवज्रस्यमूनत्रिंशच्छरासने । षड्विंशं मकरे ज्ञेयं, कुम्भे सप्तदश स्मृताः । नवयुग्मे तथा भीने मेघे षड् दशभिस्तथा । दशमे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्कहरलोचने । त्रिनयाङ्कादियं संख्या दिन-मासावटनिर्णये । एकाङ्कात् द्विष्टहाङ्काद्वा कचि-द्विष्टे च सम्भयः । वारेणादर्शयामेषु रात्र्यङ्कोः षड्-षट्कमात् । अधिपाः सूर्यहास्तश्च यथाकांहे भवन्ति हि । रवीज्येन्दुशुक्लाजशनिशरवयो निशि । रवि-शुक्रशरालीशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने, तृह्याः परेज्येवं तथा रात्रावपि यथाः । पापदण्डे भवेद्विष्टः शुभदण्डे शुभं भवेत् । शुभमहस्य दण्डे तु कमीरम्भा-च्छुभं भवेत् । आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्कृतां मजेत् । यथार्थयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सप्तदाहृतः । षट् षट्परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा । आदित्ये-मृगजो बुधोऽपि च शशी, सोमे शनीज्यो कुजो, भीमे-ऽर्कः सितसोमजौ, च शशिके सोमः शनिर्वीरूपतिः । जीवेऽङ्काररवी मृशुर्भृगुसुते सौम्येन्दुमार्कण्डजाः । काले जीवमहीजतिमकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः । यामाङ्गाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्धतः । तदर्धात् तु तृतीयः स्यात्तदर्धात् तु तृतीयकः । अङ्काभावे तु राक्षः स्यात्तदङ्को वसुसंख्यकः । भग्नाङ्कस्य परित्यागाद्विषा दण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधग्लौचन्द्रशरारशाः कुजरविदनुजज्ञाः ज्येन्दुशरारशाश्च । शुभशशिरविदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपञ्चार्थयामे । दनुजो राक्षः । अर्धयामे दिनार्धप्रहरे । शुभ-दण्डमाह । “शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिषेणौ तथेन्दोः, शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ शुक्रबुधोराद्यभार्य

प्रयत्नम् । आदिदण्डस्यैको भृगुकुलन्तपतेः सर्वकार्ये
हि शक्नो दण्डासत्वार एव कश्चिदपि समये नैव सौरेः
प्रशस्तः । प्रतिदण्डं पलाय्येषां ज्ञात्वा वाच्यं कश्चि-
च्छुभम् । रवौ च वेदा, वसवः सुधांशो, कुजे च वाणाः
शशिजे तथाङ्काः । शनाडत, दिक् च दृहस्ततो स्या-
द्वाहो तरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्डसंयोगे
सर्वत्र पुण्यवर्जिते । वाचस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभपददण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।
वाचस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो
दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं
वाचस्य नान्यथा भवेत् । पापस्य दण्डमात्रे तु तदुद्योग-
वेषवर्जिते । वाचस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ।
वर्षपताको तु केतुपताकाशब्दे २२२६८ उक्तः तत्र दृश्यः

पतापत लि० पत-यङ्लुक्-अच् नि० अतिशयपतनयुक्ते
प्रति ५० पा-डति । भर्त्तरि २ स्वामिनि च तत्स्त्रियां “प-

त्यु, नै यत्तस्वन्ने” पा० न डीप् च पत्नी । पतिकृतयज्ञ-
फलभागिन्याम् स्त्रियां “विभाषा सपूर्वस्य” प्रा० गृहस्य
पतिः गृहपतिः गृहपत्नी वा । बहुव्रीह्यापि श्रुतः
पतिर्यस्याः श्रुतपत्नी श्रुतपतिः । पतिशब्दस्य समास एव
विशंज्ञा श्रीपतये श्रीपतेः इत्यादि असमासे तु न विशंज्ञा
पत्न्या पत्ये इत्यादि व्यापे कश्चित् असमासेऽपि धित्वम्
“होवे वा पतीते पतो” पराशरः “सीतायाः पतये
जमः” इत्यादि पतिसेवनप्रकारादिकं यथा

“व्यथं व्रतादिकं तस्या या भर्तुः सापकारिणी । तप-
श्चानशनश्चैव व्रतं दानादिकञ्च यत् । भर्तृप्रियकारिण्याः
सर्वं भवति निष्फलम् । यथा प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः
पूजितस्तथा । पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरिः
स्वयम् । सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम् । सर्वं
व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकञ्च यत् । सर्वधर्मश्च सुत्यञ्च
सर्वदेवप्रपूजनम् । तत्सर्वं स्नामिसेवायाः कलां नार्हन्ति
छोडशोम् । सुपुण्ये भारते यथे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्नामिना स्नात्वा सा याति ब्रह्मणः श्रतम् ।
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् । असत्कुल
प्रयाता या तत्फलं श्रूयतां सति । । कुम्भीपाकं व्रजेत्
सा च यावच्चन्द्रदिशकरोति । ततो भवति चाण्डाली
पतिपुत्रविवर्जिता” ब्रह्म० वै० प्र० ४१४० । पतिसेवा-
प्रकारस्तु भा० व० २२२४० इत्युक्ता सत्यभाषां प्रति
उक्तं तत्र दृश्यः । अधिकम् उक्तं पतिव्रताशब्दे दृश्यम् ।

पतिवरा स्त्री पतिं वृणोति वृ-खच् सुम् । १ स्वयं पतिवरा-
यकारिकायां कन्यायाम् स्वयंवरायाम् । २ लण्जीरके
शब्दच० ।

प्रतिघातिनी स्त्री पतिं हन्ति हन-णिनि इत० । यति-
नाशिकायां स्त्रियां तत्स्त्रचकयोगस्य कर्कटे लग्ने कर्कटे
चन्द्रे वा सौरविंशंशजन्मेति वृ० जा० उक्तं यथा
“स्वच्छन्दा पतिघातिनी बहुगुणा शिलिन्यसाध्वीन्दुभे”
सू० “इन्दुभे कर्कटे लग्ने तद्गते वा चन्द्रे भौमविंशंश-
कजाता स्वच्छन्दा सौरिणी यदेष्वयवहारिणी भवति
सौरविंशंशकजाता पतिघातिनी भवति” भट्टोत्पलः ।

पतिघ्न लि० पतिं हन्ति हन-“लघणे जायापत्योष्क्” पा०
टक् । पतिनाशसूचके लघणभेदे स्त्रियां डीप् । पतिघ्नी
पाणिनेरुक्ता । विवाहात् प्राक् स्त्रियादिभूतपिण्डाद-
फस्य कुमार्यै परीक्षार्थं दाने प्रसंगान्जातमृत्पिण्डस्य
कुमार्यां यद्वये तस्याः पतिहननफलसक्तम् आच० ट०
११५।६ “यद्यौ पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमान्य कु-
मारीं ब्रूयाद्भामेकं गृहाणेति” इति नियोजिता
कुमारी यदि प्रसंगानादाहृतां मृदं गृह्णाति तदा
पतिघ्नीति विद्यात् तदुक्तं तत्रैव ६६० “प्रसंगानात्
पतिघ्नीति” ।

पतित लि० पत-गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त सनि वेदकत्वे-
ऽपि पतेः पृथग्यहणात् इट् पतधातोः पितृशती-
त्येकरूपलिखनं प्रमादात् पक्षे पिपतिशतीति रूपाः
निरं भवतीति बोध्यम् । १ पतनकर्त्तरि २ नरकगमन-
सूचककर्मविशेषकारके स च कर्मविशेषः पतितलज्जः
अविधया प्रा० वि० निश्चीतो यथा
गोतमः “ब्रह्महा सुरापः शुकतल्लगः मातृपितृयोनि-
सम्बन्धागच्छेननास्त्रिकनिन्दितकर्माभ्यासी पतितात्याग्यः
पतितत्यागिनश्च पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चावृ-
त्तमाचरन्ति” । पातकसंयोजकाः सुरापानादौ पराङ्मु-
खप्रयोजयन्ति । इत्युपक्रमे सामान्यशक्त्यापि विशेषशक्ति-
र्भविष्यति मृगादिपदस्येव पशौ, हारीतेन विशेषगणने
पाठात् । तथा च्यवनः “अथ पातकोपपातकमहापा-
तकानि व्याख्यास्यामः इति । तथा च पठन्ति “महापा-
तकतल्यानि पापान्युक्तानि यानि च । तानि पातक-
संज्ञानि तदूनसुपपातकम्” । अतो महापातकतल्यापा-
विशेषेऽप्यस्य शक्तिः । पतनशब्दार्थमाह गोतमः “हि-
जातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चाविज्ञितमेकं नर-

कम् । द्विजातिकर्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्ततदङ्गजपादिव्यतिरिक्तं तेभ्यो हानिरनधिकारः इति द्विजातिपहणं प्राधान्यार्थं श्रुद्धस्यापि वाक्यान्तरेण पातित्वाभिधानात् । इह लोके तावत् पातित्वलक्षणमनितं परलोके चासिद्धिः पातककर्म-प्रतिबन्धात् उपपातसुलतफलानिपत्तिः नरकं वा पतकादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । द्विजातिकर्मानधिकारस्य महापातके श्रूयते यथा देवलः “पक्षैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सज्जिनां तु भाष्यो नाहुपाहोऽभिभक्तः सर्वकर्मवर्जितः पतिततमो भवति” । महापातक्यधिकारे मनुः “असम्भाष्याह्वयं भोज्या अविवाद्या ह्यपाठिनः । धरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवह्निष्कृताः” । अतो महापातकेषु द्विजातिकर्मानधिकारः तद्विहितहादशवार्षिकप्रायश्चित्तापनेयत्वादतिशयातकानुपातकयोरपि । अतो हादशवार्षिकप्रायश्चित्तापनेयाहं पापं पतनम् । अर्हता च सामान्यबोधितत्वं तच्च स्त्रीत्वादिनाऽसम्पूर्णतुष्टानेऽप्यस्यैव लक्षणे इवावघातस्य । अथ वा द्विजातिकर्मानधिकारापादकं पापं पतनम् अनधिकारस्य महापातके श्रुतएव अनुपातकेऽपि तत्समत्वात् उपपातकादौ च कश्चित् पततीति श्रुतेः अतिपातके ततो गुरुत्वात् लभ्यते । यदा महापातकानपल्लव पापं पतनम् अनुपातकस्य तत्समत्वात् उपपातकादेः कश्चित् पततीत्यभिधानात् अनपकर्षणं, अस्वजनब्राह्मणयोगमने पतनपाताद्युत्पत्तिश्रवणादनपकर्षणं । अतएव “सद्यः पतति मांसेनेति” श्रुद्वावेदो मतत्यत्रे” रित्यादिमतवचनं निन्दार्थम् । श्रुत्वावेदो ते “स्वधर्मं यः परित्यज्य परधर्मं समाश्रयेत् । अज्ञापदि स विहङ्गिः पतितः परिकीर्त्तितः” मार्क० पु० ३५७ अलान्यादिसत्रीगमनादिकमभ्यासकृतं पातित्यकारणम् “चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्णात् । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्मास्यं तु गच्छति” मत्स्यपु० १०० अन्यान्यपि कतिचित् कर्माणि पतितानामिव दाहनिषेधप्रयोजकान्युक्तानि शु० त० ब्रह्मपु० “गरान्निविषदास्यैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वङ्गिं शस्त्रसद्वन्धनं जलम् । गिरिहृत् प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिलजोविनश्चैव खनालङ्कारकारिणः” तथा “ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापातकियो ये च पतितस्ते प्रकी-

र्त्तिताः । पतितानां न दाहः स्नानान्येष्टिर्नास्त्यसंशयः । न चानुपातः पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं कश्चित्” शु० त० ब्रह्मपु० । तेषां संसर्गनिषेधो यथा “आसनाच्छयनाञ्चैकभोजनात् कथनादिषु । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्” वराहपु० “पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौ नाद्यान पानाशनासनात् । यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये” तत्र पादोनं प्रायश्चित्तमिति तत्र स्थितम् । “पतितस्योदकं कार्यं” सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह । निन्दितेऽहनि सायाह्ने चातिभिर्गुरुभिक्षुधौ । दासो घटमपां पुर्यं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा । अहोरात्रसपासीनं नाशौचं ब्राह्मणैः सह । निवर्त्तयेत् स्नानात् सन्माषणसहासनम्” मात्स्ये २०१ अ० । “पतिता गुरुवस्तान्या न तु माता कदाचन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी” मत्स्यपु० ।

पतित्वेन न यौवने वृ० १०।४०.६ भाष्ये दृश्यम् । पतिदेवता स्त्री पतिरेव देवता यस्याः । पतिव्रतायाम् पतिदेवताऽप्यल । [रिण्याम् । पतिदिष् स्त्री पत्ये द्वेष्टि दिष्-क्षिप् ४त० । पत्ये द्वेषका-पतिमती स्त्री पति+अक्षप्रथे मत्पुं ङीप् । स्त्रामियुक्तायां भ्रूयादौ ।

पतिलोक पु० पतिभोग्यो लोकः स्वर्गादिः शा० त० । पत्या-सहस्रमाचरणेन प्राप्य स्वर्गादिलोके मनुः ५।१५६

पतिव्रती स्त्री पति+अक्षप्रथे मत्पुं नि० सधवायां मस्य वः नुक् च । समर्त्तकायां स्त्रियाम् अमरः । तद्विज्ञायान्तु पतिमतीत्येव सि० कौ० ।

पतिवेदन पु० पतिं वेदयति विद-लाभे णिच्-ल्यु । पति-प्रापके महादेवे “त्वत्प्रसक्तं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्” यजु० ३।६०

पतिव्रता स्त्री पतिव्रतमिव नियतोपास्यत्वात् यस्याः । सध्वप्रां स्त्रियाम् अमरः तद्वर्मांश्च काशो० ख० ४ अ० उक्ता यथा

“पतिव्रतेयं कल्याणी लोपासुता सधर्मिणी । तवा-ङ्गच्छायया त्वया यत्कथा पुण्यकारिणी । पतिव्रता-स्वरुन्धत्या सावित्रप्राप्यतुष्टयया । शाण्डिल्यया च सत्या च लक्ष्म्या च शतरूपया । मेनया च सुनीत्या च सञ्जया साहया तथा । तथैषा वर्ण्यते श्रेष्ठान

तथान्येति निश्चितम् । भुङ्क्ते भुङ्क्ते त्वयि सुने !
 तिष्ठति त्वयि तिष्ठति । विनिश्चिते च निश्चयि प्रथमं
 प्रतिबुध्यते । अमलङ्कृतमात्मनः तव नो दर्शयेत्
 क्वचित् । कार्यार्थं प्रोषिते कापि सर्वमण्डनवर्जिता ।
 न च ते नाम गृह्णीयात्तवायुष्यविहङ्गये । पुरुषान्तर-
 नामापि न गृह्णीति कदाचन । आक्रुष्टापि नचा-
 क्रोशेत् ताडितापि प्रसीदति । इदं कुरु कृतं स्वामिन् !
 मन्यतामिति वक्ति च । आहूता गृहकर्मणि त्यक्त्वा
 गच्छति सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता नाथ ! सप्रसादो-
 ऽभिधीयताम् । न चिरं तिष्ठते द्वारि न द्वारमुप-
 सेवते । अदापितं त्वया किञ्चित् कश्चिच्च ददात्यपि ।
 पूजोपकरणं सर्वमनुकृता साधयेत् स्वयम् । नियमोदक-
 वर्णं च पत्रपुष्पाद्युत्तादिकम् । प्रतीक्षमाणवसरं
 यथाकालोचितं हि यत् । तदुपस्थापयेत् सर्वमनुहिंसाति
 हृष्टवत् । सेवते भर्तृस्त्वष्टिर्मिष्टमन्नफलदादिकम् ।
 महाप्रसाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीक्षति । अविभक्त्य न
 चास्तीत्यात् देवपितृतिथिष्वपि । परिचारकवर्गेषु
 गोषु भिक्षुकुलेषु च । संयतोपस्कृता दद्याद् हृष्टा
 व्ययपराङ्मुखी । कुर्वीत् त्वयाऽननुज्ञाता नोपवास
 व्रतादिकम् । दूरतो वर्जयेद्देशं समाजोत्सवदर्शनम् ।
 न गच्छेत् तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणादिषु । सुखसुप्तं
 सुखाधीनं वसनञ्च यदृच्छया । आन्तरेष्वपि कार्येषु
 पतिं नोत्थापयेत् क्वचित् । स्त्रीधर्मिणी त्विरात्मन्तु
 स्वसुखं नैव दर्शयेत् । स्ववाक्यं श्रावयेद्यापि यावत्
 ज्ञाता न शुध्यति । सुज्ञाता भर्तृवदनमीक्षतेऽन्यस्य
 न क्वचित् । अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विचो-
 कयेत् । हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कूपीसकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं तथा । केशवस्कार
 कवरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तृरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेत्
 पतिव्रता । न रजक्या न हेतुक्या तथा श्रमण्या न च ।
 न च दुर्भगया कापि सखित्वं कुरुते सती । भर्तृवि-
 हेषिणी नारी नैषा सम्भाषते क्वचित् । नैकाकिनी
 कचिद्भूयाच्च लम्बा ज्ञाति च क्वचित् । नोदूखले न
 सुप्रले न वर्ज्यां दृष्टापि । न यन्त्रके न देहल्यां
 सती चोपविशेत् क्वचित् । विना व्यायसमयं प्राग-
 लब्धं न क्वचिञ्चरेत् । यत्नं यत्नं स्वर्गार्थं क्षत्रं प्रेम-
 यती सदा । इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेको दृष्टः परः ।
 इयमेका देवपूजा भर्तृवाक्यं च लङ्घयेत् । स्त्रीयं वा

दुरवस्थं वा व्याधितं दृष्टमेव वा । सुस्थितं दुस्थितं
 वापि पतिमेकं न लङ्घयेत् । हृष्टा हृष्टे विषयाद्या
 विषयाद्ये प्रिये सदा । एकरूपा भवेत् पुण्या सम्पत्तु
 च विपत्तु च । सर्पिलवणतेजादिज्ञेऽपि च पति-
 व्रता । पतिं नास्तीति न ब्रूयादायासेषु न योजयेत् ।
 तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करा-
 दपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः । व्रतोपवास-
 नियमं पतिसंस्तुत्वा नाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्तृमृता
 निरयमृच्छति । भर्तुः प्रत्युत्तरं दद्याच्चारो या क्रोध-
 तत्परा । कुङ्कुरी जायते पामे शृङ्गालो निर्जने
 वने । स्त्रीणां हि परमशैको नियमः सदादृष्टः ।
 अभ्यर्च्य चरणौ भर्तृभोक्तव्यं कृतनिश्चयम् । उच्चा-
 सनं न सेवेत न व्रजेत् परवेश्मसु । न लपाकरवाक्यानि
 वक्तव्यानि कदाचन । अपवादो न वक्तव्यः कलहं दूरत-
 स्तुजेत् । गुरुणां सन्निधौ चापि नोद्ब्रूयाच्च वा
 हृषेत् । या भर्तारं परित्यज्य रहसरति दुर्मतिः ।
 उलूकी जायते क्रूरा दृक्कोटरशायिनी । ताडिता
 ताडितं येच्छेत् वा नारी दृष्टदंशिका । कटाक्षयति
 वाऽन्यं वै केकराक्षी तु वा भवेत् । या भर्तारं परित्यज्य
 मिष्टमन्नाति केवलम् । पामे सा मूकरी भूयादुर्वि-
 वां तुषविड्भुजा । या छड्छल्य प्रियं ब्रूते वा मूका
 जायते खलु । या सपत्नीं सदेष्टेत् दुर्भगा सा पुनः
 पुनः । दष्टिं विलुप्य भर्तृयै कञ्चिदन्यं समोक्षते ।
 काणा वा विस्मयी वापि कुहूपपि च जायते । बाह्या-
 दायान्तमालोक्य त्वरिता च जलासनेः । ताम्बूलैर्वज-
 नैश्चैव पादसंवाहनादिभिः । तथैव चाटुवचनैः खेद-
 संनोदनेः परैः । या प्रियं प्रीणयेत् प्रोता त्विचोकी
 प्रीणिता तथा । मितं ददाति हि पिता मितं आता
 मितं सुनः । अमितस्य हि दातारं भर्तारं पूजयेत्
 सदा । भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्पयेत् । जीवहीनो
 यथा देहः क्षणादशुचितं व्रजेत् । भर्तृहीना तथा
 क्षीणा सुज्ञाताप्यशुचिः सदा । अमङ्गलेभ्यः सर्वेभ्यो
 विधवाहृत्यमङ्गला । विधवादर्पणात् सिद्धिर्जातु यातुर्न
 जायते । विहाय जातारं चैकां सर्पामङ्गलवर्जिताम् ।
 तदाशेषमपि प्राज्ञस्यजेदाशोविषोपमाम् । कन्यां विवा-
 हसमये वाचयेद्युरिति द्विजाः । पत्युः सहचरी भूया
 जीवतोऽजीवतः सदा । भर्ता सदातुयातव्यो देहवत्

क्षायया क्षिया । चन्द्रमा ज्योत्स्नया यद्विद्युत्वान्
विद्युता यथा । अतुव्रजनी भर्तारं गृहात् पिहवनं
मुदा । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्वसंगयम् । व्याल-
माही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् । एवमुत्क्रम्य
दूतेभ्यः पतिं स्वर्गं नयेत् सती । यमदूताः पचायन्ते
सतीमालोक्य दूरतः । अपि दुष्कृतकर्माणं ससुत्सृज्य
च तत्पतिम् । न तथा विभिमो वज्जेन तथा विद्युतो
यथा । आपतनीं समालोक्य ययं दूताः पतिव्रताम् ।
तपनस्तप्यतेऽत्यन्तं दह्नोऽपि च दह्यते । कम्पन्ते सर्व-
तेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः । यावत् स्वलोमसंख्यास्ति
तावत् कोट्ययुतानि च । भर्ता स्वर्गसुखं भुङ्क्ते रम-
माणा पतिव्रता । धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ
जनकः पुनः । धन्यः स च पतिः श्रीमान् येषां गेहे
पतिव्रता । पितृवंश्या मातृवंश्याः पतिवंश्यास्तयस्तयः ।
पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गसौख्यानि भुङ्गते । शील-
भङ्गेन दुष्टताः पातयन्ति कुलवयम् । पितृमातृसुखा
पत्युरिहासुखं च दुःखिता । पतिव्रतायाश्चरणो यत्न
यत्न स्युः श्रेष्ठं भवम् । तत्वेति भूमिर्मन्येत नात्र भारोऽस्ति
पावनी । विभ्यत् पतिव्रतास्वर्गं कुरुते भातुमानपि ।
सोमो गन्धर्वश्चापि स्वपवित्राय नान्यथा । व्यापः
पतिव्रतास्वर्गमभिलिप्सन्ति सर्वदा । अद्य जायमानासौ
नो जातास्त्वद्यापि पावनाः । गृहे गृहे न किं नाथी
रूपलावण्यगर्विताः । परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते
स्त्री पतिव्रता । भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं
सुखस्य च । भार्या धर्मफलावाप्ता भार्या सन्तान-
वृद्धये । परलोकस्त्वयं लोको जीयते भार्याया इयम् ।
देवपितृतिथीज्यादि नाभार्यः कर्म चाहंति । गृहस्थः
स हि विज्ञेयो यस्य गेहे पतिव्रता । यस्तुतेऽन्यः प्रति-
पदं राज्ञ्या जरयाऽथ वा । यथा गङ्गावगाहेन शरीरं
पावनं भवेत् । तथा पतिव्रतादृष्ट्या शुभया पावनं
भवेत् । “आर्त्तात्ते सुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कथा ।
मृते स्मियेत या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता” यु०त० ।

पतिष्ठ त्रि० अतिशयेन पतितः इष्टं तृणो लोपः अतिश-
येन पतितरि ऋ०१०।१६५।५ उदा० । ईयसन् पतीयस्
तत्पार्थे त्रि० पञ्चभीष्म प्रा०५।१।१२ उदा० स्त्रियां ङीप् ।
पतेर पुंस्त्री पत-एर । १२ग्रे उज्ज्वल० स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । २गन्तरि त्रि० २याटके ४गत्ते च पु० संक्षिप्तसा०
पत्ताभिन् त्रि० पादेन कपति गच्छति कथ-णिनि पदादेशः

२त० । पादेन गन्तरि । मट्टिः ३।४ उदाहरणं दृष्टव्यम् ।
पत्तङ्ग न० पत्ताङ्ग+पृथो० । रक्तचन्दने (वक्रम) वृक्षभेदे
शब्दर० । “पत्तङ्गं मधुरं शीतं पित्तक्षेपप्रवणास्तनुत् ।
हरिचन्दनवज्जत्रेयं विषेपाद्वाहनाशनम्” भावप्र० ।
पत्त पु० पतत्यनेन पत-वा०करणे तक् नेट् । पादे “निशी-
र्षतो निपत्ततः” अथ० ६।१११।१
पत्तन न० पतत्यत्र वा० आधारे तन । १नगरे महापु-
र्याम् अमरः २मृदङ्गे चारा० ।
पत्तनाधिपति पु० इत० । राजभेदे भा०अ० १८६ख० ।
पत्तरङ्ग पु० पट्टरङ्ग+पृथो० । (वक्रम) वृक्षे
पत्ति पु०पद-तिन् । १सेनायाम् । २वीरे विश्वः क्तिन् । ३गतौ
(१रथः २गजः ३अश्वः ५सेनाः) एतत् संख्यानिते
४सेनाभेदे च स्त्री । “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च
पदातयः । त्वयश्च दूरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते”
भा०आ०१४ख० । ५पञ्चपञ्चाशद्व्याप्तकनरसेन्ये “नराणां
पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते” भा०उ०१५४ख० ।
पत्तिगणक त्रि० पत्तिं गणयति गण-अक अकान्तत्वेऽपि
याजका० इत०स० । पत्तीनां गणयितरि । ततः उद्गाता०
भावे व्यञ् । पात्तिगणक तद्भावे ।
पत्तिन् त्रि० पद्भ्यां तेलति तिल-गतौ वा० ङिन् । पद्भ्यां
गन्तरि । “पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्पवनीयसः”
हरिवं० १००ख० ।
पत्तिसंहति स्त्री इत० । पादाते सेनादन्दे अमरः ।
पत्तूर पु० पत-वा० जर वज्जूरा० निपा० । १शालिग्रशाके
त्रिका० २पत्तङ्गे रक्तचन्दने न० शब्दच० ।
पत्तु(त्र) न०पत-इन् “भरोभरि सवर्णे” पा० वा ततोपः ।
१वाहनमात्रे २पर्णे ३पक्षिणां पक्षे अमरः । ४वेखना-
धारे(पात्) इति ख्याते पदार्थे ५धातुमयपत्ताकारे इत्ये
च “सुवर्णपत्ताभरणा च कात्यां सुलोहपार्श्वद्वयद्व-
लाभिः” इतिप्यां स्त्री ङीप् । ७तेजपत्ते राजनि०
“पत्तकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु । नि-
हन्ति कफवाताग्नीहृत्तासार्वचपीनसान्” भावप्र० । तत्र
लिखनाधारपत्ते “पाण्मासिके तु सस्याप्ते भ्रान्तिः
संजायते यतः । घाताक्षराणि सृष्टानि पत्ताकृढान्यतः
परां व्यो०त० । तस्य रङ्गनं यथा “सुवर्णरूपरङ्गाद्यौ
रङ्गयेत् पत्तसुत्तमम् । सामान्योत्तममध्यानां पत्तरङ्गन-
मीरितम्” तत्प्रमाणम् “पद्भ्यांलाभिकं हस्तं पत्त-
सुत्तममीरितम् । मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं

सुविज्ञकम्" पत्रमङ्गप्रकारः "पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य
जङ्घे" त द्विगुणं त्यजेत् । शेषभागे लिखेद्वर्णान् गद्या
पद्यादिसंयुतान्" पत्रस्य रचनाक्रमः "राजलेखक
माह्व्य नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः । पत्रं कुरु यथायोग्यं
गद्यापद्यादिसंयुतम् । पण्डितहयमानीय लेखको र-
हसि स्थितः । यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्मनो-
रमम् । दिनद्वयं त्वयं वापि विचार्य पण्डितेन वै ।
स्वभ्रान्तेर्दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके । सामान्य-
पत्रे संलिख्य रहसि आवयेत्पत्रम् । नृपाज्ञया शुभे
पत्रे विलिखेद्वालेखकः" लेखनप्रकारः "खड्कुगं प्रथमं
दद्यान्मङ्गलार्थं" विचक्षणः । मध्ये विन्दु सभायुक्तमधः
सम्पाङ्कसंयुतम् । तदधः स्तुति विन्यस्य ततो गद्यां
सुशोभनम् । ततः श्रीशब्दरूपाणि पदन्यासक्रमं लिखेत् ।
भाषया संस्कृतेनापि कुशलं विलिखेत् सुधीः । ततः
शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतैः प्राकृतैस्तथा । ततः प्रमाण-
सन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत् । कीर्त्तिप्रोतियुतं पद्यां
ततः किमधिकादिकम् । पत्रप्रेषणश्लोकश्च व्यवहारादि-
संयुतम् । सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनं चैवमीरितम् ।
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत् यः । स्वदेशे
कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि । एवं शास्त्रक्रमं
ज्ञात्वा यो लिखेद्वालेखकम् । स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं
यशः प्राप्नोत्युत्तमम् । शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखे-
द्वालेखकम् । स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्यशो मङ्ग-
दाप्नुयात्" । पत्रनयनक्रमः । "राज्ञपत्रं नयेन्मूर्ध्नि
जलाटे पात्रमन्त्रिणाम् । गुरुपत्रं नयेन्मूर्ध्नि त्रा-
ह्मणानां तथैव च । यतिसत्प्रार्थिनाञ्चैव स्नामिनश्च
तथैव च । सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्ध्नि धारयेत् ।
भाय्यापत्रस्य स्निग्धस्य हृदये धारयेत् सुधीः । प्रवीराणां
कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् । एतेषाञ्चैव पत्राणाञ्चक्र-
धारणलक्षणम् । अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र
दर्शितः" । पत्रपठनप्रकारः "पत्रं हत्वा नमस्कृत्य
पूर्वायं स्थापयेत् सुधीः । दक्षिणायं तु सदसि नृपाग्रे
राजलेखकः । पत्रं वित्त्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमस्त्रोभी राजलेखकः । रहसि
आवयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाऽशुभम् । पत्रं श्रुत्वा
विदित्वाथं सभायां आवयेत्ततः । रहस्यपत्रं रहसि
नृपाग्रे आवयेद्द्विजः । अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं
नृपाज्ञया । एवं क्रमेण पत्रार्थं आवयित्वा द्विजो-

त्तमः । नृपतेः सच्चिधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते" ।
पत्रचिह्नानि "जङ्घे" षडङ्गलं त्यक्त्वा वर्तुलं चन्द्र-
विश्ववत् । लक्ष्मीरुज्जुमैः कुर्यात्त्राजपत्रं सुचिह्नितम् ।
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्द्रमैः । गुरुणां
चन्दनेनैव सिन्दूरस्यैव स्नामिनः । भाय्यायाचायलक्ष्णेन
चन्दनैः पितृपुत्रयोः । सन्ध्यासिनां चन्दनेन यतीनां
कुङ्कुमेन च । रक्तचन्दनपङ्क्तेन भृत्यस्य ससदीरितम् ।
शोणितेनैव शलूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् । एतेषाञ्चैव
सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः । पत्रस्रोङ्गे तु मतिमान्
कुर्यात् चिह्नं वर्तुलम्" । राजपत्रस्य कोण-
च्छेदनप्रकारः "दक्षिणे पत्रकोणस्य व्यधस्तात् छेदयेत्
सुधीः । एकाङ्गलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि" ।
राजपत्रादेः पदन्यासः "महाराजाधिराजश्च दान-
शौख्यं तथैव च । तथा सञ्चरितं योज्यं कल्पवृक्षादिकं
न्यसेत् । यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः । राज-
पत्रेषु सर्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः" । मन्त्रिपत्रस्य
"प्रवरं गुणभेदेन तथा सञ्चरितादिकम् । विन्यस्य विलि-
खेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम्" । पण्डितस्य
"संख्यावद्वन्दिपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् । पण्डिता-
नाञ्च पत्रेषु विलिखेद्दे पदक्रमम्" । गुरुपत्रस्य
"संख्यासिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् । विन्यस्य
विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रे पदक्रमम्" । स्नामि-
पत्रस्य "प्रवर्त्य" सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्भीमान् स्नामिपत्रे पदक्रमम् ।
भाय्यायाः "प्राणप्रियापदं साध्वीपदं सञ्चरिता-
दिकम् । भाय्यापत्रे लिखेद्द्विजान् पदक्रममनुत्तमम्" ।
पुत्रस्य "प्राणतुल्यपदं तद्वत्तथा सञ्चरितादिकम् ।
प्राथम्येन संयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्" । पितृ-
पत्रस्य "प्रभुवर्त्य" नमस्कारं तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रे पदक्रमम् ।
सन्ध्यासिपत्रस्य "सर्ववाङ्माविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थ-
पारगम् । सन्ध्यासियतिपत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम्" ।
सामान्यस्य "सामान्यभृत्यशलूणां विनियोज्यासकं
प्रति । शस्त्रावशेषितपदं क्षागद्व्यादिकं तथा । एतेषा-
मेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः । विन्यस्य विलिखेत्
प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम्" । श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा
"षड्गुरोः स्नामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपो ।
श्रीशब्दानां त्वयं स्निग्धे एकैकं पुत्रभार्ययोः" पत्रको ।

देवभेदे दन्तपत्रविशेषाणां प्रीतिकरत्वसूक्तं यथा
 “पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च । प्रव-
 क्ष्यामि नृपश्रेष्ठ ! शृणुष्व गदतो मम । अपामार्गकं
 प्रथमं तस्माद् भृङ्गारकं परम् । तस्माच्च खादिरं श्रेष्ठं
 ततश्च शमीपत्रकम् । दुर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि
 कुशपत्रकम् । पत्रं तस्माद्भनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ।
 विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रसूक्तमम् । एतेषां च यथा
 लब्धैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्भारम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो
 विष्णुलोके महीयते” नरसिंहपु० ५२ अ० । देवीप्री-
 तिकरपत्राणि यथा “अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गा-
 रपत्रकम् । ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम् ।
 तस्मात् खादिरपत्रं तु वज्रुलसवकस्तथा । आसन्तु
 मकगुच्छस्तु जम्बूपत्रं ततः परम् । वीजपूरस्य पत्रं तु
 ततोऽपि कुशपत्रकम् । दूर्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमी-
 पत्रमतः परम् । पत्रसामलकं तस्माद्भनपत्रमतः परम् ।
 सर्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्” कालिकापु० ।
 यत्तक न० पत्र+स्वार्थे क तदिह कायति कै-क वा ।
 १दन्तस्य पत्रं २पत्रावल्यां शब्दर० । शतेजपत्रे राजनि०
 ३शालिग्रामाके पु० रत्नमाला । ५पत्रभङ्गे न० शब्दच० ।
 यत्तकाहला स्त्री १पिङ्गलायां २पत्रशब्दे च हारा० ।
 पत्रगुप्त पु० पत्रं गुप्तमस्य प्रनि० । (तेकाटा सिङ्गु)
 त्रिकण्ठे शब्दप्र० ।
 यत्तघना इत०शत० । सातलाहचे राजनि० ।
 पत्रङ्ग न० पत्रमन्यते अनेन अनुज-करणे घञ् शक० ।
 रक्तचन्दनाकारे (वकम) पृष्ठे शब्दच० । [त्रिका०]
 पत्रभङ्गार पु० पत्रे भङ्गारोऽस्य । पुरोटिहचे (रायभटी)
 पत्रणा स्त्री पत्रं नस्यतेऽत्र नम-वा० ड संज्ञात्वात्
 णत्वम् । पत्ररचनायाम् हारा० ।
 यत्ततण्डुली स्त्री पत्रे तण्डुलाः सन्त्यस्याः अच् गौरा०
 डीप् । यवतिक्तायाम् राजनि० ।
 यत्ततरु पु० पत्रप्रधानस्तः शा० त० । दुषखदरे राजनि०
 यत्तदारक पु० पत्रमिव दारयति दारि-खुल् । क्रकचे
 (करात) त्रिका० ।
 यत्तनाडिका स्त्री इत० । पर्णसिरायाम् जटा० ।
 यत्तपरशु पु० पत्रे धातुमयपत्रे परशुरिव । (लेनी) ख्याते
 स्वर्णकारयन्त्रभेदे । पत्रपरुष्यत् शब्दर० ।
 यत्तपाल पु० अक्षिप्ततायां कुरिकायां हेमच० ।
 यत्तपाली स्त्री पत्राकारा पालिरयं यस्याः वा डीप् ।

(काँचि) कर्तव्यां इत्याद्यु० तस्याः पर्णतुल्यामत्तात्तयात्वम् ।
 पत्रपाश्या स्त्री पत्रमिव पाश्या । स्वर्णदिरचितललाटा-
 लङ्कारभेदे (टीका) अमरः ।
 पत्रपिशाचिका स्त्री पत्रेण पिशाचीव इवार्थे कन् ।
 जलवारणसाधने यन्त्रभेदे (टीका) त्रिका० ।
 पत्रपुष्प पु० पत्रं पुष्पमिवास्ति । १रक्ततुलयां शब्द०
 २तुलयां स्त्री टाप् शब्दमाला । जुष्टपत्रतुलसाम् स्त्री
 रत्नमाला डीप् । कप् । पत्रपुष्पक भुजपत्रे शब्दमा० ।
 पत्रवन्ध पु० पत्राकारः बन्धः । पुष्परचनाभेदे शब्दरत्ना० ।
 पत्रभङ्ग पु० पत्राकारः भङ्गः रचना । स्तनकपोलादौ
 कस्तूरकादिरचितपत्रश्रेण्यां तिलकभेदे हेम० पत्रभङ्ग,
 पत्रभङ्गीत्यपि तत्र स्त्री शब्दर० ।
 पत्रमञ्जरी स्त्री इत० । १पर्णस्यापभागे २पत्राकारमञ्जरी-
 युते तिलकभेदे हेमच० । [२तत्समुदाये स्त्री ।
 पत्रमाल पु० पत्राणां माला यत्र । १वेतमे नैघण्टु० इत० ।
 पत्रमूल पु० इत० । पर्णस्य मूले ततः प्रकारे स्थूला० कन् ।
 पत्रमूलक तत्प्रकारे न० । तत्र गणे पत्रमूलेति व्यसं
 समस्तञ्च तेन पत्रक मूलक तत्तत्प्रकारे न०
 पत्रयौवन न० पत्रस्य यौवनमत्र । नवपल्लवे जटाप०
 पत्ररथ स्त्री पत्रं पत्रो रथ इव यस्य । खगे अमरः
 जातित्वात् स्त्रियां डीप् । [भेदे हेमच० ।
 पत्र(रे)लेखा स्त्री पत्राकारा(रे)लेखा । पत्रभङ्गे तिलक-
 पत्रल न० पत्रमिवाकारोऽस्त्रस्य सिङ्गा० लच् । इपृषे
 (पातालादह) हेमच० ।
 पत्रलता स्त्री पत्राकारा लता यत्र । पत्राकारे १तिलक-
 भेदे हेमच० शा०त० । २पत्रप्रधानलतायाम् ।
 पत्रलवण न० पत्रविशेषेण पत्रं लवणम् शा०त० । सुशु-
 तोक्ते लवणभेदे “गन्धर्वहस्तकसुष्ककनक्तमालाटहृष-
 कपूतीकारगन्धचित्तकादीनां पत्राण्यप्राङ्गोणि लवणेन
 सहोदूखलेऽवलुट्य स्त्रोहघटे प्रक्षिप्यावलुप्य गोशलज्जिह्वा-
 हयेदेतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु” ।
 पत्रवल्लरी स्त्री पत्रयुक्ता वल्लरीव । तिलकभेदे पत्रभङ्गे
 हेमच० पत्रवल्लीत्यप्यत्र ।
 पत्रवाह पु० पत्रं पत्रं लिपिं वा वहति वह-अण् उप०
 व० । १पत्रवाहे खगे २शरे जटा० ३लिपिवाहके लि० ।
 पत्रविशेषक न० पत्रमिव विशेषो यत्र कप् । तिलकभेदे
 पत्रवृश्चिक पु० पत्रमिव वृश्चिकः । पत्राकारे वृश्चिकभेदे
 सुशुः कीदृशब्दे दृश्यम् ।

पत्नवेष्ट पु० पत्नमिव वेष्टते वेष्ट-कर्मणि घञ् । ताडुङ्के
रघुः १६।१७ङ्गो० ।

पत्नशाक पत्नात्मकं शाकम् । “पत्नं पुष्पं फलं नालं कन्दं
संस्तेदजं तथा । शाकं घडिधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्त-
रम्” भावप्र० उक्ते शाकवर्गमध्ये पत्नात्मकशाके । पत्नशा-
कानि च वास्तूकादीनि शर्षपानानि, पुष्पशाके कदली-
पुष्पशाल्मलीपुष्पे, फलशाकानि कुम्भाण्डादिकण्टकारी-
फलानानि, नालशाकं शर्षपनालम् । कन्दशाकानि
स्तरणादिशालूकानानि, संस्तेदजशाकं शिलीन्दादि
तत्र दृश्यम् ।

पत्न(शि)सिरा स्त्री इत० । १पत्ननाद्यां २पत्नभङ्गे हारा०
पत्नशृङ्गी स्त्री पत्नं शृङ्गमिवास्याः ङीप् । द्रवनीलतायाम्
राजनि० । [इत०। २पत्नानां पङ्क्तौ च ।

पत्नश्रेणी स्त्री पत्नाणां श्रेणीव । १द्रवनीलतायां राजनि०
पत्नश्रेष्ठ पु० पत्नं श्रेष्ठं यस्य । विल्लहणे राजनि० ।

पत्नसुन्दर पु० पत्नं सुन्दरमस्य । स्तनामख्याते हृत्तभेदे
मेदि० । [ङीप् ।

पत्नसूचि स्त्री न० पत्नाणां सूचिरिव । कण्टके तिका० वा
यत्नहिम न० पत्नेषु हिमं यतः । हिमदुर्हिने तिका०

पत्नाख्य न० पत्नेति आख्या यत् । १तेजशब्दे शब्दच०
२तालीशपत्रे राजनि० ।

पत्नाङ्ग न० पत्नमिवाङ्गमस्य । १रक्तचन्दनाकारे काष्ठभेदे
(वकम) अमरः । २भूर्जपल्लवणे ३पद्मके च मेदि० ।

पत्नाङ्गुलि स्त्री पत्नमिवाङ्गुलयो यत् । पत्नभङ्गे तिलकभेदे
अमरः । [शब्द० ।

पत्नाञ्जन न० पत्नमञ्जतेऽनेन अञ्ज-करणे ल्युट् । मस्याम् ।

पत्नाव्य लि० पत्नेराट्प्रसम् । १वडपत्नयुक्ते २पिप्पली-
मूले ३पर्वततले च न० राजनि० ।

पत्नान्य न० पत्नाङ्ग+प्रपो० । (यकम) काष्ठभेदे राजनि० ।

पत्नास्ता स्त्री पत्नेणास्ता । (चुकोपालङ्ग) शाकभेदे नैघण्टु०

पत्नालु पु० पत्न+अस्तप्रथे आलु । १कासालौ २रसुदर्भे
च राजनि० । [इत० । २पत्नपङ्क्तौ च ।

पत्नावलि न० पत्नाणामावलयो यस्यात् । १गैरिके शब्दाच०

यत्नावली स्त्री पत्नाणामावलीव । १पत्नभङ्गे तिलकभेदे
शब्दच० इत० । २पत्नश्रेणौ च

यत्तिका स्त्री पत्नी+स्थार्थे क कापि कृत्तः । १लिप्याम् ।

पत्नं विद्यतेऽस्याः ठन् । २प्रशस्तपत्नयुक्तासु नवसु कदल्या-

दिषु नवपत्तिकाशब्दे २६६०० उदा० दृश्यम् । ३पत्ति-

काख्ये कर्पूरभेदे (पातकपुर) त्रिकाण्डशेषः ।

पत्तिकाख्य पत्तिका आख्या यस्य । कर्पूरभेदे राजनि० ।

पत्तिन् लि० पत्न+अस्तप्रथे इति । १पत्नयुक्ते २शरे पु०

३खगे अमरः ४श्येनखगे ५हजे च पु० राजनि० ६पर्वते

पु० मेदि० इताले ७द्योतकिणिहीट्छे दगङ्गपत्त्रां

८पाठायाश्च राजनि० १०पङ्कवे स्त्री शब्दच० ङीप् ।

पत्नी स्त्री पत-ङ्ङन् ङीप् । लिपौ

पत्नोपस्कार पु० पत्नेषोपस्कारोऽस्य । काष्ठमर्दे हारा०

पत्नोर्ण न० पत्नजाता ऊर्णा साधनत्वेनास्तस्य अच् । धौत-

कौघेये पट्टसूत्रमयवस्त्रे अमरः यदरादिपर्णजातक-

मिजातोर्णाजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

पत्न्य लि० पत्नस्य हितं यत् । श्योनाके हृत्ते पु० अमरः

पत्नी स्त्री पति+“पत्युर्नो यत्तमन्वन्धे” पा० नः, ङीप् च ।

१पतिज्ञतयज्ञफलभोक्तायां विवाहितायां स्त्रियाम् अमरः

“पत्नीमूलं षट्त्वं पुंसां यदि ह्यन्दोऽनुवर्त्तिनी । षट्हायन

समं नास्ति यदि भार्या वशात्तुगा । तथा धर्माधिकामानां

निवर्गफलमश्नुते । प्राकाख्ये वत्तमाना तु स्नेहाच्च तु

निवारिता । अवस्था सा भवेत् पश्चाद् यथा व्याधि-

रुपेक्षितः । अतुक्कृता न वाग्दष्टा दक्षा साध्वी प्रियं-

वदा । आत्मगुणा स्वामिभक्ता देवता सा न मातृषी ।

अतुक्कूलकललो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि । प्रतिकूल

कलत्वस्य नरको नात्र संशयः । स्वर्गोऽपि दुर्लभं ह्येत-

दुहारागः परस्परम् । रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात्

कष्टतरं तु किम् ? । गृहवासः सुखाधाय पत्नीमूलं गृहे

सुखम् । सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी ।

दुःखदाऽस्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् । प्रति-

कूलकलत्वस्य द्विदारस्य विशेषतः । योषित् सर्वा जलौ-

केव भूषणाच्छादनाशनैः । सुभृत्यापि कृता नित्यं पुरुषं

ह्यपकर्षति । जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् । स-

शङ्का बालभावे तु यौवने विरुद्धी भवेत् । तद्वयव्यन्यते

पश्चाद्दृढभावे स्वकं पतिम् । अतुक्कृता न वाग्दष्टा

दक्षा साध्वी पतिव्रता । एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव

स्त्री न संशयः । या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमान

विचक्षणः । भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या हीतरा

ज्वरा” दक्ष० । [शालायाम् ।

पत्नीशाला(ल) न० स्त्री इत० वा लीवत्वम् । पत्युर्धितः

पत्नीसंनहन न० इत० । सेखलया योक्तेषु वा प्रतिप्रस्थाद-

यज्ञदीनार्थं यजमानपत्न्या वन्दनभेदे कात्या० श्रौ०
७।४।६ सू० ८।१।७ सूत्रे च दृग्गम् ।

पत्नीसंयाज पु० वैदिके कर्मभेदे स च कात्या० श्रौ० ३।७।७
सूत्रादौ उक्तस्तत्रैव दृश्यः । पत्नीसंयाजनमप्यत्र न० ।

“जाघन्या पत्नीसंयाजनम्” कात्या० श्रौ० ६।६।१४

पत्न्याट पु० पत्नी अटत्यत्र अट-आधारे घञ् । पत्न्य-
गारे त्रिका० ।

पत्नन् पु० पत-भावे सनिन् । १पतने करणे सनिन् । २प-
तनसाधने यजु० ८।४८ सू० ५।७।७

पत्नन् पु० पतत्यत्र+पत-आधारे वनिप् । मार्गे यजु० २२।२६
उज्ज्वलदत्तेन चणादिसूत्रे पटीति पठित्वा पठन्
इत्याहुतम् वेददोषकारस्तु तत्र पतिं मत्वा तन्मन्त्रव्या-
ख्याने पतेः वनिपमाह । [उज्ज्वद० ।

पत्सल पु० पतत्यत्र पत-आधारे सरन् रस्य लच् । मार्गे
पथ्य गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । पथति यदित् अपथीत् ।
ल्वना० पथः पाथः प(पा)थयति । पपाथ पेथतः ।

पथ गतौ वा चु० उभ० पस्ते भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । पन्थ-
यति ते पन्थति । अपपन्थत् त । अपपन्थीत् इदित् पन्थति
पथ पु० पतत्यत्र पथ-घञर्थे आधारे क । मार्गे त्रिका० ।

पथक त्रि० पथे कुगनः कन् । १मार्गकुगले २कपिलद्राक्षायां स्त्री
पथिक त्रि० पन्थानं गच्छति पथिन्+कन् । देशान्तरयानाय
गृहान्निःसृत्य पथिगन्तरि राजनि० । [संवातादयोऽप्यत्र ।
पथिकसंहति पु० इत० । पान्यसन्ने हारा० । पथिक-
पथिकार त्रि० पन्थानं करोति क्त-अण् उप० स० । मार्ग-
कारके, ततः कुर्वा० गत्य । पथिकार्यं तदप्यत्र पुं स्त्री० ।
पथिदेय न० पथि मार्गे देयम् अलृक् न० । राज्ञे देये कर्मभेदे
हारा० । [खदिरे राजनि० ।

पथिद्रुम पु० पथ-इन् कर्त्त० । १खदिरेष्वके जटाध० २खेत-
पथिन् पु० पथ-आधारे इनि । १मार्गे तज्जेदनक्षणादिकं यथा

“विंशद्वन्पि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः क्षतः ।
विंशद्वन्पि विस्तीर्णः सीमानागो दमैव त । धनं पि दग्-
विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरयनागा-
नानसन्वाधः सुसञ्चरः । धनं पि चैव चत्वारि शाखा
रय्यास्तु निर्भिताः । त्रिकराशोपरय्यास्तु द्विकराशुप-
रय्यिका । जङ्गापथयत्प्यादस्त्रिपादस्तु गृहान्तरम् ।
हृतीपादस्तुर्द्विपादः प्राग्गन्धः पादकः स्मृतः । अवकरः
परीवाहः पादमात्रः समन्ततः” देवीपु० । पथिगमनगुणाः
“अथवा भेदः कफस्थौल्यसौकुमार्यादिनाशनः । यत्तु

चक्रमणं नातिदेहपोडुकरं भवेत् । नदायुर्वेकमेधा-
ग्निप्रदमिन्द्रियगोधनम्” राजवल्लभः । ३धर्माचारे च
“महाजनोद्येन गतः स पन्थाः” भा० व० यज्ञप्रश्ने ।

पथिरक्षस् पु० पन्थानं रक्षति रक्ष-असन् इत० । १रुद्रभेदे
यजु० १६।८६ २मार्गरक्षके त्रि० । णिनि । पथिरक्षिन्
तत्पार्थे सू० १०।१४।११ ।

पथिल पु० पथे-गतौ इलच् । पथिके उज्ज्वन० ।

पथिवाहक त्रि० पन्थानं वाहयति प्रापयति वाहि-खुल् ।
१मार्गवाहके २शाकुनिके शनिदुरे च शब्दमाना ।

पथीन नामधातुः पन्था इवाचरति पथिन्-किप् दीर्घः
मार्गस्थेवाचरणे अक० सेट् । पथीनति अपथीनीत् ।
एवं सथीन ऋभुक्षीण नामधातुः तत्तत्तुल्याचरणे ।

पथेष्ठा त्रि० पथे मार्गे तिष्ठति स्था-किप् अलृक् स० वेदे पत्यम् ।
मार्गे यत्तमाने सू० ५।५।१। लोके तु पथस्य इत्येक ।

पथ्य त्रि० पथि साधु दिगा० यत् इतो लोपः । १मार्गसाधौ
पथ्येऽनपेतः यत् । २हिते चिकित्सादौ इहितकारका-
रकभोज्यद्रव्यभेदे । पथ्यञ्च अपथ्यगर्जे २६।६।८ सूत्र-
तोक्तं हिताहितोभ्याये दर्शितम् । रोगभेदे पथ्यापथ्यञ्च
वैद्यके प्रसिद्धं विस्तरभयाद्धोक्तम् । ४हरितकीटके पु०
गर्जमानां अमरे स्त्री । ५वृक्षेर्वांरौ इचिर्भिटायां
७वन्द्याकर्कटप्राञ्च स्त्री राजनि० । ८सातादत्तभेदे स्त्री
“त्रिष्वंशकेषु दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः । पथ्येति
नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन” ह० र० ।

पथ्यशाक पु० पथ्यं शाकनस्य । तण्डुलीयशाके राजनि० ।

पथ्यादिगुग्गुलु पु० योपधिविभेदे यथा “पथ्या विभीता-
सलकीफनानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिद्वयम् । प्रस्थेन
युक्तञ्च पलंक्रमेण द्रोणे जले संस्थितसेकरात्मम् । अ-
र्द्धाविभेदं क्षयितं कपायं भागद्वे पचेत्तत् पुनरेव लोहे ।
अमूनि वज्जेरवताथ्यं दद्यात् द्रव्याणि संचूर्ण्य पला-
हं कानि । विद्वद्भन्नीलिफनागुहूचीजम्पातिष्ठन्नाग-
रकीपणानि । यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं क्षिप्त्वा-
पानानि च भोजनानि । निपेक्ष्यमाणो विनिहन्ति रो-
गान् समुद्रघर्षी नूतनश्चञ्जताञ्च । श्रीहानमुषं जठ-
राक्षिगुल्मं पास्तुत्वकगुलुत्वविवातरक्तम् । पथ्यादिको
गुग्गुलुरेव नाम्ना ख्यातः क्षितायप्रमिततभावाः । वलेन
नागेन सप्तं मनुष्यं जघेन कुर्वाणुरग्रेण तल्लस्य । आशुः-
प्रकर्षं विदधाति चक्षुर्वलं तथापुष्टिकरो विप्रः । जतरु-
सन्धानकरो विभेदः द्रोणेन गन्तः सकलेषु तज्ज्ञैः” भावप्र० ।

पद्यावक्तृ न० "युजोर्जेन सरिङ्गर्तः पद्यावक्तृ प्रकीर्तितम्"

४००० उक्तलक्षणे साक्षाद्वत्तमेदे । [पपाद पेदतः ।

पद स्थैर्ये आ०पर०सक० सेट् । पदति अपादीत् अपदीत् ।

पद गतौ दि० आ०सक०अनिट् । पद्यते अपादि मेदे पद्यः

आ०विपत्तौ आपत्तौ च णिच् आपादन व्यापकाभावेन

व्याप्याभावकल्पने प्राप्नो च ।

उद्+उत्पत्तौ उद्भवे जनने अक० ।

प्रति+उद् भटित्युद्भवे अक० ।

वि+उद्-गन्ध्यावयवार्थबोधने व्युत्पत्तिः ।

उप+युक्तियोगे उपपद्यते उपपत्तिः ।

अभि+उपसन्तने । क्रमा० ४श्लोकः

निष्+निष्पत्तौ अपस्थानरप्राप्नो अक० ।

प्र+प्राप्नो सक० । प्रपद्यः

प्रति+स्त्रीकारे अङ्गीकारे सक० प्रतिपत्तिः प्रतिपद्यः ।

वि+प्रति+संगथे सक० विप्रतिपद्यः ।

वि+मरणे नाशे अक० । विपद्यते विपद्यः विपद्यु ।

सम्+सम्पद्य् हृदौ अक० सम्पद्यते सम्पद्यु ।

पद गतौ अद० चु०आत्म०सक० सेट् । पद्यते अपपद्यत ।

पद पु०पद्यते गच्छत्यनेन करणे क्तिप् । पादे "पदादयः पृथक्

शब्दा इत्येके "पदङ्किरणोऽस्तिष्याम्" अमरः ।

पद न० पद-अच् । श्रव्यवसाये श्लाघे स्थाने ४चिच्चे

एपादे ध्वस्तुनि च अमरः । ७विभक्त्यन्तशब्दभेदे

"सुप्यतिङन्तं पदम्" पा० । द्वाक्यैकदेशे च "वर्णाः

पदं प्रयोगार्हान्वितैकार्थबोधकाः" सा०द० । ८श्लोक-

चरणे १०किरणे पु० मेदि० ११अर्थबोधकगतिविशिष्टे

नैयायिकाः "वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति" तल्लक्षणात् ।

पदक त्रि० पदं वेत्ति क्रमा०बुन् । १वेदमन्त्रपदविभाजकप-

न्यस्याध्येतरि शतहेत्तरि च श्रगोलप्रवर्त्तकर्मभेदे पु०ततः

अपत्ये इज् पादकि तदपत्ये पु०स्त्री० । यक्षा० वङ्गत्वे

लुक् । पदकास्तद्गोत्रापत्ये पु० ।

पदकार पु० पदं पदविभागं करोति क्त-अण् उप०स० ।

वेदानां मन्त्रपदविभाजकपन्यकर्त्तरि ।

पदक्रम पु० इत० । वेदमन्त्राणां पदविभाजकक्रमे । तमधीते

वेत्ति वा उक्था०ठक् । पादक्रमिक तदुपन्याध्येतरि

तद्देत्तरि च त्रि० ।

पदक्रमक न० पदं क्रमश्च तौ वेत्त्यधीते वा बुन् । १पदक्र-

मयोर्वेत्तरि शतदुपन्याध्येतरि च । [पदातिके अमरः ।

पदग त्रि० पादेन गच्छति गम-ङ् पादस्य पद इत्यादेशः ।

पदगोत्र न०इत० । "भारद्वाजमाख्यातं भार्गवं नाम, यासिष्ठ

उपसर्गः, निपातः काव्यपः" इत्येषु यजु० प्रातिशाख्यो-

क्तेषु भारद्वाजादिषु पदानां गोत्रेषु । "चत्वारिपदजा-

तानि आख्यातनामनिपातोसर्गाः" इति निरुक्तोक्तानां च

तेषां चतुर्थीं भारद्वाजादिगोत्रत्वम् । [समूहे निरुक्त० ।

पदजात न० इत० । आख्यातनामनिपातोपसर्गसंग्रहे शब्द-

पदञ्जल पु०अभिभेदे ततः उपका०गोत्रप्रत्ययस्य वङ्गत्वे लुक् ।

पददेवता स्त्री पदानां आख्यातादीनां देवता । आख्या-

दीनां सोमादिषु देवतासु "सौम्यमाख्यातं नाम वाय-

व्यमास्तेय उपसर्गः निपातोवारुणः" वाजपेयिप्रतिशा-

ख्यम् । ६।६।

[सू०६।१।१।१

पदनिधन न०पदमधिकृत्य निधनम् । सामभेदे लाघावनञौ०

पदन्यास पु० इत० । १चरणार्पणे । पदस्येव न्यासोऽऽत् ।

२गोत्रुरहणे शब्दच० तन्त्रोक्ते अक्षपूणांमन्त्रस्य पदानां

तत्तदङ्गेषु श्रव्यासे च यथाह तन्त्रसा०ज्ञानार्थवे"एकमेकं

पुनश्चैकं पुनरेकं ध्रुवं ततः । चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां

पदान्येतानि पार्वति ! । पदान्येतानि देवेशि । नवहारेषु

विन्यसेत् । मूर्द्धादिगुह्यपर्यन्तं पुनश्चेष्टु वरानने ! ।

शुद्धादिब्रह्मरन्ध्रान् पदानां नवकं न्यसेत्" । तदुक्तं

तत्रैव "ब्रह्मरन्ध्रास्यहृदयमूलाधारेष्वनुक्रमात् । चतुर्वी-

जानि विन्यस्य परेष्वन्यांश्च विन्यसेत् । भ्रूमध्यनासिका

कण्ठनाभिलिङ्गेषु पञ्चसु । पूर्ववत् क्रमतो देवि ! नमः-

प्रभृतिकं न्यसेत्" । [पाठवताञ्च साम्नाम्" देवीमा० ।

पदपाठ पु० इत० । वेदपदविभाजकपन्यभेदे "उद्गीथस्य

पदमञ्जन न० पदानि भव्यन्त्येऽनेन भनृज-करणे ल्युट् ।

१निरुक्तरूपे पन्ये श्रगुदायव्याख्याने च [हेमच० ।

पदभञ्जिका स्त्री पदानि भञ्जति भनृज-लुक् । टीपन्याम्

पदमञ्जरी स्त्री पदानां मञ्जरीव । न्यासापरनामके हर-

दत्तप्रणीते व्याकरणपन्यभेदे । [देवीपु० ८अ० ।

पदमाला स्त्री इत० । १पदचणौ शमोहननामविद्यायाम्

पदवि(वी) स्त्री पद-अवि वा ङीप् । १पथि । अमरः

२धर्माचारे च ।

[२०२५० ।

पदविग्रह पु० पदेन विग्रहो यत् । समासे हरिवं०

पदव्याख्यान न० इत० । वेदमन्त्रस्य विभाजकपन्यभेदे

तस्य व्याख्यानो पन्यः तत्र भवो वा अगयना० अण् ।

पादव्याख्यान तस्य व्याख्याने तत्रभवे च त्रि० ।

पदष्ठीव न० पादौ च अष्ठीवन्तौ च द्वन्द्वसं नि० । पाद-

लादुनोः समाहारे ।

पदस्त्रोभ पु० पदस्थितः स्त्रोभः । पदमध्यपठिते निरर्थके
शब्दभेदे गानशब्दे २५७२८०६४म् । [चितायां राजनि०]
पदाङ्गी स्त्री पदं हंसपदमिवाङ्गं यस्याः ङीप् । हंसपदी-
पदाङ्गी पु० पादेन अजति गच्छति अज-ङ्ण । “पादस्य
पदाञ्चतीति” निर्देशात् व्यभावः पादस्य पद इत्यादेशः ।
पादेन गन्तरि पदानौ अमरः ।

पदात् त्रि० पादेनातति अत-अच् । पदातौ शब्दरत्ना० ।
पदाति पु० पादेन अतति गच्छति उपपदि अत-ङ्ण पदा-
देशः । पादेन गन्तरि (पेयादा) अमरः । स्वार्थे क ।
पदातिक तत्त्वार्थे शब्दर० ।

पदाविविद पु० पदादिं न वेत्ति विद-क्तिप् इत० । पदाव्यु-
च्चारणानभिज्ञे स्वात्मगच्छे व्यपलटव्यात्वे चार० ।

पदानुशासन न० पदान्यनुमिषन्नेनेन अनु-शास-करणे
ल्युट् । शब्दानुशासने व्याकरणे मेदि० ।

पदानुस्वार पु० शब्दभेदे लाघावन० ६।६।१

पदान्त पु० इत० । पदावसाने

पदान्तर न० अन्यत् पदम् मयू० स० । एकपदभिन्ने
अन्यमिन् । १पदे २स्थानान्तरे च । [निकेच मेदि० ।

पदार्थ पु० पदात् पञ्चकति षट्-अच् ५त० । १पादधूलौ २पदा-
मदार्थे पु० इत० । शब्दाभिधेये द्रव्यादौ । पदार्थाश्च दर्शन-
भेदेन नानाविधाः तत्तद्दर्शनमतप्रदर्शने उक्ता यथा
वैशेषिकाणां द्रव्यादयः षट्, सप्त वा, नैयायिकमते प्रमा-
णादयः षोडश, सांख्यानां प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः,
पातञ्जलानां सत्त्वाः प्रकृत्यादयः षड्विंशतिः । वेदा-
निनाम् चिदचिदात्मकौ द्वावित्येवं बोध्यम् ।

पदालिक पु० पदस्य चरणस्थालिकमिव । चरणोपरिमाणे
पदासन इत० । पादपीठे हेमच० ।

पदि पु० पद्यते पद-कर्मणि इन् । गन्तव्ये निरु० “पदिर्गन्तु-
र्भवति यत् पद्यते” निरु० ५।१८ । “पदिस्तृप्तिनाति”
क० १।१२५।२ । [चारिणि स्त्रियां षित्वात् ङीप् ।

पदिक त्रि० पादेन चरति पर्पा० षन् पदादेशश्च । पाद-
पदिन्याय पु० जैमि० १।१।८ स्त्रोक्तो न्यायभेदे ।

पदिहोम पु० पदिपादस्थाने होमः व्यलुक्त्वा । पदि जुहोति
वर्जानि जुहोतीति श्रुतिविहितहोमभेदे तत्र पादस्य
हस्तिनयस्य पादाः “सर्वे पदो हस्तिपदे निमग्नाः”
इत्युक्तेः । [पादेनोपहते ।

पदोपहत त्रि० पादेन उपहतः पादस्य पद इत्यादेशः ।

पद्म त्रि० पद्म्यां गच्छति गम-ङ् इत० । पद्म्यां गन्तरि पदातौ

अमरः । पादशब्देन समासे तु अद्वयपदादेशे पदग इत्येव ।

पद्मोष्ण पु० इत० वा पदादेशः । पादशब्दे । एवं शब्दमिच्छ-
योरपि वा पदादेशे पञ्चशब्दमिच्छशब्दौ पादशब्दादौ च
पक्षे पादलोष पादशब्द पादमिच्छ तत्तदर्थे ।

पद्धति(ती) स्त्री पादेन हन्यते गम्यते हन-गतौ आधारे
क्तिन् पदादेशः वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ च मेदि० ।
इयन्त्यस्य निष्कृष्टार्थबोधके अन्यभेदे हेमच० । ४उपनाम-
भेदे स च न्युद्गस्य वसुधोपादिः । “शूद्राणां नामकरणे
वसुधोपनिवादिरूपपद्धतियुक्तनामत्वम्” उद्गा० रघु० ।

पद्मि न० पादस्य हिमं पदादेशः । पादशीतस्यैव ।

पद्म न० पद-मन् । १कमले २गजसखादिस्थे विन्दुसमुदाये
कमलाकारेण सैन्यादिरभिनिवेशनरूपे श्व्यूहभेदे ३नि-
क्षिभेदे “अर्बुदमजं”मिति पद्मपण्यायाजनास्त्रोक्तायां
५दशावर्गदसंख्यायां इतत्संख्यातेषु ७पुष्करमूले दशोदके
धातौ दशरोरस्ते नाडीचक्रभेदे च मेदि० १०पद्मका-
लोषधौ धरणिः । देहस्थपद्मानि च चक्रत्वेन प्रसिद्धानि
तानि च चक्रशब्दे २८८५० दर्शितानि । कमले पु० न०
अमरे स्थितं तत्वाद्य पुं स्तम्भप्रयुक्तदोषयुक्तमित्याहवा-
रिकाः । ११दाशरथौ १२नागभेदे पु० धरणिः । १३जिन-
चक्रवर्त्तिभेदे पु० हेम० १४रतिवन्धभेदे पु० “हस्ताभ्याश्च
समालिङ्ग्य नारी पद्मासनोपरि । रमेदुगाढं समाजय्य
वन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः” रतिस० ।

पद्मक न० पद्ममिव कायति कै-क । १गजसखादिस्थे पुण्या-
कारे विन्दुसमूहे अमरः । २पद्मकाष्ठे मेदि० ३कुलो-
पधौ राजनि० स्वार्थे क । ४पद्मशब्दार्थे च पद्मकाष्ठ-
शुणाः भावप्र० उक्ता यथा “पद्मकं तुवरं तित्तं शीतलं
वातलं लघु । वीर्यपदाहविस्कोटकुष्ठल्लेपान्निपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमित्रणहृषाप्रणुत्” [दयोऽप्यत्र ।
पद्मकर पु० पद्मं करोऽस्य । पद्महस्ते विष्णो पद्महस्ता-
पद्मकन्द पु० इत० । कमलकन्दे शालूके “शालूकं शीतलं
दृढं पित्तदाहान्तुदु गुरु । दुर्जरं खादुपाकञ्च सन्धा-
निलकफप्रदम् । संप्राहि सधुरं कृत्स्नं भिषगाण्डमपि
तद्गुणम्” भावप्र० ।

पद्मकाद्यष्टत न० “पद्मकाष्टतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः
पक्षे । कल्के काष्ठे च हविषः प्रस्यं कर्दिनिवार-
णम् । तस्याश्चिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम्” चक्र-
दत्तोक्ते पकष्टतभेदे

पद्मकाष्ठ न० पद्ममिव सुगन्धि काष्ठस्य । औषधिभेदे राजनि०

पद्मकिन् पु० पद्मकं विन्दुजालमख्यस्य त्वचि इति । १भूर्ज-
हृत्ते शब्दमा० २हृत्तिनि [२०५८पृ० दशप्रश्नम् ।

पद्मकीट पु० पद्ममिव कीटः । कीटभेदे स्रुतः कीटशब्दे
पद्मकीटन पु० १गण्डात्मजभेदे भा० उ० १०० अ० । इत० । २पद्म-
निवासे न०

पद्मकेशर पु० न० इत० । किञ्जलके राजनि० ।

पद्मगन्ध(न्ति) लि० पद्मखेव गन्धोऽस्य वा इत् समान् । १पद्म-
तुल्यगन्धयुक्ते । इदन्तः । २पद्मकाष्ठे न० भावप्र० ।

पद्मगर्भ पु० पद्मं विष्णुनाभिकमलं गर्भ इव उत्पत्तिस्थान-
मस्य । चतुरानने ब्रह्मणि शब्दर० तस्य तथोत्पत्तिर्यथा
“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासी-
दिदं विश्वं कल्याणोऽन्यत्र किञ्चन । तस्य नाभेः सम-
भवत् पद्मकोशो हिरण्यमयः । तस्मिन्नेव संहाराज !
स्य भूतचतुराननः” भाग० ८।१।१ । पद्मस्य हृदयपुण्डरीकस्य
गर्भेभ्यश्च उपासनास्थानतयाऽस्य । २परमेश्वरे “पद्मनाभो-
ऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत्” विष्णुसं० । इत० ।
३कमलमध्ये च । [भा० आ० ६६ अ० । २लवङ्गे च

पद्मगुणा स्त्री पद्मं गुणयति आसनत्वेन गुण-क । १लक्ष्म्यां
पद्मचारिणी स्त्री पद्ममिव चरति चर-णिनि । उत्तरा-
पद्मप्रसिद्धे स्तनामख्याते स्तनाभेदे अमरः ।

पद्मज पु० पद्मात् विष्णुनाभिकमलात् जायते जन-ड ।
ब्रह्मणि चतुर्मुखे पद्मगर्भशब्दे दृश्यम् । पद्मजाता-
दयोऽप्यत्र ।

पद्मतनु पु० इत० । सृणाले राजनि० ।

पद्मदर्शन लि० पद्मस्यैव दर्शनमस्य । १पद्मस्यैव दर्शने (नोवा)
इति ख्याते २हृत्ते पु० शब्दच० ।

पद्मनाभ पु० पद्मं नाभौ यस्य संज्ञायाम् अच्-म् । १विष्णौ ।
“पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णुसं० भाष्ये तु पद्मस्य
नाभौ स्थित इत्येवं उक्तम् । तत्र अर्थ आद्यच् इति-
भेदः । २उत्तराद्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० । ३नागभेदे
पु० शा० १५७ अ० । [ममा० । विष्णौ द्विरूपकोपः ।

पद्मनाभि पु० संज्ञात्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न अच्
पद्मनाल न० स्त्री इत० । सृणाले [पु० हेन० ।

पद्मनेत्र लि० पद्ममिव नेत्रमस्य । १पद्मस्यैव नेत्रयुक्ते २बुद्धभेदे
पद्मपत्र न० पद्मस्य पत्रमिव । १पुष्करजले अमरः इत० ।

३कमलहृत्ते च पद्मपण्यादयोऽप्यत्र न० ।

पद्मपाणि पु० पद्मं पाणौ यस्य । ब्रह्मणि १चतुर्मुखे २बुद्धे
लिका० । ३कमलहृत्ते लि० ।

पद्मपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यादि
नारदीयपु० उक्तं यथा

प्रथमे सृष्टिखण्डे “पुनस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यादि-
क्रमतो द्विज ! नानास्थानेतिहायाद्यैर्वलोक्तो धर्मवि-
स्तरः । पुष्करस्य च साहास्यं विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् । दानानां कीर्तनं
यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक् । विवाहः शैलजायाश्च
तारकाख्यानकं महत् । साहास्यञ्च गवादीनां कीर्तितं
सर्वपुण्यदम् । कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक्
पृथक् । पद्माणामर्जनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत् सृष्टिखण्डसहितं व्यासेन सुमहात्मना द्रितीये भूजि-
खण्डे “पितृमातादिपुण्यत्वे शिवशर्मकथा पुरः ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् हलस्य च वधस्तथा । प्रयोर्वैष्णव्य
चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् । पित्र्युच्चपणा-
ख्यानं नक्षत्रस्य कथा ततः । ययाति-चरितञ्चैव पुन-
र्तीर्थनिरूपणम् । राज्ञा जैमिनिसंवादो ब्रह्माद्यर्थकथा-
युतः । कथा ह्यथोक्तसुन्दर्यां छण्डदैत्यवधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विच्छण्डवधसंयुतम् । कुङ्कुमस्य
च संवादचतुर्विधेन साहात्मना । सिद्धाख्यानं ततः
प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भूतम् । सुतशौनकसंवादं भूमि-
खण्डमिदं स्मृतम्” । तृतीये स्वर्गखण्डे “ब्रह्माण्डोत्-
पत्तिरुदिता यत्र पितृयज्ञ सौतिना । भूमिलोक-
संस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् । नर्मदेत्यत्तिक्थनं
तत्तीर्थानां कथा पृथक् । कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथाः
पुण्याः प्रकीर्तिताः । कालिन्दीपुण्यकथनं काशी-
साहास्यप्रवर्णनम् । गवायाश्चैव साहास्यं प्रयागस्य
च पुण्यकम् । वणांश्च नानुरोपेन कर्मयोगनिरूपणम् ।
व्यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः । सप्तममथना-
ख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् । अर्जुनपञ्चाङ्ग
साहास्यं स्तोत्रं सर्वापराधहृत् । एतत् स्तनाभिधं
विप्र ! स्वपातकनाशनम्” । चतुर्थे पातालखण्डे
“रामायणे प्रथमं रामराज्याभिप्रेचनम् । अगस्त्या-
द्यामथैव पौलस्त्यान्वयकीर्तनम् । अङ्गुलेद्योप-
देशश्च ह्यवचर्यां ततः परम् । नाना राजवाधाः पुन्या
जगन्नाथानुवर्णनम् । छन्दावनस्य साहास्यं सर्वपाप-
प्रणाशनम् । नित्यकीर्तनानुष्ठानं यत्र ह्यप्युक्तारिणः ।
साधवस्तानसाहास्ये स्तानदामार्जने फलम् । धरा-
वराहसंवादो यमनाशकश्चोः कथा । संवादो राज-

दूतानां लण्णत्तोत्तिनिष्पणम् । शिवशम्भुसमायोगो
दधीच्याख्यानकनतः । भस्माहात्मप्रसक्तं शिवमा-
हात्मप्रसक्तम् । देवरातस्तुत्यानं पुराणञ्च प्रश-
सनम् । गौतमाख्यानकञ्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्यान्तरी रामकथा भारद्वाजात्रमस्तितौ । पाताल-
खण्डमेतच्च शृण्वतां ज्ञानिनां सदा । सर्वपापप्रशमनं
सर्वाभीष्टफलप्रदम् । पञ्चमे उत्तरखण्डे "पर्वताख्यानकं
पूर्वं गौथैः प्रोक्तं शिवेन वै । जालन्तरकथा पश्चात् श्री-
शैब्याद्युक्तकीर्तनम् । सागरख कथा पुण्या ततः परसुदो-
रिता । गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम् ।
व्याख्यादिदानमाहात्म्यं तन्माहाद्वादीव्रतम् । चतु-
र्विंशैकादशीनां माहात्म्यं प्रथमगीतम् । विष्णुधर्म-
समाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् । कार्तिकव्रत-
माहात्म्यं मावस्त्रानफलनतः । जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां
माहात्म्यं पापनाशनम् । साधुमत्याश्च माहात्म्यं
नृसिंहोत्पत्तिवर्णनम् । देवशर्मादिकाख्यानं गीता-
माहात्म्यवर्णने । भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीम-
द्भागवतस्य ह । इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं वज्रतीर्थकथा-
चितम् । मन्तरत्नोभिधानञ्च त्रिपादुभूत्युत्तरवर्णनम् ।
खवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् । रामनाम-
शतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च बाहुव ! परीक्षणञ्च भृगुणा
श्रीविष्णुप्रोक्तमथ च । इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं
सर्वपुण्यदम्" तत्फलश्रुतिः "पञ्चखण्डयुतं पाद्मं
यः शृणोति नरोत्तमः । स लभेद्देव्यां धाम भुक्त्वा
भोगानिहेमस्तान् । एतदे पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पद्म-
संज्ञकम् । पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां खण्डान्य-
स्युतम् । यः प्रदद्यात् सुमतये पुराणज्ञाय मानदः ।
स याति वैष्णवं धाम सर्वदेवनमस्कृतः । पद्मातृक्रमणो-
मेतां यः पठेत् शृणुयात् तथा । सोऽपि पद्मपुराणस्य
लभेत् अवर्णनं फलम्" ।

पद्मपुष्प पुं० पद्ममिव पुष्पमस्य । शक्तिप्रकारकले शक्तिप्र-
पञ्चभेदे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

पद्मप्रभ त्रि० पद्मस्यैव प्रभा यस्य । शकलसदृशप्रभान्विते
रज्ज्वभेदे पुं० स्त्री० । [मनसादेव्यां शब्दच० ।

पद्मप्रिया स्त्री० पद्मं प्रियं यस्याः । जलतृकारुचिपत्रां
पद्मवन्तं पुं० चित्ताब्जहारभेदे अब्जहारशब्दे १६०पृ० इत्यम् ।

पद्मवन्तु पुं० इत० । श्रुत्ये शब्दरत्ना० श्यकंष्टले च श्व-
भरे शब्दच० ।

पद्मभू पुं० पद्मात् विष्णुनाभिकमलात् भवति भू-किप् ।
चतुर्धरे ब्रह्मणि हला० । पद्मगर्भशब्दे दृश्यम् ।

पद्ममुख त्रि० पद्ममिव मुखमस्य । शकलसदृशमुखयुते
स्त्रियां या ङीप् । सा च श्रुतौ लतायां शब्दच० ।

पद्ममुद्रा स्त्री "हस्तौ तु सम्मुखौ कृत्वा तदधः प्रोथिता-
ङ्गुली । तलान्निमित्ताङ्गुली कृत्वा पद्ममुद्रिका"
तन्मसारोक्ते मुद्राभेदे [चतुर्धरे चमरः ।

पद्मयोनि पुं० पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरस्य । ब्रह्मणि
पद्मराग न० पद्मस्यैव रागोऽस्य । रक्तवर्णमणिभेदे तल्लक्ष-
णादि ट० सं० ४० उक्तं यथा

"सौगन्धिककुण्डविन्दस्कटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः ।

सौगन्धिकजा अमराङ्गनाजजम्बुरसद्युतयः । कुण्ड-

विन्दुभवाः श्वेता मन्दद्युतयश्च धातुभिर्विद्धाः । स्कटिक-

भवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च । स्निग्धः प्रभा-

तुलेपी खञ्जोऽर्चिष्णान् गुरुः सुसंस्थानः । ध्वनिः प्रभाऽ-

तिरागा मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् । कलुषा मन्द-

द्युतवो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः । दुर्विद्धा न

मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः । अमरशिखि-

गुहवर्णो दीपशिखासमप्रभो भुजङ्गानाम् । भवति मणिः

किञ्च मूर्धनि योऽनर्घो वै स विज्ञेयः । यत्नं विभक्तिं

मनुजाधिपतिर्न तस्य दोषा भवन्ति विषरोगकृताः

कदाचित् । राज्ञे च नित्यमभिवर्धति तस्य देवः शत्रून्

नाशयति तस्य मण्येः प्रमायात् । षड्विंशतिः सहस्रा-

ण्येऽस्य मण्येः पञ्चप्रमाणस्य । कर्तव्यस्य विंशतिरूप-

दिता पद्मरागस्य । अर्धपञ्चस्य द्वादश कर्षस्यैकस्य षट्

सहस्राणि । यज्ञाटमाषकप्रितं तस्य सहस्रतयं मूल्यम् ।

माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ । परि-

कल्पमन्तरादे मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् । वर्षमूल-

स्यार्धं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशः । अत्यगुणो वज्रदोषो

मूल्यात् प्राप्नोति विंशतिम् । आधूष्यं ब्रह्मवज्रं

अत्यगुणं चाग्न्यादुद्दिग्धभागम् । इति पद्मरागमूल्ये

पूर्वाचार्यैः सहस्रदिम् । युक्तिकल्पतरौ चालविशेषो यथा

"विहले तु भवेद्भक्तं पद्मरागमनुत्तमम् । पीतं काय

पुरोद्भूतं कुण्डविन्दमिति स्मृतम् । अशोकपुष्पव्याव-

मस्य सौगन्धिकं विदुः । तस्मिन्ने ल्यायया नीलं नील-

गन्धिं प्रकीर्तितम् । उत्तमं विहलोद्भूतं निरुद्धं तु-

स्वुरोद्भवम् । मध्यमं मध्यन्ते ज्येष्ठं माणिक्यं ज्येष्ठमे-

दतः तथा "बन्धुगुणायकलेन्द्रनोपजयासनास्य

समवर्णशोभाः । भ्राजिष्णुशो दाडिमधीजवर्णस्तथा परे
किं पुनरुपपन्नः । सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां ला-
ज्वारसस्यापि समानवर्णाः । सान्द्रेऽतिरागे प्रभया
स्वयैव भान्ति स्तलच्छायास्तुटमध्यशोभाः । भानोच भाभा
मनुवेधयोगमासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् । पाद्मानि
सर्वाण्युरुरङ्गयन्ति गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसृताः । कुसु-
म्भीनीलोव्यतिभिन्नरागप्रत्यपरक्ताम्बरतुल्यभासः । तथा
परे ऽरुक्करकण्टकारीपुष्पत्विषो हिङ्गुलकत्वयोऽन्ये । च-
कोरपुंस्कोकिलक्षारसानां नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।
अन्ये पुनर्नातिविपुष्पितानां तुल्यत्विषः कोकनदोदरा-
णाम् । प्रभावकाटिन्यगुरुत्वयोगैः प्रायः समानाः स्फ-
टिकोद्भवानाम् । चानीलरक्तोत्पलचारुभासः सौग-
न्धिकस्या मणयो भवन्ति । यो मन्दराभः कुरुविन्द-
जेपु स एव जातः स्फटिकोद्भवेपु । निरर्चिषोऽनर्च-
लीभवन्ति प्रभावशून्योऽपि न तत्समानाः । ये तु रावण
गङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः । रङ्गरागा पनं रागं
विभ्राणाः सस्फुटाश्चिषः । वर्णावययिनस्तेषामभ्युदये
तथाऽपरे । न जायन्ते तु ते केचित् मूल्यलेशसवाप्तयुः ।
तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुरसंज्ञके । सधर्माणः
प्रजायन्ते स्वल्पमूल्या हि ते श्रुताः । जात्यादि “मा-
णिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् । वज्रज-
लियवैश्याश्च मृदूश्च यथाक्रमम् । रक्तचेतो भवेद्दि-
प्रस्वतिरक्तस्तु जलियः । रक्तपीतो भवेद्द्वैत्यो रक्तनी-
लस्तथाऽन्यजः । पद्मरागो भवेद्दिप्रः कुरुविन्दस्तु वा-
ङ्गजः । सौगन्धिको भवेद्द्वैत्यो मांसखण्डस्तथान्यजः ।
शोणपद्मसमाकारः खट्विराङ्गारसप्रभः । पद्मरागो
दिजः प्रोक्तश्चायाभेदेन सर्वदा । गुञ्जासिन्दूरवन्भूक-
नागरङ्गसमप्रभः । दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु
वाङ्गजः । हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमीपत्पीतलोहितम् ।
जवालाक्षारसप्रायं वैश्वं सौगन्धिकं विदुः । आरक्तः
कान्तिहीनश्च चक्रणश्च विशेषतः । मांसखण्डसमा-
भासो हान्यजः प्रापनाशनः । तदोपादि “माणिक्यस्य स-
माख्याता अष्टौ दोषा स्तनीयरेः । द्विचक्राय च द्विरूपश्च
सम्भेदः कर्करत्नथा । अशोभनं कोकिलश्च जलं धूमाभि-
धश्च वै । गुणायत्तार व्याख्याताम्बुदायाः षोडश की-
र्तिताः । छायास्तु पूर्वोक्ता एव “छाया हितयसम्बन्धाद्
द्विचक्राय वन्मुनाशनम् । द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन
पराभवः । सम्भेदो भिन्नमित्युक्तः शस्त्रज्ञातविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पद्मवन्धुविनाशकत् । दुग्धेनेव समा-
लिप्तं मण्येः पुटकस्यते । अशोभनं सस्रदिष्टं माणिक्यं
वज्रदुःखकत् । मधुविन्दुसमच्छायां कोकिलं परिकीर्त्ति-
तम् । आयुर्विज्ञोर्विशो हन्ति सदोषं तच्च धारयेत् ।
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकत् । धूम् धूमस-
माकारं वैद्युतं भयमावहेत् । तथा “शोभाहितयवन्तो
ये मणयः क्षतिकारकाः । उभयत्र पदं येषां तेन च
स्थात् पराभवः । भिन्नेन युद्धे स्रत्युः स्थात् कर्करं
धननाशकत् । दुग्धेनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ।
दुःखकत् स समाख्यातो न नृपैरक्षणीयकः । मधु-
विन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता । तेषां च
वज्रभेदाः स्युर्न ते धार्या कदाचन । अथ गुणाः “गुरु-
त्वं क्षिग्धता चैव वैमल्यसतिरक्तता । वर्णाधिकं
गुरुत्वञ्च क्षिग्धता समताऽच्छता । अर्चिष्मन्ता महता च
अणीनां गुणसंयुतः । फलम् “ये कर्कराश्चिद्रूपोप-
दिग्धाः प्रभावसिक्ताः परेषां विषर्णाः । न ते प्रशस्ता-
मणयो भवन्ति सप्तानतो जातिगुणैः समस्तैः । दोषोप-
सृष्टं मणिमप्रबोधाद्विभर्त्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।
तं वन्धुदुःखावसवन्धुवित्तनाशादयो दोषगुणाः भ-
जन्ते । सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं प्रमादहतावपि
वर्त्तमानम् । न पद्मरागस्य महागुणस्य भर्त्तरिमापत्
सस्रपेति काचित् । दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते नोपद्रुशस्तं
समभिद्रवन्ति । गुणैः स स्रव्यैः सकलैरुपेतो यः पद्मरागं
प्रयतो विभर्त्ति” । परीक्षा यथा “वाल्मीकिरसंस्पर्शात्
यः शिखं लोहितं वमेत् । रङ्गयेदाश्रयं वापि स
महागुण उच्यते । दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रङ्गयेदयः सम-
न्ततः । वमेच्छिखं लोहितं वा पद्मरागः स उत्तमः ।
अक्षकारे महापोरे यो न्यस्तः सन्महामणिः । प्रका-
शयति स्रव्यांभः स अष्टः पद्मरागकः । पद्मकोषे तु
यन्मलं विकशयति तत्क्षणात् । पद्मरागधरो ह्येष
देवानावपि दुर्लभः । सर्वैरिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्ति-
दायकाः । चत्वारस्तु सयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ।
यो मणिर्दृश्यते दूराच्छलदग्निमसच्छविः । वंशकाजिः
स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः । पद्मसप्तनवविंशतिरागः
क्षिप्त एव सकलः खलु वस्त्रे । वर्जयेद्भवति वा कर्-
जालसत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते । नीलं रसं दुग्धरसं
जलं वा ये रङ्गयन्ति दिशतामाणम् । ते ते यथापूर्वं
मतिप्रशस्ताः सौभाग्यसम्पत्तिविधानदाश्च” । परि-

प्राणम् “गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशरप्रतिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः । क्रोट्कोल
फलकारो द्वादशाष्टाङ्गिगुञ्जकान् । पद्मरागस्तुल्यति
यथापूर्वं महागुणः । बदरोफलतुल्यो यः स्वरदिग्-
वसुमापकः । तथा धात्रीफलत्रिंशद्गतिद्वष्टमा-
पकः । तथान्नफलतुल्यो यो बङ्गिपञ्चैकमापकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिंशत्कोलकः । विन्वीफल-
समाकारो वसुपङ्कदगतो लकः । अतः परं प्रमाणेन
मानेन च न लभ्यते । यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धि-
मवाप्नुयात् । केचिच्चारुतराः सन्ति जातीनां प्रति-
रूपकाः । विजातयः प्रयत्नेन विद्वान्भानपलक्षयेत् ।
कलसपुरोज्ज्वलसिंहलतम्बुरुदेशोत्पन्नमास्तीयाः । श्री-
पर्णिकायाः स्रडगा विजातयः पद्मरागाणाम् । तपोप-
ज्जगात् कलसाभिधानमाताम्भवादापि तम्बुरोत्पत् ।
काष्णप्रतिष्ठा मिहलदेशजातं सक्ताभिधानं नभसः स्वभा-
वात् । श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वा द्विजातिनिष्का-
त्रय एव भेदः” । तथा “स्नेहप्रदेशो मृदुता लघुत्वं
विजातिनिष्कं खलु सर्वजन्यम् । यः श्यामिकां पुष्पति
पद्मरागो यो वा तृपाणाभिर्वर्णमध्यः । स्नेहप्रदेशो
न च यो विभाति यो वा प्रमृष्टः प्रजहति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा न तथाङ्गुलिभ्यां यः कालिकां पार्श्वगतं
विभर्ति । सम्राथ्य चोत्क्षेपपथानुवृत्तिं विभर्ति यः
स्वर्गुणानतीव । तल्यप्रमाणस्य च तल्यजाते यो वा
गुरुत्वेन भवेत् तल्यः । प्राप्यापि रत्नाकरजां स्रजातिं
लक्षेत् गुरुत्वेन गुण्येन विद्वान् । व्यग्रप्रति सन्देहे
शिलायां परिवर्षयेत् । दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् परि-
माणं न सञ्चति । स श्लेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये
विजातयः । स्रजातकसत्तलेन विनिस्त्रेडा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुञ्चान्योन्यकेन चेत् । न शक्यं
लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः । जाल्यस्य सर्वेऽपि
मण्येन जातु विजातयः कान्तिसमानवर्णाः । तथापि
नानाकरणार्थमेव भेदप्रकारः परयोः प्रदिष्टः । गुणोप-
पन्नेन सहावबद्धो मणिस्तु धार्थ्ये विगुण्येन जाल्यः । न
कौस्तुभेनापि सहावबद्धं विद्वान् विजातिं विभ्रयात्
कदाचित् । चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन् समेत्य
भूरीनपहन्वयतात् । तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातयः” । तस्मै मूलम् “बाला-
क्राभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्नागम् । तल कान्ति-

विभागेन द्वायामागं विनिर्दिशेत् । वज्रस्य वत्तण्डुल-
संख्ययोक्तं मूल्यं ससन्नेपितगौरवस्य । तत् पद्मरागस्य
गुणान्वितस्य स्थान्नापकाख्यातनितस्य मूल्यम् । यन्मूल्यं
पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् । तावन्मूल्यं तथा
गुह्ये कुरुविन्दे विधीयते । सगुणे कुरुविन्दे च याव-
न्मूल्यं प्रकीर्तितम् । तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यादै-
सगन्धिके । यावन्मूल्यं समाख्यातं वैयर्थ्यं च सूरिभिः ।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशत् हीयते मृदूजन्मनि । पद्मरागः
पलं यस्तु घत्ते लाचारसप्रभः । कार्पाण्यसहस्राणि
त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः । इन्द्रनीलकण्ठाग्रः कर्णव्य-
धृतो मणिः । द्वाविंशतिसहस्राणां तस्य मूल्यं विनि-
र्दिशेत् । एको नोनूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्पाण्यसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश । बालादित्य
दुतिनिभः कर्पं यस्तु प्रतुल्यते । कार्पाण्यशतानान्तु
मूल्यं सङ्गिः प्रकीर्तितम् । यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्पा-
ञ्जेन तु सन्निभः । कार्पाण्यशतानान्तु विंशतिं मूल्य-
मादिशेत् । चत्वारो मापका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शतपञ्चकम् । द्विमापको
यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः । तस्य मूल्यं विधातव्यं
द्विगतं तत्त्ववेदिभिः । मापकैकमितो यस्तु पद्मरागो
गुणान्वितः । शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ।
अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः । स्वर्ण-
दिगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् । कार्पाण्यः समा-
ख्यातः पुराणद्वयसम्मितः । अन्ये कुसुमपानीयमङ्गि-
षोदकसन्निभाः । कार्पाया इति विख्याताः स्फटिक-
प्रभावाश्च ते । तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मराग-
वदादिशेत् । मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मचलिवैद्यैर्ग्रान्त्यास्तुर्थां ये प्रकीर्तिताः । चतुर्विधे-
र्दृष्टिभिर्धौर्ध्यां सम्पत्तिहेतवे । अतोऽन्यथा धृतः
कुर्याद्भोगशोकमयचयम्” अत्र तस्य लोभत्वमप्युक्तम् ।
पद्मरेखा स्त्री पद्माकारा रेखा शा०त० । हस्तस्थितपद्मा-
काररेखायाम् ।
पद्मलाञ्छन पु० पद्मं विष्णुकमलं वा लाञ्छनमस्य । १त्र-
ह्नाणि २सूत्र्ये ३कुबेरे ४न्दपे च मेदि० ५तारायां
६चक्ष्मणां ७सरस्वत्यां च स्त्री मेदि० ८पद्मरेखायुक्ते ति० ।
पद्मवर्णक ति० पद्मस्यैव वर्णोऽस्य कप् । १कमलतल्यवर्ण-
युक्ते । पद्मं वर्णो वर्णार्थं यस्य कप् । २पृष्करमूले जटा० ।
पद्मवासा स्त्री पद्मं वासोऽस्याः । १पद्मावधयां २चक्ष्मणां

हेमच० पद्मस्य वासः सौरभम् इत० । शकमलसौरभे पु० ।

पद्मवृत्त पु० पद्मवृत्त्यो वृत्तः । पद्मकाष्ठे राजनि० ।

पद्म(वी)वीज न० इत० । कमलवी(वी)जे पद्माक्षे राजनि० ।

“पद्म(वी)वीजं हिमं खादु कषायं तिक्तकं गुरु । वि-
द्विन्वि हृत्पत्रं कृत्वा गभसंस्थापकं परम्” भावप्र० ।

पद्मवी(वी)जाभ न० पद्मवी(वी)जमिवाभाति आ+भा+क ।
(माखना) ख्याते मखाक्षे राजनि० ।

पद्मा स्त्री पद्मनाधारत्वेनास्त्रायाः अच् । शल्यपु० २७-
वक्त्रे शल्यचारिण्यं लतायां च अमरः । ४मनसादेव्यां
पद्मयां ५फलिक्काह्वे च मेदि० इत्यर्हन्माहभेदे हेमच०
७कुसुम्भपुष्पे रत्नमात्रा । वृद्धवराजद्विहितरि दकल्
किदेवपत्न्याच कल्किपु० ।

पद्माकर पु० इत० । जलाशयमात्रे अमरः सपद्मेऽगाधज-
लाशये शतद्योम्ये निष्पद्यते तदर्थं जलाशयोत्सर्गशब्द-
दर्शिते शतहागरूपे जलाधारे च ।

पद्माक्ष न० पद्मक्षालीव पक्ष्मणः । शपद्मवी(वी)जे हारा०
“पद्माक्षैर्निर्मिता माला शतूष्णां नाशिनी मता” तन्त्र-
सारः । पद्ममिवाक्षि यस्य पक्ष्मणः । शपद्मवृत्त्यनेले
वि० स्त्रियां प्रित्वात् ङीप् ।

पद्माट पु० पद्ममिवाटति अट+अच् । चक्रमर्दह्वे (दादमर्दन)
राजनि० । [अमरः इत० । शपद्मानां स्थाने पु० ।

तद्मालया स्त्री पद्ममालयो यस्याः । शल्यपु० २७वक्त्रे च
पद्मावती पु० पद्म+अस्त्रार्थे महत्प्रमत्त वः संज्ञायां दीर्घश्च ।
(पद्मा) शनदीभेदे शमनसादेव्यां शब्दच० शपद्मचारिणी-
लतायां जटाघ० । ४कुमारानुचरमातृभेदे भा०न० ४७अ० ।
५शृगावन्धनमहिषीभेदे हरिवं० । १०१अ० । असंज्ञायां ल
न दीर्घः । पद्मवत् पद्मयुक्ते वि० स्त्रियां ङीप् ।

पद्मावतीप्रिय पु० इत० । शजरत्कारुचनो शकल्किदेवे
शृङ्गालवन्द्ये च वि० ।

पद्मासन “कदमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् ।
वामोरो स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति कृतम्” जाम-
लोक्ते आसनभेदे अस्त्राय प्रकारभेदः तन्त्रसारे योगा-
ङ्गतया उक्तः तच्च द्वादशपृ० दर्शितम् एवमन्यदपि तल्ल-
क्षणं योगाङ्गतया ध्येयं वज्रपद्मासनमहापद्मसनेति
च तस्यैव प्रकारभेदः । देवपूजायै पद्माकारे श्वासनभेदे
पद्मासनं यस्य । शकमलासने वृद्धाणि पु० ।

पद्माक्षा स्त्री पद्मं तद्गन्धमाङ्गयते सज्जते स्वगन्धेन आ+
ङ्ग-क । शपद्मचारिण्यं लतायां राजनि० शल्यपु० न०

पद्मिनी स्त्री पद्मं विद्यतेऽस्याः पुष्करा० इति अभिधानात्
स्त्रीत्वम् । शपद्मयुक्तदेशे शपद्मचारिणि विष्णौ पु० “पद्मी
पद्मनिभेक्षणः” विष्णुसं० तस्य शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वात्
तथात्वम् । शपद्मधारिमात्रे वि० स्त्रियां ङीप् । ४हृत्तिनि
पु० अमरः पद्मानां समूहः इति । शपद्मसमूहे उपद्म-
लतायाश्च अमरः “स्त्रननाचदलोत्पुल्लफलेः सा लतिक्का
पुनः । पद्मिनीत्युच्यते प्राज्ञैर्विस्मयादिश्च सा कृता ।
पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा सरा । पित्त-
कमिश्रोपशान्तिश्चान्तिस्तनापदोपहृत्” राजनि० “भवति
कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अघिरलकुचयुग्मा दीर्घ-
केशी लघाङ्गी । शृङ्गचरणसुशीला गीतनृत्यातुरक्ता सख-
लतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा” रतिमञ्जयुक्तालक्षणयुक्ते
हस्तीभेदे “पद्मिनी शशके लृष्टा” इति च तन्त्रोक्तम् ।
१०सरोवरे ११पद्मे च विद्मः १२शृणाले शब्दमात्रा ।

पद्मिनीकण्टक पु० कमलिन्याः कण्टकाकारे सुष्ठुतोक्ते
क्षुद्ररोगभेदे २२८२ पु० वृ० वृ० ।

पद्मिनीकान्त पु० इत० । शृङ्खल्ये जटाघ० । शयकह्वे च
पद्मिनीवल्लभादयोऽप्यत्र । [मा०शा० २४०अ० उदा० ।

पद्मेशय पु० पद्मे शेते शी-अच् अलुक्स् । विष्णो हेमच० ।
पद्मोत्तर पु० पद्मादुत्तरः उत्कटो वर्णेन । कुसुम्भे राजनि० ।
पद्मोत्तरात्मज पु० जिनचक्रवर्तिभेदे हेमच० । दिव्यां स्त्री
पद्मोद्भव पु० पद्मसङ्गशोऽस्य । कमलयोनौ । वृद्धाणि शमनसा-
पद्य न० पदं चरणमर्हति पद+यत् । कविलते चतुश्चरणा-
त्मके “पदां चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा” इत्युक्ते
शयकभेदे शपदव्यां स्त्री । पद्म्यां जातः यत् । ४शृङ्गे
पु० “पद्म्यां शृङ्गो कजायत” यजु० २॥११ पदं विधायति यत् ।
५शर्करायां स्त्री । पदमखिन् दृश्यते यत् । ५नातिशुष्के
कदम्बे सि०कौ० । इत्युक्तौ विश्वः उपधि स्त्री अमरः ।

पद्म पु० पद्यते गच्छत्यत्र पद-आधारे रक् । पामे उज्ज्वल०
पद्मय पु० पद्म रय इव यस्य । पद्मामिनि भाग० २॥१८॥२
पद्म पु० पद-स्थेय्ये आधारे करणे वा वन् । शमूको २२८
च संक्षिप्तसारः ।

पद्मन् पु० पद-करणे वनिप् । पधि उज्ज्वलद० ।

पद्म स्तुतो आ-आत्म+सक+सेट स्त्रार्थे आय वा तत् आत्म०
पनायते पनायति आर्जधातुके वा आया । अपनायीत्
अपनायिष्ट अपनिष्ट । पनायां-बभूव आस चक्रं मेने
इत्यादि ।

पद्मस पु० पद्मते लूयते सौ हृत्पु उत्तमफलत्वात् वृद्धपु

तत्त्वाद्वा पन-कर्मणि यमच् । (वाटान) उल्लभेदे फलादौ न ।
 'पनसं' शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् । तर्पणं
 हृद्द्वयं स्नादु मांसलं क्षेपणं भृगम् । वल्यं गुक्रप्रदं हृन्नि
 रक्तपित्तघ्नतृचयान् । आमलदेयं विट्कम् वातलं तुवरं
 गुरु । दाहकन्धधुरं वल्यं कफमेदोविमर्दनम् । पनसो-
 ज्ञं तत्रौजानि दृष्याणि मधुराणि च । गुरुणि वज्रवर्चांसि
 ष्टुसूत्राणि संवदेत् । अन्यच्च "मज्जा पनसजो दृष्टो
 वातपित्तकफापहः । विशेषात् पनसं वज्र्यं गुल्मि-
 भिर्मन्दवह्निभिः । अलं पनसपाकाय फलं कदम्बसम्भ-
 वम्" भावप्र० "कण्टाफलं सुमधुरं हृद्द्वयं स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं वातपित्तघ्नं क्षेपणशुक्रवलप्रदम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृद्द्वयं वलप्रदम् । ऊर्ध्वं न
 च चक्षुष्यं दृष्ट्वा वातपित्तघ्नम् । कण्टाफलमपक्रान्तु
 कपायं स्नादु वातलम् । रक्तपित्तहरं स्नादु तत्फलानि-
 स्थेपि तदुगुणम्" राजवल्लभः ।

पनसतालिका स्त्री पनसं स्तुत्यं तालं तत्तुल्यफलं विद्यते
 ऽस्याः टन् । पनसे शब्दमा० पनतालिकेति तत्र
 पाठान्तरं तत्त्वार्थे ।

पनसिका स्त्री पनसः तदाकारोऽस्तप्रस्थाः टन् । सुहृतोक्ते
 लुहृरोगरोगभेदे २३२२ पृ० दृश्यम् ।

पनस्य नामधा० पनं स्तुतिमिच्छति क्यच् सुगागमः । स्तोत्रे-
 ष्व्यायां पर० व्यक० सेट् । पनस्यति अपनस्यीत् ऋ० १५५।२
 उदा० तत्र तद्ध् व्यार्थः । निघण्टो ह पनस्यधातुः
 अच्चेतिकर्मसु पठितः तेन पूजायामपि । [१२८५]

पनस्यु ति० पनस्य नामधातुः च । आत्मनः स्तोत्रे च्छौ षट् ।
 पनिस्यम ति० पन-कर्मणि इत्तु अतिशयेन पनिः तमप् ।
 स्तुत्यतमे साम० १।२।४

पनिष्ठ ति० अतिशयेन पनिता इटन् लणोलोपः । स्तोत्र-
 तमे ऋ० १।५६।२ ईयत्तु । पनीयस् तत्त्वार्थे स्त्रियां ङीप्
 पनिस्यट् ति० सान्द-यङ्लुक् अच् अस्यासे निगागमः ।
 भृगं सान्दमाने व्यथ० ५।३०।१६

पनु स्त्री पन-उ । स्तुतौ ऋ० १।६५।२ [जाते सि० को० ।
 पन्यक् ति० पथि जातः "पथः पन्य च" पा० कन् । पथि-
 पन्न ति० पद-क्त । १च्युते २गलिते च व्यसरः । ३गते
 पद-नन् । ४भीषगमने न० उज्ज्वल० ।

पन्नग पु० पन्नमधोऽस्त्रं यथा तथा गच्छति, पन्नगं न गच्छति
 वा गमन-ड । १सर्पे व्यसरः जातौ ङीष् स्यात् ।
 २पन्नगादे भेदि० ३सोसके न० ।

पन्नगकेशर पु० पन्नग इव केशरोऽस्य । नागकेशरे राजनि०
 तस्य सर्पफणातुल्यकेशरत्वात् तथात्वम् ।

पन्नगारि पु० इत० । गरुडे

पन्नगाशन पु० पन्नगः अशनस्य । गरुडे व्यसरः पन्नगभो-
 जनादयोऽप्यत्र । तस्य तज्ज्ञोक्तृत्वकथा भा० व्या० व्यष्ट-
 ताडरणप० दृश्यम् ।

पन्नहा स्त्री पदि नहा । चर्मपादुकायां हेमच० ।

पन्नही स्त्री पदः नहीव नह-इन्-ङीप् वा इत० । चर्ममय-
 पादुकायां तिका० ।

पन्नागार पु० प्राच्ये गोत्रप्रवर्तकर्मिभेदे तस्यापत्यम् इज् ।
 पाद्मागारि तदपत्ये पुंस्त्री० बहुव्रीहौ इजोलुक् । पन्ना-
 गारा इत्येव ।

पन्निष्क पुंन० पादो निष्कस्य एकदेशिसं वा पदादेशः ।
 निष्कस्य चतुर्थभागे पदादेशाभावे पादनिष्कोऽप्यत्र ।
 पन्य ति० पन-स्तुतौ अन्नप्रादि० यत् । स्तुत्ये ऋ० १।२।३
 पन्यस् ति० पन-अस्तुन् युगागमः । १स्तोत्रि ऋ०
 ६।६।२ उदा० । स्तुत्ये च ६।१८।६ उदा० ।

पपि पु० पा-कि द्वित्वम् । १चन्द्रे २पानकर्त्तरि च ति० ।
 पपी पु० पा-ईक् द्वित्वम् । १चन्द्रे २सृथ्ये च उज्ज्वल० ।
 पपु ति० पा-कु द्वित्वम् । पाचके उज्ज्वल० ।

पपुरि ति० पृ-कि द्वित्वम् । भीषणशीले । ऋ० १।५।४
 पपुक्षेय ति० सम्मर्काहे । ऋ० ५।१२।६ भाष्ये स्थितम् ।
 पप्रि ति० प्रा-पूरणे कि द्वित्वम् । पूरणशीले यजु० १।८ ।
 पफक पु० गोत्रप्रिभेदे ततः तिका० गोत्रे फिज् । पाफ-
 कायनि तज्ज्ञोत्वापत्ये । बहुव्रीहौ निरवकौन सह फिजो-
 लुक् । कफकनिरवका इत्येव

पमरा स्त्री (सहकी) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे राजवल्लभः ।
 पम्पस् दुःखे लक्ष्मीभावे कण्डू० प० व्यक० सेट् । पम्पस्यति
 व्यपम्पस्यीत् ।

पम्मा स्त्री १दक्षिणस्यनदीभेदे भा० व्यतु० १।६ । अथमूकशैल-
 समीपस्थे २सरोभेदे च "एषा पम्मा शिवजला बहुतोया
 तडागिनी" भा० व० २७६ ख० । ततः वरणादि० चात-
 र्थिकस्य लुक् । पम्मानामदूरभयं नगरं पम्मा इत्येव ।

पम्प गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । पम्पति व्यपम्बीत् उपपम् ।
 पय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । पयते व्यपयिष्ट ।

पयःकान्दा स्त्री पयः दुग्धमिव स्नादुत्वात् कन्दोऽस्याः ।
 क्षीरविदायां राजनि० । [भा० व० १२० ख० ।

पयःपयोष्णी स्त्री पयःप्रचुरा पयोष्णी शा० त० । नदीभेदे

पयःफेनी स्त्री पयः दुग्धमिव फेनमस्याः गौरा० स्त्रीप् ।
दुग्धफेन्यां राजनि० ।

पयश्चय पु० इत० जलपूरे जटा० ।

पयस् न० पा-पाने कर्मणि अस्मिन् इकारान्तादेशः । १ दुग्धे
२ जले च मेदि० ३ अस्ते ४ रात्रौ च निघण्टुः ।

पयस्य प्रसूतो (परिमाणविशेषे) कण्डू० अक० सेट् । पयस्यति
अपयस्यीत् ।

पयस्य ति० पयसो दुग्धस्य विकारः तत्र हितं वा यत् ।
१ दुग्धविकारे दध्यादौ अमरः । २ दुग्धहिते ति० श्विङ्गले
पु० शब्दच० । ३ दुग्धिकायां ५ क्षीरकाकोल्यां हस्पर्ण-
क्षीरिकायां च स्त्री मेदि० । ७ अर्कपुष्पिकायां रत्नमाला
द्विदुम्बिनीलुपे राजनि० । ८ अमिच्छायाम् हेमच० ।

पयस्वत् ति० पयस्-अस्त्वर्थे मत्तप् मस्य वः सान्त्वान् न
पदकार्यम् । १ जलविशिष्टे स्त्रियां स्त्रीप् । २ नद्यां स्त्री
व० व० निघण्टुः ।

पयस्वल् ति० पयोऽस्त्वस्य वल्च् सान्त्वान् न पदकार्यम् ।
१ जलयुक्ते । २ ह्नागे पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जाति-
त्वात् स्त्रीप् ।

पयस्विन् ति० पयोऽस्त्वस्य विनि न पदकार्यम् । १ पयोवि-
शिष्टे स्त्रियां स्त्रीप् । २ नद्यां ३ धेन्यां ४ रात्रौ च मेदि० ।
५ काकोल्यां ६ क्षीरकाकोल्यां ७ दुग्धफेन्यां ८ क्षीरवि-
दार्यां ९ अम्यां राजनि० । १० जीयन्त्रां भावप्र० ।

पयाय आत्मनः पय इच्छति क्यङ् नासधातुः आ० अक० सेट्
वा सलोपः । पयायते पयस्यते ।

पयोगल पु० पयो गलति यस्मात् गल-अपादाने क । १ घ-
नोपले (करका) २ द्वीमे च शब्दमा० ।

पयोग्रह पु० पयसो दुग्धस्य ग्रहः ग्रह व्यापारे अच् ।
यत्त्रिये पात्रभेदे । कात्या० श्रौ० १०।२।११ ।

पयोघन पु० पयसा घनो निविडः । वर्षोपले हारा० ।

पयोजन्मन् पु० पयसो जन्म यस्मात् । १ मेघे शब्दमा० ।
२ सप्तके च ।

पयोद् पु० पयो ददाति दा-क । १ जलदे मेघे २ सप्तके च
३ यड्डपप्रलभेदे हरिवं० १० अ० ४ कुमारानुचरमात्रभेदे
स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पयोधर पु० पयो दुग्धं जलं वा धरति धृ-अच् इत० । १ मेघे
२ सत्तने अमरः ३ सप्तके च ४ कुषकारे ५ नारिकेले ६ कण्ठे-
रुके च मेदि० । [ति० उणा० ।

पयोधस् पु० पयो दधाति धा-अच् । १ सप्तके २ जलाधारे

पयोधारा स्त्री इत० । १ जलानां धारायाम् । पयसां धारा
यत् । २ नदीभेदे हरिवं० २२१ अ० ।

पयोधि पु० पयो धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि उप० स० ।
सप्तके राजनि० । [राजनि० ।

पयोधिक न० पयसौ तदुपरि कायति कै-क । सप्तकेने
पयोनिधि पु० पयांसि निधीयन्ते यत् नि+धा-आधारे कि
उप० स० । सप्तके । [सप्तके च ।

पयोमुच् पु० पयोमुञ्चति मुच-किप् । १ जलमुचि मेघे
पयोर् पु० पयोजलं सेवने मुखनिस्स्रवजलं राति रा-क ।
१ खदिरं शब्दार्ण० २ जलदायिनि ति० ।

पयोलता स्त्री पयःप्रधाना वृता । क्षीरविदार्यां राजनि०
पयोवाह पु० पयो जलं वहति वह-अच् उप० स० । मेघे
२ सप्तके च ।

पयोव्रत न० पयः तत्पानमात्रं व्रतम् । १ दुग्धपानमात्रे
व्रतभेदे तस्य तिरातादिषाध्यं मत्स्यपु० उक्तं यथा
“पुण्यां तिष्ठिं समासाद्य युगमन्तरादिषु । पयो-
व्रतस्तिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा” ५२ अ० तद्विधिं
प्रायश्चित्तात्मकं कात्यायनः मनुः ११।१४४ । द्वादशाहसाध्यं च
विष्णु व्रतभेदः भाग० ८।१६ । पयस्त्वानं व्रतमस्य । ३ यज्ञ
दीक्षितव्रतभेदे शत० ब्रा० ८।५।११ ।

पयोष्णिजाता स्त्री । पयोष्णी जाता यस्याः पुत्रो१ । सर-
स्वत्यां नद्यां राजनि० ।

पयोष्णी स्त्री विन्ध्याचलदक्षिणस्थे नदीभेदे “पयोष्णी
सलिलं रच्यं पवितं पापनाशनम् । सर्वानयहरं
सौख्यबलक्रान्तिप्रदं लघु” राजनि० । “एष विन्ध्यो
सहायैवः पयोष्णीयं सप्तद्वया । आश्रमाश्च महर्षीणां
बहुमूलफलान्विताः । एष पन्था विदभ्यामसौ
गच्छति कोसलाम् । अतः परश्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” भा० व० ६।१ अ० ।

पर ति० पृ-भावे अच्, कर्त्तरि अच् वा । १ अन्त्यस्मिन्
भिच्चे २ उत्तरे ३ दूरे ४ क्षीमापरिच्छिन्ने ५ अत्रे च
६ भोषे ७ केवले ब्रह्मणि च न० । “दे ब्रह्मणी वेदितव्ये
परस्मादपरमिति” नृतिः । ८ शत्रौ पु० । अस्व व्यवस्थायां
सर्वनामता द्वि-उ-सोर्जसि च वा परस्मात् परात् । परे
पराः वा । शत्रु परस्तेऽपि व्यवस्थाबोधनात् सर्वनामता ।
९ ब्रह्मण आशुः काले च पु० । “कालसंस्थां समासेन पूर्वा-
न् इयकस्मिताम् । स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपु-
र्यते । निजैर्न तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत्पराख्यं तदर्थं च परार्थमभिधीयते” । “त्रिषि
कल्पयतानि स्युस्तथा षट्पिहोत्तमाः । ब्रह्मणः
कथितं वर्षं पराख्यं तच्च यत्पदम्” कौर्मै ५५० ।
न्यायमते १० व्यापकसामान्ये “सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं
परञ्चापरमेव च” भाषा० ११ तथाजातौ स्त्री “व्यापक-
त्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपराऽपि च” व्ययस्या च
दिग्देशकाद्यैरवधिनियमभेदरूपा । १२ वक्ष्यमाणदैगि-
ककालिकपरत्वरूपगुणाश्रये त्रि० । तस्य दिग्दिहत्वेन
तद्योगे यच्चमी । व्ययमन्मात् पर इत्यादिप्रयोगात् ।
परस्येदम् गङ्गाद्वि कृकच् । परकीय परसम्बन्धिनि त्रि० ।
सर्वनामत्वादस्य वृत्तौ मुं वत् । परस्याः धनं परधनम्
परस्यामित्यर्थे परत्वं इत्यादि । १३ बोधेच्छया चञ्चुरिते
“यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायः तात्पर्यम् ।

परः कृष्ण त्रि० परः कृष्णात् पारस्करा० सुट् । कृष्णात् परे
कान्दोग्यो० १।६।५ उदा० ।

परः पुमस् पु० परः अन्यः पुंश्चः पारस्करा० सुट् । सपुंश्च-
षादन्यस्मिन् पुरुषे “यत् परपुंश्चा वा पत्नी स्यात्”
शत० ब्रा० १।१।१२१

परः शत न० परे शतात् पारस्करा० सुट् । १ शताधिकसं-
ख्यायां २ तत्संख्यातेषु च अमरः ।

परः श्वस् अथ० श्वः परं दिनं नि० पारस्करा० सुट् ।
आगामिपरदिवसात् परस्मिन् दिने अमरः वृषो० । परश्च
इत्यथ । [२ तत्संख्यातेषु च शत० ब्रा० १।०।२।६।८

परः षष्टि स्त्री परः षष्ठेः निपा० सुट् । १ षष्ठेरधिकसंख्यायां
परः सहस्र न० सहस्रात् परे नि० सुट् । १ सहस्राधिकसं-
ख्यायां २ तत्संख्यान्वितेषु च अमरः ।

परः उर्वी स्त्री परः उर्व्याः नि० पारस्करा० सुट् । १ उपसङ्गोदे
“उपस्युं परि एकद्रव्यादिद्वयं व्रतद्विषयोस्तस्मिन् ताः
परः उर्वीरुपसङ्गः केचनातुतिष्ठन्ति” शत० ब्रा० १।८।८
२६ भाष्यम् ।

परः कीय त्रि० परस्येदम् गङ्गादि० कृ “कुक् जनस्य परस्य च”
वाचि० कुक् । १ परसम्बन्धिनि । २ नायिकाभेदे स्त्री
रसमञ्जस्यं तद्देवादिकसङ्गं यथा
“अप्रकटितपरपुरुषाहाराणां परकीयाः । सा च द्विविधा
परोडा कन्यका चेति कन्यायाः पितामहीनत्वात्
परकीयत्वम् । अस्या युग्मा एव सर्वाः चेष्टाः । युग्मा (रक्षिता)
विदग्धा कुचटातुशयानासुदिताप्रभृतीनां परकीयायामे-
वान्तर्भावः । विदग्धा द्विविधा वान्निदग्धा क्रियावि-

दग्धा । अतुशयाना वृत्तस्थानविघटनेन भाविस्थाना-
भावशङ्कया स्नानधित्तमङ्केतस्थाने भर्तुर्गमनाहमानेन
चातुशयाना भवति” । एतदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि ।

परक्रान्तिव्या स्त्री छ० षि० उक्तायां “परमापक्रमव्या तु
वृत्तमव्युत्थेन्दुः” १२६७ योजनात्मिकायां व्यायाम् ।
“क्रान्त्योव्ये” त्रिव्ययाभ्यस्ता परक्रान्तिव्योवृत्ते” छ०
षि० । “त्र्युत्थं चतुर्दशयतं परमक्रान्तिव्येति रङ्गनाथः” ।
परचेत्त्र न० इत० । परकीये चेत्त्रे १ कचत्त्रे २ भूय्यादौ च ।
“अश्रुतेषु परचेत्त्रे नियोगोत्पादितः सुतः” “आद-
दानः परचेत्त्राच्च दण्डं दातुमर्हति” इति च मनुः ।
परगामिन् त्रि० परं वाच्यं गच्छति लिङ्गेन समत्वात् ।
वाच्यलिङ्गे शब्दे “गुणव्यक्रियायोगोपाधिभिः पर-
गामिनः” अमरः ।

परग्रन्थि पु० परेण ग्रन्थिरत्र । अङ्गुलिपरंणि हारा० ।
परचक्र न० परस्य शलोचक्रम् । १ शलोः राङ्गादौ मा० व्या०
१६५० । उ० सं० १५० । २ तत्को दितिभेदे [भिन्नाद्ये च ।
परच्छन्द त्रि० परस्य छन्दो यत् । १ पराधीने इत० । २ परा-
परच्छिद्र न० इत० । परस्य दोषादिच्छिद्रे
परजात त्रि० परेण जातः । औदासीन्येन परैषिते । पर-
पुष्टे अमरः । २ अन्ये नोत्पन्ने कण्डगोचकादौ जन-
उ । परजादयोऽप्यत्र ।

परजित त्रि० परेण जितः । १ परपुष्टे अमरः २ पराजिते त्रि०
परञ्ज न० परञ्जयति लि-वा० उ सृच् च । १ तैलयन्त्रे
२ क्षुरिकाप्रचे च मेदि० ।

परञ्जन पु० परां पश्चिमां दिशं जनयति स्त्रामित्वात् जन-
अच् सर्वनाम्नो वृत्तौ पुं वत् सृच् । वरुणे हेमच० ।

परञ्जय पु० परां पश्चिमां दिशं जयति स्त्रामित्वात् लि-वा०
अच् सृच् पुं यङ्गावः । १ वरुणे त्रिका० २ शत्रुजेतरि त्रि०
परतङ्गण पु० देशभेदे भा० ष० ५१५० ।

परतन्त्र त्रि० परस्य तन्त्रमधीनता यत् । पराधीने अमरः ।
परतर्कु क त्रि० परः शत्रु सङ्गं रिवाय कप् । शत्रुभवयुते
“कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताव्यश्च पुरुषभूपतयः”
उ० सं० ६१५० नरवचनोक्तौ ।

परतस् अथ० पर+विभक्त्यर्थे तसिच् । १ परादिख्याद्यर्थे
२ पराधीने च । ततोभावेत्परतस् पराधीनत्वे परतो-
साहचर्ये दृश्यम् । [तापके च ।

परतापन न० गरुत्वतः १ पुत्रभेदे हरिवं० २०३५० । २ पर-
परतोभावेत् अथ० परत्वात् साहचः । सन्निधिसामर्थ्यो बोध्यः

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वादौ तयोः कस्य स्वतोऽप्याज्ञाता कस्य वा परतोऽप्याज्ञाता तदेतन्मतभेदेन सर्वदर्शनसंयुक्ते दर्शितम्

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्यः समाश्रिताः ।
जैययिकास्तो परतः, सौगताश्रयं स्वतः । प्रथमं परतः
प्राहुः प्रमाणत्वं, वेद्यादिनः । प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः,
परतश्चाप्रमाणताम्” इति । “वाट्टिविवाददर्शनात् कस्मिन्
ह्यारं वेदानां धर्मं स्वतः प्रमाणमिति सिद्धवत्कृत्य स्वीक्रियते ।
किञ्च किमिदं स्वतः प्रमाणम् नाम ? किं स्वत एव
प्रमाणप्रत्यक्षं जन्म ? आहोस्वित् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम् ?
किञ्च स्वाश्रयज्ञानसाम्योजन्यत्वम् ? अताहो ज्ञानसाम्योजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ? किं वा ज्ञानसाम्यो-
मात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ? तत्राद्यः सावद्यः-
कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्सम्भवात्, नापि द्वितीयः गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रमाणम्
प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात् । नापि तृतीयः
प्रमाणप्रत्यक्षोपाधित्वे जातित्वे वा जन्मायोगात्, स्मृति-
स्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधालम्बाभावः प्रमाणप्रत्यक्षोपाधिः
न च तस्योत्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युप-
गमादत्र एव न जातेरपि जनियुज्यते । नापि चतुर्थः
ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा विषयसाम्यप्राप्त्यै सामान्यसाम्यो-
अनुपविशति शिंशपासाम्यप्राप्त्यै ह्यज्ञसाम्यो, अपरथा
तस्याकस्मिकत्वं प्रसज्येत तस्मात् परतस्त्वेन स्वीकृतं
प्रमाणत्वं विज्ञानसाम्योजन्याश्रितमित्यतिव्याप्रापद्येत ।
पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः किं दोषाभावसङ्गतज्ञान-
साम्योजन्यत्वमेव ज्ञानसाम्योमात्रजन्यत्वं, किं दोषा-
भावासङ्गतज्ञानसाम्योजन्यत्वं, नाद्यः दोषाभावसङ्-
गतज्ञानसाम्योजन्यत्वमेव परतः प्रमाणप्रमिति परतः
प्रमाणप्रत्यादिभरणीकरणात् नापि द्वितीयः, दोषा-
भावसङ्गतत्वेन साम्यप्राप्त्यै सङ्गतत्वे सिद्धे अनन्यथा-
सिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणताया
वज्रलेपायमानत्वात् । अभावः कारणमेव न भवतीति चेत्
तदा वक्तव्यम् अभावत्वे कार्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति
तदा पटप्रध्वसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः । अथास्ति कि-
मपराद्धं कारणत्वेनेति येयसुभयतः प्रागा रज्जुः । तदु-
दितसुदयनेन भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य-
वन्मतम्” इति । तथाच प्रयोगः विभक्ता प्रमा ज्ञान-
हेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्
अप्रमावत् प्रमाणम् च परतो ज्ञायते अनभ्यासद्वयायां

सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यप्रत्यक्षम् । तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च
परतस्त्वे प्रमाणसम्भवात् स्वतः सिद्धं प्रमाणमिति चेत्
पूतकुष्माण्डायत इति चेत् तदेतदाकाशसृष्टिजननायते ।
विज्ञानसाम्योजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्र-
मायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसम्भवात् अस्ति चात्मानु-
मानं विभक्ता प्रमा विज्ञानसाम्योजन्यत्वे सति तदति-
रिक्तजन्या न भवति अप्रामात्वानधिकरणत्वात् अतादि-
वत् न चोदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयं
प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञान-
त्वादप्रमावदिति प्रतिपादनपक्षसत्त्वात् ज्ञानसाम्यो-
मात्रादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषा-
भावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च ।
ननु दोषस्याप्रमाहेत्वत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति हेत्वत्वं
दुर्निवारमिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान-
व्यथासिद्धत्वात् । “तस्मादुगुण्यो दोषाणांभाव-
स्तदभावतः । अप्रमाणप्रत्यक्षसत्त्वं तेनोत्पत्तौ नयो-
दितः” इति । तथा प्रमाज्ञप्रतिरपि ज्ञानज्ञापकसाम्यो-
एव जायते । न च संशयानुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं
वक्तुं सत्यं प प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादि-
समवधानात् तदुपपत्तेः । किञ्च तावकमनुमानं स्वतः
प्रमाणं न वा आद्ये अनेकान्तिकता द्वितीये तस्यापि
परतः प्रमाणप्रमेव तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था
स्यात् । यदत्र कुसुमाञ्जनावुदयनेन भट्टिति प्रचुर-
प्रवृत्तेः प्रमाणप्रतिनिध्याभीनत्वाभावसापादयता प्रमाण-
गादि प्रवृत्तिर्हीनतामपेक्षते तत्प्राचुर्ये चेच्छापाचुर्यम्
इच्छा चेदसाधनताज्ञानं तच्चेदजातीयत्वनिष्ठानुभवं
सोऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रमाणप्रत्यक्षस्य न कश्चिदुप-
युज्यत इति तदपि तत्कारणस्य पुरस्तात् कञ्च सुवर्णसुपेक्ष
सर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति । अतः समीहितसाधनज्ञा-
नमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुट-
एव प्रमाणप्रत्यक्षस्योपयोमः । किञ्च कश्चिदपि चेत्ति-
र्विचिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभा-
वसम्भवात् प्रमाणमन्यत्रो निरर्थकः स्यात् । अतिशयस्य
सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रमाणम् दत्तजलाङ्गनिकं भवेत् ।
परत्र अव्यपराश्रित्वात् काले परतत्वं । परकाळे स्वर्गादिकोके ।
परत्वभीकृतिं परतोऽकभीरी धर्मिणे कात्या० स्मृतिः ।
परत्व न० परस्य भावः । वैशेषिकीकृतौ द्रव्याश्रिते गुणभेदे
तच्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तदेतत् कणादस्ततोप-

स्तरवृत्त्योर्निर्णीतं यथा “एकदिककाभ्यामेककालाभ्यां सन्निकटविप्रकटाभ्यां परम्परत्वे” सू० ।

“इदानीमुद्देशकप्रमाणे परत्वापरत्वे परस्परानुबन्धव्यवहारकारणतया शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं संक्षेपार्थश्चैकग्रन्थे नाह परम्परत्वेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यते इति शेषः, यदा परम्परत्वेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यः । एका दिग् यथोक्तावेकदिकौ ताभ्यामेकदिककाभ्यां पिण्डाभ्यामित्यर्थः तल्लक्षणावयवेकदिकौ भवतः न तु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्यते व्यवस्थियेते नेत्यत उक्तं सन्निकटविप्रकटाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्तसंयोगात्मत्वम्, विप्रकर्षस्तदुभयस्त्वं, तद्व्याप्तमित्यर्थः । एतेन समवायिकारणसक्तं, दिक्पिण्डसंयोगस्तसमवायिकारणं, तथा हि पाण्डुस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्त्रिनयोः पिण्डयोरैकमिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपरमिन् संयुक्तसंयोगात्परत्वच्चापेक्ष परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते, असमवायिकारणसक्तम्, सन्निकटविप्रकटाभ्यामिति विषयेण विप्रयिष्यं प्रत्ययसुपलक्षयति तथा चापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वसक्तम्, एकदिगवस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुर्मेक्षाबुद्धिः सत्त्वद्यते इति न सर्वयोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियमाच्च सर्वतोत्पत्तिः कारणशक्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च परस्परान्वयत्वम्, अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परामेक्षायां हि द्वयोरुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेतं च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेणेति । एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्त्तमानः कालोययोरुभयस्य विरपिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः । सन्निकर्षोऽत्यन्तरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वम्, विप्रकर्षश्च वज्रतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेण विप्रयिष्यीं बुद्धिसुपलक्षयति तेन युवस्यविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगश्चासमवायिकारणम्, अत्यन्तरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे वज्रतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम् । एते च परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते, तत्र देशिकपरत्वापरत्वयोः सप्रभा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्यान्वयः स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्, २ द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात्, १ निमित्त-

तसमवायिकारणयोर्नाशात्, ४ समवाय्यसमवायिकारणयोर्नाशात्, ५ निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, ६ निमित्तनाशसमवायिकारणनाशसमवायिकारणनाशेऽऽ) तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात्, तावत्, परत्वोत्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिनाशस्तदिनाशात् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वमूहनीयम् । असमवायिकारणनाशादपि २तद्वयथा यदैवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः, तत्र चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वाच्च तद्वाशकत्वम् । नन्वसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्मनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टादीनां विनाशे वज्र व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकटत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकं न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य कृतिस्तुष्टादेर्विरेणापि दर्शनाच्च तद्वाशकत्वेन । उपलक्षणश्चैतत् अवपेक्षेद्रष्टुश्च तत्तद्देशसंयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तेस्तुल्यत्वात् । समवायिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः तथा हि यदा पिण्डावयवे सत्त्वत्वेन कर्मणाऽवयवान्तरादिभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः परत्वोत्पत्तिः, अग्निमज्जने संयोगनाशाद्द्रव्यनाशः परत्वसामान्यज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्, तथाच यौगपद्याच्चापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद्द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः ४ तद्वयथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षाबुद्धेरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः । क्वचिद्द्रव्यस्य संयोगस्य च नागाभ्यां परत्वनाशः ५ तद्वयथा यदा द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्धेरुत्पादस्तदनन्तरमवयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्त्ययः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्ध्ययः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति । क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः ६ तद्व-

यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानविभागो व्य-
पेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः ।
कचित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः७ तद्वयथा पर-
त्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्मणि युगपत्, तद-
नन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पिण्डवि-
भागोः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोग-
नाशेभ्यो युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य
नाशः । कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
नाशाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे
सन्निकर्षविप्रकर्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः
समवायिकारणनाशात्१ अपेक्षाबुद्धिनाशात्२ द्वाभ्या-
च्चेति३ त्वयः पक्षाः पूर्ववद्ब्रूहनीयाः” ।

परदार पु० व० इतः । परस्त्रियां मनुः २।१७४ “पर-
दाररताश्चैव परद्रव्यहरा च ये । अधो धो नरकं याति
पीडान्ते यमकिङ्करैः” कर्मलोचनम् । परयोऽपिदादयो-
ऽथत्व “ब्राह्मणेः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोऽपि”
मनुः परदारान् गच्छति ठक् । पारदारिक तद्वन्तरि ।

परदेश पु० कर्म० । स्थापितदेशात् भिन्नदेशे वृ० सं० २।१९
परद्वेषिन् त्रि० परैभ्यः द्वेष्टि द्विष-णिनि । परद्रव्यको खले
शब्दमाला ।

परधर्म पु० इतः । स्लोचितवर्णाश्रमादिधर्मभिन्ने धर्मे गीता
२५० मनुः १०।८७। कर्म० । उत्कृष्टधर्मे च
परध्यान कर्म० । ध्यानभेदे “ध्येये मनोनिश्चलतां याति
ध्येयं विचिन्तयत् । यच्चत् ध्यानं परं प्रोक्तं सुनिभि-
ध्यानचिन्तकैः” गरुडपु० ।

परनिपात पु० परत्वं निपातः उच्चाचरणम् । योग्यतया
विप्रह्ववाक्ये पूर्वश्रुतस्यापि शब्दस्य समासे परत्वोच्चारणे
यथा राजदन्तादिषु दन्तानां राजा इति विप्रह्ववाक्ये
पूर्वश्रुतस्यापि दन्तशब्दस्य परत्वोच्चारणम् । एवं पूर्वं
भूत इति वाक्ये भूतपूर्वं इत्यादौ ।

परन्तप त्रि० परान् शत्रून् तापयति “दिषत्परयोक्ताभिः”
पा०खच् “खच्चि ह्रस्वः” पा०ह्रस्वः सृष्ट् । शत्रून् तापके
तामसमनोः २५७भेदे हरिवं० ७५१ ।

परपट्ट न० कर्म० । उत्कृष्टस्थाने “तद्विष्णोः परं पटम्”
छ० वैष्णवीगायत्री । २मोक्षे च इतः । २परस्य स्थाने च

परपाकनिवृत्त पु० परार्थात् पाकाज्जिह्वतः । परोद्देश्यक
पाकाज्जिह्वते पञ्चयज्ञानतुष्टातरि “गृहीत्याग्निं समारोप्य
पञ्चयज्ञाच्च निवेमेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ सुनिभिः परि-

कीर्तितः” मिता० सृष्टिः । तदन्नभोजननिषेधः पतपा-
करतशब्दे दृश्यः ।

परपाकरत त्रि० परस्य पाके रतः । परपाकरचौ “पञ्च
यज्ञान् स्वयं कृत्वा पराङ्मस्यजीवति । सततं प्रातश्चत्वाय
परपाकरतस्तु यः” मिता० सृष्टिः । “परपाकनिवृत्तस्य
परपाकरतस्य च । व्यपचस्य च भुक्त्वा त्रिं द्विषत्यान्दा-
यणं चरेत्” मिता० सृष्टिः ।

परपिण्डाद् परस्य पिण्डमन्त्रमस्ति अद्-अण् उप० सं० ।
परान्नोपजीविनि अमरः ।

परपुरुष पु० कर्म० । उत्कृष्टपुरुषे पुरुषोत्तमे विष्णौ त्रिका०
पुरुषोत्तमशब्दे दृश्यम् स्वभर्तृभिन्ने पुरुषे २उपनायके च ।

परपुष्ट पु० परया काक्या पुष्टः पुष्ट-क्त सर्वनाम्नः पुं वत् ।
१कोकिले । कोकिलया चि द्विन्वस्कोदनादुच्चाया काकनी-
दस्य काकडिन्मपमार्थ्य स्तडिन्वे तत् स्यापिते काक्या
स्तडिन्वमुच्चाऽसौ पुष्यते इति लोकप्रसिद्धिः । परभृताद-
योऽप्यत्र माघे १२।११६। २अन्यपादिते त्रि० । ३वैश्या-
याम् स्त्री भेदि० ।

परपुष्टमहोत्सव पु० परपुष्टानां महोत्सवो यत् । आचो-
नस्य सपुष्पोद्गमद्वारा कोकिलानां महोत्सवजननात्-
यात्वम् ।

परपूर्वा स्त्री पर इतरः पूर्वा यस्याः । “पतिं हित्वा पण्ड-
त् सत्कृतं वा निषेवते । निम्न्यैव सा भवेत्तुल्यो पर-
पूर्वेति चोच्यते” मनुस्मृत्यां पुनर्भूति स्त्रियाम् । तज्ज्ञेदश्च
नारदेन दर्शितः “परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः स्रज्ज प्रोक्ता
यथाक्रमम् । पुनर्भूतिस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी च चतु-
र्विधा” अन्यपूर्वाशब्दे २।१५० विवृतिः ।

परपौरवतन्त्रव पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे मा०अनु० ४५० ।

परप्रतिनमृ पु० प्रतिनम्रुः परः अतन्तरः वा० परनि० ।
हृदप्रपौत्रे हेमच० । [हृदप्रपौत्रे हेमच० ।

परप्रपौत्र पु० प्रपौत्रात् परः अतन्तरः वा० परनिपातः ।

परप्रिय स्त्री इतः । १दासे २दास्यां स्त्री काशीख० १७५० ।

परब्रह्मन् न० कर्म० । निर्गुणे निरुपाधिके श्रद्धाणि तत्प-
तिपादके २उपनिषद्भेदे च ।

परभाग पु० परस्य उत्कृष्टस्य भागः भावः । १गुणोत्कृष्ट-
कर्म० । २पश्चिमभागे च हेमच० । उभयत्र मातुः १०।८६

लोके उदा० । ३सुखस्यदि त्रिका० इतः । ४अन्यस्यां

परभाषा स्त्री कर्म० । संख्यतभिज्ञायां भाषायासपशब्दे द्वारा९
परभुक्त त्रि० इतः । १अन्येन भुक्ते २परभोगयुक्तायां स्त्रियां

स्त्री "परभुक्तां च कालां च यो भुङ्क्ते स नराधमः ।
स पच्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिशकरो" इत्यादिना
तत्स्त्रीगमने दोषाः ब्रह्मै० पु० जन्मख० १८७० उक्ताः ।
परभृत् पु० परं स्वपुत्रबुद्ध्या कोकिलपुत्रं विभक्तिं भृ-किप्
हृतं । १। काके अमरः २। स्त्रेतरमोपकमात्वे लि० ।

परभृत पुंस्त्री० परेण स्वजनकभिन्नेन काकेन भृतः ।
१। कोकिले अमरः स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २। अन्यपुट-
मात्वे लि० । [४पयादर्थे च ।

परम् अव्य० पु-अभि । १। नियोगे २। जेपे ३। जेवले च भेटि० ।
परम लि० परं परत्वं माति-क । १। उत्कृष्टे २। प्रधाने ३। आद्ये
भेदिनिः ४। प्रणये च विश्वः ।

परमक्रान्ति स्त्री कृ० मि० उक्तायां स्वर्गस्य शेषक्रान्तौ ।
परमक्रोधिन् पु० १। विश्वदेवभेदे ना० अयु० ६। अ० १। २। अत्यन्त-
क्रोधान्विते लि० ।

परमपु(पू)रुष पु० कर्म० । १। पुरुषोत्तमे विष्णौ [भेदिनिः ।
परमम् अव्य० पर+ना-डभि । १। अतुष्टायाम् २। स्त्रीकारे च
पारममहत्त्वं लि० परं सर्वोत्कृष्टं महत् । सर्वापेक्षया

उत्कृष्टमहत्त्वगुणयुक्ते आकाशादौ "कालखातदिशां
सर्वं गतत्वं परमं महत्" भाषा० । भावप्रधानः निर्देशः
परममहत्त्वमित्यर्थः । तस्य भावः परममहत्त्व सर्वोत्क-
ष्टमहत्त्वे "परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः"
प्रातःसू० "सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाणुत्वं स्थितिपदं
लभत इति स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थि-
तिपदं चित्तस्य एव तासुभवीं कोटिमनुधावतो योऽ-
स्याप्रतिघातः स परो वशीकारः तद्वशीकारात् परिपूर्णं
योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षते" भा० ।

परमर्षि पु० कर्म० । वेदव्यासादिषु ऋषिषु तन्नामनिरुक्तिः
सत्सूत्रं १२० अ० यथा

"ऋषिर्हि सागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः । एष सन्नि-
चयो यस्मात् ब्राह्मणस्य तनस्त्वृषिः । विदित्समका-
लन्तु बुद्ध्या व्यक्तिसिद्धयस्यम् । ऋषते परमं यस्मात् प-
रमर्षिस्ततः श्रुतः । गत्यर्थादप्यतेर्वातोर्नामानि दत्ति-
कारणम् । यस्मादेव स्वयंभूतज्ञाज्ञा ऋषिता मता ।

परमहंस परमः हंस आत्मा यस्य । सव्यासिभेदे "कुटीचको
बहुदक्तः हंसश्चैव ततीयकः । चतुर्थः परमो हंसो योयः
पश्चात् स उत्तमः" हारीतः । परहंसोऽप्यत्र "परहंस-
स्तिदण्डं च रज्जुं गोवाचनिर्मिताम् । शिखां यज्ञोप-
वीतं च निम्बं कर्म परित्यजेत्" स्कन्दपु० । "सशिखं

वपनं कथ्यात् हंसश्च परहंसकः । पौष्पमास्त्रास्त्रधोषां
वपनं परिकीर्त्तितम्" इराणससूत्रे तद्वर्माः स्थिताः ।
दण्डधारणश्चाविदुष एव विदूषस्तु तन्नास्ति "न दण्ड-
न शिखां नास्त्रादनं न भैक्षं चरति परमहंसः" सहोप-
निषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्डः" इति तत्त्ववाक्यशेषाच्च ।
अन्येऽपि तद्वर्मा मिता० नि० सि० च उक्ता इत्याः ।
कर्म० । २। परमात्मनि शतप्रतिपादके उपनिषद्भेदे ।

परमाणु पु० कर्म० । सर्वापेक्षते परिमाणयुक्ते वैशेषिकमत-
प्रसिद्धे क्षित्यपुतेजोमरुतां सूक्ष्मांशभेदे तस्य च नि-
त्यत्वं तैरङ्गीकृतम् तन्नाशकाभावात् । ततो महाभूता-
रम्भप्रकारस्तु उत्पत्तिशब्दे १। १५ पु० कणादभाष्यव्याय-
कन्दल्योरुक्तो दर्शितः । "दोषयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये
पवमाणवः" इत्युक्तिस्तु सज्जोन्मुखवायुपरमाणुवि-
प्रया उत्पत्तिशब्ददर्शिते कणादभाष्यवाक्ये वायवीयपर-
माणूनां प्रथमं क्रियोत्पत्त्यैव दोषयमानत्वोक्तेः अ-
न्येषां च तत्प्रेरणेनैव ततः परं क्रियोत्पत्तेः सम्भवात् ।
अन्यथा वायवीयपरमाणौ दोषयमानत्वविशेषणसम्भव
इति विवेच्यम् । २। परमाणुवच्छिन्ने कालभेदे "स कालः
परमाणुवै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतो विशेष-
भुग्यस्तु कालः स परमो महान्" भाग० १। १। १५
"सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाणुवस्यां यो भुङ्क्ते
स कालः परमाणुः तस्यैव विशेषं साकल्यं यो भुङ्क्ते
स परमो महान् । अयमर्थः "पृथ्व्येताराचक्रस्य"
इत्यादिना यत् स्वर्गपर्याटनं वक्ष्यति तत्र स्वर्गो या-
वता परमाणुदेशमतिक्रानति तावान् कालः परमाणुः ।
यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रानति
स परमो महान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या युग-
मन्वन्तरादिक्रमेण दिपराज्ञानत्वमिति" श्रीधरस्वामी ।

परमाणुङ्गक पु० परमाणुरङ्गं यस्य । १। ईश्वरे विष्णौ ब्रह्म-
मात्रा । कर्तुः शरीरावश्यकत्वाङ्गीकारे सर्वकर्तु-
रीश्वरस्य परमाणूनां तस्याङ्गत्वेनाङ्गीकारेण सामञ्ज-
स्यमिति न्यायमते स्थितम् ।

परमात्मन् पु० कर्म० । परमेश्वरे "स्वर्गापवर्गयोर्मागं नाम-
नन्ति मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत् परमात्मा निरु-
ध्यते" कुसुमा० । "परमात्मा परं ब्रह्म निर्युथं प्रकृतेः
परः । कारणं कारणानाञ्च श्रीलक्ष्मो भगवान् स्वयम्"
ब्रह्मवै० पु० प्रकृति० २३ अ० गीता १५ अ० । [विष्णौ ।
परमाद्वैत पु० परममद्वैतं यस्य । सर्वभेदरहिते परमात्मनि

परमानन्द पु० परमः सर्वोत्कृष्ट आनन्दः । सकलानन्दोत्कृष्टानन्दात्मके परमात्मनि “परमानन्दमाधवम्” श्रीधरः । “एतस्यैव मातासुपजीवनि” इति श्रुतेः तैत्ति०उ० ब्रह्मानन्दवक्त्रां दधतुवाके “सैवानन्दस्य भीमांसा” इत्युपक्रमे मातृषानन्दादिभ्यः प्रजापत्यानन्दान्तेभ्य ब्रह्मणः शतगुणानन्दत्वोक्तेः तथात्वम् । आनन्दशब्दे ७।८४० तद्वाक्यान्त्युक्तानि । शतयानन्दयुक्ते परमात्मनि इति नैयायिकाः । तत्त्वानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वम् । इदन्तत्त्वबोध्यम् “स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्र अन्ते पठ्यो भेदपठ्योपहृते आनन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वकल्पने च अभावस्य निर्विशेषत्वात् श्रुत्युक्तस्य प्रजापत्यानन्दमेवैव शतगुणत्वस्यासम्भवात् ब्रह्मण आनन्दे प्रजापतिशतगुणत्वोक्तिर्विद्ध्यते ।

परमात्र न० कर्म० । पायसे दुग्धपके ऽच्चे अमरः देवपितृप्रियत्वात् परमत्वमस्य । कृताञ्जयशब्दे २।८१५ तत्पाकप्रकारगुणाद्युक्तं दृश्यम् ।

परमापक्रमण्या स्त्री छ०षि० उक्तायां परमक्रान्तिज्यायां परक्रान्तिशब्दे दृश्यम् ।

परमापूर्व न० कर्म० । कलिकापूर्वजन्ये स्वर्गादिफलसाधने अपूर्वभेदे कलिकापूर्वशब्दे १८०८ पृ० दृश्यम् ।

परमामुद्रा स्त्री त्रिपुरायाः पूजाङ्गे मुद्राभेदे “मध्यमे कुटिले कृत्वा तजेन्युपरिस्थिते । अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके । सर्वा एकत्र संयोज्य अङ्गुष्ठपरिपोडिताः । एषा तु परमामुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता । एतामुद्रा महेष्टानि । त्रिपुराया मयोदिताः । पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथातुक्रमयोगतः” तन्त्रसारः ।

परमायुष पु० परममायुर्यस्य पृथो०वा० अच० । असनदृष्टे शब्दच० ।

परमायुस् न० कर्म० । यस्य यावत्कालं जीवनकालः याज्ञोक्तः तस्य तत्कालपर्यन्तजीवनकाले आयुर्दयशब्दे ७७२ पृ० तदानयनाद्युक्तं दृश्यम् । शब्दमालायां प्राणिभेदे परमजीवनकालभेदाच्च उक्ता यथा

“गतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह । परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह । अवाद्वातिं शब्दानां शुनां द्वादश वल्गराः । पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च । चतुर्विंशतिवर्दानां वृषस्य महिषस्य च । ऋगमुक्तरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विताः” अधिकमायुशब्दे ७८५ पृ० दृश्यम् ।

परमार्थ पु० कर्म० । उत्कृष्टयस्तुनि श्रयार्थं च सायण्युक्त्यवार्तिकं तत्र अर्थस्य अबाधितत्वात् परमत्वम् ।

परमार्हत पु० परम अर्हेन् उपास्यतया अर्ह्यस्य अच० अर्हेन् देवताऽस्य अण् कर्म० वा । जैनराजर्षिभेदे हेमचन्द्रः ।

परमीकरणमुद्रा स्त्री देवताह्वानाङ्गे मुद्राभेदे “अन्योन्यपथिताङ्गुष्ठप्रसारितकराङ्गुली । महासङ्केयमुद्रिता परमीकरणे बुधैः । प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्मणि” तन्त्रसारः । इमाः आवाहय्यादिपरमीकरणाना इत्यर्थः । परमीकरणञ्च अस्या मुद्राया देवदर्शनपथे आमणम् ।

परमृत्यु पु० परमात् मृत्युरस्य । काके त्रिका० तस्य रोगादिना स्ततो मृत्योरभावेन परहेतुकमृत्युत्वात्तथात्वम् ।

परमेश पु० कर्म० । परमेश्वरे

परमेश्वर पु० कर्म० । जगत्सृष्ट्यादिकारके सगुणे त्रिभूर्त्तिके ऽब्रह्मणि २चक्रवर्त्तिनि न्यमे च । शशिवे हवा० ४विष्णौ च ।

परमेश पु० परमे चिदाकाशे सत्यलोके वा तिष्ठति स्वा-क अलुक्कसमा० अस्वास्वेति पत्वम् । चतुर्थे खे ब्रह्मणि । किप् । परमेशा अयत्न यजु० १४।२१ तत्र “स्वास्थिन् स्थूयामिति” पत्वम् ।

परमेशिन् पु० परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मणि सत्यलोके वा तिष्ठति “परमे किञ्च” उपा०इनि अलुक्क० “स्वास्थिन् स्थूयाम्” पत्वम् । चतुर्थे खे ब्रह्मणि अमरः २आजमीढ नृपपुत्रभेदे भा०आ०६४अ० । २जिने पु० हेमच० ४महादेवे भा०व० २७अ० । ५याज्ञवल्क्यमूर्त्तिभेदे “परमेशी च शुक्लस्तु पद्मवक्रसमन्वितः । चित्ताकृतिस्तथा पृष्ठे शुभिरं चातिपुष्कलम्” पुराणसमुच्चये । इश्वरभेदे “मन्त्रदाता शुकः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो शुकः । परात्परो शुकस्त्वं हि परमेशी शुकस्त्वहम्” तन्त्रम् परापरेति पाठान्तरम् । अब्राह्मणां (वामनहठि) स्त्री राजनि० डीप् तस्येदं यत् टिलोमे । पारमेश्व तत्त्वम्भिनि लि० ।

परम्परा स्त्री परम् अतिशयेन पृणाति पिपूर्त्ति वा पृ० पृ०वा अच० । १वेंगे २सन्ततो अविच्छिन्नधारायाम् हेमच० “एवं परम्परामाप्नो योगः प्रोक्तोभयाऽनघ !” गीता श्ववे ४अनुक्रमे च ५मृगभेदे मेदि० प्रपौत्रादौ इत्यन्त्ये ७प्रपौत्रसुते पु० शब्दच० ।

परम्पराक न० परम् अतिशयेन परा अेषा परम्परा तथा धारया आकोहिंसनं यत्र अक-कुटिलगतौ घञ् प्रशक्ता परम्परा हिंसा अनिष्टाजनकत्वात् कन् वा, नृपुंसकत्वं

कोषात् । यज्ञार्थे परगृहने अमरः “या वेदविहिता
हिंसा नियतास्त्रिंशराचरे । अहिंसामेव तां विद्यात्”
इति मनुस्मृत्या अहिंसात्वेन हि प्राशस्त्यम् ।

परम्परीय लि० परम्परया धारया आगतः ख । अविच्छे-
दसन्त्यागते भट्टिः ५ सर्गः । [युगीन तत्र साधौ लि०]

परयुग न० कर्म० उत्तरवर्त्तियुगे तत्र साधुः खञ् । पार-
परकृ पु० पृ-वा० अरु । केशराजे लि० ।

पररूप लि० परस्य रूपमिव रूपमस्य । स्रोत्तरवर्त्तिपरस्येव
रूपवति “एडि पररूपम्” पा० ।

परलोका पु० कर्म० लोकान्तरे स्वर्गादौ । तत्र स्थितादि ठञ्
अनुश्रुतिका० हिपददृष्टिः । पारलौकिक तत्र स्थितादौ लि०

परलोकगम पु० परलोकं लोकान्तरं गमयति गम-णिच्-
अच् । मृत्यो हेमच० ।

परवत् लि० परः नियोजकतयाऽस्यस्य महत्त्वं मस्य वः ।
पराधीने हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

परवश लि० परस्य वश आच्यता यत् । पराधीने हेमच० ।
परवाणि पु० परं वाणयति वण-णिच्-इन् । १ धर्मा-

ध्यत्वे २ वत्सरे मेदि० । शकुमारवाहने मयूरे शब्दमा० ।
परवाद पु० इत० । १ परवापवादे कर्म० । २ उत्तरवादे च ।

परवादिन् पु० कर्म० । प्रत्यर्थिनि उत्तरवादिनि स्त्रियां ङीप् ।
परव्रत पु० परं व्रतमस्य । धृतराष्ट्रे शब्दमाला ।

परश पु० अर्थ+पृषो० । अर्थमणौ यस्य स्रग्धात् इतरस्य
धातोः स्वर्यता तादृशे रत्नभेदे वृक्षवै-जम्बवः ४ अ० ।

परशव्य लि० परशौ हितं यत् । परशुहिने
परशु पु० परं शृणोति शृ-कु ङिञ् । १ परश्वे (टाङ्गी)

अस्त्रभेदे । सृग्-अशुन् पृ आदेशः । परश्वत्स २ अ-
स्त्रमात्रे च । परशुलक्षणाञ्च हेमा० कोशनसनीतिशा-
स्त्रोक्तं कुठारशब्दे २०७४ पृ० दर्शितम् ।

परशुराम पु० परशुधारी रामः शा० त० । जमदग्निजे भग-
वदवतारभेदे येन परशुना लिःसप्रल्लवो भूमिनिःक्षत्रिया
कृता । अश्वोत्पत्त्यादिकं यथा “अथ काले व्यतीते त
जमदग्निर्महातपाः । विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां
स्वयम् । भायार्थे प्रतिजपाह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।
सा तस्मात् सुसुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् । रूप-
एवन् सप्रेषणश्च विश्वं विश्वावसुन्मथा । पश्चात्तस्यां क्षयं
लक्ष्मि भगवान् मधुसूदनः । कार्त्तवीर्यवधायाशु श-
क्राद्यैः सकलैः सुरैः । याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेजः
रामाङ्गयस्तु यः । भारवतरणाशाय जातः परशुना

सह । सहजः परशुलक्ष्म तं जहाति कदाच न ।
अयं निजपितामहाश्चरुभुक्तिविपर्ययात् । ब्राह्मणः
अत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकमेकत् । स वेदानशि-
लान् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च सर्वशः । स्मृतातात् कृत
कृत्योऽभूद्देविद्याविभारदः” कालिकापु० ८५ अ० ।

परशुधर पु० परशुं धरति धृ-अच् । १ मय्ये हलायु० ।
२ परश्वधधारिमात्रे लि० । श्लामदग्न्ये परशुरामे पु० ।

परशुमुद्रा स्त्री मुद्राभेदे “तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गु-
ष्ठसटिका । अधोष्ठस्त्री दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नसटिका ।

परशुमुद्रा कथिता सिद्धिदा लङ्ङुसटिका” तन्त्रधारः ।
परशुवन न० परशुवत्पल्लयुक्तं वनम् शा० त० । नरकभेदे

भा० व० ३२३ अ० ।
परश्व(स्त्र)ध पु० श्वि-ड श्वो वृद्धिः परस्य श्वं धयति, परस्य
स्त्रं काठं धयति वा धै-क । कुठारे अस्त्रभेदे अमरः ।

परश्वस् अय्य० परःश्वस्+पृषो० । आगामिदिनात् परदिने
अमरटीका ।

परस् अय्य० परस्मात् परस्मिन् परो वा पर+पञ्चम्याद्यर्थे
वा अशि । पञ्चम्याद्यर्थेऽतौ परशब्दार्थे यजु० ५।४२

परसंज्ञक पु० परः संज्ञाऽस्य कप् । देहादिभ्यः परस्मिन्
आत्मनि शब्दच० ।

परसवर्ण पु० समानवर्णः सवर्णः ३ त० । परेष उत्तर-
वर्त्तिना वर्णेन समानवर्णं पा० ८।४ भा० ।

परस्तर लि० तरस्तरणीयः परः सातिशयसुवृत्तं तरः पार-
स्तरा० । अतिशयेन तरणीये अ० १०।१५।१२

परस्तात् अय्य० पर+पञ्चम्याद्यर्थे अस्माति । पञ्चम्याद्य-
र्थेऽतौ परशब्दार्थे परस्तात् मामः मामात् मामे वा ।

परस्त्री स्त्री इत० । परकोयायां स्त्रियां तत्र भवादौ अच्
ननागमः अनुश्रुतिका० हिपददृष्टिः । पारस्त्र्ये परस्त्रियां

भवादौ लि० ।

परस्पर लि० “सर्वान्मो ह्ये वाच्ये समासवच्च वृद्धम्”
वार्त्ति० “समासवद्भावे पूर्वपदस्य सुर्वक्तव्यः” वार्त्ति०

सुः । इतरेतरशब्दार्थे अत्र स्त्रीस्त्रीवयोस्तु “स्त्रीपुं-
सकयोरुत्तरपदस्याया विभक्तोरामभावो वृद्धव्यः” वार्त्ति०

आम् परस्परान्नित्येव । भट्टिः २ सर्गे उदा० ।
परस्मैपद न० परस्मै परोक्षे शार्थफलकं पदम् “वैयाकर-

णाख्यायां चतुर्थ्याः” अलुक्कमा० । पाणिनिपरिभा-
षितेषु लकारादेशानामटानां मध्ये प्रथमेषु तिप्तस्फी-

त्यादिषु नवसु । “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” पा०

“आत्मनेपदनिमित्तहीनात् धातोः परस्मैपदं स्यात्”
वि०को० आत्मनेपदनिमित्तं च “कर्त्तृभिर्भाष्ये क्रिया-
फले” इत्युक्ते कर्त्तृगामिक्रियाफलत्वं तच्छून्यत्वेन पर-
गामिक्रियाफलबोधयोग्यत्वाद्वा परस्मैपदत्वसंज्ञेति
बोध्यम् । एवं परस्मैभाषाऽप्यत्र ।

परा कव्य० ४-आ । १। प्रातिबोध्य २। प्राधान्ये ३। धर्मे
४। आभिमुख्ये ५। त्वाने ६। विक्रमे ७। शब्दार्थे ८। गतौ ९। भङ्गे
१०। चनादरे ११। तिरस्कारे १२। प्रत्याहृतौ च मेदि० “परा
वधगतिदर्शनविक्रमाभिमुख्यशब्दार्थधीनबोध्यप्रातिबोध्येषु”
गणरत्नटीकोक्तार्थभेदे क्रमादुदाहृतं यथा पराहृतः
परागतः पराहृतः पराक्रान्तः पराहृतः पराजितः
पराधीनः पराकृतः पराङ्मुखः । १३। चान्याककोट्यां
“परा वागनपायिनी” इत्युक्ते १४। मूलाधारस्य शब्दभेदे
“वा परा ययाऽचरमभिगम्यते” इति श्रुत्युक्तायां १५। प्र-
ज्ञाविद्यायाश्च स्त्री ।

पराक ५० प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे यथाह प्राय०वि०

“यदात्मनोऽप्रमत्तस्य हाट्याहमभोजनम् । पराको नाम
लङ्कोऽयं सर्वपापपानोदनः” मनुः । “जपहोमरतः
कृत्यादुद्वादाहमभोजनम् । पराक एव विख्यातः सर्व-
पापप्रणाशनः” उहस्यति । “पराके पञ्च धेनवः” इत्युक्ते
पराकस्य पञ्चधेनुत्वत्वम् । यथाह अङ्गिराः “हृ-
भिर्वधैः लङ्घ्यारो वृद्धास्तु विशुध्यति । मासि मासि
पराकेण त्रिभिर्वधैर्व्यपोहति” । अत्र प्रहर्षवधैः
साशीतिशतप्राजापत्यानि पूर्ववृत्तानि तथा प्रतिमा-
स्येकैकपराकेण वर्षे द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत्-
पराकाः । ततश्च षट्त्रिंशत्पराकाशेत्युत्तरप्राजापत्यश-
तयोः प्रत्येकं वृद्धवधपापक्षयैककार्यं कर्त्तव्यं तत्त्वत्वम् ।
षट्त्रिंशतश्च पञ्चगुणमशेत्युत्तरशतं भवतीति” प्रा०त० ।

पराके कव्य० परा+अक+वा० डे । दूरे निघण्टुः ।

पराकाश ५० वाचा प्रतिज्ञातस्वार्थस्य कर्मणाऽङ्गतस्य परी-
क्षायाम् शत०वा० १४। ८। ११। भाष्यम् । [राजनि०।
पराकपुष्पी स्त्री पराक् पुष्पं यस्याः ङीप् । अषामागे
पराक्रम ५० परा+क्रम-करणे घञ् न ङङि । वले देह-
सान्ध्यं अमरः ।

पराग ५० परागच्छति परा+गम-ङ् । १। प्रवृत्तिनामे २। उभ-
रजसि साधः ६। १। ३। स्थानीयद्रव्ये कुङ्कुमचूर्णादौ
अमरः । ४। उपरागे ५। चन्द्रे च मेदि० ६। अचन्द्रे गतौ
शब्दः ।

पराङ् न० इत० । १। अन्यस्याङ्गे “पराङ्गवत् करे” पा०
२। चैष्टाङ्गे । [१। शिवे २। चक्रवाङ्मयुक्ते लि० ।

पराङ्गद ५० परमङ्गदमस्य चक्रवाङ्गेन दायति दै-क वा ।
पराङ्गव ५० पराङ्गम् चक्रवाङ्गं जलद्वारा याति याति
वा-क । ससृष्टे त्रिका० ।

पराङ्गुखि ति० पराक् सुखमस्य । १। विषुखे २। क्रियादौ
प्रतीपाचारिणि स्त्रियां ङीप् । ३। निवृत्तकाल्ये “कामशीर्षं
सुखे भाषा गिरस्यङ्कुशमेव च । असौ पराङ्गसुखः
प्रोक्तो मध्ये तु विन्दुलाञ्छितः” तन्त्रसारोक्ते ४। मन्त्रभेदे ५०
पराच् ति० परा-अञ्जति-किप् । १। प्रातिबोध्यगामिनि २। चर्द्ध-
गामिनि च “ये चासृष्टात् पराङ्गो बोकाः” छा०उ० ।

३। प्रत्यक्षगम्ये परस्यात्मादौ ५० । पुंसि सर्वनामस्थाने
पराङ् पराङ्गो इत्यादि स्त्रियां ङीप् । पराङ्गो । परा-
ञ्जति किप् । ४। परगामिनि बाह्यपदार्थबोधके ५। प्रत्यय-
पात्मभिन्ने च “पराञ्चि खानि व्यटणत् खवम्भूः,
तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्वीरः
प्रत्यगात्मानमेव दाहत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” कठोप० ।

“पराञ्चि परागच्छन्तीति स्त्रीपञ्चक्षितानि ओत्तादीनी-
न्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादि-
विषयप्रकाशनाय प्रवर्त्तन्ते । यस्मादेवं स्त्राभाविकानि
तानि व्यटणत्क्षितवान् जननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ
स्वयम्भूत्यर्थः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा
न परतन्त्र इति । तस्मात् पराङ् प्रत्ययपुंभिन्नाना-
त्मभूतान् शब्दादीन् पश्यत्युपलभते नान्तरा-
त्मन् नान्तरात्मानमित्यर्थः । एवं स्वभावेऽपि सति बो-
कस्य कश्चिच्चन्द्राः प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तनमिव धीरो धीमान्
विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा
प्रतीच्येवात्मशब्दो ह्रस्वो बोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्ति
पक्षेऽपि तस्मात्वात्मशब्दो वर्त्तते यज्ञाप्रोति यदादत्ते
यज्ञाति विषयानिह । यज्ञास्य सन्ततो भावस्तस्मादा-
त्मेति कीर्त्यते” इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणाय । तं
प्रत्यगात्मानं स्वभावमेव दाहत्तचक्षुरमृतत्वमित्यर्थः अन्दि-
काचानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते । आहत्तचक्षुः
राहत्तं व्याहत्तं चक्षुः ओत्तादिकमिन्द्रियजातमशेषविषया-
दयस्य च आहत्तचक्षुः स एवं संकृतः प्रत्यगात्मानं प-
श्यति । न हि बाह्यविषयाबोधनपरत्वं प्रत्यगात्मबोध-
नैकस्य सम्भवतीति । किमिच्छन् पुनरित्यं सङ्गता प्र-
प्राप्तेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं

परातीत्युच्यते अमृतत्वमरणधर्मत्वं नित्यस्वभावता-
मिच्छन्नात्मन इत्यर्थः” भा०।

पराचितं लि० परेषांचितः । परपुष्टे अमरः ।

पराची स्त्री परा-अनुच-क्रिप् डीप् । अनुचोमेनानादृत्ताया
मृचि “तिष्ठभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः” ताण्ड्यवा०
२परिवर्त्तिन्यां विष्टुतौ च “सैषा पराची” भा० परा-
चीभिरनादृत्ताभिः ऋग्भिर्गीयते यथा प्रथमे पथ्याये
अनादृत्ताभिर्गीयते तथोत्तरयोरपीति” भा० ।

पराचीनं लि० पराचि भवः ख । १उत्तरकालभवे २परा-
ङ्मुखे अमरः ।

पराचैस् अथ० परा-चि डैचि । दूरे निघण्टुः ऋ० १।२४.६

पराजयं पु० परा+जि-अच् । पराभवे (हारि) अमरः ।

पराजितं लि० परा+जि-कर्मणि क्त । पराभूते कृतपराजये ।

पराङ्गं पु० परतोऽप्युच्यते अनुज-वा० अच् । १तैलयन्त्रफेने
२क्षुरिकाफले च शब्द०। ल्युट् । पराङ्गनमयत्वं न०।

पराण् पु० परा+अन-विच् “अनः” पा०(पदान्तरस्यानितेर्णत्वं
स्यादुपसर्गस्यात् निमित्तात् परच्चेत्)णत्वम् । जीवनयुक्ते
एवं प्राण इत्यादावपि णत्वम् ।

परात्परं पु० परस्मात्परः अलुक्कसं । १शुरुभेदे परमेष्ठिनु-
शब्दे दृश्यम् । २परमेष्ठरे तस्य सर्वेभ्यः परत्वात् तथा-
त्वम् । “इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः
परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्
सा काष्ठा सा परा गतिः” कठवल्ली गीता च “परात्परं
साम्यमुपैति दिव्यम्” श्रुतिः ।

पराप्रियं लि० परेषाद्यते अद-भावे क्रिप् तत् परस्यादने
प्रियम् । (उलु) ह्यभेदे शब्दच० ।

परात्मन् पु० कर्म० । १परमात्मनि इत० । २परस्यात्मनि च ।

परादनं पुंस्त्री० परस्त्वृत्तमदनं अस्य । पारस्यदेशोद्भवेऽन्वे
(आरवीषोडा) त्रिका० ।

परादानं न० परस्मै आदानं सम्यग् दानम् । परोपकाराय
इत्यादिना कृपणादिभ्यः सम्यग्दाने यङ् । १।८।६४ वेद-
दीपे दृश्यम् ।

पराधिं पुंइत० । १अन्यस्याधौ कर्म० २परममानस्यथायाम् ।

पराधीनं लि० पर+हि अधि इति अलौकिकवाक्ये समासे
अध्युत्तरपदात् ख, परस्याधीनो वा । परायते अमरः ।

परा(ण)सा स्त्री पराणित्यनया परा+अन-करणे वा०
अस्य । चिकित्सायां शब्दच० । अन्तमध्यस्तु साधुः ।

परान्तकं पु० परोऽन्तकः । सर्वनाशके महादेवे काशीच०
८अ०। “मृत्युर्यस्योपसेचनम्” इति श्रुतेः तस्य मृत्योर्ना-
शकत्वात् परान्तकत्वम् ।

परान्तकालं पु० परः संसारोत्तरं अन्तकालः । सुकुचूषां
संसारहानौ देहान्तकाले “ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परित्यज्यन्ति सर्वे” सण्ड० १।२।६ संसारिणां ये
मरणकालास्ते अन्तकालास्तानमेव सुकुचूषां संसार-
हानौ देहपरित्यागकालः परान्तकालः” भा० । वस्तुतः
कार्यब्रह्मणः आयुःकालरूपपरमार्थस्थानकालः प-
रान्तकालः “कार्यान्त्ये तदध्यक्षेण सहातः परमा-
नानादिति” शा० सूत्रे तत्काले तेषां अयस्योक्तेः
ब्रह्मलोकेषु इति विशेषणञ्च तत्रैव तेषां मोक्ष इत्येव
युक्तम् ।

परान्तिका स्त्री “अस्य युष्मरचिता परान्तिका” इ०र०उक्ते
गीतिरूपमात्रावृत्तभेदे अपरान्तिकेति तत्र पाठे तत्रार्थे
परान्तं न० इत० । १अन्यस्वामिकमन्त्रपिटकादौ । २परकृत-
शय्यपाकजडव्यमात्रे ३परपक्षाच्चे च ।

प्रतादौ पराक्षस्य त्याज्यत्वं यथा “पराक्षं परवासश्च
नित्यं धर्मरतस्यजेत्” इति स्मृतिः । संयमदिने तस्य त्या-
ज्यत्वं यथा “कांश्च मांसं मस्तरश्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु पराक्षञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्” । पारणदिने
तस्य त्याज्यत्वं यथा “अभ्यङ्गञ्च पराक्षञ्च तैलं निमो-
ल्यनङ्गुनम् । तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च ।
वस्त्रपीडां तथा चारं हादश्यां वर्जयेद्बुधः” एका०त० ।
तङ्गोक्तयौगादेर्विफलत्वं यथा “परपाकेण लुप्तं
द्विजस्य मृहमेधिनः । इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्याच्च
तस्य तङ्गवेत्” । तङ्गुक्ता पुत्रोत्पादने दोषो यथा
“यस्याच्चेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति । यस्याच्च
तस्य ते पुत्रा अच्चाइतः प्रवर्त्तते” ब्राह्मणादिपरस्वा-
मिकाक्षभोजने दोषो यथा “ब्राह्मणाच्चेन दारिद्र्यं च-
तियाच्चेन प्रेक्ष्यताम् । वैश्याच्चेन तु शूद्रत्वं शूद्राच्चे-
नैरकं व्रजेत्” इत्येकादशीत० । पराक्षभोजनेन तीर्थगमने
फलशाल्यत्वं यथा “षोडशंशं स जभते यः पराक्षेन
गच्छति । अर्जं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति”
प्राय०त० । महाशुक्निपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा “अन्य-
श्चाक्षं पराक्षञ्च गन्धं साल्यश्च भैरुनम् । वर्जयेद्बुधः
पाते तु यावत् पुण्यं न वत्सरः” श्रुतित० । तङ्गोक्तुर्मेन-
विद्विहानिर्यथा “जिह्वा दम्बा पराक्षेन करो दम्बौ

प्रतिपक्षात् । 'मनो दग्धं' परस्त्रीभिः कथं सिद्धिवि-
नने' तन्त्रं नङ्गोजने प्रतिप्रसवो यथा "गुर्वज्रं मातु-
लाञ्छं वा श्वराञ्छं तथैव च । पित्रः पुत्रस्य चैवाञ्छं
न पराञ्छमिति स्मृतिः" एकादशीतः ।

पराप त्रि० परागता आपोयतः अचक्षमा० वा अतदैत्वम् ।

परागतजलापादने । पक्षे ईत्वे परेप तत्तार्थे ।

परापर न० परमापिपत्तिं आ+प्र-अच् । १ परपक्षे भावप्र-
२ देवतारूपे गुरुभेदे परात्पर इत्यत्र पाठान्तरम् । पर-
मेष्ठिगुणदे दृश्यम् । परच अपरञ्च द्वन्द्वः । २ परत्वा-
परत्वयुक्ते तस्य भावः त्व परापरत्व तद्भावे न० "परा-
परत्वधीहेतुरेका नित्या दिद्युच्यते" भाषा० ।

परापुर स्त्री परा स्त्रुलाः पुः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न
समान्तः । स्थूलदेहे यजु० २।२०।

पराभव पु० परा+भू-अण् । १ तिरस्कारे २ अभिभवे ३ विनाशे
च भेदि० । आर्षे तु ऋदोरपं बाधित्वा कश्चित् घञ् ।
पराभाव तत्तार्थे भा०भी० ४३७० उदा० ।

पराभिन्न पु० परमाभिन्ने आ+भिन्-अण् उप०स० । परस्य
गृहे भिन्नाया ईश्वरारके वानप्रस्थभेदे "अश्लुक्तदृशनाः
केचित् पराभिन्नास्तथापरे" हरिवं० २६८७० ।

परामर्श पु० परा+मृश-भावे घञ् । १ युक्तौ २ विवेचने
३ न्यायोक्ते अनुमितिकारणे ज्ञानभेदे यथोक्तं "व्याप्तस्य
पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते" भाषा० "व्याप्तस्य पक्ष-
धर्मत्वधीरिति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्या-
वगाहज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति
ज्ञानम् । पक्षो व्याप्यवानिति वा । अनुमितिस्तु पक्षे
व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यम् इत्याकारिका । पक्षो
व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका ।
द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्यनुमिति-
रित्यन्ये । ननु वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वते इति ज्ञानं
विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो
वज्रिव्याप्य इति अरण्यं भवति तत्र ज्ञानद्वयादनुमिति-
दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहज्ञानं सर्वत्र न
कारणं किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मज्ञानत्वेन
कारणत्वम् आवश्यक्त्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने
गौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वज्रि-
व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः । लाघवाच्च व्या-
प्तिप्रकारकपक्षधर्मज्ञानत्वेनैव कारणत्वम् । किञ्च धूम-
वान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छे-

दकीभूतधूमत्वप्रकारकधर्मज्ञानस्य सत्त्वात् । न च
तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मज्ञान-
स्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैतस्य व्याप्तिपक्षे मेवस्य
पक्षधर्मज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषो-
यगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मता-
ज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरुच्यते तदा अनन्तकार्य-
कारणभावः । मन्त्रते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्ष-
धर्मज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीत्यतो नानन्त-
कार्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्ष-
धर्मज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्य-
कारणभावद्वयं वज्रिव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत
इति ज्ञानादनुमितिः स्यादिति । इत्यञ्च यत्र ज्ञान-
द्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम् फलसुखगौरवस्या-
दोषत्वात्" सि०सूक्ता० । परामर्शस्तु अनुमितौ करणं
व्याप्तिज्ञानरूपकरणजन्यत्वात् अनुमितिहेतुत्वाच्च यथोक्तं
"व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्" भाषा०
"अनुमायाम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् परामर्शो
व्यापारः । तथा हि येन पुरुषेण महानृणादौ धूमे
वज्रेव्याप्तिगृहीता पश्चात् स एव पुरुषः कश्चित् पर्व-
तादौ अविच्छिन्नधूमं धूमलेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वज्रिव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिअरण्यं भवति । तस्माच्च
वज्रिव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतोऽयं वज्रिमानिति ज्ञानं
जायते । तदेवानुमितिः" सि०सूक्ता० । तत्र विवेचनं
च युक्ता श्रुतायावधारणम् "नोपदेशत्रयणेपि कत-
कृत्यता परामर्शादते विरोचनवत्" सां०सू० "परामर्शो
गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः" भा० ।

परामृत न० परममृतं यस्मात् । मेघादिवर्षणे त्रिका० ।

परामृष्ट त्रि० परा+मृश-क्त । १ संवत्से "क्षेत्रकर्मविपाका-
शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात०सू० । २ कृतपरा-
पर्गे यस्य वाक्यस्य तात्पर्यावधारणं कृतम् तस्मिन्
वाक्ये । साध्यव्याप्यतया हेतुमत्त्वेन ज्ञाते ३ पक्षे च ।

परायण न० परमयनं णत्वम् । १ अत्यन्तासक्तौ २ उत्तमाश्रये
च इव० । ३ अत्यन्तासक्तौ यथा धर्मपरायणः धर्मे अत्यन्ता-
सक्तः । ४ तत्परे ५ अक्षीष्टे च त्रि० भेदि० । परमसृष्ट-
कष्टं पुनरावृत्तिरहितं स्थानमस्य । इविष्णौ पु० "निष्ठा
शान्तिः परायणः" विष्णुसं० ।

परायति स्त्री परा+अय-गतौ वा० अति । प्रत्यग्गन्तरि

क०६।७।७भाष्ये दृश्यम् । आ+यम-क्तिन परमायतिः
आयत्तता अतः । २पराधीने लि० कर्म० । ३उत्कृ-
ष्टायामायतौ उत्तरवाचे स्त्री । बह्व० ४तद्युते लि० ।

परायत्तं लि० । पराधीने हेमच० ।

परारि अय्य० पूर्वतरे वधे पूर्वतर-चरि नि० परादेशः ।

१पूर्वतरयत्सरे गतद्वितीयवत्सरे । अय्य च सप्तम्यर्थमात्र-
द्वित्वम् । ततः भवार्थे त्र । परारि तत्र भवे लि० ।

परोऽरिः । २अत्यन्तगतौ पु० [हारा०]

पराह पु० परार्हति परा+ह-उष् । कारवेष्टुहते (उष्वा)

पराहृक् पु० परा+ह-उक् । प्रसारे लि० ।

परार्थं लि० परार्थे इदम् “अर्थेन सह नित्यसमासोविशेषप्र-
तिष्ठा च” वार्ति० । अर्थेन सह नित्यं चतुर्थीतः ।
१परनिमित्तके । परः अर्थो उद्देश्यो यस्य वा तत्कार्यं
इतः । २परप्रयोजनादौ पु० ।

पराई न० कृष्ण-अश् कर्म० । १चरमसंख्यायां “पारे पराई”
गणितं यदि स्यात्” नैषधम् । “लक्षधियान्यं मध्यं
पराईमिति दशगुणोत्तराः संख्याः” लीला० तस्य सर्व-
शेषतया उक्तेस्तथात्वम् । परस्य ब्रह्मणः आयुषोर्द्धं
विपद्दे । ब्राह्मण आयुषो रद्वितीयाई ।

पराई लि० पराई चरमसंख्यासुपचारात् श्रेष्ठत्वमर्थेति
यत् । श्रेष्ठे “पराईवर्णाक्षरपेति” रघुः ।

परावत् अय्य० परा+अव-वा० अति । १दूरदेशे निषण्टुः
२प्रकटते च क०१।१५।१। “पराः परावतोऽयमस्ति”
का०उ० भाष्ये तथा व्याख्यानात् ।

परावत न० परा+अव-वा० अतश्च । पक्षपक्षे राजनि० ।

परावरा स्त्री परं चावरश्च विषयत्वेनास्त्वस्या अच् ।
१विद्याभेदे “भारदाजोऽङ्गिरसे परावराम्” सुण्ड०
“परावराम् परस्मात् परस्माद्वरेण प्राप्तेति परावराम्
परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्रा-
प्तेत्त्वत्पङ्क्तः” भा० । परस्मादववरः । २श्रेष्ठतमे लि० ।

परावर्त्तं पु० परा+वृत्त-घञ् । १परीवर्त्ते २विनिमये हेमच०
३प्रत्यावृत्तौ च ।

परावसु पु० परागतं यज्ञाख्यं वसु धनं यस्मात् मा०व० । अ-
सुराणां होहभेदे “निरस्तः परावसरिति परावसुर्ह वै
नामासुराणां होता स तमेवैतद्वोहसदनाङ्गिरसिति”
शत०त्रा० १।५।१।२१। २रैभ्यस्तनिष्ठभेदे भा०व०१।२५५० ।
३शब्दवर्धभेदे भाग० ८।१।२४

परावह पु० परावहति परा+वह-अच् । सप्तवायुमध्ये

परिवहवायोर्द्विस्थे वायुभेदे अनिष्टशब्दे १६४ पु०

आवहशब्दे ८२६ पु० च दृश्यम् । [मात्रे लि०]

पराविह पु० परा+व्यध-क्त । १कुबेरे शब्दमा० २प्रत्याविह-

परावृत्तं पु० परावृत्तं तपसा पापं वर्जयति परा+वृत्तौ
वर्जने क्तिप् । कृषिभेदे क०१।१।२।८

परावृत्ति स्त्री परा+आ+वृत्त-क्तिन् । १प्रत्यावृत्तौ येन पथा-
गतिस्तत्पथेन पुनरावृत्तौ हरिवं० ५६५० । २परिवर्त्ते
च परिवर्त्तिनृशब्दे दृश्यम् ।

परावेदी स्त्री परावृत्तवर्माविन्दति विद-वाभे अय्य० उष०
स० । दृष्टव्याम् शब्दकल्पद्रु० ।

पराशर पु० परान् आ+शृणाति आ+शृ-ह्रिंसायां अच् ।

१नागभेदे भा०आ० ५७५० । २इन्द्रे यातूनां पराशर-

स्यात् तथात्वं “इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः” क०

७।१०।२१ इति श्रुतेः । “पराशरः पराशीर्षस्य स्ववि-

रस्य वशिष्ठस्य (कुले) जज्ञे” निरुक्तोक्तेः पराशीर्षस्य

स्वविरवशिष्ठस्य कुले जातत्वात् वशिष्ठपुत्रशक्तिपुत्रे

अदृश्यन्तीगर्भजाते १कृषिभेदे तज्जन्मकथा भा०आ०

१७८५० । तज्जन्मनिरुक्तौ तत्वाध्याये “पराशुः स

यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः । गर्भस्थेन ततो

लोकं पराशर इति श्रुतिः” “पराशोराशसन

मवस्थानं येन स पराशरः । आङ्गुल्यांश्चासतेः हरन्

नीलकण्ठः” प्रथो० सुतोपः । तात्त्व्यमध्यत्वं वाग्यं स च

लक्षणद्वैपायनस्य पिता द्वैपायनशब्दे दृश्यम् । तेन च

कलिकर्त्तव्यधर्मसंहितां चक्रौ सा च हादशाध्यायात्मिका

तत्र १५० युगभेदे धर्मभेदसंहिताभेदादिकथनम् । २अ-

कलौ गृहस्थधर्मः । ३अ०अशौचम् आत्महरणादि-

दोषाः । ४अ० प्रायश्चित्तविशेषान्येष्टिकर्त्तव्यतोक्तिः ।

५अ० प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तादि । ७अ० द्रव्यगुणप्रादि ।

८अ० गोवधादिप्रायश्चित्तम् । ९अ० गोवधापवादादि ।

१०अ० अगम्यागमनादि प्रायश्चित्तम् । ११अ० अमेध्या-

दिभक्षणप्रायश्चित्तम् । १२अ० प्रायश्चित्ताङ्गज्ञानभेदादि ।

पराशरेण प्रोक्तम् अय्य० । पराशर पराशरप्रोक्तो लि०

चक्रदत्तप्रदर्शिते दृष्टभेदे न० “यद्यी वला गुह्यव्य-

पञ्चमूली तुलां पचेत् । ग्रहोऽपानद्विभागस्य तत्र

पात्रे पचेद् दृष्टम् । घातौविदारीचुरसे त्रिपात्रे

पयसोर्भवे । सुपिष्टैर्जीवगीयैश्च पराशरमिदं दृष्टम् ।

स शैल्यं राजयज्ज्ञाणसुखं लयति शीलितम् । स्त्रियां

ङीप् । “कलौ पराशरी श्रुतिः” पराशरः ।

व(पा)राशरिन् व० व० पराशरस्यापत्यम् गगौ० यत् पारा-
शर्येण व्यासेन प्रोक्तं भिलुच्छ्रत् शरीरकच्छ्रत्सधीयते
“पाराशर्यशिलाचिन्त्यां भिलु नटस्त्रयोः” पा० वल्लवे
चिन्तेनां लोपः । भिलुच्छ्रत्वाभ्येदम् पृषो० छल्लः इति
भरतः तन्मूलम् मृग्यम् । तथाऽमरे एकवचनत्वोक्ति-
निर्मुखा वल्लवे एव तद्विधानात् ।

पराश्रय लि० पर आश्रयो यस्य । १ अन्त्याश्रिते दृष्टोपरि-
जातायां लतायां श्वन्दायां स्त्री शब्दच० । [अमरः ।

परासन लि० परा-अस-च्चे भावे ल्युट् । मारणे वधे

परासु लि० परागता असतोऽस्य । ऋते गतप्राये अमरः ।

परास्तन्दिन् लि० परमास्तन्दिति आ+स्तन्दि-णिनि ।

चौरभेदे (डाकाइत) अमरः ।

पराह पु० परस्तरवर्ति अहः टच्समा० । “अज्ञान्ताः
पुंवि” पा० पुंस्त्वम् । परस्मिन् दिने ।

पराह पु० परः परभागोऽहः एकदेशस्य० टच् अज्ञादेशः
अत्वञ्च । दिनस्य परभागे अपराह्णे ।

परि अव्य० प-इन् । १ समन्ततोभावे ० व्याप्ति ३ दोषकथने

४ मध्ये ५ आच्छेपे ६ पूजने ७ वर्जने ८ मर्यादायाम् ९ आ-
च्छादने मण्डपलटी० । तत्र च क्रमेणोदाहृतं यथा “१ परि-
कृषति २ परिणतः ३ परिवादः ४ परिष्करोति । ५ परि-

व्रजते ६ परिचरति ७ परि तिगतांस् ८ परिच्छिद्यते वासः
९ परिदेवनम्” १० व्याधौ ११ शेषे च भेदि० । १२ उपरमे

१३ शोके हेमच० । १४ सन्तोषभाषणे शब्दरत्ना० अथ उप-
सर्गत्वमर्थभेदे कर्मप्रवचनीयत्वञ्च पा० उक्तं यथा “लक्षणे-

त्यम्भूताख्यानभागवोप्राप्त प्रतिपर्यन्तः” पा० “एव-
र्धेन विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः ।

अक्षणे दृष्टमिति पर्यन्त वा विद्योतते विद्युत् । इत्य-
म्भूताख्याने भक्तो विष्णुमिति पर्यन्त वा । भागे लक्ष्यो-

र्हिरिति पर्यन्त वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्
दृक् दृक् प्रति पर्यन्त वा सिञ्चति । अलोपसर्गत्वा

भावाच्च प्रत्यम् । एषु किम् परिषिञ्चति” सि० कौ० “अधि-
परी अनर्थकौ” पा० “उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्याग-

च्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञावाधाद् गतिर्गता-
विति निघातो न” सि० कौ० । “अपपरी वर्जने” पा० एतौ

वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः “पञ्चम्याङ्परिभिः” पा०
एतैः कर्मप्रवचनीयैर्यौगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि

हरेः संसारः । परिरत्न वर्जने लक्षणादौ तु द्वितीया
हरिस्परि । उपरमे परिश्रान्तः शोके परिदेवनम् ।

“अक्षयचाकासंख्याः परिणा” पा० द्यूते व्यवहारे
पराजये च अक्षादीनां परिणा समासः । न पूर्वनिपातः
द्यूते अक्षं विपरीतं दृष्टम् अक्षपरि । एवं शलाकापरि
एकपरि इत्यादि । सन्तोषे परितोषः । “परेषु चाङ्गयोः”
पा० रस्य वा लः । परिचः पलिचः पत्यङ्कः पर्यङ्कः ।

परिंश पु० लेखे क० १।१८७।८ भाष्यम् ।

परिकथा स्त्री परितः कथा । कथाभेदे “अथ वाङ्मयभेदाः
स्युश्चम्भूः खण्डकथा कथा । आख्यायिका परिकथा
कलापकविशेषकौ” त्रिका० ।

परिकम्प पु० परिकम्पते अनेन परि+कम्प-करणे घञ् ।
१ भवे । भावे घञ् । २ परितः कम्पे च

परिकर पु० परि+कृ-अप् । १ पर्यङ्के २ परिवारे ३ समारम्भे
च अमरः ४ समूहे ५ प्रगाढगात्रवत्त्वे हेमच० ६ विवेके
भेदि० ७ सहकारिणि च विश्वः ।

परिकर्तृ पु० अनूद्यते कनिष्ठस्य विवाहसंस्कारक कर्त्तृ
याजके परिवेत्तृ गवदे दृश्यम् ।

परिकर्मन् न० परि+कृ-मनिन् । १ कुङ्कुमाटिनाऽङ्गादेः
२ संस्कारे अङ्गानां गुणभावादौ च । योगवियोगगुणभाग
वर्गवर्गमूलजनघनमूलात्मकं परिकर्माटकं तथाविधं
भिन्नपरिकर्माटकं च लीला० उक्तं दृश्यम् । योगशास्त्र-
प्रसिद्धे चिच्छा प्रसादनोपाये श्मैत्र्यादौ उपेक्षाशब्दे
दृश्यम् परितः कर्माऽस्य । ३ परिचारके त्रि० रत्नमा०
परिकर्म कार्यतयाऽस्यस्य प्रीक्षा० इति । परिकर्मिन्
परिकर्माकारके आश्व० श्रौ० २।४

परिकर्म पु० परि+कृ-भावे घञ् । समाकर्षणे कर्मस्य वर्ज-
नम् अव्ययी० । कर्मवर्जने अव्य० निरुदका० तस्यान्नोदात्तता

परिकलित न० परि+कृ-भावे क्त । आकलने तत्कृतमनेन
पटादि० इति परिकलितिन् तस्य कर्त्तरि । स्त्रियां
ल्यप् ।

परिकाङ्क्षित पु० परित्यक्तं काङ्क्षितं रुक्चन्दनाद्य-
भिजायो येन प्रा० व० । तपस्विनि शब्दच० । [हेमच० ।

परिकूट न० परिभूषितं कूटम् शा० त० । पुरद्वारकूटके हस्तिनस्य
परिकूल न० परितः कूलम् । समयत्नस्थितकूले निरुद० अस्या-
न्नोदात्तता । [तत्ताऽस्य । परिहृक्तेऽपि तथास्तरः ।

परिकेश अव्य० केशस्योपरि । केशोपरिभागे निरुदः अन्नोदा-
परिक्रम पु० परि+क्रम-भावे घञ् न दृष्टिः । १ समनात्

अमये २ प्रदक्षिणीकरणे ३ स्त्रीद्वार्थं पञ्चग्रां गमने च ।

तत्र मृधिव्याः परिक्रमे कलादिकसत्तां वराहपु० “अणु-

मद्दे ! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिग्म् । परिक्रम्य
यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभम् । भूयाः परिक्रमे सम्यक्
प्रमाणं योजनानि च । पटिकोटिसहस्राणि पटिको-
टीयतानि च । तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च
नमस्तुते । गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ।
ब्रह्मणा लोभशेनेव नारदेन ध्रुवेण च । जाम्बवता सुप-
त्नेण रावणेन हनूमता । एतैरनेकधा देवैः ससागरवना
मही । क्रमिता याजिना चैव बाह्यमण्डलरेखया ।
अन्तरे भ्रमणेनैव सुपीवेण महात्मना । तथा च पूर्व-
देवैः पञ्चभिः पाण्डुनन्दनैः । योगसिद्धैश्चा कौचि-
न्मार्कण्डेयसुखैरपि । क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वं
नापरे जनाः । अत्यसत्त्वलोपेतैः प्राणिभिश्चात्यु-
द्धिभिः । मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ।
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणादुत्पत्तं फलं भवेत् । प्राप्यते
चाधिकं तस्मान् मथुरायाः परिक्रमे । मथुरां समस्त
प्राय यस्तु कृत्यात् प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन
सप्तद्वीपा वसुधरा । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभी-
पृक्षुभिः । कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा ।
ल्युट् । परिक्रमणं तत्रार्थं न० ।

परिक्रमसह पुंस्त्री परिक्रमं सहते सह-अच् । ज्ञाने त्रि०
स्त्रियां जातिव्यात् ङीप् ।

परिक्रय पु० परि+क्री-अच् । विनिमये तुल्यरूपदानेन
क्रयणे “कोषान् रत्नाङ्गकोषेण सर्वकोषेण वा पुन । शेष
प्रकृतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः” कामन्द० । नियतकालं
भृत्या शस्त्रीकरणे सि०कौ० तत्रार्थं करणस्य वा सम्प्र-
दानता यतेन शताय वा परिक्रीतः । ल्युट् । परिक्र-
यण तत्रार्थं न० “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” पा०

परिक्रिया स्त्री परितः क्रिया । परिष्ठादिना वेष्टने कर्मरः
२ एकाहयागभेदे “वदस्रक्रिया अतुक्रिया परिक्रिया वा
स्वर्गकामः” व्या० श्रौ० १।५।१२ परिक्रियायैकाह
भवति एषामन्यतमेन स्वर्गकामो यजेतेति” नारा० ।

परिक्रणन पु० परि+क्रण-कर्त्तरि ल्युट् । मेघे निरु० ६।१

परिचिष पु० परि+चि-भावे अच् । नाथे मनुः १।५।६

परिचाण न० परि+चै-भावे ल्युट् । परीक्षायां “यानि
परिचाणान्यासंको कणाः पश्योऽभवन्” ऐत० ब्रा० १।२४

परिचित् पु० परिचीये चयति वर्धते चि-क्लिप् । श्वभिभ-
न्युपले नृपभेदे तन्नामनिर्दिष्टः भा० शौ० १।६५ “विराट्स्य
हृतां पूर्वं क्षुपां गाण्डोवधन्वः । उपश्रवगतं दृष्टा

सत्यवाक् ब्राह्मणोऽब्रवीत् । परिचीयेषु कर्षु पुत्रस्तव
भविष्यति । एतदस्य परिचित्तं गर्भस्थस्य भविष्यति ।
तस्य तद्वधचनं साधोः सत्यमेतद् भविष्यति । परिचिदु
भविता क्षोषां पुनर्वंशकरः सुतः” । क्षिपि उपसर्गदीर्घे
परीक्षित् व्ययत् । कर्त्तरि क्त परिचितोऽप्यत्र पठ्ठर० ।
२ कुबेरपुत्रभेदे पु० हरिवं० २२५० “दाहक्षौ तव वंश्ये-
ऽस्मिन् दावेव च परिचितौ” तत्रैवाध्याये । २ अविचितः
पुत्रे नृपभेदे च “अविचितः परिचितुः श्वलाश्च
वीर्यवान्” भा० व्या० १४४० ।

परिचिप पु० परितः क्षिप्यते विषयवासनया जीवात्मा येन
परि+क्षिप-करणे घञ् । इन्द्रिये “एकादशपरिचिपं
मनोव्याकरणात्मकम्” भा० व्या० १६५० भावे घञ् ।
२ परित्याजने च ।

परिचिपक त्रि० परि+क्षिप-ताच्चीत्ये ङुञ् । परित्यज्यनशीले
परिचिपिन् त्रि० परि+क्षिप-ताच्चीले घिठ्ण् । परितः क्षे-
पणशीले स्त्रियां ङीप् ।

परिखा स्त्री परितः खन्यते खन-ङ । पुरादौ रिपुप्रभृतीनां
दुष्प्रवेशतासिद्धये गत्तंरूपायां जलाधारस्थाने वेष्टना-
कारभूमौ अमरः । परिखामानञ् ब्रह्मै० पु० जन्मख०
२०२५० उक्तं यथा “प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं
प्रशस्तकम् । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरदग्धहस्त-
कम् । सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखादारभीर्षितम् ।
शत्रोरगम्यं मितस्य गम्यमेव सुखेन च” । ततः भवाद्यर्थे
पलाद्या० अण् । परिख तद्भावादौ त्रि० तत्र गणे
परिखात इति पाठान्तरे पारिखात इत्यपि तत्रार्थे
परिखात न० परितः खातम् । परिखायाम् । परिखन
कर्मणि त्रि० ।

परिगणन न० परि+गण-भावे ल्युट् । सर्वतोभावेन ग-
णने २ विधिविधेयशास्त्रयोः विशेषतः कीर्त्तने च
परिगणित त्रि० परि+गण-क्त । विधिविधेययोः विशेष-
रूपेण कीर्त्तिते च । २ संख्याते च

परिगत त्रि० परि+गम-क्त । व्याघ्रे २ स्रष्टे ३ ज्ञाते ४ चे-
ष्टिते च मेदि० । पुगते हेमच० ६ वेष्टिते च । कर्त्तरि क्त ।
७ परितो गन्तरि त्रि० ।

परिगदित न० परि+गद-क्त । परिकथने तत्कृतमनेन
दृष्टा इति परिगदितन् तत्कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

परिगहन न० परि+गह-भावे ल्युट् । जुष्ठा० न अत्यम् ।
अत्यन्तगहने

परिगूढ लि० परि+गूढ क्त । अत्यन्तगुप्ते ततः चतुर्थ्यां
क्यप् । परिगूढक तस्यादूरदेशादौ लि० ।

परिगृहीत लि० परि+ग्रह-कर्मणि क्त । स्त्रीकृते व्या-
चिता वास्यानोदात्तता ।

परिगृहीति स्त्री परि+ग्रह-क्तिन् इट्-इटो दीर्घः । परि-
ग्रहे ऐत० ब्रा० २।१५। [स्त्रियां शब्दच० ।

परिगृह्या स्त्री परि+ग्रह-कर्मणि क्यप् । पाणिगृहीतायां
परिग्रह पु० परि+ग्रह-क्यप् । स्त्रीकारे । कर्मणि घ ।

२सैन्यपञ्चाङ्गमे १भाष्यायां परिजने च । करणे घ ।

४गूले ५ग्रपथे च व्यमरः । परितोः ग्रहः । इराज्ज्या
स्त्र्येनोर्पङ्गवे ७विष्णौ पु० “परमेष्ठी परिग्रहः” विष्णुसं०
“शरणाधिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात् परितो
ज्जायते इति वा पल्लवप्रसादिकं भक्तैरर्पितं गृह्णातीति
वा परिग्रहः” भा० ।

परिग्राम क्यप् । ग्रामस्याभिमुखम् । ग्रामस्यासुख्ये ततः
भवाद्यर्थे ठञ् । पारिग्रामिक तद्भावादौ लि० ।

परिग्राह पु० परि+ग्रह-“परो यज्ञे” पा० घञ् । यज्ञार्थे
स्मृतेन वेदेः स्त्रीकारे सि० कौ० ।

परि(लि)घ पु० परि+हन्त्यतेऽनेन “परो घः” पा० परौ हन्तेरप-
चक्षान्तादेशः रस्य वा लः । १लोहवद्वलगुह्ये २लोहमयल-
गुह्ये च व्यमरः । विष्कम्भादिषु ३उनविंशे योगे ४वर्गले
हारावरोधिकाद्ये मेदि० । ५सुहरे ६गूले व्यजयः । ७गृहे
द्वक्तृभ्यो ऽकाचघटे शब्दरत्ना० । १०कुमाराद्युचरगणभेदे
भा०शब्द० ५६अ० । ११चण्डालभेदे भा०शा० १२दय० ।

परिघटन न० परि+घट्-भावे ल्युट् । परितच्चाजने
“मासर्तुद्वीपरिघटनेन” भा०व० यत्तप्रश्ने ।

परिघर्म पु० परि+घ-मन् । यज्ञाङ्गमहावीरपालपतितफेनादेः
धरणे परिघर्मस्तेदम् यत् । परिघर्म्य महावीराङ्ग-
घर्मसम्बन्धिपात्रे “परिघर्म्यमौदुम्बरम्” कात्या०श्रौ०
२६।२।६ “परिघर्म्यं घर्मसम्बन्धि यत् पालनातं का-
ठमयस्रश्वादि तदौदुम्बरम्” देयनाथः ।

परिघात पु० परि+हन्त्यतेऽनेन घञ् । परिघातास्त्रे

परिघातन पु० परिघातयति परि+हन-स्त्रार्थे णिच् क-
र्त्तरि ल्युट् । १परिघातास्त्रे व्यमरः । २सर्वतोहननकर्त्तरि
भावे ल्युट् । २परितोहनने च धरणिः ।

परिष्ट(प्र)ष्टिक पु० परितः ह(प्र)ष्टं पादालेनाख्यस्य ठन् ।
१यानप्रस्थभेदे भा०ष्याश्व० ८२अ० । नीलकण्ठेन तत्र “प-
रिष्टिका वैषिका इति पठित्वा “परिष्टमेव गृह्णाति

नान्यथेति व्याख्यातम्” । तेन तत्र परिष्टिका इत्येव
पाठः तत्र परिष्टिका इति पाठान्तरसूक्तं तेन तस्या
थेतदर्थकता “परिष्टिका वैषिका” इति “सुद्रितपु-
स्तके पाठः” अनाकारः परिष्टिक्या गृह्णातीति वाच्यम् ।

परिचक्षा स्त्री परि+चक्ष-भावे श शार्धधातुत्वात् न
ख्यादेशः । १निन्दायां शत० ब्रा० १।१।५।१३ भाष्ये
दृश्यम् परि+वर्जने अ । २वर्जने स्त्री ।

परिचक्ष् लि० परि+वर्जने चक्ष-ण्यत् वर्जनार्थत्वात् न ख्या-
देशः । वर्जनीये

परिचतुर्दश लि० परिहीन सप्तदश यतः प्रा०व० उ समा० ।
एकाधिकचतुर्दशरूपसप्तदशसंख्यान्विते व्याप्ते तु समासा-
न्विधेरनित्यत्वात् न उ । “इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः
परिचतुर्दश” भा०व० १अ० ।

परिचय पु० परि+चि-अच् । १ज्ञातस्य पौनःपुन्येन ज्ञाने
संज्ञने २पण्ये च व्यमरः । ३सर्वतश्चयने मावः २।७५।
परिचर लि० परितः चरति चर-ट् । १भृत्ये २परमहारात्
रथरक्षके पु० व्यमरः । ३प्रजासामन्तादिव्यवस्थापनका-
रिणि ४राजभृत्यभेदे च ।

परिचर्या स्त्री परि+चर-क्यप् । सेवायाम् व्यमरः ।
परिचाय्य पु० परिचोयते संस्क्रियतेऽसौ परि+चि-ण्यत् ।
यज्ञाग्नौ व्यमरः “परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः”
शत० ब्रा० ५।४।१।१३

परिचार पु० परि+चर-भावे घञ् । सेवायां भा०व० ८७अ०
परिचारे मसृतः ठन् । परिचारिक दासे भा०शब्द० ७।८।०

परिचारक लि० नि० परि+चर-ण्वल् । सेवके व्यमरः ।

परिचित् लि० परितश्चोयते चि-कर्मणि क्तिप् । १परितः
स्थापिते यजु० १२।४६ कर्त्तरि क्तिप् । २परिचयक-
र्त्तरि लि० । [कर्मणि ।

परिचित लि० परि+चि-कर्मणि क्त । १परिचययुक्ते २तत्-
परिच्छद् लि० परिच्छादयति परि+छद्+णिच्-क्तिप्
ह्रस्वः । परिच्छदशब्दार्थे “सेनापरिच्छदस्य” रघुः ।

परिच्छद् पु० परि+छद्-णिच्-घ ह्रस्वः । १चपकरणे २ह-
स्त्यथरथपादाते ३वस्त्रादिभूषणे ४परिवारे च हेमच० ।
५काष्ठादने च ।

परिच्छिन्ति स्त्री परि+छिद्-भावे क्तिन् । १सवधारणे
“द्वयोरेकतरस्य वाच्यसन्निकटार्थपरिच्छिन्तिः प्रभा”
सां०सू० “अर्थस्य वस्तुनः परिच्छिन्निरयधारणं प्रभा” भा०
२परिच्छेदशब्दार्थे च ।

परिच्छेद पु० परि+छिद-भावे करणादौ च वञ् । १ अथधौ
२ सीमायां श्ववधारणे अन्यस्य ४ सन्निभेदे । स च त्रिका-
दर्शितो यथा “सर्गवर्ग परिच्छेदोद्भोताध्यायाङ्गसंघाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तय पटलं काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं
प्रकरणं पर्वोक्तकञ्च अन्यसन्धयः” । तत्र काव्ये सर्गः,
कोषे वर्गः, अलङ्कारे परिच्छेदोच्छ्वासौ कथयासुद्धातः
नाटके अङ्कः, संहितापुराणादौ अध्यायः, तन्त्रे पटलं,
ब्राह्मणे काण्डम्, इतिहासे पर्व, भाष्ये व्याङ्गिकम् ।
एवमन्येऽपि अन्यसन्धयः अन्यभेदे ज्ञेयाः यथा पाद-
लम्बु कतरङ्गस्रवकप्रपाठकादयोऽपि यथायथमूह्याः ।
३ परिमाणे ।

परिच्छेदो वि० परि+छिद-कर्मणि गत्यत् । १ परिमेये
२ श्ववधारणे च । [अमरः ।

परिजन पु० परिगतो जनः । १ परिधारे २ प्रतिपाद्ये जने
परिजय वि० परि+जि-शक्यार्थे यत् नि० यान्तादेशः ।
परितो जेतुं शक्ये ।

परिजल्पित न० “प्रभोर्निर्दयताशयाचापलाद्युपपादनात् ।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्” उज्ज-
लमग्युक्ते कथनभेदे । [रङ्गनाथः ।

परिज्ञान न० परि+ज्ञा ल्युट् । सूक्ष्मज्ञाने सू० वि० ६ । १

परिजि वि० परि+जृ-क्ति । परितोगल्लरि ऋ० १ । ६ । १ भा०

परिज्वन् पु० परि+जु-सोत्वधातुः कनिन् । १ चन्द्रे २ अग्नौ
च उज्ज्वलदत्तः । अथ परिज्वन् इति परिजन्तु इति
शब्दद्वयकल्पनं प्रामादिकं “श्वनुज्जित्यादिके उणादिसूत्रे
परिज्वन् इत्यस्यैव पाठात् । [शब्दे २४ । ४४० । ३ गप्रम् ।

परिडौन न० परि+डो-भावे क्त । खगगतभेदे खगगति-

परिणत वि० परि+णम-क्त । १ परिपक्वे अमरः । २ परि-
णामयुक्ते “तिर्यग्गुदन्तप्रहारश्च गजः परिणतोमतः”
हलायुधोक्ते शगजभेदे माघः ४ । २६ । १ । १५ ४ सर्वतो गते
च ५ गेपयुते च । [भाष्ये ४ परिपाके च माघः १ । ११ ।

परिणति स्त्री परि+नम-क्तिन् । १ गेपे श्ववसाने । २ परि-
परिणय पु० परि+नी-भावे अच् । १ विवाहे अमरः भावे
ल्युट् । २ परिणयन तत्त्वार्थे न० । परिणयते विवा-
हार्थत्वात् परिणीता इत्यादौ क्तविवाहाद्यर्थवगमः ।

परिणाम पु० परि+नम-घञ् । १ प्रकृतेरन्यथाभावे विकारे
२ गेपे “परिणामेऽमृतोपमम्” गीता । ३ अर्थालङ्कारभेदे
च । अन्यथाभावश्च प्रकृत्युच्छेदेन प्रकृतेरुपान्तराधानेन
वा यथा ऋदादिर्षटादिरूपेण, काष्ठादिर्भस्मादिना । “प

रिणामतापतापसंस्कारदुःखैः” पात-सू० “परिणामतः
सन्तिलवत्” सां० का० “यथा हि वारिद्विस्तृप्तसदृश-
मेकरमपि तत्तद्भूमिविकारानासाद्य नारिकेलतालोवि-
स्त्राचिरविल्वितन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतया
परिणामानुसंधुरान्तरितकटुकधायतया विकल्प्यते एव-
मेकैकगुणसदृशत्वात् प्रधानं गुणमाश्रित्या प्रधानगुणाः
परिणामभेदान् प्रवर्त्तयन्ति” सां० कौ० । ४ परिपाके
“भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यः (वज्रिः) तर्कसंघः ।

परिणामदर्शिन् वि० परिणामं शेषं पश्यति, दृश-गणि-
इत० । शेषदृष्टिं यत्कर्मकरणे यत्फलं तस्य दृष्टिः ।

परिणामशूल न० परिणामे शूलम् । शूलरोगभेदे “स्त्री-
निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहिता यदा । कफपित्ते
समाहृत्य शूलकारी भवेदुवनी” । तस्य लक्षणं यथा
“भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तद्वै परिणामजम् । तस्य
लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते” वातिकस्य तस्य ल-
क्षणं यथा “आध्मानाटोपविण्मूलविषम्वारतिवेपथेः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वद्विषम्” पैत्तिकस्य तस्य
लक्षणं यथा “हृष्णादाहारतिस्तेदकद्वन्द्वनधयोत्त-
रम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लघ्वेद्विषम्” श्लेष्म-
कस्य तस्य लक्षणं यथा “ऋदिहृल्लासकन्मोहं खल्य-
रुग्दीर्घं सन्ति । कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफा-
त्मकम्” त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा “संघटलक्षणं
बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीण-
मांसवला नलम्” साधवकरः ।

परिणामिन् वि० परि+नम-गणिनि । परिणामयुक्ते परि-
णामिकारणत्वञ्च प्रधानस्यैव न पुरुषस्येति निर्णीतं सां०
सू० “पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य ज्ञानेऽन्यतरयोगः” सू०
“द्वयोरेव पुष्पलव्योरखिलकार्यं पूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य
पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताज्ञानान्यतरस्य प्रकृतेः
कारणत्वौचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेद्
वीजम् । पुरुषस्य संहत्यकारित्वे परार्थत्वापत्त्यानपस्या
असंहत्यकारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रक-
तिद्वारा परिणामकल्पने च लाववात् तस्या एव परि-
णामोऽस्तु पुरुषे तु स्मामित्वेन स्मृत्युपचारो यथा
योधेषु वर्त्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्यते तत्-
फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्मामित्वादिति । किञ्च
धर्मिमाहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यका-
रणाकाङ्क्षाति । यथा धर्मिमाहकप्रमाणेन द्रष्टृतया

पुरुषसिद्धौ नान्यद्रङ्गाकाङ्क्षेति । अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिज्जुर्मनयादिवदन्वत्वमपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः । अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सिद्धयति । तदुक्तं योगसूत्रेण “सदा ज्ञानाद्यित्यस्य दृज्यस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति” तन्नाशेण च “सदाज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयतीति” भा० उक्तम् संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोपपत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात् सा०प्र०भा० । तेन पुरुषस्य संयोगवत्त्वेऽपि विकारहेतुसंयोगाभावात् न परिणामित्वम् । स्त्रियां ङीप् । “सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी” हरिका० ।

परि(री)णाय पु० न० परि+नी-द्युते विषये घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । शरीणां वामदक्षिणतो नयने अक्षरः घञन्तत्वेऽपि अभिधानात् कस्त्री ।

परि(री)णाह पु० परि+नह-घञ् वा दीर्घः । विस्तारे (ओसार) “धनुः शतं परोणाहो यामात् क्षेत्तान्तरं भवेत्” याज्ञ० ।

परिणाहवत् लि० परिणाह+वल्गा० वा मत्वप् । विस्तारयुते स्त्रियां ङीप् पक्षे एकाक्षरकृदन्तत्वेऽपि वल्गा० इति । परिणाहन् तत्पार्थं लि० स्त्रियां ङीप् ।

परिणेत पु० परि+नी-हृच् । शिवाहकर्त्तरि भर्त्तरि राजनि० २परितो नेतरि च ।

परिणेत्य लि० परि+नी-यत् । श्रितो नयनीये आश्व०श्रौ० ४/६।१५। विवाहयोग्यायां शक्यायां स्त्री ।

परितक्मन् न० तक्-ह्रस्वने भावे मनिन् । परितोगमने तदहंति यत् । परितक्मन् परितो गन्तव्ये ऋ०१।२।६७ भा०दशम्यम् । “परित एनां रात्रिं तक्मं निरुक्तोक्तायां रात्रौ च रात्रेरुभयतः चण्णतोपलम्भात् तथात्वम् ।

परितस् अथ परि+तसिन् । सर्वतोभावे इत्यर्थः । एतद्योगे सम्बन्धार्थे द्वितीया परितः कृष्ण भक्ताः ।

परिताप पु० परितप्यतेऽत्र परि+तप-आधारे घञ् । श्रुते करणे घञ् । २दुःखे मेदि० । श्लोके शब्दच० ४भये एकस्ये विश्वः ह्यत्युपगतायाश्च “ते ह्युदपरिताप फलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्” पाठ०सू० “ते जन्मायुर्मौगा पुण्याहेतुका सुखफलाः अपुण्याहेतुका दुःखफलाः” भा० ।

परितोष पु० परि+तप-भावे घञ् । मन्तोषे आनन्दभेदे

परित्याग पु० परि+त्यज-भावे घञ् । सर्वतो भावेन वर्जने परित्याग न० परि+त्य-ल्युट् । श्रवणे अतिष्ठे प्रवृत्तस्य श्रवणारणे च “परित्यागाय साधूनाम्” गोता ।

परिदंशित लि० परिदंशो जातोऽस्य तार० इतच् । कृत-सज्जाहे भा०आ० १३६अ० । [अक्षरः ।

परिदान न० परि+दा-भावे ल्युट् । प्रतिकूपदाने विनिमये परिदाय पु० परि+दा घञ् । आमोददायिनि सुगन्धो हरिवं० २१८अ० ।

परिदायिन् परिवर्ज्य शास्त्रदोषं ददाति दा-णिनि । अकृतविवाहस्य ज्येष्ठस्य कतिपय कन्यादातरि परिवेत्त-शब्दे हारीतवाक्यं उभयम् ।

चरिदेवन न० परि+दिव-ल्युट् । श्रुतशोचने कृतस्य कर्मणोऽनुचिततत्त्वधियानुतापे श्रवणाये च । णिच्-युच् ।

परिदेवनायल स्त्री । “तल का परिदेवना” गीता २।२६ परिदेविन् लि० परि+दिव-ताच्छीत्ये इति । परिदेवनीये स्त्रियां ङीप् ।

परिद्वीप पु० गरुडपुत्रभेदे भा०आ० १००अ० ।

परिधान न० परिधीयते परि+धा-कर्मणि ल्युट् । श्रि-हितवस्त्रे नाभेरधोष्ठवसने अक्षरः भावे ल्युट् । श्व-स्त्रादेर्द्विहादौ धारणे च ।

परिधानीया स्त्री परि+धा-कर्मणि अनीयर् । श्रवणादि-स्यायास्तत्तमायाश्च “सर्वलोत्तमां परिधानीयेति विद्याश्च आश्व०श्रौ० २।६।८ “स यत्तोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीया स्यात्” छान्दो० । २परिधेयवस्त्रादौ लि० ।

परिधाय पु० परि+धा-कर्मणि घञ् । श्रिच्छेदे आधारे घञ् । श्रितस्त्वदेशे श्रजलस्थाने च मेदि० भावे घञ् । परिधाने ।

परिधि पु० परि+धा-कि । चन्द्रसूर्य्यदमोपस्थे मेघादिस-क्षिप्यात् जायमाने वेष्टनाकारे श्रमण्डले (सूर्य्यसभा) (चन्द्रसभा) परिवेशशब्दे दशम्यम् । यज्ञियपशुवन्धनार्थं निष्ठातायां यज्ञियतरोः मन्त्राशदेः शशाखायाम् शगोलमण्डलस्य परितो वेष्टनसूत्रमाने क्षेत्तशब्दे २४०० घ० दर्शितम् । यज्ञियपरिधिमानं च दशम्यम् ६२८ घ० दशम्यम् । तच्चान्यतयास्त्रिविषयम् कर्मप्रदीपोक्तमानन्तु छन्दोगविषयम् यथा “बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽन्नपाः । त्वयो भवन्ति शीर्षापा एकेषान्तु चतुर्दिशम् । प्रागप्यावभितः पश्चादुदगपश्चापरम् । न्यसेत् परिधिसन्धेर्दुदपः स च पूर्वतः” ।

परिधिस्थ लि० परिधौ तिष्ठति स्था-क । १परिचारके
युद्धादौ रथिनो रक्षार्थं परितः स्थिते २सैन्यादौ च ।
परिधिपतिखेचर पु० महादेवे भा० अतु० ६७ अ० ।
परिधूमन सञ्चतोक्ते तृषादितस्य उद्गारभेदरूपे उपद्रवभेदे
(चोया डेकर तोला) ।
परिधूमायन न० सञ्चतोक्ते उद्गारभेदे (चोयाडेकरतोला)
परिधेय लि० परितो धेयः । परिधिमवे १विश्वदेवादौ यजु०
१।१८ परि-धा यत् । २परिधातव्ये वक्ष्यादौ लि० ।
परिनन्दन लि० परि+नन्द-णिच्-ल्यु चुन्ना० न यत्वम् ।
१सन्तोषकारके भावे ल्युट् । २सन्तोषकरणे न० ।
परिनिष्ठा परि+नि+स्था-भावे अ । पर्यवसाने "पारम्पर्ये-
ऽथेकत्र परिनिष्ठा" सं० सू० ।
परिपक्त लि० परि+पच-क्त । १परिपाकयुक्ते २परिपक्ते च
परिपन(ण) न० परिपन्य(ण्य)ते व्यवहियतेऽनेन पन(ण)-
घञ् । मूलधने अमरः ।
परिपति लि० परि+पत-इन् । १सर्वव्यापिनि यजु० ५।५।
२अधिपतौ पु० निरु० १२।८ अ० ।
परिपत्य पु० पत्न्यान् वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पथि-
अच् । १पथिवर्जके २पथिव्यापके च "परिपत्य"
गच्छति पा०ठक् । पारिपत्यक चौरे सि०कौ० ।
परिपत्यक पु० परिपत्यवति दोषाख्यान् गच्छति परि+
पत्य-एवुल् पत्न्यान् वर्जयित्वा गच्छति वा कन् पत्न्या-
देशः । शत्रौ यजु० ४।१४ । हेमच० ।
परिपत्थिन् पु० परि+पत्थि-इनि । १शत्रौ २विपरीताचारिणि
लि०स्त्रियां ङीप् । "हृन्दि परिपत्थिपरिपरिषौ पर्य-
वस्थातरि" पा० वेदे एवास्त्र प्रयोगः । लोके तृपचारात् ।
परिपरिन् पु० परिपत्थिन्शब्दोक्ते पा० नि० । शत्रौ
वेदे एवास्त्र प्रयोगः । यजु० ४।१४ ।
परिपवन पु० परिपूयतेऽनेन परि+पू-करणे ल्युट् ।
चालन्यां निरु० ४।६ ।
परिपशव्य लि० व्याप्तो परिः पशोरिदं यत् प्रा०स० । सर्व-
पशुष्वन्विनि कात्या० श्रौ० ८।८।३ [३नैपुण्ये च ।
परिपाक परि+पच घञ् । १उत्कृष्टपाके २परिणामे ।
परिपाकिन् स्त्री परिपाकोऽस्त्यस्याः एकाक्षरकदन्तत्वेऽपि
संज्ञात्वात् इनि ङीप् । लिट्तायां शब्दच० ।
परिपाटि(टी) स्त्री परि+पू-पठ-इन् । अतुक्ते आतु-
पूर्व्याम् अमरः वा ङीप् । [अन्नोदान्ताऽस्य ।
परिपाद अथ० पादं वर्जयित्वा । पादवर्जने निरुदका०

परिपिष्टक न० परि+पिष्ट-क्त संज्ञायां कन् । सीसके
राजनि० । [रणे च
परिपुटन न० परि+पुट-पुट-भावे ल्युट् १भेदने २सम्पुटोक्त-
परिपुष्करा स्त्री परितः पुष्करं सुखं यस्याः । (गोष्ठक)
गोडुम्बायाम् शब्दच० ।
परिपूत लि० परि+पू-क्त । १अत्यन्तगुहे भाषः २।१६ ।
श्रुपादिवातेन तृषनिःसारणयुते २धान्यादौ च । "परि-
पूतेषु घान्येषु" मनुः ।
परिपूर्ण लि० परि+पूर-क्त नि० । आभोगयुते तस्य भावः
तत् । परिपूर्णता आभोगे स्त्री अमरः ।
परिपेल न० परि+पेल-अच् । कैवर्तीहस्तके शैवलमध्ये
जायमाने सप्ताकारे पदार्थे शब्दमाला ।
परिपेलव न० परितः पेलवः कृडता यस्य । १कैवर्तीहस्तके
अमरः । २अत्यन्तकृदौ लि० ड०सं० ८४ अ० ।
परिपोट पु० सञ्चतोक्ते कर्णपाक्षीरोगभेदे "परिपोटस्तथो-
त्पात उन्मन्यो दुःखवर्जनः । पञ्चमः परिवेष्टी च कर्ण-
पाल्या गदाः कृताः" इत्युपक्रमे शौकामाथ्यैश्चि-
रोत्सृष्टसहस्राभिप्रवर्जिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां
सृजः परिपोटनात् । कृष्णारुणनिभः कृत्वः स
वातात् परिपोटकः" । परिपोटक इत्यप्यत्र पु० ।
परिपोटन न० प+पुट-भेदने ल्युट् । भेदने सञ्चतः ।
परिप्रश्न पु० परितः प्रश्नः । युक्तायुक्तत्वप्रश्ने गीता ४।१४ अ०
परिप्लव पु० परि+प्लु-अच् । १चञ्चले अमरः । भावे अप् ।
२जलादेरुपरितरणे च ।
परिप्लुत स्त्री परि+प्लु-क्त । १जलादिभिराग्नीभूते । २मदि-
रायां स्त्री हेमच० । मैथुनवेदनायुक्ते शनार्थङ्गभेदे स्त्री "प-
रिप्लुतायां योनौ तु पास्यधर्मं रजा भृशम्" भाषवकरः
परिव(व)र्ह पु० परि+वर्ह-वञ् । नृपयोग्ये हृष्यश्रयादि
परिच्छेदे अमरः । अन्त्यस्य मध्य एव न्यायः ।
परिभ(भा)व पु० परि+भू-अप् घञ् वा । १अनादरे २तिर-
स्कारे अमरः । [प्रीते स्त्रियां ङीप् ।
परिभविन् लि० परि+भू-ताच्चीत्ये इनि । परिभवन-
परिभाविन् लि० परि+भू-यङ्गा० भूतेऽर्थे णिनि । सर्वतो-
भावेन भवनयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।
परिभाषण न० परि+भाष-ल्युट् । १निन्दया दुष्टवचने आ-
लापे २नियमे च भेदि० ।
परिभाषा स्त्री परि+भाष-अ । शास्त्रज्ञतां १कृत्तिमसंज्ञा-
याम् अवयवार्थमनाडत्व ससदायार्थं २विशेषसंज्ञायाम् ।

संज्ञापरिभाषयोस्तु अथान्तरभेदः परिभाषेन्दुशेखरे
 “यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषम् “यथाकालं संज्ञापरिभाषम्”
 अन्वयोर्व्याख्याने दृश्यः । “कश्चिदेकदेशस्यः सर्वशास्त्र-
 मभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्मा-
 भिज्वलयतीति “वधी स्थाने” इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।
 “अधिकारशब्देन पाराय्यात् परिभाषायुच्यते । कश्चित्
 परिभाषारूप इति” कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा
 सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत् । स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशा-
 स्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । ४ व्याधुनिकसङ्केते
 पारिभाषिकशब्दे दृश्यम् ।

परिभूतं त्रि० परि+भू-क्त । १ तिरस्कृते २ अनादृते च हेमच०
 परिस्त्रमण न० परितो भ्रमणम् । १ सर्वतोभ्रमणे २ पर्यटने च
 परिमण्डल त्रि० परिगतो मण्डलम् । १ वर्तुलाकारे हेमच०
 २ अणुपरिमाणयुक्ते च परिमाणशब्दे दृश्यम् ।

परिमर पु० परिस्त्रियन्ते अस्मिन् परि+मृ-आधारे अण् ।
 वाच्ये “तद्व्रज्जणः परिमर इत्युपासीत” तैत्ति० उ० ३।
 १०।४ “व्रज्जणः परिमरः परिस्त्रियन्तेऽस्मिन् पञ्च दे-
 वताः विद्युद्दृष्टिचन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो
 वायुः परिमरः स्थूलतरप्रसिद्धेः । “स एवायं वायु-
 राकाशेनानन्य” इत्याकाशो व्रज्जणः परिमरस्तमाकाशं
 वाय्वात्मानं व्रज्जणः परिमर इत्युपासीत” भा० ।

परिमर्द्द पु० परि+मृद-भावे घञ् । १ घर्षणे २ नाशने ३ हं-
 सने च भा० शा० २।१८५ श्लो० । ल्युट् । परिमर्द्दनं तत्पार्थे
 परिमल पु० परि+मल-अच् । १ कुङ्कुमचन्दनादिमर्द्दने मर्दे-
 नोद्भूते २ सुगन्धौ अमरः । ३ परितः सम्बन्धे च “सतां
 परिमरोद्भूतवद्भोत्वः” इत्युदयनः ४ परिण्डितसमूहे शब्दर०

परिमाणं न० परिमीयतेऽनेन परि+मा-ल्युट् । यवाङ्ग-
 लप्रस्थादिभिर्गुञ्जादिभिश्च द्रव्यव्यस्य परिच्छेदे (माप)
 गुञ्जादिपरिमाणभेदविशेषाच्च कर्षणशब्दे १७७५ पृ० उक्ता
 दृष्ट्याः । अङ्गुलादिपरिमाणञ्च वैशेषिकमतं द्रव्यगुणभेद-
 स्तज्ञातुर्विध्यं चोक्तं यथा “अणोर्महत्तमोपलब्धनुप-
 लब्धौ नित्ये व्याख्याते ।” कणा० सू० “तदेवं स्थूलं नीलः
 कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषय-
 स्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणुप-
 र्यन्तं परिमाणसङ्गीयते प्रत्यक्षत्वात् द्रव्यप्रत्यक्षहेतु-
 त्वाच्च । द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं
 नहि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथा च
 द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं

गुणोऽस्तीति निश्चीयते । यदि हि घटादिसूक्ष्मं परि-
 माणं स्यात् तदा महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत्
 तथाच प्रैप्रसंप्रतिपत्ती विरुध्येयाताम्, एवं घटपदात्
 परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति । मानव्यव-
 हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणनिष्ठ-
 सामान्यगुणत्वं वा महत्त्वम् । मानव्यवहारोहकवित-
 स्त्वादिव्यवहारो ननु पण्यसङ्ख्यादिव्यवहारः । तच्च परि-
 माणसङ्गतविधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च, तत्र
 परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणु-
 त्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी अथान्तराणुत्वावान्तर-
 ह्रस्वत्वे द्वाणुकवर्तिनी तत्सरेणुमारभ्य महावयवि-
 पर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे । एवञ्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि
 परिमाणद्वयवन्ति । विल्लामलकादावणुत्वव्यवहारः समि-
 दिन्दुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारोभाक्तः, भक्तिवाल
 प्रकर्षभावाभावः, व्यामलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः
 कुवले । विण्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः व्यामलके, स च
 गौणसुखोभयभागित्वादुभक्तिपदवाच्यः । दीर्घह्रस्वत्वे
 नित्ये न वर्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत
 इत्यपरे, महत्त्वं दीर्घमानीयतामिति यत् महत्त्वं वर्तुलं
 त्रिकोणञ्चानीयतामिति निर्धारणवलाद्गुणत्वादीना-
 मप्यापत्तेरिति तेषामाशयात् । इदानीं परिमाणकार-
 णानि परिसञ्चये । “उप० उ० “कारणवृद्धत्वाच्च” कणा० सू०
 “चकारोमहत्त्वप्रचयौ सञ्ज्ञिनोति, परिमाणसत्ययते
 इति सूत्रशेषः, तत्र कारणवृद्धत्वं केवलं तत्रणुके
 महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात्
 तच्च वृद्धत्वमीश्वरामेक्षावृद्धिजन्यं तद्वृद्धेरेकैकविषयत्वेऽ-
 व्यदृष्टविशेषोपपन्नो नियामकः, एवं परमाणुद्वयगतं
 द्वित्वं तत्रणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते हाभ्यां तन्तु-
 श्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवाममवावि-
 कारणं वृद्धत्वप्रचययोस्तत्ताभावात् । यत्र च हाभ्यां
 तन्तुकपिज्ञाभ्यां तन्तुकपिज्ञारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्ष-
 दर्शनात् प्रचयः कारणं वृद्धत्वस्याभावात् महत्त्वस्य
 सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवञ्च सति
 यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं “हाभ्या-
 भेकेन सर्वैर्वा” इति । प्रचयश्च आरम्भकसंयोगः,
 स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुख-
 किञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, सचावयवसंयोगः स्वावयव-
 प्रशियलसंयोगादेषः परिमाणजनकः “युष्मकस्मार्भे

सादेत्त" इति वचनात् उ०ट०। "अतो विपरोतमणु" क०छ०।
 "महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति । अतः
 प्रत्यक्षसिद्धान्तः परिमाणद्वयविपरीतं तदणु परिमा-
 णमित्यर्थः । वैपरीत्यज्ञाप्यत्वत्वात् कारणवैपरीत्याच्च,
 महत्त्वे हि महत्त्ववृद्धत्वप्रचयानां कारणत्वम्, एतेन
 दीर्घत्वविपरीतं ह्युत्पत्त्यमित्यपि द्रष्टव्यम्, वैपरीत्यज्ञात्वापि
 पूर्ववत् उ०ट०। "इदानीं कुबलात्मलकादावणुत्वव्यवहारो-
 भाक्त इति दर्शयति । "अणु महदिति तस्मिन् विशेष-
 भावात् विशेषाभावाच्च" क०छ०। "इतिशब्दो व्यवहारपरतां
 दर्शयति, तेन विल्लापेक्षया कुबलमणु, कुबलापेक्षयामलकं
 महत्, आमलकापेक्षया विल्लं महदिति तावद्व्यवहारो-
 ऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत
 आह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन
 भावात् । अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह
 विशेषाभावात् अणुत्वविशेषस्य तत्राभावात्, अणुत्वं हि
 कार्यं द्रष्टुं कर्मावृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति, कुबलादौ
 तदभावात् । यदा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयववृद्ध-
 त्वमहत्त्वप्रचयानां कुबलाद्यवयवेषु भावात् सङ्गावात् ।
 विशेषाभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमाना-
 धिकरणद्वित्वस्य कुबलाद्यवयवेष्वभावादसङ्गावादित्यर्थः"
 उ०ट०। "अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।
 "एककालत्वात्" कणा०छ०। "महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमपेक-
 स्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरो-
 धिनी नैकत्वान्नये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकार-
 णसदृभावात् महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगो च
 आक्तावित्यर्थः" उ०ट०। "महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे
 हेतुमाह "दृष्टान्ताच्च" कणा०छ०। "दृश्यते तथा वस्तु-
 गत्या महत्त्वेव कुबलात्मलकविल्लेषु स्थूलस्थूलतर-
 स्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या
 शुक्लेष्वेव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यव-
 हारः" उ०ट०। नन्वणु महत्परिमाणमिति व्यवहार-
 यत्नान्महत्त्वेऽपि परिमाणे महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वम-
 कीति ज्ञायते तत् कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः कथं
 वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह ।
 "अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः"
 कणा०छ०। "यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्त्ववती
 तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः
 प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः" उ०ट०। "ननु यथा गुणा

गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः द्वौ शब्दौ एकः
 शब्दः चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि
 च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं
 गच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती
 स्यातामित्यत आह । "कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणाः
 व्याख्याताः" कणा०छ०। "कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति
 गुणैश्च गुणा न तद्वन्त्यस्याऽणुत्वमहत्त्वे अपि न तद्वती,
 व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः" उ०ट०। ननु म-
 हान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तो गुणाः
 अणो गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति क-
 र्माणि तदुभययन्तश्च गुणाः प्रसक्ता इत्यत आह ।
 "अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः" कणा०
 छ०। "यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न
 कर्माणि तदुभययन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः,
 प्रयोगस्तु पूर्ववदुभाक्त इति भावः" उ०ट०। "अणु-
 त्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्युत्पत्त्ययोरिति दर्शयति । "एतेन
 दीर्घत्वह्युत्पत्त्ये व्याख्याते" क०छ०। "ह्युत्पत्त्यदीर्घत्वे
 अपि न ह्युत्पत्त्यदीर्घत्ववती महोत्त्वोत्पादकमेव ह्युत्पत्त्यो-
 त्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्यभेद इति चेन्न प्राग-
 भावभेदेन पाकजयदुपपत्तेः यत्नैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं
 यत्नाणुत्वं तत्र ह्युत्पत्त्यं यत्नं नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं
 ह्युत्पत्त्यमित्यादिदेशार्थः" उ०ट०। "इदानीं विना-
 शकमाह "अनित्येऽनित्यम्" क०छ०। "एतच्चतुर्विधमपि
 परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये यत्तमानमाश्रयनाशदेय
 नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्वमि तत्परि-
 षाणं विनश्यति कथमन्यथा कस्त्वभङ्गेऽपि स एवायं घट
 इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशा-
 यशक्तत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्रष्टुं के-
 नष्टे तद्वान्नित्यस्य त्वसरेणोक्तद्वान्नित्यस्य चूर्णशर्करादेरवि-
 नाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति
 सैवेयं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवदुभयान्नित्यात् । प्रदी-
 पप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रसङ्गे ह्युत्पत्त्यदीर्घत्वे परत्त्वादविनाश-
 शान्तिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणोपप-
 न्तेरुक्तत्वात्" उ०ट०। "नित्ये नित्यम्" कणा०छ०।
 "तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपैवदिवत् परमाणुगतम-
 णुत्वं शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिवत् महत्त्वमपि नश्य-
 तीत्यत आह । नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च
 यत् परिमाणं तन्नित्यं विनाशकाभावात्" उ०ट०।

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्धिं संज्ञामाह “नित्यं परिमाणलभम्” कणांस्तु परिमाणलभमेव परिमाणलभम् (स्वार्थे व्यञ्ज) उपपठ० ।

“परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः” सि०सुक्ता० “अणु दीर्घं सचक्षुस्समिति तद्भेद ईरितः । अनित्ये तदनित्यं स्थाजित्ये नित्यसुदाहृतम् । संख्यातः परिमाणाश्च प्रचयादपि जायते । अनित्यं द्रव्यकादौ तु संख्याजन्यसुदाहृतम् । परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यमुच्यते । प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते” भाषा० “तच्चतुर्विधम् अणु सचक्षु दीर्घं चक्षुश्च । तत्परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुपपद्यते । जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेष्वान्वितम् । तथा चानित्यं परिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र सङ्ख्याजन्यसुदाहरति । द्रव्यकादाविति । द्रव्यकस्य त्वसरेणोऽपरिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्रव्यकादिपरिमाणं वा न कारणम् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कटपरिमाणजनकत्वात् । द्रव्यकादिपरिमाणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्कटम् । त्वसरेणुपरिमाणन्तु न सजातीयम् । अतः परमाणौ हित्वसङ्ख्या द्रव्यकपरिमाणस्य द्रव्यके, त्वित्वसङ्ख्या च त्वसरेणुपरिमाणस्यावयवाधिकारणमित्यर्थः । परिमाणजन्यसुदाहरति । परिमाणं घटादाविति । परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यम् । प्रचयजन्यसुदाहृतं प्रचयं निर्वर्तितं प्रचय इति” सि०सुक्ता० “परिमाणं त्वजकादौ नाशस्तावन्ननाशतः” भाषा० “नाश इति अघातं परिमाणस्य । न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यवयवविनिक्षिप्तपरमाणुविच्छेदे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् परमाणुविच्छेदे द्रव्यकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तद्वाशे च त्वसरेणुनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावकाशत्वात् सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापवादितमशक्यत्वात् । शरीरादाववयवापचयेऽवयवाधिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः । न च घटाविनाशेऽपि तत्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं स्यादिति वाच्यम् तत्रापि वेमाद्यभिजातेन समवायिकारणतत्त्वसंयोगनाशात् घटनाशस्यावश्यकत्वात् । किञ्च तत्त्वन्तरस्य तत्पटापयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्त-

न्तु रूपकारणाभावात् तत्तत्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्मात् तत्र तत्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वघटनाशकतः घटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजालेन दीपकलिकादिवत् । न च पूर्वतन्त्र एव तत्त्वन्तरसङ्कारात् पूर्वघटे सत्येव घटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् । एकदा नानाद्रव्यस्य तवातुपलब्धत्वाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य प्रतिवत्त्वकस्य विनाशे द्रव्यन्तारोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात्” सि०सुक्ता० ।

वेदान्तिमते अणुसङ्घटित्येव परिमाणद्वैविध्यम् । तच्च व्याख्यातशब्दे दर्शितम् । एवं सांख्यमतेऽपि परिमाणद्वैविध्यम् । “न परिमाणचतुर्विध्यं द्वाभ्यां तदुयोगात्” सां०स्तु० ।

परिमार्जनं न० परि+मज्ज-भावे ल्युट् इङिः । अजगमो-यादिना भूत्यादेः शोधने अधुमस्तकक्षणे २भक्ष्यद्रव्यभेदे च “अधुतैल्लहतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताचये । अधुमस्तकक्षदिष्टं तस्याख्या परिमार्जनम्” शब्दच० ।

परिमितं त्रि० परि+मा+क्त । अतपरिमाणे २यथाहं परिमाणे च त्रिकाः ।

परिमिति स्त्री परि+मा+क्तिन् । परिमाणे भाषाप्रसिद्धेः परिमुखं अल्लस्यस्य वर्जनम् कव्ययी० पूर्वनि० । सप्तप्रवर्जने “परिमुखश्च” पा० तत्र वर्त्तते टक् । पारिमुखिकं सेवके परिमुखं भवम् “अव्ययीभावाच्च” पा० परिमुखादिभ्य एवे-ष्यते इत्युक्तेः जत्र । पारिमुख्यं तत्र भवे त्रि० ।

परिमुखादि जत्रप्रत्ययनिमित्ते शब्दराणे स च गणः

“परिमुखं परिहृत् पठ्योऽट पठ्युल्लुखं परिशीर उपशीर उपार्हण उपकक्षाप अतुपय अतुपद अतुगङ्गा अतुतिल अतुशीत अतुसाय अतुशीर अतुमाप अतुयय अतुयूप अतुधं प्रतिशाख” ।

परिमोक्ष पु० परितो मोक्षः । १सम्यग्सुक्तौ शनिर्वाणमोक्षे माग० २।६।१० श्लोके श्रीधरः । २मोक्षने च

परिमोक्षिन् त्रि० परि+मृष-ताच्छीत्ये इति । परिमोषण-श्लोके चोरे स्त्रियां ङीप् ।

परियज्ञ पु० परित उभयतो विहितो यज्ञोऽस्य । उभयतो विहितयज्ञे दृष्टसतिसषादौ कात्या० १।१।२। संय०

परि(री)दोग ड० परि+युज-भावे घञ् वा दीर्घः । परितोयोगे परिरथ्या स्त्री परितो रथ्या । चतुष्पथादौ [विहृते । परि(री)रथ्य ड० परि+रभ-घञ् सञ् च वा दीर्घः । आ-

परिराट्क लि० परि+रट-ताच्छील्ये वुञ् । समन्नाड-
रटनशीले । [रटनशीले स्त्रियां ङोप् ।

परिराटिन् लि० परि+रट-ताच्छील्ये घिनुष् । समन्नाड
परिलि लि० परितो जाति जा-क । परितो पादके ततः

शिवा० व्यपत्ये व्यष् । पारिलि तदपत्ये पुंस्त्री० ।

परिलेख लि० परिलिखत्यनेन परि+लिख-करणे घञ् ।
परितो लेखनसाधने द्रव्ये । उपरागशब्दे ११०३ प्र०
दर्शिते पदार्थे च । [रेखादिकरणे ।

परिलेखन परि+लिख-भावे ल्युट् । यत्स्थानेषु परितो
परिवत्सर पु० संवत्सरपञ्चकान्तर्गते यत्सरभेदे “शकाब्दात्
पञ्चमिः शेषात् समाद्यादीपयत्सराः । सम्पत्तीदानपूर्वध
तथोदापूर्वकामताः” मल्लमा०त० । “परिपूर्वे तथा दानं
यवानां च द्विजोत्तमा !” विष्णुध० ।

परिवर्जन न० परिवर्ज्यतेऽसुभिरनेन हज-णिच्-ल्युट् ।
१सारणे । हज-भावे ल्युट् । २त्यागे व्यसरः । पतिता-
दीनां शय्यासनादौ परिवर्जनसक्तं यथा

“एकशय्यासनं पङ्क्तभाण्डपकाक्षमिष्यम् । याज-
नाध्ययने योनिस्तथैव सह भोजनम् । सहाध्यायस्तु
दशमः सहयाजनमेव च । एकादश सप्तद्विंशो दोषः
साङ्ख्यसंज्ञिताः । सभौषे चाप्यवस्थानात् पापं संक्र-
मते नृणाम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिव-
र्जयेत्” इति कौर्मै उपरिभागे १५५० । देशभेदावर्ज-
नीया यथा “यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च
वान्धवाः । न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत्”
चाणक्यः । वक्ष्ये मनुष्यादयो यथा “ब्राह्मणं बालिशं
क्षत्रमयोद्धारं विमं भङ्गम् । शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः
परिवर्जयेत् । कुभाष्याच्च कुमिलञ्च कुराजानं कुसौहृ-
दम् । कुवन्धुञ्च कुदेशच यत्नतः परिवर्जयेत्” गरुडपु०

परि(री)वर्त्त परि+वृत्-भावे घञ् वा दीर्घः । १विनिमये ।
आधारे घञ् । २युगान्तकाले हेमच० ३मन्यविच्छेदे व्य-
ध्यायादौ जटा०कर्त्तरि व्यच् । ४कृष्णराजे । ५मृत्युपुत्र-
दुःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ व्य० । तन्नामनिरुक्ति-
कालेव “अन्यगर्भे परान् गमौ सदैव परिवर्त्तयन् ।
रतिमाप्नोति वाक्यञ्च विवक्षोरन्यदेव हि । परिवर्त्तनं
संज्ञोऽयम्” । तस्य सुतौ च विरूपविहृतौ तयोः कर्म च
तत्प्रोक्तं यथा “परिवर्त्तसुतौ द्वौ तु विरूपविहृतौ
द्विज ! । तौ तु हजामपरिखामाकाराभ्योपिषंभयो ।
शुमिष्याः परिवर्त्तं तौ कुरुतः पादपादिषु । क्रौष्टुके

परिवर्त्तन्या गर्भस्थान्योदरात्ततः । न ह्यसं चैव नैवाहुं
न पाकारं महोदधिम् । परिवर्त्तं वा समाक्रामेदवला
गर्भधारिणी” । इत्याहृतौ “युगानां परिवर्त्तेन” सू०सि० ।
यत् स्थानमारभ्य पृथक्स्थितः स चेत् पुनस्तत्स्थानमा-
याति तादृशे राशिचक्रस्य ७परिवर्त्ते च “तेषान्तु परिव-
र्त्तेन पोष्णान्ते भगणः स्मृतः” सू०सि० । परिवर्त्तते परि+
वृत्-व्यच् । ८परिवर्त्तियुक्ते धनादौ ताण्ड्य०माध्यम् ।
परिवर्त्तन न० परि+वृत्-भावे ल्युट् । १विनिमये मेदि० ।
परि+वृत्-णिच्-ल्यु । २दुःसाध्यपुत्रभेदे परिवर्त्तशब्दे
हजम् ।

परिवर्त्तिका स्त्री मेदुगतारोगभेदे “मर्दनात् पीडनाच्चापि
तथैवात्यभिधाततः । मेदुचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्च-
रन् । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते । मण्ये-
रधस्तात् कोषश्च यन्विरूपेण लभ्यते । सवेदनं सदाह्वय
पाकञ्च व्रजति कश्चित् । मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यानां
परिवर्त्तिकाम् । सकण्डूः कठिना चैव तथाज्ञेयसत्त-
त्यिता” सुश्रु० ।

परिवर्त्तिन् स्त्री परि+वृत् णिनि । १पुनः पुनरावृत्ति-
युक्ते स्त्रियां ङोप् । सा च त्रिवृत्कोमस्य २विद्युतो ।
“तिसृभ्यो हिङ्गरोति स पराचोभिः” (एवं त्रिवृत्ता)
“परिवर्त्तिनी त्रिवृत्विद्युतिः” ताण्ड्यब्रा० २।२।१ परि-
वर्त्तिनी धावर्त्तिनी” भा० । [रचितच्छादो व्यसरः ।
परिवर्त्तं पु० परि+वर्त्त घञ् । १परिच्छेदे राजचित्रचाम-
परिवसथ पु० परि+वस-आधारे व्यच् । २पाने हेमच० ।
परिवह पु० परि+वह-वच् । ३प्रायायुसम्यप्राप्तिनि वायुभेदे
अग्निशब्दे द्रव्यम् ।

परि(री)वाद पु० परि+वद-वञ् वा दीर्घः । १अपवादे
“सुरोयत्न परीवादः” इति मनुः । करणे घञ् । २वीणा-
वादनसाधने च मेदि० ।

परिवादिन् लि० परि+वद-“संप्रचेत्यादि” पा० ताच्छील्ये
घिनुष् । १परिवदनशीले स्त्रियां ङोप् सा च २सम्प-
तन्नीयुते वीणाभेदे व्यसरः ।

परि(री)वाप पु० परि+वप-घञ् वा दीर्घः । १वपने । वप-
णिच्-घञ् । २सुगन्धने ३नक्षत्रस्थाने ४परिच्छेदे च । ततः
चतुरर्थ्यां कुसदा० ङक् । पारिवापिक तस्यादूरदेशादौ
लि० । स्त्रियां पित्वात् ङोप् । प्रेक्षादि० तदर्थे णि ।
परिवापिन् तस्यादूरदेशादौ लि० स्त्रियां ङोप् । ल्युट् ।
परिवापयमप्यत्र ।

परिवापित लि० परिवापे नियुक्तः । परिवापने नियोजिते
क्षमरः । परि+वप-णिच्-क्त । २ छण्डिते लि० ।

परि(री)वार पु० परिप्रियतेऽसौ कनेन वा परि+व-वञ् वा
दीर्घः । १ परिजने कुटुम्बादौ रघुः ६।१० २ खड्गकोपे
(खाप) मेदि० भावे वञ् । परिवरणे च ।

परिवासन न० परिवास्तेऽनेन । यज्ञियवेदाच्छादनुकुलविशेषे
“शुक्लात् प्रादेशे परिवास् वेदपरिवासनानि निदधाति”
आपस्तम्बस्मृतम् । तानि च वेदाभ्यां काव्याणीति
धर्त्तृत्वमी ।

परि(री)वाह पु० परि+वह-वञ् वा दीर्घः । जलोच्छ्वासे
क्षमरः । परितः समन्ताज्जलानां सङ्कुलनात् पातवर्ज-
नेन वा वहनात्पातवत् रघुः ८।७२ उदा०

परिवित्त पु० परि+विद-क्त न दक्ष नः । अकृतदारा-
ग्न्याधाने पूर्वं कृतविवाहान्प्राधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे
भ्रातरि यजु० २०।६

परिवित्ति पु० परि+विद-क्तिच् । अकृतविवाहान्प्राधाने
पूर्वं कृतविवाहान्प्राधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि
परिवेत्तृ शब्दे दृश्यम् । हिमच० ।

परिविद्ध लि० परि+व्यध-क्त । १ परितो विद्धे २ कुबेरे पु०

परिविन्दत् पु० परित्यज्य अतिक्रम्य ज्येष्ठं विन्दति भाव्याम-
ग्नप्राधानं वा विद-लाभे शब्द । अकृतदारान्प्राधानस्य
ज्येष्ठस्य पूर्वं कृतदारान्प्राधाने कनिष्ठे भ्रातरि अत्र
परिवेदने दोषः परिवेत्तृ शब्दे हारीतोक्तौ दृश्यः । तत्र
प्रतिप्रसवादिकं उद्वा० निष्णीतं यथा

अन्धोगपरिशिष्टम् “देशान्तरस्य क्लीवैकदृष्टयानस-
होदरान् । वेद्याभिषक्तपतितश्च द्रुतल्यातिरोगिणः ।
अङ्गमूकान्मधिरकुलकुण्डकवामनान् । अतिदृष्टान-
भाव्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च । धनदृष्टिप्रसक्तान्श्च
कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्
दुष्यति” । धनवार्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा प्रो-
षितस्य प्रतीक्षेत वर्षत्ययमपि त्वरन् । प्रोषितं यदा-
शृण्वानमद्वादतिसमाचरेत्” । जङ्गो विकलान्तःकरणः
हिताहितावधारणाक्षम इति यावदिति मिताक्षरा ।
कुण्डः सर्वक्रियालसः “कुण्डो मन्दः क्रियासु यः” इत्य-
मरुक्तेः अभाव्यान् शास्त्रनिषिद्धभाव्यांस्वप्नान् नैतिक-
ब्रह्मचारिणान्प्रसन्नमिच्छुह्वान् । नृपस्य चेति चक्रारेण
सक्तानित्यनुकषणम् । कामतः कारिणः श्रौतस्मार्त-
निरपेक्षसम्बन्धव्यवहारिणः । कुलटः कुलाज्यदतीति

परकुलाटनशील इति नारायणमहामहोपाध्यायः ते-
भामयमाशयः कुलं परकुलम् अटति गच्छति प्राप्नोति यो
दत्तकः स कुलटः इति । चौरानित्यत्र चौरानिति पाठे
प्रजनप्रैषान् । धनवार्धुषिकादित्यं देशान्तरस्थितस्य
ज्येष्ठं त्वरन्मपि वर्षत्ययं प्रतीक्षेत । ततश्च पूर्ववचने एतान्
परिविन्दन् दुष्यति इत्युक्तम् अत्र परलोक्षणादित्याहु-
तीया । तत्र देशान्तरस्थकृषिसक्तनृपसक्तधनदृष्टिप्रसक्तान्
प्रति वर्षत्ययादृष्टुमिति बोद्धव्यम् । अत्रापि प्रोषिते यत्
त्वत्प्रदप्रतीक्ष्यं तद्विद्याधर्मधनेतरार्थप्रोषितपरं वक्ष्य-
माणवशिष्टगौतमवचनात् अशृण्वानं प्रत्यव्यत्ययेन अ-
न्ययमाणमिति परिशिष्टप्रकाशकारः । अशृण्वन् स इति
पाठस्तु रत्नाकरे प्रोषितस्य कल्याणयातामशृण्वन् वर्षं
प्रतीक्ष्य परिणयनं करोति । तत्र समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः
परिवेदनशुद्धये परिवेदनप्रायश्चित्तस्य लक्ष्मपादं चरेत्
एवमन्यत्रापि प्रायश्चित्तसङ्कुलानां नृपेष्वा । वशिष्ठः “अदौ
दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः
प्रायश्चित्ती भवतीति तत्र क्लोको “द्वादशे त्वं वर्षाणि
ज्यायान् धर्माथयोगतः । न्यायः प्रतीक्षितं भ्राता
अन्यमाणः पुनः पुनः । उन्मत्तः कित्त्वधी कुष्ठो रतितः
क्लोव एव वा । राजयक्ष्माभयावी च न न्यायः शास्त्रं
प्रतीक्षितम्” । गौतमश्च “द्वादश वर्षाणि प्रतीक्ष्यं
ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैव ज्यायसि यथीयान्
कन्यागन्युपयमेषु षडित्येके” इति विद्यार्थं प्रोषितस्य
ब्राह्मणस्य दारा अपत्योत्पादनार्थं तदभिगमने द्वादश-
वर्षाणि प्रतीक्षेरन्नित्युक्त्वा भ्रातरि चैवमित्यनेन सर्वमति-
दिष्टम् एतेनैतद्वसोयते विद्याधनधर्मार्थं गतानां ब्रा-
ह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रमशो द्वादशदशाष्टत्रयो-
विंशतिप्रतीक्षणमिति प्रायश्चित्तविवेकः । रत्नाकरकङ्कितु अन्य-
माणेऽभिमुखगमनं प्रव्रजिते गमनस्य निवृत्तिप्रसङ्गादि-
त्यधिकं गौतमीयं विचिन्त्य प्रोषिते भ्रातरि ज्येष्ठे वि-
वाहान्याधाने तं कारयितुमभिमुखगमनं यथीयसा
कर्त्तव्यं कृतसन्ध्यासे च ततो निवृत्तिरिति व्याख्यातम् ।
शानातपः “क्लोवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा” ।
योगशास्त्राभियुक्ते विषयात्यन्तविरक्ते इति रत्नाकरः ।
अत एव दक्षः “दृष्टिहीनं मनः कृत्वा चेतसं परमा-
त्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते” ।
तेन विषयानासक्तमनसा जीवपरमात्मनोरभेदचिन्तन-
विशेषो योग इति । अन्धोगपरिशिष्टम् “नामनयः परि-

विन्दन्ति न यज्ञा न तपोसि च । न च चाङ्गं कनिष्ठस्य
या च कन्या विरूपिका”। “विकला या च कन्यकेति”
पाठः शातातपोये । नान्ययः परिविन्दन्तीति ज्येष्ठा-
ननुभत्या यथाह उचनाः “ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं
नैव कारयेत् । अतुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा” ।
वशिष्ठः “अपजोऽस्य यदानग्निरधिकार्यं तुजः कथम् ।
अपजानुमतः कृत्यांद्ग्नित्वं यथाविधि” । एतेन वि-
वाहस्त्वनुभत्यापि दोषायेति प्रायश्चित्तविवेकः” ।

परिविन्न पु० परि+विद-क्त तस्य दस्य च नः । नकारेण
व्यवहारात् न शत्वम् सूत्रेण्यपाठः प्रासादिकः “कृत्यचः”
पा० अचः परत्वाभावात् नकारेण व्यवधानाच्च अपाप्ते
निर्विख्यस्योपसंख्यानात् शत्वम् । विषयस्य तु उपसर्गे-
न्यनिमित्तत्वाभावात् नास्य प्रवृत्तिः । पूर्वं कृतविवाहा-
ग्नप्राधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि परिवेत्तृशब्दे
दृश्यम् । २तादृशस्त्रियां स्त्री परिवेदनदोषकमेवात्
तयोः परिवेदनकर्मत्वम् ।

परिविष्टि स्त्री परि+विश+विष-या क्तिच् । १परिचर्यायां
= व्याधौ च कृ० ११३३२भा० ।

परिवी स्त्री परि+व्ये-क्तिप् संसारणे दीर्घः । १परिवारिते
२परितः सूते च यजु० ६।४

परिवीत त्रि० परि+व्येज्-क्त सम्प्र० दीर्घः । परिवेष्टिते
कृ० १०५।४१ [१२।१०६

परिवृंहण न० परि+वृन्-ह-णिच्-ल्यु । वल्लभीकरणे मनुः
परिवृंहित त्रि० परितो वृंहितम् । १सर्वतोभावेन वर्धिते
२वल्लभीकृते च । भावेक्त । १कारिध्वनिभेदे न० । [क्रा० ४०

परिवृक्ण त्रि० परि+वृच-क्त । १क्षिप्ते २क्षिप्तृरूपपदे च
परिवृक्त त्रि० परि+वृज-क्त । परित्यक्ते कृ० १०।१०२भा०

परिवृढ त्रि० परि+वृन्-ह-क्त नि० । १अधिमेषे प्रभौ । ततः भावे
दृढा० इमनिच् कृतोरः । परिवृढिमन् आधिपत्ये पु०
पक्षे षज् । पारिवाटर्गं तदर्थे न० ।

परिवृत त्रि० परितो वृतः । परितो वेष्टिते “सभ्यैः परिवृ-
तोऽन्वहम्” कात्या० सूत्रिः ।

परिवृत्त त्रि० परि+वृत्-क्त । परितोवृत्ते । ततः चतुर्थ्यां
कुसदा० कृष्यादि० च क । परिवृत्तक तददूरदेशादौ त्रि०
परिवृत्ति स्त्री परि+वृत्-क्तिन् । १परिवृत्ते २अथालङ्कार
भेदे अथालङ्कारशब्दे ३८८८ पु० दृश्यम् ।

परिवृत्तिसह त्रि० परिवृत्तिं परावृत्तिं सहते सह-अच् ।
योगिके शब्दभेदे स च पूर्वोत्तरपदयोः परावृत्त्या योग-

लभ्यार्थं बोधयतीति तस्य तथात्वम् । तत्र केचित् पूर्वपद-
परावृत्त्यायोगलभ्यार्थबोधकाः केचिदुत्तरपदपरावृत्तत्वा ।
केचित्तु नोभयिपदपरावृत्तिसहा यथाह हेमच०

“स्वस्वामित्वादिसम्बन्धं तत्राङ्गज्ञानतद्वताम् । स्वात्
पालधनभुग्ने हपतिमत्वर्थकादयः । भूपालो भूधनो भू-
भुग्भूनेता भूपतिस्तथा । भूमांश्चेति कवेरुच्चाद्येयोदाहर-
णावली । जन्यात् कर्तृकट्टं सृष्टृ विधातृकरस्वसमाः ।
जनकाद्योनिजसृजजन्मभूषत्यणादयः । धार्यादुध्वजा-
स्त्रपाण्डुङ्गमोक्षिभूषणभृक्षिभाः । शास्त्रिशेखरमतवर्ग-
भागिभर्तृधरा अपि । भोज्यादुभुगन्भोजनलिट् पायि-
प्राशयनादयः । पत्युः कान्तप्रियतमावधूषणयिनी-
निभाः । कलताहररमणप्रणयौशप्रियादयः । सख्युः
सखिसमा वाह्याङ्गानियानासनादयः । जनेः सख-
दुहित्वात्मजाप्यजाशरजादयः । आश्रयात्सद्वपयांश-
यवासिसदादयः । बध्याङ्गिद्वेषिजिह्वातिभुपिपुध्वं वि-
श्रासनाः । अयन्तकारिदमनदर्पच्छिन्नयनादयः । वि-
वक्षितो हि सम्बन्ध एकतोऽपि पदात्ततः । प्राक्प्रद-
र्शितसम्बन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् । दृश्यते खलु
वाह्यात्वे ह्यस्य ह्यवाहनः । खल्वे पुनर्हपतिर्ज्ञात्वात्वे
ह्यपलाञ्छनः । अंशोद्भाष्यत्वेऽंशुमाली खल्वेऽंशुपति-
रंशुमान् । बध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुग-
पि । चिद्भैरवैर्भवेद्वृत्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचकः ।
तथा ह्यगस्तिपूता दिग्दक्षिणाशा निगद्यते । अयुगविषम-
शब्दौ त्रिपञ्चसप्तादिवाचकौ । त्रिनेत्रपक्षेषुसप्तपञ्चा-
शादिषु योजयेत् । गुणशब्दो विरोध्यर्थं नञादिरितरो-
त्तरः । अभिधत्ते यथाकृष्णः स्वादसितः सितेतरः ।
वाह्यादिषु पदे पूर्वं वाङ्मयान्प्रादिषुत्तरे । इयेऽपि भू-
भृदादौषु पथ्यायपरिवर्त्तनम् । एवं परावृत्तिसहायोगाः
सुरिति योगिकाः । मित्राः पुनः परावृत्त्यसहागो-
र्वाणसन्निभाः” ।

परिवेत्तृ पु० परि+विद-हच् । अकृतदाराम्नाधानस्य ज्ये-
ष्ठस्य पूर्वं कृतदाराम्नाधाने कनिष्ठे “ज्येष्ठे अनिर्विष्टे
कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति परिविद्धो ज्येष्ठः
परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्त्ता याजकः
ते सर्वे पतिताः” उद्भा० त० हारीतः ।

परिवेदन न० परि+विद-लामे ल्युट् । अकृतदाराम्ना-
धाने ज्येष्ठे कनिष्ठस्य पूर्वं १विवाहे २अग्नप्राधाने च
परिवेत्तृशब्दे दृश्यम् । विद-ज्ञाने विद-सत्तायां भावे

ल्युट् । १ सर्वतो ज्ञाने ४ सर्वतो वृत्तौ सर्वत्र स्थितौ च ।
परिवेदनीया स्त्री परि+विद-कर्मणि क्यनीयर् । परिवेत्तु-
भाष्यायां परिवेत्तृशब्दे दृश्यम् ।

परिवेदिनी स्त्री परिवेदः क्यस्याम् इति ङीप् । परि-
वेत्तु भाष्यायां परिवेदनीयायां स्त्रियाम् हेमच० ।

परिवेश(ष) पु० परि+विश-(प-)घञ् । १ परिधौ २ वेष्टने
स्वयं चन्द्रमण्डलयोर्वेष्टनाकारे ३ उपसृष्ट्यक्रमण्डले तल्ल-
क्षणादिकेष्ट० सं० उक्तं यथा

“सम्पूजिता रवीन्द्रोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः ।

नानावर्णाकृतयस्त्रयस्त्र्योऽपि परिवेषाः । ते रक्त-

नीलपाण्डुरकापोताश्चाभशवलहरिगुक्ताः । इन्द्रय-

मवरूपनिर्घृतिश्च सनधनेऽपि ताभ्यामिन्द्राग्निजताः । धनदः

करोति मेचक्रमन्योऽन्यगुणान्त्रयेण चाप्यन्यः । प्रवि-

क्षीयते स्रष्टुं स्रष्टव्यफलः सोऽपि वायुजतः । चाप-

शिखिरजततैलक्षीरजलामः स्वकालसम्भूतः । अवि-

लङ्घतः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिन्नकरः । सकल-

गगनानुचारी नैकामः जतजस्रिभो हृत्तः । अष-

कलशकटशरासनशृङ्गाटकवत् स्थितः पापः । शिखि-

गलसमेऽतिवर्षं बद्धवर्णं नृपवधो, भयं धूम्रं । हरि-

चापनिभे युजान्यशोककुसुमप्रभे चापि । पश्येनैकेन यदा

बहुलः क्षिप्रः क्षुराभ्रकाकीर्णः । क्षतौ सद्विषयं

करोति पीतघ्नं दीपार्कः । दीपविहङ्गमृगतः कलुषः

सन्ध्यात्ययोऽत्यतोऽतिमहान् । भयजतुल्लिङ्गकटौर्हृते

नृपं हन्ति शस्त्रेण । प्रतिदिनमर्कह्रिमांशोरहर्निशं

रक्तयोर्नरेन्द्रवधः । परिविष्टयोरभीक्ष्णं लग्नास्तनभः

स्योक्तवत् । सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशक्त-

कोपकरः । लिप्रश्चरति शस्त्रकोपं युवराजभयं नगर-

रोधम् । वृष्टिस्तृप्तेण सासेन विग्रहो वा गृहेन्दुम-

निरोधे । होराजन्माधिपयोर्जन्मार्जे वागुभो राज्ञः ।

परिवेषमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्याशकरः ।

जनयति च वातवृष्टिं स्यावरकृषिहन्निहना च । भौमे

कुमारवलपतिस्त्रैयानां विद्रवोऽग्निशस्त्रभयम् । जीवे

परिवेषगते पुरोहितामात्यनृपपीडा । मल्लस्यावर-

लेखकपरिवृष्टिश्चन्द्रजे स्रष्टिश्च । युक्ते यायिस्त्रिय-

राज्ञां प्रीडाऽप्रियं प्राज्ञम् । क्षुद्रमण्डलनराधिप-

शस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ । परिविष्टे गर्भभयं

राज्ञौ व्याधिर्द्विभयं च । युजानि विजानीयात् परि-

वेष्टाभ्यन्तरे द्वयोर्ध्वजोः । दिवसकृतः ग्रथिनो वा

क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु प्रोक्तम् । याति चतुर्षु नरेन्द्रः

सामान्यपुरोहितो वशं मृत्योः । प्रवक्ष्यमिव विधिं जगतः

पश्चादिषु मण्डलमेषु । तारापञ्चस्य कुर्व्यात् पृथगेव

सद्यस्थितौ नरेन्द्रवधम् । नक्षत्राणामथ वा यदि केतोर्नो-

दयो भवति । विप्रच्छत्रियविट्क्षुद्रहा भवेत् प्रतिपदादिषु

क्रमशः । अथोपुरकोशानां पञ्चम्यादिष्वयमकारी ।

युवराजस्यादृष्ट्यां परतस्त्रिषु पार्थिवस्य दोषकरः । पुर-

रोधो द्वादश्यां सैन्यलोभस्त्रयोदश्याम् । तरपतिपत्नी-

पीडां परिवेषोऽभ्युत्थितचतुर्दश्याम् । कुर्व्यात् तु पञ्च-

दश्यां पीडां मनुजाधिपस्यैव । नातारकाणामभ्यन्तर-

स्थिता यायिनां च वाह्यस्या । परिवेषमभ्यरेखा वि-

क्षेयाक्रन्दसाराणाम् । रक्तः श्यामो हृत्तश्च भवति

येषां पराजयस्तेषाम् । क्षिप्रः क्षेपो द्युतिमान् येषां

भारो जयस्तेषाम् ।

परिवेषण न० परि+विश-ल्युट् । १ परितो वेष्टने णिच्-

ल्युट् । २ भोजनार्थं परितो भक्ष्यादेरुपे प । तत्र

आज्ञे परिवेषणप्रकारादि आ०त० उक्तं यथा

अतुः “पाणिभ्यां तृपसंष्ट्या स्वयमक्षस्य वर्जितम् । वि-

मान्तिके पितृम्यायन् शनकैरुपनिःक्षिपेत्” । अक्षस्येति

प्रथी तृतीयाथं वर्जितं पूरितं पात्रमिति शेषः । उप-

निःक्षिपेत् परिवेषणार्थं समीपे धारयेत् तथा च पाक-

स्याल्ल्या व्याकृष्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु

स्याल्ल्यादिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूमी संस्थाप्य पश्चा-

दुभाभ्यां पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां आज्ञे परिवेषणं

कुर्व्यात् । “उभाभ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेषेत्”

इति मत्स्यपुराणात् । यत्तु आज्ञे परिवेषणञ्च दक्षिण-

पाणिमात्रेणैवान्यातमिधानादिति सैषिचोक्तं तच्च

“एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न मज्जयेत्” इत्यादि-

पुराणीमेकैकपाणिदत्तशूद्रदत्तभक्षणनिषेधेन तन्मात्र-

परिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् । पाणिभ्यामपि पात्रान्-

तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताश्च ये क्षेप्ता वषणं

व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता मुहुक्ते

तु किल्बिषम् । तस्मादन्तरितं देयं पर्येनाथ तृप्तेन वा ।

प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन” इति वशि-

ष्ठेन सामान्यतोऽभिधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् ।

मनुः “गुणांश्च रूपशक्ताद्यान् पयोदधि घृतं मधु ।

विन्यसेत् यत्नतः स्वयम् भूमावेव समाहितः । भक्ष्यं

भोज्यञ्च विविधं सूचानि च कृत्वा च । कृद्यानि

चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च । उपनीय त्व तत्-
सर्वं शनैः सुसमाहितः । आभिषं पानपात्रञ्च
भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् । परिवेषयेच्च प्रयतो गुणान्
सर्वान् प्रचोदयन् । गुणान् उपकरणाणि । भूमावेव
न त्व व्यञ्जनादिपात्राद्यन्नपात्रोपरि निःक्षिपेत् पात्रा-
सत्त्वे भोजनपात्रेऽपि ।

परिव्याध परि+व्यध-कर्त्तरि ण । १ अश्वु वेतसे श्नुभोत्वले
च मेदि० श्परितो वेधनकारके लि० ।

परित्रज्या स्त्री परि+त्रज-भावे क्यप् । तपस्यायां हेमच० ।
परित्राज् पु० परित्यज्यं पुत्रादिकं व्रजति परि+त्रज-किप्
दीर्घः । पुत्रदारादिकं सर्वकर्माणि च परित्यज्य आ-
श्रमान्तरगामिणि भिक्षौ यतौ व्यसरः । तल्लक्षणं यथा-
“सर्वारम्भपरित्यागी भैक्ष्याश्च व्रज्यमूलता । निष्परि-
ग्रहताऽद्रोहसमता सर्वजन्तुषु । प्रियाप्रियपरिव्रजे
सुखदुःखाविकारिता । सनाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखा
विकारिता । सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणाध्याननित्यता ।
भावसंगुहिरित्येष परित्राज्यं सच्यते” ।

परित्राज पु० परित्यज्य पुत्रादीन् व्रजति परि+त्रज-संज्ञायां
कर्त्तरि घञ् । परित्राजि भिक्षौ

परित्राजक पु० परित्यज्य पुत्रादीन् सर्वकर्माणि च व्रजति
व्रज-घञ् स्त्रायै क ख ल वा । चतुर्थोऽत्रमिणि यतौ ।

परित्राजि स्त्री परि+त्रज-णिच्-इन् । आवण्यं (युलकुडि)
क्षुपे राजनि० ।

परिशिष्ट लि० परि+शिष-क्त । १ अथगेषे । ततः व्यस्यथे
अच् । २ तत्प्रकाशकपन्थभेदे न० हेमच० यथा गृह्य-
परिशिष्टं क्रन्दोगपरिशिष्टम् इत्यादि ।

परिशुष्क लि० परि+शुष-क्त तस्य कः । १ परितः शोषयुते
२ नीरसे “मांसं वज्रहतेर्धृष्टं सिक्तञ्चेदस्वना स्रष्टः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते” शब्दच० उक्ते
३ परिपक्वमांसभेदे न० ।

परिशेष पु० परि+शिष-घञ् । अवशेषे

परिशोध पु० परि+भावे घञ् । १ प्रणादेः शोधने । णिच्
अच् । २ परितः शुद्धिसम्पादने च । ल्युट् । परिशोधन
तत्त्वार्थे न० ।

परिश्रम पु० परि+श्रम-घञ् न टङिः । १ व्यायासे क्रेश-
कारके व्यायासे हेमच० व्यायं त्व कचित् टङिः । परि-
श्रम तत्त्वार्थे भाग० २।६।२० [च मेदि० ।

परिश्रय पु० परि+श्रि-आधारे अच् । १ आश्रये २ सभायां

परिश्रित् स्त्री परिश्रयत्वनया परि+श्रि-करणे क्तिप् ।

सृज्यपाषाणे शत० ब्रा० ७।१।१२ भाष्यम् । २ यन्त्रियेष्टका-
समसंख्यके पाषाणखण्डे च कात्या० श्रौ० १।८।१२

परिश्रित लि० परि+श्रि+क्त । १ समाश्रिते भावे क्त । २ आ-
श्रये न० । ३ परितोवेष्टने ४ दृष्ट्यादिपरिहारके तिर-
स्कारणादिभिर्वेष्टने शत० ब्रा० १।१।२।८ भा० आश्र०
श्रौ० २।४।१ नारा० ।

परिषद् स्त्री परिषीदत्यस्यां परि+षद-आधारे क्तिप् ।
सभायां धर्मनिर्णयार्थं विद्वद्भेदयुक्तायां २ सभायाच्च
यथोक्तं मनुना “अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति
चेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादसंशयः”

प्रायश्चित्तनिर्णयार्थं परिषदुपस्थानप्रकारः परिषद्भि-
शेषव्यवस्थादिकं प्रा० वि० उक्तं यथा

“अथ प्रायश्चित्तिनः परिषदुपस्थानम् । तत्राङ्गिराः

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतास्तपस्वितः । भुञ्जानो
वर्जयेत् पापमसत्यं संसिद्धिं ब्रुवन् । सचेलं वान्मतः

ज्ञात्वा क्लिप्तवासाः समाहितः । उपस्थाय ततः शीघ्र-
मार्त्तिमान् धरणीं गतः । गात्रैश्च शिरसा चैव न च

किञ्चिददाहरेत्” । उपस्थानञ्च वस्त्रादिना ब्राह्मणान्
तोषयित्वा कार्यम् “तोषयित्वा द्विजोत्तमानिति”

देवत्ववचनात् । सहस्रं पापेषु राज्ञायुः पस्थितिः कार्ये-
त्याह देवलः “स्त्रयं वा ब्राह्मणैः कच्छमल्लदोषे विधी-

यते । राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव सहस्रं परिचलते” ।
परिषद्माह अङ्गिराः “एकविंशतिसंख्यातैर्भीमांसा-

न्यायन्यायपारगैः । वेदाङ्गकुशलेश्चैव परिषत्त्वं प्रक-
ल्पयेत् । चातुर्वेद्यः प्रकल्पी च अङ्गविज्जर्म्षपाठकः ।

त्रयशास्त्रमिषो वृद्धाः परिषत् स्याद्दशावरा” । परिा
पञ्चदोऽत्र सभार्हपरः । चातुर्वेद्यः चतुर्वेदपारगः ।

विकल्पी सर्वधर्मप्रमाणज्ञः धर्मपाठकः धर्मशास्त्रज्ञः ।
मनुः “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयशास्त्रमिषः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा” । अङ्गिराः
“एषा त्व लघुकार्येषु मध्यमेषु त्व मध्यमाः । महावा-

तकशोध्येषु शतशो भूय एव वा” प्रदर्शनार्थमिदं याव-
द्भिरेव निरूपणं भवति तावद्भिरेव परिषत् वृष्टार्थ-

त्वादस्याः । तथाच यमः “एको द्वौ वा त्रयो वापि
यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां

सहस्रशः । यद् यदिति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तदङ्गं ननु गच्छति” । वृद्धशता-

तपः “अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।
प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति” । अङ्गिराः
“आत्मानं मार्गमाप्नानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जा-
नन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां तद्दोषभागिनः । अन्वितै-
रनाहूतैरपृष्टैश्चैव संवदि । प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जान-
द्भिरपि जल्पतः” । तथा “न्यायतो मार्गमाप्नस्य जल्पियादेः
प्रणामिनः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समा-
दिशेत्” । [द्विरूपकोषः ।

परिषद् त्रि० परितः सीदति परि+सद्-अच् । अनुचरे
परिषद्य त्रि० परिषदमर्हति यत् । सभाहं द्विरूपः । स्तोत्रं
समेतानामृत्विजां सभायोग्ये पवमाने अग्निभेदे यजु०
५।१२ वेददीपः ।

परिषद्वल त्रि० परिषद्+अव्ययर्थे यलच् । सभासदे तत्र
आश्रयत्वेन परिषदः सत्त्वात् तथात्वम् ।

परिषीवण न० परि+सिच-भावे ल्युट् पत्व वा दीर्घः नि० ।
अन्विकरणे (गाढदेशोया) साधः ८।६।१२ पक्षे परिषेव-
यमयत्न ।

परिपूति स्त्री परि+पू-प्रेरणे भावे क्तिन् । १प्रेरणे ।
कर्त्तरि क्तिच् । २प्रेरके त्रि० कृ० १।१६।६

परिषेचक परि+सिच-खुल् । परितः सेचके अकान्तत्वेऽपि
याजकां समर्थपक्षा समासः । अन्तोदात्तता चास्य ।

परिष्कस्य त्रि० परि+स्कन्द-क्त तस्य दस्य च न वा पत्वे
पत्वम् । परपुष्टे पत्वाभावे यत्वाभावात् परिस्कन्न
तत्त्वार्थे ।

परिष्क(स्त)न्द त्रि० परिष्कद्यते पूर्यते परि+स्कन्द घञ् या
पत्वम् । १परपुष्टे अमरः २परितः स्वायिनि रथगोपके
भा०स० ४२अ० ।

परिष्कार पु० परि+क-भावे वा० अप् छट् पत्वम् । रथस्य
रक्षादौ भा०क० १४अ० “सप्तर्षिमण्डलं ज्ञेयं रथस्यासीत्
परिष्कारः” ।

परिष्कार पु० परि+क-घञ् छट् पत्वम् । १भूषणे
विद्यमानवस्तुनो गुणान्तरस्य रक्षाधानादौ शंस्कारे च
अमरः ४शुद्धौ ।

परिष्क त त्रि० परि+क-क्त छट् पत्वम् । १भूषिते २चेष्टिते
शक्तमार्जनादिसंस्कारे च अमरः यज्ञार्थं पशुवस्त्रनाय-
यज्ञपात्रावदानाय च कृतसंस्कारायां ४भूमौ स्त्री अमरः ।

परिष्टि स्त्री परि+ष्ट-क्तिन् वेदे शक० । अन्वेषणे कृ० १।
६५। लोकं तु परीष्टिरित्येव

परिष्टुम् त्रि० परि+स्तु-क्तिप् पत्वम् । १परितः निरर्थ-
कशब्दरूपस्तोभयुक्ते कृ० १।१६।११ भा० । २परितः
श्रोतव्ये कृ० ८।६।२४ भा० ।

परि(ष्टो)स्तीम पु०परितः स्तूयते चत्तमवर्णयुक्तत्वात् पत्वम् ।
परिगतः स्तोमम् प्रा०स० तत्र परेः स्तोति प्रत्यतुपसर्ग-
त्वात् न पत्वमिति भेदः इति खामी । गजपृष्ठाक्षरण-
कथ्यले (भुज) अमरः । [पत्वम् । परितः स्थले ।

परिष्ठल न०परितः स्थलम् “विक्रयमिपरिभ्यः स्थलम्” पा०

परिष्ठा त्रि० परि+स्था-क्तिप् पत्वम् । पराष्ट्याम् कृ०६।

परि(ष्य)स्यन्द त्रि० परि+स्यन्द-घञ् । “परिस्यन्दः प्राच्य-
भरतेषु” पा० प्राच्याद्यर्थे न पत्वम् अन्यत्र वा पत्वम् ।
१परितः स्यन्दनयुक्ते २कुक्षमादेः पत्वायत्नादिरचना-
याम् अमरः । १परिष्कारे ४परिवारे च हेमच० ।

परिष्वङ्ग पु० परि+स्वनुज-घञ् । आलिङ्गने अमरः

परिसंवत्सर अव्य०जङ् संवत्सरात् अव्ययी० । वत्सरादौ
“परिसंवत्सरात् पुनः”मनु०पञ्चम्या अलुक् । २परिवत्सरे पु०

परिसंख्या स्त्री परि+सम्-ख्या-भावे अङ् । १परिगणिते
२विधिभेदे नियमशब्दे ४०७८ पु० कृतकालशब्दे च १४
१७पु० दृश्यम् ।

परिसंख्यात त्रि० परि+सम्-ख्या-कर्मणि क्त । परिगणिते
परिसञ्चर पु० स्फटिकालादौ सञ्चरति परि+सम्-चर-
अच् । प्रतिसञ्चरकाले स्फटिकप्रलयकाले “त्रिविधः सर्वभू-
तानां कीर्त्तयते परिसञ्चरः । अनादृष्टिभास्कराश्च घोरः
संवर्त्तकोऽनलः । भेषो ह्येकार्ष्यबोवायुक्षया रात्रिर्भङ्गा-
त्तनः” वराहपु० ।

परिसमूहन परि+सम्-ऊह भावे ल्युट् । यन्त्रादौ अनलो-
परि १तृष्णीं समिदाधाने परित्रः पतितदृष्ट्यादेः प्रच्छिद्य
अग्निमध्ये २प्रक्षेपकरूपव्यापारभेदे च कात्या०श्रौ०४।१२।
१८। ३अग्नेः समन्तात् मार्जने च ।

परिसर पु० परि+सृ-अण् । १नदीनगरपर्वतादेः पर्यन्तभूमौ
अमरः २मृत्यौ श्विधाने मेदि० ।

परिसर्प पु० परि+सृ-भावे घञ् । १परितो जलादिना
वेष्टने २समन्ताद् गमने च हेम० । ३सारस्वतयागभेदे न०
आश्व० १२।६।२२

परिसर्था स्त्री परि+सृ-भावे क्यप् । सर्वतो गमने अमरः ।

परिसारक त्रि० परि+सृ-खुल् । १परितो गन्तरि । ततः
मत्वर्थे अण् । पारिसारक तच्छब्दयुक्ते अध्याये अतु-
वाके च पु० ।

परिस्त्र(य)न्द पु० परि+स्त्रन्द-भावे घञ् अप्राणिकर्त्तृ-
कत्वे वा पत्वम् । हतादेः क्षरणे प्राणिकर्त्तृके ह्रस्वा-
देर्भदक्षरणे तु न पत्वम् ।

परिस्त्रव परि+स्त्रु-भावे षप् । परितः क्षरणे

परिस्त्राव पु० पति+स्त्रु-णिच्-ञच् । सञ्चतोक्ते परिस्त्रव-
जनके षष्ठपद्वभेदे “क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्यामृदौष-
धमवचारितं सञ्चत्क्षिप्तदोषाक्षनिःशेषानपहरति ततस्ते
दोषाः परिस्त्रावमापादयन्ति तत्र दौर्बल्योदरविटम्भारुचि
गालघटनानि भवन्ति सर्वेदनौ चास्य पित्तक्षेप्राणौ
परिस्त्रवतश्च परिस्त्रावमित्याचक्षते । परि+स्त्रु भावे
वा० घञ् । २परिस्त्ररणे च

परिस्त्राविन् त्रि० परि+स्त्रु-णिनि । षष्ठरणयुक्ते सञ्च-
तोक्ते पञ्चविधभगन्दरमध्ये शतज्ञेदे च “क्षेप्रा तु प्रकु-
पितः समीरणेनाधःपेरितः पूर्ववदस्थितः शुक्लावभासां
स्थिरां कण्डूमतीं पिङ्गकां जनयति सास्य कण्डूदीन्वे-
दनाविशेषाङ्गनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पारस्त्रपेति त्र-
णश्च कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः विच्छिन्नमज्जमास्त्रावं
स्त्रवत्युपेक्षितश्च यातमूलपुरीषरेतांश्चि विच्छजति तं भग-
न्दरं परिस्त्राविणमित्याचक्षते” तत्र तल्लक्षणसक्तम् ।

परिस्त्रुत् स्त्री परि+स्त्रु-क्तिप् । शिरायाम् अमरः । २प-
रितः क्षरणयुक्ते त्रि० “अज्ञात् परिस्त्रुतो रसम्” यजु०
१८।७५। भावे सम्प० क्तिप् । क्षरणे स्त्री ।

परिस्त्रुत त्रि० परि+स्त्रु-क्त । शुष्मादिभ्यो निःसृतसाररूपे
पदार्थे “जर्जं वह्नोररुतं हतं पयः कीलालं
परिस्त्रुतम्” यजु० २।३४ “परिस्त्रुतं वह्नोः पुष्पेभ्यो
निःसृतं सारं वह्न्यः । तस्य सारं त्रिविधम् जर्ज-
शब्देन हतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्ज-
शब्दोऽङ्गतं स्नादुत्वमभिधत्ते । हतपयसी प्रसिद्धे”
वेददी० । २मदिरायां स्त्री मेदि० ।

परिहनु अव्य० हनोरुपरि अव्ययी० । हनोरुपरि ततः
परिस्त्रा० भवार्थे ण्य । पारिहन्व्य तत्र भवे त्रि०
परिहस्त अव्य० परिवर्जने अव्ययी० । हस्तस्य वर्जने तस्य
निरुद्धकादित्वात् अलोदात्तता ।

परि(री)हार पु० परि+हृ-घञ् वा दीर्घः । श्ववशायां
अनादरे शब्दरत्ना० । श्लोषाद्युद्धारणे च

परिहार्यं त्रि० परि+हृ-कर्मणि ण्यत् । परिहर्त्तव्ये
शत्यक्तव्ये द्विरूपकोपः । २उद्धार्ये च

परि(री)हास पु० परि+हृ-घञ् वा दीर्घः । नर्मणि त्रिका०

परिहृत् त्रि० परि+हृ-क्तिप् । परिहृत्य गन्तरि ऋ० ६।४।५
परीक्षक त्रि० परि+ईक्ष-खुल् । शतकेण प्रमाणैरनिर्वा-
र्यनिर्वाणाय शास्त्रपरिशीलनेन प्राप्तबुद्धिप्रकर्षे हटा-
नशब्दे २६७२ पु० दृश्यम् । श्ववहारादौ दिव्यभेद-
परीक्षाकारके च ।

परीक्षण न० परि+ईक्ष-भावे ल्युट् । राक्षा अमात्यादेः
चारादेच श्रुतादुदात्तानिरूपणे तर्कप्रमाणाभ्यां श्वस्तुत-
त्वावधारणे च “भेदोपजापावुपधाधनौद्यैर्त्त परी-
क्षणम्” अमरः ।

परीक्षा स्त्री परि+ईक्ष-भावे षप् । दिव्यशब्दे २५८८ पु०
छादौ दर्शिते श्रुतिव्यगद्भार्थे तर्कप्रमाणादिना श्वस्तुत-
त्वावधारणे च । [दावधारके ।

परीक्षिन् त्रि० परि+ईक्ष-णिनि । युक्तिप्रमाणैर्वस्तुस्वरूपा-
परीणस् त्रि० परि+नस-कौटिल्ये धातुनामनेकाद्यत्वात्
व्याप्तौ क्तिप् दीर्घः । १व्यापके ऋ० ५।१०।१ भा० । परि+
नह वा० उच्यन् दीर्घः । २परितो नञ् च ऋ० १।१२।८

परीणसा अव्य० परि+नस-व्याप्तौ वा० आत् दीर्घः । बहु-
पदार्थे निघण्टुः ऋ० ८।६।७।८। उदा० ।

परीणह् त्रि० परितः नञ्चत वध्यते नह--क्तिप् दीर्घः । ३प-
रितो वन्धने शतकर्मणि च । भक्ति पदान्ते ह्रस्व षः ।

परीत त्रि० परि+इ-क्त । परितो गते [भा० उ० ११० अ०
परीप्सा स्त्री परि+आप्-सन्-भावे षप् । प्राप्तुमिच्छायाम्
परीर न० पूर्यतेऽनेन पू-च्युतो ईरन् । फले उच्चल० ।
परीरण पु० परि+रण-ञच् दीर्घः । १कमठे २दण्डे ३पट्ट-
शाटके च मेदि० ।

परीरम्भ पु० परि+रम्भ-घञ् वा दीर्घः । आलिङ्गने अमरः
परीष्टि स्त्री परि+इष्ट-क्तिन् । श्वन्वेषणायाम् २परिच-
र्यायाश्च हेमच० ।

परीसार पु० परि+हृ-घञ् दीर्घः । सर्वतोऽगमने हेमच० ।
परु पु० पु-उन् । सञ्चद्रे २खगे ३पन्थो ४पर्वते च संलिप्त०
परुच्छेप पु० परुषि शेफोऽस्य पृषो०। ऋषिभेदे निरु० १०।४२
परुत् कव्य० परस्मिन् यर्षे नि० । परवर्षे इत्यर्थे अमरः ।
तत्र भयः त्र । परुत् परवर्षभवे त्रि०।

परुहार स्त्री परुः सञ्चद्रे पर्वतो वा द्वारमस्य । घोटके श-
ब्दमाला स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

परुष न० पू-उपन् । शिष्टुरवचने शनीचीक्षिण्ड्याम्
अमरः २फलभेदे परुषके भावप्र० । [यके त्रि०।

परुषोक्ति स्त्री कर्म० । शिष्टुरोक्तौ । वङ्ग० । २कटुवाक्यक-

परस् न० घृ-उचि । पन्यौ (गोट) पर्वणि अमरः ।
परुष न० घृ-उचन । फलभेदे (फलसा) "परुषकं कषाया-
स्त्वामं पित्तकरं लघु । तत् पर्कं मधुरं पाके शीतं
विटम्भि हं हणम् । हृद्यं हट्पित्तदाहकृञ्चरक्षयस-
मीरहृत्" भायप्र० ।

परैत लि० परा+इ-क्त । स्मृते अमरः ।

परैतराज्(ज) पु० इत० टच्समा० परैतेषु राजते राज-
किप् वा । यमे अमरः ।

परैतवास पु० इत० । प्रशाने ।

परैद्यावि अय्य० परस्मिन् अङ्गि नि० । परदिने इत्यर्थे
परैद्यान् अय्य० परस्मिन् अङ्गि पर+एद्युम् । परदिने इत्यर्थे
परैष्टुका स्त्री परैरिष्यते इप्-तु स्वार्थे क । वङ्गप्रत्ययायां
गवि अमरः ।

परैषित लि० परैरेषितः एष+णिच्-क्त इत० । अय्य-
पाठिते कौदासीन्येनापरवर्द्धिते अमरः ।

परोक्ष अय्य० कृष्णः परम् अय्ययी० सुट् नि० पूर्वनिपातः ।
"कप्रत्यक्षज्ञाने "परोक्षज्ञानमनाहार्यं" निश्चयचेति
विद्वान्तः" इत्युक्तेऽज्ञज्ञानस्यानाहार्यत्वम् निश्चयरूप-
त्वञ्च बोध्यम् । अर्थ आद्यच् । शतद्विधये लि० । शतप-
स्त्रिनि शब्दमाला । [स्त्रियाम् ।

परोठा स्त्री परेणोठा इत० । परेण कृतविवाहायां
परोपकार पु० इत० । परस्य हितादिस्मादनव्यापारे
परोवाहु पु० परोवाहवन्वोऽस्य नि० सुट् । परमवन्-
युक्ते शत० ब्रा० ६।५।१।१० [शत० ब्रा० १४।८।५।१।
परोरजस् लि० रजसः परः सुट् नि० । शरागभावे श्विचक्रे
परोलक्ष न० लक्षात् परः सुट् नि० । लक्षसंख्यातोऽधिक-
संख्यायाम् शतदन्विते च ।

परोवरीण लि० "परांश्चापरांश्चानुभवति स अवरस्योत्त-
निपात्यते । श्रेष्ठान्नेषु युक्ते ।

परोवरीयस् परच वरीयाञ्च नि० पूर्वपदे सुट् । अत्यन्त-
श्रेष्ठे परमात्मनि परोवरीयसोऽहं लोकान् जयति" का० उ० ।
परोष्णी स्त्री परा+उष्णा-कर्म० गौरा० डोष् । तैलपायि-
कायाम् अमरः । [पुञ्जट्चे अमरः ।

पर्कटि(टी) स्त्री घृच-अटि न्यङ्का० कृतम् । (पाकुड) ।
पर्कटिन् पु० घृच-अटिनि न्यङ्का० कृतम् । पुञ्जट्चे
(पाकुड) "पर्कटी कटुकः प्रोक्तः शि'शरश्च कषायकः ।
रक्तदोषहरोरूष्णां प्रलापश्चमनाशनः" राजनि० तदु-
पणा उक्ताः ।

पर्जनी स्त्री घृज-करणे ल्युट् डीप् । दाहहरिद्रायाम्
अमरः ।

पर्जन्य पु० घृधु-सिचने अय्य जानादेशः । १२२ रे श्मेचे मेदि०
"यन्नाङ्गवति पर्जन्यः" इति मनुः । श्मेचशब्दे विश्वः
पर्जन्य इव सर्वान् कामादभिवर्धति । ४३३ णो पु० ।
"कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः" विष्णु श०
५ टाहृहरिद्रायां स्त्री राजनि० ।

पर्जन्यपत्नी स्त्री पर्जन्यः पतिरिवास्याः सपूर्वकत्वात् पत्युर्न
डीप् । वशायां "वशा पर्जन्यपत्नी देवा अय्येति ब्राह्मणा
अधस्ते मद्रे ! पर्जन्यो विद्युतस्ते स्तना वशे !" अथ०
१०।१०।६। इत० । २ इन्द्रपत्न्यां शय्याच्च ।

पर्य हरितीकरणे अ० चु० लभः सक० सेट् । पर्ययति-ते अफ०
पर्यत्-त । दक्षन्तः पर्ययति चम्पकम् ।

पर्य न० घृ-न, पर्य-अच् वा । १ पत्ने २ पत्ने च "सुपर्णो
गच्छो मतः" इति । ३ पलाशवृक्षे पु० ४ ताम्बूले न०
५ पञ्चयुक्ते लि० अमरः । "पर्यभूले भवेद्व्याधिः प-
र्याये पापसम्भवः । जीर्णं पर्यं हरेदायुः शिरा
वृद्धिप्रणाशिनी" आङ्गि० त० । तन्मूलादिसेवनिबोधः ।
"अनिधाय सुखे पर्यं पूगङ्गादयते परम् । मतिभ्रंशस्तु
दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम्" । अत्र परमित्युक्तेः
धन्याकादियोगे न दोषः । पर्यस्येदम् शिवा० अण् ।
पर्यं तत्सम्बन्धिनि लि० । अस्त्वर्थे नडा० ङ कुक् च ।
पर्यकीय तद्युक्तदेशे लि० । तस्यादूरनगरादि वरणा०
अण् पर्यं तस्यादूरदेशादौ लि० । वङ्गत्वे तस्य लुक् पर्याः
इत्येव । तत्र भवः "लक्ष्मणपर्यात् भरद्वाजे" पा० भगदौ
ङ । पथीय भरद्वाजदेशभवे अन्यत्र अण्वेव पर्यं त-
त्त्वार्थे लि० । लुङ् पर्यम् डीप् । श्चुद्रपर्यं स्त्री साय-
पत्यं लशरादि० ङन् । पर्यं क तदुर्विक्रोतरि स्त्रियां
घिच्वात् डीप् ।

पर्यक पु० अग्निभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् पर्यं कि तन्नो-
त्रापत्ये वङ्गत्वे तु उपका० तस्य वा लुक् ।

पर्यकार पु० स्त्री० पर्यं करोति उत्पादयति अण् उप० स० ।
(वारुड) ख्याते जातिभेदे ताम्बूलजीविनि स्त्रियां
जातित्वात् डोष् । [रचिते लुङ्गट्चे (पातेरकुड्चे) ।

पर्यकुटी स्त्री पर्यं निर्मिता कुटी शा० त० । पलमात्रेण
पर्यकुर्व पु० पर्यं लक्ष्णेऽन्तर्द्रव्याणां तिरात्रोपपादाने विशेष-
यतो भोजननिष्पादिनव्रतभेदे यथाह मिता० । "यदा तु
पर्यादीनामेकीकृतानां कार्यस्तिरात्रान्ते प्रीयते तदा

पर्यकुर्वः यथाह यमः “एतान्येव समस्तानि तिरातो-
पोपितः शुचिः । कायचित्ता पिबेदङ्गः पर्यकुर्वो
ऽभिधीयते” इति । एतानि पर्यकुर्वोक्तद्व्याणि ।

पर्यकुर्व ५० पञ्चाहसाध्ये त्रवभेदे “पर्योदुम्बरराजोव
वित्तपत्रकुण्डकेः । प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्यकुर्व
चदाहृतः” याज्ञ. ‘पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्याना-
मेकैकेन कायितसुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुण्डोदकञ्चै-
स्मिन्नहमीति पञ्चाहसाध्यः पर्यकुर्वः” मितः ।

पर्यखण्ड ५० पर्यमेव खण्डः खण्डाते यस्य पण्यहीनत्वात् ।
!पण्यहीने वनस्पतौ ह्ये शब्दः । समूहे खण्डच् ।
२पर्यसमूहे न० ।

पर्यचौरपट ५० मञ्जादेवे मा०शा० २८६३० ।

पर्यचौरक ५० पर्यं चोरयात चुर-खुल् । चोरनामगन्ध-
द्रव्ये राजनि० ।

पर्यनर ५० पर्यनिर्मितः नर इव । अस्यनाभे मृतस्य दा-
हार्थं पर्यनिर्मिते नराकृतौ पुत्तलिकाभेदे तद्विधानं
यु०त० उक्तं यथा

“यथास्यनाभे पर्यनरदाहः । तलाशनायनष्टहपरि-
गिष्टम् “अस्थिनाभे पलाशानां त्रीणि पटिशतानि च ।
पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा दहेत सन्नपूर्वकम् । अशीत्यङ्गु-
थिरसि पीवायां दग योजयेत् । उरसि त्रिंशतं दद्या-
द्विंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्या-
दङ्गुलिभिर्दग । हादशाङ्गं वृषणयोरष्टाङ्गं शिग्र एव
च । अङ्गुभ्याश्च शतं दद्यात्त्रिंशतं जातुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलिषु च दग एतत् प्रेतस्य लक्षणम् । कर्णा-
मृत्त्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत्” । आदिपुराणम्
“तदनाभे पलाशोलैः पत्रैः कार्यः पुमानपि । शतै-
स्त्रिभिस्तथा षट्पञ्चाशदपत्रैर्विधानतः” । तदनाभेऽस्य-
नाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोस्तुल्यत्वेनोपादानात्
आश्वलायनष्टहोऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्रा-
चाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु
पलाशपत्राणि देयानि ततो वेदनमूणांमृत्त्रेण, लेपनं
यवपिष्टेनेति । अत्राशौचाभ्यन्तरे दाहे शेषाहेन शुद्धिः
तदुत्तरपर्यनरदाहे तु तिरात्वम् । “एवं पर्यनरं
दग्धा तिरात्वमशुचिर्भवेत्” इत्यादिपुराणात् । यज्ञ-
पार्श्वः “पलाशोदुपलभ्येरन् तदस्थोनि कदाचन । तद-
नाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनःक्रिया” । हि यस्मा-
तदनाभेऽस्यसंप्राप्तौ पलाशस्य तत्कृतपुत्तलकस्य दा-

हक्रिया पुनरपि सम्भवे लाभेऽस्यदाहक्रिया विहितता
तस्मादुद्यदि पुनरस्थोनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहे तिरात्वा
शौचे कर्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं यज्यमाणयुक्तेः ।

“अशौचानन्तरं चेत् स्यादाहः पर्यनरस्य च । तत्रहा-
स्युद्गुलि च तथा सन्निकटाः सगोत्रजाः । दग्धं दहेत्
“पर्यनरं दहेन्नैव विना दग्धं कथञ्चन । अस्यनाभे
तु दग्धेऽपि ततः पर्यनरं दहेत्” इति दीपकनिकायां
सुमन्तुवचनात् । दग्धं इत्यत्राहस्यामिति कश्चित् पाठः ।
अहमी कथा सन्देहे पितृकर्मणि कण्यपक्षपाधान्ये-
नोक्तेः । “नरं पर्यं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथ-
ञ्चन । त्रिपक्षे तु न वै दद्यात् दग्धं प्राप्ते ह्यनग्निकः” ।
इत्यशौचव्यपगमे बोध्यम् । यथाह शुद्धिरत्नाकरे यमः
“अशौचमध्ये यत्नेन दाहयेदुक्तया हता । कण्यपक्षे
पञ्चदश्यामष्टम्यां वा समाहितः । एकादश्यां विशे-
षेण ततः प्रभृति स्मृतकम् । तिरात्वं सर्ववर्णानामेव
धर्मो व्यवस्थितः” । कण्यपक्ष इत्यत्राशौचव्यपगमे
बोध्यम् । वायुपुराणे “पर्यनरं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात्
कथञ्चन । पितृहा मातृहाष्टम्याञ्चैव दग्धं दहेत् यदि ।”
विष्णुपु० “त्रिपक्षे तु गते पर्यनरं दद्यादनग्निकः ।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन् । नैव पर्यनरं दहेत् । तद्वृद्धम-
हर्षो प्राप्य दग्धं वापि विचक्षणः” । दहेदिति शेषः ।
“अशौचाभ्यन्तरे यदि दाहं न कुर्यात् तदा भरणादिना-
यधि त्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः” इति
हरिदासककाचार्याः । “पर्यं नरं दहेन्नैव विना
दग्धं कदाचन । अस्यनाभे दग्धं तु ततः पर्यनरं
दहेत्” इति दीपकनिकायां सुमन्तुवचनाद्दग्धं दाहः ।
अत्राहमीति कश्चित् पाठः । यमः “त्रिपक्षाभ्यन्तरे
राजन् । नैव पर्यनरं दहेत् । तद्वृद्धमहर्षो प्राप्य दग्धं
वापि विचक्षणः” । अहमीत्यत्र कटाहमीत्यर्थः ।
पितृकर्मणि कण्यपक्षपाधान्येनोक्तेः इति हरिदासत-
काचार्यालिखनात् । एतज्ज्ञाशौचव्यतिरिक्तपिण्डम् ।
अत्र नक्षत्रादिकाभेदः शुचिः पी० उक्तो यथा
“शुक्रारार्किषु दग्धभूतमदने नन्दा सुतोच्छोपमे
पीष्णे वारुणभे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमार्गोऽयने ।
याम्येऽव्दात् परतश्च पातपरिधे देवेभ्यशुक्राक्षके भद्रा-
वैष्टतयोः शवप्रतिकृतंदाहो न पक्षे सिते । जन्मप्रत्यरि-
तारयोर्मृतिरुखान्त्येऽङ्गे च कर्तुं न सन् मध्यो मेव-
मगादितिध्रुवविशाखाद्वर्ज्युमे चोऽपि च । अतो-

ईकेज्यविधोर्दिने श्रुतिकरखात्यश्रिपुष्ये तथा त्वाशौचा-
त्यरतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासम्भवम्” उ०चि० ।
“एवंविधे दिने शवस्य मृतस्य प्रतिकृतिः शरपत्नादिना
शवयवत्वकल्पनं तस्य दाहो न कार्यः कुतः यतो द्विविधः
प्रेतसंस्कारः प्रत्यक्षशरीरस्थैः प्रतिकृतेरन्यः तत्र प्रत्यक्ष-
शरीरसंस्कृतौ शुभाशुभदिनविचाराभावः यदाह गार्ग्यः
“प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेदिति” प्रतिकृतिसं-
स्कारस्य हि कालत्वयम् अशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानन्तरं
चेति अत्राशौचमध्ये यदि प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षित-
स्तदा यथासम्भवं दिनशुद्धिर्विचार्या वर्षमध्ये वर्षानन्तरं वा
प्रतिकृतिसंस्कारे अवश्यं कालशुद्धिर्विचार्या एतदप्याह
गार्ग्य एव “आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेवमेव तु । आशौचवि-
निवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं पा-
द्यामूर्ध्वं संवत्सराद्यादि” । प्रेतकार्याणि कुर्वीतति शेषः
अतएवोक्तम् “आशौचात्यरतो विचार्यमखिलं मध्ये
यथासम्भवमिति” । एतद्वाक्यमत्रैव स्पष्टं व्याख्यास्यते
तत्र दिनशुद्धिरुच्यते शुक्रारेत्यादिना शुक्रः प्रसिद्धः
आरो मङ्गलः आर्किः शनिः एषां वारे प्रतिकृतेर्दाहो
नेति प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा दशोऽमावस्या भूतचतुर्दशी
मदनस्त्रयोदशी नन्दाः प्रतिपत्पञ्चमीकादश्याः आसु-
तिथिषु दाहो न कार्यः यदाह मरीचिः “नन्दायां
भागवदिने चतुर्दश्यां लिपुष्करे । पितृश्राद्धं न कुर्वीत
मृहो पुत्रघनक्षयात् । एकादश्यां तु नन्दायां सिनी
वाल्यां भृगोर्दिने । नमस्ये च चतुर्दश्यां कृत्तिकासु
लिपुष्करे” । द्वितीयवाक्यमतिदुष्टताकथनार्थं सिनी
वाल्याममावास्यायां भृगोर्दिने शुक्रवारे इति सम्बन्धो
व्याख्येयः अत्र आह न कुर्वीतत्यनुषङ्गः आहशब्दे-
नात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । तथा तीक्ष्णोपमे मूल-
ज्येष्ठाङ्गोष्ठास्तीक्ष्णानि उपानि पूर्वात्यभरणीमघाः
घोष्णे रेवत्यां वारुणे शतभे लिपुष्करदिने भद्रातिथयः
सूर्य भौमशनिवाराः कृत्तिकापुनर्वसुचरामाफाल्गुनी वि-
शाखोत्तराषाढापूर्वभाद्रपदाः एतन्निमित्तयसंज्ञतिरूपे दिने
प्रतिकृतेर्दाहो न कार्य इति केचिद्व्याकुर्वन्ते तत्र पूर्व-
पक्षेनैव निषेधसत्त्वात् ननु प्रत्यक्षमृतौ स निषेधो
ननु प्रतिकृतिदाहे एवं तर्हि सम्प्रतिवाक्याभावाच्चायमर्थः
इति ब्रूमः । यदुक्तं ज्योतिःपराशरेण “साधारणश्रुवो-
यो मेने नो मस्यते मनुप्राणाम् । प्रेतक्रिया कथ-

ञ्चित् लिपुष्करे यमलधिष्ण्येवेति” अत्र लिपुष्करशब्देन
विशिष्टयोगो विवक्षित इति चेत् अत्र ब्रूमः लिचरण-
नक्षत्राण्येव लिपुष्करपदेनोच्यन्तेऽतो हेमाद्रिणापि
कृत्तिकादीन्येव लिचरणानि मानि लिपुष्करशब्देन
व्याख्यातानि अतएवाह कशत्रुपः “भरण्याङ्गो मघा ज्येष्ठा
मूलं लिचरणानि च । प्रेतक्रियासु दुष्टानि धनिषाद्यं च
पञ्चकम्” इति पराशरवाक्ये बह्विनि प्रेतकृत्ये सामान्यतो
निषिद्धानि कशत्रुपवाक्येऽन्यान्यतिदुष्टान्युक्तानि इदमेवा-
भिप्रेत्य अन्यकृतोक्तानि तत्र धनिषाद्या अपहणं मध्य-
मेषु वक्ष्यमाणत्वात् । अथ न्यूनाधमासे क्षयमासे अधि-
मासे च शवप्रतिकृतिदाहो न कार्यः । उक्तञ्च ज्योति-
निबन्धे गरुडपुराणे “न कुर्व्यात् गुरुगुक्रास्ते पौषे
स्वामे मलिस्तुचे । विस्तम्बितं प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं
विनेति” मेधातिथिः “अक्षं गते गुरो गुरो पोषाषा-
ढाधिमासके । प्रेतकार्यं न कुर्वीत गयां गोदावरीं
विनेति” अधिमासखोपलक्षणत्वात् क्षयमासेऽपि न
कार्यं प्रेतकार्यमित्यर्थः । अतएव मूले न्यूनाधमनि-
षेधः । अथावादेकस्मादप्यत्यरतः ऊर्ध्वं यास्येऽयने
दक्षिणायने कर्कादिषुङ्गास्थिते सूर्ये न दाहः कार्यः
अथादुत्तरायणं सम्यक्, उपलक्षणत्वादवमदिनमपि
निषिद्धम् उक्तञ्च गार्ग्येण “ऊर्ध्वं संवत्सराद्यादि”
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं ततोत्तरायणम् । कृष्णपक्ष-
तत्वापि वर्जयेत् दिनक्षयम्” इति गरुडपुराणेऽपि “न
कुर्व्याद्गुरुगुक्रास्ते पौषे स्वामे मलिस्तुचे । विस्तम्बितं
प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं विनेति” अत्र वाक्ये पौषस्वा-
पयोर्निषिद्धत्वान्मार्गशीर्षस्य मध्यमत्वं प्रतीयते तदावश-
कविषयं प्रथममर्थं तु दक्षिणायनमपि शुभमेव । पात-
परिचे व्यतिपाताख्ये योगे गणितगते व्यतीपाताख्ये
महापात इत्यपि केचित् परिधाख्ये योगे तथा देवे-
ज्यगुक्रास्तके गुरुगुक्रयोरस्ते अत्र स्वार्थे कः । तथा
भद्रावैष्टतयोः भद्रावैष्टतौ प्रसिद्धौ गणितसाध्ये वैष्ट-
ताख्ये महापाते इत्यपि केचित् । तथा सिते पक्षे शुक्लपक्षे
शवप्रतिकृतेर्दाहो न कार्यः । यदुक्तं नारदेन आह्वल-
णाध्याये “चतुर्दशीं तिथिं नन्दां शुक्रारावार्किवाचरम् ।
सितेज्ययोरस्तमयं दृष्ट्वा भूषं विषमाग्निमम् । शुक्लपक्षं च
सन्त्यज्य पुनर्दहनमुच्यते” इति अन्यत्रापि “नन्दा मदन-
भूतायां पातवैष्टतविष्टु । शुक्रार्किभौमपरिध्रुवमिन्द्रो
पमूलभे । कर्तुं शब्देऽष्टवेदान्ये जन्मप्रत्यरितारके ।

त्रिपादमे सिते पक्षेऽयने यास्येऽवतः परम् । श्वप्रति
कतेर्दाहः शुक्रोऽस्तेऽधिकमासके । नेष्टो मध्यो द्विपा-
नृमैलदीशादितिभगध्रुवे” इति तथा कर्तुः प्रेत्या-
द्याधिकारिणो जन्मप्रत्यरितारयोः जन्मतारा उत्प-
त्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति प्रत्यरितारा जन्मभात्
पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं चेति । कथा कर्तुंस्तिष्ठुषा-
न्येऽजो स्वजन्मराशेरष्टमचतुर्थं दशस्ये चन्द्रे सति
दाहो न सन् न प्रशस्तः” ।

वराहपुराणे “चतुर्थोऽसौ चन्द्रे द्वादशे च वि-
वर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैष्टौ परिचे तथा ।
करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा” । विष्टिसंज्ञं
करणं भट्टा । महाभारते “नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन्
जातो भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नयेऽपि
भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत्” इति
प्रोष्ठपदयोः पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः आग्नेये कृत्ति-
कायाम् । कालविशेषादिकं नारदेनोक्तम् “दिनोत्तरार्द्धे
तत्कर्तुं चन्द्रतारावृत्तान्विते । पापमहे बलयुते शुक्र
लग्नांशवर्जनम् । तत्पुनर्दहनं प्रोक्तमिति “अथ श्व-
प्रतिकृतिदाहे मध्यमक्षत्राण्युच्यन्ते सैलमहुराधा भगः
पूर्वाफाल्गुनी अदितिध्रुवविशाखाः प्रसिद्धाः द्रुक्त्रिभं
शृगचित्रा धनिष्ठा । ज्येष्ठा बुधवारोऽपि श्वप्रतिकृतिदाहो
मध्यमः न शुभफलदो नाप्यनिष्टफलद इत्यर्थः उक्तञ्च
कथ्येन “फलगुनीदितयं रोहिण्यहुराधा पुनर्वसुः ।
हो आषाढे विशाखा च भानि द्विचरणानि च । एतानि
किञ्चिदुदृतानि वर्जयेत् सति सम्भवे” इति । “नेष्टो मध्यो
द्विपानृमैलदीशादितिभगध्रुवः” इति चेत्युक्तेर्बुधे सम्भ-
त्यभावः । अथाकेच्यघोरकेज्याभ्यां संहितो विधुरिति
मध्यमपदलोपी समासः । सूर्यगुरुचन्द्राणां दिने वारे
दाहः अष्टस्तथा तेन करणेन श्रुतिकरस्वात्यश्विपुष्ये
एषु निषिद्धनक्षत्रगणाद्वर्जितेषु पञ्चसु भेषु श्वप्रतिकृति-
दाहः अष्टोऽनुवीयमानः शुभफलद इत्यर्थः । आशौचा-
त्परत इत्यादिव्याख्यातार्थं ननु प्रतिकृतिसंस्कारः किं-
निमित्तम् उच्यते । देवान्मातृप्राज्ञाऽपराधान्मृतस्य विधि-
यदाहो नाभूत् किन्तु काष्ठवदाहो जातोऽथ वा परदेश-
गतस्य चौरदंष्ट्रादिहृतस्य तल्लीतेरेव केनचित् काष्ठ-
वदाहोऽपि न कृतोऽथ वैकाकित्वाच्च जातस्तदा प्रतिकृति-
दाहो विधेयः उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे “अनाहिताग्नेर्देहस्तु
दाहो गृह्णाग्निना द्विजैः । तदभावे पलाशोत्थैः पत्तैः

कार्यैः पुमानपि । सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्जं तथा-
ग्निना । अथौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सवाम्भवेः ।
एवं पण्यश्वं दग्ध्वा विराजसगुचिर्भवेत्” इति । तद-
भावे देहाभावे तथाग्निना गृह्णाग्निना अपिशब्दात्
स्त्रीभरणे तद्देहाभावे स्यपि पलाशोत्थैः पत्तैः कार्ये-
त्यर्थः । आहिताग्नेस्तु औत्तुल्ये विधिमाहापसम्भः
“यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रसीतो न प्रज्ञायेत स यां दिग्-
मभिप्रस्थितस्तां दिग्मस्याग्निभिः कचं दहेयुरपि वाज-
सनेयिनामिति त्रीणि पष्टिगतानि पलाशवृत्तानि तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति
वा” । अत्र पक्षद्वयं यथाप्रवासगतो यदि न प्रज्ञायेत
प्रसीत इति यतो मृत इत्येव निर्णये स यां दिग्मं प्रस्थितो
भवेत्तां दिग्मं प्रति यः कक्षोऽकृष्टोभूमिप्रदेशस्तृणयांक्तं
देशमस्य सृतस्य औत्ताग्निमिस्तृष्णीं दहेयुर्वाग्भवाः पितृ-
मेधविधिना । अयमेकः पक्षः । अपि वा अथवा ।
त्रीणि पष्ट्युत्तराणि गतानि ३६० पलाशवृत्तानि पला-
शानि पण्यानि यत् तिष्ठन्ति तादृशानि वृत्तानि संपाद्य
तैर्दहनैः पलाशवृत्तीयेस्ति पत्तैर्दहनैः कृष्णाजिने पुरुषा-
कृतिं कृत्वा तामाकृतिमस्याग्निभिः पितृमेधविधिना दहे-
युरिति वाजसनेयिनां मतमिति द्वितीयः पक्षः । परा-
शरेण तु कुशैः प्रतिकृतिः कार्येत्युक्तम् । “कृष्णाजिने
समास्तोयं कुशेस्तु पुरुषाकृतिमिति” कुर्यादिति शेषः ।
अत्र पलाशवृत्तकुशविध्योरन्यतरेणानुष्ठानं ब्रीहिववत्तु-
ल्यवत्त्वात् । श्वप्रतिकृतिदाहानुष्ठानविधिस्तु शौनका-
द्युक्त दिशा ज्ञेयः नात्माप्रस्तुतत्वात्स्थिते अयं च पला-
शवृत्तादिभिः प्रतिकृतिविधिरस्यन्नामे यदा तु सृतास्त्रां
लामस्तदा तैरेव प्रतिकृतिः कार्या । यदुक्तं बन्दोगसूत्रे
“अथातः पुनर्दाहविधिं व्याख्यास्यामो यदि शरीरं नश्ये-
दस्तीन्यादायास्यीनि क्षीरोदकेन प्रक्षाल्यास्थिभिः कृष्णा-
जिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववद्देहोपासनाभावे पलाशवृत्तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा चत्वारिंशता शिरो दशभि-
र्धोवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशता पञ्चाशता बाह्व-
तयोरेव पञ्चभिरङ्गुलीन् सप्तत्या सप्तत्या पादौ तथैवाङ्गु-
लीरष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्दण्डं तां कुशैर्दधित्वा
तस्मिन्नेव पूर्ववद्देहदिति” । अस्यार्थः चत्वारिंशता पला-
शवृत्तैः शिरः संपाद्य दशभिर्धोवां विंशत्योरस्त्रिंशता
जठरं पञ्चाशतैकबाह्वं तथैव पञ्चाशताऽपरम् पञ्चभिः
पञ्चभिरङ्गुलीन् तथा सप्तत्या सप्तत्या पादद्वयं तत एव

पञ्चभिरङ्गुलीन् एवं पञ्च पञ्च पञ्चकः पादः सम्पन्नः
 क्षयामिः शिखं द्वादशभिर्दण्डपुत्र्यं एवं च पञ्चधिकति-
 शत्या पञ्चाशदन्तरवयवकल्पना भवति तां प्रतिक्षतिं
 तस्मिन्नेव क्षणाजिने पूर्ववदिति पितृमेधविधिना दहे-
 दित्यर्थः एतादृशे विषये कालनियमः शुक्रारार्कजि-
 न्यादिनोक्तः यतः “अथातः संप्रवक्ष्यामि यत् पुनर्द-
 हनं नृणाम्” इत्यादिना पद्यसहदायेन कालशुद्धिस्तथा
 “अतीतविषये कास्ये न्यूनं आङ्गे महालये । एतत्
 सर्वं विचिन्त्या शुक्रयाश्चाङ्गमतन्द्रितः” इति कश्यपेन
 कालातीतविषयत्वेनाभिधानात् ।

आशौचमध्ये क्रियते चेत्तदा भद्रा भरणी धनिष्ठा
 पञ्चकादिदोषराहित्यमपेक्षितं, नैव बह्वकालव्यापिशुक्रा-
 स्तादिदोषामेक्षा कार्येति गर्गभाष्ये यथासम्भवपदसार्थः
 सर्वथा त्वाशौचदिनेषु दुष्टेषु दोषतारतम्येन महादोष-
 त्यागोऽल्पदोषाङ्गीकारो यथा लोकप्रसिद्धिः तादृशे दिने
 श्वप्रतिक्षतिदाहो विधेयः सर्वथा दोषराहिते दिने त-
 त्तम एव सः । अथ यदि मरणश्रयणानन्तराशौचदिनानां
 राजिकदेविकब्राह्मणाद्यलभरूपप्रतिबन्धादतिक्रमणसम्भ-
 वत्तदाशौचमस्ति न वेति विचारः राजिकदेविकसम्भाव-
 नायां सत्यां सद्य एव शौचं स्यान्नत्वाशौचं यदाह परा-
 शरः “दुर्भिक्षे राक्षसनामे व्यापदां च ससृज्जवे । उप-
 सर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयते” इति । यमवृह-
 स्सती “देवे भये सद्यस्तद्धे प्रधानांशे विनाशिते । सद्यः
 शौचं समाख्यातं कालारापदि सम्प्रतीति” । पैठीनसि-
 रपि “विवाहदुर्गयस्त्रेयात्वायां तीर्थकर्मणि । न
 तत्र स्मृतकं तद्वत् कर्म यन्नादि कारयेत्” इति । कालान्त-
 रालभ्यायाङ्ग्यादियात्वायां तादृशे एव तीर्थकर्मणि
 तीर्थस्नानदानादिकर्मणि तादृशे विषये आशौचग्रहाभा-
 वादेव श्वप्रतिक्षतिदाहाभावः यदा तु ब्राह्मणाद्यलभ-
 वत्तदाशौचपरिपृष्टः स्यादेव परन्त्वाशौचदिनानन्तरं वर्ष-
 मध्ये दिनशुद्धिमपेक्ष्यैव श्वप्रतिक्षतिदाहो विधेयः
 “आशौचस्य निवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः । संशो-
 ध्यैव दिनं स्यादिति” गर्गण्यैकारसहितदिनपदोक्तेः
 अयमर्थः अत्रापि भद्राभरणीपञ्चकादिदोषः कतिपय-
 दिनव्यापी त्याज्य एव न तु शुक्रास्तादिकबहुकालव्यापि
 दोषप्रतीक्षा । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे पितृश्रवणे “शुक्र-
 शास्त्रमने चैव देवेज्यस्य तथैव च । प्रेतकार्यं प्रदुष्येत
 प्रथमं वस्त्रं विनेति” । अथ यदि वर्षमध्ये राजिक-

देविकाद्युपद्रवः सम्पन्नस्तदा वधोत्तरं निषिद्धक्षिपा-
 यनशुक्रास्तादिमहादोषराहिते भद्राभरणीपञ्चकादिदोष-
 राहिते च काले श्वप्रतिक्षतिदाहः कार्यः उक्तञ्च गा-
 र्ग्येण “अध्वं संवत्सराद्यादि । प्रेतकार्याणि कुर्वीतश्वे
 ततोत्तरायणम्” इत्यादीनि मूलवाक्यानि प्रागभिहि-
 तानि । अतएव मूलपद्योऽप्यवदात्मरतो यास्येऽयने तथा
 देवेज्य शुक्रास्ताके श्वप्रतिक्षतिदाहो न कार्य इति
 व्याख्येयम् । प्रथमे वर्षे तु नायं दोषः सर्वत्रापि गया-
 गोदावर्यास्तीर्थयोः प्राप्तयोः सतीरयं शुक्रज्यास्तद्वि-
 ष्णायनादिमहादोषविचारः कोऽपि नास्ति तदुक्तं ज्यो-
 तिर्निबन्धे प्रेतमञ्जुयांम् । “प्रेतकार्याणि सर्वाणि व्रत-
 स्नानजपादिकम् । वक्ष्ये” शुक्रज्ययोरस्ते गयां गोदा-
 वरीं विनेति” पी० धा० । अत एव विधिनिषेधो देशाचा-
 रभेदात् व्यवस्थायौ पर्यायवर्ण्यपुस्तिकादयोऽप्यन्तर्गते ।

पर्यभेदिनी स्त्री पर्यानि भिनन्ति भिद-णिनि ङोप् ।
 १ प्रियङ्गुहृत्ते राजानि० । २ पलभेदकमात्रे लि० ।

पर्यभोजन पुंस्त्री० पर्यं भुङ्क्ते भुज-ल्यु इत० । १ क्षायते
 त्रिकांस्त्रियां जातित्वात् ङोप् । २ पलभक्तमात्रे लि०
 भावे ल्युट् । ३ पलस्य भक्षणे न० । [१५॥

पर्यमणि पु० पर्यं वस्यो मणिः शा० त० । हरिश्चणो अथ०
 पर्यमय लि० पर्यं स्य विकारः “ह्यचश्चन्दसि” पा० विकारे
 मयट् । पर्यं स्य विकारे “शरमयं बर्हिः” श्रुतिः स्त्रियां
 ङोप् । “यस्य पर्यमयो जुहूर्भवति न स पापं शोभं
 शृणोति” श्रुतिः ।

पर्यमाचाल पु० पर्यं नाचालयति आ+चल+णिच्-अथ
 वा० सुम् । कारवेङ्गुहृत्ते (उच्चा) शब्दभाला ।

पर्यमुच् लि० पर्यानि सुचत्यत्र सुच-आधारे-किप् इत० ।
 वृक्षाणां पत्रमोचनाधारे शिशिरकाले ।

पर्यमृग पु० पर्यं चरो मृगः पशुः । पशुभेदे
 “वनौका वृक्षमार्जारो वृक्षमर्कटिकादयः । एते पर्यं-
 मृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः” । वनौका वानरः
 वृक्षमार्जारो वृक्षविडालः । वृक्षमर्कटिका (रूपी) इति
 लोके “स्रुताः पर्यमृगाः वृक्षाश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ।
 आसार्यः काशशमनाः स्फुटसूत्रपरीषकाः” भावप्र०

पर्यंरुह पु० पर्यं रोहयत्य रुह-आधारे किप् । पर्यं-
 जननाधारे वसनकाले ।

पर्यल लि० पर्यं+अस्त्वर्थे विधा० लच् । पत्रयुक्ते [राजनि० ।
 पर्यलता स्त्री पर्यं प्रधाना लता शा० त० । ताम्बूलीलतायाश्च

पर्यवस्तु पु० कदापिभेदे ततः गमां गोलापत्ये यज् पाण्य-
वल्क्य तदुगोलापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां यत्तोपः ङीप् ।
पाण्यवल्को [राजनि० ।

पर्यवस्ती स्त्री पर्यप्रधाना वस्ती शा०त० । पलाशीलतायाम्
पर्यवो लि० पर्यनिव व्यजति-व्यज-क्लिप् वीभावः । खगे कृ०
६।१।१ भा० । [कृतताम्बूले ।

पर्यवोटिका स्त्री पर्यस्य वोटिका । (पानेर विड्) स्रवकी
पर्यशब्द पु० पर्यानि शब्दान्ते शीर्यन्ते शाल्यन्ते यत्
शब्द-संज्ञायां व्याधारे च । १पतितपर्यस्थितिदेशे २तद्रूपे
रुद्रभेदे च यजु० १६।१६ वेददीपः ।

पर्यशय्या स्त्री पर्यरचिता शय्या शा०त० । पत्तरचितश-
य्यायाम् । [मार्कण्डेयु० ५८अ० ।

पर्यश्वर पुंस्त्री० पर्यभक्षणकरः श्वरो यत् । देशभेदे
पर्यशाला स्त्री पर्यरचिता शाला शा०त० । १पत्तरचित
कुटीरे उटजे व्यसरः । पर्यनिव शाला यत् । २पाम-
भेदे "मध्यदेशे महान् यामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गाययुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः । पर्यशालेति
विख्यातो रमणो यो नराधिप !" हरिवं० ६८अ०

पर्यशालाग्र पु० भद्राश्वपर्यस्य कुलाचलभेदे तदुपक्रमे
"श्वेतपर्यश्च नीलश्च शैवालश्चाचक्षोत्तमाः । कौरुजः
पर्यशालाग्रः पद्मे ते तु कुलाचलाः" मार्कण्डेयु० ।

पर्यशुष् पु० पर्यं शुष्पल्लव शुष्-व्याधारे क्लिप् । उ-
च्चाणां पत्तशोषाधारे शीतकाले ।

पर्यस लि० पर्यस्यादूरदेशादि दृष्ट्या चतुरर्थ्यां स । पत्त-
स्यादूरदेशादौ लि० ।

पर्यसि पु० पू-पूरणे व्यसि-लुक् च । १जलमध्यस्थगृहे (जल-
टुक्को) उज्ज्वल० । २पद्मे उष्णादिकोषः । ३याके ४व्या-
भरणक्रियायाम् संचिप्रसारः ।

पर्याटका पु० कदापिभेदे तस्य गोलापत्यम् इज् पाण्याटकि
तदुगोलापत्ये वल्क्ये स्त्रियां तस्य लुक् । पर्याटकाः
स्त्रियान्तु पाण्याटक्य इत्येव ।

पर्याट् लि० पर्यमन्ति व्रतार्थम् अद्-व्यप् उप०स० । १व्रतार्थं
पत्तमन्ते २कदापिभेदे पु० भा०स० ४अ० ।

पर्याशन पु० पर्यानि क्षत्रानि व्यश-ल्यु । १नेष्टे तस्य पत्त-
मन्तकाले गजह्वालयाम्भवम्भवप्रसिद्धिः । २पत्तमोजि-
माले लि० । [स्याम् व्यसरः ।

पर्यास(सि) पु० पर्यानि व्यस्यति व्यस-व्यच्-इन् वा । तुच-
पर्यान् पु० पर्य+व्यक्त्यर्थे इति । १दृष्टे हेमच० २सामपर्यान्

स्त्री ङीप् शब्दमाला । ३व्यपसरोभेदे स्त्री हरिवं०
२२६क० । पर्यतुल्यवर्णत्वात्तस्यास्यत्वम् ।

पर्यालि लि० पर्य+व्यक्त्यर्थे पिच्छा० इलच् उज्ज्वल० । पर्य-
विशिष्टे पिच्छादिमण्डले तु नास्ति पठो दृश्यते ।

पर्याटज न० पर्यनिमित्तमुटजम् शा०त० । पर्यशालायाम्
हारा० । [हिंष्ट पपद् ।

पद् व्यपानवायुक्रियायां व्या-व्यात्म-व्यक् सेट् । पद्ति व्यप-
पद् पु० घृ-वा० द । १केशसमूहे उष्णा० । पद्-भावे वज् ।

२व्यपानवायुशब्दे (पाद) । ल्युट् । पदेन तत्त्वार्थे न० हेमच०
पर्य गतो व्या-पर-वक् सेट् । पर्यति व्यपदीत् पपर्प ।

पर्य न० पृ-प । १गृहे २नवदण्डे उष्णादिकोषः ३खड्गवाह-
नसाधने पीठादौ सि०कौ० । तेन चरति पर्या० इन् ।

पार्यिक पर्येण गतियुक्ते खड्गे । स्त्रियां पिच्छात् ङीप् ।
पर्यट पु० पर्य+गका०-यटन् । (क्षेत्तापपद्) । १दृष्टभेदे "पर्यटो

वरतिक्तश्च स्रुतः पर्यटकश्च सः । कथितः पांसुपथ्याय-
नश्च कथयनामकः । पर्यटो हन्ति पिच्छात्तन्म
दृष्ट्याकफज्वरान् । संपाही शीतलक्षितो दाहव-
हान्तो लघुः" भावप्र० (पापर) ख्याते २पिटकभेदे पु०
क्षतान्नशब्दे २१८२ पृ० दृश्यम् । मेदिन्यां क्त्वार्थे
क्लोवत्वेन पठितः । ३शौषधभेदे पु० मेदि० स्वर्णपर्यट
इत्यादि स्वार्थे क । पिटकभेदे भावप्र० ।

पर्यटद्रुम पर्यट इव द्रुमः । कुम्भीष्टके राजनि० ।

पर्यटो स्त्री पर्य-यटन् गौरा० ङीष् । १गौराङ्गमृत्तिकायाम्
रत्नमाला । २पिटकभेदे (पापर) उष्णादिकोषः । ३चत्त-
रदेशप्रसिद्धसगन्विद्रव्ये भावप्र० । "पर्यटो त्वरा तिल्ला
शिशिरा वर्णलज्जुः । विषव्रणकण्डुकफपित्ताक्षजुष-
नाशिनो" भावप्र० ।

पर्यरीक पु० पृ-ईकन् द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च । १मूत्रे वज्
ज्वलद० २वज्रो लिका० । ३जलाशये संचिप्रसारः

पर्यरीण पु० पृ-वल्-लुक् वा० ईनन् । १पर्यस्य सिरायां शू-
तकम्बले च मेदि० ।

पर्यादि तेन चरतीत्यर्थे इन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च-
गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा "पर्य अत्र अत्रत्य रथ जाल
न्यास व्याल (पादः पञ्च)" पर्यिक इत्यादि ।

पर्यरीक न० स्फुर-ईकन् "पर्यरीकादयश्च" उष्णा० नि० ।
किञ्चलये नवपल्लवे उज्ज्वल० ।

पर्व गतो व्या-पर-वक् सेट् । पर्वति व्यपदीत् पपर्व ।

पर्य(त्य)ङ्ग पु० परिगतोऽङ्गम् प्रा० समा० "पर्येष्ट चाङ्गयोः

वा रस्य तः । १खट्वायाम् (पालङ्क) व्यसरः । २वीरा-
सनाङ्गे अङ्गस्थापितकरतले यथाह योगसारे वसिष्ठः
“एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतर-
स्मिन् तथैवोद्धुं वीरासनमिदं कृतम् । उत्तानिते कर-
तले करसुत्तानितं परम् । आधायान्ङ्गतं कृत्वा ध्याये-
दाक्षस्य सोऽनरम्” । ३अवसिक्त्यकायाम् हेमच० ।
४योगपट्टे च ।

पर्यङ्कपादिका स्त्री पर्यङ्कस्यैव पादोऽस्त्यस्याः ठन् वङ्ग०
कप् वा कापि अतइत्तम् । कोलशिवग्राम् राजनि० ।
पर्यङ्कवन्ध पु० पर्यङ्कस्य योगपट्टस्य वन्धः वन्ध-चञ् । योग-
पट्टवस्त्रादिना पृष्ठजातुजङ्घावन्धने “पर्यङ्कवन्धं निविद्धं
विभेदेति” कुमारः । ल्युट् । पर्यङ्कवन्धनं अत्रैव न० ।
पर्यङ्गिणकृत त्रि० अग्नेः परितः कृतः । “समन्तादग्निवेष्टनेन
कृतसंस्कारे “तान् पर्यङ्गिणकृतानुत्तुष्टजति” तारुण्यब्रा० ।
पर्यङ्कपु पु० अश्वमेधीये प्रथमयूपे वन्धनीयेषु पञ्चदशसंख्याकेषु
पशुभेदेषु ते च यजुः २४।१ मन्त्रे उक्ताः । “ते याव त्ते
पञ्चदश पर्यङ्काः पशवो भवन्ति” शत० ब्रा० १।१।२।१।
“पर्यङ्गानश्च” कात्या० श्रौ० २०।५।४। “कण्णपोवादयः
वामनान्ताः पञ्चदश पर्यङ्कसंज्ञा इत्यर्थः” कर्कः ।

पर्यटन न० परितोऽटनम् । पुनः पुनर्भ्रमणे हेमच० ।
पर्यनुयोग पु० परितोऽनुयोगः प्रश्नः । दूषणार्थं जिज्ञा-
सायाम् हलायु० “एतेनास्यापि पर्यनुयोगस्यानवकाशः”
इति दायभागः ।

पर्यनुयोज्य त्रि० परि+अनु-युज-कर्मणि गत्यत् । निम्न-
होपपत्त्या चोदनीये (निम्नहस्यानं प्राप्तोऽसि) इत्येवम-
नुयोज्ये न्यायमाध्यम् ।

पर्यनुयोज्योपेक्षण न० गौतमोक्ते निम्नहस्यानभेदे निम्न-
हस्यानप्राप्त्योपेक्षणे । “अनिम्नहः पर्यनुयोज्योपेक्ष-
णम्” गो० सू० । पर्यनुयोज्योपेक्षणं लक्षयति । निम्न-
हस्यानं प्राप्तवतोऽनिम्नहः निम्नहस्यानाहुद्भावनिमित्तार्थः
यत् त्वनेकनिम्नहस्यानपाते एकतरोद्भावनं तत् न पर्य-
नुयोज्योपेक्षणम् अथर्वसरे निम्नहस्यानोद्भावनत्वावच्छिन्ना-
भावस्यैव तत्त्वात् ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यं स्वकौ-
लीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत् सत्यं मध्यस्थेनैव-
मुद्भाव्यं वादे च स्वयमुद्भावनोऽप्यदोषः” वृत्तिः ।

पर्यन्त पु० परिगतोऽन्तम् प्रा० ष० । शेषसीमामाप्ते ।

पर्यन्तभू स्त्री पर्यन्तस्य शेषसीमायाः भूः । आमादेः
शेषसीमास्थाने परिसरे व्यसरः ।

पर्यन्तिका स्त्री परितोऽन्तिका । गुणनाशे हारा० ।

पर्यन्य पु० पर्जन्यः+पृषो० । पर्जन्यगन्धार्थे उणा० ।

पर्यय पु० परित्यज्य शास्त्रलौकिकमर्थ्यादाम् अयः इण-भावे
अच् । शास्त्रलोकव्यवहारातिक्रान्ते आचारे व्यसरः ।
पर्यवसान न० परि+अव+सो-भावे ल्युट् । १तत्तदर्थव-
धारणे २शेषावधौ च ।

पर्यवसित त्रि० परि+अव+सो-कर्मणि क्त । १पूर्वापरा-
लोचनेन अवधारितेऽर्थे २निष्कृष्टार्थे च ।

पर्यवस्था स्त्री परि+अव+स्था-खड् । १विरोधे २प्रतिपक्ष-
वादे च । ल्युट् । पर्यवस्थानं तत्रैव न० । तच् पर्य-
वस्थानं तत्कर्तारि त्रि० । “परितः विश्वं व्याप्य स्थितः ।
पर्यवस्थितं विष्णौ पु० “जीवनः पर्यवस्थितः” विष्णुस० ।

पर्यसन न० परि+अस-क्षेपे-भावे ल्युट् । १अपसारणे
२दूरीकरणे परितः ३क्षेपणे च । १प्रतिपक्षे मेदि० ।
पर्यस्त त्रि० परि+अस-क्षेपे कर्मणि क्त । १परितः क्षिप्ते
पर्यस्ति स्त्री पर्यस्तते शरीरं यत्र परि+अस-क्षेपे आधारे
भावे वा क्तिन् । १पत्यङ्गे (पालङ्क) त्रिका० तत्रार्थे
२दूरीकरणे च स्वार्थे क । पर्यस्तिका हेमच० ।

पर्याचान्त न० परित आचान्तम् । एकपङ्क्तिस्थान् भुज्जा-
नानन्यानवमत्स्य यत्रान्येनाङ्गे भुज्जमाने अन्येनाचमनं
कृतं तादृशे अङ्गे तच्चाक्षमभक्ष्यम् “उपाक्षं कृतिकाक्षञ्च
पयप्राचान्तमनिर्देशम्” मनुव्याख्यायां कृष्णकर्मट्टः ।
“उदक्यासृष्टसंयुतं पयप्राचान्तञ्च पर्जयेत्” याज्ञ० ।
सङ्घितपुस्तके पयप्रायाक्षमिति पाठः प्रामादिकः मनु-
नैकवाक्यत्वात् तथा पाठस्य युक्तत्वात् ।

पर्याचित त्रि० परि+आ+चि-क्त । आचिते आचिता०
नास्थानोदात्तता ।

पर्याण न० परि+या-ल्युट् पृषो० । १अश्वसज्जायां २पत्य-
यने (जिन्) इण-ल्युट् । पर्यायणमप्यत्र ।

पर्याणहन न० सोमोऽनसि स्थितः समन्तादानहतेऽनेन
परि+आ+नह-करणे ल्युट् । सोमशकटोपरिगत
पटकुटीरूपे तदुवन्धनोपाये पदार्थे कात्या० श्रौ० ७।७।१०

पर्याप्त न० परि+आप-भावे-क्त । १यथेष्टे २हृष्टौ ३सामर्थ्ये
४निवारणे ५योग्यत्वे च । कर्त्तरि क्त । ६समर्थे ७प्राप्ते
च त्रि० मेदि० । ८पर्याप्तिसम्बन्धयुक्ते त्रि० ।

पर्याप्ति स्त्री परि+आप-भावे क्तिन् । १सम्यक् प्राप्तौ न्या-
यमतसिद्धे २स्वरूपसम्बन्धभेदे तथाहि “हित्वादिकं
पर्याप्तिसम्बन्धेन हित्वादिष्वेव वर्तते न प्रत्येकम् ।

समवायेन तु प्रत्येकवृत्तिः । “प्रत्येकावृत्तेः सप्तदायाह-
त्तित्वनियमस्तु समवायादिनैव न पय्याप्रिसम्बन्धे-
नेति भेदः । स च सर्वेषामेव पदायीनां विशिष्टबुद्धि-
नियामकः । पदार्थभेदेन नाना यथा “पय्याप्रिसंवा-
मेको घट इमो द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः” इति दीधितिः । समवायेन गुणे गुण-
स्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादिप्रतीत्या गुणादिषु
संख्यादिसत्त्वनियामकोऽपि तादृशः सम्बन्धः” इति
सामान्यभावे जगदीशः द्वितीयवृत्तपक्षिवादे गदा-
धरमहाचार्यश्च । पय्याप्रिसिद्धिं विधा अर्धपय्याप्रिः पूर्ण-
पय्याप्रिश्च । तत्र प्रथमा यत्नाधिकस्य निरासार्था या
पय्याप्रिर्निवेश्यते सार्धपय्याप्रिः यथा पर्वतो वज्रमान्
धूमादित्वादौ साध्यतावच्छेदकवज्रत्वनिष्ठा पय्याप्रिः ।
द्वितीया । यत्र न्यूनवारणाय या पय्याप्रिर्निवेश्यते
सा पूर्णपय्याप्रिः । यथा पर्वतो न महानशीयवज्रमा-
नित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतमहानशीयत्वविशिष्टवज्र-
त्वनिष्ठा पय्याप्रिः” ।

पय्याप्लाव पु० परि+प्ला-ञ्ज् । अभिप्लवञ्छेत् तैत्ति-
सं० ७।५।७।२। २परित व्याप्लावे (ह्यलापि) ।

पय्याय पु० परि+रय-ञ्ज् । अत्युक्रमे २प्रकारे श्ववसरे
मेदिनिः ४निर्माणे पृथ्व्यधर्मभेदे ह्यमानार्थबोधके शब्दे
च हेमच० । [क्रमेण शयने अमरः ।

पय्यायशयन न० पय्यायेण क्रमेण शयनम् । वासिकमठानां
पय्यायोक्त न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे दृश्यम् ।

पय्यारिणी स्त्री परि+क्ल-णिनि ङीप् । १परित व्याप्ति-
मत्वां व्याधिपक्षायां गति “तस्य दक्षिणा कृष्णा गौः
परिमूर्णी पय्यारिणी” शत०त्रा०५।१।१।१। २परित व्या-
प्तिशुक्ते लि० ।

पय्याली अर्थ० परि+प्या-ञ्ज् ई ऊर्यादि० । हिंसायाम्
गणरत्नटी० पय्यालीकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः ।

पय्यालोचन न० परि+प्या+लोच-भावे ल्युट् । सम्यग्विवेचने
पय्यावर्त्तन न० परि+प्या-हृत-ल्युट् । सूर्यस्य पश्चिमव-
र्त्तित्याः आयायाः पूर्वदिग्वर्त्तित्वेन परिहृतौ “सन्निधौ
सङ्घवाद्भू” प्राक् पय्यावर्त्तनाद्भवेः” कर्मप्रदीपः ।

पय्यास पु० परि+अस-लोमे घञ् । १परिवर्त्ते “पय्यासं च
परिमाणञ्च गतिं चन्द्रार्कयोरपि” मार्कण्डेयपु० । २पतने
श्ङनने च । वहिष्यमानगतानां तयाणां दृष्टानां
अधो ४अन्तिमे दृष्टे । “ज्योतीयास्तु रूपो दृष्टौ भवतो

दृष्टवन्तस्तु वा भवन्ति उत्तमः पय्यासः” सा० सं० भा०
धृता नृतिः ।

पय्युक्ष्ण न०परित उक्ष्णम् । जलादेः मन्त्रवर्जं तृष्णीं ज-
लादेः परितः सेचने । “उदकसंस्पर्शपूर्णं पय्युक्ष्णम्”
आश्व०श्रु० १।१।१ “तृष्णीं यद्गुणं मन्त्रवर्जमन्ये घर्मा
अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिस्त्रिरेकैकं पुनः-
पुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणां पय्युक्ष्णम्” नारा०
एतच्च ऋग्वेदिविषयम् सामगानां तु तत्र गोभिरेवमन्त्र-
भेदा उक्ता यथा “अग्निसुपसमाधाय परिससृष्ट दक्षिण
जान्वक्तो दक्षिणेनाग्निम् “अदितेऽनुमन्यस्त्रेति” पचात् ।
“स्वरस्त्र्यनुमन्यस्त्रेति” उत्तरतः, “देवसवितः प्रसुवेति”
प्रदक्षिणमग्निं पय्युक्षेत् सकृन्निवां” ।

पय्युदञ्चन न० पय्युदञ्चते उच्च्रियते परि+उदृ-ञ्ज् नृच
कर्मणि ल्युट् । १च्छणे अमरः भावे ल्युट् । २उद्धारे च ।

पय्युदय अर्थ० उदयस्य सामीप्यम् सामीप्ये अर्थ० । उद-
यसामीप्ये सूर्योदयसमीपे काला०त्रौ० ४।७।२५

पय्युदस्त लि० परि+उदृ+अस-क्ल । १निवारिते २फलप्रत्य-
वायमून्यतया बोधिते नञा भेदप्रतियोगिनि “यथा
रात्रौ आहं न कुर्वीत” इति अत्र हि रात्रौ आहं
न फलं न वा प्रत्यवायः इति रात्रिः पय्युदस्ता तज्ज्ञ-
ज्ञामावस्था नञा बोध्यते । २परित उत्क्षिप्ते च ।

पय्युदास पु० परि+उदृ+अस-ञ्ज् । १निवारणे फलप्रत्य-
वायमून्यतया “प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधा-
नता । पय्युदासः स विधेयो यत्प्रोत्तरपदेन नञ्”
इत्युक्तलक्षणे भेदरूपे नञर्थे । नञ्शब्दे मतभेदेन वि-
सरो दृश्यः ।

पय्युपवेशन न० परित्यज्य कर्मान्तररूपवेशनम् । सोमाभि-
प्रवादिकर्मपरिहारेण उपवेशनसात्वे काला०त्रौ० ६।४।१
व्याख्यायां दृश्यम् ।

पय्युप्ति स्त्री परि+वप-भावे क्तिन् । परितो वपने मेदि०

पय्युषित लि० परिहृत स्वकालमतिक्रम्य उपषितम् वष-क्ल ।
(वासि) कालातिक्रान्ते गतरातिकालके द्रव्ये । देवैः
पय्युषितपुष्पदानं निषिद्धं यथा
नारसिंहे “अपय्युषितनिषिद्धद्वैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ।
स्त्रीयाराभोज्यैवापि पुष्पैः संपूजयेद्भरिम्” योगिनीतन्त्रे
तत्प्रसवः “विश्वपत्नञ्च माध्यञ्च तमालामलकीटलम् ।
कङ्कहारतुलसी चैव पद्मञ्च सनिपुष्पकम् । एतत् पय्यु-
षितं न स्यात् यज्ञान्यत् कलिकात्मकम्” । पय्युषिताद्या-

दिभक्षणिनिषेधो यथा “युक्तं पयुषितोच्छिष्टं नृसृष्टं
पतितेक्षितम् । उदक्यासृष्टसंघुष्टं पय्याचान्ध्रं वर्ज-
येत्” गृह्यसू० “यातयामं गतरसं पूति पयुषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” गीता ।
“युक्तं पयुषितञ्चैव शूद्रोच्छिष्टन्नयैव च” मनुः ।
अत्र प्रतिगमनः पयुषितं रात्र्यान्तरितं तत्तु स्नेहाक्तं
भक्ष्यमाह मनुः “यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्य-
मगृह्यते” । तत् पयुषितमप्याद्यं हविःशेषश्च यज्ञ-
वेत्” विशेषमाह सएव “चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहाक्त-
मपि द्विजैः” आहृतं “मन्त्राभिमान्त्रितं यस्तं न च
पयुषितं नृप ! । अन्यत्र फलशालकेभ्यः युष्कशाकालिका-
न्ततः । तद्वददिकाभ्यश्च गुडपक्केभ्य एव” व्याहृतं
“यद्दे पयुषितञ्च यत्” मृत्युक्तनिषेधविषये प्रतिग-
मनः उपरागशब्दे दृश्यः ।

पर्यूहण न० परि+ऊह-भावे ल्युट् । परिसमूहने अन्तेः
समन्तान्माजने कात्या० श्रौ० ८।५ २५

पर्येषणा स्त्री परितस्तर्कादिना एषणा परीक्षा । तर्का-
दिना पदार्थपरीक्षायाम् रक्षणेषणायाञ्च अमरः ।
परि+एषि-भावे ल्युट् । पर्येषण न० तत्पार्थे । क्तिन् ।
पर्येष्टि स्त्री तत्पार्थे ।

पर्येष्टि ति० परि+आ+ईह-इङ् । समन्ताच्चेष्टाकारके
स्त्रियां शङ्करवा० डीप् । लट्कारान्तत्वेन डीपः
प्राप्तावपि निवृत्तरार्थे डीनोविधानम् ।

पर्व पूर्वी भा० पर+सक+सेट् । पर्वति व्यपवीत् । पपर्व ।
पर्वक न० पर्वणा कायति कै-क । ऊरुसन्धौ (आटु)शब्दच०
पर्वका(र)रिन् ति० व्यपर्व पर्व तनुल्लिखितं करोति ल-अण्
णिनि वा । धनलोभादिना व्यपर्वदिने पर्वोक्तकर्मकारिणि
पर्वगामिन् पु० पर्वसु गच्छति स्त्रियं गम+णिनि । पर्वकाले
स्त्रीगमनकारिणि पर्वशब्दे तत्र स्त्रीगमननिषेधो दृश्यः
पर्वण पु० प्राज्ञसभेदे भा० व० २२४ अ० । पर्वं पूतौ करणे
ल्युट् । २ पूति करणे स्त्रियां डीप् सा च २ पौर्णमास्याम् ।
“चन्द्रस्यैवोदये प्राप्ते पर्वण्यं सरितां पतिः” हरिव०
१५३ अ० । पर्वणि सन्धौ जाता व्यप् सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्
न वृद्धिः डीप् । सुश्रुतोक्ते ऋषिगतरोगभेदे स्त्री
“ताम्ना तन्वी दाहगुणोपपन्ना रक्ताज्जेया पर्वणी वृत्त-
शोफा” । [सुश्रुतः ।

पर्व(णी)णिका स्त्री पर्वणो+स्वार्थे क । पर्वगतरोगभेदे
पर्वत पु० पर्व-अतच्, पर्वणि भागाः सन्त्यस्य त वा ।

गिरौ अमरः दानार्थं कल्पिते पर्वताकारे रथान्यादिगै-
लदशके ऋषिभेदे “कल्पपान् नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती
तथा” तस्य नारदशोदरत्वसंज्ञकम् । भा० गा० ३० अ० त
तस्य नारदभागिनेयत्वसंज्ञकम् तच्च कपिवक्त्रगच्छे १६७६
पृ० दर्शितम् । कल्पभेदादविरोधः । ऋषिभेदे (पा-
वदा) ५६ अ० इशाकभेदे च मेदिनिः । ७ गन्धर्वभेदे
भा० व्या० १८७ अ० । धर्मस्य पुत्रे साध्यायां जाते ददे-
भेदे मत्स्यपु० २०४ अ० ।

सुमेरोः पूर्वं पर्वता यथा “शीताक्तचक्रसङ्गश्च
कुलीरोऽश्च कङ्कवान् । मण्यैलोऽथ वृषवान् महा-
नीलो भवाचलः । सुविन्दुः मन्दरो वेणुः सुमेधो नि-
मिषस्तथा । देवशैलस्य पूर्वेण मन्दरश्च महाचलाः
सुमेरोः दक्षिणे पर्वता यथा “तिक्कटः शिखराद्रिश्च
कलिङ्गोऽथ सतर्जुनः । रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रको-
ऽथ विद्याखवान् । श्वेतोदरः समलयो वसुधारश्च रत्न-
वान् । एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ।
पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः । इत्येते
दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः” । सुमेरोः
पश्चिमे पर्वता यथा “सुचलुः शिशिरश्चैव वैदूर्यः पिङ्ग-
लस्तथा । पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ।
अञ्जनः कुक्कुटः क्षणः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः । सहस्र-
शिखरश्चाद्रिः पारिपालः सशृङ्गवान् । पश्चिमेन तथा
मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्रुर्वहिः । एतेऽचलाः समा-
ख्याताः शृङ्गध्वातस्तथोत्तरान्” । सुमेरोरुत्तरे पर्वता
यथा “शङ्खकूटोऽथ कृपभो हंसनाभौ तथाचलौ ।
कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमाञ्चील एव च । गतशृङ्गः
स्वर्णशृङ्गः पुन्नाको मेघपर्वतः । विराजाख्यो वरा-
हाद्रिर्नैयूरो रुचिरस्तथा । इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरो-
रुत्तरतो नगाः” मार्कण्डेय पु० ।

अथ पर्वता विंशतिर्यथा “हिमवान् हेमकूटश्च नि-
प्रधो नीलपर्वतः । श्वेतश्च शृङ्गवान् मेरुमांल्यवान्
गन्धमादनः । महेन्द्रो मलयः सह्यः सुतिमान्ध्रुवमा-
नपि । विन्ध्यश्च पारिपालश्च कैलासो मन्दरस्तथा ।
लोकालोको महान्तोऽपि तथैवोत्तरमानसः । एते विं-
शतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्मिन्पर्वराः” । गिरौणां सप्तत्वं
तच्छेदनकथा यथा “ततोऽद्रयो जातपत्न्या विष्णो-
श्चैव तं मायया । प्रस्थिता मेदिनीं लब्ध्वा यथापूर्वं
निवेशिताः । तत्स्थानमधुराणान्तु धावादिष्टं जना-

श्वे । प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे निमग्नजुर्धया गजाः ।
तत्प्राचुरेभ्यः शंसन्ते चाधिपत्यं सुराग्रयम् । तच्छ्रु-
त्वैव सुराः सर्वे चक्रुर्द्व्योगसुत्तमम्” इत्युपक्रमे
तेषां युद्धकृत्वा युद्धजयानन्तरं तेषां पक्षच्छेदवृत्तौ यथा
“धरगत्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्त्रेषु स्थानेषु गोपतिः ।
अच्छेद पविना पत्नान् सर्वेषां भुविचारिणाम् । एकः
सपत्नो मेनाकः सुरैस्तत्समये कृतः” अग्निपु० । पर्वतानां
स्थावरजङ्गमरूपे द्वे रूपे यथा “नद्याश्च पर्वताः सर्वे
द्विरूपाश्च स्वभावतः । तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमप-
रन्तथा । स्थावरं पर्वतानान्तु रूपं कायस्तथाऽपरः ।
गुक्तीनामथ फल्गूनां तथैवान्तर्गता तनुः । बहिरस्त्रि-
स्वरूपन्तु सर्वदेव प्रवर्तते । एवं जलं स्थावरश्च नदी-
पर्वतयोर्यथा । अन्तर्धसति कायस्तु भूततं नोपलभ्यते ।
व्याप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु । तथा नदीनां
कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा । नदीनां कामरूपित्वं
पर्वतानां तथैव च । जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः
कल्याणामास यत्नतः । तोयज्ञानो नदीदुःखं जायते
भूततं द्विजाः ! । विभीषणं स्थावरे दुःखं जायते गिरि-
कायगम्” कालिकापु० २२पु० ।

पर्वतकाक उ० स्त्री० पर्वते भवः काकः । द्रोणकाके हेमच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पर्वतज त्रि० पर्वताज्जायते जन-ङ ५त० । गिरिजातमाले
२नद्यां स्त्री हेमच० । [भेदे राजनि० ।

पर्वततृण न० पर्वतभवत् तृणं शा०त० । (सण्ड) गिरि तृण-
पर्वतपति पु० इत० । हिमालये पर्वतनाथादयोऽप्यत्र ।

पर्वतमोचा स्त्री पर्वतोद्भवा मोचा शा०त० । गिरिकदल्यां
राजनि० ।

पर्वतराज पु० पर्वतेषु राजते राज-क्रिप् । हिमालये
पर्वतराज पु० इत० टच्ञञा० । हिमालये “आरभ्य तस्यां
दशमीं यात् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्” ति०त० ।

पर्वतवासिन् त्रि० पर्वते वसति वस-णिनि ७त० । गिरि-
वासिनि स्त्रियां ङीप् । सा च २आकाशमांखां राजनि०

पर्वतात्मजा स्त्री इत० । हेमवत्यां दुर्गायां हरिवं० १७६अ०
२मेनाके पु० पर्वतसुतादयोऽप्यत्र । [भूधरत्वेन तस्यासथात्वम्

पर्वताधारा स्त्री पर्वत आधारो यस्याः । पृथिव्यां नगानां
पर्वतारि पु० इत० । इन्द्रे शब्दरत्ना० । तस्य तत्पक्षच्छे-
त्तत्वात् तथात्वम् पर्वतशब्दे ङश्च ।

पर्वताग्रय पु० पर्वते आग्रेते आ+ग्री+अच् । मेघे शब्दच० ।

पर्वताग्रय त्रि० पर्वत आग्रयो यस्य । पर्वतवासिनि २शरभे
उ० स्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।
पर्वतासन न० रुद्रवामलोक्ते आसनभेदे यथा “अथ वज्र-
महादेव ! पर्वतासनमङ्गलम् । यत् कृत्वा स्थिररूपिण्याः
षट्चक्रादिविलोडनम् । योन्यासनं पर्वतेन योगं
योगवन्नावलम् । तत्कालं च फलं तावत् खेचरो याव-
देव हि । पादगेष्येन चाक्रम्य लिङ्गाय यो नियोजयेत् ।
अन्यत् पदमूरो दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि । एत-
न्मध्ये महेशान ! पर्वतासनमुच्यते” ।

पर्वतीय पु० पर्वते भवः छ । (पाहाडोया) । जातिभेदे
पर्वतेष्ठा त्रि० पर्वते स्था-क्रिप् पत्वम् थलुक्प्रमा० । पर्वत-
स्थायिनि क० ६।२२।२ लोके तु न पत्वम् ।

पर्वेधि पु० पर्वणि दधाति किरणद्विधां धा०क्ति । चन्द्रे त्रिका०
पर्वन् न० पु०-पनिप् । १उत्सवे २पत्न्यो (गाँठ) ३लक्षणभेदे
४प्रस्तावे ५पत्न्यविच्छेदस्थाने भेदि० “चतुर्दश्यामी चैव
अमावस्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतां नि राजेन्द्र ! रवि-
संक्रान्तिरेव च” इति स्मृत्युक्तेषु पञ्चसु ईकादश्याभेदेषु च
“स्त्रीतैलमांससंभोगो पर्वण्येतेषु वै पुमान् । विष्णुमन्त्र-
भोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” विष्णुपु० । तत्र कर्त्तव्य-
माह “नित्यं दयोरयनयोर्नित्यं विषयतोर्दोयोः चन्द्रा-
कैयोर्पञ्चयोर्यतिपातेषु पर्वसु । अहोरात्रोपगतः
स्नानं आङ्गं दानं तथा जपम् । यः करोति पवित्रात्मा
तस्य स्यादक्षयं फलम्” ब्रह्म० । “अनध्यायस्तु नाङ्गेषु
नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेऽप्येतेषु पर्वण्येतां नि
मर्जयेत्” कृमेपु० । ७दशान्तपूर्णमान्तरूपकात् “गतेषु
पर्वनाडोनाम्” सू०सि० “पर्वनाद्याः दशान्तपूर्णमान्
नाद्यास्तासाम्” रङ्ग० । ६अंये भागे “विशेषाविशेषलिङ्गमा-
त्रालिङ्गानि गुणपयोषि” पात०सू० “अविद्या पञ्चपदैषा
प्रादुर्भूता महात्मनः” विष्णुपु० “त्रिंशत्कदादशान्तस्य
चतुर्विंशतिपर्वण्यः” भा०य० १२२अ० । राशिचक्रे खलु
गत्या गच्छतोः स्वर्यचन्द्रयोर्यदात्वनं विप्रकर्षस्तदा पौ-
र्णमासी यदाऽत्यन्तं सन्निकर्षस्तदा दशः ते द्वे पर्वण्यौ
एवं चतुर्विंशत्या पर्वभिस्तुष्ट्यादधिकेन शतत्रयेण
चान्द्रो वर्षः” नील० । “पर्वण्योऽंशे चतुर्थं च कर्त्तव्येति-
द्विजोक्तमैः” कालमाधवपृष्ठतट्टितः । राशिचक्रे अयन-
संक्रान्तेष्विषुवद्वयस्य च सन्निवृत्त्यत्वात् पर्वत्वमुच्येयम् ।
चातुर्मास्ययागे वैश्वदेववरुणप्रचासशक्रमेधसुनासीरोया-
व्येषु १०चतुर्षु यागेषु तेषां चोत्सवरूपत्वात्तथात्वसि-

त्यन्ते कात्या० श्रौ० ५।१।१ स्मृत्याख्याने दृश्यम् ।
 "इयोः प्रणीयन्तीत्यधिकरणे पर्वचतुष्टयविहिताया
 उत्तरवेदेर्न पर्वद्वये प्रतिषेध उपपद्यते तत्र पर्वद्वये
 विकल्पसामेक्षं विधानं पर्वद्वये च निरपेक्षमिति"
 दायभा० "पर्वचतुष्टयेति चातुर्मास्ययागप्रसङ्गे वैश्वदेव-
 वरुणप्रघासशाकमेधसुनासीरीयाख्याश्रित्वारो यागाः चा-
 तुर्मासवाध्या उक्ताः तत्र च "उपात्त वपनि न वैश्वदेवे
 न सुनासीरीये चरु वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासः शाक-
 मेधश्चेति द्वयोः प्रणयन्तीति" श्रुतिरस्ति । अख्यार्थः अत्र
 पर्वसंज्ञके यागचतुष्टके उत्तरवेदिन् उपवपन्ति निर्धपन्ति
 सम्पादयन्तीत्यर्थः इति उत्तरवेदिः अग्निप्रणयनपा-
 तम् श्रीलक्षणः । एतच्च श्रौतकर्मोपनिषद्भाष्ये उक्तम् "उत्त-
 रवेदिं निवपन्त्युत्तरस्याम्" कात्या० श्रौ० १।१।१६ छ-
 त्वादौ स्थण्डिलभेदस्यैव उत्तरवेदिनामता उक्ता यथा
 "वक्ष्यमाणेन प्रकारेण उत्तरस्यां वेदौ उत्तरवेदिं निर्व-
 पति उत्तरवेदिरिति वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य चात्वा-
 लम्बदा कृतस्य स्थण्डिलस्य नामधेयम्" कर्कः । तदु-
 त्तरत्वं स्मृत्येषु तन्निर्माणप्रकार उक्तः चात्वालशब्दे
 च शत० ब्रा० भाष्यवाक्यं दृश्यम् । ११ चन्द्रसूर्ययोरुपरानो
 च पर्वेशशब्दे दृश्यम् । १२ प्रतिपत्पञ्चदश्योरनरात्रौ काले
 पर्वसन्निधौ दृश्यम् । पर्वणि विहितः तत्र भवो वा
 खण् । पार्वण्य अमावास्यादिविहिते आह्वे पर्वभवे त्रि०
 मूला स्त्री पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः मूलान्तत्वात् जाति-
 त्वेऽपि टाप् । श्वेतदूवायां राजनि० ।
 नेनि पु० पर्व पन्थियौ निरुत्यत्तिषाधनमस्य । इच्छादो
 हेमच० । तस्य पन्थितएवोत्तमेक्षयात्तम् ।
 तीय पु० पर्वरीण+पृषो० । १। पतङ्गन्तरसे २ गवे ३ मारुते
 ४ पर्णेश्वरायां ५ मृतके ६ द्यूतकम्बले ७ पतञ्जूररसे च
 ८ पर्वणि न० शब्दरत्ना० ।
 ९ पु० पर्वणि रोहति रुह-किप् । दाडिमे त्रिका०
 स्त्री पर्व प्रधाना पन्थिवेशो वल्ली । मालादूवायाम्
 (गाटदूवा) राजनि० ।
 न्ति पु० पर्वणोः सन्धिः । पर्वणोः पञ्चदशीप्रतिपदो-
 र्नादिदण्डचतुष्टयात्मकाले अक्षरः "सै" ह्यो यदा राह-
 मंसते पर्वसन्धिपुं यमः । दण्डचतुष्टयोक्तः प्रायिकी
 ३० सि० ग्रहणेऽत्र कालस्य अन्यथा दर्शितत्वात् । तच्च
 उपरागशब्दे दृश्यम् ।

यवविधि पु० ६त० । परमन्यौ हारा० ।

पर्वस्फोट पु० इत० । अङ्गलिपर्वेण वास्फोटने कामन्दकी०
 पर्वित ङ् स्त्री० पर्य-क्त । (पावदा) पर्वतमत्स्ये गन्ध० ।
 पर्वेश पु० इत० । अष्टम्यकालभेदानामधिपभेदे स च ङ० ।
 ५४० चत्तो यथा

“अथमासोत्तरहृद्वा पर्वेशः सप्त देवताः क्रमशः । ब्रह्म-
शशीन्द्रकुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः । । ब्राह्मे दिज
पशुहृद्दिक्षेभारोग्याणि शस्यसम्भञ्च । तद्वत् रसौस्ये
पीडा विदुषामहृदिह । श्रेन्द्रे भूपविरोधः शारदस्य-
क्षयो न च क्षेमम् । शकौबेरेऽथपतीनामर्थविनाशः सु-
भिक्षं च । एवारुणमवनीशारुभमन्येषां क्षेमस्यहृदि-
करम् । इत्याग्नेयं मित्राख्यं सस्यारोग्याभवाम्बु-
करम् । ७यास्यं करोत्यहृदि दुर्भिक्षं सङ्घ्यं च सस्या-
नाम् । यदतः परं तदशुभं क्षुन्नाराहृदिदं पर्वम् ।

पश्चिनि न० पार्श्वस्थानम् पृथो । १ पार्श्वस्थाने क० ७।४।५
भा० २ पौडुमाने त्रि० क० ८।७।३४ भा० ३ विषययोग्ये
क० ८।४।१३ ४ मेघे पु० निषण्णः पाठान्तरम् ।

पशुं पु० “सृष्टः श्रृणुनो पृ० च” उपा० सृष्ट-श्रुन् धातोः
 पु० व्यादेशः । १ आद्युपे २ परन्त्ये हेमच० । १ आद्युप-
 जोविस्वभेदे ततः पश्चात् स्वाद्ये अण् । पार्श्वं तत्राद्ये ।
 पशुं का स्त्री पशुं रिक् कायति कै-क । पार्श्वं स्त्रि अमरः ।
 पशुं पाणि पु० पशुः पाण्यावस्य । १ गणेषे हेमच० २ पर-
 शुराने च । [शब्दच० । परशुरामशब्दे दृश्यम् ।

पशुं राम पु० परश्विहृतो जातो रामः शांतो जामदग्ने
 पशुं ल त्रि० पशुः तदाकारमस्थि ततः विघ्नां लघ् । अस्थियुक्ते
 पश्वं ध पु० परश्वध+प्रथो० । परश्वधे कुठारे जटाध०

पश्चादि पु० "पश्चादियौधेयादिभ्योऽणञो" पा० स्वाधे
 षण् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू०
 उक्तो यथा "पशुं अक्षरं रजस् बाह्लोः वयस् वसु
 भरुः सन्तु दृशाँ पिशाच अशनि काषोपण्" ।

पर्व स्नेहे भा० व्यात्म० सक० सेट् । पर्वते व्यपदिष्ट पपर्वे ।
 पर्वद् स्त्री षष्ठ-कदि । श्वभायाम् २ धर्मोपदेशकपिण्डतष-
 भाजे च । ततः व्यस्यये वलच् । पर्वहल सप्तमसि ति०
 हेमच० ।

पर्विक लि० पद्यः पूरणम् अस्तप्रथे ठन् । पूरयितव्ययुक्ते
पुरोहितां भावादौ यक् । पार्थिक्य तद्भावे न०

पञ्च^१न् त्रि० षष्ठ-वनिप् । पूरयितव्ये षट्० १०।१२६।१०

पल गतौ भ्वा० पर० सक०सेट् । पलति क्षपासीत्पणल
मेखलः । जित् ज्वला०पलः पालः ।

पल रत्नणे चुरा० उभ० सक० सेट् । पालयति ते अपीपलत्-
पल न० पल-अच् । १मांसे न० अमरः "दशगुर्द्वारोच्चारकाः

प्राणः पञ्चाक्षरैः । तेः पलं द्वात्तु तत्पञ्चा दण्ड
इत्यभिधीयते" ज्योति० उक्ते २कालभेदे "पलं द
लौकिकैर्मानैः सादरत्तिहिमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयं
ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम्" ति० त० उक्ते १मानभेदे "पलं
कर्षचतुष्टयम्" उक्ते ४कर्षचतुष्टये ५पलावे तच्छब्दाने पु०
हेम० "खाद्याद्वेयौ विषुवद्दिनाङ्गे" नतिः पलोऽक्ष स
देव तज्ज्ञैः" सि० शि० उक्तायां विषुवद्दिनाङ्गे अक्ष-
नतो पु० । [तम् वा० यत् । पालङ्ग्याको राजनि० ।

पलं क्वा स्त्री पल+कार्थे क पलकं मांसं तत्पुष्टये हि-
पलञ्च पु० वलञ्च+पृथो० । १श्वेतवर्णे २श्वेतवर्णयुक्ते ति०
यजु० २४।४ वेददी० ।

पलचार पु० वलस्य मांसस्य चार इव उत्पादकत्वात् ।
शोणिते त्रिका० तत्पाकेन मांसोत्पत्तेस्तस्य तथात्वम् ।
पलमंगल पु० पलं मांसमिव मृदादिना भित्तिं गणयति वद-
नैकदेशमिव करोति गडि-वदनैकदेशे अण् । लेपके
(राज) अमरः ।

पलकट ति० पलम् कटति आवरणोति भीत्या कट-आव-
रणे वा० खच् छम् । भीरौ त्रिका० भीत्या मांसस्या-
वरणस्यैव करणात्तस्य तथात्वम् । [धातो त्रिका० ।
पलङ्करं पु० पलं करोति ल-आ० खच् छम् । पिताख्ये
पलङ्कष पुंस्त्री० पलं अयति कष+वा० खच् छम् । १राजसि
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २कण्यगुगुलौ पु०
राजनि० श्लाघायाम् ४राज्ञायां ५रुण्डीर्यां ६किंशुके
७गुगुलुभावे ८गोलुरके च पु० मेदि० । ९कुङ्कुमोलुरके
१०महाआवण्यां ११मलिकायाञ्च स्त्री राजनि० ।

पलद् ति० पलं मांसं ददाति सेवनेन दा-क्त । १सेवनेन
मांसकारके द्रव्यभेदे २देशभेदे ३नगरीभेदे स्त्री । "कन्या
पलदनगरपामहुदोत्तरपदात्" पा० (कन्यादिपञ्चकोत्त-
रपदाद्देशवाचिनो दृष्टाच्छः) भवार्थे ल । दक्षिणपलदीय
दक्षिणपलदमने ति० । पलद्यां भवः पलद्या० अण् ।
पालद तत्र भवे ति० स्त्रियां ङीप् ।

पलद्यादि पु० "प्रस्योत्तरपदपलद्यादिकोपवाट्" पा० अण्-
प्रत्ययनिमित्ते यद्गणे स च गणः पा० ग० उक्ते यथा
"पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट वलकीट जा-
लकीट कमलकीट कमलकीकर कमलमिदा गोष्ठी नैकती
परिखा गुरसेन गोमती पटञ्जर उदपान यल्लोम" ।

पलप्रिय पुंस्त्री० पलं प्रियमस्य । १काके राजनि० स्त्रियां
टाप् । पलप्रियादयोऽप्यत्र २मांसप्रियमात्रे ति० ।

पलभा स्त्री पलस्य अक्षस्य भा । विषुवद्दिनाङ्गे जायां गङ्गु-
क्कायायाम् । "मेषादिगे सायनसूर्यमाणे दिनाङ्गजा भा
पलभा भवेत् सा" पञ्चलाघयम् । अक्षभाविषुवद्भाद-
योऽप्यत्र "भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना" सि० शि०
"अक्षभा नाम पलभा" प्रमिता० "रेखा प्राच्यपरा साध्या
विषुवद्भा पञ्चलाया" सू० सि० रङ्गनाथव्याख्यायां वि-
सरो दृश्यः ।

पलल न० पल-कलच् । १मांसे २पङ्के ३तिलचूर्णे च "पललं
तिलकलकः स्यात् तिलचूर्णञ्च पिष्टकम्" राजनि० । पलं
लाति ला-क । ४राजसे पु० स्त्री मेदि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । "पललं मधुरं ख्यं पिताक्षवल्गुपिष्टम्"
पललन्तु समाख्यातं सैख्यं तिलपिष्टकम्" वैद्यकोक्ते
(तिलकुटा) ५पिष्टकभेदे "पललं मल्लदृष्टं वातघ्नं
कफपित्तघ्ना । हृदयं गुरु दृढञ्च स्निग्धं मूत्रनिव-
र्त्तकम्" तत्र तद्गुणा उक्ताः ।

पललञ्जर पु० पललं ज्वरयति ज्वर-णिच् अच् । छत्रः ।
पित्ते धातो हला० । [गृह्यच० ।

पललाभय पु० पलले आशये आ+भी-अच् । गण्डरोने
पलव पु० पल+वा० भावे अच् पलतो गतितो वाति रक्षति
वा-क । जीवतां हृतमत्स्यानां गतिरोधके (पोडो)
मत्स्यधारणसाधने यन्त्रभेदे त्रिका० ।

पलस्ति ति० पल-वा० अस्ति । १पलिते २दीर्घायुषि ऋ० २।
५२।६ भा० । [हारा० ।

पलाग्नि पु० पलस्य मांसस्य पाचकोऽग्निरिव । पित्ते धातो
पलाय न० पलस्याप्यं सारांशः । मांससारांशे हरिवं
८४६२ लो० ।

पलाङ्ग पुंस्त्री० पलप्रधानमङ्गं यस्य । शिशुमारं हारा०
पलाङ्ग पु० पलस्य मांसस्याण्डनिवाचरति अण्ड+आ-
चारं किप् न्यङ्क्ता० क्त । मूलकभेदे (मेयाज) "पला-
ण्डयैवनेष्टय दुर्गन्धो सुखद्रवकः । पलाण्डुस्तु गुणै-
र्ज्ञेयो रसोनसह्यैर्गुणैः । स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफ-
लघ्वातिपित्तघ्नः । हरते केवलं वातं वलवीर्यकरो गुरुः"
भायप्र० । तद्गुणयो दोषः "पलाण्डुं विड्वराहच
क्ष्माकं पामकुक्कुटम् । लघुनं गृह्णन्त्यैव जग्ध्वा चा-
न्द्रायणचरेत्" प्रा० वि० । एतज्ज्ञानतः सकृत् । अत्र च
पुनरुपयनमित्याह विष्णुः "लघुनपलास्तु गृह्णन्तदुग-

स्त्रिविड्वराह्यामकुतुटरगोमांसमन्त्रणे सर्वेच्छेतेषु
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।

पलाद पुंस्त्री पलमन्त्रि ऋण उप० सं० । १राक्षसे हेमच० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मांसभोजिमात्रे त्रि०

पलादन पुंस्त्री० पलमदनं यस्य । १राक्षसे हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । २मांसभोजिमात्रे त्रि० ।

पलात्र न० पलमन्त्रणेन एकमन्त्रं शा० त० । (ग्रीवाभ्यो)

ख्याते मांसादिमन्त्रणेन पलाक्षभेदे तत्र इत्यादिपाकरा-

जेश्वरे उक्तानि यथा “शरावमात्रं ह्यागमांसं तस्यादमितं

इतम् त्रिपाषकं त्वचं लवङ्गमेवाफलञ्च । शरावमिता-

क्षयङ्गुलाः । मरिचं तोलकद्वयम् एकपाषकं कुङ्कुमम् ।

आद्रकं तोलकद्वयमात्रं षट् तोलकं लवणम् । शरावार्ज-

यादमिता दाक्षा । तत्पाकप्रकारो यथा “ह्यागमांस

सूक्ष्मं घोरयित्वा शुष्कप्रलेहपाकक्रूरणानन्तरं पात्रान्तरे

तेजपत्रोपरि अस्याखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं सज्जी

कर्तव्यम् । ततस्तण्डुलं जलेनार्जसिद्धं द्रव्या मण्डगा-

लनपूर्वकमस्याखण्डगन्धद्रव्येण सह तन्मांसोपरि सज्जी

कर्तव्यम् । एवं प्रकारेण वारंवारं सज्जीकृत्य तदुपरि

अवशिष्टवृत्तलेपणेन दण्डद्वयं तप्राङ्गारोपरि रक्षेत्” ।

पलाप पु० पलमाप्यतेऽत्र बाह्येन व्याप-व्याघारे प्रज् ।

१इक्षिकपोषे २कण्टपाशे ३ शब्दशाला । [गतौ हेमः ।

पलायन न० परा-अय-लुट् रस लः । भीत्या स्थानान्तर

पलायित त्रि० परा+अय-गन्धर्वात् कर्त्तरि क्त रस

लः । १भीत्या पलायनकर्त्तरि २अपयते च हेमच० ।

पलाल पु० न० पल-कालन् । शस्त्रशून्ये धातुकाण्डे (नाड़ा)

(पोथान्) अमरः ।

पलालदोहद पु० पलालं दोहदं यस्य । व्याजद्वजे शब्द-

माना पलालवेष्टने हि तस्य दृष्टिरिति तस्य तथात्वम् ।

पलाली स्त्री इत० । मांससम्भूते ततः अख्यर्थे प्रामादि० न

हृष्यः च । पलालिन तदुक्ते त्रि० ।

पलाश न० पल-गतौ भावे घञर्थे क पलं गतिं कम्पनम-

न्नुते अग-व्याप्तौ ऋण उप० सं० । १पत्ते अमरः पलं

मांससमर्थं ब्रह्ममांसोत्पत्तत्वेन कारणतया तदुवा अन्नुते

अग-व्याप्तौ ऋण उप० सं० । २स्नानामख्याते दृक्षभेदे

तस्योत्पत्तिः प्रत० ब्रा० ११।३।४ “मांसेभ्य एवास्य प-

लाशः सम्भवत् । तस्यास्य बह्वरसो लोहितरसो

लोहितमिव हि मांसं तेनैवैनं तद्रूपेण शुभर्धयत्यन्तरे

खादिरा मयन्ति बाह्यो पलाशा अन्तराणि क्षीयन्ति

बाह्यानि मांसानि च एवैनां क्षदायतने दधाति” । च

च ब्रह्ममांसजत्वात् ब्रह्मरूपः यथोक्तं शत० ब्रा० ६।६।

३।७ “ब्रह्म वै पलाशः” इति “अश्वत्थरूपो मगवान्

विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो

ब्रह्मरूपवत्” पद्मान० १६००० । तत्पथ्याययुष्मादि

भावप्र० उक्तं यथा “पलाशः किंयुक्तः पर्णो याज्ञिको

रक्तपुष्पकः । चारत्रेणो वातपोथो ब्रह्मद्वजः समि-

हरः । पलाशो दीपनो हृष्यः सरोष्णो ब्रणशुलमजित् ।

भग्नसन्धानलहृदोपपङ्कगर्भः क्रिमीन् हरेत् । तत्पुष्पं

स्नातु पाके तु कटुतिक्तं कषायकम् । वातजं कफपि-

त्ताघ्नकच्छजिदु आचि शीतकम् । तृड्दाहशमनं

वातरक्तकुष्ठहरं परम् । फलं लघूष्णं मेहार्शः क्रिमि-

वातकफापहम् । विपाके कटुर्लघूः कुष्ठशुलमोदर-

प्रशुत्” । “नवपलाशपलाशयनम्” भाषः स्त्रियां ४शब्दां

च स्त्री । पलं मांसमन्त्राति अश-भोजये ऋण उप०

सं० । १राक्षसे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

तस्य मांसभोजित्वात्तथात्वम् । ६हरिद्वर्णे ३ ७मग-

धदेशे पु० शब्दरत्ना० पलाशायां स्त्री राजनि० गौराः

ङीष् । [स्वार्थे क । २पलाशद्वजे शब्दः ।

पलाशक पु० पलाश+संज्ञायां कन् । १शब्दां जटाधरः ।

पलाशपर्णी स्त्री पलाशस्यैव पर्णशृङ्गाः गौराः ङीष् ।

अश्वगन्धायाम् । [नाडीहृद्गौ राजनिः ।

पलाशाख्य पु० पलाशं तत्पुष्पगन्धमाख्याति आ+ख्या-क ।

पलाशादि पु० “पलाशादिभ्यो वा” पा० विकारे खञ्-

प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स ज गणः प्रा० ग० उक्तो यथा

“पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरोष

यवास विकटत” पलाशस्य विकारः पलाश इत्यादि ।

पलाशान्ता स्त्री पलाशानामन्तो गन्धवान् यस्याः । गन्धः

पलायाम् राजनि० ।

पलाशिन् पु० पलाशं विद्यतेऽस्य इति । १द्वजे अमरः २पल-

युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् । [शदशब्ददेशादौ ।

पलाशिल त्रि० पलाशस्यादूरदेशाभि काशः इल । पला-

पलाशीय त्रि० पलाशमख्यस्य उत्तरा० ख । पल्लयुक्ते

पलिक त्रि० पलं मानत्वेनाख्यस्य ठन् । पलपरिमितद्रव्ये

पलिकी स्त्री पलिता वृद्धा स्त्री “अन्दिषि क्त वा ङीष्” पा०

क्त ङीष् । १श्वेतकेशायां वृद्धायां स्त्रियां यजु० २०।१२

लोके तु न । पलिता इत्येव । २वाचशर्भियां स्त्रीतव्याम्

हेमच० ।

पल्लिध पु० परिधवत् । “परेच घाडयोः” पा० रस्य लः ।
१काचघटे २प्राकारे ३मोढहे च मेदि० । ४परिधव-
द्धार्थे च ।

पलित न० पल-भावे क्त । १केशादौ जरया जातायां श्वेत-
तायाम् २मांसादेर्वर्णपरितभावे च अमरः ३दृष्टे लि०
स्त्रियां पलिता । वेदे तु पलिक्रीत्युक्तम् । ४तामे
५शिकाजे इकटमे मेदि० । “फलेरितजादेश पः” उणा०
फल-इतच् फस्य पः । ७केशपाके उल्लवद- “क्रोध-
शोकश्चमहतः शरीरोष्मा शिरोमत्तः । पिप्पं च केशान्
पचति पलितं तेन जायते” माधवकरः । ततः अर्थ-
श्च । एतद्युते लि० ।

पलितङ्करण न० अपलितं पलितं क्रियतेऽनेन-चुर्ये ख्वुन्
सम् । अपलितस्य पलितताकरणसाधने ।

पलितभविष्णु लि० अपलितः पलितो भवति खभूततद्भावे
भू-कर्त्तरि स्थिण्युच् सम् । अपलिते पलिततया भूते
तदर्थे सुकञ् । पलितन्भावक तत्कार्ये लि० ।

पल्य लि० पल+यत् । उत्तमे वर्धसा शब्देन समासे अचक्षमा०
पल्यवर्धश्च उत्तमतेजाश्च

पल्यङ् पु० परिगतोऽङ् रस्य लः । शयायाम् (पाचक) अमरः
पल्ययन न० परि+अय-करणे ल्युट् रस्य लः । (चोङ्कार लिन्)

पय्याये हेमच० । [लयति ते अपपल्युवत् त ।

पल्यल छेदने पूतौ च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । पल्यु-
पल्यल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् ।
पल्युलयति ते अपपल्युवत् त ।

पल्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । पल्लति अपल्लीव् पपल्ल ।
पल्ल पु० पदं क्षाति ला-क पादस्थाने पत् । (पानुङ्)
(मराड्) ख्याति धान्याधारभेदे मेदि० ।

पल्लव पु० न० अर्द्ध० पल्लते मल्य० क्तिप् पल्, लूयते लू-अण्
कर्म० । १अभिनवे पल्लभयके २तद्युक्तशाखायां श्वि-
स्कारे ३वले ४खल्लज्ज्वरान्ने इवलये मेदि० “पर्व-
पल्लादिर्घाते शाखायाः पल्लवो ज्ञतः” इत्युक्ते
७शाखादेः पर्वपल्लसमुदाये च । एनवपल्ले मधुसूदनः
८षिटपे १०शृङ्गारे ११चापले शब्दर० ।

पल्लवक पु० पल्लव इव कायति कै-क । १भृत्यभेदे श्वेद्यापतौ
च हला० स्त्रार्थे क । २नवकिसलये पु० न० पल्लवेन का-
यति कै-क । ३अशोकवृक्षे राजनि० ।

पल्लवट्ट पु० पल्लवप्रधानो द्रुः शा० त० । अशोकवृक्षे राजनि० ।
पल्लवट्टमादयोऽप्यत्र ।

पल्लवाङ्गुर पु० पल्लवशाङ्गुरो यत्र । शाखायाम् हलाध० ।
पल्लवाधार पु० इत० । शाखायां शब्दच० ।

पल्लविक लि० पल्लवः इव अन्त्यस्य ठन् । कासुके हेमच०
पल्लवित लि० पल्लवं नूतनपल्लं विस्तारो वा जातः अथ
तार० इतच् । १पल्लवयुक्ते २विस्तारयुक्ते च पल्लव+
आचारे क्तिप् ततः क्त । श्वाचारक्ते लि० मेदि० ।

पल्लविन् पु० पल्लव+वक्ष्यर्थे इनि । वृक्षे शब्दच० ।

पल्लि(क्षी) स्त्री पल्ल-इन् वा डोप् । १कुट्टपाने २कुट्टाम्
३गेहे च । दीर्घान्तः ४नगरभेदे राजनि० । पल्लं गृह-
माययत्वेनास्तृष्टाः अच् गौरा० डोप् । ४गृहगो-
धिकायाम् स्त्री हेमच० ।

पल्लिवाङ्गु पु० पल्लिं कुट्टपानं वाहयति निर्वहयति बह-
उष् उप० ष० । वृषभेदे राजनि० ।

पल्लल न० पल्ल-वल् । कुट्टललाभये (डोवा) “अख्यं सरः
पल्लवं स्याद्यत्र चन्द्रर्चने रमो । न तिष्ठति जलं काले
तत्तत्त्वं वारि पाल्लवम् । पाल्लवं वार्यभिष्यन्दि गुरु
स्नादु त्विदोपल्लव् भावप्र० । चन्द्रर्चम् मृगशिरर्चम् ।

पव पु० पू-भावे अण् । १निष्पावे नृपयायुना धान्यादेर्निष्प-
पकरणे शास्त्रादेः शोधने अमरः कर्त्तरि अच् । २वायौ
शब्दच० ।

पवन न० पू-ल्युट् । १निष्पावे नृपवातेन धान्यादेः शोधने
आधारे ल्युट् । २कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थाने
(पोथान) मेदि० । करणे ल्युट् । ३जले शब्दमा० कर्त्तरि
ल्यु । ४वायौ पु० अमरः पवनश्च आवाहादयः सप्त
अनिलशब्दे १६४४ दर्शिताः । वत्सरभेदे तेषां क्रमेण-
केकवत्सराधिपतित्वम् तच्च ज्योतिष्शास्त्रे उक्तं यथा
“शक्रः शराब्धिसंगुण्यो सनिभिर्भागं हारितः । आष-
हादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः” गुण्डा शाकाङ्कः ।
गुण्यक्रः ४५ । भाक्तकः ७ । ५पयते लि० शब्दर० । इविण्यो
पु० “पवनः पावनोऽनिलः” विष्णु सं० । [प्यत्र ।

पवनतनय पु० इत० । १हनुमति २भीमे च पवनसुतादयो-
पवनविजय पु० पवनः आसवायुर्विजोयतेऽनेन । वि+जि-
करणे अच् । देहस्यवायोः आसपञ्चासगतिभेदेन शुभा-
शुभसूचके सन्धभेदे तत्प्रकारो गरुडपु० उक्तो यथा

“कुजे वङ्गी रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्त्तिताः ।

वायुसंस्थास्थितो राक्षदेवरात्र्यावभाषकः । गुरुः शुक्र-
स्तथा सौम्यचन्द्रश्चैव चतुर्थकः । वासनाद्यास्तु मध्य-
स्थानं कारयेदात्मनस्तथा । यदाचार इडांयुक्तस्तदा

कर्म समाचरेत् । स्थानेषां तथा ध्यानं वाञ्छितं राज
दर्शनम् । अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत् प्रयत्नतः ।
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिभौमश्च वैहिकः । इनश्चैव
तथाप्येवं पापानामुदयो भवेत् । शुभाशुभविवेको हि
ज्ञायते तु खरोदयात् । देहमध्ये स्थिता नाड्यो वज्र-
रूपाः सुविस्तराः । नाभेरधस्तादयः कन्दो व्यङ्गुरास्तत्र
निर्गताः । हासप्रतिसङ्घर्षाणि नाभिमध्ये व्य-
स्थिताः । चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः
स्मृताः । तासां तिष्ठोमता ऋषा वामदक्षिणमध्यमाः ।
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविस्त्वभिभा । म-
ध्यमा च भवेदग्निरूपिणी कालरूपिणी । वामा
ह्यमृतरूपा च जम्बदाप्यायने स्थिता । दक्षिणा रौद्र-
भावेन जगच्छोषयते सदा । हयोर्वाहे तु मृत्युः स्यात्
सर्वकार्यविनाशिनी । निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे द-
क्षिणा स्मृता । कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राणेषु पिङ्गल
स्थिते । रडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतक्षया ।
यात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे रडा । भोजने
नैद्युने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका । उच्चाटमारण-
योः कर्मस्वतेषु पिङ्गला । नैद्युने चैव संपाने भोजने
सिद्धिदायिका । शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विप्रक-
र्मेणि । शान्तिसुक्तर्यसिद्धौ च रडाद्योन्मदा नराधिपैः ।
हाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने । विषुवतीन्तु
जानीयात् संचारेणु पिचक्षणः । सौम्येषु शुभकार्येषु
ह्यभादिजयजीविते । गमनागमने चैव वामा सर्वत्र
पूजिता । युद्धादिभोजने चाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे जुष्टकर्मणि । शुभाशुभानि
कार्याणि जामाजामौ जयाजयौ । जीवाजीवाय यत्
पृच्छेन्न सिध्यति च मध्यमा । वामाचारेऽथ वा दक्षे
प्रत्यये यत्न नायकः । तत्तस्यः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न
संगतः । वैष्णवो वामदेवस्तु यदा वदति चात्मनि ।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला । वामे
वा दक्षिणे वापि यत्न संक्रमते शिरा । घोरे घोराणि
कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च । प्रस्थिते भागतो
हंसे हाभ्यां वै सर्ववाहिनः । तदा मृत्युं विजानीयात्
योगी योगविशारदः । यत्न यत्न स्थितः पृच्छेद्दाम
दक्षिणसम्पुष्टः । तत्र तत्र समं दिश्यादातस्योदयनं
तदा । अग्रतो वामिका ऋषा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा । जीवो

जीवन्ति जीवेन यच्छून्यं तत्सरो भवेत् । यत्किञ्चित्
कार्यं सृष्टिं जयादि शुभलक्षणम् । तत्सर्वं पूषणा-
द्यान्तु जायते निर्विकल्पकम् । अन्यनाद्यादिपर्यन्तं पञ्च-
त्वयसृदाहृतम् । यावत् पृथ्वी तु पृष्ठायां पूषायां प्र-
थमं जयेत् । रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदङ्कितः ।
वामाचारः सप्तं वायुजायते कर्मसिद्धिदः । प्रवृत्ते
दक्षिणे मार्गे विप्रमे विप्रमाक्षरम् । अन्यत्र वामवाहे
तु नाम वै विप्रमाक्षरम् । तदासौ जयमाप्नोति योषः
संपाप्तमध्यतः । दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ।
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् । पिङ्ग-
लान्तर्गते प्राये समानीयाहवञ्जयेत् । यावद्वायुदयं
चारुतां दिशं यावदाजयेत् । न जातं जयते सौमि-
नात्र कार्या विचारणा । अथ संपाप्तमध्ये तु यत्र
नाडी सदा वहेत् । सा दिशा जयमाप्नोति नूनं भङ्गं
विनिर्दिशेत् । जातस्यैव जयं विद्यानृतके नृतिमा-
दिशेत् । जयं पराजयञ्चैव योजानाति स पण्डितः ।
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सचरते घृता । तत्रा तत्
षट्मादौ तु यात्रां नयति शोभनाम् । शशिसूर्यप्रवाहे
तु सति युद्धं समाचरेत् । तत्रस्थः पुच्छते वस्तु च
साधुर्जयते भुवम् । यां दिशं वहेते वायुतां दिशं
यावदाजयेत् । जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यदपतः
स्थितः । मेघाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामस्थिताः ।
चरस्विरद्विभागं तास्तादृशे तादृशः क्रमात् । निर्गमे
निर्गमं क्वाति संयहे संपहं विदुः । पुच्छकस्य वचः
श्रुत्वा वयदाकारेण लक्षयेत् । वामे वा दक्षिणे वापि
यच्चतत्त्वस्थितः शिवे ! । अङ्गुलिग्निरथ आपस तिर्यक्-
संस्थः प्रभञ्जनः । मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नमः सर्वत्र
सर्वदा । अङ्गुलिग्निरथः शान्तिक्षिर्यक् को ह्योदयेत्
सुधीः । मध्ये ह्यक्षं विजानीयान् मोक्षः सर्वत्र सर्वगः ।
पवनव्याधि पुं पवनः वातरोगभेदो व्याधिरस्य । वद्वे-
यादावक्ष्यत्यभेदे त्रिणां ।

पवनात्मजं पु० इत० । चतुर्भुजं शशिमे । वज्रो च “वायो-
रग्निः” इति श्रुतेस्तस्य वायुजातत्वात्तत्तुष्टुतत्त्वम् । पव-
नप्रभवादयोऽप्यत्र ।

पवनाल पु० पवनायाकति पय्याप्नोति अल-पय्याप्नौ अच्
 ४त० । (देधान) धान्यभेदे "पवनालो हिमः खाडु-
 लोहितः लोअपित्तजित् । अष्टप्रस्तुरो हवः छेद-
 लत् कथितो लवः" भायप्र० ।

पवननाश पुं स्त्री० पवनमश्नाति अश-अण् उप० सं० । १ सपे
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ वायुमज्जके त्रि० इत्ता० ।
पवननाशनाश पु० पवनः अशनमस्य पवननाशनं सपेसश्नाति अश-
अण् । १ गृह्णे २ मयूरे इत्ता० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
पवनेश्वर न० पवनेन स्थापित ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम् । काशीस्थे
शिवलिङ्गभेदे काशीस्थ० । ११५० ।
पवनेष्ट पु० पवने पवनवृद्धौ इष्टः । महानिम्बे रत्नमा० ।
पवनाम्बुज न० पवनं पवित्रमम्बुजमिव पृथो० । पद्मपत्रे
गच्छत्त० पवनाम्बुजमित्येव तत्र पाठः साधुः ।
पवमान पु० पू-ताम्बुल्ये चानम् । १ वायो अमरः २ गार्ह-
पत्ये ऽग्नीं अथ यः पवमानस्तु निर्भस्वोऽग्निः स उ-
च्यते । स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः
मत्स्यपु० ७८७० । १ सोमे च तदधिकृत्य प्रवृत्तं सृजतम्
अण् । पवमान सोमदेवताके सृजतभेदे तानि च सृजानि
क० ८१ । १ सृजतावधि पटपटिसृजतात्मकानि स्वादिष्टयेत्यादि-
कानि हिन्वन्तीत्याद्यान्तानि ।
पवमानात्मज पु० इव० । वज्रभेदे “पवमानात्मको वज्र
हव्यवाहन उच्यते” मत्स्यपु० ८८७० । तस्य “वायोरग्निः”
इति श्रुतेर्वायुजत्वात्तथात्वम् । [रिक्त्यै तदपत्ये पुं स्त्री० ।
पवष्टुरिक पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शुभ्रा० ठक् । पावटु-
यवाका स्त्री पू-थाक् । वात्यायाम् उज्ज्वलदतः ।
पवि पु० पू-गोधे इ । १ वज्रे अमरः २ वाचि स्त्री निघण्टुः ।
पवित त्रि० पुङ्-गोधे “पुङ्-गोपा-वा इट् । “पुङ्-क्ताच”
पा० न क्तिच्च्म् । १ पवित् २ मरिचे न० राजनि० ।
पवित् पु० न० पूयते व्याज्यमनेन पू-करणे इत् । १ व्याज्यसं-
स्कारके २ कुशदगे उत्पन्नगच्छे तल्लक्षणं १५२१४० दर्शि-
तम् “अनन्तर्भेदं सायं कौशं हिटलमेव च । प्रादे-
शमात्रं विज्ञेयं पवितं यत्न कुलचित्” कर्मप्र० । २ अना-
मिकावेष्टने पविततासाधके द्रव्ये च श्यक्तोपवीते त्रिका०
पवितारोपणगच्छे दृश्यम् । ४ विष्णो “पवितं मङ्गलं
परम्” विष्णु सं० । ५ वर्षणे इताच्चे ७ पयसि न० भेदि० ।
८ वर्षणे न० विद्मः ९ अर्घ्योपकरणे हेमच० । १० एते
११ मणि च राजनि० । १२ तिलहृत्ते १३ पुत्रजीवहृत्ते पु०
राजनि० । १४ व्रतशौचादिना १५ गृह्णे त्रि० अमरः ।
१६ तल्लक्ष्यं स्त्री गच्छमा० । १७ नदीभेदे हेमच० । १८ हरि-
द्रायाम् । १८ अश्वीहृत्ते च स्त्री राजनि० ।
पवित्रक पु० पवित्रमिव कायति कै-क स्वार्थे क, संज्ञायां
कन् था । १ पवित्रगच्छार्थे २ अश्वत्थवृत्ते ३ पदुम्वरवृत्ते

४ कुशे ५ टमनकवृत्ते राजनि० । ६ गणमूलनिर्मिते जाले
मत्स्यधारणसाधने द्रव्यभेदे न० अमरः ।

पवित्रधान्य न० नित्यकर्म० । यत्र राजनि० ।

पवितारोप(ह)ण न० इत० । विष्णु प्रवृत्तिदेवसम्यदानके
यज्ञोपवीतदाने देवभेदेन तिथिभेदादौ तद्दानप्रकारश्च
हेमा० ब्र० विष्णु रक्षस्ये वृत्तो यथा

“तस्याङ्गुलिममायुक्तैर्नरेर्विष्णु परायणैः । वर्षे वर्षे

प्रकर्तव्यं पवितारोपणं वरेः । आवणस्य सिते पत्रे
कर्कटस्थे दियाकरे । दादृश्यां यासुदेवस्य पवितारोपणं

सूतम् । सिंहस्थे वा रवौ कार्यं कन्यायान्तु गतेऽथ

वा । तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुनास्ये न कथञ्चन ।

विष्णोरुदस्य सूर्यस्य विरिञ्चेः वणसुखस्य च । देव्याग-

ण्याधिनायस्य मातृणां धनदस्य च । पवितारोपणं

कार्यं मन्येषाञ्च यथाविधि । अकृत्वा फलहानिः स्यात्

संवत्सरकतार्चनात् । सर्वेषान्तु महत् पुण्यं पविता-

रोपणे कृते । तिथयस्तत्त्वविन्यासाः श्रुत्यगुक्तास्तपो-

धन ! । पतिपद्मनदस्योक्ता पवितारोपणे तिथिः । प्रिया

देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः । तृतीया तु

भवान्यास्तु चतुर्थी तत्सुतस्य तु । पञ्चमी नागराजस्य

षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गाया-

श्चाष्टमी सूता । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः

सूता । एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

त्रयोदशी जनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम देवसुनि-

त्रेष्ट । मौखमासी तिथिः सूता । यथोक्ताः शुक्रपक्षे

तु तिथयः आवणस्य च । सर्वेषामेव देवानां तथा कार्यं

यथाविधि । प्रथमं दर्भसूतन्तु पद्मसूतं ततः परम् ।

ततः जौमं सुपुण्यं स्यात् पट्टसूतं ततः परम् । शुचि

कापीसूत्रेण निर्मितं वा शुभाशुभम् । शुचिभूत्वा

शुचौ देगे कारयित प्रयत्नतः । तद्विधानोपयुक्तन्तु य-

थोक्तफलदायकम् । कन्या कर्त्तयते सूत्रं नारी वाद्य

पतिव्रता । विधवा साधुशोभा वा सूत्रमेतत् कर्त्त-

येत् । केशयुक्तं सूत्रं दग्धं मन्त्ररक्तादिदूषितम् । म-

लिनं नीलरक्तं वा प्रयत्नेन विवर्जयेत् । यथोक्तं सूत्र-

मादाय त्रिगुणं त्रिः प्रयोजयेत् । पवितं तेन कर्त्तव्यं

कनिष्ठोत्तममध्यमम् । कनिष्ठं तन्तुभिर्ज्ञेयं सप्तविंश-

तिभिः शुभम् । मर्त्यलोके तु तत्कीर्त्तिं सुखायुर्जन-

उत्पदम् । चतुःपञ्चाशता ज्ञेयं तन्तूनां मध्यमं परम् ।

दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गावाससुखप्रदम् । सूत्रम्

चेव तन्नूनां शतमष्टोत्तरं शतम् । दत्त्वा तदासुदेवाय
विष्णुकोकं भजेत्तरः । अष्टोत्तरसहस्रं तु तन्नूनां परि-
संख्यया । वनमाला स्मृता विष्णोर्दत्ता भक्तिप्रदा हि
सा । कनिष्ठं नाभिमात्रं स्नादूरुमात्रान्तु मध्यमम् ।
पवित्रं चोत्तमं प्रोक्तं जातुमालं प्रमाणतः । वनमाला
प्रमाणेन प्रतिमायाः प्रणीयते । नराणां जन्मसंसार
दुःखसंख्यप्रणयिनी । कनिष्ठे द्वादशैवोक्ता मध्यमे
द्विगुणाः स्मृताः । त्रिगुणास्तुत्तमे प्रोक्ता मन्ययस्तु
पवित्रके । शतमष्टोत्तरं कार्यं मन्योनां तु विधा-
नतः । सुभीन्द्र ! वनमालायां विष्णुपूजनतत्पर ! ।
अधिवासनस्मृते तु मन्ययो द्वादश स्मृताः । तत्त्वन्यास
विधानं तु त्र्ययतां युक्तोत्तमम् । इत्युपक्रमे तत्त्वन्यास
स्ततः उक्तः “पवित्रं तेन विख्यातं ब्रह्मतेजो हि गो-
यते । विष्णाख्यया तु विख्यातं तदा लोके निग-
द्यते । तदेव स्मृतस्मरणेन यज्ञेशः कर्मणः प्रभुः ।
तदेव त्रिगुणीभूतं नारायणसमाख्यया । त्रिषेदात्मा
त्रिदेवात्मा त्यक्तः प्रणवः स्मृतः । ते पर्वतावसु-
ज्ज्ञाता वराहार्द्धाङ्गमाश्रिताः । संघातेन च तन्नूनां
नवात्मा परिकीर्तितः । तन्नूनां प्रथमो देवो वासुदेवो
जगद्गुरुः । हलायुधो द्वितीयस्तु प्रद्युम्नश्च तृतीयकः ।
अपरे त्वनिरुद्धस्तु ततो नारायणः प्रभुः । ब्रह्माविष्णु-
स्तथा नृणां वरारोहे समाश्रिताः । अधिदैवेन रूपेण
अध्यात्म्ये च निबोध मे । मनोबुद्धिरहङ्कारस्तन्मात्राणि
तथैव च । जीवश्चेति नवैतच्च अध्यात्म्ये सुव्यपस्थितम् ।
दौरन्तरिणं पृथिवी भूभुवःस्तस्यैव च । अकारं चा-
युकारं च मकारं चाधिभूतकम् । अग्निजलं तथा कर्म
त्वयश्च सदनत्वयम् । ज्ञेयं पवित्रे तद्विद्वानधिदैवसु-
दाहरत्” । शिवपवित्रलक्षणम् “एकादशाथ वा
स्मृतैस्त्रिंशता वाप्युक्तया । पञ्चमता वा कर्त्तव्यं
तल्यमन्यन्तरालकम् । द्वादशाकुलमानानि व्यायामाष्टा-
ङ्गानि च । लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलिकानि
वा । तथैव पिण्डकाख्यं चतुर्थं सार्वदैवतम् ।
साङ्गावतारकं कार्यं पवित्रमतिमुन्दरम्” । पवित्रा-
रोहणमप्यत्र “आषाढशुक्लपक्षस्य आष्टमी आवाणस्य
च । पवित्रारोहणं कृत्यात् देवगीतिकरं परम्”
कालिकापु० ५८ अ० । [न्द्रायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

पवित्रे पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अष्टा० फल् । पवि-
पवीट लि० पू० अ० वेदे इतो दीर्घः । शोधके न० ६।४।४

पवीनस पु० गर्भोपद्रावके अष्टरभेदे अथ० ८।६।२
पवीर न० १ व्यायुधे “पविः शक्तो भवति तद्विद्वानातिशयं
तद्वत् पवीरस्य युधम्” निरु० १२।२० पवि+स्त्राये ईर ।
२ वज्रे ऋ० १०।६०।२ “पविर्धारास्त्रास्ति र पूर्वाणो दीर्घः ।
इफाले यजु० १२।७१ वेददी० ।

पवीरव पु० पवे रव वेदे दीर्घः । यजुश्च ऋ० १।१७४।४ भा०
पव्य लि० पू० अ० । शोधके २ यज्ञपात्रादौ च ऋ० ६।८६।१४
तत्र “पव्यया पात्राणि” भा० गसःस्थाने याट् ।

पश(प-स) बाधे विहृतौ स्वा० उभ०० सक० सेट् । पश(प)-
(स)ति ते अपशी(पो)(सी)त् अपाशो(पो)(सी)त् अथ-
शि(धि)(सि)ट् । पपाश(प)(स) मेमे(धे)(से) । दन्त्यान्त्य-
स्यैव अभ्यासस्य सम् यङ्यङ्लुङोः वि० कौ० पश्य-
त्यति-पश्यसीति । तालव्यान्त्यस्य तथेत्यन्ये ।

पश(प स) स्मर्त्तुं, गतौ अतुपसर्गात् वन्ने बाधे च अद० चु०
उभ० सक० सेट् । पश(प)(स)यति ते अपपश(प)(स)त् त ।

पश(प-स) वन्ने चुरा० उभ० सक० सेट् । पाश(प)वति ते
अपीपश(प)(स) त । [१।२२० ज्यो० २ पशुसन्निधिनि च ।

पशव्य लि० पशवे हितम् तस्येद् वा यत् । १ पशुहिते याज्ञः

पशु पु० सर्वसाम्येण पश्यति दृश्य-क्त पशदिशः । स्मृतादौ
लोमवस्त्राङ्गूलयति । जन्तुभेदे २ दग्गनायेऽव्ययम् अमरः
२ प्रमये ऋ० ५ प्राणिमात्रे शब्दर० ६।३।१ “सनादिशे
पशुव्यागः” सीमांस० । अयज्ञभेदे धरणिः तस्य पशुसाध्य-
त्वात् तथात्वम् । “न तो पशौ करोति” श्रुतो पशुः
पशुसाध्यो यागः । अयज्ञोऽङ्गुस्वरे शब्दश्च । एतन्लोके
साधकानां भावभेदे तत्र जन्तुभेदानां आभारणभेदा यथा

“गोद्विरजोऽश्वोऽश्वतरो मर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त
आख्याः पशवः । महिषवानर ऋजुरोऽष्टपदश्च पृषद
स्मृताश्चेति सप्तारख्याः पशवः” दुर्गास्तोत्रं । आगादौ
पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्थः “उद्धो वा यदि वा मेघ-
व्यागो वा यदि वा हयः । पशुस्थाने नियुक्तानां
पशुशब्दोऽभिधीयते” । पश्वधिष्टादेवताभेदा यथा “सिद्धे
वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः । एषे च वसते
वायुर्मेघे चैव च चन्द्रमाः । नक्षत्राणि च शशवे
लण्षारो हरिः सत्यम् । शतक्रतुर्गर्वां पृष्ठे गव्ये
गुयमानि च । शक्तके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गणेश-
श्चरः । अथैतद् द्वादशादित्या ब्राह्मणे सर्वदेवताः ।
ब्रह्मा तु चमरे चैव आगले तु तथाऽनलः । एतस्मात्
कारणादेते पञ्चा वन्द्याः प्रयत्नतः” इति मत्स्यसूक्त-

तन्त्रे २६ पटले । बन्धुर्धर्मपशुजन्मादि यथा “निन्दे-
येत् शोणगण्डम् मानुषं वा लुत्तापकम् । वराहं
वाथ जगत्तं चमरं वाऽरुणन्त्या । मेघञ्चाथ वरा-
हञ्च गोपिकाञ्च निन्देयेत्” मत्स्यसूक्ते “लु-
त्तापञ्च तथा खड्गं चमरञ्च वराहकम् । कच्छपं
शङ्खकीं गोधनं मानुषं नदनन्तरम् । न दद्याद्ब्राह्मणो
मद्यां मानुषञ्च तथा रुक्मम् । त्रैपलिकान् विवर्णाञ्च
मानुषाञ्च कपीनपि । संवत्सरात् परं खागं यावत् स्थानु
लिहायणम् । वराहदन्तसदृशविश्याभ्यां सुशोभ-
नम् । मद्गन्धसमायुक्तं रोमराजिविराजितम् ।
जम्बू वाऽरुणकञ्चैव दृष्टो द्वादशवार्षिकम् । जातिभेदे
यन्विशेषमाह तत्रैव “श्वेतञ्च खागलञ्चैव ब्राह्मणस्य
विशिष्टम् । रक्तं श्वेतं क्षत्रियस्य वैश्यास्य गौरमेव च ।
नानावर्णं हि शूद्रस्य सर्वेषामञ्जनप्रभम्” योगिनी-
तन्त्रे “पशूनाञ्चैव पण्यमासात् परतश्च बलिर्भवेत् ।
आगलः क्षणः श्वेतो वा द्विवर्षात् परतो यदि ।
‘तथा चाश्वं शृङ्गञ्चैव खागञ्च पार्वतीयकम् । मूषिकञ्च
खराञ्च क्षुद्रमाजोरमेव च” ।

इदृश्यासले उत्तरखण्डे पशुभावलक्षणं यथा

“पशुभावस्थितां नाथ ! देवतां शृणु विस्तरात् ।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यम् । अथर्व-
हि यः करोति स पशुव्रतमः स्मृतः । केवलं शिव-
पूजाञ्च यः करोति स साधकः । पशूनां मध्यमः
श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः । कौलं वैष्णवी धीरः
पशूनां मध्यमः स्मृतः । भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति
ये सदा । पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ।
त्वत्सेवां मम सेवाञ्च ब्रह्मविष्णुादिसेवनम् । ह्यलान्य
सर्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो ! । यत्क्षिणीनां भूति-
नीनां ततः सेवां शुभप्रदाः । यः पशुजं ह्यङ्गणादि-
सेवाञ्च कुरुते सदा । तथा श्रोतारकब्रह्मसेवां ये वा नरो-
क्षमाः । तेषामसाध्यभूतादिदेवताः सर्वकामदाः । वर्ज-
येत् पशुमार्गेण विष्णुपूजापरोजनः” द्वितीयपटले ।
“नित्यं ब्राह्मं तथा सन्ध्यावन्दनं पिबतर्पणम् । देवता
दर्शनं पीठद्वेन तीर्थदर्शनम् । गुरोराज्ञापानञ्च देवता
नित्यपूजनम् । पशुभावस्थितो भक्त्यै ब्रह्मसिद्धिं
लभेद्भूतम्” । यज्ञियपशुलक्षणं च आ० ग० ४।६।१
सूत्रादौ दृश्यः । एश्वभागमसिद्धे जीवात्मनि पशु-
प्रतिशब्दे दृश्यम् । १००० पश्विष्टिगन्धे दृश्यम् ।

पशुकल्प पु० पशोः यज्ञाङ्गपशोः कल्पोविधानम् । “कथं
पशुकल्पः” आ० ग० १।१।१ सूत्रादौ विहिते पशुपा-
करणादिस्कारादिकर्मणि ।

पशुगायत्री इत० । पशोः कर्णं जयमन्त्रभेदे क च “पशु-
पाशाय विद्महे विश्वकर्माणे धीमहि । तन्नो जीवः प्रचोद
यात्” इत्येवं रूपः । [ज्ञाचारे भाग० ५।२६।२१
पशुचर्या स्त्री पशोरिव चर्याचारः । पशोरिव निर्ले-
पशुतन्त्र न० पशूनां तन्त्रम् । १०००कोद्देशेन एकजातीयैश्च
पशुपक्षेण व्याश्र० श्री० २६।१७ पशोस्तन्त्रम् । २५००ने
च । कात्या० श्री० ५।१।१६ । २५००कल्पे च ।

पशुदत्ति० पशुं ददाति दा-क । १५००दातरि २५००पशु-
रमादभेदे स्त्री भा० ग० ४७००० ।

पशुदेवता स्त्री पशुविधात्री देवता पशुसम्पदानं देवता वा ।
१५००पशुदेवता देवतायाम् । पशुभेदे देवताभेदाश्च पशु-
शब्दे दर्शिताः । २५००सम्पदाने देवताभेदे च ।

पशुधर्म पु० पशूनामिव यद्येतेषुनादिरूपो धर्मः । यद्येतेषु-
युनादिसम्पदादिके पशुसंस्थधर्मे मनुः ६।६६ स्त्री० ।

पशुनाथ पु० इत० । १००० शिवे हेमच० २५००ज्ञानिनि च ।

पशुपति० पशुं पाति-क । १५००पशुपालके २५००नां पत्नी च ।

पशुपति पु० पशूनां जीवानां पतिः । १०००श्वरे शिवे
१५००ज्ञानिनि । यजुर्वेदीयकर्मकाण्डपञ्चतितारके ह्यचा-
शुप सहोदरे २५००पशुतन्त्रभेदे च । शिवस्य तन्त्रामनिरुक्ति-
र्यथा “अथञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः । अहं वै
पतितो येन पशुमध्ये (जीवमध्ये) व्यवस्थितः । स्मृतः
पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेध्यवि” वराहपु० ।
पशुपतिर्नोपदिष्टम् अथ । पाशुपत शैवागमभेदे तत्र प्र-
तिपाद्याविषयाश्च सर्वदर्शनसंग्रहे नञ्जीशमतप्रदर्शनान-
न्तरं दर्शिता यथा

“तस्मिन् परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पञ्च
वैषम्यभेदे गद्यदीपदीपितत्वात् प्रतिक्षिपन्तः के चन माहे-
श्वराः शैवागमसिद्धान्तत्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादि-
संश्लेषः परमेश्वरः कारणमिति पञ्च कक्षीकुर्वन्त्याः पदा-
न्तरस्यपक्षिपन्ति । तत्र पशुपतिपाशभेदात् त्रयः पदार्था
इति । तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञेः “त्रिपदार्थं चतुष्पादं महात्मन्
जगद्गुरुः । सूक्ष्मेत्येकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनः” इति
अस्मार्थः त्रयः पशुपतिपाशाः पदार्था यस्मिन् सन्ति तन्त्रि-
पदार्था, विद्याक्रियायोगचर्याख्याचत्वारः पादा यस्मिन्
तत्त्वचरणं महात्मन् सति । तत्र पशूनामस्तन्त्रत्वात्

प्राशानामचेतन्यात् तद्विलक्षणस्य पक्षः प्रथममुद्देशः ।
 चेतनत्वसाधन्यात् पशूनां तदानन्तर्यम् । स्ववशितानां
 प्राशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनियमः । टीक्षायाः प-
 रमपुरुषार्थहेतुत्वात्तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपाय
 भूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन
 विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदवबोधकस्य विद्यापा-
 दस्य प्राथम्यम् । अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य
 क्रियापादस्य तदानन्तर्यम् । योगेन विना नाभिमत-
 प्राप्तिरिति साङ्गयोगज्ञापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम् ।
 विहितचरणनिविडवर्जनरूपां चर्यां विना योगोऽपि
 न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्यापादस्य चरमत्व-
 मिति विवेकः । तत्र प्रतिपदार्थः शिवोऽभिमतः । सुक्ता-
 त्मनां विद्येश्वरादीनाञ्च यद्यपि शिवत्वमस्ति तथापि
 परमेश्वरपारतन्त्र्यात् स्नातन्त्र्यं नास्ति । ततश्च तदुप-
 करणमुपनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्व-
 भवगम्यते । तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनु-
 भीयत इत्यनुमानवशात् परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते ।
 ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं न हि कश्चित् केन
 चित् कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टचरः । सत्यं त-
 थापि न केनचित् क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्त-
 र्दर्शनापह्नवो न युज्यते तस्यानुमेयत्वेनाद्युपपत्तेः । दे-
 हादिकं कार्यं भवितुमर्हति सन्निवेशविशिष्टत्वात्
 विनश्वरत्वाद्वा घटादिवत् तेन च कार्यत्वेन बुद्धिमत्-
 पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव । विमतं सकर्तृकं कार्य-
 त्वात् घटवत् यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न तदेवं न
 तदेवं यथात्मादि । परमेश्वरानुमानप्रामाण्यसाधनानुमा-
 नमन्यत्वाकारोत्युपरस्यते “अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः
 सुखदुःखयोः । ईश्वरमेरितो गच्छेत् सुगमं वा श्रद्ध-
 मेव वा” इति न्यायेन प्राणिजतकर्मपेक्षया परमेश्वरस्य
 कर्तृत्वोपपत्तेः । न च स्नातन्त्र्यविहितेरित्येति वाच्यं
 करणपेक्षया कर्तुः स्नातन्त्र्यविहितेरित्युपपत्त्यात् कोषा-
 ध्यापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दीनवत् यथोक्तं सि-
 ङ्गयुद्धभिः “स्नातन्त्र्यस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोज्यता ।
 कर्तुः स्नातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षया” इति । तथा च
 तत्तत्कर्माशयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः । त-
 तश्च कर्ता व्यनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम् । तद्विदुक्तं
 तत्रभवद्भिर्हृदयतिभिः “इह भोग्यगोगसाधनतदुपादा-
 नादि वो विजानाति । तद्वदेभूतचहीदं पुंस्तस्मां शय-

विपाकप्रमिति” । अन्यथापि “यिवादाध्यासितं सर्वं बुद्धि-
 मतपूर्वकतृकम् । कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं कुम्भा-
 दिकं यथा” इति सर्वात्मकत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम्
 अज्ञस्य करणासम्भवात् । उक्तञ्च श्रीमन्नृमेन्द्रेः “सर्वज्ञः
 सर्वकर्तृत्वात् साधनाङ्गफलैः सह । यो यज्जानाति कुर्वते
 स तदेवेति सुस्थितम्” इति । अस्तु तर्हि स्नातन्त्र्य-
 श्वरः कर्ता न तु तावदशरीरः घटादिकार्यस्य शरीर-
 वता कुलाद्यादिना । क्रियमाणत्वदर्शनात् शरीरवत्त्वे
 चास्मादादिवदश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमिश्रगतिं
 प्राप्नुयादिति चेन्नैवं संस्थाः अशरीरस्याथात्मनः स्वश-
 रीरस्यन्दादौ कर्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्यापि नृमहे शरीर-
 वत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्तदोषानुपपन्नः । परमेश्वरस्य
 हि मलकमादिपाशजालासम्भवेन प्राप्तं शरीरं न
 भवति किन्तु शाक्तं शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिर्भ-
 न्त्वैर्मलकादिकल्पनायामीशानमलकस्तत्पुष्पवज्रोऽशोर-
 हृदयोवामदेवगुह्यः सद्योजातपादः ईश्वर इति प्रसि-
 द्धा यथाक्रमानुपहृतिरोभावादानन्तर्यस्थितिपक्षणो-
 ज्ज्वलक्षणकल्पपञ्चकारणं स्वेच्छानिर्मितं तत्क्षरीरं न
 चास्मच्छरीरमदृश्यम् । तदुक्तं श्रीनृमेन्द्रे “महाद्य-
 सम्भवाच्छक्तं यदुनैतादृशं प्रभोः” इति । अन्यथापि
 “तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकथोपयोगिभिः । ईश तत्-
 पुष्पावोरवामाद्यैर्मलकादिभ्यः” इति । ननु पञ्च-
 वक्त्रस्त्रिपञ्चदशित्यादिना व्यामेषु परमेश्वरस्य सत्यत
 एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत्सर्वं निरा-
 कारे ध्यानपुजाद्यसम्भवेन भक्तानुपहृकरणात् तत्तदा
 कारपङ्कणाविरोधात् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे “बाध-
 कस्य तु रजार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम्” इति अन्यथापि
 “व्याकारवांस्त्वं नियमादुपास्यो न यस्त्वनाकारमुपैति
 बुद्धिः” इति । कल्पपञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजरालेभ “प-
 ञ्चविधं तत्कल्पं क्लृप्तिस्थितिसंहारतिरोभावाः । तद्वदनु-
 पहृकरणे प्रोक्तं सततोदितस्यास्य” इति । एतच्च कल्प-
 पञ्चकं गुह्याध्वविषये साक्षाच्छिखरकर्तृकं कच्छाध्वविषये
 त्वनन्तादिहारेण्येति विवेकः । तदुक्तं श्रीमत्कारणे “गु-
 ह्येऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोद्दिष्टो प्रभोः” इति ।
 एवञ्च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां, सन्तेश्वरमहेश्वर-
 सुक्तात्मशिवानां शवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन टी-
 क्षादिनोपायकलापेन सह प्रतिपदार्थेन संप्रहः कृत इति
 बोध्यम् । तदित्यु पतिप्रदार्थो निरूपितः । सस्यति

पशुपदार्थो निरुध्यते । अणुकेतजादिपदवेदनीयो जी-
वात्मा पशुः न तु चार्वाकादिष्वेहादिरूपः “नान्य-
दृष्टं स्मरन्त्यः” इति न्यायेन प्रतिमन्वानानुपपत्तेः ।
नापि नैयायिकादिवत् प्रकाशः अन्वयस्याप्रसङ्गात् ।
तदुक्तम् “आत्मा यदि भवेन्नोयस्तस्य माता भवेत् परः ।
पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यदि दृश्यते” इति ।
न च जैनवद्व्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देशकाला-
भ्यामनवच्छिन्नत्वात् । तदुक्तम् “अनवच्छिन्नसद्भावं
वस्तु यद्देशकालतः । तच्चित्तं विभु चेच्छक्तीत्यात्मनो
विभुमित्यता” इति । नायद्देशकालादिनामिवैकः, भोग-
प्रतिनियमस्य पुरुषवृत्तत्वापेक्षया सम्भवात् । नापि सा-
क्ष्यानाभिवाक्यतां पाशजानापोहने नित्यनिरतिशय-
दृक्क्रियादिरूपचैतन्यात्मकशिवत्वव्यवणात् । तदुक्तं “पा-
शान्ते शिवतायुतेः” इति “चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तद-
स्यात्मनि सर्वदा । सर्वतश्च यतो सृजते श्रूयते सर्वतो
सुखम्” तत्त्वप्रकाशेऽपि “सृजतात्मानोऽपि शिवाः किञ्चित्
सहस्रमादतो सृजताः । सोऽनादितुक्त एको विज्ञेयः पञ्च-
मन्त्रतनुः” इति । पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकलमलयाक-
लमकलभेदात् तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसम्बन्धसंगोणेन वा
कर्मक्षये इति कर्मवैयर्थ्यस्य कलादिभोगवन्वस्थाभावात्
केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यवदिश्यते । द्विती-
यस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारात् मलकर्मयुक्तः प्रलया-
कल इति व्यवहियते । तृतीयस्तु मलमायाकलात्मकवन्व-
त्त्ववसहितः सकल इति संलप्यते । तत्र प्रथमो द्विप-
कारो भवति समाप्ताकलुषासमाप्तकलुषभेदात् । तत्राद्यान्
कालुष्यपरिपाकतः पुरुषपरीरेयान् अधिकारयोग्या-
ननुदृष्टानन्नादिविद्येश्वरादपदं प्रापयति । तद्विद्येश्वरा-
दकं निर्दिष्टं वृद्धदेवयो “अनन्तश्चैव सृज्याय तथैव
च शिवोत्तमः । एकनेत्रस्तथैवैकदृष्ट्यापि त्रिमूर्तिकः ।
श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे” । अन्त्यान्
सप्तकोटिसङ्ख्यातान् सन्तानानुसङ्गकरणान् विधत्ते
तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे “पञ्चस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानम-
लयाकलो सकलः । मलयुक्तस्तत्वाद्यो मलकर्मयुतो द्वि-
तीयः स्यात् । मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भ-
वेदाद्यः । आद्याः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः
स्यात् । आद्याननुदृष्टा शिषो विद्येश्वरं नियोजय-
त्वष्टौ । सन्तानं करोत्वपरान् ते प्रोक्ताः कोटयः सप्त”
इति । सोमशब्दुनायमिहितम् । “विज्ञानाकलनामैको

द्वितीयः प्रलयाकलः । तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुया-
हस्त्रिविधो मतः । तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो
मलकर्मभिः । कलादिभूमिपर्यन्तत्वेऽस्तु सकलो युतः”
इति । प्रलयाकलोऽपि द्विविधः एकपाशद्वयः तद्वि-
क्षणश्च तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पर्यट-
कयुतः कर्मवशाज्जानाविधज्जन्माभाग् भवति । तदयुक्तं
तत्त्वप्रकाशे “प्रलयाकलेषु वेधामपकमलकर्मणो ब्रज-
न्यते । पर्यटकदेहयुता योनिषु निश्चिन्नासु कर्मव-
शात्” इति । पर्यटकमपि तत्रैव निर्दिष्टम् “स्यात्
पर्यटकमलःकरणं धीकर्म करणानि” इति विद्वतं चा-
श्वोरशिवाचार्येण “पर्यटकं नाम प्रतिपक्षनियतः
सर्गादारभ्य कल्याणं मोक्षानं वा स्थितः प्रथिव्यादि-
कनापर्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः सृज्यो देहः । तथा प्रोक्तं
तत्त्वसंग्रहे “वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुद्भियतः कला-
लोऽयम् । पर्येति कर्मवशाद्भुवनजदेहेत्यञ्च सर्वेषु”
इति । तथा चायमर्थः सममद्यत अन्तःकरणगण्डेन
मनोबुद्धिद्वारचिन्ताचिन्ता अन्यान्यपि पुंसो भोग-
क्रियायामन्तरङ्गाणि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृति-
शुभाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलब्ध्यान्ते धीकर्मगण्डेन ज्ञे-
यानि पञ्चभूतानि तत्कारणानि च तन्मात्राणि विष-
यानि करणगण्डेन ज्ञानकर्मिन्द्रियद्वयकं संस्पृष्टते ।
ननु श्रीमत्कालोत्तरे “शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो
गन्धश्च पञ्चकम् । बुद्धिर्मेनस्त्वङ्कारः पर्यटकसुटाहुत-
मिति” श्रूयते तत्त्वमन्यथा कथ्यते । अत्राद्यतएव च
तत्रभवता रामकण्ठेन तत्त्वज्ञं शक्तत्वपरतया व्याख्या-
यीत्यलमतिपपचेन । तथापि कथं पुनरस्य पर्यटकत्वं
भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मिन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैः पञ्चभिर्वर्गे-
स्तत्कारणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकात्मना वर्गेण चार-
ण्यत्वादित्यविरोधः । तत्र पर्यटकयुतान् दिग्दिष्टपुण्यव-
श्यान् कांश्चिदनुदृष्टा भुवनपतित्वमात्रं सहेश्वरोऽनन्तः
प्रयच्छति । तदुक्तम् “कांश्चिदनुदृष्टा यितरति भुवनपतित्वं
सहेश्वरस्तेषामिति” । सकलोऽपि द्विविधः एककलुषा-
प्रकलुषभेदात् । तत्राद्यः परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाटा
तदनुगुणशक्तिपातेन सण्डल्याद्यष्टादशोत्तरगतं मन्त्रो-
श्वरपदं प्रापयति । तदुक्तम् “ज्ञेया भवन्ति सकलाः
कलाद्विद्योगादहर्षं च काले । शतमष्टादश तेषां कुरुते
स्यमेव सन्देशान् । तत्राष्टौ सण्डलिनः क्रोधाद्यान्त-
समापरीरेयाः । श्रीकण्ठगतद्विधाः शतमित्यष्टादशा-

भ्यधिकम्" इति । तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्तपु-
 पसङ्गारेण दीक्षाकरणेन साक्षपदो भवत्याचार्यभूति-
 मास्थाय परमेश्वरः । तदप्युक्तम् "परिपक्वमजानेता
 तुल्यादनशक्तिपातेन । योजयति परे तत्त्वे स दीक्षया-
 चार्यभूतिस्थः" इति । श्रीमद्भेदेऽपि "पूर्वं व्याप्ति-
 तस्याणोः पाशजालमपोहति" इति । व्याकृतञ्च ना-
 रायणकण्ठेन "तत्सर्वं तत् एवावधार्यम् अस्माभिस्तु
 विस्तरभिया न प्रस्तूयते । अपक्वकलुषान् ब्रह्मान्गून्
 भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात् । तदप्युक्तम्
 "ब्रह्मान् शेषानपरान् विनियुङ्क्ते भोगभुक्तये पुंसः ।
 तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्त्तिताः पशवः" इति । अथ
 पाशपदार्थः कथ्यते । पाशचतुर्विधः मलकर्ममायारोध-
 शक्तिभेदात् । ननु "शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाश
 इति क्रमान्तितयम् । तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्य-
 ण्यवोऽप्येवमकं पाशः" इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते तत्-
 कथं चतुर्विध इति गण्यते । उच्यते विन्दोर्मायात्मनः
 शिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदप्राप्तिवत्त्वपरमसक्तप्रे-
 म्या पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेत-
 व्तेनापरसक्तित्वात् पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः ।
 अतएवोक्तं तत्त्वप्रकाशे "पाशाश्चविधाः स्तुः" इति ।
 श्रीमद्भेदेऽपि "प्राहृतीशौ बलं कर्म मायाकार्यच-
 त्तुर्विधम् । पाशजालं समासेन धर्मेनाम्नैव कीर्त्तितम्"
 इति । अस्यार्थः प्राहृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो
 वक्त्रिये इति प्राहृतिः स्वाभाविकशुचिर्मलः स च ईदृ-
 खातन्त्येवेति ईशः । तदुक्तम् "एको ह्यनेकशक्तिवक्त्र-
 क्रिययोच्छादको मलः पुंसः । तृप्ततण्डुलवल्गुं शोयास्ता-
 च्छान्त्रितकालिकावहेति" । बलं रोधशक्तिः अस्याः
 शिवशक्तौः पाशाधिष्ठानेन पुरुषनिरोधायकत्वादुपचारेण
 पाशत्वम् । तदुक्तम् "तासांमहं वरा शक्तिः सर्वाहुपा-
 हिका शिवा । धर्माहुवर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्यते"
 इति । क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं
 वीजाङ्गुरवत् प्रपाहृत्प्रेणादि । यथोक्तं श्रीमत्-
 क्रिये "यथानादिर्मलस्तस्य कर्मात्मकमनादिकम् ।
 यद्यनादि न संसिद्धं वैचित्त्र्यं केन हेतुना" इति । मा-
 त्मत्वं शक्तप्राप्तना प्रलये सर्वं जगत्, सृष्टौ व्यक्ति-
 यातीति माया । यथोक्तं श्रीमत्पौरुषे "शक्तिरु-
 पेण कार्याणि तल्लीनानि महालये । विद्यतो व्यक्ति-
 भावाति सा कार्येण कलादिना" इति । यद्यप्यत्र बलं

वक्तव्यमस्ति तथापि अन्यभूयस्त्वभयादुपरम्यते । तदित्यं
 पतिपशुपाशपदार्थास्तयः प्रदर्शिताः । "पतिविद्ये
 तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम् । तद्विद्यत्ताविति
 प्रोक्ताः पदार्थाः षट्समासतः" इत्यादिना प्रकारान्तर-
 ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् । सर्वं तत् एवावगन्तव्यमिति
 सर्वं समञ्जसम्" ।

४ अधोपधौ च । प्रजापतिना रुद्रादिनामकरणप्रसङ्गे शत-
 ब्रा० ६।१।१।२ "तमब्रवीत् पशुपतिरसीति । तदुद्यदस्य
 तन्नामाकरोदोषधयस्तद्रूपमभश्चोपधयो वै पशुपतिस्त-
 आद्यदा पशव चोपधीर्लभनेऽय पतीयन्ति" । [शब्दच०]

पशुपल्लव न० पशूनां प्रियं पल्लवमिव । कैवर्त्तीवृक्षके
 पशुपाल त्रि० पशून् पालयति पालि-चण् उ० ४०।१ पशूनां
 पालके इत्यर्थतया मेपादीनां पालके । तस्याभोज्यान्नता
 मनुनोक्ता २।१५४ लोके । वृ० सं० १४४ उक्ते ऐगान्यां
 स्थिते २देशभेदे च तद्देशस्थानां च पशुपालनवृत्तिक-
 त्वात् तत्वात्वम् । पशुपालस्य भावः प्यञ् । पाशुपाल्य
 पशुपालनरूपे वेश्प्राप्तिभेदे "वेश्प्राणां पाशुपाल्यञ्च"
 स्मृतिः । एतुल् । पशुपालक पशुपालनकर्त्तरि त्रि० ।
 तस्य पत्नी पालकान्तत्वात् पुंयोगेऽपि न ङोष् किन्तु टाप्
 पशुपाश उ० इव० । पशुरुपजीवानां बन्धे पशुपतिशब्दे
 दृश्यम् ।

पशुपाशक उ० "स्त्रियमानतपूर्वाङ्गीं स्वपादानः पदद्वयम् ।
 ऊर्ध्वं श्वेन रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः" रतिवञ्ज-
 यन्ते रतिबन्धभेदे ।

पशुप्रेरण न० इत० । गवादीनां चालने अमरः ।

पशुमारम् अयम् पशुमिव मारयित्वा णसुल् । पशोरिव हिं-
 सायाम् कषादित्वात् मारयतीत्यादेरनुप्रयोगे एवास्य
 बाधुता "पशुमारममारयत्" भा० व० १।१४० ।

यच्चे पशुमारणञ्च आसरोधेन गलादिनिष्पीडनेनैव, न
 शस्त्रादिना शमित्वा करणोपमिति श्रौतसम्प्रदायः ।

पशुमोहनिक्ता स्त्री पशुमोहान्तेऽनेन चङ्-णिच्-ल्युट् साधे
 क कापि अतद्रूपम् । १ कङ्गां २ लतायाम् राजनि० ।

पशुयाग उ० पशुकरणको यागः इत० वा । पशुव्यक्तं पशु-
 नामके यागभेदे स च यागः "पशो" आश्व० श्रौ० सूत्रादौ
 विहितः "चालनं दर्भकुर्वेन सर्वत्र श्रोतसां पशोः ।
 तृष्णीमिच्छाक्रमेण स्यादपार्थे पार्थदारुणी । सप्त तावन्-
 भूर्जन्यानि तथा स्ननचतुष्टयम् । नाभिः श्रोणिरपा-
 नश्च गोक्षोतांसि चतुर्दश । क्षुरो मांसावदानार्थः

कृत्स्नः खिद्यदाहता । वपामादाय जुहुयाच्चत मन्त्रं
समापयेत् । हज्जिह्वाक्रोडमस्योनि यजद्वक्त्रौ गुदं
स्ननाः । श्रोणिस्तन्मसदापार्श्वं पञ्चङ्गानि प्रपञ्चते ।
एकादशानामङ्गानामयदनानि सङ्गृह्या । पार्श्वस्थं बुक्क-
सक्त्योश्च द्विवादाहृत्युदंश । चरिताष्टौ श्रुतिः काव्या
यस्मादयनुकल्पः । अतोऽष्टवेन होमः स्याच्छागपञ्चे
चरावपि कर्मप्र० । तत्कान्तः पश्चिज्याशब्दे दृश्यः ।

पशुरज्ज्व, स्त्री इत० । पशुवन्त्रसाधनदामनि अमरः ।
पशुराज पु० पशुनां राजा टच्समा० । सिंहे शब्दच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

पशुवर्द्धन न० इत० । पशोः संवृष्टताविधायके व्यापारभेदे
यज्ञिप्रपशुवर्द्धनप्रकारश्च व्याच० ट० ४।६ ट्स्त्रिवादी दृश्यः ।
पशुपु पु० पशुपु सोदति सृद-ड पत्वम् । पशुपु स्याद्विनि
चौरदध्यादौ ऋ० ५।४१।१ तत्र पशुपः इत्यत्र शसः सुः
पशुसनि लि० पशुं सनोति ददाति सन-इन् । पशुदायके
यजु० १६।४८ मन्त्रः । [व्यास्नातकफले त्रिका० ।

पशुहरितकी स्त्री पशूनां हरितकीव हितकारित्वात् ।
पश्चा व्यञ् पश्चात्+वेदे टुपो० । पश्चादित्यर्थे ष० १।१२।५
आधेऽपि क्वचित् अपरशब्दस्थाने पश्चभावः । “पूर्वपश्चा-
यतावेतौ” मार्कण्डेय० ५।४७० ।

पश्चात् व्यञ् अपर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति पश्चादेशः ।
प्रमादार्थेऽतिपरशब्दस्थार्थे २चरमे ३अधिकारे च
मेदि० । ततो भवार्थे त्वक् । पाश्चात्य पश्चाद्भवे लि० स्त्रार्थे
तात्तिल् पश्चात्तात् तदर्थे व्यञ् ७।७२।५

पश्चात्ताप पु० पश्चात् चरमस्तापः । अतुशये कृतस्य कर्मणो
ऽनुचितत्वधिया अनुशोचने अमरः ।

पश्चात् पु० अपरश्चात्तापश्च “अपरश्चात्” पश्चभावः वाचि०
पश्चादेशः । अपराद्धे “अद्धं न दुष्कम्” पा० एकदेशि-
मासे तु अद्धं पिपल्यादिवत् अद्धापरमित्येवेति भेदः ।

पश्चिम लि० पश्चाद्भवः डिगच् । पश्चाद्भवे २प्रतीच्यां दिशि स्त्री
पश्चिमानूपक पु० नृपभेदे “पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
नृपसत्तम !” भा० व्या० ६।७४० ।

पश्चिमरात्र पु० पश्चिमं रात्रेः एकदेशिसमां अच्समा० ।
रात्रेः शेषभागे “पूर्वापरोत्तरनेकदेशिनेकाधिकरणे” पा०
“सर्वोऽयं कदेशोऽङ्गा समस्यते सङ्ग्राविभायेति ज्ञाप-
कात् सध्याङ्गः सायाङ्गः । योचित्तु सर्वैकदेशः कालेन
समस्यते नत्तज्ज्ञैव ज्ञापकस्य सामान्यामेक्षत्वात् । तेन
मध्यरात्रः “उपरताः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्ध-

मित्याहुः” सि० कौ० । मङ्गिनाथेन तु “उपरताः पश्चि-
मरात्रिगोचरादिति” पठित्वा समासान्तं निराचष्टे यथा
पश्चिमा चाऽसौ रात्रिचेति विग्रहः अपररात्र इत्यर्थः ।
पूर्वा दिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्यैकदेशशब्द-
सामानाधिकरण्यादेकदेशे पथ्येवमानं, न तु पश्चिमं रात्रे
रित्येकदेशिसमासः तद्विधायके पूर्वापरादिस्त्रुते प-
श्चिमशब्दाप्यहणादतएव “अहः सर्वैकदेशेत्यादिना न
समासान्तोऽपि तस्यापि पूर्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषय-
त्वादिति । प्रकाशवर्धस्त्रुतेकदेशिसमासमेवात्रित्य समासा-
न्तमाह तन्मूलं नृग्यम्” ।

पश्चिमोत्तरा स्त्री पश्चिमाया उत्तरस्या दिशोऽन्तराला दिक्
“दिङ्नामान्यन्तराले” पा० सं० । वायुकोणे विदिशि ।

पश्य व्यञ् दृग्-वा० गः । प्रशंसायाम् २विश्वे च शब्द-
रत्ना० २यथोक्तदर्शिनि विमर्षे लि० आ० उ० ।

पश्यतोहर लि० पश्यन्तमनादृत्य हरति हृ-अच् अनादरे
प्रठी “वाग्दक्पश्यप्रज्ञो युक्तिदण्डहरेषु” वाचि०
अनुक्तम् । पश्यन्तमनादृत्य हरे चौरभेदे स्त्रार्थकारादौ
“यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः” हेमच० ।

पश्यन्ती स्त्री दृग्-शब्द ङीप् । दर्शिन्यां स्त्रियां २वाग्विशेषे
“प्राणायानान्तरे देशी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति । स्थानेषु
विक्रते वायो कृतवर्णपरिपङ्का । वैखरी वाक् प्रयो-
क्तृणां क्रमरूपातुपातिनी । प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा
वाक् प्रवर्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृत-
क्रमा । स्वरूपव्योतिरेवातः परा वागनपायिनी मञ्जूपा-
धृतवाक्यम् अस्वार्थः शब्दार्थरत्ने “चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया
तद्विबोधकशब्दनिष्पादनाय मेरितमन्तःकरणं मूलाधार-
स्थितमनलं चावयति तज्ज्ञानितज्ञानलक्षत्वात्स्थानिष्ठ-
चालनाय प्रभवति तज्ज्ञानितेन चानितेन तत्रैव स्वरूपरूपे-
णोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभि-
देशपर्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः
पश्यन्तीति व्यञ्चित्यते एतद्वद्वयस्य सूक्ष्मातरसूक्ष्मतमतया
द्वैतयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्ते-
नैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः
शब्दो मध्येत्युच्यते सा च स्वरूपपिधानेन ध्वन्यात्मकतया
सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो
सुखपर्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य मू-
लानं तत्प्रतिघातेन परादृत्य च सुखविवरे कण्ठादितत्त-
दस्थानेषु आभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते”

“वैखरी गन्धनिष्पत्तिर्मेधमा नृतिगोचरा । द्योतिताथी
तु पञ्चनी मूल्या वागनपायिनी” मङ्गिनाष्टतवाक्यम् ।
पञ्चयन न० यागभेदे गत० ब्रा० ४।६।१ [च० ४।१।१६भा० ।
पञ्चयन्त त्रि० पशोरिदं वा० ड० कर्म० । पशुनिर्गमनार्थं पुनर्भेदे
पञ्चवदान न० पशोरङ्गविशेषस्याऽदानं स्तेदनम् । पशो-
रङ्गविशेषच्छेदने पशुशब्दे कर्मण० वाक्यं दृश्यम् ।

पञ्चाचार पु० पञ्चनामधिकांशविशेषाणां साधारः । तन्त्रोक्ते
व्याचारभेदे पशुभावे “वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसंकल्प
पूर्वकम् । स एव वैदिकाचारः पञ्चाचारः स उच्यते” ।
कुञ्जिकातन्त्रे ७प० “भावश्च त्रिविधो देवि ! दिव्य-
वीरपशुकृत् । विश्वच० देवताह्वयं भावयेत् सुरस-
न्दरि ! । स्त्रीमयश्च जगत्सर्वं प्रकथं शिवरूपिणम् ।
अभेदे चिन्तयेत् यस्तु स एव देवतात्मकः । नित्यज्ञानं
नित्यदानं त्रिसन्ध्यं कपाचनम् । निर्मलं यजनं देवि !
परिधानं समाचरेत् । वेदगात्रो दृढज्ञानं गुरौ देवे
तथैव च । मन्त्रे चैव दृढज्ञानं पितृदेवाचनं तथा ।
वस्त्रवैश्वं तथा आङ्गं नित्यकार्यं शुचिस्मृते ! । शत्रु-
मित्तसमं देवि ! चिन्तयेत् महेष्टरि ! । अन्नचैव महे-
शानि ! सर्वेषां परिवर्जयेत् । गुरोरन्नं महेशानि ! भो-
क्तव्यं सर्वसिद्धये । कदर्थश्च महेशानि ! निष्ठुरं परि-
वर्जयेत् । देवतानिन्दकं दृढा नास्ति पञ्च समाचरेत् । स-
त्यश्च कथयेद्देवि ! न मित्या च कदाचन” मङ्गनिर्वा-
णतन्त्रे “दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेत्तृणम्” ।

पञ्चिज्या स्त्री पशुना इज्या । पशुयागभेदे तत्कर्मव्यका-
रादिः कात्या० श्रौ० ६।४।१ सूत्रादौ दृश्यः ।

पञ्चिष्टका स्त्री अग्निचयनार्थं दृष्टकाभेदे पशुयागे हि पञ्च
दृष्टका भवन्ति यद्योक्तं गत० ब्रा० ६।२।१।२० “कथम-
स्योऽग्निः पञ्चैष्टकः सर्वः पशुध्वारस्यो भवतीति
प्रयोडाशः कपालेण त्वेषाव्यत इयं प्रथमा दृष्टकस्योष्ट-
काथ यत् पशुमालभते तेन पञ्चिष्टकाव्यतेऽथ यद्व्यामभि-
तो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्योष्टकाव्यतेऽथ य-
दिष्टो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्योष्टकाव्यतेऽथ यदाज्यं
प्रोज्जग्यः प्रयोडाशस्तेनाक्षं पञ्चमीष्टकाव्यत एवमुपडा-
स्योऽग्निः पञ्चैष्टकः सर्वः पशुध्वारस्यो भवति” ।

पञ्चिष्टि स्त्री इत० । पशुयागङ्गे इष्टिभेदे सा च इष्टिः
“इष्टिरस्यतोऽन्तर्गतो वा” आशु० श्रौ० १।१।२ सूत्रादौ
विहितः ।

पञ्चैकादशिनी स्त्री एकादश परिमाणस्य द्विजं डीप
पशुना एकादशिनी । गत० ब्रा० १।६।२ उक्ते एकादश
देवताकैकादशपशुसाध्ये यज्ञभेदे ते च पशवः “आग्नेयं
प्रथमपशुमालभेत् इत्युपक्रमे १ आग्नेयः २ सारस्वतः
३ सौम्यः ४ पौष्णः ५ वाहेस्पत्यः ६ वैश्वदेवः ७ ऐन्द्रः ८ मा-
रुतः ९ ऐन्द्राग्नः १० सावित्रः ११ वारुण इत्येते अग्नाद्ये-
कादशदेवताकाः उक्ताः ।

पञ्चवाह पु० पृष्ठेन वदति पञ्चं भारं वा वदति वद-णि
पृष्ठो० । पञ्चवर्षीये भारमहे वृषे तथावस्त्रायां स्त्रियां
गवि डीप वाह ऊङ् पञ्चोही यज० १४।६ “हादग
पञ्चोही गर्भिण्यो ब्रह्मणः” आशु० श्रौ० ६।४।१४ । सध-
वोधे पृष्ठौ हीत्युक्तिः लोकाभिप्रायेण वेदे तु पञ्चवाह
पञ्चोही इत्येव प्रयोगात् ।

पस नाशने चु० उभ० सक० सेट् इदित् । पंसयति ते अपमं यत् न
पसस् न० पस-असृत् । राट् “गर्भोराट् पशोराट्पेव”
गत० ब्रा० १२।२।६।६

पस्य न० पस-भावे क्तिन् तत् साधु यत् । गृहे निवस्यः
अस्यमिति पाठान्तरम् अस्यये स्थितये साधु यत् । तत्र
हेमच० निधगटौ तु पस्यमित्येव गृहनामसु पठितम् ।
पस्यमस्यस्येति मतम् अस्य वः दीर्घः । पस्यायत् सदः-
प्राचीनसंभाषादिदृष्टवति ऋ० १।१५।१२भा० ।

पस्यश पु० शास्त्रारक्षसमर्थके उपेक्षिते मन्दभेषज्यभेदे स च
महाभाष्यस्य प्रथममाह्नितात्मकः शब्दविदोऽनो भाति
राजनीतिरपस्यशा” माधः ।

पञ्चव पु० शत्रुधारिन्स्त्वैज्यातिभेदे काम्योजगङ्गे १६०७पृ०
दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

पञ्जिका स्त्री अय+ङ् +वा० ड० संज्ञायां कृत् काणि अतः
त्वम् अयेरक्तोपः । वारिष्ट्यङ् गङ्गारत्ना० ।

पा पाने स्वा० पर० सक० अनिट् । श्रिति पित्रादेशः पिबति
अपात् पपी पेयात् पीयते पीत्वा पीतः पायः पेयं
प्रपा । णिच् पाययति णौचिडि अपीयत् । पिपा-
सति पेपीयते ।

पा रक्षणे अदा० पर० सक० सेट् । पाति अपासीत् पपी ।
पायात् णिच् पालयति अपीपत् । पालनम् पालकः ।

पांश(स)न त्रि० पसि-ल्यु वा० दीर्घः प्रयो०वा । दृष्टके त्रिका०
पांश(स)न पु० पां(सोः)गोर्विकारः अण् । (पाक्ता) लव-
णभेदे पां(सु)शुजादयोऽप्यत्र राजनि० ।

पांशु(सु) पु० पसि-नाशने अञ्जिदेशकस्य अस्मिन्नाशने

पवित्राधाम्जिपमितकुपुगुदोर्घहाय उपा० उ दीर्घश्च ।
 १धूको २यस्यार्थचरसहितगोमये च विग्रः उपादिहले द-
 न्त्यान्त्य पविधातोरेय उपत्ययदोर्घयोर्विधानात् विग्रप्रकाशे
 तावव्यान्ते कीर्त्तनाच्च पृथो० दन्त्यस्य शः इति बोध्यम् ।
 अतएव “तावव्या अपि दन्त्याः स्युः श्वंगूरपांशवः”
 प्रकारभेदे उक्तम् । श्ववणभेदे न० “यौद्धिदं पांशु-
 (सु)नवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् । चारं गुरु कटु-
 स्निग्धं स्नेदनं वातनाशनम्” भावप्र० ४प० १८ ५क० १-
 रभेदे ५० राजनि० । पांशु(सु)तो भवः यत् । पां(शु)-
 स्वयं तत्त भवे त्रि० । रुद्रभेदे ५० यजु० १६।१५

पांशु(सु)कासीस न० कासीसे राजनि० ।

पां(शु)सुकुली पांशून् कोलति कुल-संहती क गौरा-
 डोप् । राजमार्गे हारा० ।

पांशुकूल न० इत० । निरूपपदशासनभेदे “शासनं धम्मे-
 कीलः स्यात् सज्जतिः श्रुद्रशासनम् । पट्टोलिका कृष्ण-
 कीला पांशुकूलं न कश्चित्” त्रिका० ।

पांशु(सु)चार न० पांशु(सु)रिव चारम् । चारवण्ये (पा-
 द्वालोन्) पार० निघण्टुः ।

पांशु(सु)चत्वर ५० पांशुभिचत्वर इव । घनोपले शब्दमा० ।

पशु(सु)चन्दन ५० पांशुधूलिचन्दनमिषास्य । विभूतिभूषिते
 शिवे त्रिका० ।

पांशु(सु)चामर ५० पांशुचामर इषास्य । १पटवासे (तावु)
 जटा० । २ट्वांङ्कितकटोतटे श्वङ्गापके ४प्रशंसायाम्
 ५पुटो ६धूलिगुच्छके च मोद० ।

पांशु(सु)ज न० पांशु(सु)तो जायते जन-ड । (पाङ्गा)
 चवणभेदे रत्नमा० । पांशु(सु)भवाद्याप्यत् ।

पांशु(सु)पत्र न० पांशु(सु)भिः संश्रुतगोमयैः पत्रमस्य ।
 वाक्षकशाके शब्दमा० ।

पांशु(सु)मर्दन ५० पांशु(सु) मृद्यतेऽल मृद-व्यापारं लुट् ।
 केदारं चतुर्भेदे त्रिका० । [[डांशु] हारा० ।

पांशु(सु)र ५० पांशु(सु) राति-क । १खड्गो २दंशके च
 पांशु(सु)रागिणो स्तो रन्ज-घित्थ डोप् । पांशु(सु)भिः
 रागिणो इत० । महामेदायां राजनि० । ५।१५० ।

पांशु(सु)राष्ट्र न० पांशु(सु)प्रधानं राष्ट्रम् । देशभेदे मा० ५०

पांशु(सु)ल त्रि० पा(सु)रुरस्यस्य विध्या० लच् । १धूलिगुच्छे
 तनुत्यपापयुक्तो २शुखे च स्त्रियां टाप् ।

पाक ५० पच-भावे घञ् । १तण्डुलादिविलोदनव्यापारभेदे
 च च स्त्रीनाजनाधःसनापनाद्योदनपरीचालोव्या-

पारसमूहः । पिवति स्नमम् पा-कन् ययसि अर्भका०
 नि० वा । २स्नमपायिनि शिशो ३परिणते जरसा ४के-
 शादिः शोक्त्रो कषरः । ५पेचके हाराभङ्गे ७भीती
 शब्दरत्ना० । ददेत्यभेदे हेमच० पाकशावनः । द्रव्यादंः
 पाकप्रकारभेदादिकं दाकराजेन्द्र उक्तं यथा
 “भजनं तलनं स्नेदः पचनं कथनं तथा । तान्दूरं
 पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः” । भजनं केवलपात्रे ।
 तलनं स्नेहद्रव्ये, स्नेदनम् अग्नौ तापे । पचनं जले ।
 कथनं सिद्धद्रव्यरसपहणे । तान्दूरं हारवद्धतप्तयन्त्रे,
 पुटपाकं ऊर्ध्वधोऽग्नितापे ज्ञेयः” ।

आङ्गे पाकप्रकारादिः नि० वि० उक्तो यथा

देवतः “तथैव यन्निर्तो दाता प्रातःस्नात्वा सहास्रवरः ।
 चारभेत नवैः पालैरक्षारम् च बान्धवैः” अन्नात्मने-
 पदात् स्वमेव पाकः कार्यः अग्रजो पत्न्या तदभावे
 बान्धवैः “ततश्चानि पपाचागु सीता जनकनन्दनी”
 इति पाञ्चलिङ्गादिति हेमाद्रिः । आङ्गदीपकालिकायाचा-
 श्वलायनः “समानप्रवरेभिर्लैः सपिण्डेय गुणान्वयैः ।
 कृतोपकारिभिरेव पाककार्यं प्रयस्यते” । व्यासः “वृ-
 द्दिषी चैव सुज्ञाता पाकं कुर्यात् प्रयत्नतः । निघण्टु
 च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्” । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे
 “रजस्वलां च पाषण्डं पुंस्यर्क्षी पतितं तथा । ज्यजे-
 च्छूद्रां तथा बन्ध्यां विधवां चान्यगोत्रजाम् । व्यङ्गकथीं
 चतुर्थां हस्त्रातामपि रजस्वलाम् । वज्रयेच्छाङ्गपाकाये-
 ममाहपितृवंशजाम्” मातृपितृवंशजभिर्जां त्रजेदत्यर्थः ।
 स्मृतिसारं न पाकं कारयेत् पत्नीनन्यां (अन्यामन्यवर्णां)
 वाप्यन्यगोत्रजाम् । मृतवत्त्वां च गर्भिणीं गर्भिणीं चैव
 दुर्धर्मां । पाकभाण्डानि तु हेमाद्रौ नागरखण्डे “सौ-
 वर्णान्यथ रौप्याणि कांक्षताञ्चोद्भवानि च । मात्तिकान्यापि
 भव्यानि नूतनानि दृढानि च” तथेवादिनपुराणे “पच-
 दद्यानि सुज्ञातः पालेषु गुचितेषु स्वयम् । खणादिधातुजा-
 तेषु मृण्मयेष्वपि वा हिजः । सच्छिद्रेष्वपि विचित्रेषु तथा-
 चोपहृतेषु च । नायसेषु न भिक्षुषु दुषितेष्वपि कश्चित्
 गूरुं कृतोपयोगेषु मृण्मयेषु न तु कश्चित्” । वायुपुराणे
 “न कदाचित्पचदक्षमयः स्थासीषु पैतृकम् । अयसो दध्ने-
 नादेव पितरोऽपद्रवन्ति हि । कालायसं विशेषेण
 निन्दन्ति पितृकर्मणि । फलानां चैव शाकानां जड-
 नाद्यानि यानि तु । महानसेऽपि शस्त्राणि तेषामेव
 हि वाञ्छितः । इत्यते नेतरस्यात् शस्त्रेणान्तर्गते दध्ने-

नम् । आङ्गदेशे तु विदुषा पितृणां तृप्तिमिच्छता । म-
 चानसेऽतियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् । तत्रैव "पच-
 मानस्तु माण्डेषु भक्त्या तावमयेषु च । सस्रज्जरति वै
 घोरात् पितृन् दुःखमहाणवात् । तेजसानामभावे तु
 पिठरे मृण्मयेऽपि च । नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पि-
 तृमहादरात्" । तत्रैवादित्यपुराणे "पकाच्चस्यापनार्थं तु
 शस्यते दारुजान्यपि । दव्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञि-
 यैरपि दारुभिः" । यमः "विवाहे प्रेतकाये च माता
 पितोः क्षयेऽह्नि । नवभागद्वानि कुर्वीत यज्ञकाले वि-
 शेषतः" । अत्र पाकाग्निमाह हेमाद्रौ प्रजापतिः "सोपा-
 सनेनाक्षसिद्धिरग्नौकरणमेव च" । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः
 "शालाम्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मि-
 न्नग्नौ पचेदन्नं तस्मात् होमो विधीयते" । मनुः "वैवा-
 हिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञ-
 विधानञ्च पक्तिं चान्वाहिकीं हिजः" । आह्वय गृह्यत्वं
 चोक्तमपराक्षेण, अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे "प्रातर्होमं तु
 निर्वर्त्य सस्रज्जल्यं कृताशनत् । शेषं महानसे कृत्वा
 तत्र पाकं समाचरेत् । पाकान्नेऽग्निं तस्माद्धृत्य गृ-
 ह्याग्नौ तु पुनः क्षिपेत् । ततोऽस्मिन् वैशादेवादिकर्म कु-
 र्यादितन्द्रितः" । तदभावे लौकिके "ततः पचेयुरक्षानि
 निवागानन्तरं शनैः । वैवाहिकेऽग्नौवन्यत्र लौकिके
 वापि संयतः" इति दीपकलिकायां संप्रहोक्तेः ।
 पाकभागद्वयं त्याज्यत्वं यथा "नित्यं नूतनभाण्डेन
 कर्तव्यः पाक एव च । अथ वा पक्षपथ्यन् ततस्त्याज्यं
 मनीषिभिः" इति ब्रह्मवैवर्तपु० । पाककाले शूद्रायाग्नि-
 दाननिषेधो यथा "शूद्रायाग्निञ्च यो दद्यात् पाककाले
 विशेषतः । शूद्रपक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामयात्"
 कर्मलोचनम् । एकोद्दिष्टाह्ने तस्य नित्यत्वं यथा
 "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पालेनैव सदा खयम् । अभावे
 पाकपात्राणां तदहः सप्तपोषणम्" आहृतं । शूद्रेण
 तत्रापि आमात्रेणैव कार्यम् "आमं शूद्रस्य पका-
 न्नमित्युक्तेः आमात्रेणैव शूद्रेणेत्युक्ते च पाकविधिर्यथा
 "पूर्वाशामिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखोऽथ वा ।
 पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् । अग्न्याशा-
 मिमुखे पक्वममृतान्नं विजानता । पूर्वमुखो घर्मकामः
 शोकहानिश्च दाक्षिणे । श्रीकामश्चोत्तरमुखः पतिकामश्च
 पश्चिमे । ऐशान्याभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः ।
 यदा तु आयसे पात्रे पक्वमन्नाति वै हिजः । स पापि-

ष्टोऽपि मुहूर्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते । तावत् पक्वा
 चक्षुर्होमानो वै लभते खयम् । पितृभ्यां पक्वमन्नञ्च
 पितृव्येण यशस्विनि ! । पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फ-
 लमीप्सितम् । वातुलेन तु यत्पक्वं भगिन्या च कनि-
 ष्ठया । असमोलेण यत्पक्वं शोणितं तदपि मृतम् ।
 अमक्तेन च यत्पक्वं क्षियया पक्वन्तथैव च । पक्वपात्रे
 च यत्पक्वं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । उडुम्बरेण काठेन
 कदम्बस्य दलेन च । शालेन करमदेन उद्रावर्तकेन
 च । पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुङ्क्ता रात्रिस्तपावसेत् । गर्हि-
 तान्नमवीरान्नं भुङ्क्ता लच्छं समाचरेत् । अप्रजा या
 तु वनिता नाश्रीयादेव तद्गृहे । शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शि-
 रोपकस्य चैव हि । कलिचण्डातकस्यैव वज्रवारुणकस्य
 च । एरण्डशालमलेवापि पक्वान्नं गर्हितं मृतम् ।
 यदा मृण्मयपात्रे तु पक्वं वै सर्वकालिकम् । मासे पक्षे
 तथाष्टाह्ने तत्पात्रं विस्तृजेत् गृही । धनुःपात्रे तथा
 सिंहे मिथुने वा वरानने ! । यः कृत्याहोजनं देवि !
 लच्छेप्यैव विशुध्यति । एकदा तु जलं दद्याद्दिवारं न
 प्रदापयेत् । त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चाच्छोयं न दापयेत्
 मत्स्यसूक्ते ४२५० । जाठराग्निना पाकप्रकारस्तु अष्ट-
 क्रशब्दे ५५८५० उक्तः

सौम्यपाकप्रकारस्तु चक्रपाणिदत्तादिपथ्ये इत्यः ।
 पच्यते फलं यत्र काले आधारे घञ् । एफलपाकाधि-
 करणे कालभेदे शुभाशुभसूचकपक्षोत्पातादीनां पाक-
 कालश्च ह० सं० ६७ अ० उक्तो यथा

"पक्षाङ्गानोः सोमस्य मासिकोऽङ्गारकस्य वक्रस्य ।
 स्वा दर्शनाच्च पाको बुधस्य जीवस्य वर्षेण । षड्भिः सि-
 तस्य मासैरवदेन शनैः सुरदिषोऽव्दाधात् । वर्षासूर्य-
 ग्रहणे सद्यः स्यात् त्वाङ्गीलकयोः । त्रिभिरेव धूमके-
 तोर्मौसैः श्वेतस्य सप्तरात्रान्ते । सप्ताह्नात् परिवैधेन्द्र-
 चापसन्ध्याभस्त्रचीनाम् । शीतोष्णविपर्यासः फलपुष्प-
 मकालजं दिशं दाहः । स्थिरचरयोरन्यत्वं प्रकृतिवि-
 क्षतिश्च प्रणमासात् । अक्रियमाणककरणं भूकम्पोऽनु-
 त्तवो दुरिष्टं च । शोषणश्चाशोष्याणां सोतोऽन्यत्वं च
 वर्षाङ्गात् । सन्ध्याकृत्वाचीनां जल्यतरुदितप्रकम्पित-
 स्त्रेदाः । मासत्रयेण कलहेन्द्रचापनिघातपाकाश्च ।
 कीटाखुमलिकोरगवाह्वयं मृगविहङ्गमरुतं च । लो-
 षस्य चापसु तरणं त्रिभिरेव विपच्यते मासैः । प्रधवः
 शुनामरण्यो वन्यानां यामसम्पन्नवैश्व । मधुनिलवतीर्ये-

नृध्वजाय वषात् समधिकदा । गोमायुष्टप्रसङ्गा दशा-
चिह्नाः सद्य एव त्वर्यः । व्याकुटं पक्षफलं बल-
मीकविदारणं च भूपात्रे । व्युत्ताशमज्ज्वलनं हततैलव-
सादिवर्षणं चापि । सद्यः परिपच्यन्ते मासेऽध्यर्धं च
जनवाटः । ऊर्ध्वचितियूपकृतवह्वीजानां सप्तभिर्भवति
पक्षैः । ऊर्ध्वस्य तोरणस्य च केचिन्मासात् फलं प्राहुः ।
अव्यनविरुद्धानां स्नेहः शब्दश्च वियति भूतानाम् ।
माज्जरनकुलयोर्मध्येण सङ्गश्च मासेन । गन्धर्वपुरं मा-
सादु रसवैकृत्यं हिरण्यविक्रितयः । ध्वजवेश्मपांशुधू-
माकुला दिश्यापि मासफलाः । नवकैकाटदशकैकषट्ति-
कत्तिकसंख्यमासपाकानि । नक्षत्राणाम्निपूर्वकाणि सद्यः-
पाकाऽश्लेषा । पितृग्रान्नासः षट् षट् त्रयोऽर्धमष्टौ
च त्रिषड्कैकाः । मासचतुष्कापादे सद्यःपाकाभिजित्
तारा । सप्ताष्टावध्यर्धं त्रयस्त्रयः पञ्च चैव मासाः स्युः ।
श्रवणादीनां पाको नक्षत्राणां यथासंख्यम् । निगदित-
समये न दृश्यते चेदु अधिकतरं दिशुषे प्रपच्यते तत् ।
यदि न कनकरत्नगोप्रदानैरुपशमितं विधिवदुद्दिश्य
शान्त्या । दशाशब्देऽनर्देशाशब्दे च पञ्चसूचितफलपा-
कभेदो दृश्यः । कर्मणि षज् । १०परिपक्वे षट् ७ । १०४ । ६
११परिणतवृद्धौ च त्रि० पाकसूत्रनृशब्दे दृश्यम् । १२कले
११प्रशस्ये च पाकयज्ञशब्दे दृश्यम् । पाकस्य अत्यस्य
प्रशस्य वा भावः पृथ्वा० इमनिच् । पाकिमन् तज्जावे
पु० । पाकस्यादूरदेशादिः पक्षा० फक् । पाकायन पाकस्या-
दूरदेशादौ त्रि० । [शब्दमाला ।

पाककृष्ण पु० पाके फलपाके कृष्णः । (पानीयामला) दृक्भेदे
पाकज न० पाकाज्जायते जन-ड । १काचलवणे । २पाक-
जातमाले त्रि० । “अनुष्णाशीत्पाकजः” भाषा । ३परि-
यामन्यूलरोगे । [क०दा१८।१५ ।

पाकत्वा अव्य० पाकः विपक्षप्रज्ञः स्तार्थे त्वा । विपक्षप्रज्ञे
पाकदूर्वा स्त्री पाकयुक्ता दूर्वा शा० त० । परिपक्षदूर्वायाम्
षट् १० । १६ । १२ भा० ।

पाकहिष् पु० पाकाय देत्वाय हेटि हिष्-किप् ४त० ।
पाकशासने इद्धे हेमच० । पाकारिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

पाकपात्र न० पाकसाधनं पात्रम् शाक०त० । पचनसाधने
पात्रे स्थाव्यादौ । तज्जेदाः पाकशब्दे दृष्ट्याः । पाकभा-
जनपाकभाण्डादयोऽप्यत्र ।

पाकपुटी स्त्री पाकसाधनं पुटी शा० त० । (मोचान) कुम्भ-
पाकार्धशाब्दायाम् हेमच० ।

पाकफल न० पाकयुक्तं फलमस्य शा०त० । (पानीयामला)
फलपाके शब्दच० ।

पाकमत्स्य पु० पाकः पकः मत्स्यः । १पकमत्स्ये व्यञ्जनभेदे
शब्दच० । २कीटभेदे सुयुतः कीटशब्दे २०५८ पृष्ठे
दृश्यम् । सासद्रे १मत्स्यभेदे सुयुतः निरालकशब्दे
४०८६ पृ० दृश्यम् ।

पाकयज्ञ पु० पाकसाध्यो यज्ञः शा०त० । चरुपाकेन कर्तव्ये
यज्ञभेदे स च यज्ञः द्रव्योत्सर्गादिज्ञेयः । “पाकयज्ञे तु
साहसम्” ति० त० उक्तेस्तत्प्राग्निः साहसः । पाकः
अत्यः बालकसाध्यात् प्रशस्तो वा यज्ञः । २अत्ययज्ञे
१प्रशस्ययज्ञे च यथाह “तयः पाकयज्ञाः” व्याश्व० ग्ट० १।१२।
सूत्रे नारायणः ।

“पाकयज्ञास्त्रयस्त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः कुताः प्रकृताः
ब्रह्मणि कुताः” इत्येकैकस्मिन् वज्रवचननिर्देशात् । यदि
हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं कृत्यात् ।
तस्मात् त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञाः अत्ययज्ञाः प्रशस्त-
यज्ञा वा । दृष्ट्योभयत्र पाकशब्दः । योऽस्मात् पाक-
तरः इत्यत्रात्यत्रे पाकशब्दः । तं पाकेन मनसाऽपश्यम्
इति यो मा पाकेन मनसा इति च प्रशंशायाम् । तेन
आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदि
हि पाकशब्दः पक्वो वर्तेत आज्यहोमेषु तन्त्रं न
स्यात् । इत्यते च तस्माच्च तत्र वर्तेत । प्रशस्तयज्ञा इ-
त्युक्तम् । कथं प्रशस्तत्वम् उच्यते यस्मादेतेषु संस्कारा
उच्यन्ते । तेषु ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते संस्काराः ।
गर्भाधानादयः । तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं
तत् सम्यक् । कथं त्रिविधत्वमित्यत्र आह “कुता अग्नौ
हूयमाना अग्नौ प्रकृता ब्रह्मणि (ब्राह्मणभोजने)
कुताः” २२० ।

पाकयज्ञिक पु० पाकयज्ञस्य तत्प्रतिपादकपन्थस्य व्याख्यानो
पन्थः पाकयज्ञे भवो वा ठज् । १पाकयज्ञपन्थव्याख्यानो
पन्थे २पाकयज्ञमवे च । [१७.४।१६

पाकयज्ञिय त्रि० पाकयज्ञमहेति च । पाकयज्ञाहे शत० ब्रा०
पाकरञ्जन न० पाकं पच्यमानं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु ।
तेजपत्ने शब्दच० ।

पाकल न० पाकं लाति ला-क । १कुटौषधौ (कुड्) अमरः
२वज्रो श्वायो च पु० विश्वः । ४कर्कोटप्रां स्त्री गौरा०
डोम् । शब्दमा० कुञ्जरन्वरे ६वोधनद्रव्ये च पु० मेदि० ।

पाकलि स्त्री पा-पाने सम्मदाभावे-किप् तां पाकं कलयति

कल-कर्त्तरि इन् । रोहिणीति ख्याते वृक्षभेदे रत्नमा०
पाकशाला स्त्री इत० । पाकस्थाने पाकवृक्षपाकस्थानादयो-
ऽप्यत्र “प्राच्यां दिशि स्नानगृहभाग्नेय्यां पचनालयम्”
श्री०भा० धृतवाक्यम् गृहशब्दे दृश्यम् ।

पाकशासन पु० पाकं तन्नामदैव्यं शास्त्रि शास-ल्यु । इन्द्रे
तस्य तन्नामकता यथा “पाकं जघान तीक्ष्णाप्यैर्मांसैः
कङ्कवाससैः । तत्र नाम विभुर्भे शासनत्वाच्छरैर्ददैः ।
पाकशासनतां शक्रः सर्वामरपतिर्विभुः” वामनपु० ।

पाकशासनि पु० पाकशानस्यापत्यम् इज् । इन्द्रपुत्रे श्वैज-
यन्ते अमरः २ अर्जुने श्वाशिवानरे च । [शब्दच० ।
पाकशुक्ता स्त्री पाके परिणामे शुक्ता । (खड्गि)ख्याते पदार्थे
पाकसंस्थ त्रि० पाकः संस्था यस्य । पाकसाध्ये यज्ञभेदे ।
य च गौतमेन दर्शितः “अष्टका पार्थिवप्राज्ञे प्रावण्या-
पहायणीचेलाश्रयुजी चेति सप्त पाकसंस्थाः” । हारीतः
“पाकयज्ञानुयजेत्त्रिंशं हविर्यज्ञांश्च नित्यशः । सोमांश्च
विधिपूर्वेण य इच्छेद्भस्मव्ययम्” ।

पाकसुत्वत् पु० पाकेन परिपक्वेन मनसा सुनोति सोमा-
भिषवं करोति सु-कनिष्पत्तक च । परिपक्वमनसा सो-
माभिषव कर्त्तरि यजमाने ऋ० १०।८६।।८ ।

पाकारि पु० पाकवृक्षति ऋ-इन् । श्वेतकाञ्चने रत्न-
माळा । इत० । २पाकशासने इन्द्रे च ।

पाकस् त्रि० पाकेन सुष्ठुपाकेन अथर्वणम् पाकस्य अक्षादि-
पाकस्य वा अरुः क्षतम् शक० । सुष्ठुपाकेन क्षते २ अथर्व-
पाकनाशके अग्निमान्द्ये च यजु० १२।८५। वेददी० ।

पाकिन् त्रि० पच-वा० घिठुण् कृतम् । १पाककर्त्तरि २पाक-
युते च लघुपाकी इत्यादि लुङ् ।

पाकिम त्रि० पाकेन निष्ठितः भावान्त्वत् पाक+इमन् ।
पाकेन निष्ठिते वि०श्री० ।

पाकु त्रि० पच-उण्यङ्क्ता० कृतम् । पाचके [उणादि०
पाकुक् त्रि० पच-उक्ञ् चस्य कश्च । स्वरकारे पाचके उणा० ।
पाक्व त्रि० पच-कर्मणि गत्यत् अङ्गित चस्य कश्च । १पक्त्व्ये
पाकेन साध्यम् पाकस्य हितं वा ना० यत् । २विड्लवणे
न० अमरः १प्रांशुलवणे रत्नमा० ४यवक्षारे पु० अमरः ।

पाचिक त्रि० पचे पञ्चदशतिथ्यात्मके काले पचान्तरे
संशयकोटिभेदे वा भय० ठञ् । १पचकालभवे २पचान्त-
रभवे ३संशयैककोटीभवे च “नियमः पाचिके सति”
श्रीमांसा ।

पाखण्ड त्रि० “पाचनाच्च तयोधर्मः प्राशब्देन निगद्यते”

इत्युक्तेः पातोति पा-क्विप् पाः तयोधर्मः तं खण्डयति
खण्डि-अण् उण०स० । पापण्डे सर्वलिङ्गिनि अमरटी-
कायां भासुदीक्षितः । मूर्द्धन्यपसधयः सर्वसममतः ।

पागल त्रि० पिबति सरां पा+कर्त्तरि क्विप् पाः सरा-
पायीव गलति खलति गल-अच् । उन्मत्ते “पागवा-
याङ्गहीनाय चान्वाय वधिराय च । जडाय चैव म-
खाय क्रीवतुत्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि
यः खलन्त्यां ददाति च” ब्रह्मवै० प्रक० १४थ० ।

पाङ्क्त त्रि० पङ्क्तौ भयादि वा उत्सा० अच् । १पङ्क्तिभवे
२दशाक्षरपादकण्ठोभेदयुते च । पङ्क्तिसंख्याऽक्षत्रस्य
अण् । ३तत्संख्यायुतावयवयुते पशो ४पुरुषे च “पा-
ङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः” तारण्यद्रा० २।४२ ।
“पाङ्क्तप्राख्ये छन्दसि पङ्क्तसंख्या विद्यते तस्य पङ्क्तभिः
पदैरुपेतत्वात् पुरुषेऽपि द्वौ हस्तौ द्वौ पादौ शिरश्चेति
पचसङ्ख्या विद्यते पशुष्वपि चत्वारः पादाः पुरुषेति
पचसंख्यासि” भा० प्रङ्क्तिच्छन्दसः दशाक्षरपादकत्वात्
चतुर्षु चरणेषु चत्वारिंशदक्षराणि सन्ति तेन कतु-
ष्टुपा गणनया पचपादत्वमिति बोध्यम् ।

पाचक त्रि० पच-एवुल् । १पाककर्त्तरि तदृत्तियुक्ते २छत्र-
कारे च । ३अग्नौ हलायु०तस्य जठराग्निरूपेण बाह्या-
न्नादेश पाचकत्वात्तथात्वम् इपित्ताख्ये घातो भाषप्र०
“पाचकं रज्जुकं चापि साधकालोचकं तथा । भ्रान्तक-
श्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः” भाषप्र० । तत्कार्य-
भेदश्च पित्तशब्दे दृश्यः । अन्नादौ विषदानादिपरि-
जिहीर्षया वृषादिभिर्यथा पाचकः वैद्याद्याधिष्ठितः
करणोयस्तथा लुप्तते कल्पस्थाने दर्शितं यथा

“विषेर्निहन्तुर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । क्षियो या
विविधानु योगानु कदाचित्सुभगेच्छया । विषकन्योपयो-
गाद्वा क्षणाज्जह्यादस्तन्नरः । तस्माद्द्वैद्येन सततं विषा-
द्रव्यो नराधिपः । वषाच्च चेतोऽनित्यत्वमश्वत् प्रार्थितं
नृणां । न विद्वस्तात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् ।
कुलीनं धार्मिकं क्षिप्रं सुभृतं सततोत्थितम् । अलुब्धम-
शठं भक्तं क्षतज्ञं प्रियदर्शनम् । क्षापपाकव्यमात्मार्थम-
दातुं स्वविवर्जितम् । जितेन्द्रियं क्षमाधनं शुचिं श्री-
वदयान्वितम् । मेधाविनमसंभ्रान्तमुरक्तं हितैषिणम् ।
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् । पूर्वोक्तैश्च
गुणैर्युक्तं नित्यं सच्चिदागदम् । महानसे प्रयुञ्जीत
वैद्यं तद्विद्यपूजितम् । ममसादिगुणैश्चतुर्षु च भाषणं

महच्छवि । मज्जनकं गजानाट्टमात्मवर्गनिषेधितम् ।
 विकलसूटसंघट्टं सवितानं कृताचनम् । परीक्षितस्त्री-
 पुरुषं भवेत्तपि मज्जनमम् । तत्ताध्यक्षं नियुज्यते प्रायो
 वेद्यगुणान्वितम् । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रिय
 दर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
 स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य
 चाज्ञाविज्ञेयाः स्युर्विविधाः परिकर्मिणः । आहारस्थि-
 तयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्मज्जनमे वेद्यः
 प्रमादरहितो भवेत् । माहानसिकुशोदारः सौपौटनिक-
 पौषिकाः । भवेयुवेद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ।
 दक्षिततो मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवैकृतैः । विद्याद्विषय
 दातारमेभिर्निर्झरैश्च बुद्धिमान् । न दटात्युत्तरं पृष्टो
 यिवज्जन् मोहमेति च । अपार्थं बहुमङ्गुलीं भाषते
 चापि भूटयत् । स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्याद्विलिखेद्-
 सेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्वक्षान्योऽन्यनीक्षते । जामो
 विवर्णवक्त्राय नखैः किञ्चिच्छिनत्यपि । आत्मभेतासक-
 द्दीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्वियासुरपद्मरैर्वीक्षते
 च पुनः पुनः । वर्जते विपरीतस्तु विषयता विचेतनः ।
 केचिद्भयात् पार्श्विषय त्वरिता वा तदाज्ञया । असता-
 मधि सलोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः । तस्मात् परीक्षणं
 कार्यं भूतानामादितो मृष्टैः । अक्षे पाने दन्तकाष्ठे
 तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उत्सादने कपाये च परिपेक्षेऽनु-
 लेपे । सक्तु वस्त्रेषु गत्यासु कश्चाभरणेषु च । पाद-
 कापाटपोठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् । विषजुष्टेषु चा-
 न्येषु नस्यध्माङ्गनादिषु । लज्जणानि पवज्यामि चिकि-
 त्वाभ्यनन्तरम् । ४मुक्ताक्षपाचकौषधादौ त्रि० ।

पाचनं न० पाचयति कर्त्तरि ल्यु पाच्यतेऽनेन करणे ल्युट् या ।
 १पाचयकारके प्रायश्चित्ते मेदि० तस्य फलानुपादनेन
 पापस्य नाशनात् तथात्वम् । २टोपपाचनसाधनद्रव्यभेदे
 तानि च चक्रपाणिदत्तेन रोगभेदे नानाविधानुक्तानि
 तत्र दृष्टानि तत्पदानकालञ्च "चरितं षड्वेदेऽतीते
 लज्जद्वमतिभोजनम् । सप्राज्ञात् पच्यतेऽस्तस्ये मसि
 ख्यात् पाचनं हितम्" । सपपाचनद्रव्यप्राणं वेद्याके
 षक्तं यथा "दशरत्तिकसापेण गृहीत्वा तोलकदण्डम् ।
 दत्वाभ्यः षोडशगुणं पाच्यं पादावशेषितम्" इत्यन्तो प०
 मेदि० । ४अक्षरमे हेमच० । परस्परपङ्के पु० राजनि० इह ।
 रितक्यां स्त्री ङीप् मेदि० । ख्याते च । पाचनक तत्तार्थेषु
 पाचन+संज्ञायां कन् । टङ्ङने (सोद्गागा) हेमच० ।

पाचल न० पाचयति पच-णिच् वा० ककल । १पाचने हेमच०
 २पाचके इत्यन्तो ४रन्वनद्रव्ये एवायौ च प० गङ्ङर० ।
 पाची स्त्री पाचयति पाचि-इत् गोरा० ङीष् । मरकत-
 पत्रां चरितकतायां (पाच्ये) ख्याते जताभेदे राजनि०
 पाच्य त्रि० पच-आवश्यकं गतत् आवश्यकार्थत्वात् न कृतम् ।
 अवश्यपचनीये ।

पाजस् न० पाति रक्तव्यनेन पा-यसुन् जुट् च । १वने नि-
 षण्टुः पृष्ठो० पस्य वः । बाजम् अक्षे निषण्टुः पाजमे
 हितम् यत् । पाजस्य वनकरे त्रि० यज० ३५।८ ।

पाञ्चकपाल त्रि० समाहारद्विगुः तस्येदम् अण् । पञ्च-
 कपालमन्त्रानि । द्विगुनिमित्तत्वाभावात् "द्विगोर्गु-
 नपत्ये" पा० न लुक् सि० कौ० ।

पाञ्चजन्य प० पञ्चजनस्य दैत्यभेदस्येदम् वा० गण । पञ्च-
 जनदैत्यास्थिनिमित्ते १विष्णोः अङ्गे तत्कथा "ससद्रः
 प्रत्यवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो मज्जान् । तिमिरूपेण तं-
 बालं यत्तवानिति भारत ! । स पञ्चजन्यमासाद्य जघान
 पुरुषोत्तमः । न चामसाद तं बालं गुरुपत्नं तटाऽच्युतः ।
 स तु पञ्चजनं हत्वा अङ्गं लेभे जनादेनः । स च देवम-
 नुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः" हरिवं० ६०० ।
 पञ्चभिर्जनैर्निर्दिष्टः पञ्ज । पञ्चजननिष्पाद्ये पञ्च-
 वर्णे काश्यपयामित्रप्राणाङ्गिरसश्चनरूपानि पञ्चकसाध्ये
 २वज्रभेदे यथोक्तं भा० य० २।१६० । "काश्यपो
 ज्ञाय वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निराङ्गिरसश्चैव
 च्यवनस्त्रिभुवर्चकः । अचरत् स तपस्वीन् पुत्रार्थं
 बहुवार्पिकम् । पत्नं लभेयं धर्मिणं यशसा व्र-
 क्षणा समम् । मज्जाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तदा
 त्वथ । जज्ञे तेजोमहाधिष्णान् पञ्चवर्णः प्रभावतः ।
 मनिद्रोऽग्निः शिरस्तस्य बाह्व् स्वर्यनिभो तथा । त्वङ्-
 नेत्रे च सुवर्णाभे लण्णे जङ्घने च मारत । पञ्चवर्णः
 स तपसा कृतस्तेः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतोद्देवः
 पञ्चगङ्गकरस्तु सः । पाञ्चजन्यस्यादूरदेशादि चतुरार्यां०
 कर्णां० फिज् । पाञ्चजन्यायनि तत्सन्निहितदेशादौ त्रि० ।

पाञ्चजन्यधर प० पाञ्चजन्यं धारयति धारि-णिच् ह्रस्वः ।
 विष्णोः चारा० । [प्रचदृष्टां भवे

पाञ्चदृष्ट त्रि० पञ्चदृष्टां भवः कालत्वेऽपि सन्निवेना० अण् ।
 पाञ्चदृष्ट्य प० पञ्चदृष्टभिः सामधेनीमन्त्रैः प्रकाशयः गणः ।
 पञ्चदृष्टभिः सामधेनीमन्त्रैः प्रकाशये अलौकिके वङ्गो
 भाग० इ।१।२३।

पाञ्चभौतिक वि० पञ्चभ्यो भूतेभ्य आगतः ठक् द्विपद-
 वृद्धिः । आकाशादिभूतपञ्चकारण्ये देहादौ “पाञ्चभौ-
 तिको देहः” “चातुर्भौतिकमित्येके” “ऐकभौतिकमि-
 त्यपरे” सा० सू० । “ऐकभौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थः
 तत्र मनुष्यादिशरीरे पार्थिवधिक्येन पार्थिवता एवं सूक्ष्मा-
 दिभ्योऽपि तैजसाधिक्येन तैजसादिना शरीराणां सुवर्णा-
 दीनामिव” भा० । इत्यनेकेषां मतसङ्गता एवम् स्वयं
 निर्णयस्ततोक्तो यथा “न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूना-
 मपादानायोगात्” सा० सू० । “बहूनां भिन्नजातीयानां
 चोपादानत्वं घटपटादिस्य न दृष्टमिति सजातीयमेवो-
 पादानम् । इतरञ्च भूतचतुष्टयस्य पटम्भकमित्याशयेन
 पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारः । एकोपादानकत्वेऽपि पृथिव्ये-
 वोपादानं सर्वशरीरस्य शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं
 पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह” भा० । “सर्वेषु पृथिव्यु-
 पादानमसाधारणत्वात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्” सा० सू० ।
 सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारणत्वात्
 आधिकादिभिरुक्तत्वात् । अत्रापि शरीरे पाञ्चचतु-
 रादिभौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिक-
 त्ववदुपपत्त्यवस्थानेऽप्येत्यर्थः” भा० । अथञ्च सांख्य-
 पक्षः । वेदान्तिमते तु त्रयात्मकता कायस्य तच्च काय-
 शब्दे १६२४ पृष्ठादौ दर्शितं तत्र दृश्यम् ।

पाञ्चालिका स्त्री पञ्चाली स्त्रायै अण् ततः स्त्रायै क कापि
 अतइत्त्वम् । वस्त्रादिनिर्मितपुत्तलिकावाम् द्विरूपः ।

पाञ्चवर्षिक वि० पञ्च वर्षाः प्रमाणमस्य ठक् तस्य वा न
 लुक् । पञ्चवर्षवयसो लिका० ।

पाञ्चशब्दिक वि० पञ्चभिः शब्दैर्निर्दिष्टं ठक् । पञ्चभिः
 शब्दैर्निष्पादिते वाद्यभेदे । पञ्चशब्दाश्च वाद्यभेदाः यथा
 “अङ्गजं कर्णजं चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा । फुत्तजं
 चेति सुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम्” स्कन्दे रेखाख० ।

पाञ्चार्थिक पु० पञ्च अर्थां लत्यानि पाशाः वा यत्र सन्ति ठन्
 वा० वृद्धिः । १पशुपतिशब्ददर्शितलक्ष्यपञ्चकान्विते २तलो-
 कपाशपञ्चकयुते च पाशुपतागमे लिका० ।

पाञ्चाल वि० पञ्चालदेशे भवः स्त्रायै वा अण् । १पञ्चालदेश-
 भवे स्त्रियां ङीप् । पाञ्चाली । २पञ्चालदेशे च पञ्चानां
 विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायालमिति पृथगे ।
 ३शास्त्रे “प्रदत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पाञ्चालसंज्ञकम्”
 भा० ४।२५ व्याख्यायां श्रीधरहृतवाक्यम् ।

पाट् अथ० पाट-णिच् क्तिप् । सम्बोधने मेदि० ।

पाटक वि० पट-ल्युल् । १छेदके २महाकियौ शकृत्कान्तरे
 ४वाद्ये ५अस्त्रादिचातने ६मूलद्रव्यापचये ७रोधे मेदि०
 ८पामैकदेशे हेमच० ।

पाटञ्चर पु० पटञ्चर एव स्वार्थे प्रज्ञादित्वाद्ण । चोरे अमरः
 पाटन न० चु० पट-भावे ल्युट् । छेदने

पाटल पु० पाटयति पट-णिच्-कलच् । १श्वेतरक्तवर्णे ।
 २तद्वति वि० (पाटल) ख्याते शृङ्गे स्त्री० अमरः ।
 ३तत्पुष्पे ५आशुधान्ये च न० “अल्युष्णं पाटलं वज्रनि-
 क्षिप्त् च त्रिदोषकत्” राजनि० । इरक्तलोभे स्त्री
 शब्दच० । पाटलोत्पत्तिर्यथा । “प्रदहमानो चरणौ
 दृष्ट्वाऽसौ कुसुमायुधः । उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्ज-
 गामाथ पञ्चधा । यदासीन्सुखिदिवन्तु रक्तशृङ्गं महा-
 प्रभम् । स चम्पकतरुजातः स्रग्गन्धायो गुणाकृतः ।
 नाहस्यानं शुभाकारं यदासीद् वज्रभूषितम् । तत् जातं
 केशराट् च वकुलो नामतो नमः । या च कोटी शु-
 भास्त्रासीदिन्द्रनीलविभूषिता । जाता सा पाटला रम्या
 भङ्गराजिविभूषिता” वामनपु० ६५० । पाटलवर्णत्वात्
 ७दुर्गायाम् स्त्री तन्त्रशा० । पाटलावतोशब्दे दृश्यम् ।
 पाटलानां समूह पाशा० य । पाटल्या तत्समूहे स्त्री ।

पाटलद्रुम पु० नित्यकर्म्म० । पुञ्जागृह्ये राजनि० ।

पाटलापुष्पसन्निभ न० पाटलापुष्पेण तुल्यम् नित्य० ।
 पञ्चकाष्ठे राजनि० ।

पाटलावती स्त्री १नदीभेदे भा०भी० ६५० । २दुर्गायाश्च ।
 “अपणानैकपण्यां च पाटला पाटलावती” तन्त्रशा० ।

पाटलि स्त्री पट-णिच् अलि । (पाटल) ख्याते शृङ्गे
 “पाटलिसंसर्गश्चरभिवनवाताः” इति शकुन्तला २घण्टा-
 पाटलो च अमरः वा ङीप् । ङीवनः शकृत्भीष्टञ्चे
 ४सम्पत्कचष्टञ्चे च राजनि० । [हारा० ।

पाटलिक पु० पाटि-अलि संज्ञायां कन् । अन्यधर्म्मश्च
 पाटलिपुत्र न० (पाटला) ख्याते नगरभेदे कुसुमपुरे हेमच०
 पाटलोपल पु० नित्यक० । श्वेतरक्तवर्णयुक्ते मणिभेदे

पाटव न० पटोर्भायः पृथ्वा० इमनिचोऽभावपक्षे अण् । १दक्षत्वे
 २आरोग्ये च राजनि० । पटोऽप्यन्ताः अण् । पाटवाः
 तच्छाले व०व० । [लिका० ।

पाटविक वि० पाटवमस्यस्य ठन् । १पटौ दले २धूत्ते च
 पाटहिका स्त्री पटहृष्टेदम् पाटहं तदाकारमस्यालि
 ठन् । १शुभ्रायां हारा० पटहे तद्वाद्ये प्रसृतः ठक् ।
 २पटहवाद्यवादके वि० ।

पाठा स्त्री पाठा+पृथो० । पाठायाम् अथ० २।२७;४

पाठित त्रि० चुरा० पठ-क्त । विदारिते हेमच० ।

पाठी स्त्री पठ-इन् वा डोप् । १।बालादृष्टे राजनि० २परि-
पाठ्याम् गुणनादीनां ३स्पष्टक्रमे च “अस्ति तैराधिकं
बीजं पाठी च विमला मतिः” लीला० ।

पाठीगणित न० पाट्या परिपाट्या गणितम् । लीलाव-
त्याद्यङ्गशास्त्ररूपे गणितशास्त्रे । “पाठी नाम सङ्गु-
तव्यकलितगुणनभजनादीनां क्रमः तथा युक्तं गणितं
पाठीगणितम्” लीलावती टीका ।

पाठीर पु० पटीर+स्त्रार्थे अण् । पटीरे चन्दने विश्वः ।

पाटुपठ त्रि० “पाठेर्षिबुल् चोक् चाभ्यासस्य” वार्त्ति० पाठि-
अच् नि० णिबुल् द्वित्वमभ्यासस्य उक् च । पाठके ।
मि०कौ० । पठे पाठ तत्त्वार्थे ।

पाट्य त्रि० चु० पठ-कर्मणि यत् । १।खेद्ये २पट्टशास्त्रे न०
राजनि० । “पाट्यशास्त्रं सधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च”
राजनि० ।

पाठ पु० पठ-भावे घञ् । १।शास्त्रादेरभ्यासे पौनःपुन्येन उ-
च्चारणे । णिच्-भावे अच् । २।अध्यापने शिष्येभ्यः प्र-
तिपादने च पाठस्त्राटादय दोषा यथा “शङ्कितं भीतस-
द्वष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । विस्तरं विरसञ्चैव विस्मृतं
विषमाहतम् । काकस्तरं निरसितं तथा स्थानविव-
र्जितम् । व्याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाः चतुर्दश ।
संगीतं गिरसः कम्पमत्यकण्ठमनर्ककम्” मार्क०५० । अध्या-
यनक्रमो यथा “आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत सटङ्-
सखः । उपसंगृह्य तत्पादो वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्”
अध्यापनक्रमो यथा “अधीष भो इति ब्रूयाद्विरामो-
ऽस्तिरिति चाचमेत् । प्राक् कृत्वात् पठ्यं पासीनः पवित्त्रैश्चैव
पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत आ कारमर्हति ।
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ! । कुर्या-
दध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः । सर्वेषामेव भू-
तानां वेदयजुः सनातनः । अधीयीताध्ययन्नित्यं ब्राह्म-
ण्याधीयतेऽन्यथा” इति कौर्मै उपरिभागे १३५० ।

पाठक त्रि० पठ-एबुल् । १।पठनकर्त्तरि णिच्-एबुल् ।
पाठके २।अध्यापके ३।पुराणादिवाचके च । तल्लक्षणादि-
कसक्तं ति०त० यथा

“भविष्यपुराणम्” इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या
विशंपते ! । सचप्रते सर्वपामेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ! ।
ब्राह्मणं वाचकं विद्याज्ञान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वा न्यवर्ण-

जाद्राजन् ! वाचकात्तरकं ब्रजेत्” तथा “देवाचीमपतः
हत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । अन्यच्च शिष्यं कुर्या-
दाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्विभोत तत्फलं न सङ्गा धा-
रयेत् कश्चित् । हिरण्यं रजतं गाव तथा कांस्योपदो-
हनाः । दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम्” ।
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः । “वाचकः पूजितोयेन
प्रसन्नास्तस्य देवताः” । तथा “ज्ञात्वा परमार्थं च पूजयेत्
वाचकं बुधः । आत्मानमपि विक्रीय, य इच्छेत् सफलं
कृतम्” । तथा “विस्मृतमद्रुतं शान्तं स्मृताचरणदं तथा ।
कलस्तरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यमानः स्वयं
गुह्यो मन्यार्थं कृतस्त्रयो नृप ! । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु
मन्यार्थं चार्पयन्नृप ! । य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
व्यास उच्यते” । “सप्तस्तरसमायुक्तं काले काले विद्या-
म्यते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप !” ।

पाठच्छेद पु० इत० । पाठस्य विच्छेदे २यतो च त्रिका० ।

पाठन न० पाठ-णिच्-भावे ल्युट् । १।अध्यापने युच् पाठना
तत्त्वार्थे स्त्री । २।कर्त्तरि ल्युट् । २।पाठके त्रि० स्त्रियां
गौरा० डोप् ।

पाठभू स्त्री इत० । पाठस्थाने त्रिका० पाठगालादयोऽप्यत्र ।

पाठमञ्जरी स्त्री पाठशालाभ्यासस्य मञ्जरीव । शारिकायाम्
शब्दमाला । [रिकायाम् शब्दमा० २।पाठयुक्ते त्रि० ।

पाठशालिनी स्त्री पाठेन शनते शब्-णिनि डोप् । १।या-

पाठा स्त्री पठ-कर्मणि घञ् टाप् । विद्वकण्याम् (आकनादि)
अमरः । “पाठोष्ठा कटका तीक्ष्णा वातलेप्यहरी
लघुः । हन्ति शूलज्वरच्छर्दि कुशातीसारहृद्गुणः । दाह
कण्डूविषश्चासलमिशुलमगलव्रणान्” भावप्र० । स्त्रार्थे क
कापि अतस्तत्त्वम् । पाठिका तत्त्वार्थे भावप्र० । पाठक-
त्तरां स्त्रियां च ।

पाठाद्यचूर्णं न० “पाठा विल्वानलव्योषजम्बूदाडिमधातकी ।
कटुकातिविषासक्तदासीभूनिम्बवत्सकैः । सर्वैरेतैः सभं
चूर्णं कौटजतण्डुलाम्बुना । सज्जोदञ्च पिवेच्छर्दि
ज्वरातीसारशूलवान् । तड्दाहपहृणीदोषारोचका-
नलसादजित्” चक्र० उक्ते चूर्णभेदे ।

पाठि पु० पाठ-इन् । पृष्ठे पाठनशब्दे दृश्यम् ।

पाठिन् त्रि० पठ-णिनि । १।पाठके स्त्रियां डोप् । पाठेवा-
कारेऽस्यस्य इति । २।चित्तकटके अमरः । [राजनि० ।

पाठीकुट पु० पाठेव कुटति कुट-क पृथो० । चित्तकटके

पाठीन पुंस्त्री० पाठिं पृष्ठं नमयति नम-ड दीर्घः । १।मत्स्य-

भेदे (वोयान्) अमरः स्त्रियां ङीप् । “पाठोनरोहिता-
वाद्यौ” मनुः । “पाठोनः स्नेहः स्निग्धो मधुरश्च कषा-
यकः । बल्यो दृष्टः कटुः पाके रोचनी वातपित्तनु”
राजव० पठ-ईनन् । शृगुगुलुवृक्षे श्पाठके त्रि० भेदि० ।

पाठेय त्रि० पाठायां भवः नद्या० ङक् । पाठाभवे

पाण पु० पण-भावे यञ् । १ व्यवहारे श्पणने श्मसये च भा०
व० ६०४८ लो० । १ पाणौ शब्दच० ।

पाणि पु० पण-इण् आयाभावः । १ करे श्कुलिके वृक्षे च
(कुलेखाडा) अमरः श्पण्प्रवीथ्यां ४ वृद्धे च स्त्री०
उणा० । करश्च मणिवन्नावधङ्कुलिपर्यन्तः ।

पाणिक त्रि० पणेन क्रीतं निष्का० ङक् । १ पणेन क्रीते
कुमारानुचरमाहभेदे भा० व० ५५ अ० ।

पाणिकच्छपिका स्त्री पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कच्छ-
पक्षदाकारोऽन्तःप्रस्थाः ङन् । कूर्मसद्रायाम् “पाणिकच्छ-
पिकां कृत्यान् कूर्ममन्त्रेण साधकः” काकिकापु० ५६ अ०

पाणिकश्मन् पु० पाणिभ्यां वादनरूपं कश्मोश्च । १ महादेवे
भा० भा० २८६ । २ पाणिभ्यां वादके त्रि० ।

पाणिकूर्वा स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे भा० श० ४६ अ० ।

पाणिखात न० तीर्थभेदे भा० व० ८२ अ० ।

पाणिगृहीती स्त्री पाणिगृहीतो यस्याः ङीप् । पाणि-
ग्रहणेन कृतसंस्कारायां सवर्णायां स्त्रियाम् अमरः ।
“पाणिग्रहणसंस्काराः सवर्णास्त्रपदिग्यते” मनुना सव-
र्णायामेव पाणिग्रहणविधानात् तथात्वम् ।

पाणिग्रह पु० पाणिगृहीतेऽत्र ग्रह-आधारे अप् ।
विवाहे “हस्तास्त्रादिषु प्रवृत्तौ लिभिषुनेष्व्यत्सु पाणि-
ग्रहः” छ० स० १०० अ० ।

पाणिग्रहण न० पाणिगृहीते अत्र ग्रह-आधारे ल्युट् ।
विवाहे हेमच० । पाणिग्रहणप्रकारः आश्व० गृ० सू०
१।७ २ यथा “पञ्चादग्नेर्हपदमश्रुमानं प्रतिष्ठाप्योत्तर-
पुरस्तादुदकुम्भं समन्वारद्वय्यां कृत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः
प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभाग्याय हस्त-
मित्यङ्कुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा
जायेरञ्जति” सू० । “दक्षिणतः पल्लुप्रविशेत् उत्तरतः
पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । “उत्तानेनोत्तानं पाणिं
गृह्णीयात्” नारा० ।

“अङ्गुलीष्वेव स्त्रीकामः” सू० “एवकारोऽङ्गुलिनिवृ-
त्त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः” नारा० “हस्त-
शङ्कुष्ठमुभयकामः” सू० । “उभयकामः पुत्रदुहितृकामः

अङ्गुष्ठमङ्गुलीभिः” चङ् गृह्णीयादित्यनुषङ्गः नारा० ।

पाणिग्रहणिक त्रि० पाणिग्रहणं प्रयोजनमस्य ङक् । विवा-
हाङ्गे मन्त्रे “पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रेव प्रति-
ष्ठिताः” “पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारवच-
णम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विदङ्गिः सप्तमे पदे” मनुः
ते च मन्त्राः “अथ्यं मूणं तु देवं कन्या अग्निमयजतेत्या-
दयः” आश्व० गृ० १।७।१७ सूत्रादौ १६ सूत्रान्ते प-
ठित्वा बोध्याः । [प्रत्यो भा० अ० ३३२ श्लोकः ।

पाणिग्रहीतृ पु० पाणिं गृह्णाति ग्रह-इच् इत् । वेदिर
पाणिग्राह पु० पाणिं गृह्णाति ग्रह-अण् अण् स० ।
वेदिर मनुः ५।१४८ ।

पाणिघ त्रि० पाणिं पाणिना वा हन्ति “पाणिघताङ्कु-
शिलिनि” पा० हन-ट नि० । १ पाणिताडके पाणिना
श्मटङ्गादिपादके च शिलिभेदे ।

पाणिघात पु० पाणिं हन्ति-अशिलित्वात् अण् उप० म० ।
१ पाणिताडकमात्रे सि० कौ० । हन-भावे यञ् । २ पाणि-
हनने पु० : [हस्ततालवादके यञ् ११।२० ।]

पाणिघ्न त्रि० पाणी हन्ति हन-टक् वेदे शिलिनि नि० ।
पाणिज पु० पाणौ जायते जन-ङ ७त० । नखे हेमच० ।
पाणितल न० इत् । १ करस्याधोभागे पाणिरेव तलम् ।
करतले । तस्मिन्तद्व्ये शतोलके कर्षणशब्दे दृश्यम् ।

पाणिधर्म पु० पाणिग्रहणाख्यो धर्मः शा० त० । पाणि-
ग्रहणरूपे धर्मे “पाणिधर्मो नाङ्गुष्ठावन्तपुंभिः
सेवितः पुरा” भा० अ० ८१ आ० ।

पाणिन पु० पाणिनो सुनेरपत्यम् अण् माथीत्यादिस्य प्र-
कृत्या न टिलोपः । पाणिनौ सुनौ त्रिका० ।

पाणिनि पु० पाणिनो व्युत्पत्यम् अण् ततः यूनि रङ् न
टिलोपः । पाणिनिनामके सुनौ “येनाक्षरसमाह्व-
यमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं चक्रे तस्मै
पाणिनये नमः” शेष्वरः । स च अष्टाध्यायीरूपसूत्रपाठं
गणपाठं घातपाठं लिङ्गानुशासनं शिष्टारूपं च अन्त्यप-
ञ्चकं चकार । पाणिनिमतञ्च सर्वदर्शनसंयुक्ते दर्शितं
ततो दिङ्मात्रं प्रदर्शयते ।

“भवति च व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं प्रयोजनं (तस्य
तदुद्देशेन प्रवृत्तेः तत्प्रयोजनत्वम्) यथा सप्तोद्देशेन प्रवृ-
त्त्युपायस्य स्वर्गः प्रयोजनं रक्षात् शब्दानुशासितः सं-
स्कारपदपदमीया शब्ददशासनस्य प्रयोजनम् । नन्वेवम-
प्यभिमतं प्रयोजनं न कथ्यते तदुपायाभावात् । अथ प्रति-

पटपाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथाः तर्हि स ह्यनभ्यु-
पायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् शब्दाप-
शब्दभेदेनानन्याच्छब्दानाम् एवं हि समान्नायते “वृह-
स्मतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं” प्रतिपदपाठविहितानां
शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम” वृहस्म-
तिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्योता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः
न च पारावाप्तिरभूत् किञ्चताद्य यद्विरं न जीवति
अधीतबोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिरूपायैर्विद्योपयुक्ता भ-
वति । तत्राध्ययनकालेनैव सर्वसायुरूपयुक्तं स्यात्तस्मादन-
भ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं
न सिद्धयेदिति चेन्नैव शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठ-
साध्यत्वानङ्गीकारात् प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु ल-
क्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां पर्जन्यवत् सकृदेव
प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलभ्याश्च तथाहि
कर्मगत्य, इत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाङ्गा-
नुमात्रादण्प्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां
बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते एवमातोऽनुपसर्गे क
इति । प्रतिपदपाठस्यागम्यत्वप्रतिपादनपरोऽर्थवादः । नन्व-
न्येष्वथङ्गेषु सत्सु किमित्येतदेवाद्रियते । उच्यते प्रधान-
नञ् पटस्त्रङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्रः फल-
वान् भवति । तदुक्तम् “आवज्ञं ब्रह्मणस्तस्य तपसासुत्तमं
तपः । प्रथमं हन्तसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः” इति ।
तस्मात् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्
प्रयोजनं पारम्पर्येण तु वेदरक्षादीनि । अतएवोक्तं
भगवता भाष्यकारेण “रक्षोहागमलव्यसन्देहाः प्रयोज-
नमिति” साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति तथाच
कथितं कात्यायनेन “शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं
वेदशब्देनेति” । अन्यैरप्युक्तम् “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः
सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति” । तथा
“नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वैश्वामयैः । अथ पत्-
काशिणो यान्ति ये चोत्क्रमणमापिणः” । “नन्वचेतनस्य
शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्नैवं म-
न्येथाः सहता देवेन साम्यप्रवणात् तदाह श्रुतिः
“चत्वारि ऋक्षा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो
अस्य । त्रिधा बद्धो हृषभो रोरवीति सहो देवो मर्त्या
व्याविवेश” । व्याचकार च भाष्यकारः “चत्वारि ऋ-
क्षाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गेनपाताः,
त्रयो अस्य पादाः ऋजादिविषयाः त्रिधा भूतभविप्र-

वर्त्तमानकालाः । द्वे शीर्षे द्वौ नित्यानित्यात्मानौ नित्यः
कार्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात्, सप्तहस्तासो अस्य तिङा सह
सप्त सुबिभक्तयः, त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु उरसि
कण्ठे गिरसि च बद्धः, हृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं
क्रियते वर्षणाद्वर्षणञ् ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं,
रोरवीति शब्दं करोति रौतिः शब्दकर्म । इह शब्द-
शब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः । सहो देवो मर्त्या व्याविवेश
सहादेवः शब्दः मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवे-
शेति सहता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यसुक्तं स्यादिति”
जगच्चिदानं स्फोटोऽस्या निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्म-
वेति हरिणाभाणि ब्रह्मकाण्डे “अनादिनिधनं ब्रह्म
शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो
यतः” इति । ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतिः
कथं चातुर्विध्यसुक्तमिति चेन्नैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके “हिधा कैश्चित् पदं भिन्नं
चतुर्धा पञ्चधापि वा । अपोऽनृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृति-
प्रत्ययादिवदिति” । “कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह
पदस्य पञ्चविधत्वमिति” हेचाराजो व्याख्यातवान् । कर्म-
प्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धायच्छेदहेतव
इति सम्बन्धविशेषद्व्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्व्योतनादुप-
सर्गेणैवान्तर्भवतीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारे-
णोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् । ननु भवता स्फोटात्मा
नित्यः शब्द इति निजागद्यते तत्र मृष्यामहे तत्र प्रमा-
णाभावादिति कैश्चित् अलोच्यते प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणं
गोरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्व-
जनोनत्वाच्च ह्यसति बाधके पदानुभवः शक्यो मिथ्येति
यक्तुं पदार्थप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्यापि स्फोटोऽभ्युपग-
म्यः । न च वर्णैश्च एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परी-
क्षाक्षमं यिक्तत्वासङ्गत्वात् किं समस्ता व्यस्ता वा अर्थ-
प्रत्ययं जनयन्ति ? नाद्याः वर्णानां क्षणिकानां समूहा-
सम्भवात् नान्यः व्यस्तवर्णभ्योऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । न च
व्याससमासास्यामन्यः प्रकारः समस्तीति तस्याद्वर्णानां
वाचकत्वात्तुपपत्तौ यदुवकादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः
स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अतएव स्फुत्यते व्यज्यते
वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटीभवत्यस्मादर्थ
इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थसमयथा नि-
राहः । तथाचोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये

“अथ गौरित्यत्र कः शब्दो ? येनोच्चरितेन सास्त्रालाङ्घ्र-
 लकृद्दशुरविषाणानां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इत्यु-
 च्यते” इति । विद्वत्तस्य कैयटेन “वैयाकरणाय वर्णव्यति-
 रिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां वाचकत्वे
 द्वितीयोऽदिवर्णोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यति-
 रिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्य-
 पदीये व्यवस्थापित” इत्यन्तेन प्रवन्धेन । ननु स्फोटस्या-
 व्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते विकल्पासङ्गत्वात् किमभिव्यक्तः
 स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति अत्रभिव्यक्तो वा न चरमः सर्वदा
 अर्थप्रत्ययलक्षणकार्योत्पादप्रसङ्गात् स्फोटस्य नित्यत्वाभ्यु-
 पगमेन निरमेक्ष्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्यस्य विलम्बा-
 योगात् । अथैतदोषपरिजिहीर्षया अभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं
 प्रत्यायतीति कस्योक्तिरिति चेत्तथाभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं
 प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति सुभ्य वा पञ्चद्वयेऽपि वर्णानां वाच-
 कत्वपक्षे भवताये दोषा भाषितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जक-
 त्वपक्षे स्वावर्त्तनीयाः । तदुक्तं भट्टाचार्यैर्भीमांसाज्ञोक्तवा-
 चिके “यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः । सो-
 ऽपि पर्यन्तयोगेन नैकेनापि विमुच्यते” इति । “विभक्तग्रन्थं
 पदम्” विभक्तग्रन्थेऽपि वर्णेषु पाणिनिना “ते विभ-
 क्तग्रन्थाः पदमिति” गौतमेन च पदसंज्ञायाविहितत्वात्
 सङ्केतपक्षेणेनानुपपन्नवशाद्वर्णेष्वेव पदबुद्धिर्भविष्यति ।
 तर्हि सर इत्येतस्मिन् पदे यावन्तो वर्णास्तावन् एव रस
 इत्यत्रापि वनं नवं नदी दीनो रामो मारो राजा जारे-
 त्वादिवर्णभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न क्रमभेदेन भेदसम्भ-
 वात् तदुक्तं तौतातिकैः “यावन्तो यादृशा ये च यदर्थ-
 प्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः”
 इति । तस्मादसोभयोः समो दोषो न तेनैकसोद्वो
 भवतीति न्यायात् वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नाति-
 रिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पते इति चेत् तदेतत् काशकृशाव-
 लम्बनकल्पं विकल्पानुपपत्तेः किं वर्णभावे पदप्रत्ययाव-
 लम्बनं वर्णसमूहे वा ? नादाः परस्परविषयलक्षणवर्णाना-
 मभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना फलं मालाप्रत्ययवदित्येकं
 पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः नापि द्वितीयः उच्चरित-
 प्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावावसम्भवात् । तत्र हि स-
 मूहव्यपदेशः ये पदार्था एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया
 बहुवोऽनुभूयन्ते यथा एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततयाह-
 भूवसानेषु ध्वजदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशः यथा वा
 गजवररत्नगादिषु, न च ते वर्णास्तथाहभूयन्ते चत्-

पदप्रध्वस्तत्वात् । अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यञ्जो
 समूहावसम्भवात् नापि वर्णेषु काल्पनिकः समूहः कल्प-
 नीयः परस्परान्वयप्रसङ्गात् । एकार्थप्रत्यायकत्वविज्ञौ
 तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिः तत्सिद्धावेकार्थप्रत्या-
 यकत्वसिद्धिरिति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात्
 स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रा-
 गुक्तविकल्पप्रसरेण षट्कृटीप्रभातायितमिति चेत् तदेत-
 न्ननोराज्यविजृम्भणं वैषम्यसम्भवात् । तथाहि अभि-
 व्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फोटमभिव्यनक्ति
 उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमं,
 यथा स्वाध्यायः सङ्गत् पठमानो नावधायते अध्यासेन
 तु स्फुटाध्यवसायः यथा वा रत्नतपस्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं
 न चकास्ति चरमे चेत्तसि यथावदभिव्यज्यते “नादेराहि-
 तवीजायामन्येन ध्वनिना सह । आहृत्तिपरिपाकायां
 बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते” इति प्रामाण्योक्तोक्तः । तस्मादस्वा-
 द्ध्यादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारवशाद्वर्णानाम्
 अर्थवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भट्टैर्हरि-
 भिरभिहितत्वात् निरवयवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फो-
 टाह्वयवमभ्युपगन्तव्यमित्येतत् सर्वम् “परमार्थसंविद्यलक्षण-
 सत्ता जातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे
 जातिसङ्गद्देशे प्रतिपादितम् । यदि सत्त्वैवार्थः सर्वेषां
 शब्दानां पर्यायता स्यात् तथा च कचिदपि युगपन्नि-
 चतरपदप्रयोगायोग इति सहजातुव्यं मायुग्रते । तदुक्तम्
 “पर्यायाणां प्रयोगो हि योगपद्येन नेष्यते । पर्याये-
 ष्वेव ते वस्त्राहदन्यर्थं न संहृताः” इति । तस्मादर्थं पक्षो
 न लोदक्षम इति चेत् तदेतदुपगमनरोमन्वकल्पं नीललो-
 हितपीतादुपरस्मकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव सन्वन्धि-
 भेदात् सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिसिद्धौ गोसत्तादि-
 रूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः तथा-
 चाप्रवाक्यम् “स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक्
 पृथक् । नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णसंप्रभयते” इति ।
 तथा हरिण्याप्युक्तम् “सन्वन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना
 गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यव-
 स्थिताः । तां प्रातिपदिकार्थेषु धात्वर्थेषु प्रचक्षते । सा
 सत्ता सा महानात्मा तामाहुस्तत्तादयः” इति । आ-
 न्वयभूतैः सन्वन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा भवाशादिषु
 सत्तैव महासामान्यमेव जातिः गोत्वादिकमपरं सा-
 मान्यं परमार्थतत्त्वतो भिन्नं न भवति गोसत्तैव गोत्व-

नापरमन्वयि प्रतिभासते एयमन्वयसत्ता अन्वयमित्यादि
याच्यम् । एवञ्च तस्यामेव गवादिभिन्नायां सत्तायां
जातो गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः प्रातिपदि-
कार्थश्च सत्तामाहुः । भाववचनो धातुरिति पक्षे
भावः सत्तेवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रियावचनो धातु
रिति पक्षेऽपि “जातिमन्वे क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्ति-
नीमिति” जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिक्रियासमूहे गे
क्रियायां जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव
तस्य भावस्त्वतलविति भावार्थे त्वतलादीनां विधानात्
सत्तावाचित्वं युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययवैधुष्यैश्चिन्त्या
सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्ततया देशतः कालतो यस्तुतय
परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता महानास्तेति व्यपदिश्यत
इति कारिकाहयार्थः । द्रव्यपदार्थसंविज्ञात्वं तत्त्वमेव
सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमूहे गे समर्थितम् “सत्यं वस्तु
तदाकारैरचल्यैरवधार्यते । असत्योपाधिभिः शब्देः सत्य-
मेवाभिधीयते । अश्रुवेण निमित्तेन देवदत्तमृदं यथा ।
मृहीतमृदं शब्देन शुद्धमेवाभिधीयते” इति । भाष्य-
कारेणापि “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इत्येतद्वार्तिककव्याख्या-
नावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन अन्येन अश्रुत्योपाध्य-
वच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दाच्च सर्वशब्दार्थः” इति नि-
रूपितम् । जातिशब्दार्थपाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवा-
दयः शब्दाः भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति तस्मान्नव-
गाह्यमानायां तत्सम्बन्धात् द्रव्यमवगम्यते, शुक्लादयः
शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्सम्बन्धात्
प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानासत्त्वत्तिप्रभत्या-
विनाशात् शैशवकौमार्यौवनाद्यावस्थादिभेदेऽपि स ए-
वायमित्यभिप्रत्ययवचात् सिद्धा देवदत्तत्वादितिरस्युप-
चलन्त्या । क्रियास्तपि जातिरालक्ष्यते सैव धातुवाच्या
पचतीत्यादावनुष्ठत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थ-
वादिवाङ्मनये शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते
जातिसत्त्वपलक्षयतयेति नानन्यादिदोषावकाशः । पाणि-
न्याचार्यस्योभयं सम्मतं यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य
“जात्याख्यायामेकस्मिन् वङ्गवचनमन्यतरस्याम्” इत्यादि-
व्यवहारः, द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य “सकृपाणामेकशेष एकवि-
भक्तौ” इत्यादिः । व्याकरणस्य सर्वपापेदत्वान्ततद्व्याभ्युपगमे
न कश्चिद् विरोधः । तस्मात् अद्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं
सर्वशब्दार्थ इति स्थितम् । तदुक्तम् “तस्माच्छक्तिवि-
भागेव सत्यः सर्वः सदात्मकः । एकोऽर्थः शब्दवाचप्रत्ये

वङ्गरूपः प्रकाशते” इति । सत्यसकृपमपि हरिणोक्तं
सम्बन्धसमूहे गे “यत्न द्रष्टा च दृश्यश्च दर्शनश्चाविकल्पि-
तम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्तथ्यन्तवेदिनः” इति ।
द्रव्यसमूहे गेऽपि “विकारोपगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले
यथा । विकारापगमो यत्न तामाहुः प्रकृतिं पराम्”
इति । अभ्युपगतादितोयत्ननिर्वाहय वाचप्रवाचकयो-
रविभागः प्रदर्शितः “वाचप्रा सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न
पृथक् ततः । अपृथक्त्वेऽपि सम्बन्धस्योनोनात्मनोरिव”
इति तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदवङ्गत्वतया व्यवहारस्या-
विद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं
ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः अभादे च पारमार्थिके संवृति-
वशादुप्यवहारदशायां स्वभावस्यावदुच्चावचः प्रपञ्चो विव-
र्तते इति कारिकाार्थः । तदाहुर्द्वान्तवादिपुण्याः ।
“यथा स्त्रप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविकृन्मृतः । एवं जा-
यत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविकृन्मृतः” इति । तदित्यं
कूटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिचे-
ज्वगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृगब्रह्मात्मनावस्थानलक्ष-
नः त्रयेयसं सेतुस्त्विति, “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मा-
धिगच्छति” इत्यभियुक्तोक्तेः । तथाच शब्दादुप्यवधार-
णस्य निःशेषसमाधनत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् “तदुद्धारमप-
वर्गस्य बाहुमलानां चिकित्सितम् । पवित्रं सर्वविद्या-
नामधिपदं प्रचक्षते” इति । तथा “इदमाद्यं पदं
स्थानं सिद्धिषोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमार्गाणां
मज्जिन्ना राजपद्मनिरिति” । तस्मादुप्यवधारणशब्दं
परमपुरुषार्थसाधनतयाभ्येतव्यमिति ।
पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायोक्तस्य व्याकरणत्वम् । तत्तात्पर्यंश्च
वाक्यपदीये हरिणा ब्रह्मकाण्डे विस्तरत उक्तं दृश्यम् ।
पाणिनीय लि० पाणिनौ भक्तिरस्य ख । १पाणिनिभक्तियुक्ते
तेन ज्ञातसुपज्ञातं वा ख । २पाणिनिना ज्ञाते श्तेनोप-
ज्ञाते च । पाणिनिना प्रोक्तम् व्यष् । ३पाणिना प्रोक्ते
लि० “वङ्गतव्यूहाः पाणिनीयाः” व्या० परिभाषा ।
पाणिन्सम(य) पाणिं धमति ध्मा-धयति वा धे-वा खय् ।
१पाणिवादके यान्तः २पाणितापके सम्भवोऽन्तर्लब्धं खय्यम्
पाणिपाद न० पाणी च पादौ च समाहृतौ समा० इ० ।
पाण्योः पादयोश्च समाहारे ततः अख्यर्थे प्राणप्रकृत्यात्
मत्तवेव न ठन् । पाणिपादवत् तद्युते सि० कौ० ।
पाणिपीडन न० पाणिः पीडयति अत्र पीड-साधारे ल्युट् ।
विवाहे अमरः । ६त० २अन्योन्यं पाण्योर्मर्दने च ।

पाणिबन्ध पु० पाणिर्वध्यतेऽत्र बन्ध-आधारे धञ् । विवाहे
भा०शा० २६७अ० ।

पाणिभुज् पु० पाणिरिव भुज्यते मोटते भुज-मोटने क्तिप् ।
१उडुवरदृक् । पाणिना भुङ्क्ते भुज-क्तिप् । २हस्तेन
भोजके त्रि० शब्दच० ।

पाणिमह् पु० पाणिं सृज्नाति सृद-अण् उप०स० । १कर-
मह् राजनि० । २करनर्दकमात्रे त्रि० । [अस्ते हृत्वा० ।

पाणिमुक्त न० पाणिभ्यां मुक्तम् । हस्तक्षिप्यमाणे व्यायुधे

पाणिमुख पु० पाणिर्विप्रपाणिर्मुखमिव होमस्थानं यस्य ।

पितरि । "अग्निमुखा ये देवाः पाणिमुखाः पितरः हि

ब्राह्मणम्" आश्व०श्री० ४।८।६ "देवानामग्निमुखात्वाद्ग्नौ

होमः पितॄणां पाणिमुखात्वात् पाणौ होमः" नारा० ।

होमश्चात्मानोकरणाङ्गहोमः पाणिहोमशब्दे दृश्यः ।

पाणिरुह पु० पाणौ रोहति रुह-क । नखे राजनि०

पाणिवाद पु० पाणिं पाणिना सृदङ्गादिकं वा वादयति

वद-णिच्-अच् । १हस्ताङ्गके २हस्तेन सृदङ्गादि-

वादके च अमरः खुलु । पाणिवादक तत्त्वार्थे त्रि०

हेमच० । [कृतम् । रज्ज्वाम् सि०कौ० ।

पाणिसर्ग्या स्त्री पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ सृज-कर्मणि खलत्

पाणिस्तानक त्रि० पाणिस्तनः प्रयोजनमस्य ठक् । हस्त-

तान्त्राद्यके पाणिवादके भा०श्री० ८२अ० ।

पाणीतक पु० कुमारानुचरमातृभेदे भा०श० ४६अ० ।

पाणिहोम पु० ७त० । पात्रब्राह्मणानां पाणौ कर्त्तव्ये होमे

"उडृत्य हतात्ममन्त्रमुच्चापयत्यग्नौ करिष्ये करयै कर-

वाणीति" इत्युपक्रमे "अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा"

आश्व०श्री० ४।८।१६ "अभ्यनुज्ञायांमिति यदि ब्राह्मणाः

पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति अग्निर्कार्यकरणं यदि पा-

णिषु स्तेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जु-

होति । ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । ब्रा-

ह्मणाः पित्रादित्ववार्थम् उपविष्टास्तेषां सर्वेषां पाणिषु

जुहोतीति वचनात्, मन्त्रौ च द्वौ तत्त्वार्थदेकैकाम् आ-

हुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषां दक्षिणपाणिषु जुहोति"

नारा० । कुम्भब्राह्मणपक्षे जले एव स होमे विधेयः

"अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाण्यावेव जलेऽपि वा" मत्स्यपु०

वाक्यात् एतयोः पक्षयोरपि खनूहेनैव अग्नौ करिष्ये"

कुरुष्व इत्येवानुज्ञाप्रश्नौ प्रा०त० रघु० ।

पाणीकरण न० पाणौ क्रियतेऽग्नेन क-आधारे ल्युट् अ-

नुकृष० । विवाहे जटाध० ।

पाण्डु त्रि० पण्डएव स्वार्थे अण् । पण्डे स्त्रियां गौरा०
पाठात् ङीप् बाधित्वा ङीप् खरे भेदः ।

पाण्डुर पु० पण्डि-अर दीर्घश्च । १मरुवकष्टे २श्वेतवर्णे च

३तद्वति त्रि०अमरः । ४कुन्दपुष्पे ५गैरिके च न० शब्दच०

पाण्डुरपुष्पिका स्त्री पाण्डुरं पुष्पमस्याः कप् कापि अत-

इत्त्वम् । गीतछाष्टके शब्द० ।

पाण्डुव पु० पाण्डोरपत्यम् खोरञ् । पाण्डुवपत्यं क्षेत्रजे

धर्मादिभ्योजाते युधिष्ठिरादौ "यः स कौरव्यदावादः

पाण्डुनाम नराधिपः । कामभोगान् परित्यज्य शतश-

कृमिगतः । ब्रह्मचर्यं यतस्यस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।

साक्षाद्विद्वत्तया पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः । तत्रैव बलिनां

श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः । मातरिश्वा ददौ पुत्रं

भीमं नाम महाबलम् । पुरुजतादयं जज्ञे कृत्यामेव

धनञ्जयः । यस्य कीर्त्तिर्महेष्वासान् सर्वानभिधवि-

धृति । यौ तु मादौ महेश्वासावसूत पुरुषोत्तमौ ।

अश्विभ्यां पुरुषव्याघ्राविमौ तावपि पश्यत" भा०आ०

१२६अ० । [अभीष्टोयतः । श्रीकण्ठे त्रिका० ।

पाण्डुवाभील पु०अभीः अभयं ता नाति ला-क । पाण्डवः

पाण्डवायन पु० पाण्डवानामयनं रक्षणदिकं यतः । श्री-

कण्ठे इत० तत्त्वार्थे न० । [सप्तमिनि ।

पाण्डवीय त्रि० पाण्डवस्येदम् "दृष्ट्वाक्षः" पा०ह । पाण्डव

पाण्डवेय पु०पाण्डोरित्यम् अञ् ङीप् पाण्डवी कुली माद्री

च तयोरपत्यम् ढक् । पाण्डुपत्न्युत्पलेषु युधिष्ठिरादिषु

भा०आ० १अ० । तेषां क्षेत्रजत्वात् साहचारेण कीर्त्तनम् ।

पाण्डार पु०स्त्री० पण्डस्यापत्यम् आरक् । पण्डस्यापत्ये

सि० कौ० । [पण्डितभावे २तत्कर्मणि च न० ।

पाण्डित्य न०पण्डितस्य भावः कर्म वा दृढादि० पक्षे ष्रज् ।

पाण्डु पु० पण्डि-कु नि० दीर्घः । "सितपोतसमायुक्तः पा-

ण्डुवर्णः प्रकीर्त्तितः" १सुभल्युक्ते "पाण्डुस्तु पीत-

भागादः केतकीधूनिषद्भिः" इत्युक्ते च २वर्णभेदे

३तद्वति त्रि० । स्त्रियासुदन्तपुण्यवचनत्वेऽपि न ङीप्

पाण्डुशब्दपदार्थमात् । ४सितवर्णे शब्दरत्ना० ५तद्वति

त्रि० सान्नुपुत्रविचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे व्यासेनोत्पादिते

हृन्मभेदे ७नागभेदे ८श्वेतगजे ९रोगभेदे च शब्दर० ।

१०पाण्डुरफलीकुम्भे ११पटोले च राजनि० । १२देशभेदे

पु० पाण्डुवपत्येति कथा भा०आ० १०६अ० तन्नामता-

कारणञ्च उक्तं यथा ततस्तेनैव विधिनः सहर्दस्ताम-

यिन्दत । अस्वाहिकामथाभ्यागादधिं दृष्ट्वा च सापि

तम् । विषयो पाण्डुसङ्गाता समपद्यत भारत !”
 इत्युपक्रमे “यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य
 मामिह । तस्मादेव सुतस्तो वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
 नाम तस्य तदेवेह भविष्यति शुभानने” । तस्य दिग्वि-
 जयादिकथा तदुत्तराध्यायेषु दृश्यते । पाण्डुरोगभेदे
 निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 “पाण्डुरोगाः कृताः पञ्च वातपित्तकफैस्तयः । चतुर्थः
 सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात्तदः” पञ्चमो भक्षणात्
 तद इति ननु मृत्तिकापि दूषितवातादिदोषद्वारेणैव
 पाण्डुरोगं जनयतीति मृद्वलक्षणजः पाण्डुरोगोदोषजा-
 दमिह एव कथं पञ्चम इति उच्यते अपरकारणकृपिता
 वातादयोऽन्यानपि रोगान् कुर्वन्ति । मृत्तिकाभक्षणात्
 कृपितास्तु वातादयो विशेषतः पाण्डुरोगमेव जनयन्त्ये-
 वेति विशेषात् चिकित्साविशेषाच्च पञ्चमः चरकेशोक्तः ।
 तच्चिकित्सापरकारणकृपितदोषजनितपाण्डुरोगचिकित्-
 सा भवतीति सुश्रुतेन मृत्तिकाजः पृथक् न पठितः ।
 अथ विप्रहृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह “व्यवाम-
 मस्तु” लक्षणानि मदां मृदं दिवास्त्रप्रमतीष तीक्ष्णम् ।
 निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्तत्वं पाण्डुरोगं न-
 यन्ति” तीक्ष्णं राजिकादि । अथ पूर्वकृपमाह “त्वक्-
 स्फोटनिर्वीवननालवादनमृद्वलक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः । विष्-
 मूलपीडत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि”
 प्रेक्षणकूटशोथः इति अक्षिगोलकशोथः । अथ वातिकस्य
 पाण्डुरोगस्य लक्षणमाह “त्वङ्मूलमूलनादीनां कृच्छ-
 रण्णास्थामता । वातपाण्डुमये कम्पकोदावाहभ्रमा-
 दयः” कम्पारुणामता पाण्डुत्वं नातिक्रामति । अतएव
 सुश्रुते “सर्वेषु चैतेष्वपि पाण्डुभायो यत्किंचिकोऽतः
 खलु पाण्डुरोगः” इति । भ्रमादव इत्यादिशब्दात् जेट-
 दादयः । अथ पित्तकस्य लक्षणमाह “पीतत्वङ्-
 नखविष्मूलदाहतृष्णाज्वरान्वितः । भिक्षविट् कोऽति-
 पीतामः पित्तपाण्डुमये भरः” । भिक्षविट् कः सद्भव-
 मलः । अथ श्लेष्मिकस्य लक्षणमाह “कफप्रसेकः श्व-
 यधुः तन्द्रालस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफात् शुक्लै-
 स्त्वङ्मूलनयनाननैः” । अतोपलक्षणे तृतीया । शक्ति-
 पातिकस्य लक्षणमाह “सर्वांश्चैविनः सर्वे इष्टा
 दोषास्त्रिदोषजम् । त्रिदोषश्चिह्नं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं
 सुदुःसहम्” । अथ मृज्जस्य सम्प्राप्तिमाह “मृत्तिकादन-
 शीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः । कषाया मारुतं, पित्त

मूषरा, मधुरा कफम् । कोपयेन्मृद्वसादींश्च रौक्ष्याद्-
 भुक्तञ्च रुचयेत् । पूरयत्यपिपकैश्च श्रोतांसि निरुण-
 क्षपि । इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसो
 तथा । पाण्डुरोगं करोत्यायुः समवर्णाग्निनाशनम्” ।
 श्रोतांसि गिरास्रखानि । तेजो दीप्तिः शोभः सर्वधातु-
 रसः । अथ मृज्जस्य लक्षणमाह “मृद्वलक्षणाङ्गवेत्याण्डु
 स्तन्द्रालस्यनिपीडितः । सकाशश्चासृक्कातः सदाऽरुचि
 समन्वितः । श्रूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः श्रूनपाक्षाभिमेहनः ।
 क्षमिकोष्ठोऽतिशयैत मलं सास्त्रकफान्वितम्” । क्रिमि-
 कोष्ठः उदराभ्यन्तरस्यक्षमिर्भवेदत्यनेन सम्बध्यते अति-
 शयैत मलमिति कर्मकटं तत्कर्मसत् मलव्यम् । तस्मिन्
 कर्मगण्डेऽत्र यक्पल्लवः । अथ साध्यस्य लक्षणमाह
 “ज्वराशोकहृत्तापच्छर्दिदण्डाङ्गमान्वितः । पाण्डुरोग्ये
 त्विभिदौषेय्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः । पाण्डुरोगचि-
 रोत्यन्नः खरीभूतो न सिध्यति । कालप्रकर्षात् श्रूनाङ्गो
 यो वा पीतानि पश्यति” खरीभूतः अतिरुक्षितः सर्व-
 धातुः “वृद्धात्पविट् सहरितं सकफं योऽतिशयैत ।
 पीतस्फेदातिदिग्धाङ्गः क्षर्दिभूत्तृष्टान्वितः । पाण्डु-
 दन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रस्य यो भवेत् । पाण्डुसङ्गात-
 दशी च पाण्डुरोगी विनश्यति” । पाण्डुसङ्गातदशी
 पीतवर्णस्य राशिं पश्यति । “अन्तेषु श्रूनं परिहीनमध्यं
 स्थानं तथान्तेषु च मध्यश्रूनम् । शुद्धे मुखे शेषसि
 स्रक्कयोश्च श्रूनं प्रताम्यन्मम संज्ञकल्पम्” । “उरभ्ये निहतं
 चैव पाण्डुरोगः प्रजायते” शाता० जेष्ठवधकर्मणोविपाक
 सद्रोग उक्तः । १३भाष्यपर्याम् (भाषाणो) स्त्री रा-
 जनिः पाण्डोरवत्वम् “खोरजं पा० यज् । पाण्डव
 पाण्डोरपत्वे युधिष्ठिरादौ । पाण्डोः जनपदभेदस्य राजा
 “पाण्डोर्ज्ञानं” वार्त्ति० ज्ञान । पाण्डुदेशेन्द्र्ये रघु-
 ४।६२। स्त्रार्थे क पाण्डुक तत्त्वार्थे ततः अस्त्यर्थे अग्नि
 पाण्डु किन् तद्रोगयुते त्वि० संज्ञायां कन् । पाण्डुक
 भाष्यभेदे दृश्यतः । तत्र पृष्ठो दीर्घमध्यः पाण्डुक
 तत्त्वार्थे पङ्क्त्यश्वदे २४६२४० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।
 पाण्डुकस्य वृद्धिः क्षीरिकावृद्ध्या भवतीत्युक्तं हं० स०
 २६४० ।

पाण्डुकण्टक पु० पाण्डुवर्णानि कण्टकानि यस्य ।
 अपामार्गे राजनिः पाण्डुरोगस्य नाशकत्वाद्वा तस्य
 तथात्वम् ।

पाण्डुकम्बल पु० पाण्डुवर्णः कम्बलः नित्यकः ।

१ राजाक्षरणे कम्बलभेदे (शास्त्रे) सि० कौ० । २ प्रस-
रभेदे मेदि० ततः "पाण्डुकम्बलादिभिः" पा० अक्षरार्थे
इति । पाण्डुकम्बलिन् तदुक्ते । तत्र इतिमहणमयो-
निद्वयार्थमिति सि० कौ० ।

पाण्डुकर्मन् न० इत० । शुक्लवर्णसम्पादने सुष्ठुतोक्ते न-
यस्य उपक्रमस्य चिकित्साभेदे । पाण्डुकरणमयत्त लण्य-
कर्मशुक्लकर्मणी तु समकारे तलोक्ते यथा "भङ्गातकान्
वासयेत् क्षीरे प्राङ्मूलभाषितान् । ततो द्विधा छेद-
यित्वा बौहे कुम्भे निधापयेत् । कुम्भेऽन्यस्त्रिचिखान्येत
तं कुम्भमथ योजयेत् । सुखं सुखेन सन्वाय गोमयै-
टाहयेत्ततः । यः क्षौद्रचपवते तस्मादुपाहयेत्" शनै-
र्भिषक् । पाम्यान्पुष्पाण्डमन्त्रान् सुक्ष्मचूर्णानि कार-
येत् । तेनैनानेन स्रष्टुं शुक्लमात्रेपयेद्वनस्पत् । भङ्गा-
तकविधानेन सारस्त्रे जांस्तु कारयेत् । ये च केचित्फल
क्षौद्रविधानं तेषु कीर्तितम् । दुर्लभत्वात् लण्यमां
पाण्डुकर्म इति भवेत् । सप्रराजं स्थितं क्षिरे ब्राम्भे
रोहिणीफलम् । तेनैव पिष्टं सुक्ष्मं सर्ववर्णकरणं
इतिम्" ।

पाण्डुतृ ५० कर्म० । धवद्वये राजनि० ।

पाण्डुतीर्थं न० नीर्मभेदे शिवपुराणम् ।

पाण्डुनाग ५० नाग इव पाण्डुः राजद० । १ पुच्छागद्वये
२ श्वेतहस्तिनि ३ श्वेतवर्णे च श्वेदरत्ना० ।

पाण्डुपत्नी स्त्री पाण्डु पत्नं यस्याः जातित्वात् डीप् ।
रेखुकानामद्वये राजनिः । [तिका० ।

पाण्डुपृष्ठं त्रि० पाण्डु पृष्ठं यस्य । दुर्लभत्वात् पृष्ठे तदुक्तम्

पाण्डुफलं ५० पाण्डुनि फलान्यस्य । १ पटोले २ चर्मटप्रां
स्त्री राजनि० ।

पाण्डुभूमि त्रि० पाण्डुः भूमिरत्र अचक्षमा० । १ पाण्डुवर्णभू-
मियुक्ते कर्मधारये अचक्षमानेष्वुक्ते । २ श्वेतमृत्तिकायां
श्चटिकायाम् च स्त्री हेमच० । "पाण्डुदक्षिणतो भूमिः
पाण्डुदक्षिणमृत्तिकाः हेमचन्द्रोक्तेः । अन्ये तु तत्रापि
अचक्षमा० । सा च तत्रार्थे स्त्रीति भेदः ।

पाण्डुमृत्तिका स्त्री नित्यक० । खटिकायाम् हेमच० ।

पाण्डुमृदादयोऽप्यत्र स्त्री ।

पाण्डुर ५० पाण्डुवर्णोऽस्यास्ति र । १ श्वेतपीतमिश्रिते वर्णे
अमरः २ तद्वति त्रि० । पण्डि-उर प्रभो० इति । २ श्वेत-
वर्णे ३ तद्वति च इति० । ४ काशलाख्ये रोगे हृषित-
रोगे न० श्वेदरत्ना० ५ काशलाख्यं स्त्री टाप् राजनि० ।

पाण्डुरङ्ग ५० पाण्डुरमङ्गमस्य शक० । (पाटराङ्गा) शाके

"पाण्डुरङ्गः क्षमिन्नेप्रपित्तजित् चक्षुतिक्तकः" राजवज्रभः

पाण्डुरद्रुम ५० नित्यक० । कुटजद्रुमे (कुटजी) तिका० ।

पाण्डुरपृष्ठं त्रि० पाण्डुरं पृष्ठमस्य । दुर्लभत्वात् पाण्डुर-
पृष्ठयुते हेमच० ।

पाण्डुरफली स्त्री पाण्डुरं फलमस्या रः डीप् । सुष्ठु
भेदे । "लक्ष्मणसुदोषपित्तानां मूलघातस्य नाशिनी ।

बल्या द्रव्या च पाण्डुरफली तु शिशिरा तथा" राजनि०

पाण्डुराग ५० पाण्डुरागोऽस्य । दमनकद्रुचे राजनि० ।

पाण्डुरेक्षु ५० नित्यकर्म० । श्वेतैर्लो राजनि० ।

पाण्डुलेख ५० (सप्तविदा) ख्याते पूर्वपक्षादिष्वेकभेदे पाण्डु-
लेख्यादयोऽप्यत्र । तत्प्रकारादि वीरमि० उक्तो यथा

"अथ च पक्षः प्राक्पाण्डुलेखं भूमिफलकादौ कारयित्वा

शोधितः पश्चात्पले लेखनीयः तथा च दृष्टव्यः

"क्षमिन्नेप्रपित्तजित् चक्षुतिक्तकः" शतयेदुदपेत् भूमा-

विति पाण्डुलेखयोऽप्यधारोपलक्षणम् । अतएवाह

य एव "पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्विभाकोऽभिषेखेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पले विशेषितम्" इति ।

स्वभावोक्तं भयाद्युपाधिभोक्तम् । व्यासोऽपि "पाण्डु-

लेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । जनाधिकन्तु

संशोध्य पश्चात्पले निवेशयेत्" । शोधनशोत्तरयोऽप्यधि

विधेयम् न ततः परमनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापातात् । तथा

च नारदः "शोधयेत्पूर्वादात्तु यावच्छोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धोत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवेत्" अवष्टब्धोत्तर-

योग्यस्य । यस्तर्थाग्रगल्भत्वात् पक्षदोषगुणज्ञानादान्ध्यां

शोधयितुमगम्यतस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्यं सम्यगेव संशो-

धनीयः । यथाह दृष्टव्यः "क्षमिन्नेप्रपित्तजित् चक्षुतिक्तकः

त्वाद्दक्षुक्षोत्तरे यदा । सम्यक् शोधनस्तस्य कार्यव-

र्थादुक्तः" इति । यदि भाषाशोधयित्वैवोत्तरं दत्तं

यत्नि सम्यक्त्वादा रागाक्तोभाङ्गयादापोत्याद्युक्तदण्डेन

सम्यान् दण्डयित्वा पुनः पतिष्ठासेखनपूर्वकं व्यवहारः

प्रवर्तनीयो रात्रेति तात्पर्यम् । यदा त्वर्धिमत्त्वार्धिनो-

लेखनापाटवाङ्गाजकीयलेखकद्वारा तो भाषोत्तरे लेख-

यतः । स चान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखित्वान्यत् स रात्रा

चौरवद्वय इत्याह कात्यायनः "अन्यदुक्तं लिखेदन्य-

दोऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः । चौरवत्प्रापयेत्तन्तु धार्मिकः

पृथिवीपतिः" इति ।

पाण्डुलोमशा स्त्री पाण्डूनि लोमान्नीवाङ्गानि सन्ति यस्याः
 ग । १माधपण्याम् । २द्वेतलोमवति त्रि० रत्नवा० । पा-
 ण्डुलोमाऽप्यत्र जटा० । [रोगे वरुड्डु० १८२ अ० ।
 पाण्डुशर्करा स्त्री पाण्डुवर्णा शर्करा । सितानामक्रमेण-
 पाण्डुशर्मिला स्त्री दूषणां त्रिका० ।
 पाण्डुसोपाक ५० संकीर्णजातिभेदे “चाण्डालात्पाण्डुसो-
 पाकस्त्वक्षरव्यवहारवान् । आह्निग्निको निषादेन वै-
 देह्यामेव जायते” मनुः । त्वक्षरः वेणुः ।
 पाण्डुरा ५० पाण्डुः देशोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा ज्ञान् ।
 १तद्देशवासिनि २पाण्डुदेशजमे च । स च देशः वृ० अ०
 १४ अ० मध्यमे भागे उक्तः । दक्षिणदिक्स्थः । “दिशि
 मन्दायतेतजः दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः
 पाण्डुराः पतापं न विनेहिरे” रघुः ।
 पाण्डुप्रवाट ५० पाण्डुदेशस्ये सत्तानामाकरभेदे वृ० अ० ८।
 अ० । उक्ताशब्दे दृश्यम् ।
 पात ५० पातयति पृथक्तरा दक्षिणा वा पाति-अच् ।
 रविभिन्नपक्षाणां दक्षिणोत्तराकर्षणे अदृश्यरूपे कान-
 भूतिरूपे सृ० वि० उक्ते भक्षकस्थिते १जीवभेदे तदधिष्ठा-
 त्रदेवे पराहो च । पातस्य तथात्वउच्यते सृ० वि०
 वाक्ये दर्शितम् । तस्य पक्षाणां दक्षिणोत्तराकर्षकत्वं
 च तत्त्वोक्तं यथा “दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राक्षः
 स्वरं हृषा । विक्षिपत्येव विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्”
 सृ० वि० “चन्द्रादीनां विरविपक्षाणामपक्रमात् क्रान्ति-
 वृत्तस्य सप्तपञ्चभोगस्यानाह्निणोत्तरतो दक्षिणस्यास-
 त्तरस्यां वा दिशि । अपिचन्द्रः पूर्वापरार्थां समुच्चया-
 र्थकः । एष गणितागतः पातः पातराश्यादिभोग-
 स्थानम् । अत्रापिचन्द्र उच्चैः समुच्चयार्थकोऽन्येति ।
 यथोच्चैः पूर्वापरयोः फलान्तरं भवति तथेत्यर्थः ।
 विक्षेपं विक्षेपणं स्वरं हृषात्तवेगेन विक्षिपति करोति ।
 विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमवधाने
 विशेषप्रमात्रार्थत्वात् चन्द्रादीन् विक्षिपतीति तात्प-
 र्यार्थः । ननु उच्चैः स्थापिततजोवद्वारा पृथक्कर्षणं
 क्रियते तथा पातेनाचेतनत्वादेगाभावेन पृथक्विक्षेपणं
 कर्तव्यमन्यमित्यत्र आह राक्षरिति । पातस्थानाधि-
 शास्त्री देवता राक्षसीविशेषश्चन्द्रपातस्तु दैत्यविशेषो
 राक्षः । रहति त्वजति पृथक्मिति राक्षरिति व्यु-
 त्पत्तेः । अयैतद्विषयति” रङ्ग० “उत्तराभिमुखं पातो
 विक्षिपत्यपराङ्मनः । पृथक् प्राग्भगणार्थस्त्रो याम्यामा-

मपकर्षति” सृ० वि० “अपराङ्मनो महस्यानात् पश्चिम-
 विभागस्थितभगणाङ्गान्तराशिष्टकस्थितो राक्षर्ष इविव्यं
 स्तराश्यादिभोगस्थानीयप्रदेशादुत्तरदिग्भिमुखं विक्षि-
 पति विक्षेपान्तरेण त्वजति । प्राग्भगणार्थस्यः पृथ-
 स्थानात् पूर्वविभागस्थितराशिष्टकमध्यस्थितो दक्षिणस्यां
 दिग्प्रपकर्षति विक्षिपति । अथ बुधशुक्रयोर्विशेष-
 माह” रङ्ग० “बुधभागवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा
 स्थितः । तच्छीघ्राकर्षणात् तो त विक्षिप्येते यथोक्त-
 वत्” सृ० वि० “बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चाज्जात्यभिप्रायेणै-
 कवचनम् । तद्वत् परार्द्धपूर्वाङ्गभगणार्द्धमध्ये यदा
 तत्काले स्थितस्तुकारात् यत्काले पाताभ्यादित्यर्थः ।
 तौ बुधशुक्रौ यथोक्तवत् पूर्वाङ्गपरार्द्धक्रमेण दक्षि-
 णोत्तरयोर्विक्षिप्येते विक्षेपान्तरेण त्वज्येते । तथा
 हि शीघ्रोच्चादुबुधशुक्रयोर्वेदनरं राश्यात्मकं तद्वत्
 पातस्थानान्तरेण युक्तः पूर्वाणीतपात इत्यर्थः । यथा
 बुधशुक्रयोरपरपूर्वाङ्गक्रमेण स्थितोऽवस्थितस्तुकारात्
 तथेत्यर्थः । तच्छीघ्रकर्षणात् तादृशपाताभ्यां शीघ्रं
 वेगेनाकर्षणं तस्मात् पातस्थानाधिष्ठातृदेवताभ्यां सृष्ट-
 स्थितपृथक्स्वभावशुद्धत्वात्तिवेगाकर्षणपरचरणादित्यर्थः ।
 तौ बुधशुक्रावुक्तवदुत्तरदक्षिणक्रमेण विक्षिप्येते । अत्र
 पातशब्देन चक्रशोधितपातो बोध्यः । अन्यथा अहो न
 शीघ्रोच्चापकेन्द्रयोजनस्थोपपत्तिरित्यत्वेन शीघ्रोच्चोत्तरपृथ-
 कपकेन्द्रयोजनोक्तप्रतुपपत्तेः । तथा च सर्वपक्षधा-
 रणं विक्षेपकथनं पातभेददर्शनाय बुधशुक्रयोः प्रगु-
 त्तम् । न ह्यन्यस्मिन् पक्ष उच्चशोधितपणं प्रतीयते येन
 प्रायुक्तसर्वविशेषोपायज्ञानं शङ्कनीयम् । पातभेदोक्तिका-
 रणं च “ये चात्र पातभगणाः कथिता चन्द्रयोः ते
 शीघ्रोच्चभगणैरधिका यतः स्युः । स्वस्थाः सुषार्थसु-
 दिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रमधौ विधेयौ”
 इति भास्कराचार्योक्तमिति दिक्” रङ्ग० ।
 अत्रेदं बोध्यं रवेः स्तएव दक्षिणोत्तरयोर्योगमनसम्भवात्
 नास्य पातेन विक्षेपणमेवेति विरविपक्षाणामित्युक्तम् ।
 तत्र युगे चन्द्रपातभगणाः “चन्द्रोच्चान्निष्ठान्निष्ठवृत्त-
 पार्थवा युगे । वामं पातस्य दक्षिण्यमाश्विनिशिखदक्षकाः”
 सृ० वि० “चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य भगणा
 महायुगे रामनखाटादवेदमिताः । पातस्य चन्द्रशब्दस्य
 वृद्धिर्हृतत्वाच्चन्द्रपातस्यादृश्यरूपस्य वामं पश्चिमगत्वा
 हादृशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तरूपभगणा महायुगे वसु-

रासाक्षितिरामदिमिताः । अत्र युगपद्वयं वक्ष्यमाणप-
होश्चपातभगणसम्बन्धिकत्वात्कारणार्थम् । अहोश्च-
पातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यस्मिन् युगसम्बन्धि-
प्रसङ्गेनोक्ताः” रङ्ग० । कल्पे भौमादिपातानां भगणास्तु
ततोक्ता यथा “पातानामथ वामतः” इत्युपक्रमे “अथा-
नन्तरं पातानां भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या
भगणा उच्यन्त इति शेषः । तान् लोकाभ्यामाह” रङ्ग०
“मनुदक्षास्तु कौजस्य, बौधस्याष्टाष्टसागराः । कताद्रिचन्द्रा
जैवस्य लिखाङ्गाश्च भृगोस्तथा । शनिपातस्य भगणाः
कल्पे यमरसर्तवः । भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोश्च-
पातयोः” सू० सि० । “कौजस्य कुजसम्बन्धिनः । तृकारात्
पातस्य भौमपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्व-
यम् । बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्यैतद्वैकदेशपात-
खेलत्वान्नेति । बुधपातस्य द्वादशेना पञ्चगती । जैवस्य
गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् । भृगोः शुक्रस्य
तथा सम्बन्धिनश्चकारात्पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः ।
तत्प्रतिका नवगती । शनिपातस्य द्विरसप्तका भगणाः
कल्पे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रोश्चपातयोर्भगणाः
कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मर-
यति भगणा इति । चन्द्रोश्चपातयोश्चन्द्रस्य मन्दोश्चपात-
योर्भगणा अत्रास्मिन्नधिकारे पूर्वं प्रकृत्युपगमणकथने
उक्ताः” रङ्ग० । पतति, चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्येन उच्यते
इति पत-उच्यते-कर्त्तरि ण । सूर्यसिद्धान्तोक्ते चन्द्रा-
र्कयोः क्रान्तिसाम्येनानानीते अशुभद्वयके महापा-
तरूपे श्वङ्गिभेदे तथा हि “तत्र भेदद्वयात्मकपा-
तस्य सम्भवं विवक्षुः प्रथमं वैधृतसंज्ञपातस्य सम्भव-
माह” रङ्ग० । “एकायनगतौ स्थातां सूर्योचन्द्रमसौ
यदा । तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधौ”
सू० सि० । सूर्योचन्द्रो “सूर्योचन्द्रमसौ स्थातां यथा-
पूर्वमकल्पयदिति” श्रुत्युक्तप्रयोगः । एकायनगतौ अग्नि-
मन्त्रदण्डिणोत्तरान्यतरायनस्यौ भवतस्तत्र यदा यस्मिन्
काले तद्युतौ सूर्यचन्द्रयोर्भाद्योर्योगे मण्डले द्वादश-
राशिसिते सति तदा तयोः क्रान्त्योः समत्वे महापात-
रूपे वैधृतसंज्ञः पातो भवति । अथ व्यतीपातसंज्ञपातस्य
सम्भवमाह” रङ्ग० । “विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्ति-
लिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातो भगणार्थे तयो-
र्युतौ” सू० सि० । “चन्द्रार्कौ विपरीतायनगतौ भिन्नायनस्यौ
मवनस्तत्र यद्यु तयोः सूर्यचन्द्रयोर्भाद्योर्योगे मण्डलात्

राशिषट्के सति तयोः क्रान्तिकलास्तुल्या भवन्ति
तदा तस्मिन् काले व्यतीपातसंज्ञकः पातो भवति” “ननु
क्रान्त्योः साम्ये कथं पातो भवतीत्यत्र आह” रङ्ग० ।
“तस्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः । तदुदक्
क्रोधमयो यद्भिन्नलौकाभावाय जायते” सू० सि० । “तयो-
श्चन्द्रसूर्ययोः । तृकारात् क्रान्तिसाम्यकात्तिकयोः ।
तुल्यांशुजालसम्पर्कात् समकिरणानां जालं समुद्भूतयो-
रन्योन्याभिमुखयोः सम्पर्कात् एकीभावापन्नत्वात्
तदुदक्क्रोधमयः सूर्यचन्द्रयोरन्योन्याभिमुखयोर्द्वैकक्रोधो
विश्वकेन्द्रयोर्द्वैकप्रयुक्तो क्रोधः परस्परभिमुखेन दोषप्रा-
धिक्यं तदुत्पन्नोऽग्निः । प्रवहाहतः प्रवहवायुप्रच-
लितः लोकाभावाय जनानामशुभफलाय जायते ।
अथायं यद्भिन्नव्यतीपाताख्यो वैधृताख्यो वेत्यत्र आह”
रङ्गना० । “विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसहस्रतः ।
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः” सू० सि० ।
“अस्मिन् क्रान्तिसाम्यकाले प्रसिद्धः पूर्वलोकोक्तस्वरूपः
पातो यद्भिः, यतः कारणात् अथस्तत् स्वसम्भवेन वारं
वारम् लोकानां विनाशयति । नाशं करोति । अतः
कारणादयं यद्भिन्नव्यतीपातसंज्ञोऽयमेवाग्निः संज्ञाभेदेन
नामान्तरेण वैधृतिसंज्ञः । तथा सोभयत्र पाताख्यो
यद्भिर्भवतीति भावः । अथ तत्स्वरूपमाह” रङ्गना० ।
“स कृष्णो दारुणवपुर्लोहितताक्षो मञ्जोदरः । सर्वानिष्ट-
करो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते” सू० सि० । “स
क्रान्तिसाम्यकालोत्पन्न उभयसंज्ञकः पाताख्योऽग्निपुरुषः
कृष्णः श्यामः, दारुणवपुः कठिनशरीरः, लोहितताक्ष
व्यारक्तनेत्रः, मञ्जोदरः, प्रभूदरः । अतएव सर्वानिष्ट-
करः सर्वलोकानामशुभकारकः, रौद्रः अयकारकः,
भूयोभूयोऽनेकवारम् प्रजायते । प्रत्येकं क्रान्तिसाम्य-
काल एतन्नो भवतीत्यर्थः” रङ्गना० ।

उपयमशब्दे १२६५४० तद्भेदादिकं दशसु भावे वज् ।
सि० सि० टी० उक्ते ४ प्रतिमण्डलविमण्डलभ्यः संपाते मेनेने
च “पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपातः ।
यस्यादारभ्य विधेयप्रवृत्तिः । इह सुसुरलवंगशलाकया
कक्षामण्डलं तत्प्रतिमण्डलं च केद्यकोक्तविधिना विर-
चय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले कोषादेः प्रतिलोभं पातस्थानं
च चिह्नयित्वा तत्र विमण्डलं निवेशयन् । पातचिह्ना-
द्वाशिषट्कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं संपातं
कृत्वा पातात् पूर्वतस्मिन्नेतरे पठितविधेयप्रमाणेन

प्रतिमण्डबाहुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारेण स्खिरं
कृत्वा मेधादेरनुचोमं मन्दस्फुटं ग्रहं प्रतिमण्डले वि-
मण्डले च दत्त्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयो-
र्यहयोर्बाहुन् विप्रकर्षस्तावांस्तत्र प्रदेशे विक्षेपः । अथ
तस्यानयनम् । पातस्थाने हि विक्षेपाभावः । ततस्त्रिभे-
दन्तरे परमो विक्षेपः । अन्तरेऽनुपातेन । अतः पात-
ग्रहचिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तच्च तयोर्योगे कृते-
भवति । यतो मेधादेरनुचोमं ग्रहो दत्तः । पातस्तु प्रति-
कोमम् । गणितगतपातकाद्ये ज्ञात्वाकृत्यो “पातस्थिति-
कात्मानमङ्गलकृत्यं न शक्यते तज्ज्ञैः । ज्ञानजपद्गोम-
दानादिकमज्ञोपैति खलु दृष्टिम्” सि० शि० उक्ते ।
पत-चञ् भावे । १५पतने । दृष्टिपातः स्त्रुवपात इत्यादि ।
पत-ज्वला० कर्त्तरि ण । ६पतनकर्त्तरि लि० । पा-
रक्षणे कर्मणि घञ् । ७ज्ञाते लि० भेदि० ।

पातक लि० पातयति पाति-ण्वच् । १पतनकारके नरक-
रूपपल्लवस्थानप्रापके नवविधे पापभेदे २अनुपातके
च यथोक्तं प्रा० वि० “पातकपदमनुपातकपद्यायः,
ननु नवस्त्रेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठोमसिः,
“कीमोष्ठमवैश्वर्यचलियथातो शोमविह्वली नूद्रेण सह-
भोजी कन्यादृष्टी क्षमारद्वही दृष्टवीपतिरन्नुत्वादी
चेति पातकिनः” । नवविधं पापमभिधायान् विष्णुः
“एवं पातकिनः पापघतुभ्य सुदुःखिताः । तिर्यग्योनौ
प्रवर्त्तन्ते दुःखानि विविधानि च” । आश्रयल्लक्ष्यः “नीचा-
भिमर्शनं सर्वपातनं भर्त्सित्वनम् । विशेषपतनीयानि
स्त्रीणामितान्यपि भ्रुवम्” । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
“क्षत्रह्युतो वज्रवर्षति” कंरवेऽनीयम् । “महापातकत-
त्त्वानि वापान्मुक्तानि यानि च । तानि पातकसंज्ञानि
तद्वन्नुपपातकम्” । अतो महापातकं तद्वत्प्रापविशेषेऽप्यस्य
शक्तिः । “नवविधपातकश्च विष्णुर्धृष्टः” । “तेनायमात्मानो-
ऽतिपातकमहापातकाहुपातकोपपातकीषु प्रवर्त्तते । जा-
तिव्यंशकरणेन सहरोकरणेष्वातीकरणेन च । महा-
बहेषु प्रकीर्णकैषु च” उक्तम् । ततः अस्यर्थे इति ।
पातकिन् तद्युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।

पातङ्गि पु० पतङ्गस्य स्वर्यं स्थापयन् इञ् । १इनेश्वरे २यमे
च ३कर्त्तुं ४वैष्णवसुप्तौ ५सुप्तौ च ।

पातञ्जल न० पतञ्जलिना प्रोक्तम् अण् । १पाणिनिस्त्रुववा-
र्त्तिकव्याख्यानरूपे “अथ शब्दावशासनम्” इत्यादिके
महाभाष्ये, “पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः”

शेखरः । “अथ योगानुशासनम्” इत्यादिके २योगशास्त्रे
च । पतञ्जलिशब्दे दृश्यम् ।

पातञ्जिन् पु० पतञ्जी तच्छब्दोऽस्यत्वाध्याये अनुवाके वा
विमुक्ता० अण् । पतञ्जिशब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च ।
पातन लि० पातयति पाति-ल्यु । १पतनकारके स्त्रियां गौरा०
ङीप् । भावे ल्युट् । २अघोनयने न० ।

पातनत्र लि० पत-वा० अन्वयः । पतनशीले क० १५३१७भा०

पाताल न० पतत्यस्मिन्नधर्मण पत-आलञ् । १भुवनस्थाधो-
भागे २सर्वाधोभागस्थे स्थानभेदे । तानि च सप्तैव यथा

“पातालानि च सप्तैव सुतयः संप्रचक्षते । अतनं

वित लक्ष्यैव सुतलञ्च तलातलम् । महातलञ्च विख्यातं

ततो ज्यै रसातलम्” । “ततः पातालमित्येवं सप्त

पातालसंज्ञकाः । एते क्षणीयकसुखा ! विचक्षणैः

प्रकीर्तिताः । समृद्धभवनोद्यानविहारक्रीडचलराः”

पाद्मे पातालखण्डे । “अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च

गभक्षितम् । महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्र-
तम् । रुक्मभौमं शिखभौमं पातालं नीलसृष्टितलम् ।

रत्नपीतश्वेतलक्ष्मभौमानि च भवन्त्यपि । पातालानाञ्च

सप्तानां लोकानाञ्च यदनन्तरम् । शुभिरं तानि क-

थ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश । अष्टाविंशतिसंख्याता अतले

नरककोटयः । नरकाणामधस्तात्तु धूमः कात्वाग्निश्च-

क्षयः । तस्याधस्तादनन्तास्थो रुद्रः सर्वमथो महान् ।

तदधो धर्मचक्रन्तु येनेदं धार्यन्ते जगत्” अग्निउ० ।

२श्वोष्णपाकाध्वन्यभेदे “जह्नुमावस्तले वज्रमध्ये च

रससंप्रहः । पातालचक्रमेतद्वि शोधयेत् पारव्या-

दिकम्” । ४५इवानले ५पर्जनानि च भेदि० ।

पातालकेतु पु० दानवभेदे मार्क० पु० २१अ० ।

पातालगतङ्गी स्त्री क्षितिहिण्डाख्ये जताभेदे राजनि० ।

भावप्र० अस्म पुंस्त्वत्तं यथा “क्षितिहिण्डा महा

मूनः पातालगतङ्गाङ्गयः । क्षितिहिण्डः परं दृश्यः

कफजः पयनापहः” ।

पातालनिवास पु० निवास-चापारे घञ् पातालं निवासो

यस्य । दैत्ये पातालनिलयादयोऽप्यत्र इहा० पातनौ-

कश्च तत्तार्थे हेमच० । [क्षिणि च उज्ज्वलद० ।

पाति पु० पाति पा-रक्षणे कवि । १प्रमो पत-इण् । २घ-

पातिक पुंस्त्री० पातः पतनं लज्जमज्जनं प्रयोजनमस्य पाते

वाधु वा ठक् । शिशुवारे लज्जलज्जभेदे शब्दवादा स्त्रियां

जातित्वात् ङीप् ।

चाणि । कूर्चो वाङ्मात्रः पीठाकारः । रङ्गापात्री
पिष्टपात्रौ चरलिमात्रौ मध्यसंगृहीते । पुरोडाश
पात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्तखातवती ।
अस्या प्रादेशदादशाङ्गुला प्रागित्तरणं वृत्तमादशीकारं
चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमभिधानपात्रम्
षड्वत्तं चोभयत्र खातवत् । आसनानि चारलिमात्र
दीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि सर्वेषु पात्रेषु मूलाभि-
धानार्थं वृत्तानि काव्याणि अनादेशे होमसाधनभूतानि
पात्राणि वैकङ्कतानि भवन्ति यथा सोमयागे षड्चमस-
द्रोणकलशादीनि तत्रापि हविर्धानाधिषवणफलकश-
स्मरणोपरिप्लवादीन्यहोमसंयुक्तानि वारणान्येव मोह-
शिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम् अंशदाभ्यपात्रमौड-
स्वरं वचनात् वाजपेये सप्तदशानां सोमपत्राणां पा-
त्राणि वारणानि अहोमसंयुक्तत्वात् । सरापहपात्रा-
ण्यपि वारणानि शाखान्वरामृन्मृन्मवानि वा रत्नेव-
मादि सर्वमूहनीयम् । मूलं कात्या०श्रौ०॥११॥ स्त्रमादौ
दशप्रम् । कर्मप्रदीपे च “आज्यस्याली च कर्त्तव्या
तैजसद्रव्यसम्भवा । महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्त्रा-
ज्याङ्गतीषु च । आज्यस्याख्याः प्रमाणं तु यथाकामन्तु
कारयेत् । सुदृढमत्रयां भद्राभाज्यस्त्रालीं प्रचक्षते ।
तिथ्यङ्गुलं समिन्नात्मा दृढा नातिदृढन्मुषी । मृच्छ-
मथौडस्वरी वापि चरुस्याली प्रशस्यते । शशाङ्कोक्तः
प्रसृस्त्रिन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न चातिशयिष्ठः
पात्र्यो न चरुचारसस्तथा । इन्द्रजातीयमिन्द्रार्द्धं प्रमाणं
मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चाङ्गुलपृष्ठपमवदानक्रियाल-
भम् । एषैव दर्वी यस्तत्र विग्रेस्तमहं ब्रुवे । दर्वी द्र-
कुलपृष्ठपा तृतीयोऽनन्तमेक्षणम् । मूषलोडूखले वाले
स्त्रायते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः पूर्णं वैष-
वमेव च । दक्षिणं वामतो बाह्यामात्राभिमुखमेव च ।
बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽत्रणाः । त्रयो
भवन्ति शीर्षापा एकेयान्तु चतुर्दिशम् । प्रागपावमितः
पश्चादुदग्रमथवा परम् । न्यसेत् परिधिमन्त्रेऽुदग्रपः
स पूर्वतः” देवपूजाङ्गपात्रमानं देवीपु० उक्तं यथा
“षट् त्रिंशदङ्गुलं पात्रञ्चोत्तमं परिकीर्त्तितम् । मध्यमं
तच्चिभागेण हीनं कन्यसमीरितम् । यस्तुल्यप्रमाणन्तु
तत्पात्रं कारयेत् कश्चित् । नानाविचितरूपाणि यौ-
ग्यरीकाङ्गतीनि च । शङ्खनीयोत्पलाकारपात्राणि
यदिकल्पयेत् । रत्नादिरचितान् कृत्यम् काशीमन्त्रसु-

क्षितान् । यथाशोभं यथाभावं तथा पात्राणि कार-
येत् । विना पात्रेण यः कुर्यात् प्रतिष्ठा याजिकीं क्रि-
याम् । विफला भवते सर्वावाहनादिनापहा दान-
शब्दे दानपात्रलक्षणादिकं ३५२० प्र० उक्तम् । पात्र-
पात्रलक्षणादिकं पात्रशब्दे ४२८३ प्र० दृश्यम् ।

पात्रट्ट पु० पात्रेण पिवन्निव व्यटति व्यट् व्यच् । कर्पटे
० कृते शब्दच० ।

पात्रटीर पु० पात्रेण पिवन् रक्षन्निव वा व्यटति व्यट् वा० इ-
रन् । १ उचितव्यापारयुते मन्त्रिणि श्लोचपात्रे श्कां-
स्यपात्रे ४ रजतपात्रे पृथिव्याने इपात्रके च मेदि० ।
७ पिङ्गाशे टकाके टकाङ्के च पुंस्त्री० शब्दरत्ना स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । [रज्जुके तुनांधटे पु० जटांध० ।

पात्रपाल त्रि० पात्रं पालयति पाल-लृण् उप० सं० । पात्र-
पात्रसंस्कार पु० इत० । पात्रशुद्धौ सृज्जलादिना पात्र-
मार्जने पुरोटौ शब्दच० ।

पात्रासादन न० इत० । यज्ञपात्राणां यथोक्तक्रमेण यज्ञ-
निष्पादनाय स्थापने यज्ञपात्रासादनक्रमस्तु कात्या० श्रौ०
२।१।५ सू० तद्भाष्ये उक्तो यथा

“शूर्पाणि होतृहव्योऽस्य कपालं शस्याक्षिणाजिनसलू-
खलमूलं दृढदुपलमर्धवच्च” ८ सू० “स्य कपालं नित्ये कव-
जावादिदेमेकं हन्तुं तेन वज्रैरपि कपालैरेकमेव पात्र-
मिति द्रष्टव्यम् । कपालानि च भिन्नस्य घटादेर्भाक्षाच्च
अभिन्नान्यपि रौहिण्यकपालवत् निर्मितानि भवन्तीत्येके
इति धूर्त्तस्वामिनः । शूर्पं च नडतृणमयमिषीकानिर्मितं
वेषुद्वनिर्मितं वा भवति । अर्थवच्च येन येन पात्रे-
णात्र प्रयोजनं तेषां सर्वेषामुपयोगक्रमेणासादनम् ।
तथा च कात्यायनः “माघं प्राञ्चसदगन्नेरुदगपं समी-
पतः । तत्तथा सादेवेदुद्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” इति
तत्रैवम् “अनो वा पात्री वा व्रीहवो यवा वा ततश्चैवम्
अनो व्रीहयवानो यवाश्च पात्री व्रीहयः पात्री यवा-
श्चेति वा पवित्रच्छेदनानि पवित्रे च उपवेशः संयवना-
र्थसद्वं च आज्यस्याची आज्यं च अनावस्यायां दोहन-
चतुष्टयम्, वेदार्थः कुशसटिः, दक्षिणायां अन्नाहार्यं
वण्डुलाश्च दर्भतृणमन्त्रिश्च रुध्रो वज्रिश्च क्षुद्रो जुह्वश्च
उपभृद्भुवा च प्राशिलहरश्च स्तत्रावदानं च द्वे पुरो-
डाशपात्रौ इति” कर्कादयः । तदुक्तमिति कैचित् ।
स्रक्षत्तथाखान्तरस्रत्वेषु सादनप्रतापनोपस्तरणादिबे-
कसा एव दर्शनात् । यज्ञेष्वापात्रीपिष्टपात्रोरुभेद-

माहस्रदपि अयुक्तम् शाखान्तरस्रत्वेषु तयोर्भेददर्शनात्
तथा च तैत्तिरीयस्रत्वं “प्राशिलहरश्च चेषापात्रं च
मेक्षणं च पिष्टपात्रौ चेति” विलतो चाहुर्मास्यादौ यत्न
चर्वादिभिव्यवहिताः पुरोडाशाः तत्र भवतु पुरोडाश-
पात्रीभेदः । याज्ञं यूनकशाश्च परिधयः कुशाक्षौर्षं
होतृषदनं च दृष्टापात्रौ पट्टवत्तं च अन्तर्धानकटः
पूष्पापात्रं च पक्षे कर्मापयर्गा समिदप्यासाद्यते परिधी-
नामपि प्रथगासादनमष्टादशकाटकेष्वापक्षे एकविंशति-
काटकेष्वापक्षे तस्मादेवेष्वात् त्रीणि काठान्यादाव विक-
ल्पेन परिधिपरिधानविधानात् । एवमत्र पात्राणा-
मुपादानक्रमेणासादनमुक्तम् । यस्य यस्य पात्रस्य येन
क्रमेण तस्यासादनम् एवं च सुतरां दृष्टार्थता भवति
लाघवं च विनियोगक्रमेणासादने च तथा न स्यात्
हविर्पात्रेण पात्राः हविर्द्रव्यस्य च देशविपक्षतां चान्य
निर्वाप्ते स्थाल्याज्यस्य च तस्यादुपादानक्रम एव पितृ-
भूतियाञ्चिकवस्मत्तः पात्रासादने युक्तः । कर्काचार्यास्तु
विनियोगक्रमेणासादनमाहुः । स्रत्वे अर्थवच्चेत्युक्ते-
र्वथा यथा यत्न यत्न यस्य यस्योपयोगस्तस्य तस्य
तत्सासादनम् । तत्स्थानप्रकारो च तदुत्तरत्वं स्रत्वेषु दृश्यौ

पात्रिक त्रि० पात्रस्य वापः षण् । पात्रवापक्षेत्वादौ स्त्रियां
षित्वात् ङीष् पात्रिको चेत्यभिहितः सि० शौ० । पात्रं
सम्भवति अपहरति आहृति वा ठञ् । पात्रायहार-
कादौ स्त्रियां ङीष् । पक्षे ख । पात्रीण तत्रार्थे स्त्रियां
टाप् । तत्रार्थे ।

पात्रिय त्रि० पात्रमर्हति च । पात्राहं पक्षे यत् । पात्र
पात्रीय न० पात्रे साधु वा० ख । पात्रसाधौ यज्ञद्रव्ये
त्रिका० । [यज्ञद्रव्ये ।

पात्रीव(र) पुं० अर्द्धादिपात्री रा(वा)ति रा-(वा) क ।
पात्रे बहुल पु० व० व० । पात्रे भोजनसमये एव बहुला-
न तु कार्ये पात्रे समिता० आक्षेपे गम्ये अलुक्श० ।
भोजनसमये एव बहुलीभूतेषु कार्योच्चमेव । युक्तरोक्षा०
अस्याद्युदात्तता ।

पात्रे समित त्रि० पात्रे भोजनकाल एव समितः सङ्गतः
पात्रे समित० अलुक्श० । १ कार्यकाले अलमेव भोजन एव
सङ्गतेषु । युक्तरोक्षा० अस्याद्युदात्तताः । “स पात्रे स-
मितोऽन्यत्र भोजनान्वितो न यः” त्रिका० “निधाय-
हृदये घातं यः परं शंसति स्वयम् । स पात्रे समितोऽय-
स्यादिति” शब्दमा० उक्तवक्ष्ये पुरुषविशेषे च ।

पात्रे समितादि ५० चेमे अलुक्कमासादिनिमित्ते शब्दमणे
स च गणः पा० स० उक्तो यथा

“पात्रे समिताः पात्रे नञ्छब्दाः उदुम्बरमशकः उदुम्बर-
जनिः कुपेकच्छपः अयटेकच्छपः कुपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः
उदपानमण्डूकः मगरकाकः नगरवायसः सातरिपुरुषः
पिण्डीगूरः पितरिगूरः गेहेगूरः गेहेनदीं गेहेच्छेडी
गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदमः
गेहेष्टः गर्भेतृप्पः व्याखनिकवकः गोष्ठेगूरः गोष्ठेवि-
जिती गोष्ठेच्छेडी गोष्ठेष्टः गोष्ठेपरिष्ठितः गोष्ठेगल्मः
कर्णेठिरिटिरा कर्णे चुरुचुरा” ।

पात्रोपकरण न० इत० । पात्राणां सप्तभूषणे “रीतिवर्ग-
दिवज्जातं” पात्रोपकरणादिकम् । दद्यादायसवर्जन्तु
भूषणं न कदाचन । घण्टाचामरकुम्भादि पात्रोपकर-
णादिकम् । तद्भूषणान्तरे दद्यादायसवर्जपभूषणम्”
कालिका ५० दृश्यम् ।

पात्र न० यतति एत-किप् पतं यतन् लायते त्वै-क स्त्राथे
प्रज्ञादाय । पापिज्ञातरि “सर्वेषामेव पात्राणां परं
पात्रं महेश्वरः । एतन् लायते यथादतीव नरकार्य-
वात्” नन्दि ५० । महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात्
“पात्राणामध्यात्मिका मुख्या विमुखाद्याग्निहोत्रिणः ।
देवताश्च तथा मुख्या मोदानं स्तोतृत्तमम्” प्रा० त० ।

पाथ न० धीयतेऽदः पा-कर्मणि च । १जले पाति रक्षति य ।
२खन्नौ श्रुत्ये च मेदि० ।

पाथस् न० पाति रक्षति, धीयते वा पा-पाने रक्षणे वा
अछन् शुक च । १जले २खन्ने च अज्ज्वलद० अज्जभो-
जने हि देहहस्ता श्याकाशे च मेदि० । [स्त्रियां ङीप् ।

पाथिक ५० स्त्री० पथिकस्यापत्यं शिवा० कश्च । पथिकापत्ये
पाथिक्य न० पथिकस्य भावः पुरोहि० यक् । पथिकत्वे
पाथिस् ५० पा-पाने इधिन् शुक च । १सुष्ठे २नेत्वे च
अज्ज्वलद० ।

पाथेय त्रि० पथि तद्व्यवहारे साधु ढञ् । १मार्गेषु आहारोप-
योगिद्रव्ये २कन्याराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८५-
दृश्यम् । ३देशभेदे । ततो भवेऽर्थे धूमा० ढुञ् । पाथेयक
तत्र भवे त्रि० [राजनि० २३३] च पाथोजातादयोऽप्यत्र ।

पाथोज न० पाथमि जायते जन-ङ ७त० । १जलजे कमले
साथोद् ५० पाथो ददाति दा-क । १मेघे त्रिका० मेघनामना-
चके २सुस्तके अमरः ।

पाथोध्र ५० पाथो धारयति धारि-छच् ढृङ् । जलधरे

१मेघे ढृङ् २सुस्तके च । [जलधौ सुष्ठे त्रिका० ।

पाथोधि ५० पाथो धीयतेऽत्र धा-आधारे कि उप० ४० ।

पाथोनिधि ५० पाथो निधीयतेऽत्र नि+धा-कि उप० ४० ।

जलनिधौ सुष्ठे शब्दरत्ना० । भवे यजु० ११।१८।

पाथ्य त्रि० पाथमि भवः वेदे छान् । पाथमि हृदयाकाशे
पाट् ५० पद+णिच् क्तिप् । चरणे पादे जटा०

पाद ५० पद्यते गम्यतेऽनेन करणे कर्मणि या घञ् । १चरणे

अमरः २श्लोकमन्त्रयोच्यर्थार्थे “सोऽपि शोमे चेत् पाद-
पूरणम्” पा० “पादश्च शोमे सत्येव पृथ्येत” सि० कौ० ।

“पादेन नाक्रमेत् पादसृच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् । न सं-
ताम्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः” इति कर्मलो-

चनम् । पादचालनादिनिषेधो यथा “न पादचालनं

कुर्वीत् पादेन वा कदाचन । नाम्नौ प्रध्नाप्येत् पादौ न

कांश्चे धावयेदुबुधः । नातिप्रसारयेद्देवनाग्न्याना-

मथापि वा । वाय्वग्निनृपविप्राणां सूर्यं वा शशिनं

प्रति” कौर्मै उपरिभागे १५५० । सुसंस्थापूर्वकस्य क-

न्यलोपः यङ् ० समा० दिपाद् सुपाद् । उपमानाच्च वा

व्याघ्रपादः (दः) । पाच्छब्दे नैकोपपत्तौ अन्तर्लोपविधा-

नम् दिपादः सुपादः इति प्रयोगवाराचार्यम् । पादश्च

इन्द्रियभेदः इन्द्रियशब्दे ८५५ पृ० दृश्यः । १इच्छादेर्भवे

पादपः । २अर्धभागे ५५ प्रत्यन्तपर्वते महाशिशि-
लसुद्रपर्वते हकिरणे च मेदि० ७५ प्रत्यङ्गमात्रे दस्य-

यवनात्वे । भावे घञ् । ८गमने तत्र कुशलः आकर्ण-

कन् । पादक नमनकुशले त्रि० पादेन चरति पपा० ण्

पदादेशश्च पदिक पादचारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अस्य भव्ये शब्दादौ च परे वा पदादेशः । पादान् पदः

इत्यादि । उपा० आद्युदात्ततास्य । १०क्रमभेदे ।

पादकटक ५० पादस्य कटक इव । मुरौ अमरः ।

पादसृच्छ ५० व्रतभेदे तल्लक्षणसृक्तं यस्या “एवमुक्तेन न-

क्तं तथैवाभाषितेन च । उपवासेन चैकेन पादसृच्छः

प्रकीर्तितः” यजु० “एतत्सुतरहसाध्यम्” प्रा० वि० ।

पादगण्डीर ५० पादस्य गण्डेः (युं ङि) वल्लस्यामूलका-

खावधिभागस्य ईः शोभास्यत्वं वा० र । श्लोपदे (गेद)

रोगभेदे त्रिका० ।

पादगृह्य ५० गृह्यः पादः मयूर० पूर्वनि० । गृह्ये पादे

पादयन्त्रि ५० पादस्य यन्त्रिरिव । १युल्ले २पादसन्धौ च ।

पादग्रहण न० पादौ गृह्यते यत्र ग्रह-आधारे ल्युट् ।

१चरणग्रहणपूर्वकप्रणामे । “विप्रोष्य पादग्रहणमन्त्रं

चाभिवादनम्” मनुः चाभिवादनशब्दे २६६ पृ० दृ-
श्यम् । तत्र शौचान्तरमाह ऋषिः “यस्मिन्
स्थाने कृतं शौचं वारिण्या तद्विशोधयेत्” । अनभिवा-
द्यानाह हारीतः “धावनञ्च प्रमत्तञ्च मूलोच्चारण-
तलया । भुञ्जानमाचमनाहञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ।
जन्मप्रभृतियत् किञ्चित् चेतसा धमेष्टाचरेत् । सर्वं तन्नि-
ष्कलं याति एकहस्तीनाभिवादानात्” । “समिदायुः दकु-
म्भपुष्पाक्षरस्यो नाभिवादयेत् यज्ञायवेन युक्तम्” इति ।
बौधायनः । “जपयज्ञजलस्य च समित्पुष्पकुशानलान् ।
दलकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्” लघुहृ-
रीतः । “न पुष्पाक्षतपाणिनौ शुचिर्न जपन् न देवपि-
तकार्यं कुर्वन्” चाभिवादादेर्दित्यतुष्टौ शङ्खलिखितौ ।

पादघृत न० पादयोर्लैपनार्थं घृतं शा०त० । पादयोर्भ्यञ्ज-
नार्थं घृते भा० व० १६६ अ० ।

पादचतुर लि० पादे पादव्यापारे चतुरः । १पादव्यापारद्वये
२व्यापारे पुंस्त्री । २वैकते ४पिप्पले ५करञ्जे ६परदोषैक-
प्रवक्तु पुरुषे च मेदि० ।

पादचारिन् पु० पादेन चरति चर-णिनि २त० । १पादात्
२पङ्गां गलरि लि० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

पादज पुंस्त्री पादात् जायते जन-ङ ५त० । ब्राह्मणः पदा-
दुत्पत्ते १शुद्धे लि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
“पङ्गां शुद्धो अजायत” यजु० १०।११ । श्रुतेस्तस्य
तथात्वम् । २चरणजातरोगादौ लि० ।

पादजल न० पादस्नानं जनम् शा०त० । १पादोदके । पादमितं
जलं यत् । २चतुर्थ्यां भित्तजलयुक्ते लि० २तक्रे न० अमरः

पादजाह न० पादस्य मूलं कर्णौ जाहच् । पादस्य मूले ।

पादत्र लि० पादौ त्रायते त्रै-क । १पादरक्षके २पादुकायाम्
स्त्री । [जटाध० । उपानच्छब्दे दृश्यम् ।

पादत्राण न० पादस्नायतेऽनेन त्रै-करणे ल्युट् । पादुकायां
पाददाह पु० पादौ दहति-वण् उप० स० । सुश्रुतोक्ते
१वातव्याधिभेदे “पादयोः कुरुते दाहं पितामहकसहितो-
ऽनिलः । विशेषतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत्” ।

पादप पु० पादेन मूलेन पिबति सिक्तं जलम् पा-क ।
१इच्छे अमरः । पादं पाति रक्षति पा-क । २पादपीठे
मेदि० । ३पादुकायां स्त्री मेदि० । पादमेन कृतम् अज् ।
४पादपलते लि० । ततः समूहे खण्डच् । पादपखण्ड
तत्समूहे न० । [[परगाढा । राजनि० ।

पादपरुहा स्त्री पादपं रोहति रुह-क । वन्दायाम्

पादपाश पु० इत० । १अथपादवन्धनदामनि हेमच० २शृङ्ख-
लायां शृङ्खलायाम् (खंडुया) ३लतायां स्त्री मेदि०
गौरा० ङीष् ।

पादपीठ पुंन० इत० । पादस्थापनार्थं पीठे हेमच० ।
संज्ञायां कन् कापि अतद्वत्त्वम् । पादपीठिका० नापिता-
दिशित्वे स्त्री शब्दमा० ।

पादप्रक्षालन न० इत० । पादयोः १क्षालने जले “पादप्रक्षा-
लनं मेधाजनकं सुयवितकम् । अक्षय्योक्तिरिहैव
आयुषो हितकारि च” राजनि० । “पादप्रक्षालनं
विशेषयति देवलः । “प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा देवत्ये पैलके दक्षिणा
मुखः” शनैरत्वरः । देवपैलकेतराणस्तत्त्वः “प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति” । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः । क्रम-
माह गोभिलः “सव्यं पादमवनेनिजे इति सव्यं पादं
प्रक्षालयति” । अहंशीये तथा दर्शनात् सव्यं तथा
कल्प्यते । पारस्करः “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
तीति” “सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति” सूत्रेण प्राक्
सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
तीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पाद-
प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पूर्ववचनमिति
दर्शनात् । “ब्राह्मणस्येददक्षिणं प्रथममिति” सूत्रं तस्य
पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा दक्षिणं दातव्य-
मिति न सव्यम् । यथा प्रक्षालयतीत्यतुष्टत्वावाश्रयायनः
“दक्षिणमप्ये ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं गृह्णादेति” ।
सव्यं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यमिति हरिश्चर्मा ।
एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं बाधपदप्रक्षालनं वाच-
स्यतिमित्राद्युक्तं हेयमिति आ०त० रघुनन्दनः ।

पादवन्धन न० पादौ बध्यते अनेन करणे ल्युट् इत० ।
१गोमहिषादेः पादवन्धने दामनि । भावे-ल्युट् । २गोम-
हिषादिपादयोर्वन्धने जटा० । घञ् पादवन्धनं तत्रार्थे पु० ।

पादभाग पु० इत० । १चरणधोभागे हेमच० । १पादमितः
भागः शा०त० । २चतुर्थ्यां च ।

पादमूल न० इत० । १चरणस्थाधोभागे २चरणसमीपे च ।

पादरक्ष लि० पादं रक्षति रक्ष-वण् उप० स० । १चरण-
रक्षके पादुकादौ २रथचरणरूपचक्ररक्षके च भा०वि०
६५ अ० । ल्यु । पादरक्षणं तत्रार्थे लि० भावे ल्युट् । इत० ।
३पादस्य रक्षणे न० । [पादवन्धनार्थं दामनि जटाध० ।

पादरज्ज्व स्त्री पादवन्धनार्थं रज्ज्वः शा०त० । हज्जग्रादे

पादरथी स्त्री कुष्ठो रथः डीप् पादस्य रथीष । पादुकायां
 त्रिका० । [ल्यु । पादरोहण तत्कार्यं राजनि० ।
 पादरोह पु० पादेन मूलेन रोहति रुह-ञच् । वटहत्ते
 पादवन्दन न० पादयोर्वन्दनम् । पादपङ्कजपूर्वकप्रणामे
 “कुण्यां कुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृत्वरं” याज्ञ० मनुना
 कचिद्विषेध उक्तः “गुरुपत्नी तु युवतिनां भिवाद्येह
 पादयोः । पुण्यघोडशव्येण युगदोषौ विजानता” [हेदच०
 पादवल्लीक पु० पादे वल्लीक इव । स्त्रीपदरोगे (गोद)
 पादविक त्रि० पदवीमनुवावति ठक् । पथिके सि०कौ० ।
 पादविग्रह पु० पादस्यावयवस्य विग्रहः । अवयवमङ्गणे ।
 “ये च विष्णु मधीयन्ते नङ्गपा पादविग्रहैः” हरिवं०
 २।७७० । पादः चतुर्थोऽंशमिति विग्रहो यस्य । पादमि-
 तावयवयुक्ते त्रि० “अधर्मो पादविग्रहः” १६८७० ।
 पादविरजस् स्त्री पादो विरजाः धूलिहीनो यस्याः ।
 १पादुकायां हारा० । इव० । २देवेषु च तेषां विरज-
 स्कापादत्वात्तथात्वम् ।
 पादशस् अव्य० पादं पादमित्यादिकारकार्थं शीप्सायाम्
 शब्दकृपादभिज्ञत्वे न पदादेशः । शीप्सायां कारका-
 र्थेऽतौ पादशब्दार्थे मनुः १।८२ । तु कृकृपादे तु पञ्चम्
 पादशाखा स्त्री पादस्य शाखेव । पादाङ्गुली शब्दार्थकल्पतः
 पादशैल पु० पादात्मकः शैलः । प्रत्यन्तपर्वते शब्दरत्ना० ।
 पादशोथ पु० पादजातः शोथः शा०त० । पादजाते शोथे
 रोगभेदे “अन्योन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु सुखजो गुह्यजो ह्ययम्” भाषवः ।
 पादशौच न० इत० । पादप्रक्षालने पादप्रक्षानशब्दे दृश्यम्
 “यास्यास्यतः पादशौचम्” आङ्गप्रयोगः । आङ्गे दक्षि-
 णामुखेनैव तस्य करणं यथोक्तं आङ्ग०त० “प्रथमं प्राङ्-
 मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा
 देवलो पैदके दक्षिणामुखः” इति देवलवचनात् दक्षिणा-
 मुखः सन् कृतपादशौचस्तत्रापि वामपादादिक्रमः” रघु० ।
 पादस्फोट पु० इत० । १विपादिकाख्ये २लुङ्कुशभेदे अमरः
 कुशशब्दे २।५५४० तस्य लक्षणं पादि दृश्यम् ।
 पादस्वेदन न० इत० । पादयोः स्वेदने । ततः अलक्ष्यतां
 निर्वृत्तेऽर्थे ठक् । पादस्वेदनिक तद्विर्द्धि रोगभेदोप-
 शमादौ त्रि० ।
 पादहर्ष पु० “हृष्यतस्वरणो यस्य भवतश्च प्रसुप्रश्च । पादहर्षः
 च विज्ञेयः कफशतप्रकोपजः” सुश्रुतोक्ते वातव्याधिभेदे ।
 पादहारक त्रि० पादाभ्यां हरति क्षियते वा ह-कर्त्तरि

कर्मणि वा नि० एषु ल् । १पादेन हरणकर्त्तरि २त-
 त्कर्त्तरि च । [२चरणशून्ये च ।
 पादहीन त्रि० इत० । १त्रिपाद्यात्मके पदाथे (तिनपोया)
 पादाकुलक “यदतीतकृतविधिलक्ष्ययुतैर्मत्तासमादिपादैः
 कनितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसंज्ञितम् पथितं जग-
 त्सु पादाकुलकम्” इ०र० उक्ते मात्वाष्टतमेदे ।
 पादाग्र न० इत० । चरणाभागे प्रपदे अमरः ।
 पादाङ्गद न० पादस्य अङ्गदमिव । नूपुरे अमरः गौरा०
 डोष् । तत्कार्यं स्त्री हारा० ।
 पादाङ्गुलीयक न० इत० । (कुटी) चरणाङ्गुलीयके हेमच०
 पादात् त्रि० पादाभ्यामतति अत-किप् । पद्भ्यां गन्तरि
 २पदातौ पु० हेमच० ।
 पादात न० पदातीनां समूहः अण् । १सैन्यसदृशे अमरः
 पादाभ्यामतति गच्छति अत-अच् । २पदातौ सैन्ये पु०
 पादातिः पादातिकोऽप्यत्र पु० हेमच० ।
 पादाब्ज न० पादमितमम्बु यत् । तत्रे (गोल) अमरः ।
 पादाभ्यञ्जन न० इत० । पादलेपनार्थे एतादौ काशी० १७५
 पादाभ्रम् न० पादप्रक्षालनमन्त्रः । पादशोचजले “दूरा-
 दुच्छिष्टविष्णुमूलपादाभ्रं विंशत्युज्ज्वलं” याज्ञ० तस्य
 दूरे त्यज्यतेक्ता । [पादविगोलावत्ये ।
 पादाग्र उ० स्त्री । पादस्यार्धः नोत्पाप्यम् अन्ता० फज् ।
 पादारक पु० पाद इव कच्छति कृ-एषु ल् । नौकावयवभेदे
 पोलिन्दे हेमच० । [भोकायां हारा०
 पादालिन्दी स्त्री पाद इवालिन्दो यस्याः गौरा० डोष् ।
 पादावर्त्त पु० पाद इवावर्त्तते आ+वृत्-अच् । कृपादिगो-
 ललोढारणे यन्त्रभेदे व्यरघट्टे हेमच० ।
 पादाविक त्रि० पादातिक+पृषो० । पदातौ शब्दरत्ना० ।
 पादिक त्रि० पादेन चतुर्थोऽंशेन जीवति वेतना० ठक् ।
 १चतुर्थोऽंशवृत्तियुते । पादः परिमाणस्य निष्का० ठक् ।
 २पादपरिमाणे मनुः १।१ ।
 पादिन् त्रि० पादचरणोऽन्तरस्य पादचतुर्थोऽंशो यङीत्-
 त्वेनान्तरस्य वा इति । १पादयुते जलजन्तुभेदे “कुम्भीर
 कुर्मनकाश्च गोभानकरशङ्खवः । घण्टिकः शिशुमारश्च-
 त्यादयः पादिनः स्मृताः । पादिनोऽपि च ये ते तु
 कोपस्थानां ग्रन्थैः समाः” भावप्र० । २चतुर्थोऽंशपादके
 च “सर्वेषामङ्गिनीं मुख्यास्तदङ्गेऽङ्गिनीं नोऽपरे । तृती-
 यिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थोऽंशास्तु पादिनः” सङ्ग०त० अङ्गिन्-
 शब्दे १७८५० दृश्यम् ।

पादु स्त्री भावे उष्ण । गमने कृ० । १०।२७।२४ भाष्ये दृश्यम् ।
 पादुक त्रि० पद-उक्तञ् । १ गमनशोले पादु+स्त्राय० क "के-
 ऽणः" पा० ह्रस्वः । चर्ममयपादुकाण्ये स्त्री अमरः ।
 तस्या उत्पत्तिकथा आतपत्वञ्चे ६४६ प्र० दृग्ना तत्
 चानुशासनिकपर्वोध्यः यमं स्या ६२।६३ स्थाने ६५।६६ संख्या
 ज्ञेया । "वर्षातपादिके क्ली दण्डी रात्रिपटवीषु च ।
 शरीरत्वाणकापो वै सोपानतृकः सदा व्रजेत्" ज्यो० त०
 "पादप्रधारणं दृष्यमोजस्यं चक्षुषो हितम् । सुखप्रचार-
 मायुष्यं बल्यं पादरुजापहम्" । तस्या अधारण्ये दोषा
 यथा "पादाभ्यामनुपानङ्गां नृणां च क्रमणं यदा ।
 अनारोग्यमनायुषमिन्द्रियमदृष्टकृत्" राजनि० अधिकं
 दिनचर्यांश्चे ३५६० पृ० दृग्नाम् । "दृष्टमानाय
 विप्राय यः प्रयच्छत्युपानक्षेत्रे । स्नातकाय महावाहो !
 संशिताय द्विजातये । सोऽपि लोकानवाप्नोति देव-
 तेरपि पूजितान् । गोलोके स सदा युक्तो वसति मेख
 भारत !" भा० धातु० ६६४० कश्चित्पादुकाधारणनि-
 शेधः "वहन्नुपानक्षेत्रे पङ्ग्रां यस्तु मासुपसंक्रमेत् ।
 चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु तयोदय" वराहपृ० ।
 "सोपानतृकय यदुभङ्गो तदै रणांसि भुञ्जते" मनुः ।
 देवतापादुकानिर्माणकारो देवीपु० यथा "मणिरत्नमयी
 कार्या हेमरूपमयी तथा । चन्दनैनापि कर्त्तव्या पादुका
 प्रतिमापि वा । श्रीपण्यां श्रीदुर्गायापि देवदारुमयी
 तथा । षडङ्गना च सा कार्या पादुकां पूजयेत् सदा" ।
 पादुकाकार पु० पादुकां करोति क-अण् उप० स० । चर्म-
 कारे पादुकात्पादुकाकदादयोऽप्यत्र हेमच० ।
 पादु स्त्री पद्यते सुखेनानया पद-करणे "णित् कश्चिपद्य-
 क्षेः" उणा० ऊ-णिञ् । चर्ममयपादुकायाम् अमरः ।
 पादोदक न० पादप्रक्षालनसदृकम् शा० त० । पादप्रक्षालनजले
 हरिभूतिपादोदकपानफलं हरिभक्तिविलासादौ दृग्नाम्
 पादोदर पुंस्त्री० पाद उदरे यस्य । सर्पिं प्रक्षोप० स्त्रियां
 जातित्वात् ङीष् ।
 पाद्वत न० पङ्कतीनां समूहः भिक्षा० अण् । पङ्कतिसमूहे
 पाद्व न० पद्ममधिकृत्य मष्टत्तम् अण् । "तदधिकृत्य कृते पद्मे"
 पा० वा अण् । पद्माधिकारेण मष्टत्ते १ ब्रह्मादिगुरुपे
 कल्पभेदे तदधिकारेण कृते १ पद्मपुराणात्मके पद्मे च ।
 पाद्य त्रि० पादार्थं पाद-यत् । १ पादशौचार्थं जले अण् स्त्री
 तेन "पाद्याः पाद्याः पाद्याः प्रतिष्ठहान्नामिति" विवाहे-
 ऽहंशोपपन्नः । पादं प्रक्षोभयामर्हति यत् । २ चक्षुषी-

गार्हे त्रि० । देवदेयपाद्यो द्रव्यविशेष उक्तो यथा "पाद्यं
 श्यामाकटुशोखविष्णुक्रान्ताभिरीरितम्" । एतद्द्रव्ययुक्तं
 जलमिति देवप्र० रघु० । तद्दानपात्रलक्षणं यथा "पादा-
 वसेचनजलपहणं पात्रमङ्गुतम् । लोहजं वाचजातं वा
 हेमं राजतमेव वा" वैखानससं० । "षडङ्गुलप्रविस्त्रा-
 रसत्वेपे चतुरङ्गुलम् । ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्व्यात् नासिकां
 चतुरङ्गुलाम् । पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
 पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने" सिद्धान्तशेखरः ।
 पाद्यप्रकारः स्वल्पा० कन् । पाद्यक पाद्यप्रकारे त्रि० ।
 पान न० पा-ल्युट् । १ द्रवद्रव्यस्य गन्नाधःसंयोजने २ रक्षणे
 च शिन्धासे च पु० हेमच० । निश्वासेन प्राणरक्षणात्त-
 चात्तम् । आधारे ल्युट् । ४ पानभाजने मेदि० पीय-
 तेऽस्मात् अपादाने ल्युट् । ५ शौण्डिके पु० जटा० करणे
 ल्युट् । अस्त्राणां तीक्ष्णप्रासम्पादने ह्यापारभेदे
 (पानदेवोया) अविगच्छे ५५१ प्र० पायनाश्वे च
 दृश्यम् । पीयते कर्मणि ल्युट् । ७ मद्यादौ ।
 पानक न० पानार्थं कायति कै-क । अस्त्रिकानिन्दुरवादि-
 मिश्रितशर्कराजलादौ कृताञ्जने २१८० दृग्नाम् ।
 पानगोष्ठिका स्त्री पानार्थं गोष्ठिका । १ सख्युय मद्यादि-
 पानार्थसमायाम् तन्मोक्षे २ भैरवीचक्रे च ।
 पानठ त्रि० पाने कुण्डः वा० अठच् । पानकुण्डे स्त्रियां
 गौरा० ङीष् । [रापायिणि ।
 पानप त्रि० पानं मेयं मद्यादि पिबति पा-पाने क । स-
 पानपात्र न० पानस्य मेयस्य सुरादेः पात्रम् । मेयसुरादेः
 पात्रे कंसे अमरः । पानभाजनादयोऽप्यत्र ।
 पानवणिज् पु० पानस्य मेयस्य सुरादेः वणिज् । शौण्डिके
 हेमच० । [प्रकृतिसूरः ।
 पानशौण्ड त्रि० पाने शौण्डः ७ त० । सुरादिपानदक्षे
 पानस न० पानस्य तत्फलस्य विकारः तस्मै वा अण् ।
 पानसभवे १ मद्याभेदे "पानसं द्राक्षमाधुकम्" हादयन-
 द्योक्तौ गा० वि० । २ पानससम्बन्धिनि त्रि० ।
 पानात्यय पु० सुश्रुतोक्ते मद्यापानजे रोगभेदे मद्यास्य पा-
 नदोषादिकनिरूपणेन तद्वृत्त्यादिकं तत्रोक्तं यथा
 "मद्यास्य तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव । रुच-
 माशुकरश्चैव व्यवयि च विकारि च । औष्णप्राक्कीतो-
 पचारं तत्तैष्णप्राङ्नि मनोगतिम् । विगन्धवयमान्
 शौक्ष्णप्रादे मद्यात्कफगुहृत् । मासतं कोपयेद्वोष्णा-
 दागुत्वादागुर्गन्धत् । हर्षदक्ष व्यायित्वाह्विताशित्वाहि-

संपति । तद्वत् रसनः प्रोक्तं लघु रोचनदीपनम् ।
 केचिन्नृपवर्जोऽस्तु रसान्तादिगति हि । क्षिण्वै-
 त्तद्वर्णस्यैव भक्ष्यैश्च सह सेवितम् । भवेदायुःप्रकर्षाय
 बलायोपचयाय च । कास्यता मनसस्तुष्टिर्देयं तेजो-
 ऽतिविक्रमः । विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये सच्चिहता
 गुणाः । तदेवान्नमन्नेन सेव्यमानमभावात् । काया-
 ग्निनाद्याग्निशमं समेत्य कुरुते मदम् । मदेन करणा-
 नान्तु भावान्यत्वे कृते सति । निगूढमपि भावं स्वप्न-
 काशी कुरुतेऽवशः । तत्रवस्थस्य मदो ज्ञेयः पूर्वो भक्ष्यो-
 ऽथ पश्चिमः । पूर्वं वीर्यरतिप्रोतिहर्षभाषादिर्वर्ज-
 नम् । प्रज्ञापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियान्तथा ।
 विसंज्ञः पश्चिमे गते नष्टकर्मक्रियागुणः । क्षौण्णिकान-
 त्यपित्तं च क्षिण्वान्तापोपसेविनः । पानं न बाधतेऽत्यर्थं
 विपरीतांस्तु बाधते । निर्भक्तमेकान्त एव मद्यं निषे-
 व्यमाणं मनुजेन नित्यम् । उत्पादयेत् कष्टतमान्विका-
 रानापादयेच्चापि शरीरभेदम् । क्रुद्धेन भीतेन पिपा-
 सितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वपरि-
 क्षतेन वेगावरोधाभिहितेन चापि । अत्यन्तभक्ष्यावततो-
 दरेण साजीर्यभुक्तेन तथा बलेन । उष्णाभितप्तेन च
 सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् । पानात्ययं
 परमदम्पानाजोर्षमथापि वा । पानविभ्रमसुप्तश्च तेषां
 वक्ष्यामि लक्षणम् । क्षमाकुर्मदहृदयपहतोदकम्पाः
 पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च । स्नेहप्रलापस्र-
 शोपणदाहमूर्च्छाः पित्तात्मके वदनलोचनपीतता च । क्षौ-
 ण्णिकात्मके वमयुशीतकफमसेकाः सर्वात्मके भवति सर्वविका-
 रसम्पत् । जघ्ना शरीरयुक्ता विरसाननत्वं क्षेप्राधि-
 कत्वमरुचिर्भलमूलभङ्गः । लिङ्गं परस्य तु मदस्य व-
 दन्ति तज्ज्ञासृष्णास्त्रजा शिरसि सन्निपु चापि भेदः ।
 व्याघ्नानसृष्टिरणमन्तरसो विदाहोऽजोर्षस्य पानजन-
 तस्य वदन्ति लिङ्गम् । शोयानि तत्र भिषजा सुविनि-
 श्चिंतानि पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि । हृद्गत-
 तोद्वमशुज्वरकण्ठधूममूर्च्छाकफक्षयमूर्च्छा रजो विदाहः ।
 क्षेपः सुराज्ज्वलितेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रमसुशून्य-
 स्थितेन धीराः । ह्रीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैल-
 प्रभास्यमतिमानहतं विजह्यात् । जिह्वोष्ठदन्तमसितं
 त्वथवापि नीलं पीते च यत्नं नयने रुधिरप्रभे च ।
 हिंकाश्वरौ वमयुनेपथुपार्श्वशूलाः कासश्चमावपि च
 पानहतं भजने” । परमसदपानाजोऽपानविभ्रमा

अपि तत्रोक्ते मद्यपानजे रोगभेदे तल्लक्षणमत्रैवोक्तम् ।
 पानिल न० पानमाधातरयाऽस्त्यत्र इत्यत्र । पानपात्रे यद्वच०
 पानीय त्रि० पा-पाने रक्षणे वा कर्मणि अनीयर् । इमेये
 जलादौ ररक्षणीये च रक्षणे न० अमरः । तद्गुणभेदादि
 अस्त्वुशब्दे इत्यम् ।

पानीयकाकिका पु० काकस्येवाकारेऽस्यास्ति ठन् ७त० ।

(पानकौडि) पक्षिभेदे मद्गुल्मे उज्ज्वलद० ।

पानीयनकुल पु० स्त्री० पानीये जले नकुल इव । (उदिराव)

जलविडाले हेमच० ।

पानीयपृष्ठज पु० पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते जन-ड ।

(पाना) कुम्भग्राम् रत्नमाला ।

पानीयफल न० इत० । (माखना) जलकन्दफलभेदे भावप्र०

पानीयभक्तगुडिका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुलिकाभेदे

“रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्याविडङ्गमरिचाश्चकाः । भक्तोद-
 केन संमद्यं कृत्याद्दुःश्लासनां गुडीम् । भक्तोदकात्-
 पानेयं सेव्या यज्जिप्रदीपनी । वायं क्षमोजनश्चात्र
 प्रयोगे सात्त्व्यमिष्यते” । [गन्ध० ।

पानीयमूलक न० पानीयं मूलं यस्य कण । सोमराज्याम्

पानीयवर्णिका स्त्री पानीयमिव वर्णयति वर्ण-एषुन् ।

बालुकायां राजनि० ।

पानीयशालिका स्त्री पीयतेऽस्याम् व्याधारे अनीयर् ता-

दशी शाला पानीयवितरणार्थं वा शाला ततः स्त्रार्थे
 क कापि अतद्वत्त्वम् । प्रपायास् (जलसत्त्वहे) अमरः ।

तद्दानविधिः हेमाद्रि०दा० भविष्यपु० उक्तो यथा

“यतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैव महोत्सवे । पुण्ये-

ऽङ्गि विप्रकथिते पञ्चचन्द्रबलान्विते । मण्डपं कार-

येद्दिहान् घनच्छायं मनोरमम् । पुरस्य मध्ये पथि वा

चैत्यवृक्षतलेऽथ वा । सुशीतलतलं रम्यं विचित्रासनं-

युतम् । तन्मध्ये स्थापयेद्भव्यान् कर्णिकुम्भांश्च शोभ-

नान् । व्याकल्पयुक्तान् करकान् वस्त्रैरावेदिताननान् ।

ब्राह्मणे शीलसम्पन्ने भर्तृं दत्त्वा यथोदितम् । प्रपा-

यालः प्रकर्त्तव्यो वज्रपुत्रपरिच्छदः । पानीयपानादन्ना-

नान् यः कारयति मानवान् । एवंविधां प्रपां कृत्वा

शुभेऽङ्गि विधिपूर्वकम् । यथाशक्त्वा नरत्थेऽ । प्रारम्भे

भोजयेद्दिहान् । ततश्चोत्सर्जयेद्दिहान् नान् यानेन मा-

नवः । प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता । अस्याः

प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तु च प्रितानहाः । अनिवारितं

ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् । त्रिपथं वा महाराज !

जीवानां जीवनं परम् । गन्वायं सुरसं ग्रीतं शोभने
राजते स्थितम् । प्रदद्यादप्रतिहतं सुखचानवचोकयन् ।
प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितो द्विजान् । अनेन
विधिना यस्तु श्रीष्टे तापप्रणाशनम् । पानीयसुत्तमं
दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु । कपिलाशतदानस्य सम्यग्-
दत्तस्य यत् फलम् । तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः
सुपूजितः । पुण्यं चन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुद्धं सः ।
याति देवेन्द्रनगरं पुण्यमानोऽपसुरोगणैः । त्रिंशत्-
कोट्यो हि वर्षाणां यत्तुगन्धर्वसेवितम् । पुण्यक्षयादि
हागन्धर्वचतुर्वेदो द्विजो भवेत् । ततः परं पदं याति पुन-
रावृत्तिदुर्लभम्” ।

पानीयामलक न० कर्म० (पानियामलका) दृष्टभेदे “पानी-
यालकं दोषत्रयज्वरविनाशनम् । अम्लं स्वादु सुख-
शुद्धिकरं मलविशुद्धिजित्” राजवल्लभः ।

पानीयालु इ० पानीयजात आलुः शा० त० । (पानीयालु)
कन्दभेदे राजनि० “पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः सन्पणकरः
परम्” । [वा० श टाप् । वल्लजायां राजनि० ।

पानीयाश्रा स्त्री पानीयं जलमश्नाति मूलेन अश्रु-भोजने
पात्य त्रि० पत्न्यात् त्रितयं गच्छति अण् पत्न्यादेशः । त्रितयं
पथि गन्तरि १पथिके अमरः । २विद्योगिनि च त्रि० ।

पान्यायन त्रि० पथोऽदूरदेशादि पथिन्+पत्ता० फ्रक्
पत्न्यादेशः । मार्गस्यादूरदेशादौ ।

पान्नागारि पुंस्त्री० पन्नागारस्य षष्ठेरपत्यं युवा रज्ज-
“इजः प्राच्यभरतेपु” पा० युवप्रत्ययस्य लुक् । गोत्रप्रव-
त्तकपन्नागारर्षेः १गोत्रापत्ये २तदीये यून्यपत्ये च ।

पाप न० पाति रज्जति आत्मानमस्मात् पा-अपादाने प ।
अनरकहेतौ दुरदृष्टे तत्साधने रहिंसादौ ज्योतिषोक्तेषु
अर्द्धेनचन्द्रविप्रवृत्तिषु ग्रहेषु पापग्रहशब्दे दृश्यम् ।
पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा० वि० उक्तं यथा
ननु किं पापलक्षणम् उच्यते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः
इति धर्मलक्षणं कृत्वा स्वत्वकारेण जैमिनिना वेदैकप्रति-
षाद्योऽनर्थोऽधर्म इत्यधर्मलक्षणं सूचितम् अनर्थस्या
निरसाधनं तथा चोक्तं भाष्यकृता क्रोऽर्थो योऽभ्युद-
याय क्रोऽनर्थो योऽनभ्युदयाय” । ननु पापसत्तायां किं
मानं न तावत् वेदः तस्य कार्यं कार्यान्वितं वा प्रामा-
ण्यात् न च दुरितापूर्वं कार्यं कार्यान्वितं वा । न च
नित्यकर्माकरणस्य निमित्ताचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवाय-
साधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पत् तस्य तथाविधशब्दाभा-

वेन अविद्वत्त्वेन चावगन्तुमशक्यत्वात्, उच्यते “यो
ब्राह्मणायावयुरेत् तं शतेन यातायात्” इति श्रुतौ
लिङ्गद्वयश्रुतेरवगोरणशतयातनयोः साध्यसाधनभावोऽ-
वगम्यते “हेतु हेतुमतोर्लिङ्गिति” प्राणिनिस्मरणादिति
यथोक्तं शब्दधिकरणे, तथात्रापि कश्चित् पञ्चम्या
कश्चित् तृतीयया कश्चिद्विशेषणेन तदवगम्यते । यथा
याज्ञवल्क्यः “विहितस्थानसुवर्णानां क्षिप्रतस्य च सेव-
नात् । अनियमाश्चेन्द्रियाणां नरः पतनमश्नुति”
(अत्र पञ्चम्या) मनुः “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्वा-
वरतां नरः । वाचिकैः पक्षिभ्यः मानसैरन्यजाति-
ताम् । इह दुर्यरितैः केचित् केचित् पूर्वजैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरारूपविपर्ययम्” (अत्र
तृतीयया) विष्णुः “नरकं कर्मणां लोपादेवमाहर्ष-
र्षयः” यमः “सुरापो ब्रह्महा गोघ्न सुवर्णक्षेपकचरः ।
पतितैः संप्रयुक्त्य हतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति स-
र्वेषु नरकेष्वतु पूर्वशः” । अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति
सुरापादोर्जा पतनकर्तृत्वावगतेः पतनकर्तृत्वञ्च साधन-
त्वविशेषः । अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतन-
सम्बन्धे विशेषणस्य सुरापानादेः सति सम्भवे पतनसा-
धनत्वमवगम्यते । “सप्तदशमाजापत्यानुपशूनालभेत” इति
यत् । एवं “वारिदक्षु प्रमाप्नोति” इत्यादिवच्च । नरक-
साधनत्वस्य कार्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत्
शंयुवत् विषयविशेषणतया इति ब्रूमः । यथा यातनासा-
धनादवगोरणाद्विवर्तितव्यमिति विधिः । तथा नरकसा-
धनात् सुरापानादेरपि निवर्तितव्यमिति । यथा काला-
न्तरभावि स्वर्गादिसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या यागादेर्द्विरी-
भूतधर्मकल्पकता एवं कालान्तरभाविनरकादिसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या सुरापानादेर्द्विरीभूतधर्मकल्पकत्वमिति बोध्यम्
पापमस्यस्य अर्थ० अत्र । ४पापयुक्ते त्रि० । पापं च
कायिकादिभेदेन दशविधं दशहराशब्दे १४८३४२४ दर्शितम्
कायिकादिभेदेनान्यान्यपि पापान्युक्तानि यथा
“प्राणाभिपातनं सौम्यं परदारमथापि च । त्रीणि-
पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् । असत्प्रमाणं पा-
रुष्यं पैगुन्यमन्ततन्मया । चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न
जल्पेते न चिन्तयेत् । अनभिध्या परस्त्रेषु सर्वस्त्रेषु
सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं जनसाचरेत्”
भा० शा०दानधर्मः । पापस्य पुरुषतयावध्यनुवर्तित्वं यथा
“नाधर्मश्चरितो राजन् ! सदाः फलति गौरिव । शनै-

रावर्त्तमानस्तु मूलान्यपि निजिनति । यदि नात्मनि
मित्रेषु न चेत् पुत्रेषु न मृषु । पापमाचरितं कर्म लि-
वर्गमनुवर्त्तते । फलत्वेन भुवं पापं पुष्टं भुक्तमिवोदरे
मातृस्ये २८२० । राट्टादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं
पापित्वं यथा "राजा राट्टकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे । तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्यास्तु ये जनाः । वर्षा-
अनादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः । भार्याहोदुष्कृती
स्त्राणी इजिनात् स्त्रामिनोऽवला । तथा देशिकपापात्
शिष्टः स्यात् पातकी सदा । शिष्टप्राप्ति पापिनो नित्यं
गुरुर्भवति दुष्कृती । पातकी यजमानः स्यात् पापिनो
ऽङ्ग पुरोधसः । पुरोहितस्तथा पापी यजमानाहसो
भुवम्" अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा "अदत्तानि च
पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये । । प्राय्याणि कर्मणा-
येन तद्यथावज्जिज्ञासय । देशप्राप्तकृता नि सुभोगभाञ्जि
कृतादिषु । कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ।
कृतेऽपि च संसर्गे व्यवस्थेयसदाहृता । संसर्गात् पुण्य-
पापानि यथा यानि निवाध तत् । एकत्वं मैत्रुनाद्याना
देकपात्रस्वभोजनात् । फलार्हं प्राप्तु यान्तात्यौ यथावत्
पुण्यपापयोः । स्वर्गनाडावपादापि परस्य स्तवनादपि ।
दर्शयं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः । दर्शन-
अवस्थाभ्याञ्च मनोव्यानात्तयेव । परस्य पुण्यपापानां
शतशं प्राप्तु याचरः । परस्य निन्दापेयुन्यं धिक्कारञ्च
करोति यः । तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति
सः । कुर्वतः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते परः ।
यत्नीभृत्योऽथ शिष्टो वा सजानीयोऽपि मानवः । तस्य
मेवातुरूपेण तस्य तत्पुण्यभागभवेत् । एकपङ्क्तेस्ततो
यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् । तस्य पापशतांशन्तु लभते
परिवेशकः । स्नानसन्ध्यादिकं कुर्वन् संसृष्टेहा प्रभा-
षते । स पुण्यकर्मपरांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् । धनौ-
द्देशेन यो ब्रूयं परं याचयते नरम् । तत्पुण्यं कर्मजं
तस्य धनं दत्त्वाप्तु यात् फलम् । अपहृत्य परब्रूयं पुण्य-
कर्म करोति वः । कर्मजत् पापभोक्तात् धनिनस्तद्वेत्
फलम् । नापहृत्य कष्टं यस्तु परस्य स्त्रियते नरः ।
धनी तत्पुण्यमाप्नोति स्त्रधनस्यातुरूपतः । बुद्धिदस्त्वत-
मन्ता च यशोपकरणप्रदः । बलजज्ञापि पठांशं प्राप्तु यात्
पुण्यपापयोः । प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा पठांशस-
हरेत् । शिष्टप्रादुर्गुः स्त्रिया भर्त्ता पिता पुत्रात्तयेव
च । कर्त्तेरपि पुण्यस्य भायप्राप्तं समवाप्तु यात् । पर-

हस्तेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्मणः । विना भृत्यक-
शिष्टप्राभ्यां कर्त्ता पठांशमाहरेत् । व्यात्मनो वा पर-
स्यापि यदि सेवां न कारयेत्" श्रीकृष्ण उवाच "इत्थं
हृदत्तान्यपि पुण्यपापान्यायानि नित्यं परसंस्त्रिानि ।
शृणुष्व चास्मिन्नितिहासममृतं पुराभवं पुण्यपतिप्र-
सिद्धम्" पाद्मोत्तरखण्डे ७१।५७३० । अत्र कथो सं-
गजपापोक्तिः महापातकविषया संसर्गशब्दे
दशमम् । ५७३० लि० पापयोनिः सन्तुः ४।१६६ पाप-
नापित इत्यादि । [पिण्डोक्ते मेते च आ०तरव०]

पापकृत् लि० पापं कृतवान् क-भते किप् । इतपापे २४२०
पापयह उ० कर्म० । "अज्ञानेन्दुः कुजो राज्ञः यनिस्तेयुत
इन्दुजः । रविः पापपहाचैते शुभाचान्ये प्रकीर्त्तिताः"
ज्योतिषोक्तेषु ग्रहेषु ।

पापपत्र उ० पापं हन्ति हन-टक् । इतिष्ठे तस्य हि दानेन
पापनाशकत्वमिति तस्य तथालम् । २पापनाशके लि०
राजनि० ।

पापचेली स्त्री पुनःपुनः पचति पा-यङ्-अच् पापघोशानु-
स्तमीरयति रंर-अण् रस्य लः । (आकनादि) पाठात्
तायाम् अमरः स्वार्थे क ह्रस्वः । पापचेलिका तत्रार्थे
स्त्री रत्नभाला ।

पापति लि० पत-यङ्-लुक् इन् । पुनःपुनः पतनशीले
पापनापित उ० कर्म० "कुत्सितानि कुत्सनेः" पा० पाप-
त्वेन (गर्हात्वेन) नापितस्य कुत्समानत्वात् नापितस्य पूर्व
निपाते प्राप्ते "पापापके कुत्सितेः" पा० परनि० । धूर्त्तनापिते
पापनाशन लि० पापं नाशयति नाशि-ल्यु । १पापनाशके
२विष्णो उ० "क्षितोयः पापनाशनः" विष्णुसं० । भावे
ल्युट् इत् । २पापस्य नाशने च न० । करणे ल्युट् ।
४प्रायश्चित्ते न० ।

पापपति उ० पापजनकः पतिः । उपपत्तौ जारे त्रिका० ।

पापपुरुष उ० पापात्मकः पुरुषः पुरुषाकारः । तन्मोक्षे
वासकुलित्वे पापात्मके ध्येये नराकारे पदार्थे तन्मसारे
भूतशुद्धिप्र० ब्रह्मपापावयवभेदयुते २पुरुषभेदे च ।

पाद्मे क्रिया० २१२० तत्स्वरूपपुस्तकं यथा

"ब्रह्मादोऽव्ययः संसारं सचराचरम् । सर्वेषां
दमनार्थाय स्वरूपान् पापपुरुषम् । द्विजातिहत्यामहानं
मदिरापानलोचनम् । सुवर्णस्यवदनं गुरुतल्यगति
श्रुतिम् । स्त्रीहत्यानाशिकश्चैव मोहत्यादोषवाञ्छकम् ।
न्यासापहरणपीवं भूषणहत्यागलनथा । परस्त्रीगति-

वृक्षानं सहजोक्तवधोदरम् । शरणापन्नहत्यादिनाभिं
गर्वकथाकटिम् । गुरुनिन्दासक्थिभागं कन्याविक्रय-
जेफसम् । विश्वासवाक्यकथनपाशं पितृवधाङ्किकम् ।
उपपातकरोभाषं महाकायं भयङ्करम् । लण्ठवर्णं
पिङ्गनेत्रं स्वाभयान्तदुःखदम् ।

पापयज्ञान् पुं वास्तुमण्डलस्य पुञ्जगणभेदे इ० सं० ५१२०॥
पापमुक्तं लि० पापान् मुक्तः ५१०॥ परित्यक्तपापे । पापमो-
चनहेतवश्च मनुना दर्शिता यथा

“स्वापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापलङ्घ-
न्यते पापात् तथा दानेन चापदि” । अन्ये च तस्य हेतवो
वराहपु० दर्शिता यथा “यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा
शान्तमानसः । स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स
च वेदवित् । गुणागुणपरिज्ञाता ह्यल्लयस्य लयस्य च ।
ध्याने चैव ह्यसंमूढः स पापेभ्यः प्रमुच्यते । सदेहे
गरदेहे च सुखदुःखेन नित्यमः । विचारतो भवेद्यस्तु
स मुच्येतैनसो भुवम् । अहिंसः सर्वभूतेषु तृष्णा-
क्रोधविवर्जितः । कृतन्यासः सदा यश्च स पापेभ्यः
प्रमुच्यते । प्राणायामैश्च निर्देह्य ऋहः, सन्धारणारतः ।
व्यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते । निराशीः स-
र्वतस्मिन्नेदिष्टार्थेषु न लोलुपः । पवितात्मा त्वजेत् प्राणान्
सर्वपापात् प्रमुच्यते । अद्विधानोजितक्रोधः परद्रव्य
विवर्जितः । अनसूयश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
गुरुगुण्यथा युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः । कुह्रोऽपि कुह-
यीलोऽपि स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रयत्नानि सदा कुर्यादु
अप्रयत्नानि वर्जयेत् । योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धे-
नान्तरात्मना । पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः । अभिगम्य
प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते” । अन्येऽपि तस्य हेतवः
गोस्वान्तरेषु दृश्याः ।

पापयोनि स्त्री पापा गद्गां योनिः । इतिर्यग्योन्यादौ ।

पापहेतुका योनिः । २पापहेतुके जन्मभेदे तद्भेदे कार-
णभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

“महापातकजान् चोराचरकान् प्राप्य गृहितान् । कर्म-
जयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह । मृगान्धशूकरो-
द्राणां ब्रह्महा योनिस्तुच्छति । खरपुङ्गववेषणानां सु-
राणो नात्र संग्रयः । लमिकीटपतङ्गत्वं सर्पहारो स-
माप्नुयात् । लण्ठगुल्मलतात्वश्च क्रमशो गुरुतल्लगः” ।

“तेहृतेनपायी स्यात् पूतिवृक्षस्तु सूचकः । परस्य

योषितं हृत्वा ब्रह्मसमपहृत्य च । खरगले निजने चोरे
भवति ब्रह्मराजसः । हीनजातो प्रजाययेत पररत्नाप-
हारकः । पल्लवाकं शिखी हृत्वा गन्धान्धुच्छुन्दरिः
गुमान् । मूषिको धान्यहारी स्याद् यानसङ्गं फलं
कपिः । जलं पुनः पयः काको गृहकारो ह्युपस्थ-
रम् । मधु, दंशः फलं गृध्रो, गां गोधाऽग्निं वक्त्रतया ।
शिली वृक्षं वा रसन्तु चोरो लण्ठपाहारकः । प्रदर्शना-
यमेतत्तु मयोक्तं स्तोत्रकर्मणि । द्रव्यवकारा हि यथा
तथैव प्राणिजातयः । यथा कर्मफलं प्राप्य तिर्यक्त्वा का-
लपर्यायात् । जायन्ते लक्ष्मणभट्टा दरिद्राः पुरुषा-
धमाः” । गौतमोऽपि क्वचिद्विशेषमाह “विद्याविक्रयो
पुरुषसङ्गः वेदविक्रयो दोषी, वज्रयाजको जलप्लवः,
अयान्धयाजको वराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः,
मिष्टैकभोजी वानरः, यतस्ततोऽश्वान् साजोरः, कश्च-
नदहनान् खद्योतः, दारकाभायौ सुखविगर्जः, पयु-
षितभोजी क्षमिः, अदत्तादायी वचोवहो, मत्सरो भ्र-
मरः, अग्न्युत्पादी मण्डनकुटी, गूढाचार्यः नृपाकः,
गोहतां सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्यजीर्णो,
ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालीपुष्कसीगमनेऽजगरः,
प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः, गूढागमने दीर्घकीटः,
सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, खीरहारी
वल्का । वाघुंसिकोऽङ्गुपीनः, अपिकेयविक्रयी
गृध्रः, राजमहिषीगामी नृपसकः, राजाक्रोशको
गर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अन्ध्यायाध्ययने ष्टगात्रः
परद्रव्यापहारी परप्रेष्टः, मत्स्यवधे गर्भशासी, इत्ये-
तेऽनूईगमना इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्त्रेव
जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति” । विष्णुसु० ४४३० अन्येऽपि
पापभेदजनयोनिभेदा दर्शिताः । बह्व० इत्युक्ते लि० ।
पापरोग पु० पापविशेषकृते रोगभेदे स च विष्णुसु० उक्तो
यथा “नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वास्त्रीषाणां मनु-
ष्येषु लक्षणाणि भवन्ति । कुष्ठप्रतिपातकी । ब्रह्महा
यक्ष्मी । सुरापः श्यावदनकः । सुवर्णहारी कुनखः ।
गुरुतल्लगो दुश्मनी । पूतिनासः पिशुनः । पूतिवृक्षः ख-
चकः, धान्यचोरोऽङ्गुहीनः । मिश्रचोरोऽतिरिक्ताङ्गः ।
अन्नापहारकस्त्वामयावी । वागपहारको मूकः । वज्रा-
पहारकः शिली । अन्नापहारकः पक्षुः । देवब्राह्मण-
क्रोशकोमूकः । खोबजिह्वो गरदः । उन्मत्तोऽग्निदः ।
गुरुप्रतिबुद्धोऽपहारी । गोमन्त्रव्यः । दीपापहारकश्च

काणश्च दीपनिर्वापकः । त्वपुचाभरसीसकविक्रयो र-
जकः । एकशफविक्रयो मृगव्याधः । कुण्डाभी भगास्यः,
वाण्टकः सैनः । वार्धुषिको भ्रामरी । मिष्टाश्वे काकी
वातशुल्भी । समयभेत्ता खल्वाटः, स्त्रीपदवकीर्णी ।
परवृत्तिप्रो दरिद्रः । परपोडाकरो दोषरोगी । एवं
कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणांश्चिताः । रोगान्वितास्तथा
न्याश्च कुलखञ्जैकलोचनाः । वामनावधिरामका दुर्व-
लाश्च तथा परे । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं स-
माचरेत् । यद्यपि सर्वेषां रोगाणां दुःखदायकत्वेन
पापहेतुकत्वं तथापि उन्मादाद्यादिरोगाणां प्राधान्येन
महापापजत्वेन पापरोगत्वं यथोक्तं यु० त० रघुनन्दनेन
“महारोगिण इति पापरोगादकान्यतमरोगवतः । ते च
उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः
उदरोऽक्षरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । कर्मविपा-
कशब्दे १७४५ पृ० विस्तरः । २ मसुरीरोगे शब्दरत्ना० ।

पापरोगिन् त्रि० पापजन्यरोगो निन्द्यत्वेनास्त्रस्य इति ।

महारोगयुक्ते ३५॥२ मनुः । [२ पापद्वौ च ।

पापद्वि स्त्री पापानाम्द्विरत्न । १ मृगयायां हेमच० इत० ।

पापल त्रि० पापं लानि ला-क । १ पापमाहंके पातयति

तुलादण्डं स्वाधिष्ठानेन व्यधोनयति पाति-कलच् तस्य

पञ्च । २ परिमाणभेदे न० उन्मादिकोषः ।

पापशमनी स्त्री पापं शम्यतेऽनया शम-णिच्-करणे ल्युट्

ङीप् । १ शमोदधौ राजनि० । पापं शमयति शमि-

ल्यु । २ पापनिवारके त्रि० । [तुल्ये ।

पापसम अव्य० पापेन तुल्यम् तिष्ठद्, अव्ययीभावः । पाप-

पापहन् त्रि० पापं हन्ति हन-किप् । पापनाशके मनुः

७॥२५॥

पापाख्या स्त्री पापमनिरुद्धास्तीति सूचयति व्या+ख्या-

क । इ० सं० ७७० उक्ते वधस्य गतिभेदे “प्राकृतविमिश्रसं-

लिप्ततीक्ष्णयोगान्धोरपापाख्याः । पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः

कीर्त्तितागतयः” इत्युपक्रमे “पापाख्या सावित्रं सैत्रं

शक्रान्निदैवतं चेति” सावित्रादिनक्षत्रे तद्वर्तेः संज्ञासङ्ख्या

“प्राकृतगत्यामारोग्यदृष्टिस्तुप्रवृत्तयः क्षेमम् । संचि-

न्मिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यास विपरीतम्” इति तस्याः अ-

शुभफलकथनेन पापसूचकत्वात् तथात्वम् ।

पापात्मन् त्रि० पापयुक्त आत्मा व्यन्तःकरणं यस्य । पापा-

न्तिने जीवे “पापगत्ता पापसम्भवः” इति पुराणम् ।

तेषां संस्मरणप्रकारः पाप्मो क्रियायो० २२७० यथा

“पापात्मनां पृथु गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् । पृथगीति
सहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् । प्रोक्तो मार्गस्य
विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च । कश्चित् कश्चित् ज्वल-
दग्निः सन्नप्तः कर्दमः कश्चित् । कश्चित् कश्चित् द्विज-
श्च ! सन्नप्तं ताम्रवालुकम् । कश्चित् कश्चित् क्षिप्रशिखः
कश्चित् क्षिप्रशिखास्तथा । कश्चित् कश्चित् क्षुब्धदृष्टिः कश्चि-
दङ्गारवर्षणम् । कुतश्चिद्वर्षदृष्टिश्च कुतश्चित् पङ्कवर्ष-
णम् । उष्णाम्बुवर्षणं कापि कश्चित् पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलदग्निरिव कापि सन्नप्तो वाति मारुतः । गभीरा च-
न्मजूपाश्च तृणावृतसुखा द्विज ! । कापि कण्टकवृक्षाश्च
नाराचसमकण्टकाः । पाषाणश्चेणयः कापि दुरा-
रोहाः सपद्मगाः । कश्चिद्वादाभ्रकाराश्च कश्चित् शोणित
कन्दराः । कश्चिदीरणवृक्षाश्च कश्चित् काशाः कश्चित्
शराः । कश्चित् कश्चित् चर्कराश्च खेदवश्च कश्चित् कश्चित् ।
कश्चिदस्यैराशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः । कश्चित्-
कण्टकराश्च शैवालानि कश्चित् कश्चित् । कीलकावलयः
कापि कश्चिद्वाघास्तथा शिवाः । खड्गनिः करिणः
कापि कश्चिद्व्याभयङ्कराः । एवं बहुविधकृतेषु व्याया
जलविवर्जिते । तस्मिन्मार्गे द्विजश्च ! पापिने यानि
दुःखिनः । नमनापिस्तुक्तेषाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः” ।

पापान्त न० पृथूदकापरनामके तीर्थभेदे वामनपु० ३८७० ।

पापाह पु० पापमशुद्धत्वात् गर्ह्यं महः-टच्समा० । अशौचदिने

पापिन् त्रि० पाप+अस्त्रार्थे इति । पापयुक्ते । अतिशयेन

पापी इहन् । पापिष्ठ व्यतिशयेन पापयुक्ते । ईयसुन्

पापीयस् तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पाप्मे अमरः-

पापमन् पु० व्याप्नोति व्याप्नोति पापिनस् व्याप-मनिन् त्रि० ।

पापमन् पु० पाप-हन्ति हन-टक् । १ गन्धके राजनि० ।

२ कटुकायां स्त्री जटाधरः ।

पापमन् न० पा-मनिन् । विचर्चिकायां (खोस पाचड़ा)

स्त्रीत्वमपि मनन्तात् वा डाप् पासाप्यत्र अमरः ।

पापमन् त्रि० पापास्त्रस्य मत्वर्थे न । पापमरोगवति अमरः

पक्षे सतृप् मस्य वः । पापमवत् तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्

पापमन् त्रि० पाति किप् पाः त्वयीधर्मः स त्विन्येनेन सू-

घ । १ मूर्खे २ नीचे मेदि० २ खले हेमच० ।

पापमरौद्धारा स्त्री पापमरसुद्धरति उद्-ह-घण्य अजादित्वात्

टाप् । शुद्ध्याम् शब्दरत्ना० ।

पापादि पु० “पापादिस्थो नः” पा० अस्त्रार्थे सप्तम्यनिमित्ते

शब्दगणे स च गणः पा०ग० छ० उक्तो यथा “पामन्
वामन् वेमन् ज्ञेयन् कद्रुवन्ति सामन् जघ्नन् क्षमि-
(क्षप्तात् कल्याण) (शाकीपलाहीदद्रूणां वृक्ष-
त्वञ्च)(विषगित्युत्तरपदलोपश्चात्तसम्भवेः) (लक्ष्म्या चञ्च)

पामारि पु० इत० । गन्धके हेमच० । तत्सेवने हि पाम-
रोगनाशः इति तस्य तथात्वम् ।

पायना स्त्री पा-णिच्+भावे युच् । अस्त्रादीनां धाराकर-
णार्थं व्यापारभेदे तेषां पायना त्रिविधा “क्षारोदक-
तैलेषु, तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्त्रिच्छेदनेषु । उदक-
पायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु, तैलपायितं चिराव्यधन-
क्षायुच्छेदनेषु” सुश्रुतः ।

पायस त्रि० पयसोविकारः अण् । इदुग्धविकारे २परमाच्चे पु०
अमरः । तत्पाकप्रकारो यथा “अतप्ततण्डुलो धौतः
परिभट्टो दतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः
पायसो भवेत् । पायसः कफक्षतुवल्गो विटस्त्री मधुरो
शुक्रः” पाकराजेश्वरः ।

पायसिक त्रि० पायसो भक्तिरस्य । पायसभक्तियुक्ते
पायिक पु० पादविक+पृषो० । पदादौ शब्दच० ।

पायित त्रि० पा+णिच्+क्त । १पानकर्तृभूतीकृते पदाद्यं
(पानदेवोया) २अस्त्रे च पायनाशब्दे दृश्यम् ।

पायु पु० अपैति अनेन वायुः अप+इण् करणे-उण् अपे-
रलोपः पिबत्यौषधमनेन पा-उण् वा । १अपानवायु-
स्थाने २कर्मेन्द्रियभेदे च इन्द्रियशब्दे दृश्यम् ।

पाय्य न० सीयतेऽनेन सा-एत्यत् त्रि० पादेशः । १परिमाणे
१पानीये न० २निन्दनीये त्रि० विश्वः । ३पाने उणादि०
पार कर्मसमाप्तौ अद० चु० उभ० सक० सेट् । पारयति ते अप-
पारत् त ।

पार न० परं तीरं परमेव अण्, घृ-घञ् वा । नदीलङ्घनेन
प्राप्ये १परे तीरे अमरः । २प्रान्तभागे शेषावधौ सेटि० ।

पारक त्रि० पृ-णुञ् । १पूर्तिकारके २पालके ३प्रौति-
कारके च स्त्रियां गौरा० लीप् । [साधौ ।

पारकुलीन त्रि० परकुले साधु प्रतिजना० खञ् । परकुले
पारक्य त्रि० परक्ये लोकाय हितम् तस्येदं वा ध्यञ् कुक्च ।
१परलोकसाधने २परकोये च “पारक्यमविरोधि च”
कर्मप्रदीपः “उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नान-
माचरेत्” अत्रिष० । [समाप्तिगन्तरि च ।

पारग त्रि० पारं गच्छति गम-ङ् । १पारगन्तरि २कार्य-
पारगत त्रि० पारं गतः । १पारगामिनि २जिने पु० हेमच०

पारज् न० पार-अजिन् । सुवर्णे अज्ज्वलद० । [गन्तरि ।
पारजायिक पु० परजायां गच्छति परदारादि०ठक् । परदार-
पारटीन पु० प्रस्तरे त्रिका० ।

पारण न० पार-भावे ल्युट् । १व्रतान्नभोजने युच् पारणा
तत्पार्थे । “पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शुद्धिकारणम् । सर्वेच्छेयोपवा-
सेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्यादते
भारणपारणम् । न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहि-
णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यादर्जयित्वा मज्जानि-
शाम् । पूर्वाह्णे पारणं शक्तं कृत्वा विप्रः सुरार्चनम् ।
सर्वेषां सम्मतं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतम्” ब्रह्मवे०
त्रीक्षणजन्मखण्डे ८५० । जन्माष्टमीशब्दे एकादशी-
शब्दे च दृश्यम् । ल्यु । २मेघे पु० शब्दमात्रा । ३अ-
भिभेदे । पारणस्यैरपत्यम् इज् । पारणि तदपत्ये ।
ततः यूनि फल् पारणायन यूनि तदपत्ये । तौत्स्वता०
फिजो न लुक् ।

पार(द)त पु० पृ-णिच्-तन्, पृषो० तस्य दो वा । १रसभेदे
(पारा) । पारं ददाति दा-क । २पारदायिनि त्रि० हेमच०
“रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः । ततो रस
इति प्रोक्तः स च धातुरपि षट्” । अथ पारदस्योत्-
पत्तिर्लक्षणनामगुणाः “शिवोक्तात् प्रच्युतं रेतः प-
तितं धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमक्षमभूच्च
तत् । त्वेवभेदेन विज्ञेयं शिववीर्यस्रवविधम् । श्वेतं
रक्तमथा पीतं लघुं तत्तु भवेत् क्रमात् । ब्राह्मणः क्ष-
त्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः । श्वेतं शशं रुजां
नाभे, रक्तञ्छ्विलरसायनम् । धातुवादे तु तलीतं खेगतौ
लघुमेव च । पारदो रसधातुश्च रसेन्द्र्य महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः स्रुतः शिवोक्तयः । पारदः
षड्रसः क्षिप्रश्चिदोषघ्नो रसायनः । योगवाहो महा
वृष्यः सदा दृष्टिवलप्रदः । सर्वाभयहरः प्रोक्तो विघ्ने-
षात्सर्वकुलहृत् । स्वस्यो रसो भवेद्ब्रह्मा ब्रह्मो ज्ञेयो
जनार्दनः । रक्षितः कामितश्चापि साक्षाद्देवमहेश्वरः ।
मूर्च्छितो हरति रुजं बन्धनमनुभूय खेगतिं कुरुते ।
अजरीकरोति हि षट्, कोऽन्यः कर्षणाकरः स्रुतात् ।
असाध्यो यो भवेद्भोगो यस्य नास्ति चिकित्सितम् । र-
सेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकञ्चरवाजिनाम् । नलं पिषं
वह्निगिरी च चापलञ्चैर्गर्गिकन्दोषसृशन्ति पारदे ।
उपाधितौ द्वौ त्वष्टागयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ

सनीश्वरैः । मलेन मूर्च्छां, मरणं विधेयं दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे । देहस्य जात्याङ्गरिण्या सदा स्यात् चा-
ञ्जल्यतो वीर्यं हृतिश्च पुंसाम् । वङ्गेन कुष्ठम्भुजगेन
प्रण्डो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः । वज्रविधं मल-
चेति सख्यादोषास्त्रयो रसे । एते कुर्वन्त सन्नाप-
मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् । अन्येऽपि कथिता दोषा
भिषगूभिः पारदे यदि । तथाप्येते त्रयो दोषा हर-
णीया विशेषतः । संस्कारहीनं खलु सूतराजं यः
सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कटांश्च रोगान् जनयेच्चराणाम् । तस्य शोधनादिविधिः
तत्स्वेदनञ्च “नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवज्जैर्जलान्वितैः ।
मृद्गाण्डं पूरितं रज्जुदं यावदम्बुत्वमाप्नुयात् । तन्मध्ये
भङ्गरा घण्टी विष्णुकान्ता पुनर्यथा । सीनाक्षी
चैव सर्पाक्षी सहदेवी यतावरी । लिफला गिरिकर्णी
च हंसपदी च चित्रकम् । समूलं कुट्टयित्वा त्व यथा-
लामं विनिःक्षिपेत् । पूर्वांश्चमाण्डमध्ये तु धान्यान्त-
कमिदं सूतम् । स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योज-
येत्” विष्णुकान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव नीलश्वे-
तपुष्पभेदात् । “अत्यन्तमारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत्”
तदभावे धान्यान्ताभावे “तूप्रपणं लवणं राज्ञी रजनी
लिफलाद्रकम् । महावला नागवला मेघनादः पुन-
र्यथा । मेघशङ्की चित्रकञ्च नवसारं समं समम् ।
एतत्समस्तं व्यक्तं वा पूर्वांश्चैव मेघयेत् । प्रक्षिप्येत्तेन
कल्केन वस्त्रमङ्गुलमात्रकम् । तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं
बहु तच्चिदिनं पचेत् । दोलायन्तेऽस्तसंयुक्ते जायते
स्वेदितो रसः” मेघनादः (चवराई) शाकविशेषः । मेघ-
शङ्की (मेढाशङ्की) । तदन्तामे कर्कटशङ्की ग्राह्या । नव-
सारं नवसादरम् । अन्यञ्च “मूलकानलसिन्धूलतूप्र-
पणाङ्गराजिका । रसस्य षोडशांशेन द्रव्यं युज्यात्
पृथक् पृथक् । द्रव्येष्वुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पट्टाढतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके । स्वेदयेद्दिन-
मेकञ्च दोलायन्तेण बुद्धिमान् । स्वेदाक्षीवो भवेत्-
सूतो मर्दनाच्च सुनिर्मलः” । मूलकम् (सरद) अमलचिल-
कम् । तूप्रपणं लिफल-राजिका (राई) । अथ मर्दनम्
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मद्यौरसस्ततः । दग्धा गुडं न
सिन्धूलराजिकागृहधूमकैः” । अन्यञ्च “कुमारिकाचि-
त्रकरक्तसर्पैः कृतैः कषायैर्हृतीविमिश्रितैः । फल-
लिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते” ।

अथ मूर्च्छनम् “तूप्रपणं लिफलावन्त्याकन्दैः सुद्राह्या-
न्वितैः । चित्रकोष्ठीनिशाचारकन्यार्ककनकद्रवैः । सूतं
कृतेन यूपेण वारान् सप्ताभिमर्हयेत् । इत्थं सम्भू-
च्छितः सूतस्त्वजेत्सप्तापि कञ्चुकान्” । वन्त्याकन्दः (वान्-
स्वेखसाकन्द) सुद्राह्यं (खीटीकटाई वडीकटाई) चूर्णा
उर्णमेधका । निशा हरिद्रा चारः यवचारः । कन्या
कुमारिका अर्कस्तुपत्ररसः कनकधूतूपत्ररसः । अथो-
र्धपातनम् “मयूरपीवताप्याभ्यामपिपीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्वाद्रसेन्द्रस्योर्धपातनम्” । ताम्रम् सु-
वर्णमाक्षी । नटपिपीकृतस्य । कुमारिकाद्रवयोगेन
तावन्मर्दनं कर्तव्यं यावत्पारदः पृथक् न दृश्यत इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्त्रे डमरुयन्त्रे । अथाऽर्धपातनम् “लिफ-
लाशिषु शिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः । नटपिपे रसं
कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वाभाजनम् । ततो दीर्घरसः पातः सुपले-
स्त्रस्य कारयेत् । यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो विमु-
च्यति । स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधिताऽसौ यदा भ-
वेत् । तदा काष्ठ्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु” । अथ
सुख्यदोषहरः शोधनविधिः “मृद्वकन्वा हरति मलन्त्रि-
फलाऽग्निञ्जितको विघ्नं हन्ति । तस्यादेभिर्मिश्रैर्वारान्
संमूर्च्छयेत् सप्त” । अथ सर्वदोषहरः शोधनविधिः “कुमा-
रिकाचित्रकरक्तसर्पैः कृतः कषायैर्हृतीविमिश्रितैः ।
फललिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमु-
च्यते । कुमाख्यां च निशाचूर्णैर्दिनं सूतं विमर्हयेत् ।
एवं कर्तव्यं तः सूतो घण्टो भवति निश्चितम् । वज्रौ-
षधीकषायेण स्वेदितः स वली भवेत् । सर्पाक्षीचि-
त्रिकावन्त्यामृद्वहर्देः स्वेदितो वली । ततः स पाव-
कद्रवैः स्निग्धः स्यादतिदीप्तिमान्” । सर्पाक्षी (नागफणी)
चित्रिका (अम्बिली) वन्त्या (वाङ्गुखेखसा) भङ्गः
भङ्गराजः । अवदो सूता पावकः चित्रकम् । अथ
रसस्य मारणविधिः “धूमासारं रसं तोरीगन्धकं
नवसादरम् । यामैकं मर्दयेदम्बुभागं कृत्वा समं समम् ।
काचक्षुष्यां विनिक्षिप्य ताश्च मृद्वस्त्रसङ्ग्रहा । विलिप्य
परितो वज्जे स्रजं दत्त्वा विशोधयेत् । अथःसच्छिद्रपि-
ठरीमध्ये क्षुपिं निवेशयेत् । पिठरीं बालुकापुरैर्भत्ता
च क्षुपिकागलम् । निवेश्य चुल्यां तदधो वज्रं कुर्वा-
च्छमे शनैः । तस्यादप्यधिकं किञ्चित्पावकं ज्वालयेत् क्र-
मात् । एवं द्वादशभिर्यामैर्विभज्यते रस उत्तमः । स्कोट-
येत् स्नाङ्गशीतं तमूङ्गगङ्गन्धकं त्यजेत् । अथस्यञ्च

सृतं सृतं गृहीयात्तन्तु साधया । यथोचितातुपानेन सर्व-
 केनेषु योजयेत् भावप्र० । सर्व० सं० रसेश्वरदर्शने तनिरुक्तिः
 “संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः सृतः” इति ।
 रसार्णवेऽपि “पारदो गदितो यस्मात् पारार्थं साधको-
 त्तमैः । गुप्तोऽयं सत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भवः ।
 मम देहरसो यस्माद्भस्मो नायस्यते” इति “कर्मयोगेन
 देवेशि ! प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति
 कर्मयोगो द्विधा सृतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन्
 सृतो जीवयति स्वयम् । वज्रः खेचरतां कुर्याद्भस्मो वायुश्च
 भैरवि !” इति । मूर्च्छितस्वरूपमप्युक्तम् “नानावर्णो भवेत्
 सृतो विहाय घनचापलम् । लक्षणं दृश्यते यस्य न
 मूर्च्छितं तं वदन्ति हि । आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरव
 चापलम् । यस्मैतानि न दृश्यन्ते तं विद्वान्सृतसृत-
 कम्” इति । अन्यत्र ब्रह्मरूपमयभ्यधायि “स्रुतश्च
 लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः । स्फोटनं पुनरावृत्तौ
 ब्रह्मसृतस्य लक्षणम्” इति । “ननु हरगौरीरूपसिद्धौ
 पिण्डस्थैर्यमासात्तं पार्यते तत्सिद्धिरेव कथमिति
 चेन्न स्रुतादशसंस्कारावस्थात्तदुपपत्तेः तदुक्तमाचार्यैः
 “तस्य हि साधनविधौ सुधियां प्रतिकर्मनिर्भवाः प्रथ-
 मम् । स्रुतादशसंस्काराविज्ञातव्याः प्रयत्नेनेति” । ते च
 संस्कारानिरूपिताः “स्वेदनमर्दनमूर्च्छनस्यापनपातननि-
 रोधनियमाश्च । दीपनगगनप्रासप्रमाणमथ जारणापिधा-
 नम् । गर्भद्रुतिवाह्यद्रुतिचारणसरागमारणाश्चैव क्रमेण
 वेधो भक्षणमटाशयेति रसकर्मणि” । रसेश्वरशब्दे विदितिः
 पारतन्त्र्यं न० परतन्त्रस्य भावः प्र० । पराधीनत्वे
 पारत्रिकं त्रि० परत्वं भवं, हितं वा ठक् । १ परलोकहित-
 कारके कर्मणि २ परलोकभवे च ।
 पारदण्डकं पु० देशभेदे शब्दरत्ना० ।
 पारदारिकं पु० परस्य दारान् गच्छति “गच्छतौ परदारा-
 दिभ्यः” वाचि० ठक् । यथेष्टं परस्त्रीगामिनि ।
 पारदार्यं न० परस्य दारा दारा यस्य तस्य कर्म—दृञ् ।
 परदारगमने । तन्त्रोपपातकम् याज्ञ० १।२५५ स्त्रो० ।
 पारदृशन् त्रि० पारं दृष्टवान् दृश-भूते कनिप् । पारं
 दृष्टवति । स्त्रियां ङीप् रचानादेशः ।
 पारदेश्यं त्रि० परदेशे भवः परदेशात् आगतो वा ण्यञ् ।
 १ परदेशोज्ज्वे इत्यादौ याज्ञ० २।२५५ । २ परदेशागते च ।
 पारमार्थिकं त्रि० परमाथाय पारलौकिकधर्माय हितं
 ठक् । १ परमार्थोपायभूते त्रयः साधने कर्मणि । पर-

मार्थतो भवः तत आगतो वा ठक् । २ स्वस्तुत आगते स्त्रा-
 भाविके । स्वार्थे वा ठक् । यथार्थं “सत्ता त्रिविधा पार-
 मार्थिकी व्यवहारिकी प्रातीति की चेति वेदान्तसं० ।

पारम्परीणं त्रि० परम्पराया आगतः खञ् । परम्परायाः
 क्रमादागते । [“पारम्पयं क्रमागतः” इति मनुः ।

पारम्पयं न० परम्परेव स्वार्थे ण्यञ् । कुलादिपरम्परयाम्
 पारम्पर्योपदेशं पु० पारम्पर्येण पितादिपरम्परया उप-
 देगः न तु साक्षात्कारादिज्ञानम् । ऐतिह्ये व्यसरः
 (यथा इह वटे यज्ञः) इत्यादिरूपदिशते एव सर्वैः न
 तु तत्र यज्ञः केनचित् दृश्यते । [साधो ।

पारयुगीनं त्रि० परयुगे साधु प्रतिजनां खञ् । परयुग-
 पारलौकिकं त्रि० परलोकाय हितं ठक् द्विपदद्विः । पर-
 लोके जन्मान्तरादौ, हिते कर्मणि ।

पारवतं पुंस्त्री पारावत+पृथो० । पारावते द्विरूपकोषः ।

पारवश्यं न० परवश्यस्य भावः ण्यञ् । पारतन्त्र्ये त्रिका० ।

पारश्वं पुंस्त्री “निषादः शृङ्गकन्यायां यः पारश्वं च चरते ।

स पारयज्ञेव श्वस्तस्मात् पारश्वः सृतः” इति । मन्त्रे
 ऊर्वायां शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्पादिते निषादरूपे १ सङ्कीर्ण-
 वर्णे २ परस्त्रीतनये ३ लौहे च मेदि० । परयु+इदमर्थे-
 ऽण् । ४ परशुसम्बन्धिनि त्रि० । ५ मध्यस्थे देशभेदे ङ० सं०
 १४ च० । पारश्वस्य गोत्रापत्यं युवादि+खञ् । इतकोत्रापत्ये

हरिताः फञ् । पारश्वायन तदीये युनि गोत्रापत्ये ।

पारशीकं पु० १ देशभेदे तद्देशोज्ज्वे २ घोटके च (आरवी) ।

पारश्वधिकं पु० परश्वधः प्रहरणमस्य “परश्वधाट्ठञ्” च
 पा० ठञ् । परश्वधाक्षेण योद्धरि व्यसरः । पक्षे व्यण्
 पारश्वध तत्त्वार्थे हेमच० ।

पारसं त्रि० पारस्यदेशभवे व्यण् वा० यलोपः । १ पारस्यदेशोज्ज्वे
 २ तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । “ज्येष्ठाज्ञेयामवा
 पूर्वारेवतीभरणीद्वये । विशाखाद्रौत्तराषाढाशतमे पा-
 पवासरे । लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारथी पठेत्”
 सुवृत्तगणपतिः । [स्त्री+शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

पारसिकं पु० पारसीक+पृथो० । १ पारस्यदेशे २ घोटके पुं

पारसीकं पु० १ देशभेदे २ तद्देशस्य जने व० व० । “पारसीकां-
 सतो जेतुम्” रघुः । ३ तद्देशस्य घोटके पुंस्त्री (आर-
 योवोडा) तद्देशस्य कुङ्कुमाकरता भावप्र० चक्ता कुङ्कु-
 मशब्दे २६४० पु० दृश्या ।

पारस्करं पु० पारं करोति क-ट् पारस्करा० सट् । १ देशभेदे
 २ गृह्यसूत्रकारके सनिभेदे च ।

पारस्करादि “पारस्करप्रभृतीनिच संज्ञायाम्” पा० उक्ते
सष्टकनिपातनिमित्ते शब्दगणे स च “पारस्करो देशः ।
कारस्करोष्ठः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् ।
किष्किन्वा गुहा । (तद्गृहोः करपत्योश्चौरदेवतयोः
सुट् तलोपश्च) (प्राक्तुस्मृतौ गवि कर्त्तरि) ।

पारस्त्रैण्येयं त्रि० परस्त्रिया अपत्यं ठञ् इनडादेशः । जा-
रजे परस्त्रियाः सुते अमरः स्त्रियां ङीप् ।

पारस्यकुलीनं त्रि० परस्य कुले भवः प्रतिजना० खञ् तत्त्वं
परस्यकुलेति पाठात् अलुक्स्० । परकुलोत्यच्चे दत्तकसुतादौ

पारापत पुंस्त्री० पारादथापतति प्रेम्णा आ+पत-अच् ।
पारावते (पायरा) अमरः स्त्रियां ङीष् ।

पारावत पुंस्त्री० परं जीवमवति परात् शत्रोर्वा अहङ्कारदा
ज्ञानोपदेशद्वारा अवति अव-शब्द परावनं तत्त्वज्ञः
तस्यायस्यपदेष्टा अण् । कपोते अमरः स्त्रियां ङीष् ।
चतुर्विंशगुरुमध्ये पारावतस्यापि गुरुत्वमुक्तं तत्र प्रस-
ङ्गात् चतुर्विंशतिगुरवोऽत्र प्रदर्शने “पृथिवी
वायुराकाशमपोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः
सिन्धुः पतङ्गो मधुकुङ्कुजः । मधुरहर्षं हरिणो मीनः
पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरज्जत् सर्पं जर्ण-
नाभिः सुपेशजत् । ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विं-
शतिराश्रिताः । शिञ्जादृष्टिभिरेतेषामन्वशिष्यमिहात्मना”
भाग० ११।७ अ० । तत्कथा तदुत्तरत्वं दृष्ट्वा

पारापा(वा)र न० पारमपारश्चाख्यस्य अर्थः अच् । १।सप्तद्वे
अमरः द० । २।तद्वये द्वि०वा० पारावारशब्दोऽप्युभयार्थे ।

पारायणं न० पारं समाप्तिमयतेऽनेन अय-ल्युट् । १।सा-
कल्ये अमरः २।पन्थादीनामाद्यन्तपाठे च । तत्र वेदपारा-
यणं चतुष्प्रकारम् अग्वेदशब्दे १४।२४० दृश्यम् । पुरा-
णसम्पूर्णपन्थपाठेऽपि पारायणव्यवहारः । तत्र भाय-
वतपारायणे कश्चिद्विशेषः पद्म-पाता० ७।अ० उक्ते यथा
“कृत्यनित्यक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः । देवहिज-
गुरुक्षत्रा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । द्वैपायनं नमस्कृत्य
युकदेवञ्च भक्तितः । हरिणप्राक्षवधं यावत् प्रथमेऽहनि
कीर्त्तयेत् । चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
मथनञ्चाभृतस्यापि, यत्र कूर्मः स्वयं हरिः । चतुर्थदिवसे,
चैव दशमे हरिजन्म च । पञ्चमे तु पठेद्द्विद्वान् रुक्मिण्या
हरणावधि । षष्ठे चोद्धवसंवाद् सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कुते विरामे
मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः । पठेद्धर्षं बुध्यमानः

आवयेष्टेष्टवोत्तमैः । श्रोता तु प्रादुसुखो भूत्वा शृणु-
पाङ्गितितत्परः । अध्याये स्वर्णमापेकं तथा दद्याच्च
दक्षिणाम् । समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवे-
दयेत् । कुथञ्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ।
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागयतस्व तु । प्रवणं
आवणं वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् । एतत् पारायणं
नाम सर्वकामफलप्रदम्” तत्र मासभेदाः पाद्मोत्तरख-
६अ० उक्ता यथा “अथ ते संप्रवक्ष्यामि सप्ताहचरणे
विधिम् । सहायैर्वन्धुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः कृतः ।
दैवज्ञानं समाहूय सुचूचं पृच्छत्यतः । विवाहे यादृशं
वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् । नभस्य आश्विनोर्जौ च
मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः । एते मासाः कथारम्भे श्रोतृणां
सोच्छ्रवकाः” । “लच्छो देव्ययुतचैव प्राणायाम-
शतद्वयम् । तिलहोमसहस्रान्तु वेदपारायणं भवेत्”
इति मिता० पृष्ठतमत्वं शङ्कतम् ।

पारायणिकं त्रि० पारायणमावर्त्तयति ठक् । १।तदावर्त्तनका-
रिणि । पारायणस्येदं तदधिकृत्य वा प्रवृत्तं “इडाच्छः”
पा० छ । पारायणीय पारायणकसम्बन्धिनि पाराय-
णमन्याधिकारेण प्रवृत्ते मन्यभेदे च ।

पारायक पारस्यकृति षट्-उकञ् । प्रसरे शब्दच०

पारावतघ्नौ स्त्री पारावारं हन्ति हन-ठक् प्रथो० पार-
वति दूरदेशे भवाऽपि दृष्टादेर्हन्ती । सरस्वत्यां नद्याम्
षट्० ६।६।१२ । इताश्चकमधिकृत्य निरु० २।२४ उक्तं
“पारावतघ्नौ पारावारवातिनी” ।

पारावतपटौ स्त्री पारावतस्येव पादो मूलमस्य अन्त्यलोपः
ङीप् पङ्गावः । (नया फटकि) १।ततायां रत्नमा० । २।का-
कजङ्गायां राजनि० । [प्रतीकतायाम् अमरः ।
पारावताङ्घ्रि पु० पारावतस्याङ्घ्रि रिव मूलमस्य । ज्योति-
पारावताङ्घ्रि पिच्छे पुंस्त्री० पारावताङ्घ्रि रिवानुदाकार-
युतं पिच्छमस्य । पारावतभेदे राजनि० ।

पारावारीणं त्रि० पारमवारञ्च समस्तं सप्तद्वं वा गच्छति
खञ् । १।तद्वयगामिनि २।सप्तद्वगामिनि च । पारा-
पारीणोऽप्यत्र ।

पाराशर पु० पाराशरस्यापत्यं गगां० यञ् पाराशर्यः तस्य
क्षात्वा० कण्वा० अण् अन्त्यलोपः । १।पाराशर्यस्य क्षा-
त्वेपु । पाराशरेण प्रोक्तम् अण् । २।पाराशरप्रोक्ते स्त्रियां
ङीप् “कलौ पाराशरी श्रुतिः” पाराशरः ।

पाराशरकल्पिकं त्रि० पाराशरकृतः कल्पः तं नेत्यधीते वा

“विद्यालक्षणकल्याणात्” वार्त्ति० ठक् । पराशरकृतक-
ल्पन्याधेतारि २तत्कल्पन्यस्याध्वेत्तरि च ।

पाराशरि लि० पराशरस्येदम् इज् । अपत्ये तु यजेव ।
पराशरसम्बन्धिनि २शुकदेवे पु० लि० ।

पाराशरिन् पु० व०० । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्छुल्लम-
धीयते इति यलोपः । वेदव्यासप्रणीतशारीरकस्मृत्युप
भिच्छुल्लाध्यायिषु चतुर्थोऽन्विषु अमरः ।

पाराशरीय लि० पराशरस्यादूरदेशा० ज्ञाना० ऋण् । परा-
शरसन्निकटदेशादौ ।

पाराशर्य्य पु० पराशरस्यापत्यं गमो० यज् । पराशरस्या-
पत्ये वेदव्यासे द्वैपायनशब्दे दृश्यम् । “यजोः” पा०
ततो यूनि फज् पाराशर्यायण तदीये यून्यपत्ये ।

पारिकर्मिक लि० परिकर्मणि नियुक्तः ठक् । परिकर्मक-
रणे नियुक्ते ।

पारिकाङ्क्षिन् पु० पारयति संसारात् तारयति पारि णिनि
पारि ब्रह्मज्ञानं तत्काङ्क्षति णिनि । यतिभेदे अमरः ।

पारिख लि० परिखायां भवः पलद्या० ण्य् । परिखाभवे
तस्येदं “हृत्वाच्छः” पा०० । पारिखीय तत्सम्बन्धिनि लि० ।

पारिखेय लि० परिखा प्रयोजनमस्य ठक् । परिखायै
स्थलादौ स्त्रियां ङीप् पारिखेयी मूनिः ।

पारिग्रामिक लि० परिग्रामं भवः ठक् । ग्रामस्य परितोभवे
पारिजात पु० पारमस्यास्ति पारी सत्तुल्य जातः जन-

क । १देवतरुभेदे “ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोक-
विभूषणम्” भाग० ८।८।५।० । तस्यामृतमथनकाले
सत्तुल्यत्वात्तुल्यता । हरिवंशे तु १८६।० तस्य कश्यपात्
खट्विहता तन्नामनिश्चित्यान्या दर्शिता यथा

“पारिजातं ततोऽस्त्राचीदित्याः प्रियकाव्यया ।
सर्वकामप्रदैः पुष्पैराहतं दिव्यगन्धजैः । त्रिशङ्खं सर्वदा
दृश्यं सर्वभूतमनोहरम् । सर्वपुष्पाणि दृश्यन्ते तस्मि-
न्नेव महाद्रुमे । ईदृशान्यस्य पुष्पाणि विभक्त्यैकाऽति-
रूपिणी । वज्ररूपाणि चाप्यस्य पद्माऽपि च तथाऽ-
परा । मन्दरादपि हृत्वाच्च सारसङ्कृत्य कश्यपः । त-
स्मादेव तरुश्रेष्ठः सर्वेषां ज्येष्ठतां गतः । तत्तुल्यं निष-
ध्याय कश्यपं प्रददौ शुभा । अदितिर्मम पुण्यार्थं सौ-
भाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रम्येण मया सक्तः कश्यपस्तु
तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्रागत्या सौभाग्यार्थं ततो मम ।
सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋता । च धनदस्तथा । एवं
सौभाग्यदो ह्यहः पारिजातो न संशयः । पारिजातो

पिप्पुपद्याः पारिजातेति शब्दितः । मन्दारपुष्पैर्यदुक्तो
मन्दारकोन कथ्यते । कोऽप्येवं दारुित्याह्वरजानन्तो

यतो जनाः । कोविदारः इति ख्यातस्तत्त्वतः स महा-
तरुः । मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।

स ह्यसौ ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्” । तस्य
हारकायामानयनकथा पारिजातहरणे तदुत्तरत्वाध्या-

येषु दृश्यते । २नागभेदे भा०ष्या० ५७।० । ३कृष्णभेदे
भा०स०५७।० स्वार्थे क । पारिजातक तथाप्येव अमरः ।

पारिजातसरस्वती स्त्री पारिजातेश्वरो सरस्वती । सरस्व-
तीभेदे तन्मन्त्रादि तन्त्रसारे दृश्यम् ।

पारिणायत्र लि० परिणये तत्काले क्वम् वा०श्रज् । परि-
णयकाले लब्धे धनादौ “मातुः पारिणायं स्त्रियो विभ-

जेरन्” टायभागे वशिष्ठः ।

पारिणाह्य लि० परिणाहमहेति वा० ण्यज् । ष्टहोप-
करणे शय्यासनादौ मनुः ८।११ कुसूक० ।

पारितप्या स्त्री परितप्तया परितप्या स्वार्थे ण्यज् । सी-
मन्तस्थितायां स्त्रियां दिपट्टिकायां (सिंती) अमरः ।

पारितोषिक लि० परितोषः प्रयोजनमस्य ठक् । परि-
तोषार्थं दीयमाने धनादौ ।

पारिधेय लि० परिधौ भवः शुभ्रा० ठक् । परिधौ भवे ।
पारिन्द्र पु० स्त्री० पारोन्द्र+पु० । सिंहे हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

पारिपत्यिक लि० पत्न्यां वर्जयित्वा व्याप्य वा परि-
पत्यम् अव्ययीभा० तत्र तिष्ठति इति वा ठक्

“परिपत्यश्च तिष्ठति” पा०उक्तेः निपा० पत्न्यादेशः ।
पत्न्यां वर्जयित्वा व्याप्य वा १स्थायिनि २हन्तरि च
चोरे हेमच० ।

पारिपाट्य न० परिपाद्येव स्वार्थे ण्यज् । परिपाद्याम् ।
पारिपा(या)त्र पु० पर्वतभेदे “हिमवान् पारिपात्रश्च”

भा० स० १०।० । स तु भारतवर्षस्यकुलाचलभेदः
यथोक्तं “विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुक्षपर्वताः ।

तेषां सङ्गच्छो राजन् ! पर्वताश्च समीपतः” भा० भी०
८।० । “जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ । का-

नीलनिषधो प्राप्नो परस्परनिरन्तरौ । निषधः पारि-
पात्रश्च मेरोःपार्श्वे तु मन्त्रिमे । यथा पूर्वे तथा चैता

वानीलनिषधायतौ” मार्क० पु० ५४।० । “वेदस्मृतिर्वेद-
वती ह्यक्षणी सिन्धुरेव च । वेण्या सा नन्दिनी चैव सदा-

नीरा नदी तथा । पारा चर्मखती नूपी विदिशा वेत्त-
वत्यपि । शिप्रा ह्यवणी च तथा पारिपात्राश्चयाः

सुताः" मार्क० पु० ५७ अ० । "महकाशालयाश्चैव पारिपातनिवासिनः" विष्णु पु० । स च पर्वतः उ० स० १४ अ० कुम्भविभागे मध्यस्थिततयोक्तः यथा "उत्तरसाकेतक-कुजुरकाचकोटिकुजुराच पारियातनगः" स्वार्थे क । पारिपातक तत्पार्थे कचिद् यमध्यपाठस्तत्पार्थे ।

पारिपार्श्विक लि० परिपार्श्वं पार्श्वं व्याप्य वर्तते ठक् । पार्श्वं व्याप्य स्वायिनि १ सेवकादौ । स्वापकातुचरे २ नट-भेदे पु० "नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्विक एव वा । स्तम्भधारेण सहितः संलापं यत् कुर्वते" । स्तम्भधार-सदृशत्वात् स्वापकोऽपि स्तम्भधार उच्यते तस्यातुचरः पारिपार्श्विकः" सा० द० ।

पारिप्लव लि० परि+प्ल-क्वच् स्त्रार्थे ण् । १ चक्षुषे २ स्वाकुले च व्यसरः । १ शीर्षभेदे भा० व० ८ अ० । पञ्चममन्वन्तरे ५ प्रकृतिभेदे हरिवं० ७ अ० । ६ व्याख्यानभेदे शत० ब्रा० ११।१।२। तन्वाख्यानं "पारिप्लवमाख्यानमाख्यायन्" इत्युपक्रमे "मनुर्वैवस्वतो राजेत्वाह" इत्यादिकं तत्र दृश्यम् पारिभट्ट पु० परितो भद्रमख्यस्य प्रज्ञायण् । (पालदामा-न्दार) १८ अ० व्यसरः । "पारिभट्टोऽनिलचक्षुःप्रशोभभेदः कृमिप्रणुत् । तस्य पुष्पं पित्तरोमकच्यव्याधिभिनाशनम्" भावप्र० । पारिभट्टाय स्वास्ति कै-क । २ देवदारुहले ३ निम्बहले च पु० मेदि० । ४ कुलीपधौ न० शब्दच० । ५ हरहले पु० शब्दच० । ६ शास्त्रनिहीपपतिपुत्रभेदे ७ तद्वर्गभेदे च पु० भाग० ५।२।८ जो० ।

पारिभाष्य न० परिभाषा रोमप्रघननाय हितः षज् । कुलीपधौ व्यसरः । परिभुवः प्रतिभुवो भावः षज् । प्रतिभूभवने "बाक्षित्वं पारिभाष्य" इति सूतिः ।

पारिभाषिक लि० परिभाषात आगतः ठक् । १ परिभाषातः प्राप्ते २ परिभाषाकृपाधुनिकसङ्केतयुते शब्दे पु० १ तादृश-संज्ञायां जो० । "उभयादृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारि-भाषिकी" । "उभयादृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशछिन्नादिः सा हि द्वितीयादृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते न चाभाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छि-न्नशक्तिपदित्यादिपहोत्तरं ततः पटत्वविशिष्टस्थाननुभ-वादनन्तरं तच्छक्तिरवच्छिन्नैति चेत् शब्दवति शक्तम-भावाद्यपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिपदित्वेव" पण्ड-यायामाभाशादिपदास्य शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरत-

तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव-यताम् । "यद्वाधुनिकसङ्केतशक्तित्वात् पारिभाषिकम्" यत्पार्थे यद्वाभाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा पितादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चेत्पार्थे यथा च शास्त्रज्ञाः विद्वद्भावादौ पद्यतादि" शब्दशक्तिप्रका० ।

पारिमाण्डल्य न० परितो मण्डलं यस्य सर्वत्र विद्यमान-त्वात् परिमण्डलः परमाणुस्य भावः षज् । १ न्योयोक्ते षडनवायिकारणताभ्याम् परमाणुपरिमाणे । स्वार्थे षज् । २ परिमण्डलशब्दार्थे परिमण्डलशब्दे दृश्यम् । पारिमुखिक लि० परिरुखं वर्तते ठक् । रुखसमीपे वर्त-माने । [हेमच० । पारिपातशब्दे दृश्यम् ।

पारियान्निक पु० पारियात+स्वार्थे ठक् । कुचाचभेदे पारियान्निक पु० परियातं प्रयोजनमस्य ठक् । मार्गयान-योग्यरथे हेमच० । [रिणि तापसे हेमच० ।

पारिरक्षक पु० परिरक्षा व्रतभेदः प्रयोजनमस्य ठक् । मङ्ग-पारिव्राजक न० परिव्राजकस्य भावः युवा० षज् । परि-व्राजकस्य भावे सञ्चारी । [पलाशपिपुल) स्याते हले ।

पारिश पु० पिपुर्तिं पृ-णिनि पारी तं श्यति यो-क । पारिषत्क पु० परिषदं तत्प्रतिपादकं पन्थमधीते वेत्तिः वा उक्त्या० ठक् । परिषदुपम्याधेतरे तदेकारि च ।

पारिषद लि० परिषदि बाधु षण् भवेऽर्थे पददा० षण् वा । १ समासाधौ २ समाभवे च ।

पारिषदक लि० परिषदा कृतं कुला० वुज् । परिषदा कृते पारिषद्य लि० परिषदि बाधु-ण्य । समायां बाधौ पारिसौख्य लि० परिषोरं शीरं वर्जयित्वा भवम् परिषदा० ज्ञ । हलवर्जनेन जये ।

पारिहन्वय लि० परिहृत्+परिषदा० ज्ञ । हनूपरिभवे पारिहारिक लि० परिहारे बाधु ठक् । परिहारकारके शब्दार्थकलतरः । [स्वार्थे षज् । वक्तये व्यसरः ।

पारिहार्य पु० परिहृत्यतेऽसौ परि+हृ-कर्मणि षज् पारी स्त्री पा-पाने रक्षणे वा पम्प०भावे क्तिप् तां राति दा-क गौरा० लीप् । १ जलपूरे २ कर्मणि गवनिवायां ३ हस्तिपादवन्धनदामनि च मेदि० । [मात्रिकारके च ।

पारीण लि० पारं गच्छति पार+ज् । १ पारणे २ कर्मणि पारीन्द्र पु० पृ-पालने कर्मणि ण्य पारिः पशुः पारिरिन्द्र इव । १ सिंहे २ खजगरस्ये च हेमच० ।

पारीरण पु० स्त्री० पार्यं । जलपूरे रक्षति रण+ज् । कण्ठे क्षियां लीप् । १ दण्डे २ पटशाठके च विभः । [उष्वादि०

पारु पु० पिबति जले रश्मिभिः पा-क । १ वादित्ये २ वज्रो च
पारुच्छे पि पु० आवापभेदे आश्व० श्रौ० ७।११।१।

पारुण्य स्त्री पशुभेदे यजु० २४।२४ स्त्रियां ङीष् ।

पारुण्य न० परुषस्य भावः परुषि भवो वा परुज् । १ निष्ठु-
रत्वे २ दुर्वाक्ये च मेदि० । २ इन्द्रवने विश्वः ४ अयुश्च-
न्दने शब्दच० । ५ दृष्टव्यतौ पु० मेदि० । ६ विरुद्धाचरणे
दण्डपारुष्यशब्दे १५।१४ पु० इयम् ।

पारिगङ्ग अन्व० गङ्गायाः पारम् अन्वयि० एदन्तत् निपा० ।
गङ्गायाः पारे पारे सस्रदादयोऽपि तत्तत्पारे ।

पार्वट न० पारि घटते घट-अच् प्रथो० । पांशौ हारा० ।

पार्थ पु० प्रथायाः कुल्या अपत्यम् शिवा० अच् । १ कुलीश्वरे
युधिष्ठिरादौ २ अर्जुननामदत्ते शब्दच० । प्रथेः प्रथिव्या
देशरः अण् । १ युधिष्ठीपाथे

पार्थिव्य न० प्रथक् इत्यस्य भावः अण् भवे अन्वयस्य
टिकोपस्थानित्यत्वात् न टिकोपः । प्रथकत्वे

पार्थिव न० प्रथोभावः प्रथ्वा० इमनिजोऽभावपक्षे अच् ।
१ प्रथुत्वे । प्रथोरयम् अण् । २ प्रथुषन्त्विति स्त्रियां
ङीष् । अस्य कर्त्तृकौषाण० हन्ते न अनोदात्तता ।

पार्थसारथि पु० इत० । १ श्रीकृष्णे २ भीमाश्वान्वहारके
मित्रोपाधिके विद्वद्भेदे च ।

पार्थिव पु० प्रथिव्या देशरः अण् । १ राजनि प्रथिव्याविचारः
ददं वा उत्सा० अण् । २ भूमिप्रये त्रि० १ शीतायां स्त्री
ङीष् । ४ तमरेपुष्पे न० राजनि । प्रथिव्याः निमित्तं
संयोग उत्पातो वा अण् । १ प्रथिवीनिमित्ते इतत्संयोगे
७ तदुत्पाते च दशरीरे पु० मित्रा० । [६३।१५ मा० ।

पार्थ्य पु० पृथेरपत्यं वा० यक् । पृथिव्यं नृपभेदे ङ० । १ ।

पार्थ्य पु० पारे भवः परुज् । इन्द्रभेदे यजु० १६।१२।

पार्थ्यास्तिक त्रि० पथ्यां प्ररेव स्त्राये क वा अन्वयस्य प्रश्ना-
अण् । १ सम्पूर्णं २ स्रग्भेदे पुं स्त्री० शब्द० स्त्रियां ङीष्
पथ्यां प्रिमाह ठक् । २ पथ्यां प्रिजातेति वादिनि ।

पार्थिव्य त्रि० पर्वणि क्रियते शैबिकोऽण् पर्वणि भवे तु काण्डाठ-
जेव स्यात् तेन पार्थिव इत्येव अतएव “म शारदः पार्थिव
शर्वरीश्वरः” इति नेपथे पठित्वा मल्लिनाथेन तथोक्तम् ।

१ पर्वणिवहिते २ अमावास्यानिमित्तत्वे आह्वे न० यद्योक्तं
आगतं “अमावास्याकर्त्तव्यपर्वकर्त्तव्ययोः पार्वण्य-
आह भविष्यपुराणम् “अमावास्यां यत् क्रियते तत्-
पार्वण्यसंदाहृतम् । क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वण्य-
निति स्मृतिः । अत्र यदि तादृशमवस्थानिधानेन विव-

स्वार्थवाचक्येन च पार्वण्यस्य लक्षणं द्वितीयमुक्तं । प-
र्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्वण्यस्य आह्वय-
वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वण्यत्वप्राप्तौ अमवा-
स्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याआह्वय इदित्यर्थः
तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयव-
शक्त्यपेक्षया एकस्या एव सस्रदायशक्तेर्लुप्तत्वात् अमा-
वास्यापार्वण्यधर्मातिदेशो व्यथ्यते न तु पूर्णादिख्याटका-
दिपार्वण्यधर्मातिदेशः । अतः अमावास्यायामवस्थादि-
पर्वणि च तन्निमित्तकआह्वे पार्वण्यआह्वम् अन्वयस्य पार्व-
ण्यविधिना आह्वयित्वमिच्छामि विधेयः । काण्डमाधवीये च
शातातप आह “दर्शमाहन्तु यत् प्रोक्तं पार्वण्यं तत्
प्रकीर्त्तितम् । अपराह्वे पितृणां तु तत् प्रदानं विधे-
यते” इति । यद्यप्येतादृशं पार्वण्यं प्रतिपदि न प्राप्नोति
तथापि तद्विकृतिरूपतया त्रिपुरकोटेशेन कर्त्तव्यादि-
काम्यआह्वदेः पार्वण्यत्वं व्यवहर्त्तुं शक्यम् । अतएव
आणववाक्यं पूर्वसंदाहृतम् “लोडहिम्य त यत्तद्वि पार्वण्यं
सुनयो विदुः” इति । तस्य काण्डभेदाच्च नि० शि० निर्णीताः
यथा इह पराशरः “आह्वं हवावचन्द्रे भस्मायामह-
वसंक्रमे । नवोदये नवाह्वे च नवपक्षे तवा मृजे ।
नवैश्वरेषु चेहन्ते पितरो हि नवाह्वपि । “पितरः
सृष्ट्वन्यत्राप्येकाह मवाप्तु च” इति शातातपपाठः
नवोदये नवपुष्पायादाविति केचित् । वर्षोपक्रमे आह्व-
प्रवेये इति गोडाः “हविषे युक्तपक्षे तु नवाह्वं शस्यते
मुषेः” अतः लक्षणपक्षे नेति गोडाः जैषिवास्तु “अस्त-
तापययं चैव धान्यजातं नरोत्तम !” इति वाराहोक्तेः
प्रतिधान्यं आह्वमाहुः तच्च जातपदस्य आह्वययोग्यमगृह-
परत्वात् । हेमाद्रौ जातकपयः “यहोपराने च सुते च
जाते पित्रे गवायामयनहये च । नित्यं च शङ्के च
तथैव पक्षे दत्तं भवेत्तत्कसहचरतुल्यम् । शङ्कं प्राहु-
रमावास्यां क्षीणचन्द्रां हिजोत्तमाः । अष्टमासु भवेत्तत्त-
तत्त दत्तं तथाऽस्तयम्” । तत्रैव शङ्कः “यदाविष्टिर्वाती-
पातो मातुवारस्तथैव च । पक्षकं नाम तत्प्रोक्तमव-
नाह्व चतुर्थं यम्” । याज्ञवल्क्यः “अमावास्याकाण्डवि-
लक्षणपक्षोऽयनहयम् । इत्थं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विधुवत्सर्व-
संक्रमः । व्यतीपातो गजच्छाया पक्षं चन्द्रार्थयोः ।
आह्वं प्रति हविषैव आह्वकावाः प्रकीर्त्तिताः” लक्ष-
णस्य सर्वोऽपि “शकेनापरपक्षं नातिक्रमेत् नाहि नाहि
वाऽयनमिति” इति “अह्वं वा चतुर्थ्या यदहः अन्वयस्य

अते चतुर्दशीमिति कात्यायनोक्तेः "मासि मासि कार्य-
मपरपक्षपराहः अथान् इत्यापस्तम्बोक्तेः योपसया
सर्वकृष्णपक्षेषु नित्यम् "तेनोपसंहारान्महालयपरत्वं
पराक्षम् अत्र प्रत्यहं पञ्चम्यादि यदहःसम्पत्तिर्वेति त्वयः
पक्षाः यदैकैकदिने आह तदा दार्शं पृथगेव याज्ञवल्क्ये-
नाभावास्यायाः पृथङ्निर्देशात् । एतेन कृष्णपक्षे यदहः
सम्पद्यते अभावास्यायां तु विशेषेणेति निगमोक्तेशुणो-
ऽपरपक्षपक्षपराहः अत्र पाणिमतस्यपाक्षम् ।
अशक्तौ दर्शनापि मासि आहसिद्धिरिति नारायणवृत्तिः ।
निराग्निकानां कस्मिंश्चिद्दिने आह्रिताग्नेस्तु दर्शे एव "न
दर्शेन विना आह्रिताग्नेर्हि जन्मन" इति मन्त्रोक्तैः
सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ मातृस्थे "अग्नेन विभिना आह्रं वि-
रवदस्तेह निर्वपेत् । कन्याकुम्भपक्षे ऽर्के कृष्णपक्षे च
सर्वदा । कर्कोऽपि "आह्रिताग्नेः संवत्सरं त्रिः आह-
नियम" इति । देवलः "अग्नेन विभिना आह्रं कृत्यात्
संवत्सरं सकृत् । द्विचतुर्थां यथाश्रद्धं मासे मासे
दिने दिने" । कृष्णपक्षेऽपि महालयस्य श्रेष्ठत्वं त-
त्त्वोक्तं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ शङ्खः "फलं
चक्षुस्त्वत्तौ अमण्ये कोटिरुच्यते । पतने शतकोटप्रस्तु
पाते नै दत्तमक्षयम्" ज्योतिःशास्त्रे "द्वाविंशतिसप्तो-
त्तमौ अमण्ये चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते
सप्त नाडिकाः" अन्यौ च द्वौ व्यतीपातौ प्रायुक्तौ । हे-
माद्रौ मार्कण्डेयः "यदा च अत्रियोऽभ्येति गृहं वेद
विदग्निवित् । तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आह्रं च विषुव-
म्भम्" । इदं चापिण्डं कार्यमिति हेमाद्रिः एतज्जीव
पितृकोऽपि "उदाहे पुत्रजनने पितृप्रेक्षां सौमिके
मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः"
इति जैमिनीयणीयपरिशिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे फलवि-
शेषो याज्ञवल्क्यो नोक्तः "कन्यां शकन्यावेदिमश्च पशून्
नै सत्सुतानपि ४ । द्यूतं कर्त्तुं च वाणिज्यं ७
द्विशफैश्च फां ८ सत्या । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् १०
स्वर्णरौप्ये सक्त्युक्ते ११ १२ । ज्ञानिश्च १३ सर्व-
कामानाप्नोति १५ आह्रदः सर्वदा । प्रतिपत्प्रभृति-
पक्षेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" एताः कृष्णपक्षस्या एव
महालये तु फलभूमेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । पौर्णमास्यां
हेमाद्रौ पितामहः "अभावास्याव्यतीपाते पौर्णमा-
स्यसकृच्च । विद्वान् आह्रमकुर्वाणो नरकं प्रतिप-
द्यते" एतन्नाभ्यादिपरम् "त्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यव-

पाके च पार्थिव ! । पौर्णमासी तथा माघी आरणी च
नृपोत्तम ! । प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्वयोदशी ।
एतांस्तु आह्रकालान् नै नित्यानाह्रं प्रजापतिः" इति
विष्णुधर्मोक्तेः । विष्णुः "माघी प्रोष्ठपदार्द्धं कृष्णा त्वयो-
दशीति" अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पकः । आरणी-
र्द्धमपि अभायोगसम्भवाच्चतुर्दशी विशेषणमिति गोडाः
नक्षत्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः "स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य शौर्यं जेतुं
बलं तथा । पुत्रान् अर्च्छं च सौभाग्यं सृष्टुं सख्यतां
शुभम् । प्रवृत्तचक्रतां वापि वाणिज्यप्रभृतीनापि । अ-
रोगित्वं यशोवीतशोकतां परमाङ्गतिम् । धनं वेदान्
भिषक्सिद्धिं कुप्यङ्गाभयजाविकम् । अश्वानायुश्च विधि
वदुयः आह्रं संप्रयच्छति । कृत्तिकादिभरण्यन्तं सका-
मान् प्राप्नुयादिसान्" । फलान्तराण्यपि महाभारत
कोमार्दिनेत्यानि । माधवीये मरीचिः "कृत्तिकादिषु च-
क्षुषु आह्रे यत् फलभोरितम् । विष्कम्भादिषु योगेषु
तदेव फलमिषुते" इहस्यतिः "आरोग्यं चैव सौभाग्यं
शत्रूणां च पराजयम् । सर्वान् कामान् प्रियां विद्या
धनमायुर्धनक्रमम् । सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृत्यमते
फलम् । वषादिकरणेऽप्येतच्छ्राद्धकृत्यमते फलम्" अ-
न्यानि च अक्षयवतिआह्रादीनि प्रायुक्तानि मार्कण्डेयपु-
राणे "आह्राह्रद्वयसम्पत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने । जन्मार्थं
पहपीडाह्रं आह्रं कुर्वीत चेच्छया" ।
"संक्रान्तान्तावुपरागे च पर्वण्यपि महालये । निर्वा-
प्यास्तु त्वयः पिण्डा एकतस्तु ज्येष्ठहनि । एकोद्दिष्टं
परित्यज्य पार्वण्यं कुरुते द्विजः । अहृतं तद्दीजानीयात्
स नरः पितृघातकः । अभावस्यां ज्यो यस्तु प्रेतपक्षे-
ऽथ वा यदि । सपिण्डोकरणादूह्रं तस्योक्तः पार्वण्यो
विधिः । त्रिदण्डपञ्चणादेव प्रेतत्वं नैव जायते । अह-
न्येकादशे प्राप्ते पार्वण्यन्तु विधीयते" लिखितम् । एतेषां
व्याख्यानतात्पर्यं कथनपूर्वकं विहृतिपार्वण्यविधानम् आ-
नन् निरणीतं यथा "त्वयं सम्प्रदानानां त्वयं कृत्यात् त्रिभ्यो
दद्यादित्यर्थः । मृताहपयुर्दत्तत्वेदेव तत्त्वस्य प्रतिप्रसवमाह
अभावास्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः स्वशयुक्कृष्णपक्ष
इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे-
नाभावास्यापट्वैवव्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिभा-
षवाचार्यहृतं नागरखण्डम् "नभो वाय नभस्यो वा
मनमाधो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्वादन्यत्वेन तु
पञ्चमः" । अत्र आवश्यमाहयोरन्यतरस्य मन्त्रासत्वे

आपाडापेक्षया सप्रमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र नृत्-
स्यैव प्रेतपक्षनृत्तत्वं न तु मलमासमाद्रक्ष्यपक्षनृत्तस्य ।
ततश्च तत्र नृत्तस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कक्ष्यपक्षेऽपि तच्छ्रा-
द्धकरणे न पार्ष्वं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्ष्वो
विधिः पार्ष्वेति कर्त्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति न व्य-
ञ्जमानप्रवृत्तयः । तच्च पूर्ववचनोक्तत्वे पुरुषिकस्य नृताहे
युट्टस्य पार्ष्वो विधिरित्यनेन प्रतिप्रवृत्तात् तस्मात्
तदेकोद्दिष्टं त्वैपुरुषिकं न तु पाटपौरुषिकं “कर्मसम-
न्वितं सुक्ता तथाद्यं आह्वयोद्धृगम् । प्रत्यावृत्तिकञ्च श्रेष्ठे
पिण्डाः स्युः पङ्क्तिरिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टवच-
नेन प्रत्यावृत्तिकव्यतिरेकेण पट्टसंख्यानिश्चयात् । एवमभा-
वास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्यावृत्तिकं पार्ष्व-
विधिनैव “अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
ये । तेषामपि च देवं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्ष्वम्” इति
आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपु-
त्राणां पार्ष्वोऽभ्यनुष्ठानात् । एतच्च भावादिनित्यदेवतं
कार्यम् “माते पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा” इत्यन्वटकायां तथा दर्शनात् अथवा
नदिननिमित्तत्वेन पार्ष्वविधिना छन्दोगेरपि मातादि-
लिकाणां आह्वं कर्त्तव्यं “न योषिभ्यः पृथग्दद्यादप-
सानदिनादते” इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः
प्रतिप्रवृत्तात् । एवं सपिण्डोकरणेऽपि । एतच्च नृताह-
पार्ष्वं मातापितोरेव । तथा च हेमाद्रिहृतकालायन-
वचनं “सपिण्डोकरणाद्भु” पितोरेव हि पार्ष्वम् ।
पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” । मातृपदं
सपत्न्यामातृपरम् । सपत्न्यामात्रित्यत्र मातृपदस्य राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति
न प्रयोज्यं किन्तु सपत्न्यामातरित्यादिकम् । एवं साग्नि-
कोरसत्त्वज्ञायां नृताहे पार्ष्वं कर्त्तव्यम् “सौर-
सत्त्वज्ञो पुत्रो विधिना पार्ष्वेन तु । प्रत्यवृत्तितरे कुर्यु-
रेकोद्दिष्टं सुता दग्” इति जाबालवचनस्य “यत्र यत्र
प्रदातव्यं सपिण्डोकरणात् परम् । पार्ष्वेन विधानेन
देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवा-
क्यत्वात् । उशना च “प्रत्यवृत्तं दग्नेच्छ्राद्धं साग्निः
कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्नरग्निः आह्वदः
सुतः” ।

पार्वत त्रि० पर्वते भवः अण् । १ पर्वतजातमात्रे (घोडा-
निन) २ निम्बभेदे ३ दुर्गायां स्त्री लोप् अमरः । ४ य-

क्त्यां ५ गोपालाति कायां स्त्री मेदि० ६ जीवन्त्यां विश्वः
७ द्रौपद्यां ८ सोराद्रुत्तिकायां रत्नमाला टुजुद्रपा-
प्राणभेदायां ९ धातक्यां राजनि० तत्र दुर्गायां पार्व-
तीशब्दनिर्गतिर्यथा

“तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः । ख्यातौ तेषु च
विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता । महोत्सवविशेषस्य
पर्वस्त्विति प्रकीर्तितम् । तस्याधिदेवी या सा च पार्वती
परिकीर्तिता । पर्वतस्य सुता देवी सावित्रीना च प-
र्वते । पर्वताधिष्ठाहदेवी पार्वती तेन कीर्तिता” इति
प्रकृतिसखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अ० ११ चक्षु स्त्री व० व०
निघण्टुः तत्र वार्वत्तः इति पाठान्तरं तत्रार्थं ।

पार्वतायन पु० स्त्री० पर्वतस्यर्षेः गोत्रापत्तम् फक् वा । पर्व-
तर्षेर्गोत्रापत्ते पञ्जे इज् । पार्वति तत्रार्थे

पार्वतीनन्दन पु० इत० । कात्तिकेये अमरः पार्वतीसुता-
दयोऽप्यत्र तस्य तत्सुतत्वकथनं अग्निकुमारशब्दे ५५ पु०
भा० व० २२४ अ० वाक्ये दृष्ट्या । तत्र उभायोन्यां तु
रुद्रेणेत्यगुदम् उभायोन्यां तु रुद्रेणेत्येव पाठः साधुः ।

पार्वतीश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख० २ शिवे पु०
पार्वतेय न० पर्वते भवं टक् । १ सोवीराजने २ स्त्रियां वक्तृद्वये
पु० रत्नमाला ।

पार्वयनान्तीया स्त्री पर्वण्योऽयनस्य चान्ते विहितता
रूपं । इतिभेदे सा च इतिदेशे पोषमासायायणस्य
काले विहितता “इटीः पार्वयनान्तीयाः केवला निर्व-
पेत् सदा” मनु० कुल्लूकव्याख्याने ।

पार्ष्वे पु० पशुः प्रहरणमस्य । पशुप्रहरणयुक्ते
पार्ष्वे पु० न० स्रग्श-द्वयं धातोः घृ-च । १ कक्षाधोभागे
अमरः २ समीपे च । पशूनां पार्श्वोर्ध्वां समूहः पशू-
अण् । पशूसमूहे न० मेदि० ४ जिने पु० ५ सन्निवृत्ते
त्रि० हेमच० ६ चन्द्रजुपाये शाखे सि० कौ० ।

पार्ष्वे क त्रि० पार्श्वेन अन्तजुपायेन शाखेनान्विच्छति कन् ।
शाठ्येनान्विच्छायुक्ते । ०

पार्ष्वतस् अन्व० पार्श्व+सार्धविभक्तिकर्त्तृषिच् । तत्तद्विम-
क्तप्रयुक्ते पार्श्वशब्दार्थे ततो भवार्थे गङ्गा-रु भवत्वे
टिलोपः । पार्श्वतीय पार्श्वतोभवे त्रि० ।

पार्ष्वे द त्रि० पार्श्वे ददाति टा-क । पार्श्वचरे भा० श० ४६ अ०
पार्ष्वनाथ पु० परेशनाथे जैनदेवभेदे

पार्ष्वपर्वितर्त्तन न० पार्श्वेन परिवर्त्तनम् । यत्पार्श्वे मधः-
स्यापयित्वा शयितः तत्पार्श्वे सोहोन्नयने (पार्श्वोद्धा)

१पार्श्वस्य पराहत्तो । सप्तस्य हरेः भाद्रपुक्तेकादश्यादौ कर्त्तव्ये पार्श्वपरिवर्त्तनाख्ये २उत्सवभेदे च “माप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटिदानं भवेद्वि-
ष्णोर्भङ्गापातकनाशनम् । जलाशयानिकं नीत्वा संपु-
ज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् । कर्णिकापरिहृतिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत्” हरिभ०भक्ति०पु० । एकादश्यामिति सन्ध्यायां
श्रवणमध्यपादलाभे बोध्यमन्यथा “द्वादश्यामेव कारयेत्”
तत्र व्यवस्था उत्थानशब्दे ११०२७० इत्यत्र । [भावप्र०]

पार्श्वपिप्पल न० पार्श्वपिप्पलमिव । हरोतकीभेदे (गजाठ)
पार्श्वभाग पु० कर्म० । १पक्षभागे हस्त्यादेः २पार्श्वदेशे अमरः
पार्श्वल ति० पार्श्व+लच्+लृट् सिध्मा०लच् । पशुसंस्तदाययुते
पार्श्ववक्त्र पु० पार्श्वे वक्त्रमस्य । महादेवे हरिवं० २१७ अ० ।
पार्श्वशय ति० पार्श्वभ्यां श्येते शी-लच् । पार्श्वभ्यां
क्रमेण शयिनि ।

पार्श्वशूल पु० सुश्रुतोक्ते मूलरोगभेदे तल्लक्षणादि यथा
“रुणद्धि सारुतं स्वेष्टा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः । स संरुध्य-
करोत्यायु ध्यानं शुद्धशुद्धायनम् । सूचोभिरिव निस्तोदः
लक्ष्मोक्तासी तदा नरः । नास्त्रं वाञ्छति नो निद्रा-
सुपैत्यार्त्तिनिषीडितः । पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिल
सहजवः” [२तथाभूते नटे पारिपाश्विके हेमच०]

पार्श्वस्य ति० पार्श्वे तिष्ठति स्या-क ७त० । १समीपस्थिते
पार्श्वदि “पार्श्वदिपूषसंख्यानम्” वार्त्ति० उक्ते शतेरचप्र-
त्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “पार्श्व उदर
पृष्ठ उत्तान अक्षमूढ” ।

पार्श्वस्थि न० इत० । देहपार्श्वस्थिते अस्थि (पंजर) अमरः
पार्श्विक ति० पार्श्वे भवः ठक् । १पार्श्वभवे २सन्धिजीवके हारा
पार्श्वी स्त्री द्वि० । द्यावापृथिव्योः निघण्टुः ।

पार्श्वेकादशी स्त्री पार्श्वस्य हरेः पार्श्ववर्त्तनस्य निमित्तमे-
कादशी । पार्श्ववर्त्तनेकादश्याम् भाद्रपुक्तेकादश्याम् ।
पार्श्ववर्त्तनशब्दे इत्यत्र । [क । कर्कटे हेमच० ।

पार्श्वेन्द्रप्रिय पार्श्वेन्द्रश्च ताभ्यां प्रीणाति भोजनं प्री-
पार्श्विक पु० गोत्रप्रवर्त्तकप्रभेदे प्रवराध्यायः ।

पार्श्वत ति० पृष्ठतस्य विराटन्त्यप्तेदम् अण् । १विराटन्त्यप्सम्-
न्विनि २तत्पुत्रे पृष्ठद्युम्ने पु० १द्रौपद्यां स्त्री ङीप् त्रिका०

पार्श्वद स्त्री परिषदु+पृषो० । सभायां त्रिका० ।

पार्श्वद ति० पार्श्वदमर्हति अण् । पारिषदे शब्दच० । व्यञ् ।

पार्श्वोऽथत्वार्यं मरतः । [रंशे भवे ।

पार्श्वदंश ति० पृष्ठदंशे भवः उत्सा० अञ् । पृष्ठदंशे विन्दो-

पार्श्वदंश पु० पृष्ठदंशस्य वायोन्मपभेदस्य वेदम् अण् । १वायु-
सम्बन्धिनि २न्मपभेदसम्बन्धिनि च ३गोत्रप्रवर्त्तकभेदे पु०
आश्व० श्रौ० १२।११ [कात्या०श्रौ० २२।७।१

पार्श्विक ति० पृष्ठे षडहे भवः ठक् । षडहसम्बन्धिनि
पार्श्वि पुंस्त्री० पृष्ठ-नि नि० वृद्धिः । १पादप्रत्येगुल्लंफाधो-
भागे अमरः । (गोडारि) २पृष्ठे मेदि० ३भैत्यपृष्ठे
हला० ४जिगीषायाश्च पु० रत्नकोषः ५उन्मदक्षियां स्त्री
मेदि० कुन्त्यां स्त्री धरणिः ।

पार्श्विन्नेम पु० विश्वदेवभेदे भा० अणु० ८।१ अ० ।

पार्श्विग्राह पु० पार्श्वि पृष्ठपदं गृह्णाति अण् । विजयाद्यं
जिगमिषोः पश्चात्पदस्याङिणि पृष्ठस्ये १शतौ २द्वादशरा-
जचक्रमध्ये पृष्ठस्यायिन्त्ये च अरिगण्डे ३५५ पृ० इत्यम् ।
पार्श्विवाह ति० पार्श्वि वहति वह-अण् । पृष्ठस्ये का-
येनिर्वाङ्के भा० श्रौ० १२० अ० ।

पार्श्विल ति० पार्श्विरस्यस्य सिध्मा०लच् दीर्घश्च । पार्श्वियुक्ते
पाल रक्षणे चु० उभ० सक० सेट् । पालयति ते व्योपलत् त ।
पाल ति० पालयति पाल-अच् । १रक्षके “पालदोषविनाशे
च पाले दण्डो विधीयते” इति स्मृतिः । भावे अच् ।
२रक्षणे पु० ।

पालक पु० पालयति पाल-लृट् । १अश्वरक्षके जटा०
२चित्तकवृक्षे पु० राजनि० ३पालककर्त्तरि ति० स्त्रियां
टाप् कापि अतइत्त्वम् यतदन्तस्य पुंयोगेऽपि टाप्
गोपालकस्य पत्नी गोपालिका इत्येव न ङीष् ।

पालकाव्य पु० १करेणभुवि सुनिभेदे हेमच० । २तत्पुत्रे
हस्तप्रादितलक्षणप्रापके अर्थशास्त्रभेदे न० [हेमच० ।

पालक्या स्त्री पालाय कायति कै-क । (पालङ्) शाकभेदे
पालन पु० पालं जलादितो रत्नकं लब्धं हनि हन-ठक् ।

१कलाख्ये २जलजलणभेदे अमरः ।

पालङ्क पु० पाल-सम्प० क्तिप् पाला अङ्गुते अङ्क-चञ् ।
(पालङ्) १शाकभेदे अमरः । स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीष् ।
अत्रैव “पालङ्की कथिता कृष्णा वातादित्यवयवभुव”
राजवल्लभः २कुन्दकवृक्षे स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

पालङ्क्य न० पालङ्क+कार्यं व्यञ् । (पालङ्) १शाके राजनि०
२कुन्दरौ स्त्री अमरः । “पालङ्गा वातला शीता स्नेहला
भेदिनी गुरुः । विष्टम्भिनी मदश्वापिप्तरक्तविषाह”
भावप्र० । २श्येनखगे मेदि० ।

पालन न० पाल-भावे ल्युट् । १रक्षणे करणे ल्युट् । सद्यः-
प्रकृतायाः गोः क्षीरे मेयूषे शब्दचन्द्रिका । तच्ची-

रस्य पानद्वारा यत्पपालनकरत्वात् तथाभूतत्वम् ।
पालत्रणिज् पु० पाले कन्यारत्नये वणिक् । कन्यापाले त्रिका०
पालल त्रि० पल्लस्य तिलचूर्णस्य विकारः अण् । तिलचू-
र्णपिष्टके “पाललाः स्नेहजननाः शङ्कुल्यः कफपि-
त्तलाः” उच्यते ।

पालाश त्रि० पलाशस्य विकारः अवयवो वा अण् । पलाशा-
वयवे शतद्विकारे च “पालाशो दण्ड व्याघाटः” अमरः ।
शतमानपले (तेजपात) राजनि० तदर्थः अस्तस्य अण् ।
४ हरिद्वर्णं पु० ५ तद्विशिष्टे त्रि० अमरः पलाशेन
निर्दिष्टम् सङ्काशा० गण् । पालाशस्य पलाशनिर्दिष्टे त्रि० ।
पालाशस्यादूरदेशादि वराहा० कक । पालाशक तत्-
सन्निकटदेशादौ । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे

पालाशखण्ड पु० मगधदेशे शब्दरत्ना० ।

पालाशि पु० पलाश गोतप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालि(ली) स्त्री पल-वा० इण् । शर्कराकृतये श्वश्रु कोणे
श्वश्रु ४ अङ्गभेदे पलाशादिदेशे च मेदि० ह्यङ्कार्या
७ पोट्यायां दण्डसायां दण्डस्थे १० उत्सङ्गे क्रोडे च
हेमच० वा डोण् दीर्घान्तः ११ स्थान्त्वाम् शब्दच० ।

पालिंहिर स्त्री मण्डलिसर्पभेदे उच्यते अहिशब्दे दृश्यम् ।

पालिका स्त्री पालि+स्वार्थे क । पालिशब्दार्थे संज्ञायां
कन् । शर्कराकृतये शब्दच० शब्दादिच्छेदन्यां हारा० ।
४ पालनकक्ष्त्रां स्त्रियां च ।

पालित त्रि० पाल-क्त । श्रुति कृतो दण्डवन्त्ये शब्दभेदे
शब्दभेदे च पु० हरिवं० १७ अ० । ४ शाखोटवृक्षे पु० शब्दा-
र्थकत्वात् । कुमारानुचरमाहभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पालित्य न० पणितस्य भावः ध्वज् । केशादेः शुभ्रतादौ ।
पणितस्यादूरदेशादि सङ्काशा० गण् । पणितस्य सन्निकट-
देशादौ त्रि० । [नटपभेदे पु० हरिवं० २ अ० ।

पालिन् त्रि० पालयति पालि-णिनि । पालके शृष्टुपुल-
पालिन्द् पु० पालि-वा० क्तिन् । शकुन्द् रुद्रक्षे राजनि० ।
श्यामानतायां स्त्री अमरः गौरा० डोण् । पलिन्वीति
पाठान्तरम् पु० । श्लिष्टतायां द्विरूपकोषः ।

पालिशायन पु० गोतप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालीवत काण्डरोषे वृक्षभेदे वृ० सं० ५४ अ० ।

“द्राक्षापालीवताश्चैव वीजपूरातिष्ठकताः । एते द्रुमाः
काण्डरोषा गोमयेन प्रलेपिताः । मूलच्छेदेऽथ वा स्तब्धे
रोषणीयाः प्रयत्नतः” ।

पालोहय पु० गोतप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालक त्रि० पल्ल्यां भवः धूमा० वुज् । पल्लीभवे जानदौ
पाल्लतीर त्रि० पल्लतीरे भवः अज् । पल्लतीरभवे
पावक पु० पुनाति पू-एवन् । १ वक्रौ अमरः “अपावनानि

सर्वाणि वज्रिषंसर्गतः कश्चित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्मृतः” इति काशीखं० द्र० उक्तेः
स्तस्य तथात्वम् । २ वैद्युताग्नौ च “पावकः पवमानश्च
शुचिरग्निश्च ते त्रयः । निर्मन्त्रः पवमानः स्यात् वैद्युतः
पावकः स्मृतः । यथासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निश्च स
स्मृतः” कूर्मपु० । ३ सदाचारे ४ वज्रिषन्त्ये पचितकटक्षे
हमन्नातके ७ विडङ्गे च मेदि० । दण्डधके त्रि० हेमच० ।
हरिक्तचित्तके १० कुसुमे च पु० राजनि० ११ वक्ष्ये
१२ सूर्ये च पृ० १५० । १३ भा० नयोश्च शोधकत्वात् तथात्वम् ।
१४ अग्निभेदे भा० व० १२५ अ० । पावः पवनं शुद्धिस्तं कायति
कै-क । १४ सरस्वत्यां स्त्री वृ० ११२० भा० । पावकाश्च
सप्तविंशतिः “पावकाः सप्तविंशतिः” भा० सं० ७ अ० व्या-
ख्यायां मीलणदृष्टवाक्येभ्यः तानि च “ब्रह्मणोऽङ्गात्
प्रसूतोऽग्निरङ्गिराः” इति विद्युतः । दक्षिणाग्निर्गो-
र्हपत्याहवनीयाविति ११४ त्रयो । निर्मन्त्रोऽप्ये वैद्युतः
मृत् ७ संवत्तोऽनौलिकस्तथा । जाठरोऽपि विधगः ११
क्रव्यात् १२ जेमवान् १२ वैष्णव १४ स्तथा । दंष्ट्रुवान् १५
वल्लट १६ चैव शान्तः १७ पुष्टोऽविभावसुः १८ । ज्योति-
श्मान् २० भरतो २१ भद्रः २२ २३ स्त्रिष्टकद्विसमान् २४
क्रतुः २५ । सोमश्च २६ पिष्टमांश्चैव पावकाः सप्त-
विंशतिः” । अन्ये पावकभेदा अग्निशब्दे ५३ पु० दृश्याः
ति० त० नटपपरिशिष्टे कर्मभेदे तस्य नामभेदा उक्ता यथा

“लौकिके पावकोऽह्निः प्रथमः परिकल्पितः ।
अग्निस्तु नारतोऽस्य नाम गर्भाधाने विधीयते । पुंसवने
चन्द्रनामाश्च शुद्धाकर्मणि शोभनः ४ । सोमन्ते मङ्गलोऽप्य-
नाम प्रगल्भोऽस्य जातकर्मणि । नान्नि स्यात् पार्थिवोऽप्य-
ह्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा । सत्यनामाऽथ चूडायां
व्रतादेशे ससंज्ञवः १० । गोदाने सूर्यनामा ११ च केशान्ते
ह्निः १२ उच्यते । वैश्वानरोऽस्य विषर्गे तु विवाहे
योजकः १४ स्तथा । गोदाने गोदानाख्य संस्कारे । “चत-
व्यान्तु शिखी १५ नाम धृतिः १६ अग्निस्तथाऽपरं” । अपरे
धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुः १७ चैव पाकयज्ञे तु
साहसः” १८ । प्रायश्चित्ते तदात्मकमहाव्याहृतिहो-
मादौ । पाकयज्ञे पाकाङ्कदण्डोत्सर्गान्तहोमादौ ।
“नक्षत्रोमे च वज्रिः १९ स्यात् कोटिहोमे छताश-

नः२० । पूर्णाङ्ग्यां ऋद्धो२१ नाम शान्तिके वरदः२२
सटा । पौष्टिके वलदः२३ चैव क्रोधो२४ऽग्निचाभिचा-
रके । कोष्ठे त जठरो२५ नाम क्रव्यादो२६ स्तभल-
चो । आह्वय चैव होतव्यो यत्न यो विहितोऽनलः” ।

पावकात्मज पु० इत० । १कार्तिकेये पावकसुतादयोऽप्यत्र
इच्छाकुवंशप्रदयोधनकचवोढारि सुदर्शनारथे २सुनिभेदे च
पावकारणि पु० स्त्री० इत० । अग्निमन्यनकाष्ठे शब्दमाला ।
अरणिशब्दे दृश्यम् ।

पावकि पु० पावकस्यापत्यम् इज् । १कार्तिकेये सुदर्शनारथे
सुनिभेदे च भा० आनु० २च० तत्पथा दृश्यम् ।

पावकेश्वर पु० १तीर्थभेदे शिवपु० । काशीस्थे पावकस्यापिते
२शिवलिङ्गभेदे न० ।

पावन त्रि० पावयति पू-णिच्-ल्यु । १पवित्रीकारके २पाव-
यित्ते ३जले च न० भेदि० ४गोनये न० शब्दच० ।
५रुद्राक्षे हुज्जठौषधे न० राजनि० ७चित्तकण्ठे दय-
ध्यासे न० विश्वः । पावके दवङ्गो दवेदव्यासे पु० भेदि० ।
३०चित्तके विश्वः । ११पीतम्बुद्राक्षे पु० राजनि० । १२सिद्धे
३२पावयितरि त्रि० हेनच० १४विष्णौ पु० विष्णुसं० पव-
नशब्दे दृश्यम् तस्य अतिमालेण पवित्रताकरणात्
तथात्वम् “पवनः पावनोऽनलः” इति द्विधापाठस्तु
पावयतीति “भीषास्मादातः पवते” इति श्रुतेः पवनव्या-
पारनियोकृत्वात् पावनत्वम् इति अर्थभेदाच्चापहृत्यम् ।
करणे ल्युट् ङीप् । १५हरोतक्यां १६स्त्रीगव्यां
१७तुलस्यां च स्त्री राजनि० १८गङ्गायां च स्त्री ।

पावनध्वनि पु० पावनो ध्वनिरस्य । १शब्दे राजनि० २पा-
वनशब्दयुक्ते त्रि० ।

पावमान त्रि० पवमानमधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् । १पवमानव-
ज्राद्याधिकारेण प्रवृत्ते स्तुते २वर्षाच स्त्री ङीप् ।

पावित्रायण पु० स्त्री पवित्ररूपेर्गोत्रापत्यम् अथा० फञ् ।
पवित्रर्गेर्गोत्रापत्ये ।

पावीरवी स्त्री १शोधयित्वां स्त्रियां ऋ० ई० १४।७भा० “आ-
युधवान् पवीरवान् इन्द्रो देवताऽस्तु अण् ङीप् । २दि-
व्यायां ३वाचि निरु० १२।१० “इन्द्रः पावीरवान् तद्देवता
का पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक्” इत्युक्तम् ।

पाश पु० पशुगते वध्यतेऽनेन पशु-करणे यञ् । १शृगवि-
हगादिवन्धने रज्जुभेदे (फाँट) २रज्जुमाले च ।
केशादुत्तरं पाशशब्दः संधर्षः । यथा केशपाशः । कर्णात्
परः शोभाशः यथा कर्णपाशः शो.न.कथं इत्यर्थः ।

आत्मादिभ्यः पाशप् । आत्मपाश व्यपक्ष्णच्छात्र इत्याद्यर्थे
१शस्त्रभेदे शब्दरत्ना० । तल्लक्षणं हेमा० परि० औशनसगा-
स्तोक्तं यथा “पाशं क्षौमं कापांसं सूत्रं तथा रो-
माणि चने च सर्वकालिकस्य पाशस्य द्रव्याणि भवन्ति
तानि द्रव्याणि क्षायुस्मिन्नाणि यैश्च पाशस्य योग्यानि
स्युः । नालिकेलवल्लकलादिवन्धनादि प्रादुर्गण्येण नारि-
केलाशूलक तालवल्गुलकलानि हेमनस्य पाशस्य भवन्ति ।
तिष्ठतादृढतगुणसंयुक्तः पाशः प्रयोगिकः । पाशो भवे-
दामूलात् सङ्गपाशः पङ्कजुलः स्याद्रक्षापुष्पाणः सुखा-
वहः सुखस्पर्शश्च पाशस्थाने सुष्टोऽनुपूर्वबहान्वितो
भवति । रज्ज्वपाशस्तु नवकातुर्वर्तितः स्यात् ।
एकहस्तस्त्रिहस्तः पादङ्गीनः सह कर्णाभ्यां च पाशो
दशपलिकः पादान्ते पञ्चकार्ष्णिकः श्रेष्ठो भवति पङ्कद-
शपलो वा तथा रथाश्वयोरपि विज्ञेयो । विंशतिपलिकः
कर्त्तव्यः प्रमाणे सप्तकार्ष्णिकस्त्रिंशत्पलिको वा सृष्टिनां
भतङ्गजस्य नवपलको हस्तिनि श्ले च पाशो भवति
भावाविक्रते नागारत्निगुणः पाशः” इति ।

पाशक पु० पश-ण्वल् । दूतक्रीडासाधने गुडिकादौ (पाशा)
अमरः । [दृश्यम् ।

पाशद्युक्ता पु० वयतः पुत्रे एतन्नामके न्ये ऋ० ७।२१२भा०
पाशधर पु० पाशं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः । १वरुणे ह-
रिवं० ४८०ऋ० तद्देवताके २शततारके ३पाशधारिमात्रे त्रि०

पाशन न० पाशि-भावे ल्युट् । वस्त्रेण भा० श्लो० ५८३० ।

पाशपाणि पु० पाशः पाणौ यस्य । १वरुणे ह्रस्वा० २शतमे च
पाशहस्तादयोऽप्यत्र पाश+अस्तप्रथे इति । पाशीत्यत्र
पाशभृत् पु० पाशं विभर्त्ति भृ-क्लिप् । १वरुणे २तद्देवताके
शतमिषानक्षत्रे न० । ३पाशधारिमात्रे त्रि० । “हृसा-
रूढः पाशभृद्वरुणः” ह० सं० ५०३० ।

पाशमुद्रा स्त्री तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे “वाममुष्टेस्तु तर्जन्या
दक्षमुष्टेस्तु तर्जनीम् । संयोज्याङ्गुष्ठाकापाभ्यां तर्जन्यधे-
स्त्रके क्षिपेत् । यथा पाशाह्वया मुद्रा विद्वद्भिः परिकी-
र्त्तिता” ।

पाशव त्रि० पशोरिदम् अण् । १पशुसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते २प-
ञ्चाचारे च पशूनां समूहः अण् । ३पशुसमूहे न० [शब्दच०
पाशवशालन न० पाशवं पशुसंवल्यति पालि-ल्यु । चारं
पाशवांसन न० “पाशवासनमादध्ने कृत्वा पशुपतिर्भवेत् ।
पृष्ठे हस्तद्वयं बद्धा कर्पराग्रे खभस्तकम्” रुद्रजा० उक्ते
आचनभेदे ।

मः क्रास्ते वै पापशुद्धनः प्रिये ! । ध्यासिजीवी मसीजी

पावकः पाचकस्तथा । एते पापशुद्धिं विना सादक
इत्यभोजिनः । देवि ! काष्ण्णदियो भक्ता अनन्यशरणास्तु
वे । पापशुद्धिं न कुर्यान्महे पानभोजने । तत्
स्पर्शजवपानञ्च मत्तुस्तुष्टमादिकम् । तत्पानभो-
जनान्नापसङ्गात्तद्वन्तोऽचिरात् । पापशुद्धिं वैष्णवाः
सुरन्येषामपि का कथा । किमत्र बलभोक्तेन ब्राह्मणा
ये ह्यवैष्णवाः । असदाचरणाच्चेत् स्युस्तदा पापशुद्धिः
भवताः । एतद्भोजनपानादिकर्मभिवैष्णवा जनाः । पाप-
शुद्धिस्तथा स्युर्दे जटाभस्मादिधारिणः । पापशुद्धिस्तथा
पापशुद्धाचरणं ताम्र ४२५० । एतच्च वैष्णवप्रशस्तार्थं शैव
विष्णुधारणस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । तत्संस्मर्त्तुं दिनिमेधो
यथा "तस्मात् पापशुद्धिः पापैरावापं स्पर्शनं त्यजेत् ।
विशेषतः क्रियाकाष्ठे यथादौ चापि दीक्षितः । क्रि-
याहातिर्देहे कुर्ये पश्येत् प्रतिमानं त्रः । किं पुनर्येसु
सन्त्यक्ता त्वयी सर्वात्मना द्विज ! । पापशुद्धिभोजिभिः
पापैर्वेदादविरोधिभिः । पापशुद्धिं विकर्मस्थान्
बैडालव्रतिकान् गठान् । हेतुकान् वक्रकर्त्तृन् वाङ्-
मात्रेणापि नास्ते । दूरापास्तसु संसर्गः सहाया
वापि पापिभिः । पापशुद्धिर्दुराचारैस्तस्यात्तान् परि-
वर्जयेत् । एते नृणां सत्त्वात्ता दृष्ट्वा आहोपघातयाः ।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रपश्यति । एते
पापशुद्धिनामानो ह्येतां चालमेदुवुधः । पुण्यं नश्यति
वन्मापादेतेषां तद्दिनोद्भवम् । पुंसां जटाधरणमौस्तुवतां
दृष्ट्वैव मोघाग्निनामखिलशौचनिराकृतानाम् । तोयप्र-
दानपितृपिण्डवर्द्धिकृतानां सम्भाषणादपि नरा नरकं
प्रयान्ति" विष्णु पु० १८० १८५० ।

पाषाण पु० पिन्दपि पिप-संचूर्णने चान्द्र पृष्ठो० । १ प्रस्तरे
अमरः सत्त्वात् डीप् । २ पाषाणी (वाटखारा) २३-
वामानपाषाणे स्त्री शब्दच० ।

पाषाणगर्दभ पु० सुशुतोक्ते कुट्टरोगभेदे "हृत्प्रसूतो
खड्गज्जुतं शोफमत्यजं स्थिरम् । पाषाणगर्दभं विद्याद्
वजासपवनात्मकम्" ।

पाषाणचतुर्दशी स्त्री दृष्टिकस्यरविके नाशे शुक्रचतुर्दश्याम्
तस्यां पाषाणाकारपिष्टकभोजनात्तस्यास्तन्नामना यथोक्तं
भविष्ये "दृष्टिके शुक्रमच्छेत् तं वा पाषाणचतुर्दशी ।
तस्याभाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः" । पाषाण-
भोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ति० त० २४० ।

पाषाणदारक पु० पाषाणं दारयति दारि-ण्यञ् । दृष्ट्वास्ते

(पाथरकाटास्तेनी) अमरः । ल्यु । पाषाणदारकोऽप्यत्र ।
पाषाणभेदन पु० पाषाणं भिनत्ति ल्यु । (हाडजोडा)
१ इच्छभेदे राजनि० शब्द । पाषाणभेदकोऽप्यत्र "पाषा-
णभेदकोऽप्यस्त्री गिरिभिर्जुह्वयोजनी । पश्यभेदे हिम-
क्षितः कषायो वस्त्रशोधनः । भेदनी हन्ति दोषायौ
गुल्मकृच्छ्राश्च हृदयः । योनिरोगान् प्रमेहांश्च स्त्रीहा
गुल्मव्रणानि च" भावप्र० । २ प्रस्तरेभेदकमात्रे लि० ।

पाषाणभेदिन् पु० पाषाणं भिनत्ति भिद-णिनि (पाथर-
चुर) १ इच्छभेदे राजमा० २ शिलाभेदके लि० स्त्रियां डीप् ।

पाषी स्त्री पाषाते दध्यतेऽनया पय-वन्ने करणे घञ् ।

१ यक्षाणां २ शिलायाञ्च ष्ट० १५६१ भा० । पाषाणयद् द्रा-
याञ्च ष्ट० ६ १०१२ भा० । [ऋ० ४।२।६ भा० ।

पास्थ लि० पस्त्ये गृहे वसति त्रैपिकोऽण् । गृहवासिनि
पाहत पु० अपाहन्ति अप+आ+हन्-ङ् अपरेहोपः पाहः

स इव व्यतति व्यत-व्यञ् शकः । ब्रह्मदारुद्वये शब्दप्र० ।

पि गतौ त्व० सक० प्र० अतिट् । पियति । अपैवीत् । पिपाय ।

पियतुः । [अमरः स्त्रियां डीप् ।

पिक पुंस्त्री० अपि कायति कै-क अपरेतोकोपः । कोकिले

पिकाप्रिया स्त्री इत० । महाजम्बूग्रास् राजनिः ।

पिकावन्तु पु० इत० । आचरन्ते तिका० ।

पिकराग पु० पिकोरज्यतेऽत्र रनुज-आधारे घञ् कृतम् ।

आचरन्ते राजनिः ।

पिकवल्लभ पु० इत० । आचरन्ते भावप्रकाशः ।

पिकात्त पु० पिकस्याचीवात्तस्य समानवर्णत्वात् अच् । १ रो-

चयाम् शब्दच० पिकस्याचीवाच्च अय्य षच् समा ।

२ पिकतत्त्वरत्तनेत्युक्ते लि० स्त्रियां चित्वात् डीप् ।

पिकाङ्ग पुंस्त्री० पिकस्याङ्गनिवाङ्गमस्य । पक्षिभेदे शब्दच० ।

पिकानन्द पु० पिकानन्दयति आनन्द-अण् उप० स० ।

वसन्तकाले राजनिः ।

पिकेक्षणा स्त्री पिकेक्षेक्ष्णं तदर्थोऽस्त्यस्याः अच् । १ को-

किचाचे करवीरभेदे राजनिः । पिकेक्षेक्ष्णमिवेक्ष्ण-

मस्य । २ रत्तनेत्रे लि० स्त्रियां स्त्रीकृत्येऽपि बहुचक-

त्वात् न डीप् किन्तु टाप् ।

पिक पु० पिक इव कायति कै-क पृष्ठो० । १ हृत्तिशवके श-

ब्दमा० । २ सक्तापरिमाणभेदे स्त्री ह० सं० ८१५० ।

पिङ्ग पु० पिजि-वर्णे-अण् न्यङ्का० कृतम् । १ मूषिके मेदि-

स्त्रियां डीप् । २ दीपशिखामे वर्णे पु० "पिङ्गो दीपशि-

खामः स्यात् पिङ्गः पद्मधूबिवत्" । ३ तद्वति लि०

अमरः गौरा० पाठात् स्त्रियां डीप् । कङ्कारा० पाठात्
अस्य पूर्वनिपातः । ४ अक्षरभेदे पु० तेन प्रोक्तः कस्यः णिनि
पैङ्गिन् तत्प्रोक्ते कस्ये । पिङ्ग+अक्षरार्थे सिद्धा० वा लच् ।
पिङ्गन् तद्वर्णयुते लि० पक्षे मतप् मस्य वः । पिङ्गवत्
तत्कार्ये लि० स्त्रियां डीप् ।

पिङ्गकपिशा स्त्री पिङ्गा च कपिशा च “वर्णोवर्णेन” पा०
स० । तैलपायिकायां स्त्री हेमच० २ पिङ्गवर्णयुते अथच
कपिशवर्णयुते लि० । [नेत्रे लि०]

पिङ्गचक्षुस् पु० पिङ्गं चक्षुरस्य । कृष्णीरे हेमच० । २ पिङ्ग-
पिङ्गजट पु० पिङ्गा जटाऽस्य । शिवे हेमच० ।
पिङ्गतीर्थं न० तीर्थभेदे भा० व० ८२ अ० ।

पिङ्गल पु० पिङ्ग+सिद्धा० लच् पिङ्गं लाति-क वा । १ नील-
पीतमिश्रितवर्णे शतवर्त लि० अमरः । अस्मिन् परे घोषा०
पूर्वपूर्वपदमाद्युदात्तम् । माकृतभाषया च्छन्दोगन्यकारके
शनागभेदे ४ रुद्रे ५ सूर्यपारिपाशिकभेदे इति धिभेदे ७ वा-
जरे नकुले दस्यवरविषभेदे च हेमच० । ८ चुश्लोके
राजनिः “देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं नर्मेदातटे” इति ज्यो० त०
उक्ते प्रभवादिर्वर्षमध्ये १० वर्षभेदे च । ११ नागराजभेदे
भा० आ० १२ अ० । १२ यक्षभेदे भा० व० २१० अ० । १३ रीतौ
पित्तले १४ शिंशपायां च स्त्री राजनिः । १५ यामनदिग्-
गजस्य स्त्रियां कुशुदस्य १६ करिण्यां मेदि० । १७ कणि-
कायां तन्त्रोक्ते १८ नाडीभेदे हेमच० । १९ आश्वदे दण्डम्
पिङ्गलका पु० पिङ्गल+कार्थे क । पिङ्गलशब्दार्थे २ यक्षभेदे
पु० भा० स० १० अ० । ततः उपका० इन्वे अइन्वे च
गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे वा लुक् ।

पिङ्गला स्त्री १ वेश्याभेदे संज्ञायां कन् । कापि अतइत्त्वम् ।
पिङ्गलिका बलाकायां लिका०

पिङ्गललीह न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनिः ।

पिङ्गसार पु० पिङ्गं सारमस्य । हरिताले राजनिः ।

पिङ्गस्फटिक पु० नित्यकर्म० । गोमेदमणौ राजनिः ।

पिङ्गा स्त्री पिङ्ग-अक्षरार्थे अच् । १ गुरोचनयां २ चिह्नौ
शनालिकायां ४ चण्डिकायां मेदि० । ५ हरिद्रायां शब्दच०
६ वंशरोचनायां राजनिः ।

पिङ्गाय पु० स्त्री० पिङ्गं वर्णमश्रुते अश-अ्याप्रौ अण् । (पा-
ङ्गाय) १ मत्स्यभेदे स्त्रियां डीप् । २ पक्षीपतौ ३ उत्तम-
अर्थे न० मेदि० ४ नीलिकायां स्त्री मेदि० ।

पिङ्गास्य पु० स्त्री० पिङ्गमासमस्य । (पाङ्गास्य) मत्स्यभेदे

शब्दच० । स्त्रियां योगधत्वात् टाप् । २ पिङ्गचक्षुयुक्ते लि०

पिङ्गाच पु० पिङ्गे अक्षिणौ यस्य अक्षरमा० । शिवे काशी०

अ० १२ अ० उक्ते २ व्यापभेदे । २ पिङ्गवर्णनेत्रयुक्ते लि०

स्त्रियां डीप् । २ कुमारानुरमाहभेदे स्त्री भा० व० ४७०

पिङ्गी स्त्री पिङ्ग+अक्षरार्थे अच् गौरा० डीप् । शमीहले
मेदि० । [नेत्रयुक्ते लि०]

पिङ्गेक्षण पु० पिङ्गमीक्षणमस्य । शिवे हेमच० । २ पिङ्ग-

पिच्छण्ड पु० अपि+चम-ड तस्य नेत्रम् अपरेल्लोपः । १ उदरे

२ शरीरवयवे च हेमच० । पृषो० इत्त्वम् । पिच्छण्डोऽप्यत्र

ततः तन्दादि० इलच् । पिच्छण्डश्च हृदोदरे तन्दिवे

लि० पक्षे ठन् । पिच्छण्डक तत्कार्ये लि० । “भोगाट्टा

समजट्टा निःस्त्राः सुघटसञ्चिभाः । सर्पोदरा दरिद्राः

स्युः” गरुडे तस्यागुभक्षचक्रत्वस्तत्कृतम् ।

पिच्छण्डक लि० पिच्छण्डे कुशलेः आकषा० कन् । औदरिक्ते
उदरपूर्तौ कुशले उदरभारौ ।

पिच्छय पु० पिच्छे तृत्वाय साधुः यत् । कापीसहसे हेमच० ।

पिच्छु पु० पच-ठ पृषो० । १ कापीसहसे (तृत्वा) अमरः २ कुश-

भेदे ३ कर्षे ४ अक्षरभेदे मेदि० । ५ भैरवे इत्यस्यभेदे विश्वः ।

पिच्छुक पु० पिच्छुरिव कायति कै-क । १ मदनहृत्ते (नयना)

रत्नमाला । ततः अक्षरार्थे उत्करा० क् । पिच्छुकीय त-

द्युते देशादौ लि० ।

पिच्छुतूल न० इत० । तृत्वे (तृत्वा) लिका० ।

पिच्छुमन्द(र्ह) पु० पिच्छुं कुठं मन्दयति मृदाति वा अण्

उप० स० । निम्बहृत्ते (दीनः) अमरः (न्दानः) हेमच० ।

पिच्छुल पु० पिच्छुं लाति ला-क । १ भावुकहृत्ते (भाउ) २ इत्त्ववे

३ जलवायसे च मेदि० । ४ तृत्वे अमरटीका ।

पिच्छ ऊदे चु० उभ० सक० सेट् । पिच्छयति ते अपिपिच्छन् त ।

पिच्छट न० पिच्छ-अटन् । १ सीसके २ रक्ते ३ नेत्ररोगभेदे पु०

पिच्छा स्त्री सृक्तापरिमाणभेदे वृ० सं० ८१ अ० ।

पिच्छिट पु० कीटभेदे कीटशब्दे २०५८ पृ० सुश्रुतवाक्यम् ।

पिच्छित न० सुश्रुतोक्ते काण्डमन्त्रभेदे “पिच्छितं पृथुतां गत-

मनस्यशोफम्” इति तल्लक्षणम् ।

पिच्छ बाधे त्व० पर० सक० सेट् । पिच्छति अपिच्छीत् पिपिच्छ

पिच्छ न० पिच्छ-अच् । १ मयूरपृच्छे २ चूडायां ३ ला-

कूले पु० मेदि० । ४ शाल्मलीवेदे स्त्री अमरः । ५ पृगे

हृत्तायां ७ कोषे ८ मोचायां ९ टण्डुलौ १० भक्तमण्डे

११ जयपदामये च स्त्री मेदि० । १२ कोलिकायां १३ फि-

नालायां हारा० । १४ शिंशपाहृत्ते च स्त्री शब्दच० ।

पिच्छवाण पु० पिच्छं वाण इव यस्य । श्वेनखगे राजनि०

पिच्छल पु० यासुकिवंश्ये सर्पभेदे भा० व्या० ५७ अ० ।

पिच्छलदला स्त्री पिच्छ-कलच् तादृशं दलमस्याः । वद-
रोष्ठे तिका० ।

पिच्छादि अस्तप्रथे इलच्पत्ययनिमित्ते शब्दगणे यथा

“पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे)

वर्षे उदक पट्ट प्रज्ञा” । [शिंशपादणे शब्दच० ।

पिच्छितिका स्त्री पिच्छ-भावे क्तिन् तथा कायति कै-क ।

पिच्छिल त्रि० पिच्छ-वा० इल । (पिचल) । पदार्थे २ भक्त-

श्मण्डे तद्युक्ते च श्लिग्धस्त्रपादौ । पिच्छा+अस्तप्रथे

पिच्छा० इलच् । ४ चूडायुक्ते त्रि० ५ स्त्रेष्मातकदले पु०

राजनि० संज्ञायां कन् । पिच्छिलक धन्वनदले पु०

राजनि० ।

पिच्छिलच्छदा स्त्री पिच्छिलः च्छदोऽस्याः । उपोदकां

राजनि० । [तिका० ।

पिच्छिलत्वच् पु० पिच्छिला स्त्र्यणा त्वच् यस्य । नागरङ्गदले

पिच्छिलसार पु० पिच्छिलः सारोऽस्य । मोचरसे राजनि०

पिच्छिला स्त्री पिच्छ-इल पिच्छा+अस्तप्रथे इलच् वा ।

१ पोतिकायां २ शिंशपायां ३ शाल्मलौ ४ चित्तुभेदे मेदि०

५ कोकिलाच् ६ दृष्टिकाक्षुमे ७ अतस्यां दण्डोदये च

राजनि० एकटुकायां शब्दच० ।

पिज दोमो वासे वले (सामर्थ्यं) च अक० हिंसायां दाने च

सक० सु० उभ० सेट् इदिच् । पिञ्जयति ते अपिपिञ्जत् न ।

पिजवन पु० सङ्गनीवजये विश्वामित्रयाज्वे नृपभेदे निरु०

२।२४ दशमम् । [तद्गोलापत्ये पुं स्त्री० ।

पिज्वल पु० ऋषिभेदे ततः अद्या० गोत्रे फज् । पैज्वलायन

पिच्छ न० पिच्छ-पृषो० । पिच्छशब्दार्थे हेमच० ।

पिञ्ज न० पिजि-अच् । १ वले २ व्याकुले त्रि० मेदि० ३ वधे

अमरः ४ कर्पूरभेदे पु० ५ तले ६ हरिद्रायां स्त्री मेदि०

७ हिंसायां स्त्री तिका० भावे अच् । दण्डायां स्त्री

रत्नमाला ।

पिञ्जट पु० पिजि-अटन् । नेत्रमले (पिंजुटी) गन्द्ररत्ना०

पिञ्जन न० पिजि-करणे ल्यु । तलस्फोटने १ यन्त्रभेदे ।

भावे ल्युट् । रत्नलादेः स्फोटने ।

पिञ्जर न० पिजि-अरच् । १ हरिताले अमरः २ स्वर्णे मेदि०

३ नागकेशरे राजनि० ४ विहगादिवन्धनस्थाने ५ देहास्थि-

ष्ठ्ये च रामान्त्रमः । ६ अश्वभेदे पु० ७ पोतरत्नवर्णे

दपीतवर्णे च पु० हेमच० । ८ तद्वति त्रि० ९ सर्पभेदे पु०

भा० व्या० ३१ अ० । स्वार्थे क । पिञ्जरक तवाधे न०

पिञ्जल न० पिजि-कलच् । १ हरिताले २ कुशपत्रे च पराणिः

३ अत्यन्ताकुलसैन्यादौ पु० अमरः ४ कुशान्तरवेदिते साप-

कुशपत्रद्वये स्त्री ङोप् । “एतदेव पिञ्जल्या लक्षणं सप्त-

दाहृतम्” कर्मप्रदीपे तत्र पवित्रलक्षणातिदेशात्तथात्वम् ।

पिञ्जाल न० पिजि-या० घालच् । स्वर्णे राजनि० ।

पिञ्जिका स्त्री पिजि-एवल् अतइत्त्वम् । तृणनालिकायां

(पाँइज) तिका० ।

पिञ्जूल पु० पिजि-कलच् । १ कुशवर्तिकायाम् उज्ज्वलद०

संज्ञायां कन् । पिञ्जूलक २ ऋषिभेदे ततः । उपका० गो-

त्रप्रत्ययस्य वङ्गत्वे इन्वे अङ्गत्वे च वा लुक् ।

पिञ्जूष पु० पिजि-वा० जघन् । कर्णमले हेमच० ।

पिञ्जेट पु० पिञ्जे अटति अट् अच् अलुक्फ० । नेत्रमले

शब्दरत्ना० ।

पिञ्जोला स्त्री पिजि-वा० लोल । पत्रशब्दे हारा- [पिपेट ।

पिट संहतौ ध्वनौ च भ्वा० पर० अक० सेट् । पेटति अपेटौव्

पिट न० पिट-क । १ चाले तिका० (पेटारा) २ पेटके पु० धराणिः

पिटक पु० पिट-वा० कुन् । (पेटरा) वेत्तादिनिमित्ते सप्त-

द्वकाकारे पदार्थे अमरः । तेन हरति चत्सपङ्काठञ् ।

पेटकिक पेटकौन हारिणि त्रि० २ स्फोटके पु० मेदि० ।

देहजातस्फोटशुभाशुभादिकं दृ० सं० ५२ अ० उक्तं यथा

“सितरत्नपीतलक्षणा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला यर्णानामप्यजादीनाम् । सुस्निग्ध-

व्यक्तशोभाः शिरसि धनचयं मूर्ध्नि सौभाग्यमारादु-

दौभाग्यं भ्रूयुगोल्याः प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां

च । तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपटगतं नेत्रयोरिदृष्टिं

प्रव्रज्यां शङ्खदेशेऽभ्युज्ज्वलनिपतनस्थानगात्रातिचिन्ताम् ।

घोषागण्डे वसनसुतदाचोदयोरजलाभं कुशुंस्तद्विदु-

कतलगा भूरि वित्तं ललाटे । हृन्वोरेव गलकतपदा

भूषणान्यन्नपाने श्रोत्रे तद्भूषणगणपि ज्ञानमात्रसङ्क-

पम् । शिरःसन्धिषोषाहृदयज्वलपाचौरवि गता अयोधातं

धातं सुततनयलाभं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्तब्धेऽप्यतन-

मथ भिचार्यमसङ्गद्विनाशं कचोत्था विदधति धनानां

वज्रदण्डम् । दुःखशत्रु निचयस्य विधातं पृष्ठवाङ्मयगजा

दण्डवर्ति । संयमं च मणिवन्धनजाता भूषणाद्यसुषमा-

ङ्गयुगोल्याः । धनाग्निं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुल्युद-

रगाः सुपानासं नाभौ तदथ दह चौरैर्धनहृतम् । धनं

भान्धं वस्तौ सुवर्तमथ मेद्रे सुतनयान् धनं सौभाग्यं

वा गुददृष्यजाता विदधति । ज्वोयानाङ्गनालाम्
जान्तेः शलुजनात् क्षतिम् । शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फे
ऽध्वन्मल्ले शदायिनः । स्फिक्पाणि पादजाता धनना-
शागस्यगमनमध्वानम् । बन्धनमङ्गुलिनिचयेऽङ्गुष्ठे च
क्षतिस्तोक्तः पूजाम् । उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो
वामतस्त्वभीघाताः । धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीतास्तु
नारीणाम् । इति पिटकविभागः प्रोक्त व्यामूर्धतोऽयं
व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति मशक-
लक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वन्निगदितफलकारि प्राणिनां देह-
संस्थम्” ।

पिटका स्त्री पिटकानां समूहः पाशा० य । पिटकसमूहे
पिटङ्कीकी स्त्री पिटं कोकते कु-वा० ख सुम् । इन्द्रवा-
रुग्यां रत्नमात्रा ।

पिटका पु० पिट-वा० काक । १ सुनिभेदे ततः शिवा०
अण् पेटाक तदपत्ये पुंस्त्री० । २ पेटके च तेन हरति
उत्पङ्गा० ण् । पेटाकिकं तेन हारिणि लि० । संघाथे
पाशा० य । पिटका तत्समूहे स्त्री ।

पिटका न० पिट-ण्वल् पृषो० । दलकिट्टके गङ्ग० ।
पिट कुटनभेदे (पेटा) कुट्टनेनाधःप्रवेशने च० उभ० सक० सेट् ।
पिटयति त अपिपिटत् त । कात्या० श्रौ० ६।१।११ कर्कः ।
पिट्टिक लि० पिट्ट-इन् स्त्रार्थे क । कुट्टनेन अधःप्रवे-
शिते मेदि० । [पिपेट ।

पिट क्लेमे अक० वधे सक० भ्वा० पर० सेट् । पेटति अपेटोत्
पिठर पु० पिठ-करन् । १ गृहभेदे त्रिका० २ सत्तायां ३ म-
न्यानदण्डे च न० मेदि० । ४ स्वाल्यां पुंस्त्री० स्त्रीत्वे ङीप् ।
अमरः । ५ दानवभेदे पु० भा० च० ६ अ० । संज्ञायां कन् ।
पिठरक इनागभेदे पु० भा० च० १५ अ० । पीलुपाकशब्दे
द्वयम् । [पिठोनसि तदपत्ये उपसृष्टितकारके कृषिभेदे ।

पिठोनस् पु० कृषिभेदे क० ६।२६।६ भा० तस्यापत्यम् इज
पिड रागीकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । पिण्डते
अपिण्डित । अयं चुरादिरपि तत्तार्थे उभ० पिण्डयति
ते अपिपिण्डत् त ।

पिडका स्त्री पीडयति पीड-ण्वल् क्षिपकादि० नि० ।
कुषाधिकारे पीडादायके लुङ्गस्फोटके भावप्रका० । सु-
तादौ रोगभेदे नानाविधैव पिडका उक्ता तत्र भगन्दरे
“अपक्वाः पिडकाः पक्तास्तु भगन्दराः” इत्युपक्रमे पि-
क्षादिपिडका उक्ता यथा “पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेना-
धःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीसृच्छितासृष्टपीवा-

कारां पिडकां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनावि-
शेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रण-
शान्तिचाराभ्यामिव दहते दुर्गन्धसृष्ट्यामासावं स्रवति”
“क्षेमजालक्षणादिकं तु परिष्ठाविनृशब्दे दर्शितम्
वायुजालक्षणादि ततोक्तं यथा

“वायुः प्रकुपितः प्रकुपितो पित्तक्षेप्याणौ परिगृह्या-
गत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां
जनयति सास्य तोददाहकण्डादीन् वेदनाविशेषान् जन-
यत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च नानाविधवर्ण-
मासावं स्रवति पूर्णनदोश्मसूकावर्तवज्जाल ससृजि-
ठन्ति वेदनाविशेषाः” । मेहजास्तु भावप्र० उक्ता यथा
“शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मछ-
रिका सर्पपिका पुलिणी सविदारिका । विद्रुधितेति
पिडकाः प्रमेहाप्रेक्षया दग् । सन्निभमसु जायन्ते मां-
सलेपु च धामसु । अनोक्षता च तद्रूपा निम्नमध्या
शराविकाः । सदाहा कूर्धसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिकाः
बुधैः । जालिनीश्च तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ।
अविगाठरुजाक्लोदा पृष्ठे वायुदुरेऽपि वा । मङ्गती
पिडका नीला सा बुधैर्विणताऽसृता । रक्ताऽसिता
स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजीषु बुधैः । समूरदलसंस्थाना
विज्ञेया तु मछरिकाः । गौरसर्पसंस्थाना तत्प्रमाणा
च सर्पपी० । मङ्गल्यलक्षिता ज्ञेया पिडकापि च पु-
लिणी । विदारिकन्ददुहता कठिना च विदारिकाः ।
विद्रुधेल्लक्षणेयुक्ता ज्ञेया विद्रुधिका तु सा । ये यन्मयाः
सृता मेहाक्लोपानेतास्तु तन्मयाः । विना प्रमेहमयेता
जायन्ते दुष्टमेदसः । तावच्चैता न लज्जन्ते यावद्वास्तु
परिपङ्कः । गुदे हृदि शिरस्येऽपि पृष्ठे मर्मसु चोत्थि-
ताः । सोपद्रवा दुर्बलान्तेः पिडकाः परिवर्जयेत् ।
तट्च्छासमांससङ्कोचमेहहिक्कामदञ्जराः । विसर्प-
मंसरोधाः पिडकानामुपद्रवाः” ।

कुषाधिकारे भावप्र० पिडकानां दृष्टत्वे स्फोटत्वम्
लुङ्गत्वे पिडकत्वसङ्गा तद्भेदा उक्ता यथा
“यथाकारा सुकठिना पथिता मांससंश्रिता । पिडका
क्षेमवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते । चनासवक्तां पि-
डकासृजतां परिमण्डलासृ० । अन्नाञ्जनीमल्लपुषां तां
विद्यात् कफवातजाम् । विहतास्यां मङ्गदाहां पक्वो-
दुस्वरसन्निभाम् । परिमण्डलां पित्तकतां विहतांश्च नाम
तां विदुः । पथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छ-

धोपमाः । कफानिलाभ्यां पिडुका चेत्याः कच्छपिकाः
 दुधैः । श्रीवासककाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रि-
 भिरेव दोषैः । सन्धिः स वलभीकवदक्रियाणां जातः
 क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः । मुखैरनेकैः श्रुतितोदवज्जिर्विसर्प-
 वत् सर्पति चोक्षतामैः । वलभीकपुमाङ्गभिर्भजोवि-
 कारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् । पद्मकर्णिक-
 वन्मध्ये पिडुकाभिः सदाचिताम् । इन्द्रद्वान्तुः तां वि-
 द्यादातपित्तोत्थितां भिषक् । मण्डलं वृत्तसूत्रं सरत्तं
 पिडुकाचितम् । रजाकरीं गर्दभिकां तां विद्यादु-
 यातपित्तजाम् । वातक्षेपसङ्गुतः श्वयधुर्हनुसन्निजः ।
 स्थिरो मन्दरजः क्षिप्रो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ८।
 कर्णस्थान्तरे जातां पिडुकासुपवेदनाम् । स्थिरां पन-
 शिकाऽन्तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् । विसर्पवत् स-
 र्पति यः शोथस्तुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात्
 स ज्ञेयो जालगर्दभः १० । पिडुकासुत्तमाङ्गस्थां वृत्ताम-
 त्वमुद्वज्वराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादि-
 रिवेल्लिकाम् ११ । वाङ्मार्गसकण्ठेषु कण्ठस्कोटां स-
 वेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षा १२ मित्यभिनिर्दिशेत् ।
 एकाज्जेतादृशीं दृष्ट्वा पिडुकां स्फोटसन्निभाम् । तद्वतां
 पित्तकोपेन गन्धनामां १३ प्रचक्षते । कक्षभागेषु ये स्फोटा
 जायन्ते मांसदारुणाः । अलदीहज्वरकरा दीप्तापा-
 रकसन्निभाः । सप्ताहद्विदशद्विंशति पक्षाद्वा भ्रान्ति भान-
 वम् । तामग्निरोहिणीं १४ विद्यादसाध्या सन्निपाततः ।
 नखमांसमधिष्ठाय वातपित्तञ्च देहिनाम् । कुरुते दाह-
 पाकौ च व्याधिलं चिप्य १५ मादिशेत् । तदेवात्यतरैर्दोषैः
 कुनखं परुषं १६ वदेत् । गम्भीरामलसंरम्भां सवर्णां
 सुपरिस्थिताम् । पादस्थानुशयीं १७ तान्तु विद्यादन्तः-
 प्रपाकिनीम् । विदारीकन्दवहृत्तां कक्षावङ्गणसन्निधु ।
 विदारी १८ मिति तां विद्यात् सर्वलां सर्वलक्षणां १९ ।

पिण्ड लिंपिडि-अच् । १ संहते २ घने च ततः गौरा-स्त्रियां
 ङीष् । तस्या अपत्यं कुर्वी-ग्य । पैण्ड्य संहतायाः स्त्रिया
 अपत्ये पुंस्त्री ० श्योले ४ बले ५ देहैकदेशे ६ मृद्वैकदेशे
 ७ देहमाले ८ अन्नादिमये पित्तभ्यो देये गोलाकारे
 ९ पदार्थे १० गोले ११ सिङ्घे १२ जवापुष्पे च पुं० मेदि०
 १३ हन्ते (अव्दिपिण्डम्) १४ कबले पुं० हेमच० १५ गजकुम्भे
 १६ अमरः १७ मदनदृष्टे पुं० राजनि० । १८ अलीवने
 १९ अथसि न० मेदि० । तत्र आङ्गशेषद्रव्यान्नादिनिर्मिते पदार्थे
 सामगानां पुंस्त्वेन प्रयोगः "पिण्डानोदाहनात्तेषाम्"

कन्दोगपरिशिष्टे पुंस्त्वेन प्रयोगात् । यजुर्वेदिभिः "अपा-
 वेतत्ते पिण्डं स्रभेति" यजुःआङ्गप्रयोगात् क्लीबत्वम् ।
 "तेभ्यः पिण्डं" मया दत्तमक्षय्यसुपतिष्ठताम् वायुपुं-प्रयोगः
 यजुर्वेदिविषयः । तत्र देयद्रव्यादि आन्तर्निर्दिष्टं यथा
 "यावदन्नसुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् । चरुणा सह
 सन्नीय पिण्डदानसुपक्रमेत्" । आद्याधीहविषोऽन्नादेः
 सकाशाद् यावत् भक्ष्यमोदनव्यञ्जनादि ततोऽस्यान्तं म-
 हीत्वा अग्नौ करणचरुशेषेण सह मिथीकृत्य पिण्ड-
 दानमारभेदित्यर्थः । एकस्मिन् पात्रे ५ मध्वादिद्रव्येण
 मिश्रयेत् । "मध्वाद्यतिलसंयुक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ।
 उष्णसादाय पिण्डान्तु कृत्वा विल्लफलोपमम् । दद्यात्
 पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमम्" इति ब्रह्मपुराण
 वचनात् । अत्र पितामहपदं पितृपरं पञ्चनान्तरेकरा-
 क्यत्वात् । "स्वपिते प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
 पितामहाय चैवाथ तत्पिते च ततः परम् । दर्भमूले
 लेपभाजस्तर्पयेत्क्षेपघर्षणैः" ।

अत्र पिण्डमात्रस्य विल्लफलोपमत्वश्रुतेः कन्दोगप-
 रिशिष्टे च पितादीन् मातामहादीनुपक्रम्य "अथनेज-
 नवत् पिण्डान् कृत्वा विल्लप्रमाणकानिति" श्रुतेः साधग
 यजुर्वेदिनोर्विल्लप्रमाणकत्वम् "ग्रथहन्तातामहानाच्च के-
 चिदिच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डानाहपूव्येण साकृष्ट
 सुष्टिवन्मनात्" इति वायुपुराणीयं शाख्यान्तरीयं आन्तर्ग
 वायवीये "मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डाद्विर्षयेदुधः ।
 त्रिस्थली सेतो "तिलमज्जं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।
 मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गस्रज्ज्वरे" । याज्ञवल्क्यः
 "सर्वमन्नसुपादाय सतिलं दक्षिणासुखः । उच्छिष्ट स-
 न्निधौ पिण्डान् दद्याद्द्वै पितृयज्ञवत्" । केचित्तु पिण्डेषु
 माषान् वर्जयन्ति "माषाः आङ्गेषु वै पाद्या वज्याश्चैवा-
 ग्निपिण्डयोः । ब्राह्मणेषु यथा मद्यां तथा माषोऽग्नि
 पिण्डयोः" इति । श्रुतिसारात् "माषान् सर्वत्र वै दद्यात्
 पिण्डेऽग्नौ च विषर्जयेत्" इति श्रुतेः । कथं पिण्डप्र-
 माणभेदः हेमाद्रावङ्गिराः "कपित्थविल्लमात्रान् वा पि-
 ण्डान् दद्याद् विधानतः । कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वाम-
 लकैर्बदरैः पुमान्" इति । तत्रैव धूमः "कपित्थस्य प्रमा-
 णेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः । तत्समं विकिरं
 दद्यात् पिण्डान्ते त्वं पडह्वले" । अन्ये हि पद्धतौ म-
 द्रास्तु "एकोहिष्टे सपिण्डे त्वं कपित्थान्तु विधीयते ।
 नारिकेलप्रमाणान्तु प्रत्यब्दे मासिके तथा । तीर्थे दग्धे

च संप्राप्ते कृत्वा दातुं प्रमाद्यतः । महालये गयायाञ्च
कथां दामलकोपमम्" इत्याहुः कलिकायामाचार्यः
“यत्नं स्युर्वेहवः पिण्डास्तत्र विलम्बलोपमाः । यत्न
चैको भवेत् पिण्डस्तत्र लाङ्गलिसन्निभः” । प्रेतपिण्डस्तु
देव्यैश्च दादशाङ्कल उच्यते” इति । वायवीये “पत्नी
पिण्डांस्तु मृद्वीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी” । हेमाद्रौ लो-
गाक्षिः “महालये गयायां च प्रेतप्राज्ञे दगाहिके ।
पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्त्र्य कौत्तयेत्” नि० सि०

पिण्डदानद्रव्यभेदाः व्यानये उक्ता यथा “पायसेनाज्य
युक्तेन सक्तुना चरुणा तथा । पिण्डदानं तण्डुलैश्च
गोधूमेस्त्रिलिङ्गितैः” इति । देवीपुराणे च “सक्तुभिः
पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन च । कर्त्तव्यमृष्टिभिः
प्रोक्तं पिण्डाकेन गुह्येन वा” अथ प्रेतपिण्डसंख्या
यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण

“ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः । वैश्ये
पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकोत्तिता” इत्युक्तं तथापि
“प्रेतेभ्यः सर्वेभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु” इति ।
तेनैवोक्तैः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः । मदारत्नेऽप्येवम् तथा च
हेमाद्रौ ब्राह्मणाद्वयोः “जात्युक्ताशौचतत्यांस्तु वर्णानां
क्षत्रिये हि । दशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वप-
न्यपि” इत्युक्ता विमोदेषु दशमपिण्डोत्कर्षः उक्तः “दे-
यस्तु दशमः पिण्डो राक्षसां वै दादयेऽहनि । वैश्यानां
वै पञ्चदशे देयस्तु दशमस्तथा । शूद्रस्य दशमः पिण्डो
मासे पुण्येऽङ्गि दीयते” । प्रेतपिण्डदानस्यानम् “असं-
स्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु” इति
प्राचेतसोक्तम् मिताक्षरायां “अत्यन्तरे भूमौ माल्यं
पिण्डं पानीयसपले वा दद्यात्” पिण्डं प्रेतपिण्डम् ।

गुणः पुच्छः “फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुह्येन च ।
तिलमिश्रन्तु दमेऽपि पिण्डं दक्षिणतो हरेत् । तृण्यो
प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च । शालिनासक्तुभि-
र्वापि शाकैर्वाप्यथ निषेधेत् । प्रथमे नियतं द्रव्यं तदेव
स्यादुद्गाहिकम्” । पिण्डशब्दस्य देहतदेकदेशपरता तु
असपिण्डशब्दे उक्ता । दायभागमते तु निर्वाप्यपिण्डप-
रतेति । भावे अच् । २० संघाते पिण्डारकशब्दे दृश्यम्
पिण्डक पु० पिण्ड इव कायति कै-क । १ पिण्डालो स्त्रार्थे
क । २ विच्छिन्नगन्धद्रव्ये शबले ४ पिण्डमूलं मूत्रभेदे
राजनि० ।

पिण्डकन्द पु० पिण्डाकारः कन्दः । पिण्डालो राजनि० ।

पिण्डखर्जूर पु० पिण्डाख्यः खर्जूरः । खनामख्याते दृष्ये
(खोहारा) प्रसिद्धे २ खर्जूरे स्त्री डोप् । अथ पिण्डख-
र्जुरीभेदः “सुनेपाक्षी तु मृदुवा बलिहीनकफवा च
सा । सुनेपाक्षी अमखान्तिदाहमुच्छ्वासपित्ततृप्त” भावप्र० ।
“पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरी
गोक्षनाकारा परादुहोपादिहागता । जायते पश्चिमे
देशे सा च्छोहारेति कीर्त्यते । खर्जूरीक्षितयं शीतं
मधुरं रसपाकयोः । क्षिप्तं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं
गुरु । तपेण रक्तपित्तघ्नं पुष्टिषिष्टिम्भं गुकदम् । कोष्ठ-
मारुतहृदुबल्यं वाक्काशनिवारकम् । ज्वराभिघातक्षुत्-
तृष्णाकाशश्वासनिवारकम् । मृदुमूर्च्छामरुत्पित्तमद्यो-
द्भूतगदानलकम् । महतीभ्यां गुणैरस्यं खल्यखर्जूरिका
कृता । खर्जूरी तरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातक्षेपहरं रुच्यं दीपनं वल्यगुकदम्” ।

पिण्डगोस पु० गां जलं सनोति सन-ड पिण्डः संहतो
गोसः । यन्मरसे रमानायः ।

पिण्डतर्कु क पु० पिण्डं तर्कयति तर्क-वा० उक् । पिण्ड-
लेपभागिषु दृष्टमपितामहादिषु त्रिषु “प्रपितामहाः द-
क्षिणतः दृष्टतः पिण्डतर्कुकाः” गृह्यसाम० ।

पिण्डतैलक पु० पिण्डं संहतं तैलं यस्य कप् । तरुस्ते
गन्धद्रव्ये राजनि० ।

पिण्डद पु० पिण्डं ददाति दा-क । प्राज्ञे पिण्डदातरि
पुत्रादौ “पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः” याज्ञ०
तच्च पिण्डदातृ तत्रार्थे “उभयोरप्यसौ रिक्तीयो पिण्ड-
दाना च धर्मतः” मनुः ।

पिण्डपद न० पिण्डस्य संहतस्य पदम् । १ अह्मभेदे ज्यो० ति०
गृह्यशब्दे दृश्यम् । २ पिण्डस्याने च ।

पिण्डपाद पु० स्त्री० पिण्ड इव पादोऽस्य । गजे त्रिका० ।
स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।

पिण्डपितृयज्ञ पु० पिण्डैः पितृणां यज्ञः । साम्निक्मृदुस्य०
कर्त्तव्ये पितृगृहेऽप्येके पिण्डदानात्मके यज्ञभेदे आश्व० श्रौ०
२ ६ सूत्रादौ कात्या० श्रौ० ४।१।१ सूत्रादौ च दृश्यम् ।
तत्काष्ठश्च “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रार्दनेऽमा-
वास्यायाम्” तत्तत्प्रथमसूत्रम् ।

पिण्डपुष्प न० पिण्डं संहतं पुष्पम् । १ अथोकपुष्पे २ खवा-
पुष्पे ३ पद्मपुष्पे ४ तगरपुष्पे च मेदि० शब्दच० ।

पिण्डपुष्पक पु० पिण्डेन संहतेन पुष्पेण कायति कै-क ।
वास्तूक्याके शब्दमात्रा ।

पिण्डफला स्त्री पिण्डमिव फलं यस्याः । कटुतन्त्रग्रामं जटां
पिण्डमुस्ता स्त्री पिण्डा संहता सक्ता । नागरसुक्तायाम्
राजनिं ।

पिण्डमूल न० पिण्डमिव मूलमस्य । गर्जरे (गोजर) राजनिं
पिण्डयज्ञ पु० पिण्डेन यज्ञः । पिण्डदानरूपे यज्ञरूपे ग्राह्ये
याज्ञ० १।१६ पिण्डपितृयज्ञे च ।

पिण्डल पिण्डि-वा० कचच् । सेतौ हारा० ।

पिण्डलेप पु० पिण्डस्य लेपः करसंलग्नांशभेदः । कर-
संस्पर्शे पिण्डांशभेदे तद्भागिनश्च दृष्टप्रपितामहादयः त्रयः
यथाह “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः”
मनुवाक्यम् “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभा-
गिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साम्नपौरुषम्”
जुल्ल० दृष्ट मातृस्वचनम् ।

पिण्डस पु० पिण्डं सनति यस्मै सन-सम्भक्तौ सम्भदाने
वा० इ । परपिण्डोपजीविनि भिक्षोपजीविनि शब्दर०

पिण्डसम्बन्ध पु० पिण्डेन देहेन देयपिण्डेन वा सम्बन्धः ।
देहेन सह जन्यजनकतारूपे ऽसम्बन्धे मिता० देयपि-
ण्डस्य ऽदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धे च दायभागादयः ।

पिण्डसेक्तृ पु० सर्पभेदे भा० अ० ५७ अ० ।

पिण्डा स्त्री पिण्डि-अच् । २ पिण्डायसे ऽकसूरीभेदे च
राजनिं । ३ वंशपत्रां भावप्र० ।

पिण्डात पु० पिण्ड इयातति अत-नातत्ये अच् । पिण्डं
संहननं वा अतति+अत-गतौ अच् । सिद्धके पु० ।

पिण्डान्वाहार्यक न० पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञानां प-
चादाहृत्यते अतु+आ+हृ-गत्यत् स्वार्थे क । पार्वणश्राद्धे
“पिण्डान्वाहृत्यकं श्राद्धं कुर्यान्वासात्तुसाधिकम्” मनुः ।

पिण्डाभ पु० पिण्डः संघात इवाभाति आ+भा क ।
सिद्धके रत्नमालायां पाठान्तरम् ।

पिण्डाभ्र न० अश्वस्येदम् अश्व आभ्रं पिण्डमिव घनमा-
भ्रम् । मेघजातकरकायाम् शब्दच० । [राजनिं०]

पिण्डायस न० पिण्डं संहतमयः अच् समा० । तीक्ष्णायसे

पिण्डार पु० पिण्डं संघातमृच्छति कृ-अण् । १ विकटत-
दृक्ते राजनिं २ लपणके ३ गोमे ४ महिषीरक्तके ५ द्रुम-
भेदे मेदि० ६ शाकभेदे न० “पिण्डारं शीतलं वल्यं
पित्तनाशि रुचिप्रदम् । पाके लघु विशेषेण विषशान्ति
करं मतम्” भावप्र० । ७ सर्पभेदे पु० भा० अ० १०२ अ०
स्वार्थे क पिण्डारक तत्त्वार्थे दनागभेदे भा० अ० १६ अ०
८ चक्ररासात्तुभेदे पु० हरिद्वं १६ अ० १० तीर्थभेदे न०

“पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेदुवडं सुवर्णकम्” भा०
व० ८२ अ० ।

पिण्डालु पु० पिण्डाकार आलुः । (गोलबालु) राजनिं ।
१ कन्दभेदे २ कन्दगुडूच्याच्च स्वार्थे क अतएव । “पिण्डा-
लुर्भेदुरः शीतः मूलकच्छ्विनाशनः । दाहशोषप्रमेहघ्नो
दृष्यः सन्निर्घो गुरुः” राजनिं संज्ञायां कन् । (चुर्वाड
आलु) आलुभेदे न० “पिण्डालुकं कफहरं” गुरु वात
प्रकोपहृत्” राजवल्लभः ।

पिण्डाह्वा स्त्री पिण्डां कस्तुरीभेदमाहृत्यते स्पर्दते गन्धेन
आ+ह्वे-क । नाडोहिङ्गुनि राजनिं ।

पिण्डि(ण्डी) स्त्री पिण्डि-इन् वा डीप् स्वार्थे क वा ।
सर्वकाष्ठासञ्जनाधारे रथचक्रमध्ये स्थाने ऽरथनाभौ
अमरः । २ पीठे जानुनोऽधःस्थे ऽसंयुक्तप्रदेशे च हेमच०
४ अश्वेताम्बौ राजनिं ५ देवादेः पीठिकाभेदे तल्लक्षणादि
मत्स्यपु० २५२ अ० उक्तं यथा

“पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । पीठोक्त्वायं
यथायच्च भागान् षोडश कारयेत् । भूभावेकः प्रविष्टः
स्याच्चतुर्भिर्जगती मता । दत्तोभागास्तथैकः स्यात् दत्त
पट्टस्य भागतः । भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठः कण्ठपट्टास्तभा-
गतः । भागाभ्यामूर्ध्वपट्टस्य शेषभागेन पट्टिका । प्रविष्टं
भागमेकैकं जगती यावदेव तु । निर्गमस्तु पुनस्तस्य या-
वद्वै शेषपट्टिका । वारिनिर्गमणार्थन्तु तत्र कार्या प्रणा-
लिका । पीठिकानान्तु सर्वांशमेतत्सामान्यलक्षणम् ।
विशेषान् देवताभेदान् शृणुष्व द्विजसत्तमाः ॥ स्थण्डिला
वायवापी वा यक्षीदेवी च मण्डला । पुष्पचन्द्रा च वज्री
च पद्मा वार्धशशी तथा । त्रिकोणा दशमी तासां स-
स्थानं वा निबोधत । स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्जिता
मेखलादिभिः । वापीर हिमेखला ज्ञेया यक्षीश्चैव त्रिमे-
खला । चतुरस्रायता वेदीर न तां लिङ्गेषु योजयेत् ।
मण्डला ५ वर्तुला वा तु मेखलाभिर्गणप्रिया । रक्ता हिमे-
ला मध्ये पूर्णचन्द्रा ६ तु सा भवेत् । मेखलात्रयसंयुक्ता
षडस्रा वर्जिका ७ भवेत् । षोडशाङ्गा भवेत्तद्वा ८ किञ्चि-
द्वृक्षा तु सूक्ष्मतः । तथैव धनुराकारा सार्धचन्द्रा ९ प्रश-
स्यते । त्रिशूलसदृशी १० तद्वत् प्रशस्तलक्षणांविता । परिवेष्टं
त्रिभागेण निर्गमं तत्र कारयेत् । विस्तारं तत्प्रमाणञ्च
भूलेचाप्ये ततोऽर्जतः । जलमार्गश्च कर्तव्यस्त्रिभागेण
सुशोभनः । लिङ्गसार्धत्रिभागेण स्थाल्येन समधिष्ठिता ।
मेखला तन्त्रिभागेण खातचैव प्रमाणातः । अथ वा

दादहीनन्तु शोभनं कारयेत्पदा । उत्तरस्य प्रयागञ्च
प्रयागादधिकारयेत् । स्थण्डिलायामथारोग्यं धनं
चान्यञ्च पुष्कलम् । गोप्रदा च भवेद्यज्ञी वेदी सम्पत्-
प्रदा भवेत् । मण्डलायां भवेत्कीर्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका ।
आयुःप्रदा भवेद्दक्षी पद्मा सौभाग्यदा भवेत् । पुत्रप्रदाङ्ग-
लन्दा स्थान्तिकोणा शत्रुनाशनी । देवस्य यजनार्थन्तु
प्रीठिका दश कीर्तिताः । शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे
प्रादिर्वीं तथा । दारुजे दारुजां कुत्र्यात् मित्रे मित्रां
तथैव च । नान्येषां निस्तु कर्तव्या सदा शुभफलैः सुभिः ।
अज्ञायां समन्तैर्धनं लिङ्गायामसमन्तथा । यस्य देवस्य
या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् । एतत्सर्वं समाख्यातं
समासात् पीठलक्षणम् ।

प्रिण्डितं त्रि० पिण्ड-क्त । संज्ञिते रगणिते मेदि० शुणिते
४ तुरस्के पु० राजनि० । रगणके त्रि० उणादि० ।
प्रिण्डित पु० पिण्ड+अन्त्यर्थे-इलच् । सेतौ शब्दच० ।
प्रिण्डी स्त्री पिण्ड-इन् ङीप् । पिण्डीतगरे रचलावुच-
तायां शब्दार्थभेदे (छोहारा) मेदि० ४ तत्त्वज्ञानार्थोप-
देशे धरणिः ।

प्रिण्डीजङ्ग पु० अग्निभेदे । तस्य गोलापत्यम् इज् । पौण्डीज-
ङ्ग तदपत्ये वङ्गत्वे तु अस्त्रियां यस्का० तस्य लुक् ।
प्रिण्डीतक्र पु० पिण्डीं रूपापिण्डं फलपुष्पद्वारा तर्कित
अनुक्ररोति तर्क-ह्रासे अच् । १ मदनदत्ते २ तमरे च
अमरः ३ अणित्तर्कके विश्वः ।

प्रिण्डीतगर पु० पिण्ड्या खलपिण्डेनोपलक्षितजनरः ।
तगरदत्ते त्रिका० । [अथोकदत्ते राजनि०]

प्रिण्डीपुत्र पु० पिण्ड्या उपलक्षितं पुत्रमस्य । संज्ञितस्यकपुत्रे
पिण्डीर पु० पिण्डं पिण्डाकारं फलभीरयति ईर-अण् ।
१ दाहिमदत्ते त्रिका० २ नीरसे हारा० ३ हिण्डीरे रायस०
पिण्डीशू पु० पिण्ड्यां भोजने एव नान्यत्र शूरः । गेहे-
नहिनि युद्धादावसमर्थे हेमच० । भट्टिः ५।८७ उदा०

पिण्या स्त्री पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वेन यत् प्रभो० इत्यम्
ज्योतिष्मतीलतायाम् अमरः ।

पिण्याक पु० न० पण्य-व्यवहारे आकन् नि० । १ तिलकालके
२ हिङ्गुनि ३ बाह्यीके च । ४ शिङ्गुके पु० स्त्री० मेदि० ।
स्त्रीत्वे ङीप् तस्य ज्ञतार्थमन्त्ये न दोषः मनुः ११।६२
अन्त्यत्र दोषो यथा "पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै
भ्रातृपदं पति । तस्य वै शत्रुं सन्धोषि । प्रायश्चित्तं
शुशोभनम् । उलूको दश वर्षाणि कच्छप्रस्तु समावयम् ।

जायते मानवस्तत्र मम कर्मपारायणः" वराहपु० ।

पितरिगूर पु० पात्रे समिता० अलुक्स्० । पितृविषये-
एव गूरे नान्यत्वेति । जेमेऽस्य प्रयोगः ।

पितापुत्र पु० हि० व० इन्द्रे पूर्वपदे आनङ् । पितरि पुत्रे च
पितामह पु० पितुः पिता पितृ+डामह । पितुः पितरि
पितृपितादयोऽप्यत्र । तत्पत्न्यां स्त्री० ङीप् अमरः ।

पितु पु० पा-रक्षणे तन् प्रभो० । अन्ते निघण्टुः । पातेवां
पितृतेः पायतेवां निरु० ६।२४। अ० १०।७६। उदा० ।

पितुःपुत्र पु० इत० अलुक्स्० । विख्यातात् (वापेर मत वेदा)
पितृरूपेण पुत्रे जेमे तु वा अलुक्स्० ।

पितुःस्व(ष्व)सृ स्त्री इत० अलुक्स्० वा यत्वम् । पितृमगिन्यां
तस्या अपत्यं ङ । पितुःस्व(ष्व)स्त्रीय तदपत्ये पु० स्त्री० ।

पितृ पु० पाति रक्षति पा-लच् नि० । १ जनके । माता स-
होक्तौ पितृगणः हि० व० मातापितोः अमरः । पञ्च-
पितृगण्डे ४१८८ पु० दृश्यम् । पितरः आत्मादेवता इत्युक्तेः
आज्ञोद्देश्ये २ प्राप्तपितृलोकके । पितृलोकः पितृयाणाम्
पितृक त्रि० पैतृक+प्रभो० । १ पितृरागते शब्दमा० । पितृदत्त
एव ठच् वा दत्तलोपः । २ पितृदत्ते च ।

पितृकर्मन् न० पितृदृष्ट्य कर्म । आज्ञादौ मनुः १।२५२
ज्ञो० । पितृकायां दयोऽप्यत्र ।

पितृकल्प पु० पितृदृष्ट्य कलौ विधानम् । पितृणाम्
आज्ञादिकर्मणि । हरिवं० १७ अ० उक्ते पितृणाम्-
त्यत्यादिज्ञापके २ पण्यभेदे च हरिवं० २१ अ० । ईषद्वने
कल्पम् । ३ पितृदृष्ट्ये च

पितृकानन न० ७ त० । स्नयाने जटा० ।

पितृकुल्या स्त्री पितृवृत्ता कुल्या । तीर्थभेदे भा० व० ५।७ अ० ।

पितृगण पु० इत० । अग्निष्वात्तादिषु "मनोर्हैरप्यगर्भस्य
ये मरीच्यादयः सुताः । तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः
पितृगणाः सुताः । विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां
पितरः सुताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोक
विश्रुताः । दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् । सु-
प्रथानां नराणाञ्च सुता बर्हिषदोऽत्रिजाः । सोमपा
नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामा-
ज्यपा नाम शूद्राणाम् सुकालिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा
हविर्भुजोऽङ्गिरःसुताः । पुत्रस्तृष्ट्याज्यपाः पुत्रा व-
शिष्ठस्य सुकालिनः । अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान्
बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्ताश्च सौम्याश्च विप्राणामेव
निर्दिशेत् । य एते तु गणा सुख्याः पितृणां परिकी-

न्तिताः । तेषामपीह विप्रैर्यं पुत्रपौत्रमनन्तकम् । एते
च दिव्यपितरः ।

पितृगाथा स्त्री पितृभिः पठिता गाथा । पितृभिः पठिते
लोकसमुदाये मार्कण्डेयः १२४० यथा
“पितृगाथास्तथैवात्र मोयन्ते ब्रह्मवादिभिः । या गीताः
पितृभिः पूर्वमेव स्थासीन्महोपतेः । कदा नः सन्तता-
वप्यः कस्यचिद्भविता सुतः । यो योगिभुक्तशेषाक्षो
भुवि पिण्डं प्रदास्यति । गयायामथ वा पिण्डं खड्ग-
मांसं महाहविः । कालशकं तिलायं वा कसरं
मासतृपये । वैश्वदेवश्च सौम्यश्च खड्गमांसं परं हविः ।
विषाणवर्जं स्वर्गत्वा आस्त्रैश्चान्नुवाचहे । द-
द्यात् श्राद्धं त्रयोदशरात्रं सघातु च यथाविधि । मधु-
सर्पिः समायुक्तं पायसं दक्षिणायने” । अन्या अपि
पितृगाथा शास्त्रान्तरे दृश्यन्ते ।

पितृगृह न० ६१० । शुश्रूषणे हेमच० ।

पितृग्रह पु० स्कन्दातुचरे पृथग्भेदे पृथग्भेदे २७४५ पु०
सुश्रुतवाक्ये १७७६ भारतवाक्ये च दृश्यम् ।

पितृतर्पण न० ६१० । पितृणां जलदानरूपे तृप्तिजनन-
व्यापारभेदे । करणे ल्युट् । २पितृतीर्थे शब्दच० इति
राजनि० ।

पितृतिथि पुंस्त्री० पितृप्रिया तिथिः । अमावास्यायाम् ।

पितृतीर्थ न० पितृप्रियं तीर्थम् शा०त० । “अन्नराक्षुष्टदेशिन्वोः

पितृणां तीर्थसुत्तमम्” कुमेपु० उक्ते । तर्जन्यकुष्ठमध्य-
स्थाने अमरः । २गयादौ तीर्थं च यथोक्तं मत्स्यपु० २२४०

“पितृतीर्थं नयाः नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् । यत्रास्ते
देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः । तत्रैषा पितृभिर्गीता

गाथा भागमभीप्सुभिः । एतस्या बह्वयः पुत्रा यद्योकोऽपि
गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा ह्यपसुत्सृजेत् ।

तथा वाराणसीरे पुण्या पितृणां वल्लभा सदा । यत्रावि-
सृक्तसार्द्धं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । पितृणां वल्लभं तद्वत्

पुण्यञ्च विमलेश्वरम् । पितृतीर्थं प्रयागं न्तु सर्वकामफ-
लप्रदम् । वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः । योग

निद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः । दशाश्वमेधिकां पुण्यं
गङ्गाद्वारं ७ तथैव च । नन्दाद्य ललिताः तद्वत्तीर्थं

मायापुरी १० शुभा । तथा सिलपदं ११ नाम ततः केदा-
र १२ सुत्तमम् । गङ्गासगर १३ मित्राक्षः सर्वतीर्थमयं शु-

भम् । तीर्थं ब्रह्मसर १४ तद्वत्तद्रुचिरे सुदे । ती-
र्थं नैमिषं १५ नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्गार १६ सु

गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः । तथा यक्षवराह १७ सु
देवदेवश्च मूलश्वत् । यत्र तत्काञ्चनं हारमष्टादशभुजो

हरः । नैमिस्तु हरिचक्रस्य ग्रीष्मं यत्राभवत्पुरा ।
तदेतन्नैमिषारण्यं १८ सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य

तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा
नारायणपदं व्रजेत् । कटशौचं महा पुण्यं सर्वपाप-

निपूदनम् । तत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ।
तीर्थमिच्छुमती १९ नाम पितृणां वल्लभं सदा । सङ्गमे

यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा । कुरुक्षेत्रं २०
महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् । तथा च सरयूः २१

पुण्या सर्वदेवनमस्कृता । द्वावती २२ नदी तद्वत् पितृ-
तीर्थं पिवासिनी । यमुना २३ देविका २४ काशी २५

चन्द्रभागा २६ हृदयती २७ । नदी नैमिषती २८ पुण्या परा
वेलवती २९ तथा । पितृणां वल्लभा स्तोताः आदौ को-

टीयुणा सताः । जम्बूमार्गं ३० महापुण्यं यत्र
मार्गे हि लक्ष्यते । अद्यापि पितृतीर्थं तत्सर्वकामफ-

लप्रदम् । नीलकुण्डमिति ३१ ख्यातं पितृतीर्थं द्विजो-
त्तमाः । तथा रुद्रसरः ३२ पुण्यं सरोमानसश्चोष

च । सन्दाकिनी ३३ तथाऽच्छोदा ३४ विषाशा ३५ सर-
स्वती ३७ । पूर्वमित्यपदं ३८ तद्वद्वानाथं ३९ महाफ-

लम् । शिप्रा ४० नदी महाकाल ४१ कथाकाल ४२
शुभम् । वंशोज्जेदं ४३ हरोज्जेदं ४४ गङ्गोज्जेदं ४५ महा-

फलम् । भद्रेश्वरं ४६ विष्णुपदं ४७ नर्मदाद्वारं ४८ मेव
च । गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः । एतानि

पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च । अरणादपि लोकानां
किञ्च आद्रुतां नृणाम् । ओङ्कारं ४९ पितृतीर्थं

कावेरी ५० कपिलोदकम् ५१ । समेदं ५२ चण्डिकायास्त-
थैवानरकण्टकम् ५३ । कुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्ना-

नादिकं भवेत् । शुक्रतीर्थं ५४ च विख्यातं तीर्थं सीमे-
श्वरं ५५ परम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफला-

धिकम् । आदौ दाने तथा होमे स्नाध्याये जलस-
ज्जिषी । कायावरोहणं ५६ नाम तथा चमणती ५७

नदी । गोमती ५८ वरुणा ५९ तत्तद्वत्तीर्थमौशनस ६० म-
रम् । भैरवं ६१ भृगुलङ्का ६२ च गौरीतीर्थं ६३ सुत्तमम् ।

तीर्थं वैनायकं ६४ नाम भद्रेश्वर ६५ मतः परम् । तथा
घापहरं ६६ नाम पुण्याथ तपती ६७ नदी । सूतता-

पी ६८ पयोष्णी ६९ च पयोष्णीसङ्गम ७० स्तथा । महा-
बोधिः ७१ पाटला ७२ च नागतीर्थं ७३ समन्वितं ७४ ।

तथा वेणा७५ नदी पुण्या महाशालं ७६तथैव च ।
 महारुद्रं७७ महालिङ्गं दशाणां७८ च नदी शुभा ।
 शतरुद्रा७९ शताङ्गा८० च तथा त्रिचपदं८१ परम् ।
 पञ्चारवाहिका८२ तद्वत्तदो च शेषेण८३ वर्धरौ८४ का-
 लिका८५ च नदी पुण्या पितृना८६ तो नदी तथा ।
 एतानि पितृतीर्थानि शस्त्रान्ते स्नानदानयोः । आइमे-
 तेषु यद्वत्तनदनन्तफलं कृतम् । द्रोणी८७ वाटनदी८८
 धारा८९ सरित् चौरनदी९० तथा । गोकर्णं९१ गज-
 कर्णं९२ तथा च पुरुषोत्तमः९३ । द्वारका९४ कृष्णती-
 र्थं९५ तथा बुधमरुतती९६ । नदी मणिसती९७ नाम
 तथा च गिरिकर्णिका९८ । धूतपापं९९ तथा तीर्थं
 सप्तद्वी१०० दक्षिणन्तथा । एतेषु पितृतीर्थेषु आइमा-
 नन्त्यमश्रुते । तीर्थं मेवकरं१०१ नाम स्वयमेव जना-
 र्दनः । यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थितः ।
 तथा मन्दोदरीतीर्थं१०२ तीर्थं चम्पा१०३ नदी शुभा ।
 तथा सामलनाथ१०४ महाशालनदी१०५ तथा ।
 चक्रवाकं१०६ चर्मकोटं१०७ तथा जन्मेश्वरं१०८ महत् ।
 अर्जुनं१०९ त्रिपुरं११० चैव सिद्धेश्वरं१११ मतः परम् ।
 श्रीगैलं११२ शङ्करं११३ तीर्थं नारसिंहं११४ मतः परम् ।
 महेन्द्रं११५ तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम्११६ । एते-
 ष्वपि सदा आइमनन्तफलदं कृतम् । दर्शनादपि
 चैतानि सदा पापहराणि वै । तुङ्गभद्रा११७ नदी
 पुण्या तथा भीमरथी११८ सरित् । भीमेश्वरं११९ कृष्ण-
 वेणा१२० कावेरी१२१ कुङ्कुमा१२२ नदी । नदी गो-
 दावरी१२३ नाम लिङ्गान्तीर्थं१२४ सत्तमम् । तीर्थं
 लैयम्बकं१२५ नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् । यत्रास्ते
 भगवानीशः स्वयमेव लिङ्गोचनः । आइमेतेषु सर्वेषु
 कोटिकोटिगुणं भवेत् । स्नानादपि पापानि नश्यन्ति
 शतधा हिजाः ! । श्रीपणी१२६ ताम्रपणी१२७ च
 जयातीर्थं१२८ सत्तमम् । तथा सत्यनदी१२९ पुण्या
 शिवधारं१३० तथैव च । भद्रतीर्थं१३१ विख्यातं
 पम्पातीर्थं१३२ शान्तम् । पुण्यं रामेश्वरं१३३ तद्व-
 देलापुरं१३४ मन्त्रपुरं१३५ । व्यङ्गभूतं१३६ विख्या-
 तमानन्दकमलं पुरम्१३७ । व्यासातकेश्वरं१३८ तद्वदे-
 काञ्चकं१३९ मतः परम् । गोवर्धनं१४० हरिचन्द्रं१४१ कपु-
 चन्द्रं१४२ प्रह्लादकम्१४३ । सहस्राक्षं१४४ हरिण्या-
 क्षं१४५ तथा च कदम्बी१४६ नदी । रामाधिवासं१४७
 जलापि तथा सौमित्रिचङ्गमः१४८ । इन्द्रकीर्णं१४९ महा-

नादः१५० तथा च प्रियमेलकम्१५१ । एतान्यपि सदा
 आइमे प्रशस्तान्यधिकानि तु । एतेषु सर्वदेवानां सा-
 क्षिभ्यः दृश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिगता-
 धिकम् । वाङ्मदा१५२ च नदी पुण्या तथा मित्र-
 वनं१५३ शुभम् । तीर्थं पाण्डुपतं१५४ नाम नदी
 पार्वतिका१५५ शुभा । आइमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिग-
 तोत्तरम् । तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी ।
 युता बिङ्गमह्वरेण सर्वान्नरजनावहा१५६ । जामद-
 ग्न्यस्य तत्तीर्थं१५७ क्रमादायातसत्तमम् । प्रतीकस्य भया-
 न्निद्रा यत्र गोदावरी नदी । तत्तीर्थं हव्यकव्यानामप-
 सरोयुगसंज्ञितम्१५८ । आइमिन्कार्यदानेषु तथा
 कोटिगताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्गं१५९ राघवेश्वरः१६०
 सत्तमम् । सेन्द्रफेना१६१ नदी पुण्या यत्नेन्द्रः पतितः
 पुरा । निहृत्य नसुचिं शक्रपुत्रा स्नानमाप्नुवान् ।
 तत्र दत्तं नरैः आइमनन्तफलदं भवेत् । तीर्थन्तु पु-
 ष्करं१६२ नाम शालग्रामं१६३ तथैव च । सोमपा-
 नं१६४ विख्यातं यत्र वैश्वानरानलयः । तीर्थं सार-
 खतं१६५ नाम स्नानतीर्थं१६६ तथैव च । मज्ज-
 न्द्रा१६७ नदी पुण्या कौशिकी१६८ चन्द्रिका१६९
 तथा । वेदभा१७० वाय वेरा१७१ च पयोणी१७२
 प्राङ्मुखं परा । कावेरी१७३ चोत्तरा पुण्या तथा
 जालन्धरो१७४ गिरिः । एतेषु आइतीर्थेषु आइमान-
 न्त्रमश्रुते । लोहदण्डं१७५ तथा तीर्थं चित्तकूटं१७६
 सधैव च । विन्ध्ययोगं१७७ गङ्गायास्तथा नदी-
 तटं१७८ शुभम् । कुङ्कुमा१७९ तथा तीर्थं सर्व-
 शोषनिनं१८० तथा । संसारमोचनं१८१ तीर्थं तथैव
 कृष्णमोचनम्१८२ । एतेषु पितृतीर्थेषु आइमानन्त्रम-
 श्रुते । अट्टहासं१८३ तथा तीर्थं गौतमेश्वरं१८४ मेव
 च । तथा वशिष्ठतीर्थं१८५ हारीतं१८६ तु ततः प-
 रम् । ब्रह्मावर्तं१८७ कुशावर्तं१८८ हयतीर्थं१८९
 तथैव च । पिण्डारकं१९० विख्यातं शङ्खोद्धारं१९१
 तथैव च । घण्टेश्वरं१९२ विल्वकक्षं१९३ नीलपर्वतं१९४
 मेव च । तथा च धरणीतीर्थं१९५ रामतीर्थं१९६
 तथैव च । अश्वतीर्थं१९७ विख्यातमनन्तं आइमा-
 नयोः । तीर्थं वेदशिरो१९८ नाम तथैवोद्यती१९९
 नदी । तीर्थं वसुपदं२०० नाम लागलाण्डं२०१ तथैव
 च । एतेषु आइमातातः प्रयान्ति परमं पदम् । तथा
 च वदरीतीर्थं२०२ गणतीर्थं२०३ तथैव च । जयन्तं२०४

विजय२५५ चैव शुक्रतीर्थं२०६ तथैव च । श्रीपतेश्च२०७
तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं२०८ तथा । तत्रैव शारदा-
तीर्थं२०९ भद्रकालेश्वरं२१० तथा । वैकुण्ठतीर्थं२११ च
परं भीमेश्वरं२१२ मयापि वा । एतेषु आइदातारः प्र-
यान्ति परमां गतिम् । तीर्थं मातृगृहं२१३ नाम कर-
वीरपुरं२१४ तथा । कुशेश्वरं२१५ च विख्यातं गौरी-
शिवरं२१६ मेव च । नकुलेश्वरं२१७ तीर्थं च कदमालं
२१८ तथैव च । दण्डिपुण्यकरं२१९ तद्वत् पुण्डरीक-
पुरं२२० तथा । सप्तगोदावरीतीर्थं२२१ सर्वतीर्थेश्वरेश्व-
रम्२२२ । तत्र आइं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ।

पितृदानं न० पितृ दानम् । निवासे आइं चमरः स्त्रायं
क । पितृदानकं तत्रायं न० शब्दच० ।

पितृदिनं न० इत० । श्रवणाश्रायायाम् । पञ्चदश्यात्मके २२त्-
सम्बन्धिदिने च “मानेनानेन यो मासः पञ्चदशसम-
न्वितः । पितृणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ।
क्षणपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी । क्षणपक्षे
त्वहः आइं पितृणां वर्त्तते नृप ।” हरिवं० ७७० ।

पितृपक्षं पु० पितृणां प्रियः पक्षः । गौण्याश्विनक्षयपक्षे
“नभा वाद्य नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । संप्रमः
पितृपक्षः स्यादन्यत्र तु च पक्षमः” नागरख० । २पितृ-
कुलजे च “पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः” दायभागे नारदः
पाष्ण्णादौ २पितृादितिके च ।

पितृपतिं पु० इत० । यमे चमरः ।

पितृपितृ पु० इत० । पितामहे चमरः ।

पितृप्रसू स्त्री इत० । १पितामह्याम् पितृणां प्रसू रिव । २स-
न्यायाम् चमरः । पितृकृत्ये सन्ध्यागामितियेर्माहत्वात्
तस्याः प्रसूवत् पालकत्वात् तथात्वम् ।

पितृप्रियं पु० इत० । नृङ्गराजे राजनि० ।

पितृवन्धु पु० इत० । “पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितृमार्तुः
स्वसुः सुताः । पितृमार्तुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवन्धवः” इ-
त्युक्तेषु पितुः पितृष्वष्टपुत्रादिषु ।

पितृभोजनं पु० पितृभिर्भुज्यते कर्मणि ल्युट् । १मासे आइं
तद्दानस्य प्रशस्तत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् इत० । २पि-
तृभक्षणे न० राजनि० ।

पितृमेधं पु० कात्या० श्रौ० २१।२२।१३त्वादिषूक्ते पितृगृहे शके
कर्मभेदे । [पितृतर्पणे “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” मनुः ।

पितृयज्ञं पु० पितृयज्ञेयको यज्ञः शा०त० । पञ्चमहायज्ञान्तर्गते
पितृयाणं पु० पितरो यान्ति अनेन या-करणे ल्युट् संज्ञा-

त्वात् यत्वम् । पितृणां चन्द्रलोकगमनमार्गे । तत्प्रापक-
कर्मरूपहेतुसहितः तदुपानप्रकारः आन्दो० ५।१८क्तो यथा
“अथ य इमे माम् इष्टापूर्त्ते” दत्तमित्युपासते ते धूम-
मभिसम्भवन्ति धूमाद्भस्मिन् रात्रिरेपरपक्षमपरपक्षादुपानु
पङ्क्तिष्वेति भाषांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राश्रुवन्ति ।
मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमस-
मेव सोमो राजा तद्देवानामाजं तं देवा भक्षयन्ति” उप०
“य इमे गृहस्थाः । माम् इति गृहस्थानामसाधारणं
विशेषणमरणप्राप्तिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थ-
परिव्रजकानामरणप्राप्तिं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं
तद्वत् । इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म । पूर्त्ते
वापीकूपतडागारासादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि यथा-
शक्तप्राप्तेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिवर्-
णपरित्यागाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनजितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्भस्मिन्
रात्रिदेवतां, रात्रिरेपरपक्षदेवताम् एवमेव क्षणपक्षाभिमा-
निनीमपरपक्षादुपानु यन्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिग्-
मेति सविता । तान् मासान्, दक्षिणायनं प्रणमासा-
भिमानीनीर्देवताः प्रतिपद्यन्ति इत्यर्थः । सङ्ख्यचारिण्यो
हि षण्मासदेवता इति मासानिति वज्रवचनप्रयोग-
स्तासु । नैते कर्मिणः पुण्यजनतः संवत्सरं संवत्सराभि-
मानिनीं देवतामभिप्राश्रुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरमाभि-
प्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । व्यक्ति हि संवत्सरस्य षष्-
ङ्कोक्षे कस्यावयवमूते दक्षिणोत्तरायणे तत्प्राचिरादिमा-
नं प्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्ति-
रुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमा-
सानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्रा-
प्तिरापक्षेत्वतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभि-
प्राश्रुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-
माकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यज्ञैः प्रायः चन्द्रमा य
एष दृश्यतेऽन्तरीक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तद्वत्
देवानां तं चन्द्रमसमजं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिनो गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनयायेष्टादिकरणं यद्यज्ञभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
दोषः अक्षमित्युपकरणमात्रस्य विविच्यतत्वात् । न हि
ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तच्छुपकरणमात्रं
ते देवानां भवन्ति स्त्रीपशुभत्यादिवत् । दृष्टवाङ्मयम्

उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राजानि-
त्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युप-
भोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि
सन्तः सुखिनो देवैः क्रोडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोप-
भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले व्याप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरा-
ण्युदाशब्दा आपोद्युलोकान्नो हताः सोमो राजा
सम्भवतीति । ता व्यापः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनु-
गताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका
इष्टाद्युपासकानां भवन्ति शाङ्करभाष्यम् ।

पितरान् पु० इत० उच्यमानां । यमे भा० सु० ६५० ।

पितरूपं पु० ईषदूनः जनकः पिता पितृरूपम् । शिवे भा०

सु० १५०५० । तस्य सर्वजनकत्वेन पितृत्वव्याप्तात् तथात्वम्

पितृलोकं पु० इत० । चन्द्रलोकोपरिस्थे । भुवनभेदे “विधु-
र्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्नाधः सुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोध्वे” दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं
तदैषाम् । भाषांतरत्वाच्च विधोरपःस्थं तस्माच्चिशीथः
खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्ले
ऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्” सि० शि० । पितृयागशब्दे
दृश्यम् । कर्म० । २ पितृरूपे लोके श्वग्निष्वात्तादौ च ।

पितृवनं न० इत० । प्रेतावासे श्मशाने शब्दाधिक्यम् । [शिवे ।

पितृवनेचरति पितृवने चरति चर-ट । श्मशानवासिनि

पितृवर्त्तिन् पु० ब्रह्मदत्तनामके ऋषभेदे हरिवं २०५० ।

पितृव्यं पु० पितृस्त्राता पितृव्यत् । ज्येष्ठे कनिष्ठे वा पितृ-
स्त्रातरि । [ल्युट् । नंदे पत्यम् । कुशे यजु० ५ । २६

पितृषद्वनं न० पितरः सीदन्ति उपविशन्त्यत्र सद-आधारे

पितृष्वस्त्रीषु स्त्री इत० वा पत्यम् । पितृर्भगिन्याम् ।

पितृष्वस्त्रीयं पु० स्त्रीः पितुः स्वसुरपत्यम् च । पितृष्वसुरपत्ये

पितृसन्निभं पु० पिता गुरुणा सन्निभा तत्त्वता यस्य ।

पितृत्वस्य गुरुत्वस्याच्च प्रा० षि० देवलोक्ता यथा “आचा-
र्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव सहीपतिः । मातुलः
श्वशुरस्त्राता सातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठो पितृ-
व्यश्च पुंस्ते गुरवो मताः” । [शब्दमाला ।

पितृसू स्त्री पितरं हते सू-क्लिप् । पितृसह्यां २३ न्यायां

पितृह पु० “पितृहर्दक्षिणः कर्णं उत्तरो देवहूः स्रुतः” भाग०

४ । ११८ उक्ते दक्षिणकर्णे तस्य तथात्वञ्च समर्थितं “शा-
स्त्रवर्णकाले बलाधिक्यात् दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते ।
शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डम् इत्येतावता
साध्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवण-

मिष्यते । अथ तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोक-
प्रापकं पितृयागं प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृयागा-
ह्वानं भवतीति पितृहर्दक्षिणकर्णः” ४ । १५ । १८ श्रीधरेण

पितृ न० अपि+दो-क्त तादेशः अलोपः न दीर्घः । देहस्य

धातुभेदे तत्त्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा

“पितृसृष्टं द्रव्यं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । सरं कटु

चक्षुस्त्रिगुणं तीक्ष्णममृतं पाकतः” । पीतश्चिरामसू नीलं

सामम् । एकं पित्तं वातवच्चानास्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम् ।

तेषां पित्तानां नामान्याह “पाचकं रज्जुकृत्वापि सा-

धकालोचके तथा । आजकञ्चेति पित्तस्य नामानि

स्थानभेदतः” अथ पाचकादीनां स्थानान्याह “अग्न्या-

शये यकृत्प्लीकोहृदये लोचनदये । त्वचि सर्वशरी-

रेषु पित्तं निवसति क्रमात्” अथ तेषां कर्माण्याह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रसमूल-

पुरीषाणि विरेचयति नित्यशः” । पाचकं पित्तमाभ-

पकाशयमध्यस्थं षड्विधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं

लेह्यं चूष्यं मेयं पचति दीपरसमूहपुरीषाणि पृथक्क-

रोति च । तदग्न्याशयस्यैव स्वगता रसरज्जनहृद-

यस्यकफतमोपनोदन् रूपमहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादि-

पाचनाद्याग्निर्कर्मणां विशेषाणां पित्तस्थानानामनुग्रहं

करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि यकृत्प्लीहादीनि

भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरज्जनादिकर्मभिरुपकरोती-

त्यर्थः । कथञ्छ्रुतं पाचकं पित्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् शेषा

अग्नयः प्रायव्यादिमहाभूतगणाः । यत उक्तं चरक्येण

“भोमायान्नेयत्रायव्याः पञ्चोष्माणः सनामसाः” इति ।

ऊष्माणः अग्नयः । यत उक्तं वाग्भटेन “दीपधातुमला-

दीनामूष्मेत्यादिप्रशसनम्” इति । दीपधातुमलादीनामूष्मै-

वाग्निरित्यर्थः । रसादिसप्तधातुगताः तेषां दचवर्द्ध-

नम् यथा ऋते स्थापितानि रत्नानि खद्योतवददूर-

भास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भ-

वन्ति तथा अग्न्याशयस्य पाचकाग्निर्तेजसा सर्वे अग्नयो

बलवान्नो भवन्ति तथा च वाग्भटः “अन्नस्य पक्ता

सर्वेषां पक्ताणामधिको मतः । तन्मूलास्ते च तद्विज्ञेय-

वृद्धिज्यात्मकाः” इति । ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्त्रि-

त्पिन्ममेवाग्निरिति सन्देहः । उच्यते पित्तस्थोष्णादिगुण-

हाराहारपाचनरज्जनदर्शनादिकर्माणि न खलु पित्तव्य-

तिरेकेणान्योऽग्निः । तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थान-

भेदात्पाचकरज्जुकृत्पाचकालोचकभाजकसंज्ञाः । तथा च

[illegible]

पित्तज्वरः पु० पित्तनिमित्तो ज्वरः शकः त० । ऐत्तिके ज्वरे
ज्वरघ्ने ११७१ पु० साक्षरकरोक्तं तत्तुल्यं दृश्यम् ।

पित्तधरा स्त्री सुश्रुतोक्ते कलाभेदे “षष्ठी पित्तधरा नाम
या कला परिकीर्तिता । प्रकामाशयमध्यस्था पृष्ठशी

सा प्रकीर्तिता" । [रक्तपित्तशब्दे लक्षणादि दृश्यम् ।
पित्तरक्त न० पित्तसंयुक्तं रक्तम् । रक्तपित्ते रोगे राजनि०

पित्तल त्रि० पित्तमस्यस्याधिक्येन सिद्धा० लब्ध् । पित्त
वृद्धये । पित्तं लाति ला-क । २८पथात्मभेदे रीतौ शर्म-

पत्ने शब्दमा० ४ तोयपिप्पल्यां स्त्री मेदि०। रीतिश्च द्विविधा
यथोक्तं राजनि० “शक्ता स्निग्धा मृदुः शीता सरस्वा

स्त्रत्वपत्तिणी । हेनोपमा शुभा स्रष्टा नात्या रीतिः
प्रकीर्त्तिता । “रीतिरप्यपधातुः स्यात्तावन्त्य यसदस्य

च । पित्तबलस्य गुणा ज्ञेया स्योनिसदृशा जनेः ।
संयोगस्य प्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणा कृताः । रीतिः ।

कायुगलं कृत्वा तिलकं लवणं रसे । शोधनं प्राणुरो-

गङ्गां कृमिघ्नं नातिशेखनम् भावप्र० । तन्मारण्यबोधन-
विधिः कांक्ष्यगच्छे १८४२ पु० दृश्यः ।

पित्तातिसार पु० पित्तजनितोऽतिसारः शाक०त० । पित्त-
जनिते अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे १०७८० दृश्यम् ।
पित्ताभिष्यन्द पु० पित्तकृतः अभिष्यन्दः शाक०त० । पित्तकृते
नेत्रजलक्षरणरूपे रोगभेदे अभिष्यन्दशब्दे १०८८० दृश्यम्
पित्तारि पु० इत० । १पण्टे (जेतपापडा) २चाक्षायां
३वरे च राजनि० ।

पित्तत्रयं लि० पित्तः इदं प्रियं वा पित्तं आगतं वा यत् ।
१पित्तसम्बन्धिनि । २पित्ततीर्णे तर्जन्यकुष्ठयोर्मध्यस्थाने
३मधुनि ४मघानक्षत्रे च राजनि० । तस्य पित्तदेवतत्वात्तत्त्व-
सम्बन्धित्वम् । ५पित्तप्रिये भागे पु० ६अभावाभ्यायां तिथौ स्त्री
हेमच० ७ज्योष्ठभ्रातरि पु० ८पौर्णमास्यां स्त्री शब्दच० ।
पित्तत्रावत् लि० पित्तत्रयः तत्सम्बन्धि अस्वस्थ मनुष्यस्य
वः दीर्घः । १पित्तसम्बन्धियुक्ते २कन्यायां स्त्री डीप् ।
अ० ८।४६।२ भा० ।

पित्तसत् लि० पतित्वमिच्छति पत-घन् इत् अभावाद्योपः ।
१पतित्वमिच्छायुते २खगे पु० स्त्री० अमरः ।
पित्तसत् पु० पतित्वमिच्छत्यत्र पत-घन् पित्त+आधारे क-
ञच् । पथि मार्गे चणादि० ।
पित्त पु० ज्वरभेदे यजु० २४।१२ [२८दृष्टने च हेमच० ।
पिधानं न० अपि+घा-ल्युट् अल्लोपः । १छादने अमरः
पिधानकं पु० पिधानाय कायति कै-ङ् । खड्गकोपे हेमच०
पिनद लि० अपि+नङ्-क्त अल्लोपः । परिहिते यस्मादौ
हेमच० ।

पिनाक पु० न० पा-रल्लणे आकन् लुट् धातोरात् इत्त्वम् ।
१शिवधनुषि उल्लङ्घद० । २श्रुलास्त्रे अमरः ३दिश उत्त-
रनामसु निघण्टुः ।

पिनाकिन् पु० पिनाक+अस्त्यर्थे इनि । मङ्गादेवे अमरः
पिनाकप्रगादयोऽप्यत्र । [जटा० ।

पिप्यास न० अपिगतो न्यासोऽत्र प्रा०य० अल्लोपः । हिङ्गुनि
पिपतिषत् लि० पतित्वमिच्छति पत-घन्-शतृ । १पतित्वमि-
च्छति । २खगे मेदि० । [२खगे राजनि०

पिपतिषु लि० पतित्वमिच्छुः पत-घन् च । १पतित्वमिच्छौ
पिपासा स्त्री पातमिच्छा पा-पाने सन् भावे च । पातमिच्छा-
याम् वा च प्राणवृत्तिः अग्निभेदः “बभूवा च पिपासा
च प्राणस्य मनसः स्वतः । शोकमोहौ, शररश्च ज्वरा-
मृत्नू प्रहृष्यः” शा०ति० । तत्रैतः पित्तभेदज्ञातश्चे

दृश्यम् । तारका० इतच् । पिपासितं संज्ञातपिपासे लि० ।
पिपीतक पु० ब्राह्मणभेदे येन पिपीतकोडादयोऽत्रतमाचरितम्
पिपीतकी स्त्री पिपीतकी ब्राह्मणभेदः स प्रवर्तकतयास्वस्थ
अच् गौरा० डीप् । वैशाखशुक्लहादयाम् तद्विधानं भवि-
ष्यपु० “वैशाखे शुक्लपक्षस्य हादयो दैव्यौ तिथिः । तस्यां
सुशीतलजलैः स्नापयेत् क्षेत्रं प्रभुम् । पूजयेद्ब्रह्म-
पुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः । नैवेद्यैर्विधैश्चैव ताम्बूलै-
रथ वाचसा । जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमे-
त्ततः । दद्याद्भिजेभ्यो विधिवत् कुम्भांस्तोयसम-
न्वितान् । प्रभमेऽव्दे चतुःकुम्भान् दद्यात्तुल्यसंयुतान् ।
भावाभिरक्षितपीवान् सुशीतलजलान्वितान् । शुक्ल-
वस्त्रावृतसुखातुपवीतसंयुतान् । धनुर्वाणसमायुक्तान्
समोज्ज्वलक्षिणान्वितान् । द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्-
धिशर्करासंयुतान् । तृतीये हादस्य घटान् तिलभोदकसंयु-
तान् । चतुर्थे षोडश घटान् दुग्धचण्डुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः । दक्षिणां
शक्तितो दद्यात् भोज्यञ्चैव विशेषतः” पिपीतकब्राह्मणं
प्रति यमोपदेशः । तत्काचस्तु ति०त०उक्तः हादयोऽव्दे
१७८८ पु० दृश्यः । अधिकं तत्कथायां दृश्यम् ।

पिपीलक पु० अपि-पील-ल्युच् अल्लोपः । (हेसोपिप्लहा)
ख्याते १कीटे (लुदेपिप्लहा) २ख्याते कीटे स्त्री टाप् ।
हेमच० । अच्-पिपीलोऽप्यत्र शब्दच० गौरा० डीप्
पिपीलीत्यप्यत्र हेम० । लुङ्कीटे राजनि० ।

पिपीलिकामध्य न० पिपीलिकायामध्यमिव मध्यमस्य ।
चान्द्रायणभेदे पु० स्त्री० चान्द्रायणशब्दे १८।१ पु० दृश्यम् ।
पिप्पक पु० स्त्री० शरव्यादेवतोद्देशेन आद्यभ्यो पक्षिणि अजादि-
टाप् । स्त्रीपक्षिभेदे स्त्री यजु० २४।४० ।

पिप्पटा स्त्री खाद्यभेदे लि० ।

पिप्पल न० पा-अलच् प्रथो० । १जले निघण्टुः २वस्त्रच-
ण्डभेदे च मेदि० ३अश्वत्थवृक्षे अमरः ४वन्धनशब्दे
पक्षिणि च पु० शब्दच० । ५कथायां (पिप्पल) स्त्री गौरा०
डीप् लृङ् । पिप्पलिः पिप्पली चान् । तस्याः पक्षस्य
अण् इरीतक्या० तस्य लुप् । तत्फलेऽपि स्त्री ।
अस्त्यर्थे उत्तरादि०ङ् । पिप्पलीय तद्युते लि० । रेवत्यां
जाते इमित्पुत्रभेदे पु० भाग० ६।१८।६

पिप्पलाद पु० अग्निभेदे भाग० १।१८।८ [४।११।
पिप्पलायन पु० भरवातुले भागवतप्रधाने न्यपभेदे भाग० ५।
पिप्पलीवृत् न० चक्रदत्तोक्ते वृत्तभेदे “पिप्पलीवृत्तसंविष्ट”

आगक्षीरयुतं हतम् । एतदग्निविहस्यर्थं सर्पिश्च क्षयका-
सिनाम् ।

पिप्पलीशोणि स्त्री नदीभेदे मार्क० पु० ५७ अ०

पिप्पलीमूल न० पिप्पल्या इव मूलमस्य । (पिप्पलमूल) ख्याते
वृक्षे राजनि० “दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं
लघु । रुचं पित्तकरं भेदि कफघातोदरापहम् । आ-
नाहग्रीहगुल्मघ्नं क्षिप्रशोथसंशयापहम्” भावप्र० । ततः
मत्वर्थे उत्करा० छ । पिप्पलमूलीय तद्युते त्रि० ।

पिप्पलु पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गमा० यञ् । पैप्प-
लव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

पिप्पल्याद्य न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे “पिप्पलीं सधुकं विल्वं
शताङ्गां नदनं वचाम् । कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्तकं
द्वेष्टदाह च । पिष्टा तैलं विपक्तव्यं दिगुणक्षीरसंयु-
तम् । अर्शसां मूत्रघातानां तच्छ्रेष्ठमनुवाचनम् । गुद-
निःसरणं गुलं मूलकच्छं पवाहिकाम् । कश्चूरुष्टदौर्व-
ल्यमानाहं वङ्गुणाश्रयम् । पिच्छासावं गुदे शोधं
वातवर्ज्योविनिपहम् । उत्थानं वज्रोदोपञ्च जयेच्चैवातु-
वाचनम्” ।

पिपिका स्त्री दन्तमले हेमच० । शुभसूचकत्वसूक्तम् ।

पिप्पीक पुंस्त्री० खगभेदे इ० सं० ८६ अ० तस्य दक्षिणदिक्स्थित्ये
पिप्पु पु० अक्षरभेदे ऋ० १५१५ भा० ।

पिप्पु पु० अपि+लु-डु अपेक्षोपः । जटुले अक्षरः ।

पिष्टमाना स्त्री अपि+शब्द-शानच् प्रथो० शब्दायमाने

पिष्टेन त्रि० अपि+शब्द-ल्युट् प्रथो० । अच्युक्तं शब्दाय-
माने शरत्तोभेदे पु० ऋ० ६१४६ । २

पियाङ् पी-हिंसावा वा० आरुक् । हिंसे ऋ० ११८० । ५

“पीवति हिंसाकर्मणि” निरु० ४ । २५

पियाल पु० पी-पाने कालन् । पीतसाले (पेयासाल) (सुर-
गा) वृक्षभेदे अक्षरः “पियालस्तु खरः खन्वसारो व-
ज्रवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सचक्रद्वैतुष्यटः ।
सारः पित्तकफाक्षयज्ञत्फलं सधुरं गुरु । क्षिप्रं सरं
मरुत्पित्तदाहज्वरदृषापहम् । पियालमज्जा सधुरो
वृष्यः पित्तानिनापहः । हृद्योऽतिदुर्ज्वरः क्षिप्रो वि-
दग्नी चासवर्जनः” भावप्र० ।

पिल प्रेरणे चु० उभ० सक० भेट् । मेलयति ते अपीपिलत् त ।

पिलिप्यनी स्त्री चिकित्सायां भुवि । यजु० २१ । २ “श्रीषे
पिलिप्यनी” यत० ब्रा० ११ । २ । ११ “अथत्येनामिति
श्रीशब्देन प्रथितीति” वेददीपः ।

पिल पु० अपि+ला-वा० डु । पीलुवृक्षे शब्दरत्ना० स्त्री ।
पिलनी स्त्री अपि+ला वा० डुन गौरा० डीप् । मूर्धायां
रत्नमाला । [टाकतायां रत्नमाला ।

पिलुपर्णी स्त्री पीनोरिव पर्णसस्याः डीप् प्रथो० । मोर-
पिल्ल न० क्लिद-ल पिन्नादेशः । शक्तिचक्षुषि । २ तद्युते
त्रि० अक्षरः ।

पिल्लका स्त्री पिल्ला इव कायति कै-क । हस्तिन्यां शब्दमा०
पिव सेचने भा० पर० सक० सेट् इदित् । पिन्वति अपिन्वीत् ।
पिपिन्व पिन्वते । पिन्वनम्

पिश अवयवे समूहस्यांशभावे अक० दीपनायां सक० तृटा०
सुचा० पर० सेट् । पिशति षट्ः समूचीभवतीत्यर्थः ।
“त्वष्टा कृपाणि पिशतु” ऋ० १० । ८४ । १ दीपयतु इत्यर्थः
अपेक्षीत् पिपेश ।

पिश(स) त्रि० पिश-क । १ पापनिर्मुक्तौ श्वच्छरूपे न० ।

पिशङ्ग पु० पिश-अङ्गच् क्तिञ् । पद्मधूलितुल्ये शिङ्गलवर्णे
२ तद्वति त्रि० अक्षरः ।

पिशङ्गक पु० पिशङ्ग+स्वार्थे क । १ पिशङ्गशब्दार्थे पिशङ्गेन
कायति कै-क । २ विष्णौ ब्रह्मणु० ।

पिशङ्गभृष्टि त्रि० अक्षर-कर्मणि क्तिच् पिशङ्ग एव भृष्टिः
सारभूतोऽस्य । शुद्धपिङ्गलवर्णे ऋ० १ । २१ । ५ भा० ।

पिशङ्गराति त्रि० पिशङ्गः वज्ररूपो रातिर्धनमस्य । वज्रध-
नस्यामिति ऋ० ६ । १ । २ भा० । [पिच्छे ।

पिशङ्गिला स्त्री पिशं वज्ररूपं गिरति अ सप्तम् । रीतो
पिशाच पु० पिशितसाचामति आ+चम-वा० ड प्रथो० ।

१ शिवयोनिभेदे २ प्रेते च अक्षरः “अन्नरीक्षचरा ये च
भूतप्रेते पिशाचकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तौ तत्रैव
चरन्ति हि । नोर्हृ” विक्रमार्थे शक्तिशोभां सन्धृतपा-
यमनाम् । अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र ! राजसा ये कृते-
नसः । ते त्वत्कृत्यादयः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववर्जिताः” इति
षाङ्गे खर्गखण्डे १५ अ० । प्रेते यथा “अशौचान्ताहि-
तीयेऽङ्गि यस्य नोत्सृज्यते वृषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य
दत्तैः आङ्गशतैरपि” शु० त० । तन्निवारणे कुशलः
आकषी० कन् । पिशाचक तन्निवारणकुलमे त्रि० स्वार्थे
पश्चा० घञ् । पैशाच तदर्थे पिशाच इव कायति
कै-क । पिशाचतुल्ये यत्तुल्यकादौ ।

पिशाचकिन् पिशाचक यक्षादिरस्यस्य स्वत्वेन पिशाचक+
इनि । अक्षेष्टरे कुप्रेरे हेमच० । [शोखोटवृक्षे त्रिका० ।

पिशाचद्रु पु० पिशाचप्रियः यनान्नकारत्वाद्द्रुः शा० त० ।

पिशाचमोचन न० खनामख्याते तीर्थभेदे स्कन्दपुराणम् ।
 पिशाचसभ न० इत०लोपता । पिशाचानां सभायाम्
 पिशाची स्त्री पिशाचजातिः स्त्री ङीष् । १पिशाचजाति
 स्त्रियां तद्वन्मयुक्तायां २गन्धर्वाणां राजनि० । [सुतः ।
 पिशिक पु० देशभेदे स च ट०सं० १४कूर्मविभागे दक्षिणस्या-
 पिशित न०पिण-क्त । १मांसे अमरः । २जटामांसां स्त्री वा
 ङीष् मेदि० । [क्षसादौ पिशितायादयोऽप्यत्र ।
 पिशितभृज् लि० पिशितं भुङ्क्ते भुज-क्तिन् । क्रव्यादे रा-
 पिशी स्त्री पिश-क गौरा० ङीष् । जटामांसां राजनि० ।
 पिशील न० पिस-वा०रेल । शरावे कृष्णमयपाले शत०त्रा०
 २।५।१।६ भा० कात्या० ५।१।४२ कर्कः ।
 पिशुन न० पिश-उनन् किञ्च । १कुङ्कुमे अमरः । २नारदे
 ३काके च पु० ४सूचके ५क्रूरे च लि० (पिङ्गिङ्)
 ६शाकभेदे स्त्री० टाप् मेदि० ।
 पिष चूर्णने रु० पर०सक० अणिट् । पिनटि लृटि लृटिपिषत्
 पिषेष् पेटा पिष्टः पेषः पेषणम् । “शुष्कचूर्णं क्लृप्तं
 पिषः” पा० एषूपपदेषु कर्मसु णसुल् कषा० यथाविध्यतु-
 प्रयोगः “शुष्कपेषं पिनश्रुवीं मु” भट्टिः “क्लेष्टने
 पिषः” पा० क्लेष्टसाधने करणे उपपदे णसुल् ।
 उटपेषम् पिनटि उटकेन पिनटीत्यर्थः पेषमादिपरे उट-
 कस्योदादेशः ।
 पिष्ट न० पिष-क्त । १श्रीसके रत्नमाला २पिष्टके पु०न० “अ-
 द्वादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं
 मांसं मांसादष्टगुणं हतम् । हतादष्टगुणं तैलं मर्दान्न
 च भक्षणात्” वैद्य० अथ गुणाः “पिष्टं प्राणकरं रुजं
 विदाहि गुरु दुर्जरम् । शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपि-
 त्तविनाशनाः । वैदला गुरवो भक्ष्या विटस्त्रिष्ट-
 मारताः । सगुडाः सतिनाश्चैव सचौद्रक्षारशर्कराः ।
 भक्ष्या वल्ल्याश्च हृद्याश्च गुरवो हृङ्गणा परम् । सक्तेहाः
 क्लेष्टसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा
 हृद्या वल्लोपचयवर्जनाः । मर्दितां समितां क्षीर
 नारिकेलहतादिभिः । अत्र्याद्य हते पक्ता हतपूरोय-
 स्यत्ये । हतपूरो गुरुहृष्यः कफक्षतृप्तमांनदः । रक्त-
 पिचहरो हृद्यः स्वादुः पिचहरोऽस्निदः” । गोधूमचूर्णं
 समिता । “समिता मधुदुग्धेन खण्डैर्वाजिरचादिभिः ।
 हते पक्ता क्षिपेत् खण्डे मयावो हृङ्गणो गुरुः । समिता
 वेदिता मध्ये मधु दत्त्वा हते श्रुता । मधुमसकचद्विष्टं
 तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम्” राजवल्लभः । ३रूपे न०निघण्टुः

४चूर्णिते लि० ५कृष्टिभेदे पु० । तस्यापत्यम् शिवा०खण्ड ।
 पेट तटपत्थे पु०स्त्री० । ततः गोत्रप्रत्ययस्य वहुत्वो ह्यन्ते
 अहन्ते च उपका० लुक् ।

पिष्टक लि० पिष्टस्य विकारः कन् । १पिष्टस्य विकारभेदे
 संज्ञायां कन् । २अपूपे अस्त्री अमरः । जतात्रयन्दे
 भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । ३तिलचूर्णे न०राजनि० । ४नेत्र-
 रोगभेदे मेदि० “क्षेष्ठा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसस-
 चतम् । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मन्त्राज्ञादर्थसन्निभम्”
 माधवकरः ।

पिष्टप न० विण्प्रत्यय विण-कप निपा० । मुषने अमरः ।
 पिष्टपचन न० पिष्टं पच्यतेऽनेन पच-करणे ल्युट् । पिष्ट-
 कपाकपाले कटाहादौ अमरः ।

पिष्टपाककृत् न० पिष्टस्य पाकं करोति आधारस्य कर्त्त-
 त्वविशेषायां क्त-कर्त्तरि क्तिप् कृत् च । १पिष्टपाकाधारे
 पाले हेमच० कर्त्तरि क्तिप् । २पिष्टपाचके लि० ।

पिष्टपूर पु० पिष्ट इव पूर्यते पूर-कर्मणि अच् । षट्के
 धार्तिके हेमच० ।

पिष्टपाकभृत् न० पिष्टपाकं विभर्ति भृ-क्तिप् । पिष्टपा-
 कपाले हेमच० । [हि०को० ।

पिष्टमय लि० पिष्टस्य विकारः मयट् । पिष्टविकारे मखादौ
 पिष्टमेहिन् पु० पिष्टमिव मेहति मिह-णिनि । सञ्चतोक्ते
 प्रमेहभेदरोगयुते “पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही मेहति”
 सञ्चतः । [धूमवी] हेमच० ।

पिष्टवर्त्ति पु० पिष्टं वर्त्तयति वर्त्ति-टन् । सङ्गमापादिचूर्णे
 पिष्टसौरभ न० पिष्टस्यैव सौरभमस्य । चन्द्रे हारा० ।

पिष्टात पु०पिष्टमितातति अत-अच् । १पट्वासे पट्वासनाद्यै
 सगन्धद्रव्ये (आवीर) ख्याते २पदार्थे च अमरः ।

पिष्टिक न० पिष्टमस्तस्य उत्पत्तिसाधनत्वेन ठन् । तण्डुल-
 चूर्णभवे द्रवात्मके (पिठालि) ख्याते पदार्थे राजनि०
 (पिठो) प्रसिद्धायां पिष्टद्विदले स्त्री “टालिः संस्थापिता
 तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिजायां साधु संपिटा पि-
 टिका कथिता बुधैः” भावप्र० ।

पिष्टोडी स्त्री श्वेतास्त्रिकायां राजनि० ।

पिष्टोदक न० पिष्टमिश्रितसुदकं शात०त० । चूर्णतण्डुल-
 मिश्रितजले भा० आ० १११ख० । [अपिषेत्-त ।

पिस गतौ स्वा०पर०सक०सेट् । प्रेसति अपेक्षीत् पिषेष् कटिह
 पिस दीप्तौ वा लु० उभ०पक्षे स्वा० पर०अक० सेट् इदित् ।
 पिंसयति ते अपिपिंसत् त । पचे पिंसति अपिंसीत् ।

पिस पावे ववे च अक० ववे दाने गतो च सक० च० उभ०
सेट् । पेषयति-ते अपीपिसत् त ।

पिसङ्ग पु० पिस-अङ्गच् क्रिञ् । पिसङ्गगन्धाये

पिहित त्रि० अपि+धा-क्त अपेरलोपः । इतिरोहिते २ आ-
च्छादिते च हेमच० ।

पी गाने दि० सक० आत्म० अनिट् । पीयते अपेष्ट । ल्यप्
“निपीय यस्य क्षितिरक्षयः कथाम्” नैषधः पिवतेस्तु
निपाय इत्येव ।

पीठ इ० न० पीयते पिबते वा अत्र पा-ठक् पिठ-क वा
पृषो० दीर्घः । (पीठे) आसनभेदे अमरः । २ त्रतिनामा-
शने त्रिका० तत्रार्थे स्त्री रत्नमाला गौरा० डीप् ।

पीठलक्षणादिकं बुक्तिकल्पतरो दर्शितं यथा

“धातुपाषाणकाष्ठेषु पीठस्त्रिविध उच्यते । धातवश्च
शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च । तदत्र संभवस्यामि
यदुपेपासपयुज्यते” । तस्य मानम् “हृत्तद्वयञ्च दैव्ये”
तद्वे परिणाहृतः । तद्वे नोन्नतः पीठः सुख इत्य-
भिधीयते । हृत्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।

सुखो जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तिरिति यथाक्रमम् । धन-
भोगसुखेयर्थं वाञ्छितार्थप्रदायकः । समदोर्ध्वं सुखा
याप्रविष्टने विषमापदः । आयासपरिणाहृत्तार्थं हृत्त-

द्वयमितो हि यः । अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नान
विश्रुतः । दैव्योन्नतिपरीणाहृत्तहस्तमितो हि यः ।
राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः । अत्राभिषेक-
मिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः । दैव्योन्नतिपरीणाहृत्तः
षड्हस्तसंमितो हि यः । राज्ञां चित्तप्रसादार्थं
केलिपीठाभिधानकः । दैव्योन्नतिपरीणाहृत्तहस्तमितो
हि यः । अङ्गुलीतो ज्ञेयं नाम्ना भवेत् स च सुखप्रदः ।

कानको राजपीठः स्थाज्जयो वा राजतः सुखः । राज्ञा-
भेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् । राजपीठे चि-
रायुः स्थाज्जये सर्वां महीं जयेत् । जारको जायये-
च्छतून् सुखे सुखमयाप्नुयात् । राजतः कीर्तिजननो
घनवृद्धिकरः परः । ताञ्च प्रतापजननो विपक्षक्षय-
कारकः । लोहसूत्राटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।
तपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुक्षयफलप्रदाः” इति धातु
पीठाः । अथ शिलापीठाः “वज्रपीठो वज्रपाशेरेव
नान्यस्य दृश्यते । पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकालो
विधोरपि । राजोर्भारकतः पीठः शनेर्भयसङ्कटः ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु दृढस्कन्धः । शुक्रस्य

वेदूर्यमवः प्रानासो मङ्गलस्य हि” । पुराणप्रसिद्धाः ।
“यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः । स्फ-
टिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते । अभिषेके च
यात्रायास्तत्रैव जयकर्मणि । अथस्थानोपघटितः सं-
यामे पीठ इत्यतः । गरुडोद्धाररचिते वर्षासु नृपति-
र्वसेत् । शुद्धरत्नमयं पीठं भजते घनगर्जितं । सा-
सान्यः प्राप्तरः पीठो विलासाय महीभुजाम् । एषां
मानं गुणाद्यापि विज्ञेया धातुपीठवत्” । काष्ठ-
पीठानां मानं पूर्ववदेव । “सम्पत्तिस्तुष्टद्वयार्थं स-
म्भारजनितो जयः । जारको रोगनाशाय सुखः
शत्रुविनाशनः । सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्धौ विजयाय च
वैरिणाम् । शुभः स्यादभिषेके च सम्पदैरनिवारिणी ।
पालाशो जारकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः । जयः
स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः । सुखो रोगवि-
नाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका । सम्पदसूत्राटनविधौ
विज्ञेया पीठलक्षणम् । चान्द्रस्तु सुखः पीठा अभि-
षेके महीभुजाम् । जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं
प्रयच्छति । जारको यक्षद्वयार्थमन्ये तु रातदु-
ष्कराः । यत्नतो निर्मितास्ते तु सास्त्राज्जफलदा-
यकाः । कालेयको जायको हि भूभुजामभिषेचने ।
पीठानशुक्रादीनामन्ये चान्द्रनवहिदः । वाङ्मस्तु
शुभः पीठो भूभुजामभिषेचने । जयो रोगविनाशाय
सुखः सम्पत्तिकारकः । सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्पत् संयामे
विजयप्रदा । जारको जरण्या स्यादिति भोजस्य सम्प-
तम् । एवं सुगन्धितसुखाः ससारा ये च पादपाः ।
वाङ्मलेन समः कार्यं एषं पीठस्य निर्णयः । ये शुष्क-
काष्ठा दृष्टान्तु मृदयो लघवोऽथ वा । गाम्भीरीसदृशः
पीठस्तेषां कार्यं क्षया गुणः । फलिनश्च ससाराश्च रक्त-
साराश्च ये नगाः । तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणभाव-
हेत् । अथ निर्दिष्टपीठाः “विद्वेयो निन्दितः पीठो लो-
होत्थः सर्वधातुजे । शिलोत्थः शाकरो यज्यः कर्करथ
विशेषतः । काष्ठजेपु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः”
तथा च “स्थाज्जम्बुकदस्त्वानासासनं वंशनाशनम्”
भोजस्त्वाह “शुक्रः पीठो गौरवाय लघुर्लघवकारकः”
पराशरस्तु “नामन्यनोतिपन्यस्य नाशुहनीसमा-
र्जितः । पीठः स्यात् सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न नामनः ।
ये चान्ये पीठसदृशा दृष्ट्याः शिल्विविनिर्मिताः । गुणान्
दोषांश्च मानञ्च तेषां पीठवदादिषु । विद्यायांनेषु

विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् । तस्य लक्ष्मीः स्वयं वेशा
कटाचिन्नं विमुञ्चति । अन्नादयः वा मोहादयोऽन्यथा
पीठमाचरेत् । एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मोरायुर्वेन
कुलम् । ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०।
४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०।
५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०।
६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०।
७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०।
८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०।
९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
१०१। १०२। १०३। १०४। १०५। १०६। १०७। १०८। १०९। ११०।
१११। ११२। ११३। ११४। ११५। ११६। ११७। ११८। ११९। १२०।
१२१। १२२। १२३। १२४। १२५। १२६। १२७। १२८। १२९। १३०।
१३१। १३२। १३३। १३४। १३५। १३६। १३७। १३८। १३९। १४०।
१४१। १४२। १४३। १४४। १४५। १४६। १४७। १४८। १४९। १५०।
१५१। १५२। १५३। १५४। १५५। १५६। १५७। १५८। १५९। १६०।
१६१। १६२। १६३। १६४। १६५। १६६। १६७। १६८। १६९। १७०।
१७१। १७२। १७३। १७४। १७५। १७६। १७७। १७८। १७९। १८०।
१८१। १८२। १८३। १८४। १८५। १८६। १८७। १८८। १८९। १९०।
१९१। १९२। १९३। १९४। १९५। १९६। १९७। १९८। १९९। २००।
२०१। २०२। २०३। २०४। २०५। २०६। २०७। २०८। २०९। २१०।
२११। २१२। २१३। २१४। २१५। २१६। २१७। २१८। २१९। २२०।
२२१। २२२। २२३। २२४। २२५। २२६। २२७। २२८। २२९। २३०।
२३१। २३२। २३३। २३४। २३५। २३६। २३७। २३८। २३९। २४०।
२४१। २४२। २४३। २४४। २४५। २४६। २४७। २४८। २४९। २५०।
२५१। २५२। २५३। २५४। २५५। २५६। २५७। २५८। २५९। २६०।
२६१। २६२। २६३। २६४। २६५। २६६। २६७। २६८। २६९। २७०।
२७१। २७२। २७३। २७४। २७५। २७६। २७७। २७८। २७९। २८०।
२८१। २८२। २८३। २८४। २८५। २८६। २८७। २८८। २८९। २९०।
२९१। २९२। २९३। २९४। २९५। २९६। २९७। २९८। २९९। ३००।
३०१। ३०२। ३०३। ३०४। ३०५। ३०६। ३०७। ३०८। ३०९। ३१०।
३११। ३१२। ३१३। ३१४। ३१५। ३१६। ३१७। ३१८। ३१९। ३२०।
३२१। ३२२। ३२३। ३२४। ३२५। ३२६। ३२७। ३२८। ३२९। ३३०।
३३१। ३३२। ३३३। ३३४। ३३५। ३३६। ३३७। ३३८। ३३९। ३४०।
३४१। ३४२। ३४३। ३४४। ३४५। ३४६। ३४७। ३४८। ३४९। ३५०।
३५१। ३५२। ३५३। ३५४। ३५५। ३५६। ३५७। ३५८। ३५९। ३६०।
३६१। ३६२। ३६३। ३६४। ३६५। ३६६। ३६७। ३६८। ३६९। ३७०।
३७१। ३७२। ३७३। ३७४। ३७५। ३७६। ३७७। ३७८। ३७९। ३८०।
३८१। ३८२। ३८३। ३८४। ३८५। ३८६। ३८७। ३८८। ३८९। ३९०।
३९१। ३९२। ३९३। ३९४। ३९५। ३९६। ३९७। ३९८। ३९९। ४००।
४०१। ४०२। ४०३। ४०४। ४०५। ४०६। ४०७। ४०८। ४०९। ४१०।
४११। ४१२। ४१३। ४१४। ४१५। ४१६। ४१७। ४१८। ४१९। ४२०।
४२१। ४२२। ४२३। ४२४। ४२५। ४२६। ४२७। ४२८। ४२९। ४३०।
४३१। ४३२। ४३३। ४३४। ४३५। ४३६। ४३७। ४३८। ४३९। ४४०।
४४१। ४४२। ४४३। ४४४। ४४५। ४४६। ४४७। ४४८। ४४९। ४५०।
४५१। ४५२। ४५३। ४५४। ४५५। ४५६। ४५७। ४५८। ४५९। ४६०।
४६१। ४६२। ४६३। ४६४। ४६५। ४६६। ४६७। ४६८। ४६९। ४७०।
४७१। ४७२। ४७३। ४७४। ४७५। ४७६। ४७७। ४७८। ४७९। ४८०।
४८१। ४८२। ४८३। ४८४। ४८५। ४८६। ४८७। ४८८। ४८९। ४९०।
४९१। ४९२। ४९३। ४९४। ४९५। ४९६। ४९७। ४९८। ४९९। ५००।
५०१। ५०२। ५०३। ५०४। ५०५। ५०६। ५०७। ५०८। ५०९। ५१०।
५११। ५१२। ५१३। ५१४। ५१५। ५१६। ५१७। ५१८। ५१९। ५२०।
५२१। ५२२। ५२३। ५२४। ५२५। ५२६। ५२७। ५२८। ५२९। ५३०।
५३१। ५३२। ५३३। ५३४। ५३५। ५३६। ५३७। ५३८। ५३९। ५४०।
५४१। ५४२। ५४३। ५४४। ५४५। ५४६। ५४७। ५४८। ५४९। ५५०।
५५१। ५५२। ५५३। ५५४। ५५५। ५५६। ५५७। ५५८। ५५९। ५६०।
५६१। ५६२। ५६३। ५६४। ५६५। ५६६। ५६७। ५६८। ५६९। ५७०।
५७१। ५७२। ५७३। ५७४। ५७५। ५७६। ५७७। ५७८। ५७९। ५८०।
५८१। ५८२। ५८३। ५८४। ५८५। ५८६। ५८७। ५८८। ५८९। ५९०।
५९१। ५९२। ५९३। ५९४। ५९५। ५९६। ५९७। ५९८। ५९९। ६००।
६०१। ६०२। ६०३। ६०४। ६०५। ६०६। ६०७। ६०८। ६०९। ६१०।
६११। ६१२। ६१३। ६१४। ६१५। ६१६। ६१७। ६१८। ६१९। ६२०।
६२१। ६२२। ६२३। ६२४। ६२५। ६२६। ६२७। ६२८। ६२९। ६३०।
६३१। ६३२। ६३३। ६३४। ६३५। ६३६। ६३७। ६३८। ६३९। ६४०।
६४१। ६४२। ६४३। ६४४। ६४५। ६४६। ६४७। ६४८। ६४९। ६५०।
६५१। ६५२। ६५३। ६५४। ६५५। ६५६। ६५७। ६५८। ६५९। ६६०।
६६१। ६६२। ६६३। ६६४। ६६५। ६६६। ६६७। ६६८। ६६९। ६७०।
६७१। ६७२। ६७३। ६७४। ६७५। ६७६। ६७७। ६७८। ६७९। ६८०।
६८१। ६८२। ६८३। ६८४। ६८५। ६८६। ६८७। ६८८। ६८९। ६९०।
६९१। ६९२। ६९३। ६९४। ६९५। ६९६। ६९७। ६९८। ६९९। ७००।
७०१। ७०२। ७०३। ७०४। ७०५। ७०६। ७०७। ७०८। ७०९। ७१०।
७११। ७१२। ७१३। ७१४। ७१५। ७१६। ७१७। ७१८। ७१९। ७२०।
७२१। ७२२। ७२३। ७२४। ७२५। ७२६। ७२७। ७२८। ७२९। ७३०।
७३१। ७३२। ७३३। ७३४। ७३५। ७३६। ७३७। ७३८। ७३९। ७४०।
७४१। ७४२। ७४३। ७४४। ७४५। ७४६। ७४७। ७४८। ७४९। ७५०।
७५१। ७५२। ७५३। ७५४। ७५५। ७५६। ७५७। ७५८। ७५९। ७६०।
७६१। ७६२। ७६३। ७६४। ७६५। ७६६। ७६७। ७६८। ७६९। ७७०।
७७१। ७७२। ७७३। ७७४। ७७५। ७७६। ७७७। ७७८। ७७९। ७८०।
७८१। ७८२। ७८३। ७८४। ७८५। ७८६। ७८७। ७८८। ७८९। ७९०।
७९१। ७९२। ७९३। ७९४। ७९५। ७९६। ७९७। ७९८। ७९९। ८००।
८०१। ८०२। ८०३। ८०४। ८०५। ८०६। ८०७। ८०८। ८०९। ८१०।
८११। ८१२। ८१३। ८१४। ८१५। ८१६। ८१७। ८१८। ८१९। ८२०।
८२१। ८२२। ८२३। ८२४। ८२५। ८२६। ८२७। ८२८। ८२९। ८३०।
८३१। ८३२। ८३३। ८३४। ८३५। ८३६। ८३७। ८३८। ८३९। ८४०।
८४१। ८४२। ८४३। ८४४। ८४५। ८४६। ८४७। ८४८। ८४९। ८५०।
८५१। ८५२। ८५३। ८५४। ८५५। ८५६। ८५७। ८५८। ८५९। ८६०।
८६१। ८६२। ८६३। ८६४। ८६५। ८६६। ८६७। ८६८। ८६९। ८७०।
८७१। ८७२। ८७३। ८७४। ८७५। ८७६। ८७७। ८७८। ८७९। ८८०।
८८१। ८८२। ८८३। ८८४। ८८५। ८८६। ८८७। ८८८। ८८९। ८९०।
८९१। ८९२। ८९३। ८९४। ८९५। ८९६। ८९७। ८९८। ८९९। ९००।
९०१। ९०२। ९०३। ९०४। ९०५। ९०६। ९०७। ९०८। ९०९। ९१०।
९११। ९१२। ९१३। ९१४। ९१५। ९१६। ९१७। ९१८। ९१९। ९२०।
९२१। ९२२। ९२३। ९२४। ९२५। ९२६। ९२७। ९२८। ९२९। ९३०।
९३१। ९३२। ९३३। ९३४। ९३५। ९३६। ९३७। ९३८। ९३९। ९४०।
९४१। ९४२। ९४३। ९४४। ९४५। ९४६। ९४७। ९४८। ९४९। ९५०।
९५१। ९५२। ९५३। ९५४। ९५५। ९५६। ९५७। ९५८। ९५९। ९६०।
९६१। ९६२। ९६३। ९६४। ९६५। ९६६। ९६७। ९६८। ९६९। ९७०।
९७१। ९७२। ९७३। ९७४। ९७५। ९७६। ९७७। ९७८। ९७९। ९८०।
९८१। ९८२। ९८३। ९८४। ९८५। ९८६। ९८७। ९८८। ९८९। ९९०।
९९१। ९९२। ९९३। ९९४। ९९५। ९९६। ९९७। ९९८। ९९९। १०००।

संययः । तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु मे-
रवः११ । वल्लभायां वामबाहुर्बल्लभाख्या च देवता ।
जीर्वा भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः १२ । उज्जयिन्यां
कूर्गश्च साङ्गल्यकपिनाम्बरः । भैरवः सिद्धिदः सा-
चादेवी मङ्गलचण्डिका १३ । चण्डले दक्षव.कुम्भे भैरव-
चन्द्रगेश्वरः । व्यक्तरूपा भगवतो भयानी तत्र देवता ।
विशेषतः कलियुगे वसाधि चन्द्रगेश्वरः १४ । त्रिपुराया
दक्षपादो देवी त्रिपुरचन्द्रो । भैरवश्चित्रपुरेश्वरः सर्वा-
भोटप्रदायकः १५ । त्रिस्तोतायां वामपादो भ्रामरी
भैरवेश्वरः १६ । योनिपीठं कामगिरी कामाख्या तत्र
देवता । यत्नास्ते त्रिगुणातीता रक्तपायाण्डपिणी ।
यत्नास्ते साधवः साक्षाद्भगवान्दोऽय भैरवः । सर्वदा
विहरेद्देवी तत्र चर्त्तुर्न संययः । तत्र श्रीभैरवो देवी
तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी
त्रिपुरात्मिका । वगना कमला तत्र भुवनेशो सम्भूतनी ।
एतानि नवपीठानि शंसन्ति नव भैरवाः १७ । अङ्गुल्यस्यैव
हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः १८ । जयन्त्यां वामजङ्घा
च जयन्ती कमदीश्वरः १९ । भूतधात्री महामाया भैरवः
क्षीरकण्ठकः । युगाद्या सा महामाया दक्षकुष्ठः पदो
मम २० । नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली च मे ।
सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता २१ । भुव-
नेशो सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटनः । देवता वि-
मलानाम्नी संवर्तो भैरवस्तथा २२ । वाराणस्यां विशा-
लाक्षी देवता कालभैरवः । मणिकर्णैत विख्याता
कुण्डलश्च मम श्रुतेः २३ । कन्याश्रमे च मे पृष्ठं निमिषो
भैरवस्तथा । सर्वाङ्गी देवता तत्र २४, कुण्डले च शु-
क्लतः । स्थाणुनाम्ना च सायिलो २५ । मणिवेदिकदेशतः ।
मणिकन्दे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः २६ । श्रीशैले च
मम श्रीया महालक्ष्मीस्तु देवता । भैरवः संवरानन्दो
देशेदेशे व्यवस्थितः २७ । काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो
रुक्तामकः । देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्बः कालमाधवे ।
भैरवसाविताङ्गश्च देवी काली सर्वसिद्धिदा २९ । ददा ददा
नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमयाप्नुयात् । शोणाख्ये भद्रसेनस्तु
नर्मदाख्या नितम्बकम् ३० । रामगिरी तथा नाडा शि-
वानी चण्डभैरवः ३१ । वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी
च देवता । भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ३२ ।
संहाराख्य चर्त्तुर्दले देवी नारायणी गुची ३३ । अधो-
दले महाब्रह्मो वाराही पञ्चभागरे ३४ । करतोदातटे

तत्त्वं यामे यामनभैरवः । अथर्षा देवता तत्तत्प्रह्लादपा
करोद्भवत् । श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्तत् श्रीसुन्दरी परा ।
सर्वसिद्धीश्वरी सर्वा सुनन्दानन्दभैरवः १६ । कपालिनि
भीमरूपा वामगुल्फविभागतः । भैरवश्च महादेव ! सर्वा-
नन्दः शुभप्रदः १७ । उदरश्च प्रभासे मे चन्द्रभागा य-
शस्विनी । वक्रतुण्डो भैरवश्चोऽर्द्धो भैरवपर्वते ।
अवन्त्याश्च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः १८ । चिबुके
भ्रामरी देवो विक्रताख्या जलेस्थले । भैरवः सर्वसिद्धी-
शक्तत्त सिद्धिरनुत्तमा १९ । गण्डोगोदावरीतीरे वि-
श्वेशो विश्वमातृका । दण्डपाणिभैरवस्तु २० । वामगण्डे
तु राकिणो । भैरवो वल्लभास्तु तत्तत् सिद्धिर्न संशयः २१ ।
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धे कुमारी भैरवः शिवः २२ । सिन्धि-
लायां महादेवी वामस्कन्धे सहोदरः २३ । नलाहाट्यां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्तत् सा कालिका देवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका २४ । कर्णाटे चैव कर्णो मे त्वभीरुनाम
भैरवः । देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी २५ ।
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः । नदी पापहरा
तत्तत् देवी महिषमर्दिनी २६ । यशोरे पाणिपद्मश्च देवता
यशोरेश्वरी । चण्डश्च भैरवस्तत्तत्तत्तत् सिद्धिमवाप्नु-
यात् २७ । अष्टहासे चौषपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्तत् सर्वाभीष्टप्रदायकः २८ । हारपातो
नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी
तत्तत् सिद्धिर्न संशयः २९ । लङ्कायां सुपूरचैव भैरवो रा-
जेश्वरः । इन्द्राक्षी देवता तत्तत् इन्द्रेशोपासिता सुरा ३० ।
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चास्तता-
स्थश्च देवी तन्नाम्निका स्मृता ३१ । मागधे दक्षजङ्गा
मे व्योमकेशस्तु भैरवः । सर्वानन्दकरी देवी सर्वानन्द-
फलाप्रदा ३२ । (पुस्तकान्तरपाठसंवादात् पीठद्वयाधिक्यं
लिपिकरप्रमादात् पीठद्वयस्य निर्मूलता तत्तत् कयोर्निर्मु-
लता तच्च शक्रुभोविवेचयितम्) । एतास्ते कथिताः
पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः । ज्ञेयाधीशं विना देव । पूज-
येच्चान्यदेवताम् । भैरवेर्हृदये सर्वं जपपूजादिसाध-
नम् । अज्ञात्वा भैरवं पीठे पीठशक्तञ्च शङ्कर ! ।
प्राणनाथ ! न सिध्येत् तत्तत् कल्पकोटिजपादिभिः ।
अन्यान्यपि सिद्धपीठानि कुजिकातन्त्रे ७ पटलोक्तानि यथा
“श्रूयतां सापदानेन सिद्धपीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् सा-
धनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरी भवेत् । सायावती मधुपुरी
काशी गोरक्षचारिणी । हिङ्गुला च महापीठं तथा

जालन्धरं पुनः । ज्वालामुखी महापीठं पीठं नगर-
सम्भवम् । रामगिरिर्महापीठं तथा गोदावरी प्रिये ! ।
नेपालं कर्णसूत्रं महाकर्णं तथा प्रिये । अयोध्या च
कुरुक्षेत्रं सिंहलाख्यं मनोरमम् । मन्थपुरं हृषीकेशं
प्रयागश्च तपोवनम् । वटरी च महापीठमन्त्रिका अर्ध-
नालकम् । त्रिवेणी च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
नारिकेलश्च विरजा उड्डोयानं मङ्गेश्वरी । कमला
विमला चैव तथा माङ्गेश्वरी पुरी । वाराणसी त्रिपुरा चैव
वाम्मती नीलवाहिनी । गोवर्द्धनी विन्ध्यगिरिः काम-
रूपं कलौ पुगे । घण्टाकर्णोऽक्षयपीथो माधवश्च सुरे-
श्वर ! । क्षीरपात्रं वैद्यनाथं जानीयाद्वाजलोचने ! । का-
मरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलं देवि !
कामरूपे जपः श्रुतः ! । “पीठमसङ्काहेवेश ! पीठानि
शृणु भैरवि ! । शृणु तानि महाप्राज्ञे ! श्रेष्ठस्थानानि
यानि च । सिद्धिप्रदानि साधूनां महद्भिः सेवितानि
च । पुष्करश्च गयाक्षेत्रं सत्यवाक्यवटस्तथा । वराह
पर्वतश्चैव तीर्थं श्रामरकण्टकम् । नर्मदां यमुनां पिङ्गां
गङ्गाद्वारं तथा प्रिये ! । गङ्गासागरसङ्गं कुशावर्चश्च
विल्वकम् । श्रीनीलपर्वतश्चैव कलम्बकुञ्जिके तथा । भृगु-
तङ्गश्च केदारं सर्वप्रियमहाचलम् । ललिता च सु-
गन्धा च शाकम्भरीपुरप्रियम् । कर्णतीर्थं महागङ्गा
तण्डिकाश्चम एव च । कुमाराख्यप्रभासो च तथा
धन्या सरस्वती । अगस्त्याश्चमिष्टं मे कन्याश्चमतः-
परम् । कौशिकी सरयूशोणव्योतिः सरः पुरः सरम् ।
कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियसुत्तरमानसम् । मतङ्गवापी
सप्तार्चिर्महाविष्णुपदं महत् । वैद्यनाथं महातीर्थं
प्रियः कालञ्जरी गिरिः । रामोज्जेदं गङ्गोज्जेदं हरी-
ोज्जेदं महावनम् । भद्रेश्वरमहातीर्थं लक्ष्मणोज्जेदमेव
च । जानीह प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका ।
सोमेश्वरं शुक्रतीर्थं लण्णवेश्वाप्रभेदकम् । पाटला च
महाबोधिर्नगतीर्थं नन्दिके । पुन्यं रामेश्वरं देवि !
तथा मेघवर्नं हरः । ऐलेयकवनञ्चैव गोवर्द्धनसर्गाप्र-
ियम् । हरिश्चन्द्रं पुरश्चन्द्रं पृथूदकमथ प्रिये । इन्द्र-
नीलं महानादं तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चाणसरः पञ्चशटी
वटी पर्वटिका तथा । गङ्गाविल्लसङ्गश्च प्रियनादवटं
तथा । गङ्गाराभाचलञ्चैव तथैव क्षणमोचनम् । गौतमे
श्वरतीर्थश्च यशोतीर्थमेव च । हारीतञ्च तथा देवि !
ब्रह्मावर्तं शिवप्रियम् । कुशावर्चसमिश्रेण हंसतीर्थं

तथैव च । पिण्डारकवनं स्थातं हरिहारं तथैव च ।
 तथैव वदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्तो विज-
 यन्तश्च सर्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्र-
 कालेश्वरं तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवि ! शिव-
 प्रियम् । ओषधती नदी चैव तीर्थमश्वप्रदं तथा । छाग-
 लिङ्गमाढगणं करवोरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं
 लिङ्गाख्यं सर्वमोहनम् । किरौटसुतरे तीर्थं दक्षिणे
 तीर्थसुतमम् । विशालतीर्थं काल्याख वनं हन्दावनं
 तथा । ज्वालामुखो हिङ्गुलो च महातीर्थं गणेश-
 रम् । जानीहि सर्वतीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि ! ।
 अत्र सज्जिहिता नित्यं सर्वदेवा महर्षयः । पितरो योगि-
 नश्चैव ये ये सिद्धिपरायणाः । व्यासु सिद्धान्ति कर्माणि
 अहामर्त्तिमतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेद्यस्तु तत्पुण्यम-
 क्षयं भवेत् । आश्रकाले पठेद्यस्तु जुहुयाद्वापि भ-
 क्तितः । अक्षयं तद्भवेत् सर्वं पितृणां परमं सुखम् ।
 अस्मिन् स्थाने पठेद्यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात् । अथ
 वक्ष्ये महेशानि ! यत्र या देवता शृणु । यत्र ते यानि
 नामानि कर्थायस्थामि तत् शृणु । मन्त्रोऽहं परमानन्दे
 तत्कथामृतवारिधौ । पुष्करे कमलाक्षी च गयायाश्च
 गणेश्वरी । अक्षया चाक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्ठके । व-
 राहपर्वते च त्वं वराहो धरणीप्रिया । नर्मदा नर्मदा-
 याश्च कालिन्दी यमुनाजले । शिवामृता च गङ्गाया
 मश्वा देहलिकाश्रमे । शारदा सरयूतीरे शोणे च कन-
 केश्वरी । अग्रकाशा सदा देवी ज्योतिर्मय्यव्यसङ्गमे ।
 ओनामा ओगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महो-
 दरो महातीर्थे नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी
 मतङ्गे च उमार्चिर्विष्णुपादके । खर्गदा खर्गमार्गं च
 गोदावर्यां गणेश्वरी । विस्तृतिश्चैव गोमत्यां विपाशायां
 महाबला । शतद्रुं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै ।
 रेरावत्याश्च देवींश्च सिद्धिदा सिद्धितीरके । दक्षा पञ्चदे
 चैव दक्षिणा त्वं प्रकीर्तिता । औजसे वीर्यदा च त्वं स-
 क्रमा तीर्थेसङ्गमे । बाहुदायामनन्ता त्वं कुरुक्षेत्रेऽरुण-
 चणा । तर्पस्त्रिनी पुण्यतमा भारती भारताश्रमे ।
 सुकथा नैमिषारण्ये पाण्डो च पाण्डुरानना । विशा-
 लायां विशालाक्षी सुखदृष्टे शिवात्मिका । अज्ञा कन-
 खले तीर्थे शुद्धबुद्धिर्नारी । सुवेशा सुमना गोरी
 मानसे च सरोवरे । नन्दापुरे महानन्दा ललिता ल-
 लितापुरे । ब्रह्माणी ब्रह्मगिरिं महापातकनाशिनी ।

पूर्णमा चेन्दुमत्वाच्च सिन्धोरतिप्रिया सदा । जाङ्गवी-
 सङ्गमे दक्षिः स्रधा च पितृवृष्टिदा । पुण्या बह्वि-
 तायाश्च प्रपायां पापनाशिनी । शङ्खचङ्करणे चैव चो-
 ररूपा महोदरी । खर्गोद्भेदे महाकाली प्रबला च
 महावने । भद्रा च भद्रकाली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया ।
 भद्रेश्वरे रसा विष्णुप्रिया विष्णुपदे तथा । दाक्ष्या नर्म-
 दोद्भेदे कावेर्यां कपिलेश्वरी । भेदिनी कृष्णवेषायां सं-
 भेदे सुभवासिनी । अज्ञा च शुक्रतीर्थे च प्रभासे चे-
 श्वरी तथा । महाबोधो महाबुद्धिर्पाटले पाटलेश्वरी ।
 सुबला नागतीर्थे च नागेशी नागवन्दिता । मदनी च
 मदनी च प्रमदा च मदलिका । मेघस्त्रिना मेघवासि दि-
 विद्युत्सौदामनीच्छदा । रामेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चैना-
 पुरे सती । पियालमार्गके दुर्गां सुवेशा सुरसुन्दरी ।
 काल्यायनी महादेवो गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । सुभेश्वरी
 हरिचन्द्रे, पुरचन्द्रे पुरेश्वरी । शुद्धदेवे महावेगा मैना-
 केऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्रनीले महाकाला रत्नवेशा सु-
 शोभना । माहेश्वरी महानादे, महातेजा महावने ।
 पद्माप्सरसि सारङ्गा, पञ्चवत्यां तर्पस्त्रिनी, वटीशी व-
 टिकायाश्च सर्वार्थं सुरङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गाख्या,
 विन्ध्यो ओविन्ध्यवासिनी । महानन्दा नन्दपटे, गङ्गा-
 टाचले शिवा । आर्यावर्त्ते महायां त्वं, विस्तृतिर्हृष-
 मोचने । कट्टहासे च चासुण्डा, तन्ने ओगौतमेश्वरी ।
 वेदमयी ब्रह्मविद्या वाशिष्ठे तमरन्वती । हारीते हरि-
 णाक्षो च ब्रह्मावर्त्ते ब्रह्मेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री
 कुशावर्त्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरे-
 श्वरी । पिण्डारकवने धन्या सुरसा सुखदासिनी । ना-
 रायणी वैष्णवी च गङ्गादारे विस्तृतिदा । श्रीविद्या
 वदरीतीर्थे, रामतीर्थे महाश्रुतिः । जयन्ती च जय-
 न्ते त्वं, विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाशुद्धिः,
 सारदायाश्च सारदा । सुभद्रे भद्रदा, भव्या भद्रकालेश्वरे
 तथा । महाभद्रा महाकाली हयतीर्थे गभीरेश्वरी ।
 वेददा वेदमाता च विदेशे वेदमस्तके । सुवत्याश्च महा-
 विद्या, महानद्यां महोदया । चञ्चला च त्रिपदे चैव आ-
 गलिङ्गे बलिप्रिया । माहदेशे जगन्माता, करवोरपुरे
 सती । मालवे रङ्गिणी रामा प्ररमा परमेश्वरी ।
 सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षावलिहेश्वरी । अयोध्यायां भ-
 वानी च जयदा जयमङ्गला । साधवी मथुरायाश्च देवकी
 वादेवेश्वरी । इन्द्रागोमेश्वरी राधा रासहन्दावने रमा ! ।

कात्यायनी महामाया भद्रकाली कलावती । चन्द्रमाला
महायोगा महायोगिन्यधीश्वरी । वज्रेश्वरी यशोदेति
वज्रश्रीगोकुलेश्वरी । काञ्चुकां कनककाञ्ची स्वादवन्त्या-
मतिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्वते ।
रामेश्वरी सैतवन्त्रे, विमला पुरुषोत्तमे । विरजा नाग-
पुण्याञ्च भद्राश्च भद्रकर्णिका । तमोलिप्ते तमोह्री च
स्नाहा सागरसङ्गमे । कुलश्रीवैश्वरिण्य माधवी मा-
धवप्रिया । मङ्गला मङ्गले कोटे, राडे मङ्गलचण्डिका ।
ज्वालासुखी शिवापीठे मन्द्रे भवनेश्वरी । कान्चीघाटे
शुद्धकाली, किरीटे च महेश्वरी । किरीटेश्वरी महा-
देवी, लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साक्षात् सर्वत्र भक्तानाम
भक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धस्या-
नानि सुन्दरि ! । सर्वपापविनाशार्थं सर्वसिद्धिप्रदं नृ-
णाम् । निर्भितानि शिवेनेह सिद्धस्थानानि यानि च ।
श्रुत्वा मनसि भाव्यानि प्रकाश्यान्धिकारिणु । अमरेश
महापीठे कुशतुङ्गारसञ्चकः । तत्र दुर्गादयं नाम च-
ण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च
पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः शम्भुर्नैमिषे च महेश्वरः ।
तत्र प्रज्ञा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च
राजगन्धिः पुरहता महेश्वरी । श्रीपर्वते त्रिया नाम्ना
शङ्करस्त्रिपुरान्तकः । मायावी शङ्करी तत्र भक्तानाम-
खिलार्थदा । जयेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रि-
लिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः । आ-
न्नातकेश्वरे सृष्ट्याः सृष्ट्याख्या परमेश्वरी । गणक्षेत्रे म-
ङ्गलाख्या शिवो यः प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्थाणुः
शिवा स्थाणुप्रिया परा । दण्डनाभे स्वयम्भूश्च देवी स्वा-
यम्भुवा मता । उषः कनखले प्रोक्तः शिवोऽप्ये शिवव-
त्तमा । विमलेश्वरे विश्वगम्भुरिष्टा विश्वप्रिया सदा । अ-
ङ्गुहावे महानन्दो महानन्दा महेश्वरी । महान्तको
महेन्द्रे च पार्वती च महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे
शिवा भीमेश्वरी तथा । वरुणपादे भवो नाम भवानी
भवनेश्वरी । अद्रिकूटे महायोगी रुद्राणी परमेश्वरी ।
अविभुक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा । महामाये
हरोरुद्रो महाभागा शिवा तथा । महावल्लभ गोकर्णे
शिवभद्रा च चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च
कर्णिका तथा । सुपर्णाख्ये सहस्रालः उत्पला परमे-
श्वरी । स्थाणुसंज्ञे शिवः स्थाणुरीशस्या श्रीधरा शिवा ।
कलाख्ये महास्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी

महेशानी सकलार्थप्रदायिनी । छागला तु कपर्दी च
प्रसभा च महेश्वरी । जङ्घरेता अरग्ये च सन्ध्याख्या
परमेश्वरी । साकोटे च महाकोटः शिवा च सृष्टिके-
श्वरी । मातुलेश्वरपीठे च करवीराख्यं शेषरा । श्रीम-
ह्याम्रपुरे साक्षाद्भरनामा सभापतिः । शिवः सभापति-
नाम यत्र नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दमहानाद पूर्ण-
नन्दमहार्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परि-
पश्यति । तत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् ।
नृत्यन्तं यत्र सर्वेषां वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु
सर्वेषु स्थानमेतन्मनोरमम् । यद्व्यक्तमात्रं सर्वाणि
अक्षयाणि भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिव-
गङ्गाख्यमङ्गुतम् । तडागमन्त्रि तत्तीरे दक्षिणे नृत्यती-
श्वरः । तटाकेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सभानाथं समीक्ष्य च ।
अष्टोत्तरसहस्रन्तु जपेच्छुद्धोसुदान्वितः । यानि ते क-
थितान्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । पितरः सिद्धगन्धर्वा
सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं दत्तं जपं स्नानमक्षय-
पुण्यप्रदम् । यद्व्यक्तं प्रकीर्तितं नाम तैरेव परिपूज्य च ।
प्रणवादिहृदन्तेन लभतेऽभीष्टसुखम् । भोजयेद्ब्रह्मा-
क्ष्यान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह नानासुखं
भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःखविनाशोऽयं क-
रणानिधिरेश्वरः । निर्ममे सर्वसम्पत्त्यै पुण्यक्षेत्राणि
भूतले । अकाले पुण्यशुद्धानामनेकपुण्यसाधनैः । आ-
सिक्तानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद्व्यत्येन
कर्त्तव्यमत्र साधनसुखम् ।

कालिकापु० १६ अ० एकपञ्चाशत्पीठोत्पत्तिर्दृष्ट्या ।

पीठकेलि पु० पीठमर्दं नायकसहायभेदे त्रिका० ।

पीठगात्र न० लेख्यव्रताङ्गादलकमलावयवभेदे व्रत० त० ।

पीठचक्र न० पीठ इव चक्रमस्य । शकटादौ “पीठचक्रेण
गोयुक्तेनेत्येके” आश्व० गट० ४।२।६ “गोयुक्तेन पीठच-
क्रेण शकटादिना” नारा० ।

पीठन्यास पु० पीठे न्यासः । पीठदेवतानां आधारशक्तिप्रक-
त्यादीनां प्रणवादिनमोऽन्तेन हृदये न्यासभेदे तन्त्रसारः

पीठभृ स्त्री प्राकारसमीपस्थे भूभागे वप्रे हेमच० ।

पीठमर्दं पु० नायकसहायभेदे “दूरावर्त्तिनि स्यात् तस्य
प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु । किञ्चित्पुण्यहीनः सहाय ए-
वास्य पीठमर्दाख्यः” । “तस्य नायकस्य वज्रव्यापिनि
प्रसङ्गागतेतिवृत्तेऽनन्तरोक्तौ नायकसामान्यगुणैः किञ्चि-
दूनः पीठमर्दनामां सहायो भवति । यथा राम-

चन्द्रादीनां सपीवादयः साहित्यदर्पणे उक्तम् ।
पीठमपि त्रि० पीठे संपति स्तूप-चच् । खड्गे भा० प० ३५ अ० ।
णिनि पीठमपि तु तत्त्वार्थे हारा० ।

पीठ वधे विजोडने च चु० उभ० सक० सेट् । पीडयति ते षडित्
अपि पीडित् त । पीडा पीडनम् । धान्यादिमर्दने च ।

आ+भूषणे सक० अपि पीडयति आपीडा ।

अवादिपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गोद्योत्यार्थयुक्ते विजोडने ।

पीडन न० पीड+भावे लुट् । १ दुःखोत्पादके २ शस्यादीनां
मर्दने (माडा) (टिपा) श्व्यापारभेदे “गर्भोऽभिघातविष-
माशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन”
साधवकरः ।

पीडा स्त्री पीड-भावे भिदा० षड् । १ व्यथायां २ दुःखे च
३ कृपायां ४ शिरोमालायां ५ सरलदृष्टे च मेदि० ।

पीडित त्रि० पीड-क्त । १ व्यथिते २ मर्दिते ३ स्त्रीणां करणभेदे
मेदि० “सहस्राणां धिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिता ह्ययाः”
तन्त्रमारोक्ते ४ मन्त्रभेदे ५ भावे क्त । ५ पीडायां न० ।

पीत त्रि० पा-कर्मणि क्त । १ पानकर्मणि भावे क्त । २ पाने न०
पिबति वर्णान्तरं पा-जणा० कर्त्तरि क्त । ३ वर्णभेदे ५०
४ तद्वति त्रि० अमरः । ५ हरिताले न० मेदि० । पीतं
पानमस्तप्रस्य अच् । ६ पानकर्त्तरि त्रि० “वनाय पीत
प्रतिवत्तवत्साम्” रघुः । काव्ये वर्णनीयपीतवर्णद्रु-
व्याणि कविकल्पलतायास्तृक्ताणि यथा “पीतानि व्रज्याः
जीवेन्द्र ३ मरुडे ४ सरद ५ गुजटाः ६ । गौरी ७ हापरद
गोमूल ८ मधु ९ यीररसा ११ रजः १२ । हरिद्रा १३ रो-
चना १४ रीति १५ गन्धके १६ दीप १७ चम्पके १८ । किङ्ग-
ल १९ वल्कले २० शालि २१ हरिताले २२ मनःशिलाः
२३ । कर्णिकारं २४ चक्रवाक २५ वानरौ २६ शारिका-
सुखम् २७ । केशपांशुक २८ मण्डूक २९ सराग ३० कन-
कादयः ३१ ।

पीतक त्रि० पीत+स्वार्थे क । १ पीतशब्दार्थे संज्ञायां कन् ।
२ हरिताले अमरः ३ कुसुम्भे जटाधरः । ४ अमरभेदे
५ पद्मकाष्ठे ६ रीतौ पित्तले ७ मालिके ८ पीतचन्दने न०
राजनि० ९ नन्दोदरे १० पीतशाले च ५० रत्नमाला ।
११ श्योनाकभेदे १२ हरिद्रुदृष्टे १३ श्योकोदृष्टे च ५० रा-
जनि० । पीतेन हरितालेन रक्तं “तेन रक्तं रागात्”
या० इत्यधिकारे “पीतात् कन्” वार्त्तिकेन कन् । १४ हरि-
तालेन रक्ते त्रि० । १५ अव्यक्ताराधेः संज्ञाभेदे बीजगणि-
तम् । अव्यक्तशब्दे दृश्यम् ।

पीतकदली स्त्री नित्यकर्म० । स्वर्णकदल्याम् (चंपाकला)
राजनि० ।

पीतकद्रुम ५० नित्यकर्म० । हरिद्रुदृष्टे राजनि० ।

पीतकन्द न० पीतः कन्दो यस्य । गजरे (गंजर) राजनि०

पीतकरवीरक ५० नित्यकर्म० स्वार्थे क । पीतवर्णकरवी-
रदृष्टे राजनि० ।

पीतकावेर न० कुत्सितं वेरं कावेरं पीतं कावेरं यस्मात् यस्य
वा । कुत्सिताङ्गं पीतं कुर्वति । कुङ्कुमे २ पित्तले च मेदि० ।

पीतकाष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतचन्दने पीतागुरुणि राजनि० ।

पीतकाला स्त्री पीता अथ च काला । आवृत्तकलतायां
राजनि० । [चैव पीतकुष्ठं प्रजायते] शाता० ।

पीतकुष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतवर्णकुष्ठरोगे “भगिनी गमने
पीतगन्ध न० पीतमयच गन्धं गन्धयुक्तम् । पीतचन्दने राजनि०

पीतघोषा स्त्री नित्यकर्म० । पीतपुष्पवत्यां घोषातक्याम् रा-
जनि० । [राजनि० ।

पीतचन्दन न० नित्यकर्म० । कालेयकेतिप्रसिद्धे चन्दनभेदे
पीतचम्पक ५० पीतः चम्पक इव । प्रदीपे जटा० ।

पीततण्डुल ५० पीततण्डुलो यस्य । (काङ्गुनी) १ धान्यभेदे
हेमच० । २ शीरिकादृष्टे स्त्री टाप् । राजनि० । [डीप् ।

पीततुण्ड ५० पीतं तुण्डमस्य । कारणवृक्षगे त्रिका० स्त्रियां
पीततेला स्त्री पीतं तैलं यस्याः । १ ज्योतिष्मतीचतायां जटा०

२ महाज्योतिष्मतीतलायां राजनि० । पीतं तैलं येन
राजद० वा परनि० । पीततैलं तैलपीतं वा तैलपायिनि त्रि०

पीतदारु न० नित्यकर्म० । १ सरलदृष्टे रत्नमाला २ देववा-
रुणि ३ हरिद्रुदृष्टे च राजनि० । तस्य विकारः रजतादि०

अज् । पीतदारव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां डीप् ।
पीतदुग्धा स्त्री पीतं दुग्धं यस्याः । दृष्टिपरिवर्त्तनेन

दृष्टिरूपेण यस्या दुग्धसुत्तमर्णेन पीयते । तस्याम् गवि
आहितगव्यां धेनुष्यायां हेमच० ।

पीतद्रु ५० नित्यकर्म० । १ सरलदृष्टे २ दारुहरिद्रायाञ्च अमरः ।
पीतन न० पीतं करोति पीत-णिच्-ल्यु । ३ कुङ्कुमे २ हरि-

ताले ३ पीतदारुणि च मेदि० । ४ सुले ५ आम्नातके च ५०
मेदि० स्वार्थे क । आम्नातके (खामडा) ५० राजनि० ।

पीतनील ५० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १ नीलपीतमिश्रिते
हरिद्वर्णे हेमच० । २ तद्वति त्रि० । [शब्दच० ।

पीतपर्णी स्त्री पीतं पर्णं यस्याः डीप् । (विष्टी) चतायाम्
पीतपाणि ५० पीतः पाणिरस्य । रोगभेदेन पीतवर्णहस्त-

युक्ते “माजारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते” शाता०

पीतपादा स्त्री पीतो पादौ यस्याः । शारिकाखगे हेमच० ।
 पीतपुष्प त्रि० पीतं पुष्पमस्य । १पीतवर्णपुष्पयुक्ते २कर्णिकारद्वये पु० शब्दच० । ३चम्पकद्वये पु० राजनि० । ४पीतकिण्टकां ५पिण्डातकभेदे पु० रत्नमाला । पीतं पुष्पमक्षत्रस्थाः अच् टाप् । ६इन्द्रवारुण्यां ७भिक्षुरिकाजुमे दद्यादक्यां च स्त्री राजनि० । पीतं पुष्पं यस्याः जातितात् लीप् । ८शङ्खपुष्पां ९सहदेव्यां १०महाकोषातक्यां ११पुष्पाञ्च स्त्री राजनि० ।

पीतप्रसव पु० पीतः प्रसवः पुष्पमस्य । पीतकरवीरे राजनि० ।
 पीतफल(क) पु० पीतं फलं यस्य वा कप् । १शाखोटद्वये राजनि० २कर्मारद्वये त्रिका० । [त्रिका०]

पीतबालुका स्त्री पीता बालुकेय चूर्णनात् । हरिद्रायाम् ।
 पीतवी(वी)जा स्त्री पीतं वी(वी)जमस्याः । मेधिकायां राजनि० । [युक्ते भृङ्गराजभेदे राजनि० ।

पीतभृङ्गराज पु० कर्म० । (पीलाकेशरिया) ख्याते पीतवर्ण-
 पीतमणि पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीतमस्तक पु० पीतं मस्तकं यस्य । खगभेदे नेदि० ।

पीतमाचिञ्च न० नित्यकर्म० । माचिके राजनि० ।

पीतमुद्ग पु० कर्म० । (सोनासुग) सुद्गभेदे हेमच० ।

पीतमूलक न० पीतं मूलमस्य कप् । (गांजर) गर्जरे राजनि० ।

पीतयूथी स्त्री नित्यकर्म० । स्वयंयूथ्यां राजनि० ।

पीतरक्त न० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १रक्तवर्णे अथच पीतवर्णे च पीतेन रक्तं क्षतरागम् । २पुष्परागमणौ न० राजनि० ।

पीतराग न० पीतो रागो वर्णो यस्य । १किञ्जल्के २सि-
 क्थे च कर्म० । ३पीतवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० ।

पीतरोहिणी स्त्री पीता सती रोहति रुद्र-णिनि लीप् ।
 काश्यप्याम् भावप्र० । [द्युते त्रि० ।

पीतल पु० पीतं वर्णान्तरं जाति ला-क । १पीतवर्णे २त-
 पीतलक न० पीतलेन वर्णेन कायते कै-क । पित्तले राजनि० ।

पीतलोहं न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनि० । [द्राभयस्त्रयुक्ते त्रि० ।

पीतवासस् पु० पीतं वासो यस्य । १श्रीकृष्णे हृष्टा० २हरि-
 पीतवृक्ष पु० नित्यकर्म० । श्लोनाकभेदे राजनि० ।

पीतशाल पु० पीतं फलं शलति याति शल-अण् उपस० ।
 असनद्वये (पियासाल) अमरः ।

पीतसार न० पीतं सारं यस्य । १पीतवर्णचन्दनकाष्ठे मल-
 यजे शब्दच० २हरिचन्दने च ३शोमेदमणौ पु० नेदि० ।
 ४अङ्काटद्वये जटा० ५तरुके बीजके च पु० राजनि० ।

कप् । पीतसारक निम्बे शब्दच० । [शब्दच० ।

पीतसारि न० पीतं सारयति ह-णिच्-इत् । श्रोतोऽङ्गने
 पीतसालक पु० कर्म० संज्ञायां कन् । (पियासाल) पियास-
 द्वये अमरः । [द्वयभेदे शब्दार्थकल० ।

पीतस्तन्य पु० पीतः स्तन्यो यस्य । हरिद्रामस्तन्ययुक्ते
 पीतस्फटिक पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीतहरित पु० “वर्णो वर्णेन” पा० १पीतवर्णे अथच हरि-
 हर्णे २तद्युते त्रि० हेमच० । [द्राभगात्रे त्रि० स्त्रियां लीप् ।

पीताङ्ग पु० पीतमङ्गमस्य । १शत्रोनाकभेदे राजनि० । २हरि-
 पीताब्धि पु० पीताब्धिः ससुद्रो येन । अगस्त्यसुनौ हेमच० ।
 तत्कथां भा० व० १०५ अ० दृष्ट्या ।

पीताम्बर पु० पीतमम्बरं यस्य । १श्रीकृष्णे अमरः २शैलेषु
 नटे च नेदि० ३हरिद्राभयस्त्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ४पीते-
 वसने न० । [वर्णयुक्ते २तद्वति त्रि० ।

पीतारुण पु० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १पीतरक्तमिश्रित-
 पीताश्मन् पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीति पु० पा-क्तिच् । १घाटके अमरः पा-भावे क्तिन् ।
 २पाने शगतौ च करणे क्तिन् । ४शृङ्खलाम् नेदि० ।

पीतिका स्त्री पीतैव स्वार्थे क अत इत्त्वम् । १दारुहरिद्रायां
 रत्नमाला २स्वयंयूथ्यां जटा० ।

पीतिन् स्त्री पीतमनेन द्रष्टादित्वादिभि । घोटके रायसकुटः
 पीतु पु० पा-पाने पा-रक्षणे वा तन् किञ्च । १वज्रो २दिवा-
 करे च सज्ज्वलद० सूर्येण शस्त्रभिर्जलस्य पानात्
 वज्रिना खदह्यमानायोजुक्तजलस्य पानात्तथात्वम् । ३यू-
 थपतौ संचिप्रसारः ।

पीतुदार पु० पीतारिव अग्निद्वयं सूर्याभं वा दारु यस्य ।
 १उदुम्बरे शत० ब्रा० १५।२।५ माधवः । २देवदारुणि
 कात्या० श्रौ० २४।१।२ कर्कः । [स्थिरोभूते ।

पीत्वास्थिरक त्रि० पीत्वा स्थिरः मयू० स० । पानोत्तरं
 पीथ न० पा-पाने कर्मणि यक् । १हते २जले च ३सूर्ये
 ४वज्रौ च पु० सज्ज्वलद० ।

पीथि पु० पीति-प्रथो० । घोटके क्षीरस्नासी
 पीन त्रि० प्याय-क्त संप्रसारणे दीर्घः । १स्थूले २दृढे सम्मन्त्रे
 च अमरः । भावे क्त । ४स्थूलतायां न० । पीनस्यादूरदे-
 शादि व्यञ्जनादि० । पीनर पीनस्य सञ्जलपदशादौ त्रि० ।

पीनस पु० पीनं पीनतां स्थिति सो-क । १नासिकारोगभेदे
 प्रतिश्याये अमरः तद्गोगस्य निदानादि साधयकरोक्तं यथा
 “आनयते यस्य विशुष्यते च प्रक्षियते धूयति चैव

भाषा । न वेत्ति यो गन्धरसं च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्थेत्
खलु पीनसेन । तद्धानि लक्ष्मणं विकारं त्रूयात्
प्रतिनप्रायमानलिङ्गम् । आसपीनसलक्षणं यथा
“शिशोर्गुरुत्वमर्चनानां साक्षात्कृतस्वरः । क्षामः शीवति
चाभीक्ष्ण्यमासपीनसलक्षणम् । पक्षपीनसलक्षणं यथा
“आसनिक्षान्वितः क्षेप्रा घनः खेषु निमज्जति । स्वर-
वर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् । शर्करायां स्त्री
राजनिं गौरां ङीष् । [धस्कायां नवि अमरः ।

पीनोष्ठी स्त्री पीनमधोऽस्याः ङीष् अन्तःकान्तादेशः । पीवरो
पीपर याच्ञायां भा० सक० पर० सेट् । पीपरति निघण्टुः ।
पीपरि पु० अ० पि+प्र-इन् अलोपः दीर्घः । ह्रस्वप्रत्यये राजनिं
पीय प्रीयन्ते सौ० पर० सक० सेट् । पीयति अपीवीत् पि-
पीय । अयं हिंसायां निरु० ४।२५

पीवन् त्रि० पीय-हिंसायां वा० कतु । हिंसाशीले शत्रौ
क० ८।२।५ [३रयो ४चूके च मेदि० ।

पीयु पु० पा-पाने कृ नि० । १काले २काके च उज्ज्वलं ।
पीयूषा स्त्री लक्ष्मणेदे ततः चतुरर्थ्यां काशा० इल । पीयू-
क्षिच तत्सञ्ज्ञकदेशादौ त्रि० । तस्याः विकारः तात्ता०
अण् । पीयूक्ष तद्विकारे त्रि० । एतत्परस्य वनस्य णत्वं
पीयूक्षावणम् ।

पीयूष न० पीय-ऊषन् । देवानां पेयभेदे । अमृते । नवप्रसूता-
याः गोः आधमरात्मभवे २दुग्धे च अमरः । तत्पेयूषमपि
पीयूषमहस् पु० पीयूषमिव आह्लादकं महो यस्य । सुधाकरे
१चन्द्रे शब्दरत्ना० २कर्पूरे च । पीयूषरुचिप्रभृतयोऽप्यत्र ।
पीयूषवर्ष पु० पीयूषं वर्षति करद्वारा हृष-अण् उप० स० ।
१चन्द्रे २कर्पूरे ३चन्द्राचोकाळङ्कारपत्यकारे विद्वज्भेदे च
पील रोपे भा० पर० सक० सेट् । पीलति अपीलीत् पिपील ।
पीलक त्रि० पील-एलु । १रोधके २पिपीलिकायां हेमच० ।
पीला स्त्री पीलनास्त्रां स्त्रियाम् तस्या अपत्यं “पीलाया
वा” पा० अण् पत्ते “ह्यचः” इति ढक् । पैल पैलेव तद-
पत्ये पुंस्त्री० ।

पीलु पु० पील-उ । १परमाणौ पीलुपाकः इति वैशेषि-
कादयः । पीलुपाकप्रकारः कणादल्लोपस्तरहत्तौ ७।६
अत्रे दशरः औलुक्यशब्दे सर्वदर्शसंयोजकः १५८७
पृ० दर्शितम् । २गजे ३स्थस्थिखण्डे ४तालकाण्डे
५कुसुमे च मेदि० । ६शरे ७हमौ धरणिः । कोङ्कणदे-
शस्थाने पयुङ्गलहन्ते राजनिं । तस्य गुणाश्च राजनिं
उक्ता यथा “पीलुः क्षेप वायुगुल्मनाशनः पित्तदो-

मतः । यत् खादु तिक्तं तन्नोष्णं त्रिदोषहरणं फलम्” ।
तस्य फलमण् तस्य लुक् । एतत्फले न० ।

पीलुक पु० पीलुरिव कायति कै-क । लभिभेदे हेमच० स च
लीन्द्रियः “लभिपीलुकनूताद्याः स्फुटितचतुरिन्द्रियाः”
हेमच० ।

पीलुकुण न० पीलूनां पाकः पील्वादि० कुणच् । पीलुपाके
तस्येदम् उत्सा० अण् । पैलुकुण तत्सम्बन्धिनं त्रि० ।
पीलूनौ स्त्री पील-उन गौरां ङीष् । मूत्रायाम् रत्नमा०
पीलुपत्र पु० पीलुयुक्तं लभिकलितं पत्रं यस्य । मोरटा-
लतायां राजनिं ।

पीलुपर्णी स्त्री पीलुकलितानि पर्णान्यस्याः ङीष् । १मूत्रा-
याम् २विम्बिकायाम् ३शोषधिभेदे च मेदि० ।

पीलुमूल न० इत० । १पीलोमूले २शतमूल्यां स्त्री रत्नमाला
३शालपर्ण्यां भावप्र० ४तरुण्यां गवि च संक्षिप्तसारः ।
५अश्वगन्ध्यायां इशतावर्यां च स्त्री टाप् राजनिं । तत्र
दीयते व्युटा० अण् । पैलुमूल । तत्र देये । “तनैकदिक्” पा०
अधिकारे तसिः । पीलुमूलतश्च पीलुमूलैकदिशि अण् ।

पीलुवह त्रि० पीलुं वहति वह-अच् पील्वादीनां पयुंदासात्
“इको वहे” पा० न दीर्घः । पीलुवाहिनि जलादौ ।

पील्वादि पु० पाके कुणचप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा०
ग० सू० उक्तौ यथा “पीलु कर्कशू” शमी करोर कुवल्
वदर अश्वत्थ खदिर” ।

पीव स्त्रीले भा० पर० अक० सेट् । पीवति अपीवीत् पिपीव ।
पीवन् त्रि० पी-कनिप् सस्य० दीर्घः । १स्यूले अमरः । २व-
लवति त्रि० ३वायो पु० संक्षिप्तसारः ।

पीवर त्रि० पी-खरच् सस्य० दीर्घः । १स्यूले उपचितावयव-
युक्ते (मोटा) अमरः स्त्रियां ङीष् । तामसमन्वन्तरे
२सप्तर्षिभेदे पु० मार्क० पु० ७४अ० । [इत्यादि ।

पीवस् त्रि० पीव-स्यूले अहन् । स्यूले । पीवान् पीवांसो
पीवा स्त्री पी-पाने वा० व । जले संक्षिप्तसारः ।

पीवोपवसन त्रि० पीवसः उपवसनं समीपस्थितिरस्य पृथो०
सलोपः । सूक्ष्मे यजु० २।१४१ वेददीपः ।

पुंयोग पु० इत० । पुरुषयोगे “लक्ष्मीः पुंयोगनाशंसः” ।

पुंराशि पु० कर्म० । विपक्षे राशौ मेघमिधुनासंज्ञादौ ।

पुंलिङ्ग न० इत० । १पुरुषविज्ञे शिञ्जे । पुंश्च इव लिङ्ग-
मस्य । २पुंस्त्वबोधके शब्दभेदे पु० ।

पुंवत् अथ० पुंश्च इव वति । पुंसां दल्ये । तस्य भावः । पुंव-
ज्ञाव पुंलिङ्गस्य शब्दस्येव भावे पुंश्च इव रूपे ।

पुं वत्स पुं कर्म० । पुंरूपरूपे वत्से । पुमान् वत्सो यस्याः ।

२ पुंरूपवत्पुत्रायां गव्यादौ स्त्री कात्या० श्रौ० ४।१४।१

पुं वत्स पुं पुमानिव वर्णति वृष-क । वृषून्न्दरे (कुं वृ) गच्छन्मा०

पुं वत्सो स्त्री पुं वी भर्तुः सकामात् चलति पुरुषान्नरं गच्छति

अथ गौरा० वीष् पुं वीन्यलोमे अम्परे खयिरुक्तस्य

“वंपुं कानाम् सः” वा० सः शुत्वम् । १ असत्यां स्त्रियाम्

अमरः । उपचारात् श्पारदारिकपुरुषेऽपि । “अरेखे-

ण्यायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुं वत्सः” गरुडपु० ६६ अ० ।

पुं वत्सो निन्दा ब्रह्मवै० पुं श्रीकृष्णजन्मख० २१।२४।३२ अ०

यथा “अहो कोवेद भवने दुष्टेयं पुं वत्सो मनः । पुं वत्सां

यो हि विश्वो विधिना स विद्धिमतः । वक्षिणतश्च

यश्वा धर्मेण कृत्तुलेन च । वाञ्छितं नूतनं प्राप्य वि-

सृजति पुरातनम् । सदा स्तकमसाध्या सा को वा

तस्याः प्रियोऽप्रियः । देवे कर्मणि पैले च पुत्रे वत्सो

च भर्त्तरि । दारुणं पुं वत्सोचितं सदा शृङ्गार क-

र्मणि । प्राणापिकं रतिज्ञं साऽमृतदट्टा हि पुं वत्सो ।

रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विप्रदट्टा हि पश्यति । सर्वेषां

स्वस्वमन्येव पुं वत्सोनां न कुलचित् । दारुणा पुं वत्सो

जातिर्नरजातिभ्य एव च । निष्कृतिः कर्मभोगान्ते

सर्वेषामस्ति निश्चितम् । न पुं वत्सोनां विप्रेन्द्र ! याव-

श्चन्द्रदिवाकरो । अन्यासां कामिनीनाञ्च कौटं हन्तुञ्च

या दया । सा नास्ति पुं वत्सोनान्तु कान्तं हन्तुं पुरा-

तनम् । रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।

कान्तं दद्याद्दिनस्येव सोपायेनावलीलया । पृथिव्यां

यानि पापानि पुं वत्सो ज्ञेव भारते । तिष्ठन्ति ताभ्यो न

पराः पापिणः सन्ति केचन । पुं वत्सोपरिपकाज् सर्व-

पातकमिश्रितम् । देवे कर्मणि पैले च देयं न च तथा

जलम् । अजं विष्टा पयो मूत्रं पुं वत्सोनाञ्च निश्चि-

तम् । दत्त्वा पित्रभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ।

शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारणे । घोरान्धकारे

जमवस्तददन्ति दिवानिशम् । पुं वत्सोऽसृज्यो भुङ्क्ते

देवादृष्टिं नराधमः । सप्रजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति

निश्चितम् । आशुःश्रीयशं हानिरिह लोके परत

च । तस्मादुयताद्रूपोयं पाकपात्रं कलत्रकम् । पुं व-

त्सोदर्शने पुण्यं यात्राविधिर्भवेद्भुवम् । स्पर्शने च

महापापं तीर्थस्नानाद्विशुद्धति । स्नानं दानं व्रतञ्चैव

जपश्च देवपूजनम् । निष्कलं पुं वत्सोनाञ्च भारते जीवनं

यथा” । “अहो सर्वे परित्याज्या पुं वत्सो च विशे-

षतः । धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी ।

स्वकार्यं तत्परा शत्रुत्वं परकार्यं विधातिनी । निष्ठुरा

नरघातिभ्यः सर्वोपहीजकृपिणी । विद्युद्दीपिर्जवे रक्षा

लोभानुसैली यथा भवेत् । परद्रोहादुयथा सम्यक्

कुलटा प्रेभ तत्परम् । सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपदुवीजा

सदैव सा । योविश्वसेतां संमूढो विपत्तस्य पदे पदे” ।

पुं वत्सो स्त्री पुं वत्सलति चल-कृ पुं वत्सोवत् सन्धिकार्यम् ।

पुं वत्सां स्त्रियाम् “कामस्य पुं वत्सम्” यजु० १०।१० वेददी०

पुं वत्सि न० ६ त० पुं वत्सोवत् सन्धिकार्यम् । पुरुषविज्ञे

शिश्वे जेमच० ।

पुंस मर्दे चु० सम० यक० सेट् । पुंसयति ते अणुपुंसत् त ।

पुंसवनं न० पुमान् स्रयते अनेन स्त्र-करणे ल्युट् । स्त्रीणां गर्भ-

पात्रसंस्कारभेदे तस्य कर्म द्विविधम् यथाह ज्यो० त० गोभिलः

“तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदये पुंसवनस्य कालः” । गर्भे

सति तृतीयमासस्य आदिमदये दशमदिनाभ्यन्तरे ज्यो-

तिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् । “प्रातः सशिरस्ता-

सुता पश्चादग्नेरुदगमेषु कुशेषु पात्र्युपविशति” गो० आ-

सुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति

“पत्र्युर्दक्षिणतः पाणिपार्श्वकस्योपविशति” दत्तमन्त्र दर्श-

नात् । पश्चादित्थमिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्

सार्धकत्वाय “आज्यं इत्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवताऽन्तर्भावे प्रजापतिरिति स्थितिः” इति बन्धोग-

परिधिष्टोक्तद्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु मन्त्रस्या-

नादेशे प्रजापतिः प्राजापत्योमन्त्रः । स च मन्त्रः व्या-

हृत्यात्मकः । ततश्च विरूपाक्षजपानां कुशयिज्ज्ञां समाप्य

समित्प्रक्षेपादिमहाव्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेव-

ताकसमस्तमहाव्याहृतिर्होमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं

कर्म । तत्र गोभिलः “पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन

पाणिना दक्षिणमंसमन्ववष्टपानाहितं नाभिदेशम-

भिसृजेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयज्ञौ” । उपवि-

ष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वातुपविष्टः पतिर्दक्षिण-

हस्तेन तृष्णीं तस्या दक्षिणस्तन्मन्त्रमवष्टप्य वक्ष्याद्यव-

हितं नाभिं पुं मासाविति मन्त्रेण सृजेत् । सप्त

अनन्तरं वासुदेवगानान् समापयेत् । यदि त्वशक्ते-

र्देशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुं-

वनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं परिसमूहनम् “दक्षो-

वर्हिःपयुक्ष्यमाण्यभागः सर्वेभ्यः समपदायं सकृदेव

शौविदकृतं जुहोतीति” गोभिलस्त्वान्तरात् । उभयं

कर्मणि वामदेव्यगानाद्युदीच्यं कर्म कर्त्तव्यम् । अतएव
 वरणायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरेकदिने उभयकरणं
 लिखितम् । “अथापरम्” गो० अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यम् “प्रागु-
 दीच्यां दिशि न्यपोधशुक्लासुभयतःफलामस्तानामक्षमि-
 परिष्टुष्टं त्रिःषप्तभिर्वैमांशैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत् ।
 यदासि सोमो सोमाय त्वा वज्रे परिक्रीणामि, यदासि व-
 सन्ध्या वसन्ध्यापरिक्रीणामि, यदासि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्ता
 परिक्रीणामि, यदासि व्यादित्येभ्य व्यादित्येभ्यस्ता परि-
 क्रीणामि, यदासि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्ता परिक्रीणामि,
 यदासि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्तापरिक्रीणामि औषधयः सुम-
 नसो भूत्वा अक्षां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म करिष्यती-
 त्युत्थाप्य तथैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात्” सू०
 षट्तरतोः पूर्वस्यां दिशि शुक्ला सज्जलितशुभः । “लताप-
 स्य सुवो गूढः शुक्लेति परिकीर्त्यते । पतिव्रता व्रतवती
 ब्रह्मवन्सुखयाऽश्रुतः” इत्युक्तेः । अश्रुतो वेदहीनः तां
 फलवृक्षवृक्षयुतामस्तानां क्षमिभिरव्याप्तां तिराहत्तैः सप्त-
 भिर्यवैमांशैर्वा तिराहत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । क्रयच-
 वृक्षस्त्रामिनो, न उद्धात् तेन वृक्षस्त्रामिने यवा माघा वा
 देयाः यदासीत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रञ्च शुद्धक-
 त्वयम् दद्यात् । औषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तथै-
 र्वेदयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात् । दशदं प्रक्षाल्य
 ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मवन्सुः कुमारी वा अपत्या-
 हरणी पिनाष्टि दशदं शिलां मेघणार्धत्वेन सपुत्रां कुमारी
 अण्डा व्रतवती पतिव्रता अपत्याहरणी तिर्यक्पत्र-
 केण मेघणमकुर्वती किन्तु स्फुटतपुत्रकेण पुनःपुनः मेघणं
 कुर्वती प्रातःसशिरस्काञ्च ता उदग्येषु कुशेषु प्राक्-
 शिराः संविशति श्रेते श्रेष्ठं सुगमम् । “पश्चात् पतिरव-
 स्थाय दक्षिणस्य प्राणेरङ्गुणेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अ-
 भिसंष्टञ्च दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः
 पुमानिन्द्र इत्येतयञ्चै” सू० । पश्चाद्वध्वाः पश्चिम-
 दिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् ।
 पिष्टं शुक्लं वस्त्रवद्वा गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणना-
 शारम्भे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण । अथ अन्-
 तर् दक्षिणाद्युदीच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवनकर्मोधान-
 कर्त्तरसन्निधानेऽन्येनापि कर्त्तव्यम् “अतो संस्कारक-
 र्माणि गर्भोधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा

तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इति स्मृतेः । मुजवले “सुफ-
 लञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्वासने तथा । गृह्णीतेन
 होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् । ऊर्णास्तृण संपय्य
 जीवं जातोञ्च विक्रमम् । शुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नान
 तटान्तरे । तत्पश्चात् नदीतीरं देवघातोदकं त्यजेत् ।
 सन्ध्याटनं तरोर्मूखं तथा देवघृहं त्यजेत्” ।

पुंसवनं सृष्ट्वादिर्कं सुचिं पी० उक्तं यथा

“पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वय विष्णु पूजा”
 सुचिं “पूर्वोदितैरिति । पूर्वं सोमलोचयने उदितैः
 प्रोक्ते स्तिथिवारनक्षत्रलग्नैरुपलक्षितं तृतीये मासि पुंस-
 वनाख्यं कर्म विधेयम् । पुमान् स्मृत्यतेऽनेन कर्मणेति
 व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंसहेतुना । यदाह शौनकः
 “व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते
 तृतीये चेत् चतुर्थे मासि वा भवेत्” इति संहः “सोमलोच-
 यनस्योक्ततिथिवासरराशिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान् सृष्ट्वै-
 कदिनेऽथ वा” इति । विशेषमाह वसिष्ठः “कुर्यात्पुंस-
 वनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ वा मासि स्मृततनौ
 तुषारकिरणे पुष्येऽथ वा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं न्यु-
 त्ममवलामन्येपरिक्रमे तिथौ शुद्धे नैधनधानि शुद्ध
 शयश्चिद्विन्निष्ठां वासरे” इति । नैधनधानि अष्टम-
 स्थाने शुद्धे सर्वपहरहिते । यदाह वसिष्ठः “अष्टमस्था
 पहाः सर्वे नेष्टास्तेऽस्ते शुभावहाः । एवं सम्यक् परी-
 क्ष्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रियाम्” इति । वारास्त्रव सौम्य-
 पहाणासुक्ताः । इहस्यतिरिष्यत् विशेषमाह “शुद्धशुक्-
 लपुष्पेन्दुनां द्रेष्काणदिवसांशकाः । तेषामुदयहोरास पुं-
 सवेऽतिशुभावहाः” इति अन्येस्तु श्रीपत्यादिभिः पुंवारा
 एव प्रशस्ता अभिहितान्तत्फलान्याह गर्गः “सौम्ये
 स्मृतप्रजा मन्दे स्मृत्युर्वन्ध्या च भागवे । सोमे दुग्धविही-
 ना स्यात् शेषाः सर्वोर्ध्वसिद्धिदा” इति । अत्र वचनद्वय-
 प्राणाख्यादिकल्पः । केचित्तु यदा तृतीये मासि पुंस-
 वनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव पाह्याः । यदा तु
 चतुर्थे मासि गर्भस्य व्यक्तत्वात् पुंसवनं चिकीर्षितं तदा
 पुंवारा एव पाह्या इत्याहुः । नक्षत्राणि ह्यत्र पुंना-
 मानि पाह्याणि तानि “श्रवणः शक्र” इति श्रीपति-
 नोक्तानि । वसिष्ठेन तु पुंनानामभिहितानि यथा
 “पुंनानां श्रवणं तिथिः स्मृती हस्तः पुनर्वसुः । मूलं
 प्रोष्ठपदं चानुराधा श्रवणशिरोगम्भी” । विशेषमाह क-
 लोच्चवः । “हस्ताङ्गातिप्रमूढानि सौम्यो विष्णुः पुन-

वैद्यः । मोक्षपदादयं मोक्षभाषाद्वयमेव च । अथानि
कथितान्येव धिष्णान्येकादशेष त । स्नातो तथा स-
चायां च रेवत्यां फलशुनीद्वये । अन्वितां चैव नचत्वे
यदा पुंसवनं भवेत् । नरः सम्पद्यते देवादयदा स्याद्गु-
रुतत्त्वगः । लब्धो हस्ततः क्रूरो नारी चेत् कुलटा
भवेत् । शेषाणि दश धिष्णानि निन्दितानि विशेषतः ।
तदेतयोर्द्विंशत्यर्थयोर्वाक्ययोर्देशाचारतो व्ययस्या । तत्र
वसिष्ठवाक्येन दाक्षिणात्याव्यवहरन्ति । प्राच्यास्तु
अक्षोक्ष्यवाक्येन । अथ लग्नशुद्धिमाह ऋक्षोक्ष्यः
“मीनहृदिककुम्भेषु चापगोसिंहकन्यकाः । उत्ताः पुं-
वनाटोषु सप्तपुत्रादिष्वञ्जया । केन्द्रलिकोणभवेनेषु
शुभस्थितेषु पापेषु षट्तिदशनाभट्टस्थितेषु । जीवेन्दु-
भातभृगुभूमिजमन्दिरेषु लग्नेषु लग्नपरिशुद्धशुभांश-
केषु” । अत्रापि स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रबलमावश्यकमित्याह
ऋषिंहः “अपि पुंसवनं कार्यं दम्पत्योरनुकुलमे ।
जन्मादि वर्जयेद्वाणि चांशकं विपदादिषु” इति पी० धा० ।

“कुत्र्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे समद्रे तिथौ
भाद्राषाढश्रवणेषु नदिने वेधं विनेन्दौ शुभे । अक्षीणे
नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे हविषु स्त्रीशुद्ध्या षट्युग्न
सूर्यगुरुभेषूद्यत्स मासत्रये” ज्यो० त० । नदिने पुं
यज्ञवारे । वेधो दशयोगमङ्गः । हद्विरुपचयनस्थानम् ।
अणु । पुंसवोऽप्यत्र पु० ।

पुंसवनव्रतञ्च भाग० हस्तमे १८५० “शुक्ले मार्गशिरे
पक्षे योपिहृत्तरुचया । आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिक-
मादिशेत्” इत्युपक्रम्योक्तं दृश्यम् । तिस्मिन् सि० कौ० ।

पुंसानुज पु० पुंसातुजः अलुक्च० । यस्यातुजः पुमान्
पुंस्त्वास्त्री पुमांसं कामयते कामि-अण् पुंसोऽन्तलोपे
रत्वे “संपुंकासासिति” दा० रोः सः । पुरुषकामायां
स्त्रियाम् । [कोकिले कुमा० २।२२।

पुंस्कोकिल पु० कर्म० । पुंस्त्वामावत् सन्धिकार्यम् । पुरुष-
पुंस्त्व न० पुंसोभावः त्वरुतपत्वे । १ पुरुषत्वे तदुपनिक्षिते
२ शुक्ले वीर्ये हेमच० । [राजनि०।

पुंस्त्वविग्रह पु० पुंस्त्वस्य शुक्रस्यैव विग्रहोऽस्य । भूतृणे
पुक् पु० पु-वा० कक् । पवित्ते तस्यादूरदेशादि प्रेक्षा इति ।
पुकिन् तत्सन्निकटदेशादौ ।

पुक्कश(स) पुंस्त्री० पुक् कृत्यतं कसति कस-गतौ अच् प्रथो०
वा गः । १ चण्डाले २ यधमे ति० अमरः “नृपायां नृद्र-
संसर्गाज्जातः पुक्कश(स) उच्यते” उशनसोक्तो ३ संकीर्ण-

जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ङीपन्तः ४ कालि-
कायां पुनीनप्राप्तोपधौ च मेदि० ।

पुंक्षीर न० पुंम्रियं क्षीरम् शा० त० खयः अमृपरत्वाभावात्
न हः । पुरुषप्रिये क्षीरे । [अमरः ।

पुङ्ख पु० न० पुमांसं खनति खन-ड । १ वायूमूले २ पुष्कले
पुङ्खतीर्थ न० रामकृते तीर्थभेदे शिवपु० ।

पुङ्ख पु० पुग-प्रथो० । समूहे शब्दच० ।

पुङ्खव पु० पुमान् गौः कर्म+प्रच् समा० । १ वृषे २ पृथ्वीपथौ
च मेदि० उत्तरपदस्यः अष्टवाचकः । यथा नरः पुङ्खव
इव उपमितसमासवाक्यम् । नरपुङ्खव नरश्चेष्टार्थे ।

पुङ्खवकीतु पु० पुङ्खवः वृषः कीतरस्य । वृषध्वजे शिवे ।

पुच्छ प्रसादे स्वा० पर० अक० सेट् । पुच्छति अपुच्छीत् पुच्छ
रायसकुटः ।

पुच्छ पु० न० अर्द्धार्थो० । पुच्छ-अच् । १ नाङ्गूले अमरः । २ पद्मा-
ङ्गागे न० मेदि० । ३ लोमवल्गाङ्गूले ४ कलापे च पु० उणादि०
वज्रघोहौ एतदन्तात् ङीष् कवरपुच्छी ।

पुच्छकाण्टक पु० पुच्छे कण्टको यस्य । हस्तिके हेमच० ।

पुच्छटि(टी) स्त्री पुच्छ-अटि वा ङीप् । अङ्गुलिमोटने
(आङ्गुलमट्कान) तिका० ।

पुच्छदा स्त्री पुच्छकिव दायति दै-क । लच्छाणाकन्दे राजनि०

पुच्छण्डक पु० तल्लकवन्धे नागभेदे भा० शा० ५७ अ०

पुच्छिन् पु० पुच्छ+अप्चर्थे इति । १ कुक्कुटे शब्दच०
२ अर्कवृक्षे च राजनि० । ३ लाङ्गूलयुक्ते ति० ।

पुच्छ पु० पिजि-अच् प्रथो० । उन्नत्या पुमांसं जयति जि-
ड वा । राशौ चये अकरः ।

पुच्छातुक पु० वृक्षभेदे हारा० ।

पुच्छि पु० पिज्जयति पिजि-हिंसावल्गदाननिकेतने इन् प्रथो०
समूहे । तत्र तिष्ठति स्था-क । अम्बाम्बेत्यादिना पत्वम् ।
पुच्छिष्ठा पक्षिपुच्छघातके यजु० १६।२७।

पुच्छिकास्तना स्त्री अप्सरोभेदे मार्क० पु० ५४ अ० ।

पुच्छिकास्थला स्त्री अप्सरोभेदे यजु० १५।१५ वेददी० ।

पुच्छिल पु० पिजि-वा० इल प्रथो० । पिज्जले (प्रांज) तैत्ति०
६।१।१। [प्रथोट ।

पुट दीप्तो अक० चूर्णने एक० चुरा० उभ० सेट् । पोटर्यात-ते

पुट स्नेहे तृ० कु० पर० सक० सेट् । पुटति अपुटीत् पुपोट ।

पुट संसर्गे अट्+चु० उभ० सक० सेट् । पुटयति ते अपुपुटत् त ।

पुट न० पुट-क । १ जातीफले राजनि० । २ उपर्यधोभाषापक्षेन
मृदादिकपालद्वयेन निमित्तं व्योमधपाकपालभेदे च पु०

१२५५ पु० न० शब्दर० । ४ मिथः सम्बन्धे ५ आच्छादने
च पुटभेदनमित्यमरव्याख्यायां मुकुटः । ६ पञ्चादिरचिते
दुग्धादिपानपात्रे लि० (दोना) स्त्रियां ङीष् ।

औषधपाकपात्रप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा

“धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्र-
दीपे “लोहादेरपुनर्भाषकद्रुणत्वं गुणाढ्यता । स-
न्निधौ तरणञ्चापि तत्त्वितिः पुटनाङ्गवेत् । गम्भीरे वि-
स्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण
पूरितं पुनरौषधम् । कोष्ठे रुद्धे प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि
धारयेत् । वनोपलसहस्राङ्गं कोष्ठकोपरि निःक्षि-
पेत् । वज्रं विनिःक्षेपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम्” ।
कोष्ठं दृष्टमूषा गोविष्ठा (गोदटा) । महापुटम् । “सपाद
हस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण
पूर्णं मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां
सङ्घटितं मुखे । यथाङ्गानि करण्डानि अङ्गान्युपरि
निःक्षिपेत् । एतद्गुणपुटं मोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम्” ।
हस्तयत्नमिश्रवृत्तप्रमाणः स सपादः तेन लिङ्गदङ्क-
प्रमाणेनेत्यर्थः अतएवोक्तम् “साधारणनराकुल्या लिङ्ग-
दङ्कको गजः” इति गजपुटम् । “अरतिमात्रके
कुण्डे पुटं वाराहस्यते । वितस्तिमात्रके खाते कथितं
कौक्कुटं पुटम्” । अरतिस्तु “निष्कनिष्ठेन सुटिना” इत्य-
मरः । निःसृतकनिष्ठया सुट्रोपलक्षितो हस्तोऽरति-
रित्यर्थः । “घोडशाकुलके खाते कस्यचित् कौक्कुटं
पुटम् । यत्पुटं दीयते खाते अष्टसंख्यैर्वनोपलैः । क-
पोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपरिणतैः । गोष्ठान्तर्गोचुरनुषं
गुल्फं चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं परितः
रससाधने । दृढङ्गाण्डस्थितैर्यत्न गोवरैर्दीयते पुटम् ।
तद्गोवरपुटं मोक्तं भिन्नभिन्नैः स्मृतमस्मिन् । दृढङ्गाण्डे
तपैः पूर्णं मध्ये मूषां विधारयेत् । क्षिप्रान्निं सङ्घटेत्
भाण्डं तद्गाण्डं पुटस्यते” । “वसुयुगविरतिर्नौ स्यो
पुटोऽयम्” इ० र० उक्तो ७ द्वादशाक्षरपादके ऊन्दोभेदे पु०
पुटक न० पुट इव कायति कै-क । १ पुटो शब्दरत्नः । “पुटके
पुटके मधु” भा० द्रो० ६४ च० । ततः पुष्करा० इति । पुट-
किनी तत्समूहे पञ्चम्याञ्च । स्त्रियै क । २ पुटशब्दार्थे ।
पुटकन्द पु० पुटमिव कन्दोऽस्य । कोलकन्दे राजनि० [मेदि०] ।
पुटग्रीव पु० पुटमिव ग्रीवोऽस्य । १ गम्यं २ ताञ्जकुम्भे च
मुटपाक पु० पुटेन पाकः । पुटपात्रेण औषधपात्रे तद्विधि-
भेदो भावप्र० उक्तो यथा

“यथ पुटपाकविधिः । पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते
यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते यथा ।
पुटपाकेन पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपश्च द्रव्यकुलं
सूक्ष्मं कुड्याद्वज्रकुलमात्रकम् । काशुरीशटजम्बादिपल-
वेदनमुत्तमम् । पलमात्रो रसो यावत्तः कर्ममात्रं मधु
क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रव्याद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः” ।
नेत्ररोगचिकित्सायामन्यस्तत्प्रकार उक्तस्तत्र दृश्यः ।
चक्रपाणिना तु अन्यथोक्तो यथा

“हस्तप्रमाणवदनं द्रव्यं हस्तौ कखातसममध्यम् । जत्या
कटाहसदृशं तत्र करीषं तपश्च काष्ठम् । अन्तर्धनतर-
मर्द्धशुषिरं परिपूर्य दहनमायोज्य । मृदादयश्चूर्णं
तत्र च पट्टोपमं कुड्यात् । विप्रजम्बुद्वन्द्वकेकरयथाव-
रिकाकन्दमानसहजरसैः । भस्मातककरिकर्णच्छद्रूपगुन-
नवास्तरसैः । क्षिप्रान्निं लोहपात्रे माद्वे वा लौहमाद-
पात्राभ्याम् । त्वल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ने रन्ध्रमाक्षिप्य ।
तत्पुटपात्रं तत्र द्रव्यञ्चलने निधाय भूयोभिः । काष्ठ-
करीषतपैस्तत्पृच्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः । एवं नव-
भिर्भेषजराजैः पचेत् पुटपाकम् । प्रत्येकमेकमेभिर्मिश्रितै
वां लिचतुरान् वारान् । प्रतिपुटनं नत् पिंपरात् स्था-
लीपाकं विधाय तथैव । तादृशि दृश्येत् न पिंपरात् विग-
लद्रजसा तु युज्यते यत्न । तदयश्चूर्णं पिष्टं घटं
घनच्छायावशि चक्षुषम् । यदि रजसा सदृशं स्यात्
केतक्याच्छादितं तद्गृह्यम् । पुटने स्थासीपाकेऽपि कृतपुरुषे
स्वभावरूपमधिगमात् । कथितमपि हेयमौषधचित्तमुपा-
देयमन्यदपि” ।

पुटभेद पु० पुटं संज्ञेनं भिनत्ति भिद-यश्च । १ नद्यादेवका-
कारे २ जलावत्ते ३ पत्तने ४ नगरे ५ आतोद्ये च मेदि० ।
पटभेदन न० पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽतः भिद-आधारे
ल्युट् । नगरे अमरः ।

पुटापुटिका स्त्री पूर्वं पुटा संज्ञिता पश्चात् अष्टिका या०
त० । पूर्वं संज्ञितायां पश्चात् असंज्ञितायाम् ।

पुटालु पु० पुटः संज्ञित आलुः । कोलकन्दे राजनि० ।

पुटिका स्त्री पुटमस्तप्रस्थाः ठत् । एतायां हारा० ।

पुटित लि० पुटो जातास्य पुट+इतच् । आद्यन्तयोः मन्त्रभेदेन

पुटाकारतां प्राप्ते १ मन्त्रभेदे यथा (कं राम क्ये) इत्यादि

१ हस्तपुटे न० ३ पाटिते ४ सूते च लि० मेदि० ।

पुटी स्त्री पुट-क गोरा० ङीष् । १ पञ्चादिरचिते पानपात्रभेदे
(दोना) भरतः । २ कौपीने जटा० ।

पुटोटज न० पुट' संज्ञितजनिव । खेतच्छले त्रिकाण्णशेषः ।
पुटोटक पु० पुट' संज्ञितसदकं यत्, पुटे कपालाकारपात्र-
भेदस्थे सदकं वा यस्य । नारिकेले चारा० ।

पुट्ट अनादरे चु० उभ० सक० सेट् । पुट्टयति-ते अपुट्टत् ।
पुड मर्दने स्वा० पर० सक० सेट् इदित् । पुण्डति अपुण्डीत् ।
पुण धर्माचरणे तु० पर० सक० सेट् । पुणति अपोणीत् प्रपोण ।
पुण्ड पु० पुडि-अच् । तिलके जटा० ।

पुण्डरिन् पु० पुण्ड' तिलकमृच्छति कृ-णिनि शक० । (पु-
ण्डरिया) ख्याते शाकपष्णीतिल्यपत्रे क्षुपभेदे शब्दः ।

पुण्डरीक न० पुडि-ईक नि० । १ खेतपद्मे २ ध्वनिशोणस्य
३ दिग्गजे पु० ४ व्याघ्रे पु० स्त्री० अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । ५ खेतपद्मे ईभेषजे च न० । ७ व्याघ्रे
दराजिलसर्पे ऽहस्तिज्वरे पु० हेमच० । १० दमनकट्टणे
राजनि० । ११ कमण्डौ १२ खेतवर्णे अनेकार्थकोषः
१३ खेतवर्णवति त्रि० १४ कुष्ठभेदे पु० । 'सखेतं रक्त-
पथ्यं न' पुण्डरीकदलोपमम् । सोत्सेषञ्च सरागञ्च पुण्ड-
रीकं प्रचक्षते' भाष्यकारः । १५ कोषकारभेदे पु० मेदि० ।

पुण्डरीकप्लव पु० स्त्री० पुण्डरीकमिव प्लवते जले झु-अच् ।
सुश्रुतोक्ते संचातचारिणि खगभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । [जलाशुकाभेदे सुश्रुतः ।

पुण्डरीकमुखा स्त्री पुण्डरीकमिव मुखं यस्याः । निर्विषे
पुण्डरीकाक्ष पु० पुण्डरीकमिवाक्ष यस्य अच् सभा० हृदय
पुण्डरीकम् अक्षोति अक्ष-व्याघ्रो अण् उप० सं० वा ।
१ विष्णो "अमोघः पुण्डरीकाक्षः" विष्णुसं० "हृत्पु-
ण्डरीकपुरमध्यसंस्थितम्" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् भाष्यम् ।
२ पुण्डर्ये (पुण्डरिया) ख्याते क्षुपे शब्दः ।

पुण्डरीयक न० पुण्डरीवाचरति पुण्डरिन्+आचारे क्यच्
ततः ण्वल् । १ स्थलपद्मे शब्दः २ प्रपौण्डरीके राजनि०

पुण्डर्य न० पुण्डयति पुडि-अण्डने अच् तस्यार्थं प्रधानम्
शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शाकपष्णीतिल्यपत्रे क्षुपभेदे
अमरः ।

पुण्ड्र पु० पुडि-भेदने रक् । (पुडिया) १ क्षुपभेदे अमरः ।
इक्षुशब्दे दृश्यम् ऊर्ध्वपुण्ड्रकादौ इक्षुभेदतुल्याकारतया
प्रयोगः २ दैत्यभेदे शयितस्तके ऽचित्तके ५ कर्मौ इक्षु-
ण्डरीके ७ देशभेदे पु० मेदि० । च च देशः द० १४ अ०
उदयगिरिभट्ट गौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिशेखलासठाः
पूर्वस्यासक्तः । तेन तस्य प्राक्स्थत्वात् नगरान्तरे
दिपदद्विः पौण्ड्रनागर तत्र भवे त्रि० "पुण्ड्रः कडि-

कृष तथा वाणे च क्षत्रसूच्यते" हरिवं० ३१ दश० सोऽ-
भिजिगोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पौण्ड्र पित्रादिक्रमेण
तद्देशवासिनि तन्मृपे च । वज्रत्वे तस्य लुक् । "क्षुते-
मांगधपुण्ड्रे च गीयमानस्ततस्ततः" हरिवं० ३११ अ० । दति-
लकट्टले हेमच० । ऽहस्तिज्वरे राजनि० । सार्धे क ।

पुण्ड्रक माधवीजतायोम् अमरः । इक्षुभेदादौ च ।

पुण्ड्रकेलि पु० पुण्ड्रः इक्षुभेदः केलिः केलिसाधनमस्य ।
गजे शब्दमात्रा । तस्य इक्षुप्रियत्वात् तथात्वम् ।

पुण्य न० पू-डुण्य । १ शुभाष्टे धर्मे २ तद्वति त्रि० अमरः ।

१ शोभनकर्मांस्त्रिते ४ पावने ५ सुन्दरे च त्रि० हेमच० इक्षु-
गन्धौ त्रि० जटाध० । संभावधिके ७ नवमस्याने ज्यो० त०
नील० ता० उक्ते वर्षकालीने दसहमभेदे पुण्यप्रहम-
शब्दे दृश्यम् । धर्मरूपपुण्यञ्च गङ्गाक्षानादिजन्यं
कर्मनाशजलस्यर्शनाशञ्च । कीर्त्तनादपि तस्य नाश्रुता

"इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । आ-
द्यानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्म-
कृतं पुण्यं दृष्ट्वा न परिकीर्त्तयेत्" शु० त० देवलोक्तेः ।
यागदानाध्ययनादीनामाशुविनाशित्वात् तज्जन्यं पुण्य-
मेव विनश्यतीति बोध्यम् । तस्मादात्मकृतं पुण्यमि-
त्युत्तरत्वं निर्देशाच्च । तत्र प्रारब्धभिन्नानामेव तत्त्व-
ज्ञाननाशप्रत्यक्षं प्रारब्धपुण्यानां तु भोगादेव क्षयः
"क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति श्रुतेः "तद्यथेह
कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमस्तत्र पुण्यजितो लोकः
क्षीयते" इति श्रुतेः । "पुण्यञ्च पुष्करश्चैव व्याधानां स्व-
स्तथैव च । श्रुत्यादृष्ट्या भवन्त्येते नित्यं दादृश राशयः"
ज्यो० त० उक्ते ऽमेधकर्कटतुल्यमकररूपे राशौ पु० ।

पुण्यक न० पुण्याय कायति कौ-क । १ पुण्यार्थे उपवासादौ
व्रते हरिवं० १२६ अ० उक्ते २ व्रतभेदे । अन्यच्च पुण्यकव्रतं
ब्रह्मवै० पु० ३१४ अ० उक्तम् दृश्यम् । २ विष्णो पु० "पूर्णः
पूरयिता पुण्यः" विष्णुसं० । "स्मरणेन सर्वेषां पापनाशनेन
पवित्रतासाधनत्वात् पुण्यः" भाष्यम् ।

पुण्यकर्मन् न० पुण्यजनकं कर्म । १ पुण्यजनके कर्मणि ।
पुण्यं कर्म यस्य । २ पुण्यकर्मकारिणि त्रि० भा० शा०
२६८ अ० ।

पुण्यकाल पु० पुण्यनिमित्तं कालः कालभेदः । रवेः
स्थिरसंक्रान्तौ रव्यादीनां च लसंक्रान्तौ च विहितस्नानदा-
नादौ पुण्यजनके कालभेदे तत्र रवेः स्थिरसंक्रान्तिपु-
ण्यकालनिर्णयः सू० सि० रत्न० दर्शितो यथा

“अर्कमानकलाः षट्प्रा गुणिताभुक्तिभाजिताः । तद्व-
नाद्याः संक्रान्तेरवांक् पुण्यं तथापरे” सू० सि० “सूर्यस्य
विश्वप्रमाणकलाः षट्प्रा गुणिताः सूर्यगत्या मन्त्राक्षस्य
फलस्याङ्गं तल्लघ्नाका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्य-
स्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्ना-
नादिधर्मकाल्ये पुण्यघटिकाः पुण्यद्विकारिकाः । अपरे
संक्रान्त्युत्तरकाले तथा स्नानादिधर्मकाल्ये पुण्यद्विधा
इत्यर्थः । अलोपपत्तिः । सूर्यविश्वकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्च-
रणकालः संक्रमणकालस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्
सूक्ष्मकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विश्वसञ्च-
रणरूपोऽङ्गीकृतो विश्वसम्बन्धात् । अतः सूर्यगत्या यदि
वर्षावसानघटिकास्तदा सूर्यविश्वकलाभिः का इत्यनुपा-
तानोता विश्वघटिकाः संक्रान्तिकालः सूक्ष्मः प्राङ्मेनिम-
सञ्चरणकालात् पश्चिमेनिमसञ्चरणकालपर्यन्तं तद्वर्षघटिका
व्यासाङ्गघटिका इति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र
काले प्रागग्रनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले
पुण्या इति” रङ्ग० । स च सौरमास्येन “सौरस्य द्यु-
निशोर्वांमम्” इत्युपक्रमे “संक्रान्तेः पुण्यकालता”
इति तत्त्वोक्तेः । तत्र संक्रान्तिविशेषे कालविशेषस्य पुण्य-
पुण्यप्रतत्त्वादिकं सम्यक् कालमाधयो निश्चीतं यथा
शातानपः “संक्रान्तौ चानि दत्तानि हव्यकव्यानि
दादभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कैः पुनर्जन्तानि जन्तानि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु
रोगो स्याद्दुःखभागीह जायते” इति । स्नानदाना-
द्याङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकलस्यासम्भवादनुकल्पएवा-
दत्तव्यः । तदाह देवः “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः
पिणितेक्षणेः । तदुद्योगादप्यधोर्ध्वं त्रिंशद्वाद्याः पवि-
त्रता” इति देशव्यवधानादत्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तररा-
श्योर्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावत्कालभेदे-
नोत्तरराशिं प्रविशति स तेषो योगदर्पे विना सांसद-
ष्ट्रा दुर्लभ्यः । अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालासम्भ-
वात् संक्रान्तिसम्यन्विनौ पूर्वोत्तरकालौ यहीतव्यौ ।
संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंश्चित् घटिकाः पुण्यप्रा
इति सामान्येनोक्तम् तत्र विशेषमाह ब्रह्मवसिष्ठः
“अतीतानां गते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंश-
त्कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः श्रुताः” इति । उदगय-
नमतोतं सत्पुण्यं भवति । दक्षिणायनमनागतं पुण्यं
त्रिंशदित्यादिना तदेव सप्तोक्तिरयते । कर्कटाख्यार्द्धाक्ष-

णायनात् प्राचीनास्त्रिंशद्वटिकाः पुण्यप्राः । मकरा-
ख्यादुत्तरायणादुर्ध्वकालीना विंशतिघटिकाः पुण्यप्राः ।
बृहस्पतिरपि “अयने त्रिंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः
पराः । वर्त्तमाने तु चामेषे नाद्यस्तु भयतो दय” इति
वचनात् । न चात्र त्रिंशद्वटिकावादिना सामान्यवच-
नेन विरोधः शङ्कनीयः सामान्यवचनस्याभ्यनुज्ञापर-
त्वात् विशेषवचनोक्तो घटिकासङ्कोच एव प्रशस्तः ।
“यायाः सन्निहिता नाष्ट्रस्तान्ताः पुण्यप्रतमाः श्रुताः”
इति देवलेनोक्तत्वात्केनापि निमित्तेन सन्निहितघटि-
कास्तनुष्ठानासम्भवे त्रिंशद्वटिकाः परा अवधित्वेनानुज्ञा-
यन्ते । षडशीतिषु ततोऽपि दीर्घमवधिमाह ब्रह्मवसिष्ठः
“षडशीत्यामतीतायां घटिरुक्तास्तु नाडिकाः” इति ।
विष्णुपद्यां प्रशस्तकालं स एवाह “पुण्यप्रायां विष्णुपद्यां
च प्राक् पश्चादपि षोडश” इति संक्रान्तीनां पूर्वो-
त्तरो पुण्यप्राकालौ निश्चीतो । ताव संक्रान्तयः कदा-
चिदङ्गी भवन्ति कदाचिद्वातो भवन्ति तद्देवादत्त-
वानभेदमाह ब्रह्मवसिष्ठः “अङ्गी संक्रमणे पुण्यप्रमहः क-
तुक्ष्णं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाङ्गं स्नान-
दानयोः । अङ्गरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
अङ्गं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात् महरदयम् । पूर्णे चेद-
र्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राङ्दिनद्वयं पुण्यं
सङ्गा मकरकटौ” इति । अङ्गी यदा संक्रान्तिर्भवति
तदा कतुक्ष्णसङ्गाः पुण्यप्रमम् । रात्रौ संक्रमणे पूर्वो-
त्तरदिनाङ्गयोः पुण्यप्रमं विदधता वचनेनायाङ्गातो स्ना-
नदानादिकं प्रतिषिध्यते । एवं सत्युदयानन्तरभाविनि
दक्षिणायने पूर्वभागे प्राशस्यं बाधित्वोत्तरभागेऽनुष्ठानं
भवति । अस्तमयप्राचीनक्षयभाविन्युत्तरायणे चोत्त-
रभागप्राशस्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठानव्यम् । उत्तर-
भागप्राशस्यं तु मध्याह्नादिसंक्रमणविषयम् । तत्राह
स्येव हेमोपादययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात्, दक्षिणेनैव
न्यायेन कर्कटोऽपि मध्याह्नाभाविनि पूर्वभागप्राशस्यं भवति
अस्तमयप्राचीनभाविषु षडशीतिषु सखेक्ष्युत्तरभागप्रा-
शस्यं परित्यज्य मकरन्यायेन पूर्वभागप्राशस्यं विधा-
तव्यम् । उदयानन्तरभाविषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभाग
एवानुष्ठानसम्भवात् तद्विरुद्धं पूर्वभागप्राशस्यं न विधी-
यते । उभयभागप्राशस्योपेत्य विषुवदिष्ट्युपदेशु म-
ध्याह्नाभाविषु पूर्वोत्तरत्रयं वा स्वेच्छ्यानुष्ठानव्यम् ।
उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभागप्राशस्यं बाधते अस्त-

मयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्रायस्त्रयं वाध्यते इति विवेकः ।
 एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं
 तस्मिन्नेव भागे व्यचिता नास्ति पुण्यः ईषत्संज्ञिताः
 पुण्यतराः अत्यन्तसंज्ञिताः पुण्यतमा द्रष्टव्याः । यदा
 रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्य
 चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं ज्ञानदानयोः पु-
 ण्यम् । कुत पूर्वदिनं कुत परदिनमिति विचिन्त्यायां तदु-
 भयमर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते । अर्द्धरात्रेः
 अर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य
 प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वययुक्तः कालस्तस्मादर्द्धरात्रा-
 दधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये
 क्रिया कार्या । अर्द्धरात्रादूर्द्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरका-
 लोनादुदयादूर्द्ध्वं प्रहरद्वयं पुण्यं पूर्णैर्द्धरात्रे घटिका
 द्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्वा पुण्यम् । तदुक्तं
 भविष्योत्तरे “संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्व-
 पश्चिमाः । संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्तत्र ज्ञानादिकं च-
 रेत्” इति । अत्रेयं व्यवस्था । अर्द्धरात्रे यदा षड-
 शीतिसदानीनेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्य-
 त्वात् यद्यप्येच्छिको विकल्पः प्राप्नोति । तथाप्युत्तर-
 दिने षट्घटिकाप्रतिपादकप्रातिस्निकवचनानुपहृत्वाभा-
 जत्वेवानुष्ठानव्यम् । विधुवतोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्निक-
 वचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः
 साध्येन प्रायस्त्रयप्रतिपादकत्वात् । प्रकृतं वचनं पूर्वो-
 त्तरदिने साध्येन विधत्ते । तस्मात् पूर्वोत्तरदिनस्य वा
 स्वेच्छयानुष्ठानमिति विकल्प्यते । अयनयोऽस्तु प्रका-
 रान्तरं वक्ष्यते । अयनव्यतिरिक्तास्तु दशसु संक्रान्तिसु
 मध्यरात्रादूर्द्ध्वं प्रहृत्वास्तु परेद्युरनुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति
 सन्देहः । यदुक्तवान् प्रकृतवचनेन पूर्वैद्युरनुष्ठानं
 प्राप्नोति । षट्घटिकाप्रायस्त्रयप्रतिपादकप्रातिस्निकवचनेन
 परेद्युः प्राप्नोति । अतः सन्देहे सति पूर्वैद्यु-
 रनुष्ठानमिति निर्णयो द्रष्टव्यः । कुतः “विष्णुपद्यां धनु-
 र्भीमन्त्रयुक्तकन्यासु वै तदा । पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः
 संक्रमणं भवेत् । पूर्वाह्ने षड् नाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता
 मनीषिभिः । अपराह्ने तु षड्वैव श्रौते स्मार्ते च
 चर्मणि” इति स्मृतेः । यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णु-
 पदी षड्शीतिसंक्रमणं भवेत् । तदा पूर्वैद्युरपराह्णे
 षड् नाद्यः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पू-
 र्वाह्णे षड् नाद्यः पुण्याः । न चेवं सति प्रहरद्वयपुण्य-

त्वविरोध इति वाच्यम् । षड्नाडिकावचनेषु पुण्या-
 धिक्यस्य विवक्षितत्वात् । अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्या-
 मात्राभिप्रायम् । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते
 “असंपूर्णैर्द्धरात्रे तु षट्शेऽस्तमयेऽपि च । मानार्द्धं
 भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदले । अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णं
 दिवा पुण्यमनागतम् । संपूर्णं उभयोर्ज्ञेयमतिरिक्ते
 परेऽहनि” इति । भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनसप-
 लक्ष्यते । यदा भास्करशब्दो न सूर्ये कृदः किन्तु यौ-
 गिकः भासं करोतीति व्युत्पत्तिसम्भवात् । तथा च
 सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि सख्यः तस्यापि भासं
 प्रत्यधिकरणकारकत्वेन कर्तृत्वात् । भास्करे दिवसे वि-
 द्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यार्द्धं प्रहरद्वयम् आदित्यास्त-
 मयस्योपरितन आगामिसूर्योदयात् प्राचीनः कालो
 रात्रिः । षट्शेऽस्तमयकालौ सन्धिरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिव-
 साभ्यां पृथगित्येके । रेखासात्वस्यापि सूर्यमण्डलांगस्य
 दृश्यमानतया दिवसान्तःपातिनावित्यपरे । सर्वथापि न
 रात्रौ तयोरन्तर्भावः । सा च रात्रिस्तेषां भिद्यते म-
 ध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात् एकौ भागस्तस्मात् पूर्वोत्तरौ द्वौ
 भागौ । तत्र पूर्वभागे संपूर्णैर्द्धरात्र इत्यनेन विवक्ष्यते
 तस्मिन् यदा संक्रान्तिसदानीं सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं
 यत् पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम् । अपूर्णं शर्वरीदल
 इत्यनेनार्द्धरात्रादनन्तरभागी रात्रिभागो विवक्षितः ।
 पूर्वोत्तरदलयोरैकस्यापि घटिकाया अर्द्धरात्रकाला-
 र्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्त्तिरवगन्तव्या । तस्मिन् घटि-
 काऽन्येने परभागे यदा संक्रान्तिसदानीं भाविस्सूर्यो-
 दये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम् । अयमेवार्थो द्वितीय-
 श्लोके प्रपञ्च्यते । घटिकान्यूनत्वेनासम्पूर्णैर्द्धरात्रे
 पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवासंक्रम-
 णमनागतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं
 यदा सम्पूर्णैर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्काले निशीथे
 संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयम् ।
 व्यतिरिक्ते परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वाह्णं पु-
 ण्यम् । दिवसोऽपि “आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं
 ज्ञानदानयोः । रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषयव्ययने दिने”
 इति । अयमर्थः । रात्रौ भानोः संक्रमणे विषयव्या-
 मके जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यम् ।
 पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यम् । अपररा-

तत्संक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यवगन्तव्यम् । अयने
अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथा-
योनं तद्दिनार्द्धं तु पुण्यं दृष्टव्यम् । कर्कटे पूर्वार्द्धं
मकरे उत्तरार्द्धम् । एतच्च मध्यदिनायनविषयम् ।
उदयास्तमयप्रत्यासत्ते अयने पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्यवा-
धया कृतस्त्रिदशपुण्यत्रयनिर्णयः पूर्वमेवोक्तः । अयन-
व्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयस्तं
सर्वं पर्युदासितं तद्वचःशेषः “सुक्ता मकरकर्कटाविति
वर्णितः । “यायाः सन्निहिता नाद्यास्ताः पुण्यतमाः
श्रुताः” इत्युक्तेन सामान्यवचनेन रात्रिसंक्रमणेषु रात्रा-
वेवानुष्ठानं प्रशक्तं तदपोह्य दशसु संक्रान्तिषु दिवानुष्ठानं
विधाय मकरकर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रशक्तं रा-
त्रावनुष्ठानमेव पर्यवस्यति । एवं सति रात्रौ ज्ञान-
मभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्प-
द्यते । तथा च याज्ञवल्क्यः “राहुदर्शनसंक्रान्तिवि-
वाहात्ययद्विषु । ज्ञानदानादिकं कार्यं निशि काव्य
व्रतेषु च” इति । समन्तरपि “रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत
दानं चैव विप्रपतः । नैमित्तिकं च कुर्वीत ज्ञानं दानं
च रात्रिषु । यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तका-
चने । दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देयालये तथा ।
महणोद्वाहसंक्रान्तियात्रास्तिप्रशवेषु च । अथये चेति-
हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते” इति । ननु यद्योक्तपर्यु-
दासानुष्ठानीतैः पुण्यप्रतप्तत्वादित्येव याज्ञवल्क्यसमन्त
वचनेर्मकरकर्कटयोर्निश्चयानुष्ठानप्रापणं शास्त्रान्तरेण विरु-
द्धम् । तथा च भविष्योत्तरे “मिथुने कर्कसंक्रान्तिर्वेदि
स्यादंशुमालिनः । प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि
पुर्वतः । काष्ठकं तु परित्यज्य ऋषं (मकरम्) संक्रमते
रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा ज्ञानं दानं परेऽहनि”
इति । इदं गान्धर्वोऽपि “यदास्तमयवेलायां मकरं याति
भास्करः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा ज्ञानं दानं परेऽहनि”
इति । “अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः” इति । भवि-
ष्योत्तरद्विगान्धर्ववचनेषु । रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधस्याप्रतीते-
र्दिवसानुष्ठानप्रतिषेधकत्वेन पर्युदासानुष्ठानीतवचनाना-
मानर्थक्यं प्राप्नोति । तस्माच्छास्त्रद्वयेन विकल्पप्राप्तौ
तत्तद्देशप्रसिद्धिशिष्टाचारेण व्यवस्था दृष्टव्या” ।
अयनसंक्रान्तिष्वप्येव २४०५० रव्यादिमहाणां चतुस्र-
क्रान्तौ पुण्यप्रकाशता दर्शिता ।

पुण्यकीर्त्तनं पु० पुण्यं पुण्यजनकं कीर्त्तनं यस्य । विष्णो
“पुण्यप्रवणकीर्त्तनः” विष्णुसं० । २पुण्यजनककीर्त्त-
नयुक्ते लि० इत० । २पुण्यप्रवणने न० । पुण्यप्रव-
णोऽपि विष्णो ।

पुण्यकीर्त्तिं पु० पुण्या कीर्त्तियस्य । १पुण्यप्रलोके यस्य की-
र्त्तने पुण्यं जायते तस्मिन् । कर्म० । २पुण्यजनिकायां
कीर्त्तौ च ।

पुण्यकृतं लि० पुण्यं कृतवान् क-भूते किप् “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कजः” पा० त्रिविधः नियमः क्विवेति
नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राऽण् न । कज एवेति
नियमानुमन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः स्यात् न किप् ।
भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विव-
क्षायास्त किप् । स्वादिक्वेति नियमाभावादन्यस्मिन्
युपपदे किप् । शास्त्रकृतं माध्वकृतं सि० कौ० । धर्मं
कृतवति ।

पुण्यचेत न० पुण्यस्य चेतस् । पुण्यभूमौ आयावर्त्ते हवा०
पुण्यगन्ध पुण्यः सुन्दरः गन्धो यस्य । चम्पके त्रिका० ।

पुण्यगन्धि लि० पुण्यः शुभावहः गन्धोऽग्रेऽस्य इत्यसमा० ।
शुभावहश्चेत्युक्ते भा० उ० १८२४० ।

पुण्यजन पुंस्त्री० पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी जनः कर्म० ।
१राक्षसे क्षमरः । २यज्ञे मेदि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
३सज्जने पु० मेदि० ४दशसु प्राचेतसेषु पुत्रेषु “दश प्रा-
चेतसाः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः श्रुताः” मा० व्या० २५६० ।

पुण्यजनेश्वर पु० इत० । कुबेरे क्षमरः ।
पुण्यजित पु० पुण्येन जितः आयत्तीकृतः । चन्द्रकोकादौ
“एवमस्तु पुण्यजितो लोकः जीयते” श्रुतिः ।

पुण्यदण्ड न० नित्यकर्म० । श्वेतकुम्भे राजनि० ।

पुण्यदर्शनं पुंस्त्री० पुण्यं दर्शनमस्य । १चापखगे राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वात् डीप् । यस्य दर्शने पुण्यं भवति
तस्मिन् २देवप्रतिमादौ लि० ।

पुण्यनामन् पु० १कुमारारुचरभेदे भा० श० ४६५० । २पुण्य-
साधननामके लि० स्त्रियां वा डाप् ।

पुण्यफल पु० पुण्यानि शुभानि फलान्यस्य । १लक्ष्म्यावासे-
वनभेदे शब्दभा० कर्म० । २पुण्यरूपे फले न० मनुः १६।५

पुण्यभाज् लि० पुण्यं भजते भज-स्त्रि लप० स० । पुण्ययुक्ते
पुण्यभूमि स्त्री० पुण्यास्य पुण्योत्पादनायां भूमिः । आयत्रो-
वर्त्तदेशे क्षमरः । “सौ सप्तद्राक्षु वै पूर्वोदा सप्तद्राक्षु
पश्चिमात् । तयोरेवान्नरं गिर्यौरायप्रविर्त्तं विदुर्बुधाः”

मत्तना तत् सोमोक्ता । (तयोर्विन्ध्यहिमाचलयोः) ।
पुण्यभूमिभूतयोऽप्यत्र ।

पुण्यरात्रि पु० पुण्या रात्रिः अथ समा० रात्रान्तत्वात् पु० स्वम् ।
पुण्यायां रात्रौ । [चन्द्रोकोटौ कर्म० । २ परिचयने च ।
पुण्यलोक पु० पुण्यप्राप्त्यलोकः शा० त० । १ पुण्येन प्राप्य
पुण्यवत् त्वि० पुण्य+भूमायै मत्तप मस्य वः । वज्रपुण्ययुक्ते
अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

पुण्यशकुन न० पुण्यसूचकं शकुनम् । १ शुभसूचके शकुने
साध्यतया तदस्त्विति अथ । २ तत्साधने त्वि० “मयूराः
पुण्यशकुनाः हंससारसचातकाः” भा० उ० १४२ च० ।

पुण्यशील त्वि० पुण्यं शीलयति शील-अण् उप० सं० । नि-
यतपुण्यानुष्ठायिनि ।

पुण्यल्लोक त्वि० पुण्यः पुण्यदायकः ल्लोको यश्चरित् वा
यस्य । “पुण्यल्लोको नलो राजा पुण्यल्लोको युधि-
रिः । पुण्यल्लोका च वेदेही पुण्यल्लोको जनार्दनः”
इत्युक्तेषु १ नलादिषु । २ पुण्यचरितयुक्तमात्रे च १ श्रौ-
पद्यां स्त्री शब्दमा० ४ वेदेष्टां स्त्री ।

पुण्यसम अव्य० पुण्यं समं यत् तद्वत् प्र० अव्ययी० । तत्पुण्ये
पुण्यसहम् न० नील० ता० । उक्ते सहस्रभेदे तदानयनप्रका-
रस्तत्त्वोक्तौ यथा “सहस्रैश्चन्द्रान्वितमङ्गि लग्नं रवीन्दु-
युक्तं निशि पुण्यसंज्ञम् । शोध्यर्त्तगुह्यप्राप्त्यभानरात्रौ
लग्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम्” । “यत्नाद्दे पुण्यसहस्रे
शुभं सोऽवदः शुभावहः” । अग्निष्टेऽस्मिन् शुभं नेति
पुण्यमादौ विचारयेत्” ।

पुण्यस्थान न० पुण्यनिमित्तं स्थानम् । १ पुण्योत्पादनसाधने
स्थानभेदे २ लग्नावधिके नवमस्थाने च ज्यो० । [मात्रे च ।

पुण्या स्त्री पु० पुण्य । १ तत्पुण्यां शब्दमा० । २ पुण्यजनकस्त्री-
पुण्यात्मन् त्वि० पुण्य आत्मा यस्य । पुण्यसूत्रभावे तेषां पर-
लोकगतिप्रकारः पद्मापु० क्रिया० उक्तो यथा

“सुप्रज्ञोवाच शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्त्वया श्रोतुमि-
ष्टम् । पुण्यात्मनां पापिनाच पन्थानं सुखदुःखदम् ।
आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यवतामहम् । शृणुष्व
द्विजशार्दूल ! शृण्वतां प्रीतिवर्द्धनम् । प्रस्तुरैरिष्टकैर्वज्रो
दिव्यवक्त्रैः समावृतः । भाति पुण्यात्मनां पन्थाः
सर्वोपद्रववर्जितः । कश्चिद्वर्षकन्याभिगोयते गानसुत
सम् । कश्चिन्नाशु गरीराभिरपसरोभिश्च नृत्यते । कश्चिच्च
वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् । कश्चित् कुसुम-
एष्टिश्च कश्चिदायुः सुशीतलः । कश्चित् कश्चिद्वीरिकाश्च

फुल्लपद्मसुशोभिताः । कश्चित्पुण्याः शीततोयाः कुल-
चित् भक्तशालिकाः । कश्चिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्त्यसु-
त्तम् । सुच्छायाः पादपांः कापि पुष्पिता वज्रुवाद्यः ।
सुमन्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः । पुण्यात्मानो
द्विजश्रेष्ठ ! सुखमन्त्यु मवाप्य च । केचित्पुण्यमाकूटा
नानालङ्कारभूषिताः । उद्दण्डधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृत
मस्तकाः । केचिदयानि गजमाकूटा रथाकूटाश्च केचन ।
यानाकूटा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् । केचिद्दे-
वाङ्गनाहस्यस्तचामरवायुभिः । गच्छन्ति वीजिता
मन्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः । केचिद्दिव्याम्बरधराः
सुचन्दनविभूषिताः । भुञ्जते यानि ताम्बूलं पुण्या-
त्मानो यमालयम् । भिजगात्रत्विषा केचिज्जालयनो
दिशो दश । वृजन्ति यमनागारं चलदुष्टहनिवासिनः ।
केचिच्च पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यानि सत्तमाः । सुधापानं
प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन । केचिद्गुग्धं पिवन्त्य
केचिदक्षुरसं तथा । केचित्तक्रं पिवन्त्य गच्छन्ति
यममन्दिरम् । केचिद्दधीनि खादन्तः केचिन्नानाफलानि
च । केचिन्नापु पिवन्त्य पुण्यावन्तो व्रजन्ति वै । ताना
गतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् । भास्करिः प्रीति
मासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् । चतुर्वर्गः श्यामवर्णः
प्रफुल्लकमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाह-
नः । स्वर्णयज्ञोपवीतो च ओरचास्तराननः । कि-
रीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः । चित्रगुप्तो
महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः । सर्वे नारायणाकारा
बभूवुर्मधुरोक्तयः । ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वान्
मनुजोत्तमान् । परमां प्रीतिमासाद्य सिद्धयत् पूजयेद्-
द्विज ! । दिव्यैर्वन्यैः फलेष्वैव तेषां पुण्यवतां नृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तातुवाचाथ भास्करिः । यम उवाच
“यूयं सर्वे महात्मनो नरकक्लेशभीरवः । निजपुण्य
प्रभावेन गन्धर्वां परमं पदम् । संसारे जन्म संप्राप्य
पुण्यं यः कुरुते नरः । स मे पिता स मे भ्राता स मे
वन्धुः स मे सुहृत् । इत्युक्ता धर्मराजेन ते सर्वे द्विज-
सत्तम ! । दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः” ।

पुण्याह न० पुण्यमहः टच् समा० अहान्तत्वेऽपि पुण्य-
सुदिनाभ्यामहः” अमरोक्तेः क्लीबता । पुण्यदिने
पुण्याहवाचन न० इत० । पुण्यदिनस्य विप्रहारा वाचने
तत्प्रकारः “पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतदेव निरोऽङ्कारं कृत्यात् जलियवैश्वयोः । सोऽहारं

ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं महीपतौ । उपांशु च
तथा वैश्वे शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत्" उदा० त० यमोक्तः ।
पण्यादका स्त्री पुण्यजनकं स्नानदानावदकं यस्याः । नदी-
भेदे भा० चतु० १२० ब० । [पुत्राभनृशब्दे तद्धेतुर्दृश्यः ।
पुत्रं न० "निपरणादा पुत्रं" निरु० प्र० वा० हुति प्र० । नरकभेदे
पुत्रं गतो सौ० भ्वा० पर० सक० सेट् । पुत्तति अ० पुत्तौ पुत्त ।
पुत्तलक उ० पुत्त-वा० ल स्त्रार्थे क । पत्तादिनिमित्तं यथादि
प्रतिभूतिभेदे पर्यनरशब्दे दृश्यम् शुद्धि० त० ।

पुत्तली स्त्री पुत्त-ल गौरा० डोष । वस्त्रपत्रसृदादि-
निमित्तं (पुत्तल) ख्याते पदार्थे "अभावाद्यां समासाद्य
मध्यरात्रे विचक्षणः । पुत्तलीं कृष्णमयीं ज्ञत्वा दीपा-
दिभिरलङ्कृतम्" उत्तरकामाख्यातन्त्रम् । स्त्रार्थे क
अतश्चम् । पुत्तलिका तत्पार्थे स्त्री ।

पुत्तिका स्त्री पुत्र इति शब्दं तनोति तन-ड स्त्रार्थे क
हुलः अतश्चम् । लुद्रमल्लिकायाम् अमरः ।

पुत्र(त्त) उ० पू-त्त लुप्तश्च पुत्रो नरकभेदात् त्रायते त्रै-क
वा । १॥ स्त्रजन्यपुरुषे २॥ स्त्रजन्यायां स्त्रियां स्त्री डोष ।
निरुक्ते तु २॥ १॥ अस्या व्युत्पत्तिरुक्ता "पुत्रं पुरु त्रायते
निपरणादा पुत्रं नरकं तस्मात् त्रायते वा" प्र० ।
"पुत्रास्त्रो नरकादयस्यात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्
पुत्र इति मोक्तः" मनुः । तेनास्य एकतकारता द्वितका-
रता च । तस्यापत्यं विदा० अज् । पौत्र तदपत्ये पु० स्त्री०
हरितादि० युनि फक् । पौत्रायण पुत्रस्य यूयपत्ये पु० स्त्री०
राजदन्ता० पतिपशुशब्दाभ्यां समासे पतिपशुशब्दयोः
परनि० । पत्युः पुत्रः पुत्रपतिः पशोः पुत्रः पुत्रपशुः । स च
गोणस्य भेदेन द्वादशविधः द्वादशपुत्रशब्दे ८०१ प्र० दृश्यम्
अन्यथापि ते चतुर्विधाः यथा "कृष्णसम्बन्धिनः केचित् के-
चिन्त्यासापहारकाः । रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवश-
र्त्तनः । भेदे चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा भिन्नाः स्त्रियस्तथा ।
मायत्रां पिता च माता च मृत्याः स्त्रजनवान्वाः । स्त्रेन
स्त्रेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतये । न्यासापहरणं
पूर्वं यस्य यस्य ज्ञतं भुवि । न्यासस्त्राभी भवेत् पुत्रो गुण-
वान् रूपवान् भुवि । येन चापहृतो न्यासस्तस्य गेहे न
संशयः । न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्त्राभी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च । गुणवान्
रूपवान् चैव सर्वलक्षणसंयुतः । भक्तिञ्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो
भूत्वा दिने दिने । प्रियवाक्यहरो वापि वल्लभश्च प्रदर्श-
येत् । स्त्रीयं द्रव्यं ससद्भावं प्रीतिस्तदाद्य चातुर्नाम् ।

भुक्ता तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्जायेत् । यथा तेन
प्रदत्तं तज्जगत्सापहरणात् पुरा । दुःखमेव महत् ज्ञत्वा
दारुणं पाणनाशनम् । तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो
भूत्वा महागुणैः । अत्यायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति
ते तथा । दुःखं दत्त्वा प्रयान्तेव प्रजन्तैव पुनः पुनः ।
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः । तदा ह्यस्य
करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य च । अनेनापि हृतो
न्यासो मदीयः परिचारिणा । द्रव्यापहारोऽपि पिता
पूर्वमद्यैव तस्य च । पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव हि
दुरात्मनः । द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किञ्च ।
दुःखेन महता चैव यथाहं पीडितः पुरा । तथा दुःखं
प्रदत्त्वाहं द्रव्यं सृष्ट्वाऽपुत्रमम् । भोगेन सर्वमादाय चि-
रादिदृष्ट्या सौम्यवत् । गतोऽपि स्मृत्तद्वाद्य कस्याहं
सुत ईदृशः । न चेष्टोऽपि पिता पूर्वमद्यैव न च कस्य-
चित् । पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः । एव-
मुक्ता प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः । प्रयात्यनेन मा-
गेण दुःखं दत्त्वा सृष्ट्वाऽपुत्रम् । एवं न्यासस्य सम्बन्धान्
पुत्राः केचित् भवन्ति वै । संसारे दुःखवडला दृश्यन्ते
यत्र तत्र हि ॥ कृष्णसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तत्रा-
गतः । कृष्णं यस्य मृद्वीत्वा यः प्रयाति मरणं किञ्च ।
अतस्तस्य सुतो भूत्वा म्माता वाच पिता प्रियः । भिन्न-
रूपेण वर्त्तेत अलङ्कृतः सदैव सः । गुणं नैव प्रपश्येत्
स क्रूरो निष्ठुराकृतिः । जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव
स्त्रजनेषु च । नित्यमिदं समश्नाति भोगान् भुञ्जीत नि-
त्यशः । द्यूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः । दृ-
हाद्द्रव्यं वलाङ्कृतं वायमाणः प्रकुप्यति । पितरं
मातरश्चैव कुल्यते च दिने दिने । द्वावकस्त्यासकश्चैव वल्लभ
निष्ठुरजल्पकः । वचयित्वैव सृष्ट्वा हृत्वा सुखेन ति-
उति । जातकर्मोदिभिर्बाल्ये द्रव्यं मृच्छाति दारुणः ।
पुनर्विवाहसंयोगाज्ज्ञानाभेदेरनेकधा । एवं संशोयते द्रव्यं
नैवमेतद्दात्यपि । मृच्छेत्वादिकं सर्वं ममेव हि न
संशयः । पितरं मातरश्चैव वदत्येव दिने दिने ।
सुदृष्टमूर्ध्नि चैव कषाघातेस्तु दारुणैः । मृते तु तस्मिन्
पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् । निःस्त्रो हो निर्दणश्चैव
जायते नात्र संशयः । एवंविधास्ततः पुत्रा भवन्ति च
महीतये २ । रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तत्राप्ये द्विजपुङ्गव ! ।
बाल्ये वयसि सम्प्राप्ते रिपुवद्वर्त्तेत सदा । पितरं मातर-
श्चैव क्रोडमानो हि ताडयेत् । ताडयित्वा प्रयात्येव

महस्यैव पुनः पुनः । पुनरायाचितं तत्र पितरं मातरं
पुनः । सक्रोधी वर्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा । पितरं
मारयित्वा तत्र मातरश्च पुनः पुनः । प्रयात्येव स दुष्टात्मा
पूर्ववैरातुभावतः ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्सूत्रं भवेत्
प्रियम् । जातमात्रः प्रियं कुयग्रादुवाल्मे गमनक्रीडनैः ।
वयः प्राप्य प्रियं कुयग्रास्तातापित्रोरनन्तरम् । भक्त्या
सन्तोषयेत् नित्यं तावभौ परिपालयेत् । स्नेहेन वचसा
चैव प्रियसम्भाषणेन च । शतौ शुद्ध समाप्ताय स्नेहेन-
रुदते पुनः । आश्रकर्मणि सर्वाणि पिण्डदानादिकं
क्रियाम् । करोत्येव स दुःखार्तक्षेत्रे यात्रां प्रय-
च्छति । कृण्वत्यन्वितः स्नेहाक्षर्यापयति निश्चितः ।
यस्मात्सूत्रं भवेत् कान्तं प्रयच्छति न संशयः । पुत्रो
भूत्वा महाप्राप्त्यनेन विधिना किल ४। उदासीनं प्रव-
क्ष्यामि तवाप्ये द्विज । सास्त्रतम् । उदासीनेन भावेन स
देव परिवर्तते । ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न
तुष्यति । नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
तवाप्ये कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी । यथा पुत्रा-
स्तथा भायग्रां पिता माताय बान्धवाः । श्रुत्याश्रान्ये समा-
ख्याताः पशवस्तुरगाक्षया । गजामहिष्यो दास्यश्च कृण-
वन्मन्त्रिणस्तमीं पादौ भूमिखण्डौ ॥ ११२ ॥
तत्रैव १८।२०.००. सुपुत्रलक्षणं यथा
“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाप्ये प्रवक्ष्यामि । पुण्यप्रसक्तो
यस्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा । बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्न-
पक्षी वाग्विदावरः । सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययन
तत्परः । सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः । याजकः
सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः । विष्णुध्यानपरो
नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत् प्रियः । पितृमातृपरो नित्यं
सर्वस्वजनवत्सलः । कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य व-
रिपोपकः । एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ।
वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषप्रातृत्वं यथा “वैष्णवो यदि पुत्रः
स्यात् त्रायते हि स पूर्वजान् । पित्रन्धस्तमान् वंश-
स्मरयन्ति च पावनाः” कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं
यथा “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
सुधोरे नरके दीनाः शपन्ति च सङ्गर्हस्तः । यथा जले
कुल्लवेन तरन्मज्जन्ति मूढधीः” तथा पिता कुपुत्रेण
तमस्यैव निमज्जति । जातमात्रे कुले जन्तो संशेरते
पितामहाः । किमेषोऽधो नयेदस्मान्नुहं वा वैष्णवो भ-
वतु” । श्रुत्यावधिके पञ्चमस्याने नीलं तां वर्षका-

जीने ४३५८मभेदे च । पुत्रसहस्रशब्दे दृश्यम् ।
पुत्रक पु० पुत्र+अनुकम्पायां संचायां वा कन् साधे क
वा । १ अनुकम्पितपुत्रे २ पुत्रमात्रे च अष्टापदे शरभे
पशुभेदे पुं स्त्री० । ४ पुत्रे ५ शूरेभेदे ६ दृष्टभेदे च भेदः
७ पुत्रकृ दस्यनुकम्पयजने च शब्दरत्ना० ।

पुत्रकान्दा स्त्री पुत्र इव क्षिप्रत्वात् कन्दोऽस्याः । लक्ष्म-
णाकान्दायां राजनि० ।

पुत्रका स्त्री पुत्र इव कायति कै-क । शौरसदृश्यायां पुत्रि-
कायां शब्दरत्ना० । [भिन्नापयुक्ते ।

पुत्रकाम त्रि० पुत्रं कामयते कामि-क्षण् उप० सं० । पुत्रा-
पुत्रकाम्या स्त्री आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र+काम्यच्-भावे
अ । आत्मनः पुत्रेष्वायाम् भट्टिः १।४२ [६।११

पुत्रकृष्य पु० कृ+त्रा० भावे यक् इत् । पुत्रस्योत्पादने कृ० ५।

पुत्रघ्नी स्त्री पुत्रं हन्ति हन-टक् । सुश्रुतीक्रे योनिरोगभेदे
“स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंज्ञवात्” ।

पुत्र(त्र)जग्धी स्त्री पुत्रो जग्धोयया ङीष् । “वा हतज-
ग्धयोः” वाक्त्रिंशत्कारस्य वा द्वितम् । पुत्रमक्षयकर्त्त्यां
स्त्रियां तथा पुत्र(त्र)हतीशब्देऽपि वा तस्य द्वित्वं ङीप्
च । सा च पुत्रहन्त्यां स्त्रियां स्त्री ।

पुत्रजीव पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव-क्षण् उप० सं० ।
(जिंयापुता) दृष्टे “पुत्रजीवो हिमो दृष्टः श्वेदो
गर्भजीवनः । चक्षुषः पितृशमनः दाहृतृणां निवा-
रकः” राजनि० “पुत्रजीवो शुर्वातकारी दृष्टो मतो
बुधेः । खट्वमूलमलः स्नादः पटुः कटुरपि श्रुतः”
भावप्र० । [पुत्रजीवदृष्टे रत्नमा० ।

पुत्रजीवक पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव+भा० ण्वत् ।

पुत्रदा स्त्री पुत्रं गर्भं ददाति देवनात् दा-क । १ वक्ष्या-
कर्मण्यां २ लक्ष्मणाकान्दे च राजनि० गर्भधारके त्रि० ।

पुत्रदात्री स्त्री पुत्रं ददाति दा-तृच् ङीष् । मालवे प्रसिद्ध
लताभेदे “पुत्रदात्री वातकफकटूष्णनाशिनी मता ।
शुरभिः सर्वदा पथ्या वक्ष्यादोषविनाशिनी” राजनि० ।

पुत्रपौत्र न० शवाश्वादि० समा० इ० । पुत्रपौत्रयोः समाहारे
तदनुभवति ख । पुत्रपौत्रिण पुत्रपौत्रपर्यन्तगामिनि
भट्टिः ५।१५ । [राजनि० २ पुत्रदातृमात्रे त्रि० ।

पुत्रप्रदा स्त्री पुत्रं प्रददाति प्र+दा-क । १ अविकायां क्षुभेदे
पुत्रप्रिय पु० इत् । खगभेदे भा० व० १०८० ।

पुत्रभद्रा स्त्री पुत्रस्य भद्रं यस्याः ५० । दृष्टकीवन्त्याम्
लतायां राजनि० ।

पुत्रभाव उ० पुत्रस्य भावः । १ पुत्रत्वे ज्योतिषोक्ते २ पञ्चमे भावे
द्वादशभावशब्दे ३८०२ पु० दृश्यम् । तत्र सहादि-
स्थित्यादिफलादि जातकपद्धतातुक्तं यथा
“शुभस्वर्गवसतिः सुतान्तर्ये च्छुभसहितः शुभवीक्षितोऽपि
वा स्यात् । कथयति शुभसन्ततिं नराणां स च विप-
रीतफलः खलस्य योगात् । चन्द्रादिलम्बादपि पुत्रभावे
वर्गो यदैकोऽपि च गोप्यतेः स्यात् । तदा वदैदोरसमेव
पुत्रं बलावलोकस्य हि तारतम्यात् । तनौ धने वा
सहजे विलम्बनाथे सुतः स्यात् प्रथमं चतुर्थे । पुत्रो भवेत्त-
त्परतश्च पुत्रात् द्विकन्यकानां जननप्रदः स्यात् । चन्द्रभौम-
भृगवोद्दिदेहगा आदिमे वयसि सन्ततिप्रदाः । ते पुन-
र्धनुषि नान्तिमे तथा प्राचि सन्ततिकरा मता विदाम् ।
सन्तानभावे स्रष्टृदिवयोगो नवांशयोगोऽप्यथ बाहुयोगः ।
यावन्मृतः स्यात् खलु तत्प्रसंख्या स्यात् सन्ततिकृत्य-
नवांशतो वा । अपत्यसंख्या सुतमे नवांशाद्वाच्या दिनित्वा
शुभदृष्टियोगात् । शुभांशतो जीववती च कटा पापां-
शतः पापस्वर्गप्रदः । कलिबितक्रूरकवयः कर्मांशुहि-
कलत्रगाः । क्रमात् कुर्वन्ति मनुजं लोककौतुकवर्जितम् ।
कविकलानिधिवर्गयुते सुते कविकलानिधियुक्तनिरी-
क्षिते । समभवर्गगते खलु कन्यका विषमभे त सुतान्
प्रदिशन्ति हि । दासीभवान्यपत्यानि वित्तं सुतभा-
वगे । सितदृष्टे च केचिन्नु चन्द्रादथैवमूचिरे । शनि-
गणाः शनिभं सुतमे यदा शशिसुतेन दगा प्रविलोकितम् ।
शुक्रज्जाकहृश न युतं तदा प्रतनुते तनयं निजभूमिजम् ।
सुतभं शनिभं चेत् स्याच्छनियुक्तं शनिनेक्षितम् । दत्तात्म-
जाप्लितदुबोध्यं तद्वत्ते क्रीतपुत्रदम् । सन्तानभावे कुज-
स्वप्नांशे मन्दान्वितेऽन्यपददृष्टिहीने । पुत्रो भवेत् कलि-
मकोऽथ कुण्डः पापैर्युते पापदृष्टे सुतर्त्त । चन्द्रे कु-
जांशे सुतगे प्रदृष्टे मन्देन नात्यैः खलु गदजातः । शन्य-
शगे सूर्यनिरीक्षिते च कुजे सुतस्ये च सुतोऽपविष्टः ।
शनिवर्गगते चन्द्रे शनियुक्ते च पञ्चमे । प्रदृष्टे रविशु-
क्राभ्यां भवेत् पौनर्भवः सुतः । रविचन्द्रसंयोगः सुतमे
च तयोर्युतिः । शुक्रेण केवलं दृष्टे सहोदः कथितः
सुतः । सुतान्तरे भूषणसंस्थितिचेत् संजातसंजातसुत
क्षतिः स्यात् । यदा न दृष्टिर्गृहेत्यगुर्वैष्टेया तयोः
स्यात् प्रथमोत्पन्नाशः । सन्तानभावे नवमांशको यः पापैः
प्रदृष्टः खलु यन्मृतः स्यात् । गर्भां विनश्यन्ति हि तत्-
प्रमाणा यदा न दृष्टिः शुभस्वचरायाम् । काव्ये कुजे

नीचरिपोर्नवांशे पराजिते वापि सुतप्रजः स्यात् । स्त्री-
खेटभांशे त सुताप्रजः स्यादन्यांशकस्य पुमपत्यभाक् ना ।
पापैः सुतस्यानगतेर्धनेः स्वर्गनेः सुखेनां रहितः कुजे त ।
वैकृत्यभाग् व्याधियुतः शनौ त शुभमृष्टैः पुत्रधनेः
प्रपूर्णः । वर्षलग्नतः पुत्रभावफलं नी० ता० उक्तं यथा
“पुत्रायगो वर्षपतिर्गुरुचेत् सूर्यारसौम्योशनसोऽथ
चेत्यम् । सत्पुत्रसौख्याय खलार्हिताक्ते दुःखप्रदाः
पुत्रत एव चिन्त्याः । पुत्रे सुतस्य सहमे सवले सुताभिः
सौम्येक्षितेऽप्यतिमुखं यदि तत्र वर्षे । सौम्येक्षिते
शुभमृष्टे सकुजो बुधचेत् पुत्रायगः सुतमुखं विवले
सुतार्त्तिः । जीवो जन्मनि यद्वाशाववदेऽत सुतगोवली ।
पुत्रसौख्याय भौमो चो वर्षेशोऽत सुताप्रदः । य-
त्वेज्यो जनुषि गृहे विलम्बनेवत् पुत्राप्रै बुधक्षित-
योरपीत्यमृष्टम् । यद्वाशौ जनुषि शनिः कुजश्च सोऽवदे
पुत्रार्त्तिं तत्सुतगः करोति नूनम् । पुत्रे पुण्यस्य स-
हमं पुत्राप्रै शुभदृष्टियुक् । लग्नपुत्रेश्वरो पुत्रे पुत्रदौ
वर्त्तिनौ यदि । चन्द्रे जीवोऽथ वा शुक्रः स्त्रीवृगः
सुतदः सुते । वक्रो भौमः सुतस्येदुत्पन्नसुतनाशनः ।
सुताधिपो जन्मनि मार्गवोऽवदे पुत्रे विद्वन्नाधिपतीत्य-
गात्रः । पुत्रप्रदो मन्ददृष्टस्यपुत्रे पापाधिकारीक्षित
चात्तजार्त्तिः । यद्वाशिगोपहः सुतौ च राशिकृत्तदा
भिधः । वली जन्मोत्पत्तौ सौख्याय वने तदुदुःखदोऽन्यथा”
पुत्रवल ति० पुत्रोऽन्यस्य “अन्यत्वापि दृग्गते” यार्त्ति०
यत्तत् । पुत्रयुक्ते पक्षे मत्प नस्य वः । पुत्रवत् तथार्थं
ति० स्त्रियां ङीप् ।
पुत्रशुद्धी स्त्री पुत्रं पवित्रं गृह्णन्निव पुष्पमस्याः ङीप् ।
अजगृह्णां राजनि० इयं सुते श्यामादिगणे पठिता ।
पुत्रश्रेणी स्त्री पुत्रा पवित्रा अपिरत्न ङीप् । सूपिककथ्यां
रत्नमाला ।
पुत्रसङ्करिन् पु० पुत्रे पुत्रोत्पादने सङ्करी । भिन्नवर्णायां
स्त्रियां पुत्रोत्पादनेन वर्णसङ्करकारके भा० क० ४४७० ।
पुत्रसहस्र न० नील० ता० उक्ते सहस्रभेदे । तदानयनश्च तत्र
दर्शितं यथा “सुतोऽहर्निशमिन्दुमीक्यात्” । स्फुटजीवा-
दिन्दुं त्यक्त्वा दिवारात्रौ लग्नयोगे पुत्रसहस्रं भवति ।
तत्र च पुण्यसहस्रयत् सैकतादि ज्ञेयम् ।
पुत्रसू स्त्री पुत्रं सूते सू-किप् । पुत्रप्रसवकक्ष्याम् ।
पुत्राचार्य पु० पुत्र आचार्योऽध्यापको यस्य । पुत्रतोष्या-
विनि । मनुः २।६६२

पुत्रा(त्रा)दिन् पु० पुत्रमस्ति अद-णिनि आक्रोशे गम्ये
तकारश्च वा द्वित्वम् । (वेदाखेक) पुत्रमन्वकत्वेन आक्रु-
चप्रमाने । पुत्रे २ तथाभूतायां स्त्रियां स्त्री ङीप् ।

पुत्राद्द पु० पुत्रस्य पुत्रोपपन्नमन्नमस्ति अद-अण् उप० सं० ।

कुटीचके सन्यासिभेदे त्रिका० कुटीचकशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिका त्रि० पुत्रोऽस्यस्य ङन् । पुत्रयुक्ते । ततः पुरोहिता०
भावे यक् । पौत्रिक्यं तद्युक्तत्वे न० ।

पुत्रिका स्त्री पुत्री+स्त्री क । १ कन्यायाम् शब्दर० । २ पुत्रव्यां
श्यावकत्वे च भेदि० । अपुत्रेण समयभेदेन ४ कतायां
सुतायां स्त्री । स च समयः तद्विभागादिषु मनुनोक्तो
यथा “अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपुत्रं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधारम् । अनेन तु
विधानेन पुरा चक्रोऽथ पुत्रिकाः । विद्वद्भ्यं स्ववंशस्य
स्वयं दत्तः प्रजापतिः । ददौ च दश धर्माय, कश्यपाय
तयोदश । सोमाय राज्ञे सत्त्वस्य प्रीतात्मना सप्तविंश-
तिम् । यथेवात्मना तथा पुत्रः पुत्रेण दुहितृत्वा समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्” “दोहितो
ह्यखिलं रिक्रमपुत्रस्य पितृहरेत् । स एव दद्याद्दो
पिण्डौ पितृ मातामहाय च । पौत्रदोहितयोर्वौके
न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतो
तस्य देहतः । पुत्रिकायां कतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजा-
यते । समस्तत्वं विभागः स्याज्जपेठता नास्ति हि
स्त्रियाः” “मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयान्तु पितृस्यस्यस्युतीयं तत्पितुःपितुः” । अधिकं
पुत्रिकापुत्रशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिकापुत्र पु० पुत्रिकैव पुत्रः, इत० वा । १ पुत्रिकारूपपुत्रे
२ पुत्रिकायाः पुत्रे च यथाह वशिष्ठः “अभ्यातृकां प्रदास्यामि
तुभ्यं कन्यामनुकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रो भवेदिति” । “अथ वा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिका-
सुतः सोऽप्यौरसस्य एव पितृवयवानामस्यत्वान्मातृवय-
वानां वाङ्मत्याच्च यथाह वशिष्ठः “द्वितीयः पुत्रिकैवेति ।
द्वितीयः पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः इति, मिताक्षरा । अत्र वि-
शेषो दायभागोक्तो यथा “तत्र पुत्रिकौरसयोस्तुल्यांशित्वं
न पुनः पुत्रिकाया ज्येष्ठत्वेन विंशोद्धारार्हता तदाह
मनुः “पुत्रिकायां कतायान्तु” (इत्यादि अष्टपदसक्तम्)
स्वतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणात् स्वपुत्रदारेण पुत्रिकायाः
पिण्डदानत्वात् । तदाह मनुः “अपुत्रोऽनेन विधिना”
(इत्यादि उक्तम्) । न च पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते

तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठता भ-
वेदिति वाच्यं तस्य पौत्रत्वात् तदाह मनुः “अजना वा
कृता वापि यं विन्देत् सद्यशात् सुतम् । पौत्री माता-
महत्त्वेन दद्यात् पिण्डं हरेत्तन्मनुः” । पुत्रिका हि पुत्र-
स्त्रियाः पुत्रः पौत्र एव भवति तदांश्च पौत्री भवति न
च ज्येष्ठत्वेन पौत्रस्यांशतिरेकः नृतोऽस्ति” । यत्तु वशि-
ष्ठवचनम् “अभ्यातृकां प्रदास्यामि” (इत्यादि उक्तम्) ।
पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं वदति तेन पुत्रिकायास्तत्त्वस्य
च पुत्रत्वं तन्न मनुविरोधात् पिण्डदानमात्रयोगात्
पुत्रत्वस्य गौणं तदुद्धारस्यैव पुत्रिकायाः पिण्डदातृ-
त्वात् एकस्य स्वतोऽन्यस्य तदुद्धारयोगात् । पुत्रिकौरसयोस्तु
सर्वव्यक्ते सति पूर्वोक्तविभागो बोध्यः अक्षवर्णत्वे तयो-
रक्षवर्णौ रसपुत्रवदेव विभागः पुत्रिकौरसयोः समान-
त्वात् । यदि च कतापि पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता
बन्ध्यात्वेन वाऽवधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनधिकारः
स्वधारपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतात्वात् तदभावे दुहितृ-
नरत्वं स्यात् “दा० भा०” व्याकृतं चैतत् श्रीकृष्णेन “ज्येष्ठता
अष्टता या च पुत्रासनरकलाणनिबन्धना तदभावात्
अष्टत्वाभाव इत्याह स्वत इति साक्षादित्यर्थः ।
ज्येष्ठत्वेनेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यं पुत्रासनरकलाणं तदकर-
णात् । तर्हि पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह अपुत्र-
दारेणेति । स्वधारं त्रिविधक्रियाकरम् अन्यथा स्वधा-
करशब्दस्य आहकरणमात्रार्थत्वे दोहितान्नरसाधारणान्
पुत्रिकाकरणवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन पुत्रिकापुत्रस्यैवपि
पुत्रिकाया एव प्रेतज्ञत्वाधिकार इति मतमपि निरस्त-
मिति वेदितव्यं तथा च परम्परयोऽकारार्थमेव पुत्रि-
कापुत्रकरणमिति भावः । ज्येष्ठतांशेति । तस्य साक्षादेव
ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वादिति आति-
देशिकपौत्रत्वादित्यर्थः । मनुविरोधादिति । न च विनिग-
धनाविरहः किं मनुविरोधात् वशिष्ठोक्तं पुत्रत्वं
गौणं, किं वा वशिष्ठविरोधात् मनुक्तं पौत्रत्वमेव गौ-
णमिति वाच्यं मनुस्मृत्यैः सर्वस्मृतिप्रवक्तृत्वस्यैव विनि-
गमकत्वात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौणमिति पिण्ड-
दातृत्वस्य सख्यपुत्रगुणस्य योगात् गौणता बोध्या ।
पिण्डदानयोगमेवोपपादयति तदुद्धारस्यैवेति । एकस्य
पुत्रिकापुत्रस्य, अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य तदुद्धारयोगात् पुत्र-
त्वयोगात् । न च परम्परया पिण्डदानाभावेऽपि साक्षात्
पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्यायं

न तु पुत्रिकाया इति वाच्यं पुत्रिकाया अङ्गजत्वात्
तदधीनजन्यतया च तत्पुत्रस्य पिण्डदानयोगात् तस्या
एवोत्कर्षेण पुत्रत्वोचितत्वात् । एतन्व्यायादेव अपुत्र-
काया अपि दुर्हितरभाव एव दौहित्यस्यैव प्रायधि-
कारोपपत्तिः । अतएव समस्तलेखनेन पुत्रिकोरस्योरेव
समभागिता मनुक्ता न तु तस्याः पुत्रस्य औरससम-
गिता केनाप्युक्तेति । इत्युच्यते “पुत्रिकापुत्र एव चेति”
द्वादशविधपुत्रगणनायां कर्मधारयो न तु तत्पुत्र इति
विभावनियम् । पूर्वोक्तविभाग इति समभाग इत्यर्थः ।
अपत्यधनाधिकारे च दायमां कश्चिद्विशेष उक्तो यथा
“यतएव सपुत्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुर्हितः पित्रधना-
धिकारः अतएव पुत्रिकाया अपि पितृपरमजातधन-
सम्पन्नायाः पश्चादुपन्यात्वेन तद्गर्भं प्रसवासाम-
न्येन विपर्यस्तपुत्राया मरणे तद्धनं न भवति । यथा
शङ्खलिखितौ “प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु न भर्ता द्रव्यम-
र्ह्यपुत्रायाः” । तथा पैडोनसिः “प्रेतायां पुत्रिकायान्तु
न भर्ता द्रव्यमर्हति । अपुत्रायां, कुमायां वा स्वस्त्रा
यास्तं तदन्यथा” । ततः कुमायां स्वस्त्रा अन्यथा वा
पुत्रवत्या सम्भाषितपुत्रया स्वस्त्रा तद्धनं याच्यम् । अतः
स्व्यधिकारे व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य । यत्तु मनुवचनम्
“अपुत्रायां स्त्रियायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन । धनं तत्
पुत्रिकामभर्ता हरेतेवाविचारयन्” । तद्विपर्यस्तपुत्रा-
या अतुल्यमन्तपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे वेदितव्यम्
“विपर्यस्तपुत्रायाः पुत्रात्यन्ताभाववत्याः । तद्धनं
याच्यमिति । तदपि पत्यभावे कुमायादीनां पत्नीवा-
ध्यत्वादिति बोध्यम् । अत इति उक्तोभयस्त्रत्याभ्यां वि-
पर्यस्तपुत्रायाः पुत्रिकायामरणे कुमायादीनामधिकारे
प्राप्ते भर्तरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति सम्योपसंहारः ।
प्राञ्चस्तु यतः पुत्रिकाया एव विपर्यस्तपुत्रायामरणे न
तत्संक्रान्तदाये भर्तरधिकारोऽतः स्व्यधिकारे अन्यायां
दुहित्वादीनामप्यधिकारेऽनन्तरं विपर्यस्तपुत्रायां तायां
मरणे भर्तरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्रुः । तद्वि-
पर्यस्तपुत्राया इति । एतस्यैव विवरणम् अतुल्यमन्त-
पुत्राया इति । अत्र पत्नान्तराभावात् चकारः क्वाचित्
कः पाठः प्राप्तादिकः । अथात्र शङ्खलिखितादिवचनमेव
अतुल्यमन्तपुत्राविषयं मनुवचनन्तु अतुल्यमन्तपुत्राविषय-
मिति वैपरीत्यमेव न कुतः ? उत्पन्नपुत्राया, इवावि-
पर्यस्तपुत्रायाः पुत्रोत्पत्तौ पितुः पुत्रान्नरकनिवर्त्त-

कत्वेन कृतोपकारकतया स्वाभित्वे निष्कूटे पितुरित-
राण्येव तस्या एवाधिकोपकारित्वात् तद्भर्तरधिकारो
युक्तः अतएव “दौहित्यस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति”
इत्यनेन दौहित्यसुखदर्शनस्यापि नरकनिस्तारकतेति ।
पुत्राहृत्यतो तु पितृपकाराभावात् तस्या एव न स्वा-
भित्वं कुतस्तत्पुत्ररिति तत्पितृधनाधिकारिणां कन्या-
दीनामेव तदानीं तत्ताधिकारस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि
वन्ध्यात्वेनाप्यष्टायां जीवन्त्यामप्येवमुचितं तथापि
प्रेताया इति यद्वचनात् न जीवन्त्यां तस्याम् अन्यदुहि-
त्वादीनामधिकार इति श्रीकृष्णव्याख्या ।

पुत्रिन् पुंस्त्री पुत्र+यस्त्रार्थे इति । पुत्रयुक्ते स्त्रियां ङीप्
पुत्री स्त्री पुत्र+गोरा ङीप् । कन्यायां शब्दभेदे हला ।
पु(त्रौय)त्र लि० पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पत्तातो वा “पु-
त्राच्छ च” पा० छ पञ्चे यत् । पुत्रनिमित्ते संयोगे
शतदोषोत्पाते च । पुत्रस्येदम् छ । पुत्रसम्बन्धिनि-
लि० । “धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयाय च”
मा० चा० ६७ अ० । शब्दभेदे स्त्री-रामा० अयो० १५१
पुत्रेष्टि स्त्री पुत्रकाम कर्त्तव्या इतिः शा० त० । पुत्रकाम-
कार्ये शब्दभेदे स च याज्ञ० त्रौ० २।१०, दक्षमादो दृग्रः ।
“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रयत्नं चरेत्” दत्तकमी-
मांसाष्टनवाक्यम् । स्त्रायै क । तत्ताये जटाध० ।

पुत्रेष्टिणा स्त्री इत० । पुत्रेष्ट्यायां शत० ब्रा० १४।६१४।१
पुथ हिंसे दि० पर० सक० सेट् । पुथ्यति अपोथीत् । उपोथ ।
पुथ वधे सक० क्लेशे सक० भा० पर० सेट् । इट् । पुथ्यति अ-
पुथीत् उपुथ्य पुथ्यते ।

पुथ दीप्तो चु० उभ० सक० सेट् । पोथयति-ते अपुथयत्-ते ।
पुनल्ल पु० पूरणात् पुत् गलतीति गलः कर्म० । उपरमाणी
“पूरणादुपगच्छनात् देहे पुनलाः परमाश्रयः” इति विष्णुपु०
टीकायां श्रीधररघुवाक्यम् । श्वेदमतप्रसिद्धे लाणुकादि-
पदार्थभेदे च । पुत् कुलितो गलो यस्मात् । श्वेदराकारे
लि० गङ्गा० श्रुपादिविगिटे लि० हेमच० [मीच्छे] अमरः ।

पुनः पुनर् अव्य० पुनर्+वीप्सायां हितम् । पुनरित्यर्थे श्व-
पुनः पुना स्त्री पु० पुनः पुनाति पुन-नक् पुणो० । नदीभेदे
“कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनः पुना” वायुपु० ।

पुनः संस्कार पु० पुनवारः संस्कारः । इदित्योपनयनसंस्कारे
गोमांसादिमन्त्रे प्रायश्चित्तनिमित्ते पुनवारोपनयन-
भेदे “पुनर्वारो कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” इत्युक्ते
उपनयने ज्यो० त० “अज्ञानात् प्राग्य विष्णून्” सरासं-

सृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमहेति तयो वयां दिजा
तयः । वपनं मेखलादण्डो भैक्षचर्याप्रतानि च ।
निवर्तने दिजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि" मनुः ।
"विह्वराहादीनां वज्रमाणत्वात् मनुष्यसम्बन्धि
मूत्रं पुरीषं वा अमुद्भिपूर्वकं प्राप्य सुरासंसृष्टश्च
भक्तादिरसं वा प्राप्य दिजातयस्त्वयोवर्णाः पुनरुपनयन-
महेति । वपनमिति "शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं
दण्डधारणं भैक्ष्याणि च मधुमांसस्त्रीयजनयुतानि प्रा-
यश्चित्तार्थं पुनरुपनयने दिजातीनां न भवन्ति" कृष्णः ।
पुनः(न)स्तोम पुंवा विसर्गलोपः । उक्त्यसंख्ये यज्ञभेदे "वज्र-
प्रतिगृह्य गरुडोरिव योमन्येत तस्य पुनःस्तोम उक्त्यः"
कात्या०२२।६।६ "वज्रप्रतिगृह्य गरुडोतमिवात्मानं यो
मन्येत तस्य पुनःस्तोमसंज्ञक उक्त्यसंख्यो भवति" कर्कः ।
पुनर् अख्य० पन-स्तुतो वा० अरि प्रथो० । द्वितीयवारे
अप्रथमे भेदे च अमरः । ४ अधिकारे ५ पञ्चान्तरे भेदि०
"पुनरित्यप्रथमे द्विविधे च" गणर० उक्ते विधेये च
पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः" गणरत्नटीका ।

पुनरसु पु० पुनरुज्जीवनं सम्बोधस्य । पुनर्जाते शत० ब्रा० १।

५।१।१४ ।

पुनरागत लि० पुनर्वारमागतः । प्रत्यागते मनुः १।१।१६।

पुनरागमन न० पुनर्वारमागमनम् । प्रत्यागमने

पुनराधान न० पुनर्वारमाधानम् । औतस्मात्तांनेर्द्विती-

याधाने "पुनर्द्वारक्रियां कृत्यात् पुनराधानमेव च" मनुः

५।१५८ "अरण्योऽल्पमयङ्गं यादत्तिष्ठति पूर्वयोः । न

तावत् पुनराधानमन्यारण्योऽपिधीयते" कर्मप्रदीपः ।

"नाशजयदाहादिनिमित्तोत्पन्नयोः परिपश्येयदेशाच्च"

कात्या० श्रौ० ४।७।२२ "अरण्योर्दग्धयोर्वैपि नष्टयोः क्षी-

णयोक्तया । आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मयेत्"

इति "अरण्योः क्षयनाशान्निदाहेष्वाग्निं समाहृतः ।

पालयेदुपलान्तेऽग्निं पुनराधानमियत्रते" कर्मप्रदीपः ।

पुनराधेय न० पुनर्वारमाधेयमन्याधानम् । औते कर्मभेदे

तच्च "पुनराधेय आधानाप्रतिज्ञातस्य" कात्या० श्रौ० ४।१।१६-

त्वादौ तज्जाप्ये च पठतो दण्डम् ।

पुनरावर्त्तिन् लि० पुनःपुनर्वारमावर्त्तते आ+वृत्त-णिनि ।

भूयो भूय आगन्तरि "या ब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनराव-

र्त्तिनोऽर्जुन !" गीता ।

पुनराहार पु० पुनर्वारमाहारो भोजनं शा० त० । द्वितीय-

वारभोजने भूयस्तत्तदर्थोहरणे च कात्या० श्रौ० २५।१।१०

पुनरुक्त लि० पुनर्वाररुक्तम् । पुनर्वारं कथिते शब्दे

च । तत्र शब्दस्य पुनरुक्तत्वे तदर्थस्यापि पुनरुक्तत्वं

नियतम् ततः एकथा० तदेत्तीत्यर्थे ठक् पौनरुक्तिक

तदेत्तरि लि० । शब्दपरत्वे ऋगनयनादित्वात्-अण् ।

पौनरुक्त तच्छब्दाध्येत्तरि लि० भावे क्त । ३ पुनःकथने न०

पुनरुक्तजन्यन् पु० पुनरुक्तं द्वितीयवारं जन्म यस्य । १ दि-

जातो २ ब्राह्मणे लिका० "द्वितीयं मौञ्जीवन्धने" मनुके

स्तस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

पुनरुक्तवदाभास पु० अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १८८ पु०

पुनरुत्पत्ति स्त्री उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः । यस्यत्वे उत्पन्नस्य

पुनरुत्पादे स च न समावति उत्पन्नस्य पुनरुत्पादासम्भ-

वात् इति सिद्धान्तः ।

पुनरुत्सृष्ट पु० पशुभेदे । पुं० वाहितः दीर्घत्वात् स

उत्सृष्टः पुनरपि सबलो जातः पुनरपि वाहितः

पुनश्च दीर्घत्वात् उत्सृष्टस्तादृगे पशौ" कात्या० ७।१।५

सूत्रमाप्यम् । [तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते" गीता

पुनर्जन्मन् न० पुनर्भूयोजन्म । भूयोजन्मनि "मासमेव

पुनर्स्मि(न)व पु० पुनरपि नवः "पूर्वपदात् संज्ञायामसः" पा०

संज्ञायां णत्वम् अन्यत्र न णत्वम् । १ नखे हेमच० तस्य

क्षिप्ररूढत्वात्तथात्वम् । २ भूयोनवे लि० अणत्वम् ।

पुनर्नवा स्त्री पुनर्नवा पुनर्नूयते नू-अण् वा लुभादेराकृति

गणत्वात् न णत्वम् । शोधन्यां (पुनपुन) शक्तभेदे

अमरः । सा च द्विविधा श्वेता रक्ता च तयोर्गुणादि-

भावप्र० उक्तं यथा

"पुनर्नवा श्वेतमूला शोषणी दीर्घपलिका । कटुः कषा-

याऽरुच्यर्थः पाण्डु हृद्दीपनी परा । शोफानि लगरक्तेषु

हरी ब्रह्मोदरमणुत् । पुनर्नवाऽपरा रक्ता रक्तपुष्पानि

लाटिका । शोषणी लुङ्गवर्णा भूर्वर्षकेतुः कटिल्लकः । पुन-

र्नवाऽरुणा तिल्ला कटुपाका हिमा लघुः । वातहा-

याहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी" ।

पुनर्नवामण्डूर न० चक्रपाणिदत्तोक्ते औपधभेदे

"पुनर्नवातिष्ठच्छुण्डीपिप्पलीभरिचामि च । विह्वलं

देवकाष्ठञ्च पिलकं पुष्कराङ्गयम् । त्रिफलां दे हरिद्रे

च दलीच च विकलया । कुटजस्य फलं तिल्लं पिप्पली

बल्लस्तकम् । एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।

गोमूलेऽष्टगुणे पक्वा स्यापयेत् सिग्धभाजने । पाण्डुशोथो-

टरानाहमूलार्शः क्रिमियुल्लसतुत्" ।

पुनर्भव पु० क्षिप्रोऽपि पुनर्भवति भू-अण् । १ नखे अमरः

२भूयोजाते वि०। भावे अण् । १पुनरुत्थादे पु०कुमा०२संग०
पुनर्भू स्त्री पुनर्भवति जायात्वेन भू-क्विप् । एकेन व्युटायां
पुनरन्यद्विजातायां भाव्यायाम् अन्यपूर्वायाम् अन्यपूर्वा-
शब्दे २११ पु० दृश्यम् । [२११२०]

पुनर्मृत्यु पु० भूयोभूयो मृत्युः । भूयोभूयोमरणे शत०ब्रा०
पुनर्यज्ञ पु०भूयः कार्यं यज्ञे । कात्या०श्रौ०२५।१२०भाष्यम् ।
पुनर्यात्रा स्त्री १प्रत्यागतौ जगन्नाथस्य पुनर्वारं २रथयात्रा-
याञ्च "पुनर्यात्रां विधातव्या तथैव नमस्तेऽङ्गिनि" ति०त०।
सा च द्वितीयातो नवमदिने दशम्यां कर्त्तव्याऽङ्गुशब्दस्य
चान्द्रदिनपरत्वात् । १पुनर्वारगमने च ।

पुनर्वेत् ति० पुनः पुनःशब्दोऽस्त्रस्य सतृप् मस्य वः । पुनः
शब्दयुक्ते कात्या० २१।१०।२७ भाष्यम् ।

पुनर्वसु पु०पुनर्+वसु-उ । विष्णो "विश्वयोनिः पुनर्वसुः"
विष्णुस० पुनः पुनः सर्वगरीरेषु क्षेत्रक्षरूपेण वसतीति
पुनर्वसुः, भाष्यम् । २शिवे च अश्विन्यायधिके सप्तमे
२नक्षत्रे द्वि०व०, ४कात्यायनसूत्रौ ५श्लोकभेदे ६धनारम्भे
च शब्दच० । अश्विन्यादिषु मध्ये सप्तमनक्षत्रस्वरूपाधिदे-
वादि अश्लेषाशब्दे ४६७ पु०दशितम् । तदीयाद्याचरणत्वं
मिश्रुनराशिघटकम् शेषपादस्तु कर्कटराशिघटकः ।
तस्य द्विवचनान्तत्वं तु प्रायिकं "पुनर्वसो कृतो विप्रः"
इत्यादिप्रयोगात् । नक्षत्रार्थे तिप्प्रेष सङ्घे इत्ये अस्य
द्विवचनान्तता, तिप्प्रेष पुनर्वसु च तिप्प्रेषपुनर्वसु पुनर्वसु-
नक्षत्रस्य द्विवचनत्वेन वक्तृत्वे प्राप्ते द्वित्वविधानम् ।
कुङ्कुमवर्णश्रेष्ठे ४८४भेदे हरिवं०४२ख० ।

पुत्राग पु० पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् स इव वा । १पुत्रनाम
ख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे समरः "पुत्रागपुष्पं मधुरं सुगन्धि-
शीतलं तथा । मूलप्रसादनकरं पित्तनाशनमेव तत्"
राजनि० । २सितोत्पले ३जातीफले ४नरश्रेष्ठे ५पा-
ण्डुनागे च मेदि० ।

पुत्राट(ड) पु० पुत्रामिव नाटयति नाटि-अच् । चक्रभेदे
राजनि०। नाडि-अच् । पुत्राडोऽप्यत्र ।

पुत्रामन् पु० पुदिति नामात् । १नरकभेदे "पुत्राम्नो नरकात्
यस्मात्" मनुः । तत्परकगतिकारणस्य षोडशविधं यथोक्तं
वामनपु० ५८अध्याये

"परदारभिमग्नं पापानाञ्चोपसेवनम् । पारुष्यं सर्व-
भूतानां प्रथमं नरकं कृतम् । फलस्तेयं महापापं
फलाहंसा च पाटनम् । पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं
परिकीर्तितम् । यज्ज्वादानं तथा द्विदशवध्यवधनम् ।

विवादितमहेतुत्वं तृतीयं नरकं कृतम् । भयदं सर्व-
सत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् । भयं निजधर्माणां
चतुर्थं नरकं कृतम् । मारणं मितकौटिल्यं मित्या-
भिमग्नश्च यत् । मिष्टैकाग्रनित्युक्तं पञ्चमश्च विषा-
चनम् । प्ररोहणं यन्त्रकरं षष्ठं योगनाशनम् । यान
सख्यस्य हरणं षष्ठसुक्तं न्यायनम् । राजभागस्य हरणं
राजजायानिषेधनम् । राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं
नरकं कृतम् । क्षाब्धत्वं लोभुपत्तञ्च लब्धधर्माधनाश-
नम् । नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं कृतम् । ब्रह्म-
सहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् । विरोधो ब्रा-
ह्मणैश्चोक्तो नवमो नरकस्तथम् । शिष्टाचारविनाशश्च
मित्तदेवं शिषोर्वधम् । शास्त्रस्तेयं धर्मभूत्यं दशमं
परिचक्षते । षडङ्गनिघ्नं घोरं षाड्गुण्यप्रतिषेधनम् ।
एकादशममेवोक्तं नरकं सङ्ग्रहस्तम् । सङ्ग्रहस्तं सदा-
चारं विना चारोद्घातक्रिया । संस्कारपरिहीनत्वमिदं
द्वादशमं कृतम् । हानिधर्माधिक्यमानामपवर्गस्य हा-
रणम् । स्वर्गहर्त्तृ च मतिदं त्रयोदशमस्यते । समस्तं
धर्महीनञ्च यद्व्ययं यच्च दोषजम् । चतुर्दशकमेवोक्तं
नरकं सदिगर्हितम् । अज्ञानज्ञाननिवृत्तमशौचमगुमा-
वहम् । गर्हा तत्पञ्चदशकमसत्यवचनानि च । आ-
लस्यं चाततायित्वमगारेष्वाग्निदापनम् । इच्छा च पर-
दारेषु नरकाय निगद्यते । ईर्ष्याभावश्च सभ्येषु कौटिल्यन्तु
विगर्हितम् । एतैस्तु पापैः पुरुषः पुत्रामनरके पतन् ।
पुत्रामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्वतः । एतस्मात् का-
रणात् ताता ततः पुत्रो निगद्यते" । पुमान् पुंलिङ्ग-
नामास्यनक्षत्रगणभेदे "हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुश्रवणशिर-
स्तथा पुष्यः । गभीधानादिकायर्षु पुत्रामायां गणः
शुभदः" ज्यो० त० ।

पुष्पुट पु० "दन्तवेष्टः शोपकुशः पीताभो दन्तपुष्पुटः" इति
सुश्रुतोक्ते १कुष्ठरोगे "नीरुक् स्थायी कौबमात्रः कफात्
स्यात् मेदोयुक्तात् पुष्पुटश्चालुदेशे" ततोक्ते २तालुगते
रोगभेदे च ।

पुष्पुस पु० (फोफरा) ख्याते १कोमे पद्मबीजाधारे २बीज
कोमे च हेमच० । फुफ्फुस इति पाठान्तरं तत्पार्थे ।

पुमस् पु० पाति पा-पाटने "पातेर्हुमसुन्" उणा०हुमसुन् ।
१पुरुषे २मनुष्यजातिमात्रे च अमरः । सत्त्वप्रधानलिङ्ग-
णकार्यं शब्दसंस्कारविशेषयुक्ते शब्दे च । सर्वनामस्थाने
परे असुन् पुमांसौ पुमांस इत्यादि समासे पदान्तत्वे अम्-

परे खधि परे हः तस्य च सः । उंस्त्रोक्तिर इत्यादि ।
बहुव्रीहौ चरःप्रभृतित्वात् नित्यं कप् । स पुंस्त्रा
अपुंस्त्रा इत्यादि ।

पुमनुजा स्त्री पुमांसमनुसृज्य जायते “अनौ कर्मणि” पा-
(अनुपूर्वाञ्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्) अनु+जन-ड
पुमांसमनुसृज्य जाता पुमनुजा” सिं०कौ० । “इह जनिः
सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात्” तत्त्वकौ० पदान्त-
त्वेन अन्यलोपः । पुरुषाननरजातायां मगिन्याम् ।

पुमपत्य न० पुंरूपमपत्यम् । पुंरूपापत्ये अमरः ।

पुमाख्या स्त्री इत० । पुरुषसंज्ञायां पुमांसमाख्याति
आ+ख्या-क । “जातिभेदाः पुमाख्याश्च” अमरकौ २५५-
वाचकशब्दे पु० ।

पुमभूमन् पु० इत० । पुलिङ्गवज्जले अमरः ।

पुर अयगतौ ढ० पर० सक० सेट् । पुरति अपोरीत् । [डीप् ।
पुरःसरं लि० पुरोऽप्ये सरति सू-ट । अयगामिणि स्त्रियां
पुर न० पुर-अयगमने क । १गेहे २देहे पाटलिपुत्रे ३नगर-
भेदे ४कुसुमदलवृक्षौ नेदि० ५नागरसंज्ञायां रत्नमा०
६चर्मणि शब्दर० ७वृद्धोपरिवृष्टे च विश्वः । दवड-
पामीणव्यवहारस्थाने वडहडादियुक्ते प्रधानग्रामे न०
स्त्री वीधरः । स्त्रीत्वे डीप् । एपीतभिष्टात्रां अमरः
धान्यादिचये १०राशौ ११गुणगुणौ च पु० शब्दच०
पृ-क । १२पूर्णे प्रचुरे लि० । नगरशब्दे १३१६ पु०
पुरीशब्दे च दृश्यम् । पुरे वर्णनौयपदार्थाः कविकल्प-
वतायासक्ता यथा “पुरे हृष्टप्रतोली च परिखातोरण-
ध्वजाः । प्राषादाध्वप्रपारामवापीवेशप्रासतीक्षरी” ।

पुरग लि० पुरं गच्छति गम-ड । नगरगामिणि ततः कथाया०
चतुरर्थ्यां ङष् । पौरगीय तत्संज्ञितकटदेशादौ । कोट-
रादि० वनशब्दे परे दीर्घः, कतदीर्घात् परस्य वनस्य
अत्वम् । पुरागवण नगरगतवने ।

पुरजित् पु० पुरं लिपुरासुरं जितवान् जि-भूते क्तिप् । लि-
पुरारौ शिवे लिपुरासुरशब्दे १३७७ दृश्यम् । १२चन्द्रवंशे
नटपभेदे च “अजोऽयं पुरजित्तुतः” भाग० ८।१३।१३ स्त्रो० ।

पुरज्योतिस् पु० पुरं प्रचुरं ज्योतिरस्य । वज्रौ शब्दार्थक०
पुरञ्जन पु० पुरं देहरूपक्षेत्रं जनयति जनि-वां ख । जे-
तज्ञे जीवे “पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्तप्रात्मनः
पुरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादं वडपादमपादकम्” भाग० ४।२८।
४ स्त्रो० । १तद्विधानरूपायां श्रुतौ स्त्री डीप् भाग० ४।२५
२६ अध्याये पुरञ्जनोपाख्याने दृश्यम् ।

पुरञ्जय पु० ऋच्येयवंशे सञ्जयपुत्रे । नटपभेदे हरिवं० १।४०
२सूर्यवंशे काकुत्स्थे लिता० । “पुरञ्जयस्य सुत
इन्द्रबाह इतीरितः । काकुत्स्थ इति चाप्युक्तः” भाग०
८।६।१२ स्त्रो० ।

पुरट न० पुर-वा० अटन् । सुवर्णे “पुरटलताकूटस्यविहङ्ग-
मिधुनेः” भाग० ५।२।५ “पुरटलता स्पर्णवत्याः” वीधरः

पुरण पु० पृ-क्य । सप्तमे चञ्जलदक्षः ।

पुरतटी स्त्री पुरस्या नटीव । कुड्कुड् हारा० ।

पुरतस् अय० पुर-अतसुच् । अयत इत्यर्थे अमरः ।

पुरहार न० इत० । गोपुरे नगरप्रवेशद्वारे अमरः ।

पुरदिष् पु० पुराणां मयनिर्मितानां नगरभेदानां दाहकत्वात्
हिट् दिष्-क्तिप् इत० । शिवे जटा० लिपुरासुरशब्दे १३७२ पु०

पुरन्दर पु० पुरः शत्रूणां दारयति “पूर्वव्योदारिद्र्योः”
पा खच् । “वाचंयमपुरन्दरौ” पा० नि० । १६ द्वा० अमरः ।
तस्य शत्रुपुरदारकत्वात् तथात्वम् । स च वैवस्वतमन्वन्तरे
इन्द्रभेदः भाग० ८।१३।२। दृश्यम् । २ज्योतानक्षत्रे । श्विण्यौ
“आदिदेवः पुरन्दरः” विष्णु म० । ४चव्ये (च६) स्याते
न० शब्दच० ५गङ्गायां स्त्री हारा० ।

पुरन्धि स्त्री हि० व० । द्यावापृथिव्योः निचयः । वड् २८का-
जातं दधति पुरुषा वड्धा धीयते स्थायते वा धा-कि
पृथो० । २८८कामेदे यजु० १४।२ वेददी० । १वड्बुधौ स्त्री
“कक्षीवते करदतं पुरन्धिरम्” ऋ० १।१।६।७ पुरन्धि-
वड्धिरिति यास्कः । पृथोदरः दित्वात् पुरन्धिभावः ।
यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थायत
इति पुरन्धिरुद्भिः कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः विप्र-
त्ययः । “तत्पुरुषे कति वड्धलमिति” पा० वड्धलवचनमादबुक्
इदं त्व व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृथोदरादिरेव । माधव-
माध्यम् । पुरन्धिः अस्त्रास्य मत्तम् “कन्दशीरः पा० मस्य
वः पुरन्धिवत् ऋ० ८।७।२।४ तद्युते लि० ।

पुरन्धि(स्त्री) पुरं गेहस्यजनं धारयति पाचयति पृ-खच्
डीप् पृथो० वा कृष्णः । वड्कुटस्त्ववत्याम्, पतिपुत्रवत्याश्च
स्त्रियां, “वड्हेष्टहे व्यापपुरन्धिवर्गम्” कुमा० ।

पुरपाल पु० पुरं नगरं देहं वा पाचयति पालि-खच् ।
१नगरपात्रे २देहपालके जीवे च ।

पुरभिद् पु० पुराणि लिपुरासुरपुराणि भिनन्ति-भिद-
क्तिप् । महादेवे शिवे हेमच० लिपुरासुरशब्दे दृश्यम् ।
पुरभेदनादयोऽप्यत्र ।

पुरमयन पु० पुरं लिपुरासुरं मयाति मय-ल्यु । शिवे

पुरमार्गं पु० इत० । नगरमार्गे कुमा० ४।११ स्तो० ।

पुरमानिनी स्त्री नदीभेदे भा०भी० ६४० ।

पुरय पु० नदीभेदे क० ६।६३।६ भा० ।

पुररच पु० पुरं रचति रच-चण् चप०स० । नगररचके
णिनि इत० । पुररचिन् तत्पार्थे ।

पुरला स्त्री पुर-कलच् । दुर्गायां हेमच० ।

पुरवासिन् त्रि० पुरे वसति णिनि । नगरवासिनि पुरे
जने स्त्रियां ङीप् ।

पुरशासन पु० पुरं शास्ति शास-ल्यु । महादेवे कुमा० ७।१०

पुरश्चरण न० पुरश्+चर-भावे ल्युट् । पुरश्चरणाच्चरणे
तन्त्रोक्ते श्मृतीतमन्त्रसिद्धिहेतुप्रयोगभेदे तत्प्रकारादि
तन्त्रसारे उक्तं यथा

“यद्य पुरश्चरणं योगिनीहृदये “गुरोराज्ञां समादाय
शुद्धान्तःकरणो नरः । ततः पुरस्त्रियां कृत्यान्मन्त्रसंविद्धि
काम्यया” । तस्मिन् नित्यतामाह “जीवहीनो यथा देही
सर्वकर्मसु न क्षमः । पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः
प्रकीर्तितः । तस्मादादौ स्त्रयं कृत्याद्गुरुं वा कार-
येदुबुधः” योगिनीहृदये “गुरोरेभावे विप्रं वा सर्वप्राणि-
हिते रतम् । स्त्रियं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसम-
न्वितम् । स्त्रियं वा सद्गुरुमेतां सपुत्रां विनिबोधयेत् ।
आदौ पुरस्त्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते” । योगिनी
हृदये “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमलकम् । तीर्थ-
प्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् । उद्यानानि वि-
विक्तानि विलम्बं तटं गिरेः । तुलसीकाननं गोष्ठं
वृषभान्यं शिवालये । अश्वत्थामलकीमूलं गोशला
जलमध्यतः । देवतायतनं फूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ।
साधने तु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । अथ
वा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति” । वायवीयसंहि-
तायामपि “सूर्यस्थाने गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य
च । विप्राणाञ्च गवां चैव सन्निधौ शस्यते जपः” । तथा
“गृहे शतगुणं विद्याज्ञोष्ठे लज्जगुणं भवेत् । कोटिर्देवा-
लये पुण्यमनलं शिवसन्निधौ । गृहे गोष्ठे तडागे च
नदीनदशिवालये । गुरोवां सन्निधौ यत्र स जपः प-
रमोमतः । स्त्र्येच्छदुष्टदृष्ट्यालशङ्कातद्बुधविर्वर्जिते । एका-
न्तप्रवश्ये निन्दारहिते भक्तिसंयुते । स्वदेशे धार्मिके
देशे सुभिच्छे निरुपद्रवे । रम्ये भक्तजनस्थाने निव-
क्षेत्तापसः प्रिये ! । गुरुणां सन्निधाने च चित्तकाम्य-
स्थले तथा । प्रेतभूम्यादिकञ्चैव तत्तत्कल्पप्रकाशितम् ।

एषामन्यतमं स्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् । यत्र यामे
जपेन्नन्तो तत्र कूर्मं विचिन्तयेत्” गौतमीये “पर्वते
सिन्धुतीरे वा पुण्येऽरण्ये नदीतटे । यदि कृत्यात्
पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् । यामे वा यदि वा
वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत्” रुद्रयामले “जपमेकगुणं
मेहे गोष्ठे दशगुणं भवेत् । वनान्तरे शतगुणं तडागे
च सहस्रकम् । नदीतीरे लज्जगुणं नगाग्रे कोटिसम्-
तम् । शिवालये कोटिशतमनलं गुरुसन्निधौ” । अथ
पुरश्चरणे भस्मादिनियमाः गौतमीये “पुरश्चरणकान्मन्त्रो
तत्र भक्ष्यं विवेचयेत् । अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धि-
हानिः प्रजायते । शक्ताञ्च सप्तमन्त्रोयान्मन्त्रसिद्धि-
मीडया । तस्माच्चित्तं प्रयत्नेन शक्ताज्ञायो भवेत्तरः” ।
अथगुरुसंहितायाम् “तिलाद्यैव शितासन्नाः कन्दः केसक
वर्जितः । नारिकेलफलञ्चैव कदली लवनी तथा । आ-
श्वमामलकञ्चैव पनसश्च हरीतकी । व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च
हविष्यं मन्यते बुधैः” । व्रतान्तर इति “हेमनिकं
शितास्त्रिधं धान्यं सुद्रास्त्रिधा यवाः । कलायककुनी-
वारा वास्तुकं हिलमोचिका । घटिकाः कालशकानि
मूलकं केसकेतरत् । लवणे सिन्धुसामुद्रे गव्ये च दधि-
सर्पिणी । पयोऽस्तुतृप्तसारश्च पनसाश्च हरीतकी । पि-
प्पलीजीरकश्चैव नामरङ्गकतिनिडी । कदली लवनी
धात्री फलान्यगुहमेवम् । अतैलपक्वं सुनयो हवि-
ष्याञ्च प्रचक्षते । भुञ्जानो वा हविष्याञ्चं शाकं याव-
कमेव वा । पयोमूलं फलं वापि यत्र यत्नोपलभ्यते ।
रम्भाफलं तिलिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्ये-
तानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” यत्तु योगिनी
तन्त्रे “चिञ्चाञ्च नालिकाशाकं कलायं लज्जचन्तवा ।
कदम्बं नारिकेलश्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत्” इति तत्तु
व्रतान्तरे बोध्यम् । तथा वृक्षाणि “विवर्जयेन्मधुक्षार
लयणं तैलमेव च । ताम्बूलं कांक्षपात्रश्च दिवाभोजन-
मेव च” । तथा “क्षारश्च लवणं मांसं गृह्णन् कांक्षभो-
जनम् । माषाटकीमस्तुरांश्च चनकान् कोट्टवानपि । कौ-
टिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् । अशङ्कित
जलश्च वर्जयेन्मर्दानादिकम् । स्नायाश्च पञ्चगव्येन केवल-
मलकेन वा । मन्त्रजाप्यन्नपानीयैः स्नानाचननभोज-
नम् । कृत्याद्यथोक्तविधिना तिस्रन्ध्रं देवतार्चनम् ।
अपवित्रकरो नम्रः शिरशि प्राहृतोऽपि वा । प्रजपन्
प्रजपेदुयावत्तावत्तिस्रस्तुत्यते” । नारदीये “मृदु सोष्णं

सुपकञ्च कुर्वादे लघुभोजनम् । नेन्द्रियाणां यथावृद्धि-
 क्षया भुञ्जीत साधकः । कुर्वाण्येऽपि "यस्यान्नपान-
 पुटाङ्गः कुरुते धर्मवञ्चयम् । अन्नदातुः फलस्यार्द्धं
 कर्तुं चार्द्धं न संशयः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्ज-
 येत् सुधीः । पुरश्चरणकाले तु सर्वकर्मसु शाम्भवि ! ।
 जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करो दग्धो प्रतिपन्नात् । मनो-
 दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्विरानने !" पराङ्गं भिक्षे
 तरविषयम् । भिक्षायां तस्य सत्त्वोत्पादात् तथा च
 "वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् । सत्कु-
 लस्थानजातानां भिक्षा स्यादपजन्मनाम्" योगिनीहृदये
 "विहाय वङ्गं न हि वस्तु किञ्चित् प्राज्ञं परेभ्यः सति
 रुम्भने च । असम्भवे तीर्थवर्हिर्हिशुद्धात् पर्वतिरिक्ते
 प्रतिष्ठेद्य जप्यात् । तत्तासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धादुयाचेत-
 यावद्दिनमात्रमभ्यस्य । नृह्माति रागादधिकं न सिद्धिः
 प्रजायते कलशतैरह्वयम् । सक्तञ्चरिते शब्दे प्रणयं स
 सुदोरयेत् । प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायामं सक्तञ्च-
 रेत् । बहुप्रलापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
 कुण्डल्येवं तथाऽस्य स्थानानां स्थानेन च । एवमादींश्च
 नियमान् पुरश्चरणञ्चरेत् । विष्णुस्तोत्रगणेशादियुक्तः
 कर्म करोति यः । जपार्चनादिकं सर्वमपवित्तं भवेत्
 प्रिये ! । मलिनाम्बरकेशादिषु खदोग्धसंयुतः । यो जपेत्
 दहत्याशु देवता शुभिसंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां
 क्षुत्तं निर्वीचनं भयम् । नीचाङ्गस्यर्गनं कोपं जपकाले
 विवर्जयेत् । एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
 उत्तमसङ्गं जपं कुर्वात् पुरश्चरणसिद्धये । देवताशु-
 चन्ताषामैक्यं सम्भावयन् धिया । जपेदेकमनाः प्रातः-
 कालान्धाध्यन्दिनापि । यत्सङ्ख्या समारब्धं तत्कर्त्तव्यं
 सत्तर्निशम् । यदि न्यूनाधिकं कुर्वात् व्रतञ्छटो भवेत्तरः ।
 सङ्ख्यमात्रायाम् "यत्सङ्ख्या समारब्धं तत्सङ्ख्यां दिने
 दिने । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमावसाङ्गं सदा जपेत् ।
 प्रजपेदुक्तसंख्यायाश्चतुर्ण जपं कलौ" । अन्यत्रापि "क्षते
 जपस्तु कल्पोक्तः तेषां द्विगुणो जपः । हापरे त्रिगुणः
 प्रोक्तश्चतुर्ण जपः कलौ" । कुर्वाण्येऽपि "न्यूनातिरि-
 क्तकर्मणि न फलन्ति कदाचन । यथाविधि कृतान्येव
 तत्कर्मणि फलन्ति हि । भूशय्यव्रजचारित्वं मौन-
 आचार्यं सेविता । नित्यं त्रिपवणं स्नानं क्षुद्रकर्मविव-
 र्जितम् । नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तु तकीर्त्तनम् ।
 वैभित्तिकाचनञ्चैव विना सो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा हा-

दशैते धर्माः स्युर्भन्वसिद्धिदाः । स्त्रीभूद्रपतितत्रात्य वा-
 स्तिकोच्छिष्टभाषणम् । असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परि-
 वर्जयेत् । सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु ।
 अन्यथातुष्टितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम् । तन्ने "अनु-
 कालं विना मन्त्री स्वस्तिनं नापि संस्पृशेत् । मैत्रु-
 तत्कथालापं तद्गोपीः परिवर्जयेत् । पुरश्चरणकाले तु
 यदि स्थान्मृतसूतकम् । तथापि कृतसंकल्पो व्रतं नैव
 परित्यजेत् योगिनीहृदये "शयीत कुशगण्यायां शुवि-
 वस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं जालयेत् शय्यानेकाकी निभयः
 स्वपेत् । असत्यभाषणं वाचं कुटन्तां परित्यजेत् । वर्ज-
 येद्गोतवाद्यादिश्रवणं नृत्यदर्शनम् । अभ्यङ्गं गन्धे-
 पञ्च पुष्पधारणमेव च । त्वज्जुष्टोदकस्नानमन्यदेव
 प्रपूजनम्" । तत्रैव "नैकवासा जपेन्मन्त्रं वस्त्रवासा-
 कुलोपि वा" । वैशम्पायनसंहितायाम् "विषयार्थं न
 कुर्वाञ्च कदाचिदपि मोहतः । उपर्यधो द्द्विर्वस्त्रे प-
 रश्चरणञ्चरः । विनियोगविधाने तु भवेद्विषयः क-
 चित् । पतितानामन्यजानां दशेने भाषणे हते । क्षुत्तं शो-
 वायुगमने जृम्भणे जपसूतसृजेत् । तथा तस्य च तत्-
 प्राप्नौ प्राणायामं षष्ठकम् । कृत्वा सस्यम् जपेच्छेषं
 यद्वा सूर्यादिदर्शनम्" । आदिशब्दाह्निकवाङ्मणौ ।
 तन्त्रान्तरे "मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्तार्थचिन्त-
 नम् । अथ्यमत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः । शष्पीषी
 कञ्चुकी नग्नो सक्तकेशो मलाढतः । अपवित्तकरोऽशुद्धः
 प्रत्यक्ष जपेत् क्वचित् । अनाधीनः शयानो वा गच्छन्
 भुञ्जान एव वा । अप्राहृतो करो कृत्वा शिरशि प्राह-
 तोऽपि वा । चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्षुब्धो आन्तः क्षु-
 धान्वितः । रथ्यायामशिवे स्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे ।
 उपानदुग्दुपादो वा आनश्यागतस्तथा । प्रसार्य न
 जपेत् पादावुत्कटासन एव वा । न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न
 भूषौ नाशने स्थितः । साज्जोरं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं
 कपिं स्मरम् । दह्यचम्य जपेच्छेषं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ।
 "एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् । देवस्य
 दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पैर्ववारिभिः । सफलं तद्दिग्भाष्येव
 प्राणायामं समाचरेत् । जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं
 त्रितयसूत्रेत्" । शक्तिविषये देव्या वामहस्ते तथा च
 "एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धः क्षतकुशोदके । जपं सम-
 र्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः" । "जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री
 होमयेत्तद्दशांशतः । वर्षेणञ्चाभिषेकञ्च तत्तद्दशांशतोऽग्नेः ।

प्रत्यहं भोजयेदिमान् न्यूनाधिक्यप्रशानये। अथ वा सर्व-
सम्पत्तीं होमादिकमथाचरेत्”। मृगश्रमालायाम् “तस्य
यायां जपः प्रोक्तस्तद्दशांशमनुकृमात्। तत्तद्व्ययैर्ज-
पस्थान्ते होमं कृत्यादिने दिने”। पुरश्चरणचन्द्रिका-
याञ्च “ततो जपदशांशेन होमं कृत्यादिने दिने। अथ
वा जपसंख्यायां पूर्णायां होममाचरेत्”। तथा होमाद्य
शक्तौ सनत्कुमारोये “यदुदङ्गं भवेद्भग्नं तत्-
संख्यादिगुणो जपः। होमाभावे जपः काव्यो होम-
संख्याचतुर्गुणः। विप्राणां, क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्या
गुणः स्रुतः। वैश्यानां वसुसंख्याकमेवं स्त्रीणामयं
विधिः। यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चेत्।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य द्दिकसंख्याकः समीरितः। शूद्रस्य
विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सदृशो जपः”। अत्राप्यशक्तयेदु-
योगिनीहृदये “होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो
जपः। इतरेषान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः।
त्रिगुणादिः होमसंख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण कार्यः।
वैश्येन चतुर्गुणः। शूद्रेण पञ्चगुणः कार्यः। तदुक्तं
कुलप्रकाशे “यदुदङ्गं विहीनं स्यात्तत्संख्यादिगुणो
जपः। कुर्वीत त्विचतुःपञ्च यथासंख्यं द्विजादयः”।
एतेन स्त्रीशूद्रादीनां होमाधिकारः। तथा च शूद्राणां
त्वन्नमिति कुण्डप्रकरणे शारदायाम्। स्त्रीणां होमा-
धिकारश्च तत्रैव “लाजैस्त्रिमधुरोमेतैर्होमः कन्यां प्रय-
च्छति। अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम्”।
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः। तच्च ब्राह्मणद्वारा तथा च
तन्ने “बोह्वारोऽज्ञारणाहोमात् शालयामशिवार्चनात्।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रस्याप्यज्ञातं व्रजेत्”। तथा स्त्री-
यामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्वप्रतिपादनात् यथा
“स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शौ वज्रपातसमो मम” इति भगवद-
चनात् तथा नारायणकल्पे “अष्टाक्षरो महामन्त्रः स
प्रार्थ्यः शूद्रयोषितोः। प्रणवादिस्तु यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे
प्रगृह्यते” इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रव्यवहारः। सर्वेषां
वा द्विगुणो जपः। तथा च तन्त्रान्तरे “यदुदङ्गं
विहीयेत तत्संख्यादिगुणो जपः। कर्तव्यसाङ्गसिद्धये
तदशक्तेन भक्तितः। न चेदङ्गं विहीयेत तद्वि-
शिष्टमवाप्नुयात्” तस्मात्सर्वसंहितायाम् “यदि
होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा। तावत्-
संख्यजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च। भवेदङ्गद्वयेनैव
पुरश्चरणमाप्नोति”। तत्र ब्राह्मणभोजनभावशक्तमेव

“सर्वथा भोजयेदिमान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये। विप्राराधान-
मात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेदुभयम्। दीक्षाहीनान् पशून्
यस्तु भोजयेद्वा स्नानन्दिरे। स याति परमेशानि! नरका-
नेकविंशतिम्”। पशुर्हिंसा अदोक्षितः कुलाचारनि-
न्दकश्च यथा कुलार्णवे “अदोक्षितः कुलाचारनिन्दको
द्विषिधः पशुरिति”। नैवेद्यादानेऽपि “न पशुभ्यो न वाऽ-
हिजे” इति निन्दाश्रवणाच्च सर्वथायं विधिरिति सख्य-
दायः। “एवं यः कुरुते देवि! पुरश्चर्यादिकं प्रिये। सर्व-
पापविनिर्मुक्तो देवसायुज्यमाप्नुयात्”। ततश्च “गुरवे
दक्षिणान्दद्याद्भोजनाच्छादनादिभिः। गुरुसन्तोषमात्रेण
मन्त्रसिद्धिर्भवेत् भुवम्। सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चा-
क्षोपासनेन च। सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति तत्प्रसादात्
सुरेश्वरि!। गुरुपूजामिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः। एक-
यामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देते वै गुरुम्। गुरुरेव परं-
ब्रह्म तस्माददो तमर्चयेत्। तदने महतीं पूजां कृत्यात्
साधकसत्तमः। सुवासिनीं कुमारीं च भूषणैरभिभूष-
येत्। मिष्टान्नं वज्रयः कार्यं भुञ्जीत वान्धवैः सह।
एवं सिद्धमनुमन्त्री साधयेत् सकलैर्पूजितान्”। तन्त्रे
“अथ बान्धवप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते। पञ्चषोडशस्य
चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वस्नपोषितः। नद्यां सप्तदशगामिन्यां
नाभिमात्रोदके स्थितः। पाषाद्विभक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्र-
मनन्यधीः। इति कृत्वा न वन्देहो जपस्य फलभाग-
भवेत्”। नद्यभावे “यदा उपत्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व-
स्नपोषितः। पञ्चषोडशगामिन्यां जपेन्मन्त्रं समा-
हितः” उपवासासामर्थ्यं तु तत्रैव “अथ बान्ध-
वप्रकारेण पौरवारणिको विधिः। चन्द्रस्योपरान्ते च
स्नात्वा प्रयतमानसः। स्रग्शीद्विभोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं
समाहितः। जपादृशंशतो होमं तथा होमात्तु त-
र्पणम्। एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा।
चन्द्रस्योपरान्ते तु ये शक्ताः परसेविनः। तेषां विद्या
न सिद्ध्यन्ति परं नरकगामिनः। स्रग्शीचन्द्रमघोः पर्व
प्राप्यापि च पुरस्कृत्याम्। ये शूद्रा न च कुर्वन्ति ते
भवन्ति कुलद्रुहाः” इति कुलार्णववचनात् पुरश्चरण-
स्यावश्यकत्वमेवेति। गोपालमन्त्रतर्पणं तु होम
समसंख्यकं यथा “इह गोपालमन्त्राणां तर्पणं होम-
संख्यया” इति। “इह स्नात्वा सप्तदशस्यो विभोक्षान्नं
जपश्चेत्। तावदुद्यत्तादिकं कृत्यादुपहृष्टान्ते शुचिः
पुमान्। एवंजपे मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः”। पञ्चषे

जपस्यावशप्रकत्वम् “आज्ञादेरुत्तरोधेन यदि जायं त्यजे-
न्नरः । स भवेद्देवताद्रोही पितृन् सप्त नयत्यधः” इति
सन्तुक्तासीयवचनादिति केचित् । वस्तुतस्तु चारव्य
पुरश्चरणविषयमिदम् । तथा हि “आरव्ये पुरश्चरणे
यदि यज्ञो भवेत् तदा । आज्ञादेरुत्तरोधेन जपं नैव
त्यजेत् नरः” । एवं रात्रावपि पुरश्चरणे बोध्यम् इति
सर्वसमञ्जसम् । नारदतन्त्रे “रोहिणी अवध्याङ्गां च
धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । पुष्या शतभिषा हस्ता पुरश्चरण-
कर्मणि । पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ।
तयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकर्मणि । सतीर्थेऽर्कविधु-
षासि तन्तुदानमपर्वणि । पुरश्चर्यां प्रकुर्वीषो नासर्चा-
दीन् न शोभयेत्” । योगिनीहृदये “कल्योक्तविधिना मन्त्री
कुर्वाद्भोमादिकन्ततः । कथं वा तद्दर्शनेन होमादींश्च
समाचरेत्” तथा “अनन्तरं दर्शनेन क्रमाद्भोमादिकञ्च-
रेत् । तदन्ते महर्तौ पूजां कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।
ततो मन्त्रस्य सिद्धयर्थं शुभं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च
मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति । दीक्षणीनान् पशून्
यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे । स याति परमेशानि ! नर-
कानेकविंशतिम्” । यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरं तथा
च “जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चा-
ङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते” तथापि ग्रहणादौ
पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रम् “हृद्योदयं समारभ्य
यावत् हृद्योदयान्तरम्” इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र
होमादेरभावात् । तर्हि कथं ग्रहणं पुरश्चरणे हो-
मादिरिति चेत् । वचनादेव जायते न च पुरश्चरणस्य
पञ्चाङ्गत्वात् सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे
पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादिनिय-
नान् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे होमादि-
विधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतुल्यतावोधनाय ।
अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गरूपपुरश्चरणकृते मुख्यप्रयोगे
ऽध्यधिकार इति प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवल-
जपमात्रपुरश्चरणे नाधिकार इति सर्वसम्मतम् । पुर-
श्चरणकालस्तु वाराहीतन्त्रे “चैत्रे मास्यध वा कुर्यात्
शुभर्त्तं शुक्राशनात् । द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु माधवे मासि
तत्तिथौ । आरभेद्महायां वै पुरश्चर्यां विशुद्धये” ।
इदन्तु बोधालविषयम् । वैशम्पायनसंहितायाम् “चन्द्र-
तारातुक्त्वे च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ
च सुप्ते विष्णौ जपेच्च च । चन्द्रतारातुक्त्वे च शुक्लपक्षे

शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ च हरौ सुप्ते न चार-
भेत्” । प्रतिप्रसवो रुद्रायाम् “कार्तिकाश्विनवैशाखमासे-
ऽथ मार्गशीर्षके । फाल्गुने आश्विने दीक्षा पुरश्चर्या
प्रशस्यते । रवौ गुरौ सिते सोमे कर्त्तव्यं बुधवासरे ।
चन्द्रतारातुक्त्वे च पुरश्चरणकर्म तत् । ग्रहणे च महा-
तीर्थे न कालमवधारयेत्” । अस्तास्ते अस्तोदये च दीक्षा
पुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे “अस्तोऽस्ते ह्युदिते
नैव दीक्षां कुर्याज्जपं प्रिये ! । कृते नाशोऽभवेदाशु ह्याशुः
स्त्रीमुतसम्पदाम्” । क्यप् । पुरश्चर्याथल स्त्री । [त्रिकां

पुरश्चर्यं पुं पुरश्चर्यादयति छदि खच् छुल्लश्च । (उलु) लणभेदे
पुरस् चव्य० प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्धवृत्तौ पूर्वशब्दात् दिग्देश-
कालवाचकात् अस्मि पुर आदेशः । १ पूर्वस्यां दिशि पूर्व-
स्यान् २ काले ३ देशे च । तथा च पूर्वा दिक् पूर्वः कालो देशो
वा तथा पूर्वस्यां दिशि आगच्छति पूर्वस्यादागच्छति पूर्वस्यां
दिशि वर्त्तते पुरो वर्त्तते एवं देशे काले च । ४ अयत्न इत्यर्थे
असरः । “पुरोऽव्ययम्” पा० अस्मि च समर्थेन सङ्ग-
मासः कञ्योगे भूपश्चित्तयोगे च उपपदसंज्ञायाम् पुर-
श्चर्या पुरोभूय पुरोगत्येति प्रयोगः ।

पुरसंस्कार पु० इत० । नष्टदुर्गस्य संस्कारे हारा० ।

पुरस्कार पु० पुरस्+क-भावे कञ् । १ पूजने २ अरिग्रहणे
३ अभिषेके ४ अयत्नः करणे ५ स्त्रीकारे इति के च । पुरस्+
क-भावे श् । पुरश्चर्या तथापि पुरश्चरणे च स्त्री ।
पुरस्कृत त्रि० पुरस्+क-कृत । १ पूजिते २ अभिषेके ३ अरि-
गृहीते ४ अयत्नः कृते च मेदि० । ५ स्त्रीकृते इति के च
हेमच० ।

पुरस्तात् अव्य० दिग्देशकालपरात् पूर्वशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्त-
म्यर्थे अस्ताति पुर आदेशः । दिग्देशकालवृत्तौ प्रथमा-
पञ्चमीसप्तम्यर्धवृत्तौ पूर्वशब्दार्थे, पुरोवत् उदाहरणम् बोध्यम्
पुरहन् पु० पुरं लिपुं हन्ति अस्मि हन्-भूते क्तिप् । १ महादेवे
शत्रुपुराणां हन्ति २ विष्णौ च भाग० ७।१०।६८ तस्य
महादेवे स्वशक्त्याः संक्रमणात् लिपुर्नाशकत्वम् तत्कथा
तत्र अध्याये दृश्यते ।

पुरा अव्य० पुर-का । १ अविच्छेदेन क्रियाकरणे २ पुराणे ३ अ-
तीते ४ भाविनि ५ निकटे पुरावृत्ते च असरः । पुर+क
टाप् । ७ पूर्वस्यां दिशि दसुगन्विद्रव्यभेदे च स्त्री-राजनि०
“पुरा तिलका कटुः शीता कषायकफपित्तहृत् । पित्तशय
अमविषदाहलूष्णादृषापहा” तद्गुणाः तल्लोकाः ६ भीरौ
अव्य० शब्दरत्ना० ।

पुराकथा स्त्री पुरा प्राचीना कथा । इतिहासे भाग-

३।३।४८

पुराकल्प पु० पुरा पुराणः कल्पः । प्राचीने कल्पे मनुः ८।

२२च० । “स्तुतिर्निन्दापुराकतिपुराकल्पः” इत्यर्थवादः

गौ०।१।२।६०उक्ते २अर्थवादभेदे । अर्थवादशब्दे १६६८पृ०

उदा० दृश्यम् ।

पुराकृत त्रि० पुरा पूर्वं कृतम् । पूर्वकृते इह जनानि

जन्मान्तरे कृते पापपुण्यादौ “अकाले दर्शनं विष्णो-

र्हेनि पण्यं पुराकृतम्” कृतिः । प्रारब्धकर्मणान्तु

भोगादेव ज्ञयो न तेषां केनापि नाश्यतेति सिद्धान्तः ।

पुराग त्रि० पुरा गच्छति गम-ड । पूर्वगामिणि ततः कशा-

श्वा०चतुरर्थ्यां०खण् । पौरागीय तत्सन्निकटदेशादौ त्रि०

पुराण व्याख्याने कण्डादेराकृतिगणत्वात् यक् पर० सक०

सेट् । पुराण्यति व्यपुराण्यीत् ।

पुराण त्रि० पुरा भवः श्रु नि० तृट् न, पुरा नीयते नी ड

वा पूर्व०णत्वम् । १पुराभवे “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्-

न्तराणि च । वंशातुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”

इत्युक्तलक्षणे व्यासादिप्रणीते २शास्त्रभेदे न० ।

तच्च द्विविधं महापुराणोपपुराणभेदात् तत्र उपपुराण-

शब्दे तद्भेदादिकसक्तं महापुराणं च दशलक्षणकम्

“सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रत्नान्तराणि च । वंशो-

वंशातुचरितं संख्या हेतुरपान्नयः । दशभिर्लक्षणेयुक्तं

पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् । मह-

दस्यव्यवस्थया । अव्याकृतगुण्योभान्महत्स्विदुतोऽहमः ।

भूतसृज्जोन्द्रियायांनां सम्भवः सर्ग उच्यते । पुरुषातु-

ष्टहीतानामेतेषां नासनामयः । विसर्गोऽयं समाहारो

बीजादुबीजं चराचरम् । वृत्तिभूतानि भूतानां चराणा-

मचराणि च । कृता स्वेन नृणां त्वत्त कामाच्चोदनयापि

वा । रक्षाऽप्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे । तिर्यङ्-

मत्यं पिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयोद्विषः । मन्वन्तरं मनुर्देवा

मनुष्याः सुरेश्वराः । ऋषयोऽंशादताराश्च चरेः षड्-

विधमुच्यते । राज्ञां ब्रह्मप्रकृतीनां वंशस्तैकान्तिकोऽ-

न्त्ययः । वंशातुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये । नैमि-

त्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति

कविभिः प्रोक्तचतुर्दशैस्त्वमावतः । हेतुर्जीवोऽस्य सर्गा-

देरविद्याकर्मकारकः । यं चातुशयिनं प्राहुरव्याकृत-

सुतापरे । व्यतिरेकान्वयौ यस्य जायतस्त्रप्रमुप्रिपु ।

मायामेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपान्नयः । पदार्थेषु

तथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु । बीजादिपञ्चतानामु

च्चवस्यासु युतायुतम्” भाग०।१२।७च० । तज्जाटादशविधम् ।

विष्णुपुराणे तद्भेदा उक्ता यथा

“अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ब्राह्मं पाद्मं

वैष्णवं शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्वारदीयञ्च मार्क-

ण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं कृ-

तम् । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लेङ्गमेकादशं कृतम् । वा-

राहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् । चतुर्दशं

वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् । मातृसञ्च गारुडञ्चैव

ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” । हेमाद्रिः ब्र० उक्तं तेषां

श्लोकसंख्यादि तत्तत्पुराणशब्दे दृश्यम् । तेषां तामस-

त्वादिभेदाः पद्मपु० उत्तरख० ४१च० दर्शिता यथा

“मातृस्य कौर्मं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।

आग्नेयञ्च षष्ठेतानि तामसानि निबोधत” । “वैष्णवं

नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं

वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञे-

यानि शुभानि वै” । “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं

तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ।

सात्त्विका मोक्षदा देवि ! निर्वाणप्राप्तिहेतवः” । अशीति

वराटकमते ३पणे ४कापांषणे च पु०न० गच्छरत्ना० ।

पुराणग पु० पुराणैः गीयते गै-वज्रर्थे क, पुराणं गायति

गै-क वा । १ब्रह्मणि परात्मानि हेमच०२पुराणगायके त्रि०।

पुराणपुरुष पु० पुराणैरुपलब्धः पुरुषः शाक०त० कर्म० वा ।

१विष्णो २ब्रह्मे पुरुषे च त्रिका० ।

पुराणान्त पु० पुराणान् पुरातनान् अन्त्यति अन्त+ण्चि-

क्यण् उप०स० । १यमे हेमकरः । इत० । २पुराणशेषे च

पुरातन त्रि० पुराभवः पुरा+श्रु-तृट् च । १पुराभवे अमरः

स्त्रियां स्त्रीप् । २विष्णो पु० “ज्ञानगम्यः पुरातनः”

विष्णु सं० । “कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुराऽपि भवतीति

पुरातनः” भा० । [देहाधिगे जीवे पुरस्जनशब्दे दृश्यम्

पुराधिप पु० इत० । १नगराधिपे । पुराध्यवादयोऽप्यत्र ।

पुरायोनि पु० पुरा प्राचीना योनिरस्य महादेवे । “पुरा-

योनिर्युधाजिञ्च अमिवा सृद्धिर्भवे” भा०व०।१८१ख०।

पुराराति पु० इत० । त्रिपुरभेदके शिवे पुरारिप्रभृतयोऽपि

पुरार्धविस्तार पु० पुरा प्राग्वर्ती अर्धविस्तारोऽस्य ।

१खेटके २अस्त्रभेदे हेमच० ।

पुरावती स्त्री नदीभेदे भा०भी० ८ख० ।

पुरावसु पु० पुरा पूर्वं वसुः । वसुभेदांशजाते भीष्मे त्रिका०।

दुनामवसोर्वसिष्ठशमेन भीष्मरूपेणाविर्भवकथा भा० आ०
६७७० दशगा । [भिन्ने ।

पुराविद् त्रि० पुरा पुरावृत्तं वेत्ति विद्-किप् । पुरावृत्ता-
पुरावृत्त न० पुरा पूर्वकालिकं वृत्तम् यत् । इतिहासे पूर्व-
तनकथने भारतादौ व्यसः । कर्म० । २ पूर्वतनवृत्तान्ते च ।
पुरासाह् पु० पुराणि शतपुराणि सृष्टे अभिभवति सृष्ट-
पिपूर्वपददीर्घः । शतपुराभिभावके २६८२ च । अलि
प्रदान्ते च “सृष्टेः घातः घः” पा० पत्वम् ऋ० १०।७४।४
अन्यत्र न पत्वम् । [तायां राजनि० ।

पुरासिनी स्त्री पुरं गृहमस्ति व्यस-णिनि । सृष्टेविल-
पुरासृष्टदृ पु० पुरस त्रिपुरसाहसृत् शत्रुः । त्रिपुरारौ
महादेवे हेमच० ।

पुरि(री) स्त्री पूर्यते पू-र किञ्च । १ नगरे २ नद्याश्च वज्-
ज्वलदः वा डीप् । राजनि सि० कौ० । तत्र जिगीषु
नगरे वर्णनीयपदार्थाः भा० व० दर्शिता यथा
“अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत । पुरी समन्तादि-
हिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सङ्कटा चैव
सयन्त्रखनका तथा । सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टा-
लकगोपुरा । सचक्रपङ्कणी चैव सोल्कालातावपो-
थिका । सोद्विक्ता भरतश्चेष्ट ! सभेरीपणवानका । स
नोमराडुशा राजन् ! सशतश्रीकलाङ्गला । सभुशुल्लभस्य
गुडका सायुधा सपरश्वहा । लोहचर्मवती चापि साग्निः
सगुहष्टङ्किका । शास्त्रदृष्टेन विधिना सुयुक्ता भर-
तधेम ! । रथैरेनैर्विविधैर्गदसास्त्रोद्भवादिभिः । पुरपैः
कुक्ष्यादूर्ध्व ! समर्थैः प्रतिवारणे । अतिख्यातकुलैर्वैरे-
दृष्टीयैश्च संयुगे । मध्यमेन च शुल्मेन रत्निभिः
सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपता-
किभिः । व्याघ्रोपितश्च नगरे न पातय्या सुरेति वै ।
प्रसादं परिरक्षद्भिर्रूपसेनोद्भवादिभिः । प्रसक्तैश्चभिघातं
हि क्रूर्याच्छाली नराधिपः । इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते
सर्वे दृष्णप्रन्धकाः स्थिताः । आनताश्च, तथा सर्वे गट-
नर्त्तकगायनाः । वह्निर्निवासिताः क्षिप्रं रक्षद्भिर्विस्त-
सङ्खलम् । संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखाद्यापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः । उद-
यानाः कुक्ष्येष्ट ! तद्यैवाप्यन्वरीपकाः । समन्तात् क्रोश-
भावश्च कारिता विषमा च भूः । प्रकृत्या विषमं दुर्गं
प्रकृत्या च सुरक्षितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण
तदाऽनघ ! । सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।

तत्पुरं भरतश्चेष्ट ! यथेन्द्रभवनं तथा । न चास्त्रोभिनि-
यति न चासृष्टः प्रवेशयते । दृष्णप्रन्धकपुरी राज-
क्षदा सौमसमागमे । अतुरय्यासु सर्वांश्च चतुरेषु च
कौरव ! । बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् । दत्त-
वेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् । क्षतोपघानं च
तदा बलमासीन् महाभुज ! । न क्षुण्येतनी कश्चिन्न
चातिक्रान्तवेतनी । नातुपहृष्टतः कश्चिन्न चाहृष्टपरा-
क्रमः । एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा ।
आहुतेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ! भा० व० १५ ख० ।
“अभितः परितः उपरितथायुधानां सरणं निःसरण-
मभिसारक्षेन सर्वेणाच्छिष्टेण सर्वाभ्यो दिग्भ्यो युगपद-
विरलायुधसमूहागमेनेत्यर्थः । पताका ध्वजाञ्च
तोरणानि वह्निर्द्वाराणि चक्राणि योधगणाः कुडाल-
टान्त्रयस्थानानि भाषायां (वुरुज) इति संज्ञानि । अन्ये तु
विष्णुमूर्तोर्वर्जनशृङ्गाणि कुडाला इत्याहुः उदाहरति च
“कल्पप्रान्ते कुडालशृङ्गाणि रथस्योपरि धूरिपि विष्णुभू-
स्यर्शुशृङ्गार्थं करादित्यर्थं उदातं” इति । यन्त्राण्यान्ते-
यौषधवलेन दृष्टपिण्डोत्क्षेपणानि सङ्गान्ति(कमान) इति
संज्ञानि क्षुद्राणि सोमयुलिकोत्क्षेपणानि (बन्दुक) इति
संज्ञानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः । उपशल्या
लोहस्रक्ताः कीलास्तदुक्ताः प्रतोल्या रथ्यामागं यस्यां सा
अट्टालिका उपरिगृह्याः गोपुराणि साट्टानि अट्टेनाच्चेन
सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा साट्टेति विशेषणम्
उपशल्यास्य पासान्त्रस्य रथ्यायाश्चाष्टन्या संवध्यते । चक्र-
पङ्कणी सैन्यनिष्पादिका (मोर्चा) इति स्तेच्छप्रसिद्धा ।
सोल्कालातावपोथिका सोल्कालातं ज्वालासहितसु-
लक्षकं यस्यां सा सोल्कालाता अवबद्धाः पोथिकायन्त्र
बद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणासु परिपातनाय यस्यामिति
प्राञ्चः । अल्लकेवल्का प्राञ्चहरत्वाद्यन्तोत्क्षिप्तो गोचः
अलातं सकाष्ठदण्डलोहमयमान्मेयं प्रहरणं (घात)
इति भाषायां प्रसिद्धं तथोरप्रत्याख्येयगत्तोरवपो-
थिकाः पातयित्तो मन्त्रमयः शक्तयः कर्णायेंद्रदत्तशक्ति
सदृशास्तदुक्ताः सोल्कालातावपोथिकाः । उद्विक्ता स्रक्ष-
मयाणि भाण्डानि संहिकेति पाठे ऋष्ट्य आयुधवि-
जेषाः । अश्लुगुडका यन्त्रलीकताः पाषाणाः लोहमयानि
चर्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि (टाल) सा-
ग्निः आग्नेयौषधसहिता गुडालोलदाः शृङ्गिकास्तदुत्क्षेप-
कयन्त्राणि शूलपाशपरिपातनाय तप्तोशुद्धो इषीभूतो

यत्र गिखरे स्थायते तत्सहितेन्ये । मध्यमो गुल्मः
यत्र स्थितेन योषसङ्गेन चतुर्दिगवस्थिता रिपशोद्धु-
वाणादिना प्रहृतं च यक्षन्ते तादृशसञ्ज्ञानम् । उत्-
क्षिप्तगुल्मैः परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः । अप्रमत्ता इति-
च्छेदः । संक्रमा नदीसेतवः । कीलैः शूलैः सुनिचिता
व्याघ्राः । “उदयानाः कूपाः” अम्बरीषो भवेदुभवाङ्ग इति
विश्वः गुप्ताग्निरित्यन्ये । विषमलोहकण्टकाद्याकीर्णः ।
अन्तरध्यासु प्रतिरथ्यम् । सेतनं धनं भक्तं नित्यभोजनं
हतोपधानं कतविशेषम् । कृत्यं स्वर्णरूपेतरधनं तात्का-
दि । पक्षोरणोद्यमसमस्तनक्षीकृत्य भूतोऽनुग्रहभूत-
कालकालस्त्रीकृतो न कश्चित् किन्तु चिरसंभूत एव । लपा
भूतो न किन्तु गौर्य एवेति वा । भूरिदक्षिणा बहवो
दालिषप्रयुक्ता यस्याम् आङ्गकेन उपसेनेन नीलम् ।
४मन्यासिनामुपाधिभेदे स्त्री “ज्ञानरत्नेन सम्पूर्णा पूर्ण-
तत्त्वपथस्थितिः । परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा स उ-
च्यते” सञ्ज्ञानिर्वाणः । देहे च स्त्री ।

पुरि(री)तत् स्त्री पुरीं देहं तनोति तन-क्रिप् । १देहा-
रम्भके (आत) अन्ताख्ये नाडीभेदे । पुरि देहे तनोति
आच्छादयति हृदयादि अलुक् स० सुखमध्यः । २हृदया-
च्छादके मांसभेदे यलु० १६।६ दीर्घपाठः अन्यत्र सुख-
पाठः । ३देहे च “यदा सुप्तो न कञ्चन वेद हिता नाम
नाड्यो ह्यासप्रतिः सञ्ज्ञासि हृदयात् पुरीततमभि-
प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवक्ष्य पुरीतति शेते” शत० ब्रा०
१४।५।१।२१ “यस्मिन् काले जायतुस्तत्प्रयोगेष्टा दर्शन-
वृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सम्य-
सादखलुषं ब्रह्मैक्यं गतो भवति । हृदयं नामो-
दरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांस-
पिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदुप-
लक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च
हृदयात् पुरीततं शरीरमभिप्रतिष्ठन् इति कृत्वा
शरीरं व्याप्यन्त्योऽन्तः पर्यराज्य इव बहिर्स्थाः
अभितो निःसरन्ति । ताभिर्नाड्योभिः कृत्वा जायद्-
विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवक्ष्यमनु विज्ञानमय
व्याख्या प्रत्यवक्ष्येन्द्रियाग्न्युपसंहृत्य पुरीतति शेते
अग्निवत् तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्तते भा०
पुरिण पु० पुरि देहे शेते शी-अक् अलुक् स० । जीवे
शत० ब्रा० १४।५।१।२८ [यवदमःखा
पुरीमोह पु० पुरीं देहं मोहयति सह-णिच्-अण् । धूसरे

पुरीय न० पु-ईषन् किञ्च । १विद्यायां अमरः २उदके नि-
षण्डुः पुरीयिन्मृदे इण्प्रभ० । विद्यात्यागप्रकारादिकं यथा
“मूङ्गं ब्राह्म उत्याय रात्रिवासं परित्यजेत् । परिधाया-
परं वस्त्रं गयनस्यानतोन्वहम् । सुखाङ्गि हृष्टान्
प्रक्षाल्य विराचम्य ततो दिजः । कण्ठ ! कण्ठ ! स्मृतिं कृत्वा
अनित्य नैर्घर्षी दिग्म् । अनित्यखननेनैव ह्यादगा-
ङ्गल्यघोमदम् । गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गच्छेद्भुनः-
गतम् । यामाहा गरविजेपमात्रमनुदिते रथो । मैत्र-
भावग्रकं कर्तुं वगराञ्च चतुर्गुणम् । तन्निवृत्त्यायतं
गते तथा कृत्वा गभीरकम् । कृत्वा त्वङ्गिः अनित्येण
कुमोराच्छाद्य तत्तृणम् । शुष्यैः काष्ठैरयस्त्रीयैर्भूगर्त-
मवगुण्ठितः । संकीर्ताङ्गो वेणुदलैः पल्लवैर्भूषयमा-
जनैः । कृतं खनितं संस्थाप्य वारिपात्रसुपानहो ।
ततो दिजम् पविशेद्वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम् । यत्रोप-
वीतं कर्णेऽथ धृत्वा मोनी च दक्षिणे । अपतो दिज-
मग्निं नो पश्यन् सन्तुष्ट भास्वरम् । गुरुं समीरणं
सर्वदेवतामूर्तिमेव च । मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं
गुरुजनं स्तियम् । उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यासु दिग्मे च
यदा निशि । दक्षिणासुख उत्सर्गं कृत्यान्तूपुरी-
षयोः । पुराङ्गे तु दिजः कृत्यात् पश्चिमाभिमुखो-
ऽथ वा । अपराङ्गे पूर्वमुखो भूयःप्रविशेनम् ।
मध्याङ्गे प्रयतः कृत्यादुद्यतवायुत्तरासुखः । दक्षिणाभि-
मुखो रात्रौ दिजो मैत्रं प्रयतनः । निशायामन्वकारे तु
कायायां दिग्मे तथा । यथेच्छं सुसुप्तो भूत्वा मैत्रं
कृत्यात् दिजो भयात् । दिग्भ्रमाञ्च मनोदुःखाद्वि-
ण्मूलस्य विसर्जनम् । मोहादुवाऽधोमुखः कृत्यादुद्यत-
वाक्प्रयतो दिजः । सन्ध्यासौ ब्रह्मचारी च वानपत्यो
गृही दिज ! । शाखाध्यायी च वेदानां सर्वयज्ञेषु
दीक्षितः । सुनिच सर्वधर्मज्ञो दानः शान्त उदारधीः ।
मदोत्तरसुखः कृत्याद्वैष्णवो नान्य एव च । प्रातश्च
मैत्रं सायाङ्गे दक्षिणाभिमुखो निशि । योगिनास्तु
तथा स्त्रीणां श्रुदादीनामयं क्रमः । न देवायतने वृज-
मूले च न जले नदे । न नदीकूपमार्गेषु न वापी-
गोष्ठमस्तु । न चित्ताग्निप्रशाननेषु नोपरे न दिजा-
लये । नाम्नःसमंसे न पुण्ड्रे नाकाये न च शाद्वले ।
न रुसुहे न कास्ये च न तीर्थं न दिजाश्रमे । न यज्ञ-
हस्तमूलेषु नोपहारे चतुष्पथे । न शृङ्गले न सले
इप्पोद्याने न चतरे । सोपानत्कोन नग्नश्च न रथ्या-

सिद्धमूले । न वैष्णवाद्ये गोत्रे न कृत्याभिमुख-
 क्षया । न काष्ठकटकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन । न
 मच्छन् च वल्मीके न च पर्वतमस्तके । न जलं
 न दिशोभागाक्षाकाशमवलोकयन् । न गोत्रजे
 नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये । न यज्ञभूमौ न
 मृदे न पवित्रीकृतस्थले । द्विजो न देहच्छायायां शङ्क-
 न्मूलविसर्जनम् । कृत्यादु यज्ञेष्टकाकूटे न च सम्राष्टि-
 गर्तके । उद्धृताम्भोमृत्तिकाभ्यामित्यं नारद ! यत्नतः ।
 कृत्योत्सर्गं ततः कृत्यात् शौचं मत्पुरीषयोः । शुष्क-
 काष्ठेन लोष्टेनायस्त्रीयेन तण्येन वा । प्रमाज्यं शुद्ध-
 सृत्तिष्ठेत् शिञ्जैव विशेषतः । विष्टस्य वामहस्तेन
 शिञ्जं हृत्पवित्रेक्षिणि । चेद्दक्षिणास्रवः सन्ध्यां दिवोत्तर-
 स्रवस्तदा । पूतिगन्धि जलं दुष्टं सफेनञ्च सवुद्वुदम् ।
 तीर्थोदकं स्रवणं पाथो वर्षान्तरन्तथा । स्रवद्गंगा
 नदीवारः सास्रवश्च सकर्दमम् । यवनान्यज्जहाताम्भः
 स्रवद्गगनगोदकम् । धान्यचेतस्य सलिलं सकीटश्च
 परित्यजेत् । मानवो देवखाताम्भः स्रवले शौचकर्मणि ।
 “मृदः सकीटास्त्रीर्षानां देवायतनगोष्ठयोः । नदीदधि
 नदीदेवखाततीरस्य मृत्तिकाः । महीतलोद्भवाः क्षेत्
 कूडप्रयोः सिकताश्च याः । क्षन्जर्जला धूलिमृदो
 वल्मीकस्य च कर्दमाः । उषराश्च हलोत्खाता
 मृत्तिका भवनस्य च । अश्वत्थलक्ष्मीधालीमूलादीनां च
 या मृदः । शङ्खानभूमेः शैलस्य तथाऽपूतस्यलस्य
 च । शौचावशिष्टा मार्गस्य स्वास्तूखाताश्च मृत्तिकाः ।
 यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च । मृत्तिका
 वर्जयेदेता देवर्षे ! शौचकर्मणि । पवित्रस्थानतो
 पाश्चाद्वा द्वादशाङ्गुलधोमृदः । द्विजः सकलशौचायं
 शर्करादिविवर्जिताः । प्रथमेऽङ्गिनेरः शौचं कृत्यान्-
 मृद्भिरतः परम् । पुनर्जलेः पुरीषस्य यथा गन्धलयो
 भवेत् । मृत्तिका प्रथमा शौचे त्वङ्गप्रसृतिसन्निता ।
 पूर्णप्रसृतिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा । तृतीया
 प्रमिता शौचे सार्धं प्रसृतिमृत्तिका । चतुर्थ्याद्याः
 क्रमादेवमङ्गप्रसृतिवर्जिताः । यथा मृत्तिकया पूर्वं
 त्रिपर्वं शौचकारिणः । अङ्गप्रसृतिमात्रां सा सुनिभिः
 परिकीर्तिता । शुदे दद्यान्मृदनिष्ठः पञ्च वा सप्त वा
 तथा । मृदमेकां तथा शिञ्जे तिस्रो वा मृत्तिकाद्वयम् ।
 सप्त वामकरे दद्यान्मुदक्षिंश्चतुर्दश । तिस्रो वा
 हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश । पाण्योरेकां मृदं

पृष्ठे षड् वा तिस्रश्च मृत्तिकाः । हस्तद्वयनखेच्छेतां
 तिस्रश्च षड् मृदभ्याम् । मैथुने रेतःस्रवणे मूलोत्सर्गे
 च मृदद्वयम् । दद्यात्तिस्रश्च शिञ्जे च तिस्रो वामकरे
 मृदः । हस्ते च मृदद्वयं खेत्तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
 पादैकैके द्विजसिद्धो मृदहीत्यं शौचमाचरेत् । मृद्विष्टो
 द्विगुणं शौचं यत्नतो ब्रह्मचारिणाम् । मृदहस्तात् वान-
 प्रस्थानां प्रोक्तं द्विगुणमेव च । सन्ध्यादिनां वैष्णवानां
 शौचं सेव्यं चतुर्गुणम् । हस्तपादारिपात्रेषु मृद्भि-
 रङ्गिश्च गोमयैः । दिवा यद्विहितं शौचं निशाया-
 मङ्गकं भवेत् । एतदङ्गमशौचे तु जातके मृदमेऽपि
 च । चोरादिवाधिते मार्गे शौचमस्याङ्गमाचरेत् ।
 योषितामेतदङ्गं नु शूद्रादीनाञ्च नारद ! । व्याधिभि-
 खातरो मर्त्यं व्याधौ यदि यथावलम् । शौचं कृत्यात्
 कृतं यत्नतः स्थानं शोधयेज्जलेः । वेदमृत्तिपुराणानि
 धर्मशास्त्राणि नैत्यिकम् । मैत्रादिकर्म यः कृत्यादि-
 हाय मन्दधीर्द्विजः । प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हनि-
 यशः श्रियम् । वज्रमाचारहीनस्य सदा तस्याप्रवि-
 तता । सात्वताश्चेद्द्विजा भूपा वैश्यशूद्रान्यजाः
 क्षियः । कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्छेतःपवित्ता ।
 येषां क्षणस्य मननं तथा नामप्रजलनम् । सदेव
 स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् । भक्तिप्रधौतमनसां
 गोविन्दार्पितकर्मणाम् । बाह्यान्ःक्षणचित्तानां शु-
 चित्ता तदहर्निशम् । मृदोमयजलेः शौचमनेकैः कुरुते
 यदि । मनोऽपवित्ता यस्य कदाचिद् न शुध्यति ।
 गोविन्दासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि । सोऽपि
 देहाशुचिः कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्मसु । शतधा यदि
 देवर्षे ! शौचं कृत्यात् स्रवक्षया । मृदारिगोमयैर्लोको
 भावदुष्टो न शुध्यति । सदा चित्तापवित्तत्वकाष्ठौ
 भुवि यो नरः । तस्य तु स्याच्च मैत्रादिशौचेनैव स
 शुध्यति । पर्वताकारकूटैश्च गोविट् सर्वनदीजलेः । शौचं
 कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद् यदि पाण्डोत्तर-
 खण्डे १०८ अ० । शुपरीषत्तल्यायां मृदि श्रवणं च वेददी०

पुरीषवाहनशब्दे दृश्यम् । [ल्युट् । पुरीषे विधायां त्रिका०]
 पुरीषण पु० पुरीषो देहात् ईष्यते ईष-दाने (त्यागे) कर्मणि
 पुरीषम पु० पुरीषं विधीते मा-क । शर्दंजले माषे त्रिका० ।
 पुरीषवाहनं पुरीषमिव पांशुवृक्षां मृदं यवसं वा वहति
 वह-ज्युट् । १ पांशुवृक्षमृदाहको श्रवणमाहको गर्दमे
 यजु० १११८ । वेददी०

पुत्रीषाधान न० पुरीषमाधीयतेऽत्र आ+धा-आधारे ल्युट् ।
 देहस्ये पुरीषाशयस्थाने “पुरीषाधानमेव च” याज्ञ०
 १।६५। “पुरीषाशयः” इति मित्ता-पुरीषाशयादयोऽप्यत्र ।
 पुरीषिन् त्रि० पृष्ठाति प्रीणातीति पुरीषसदृशं ततः सत्वर्थे
 ङिति । जलयुक्ते ऋ० ५।५५।५ ।
 पुरीष्य त्रि० पुरीषाय हितम् यत् । पुरीषहिते ।
 पुरु त्रि० प-पात्तनपोषणयोः क्त । प्रचुरे व्यसरः २देवलोके
 मेदि० तस्य कर्मणिः पूरणात् तथात्वम् । शययातिपुत्रभेदे
 हरिवं० २०५० । तद्वंशकथा २१५० । ४तन्नामके युधिष्ठिरसभ्ये
 नृपभेदे भा० सं० ४५० । ५परागे मेदि० । इदंत्वभेदे
 पुरुहूतशब्दे दुःशम् । ७नदीभेदे स्त्री शब्दच० ।
 पुरुकुत्स पु० आन्वातः पुत्रभेदे हरिवं० १२५० । तस्यै
 पत्नी मानवी कन्या नर्मदा कृषिगामेन नदीत्वमाप्ता ।
 पुरुकुत्सन पु० १देवभेदे “इन्द्रो विपश्चिद्देवानां तद्विपु
 पुरुकुत्सनः । जघान हस्तिरूपेण भगवान् मधुसूदनः”
 गारुडे ८७ ५० ।
 पुरुकुत्सानी स्त्री पुरुकुत्सस्य पत्नी वा० आनङ् डीप्
 पुरुकुत्समानयति अन-णिच् खण् गौरा० डीप् वा ।
 पुरुकुत्सपत्न्यां ऋ० ४।४१।६ ।
 पुरुक्षु त्रि० पुरवःसुषोऽन्नात्यस्य आन्दसः अन्त्यलोपः । वङ्-
 क्षाणिनि ऋ० १।५।१ । पुरुषु सीयते लि-निवासे डु ।
 २वङ्निजेतने यजु० २७।२० वेददी० ।
 पुरुज पु० भरतवंश्ये सुशान्तेः पुत्रे नृपभेदे भाग० ६।२१।२२
 हरिवंशे “पुरुजातिः सुशान्तेः” २२५० । पाठान्तरात्
 खोऽपि तत्प्राये
 पुरुजित् त्रि० कुन्तिभोजे नृपभेदे भा० सं० ८५० । च च
 व्यर्जुनमातुलः यथोक्तं “पुरुजित् कुन्तिभोजश्चातुलः
 व्यस्यसाचिनः” भा० क० ६५० । २शशविन्दुवंग्र
 रचकपुत्रभेदे भाग० ६।२१।१५ श्विण्यौ पु० । “पुरुजित्
 पुरुषोत्तमः” विष्णुस० । वङ्गनां जेतृत्वात्तस्य तथात्वम् ।
 पुरुणा(ना)य पु० पुरुषां नायोनेता संज्ञायां अत्वम् । १एत-
 न्नामके नृपभेदे ऋ० १।५।७ । २वङ्गजेतृत्वात् त्रि० खणत्वम्
 पुरुत्तन् पु० पुरात्ता यस्य पृथो० प्रचुरात्तके ऋ० १।२।१८ ।
 पुरुता अव्य० द्वितीयाश्रमस्यर्थकत्तेः पुरुशब्दात् ता । वङ्-
 कर्मके बहुधिकरणे च ऋ० १।२।७
 पुरुद न० पुरु-प्रचुरं दायति दै-क । सुवर्णं शब्दाद्येक० ।
 पुरुदंशक पु० पुरो दंश यस्य गरुति कप् । हंसे त्रिका० ।
 पुरुदंशस् पु० पुरुं तन्नामानमरं ददवान् दंश-असुन् ।

इन्द्रे उज्ज्वलं असम्बुद्धौ सौ परे आनङ् । पुरुदंश
 पुरुदंसस् त्रि० पुरुषि दंशांश्च कर्मागत्य । वङ्गकर्मयुक्ते ।
 पुरुं तन्नामानं दैवभेदं दंशयते पश्रति यत्तुत्वेन चुरा०
 दंश-दर्शने भूते असुन् । २इन्द्रे पु० उज्ज्वलदंशः ।
 पुरुदत्त पु० दीयते दा-कृत् दत्तं धनम् पुरु दत्तनस्य ।
 वङ्गधने इन्द्रे ऋ० ६।१८।६ भा० ।
 पुरुदम्भ त्रि० पुरु दधति दध-वा० मन् । वङ्गनाथके २वङ्ग-
 कर्मके च ऋ० १।५।८ ।
 पुरुद्रुह त्रि० पुरुभ्यो वङ्गभ्यः, पुरो दैत्याय वा द्रुहति
 द्रुह-किप् । १वङ्गनां द्रोहकारके ऋ० १।१८।१ ।
 २पुरुहते इन्द्रे च । अलि पदान्ते च वा घत्वत्वे ।
 पुरुद्वत् पु० वेदभ्यां जाते क्रोटुवंग्रं मधुसूते नृपभेदे हरिवं०
 २७ ५० । [प्रकारे ऋ० १।१२।२
 पुरुधा अव्य० वङ्गयत्वेन संज्ञायङ्त्वात् प्रकारे धाच् । वङ्ग-
 पुरुभूत पु० पुरुहूत+पृथो० । इन्द्रे हरिवं० १५५० । पुरुहूत
 इत्येव तत्र पाठः साधुः ।
 पुरुभोजस् पु० पुरुन् भुङ्क्तेः भुज-असुन् । १मेघे निघ०
 २प्रचुरभोजके त्रि० । [२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे च
 पुरुमित पु० १महारथनृपभेदे भा० व० ६त० । भा० व्या० ६२५०
 पुरुमीढ रेखाक्यां सुहोतात् जाते अजनीडातुजे क्षौर-
 नृपभेदे भा० व्या० ६४ ५० ।
 पुरुरथ पु० रथा रंहतेः पुरुः रथो रंहणं यस्य । प्रत्यहं
 भुक्तिभेदात् वङ्गरंहणे आदित्ये ऋ० १।१६।५ । भा०
 पुरु(र)रवस् पु० सोमवंग्रं नृपभेदे “तथेति ताभ्यासुक्ते
 तु देवाभ्यां सैव कन्यका । इजा समभवत् सदाः सुद्यम्भ
 इति विवृतः । पुनश्चेत्यस्यापेन स्तब्धव्यामटता वने ।
 स्त्रीत्वमासादितत्वेन मनुष्येण धीमता । पुरु(र)रवसना-
 मानं चक्रवर्त्तिनमूर्जितम् । जनयाभासं तनयं यत्न सोम-
 सुतो बुधः” मार्क० पु० १।११५० । पुरु(र)रवस् पृथो० तत्प्राये
 पुरावन् त्रि० पुरु फलं ददाति रा-दाने वनिन् । वङ्ग-
 विधफलदातरि यजु० ५।७ स्त्रियां डीप् अनोरच ।
 पुरुवर्गस् त्रि० पुरुर्वर्गोऽस्य । वङ्गमाने ऋ० १।१२०।५ ।
 पुरुचन्द्र त्रि० पुरुः चन्द्र आह्लादकत्वात् दीप्तिरस्य पृथो० ।
 “हृषाञ्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे” या० छट् । वङ्गदीप्ति
 ऋ० १।२७।१ । अमन्त्रे तु न छट् पुरुचन्द्र इत्येव
 पुरुष पु० पुर-अप्पगतौ कुपन् परिदेहे भेते शी-ड पृथो० ।
 १मनुष्ये २पुंश्चि च व्यसरः । २आत्मनि सांख्यमतसिद्धे
 पञ्चविंशे ४तत्त्वे ५पञ्चागडस्य च मेदि० । इविण्यौ शब्दच० ।

७मेधमिधुनादौ विषमराशौ । "भौमारजोवाः पुरुषाः" व्यो०त० दभौमादिषु महेषु । पुरुषाणां शुभाशुभलक्षणं वृ०सं० इ०द० उक्तं यथा
 "उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्त्रेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ । ज्ञेयं स्तृजां च विधिवत् कुम्भोऽश्लोक्य सा-
 सुद्विद्वदति यातमनागतं च । अस्त्रेदनी स्तृदुतलौ कमलोदराभौ श्लिष्टाकुलौ रुचिरताम्रनखौ सुपाष्णी ।
 उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ कुर्मोद्धतौ च चरणौ मनुजेश्वरम् । शूराकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्तौ संगुल्फौ विरुक्षाकुलौ च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ । मार्गयोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छिन्तौ मल्लमौ परिपक्वस्तृणितलौ पीतामगम्या-
 रतौ । प्रविरुद्धतन्तुरोमवृत्तजङ्घा द्विरदकरप्रतिमैर्वीरो-
 रुभिश्च । उपचितसमजानवश भूपा धनरहिताः शृङ्ग-
 गालतुल्यजङ्घाः । रोमैकेकं कूपके पाटिवानां हे हे ज्ञेये पण्डितप्रोक्तियाणाम् । तत्राद्यैर्निःस्त्रा मानवा इ-
 दं खभाजः केशाश्चैव निन्दिताः पूजिताश्च । निर्वास-
 जानुस्मियते प्रशसे सौभाग्यमन्ये विकटेदरिद्राः । स्त्री-
 निर्जिताद्यापि भवन्ति निम्नै राक्ष्यं समासेच महङ्ग-
 रादुः । बिह्वेऽस्य धनवानप्यरहितः स्थूले विहीनो धनमैदे वामनते सुतार्परहितो यत्नेऽन्यथा पुत्रवान् ।
 दारिद्र्यं विनते त्वपोऽत्यतनयो बिह्वे शिरासन्तते स्थूलपन्थियुते सुखी स्तृदुकरोऽत्यन्तं प्रमेहादिभिः ।
 कोपनिगूढभूपा दीर्घैर्मन्यैश्चित्तपरिहीनाः । षड्जु-
 वृत्तशोफसो लघुशिरान्निश्चाश्च धनवान् । जलस्तु-
 रेकदृष्टयो विषमैः स्त्रीषुचलः समैः क्षितिपः । सुखा-
 युचोदुवद्वैः प्रकृष्यदृष्टयश्च शतमायुः । रक्तौराया मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मन्त्रिनैश्च । सुखिनः
 सशब्दमूला निःस्त्रा निःशब्दधराश्च । द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावत्तेवलितमूलाभिः । पृथ्वीपतयो ज्ञेया विहीन-
 मूलाश्च धनहीनाः । एकैव मूलधारा रक्षिता रूप-
 प्रधानसुतदाज्ञी । क्षिप्तोद्धतसममणयो धनवनिहारत्न-
 भोक्तारः । मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्त्राश्च । वज्रपशुभाजो मध्योद्धतेश्च नात्युन्नयने-
 र्धनिनः । परिशुक्लवस्त्रिणीर्धनरहिता दुर्भगाश्च विप्रोद्याः । कुम्भसममग्न्यशुक्ता विज्ञातव्या महीपाताः ।
 मधुगन्धे वज्रविता मत्स्यगन्धे वज्रन्यपत्यानि । तनु-
 युक्तः स्त्रीजपको मांसपगन्धो मज्जाभोगी । अदिरा-

गन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः । शीघ्रं दैत्यनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाऽत्यायुः । निःस्त्रोऽति-
 स्थूलस्त्रिक् सभांसलस्त्रिक् सुखान्वितो भवति । व्या-
 त्राभाध्यधेस्त्रिगमण्डूकस्त्रिग्नराधिपतिः । सिंहकटि-
 र्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः । समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्त्राः । अविक्लवाश्वी धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः । समजुष्टा भोगाद्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः । उद्धतकुलाः क्षि-
 तिपाः कुटिलाः स्थुमानवा विषमकुलाः । सरोदरा दरिद्रा भवन्ति वज्राग्निनश्चैव । परिसण्डुलोद्धता-
 भिविक्लीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः । स्त्रिया तदव्य-
 निम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति । वन्तिमध्यगता विषमा श्रुलावाधं करोति नैःस्त्राश्च । शश्वं वामा-
 वत्ती करोति मेघां प्रदक्षिणतः । पार्श्वीयता शिरायु-
 प्रसुपरिष्ठाश्वेश्वरं गवाश्चमधः । गतपत्रकर्षिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते । शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं वज्रसुतं यथासङ्गम् । एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्या-
 नृपं त्वबलिम् । विषमवल्लयो मनुष्या भवन्त्यगम्या-
 भिगामिनः पापाः । कृजुवलयः सुखभाजः परदार-
 द्वेषिणश्चैव । मांसलस्तृढभिः प्राश्वैः प्रदक्षिणावर्त्त-
 रोमभिर्भूपाः । विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रोष्याः । सुभगा भवन्त्यनुदुग्धचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः । पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुक्कैः सुखिनः । हृदयं समुद्धतं पृष्ठं न वेपनं मांसलश्च नृपतीनाम् । अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरासश्च । समवल्लसोऽर्धवन्तः पीनैः गूरास्तकिट्टना-
 स्तनुभिः । विषमं वज्रो येषां ते निःस्त्राः शस्त्रनिध-
 नाश्च । विषमैर्विषमो जलुभिरर्धविहीनोऽस्त्रिभस्त्रि-
 परिण्डैः । उद्धतजलुभोगी निम्नैर्निःस्त्रोऽर्धवान् पीनैः । क्षिपिटीयो निःस्त्रः शुष्का ससिरा च यश्च वा सीवा । महिषप्रोवः शूरः शस्त्रान्तो वृषसमपीवः । कम्बुपीथो राजा प्रकृष्यकण्ठः प्रभञ्ज्यो भवति । पृष्ठमभ्यसरोमशमर्धवतामशुभदमलोऽन्यत् । अस्त्रे-
 दनपीनोद्धतसुगन्धिसनरोमसङ्कुलाः कक्षाः । विज्ञा-
 तव्या धनिनामतोऽन्यथाधैर्विहीनानाम् । निर्धनो रोमचितो भग्नावल्लौ च निर्धनस्यांसौ । विपलायु-
 क्षिप्तौ सुक्षिप्तौ सौख्यवीर्यवताम् । करिश्चरसदृशौ वृत्तावाजान्धकृत्विनौ सभौ पीनौ । नाह्ण पृथ्वीश-

मानधमानां रोमशो हृत्सौ । हृत्साङ्गुलयो दीर्घाचिरा-
युषामवलिताय सुभगानाम् । मेधाविनां च सृज्ज्ञा-
दिपिटाः परकर्मनिरतानाम् । स्यूनाभिर्धनरहिता
बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः । कपिसदृशकरा धनिनो
व्याघ्रोपमपाणयः पापाः । मणिवन्धनैर्निगूढैः सुस्निग्ध-
सन्धिभिर्भूपाः । हीनैर्हस्तच्छेदः स्वथैः सशब्दैश्च नि-
र्द्रव्याः । पिष्टविच्छेन विहीना भवन्ति निम्नोत्तरेण कर-
तलेन नराः । संघटनितैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दा-
तारः । विषमैर्विषमा निःस्त्राश्च करतलैरीश्वरास्तु
लाक्षाभैः । पीतैरगम्यवनिताभिर्गामिनो निर्धना रुचैः ।
तुषसदृशनखाः क्रीडादिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः ।
कुनखविवर्णैः परतर्जुकाश्च ताञ्चैव भूपतयः । अङ्गुष्ठय-
वैराद्याः, सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवैः । दीर्घाङ्गुलि-
पयोणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव । स्निग्धा निम्ना रेखा
धनिनां तद्वत्प्रत्ययेन निःस्त्रानाम् । विरन्ताङ्गुलयो निःस्त्रा
धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः । तिष्ठो रेखा मणिवन्धनो-
स्थिताः करतलोपगा नृपतेः । मीनयुग्माङ्गुलिपाणि-
नित्यं सत्प्रदो भवति । वज्राकारा धनिनां विद्या-
भाजां तु मीनपुच्छनिभाः । शङ्खातपत्राशिविकाशङ्खा-
श्चपक्षोपमा नृपतेः । कलसमृन्धालपतकाङ्गुशोपमाभि-
र्भवन्ति निधिपालाः । दामनिभाभिश्चाद्याः स्रस्तिक-
रूपाभिरैश्वर्यम् । चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुल-
सन्निभाः रेखाः । कुर्वन्ति चमूनाथं यन्वानसूलख-
लाकाराः । मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महोपधनो-
पेताः । वेदीनिभेन चैषाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ।
वापीदेवकुलाद्यैर्वर्षं कुर्वन्ति च त्रिकोणामिः । अङ्गुष्ठ-
मूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सृज्ज्ञाः । रेखाः प्रदेश-
नीगाः शतायुषां कल्पनीयमूनाभिः । छिन्नाभिर्द्रुम-
पतनं वज्ररेखारैखिणो निःस्त्राः । अतिदृग्गदीर्घैश्चिबुकै-
र्निर्द्रव्या मांसलेर्धनोपेताः । विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपा-
स्तुभिरस्त्राः । ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविषण्णरुचैश्च
धनपरित्यक्ताः । स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतोच्छ्रदंष्ट्राः
शमाश्च शुभाः । जिह्वा रक्ता दीर्घां क्षुब्धतां सुसमा च
भोगिनां ज्ञेया । श्वेता क्षणा परुषा निर्द्रव्याणां
तथा तालु । वक्त्रं सौम्यं संघटममलं क्षुब्धं समं च
भूपानाम् । विपरीतं क्लेशभुजां महासुखं दुर्भगाणां च ।
स्त्रीसुखमनपत्यानां शठप्रवृत्तं मण्डलं परिज्ञेयम् ।
दीर्घैर्निर्द्रव्याणां भीरुस्रग्धाः पापकर्माणः । चतुरस्रं

धूर्तानां निम्नं वक्त्रं च तनयरहितानाम् । कपणा-
नामतिहृत्सं सम्पूर्णं भोगिनां कालम् । अस्फुटि-
ताम्यं स्निग्धं श्लथं शुभं नृद च सन्नतं चैव ।
रक्तैः परुषैश्चौराः श्लथुभिरत्यैश्च विज्ञेयाः । निर्भीकैः
कथैः पापमृत्त्यवधार्णवैः सुवज्रभोगाः । कपणाश्च हृत्स-
कर्णाः शङ्खुचवणाश्च भूपतयः । रोमशकर्णां दीर्घा-
युषस्तु धनभागिनो विपुलकर्णाः । क्रूराः विरावनर्द्ध-
व्यान्त्रिवैर्मांसलैः सुखिनः । भोगी तनिस्रगण्डो मन्त्री
सम्पूर्णमांसगण्डो यः । सुखभाक् शुक्लमनाश्चिर-
जीवी शुक्लनासश्च । छिन्नातुल्यपाङ्गम्यगामिनो दीर्घ्या
तु सौभाग्यम् । आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्त्युः स्वादि-
पितनासः । धनिनोऽप्यवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
क्रूराः । अङ्गुष्ठो स्त्र्यस्त्रिह्रा सुपुटा नासा सभाग्या-
नाम् । धनिनां क्षुत्तं सज्जद्विधिपिण्डितं ह्लादि
सातुनादं च । दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं संघटं
चैव । पद्मादलाक्षाधनिनो रक्तान्तविलोचनाः त्रियोभाजः ।
मधुपिङ्गुलैर्मेढ्राणां माजार्खिलोचनाः पापाः । हरि-
ण्याक्षा सगुणलोचनाश्च जिह्वैश्च लोचनैश्चौराः ।
क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृश्य भूपतयः । ऐश्वर्यं
गम्भीरैर्मेढ्रोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः । अतिदृग्गता-
काणामञ्ज्वास्त्याटनं भवति । मन्दितं स्यूलदृशं श्ला-
वाक्षाणां च भवति सौभाग्यम् । दीना दृङ् निःस्त्रानां
स्निग्धा विपुलार्धभोगवताम् । अश्व्युद्धताभिरत्यायुषो
विशालोद्धताभिरतिरति सुखिनः । विषमभ्युषो दरिद्रा
वालेन्दुनतश्चुवः सधनाः । दीर्घांसंस्त्राभिर्धनिनः खण्डा-
भिरर्धपरिहीना । मध्यविनतश्चो ये ते सक्ताः स्त्रीव-
गम्याश्च । उद्धतविपुलैः शङ्खैर्धन्या निम्नैः सुता-
सन्त्यक्ताः । विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्धेन्दु-
सदृशेन । शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरधर्भरताः ।
उद्धतशिराभिराद्याः स्रस्तिकवत्संस्थिताभिश्च । निम्नल-
लाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च । अश्व्युद्ध-
तैश्च भूपाः कपणाः स्युः सङ्घटललाटाः । रुदितनदी-
नमनश्च स्निग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् । रुजं दीनं
प्रचुरान्धं चैव न शुभप्रदं पुंसाम् । हृषितं शुभद-
मकम्पं सनिमित्तितलोचनं च पापस्य । हृष्टस्य हृषित-
मसङ्गतं सोन्मादस्यासङ्गतं प्रान्ते । तिष्ठो रेखाः गत-
जीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः । चतस्रभिर-
वनीशत्वं नयतिद्यायुः सपञ्चाब्दा । विच्छिन्नाभिश्चा-

गम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण । केशान्तोपगताभी रेखा-
भिरशीतिवर्षाभ्युः । पञ्चभिराभ्युः सप्ततिरेकाभ्यावस्थि-
ताभिरपि षष्टिः । वङ्गरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च
वक्राभिः । त्रिंशदभ्युन्नभ्याभिविंशतिकश्चैव वाम-
वक्राभिः । क्षुद्राभिः खल्लायुन्यूनानाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ।
परिमण्डलैर्भोगाभ्याम्बुजाकारैः शिरोभिरवनीशः ।
चिपिटैः पितृमाहृताः करोटिशिरसां चिरानुसृत्युः ।
षट्मूर्ध्नी ध्यानरुचिर्द्विमस्तकः पापकृद्भनैरुत्तकः । निम्नं
तु शिरो महतां वङ्गनिम्नमनर्द्धं भवति । एकैकभवेः
स्निग्धैः कण्ठैराकुञ्चितैरभिचापः । नृदुर्भिर्न चाति-
वङ्गभिः केशैः सुखमाग्नरेन्द्रो वा । वङ्गमूलविपम-
कपिलाः स्थूलस्फुटिताम्यपरुषच्छास्य । अतिकुटिला-
श्चातिघनाश्च मूर्धजा विचहीनानाम् । यद्यदुगतं रुचं
मांसविहीनं सिरावनद्धं च । तत्तदनिष्टं प्रोक्तं
विपरीतमतः शुभं सर्वम् । त्रिषु विपुलो गम्भीर
स्निग्धेव षडुन्नततृहस्रः । सप्त रक्तो राजा
पञ्च दीर्घश्च सुहृत् । उरो ललाटं वदनं च पुंसां
विस्तीर्णमेतन्निहतं प्रशस्तम् । नाभिः स्वरः सत्त्वमिति
प्रदिष्टं गम्भीरमेतन्निहतं नराणाम् । वक्षोऽथ
कक्षा नखनासिकाश्च कक्षाटिका चेति षडुन्नतानि ।
कुक्षानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं पीवा च कङ्क्रे च
हितप्रदानि । नेत्रान्तपादकरतास्त्वधरोष्ठजिह्वा रक्ता
नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि । स्निग्धेषु पञ्च दश-
नाङ्गुलिपर्वकेशाः साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखिता-
नाम् । हनुलोचनवाङ्मनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्च-
मम् । इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणाम-
भूयताम् (इति जेतम्) । “आया शुभाशुभफलानि
निवेदयन्ती लक्ष्मा मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजो-
गुणान् वहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्न-
घटस्थितेव । स्निग्धद्विजलङ्घनखरोमकेशच्छाया सुगन्धा
च महीसहस्र्याः । तृणार्थलभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
प्राहृत्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सितच्छहरिता
नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्यार आया फलं तनु-
भूतं शुभमादधाति । चण्डाऽष्टया पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । ध्यान्तीयतिश्च प्राणिनां-
स्याज्जयाय चिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिन-
वस्त्रकण्ठा पापगन्धाऽनिच्छोद्याः जनयति बधवन्मन्त्राध्य-

नर्थार्थनाशान् । स्फटिकसदृशरूपा माग्ययुक्तास्तु दारा
निधिरिव गगनोत्थाः श्रेयसां सञ्चवर्णा । आयाः क्र-
मेण कुजलाग्न्यनिन्नाम्बरोद्याः केचिद्वदन्ति दश ताश्च
यथानुपूर्व्या । सूर्याङ्गनाभपुरुङ्गतयमोडुपानां तस्यास्तु
लक्षणफलैरिति तत्प्रमाणः (इति आया) । “करिष्ठ-
रघौघमेरीमृदङ्गसिंहाङ्गनिःस्वना भूपाः । गर्दभजर्जर-
स्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः” (इति स्वरः) । “सप्त भवन्ति
च सारा मेदोभज्जात्वगस्थियुक्ताणि । रुधिरं मांसं
चेति प्राणभूतां तत्प्रमाणफलम् । तास्त्रोष्ठदन्तपादो-
जिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा वङ्ग-
सुखवनिताथपुत्रयुताः । स्निग्धत्वक्ता धनिनो नृदुर्भिः
सुभगा विचक्षणास्तनुभिः । मज्जामेदःसाराः सुश-
रीराः पुत्रवित्तयुक्ताः । स्थूलास्थिरस्थिसारो वलवान्
विद्वान्तगः सुहृत् । वङ्गपुरुषाः सुभगा विद्वांसो
रूपवन्त्यः । उपचितदेहो विद्वान् धनी सुहृत्
मांससारो यः । (इति सारः) सङ्घात इति च सुजिह्व-
सन्निता सुखभुजो ज्ञेयाः” (इति संहतिः) । स्नेहः
पञ्चषु लक्ष्योवाग्लिङ्गादन्तनेत्रनखसंस्थः । सुतधन-
सौभाग्ययुताः स्निग्धैस्त्रिर्निर्धना रुचैः” (इति स्नेहः) ।
“द्युतिमान् वर्षः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्ध-
वताम् । रुचो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः”
(इति वर्षः) । “साध्यमनूकं वक्राद् गोष्ठशार्दूलसिंह-
गरुडसुखाः । अग्रतिष्ठतप्रतापा जितरिपवो मानवे-
न्द्राश्च । वानरमहिषवराहाजलतल्यवदनाः सुतार्धसुख-
भाजः । गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः”
(इत्यनूकम्) । “व्यथशतं पश्यवतिः परिमाणं चतुरशीति
रिति पुंसाम् । उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स-
मानेन” (इत्युन्मानम्) । “भारार्धतनुः सुखभाक् तृत्विती-
ऽतो दुःखभागभवत्यूनः । भारोऽतीवाद्यानामर्धः
सर्वधरणीशः । विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्च-
विंशतिमिरुद्धैः । व्यर्थं मानोन्मानं जीवितभागे
चतुर्थे वा” (इति मानम्) । “भूजलशिख्यनिन्नाम्बरसुर-
नररत्नः पिशाचकतिरशाम् । सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतद्भवत्येषाम् । महीसभायः शुभपुण्यगन्धः
सम्भोगवान् सुशसनः स्थिरश्च । तोयसभाषो वङ्गतोय-
पायी प्रियाभिजाषो रसभोजनश्च । वायोः स्वभावेन
चक्षुः कथञ्च चिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति । स्वप्रकृति-
निपुणो विद्वताश्च शब्दगतौ जगत्तः सुविराड् ।

त्यागयुतो पुरुषो मृदुकोपः स्नेहरतश्च भवेत् सुरसत्तः ।
 अत्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः । संविभागशीलवा-
 न्नित्यमेव मानवः । तीक्ष्णप्रकोपः खलुचेष्टितश्च पापश्च
 सत्त्वेन निशाचराणाम् । पिशाचसत्त्वश्च लो मलाक्तो
 वज्रप्रलापी च ससुल्लणाङ्गः । भीरुः क्षुधाक्षुब्धभुक्
 च यः स्याज्ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरशाम् । एवं
 नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यज्ञक्षणाः प्रवेदन्ति सत्त्वम्”
 (इति प्रकृतिः) । “शार्दूलहंसमदद्विपगोपतीनां तुल्या
 भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः । येषां च शब्द-
 रहितं स्तिमितं च यातं तेषूपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा
 दरिद्राः” । (इति गतिः) । “आन्तस्य यानमयनं च
 दुभुक्षितस्य पानं तृपापरिगतस्य मयेषु रक्षा । एतानि
 यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले धन्यं वदन्ति खलु तं नर-
 लक्षणज्ञाः । पुरुषलक्षणसुक्तमिदं मया सुनिमतान्य-
 लोक्य समासतः । इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो भवति
 सर्वजनस्य च वल्लभः” । प्रकृत्यादिभ्योऽतिरिक्तत्वेन
 साङ्गप्रकारिकया पुरुषस्यास्तित्वं समर्थितं यथा
 “सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरु-
 षोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्ते च ॥ का०” पुरुषो-
 ऽव्यव्यक्तादेव्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्त
 महदहङ्कारप्रवृत्तयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयनासना-
 द्यङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे
 सङ्घाताः । स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घात-
 शरीरादयर्था इष्टा न तु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं
 प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वस-
 ङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्ययात् । अय-
 मभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात्
 तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन सवितव्यमेव तेन तेनेत्यनवस्था
 स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता
 गौरवप्रसङ्गात् । नच प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि
 ऋष्यत इति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात् ।
 दृष्टान्तदृष्टसर्वधनानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमा-
 नोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाया-
 मस्माभिः । तस्मादनवस्थामिमां अस्यासंहतत्वमिच्छता
 कात्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतन-
 त्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः
 सङ्घातत्वेन व्याप्ताः । तत् संहतत्वमस्मिन् परे निवर्त्त-
 मानं त्रिगुणत्वादिव्यवर्त्तयति ब्राह्मणत्वमिव निवर्त्तमानं

कठत्वादिकं तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति
 वदता असंहतः परोविवाहितः स चात्मेति विद्वम् ।
 इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठोय-
 मानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिधीय-
 मानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः सुखदुःखमोहात्मक-
 चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठानव्यम् । स च
 परस्वैगुण्यादन्य आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृ
 भावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलब्धयति । भोग्ये
 हि सुखदुःखे चतुर्कूपप्रतिकूलनवेदनीये प्रत्यात्मननुभूदेते
 तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन
 भवितव्यं नचातुर्कूलनीयाः प्रतिकूलनीयाः वा बुद्ध्या-
 दयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मानि वृत्तिविरोधात् ।
 तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो
 वा स चात्मेति । अन्ये त्वाङ्गः भोग्या दृष्ट्या बुद्ध्यादयः
 न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति
 द्रष्टा दृश्यबुद्ध्यादितिरिक्तः, स चात्मेति । भोक्तृभा-
 वात् दृश्येन द्रष्टृत्वानुमानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च
 बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्” तत्कौ-
 च्यधिकम् आत्मनश्च ६६२ पृष्ठादौ दर्शितम्
 रतिमधुर्यां पुरुषचातुर्ध्वसङ्घा तेषां लक्षणसुक्तं यथा
 “शयो मृगो दृष्यान्वो नृपां जातिचतुष्टयम् । मनुवचन
 सुशीलं कामनाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानः सत्यवादी
 शयोऽयम् । १ वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरुश्च-
 पलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम् । २ वज्रगुण-
 वज्रवन्धुः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलचरिचरदेहः सत्यवादी
 दृषोऽयम् । ३ उदरकटिजः स्यादुपकण्ठाधारौघो दृशन-
 वदननाशः श्रोत्रदीर्घो हि बाजीः” । तत्र विष्णो
 “अव्ययः पुरुषः साक्षी विष्णुः साक्षी पुरा पूर्वमेवेति”
 विपश्चं ज्ञत्वा व्युत्पादितः पुरुषः पूर्वमेवाहमिहास-
 मिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वमिति” श्रुतेः पूर्वं पुरीषे चत्-
 कर्षशालिष सत्त्वोऽवसीदतीति वा, पुरुषि, ब्रह्मणि फलानि
 मनोऽभिनिमित्तानि मनोति ददाति वा, पुरुषि
 भुवनानि संहारसमये स्यति अन्नं करोतीति वा पूरणात्
 सदानाहा पुरुषः, “पूरणात् सदानाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो
 मतः” इति महाभारतम् भाष्यम् । “पुरं शरीरं ब्रह्म
 पुरं वा जेते इति पुरुषः । नवद्वारं पुरं पुण्यमेतेर्भूयः
 समन्वितम् । व्याकरोति महात्मा यत्तस्मात् पुरुष
 उच्यते” इति महाभारते यद्वा पद शरणगत्यवसादने

मण दाने यो अन्नकर्मणि इत्येतां धातूनां रूपाणि
पूरणात् पु-पालनपूरणयोरिति धातोरिदं रूपं पुरुः ।
सीदति गच्छति द्युलोकान्तरिक्षपृथिवीषु स्वर्वावा-
ख्यगत्यात्मना गत्यर्थकसदेरिदं रूपम्” अथानन्दशिरः “पुरा-
ग्यनेन सृष्टानि नृतिर्यष्टपिदेवताः “शेते जीवेन
रूपेण पुरेण पुरुषो ह्यसौ” भाग० ७।१४।१७ “पुरः स
चक्रे दिपदः पुरश्चक्रे चतुष्पद” इत्युपक्रमे “पुरः पुरुष
आविशत्” इति श्रुतेस्तस्य सर्वपुरप्रवेशात् तथात्वम् ।

पुरुषक न० पुरुष इव कायति कै-क । अथानामूर्तुस्थितौ
(शिरपातोला) त्रिका० ।

पुरुषकार पु० क-भावे चञ् इत्० । पुरुषचेष्टिते पौरुषे
देवात् पुरुषकारस्य प्राधान्यसक्तं सत्स्वपु० १८५५० यथा
“स्वमेव कर्म देवास्व्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेवेह त्रैलोक्याङ्गमनीषिणः । प्रतिकूलनया देवं
पौरुषेण विहन्ते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यसत्यान-
शालिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदृश्यते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्णेण कर्मणा
विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् !
मार्गितव्यं फलं नरैः । देवमेव विजानन्ति नराः पौ-
रुषवर्जिताः । तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं देवं न सफलं
भवेत् । पौरुषं देवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
देवं पुरुषकारस्य कालस्य मनुजोत्तम ! । त्वमेतन्मनुष्यस्य
पिण्डितं स्यात् फलवद्भवेत् । लक्ष्णेष्टिगमायोगाद्
दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदशन्ते नैवाकाले
कथञ्चन । तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ।
एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं भ्रुवम् । नालसाः
प्राप्नुवन्त्यर्थाच्च च देवपरायणाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
पौरुषे यत्नमाचरेत् । त्वत्कालेषान् देवपरान् मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लज्जोः । अन्विष्य यत्ना-
द्भूय ते नृभेन्द्र ! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्” ।

पुरुषच्छन्दस् स्त्री पुरुष इव द्विपादत्वात् छन्दो यस्याः ।
द्विपादस्य छन्दोभेदे “अथ द्विपादाः पुरुषच्छन्दसं वै
द्विपादा द्विपादा अयं पुरुषः” शत० ब्रा० २।१४ ।

पुरुषत्वा अव्य० द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तेः पुरुषशब्दात् त्वाच् ।
द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तौ पुरुषशब्दार्थे पुरुषत्वा वन्दे रमे वा
पुरुषदन्तं त्रि० पुरुषः पुरुषपरिमाणं परिमाणमस्य । जह्व-
विस्तृतवाङ्मनरपरिमाणतुल्ये पञ्चहस्तेपरिमाणे स्त्रियां

लोप् । तदर्थे द्वयसच् । पुरुषद्वयस तत्त्वार्थे लिङ्स्त्रिय
लोप् । एवं भावच् । पुरुषमात्र तत्त्वार्थे लिङ्स्त्रियां टाप्
पुरुषदन्तिका स्त्री पुरुषस्येव दन्तो दन्ताकारोऽस्याः कण्
कापि अतद्भवम् । मेदावां राजनि० ।

पुरुषधर्म पु० इत्० । पुरुषमात्रधर्मे न यज्ञधर्मे । “धेनुरुदुहो-
र्मांसं नास्तीयात्” इत्युपक्रमे “पुरुषधर्मो वाऽसम्भवात्”
कात्या० श्रौ० ७।२।२४ “क्रतुमध्ये समान्नात् क्रतुधर्मो-
ऽयमिति प्राप्ते इदं दृश्यते पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतु-
धर्मः कुतः क्रतावसम्भवात् न हि क्रतौ धेनुरुदु-
र्मांसभोजनस्य प्राप्तिः या निषिध्येत यतो दीक्षितस्य
पयोव्रतता विहिता तज्जिह्वेत्यनन्तरं हविःशेषमन्नं उक्तः
अतो निषेधस्यासम्भवात् पुरुषमात्रधर्म एवावमिति” कर्कः
पुरुषनाम् पु० पुरुषान् नयति अण् उप० स० । १ नरपाते
२ सेनापतौ च छान्दो० ६।८।१ ।

पुरुषपुण्डरीक पु० पुरुषः पुण्डरीकः व्याघ्रभेद इव उप-
मितस० । १ मनुष्यश्रेष्ठे २ जिनराजभेदे च हेमच० ।

पुरुषमेध पु० पुरुषेण परमपुरुषेण दृष्टो मेधः, पुरुषा नर-
जातीया मिध्यन्ते हिंस्यन्तेऽत एव प्रा० प्रिध-व्याधारे चञ् ।
स्वनामख्याते यज्ञभेदे तदुक्तं शत० ब्रा० ११।६।११ ।
“पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि
भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्थापिति स एतं पुरुषमेधं
पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहुरत्तेनायजत तेनेष्टाव्य-
तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत् अतितिष्ठति सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते
यो वैतदेवं वेद” । यजु० ३० अ० व्याख्यायावाच्च
तत्कालाद्युक्तं यथा “इत उत्तरं पुरुषमेधो व्याख्यायते

“नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराज-
न्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति ।
सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्याम-
रमः । अत्र त्रयोविंशतिदीक्षा भवन्ति द्वादशोत्तरदः
पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति अत्र यूपैका-
दशनी भवति एकादशगन्धीधोमीयाः पशवो भवन्ति
तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे वयेच्छं नियोजनम् ।
आज्येन सहदुष्टहीनेन “देव सवितरिति” प्रत्यृचं तिस्र
आहुतीराहवमीये जुहोति” वेददी० । तत्र चाध्याये
चतुर्थ्यन्तेन देवताभेदा द्वितीयान्तेन पशुभेदा उक्ताः ।
पुरुषवाच् स्त्री पुरुषस्येव वाक् यस्याः । शारिङ्गो यजु०
२४।१६। वेददी० ।

पुरुषवाह पु० पुरुषेण नरेण उह्यते वह-कर्मणि वञ् ।
नरवाहने ऽकुवेरे । पुरुषमादिपुरुषं वहति-वह-अण्
उप० सं० । २११८६ । भाग० ५ । २४ ३८ स्तो० ।

पुरुषवाहम् अव्य० पुरुष+वह-अण् । पुरुषकर्मके वहने
पुरुषवाहं वहति पुरुषं वहतीत्यर्थः कषादि० यथा-
विध्यनुप्रयोगः ।

पुरुषविध त्रि० पुरुषस्यैव विधा यस्य । पुरुषप्रकारे निरु० ७ । ६
पुरुषव्याघ्र पु० पुरुषः व्याघ्र इव उपमितसं० । अथपुरुषे
एवं पुरुषगुणवाद्योऽपि व्याघ्रादित्वात् उपमितसं० ।
नरश्चेष्टे "स्यु रत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवधर्मकुञ्जराः । सिंह-
शादून्नागाद्याः पुंषि अर्थार्थवाचकाः" अमरः ।
व्याघ्रादित्यन्त्यत्वेन नरस्य प्रशंसनात् अष्टत्वं गम्यते ।

पुरुषसिंह पु० उपमितसं० । पुरुषश्चेष्टे अमरः । २जिनराज-
भेदे हेमच० ।

पुरुषसूक्त न० परमपुरुषप्रतिपादकम् सूक्तम् । ऋ० १०८० पठिते
सहस्रशीर्षेत्यादिके षोडशचातुके सूक्तभेदे ।

पुरुषांशक पु० इत० स्त्रायै क । पुरुषांशभेदे २तत्प्रतिपादके
ग्रन्थे च । ततः गौनका० तद्वैद्यधीते वेत्त्यर्थे अन्दि-
णिनि । पौरुषांशकिन् तदध्येतारि तद्वैत्तारि च
त्रि० व० व० ।

पुरुषाद् पु० पुरुषमन्ति अद्-किप् । राजसे ।

पुरुषाद् पु० स्त्री पुरुषमन्ति अद्-अण् उप० सं० । १राजसे
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २मध्यदेशभेदे ह० सं० १४४०
दृश्यम् । [आद्योयस्य । १राजसे च ।

पुरुषाद्य पु० पुरुषेष्वाद्याः । १विष्णो २जिनभेदे । पुरुषो नर
पुरुषायण त्रि० पुरुष आत्मा अयनं प्रतिष्ठा यस्य पूर्वप०
णत्वम् । आत्मप्रतिष्ठे प्राण्यादौ । "षोडश कलाः पुरु-
षायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" प्रश्नोप० ६ । ५ । "षो-
डश कलाः प्राण्याद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदी-
नामिव समुद्रः पुरुषोऽयममात्मभावगमनं याचां कलानां
ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावसुपगम्य यथै-
वास्तं गच्छन्ति" भाष्यम् । [रघुः १ । ६१ ।

पुरुषायुष न० इत० अच्समा० । पुरुषस्यायुःकाले
पुरुषार्थं पु० इत० । १धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु पुरुषस्य इष्टेषु
"धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः" अग्निपु० ।
द्वैष्टव्यमते भक्तिरपि पुरुषेष्टत्वात् पुरुषार्थः । २पुरुष-
प्रयोजनमात्रे च क्रत्वर्थशब्दे २२८५ पृष्ठादौ दृश्यम् ।
३साध्यमते पुरुषाव बुद्धेरिष्टे भोगेऽप्यर्थे च ।

पुरुषाग्निन् पु० पुरुषमग्नाति अग्-णिनि इत० । नर-
तत्त्वे राजसे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

पुरुषास्थिमालिन् पु० पुरुषास्थिमाला साऽस्त्यस्य इति ।
महादेवे हेम० ।

पुरुषोत्तम पु० पुरुषेषु उत्तमः । नारायणे "यस्मात् चर-
मतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीता । अत्र समासादिविवेकः
गुरुत्तमशब्दे २६२४ पु० दृश्यः ।

पुरुष्य त्रि० पुरुषाय हितं यत् । पुरुषङिते ऋ० ७ । २८ । ४

पुरुह त्रि० पुरुं पुरुत्वं हन्ति गच्छति हन-गतौ ड । प्रचुरे
अमरः । हन-वा० डु अमरे पुरुह इति पाठान्तरं
तत्प्राये जीरस्नामी ।

पुरुहृत पु० पुरुषि प्रचुराणि हृतानि नामान्यस्य
पुरुहृत्यभेदो हृतो युद्धार्थं येन वा । इन्द्रे अमरः ।

पुरुहति स्तो दाक्षायण्यां पुरवो हृतयो नामान्यस्य ।
२विष्णो पु० भाग० ६ । ८ । २८ ।

पुरुहोत्र पु० अंगुष्ठपुत्रभेदे भाग० ८ । २४ । ४ ।

पुरुहृद् पु० पुरुन् पौरवन्दपान् तदुभारसङ्गति उद्+वह ।
१पौरववंश्यान्तपञ्चके २द्वादशमन्वन्तरे रुद्रावर्णमनोः
पुत्रभेदे च मार्कपु० ८४ अ० ।

पुरुवरवस् पु० पुरु रीति रु-असि दीर्घश्च । सोमवंशे बुधस्य
पुत्रे १राजभेदे तज्जन्मकथा यथा

"इलोवाच । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ।।

तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैव-

सृक्ता मनुं देवं मित्रावरुणयोरिहा । गत्याऽन्तिकं वरा-

रोहा प्राञ्जनिर्वाक्यमब्रवीत् । अंगेऽस्मिन् युवयोर्जाता

देवौ किं करवाणि वाम् । मनुना चाहसृक्ता वै

अनुगच्छस्व मामिति । तौ तथा वादिर्नो साध्वीमित्रां

धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्द्विबोध तत् ।

अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन चैव

सुप्रोणि ! प्रीतो स्तो वरवर्णिनि ! । आवयोत्सं महा-

भागे ! ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त-

मेव च भविष्यसि । सुद्युन् इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु

शोभने ! । जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविष्वङ्मनः ।

निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितरन्तिकम् । बुधेना-

नरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्रादुवुषाद्राजन् !

तस्या जज्ञे पुरुवराः । जनयित्वा ततः सा तं पुनः

सुद्युन्तां गता हरिवं० २० अ० । २विश्वदेवभेदे जटा० ।

स च पार्षणे यजनीयदेयः । “पुष्टरवामादेवाश्च पार्षणे
सहदाहृतौ” आहृतं वृहस्पतिः ।

पुरुवसु त्रि० पुरु प्रचुरं वसु धनं यस्य वेदे दीर्घः । वज्रधने
अ० १।८।८ । [अमरः । १प्रधाने च हेमच०

पुरोग त्रि० पुरोऽप्ये गच्छति गम-ड । १अथनाभिनि
पुरोगति पु० पुरोऽप्ये गतिरस्य । १कुङ्कुरे धरणिः । २पुरो-
गन्तरि त्रि० ।

पुरोगम त्रि० पुरो गच्छति गम-अच् । पुरोगन्तरि अ० ६।८।८ ।
पुरोग्निः पु० पुरोऽप्ये अङ्गति अङ्ग-नि नि० । अथगमे

यजु० १७।६६ ।

पुरोचन पु० जहगेहे पाण्डवानां दाहार्थं नियोजिते दुर्धौ-
धनमित्तभेदे तत्कथा भा० आ० ६१ अ० दशग्रा ।

पुरोजन्मन् त्रि० पुरोऽप्ये जन्म यस्य । १अथजन्मातरि २अ-
थजन्मगिन्यां स्त्री वा डाप् ।

पुरोटि पु० पुरोऽटति+अट-इन् । पतञ्जले त्रिका० ।

पुरोडाश(श) पु० पुरोडाशत्रते दाश-दाने कर्मणि क्तिप्, वज्र
वा दस्य डः । हविषि यज्ञियद्वये । पदत्वे अन् ।
पुरोडा इत्येव । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः अन् ।
अदन्तः २पुरोडाशसहचरिते मन्त्रे । तस्य व्याख्यानो
अन्यः ठन् । पुरोडाशिक तद्व्याख्याने अन्ये । अदन्तः
३यवचूर्णमिश्रितरोटिकाभेदे । ४ऊतशेषे । ५पिष्टक-
धूम्र्यां च मेदि० । ६शोमरसे हेमच० ।

पुरोडाशीय त्रि० पुरोडाशाय हितं छ । पुरोडाशहिते
यवतण्डुलादौ पक्षे यत् । पुरोडाशत्र तत्त्वार्थे त्रि० ।

पुरोद्भवा स्त्री पुरे उद्भवति उद्+भू-अच् । १महाभेदायां
रत्नमाला । २नगरभवे त्रि० । [पुरोहिते अमरः ।

पुरोधस पु० पुरोऽप्ये धीयते धा-कर्मणि अस्मि क्तिञ् ।
पुरोधा स्त्री पुरस्+धा-सम्भ० भावे क्तिप् । पौरहित्ये
“एतामेव पुरोधाकामस्य कृत्यात्” वज्र भी० २।१६।४

पुरोऽनुवाक्या स्त्री पुरोऽप्येऽनुवाक्या । ऋग्भेदे यजु० २१।१२

पुरोभागिन् त्रि० पुरः पूर्वं भजते भज-घिनुण् । १युगत्वानेन
दोषमात्रपाहिणि । २अथभागवति त्रि० । कर्त्तरि
घञ् । पुरोभाग तत्त्वार्थे तस्य भावः घञ् । पुरोभाग्य
दोषदर्शने इदत्वे ञ । [पूर्वदिग्भवे वायौ ।

पुरोमारुत पु० पुरो मारुतः पूर्वशब्दादसि पुर् आदिशः ।

पुरोयावन् त्रि० या-वनिप् ७त० । पुरोगते अ० ५।६५ ।

पुरोरवस् पु० पुष्टरवस्+पु० । पुष्टरवसि अ० ६४ अ० ।

पुरोरुच् स्त्री पुरोऽप्ये रोचते रुच-क्तिप् । १ऋग्भेदे यजु०

२०।१६ । “वायुरप्येगा यज्ञीरिति सप्तानां पुरोरुचां
तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् त्वं त्वं शंसेत्” आ० श्री०
५।१०।४ । “एताः सप्त पुरोरुचो नाम ऋचः” नारा० मन्त्रि-
अहमहणे अन्यापि ऋग् शत० ब्रा० ५।४।१० भा० उक्ता,
यजु० ७।१६ मन्त्रे च तदन्वयापि ऋक् तत्संज्ञा बोध्या ।

पुरोवात पु० पूर्ववर्ती वातः । पौरुष्यवायो कात्या० श्री०
४।५।१८ । “वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः” शि०
कौ० । रघुः १७।१८ श्लो० ।

पुरोहित पु० पुरो धीयतेऽसौ धा-क्त । देवकृत्वाद्यो अये
धार्थ्ये १पुरोधसि तल्लक्षणं कविकल्पनतायास्तत्तं यथा
“पुरोहितो हितो वेदस्त्वित्तः सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्यो
विमलाचारः प्रतिकर्त्ताऽऽपदास्तृजः” । “वेदवेदाङ्ग
तत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशीर्वादचोयुक्त एव
राजपुरोहितः” चाणक्यः । “तस्मात् धर्मप्रधानात्मा
वेदधर्मविदीर्षितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः
प्रतिदृश्यताम् । क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ । राज्याभिदृष्टये । मर्ह्यं
जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम्” भा० आ० १७।१४ अ०
भा० आ० ७१ अ० । “राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्
वज्रश्रुतः । उभौ समीक्ष्य धर्माधीनप्रमेयावननरम् ।
धर्मात्मा सन्नविद्वेषां राज्ञां राजन् । पुरोहितः ।
राजा चैव गुणो वेपां कुशलं तेषु सर्वतः । उभौ
प्रजा वर्द्धयता देवान् सर्वान् सुतान् पितृन् । भवेयातां
स्थितो धर्मे अद्वेयौ सुतपस्विनौ । परस्परस्य सहृदौ
विहितौ समवेतसौ । ब्रह्मचरस्य सम्मानात् प्रजा-
सुखमवाप्नुयात् । विमाननात् तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव
हि । ब्रह्म क्षत्रं च सर्वेषां वर्णानां मूलसृष्ट्यते” इत्युप-
क्रमे “राज्ञां पुरोहिताधीनः विजयादिः तत्त्वोक्तो
दशग्रः । अग्निपु० । “तथाञ्च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्
पुरोहितः” । “अथच वेदविहितं कृत्याच्छान्तिकपौष्टि-
कम्” । “कारणं व्यङ्ग्यमप्रुत्वं वाऽनभिज्ञमजितेन्द्रियम् ।
न सुखं व्याधितं वापि नृपः कृत्यात् पुरोहितम्”
कालिकापु० । तदीयदोषा उक्ताः । २अथधारिते त्रि० ।
पुरोहितस्य धर्म्यं महिष्या० अन् । १पुरोहितधर्म्ये ।
पुरोहितादि पु० “पुरोहितादिस्थो यक्” पा० यक्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः पा० ग० छ० उक्तो यथा “पुरोहित
(राजाऽसौ) धार्मिक पिण्डिक सुहित याज्ञमन्द् खण्डिक
वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिल्पिक स्तुतिक मूलिक तिलक

अञ्जनिक कृषिकं पुत्रिक अत्रिक क्षत्रिक पथिक
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक
नास्तिक अजानिक शाक्तर नागर चूडिक। पुरोहितस्य
भावः कर्म वा यक्। पौरहित्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०
पुरोहितिका स्त्री पुरोहितस्य पत्नी डीप् पुरोहिती ततः
स्त्रार्थे क अतुकम्पायां कन् वा। अतुकम्पित पुरोहित-
पत्न्याम्। ततः शिवा० अयत्ये अण् न स्त्रीस्यो ढक्।
पौरहितिक तदपत्ये पुंस्त्री। [अयमित्यन्ये
पुर्व निवासे भा० प० सक० सेट्। पूर्वति अपूर्वीत् ओष्ठप्रोपधो-
पुर्व पूरणे भा० प० सक० सेट्। पूर्वति अपूर्वीत् अन्तःस्थो-
पधोऽयम्।
पुल महत्त्वे भा० प० सक० सेट्। पुलति ते अपोनीत्।
पुपोल अयं ज्वलादिरपि तेन पुलयति पोलयतीति भेदः
पुल उड्गुतौ चु० उभ० सक० सेट्। पोलयति ते अपुपुलत् त
पुल पु० पुल-क। १ पुलके २ विपुले लि० मेदि०।
पुलक न० पुल+संज्ञायां कन्। १ कङ्कष्ठे २ पर्वतीयस्तिकाभेदे
राजनि० श्रोमाञ्चे पु० त्रिका०। ४ देहात् वहिर्भूतकीटभेदे
हेमच०। ५ प्रस्तरभेदे तल्लक्षणादि गारुडे ७७ अ०
उक्तं यथा "पुग्येषु पर्वतवरेषु च निस्त्रगास्तु स्थानान्तरेषु
च तपोत्तरदेशगते"। संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे। दायार्थं वागदधमेकल
कालगात्रौ युष्माञ्जनचौद्रमृणालवर्णाः। गन्धर्व-
वज्रिकदन्वीसदृशावभासा एते प्रगल्भाः पुलकाः प्रसृताः।
शङ्खालम्बकाः किंचित्तमङ्गा सुलेख्येताः परमाः पवित्राः।
मङ्गल्ययुक्ता वल्लभचित्चिन्ता वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति।
काकश्चरासभट्टगालवृकोपकूपैर्ध्रैः समांसरुधिरार्द्रसुखे-
रुपेताः। मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया मूल्यं पलस्य
कथितञ्च शतानि पच"। ६ मणिदोषभेदे ७ हरिताले दग्धवर्ष-
भेदे ८ गजाक्षिपण्डे मेदि० १० अक्षराज्यां ११ गल्लके च हेम०
पुलकिन् लि० पुलक+मत्वर्थे इनि। श्रोमाञ्चयुते स्त्रियां
डीप्। २ धाराकदम्बे पु० राजनि०। [सुनौ उज्ज्व०।
पुलस्ति पु० पुलं महत्त्वमसते गच्छति कस-ति शक०। पुलस्ये
पुलस्य पु० समर्पिभेदे स च ब्रह्मणः कर्णतो जातः तस्य भाष्यां
कर्दमकन्या हविर्भूः। तस्य पुलो अगस्त्यः विश्ववास
तत्कथा भाग० ४।१।१०।
पुलह पु० समर्पिभेदे स च ब्रह्मणो नाभितो जातः तस्य पत्नी
कर्दमकन्या गतिः कर्मत्रेफः यत्रीयान् सहिष्णुच तत्
पुलाः भाग० ४।१।११।

पुलाक पु० पुल+कलाका० नि० १ संक्षेपे २ शस्यन्ये (आगडा)
धान्ये शमस्तसिकथके भक्तगुलिकायां ४ क्षिमे च अमरः।
पुलाकिन् पु० पुल-वा० काकिनि। वृक्षे हेमच०।
पुलालिका स्त्री सुन्दरीनाम् नारायणभेदे विप्रोपद्रवभेदे।
'शोफश्च कण्डूश्च पुलालिका च धूमायनं चैव नारायणभेदे'।
पुलायित न० पुल+क्यच्-क्त। अश्वगतिभेदे त्रिका०। अर्द्ध-
पुलायितगन्धे २१५ पु० दृश्यम्। [अमरः।
पुलिन न० पुल-इनन् किञ्च। तोयादुत्थिते तटे (चडा)।
पुलिनवती स्त्री पुलिन+अस्त्यर्थे मत्तप् मस्य वः अजिरा०
न पूर्वपददोषः डीप्। नद्याम्।
पुलिन्द पु० स्त्री पुल-किन्दच्। १ चाण्डालभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् डीप्। तदुत्पत्तिकथा वामनपु० ७३ अ० उक्ता ततः
संक्षेपः। अदितिगर्भनिक्षलनेन जातभू ण इत्यापापस्य
यक्रस्य तपस्यस्यार्थान्तरं पुलिन्दाः देहाद् जाताः
ते च हिमाद्रिकावाञ्जनगिर्यो रत्नराजवास्तव्याः। भा०
आ० १७५ अ० तु वसिष्ठेनोक्तं तस्मै पास्तृपत्तिरुक्ता।
२ तदावासे देशभेदे भा० भौ० ८ अ०।
पुलिश पु० ज्योतिषसिद्धान्तकारके ऋषिभेदे तस्यैदमण्।
पौलिश तत्कृतसिद्धान्ते "तत्त यज्ञगणिते पौलिशरोमक-
वाखिषोरपेतामहेषु पञ्चस्तेषु सिद्धान्तेषु" इ० सं० २ अ०
पुलुकाम पु० पुरु-कामयते कामि-कण् उप० स० रस्य
सः। वल्लकाने निरु० ६।४ अ० १७८।५।
पुलोमन् पु० देव्यभेदे। हरिवं० ६ अ०। स च इन्द्रस्य
अयुरः। "पुलोमानं जवानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः" हरिवं० २० अ०। तेन पुलोमजित् पुलोमद्विट्
पुलोमारिप्रभृतयः इन्द्रे। २ राक्षसभेदे भा० आ० ६ अ०।
अवनशब्दे २८७२ पु० दृश्यम्। [पत्न्याम् अमरः।
पुलोमजा स्त्री पुलोमनो जायते जन-ड ५ त०। गच्छाञ्छिन्द्
पुलोमा स्त्री शत्रुभाष्यायाम् अवनमातरि २८७२ पु० दृश्यम्
पुल्कस पु० स्त्री० ब्राह्मणात् क्षत्रियायां जाते मङ्गीर्षवर्णभेदे
शत० ब्रा० १४।७।१।२२ भाष्ये दृश्यम्। स्त्रियां जातित्वात्
डीप्।
पुल्य लि० पुल+चतुरर्थ्यां बलादि० यः। पुलनिर्दत्तादौ।
पुल्ल लि० पुल्ल+पृषो०। विकसिते शङ्खार्थकलतरुः।
पुल्लव पु० पुरु वल्ल अस्ति अद-अच्-पृषो० रस्य लः। वल्ल-
भल्लके मृगभेदे ऋ० १०।८६।२१। स्थान्द्रमधिकृत्य "क
स पुल्लो मृगः क स वल्हादी मृगः" निरु० १३।१। उक्तम्
पुष पुष्टौ दिवा० पर० अक० अनिट्। पुष्यति लृदित् अपुष्व

पुषोष । “खे पुषः” पा० णसृज् कसादिषु यथाविध्य-
रुपयोगात् खपोषं पुष्यति आत्मानं पुष्यतीत्यर्थः ।

पुष पुटो अक० पोषणे सक० क्य० प० सेट् । पुष्पाति अपोषीत्

पुष पुटो आ० पर० अक० सेट् । पोषति अपोषीत् ।

पुष पुटो चु० उभ० सक० सेट् । पोषयति ते अयपुषत् त ।

पुषा स्त्री पुष्पाति पुष-क टाप् । लाङ्गलीहजे शब्दच० ।

पुष्क न० पुष-त्रा० भावे क किञ्च आद्या कस्य नेत्वम् । १ पुटौ
ततः सिद्धा० मत्वर्थे लच् । पुष्कल तद्युते लि० ।

पुष्कर न० पुष्कं पुष्टिं राति रा-क । १ हृत्सिगुण्डाभे
२ वाद्यभागल्लुखे ३ जले ४ आकाशे ५ अक्षिफले ६ पद्मे
७ तीर्थभेदे ८ कुलौषधौ अमरः । ९ काण्डे १० द्वीपभेदे च
मेदि० । ११ रोगभेदे १२ नागभेदे १३ शरसङ्गे नन्दराज
आतरि १४ नृपभेदे १५ वरुणपुत्रे पुष्करद्वीपस्य १६ राजभेदे च
पु० मेदि० । १७ मेघाधिपभेदे १८ त्रिपुष्करघटकयोगे त्रिपुष्क-
शब्दे १९१ पृ० दृश्यम् । १९ अक्षरभेदे हरिवं०
२० विष्णो भा० शा० ४१ अ० । तीर्थभेदश्च त्रिपुष्करशब्दे
दृश्यः । १९ ब्रह्मलतसरोरभेदे न० । “पितामहसरः
पुण्यं पुष्करं नाम नामतः” भा० व० ८५ अ० ।

२१ पुष्करद्वीपस्य पर्वतभेदे पु० “पुष्करे पुष्करो नाम
पर्वतो मणिसातमान्” भा० भी० १२ अ० । २२ पुष्कर-
द्वीपाधिपभेदे “द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते उवाच राजा
स तु पुष्कराख्यः । तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि सदोच्यते
देवगणैः सचिदैः” अग्निपु० । तस्य पुष्कर (पद्म)
तत्त्वयानत्वात् वा तत्त्वत्वम् “तेनैव यानेन तथान्वुजेन
वभूव नाम्ना तमसाह्वयन्ति” अग्निपु० ।

१७ मेघाधिपभेदानयनञ्च ल्यो० त० उक्तं यथा

“तियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् । आवर्त्तं
विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्” तस्य फलम् “पुष्करे
दुष्करं वारि शङ्कहीना वसुन्धरा । विषहोपहृता
लोकाः पुष्करे जलदाधिपे” १० द्वीपभेदश्च “यत एव कृताः
सप्त भुवो द्वीपाः जम्बुद्वीपश्चालम्बिकुशक्रौञ्चशाकपुष्कर-
सञ्ज्ञाः” भाग० ५ । ११२ । विष्णुपु० तस्य प्रमाण्याद्युक्तं
यथा “शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेदितः । क्षीराब्धिः
सर्वतो ब्रह्मन् ! पुष्कराख्येन वेदितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु
द्विगुणेन समन्ततः । तद्द्वीपाधिपतेष्वैव महावीतोऽ-
भवत् सुतः । धातुकिञ्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नाम चिह्निते ।
महावीतं तथैवान्यत् धातुकीपण्डमण्डितम् । एकयात्र
महाभाग ! प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै

मध्यतो वलयाकृतिः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं
पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तोर्गः सर्वतः परि-
मण्डलः । पुष्करद्वीपवलयं मध्ये च विभज्यद्विव ।
स्थितोऽसौ पर्वतस्तेन जातं तद्वर्षकद्वयम् । वलयाकार-
मेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः । दशवर्षसहस्राणि यत्र
जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेष
विवर्जिताः । अधमोत्तमौ न तेषां स्तां न वध्यवधकौ
द्विज ! । नेप्रांस्रवाभयं रोषो दोषो लोभादिको न च ।
महावीतं महावर्षं धातुकिञ्चकन्ततः । मानसोत्तर
शैलस्य देवदेव्यादिविवृतम् । सत्यान्ते न तत्र सो द्वीपे
पुष्करसंज्ञितः । न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ।
तत्त्वयेशास्तु मनुजा देवैस्तैककल्पिणः । वष्पांश्चमाचार-
हीनं धर्माचरणवर्जितम् । तथीवात्तां दण्डनीति-
शुश्रूषारहितञ्च तत् । वर्षद्वयञ्च मैत्रेय ! भौमः स्वर्गोऽय-
सुत्तमः । सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः ।
पुष्करे धातुकीपण्डे महावीते च वै सुते ! ।
न्यपोषः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानसुत्तमम् । तस्मिन्नि-
वसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः । सादृदकैर्नोदधिना
पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान् मण्ड-
लात्तथा” ११८ नल्लक्ष्मणातरि “पुष्कर ! त्वं हि मे भ्राता
सञ्जीव शरदः शतम् । एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं
सत्यविक्रमः । स्वपुत्रं प्रेषयासास परिव्रज्य पुनः पुनः ।
सान्त्वितो नेपथेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम्” भा० व० ७८
अ० । भगवतः २१ पद्मरूपेण प्रादुर्भावे हरिवं० २२ अ० ।

पुष्करकर्णिका स्त्री पुष्करं पद्ममिव कर्णः पुष्पं यस्याः
कप् कापि अत इत्वम् । स्थलपद्मिन्यां राजनि० ।

पुष्करचूड पु० लोकालोकापर्वतोपरिस्थे दिग्गजभेदे भाग०
२० । १० । [गौरा० लोक् । स्थलपद्मिन्यां राजनि० ।

पुष्करनाडी स्त्री पुष्करं नाडयति नाडि-अण् उण० स०
पुष्करनाभ पु० पुष्करं पद्मं नाभौ यस्य अच् वसा० । पद्मनाभे
विष्णो पु० ।

पुष्करप्रादुर्भावः पु० पुष्कराकारः प्रादुर्भावः । भगवतः पद्मा
कारेण प्रादुर्भावे तद्विपरणम् ।

“अथ योगविदां श्लो०” सर्वभूतमनोमयम् । सृष्टारं
सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हरिश्-
मये पद्मे ब्रह्मयोजनविक्षृते । सर्वतेजोयुग्ममये
पार्थिवैर्लज्जयैर्युते । तत्र पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरुह-
सुत्तमम् । नारायणात् ससत्पद्मं प्रवदन्ति महर्षयः ।

या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु
गर्भाद्भुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिम-
वन्तश्च मेरुश्च नीलं निषधमेव च । कैलासं क्रौञ्चवन्तश्च
तथाऽद्रिं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिशिखरं चैव कानं
मन्दरमेव च । उदयञ्च गिरिशेष्ठं विश्वामस्तश्च पर्व-
तम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् ।
आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽद्वयः । एतेषा-
मनलो देशो जम्बूद्वीप इति स्मृतः । जम्बूद्वीपस्य
संख्यानं याज्ञिका यत् कुर्वते । गर्भाद्वतः सन्नेत् तोयं
देवास्ततरसोपमम् । दिव्यतीर्थगतापाङ्गप्रभा दिव्याः
स्मृतः स्मृताः । यान्येतानि तु पद्मस्य केशराणि सम-
न्ततः । असंख्याता पृथिव्यान्तु सर्वे ते धातुपर्वताः ।
यानि पद्मस्य पत्माणि भूरीगुह्यं नराधिप ! । ते
दुर्गमाः शैलचिता स्नेहदेशा विकल्पिताः । यान्यधः
पद्मपत्माणि निवासार्थं विभागशः । दैत्यानामुरगा-
णाञ्च पातालं तन्महात्मनाम् । तेषामधोगतं यत्तदुद-
केत्यभिसंज्ञितम् । महापातककर्माणो मज्जन्ते यत्र सा-
नवाः । पद्मस्थाने कुशं यत्तदेकार्णवजलं महत् ।
प्रोक्तास्ते दिक्षु सङ्घाताद्यत्वारो जलसागराः । एष
नारायणस्याख्यो महापुष्करसम्भवः । प्रादुर्भासोऽव्यय-
स्तस्माच्चान्ना पुष्करसंज्ञितः । एतस्मात् कारणात् तज्ज्ञैः
पुराणैः परमर्षिभिः । याज्ञिकैरेतदष्टाधैर्यज्ञे पद्मविधिः
स्मृतः । एवं भगवता पद्मविधया परया विधिः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च देशानाञ्च विनिर्मितः । विमुक्तया
चाप्रतिमप्रभावः प्रभाकरो योगिवरोऽमितद्युतिः । स्वयं
स्वयम्भूः शयनेऽसृजत्तदा जगन्नायं पद्मनिधिं महापर्वे”
हरिवं० २०२ अ० ।

पुष्करमालिन् त्रि० पुष्करमाला+अस्यस्य इति । पद्ममाला-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । २ हिमवत्कन्याभेदभर्त्तरि पु०
माकेपु० २१ अ० ।

पुष्करमूल न० पुष्करनिव मूलमस्य । कुठौषधे राजनि० ।
इत० । २ पद्ममूले च स्तार्थे क । तत्पार्थे त्रिका० ।

पुष्करवी(वी)ज न० इत० । पद्मवीजे ।

पुष्करशायिका स्त्री सङ्ख्यारिखगभेदे सुवे सुसुतः ।

पुष्करशिफा पुष्करस्य शिफा जटेव । पुष्करमूले राजनि० ।
पुष्करजटापत्रम् ।

पुष्करसद् त्रि० पुष्करे सीदति सद्-क्रिप् । पद्मशशिनि ।
२ गोत्रपर्वत्कर्षभेदे पु० । तस्य गोत्रापत्यम् बाह्वाः इज्

अनुगतिका द्विपदद्विभिः पौष्करसाटि तटपत्रे पुंस्त्री ।
ततो यूनि फज् पौष्करसादायन तदीये यूनिन्यपत्ये वृद्धत्वे
तु यजो यस्का० लुक् ।

पुष्करसागर पु० पुष्करं सागर इव । कुठौषधे नैघण्टु, प्र० ।

पुष्करसाट् पु० पुष्करं पद्मं सीदति भक्षयति धातुना-
मनेकार्थत्वात् सद्-भक्षणे व्यप् उप० स० । कमलभक्षे
पक्षिभेदे यजु० २४।२ ।

पुष्करस्थपति पु० महादेवे भा० आनु० १७ अ० ।

पुष्करस्त्रज् स्त्री इत० । पद्ममालायाम् । पुष्करमयी स्त्रक्
वस्य । २ पुष्करमालायुक्ते त्रि० २ अश्विनीकुमारयोः पु०
द्वि० व० । यजु० २।२२ ।

पुष्कराक्ष पु० पुष्करमिवाक्षि यस्य प्रचममा० । पद्मवत्स्य-
नेत्रे स्त्रियां ङीप् । २ विष्णौ पु० “पुष्कराक्षो महात्मनः”
“पुष्कराक्षो महामनाः” इति च विष्णुस० । “पुष्करं
हृदयपुण्डरीकमक्षोति व्याप्नोति अक्ष-उप० स० व्यप् ।
हृदयपुण्डरीकव्यापितया तस्य तथात्वम् व्युत्पत्तिभेदाच्च
नामद्वयम् ।

पुष्कराक्ष्य पु० पुष्करस्य पद्मस्याख्या व्याख्या यस्य । पद्म-
वत्स्यनामके शरसे अमरः । पुष्कराक्ष्ये कुठौषधे
राजनि० । [मूले कुठौषधे नैघण्टु, प्र०]

पुष्कराक्षिजन० पुष्कराक्षिरिव जायते जन-ङ । पुष्कर-
पुष्करादि पु० “पुष्करादिभ्यो देगे” पा० देगे गम्ये मत्वर्थे
इतिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग०
उक्तो यथा “पुष्कर पद्म उत्पन्न तमान् कुसुद नड
कपित्थ विसृष्टान् कदम्ब शालूक विगर्हं करीष
गिरीष यथास प्रवाह हिरण्य केरव कञ्जाल तट
तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नानीक सरोरुह पुटक
अरविन्द अम्भोज अञ्ज कमल पयस”

पुष्कराक्षिणि पु० पुष्कराक्ष्ये गङ्गपौत्रे नटभेदे भाग० ८।२।१५
पुष्करावती स्त्री पुष्कराणि सन्त्यत्र सतृप् मस्य वः दीर्घः ।
नदीभेदे ।

पुष्करावर्त्तक पु० पुष्करं जलमावर्त्तयति आ+वृत्-णिच्-
व्यप् उप० स० । मेघाधिपभेदे “पुष्करावर्त्तका नाम ये
मेघाः पञ्चभगाः । संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां
महौजसाम् । कामगानां प्रहृष्टानां लोकानां शिवमिच्छ-
ताम् । पुष्करा नाम ते मेघा दृढतस्त्रोयमत्सराः । पुष्क-
रावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः” विष्णुपु० । भीमो
भीमसेनवत् उत्तरपदलोमे पुष्करोऽप्यत्र २०६२ पृष्ठे दृश्यम् ।

पुष्कराङ्ग पु० पुष्कराङ्गा व्याङ्गा यस्य । सारसखगे
अमरः पुष्कराङ्गयमप्यत्र । तच्च पुष्करमूले कुठौषधे न०
राजनि० ।

पुष्करिका स्त्री पुष्करं तदाकारोऽस्त्वस्य ठन् । शूकदोष-
निमित्ते रोगभेदे “पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिड-
कातिता । या पुष्करसमानाभा स्या पुष्करिकेति सा”
सुश्रुतः

पुष्करिन् पु० पुष्करं शुण्डायमस्यस्य इति । शृङ्गे चारा०
स्त्रियां ङीप् । पुष्करादि० देशे गम्ये इति ङीप् ।
२स्यलकमले १पुष्करमूले कुठौषधे राजनि० । ४पद्मन्यां
५जलाशयभेदे मेदि० । जलाशयशब्दे १०७५ पु० तल्ल-
यादि इत्यम् । इचालुषमनोःपत्नीभेदे हरिवं० २अ० ।
७कृष्णकमातरि भूमन्युपत्नीभेदे भा० व्या० ६४ अ० ।
सम्हार्ये इति । ८पद्मसमूहे हेम० ।

पुष्कलं ति० पुष्कलं किञ्च व्यादाकस्य नेत्त्वम् पुष्कलं+विष्णा
लच् वा । १अष्टौ अमरः २उपचिते जटा० ३वृद्धत्वयुक्ते
च । “अष्टसृष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्”
इत्युक्ते ४परिमाणे न० ५भिक्षार्थदेवे अक्षमानभेदे
न० । “भिक्षामाक्षपांसमात्रमक्षं तस्मात्तृणम् ।
पुष्कलं हनकारन्तु तच्चतुर्थं सच्यते” कूर्मपुरा० । इत्यमरभेदे
पु० । हरिवं० ४२अ० । ७भरतपुत्रे पु० भाग० ६।१।७।

पुष्क(व्य)लक पु० गन्धर्वगे त्रिका० रघुः १५।८। “सीन्-
पुष्क(व्य)कोहतः” सि० कौ० । यमध्यपाठस्तत्रैव

पुष्कलावत पु० उत्तरस्थे देशभेदे इ०स० १४अ० । २भरत-
पुत्रपुष्कलस्य राजधान्यामु स्त्री ।

पुष्ट ति० पुष्प-क्त । यस्य पोषणं कृतं तस्मिन् श्रुतपोषणे
अमरः । भावे क्त । २पुष्टौ न० । तत् कार्यतया अस्त्यस्य
अच् । श्विष्णौ पु० “तुष्टः पुष्टः पुष्टिकरः” विष्णुस० ।

पुष्टावत् ति० पुष्टं पोषणं कार्यत्वेनाऽस्त्यस्य सतृप् सस्य वः
वेदे दीर्घः । पोषणकर्त्तरि सम्भृतघासे ङ्ङ् ८।४५।१६

पुष्टि स्त्री पुष्ट-भावे क्तिन् । १पोषणे अक्षादि नोपचयकारणे
२ष्टौ च मेदि० । कर्त्तरि क्तिच् । ३अश्वगन्ध्यायां
राजनि० शय्यादिषु ४भाटकाभेदे ५योगिनीभेदे इधर्मस्य
पत्नीभेदे भा० ६६अ० । [राजनि० ।

पुष्टिका स्त्री पुष्टौ कं जलमस्याः । जलशुक्तिकायां
पुष्टिकान्त पु० इत० । गणाधिपे गणेशे ।

पुष्टिद ति० पुष्टिं ददाति दा-क । १पोषणकारके २अश्व-
गन्ध्यायां स्त्री राजनि० ।

पुष्टिपति पु० शक्तिभेदे भा० व० २२० अ० । २सरस्वत्यां
च शत०त्रा० ११।४।१।६ ।

पुष्प विकाशे दि० पर० अक० सेट् । पुष्पप्रति अपुष्मीत् । पुष्प
“शरदि पुष्पप्रति सप्रच्छदाः” । कण्ठा० अ० पुष्पप्रोत् ।

पुष्प न० पुष्पप्रति पुष्प-विकाशे अच् । (फुल्ल) ख्याते
१कुसुमे २स्त्रीरजसि । भावे घञ् । १विकाशे पु० मेदि०
४कुवेरविमाने न० नेत्ररोगभेदे हेमच० । “पुष्पं पत्रं
च फलं तथैव यथोत्तरं” ते लघवः प्रदिष्टाः तेषां तु
इष्यं कफपित्तहन् फलं निहन्त्या कफमारुतौ च”
सुश्रुते सामान्यतस्तस्य गुणा उक्ताः । विशेषतः पुष्पघर्णे
अन्येषां गुणा ततोक्ताः । स्त्रीरजसि “शुक्लं दुष्टं शोणितं
चाक्षुनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशश्च कष्टम् । पुष्पकाले
शुचित्तत्वात्पत्न्यार्थं स्त्रियं व्रजेत्” इति सुश्रुतः ।
पुष्पशब्दनिर्मुक्तिस्तद्गतविशेषादिकं नानातन्त्रे उक्तं यथा
तत्र पुष्पशब्दव्युत्पत्तिः कुलार्णवे “पुण्यसंबद्धं नाक्षाणि
पापौघपरिहारतः । पुष्कलार्थप्रदानाच्छ पुष्पमित्य-
भिधीयते” । प्रपञ्चसारे “तल्लस्यो पङ्कजे जात्यौ केतकी
करवीरके । शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि
च । उत्पलानि च नीलानि कल्लारकुसुमानि च” ।
विश्वसारतन्त्रे “वहूनि कुसुमानि च” इति पाठः ।
“मातर्ती कुन्दमन्दारं नन्द्यावत्तौदिकानि च ।
पलाशपाटलापञ्चजयन्यावत्तौकानि च । चम्पकानि
सनागानि रक्तमन्दारकाणि च । अशोकोद्भवाविलाख
कर्णिकारोद्भवानि च” । विश्वमारतन्त्रे शक्तिविषये
विशेष उक्तो यथा “अथ देव्यर्चने वक्ष्ये पुष्पाणि शृणु
पार्वति ! । इत्युपक्रमे तल्लस्यादीन्युक्ता “एतान्यन्यानि
तन्त्रेऽस्मिन् पुष्पाणि सन्ति वै प्रिये ! । नानादेशोद्भवानि
स्युः सर्वकाजोद्भवानि च । फलानि चैव पुष्पाणि दद्या-
द्देव्यै विशेषतः । अथ पुष्पं प्रपञ्च्यामि कर्मयोगे महे-
श्वरि ! शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
कमले करवीरे द्वे कुसुमे तल्लसीद्वयम् । जातीसु मे
केतकी द्वे कुमारीचम्पकोत्पलम् । कुन्दमन्दारपुष्पाङ्ग-
पाटलानागचम्पकम् । आरग्वधं कर्णिकारं पावनी
नवमल्लिका । सौगन्धिकं सकोरखं पलाशशोकसर्जकाः ।
अपामार्गः सिन्धुवारी वापुलीकञ्च कामजम् । व्याघ्र-
चेलं दमनकं मरुवकं ततः परम् । लवङ्गं जलकचूरं
तगरञ्च जवा तथा । शिवपुष्पं द्रोणपुष्पं कामराजं
सुकेतकम् । अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्यलज्जानि च ।

गिरिजानि देशजानि नानापुष्पागतः परम् ।” सार-
दायाम् “कमले करवीरे द्वे कुसुदे तृत्तसीद्वयम् ।
जातीद्वयं केतके द्वे कङ्कारं चम्पकोत्पले । कुन्दमन्दार-
पुष्पागणानागचम्पकम् । सारग्वधं कर्णिकारं
जयन्ती नवमालिका । सौगन्धिकं सकोरणं पलाशा-
शोकमल्लिकाः । धुसूरं सर्जकं विल्वमर्जुनं सुनि-
पुष्पकम् । अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः ।
उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः” । योगिनीतन्त्रे
७ पटले “ऋणु देवि ! प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं
समासतः । ऋतुकाशोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिकु-
सुमैः । सितरक्तैश्चापुष्पैर्नीलपद्मैश्च पाण्डुरैः । किं-
शुकैस्तगरेष्वैव जवाकनकचम्पकैः । वकुलैश्चैव मन्दारैः
कुन्दपुष्पैः कुरुण्डकैः । धुसूरकादिशुक्लैश्च वन्सूकाग-
स्त्यसम्भवेः । सदनैः सिन्धुवारैश्च दूर्वाङ्कुरसुकोमलैः ।
मङ्गरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुकोमलैः” तत्रैव
६ पटले “तृत्तसीद्वे मालतीद्वे तमालामलकी तथा ।
पुष्पागं सुनिपुष्पञ्च मल्लिकाञ्च निवेदयेत् । करवीरस्य
कुसुमैर्द्वैर्ऋच्यन्ति जनाहंनम् । दर्शनात्तस्य देवेशि !
नरकाग्निः प्रणश्यति” । करवीरादिमाहात्म्यं
पूर्यारण्यरसोक्ताद्ये १० पटले “करवीरं जवा देवि !
स्त्रयं काळी न चान्यथा । तारा च अपरा चैव स्त्रयं
त्रिपुरसुन्दरी” । तथा “करवीरजवामूले तृत्तसी
जगनन्दिनि । यदि प्राण्यांश्चजेद्देवि ! माहात्म्यं तस्य
सुन्दरि ! । यत्कटोदितंतेनापि जिह्वाकोटिशतेन च ।
वर्णितं तस्य माहात्म्यं न शक्नोमि कदाचन” । “शुक्लं
लष्णं तथा पीतं हरितं कोटितं तथा । करवीरं महे-
शानि ! जवापुष्पं तथैव च । स्त्रयं काळी महाभाया स्त्रयं
त्रिपुरसुन्दरी । यनादरं न कर्त्तव्यं कृत्वा च नरकं
व्रजेत्” । दशमपटले “लष्णापराजिता साक्षाद्भद्रकाची
न संशयः । करवीरञ्च भुवना द्रोणं भुवनसुन्दरी ।
जवा साकाङ्गवधती सर्वविद्यास्वरूपिणी । ये साधका
जगन्मातरं च यन्ति शिवप्रियाम् । एतैश्च कुसुमैश्चण्डि !
स शिवो नात्र संशयः । येनार्चिता जगद्धात्री द्रोण-
लष्णजवादिभिः । राजसूयाश्चमेधाद्यैर्वाजपेयाग्निहो-
तृकैः । फलं यज्जायते चण्डि ! तत् सर्वं कुसुमार्चनात् ।
जवाद्वोणं तथा लष्णामालूरं करवीरकम् । साक्षाद्भद्रा
स्वरूपञ्च महादेव्ये निवेदयेत् । श्वेतचन्दनसंयुक्तं
रक्तचन्दनलेपितम् । यो दद्याद्भक्तिभावेन स विश्वेशो

न संशयः” अथ कामनाभेदे पुष्पविशेषः तत्रैव “करवीरस्य
माध्यस्य सहस्राणि ददाति यः । स कामान् प्राप्य चा-
भीष्टान् देवीलोकं महीयते । तथैककरवीरेण
पद्मानां द्वे सहस्रके । महावीरे महोत्पाते महापदि
च सहस्रे । महादुःखे महारोगे महाशोके महाभये ।
पूजयेत् कालिकां तारां भुवनां मोडुर्गीं शिवाम् । वालां
क्षिप्त्वा वगलां धूमां भीमां करालिनीम् । कमलामञ्ज-
पूर्णां च दुर्गां दुःखविनाशिनीम् । सर्वविद्या जवाद्रोण
करवीरैर्मनोहरैः । मालूरपत्रैः लष्णाभिः लष्णां संपूज्य
भूतले । साधकैन्द्रो महेशानि ! भवेन्भुक्तो न संशयः” ।
सुखलमालायां दशमपटले “जवापुष्पैर्द्रोणपुष्पैः कर-
वीरैर्मनोहरैः । लष्णापराजितापुष्पैरौघैश्च सुनिपुष्पकैः ।
पूजयेत् परया भक्त्या चण्डिकां परमेश्वरीम्” । योगिनी-
तन्त्रमत्स्यसूक्तयोः “येऽर्चयन्ति जनाध्यक्षं करवीरैः
सितासितैः । चतुर्युगानि देवेशि ! पीतो भवति माधवः ।
“यकपुष्पं च जातिस्तु तथा रुद्रजटस्य च । वाजपेयस्य य-
ज्ञस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा । सर्वेषामेव पुष्पाणां प्रवरं
नीलसुतकम् । नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां प्रयच्छति ।
दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं ऋणु । वर्ष-
कोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या अनुचरो
भूत्वा रुद्रलोकं महीयते” । सुखलमालायाम् “लक्षाणां
महिषैर्महेश्वरजैर्दानैर्मन्त्रैः शुभैः । पूजिता सा जगद्धात्री
यद्येषा कुसुमार्चिता । माहात्म्यं चैव लष्णायाः लष्णा
जानाति लक्ष्मणः । तदर्द्धाष्टाहं देवि ! तदर्द्धं त्री-
पतिः सदा । तदर्द्धं मञ्जजन्मा वै तदर्द्धं वेदसाधकः ।
अन्यपुष्पस्य माहात्म्यं संक्षेपाद्वचमि शङ्करि ! । पृथिव्या
मण्डले स्वर्गो वैकुण्ठो कालिकापुरो । जवादिकरवीरैश्च
दलैः किं किं फलं लभेत् । न जानाति जगद्धात्री
को वेद पार्वती विना । करवीरैः श्वेतरक्तैरक्तचन्दन-
मिश्रितैः । पूजयेत् क्षातटे यस्तु स विश्वेशो भवेद्भु-
वम् । लष्णापराजितापुष्पैर्यस्तु देवीं प्रपूजयेत् ।
सोऽश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्य शिवां व्रजेत् । महा-
विपत्तौ यो दद्याज्जवां लष्णापराजिताम् । द्रोणं वा
करवीरं वा स गच्छेत् कालिकापुरम्” । तत्रैव
“किञ्च पादौः किञ्च वाट्यैर्देव्यैः किञ्च पूजनैः ।
मधुदानैर्मधुपकैः कुम्भकैः किञ्च रेचकैः । पूरकैः किञ्च
वा ध्यानेः प्राणायामैश्च किञ्च वा । किं जपैः किं
तपोभिर्वा मत्स्यैर्मन्त्रैश्च पद्मैः । किमन्यथैः किं

तन्त्रैः किं यन्त्रैः किञ्च साधनैः । किं वेदैरासवैः किं वा
 इन्द्रगानैर्मन्त्रसाधनैः । किमध्वरैर्मन्त्रपूतैर्मन्त्रार्थैर्मन्त्रजी-
 वनैः । किं योनिमुद्रया किं वा तीर्थैः किं ब्रह्मसा-
 धनैः । किं मातृकान्यासगणैः किं कटैः किं घटैः
 पटैः । किं काकचक्षुभिः घोडान्यासैः किं धर्मसाधनैः ।
 येनास्मिता महादेवी करवीरेर्जयादिभिः । लण्णापरा-
 जितापुष्पैः करवीरेर्मनोहरैः । द्रोणैस्तु केतकीपुष्पै-
 र्जिवाभालूरपत्रकैः । पूजिता येर्मगवती तेषां किं कर्म
 साधनैः । नित्यातन्त्रे एकादशपटले “न तुलस्या
 यजेत् कालीं नाक्षतैर्विष्णुमर्चयेत् । अपराजिताया-
 दानेन साक्षात्पुटा भवेच्छिवः । कालिकायाश्च ताराया
 करवीरमतिप्रियम् । जवापुष्पं महेशानि । दद्याच्च
 धारयेत् कश्चित् । रक्तोत्पलेन देवेशि । कालिकां
 पूजयेत् सकृत् । शतवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमा-
 म्रुयात् । तथा “द्वर्षापि गर्भसंयुक्ता देवी तृष्टिकरी
 भवेत् । पुरश्चरणरसोन्नासे “मञ्जरीं सहकारस्य
 केशवाय निवेदयेत् । रुद्रजटां शिरोषश्च दाडिम् काञ्चनं
 तथा । नीलकण्ठं मयूरञ्च योन्याकारञ्च यजयेत् ।
 पुष्पदाने काम्यफलं नित्यातन्त्रे ईश्वर उवाच ।
 “ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं सुरेश्वरि । रक्तपुष्पै-
 र्महादेवि ! चक्रराजं प्रपूजयेत् । कुलाचारक्रमेणैव
 कर्पूरचोदमण्डितम् । “महापातककोटिश्च जन्मान्तर-
 कृता अपि । मासमात्रेण हन्यन्ते सत्यं सत्यं न
 संशयः । लक्ष्मीस्तस्य भवेद्गुहे सुस्थिरा वीरवन्दिते ! ।
 जवापुष्पैर्महेशानि ! पूर्ववत् यदि पूजयेत् । मासमात्रेण
 नश्यन्ति सप्तजन्मकृतान्यपि । ब्रह्महत्यादिपापानि
 धनवान् जायते कविः । पूर्ववत् केतकीपुष्पैः पत्रैर्वा
 यदि पूजयेत् । मासमात्रेण देवेशि ! उपपातकको-
 टयः । (नश्यन्तीति पूर्वोक्तेनान्वयः) । “लभते राज-
 सौभाग्यं साधको नात्र संशयः । शतपत्रैर्महेशानि !
 पूर्ववत् पूजयेच्छिवम् । मासमात्रेण देवेशि ! सर्वपापं
 विनाशयेत् । चम्पकैः पूजयेद्देवीं पूर्ववन्मासमात्रकम् ।
 निहृत्य परमेशानि ! पातकं शतजन्मजम् । सौभाग्यं
 लभते मन्त्री त्रिषु लोकेषु पार्वति ! । श्वेतपद्मैर्महे-
 शानि ! मासमात्रं प्रपूजयेत् । त्रिशज्जन्मकृतं पापं
 नाशयेद्वात्र संशयः । बन्धुकैः पूर्ववद्देवि ! मासमात्रं प्र-
 पूजयेत् । निहृत्य सर्वपापानि राजानं वशमानयेत् । माल-
 भीमलुक्ताजातीकुन्दैः श्वेतोत्पलैः सह । सुमित्रैः पूर्व-

वद्देवि ! मासमात्रं प्रपूजयेत् । ब्रह्महत्यादिपापानि
 शतजन्मकृतान्यपि । नाशयेत् परमेशानि ! सुक्तिस्तस्य
 करे स्थिता । रक्तोत्पलजवावर्जितबन्धूकागस्त्यकैः शि-
 वाम् । पूर्ववत् परमेशानि ! मासमात्रं प्रपूजयेत् ।
 पातकं नाशयित्वाऽसौ सम तृप्तो भवेन्नरः । नागकेशर-
 कङ्कहारवकुलैः सिन्धुवारकैः । पाटलैः पूजयेद्देवि !
 श्रीपीठान्तर्निवासिनीम् । पूर्ववत् पूजयेद्देवि ! मासमात्रं
 प्रसन्नधीः । सहस्रजन्मजं पापं नाशयेद्वात्र संशयः ।
 सौभाग्यमल्लं तस्य भवेद्देवी प्रसादतः । योगिनी-
 तन्त्रे “नीतुच्छज्य दद्यात् पुष्पाणि वनस्थानि कदाचन ।
 न शक्नुवन्ति वै देवाः समाकर्षितुमुद्रिताः । एकैकं कुसुमं
 यच्चा रक्षन्ति दश वै यतः । तथा यच्चाङ्गनाः पञ्च
 सर्वतः कुसुमावृताः । तस्यादाहृत्य कुसुमं यजेद्देवान्
 पितृनपि” इति वृक्षस्यपुष्पदाननिषेधः । मत्स्यसूक्ते
 “स्नात्वा मध्याह्नसमये न च्छिन्यात् कुसुमं नरः । तत्-
 पुष्पैरर्चने देवि ! रौरवे परिपच्यते” मध्याह्न इत्युपा-
 दानात् प्रातःस्नातस्य पुष्पाहरणे न दोषः । अथ पुष्प-
 माला विश्वसारतन्त्रे “नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां
 प्रयच्छति । दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ।
 वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या
 अमुचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते” । योगिनीतन्त्रे
 नवमपटले “मालतीमालया विष्णु रचितो येन कार्तिके ।
 पापाप्मरक्षता माला नाशिता तस्य विष्णुना” ।
 तथा “करवीरकृतां मालां माधवाय प्रयच्छति ।
 देवेन्द्रोऽपि महेशानि ! करोति करसंपुटम्” । तत्रैव
 “न भेदयेद् यत्तच्छूलं मालाञ्चैव न भेदयेत् । वि-
 शिष्य मालतीमालां व्यघ्रचर्म तथैव च” । वृहत्संहितातन्त्रे
 द्वितीयपटले “कोकणदक्ष बन्धूकं कर्षिकाद्वयमेव च ।
 वक्रमन्दाररक्ताणि करवीराणि शक्यते । मल्लिकार्जितयं
 जाती क्षौमपुष्पं जयन्तिका । विल्वपत्रं कुशकं सुनि-
 प्पुष्पञ्च केसरम् । वायली चैव सौगन्धं कालपुष्पं
 मनोहरम् । आमलकञ्च कादम्बं यक्षुलं यूथिका तथा ।
 विल्वैर्मन्त्रकाद्यैश्च तृणसोवर्जितैः शुभैः । श्वेदपुष्पै-
 र्विशेषेण वज्रपुष्पेण शोभितम् । सर्वं पुष्पं प्रदद्याच्च
 भक्तियुक्तेन चेतसा । जवापुष्पं महेशानि ! दद्याद्देव्यै
 विशेषतः । पद्मं प्रियतरं देव्याः शेषाली वकुलं तथा ।
 रक्तोत्पलेन देवेशि ! पूजयेत् परमां शिवाम् । लक्षवर्ष-
 सहस्राणां पूजायाः फलमाप्नुयात् । शिरीषं वरुणं

देव्याः प्रीतिदं तगरं तथा । स्वल्पज्ञं सुष्ठुतरं लज्ज-
संख्यक्रमेण त । यदि दद्यान्महेष्टानि ! सर्वसिद्धिः
सुरेश्वर ! । तदेव मन्त्रसिद्धिः स्थापनात् कार्या विचा-
रणा । द्विजातीं तुलसीं रम्यां तस्याः प्रीतिकरीं पराम् ।
काञ्चनं रक्तवर्णं च अतिप्रियतरं महत् । भक्तियुक्तो
महेष्टानि ! सर्वपुष्पं निवेदयेत् । इहृक्षीतन्त्रे “चात-
नीये तु लज्जकमालत्या योऽर्चयेद्भरिम् । शतजनकत-
पापं तत्क्षणादेव नश्यति । करवीरस्य कुसुमैर्योऽर्च-
यन्ति हरिर्हिने । दर्शनात्तस्य देवेश ! नरकाग्निः
प्रणश्यति । यज्यपुष्पाणि “नार्चयेत् भिरिष्ट-
पुष्पेण पीतैश्च तगरैस्तथा । श्वेतोद्भवेण कृष्णेन वि-
जयेन न चार्चयेत् । प्रपञ्चसारे षष्ठपटले “कृष्णे पातितै
माल्यैः शीतैर्वा जन्तुदूषितैः । आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टै
हृषितैर्नापि चार्चयेत् । सारदायाम् “मलिनं भूमि-
संस्पृष्टं क्षमिकेशादिदूषितम् । अङ्गुष्ठं समाघ्रातं
त्यजेत् पर्युषितं तथा । मत्स्यसूक्ते चतुर्दशपटले
“शेफालिका तु कङ्कारं शरत्काले प्रशस्यते । अन्यत्र
न स्पृशेद्देवि ! प्रायश्चित्ततु पूजनात् । नार्चयेद्रक्तकृष्णेन
तथोद्यमन्त्रिकेन च । करवीरस्य माध्यस्य वन्धूजीवस्य
चैव हि । केशरस्य सवजस्य रक्तं देवि ! प्रशस्यते ।
योगिनीतन्त्रे “विल्वपत्रं शमीपत्रं तमालामलकीदलम् ।
अपाङ्गभृङ्गपत्रञ्च कुशं दूर्वास्तथैव च । पुष्पाणामप्यभावे तु
फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तत्पत्रैः पूजये-
द्भरिम् । गुग्गुपूजापुष्पञ्च तत्रैव “सिंहास्यञ्चैव मालूरं धुसूरञ्च
चतुर्विधम् । तथा रुद्रजटे ह्ये च गुह्यपुष्पञ्च शङ्करि ।
पद्मे नीलोत्पले देवि ! वकमन्दारकाञ्चने । माधवीह्ये
तमालञ्च गुग्गुमेतद्वरार्चने । दिवारात्रिभेदेन पुष्पविशेषेण
पूजनसूक्तं तत्रैव “कनकानि सुगन्धीनि रात्रौ देवानि
शङ्करि ! । दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च
मल्लिका । देवालयस्य पुष्पेण यो देवं प्रतिपूजयेत् ।
अन्वत्यं प्राप्नुयात् सोऽपि दश वर्षाणि पञ्च वं । देवता-
विशेषे पुष्पविशेषजननमपि तत्रैव “शिवे विवर्जयेत् कुन्दं
माघे माघ्यं प्रशस्यते । गणेशे वर्जयेन्माघ्यमशोकं तगर-
न्तथा । सूर्ये माघ्यञ्च मन्दारं कनकञ्च तथैव च ।
महालक्ष्म्यै च तुलसीं भिरिष्टकं काञ्चनन्तथा । वन्धू-
जीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् । मङ्गलायां विल्वपत्रञ्च
शमीपत्रं तथैव च । ब्रह्मणे वर्जयेत् काशं कौस्तुभं शमी-
पुष्पकम् । पात्नीपुष्पं कुरण्डञ्च जलपुष्पं तथैव च ।

इमां न प्रदद्याच्च सोमपुष्पं तथैव च । त्रिपुरायै
काञ्चनञ्च कनकं वासकं तथा । किंशुकं कृष्णकान्ताञ्च
इन्द्राक्ष्यै वर्जयेत्तथा । अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा
“वराह उवाच “अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते मुनि ।
पातकं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं यमुन्वरे ! । नाहं
तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै, मम प्रियाः । मुखैर्भाग-
वतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः । पतन्ति नरके घोरं रौरवे
तदनन्तरम् । अघ्रातस्य च दोषेण दुःस्थान्यनुभवन्ति च ।
वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य त्रयोदश । मूषकः पञ्च-
वर्षाणि वलीयर्दश्च द्वादश । छागश्चैवाष्ट वर्षाणि वर्षं वै
यामकुक्कुटः । क्षीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न
संशयः । एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मेऽहं रोचते ।
अकर्मण्यं विशालाक्षि ! पुष्पं यो न ददाति वै
वराहपुं । देवो प्रियपुष्पाणि यथा “पुष्पाणि देव्या
वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । वकुलेश्वर मन्दारैः
कुन्दपुष्पकुरण्डकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शाबस्मलैश्चाप-
राजितैः । दमनैः सिन्धुवारेण वक्रेमरुवकैश्च ।
लताभिर्ब्रह्महृद्यैश्च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः । मञ्जरीभिः
कुशानाञ्च धिल्वपत्रैः सुशोभनैः । पूजयेद्वैष्णवीं देवीं
कामाक्ष्यां त्रिपुरां तथा । अन्याश्च याः शिवाप्रोक्त्यै
जायन्ते पुष्पजातयः । ता इमाः शृणु कीर्त्तन्ते मया
वेताल ! भैरव ! । मानतो मल्लिका जातो यूथिका
माधवीलता । पाटला करवीरश्च जया तर्कारिका तथा ।
कुल्लकं तगरञ्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः । चम्पका-
स्नातको वाणवर्वरो मल्लिका तथा । अशोका लोभ्र-
तिलकावटरूपशिरीषकैः । शमीपुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मो-
त्पलवकारुणाः । श्वेदारुणे लिखन्ये च पलाशः
खदिरस्तथा । वनमालाऽथ सेवनी कुसुमोऽथ कदम्बकः ।
चक्रं कोकणद्वयैव भण्डुलो गिरिकर्णिका । नाग-
केशरपुष्पागो केतक्यञ्जलिका तथा । दोहदा बीजप्रस-
नमेरुः शाबमेव च । त्रुषी चण्डसिन्धुश्च भिण्टी
पञ्चविधा तथा । एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम् ।
वर्जनीयपुष्पं यथा “पुष्पञ्च क्षमिषन्मित्रं विशेषं
भग्नसङ्ख्यम् । सकेशं मूषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ।
याचितं परकीयञ्च तथा पर्युषितञ्च यत् । अन्यस्सृष्टं
पदास्सृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत् ” कालिका पुं ६८।५४८०।
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा “मालतीमल्लिका चैव
यूथिका चातिस्तिका । पाटलाकरवीरश्च जयाशिवारिव

च । कुलकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पक-
स्तगरः कुन्दो वाणवर्वरमल्लिकाः । अशोकस्तिलक-
चम्पकश्चैव चैवटद्वयः । अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः
केशवपूजने । केतकीपत्रपुष्पश्च पुष्पं भङ्गारकस्य च ।
तल्लसामलकी चैव सदास्तुष्टिकरं हरिः । पद्मान्यम्बुसु-
खानि रक्तनीले तथोत्पले । सितोत्पलञ्च कण्ठस्य
दयितानि सदा नृप ! । तानि पुष्पाणि देवानि विष्णवे
प्रभविष्णवे अस्मिन् पु० । किञ्च “जाती शताङ्गा
सुमना कुन्दं वल्लुपुटं तथा । वाणञ्च पङ्कजाशोकं कर-
वीरञ्च युधिका । पारिभट्टं पाटला च वकुलं गिरि-
शायिनी । तिलकं वनजञ्चैव पीतकं तगरन्तपि ।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने । सुरभीणि
तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् । येषामपि हि
पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्चने । पल्लवान्यपि तेषां स्युः
प्रशस्तानि महासुर ! । वीरधानां प्रधानेन वर्हिषाञ्चा-
च्येत्तथा । नानारूपैश्चान्वभवेः कसलेन्द्रीवरादिभिः ।
प्रवालैः सुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्वले ! । वनसतीना-
मर्चेत तथा दूर्वादिपल्लवैः ” वामनपु० ८१ । विष्णो पुष्प-
विशेषदानस्य फलं यथा “कारामप्रभवैः पुष्पैरैच्छद्वैः
कीटवर्जितैः । तथाऽप्यर्पितैस्तद्दत्तं कार्तिके विष्णुमर्च-
येत् । वर्षाणां हि यथा विप्रस्त्रीषां जाङ्गवी
यथा । देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ।
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद् गुरुध्वजम् । जन्मदुःख
जरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् । मालतीमालया
येन पूजितः कार्तिके हरिः । पापललायुतं तस्य वत्स !
शौरिः प्रमार्जति । मालतीपुष्पमालाभिः कार्तिके
पुष्पमण्डपम् । विष्णोर्दृष्टे कृतं येस्तु ते यानि परमां
गतिम् । जातिपुष्पैर्विरचितं मालां यः स्मयच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्प-
कोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे-
श्रीमान् विष्णुतल्लपराक्रमः । यः स्पर्शकेतकैः पुष्पैः
पूजयेद् गुरुध्वजम् । अष्टकोटिशतं यावत्तप्तः
स्यात्तस्य वै हरिः । दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केत-
कोद्भवैः । स वसेद्विष्णुमिलये देवेन सह मोदते । मल्लिका
कुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् त्रिदेश्वरम् । कार्तिके परया
भक्त्या दहेत् पापं त्रिषार्जितम् । सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पै-
रच्युतं योऽर्चयेन्मुने ! । स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णु-
लोके महीयते । वेदधर्मेण केनापि संप्राप्ते मधुमाघवे ।

योऽर्चयेत् स मुनिश्चेष्ट ! लभते वैष्णवं पदम् । यः पुनः
पाटलापुष्पैरर्चयेद् गुरुध्वजम् । सुपण्यान्मा परं
स्थानं स प्रयाति हरिर्हने ! । अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं येऽर्च-
यन्ति जनार्दनम् । देवेषु ! दर्शनात्तेषां नरकाग्निः प्रण-
श्यति । न तत् करोति विमोह ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः । विहाय
सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्तिके योऽर्चयेद्-
भक्त्या वालिमेधफलं लभेत् । मुनिपुष्पकृतं मालां
ये यच्छन्ति जनार्दने । शक्रोऽपि तैः समं वत्स !
कुरुते ह्यभिभाषणम् । ददात्यभीप्सितान् कामान् वल्ल-
चिन्तामणिर्यथा । कार्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गुरु-
ध्वजः । गवामयुतदानेन यत् फलं कार्तिके मुने ! ।
मुनिपुष्पेण चैकेन कार्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् । ये-
र्चयन्ति सुराध्यक्षं करवीरैः सितसितैः । तेषां वर्ष-
शतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः । वकुलाशोककुसुमैर्यो-
र्चयन्ति जगत्पतिम् । निर्भीकास्ते भवन्तीह याव-
च्चन्द्रदिवाकरी । अशोककुसुमैर्यजन्मशोकभयापहम् ।
पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोर्दनामयम् । शुभ-
गन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः । अधोलजं
समभ्यर्च्य नरो याति हरिः पदम् । अभ्यर्च्य कौमुदेः
पुष्पैः केशवं त्रिदशैरपि । अष्टरूपकपुष्पैश्च पूजयेद्यो
जगत्पतिम् । स पुष्पत्रासरो याति तद्विष्णोः परमं
पदम् । कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तलसीविल्लपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । माधवे-
योऽर्चयेद्विष्णुं तलसीविल्लपङ्कजैः । त्रिदशैरपि
पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । माधवे योऽर्चये-
द्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः । धूतपापो निरातङ्गः स-
विष्णोर्वाति तत् पदम् । समित्पुष्पकुशादीनि श्रो-
त्रियः स्त्रयमाहरेत् । श्रद्धानीतैस्तैश्च हरिः पूजां कुर्वन्
ब्रजलधः । तस्मादिमो मुनिश्चेष्ट ! शिष्येण स्त्रयमेव वा ।
पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् । विप्रो दूर्वा-
मयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः । तलसीविल्लपङ्कजैश्च
पूजयेद्देवताः पितृन् । नार्चयेत्तगरैः स्पर्शं धूर्त्तपुष्पेण
केशवम् । देवीं लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ।
कालविशेषे तस्य पथ्युषितत्वं यथा “महरं तिष्ठते
जाती महारार्जन्तु मल्लिका । त्रियामं मुनिपुष्पञ्च कर-
वीरमहर्निशम्” । व्याख्यमञ्जरीविल्लपङ्कदानफलं यथा
“मञ्जुरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति देष्णवाः । कार्तिके

सफलास्ते स्तुर्गोकोटोफनभागिनः । कार्तिके योऽ-
र्चयेन्नृत्ता विल्लपत्ने केशवम् । दद्याद् यज्ञायुतफनं
केशवस्तस्य वै सुते ! । विल्लपत्ने ये कृष्णं कार्तिके
कलिमर्दनम् । पूजयन्ति महाभक्ता सुक्तिस्त्रिषां करे
स्थिता । नागकेशरपुष्पैः पूजयेद् गरुडध्वजम् ।
स याति वैष्णवं स्थानं यत्नं गत्वा न शोचत । कदम्ब-
कुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुच्छदनम् । जन्मायुताजितं पापं
स्फोटितं तेन नारद ! । न तथा केतकीपुष्पैर्भालती
कुसुमैस्तथा । तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैस्तथा ।
इहा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः । किं पुनः
पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः । हरिं किंरुक्-
पुष्पैः पूजयेत् त्रिदशाधिपम् । वैकुण्ठे रमते यश्च
विष्णुना सह वैष्णवः । वर्षाकाले च देवेशं कुसुमैश्चन्द-
नाचितैः । योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विशेत् ।
कुन्दपुष्पैश्च विप्रैः ! योऽर्चयेद् गरुडध्वजम् । कोटि-
जन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । शमीपुष्पैश्च
देवेशं पूजयेदक्षरद्विषम् । यमं न पश्येद्विप्रैः ! न याति
दुर्गतिं नरः । पाद्मोत्तरखण्डे १३१ अ० । लक्ष्मोत्पल-
प्रियपुष्पाणि नारदीयसं । मानती वकुलाशोक-
शेफालीनवमालिकाः । अन्धानतगराङ्गोठमल्लिका-
मधुपिण्डिकाः । यूथिकाष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधु-
पिण्डम् । पाटलाचम्बकं कृष्णं लवङ्गमतिष्ठतकम् ।
केतकं च कुसुमं विल्वं कल्लारकं द्विज ! । पञ्च-
विंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीविल्लप्रियाणि मे । केशवाचने
निर्गन्धपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे । “वचगन्धीन्यगन्धीनि
कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतन्त्रजातानि कष्टकीनि
तथैव च । रक्तानि यानि धर्मज्ञे ! चैत्यहजोद्भवानि च ।
श्लक्ष्णजानान्यन्यानि यानि चाकाञ्चनानि च” । तथा
“कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
भयं रोगं निःस्त्रित्वं प्रयच्छति । बन्धुजीवकपुष्पाणि
रक्तान्यपि च दापयेत् । अन्यरक्तपुष्पाणां दानात् दोषो-
भ्यमाप्नुयात्” । परारोपितहजस्य पुष्पमहणे दोषः ।
अगस्त्यः “परारोपितहजस्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।
अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम्” । एतद्
द्विजेतरपरम् “द्विजसृणोः पुष्पाणि सर्वतः स्वदा-
हरेत्” इति याज्ञवल्क्यात् । “देवादर्थं न कुसुममस्तेयं
महुरब्रवीत्” इति वचनात् । “गोऽग्न्यर्थे हणमेष्टांसि
वीरुदनमतीनां पुष्पाणि स्वदाददीत फलानि

चापरिहृतानि” इति गोतमवचनाच्च । द्विजेतरस्य
दण्डोऽपि “हणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा
फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” इति
स्मृतैः । “देवोपरिहृतं मत्तकोपरिहृतम् अधोवस्त्र-
धृतम् अन्तर्जलजालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति” हरिभक्ति-
नामके ग्रन्थे । अभिवाद्याभिवादककरस्य पुष्पं प्रोज-
णात् कर्मण्यम्” इति कैचित् । याचितादिपुष्प-
दानस्य निष्फलत्वम् । “याचितं निष्फलं पुष्पं क्रय-
क्रीतञ्च निष्फलम्” इति वदन्ति । वामहस्तचितादि
पुष्पस्यादेयत्वं यथा “न पुष्पच्छेदनं कार्यं” देवार्थं
वामहस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संख्याय वामहस्ततः ।
समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणोक्तं हारीतशाता-
तपो “समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शूद्रादीनां क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । क्रये प्रति-
प्रमथमाह ब्रह्मपुं “पुष्पैर्पुष्पैश्च नैवेद्योर्वीरक्रयक्रिया-
हृतैः” । वीरक्रयो वीरवत् याच्ञान्यून्येन विक्रेतु-
रुपन्यस्तमूल्येन क्रयः । पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमाहायां
“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पा-
ञ्जलिविधिं हित्वा यथोक्तञ्च तथापेयम्” । मध्याह्न-
ज्ञानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा “ज्ञानं कृत्वा तु वे-
केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतासु गृह्णन्ति
भस्मीभवति दाहवत्” । एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् ।
इति रत्नाकरः । व्यक्तं मत्स्यस्मृतौ “स्त्रिया मध्याह्न-
समये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः । तत्तत्पुष्पाचने देवि !
रौरवे परिपच्यते” । पुष्पाभावे देयानि विष्णु-
धर्मोत्तरे “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुष्पप्रवाप्यते” । पुष्पदान-
माहात्म्यं यथा “न रत्नेन सुवर्णेन न वित्तेन च भू-
रिण्या । तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जेनादेनः” ।
देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा शातातपः “शिवे वि-
वर्जयेत् कुन्दस्तम्भतश्च हरेस्तथा । देवीनामकेन्द्रारौ
स्त्र्यस्य तगरन्तथा” । पुष्पविशेषाणां कालभेदे पर्यु-
षितसक्तं भविष्ये “पद्मानि सितरक्तानि कुसुदा-
न्युत्पलानि च । एषां पर्युषितागृहा कार्या पञ्च
दिनोत्तरम्” । पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा “त-
ल्लगस्त्यविल्लानां न च पर्युषितामृता” । योगिनी-
तन्त्रे “विल्लपत्रञ्च माध्यमं तमाहामकरोदन्म् । क-
ल्लारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च सनिपुष्पकम् । एतत् पर्यु-

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिवं० २६६ अ० ।

पुष्पशकटी स्त्री देववाण्याम् हारा० । [दृश्यम् ।

पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सन्धतः । अहिशब्दे

पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेणौ कामदेवे ।

पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धनुष्यस्य । कामे [त्रि०

पुष्पशून्य पु० शत० । १ उडुम्बरे राजनि० । २ पुष्परहितमात्रे

पुष्पसमय पु० इत० । वसन्ते ऋतौ अमरः ।

पुष्पसार पु० इत० । १ कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २ तुल्यं
ब्रह्मवै० पु० । [कलिकारीदृष्टे राजनि० ।

पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते

पुष्पस्वेद पु० इत० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः । १ रजस्वलायां स्त्रियां
शब्दच० । २ कुसुमात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव

प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २ विष्णो पु० । “पुष्पहासः
प्रजागरः” विष्णुसं० । इत० । १ कुसुमविकाशे पु० ।

पुष्पहीन पु० शत० । १ कुसुमरहिते द्रुमे । २ उदुन्दरदृष्टे स्त्री
१ रजःशून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।

पुष्पा स्त्री चम्पापुष्पां (भागलपुर) त्रिका० ।

पुष्पागम पु० पुष्पागत्यागच्छन्त्यत्र आगम आधारे अण् ।
वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मालाकारे हेमच० ।

पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आजीव-अण् उप० सं० ।

पुष्पाञ्जन न० इत० । कुसुमाञ्जने (कोमकाञ्जल) । राजनि०

पुष्पानन पु० पुष्पमिव विकसितमाननमस्यात् । मद्यभेदे
भा० सं० १० अ० ।

पुष्पाखुज न० पुष्पस्थान्नुनो जायते जन-उ ५ त० ।
मकरन्दे राजनि० । [दयोऽप्यत्र ।

पुष्पायुध पु० पुष्पायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-
पुष्पाण्यं पु० राजभेदे भाग० ४।११।११ ।

पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अवच-चि-
णिनि इत० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।

पुष्पासव न० इत० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्

पुष्पास्त्र पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।

पुष्पाह्वा स्त्री पुष्पमित्वाह्वा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

पुष्पिका स्त्री पुष्प+खुल् । १ दन्तमले हारा० । २ लिङ्गमले
हेम० । अन्यथाध्यायसमाप्नो तत्प्रतिपाद्यकथने अन्यथाश्रमेदे
यथा “इति महाभारते शतसाहस्रं संहितायामि-
त्यादि” । [क्त । २ विकसिते च ।

पुष्पित लि० पुष्प+तार० इतच् । १ संजातकुसुमे । पुष्प-कर्तरि

पुष्पिताया स्त्री “अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च
नजौ जरगाच्च पुष्पिताया” इ० र० उक्ते अर्द्धसमष्टभेदे ।

पुष्पिन् लि० पुष्प+मत्वर्थे णिनि । १ कुसुमयुक्ते दृष्टे स्त्रियां
ङीप् । सा च २ रजस्वलायां स्त्रियां स्त्री ।

पुष्पेषु पु० पुष्पमिषुष्यस्य । कुसुमवाणे कानि हेम० ।

पुष्पोत्कटा स्त्री राजसीभेदे सा च रावणकुमार्ययोमाता
“पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भ-
कर्णदशमीवौ” भा० व० २७४ अ० । [अपुष्प्रीत् ।

पुष्प्य पुष्प विकसने कण्डू० पाठान्तरम् सक० सेट् । पुष्प्यति
पुष्प्य ३ स्त्री कार्यं पुष्प्यति पुष्प-कर्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि
२७ नक्षत्रमध्ये १ अष्टमे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् ।

तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगतारादिकम् अन्ते प्राशब्दे
दृश्यम् । २ पौषमासे शकलियुगे च पु० मेदि० ।

पुष्पनेत्रा स्त्री पुष्पः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिशेषपर्यन्त
समापको यस्याः अक्षसमा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधि-
शेषपर्यन्तं पुष्पनक्षत्रस्य दर्शनं तादृश्यां रात्रौ । [तत्रार्थे

पुष्परथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परदेति तत्र पाठान्तरं
पुष्पलक पुंस्त्री पुष्प-कि पुषिः पुष्टिस्तस्य अलनि पथ्याप्नोति
अल-अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने मृगभेदे । “सीम्नि
पुष्पलकोद्धतः” सि० कौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
२ अषण्यके शकौले च पु० मेदि० ।

पुष्पस्नान न० पुष्पनक्षत्रकाले स्नानम् । शास्त्रोक्तविधानेन
पुष्पनक्षत्रयुक्तकाले नष्टप्राभिषेकभेदे तद्विधानं इ० सं० ४८
अ० दृश्यम् । तत्कालस्य तत्प्राप्नोति यथा “शुभे सङ्गते”
संप्राप्ते पुष्पयुक्ते निशाकरे” पुष्पप्राभिषेकोऽप्यत्र ।

पुस्त मद् व्यंसे ज्ञानौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । पोषयति
ते अपूपुसत् त । [पुस्तत् त ।

पुस्त वस्त्रे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट् । पुस्तयति ते अपु-
पुस्त न० पुस्त-अच् । “मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ

चर्मणा । लोहरत्नेः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते”
इत्युक्ते १ लिप्यादिशिल्पकर्षणि । स्वार्थे क । २ लिप्या-
धारे अन्ये पुंस्त्री स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

पुस्तकमानलेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा
“मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य षट्पु देवि ! समासतः । माने-
नास्य फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं
सृष्टिमात्रमावाह्यं द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाष्टौ
च ततो हीनं न कारयेत्” । तस्य वेधो यथा “वेधद्वयं
सृष्टिहस्तो बाह्यमात्रे तिरस्त्रकम् । समभागे महेशानि ।

हस्तादौ रूप(१)रम्भकम् । अष्टाङ्गलं परित्यज्य मध्ये
वेधं तु कारयेत् । प्रादेशादौ मवेद्वन् दृक्कुले वा
समाचरेत् । पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
भार्याहानिभवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत् । दम्बरन्वे
भवेत् पीडा वर्तुलं शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विष्णु-
वस्तु त्रिकोणे नरणं भवेत् । पुस्तकलेखनपत्रं यथा
“भूर्जं वा तेजपत्रं वा तालं वा ताडिपत्रके । अगत-
चापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! । सम्भवे स्तव-
पत्रे च ताम्रपात्रे च शङ्करि ! । अन्यद्वत्तचि
देवि ! तथा केतकीपत्रके । मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा
वटपत्रे वरानने ! । अन्यपत्रे वसुदेवे लिखित्वा यः
समभ्यसेत् । स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिभवेदुभयम् ।
पुस्तके पाद्यवेदलिखननिषेधो यथा “वेदस्य लिखनं कृत्वा
यः पठेद् वृद्धा भवेत् । पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं
वज्रपातो भवेद् भुवम्” । युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा
यथा “सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
प्रजापतिर्द्विपरे च त्रेतायां सूर्य एव च । कृते युगे
पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः” । तल्लेखकपूजा-
फलं यथा “आरम्भे च समाप्ते च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः । यावदक्षर-
संख्यानं प्रतिपत्रं च तुन्दरि ! । तावद्युगसहस्राणि
ब्रह्मलोके वसेच्चिरम्” । लेखकस्य वेतनपत्रे दोषो
यथा “वेतनं यस्तु गृहीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्” । भूमौ पुस्तक-
लेखनस्यापननिषेधो यथा “न भूमौ विलिखेद्वर्णं यन्त्रं
न पुस्तकं लिखेत् । न भूमौ पुस्तकं स्थाप्यं न सुक्त-
माहरेत्तु तत् । भूषणपत्रे चैव अक्षरं वाऽथ
पुस्तकम् । भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु सुखं तत् ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” । तस्य दान-
फलं यथा “विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च
दिज । पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ।
शास्त्रदृष्ट्या जगत्सर्वं सृष्टतच्च शुभाशुभम् । तस्मात्
शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके । वेदविद्याञ्च यो
दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् । आत्मविद्याञ्च यो दद्या-
त्तस्य संख्या न विद्यते । त्रीणि तल्लेखनानि त्रीणि
तल्लेखनानि च । शास्त्रं कामदुषा घेनुः शुद्धिञ्च
चैव शाश्वती” इति पाञ्चोत्तरखण्डे ११७ अ० । वेद-
शास्त्रादिदानफलं यथा “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि चर्त्त-

शास्त्राणि चैव हि । मूलेन लेखयित्वा यो दद्याद्
याति स वैदिकम् । इतिहासपुराणानि लिखित्वा
यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणी-
कृतम्” इति गारुडे २१५ अ० । पुराणादिपुस्तकदान-
विधिः हेमाद्र्या चण्डीशब्देऽधिकं दृश्यम् ।

पुस्तकमुद्रा स्त्री “यामसृष्टिं स्थाभिसृष्टीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिकां
तन्त्रधारोक्ते मुद्राभेदे । [कर्मकर्त्तरि हला० ।

पुस्तकमन्त्रं त्रि० पुस्तं मन्यलेखनं कर्माऽस्य । लेख्यादि-
पू शोधे दि० आत्म० सक० सेट् । पूयते अपविष्ट । उपवे पूतः ।
पू शोधे भा० आ० सक० सेट् । पयते अपविष्ट । उपवे पूतः
पवितः ।

पू शोधे क्त्वादि० पा० उभ० सक० सेट् । पुनाति पुनीते अपावीत्
अपविष्ट पुपाव पुपुवे । आर्षे कश्चित् आपत्यवस्य हस्तः ।
“अरण्यात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम्” ।

पूग पु० पू-गन् किञ्च । (सुपारि) शृङ्गे २२मूहे अमरः
शृङ्गद्वि ४भावे पूकण्टकद्वये च शब्दरत्ना० । इपूग-
फले न० । समूहाद्यात् तस्मात् पूरणे ङट् तिष्ठक् च ।
पूगति च पूगपूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । पूगे भयः दिगा०
यत् । पूग्य तद्भवे त्रि० समासे आद्युदात्तताऽस्य ।

पूगपात्र न० पूगस्य० दन्तचर्चित तद्रसस्य आधारभूतं
पात्रम् । (पिकदानी) पतद्वयहे हारा० ।

पूगपीठ पु० न० इत० । पतद्वयहे त्रिका० ।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमत्र कप् कापि अत
इत्थम् । विवाहोत्सवे दीयमाने युवाकयुक्तताम्बूलदान-
कर्माणि त्रिका० ।

पूगरोट पु० पूगः पूगवृक्ष इव रोटयति द्योतते ऋट्-द्युतो
अच् । हिन्नाचट्टे त्रिका० ।

पूज पूजने चु० उभ० सक० सेट् । पूजयति ते अपपूजत् त ।

पूजक त्रि० पूज-ण्वल् । पूजाकारके । अकान्तत्वेऽपि
याजकादि० षष्ठीसमासः देवपूजकः इत्यादि ।

पूजन न० पूज-भावे ल्युट् । श्रवणे । पूज्यतेऽसौ कर्मणि
ल्युट् ङीप् । २५कुनिविहगस्त्रीभेदे भा० शा० १२६ अ०
तदुपाख्यानं दृश्यम् ।

पूजनीय त्रि० पूज+कर्मणि अनोयर् । १पूजाहं । २पूजन्यां
पतगयोषिद्धेदे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम् ।

पूजा स्त्री पूज-भावे अ । अर्चने । ल्युट् । पूजनमप्यत्र न० ।
उपचारशब्दे तद्भेदा उक्ताः
देवीपूजायां सुखभेदनिरूपणं यथा

भितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम् । कलिकात्मकं
प्रसूटनयोग्यम् एकांतम् । अन्यत् पर्युषितशब्दे दृश्यम् ।

पुष्पक न० पुष्पमिव पुष्पेण वा कायति कै-क स्वार्थे क वा ।
पुष्पशब्दार्थे शरीतिपुष्पे शकुवेरविमाने शनेत्ररोगभेदे
प्ररत्नकङ्कणे हरषाञ्जने औहकांस्ते दन्तिकारवा-
हकशक्याश्च भेदि । एकासीसे हेमच० ।

पुष्पकरण्डक न० अवन्तिस्थे शिशोद्यानभेदे “सहाकाल-
स्योज्जयिनी विशालावन्तिका तथा । तस्योद्यानं तु
विज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम्” शब्दमा० । ततः सव्यर्थे
इति ङीप् । पुष्पकरण्डिका उज्जयिन्यां स्त्री हेमच० ।
इत० । (वाजि) २पुष्पचयनपात्रभेदे न० ।

पुष्पकाल पु० पुष्पस्य कालः । स्त्रीणां स्रुतसमये दादशवर्षादौ
काले पुष्पप्रधानः कालः शा०त० २कुसुमप्रधाने श्वसन्तकाले ।
पुष्पकासीम न० पुष्पमिव कासीषम् । कासीषभेदे राजनि० ।
“कासीषं धातुकासीषं पांशुकासीषमित्यपि । तदेव किञ्चित्
पीतन्तु पुष्पकासीषमुच्यते” भावप्र० कासीषशब्दे दृश्यम्
पुष्पकीट पु० पुष्पप्रियः कीटः । अभ्रमे त्रिका० ७त० ।
२कुसुमस्थितकमिसात्रे च ।

पुष्पकेतन पु० पुष्पं केतनं यस्य । कामदेवे हेमच० ।
पुष्पकेतु न० पुष्पनिर्मितः केतुरिव । १कुसुमाञ्जने अमरः
इव० । २कामदेवे च । [२कुसुमनाशके त्रि० ।
पुष्पवातक पु० पुष्पं हनि हन-एवुल् । १वंशे शब्दमा० ।
पुष्पचाप पु० पुष्पमयं चापमस्य । कामे पुष्पवन्दादयोऽप्यत्र ।
पुष्पचामर पु० पुष्पं चामर इव यस्य । १मदनहर्त्रे त्रिका० ।
२चेतहर्त्रे शब्दमाला० ।

पुष्पज न० पुष्पाज्जायते जन-ड इत० । १पुष्परसे राजनि० ।
२पुष्पजातमात्रे त्रि० “अपारयन् किञ्च पुष्पजं तेजः” सा०द०
पुष्पद पु० पुष्पं ददाति दा-क उप०स० । हर्त्रे हेमच० ।
पुष्पदंष्ट्र पु० पुष्पमिव दंष्ट्राऽस्य । नागभेदे हरिश्च० १३७ ।
पुष्पदन्त पु० पुष्पमिव दन्तो यस्य । १वायुकोणस्थे दिग्गज-
भेदे अमरः । २विद्याधरभेदे भेदि । ३जिनभेदे हेमच० ।
४नागभेदे धरणिः । ५वैष्णवानुचरभेदे भाग० ८२११० ।
६पुरद्वाराधिपभेदे “शुद्धाक्षसैन्द्रं भङ्गाटं पुष्पदन्तं तथैव
च” हरिवं० ११६ अ० ।

पुष्पदन्तक पु० सहिष्णु इत्यादिस्तवकर्त्तरि सन्त्वभेदे ।
पुष्पदामन् न० पुष्पनिर्मितं दाम । १पुष्पनिर्मितमात्रे भूता
वाश्वान्नं सतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम” ह०र०टी० उक्ते
जनविंशत्यक्षरपादके शब्दोभेदे च ।

पुष्पद्रव पु० इत० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।
पुष्पध पुंस्त्री “ब्राह्म्यात् त्र जायते विप्रात् पापात्तामुर्ज-
कण्टकः । व्यावन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च”
मन्त्रके ब्राह्मविप्रजाते जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् ।

पुष्पधनुस् पु० पुष्पं धनुस् “वा संज्ञायाम्” पा० पक्षे
संज्ञात्वे न अन्तङ् । कामदेवे माघः ६१४ ।
पुष्पधन्वन् पु० पुष्पं धनुस् संज्ञात्वात् वा अन्तङ् । कामदेवे
अमरः । धन्वन्शब्देन समासेनैव प्रयोगोपपत्तौ अन्तङ्-
विधानम् असंज्ञायां धनुःशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।

पुष्पधारण पु० पुष्पं धारयति धारि-ल्यु । विष्णो शा० ७अ० ।
पुष्पनिच पुंस्त्री पुष्पं निचति निच-चुस्वने अण् उप०स० ।
अमरे पुंस्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पुष्पनिर्यास पु० इत० । पुष्परसे मकरन्दे राजनि० । “पुष्प-
निर्यासकः शीतः कषायः स्यौल्यकारकः । दाहभ्रमातिं
वमिहृत् मोहवक्त्राभयप्रणुत् । तृष्णात्तिकफपित्तघ्न-
श्चिरारोचकनाशनः । तर्पणः सुरभिः सारो भिषग्भिः
परिकीर्तितः” राजनि० ।

पुष्पनेत्र न० पुष्पनिर्मितं नेत्रम् । पुष्पनिर्मिते वक्षिशलाका-
ऽवयवभेदे नेत्रशब्दे ४१४० पु० दृश्यम् । “क्षारहृत्कषा-
यन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम्” सुश्रुतः ।

पुष्पपन्थ पुंस्त्री पुष्पं पथति धे-खण् ण् । अभ्रमे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २कुसुमरसपाविनि त्रि०
स्त्रियां घेटः टित्त्वात् ङीप् ।

पुष्पपत्र न० इत० । (फुलेर पापडि) नवदले हला० ।
पुष्पपत्रिन् पु० पुष्पं तन्नायः पत्नी वाणोऽस्य । कुसुमगरे
कामे ।

पुष्पपथ पु० इत० । स्त्रीणां स्रुतरजोनिर्गमद्वारे योनौ त्रिका० ।
पुष्पपाण्डु पु० मण्डलविसर्पभेदे तृश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम् ।
पुष्पपुर न० पाटलिपुत्रनगरे कुसुमपुरे (पाटना) ।

पुष्पप्रच(चा)य पु० प्र+चि-“हस्तादाने चेरस्तेये” पा० घञ्
“हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य गम्यते” सि०को०
प्रशब्देन तादृशी प्रत्यासत्तिर्द्योत्यते । हस्तेन कुसुमानां
चयने । चोर्थे तु यच् । चोर्थेण कुसुमहरणे ।
हस्तादान इत्युक्तेः यष्ट्रादिना चयने तु यजेव ।

पुष्पप्रचायिका स्त्री पथ्यायेण पुष्पाणां चयनम् प्र+चि-
पथ्याये एवुच् तदन्तस्य स्त्रीत्वम् क्रीडात्वात् नित्य०स० ।
आद्युदात्तता च । परिपाद्या कुसुमानां चयने ।

पुष्पफल पुं पुष्पयुक्तं फलमस्य । एकपित्ते अमरः २ गुणगण्डे
शब्दमाला ।

पुष्पभूषितं त्रि० इत० । १ कुसुमेनालङ्कृते । २ वणिग्नायके
रूपकप्रकरणभेदे सा० द० प्रकरणोदाहरणम् ।

पुष्पमास पु० पुष्पप्रधानो मासः शाक० त० । चैत्रे मासि
२ वसन्तसमये राजनि० ।

पुष्पप्ररक्त पु० पुष्पं रक्तं यस्य । सूर्यमणिवृत्ते राजनि० ।

पुष्पप्ररजस् न० इत० । कुसुमपरामे हेमच० ।

पुष्पप्रथ पु० पुष्पनिर्मितो रथः । पुष्पनिर्मिते रथभेदे हेमच०

पुष्पप्रस पु० इत० । मकरन्दे कुसुमनिर्यासे अमरः ।

पुष्पप्रसाहय न० पुष्पस्य रस आह्वयो यस्य । मधुनि राजनि०

पुष्पपराग पु० पुष्पस्यैव रागो वर्णो यस्य । १ मणिभेदे (पोक-
राज) तस्य लक्षणादि युक्तिकल्पतरावृत्तं यथा

“सुच्छायपीतगुरुगालसरङ्गगुडं” क्षिग्धञ्च निर्मलमतीव
सुवृत्तशीतम् । यः पुष्परागशकलं कलयेदस्य पुष्पाति

कीर्त्तिमतिशीर्षं सुखायुरर्षान्” । तस्य दोषलक्षणं यथा

“अण्विन्दङ्कितं रुचं धवलं मलिनं लघु । विच्छायं

शकेराकारं पुष्परागं सदोषकम्” । तस्य परीक्षालक्षणे

यथा “दृष्टो विकासयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् । न

खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः” राजनि० ।

तस्योत्पत्त्यादि यथा “सुत उवाच । पतिता या हिमाद्रौ

हि त्वचस्तन्वाः सुरद्विषः । प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्प-

रागा मन्त्रागुणाः । व्यापीतपाण्डुरुचिरः पाप्राणः

पुष्परागमन्त्रस्तु । कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि

लोहितपीतः । बालोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषा-

यकः स एवोक्तः । आनीलरुक्त्वर्णः क्षिग्धः सोमा

लजः स्रगुणैः । अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्म-

रागः स्यात् सुनीलः सन् । मूल्यं वैदूर्यमणेरिव

गदितं हास्य रत्नशास्त्रविदा । धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु

स्त्रीणां शुभप्रदो भवति” मारुते ७५ अ० । प्रकारान्तरम्

यथापुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चिकुणः । पुलदो

चनदः पुण्डः पुष्परागो मणिर्द्युतः । दैत्यधातुसङ्गृतः

पुष्परागमणिर्हिधा । पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ता-

ज्योतिष्काकरे । दीप्यपीतस्वविच्छायं स्वच्छं कान्त्या

मनोहरम् । पुष्परागमिति प्राक्तं रङ्गमोममहीभजा ।

ब्रह्मादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् । व्याया चतुर्विधा

तस्य सिता पीता सितासिता” । लोवत्वमपि । [राजनि०

पुष्पराज पु० पुष्पमिव राजते राज-अच् । पुष्परागमणौ ।

पुष्पपरेण पु० इत० । परामे कुसुमरजसि शब्दर० ।

पुष्पपरोचन पु० पुष्पं रोचनेव यस्य । नागकेशरे । त्रिका०

पुष्पलाव त्रि० पुष्पं लुनाति मालारचनायै लू-अण् उग्र० अ०

मालाकारे त्रिका० णिनि । पुष्पलाविन् तत्कार्यं जटा० ।

पुष्पलिङ्ग पु० पुष्पं लेदि लिङ्ग-किप् इत० । मधुकरे । क ।

पुष्पलिङ्गोऽप्यत्र अमरः ।

पुष्पवन्त(त) पु० द्विव० । पुष्प+मत्वर्थे मत्तप् मस्य वः ।

१ रविशशिनोः । २ प्रो० अदनोऽप्ययं तथोरर्थयोः । अत्र

“रवित्वचन्द्रत्वभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षम्”

शब्द० प्र० इन्द्रप्रक० । विस्तरस्तु गदाधर शक्तिवादे दृश्यः ।

२ कुसुमयुक्ते त्रि० । [सुतमत्यां स्त्रियाम् अमरः ।

पुष्पवती स्त्री पुष्पं स्त्रीरजः अस्त्वस्य मत्तप् मस्य वः ।

पुष्पवर्ग पु० इत० । मुच्यतोक्ते कुसुमविशेषसदृशे तेषां

विशेषगुणाश्च तत्तोक्ता यथा

“कोविदारशयशालमलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपा-

कानि रक्तपित्तहराणि च । दृष्यान्तप्रयोः पुष्पाणि

तित्तानि कटुविपाकानि जयकासापहानि । मधुशिशु-

करीरकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि सुटमूल-

परीषाणि च । “आगस्य” नातिशीतोष्णं नक्तान्यानां

प्रशस्यते । रक्तवृक्षस्य निम्बस्य सुष्पकाकांशनस्य च ।

कफपित्तहरं पुष्पं कुड्मं कुटजस्य च । सुतिक्तं मधुरं

शीतं पद्मं पित्तकफापहम् । मधुरं पिच्छिलं क्षिग्धं

कुसुदं क्षादि शीतलम् । तस्मादस्यान्तरगुणे विद्यात्

कुशलयोत्पत्ते । सिन्धुवारं विजानीयाद्वितं पित्तवि-

नाशनम् । मालतीमल्लिके तित्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने ।

मगन्धिभिर्गदं हृद्यं वकुलं प्राटलानि च । श्लेष्मपित्त-

विघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् । चम्पकं रक्तपित्तघ्नं

शीतोष्णं कफनाशनम् । किंशुकं कफपित्तघ्नं तददेव

कुरण्टकम् । यथावृत्तं विजानीयात् पुष्पं वृत्तोचितं

तथा । मधुशिशुकरीराणि कटुक्षौद्रहराणि च” ।

अन्येषां गुणा भावप्र० विज्ञेयत उक्तास्तत्र दृश्याः ।

पुष्पवाटी स्त्री० इत० । पुष्पोद्याने । स्वार्थे क । तत्कार्ये

अमरः । “दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव श्रूयते”

शकुन्तला ।

पुष्पवा(वा)ण पु० पुष्पं वापोऽस्य । १ कन्दर्पे २ कुसुमोपस्य-

पर्वतभेदे भा० व० १२ अ० । ३ दैत्यभेदे भा० शा० २२ अ० ।

४ नायकभेदे पुष्पवाणचरिते दृश्यम् ।

पुष्पवाहन पु० राजभेदे अग्निपु० ।

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिः २६६ अ० ।

पुष्पशकटी स्त्री देववाण्याम् चारा० । [दृश्यम् ।

पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिश्चन्द्रे

पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेधौ कामदेवे ।

पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धृत्यस्य । कामे [त्रि०

पुष्पशून्य पु० शत० । १ उडुम्बरे राजनि० । २ पुष्परहितमात्रे

पुष्पसमय पु० इत० । वसन्ते ऋतौ अमरः ।

पुष्पसार पु० इत० । १ कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २ तुलसां

वृक्षवै० पु० । [कलिकारीवृक्षे राजनि० ।

पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते

पुष्पस्नेह पु० इत० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः । १ रजस्तलायां स्त्रियां

शब्दच० । सुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव

प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २ विष्णौ पु० । "पुष्पहासः

प्रजागरः" विष्णुसं० । इत० । ३ कुसुमविकाशे पु० ।

पुष्पहीन पु० शत० । १ कुसुमरहिते द्रुमे । २ उडुन्दरवृक्षे स्त्री

१ रजःशून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।

पुष्पा स्त्री चम्पापुष्पां (भागलपुर) त्रिका० ।

पुष्पागम पु० पुष्पागत्यागच्छन्त्यत्र आगम आधारे अयम् ।

वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मानाकारे हेमच० ।

पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आजीव-अण् लप्० सं० ।

पुष्पाञ्जन न० इत० । कुसुमाञ्जने (कोमकाञ्जल) । राजनि०

पुष्पानन पु० पुष्पनिव विकसितमाननमस्मात् । मद्यभेदे

भा० सं० १० अ० ।

पुष्पाखुज न० पुष्पस्थान्नुनो जायते जन-ड ५ त० ।

मकरन्दे राजनि० । [द्वयोऽप्यत्र ।

पुष्पायुध पु० पुष्पमायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-

पुष्पाण्यं पु० राजभेदे भाग० ४ । ११ । ११ ।

पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अवच-चि-

णिनि इत० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।

पुष्पासव न० इत० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्

पुष्पास्त्र पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।

पुष्पाह्वा स्त्री पुष्पमित्वाह्वा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

पुष्पिका स्त्री पुष्प+एव ल् । १ दलमले चारा० । २ लिङ्गमले

हेम० । अन्याध्यायसमाप्ते तत्प्रतिपाद्यकथने अन्यांशभेदे

यथा "इति महाभारते शतसाहस्रां संहितायामि-

त्यादि" । [क्त । २ विकसिते च ।

पुष्पित लि० पुष्प+तार० इतच् । १ संजातकुसुमे । पुष्प-कर्तरि

पुष्पिताग्रा स्त्री "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च

नजौ जरगाश्च पुष्पितायां" इ० र० उक्ते अर्द्धसमष्टभेदे ।

पुष्पिन् लि० पुष्प+सत्त्वे ईनि । १ कुसुमयुक्ते वृक्षे स्त्रियां

ङीप् । सा च १ रजस्तलायां स्त्रियां स्त्री ।

पुष्पेषु पु० पुष्पमिषुष्यस्य । कुसुमवाणे काने हेम० ।

पुष्पोत्कटा स्त्री राजसीभेदे सा च रावणकुमार्ययोमाता

"पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भ-

कर्णदशमीवो" भा० व० २७४ अ० । [चपुष्प्रीत् ।

पुष्प्य पुष्प विकशने कण्डू० पाठान्तरम् सक० सेट् । पुष्प्यति

पुष्प्यं पु० स्त्री कार्यं पुष्प्यति पुष्प-कर्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि

२७ नक्षत्रमध्ये १ अष्टमे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् ।

तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगतारादिकम् अष्टमेशब्दे

दृश्यम् । २ षोडशसे इकलियुगे च पु० नेदि० ।

पुष्पनेत्रा स्त्री पुष्पः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिपथपर्यन्त

समापको यस्याः अचक्षमा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधि-

पथपर्यन्तं पुष्पनक्षत्रस्य दर्शनं तादृश्यां रात्रौ । [तत्रार्थे

पुष्परथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परथेति तत्र पाठान्तरं

पुष्पलकं पु० स्त्री पुष्प-किं पुषिः पुष्टिस्तस्य अलति पर्याप्नोति

अल-अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने ऋगभेदे । "वीक्षि

पुष्पलकोदितः" सि० कौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

२ क्षपणके इकोले च पु० नेदि० ।

पुष्पस्नान न० पुष्पनक्षत्रकाले स्नानम् । शास्त्रोक्तविधानेन

पुष्पनक्षत्रयुक्तकाले नृपस्याभिषेकभेदे तद्विधानं इ० सं० ४८

अ० दृश्यम् । तत्कालश्च तत्कोत्तो यथा "शुभे सङ्गते

संप्राप्ते पुष्पयुक्ते निशाकरे" पुष्प्राभिषेकोऽप्यत्र ।

पुस महे० व्यूमे हानौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । पोषयति

ते अयूपसत् त । [पुस्तत् त ।

पुस्त वस्त्रे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट् । पुस्तयति ते अपु-

पुस्त न० पुस्त-अच् । "मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ

चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्स्मिधीयते" इत्युक्ते

इतिष्यादिशिल्पकर्षिणि । स्वार्थे क । २ इतिष्या-

धारे अन्ये पु० स्त्री स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

पुस्तकमानखेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा

"मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य श्रेण्यु देवि ! समासतः । माने-

नास्य फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं

सुष्टिमात्रमावाह्यं द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाहौ

च ततो हीनं न कारयेत्" । तस्य वेधो यथा "वेधद्वयं

सुष्टिहस्तं बाहुमात्रं त्रिरन्त्रकम् । समभागे महेशानि !

इक्षादौ रूप(१)रम्भकम् । अष्टाङ्गलं परित्यज्य मध्ये
वेधं तु कारयेत् । प्रादेशादौ मवेद्वम् इष्टाङ्गले वा
समाचरेत् । पुस्तकस्य च व्यादाने यन्त्रवेधं विवक्ष्येत् ।
भाष्यां हानिभवेदायु धनानां वा क्षयो भवेत् । दग्धरन्ध्रे
भवेत् पीडा वर्तुलं शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विष्णु-
वस्तु त्रिकोणे नरणं भवेत् । पुस्तकलेखनपत्रं यथा
“भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताळे वा ताडिपत्रके । अगत-
चापि देवेभि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! । सम्भवे स्वर्ग-
पत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि ! । अन्यद्वत्तत्वाच्च
देवि ! तथा केतकीपत्रके । मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा
वटपत्रे वरानने ! । अन्यपत्रे वसुदेवे लिखित्वा यः
समभ्यसेत् । स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेदधुवम् ।
पुस्तके पाद्यवेदलिखननिषेधो यथा “वेदस्य लिखनं कृत्वा
यः पठेद् ब्रह्महा भवेत् । पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं
वज्रपातो भवेद् भुवम्” । युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा
यथा “सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
मजापतिर्द्वीपरे च तैतायां सूर्य एव च । कते युगे
पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः” । तल्लेखकपूजा-
फलं यथा “आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः । यावदक्षर-
संख्यानं प्रतिपत्तं च सुन्दरि ! । तावद्युगसहस्राणि
ब्रह्मलोके वसेत्परम्” । लेखकस्य वेतनग्रहणे दोषो
यथा “वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्” । भूमौ पुस्तक-
लेखनस्यापननिषेधो यथा “न भूमौ विलिखेद्वर्णं यन्त्रं
न पुस्तकं लिखेत् । न भूमौ पुस्तकं स्थाप्यं न सुक्त-
माहरेत्तु तत् । भूशृङ्गग्रहणे चैव अक्षरं वाऽथ
पुस्तकम् । भूमौ तिष्ठति देवेभि ! जन्मजन्मसु मूर्खता ।
तदा भवति देवेभि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” । तस्य दान-
फलं यथा “विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च
दिन । पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ।
शास्त्रद्वयं जगत्सर्वं सुष्ठतश्च शुभाशुभम् । तस्मात्
शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके । वेदविद्याञ्च यो
दद्यात् स्वर्गं कल्पत्यं वसेत् । व्यासविद्याञ्च यो दद्यात्
तस्य खंख्या न विद्यते । त्रीणि तल्लेखनानि त्रीणि
तल्लेखनानि च । शास्त्रं कामदुघा घेतुः शुचिर्वा
चैव शाश्वतो” इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अ० । वेद-
शास्त्रादिदानफलं यथा “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म-

शास्त्राणि चैव हि । मूल्यान लेखयित्वा यो दद्याद्
याति स वैदिकम् । इतिहासपुराणानि लिखित्वा
यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणो-
क्तम्” इति गारुडे २११ अ० । पुराणादिपुस्तकदान-
विधिः हेमाद्र्याः चण्डीयज्ञेऽधिकं दृश्यम् ।

पुस्तकमुद्रा स्त्री “यामस्तुतिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिकां
तन्त्रधारोक्ते मुद्राभेदे । [कर्मकर्त्तरि हला० ।

पुस्तकमन्त्रं त्रि० पुस्तकं मन्यलेखनं कर्माऽस्य । लेख्यादि-
पू शोधे दि० व्यात्म० सक० सेट् । पूयते अपविष्ट । उपवे पूतः ।
पू शोधे भ्वा० व्या० सक० सेट् । पयते अपविष्ट । उपवे पूतः
पवितः ।

पू शोधे क्त्वादि० पा० उभ० सक० सेट् । पुनाति पुनीते अपावीत्
अपविष्ट पुपाव पुपवे । आर्षे कश्चित् आपत्ययस्य हस्तः ।
“अरण्यात् पुनते पापं धारण्यात् पूर्वमञ्जितम्” ।

पूग पु० पू-गन् किञ्च । (तुपारि) १४छे २३मूछे अमरः
१४छन्दसि ४भावे पूकण्टाकडछे च शब्दरत्ना० । इपूग-
फले न० । समूहार्थात् तस्मात् पूरणे ङट् तिथुक् च ।
पूगति च पूगपूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । पूगे भवः दिगा०
यत् । पूग्य तङ्गवे त्रि० । समासे आद्युदात्तताऽस्य ।

पूगपात्रं न० पूगस्य० दन्तचर्चितं तद्रसस्य आधारभूतं
पात्रम् । (पिकदानी) पतदुपछे हारा० ।

पूगपीठं पु० न० इत० । पतदुपछे त्रिका० ।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमाला कप् कापि अत
इत्थम् । विवाहोत्सवे दीयमाने शुवाकयुक्ताम्बूलदान-
कर्माणि त्रिका० ।

पूगरोटं पु० पूगः पूगश्च इव रोटयति द्योतते ङट्-द्युतो
अच् । हिन्नालटछे त्रिका० ।

पूजं पूजने चु० उभ० सक० सेट् । पूजयति ते अपपूजत् त ।
पूजकं त्रि० पूज-एङ् । पूजाकारके । अक्षान्तत्वेऽपि
याजकादि० षष्ठीसमासः देवपूजकः इत्यादि ।

पूजनं न० पूज-भावे ल्युट् । १अचने । पूज्यतेऽसौ कर्मणि
ल्युट् ङीप् । २शक्तुनिविहगस्त्रीभेदे भा० शा० १२६ अ०
तदुपाख्यानं दृश्यम् ।

पूजनीयं त्रि० पूज+कर्मणि अनीवर । १पूजाहं । २पूजन्यां
पतगयोषिद्धेदे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम् ।

पूजा स्त्री पूज-भावे अ । अचने । ल्युट् । पूजनमयत्वं न० ।
उपचारयज्ञे तद्भेदा उक्ताः
देवीपूजायां सुखभेदनिरूपणं यथा

“द्विभागे तु कौबेरी दिक् शिवाप्रोतिकारिणी ।
तस्मात्तनुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा” पूजास्या-
नानि यथा “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।
स्थण्डिलस्यां महाभायां पादुकाप्रतिमासु च । चित्रे
च त्रिशिखे खड्गे जलस्यां वापि पूजयेत् । पञ्चाश-
दङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिभूलकम् । शिलायां
पर्वतस्थाने गङ्गायामपि तत्समम् । आर्यावर्त्ते मध्य-
देशे तथा पर्वतगङ्गरे । देवीं संपूजयित्वा भक्तिमद्भासम
न्वितः । वराणां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ।
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ । ततोऽपि
द्विगुणा प्रोक्ता हारवत्यां विशेषता । सर्वक्षेत्रेषु तीर्थेषु
पूजा हारवतीसमा । विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गाया-
मपि तत्समा । आर्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव
च । विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा । तत-
श्चतुर्थं प्रोक्तं करतोयानदीजले । तस्माच्चतुर्थं फला-
नन्दिकुण्डे च भैरव ! । ततश्चतुर्थं प्रोक्ता जलो-
गेश्वरसन्निधौ । तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा
स्युता । ततश्चतुर्थं प्रोक्ता लोहितवनदपायसि । तत्-
समा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले । सर्वत्रैव यथा
विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा । देवीपूजा तथा शक्ता
कामरूपे स्मरालये । देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यत्र
तत्समम् । अन्यत्र विरक्ता देवी कामरूपे गृहे गृहे ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्थ मस्तके । ततोऽपि
द्विगुणं प्रोक्तं हीरके शिवलिङ्गके । ततोऽपि द्विगुणा
प्रोक्ता शैलपुत्रादियोनिषु । ततः शतगुणा प्रोक्ता का-
माख्या योनिमण्डले कालिकापुं ५४।५७ अ० ।
पूजासनानि तत्फलानि च यथा “उपविश्यासने रस्ते
क्षणाजिनकुशोत्तरे । राज्ञे कन्वले वापि काशादौ
व्याघ्रचर्मणि । न कुर्यादूर्ध्वं विष्णोः शिबे ! काठा-
सनादिषु । काठासने हथा पूजा पापाणे रोगसम्भवः ।
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता । कुशासने
ज्ञानवृद्धिः कन्वले सिद्धिरुत्तमा । क्षणाजिने धनी पुत्री
भोजः स्यादुव्याघ्रचर्मणि । मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं
सुखमासने” इति पाञ्चोत्तरखण्डे ७४ अ० । पूजाधि-
कारिताप्रयोजकदेवघटकपूजाऽऽदौ कार्यां गणेशं दिने-
शञ्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् । संपूज्य देवघटकञ्च
खोऽधिकारी च पूजने । गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय
द्विवाकरम् । वङ्गं युद्धाय विष्णुञ्च सक्त्ये पूजयेन्नरः ।

शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च बुद्धिद्वये । संपूज्य तान्
लभेत् प्राज्ञो विपरीतमतोन्यथा” इति ब्रह्मवै प्रकृति-
खण्डे ८ अ० । सामान्यतस्तन्नाम्नपूजाप्रकारस्तु
“आदाष्टप्रादिकन्यासः करगुहिक्षतः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । ध्यानं पूजा जप-
श्चेति सर्वतन्त्रेष्वर्थं विधिः” तन्त्रसारः ।

पूजाधार ए० इत० देवतानां पूजनाधारे जलादौ यथोक्तं
तन्त्रसारे नारदीये “आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः
क्षेत्रसमुद्भवम् । यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानं अर्चने सर्वदा
हरेः” गौतमीये “शालग्रामे मनौ यन्त्रे प्रतिमा-
मण्डलेषु वा । नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवल-
भूतले । शालग्रामशिलास्यार्त्तं कोटिजन्माघनाशनम् ।
किं पुनश्चार्चनं तत्र हरिसान्निध्यकारणम् । वङ्गमि-
जन्मभिः पुण्यैर्यदि क्षणशिलां लभेत् । गोपदेशे
चिह्नेन तेन जन्म समाप्यते” । एतेन विष्णुपूजायां
शिलाया व्यतिप्राधान्यम् मण्डलादीनान्तु सर्वसाधा-
रण्यात्” योगिनी तन्त्रे “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्त-
कस्यां तथैव च । मण्डलस्यां महाभायां यन्त्रस्यां प्रति-
मासु च । जलस्यां वा शिलास्यां वा पूजयेत् परमे-
श्वरीम्” । कौलावलीये “यत्पराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च
विद्यते । करवीरे गुल्फरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति । तत्र
देवी वसतिस्त्रयं यदुयन्त्रे चण्डिकाचरम्” । एतत् सर्वं
यन्त्राभावे तथा च “यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्राणां
देवतैव हि । देवात्मनोऽर्थाऽभेदो यन्त्रदेवतयोक्त्या ।
तथा । आदौ लिखेदुयन्त्रराजं देवतायाश्च विपद्दम् ।
कामक्रोधादिदोषोत्थ सर्वदुःखनियन्त्रयात् । यन्त्रमिलाहरे
तस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः । विना यन्त्रेण पूजायां
देवता न प्रसीदति । दुःखनिर्धन्यत्वात् यन्त्रमिताहस्तान्-
वेदिनः” । [३मान्ये च शूद्रः ।

पूजार्हं लि० पूजामर्हति अर्च-क्षण् उप०स० । पूजायोग्ये
पूजितं लि० पूज-कर्मणि क्तः । यस्य पूजा कृता तस्मिन्
अर्चिते अमरः । [२देवे उणा० ।

पूजित ए० पूज-कर्मणि क्तञ्च क्तिञ्च । १पूज्ये लि० ।
पूज्य ए० पूज-यत् । १श्वसुरे । २पूजनीयभावे लि० ।
“य एव विहांस्तपसा च वृद्धः स एव पूज्यो भवति
द्विजानाम्” नल्खण्डे ८ अ० ।

पूण राशीकरणे चु० उभ० सक० सेट् । पूणयति ते अपुण्यत् त
पूत न० पू-क्त । अपनोतबुधे (आगङ्गारहित) १वृद्धलीकृतः

धान्ये अमरः । श्रुतादिना शुद्धे त्रिजटाधः । शस्ये ।
४ गङ्गे ५ श्वेतकुशे ६ विकटतटस्थे च पु० । ७ द्रुवायां स्त्री
टाप् राजनि० ८ पवित्रे त्रि० ।

पूतकृत पु० पूतः शुद्धः क्रूरस्थ । इन्द्रे जटा० । तस्य पत्नी
डोप् रेड् । पूतकृतायी तत्पत्न्यां शच्याम् स्त्री ।

पूतगन्ध पु० पूतः पवित्रो गन्धो यस्य । ववरे (शवुद्वल्लसी)
राजनि० ।

पूतलण न० नित्यक० । श्वेतकुशे राजनि० ।

पूतद्रु पु० नित्यक० । पनसहले राजनि० ।

पूतधान्य न० नित्यक० । तिले राजनि० ।

पूतना स्त्री पूतयति पूत+णिच्-ल्यु । १ हरीतकीभेदे सा च
सिन्धुदेशजटादल्यत्तु दृढती च लेपने प्रशस्ता राजनि० ।
२ गन्धमांखां राजनि० । ३ कंसस्य धात्रीभेदे सा च शकुनी
रूपं कृत्वा कृष्णस्य विपाक्तं स्ननं ददौ । कृष्णेन च तस्याः
प्रायेण सह स्ननं पपाविति कथा हरिवं० ६१२० ।
भाग० १०।६ । कंसेन प्रहिता सा राक्षसीरूपा
वाचधातिनी सौम्यरूपं कृत्वा कृष्णाय विपाक्तं स्ननं
पातुं ददौ कृष्णेन च तस्याः स्ननपानमित्रेण प्राणा-
कर्षणेन सा निहतेति स्थितम् । ४ बालपद्मभेदे सुवृतः
तल्लक्षणादिकं पद्मगङ्गे २७६४ पु० उक्तम् । ५ बालानां
क्षुद्ररोगभेदे अहिपूतनगङ्गे ५८४ पु० तल्लक्षणादि ।
६ बालमातृकाभेदे "तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति
पूतना नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गालसङ्घेजयति स्नानं न गृह्णाति दृष्टिं वध्नाति
क्रन्दति जह्वं निरीक्षते" चक्रपाणिदत्तः ।

पूतनारि पु० इत० । वासुदेवे श्रीकृष्णे गङ्गरे पूतनारा-
त्यादयोऽप्यत्र । पूतनागङ्गे दृश्यम् ।

पूतफल पु० पूतानि फलान्यस्य । पनसे (कांठाल) । राजनि०

पूतभृत् पु० पूतं शुद्धं सोमरसं विभर्त्ति भृ-किप् इत० ।

सोमरसाधारे पात्रभेदे यजु० १८।२१ वेददी० ।

पूतयव अथ्य० पूता निस्फुपीकृता यवा अत्र तिष्ठन् अथ्ययोः ।
पूतयवाधारे खलादौ ।

पूतात्मन् त्रि० पूत आत्मा यस्य । १ शुद्धान्तःकरणे शुद्धदेहे
च । श्विष्णौ पु० "पूतात्मा परमात्मा च" विष्णुस० ।

पूति न० पू-कर्त्तरि क्तिच् । १ रोहिण्यस्थे । भावे क्तिन् ।
२ पवित्रतायाम् राजनि० । पूय विग्रहणे दुर्गन्धे च
क्तिच् । ३ दुर्गन्धे ४ दुर्गन्धवति त्रि० रायसकुटः ।

पूतिक न० पूत्या दुर्गन्धेन कायति कै-क । १ विषायां

२ पूतिकरञ्जे पु० । ३ शाकभेदे स्त्री (पुं६) "पूतिका ब्रह्म-
घातिका" इति स्मृतिः । ४ राजांल्याश्च राजनि० । पूतिका
च सोमांशुतो जातेति सोमस्यान्नाभे प्रतिनिधित्वेन याज्ञा-
तदेतत् ताण्ड्यानां ८४।५।१ उक्तं यथा "तस्य ये ह्रिय-
माणस्यांशवः परापतंस्ते पूतिका अभवन्" छान्दसो दीर्घः ।
"ह्रियमाणस्य सोमस्य पतिताः अंशवः पूतिका अभवन्"
तस्मात् सोमाभावे पूतिकादीनां प्रतिनिधित्वेन स्त्रीकृत्-
व्यतामभिधातुं प्रासङ्गिकानामेषाम् उपन्यासः" भा० ।

पूतिकरज(ञ्ज) पु० पूतियुक्तः करजः (ञ्जः) । (नाटाकरमजा)

करञ्जभेदे अमरः । करञ्जगङ्गे १६८८ पु० दृश्यम् ।

पूतिकर्णक पु० पूतिः कर्णो यत्र कर्प । कर्णरोगभेदे "कर्णवि-
द्रधिपाकाहा जायते चाम्बुपूरणात् । पूयं स्रवति वा पूति
स चोयः पूतिकर्णकः" इति माधवकरः । [गङ्गरेत्ना०]

पूतिकामुख पु० पूतिका तत्फलमिव मुखमस्य । शम्बूके
पूतिकाष्ठ न० पूतेः पावनार्थं कारुम् चतुर्थ्यर्थे अन्धघासवत्
इत० । देवदारुणि गङ्गरे च । संज्ञायां कन् । पूतिकाष्ठ
सरलदृष्टे पु० अमरः ।

पूतिकीट पु० कर्म । (गंधोपोका) कीटभेदे सुवृतः ।

पूतिकेश्वरतीर्थ तीर्थभेदे शिवपु० ।

पूतिगन्ध पु० पूतिर्द्रुतो गन्धो यस्य । १ गन्धके अमरः ।

२ द्रुदीदृष्टे राजनि० । ३ रङ्गे न० । कर्म० । ४ दुर्गन्धे पु०

वा दृष्टमा० । पूतिगन्धि द्रुतगन्धयुक्ते त्रि० । स्मार्थे क ।

पूतिगन्धि कद्रुगन्धान्विते । पूतिगन्धे वाकुल्यां स्त्री राजनि०

पूतिघास पु० "मद्गुभृत्कृच्छ्रशायिकाऽवकुशपूतिघासवानर-
प्रधनयः स्त्रगाः" सुश्रुतोक्ते जन्तुभेदे ।

पूतितैल स्त्री पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः । ज्योतिष्मत्याम्
(चताकटकी) रत्नमा० ।

पूतिनस्य न० नसि भवः यत् कर्म० । "दोषैर्विदग्धे गन्तानुमूले
संवासितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्हृन्नासिकाः
भ्यान्तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्" सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे

पूतिनासिका त्रि० पूतिर्नासिकाऽस्य । दुर्गन्धनासायुक्ते
"पिशुनः पूतिनासिकः" याज्ञ० । पिशुनताकर्मविपाक-
तया पूतिनासिक्युक्तम् ।

पूतिपक्ष पु० पूतीनि पक्षाण्यस्य । श्रोत्राकभेदे राजनि० ।

पूतिपुष्पिका स्त्री पूतीनि पुष्पाण्यस्याः कर्प कापि व्यत
इत्यम् । मातुलुङ्गायाम् रत्नमा० ।

पूतिफला(ली) स्त्री पूतीनि फलान्यस्याः वा डोप् । सोम-
राज्याम् अमरः । डोवन्तः जटाधः ।

“हर्षादित्सवकाशे यदनङ्कारांशुकादिभूम् । आनन्दमदहन्ते
पूर्णपात्रं पूर्णकष तत्” जटाधरोक्ते २५ तलजन्तोत्सवादिषु
दासैः स्वामिनोऽङ्गात् वस्तुदिर्म् हृष्ये । होमान्ते ब्रह्मणे
देये दक्षिणाकूपे श्रद्धयभेदे “होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणं

ब्रह्मणे दद्यात् गोभिलः । तन्मानसं गृह्यसंपदे
“अष्टसुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्क-
लानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” । तेन २५६
सुष्टिभिः पूर्णपात्रम् । तत्त्वद्रव्यज्ञोक्तं “पूर्णपात्रो
दक्षिणा” कात्या०श्रौ०६।१।३७ । कर्कः । “पाकयज्ञेषु
तण्डुलसुद्धगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा
धान्यस्य मानपात्रम्” कर्कः । तेनास्य पुंस्त्वमपि ।
रुन्दोगपरिणष्टे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु
प्रकारान्तरमाह “यावता वज्रभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन
विद्यते । नावराध्यमतः कुर्व्यात् पूर्णपात्रमिति स्थिति-
रिति” । ४जलपूर्णपात्रे च कात्या०श्रौ० ३।८।८ ।

पूर्णप्रज्ञ लि० पूर्णं प्रज्ञाऽस्य । सम्पूर्णबुद्धौ वायोक्तृतीया-
वतारे मध्यापरनामके आनन्दतीर्थे श्वैषण्वमतभेदप्रस्था-
यकाचार्यभेदे । तन्मतञ्च सर्वं संन्यरूपि यथा

“तदेतद्रामातुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसि-
द्धार्यबोधकत्वसूतः प्रमाणत्वप्रमाणत्वित्यपञ्चरात्रोपजीव्य-
त्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाध्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्ष-
त्वयकलीकारेण क्षपणक्षपणनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः
स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्गान्तरे-
णाधीनपरत्वसुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेना-
जन्तुतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थित । तन्मते हि द्विविधं
तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके “स्व-
तन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान्
विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुणः” इति । ननु सजातीयविजा-
तीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु
वेदान्तेषु जागरूकेषु कथनशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत
इति चेन्नैवं भेदप्रमाणकवज्रप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र
प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्न-
मिति नीक्षणीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ सन्त्येष्टाः किं
प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिप्रवृत्तम् ।
न प्रथमः धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सामेक्ष्य
भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगि-
प्रवृत्तपुरःसरं भेदप्रवृत्तमथ वा युगपत् तत्सर्वप्रवृत्तम् ।
न पूर्वः कुड्बेविरस्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रय-
प्रसङ्गाच्च । नापि चरमः कार्यकारणवृद्ध्या योग्यपदा-
भावात् धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्नि-
हितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्या-
ज्ञातत्वेनान्यव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात् ।

तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूप-
भेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युदुष्यन्ते किं वा धर्मि-
भेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्मागद्व्यनि-
ग्रहस्यावापातः भवदभिधीयमानदूषणानां तदविप्रव-
त्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसामेक्ष्यत्वं न
घटते घटादितत्त्वप्रतियोगिसामेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत
इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विनक्षयतया वस्तुस्वरूपे ज्ञाय-
माने प्रतियोग्यमेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा
हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात्
प्रतियोगिविशेषामेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्ट
व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णु तत्त्वनिर्णये “न
च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावस्य
भेदामेक्षः, धर्मिप्रतियोग्यमेक्षया भेदसिद्धिः भेदामेक्षञ्च
धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पदार्थ-
स्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना” । अत एव गवार्थिनो गवयदर्श-
नाच्च प्रवर्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति । न च नीरक्षोरादौ
स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिमासोऽपि स्यादिति भणनीयं
समानाभिहारादिप्रतिवन्धकवत्त्वाद्भेदानव्यवहाराभावोप-
पत्तेः तदुक्तम् “अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनव-
स्थानात् । सौक्ष्मादुपव्यवधानादभिभवात् समानाभि-
हाराच्चेति” अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्ति तर्वादौ,
अतिसामीप्यात्क्षोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ,
जनोऽनवस्थानात् कामाद्यप्युत्तमनस्कस्य स्मृताक्षो-
वर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्मात् परमाण्वादौ, व्यवधानात्
ज्ञाद्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समाना-
भिहारात् नीरक्षोरादौ यथावदुपगम्यं नास्तीत्यर्थः ।
भवत वा धर्मभेदादक्षयापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्रतियो-
गिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात् । न च धर्मभेदादे
तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेदात्वेनानवस्था दुरवस्था
स्यादित्याख्येयं भेदान्तरप्रसक्तौ सूत्राभावात् भेदभेदिनो
गिज्ञाविति व्यवहारदर्शनात् । न चैकभेदवलेनान्यभेदा-
नुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात् । सोऽयं
पिण्डाकयाचनाय गतस्य स्फारिकातेजदातत्वात्पुगम
इव दृष्टान्तभेदविमर्दे तदुत्थानमेव । न हि वरविघाताय
कन्धोद्वाहः । तस्मान्नूचक्षयाभावादनवस्थानं दोषाय । क-
नुषानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेष्ठो जीवाद्भिन्नः तं प्रति
सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्या-
द्राजा । न हि हृत्वं मे स्यात् दुःखं मे न समानमपि इति

पूतिमयूरिका स्त्री पूतिर्गूरीय ततः स्वार्थे कं । अज-
मोदायाम् राजनि० ।

पतिमाष पु० गोतप्रवरर्षिभेदे “संज्ञतिपूतिमाषतण्डुशम्बु शैव
गवानामाङ्गिरसगौरिवीतसाङ्गल्येति” आश्रयो० १२।१२।५

ततः गर्गं चपत्ये यज् । पौतिषाषत्र तदपत्ये पुं स्त्री० ।

पूतिचुत्तिक न० ७व० । नरकभेदे याज्ञ० १।१।२ स्त्री० ।

पूतिमेद पु० पूतिभेदेऽस्य । अरिमेदे विट् खदिरे । राजनि०

पूतिवक्त्र पु० पूति वक्त्रमस्य । दुर्गन्धं स्रज्युक्ते “पूतिवक्त्रस्य
स्रजकः” याज्ञ० १।२।१ स्त्री० तच्चिदानकर्मभेदे उक्तः ।

पूतिवात पु० पूत्यै पवित्रवायै वातोऽस्य । विस्त्वष्ट्ये रत्नमा०
कर्म० । २दुष्टगन्धयुक्तवायो पु० ।

पूतिवृक्ष पु० कर्म० । श्रोनाकवृक्षे रत्नमा० ।

पूतिशारिजा स्त्री पूतः शरीरं जायते जन-ड ।
खट्वाणे (खटाश) वनजन्तुभेदे त्रिका० ।

पूतीक पु० पूतिक+प्रभो० । पूतिकरञ्जे अमरः ।

पूतीकरञ्ज पु० पूतिकरञ्ज+प्रभो० । करञ्जभेदे रत्नमाला ।

पूतीका स्त्री पूतिका+प्रभो० (पुंङ्) स्वाते लताभेदे पूतिक-
शब्दे ताण्ड्य० ब्रा० वाक्ये दृश्यम् ।

पूत्यण्ड पु० पूति दुर्गन्धमण्डलस्य । (गंधोपोका) १गन्धकीटे
२मृगनाभियोनिमृगभेदे च पुं स्त्री-मेदि०।भा०शा० १२।४च०

पूथिका स्त्री पूतिका+प्रभो० । पूतिकायां शकभेदे सुश्रुतः ।
चुच्युशब्दे २८५६ पु० दृश्यम् ।

पूत लि० पू-क्त “पूजो विनाये” पा० क्तस्य नः । विनष्टे ।

पूप पु० पू-पक् । १पिष्टके अमरः । पूपाय हितम् अपूपां क
पच्ये यत् । पूपीय पूय तदर्थं तण्डुलादौ लि० ।

पूपला स्त्री पूपं तदकारं लाति ला-क । पोलिकायां हेमच-
स्वार्थे क । पूपलिका तत्पार्थं हारा० । [कायां त्रिका० ।

पूपाली स्त्री पूपाय अलति अल-अच् गौरा०ङीप् । पोलि-

पूपाष्टका स्त्री अष्ट परिमाणं यस्याः कन् अष्टका अष्टकी
उपचारात् तत्कर्त्तव्यं आङ्गम् पूपद्रव्यसाधनाष्टका

कर्म० । व्यापहायण्याः परतः लष्टाष्टमीविहिते आङ्गे ।

“आद्याः पूपैः सदा कायां मांसैरन्या भवेत्तथा । शकैः

कायां ततोवा स्यादेष्ट द्रव्यगतो विधिः” ति०त० ।

पूपिका स्त्री पूपस्तदाकारोऽस्यस्याः ठन् । पोलिकायां हेम-

पूय दुर्गन्धे अक० भेदने विशरणे च सक०दिवा०आत्म०सेट् ।

पूयते अपूयिष्ट । अपूयिष्टं (ध्वम्) उपूये ।

पूय न० पूय-अच् । प्रणादिनिःसृते रक्तविकारभेदे (पूज) ।

हेमच० । भावे ल्युट् । पूयन तत्पार्थं न० शब्दच० ।

पूयमानयव अव्य० पूयमाना निस्तुषीक्रियमाणा यवा
यत्न । तिष्ठद्गुप्त० ध्वययी० । परिष्कृत्यमाणयवापारे
खलादौ ।

पूयरक्त पु० पूययुक्तं रक्तमस्य । “दोषैर्विदग्धैरथ वापि
जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहितस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूव-
मसृग्ग्विभिन्नं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्” सुश्रुतोक्ते
नासारोगभेदे पूयशोणितदयोऽप्यस्य ।

पूयवर्धन पु० पूयं वर्धयति दृढ-अच्-ल्यु । सुश्रुतोक्ते
नवधान्यादौ द्रव्यवर्गभेदे ।

“नवधान्यमाषतिलकलायजुलस्यनिष्पावहरितकशाकाश्च-
लवणकटुकगुडपिष्टविलतिवक्त्रूरशुष्कशकाजाविकानूपौद-
कमांसवशाथीतोदकजशरपायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परि-
हरेत् । तस्मान्नो नवधान्यादियौऽयं वर्ग उदाहृतः ।
दोषसञ्जनो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः” । [दयोऽप्यस्य ।

पूयारि पु० इत० । निम्बवृक्षे राजनि० । पूयनाशका-

पूयालस पु० “पक्वः शोफः सन्निजः संस्रवेद्यः साक्षं
पूयं पूति पूयालसः सः” सुश्रुतोक्ते सन्निगत रोगभेदे ।

पूयोद न० पूयमेवोदकमस्य उदादेशः । नरकभेदे भाग० ५।२।७।

पूर पूतौ प्रीयने च दिवा०आत्म०सक०सेट् । पूर्यते अपूरि-
अपूरिष्ट । उपूरे दीदत् । पूर्यः । [पूरितः ।

पूर पूतौ प्रीयने चु० उभ०सक०सेट् । पूरयति अपूपूरत् त ।

पूर पु० पूर-क । १जलसमूहे २खाद्यभेदे ३व्रणशुद्धौ च मेदि०।
४दाहाशुक्ल्ये न० राजनि० ।

पूरक लि० पूरयति पूरि-ण्वुल् । १पूरणकर्त्तरि २शुष्कके अङ्गे
च । ३वीजपूरे राजनि० । ४वह्निर्दृष्टिकस्य प्राणस्य वायोः

नासयाकृष्य देहान्तःप्रवेशनरूपव्यापारभेदे । प्राणायाम-
शब्दे दृश्यम् । स्वाशौचकालमध्ये देये प्रेतस्थातिवाहिक-

देहनाशनेन प्रेतदेहपूरके ५पिण्डे नत्कर्त्तव्यतादिशु०त०यथा

“अत्रेदं बीजं पूर्वक्रियाया आतिवाहिकदेहत्यागोत्तरं
देहान्तरजननं, मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्वपरिहारो-

त्तरं देहान्तरजननं तत्तत्कथं तत्सिद्धौ पुनस्तत्
करणं वचनाभावेऽनर्थकम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे

“तत्क्षणादेव षट्कृति शरीरमातिवाहिकम् । उर्ध्वं
व्रजन्ति भूतानि क्षीण्यन्त्यात्तस्य विपहात्” । क्षीयि

भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि पृथिवीजले त्व अथो
गच्छतः । तत्क्षणात् षट्क्षणात् । तथा “आतिवाहिक

संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां
नान्येषां प्राणिनां कश्चिद्” । तथा “प्रेतपिण्डे कथा दत्ते-

देहमाप्नोति भार्गव । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दायन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् । श्लाशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्यं नैव विद्यते । तत्रास्य यातना घोराः शतयातातपोद्भवाः । ततः सपिण्डोकरणे बान्धवैः स जते नरः । पूर्णं संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा । तथा च वायुपुराणम् "पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्" । अत एवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्माऽऽसमर्थपुत्रसन्तोऽप्यन्येन दाहादि क्रियते "पितृमाह सपिण्डेस्तु समानसन्निहैर्नरैः । संघालगतेषां पि राक्षा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्येरेव चोत्तराः" शुद्धितम् ।

तेन दाहादिपूरकापिण्डदानान्तमाद्याक्रिया तथा आतिवाहिकदेहनिवृत्तिपूर्वकं प्रेतदेहप्राप्तिः आद्यान्नाद्यादि सपिण्डानां मध्यक्रिया तथा प्रेतदेहवृत्तिपूर्वकं भोगदेहप्राप्तिः तदुत्तरवार्त्तिकदाद्याद्यादि उत्तरक्रिया तथा भोगमात्रमिति भेदः । पूरकपिण्डदानकादादिषु शुद्धितो निर्णीतो यथा

"प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायासं समाहितः । यत्नाच्च वसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि । मृत्तमयं भाण्डमादाय नवं ज्ञातः सुसंयतः । लघुदं सर्वदोषघ्नं मृहीत्वा तोयमानयेत् । ततश्चोत्तरपुण्ड्रमग्निम् प्रज्वालयेद्दिशि । तण्डुलप्रसूतिं तत्र प्रक्षाल्याद्भिः पचेत् स्वयम् । खर्षवित्तैस्त्रिभिर्भ्रातां केशकीटविवर्जिताम् । दारोपान्ते ततः क्षिप्वा शुद्धां वा गौरमूर्त्तिकाम् । तत्पृष्ठे प्रसरेदभान् यास्याप्यान् देशसम्भ्रान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी । तिस्रसर्पिर्मपुत्रीरैः संहितं तप्तमेव हि । दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुख स्थितः । फलमूत्रगुल्मोरतिलमित्रन्तु कुलचित् । अर्घ्यैः पुष्पैस्त्रया भूषेदीपैस्तोयैः सुगन्धैः । जपान्तु-अर्घ्यैः शुद्धैर्वीर्यैः पिण्डमचयेत् । प्रदाति यावदाकाशं पिण्डादुवाप्समयी शिखा । तावत्तत्सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् । दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु । सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा । त्र्यह्नाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि । द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि । देवात् अग्निदाता पूरकपिण्डसादाने आद्यान्नाद्याधिकारिणा

अन्तिमदिने आद्यान्नाद्यादिने वा तत् करणीयमिति व्यवस्था शुद्धितोऽस्मिता ।

पूरणं न० पूर-भावे ल्यट् । अङ्गशास्त्रप्रसिद्धे ऽयुष्मने २४८० शुक्रदण्डे गन्धमा० । करणे ल्युट् । ४ वापतन्तुषु हेम० । पूरितो ह्यसृष्टे च पु० । ७ सङ्ख्यापूरणे मेदिनिः । यथा द्वयोः पूरणः द्वितीयः । कर्त्तरि ल्यु । दपूरयितरि लि० । ६ विष्णुतेले धरणिः । करणे ल्युट् ङीप् यथा संख्या पूर्यते १० तस्यां संख्यायां स्त्री त्रयाणां पूरणी तृतीयेत्यादि । कर्मणि ल्युट् । १२ शाल्मलिहस्ते पु० अमरः पूरयित् लि० पूर-तृच् । १ पूरणकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् । २ विष्णो पु० । "पूर्णः पूरयिता पुण्यः" विष्णु स० ।

पूरास्तु पु० पूरमन्त्रं यत् । दक्षान्ते राजनि० ।

पूरिका स्त्री पितृकभेदे कृताञ्जयन्दे २१८२ पु० दृश्यम् ।

पूरित लि० पूर-क्त । १ पूर्णं २ युष्मिन् च अमरः ।

पूरु पु० व० व० । पू-वा० कृ । १ मनुष्ये निघण्टुः ष० ६।३० । १ वैराजस्य मनोः नड्वलायां जाते २ पुत्रभेदे हरिवं० २४० । ३ जङ्गुपुत्रभेदे भाग० ६।३५।३ । ४ राक्षसभेदे यजु० १२।३४ वेददी० । ५ ययातिपुत्रभेदे भा० आ० ७५ अ० । तस्यापलं अण् । पौरव तदपत्ये पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

पूरुष पु० पूर-उपन् । १ पुरुषे २ नरे च अमरः तस्य शुभा-शुभलक्षणं पुरुषशब्दे उक्तं किञ्चिदधिकमत्रोच्यते "कटिविंशानां वल्लपुत्रभागी विशालहृक्षो नरपुङ्गवः स्यात् । चरो विशालं धनधान्यभागी शिरोविशालं नरपूजितः स्यात् । न श्रीस्त्वजति रक्ताक्षं नार्धः कनकपिङ्गलम् । दीर्घवाङ्मं न चैश्वर्यं न सांसोपचितां सकम् । कदाचिद्भुङ्क्तो मुखं कदाचिन्नोमयः सुखी । कदाचित् तन्दिनो दुःखी कदाचिन्नृचा सती । नेत्र-क्षोभेन सौभाग्यं दन्तक्षेपेन भोजनम् । हृत्क्षोभेन चैश्वर्यं पादक्षेपेन वाहनम् । अकर्मकठिनो हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ । यस्य पाणितले रक्ते तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् । दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं सूक्ष्मलिङ्गेन निर्धनः । कशलिङ्गेन सौभाग्यं सुखलिङ्गेन भूपतिः । रेखाभिर्वङ्गभिर्दुःखं सत्त्वाभिर्धनहीनता । रक्ताभिः त्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्नोक्तपूजितः । अङ्गुली-दरमध्ये तु यथो यस्य विराजितः । उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः । अङ्गुलं कुलिशं कृतं यस्य पाणितले भवेत् । ऐश्वर्यं विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्भुवम् । धतुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।

तस्यैश्वर्यं च राज्यं च शोभत्यायुर्भवेद् भ्रुवम् । कनिष्ठा
तर्जनी यावत् रेखा भवति चाक्षता । विंशत्यब्दाधिक-
शतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठामध्यमां यावत्
रेखा भवति चाक्षता । शताब्दं वाथ वाशीतिनरो
जीवेन्न संग्रहः । कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति
चाक्षता । विंशत्यब्दाधिकं शतं नरा जीवन्त्यनामयाः ।
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता । षष्ठपञ्चा-
शदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंग्रहम् । रेखया भिद्यते रेखा
स्वत्यायुश्च भवेन्नरः । कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या
यावतिका क्षता । तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति
निश्चितम् । करमध्यगता रेखा भ्रुवा ऊर्ध्वं भवेद् यदि ।
नटो वा नटपत्न्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ।
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तमन्वितः । पितामहस्य
वा किञ्चित् धनं लभते भ्रुवम् । मध्यमायां यदि यवा
दशग्रन्थेऽत्यन्तशोभनाः । तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नो-
त्यङ्गुष्ठके यवे । यस्याऽथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्ध्वं च
दशग्रन्थे । तदा वै पामरादीनामञ्जितं धनमाप्नुयात् ।
तर्जन्यामथ चक्रं मितद्वारा धनं भवेत् । तेनैव विप-
रीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । अनामायां भवेत् चक्रं
सर्वद्वारा भवेन्नमः । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति
निश्चितम् । कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । ललाटे
दशग्रन्थे यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् । अशोभत्यायुः समा-
प्नोति पञ्च रेखाः शतं समाः । यस्योन्नतं ललाटञ्च
ताम्रवर्णञ्च दशग्रन्थे । रेखाहीनस्य कक्षस्य स चोन्नतो
मर्ही भवेत् । यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेदि
सर्वदा । भोगी भवति निर्विस्त्रः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ।
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवस्त्रोचकर्मलत् । प्रगल्भो
दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत् । प्राकारान्तरम् ।
“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते । परस्त्री
रमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् । दीर्घलिङ्गे च
सौभाग्यं स्वच्छलिङ्गे नटो भवेत् । वक्रस्य कठिने-
लिङ्गे प्रमाणाजिर्गतः सदा । रमतं च सदा दास्यां
निर्धनो भवति भ्रुवम् । कर्णलिङ्गेन स्वच्छेन रत्नवर्णेन
भूषितः । वज्रस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ।
कर्णलिङ्गेन रत्नेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् । राज्यं
दुष्टञ्च दिव्याङ्गनाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् । यस्य पाद-
गण्डे पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्गुलिं कुलिङ्गं

वापि च राजा भवति भ्रुवम् । कर्णलिङ्गोभया ये स्तुः
केकराक्षाः कुचेनकाः । कातरा व्यालजिह्वाश्च ते
दरिद्रा न संग्रहः । कपिला मणिनाङ्गाश्च सुखायैव
दृष्टव्याः । कयातिदीर्घां मनुजास्तो दरिद्रा न संग्रहः ।
चिबुके श्मश्रुन्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये । ते धूर्ता
नैव सन्देहः ससुद्रवचनं यथा । सुचीसुखाः भग्नपृष्ठाः
कण्ठदन्ताः कुचेनकाः । वक्रनासा वज्रनासाश्चो नरा
दुष्टमानसाः । दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूया मानवाः क्षताः” ।

पूर्णं त्रि० पूर-क्त नि० । १ पूरिते २३० कले ३३० मये च ज्योति-
षोक्तापु उभयपक्षयोः ४० पञ्चमीदशमीपक्षदशमिदिषु च
स्त्री मेदि० । ५० प्रकाशे पु० स्त्री च्छावज्जिह्वे (यपेक्षानुत्ये)
गदाधरः । ६० सं० ८८० चक्रे पञ्चभेदानां ह्रस्वभेदे पु०
तत्र दशग्रन्थे ७ नागभेदे पु० भा० व्या० ५७ अ० । ८ प्राधेदे
देवगन्धर्वभेदे पु० ६५ अ० । ९ उदके न० निघण्टुः ।

पूर्णं क पुंस्त्री० पूर्ण+संज्ञायां कन् । स्वर्यं च्छावजे मेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वर्ये क । पूर्णं गन्धर्वे
स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

पूर्णं ककुट पु० पूर्णं ककुटमस्य अयस्यायाम् अन्यलोपः
समा० तारुण्यावस्थे दृष्टे । अनवस्थायां तु नान्यलोपः ।
पूर्णं काकद त्रि० पूर्णं काकदं तालु अस्य न अन्यलोपः
समा० पूर्णं तालुकमाले ।

पूर्णं काम पु० पूर्णः कामोऽस्य । आप्ते च्छो परमेश्वरे मार्क० ११०
पूर्णं कू(कु)ट पुंस्त्री पक्षिभेदे “भण्डूटपरिकरवक्त्ररायिकाः
पूर्णं कूटसंज्ञाः स्तुः” ६० सं० ८८० अ० । तत्रैव २५ श्लोके
सुखमध्यतया पठितः तत्रार्थे ।

पूर्णं कुम्भः पु० जलादिभिः पूर्णः कुम्भः । १ जलादिभिः
पूरिते घटे अमरः । २ दानवभेदे पु० हरिवं० २४२ अ० ।
पूर्णं कोशा ओषधिभेदे ६० सं० ४८४० ।

पूर्णं कोष्ठा स्त्री पूर्णं कोष्ठं यस्याः । नागरसंज्ञायाम् राजनि०
पूर्णं पर्वेन्दु स्त्री पूर्णः पर्वणि इन्दुः पर्वेन्दुः यत्र । पौर्णमासीं हे
हे चित्वादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते” सङ्गप्रणकाण्डम् ।
“पूर्णपर्वेन्दु सङ्गते पौर्णमासीयुते” मल० त० रघुनन्दनः ।

पूर्णं पात्र ग० नित्यक० । यद्वापके वस्तुपूर्णं १ पात्रे मेदि० ।
“हर्षादुत्सवकाले यदनङ्गारांशुकादिकम् । आह्वयं गृहते
पूर्णपात्रं पूर्णकच तत्” जटाधरोक्ते २५ तलजलात्सवादिषु
दासैः स्नामिनोऽङ्गात् वस्त्रादेर्गृहणे । होमान्ते ब्रह्मणे
देये दक्षिणारूपे द्रव्यभेदे “होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणं

ब्रह्मणे दद्यात् गोभिलः । तन्मानह्म गृह्यसंघे
 “अटसृष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्क-
 लानि च चत्वारि पूर्णपात्रा विधीयते” । तेन २५६
 सृष्टिभिः पूर्णपात्रम् । तत्तत्प्रत्यक्षोक्तं “पूर्णपात्रो
 दक्षिणा” कात्या०श्रौ० ६।१।२७ । कर्केण । “पाकयज्ञेषु
 तण्डुलसहस्रगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा
 धान्यस्य मानपात्रम्” कर्कः । तेनास्य पुंस्त्वमपि ।
 अन्तर्गोपरिषिद्धे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु
 प्रकारान्तरमाह “यावता वज्रभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन
 विद्यते । नावराध्यमतः कुर्वीत पूर्णपात्रमिति स्थिति-
 रिति” । ४जलपूर्णपात्रे च कात्या०श्रौ० ३।८।८ ।

पूर्णं प्रज्ञं त्रि० पूर्णं प्रज्ञाऽस्य । सम्पूर्णबुद्धौ वायोक्तृतीया-
 वतारे मध्यापरनामके आनन्दतीर्थे २वैष्णवमतभेदप्रस्था-
 पकाचार्यभेदे । तन्मतञ्च सर्वं सं० न्यरूपि यथा

“तदेतद्गामातुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसि-
 द्धार्थबोधकत्वसूत्रतः प्रमाणत्वं प्रमाणवित्त्वपाश्चरातोपजीव्य-
 त्वप्रपञ्चभेदसत्त्वत्वादिषास्तेऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्ष-
 लयकक्षीकारेण क्षपणक्षपचनिषिद्धमिदं मेघमायः
 स व्यात्मा तत्त्वमसीत्यदिर्वेदान्तावकाजान्तस्य भङ्गान्तरे-
 णार्थान्तरपरत्वसुपपाद्य ब्रह्मसीमंसाविवरणव्याजेना-
 नन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थितः । तन्मते हि द्विविधं
 तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके “स्व-
 तन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान्
 विष्णुर्निर्दोषोऽग्रेष्वङ्गुणः” इति । ननु सजातीयविजा-
 तीयस्वगतनानात्वमन्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु
 वेदान्तेषु जागरूकेषु कथनगेष्वङ्गुणत्वं तस्य कथ्यत
 इति चेन्नैवं भेदप्रमाणकवृत्तप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र
 प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावद्विदमस्माद्भिन्न-
 मिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ गन्धेयाः किं
 प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मप्रतियोगिघटितम् ।
 न प्रथमः धर्मप्रतियोगिप्रतिफलमन्तरेण तत्सामेक्षस्य
 भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयोऽपि धर्मप्रतियोगि-
 यज्ञपुरःसरं भेदप्रपञ्चमथ वा युगपत् तत्सर्वप्रपञ्चम् ।
 न पूर्वं बुद्धेर्विरस्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रय-
 प्रसङ्गश्च । नापि चरमः कार्यकारणबुद्ध्या योग्यदा-
 भावात् धर्मप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सञ्चि-
 द्धितेऽपि धर्मिणि व्यञ्जितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्या-
 स्मात्तत्वेनान्यव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात् ।

तस्माच्च भेदप्रत्ययं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूप-
 भेदवादिनं प्रति इमानि दृष्टान्तान्युद्बुध्यन्ते किं वा धर्मि-
 भेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्नागद्वयनि-
 यन्त्यावापातः भवदभिधीयमानदृष्टान्तां तद्विप्रय-
 त्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्य भेदत्वे प्रतियोगिसामेक्षत्वं न
 घटते घटादितत्तत्प्रतियोगिसामेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत
 इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विनक्षयतया वस्तुस्वरूपे ज्ञाय-
 माने प्रतियोग्यमेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा
 हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते यथात्
 प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य
 व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये “न
 च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च
 भेदापेक्षः, धर्मप्रतियोग्यमेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षश्च
 धर्मप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पटार्थ-
 स्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना” । अत एव गवार्थिनो गवयदृग्-
 नाच्च प्रवर्तन्ते गोशब्दश्च न स्मरन्ति । न च नीरक्षोरादौ
 स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिमासोऽपि स्यादिति भणनीयं
 समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावेप-
 पत्तेः तदुक्तम् “अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्नोऽनव-
 स्थानात् । सोऽप्यदृक्प्रधानादभिभवात् समानाभि-
 हाराच्चेति” अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितर्षादौ,
 कृतिसामीप्यान्मोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ,
 जनोऽनवस्थानात् कामाद्यप्युत्तमनस्कस्य स्तोताचोक-
 वर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्मात् परमाण्वादौ, व्यवधानात्
 कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समाना-
 भिहारात् नीरक्षोरादौ यथावदुपगमं नास्तीत्यर्थः ।
 भवतु वा धर्मभेदवादक्षथापि न कश्चिदोषः धर्मप्रतियो-
 गिपक्षणे सति धर्मभेदभानसम्भवात् । न च धर्मभेदवादे
 तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेदत्वेनानवस्था दुरवस्था
 स्यादित्याख्येयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ
 भिन्नाविति व्यवहारदर्शनात् । न चैकभेदत्वेनान्यभेदा-
 तुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात् । सोऽयं
 पिण्याकयाचनाय गतस्य स्मारिकातेनदाहत्वात्पुण्यम
 इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वत्त्वानमेव । न हि वरविघाताय
 कल्योद्वाहः । तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय । अ-
 तुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेष्ठो जीवाद्भिन्नः तं प्रति
 सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा अत्या-
 द्राजा । न हि ह्यं मे स्यात् दुःखं मे न सनागमि इति

पुरुषार्थमर्ह्यमानाः पुरुषाः स्वपतिपदं कासयमानाः
 सत्कारभाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति ।
 यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य शुणोत्कर्षेण कथयति
 स सुखः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह
 “वातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम् । दद-
 त्यखिलमिदञ्च स्वशुणोत्कर्षवादिनामिति” । एवञ्च परमेश्व-
 राभेदव्यप्या विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य शृङ्गवर्णिकासमत्वा-
 भिधानं विपुलकदलफललिप्सया जिह्वाच्छेदमनु-
 हरति एतादृशविष्णु विदेषणादन्वतमसप्रवेशप्रसङ्गात् ।
 तदेतत् प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्य-
 निरूपणे “स्यनादिहेमिभेदेत्येविष्णोर्देवो विवर्द्धितः ।
 तमस्यन्वे पातयति दैत्यान्न्वे विनिश्चयादिति” । सा च
 सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदास्त्रिविधा । तत्राङ्कनं
 नारायणायुधादीनां तद्रूपस्वरूपार्थमपेक्षितार्थसिद्धयर्थञ्च ।
 तथा च शाकल्यसंहितापरिशिष्टम् “चक्रं विभक्तिं पुरु-
 षोऽमितम् वक्तुं देवानाममृतस्य विष्णोः । स याति
 नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्व्यतयो वीतरागाः ।
 देवासो येन विधृतेन वाङ्मना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।
 येनाहिता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद-
 हन्ति । तद्विष्णोः परमं घटं येन भच्छन्ति लाञ्छिताः ।
 उरुक्रमस्य चिद्भैरविता लोके सुभगा भवाम” इति
 “अतस्तनुर्न तदानो अश्रुते श्रितास इद्वहन्स्तत् समास-
 तेति” तैत्तिरीयकोपनिषत् । स्थानविशेषचान्द्रेयपुराणे
 दर्शितः “दक्षिणे तु करे विप्रो विष्टयादौ सुदर्शनम् ।
 सव्येन शङ्खं विष्टयादिति ब्रह्मविदो विदुरिति” । अन्यत्र
 चक्रधारणे मन्त्रविशेषस्य दर्शितः “सुदर्शन ! महाज्वाल !
 कोटिहूर्यसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्भागे
 प्रदर्शय । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
 नमितः सर्वदेवैश्च पञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति” । नामकरणं
 पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानु-
 स्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं
 प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं,
 मनसा दया स्मृद्वा श्रद्धा चेति । अतैकैकं निष्पाद्य
 नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम् “अङ्कनं नाम-
 करणं भजनं दशधा च तदिति” । एषं ज्ञेयत्वादिनापि
 वेदोऽनुभातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदोऽवगन्तव्यः सत्य-
 भेतमनुविधौ मदन्ति रातिं देवस्य गृह्यतोमघोनः सत्याशो
 अथ महिमा गृह्ये श्रवोयज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा

सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुण्यो
 मयि वारुण्यः” इति सोपानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः ।
 “इदं ज्ञानसुपाश्रित्य मम सामर्थ्यमागताः । सर्वेपि
 नोपजायन्ते प्रत्येन न व्यथन्ति च” “जगद्व्यापारवर्जम्”
 “प्रभुकरणासन्नितत्वाज्ञेत्यादिभ्यश्च । न च “ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमेश्वर्यं शक्य-
 शङ्कं “सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवे-
 दितिवत् ढङ्हितो भवतीत्यर्थपरत्वात् । “ननु प्रपञ्चो
 यदि वृत्तेत निवृत्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं
 द्वैतमद्वैतं परमार्थतः” इति वचनात् द्वैतस्य कल्पितत्व-
 मवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमनभिसम्वायाभिधानात्
 तथा हि यद्व्ययस्तद्येत तर्हि निवृत्तेत न संशयः ।
 तस्मादनादिरेवायं प्रकटः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न चाय-
 मविद्यमानः मायामात्रत्वान्मायेति भगवद्विच्छेद्यते ।
 “महाभायेत्यविद्येति नियतिर्भौहिनीति च । प्रकृति-
 वांसनेत्येव तवेच्छानन्त ! कथ्यते । प्रकटकल्या प्रकृति-
 वांसना वासयेद्यतः । अ इत्यक्ते हरिस्तस्य माया-
 ऽविद्येति संज्ञिता । मायेत्युक्ता प्रकटत्वात् प्रकटे हि
 मयाभिधा । विष्णोः प्रज्ञागिरेवेका शब्देरेतेरुदीर्यते ।
 प्रज्ञागिरूपो हि हरिः सा च स्थानन्दलक्षणा” इत्यादि-
 वचननिश्चयप्रामाण्यबलात् । सेव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च
 यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्भूतत्वाच्च
 न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं न हीनशरे सर्वस्य भ्रान्तिः सम्भ-
 वति विशेषादर्शननिवन्धनत्वादुभ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यप-
 देशः कथमित्यतोत्तरम् अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थत
 इति परमार्थमपेक्षया तेन सर्वसादृशमस्य विष्णुतत्त्वस्य
 समाभ्यधिकम्पुन्यत्वसङ्गतं भवति । तथा च परमा श्रुतिः
 “जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथ-
 यैव जडजीवभिदा तथा । मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो
 भेदपञ्चकः । सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिशेज्ञागमाप्नु-
 यात् । न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
 कल्पितश्चेन्नित्यो न चासौ विनिवर्त्तते । द्वैतं न वि-
 द्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिनामेत-
 न्नितं ज्ञातं हि विष्णुना । तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो
 हरिरेव त्व” इत्यादि । तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं
 सर्वागमानाम् । एतदेवाभिसम्वायाभिहितं भगवता ।
 “हाविमो पुरुषो लोके जरयाचर एव च । जरः स-
 र्वोणि भूतानि क्रूटस्योऽचर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तस्यः

परमात्मैव दाहृतः । यो लोकत्रयमाविशत् विभक्तव्यय ईश्वरः । यस्मात् जलमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मा-
मेवमसंमदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविदुभजति मां सर्वभावेन भारत । इति शुद्धतमं शास्त्रमिद-
मुक्तं मयानघ । एतदुक्तुं बुद्धिमान् स्थातुं कृतकृत्यश्च
धारत । महावाराहेऽपि “सुख्यञ्च सर्ववेदानां
तात्पर्यं श्रीपतौ परे । उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं
स्यादवान्तरम्” इति । मुक्तश्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महा-
तात्पर्यम् । “मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः धर्मार्थकामा-
स्तनित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्माच्चित्तं तदर्थाय यतेत
सतिमान्तर” इति भास्करवेद्युते । मोक्षश्च विष्णुप्रसाद-
जन्यरेण न लभ्यते । “यस्य प्रसादात् परमा यत्स्वरू-
पात् तस्मात् संसारान्मुच्यते नावरे सुरानाराधयन्तोऽसौ
परमो विचिन्त्यो सुसुक्ष्मभिः कर्मपाशादमुष्मादिति” नारा-
यणश्रुतिः । “तस्मिन् प्रसन्ने किमिच्छास्त्वन्मयं सर्वार्थ-
कामैरलमल्पकास्ते । समाश्रितादुन्नततरोरनन्तात् निः-
संशयं सुक्तिफलं प्रयातः” इति विष्णुपुराणोक्तेः ।
“प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् ।
न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्यापरि-
ज्ञानविजृम्भणात् । “आह नित्यपरमोत्तमं तच्छब्दो
ह्यविशेषतः । त्वं शब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं
भवेत् । आदित्योऽयम् इतिवत् सादृश्यात् तं मा श्रुति-
रिति” । तथाच परमा श्रुतिः । जीवस्य परमेक्यश्च
बुद्धिसाक्ष्यमेव वा । एकस्याननिवासे वा व्यक्तिस्यान-
मपेक्ष्य वा । न स्वरूपैक्यता तस्य सुकृत्स्न्यापि विरूपतः ।
स्वातन्त्र्यपूर्णतैऽत्यल्पपारतन्त्र्ये विरूपता” इति । अथ वा
तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् अत-
त्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्गृहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन
निराकृतम् । तदाह “अतत्त्वमिति वा च्छेदस्तेनैक्यं
सुनिराकृतम्” इति । तस्मात् दृष्टान्तनवकेऽपि “स यथा
शकुनिः स्त्रलेण वज्र” इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधा-
नाय अयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम् । तथाच
महोपनिषत् “यथा पक्षो च स्त्रलश्च नानादृशरसा यथा ।
यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा । चारापचायौ
च यथा यथा पुंविषयातपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ
सर्वदेव विचक्षणौ । तथापि सूक्ष्मरूपत्वाच्च जीवात्
परमो हरिः । भेदेन मन्दहृदीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि

सन् । वैचक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा सुचरते दध्यतेऽन्यथेति ।
ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरचरणात् चराः । लक्ष्मी-
रक्षरदेहत्वादक्षरातः परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्ति-
विज्ञानसुखाद्यैरस्त्रिलैर्गुणैः । निःसीमत्वेन ते सर्वे
तदगाः सर्वदेवता” इति । विष्णुः सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा
संसारवर्जितः । निर्दुःखानन्दभुग्नित्वं तत्समीपे स
भोदते । सुकानाञ्चायवो विष्णुरधिकपतिस्तथा ।
तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदेव स ईश्वर” इति च । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते
न तु सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं
सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां यामो
ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च
कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा
“यथा सौम्यैकेन स्तुत्येणैव विज्ञातेन सर्वं स्तुत्यमयं वि-
ज्ञातम्” इत्यत्र एकपिण्डशब्दो दृष्टा प्रसज्येयातां शब्दा वि-
ज्ञातयेत्येतावत्तैव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भश्च
विकारो नामधेयं स्तुतिकेलेव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मि-
थ्यात्वमाचष्टे इत्येवमवाचारम्भश्च विकारो यस्य तत्
अविकृतं नित्यं नामधेयं स्तुतिकेत्यादिकमित्येतद्भवनं
सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति
शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो
मिथ्यात्वसिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं
तथ्यमतय्यं वा । प्रथमे सत्यादितैर्भङ्गप्रसङ्गः चरमे
प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभ-
यथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसमजातिभेदः
स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा “नित्यमनित्यमावा-
दनित्यनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः” इति । तार्किकरक्षायाञ्च
“धर्मेण तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मेणैकाद्विष्टत्व-
भङ्गो नित्यसमो भवेत्” इति । अस्याः संज्ञायाः उप-
लक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ “अन्वर्धितान् प-
रलक्षकधर्ममेति” । तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत् आश-
चित्तासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्द्विषिषं
साधारणमसाधारणञ्च तत्त्वाद्यं स्वव्याघातकं द्वितीयं
त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्व-
ञ्जेति । तत्र साधारणमवस्थावितमेव उक्तस्याक्षेपस्य
स्वात्मव्यापनानुपलब्धत्वात् । एवमसाधारणमपि घटस्य
नास्तितायां नास्ति तोक्तावस्तित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः ।
ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्

तदेतत् सोऽयं शिरस्त्र्यंशेऽपि शतं न ददाति विंशति-
पञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्या-
त्यासत्त्वयोः पथ्यायत्वादित्यन्तमतिप्रपञ्चेन । तत्र “अथातो
ब्रह्म जिज्ञासति” प्रथमवृत्तस्यायमर्थः तत्तावदशब्दो मङ्ग-
लाद्योऽधिकारानन्तर्यायं च स्वीक्रियते । अतः शब्दो
हेत्वर्थः तदुक्तं गारुडे “अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि
निखिलान्यपि । प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र निया-
मकम् । कथार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः ।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् ! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ।
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच उत्तमः । आनन्तर्याधि-
कारे च लङ्कार्थे तथैव च । अथ शब्दस्ततः शब्दो
हेत्वर्थे सप्तद्वीरितः” इति । यतो नारायणप्रसादनन्तरेण
न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्म
जिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षण-
सूक्तं “जन्माद्यस्य यतः” इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो
भवति तदुब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दं वचः
“उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ञानमावृत्तिः । वन्मोक्षौ
च पुरुषाद् यस्मात् स हरिरेकराड्” इति । “यतो वा
इमानीत्यादि” श्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं यथा “शा-
स्त्रयोनित्वादिति” । नावेदविन्मनुते तं वृहन्नम्” “तन्वोप-
निषदम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते
न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं
कोमे “श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुतश्चित् । निश्च-
यात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायं
यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपद्वीं गच्छेन्नात्र
कायार्थं विचारणा” इति शास्त्रस्वरूपसूक्तं स्कान्दे “कृष्ण-
यजुः सामाथर्वी च भारतं पाश्चात्तावकम् । मूलरामा
यणश्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यस्मात्तन्मतेन तच्च
शास्त्रं प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यो अन्यविस्तारो नैव
शास्त्रं कुर्वन्तः” इति । तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थः
इति न्यायेन भेदस्य प्रामाण्येन तत्र न तात्पर्यं किन्त्वैत-
एव वेदाख्यानां तात्पर्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिनिष्ठा
अनुमानादीन्तरस्य सिद्धभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिद्ध-
भावात् । तस्माच्च भेदानुपादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते
अत एवोक्तम् “सदागमैकविध्यं समतीतचराक्षरम् ।
नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसङ्गुणम्” इति । शा-
स्त्रस्य तत्र प्रामाण्यरूपपादितं “तत्तु समन्वयादिति” सम-
न्यय उपक्रमादिति सूक्तं वृहत्संहितायाम् “उप-

क्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अथवादोपपत्ती-
च लिङ्गं तात्पर्यं निर्णये” इति । एवं वेदान्तात्पर्य-
वशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्र-
मत्र प्रादर्शं शिष्टमात्रन्दतीर्थं भाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं
अन्यवस्तुत्वभियोपरस्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन
मध्यमन्दिरेण वायोक्तृतीयावतारं मन्येन निरूपित-
मिति । “प्रथमस्तु हनूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव
च । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः” इति । एत-
देवाभिप्रेत्य तत्र तत्र अन्यसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते
“यस्य लीलयुद्गतानि वेदवचने दिव्यानि रूपगणलं ह्येत-
द्वर्णितमित्यमेतदखिलं वेदस्य गर्भं सहः । वायो रास-
वचोनतं प्रथमकं ह्यहो द्वितीयं वसुमध्यो यस्तु तृतीय-
मेतदमुना अन्यः कृतः केशवः” । तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य
विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवद्यम्”

पूर्णबीजं पु० पूर्णं बीजं यस्य । बीजपुरे राजनि० ।

पूर्णभद्रं पु० १ नागभेदे भा० अ० २५ अ० । २ यक्षभेदे हरिवं०
३१ अ० । स च रत्नभद्रकृतः तस्य पुत्रः हरिकेशः
तत्कथा काशीख० ३२ अ० ।

पूर्णमा स्त्री पूर्यः कलापूर्यश्चन्द्रो मीयतेऽस्यां मा-वर्जये-
क । पूर्णमास्यां तिथौ ।

पूर्णमासः स्त्री पूर्यः कलाभिः पूर्णमासश्चन्द्रमा यत् । १ पूर्य-
मायाम् । पूर्णं मासं भिमीते मा-वर्जयन् । २ पूर्यं ३ चन्द्रे च
“एष वै पूर्णमासः । य एष तपत्यहरहृह्यैवैव पूर्णोऽयैव एव
दर्शो यश्चन्द्रमा दृश्य इव ह्येष अथो इतरयाहुः एष एव
पूर्णमा यश्चन्द्रमा एतस्य ह्यनुपूर्णं पौर्णमासीत्याचक्षते”
शत० ब्रा० ११।२।४१ “पञ्चः सूर्योक्तपति एष खलु पूर्णमा-
स पूर्यमाणः दृश्य इव अमावास्यायामपिद्यमानः
प्रतिपदि पश्चाद्दृश्यमानो भवति । एतच्च पूर्णमनुवृत्त्या
पौर्णमासीत्याचक्षते” भा० ।

पूर्णमासः पु० पूर्णमासी विधानकालत्वेनाख्यस्य अच् ।
१ पूर्णमायां कर्तव्ये यागभेदे “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत”
“सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” श्रुतिः । आदित्यभेदस्य
धातुरनुवृत्तिभाष्यार्थो जाते २ एतभेदे । “धातुः कृङ्-
खिनीवाली २ राकाश्चानुवृत्तिः ३ कथा । सायं १ दर्शमध-
प्रातः २ पूर्णमासः सनुक्रमत्” भाग० ६।१।१३ अन्ते-
त्यनुपपन्नः । पूर्णमासयागविधानश्च शत० ब्रा० ११।२।१८ ।
पूर्णमासश्चाश्विमासो यत् गौरा० ङीष् । २ पूर्णमासि
स्त्री शब्दमालः ।

पुण्यमुख पु० जनमेयवर्षसत्वे दग्धनागभेदे भा० आ० ७७ अ० ।
 पूर्णयोग पु० बाहुयुजभेदे तत्प्रकारः भा० अ० २२ अ० उक्तो यथा
 “तत्तौ नरशार्ङ्गौ बाहुगच्छौ समीयतः । वीरो
 परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । करप्रहणपूर्वं तु
 कृत्वा पादामिवन्दनम् । कक्षैः कक्षां विधुनवानावास्कोटं
 तत्र चक्रतः । स्वस्वे दोभ्यां समाहृत्य निहत्य च
 मुञ्चतुः । अङ्गुलद्वयैः समान्निव्य पुनरास्फालनं विभो ! ।
 चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षावन्धं च चक्रतः । गल-
 गण्डाभिघातेन सस्यालिङ्गेन चाशनिम् । बाहुपाशा-
 दिकं कृत्वा पादाहतधिरावुभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रौ
 पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु । करसंपीडनं कृत्वा गर्जनौ
 वारणाविव । नटनौ मेघसङ्घातौ बाहुप्रहरणावुभौ ।
 तलेनाह्वयमानौ तु अन्योऽन्यं हतवीक्षणौ । सिंहा-
 विव सुसंक्रुद्धावातप्राकृषप्रायुध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं
 समापीड्य बाहुभ्यामभयोरपि । आहत्य बाहुमिच्छापि
 उदरं च प्रचक्रतः । उभौ कक्षां सुपाशैः तु तत्त्वन्तौ
 च शिञ्चितौ । अथोहस्तं स्वकण्ठे ठारयुरसि चा-
 क्षिपत् । सर्वातिक्रान्तमयादिं पृष्ठभङ्गं च चक्रतः । स
 पूर्णमूर्ध्नि बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतः । तृणपीठं
 यथाकामं पूर्णयोगं सहस्रकम् । एवमादीनि युद्धानि
 प्रकुर्वन्तौ परस्परम्” मू० “कक्षैर्दोर्भूतैः कक्षां प्रकोष्ठगतं
 रज्जुं धुनवानौ यत्नं यत्नं कृत्वा आस्कोटं चक्रतः बाहु-
 शूनास्फालनेनाङ्गद्वयवृत्त्युपेयं कस्ययन्नावित्यर्थः । चि-
 त्तहस्तादिकं हस्तस्थातिवेमेनाङ्गुलप्रसारणोपर्यधालन
 मुटीकरणानि चित्रहस्ताः । आदिपदात् पादस्थाया-
 ङ्गुलनादि । कक्षावन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा
 वन्धनम् गले गण्डेन भासदेशेनाभिघातकोनं पाषाण-
 सहस्राङ्गुलतात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽग्निं
 वज्रमिव सस्रजतरित्यर्थः । बाहुपाशादिकं चरणपाश
 आदिशब्दार्थः । पादाभ्यामाहताः सिराः स्त्रायवो याभ्या-
 न्तौ दृढप्रहारेण नाडीपर्यन्तमपि वेदनावन्नावित्यर्थः ।
 उरोहस्तसुरसि चमेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ पथिताङ्गुलि-
 भ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं पर-
 स्परं हावपि चक्रतुरिति यक्रुम् । तलेन चमेटया, आ-
 हृत्य जलुदेगे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिर्विद्धभ्यां हावपि निध
 उदरमादाय प्रचक्रतः प्रचिक्षिपतः कृ विक्षेपेऽस्य रूपम् ।
 एवं कक्षां सुपाशैः च प्रचक्रतः । तत्त्वन्तौ तत्त्वन्तू-
 करणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तत्तनौ । अथोहस्तसदृशा-

धस्ताङ्गुलं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे स्वारसि
 च कण्ठोरसमीपे आनीयाक्षिपदास्फालितवान् । पृ-
 ष्ठस्य भूमन्वन्नेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरा-
 दीनि पीडने सम्पूर्णमूर्ध्नि नीलकण्ठः ।

पूर्णवेनाशिक पु० सर्ववेनाशिके सर्वमृत्युत्वत्वादिनि बौद्धभेदे
 सर्ववेनाशिकोऽप्यत्र ।

पूर्णहोम १० पूर्णो होमः । पूर्णाहुतौ ।

पूर्णा स्त्री “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदं क्रमात्”
 ज्यो० त० उक्ते पक्षयोः पञ्चमीदशमीपक्षद्वयोर्मे तिथिभेदे

पूर्णाङ्गद पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

पूर्णान(ल)क न० । वड्डीपनावाप्ते पूर्णपात्रे मेदि० पूर्ण-
 पात्रशब्दे दृश्यम् । [कारे विहङ्गे दे च ।

पूर्णानन्द पु० पुणे आनन्दो यत्न । १ परमेश्वरे २ तन्त्रप्रकरण-
 पूर्णाभिषेक पु० कर्म० । तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे ।

पूर्णायुस् पु० १ प्राप्तेये गन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ० । पूर्णमायु-
 रस्य । २ शतायुष्मते कर्म० । ३ शतवर्षमिते जीवनकाले न० ।

पूर्णावतार पु० कर्म० । १ नृसिंहे २ रामे ३ श्रीकृष्णे च तेषां
 भगवतः संपूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्ये प्राक्तु कलावतार-
 त्वम् । “पूर्णां नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः ।
 परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम् । वैकुण्ठे
 कमलाकान्तो रूपभेदाञ्जलभुजः । गोलोके गोकुले
 राधाकान्तोऽयं ह्रिभुजः स्वयम्” ब्रह्मवैजम्नस २६ अ०
 उक्तेऽस्तेषां तथात्वम् ।

पूर्णाशा स्त्री नंदीभेदे भा० भी० ८ अ० ।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णा आहुतिः । होमसमाप्ते होम्यावा-
 माहुतौ मत० ब्रा० २२।११ ।

पूर्णिका स्त्री पू-णिङ् । पूर्तौ पूर्णिमा ।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नोनामकखणे त्रिका० ।

पूर्णिमा स्त्री पूर्णि पूर्णिं निघोते मा-क । १ पौर्णमास्यां
 तिथौ मरीचेः कक्षायां पत्न्यां जाते २ कन्याभेदे “भात्यां
 मरीचेस्तु कक्षा सुपुत्रे कर्दमात्मजा । कक्ष्यपं पूर्णिकाञ्चैव
 यथोरागूरितं जगत् । पूर्णिकाऽस्मृत विरजं विश्वगञ्ज
 परन्तप ! । भाग० ४।१।१२ तत्तिथिस्वरूपं द्वैषे खण्ड-
 भेदस्य कर्मभेदे पाश्चातादिकं च कालमा० न्यरूपि यथा
 “तत्र युक्तायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं स्वकलाभिः सर्वा-
 त्मना पूर्यते सेयं मण्डलपरिपूर्तिः पूर्णमेत्यनेन नाम्ना
 ज्ञायते । तदङ्गं ब्रह्माण्डमस्यपुराणयोः “कोलक्षये
 व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम् । चन्द्रादित्यौ य-

राह्णे त्व पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्रता” इति । स्रजः
परो भागः पराहः स्रज्यास्तमयकाल इत्यर्थः । तत्र
यथादित्यः संपूर्णमण्डलः स्रज्जमेति तथोत्तराक्षणे चन्द्रः
सम्पूर्णमण्डलः स्रज्जुदेतोति । इष्टान्दार्ष्टान्तिकभावस्य
विवक्षितत्वाद् द्वयोरादित्यचन्द्रयोरुपन्यासः । यथा म-
ण्डलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मास-
पूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं
मविष्णोत्तराक्षणे “पौर्णमासी महाराज ! सोमस्य दयिता
तिथिः । पूर्णो मासो भवेद् यस्मात् पौर्णमासी ततः
स्रता” इति । पूर्णिमाभावाद्ययोर्विकल्पेन मासा-
न्तत्वं मासप्रसूते दर्शितम् । अतएव पौर्णमास्या-
मत्यन्तविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलः सम्पूर्णो
दृश्यते । तावेतो स्रज्जकर्षविप्रकर्षौ गोभिल आह “यः
परो विप्रकर्षः स्रज्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः
परः स्रज्जकर्षः सामावास्तेति” । तदेवं पर्वोभिधायाः
पञ्चदश्याः पूर्णिमादिनामनिर्वचनेन स्वभावविशेषो ज्ञा-
पितो भवति । ते च पूर्णमास्यामावास्ते प्रत्येकं द्विविधे ।
तच्च पुराणे दर्शितम् “राका चातुमतिश्चैव पौर्णमासी
द्विधा स्रता । सिनीवाली कुह्यैवममावास्या द्विधैव त्वं
इति । एतासां चतसृणां स्वरूपं काठकशाखायां वि-
स्रष्ट” अयते “या पूर्वा पौर्णमासी चातुमतियोत्तरा
या राका । या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
या कुह्यः” इति । इहहृदयिणोऽपि “राका चातुमति-
श्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः । राका संपूर्णचन्द्रा स्यात्
कचोनाऽतुमतिमता । पौर्णमासी दिवा दृष्टे शशि-
न्यनुमतिः स्रता । रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति
कोत्तिता” । सत्यब्रह्माण्डपुराणयोः “यस्मात्तामनु-
मन्यन्ते पितरो देवतैः सह । तस्मादनुमतिसां पूर्णिमा
प्रथमा स्रता । अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशा-
करः । रक्षणाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कथयो विदुः” इति ।
“अथ पञ्चदशी निधीयते । सा द्विविधा पौर्णमास्य-
मावास्या च । तत्र पौर्णमास्यां परस्परविरुद्धानि वा-
क्यान् पलभ्यन्ते । तत्र परविद्यायां याज्ञिकत्वं विष्णु-
धर्मोत्तरे “एकादश्यादमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्या स्तुः परान्विताः” ।
परविद्धानिषेधः पूर्वविद्याविधिश्च ब्रह्माण्डपुराणपञ्चपुराणयोः
“षष्ठ्येकादश्यामावास्या पूर्वविद्या तथाऽदमी । पूर्णिमा
परविद्या च उपोष्या” तिथिपञ्चकम् । पूर्वविद्या त्वं

कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरेः । पौर्णमासी, सहीपात्र-
पराया नियमाङ्गता” इति । पूर्वविद्यायास्तत्वं च
युग्मवाक्ये । “चतुर्दशी च पूर्णमेति” । एवं परस्पर-
विरोधे सति या व्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्ते दर्शिता
“पूर्वविद्या न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्ज-
यित्वा मुनिश्चेत् । सावित्रीव्रतसुतम्” इति । सा-
वित्री राजकन्या तथा चीर्णं व्रतं सावित्रीव्रतम् । तच्च
मविष्णोत्तरपराक्षणे दर्शितम् “कथयामि कुलस्त्रीणां
महिम्नो वर्द्धनं परम् । यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सा-
वित्रीया राजकन्या” इति । एतच्च पौर्णमास्याममा-
वास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्वविद्या याज्ञिका ।
व्रतान्तरे पूर्वविद्या न कर्त्तव्या किन्तु परविद्यैव कर्त्त-
व्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था । यदा त्वं
चतुर्दशीपञ्चादश्यादिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि
तत्र परित्याज्यम् । “भूतोऽष्टादशमासोभिर्दृष्टयत्युत्तरां
तिथिमिति” स्रतेः । योऽयं पौर्णमासीनिर्णयः स
एवामावास्यायामव्यवगन्तव्यः । तत्रापि सावित्रीव्रतं
पूर्वदिने कर्त्तव्यं व्रतान्तरागत्युत्तरदिने । अस्यां
च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्तेवचनं पूर्वमुदाहृतम् । स्कन्द-
पुराणेऽपि “भूतविद्या सिनीवाली न त्वं तत्र व्रतं च-
रेत् । वर्जयित्वा त्वं सावित्रीव्रतं त्वं शिखिनाहनम्”
इति । एवं च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यति-
रिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् । प्रचेता अपि “नागविद्या त्वं
या षष्ठी सप्तम्या च युतादमी । दशम्येकादशीविद्या
तयोदशी चतुर्दशी । भूतविद्यापमावास्या न याज्ञिका
मुनिपुङ्गवैः । उत्तरोत्तरविद्याज्ञाः कर्त्तव्याः काठकी
मुतिः” इति । पञ्चपुराणेऽपि “षष्ठ्यादमी तथा दर्शः कृष्ण-
पक्षे तयोदशी । एताः परयुताः काथ्याः पराः पूर्वेण
संयुताः” इति । यत्तु नारदीयपुराणे “दर्शं च पौर्ण-
मासं च पितुः संवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्यमनुवीर्यो
नरकं प्रतिपद्यते” इति तत् सावित्रीव्रतविषयं आह-
विषयं वा । अमावास्यायामिव पौर्णमास्यामपि आहं
विहितम् तथाच पितामहः “अमावास्याव्यतीपातपौर्ण-
मास्यष्टकाद्यं च । विद्वान् आहमनुवीर्यः प्रायश्चित्तीयते हि
सः” इति । अमावास्यापञ्चास्य च पार्वण्यरूपत्वमपराहस्य
तत्कर्मकालत्वं कृतपञ्चमपारम्भकालत्वमित्येतत्त्वितयं प्रति-
पत्प्रकरणे प्रत्यावदिकनिर्णये प्रपञ्चितम् ।
“सा चतुर्दशीयुता याज्ञिका युक्ता । यमः “पञ्चान्ते को-

तसि स्नायात् तेन नायाति मत्पुरम्" विष्णुः "इग्रेते
सहितो यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पतिः । पौर्णमासी तु
मङ्गती ज्ञेया संवत्सरे तु सा । तस्यां स्नानोपवासो
भ्यामलभ्यं परिकीर्तितम्" । सहितो मासमन्त्रानि-
मित्तकृत्तिकादिनक्षत्रगतौ महाकार्तिक्यादिदर्शनात् ।
तथा च राजमार्तण्डः "माससंज्ञे यदा षष्ठे चन्द्रे
सम्पूर्णमण्डलः । दृष्ट्वा याति संयोगं सा तिथि-
मङ्गती स्मृता" । स्नान्दमावस्थयोः "पौर्णमासीषु चे-
ताषु माससंज्ञासहितासु च । एतासु स्नानदानाभ्यां
फलं दशगुणं स्मृतम्" ति०त० स्थितम् ।

पूर्णेन्दुः पु० कर्म० । पञ्चदशभिः कलाभिः पूर्णं चन्द्रे ।
पूर्णीतुकट पु० पु० प्राच्ये देशभेदे मार्क०५८ख० । [दृश्यम् ।
पूर्णीपमा स्त्री उपमालङ्कारभेदे व्यलङ्कारशब्दे २६६ पु०
पूर्त्त लि० पूर-क्त लि० । १ पूरिते २ कृत्रे विश्वः । पू-पालने
कर्मणि क्त । १ पालिते । भावे क्त । ४ पालने न०५ यञ्ङर० ।
५ स्नातादिकर्मणि न० अमरः । जातुकर्णः "वापी कूप-
तडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्त-
मित्यभिधीयते" । आरामः उपपन्नोपायहेतुर्भागः ।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चातुषान्नम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते । अहोपरान्ते
यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां
धर्मः सामान्यं उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं
धर्मे न वैदिके" । वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रा-
दाविति" रत्नाकरः । एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः ।
यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः "पितृव्यगुरुदोहिलान्
भर्तुः स्त्रीयमाह्वानम् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां
वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः" । एतेन "जलाशयोत्सर्गे
गोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकृत्कमन्त्रपाठः तत्ता-
मन्त्रकतया स्त्रीशुद्धयोरनधिकारेण तदुच्यते यागेऽप्य-
नधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति" द्वैतनिर्णयोक्तं नि-
रस्तम् । अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिपञ्चयज्ञवेदी
होमादिसमाचारः । अत्र होमो वज्रो न साक्षात्
कृत्यतरत्वाकरधृतापसम्भवचनात् । तदुच्यते चार-
त्तवणाद्युपक्रम्य "तदुत्तमस्तुतश्चान्मौ न स्त्री जुहुयाच्चात-
येतः इति" अतुपेतः अतुपनीतः, किन्तु ब्राह्मणद्वारा
करणीयः । "अथैतस्मार्तक्रियाहेतोर्होत्रादित्वजः स्त्रियम्"
इति याज्ञवल्क्योक्तोः "अतिगवादे नियुक्तौ च सखी
संपरिकीर्तितौ । यज्ञे स्नास्याप्नुयात् पुण्यं हानिं

वादेऽथ वा जयम्" इति वृहस्पत्योक्तोः । वैदिकेतर
मन्त्रपाठे गृह्यदेरप्यधिकारः । "वेदमन्त्रवर्जं गृह्येति"
कन्दोगाङ्गिकाचारचिन्तामणिधृतकृतौ वेदेतिविशेषणात् ।
"गृह्येऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित् समस्तजत् कन्दसा तं प्रजापतिः" इति
यमकृतौ कन्दसा वेदेन इत्युक्तेश्च । तं गृह्यम् । पञ्च-
यज्ञस्नानआहोषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । गृह्य-
मधिकृत्य "नमस्तारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च ह्यपयेत्"
इति याज्ञवल्क्येन "ब्रह्मचर्यविशामेव मन्त्रवत्
स्नानमिष्यते । तृष्णीमेव हि गृह्यस्य समस्तकारकं
मतम्" इति योगियाज्ञवल्क्येन आहमधिकृत्य "अयमेव
विधिः प्रोक्तः गृह्याणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु
गृह्यस्य विप्रो मन्त्रेण नृह्यते" इति बराहपुराणीयेन च
नमस्तारेणेति तृष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात् ।

पूर्त्ति स्त्री पू-भावे क्तिन् । १ पूरणे "हन्तिः पूर्त्तिश्च पूरणे"
ज्यो०त०उक्ते २ गुणने च । [डीप् ।

पूर्त्तिन् लि० पूर्त्तमनेन इष्टा० इति । कृतपूरणे । स्त्रियां
पूर्त्तार न० इत० । पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः । [अपूर्त्तायीत् ।
पूर्त्तिं याचजायां भा०प०सक०सेट्, निघण्टुः । पूर्वयति
पूर्वं निमन्त्रणे सक० निघासे अक० चु०उभ० सेट् । पूर्वयति
ते अपूर्वत् त । ओष्ठग्राणोऽयम् ।

पूर्य् लि० पू-क्यप् पूर-ण्यत् वा । १ पूरणीये २ परिपाल्ये च
पूर्वं निघासे अक० निमन्त्रणे सक० भा० प० सेट् । अन्त्य-
स्थानोऽयम् । पूर्वति अपूर्वीत् ।

पूर्व(र्व)लि०पूर्व(र्व)-अच् । १ प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य
प्रथमं दृष्टिः तेषां तस्यां २ दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३ देशे यस्य
यदपेक्षया प्रथमं जन्मादि तस्य ४ तादृशकाले ५ तदुपलक्षिते
च । तस्य दिग्देशकालव्यवस्थापचित्ते सर्वनामकार्यं
पूर्वस्ये इत्यादि जसि डिङ्शोस्तु वा पूर्वं पूर्वाः पूर्व-
स्मात् पूर्वात् पूर्वं पूर्वस्मिन् । स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्ये
पूर्वस्याम् इत्यादि । सर्वनामत्वेन वृत्तिमालेऽस्य पुं वद्-
भावः । पूर्वस्यां स्थितं पूर्वस्थितम् । पूर्वस्या रूपं पूर्वकृपम्
इत्यादि ।

पूर्व(र्व)कर्मन् न० कर्म० । प्रथमे कर्मणि "कर्म त्रिविधं
पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मति" सुश्रुतः । पूर्वभागे ।
पूर्व(र्व)काय पु० पूर्व(र्व) कायस्य एकदेशित० । कायस्य
पूर्व(र्व)कालिक लि० पूर्व(र्व)कालः साधनतयाऽस्त्वस्य
उत् । पूर्व(र्व)कालसाध्ये "दर्शनं पूर्व(र्व)कालिकम्"

भा०सौ०८८०। पूर्व(व)काले भवः ठजि हृदिः । पौर्व्य(वे)-
कालिक इत्येव तत्पार्थे लि० स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

पूर्व(व)कृत् पु० पूर्वा(वां) करोति कृ-क्विप् हत्तो पुं वत् ।

१पूर्व(वे)दिग्गच्छके व्यादित्ये २तदधिमे इन्द्रे च यजु०

१०२६ । २पूर्व(वे)कारकमात्रे लि० ।

पूर्व(व)कोटि स्त्री विप्रतिपत्तौ पूर्वोपात्ते विषये पूर्वपक्षे

पूर्व(व)गङ्गा स्त्री नित्यक० । नर्मदानद्यां हेम० ।

पूर्व(व)चित्ति लि०चित्त-भावे क्तिन् पूर्व(व) चित्तिः स्मरणं

यस्य । १पूर्वातुभवविषये यजु०११।११।११।११। २चप्सरो-
भेदे स्त्री हरिवं० १२८० ।

पूर्व(व)ज पु० पूर्वस्मिन् काले जायते जन-ङ । १ज्येष्ठस्नातरि

रघुः १०१६ । २ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री अमरः । ३पूर्वकाल-

जातमात्रे लि० । “ज्येष्ठामुलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ

पूर्व(व)जम्” । ४चन्द्रलोकस्ये दिव्यपितृगणे “अथ

पूर्व(व)जाः” पितरश्चन्द्रगोलस्या न्यस्तशस्त्राः स्रग्धामुजः ।

कव्यवाचादयस्ते च” त्रिका० । ५पितृमहादौ “स

पूर्व(व)जानां कपिलेन रोषात्” रघुः । [त्रिका०

पूर्व(व)जिन पु० कर्म० । प्राचीने जिनभेदे मञ्जुघोषप्रभृतौ

पूर्व(व)दक्षिणा स्त्री पूर्व(व)स्या दक्षिणस्याश्चान्तराला दिक्

“दिङ्नामान्यन्तराले” पा० स० । पूर्वदक्षिणयोर्दिशोरन्त-

रालायां दिशि १अग्निक्लोषे २तद्विक्से देशे च मार्क०

पु० ५८ अ० ।

पूर्व(व)दिकपति पु० कर्म० इत० इन्द्रे हेम० । पूर्व(व)दिगी

शादयोऽप्यत्र । २मेघसिंहादिराशिषु । “प्रागादिककुभां

नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् । मेघाद्या राशयो ज्ञेया

स्तिराट्तिपरिभ्रमात्” ज्यो०त० ।

पूर्व(व)दिग्वल न० दिग्वलशब्दे २५७३ पु० उक्ते स्रथो-

दिपहाणां कालभेदे पूर्वस्यां दिशिभवे वलभेदे

पूर्व(व)दिग्वदन न० पूर्वादंश वदनमस्य । दिग्वदनशब्दे

२५७५ पु० उक्ते मेघसिंहधनूरूपराशित्तिके

पूर्व(व)दिग् स्त्री कर्म० । प्राच्यां दिशि यस्यां दिशि वेषां

स्रथस्य प्रथमदृष्टिः तेषां सा दिक्प्राची । तज्ज्ञानो

पायश्च दिग्ज्ञानशब्दे २५७४ पु० दृश्यः ।

पूर्व(व)दिष्ट लि० पूर्व(व) दिष्टं भाग्यं साधनत्वेनाख्यस्य

अच् । पूर्वभाष्यानुक्रमेण जाते १इन्द्रादौ “दैवैर्भत्यस्य

यत्प्रोक्तं पूर्व(व)दिष्टं हि तत् कृतम्” भाग० ६।१७

ज्ञो० । पूर्व(व) दिष्टम् । २पूर्वविहिते लि० ।

पूर्व(व)देव पु० पूर्व(व) देवाः । १असुरे अमरः । तेषां प्रथमं

देवत्वेन जायमानत्वेऽपि अन्यायाचरणात् ततो भ्रष्टानां

दैत्यभावं प्राप्तिरिति पौराणिकी कथानुसन्धेया । कर्म० ।

पूर्वतनयोः देवयोः २नरनारायणयोः द्वि० व० ।

भा० उ० ४८ अ० ।

पूर्व(व)देवता स्त्री कर्म० । अनादिदेवभावेषु पितृषु “अक्रो-

धनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तशस्त्रा

महाभागाः पितरः पूर्व(व)देवताः” सहः । तदधिकं

पितृशब्दे दृश्यम् ।

पूर्व(व)देश पु० पूर्व(व)क्षेत्रं देशः । जम्बुद्वीपस्ये देशभेदे

स च देशः दृ० सं० १४ अ० ब्रूमैविभागे दर्शितः ।

पूर्व(व)नदी स्त्री कर्म० । कूर्मविभागे उक्तायां पूर्वदिक्स्यायां

नद्याम् ततो नद्यन्तत्वात् टक् उत्तरपददृष्टिः पूर्वनादेय

तत्त्व-भावे लि० ।

पूर्व(व)पक्ष पु० कर्म० । १युक्तपक्षे अमरः । शास्त्रीयसंशय-

निरासार्थप्रश्ने २फकितायाम् । ३विद्वान्तविद्वकोटौ “वि-

षयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तोत्तरम्” इत्युक्ताधिकारणा-

वयवभेदे व्यवहारे प्रतिज्ञापरपर्याये भाषापत्वरूपे

४पथसावयवभेदे । तल्लक्षणादिकं वीरनि० उक्तं यथा

“पूर्वपक्षः कृतः पादो द्वितीयोत्तरस्तथा । क्रिया-

पादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्ययस्तथा” इति दृष्टस्तविरु-

नस्य निर्ययफलकपरामर्शरूपप्रत्याकलितपरमेव निर्यय-

पदसुपचारादित्याह “इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः

स्यात् । तत्र प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्येवञ्जिते नारदः

“राज्ञे कृत्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधि-

ज्ञोः” इति पूर्ववादः प्रतिज्ञा । पूर्ववादकस्यैव प्रतिज्ञावादि-

तेत्यस्यापवादमाह स एव “यस्य वाभ्यधिका षोड्धा

कार्यं वाभ्यधिकासम्भवेत् । तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः

पूर्वं निवेदयेत्” । अर्थिवादः प्रतिज्ञा । दृष्टस्तितः

“अहं पूर्व(व)कया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा । वादो वणो-

त्पूर्वेण स्यात्तः षोड्धामवेक्ष्य चेति” । सनुरपि “अर्थो-

नर्थोवभौ बुद्धा धर्मोवर्धे च केवलो । वण्यक्रमेण वार्णि

पण्येत् कार्याणि कार्थिण्याम्” । ब्राह्मणादीनां युग-

पट्टधर्माधिकरणं प्राप्तानां वण्योक्तक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ

ततः अत्रियस्त्रेव्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्व्यवहारः प्रव-

र्त्तनीयो राज्ञा षोड्धाधिक्यकार्ययोरिव चेदर्थिप्रत्यर्थिनो-

रन्यतरस्य तदा न पूर्ववेदनक्रमो नापि वण्यक्रमः । यदा

तु सर्वे वण्योक्तदा आवेदनक्रमः । युगपदावेदने स-

मानवर्ण्यत्वे समानपीड्यत्वे च ससभ्यसमापतीक्येति

निर्गलितोऽर्थः । प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः “प्रत्य-
 र्दिनोऽयतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना । समामासतद-
 द्वाहर्षमजात्यादिचिह्नितम्” । अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः
 सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याप्यतः
 पुरतो लेख्यं लेखनीयं ससम्येन सभापतिना यथा-
 वेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये ख-
 वचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थी समक्षमपि न पुनरन्यथा ।
 तथा सत्यन्यादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यथादीत्यादि
 हीनलक्षणे वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य
 निश्चितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्यागङ्गानिरासायाह
 समामासेति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनाम-
 तदीयजातिभिरादिशब्दापाचैश्च द्रव्यसङ्ख्यातज्जाति
 ऋण्यपह्णनादिस्थानवेलाक्षमालिङ्गादिभिर्द्वयोपयोगं चि-
 ह्नितमिति कार्यमाप्तमावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्त-
 मर्हितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः । आदि-
 शब्दपाद्याणि च कात्यायन आह “निवेश्य कालं वर्षं
 च मासं पक्षं तिथिं तथा । वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं
 जात्याकृती वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम
 तथात्मनः । राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम
 च । क्रमात् पितृणां नामानि पीडाभाहर्तृदायकौ ।
 क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्ख्या कोनयेत्” । कालो
 धनप्रयोगादिकालः । वर्षं पञ्चलिखनकालीनम् एवं मासपक्ष-
 तिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला ।
 प्रदेशः जेलादिस्थलविशेषः । विषयोऽन्तर्वेद्यादिविषयः
 स्थानं विवादास्यदीभूतदृष्टादिपामादि आकृतिरयव-
 संस्थानविशेषः वयस्कारुण्यादि प्रमाणं निवर्त्तन-
 प्रस्थादि । आत्मनो राज्ञां च जेलादिभोगकालीनानां
 वङ्गवचनं तदीयपितादिप्राप्त्यर्थं निवासो निकटद-
 द्वादिः । पितरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः । पीडा प्रतिभूप्रभृतीनां
 धनिकादिकृता । आहर्षा प्रतिपह्नादिविषयवस्तूनि आ-
 नेता दायको दाहविक्रोलादिः । क्षमालिङ्गान्यात्मीय-
 धनादेः परोपभोगाद्यपराधसङ्गचिह्नानि । अन्यत् स-
 बोधम् । संप्रहकारोऽपि “अर्थवङ्गमसंयुक्तं परिपूर्णमना-
 कुलम् । साध्यवदुवाचकपदं प्रकृतार्थानुवन्धि च ।
 प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संचिप्रसिद्धि-
 लार्थं च देशकालाविरोधि च । वर्षतुमासपक्षाह-
 र्वेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयो-
 युतम् । साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । परा-

त्पूर्वज्ञानेकराजनामभिरहितम् । क्षमालिङ्गात्मपीडावत्
 कथिताहर्षदायकम् । यदावेद्यते राज्ञे तद्भावेत्वभि-
 धीयते” इति । अर्थवत् प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम्
 अस्याचरप्रभूतार्थत्वादित्युक्तम् । परिपूर्णमध्याहारा-
 दानपेक्षम् । अनाकुलमवन्दिग्राह्यम् । साध्यवत् साध-
 नीयार्थयुतम् । वाचकपदम् गोणलक्षणिकपदार्हितम् ।
 प्रकृतार्थाविरोधि प्रागावेदितार्थेन सह संवादि । प्रसिद्धं
 लोकप्रसिद्धनतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुरादुप्राङ्विवाकरा-
 जादिविरुद्धम् । पुर्वापराविरुद्धं व्यवहारिकवर्माविरुद्धञ्च ।
 निश्चितं संशयरहितम् । साधनक्षमम् साधनाहम् ।
 संचिप्रं शब्दाहम्बरगुण्यम् । निश्चितार्थं निरवशेष-
 वक्तव्यार्थप्रतिपादकम् । देशलोकविरोधि मध्यदेशीयम-
 सकृत्क्षेत्रम् शरत्कालीनशब्दाद्यं मदीयमपहृतमित्या-
 दिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मनोः प्रतिवादिवादि-
 नोर्थे पूर्वजाः पितादयस्तथः अनेके राजानः जेलादि-
 भुक्तिकालीनास्तेषामभिरहितं युक्तम् । अर्थवत्त्वा-
 दीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामानुन्यत्वं चेति
 सर्वत्र भाषायामवश्यम्भावीनि तैर्विना साध्यनिर्देशा-
 निद्वेः । वर्षादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र ताव-
 न्येव निवेशनीयानि सर्वाणि न सर्वत्र व्यट्टार्थत्वमङ्गात् ।
 तत्र वर्षादीनां कालानां दृष्टिधनहैगुण्यादिविवादेन
 प्रतिपह्णयादिपौषोपप्ययादे वोपयोगः । देशप्रदेश-
 स्थानानामाहर्तृदायकयोरात्मादिपूर्वजराजादिनाम्नां च
 स्यावरजेलादिविवादेषु । साध्याख्याजात्याकारवयसां
 चौथ्यादिक्रम्यविक्रयादिविवादिषु । प्रमाणसंख्ययोर्मेव-
 त्तुलितादिद्रव्यविवादे चौथ्यादिविवादे च क्षमालिङ्गा-
 नासुपेक्षितपरोक्षभुज्यमानभूत्यादिविवादे । आत्मपी-
 डाया ऋणिकप्रतिभ्वादिविवादे एवमन्यदणुजेटम् ।
 अतएवाशयादाह कात्यायनः “देशञ्चैव तथा स्थानं
 संचिवेशस्तथैव च । जातिः संचाधिवासश्च प्रमाणं जेत-
 नाम च । पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजातुकीर्त्तनम् ।
 स्यावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्” इति । एतेषां
 तत्रोपयोगित्वात् । हारीतोऽपि “आसनं शयनं
 यानन्तान् कांस्यमद्योनयन् । धान्यमाश्रमयं यज्ञं दि-
 पदञ्च चतुष्पदम् । मणिसक्ताप्रवाजानि हीरका रुच्य
 काञ्चनम् । यदि द्रव्यमूढः स्यात् संख्या कार्या तदेव
 तु । यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते ।
 तेन तस्मिन्नादा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः” इति ।

मानसंख्याशब्दावस्थान्योऽन्योपलक्षणम् । अतैतावद्विव-
क्षितं यत्नं यावदुपयुज्यते तत् तत्तावन्नियमः भाषापत्रे ।
अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिक-
निवेशोऽदृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्थत एवाह
“देशकालविहीनश्च इव्यसङ्गाविवर्जितः । क्रियामानवि-
हीनश्च पक्षो नादेय इत्यते” । क्रिया प्रमाणम् । मानं
साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां
पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्मृतार्थं प्रप-
ञ्चितम् । तत् नारदः “अन्यार्थमर्थहीनश्च प्रमाणागम-
वर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं चटं भाषादोषा उदाहृताः” ।
प्रतान् स एव विद्वतवान् । “अर्थे साधारण्येऽप्येको
सम्बन्धोऽद्यानियुक्तकः । लेखयेद् यत्तु भाषार्थमन्यार्थं
तं विदुर्बुधाः” । गणकार्थमेको वा यद्यसम्बन्धी तद-
नियुक्तो वा लेखयेद् यस्यां भाषायामित्यर्थः । “ब्रह्म-
ज्जायमिति हेमात् क्रोधाहापि वदेत्तु यः । सध्यं च
भोचयेत् पञ्चादर्थहीनान्तु तां विदुः” । उक्तं साध्यं
वादिना यस्यान्यव्यते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः । “गणिते
लिखिते मेवे तथा लेख्यहादिषु । यत्नं सङ्ग्रा-
न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता” । सङ्ग्रानं सङ्ग्रेति
व्युत्पत्त्या सङ्ग्राशब्देन गणनतोलनमानानां परि-
यहः । “विद्यया प्राप्तरथार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् ।
नत्वेवं लिख्यते यत्नं सा भाषा स्यादनागमा । समा-
सासक्तया पक्षलिखितारक्षयैव च । यत्नैतानि न लि-
ख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः” । अवशं यद् यत्नं
पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्वहिता लेख्यहीनेत्यर्थः । “लेख-
यित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तद्योत्तरे । निर्दिष्टेत्
साक्षिणः पूर्वमधिकं तां विनिर्दिष्टेत्” । साक्षिण इति
प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादत्माधिक्यत्वेनाप्राप्तका-
लता फलिता । “यत्नं स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववा-
दिना । सन्दिग्धमेव लेख्येन चटं भाषान्तु तां विदुः”
उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं
स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत् निर्वर्णितो-
ऽतः प्रदर्शयति । तत् कात्यायनः “अप्रसिद्धं निरावाचं
निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षा-
भासं विवर्जयेत्” । अप्रसिद्धमाह बृहस्पतिः “न केन-
चित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा फल-
वृक्षकटलेखमपहृतमिति मदीयं शशविषाणं नदहीत्वा
न प्रयच्छतीत्यादाप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । बृह-

स्पतिना त्विदमभाष्योदाहरणसक्तं तच्च वक्ष्यते । निरा-
वाचस्वरूपद्रव्यं मम मन्दिरे दीप्यमानदीपकप्रकाशेनायं
स्वमन्दिरे व्यवहरतीतिप्रभृति निरर्थमभिधेयहीनं म-
दीयं कचटतपञ्चवगडदशं वा नदहीत्वा न ददातीत्यादि
विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात् त्वन्यथा निरर्थकं
पदार्थः प्रतीयते यथाह “स्वस्यापराधः स्वसाधौ नि-
रर्थक इति स्मृतः” इति । एतस्योदाहरणं स्मृति-
चन्द्रिकायाम् “अहमनेन स्मृतमभीक्षितः । मामकी
शिक्षाऽनेनापहृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथायं देव-
दत्तोऽस्मदुष्टहसन्निधौ सुस्तरमधीते इत्यादि मिताक्षरा-
स्मृतिचन्द्रिकयोरुदाहृतम् । बृहस्पतिना तदेव लक्षितम् ।
“कार्यवाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः” इति ।
स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षित-
वान् “कुसोदाद्यैः पदेहीनो व्यवहारो निरर्थकः ।
वाक्पाख्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः” । कुसोद-
वृणदानं तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारै-
र्हीनो निरर्थकः । वाक्पाख्यादिभिर्हि संज्ञाकैश्च
भिर्हीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः । अष्टादशपदाविषयः
पक्षो दुष्ट इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव
“ममानेन प्रदातव्यं शशपटङ्गकृतं धनुः । असम्भाव्य-
ससाध्यन् पक्षपाङ्गमनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे
प्राङ्निवाकेऽथ राजनि । पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः
सोऽभिधीयते” इति । मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्य-
थोक्तो “देवदत्तेनाहं सधू मङ्गलपहसित इत्यादासाध्य-
साधनासम्भावात् अत्यन्तकालत्वाच्च साक्षादिसम्भवो लिखितं
दूरतोऽत्यन्ताच्च दिव्यमिति । मूकेनाहं शम्प इत्यादि विरुद्ध-
मिति” । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा
विवर्जित इत्यादिश्रुत्यन्तरञ्च तदर्थतयोदाहृतत्वं पूर्व-
प्रमाभिरनादेयव्यवहारनिरूपणे लिखितम् । अन्येऽपि
पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः । यथा
“भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अ-
तीतकालो विहितः पक्षो नादेय इत्यते” । यथास्थाना-
निवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । शस्यते तेन पक्षः स भिन्न-
क्रम उदाहृतः” । व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति
यावत् । व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनाथानोषकः ।
प्रकीर्णार्थोऽसङ्गितार्थः । “हूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो
यत्नं लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ।
भूतकालप्रतिक्रान्तं द्रव्यं यत्नं हि लिख्यते । अतीत-

कानः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः । यस्मिन् पक्षे
द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् । विन्दुष्यते क्रिया-
भेदः स पक्षोऽदृष्ट उच्यते । भूतसाधनं मूलभूतं साधनं
तेन वर्जितः । भूतकालः साध्यकालः । अन्यानपि
पक्षाभासानाह स एव “अन्याक्षरनिवेशेन अन्याय-
गमनेन च । व्याकुलन्तु भवेत्क्षेत्रं क्रिया चेवाकुला
भवेत् । साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत् लेखयेत् ।
चक्रक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति । वि-
रुद्धाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ । एकस्मिन् यत्
दृश्यते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् । परस्परविरुद्धानि यः
पदानि निवेशयेत् । विरुद्धपदसङ्कीर्णं भाषा तस्य न
सिध्यतीति । यत्तु “पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा
विवर्जितः । अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यतीति”
स्मरणात् तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्त-
शुल्कादिविषयकणादानादिपदमन्त्रितस्तु क्रियाभेदेन
युगपन्न सिद्ध्यतीति मदीया रूपका इत्यनोऽनया दृष्ट्या-
ऽनेन गृहीताः सुवर्णञ्च मया निक्षेपोक्तमयमिदं
मदीयचेतसपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमे-
णाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।
“बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं
तदपि गृह्णीयाद्वाजा तत्त्वबुभूक्षयेति” कात्यायनवचन-
विरोधाच्च । तस्मादयुगपत् पक्षाभासत्वेव रमणीयम् ।
अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्वतत्पदसम्बद्धम् । हिरण्य-
रूपकवासंशं वागेन सक्तो दृष्ट्वा गृहीतान्यस्य हस्ते
मया निक्षिप्यान्नेनापहृतानि वेत्तेकस्मिन्नपि पदे युग-
पदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात् । साध्यश्च विधिसुखेन
प्रतिषेधसुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः
“न्यायं संयच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्यनम् । न
लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति” । न्यायं
समित्यनेन समेतावद्वनभादाय न ददातीत्यादि प्रतिबन्ध-
सुखताऽपि लक्षिता । अन्यायं वेत्त्यनेन समेदमपहर-
तीत्यादि विधिसुखता प्रदर्शिता । दृष्टस्यतिरपि “प्र-
तिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं
लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः” इति । प्रतिज्ञादोषैः
प्रतिज्ञासम्भ्यासादिभिर्मुक्तं रहितम् । ते च दर्शिताः
प्राक् । साध्यं साधनार्हम् । सत्कारणान्वितं स्फुट-
दोषरहितहेतुसहितम् । निश्चितं सन्देहाजनकवाक्य-
रज्ज्वायुक्तं न तु सत्यमेव निश्चितं विप्रतिपत्तावर्धनि-

यथाभावात् । लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम् ।
यतएव सन्तुः “सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रति-
ठिता । बहिश्चेद्भाष्यते धर्माद्वियताद्वावहारिकात्” ।
प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादित्येवनिर्मुक्तं । भाषा प्रतिज्ञा व्याव-
हारिकधर्माद्विरुद्धा च सत्या प्राज्ञा न भवति राजा-
दोनामित्यर्थः । भवदेवस्तु “यत् नृत्तमात्र एव सति
लोकानां सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धं तेन निर्धनकृतो जज्ञादि-
सङ्गधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचक्षौ तद्वाधरूपप्रतिज्ञा-
दोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात् । प्रतिज्ञादोष-
निर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्” । ततः गृहाः भवार्थे ख ।
पूर्वपक्षोय तद्वेवेति ।

पूर्व(वे)पद न० कर्म० । पूर्ववर्तिनि विभक्त्यन्ते पदे “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः” पा० । २ पूर्ववर्तिस्थाने च ।
पूर्वपदमधीते “पूर्वोत्तरपदात्” वार्त्ति० इकन् । पूर्वपदिक
तदेत्तरि तदध्यायिनि च ।

पूर्व(र्व)पर्वत पु० नित्यक० । उदयाचले अमरः ।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक लि० पूर्वस्मिन् पञ्चाले भवः बुज् उत्तर-
पदद्विः । पूर्वपञ्चालभवे । पूर्वं पञ्चालानाम् एकदेशिष०
तत्र भवः अणि तु नोत्तरपदद्विः । पूर्वपञ्चाल इत्येव
वि० कौ० ।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक लि० पूर्वपाटलिपुत्रे भवः बुज् न
पूर्वपदद्विः । पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे । [त्रौ० ४।६।४
पूर्व(र्व)पाद पु० पूर्वं पादस्य एकदेशिष० । अपचरणे कात्या०
पूर्व(र्व)पालिन् पु० पूर्वं दिगं दिगं वा पाचयति पालि-णिनि ।
। पौरुषदेशपतित्वभेदे २ पूर्वदिगौरे इन्द्रे च । [१४०]

पूर्व(र्व)पितामह पु० पूर्वः पितामहात् । पितामहे भा० वि०
पूर्व(र्व)पौठिका स्त्री कर्म० । कथापन्यावतरणिकाभेदे ।
पूर्व(र्व)पुरुष पु० कर्म० । पितादितिके पुरुषे ।
पूर्व(र्व)पूर्व(र्व)लि० पूर्व+वीपसायां हित्वम् । वीपसायक
पूर्वगन्धार्थे । [यज्ञेप्रागज्जे तदीयादि दृश्यम् ।

पूर्व(र्व)फलगुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादशे नक्षत्रे ।
पूर्व(र्व)फलगुनीभव पु० पूर्व(र्व)फलगुन्यां भवति भू-अच् ।
दृष्टस्यतो गज्जमाना ।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्रस्य दृष्टस्येव पदं चरणमस्य
तस्येदमण् वा कर्म० । अश्विन्यादिषु पञ्चविंशतितमनक्षत्रे
तत्संस्कारादिकं अज्ञेप्रागज्जे उक्तम् ।

पूर्व(र्व)भाव पु० पूर्वा भावः । । पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे “येन
सह पूर्वभावः कारणसादाय वा यस्य” भाषा० कर्म० ।

३ पूर्ववर्तिनि भावे पदार्थभेदे ऋङ्कारस्य पूर्व-
रागापरपण्यां भेदे ।

पूर्व(र्व)भाविन् लि० पूर्व भवति भू-णिनि । १ कारणे
२ पूर्ववर्तिनि पदार्थमात्रे च सां० छ० १ ७५ ।

पूर्व(र्व)यत्त पु० नित्यक० । सणिभद्रादौ जिभोत्तमे लिङ्का-
पूर्व(र्व)रङ्ग पु० पूर्व रज्यतेऽस्मिन् रज-व्याधारे घञ् । यच्चाथ
वस्तुनः पूर्व रङ्गविज्ञोपशान्तये । कुशोक्तयाः प्रकुर्वन्ति
पूर्व(र्व)रङ्गः स उच्यते दशरूपकोक्ते नान्दोपाठादौ ।

पूर्व(र्व)राग पु० पूर्वो रागः । नायकयोर्मेलनात् पूर्वजाते
अतुरागभेदे “अवधार्ष्टनादु वापि मिथः संरुद्ध
रागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ।
अवधन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दसखीसखात् । रन्द्जाले
च चित्ते च साक्षात् स्मरे च दर्शनम् । अभिलाषचिन्ता
स्मृतिगुणकथनोद्देशप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधि-
उद्धता स्मृतिरिति दशात् कामदशाः । अभिलाषः स्पृहा
चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् । उन्मादश्चापरिच्छेद-
चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्यात् चेतसो
अमणादुभयम् । व्याधिस्तु दोर्घनिःश्वासः पाण्डुताकृग-
तादयः । जडता हीनचेतस्त्वङ्गानां मनसस्तथा । रस-
विच्छेदहेतुत्वान्तरणं नैव वर्ण्यते । जातमायन्तु तद्वाच्यं
चेतसा चापि काङ्क्षितम् । “वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जी-
वनं स्याददूरतः” । “आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः
पञ्चात्तद्विहितैः । नीलीकृष्णमश्विषाः पूर्वरागोऽपि च
लिङ्गा । न चातिशोभते यच्चापैति प्रेम मनोगतम् ।
तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भ-
रागं तं प्राङ्मयदपैति च शोभते । मञ्जुषारामाङ्गुलं
यच्चापैत्यतिशोभते” सां० द० ।

पूर्व(र्व)रात्र पु० पूर्व रात्रेः एकदेशिसं अचसमा रात्रान्त-
त्वात् पुंस्त्वम् । रात्रेः पूर्वभान्ये ।

पूर्व(र्व)रूप न० कर्म० अर्थाङ्कारभेदे अलङ्कारगङ्गे ४०० पु०
दृश्यम् । भविष्यद्भोगस्य प्राग्जातरूपे तस्य लक्षणविशेषो
भाविरोक्तत्वं चोक्तं यथा

“प्राप्त्युपं येन लक्ष्यते । उत्पित्तुरामयो दोषविशेषे-
णानभिहितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तदुपधा-
यथम् । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति सामान्यं विशिष्टञ्च
सामान्यं येन दोषदुष्टप्रसङ्गनायस्याजनितेत भावि-
ज्वरादि व्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनित-
त्वादिविशेषः । यथा “अमोरतिविषण्विति” । तथा

वानयुक्वाक्यप्रदेशादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्वा-
नरं यथा “व्याधेर्जातिर्बुभूया च पूर्वरूपेण लक्ष्यते ।
भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणैव तु” इति । तथाह
पराशरः “पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते
न तु दोषविशेषः” इति । विशिष्टं यथा उरःज्जाता-
दौ लिङ्गान्येव वातादिज्ञान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव
“अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतिः” । तथाह
सुश्रुतः “सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्ताक्षयनयोर्दोषः कफाक्षान्नाभिनन्दनमिति” । हा-
रीतेनायुक्तम् “इति पूर्वरूपमपानां ज्वराणां सामान्यतो
विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्हन्मिथः हृदयोद्देशे वातजमिति” ।
प्राप्त्युपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः “येन अमा-
दिना उत्पित्तसुः सामान्योपाकल्यादुत्पादेष्वुरानयो
रोगः दोषविशेषेण वातादिज्ञान्यामाधारणवेष्व्यादिनाः
अनभिहितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राप्त्युपमिति” ।
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव “प्राप्त्युप-
मित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धि लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नात्य-
भिव्यक्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् नत्वावरणादिभोगादव्यक्तत्व-
मित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः “स्थानसंश्रियणः
क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधनम् । दोषाः कुर्वन्ति यद्विज्ञं
पूर्वरूपं तदुच्यते” इति । संज्ञेयतस्तु लक्षणं भाविव्याधि-
बोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्” इति आधवकरविजय-
रक्षितौ ।

पूर्व(र्व)वत् अव्य० पूर्वस्यैव पूर्वस्य तत्त्वं वा क्रियावति । १ प्र-
वेण तत्त्वक्रियान्वितभेदे पूर्वस्य इत्येव च । पूर्व कारणं
विषयतयास्तस्य मतुप् मस्य वः । ३ कारणेन कायां-
नुमाने न० । “अथ तत्पूर्वकं त्विविधमतुमानं पूर्व-
च्छेपयत्सामान्यतोदृष्टञ्च” गौत० छ० । “पूर्व कारणं
तद्वत् कारणलिङ्गकम् यथा नेघोद्गतविशेषेण कायांनु-
मानमिति” गौत० इति । “तत्रैकं दृष्टलक्षणसामान्य-
विषयं यत् तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टलक्षणसा-
मान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञान-
स्येति पूर्ववत् यथा घूमादुर्वज्जित्वमानान्यविशेषं पर्वते-
ऽनुमीयते तस्य च वज्रिसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो
वज्रिविशेषो दृष्टो रसवत्याम्” सां० त० कौ० ।

पूर्व(र्व)वयस् लि० पूर्व वयः कालावस्थामेतोऽस्य । १ वाक्या-
वस्थान्विते । कर्म० । २ वाक्यावस्थायाम् न० । वेदे वा-
अचसमा० । पूर्ववयस वाक्यवयसि न० । शत० त्रा० १२१२ । ४ ।

पूर्व(र्व)वर्तिन् लि० पूर्वं वर्तते वृत्-णिनि । अन्यथा-
सिद्धिभूत्ये प्राग्वर्तिनि कारणे प्राग्वर्तिमात्रे च लि० ।
पूर्व(र्व)वाद पु० पूर्वा वादः । व्यवहारे प्रथमावेदने पक्षभाषा-
ऽपरपक्षयोरे पूर्वपक्षवादे । “पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्य-
मात्रस्वते पुनः । पदसंक्रमणात् त्रयो हीनवादी स वै
नरः” मितान्तरा ।

पूर्व(र्व)वादिन् लि० पूर्वं वदति वद-णिनि । पूर्ववादकारके
व्यवहारे प्रथमावेदनकर्त्तरि अर्थिनि । “मित्योक्तो पूर्व-
वादी तु प्रतिपक्षौ न सा भवेत्” । “मित्योत्तरे पूर्ववादी
कारणे प्रतिवादिनि च” मितान्तरा ।

पूर्व(र्व)वार्षिक लि० पूर्वं वर्षाणाम् एकदेशिसं ततः “कालात्
ठञ्” पा० ठञ् “अवयवाहतोः” पा० उत्तरपददृष्टिः ।
वर्षाणां पूर्वभागभवे अवयवादिभ्युक्तेः पूर्वाच्च वर्षासु भवः
इत्यर्थे ठञ् पूर्वपददृष्टिः पूर्ववर्षिक इत्येव सि० कौ० ।
पूर्व(र्व)वाह पु० पूर्वं वयसि वहति वह-णिप् ७त० । पूर्व-
वयसि वाहके शत० ब्रा० २१।४।१७ ।

पूर्व(र्व)वृत्त न० पूर्वं वृत्तम् । कर्म० प्राचीने वृत्ते इतिहासे ।
पूर्व(र्व)शरद लि० पूर्वं शरदः एकदेशिसं ततः भवः षष्ठ्यण्
“अवयवाहतोः” पा० उत्तरपददृष्टिः । शरदः पूर्वभवे ।
पूर्व(र्व)शैल पु० कर्म० उदयाचले जटा० । पूर्वाचलादयोऽप्यत्र ।
पूर्व(र्व)शक्त्य न० पूर्वं शक्त्यः एकदेशिसं अचक्षमा० । शक्त्यः
पूर्वभागे । [द्वयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्व)समुद्र पु० कर्म० । पूर्ववर्तिनि समुद्रे पूर्वसागरा-
पूर्व(र्व)सर लि० पूर्वः सन् सरति कर्त्तरि छप् पदे एव
सु+ट छप् स० । पूर्वाभ्यगामिनि स्त्रियां ङोप् ।
अन्यत्र पूर्वं सरतीति वाक्ये अण् पूर्वसार अण-
गामिनि लि० ।

पूर्वा(र्व)तिथि पु० गोलप्रवरप्रभेदे ।

पूर्वा(र्व)दि पु० पूर्वेः आदिर्यस्य । व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्व-
नामकर्त्तृनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “पूर्वं परं अवरं द-
क्षिणं उत्तरं अपरं स्व-अनर । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” पा०
पूर्वं पूर्वा इत्यादि । पूर्वा आदिर्यस्याः । २पूर्वादिकृति स्त्री
पूर्वा(र्व)निलः पु० कर्म० । पूर्वदिक्स्वभावो तदुगुणाच्च
“पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरमान्वितः । शुद्धिदाह
शमनो वातदः पित्तनाशकः” राजनि० । “प्राग्वधातो
मधुरः क्षारो वज्रिगन्धकरो शुद्धः । वैरस्यगौरवो-
ष्णपानि करोत्यप्सोषधीषु च । भग्नोत्पिप्लवताद्येषु
रागश्च यधुदाहृतः । सन्निपातज्वरश्चासत्तगदोषागो

विप्रक्रमोन् । कोपवेदामवातश्च वनसंघातकारणम्”
राजवल्लभः ।

पूर्वा(र्व)नुयोग पु० दृष्टिवादभेदे “प्रतिकर्मस्वरूपानुयोग
पूर्वगतचूलिकाः । पञ्च स्युर्दृष्टिःवादभेदाः” हेम० ।

पूर्वा(र्व)पर लि० द्वन्द्व० । पूर्वस्मिन् अपरस्मिन् च देगे तयो-
र्भावः छञ् । पौर्वापर्यं तद्भावे न० । कचिच्च पूर्वपद
दृष्टिः । पूर्वापर्यं तत्त्वार्थे न० ।

पूर्वा(र्व)पहाना स्त्री पूर्वमपह्रीयते अप-हा-कर्मणि ल्युट्
अजा० टाप् । पूर्वापहानकर्मणि अजादिगणः ।

पूर्वा(र्व)क्षेत्र लि० पूर्वाङ्गं भवः पक्षे यत् । पूर्वाङ्गं भवे ।
पक्षे ठञ् । पौर्वा(र्व)ङ्गिक तत्त्वार्थे लि० ।

पूर्वा(र्व)पाठा स्त्री कर्म० । अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तत्-
स्वरूपादिकमन्त्रे प्राग्वदे उक्तम् ।

पूर्वा(र्व)ह पु० पूर्वभङ्गः एकदेशिसं टच्समा० कङ्गादेशः
“रात्राहाङ्गान्ताः पुंसि” पा० इत्स्वम् । दिनस्य पूर्वभागे
पूर्वाह्णं लिखा विभक्तदिनस्य प्रथमभागः । “पूर्वाह्णे वै
देवानां मध्याह्णे मनुष्याणामिति” इति । अङ्गः प्रथम-
प्रहरद्वयकालश्च । “आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे क्षपराह्णततः
परम्” स्कन्दपुरा० । “आवर्त्तनात् पश्चिमदिग्वर्त्तिस्त्रायायाः
परिवर्त्तनम्” । अतएव “अश्वस्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे
पञ्चरहणे” मन्त्र०त० ।

पूर्वा(र्व)ह(हे)तन लि० पूर्वाङ्गे काले भवः स्यु तट् च
“कालतनेति” सप्तमस्यानलुक् । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङोप् ।
पूर्वाह्णः षोढाऽस्य इति विग्रहे त पूर्वाह्णतन इत्येव ।
=पूर्वाह्णसङ्गनकर्त्तरि लि० ।

पूर्वा(र्व)हिक लि० पूर्वाह्णः साधनतयाऽस्तस्य टन् पूर्वाह्ण-
साध्ये कर्मणि । “दैवं पूर्वाह्णिकं कुर्व्यादपराह्णे त
पैत्रकम्” भा० आ० २३ अ० ।

पूर्वा(र्व)न् लि० पूर्वं कृतमनेन “पूर्वादिनिः” पा० इनि । पूर्वं
क्रियाकारके । वेदे तु “पूर्वैः कृतमिनयो च” पा० इन ।
पूर्वेषु पूर्वैः कृते “आयान्तु नः पितरः सोम्याशो गन्धी-
रेभिः पथिभिः पूर्वेष्वेभिः” पितृवाहनमन्त्रः । छान्दोगी
रूपसिद्धिः । [स्मिन् दिने इत्यर्थे ।

पूर्व(र्व)द्युस् अव्य० पूर्वस्मिन् अहनि पूर्व(र्व)+एद्युस् । पूर्व-
पूर्व(र्व)पुक्तामशमी स्त्री कर्म० । पूर्वादङ्गवर्त्तनगरोभेदे
अन्योदात्तताऽस्य । पूर्वपुक्तामशम्यां भवः अण् उत्तरपद-
दृष्टिः पूर्वपुक्तामशम तद्भावे लि० । [दिशान्कोणे विदिङ् ।
पूर्वा(र्व)त्तरा स्त्री पूर्वाः उत्तरस्यान्तरात्ता दिक् व० व० ।

पूर्व्य(अं) लि० पूर्वैः कृतम् “पूर्वैः कृतमिनयौ” पा० पक्षे
य । पूर्वैः कृते पुराणे निघण्टुः ।

पूल संहतौ (राशीकरणे) वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०
सेट् । पूल्यति ते पूलति । अप्रपुलत् त अप्रलीत् ।

पूलक उ० पूल-ण्वुल् । तृणादिस्तूपे २धान्यतृणादिस्तूपौ
कात्या०श्रौ० २०।१।१० ।

पूलाक उ० पुलाक+प्रबो० । तुच्छधान्ये । तस्य विकारः
अवयवो वा पलाशा० अञ् । पौलाक तदवयवे तस्य
विकारे च लि० ।

पूलास लि० पूल-राशीकरणे घञ् तमस्यति अस-लेमे अण् ।
तृणादिस्तूपविलेपके तेन निर्दत्तम् सङ्ख्या० अण् ।
पौलास तच्चिह्नं ते लि० ।

पूलासककुण्ड न० कुण्डस्य पूलासकः राजद० परनि० ।
कुण्डस्य तृणादेर्निरासके ।

पूलिका स्त्री पूरिका+रस्य लः । पूषभेदे हेमच० ।

पूष दृष्टौ अक० भ्वा० पर० सेट् । पूषति अप्रपीत् । उपूष ।

पूष उ० पूष-दृष्टौ क । ब्रह्मदारुद्वये (तत) अमरः ।

पूषक उ० पूष-ण्वुल् । ब्रह्मदारुद्वये राजनि० ।

पूषणा स्त्री पूष-ल्यु । कुमारातु चरमातुभेदे भा०शा० ४७अ० ।

पूषाः प्रथिव्याः इदम् अण् वेदे न दृष्टिः नोपधा
लोपः । पार्थिवे पदार्थे लि० अ० १०।५।५ ।

पूषदन्तहर उ० पूषाः सूर्यभेदस्य दन्तं हरति हृ-अच् ।
दन्तयन्त्रकाळे पूषो दन्तोत्पाटके शिवशंशे वीरभट्टे
अदन्तशब्दे ११२ उ० दृश्यम् ।

पूषध्र उ० वैश्वतमनोः पुत्रभेदे । मार्क० उ० १११ अ० ।

पूषन् उ० पूष-कनिन् । १।१४४ अ० आदित्यभेदे भा० आ० ६श्रौ०
ऊो त पूषा पूषणि पूषि । २।४४४ अ० स्त्री निघण्टुः ।

पूषणा शब्देदृश्यम् । अयमनोदात्तः । स्त्रार्थे क । तत्त्वार्थे ।

पूषा अख्यस्य सतृप् वेदे हृत् अत्वम् । पूषणत् सूर्य-
उक्ते पृथिवीयुक्ते च लि० अ० १।८२।६।भा० [जटाध० ।

पूषभासा स्त्री पूषेव भासते भास-अच् । इन्द्रनग्यां
पूषराति उ० पूषा तदाख्यो देवो रातिदाता यस्य । सूर्यदेवे
वस्तुनि अ० १।२१।८ ।

पूषात्मज उ० इत० । १।मेवे २८८ देवे च । “आदित्या-
ज्जावते वटिरित्युक्ते वटप्रधिपमेघस्य आदित्याज्जाय-
मानत्वात् तथालम् । “वटिम् पूषातुजो यथा” भा०
व० २० अ० । तत्र पूषात्मजेति पाठान्तरं वटप्रधिपस्य
मेघस्य सूर्याज्जातत्वात् तथालम् ।

पूषासुहृत् उ० इत० । शिवे तस्य स्त्रांशवीरभट्टेण पूष
दन्तोत्पाटनात् तथालम् । अदन्तशब्दे दृश्यम् ।

पृ व्यापारे तु० आत्म० अक० अनिट् प्रावेण्यायम् व्याङ्पूर्वः ।
व्याप्रियते व्यापृत । व्याप्रिये । व्याप्रियते । व्यापृतः
व्यापारः । [अपार्थित् । पपार ।

पृ प्रीतौ अक० प्रीयने सक० स्त्रा० पर० अनिट् । पृणीति
पृ पात्रने पूरणे च जुहो० पर० सक० अनिट् वा दीर्घे सेट् ।

पिपृति पिपृतः पिपृत्तः । अपार्थित्-अपारीत् । पपार
पप्रतुः पपरतुः । पूर्णः ।

पृ पृत्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पारयति ते-अपोपरत्-त ।

पृक्ता स्त्री पृच-कन् न्यङ्का० कृतम् । (पिङ्गुः) शाक-
भेदे रत्नमाळा ।

पृक्त लि० पृच-क्त । १।सम्बन्धे २धने न० हेमच० ।

पृक्ति स्त्री पृच-भावे क्तिन् । १।सम्बन्धे २सर्गे च अमरः ।

पृचस् उ० पृच-वा० अशि सट् च । अक्षे निघण्टुः । अ०
२।७।१० ।

पृक्षे अख्य० पृच-वा० क्से । संयामे निघण्टुः अ० १।६।१२

पृक्षध् स्त्री म+क्षुध्-किप् वेदे वा० प्रत्य सम्प्रधारणम् ।

प्रक्षत्क्षुधायास् अ० १।१४।१४ । [दिदित् । पृक्षः ।

पृच सम्बन्धे अदा० आत्म० अक० सेट् । पृक्षे अपर्जित् । पपुचे

पृच संयमने सक० सम्बन्धे अक० चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् ।
पचयति-ते पचति । अपोपृचत्-त अपपचत्-त अप-
चोत् । [कथनाय प्रेरणे अमरः ।

पृच्छा स्त्री प्रच्छ-अङ् सम्प्रसारणम् । प्रश्ने प्रज्ञातमिच्छवा

पृच्छ लि० प्रच्छ-वा० कर्मणि क्यप् सम्ब० । जिज्ञासे ।

पृज सम्बन्धे, अदा० आ० अक० सेट् । पृक्ते अपर्जित् ।
दिदित् पृग्णः ।

पृड हर्षे तु० पर० अक० सेट् । पृडति । अपर्जित् पपृडे ।

पृण तपणे तु० पर० सक० सेट् । पृणति अपपणीत् । पपण्ये ।

पृत् स्त्री पु-पात्रने किप् । सेनायाम् अ० २।२७।१५ ।

पृतना स्त्री पृ-तनन्-किञ् । १।सेनायाम् २।सङ्ग्रहाविशेषान्वितः

रथहस्त्यादिसेन्यभेदे च (रथाः २४१ गजाः २४१

अश्वाः ७२८ पदातयः १२१५) । अमरः । अनीकिनौ

शब्दे १६६ उ० रथादिसंख्या दृष्ट्या । संयामे

४सतृप्ये च निघण्टुः ।

पृतनान्य न० संयामे निघण्टुः । “पृतनानामजनाहा पृत-
नान्यं जयनाहा” निरु० ८।२४ ।

पृतनासाह उ० पृतनां पठते सह-प्रिय । इन्द्रे लिङ् ।

अस्य भक्ति पदान्ते च सस्य प्रत्वम् । पृतनाषाट् चान्यत्र
न प्रत्वम् पृतनाषाड् इत्यादि ।

पृत्सुध उ० पृत्सु धीयते धा-कर्मणि धजर्थे क व्यलुक्त्वं ।
१धंयामे निघण्टो पाठान्तरम् ।

पृथ प्रचोमे चुरा० उभ० सक० सेट् । पार्थयति-ते अपोपृथत् त
अपपर्थत्-त । [अमरः ।

पृथक् अव्य० पृथ-वा० ककि । १भिन्ने २नानारूपे ३विनाशे च ।

पृथक्त्वं न० पृथक् इत्यस्य भावः त्व । वैधेयिकोक्ते पृथक्त्वं
बुद्धिसम्पादके गुणभेदे । तत्परीक्षा च कथा० सू०
इत्योद्दिशिता यथा “तथा पृथक्त्वं” सू० । “एक-
त्वत्वं तयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोहार
व्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः
अपहृज्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्धारणं सहापोहारः
तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च ।
नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्य-
दर्थान्तरमिति यद्विज्ञमिति प्रतीतेरन्योन्याभाववत्त्वम-
त्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावा-
र्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगात्तुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इद-
मिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्या-
भाववानर्थः पृथक्त्वम् अथः पट इत्यत्रापि पञ्चमी
प्रयोगापत्तेः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्यो-
रेकाकारत्वाद्द्वैविध्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रेय दण्ड-
वैशिष्ट्यद्वयायां मैत्रात् पृथगर्थं मैत्रे इत्यपि प्रतीत्या-
पत्तेः । एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि
पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः । अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं
प्राकरक्ते घटे श्रामाहुटात् पृथगर्थं घट इति व्यव-
हारापत्तेः तद्विरोधिवर्गवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च
श्रामानन्तरं रक्ततादशायामपि । न च सामान्यमेव पृ-
थक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च ।
अन्त्यालङ्कितत्वे सत्तया, द्रव्यमात्रादित्वे द्रव्यत्वेनान्यना-
नतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः” इति । “एकत्वैकपृथक्त्वयोरेक-
त्वेकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः” क० सू० ।
“नन्वेकमेकत्वं रूपादिभ्यः पृथक्पृथक्त्वमिति व्यव-
हारादेकत्वेऽप्येकत्वं पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेव तत्र तत्ता-
पीत्यत आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती
तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्यैकत्वेकपृथक्त्वे नैकत्वेकपृथक्-
त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः । कर्मभिः कर्माणि
गुणैर्गुणाः इत्यपि इष्टान्तरद्वयं पूर्वदृष्टान्तरद्वयेक-

वाक्यतापक्षमेवात्र भावते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति
गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वतो
इत्यर्थः” इति ।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः । मूर्वायाम् । रत्नमा०
पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप् । (चाकुलिया)
क्षुपभेदे अमरः ।

पृथक्क्षेत्र उ० पृथक् भिक्षं चेत्क्षेत्रमिति स्थानमस्य । एकस्मात्
पितृभिर्भिक्षमाहृज्यते पुत्रे मिता० । [१भेदे २विशेषे ।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः तत् ।
पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे
कापि क्त इत्यम् । व्यक्तौ । वज्रित्वेनैकरूपाणामपि व-
ज्रोनां महानधीयत्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तयात्वम् ।

पृथग्जन उ० पृथक् भिक्षो जनो महान्नो यस्मात् । १नीचे
२सूत्रे ३पापरे च अमरः । [अमरः ।

पृथग्विध ति० पृथक् भिक्षा विधा यस्य । नानारूपे
पृथग्बीज उ० पृथक् बीजान्यस्य । मल्लतकटखे (भेदा) राजनि०
पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्त्याम् जटाधरः ।

पृथाज उ० पृथायां जायते जन-ङ ७त० । १युधिष्ठिरादौ
कुन्तीपुत्रे २खर्जुनदृष्टे राजनि० ।

पृथापति उ० इत० । पाण्डुराजे तिका० ।

पृथिका स्त्री पृथक्चजर्थे-क स्मार्थे क शतपद्याम् अत इत्यम् ।
शतपद्याम् शब्दमात्रा ।

पृथिन् उ० प्रथ-वा० किति संप्र० । वेनपुत्रे पृथुनामके ऋषे
“पृथी ह वे वेन्दो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषे च” शत० ब्रा० ५।१
५।३ “पृथी यद्वा वेन्दः” ऋ० ८।१।१ “कोकेऽस्य पृथुसंज्ञा” ।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ-पिवन् (पवन्)
वा नि० संप्रसारणं पित्वात् ङीप् पृथो० वा क्तुस्तः ।
धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिकं यथा

“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्विकम् । गुरुणी हे
रसवती इयोनैमित्तिकोद्भवः । स्यादयोऽटो वेगश्च
द्रव्यत्वश्च गुरुत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते
चतुर्दश । स्नेहश्चीना गन्धयुता क्षितायेते चतुर्दश” ।

“तत्र क्षितिर्गन्धहेतुना रूपावती मता । षड्विधस्तु
रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः । स्पर्शस्तु तस्या वि-
ज्ञेयो क्षुद्राणां शीतपाकजः । नित्या नित्या च सा द्वेधा
नित्या स्यादणुचक्षुषा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवा-
वयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषय-
स्तथा । योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणवच्चक्षुषम् ।

विषयो इत्युक्तादिस्तु ब्रह्माण्डान् उदाहृतः भाषायां ।
तस्या अध्यात्मादिभेदा यथा "पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणजा-
ध्यात्मस्यते । अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्वाधिदैवतम्"
भा० व्याख० ४२ अ० । तस्या उत्पत्तिकारणं यथा "अयतां
वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् । विघ्नविघ्नकरं पाप-
नाशनं पुण्यवर्धनम् । अहो केचिददनीति मधुकैटभ-
मेदसा । बभूव वसुधा जन्म तद्विरुद्धमतं शृणु । ज-
चतस्तौ पुरा विष्णुं तदौ युद्धेन तेजसा । आवां जहि
न यत्नोवीं पायसा संश्रतेति च । तयोर्जीवनकाले च प्र-
त्यक्षा साऽभवत् स्फुटम् । ततो बभूव मेदस मरणस्थान-
रन्तयोः । मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं शृणु ।
जन्मोक्ता कथा पूर्वं वर्जिता मेदसा यतः । कथयामि
च तज्जन्म सायकं सर्वसमातम् । पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं
धर्मवक्ता च पुष्करे । महाविराट् शरीरस्य जलस्थस्य
चिरं स्फुटम् । मतो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको
ध्रुवम् । स च प्रविष्टः सर्वेषां तन्मोक्षां विषयेषु च ।
कालेन महता तस्मादुबभूव वसुधा सुते ! । प्रत्येकं
प्रतिबोद्धाञ्च कूपेण सा स्थिरा स्थिता । आविर्भूता
तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः । आविर्भूता सृष्टि-
काले तज्जलोपस्थं वस्यता । प्रलये च तिरोभूता
जलाभ्यन्तरवस्थिता । प्रतिविशेषु वसुधा शैलकानन-
संयुता । समसागरसंयुक्ता समद्वीपयुता सती । हि-
माद्रिमेरुसंयुक्ता सहचन्द्रार्कसंयुता । ब्रह्मविष्णुशिव-
द्यैव सुरैर्लोकैस्तदात्म्ये । पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभा-
रतसंयुता । पातालसप्त तदधस्तद्वृद्धे ब्रह्मलोककः ।
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै । एवं सर्वाणि
विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च । जह्वीं गोलोक-
वैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरो च तौ । नन्दराणि च वि-
श्वानि सर्वाणि कल्पिमाणि च । प्रलये प्राणते ब्रह्मन् !
ब्रह्मणश्च निरागतने । महाविराडादिसृष्टौ सृष्टेः
कथ्येन चात्मना । नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशे-
श्वरैः सह । जित्वाधिष्ठादेषो सा वाराहे पूजिता
सुरैः । सुनिभिसुनिभिर्विप्रेर्गन्धर्वादिभिरिव च । वि-
ष्णोर्विराड्रूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्पत्ता । तत्पुत्रो
मङ्गलो देवो चण्डेशो मङ्गलात्मजः । भवनं यत्र
सर्वेषां भूमिस्तो न कीर्तिता । वसुधैव कुटुम्बकम्
यस्य सा वसुधरा । हरैरुहो च या जाता सा चोर्वी
परिकीर्तिता । धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणाच्च

या । इत्याद्य यागाधाराञ्च क्षौणी क्षीणा लये च या ।
महालये क्षयं याति क्षितिकेन प्रकीर्तिता । काश्रपी
काश्रपख्येयमचला स्थिररूपतः । विश्वम्भरा तद्वरणा-
ज्ञानन्तानन्तरूपतः । पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विश्वतत्त्वान्
महासुते ! " ब्रह्मवै० प्र० ख० ७ अ० ।

तस्याः सर्वसहत्वेऽपि केषाञ्चित् भारासङ्गनकथा यथा
"कणमक्तिविहीना ये ये च तज्जन्तनिन्दकाः । तेषां
महापातकिनामशक्ता भारवाहने । स्वर्माचारहीना ये
नित्यकल्यविचर्जिता । अज्ञाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण
पीडिता । पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने । ये मिथ्या-
वादिनस्तात ! दयासत्यविहीनकाः । निन्दका गुरुदाराणां
तेषां भारेण पीडिता । मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्या-
साध्यप्रदायकः । विश्वासघ्नः स्यात्पहारी तेषां भारेण
पीडिता । कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता । जीव-
घाती गुरुद्रोही आसयाजी च लुब्धकः । शयदाही
शुद्धभोजी तेषां भारेण पीडिता । पूजायत्नोपवासादि
व्रतानि नियमानि च । ये ये मूढा पिङ्गलारक्तोष्णं
भारेण पीडिता । सदा द्विषन्ति ये पापा मोविप्र
सुरवैष्णवान् । हरिं हरिकथं भक्तिं तेषां भारेण
पीडिता । शङ्खादीनाञ्च भारेण पीडिताऽहं यथा विधे ! ।
ततोऽधिकेन दैत्वानां तेषां भारेण पीडिता" ब्रह्मवै०
जन्मख० ४ अ० ।

पृथिवीक्षित् पु० क्षि-ऐश्वर्ये किप् इत० । भूमौ न्ये ।
पृथिवीक्षय पु० पृथिवीं जयति जि-वा० खश् सस् च ।
दानवभेदे हरिर्व० २२२ अ० ।
पृथिवीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा० वन० ८३ अ० ।
पृथिवीपति पु० इत० । भूमिपति राजनि २४४ अ०-
नामोपधौ च मेदि० । शयमे ज्ञेय० । पृथिवीमाथा-
दयोऽपि राजनि ।

पृथिवीपाल पु० पृथिवीं पालयति पालि-अन् चप० स० ।
भूमिपाले । एवम् । पृथिवीपालक तत्त्वार्थे पु० ।
पृथिवीभुज पु० पृथिवीं भुनक्ति व्यवति भुज व्यवने किप् ।
सपाले क । पृथिवीभुजोऽपि तत्त्वार्थे ।
पृथिवीरुह पु० पृथिव्यां रोहति रुह-क । भूमिरुहे हले ।
पृथिवीशक्त पु० पृथिव्यां शक्त इव । राजनि ज्ञेय० ।
पृथिवीन्द्रभूमिन्द्रादयोऽप्यत्र ।

पृथु ति० प्रथ-कृ सम्म० । १विस्तीर्णं स्त्रियां गुणवचनोदत्त-
त्वात् ङीप् । २आदिराजे वेनपुत्रे सूर्यवंशे नृपभेदे
पु० तदुत्पत्तिकथा भाग० ४।१५ अ० ।

अथ तस्य (वेनस्य) पुनर्विभ्रंरपुत्रस्य महीपतेः । वाङ्मयां
मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तदुद्देश मिथुनं जात-
सृष्टयो ब्रह्मवादिनः । अक्षुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्-
कलां । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इत्यञ्च
नृत्सो संरूतिः पुरुषस्यानपायिनी । अथ यः प्रथमो राज्ञां
पुमान् प्रथयिता यमः । पृथुनीम संहाराजो मवि-
प्राप्ति पृथुश्रवाः । तेन च भगवद्वतारेण प्रथिषी
समीक्षता नानोपधीच मथिता दुहितृत्वेन कल्पिता च ।
तत्कथा उत्तराध्याये दृश्यते ४।१८ अ० ।

“एवं पृथ्वाद्यः पृथ्वीं दृढञ्चः सन्नमात्मनः । दोह-
वत्सादिभेदेन कीरभेदं कृद्वाच ! । ततो महीपतिः
प्रीतः सर्वकायदुर्घां पृथुः । दुहितृत्वे चकारेसां प्रेम्णा
दुहितृवत्सलः । चर्गयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकुटानि
राजराट् । भूमण्डलमिदं देव्यः प्रायश्चक्रं समं विभुः”
इमहादेवे भा० आश्व० ६ अ० । चतुर्थमन्वन्तरे काव्ये
४मप्रदिभेदे हरिवं० ७५ अ० । काङ्गत्से अनेनयः पुत्रे
५नृपभेदे १७ अ० । अजपीठवंशे पारश्वस्य हृष्टभेदे
हरिवं० २० अ० । क्रोष्टुवंशे चित्रस्य पुत्रे ७नृपभेदे
१५ अ० । ८दानवभेदे २६ अ० । ९अग्नौ जेदि० । १०लण-
जोरके पु० अमरः ११त्वक्पण्यां १२हिङ्गुपत्राञ्च स्त्री
जेदि० १३चङ्गिफेने शब्दरत्ना० १४महति ति० शब्दर०
१५विष्णो पु० । “प्राणटः प्रथयः पृथुः” विष्णु स० ।

पृथुक् पु० पृथु कं जलं मेयत्वेनाख्यस्य अच् । १षिपिटके
अमरः । तस्य चर्वणे ब्रह्मजलशोषणात् तस्य तथात्वम् ।
अथ लीनत्वमपि हिंस्रिज्जमस्य पृथुकं मुखं देशविशेषको
ब्रह्मै० ख० २१ अ० । पृथु कं शितोऽस्य । शवालके पुं स्त्री०
जेदि० । हिङ्गुपत्रां स्त्री शब्दरत्ना० ।

पृथुकीयं ति० पृथुकाय दितं अप्रपा० । पृथुकहिते । पञ्च
यत् पृथुक्य तत्पार्थ ति० ।

पृथुकीर्ति स्त्री पृथाचुवायाम् वसुदेवमणिनीभेदे “पृथु-
कीर्त्यां तं संजज्ञे वमयो हृदयमणः । कल्पप्राधिपति-
वीरो दशवक्रो महाप्रभः” । हरिवं० २७ अ० पृथुः
कीर्तिरस्य । २४हृदयशक्ते ति० ।

पृथुकील पु० कर्म० । राजवदरे राजनि० ।

पृथुवीव पु० १राजवभेदे राजा० आ० ६ अ० । २विस्तीर्णचीवे ति०

पृथुच्छद पु० पृथुच्छदोऽस्य । १हरिदमं राजनि० । २हृदं
पल्लवुक्ते ति० ।

पृथुपत्र पु० पृथुनि पत्राख्यस्य । रक्तलघुने राजनि० ।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथुनि पलाशान्यस्याः कप् कानि सत
इत्तम् । गद्याम् राजनि० ।

पृथुरुक्त पु० क्रोष्टुवंशे रुक्मजयचपुत्रभेदे हरिवं० १७ अ० ।

पृथुरोमन् पु० पृथुनि रोमाणि रोमस्यानीयगल्फान्यस्य ।

१मत्से अमरः । २हृदलोमयुक्ते ति० स्त्रियां वा ङीप् ।

पृथुल ति० पृथु+स्त्रार्थे लच् पृथुः पृथुत्वमख्यस्य मिथ्यां
लच् वा । १सूत्रे अमरः । २हिङ्गुपत्रां स्त्री जटाध० ।

पृथुलाक्ष ति० पृथुले अक्षिणो यस्य पञ्चमना० । १हृदत्रे-
युक्ते २पुरुषे चतुरङ्गपुत्रभेदे पु० हरिवं० ११ अ० ।

पृथुवक्त्र ति० पृथु वक्त्रमस्य । १हृदनुसयुक्ते । २कुमारानु-
चरमाहभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पृथुगिख पु० पृथ्वी गिखा यस्य । ग्योनाकभेदे राजनि० ।

पृथुगेखर पु० पृथु गेखरं यस्य । पर्वते ति० ।

पृथुयव(स) ति० पृथु यवः कर्णोऽस्य । १हृदकर्णे अटलः
२कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६ अ० । सान्वस्तु । २शय-
विन्दुनृपपुत्रभेदे पु० हरिवं० २६ अ० ।

पृथुसेन पु० अतुवंशे रुचिरनृपपुत्रभेदे हरिवं० २० अ० ।

पृथुस्तन्य पुं स्त्री पृथु स्तन्योऽस्य । नृकरे राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

पृथूदक न० तीर्थभेदे भा० व० ६८ अ० ।

ननु सरस्वत्यंशदेशस्थितम् यथोक्तम् “जातिस्तरोरुप्र-
हृस्तु गङ्गाद्वारे तदास्थितः । अन्नकालं ततो दृष्ट्वा
पुत्रान् वचनमब्रवीत् । इह त्रयो न पद्यामि नयस्य
सां पृथूदकम् । विज्ञाय तस्य तद्भावं रूपद्रोक्ते तपो-
धनाः । तं वै तीर्थं पुनान्युः सरस्वत्याक्षपोषणम् ।
य तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समीपतः । कृत्वा
तीर्थगुणान् सर्वान् प्राप्तेदृष्टमिदमन्तः । सरस्वत्यास्तु
तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् । पृथूदके जन्म परो नैनं
शो सरणं लभेत् । तत्रैव ब्रह्मोन्मत्तिं ब्रह्मणा यत्
निर्मितां वासनपु० १८ अ० ।

पृथूदर पुं स्त्री पृथु उदरं यस्य । १नेत्रे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । २हृदत्रेयुक्ते ति० चारा० । स्त्रियां क्ताङ्गत्वात्
वा ङीप् ।

पृथ्वादि पु० “पृथ्वादिभ्य इमन्चि वा” पा० भावे इमन्चि-
प्रत्ययनिमित्ते शब्दस्ये स च पा० अ० उत्तो वषा

“पृथु मृदु मृदु पृथु तदु वृद्ध बाधु काशु जह
 गुरु वृद्ध खण्ड दण्ड चण्ड ककिञ्चन होड पाक वल्ल
 मन्द खाड हल दीर्घ प्रिय हृष कजु क्षिप्र जुह्व कणु” ।
 पृथ्वी स्त्री पृथुत्वयुक्त्या स्त्री स्त्री । १ पृथुत्वयुक्तायां
 स्त्रियां भूमौ शिङ्गुपत्रां ४ कृष्णजीरके च । ५ स्थूलै-
 बायाम् इधुनर्नवायाम् मेदि । ७ उक्ताङ्गनातृभेदे हेम-
 सार्धे क । पृथ्वीका । हृद्देबायाम् शिङ्गुपत्रां
 कृष्णजीरके च । तत्र पृथिव्याः पृथुराजेन दुहितृत्वस्य
 कल्पनात् पुंयोगे स्त्री । “दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी
 तथोच्यते” अग्निपुं । “जसौ जस्यलावण्यमहयतिश्च पृथ्वी
 गुरुः ४० रं उक्ते दसप्रदशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।
 पृथ्वीकुरवक पुं पृथ्व्यां भूमौ कुरवक इव शुभ्रत्वात् ।
 श्वेतमन्दारके राजनि । [२ गणेशे हेमच ।]
 पृथ्वीगर्भ पुं पृथ्वीव लम्बमानो गर्भ उदरमस्य । १ लम्बोदरे
 पृथ्वीज लिं पृथ्व्यां जायते जन-उ ७त० । १ भूमिजाते
 २ गडलवणे न० राजनि ।
 पृथ्वीधर पुं पृथ्वीं धरति धृ-कच् । महीधरे पर्वते ।
 पृदाकु पुं सर्द-वा० व्याजु सखसारणे सलोपच । सगे
 अमरः । १ दृष्टिके २ व्याजु शिचलके मेदि । ४ गजे
 ५ हृत्वे च । संक्षिप्तसारोष्पादिदृष्टिः । [८] १७ । १५ ।
 पृदाकुसानु पुं पृदाकुः गज इव साधुः ससक्तः । इन्द्रे क
 पृथन्य पुं सृष्ट-भावे क्यु पृथो० सलोपः पृथनं सर्थः तत्र
 बाधु यत् । स्वर्गसाध्ये कृ० १७१५ । आत्मनः पृथन-
 मिच्छति क्यच् उ । पृथनायु तदिच्छो कृ० १८४११ ।
 पृथि लिं सृष्ट-प्रच्छ-वा नि किञ्च पृथो० सलोपः । १ स्वले
 २ दुर्बलास्थयुक्ते श्रवणे च अमरः । ४ रश्मौ श्रीकृष्णस्य
 जन्मान्तरे मातृभूतायां देवकीरूपेण हापरे प्रादुर्भूतायां
 ५ वसुदेवपत्न्याञ्च स्त्री । “त्वनेव पूर्वसर्गे भूः पृथिः स्वायम्भुवे
 सति ! तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः । अहं
 सुतो वामभवः पृथिगर्भ इति स्मृतः । तथोर्वी पुन-
 रेवाहमदित्याम्बु कथपात् । उमेन्द्र इति विख्यातो
 वामनत्वाच्च वामनः । तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव
 वपुषा हि वाम् । जातो भूयस्त्रयोदेव” भाग० १०१२ अ० ।
 देवकीं प्रति वासुदेववाक्यम् । ५ साधरणे लिं निघण्टुः
 हृषवित्तः पत्नीभेदे स्त्री भाग० ६ । १८१ । ७ अष्टभिभेदे पुंभा-
 द्रो० १६१ अ० । युधाजिजृप्स्य मातृयां जाते दपुलभेदे
 अग्निपुं । [शब्दमाला ।]
 पृथ्वीका स्त्री पृथि खलं कं जलमल । कुम्भिकायां (पाना)

पृथिगर्भ पृथिः सुतपः प्रजापतिपत्न्याः गर्भः साधनत्वेना-
 खल्य कच् । नारायणे पृथिगर्भे दृश्यम् ।
 पृथिगु लिं पृथियो नानावर्णत्वात् साधरणा गावो रश्म-
 योऽस्य । नानावर्णदीप्तिके कृ० १११२१७ । वेदे कश्चित्
 “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति न हलः” कृ० ७ । १८ । १० ।
 उदा० दृश्यम् । [विख्यातायां ज्ञातायाम् अमरः ।]
 पृथिपर्णी स्त्री पृथि खलं पर्थमस्याः स्त्री । (चाकुलिया)
 पृथिभद्र पुं ७त० । पृथिगर्भजाते नारायणशंभेदे ।
 पृथिमातृ पुं पृथिः नानावर्णा भूमिमातेव जन्मभूमियस्य
 समाप्तान्विधेरनित्यत्वात् न कप् । नानावर्भूमि-
 जाते कृ० १२११७ ।
 पृथिभृङ्ग पुं पृथि भृङ्गमपमस्य । गणेशे लिंका० तस्य सचे
 गजसुखत्वेन शृङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । पृथिः शृङ्ग-
 मिवास्य उत्पत्तिस्थानत्वेन । पृथिगर्भजाते श्विष्णौ
 शब्दमाला । [(पाना) शब्दमाला ।]
 पृथी स्त्री पृथि+लटिकारान्तत्वात् वा स्त्री । कुम्भिकायां
 पृथ सेके आ० आ० सक० सेट् । पर्वते अपर्षिट् । पृथे ।
 पृथत् न० पृथ-अति कित् शतवच्च कार्यं तेन पृथन्ति ।
 १ विन्दौ अमरः । २ सेकयुक्ते लि० । अस्मिन् विन्दौ वृद्धत्व-
 मिच्छन्त्येके ।
 पृथत पुं स्त्री पृथ-अतच् किञ्च । १ शुभ्रविन्दुमति स्तम्भेदे
 स्त्रियां जातित्वात् स्त्री । २ विन्दौ पुं अमरः ।
 श्वायुवाहने स्तम्भे पुं स्त्री निघण्टुः । “पृथत्यो मरुताम्”
 इत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम् । भरद्वाजस्मृते ४ नृपभेदे पुं
 भा० आ० १२ अ० ।
 पृथतांपति पुं ६त० अलुक् । वायो जटा० ।
 पृथताश्च पुं पृथतो स्तम्भेदोऽश्च इव गतिसाधनं यस्य ।
 वायो अमरः ।
 पृथत्क पुं पृथन्ति विन्दु इव को वायुरल । वायो अमरः ।
 पृथदंश पुं पृथति विन्दौ अंगोऽस्य । वायो ततः उत्सा०
 भवादौ अक् । पार्श्वदंश तद्ववादौ लि० । [वायो अमरः]
 पृथदंश पुं पृथन् स्तम्भेदोऽश्च इव वाहकत्वात् यस्य ।
 पृथदाज्य न० पृथद्युक्तं दधि विन्दुयुक्तं दधिसेकयुक्तं वा
 आज्यम् शाक० त० । दधिसिक्ते स्मृते अमरः ।
 पृथदबल पुं पृथद्वेव बलमस्य । वायोरश्च शब्दमाला ।
 पृथदध्र पुं वैवस्वतमनोः पुलभेदे हरिवं० १० अ० । [१५६ अ०]
 पृथदध्र पुं हापरयुगीये युधिष्ठिरपण्यो नृपभेदे भा० द्रो०
 पृथन्ति पुं पृथ-वा भि । विन्दौ । “पथः पृथन्तिभिः स्युः पा

यान्ति वाताः शनैः शनैः" जाम्बवतोविजयपद्यम् ।

पृषभाषा स्त्री पृष-सेके क तादृशी भाषा यस्याः । अमरा-
वत्यामिन्द्रनगर्याम् शब्दभाषा ।

पृषाकरा स्त्री पृषद्विवाहप्रते आ-क-कर्मणि अच् पृषो ।
सुद्रशिवायाम् (वाट्खारा) शब्दच ।

पृषातक न० पृषन् पृषदाब्धं तकते हसति तक-अच् ।
पृषो । दधिभुक्तहते हेमच ।

पृषोदर लि० पृषःदिबोदरं यस्य पृषो० तलोपः । १॥स्त्रोदरे
पृषन्ति उदरे यस्य । २॥वायौ पु० ।

पृषोदरादि "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" पा० विहित
लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० स्त्र० उक्तो
यथा "पृषोदर पृषोत्थान वलाहक जीभूत श्लशान उलू-
खल पिशाच हृषी मयूर" । "वर्णागमो वर्णविपर्ययस्य द्वौ
चापरो वर्णविकारनामौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्त-
दुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्" । एतच्च समासविषयकमेवेति
नियमो न प्राचीनकारिकायां हंससिंहादिशब्दाना-
मपि पृषोदरादित्वात् सिद्धलोक्तेः । अस्मार्थः सि० को०
मनोरमादौ यथा

"पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि
स्युः । पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोपः । वारि-
वाहको वलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश लत्वम् ।
"मवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्ता
वर्णविकृतेर्वर्णेनामात्पृषोदरम्" । इक्ष्वाकुभ्यस्तीरस्य तार-
भावो वा । दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम्
उत्तरतीरम् । इतो दाशनाशदमध्योऽन्तत्त्वसत्तरपदादिदुत्वच ।
दुःखेन दाशयते दूडाशः । एवं दुःखेन नाशयते दुषायः
दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् लिभ्यः । दम्भेर्नलोपो
निपात्यते । इट् ध्यायतीति दूध्यः । आतथेति कः ।
ब्रुवन्तोऽस्यां वीदन्तीति हृषी । ब्रुवच्छब्दस्य ह आदेशः ।
सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् । हन्तेः
मचाद्याचि सुसागमे हंस इति हिंसेस्तु पचाद्याचि ह-
कारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोत्तोल्ल
आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्ण-
लोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम् । एतन्नूलकमेव
"लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तम् काममनसोरपि । समो वा
हितततयोर्मांसस्य पचियुज्ज्वोरिति" । अन्तमिति शेषः
जलप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यमृशब्दस्थान्यमकारं लु-
म्पेत् । कवशग्रसेव्यः । तथा कामशब्दमनःशब्दयोः

परतः तमृशब्दस्थानम् । हन्तुकामः गन्तुमनाः । तमिति
षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हितततशब्दयोः परतः समोऽन्य
मकारम् वा लुम्पेत् । सहितः सहितः सततः सन्ततः ।
युज्ज्वपरपचिधातौ परे मांसशब्दान्वाकारं लुम्पेत् ।
मांसपचनः मांसपचनः मांसपाकः मांसपाक इत्यादि ।

पृष्ट लि० पृष्ठु सेके प्रच्छ-वा क्त । १॥सिक्ते-यजु०११।८ ।
२॥जिज्ञासिते "नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्" मनुः ।

पृष्टहायन पु० नित्यक० । १॥धान्यभेदे २॥गजे पुंस्त्री भेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत० ब्रा० ७।२१।११।
२।१।१५। प्रच्छ-क्तिन् । २॥जिज्ञासायाश्च । पृष-कर्त्तरि
क्तिच् दीर्घः । २॥पार्थस्य स्त्री ऋ०१०।८।१० पृष्टीः पार्थ-
स्थान् भा० । ४॥पृष्टदेशे यजु० २।८ । "पृष्टीः पृष्ट-
देशः" वेददोष० । पृष्टिपह पृष्ट्रावहः । पृष्टवहे
अथ० १८।४।१०

पृष्ठ न०पृष-सृष्ट-वा यक् नि० तनोः पञ्चाङ्गागे अमरः । नि-
रुक्ते ४।२ "पृष्टं संसृष्टमङ्गैः" इत्युक्तं युक्तचेतत् पृषधा-
तोस्तु तद्रूपसिद्धेः निपातनानुपपत्तेः अतः सृष्टधातोरेव
निपा० । २॥स्रोतविशेषे स च सा०सं० भाष्ये उक्तो यथा
"एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिष्ठणामृचं ब्राह्म-
ण्योक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः तादृशेषु
स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते "सप्तदशानि पृष्ठानि इति" तानि
पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानु-
द्याले इत्येकः पक्षः । रथनर पृष्ठ इहत्पृष्ठयोर्व्योति-
ष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-
शब्देन सप्तश्रूयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकतं वैयर्थ्यं
न भविष्यति इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु सख्यं न
त द्वयोः । तच्चादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट् संख्यकानि
पृष्ठान्यतिदिशन्ते षड्हे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहि-
तम् । तानि च पृष्ठानि षट् रथनरइहद्वैष्टप-
वैराजशाकरैवतशामभिः निष्पाद्यानि" ।

पृष्ठगोप पु० पृष्ठं गोपायति गुप-वा अयाभावे णुल् ।

पृष्ठदेशरक्षके योधभेदे भा० आ० २०।१ अ० ।

पृष्ठग्रन्थि लि० पृष्ठे ग्रन्थिर्धस्य । (कुजो) कुजो हेमच० ।

पृष्ठचक्षुस् पु० पृष्ठे पञ्चाङ्गागे चक्षुः दृष्टिः तद्व्यापारोऽस्य ।

पञ्चादुहदियुक्ते भक्तुके शब्दार्थक० ।

पृष्ठज लि० पृष्ठे पचात् जायते जन-ङ । पचादु जाते
भा० आ० ६२ अ० ।

पृष्ठजाह लि० पृष्ठस्य मूलं कर्णां मूले जाहच् । पृष्ठमूले ।
पृष्ठतल्पन न० तल्पमिवाचरति तल्प+किप् न सधातुः भावे
ल्युट् । पृष्ठस्य तल्पनं तल्पवदाचरणम् । (पिठे भोओया)
प्रवेष्टे त्रिकां ।

पृष्ठतस् अय्य० पृष्ठ+तसिल् । पश्चाद्भागे इत्यर्थे ।
पृष्ठट्टिष्टि पु० पृष्ठे दृष्टिस्तद्व्यापारोऽस्य । भक्तू के राजनि० ।
पृष्ठमन्त्रं न० ७त० । सन्तुतोक्ते पृष्ठस्य मन्त्रमेवेति स च तलोक्तो
यथा

“यत ऊर्ध्वं पृष्ठमसां गत्यह्वास्त्रास्त्राः । तत्र पृष्ठवंश-
सुभयतः प्रतिश्रीणीकाण्डमस्त्रिणीं कटोक्तवन्त्ये नाम
मर्मणी तत्र शोणितचयात् पाण्डुर्विवर्णां हीन-
रूपं च क्षियते । पार्श्वजघनवर्द्धिभागे पृष्ठवंशसुभयतो
नातिनिम्ने कङ्कन्द्रे नाम मर्मणी तत्र स्वर्णांजान-
मधःकाये चेटोपघातश्च । श्रीणीकाण्डयोरुपस्थांगवा-
च्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिवह्नौ नितम्बौ नाम तत्पाधः
कायशोभो दौर्वल्यात्तु मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिवह्नौ
जघनपार्श्वमध्ययोस्त्रिगूर्वाश्च जघनात् पार्श्वसखी
नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया क्षियते । जननूलादुभ-
यतः पृष्ठवंशस्य दृहती नाम तत्र शोणितप्रतिवह्नि-
निमित्तैरुपद्रवैर्क्षियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशसुभयतस्त्रिक-
स्रवह्ने अंसफल्गुके नाम तत्र बाह्वोः स्नायः शोभो वा ।
बाहुमूर्ध्न्योयामध्येऽसंपीठस्तम्बनिबन्धनावधौ नाम तत्र
स्तम्बबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमसांश्च व्या-
ख्यातानि” ।

पृष्ठमसां न० पृष्ठस्य सांसम् । पश्चादीनां पृष्ठस्ये सांसि ।
तस्याभक्ष्यता सांसपु० उक्ता यथा “पृष्ठमसां दृष्ट्यासां
गर्ह्यसांसं च पुत्रक ! । न भक्ष्यतीत सततं प्रावृक्षन्तव-
यानि च” ।

पृष्ठमसाद लि० पृष्ठे परोक्षे सांसाद इव । १परोक्षे
शालेन वाक्याभिधायिनि पुरुषे दापोक्षोपके त्रिकां ।
“कुल्ल्या विभवान्पेपोत्वतः कुल्ल्येति समाकर्षात् वाक्या-
भिधानेऽन्वये तथार्थत्वम् । पृष्ठमसादनशब्दे दृश्यम् ।
पश्चादेः २पृष्ठमसांभक्तके लि० ।

पृष्ठमसादन न० पृष्ठे परोक्षे सांसादनमिव । “पृष्ठमसादनं
तत् यत् परोक्षे दोषकीर्तनम्” हेमच० उक्तेऽर्थे
पश्चादीनां पृष्ठमसांसस्य भक्ष्ये च ।

पृष्ठयज्वन् पु० पृष्ठैः रक्षणरादिभिरिष्टवान् यज-वणिप् ।
रक्षणरादिभिः पठ्भिः स्तोत्रसूत्रैरिष्टयति ऋ० ५।५।४।

पृष्ठयान न० पृष्ठेन यानं गमनम् । (पिठे वाओया) पृष्ठेन
गमने । तच्च अर्थोरोगे निदानं सन्तुते उक्तं अर्थशब्दे
दृश्यम् ।

पृष्ठवंश पु० इत० । (पिठेर दौहा) पृष्ठास्थि हेमच० ।
“चतुर्विंशतिः पृष्ठ वंशे” सन्तुतोक्तेः तत्र चतुर्विंशति
रस्थीनि । पृष्ठमर्मणशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवास्तु न० ७त० । वलिदातुः पृष्ठभागस्ये वास्तुनि “पृष्ठ-
वास्तुनि कुर्वीत वलिं सर्वालम्भतये” सन्तु । पृष्ठो
परिगृह्यं पृष्ठवास्तु” २कुल्लूकभट्टोक्तेऽर्थे च ।

पृष्ठवाह् लि० पृष्ठं पश्चाद्भागं वहति वह-एव । १पश्चा-
द्भागवाहके हरिवं० १३६ श्लो० । भव्ये वाह्ये ।
पृष्ठोहः । स्त्रियां ङीप् । पृष्ठं युगपार्श्वं वहति
वह-एव । २युगपार्श्ववाहकदृष्टे [दृष्टे हेमच० ।

पृष्ठवाह्य पु० पृष्ठेन वाह्यं वहनं यस्य । पृष्ठेन भारवाहक-
पृष्ठस्य लि० पृष्ठे शीते पृष्ठरूपाधिकरणोपपदे कर्त्तरि
अच् । पृष्ठे शायिनि उत्थानशब्दे ।

पृष्ठयुक् पु० पृष्ठे गृह्यमानस्य । वनच्छागे हेमच० । स्त्रियां
जातिवात् ङीप् । [सिदि० ।

पृष्ठयुक्लिन् पु० ७त० । १महिषे २नपुंसके ३भीमसेने च
पृष्ठे सुखं पु० पृष्ठे सुखमस्य अल्लक्ष० । गुमाराहचरमेदे
भा० घ० ४६ अ० ।

पृष्ठोदय पु० पृष्ठेनोदयो यस्य । ज्योतिषोक्ते पृष्ठेनोदययुक्ते
राशिमेदे “अजो गोपतियुक्त्व कर्त्तुं धन्विष्ठमास्तया ।।
निशांसंज्ञाः पृष्ठाचैते शेषाश्चान्ये दिनास्तथाः । निशा-
संज्ञा विविधुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षा-
दया ह्येते मीनशोभयसंज्ञकाः” ।

पृष्ठर न० पृष्ठानां स्तोत्रभेदानां समूहः “पृष्ठस्तोत्रसंख्यानम्”
वार्त्ति० समूहे यत् । १स्तोत्रसमूहे । पृष्ठे भवः यत् ।
२पृष्ठभवे लि० । “शोमयानेषु कन्दोर्गैः क्रियमाणः पृष्ठरादि-
संज्ञिका स्तुतिः स्तोमः” लि० कौ० । पृष्ठेन वहति यत् ।
३पृष्ठेन भारवाहके अद्ये (वेटोचोडा) अमरः ।

पृष्ठस्तोम पु० पृष्ठस्तोमः साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । साम-
वेदप्रसिद्धे पृष्ठे कृतभेदे “पृष्ठस्तोमास्त्रिष्टुपञ्चदश-
सप्तदशैकविंशतिनवत्यस्त्रिंशाः” कात्या० श्रौ० २२।६।२६
“पृष्ठस्तोमसंज्ञकाः पट् कृतयो भवन्ति त्रिष्टुदादयः” कर्कः ।

पृष्णि पु० पृष्णि+पृषो० । नानावर्षयुक्ते भरतः २पार्श्वभागे
स्थौ एषादि० ।

पृ पाण्डने मूर्त्तिं च कृत्वा स्वा० पर० यत्न० सेट् ज्ञापत्ये परे

हृषः । पृथ्वीति अपारोत् । पपार पपरतः पप्रतः ।
 पृ पूर्यो च० उभ० सक० सेट् । पारयति-ते अपीपरत् त ।
 पेचक पु० स्त्री पच-वुन् अतएव । (पंचा) १ उलूके स्त्रियां
 जातित्वात् डीप् । २ गजपुच्छमूलोपान्ते शृगुदाच्छादक-
 मांसपिण्डभेदे पु० अमरः । ४ पर्यङ्गे पु० विद्वाः ।
 हेनेषे शब्दर० । [गङ्गादेरा० स्त्रियां डीप् ।
 पेचकिन् पु० पेचकः पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि । गजे
 पेचिल पु० स्त्री पच+वा० इन्च् अतएव । गजे त्रिका० ।
 स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

पेचु न० पचि-उन् अत एवम् । पेचल्यां त्रिका० । [त्रिका०
 पेचुलो स्त्री पच-उलच् अतएव गौरा० डीप् । शाकभेदे ।
 पेट पु० पिठ-अच् । १ मृच्छो राजनि० । २ संज्ञितकारके त्रि०
 पेटक पु० न० पिठ-एल् । पल्लकादीनां स्थापनार्थं वेलादि-
 निर्मिते १ पटार्थे २ कदम्बके ३ समूहे च सेटि० । ४ वंशादि-
 निर्मिते समुद्रगकाकारे (पेटारा) पटार्थे पु० अमरः ।

पेटाक पु० पेटक+प्रभो० । पेटके द्विरूपकोषः ।
 पेटिका स्त्री पिट-एल् कापि अत इत्त्वम् । (टेपारि)
 चुपभेदे रत्नमाला ।

पेटी स्त्री पिट-अच् खल्यार्थे डीप् । कुट्टपेटके अमरः ।
 पेडा स्त्री पेट+प्रभो० । वृहत्पेटिकायां भरतः ।
 पेडान पु० अवसर्पिणां जिनोत्तमभेदे हेमच० ।
 पेणु गतौ पेपे च सक० स्त्रे चक० भ्वा० पर० सेट् । मेणति
 अमेणीत् । ऋदिन् चङि न ह्रस्वः अपिपेणत् त ।
 पेट्व न० पा०-पाने कर्मणि इत्त्वम् । १ अस्ते २ हते च उज्ज्वल०
 पेटु पु० राजभेदे ऋ० १।१।१६।१० भा० ।

पेय त्रि० पा०-पाने कर्मणि यत् । १ पातव्ये २ जले सेटि० । ३ दुग्धे
 शब्दच० । ४ अष्टविधास्नानगते तरलवशावादी अन्नभेदे
 “भोज्यं पेयं तथा चूयं लेद्यं खाद्यञ्च चर्षणम् । निष्प्रेय
 चैव भक्ष्यं खादन्नसर्वविधं स्मृतम्” राजनि० । ५ सिकथ
 युक्तमेवद्रव्ये स्त्री । “मेया खेदाभिजननी यातपर्चो-
 ऽनुलोमनी । लुत्तृष्णाग्लानिदौऽल्पकृच्छिरोगविनाशिनी”
 राजव० । ह्वाण्यायां सेटि० ।

पेयूष पु० न० पीय-नौ० ऊपन् वाङ्मकान् पचे गुणः ।
 १ अस्ते २ नवहते । “वस्ररात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूष-
 उच्यते” हारा० उक्ते आसप्ररात्राभ्यनरक्षात्नीने
 शृङ्गेषु च ।

पेरोज न० उपमणिभेदे राजनि० । पिरोजशब्दे दृश्यम् ।
 पेरा स्त्री पि-वा० रे । वाद्यभेदे भट्टिः १०।७ ।

पेक् पु० पोयते रसान् पी-क् । १ आदिथ्ये २ वङ्गौ च उज्ज्वल०
 पुर-उ ऋगज्वादेराकृतिगणत्वात् नि० । ३ ससृष्टे त्रिका० ।
 पेक्का पु० राजभेदे ऋ० ६।६।३।८

पेरोज न० उपमणिभेदे (पेरोजा) राजनि० । तच्च द्विविधं पी-
 तामं हरितामञ्च । तस्य गुणाः “पेरजं सुकषायं स्थानु-
 मधुरं दीपनं परम् । स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथा-
 विधम् । तत्सर्वं नाशयेत् शोषं शूलं भूतादिदोषजम् ।
 पाठान्तरं यथा “पेरजं सुकषायं स्थानुधुरं दीपनं
 त्रयोः । स्थावरादिविषत्रं स्थावरितश्चापरं ऋक्षु ।
 पीतामं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिस्रभूतजम्” राजनि० ।

पेल कस्मै अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । पेनति अमेनीत् ।
 ऋदिन् चङि न ह्रस्वः अपिपेनत् त । निघण्टुः
 अयं गतिकर्मतया दुरादित्वेन पठितः । तेन पेनयति ते
 पेल न० पेन-अच् । पुंलिङ्गे अङ्गभेदे (चण्डकोप) हेमच० ।
 पिलव त्रि० पेन-अच् पेनं याति वा-क् । १ कौमले त्रिका०
 २ लगे हेमच० । ३ विरले अमरः ।

पेलि पु० पेन-इन् । गन्तरि हृत० । तत्परं यात्रायाः न
 लोभत्वम् । आद्युदात्तता चास्य ।

पेव सेवने स्वा० सक० स्वात्-सेट् । पेवते अपेवित । ऋदिन्
 चङि न ह्रस्वः । अपिपेवत् त । ओष्ठान्त्यतयाऽयं
 धातुपाठे पठितस्तेनोभयरूपता ।

पेश पु० पिश-अच् । रूपे निघण्टुः पेशवशब्दे दृश्यम् ।
 पेश प(स)ल त्रि० पिश(प)(स)-अन्च् । १ सुन्दरे-२ दक्षे
 ३ शोभने च अमरः । मूर्धन्यदन्त्यमध्योऽप्युक्तायेषु
 भरतः । ४ धूर्ते शब्दर० । पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्दा० लच् ।
 ५ विष्णो पु० । “अक्रूरः पेशलो दक्षः” विष्णु स०

पेशस् न० पिश-अच् । १ रूपे २ हिरण्ये च निघण्टुः ।
 ३ कोपे च ।

पेशस्कारं त्रि० पेशोरूपान्तरं करोति खण्डहीतकीटस्य ल-अच्
 उप० स० । खण्डपकरे कीटभेदे स्त्रियां डीप् । यत्तु० १०।६।
 पेशस्त्रात् त्रि० पेशो रूपान्तरं खण्डहीतकीटस्य करोति
 ल-क्लिप् । कीटभेदे (काचपोका) “कीटः पेशकृतं
 ध्यायन् कुद्यां तेन प्रवेशितः । याति तत्साल्मनं
 राजन् ! पूर्वरूपमधत्तजन्” भाग० १।१।२।२४

पेगि(शी) स्त्री पिश-इन् वा डीप् । १ वज्रे २ भागवदित्ये च
 उभ्यादि० । दीर्घास्वः ३ अण्ये अमरः । ४ उपपन्नकवितायां
 ५ मांसां हृद्यङ्गपिधाने (खाप) ७ मांसपिण्डां च सेटि० ।
 ८ नदीभेदे हृपियाचीभेदे ७ राक्षसीभेदे शब्दरत्ना० । दनमो-

पेटनचर्ममये कोषे च विन्दुमांसादयोऽवस्थाः शुक्रगो-
पितसम्भावाः । यासामेव निपातेन कलत्रं नाम जायते ।
कलत्रात् बुद्बुदोत्पत्तिः पेशी च बुद्बुदात् स्रजता । पेश्या-
स्त्वक्प्रतिनिर्हृतिः भा० शा० १२२४० । एवाद्यभेदे "तथा
मेयं च पेश्यच कलत्रा गोविषाणिकाः" भा० भी० ४२४० ।

पेशीकोष उ० इत० । अण्डकोषे हेमच० ।

पेष सेवने निश्चये च भा० आ० सक० सेट् । पेषते अपेपिष्ट
पिपेपे ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अपिपेष्ट त ।

पेषण न० पेष-भावे ल्युट् । पेषयवविभागेन चूर्णने ।
आधारे ल्युट् । २४७७ औषधादिर्नदनपालभेदे (तेकाटा-
सिज) २४७७भेदे उ० शब्दच० ।

पेषणि(शी) स्त्री पिष-करणे ऋनि । (पिठ) ख्याते हरि-
द्रादिचूर्णनसाधने शिलासये द्रव्यभेदे वा स्त्री ।

पेषाक उ० पिष-आकन् । पेषण्याम् उया० ।

पेषि उ० पिष-इन् । वज्रे उज्ज्वलदन्तः ।

पेस गतौ भा० पर० सक० सेट् । पेसति अपेसीत् पिपेसे ।
ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अपिपेष्ट त । [१८] भा०

पेसुक ति० पिष-वा० उक् । अभिवर्द्धनशीले शत० ब्रा० १।७।२

पेस्वर ति० पिष-शीलार्थे वरच् । गतिशीले ।

पै शोषे भा० पर० सक० ऋनिट् । पायति अपासीत् प्रपौ ।

पैङ्ग उ० ऋषिभेदे भा० सं० ४४० ।

पैङ्गराज उ० पश्चिमेदे यजु० २४।२४ भा० ।

पैङ्गल उ० व० व० । पिङ्गलस्यापत्यं गगां यज् । पैङ्गल्य
तस्य आत्माः कक्षां ऋण् यलोपः । पिङ्गलनापत्यस्य
आत्मेयु । [फक् । तन्नामकर्षणरपत्ये ।

पैङ्गरा(ला)यन उं स्त्री० पिङ्गर(व)स्यर्षे गोत्रापत्यम् नडा०

पैङ्गलोदायनि उं स्त्री० पैङ्गलोदायनस्यापत्यम् इज् । प्राच्य-
भवे तन्नामकर्षिणी गोत्रापत्ये ततः यूनि फक् तस्य पैला०
लुक् । तदीये यून्यपत्ये । [गोत्रापत्ये ।

पैङ्गल्य उं स्त्री० पिङ्गलस्य गोत्रापत्यं गगां यज् । पिङ्गलस्य-

पैङ्गि उं स्त्री० पिङ्गस्यापत्यमिज् । पिङ्गस्यर्षेः पुत्रे स्त्रियां
ङीप् । "पैङ्गीपुत्रात् पैङ्गीपुत्रः" शत० ब्रा० १।४।२ ।

पैङ्गिन् उ० पिङ्गेनर्षिणा प्रोक्तः कल्पः इति । पिङ्गर्षिप्रोक्ते
कल्पमास्ते । [प्रवरर्षिभेदे ।

पैङ्ग उ० पिङ्ग वा० अपत्ये यज् । पैङ्गर्षिपुत्रे च गोत्र-
मेयवन उ० मेयवनस्यापत्यमृषण् । पैयवने नृपे सनुः ८।१।०

पैयवन इति पाठान्तरम् ।

पैङ्गप उ० पिङ्ग-ऊप सार्धे ऋण् । कर्षे ओत्रे हेमच० ।

पैठर ति० पिठरे संस्कृतं पकम् । ख्यातीपकमांसादौ अमरः ।

पैठिक उ० अक्षरभेदे हरिवं० १६१ अ० । [प्रवरा०]

पैठिनसि उ० १८पञ्चतिकाके २४४पिभेदे शोत्रर्षिभेदे च

पैण्डायन उं स्त्री० पिण्डर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । पिण्डर्षि-
गोत्रापत्ये ।

पैण्डिक्य(न्य) पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयाऽस्यस्य ठन् इनि
वा पिण्डिक पिण्डिन् वा तस्य भावः पुरोहिता० यक्
षज् वा । परपिण्डोपजीवित्वे भिक्षोपजीवने तिका० ।

पैण्ड्य ति० पिण्ड्यां भवः कुवां० यज् । पिण्ड्यो भवे ।

पैतरावण उ० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा० ।

पैटक ति० पिठत आगतं पिठरिदं वा ठज् । १पिठत ।

प्राप्ते २पितृसम्बन्धिनि च । पैतृकभूमिसाहाय्यं वज्रैवे
जन्मख० १०२ अ० दर्शितं मघा

"वासुदेव ! न यास्यामि भूमिं तां, पैतृकी पुनः । सर्व-
तीर्थपरा शुद्धा देवे कर्मणि पैतृके । पारक्ये भूमिर्दिशे
च पितृणां निर्वपेत्तु यः । तज्ज्मिस्त्राभिपितृभिः
आज्जकर्म निश्चन्यते । पितृणां निष्फलं आज्जं देवानामपि
पूजनम् । किञ्चित्फलप्रदञ्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले ।
पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्रायेभ्यः प्रेयसी सदा । दुर्लभा
पैतृकी भूमिः पितृमातृगोत्रीयसी । तच्छ्रद्धा पवित्रञ्च
दैवे कर्मणि पैतृके । क्रीतञ्च तद्वते दानं परदत्तमशुद्ध-
कम् । स्त्रियते पैतृकभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत् । गङ्गा-
जलस्नानं पूतं पितृस्नानोदकं हरे ! । पितृणां तर्पणं
तत्र पवित्रं देवपूजनम् । पैतृकी जन्मभूमिश्चेत् फलं
तद्विद्विष्यं लभेत् । पैतृकभूमिस्तस्या न दानभूमिः
सतामपि" ।

पैटमत्य ति० पितृमत्यां अनूदायार्थं कन्यायां भवः कुवां०
यज् । कन्यायां भवे कानीने । [पितृस्वसुरपत्ये ।

पैटष्यसेय उं स्त्री० पितृः स्वसुरपत्यम् ङक् अन्यलोपः षत्वम् ।

पैटस्वस्त्रीय उं स्त्री० पितृः स्वसुरपत्यम् ऋण् । पितृस्वसुरपत्ये

पैत्ति ति० पितात् आगतः ऋण् । धातुविशेषपित्तकते ज्वरादौ

पैत्तिक ति० पित्तेन निर्हृत्तः ठज् । धातुविशेषपित्तकते
व्याधौ ।

पैत्ति ति० पितरिदम् ऋण् । १पितृसम्बन्धिनि आजादौ । अङ्क-
उतर्जन्योर्मध्यस्थाने २पितृतीर्थे न० । २पितृसम्बन्धिदिने
च तन्नामं च अहन्शब्दे ५७६४ उक्तं दृश्यम् ।

पैड उं स्त्री० अन्धे निषण्ड् । ऋ० २।८८।४ । स्त्रियां ज्ञातिः
त्वात् ङीप् ।

पैनद्वक त्रि० पिनइ+चदरयां वराहा०कक् । पिनइसमी-
पादौ ।

पैपलाद पु० न०० । पिपलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् ।
१पिपलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य श्वेतृषु च कार्तिकौज-
सौभेन सह द्वन्द्वे पूर्व प्रकृतिसंस्तरः ।

पैपलादि पुंस्त्री पिपलादस्यर्षेरपत्यम् इज् । पिपलादर्षे-
रपत्ये स च गोत्रप्रवरर्षिभेदः प्रवराध्यायः स्त्रियां ङीष् ।

पैल(लेय) पुंस्त्री० पीलाया अपत्यं "पीलाया वा" पा० अण्
यत्ने टक् । पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीष् । यून्पत्ये
स "अनोदप्रचः" पा० फिज् तस्य पैलादि लुक् । तस्य
यून्पत्ये ऽपि । तथा च पैलः पिता पुत्रच ।

पैलगर्ग पु० कर्म० । ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा०
उ० १८७ अ० ।

पैलव त्रि० पीलौ दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् । पीलौ
१दीयमाने २कार्ये च । व्युटा० गणे पीलुमूषेति
व्यस्तमित्येके समस्तमित्यन्ते । इदमर्थे अण् । पीलुसम्ब-
न्धिनि त्रि० षतुः २।४० । [जलादिभवे ।

पैलवहक त्रि० पीलुवहे भवः वहान्तत्वात् वुण् । पीलुवह-
पैलादि "पैलादिभ्यश्च" पा० युवप्रत्ययलुग्नितिसे शब्दगणे
स च गणः "पैल शालङ्कि नात्यकि शालङ्कामि राहवि
रावणि औदची औदत्रजी औदमेठि औदमल्लि औद-
मल्लि देवस्थानि पैल्लोटायाणि राहवति भौलिकि
राणि औदन्यि औद्गाहमानि औज्जिहानि औदशुडि
(तद्गाजा चाणः) (आकृतिगणोऽयम्) । तद्गाजसंज्ञकात्
परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ।

पैशाच पु० पिशाचेन निर्दत्तः अण् । "सुप्रं मत्तां प्रमत्तां वा
रहो यत्नोपगच्छति । स पापिडो विवाहानां पैशाचः"
मनूके १विवाहभेदे २पिशाचकृते शतसम्बन्धिनि च त्रि० ।
स्त्रियां ङीष् "पैशाचैर् योनिमापन्नाः" इरा० । "यद्वाक्रुष्य
ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अमृतकृतं पैशाचमिति"
चारीतोक्ते ४दानभेदे स्त्रार्थे अण् । ५पिशाचशब्दार्थे पु०
पद्मा० अण् । ६आयुषजीविसङ्ख्येभेदे । वल्लुपु तस्य लुक् ।
पैशुन न्य) न० पिशुनस्य भावः युवा० अण् ब्राह्मणा
व्यञ्ज् वा । पिशुनत्वे

पैशु त्रि० पिष्टयेद्म् । अण् १पिष्टसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीष् सा च
२सुराभेदे । "पैशो कङ्कस्तीक्ष्णः स्यादोषहोङीसमा परा ।

वातहृत कफकल्पीषत्पित्तकणोहनी च सा" राजनि० ।

पैसुकायन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पो त्रि० पवते पुनाति वा पु-पू-वा विच् १युडे २शोधके च ।

पोगण्ड पु० पौः युडो गण्ड एकदेशो यस्य । १विकृताङ्गे
२न्यूनाधिकाङ्गे । स्त्रार्थे अण् । "पौगण्डः पञ्चमादव्दा-
दशकं च दशमादृतः" इत्युक्तव्यस्ते बालके पु० हला० ।
पोट पु० पुट-लोषे षञ् । १संक्षेपे-आधारे षञ् । २वेष्ट-
भूमी जटा० ।

पोटगल पु० पोटेन संक्षेपमात्रेण गतति गल-अच् । १नवे
२काशे च अमरः । ३मत्स्यभेदे पुंस्त्री भेदि० स्त्रियां
ङीष् ।

पोटलक न० पोटेन जीयते ली-ड स्त्रार्थे क । (पुटलि)
ख्याते संक्षिप्तवस्त्रादौ कात्या० श्रौ० ७।१।४। कर्षः ।
तत्कार्ये स्त्री कापि अत इत्त्वम् पोटलिका । [अमरः ।

पोटा स्त्री पु० पुट-अच् । पुरुषलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम् ।
पोटलिका स्त्री पोटलिका+पुमो (पुटलि) ख्याते पदार्थे
पोटलीत्यपि तत्कार्ये "युडप्रथं त्रिफलाकाशे युडव्याः
काच एव वा । दोलायन्ते पुटः पाच्यः पोटुल्या वक्ष-
वड्या" वैद्यक० ।

पोटिल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच० ।

पोडु पु० पुड-उन् । कपालस्थितवे राजनि० ।

पोत पुंस्त्री पू-तन् । १बालके २वह्निने च अमरः । ३दृष्ट-
स्थानभेदे (पोता) ४वस्त्रे च भेदि० । ५दशवर्षीयगजे
हेमच० । ६ससृष्ट्याने नौकाभेदे (जाहाज) ततः
समूहे पाशा० य । पोत्वा पोतसमूहे स्त्री ।

पोतक पु० पोत इव कायति कै-क स्त्रार्थे क वा १पोतपदार्थे
२नागभेदे भा०उ० १०२ अ० । गौरा० ङीष् । ३पूतिकाशके
स्त्री ४श्लोनाके च स्त्री राजनि० ।

पोतज पु० पोतः सन् जायते जन-ड । शिशुभूततया
जायमाने गजाद्यादौ हेमच० । [गौरा० ङीष् ।

पोतन त्रि० पू-तन् । १पविते २पवितताकारके च स्त्रियां
पोतप्लव पु० पोतेन प्लवते लु-अच् । नौकया तारके
ह० सं० १०।१० । [अमरः ।

पोतबणिज् पु० पोते बणिज् । नौकया वाणिज्यकारके
पोतरच पु० पोतं रचति अण् उप० ष० । (हाचि) ख्याते
पदार्थे केनिपातके शब्दमा० ।

पोतनकप्रिय त्रि० वुडभेदे त्रिका० ।

पोतवाह पु० पोतं नावं वहति वह-अण् उप० ष० । नौका-
वाहके (दांडि) अमरः ।

पोताच्छादन न० पोतस्थेवाच्छादनम् । वस्तुङ्गीरे चारा० ।

पोताधान पु० पोतानां शिन्नुनामगुहजातमत्स्थानासाधानम् ।

लुप्तमत्स्यमङ्गे (पोनारभाक) अमरः । [राजनि०]

पोतास पु० पोत इवासति अस-दीप्तौ अच् । कपूरभेदे

पो(पौ)तिमत्स्यक पु० नृपभेदे भा० ८० ३५० ।

पोतिका स्त्री पूतिका+प्रपो० । पूतिकायां शक्रभेदे भरतः

२३तपुष्पायां शूलपोत्वां च राजनि० ।

पोतु पु० पु-तृन् । मानभागुशोधके हेमच० ।

पोह पु० पुनाति पु-तृन् । ऋत्विगभेदे अच्चावाकशब्दे

८५ पु० दृश्यम् । होतादिशब्देन इन्वे कृतं व्यात् ।

पोताहोतारौ ।

पोत्र न० पू-त । १३जे शूकरसुखाये शलाङ्गलसुखाये,

४३३हे च नेदि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पोत्रायुध पुंस्त्री पोत्रमायुधमिवाख्य । शूकरे राजनि० ।

पोत्रिन् पु० पोत्रमस्यस्य इति । शूकरे अमरः । पोत्रयुक्ते

ति० । स्त्रियां ङीप् । [शक्तिभेदे तिका० ।

पोत्रिरथा स्त्री पोत्री रथ इव गतिसाधनमस्याः । जिग-

पोत्रीय ति० पोतः कर्म छ । पोतृकर्तव्ये कर्मणि ।

कात्या० ब्रौ० २४/४१२ ।

पोथकी स्त्री "कण्डूक्षान्विता गुर्व्यां रक्तसर्पपस्रिभाः ।

पिङ्काश्च रजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः" सुश्रुतोक्ते

पिङ्कामेदे । [स्त्री गौराङ्गीष् ।

पोल ति० पुल-ज्वला० ण । १५३त्त्वयुक्ते । २पिङ्कभेदे

पोलिका स्त्री पूरकामेदे कतान्नशब्दे २१८१ पु० दृश्यम् ।

पोलिन्द पु० पोतस्थालिन्द इव प्रपो० । नौकांशभेदे तिका० ।

पोषयितु ति० पुष-णिच्-इत् । १पोषके २काकपोष्ये

पिके च उज्ज्वल० ।

पोषुक ति० पुष-वा० षक । पोषणकरणशीले "तमनुपोषं

पोषको भवति" षड्निगन्त्रा० । [पके ति० शब्दच० ।

पोष्ट पु० पुष-तृच् । (काटा करमजा) १करञ्जभेदे । २पो-

पोथ्य ति० पुष-कर्मणि गत्यत् । १पोषणीये । आवश्यके गत्यत् ।

२अवशपोष्ये । अवशपोष्यश्च दर्शितो यथा

"भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम् । प्रत्ययावोऽप्य-

भरणे कर्तव्यन्तत् प्रयत्नतः । साता पिता गुरुः पत्नी

त्वपत्यानि समाश्रिताः । अश्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोषप्र-

पगां खमी नव" काशी०ख० ४५ अ० । "जातिर्वैद्यु-

जनः क्षीणस्तथऽनाथः समाश्रितः । अन्योऽप्यध्वनयुक्ताश्च

पोष्यवर्ग उदाहृतः" दत्तसं० ।

पोथ्यपुत्र पु० कर्म० । पाञ्चनादिना पुत्रत्वप्राप्ते "अधुना

कृतिकादीनां षष्ठां यः पोषप्रपुत्रकः । तन्नाम चक्रुः मां

मेसृणा कार्त्तिकश्चेति कौतुकात्" ब्रह्म०वै०गण०ख०१४अ० ।

अधुना दत्तकपुत्रस्य पोषप्रपुत्रत्वं व्यवस्थियते तद्विधानं

दत्तकशब्दे ३४३८पृ० दृश्यम् ।

पौंश्चलेय पुंस्त्री पुंश्चली+अपत्ये ङक् । पुंश्चल्या अपत्ये

पौंश्चल्य न० पुंश्चल+भावे षण् । १असतीत्ये परपुत्रप-

गमित्ये २पुंस्त्रियोर्मिवोव्यभिचारं च सनुः ६/१५ ।

पौसायन पु० सौतामण्यां याजको दुहरीतो राजभेदे

शत०ब्रा० १२/६/१२

पौन्न न० पुंलो भावः कृञ् । पुंस्त्रे ।

पौंस्य न० पुंस अभिमर्दने णप्रत् तत्र साधु वा० गय । १द्वे

निरु० । १संज्ञाने च निघण्टुः ऋ०१/१८०/१० ।

पौगण्ड न० पौगण्डस्य भावः । १पञ्चभावधिदमनवर्माणा-

वस्थाभेदे पौगण्डशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे ण्य । २तद-

वस्थायुते ति० ।

पौष्पिष्ठ पुंस्त्री अन्त्यजातिभेदे यजु० ३०/१८ वेदटी० ।

पौटायन पुंस्त्री पुटायनर्भैरपत्यम् अण् । पुटायनर्भैः

गोत्रापत्ये ।

[गोत्रस्त्रियास् ।

पौणिक्या स्त्री पुणगोत्रस्य स्त्री अण् स्त्रियां षण् । पुण-

पौण्डरीक न० पुण्डरीकमिव शक्रेण अण् । पुण्डरीक-

तुल्ये प्रपौण्डरीके राजनि० ।

पौण्डर्य्य न० पुण्डर्य्यमेव अण् । पुण्डर्य्यं भरतः ।

पौण्ड पु० १देशभेदे स च द०स०१४० पूर्वस्मात्तः भा०भी०६८०

कोऽस्य अभिजनः तस्य राजा वा छण् । २तद्देशशब्दे ३पि-

त्वादिक्रमेण तद्देशवासिनि च । "पौण्डस्य वलिनां वरः"

हरिवं०६/१५० । स च क्षणेन निहतः "पाण्डुः पौण्डुः

कलिङ्गश्च सात्स्यश्चैव जनार्दनः । जघान शङ्कितान्

सर्पान्" हरिवं० १६१ अ० । "वसुदेवस्य सुतनूपत्नीजानं

४पुत्रभेदे । "सुतनूय नराचो च शौरेरास्तां परिपङ्कः ।

पौण्डस्य कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ । नराच्यां क-

पिनो जज्ञे पौण्डस्य सुतनूस्ततः । तयोर्द्वौपोऽभवत्

पौण्डः कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं०१६२ अ० । ५भीम-

रोनशब्दे ६६छुभेदे पु० शब्दशा० । ७क्रियाङोमेन वृद्ध-

लत्वप्राप्ते जतिवभेदे सनुः १०/४४ स्वार्थे ण । तत्कार्यं

इजुभेदे (पुङ्गि) ।

पौण्डनागर पु० पौण्डनगरे भवः अण् तस्य पाचप्रदेशत्वे-

ऽपि नगरान्तत्वेन उत्तरपदद्वयः । पौण्डनगरमिव ।

पौण्डसात्स्यक पु० राजभेदे भा० व्या० ३७ अ० ।

मधीयते शौनका० णिनि । पुरुषांशकर्षिणा प्रोक्ता-
ध्येतुषु ।

पौरुषेय पु० पुरुषस्य वधादि “पुरुषादुवधविकारसमूहेन
कृतेषु” पा० ठञ् । पुरुषस्य श्वधे रविकारे रसमूहे
भूतेन कृते च ।

पौरिय त्रि० पुरस्थादूरदेशादि सख्या० ठञ् । नगरसमीपादौ
यौरोगव पु० पुरोऽप्ये पाचप्रवस्तुषु गौर्नैव यस्य पुरोऽः
ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । पाकशालाध्यक्षे अमरः ।

पौरोहित त्रि० पुरोहितस्य धर्म्यम् मङ्गिष्या० अण् ।
पुरोहितस्य धर्म्यं । [कर्मभेदे आश्व० श्रौ० २।१८।६ ।

पौर्यद्वं न० पूर्णया दद्यां निष्पाद्यां कर्म अण् । वैदिके
पौर्यमास पु० पौर्यमासां भवः सन्निवेला० अण् । पौर्य-

मासीवहिते यागे “दर्शपौर्यमासाभ्यां यजेत” श्रुतिः
स च द्विविधः यावज्जीविकात्मिकः पञ्चदशीप्रतिपत्स-
न्विकाले कर्त्तव्यः । तत्कालादिविधानं कात्या० श्रौ०
२।१ कण्डिकादौ दृश्यम् । पूर्णमास्यन्द्रमासखेयम्
अण् पूर्णो मासो यस्यां वर्त्तते “पूर्णमासादण् वक्तव्यः”
वा० अण् वा । २ शुक्लपक्षीयपञ्चदशकलाक्रियायां
तदुपलक्षितकालरूपायां वा श्रुतियौ स्त्री शतदुत्तरप्रति-
पदि च “इह वै पौर्यमासौ पूर्वा उत्तरा च तत्र
पञ्चदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा” इति श्रुतेः तत्र पञ्चदशी
सख्या प्रतिपदुत्तरी इत्यर्थः ।

पौर्यमासिक त्रि० पूर्णमासां भवः कालाट् ठञ् । पौर्य-
मासभवे यागादौ वा० यत् । पौर्यमास्य तत्त्वार्थे ।

पौर्यमासी स्त्री पूर्णतया चन्द्रोन्मीयतेऽत्र मा-काशारे घञर्थे
क स्वार्थे अण् ङोप् । पूर्णमासिधौ त्रिका० । [१।१७८

पौर्यत्तिका त्रि० पूर्णतया बाधु ठक् । पूर्णसाधने कर्मणि मनु०

पौर्य्य पु० स्त्री-पुरस्थापत्यं कुर्वन्त्य । पुरनामकस्य नृपस्थापत्ये

पौर्यनगरेय त्रि० पूर्वनगर्यां भवः नद्या० ठक् । पूर्वनगरीभवे

पौर्यपदिक त्रि० पूर्वपदं दृष्ट्वाति ठञ् । पूर्वपदपादके ।

पौर्यतिथि पु० गोलप्रवरिभेदे आश्व० श्रौ० १२।१४।११

पौर्यपथ्यं न० पूर्वापरयोर्भावः पञ्च । पूर्वापरत्वे ।

पौर्यर्द्धि(र्द्धि)र्द्धि त्रि० पूर्वार्द्धे भवः यत् अञ् ठञ् वा

पूर्वार्द्धभवे । [च । पूर्वाह्णेतन तत्त्वार्थे] त्रि० ।

पौर्यर्द्धिक त्रि० पूर्वाह्णे भवः ठञ् । पूर्वाह्णभवे पञ्च अट्

पौर्यर्विक त्रि० पूर्वपिन् काळे भवः ठञ् । पूर्वकाळभवे स्त्रियां

ङोप् । “जातिं चरति पौर्यर्विकीम्” मनुः ४।१४८ ।

पौलस्य पु० स्त्री० पुलस्त्यापत्यं गर्गा० यञ् । पुलस्त्यापत्ये

शुक्ले रेखावणादौ च मेदि० । स्त्रियां ङोप् यङोपः ।

पौलस्ती शृण्वन्खायाम् । [विकारे ।

पौलाक त्रि० पुलाकस्य विकारः पलाशा० अञ् । पुलाक-

पौलि पु० पुल-इन् वा० इद्विच । इदपदग्वे चारव्यपकावस्ये

कलायादौ अमरः । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे हेमच० ।

पौलपि पु० पुलपवंशे सत्ययज्ञे ऋषिभेदे शत० ब्रा० १०।६।११

पौलोमी स्त्री पुलोन्तोऽपत्यम् अण् अनोङोपः । पुलोमजायां

शचरां हेमच० ।

पौष पु० पुष्येण युक्ता पौर्यमासी पुष्य-अण् यङोपः

ङोप् पौषी सा यत्र मासे अर्द्धमासे वर्षे वा पुनरण ।

पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्यमासीयुक्ते मासे २ पक्षे ३ ज्ये

वर्षभेदे कार्तिकशब्दे १६४६८८ दृश्यम् । “मीनादिस्थो

रविर्धेवासारम्भः प्रथमक्षणे” इत्यादिरीत्या धनुःस्वर-

व्याख्यः शुक्लप्रतिपदादिदशान्तात्माको सख्यचान्द्रपौषः

कृष्णपक्षादिपौर्यमास्यन्तः गौणः पौषः, धनुरागिस्वर-

विकः सौरः पौष इति भेदः तेनान्वय भक्तिः ।

पौष्कर न० पुष्करस्याकारोऽस्यस्य मूले प्रज्ञा० अण् । पुष्कर-

मूले राजनि० पुष्करखेटम् अण् । २ पुष्करसम्बन्धिनि

त्रि० विष्णोः पद्मतया प्रादुर्भास्युते श्पाङ्गे कल्पे पु० ।

पौष्करमूल न० स्वार्थे अण् । पुष्करमूले सुगन्धिद्रव्यभेदे भरतः

पौष्करिणी स्त्री पुष्कराणां समूहः अण् स्वार्थे अण् वा

ततोऽस्यर्थे इति ङोप् । पुष्करिण्यां शब्दच० ।

पौष्करेयक न० पुष्करे जातादि कच्य० ठक्ञ् । पुष्करे

जातादौ स्त्रियां ङोप् ।

पौष्कल त्रि० पुष्कलेन निर्दत्तम् सङ्कला० अण् । पुष्कलनि-

र्दत्ते रसामभेदे न० “उष्णिहि शफं ककुभि पौष्कलम्”

सामसं० भा० धृता श्रुतिः “तच्च गीतं पवस्व मधुमत्तम्” इति

प्रगाथे (उत्तरा० १२०।६) तस्मिन् पूर्वा ककुप उत्तरा

पङ्क्तिः । तत्र (ककुभि) पौष्कलं साम । (तच्च) अह

गा० १२-१६ दर्शितम् ।

पौष्कलावत पु० दिवोदासधन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानार्थं

प्रश्नकारके सुश्रुतसहाध्यायिभेदे सुश्रुते १।१४० दृश्यम् ।

पौष्कलेयक त्रि० पुष्कले जातादि कच्य० ठक्ञ् । पुष्कले-

जातादौ स्त्रियां ङोप् ।

पौष्टिक त्रि० उष्ट्रं हितम् ठक् । उष्टिसाधने कर्मभेदे “उष्टि-

र्पनजनादीनां उष्टिरित्यभिधीयते । तद्वैतृमृतं यत् कर्म

पौष्टिकं तदिहोच्यते” अतदुर्गमञ्जनः ।

पौष्टी स्त्री पुरोर्द्धपस्य स्त्रीभेदे भा० आ० ६३ अ० ।

दीप्ति लि० पुपा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् घणन्तत्वात् उप-
धानोपः । १पूषदेवताके चवांदौ २रेवतीनक्षत्रे न० ३पूष-
सन्वन्निनि लि० स्त्रियां डोप् ।

पौष्प न० पुष्पेण निर्दत्तः तस्येदं वा अण् । १पूषसाध्ये
२मद्यभेदे स्त्री । ३कुसुमसन्वन्निमाले लि० स्त्रियां डोप् ।
४पाटलिपुत्रनगर्यां स्त्री डोप् गन्डरत्ना ।

पौष्प पु० करवीरपुराधिपे पूष्णः पुत्रे १नृपभेदे तत्कथा "पूष्णः
पुत्रोऽभवत् पौष्पः सर्वशास्त्रार्थपारगः" कालिकापु० ।
उतङ्गेनर्दिणा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्मै कुण्डलदातरि
२नृपभेदे भा० व्या० ६५० । तद्विजित्य कृतो मन्त्रः अण् ।
भा० व्या० पञ्चान्तर्गते ३पर्वभेदे न० ।

प्याट् चव्य० प्याय-वा० डाटि । सम्बोधने अमरः ।
प्याय वृद्धौ स्वा० व्या० अक० सेट् । प्यायते, अयायि-अयायिष्ट
इदित् ओदिच्च पीनः ।

प्यायस्थूण पु० गोलप्रवरर्षिभेदे ।

प्युत्त न० अपि-उत्त-वा० नक अपेरलोपः । १ह्यायुनि
२यजगरसर्पे कर्मणि च कात्या० श्रौ० १५।१।१ कर्कः ।

प्युष उत्सर्गे चु० उभ० सक० सेट् । प्योपयति ते । अप्युषत् त
प्युष विभागे दाहे च दि० पर० सक० सेट् । प्युष्यते इदित्
अप्युषत् अयौषोत् पुप्रोष । [अयोषोत् पुप्रोष ।

प्युस विभागे दिवा० पर० सक० सेट् । प्युस्यते इदित् अप्युसत्
प्यै वृद्धौ स्वा० व्या० अक० अनिट् । प्यायते अयायत् ।

प्र अच्य० प्रथ-ड । १आरब्धो रगतौ ३चत्कर्षे ४प्राथम्ये ५सर्व-
तोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ द्रव्यवहारे च ८प्रथोत्तमः ।
अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम् । गतित्वञ्च । असाधभेदो-
टाहरणानि गणरत्नटो० उक्तानि यथा

"प्र आदिकर्मदीर्घं शब्दगुणसम्पत्प्रिवियोगशुद्धिशक्तीच्छा-
शान्तिपूजापदार्थनेषु" प्रयातः । प्रवाचमूषिकः प्रमुर्देशस्य ।
प्रवदन्ति दायादाः । हिंसवतो गङ्गा प्रभवति । प्रभुक्त-
सन्नम् । प्रोषितः । प्रसन्नं जलम् । प्रशक्तः । प्रार्थयते ।
प्रशान्तोऽग्निः । प्राज्ञलिः । प्रवालम् । प्रलोकयति ।

प्रउग न० प्राग्युगम् पृथो० । १प्राग्वर्त्तिनि युगे ईशान्तरे
कात्या० ७।८।५ कर्कः । तत्र चोद्यमानस्याग्नेः प्रउग-
चित्संज्ञा कात्या० १६।५।८ २शस्त्रविशेषे प्रउगसुक्य-
मव्यथायै यजु० १५।११ "प्रउगं शंसति निष्कोवल्गं शंसति"
सा० सं० भाष्यहता नृतिः "प्रउगनिष्कोवल्गशब्दौ शस्त्रविशेष
नामनी" इत्युक्ता "अप्रगीतभन्तवाध्या नृतिः शस्त्रमिति
भाष्ये शस्त्रशब्दार्थमाह भाष्यप्रज्ञत् ।

प्रकङ्कत पु० १प्रकटविषे २प्रकटगमने सर्पभेदे च० १।१८१।७।

प्रकट लि० प्र+कट-अच् । स्रष्टे ।

प्रकटित लि० प्र+कट-क्त । प्रकाशिते हेमच० ।

प्रकण्व पु० प्रकटाः कण्वा यत् । ऋषिभिन्नत्वात् न सुट् ।

देशभेदे सि० कौ० । ऋषौत् सुट् प्रकण्व इत्येव ।

प्रकम्पन पु० प्र+कपि-णिच्-युच् । १वायो "प्रकम्पनेनातु
चक्रस्मिरे सुराः" साधः । २नरकभेदे च गन्डरत्ना० ।

३प्रकम्पनकारके लि० ।

प्रकर पु० प्र+कृ-भावे अण् । १समूहे २यतिक्षेपे च । कर्मणि
अण् । ३प्रकीर्णे पुष्पादौ लि० । ४अगुरुचन्दने न० सेटि०

प्रकरण न० प्र+कृ-ल्युट् । १प्रज्ञावे २अभिनेयनायकादिके
दृश्यकाव्यभेदे हेमच० । ३अन्यसन्धौ ४एकार्थप्रतिपादक-
मन्त्रांशे च लि० । नाटकादिनी दृश्य दृश्यकाव्य-
रूपकाणि विभज्य सा० द० तत्तत्क्षणसूक्तं यथा

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् । शृङ्गारो-

ऽङ्गी नायकस्य विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक् । सापाय

धर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः" । विप्रनायकं यथा

नृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् । वणिङ्-

नायकं पुष्पभूषितम् । "नायिका कुञ्जजा कापि वेश्या

कापि हयं कश्चित् । तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदसूती-

यकः । कितवद्युतकारादिविचित्रकसङ्कुलः" । कुञ्जो

पुष्पभूषिते । वेश्या तुरङ्गदत्ते द्वे अपि नृच्छकटि-

के । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेषं नाटकवत्" ।

कर्त्तव्यस्य इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति

शबरभाष्योक्तेऽर्थे च "नृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानस-

माख्यानां पारदोर्वैल्लभ्ये विप्रकर्षात्" जे० १।१।१७५ ।

तत्र विनियोगसाधने तस्य नृतिलिङ्गवाक्यवाध्यत्वं स्थान-

समाख्यायोर्वाङ्मूलत्वं स्थितम्" । "नृतिर्द्वितीया

अमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संज्ञितानि । सा

प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमा योगवत्त्वं

समः स्या" पार्थसारथिमित्रः । शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके

६अन्यभेदे "अस्य च च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तशा० ।

प्रकरणसम पु० गौतमोक्ते सत्पक्षापरपर्याये १हेत्वाभावभेदे

"यस्यात् प्रकरणचिन्ता स निष्पेयार्थमपदिष्टः प्रकरण-

समः गौ० सू० । "क्रमप्राप्तं प्रकरणं लक्षयति । स हेतुः

समाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निष्पेयार्थमपदिष्टः

प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स क इत्याकाङ्क्षायाभाह

यस्यात् प्रकरणचिन्तेति करणं "पञ्चप्रतिपक्षाविति भाष्यं

साध्यतद्भावनाविति तदर्थस्तथा च निर्ययार्थं
हेतुर्थत्वं निर्ययं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रति-
बन्धात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तद्भाववत्त्वं वेति
चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्तयति स प्रकरणसमः । यथा प्रकटं
करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयोः साधकः
एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत् जिज्ञासा भवती-
त्यर्थः । यस्मादित्यादि वस्तुस्थितिमात्रं लक्षणन्तु तल्य-
बलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्य
परामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा । विरोधि-
परामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन
अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात् । अथ दशाविशेषे दोषः
इत्यतः सङ्केतोऽपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्ट-
मेवेत्यवधेयम्" इति ।

२जातिरूपासदुत्तरभेदे गौ० ५।१।१६।८८ सू० ।

"उभयसाधस्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः" सू०

"उभयसाधस्यात् अन्वयसङ्घातारोपितरेकसङ्घातारोपिता
प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनं विपरीतसाधनमिति
फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधि-
बलत्वेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं
प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्यं कृतकत्वादित्युक्तेनैतदेवं
आवणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधादेशनाभावा
चेयम् । इ० । "प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधात्तुप-
पत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः" सू० । अतोत्तरमाह प्रति-
पक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमतच्छावणत्वादितः प्र-
करणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रि-
यते तस्यातुपपत्तिः कृतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षा-
पेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षोपपत्तेः साधनात् । अय-
माशयः आवणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनादयो बाध
उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वाभावात्
कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति
त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्" इति ।

प्रकरणी न० नाटिकाभेदे "नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादि-
नायका । समानवंगजा नेतृर्भवेदु यत् न नायिका" सा०८०

प्रकरो स्त्री १नाद्याङ्गभेदे २चत्वरभूसौ च शब्दरत्ना० ।

प्रकर्ष पु० प्र+कृष-घञ् । १उत्कर्षे २प्रकटयता कर्षणे च ।

प्रकर्षणं न० प्र+कृष-ल्युट् । १उत्कर्षे २आकर्षणे च ।

प्रकलविद् पु० प्रकटं कलं वेति मिद-क्विप् प्रथो ह्रस्वः ।

३विशगजने निरु०६।६। २अज्ञातरि त्रि०क०७।१८।१५भा०

प्रकाण्ड पु०प्रकटः काण्डः प्रा०त० । वृक्षस्य मूलादारभ्य शा-
खान्ते भागे । २प्रशक्ते न० । ३विटपे पु० मेदि० ।

प्रकाण्डर पु० प्रकाण्ड+अस्यर्थे वा० र । वृक्षे शब्दच० ।

प्रकाम त्रि०प्रगतः कामस् प्राम०स० । १यथेष्टे व्यसरः । प्रा०व० ।

२प्रकटकामके त्रि० । ३देवभेदे पु०यजु० १०।१२ ।

प्रकामम् अव्य०प्र+काम-णञल् । अत्यर्थं व्युत्पत्तौ च व्यसरः ।

प्रकामोद्य पु० देवभेदे यजु०१०८

प्रकार पु० प्र+कृ+घञ् । १भेदे २सादृश्ये च व्यसरः । ३वि-
शिष्टज्ञाने विशेषणतया भासमाने पदार्थे "स्वव्यधिकरण-
प्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तदतिरूपकत्वम् सर्वार्थे
भ्रममिद्वत्त्वमिति" गदाधरः ।

प्रकारता स्त्री प्रकारस्य भावः तत् । १विषयताभेदे ज्ञाय-
मानविशेषणप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्नविषयत्वे ।

प्रकालन त्रि० प्रकालयति प्र+कालि ल्यु । १हिंसके २सर्प-
भेदे पु० भा०च्या०७५ व्य० । भाये ल्युट् । ३मारणे न० ।

प्रकाश पु०प्र+काश-घञ् । १आतमे २विकाशे च । कर्त्तरि
अच् । ३विकाशयुक्ते त्रि०व्यसरः । प्रकाशश्च सत्त्वज्ञानतेजः
साधारणः यथोक्तम् "जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः" सा०सू०
"वैशेषिका व्याख्याः । प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो
मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यप्रकाशो जायत इति तत्र । लोके
जडस्याप्रकाशस्य लोटादिः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तद-
योगात् । अतः स्वयंदिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुषः
इत्यर्थः । तथा च सूतिः "यथा प्रकाशतमसोः समन्वो
नोपपद्यते । तद्वदेक्यं न शंस्यं प्रपञ्चपरमात्मनोः" ।
इति । "यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु" इति च ।
प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचेतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनु-
गतव्यवहादिति । ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवर्द्धन-
धर्मिभावोऽस्ति न वा तत्राह सा०प्र०भा० "निर्गुणत्वात्
चिद्वर्गः" सू० "पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्त्वबन्ध-
नात्वेनान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्कधर्मकल्पनाशौरव-
मित्यपि बोध्यम् । तेजसस्य प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि
स्वर्गपुरस्कारेण यदाह प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्धति ।
आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले यद्वयं नास्तीत्यतो
लाघवाद्दर्शधर्मिभावमप्युच्यं प्रकाशरूपमेवात्मा इत्यं क-
ल्पते । तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिसत्त्वात् अना-
श्रितत्वाच्चेति । तथा च ख्यते "ज्ञानं नैवात्मानो
धर्मो न गुणो वा कथञ्चन । ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः

पूणेः सदा शिवः” सां.प्र.भा.। वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे
हरिवं.७.५०।

प्रकाशक लि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-लुक् । प्रकाश-
कारके स्त्रियांटी सांख्यमतनिर्देशे २सत्त्वगुणे च “तत्त्व
सत्त्व” निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्” गीता ।

प्रकाशकज्ञात् पु० प्रकाशकस्य पूर्वज्ञाता । कुकुटे शब्दच० ।
तस्य प्रथमं प्रकाशकस्य ज्ञातृत्वात्तथात्वम् ।

प्रकाशन लि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-लुक् । प्रकाश-
कारके २विष्णो पु० । “नैकरूपो दृष्टद्रूपः शिपिविष्टः
प्रकाशनः” विष्णुसू० ।

प्रकाशात्मन् पु० प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य । १विष्णो “प्रका-
शात्मा प्रतापनः” विष्णुसू० । २व्यक्तस्वभावे लि० ।

प्रकाशित लि० प्र+काश+णिच्-कर्मणि क्त । प्रकाशिते हेम०
प्र+काश-कर्त्तरि क्त । प्रकाशयते लि० । भावे क्त ।
प्रकाशे न० ।

प्रकाश्य लि० प्र+काश-कर्मणि यत् । प्रकाशनीये २प्रायो-
ग्यर्थशुद्धादौ नवके न० काशी० १० अ० । नवनवकशब्दे
३८८८ पु० दृश्यम् ।

प्रकीर्ण न० प्र+कृ-कर्मणि क्त । प्रचारे लटा० । २अन्य-
विच्छेदे लिका० । ३विचित्रे ४निश्चिते विभिन्न-
जातीये लि० । ५पूतिकरञ्जे पु० राजनि० । भावे क्त ।
भिन्नजातीयानां ६सिन्धवे ७विज्ञेये दविस्तारे च न० ।
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । अतुल्यप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे
पातकशब्दे ४२८८ पु० विष्णुवाक्यम् दृश्यम् । “अतुल्यं
तत्प्रकीर्णकम्” अतुल्यतुल्यनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमि-
त्यर्थः । “अतुल्यनिष्कृतीनां तु पापानामपहृतये । शक्ति-
त्वावेच्छा पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” विश्वामित्रः “प्रकी-
र्णपातके ज्ञात्वा शुक्त्वमस्य लाघवम् । प्रायश्चित्तं बुधः
कुप्यात् ब्राह्मणाहंनतः सदा” विष्णुः । “क्षयविक्रय-
दुष्टभोजनप्रतिपक्षेषु अनादिप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं
प्रजापत्यं वा” शङ्खलिखितौ । भट्टिकाव्ये नानाजाती-
यप्रत्ययोदाहरणबोधककारणं प्रकीर्णकाण्डम् । “संज्ञायां
कन् । तरङ्गमे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

प्रकीर्त्य पु० प्रकीर्त्यतेऽसौ प्र+कृ-क्यप् । (लाटाकरमचा)
प्रकरभेदे अमरः । २रक्तकरञ्जे (रीठाकरमचा)
राजनि० । ३विज्ञेये ४व्याये च लि० ।

प्रकुञ्च पु० “प्रकुञ्चः षोडशी विंशं पलमेवात्र कीर्त्यते” भावप्र०
लक्ते पलरूपे मानभेदे । “सूर्यप्रकुञ्चम्” इत्यादि सुबुतः

प्रकुल न० प्र+कुञ्च-कर्त्तरि क । प्रकुलदेहे लिकाण्डशेषः ।
प्रकुषाण्डी स्त्री दुर्गायां हेमच० ।

प्रकृत लि० प्र+कृ-क्त । १अधिकृते २चारव्ये ३प्रकरणप्राप्ते
च । ४सृष्टिभेदे पु० । प्रकृतस्यैवैवापलम् अथा० फञ् ।
प्राकृतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ-कर्त्तरि क्तिच् भावादौ क्तिन् वा । १स्व-
भावे २योनौ ३निष्कृते ४स्वास्थ्यमात्मादौ राज्याङ्के अमरः ।
५शिल्पिनि हेम० । ६शक्तौ ७व्योषिते शब्दर० । ८परमा-
त्मनि धरणिः । ९आकाशादिभूतपञ्चके ११करणे १२गुह्ये
१३जनौ च १४एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । १५मा-
तरि १६प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्षणं शब्द० प्र० उक्तं
यथा “स्वोपस्थाप्यदर्शस्य बोधने यस्य निश्चयः । तत्त्वेन
हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका । तत्त्वेन यज्ञिष्यत्वेन
स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्यबोधं प्रति स्वाव्यवहितो-
त्तरत्वसंमर्शेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं
तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थं प्रकृतिरिति तु फलितार्थः ।
वज्रगुडो द्राक्षेत्यादौ वज्रजादर्थस्यान्यबोधं प्रति गुडा-
दिपदधर्मिकवज्रजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु सुवा-
दिधर्मिकवज्रगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि
वज्रगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ वज्रजादर्थस्यान्यबोधा-
पत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः” । “निरुक्ता प्रकृतिर्धा नास-
धातुप्रभेदतः । यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तज्ज्ञानो नाति-
रिच्यते । निरुक्ता न तु सांख्यानानिष जगदुपादान-
भूता । यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपादिकं प्रकृतिरि-
त्युक्तं तदपि नास्मो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता” ।
वैयाकरणभते तल्लक्षणन्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्तं यथा
“एवं प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च
दर्शिते दृष्टानि तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ
प्रदर्शयते । तत्र प्रकृतिनाम स्वार्थबोधहेतुः प्रत्यय-
विधानावधिभूतः शब्दविशेषः सर्वेषामेव च प्रत्ययानां
प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैव विधानात् । प्रत्ययानाञ्च प्रत्याय-
कत्वरूपेणैव निवेशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन
तेन नान्योन्यान्वयः । अवधित्वञ्च पूर्वपरत्वरूपं साध्यं
तेन वज्रजादेर्निमित्तप्रकृतौ नाप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु
सिद्धान्ते वृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्त्रीकारात् तद्वि-
तादीनां निरर्थकत्वाच्च तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः ।
अत एव भाष्ये “तावेव सुप्रिङ्गो यो ततः परो सैव प्रकृ-
तिराद्येति” सुप्रिङ्गुभावयोरेव प्रत्ययत्वमित्युक्तम् ।

ततोविधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्रिङ्गौ या च तयो-
राद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः । एत-
दभिप्रायेणैव हरिणा “यः शब्दः स्वेतरस्यार्थं स्वार्थ-
स्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः”
इति प्रकृत्यादिबलवत्तम् । अत्र च पूर्वत्वं बोधक-
शब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यैकवाक्यत्वात् न त्वे-
तत्कारिकोपात्तपूर्वापरत्वं तथासति पञ्चतीत्यादौ तिङ्गा-
देरेव धात्वर्थं स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीका-
रात् तत्तातिव्याप्तिः । एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणे-
जैव प्रसङ्गातिप्रसङ्गादिधारणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थ-
बोधकत्वसाकाङ्क्षत्वद्योतनायैव यः शब्द इत्यादिकथनं
बोध्यमेव यस्यार्थं इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया
वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन सिद्धान्ते तिङ्गर्थप्रकारकान्वय-
बोधेऽपि न क्षतिः । तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने
तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति
फलितम् । एवञ्चावयवशक्तिसंस्कारेऽपि वङ्गजादावति-
प्रसङ्गादिगङ्गापि नोदेति वङ्गजादेः प्रकृतिविधाना-
वधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशाच्च । अत-
एतत्पक्षे भाष्ये सुप्रिङ्गशब्दौ प्रत्ययान्तरस्याप्युल्लङ्घका-
विति द्रष्टव्यम् । तथा शेषरकारेणापि प्रत्ययविधा-
बुद्ध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्व-
सिद्धवस्तुन एव उद्देश्यत्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थायातं वङ्ग-
जादेरपि सुप उद्देश्यत्वाच्च किञ्चिद्भूषणभावहृतीति ।
एवञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधश्चेतिव्युत्पत्तिमत्त्वात्
प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम् । १७ उपादान-
कारणे “प्रकृतिय उपात्ताहपरोधात्” शां० सू० “सती
वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी” हरिका० । १८ उ-
पदिष्टवौक्त्रके कर्षणेदे । तदेतत् ताण्ड्यभा० निरूपितं यथा
“ननु का प्रकृतिः का विजतिरिति चेत् उच्यते यत् कर्त्तव्यं
सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरैरपेक्ष्योपदिश्यते सा प्रकृतिः
यत् विशेषरूपमेव कर्त्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते इतरत् सर्वं
कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विजतिः । सवातिदेशः प्रत्यक्ष-
वचनाद्वा सात्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्यः । तत् सर्वं
सम्प्राप्तमाध्यायाभ्यां वङ्गधा विचारितम् । प्रकृतिय
द्विविधा मूलप्रकृतिरथान्तरप्रकृतिश्चेति । सर्वात्मना कर्मा-
न्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापे-
क्षते स्वयञ्च कैश्चित् कर्मभिरपेक्षणीया भवति सेयमवा-
न्तरप्रकृतिः । तत्र तिस्रोमूलप्रकृतयः ताद्यात्म्या-

यस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विधा-
रिताः । “इच्छाग्निहोतृसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ।
अस्ति वा नास्तौकिकत्वादियत्तानवधारणात् । लोकवत्
सन्निपात्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः । इयत्तायानिश्चितत्वान्-
मूलप्रकृतिता लिपु । अस्तौकिकत्वेनैतावङ्गिरङ्गैः सम्भूये
उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इत्यादीनां नास्ति
मूलप्रकृतित्वमिति चेत् कैवं लौकिकसदृशत्वात् । यथा-
लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य सन्निपत्योप-
कारिणः शाकस्यपादयः, चारादुपकारिणः पीठप्रदी-
पादयः । तथा भावनायां यागः करणम् अयक्षातादयः
अन्निपातिनः, प्रयाजादयः चारादुपकारिणः । अतो
नात्यन्तिकमस्तौकिकत्वम् । इयत्ता लौकिके यथा प्रत्य-
क्षेण निश्चीयते तथा अस्ति श्रुत्या निश्चीयतां तस्या-
दिच्छाग्निहोतृसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति” ।

१९ सत्त्वरजस्तमसां सास्यावस्थायां सास्यावस्थोपलब्धिते
वत्त्वादियुगे । “सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणत्रयसुदाहृतम् ।
सास्यावस्थितिरितेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता । केचित्
प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं
करोति विकरोति च” सात्त्वे ४५० ।

“सत्त्वरजस्तमसां सास्यावस्था प्रकृतिः” सा सू० । “तेषां
सत्त्वादिव्याणां वा सास्यावस्थाऽन्यूनानतिरिक्तावस्था-
न्यूनानधिकभावेनासंज्ञतावस्थेति यावत् अकार्या-
वस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलब्धितं गुणसास्यान्यं
प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैधस्यावस्थायां प्रकृतिनाश-
प्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।
एषैव संस्तुतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्” इत्यादि
सृष्टिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनु-
गमय सामान्येति । पुरुषव्यवर्त्तनाय गुणेति । मह-
दादिव्यावर्तनाय चोपलब्धितान्त्वमिति । महदादयोऽपि
हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च
अवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या
विशेषस्तु पश्चाद्व्यते” प्र० भा० । “मूलप्रकृतिरविकृति-
र्नहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विजतिः पुरुषः” स० का० । “संज्ञेयतो
हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव,
कश्चित् विजतिरेव, कश्चित् प्रकृतिविजतिः कश्चिदनुभयरूप
इति । तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृति-
रविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरज-

कमसां सान्धावस्था या अविज्ञितिः । प्रकृतिरेवेत्यर्थः । कक्षादित्यत उक्तम् मूलेति मूलश्चासौ प्रकृतिश्चेति मूल-
प्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं नत्वस्या मूला-
नरसंकीर्ति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः किय-
त्यतश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सन्नेति
प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति । तथा हि महत्तत्त्व-
महद्भारस्य प्रकृतिविकृतित्वं मूलप्रकृतेः । एवमहद्भारतत्त्व-
तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिविकृतयश्च महतः । एवं
पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतय-
श्चाहद्भारस्य । अतः विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं
घोडशकस्य विकार इति । घोडशकस्य व्यापारिमितो गणः
घोडशकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमस्य पञ्चमहद्भारतत्त्व-
कादशेन्द्रियाणि चेति घोडशको गणो विकार एव “न
प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटट्टा-
दयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यहुरादयस्त-
थापि गवाद्यो बीजाद्यो वा न पृथिव्यादित्यस्तत्त्वा-
नरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न
दोषः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियस्याज्ञाता च स-
मेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अतुल्यरूपसुक्तं तदाह न
प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति तत्त्वकौ । शब्दस्य शब्द-
हीनं तद्रूपादिभिरभ्युतम् । त्रिगुणं तत् जगदुद्योनिः”
स्मृतिः । तदनुभाषकाः कार्यभेदाः तद्वसोच सांख्य-
भाष्याद्युक्ता यथा “ततः प्रकृतेः” सांख्य- “ततो
महत्तत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध-
स्तर्हः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदे-
कदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहा-
दिभेदेव सिद्धं नृतिस्मृतिप्रमाणत्वाच्च । तस्य च प्रकृति-
कार्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुख-
दुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहा-
त्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य-
गुणौचित्यं चात्मानुक्तकर्तृकः नृतिस्मृतयोऽपीतिगन्तव्यम्
भा० “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्”
खं कारणाहुदापकत्वात्तद्यगमनादाऽतः लिङ्गं कार्य-
जातम् न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीना-
मखिलकार्यसाधारण्यात् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं वि-
परीतमव्यक्तम्” इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं
कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तद्विज्ञं हेतुमत्त्वा-

दिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम्
अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता
तद्विपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनि-
यतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधार-
ण्येन कारणत्वाच्च कार्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च
क्रिया कर्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिचोभात् स्फुटिप्रव-
ण्येन प्रकृतेरपि कर्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति । अने-
कत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम् । सर्गद्वयासाधारण्यमिति
यावत् । न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावति
व्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् “सत्त्वादीनामत-
र्जमेतत् तद्रूपत्वात्” इत्यागामिसूत्रादिति । आश्रितत्वं
सावयववेष्टिति” सां० प्र० भा० । एतद्विपरीतत्वमेव तद्वर्जमेतम् ।
२० प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकल्पशक्तिभेदे “गणेशजननी दुर्गाः
राधाः लक्ष्मीः सरस्वतीः । सावित्री च स्फुटिविधौ
प्रकृतिः पञ्चमौ स्मृता” । प्रकृतिशब्दनिश्चित्यथा
“प्रकृष्टवाचकः प्रत्यक्ष इति च स्फुटिवाचकः । स्फुटौ
प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता । गुणे प्रकृष्टे
सत्त्वे च प्रगच्छो वर्तते नृतो । मध्यमे रजसि लक्ष-
तिशब्दस्त्वामसः स्मृतः । त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्ति-
समन्विता । प्रधाना स्फुटिकरणे प्रकृतित्वेन कथ्यते ।
प्रथमे वर्तते प्रत्यक्ष इति च स्फुटिवाचकः । स्फुटेराद्या च
या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता” । तस्या स्वाविर्भूतिः
स्वरूपञ्च यथा “योगेनात्मा स्फुटिविधौ दिक्षारूपो बभूव
वः । पुमांश्च दक्षिणादाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता ।
सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी यथात्मा
च यथाशक्तियथाम्नो दाहिका स्मृता । अत एव हि
योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् !
शब्दं पश्यति नारद ! । स्वेच्छामयं स्वेच्छया च
श्रीलक्षणस्य सिद्धयः । साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृति-
रीश्वरी । तथा ज्ञेया पञ्चविधा स्फुटिकर्मणि भेदतः ।
सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः । सत्त्वांश-
चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च प्रतिव्रताः । मध्यमा राजसा-
यांशाश्चाश्च भोग्याः प्रकीर्तिताः । सुखसमोगवश्याश्च
स्वकार्यं तत्पराः सदा । अधमास्त्राससाचांशा अज्ञात-
कुलसम्भवाः । दुर्गन्धाः कुलटा भूताः खतन्त्राः कलह-
प्रियाः । पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः ।
प्रकृतेस्तान्सांशास्ताः पुंचल्यः परिकीर्तिताः । एवं
निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तितम्” ।

उत्तरपदस्यः वड्ड० । उपमायुक्ते यथा वज्रप्रख्यः इत्यादि
प्रख्यात लि० प्र+ख्या-क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवसृक् पु० प्रख्यातो वज्रा जनयिता यस्य कप् ।

विख्यातपितृके असुप्रपुत्रत्वे हेनच० ।

प्रख्यास् पु० प्र+चक्ष्-असि “वड्डं गिञ्च” इत्युक्तेर्न शित्
तेन ख्यादेशः । प्रजापतो उज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गडि-वदनैकदेशे अच् प्रकटो गण्डः अवयवः

प्रा०च० । १। ब्रूरोपरिकल्पयन्तभागे अमरः । दुर्गप्रा-

कारभित्तौ शूराणां निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा०

छीम् । “सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते ।

प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधि-

क्तात् यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति

स्युच्यते शब्दकोषिदैः” भा०टी० छतवाक्यम् । “प्रगण्डीः

कारयेत् सस्यगाकाशजननीस्तथा” भा० शा० ६८ अ० ।

“प्रगण्डीर्दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणासुपवेशनस्थानानि ।

आकाशजननीस्तत्रैकैककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्षण-

भूतायां वाह्यायुद्घेनार्थानि लुह्मिद्राणि यदुदारा आ-

ग्नेयास्तगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते” नीलकण्ठः ।

प्रगतजानु(क) लि० प्रगते परस्परमसंगिष्टे जातुनी यस्य

वा कप् । असंहतजानुके प्रक्षौ यस्य जातुनोर्मध्ये सह-

दन्तरालं तस्मिन् अमरः । युक्ते लि० ।

प्रगन्ध पु० प्रकटो गन्धोऽस्य । १। पपटे राजनि० । २। प्रकटगन्ध-

प्रगल्भ लि० प्र+गल्भ-अच् । १। प्रत्युत्पन्नमतौ २। प्रतिभान्विते

च अमरः । २। नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिका-

शब्दे ४०४२ २० डग्नम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भावः तत् । १। चौडत्ये २। उत्साहे

च हेनच० । “निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता”

उज्ज्वलसग्युक्ते प्रयोगेषु शनिःशङ्कत्ये च ४। प्रतिभा-

न्वितत्वे च ।

प्रगाढ लि० प्रकर्षेण गाढम् गाढ-क्त । १। अत्यन्तभये २। लक्ष्णे

च अमरः । ३। भरतः ।

प्रगाढ लि० प्र+गे लच् । उत्तमगायके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+प्रत्य-वा० आधारे घञ् “छन्दसः प्रगाथेषु”

निर्देशात् नि० नरयोर्लोपे उपधावृद्धिः । वेदे हे ऋचौ यत्र

तिष्ठः क्रियन्ते १। तत्पार्थे । विस्तरस्तु सामसंहिताभाष्ये

दृश्यः । दिङ्मात्रं ततः समाहृते होच्यते । “काकुभः

प्रगाथः” इत्यत्र प्रगाथशब्दार्धपक्षोचनेनापि अथनं

मस्यते प्रकर्षेण अथनं यत्र स प्रगाथः प्रकर्षो नाम आ-

स्नाताडकपाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपु-

रः सरस्वतीरसम्पादनेनोपजायते । तस्माद्वोत्पत्तिककुभौ

सहभित्तौ किन्नाहिं प्रपद्येन हे उत्तरं ककुभौ सम्पाद्य

तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम् । रौधसनामकं किञ्चित्

साम तथा योधाजयनामकमपरम् तयोः साम्नोर्द्वहतो-

च्छन्दस्कृत् च आश्रय इति उत्तरायन्ते तु तस्य

सासद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथः आस्नातः तस्मिन् च प्र-

गाथे पुनानः सोमेत्यसादृक् प्रथमा सा च दृहती “दृहान

उधद्विभिति” द्वितीया सा तु विटारपङ्क्तिः तामेतां

विटारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिदृहत्वौ हे

ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । दृहतीविटारपङ्क्तयोः

प्रपद्यनविशेषेण हे दृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति रा-

ज्ञानः । प्रगाथत्वेन ध्येये २। मन्त्रे च यजु० १८। २४ वेददी०

प्रगुण लि० प्रस्तुतो गुणो यत्र प्रकटो गुणो यस्य वा प्रा०च० ।

१। कृतज्ञतावति २। दत्ते च अमरः । प्रकटगुणोऽयम् ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह-क्यप् । व्याकरणोक्ते खरसन्धिराहित्व-

योग्ये १। पदभेदे २। स्मृतौ श्वाक्ये च अमरः ।

प्रगे अव्य० प्रगीयतेऽत्र प्र+गे-के । अतिप्रातःकाले अमरः ।

तत्र भवः श्रु तद् च । प्रगेतन प्रातर्भवे लि० राजनि०

प्रगेनिशा लि० प्रगे प्रातःकालो निशेव खापहेतुर्यस्य । प्रातः-

कालशायिनि । “उत्सृज्य शायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्र-

गेनिशाः” भा०शा० २२८ अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण अथने । प्रगाथशब्दे दृश्यम् ।

प्रग्रह पु० प्र+ग्रह कर्मकरणादौ पक्षे अच् । १। तत्रास्तत्वे २।

यादिसंयमनरज्ज्वो ३। शयन्यां च अमरः । ४। नियमने ५। मुञ्जे

६। वृषाणां लक्षणे नेदि० । ७। कर्षिकारवृक्षे राजनि० । प्र+

ग्रह-कर्त्तरि अच् । दविष्णो “प्रपहो निपहो व्यपः”

विष्णुसु० “भक्तैरुपाहृतं पत्रमुपादिकं प्रपह्नातीति प्र-

पहः” भा० । [२। हयादिसंयमनदासनि च अमरः ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह-कर्मकरणादौ वा घञ् । १। तत्रास्तत्वे

प्रग्रीव पु० न० प्रकटा यौग यस्य । २। त्रहादौ प्रालम्बायदाह-

पङ्क्तौ ३। वातायने सुभृतिः ४। दृष्टव्यीर्यके गोवर्द्धनः ।

४। प्रकटयौवान्विते लि० ।

प्रघटाविट् पु० प्रकटा घटा आहस्वरः तां वेत्ति विद-क्तिप् ।

गाङ्गगण्डे शास्त्राभिज्ञे लि० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट-ण्युल् । एकैकप्रतिपादनार्थपन्थाव-

यवभेदे सां० प्र० भाष्ये दृश्यम् ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

हन-कर्मणि घञ् षष् वा णत्वम् । १ अलिन्दे व्यमरः ।
२ प्रकोष्ठे सिन्धौ । व्यमलः शताब्जकृष्णे ४ लोहसुदरे
च मेदि । सुकुटमतेऽयमणत्वमध्यः ।

प्रघस पु० प्र+घस-घष् घसादेशः । १ प्रकटभलणे २ राल-
सभेदे पु० भा० व० २८४ अ० १ अक्षरे ४ दैत्ये च त्रिकां
कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा० ग० ४७ अ० ।

प्रघात न० प्रहन्यतेऽत हन-आधारे घञ् । १ युद्धे हेमच-
भावे घञ् । २ प्रहनने पु० ।

प्रघास पु० प्र+घस-कर्मणि घञ् । प्रकर्षेण भक्षण्ये हवि-
रादौ वरुणप्रघासश्चातृमांस्त्रयागभेदः । प्रघासोऽस्यास्ति
भूम्ना इति । प्रघासिन् मरुत्तु "प्रघासिनोऽह्वामहे
मरुतश्च" यजु० १४४ वेददीपे दृश्यम् ।

प्र(प्रा)घुण पु० प्र(+घा+वा) घुण-क । अतिथौ हेमच० ।

प्रघूर्ण पु० प्र+घूर्ण-अच् । अतिथौ हेमच० ।

प्रघोष पु० प्र+घुष-भावे घञ् । १ प्रकटघोषणे अल्पाधे-
कन् । २ अव्यक्तशब्दे ध्वनौ जटा ।

प्रचक्र न० प्रगतचक्रं प्रा० स० । खचक्रात् परचक्रं प्रति
चलिते सैन्ये व्यमरः ।

प्रचक्षस् पु० प्र+चक्ष-असि न ह्यादेशः । दृष्ट्वातौ उणादि०
प्रचण्ड त्रि० प्रकर्षेण चण्डः प्रा० स० । १ दुर्धर्मे २ दुर्वहे ३ दु-
रन्ते ४ प्रतापान्विते च ५ चेतकरवीरे पु० मेदि० । ६ दुर्गाया
नायिकाभेदे स्त्री "उपचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया
चण्डनायिका" कालिकापु० । ७ चेतदुर्वासां स्त्री राजनि० ।

प्रचण्डमूर्त्ति पु० प्रचण्डा मूर्त्तिरस्य । १ वरुणदृष्टे २ भवा-
नकदेहे त्रि० शब्दच० ।

प्रच(चा)य पु० प्र+चि- "हस्तादाने चरस्तेये" पा० हस्तादाने
व्यस्तेये घञ् अन्यत्र "एरच्" पा० अच् । तत्र व्यजनः
यज्यादिना हस्तायस्थानां पुष्पाणां १ चयने २ समूहे श-
ब्दच० । ३ उपचये ४ शिथिलसंयोगभेदे परिमाणशब्दे
७२५० पृ० दृश्यम् "संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि
जायते । प्रचयः शिथिलस्थो यः संयोगस्तेन जन्यते ।
परिमाणलूलादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः" भाषा० हस्ता-
दाने तु घञ् । हस्तेन पुष्पप्रचाय इत्येव चोच्ये" तु अच् ।

प्रचय इत्येव चोच्येण हस्तेन पुष्पादेशयने । [धरणिः ।

प्रचर पु० प्र+चर+गोचरप्रचरौ नि० आधारेऽप । मार्गे
प्रचल त्रि० प्र+चल-अच् । प्रकटचलनयुक्ते चञ्चले ।

प्रचलक पु० प्र+चल+वा डुन् । कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे
२०५८ पृ० दृश्यम् ।

प्रचलाक पु० प्र+चल-वा० आकन् । १ शराघाते २ मयूर-
शिखण्डे ३ मज्जकृष्णे पु० स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङोप् ।

प्रचलाकिन् पु० प्रचलाक +मत्वर्थे इनि । मयूरे त्रिकां ।

प्रचलाय नामधातुः प्रचल+भृगा० व्यभूततद्भावे क्यङ्-आ०
अक० षेट् । प्रचलायते अप्रचलायिष्ट प्राचलायिष्ट इत्यन्ये

प्रचलापित त्रि० प्रचलाय+नामधातुः कर्त्तरि क्त । निद्रा-
दिना घूर्णिते व्यमरः ।

प्रचायिका स्त्री प्र+चि+भावे ण्वच् । १ परिपाद्या
पुष्पादेशयने । प्र+चि-ण्वल् टाप् कापि अत इत्वम् ।
प्रचयनकर्त्तरि २ स्त्रियां स्त्री ।

प्रचार पु० प्र+चर-भावे घञ् । १ प्रसरणे २ गतौ ३ प्रकाशे
च । ततः तारका० इतच् । प्रचारित सज्जातप्रचारे
त्रि० । प्रकाशिते च ।

प्रचाल पु० प्रकटचालः । यूपस्य कटकभेदे । भा० द्रो० ६१ अ० ।

प्रचिकीर्षु त्रि० प्र+क्षि-सन्+उ । प्रतीकारेऽस्त्री भाग० ४।१००

प्रचित त्रि० प्र+कर्षिण क्त । १ कृतप्रचयने पुष्पादौ स्वार्थे क
तत्कार्थे । २ प्रचयस्वरयुक्ते त्रि० संज्ञायां कन् । दण्ड-
कभेदे "प्रचितकसमिधो घोरधीभिः सृतो दण्डको
नवयादुत्तरैः" दृ० २० । [सुश्रुतः ।

प्रचीबल न० प्रचेयं वज्रं यत्न दृष्टो० । वीरणे (वेणार मूल)

प्रचीर पु० वत्सप्रोच्छपल्य १ सुनन्दागमजाते २ पुले नृपभेदे
मार्कपु० ११८ अ० । [२ वड्डे व्यमरः ।

प्रचुर त्रि० प्र+चुर-क प्रगतचुराया या प्रा० त० । १ चौरै
प्रचुरपुरुष पु० प्र+चुर-क नित्यक० । चौरै त्रिकां ।

प्रचेतसी स्त्री प्रकर्षेण चेतयति नृर्द्धितं चित-णिच्-अणच्
गौरा० ङोप् । कट्फले राजनि० तत्तूर्णस्य हि मूष्मा-
नाशकता वैद्यकप्रसिद्धेति तस्यास्मात्त्वम् ।

प्रचेतस् पु० प्र+चित-अस्तुन् । १ वरुणे व्यमरः । २ रुतिभेदे
३ प्रकटहृदये त्रि० मेदि० । ४ असुवश्ये नृपभेदे हरिवं०
३२ अ० । ५ प्राचीनवर्हिषः सासुद्रीभाष्यायां जातेषु
पुत्रेषु राजभेदेषु व० व० । हरिवं० २२ अ० । ६ प्रकटज्ञान-
युक्ते क० २।२१२ भा० ।

प्रचेष्ट त्रि० प्र+चि-हच् । १ प्रचयनकर्त्तरि २ चारदौ पु० हेमच०

प्रचेतुन त्रि० प्र+चित-उन । प्रकटज्ञानयुक्ते क० १।२१६

प्रचेल न० प्र+चिल-चेल-वा अच् । पीतकाष्ठे शब्दच० ।

प्रचेलक पु० स्त्री० प्र+चेल-गतौ ण्वल् । १ चोटके शब्दभा० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङोप् । २ प्रकटगतियुक्ते त्रि० स्त्रियां
टाप् ।

प्रचोदकं त्रि० प्र+चुद-प्रेरणे खलु । १प्रेरके स्त्रियां टाप्
यत इत्त्वम् । प्रचोदिका । सा च दुःसहस्रं नियो-
जिताख्यायां कन्यायां जाते २कन्याभेदे सार्कपु० ५१ अ० ।
प्रचोदनी स्त्री प्रचोदयते अपसार्यते रोगोऽनया चुद-णिच्
ल्युट् ङीप् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । भावे ल्युट् ।
२प्रेरणे न० ।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु० पर० द्विक० अनिट् । पृच्छति अप्राचीत् ।
प्रपच्छ । द्विकर्मत्वेन दुहादि० गोणे कर्मणि लकारादि ।
पृच्छते शिष्येण गुरुः धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानु-
कूलव्यापारः कथं धर्मं आचरितव्य इमित्यभिन्नापादिः
पृच्छेरर्थः, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च
गुरोः कर्मत्वम् ।

प्रच्छद् न० प्रच्छादयति प्र+च्छादि-क्लिप् ह्रस्वः । अच्
“अन्” वा प्रच्छच्छन्दोऽन्” प्रच्छदु इति श्रुतेः” यजु० १
५।५ वेददीपे दृश्यम् । [आच्छादने वस्त्रादौ ।

प्रच्छद् पु० प्रच्छादयतेऽनेन प्र+च्छद-णिच्-करणे घ ह्रस्वः ।
प्रच्छद् पठ पु० प्रच्छादयतेऽनेन प्र+च्छद-णिच्-घ ह्रस्वः कर्म० ।
(पाचुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः ।

प्रच्छन् स्त्री प्रच्छ+वा० ल्यु । आमन्त्रणे ङटा० ।
प्रच्छन् न० प्र+च्छ-क्त । १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे । ३आच्छन्ने
त्रि० अमरः ।

प्रच्छर्दन न० प्र+च्छर्द-भावे ल्युट् । १वमने २कोष्ठस्य वायो-
नांसिकापुटाभ्यां निःसारणप्रयत्नभेदे रेचने “प्रच्छर्दनवि-
धारणाभ्यां वा प्राणस्य” पात० सूत्रे भाष्यं दृश्यम् ।
कृष्णकण्ठे २११४ पृ० दृश्यम् ।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+च्छर्द-रोगाख्यायां खलु पा० खलु
तदनः स्त्री । १वदनरोगे अमरः । कर्त्तरि खलु । २प्र-
च्छर्दके वसनकारके त्रि० स्त्रियां टाप् कापि यत इत्त्वम् ।

प्रच्छादन न० प्रच्छादयतेऽनेन छद-णिच्-ल्युट् । १उत्तरीय-
वस्त्रे हेमच० भावे ल्युट् । २आच्छादने “नवोदके न-
वाक्षे च गृहप्रच्छादने तथा” क्षतिः ।

प्रच्छान न० प्र+च्छो-भावे ल्युट् । १प्रकटच्छेदने २सुश्रुतोक्ते
शस्त्रविज्ञावस्त्रभेदे “तच्च द्विविधं शस्त्रविज्ञावस्त्रं शिरा-
व्यधनञ्च” सूत्रतः ।

प्रच्छिल त्रि० प्रच्छ वा० इलच् । मिजले जलशून्ये हेमच०
प्रच्यव पु० प्र+च्यु-अच् । १प्रच्युतिश्रुते । भावे अण् ।
२प्रचरणे स्वभावचरणे “प्रकृतेः स्वभावप्रच्यव” इति सां०
प्र० भाष्यम् । भावे ल्युट् । प्रच्यवन चरणे न० ।

प्रज पु० प्रविश्य जायायां जायते जन-ङ । पत्नौ भरतः
प्रजङ्ग पु० प्रजटा जङ्गाऽश्च । राक्षसभेदे रामा० ल० १८ श्लो० ।
प्रजग्मि त्रि० प्र+गम-ज्ञाने किं दित्वम् उपधाञोपः । प्रजा-
शीले शत० ब्रा० ५।१।१।१५ ।

प्रजन पु० प्र+जन-घञ् न टङिः । १प्रजनने । प्रजायतेऽनेन
करणे घञ् । स्त्रोगव्यादिषु २पुङ्गवादीनामभिगमने गर्भ-
महणार्थेनैधुने २उपसरे (पान्द्रेयोया) अमरः ।

प्रजनन न० प्रजायतेऽत एव प्र+जन-आधारे ल्युट् । १योनौ
भावे ल्युट् । २जनननि मेदि० । करणे ल्युट् । ३उपसरे
विश्वः । जनयति जनि-ल्यु । ४जनके त्रि० यजु० १८।१८

प्रजनिक्ता स्त्री प्रजनयति प्र+जनि-खलु । मातरि ङटा० ।
प्रजनिष्ठा त्रि० प्र+जन-इण्यच् । जनने शत० ब्रा० ६।४।१०

प्रजनुक् त्रि० प्र+जन वा० उक् । प्रजननशीले हेमच० ।

प्रजनू स्त्री प्र+जन-वा० ङ । प्रजनने तैत्ति० ३।११।४२

प्रजय पु० प्र+जि-अच् । प्रकटजये यायादि० अन्तोदात्ततास्य ।

प्रजल्प पु० प्र+जल्प-भावे घञ् । “असृष्टेयान्ददुवा योऽवधी-
रन्सृष्टया । प्रियस्य कौशलोद्धारः प्रजल्पः स तु कथ्यते”
उज्ज्वलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकटकथाभेदे च ।

प्रजविन् त्रि० प्र+जू-इनि । प्रकटवेगयुक्ते अमरः ।

प्रजहित पु० १पुराणे २गाहपत्ये वज्रो तारुण्यं ब्रा०
१।४।१० भाष्यप्रकृतवाक्यं दृश्यम् ।

प्रजा स्त्री प्र+जन-ङ । १सन्ततौ २जने च अमरः “नज्जदुःसुभ्यः
परस्य वज्रं अस्मिन्समा० । अप्रजाः दुःप्रजाः । ३जनने च
प्रजागर पु० प्र+जागृ-अण् । प्रकर्षेण जागरणे १निद्रा-
जये हृता० कर्त्तरि अच् । २विष्णौ “पुण्यं दासः प्रजा-
गरः” विष्णुस० “नित्यं प्रबुद्धत्वात् प्रजागर्तोति प्रजा-
गरः” भा० प्रजागरयति णिच्-अच् । ३अप्रबरोभेदे स्त्री
भा० व० ४३ अ० ।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भसोचननस्यस्याः अथे आ-
द्यच् । १प्रसूतायां स्त्रियाम् ह्रस्वा० । प्र+जन-क्त ।
प्रकर्षेण २जाते त्रि० । ३अश्वभेदे पु० “बडवायां जत-
रेतस्तन्दनः प्रजात इत्युच्यते” कात्या० श्रौ० २०।१।२० भाष्यम्
प्रजातन्तु पु० प्रजायाः प्रजननस्य तन्तुरिव । सन्ताने
तैत्तिरोप० ।

प्रजाति स्त्री प्र+जन-क्लिन् । १प्रजायां २प्रजनने च
३पौत्रोत्पत्तौ “प्रजा च स्वाध्यायवचने च प्रजनस्य स्वा-
ध्यायवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायवचने च” तैत्तिरोप० ।
“तत्र प्रजा स्वयस्यत्याद्या प्रजनस्य प्रजननस्यतौ भाष्यां

गमनं प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः" भा० । ४ पुत्रादिद्वयौ शत०
ब्रा० ७।१।४।४६। ५ प्रांशुन्यपुत्रभेदे पु० मार्क० पु० ११ दश०
प्रजादा स्त्री प्रजां तत्रैव गर्भं ददाति सेवनात् दा-क ।
गर्भधात्रीद्वये राजनि० ।

प्रजादान न० इत० । १ प्रजाया दाने श्रद्धादाने च । प्रजातः
जन्मतः दानं गुहिरस्य । श्रजते न० शब्दच० ।

प्रजानाथ पु० इत० । लोकनाथे न्यपे प्रजापालादयोऽप्यत्र ।
प्रजाप पु० प्रजां पाति पा-क । न्यपे हेमच० ।

प्रजापति पु० इत० । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः । २ दत्तादौ
श्चपे च मेदि० । ३ जामातरि ५ छत्र्ये ६ वज्रौ ७ त्वष्टरि
हेमच० । प्रजापतयश्च वज्रविधाः यथोक्तम् "आत्मार्थे चा-
स्त्वजत् पुत्रान् लोककर्तृन् पितामहः । विश्वे प्रजानां
पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं नाम
महातपसमात्मजम् । सर्वांश्चमपदं पुण्यं नाम्ना धर्मं च
स्त्वष्टवान् । दत्तं मरीचिमतिश्च पुनश्च पुनर्हं क्रतुम् ।
वशिष्ठं गौतमश्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम् । अथर्वभूता
इत्येते स्थाताश्चैव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशास्तु
संप्रतिष्ठिताः" हरिवं० २०४ अ० "मसर्जं सृष्टिं तद्रूपं
स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् । मरीचिमत्तृङ्गिरसं पुनश्च
पुनर्हं क्रतुम् । वशिष्ठश्च महातेजाः सोऽस्त्वजत् सप्त-
मानसान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः"
हरिवं० १ अ० । एकविंशतिः प्रजापतयो यथा "ब्रह्मा
स्यापुर्मनुर्दक्षो भृगुर्मरुतश्च यमः । मरीचिरङ्गिरातिश्च
पुनश्च पुनर्हः क्रतुः । वशिष्ठः परमेष्ठी च विव-
स्वान् सोम एव ह । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽ-
वाक् क्रीत एव च । एकविंशतिरुत्पन्ना ते प्रजापतयः
सृताः" महाभारते श्रीकृष्णः । अन्येऽपि प्रजापतयः
पुराणादौ प्रसिद्धा यथा "शंभुः प्रजापतिः" श्रुतिः ।
द्विष्णौ पु० "पद्मनाभः प्रजापतिः" विष्णुस० । एयञ्च
निघण्टुः । १० खनामख्याते कीटभेदे ।

प्रजापतिहृदय न० सामभेदे "प्रजापतेहृदयं गायति"
शत० ब्रा० ८।१।२।४० "प्रजापतु च प्रजापतौ च गायति
प्रजापतेहृदयमिति किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेत् ।
प्रजापतेहृदयं गायत्वादि सामवत् कक्षांचिद्वचि न
गीयते अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गी-
यते" भा० ।

प्रजावत् पु० स्त्री० प्रजाऽप्यस्य मनुष्य मनुष्य वः । १ सन्तानयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । ङीवन्तः । २ भ्रातृजायायाम् स्त्री अमरः ।

प्रकृतियुक्ते न्यपे पु० ।

[यके यजु० १८।४८।

प्रजासनि लि० प्रजां सनोति ददाति सन--इत् । सन्तानदा-
प्रजाहित लि० प्रजायै हितम् । सन्तानजनयोर्हितकारके
जले न० शब्दमाला ।

प्रजिन पु० प्र+ज्या-वा० नक् सञ्ज० । वायौ शब्दमा० ।

प्रजिष् पु० इत० । न्यपे प्रजेश्चरादयोऽप्यत्र त्रिका० ।

प्रज्ञ लि० प्रजानाति प्र+ज्ञा कर्त्तरि क । १ प्रज्ञायुते प्रज्ञ
एवं प्रज्ञादि० स्त्रार्थे षण् । प्राज्ञ तत्त्वार्थे लि० भावे
अङ् । २ बुद्धौ स्त्री । प्रज्ञा अक्षयस्य प्रज्ञा० ण । प्राज्ञ
प्रज्ञायुते लि० ।

प्रज्ञप्ति स्त्री प्र+ज्ञप्ति-भावे क्तिन् । १ बुद्धौ हेमच० "कृत-
श्चरा तत्र प्रज्ञा" पात० सू० "तत्र सप्तधा प्रान्तभूमिः
प्रज्ञा" पात० सू० । २ सङ्केते श्देवीभेदे च त्रिका० ।

प्रज्ञाकाय पु० प्रज्ञा काय इव यय । सङ्गुघोषे त्रिका० ।

प्रज्ञाचक्षुस् पु० प्रज्ञैव चक्षुरिवास् । छतराङ्गे शब्दर० ।

प्रज्ञादि पु० स्त्रार्थेऽणप्रत्ययनिमित्ते १ शब्दगण्ये स च गण्यः
"प्रज्ञ वशिज् लशिज् उष्णिज् प्रत्यक्षं विदस् विदन् घोडन्
विद्या मनस् (ओल शरीरे) (जुह्वत् लष्णश्चगे) चिकीर्षत्
चोर शत्रु योध चक्षुस् वहु एनस् मरुत् क्रुच
सत्वत् दशाहं वयस् व्याकृत स्रुत् रक्तस् पिशाच
अशनि कर्षापण्य देवता वक्षु । अक्षत्रार्थे णप्रत्ययनि-
मित्ते २ शब्दगण्ये च । स च गण्यः प्रज्ञा ज्ञा (अचः
आर्चः) (इत्ते च वार्त्तः)" वार्त्ति० ।

प्रज्ञान न० प्र+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ बुद्धौ । करणे ल्युट् ।
२ चिद्धे अमरः । प्रज्ञानमन्त्रस्य अच् । ३ शण्डिले हिह-
पकोषः ।

प्रज्ञाल लि० प्रज्ञाऽप्यस्य सिद्ध्या० लच् । बुद्धियुते लि० ।

प्रज्ञिन् लि० प्रज्ञाऽक्षत्रस्य इनि । पण्डिते हिहपको० पक्षे मनुष्य-
मस्य वः । प्रज्ञावत् तत्त्वार्थे उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

प्रज्ञिल लि० प्रज्ञा+अक्षत्रार्थे पिष्ठा० इल । बुद्धियुते

पञ्जु लि० पगते विरले जातुनी यस्य जातुनोज्ञः । विरल-
जातुके जने अमरः ।

प्रङ्गीन न० प्र+ङी-क्त । खगगतिभेदे खगगतिशब्दे दृश्यम् ।

प्रण लि० पुराभवः प्र+नञ् पुराणात् प्रात् ५।४।१०
वार्त्ति० न । पुराणे प्राचोने चकारात् पञ्चे त्र प्रत्त+ङ्
प्रीण तत्त्वार्थे लि० ।

प्रणख पु० प्रणहः नखः पूर्वपदात् णत्वम् । नखाद्ये "आप्र-
णखात् सर्व एव सुवर्णः" आन्दो० । [२ विनययुते च ।

भिनिवेशे श्रयोगशास्त्रोक्ते चिन्तनविशेषरूपे समाधिभेदे
४भक्तिविशेषे च “ईश्वरपूणिधानादा” पात० “पूणिधा-
नात् भक्तिविशेषात्” भाव्यम् । ५ चरणे षड्कर्षणं फलव्यागे
च “तपःस्वाध्यायेश्वरपूणिधानानि क्रियायोगः” पात०
“ईश्वरपूणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमशुभावर्षणं
फलसन्धासौ वा” भा० ७ मनसो विषयान्तरसंचारा-
भावरूपे ऐकाग्र्ये च गौत० १।२।३६ सूत्रवृत्तिः ।

प्रणिधि पु० पूणिधीयते पु० नि+धा-क्ति । १ शुभचरे अमरः ।
२ अशुचरे च । भावे क्ति । श्याचने ४ अवधाने च मेदि० ।
काश्यपस्य वृहस्पत्य ५ पुत्रभेदे भा० व० २।६ अ० ।

प्रणिपात पु० पु० नि+पत-घञ् । पूणामे हेमच० “तद्विद्धि
पूणिपातेनेति” गीता । [हिते च मेदि० ।

प्रणिहित लि० पु० नि+धा-क्त । १ प्राप्ते २ स्थापिते ३ समा-
प्रणी लि० पूणयति पु० नी-क्तिप् । १ कारके २ ईश्वरे च
“सायन्ननीं तिथिपूणः” भट्टिः ।

प्रणीत लि० पु० नी-कर्षणि क्त । पाकेन रूपरसान्यधाभावापा-
दिते १ पदार्थे २ लिप्ते ३ निवेशिते ४ विहिते च हेमच० ।
५ यज्ञे संस्कृतान्तो पु० अमरः । ६ यज्ञपात्रभेदे स्त्री मेदि०
अग्निपदसन्निध्ये ७ मन्त्रसंस्कृतमात्रे “यथाध्वरे वज्रि-
मिपूणीतः” भट्टिः । ८ मन्त्रसंस्कृतासु अपठ स्त्री व० व० ।
तदाधारपात्री तु उपचारात् पूणीताशब्दवाचया ।
“पूणीतानाम् आपो मन्त्रसंस्कृता आहुवनीयस्योत्तरतो
निहिताः” आश्व० श्रौ० १।१।५ नारा० । “तदापः प्राण-
यंस्तदापः पूणीतास्तत्पूणीतानां पूणीतात्वम्” शत०
ब्रा० १।२।१।२।

प्रणीय लि० पु० नी-कर्षणि वेदे क्यप् । यस्य मन्त्रेण सं-
स्कारः कृतस्तस्मिन् । लोके तु पूण्ये इत्येव ।

प्रणूत लि० पु० णू-स्तुतौ कर्मणि क्त । स्तुते अमरः ।

प्रण्येय लि० पु० नी-यत् । १ वक्ष्ये अधीने २ कृतलौकिकसं-
स्कारे च हेमच० ३ प्रापणीये ।

प्रतक्नन् पु० पु० तक्-गतौ वनिप् । प्रकर्षेण नतियुक्ते
“नभोऽस्ति प्रतक्ता” ता० ब्रा० १।१।२ “प्रकर्षेण प्रतक्ता
स्त्रावयवैः पर्यायभिः सर्वान् धिष्णान् प्रति गन्ता
तकतिर्गतिकर्मा” भा० ।

प्रतति स्त्री पु० तन-भावे क्तिन् । १ विस्तारे । कर्त्तरि
क्तिच् वा डीप् । २ वज्ररात्र अमरः ।

प्रतदसु पु० प्रतत् प्राप्तं वक्ष्य चर्न येन । १ प्राप्तवक्ष्ये २ वि-
कीर्णधने च अ० ६।११।२७ ।

प्रतन लि० पु० “नच पुराणात् प्राप्तं” वार्त्ति० चकारात्
ञ्यु लट् च । पुरातने अमरः ।

प्रतनु लि० प्रकटस्तुः प्रा० सं० । १ अतिस्त्रुत्ये २ अतिस्त्रुत्ये च
प्रतमा(रा)म् अय्य० पु० आसु तरप् तमप् वा । अत्यन्तप्रकर्षे
प्रतर पु० पु० त-भावे अय् । प्रकर्षेण १ तरये आधारे अय् ।
२ प्रतरणाधारे गोप्रतरशब्दे वृत्तम् । [प्रतर्कं तत्पार्थे ।
प्रतर्कण न० पु० तर्क-भावे ल्युट् । वितर्के शब्दर० । वञ् ।
प्रतर्दन न० पु० तद-भावे ल्युट् । १ ताडने । कर्त्तरि ल्यु ।
२ ताडके लि० ३ दिवोदासपुत्रभेदे पु० हरिवं० २६ अ० ।
४ इन्द्रोपदेशप्रभेदे प्रतर्दनं प्रति इन्द्रेण ब्रह्मविद्योपदि-
ष्टेति वेदान्ते प्रसिद्धम् ।

प्रतल न० न० प्रकटं तलम् । १ पातालभेदे मेदि० । प्रकटं
तलमस्य । २ विकृतताकुलिके पाण्यौ चपेटे पु० अमरः ।

प्रतान पु० पु० तन-घञ् । १ विस्तारे २ स्त्रुतिभेदे च तस्य
गोत्रापत्यम् इज् । प्रातानि तदुद्योत्रापत्ये वृद्धत्वे तु तस्य
उपका० लुक् । प्रताना इत्येव । ३ इत्युक्ते अत्रावू
त्वप्रादौ । “युक्क्युलन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
यीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वज्र एव वा” मनुः ।
“प्रतानास्तन्तुयुक्तास्तपुषाणावपुष्टयः” कुल्लू० ।

प्रतानिन् लि० पु० तन-णिनि । १ विकीर्ण्ये २ विकृततला-
याम् स्त्री डीप् अमरः ।

प्रताप पु० पु० तप-घञ् । १ क्रोधदण्डजाते नृपादेः तेजवि
अमरः । २ तापे ३ अर्कदण्डे च राजनि० ।

प्रतापन पु० प्रतापयति तप-णिच्-ल्यु । १ नरकविशेषे
२ तापके लि० शब्दरत्ना० भावे ल्युट् । ३ पीडने शब्दर० ।
कर्त्तरि ल्यु । ४ विष्णौ पु० । “प्रकाशता प्रतापनः”
विष्णु स० “स्वयं प्रभृतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः” भा०
प्रतापवत् लि० प्रताप+अस्यर्थे मत्वप् मस्य वः । १ प्रताप-
युक्ते २ स्कन्दावचरणभेदे पु० भा० श० ४६ अ० ।

प्रतापस पु० तपसि साधु अय् प्रकटस्तापसः प्रा० सं० । १ प्रक-
टतापसे २ यत्कार्कश्ये च अमरः ।

प्रतास् अय्य० पु० तम वा० शिव-स्तरादि । ग्लानौ मनोरमा ।

प्रतारक लि० पु० तृ-णिच्-ण्वल् । १ वक्ष्यके २ धृक् च ।

प्रतारण न० पु० तृ-णिच्-भावे ल्युट् । १ वक्ष्यने अत्य
पदार्थस्य अत्यधार्म्येण ज्ञापने । युच् । प्रतारणाऽपि
तत्पार्थे स्त्री । “प्रतारणासमर्थस्य विद्याया किं प्रयो-
जनम्” वज्रटः ।

प्रतारित लि० पु० तृ-णिच्-क्त । १ वक्षिते लिङ्गा ।

प्रति अर्थः पृथ-इति । १ व्याप्तौ २ लक्षणे ३ कश्चित्प्रकार-
मापन्नस्य कथने ४ भागे ५ प्रतिदाने ६ प्रतिनिधीकरणे
मेदि० ७ लोके दक्षे ८ निश्चये १० व्यावृत्तौ ११ आभिसृज्ये
१२ स्वभावे च शब्दः । अस्य निपातत्वेऽपि क्रिया-
योगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च । अस्मार्थभेदोदाहरणादि
गणरत्नमहोदधिटी० उक्तं यथा “प्रति सादृश्या-
दानहिंसाङ्गोक्तिप्रतिनिधिव्याख्याभिसृज्यव्याप्तिवारणेषु ।
प्रतिदेवता । प्रतिगृह्णाति । प्रतिहृन्ति प्रतिज्ञानम् ।
अभिमन्युर्जुनतः प्रति । प्रतिश्यायः । प्रतिस्त्रयं
गतः । प्रतिकीर्णम् पांशुभिः । प्रतिषिद्धः । तत्र लक्ष-
णेऽप्युक्तं तावदान्ताभागीपञ्चाशत्स्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
तदुद्योगे द्वितीया परिशब्दे उदा० दृश्यम् । प्रतिनिधि-
प्रतिदानयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदुद्योगे पञ्चमी । प्रदुम्नः
क्षणात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिष्ठेभ्यः प्रतियच्छति
मापान्, मापान् गृहीत्वा प्रतिरूपतया तिष्ठान् ददाती-
त्यर्थः । सात्वाद्येऽस्याव्ययीभावे परनिपातः । शास्त्रप्रति-
शाकस्य लेश इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन
दृक् दृक् प्रतिषिद्धतीत्यादौ न पत्वं तथा गतिसंज्ञापि
न, तेन गतिर्गतावितिनिष्ठातो न । “प्रतेरंश्चादयस्त्वत्पुरुषे
पा० प्रतेः परस्यान्वादेः अलोदात्तता ध्वादिशब्दे १७४०
दृश्यम् ।

प्रतिक लि० काष्ठीपण्येन क्रीतः टिठन् (इकार उच्चारार्थः) प्र-
तिरा देशश्च । काष्ठीपण्येन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् ।
ततः पुरोहिता० भावे यक् । प्रातिक्य तद्भावे न० ।

प्रतिकण्ठ अर्थः वीपसाथे समीप्ये वा अव्ययीभावः ।
१ कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २ कण्ठसामीप्ये च । प्रतिकण्ठ-
गृह्णाति ठक् । प्रातिकण्ठक कण्ठसमीप्याह्णि ।

प्रतिकर पु० प्रति+कृ-विज्ञेये भावे अण् । १ विज्ञीर्णतायां
२ विज्ञेये च । [प्रतीकारकर्त्तरि ।

प्रतिकर्त्तृ लि० प्रति+कृ-लृच् । कृतस्यापकारस्य प्रत्यपकारके
प्रतिकर्म्मन् न० प्रति+कृ-मनिन् । १ विद्यमानस्य गुणान्तरा-
धाने २ कृत्वमभूतायां प्रसाधने अमरः ।

प्रतिकर्ष पु० प्रति+कृ-भावे घञ् । १ समाकर्षणे अन्वयार्थं
पूर्वोपात्तस्य पदादेश्ये ह्ये कात्या० १५।८।१० कर्कः ।

प्रतिक(षक)श्च प्रति+कृ-गतिशासनयोः लृच् सुट् नि०
सुड्भ्यः । १ सहाये २ पुरोगे च सि० कौ० । श्वात्ता-
हरे मेदि० । प्रतिगतः कशाम् प्रा० स० । प्रतेः न कश्चिं
प्रत्युपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न सुट् ।

४ कशाघातप्राप्तेऽप्ये सि० कौ० । [२ तद्भेदौ च ।

प्रतिकष्ट न० प्रतिकृपं कष्टं प्रा० त० । १ कर्मावृत्त्युपकृष्टे
प्रतिकाम अव्य० कामं कामं प्रति अव्ययी० । प्रत्येककामे
प्रतिकाश पु० प्रति+चि-घञ् क्वादेशः । १ प्रतिकृपके २ शरव्ये
नव्ये च जटा० ।

प्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ-धञ् वा दीर्घः । १ वैरनिर्यातने
कृतस्यापकारस्य तत्प्रत्युपकारकरणेन २ योधने श्लोका-
देशिकित्वायाश्च शब्दत्वा० ।

प्रति(ती)काश पु० प्रतिकृपः काशः प्र+काश-घञ् वा प्रा० स०
दीर्घः । तत्प्रत्यये अस्य निभा० नित्यस० । अमरटीकायां
रमानायेनायं दन्त्यान्ततया पठितः ।

प्रतिकितव पु० प्रतिकृन्तः कितवः प्रा० त० । द्यून्कारस्य प्रति-
कृत्वे द्यूत्कारे येन सह द्यूत्प्रवृत्तिस्त्रिभु ।

प्रतिकूप पु० प्रतिकृपः कूपः प्रा० त० । परिखायां हारा० ।

प्रतिकूल लि० प्रतिकृपं कृत्वं पञ्चोऽस्य प्रा० स० । १ अन्तर्गुणे
विष्वङ्पञ्चावर्त्तन्विनि प्रतीमे अमरः प्रा० त० । २ विप-
रीताचरणे न० ।

प्रतिकृति स्त्री प्र+कृ-कर्मादौ क्तिन् । १ प्रतिमायां २ सादृश्ये
३ प्रतिनिधौ अमरः । ४ प्रतिकाये मेदि० ।

प्रतिकृष्ट लि० प्रति+कृ-कृत् । १ गच्छे २ हिरादृष्ट्या ३ कष्ट-
कोलादौ च मेदि० । [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु० प्रतिकृपः कोपः । १ रोगस्यावृत्त्युपे कोपे २ विपक्षं
प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे य । प्रति(ती)कारे
प्रतिकृण्य अव्य० कृणं कृणं व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी० । आभीक्ष्ण्ये
प्रतिकृय पु० प्रति+चि-ऐद्यर्थे अच् । रक्तके शब्दः ।

प्रतिक्षिप्त लि० प्रति+क्षिप-कर्मणि क्त । १ प्रेषिते २ वारिते
मेदि० । श्वाधिते ३ तिरस्कृते च अमरः । “आहूय प्रेषितो
यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते” इत्युक्ते १ आहूयप्रेषिते
लणदासः । [२ तिरस्कृते च ।

प्रतिक्षेप पु० प्रति+क्षिप-भावे घञ् । १ निरासे मेदि० ।

प्रतिखुर पु० सुष्ठुने एकौयमतोक्ते मूढगर्भभेदे “निःसृतहृत्-
पादशिरःकायमङ्गी प्रतिखुरः” इति तत्र ललितम् ।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन् । १ विख्यातो २ ख-
तिख्यातो अमरः ।

प्रतिगत न० प्रति+गम-भावे क्त । “गतागतप्रतिगतसम्या-
ताद्याश्च पक्षिणाम्” जटाधरोक्ते १ खगतिभेदे २ परा-
द्वयगमने च । कर्त्तरि क्त । १ परादृक्ते लि० ।

प्रतिगर् पु० प्रतिगीर्णते प्रत्युच्चार्यते प्रति+गृ-भावे अण् । वैदि-

कमन्त्रभेदस्य उच्चारणभेदे । तस्य प्रकारं व्याचष्टौ० ५।६।४
 सूत्रादौ वृत्तौ च दर्शितो यथा “शस्त्रस्वरः प्रतिगर
 चोद्यमानो देवेति” सू० “शस्त्रस्य स्वर इव स्वरौ यस्य स
 शस्त्रस्वरः । उत्तरपदलोपोऽस्य दृष्टव्यः । शस्त्रतुल्य-
 स्वर इत्यर्थः । सवनस्वरस्याविधेयत्वादित्योऽपि यो वि-
 शिष्टः स्वरौ विहितः शस्त्रस्य तस्य प्रापणार्थं वच-
 नम् । चोद्यमानोदेव इत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति
 प्रतिगोयते प्रत्युच्चार्यते इति प्रतिगरः । वक्ष्यमाण-
 विशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्येऽपि सामान्यस्य
 पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य
 प्रवृत्तार्थम्” नारा० वृ० “शंसामो देवेत्याहारे” सू०
 “प्रतिगरो भवतीति शेषः । यः पुनरयं प्रतिगरोऽपरो
 विधीयते तज्ज्ञापयति । प्रतिगताल्लभ्यवर्त्तिन्वाहा-
 वेऽयं निमज्जते । तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् शस्त्रा-
 दावयं ब्राह्मणोक्तः शंसामोदेवानिति वा” ना० वृ० । “सु-
 तादिः प्रणवेऽसुतादिरवसाने” सू० । “व्यवहितस्ये-
 नो विशेषविधौ । अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषय-
 भेदासम्भवात्” वृ० । “प्रणवे प्रणव व्याहृत्वोत्तरे” सू० ।
 “सुतादेरयमपवादः । व्याहृत्वोत्तरे प्रणवे प्रणव एव
 प्रतिगरो भवति” । “व्यवसाने च” सू० । प्रणवः प्रति-
 गरो भवतीति शेषः । शस्त्रान्तरे शस्त्रमध्ये चावसानेऽयं
 विधिर्भवति” वृत्तिः । “प्रणवान्तो वा” सू० । विषयद्वये-
 ऽयं विकल्पः यत्न यत्न चान्तःशस्त्रं प्रणवेनाव-
 स्यति । प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः” वृत्तिः । शस्त्रान्ते
 तु प्रणवः” वृ० ।

प्रतिग्रह पु० प्रति+ग्रह-अप् । १।स्त्रीकारे २३वृत्तार्थदत्त-
 द्रव्यस्य ग्रहणे ३सैत्यष्टके ४पदद्वये च भेदि० । प्रति-
 ग्रहसादृशत्वात्तद्रव्यस्त्रीकारः । तत्र दानस्यैव स्वरत्वं
 ध्वंसनिव परस्वत्वोत्पत्तिं प्रति हेतुता प्रतिग्रहस्य तु
 यथेष्टविनियोगार्हताप्रयोजकस्वरत्वं प्रति कारणता
 यथोक्तं दायभागे

“दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टत्वाभादेव
 दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वरत्वं । न च
 स्त्रीकारणात् स्वरत्वं स्वरत्वेव दातृत्वापत्तेः परस्वत्वा-
 पत्तिफलकं हि दानरूपता तत्र फलं सम्प्रदानाधीनं यथा
 देयतोद्देशेन द्रव्ययागं कुर्वन्नि यजमानो न होता किन्तु
 तस्यैव त्यागस्य होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्वन् ऋत्वि-
 जेव होतृत्वमुच्यते तद्वदपि स्यात् । किञ्च मनसा पात-

सुदृष्टित्वादिग्राह्ये स्त्रीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
 ननु ग्रहणं स्त्रीकारः अभूततद्भावे चिप्रयोगात् व्यसं स्वं
 कुर्वन् व्यापारः स्त्रीकारो भवति कथं तत् प्रागेव स्वरत्वं ।
 उच्यते उत्पन्नमपि स्वरत्वं सम्प्रदानव्यापारेण समेदमिति
 ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियत इति स्त्रीकारशब्दार्थः ।
 याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वरत्वं जनयतो-
 ऽपि व्यजेन रूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेशं
 स्वरत्वात् सूत्रम् । व्याख्यातमेतत् श्रौतश्रौतेन यथा
 “ननु त्यागात् केवलं स्वरत्वाभावे सम्प्रदानस्वरत्वं तु समे-
 दमिति भाविस्वरत्वावगाहितत्वात् स्त्रीकारादेवेति मतं निरा-
 करोति नचेति । स्त्रीकर्तृरेवेत्येवकारेण त्यक्तुं व्य-
 च्छेदः । इदं पदमादयति परस्वत्वापत्तिफलकेन हीति ।
 व्यापारमाशयः धात्वर्थतावच्छेदकफलतातुक्कृतव्यापारवत्
 एव तज्जनतद्भावेऽप्यपदेश्यत्वं यथा धात्वर्थतावच्छेदकोत्तर-
 देशसंबोगातुक्कृतव्यापारयति चैवे गन्तेति व्यवहारः ।
 स्त्रीकारस्य स्वरहेतुत्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वातुक्कृत-
 स्त्रीकाररूपव्यापारवत् स्त्रीकर्तृरेव दातृपदव्यपदेश्यत्वा-
 पत्तिरिति पूर्वस्वरत्वं सारूप्यफलस्य न तद्वत्पदेशिन्या-
 सकृता तथात्वे उपेक्षितमपि दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्ति-
 रिति । केचित्तु स्त्रीकारस्य स्वरहेतुत्वे परस्वत्वफलोप-
 हितत्वांगात्तददाने सर्वथापि कर्तृत्वासम्भवात्
 हर्कशमादायैव दातृत्वव्यवहारे कर्तृत्वे प्रधानभूतफलता-
 शातुक्कृतव्यापारवत्त्वे दातृत्वव्यवहारः स्यादिति व्याचष्टुः ।
 वृत्तान्तेनेदं दृष्टयति यथा हेति । होमाभिधाननि-
 मित्तमिति । किञ्चित्प्राग्विच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्यागस्य
 होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः । तेन
 उक्तधात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपातुक्कृतव्यापारवति स्वरत्विजि-
 होतेति व्यपदेशो यथा तथेत्यर्थः । त्यागस्य स्वरहेतुत्वे
 स्फुटमेव शास्त्रं प्रमाणयति किञ्चेति । आदिना भूमौ
 तोयं विनिःक्षिपेदित्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः । शास्त्रे शास्त्र-
 कोधितत्वागे । दानपदं दृष्टमिति । “विद्यते सागर-
 खान्यो दानस्यान्तो न विद्यते” इति तद्वचनस्योत्तरार्हे
 दानपदं प्रयुक्तमित्यर्थः । तथाच निरन्तरयोरेव स्वरत्वं च
 परस्वत्वात्पत्तिफलकयोर्दातृत्वात् धात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दा-
 नस्य परस्वत्वहेतुता शास्त्रसिद्धेवेति भावः । स्त्रीका-
 रान् प्रागेव स्वरत्वे ग्रहणस्य स्त्रीकारपदार्थत्वासम्भवात्
 कृते नन्विति । स्त्रीकारशब्दार्थ इति । तथाच स्वरपदस्य
 यथेष्टविनियोगार्हत्वं विशिष्टे लक्षणेति भावः । ननु याज-

आध्यापनप्रतिपक्षैर्ब्राह्मणो धनमार्जयेदित्यत्र राजसूत्रेन यजैतेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैर्धनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिपक्षस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिपक्षस्य स्वत्वाहेतुत्वे च तद्विरुद्धं स्वत्वहेतुव्यापारस्वैवाजंनत्वात् तदाह याजनेति । अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेशः । अविरोधसुपपादयति याजनादाविति तथा च याजनादीनां स्वत्वाहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधवत् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तच्च प्रतिपक्षेऽप्यक्षतं दत्ते सत्ययं प्रतीकहोतीत्यवधारण एव तदुद्देशेन दातृस्यागात् तत्स्वत्वादयात् प्रतिपक्षवैसृष्ट्यज्ञाने तद्व्यतिरेकाच्चेति भावः ।

“न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः” “सप्त विंशतिगमा धर्म्यादायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपक्ष एव च” इत्यादिमन्वादिग्रन्थेन स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिस्वार्जनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्नाम्यकारणमिति वचनाच्च अत एव विदेशस्यं पातसिद्धिस्त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पातस्य मरणस्यैव पिष्टदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्य कुशादिरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न “अवध्या चाष्टगुणं फलमित्यादि” मृतेः प्रतिपक्षीतरि द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिपक्षस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिपक्षैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तकृत्या च प्रतिपक्षस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्वैवाजंनपदार्थत्वात् शब्दशक्तिप्र० । अधिकं दानशब्दे दृश्यम् । द्रव्यनेदानिपक्षे दोषस्तु अपाह्नशब्दे उक्तस्तत्र अयमर्चितस्य विषयभेदे प्रतिपक्षे न दोषः यथा “अयमर्चितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिपक्षे । अमृतं तं विदुर्देवास्तस्मात्तत्रैव निर्युते । गुरुभृत्यांश्चोच्चि-होर्बुरिचिष्यन् देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु दृष्टेत् स्वयं ततः । साधुतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽ-साधुतो द्विजः । गुणवानल्पदोषश्च निर्युक्तो हि नि-लज्जति । एवं तस्मिन्महत्या वा कृत्वाभरणमात्मनः । कुशोद्विगुहं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः” । गरुडे २१५ अ० । अधिकम् अप्ये दर्शयिष्यमाणे गुणतत्त्वप्रत्ये-

दृश्यम् । तीर्थप्रतिपक्षे निषेधो यथा “स्वकार्ये पिष्टकाये” वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्कृतं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते । अतस्तीर्थं न गृह्णीयात् पुण्येष्वावतनेषु च” कौर्मे ३३ अ० । राजादितः प्रतिपक्षे निषेधो यथा “न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् नृद्रष्टितादपि । न चान्य-स्मादशक्तश्च निन्दितात् वर्जयेद्विप्रः” कौर्मे १५ अ० । अपदि गृहीतप्रतिपक्षस्यादोषः दृष्टव्यः । “प्रोक्तप्र-तिपक्षमावे प्राप्तायां दृष्टदापदि । विप्रोऽश्नु प्रतिगृ-ह्णन् वा यतश्चतोऽपि नाचभाक् । गुर्वोद्विपोऽथवागंयं” देवाद्यर्थश्च सर्वशः । प्रत्यादयाद्विजो यस्तु भव्ययमा-त्मनोऽपि च । दक्षिणीराज्यमांसानि गन्धपुष्पांश्च मत्स्य-कान् । शयामांसासनं शकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् । अपि दुष्कृतकर्मभ्यः सनादयाद्याचितम् । पतितेभ्यस्त-थाऽन्येभ्यः प्रतिपक्षस्तु मङ्गलम्” । प्रतिपक्षहीनं शक्तस्य तत्त्वान्ने तत्रैव स्थानान्तरे स्मरं उक्तो यथा “गन्तः प्रति-पक्षहीनं यो वेदवृत्तः सुखं यतः । नृभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् । प्रतिपक्षमृणं वापि याचितं यो न यच्छति । तत्कोटिगुणितप्रज्ञो मृतो दासत्वमृच्छति” । दाता च न अरेहानं प्रतिपक्षी न याचते । तावमौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिपक्षी । वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिपक्षौ प्रति । प्रत्यक्षं दृष्टमेवेह दात-याचकयोर्वचम् । दातृहृत्तो भवेद्दृष्टमथकिञ्चेत् प्रति-पक्षी । यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिपक्षी ब्रजत्यधः । तस्य प्रकारमाह शु० त० विष्णुधर्मोत्तरे “भूमेः प्रतिपक्षं कृत्याङ्गभूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्” । प्रदक्षिणं न सर्वस्याभूमेः किन्तु तत्त्वस्य प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं, भूमेरवद्विधाने तासिद्धिस्तु प्रदक्षिणम् । “करे गृह्य तथा कन्यां दास-दास्यौ द्विजोत्तमाः ! । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिपक्षे” “आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाक्षस्य कीर्तितः । तथाचैः शफानान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे क्षण्यजिनं तथा । आरुह्याः पशवश्चान्ये प्राज्ञाः पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिपक्षमथोद्विष्य आरुह्य च तथाऽऽचरेत् । बीजानां सृष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वशः । वस्त्रं दशान् आदयात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके । देवायान्तु रथं प्राह्यं कृत्वा दण्डे च धारयेत् । आशुधानि समा-दाय तथाऽऽभूष्य विभूषणम् । वसिष्ठजो तथा सृष्ट्वा प्रविश्या च तथा गृहम् । अथतोयं च सर्वेषां जल-

स्थानानि वै द्विजाः । इत्याग्न्यान्वयादाय सृष्ट्वा
यो ब्राह्मणः पठेत् । प्रतिपहीता सावित्री सर्वत्रैव
प्रकीर्तयेत् । ततस्तु सावित्री इव्येण तस्य इव्यस्य देव-
तम् भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि कीर्तयेदित्यर्थः । “समा-
पदेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिपहम् । विधिं धर्म-
तथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिपहम् । दात्वा सह
तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः” । ब्रह्मपुराणे “ब्रा-
ह्मणः प्रतिपह्नीयादुत्तरार्धं साधुतस्तथा । अथ्यमपि
स्नातकृतिजलोहांश्च वर्जयेत् । कल्याजिनहयपाही न
भूयः पुरुषो भवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिपह्य
मृतस्य च । नरकास्र निवर्त्तने धेनुं तिलमयीं तथा” ।
तथा “ब्रह्महत्या घुरापानमपि स्तेवं तरिष्यति । आ-
तुराद् यदुत्पहीतन्तु तत्क्रथं ये तरिष्यति” एतदादि-
इव्यदानं प्रहीतदोषजनकम् । अनिच्छन् विद्यारहित-
त्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः “न
केवलं हि तदुवाति शेषमस्य च नश्यति” । तत् इव्यं
शेषं इव्यस्य अतएव याज्ञवल्क्यः “विद्यातपोभ्यां ही-
नेन न तु पाह्यः प्रतिपहः । गृह्णन् प्रदातारमधो-
नयत्यात्मानमेव च” । अधो नरकम् । एतद्दानप्रति-
पहण्योत्तरं तपोजपादिभिरात्मतारणक्षमाय स्तेच्छ्या
प्रतिपहीत्वे दानं न दोषायेत्याह विष्णुः “एतानि यदि
गृह्णाति स्तेच्छ्याभ्यर्थितो न तु । तस्मै दाने न दोषो-
ऽस्ति यस्मात्मानन्तु तारयेत्” । तारणप्रकारमाह हा-
रीतः “मणिवाधोगवादीनां प्रतिपहे सावितृष्टसहस्रं
जपेत् पञ्चमध्यमे द्योत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शत-
सहस्रं मसत्प्रतिपहेष्विति” अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रम्
असत्प्रतिपहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिपहेषु तथात्रादि-
पुराणे “किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।
सहस्रं वारुणाः पाशाः सुरधाराऽग्निसन्निभान् । पूर्णं व-
र्जसहस्रे तु पाश एकः प्रसूच्यते” । अत एव देवलः
“प्रतिपहसमर्थो हि ब्रह्मा विप्रो यथाविधि । नि-
स्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा” । स्कान्दे “वे-
दाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिपहम् । न स
प्रापेन लिप्येत पद्ममलमिव म्बसा” एवं “तीर्थे न प्रति-
गृह्णीयात् पुण्ये स्नायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु न
प्रसक्तो भवेन्नरः” इति महाभारतवचनम् । प्रतिपहीतृ-
दोषजनके गङ्गातीरादिदेश्यहणादिकाले दानेऽपि बोध्यम् ।
किंनिवृत्तानीत्यविधेयत्वाभावात् “मनसा पात्रमुद्दिश्य”

इत्यादि प्रागुक्तवचनात्तत्तद्देशकालयोक्तृव्य देशान्तरे
कालान्तरे च प्रतिपादनाच्चारः सर्वथा समीचीनः ।
गङ्गावाक्यावस्थितेवम् । याम्नाश्लोकः “प्रतिपहसमर्थो
हि नादत्ते यः प्रतिपहम् । ये लोका दानशीलानां स
तानाप्नोति पुष्कलान्” । अपवादमाह स एव “कुशाः
शाकं पयो सत्स्या गन्वाः पुष्पं दधि क्षितिः । मांस-
शय्यासनं धानाः प्रताख्यं न वारि च” । चकाराहु-
गृहादि “शय्यागृहान् कुशान् गन्वानपः पुष्पं मणीन्
दधि । सत्स्यान् धानयः पयोमांसं शाकश्चैव न निष्पु-
देत्” इति वचनात् । मणीन् विधादिनिवारकान् । तथा
“एधोदकं फलं मूलमक्षमभ्युद्धृतञ्च यत् । सर्वतः प्रति-
गृह्णीयात् सध्वशामयदक्षिणाम्” । अयमयदक्षिणाम् अ-
भयदानं अभयप्रद इति वक्ष्यमाणवचनात् । अथ्युद्धृतम्
अथ्यर्थं दत्तम् । किमिति प्रत्याख्येयम् इत्याह । तथा च
शतुः “अयाचितोद्धृतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र
कुण्डलापसृष्टपतितेभ्यस्तथा द्विधः” एतद्वचनं याज्ञवल्क्य-
खेति मिताक्षराकुल्लूकभट्टमाधवाचार्याः । मनोरिति
शून्पाणिः । भरद्वाजः “अयाचितोपपन्नो तु नास्ति
दोषः प्रतिपहे । अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात् नैव निष्पु-
देत्” । अपवादान्तरमाह स एव “देवातिथ्यर्चनकृते शुक्-
गृह्यार्थमेव च । सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया ।
देवतातिथिपूजार्थं धनं यत्नादुपार्जयेत्” । अक्षिराः
“कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम् । क-
त्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत् कर्हिचित्” । अत एव
यज्ञार्थं याचकत्वे निन्दायाह याज्ञवल्क्यः “चाण्डालो
जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिच्छयात्” शूद्रस्यापि अयाचित-
दातृत्वमाह ऋषिहपुराणम् “अयाचितप्रदाता च क्षत्रि-
हृत्यर्थमाश्नयेत् । पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम्
प्रतिपहीत् त्वि० प्रतिपह-हृत् । प्रतिपहकर्त्तरि प्रति-
पहीतप्रमाणं दानशब्दे १२० उक्ता दृश्याः ।
प्रतियाह त्वि० प्रतिपह-कर्त्तरि ण । १प्रतिपहकारके
२पतदुपहे (पिकदानी) उ० अमरः ।
प्रतिघ उ० प्रतिपह-उ न्यङ्गा० कालम् । १प्रतिघाते नेदिः

२कोपे अमरः । कामप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम् ।
३मूर्च्छायां शब्दर० ।

प्रतिघात पु० प्रति+घन-णिच् भावे अण् । १मारणे षत-
चित् विघाते च । ल्युट् प्रतिघातेन तत्कार्यं न० अमरः ।

प्रतिघ्न न० प्रति+घन-घञर्थे क । अङ्गे शब्दच० ।

प्रतिचल्य लि० प्रति+चल-गल् वा ख्यादेशाभावः । प्रक-
र्षेण दृग्ग्रे क० १।११३।११भा० ।

प्रतिच्छन्दस् लि० छन्दाभिप्रायः प्रतिगतश्छन्दः अल्पा० स० ।
१अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च लि० क० ।

वेदश्छन्दः साकल्ये अथयौ० । ४प्रतिवेदमित्यर्थे अथ्य० ।

प्रतिच्छन्दक लि० प्रति+छन्द-खल् । प्रतिनिधौ ङ।१८०
लोके कृत्तृकभट्टः ।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायायाः प्रा० स० । प्रतिरूपायां
१प्रतिमायां २सादृश्ये च अमरः । [हेमच० ।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अन्धा० म० । अयजङ्घायाम्
प्रतिजन अथ्य० वीप्सायाम् अथ्यथी० । जनं जनं प्रतीत्यर्थे
तस्य अंशा० अन्तोदात्तता । तत् साधु प्रतिजना० खञ् ।
प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ लि० ।

प्रतिजनादि "प्रतिजनादित्यः खञ्" पा० उक्ते खञ्प्रत्य-
यनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्ते यथा

"प्रतिजन इदंयुग भंयुग समयुग परयुग परकुल प-
रसकुल असुयकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन"

प्रतिजन्य न० प्रतिजन्व जन्व युङ् यथ्य, प्रतिजने विपक्ष-
जनपदे भवः यत् वा । १प्रतिवले २प्रतिपक्षजनपदभवे
च क० ४।१।७ भा० ।

प्रतिजल्पक पु० "इक्षुप्रजहन्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाहृत्युद्धतम् ।
दूतसम्पन्ननेनोक्तं यत् स प्रतिजल्पकः" उज्ज्वलभग्युक्त-
कक्षणे दूतवाक्यभेदे ।

प्रतिजागर पु० जागरस्य प्रतिनिधिः । १प्रत्यवेक्षणाय गृह-
सवेक्षणेति नियोगे अमरटी० । रायसकुटः । ल्युट् ।
प्रतिजागरण तत्कार्यं न० मार्क० पु० ६६ख० ।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा० स० । तालूमूलस्ये जिह्वा-
कारे शांसपिण्डे (चालजिव) स्थाये क । तत्कार्ये लि० क० ।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा-भावे "आतच्छोपसर्गे" पा० अङ् ।
१कर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानादकृत्यव्यापारे स च करिष्यामी-
त्यादिवाक्यरूपः "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" गौ० छ० उक्ते
साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशरूपे २पञ्चाङ्गन्यायावयवभेदे "यथा
पर्वतो वज्रिमान् इत्यादिवाक्यम् तत् साध्यम् "प्रज्ञाप-

नीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञा यथा गच्छेन्नित्य इति । अवयवपक्षे अतु-
मानचिन्तामत्यादिदीक्षितौ विस्तारः । व्यवहारे पञ्चा-
भिधायके ३पूर्वपक्षभाषापरपक्षयोरे वाक्ये यथा ममेदं
द्रव्यमनेन गृहीतं न ददातीत्यादि । पूर्वपक्षगच्छे
४४०३ पु० दृश्यम् । ४अङ्गीकारे अमरः भावे ल्युट् ।
प्रतिज्ञानं तत्कार्यं न० ।

प्रतिज्ञात लि० प्रति+ज्ञा-क्त० । प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये "ततो-
ऽर्थो वेद्येत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" इति कृतिः ।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्या प्रतिज्ञा मयू० स० । "प्रतिज्ञातार्थ
प्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्" गौ० छ०
उक्ते नियहस्यानभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञान्तरं
लज्जयति । प्रतिज्ञातस्याद्यस्य प्रतिषेधे कृते तदुद्धरणोद्दि-
धीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्योविकल्पः तस्याद्वि-
शेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलि-
तार्थः । प्रतिषेध इत्यनेन भट्टितिसंवरणे विलम्बेनापि
स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तं, प्रतिज्ञा-
तार्थस्थेत्युपलक्षणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्थेति तच्च तेन
उदाहरणान्तरमुपनयान्तरव प्रतिज्ञान्तरत्वेन संबन्धीतं
भवति । इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदान् प्रत्येकं द्विविधं
यथा गच्छेन्नित्य इत्युक्ते ध्वनौ वाधेन परेण प्रत्युक्ते
वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं, न चेदमधोन्तरं
प्रकृतोपयोगान् न चेयं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरि-
त्यागात् एवं पर्वतो वज्रिमान् सुरभिर्मलिनधूमवत्त्वादि-
त्युक्ते स्वसमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कणा-
सुरूपमववज्रिमानित्यत्र, एवं तादृशवज्रौ साध्ये यः सुरभि-
मलिनधूमवान् स वज्रिमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्र-
त्युक्ते स तादृशवज्रिमानित्यत्र, एवमन्यदप्युदाहृत् ।

प्रतिज्ञापत्र न० प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा० त० । भाषापत्रभेदे ।

प्रतिज्ञाविरोध न० "प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः"
गौ० छ० उक्ते नियहस्यानभेदे विवृतचेदं वृत्तौ
"प्रतिज्ञाविरोधं लज्जयति अत्र च प्रतिज्ञाहेत्वपदे कथा-
कालीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः
प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमान्
पर्वतः काञ्चनमयवज्रिमान् वृद्धो वज्रिमान् वृद्धत्वात्
पर्वतो वज्रिमान् कञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तर-
साङ्गर्थं तथाप्युपाधेयसङ्करेण्युपाधेरसाङ्ग्यान् दोषः ।
न चासङ्कोर्यस्याभावः पर्वतो न वज्रिमान् धूमात् यो

ओ घूषवान् स निरग्निरित्युदाहरणे निरग्निसायमि-
त्युपनये तत्सत्त्वात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ।

प्रतिज्ञासंज्ञास न० “पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं
प्रतिज्ञासंज्ञासः” गौ० सू० उक्ते निरग्रहस्यानभेदे विवृत-
चेदं वृत्तौ “प्रतिज्ञासंज्ञासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभि-
हितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्र-
तिज्ञातार्थापनयनमपन्नाय इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य
ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण
प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ।

प्रतिज्ञाहानि न० “प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्युत्तान्ना खदृष्टान्ते प्रति-
ज्ञाहानिः” गौ० सू० उक्ते निरग्रहस्यानभेदे विवृतचेदं
वृत्तौ “प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति प्रतिज्ञा नो दृष्टान्तो यत्र स
प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स खद-
ष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्युत्तान्ना प्रति-
ज्ञाहानिः स्वयं विशिष्टाभिहितपरित्याग इति फलि-
तार्थः अपसिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्ट नाभिधीयते इति ना-
पसिद्धान्तसाङ्ग्यर्थः” सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतद्व्यहानि-
भेदान् पञ्चधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते
प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युत्तरिते अस्तु तर्हि
षट् एव पक्ष इति, एवं तत्रैव ऐन्द्रियत्वत्वादिति हेतो-
रनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतु-
रिति, एवं पूर्वतो वाङ्मनान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते
दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महा-
नसबदिति, एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु
तर्हि इन्धनवानिति अव्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः
यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते
अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ।

प्रतितन्त्र न० प्रतिक्लृप्तं तन्त्रं शास्त्रम् प्रा० सं० । स्वमतविरुद्धे
शास्त्रे तन्त्रे तरेतराभिमतसम्बन्धस्यार्थस्योपदेशः शा-
स्त्रमिति ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त उ० “समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रति-
तन्त्रसिद्धान्तः” गौ० सू० उक्ते सिद्धान्तभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ
“प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थकत्वेनै-
कतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यावसितोऽर्थः
तथा च यदिप्रतिवाद्ये कतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य
प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः । यथा भीमसंकानां
शब्दनित्यत्वम् । उदाहृतं च भाष्ये यथा नासत आत्म-
व्यापः नसत आत्महानं निरतिशया चेतनाः देहेन्द्र-

यमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्या-
नाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः
प्रवृत्तस्य स्वगुणविशिष्टाचेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं
निरुध्यते इति योगानाम् ।

प्रतितर उ० प्रतितोर्यतेऽनेन प्रति+तृ-करणे व्यप् । तरण-
साधने नौकाचालनदण्डादौ सुश्रुतः ।

प्रतिताल उ० संगीतसा० उक्ते तालभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
तल्लोक्तं यथा “कान्तारः सनराख्यस्य वैकुण्ठो वाञ्छित-
स्तथा । कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ।
कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् । दशाक्षर-
पदेनायं शृङ्गारे वर्तते रसे । १ लघुद्रुतौ लघुचालौ
वृषताल उदाहृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः सनरो वीरके
रसे” १२ “रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले सनीरिताः ।
वर्कसंख्याक्षरैः पादां हास्ये त्रिपुटतालके” १३ “वाञ्छि-
तस्मृतीय तावे लघुरेको द्रुतस्तथा । तयोद्गाक्षरैर्युक्ते
रसेऽङ्गुते प्रकीर्तितः” ।

प्रतिताली स्त्री प्रतिगता तालं गौरा० ङीप् । (चावि)
तालकोद्घाटके यन्त्रभेदे हेमच० ।

प्रतिदूषणी स्त्री सुश्रुतलोके वातरोगभेदे “आहत्य वायुः स-
कफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रिय-
कान् मूकमिन्मिणगदगदान् । अर्धका वेदना याति
वर्चोमूलाशयोल्लिखिता । भिदनीव गुदोपस्थं सा तूष्णी-
त्युपदिशत । गुदोपस्थोल्लिखिता सैव प्रतिदूषणविर्षणी ॥
वेगैः पक्षाग्नयं याति प्रतिदूषणी तु सा सृता” । तूष्णी-
शब्दोऽति तत्र लक्षितवातरोगभेदे स्त्री ।

प्रतिदान न० प्रतिरूपं तत्परिरूपं दानम् प्रा० सं० । विनिमये
तत्परिरूपदाने न्यस्तस्य द्रव्यस्य रूपप्रत्ययणं च अमरः ।

प्रतिदारण न० प्रति-दृ+णच्-साधारे ल्युट् । युद्धे शब्द-
माला भावे ल्युट् । भेदने ।

प्रतिदिवन् उ० प्रतिदीव्यति दिव-कनिन् । प्रत्यहं । दीप्ति-
शीले सूर्ये त्रिका० व्यस्य भव्येऽङ्गोमे दीर्घविधौ
परनिमित्तत्रोपरूपाजादेशस्य स्थानिकत्वाभावात् दीर्घः ।
प्रतिदीवः प्रतिदीवेत्यादि । शब्दरत्ना० प्रतिदीवन् इति
शब्दान्तरं कृतं तत्र पृष्ठो० तत्रार्थे । [११०१ पृ० दृश्यम् ।

प्रतिदृष्टान्तसम उ० गौ० सू० उक्ते ज्ञान्युत्तरभेदे जातिशब्दे
प्रतिदृष्टन् न० प्रतिरूपं दन्तम् प्रा० सं० । तल्लक्षणं का० ११८७॥
प्रतिदृष्टिन् त्रि० प्रतिदृष्टमस्य इति । तल्लक्षणे येन सह
दन्तं युद्धं क्रियते स्तस्मिन् ।

प्रतिधत्तृ ति० प्रति+ध-टच् । निराकारके यजु० १५।१० वेददी०
प्रतिधा स्त्री प्रति+धा-भावे क्तिप् । प्रतिविधाने भावे ल्युट् ।

प्रतिधान निराकरणे न० ।

प्रतिधि पु० पु० प्रतिसुखं धीयते प्रति-धा कर्मणि कि ।

प्रातःसवनान्ते पाथे १ सोमभेदे ताण्ड्य० ब्रा० भा० ।

२ ईषातिर्यग्गतकाष्ठे छ० १८।८५।८ भा० । ३ चक्षे यजु०

६८ वेददी० । [जायमाने शब्दे प्रतिशब्दे हेमच० ।

प्रतिध्वनि पु० प्रतिरूपध्वनिः प्रा० स० । शब्दावधारणे

प्रतिध्वान पु० प्रति+ध्वन-घञ् । प्रतिशब्दे चमरः ।

प्रतिनन्दन न० प्रति+नन्द-भावे ल्युट् । आशोषादिना

सम्भावने ।

[हेम० ।

प्रतिनमृ पु० प्रतिनिहितो नम्रा पौलः प्रा० स० । प्रपौले

प्रतिनव ति० प्रतिगतो नव नूतनत्वम् अल्पा० स० । नूतने जटा०

प्रतिनाद पु० प्रतिरूपो नादः प्रा० स० । प्रतिध्वनौ

प्रतिनायक पु० प्रतिकृच्छो नायकः प्रा० स० । वीररणादौ

प्रतिज्ञे नायके नायकस्य यं प्रति कोपादि तस्मिन्

“धीरोद्धतः पापकरो व्यसनी प्रतिनायका” सा० द० ।

यथा रामस्य रावण इत्यादि ।

प्रतिनिधि पु० प्रतिरूपं निधीयते तल्लरूपतया स्थाप्यते

प्रति+नि+धा-क्ति । १ प्रतिरूपे तल्लरूपे चमरः ।

वैदिककर्मोद्भव्यादीनां सुखानामग्राभे २ तल्लरूपत-

यान्यस्मिन् निधीयमाने । कुल प्रतिनिधिर्भवति कुल वा

न भवति तत्सर्वं विशेषपङ्क्तिं कात्या० श्रौ० १।४ सण्ड-

कायां व्यवस्थापितं तस्य संचिप्रार्थस्तु कात्यायनशब्दे

३८६५ पृष्ठादौ दर्शितः । तदनुसारेण स्मार्त्तादिस्मृत-

व्यवस्था प्रदर्श्यते तत्र एकादशीतन्त्रे चक्रं यथा

स्कन्दपुराणम् “पुनश्च विनियोजेत भजनीं आतर-

नका । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” ।

नरुद्धपुराणम् “भार्या भर्तृव्रतं कुर्याद्भार्यायाच पति-

स्तथा । अष्टमस्यै द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” ।

धराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्यस्तृप्तस्तृप्तपुत्रादिभूजासु ।

अदृष्टार्थसुखोपित्वा स्वसुखं फलभाग् भवेत्” । अत्रैव

विधये कात्यायनः “दर्शना नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा वि-

हिता च सा” ननु प्रतिनिधौ कमेह शर्म इत्यादिसन्त-

त्यफलं कुलान्तेत इति चेत् प्रधान एव । तवाच शारी-

रकभाष्ये नृतिः “यां वै काञ्चन यज्ञ आधिपनाशास्ते

यजमानायेक तामाशास्ते इति होवाच” इति । ब्राह्मण

उर्वसे यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति पाठः । सरलायां

सुत्रं “यां वै काञ्चन ऋत्विगाधिपनाशास्ते सा यजमा-

नस्येवेति” । अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपदे

आकाङ्क्षितत्वात् । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना “आयान्तु-

नः पितरः” इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्पनिक-

त्वान्न तथेति । काञ्चमाधवीये “कास्ये प्रतिनिधिर्नास्ति

नित्ये नैमित्तिके हि सः । कास्ये उपक्रमादुक्तं मन्ये प्रति-

निधिं विदुः” यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिना-

प्युपक्रमस्य कारणेत् कास्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वय-

मेवोपक्रमस्य कुर्यात् । अष्टमस्यै उपक्रमादुक्तं प्रति-

निधिनापि कारणेत् । एतच्च श्रौतकास्यपरं स्मार्त्त-

कास्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रमस्य कार्यम् । तथा च पराशर-

भाष्ये शातातपः “श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्वयोऽपि स्मार्त्त-

वाचरेत् । अग्नौ श्रौतमन्यः कुर्यादाचारमन्तः” ।

अन्त उपक्रमात् परतः । एतच्च कास्येऽपि प्रतिनिधि-

विधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं

व्यर्थं स्यात् तयोर्विशेषादेव प्रतिनिधिचाभात् । अत

एव भारतपाठादौ तथा समाचारः । अतश्चकारे “ना-

जावस्य प्रतिनिधिरभावान्नरमिषप्रतं” । सजातीयत्वे-

ऽप्यभावान्नरमभावस्य प्रतिनिधिर्नैषप्रतं । भावस्तु कदा-

चिद्व्यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादिति । “नापि

प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुतचित् । श्रौतिया-

चामभोज्यं यदुद्व्यं हि तदग्रेतः । याज्ञं प्रति-

निधित्वेन होमकाव्यं न कुतचित् । इव्यं वैकल्पिकं

चिद्भुतं यत् सङ्कल्पितं भवेत् । तदभावे सङ्गं याज्ञं

न तु वैकल्पिकान्तरम् । उपान्ते तु प्रतिनिधौ सुखा-

र्षो लभ्यते यदि । तत्र सुखमनाहत्य गौणेनैव समा-

पयेत् । संस्काराणामयोग्योऽपि सुख एव हि लभ्यते ।

न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः । सुखे

काव्यासमर्थे तु चक्रेऽप्येतस्य नादरः । प्रतिरूपक-

जादाय शक्तमेवोपजायते । काव्यै रूपैस्तथा पत्नैः वीरैः

पुत्रैस्तथा फलैः । गन्धै रसैः सङ्गं याज्ञं पूर्वाग्राभे

परं परम् । यास्याणान्तु मवेदुपान्यमारग्यनामर-

ग्यजम् । यवाग्राभे तु गोधूमाम्रया रेणुयवादयः ।

इतिपत्रे गोर्हतं याज्ञं तदभावेऽपि नाहिपम् । आजं

वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते । तैवाभावे यही-

तव्यं तैलजं तिलसमावम्” । तैलजं तैलभट्टं तिल-

समावम् तिलपिटादि । “तदभावे तु सस्त्रेहं कौ-

तुस्त्रं सतेपोद्धवम् । दक्षस्त्रेहस्त्रया याज्ञः पूर्वाग्राभे

चरः चरः । तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ।
तदभावे दधि अद्यामन्नामे तिष्ठ दधते । यत् सख्यं
दधि क्षीरं तत्रापि तदन्नामतः । अजादेः क्षीरदध्यादि
तदभावेऽपि मोदतम् । सुख्यासन्नोऽथ वा आद्याः कार्य-
कारणमन्तौ । अत एव हताभावे पूर्वं दधि ततः
पयः । तथा “सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हृत्वा कर्म समाचरेत्” । मत्स्य-
स्मृतौ “हृतं न लभ्यते यत् शुष्कक्षीरेण होमयेत् ।
क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत्” । आयुर्वेदे-
ऽपि “मधु यत् न लभ्येत तत् जीर्णं गुडो भवेत्” ।
काण्डमुल्लपणं षष्ठ्यफलप्ररोहरसगन्वादीनां सादृश्येन प्रति-
निधिं कुर्यात् । सर्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं
नालं प्ररोहोऽङ्कुरः । सर्वाभावे यव इति कल्पतरुः
अथयव इति नारायणोपाध्यायः । शान्तिदीपिकायां
नारदीयपञ्चरात्रम् “अभावे चैव घातनं हरितालं
विधीयते । बीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते ।
ओषधीनामभावे तु सहदेवी प्रशस्यते । रत्नानामप्य-
भावे तु सक्ताफलमनुत्तमम् । लौहानामप्यभावे तु हेम-
पात्रं प्रकल्पयेत्” । लौहानां तेजसपात्राणाम् । न्याय-
प्राप्तिप्रतिनिधिपञ्चकस्य जैमिनिः “न देवताग्निशब्द-
क्रियायामिति” । अस्मार्थः देवताया अग्नेश्च आहुव-
नीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यष्टार्थ-
कर्मणश्चाष्टमात्रार्थकत्वेनारादुपकारकत्वाच्च प्रतिनिधिः,
त्रौक्षादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडांसस-
धनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत् प्रतिनिधिरुचित
इत्युक्तम् । परिशिष्टम् “सख्यकाले तु सख्यञ्चैव साधनं
नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता सख्यतापि
वा” । तत् सरदाजः “सख्यकालसमाश्रित्य गौण-
सख्यस्य साधनम् । न सख्यद्रव्यत्वाभेन गौणकालप्रती-
क्षणम् । गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” । उत्तरमतं
सिद्धान्तमिति केचित् । तदभिप्रायकं भोमांसापष्टाध्याय-
स्मृतम् । “पौर्वाप्ये”ऽपि पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति” ।
ज्योतिषोमेऽन्योन्यं सम्बध्य यज्ञशालातो बहिर्निर्गच्छता
वृत्तिजां पिच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युक्ताता
विच्छिन्द्य हविष्येन यजेत यदि प्रतिहृत्तौ सर्वस्वदक्षिणे-
नेति” । तत् उक्ताप्रतिहोतोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्ध-
प्रायश्चित्तयोः सङ्घट्टयासम्भवात् । किं पूर्वं कार्यम् च त

वा परमिति संशये हि अतुल्यजातविरोधात् पूर्वमिति
पूर्वपक्षे राक्षानः पौर्वाप्ये” सति निमित्तयोः पूर्व-
स्यैव निमित्तस्य दौर्बल्यम् । उत्तरस्य पूर्वविरपेक्षस्य
तदुदाधकतया उदितत्वात् पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्त-
त्वेन पूर्वेषु बाध्यत्वायोगात् । उक्तं हि “पूर्वं परम-
जातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्मान्न्यधोत्पादादुक्त-
वाधेन सम्भवः” इति प्रकृतिवदिति यथा हि प्रकृतौ
क्षुद्रोपकाराः क्रमाः प्रथममतिदेशेन विज्ञतावुपकाराका-
ङ्क्षित्यं प्राप्ताः कल्पोपकारतया चरमभाविभिरपि
शरैर्निरपेक्षैर्वाध्यन्ते तद्वदिति । अत एव शारीरकभाष्य-
ट्टीकायां वाचस्पतिमिश्राः “ज्येष्ठत्वज्ञानापेक्षितस्य
बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य व्यर्थः । शुक्ति-
ज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपवादने तदुदाधक-
नस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथाच “पूर्वापरवर्गीयत्वं” तत्
नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत् कन्वधियं
भवेत्” इति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षे वैयर्थ्यं
स्यात् अत उभयवचनाधर्मे विवक्षणीयौ तदा विषयभेदेन
व्यवस्थापनीयौ । तथाहि यत्पाटकाभ्यादादौ काळा-
न्नराभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यान्नाभेऽपि प्रवि-
निहितद्रव्यभादाय सख्यकाल एव तत्करणं न तु वच-
नानुपात्तस्वेच्छाकल्पगौणकालप्रतीक्षणम् । तथाच अ-
न्वोदयपरिशिष्टम् “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्
यद्यानुकल्पिकम् । अपथेत्” सवत्सायास्तद्व्यागोः
पयस्य” इत्यादि । यत्पाटिकाभ्यादादौ कल्पेकादव्या-
दिगौणकालोऽस्ति तत् कृताह्लादावद्याभावे तदुत्तरो-
धेन उपवासादिदृष्टं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत्
कर्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः “एकोद्विष्टो कर्तव्यं
पाकेनैव सदा श्रयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः
सप्तपञ्चणम्” । तथाच अन्वोदयपरिशिष्टम् “संस्कारा
अतिपत्येरन् स्त्रकालाञ्चेत् कथञ्चन । कुल्वैतदेव कुर्यात्
ये हूपनयनाद्वः” । यत् तत् विनिगमकवज्रनाभावस्तत्र
यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं द्वयमपि गुण-
भूतमेव तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्ये द्रव्यादरः कालस्य
द्वयार्थद्विक्रियाघटितस्य कर्त्तव्यत्वत्वाभावादर्जनीयत्वसिद्धिः
असन्निधिकत्वाच्चिन्तितत्वमात्रेण बहिरङ्गत्वात् । कालस्य
निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये “अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं
कर्मणामिह” । द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्वाहकत्वेना-
व्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्नरङ्गत्वाच्च । उक्तादिः

प्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्तः “उपवासासमर्थं देकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावन्नानि वा दद्याद् यदुभक्तादुद्दिगुणं भवेत् । वृक्षसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमन् । कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथायक्ति व्रते नरः” । देवीं गायत्रीम् । अथ चान्द्रायणादौ परिसंख्या । काश्यपपञ्चरात्रे “मच्छन्ने मद्युत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । ऋतुमूचजलाहारी हृदि गच्छं ममापयेत् । अथ वो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः । निर्निमित्तमदीक्षायां न च जुहुव्याधिषोडितः । अन्नं वा यदि भुङ्कोत ऋतुं फलसथापि वा । अपराधमहं तस्य न क्षमामि इह कश्यप । क्षिपामि नरके घोरे हृच्छल्यं मन जायते” । निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां चरुप्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम् । जुहुव्याधिना षोडितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः । अन्नादिक्रमस्य पञ्चक्षणमिति जीमूतवाहनः । अथ निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिति यदुक्तं तत्र चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवारद्युपवासपारणं लक्षणरूपं दीक्षाया अपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा “पुरोडाशोऽपि क्षोभो वा संप्राप्ते हरिभसरे । अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया” इति नारदीयं विरुध्यते । तदुप्राणस्य भोजनरूपतामाह कालादर्थे श्रुतिः “पितृमाष्वेयं तस्यैव प्राशितं भवति” इति पितृपुत्रपञ्चक्षयम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात् । तेनैकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चरुप्राशनाच्च कृत्वा उपवासः कार्यः ।

आरब्धकार्तिकादिज्ञाने तु व्याधादिनाऽऽप्तान्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नातुकत्वविधिना नित्यज्ञान एव तद्विधिनादिति इति मन्त्रतः स्वयं करणाऽऽप्तान्थ्ये अथवा कारयितव्यं यथा दक्षः “स्वयं होमे फलं यच्च नदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भानिनेयोऽथ विटपतिः । एभिरेव हुतं यत्तु तद्वत् स्वयमेव हि” विटपतिर्जायता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्न फलवन् नता । अन्नाशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वं युचितत्वात्कालजीवित्वरूपधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकावे तस्य नारदोक्तस्य प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा “निःक्षिप्तमग्निं खदारुणं परिकल्प्यत्विजन्तथा । प्रवर्त्तुं कार्यवात् त्रिमो ब्रह्मैव न त्रिरं वरेत्” इति अन्वोगप्रतिपि

वदन्यत्वापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि कश्चिदुच्यते ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च तस्मै शुक्रिकावे दातव्येति तथा च नारदः “ऋत्विक् च त्रिविधो वटः पूर्वजुटः स्वयं कृतः । यद्वत्त्वा वा यः कुर्याद्वात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्” यद्वत्त्वा खेच्छया” तितः । परायेज्ञाने स्वयमग्नौ कुशमवप्रतिभूतिज्ञानेऽपि ऋतुविशेषः प्रातः उक्तो यथा “प्रतिपत्तिं कुशमवै कृत्वा तीर्थवारिणु मज्जवेत् । यद्यद्विष्य निमज्जेत सोऽदभागं फलं लभेत् । सातरं पितरं वापि भ्रातरं वृद्धं गुरुम् । यद्यद्विष्य निमज्जेत दादशंगं फलं लभेत्” । “अपुत्रेष्वेव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः वृद्धः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्विष्णोः फलं प्रयत्नतः” दत्तकमी ।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः । एकमेकं प्रति निवसे २ स्ववस्थायाम् “प्रतिनियमादयुगपत्पृष्टत्वे च पुरुषवृत्तं विद्म” सा० शा० ।

प्रतिनिर्देश्य लि० प्रति+निर्-दिश-कर्मणि गणत् । पृथगनिर्दिष्टस्य पुनरुपान्तरविधानार्थं बुभुत्सितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देश्यविषये यथा “उदेति सविता तावन्नाम एवास्ममेति च” अथ तावत्तयोदितस्य पुनस्तावत्पुनरविशिटतयास्तत्त्वकीर्त्तनाय पुनर्निर्देशः । तत्र च कथितपदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे

“उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकवदप्रयोग निषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि “उदेति सविता तावन्नाम एवास्ममेति च । सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता” । अथ रक्त एवास्ममेतिति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवाद्योऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वययति” । “तद्वतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति आपाततोऽर्थान्तरतावभासरूप इत्यर्थः । अयं भावः “न सोऽस्ति प्रत्यवो बोधे यत्र शब्दो न भासते” इति नियमाच्छब्देनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषभेदाद्भेदावभास इति । सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टभासनाच्च भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति नागेशः ।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्-वृत्त-भावे ल्युट् । १ अभीष्टयत्तुतः निवृत्तौ णिच्-ल्युट् । २ निवारणे

प्रतिन्याय अथ० प्रति+नि+अय इ-वा चञ् । न्यायो

युक्तिभेदो वा अतुक्ते अनतिक्रमे वा व्यययो वा ।
 यथागतं प्रत्यागमने “पुनः प्रतिन्यायं यथा योन्या
 ब्रूवति” इ० च० “प्रतिन्यायस् यथागतस् नि+न्यायो
 न्यायः । व्ययमायो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन
 यदागमनं स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः”
 भाष्यम् । २ युक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थे च ।

प्रति(ती)प पु० प्रति-पाति+पा-क वा दीर्घः । शाल्वराज
 पितरि भा० व्या० ६४ अ० । सुखमध्यः शब्दरत्ना० ।

प्रतिपक्ष पु० प्रतिपक्षः पक्षः प्रा० स० । विरुद्धपक्षे “विस्तृत्य
 यत्प्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निरर्थकः” गौत० सू० । निर्य-
 यशब्दे ४५६१ पु० व्यर्थार्थो दृश्यः । प्रतिपक्षः पक्षो
 यस्य प्रा० स० । २ यत्नो २ सदृशे च लि० । ४ व्यवहारे
 प्रतिवादिनि विपक्षे च ।

प्रतिपक्षित पु० प्रतिपक्षो जातोऽस्य तारका० इतच् । १ सत्-
 प्रतिपक्षरूपदोषयुक्तो हेतौ हेत्वाभासभेदे “यनैकान्तो वि-
 रुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययोपदिष्ट्य हेत्वा-
 भासाश्च पञ्चधा” भाषा० । “सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः सा-
 ध्याभावसाधकः । अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्या-
 भावसाधक एव साध्यासाधकत्वं न उपन्यस्त इत्यशक्ति-
 विशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभा-
 वव्याप्यवान् पक्षः । अन्तर्हीताप्रामाण्यकतया साध्यव्या-
 प्यवत्त्वे नोपस्थितिकालीनायाः साध्याभावव्याप्यवत्त्वे नो-
 पस्थितेर्विषयस्यथा इत्यन्ये । अत्र च परस्परभाव-
 व्याप्यवत्ताजानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।
 अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि
 घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते । यथा च
 स्वल्पि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्ववत्ताज्ञाने पितादिदोषेण
 पीतः शङ्क इति धीर्जायते एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने
 कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले
 संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शने तत्वा-
 धिकबलतया द्वितीयकोटिमानप्रतिबन्धाच्च संशयः फल-
 जलेन चाधिकसमबलभावः कल्पयते इति वदन्ति । तत्र
 तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभावविशेषाज्ज-
 कोधादेरुद्देशात् लौकिकसज्जिकसंज्ञन्यदोषविशेषाजन्य-
 ज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता साधवात् । न ह्युपनीत-
 भावविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौर-
 वात् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः । न
 हि लौकिकसज्जिकसंज्ञस्थले प्रत्यक्षनिव सत्प्रतिपक्षस्थले

संशयानुमितिः प्रामाण्यिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि
 विशेषणीयम् यत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्रा
 प्रामाण्यप्रज्ञानात् संशयो नान्यथाऽऽन्तर्हीताप्रामाण्य-
 स्त्वेव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति” सि० छ० ।

प्रतिपक्ष पु० प्रतिपक्षः पक्षः प्रा० स० । १ तल्लक्षणे पक्षे मूल्ये
 व्यय० २।१५।४।

प्रतिपक्षि स्त्री प्रति+पद-क्तिन् । १ प्रष्टौ २ प्रागल्भ्ये
 ३ गौरवे ४ प्राप्तौ ५ पदप्राप्तौ हेतुत्वव्यताज्ञाने च जेदि० ।
 “विनादलुप्रतिपक्षिर्विहितम्” इति रघुः । भीमांसकमते
 ७ फलशून्यकर्माङ्गभेदे यथा आह्लादौ दत्तद्रव्यस्य कुचमय-
 ब्राह्मणपक्षे जलादौ निक्षेपः । पूजितप्रतिमादेश्च जलादौ
 निक्षेपः । दस्यापनमात्रे च कात्या० श्रौत०

प्रतिपक्षिपटङ्ग पु० वाद्यभेदे (नागरा) चारा० ।

प्रतिपक्ष्यर्त्थं न० द्रगड्वाद्ये (द्रगडकाडा) त्रिका० ।

प्रतिपक्षफला स्त्री प्रतिपक्षं फलं यस्याः । क्षुद्रकारवेत्ते
 (क्षोटवत्ते) राजनि० ।

प्रतिपद स्त्री प्रतिपद्यते उपक्रम्यते पक्षोनामो वाऽनया प्रति-
 पद-करणे क्तिप् । पक्षयोः प्रथमायां १ तिथौ तिथिशब्दे
 तत्सुखरूपं २२६।४० दर्शितं कर्मभेदे तत्कालव्यवस्था च
 २२६३ पु० दर्शिता । २ द्रगड्वाद्ये त्रिका० भावे लक्ष्म-
 क्तिप् । २३।ने ४७ उपक्रमे कालजा० तच्छब्दोपक्रम-
 र्थत्वसुक्तं यथा

“तत्र प्रतिपक्षश्च उपक्रमे वर्तते । चान्नः पक्षो मासो
 वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यां तिथौ सा तिथिः प्रति-
 पत् । प्रारम्भवाचित्वं प्रतिपक्षश्च वक्ष्ये ब्राह्म-
 णाहुवशं सूत्रेषु प्रयोगादवगम्यते तथा च श्रुतिः
 “आत्मारथं यथोक्तं इदं वसोऽनृतमन्त्र इति सत्त्वतीयस्या
 प्रतिपदतुचराविति” । अयमर्थः सत्त्वतीयं नाम किञ्चि-
 च्छब्दम् । तस्यात्मारथमित्यर्थो जन्तुः प्रतिपत् प्रथमं
 पाठ्यः । इदं वसोऽनृतमन्त्र इत्यर्थं सन्तोऽनुचरः पश्चात्
 पाठ्य इति । तथा तैत्तिरीया व्याख्येयब्राह्मणे व्याख-
 यन्ति । “पवसा वाजसातय इत्यनुष्टुप् प्रतिपङ्कतीति”
 तथा त एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे पठन्ति “सामिधेनीरनु-
 वज्यन्ते ताव्याहृतीः उरजाह्व्यात् ब्रह्मैव प्रतिपदं
 कुशतः” इति ।

तच्चिथौ वज्जेनेन यथोक्तं वराहपु०

“देवानामघ्न यज्ञाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ! । आदौ प्रति-
 पदो येन त्वत्त्वस्योऽपि पावक ! । तस्येदात् प्रातिमादिकं

अंभविष्मन्ति देवताः । अतस्ते प्रतिपद्मम तिथिरेषा भवि-
ष्यति । ४ बहिष्पयमानसोऽस्य प्रथमस्तुतो ताण्ड्यः वा०
४।२।१५ यथा “कवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्र-
पाजस इति सहस्रवती प्रतिपत्काव्या” । “प्रतिपद्यते प्रक-
स्यते बहिष्पयमानसोऽस्य एषा प्रतिपत् सा सहस्रवती
सहस्रशब्दोपेता एषा काव्या” भा० । वा टाप् तत्पार्थे
प्रतिपन्न लि० प्रति+पद्-कृ । १ अथगते क्षमरः २ स्त्रीकृते
सेटि० “प्रतिपत्तं हि विचेतनैरपि” कुमारः । ३ वि-
क्रान्ते च हेमच० आचिता० व्यस्य गतिपूर्वकत्वेऽपि
नान्नीदात्तता । [राजनि० ।

प्रतिपर्यशिफा स्त्री प्रतिपर्यं शिफाऽस्याः । द्रवन्तीहृत्ते
प्रतिपाण पु० प्रति+पण-घञ् । प्रतिकृपदेवने
प्रतिपादक लि० प्रति+पद्-णिच्-ण्वल् । बोधके ।
प्रतिपादन न० प्रति+पद्-णिच्-भावे ल्युट् । १ दाने २ बो-
धने ३ प्रतिपत्तौ च सेटि० ।

प्रतिपाद्य लि० प्रति+पद्-णिच्-कर्मणि यत् । बोधनीये
प्रतिपूजन न० प्रतिपूज् पूजनं प्रा० स० । केनचित् पूजने कृते
तदनु रूपे तेन पूजकस्य १ पूजने २ आभिमुख्येन पूजने च ।
प्रतिप्रदान न० प्रति+प्र+दा-भावे ल्युट् । १ प्रतिदाने
२ प्रत्यर्पणे च ।

प्रतिप्रसव पु० प्रति+प्र+सृ-घप् । १ निधिद्वयः पुनः प्राप्तिश्च
स्मवनायाम् । साकल्येऽव्ययी० । २ प्रभवसाकल्ये प्रति-
जन्मनीत्यर्थे । [भेदे अस्माकवाकशब्दे ८५४ उद्देश्यम् ।
प्रतिप्रस्थाप्य पु० प्रति+प्र+स्था-हृच् । सोमयागोये कृत्विग्-
प्रतिप्रस्थान न० प्रतिकूलं प्रस्थानम् प्रा० स० । विरुद्धपञ्चाश-
यथे प्रतिकूलं प्रस्थानं यस्य प्रा० व० । २ नदति लि०
३ निष्पन्नो यजु० १८ । १६ वेदटी० ।

प्रतिप्रहार पु० प्रतिक्रयः प्रहारः प्रा० स० । १ कृतप्रहारानु-
रूपप्रहारे २ प्रतिघातभेदे च ।

प्रतिप्रेष पु० प्रतिक्रयः प्रेषः प्रा० स० । नियोजितेन नियोजितारं
प्रति पुनः प्रेषणे कात्या० २५।१०।१ कर्कः ।

प्रतिफल लि० प्रतिफलति प्रति+फल-घच् । १ प्रतिविम्बे
येन यत्कर्म कृतं २ तस्यानुरूपप्रतीकारे । साकल्ये अ-
व्ययी० । ३ फलसाकल्ये अव्य० ।

प्रतिफलन न० प्रति+फल-भावे ल्युट् । प्रतिविम्बने सादृश्ये
प्रतिफलक लि० प्रति+फल-विभागे ण्वल् । प्रफुल्ले शब्दच०
प्रतिबद्ध लि० प्रति+बन्ध-कर्मणि क्त । १ प्रतिकृते २ साकल्येन
सम्बद्धे व्यापके च प्रतिबन्धजब्दे दृश्यम् ।

प्रतिबन्ध पु० प्रति+बन्ध-भावे घञ् । १ प्रतिरोधे २ साकल्येन
सम्बन्धे व्याप्री च “प्रतिबन्धः प्रतिबद्धज्ञानमनु-
मानम्” सा० सू० “प्रतिबन्धो व्याप्तिव्याप्तिप्रदर्शनादु-
व्यापकज्ञानमनुमानम्” प्र० भा० ।

प्रतिबन्धक लि० प्रतिबन्धाति प्रति+बन्ध+ण्वल् । १ प्रतिरो-
धके । स्त्रियां टाप् कापि अत एवम् । “बलवदुद्दिष्टे-
तत्त्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका” भाषा० । २ विटपे शब्दच०
प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च
मण्यादाभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्यो-
न्यामयः । एवं प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणं तेन
संश्लेषज्ञावे मण्यादाभावेऽपि न कार्यमिति” अमुषा०
चि० सतिरिक्तगतिनिरासे । तच्च पञ्चधा भवति यथा
तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वम् १ । तदभावव्याप्यतानिश्चयत्वेन २ तदभाववच्छेदक-
तया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयत्वेन ३ । तदसमानाधिकरण-
धर्मवत्तानिश्चयत्वेन ४ । तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीत
धर्मावच्छिन्नभाववत्तानिश्चयत्वेन ५ चेति । तत्राद्यं यथा
हुदो वज्रिमानिति बुद्धिं प्रति हुदो न वज्रिमानिति
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । द्वितीयं हुदो वज्रमात्रव्या-
प्यमानिति निश्चयस्य । तृतीयं जलवान्वज्रभाववानिति
निश्चयविशिष्टस्य जलवान् हुदः इति निश्चयस्य । चतुर्थं
वज्रसमानाधिकरणजनवान् हुदः इति निश्चयस्य । प-
ञ्चमं हुदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदक-
तया गृहीतं यद्वज्रत्वं तादृशवज्रत्वावच्छिन्नाभाववान्
हुदः इति निश्चयस्येति । कार्यभावं प्रति तु काल्पनी-
जिज्ञासायाः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम् । कश्चित् सवि-
मन्वाटिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति मण्ये
प्रतिबन्धकत्वम् इति ।

प्रतिबन्धि(न्सी) प्रति+बन्ध-इन् वा डीप् । प्रकृतैककल्ये
प्रकृतं पुरुषसदृशप्रकृतकल्याणरूपादाने प्रतिवादिमते-
ऽनित्यान्तरप्रसङ्गकवाक्ये तत्पार्थे प्रतिबन्धीगन्धोऽपि
तन्मूलं स्रग्यम् । [त्रादौ भा० उ० १२०४० ।

प्रतिबन्ध पु० प्रतिकूलो बन्धुः प्रा० स० । बन्धुत्वस्य दोहि-
प्रतिबन्ध पु० प्रतिकूलं बलं यस्य । १ गतौ “प्रतिबन्धजघेरिति”
वेणी० । प्रतिकूलं बलं यस्य । २ तुल्यप्रले लि० “यो मे
प्रतिबन्धो लोके” इति चण्डो । प्रतिगतं बलम् प्रा० स० ।
२ सामर्थ्ये न० लि० का० ।

प्रतिबाहु पु० प्रतिगतो बाहुम् अत्या० स० । बाहोरयो ह० स० ।

५८।२५ अफल्कस्य २५ तमेदे अक्षरभातरि भाग० ६।२४।६

प्रतिबुद्ध लि० प्रति+बुध-कर्त्तरि क्त । १ जागरिते । क-
र्मणि क्त । २ धाते च ।

प्रतिबोध पु० प्रति+बुध-भावे घञ् । १ जागरणे २ ज्ञाने च
कर्त्तरि अच् । १ जागरिते ४ ज्ञाधिनि च लि० । तस्याप-
त्यम् विदा० अच् । प्रतिबोध तदपत्ये यूनि तु हरिता०
फक् । प्रतिबोधाद्यन तदीये व्युत्पत्ये पुं स्त्री० ।

प्रतिबोधिन् लि० प्रति+बुध-भविष्यति गत्या० धिनि ।
भाविप्रतिबोधयुते गत्यादि० द्वितीयात० । शास्त्रप्रतिबोधी
प्रतिभट्ट पु० प्रतिबूतो भट्टः प्रा० सं० । प्रतियोधे येन सह
युध्यते तस्मिन् ।

प्रतिभय लि० प्रतिगतं भयसंज्ञात् निरा० सं० । १ भयहेतौ
भयदुरे अमरः । प्रतिगतं भयम् प्रा० सं० । २ भये न० ।
प्रतिभा स्त्री प्रति+भा-भावे अच् । १ बुद्धौ २ प्रत्युत्पन्नबुद्धौ च
हेम० “प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” रुद्रः
१ दोषो च । [पदार्थे २ प्रदीप्तिभ्युते च ।

प्रतिभात लि० प्रति+भा-कर्त्तरि क्त । १ ज्ञानेभासमाने
प्रतिभान्वित लि० १ त० । प्रतिभायुक्ते प्रगल्भे अमरः ।

प्रतिभामुख लि० प्रतिभान्वितं मुखं मुख्यव्यापारोऽस्य ।
प्रतिभान्विते हेमच० । [अच् । २ प्रकाशमाने च ।

प्रतिभास पु० प्रति+भास-भावे घञ् । १ प्रकाशे कर्त्तरि
प्रतिभू पु० प्रतिरूपो भवति प्रति+भू-क्तिप् । (जाभिन)
ख्याते पदार्थे स्त्री । दर्शनप्रतिभूशब्दे १४७५ पृष्ठादौ
दृश्यम् । [२ भेदने च ।

प्रतिभेदन न० प्रति+भिद-भावे ल्युट् । १ नेतादेरुत्पादने
प्रतिमण्डल लि० प्रतिरूपं मण्डलं प्रा० सं० । सूर्यादिम-
ण्डलस्य १ परिधौ परिवेष्टे हरिवं० २०६ अ० । अय्ययी० ।
२ प्रत्येकमण्डले अय्य० ।

प्रतिमस्र पु० प्रतिबूतो मस्रः प्रा० न० । प्रतियोधे
प्रतिमा स्त्री प्रति+मा-भावे अच् । १ सादृश्ये । करणे
अच् । २ रूपादिनिर्मितदेवतादिमूर्तौ तन्मानादि देवता-
प्रतिमाशब्दे १६८५ पृष्ठादौ दृश्यम् । १ अचक्षतौ
४ गजदन्तवस्त्रे हेमच० उत्तरपदस्यः । ५ सदृशार्थे लि०
हेमच० । यथा देवप्रतिमाः ।

प्रतिमान न० प्रतिधीयतेऽनेन प्रति+मि-मा-वा ल्युट् ।
१ प्रतिबिम्बे २ प्रतिमायां ३ गजकुम्भस्याधोभागे ४ तद्वन्-
योर्मध्यस्थाने च अमरः ।

प्रतिमार्गक पु० सोमपुरे व्योमचारिपुरे लि० का० ।

प्रतिमित्र पु० इन्द्रपभेदे भा० द्रो० १०२ अ० । अय्ययी० । १५०
त्येकमित्त्रे अय्य० । [अमरः ।

प्रतिमुक्त लि० प्रति+मुच-क्त । १ परिच्छिते २ परित्यक्ते च
प्रतिमुख न० सा० द० उक्ते नाटकाङ्गसंस्थेभेदे यथा

“यथासङ्गमदस्याभिरभियोगात् पञ्चभिः । पञ्चैवेति
दत्तस्य भागाः श्युः पञ्च सन्धयः” इत्युपक्रमे तल्लक्षण-
साह “अन्तरेकाद्यमस्वन्धः सन्धिरैकान्धये सति” ।
एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाङ्गानामवलम्बेनैकप्रयो-
जनसम्बन्धः सन्धिः । तल्लेदनाह “सुखं प्रतिमुखं गर्भो
विसर्ग उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः श्युः क्रमात्तल्लक्षण
सन्ध्यते” । तत्र प्रतिमुखाङ्गलक्षणं भेदोदाहरणादि यथा
“विन्नासः परिसर्पस विष्टतं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युति-
स्यैव तथा प्रगमनं पुनः । विरोधस्य प्रतिमुखे तथा
स्यात् पशुपासनम् । पुष्पं वज्रसुपन्थासो वर्यसंहार
इत्यपि” । तत्र “समीहा रतिभोगार्थां विन्नास इति
कथ्यते” । रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगोऽस्य
विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्थं समीहा विन्नासः यथा
शाकुन्तले “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तदभावदर्श-
नाश्वासि । अहतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना
कुरुते” । “दृष्टनष्टादुत्तरणं परिसर्पे च कथ्यते” यथा
शाकुन्तले राजा । भवितव्यमत्र तथा । तथा हि
“अत्युद्धता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् । द्वारे-
ऽस्य पाण्डुसिक्तते पदपङ्क्तिदृश्यतेऽभिनवा” । “कत-
स्यानुनयस्यादौ विष्टतं त्वपरिमहः” यथा तत्रैव “अलं
वो अन्तरविरहपञ्जुस्तु एण राएस्मिणा उवरुद्धेण” ।
केचित्तु “विष्टतं स्यादरतिरिति” वदन्ति । “उपाया-
दर्शनं यत्तु तापनं नाम तल्लेख” यथा रत्नवल्ली साग-
रिका “इल्लहजनादुरासो लज्जा सुहृद् परवसो अप्पा ।
पियसहि ! विसमं मेम्भं मरणं सरणं वरद एक्कं” ।
“परिहासवचो नर्म—यथा रत्नवल्याम् सुसङ्गता” “सहि
जस्य किदे त्वमं आचदा सो अयं दे पुरदो चिट्ठादि ।
सागरिका साभ्यस्ययम् । कस्य किदे अहं आचदा । सुसं ।
अइ अस्ससं किदे यं चित्तफलसस्य” ।—धृतिस्तु परिहा-
सजा । “नर्मद्युतिः—यथा तत्रैव । सुसङ्गता “सहि
अदक्खिणा दाणिं सि त्वमं जा एवं भट्ठिणा हत्थावन्न-
व्विदावि कोवं ण सुससि” । साग । सञ्जु भट्ठसोषदि-
हस्य “सुसङ्गदे दाणिं वि कीलिट्ठं ण विरमसि” । केचित्तु
“दोषस्याङ्गादुनं हासं नर्मद्युतिरिति” वदन्ति ।—प्रग-

जनं वाक्यं स्थापुत्तरोत्तरम् । यथा विक्रमोर्वश्याम्
 उर्वशी “जयदु जयदु महाराजो । राजा । मया
 नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते इत्यादि” । “वि-
 रोधो व्यसनप्राप्तिः—यथा चण्डकौशिके राजा “नू-
 नमसनीयकारिणा मयात्वेनेव स्फुरच्छिखाकनापो ज्व-
 लनः पङ्क्त्यां समाक्रान्तः”—कृतस्यानुनयः पुनः “स्वा-
 त्मर्थपासनं—रत्नायल्याम् विदुः “भो मा कुप्य एसा
 हि कद्वीचरत्नरं गदेत्यादि” —उप्यं विशेषवचनं
 मतम् । यथा तत्रैव राजा “हस्ते गृहीत्वा स्वर्गं
 नाटयति” विदुः “भो वयस्य एसा अवरैव सिरी तए
 सामासादिदा” राजा । वयस्य सत्यम् “श्रीरेषा पा-
 णिरपस्याः पातिजातस्य पत्न्यः । कुतोऽन्यथा पतत्येष
 स्त्रोदच्छास्यतद्रवः” । “प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं—यथा
 तत्रैव राजा “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” सुषं ।
 न केवलं त्वमं चित्तफलएण ता जाय गदुस्य देवीए णि-
 वेदरस्य । —उपन्यासः प्रसादनम् । यथा तत्रैव
 सुषं । भट्टा अलं सङ्गाए मएवि गङ्गिनीए पसादेण की-
 ल्दिदं ज्जेव एदिहि ता किं कस्याभरणेण । अदोवि मे
 मरुचरो पसादो एसो जं तए अहं एल्य आलिहिदात्ति
 कुविदा मे पियसही सागरिका एसा ज्जेव पसादो
 दुय” । केचित्तु “उपपत्तिज्ञतो योऽर्थ उपन्यासः स की-
 र्त्तितः” इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव “अदिस-
 हरा क्खु सा गवभदासीति । “चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्ण-
 मंहार इत्येते” यथा वीरचिते तृतीयेऽङ्के “वरिषदिय-
 ऋषीणामेष वीरो युभाजित् समसृष्टिभिरमात्यैर्लौम-
 पादय उड्डः । अयमविरतयज्ञो ब्रह्मादी पुराणः
 प्रभुरपि जनकानामहो हो याजकाखे” । प्रतिमायाम् ।
 प्रतिमूर्त्ति स्त्री प्रतिरूपा मूर्त्तिः प्रा०स० । देवादिमूर्त्तिषडङ्ग-
 प्रतियत्न पु० प्रति+यत-नञ् । १वाञ्छायाम् २उपपत्ते
 ३निग्रहादौ ४यन्याम् अमरटीकायां भरतसुक्रटादयः ।
 सतो युष्मान्तराधानरूपे ५संस्कारे वेदि । ६महणे
 ७प्रतिपक्षे च लिका० । प्रतिरूपो यत्नो यस्य प्राब० ।
 ८प्रतियत्नयुक्ते लि० । ९रचनायां जटाधरः ।
 प्रतियातना स्त्री प्रति+या+यते+जनया च् । यत-युच् । १प्र-
 तिमायाम् प्रा०स० । २तत्प्रायः प्रतियातनायाम् अमरः ।
 प्रतियायिन् लि० प्रति+या-भविष्यति नञ्या०णिनि । भावि-
 यानयुते भा०उ० ५७७१ज्ञो० । [स्वन्वे च ।
 प्रतियोगि पु० प्रति+युज-भावे यञ् । १विरोधे २विरुद्धस-

प्रतियोगिन् लि० प्रतिकल्पं युज्यते प्रते+युज-घिनुण् ।

१प्रतिकूलसम्बन्धमिति । यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धव-
 त्वात् घटादिस्तस्य प्रतियोगी । २विरुद्धपक्षे विविष्ट-
 बुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धभेदे यथा संयोगेन घटवद्
 भूतनमित्यादौ संयोगस्य घटः प्रतियोगी भूतनमनुयोगि ।
 चन्द्रतुल्यसुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्रः प्रतियोगी सुख-
 मनुयोगि । तत्र विविष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य
 प्रतियोगि विरोधतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगीति भेदः ।
 तस्य भावः त्व प्रतियोगित्वं न० तत् प्रतियोगिता स्त्री
 तद्भावे । सा च “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता”
 इत्याचार्योक्ता । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दोषितिकारः ।
 यथा घटो नास्तीत्यादौ घटोऽभावप्रतियोगिता । यथा
 वा घटश्च तत्तलमित्यादौ घटो भूतलानुयोगिकसंयोगस-
 म्बन्धप्रतियोगिता । अखण्डोपाधिर्भविष्येति इति सम्ब-
 दायः । विविष्टवस्तुमित्यन्ये यथा चन्द्रबन्धुसुखमित्यादौ
 चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम् । अन्यवित्वमित्यपरे । यथा
 चैतस्य पुत्र इत्यादौ पञ्चानर्थस्य चैत प्रतियोगित्वम् ।
 घटाभावादिवुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभा-
 वबुद्धिः विशेषप्रविशेषणसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धि-
 त्वात् संयोगेन घटवद्भूतनमित्यादिवुद्धित् इत्यनुमानेन
 अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियो-
 गितासिद्धिरिति नव्यनैयायकाः । श्रीहरे स्वर्णनादौ
 तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्व-
 मनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्यं तेनैवोपपत्तौ नाति-
 रिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयात्तुक्तम् ।

प्रतियोगितावच्छेदक लि० इत० । येन रूपेण यस्या
 भावादौ प्रतियोगिताऽतादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य
 घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगिता-
 वच्छेदकं तच्च कचित् एकं कचिदनेकं तत्र वज्जिनीस्ती-
 त्वत्वं वज्जित्वमेकं सहानसीयवज्जिनीस्तीत्यादौ नहान-
 सीयत्वं वज्जित्वञ्चेत्यादिकल्पनेकमित्याकरे दृग्गम् ।
 येन सम्बन्धेन प्रतियोगितायाः अभावांगे भानं २तादृश-
 सम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन
 घटस्याभावांगे प्रतियोगिताभानं तत्र संयोगसम्बन्धः
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

प्रतिर जठरे चिरकावावस्थाने ऋ० ८।४८।१।

प्रतिरथ पु० प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा०व० । १प्रतियोगे अ-
 नाष्ट्यवंग्ये तं सभ्रातरि नृपभेदे हरिवं० २२च० । यदु-

वश्ये श्वजाश्रुते हरिवं० १६२७०। व्यययी० । १प्रत्ये
करथे व्यय० ।

प्रतिरम्भ पु० प्रतिरम्भ+रम्भ रः । प्रतिरम्भे द्विरूपकोषः ।
प्रतरव पु० प्रतिरवन्ति प्रति+र-कर्त्तरि क् । १प्रायेषु यजु०
३८।१५ "प्राणा वै प्रतिरवाः" शत० ब्रा० १४।२।२।३। भावे
कप् । प्रतिरुक्तो रवः प्रा० व० । २प्रतिकूलशब्दे मदीयं
धनं न सोक्तव्यमनेन मदीयं धनं वनाङ्गु ज्यते इत्यादि
लोकेषु उद्धोषणं प्रतिरवः ।

प्रतिरूप न० प्रतिकृतं रूपम् प्रा० व० । १तत्परूपे प्रतिभायाम्
लिका० । २दानवभेदे पु० भा० शा० २८७७० । ३नेरुसाव-
र्णे ईहभेदे स्त्री भाग० ५।२।२२ प्रतिकृतं रूपं येन
प्रा० व० । ४तत्परूपयुते लि० "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव"
श्रुतिः । [प्रतिविम्बे कटा० ।

प्रतिरूपक न० प्रतिकृतं रूपं विम्बस्य येन प्रा० व० कप् ।
प्रतिरोध पु० प्रति+रुध-भावे क् । १निरोधे । स्त्राये क ।
२प्रतिबन्धे इतिरुद्धाभे भरतः । कर्त्तरि क् । ४प्रकृत
साध्यानुमितिनिरोधके सत्यलक्षणे दुष्टे हेतौ "पक्ष-
साध्यसाधनाप्रतिविम्बरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासः"
दीधिति० । भावे क् । ५हठचौर्ये ।

प्रतिरोधक पु० प्रति+रुध-एव क् । १प्रतिबन्धके (डाकायित)
२हठचौरे हेमच० । तस्य रोधनेन क्षेयकर्त्तृत्वात् तयात्वम् ।

प्रतिरोधिन् लि० प्रति+रुध-णिनि । १प्रतिबन्धके २प्रतिरु-
ध्य हठहारिणि चौरं क्षमरः । [कम्भः नैष० ।

प्रतिलम्भ पु० प्रति+लम्भ-कप् क्तु । लामे "कथमदः प्रति-
प्रतिलोम लि० प्रतिगतं लोम आनुकूल्यमस्मात् प्रा० व०
कच् समा० । यामे विप्ररीते हेमच० ।

प्रतिलोमज पु० स्त्री० प्रतिकोमात् जातः जन-उ । उत्तम-
वर्णस्त्रियाम् अधमवर्णात् जाते सङ्कीर्णवर्णे ते च मनु-
कोक्ता १०।२५ षट् । तथा याज्ञ० "ब्राह्मणप्रां क्षत्रि-
यात् षटो वैश्यादेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु च-
खडान्तः सर्वधर्मवर्जितः । क्षत्रिया मागधं वैश्या-
ज्जात् क्षत्रारण्यमेव त्व । शूद्रायायोगवद् वैश्या जनया-
मास वै सुतम्" । विष्णुना नामालनं वृत्तिवैपासुक्ता यथा
"तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः १ । पुत्रसमः गधौ २।३
क्षत्रियापुत्रो वैश्यागृह्याभ्याम् । चाण्डालवैदेहकस्तथा
४।५।६ ब्राह्मणीपुत्रः शूद्रवित्क्षत्रियैः सङ्करसङ्कराद्या-
भ्येष्टेयः । रङ्गावतरणमायोगयानाम् । व्याधता पुक-
रुमाम् । स्मृतिश्रियाः सागधानाम् । वध्याघातित्वं

चाण्डालानाम् । स्त्रीरजा तत्स्त्रीवनश्च वैदेहजानाम्
अनुसारय्यं खडानाम् । चाण्डालानां बहिर्गमनवसनं
मृतचेतनधारणमिति विशेषः" । कर्त्तरि क्त । प्रतिकोम-
जातोऽप्यत ।

प्रतिवचन न० प्रतिरूपं वचनम् प्रा० व० । १प्रतिवाक्ये २उत्तरे
३विरुद्धवाक्ये च लि० । प्रतिकथादयोऽप्यत स्त्री ।

प्रतिवसथ पु० प्रति+वस-आधारे क् । यामे श्ववसथे
हेमच० ।

प्रतिवस्तु न० प्रतिरूपस्य वस्तु प्रा० व० । तत्परूपे वस्तुनि ।
प्रतिवस्तूपमा स्त्री अर्थानुसारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००हमप्रम् ।
प्रतिवात लि० प्रतिगतो वातो यतः प्रा० व० । यस्मात् परेणात्-
वायुः आगच्छति तस्मिन् देशे "प्रतिवातेऽनुवाते च"
मनुः । व्यययी० । २वाताभिमुख्ये व्यय० ।

प्रतिवाद पु० प्रति+वद-भावे क् । वादिप्रयुक्तन्यायवि-
रुद्धन्यायवाक्यप्रयोगे प्रतिवादिशब्दे दृग्प्रम् ।

प्रतिवादिन् लि० प्रतिकूलं वदति वद-णिनि । १वादिप्र-
युक्तन्यायवाक्यविरुद्धवाक्यवादिनि यथा पर्वतो वज्र-
मान् भूमादित्यादौ साध्यसिद्धये वादिना प्रयुक्ते येन
पर्वतो न वज्रमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि वाक्यं
प्रयुज्यते तस्मिन् । व्यवहारे २प्रत्यर्थिनि (आक्षेपी) "का-
रणे प्रतिवादिन्" याज्ञ० ।

प्रतिवारण लि० प्रति+वारि-कर्त्तरि क्तु । १निवारके
२देवभेदे पु० भाग० ५।१।२६ भावे ल्युट् । इतिवारणे न०

प्रतिवात्ता स्त्री प्रा० व० । प्रत्युचरस्यानीये हस्तान्तभेदे
प्रतिवासिन् लि० प्रत्यासन्नं वसति प्रति+वस-णिनि ।
(पङ्क्ति) गृहाभ्युपवासिनि स्त्रियां ङीप् ।

प्रतिवाह पु० शफलकपत्रभेदे अक्रूरानुजे हरिवं० १२७० ।
प्रतिविधान न० प्रति+वि+धा-ल्युट् । १प्रतिकारे २प्रकृतस्थो-
पपादनाद्यर्थसुपायावलम्बने च । [६३७० ।

प्रतिविम्ब पु० १युधिष्ठिरस्य पुत्रे २क्षत्रियभेदे च भा० शा०
प्रतिविम्ब प्रति+आचारे क् । नामधातुः पर० कच् सेट् ।

प्रतिविम्बति अप्रतिविम्बोत् । प्रत्यविम्बोत् इत्यपरे ।

प्रतिविम्ब पु० न० वी+गतौ उत्त्वा० नि० वृत् नुट् च विम्बं प्रति-
रूपं विम्बम् प्रा० व० । विम्बात्परूपेः प्रतिच्छायायुक्ते प्र-
दार्थे । तस्य विम्बज्ज्ञेदोऽभेदो वेतिसंशये विवरणप्रमेयसं-
निर्णायि यथा

"ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिविम्बत्वे विम्बाज्ज्ञेदः स्यात्
दर्शणगतसंज्ञप्रतिविम्बवत् तत्र हि प्रीत्याद्यदर्शणस्थोऽ-

हैखयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते, सैवं मदीयमिदं
सुखमित्येकप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात् । न च
प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यं सति भेदे प्रतिविम्बा-
सम्भावात् किं प्रतिविम्बानाम सुखञ्चाच्छ्रितसद्भा ? उत
दर्पणावयवा एव विम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते ?
नाद्यः दर्पणस्य सुखेतरस्यादत्तत्वात् यत् त्वं प्रोढदर्पणे
प्रोढं सुखसुपलभ्यते तत्तापि तस्य न सद्भात्वम् दर्पण-
सुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तकारणस्य
विम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथाऽव-
तिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ्निरीक्षिते पुरुषा-
न्तरेण सस्यगवचोक्तिं वा तन्मुखातुपलम्भात् । न चैवं
मन्यन् क्वचिद्विनितापाये कार्यमप्यपैति हस्तसंयोग-
जन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनात् ।
न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः चिरकालसंवेदना-
हितेन संस्कारेण संवेदनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादात्
अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेदनसंस्कारे विना-
शितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् न चैवमपैति ।
इह तु चिरकालविम्बसन्निधावप्युत्पन्ने विम्बापाये
प्रतिविम्बोऽपि गच्छत्येवेति न विम्बः परिणामस्य
निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालस्थितोऽपि कम-
लविकाशः सविट्किरणस्य निमित्तस्यापायेऽप्यपगच्छ-
तीति । तन्न तत्तापि प्राथमिकसुकुलत्वहेतुभिः पादिवै-
राध्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ सुकुलत्वे विरु-
द्धकार्ये जनिते विकाशापायात् अन्यथा तादृशावयव-
रहिते न्ताने कमलेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत् ।
आदर्शे तु सुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना सम-
तलाकारपरिणामः स्यात् तदवयवानां कारकमव्यतिरेके-
णाकिञ्चित्करत्वात् । उत एव विम्बसन्निधमात्रेण ना-
दर्शावयवा सुखाकारेण परिणमेरन् अन्यथा दर्पणद्रव्ये
प्रतिमासुखे कर्तव्ये सति लौकिका विम्बमेव सन्निधाप-
येयुः न तु कांक्षकारमपेक्षेरन् । दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरि-
णामे कारकमापेक्षायामपि प्रतिविम्बपरिणामे पुनः स्वरू-
पपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न सुखप्रति-
विम्बाकारपरिणामो युक्तिवहः चलुनोपिकादिनिम्नो-
न्नतभागस्य स्थानानुपलम्भात् समतलमेव हि पाणिना-
मृशते । समतलेन व्यवहितं सुखमिति चेत् तर्हि
चालुमपि न स्यात् । तत एतत् सिद्धं विमतः आदर्शो-
सुखव्यक्तरनरहितस्तज्जन्मकारणगूचत्वात् यथा विषाण

जन्मकारणगूचं विषाणरहितं शशमस्तकमिति । ननु
तर्हि युक्तिरजतयन्त्रिण्यात्वापत्तेर्न विम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्य-
भिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजनोऽपि मदीयमिदं
रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् विषमो दृष्टान्तः नेदं
रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजतः भिन्नः यथा
भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वसुचितम् यत् न
तथा नेदं सुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र सुखमिति
देशसम्बन्धमात्रबाधे सति उत्पन्ना मदीयमेव सुखमिति
प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च सुखावयवानामचा-
लुपत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं नासायादिकति-
पयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयवविन्याजुपत्तोपपत्तेः ।
यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिविम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः
दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात् । ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः
प्रतिविम्बो बाध्यते यथा स्थाणुरसौ न पुरुष इति
बद्धाभावां सामानाधिकरण्यदर्शनात् संस्यार्यविनाये च
मोक्षानुपपत्तेः सोऽयं देवदत्त इति वदेक्यपरत्वेनापि सा-
मानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोप-
पत्तेः कृतज्ञस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात् । यस्तु
मन्यते प्रतिविम्ब एव नास्ति दर्पणप्रतिफलता नेत्र-
रश्मयः परादृत्य विम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णतीति
स्यदं प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनासौ निराकरणीयः । कथं
तर्हि भूतद्रव्यस्य सुखस्यैकस्य भिन्नदेशद्वये युगपत् का-
लक्ष्त्रेण दत्तः, दर्पणदेशद्वत्तेर्भावात्तत्वादिति ब्रूमः ।
न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्तश्चिरम्बेदादिकमपि
स्वप्ने माया दर्शयति । नन्वेवमपि जलमध्योऽधोलुखस्य
दक्षप्रतिविम्बस्य तीरद्वेषेणैक्ये सति तीरस्यद्वयोऽधिष्ठानं
तत्र च मायाया जलगतत्वमपोसुखत्वञ्चाध्यक्षमिति वक्तव्यं
न चात्राध्यासहेतुरस्ति अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः
तत्कथमसावध्यासः, उच्यते किमत्र दक्षावरणाभावादध्या-
साभावः ? किं वा दोषाभावात् ? उतोपदानाभावात् ?
आहो सिद्ध्यासाविरोधिरोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भा-
वात् ? नाद्यः चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडो
पृथगावरणानुपयोगात् । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । न
द्वितीयः सोपाधिकभ्रमप्रपञ्चोरेव दोषत्वात् । न चतुर्थः
निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि
सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेः नास्तत्त्वज्ञानावाप्तिरिति
किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत् पाठं पारमार्थिक-
दर्पणाद्युपाधेस्तज्जन्ममत्तं च ज्ञानादिनिवृत्तावप्यज्ञानज-

न्योपाधेरङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानाच्च-
वृत्तौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानाच्चिच्छित्तरथात् सिध्यति । ननु कथं
तत्त्वज्ञानं जीवोनाऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विरुद्धात्मा-
तामात्मनोऽवगन्तुमलं प्रतिविम्बत्वात् दर्पणगतप्रति-
विम्बवदिति चेत् न अचेतनत्वस्योपाधित्वात् । यस्तु
लोकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगत
जाद्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिविम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादं
चेतनत्वे तु विम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत
जीवस्य तु प्रतिविम्बत्वेऽपि नोपाधिजाद्येन प्रति-
वम्ब इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके विम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य
भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम् । तथापि न तत्र
विम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवश्च भ्रमाश्रयः
स्वविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमो-
त्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत्
स्वसर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन
पश्येदिति चेत् न स्वसुखतत्प्रतिविम्बयोरेक्यं जान-
नापि देवदत्तेन स्वसुखे प्रतिविम्बगतात्मत्वमलिनत्वाद्य
दर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिविम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृ-
तिस्मृत्यभ्यस्तत्सिद्धेः “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतिः
“एकधा वक्तुं चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” इति स्मृतिः ।
“अतएव चोपमा जलसूर्यकादिवदिति स्मृतम् । न चा-
मूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिविम्बासम्भवः समूर्त्तस्याप्याकाशस्य
स्वाश्रिताभ्रमक्षतादिविशिष्टस्य जले प्रतिविम्बभावदर्श-
नात् । जलान्तराकाश एवास्मादप्रतिविम्बाधार इति चेत्
न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो
घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिविम्ब इति चेत् न तथा
सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र
द्विगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य घटे द्विगुणं दृष्टं ब्र-
ह्मणस्तत्तासत्त्वे च सर्वगतत्वनियन्तृत्वादिवानिः । उभ-
यातुगतचिद्रूपाकारस्यैव सर्वगतत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मण
इति चेत् न “य आत्मानमन्तरो यमतीति” श्रुतौ प्रकरण-
लभ्यस्य ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानाश्रव-
णात् । अतः शास्त्रे सर्वत्र घटाकाशदृष्टान्तोऽसङ्गतत्वा-
धको न जीवत्वसाधकः । प्रतिविम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य
वृत्तिर्न दोषाय जलमध्ये स्वाभाविकजानुमात्राकाशस्य
प्रतिविम्बतविशालाकाशस्य च दृष्टेः । तस्मादङ्कारो-
पाधिकतो ब्रह्मप्रतिविम्बो जीवः” ।

प्रतिविम्बन न० प्रतिविम्ब+नामधातुः भावे ल्युट् । अतः

करणे “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” शा० द०
प्रतिविम्बवादः पु० ६त० । जीवस्य ईश्वरप्रतिविम्बतास्याप-
नार्थे वादे । द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभाग-
कल्पना प्रतिविम्बभावेन तत्तदवच्छिन्नभावेन च । तत्राद्यः
पक्षः विवरणानुसारिभिर्मन्यते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्मन्यते
तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा
विवरणानुसारिण्यस्तावत् । “विभेदजनकैऽज्ञाने नाशमा-
त्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणोभेदमघनं कः करिष्य-
तीति” स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्व-
प्रतिपादनाद्विम्बप्रतिविम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः । नी-
मयोरपि प्रतिविम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रति-
विम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिविम्बो जीवः विम्बस्थानीय
ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिकविम्बप्रतिविम्बदृष्टान्तेन
स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते । “प्र-
तिविम्बगताः पञ्चद्वयजुषांकादिविक्रियाः । पुमान् क्रीडेत्
यथा ब्रह्म तथा जीवस्यविक्रियाः” इति कल्पतरुक्तरीत्या ।
“लोकवत्तुलीलाकैवल्यमिति” स्मृतमपि संगच्छते । अ-
ज्ञानप्रतिविम्बे तस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणा
अभेदोविशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वतः प्रसृतस्य सवितप्रका-
शस्य दर्पण इव । अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि
न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः । अन्तःकरणोपाधि-
परिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहा-
धिष्ठानानुपपत्तेः । न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तः-
करणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैषुष्यं प्राप्नोतीति तदव-
च्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम् ।
“प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति” शास्त्रोपान्याधिक-
रणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादि-
बहिर्ज्ञस्यैव योगप्रभावात् दृष्टेरुपवर्णनात् । प्रतिविम्बे
विम्बामेदमात्रस्याभ्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न
प्रतिविम्बरूपजीवस्य सक्तप्रत्ययासम्भव इति न तदतिरे-
केण सक्तप्रत्ययावच्छिन्नरूपं जीवान्तरं वा प्रतिविम्ब-
जीवातिरिक्तं जीवेश्वरविबलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्या-
न्तरं कल्पनीयम् “अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति” श्रव-
णाज्जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिविम्बभावापगमेऽपि
स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थना-
मकचैतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनाव-
च्छिन्नं चैतन्यं विम्बभूत ईश्वर एव “यो विज्ञाने तिष्ठति-
त्यादि” श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसंनिधानेन तदन्तर्यामिभावेन

विकारान्तरस्यानश्वरादिति । अतः परमवच्छिन्नवा-
त्तत्वं दर्शितः प्रसङ्गात् पूर्वमुक्तत्वात्तदोच्यते “अन्ये
तु रूपास्तुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे गगन-
प्रतिबिम्बोदाहरणमन्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सविह-
करमण्डले सन्निभे प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहा-
रस्य भ्रममात्रमूलत्वात् । ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादो-
ऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणा-
सुदात्तादिस्तराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेर्ध्वनेवर्णप्रतिबिम्ब-
त्वप्राहितकल्पनायाः प्रमाणकत्वात् । प्रतिध्वनिरपि
न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः पक्षीकरणप्रक्रियया पटहृषयो-
निधिरष्टतिशब्दानां क्षितिसन्निधादिशब्दत्वेन प्रतिध्वने-
रेवाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वायोगात् । वर्ण-
रूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिबिम्बः वर्णाभिव्यञ्जक-
ध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनो-
पपत्तेस्तस्मादुपशब्दाकाशशब्दलक्षणवच्छिन्नं चैतन्यं जीवः
तदनवच्छिन्नमीश्वरः । न चैवमण्डान्तवर्त्तिनश्चैतन्यस्य
तत्तदनःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदा-
त्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याण्डादुपहितरेव सत्त्वं
स्यादिति “यो विज्ञाने तिष्ठन्नत्यादावन्तर्यामिभावेन वि-
कारान्तरवस्थानश्वरणं विरुध्यते । प्रतिबिम्बपक्षे तु
जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्व-
द्विगुणोक्तत्वं दृष्टिरुपपद्यत इति वाच्यम् । यतः प्रतिबिम्ब-
पक्षेऽपि उपाधावनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्वं प्रतिबिम्बो
वाच्यः । न तु जलचन्द्रन्यायेन कर्तृत्वप्रतिबिम्ब तद-
न्तर्गतभागस्य तत्वं प्रतिबिम्बासम्भवात् । न हि मेघा-
वच्छिन्नस्याकाशस्यालोकस्य वा जले प्रतिबिम्बवज्जलान्त-
र्गतस्यापि तत्वं प्रतिबिम्बो दृश्यते । न वा सुखादीनां
बहिःस्थितिसमय इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिबि-
म्बोऽस्ति । अतो जलप्रतिबिम्बं प्रति मेघाकाशादेरि-
वान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तदनन्तर्गतस्यैव वि-
म्बत्वं स्यादिति विम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात्
इष्टरेऽन्तर्यामिब्राह्मणाञ्जस्याभावस्तुल्यः । एतेनावच्छि-
न्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्वं तत्त्वान्तःकरणव-
च्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतज्ञानाकृतताभ्यागम-
प्रसङ्ग इति निरस्तम् । प्रतिबिम्बपक्षेऽपि स्नानान्तर्गतस्य
स्वसन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य
वस्तुव्यवस्था तत्वं तत्त्वान्तःकरणस्य गमने विम्बभेदात् तत्-
प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्याभावेन दोषतोल्यात् । न

चान्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे दोषतोल्या-
ऽप्यविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तस्य च तत्वं गतिद्वारम-
न्तःकरणं जलागयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य
तदुपरि विस्तृतरस्कोतालोके इव तत्वं विशेषाभिव्यक्ति-
हेतुरिति पक्षे नायं दोषः । अन्तःकरणवदविद्यायागम-
भावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम् । तथैवावच्छेद-
पक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्युपगमसम्भवात् तत्वा-
प्येकस्य जीवस्य कश्चित्प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृ-
त्वमित्येवंकृतज्ञानाकृतताभ्यागमदोषापनुत्तये वस्तुतो
जीवैक्यस्य शरणीकरणोपपत्तेन तन्त्यावादनःकरणोपाधि-
पक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य
च तत्त्वाभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात् । न चाव-
च्छेदपक्षे “यथाह्यं ज्योतिरात्मा विवस्त्रानपो मित्रा
वज्रधैकोऽतुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः
जेत्वेवमजोऽयमात्मा । अतएवोपमाजलस्यैकादिव-
दितं” श्रुतिस्मृत्याभ्यां विरोधः । “अम्बुवदपहणाच्च तथा
त्वम्” इत्युदाहृतं स्नानान्तरस्त्रवेण यथा स्त्र्यस्य रूपवतः
प्रतिबिम्बोदययोग्यता ततो विप्रकटदेशं रूपवज्जलं दृ-
ष्ट्वाते नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिबिम्बोदययोग्यं किञ्चि-
दस्ति ततो विप्रकटमिति प्रतिबिम्बासम्भवसङ्गात् “द्विहृष्टास
भाक्ताम् अन्तर्भावादुभयसामञ्जसादेवमिति” तदनन्तरस्त्रवेण
यथा जलप्रतिबिम्बितः स्त्र्यो जलदृष्टौ वदत इव जल-
हृष्टौ हुमतीव जलचञ्चने चञ्चतीवेति तस्याध्यासिकतद-
चुरोषिद्विहृष्टादिभाक्तामित्येवं दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः
सामञ्जसाद्विरोध इति स्त्र्यंस्त्रुतकृतैवावच्छेदपक्षे
तयोस्तात्पर्यकथनात् । “घटसंघटमाकाशं नीयमाने यथा
घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः” ।
“अंशो नाना व्यपदेशादिति” श्रुतिस्मृत्याभ्यामवच्छेदपक्ष-
स्यैव परिग्रहाच्च । तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणा-
दिनावच्छेदोऽवश्यं भावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव
इति पक्षं रोचयन्ते ।

प्रतिबिम्बित त्वि० प्रतिबिम्ब+तार० इतच् । जातप्रतिबिम्बे
दर्पणादौ-प्रतिफलिते प्रतिच्छायापक्षे सुखादौ ।

प्रतिविषा स्त्री प्रतिप्रिङ् विषं यया प्रा० व० । अतिविषायासु
(यातइच्) अमरः ।

प्रतिविष्णु क पु० प्रतिकूलो विष्णुर्यस्य प्रतिविष्णुः सचुकु-
न्दहृषकचाम्ना कायति शब्दायते कै-शब्दे क । सच-
कुन्दहृषके राजनि० ।

प्रतिवेश पु० प्रत्यासन्नो वेशः प्रा०स० । प्रत्यासन्ने प्रतिवासि-
गृहे शब्दरत्ना० । प्रति+विश-आधारे घञ् वा दीर्घः ।
तत्पार्थे ।

प्रतिवेशिन् ति० प्रत्यासन्नं विशति प्रति+विश-णिनि ।
प्रत्यासन्नगृहवासिनि स्त्रियां ङीप् “दृष्टिं हि प्रति
वेशिनि ! क्षणमिहाप्यसुहृद्दे दास्यसि” सा०द० ।

प्रतिव्यूह पु० प्रतिरूपः व्यूहः प्रा०स० । वक्रविन्यासस्य प्रति-
रूपे व्यूहे भा०भी० ५०ख० ।

प्रतिशब्द पु० प्रतिरूपः शब्दः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ शब्दाव-
रूपे शब्दजन्ये शब्दभेदे । प्रतिविस्ववादशब्दे दृश्यम् ।
प्रतिशयन न० प्रति+शो-भावे ल्युट् । प्रतिस्त्रापे अभीष्ट-
लाभाय प्रत्यादेशशयया देवोद्देशेन ज्ञानभोजनादिवर्जन-
पूर्वकस्त्रापे (हत्यादेशोया) दगङ्ग० ५ च० ।

प्रतिशयित ति० प्रति+शो+क्त । प्रतिशयनकारिणि
प्रतिशासन न० प्रति+शास-भावे ल्युट् । श्रुत्यादेशनिर्णयस्य
नियोगे अस्मरः । [स्त्राते च तिका० ।

प्रतिशिष्ट ति० प्रति+शास-कर्मणि क्त । शिष्टेति २ प्रवा-
प्रतिश्या स्त्री प्रति+श्र्ये-वा० करणे षड् । प्रतिश्राये पी-
नसे रोगभेदे शब्दच० ।

प्रतिश्राय पु० प्रति+श्र्ये-करणे घञ् । पीनसे रोगभेदे
नल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

“अथातः प्रतिश्रायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । नारी-

मसङ्गः शिरसोऽभिन्नापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः ।

सन्धारणं मूलपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्रायनिदानमुक्तम् ।

चयङ्गता मूर्च्छा नि सारुतादयः पृथक्स्वप्नस्ताश्च तथैव शो-

णितम् । प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्रा-

यकरा भवन्ति हि । शिरोगुरुत्वं क्षययोः प्रवर्त्तनं

तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्-

विधा नृणां प्रतिश्रायपुरःसराः स्रुताः । आनद्धा

पिहितानासा तनुश्चावप्रवर्त्तिनी । गलताल्लोष्ठशोषश्च

निस्तोदः शङ्खयोक्तया । खरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्रा-

येऽनिन्दात्मके । उष्णः सपीतकः स्त्रावो घ्राणात् खवति

पैत्तिके । कशोऽतिपाण्डुः सन्मो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ।

सधूमं सहसा वङ्गिं वमतीव च मानवः । कफः कफ-

कते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः । युक्तावभासः शू-

नाच्चो भवेद्गुरुशिरसुखः । शिरोगर्भोऽतालूनां कण्डूय-

नमतीव च । भूत्वा भूत्वा प्रतिश्रायो योऽकस्मादिति

वर्त्तते । सम्पको वायपको वा स सर्वप्रभवः स्रुतः ।

लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनस्थानां च सर्वजे । रक्ताजे तु
प्रतिश्राये रक्तास्त्रावः प्रवर्त्तते । तास्त्रावश्च भवेज्जन्तु
खरोघातं प्रतीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनक्षया गन्धान्
वेत्ति च । मूर्च्छा नि चाल कसयः श्रोताः क्षणाक्षया-
ऽणवः । क्षमिर्मुर्ध्विकारेण समानं चास्य लक्षणम् ।
प्रक्षिप्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । सुष्ठुरानुज्ञते
चापि सुष्ठुर्विप्रियते तथा । निश्वासाच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा
गन्धान् वेत्ति च । एवं दुष्टं प्रतिश्रायं जानीयात्क्ष-
साधनम् । सर्वे एव प्रतिश्राया नरस्याप्रतिकारिणः ।
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः । बाधिर्यमा-
न्यमन्त्राणं घोरांश्च नयनामयान् । कामाग्निसादशोफांश्च
दृष्ट्वाः कुर्वन्ति पीनसाः” ।

प्रतिश्रय पु० प्रतिश्रियते प्रति+श्रि-आधारे षच् । श्रयज्ञगृहे
जटा० २ सभायां श्रयाशये च मेदि० ४४८ हेमच० ।

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु-भावे षप् । स्त्रोकारे अस्मरः ।

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु-भावे ल्युट् । श्रवणीकारे । प्रति-
गतः श्रवणं कर्णम् अत्या०स० । श्रवणाद्युगते ति०
अस्य तत्पुरुषे अंश्वा० अलोदात्तता प्रतिगतं श्रवणं येन
प्रा०व० । तु न । [नृपभेदे भा०आ० ६५ख० ।

प्रतिश्रवस् पु० शिरोलप्रवरर्षिभेदे । २ परिःक्षिप्तलभीमसेनात्मजे
प्रतिश्रुत् स्त्री प्रतिरूपं श्रूयते श्रु-सम्प० वा० कर्मणि क्तिप् ।
प्रतिशब्दे प्रतिध्वनौ अस्मरः ।

प्रतिश्रुत्का स्त्री देवताभेदे यजु० २४।३२। ३।१६ [नौ च ।

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु-भावे क्तिन् । श्रवणीकारे २ प्रतिध्व-

प्रतिषिद्ध ति० प्रति+सिध-कर्मणि क्त । निषिद्धे

प्रतिषेध पु० प्रति+सिध-भावे घञ् । निषेधे “सा कुर्वन् द्रव्या-
दिना निवारणे” प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता”
भीमांसकका० । २ अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ४००

दृश्यम् । श्रुषणाभिधाने च । ल्युट् । प्रतिषेधन तत्रैव न०

प्रतिषेधोपमा स्त्री “न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन
प्रतिगर्जन्तम् । कलङ्किनो जङ्घ्येति प्रतिषेधोपमेव सा ।
काव्याद० । उक्ते अर्थालङ्कारभेदे सादृश्यप्रतिषेधेन अधि-
कवैचित्प्र प्रकटनात् तथात्वमस्याः ।

प्रतिष्क पु० प्रति+स्कन्द-वा० ङ पत्वम् । दूते शब्दर० [जटा०

प्रतिष्कष पु० प्रति+कष-अच् वा० ङ पत्वम् । चभेरज्ज्वो

प्रतिष्कस पु० प्रति+कष-अच् वा० ङ पत्वम् । चरे शब्दर०

प्रतिष्ठश्च पु० प्रति+स्तुभ-भावे घञ् पत्वम् । प्रतिवञ्जे अस्मरः

श्रुतिपाराहिण्यापादने ‘वाङ्मतिप्रतिष्ठमविद्वद्भ्यः’ रघुः

प्रतिष्ठति स्त्री प्रति+सु-क्रिन् । प्रतिवक्ष्यीत्यस्तौ च०
८।१।२

प्रतिष्ठति प्रतिष्ठा अक्ष्यस्य अच् प्रति+स्था-क वा । १।स्था-
तियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० ३कुमारानुचमातृभेदे स्त्री
भा०श०४७अ०। ४चतुरवरपादके वर्षष्टभेदे स्त्री ह०र०।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भाषाधारादौ अङ् । १।चित्तो २स्थाने
३गौरवे ४यागादिषमाप्तौ कर्मभेदे कर्मभेदे भेदि० देवादोनां
पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्भि
वरणं दृश्यम् । ६स्थैर्यं ७वृत्ते स्त्री निघण्टुः पात०
सू० स्थैर्यभेदे फलभेदे उक्तो यथा

“अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः” सू० ।
“सर्वपापिनं भवति” भा० “सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफला-
श्रयत्वम्” सू० “धार्मिकोभव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं
प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोवासा वाग्भवति” भा०
“अस्त्यप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्” सू० “सर्वदिक्-
स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि” भा० “ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां
वीर्यं नामः” सू० “यस्य लाभादप्रतिष्ठानं गुणानुत्क्रे-
यति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानसाधानं समर्थो भवति इति”
भा०। दशाश्रये “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” श्रुतिः ।

प्रतिष्ठान न० प्रति+स्था-भावे ल्युट् । १प्रतादेः समाप्तौ
कर्मभेदे देशादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे
शिवस्थितौ च । आधारे ल्युट् । (विठोर) स्थिति
४नगरभेदे “गङ्गायस्नयोर्मध्ये प्रयागं जघनं पतम् ।
प्रयागं जघनस्थानमुपस्थानप्रयो विदुः । प्रयागं सप्रति-
ष्ठानं कम्बुजाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदि-
रेषा प्रजापतेः” भा०व० ८५अ०। “प्रतिष्ठाने नरपति-
र्ययातिः प्रत्युपस्थितः” भा०उ०११२अ० ।

“एवंप्रभावो राजासीदैवस्तु पुद्गलतमः । देगे पुण्य-
तमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते । राज्यं स कारवासास
प्रयागे पृथिवीपतिः । उत्तरे जगद्गीतोरे प्रतिष्ठाने
महायगाः” हरिवं०२६अ० । ५स्थाने च

प्रतिष्ठित लि० प्रतिष्ठा जाताऽस्य तारका० इतच् । १जात-
प्रतिष्ठे देवादौ शिवस्थितियुक्ते च । शिविण्यो पु० “अप्र-
मत्तः प्रतिष्ठितः” विष्णुस० ।

प्रतिष्ठािका स्त्री प्रति+स्था-क ज्ञाये क कापि अत इत्त्वम्
समाभा० पत्वम् । प्रतिज्ञानकत्तत्रां स्त्रियाम् ।

प्रतिस्क्रुम पु० प्रतिरूपः संक्रमः प्रा०स० । १प्रतिष्ठायावाम्
भा०व०। २प्रतिस्कान्ते प्रतिष्ठावापन्ने लि० । ३संचारे

च “चित्तिगतिरपरिणामिन्यप्रतिस्कृमा दर्शितविषया
शुद्धाऽनन्ता चेति” पात०भा०। “प्रतिस्कृमः संचारः”
विवरणम् ।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या-भावे अङ् । १प्रसंख्याने
२संख्यादिसिद्धे ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतिसंख्यान्वितत-
त्त्वनिरूपणात् तदीयज्ञानस्य संख्यानियतत्वेन तद्यात्वम् ।

प्रतिसंख्यानिरोध पु० प्रतिस्क्रुप्रापूर्वकोनिरोधः शा०त० ।
बुद्धिपूर्वके भावानां नाशे बोद्धमतासिद्धे पदार्थभेदे अप्रति-
संख्यानिरोधशब्दे ५६।१८० दृश्यम् ।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिस्ञ्चरलि क्रियाशून्यतया विधीयन्तेऽस्यां
प्रति+सम्+चर-चाधारे अण् । १प्रत्यभेदे “यदा तु प्र-
कृतो याति जयं विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं
विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः” मार्क०पु०३६अ०। २सञ्चारमात्रे च ।

प्रतिसन्देश पु० प्रतिरूपः सन्देशः प्रा०स० । सन्देशानुक्रमे
प्रत्युत्तररूपतया वाचिकवृत्तान्तभेदे ।

प्रतिसन्धान न० प्रति+सम्+धा-भावे ल्युट् । १चतुसन्धाने
व्यनुचिन्तने ज्ञानभेदे नष्टस्य द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे
२व्यन्वेषणे च ।

प्रतिसन्धि प्र० प्रतीपः सन्धिः प्रा०स० । १वियोगे २उपरमे
“अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धिय कर्मणः” भा०शा०२०६
अ० टी० नीच० प्रति+सम्+धा-कि । २प्रतिसन्धाने च
वीप्सायाम् व्यवधी० । ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे ।

प्रतिसन्धेय लि० प्रति+सम्+धा-कर्मणि यत् । प्रतीकायै
भा०उ० ८५अ० ।

प्रतिसम लि० प्रतिकूलः समः । विषदशे

प्रतिसमन्त लि० प्रतिगतं समन्तात् येन प्रा०व० पृथो०। प्रा०
प्रसमन्ताङ्गावे शत०त्रा० ३।७।१२ भा० ।

प्रतिसमासन न० प्रति+सम्+आ+अस-च्चेमे भावे ल्युट् ।
निरसने निवारणे भा०व० १८२। स्त्री० ।

प्रतिसर पु० प्रति+सृ-अच् । १सैन्धवपञ्चाङ्गागे २हस्तसूत्रे
च लि०का० । ३मन्त्रभेदे ४माल्ये प्रणयुद्धौ च भेदि०।
६भूषणे ७रक्षाबन्धनसूत्रे पु० न० असरः । ८नियोज्ये
लि० भेदि० स्त्रीत्वमपि । “प्रतिस्तरया तुरगाणां भङ्गा-
तकमालिङ्गुवसिद्धार्थं कण्ठेऽपि निबभोवात्” ह०सं०४३अ०।

प्रतिसर्ग पु० प्रतिरूपः प्रतिकूलो वा सगेः । १ब्रह्मणः सृष्टि-
तत्त्वायां सरोच्यादिसूत्रो २प्रसये च “आदिर्गस्तु यः
स्रव ! कथितो विस्तरण च । प्रतिसर्गश्च ये वेद्यामधिपा-
ज्ञानं वदस नः” इति प्रश्ने प्रतिसर्ग उक्तः काचित्तापु०।

“प्रतिसर्गे तु स्तम्भिण्डं हेमपिण्डं वा धटकुण्डलसक्तु-
टादयो विग्नोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवाभि-
व्यक्तं कार्यमपेक्ष्याव्यक्तम् भवति । एवं पृथिव्यादयस्त-
न्मात्राणि विग्नतः स्थापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं
तन्मात्राण्यहङ्कारं विग्नन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एवं
महङ्कारो महान्तमाविग्नान्तमव्यक्तयति महान् प्र-
कृतिं स्वरूपं विग्नन् प्रकृतिसव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न
कचिन्निवेश इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव” सा०त०को०
प्रतिसर्ग्य पु० प्रतिसरे भवः यत् । रुद्रभेदे यजु० १६।१२
प्रतिसव्य न० प्रतिगतं सव्यं वामं येन प्रा०व० । १प्रतिक्रमे
२विरुद्धाचारिणि जटा० ।

प्रतिसान्धानिक पु० सन्धानं प्रयोजनमस्य ठक् प्रतिक्रमः
सान्धानिकः प्रा०स० । मागपे स्तुतिपाठके शब्दरत्ना० ।
प्रतिसाम वीणसायाम् अव्ययी० कच् समाम् । प्रत्येकसामनि
प्रतिसारण लि० प्रतिसारयति प्रति+हृ-णिच् ल्यु । १अप-
सारके २दूरीकारके । भावे ल्युट् । २दूरीकरणे । करणे
ल्युट् । सुश्रुतोक्ते श्चग्निकार्यभेदे । वलयविन्दुविलेखा प्र-
तिसारणानीति दहनविशेषाः । त्रयचिकित्साङ्के ३उप-
क्रमभेदे “मासादूर्ध्वं” ततस्तेन क्षणमालेपयेदुत्रणम् ।
कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम् । तथा
सुसुप्तमण्डूकीं मणिचूर्णञ्च दापयेत् । युटिकामूलपि-
ष्टास्ता त्रणानां प्रतिसारणम्” सुश्रुतः । प्रतिसारणं
त्रणस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरनयनम् इत्यर्थः “दन्तजि-
ह्वासुखानां यच्चूर्णकल्पावलेहकैः । शनैर्धर्ममङ्गल्या
तदुक्तं प्रतिसारणम् । वैरस्यं सुखदौर्गन्ध्यं सुखशोभं
तथा तृणम् । अर्चयि दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसार-
णम् । ह्रीने जाशकफोत्तुक्ते शोषरसंज्ञानमेव च । अति-
योगान् सुखे पाकः शोषस्तृष्णा वसिः क्लमः” भावप्र०
उक्ते ३दन्तघर्षणभेदे ।

प्रतिसारणीय लि० प्रति+हृ-णिच्-कर्मणि अनीयर् ।
स्थानान्तरनयनीये सुश्रुतोक्ते क्षारपाकविधिभेदे
“स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसार-
णीयः कुष्ठकिटिभद्रकुक्कुटासमण्डलभगन्द्राकुन्दुष्टत्रण-
नाडीचर्मकीलतिक्तकालकन्यक्षव्यङ्गमशकवाह्यविट्पथमि-
विषार्शःसूपदिश्रते” ।

प्रतिसारिन् लि० प्रतीपं सरति हृ-णिच्-णिनि । १प्रतीप-
गामिनि २नीचगामिनि स्त्रियां ङीप् । भा०व० ५।१अ० ।
प्रतिसीरा स्त्री प्रतिसिनोति सीयते वा प्रति+सि-रक् ।

दीर्घश्च । जवनिकायाम् (परदा) अमरकोषः ।
प्रतिसूर्य्य पुं स्त्री० प्रतिक्रमः सूर्य्यः प्रा०स० । १कृत्वासे त्रिका० ।
२द्वितीयसूर्य्यप्रादुर्भावरूपे आन्तरीक्षोत्पातभेदे च ।
स्वार्थे क । तत्कार्यं तच्छुभाशुभलक्षणं ह०सं० २७अ० यथा
“प्रतिसूर्य्यकः प्रशस्तो दिवसस्तदुत्कर्षप्रभः क्षिप्रः ।
वैदूर्य्यनिभः स्वच्छः शुक्लश्च क्षेमसौमिन्नुः । पीतो व्याधिं
जनयत्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय । प्रतिसूर्य्याणां माला-
दस्यु भयानङ्गुष्ठपङ्क्तौ । दिवसस्ततः प्रतिसूर्य्यो जलक-
उदग्दक्षिणे स्थितोऽनिलजत् । उभयस्यः सलिलभयं
नृपसुपरि निहन्त्यधो जनहृत्” ।

प्रतिसृष्ट लि० प्रति+सृज्-कर्मणि क्त । १प्रेरिते २प्रत्याख्याते
च मेदि० । ३भक्ते धरणिः । [हिपयत्तुप्राग् राजनि० ।
प्रतिसीमा स्त्री प्रतिक्रिया सीमः सीमवल्ली बस्याः प्रा०व० । म०
प्रतिस्त्रान्ध पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४६अ० । २नियम-
सन्ध्याङ्गभेदे पु० “परिच्छिन्नं फलं यत्नं प्रतिस्त्रान्धेन
दीयते । स्त्रान्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिर्विदो जनाः”
कामन्द० ।

प्रतिस्त्री स्त्री प्रतिक्रिया स्त्री प्रा०स० । १परनायाम् आभि-
मुख्ये अव्य० । २स्त्रिया आभिमुख्ये अव्य० । “उपमन्त्रयते
स हिङ्कारोत्पद्यते स प्रस्तावः स्त्रिया सह गते स उद्गीयः
प्रतिस्त्रि सह गते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं
पारं गच्छति तन्निधनमेतत् वामदेव्यं मिथुने प्रोतम्”
छा०उ० । “प्रातिस्त्रिश्यनम् स्त्रियोऽभिमुख्यभावेन शय-
नम् । सहश्यनमेकपर्य्यङ्गे शयनम्” भा० ।

प्रतिस्यद्धी स्त्री प्रति+स्यर्ज्-भावे अङ् । प्रतिक्रमस्यद्धायां
प्रतिक्रियायाम् शब्दरत्ना० ।

प्रतिस्यश पु० प्रतिक्रमः स्यशः । प्रतिद्वृते
प्रतिस्रोतस् न० प्रतीपं स्रोतः प्रा०स० । स्रोतस्रोतमनप्रतिक्रमे
प्रतिस्रर पु० प्रति+स्रृ-शब्दोपतापयोः भावे आधारे वा
अप् । १प्रतिशब्दे २उपतापाधारे आदित्यात् अग्निस-
म्याद नसाधने शुष्कगोमयादौ च । तत्प्रकारः निरुक्ते
उक्तः यथा “उदीर्षि मयमसमाहृत आदित्ये कंसं
वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्ररे यत् शुष्कगोमयं
संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सौम्यमेव संपद्यते” ।
प्रतिस्ररे उपतापाधारे स्पर्शकरणसम्पर्कस्थाने इत्यर्थः ।

प्रतिहत लि० प्रति+हन-क्त । १द्विष्टे २रुद्धे ३निरासे
४प्रतिस्त्रलिते च मेदि० । भावे क्त । ५निरासे न० अमरः ।
प्रतिहति स्त्री प्रति+हन-भावे क्तिन् । १प्रतिघाते आहत्य-

परावृत्तो रोपे च । तस्य कामप्रतिहत्या जायमानत्वात्
तथात्वम् ।

प्रतिहृत्^१ लि० प्रति+हृ-एच् । १ पुनराहरणकर्त्तरि २ हृ-
त्विगभेदे पु० च्छावाकशब्दे ए० पु० डशम् । स च प्रति-
रूपसामभेदगता प्रतिहारशब्दे डशम् ।

प्रतिहर्षण न० प्रतिरूपं हर्षणम् प्रा० स० । १ हर्षणात्तुल्ये हर्षे
षिच्-ल्युट् । २ प्रतिरूपसन्तोषसम्पादने च ।

प्रतिहस्तक पु० प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा० व० कप् । हस्त-
साध्यक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हि तो० ।

प्रति(ती)हार पु० प्रत्येकं हरति स्वामिपार्श्वमागयति अण्
वा दीर्घः । १ द्वारपात्रे अमरः । स्त्रियां ङोप् गौरा० ङोप्
या । आधारे घञ् । तदधिष्ठानस्थाने द्वारे च शब्दर० ।
प्रतिरूपं हरति हृ-अण् उपस० । २ पायाकारे भरतः ।
साधनतृतीयभागे उदात्ता गेये ४ सामावयवभेदे षष्ठीयशब्दे
११७० पु० डशम् । तस्य देवता च अज्ञं यथोक्तं छा० उ०
“अथ हैनं प्रतिहर्तृपसवाद प्रतिहर्तृयां देवता प्रतिहा-
रमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यति सूत्रं ते विप-
तिश्रुतीति मा भगवानवोच्युक्तमा सा देवतेति । अज्ञ-
मिति होवाच सर्वोणि ह वा इमानि भूतान्यजमेव
प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता
ताञ्चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो सूत्रं ते व्यपतिष्यतथोक्तस्य
मयेति” ।

प्रतिहारक पु० प्रति+हृ-एच् ल् । १ पायाकारे भरतः २ स्या-
नान्तरप्रापके लि० । २ प्रतिहाररूपसामावयवगतारि पु० ।

प्रति(ती)हास पु० प्रतिरूपः हासः प्रा० स० वा दीर्घः । १ येन
हासः कृतः तं प्रति हासे प्रा० व० । २ तत्कारके लि० ।
३ करवीरहजे पु० अमरः ।

प्रतिहर पु० प्रति+हृ-आधारे अण् । समीपे क० ७।६६।१४

प्रतीक पु० प्रति+कृन् लि० दीर्घः । १ अवयवे अमरः । २ प्रति-
रूपे श्विखोमे च मेदि० प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रती-
कानामादित्यादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तत्र शा० सू० भा०
दर्शितं यथा

“न प्रतीके न हि सः” सू० “मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्य-
ध्यात्ममथादिदेवतमाकाशो ब्रह्म” (छा० ३।१८) इति,
तथा “आदित्यो ब्रह्मेत्यादिशः, (छा० ३।१८) स यो नाम
ब्रह्मेत्युपासो” (छा० ७।५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपा-
सनेषु संशयः, किमेवम्यात्मपहः कर्त्तव्यो न वेति ।
किं तावत् प्राप्तमेतेष्वध्यात्मपह एव युक्तः, कस्मात्,

ब्रह्मणः श्रुतिप्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि
ब्रह्मधिकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्त्वात्मत्वोपपत्तेरित्येषं प्राप्ते
ब्रूमः । न प्रतीकेष्व्यात्ममतिं यज्जीयात्, न हि स उपा-
सकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्म-
विकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्व तत्त्वात्मत्वमिति । तदसत्
प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपपत्तेर्न हि ना-
मादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपपत्तेर्न च
नामादीनां कृतः प्रतीकत्वनात्मपहो वा । न च ब्रह्मण
व्यात्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशे व्यात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्त्तृत्वा-
द्यनिराकरणात्, कर्त्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मेनिराकरणेन
हि ब्रह्मण व्यात्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनवि-
धानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मपहो नोप-
पद्यते, न हि स्वकस्त्वस्ति कयो रितरेतरात्मत्वमस्ति, सु-
वर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवो-
चाम । अतो न प्रतीकेष्व्यात्मदृष्टिः क्रियते” भा० “ब्रह्म-
दृष्टिरुक्तपार्त्” सू० “तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः,
किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्म-
दृष्टिरादित्यादिष्विति । कृतः संशयः, सामानाधिकरण्ये
कारणानवधारणात् । अतः हि ब्रह्मण्यदित्यादित्यादि-
शब्देः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, “आदित्यो ब्रह्म
प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म” इत्यादिष्वमानविभक्तिनिर्दे-
शात् । न चात्राज्ञां सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्था-
न्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति
गौरव इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकार-
भावात् ब्रह्मादित्यादीनां कृच्छरायादिवत् सामानाधि-
करण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविचयोद्योषं प्रकृति-
सामानाधिकरण्यत्वात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गम-
वोचाम, परमात्मवाक्ये दन्तदानीं स्यात्, ततश्चोपासना-
धिकारो बाध्यते, परिमितविकारोपासनस्य व्यर्थम् ।
तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निवैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्मान्यतर-
दृष्ट्यासि सति क्व किंदृष्टिरध्यस्तमिति संशयः
तत्त्वानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्रा-
प्तम् । अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या
इत्येषं प्राप्तम् । एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपा-
सनस्य फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टि-
रादित्यादिष्वित्येषं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्या-
दिषु स्यादिति । कस्मात् उक्तपार्त्, एवमुक्त्येवणादित्या-
दयो दृष्टा भवन्त्युक्तदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च

लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निरु-
 द्धेऽध्यस्तव्येति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः
 क्षत्त्रि, स चानुगन्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् ।
 न हि क्षत्त्रदृष्टिपरिगृहीतो राजा निरुद्धं नीयमानः
 त्रयेसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यप्रादनाशङ्कनीयोऽत्र
 प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृ-
 ष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अत्रोच्यते, निर्द्धारिते शास्त्रार्थे
 एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तद्विपर्ययं प्रति लौ-
 किकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्-
 कृष्टदृष्ट्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निरुद्धदृष्टिमध्यस्थ
 प्रत्यवेयादिवि श्लेषपूत्रे । प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां
 सुख्याद्येत्वमविरोधात् प्रतीयतव्यम् । तैः स्वीकृतिभि-
 रवरुद्धायां बुद्धौ पञ्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य सुख्यद्वय-
 सामानाधिकरणप्राप्तत्वात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतेवावति-
 षते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थो न्यायः ।
 तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपासत इति
 च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दस्यैव उद्देशादित्यादि-
 शब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतोत्यत्र
 शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीति
 लक्षणांशः प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र
 रजतमस्ति, एवमत्राद्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति
 गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानर्देशेनादित्यादी-
 नेवोपासकक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति “स य एतदेवं
 विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपासते” (आ० १।१६) “यो वाचं
 ब्रह्मेत्युपासते” (आ० ७।५।२) “यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपासते”
 (आ० ७।५।३) इति । यच्चूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं
 फलवत्त्वायेति, तदुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामे-
 वोपासत्वावगमात् । फलवत्त्वित्याद्युपासन इवादित्या-
 द्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितञ्चै-
 तत्, “फलम् अत उपपत्तेः” इत्यत्र (वे० सू० १।२।३८) ।
 ईदृशज्ञान ब्रह्मण उपपासत्वं यत्प्रतीकेषु तद्वद्व्याप्यो-
 पणं प्रतिमादिष्विव विष्णुादीनाम् ।
 तत्फलविशेषोऽपि तत्र निर्णयितो यथा
 “अप्रतीकालम्बनाक्षयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात्
 तत्क्रतुय” सू० “स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न पर-
 विषयेति । इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विका-
 रालम्बनानविशेषेष्वेवामानयः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोक
 सत कांचिदेवेति । किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विद-

प्रामन्यत्वं परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि
 “अनियमः सर्वेषाम्” इत्यत्राविशेषेष्वेवैषां विद्वान्नेत्र-
 यतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अप्रतीकालम्बनानिति ।
 प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्ब-
 नाक्षयति ब्रह्मलोकमिति वादरायण व्याचार्यो मन्यते ।
 न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति । अनि-
 यमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तोऽप्युपासनेषु पपत्तेः । तत्-
 क्रतुस्यासोभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्दृष्टव्यः । यो
 हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्मसैवार्थमासीदेदिति श्लिष्यते “तं
 यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतिः । न तु
 प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य ।
 नन्वब्रह्मक्रतुत्वमपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते” यथा पञ्चा-
 ग्निविद्यायाम् “स एतान् ब्रह्म गमयति” इति । भवतु
 यत्रैवमपवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्क्रतु-
 न्यायेन ब्रह्मक्रतुत्वमेव तत्प्राप्तिर्न तरेषामिति मन्यते भा०
 “विशेषश्च दर्शयति” सू० “नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्व-
 स्यात् पूर्वसात् फलविशेषसुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्श-
 यति “यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति”
 “वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा
 कामचारो भवति” “मनो वाच वाचो भूयः” इत्यादिना ।
 स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानाहुपपद्यते,
 ब्रह्मतन्त्रे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् ।
 तस्माच्च प्रतीकालम्बनानामितरेस्तुल्यफलत्वमिति भा० ।
 वसुन्धरस्य ४ पुत्रभेदे भाग० ६।२।१३

प्रती(ति)कार पु० प्रति+क वच् दीर्घः । १ कृतापकारस्य प्रत्यपकारे
 वैरनियतने अमरः २ रोगनिवारणोपाये चिकित्सायाम्
 शब्दमा० [अमरः । अस्य नित्यसमासः । मेघप्रतीकाशः ।
 प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश-वच् वा दीर्घः । उपमायाम्
 प्रतीकाश पु० भातुमन्मृपस्य पुत्रभेदे भाग० ६।१।६
 प्रतीक्षा स्त्री प्रति+ईच्-भावे ञङ् । अपेक्षायाम् । भावे
 ल्युट् । प्रतीक्षणं तत्रार्थे न० ।
 प्रतीक्ष्य लि० प्रति+ईच्-कर्मणि गत्यत् । १ पूज्ये २ अमेच-
 णीये च “प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्ते प्रतिश्रुतम्”
 इति माघः ।

प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन-भावे घञ् वा दीर्घः । प्रतिघाते
 प्रतीची स्त्री प्रत्यच्+क्षिण्यां ङीप् अङ्गोपे दीर्घः । पश्चिमायां
 दिशि यदमेचया स्वर्क्षाकाचलसन्निहिता या दिक् सा
 तदमेचया तस्य प्रतीची कणा० उप० इति ।

प्रतीचीन लि० प्रतीचि भवः प्रत्यच्-ख अलोपे दीर्घः ।
 १ प्रत्यग्भवे २ पश्चिमदिग्भवे च । स्त्रार्थे ख । १ प्रतीचि
 पदार्थे हेमच० । शत० ब्रा० ५।२।४।२० प्रतीचीनप्रत्यम् ।
 प्रतीच्य लि० प्रतीचि भवः प्रत्यच्-भवार्थे यत् । १ प्रत्यग्भवे
 २ पुलस्त्यमातरि स्त्री भा० व० ११६ अ० । २ अन्तर्हिते लि०
 निघण्टुः । [मनुः ४।१६।४ स्त्री०]
 प्रतीच्छक लि० प्रतिगता दृष्ट्या यस्य प्रा० व० कप् । पाहके
 प्रतीत लि० प्रति+इण-क्त । १ श्रुत्याते २ ज्ञाते अमरः । १ हृष्टे
 ४ सादरे च राजनिग० ५ विश्वदेवगणभेदे पु० भा० अनु० ६।१०
 प्रतीति स्त्री प्रति-इण-भावे क्तृन् । १ ज्ञाने २ श्रुत्यातो
 ३ सादरे ४ हर्षे च ।
 प्रतीतोद् पु० “ऊर्ध्वं” शाकरमटाक्षरमभ्यासवत् तस्य व्यञ्ज-
 रान् पदादीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते” इत्युक्ते ऽर्थे ।
 प्रतीत्यक पु० विश्वदेवेषु रामा० अथो० ७।१६ स्त्री० ।
 प्रतीप लि० प्रतिगता व्यापोऽत्र व्यच्छमा० नि० प्रतिप+प्रभो-
 वा । १ प्रतिपक्षे चन्द्रव्यंशे २ नृपभेदे पु० हेमच० । प्रतिप-
 शब्दे दृश्यम् । ३ अक्षरङ्कारभेदे अक्षरङ्कारशब्दे १८८ प्र०
 दृश्यम् । क्तान्ते परेऽन्तोदात्ततास्य वा परनिपातः
 प्रतीकृतः कृतप्रतीप इति वा । स्त्रार्थे क । ४ तत्त्वार्थे ।
 हर्ष्यश्चन्द्रपुत्रयदोः पुत्रे भाग० ६।१।१।२ तत्र प्रति-
 पक इति पाठान्तरम् तत्त्वार्थे । ततः सुखा० अन्वयार्थे
 इति । प्रतीपकृन् तद्युते लि० स्त्रियां ङोप् । सुखादि-
 पाठात् ततः ठन्महत्पो न स्तः ।
 प्रतीपदग्निन् लि० प्रतीपं वामं पश्यति दग्ध-णिनि । १ प्रति-
 कृतदर्शके स्त्रियां ङोप् । सा च २ स्त्रियाम् अमरः ।
 प्रतीपाश्व पु० राजभेदे विष्णु पु० ।
 प्रतीर न० प्रतीर्यते प्र+तीर-क्त । १ तटे तीरे अमरः ।
 २ भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्क० पु० १०० अ० ।
 प्रतीवाप पु० प्रति+वप-घञ् दीर्घः । १ गलितस्त्रणीदेरवच-
 र्थेन अमरः । २ मेयोपधिभेदे औपधविशेषसंयोगभेदे च
 “तत्र वीरतवादिषिद्धं जलमूत्रकादि प्रतीवापं पाययेत्”
 सुश्रुतः । [भाग० ५।१५।२]
 प्रतीह पु० भरतवंशे सुवर्चजायां ज्ञाते परमेष्ठिनः पुत्रभेदे
 प्रतुद् पु० प्र+तुद्-क्त । खगभेदे “हारीतो धवलः पाण्डु-
 शिल्पपक्षो हृहृक्षुकः । पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः
 प्रतुदाः स्रुताः” । “प्रतुद्य भक्ष्यन्त्येते तृणहनेन प्रतु-
 दास्ततः” प्रतुदा मधुराः पित्तकफप्रास्तुवरा हिमाः ।
 लघुवो बद्धवर्धेष्ठा किञ्चिदातकराः स्रुताः” भावप्र० ।

प्रतूत्त लि० प्र+तूर-वेगे क्त । १ प्रकटवेगान्विते भावे क्त । २ प्रकट-
 वेगे न० । ततो गोषदादि० मत्वर्थे वुन् । प्रतूत्तं तद्युते लि०
 प्रतूलिका स्त्री प्रकटं तुल्यमत्र कप् कापि अतइत्त्वम् (तोषक)
 शय्याभेदे काशी० ७ अ० । [नदण्डे (चावुक्) अमरः ।
 प्रतोद् पु० प्रतुद्यतेऽनेन प्र+तुद्-करणे घञ् । अश्वादिताड-
 प्रतोलौ स्त्री प्र+तुल्य-अच् गौरा० ङोप् । १ रथ्यायाम् २ दुरा-
 भ्यन्तरवर्त्मनि अमरः हृष्टादौ निमित्ते ३ पथि च भरतः ।
 प्रतोष पु० प्र+तुष-भावे घञ् । १ सन्तोषे प्रकटस्तोषोऽस्य प्रा० व० ।
 २ सन्तोषयुते लि० । ३ स्त्रायाम्भवमनोः पुमभेदे पु० भाग०
 ४।१।७ स्त्री० । [पुराणनामसु निघण्टुः ।
 प्रतु लि० पुराणार्थे प्र+भवार्थे त्र । ३ पुरातने अमरः ।
 प्रत्यंशु लि० प्रतिगतोऽंशुम् अत्या० व० । १ प्राप्तांशुके । तत्पुरुषे
 अंश० अन्तोदात्ततास्य । प्रतिगतोऽंशुर्न प्रा० व० ।
 २ प्रतिगतांशुके लि० तत्पुरुषे इत्युक्तेः बद्धव्रीहौ ना-
 न्तोदात्तता ।
 प्रत्यक्चेतन पु० प्रतीपं विपरीतमर्थात् जानाति प्रति+अनुच्-
 क्तिप् कर्म० । १ सांख्यमतसिद्धे पुरुषे । “ततः प्रत्यक्-
 चेतनाधिगमः अन्तरायाभावश्च” योगसू० भाष्यम् ।
 प्रत्येकम् अश्नुति अश्नुते कर्म० । सर्वज्ञे २ अन्तरात्मनि पर-
 मेष्ठरे तदभिज्ञे ३ जीवे च प्रत्यक्षशब्दे दृश्यम् । [अमरः
 प्रत्यक्पर्णी स्त्री प्रत्यक्षि पण्यांन्यस्याः ङोप् । १ अपामार्गे
 प्रत्यक्पुष्पी स्त्री प्रत्यक् पुष्पमस्याः ङोप् । अपामार्गे अमरः
 प्रत्यक्क्षणी स्त्री प्रतीची श्रेणीव अस्याः समासान्तविधेर-
 नित्यत्वात् न कप् । १ दन्तोदके २ भूषिकपण्यौञ्च अमरः ।
 प्रत्यक्ष अव्य० अक्षः लक्षणम् “लक्षणेनाभिप्रती” पा० लक्ष-
 णार्थे प्रतिनाऽव्ययी० शरदा० अचक्षमा० अक्षिगच्छेन
 इन्द्रियमात्रम् लक्ष्यते । १ इन्द्रियलक्षणे ततोऽस्त्यर्थे अच् ।
 २ इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये ज्ञाने न० । इन्द्रियाणाञ्च ज्ञान-
 मात्रं प्रत्येव सन्निकर्षद्वारा हेतुत्वात् तथार्थत्वम् । ततः
 अस्त्यर्थे पुनः अर्थं व्यादाच् । १ प्रत्यक्षविषये लि० प्रत्यक्षत्वं
 च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः तल्लक्षणन्तु इन्द्रियाधिसन्निक-
 र्षोत्पन्नज्ञानत्वमिति नैयायिकाः । अधिकमपरोक्षशब्दे
 २१५ प्र० दृष्टशब्दे च २६७२ प्र० दृश्यम् । वेदान्तमते
 तल्लक्षणन्तु “तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचेत-
 न्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंगे प्रत्य-
 क्षत्वम् । साकारवृत्त्युपहितप्रमाद्वैतन्यसत्तातिरिक्तस-
 त्ताकत्वान्यत्वे सति वर्त्तमानयोगत्वं विषयस्य प्रत्यक्ष-
 त्वम्” वेदा० प्र० । तच्च लौकिकालौकिकभेदात् द्विधा ।

प्रत्यक्षदर्शनं त्रि० प्रत्यक्षेण पश्यति दृग्-ल्यु । साक्षिणि
साक्षाद्दर्शनि शब्दमात्रा । णिनि । प्रत्यक्षदर्शिनं तत्तार्ये
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

प्रत्यक्षलक्षणं न० प्रत्यक्षं पृथक्तयोपलभ्यमानं लक्षणम् ।
पाकनिष्पत्त्युत्तरं व्यञ्जनादौ दीयमानलक्षणे । तस्य
आज्ञे अदेयतोक्ता यथा आ०त० ब्रह्मणु० “सिद्धाः कृताश्च
ये भक्ताः प्रत्यक्षलक्षणीकृताः” आज्ञे तस्य वर्ज्यतयोक्तेः
“सिद्धाः कृताः सिद्धुत्तरकालं प्रत्यक्षलक्षणप्रक्षेपकता”
आ०त० रघु० । तत्रैव विष्णुना आज्ञवर्ज्येषु “आरक्ता-
स्यैव नियोसाः प्रत्यक्षलक्षणानि च” इत्युक्तम् । यु०त०
ब्रह्मणु० “सैवैव लक्षणं चैव यच्च सासुद्रकं भवेत् । पवित्रे
परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः” । “पृथक्तयोप-
लभ्यमानं लक्षणं प्रत्यक्षलक्षणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकं
संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेदात्” यु०त० रघु० । वस्तुतः सैववादे-
रपि प्रत्यक्षलक्षणत्वेऽभ्यस्तता आर्द्रकादियोगे प्रतिप्रसवः न
तु सिद्धुत्तरकालप्रक्षेपेऽपि प्रतिप्रसवः । अतः सिद्धु-
त्तरकालं लक्षणमात्रस्यैव प्रक्षेपे सर्वत्र भक्षणे दाने च
निषेधः इति बोध्यम् ।

प्रत्यक्षवादिन् पु० प्रत्यक्षमेव प्रमाणतया वदति वद-णिनि ।
चावर्के चावर्कशब्दे २६२१ पु० दृश्यम् ।

प्रत्यक्षिन् त्रि० प्रत्यक्षमस्यस्य इति । १ साक्षादुद्भूतरि व्यक्तं
दृष्टार्ये त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

प्रत्यक्स्त्रोतम् पु० प्रत्यक् प्रतीचीगामि स्त्रोतो यस्य । १ पश्चि-
मदिग्वाहिनि नदौ “प्राक्स्त्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्त्रोतसो
नदा नर्मदां विना” माघ ४।६६ लो० व्याख्यायां मल्लि-
नाथधृतवाक्यम् । २ नर्मदायां स्त्री भा० व० ८६ अ० ।
प्रतीचि प्रत्यगात्मनि स्त्रोतस्त्रित्तप्रवाहोऽस्य । प्रत्यगा-
त्मैकप्रवणचित्तवृत्तियुते श्यतिभेदे पु० ।

प्रत्यगात्मन् प्रतीचो जीवस्यात्मा स्वरूपम् । १ परमेश्वरे ब्र-
ह्मचैतन्ये भागव० १२।४।४५ श्रीधरः । “कचिद्गौरः प्र-
त्यगात्मानमेकदादृष्टचक्षुरदृष्टत्वमिच्छन्” इतो० भाष्ये तु
अन्यथोक्तं यथा “प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा
प्रतीच्येवात्मशब्दो हृदो लोके नान्यत्रान् ध्युत्पत्तिपक्षे-
ऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते । “यज्ञाप्रोति यदादत्ते यज्ञा-
त्ति विप्रयानिह । यज्ञाख्यं सन्ततो भावस्तस्यादात्मेति
कीर्त्यते” इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं
स्वस्वभावमेकत्वपश्यतीत्यर्थः” “स्वस्वभावं स्वस्वरूपमि-
त्यर्थः” आनन्दगिरिः ।

प्रत्यगाशापति पु० इत० । पश्चिमदिक्पाले वक्ष्ये इत्यायुधः
प्रत्यगुद्भूतौ प्रतीच्या उदीच्याश्च अन्तराला दिक् व० व० ।
पत्तिमोत्तरदिशोरन्तरालायां विदिशि वायुकोषे आश्व०
श्री० २६।४ ।

प्रत्यग्र त्रि० प्रतिगतसमप्रत्यक्षम् अत्या० स० । १ नूतने शोधिते
च अमरः । उपचरिचरन्तपर्वश्रे १६६ दृश्यते नृपभेदे
पु० भाग० ६।२२।४

प्रत्यग्रथ पु० अहिच्छन्नदेशे हेमच० । तत्र भवः तस्य राजा
वा “साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्लकादिज्” पा० इज् ।
प्रात्यग्रथि तत्र भवे तद्गृपे च ।

प्रत्यग्रह पु० चेदिदेशराजो नृपभेदे भा० व्या० ६१ अ० ।

प्रत्यङ्ग न० प्रतिगतसङ्गम् अत्या० स० । अङ्गाहगताङ्गभेदे अङ्ग-
स्याङ्गभेदे कर्णादौ “तत्राङ्गान्यन्तराधिसकथिवाङ्गशिरांसि
तदवयवाः प्रत्यङ्गानि” सुश्रुतः । अङ्गशब्दे ७० पु०
दृश्यम् । [भेदे हरिवं० ३५० ।

प्रत्यङ्गिरस् पु० चाक्षुषमन्वन्तरे आङ्गिरसे ऋक्खरूपे ऋषि-
प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीभेदे “अथ प्रत्यङ्गिरां वक्ष्ये परब्रह्मा-
निर्वाहिणीम्” इत्यादिना मन्त्रमहौषधौ एतदङ्गे तत्-
प्रयोग उक्तः ।

प्रत्यङ्मुख त्रि० प्रत्यङ्मुखं यस्य । पश्चिमाभिमुखे “अयं
प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते” मनुना तन्मुखभोजने श्रीलामः
फलसङ्गतम् । कर्मविशेषे सायंसन्ध्यावन्दने च तन्मुखता
विहिता स्मृतौ दृश्यम् ।

प्रत्यक्ष्(ञ्) पु० प्रत्यक्षति च्युत्-किप् विच् वा । १ सात्मनि
प्रत्यागात्मनुशब्दे दृश्यम् । २ पश्चिमे देशे शकाले च ३ पश्चि-
मायां दिशि स्त्री ङीप् भत्वे अङ्गोपे दीर्घः प्रतीची ।
एवं गद्यादि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि । विचि तु नञो-
पाभावात् न तथा प्रत्यक्षः प्रत्यक्षा इति । ततः सप्तम्यर्थे
असि तस्य लोपः । प्रत्यक्ष् ५ सप्तम्यर्द्धतौ पश्चिमदिग्-
देशकालादौ कथ्य० । [सुश्रुतः ।

प्रत्यक्षन् न० प्रतिरूपमनुसङ्गजनं प्रा० स० । अनुपाङ्गने
प्रत्यन्तर त्रि० प्रतिप्राप्तमन्तरम् अत्या० स० । प्रत्यासवे
सञ्चिते मनुः १०।८० ।

प्रत्यङ्गौक पु० प्रतिङ्गुलमनौकं यस्य प्रा० व० । १ रिपौ २ विज्ञे च
हेम० उपचारात् १ प्रतिवादिनि ४ अक्षरङ्कारभेदे न० अक्ष-
ङ्कारशब्दे ४०१ पु० दृश्यम् ।

प्रत्यनुमान न० प्रतिरूपसहमानं प्रा० त० । प्रतीपातुमाने यथा
पर्वतो वज्रमान् धूमादिति वादिनोक्ते पर्वतो वज्रभा-

ववान् पापाणमयत्वादिति प्रतिवादिनः प्रतिपञ्चानुमानम् ।
प्रत्यन्तं पु० प्रतिगतोऽन्तम् अन्त्यां० । १२० च्छेदे २३३-
कटे त्रि० अक्षरः । [एष्ये पर्वते हेमच०]

प्रत्यन्तपर्वतं पु० प्रत्यन्तः सन्निकटः पर्वतः । दृष्टपर्वतसमी-
प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञाम् अन्त्यां० । १ अभिज्ञा-
हृदये तज्जन्यसंस्कारसङ्कारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा
सोऽयं देवदत्त इत्यादि । तत्स्वरूपादिकं विवरणप्रमेय
संपद्ये निष्पीतं यथा

“ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानकाल-
द्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य
वर्त्तमानमात्रार्थ्याहित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसङ्-
कारादिदानोन्नतवस्तुप्रभितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्व-
मिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न
सिद्धेत् नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्य-
ज्ञानस्य बाधसम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा-
तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्श-
रूपकत्वायोगात्, अस्मान्ते तु सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं
ज्ञानद्वयमेतच्च प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुनिरूपया प्रत्यभि-
ज्ञया कथमेक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि जन्य-
ज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽत्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भ-
वादुक्ता प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभि-
ज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञात्वमपीति कर्मकर्तृविरोधः
शङ्कनीयः, सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयत-
यात्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपक्षत्वात् । अथ मतं नानु-
मानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेस्तुमाने वि-
षयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वन्त-
विद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भविष्यति ज्ञानस्य तदाकार-
त्वात् अतोऽनुमानादौ कर्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विष-
यस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदस्य
इति सैवम् अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञात्वं
पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदा-
विरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञेयं सा भूदिति
चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्नानुभवसिद्धत्वात्
अविसर्वादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोऽह-
मित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तद्यसति
विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य
क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिक-
त्वाद्विधमां अवास्तवायेवेति चेत् तर्हि स्थायित्वाद्विधमां एव

वास्तवा उपादीयन्तां सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् ।
यच्च प्राभाकरा मन्यन्ते सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायां विषय-
त्वेनाश्रयोनात्मा सिद्धति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादि
प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य
क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्था-
यित्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अथ मतं मम संवेदनं जातमिति
इदानीमनुसम्यग्भाषा पूर्वेकालीना घटादिसंवित् स्थाश्रयं
तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्थाश्रयमिदानी-
न्नमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्र-
माणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् क-
ल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वानुभवो ह्यभिज्ञा
द्वयवत्तत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्या-
त्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति । संविदु-
द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटा-
दिवपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत ।
दाढ्याय प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविदुद्वयं किं
साक्षात्सम्बन्धस्य साधकसुत प्रत्यभिज्ञासत्त्वात्, आद्ये
न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्म-
न्यनाश्रितत्वात् नापि संभूय तत्साधकम्, अतीतानु-
भवस्य वर्त्तमानकृतेषु योगपद्यायोगात् । द्वितीये स्था-
य्यात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं
स्यात् । न च वाच्यं कचिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मन-
स्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जात-
मिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन
स्रोतृपत्तिकालीन आत्मा स्थाश्रयत्वेनैव प्रकाशयते न
विषयत्वेन तथापि अर्थ्यमाणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदन-
कालीन आत्मा विषयीक्रियत एव । अथोच्यते स्मृत्या
संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत् स्था-
श्रयमात्मानमाश्रयतयैव प्रत्याययिष्यतीति तदसत् स्मृति-
काले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्थाश्रयसाधकत्वायोगात् ।
स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु
स्मृतिविषयतया परप्रकाशम् अन्यथा धर्मादीनामपि
परतः सिद्धानां स्थाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
दतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम् । तथाच
सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्रा-
भाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञेयैव संविदात्मना क्षणिकत्वं
निराकरणीयम् ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनं न० प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम् । साहि-

श्वरशास्त्रभेदे तन्नातं च सर्वदर्शनसंपदे दर्शितं यथा
 “अज्ञापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्टप्रतीत्य-
 परितुष्टप्रान्तो मतान्तरमन्विष्टप्रान्तः परमेश्वरेच्छावशादेव
 जगद्विर्माणं परिघुष्टप्रान्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्य-
 गात्मतादात्म्यो, नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशाली पर-
 मेश्वरोऽनन्यसुखप्रेक्षितलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे
 भावान् प्रतिविम्बवदभासयेदिति भणन्तो वाद्याभ्यन्तर-
 चर्याप्राण्यायामादित्ते श्रमयासकलावैधुष्येण सर्वसुखभ-
 मभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्धिप्रायमभ्युपगच्छन्तः
 परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति । तस्येयत्तापि
 न्यरूपि परीक्षकैः “स्वत्वं दृष्टिनिवृत्तिलक्ष्यो दृष्टतीत्युभे
 विधमर्शिन्यौ । प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभि-
 ज्ञायाः” तत्वेदं प्रथमं सूत्रम् । “कथञ्चिदासाद्य महे-
 महेश्वरः स्याद्वाच्यं जनस्याभ्युपकारमिच्छन् । समस्त-
 सम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञासुपपादयामि” इति ।
 कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमा-
 राधनेन परमेश्वरवर्णितेनैवेत्यर्थः आसाद्येति आ सम-
 न्तात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निर्गन्तां
 गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधि-
 कारो दर्शितः अन्यथा प्रतारणमेव प्रसज्येत् । मायोत्तीर्णा
 अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्चिप्राद्या यदीयैश्वर्य-
 लेषेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्य-
 परमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं दीयतेऽस्यै स्वामिना सर्वं
 यथाभिन्नमितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यप्राप्तमि-
 त्यर्थः । जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शितः ।
 यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति
 प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात् । तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ
 परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः “एकवारं प्रमाणेन
 शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः । ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्य प्रतिपत्त्या
 दृष्टात्मना । करणेन नास्ति कृत्यं कापि भावनया स-
 क्तत्वं । ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनं वा परित्यजेत्” इति ।
 अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन
 स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च परा-
 ज्ञतः । परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न
 ह्ययं देवशायः, स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति ।
 अत एवोक्तमक्षपादेन “यमर्थमधिगत्य प्रवर्तते तत्प्रयो-
 जनम्” इति । उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन जनस्य पर-
 मेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् अत एवाह स्वमस्तीति

परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्पन्नमयः स-
 म्पन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसम्पद इव । एवं
 परमेश्वरतालाभे किमन्यत् प्रार्थनीयम् । तदुक्तसत्यवा-
 चायैः “भक्तिलक्ष्योसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् ।
 एनया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम्” इति । इत्थं
 भक्तीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । वञ्चव्रीहपक्षे-
 त्त्वायः समस्तस्य वाद्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादीनां सम्पत्-
 सिद्धिः तथात्वप्रकाशः तस्याः सम्यगवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभि-
 ज्ञायाः हेतोः सा तथोक्ता तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रति-
 सन्धानाभिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवायं चैव इति
 प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्य-
 क्तिर्यते इहापि प्रसिद्धपुराणविद्वागमाहुमानादिज्ञात-
 परिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते
 तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽह-
 मिति । तामेतां प्रत्यभिज्ञासुपपादयामि उपपन्नः स-
 म्भावतीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्पा-
 दायामीत्यर्थः । यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि
 किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्रायं समाधिः
 स्वप्रकाशतया सततसमवासमानेऽप्यात्मनि मायावशात्
 भागेन न प्रकाशते पूर्णतावभाससिद्धये इत्कक्रियात्मकशक्त्या-
 विष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते । तथा च प्रयोगः अय-
 मात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्
 यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वर-
 वत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता च तज्जादी-
 श्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैया-
 यिकमतस्य कवीकारात् । तदुक्तमुदयकरचूतना “कर्त्तरि
 ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे । अजडात्मा निषेधं
 वा सिद्धिं वा विदधीत कः । किन्तु मोहवशादस्मिन्
 दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते । शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोप-
 दर्श्यते” । तथा हि “सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा
 जीवदाश्रया । ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं
 मतम् । तत्र ज्ञानं स्ततः सिद्धं क्रिया काऽस्याश्रिता
 सती । परैरप्यनुबध्येत तयाऽन्यज्ज्ञानमुच्यते” इति ।
 “या चैषां प्रतिष्ठा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता । अक्रमानन्द-
 चिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः” इति च । सोमानन्द-
 नाथपादैरपि “सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति सदा-
 त्मना” इत्यादि । ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि “तदैकोन
 विना नास्ति संविदां लोकपञ्चतिः । प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं

भातेकः स इति स्थितः । स एवार्थश्चैतनेन नियतेन
महेश्वरः । विमर्श एव देवस्य युद्धे ज्ञानक्रिये यतः इति ।
विदितं चाभिनवगुप्ताचार्यैः “तमेव भान्तमनुभाति सर्वे
तस्य भाषा सर्वमिदं विभातीति” श्रुत्या प्रकाशविद्रूप-
महिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भावकत्वमभ्युपेयते ततश्च
विषयप्रकाशस्य नीचप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोप-
रागभेदाद्भेदः । यस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्या-
दभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रभातेत्युच्यते ।
तथा च पठितं शिवस्तोत्रेषु “चैतन्यमात्मैति” । तस्य
चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्यस्वमानन्दैकधनत्वं मा-
हेश्वर्यमिति प्रख्यायः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः युद्धे
पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो
जगद्विर्भाटत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे
“एष चानन्दगतिक्त्वादेवमाभासयत्यमृन् । भावानिच्छा-
वशादेव क्रिया निर्मातृताऽस्य तु” । उपसंहारेऽपि “इत्थं
तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना । तिष्ठासोरेवमिच्छैव
हेतुकर्तृकता क्रियेति । तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य-
कारणतापि या । साध्यमेवाविहीनानां जडानां नोप-
पद्यते” इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा
अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थि-
त्वादिभावविकारतत्त्वेदं क्रियावृत्त्यस्य स्यात्तुमिच्छाः
स्ततन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्यैवोत्तरोत्तरमच्छमभावा
क्रिया विश्वकर्तृत्वं बोध्यते इति । इच्छामात्रेण जगद्वि-
र्भाणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः “योगिनामपि
मृद्वीजं विनैवेच्छावशेन यत् । घटादि जायते तत्तत्
स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्” इति । यदि घटादिकं प्रति
मृदाद्योऽपरमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामा-
त्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येत अन्य एव मृदु-
बीजादिजन्मा घटाङ्गुरादयो योगीच्छाजन्मास्तस्या एवेति
तत्रापि बोध्यसे साम्योभेदात्तावत् कार्यभेद इति सर्व-
जनप्रसिद्धम् । ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्यु-
त्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्क-
टयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदृष्टकार्यका-
रणभावविपर्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृदुण्डचक्रादि-
देहे स्त्रोपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छास-
मनन्तरसञ्जातघटेदेहादिसम्भवे दुःसमर्थ एव स्यात् । चेतन
एव तु तथा भाति भगवान् मूर्तिभगो महादेवो निय-
त्यनुवर्त्तनोऽलङ्कनघनतरस्तातन्त्य इति पक्षे न काचि-

दनुपपत्तिः । अत एवीकं वस्तुगुप्ताचार्यैः “निष्पा-
दानसम्भारमभित्तावेव तन्वते । जगज्जितं नमस्तस्मै
कलाञ्जल्यय नूत्निने” इति । ननु प्रत्यगात्मनः परमे-
श्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्त्वोक्त-
मागमाधिकारे “एष प्रमाता मायान्वः संसारी कर्म-
बन्धनः । विद्यादिज्ञापितैश्वर्यचिद्वहनो सक्त उच्यते”
इति । ननु प्रमेयस्य प्रमात्राभिन्नत्वे वद्वस्तुतयोः प्रमेयं
प्रति को विशेषः ? अत्राप्युत्तरसक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे
“मेयं साधारणं सक्तः स्वात्माभेदेन भन्यते । महेश्वरो
यथा वदः पुनरत्यन्तभेदश्चेदिति” नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं
स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्र-
त्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति ।
तस्मात् कल्पाहात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्वन्ध इति चेदुच्यते ।
अहं तावदिदं रजसं द्विविधा ह्ययं क्रिया बाह्याङ्गुरा-
दिका प्रमातृविद्यानिचमत्कारसारा प्रोत्पादिकृषा च
तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत
एव । इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा प-
रापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकतयशक्तिविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति
स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृविद्यानि-
साराथक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन्
दृष्टेति क्व दृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवण-
प्रवृत्तावरागा का चन कामिनी मदनविह्वला विरहकृ-
गमसहमाना मदनलेखावलम्बेन स्वावस्थानिवेदनानि
विधत्ते तथा वेगात्तन्निवृत्तमदृष्टमपि तस्मिन्निवृत्तचित्तेऽपि
तदवचोकनं तदीयगुणपरामर्शभावे जनसाधारणत्वं
प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते । यदा तु मूर्त्तिवचना-
त्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्त्वज्ञमेव पूर्वभाव-
सत्येति । एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि
तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न
सम्यादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसंस्कृता-
दिज्ञानपरमेश्वरोक्तवैपरामर्शो जायते तदा तत्त्वज्ञमेव
पूर्णात्मतालाभः । तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे “तैस्त्रैरप्युप-
याचितैरुपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यनिके कालो लोका-
समान एवमपरिज्ञाता न रन्तुं यथा । लोकस्यैव तथा-
नपेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय
तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता” इति । अभिनवगुप्तादिभि-
राचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहसंप्रक्रममाद्यै-
रस्माभिर्विस्तारमभ्या न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ।

प्रत्यभियोग ५० प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा०स० । अभियुक्तेन
प्रतिवादिना स्वाभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे ।

प्रत्यभिवाद ५० प्रति+अभि+वद-णिच्-घञ् । अभिवादकस्य
तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ । भावे ल्युट् । प्रत्यभिवादन
तत्तार्थं न० । तत्प्रकारः सनुना कुक्कुम्भद्वेन च दर्शितो
यथा “आयुष्मान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादेन ।
अकारवाक्ये नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः श्रुतः । यो न
वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवादः स
विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः” “अभिवादेन कृते प्रत्य-
भिवादयित्वा अभिवादको विपादिः आयुष्मान् भव
सौख्येति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यक्षाम त-
स्थाने योऽकारादिः खरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभा-
वात् स श्रुतः कार्यः खरापेक्षद्वेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्ते
ऽपि नास्ति सम्भवति खरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते
नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वोत्तर इति । पूर्वनाममतम-
त्तरं संक्षिप्तं यस्य स पूर्वोत्तरः तेन नामाक्षरं प्रत्यय चा-
कारादिः खरः श्रुतः कार्यः । एतच्च वाक्यस्य टेः श्रुत
उदात्तः इत्यस्यासुदृष्टौ “प्रत्यभिवादेऽशूद्रे” इति श्रुतं
खरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातश्च दृष्टिकृता
वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः श्रुतो यथा
स्यादिति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव
सौख्य ! शुभशर्मन् ! एवं क्षतियस्य बलवर्मन् ! एवं
वैश्यस्य वसुभूते ! “श्रुतो राजन्यविशं वेति कात्यायनव-
चनात् क्षतियवैशप्रयोः पक्षे श्रुतो न भवति । शूद्रस्य
श्रुतो न कार्यः अशूद्र इति पाणिनिवचनात् । “स्त्रिया-
मपि निषेध” इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्य-
भिवादनवाक्ये न श्रुतः । [भियोगे त्रिका० ।

प्रत्यभिस्तन्दन न० प्रति+अभि+स्तन्द-भावे ल्युट् । प्रत्य-
प्रत्यय ५० प्रति+इण-भावकरणादौ णच् । १ अधीने २ श-
पथे ३ ज्ञाने ४ विश्वासे प्रामाण्येन निश्चये ५ हेतौ ६ क्रिद्रे
७ शब्देभेदे अक्षरः । दद्याच्चादे इत्यातो मेदि० । १० नि-
श्चये ११ स्वादुनि हेमच० । १२ सङ्कारिकारणे त्रिका० ।
शब्देभेदप्रत्ययलक्षणन्तु शब्दश० प्रका० उक्तं यथा “लाघ-
वाटन्यथा निर्वृत्ति “इतराथानवच्छिन्ने स्वार्थं यो बोध-
नाक्षमः । तिङर्थस्य निमाद्यन्तः स वा प्रत्यय उच्यते” ।
यः शब्दः शब्दान्तराथविशेषिते यादृशस्वार्थं धर्मिणि
तिङर्थे स्थान्यबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निमादिशब्देभ्यो
भिन्नसादृशार्थं प्रत्यय इत्यर्थः । चैतोऽस्तीत्याद्याथान-

रानवच्छिन्ने स्वार्थं नाम्नां तिङर्थान्यबोधकत्वम् । एवं
यजेत स्वीयेतेत्यादौ यजादिधातुनाम् । पचतोत्यादौ तिङ्
पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां काशप्रपिरित्यादौ च तद्धिता-
नाम् प्रत्ययार्थवच्छिन्ने एव स्वार्थं कृत्यादौ तिङर्थस्य
वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति न तेषम-
सङ्गः । निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तराथानवच्छिन्ने
सदृशसमुच्चयादिस्वार्थं तिङर्थस्थान्यं प्रति स्वरूपायो-
ग्योऽपि निमादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः” ।

वैयाकरणमते तु स्वस्माभिन्नलक्षणं शब्दाधेरल्लेख्यं यथा
“प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः
शब्दविशेषः प्रकृतिशब्ददर्शितभाष्योक्तेः । “स्वीयमर्थं प्रत्या-
यतीति” प्रत्ययलक्षणे भाष्योक्ते च तथैवावगम्यते । अव-
धिष्व पूर्वपररूपो माहः तेन वञ्चि नाप्रसङ्गः तस्यापि
प्रत्ययवधिकत्वेन विधीयमानत्वात् । सिद्धान्ते तु दृष्टिश-
ब्दानां समुदायशक्तिस्त्रोकारेण वञ्जजादेर्निरर्थकतया सु-
ख्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वत्वरूपावधित्वप्रवेशेऽपि न क्षतिः ।
अतएव प्रकृतिशब्दोक्तहरिकारिकायां “प्रत्ययः पर” इत्यनेन
परत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमुक्तं तस्य च सुख्यत्वयो-
नतार्थं स्वार्थकत्वसाकाङ्क्षत्वकथनाय च इतरत् हिशेषश्च
तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तदव-
धिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः ।
अन्वितत्वञ्च विशेषप्रतया विशेषणतया वा माह्यं तेन
तिङ्धा धात्वर्थविशेषप्रकृत्यान्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।
यदि चावयवशक्तिस्त्रोकारसदा परपदेभावधिसात्वं लक्ष-
णीयम् अवधिष्व पूर्वपरान्यतरएव निवेशनीयः । एवञ्च
प्रत्ययनिमित्तकप्रत्ययलक्षणकार्यविशेषे विकरणागमादीनां
प्रत्ययत्वस्त्रीकारेण परत्वमात्रं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम् ।
अथवा प्रत्यय इत्यधिलक्ष्या पञ्चमाध्यायसमाप्तेर्विधीय-
मानत्वं प्रारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्रैव अर्थबोधकत्वे स-
तीति विशेषणं सुख्यप्रत्ययत्वसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति
तत्तत्प्रत्ययत्वन्तूक्तमेव । स्वार्थिकप्रत्ययानामपि प्रत्यय-
ार्थानुवादितया स्वार्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये
“स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचित् प्रत्ययार्थानुवादिनः” इति ।
एतदुक्तोपेनैव शंखरादौ स्त्रप्रत्ययार्थान्यतरप्रत्यायकत्वं
प्रत्ययानामुक्तम् । विकरणादयः पुनः सर्वथा निरर्थकाः
तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तद्यतिरेकेणापि लदादौ
धातुमात्रादेवार्थप्रतीतेर्दर्शनात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये “यत्र
वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम् । नियमस्तत्र

नियमो न त्वेवं श्यनुशवादिष्विति । यत्नं ययोरव्य-
भिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियमः अर्थप्रतीतिनिय-
मस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम् । यत्नं चेवं न
नियमस्तत् श्यनुशवादिषु नेत्यस्योदत्त्या शक्तिकल्पनं
नेत्वर्थः । १२विष्णो पु० “प्रत्ययः सर्वदर्शनः” विष्णुसं० ।
तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये दृश्यम् । प्रत्ययश्च
बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः । सहस्रत्त्वधर्म इति
शांखाः । “एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तिरुदीनाम्”
शा०का० । “प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र
विपर्ययोऽज्ञानमविद्या च बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवै-
कल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तद्विचित्री अपि वक्ष्यमाणे
बुद्धिधर्मावेव, तत्र विपर्ययाशक्तिरुदीनाम् कथायोगं
सम्पानां धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञान-
स्येति” त०कौ० । लदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते”
इति न्यायात् सर्गपदं सूच्यमानपरं तथा चाविद्या-
देर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्सूदत्वम् ।

प्रत्ययकारिन् लि० प्रत्ययं करोति क-णिनि । १विश्वासका-
रके स्वमतत्वसूचके २सुश्रामेदे(मोहुर)लिका० । [च अमरः
प्रत्ययित लि० प्रति+अव-क्त । १आप्ते २विश्वक्ते ३प्रतिगते
प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिताः अराः प्रा०सं० । अरादाट्प्राय
उपनिहिते कोलके “शताङ्गीरं” विंशतिप्रत्यराभिः”
श्वेताश्व०उ० “पूर्वोक्तानामराणां दाट्प्राय ये प्रतिविधीयन्ते
कोलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते” भाष्ये उक्तम् ।

प्रत्यरि पु० प्रति+अव-इन् । १शतौ २जन्मतारातः पञ्चमचतु-
र्दशयोर्विंशतितारके “जन्म सम्पदुविपत् क्षेमं प्रत्यरिः
साधकोवधः । भित्ति परमभित्तिं च जन्मक्षान्तु लिधा पुनः”
ज्यो०त० । “तारा पुनः पापाख्या लिपिधा पञ्चचतुर्दश-
विंशतिस्त्रियुता । सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाशसंज्ञा क्र-
मात् कथिता” ज्यो०त० । तेन तृतीयस्यैव विशेषत आव-
श्यकज्ञायादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु
प्रतिप्रसवः इति दृष्टव्यम् “प्रत्यरौ लवणं दद्यादिति”
दानमपि तृतीयप्रत्यरावेवेति विवेचनीयम् ।

प्रत्यर्थिन् लि० प्रत्यर्थयते प्रति+अर्थ-पीडने णिनि । १शतौ
अमरः । प्रतिक्लृप्तमर्थयते णिनि, प्रतिपन्नः अर्थिनः प्रा०
सं० वा । व्यवहारे २प्रतिशदिनि शब्दर० । “प्रत्यर्थिनो-
ऽप्यतो लेख्यं प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” याज्ञ० ।

प्रत्यर्पण न० प्रति+अ-णिच्-पुक्-ल्युट् । प्रतिदाने ण्टङ्गी-
तस्य धनादेः पुनर्दाने प्रतिप्रसर्पणे ।

प्रत्यवनेजन न० प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा०सं० । आङ्गाङ्गे
प्रथमजन्मादिदानरूपातुरुपे पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनर-
वनेजने तच्च छन्दोगेतरपरं यथोक्तम् “छन्दोगानान्तु
पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम् । यथा छन्दो-
गपरिशिष्टं “तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरव्यवनेजयेत्” अत्राप्य
वनेजयेदिति श्रुतेर्हि तोयावनेजनेऽपि अवनेनिष्पत्तिरिति व-
क्तव्यं न तु प्रत्यनेनिष्पत्तिरिति” आ०त० रघु० ।

प्रत्यवमर्श पु० प्रति+अव-मृश-भावे घञ् । अन्तुसन्धाने
“कृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्” हरिवं० २१ख०
प्रत्यवमर्शे पु० प्रति+अव+मृश-लान्तौ भावे घञ् । सहने
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्ययमर्शः” पञ्चमिखाचार्यः ।
“स्वल्पसङ्करः ज्योतिषोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य
स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्घहेतुना अपूर्वेण सङ्करः,
सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः ।
अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाक-
समवे च पच्यते तथापि यावद्दसावनर्धं सृते तावत् स
प्रत्यवमर्शः प्रत्यवमर्शेण सहिष्णुतया सह वर्तत इति
नृप्यन्ते हि पुण्यसम्मारोपनीतस्वर्गसुखान्हातुदाव-
गाहिनः कुशलाः पापमालोपपादितं दुःखवर्ज-
कणिकाम्” त०कौ० । भावे ल्युट् । प्रत्यवमर्शेण तत्प्राये न० ।
प्रत्यवर लि० प्रतिरूपोऽवरः प्रा०सं० । अतिनिष्ठे “प्रतिप-
हादुयाजनाहा तथैवाध्यापनादपि । प्रतिमहः प्रत्यवरः
प्रेत्य विप्रस्य गच्छितः” मनुः ।

प्रत्यवरोह पु० प्रति+अव+रुह-घञ् । (नामा) अवरोहे
ल्युट् । प्रत्यवरोहणं तत्प्राये न० ।

प्रत्यवसान न० प्रति+अव+सो-क्त । भोजने हेमच० ।

प्रत्यवसित लि० प्रति+अव+सो-कर्मणि क्त । मुक्ते अमरः ।

प्रत्यवस्तन्द पु० प्रति+अव+स्तन्द-करणे घञ् । व्यवहारे
उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०६०४० इत्यम् । करणे ल्युट् ।
प्रत्यवस्तन्दनं तत्प्राये न० ।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था-भावे अङ् । १प्रतिपक्षतया
अवस्थाने । भावे ल्युट् । प्रत्यवस्थानं तत्प्राये न० ।
“साधस्य वैधस्योभ्यां प्रत्यवस्थानम्” गौ०त० ।

प्रत्यवस्थात लि० प्रति+अव+स्था-तृच् । १प्रतिपक्षतया
अवस्थातरि प्रतिवादिनि । २शतौ हेम० ।

प्रत्यवहार पु० प्रति+अव+ह-भावे घञ् । १संहारे रघुः ४१४४
२युद्धाद्यसंयुक्तानां सैन्यानां युद्धात् निवारणे भा०सं०
२८२अ० ।

प्रत्यवाय उ० प्रति+चव-रण-करणे अच् । १ पापे “यत्तु-
पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य सन्वते” लावालिः ।
भावे अच् । २ वैमत्याचरणे मनुः ४।२४५।

प्रत्यवेक्षण त० प्रति+चव+ईक्ष-भावे ल्युट् । पूर्वापरालो-
चने २ एतावत्कृतमेतावत् न कृतमित्यर्थानुसन्धाने च ।
प्रति+चव+ईक्ष-भावे अ । प्रत्यवेक्षा तत्पार्थे स्त्री रघुः
१७।५१ ।

प्रत्यस्मिन् उ० प्रतिकल्पः अस्मा प्रा० स० । गैरिके हेम० ।
प्रत्यष्ठीला स्त्री सुश्रुतोक्ते अष्ठीलादस्य रोगभेदे “अष्ठीला-
वद्वधनं यन्विमूर्द्धमायतसन्नतम् । वाताष्ठीलां विजानी-
याद्वह्निर्मांसोऽपि रोधिनीम् । एतामेव रुजायुक्तां वात-
विष्णुमूत्रोधिनीम् । प्रत्यष्ठीलामिति वद्वेज्जठरे तिर्यग्-
स्थिताम्” ।

प्रत्याकार प्रतिकृत आकारः खड्गकारो येन प्रा० व० ।
खड्गकोषे तिका० । [२ दूरीकृते अमरः ।

प्रत्याख्यात त्रि० प्रति+आ+ख्या-कर्मणि क्त । १ निराकृते
प्रत्याख्यान न० प्रति+आ+ख्या-भावे ल्युट् । निराकरणे
अमरः । [(फिरे आशा) हरिवं० १२५ अ० ।

प्रत्यागति स्त्री प्रति+आ+गम-भावे क्तिन् । प्रत्यागमने
प्रत्यागम उ० प्रति+आ+गम-भावे अप् । (फिरे आशा)
यस्मात् गतस्तस्मिन् पुनरागमने “तीर्थात् प्रयागमेऽपि च”
प्रा० त० । भावे ल्युट् । प्रयागमन तत्पार्थे न० ।

प्रत्यादिष्ट त्रि० प्रति+आ+दिष्ट-कर्मणि क्त । निरस्ते अमरः
प्रत्यादिष्ट उ० प्रति+आ+दिष्ट-भावे घञ् । १ निराकरणे अमरः
भक्तान् प्रति आदेशः । २ भक्तान् प्रति अभीष्टसिद्धार्थं
देवानादेशे च ।

प्रत्याधान न० प्रतिपत्त्या दीयते प्रति+आ+धा-कर्मणि
ल्युट् । १ मन्त्रके “यो ह वै शिशुं साधानं प्रत्याधानम्”
शत० ब्रा० १४।५।२। भाष्यम् । “मन्त्रकस्य सर्वदेहेष्वव-
यवेषु आधीयमानत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् प्रा० स० ।
२ द्वितीयाधाने न० ।

प्रत्याधान उ० वातव्याधिभेदे । तस्य लक्षणमाह “वि-
सृक्तपार्श्वं हृदयं तदेवामाशयोल्लितम् । प्रत्याधानं वि-
जानीयात् कफव्याकुलितानिलम्” । विसृक्तपार्श्वं हृदयं
पार्श्वं हृदयं च विहाय जातं तदेवाधानम् । कफव्याकु-
लितानिलं कफेनावरुद्धवातम्” भावप्र० ।

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद-भावे क्तिन् । १ वैराग्ये
भा० शा० २६१ अ० नीलकण्ठः । २ पुनरागमने च ।

प्रत्याज्ञान त्रि० प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+ज्ञा-
कर्मणि ल्युट् । प्रतिनिधौ “यजमानकर्तृत्वेन विधी-
यन्ते प्रत्याज्ञानाश्च कर्तृत्वजो निवर्त्तन्ते” कात्या० श्रौ०
१।६।११ पञ्चतौ ।

प्रत्याम्नाय उ० प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना-
कर्मणि घञ् । प्रतिनिधित्वेन विधीयमाने ।

प्रत्यायक त्रि० प्रति+इ-ण्वुल् । १ विश्वासकारके बोधके च ।

प्रत्यायन न० प्रति+आ+इ-णिच् “णौ गमिरबोधने” पा०
उक्तेः न गमादेशः भावे ल्युट् । १ बोधने २ विश्वासज-
नने भा० अतु० २४४ णो० ।

प्रत्यारम्भ उ० प्रतिकल्प आरम्भः प्रा० स० । आरम्भात् पश्चात्
आरम्भो यत्तुपक्षश्चे २५६२ उ० दृश्यम् ।

प्रत्यालीढ न० धन्विनां युद्धाद्येवस्थितिभेदे आलीढविपरी-
तरूपतया स्थितौ आलीढगच्छे ८२४ उ० दृश्यम् ।

प्रत्यावर्त्तन न० प्रति+आ+वृत्-णिच्-वा भावे ल्युट् ।
१ प्रतिनिवृत्तौ २ प्रतिनिवारणे च ।

प्रत्याशा स्त्री किञ्चित् वस्तु प्रति+आशा प्रा० स० । किञ्चि-
द्वस्तु प्रति वाञ्छायाम् ।

प्रत्याश्राव उ० प्रति+आ+श्र-णिच्-अच् । १ अदृश्य आश्रये
कर्मणि अच् । २ अस्तुश्रौषडिति शब्दे यजु० १६।२४ वेददी०

प्रत्याश्रावण न० प्रति+आ+श्र-णिच् भावे ल्युट् । अग्नौ प्र-
कर्तृके अर्धयुं प्रति मन्त्रविशेषस्य आश्रावणे शत० ब्रा०
१२।२।६ भाष्ये दृश्यम् । [नार्थमाश्रावणे ।

प्रत्याश्रासन न० प्रति+आ+श्र-णिच्-भावे ल्युट् । सान्त्व-
प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ+सद-भावे क्तिन् । १ नैकस्य न्या-
ययते २ अलौकिकप्रत्यक्षजनके सम्बन्धमात्रे “आसत्तिरा-
श्रायणान्तु” भाषा० “आसत्तिः प्रत्यासत्तिः” सि० ह० ।

प्रत्यासन्न त्रि० प्रति+आ+सद-क्त । १ अतिनिकटस्थे जटा०
२ सम्बन्धे च ।

प्रत्यास(सा)र उ० प्रति+आ+सृ-आधारे घञ् अप् वा ।
अवलः १ सैन्यपक्षाङ्गागे घञलः तत्पार्थे अमरः । यत्
व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं क्रियते २ तत्पार्थे भरतः ।

प्रत्यास्तर उ० प्रत्यास्तरति प्रति+आ+सृ-अच् । १ प्रत्यागते
अस्तभावात् पुनः २ प्रत्यागते आदित्ये च “स्तर इतीमं
(प्राणम्) आचक्षते स्तर इति प्रत्यास्तर इति चासम्”
(आदित्यम्) आ० उ० । “किञ्च स्तर इतीमं प्राणमाचक्षते
कथयन्ति तथा स्तर इति प्रत्यास्तर इति चासं” सविता-
रम् । यस्मात् प्राणः स्तरत्वेन न पुनश्चेतः प्रत्यागच्छति ।

अविता त्वत्तमित्वा पुनरव्यह्न्यह्नि प्रत्यायच्छति । अतः
प्रत्याहारोऽस्यादुपगतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ भा० । [विषयेभ्यो निवारणे ।

प्रत्याहारण न० प्रति+आ+हृ-भावे ल्युट् । १चित्तेन्द्रियादेः
प्रत्याहारः पु० प्रति+आ+हृ-भावे घञ् । चित्तेन्द्रियादेः
विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तत्त्वचरं च अष्टाङ्गयोग
शब्दे ५२४४० उक्तं तत्कालमानच "प्राणायामद्विषट् केन
प्रत्याहार उदाहृतः" काशिक० ४१४० उक्तम् । "स्वविष-
याऽवस्थयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्या-
हारः" पात० सू० "स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार
इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरे-
न्द्रियजययदुपायान्तरमपेक्षन्ते । यथा मधुकरराजं म-
क्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुविशन्ते तथे-
न्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येव प्रत्याहारः" भा० ।
"ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम्" पात० सू० शब्दादिष्व-
व्यसनमिन्द्रियजय इति कैचित् शक्तिर्व्यसनं व्यस्यनेन
अथय इति अविच्छेदा प्रतिपत्तिर्न्याया शब्दादिष्वयोगः
स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखमुन्यं शब्दादि-
ज्ञानमिन्द्रियजय इति कैचित् चित्तैवाप्त्यादमृष्टि-
रेवेति जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वयं वक्ष्यता यच्चित्त-
निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रचलकत-
सुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः इति भा० ।

अत्र चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्धि-
इति बोध्यम् तत्फलञ्च । अनुना उक्तम् "प्रत्याहारेण
संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्" । प्रत्याह्वयने सं-
क्षिप्तं गृह्यन्ते वषां अनेन प्रति+आ+हृ-करणे घञ् ।
"आदिरत्येन सहेता" पा० सू० २४० २४० २४० २४०
यथा "अथ इति अ २ ८" इति वषां गं अहणस्य एधं
सुप् तिङ्प्रत्ययिष्यि स्वादीनां तिवादीनाञ्च अहण-
मिति । "प्रत्याहारेतितां न अहणमिति" तेन लक्ष् प्रत्या-
हारे णल्लङ्घां न अहणस्य बोध्यम् । भावे घञ् ।
इउपादाने पु० अमरः । [वाक्येन शिराकते च ।

प्रत्युक्तं लि० प्रति+वच-कर्मणि क्त । १उत्तरिते प्रतिवा-
प्रत्युक्तिः स्त्री प्रति+वच-भावे क्तिन् । प्रतिवाक्यकथने शब्दर-
प्रत्युज्जीवनं न० प्रति+उद्+जीव-भावे ल्युट् । पुनर्जीवने
मरणोत्तरं पुनर्जीवने । "एषविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव
वर्ण्यते । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्यादहृतः"
आ० द० । मधु कादम्बरीपत्रे तदर्थनम् ।

प्रत्युक्तं अर्थ० प्रति-उत द० । १स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिरा-
कराय वा उक्तं तदैपरीत्यभावे २वैपरीत्यभावे च
"न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युक्तवचनद्विधा" काव्याद० ।
प्रत्युत्क्रमस्य पु० प्रति+उद्+क्रम-घञ् न वृद्धिः । १युद्धाद्योगे
२प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमरः । क्तिन् ।
प्रत्युत्क्रान्ति तत्तायै स्त्री चीरस्त्राभी ।

प्रत्युत्तर न० प्रतिक्रमप्रत्युत्तरस्य प्रा० सू० उत्तरस्योत्तरवाक्ये
वाटिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये ।

प्रत्युत्थान न० प्रति+उद्+स्था-ल्युट् । अभ्युत्थाने चान्तस्य
समाननाशेनासनादुत्थितौ "प्रत्युत्थानाभिवादभ्यां पुन-
स्तत्प्रतिपद्यते" अनुः ।

प्रत्युत्पन्नमति लि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य ।
१तत्कालोचितावृद्धौ हेमच० । २प्रतिभान्विते जटा० ।
अनागतविधादशब्दे १५४४० दृग्प्रसू ।

प्रत्युदाहरण न० प्रतिकूलसदाहरणं प्रा० सू० । उदाहरणस्य
वैपरीत्येन उदाहरणे । "अन्तर्वत्प्रतितोर्मुक्" पा०
सू० वृत्तौ अन्तर्वत्प्रतितोर्मुक्ताहृत्य "प्रत्युदाहर-
णन्तु अन्तरस्यस्यं शालायां घटः । मृत्तिसती पृथिवी"
वि० कौ० ।

प्रत्युद्गम पु० प्रति+उद्+गम-घञ् न वृद्धिः । १प्रत्युत्थाने (आ-
वाडायाचोया) प्रतिगमने २च भावे ल्युट् । प्रत्युद्गमन
तत्तायै न० ।

प्रत्युद्गमनीय न० प्रति+उद्+गम-अनीयर् । १धौतवस्त्रवृत्ते
अमरः "वृद्धीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" इति कुमारः पाठान्तरं
प्रवेति न दुरुक्तम् । २समुपस्थानयोग्ये पूजनीये च लि०

प्रत्युद्गमन न० प्रतिकूलसमुद्गमनं प्रा० सू० । उद्गमनप्रतिकूल-
व्यवनमने । "अङ्गुल्याऽप्यपीडिते प्रत्युद्गमनम्" कथुतः
त्रयचिकित्साङ्गक्रियोक्तौ ।

प्रत्युपकार पु० प्रतिकूलः उपकारः प्रा० सू० । १कृतोपकारेण
कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे ।

प्रत्युपदेश पु० प्रतिकूलः उपदेशः प्रा० सू० । १उपदेशकस्य
प्राप्नोपदेशेन कृते विद्याभेदे कुमा० ११२४

प्रत्युपहार पु० प्रतिकूलः उपहारः प्रा० सू० । अनुद्वेषे उप-
हारे उपढोकनोये द्रव्ये ।

प्रत्युरा अव्य० उरवि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० । "प्रतेरुरवः च-
मनीस्यात्" पा० सू० वना० । उरवीत्यर्थे । वनस्योस्या-
दित्युक्तेः अज्जणाद्यर्थे तर्न अच् । प्रत्युराऽत्येकः ।

प्रत्युलूक पु० प्रतिकूलः उलूकस्य प्रा० सू० । १काके भाग० ११॥

१४।१४। "प्रत्युक्तः काकः" श्रीधरः । प्रतिरूपः च-
ल्लोको यस्य कप् । प्रत्युक्तकं चल्लोकारूपे पक्षिभेदे
"चल्लोका प्रत्युक्तकान्" हरिवं० २२० ।

प्रत्युष पु० प्रति+उष-दाहे आधारस्य कर्तृत्वविवक्षायां क ।
प्रातःकाले मधुरेशः ।

प्रत्युषस् न० प्रति+उष-आधारे कस्युन् । प्रातःकाले अमरः ।
"याति व्यक्तिं पुरस्तादरुणक्रिसलये प्रत्युषः पारिजातः"
सुख्यं शतकम् ।

प्रत्युष पु० प्रत्युषति रुजति काष्ठकान् पु+जघ-रजायां क ।
१प्रभाते अमरः "प्रत्युषपवनाधारेः" हरिवं० ८२२० ।
अष्टवसुमध्ये श्वसुभेदे च जटा० । धरयन् २८४७४०
दृग्प्रम् । २२२० शब्द० ।

प्रत्युषस् न० प्रति+जघ-रजायाम् अस्तुन् अक्षि वा । प्रभाते
अमरः "स्नानमत्यधिकं कार्यं प्रत्युषस्यात्मनो जले"
हरिवं० १४२० । [प्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।

प्रत्युह पु० प्रति+जह-घञ् । विज्ञे अमरः तस्य जहं प्रति
प्रत्युह अय्य-कचमृचं प्रति वीष्सायाम् अय्ययी-अच् सनी० ।
एकैकस्यास्यचौ आद्य० ६।४

प्रत्येक अय्य-एकमेकं प्रति वीष्सायामय्ययी० । एकैकस्मिन्
वीष्सायुते एकशब्दार्थे ।

प्रत्येकबुद्ध पु० बुद्धभेदे लिङ्गा० ।

प्रत्यक्षस् लि० प्र+त्वक्ष-तनूकरणे अस्तुन् । प्रकर्षेण तनूका-
रके शतुघातिनि ष्ट० १।८११ भा० ।

प्रथ ख्यातौ स्वा० आ० अक० सेट् । प्रथते अप्रथिष्ट घटा० णिच्
प्रथयति । भावे अङ् प्रथा । [ते अप्रथत् त ।

प्रथ ख्यातौ अक० विज्ञे सक्-चुरा० उभ० सेट् घटा० । प्रथयति-
प्रथम लि० प्रथ-अमच् । १प्रधाने २स्वाद्ये च-अमरः । जधि
वा सर्वनामतास्य प्रथमे प्रथमाः । तस्य भावः प्रज्ज ।
प्राथम्य आद्यत्वे प्राधान्ये च न० ।

प्रथमज लि० प्रथमं जायते जन-ड । १पूर्वजाते २प्रथमगर्भजाते
पुंस्त्री० यजु० १६।२५ जन-क्त । प्रथमजात तत्त्वार्थे लि०
प्रथमवयसिन् लि० प्रथमवयोऽव्यस्य वा० इति सान्तत्वात्
न पदत्वम् । प्रथमवयसुक्ते शत० ब्रा० १२।१७। दक्षिणां
ङीप् ।

प्रथमवित्ता स्त्री प्रथमे वित्ता विन्ता लब्धा । प्रथमपरिणी-
तायां स्त्रियां महिष्यां कात्या० १६।१। २।५

प्रथमसाहस पु० "पण्यानां हो शते साहसं" प्रथमः साहसः
अतः विष्णु० उक्ते साहसतपणद्वयरूपे दृग्भेदे

प्रथमाङ्गुलि पुंस्त्री० कर्म० । दृष्टाङ्गुले "शब्दमयं महा-
प्राणं पृथमाङ्गुलियोगतः" प्रथमाङ्गुलिर्दृष्टाङ्गुलिः तन्तुसारः
प्रथमाश्रम पु० न० कर्म० । ब्रह्मचर्याश्रमे "शरीरवन्धः प्रथमा-
श्रमो यथा" कुमा० ।

प्रथा स्त्री प्रथ-घटा० भावे अङ् । ख्यातौ अमरः ।

प्रथित लि० प्रथ-क्त । १ख्याते अमरः । २स्वारोचिषमनोः
उत्तमेदे पु० हरिवं० ७२० । श्विणौ पु० "अच्युतः प्र-
थितः प्राणः" विष्णुसं० ।

प्रथिमन् पु० प्रथोभावः प्रथु+इमनिच् प्रथादेशः । प्रथुत्वे
स्थलत्वे । अतिशयेन प्रथुः इमनिच् । अतिशयेन प्रथुत्वयुते
प्रथिमिनौ स्त्री प्रथिमाऽव्यस्यः "संज्ञायां मन्त्राभ्याम्" पा०
इति टिलोपः । प्रथुत्वयुतस्त्रीभेदे । अस्त्रंज्ञायां तु मत्तप्
मस्य वः । प्रथिमवत् इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

प्रथिवी स्त्री प्रथिवी+प्रथो० । प्रथिव्यां भा० वि० ४४२० ।

प्रथिष्ठ लि० अतिशयेन प्रथ-इठन् प्रथादेशः । प्रथुतरे ।
ततार्थे ईदृशन् प्रथीयस् प्रथुतने स्त्रियां ङीप् ।

प्रथु पु० प्रथते प्रथ-चन् । विष्णौ "प्राणदः प्रथः प्रथुः"
विष्णुसं० ।

प्रथुक पु० प्रथ-वा० अक । प्रथुके चिपिटके रायसुकुटः ।

प्रदक्षिण न० प्रगतौ दक्षिणाम् अल्पा० अ० । दक्षिणपान्शु-
गते देवेभ्यः स्वदक्षिणदर्शनेन प्रणामभेदे तन्मन्त्रफलः
दिकं यथा "प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः
पुनः । दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ।
सहस्रिवां वेद्येचु देव्याः प्रीतिः प्रजायते । स च प्रद-
क्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौघघातदः । अटोत्तरगतं यस्तु
देव्याः कुर्यात् प्रदक्षिणम् । सर्वान् कामान् समासाद्य
पञ्चान्मोक्षमवाप्नुयात् । मनसापि च यो दद्याद्देव्यै भक्त्या
प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणाद्वयमष्टहे नरकाणि न पश्यति"
कालिकापु० ७०२० । "एकं देव्यां रवौ सप्त स्त्रीणि कुर्या-
द्दिनायके । चत्वारि केशवे कुर्यात् शिवे चार्द्धं प्रदक्षि-
णम्" कर्मलोचनम् । "दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्याच-
शास्त्रवीम् । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्तारस्त्रिकोण-
वत् । अर्द्धचन्द्रं मङ्गेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् । शिवपद-
क्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु । सव्यासव्यक्रमेणैव
सोमसूक्तं न लङ्घयेत्" । सोमसूक्तं जलनिःसरणस्थानम् ।
"प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः । दर्शये-
दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः । त्रिधा च वेद-
येत् सस्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्" तन्त्रसारः ।

યોરન્નરાહદિયિ જટા. !

सुखम् इत्यनरोक्तिः रात्रेः प्रथमपहरप्रथमदण्डचतु-

यपरत्वाभिप्रायेण रात्रिसाले भक्तप्रोति बोध्यम् ।
प्रदोषक त्रि० प्रदोषे भवः काळात् ठजं बाधित्वा पूर्वोक्ते
त्यादिना ननु । प्रदोषकात्तमे ।

प्रद्युम्न पु० प्रकटं द्युम्नं बलं यस्य । १कन्दर्पे क्षमरः । स च
वासुदेवस्य रक्षित्वां जातः हरिः ११८७० । सनत्-
कुमारं ज्ञातव्यं भा० व्या० ६७७० । २वैष्णवागमोक्ते
चतुर्व्यूहात्मकविष्णोरंशभेदे च क्षनिकश्चरद्दे १६२५०
चतुर्व्यूहश्चरद्दे २८७६ पृ० च दृश्यम् । जनोर्नड्व-
लायां जाते श्चुलभेदे पु० भाग० ४।१२।१४

प्रद्यो त्रि० प्रकटा द्योर्दिनं यत् । प्रकटदिने लोवत्वे ह्यक्षः
प्रद्युतस्य लोव एव ह्यक्षत्वेने गन्तव्येऽपि भाषितं स्तत्त्वा
भावात् टाद्यच्च न पुंश्च प्रद्युना इत्यादि सि०कौ०सुग्व०
प्रद्युकाप्रद्युनेत्युदाहृतं तच्चिन्त्यम् । [भा०स० १६७० ।
प्रद्योत पु० प्रद्युत-च्यच् । १रश्मौ ह्यक्षः । २यत्नभेदे पु०
प्रद्योतन पु० प्रद्युत-“अनुदात्तेतय ह्यक्षदेः” पा० युच् ।
१क्षये ह्यक्षः । २द्योतनशीले त्रि० । भावे ल्युट् ।
१दीप्तौ न० ।

प्रद्रव पु० प्रकटो द्रवः प्रा०स० । पलायने क्षमरः ।
प्रद्राणक त्रि० प्रद्रा-कुत्सितायां गतौ क्त स्थाये क ।
कुत्सितां गतिं प्राप्ते अन्त्यावस्थां प्राप्ते “उपसिद्धं चा-
क्रायण इत्यपामे प्रद्राणकउवाच” व्या०उ० “प्रद्राणकः
कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्नोत्यर्थः” भा० ।
प्रद्राव पु० प्र+“प्रदुस्तुवः” पा० व्यप् बाधित्वा घञ् । पला-
यने क्षमरः । थाथादि० अन्तोदात्ततास्य ।

प्रद्राविन् त्रि० प्र+हु-ताच्छोले णिनि । पलायनशेले ।
प्रद्राव न० प्रगतं द्वारं प्रा०स० । द्वारप्रान्तभागे
प्रधन न० प्र+धा-क्यु । १युक्ते क्षमरः । प्रकटं धनमस्य ।
२प्रकटधनयुक्ते त्रि० । निघण्टौ संयामनामसु सङ्गमे
इत्यत्र प्रधने पाठान्तरम् । एदन्तमव्ययं तत्तार्थः ।

प्रधमन न० प्र+धौ धम-ध्वाने भावे ल्युट् । सुखमारुत-
व्यापारभेदे सुष्ठतः ।

प्रधा स्त्री प्र+धा-भावे अङ् । १निधाने २दृष्टव्यतायां कश्च
पपत्तोभेदे भा०स० ६५७० । प्रधाया व्यपत्यं ठञ् । प्रा-
धेय तदपत्ये पुंस्त्री० । “प्राधेयास्तपसांगणाः” मार्क०
तत्कन्याश्च अन्त्युदाद्योऽपसरसः भा०स० ६५७० ।

प्रधान न० प्र+धा-ल्युट् । सांख्यमतसिद्धायां सत्त्वरज-
सोनोर्द्वयव्यापिकायां । प्रकृतौ प्रकृतिशब्दे दृश्यम् ।
तत्काल्ये २बुद्धितत्त्वे ३परमात्मनि ४प्रशक्ते ५पञ्चि-

च । ६सेनापत्यध्यक्षे पु० ७चरे त्रि० क्षमरः “सुना-
ध्यक्षः प्रधानः स्यात्” अथ पुंस्त्वमिति वोपाहितः ।

प्रधानधातु पु० कर्म० । चरमधातौ वीर्यं युक्ते त्रिका० ।
युक्तस्य चरमधातुत्वम् अक्षररमब्दे ५५८५० उक्तं दृश्यम्
प्रधि पु० मधीयन्ते काष्ठान्यत्र प्र+धा-व्याधारे क्ति । चक्राव-
यवकाष्ठसङ्गनस्थाने रथनाभौ क्षमरः ।

प्रधी त्रि० प्रकटा धीर्यस्य । १प्रकटबुद्धियुक्ते प्रा०स० २प्रक-
टायां बुद्धौ स्त्री । प्रकटं ध्यायति ध्यै-कर्त्तरि क्तिप् ।
३प्रकटध्यानकर्त्तरि त्रि० । तत्र तृतीयायै गतिपूर्वकत्वात्
यण प्रध्यः प्रध्या इत्यादि व्याद्ययोस्तु प्रशब्दस्य लक्षणात्
प्रत्येयोपसर्गत्वम् न यण कित्तु इयङ् । प्रधिया इत्यादीत्यन्ये
सि०कौ० तु “वृत्तिकरादीनां मते लक्ष्मीवद्द्रूपम् पदान्तरां
विनाऽपि स्थियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्विति स्त्रीकारात्
लिङ्गान्तरानभिधायकं तदिति कैमटसते पुंश्च पृथक् प्रकटा
धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् क्षयि शयि च प्रध्यं प्रध्य
इति विशेषः” इत्युक्तम् ।

प्रधूपित त्रि० प्र+धूप-क्त । सन्नापिते “व्यसनप्रधूपिताम्”
इति कुमारः । ज्योतिषोक्तायां २स्वर्यं गन्तव्यायां दिशि
स्त्री । तत्र प्रधूपिता इति पाठान्तरम् । [तावस्यायाञ्च ।
प्रध्वंस पु० प्र+ध्वन्स-भावे घञ् । १नाशे सांख्यमते २अती-
प्रध्वस्त त्रि० प्र+ध्वन्स-क्त । १नाशप्रतियोगिनि २अतीवे च
३मन्त्रभेदे पु० “एकोनविंशत्यर्थो वा यो मन्त्रस्तारंशं युतः” ।
ह्यक्षेखाङ्कुशयोजादयः प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते” तन्त्रसा० ।
प्रनसृ पु० प्रगतौ नम्रारं जनकतया व्या०स० । पौत्रपुत्रे प्रपौत्रे
उज्ज्वलद० । [प्रकर्षेण नहंनकर्त्तरि ।

प्रनईक त्रि० प्र+नई-एलुच् योपदेशत्वाभावात् न णत्वम् ।
प्रनष्ट त्रि० प्र+नश-क्त शान्तिभावात् न णत्वम् । नाशप्रति-
योगिनि “प्रनष्टस्त्रानिकं द्रव्यं राजा तत्रवृद्धं निधाप-
येत्” मनुः ।

प्रना(गा)यक त्रि० प्रकटो नायकोऽस्य प्रशब्दस्य नयतिं प्रति
उपसर्गत्वाभावात् न णत्वम् । प्रनटनायकयुक्ते । प्र-
नी-एलुक्लि तु णत्वम् । प्रणयकारके इति भेदः ।

प्रपक्ष पु० प्रगतः पक्षम् अत्या०स० । पक्षाये भा०स० २०७० ।
प्रपञ्च पु० प्र+पञ्चि-व्याधारे घञ् । १विस्तारे २वैपरीत्ये ३प्र-
तारणे । कर्त्तरि पचा०व्यच् । ४संसारे च क्षमरः । तत्र
वैपरीत्यं अगो माया वेति स्त्री ।

प्रपञ्चित प्र+पञ्चि-णिच्-कर्मणि क्त । १विकारिते २प्रतारिते
३ज्ञानविषयतया ३प्रत्यादिते च भाग० १।१४४०

प्रपतन न० प्रपतत्यस्मात् प्र+पत-भौमा० अपादाने ल्युट् ।
!पतनापादाने वृत्तादौ । भावे ल्युट् । प्रकर्षेण २पाते
तत्प्रयोजनमस्य क् । प्रपतनीय प्रपातसाधने लि० ।

प्रपथ पु० प्रकटः पन्थाः प्रकटः पन्था यत् वा अचक्षमा० ।
!प्रकटमार्गं २तद्युक्ते लि० ऋ०!११६६।८ [स्त्री राजनि०]

प्रपथ्य लि० प्रकटं पथ्यं प्रा०स० । !अत्यन्तहिते २हरीतक्यां
प्रपद् न० प्रारब्धं पदम् प्रा०स० । पादस्याप्यभागे अमरः ।

प्रपदं व्याप्नोति ख । प्रपदीन पादाप्यव्यापके लि० आप्-
पदीनशब्दे साधः १!१२७दा०दृगप्रम् । [इति चण्डो ।

प्रपन्न लि०प्र+पद-क्त । शरणागते “प्रपन्नार्त्तिं हरे ! देवि !”
प्रपन्नाड पु० प्रपन्नान् अलति भूषयति अल-अण् उप०स०
लस्य डः । !चक्रमर्दे रत्नमा० । तस्य दद्रुरोगिभिः सेवने
तेषां रोगनिवारणेन भूषकत्वात्तथात्वम् ।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा-घञर्थे क । पानीयशाला-
याम् । पानीयशालिकाशब्दे ४१०६ पृ० दृगप्रम् ।

प्रपाठक पु०प्रकटः पाठोऽत्र कप् । !वेदस्याध्यायांशभेदे २श्री-
तपन्यांशभेदे च । [तले राजनि० ।

प्रपाणि पु० प्रकटः पाणिः प्रा०स० । करस्याधोभागे पाणि-
प्रपात पु० प्रपतत्यस्मात् पत-अपा०घञ् । !तटरहिते २निर-
वलम्बे ३पर्यतस्थानभेदे अमरः । १निर्भरे प्रकृते च मेदि०
यस्मात् पतने अवस्थानाय क्रियाभेदो न भवति इतादृशे
स्थाने । भावे घञ् । ७अवस्कन्दे हेमच० ।

प्रपानक न० प्रकटं पानमस्य कप् । खण्डमरिचादिमिश्रिते
पानीयद्रव्यभेदे “प्रपानकरसस्यायाञ्चव्यं स यो रसो भवेत्”
यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदा-
स्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि
तथेत्यर्थः” सा०द० । कृताक्षगव्दे २०८४पृ०दृगप्रम् ।

प्रपापूरणीय लि० प्रपापूरणं प्रयोजनमस्य !उपकरणे विधि
पूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात् वात्ति० क् । प्रपापूरण-
प्रयोजनके । [शब्दमाला ।

प्रपावन न० प्रपेव कामपूरकं वनम् । कामारण्ये वनभेदे
प्रपितामह पु० प्रगतः पितामहं कार्यत्वेन अत्या०स० । !पि-
तामहपितरि अमरः । तस्य पत्नी डीप् २प्रपिता-
मही तत्पत्न्यां स्त्री “खेन भर्ता सह आहं माता
भुङ्क्ते स्वधामयम् । पितामही च खेनैव खेनैव
प्रपितामही” दायभागधृतवचनम् । पितामहस्य प्रजा-
पतिजनकस्य चतुर्ष्वन्नघ्नः जनके २परब्रह्मणि “भू-
र्भुवः स्वन्नरुत्तारः स पिता प्रपितामहः” विष्णुसु० ।

“यो वै ब्रह्माणं विवदधाति पूर्वम्” श्रुतेस्तस्य पितामह-
ब्रह्मचर्यत्वात्तथात्वम् । “सोऽभिधाय शरीरात्
स्वात् सिद्धनुर्विनिवाः प्रजाः । अप एव सहजादौ
तासु बीजमवास्तुजत् । तदण्डमभवद्भैमं सहस्रांशु-
समप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपिता-
महः” मतुना सर्वपितामहस्यापि तेन सृष्टत्वात्तस्य
तथात्वम् ।

प्रपित्वे अव्य० उत्तरायणे निचण्टुः ।

प्रपुन्नाड(ट) पु० पुमांसं नाटयति नडयति नड-अश्वे नट-
अवस्थन्दने वा अण् प्रकटः पुन्नाडः (पुन्नाटः) प्रा०स० ।
!चक्रमर्दे (चाकुन्दा) वृत्ते । डस्य लत्वे प्रपुन्नाडोऽप्यत्र ।
२दद्रुमर्दने अमरः । प्रयो० प्रपुनाड (पुपुन्नड) इत्येता
वपि तत्रार्थे अमरे पाठान्तरम् ।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्यते कण्टकेः पूर-कर्मणि घञ्
स्वार्थे क टाप् कापि अत इत्त्वम् । !कण्टकायां हेम-
चन्द्रः २प्रकर्षेण पूरके लि० ।

प्रपूर्वग पु० प्रकटः पूर्वगः पूर्ववर्ती प्रा०स० । सृष्टेः प्राग्व-
र्त्तिनि !परमेश्वरे “सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवा-
दितोयमिति श्रुतेः तस्य तथात्वम् । तद्रूपेण ध्येये २कश्चि-
नीकुमारहये दि०व० । भा०आ०२अ० अश्विनीकुमारस्तुतिः ।

प्रपौण्डरीक पु० पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकटं तदिव पुष्पं
यस्य । गजमतुल्याणां चक्षुर्हितकारके शालपत्नीतुल्य-
पत्रके क्षुभभेदे अमरः ।

प्रपौण्डरीकाय न० “प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्-
पलेः । सिद्धं धात्रीरसे तैलं नखेनाभ्यञ्जनेन वा ।
सर्वाङ्गुगदान् हलि पवितानि च शीलितम्” चक्र-
पाणिदत्तोक्ते तैलभेदे ।

प्रपौल्ल-पुंस्त्री०प्रगतः कारणतया पोत्तम् अत्या०स० । पोत्तस्य
!पुत्रे तत्कन्यायां स्त्री डीप् ।

प्रफूर्वी स्त्री प्रकटं पूर्वं नित्यस्वस्थानं यस्याः स्त्रिया डीप्
पृथो० । प्रयत्ननितस्वायां स्त्रियां ऋ०!१०८१।१२ भा० ।
फर्वति गतिक्रमे इति वेददोषः । २प्रकटगतियुक्ते लि०
यजु०१२। ७६ वेददोषः ।

प्रफुल्ल(त्त) लि० प्र+फल्-क्त आदिच्वात् इटोऽभावे क्त
इत्त्वम् प्र+फुल्ल-विकाशे अच् वा (नडययुतः) । विकास-
युते अमरः । “लौप्रहुमं मानसतः प्रफुल्ल(त्त)म्” रघु-
टीकायां मल्लिनाथेन द्विधापाठः समर्थितः । [लिका० ।
प्रवन्ध पु० प्र+वन्ध-भावे घञ् । !सन्दर्भे अन्यादेः २रचने च

प्रबन्धन न० प्र+बन्ध-भावे ल्युट् । प्रकर्षेण अन्यने बन्धने
प्रबन्धकल्पना स्त्री इतः । "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः
कथां विदुः" इत्युक्तलक्षणायां सत्यसत्यायां वृद्धमिथ्याक-
थायाम् अमरः । [अमरः ।

प्रव(व)र्हं लि० प्र+वर्हं स्तुतौ (वृह) वज्रो वा अच् । प्रधाने
प्रबल लि० प्रकृष्टं बलमस्य । १ प्रकृष्टबलयुते । प्रकृष्टं बलति
बल-धान्यावरोधे अच् । २ पञ्चवे शब्दमाला ३ प्रसारिण्यां
लतायां स्त्री राजनिः ।

प्रबल्लिका स्त्री प्रबल्ल-आच्छादने ण्वल् । प्रहेलिकायाम् अम-
रस्यमोक्ष्यादिः इन् । प्रबल्लि वा डोप् प्रबल्लि च तत्पार्थे ।

प्रबाल न० प्र+बल-धान्यावरोधे ज्वलादि० ण । १ किम-
लये नवपल्लवे श्वीणादण्डे च अमरः । २ रत्नभेदे पु०

किं रत्नं कस्य प्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति
प्रश्ने तदुत्तरमाह ज्यो० रत्नमालायां "माणिक्यन्तरणेः
सुजातममलं, सुक्ताफलं शीतगोमांहेयस्य तु विद्रुमो
निगदितः, सौम्यस्य गारुततम् । देवेज्यस्य च पुष्पराग
मसुराचार्यस्य वज्रं, शनेनीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते
गोमेदद्वैत्यके" । "पुंसि स्त्रीषु प्रवालः स्यात् पुमानेव तु
विद्रुमः" भावप्र० अत्रार्थेऽस्य पुंनपुंसकत्वसक्तं रत्नानां
गुणास्ततोक्ता यथा "रत्नानि भक्षितानि सुर्मधुराणि
शराणि च । चक्षुष्प्राणि च शीतानि विपद्भानि धृ-
तानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि सहदोषहराणि च" ।
युक्तिकल्पतरौ तस्योत्पत्त्यादिकं भेदादिकञ्चोक्तं यथा

"सूत उवाच आदाय शेषस्तस्यान्तं यनाशाकम्बला-
दिषु । चित्तेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहागुणाः ।
तत्र प्रधानं शगलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्पनिभं प्रदि-
ष्टम् । सनीसकं देवकरोमकञ्च स्थानानि तेषु प्रभव-
सुरागम् । अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं मूल्यं भवे-
च्छिल्पिविशेषयोगात् । प्रसन्नं कोमलं क्षिग्वं सुरागं
विद्रुमं हि तत् । धनधान्यकरं लोके विपत्तिर्भय-
नाशनम् । परोक्षा पुनश्चेनोक्ता रुधिराख्यस्य वैमणेः ।
स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक !" इति गा-
रुडो ८०० । "स्नेतसागरमध्ये तु जायते वज्ररी
तु या । विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररू-
पिणी । पाषाणं प्रभज्यते वा प्रयत्नात् कथिता सती ।
विद्रुमं नाम यद्भलमामनन्ति सनीषिणः । ब्रह्मादिजाति
भेदेन तज्जडविधमुच्यते । अरुणं शशरत्नाख्यं कोमलं
क्षिग्वमेव च । प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेध्यं

मनोरमम् । जवावन्दूकचिन्दूरदाडिमीकुसुमप्रभम् । क-
ठिनं क्षिग्वद्वेधं क्षलजातिः तदुच्यते । पलाशकु-
सुमाभावं तथा पाटलसन्निभम् । वैज्यजातिर्भवेत् क्षिग्वं
वर्णाख्यं मन्दकान्तिभम् । विद्रुमं मृद्वजातिः स्यादायु-
वेध्यं तथैव च । रक्तता क्षिग्वता दाट्रं चिरद्युति
सुवर्णता । प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः ।
हिमाद्रौ यत्तु संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् । तत्र लिप्पो
भवेन्न स्वकल्कोऽतिमधुरः स्थितः । तस्य धारणमात्रेण
विप्रवेगः प्रशस्यति । विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषण-
द्वयम् । रेखा काकपदी विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत्" ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वजेनीयं विचक्षणैः । रेखा हन्यादु-
यथो, लक्ष्मीमावर्चः कुलनाशनः । पटुलो रोगकृत् स्यातो
विन्दुर्धनविनाशकृत् । तासः संजनयेत् मांसं नीलिका
वृत्त्युकारिणी । मूल्यं शुद्धप्रवालस्य रुष्यद्विगुणस-
च्यते । धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत्" ।
तथा हि "विरूपजातिं विप्रभं विवर्णं खरप्रवालं प्र-
हन्ति ये ये । ते वृत्त्युमेवात्मानि वै वहन्ति सत्यं वद-
त्येष कती सनीन्द्रः" । तस्य शुभाशुभलक्षणे राजनि-
चक्रे यथा "शुभं दृढं घनं दृढं क्षिग्वं पालसुरङ्ग-
कम् । समं शुभं शिराहीनं प्रवालं धारयेत् शुभम् ।
गौरं रङ्गजलाक्रान्तं रक्तसूक्ष्मं सकोटरम् । रुक्मलण-
लघु श्वेतं प्रवालमशुभं लज्जेत्" ।

प्रवालक पु० यक्षभेदे भा० सं० १००० ।

प्रवालफल न० प्रवाल इव रक्तं फलमस्य । रक्तचन्द्रे भावप्र०
तत्फलस्य प्रवालतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

प्रवालाश्मन्तक पु० प्रवाल इवाश्मन्तकः रक्तत्वात् । रक्ता-
श्मन्तकद्वये सुश्रुतः । [राजनिः ।

प्रवालिका पु० प्रवालो नवपल्लवोऽस्यस्य भूम्ना ठन् । जीवशाकै
प्रवाह पु० प्रगतो बाह्यम् अन्ता० सं० । बाह्यमूले वृ० सं० ५८०० ।

प्रवाहुक अव्य० प्रकटो बाह्यरत्न कप् खरादि० । १ समकाले
२ ऊर्ध्वार्थे च मनोरमा । पृष्ठोऽप्रवाहक प्रवाहम् पाठा-
न्तरम् तत्पार्थं अव्य० "प्रवाहकं जुहोति" तैत्ति० २।६।१

प्रबुद्ध लि० प्र+बुध-कर्त्तरि क्त । १ प्रबोधयुते २ पण्डिते ३ प्र-
फुल्ले पुष्पादौ च हेनच० । ४ जागरिते स्थापयिते
५ भागवतधर्मप्रधाने ऋषभदेवपुत्रभेदे पु० भाग० ५।४।१

प्रबोध पु० प्र+बुध-भावाधारादौ घञ् । १ निद्रापगमे तस्य
प्रकटज्ञानाधारत्वात् तथात्वम् । २ यथार्थज्ञाने च ।

प्रबोधन न० प्र+बुध-भावे ल्युट् । १ यथार्थज्ञाने २ निद्रा-

पगमे । प्र+बुध-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकटबोधने
४७६०पने ५५५०गन्धस्य न्यूनतायां पुनः सौगन्ध्योत्पादनाय
व्यापारभेदे अमरः ।

प्रबोधनी स्त्री प्रबोध्यते हरिरत्न प्र+बुध-णिच्-आधारे ल्युट्
डीप् । कार्तिकेयुक्तौकादय्याम् तत्र शयितस्य हरेरुत्था-
पनात्कुलव्यापारस्याचरणान्तस्थास्तथात्वम् । अत्यन्तैका-
दशो गच्छे तस्याः खण्डभेदस्य साहता दर्शिता ।
तन्माहात्म्यं च पद्मपु० उ० ख० १२६५० उक्तं यथा
“ब्रह्मोवाच प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्ध-
नम् । सुक्तिदं सुहृद्वृत्तीनां शृणुष्व सुनिश्चितम् । ता-
वदुगर्जन्ति तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । यावत् प्रबो-
धनी विष्णोस्तिथिनायाति कार्तिके । अश्वमेधसहस्राणि
वाजपेयशतानि च । एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां भवन्ति
हि । मेरुमन्दरतल्यानि पापानि सुवह्न्यपि । भस्म-
सात् कुरुते मर्त्यो हरिवोधन्युपासनात् । पूर्वजन्मसह-
स्रेषु यत्पापं सप्तपार्जितम् । जागरणं प्रबोधन्यां द-
हते त्वनराशिवत् । उपवासं प्रबोधन्यां यः करोति
समाहितः । विधिवच्च सुनिश्चेष्ट ! यथोक्तं लभते फ-
लम् । यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये संवसन्ति
वै । तानि तस्य गृहे सत्यक् कृता येन प्रबोधनी । किं
तस्य वज्रभिः पुण्यैः सुरलोकसुखप्रदैः । जज्ञे सन्तो-
षिता येन संपूर्णा हरिवोधनी । बोधनीं सप्तपोष्यैव
सुक्तिभागी भवेन्नरः । प्रबोधन्यां नरश्चेष्ट ! न पुनर्गर्भ-
मादिशेत् । ज्ञानं दानं जपो होमः सप्तद्विंश जना-
देनम् । नरैर्यत् क्रियते जज्ञे प्रबोधन्यां तद्वत्तयम् ।
ये चरन्ति नरास्तस्यां भक्त्या विष्णुं जगत्पतितम् । उ-
पित्वा बोधनीं ते तु प्रभवेयुर्द्विवीकषः । महाव्रतमिदं
सुखं महापापौघनाशनम् । प्रबोधन्यां सुने ! विष्णोर्वि-
धिवत् सप्तपोषणम् । स ज्ञानी च स योगी च स तपस्वी
जितेन्द्रियः । स्वर्गलोको च तस्यास्तां य उपास्ते प्रबो-
धनीम् । यत्तु जन्मकृतं पापं खल्वं वा यदि वा वज्र ।
करोति भस्मादिष्णुः प्रबोधन्यां प्रपूजितः । हरिपूजा
विधानव्या कार्तिके बोधवासरे । गीतशास्त्रविनोदेन
प्रबोधन्यान्तु जागरात् । चन्द्रसूर्योपरागे च यत् फलं
परिकीर्तितम् । तस्मात् सहस्रगुणितं प्रबोधन्यां हि
जागरात् । ज्ञानं दानं जपो होमः स्नाध्यायसाधनं
हरेः । एतस्मात् कोटिगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात् ।
श्लान्दे “जन्मप्रवृत्तिं यत्पुण्यं नरेणोपाजितं भुवि ।

वृथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्” । “प्रबो-
धन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् । सुक्तिदं
कृतवृत्तीनां शृणु त्वं सुनिश्चितम् ! । तावदुगर्जन्ति वि-
प्रेन्द्र ! गङ्गाभागीरथी क्षितौ । यावच्चायाति पापघ्नी
कार्तिके हरिवोधनी । तावदुगर्जन्ति तीर्थानि वास-
सुद्वसरांसि च । यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिनाया-
याति कार्तिके । वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि
च । एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां सभेन्नरः । दुर्लभञ्चैव
दुष्प्रापं त्रैलोक्ये सचराचरे । तदापि प्रार्थितं विप्र !
ददाति हरिवोधनी । ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च
सुखसम्पदः । ददात्युपोषिता विप्र ! हेनया हरि-
बोधनी । मेरुमन्दरतल्यानि पापान्यह्यर्जितान्यपि ।
एकेनैवोपवासेन दहते हरिवोधनी । पृथिव्यां यानि
दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते । एकेनैवोपवासेन ददाति
हरिवोधनी” हरि० वि० ।

प्रभञ्जन न० प्रभञ्जति तृणादीन् प्र+भञ्ज-वृच् । बायो
अमरः । [लतायां स्त्री राजनि० ।

प्रभद्र पु० प्रकटं भद्रमस्मात् ५५० । १ निम्बवृक्षे २ प्रसारिण्यां
प्रभद्रक न० “भवति नलौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्”
ह० र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रभर्त्तन् पु० भृ-भावे कर्त्तरि वा कृनिन् प्रकटं भर्त्तं भरणं
प्रकटो भर्त्ता भर्त्ता कर्त्तृक् वा यश्चिन् । १ यत्रे क० ८ ।
८२ । १ भाष्ये दृश्यम् । प्र+भृ-भावे कृनिन् । २ प्रकर्षण
भरणे सम्पादने न० क० १ । ७६ । ७

प्रभव पु० प्रभवत्यस्मात् “भुवः प्रभवः” पा० भूकर्त्तरि पाठने
वाच्ये अण् । १ प्रथमप्रकाशस्थाने २ अन्त्यतः विद्वस्य
प्रथमोपलम्भस्थाने हेमच० ३ सूत्रे ४ सुनिभेदे ५ जन्म-
हेतौ । भावे अण् । ६ जन्मनि । करणे अण् । ७ परा-
क्रमे सेटि० । ८ प्रत्यक्षरमध्ये वत्सरभेदे तत्फलसक्तं
ज्यो० त० भविष्यपु० “वज्रतोयास्तथा मेवा वज्रगत्या च
सेदिनी । वज्रक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोग विवर्जिताः ।
प्रशान्ताः पार्थिवश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिता” । ९ विष्णो
पु० “संभवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः” विष्णुसु०
प्रभवादि पु० प्रभव आदिवेषाम् । प्रभवप्रवृत्तिप्रतिषेधत्वे
स च गुरुमध्यभोगात् गणनीयः । “ज्योतिर्विदं रज्य
मध्यात् प्रभवादिश्च सम्भवम् । उच्यते वत्समाद्यादि व-
र्षाणामपि सम्भवम्” ज्यो० त० । ते च ज्यो० त० फलस-
हिताः दर्शिता तच्छब्दे तदाव्यसक्तं वक्ष्यते च तदानयनञ्च

ज्योत्तमः “शकेन्द्रकालः पृथगाकति २२ मः शशाङ्कनन्दा-
श्वियुगेः ४२६१ समेतः । शरादिवस्तिन्दुः ८७५ हृतः स
लक्षः षष्ठ्यावशिष्टाः प्रभावाद्योऽवदाः । वर्षवर्जन्तु यच्छेषं
सूर्यः १२ संपूर्य खोर्भिभिः ६०” (भक्तम्) । प्रभावादिषो-
ण्युपक्रमस्य “आद्या तु विंशतिर्वाह्यो द्वितीया वैष्णवी
सूता । तृतीया रुद्रदेवत्या अष्टा मध्याधमा भवेत्” ।
८० सं० ८४० चान्यथोक्तं गुरुवर्षशब्दे २६२२ प्रष्टादावुक्तम् ।

प्रभाविष्णु त्रि० प्र० भू-शीतार्थे इष्णु च । १ प्रभाविष्णो
२ विष्णो पु० भा० चतु० ७१ च० ।

प्रभा स्त्री प्र० भा-भावे कृत् । १ दीप्तौ राजनि० । प्र० भा-क ।
२ प्रदीप्तिभ्युते त्रि० शकुवेरपूर्यां स्त्री हेमच० । ४ दुर्गायां स्त्री
“प्रभा प्रमानशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी” देवीपु०
तन्नामनिरुक्तौ । ५ सूर्यपत्नीभेदे “विष्वक्त्वा कश्चपात्
पूर्वमदित्यामभवत् पुरा । तस्य पत्नीत्वं तद्वत् संज्ञा
राज्ञी प्रभा तथा । देवतस्य सुता राज्ञी देवतां सुधुवे
सुतम् । प्रभा प्रभावं सुधुवे त्वाङ्गी संज्ञा तथा सनुम्”
मत्स्यपु० ११ च० । ६ स्वर्गानोः कन्याभेदे नक्षत्रमातरि
हरिवं० १२ च० । ७ अणुसरोभेदे भा० चतु० १४२५ स्त्री०
दंगोपीभेदे “दृष्टस्व” प्रभया गोप्या युक्तो हन्दावने वने ।
प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमण्डलम्” ब्रह्मवै० प्र०
ख० ८४ च० ।

प्रभाकर पु० प्रभां करोति कृ-ट । १ सूर्ये २ वज्रौ ३ चन्द्रे
४ सप्तद्वे च शब्दर० । ५ अर्कद्वये अमरः । ६ मीमांसकभेदे
स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः । अतिवर्ष्ये ७ सुनिभेदे हरिवं०
११ च० । ८ कुशवीपस्य वर्षभेदे भा० भी० १२ च० । अष्टम-
मन्वन्तरे एतदेवगणभेदे मार्के० पु० ८० च० ।

प्रभाकौट पु० प्रभान्वितः कौटः शा० त० । खद्योते राजनि० ।
अभाञ्जन पु० शोभाञ्जने त्रिका० ।

प्रभात न० प्र० भा-भावे कृत् प्रकटं मातमल वा । १ प्रातःकाले
अमरः । प्र० भा कर्त्तरि क्त । २ प्रभायुक्ते त्रि० ३ वृत्तभेदे
पु० । प्रभास इत्यत्र प्रभात इति मित्ता० पाठः । धरशब्दे
३८४७ पृ० दृश्यम् । प्रभातकाले दृष्ट्या चक्षुः राजवत्त्वेन
“वेद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभात-
काले दृष्टव्यो नित्यं स्त्रियमिच्छता” रुद्रोपनिषत् । तत्र
दृष्ट्या दृष्टानाह यथा “ओत्थितं सुभमामग्निं गात्रै-
वान्वित्तनन्था । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापह्नवः स
विमुच्यते । पापिष्ठं दुर्भगां मद्यां नग्नसत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्षणम्” ।

प्रभातकाले शारणीयाः काशीखण्डे १५ च० दर्शिता यथा
“स्नहितं चिन्तयेत् प्रातस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा । गजास्यं
संस्मरेदादौ तत ईशं सहास्रव्या । श्रीकालं श्रीसमेतं
तु ब्रह्मागत्या कमलोद्भवम् । इन्द्रादीन् सकलान्देवान्
वशिष्ठादीन् सुनीनपि । गङ्गाद्यां सरितः सर्वाः श्री-
शैलाद्याखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् सप्तद्विंश मा-
नसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः काम-
दुवादिकाः । कल्पवृक्षादिदृक्षांश्च धातून् काञ्चनसुख्यतः ।
दिव्यस्त्रीर्बर्गशिशुव्या गरुडादीन् पतन्त्रिणः । नागांश्च
शेषप्रसूतान् गजानिरावतादिकान् । अथातुसैः श्रो-
सुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरेदस्वती
सुख्याः पतिव्रतवतीर्बधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः
काशीपुरीसुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान्त-
प्रसूतानपि । गायत्रीप्रसूतान् मन्त्रान् योगिनः स-
नकादिकान् । प्रणवादिमहावीजं नारदादींश्च वैष्ण-
वान् । शिवभक्तांश्च वाष्पादीन् प्रह्लादादीन् दृढज्ञानान् ।
वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननी
चरणौ स्तृत्वा सर्वतीर्थान्तमोक्षमौ । पितरं च गुरु-
न्नापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यं कर्तुं नैर्द्वैतं
दिशमाश्रयेत्” । “प्रभातायां तु शर्वय्याम्” भार० नानास्थाने ।

प्रभातीर्थ तीर्थभेदे शिवपु० ।

प्रभातोर पु० नागभेदे भा० व्या० १५ च० ।

प्रभाव पु० प्र० भू-वज्र । राज्ञां कोषदण्डजाते १ तेजसि
अमरः २ तेजसि ३ सामर्थ्यं हेमच० । ४ विक्रमे ५ शालौ
६ उद्भवे च मेदि० । ७ स्त्रारोचिषमनोः पुत्रभेदे मार्के० पु०
६६ च० । ८ वृत्तभेदे प्रभास इत्यत्र पाठान्तरम् ९ प्रमागर्भ-
जाते सूर्यपुत्रभेदे प्रभाशब्दे दृश्यम् ।

प्रभावज न० प्रभावात् जायते जन-ङ । प्रसुशक्तिभेदे
कोषदण्डास्थं साध्ये तेजसि ।

प्रभावत् त्रि० प्रभा-अख्यर्थे मत्पुं मस्य वः । १ दीप्तिभ्युक्ते स्त्रियां
ङाप् । सा च वज्रनाभासुरस्य २ कन्याभेदे । प्रद्युम्नेन
तस्याहरणकथा च हरिवं० १५२ अध्यायादौ दृश्यम् ।
३ तापसीभेदे भा० व० २८४ च० । ४ कुशारासुचरमाहभेदे भा०
श० ४७ च० । ५ अङ्गेश्वरस्य चित्तरथस्य भार्यायाम् भा०
चतु० ४२ च० । ६ मरुतन्त्रपक्षे पत्न्यां विदर्भराजदुहितरि
मार्के० १२२१ च० । ७ मणिनामकोनविंशदृष्टाहेन्मातरि
दगणानां वीणायाश्च स्त्री हेमच० । ८ लयोदशाक्षरपादके
रुद्रोभेदे “यस्यां प्रिये प्रथमकमलरश्मयं तथ्यं लघा गुरु-

भवम् दशान्वितम् । सान्त्वं भवेद्यतिरपि चेदयुगपदैः
वा लज्जितामृतचिह्ने ! प्रभावती" इति श्रुतबोधः ।

प्रभाष पु० प्र+भाष-अच् । १ अष्टवचस्य वसुभेदे २ प्रकटक-
यके लि० जटा० धरशब्दे ३८१७५० दशमम् । तत्र पा-
न्तत्वेन पाठः जटाधरसम्मतः ।

प्रभास लि० प्रभासते प्र+भास-अच् । १ प्रकटदीप्तिभ्युते २ जैन-
गयाधिपभेदे पु० हेमच० । ३ कुमारानुचरणभेदे पु० भा०
श० ४६५० । ४ अग्निभेदे पु० भा० शा० १६६५० । ५ वसुभेदे
पु० हरिवं० ३५० सान्ततया पाठः । अष्टममन्त्रनरे
६ देवगणभेदे पु० मार्क० पु० ८०५० । ७ सोमतीर्थभेदे त्रिका०
“पुण्यं प्रभासं सप्तपाजगाम यत्रोदुराट् यक्षणा क्रिय-
मानः” इत्युपक्रमे एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभास-
नात्तस्य तु सः प्रभासः” इत्यादिना तत्तीर्थोत्पत्तिमाहा-
त्यादिकथा भा० श० १६५० आदौ दशमम् ।

प्रभासन्त पु० प्र+भास-वा० ञ् । १ परमेश्वरे २ रुद्रे च ह-
रिवं० १३१५० । [त्वात् क्षरन्मदे २ गजे पु० अमरः ।
प्रभिव लि० प्र+भिद-क्त । १ प्रकटभेदयुक्ते प्रभिवक्तृदिष्यन्-
प्रभु लि० प्र+भू-ङ् । १ क्षामिनि २ कार्यसम्पादयतिभ्युते “नि-
पहातुपहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते” इत्युक्ते ३ निपहा-
नुपहसनर्थ ४ विष्णो पु० “प्रभवः प्रभुरोच्चरः” विष्णुसं०
“कामः कामप्रदः प्रभुः” तत्रैव नामान्तरं तत्र प्र-
प्रेष भवनात् प्रभुरितिति भाष्योक्तेः “सर्वं तु क्रियासु
सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः” भाष्योक्ते च व्युत्पत्तिभेदात्
नामद्वयम् । ५ अष्टममन्त्रनरे देवगणभेदे मार्क० पु० ८०५० ।

प्रभुत्वाच्चेप पु० अथांलङ्कारभेदे “धनञ्च वञ्च लभ्यते” सुखं
लभञ्च वल्लं नि । न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मा
स्य गाः । इत्याचक्षाणया हेतुन प्रिययात्मानुवन्धिनः ।
प्रभुत्वेनैव वञ्चस्तत् प्रभुत्वाच्चेप उच्यते” । “हे प्रिय !
ते विदेशगमने इति अध्याहार्यं वञ्चधनं सुखञ्च तथा
वल्लं नि पथि क्षेमं कुशलञ्च लभ्यम् । अतः च मे प्राण-
सन्देहः न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य वञ्चधनलाभस्य च
सम्भवादिति भावः । तथापि मास्य गाः मा गच्छ अतः
प्रिययात्मायाः प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुवन्धिनः पोष-
कान् हेतुन आचक्षणाया कीर्तयन्त्या कथाचित् स्नाथोन
पतिकवेति शेषः प्रभुत्वेन स्नाथीनतया एव पतिः वञ्चः
विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एषः पुभुत्वाच्चेप उ-
च्यते” प्रेम० टीका ।

प्रभुभक्त लि० ७त० । १ क्षाम्यतुरक्ते । “वङ्गाशी खल्यसन्तुटः

सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च गुरुरज्ञातयाः षड्गुणाः
शुनः” चाणक्यः । कुचीने उत्तमे २ छोटके पु० यञ्च० ।

प्रभूत लि० प्र+भू-क्त । १ प्रचुरे अमरः २ उद्भूते मेदि० ३ भूते
४ उद्भूते च यञ्च० । ततः गोपदा० अस्त्यर्थे वुन् । प्रभूतक
प्रचुरवन्नादियुक्ते लि० प्रभूतमाह “आहौ प्रभूतमादिभ्यः”
वार्त्ति० ठक् । प्रभूतिक प्रचुरवन्तरि लि० । द्विती-
वान्तात् प्रभूतशब्दात् आहौ परे धातुनिर्देशे इक् ठक् ।
एवम् आदिपदात् पर्यप्रमाह पाठ्याप्रिक तद्वक्तरि लि० ।

प्रभूति स्त्री प्र+भू-भावे क्तिन् नित्तकारादिप्रत्यये परे प्रत्य-
गतेः प्रकृतिस्वरः । प्रकृतेण भवने ।

प्रभुवन् लि० प्र+भू-कनिप् । सामर्थ्ययुते स्त्रियां डीप्
“वनोर च” पा० नखरः । प्रभुवरी यजु० २३।३३

प्रभूणु लि० प्र+भू-गञ् । १ प्रभावशीले २ क्षमे समर्थे
प्रभृति अव्य० प्र+भृ-क्तिच् । तदारभ्येत्यर्थे । वञ्चसमासे
उत्तरपदस्यः । तदादिके लि० अमरः ।

प्रभृथ लि० प्र+भृ-वा० चक् । प्रकटभरणे ऋ० १।५२।१२
प्रभेद् पु० प्रभियतेऽनेन प्र+भिद-घञ् । १ प्रकारे विशेषे ।
भावे घञ् । २ भेदे अमरः ।

प्रभेस्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

प्रभृशयु पु० “प्रभृशयुते नासिकयैव वच सान्द्रो विदग्धो
लवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्तं प्रभृ-
शयुं व्याधिसुदाहरन्ति” सुश्रुतोक्ते नासागतरोगभेदे ।

प्रभृष्ट लि० प्र+भृ-नृ-क्त । अंशयुक्ते संज्ञायां कन् । शि-
खावलम्बिनाल्ये चूडातोलेष्वमानमात्ये अमरः ।

प्रभृगन्द पु० इयुग्यादिबलचण्डद्वियुतोर्ध्वो नामेव गमिष्य-
तीति बुद्ध्या परेषामर्थं ददातीति भगन्तो वाङ्मुषिकः
निरु० प्रगतो भगन्दं वारणतया अत्या० स० । वाङ्मु-
षिकपुत्रे ऋ० १।५२।१३ भा० ।

प्रभृण(न)स् लि० प्रकटं मनोऽस्य संज्ञात्वे णत्वम् अन्वता-
णत्वम् । १ हर्षयुते अमरः । २ सुमनस्ते च ।

प्रभृति पु० प्रतीचोच्चरसुनयनपस्य पुरोहिते कश्चपथं
१ कृषिभेदे मार्क० पु० १।८५० । २ अवनर्षेः पुत्रभेदे भा० व्या०
५५० । ३ नटदुसन्दर्भिवंशो वागिन्द्रप्रेः ३५० ऋषिभेदे
मा० व्यु० १०५० । नटगणपुत्रे ४ नटपभेदे । तदंशे पत्न्यपीतेः
५ पुत्रे नटपभेदे भाग० ८।२।१६ । ६ प्रकटमतिभ्युक्ते लि० ।

प्रभृत्त लि० प्र+भृ-क्त । १ अनवधानतायुक्ते प्रमादयुक्ते
कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताज्ञानेन अकर्त्तव्ये वा कर्त्तव्यताधिया
तत्तावधानशून्ये “नत्तं प्रभृत्तमत्तं सुप्तं वाचं स्त्रियं

जडम् । प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित्”
भाग० १/७७० “मत्तं मद्यादिना, प्रमत्तमनवहितम्”
उन्नतं पद्मवातादिना जडम् अतुल्यम् । प्रपन्नं शर-
णागतम्, विरथं भनरयम्” श्रीधरस्वामी । “सुप्रां
मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्नोपगच्छति” मनुः । “सन्ध्या
पूजाविहीनश्च प्रमत्तः परिकीर्तितः” ब्रह्मवै० पु० ७७०
उक्ते २ सन्ध्यादिहीने च ।

प्रमत्तगीत न० प्रमत्तेन गीतम् तत्र “इत्यम्भूतेन कृतमिति
च” पा० क्लान्तसुतरपदमन्त्रोदात्तम् । प्रमत्तेन गीते ।

प्रमथ पु० प्रमथति प्र+मथ-अच् । १ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०
व्या० १/७७० । २ षोडशे शिवपारिषदभेदे च शब्दरत्ना०
तत्त्वस्वरूपसंख्यादि यथा

“नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः । ते सर्वे-
सकलैश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः । योगिनो मदमावृष्य
दम्भाहङ्कारवर्जिताः । क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः
प्रीतिकराः पराः । न ते परिग्रहं रागं काङ्क्षन्ति अ-
कदाचन । संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ।

ध्यानारव्यं महादेवं शरिराव्यं धृतव्रताः । कृत्वा परि-
ग्रहं दृष्ट्वा तिष्ठन्ति विगतक्लभाः । यदैव परमं ज्योतिः
चिन्तयत्यस्मिन्नापतिः । तदैव ते पारिषदाः सर्वे संवेष्ट-
यन्ति तम् । ते षोडश समाख्याताः कोटयो वै धृतव्रताः ।

चिन्ध्याम्रादिसाख्या व्याख्यादिसमायुताः । अपरे
कामिनः शम्भोः पुनर्मांसचिवाः स्मृताः । विचित्ररू-
पाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः । हरस्य दल्ल्याः

रूपेण विगदा वृषभध्वजाः । समासदृशरूपाभिः प्रम-
दाभिः समागताः । विचित्रमाल्याभरणा दिव्यस्त्रगन्ध

भूषणाः । समासहायं क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
शृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः । अङ्गनारी-

श्वराद्यान्वे ह्यङ्गनारीश्वरं हरम् । अनुयान्ति महा-
भागः सुखरूपा हरस्य ये । समासहायो हि यदा

रमत एव सखं हरः । अङ्गनारीश्वरीरास्तु द्वारपाला
भवन्ति ते । आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः ।

ध्यानस्य परिचर्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम् । नाना-
शस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः । प्रसृजन्ति च

युद्धेषु युध्यमानान्महावज्रान् । ते वै महाबलाः गूराः
संख्याता वसुकोटयः । अपरे गायनास्त्रालसुदृङ्गण-

वादिभिः । न्यतन्ति वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ।
नानारूपधरास्ते वै संख्या कोटयस्त्रिधाः । सततं चा-

नुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् । सर्वे मायाविनः गूराः
सर्वे शास्त्रार्थपारगाः । सर्वे सर्वज्ञाः सर्वे सर्वज्ञाः
सदा । सुहृतात् सर्वभुवनं मत्वाऽऽयान्ति पुनः पुनः ।

व्याधिमाद्यष्टकैश्वर्ययुक्तास्ते वै महाबलाः । अपरे रुद्र-
नामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः । देवेन्द्रस्य नियोगेन

वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा । तेषां संख्या चैककोटिके सर्वे
बलवत्तमाः । कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ।

विध्वंसयन्ति पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पाचयन्ति च । अनु-
गच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् । विघ्नांश्च सततं

हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् । षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते
हरस्य पक्वला गणाः” काविकापु० २८७० । तेषां सत्यति

कथा तत्रैवाध्याये दृश्यते । ४ हरीतक्यां स्त्री मेदि० ।

प्रमथन न० प्र+मथ-भावे लुट् । १ वधे २ क्षेपने ३ विचो-
ढने च अमरः ।

प्रमथाधिप पु० इत० । शिवे अमरः प्रमथपत्यादयोऽप्यत्र ।

प्रमथित न० प्रकर्षेण मथितम् । १ निर्जलतन्त्रे राजनि० ।
२ प्रकर्षेण मथिते लि० ।

प्रमद पु० प्र+मद-अप् । १ हर्षे अमरः । प्रमादव्यनेन करणे
अप् । २ धुलुरफले न० शब्दच० । कर्त्तरि अच् । ३ प्रमत्ते
लि० मेदि० । ४ दैत्यभेदे पु० हरिवं० १७० । तृतीयम-
न्वन्तरे वासिष्ठे ५ समर्पिभेदे पु० ।

प्रमदका पु० “प्रमदको योऽयमेव लोकोऽस्ति न परः” इति
प्रेप्सरिति निरु० ६/१२ उक्ते परलोकासत्त्ववादिनि
नास्तिकभेदे ।

प्रमदकानन न० प्रमद्यतेऽनेन प्र+मद-करणे घञ् । प्रा० स०
इत० “उप्रापोः संज्ञाच्छन्दोः” पा० तुल्यो वा । प्रम-

दावने राज्ञामनःपुरोचिते उद्याने भरतः प्रमदावना-
दयोऽप्यत्र अमरः ।

प्रमदा स्त्री प्रमादव्यनया प्र+मद-करणे अप् । १ उत्तमयो-
षिति अमरः । “नजसज्जन्ता गुरुश्च भवति प्रमदा” इ० र०

उक्ते एकादशाक्षरपादके २ वर्षवृत्तभेदे ।

प्रमदाकानन न० प्रमदाचितं काननं वनं शा० त० । १ राज्ञा-
मनःपुरोचितवने भरतः । २ प्रमदावनं तत्रार्थे शब्दरत्ना०

प्रमदरा स्त्री शुनकभिमतारि हरोर्भाय्यायां भा० व्या० ५७० ।
प्रमथ्य पु० प्रियव्रतवंश्ये वीरव्रतस्य भोज्यायां भाय्यायां जाते

पुत्रे नटभेदे भाग० ५/१५/१५ ।
प्रमथ पु० प्र+मी वधे भावे अच् । वधे हेमच० ।
प्रमथु लि० प्र+मी वधे कर्त्तरि उन् । हिंसके अथ० ८/११/६ ।

प्रमर्देन त्रि० प्रमृद्वाति+प्र+मृद-ल्यु । १ प्रकर्षेण मर्दके
२ दैत्यभेदे पु० हरिः० । १६४ अ० । ३ विष्णो पु० "लोहि-
ताङ्गः प्रमर्देनः" विष्णुसं० । तत्र प्रमर्देन इति पाठान्तरं
तत्रार्थे "प्रलये सर्वभूतानां नाशकत्वात्" भाष्योक्तेस्तस्य
तथात्वम् । "वृषित! महावृषित! प्रमर्देन" भा० शा०
३४ अ० विष्णुस्तुतो ।

प्रमा स्त्री प्र+मा-भावे षङ् । १ यथायथज्ञाने भ्रमभिन्ने
ज्ञाने तल्लक्षणं तदुत्पत्तौ गुणश्च भाषा० उक्ता यथा
'दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् । सन्निकर्षो
गुणस्तु स्यादथ ह्यनुमितो पुनः । पक्षे साध्यविशिष्टे
च परामर्शो गुणो भवेत् । शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्-
पर्यस्याथ वा प्रमा । गुणः स्यादुभयभित्तस्तु ज्ञानम-
लोच्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विदि-
ग्यकम् भाषा० दोषप्रशङ्गे १७६६ अ० असकारणं दृश्यम्
तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वं प्रामाण्य-
परपर्यायम् तच्च मतभेदेन स्वतोपपत्त्यां परतोपपत्त्यां
तच्च परतोपपत्त्याप्रशङ्गे ४२१४ अ० उक्तम् । तस्य विस्तर-
स्तलोच्यते । तत्र न्यायमते "प्रमात्वं न स्वतोपपत्त्यां
संशयानुपपत्तितः" भाषा० व्याकृतञ्च सि० सु० यथा
'मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोपपत्त्यामिति वदन्ति । तत्र
शुद्ध्यां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रा-
माण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मते तु ज्ञानमती-
न्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तथा च ज्ञान-
मनुमीयते । चरारिमित्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं
गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञा-
नप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । स्वतो
ज्ञानवित्तित्वेऽपि विषयः । तन्मते दूषयति । न स्वतो-
पपत्त्यामिति । संशयेति । यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोपपत्त्यां
स्यात् तदाभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् । तत्र
हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं
संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्
कथं संशयः । तस्माज्ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि
इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यच्चैवं तच्चैवं
यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्ध-
वति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवम् इदं जलज्ञानं
प्रमा स्त्री हवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतु-
ज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । -पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य

स्वतोपपत्त्यात् तत्र गन्धविशेषप्रकृतत्वापि सुपङ्-
त्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विदिग्यप्रकृतं परं न
गृह्यते संशयानुरोधात् । न च प्रमात्वस्य साध्यस्य
प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् इदं ज्ञानप्रमात्वस्य स्वतो-
पपत्त्यात् । न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्व-
वति घटत्वप्रकारादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्र-
कारकत्वस्य स्वविशेषप्रकृतत्वस्य च स्वतोपपत्त्यात् । घटस्य
च पूर्वसुपस्थितत्वाद् घटविशेषप्रकृतं घटत्वप्रकारकमिति
ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः । व्यवसायपरन्तु प्रा-
माण्यं न गृह्यते । तत्र संशयसामपीसत्वे संशयस्यै-
वोपपत्तेः । किञ्चाभ्यासदशायां ततोयानुव्यवसायादिना
प्रामाण्यस्य स्वत एव पङ्कसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं
न तदुपपत्त्यकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात् । अथ
प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यप्रपञ्चे न तस्य विषयनिश्चय-
रूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यप्रपञ्चो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरे-
णेति फलसुखी कारणसुखी वा नानवस्थेति चेन्न स-
गृहीतप्रामाण्यप्रपञ्चस्यैव निश्चयरूपत्वात् । यत्र च
प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षया याव-
दाशङ्कं प्रामाण्यानुमितिरिष्यते एव सर्वत्र तु न संशयः
कचित् कोऽप्यनुपस्थितः कचिद्विदिग्यदश्यादितः कचिदि-
षयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां
यथायथत्वात् प्रमाचक्षणे तद्विदिग्यप्रकृतं विशेषणं व्यर्थम् ।
न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तत्र
मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधी-
नस्य पुरोवृत्तिर्नि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदापहस्य हेतु-
त्वात् । सत्यरजतस्यैव तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव
कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदापह एव कारणमिति ।
न चाऽन्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य
रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति
चेन्न सत्यरजतस्यैव प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतु-
तायाः क्लृप्त्वात् अन्यत्वापि तत्कल्पनात् । न च सं-
वादिप्रवृत्तौ तु भेदापहः कारणमिति वाच्यम् चावशात्
प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्यत्र रङ्गे रजत-
त्वविशिष्टबुद्ध्यानुरोधेन ज्ञानचक्षणाप्रत्यासक्तिरूपेण न
क्षतिः । फलसुखगौरवस्यादोषत्वात् । किञ्च यद् रङ्गर-
जतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं न कारणबोधोऽपि ।
अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं
तत्रोभयत्र युगप्रवृत्तिनिवृत्तौ स्याताम् । रङ्गे रङ्ग

भेदपक्षे रजते रजतभेदपक्षेऽन्यथाख्यातिभयात् । त्वन्तरे रज्जे रज्जुभेदापक्षस्य रजते रजतभेदापक्षस्य च सत्त्वात् किञ्चातुमिति प्रति भेदापक्षस्य हेतुत्वे जलचतुर्द्वे वज्रव्याप्यसम्बन्धभेदापक्षाद् अनुमितिर्निर्बोधा । यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोक्तके वज्रव्याप्यधूमज्ञान-अनुमित्यहोरोधादापत्तिरिति । इत्यम् अन्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । रज्जं रजततया जानामीत्यनुभवादिति सङ्क्षेपः ।

वेदान्तिमते तस्य स्मृतोपाहता वेदान्तपरिभाषायां व्यवस्थापिता यथा “एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्मृतएव उत्पद्यते ज्ञायते च तथा हि सत्यतुल्यसाधारणं संवादादिप्रत्यक्षतुल्यं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं तच्च ज्ञानसामान्यसामग्र्यप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते प्रामाण्येऽनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे व्यात्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च । अतएव न सङ्क्षिप्तपरमशौदिकमपि अनुमित्यादिप्रमायां गुणः अवशिष्टपरमशौदिकस्येऽपि विषयावाधेनातुमित्यादेः प्रमात्वात् । न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यसामग्र्यविशेषादिति वाच्यं दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । न चैवं परतत्त्वम् “आगन्तुकभावकारणपेक्षायामेव परतत्त्वात्” ज्ञायते च प्रामाण्यं स्मृतः, स्मृतोपाहृतस्य दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयप्राहकसामग्र्योपाहृतम् । आश्रयो वृत्तिज्ञानं तदुपाहृतं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्वतं प्रामाण्यमपि गृह्यते । न चैवं प्रामाण्यसंशयातुपपत्तिः तत्र संशयाहोरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितछाश्रयप्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाप्यहात् । यदा यावत्स्वाश्रयप्राहकप्राप्तयोग्यत्वं स्मृतत्वं संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाप्यहात् न संशयातुपपत्तिः । अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानसामान्यसामग्र्यप्रयोज्यं प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः किन्तु दोषप्रयोज्यं नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयप्राहकप्राप्तम् अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्ज्ञानानुपपत्तिरिति तत्त्वेन साक्षिणापहीतमशक्यत्वात् किन्तु विसंवादिप्रत्यक्षादिलिङ्गकातुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यप्रत्यक्षतया ज्ञायते चेति । अधिकं प्रमाणशब्दे दृश्यम् ।

प्रमाणं न० प्रमा-भावे कारणे वा लुट् । १ प्रमाप्रमाणे

२ विष्णौ “प्रमाणं प्राणनिन्दयः” विष्णुसं० प्रमाणं “प्रज्ञानं ब्रह्मेति” श्रुतेस्तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् “प्रमाणं बीजमव्ययम्” विष्णुसं० प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपत्वात्तस्य तथात्वं व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् । २ सत्यवादिनि ४ इयत्तायां परिच्छेदे ५ हेतौ प्रमातरि च मेदि० । ७ प्रमितिकरणे चक्षुरादौ “यस्येष्टमाजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स वेनार्थं प्रमिष्यति तत्प्रमाणम्” वात्स्या० “तच्च साधनाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति” सर्वद० अक्षपाददर्शने । “तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानकरणत्वम्” गौ० ६० । “अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यं तानिरूपितकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वम् तत्त्वम्” तर्कप्रकाशे श्रुतिकण्ठः । प्रमाणत्वं च अनाधिगतार्थकानुभवकारणत्वम् । तच्च गृहीतप्राहीतरानुभवकारणत्वम् । स्वसमानाधिकरणस्याव्यवहितपूर्ववर्त्तस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषय-केतरतद्विशेषप्रकृतप्रकारकानुभवकारणत्वमिति यावत् न्यायकुसुमाञ्जलिटी० । “यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यथावर्धज्ञानस्यैवागृहीतप्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारप्राहीतरवर्त्तत्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति” शब्द० प्र० । न्यायनये चत्वारि प्रमाणानि । प्रत्यक्षम् । अनुमानम् । उपमागम् । शब्दः गौ० ६० प्रकारान्तरेण प्रमाणं द्विविधम् “शब्दोपजीवि शब्दावुपजीवि” कुसुमाञ्जलिटी० । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चावांकाः सङ्किरन्ते । प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति वैशेषिका बौद्धा आहृताश्च । प्रत्यक्षं शब्दश्चेति द्वे प्रमाणे इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः । प्रत्यक्षमनुमानसामग्र्यचनमिति त्रीणि प्रमाणानीति सांख्या वेदान्तिनश्च । प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणीति नैयायिकैकदेशिनः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थोपपत्तिश्चेति यच्च प्रमाणानीति प्राभाकराः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थोपपत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट्प्रमाणानीत्यपरे भाट्टावेदान्तिभेदाश्च । सम्भवैतिह्येव व्यतिरिक्ते प्रमाणे इति पौराणिकाः । चेष्टाव्यतिरिक्तं प्रमाणमिति तान्त्रिकाः । तत्र सांख्यपातञ्जलवेदान्तिमते अन्तःकरणवृत्तीनां पौरुषेयचित्तवृत्तिप्रकाशरूपबोधे कारणत्वम् अन्तःकरणवृत्तिषु च ज्ञानत्वारोपेण तत्करणत्वमिन्द्रियाणामिति

भेदः । यथोक्तं सां०प्र०भा० “प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं
वृत्तिरेव नः । प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ।
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते । साक्षाद्-
गर्भरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् । अतः सात् कार-
णाभावाद्भूतेः साक्ष्ये चेतनः । विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं
गौणं निष्काद्यभाषतः” । “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्राः
कृतयः” पात०छ० “इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्य-
वक्तृपरागात् तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषाव-
धारणं प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं, फलमविशिष्टः पौ-
रुष्येयचित्तवृत्तिबोधः” भाष्यम् “अनधिगततत्त्वबोधः
पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्करणं प्रमाणम् ।
ननु पुत्रपवर्त्ती बोधः कथं चित्तगतायावृत्तेः फलं न हि
चक्षुरिगोचरव्यापारेण परमुना पलाशे छिदा क्रियते
इत्यत आह अविशिष्ट इति । न हि पुत्रपगतो बोधो
जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बतु बुद्धि-
वृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापाद्यमानं फलम् ।
तच्च तथामूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मिका वृत्तिः वृत्तिच
बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्यादुक्तः प्रमाणफलभाव
इत्यर्थः विव० । प्रमाणस्य भावः प्रज्ञं प्रमाणम् न० तत्
प्रमाणता स्त्री त्व प्रमाणत्व न० प्रमाणभावे प्रमितिकर-
णत्वे प्रमात्वे च । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्ये प्रमाण-
शब्दस्य प्रमाकरणपरत्वे कचिद्वचनता यथा वेदाः प्रमाणं
कृतयः प्रमाणम्” इत्यादौ । कचित्तु वक्तृवचनता यथा
“प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानि” गौ०छ० । तत् प्र-
थमं शाब्दत्वरूपप्रमात्वजातेरेकत्वात् एकवचनत्वम् । उत्तरत्वं
प्रत्यक्षत्वादिजातिचतुष्टयकरणानां बहुत्वात् बहुवचनता
इति प्रथमाव्युत्पादे गदाधरेण प्रपञ्चितम् तत्तद् दृश्यम् ।
सामान्यत्वात् लोबतेवाय । कचित्तु विशेषपरत्वे स्त्रीत्व-
परता यथा प्रमाणी । स्त्री प्रमाणी यस्य व०त्री० “अप-
पूरणीप्रमाणोः” पा०अप०समा० न कप् । अप्रमाण इत्येव
सि०कौ० । दपरिमाणयेति च । “प्रमाणे मातृज्द्वयसज्-
दम्वचः” मा० वृत्तौ दृश्यम् ।

प्रमाणवाधितार्थक पु० प्रमाणेन वाधितोऽर्थो यस्य कप् ।
तर्कभेदे तर्कशब्दे ३२५५ पु० दृश्यम् ।

प्रमाणिक लि० प्रमाणं सिद्धिहेतुतयाऽप्यस्य दन् । प्रमाण-
सिद्धे “प्रमाणिका जरो लगो” इ०र० उक्ते अष्टाक्ष-
रपादके २६८भेदे स्त्री । २परिमाणभेदयुते मध्यमा-
ह्वरूपपरान्तरमितपरिमाणयुते ह्रस्वे हेमच० ।

प्रमातामह पु० प्रगतो मातामहं कार्यत्वेन अद्या०स० । १मा-
तामहस्य पितरि अमरः । तस्य पत्नी डीप् । प्रमाता-
मही २तत्पत्न्यां स्त्री ।

प्रमातृ लि० प्रमिनोति प्र+मि-टच् । प्रमाज्ञानकर्त्तरि ।
न्यायनये “यस्येप्साजिहासापयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्र-
माता” वात्स्या० सांख्यमते शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी सः ।
प्रमाणशब्दे तद्वाक्यम् दृश्यम् । वेदान्तिमते “मेहातीतो
विशुद्धो सनिभिरभिहितो मोहसंक्रान्तमूर्तिः साक्षी
संवित् प्रमा तत्प्रतिफलितयुगीयतेऽसौ प्रमाता” इत्यु-
क्तदिशा अन्नःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वद
चैतन्यमेव प्रमाता ।

प्रमाथ पु० प्र+मथ-भावे चञ् । १वचाद् हरणे २प्रपीडने च ।
वा० कर्त्तरि ण । ३कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६अ० ।
स्वार्थे अण् । ४शिवपारिषदप्रमथगणे पु० हरिवं० १८।अ०
५छतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०द्रो० १५७अ० ।

प्रमाथिन् लि० प्रमथति प्र+मथ-णिनि । १वचाद् हारके
२पीडके च । “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गोता । स्त्रियर्-
डीप् । वा च ३अपसरोभेदे भा०चा० १२४अ० । ४रा-
जसभेदे पु० भा० व० २८४अ० ।

प्रमाद पु० प्र+मद-वञ् । १कर्त्तव्ये अकर्त्तव्यत्वविधया ततो
निवृत्तौ अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वविधया तत्तत् प्रवृत्तौ वा अनव-
धानतायाम् अमरः । अनवधानताशब्दे १५२८०दृश्यम् ।
व च तमोगुणमायः तमस्यशब्दे ३२३५ पु० दृश्यम् ।
तस्य समोहरूपत्वात्तत्कार्यत्वं बोध्यम् ।

प्रमादवत् पु० प्रमादोऽस्यस्य सप्तप् परा वः । १प्रमादयुते
२असमीक्ष्यकारिणि जटा० ।

प्रमादिन् लि० प्रमादः नित्ययोगे इति न तु अस्त्यर्थे
एकाक्षरकदन्तात् तस्य निषेधात् । नित्यप्रमादयुक्ते “एकः
प्रमादो स कथं न हन्यते” श्रीधरधृतवाक्यम् ।

प्रमापण न० प्र+मीज्-हिंसायां स्त्रार्थे णिच्-स्त्रात्वे पुक्
ल्युट् । मारणे अमरः ।

प्रमायुक लि० प्र+मी-ताच्छीले उक्ञ् । प्रमरणशीले “न
चास्य प्रियं प्रमायुकं भवति” इ०उ० । “प्रमायुकं मर-
णशीलम्” भा० । [च जटा० । २परिमिते ।

प्रमित लि० प्र+मि-मी वा क्त । १ज्ञाते २प्रथमावधारिते
प्रमिताक्षरा स्त्री प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि य-
स्याम् । सिद्धान्तशिरोमणिव्याख्यानरूपायां टीकायां
सङ्कर्तचिन्तामणिटीकाभेदे च “प्रमिताक्षरा हजस्रहै-

रुदितं ह००० उक्ते हादशाक्षरपादके श्वर्यदत्तभेदे ।
 प्रमिति स्त्री प्र+भि-मा-वा क्त । प्रमात्राने अमरः ।
 प्रमीढ लि० प्र+भिह-क्त । प्रमृति २७ने च मेदि० ।
 प्रमीत लि० प्र+मीज्-हिंसायां क्त । प्रमृते “प्रमीतो पितरौ
 यत्” इति स्मृतिः । २४चाथे हतपशो पु० अमरः ।
 प्रमीला स्त्री प्र+मील-भावे क्त । तन्द्रग्राम् अमरः ।
 प्रमुख न० प्रकटं मुखमारम्भः । शतदादित्वे लिका० प्रकटं
 मुखमख । २प्रथमे प्रधाने अमरः ४मान्ये ५श्रेष्ठे च
 लि० मेदि० । ६पुत्रागवृत्ते पु० शब्दरत्ना० ७समूहे पु०
 शब्दच० । वङ्ग० । उत्तरपदस्थः । तदादिके लि० ।

प्रमुच पु० प्रमृतिभेदे भा०शा० २०८५० । प्रमुचति प्र+मुच-
 क । २प्रकर्षेण मोक्षरि लि० ।

प्रमुचु ऋषिभेदे भा०चतु० १५०० ।

प्रमुदु लि० प्रकटा मुदु यत् । प्रमुदे २हर्षयुक्ते अमरः ।
 श्देवभेदे पु० यत्तु० १०।१०। प्रा०सु० । ४प्रकटहर्षे स्त्री ।

प्रमुदित लि० प्र+मुद-कर्तरि क्त । प्रमुदे २हर्षयुक्ते अमरः ।

प्रमुदितवदना स्त्री “प्रमुदितवदना भवेन्नो च रौ” ह०००
 उक्ते हादशाक्षरपादके अन्धोभेदे । [युक्ते स्थाने

प्रमृग अव्य० प्रकटा मृगा यत् तिष्ठ० अव्ययी० । प्रकटमृग-
 प्रमृत न० प्रकटं मृतं प्राणिहिंसितं यत् । मनुक्ते कर्षण-
 रूपे जीवनोपायभेदे “मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं
 कर्षणं मृतम्” मनुः । “कर्षणञ्च भूमिगतप्रचुरप्राणिम-
 रणनिमित्तत्वात् वङ्गदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृ-
 तम्” कुल्लू० ।

प्रमेय लि० प्र+मा-कर्म्मणि यत् । प्रमात्रानविषये पदार्थे
 २परिच्छेद्ये श्ववधाय्ये च । तत् वेदान्ते शुद्धचैतन्यं
 प्रमेयम् अन्यस्याध्यात्मलक्षत्वेन व्यवहारिकप्रमात्रा-
 नविधत्वेऽपि न परमार्थप्रमेयत्वम् । न्यायनये “आ-
 त्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-
 वर्गास्तु प्रमेयम्” गौ०छ० उक्ताः आत्मादयः । प्रमेयत्वं
 च केवलान्वयि सर्वेशमीश्वरज्ञानरूपप्रमावित्वात् ।

प्रमेह पु० प्र+भिह-आधारे करणे वा घञ् । रोगभेदे तल्ल-
 क्षणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“आस्यासृखं स्रप्रसृखं दधीनि प्यास्योदनानूपदसः प-
 यांसि । नवाक्षपानं शुद्धवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफजञ्च
 सर्वम् । मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफोवस्तिगतं
 प्रदूष्य । करोति मेहान् सद्यदीर्घसम्प्लेक्षानेव पित्तं परि-
 दूष्य चापि । क्षीणेषु दोषेष्ववजगत् प्रपतन् संदूष्य मेहान्

कुरुतेऽनिलश्च । साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् यास्या-
 न साध्या पवनाश्चतुष्काः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वात्-
 ज्ञात्ययत्नाच्च यथाक्रमन्ते । कफश्च पित्तं पवनश्च दोषा-
 भेदोऽस्त्रशुक्रास्त्वुवसावसीकाः । मज्जारसौजःपिशि-
 तश्च दूषत्राः प्रमेहिण्यां विंशतिरेव मेहाः । दन्तादीनां
 सलाढ्यत्वं प्राप्नुयुः पाणिपादयोः । दाहचिकण्ठता
 देहे लट्स्त्राहासश्च जायते । सामान्यं लक्षणं तेषां
 प्रभूताविलम्बता । दोषदूषत्राविशेषेऽपि तत्संयोगविशेष-
 षतः । मूलवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते । अक्ष-
 वङ्गतरं शीतं निर्गन्धस्रदकोपमम् । मेहल्युदकमेहेन
 किञ्चिज्जाविलपिच्छलम् । इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चे-
 लुमेहतः । सान्द्री भवेत् पयसितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
 सुरामेहि सुरातल्लस्यस्यच्छमधोचनम् । संहृष्टरामा
 पिष्टेन पिष्टवदुपह्वलं सितम् । शुक्राभं शुक्रमिश्रं
 वा शुक्रमेही प्रमेहति । मूर्त्तांयूनं सिकतामेही सिक-
 ताकूपिण्यो सलान् । शीतमेही सुवङ्गयो मधुरं मृद-
 शीतलम् । शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
 लालातन्तुयुतं मूलं लालामेहेन पिच्छिलम् । गन्ध-
 र्णरसस्पर्शौ चारेण चारतोयवत् । नीलमेहेन नीलाभं
 कालमेही मसीनिभम् । हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रा-
 खनिभं दहत् । विश्वं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठाशानिको-
 पमम् । विश्वसृण्यं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनि ।
 वशामेही वशामिश्रं वशामं मूलयेन्मुक्तः । मज्जामं
 मज्जामिश्रं वा मज्जमेही स्रुष्टं स्रुष्टः । कषायं मधुरं
 कृच्छं क्षौद्रमेहं वदेत् बुधः । हस्ती मत्त इराक्ष-
 मूलवेगविवर्जितम् । सालसीकं विवञ्च हस्तिमेही
 प्रमेहति । अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजज्जानाम् । वक्षिमेह-
 नयोस्तोदो स्रक्कावदारणं ज्वरः । दाहलक्षणांश्चिकामू-
 र्क्षाविह्वलेदः पित्तजज्जानाम् । वातजानासदावर्त्तकम्यहृद-
 म्प्रहलोलताः । मूलसन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जा-
 यते । यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रचुतमेव च । पिडका-
 पीडितं गाढं प्रमेहो हलि मानवम् । मूर्च्छाच्छर्दिज्व-
 रश्वासकासवीर्यमौरवै । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही
 दुःप्रतिक्रियः । रजः प्रवर्त्तते यस्मान् मासि मासि
 विशोधयेत् । सर्वान् शरीरदोषाञ्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ।
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बी-
 जदोषात् । ये चापि केचित्कुलजा विकाराः प्रवृत्ति ताः

आपि वदन्यसाध्यान् । सर्वेष्व प्रमेहस्तु काष्ठेनाप्रति-
कारिणः । मधुमेहत्वमायानि तदाऽसाध्या भवन्ति च ।
मधुमेहो मधुनिभो जायते स किञ्च द्विधा । क्रुद्धे
धातुक्षयाद्वायौ दोषाहतपथेऽथ वा । आहतो दोषश्चि
ह्मनि शोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणक्षीणात् क्षणात्
पूरी भजते कच्छसाध्यताम् । मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो
अश्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहार्थं माधुर्याच्च तनो-
रतः । शराविकाकच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
अक्षरिका सर्षपिका पुलिणी सविदारिकाः । विट्पि-
थेति पिठकाः प्रमेहोपेक्षया दयः ।

तद्भोगनिमित्तकर्मभेदः शा० त० उक्तः । कर्मविपाकशब्दे
१०७६ पु० दृष्टम् । तत्र मधुमेहस्यैव महारोगभेद-
रूपता "मधुमेहभगन्दरौ" इत्युक्तेः ।

अमेहिन् पु० प्र+मिह-णिनि । प्रमेहरोगयुते ।

प्रमोचनी स्त्री प्रकर्षेण सृज्यते निस्त्वर्धोक्रियते भोजनार्थम्
सुच-कर्मणि ल्युट् ङीप् । १ गंडुन्वायाम् (गोष्ठक)
जटा० २ प्रमोचनसाधने लि० । भावे ल्युट् । ३ प्रकर्षेण-
मोचने ङ० ।

प्रमोद पु० प्र+उद-ङर्घे भावे घञ् । १ हर्षे प्रियलाभनिमित्ते
प्रकटहर्षे आनन्दशब्दे ७१७ पु० तैत्ति० च० भाष्यवाक्यं
दृश्यम् । प्रकटो मोदोयस्य प्रा० व० । २ प्रमोदयते लि० । ३ ना-
गभेदे पु० भा० व्या० ५७ अ० । ४ स्कान्दासुचरभेदे पु० भा० ३०
४६ अ० । सा० त० को० उक्ते ५ सुखसिद्धिभेदे "तिस्रश्च
सुखाः सिद्धयः प्रमोदस्तदितमोदमानाः" । तन्माध्या-
त्मिकदुःखविघातस्य सर्वोत्कर्षेण इष्टत्वात् प्रमोदत्वं
बोध्यम् । आधिभौतिकदुःखविघातस्य मोदाधारत्वात्
सदितत्वम् आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य
मानं भानं यत्नेति व्युत्पत्त्येति विवेकः ।

प्रमोदन लि० प्रमोदयति प्र+उद-णिच्-ल्यु । १ हर्षकारके
२ विष्णौ पु० "जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुस० । भावे
ल्युट् । ३ हर्षसम्पादने न० । [२ कुबेरे पु० शब्दमात्रा ।
प्रमोदित लि० प्रमोदो जातोऽस्य तार० इतच् । १ जातप्रमोदे
प्रमोदिन् लि० प्रमोदयति प्र+उद-णिच्-णिनि । १ प्रहर्ष-
जनके । स्त्रियां ङीप् । सा च २ जिह्विनीदृशे भावप्र० ।
प्रमोहन न० प्रसृष्टतेऽनेन प्र+उह-करणे ल्युट्, प्रमोहयति
प्र+उह+णिच्-ल्यु वा । १ प्रमोहसाधने प्रमोहकारके
२ अस्त्रभेदे च यदस्त्रप्रयोगे विपक्षस्य प्रमोहो जायते
तस्मिन् । भा० भी० ७७ अ० । ३ प्रमोहकारकमाले लि० ।

प्रमोचन्ती स्त्री प्रमोचति नरं प्रति आत्मानं दर्शयति
प्र+उच-ङर्घ-ङीप् । अप्सरोभेदे यजु० १५।१७
प्रमोचा स्त्री प्रमोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयति प्र+उच-
ञच् । अप्सरोभेदे गरुडपु० ६० अ० ।

प्रयज्यु लि० प्र+यज "यजिमानिगुन्विमसिदनिभ्यो युच्"
उणा० युच् निरनुनासिकत्वात् अनादेशो न । अथर्व्यौ
उज्ज्व० ऋ० १।२६।६

प्रयत लि० प्र+यत-कर्त्तरि क्त । १ पवित्रे संयते अमरः । प्र+
यत-ञच् । २ प्रयत्नविशिष्टे लि० । प्रपूर्वक यमेदोनाय-
कात् कर्मणि क्त । ३ दत्ते च । "प्रयतदक्षिणम्" ऋ०
१।२।१५

प्रयत्न पु० प्र+यत-भावे नङ् । प्रयासे । स च न्यायमते
त्रिविधः यथा "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकार-
णम् । एवं प्रयत्नश्चैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । चि-
त्तौघांतिसाध्येऽसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चा-
ध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेदुद्देशात् हिट-
साधनताधियः । यत्रो जीवनयोनिस्तु सर्वदाऽतीन्त्रियो
भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् भाषा०
"प्रयत्नस्तु फलावाप्ताय व्यापारोऽतित्वरान्वितः" सा० द०
उक्ते २ फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कर्मणोऽवस्थापञ्चकालगते-
ऽवस्थाभेदे ततोऽन्तर्यं मृतम् मस्य वः । प्रयत्नश्च
तद्युक्ते लि० तिका० स्त्रियां ङीप् ।

प्रयत्नशैथिल्य इत० । स्वाभाविकप्रयत्नस्योपरमपूर्वकप्रयत्नभेदे-
तच्च योगाङ्गः सनसिद्धिकारणं यथोक्तं "प्रयत्नशैथि-
ल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पा० सू० "भवतीति शेषः प्रयत्नो
शरणात् सिद्धयत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अन्ते
वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" भा० "सां
सिद्धिकोहि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदे-
व्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात्
स्वरसत एव तत्सिद्धेः तस्मादुपदेष्टव्यासनस्यायमसा-
धकः विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः । तस्य च याद-
च्छिकासनहेतुतयासननियमोपहृत्त्वात् । तस्मादुपदिष्ट-
नियमासनमध्यस्थता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न
व्यास्थयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविक
प्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः अन्ते वा नागनायके स्थि-
रतरफणासहस्रविष्टविश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्त-
मासनं निर्वर्त्तयतीति" विव० [१।५।११५ भाष्यम् ।
प्रयन्त लि० प्र+यन्-हच् । प्रकर्षेण १ यन्त्रि २ दातरि च ऋ०

प्रयस् न प्रयस्तेऽत प्रयस-आधारे क्तिप् । अन्ते निचण्टुः

पय इत्यत्र प्रय इति पाठान्तरं ॥ १४५ ॥ ८ ८६० ।

प्रयस्तु त्रिप्रयस-आधारे क्त । प्रयासेन कृते दृढचतुर्जा-
तकादिना द्रव्येण प्रयत्नसंस्कृते २ व्यञ्जने न० अमरः ।

प्रयाग पु० प्रकटो यागो यागफलं यस्य यस्मात् वा । गङ्गा-
यसनयोः सङ्गमजाते १ तीर्थभेदे २ शतक्रतौ इन्द्रे च ।
३ अथैव अश्वमेधाङ्गस्याश्वस्य यज्ञसाधनत्वात् तथात्वम् ।
कर्म० ॥ ४ प्रकटो यज्ञे अमरः । तत्र तीर्थभेदे पुंन० पुराणे
तथा प्रयोगात् । नन्वाज्ञात्ययच मत्स्यपु० १०२ अध्यायादिके
१०७ अध्यायान्ते चक्षुस् एवमन्यान्यपुराणेषु क्लृप्तम् । ततो
दिस्मालं पुराणसमुच्चये दर्शितमत्र प्रदर्श्यते ।

“एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । न शक्यं
कथितं राजन् ! फलं वर्षशतैरपि । संक्षेपेण तु वक्ष्या-
मि तस्य तीर्थस्य यत् फलम् । षष्ठिर्निरसहस्राणि तत्र
रक्षन्ति जाङ्गवीम् । यस्मात् रक्षति सदा सविता सप्त-
वाहनः । तं वटं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् । प्रयागं
अरमाणस्य यानि पापानि संक्षयम् । दर्शनात्तस्य
तीर्थस्य सर्वपापैः प्रसूच्यते । श्रुत्तिकाश्रमनादापि नरः
पापात् प्रसूच्यते । पञ्च गुण्डानि राजेन्द्र ! तेषां मध्ये
तु जाङ्गवी । प्रयागस्य प्रवेशाद्वा पापं नश्यति तत्-
क्षणात् । मनसा चिन्तितान् कामान् सर्वान् प्राप्नोति
पुष्कलान् । ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्वदेवाभिरक्षितम् ।
ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा पितॄन् देवाञ्च तर्पयेत् । तपस्य
सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । समागता महा-
भाग ! यस्मा यत् निर्मेष्टा । तत्रोपसृष्ट्य राजेन्द्र !
स्वर्गलोकसुपाश्रुते । व्याधितो यदि वा हीनः क्रुद्धो
वापि भवेद्धरः । गङ्गायसनसायाद्य यस्तु प्राणान् परि-
त्यजेत् । दीपकान्नसङ्काशैर्विमानैः सूर्यवर्षभैः ।
गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे तिष्ठति मानवः” ।

“देशस्यो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा नद्वे । प्रयागं
अरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोक-
मवाप्नोति वदन्ति छनिपुङ्गवाः । सर्वकामफलं दृष्ट्वा
महावेदिर्हिरण्ययोः । स्त्रीषहस्राकुले रम्ये मन्दाकि-
न्यास्तटे शुभे । मोदते ऋषिभिः सार्द्धं स्वर्गे तेनेह
कर्मणा । सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।
ततः स्ननात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् । ततः
शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनःपुनः । गुणवान् विच-

सम्पन्नो भवतीह न संशयः । स्वर्गं शङ्कितं हृष्यसुरा-
चेलकण्ठो पयस्विनीम् । प्रयागे श्रोत्रियं साधुं पाह-
यित्वा यथाविधि । स्वर्गे च तत्फलं भुङ्क्ते प्रदाता
पञ्चकोटिषु । पुत्रान् दारांस्तथा श्रुत्यान् गौरिका प्रति-
तारयेत् । ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्युयानेन यो
नरः । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्युयानन्तु वर्जयेत् ।
तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसम्पत्तम् । तेन तीर्थफलं
चैव वर्ज्यते नात्र संशयः । स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र ! याव-
दाहृतसंभवम् । वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान्
परित्यजेत् । सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ।
तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते रुद्रमाश्रिताः । निदहन्ति
जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यते । नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा
चैकार्णवं जगत् । स्वपते तत्र वै विष्णुर्यतमानः पुनः-
पुनः । देवदानवगन्धर्वा वरप्रयः सिद्धचारणाः । यदा
श्वेन्ति तत्तीर्थं गङ्गायसनसङ्गमज्ज । ततः पुण्यप्रस-
नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ! । अत्रणात्तस्य तीर्थस्य
नामसङ्कीर्तनादपि । श्रुत्तिकाश्रमनादापि नरः पापात्
प्रसूच्यते । तस्य फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । न
देववचनात्तात न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते
भयागमरणं प्रति । दश तीर्थसहस्राणि षष्ठिःकोशस्तथा
पराः । तेषां साक्षिधर्मत्वेव मावे वै कुरुनन्दन ! । या
गतिर्योन्युक्तस्य सत्यस्य च धीमतः । सा गतिस्त-
जतः प्राणान् गङ्गायसनसङ्गमे । कम्बलाश्वतरौ नागौ
विपुले यस्माताटे । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः
प्रसूच्यते । तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः ।
नरक्षारयते पूर्वां पुरुषानेकविंशतिम् । क्षत्वाभिप्रेकन्तु
नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति याव-
दाहृतसंभवम् । पूर्वपाशे च गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु
विश्रुतम् । कूपश्चैव तु साहचर्यं प्रतिष्ठानञ्च नामतः ।
तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा अश्वमेधफलं लभेत् । उत्तरेण
प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु पूर्वतः । हंसप्रपतनं नाम
तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अश्वमेधमवाप्नोति ज्ञान-
आत्मेण भारत ! । यावत्सुन्दर सूर्यस्य तावत्स्वर्गे
नहीयते । सर्वशीघ्रलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे ।
परित्यजति यः प्राणान् शृङ्गं तस्यापि यत् फलम् ।
षष्ठिं वर्षसहस्राणि षष्ठिं वर्षशतानि च । मोदते
प्रिष्ठभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नरोत्तमः । ततः स्वर्गात्
परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिव्यचतुः । सर्वशीघ्रदृशीनान्त-

कन्यानां दिव्यतेजसाम् । मध्ये नारीसहस्राणां बह्व-
 नाञ्च पतिर्भवेत् । दशयामसहस्राणां भर्ता भवति
 भूमिपः । काञ्चीनूपुरगन्द्रेण सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।
 अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । उपासीत-
 शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । कोटितीर्थं समा-
 साद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । कोटिवर्षसहस्राणि
 स्वर्गलोके महीयते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा-
 दिवश्चतुः । सुवर्णमणिसुक्तादपि कुले जायेत रूपवान् ।
 ततो भागोरधीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु । दशाश्व-
 मेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत् । कत्वाभिप्रेकन्तु
 नरो ह्यश्वमेधं फलं लभेत् । धनाढ्यो रूपवान् दत्तो
 दाता भवति धार्मिकः । चतुर्वेदिषु यत् पुण्यं सत्य-
 वादिषु यत्फलम् । अहिंसायाश्च यो धर्मो गमनादेव
 तत् फलम् । तथैव मानसं नाम गङ्गाया दक्षिणे तटे ।
 तिराजसुधितः स्नात्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् । पृथिव्या
 व्याससुध्राया मङ्गलभागः पतिर्भवेत् । पटिस्त्रीर्षसह-
 स्राणि पटिस्त्रीर्षशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति
 गङ्गायसनसङ्गमम् । गवां शतसहस्रस्य सत्यगदत्तस्य
 यत् फलम् । प्रयागे माघमासे वै तत्रहं स्नातस्य तत्
 फलम् । गङ्गायसनयोर्मध्ये योग्गो स्नातुं परि-
 त्यजेत् । अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च एवेन्द्रियसमन्वितः ।
 यावन्ति रोमजूपाणि तस्याङ्गेषु च धोमतः । तावद्वर्ष-
 सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । जलप्रवेगं यः कुप्यात्
 सङ्गमे लोकविश्रुते । राजसुक्तो यथा सोमो विशुक्तः
 सर्वपातकैः । सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
 पटिं वर्षसहस्राणि पटिं वर्षशतानि च । स्वर्गलोक-
 मवाप्नोति ऋषिगण्डर्भसेवितः । परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र ! स-
 ऋहे जायते कुले । अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्धपादः
 पिबेन्नरः । शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते ।
 परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र ! अग्निहोत्री भवेन्नरः । यस्तु ख-
 देहं कर्त्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति । विहगैरुपभुक्तस्य
 ऋणु तस्यापि यत् फलम् । शतं वर्षसहस्राणि सोम-
 लोके महीयते । तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति
 धार्मिकः । यासने चोत्तरे कुले प्रयागस्य च दक्षिणे ।
 ऋणमोचनकं नाम तत्तीर्थं परमं श्रुतम् । एकरात्रो-
 पितः स्नात्वा ऋणैः सर्वैर्विमुच्यते । अश्वमेधफलं तस्माद्-
 ऋतस्तु पदे पदे । पुरुषांस्तारयेद्भान् ! दश पूर्वान् दशा-
 परान् । व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । अश्व-
 धानाः पुरुषाः पापापहतचेतसः । न प्राप्तुं वन्ति तत्
 स्थानं प्रयागं देवरक्षितम् । अज्ञानेन तु यस्येह तीर्थ-
 यात्रादिकं भवेत् । सर्वकामसम्पदन्तु स्वर्गलोके मही-
 यते । अग्नितीर्थमतिख्यातं यचनादक्षिणे तटे । उक्त-
 रेण तु वक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः । तीर्थं निरु-
 दकं नाम यत्र देवाः सवासवाः । उपासते सदा सन्ध्यां
 नित्यकालं युधिष्ठिर ! । गङ्गा च यचना चैव उभे तुल्य-
 फले श्रुते । केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ।
 नैमिषं पुष्करक्षेत्रं गोमती विन्धुसागरम् । गया च
 पेरुकक्षेत्रं गङ्गासागर एव च । एते चान्ये च बहवो
 ये च पुण्याः शिरोक्षयाः । दश कोटिसहस्राणि पटि-
 स्त्रीर्षसुध्रा पराः । प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहु-
 र्मनीषिणः । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्वावगाहिता ।
 तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता । तस्माच्छत-
 गुणा प्रोक्ता काश्याश्चत्तरवाहिनी । काश्याः शतगुणा
 प्रोक्ता गङ्गायस्य सङ्गमे । सहस्रगुणिता चापि भवेत्
 पश्चिमवाहिनी । सा राजन् ! दर्शनादेव ब्रह्महत्याप-
 चारिणी । पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह
 सङ्गता । हन्ति बल्यकृतं पापं सा माघे नृप ! दुर्लभा ।
 अमृतं कथ्यते राजन् ! सा वेणी परिकीर्त्तिता । तस्यां
 माघे सङ्गते देवानामपि दुर्लभम् । पटिस्त्रीर्षसहस्राणि
 पटिस्त्रीर्षशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायसन-
 सङ्गमम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवरुद्रादित्यमरुद्व्याः । गन्धर्वा
 लोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः । अणिमादिगुणैः विहा-
 ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः । ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीः शची
 मेधावती रतिः । सर्वोक्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना
 नृप । इताची सेनका रम्भा सर्वेशी च तिलोत्तमा ।
 गणायाम्पुसरसां तद्वत् पितृणाञ्च गणाश्च ये । स्नातृमा-
 यन्ति ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ! । कृते युगे खलु-
 पेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः । सर्वतीर्थानि जप्त्वाणि पापिनां
 सङ्गदोषतः । भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात् ।
 स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविमहे । यत् फलं लभते
 माघे वेण्यां तच्च दिने दिने । यक्षतीर्थतपोभिश्च न
 तत् प्राप्नोति मानवः । यत् फलं समवाप्नोति वेण्यां
 स्नानाच्च संशयः । प्रयागे माघमासे तु यस्तत्रहं स्नाति
 मानवः । पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीषां त्वचमिवो-
 रगः । प्रयागे माघमासे तु तत्रहं स्नातस्य यज्ञवेत् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि । तत्र हस्त्रान-
फलं माघे पुरा काञ्चनमालिने । राक्षसाय ददौ भूप !
तेन सक्तः स पातकात् । योगाभ्यासेन यत् पुण्यं संवत्सर-
शतेन च । गवां कोटिप्रदानस्य सत्यगूढतस्य यत् फलम् ।
प्रयागे माघमासे तु तत्र हं ज्ञातस्य तत् फलम् । किं
गयापिण्डदानेन काश्यां वा सरणेन किम् । किं कु-
रुक्षेत्रदानेन प्रयागे वपनं यदि । प्रयागे वपनं क्षयात्
गयायां पिण्डपातनम् । दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वारा-
णस्यां तनुं त्यजेत् । शितासितेषु ये ज्ञानि माघे सासि
बुधधिर ! । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
स्वल्पं स्वल्पतरं पापं यद्वा यस्य नराधिप ! । प्रयागं स्म-
रमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम् । दर्शनात्तस्य तीर्थस्य
नामसंकीर्तनादपि । मृत्तिकाकलभनादापि नरः पापात्
प्रसुच्यते । प्रयागस्य प्रवेशात् पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
कीर्त्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्या भद्राणि पश्यति । अवगाह्य
च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् । गङ्गायसुनयोर्मध्ये
ज्ञातो मुच्येत किल्बिषात् । मनसा चिन्तितान् कामां-
स्तान् प्राप्नोति पुष्कलान् । प्रयागन्तु ततो गत्वा सर्व-
देवाभिरर्चितम् । ब्रह्मचारी भवेन्मांसं पितृन् देवांश्च तर्प-
येत् । ईप्सितान् लभते कामान् यत् कुलापि जायते ।
तत्त्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशितव्रतः । स प्राप्नोति
फलं तल्लं राजसूयाश्वमेधयोः । पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्र-
यागस्य च मण्डलम् । प्रवेशादयस्य भूमौ तु च्यवमेधः
पदे पदे । प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वापि यो नरः । सर्व-
पापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते । सकरस्यै रवौ माघे
गोविन्दाच्युत ! माधव ! । ज्ञानेनानेन मे देव ! यथोक्तं
फलतो भव । तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम् ।
तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः । स्वर्गं तिष्ठति रा-
जेन्द्र ! यावदाहृतसंज्ञवम् । योजनानां सहस्रेषु गङ्गां
यः स्मरते नरः । अपि दुष्कृतकर्मा अपि लभते परमां
गतिम् । ज्ञातास्तु ये साकारभास्करोदये तीर्थे प्रयागे
सुरसिन्धुसङ्गमे । तेषां गृहद्वारमलङ्करोति भृङ्गावली
कुञ्जरकर्णताडिता । सत्यपुं ।
तत्र मण्डनविधिर्यथा “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापि-
त्योर्ध्वो नृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसहस्र-
तम्” इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्नग-
ङ्गाया विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः अपि च
प्रयागमधिकृत्य “केशानां यावती संख्या हिजानां जा-

ज्ञयीजते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ।
प्रयागे स्त्रीणामपि मण्डनं न तु केशानां ह्यङ्गुलच्छेदन-
मात्रं यथा “केशमूलसुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् । प्रयागे म-
ण्डनाकरणे दोषोऽपि “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मण्डनं
यो न कारयेत् । स कोटिशुलसंयुक्त आकल्यं रौरवे
वसेत्” इति प्रा०त० ।

प्रयागभय पु० प्रयागात् पुनः प्रयागकटं जनात् विभेति स्वप-
दच्युतिशङ्कया भी-यच् । इन्द्रे शब्दसाम्बा ।

प्रयागसेतु पु० लिख्यलोकेष्वप्यन्धे प्रयागसाहाय्यादिप्रति-
पादके अन्ये ।

प्रयाज पु० प्र+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् न कुत्वम् । दर्शपौर्णमा-
साद्यङ्गे यागभेदे । प्रयाजाश्च पञ्च “समिधो यजति तनू-
नपातं यजति इडो यजति वह्निर्वयजति स्वाहाकारं
यजतीत्येवं रूपैः श्रुत्युक्ताः । “पञ्च प्रयाजान्” कात्या-
श्रौ० ३।२।१।७। व्यापक्षस्वोऽपि “पञ्च प्रयाजान् प्राचः
प्रतिदिशं वा, समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः
पश्चात्, वह्निरुत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये” तत्कर्मस्थान-
माह । कर्मभेदे तेषां मध्ये कस्यचिदाहृत्या षट्सप्तनवे-
कादशसंख्याऽपि कात्या०श्रौ० उक्ता दृश्यते । विस्तरभवात्
नोक्ता । प्रयाजादयस्त्रारादुपकारका यथोक्तं लौकाक्षि०
“द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म त्वारादुपकारकम्
यथा प्रयाजादि । त्वारादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवो
पयुज्यते । यन्निपत्योपकारकञ्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा
यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते । इदमेव आचार्यिकमेत्युच्यते” ।

प्रयाजवत् पु० प्रयाज+अक्षरार्थे मनुष्यस्य वः । प्रयाजरूप-
कर्मभेदपक्षकयुते प्रधानयागे दर्शादौ ।

प्रयाण न० प्र+या-भावे ल्युट् । प्रस्थाने पुरादितो वहि-
र्गमने हेमच० । राज्ञां प्रयाणे वर्णनीयपदायाः कविकल्पा-
जतायास्तु यथा “भेरीशब्दः भूमिकम्पः सैन्यधूलिप्रस-
रणं करभः दृषः (द्रव्यवाहनार्थं) ध्वजः क्लृप्तं वणिक्
शकटमित्यादयः । स्त्रार्थे क । तत्पार्थे हेमच० ।

प्रयास लि० प्र+या-कर्त्तरि क्त । १ प्रकर्षेण गन्तरि कर्मणि
क्त । २ प्रयासेन प्राप्ते शब्दगौ उच्यते ३ सोमिके च पु० हेम०
प्रयास पु० प्र+यस-घञ् । महार्थं तावयात् धान्यादौ । जना-
नामादरातिशये अमरः । शक्रयदेवे इत्यन्ये श्रमव्याधि-
क्यपरिच्छेदने भरतः ।

प्रयास पु० प्र+यस-भावे घञ् । १ प्रयत्ने २ प्ररिचने ३ शक्ये च

हेमच०। प्रयुक्ततेऽनेन करणे चञ् । अविद्यादिषु पञ्च
लोपदायकेषु । [युते ऋ० ८।१।२।३०

प्रयुक्तं लि० प्र+या-वा० कृ द्वित्वे व्यभ्यासस्यात इत्त्वम् । प्रयाण
प्रयुक्तं लि० प्र+युज-क्त । १ प्रकर्षेण संयोगयुते २ प्रेरिते ३ प्र-
योज्ये परस्परया कार्यं च । तस्य भावः प्रयुक्तत्वं
तद्भावे न० । स च स्वरूपसम्बन्धभेदः कारणाभावेन
कार्याभाव इत्यादिप्रतीतिषिद्धः गौ० सू० ।
तदुक्तं गौ० सू० १।१।२। उक्तौ प्रयोज्यत्वं प्रयोजकत्वं
वा पञ्चमर्थः दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् स्वरूपस-
म्बन्धविशेष एव तत् ।

अयुक्ति स्त्री प्र+युज-भावे क्तिन् । १ प्रयोगे २ शब्दोच्चारणभेदे
“अद्वय राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः” व्या०
कारिका ३ प्रेरणे प्रा० ण० । ४ प्रकृष्टायां युक्तौ च ।
अयुत न० । दशलक्षं ख्यायां २ तत्संख्याते च “लक्षप्रयुत-
कोटयः” क्रमशः इति लीला० । १ प्रकर्षेण युते लि० ।
अयुति स्त्री प्र+यु-भावे क्तिन् । १ प्रकर्षेण योगे २ प्रयोगे
स्य० १।१।२। १२

प्रयुतेश्वर ष० तौर्धभेदे स्तन्द० ।
प्रयोक्तृ लि० प्र+युज-तृप् । १ प्रयोगकर्त्तरि २ शब्ददानादौ
अनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमर्थे ३ प्रयोजकभावे च अमरः ।
प्रयोग ष० प्र+युज-भावकर्मकरणेषु यथावर्थं चञ् कृतम् ।
१ अनुष्ठाने २ शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३ शोकरणाद्युपाये
कर्मणे कर्मणि । ४ घोटके च भेदि० । प्रयोगैर्निर्दत्तः
उज् । अतुशत० द्विपदद्विः । प्रायोगिक प्रयोगसाध्ये
लि० स्त्रियां ङीप् । तत्र वाक्योच्चारणं च अनुमाना-
ङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणं यथा “अत्रायं प्रयोगः पूर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादि” यथायोगं सन्निभ्याह्वानत्वेनो-
च्चारणं प्रयोग इति शाब्दिकाः । यज्ञादिक्रियाकलापेति-
कर्त्तव्यताबोधकानां सञ्ज्ञप्रतिपादके पञ्चपरपर्याये
पञ्चे इति याज्ञिकाः । भूतप्रेताद्युच्चारणादिसाधने
मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिकाः । ५ शस्त्रादिमोचने यो-
हारः । ६ नायकयोर्मेलने क्रियाभेदे इत्यालङ्कारिकाः ।

प्रयोगविधि षु० प्रयोगज्ञापकोविधिः शा० त० । प्रयोगस्यावि-
लम्बज्ञापके विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षि० उक्तं यथा
“प्रयोगप्राप्तभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्ग-
वाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरयः । स हि साङ्गधा-
जसन्तुष्टापयन् विभक्ते प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं
प्रयोगप्राप्तभावं विधत्ते । न च तद्विभक्तेऽपि प्रमा-

णाभाव इति वाच्यं विभक्ते द्वाङ्गप्रधानविध्यैकवाक्यतो-
वगततत्साहित्यानुपपत्तिः विभक्तेन क्रियमाणयोः प-
दार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभा-
वात् । स चाविभक्तो नियते क्रमे व्याप्तिवसाये भवति ।
अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति
प्रयोगविधेः पापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरिव स्वविधेय
प्रयोगप्राप्तभावसिद्धयर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषण
तया विधत्ते । अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्र-
योगविधिरित्यपि लक्षणम् । तत्र क्रमोनाम विततिवि-
शेषः पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र षट् प्रमाणानि । मुख्य-
पठनस्थानसुखप्रदत्याख्यानि । क्रमज्ञापकहेतवश्च क्रम-
शब्दे २२६० पृष्ठादायुक्ताः ।

प्रयोगातिशय ष० सा० द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे “वदि प्र-
योग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेश-
चेत् प्रयोगातिशयस्तदा” । यथा कुन्दमात्रायाम् “नेपथ्ये
इतोऽवतरन्त्याः । सूत्रधारः । कोऽयं खलु चार्याह्वानेन
साहायकं मे सम्पादयति । विभोक्त्य । कटभतिकरणं व-
र्त्तते । लङ् यत्स्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोक-
परिवादभयाकुलेन । निर्वासितां जनपदादपि गर्भयुग्मि-
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” । अत्र नृत्तप्रयो-
गार्धं स्त्रियां ह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीतां वनाय
परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं
सूचयित्वा निष्क्रान्तेन रूपप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः” ।

प्रयोगार्थ षु० प्रयोगस्यावम् “अर्थेन सह नित्यसमासेविभक्त्यु-
लोपश्च” वार्त्ति० स० प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनमस्य वा । प्रधा-
नप्रयोगानुष्ठानानुगुणे व्यापारभेदे प्रत्युत्क्रमे अमरः ।

प्रयोगिन् लि० प्र+युज-घितृष् । प्रयोगकर्त्तरि ।

प्रयोग्य लि० प्रयुज्यते प्रयुज-कर्मणि ण्यत् । १ प्रयोज्ये २ अर्थे
च “यथा प्रयोग्य आचरणे (रथे) नियुक्तः” शा० उ० भाष्यम् ।

प्रयोजक लि० कार्यादौ श्रुत्यादीन् प्रयुनक्ति प्र+युज-ण्वल् ।

निरूप्य श्रुत्यादेः १ प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुसंज्ञे २ कर्त्तरि
च । “तत्प्रयोजकोहेतुश्च” पा० तस्य स्वतन्त्रसंज्ञा वि-

चिता । प्रयोजकस्य हन्तृत्वं प्रा० वि० निर्णीतं यथा

“नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः

कर्त्तरि कारयति स प्रयोजकः । सोऽपि द्विविधः एकः

स्वतोऽप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः

स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना मोत्साहयति” ।

तस्य मूलं च आपस्तम्बवाक्यं यथा “प्रयोजयिता अत-
मन्ता कर्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय
धारयते तस्मिन् फले विशेषः” । तस्य भावः त्वप्रयोज-
कत्व न० तद्भावे तच्च स्वरूपसम्बन्धभेदः तन्निष्ठान्यथावि-
द्विभिन्नान्यथाविद्विशून्यत्वे सति कार्याव्यवहित पूर्वव-
र्त्तित्वम् ।

प्रयोजन न० प्रयुज्यतेऽनेन प्र+युज-करणे ल्युट् । यमधि-
कृत्य प्रवर्त्तते । तस्मिन् प्रवृत्त्यङ्गेच्छाविषये यमर्थमाप्तव्यं
हातव्यं वा व्यवसाय तदाप्तिप्रहाणोपायनवृत्तिरिति
प्रयोजनं तद्देदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् इममर्थमाप्स्या-
मि हास्यामि चेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः । एवं व्यव-
सीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति वात्स्या० १।१।२४। करणे
ल्युट् । २ हेतौ । कर्मणि ल्युट् । शक्यां च भेदि० ।
प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौणं च । अत्र अन्येच्छान-
धीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छा-
विषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् । तत्तादृशम् दुःखा-
भावः सुखञ्च द्वितीयं तदुपकारिशयनभोजनादि । तस्य
मुख्यप्रयोजनेच्छैव जन्याया इच्छायाविषयत्वात्
तथात्वम् । “येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् ।
यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मांरभते तेनानेन सर्वे
प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्याव्याप्राः । तदा-
त्रयञ्च न्यायः प्रवर्त्तते” वात्स्या० १।१।१

प्रयोज्य लि० प्र+युज-णप्रु । प्रयोज्य शक्येः श्रुत्यादौ श्चल-
घने न० । “प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता”
हयुक्ते शिणजनधातुप्रकृत्यर्थकर्त्तरि च । तस्य भावः
त्वप्रयोज्यत्वः स्वरूपसम्बन्धभेदे न० प्रयुक्तशब्दे दृश्यम् ।
प्रथमं अव्य० प्रगतौ रथो यत्न तिष्ठन् ० अव्ययी० । प्रगतरथ-
युक्ते देहे । [क० १।१।०।१५।

प्ररिचुन् लि० प्र+रिच-डुनिप् । प्रकर्षेण विरेचनकर्त्तरि
प्ररुज्ज लि० प्र+रुज-क । १ प्रकटारोगकारके २ देवसैन्याधिप-
भेदे पु० भा० व्या० २२४० । २ राक्षसभेदे पु० भा० व० २८४४ ।
प्ररुह लि० प्र+रुह-क । प्ररोहणकर्त्तरि अङ्गुरादौ
प्ररुढ लि० प्र+रुह-क्त । १ प्ररोहणकर्त्तरि २ संज्ञाति वृक्षादौ
३ वृक्षमूले च ४ जटरे न० भेदि० । ५ जाते ६ प्रकुक्षे लि०
शब्दभा० ।

प्ररोचना न० प्र+रुच-णिच्-भावे ल्युट् । १ रुचिसम्पादने
यथाऽम्बुदादीनां विध्यर्वाह्वाने प्ररोचनायाः प्रवृत्तिः ।
युच् प्ररोचना तत्पार्थे स्त्री । सा च २ प्रस्तावनाङ्गभेदे ।

“तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना सुखे । अङ्गा-
न्यतोन्मुखीकारः प्रशंसतः प्ररोचना” सा० द० यथा
“श्रीहर्षोनिपुणः कविरित्यादि रत्न्यावल्याम् । श्नाट-
काङ्गविमर्षाङ्गभेदे स्त्री “प्ररोचना विमर्षे स्यात्” विमर्षा-
ङ्गोपक्रमे “प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शनी”
इति तत्र लज्जिता यथा नेणत्रां पाञ्चालकः अहं देवेन
चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रमे कृतं सन्देहेन पर्यन्तां
सलिलेनेत्यादि ।

प्ररोह पु० प्र+रुह-णच् । १ अङ्गुरे “मूलप्ररोह इव सौध-
तलं विभेद” इति रघुः । २ सारोहे च हेमच० । भावे
घञ् । ३ चतुष्पत्तौ पु० । भावे ल्युट् । प्ररोहण इत्यसौ न०
प्रलपन न० प्र+लप-भावे ल्युट् । १ प्रभाषेः स्वमर्थकवाक्ये
या० द० १८८ कारिकायां दृश्यम् । भावे क्त । प्रल-
पित तत्पार्थे न० । “प्रलपितमिदं केनापि” मिता० कथिते
प्रलम्ब लि० प्रलम्बते प्र+लम्ब-णच् । १ प्रलम्बमाने २ दन्तुषु
अक्षरभेदे पु० अग्निपु० । ३ तपुषु (शशा) ४ पयोधरे ५ लताङ्गरे
६ गथायां ७ हारभेदे भेदि० । भावे घञ् । दन्तुष्वने
प्रलम्बघ्न पु० प्रलम्बमक्षरं हन्ति हन-क । १ वक्षरामे अक्षरः
तेन तस्य हननकथा हरिवं ७ । अ० दृष्ट्या । प्रलम्बभि-
दादयोऽप्यत्र ।

प्रलम्बाण्ड पु० प्रलम्बः अण्डोऽस्य । दीर्घाण्डकोपयुते हेम० ।
प्रलम्भ पु० प्र+लभ-घञ् सुम् । प्रकषेण लभे । भावे ल्युट् ।
प्रलम्भन तत्पार्थे भाग० ५।२५।११ ।

प्रलय पु० प्रलीयतेऽस्मिन् प्र+ली-आधारे णच् । भूतादिः
लयधारे कालभेदे स च चतुर्विधः नित्यनैमित्तिकप्राज्ञः
तात्त्वन्तिकभेदात् यथोक्तं “क्षूर्मपु० ४२ । ४२० अ०
“क्षूर्म स्याच्च नित्यं नैमित्तिकञ्चैव प्राज्ञतात्त्वन्तिकौ तथा ।
चतुर्धायां पुराणेष्वस्मिन् प्रीच्यते प्रतिसञ्चरः” । नित्यो
यथा “योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्तिवह ।
नित्यं संकीर्त्यते नाज्ज्ञा सुभिभिः प्रतिसञ्चरः” नैमि-
त्तिको यथा “ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो
अधिप्रति । तैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनी-
प्रभिः” प्राज्ञतो यथा “नहदाद्यं विज्ञेयान् यदा सं-
याति संक्षयम् । प्राज्ञतः प्रतिसर्गोऽयं प्रीच्यते कालचि-
न्तकैः” आत्यन्तिको यथा “ज्ञानादात्यन्तिकाः प्रीक्तो यो-
गिनः परमात्मनि । प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्ता
परैर्द्विजे । आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः” ।
नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव “नैमित्तिकमिदानीं वः

कीर्तयिष्ये समासतः । चतुर्गुणसहस्रान् संप्राप्ते
प्रतिपद्यते । आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजा-
पतिः । ततोभवत्यनादृष्टस्तीव्रा सा शतवायिकी । भूत-
जयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी । ततो यान्यत्यसाराणि
गस्थानि पृथिवीतले । तानि चाप्ये प्रलीयन्ते भूमित्व-
सुपयानि च । सप्तर्षिरथो भूत्वा ससन्निवन् दिवा-
करः । अथ ह्यरश्मिर्भवति पिवन्नभोगभक्तिभिः ।
ततस्ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यम्बु महार्णवे । तेनाहारेण
ते सूर्या दोषाः सप्त भवन्ति हि । तस्य ते रश्मयः
सप्त सूर्या भूत्वा चतुर्दिशम् । चतुर्लोकमिदं कर्तुम्
दहन्ति शिखिनो यथा । व्याप्तुं यन्तश्च ते विप्रास्त-
त्तुष्टाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्वराः सप्त दह-
न्तोऽग्निप्रतापिनः । ते सूर्या वज्रित् दीप्ता वज्र-
साहस्ररश्मयः । खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसु-
ञ्जराम् । ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुञ्जरा ।
साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत । दीप्ताभिः
सन्तापित्य ज्वालाभिश्च समावृतः । अथ योर्ध्वं च तिर्यक्
च समावृत्य सहस्रयः । सूर्याग्निना प्रसृष्टानां संसृ-
ष्टानां परस्परम् । एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवेत्
प्रभुः । सर्वलोकप्रणशश्च सोऽग्निर्भूतान्तकदुवची ।
चतुर्लोकमिदं कर्तुम् निर्दहत्यात्मतेजसा । ततः प्रचीने
सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा । निर्दृष्टा निरुपणा भूमिः
कुर्मपृष्ठे प्रकाशते । अम्बरीषमिवाभाति सर्वमापूरितं
जगत् । सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ।
पाताले यानि तीर्थानि सहोदधिगतानि तः । तत्र
तानि प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयानि वै । द्वीपश्च पर्वता-
श्चैव वर्षाण्यथ सहोदधीन् । तान् सर्वान् भस्मसात्-
कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः । समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च
पातालेभ्यश्च सर्वशः । पिवन्नपः समिदोऽग्निः पृथिवी-
माश्रितोऽज्वलत् । ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महा-
स्तथा । लोकान् दहति दीप्तात्मा दहतेजोऽवृन्मृतः ।
उ दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमगोषयत् । अथ स्यात्
पृथिवीं दग्ध्वा द्विर्भूतं दहिष्यति । योजनानां शता-
नीह सहस्राण्ययुतानि च । उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य
वायुः संवर्त्तकस्य च । गन्धर्वश्च पिशाचाश्च सयस्रो-
रगराजसान् । तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरूपप्रचोदितः ।
भूर्लोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्गलोकञ्च तथा सहः ४ । दहेद-
जम् कालानिः कालो विश्वतः स्वयम् । व्युष्टेषु तेषु

लोकेषु तिर्यग्ध्वमथान्निना । तत् तेजः समनुप्राप्य
कर्तुम् जगदिदं शनैः । अथोदहनिभं सर्वं तदे-
वैकं प्रकाशते । ततो गजकुलोद्वादाः स्तनितैः समल-
ङ्घृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ।
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः । धूम-
वर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः । केचिद्भक्ता-
भवर्णाश्च स्थूलाः चारुनिभास्तथा । शङ्खकुन्दनिभा-
शान्ये जात्यङ्गननिभाः परे । मनःशिवानिभास्तन्ये
कपोतसदृशाः परे । केचित् रत्नाक्षवर्णाभास्तथान्ये
घोरसन्निभाः । तथा कूर्वरवर्णाभा मित्राङ्गननिभा-
स्तथा । इन्द्रगोपनिभाः केचिद्भरितालनिभास्तथा ।
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि । केचित्
पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः । कूटागारनिभा-
शान्ये केचिन्नीलकुलोद्वाहाः । वज्ररूपा घोररूपा घोर-
स्तरनिनादिनः । तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभ-
स्तमम् । ततस्ते जलटा घोरा वारिणा भास्वरात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मनस्तमग्निं शमयन्त्युत । ततस्ते जल-
दा वषे वर्षन्तीह हिमौषवत् । सुघोरमयिं सर्वं नाश-
यन्ति च पावकम् । प्रहस्तेन तदात्वर्यमन्मथा पूर्यते
किञ्च । अङ्गिजेजोऽभिभूतत्वात्तदग्निः प्रविशत्यपः ।
नष्टे चान्नो वर्षयते पयोदा जलसम्भवाः । श्रावयन्तो
ऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः । घाराभिः पूरयन्तीदं
चोद्यमानाः स्वयम्भुवा । उद्यन्तः सलिलौघैश्च वेदा दध-
महोदधेः । साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संख्यायते
शनैः । आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमन्धेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूषो पूर्यते तेन चार्णवाः । ततः
समुद्राः स्नां वेदामतिक्रान्तास्तु कर्तुम् । पर्वताश्च
विलीयन्ते मही चाण्ड निमज्जति । तस्मिन्ने कार्यवे
घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । योगनिद्रां समास्थाय येते
देवः प्रजापतिः । चतुर्गुणसहस्रानां कल्पमाहर्णमहर्षयः ।
वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः । अर्ध-
ख्यातास्तथा कल्पा वज्रविष्णुशिवतामहाः । कथिता
हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विकैश्च-
कल्पेषु साहाय्यप्रखिणं हरेः । तामसेषु शिवसोक्तं
राजसेषु प्रजापतेः । सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः
सात्त्विको मतः । अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु
परिग्रहः । ध्याननपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेभ्येव यो-
गिनः । आराध्य गिरिशं यत्नात् याति तत् परमं

सदम् । सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम् ।
 एकार्थे जगत्सिद्धिं योगनिद्रां व्रजामि तत् । मां पश्यन्ति
 महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः । जनलोके वर्त्तमाना-
 स्तपसा योगचक्षुषा । अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो
 विदुः । सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 अन्तोऽग्निर्ब्रह्मणा नावः कुशाक्ष समिधो ह्यहम् ।
 मोक्षणो म्रक्षुवक्षैव सोमो हतमयोऽस्म्यहम् । संवर्तको
 ब्रह्मानात्मा पवित्रं परमं यशः । वेदवेदाः प्रभुर्गोप्ता-
 गोपतिर्ब्रह्मणोऽहम् । अनन्तसारको योगी गति-
 र्भेतिमतांवरः । कंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्तिः
 सनातनः । क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमप्यहम् ।
 माता पिता महादेवो भक्तो ह्यन्यच्च विद्यते । आदित्य-
 वर्षो भुवतस्तु गोप्ता नारायणः पुरुषो योगमूर्तिः ।
 मां पश्यन्तो यदयो योगनिद्रां ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्र-
 जन्ति । प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव 'कूर्मं उवाच
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिषर्गमनुत्तमम् । प्राकृतं च समा-
 सेन द्रष्टुं ध्वं गदतो मम । गते परार्द्धदितये काले लोक-
 प्रकालकः । कालाग्निर्भस्मसात् कर्तुं करोति निखिलं
 भूतिम् । आत्मव्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
 दह्येदेषं ब्रह्माण्डं स देवासुरमातृपुत्रम् । तमाविश्य
 महादेवो भगवाद्बीजलोहितः । करोति लोकसंहारं
 भीषणं लोकमाश्रितः । प्राविश्य मण्डलं सौरं कृत्वा-
 ऽसौ बहुधा पुनः । निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपं
 धृक् । स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं सत्त्वं ब्रह्म शिरो महत् ।
 देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः । दग्धेष्वेष-
 देहेषु देवी गिरिवरात्मजा । एका सा साक्षिणः शम्भो
 क्षिपते वैदिकी श्रुतिः । शिरःकपालैर्देवानां कृत
 सुव्रतभूषणः । आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योम-
 मण्डलम् । सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्धमहाभुजः ।
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीपानललोचनः । त्रिशुली कान्ति-
 वसनो योगमेश्वरमास्थितः । पीत्वा तत् परमानन्दं
 प्रभूतममृतं स्वकम् । करोति ताण्डवं देशीणां लोक्य
 परमेश्वरः । पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्तुः परममङ्गला ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः । स त्यक्त्वा
 ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् । याति स्वभावं भग-
 वान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् । संस्थितेष्वपि देवेषु
 ब्रह्मविष्णु पिनाकिषु । गुणैरनेकैः पृथिवी विषयं याति
 वारिषु । स वारितत्वं सपुण्यं पश्यते ह्यववाहनः ।

तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् । आकाशे
 सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः । भूतादौ च तथा-
 ऽऽकार्यं लीयते गुणसंयुतम् । इन्द्रियाणि च सर्वाणि
 तैजसे यान्ति संक्षयम् । वैकारिके देवगणाः प्रलयं
 यान्ति सत्तमाः । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादियेति
 सत्तमाः । त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माण्डमपि तौजसम् । अव्यक्तं
 जगतो योनिः संहरेदकमव्ययम् । एवं संहृत्य भूतानि
 तत्त्वानि च महेश्वरः । नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं
 पुरुषं परम् । प्रधानसुशोरजयोरपि संहार ईरितः ।
 महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः । गुणसाध्यं
 तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते । प्रधानं जगतो योनि-
 मायातत्त्वमचेतनम् । कूटस्थचिन्मयो ह्यात्मा केवलः
 पञ्चविंशकः । गीयते सनिभिः साक्षी महानेकः पिता-
 महः । एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भ्रुवा ।
 प्रधानाद्यं त्रिशेषान्तं दह्येद्गृह इति श्रुतिः । योगिनाः
 मथ सर्वेषां ज्ञानविषयस्तत्रेतसाम् । आत्यन्तिकस्यैव लयं
 विदधातीह शङ्करः । आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा
 विष्णुः पराशर उवाच 'आध्यात्मिकादिभैतये ज्ञात्वा
 तापत्रयं बुधः । सत्पद्मज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं
 लयम् । आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
 शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोग-
 प्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । सुक्ष्मार्शः स्वयंपुत्रासक्त्यादि-
 दिभिरनेकधा । तन्नाक्षिरोगातीसारकुष्ठाक्लमयसंज्ञकैः ।
 भिद्यते देहजस्वापो मानसं श्रोतुमर्हसि । कामक्रोध-
 भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकास्त्रयावधानेभ्यश्चात्-
 म्यादिभिरनेकधा । मानसोऽपि द्विजन्त्रे ! तापो भवति
 त्रैकधा । इत्येवमादिभिर्भेदैस्तपो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ।
 सुगणक्षिप्तपुत्राद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । शरीररूपा-
 द्येष लूणां जन्यते चाधिभौतिकः । शीतोष्णवातवर्षांस्तु
 वैद्युतादिषु सङ्गवः । तापो द्विजवरश्चेष्ट ! कथ्यते चाधि-
 दैविकः । तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजननजराद्येषु स्थानेषु प्रभवप्रवृत्तः । निरस्तादि-
 शयाङ्गादसुखभावेकलक्षणा । भोजनं भगवत्प्राप्तिरेका-
 न्तात्यन्तिकी मता । तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः
 पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महा-
 सने । आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तद्योच्यते ।
 शब्दब्रह्मागमस्य परं ब्रह्म विवेकजम् । अमृतं न ह्यसि-

ज्ञानं दीपयन्नेन्द्रियोद्भवम् । यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रैः ! विवेकजम् । मधुरप्याह वेदाद्यं कृत्वा यन्मुनि-
वत्तम ! । तदेतच्छ्रूयतामत्र साधु ते गदतो मम । हे
ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि
निष्कृतः परं ब्रह्माधिगच्छति । हे विद्ये वेदितव्ये वै
श्रुति आद्यवैष्णो श्रुतिः । परया त्वत्परमाभिर्ह्वये दादि-
अवाप्स्यस्य । यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अग्निर्देवमरूपञ्च माणिपादाद्यसंयुतम् । विभुं सर्व-
गतं नित्यं भूतयोनिसकारणम् । व्याप्यऽवाप्यं यतः
सर्वं तं वै पश्यन्ति स्वरयः । तद्ब्रह्म तत्परं धाम
तत्त्रेयं मोक्षकाङ्क्षिणम् । श्रुतिवाक्योदितं कृत्वा
तद्विज्ञोः परमं पदम् । तदेव भगवदुवाच्यं स्वरूपं
परमात्मनः । वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याचरात्मनः ।
यत् नित्यं निगदितायैव सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः । ज्ञायते
येन तज्ज्ञानं परमन्यत्रधीमयम् । अशब्दगोचरस्यापि
तस्यैव ब्रह्मणो विज ! । पूजायं भगवच्छब्दः क्रियते
ह्योपकारिकः । सुखे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि
वर्त्तते । मेलेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे । सर्वाणि
ज्ञान भूतानि वक्षन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा
वासुदेवस्ततः कृतः । आण्डिक्यः जनकासाह पुटः
क्लिष्टध्वजः पुरा । नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य
तत्त्वतः । भूतेषु वसते सोऽनन्तसन्त्यतः च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः । स सर्व-
भूतप्रकृतिर्विकारगुणश्च दायां च सुने ! व्यतीतः ।
व्यतीतसर्वावरणाखिलात्मा तेनाकृतं यद्गुणान्तरात्मम् ।
ज्ञानस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिवेशाहतभूतसर्गः ।
रूपाण्डहीताभिमतोद्देहः संघाधिताग्नेजगतिर्तोऽसौ ।
तेजोबलेश्वर्यसमन्वितस्य स्वरीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति पराव-
रेणे । स ईश्वरो व्यतिष्ठमदिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकट-
स्वरूपः । सर्वेश्वरः सर्वदेवः सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमे-
श्वराख्यः । स ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मल-
मेकरूपम् । सदृश्यते चाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानम-
ज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् विष्णु पु० । नारद उवाच । कृतं
मेता हापरञ्च कश्चित् चतुर्थगम् । दिनमेकं
द्वयं त्रयेयं तस्य वा चैकसप्ततिः । मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं
मेतदयत्नचतुर्दश । स कल्पो नाम वै कावस्तदन्ते
प्रचयस्तु यः । सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र ! यत्र मेतेऽम्बु-

जावनः । तयोबोकास्तदा राजन् ! जीवन्ते तद्विनि-
ततः । नैमित्तिको जयो नाम दैनन्दिन इतीर्यते ।
एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवर्षिकम् । आद्युः
पूर्वपराब्दे त्वपराब्दे हे प्रकीर्त्तिते । द्विपराब्दे व्यतीते
तु ब्रह्मणो जगदात्मनः । तदा प्रकृतयः सप्त प्रचयं यान्ति
भूमिप ! जयः प्राकृतिको ह्येष जीने ब्रह्मणि भूपते ! ।
अखण्डकोषोऽपि सकलः प्रचयं याति सर्वयः । पूर्व-
पन्तु वक्ष्यामि प्रचयस्याख्य भूपते ! । शतवर्षाणि
भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति । दुर्भिक्षे निर्जले लोके
प्रजाः सर्वाः क्षुधादिताः । परस्परं भक्षमाणाः जयं
यास्यन्ति भूमिप ! । सप्तद्वे च धरण्याश्च ह्येषु च सतासु
च । देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः ।
ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामावी कृताशनः । सङ्घ-
र्षसहोत्पन्नो दहत्यग्निस्सारयिः । सर्वं ब्रह्माण्ड-
भाण्डं वै तत्कालोभगर्जितः । एवं दग्धं महाराज !
वज्रकांभ्यां समन्ततः । दग्धा मोमयपिण्डाभं ब्र-
ह्माण्डं सारवर्जितम् । प्रचयः पवनो राजंसतोर्व-
गतं पुनः । संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चाल-
यिष्यति । ततो मेवा महाधारा नानावर्षा अने-
कयः । शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः ।
एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् । भूमेर्गन्ध-
गुणं राजन् ! यद्यन्यापः समन्ततः । गुणमायात् स्वयं
पृथ्वी प्रचयं प्राप्नुते तदा । तेजस्तपसां रसगुणं सगन्धं
शिवते वहात् । ततः प्रचयमावाप्ति राजन्नापोऽपि
तत्त्वणात् । तेजस्तस्य ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् ।
वायुर्हरति अण्डात्मा, तेजः प्रचयन्त्युच्छति । आकाशस्तु
ततो वायुः स्वयं परगुणैः सह । समादत्ते महा-
राज ! अम्बरेऽपि प्रलीयते । आकाशस्य गुणं शब्दं
गुणैरन्यैः समन्वितम् । अहङ्कारः समादत्ते नभसि
प्रलीयते । तेजसेऽपिन्द्रियाण्यहं देवा वैकारिका
स्तथा । अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् । अह-
ङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः । पश्यते तान्
महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते । न तस्याः काव-
दोषेण परिणामो नरर्षभ ! । आद्यानरहिता सा हि
नित्यं कारणमव्ययम् । शक्तिर्भगवतः सा हि तदेक-
परमा च सा । इत्युक्तः प्रचयो राजन् ! विश्वस्याख्य
महामते ! । यद्योत्पत्तिक्रमेणाख्य व्युत्क्रमेण च यद्यथा
स च प्रचयो न्यायादिमते द्विविधः अखण्डप्रचयो महा-

प्रलयश्च तत्र जन्यद्वयानधिकरणकालत्वं खण्डप्रलयत्वं
जन्यभावानधिकरणकालत्वं सहाप्रलयत्वं सहाप्रलयश्च
न प्रमाणवित् इति नख्यनैयाविकाः । तत्र नैमित्तिकप्रल-
यकालश्च कल्पतुल्या । “यदा स देवो जगर्त्ति तदेदं चेदने
जगत् । यदा क्षपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते” इति
मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्रासमये तत्प्रलयस्योक्तेः “गर्वरी
तस्य तारती” इति तत्कालस्य च कल्पतुल्यकालत्वसक्तम् ।
इतदभिप्रायेण अमरे “प्रलयो नष्टचेदना” इत्युक्तम्
नैमित्तिकप्रलयकाले सर्वभूतानां चेदाभ्युत्थत्वात् । “प्रलयः
सुखदुःखाभ्यां चेदाज्ञाननिराकृतिः” ख० द० उक्ते २५-
चित्तकभाषभेदे ।

प्रलव पु० पु०+लू-भावे वच् । १ प्रकर्षेण छेदने याथा० अन्तो-
दात्तताऽस्य । प्रलूयते । कर्मणि वच् । २ खण्डभेदे २ श्लेगे
च कात्या० श्रौ० २.६।।१० (सुष्ठुप्रलवान्) सुष्ठुलेशान् ।
प्रलवित् न० प्रलूयतेनेन पु०+लू+करणे इत् । छेदनसाधने
अस्त्रादौ याथा० अन्तोदात्तताऽस्य ।

प्रलाप पु० पु०+लप-भावे वच् । १ अनर्थकवाक्ये २ निष्प्रयोजने
उन्मत्तादिवाक्ये च अमरः । ३ शोभाणासुपसर्गभेदे “सूक्ष्मा
मांसल्ययोगोद्गः प्रलापो मरणमिति ज्ञेयः” सुश्रुते ज्यो-
पसर्गोक्तौ । [राजनि० ।]

प्रलापहन् पु० प्रलापं हन्ति हन-क्तिप् । कुचल्यजातेऽङ्गने
प्रलापिन् त्रि० पु०+लप-ताच्छील्ये चितृष् । प्रलपनशीले
प्रलीन त्रि० पु०+ली-कर्त्तरि क्त । १ प्रलयं प्राप्ते २ चेदा-
भ्युत्थे च । तस्य भावः तत् । प्रलीनता चेदाज्ञाने इन्द्रि-
यस्त्राये च ।

प्रलेप पु० पु०+लिप-भावे वच् । १ व्रणादिशोधनार्थे द्रव्यविशे-
षेण लेपनविशेषे । सुश्रुते आलेपोपक्रमे “स त्रिविधः
प्रलेपः प्रदेह आलेपश्चेति । तेषामनरं, प्रलेपः शीत-
स्तनुरविशोषी पिशोषी च । प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बल-
लोऽबलरविशोषी च । रक्तपित्तप्रसादनक्षदालेपः” इति
आलेपनभेदलक्षणान्युक्तानि तत्र द्रव्यभेदास्तत्त्वोक्ता दृश्यः ।

प्रलेपकः त्रि० पु०+लिप-एतुल् । १ प्रलेपकर्त्तरि स्त्रियां टाप्
कापि अतः इत्त्वम् । प्रलेपिका तस्या धर्म्यम् । सङ्घिष्या-
वन् । २ प्रलेपिकाधर्मं त्रि० । सुश्रुतोक्ते २ ज्वरभेदे पु०
“तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः । दुश्चिकित्-
स्यतमो मन्दः सुकटो धातुशोषकः” प्रलेपकं वातवलास
कञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः” सुश्रुते तत्त्वणा-
द्युक्तम् ।

प्रलेह पु० पु०+लिह-कर्मणि वच् । व्यञ्जन-
भेदे (कोरमा) पाकराजेश्वरः ।

प्रलोलुप त्रि० पु०+लु० । १ अत्यन्तलोलुपे गरुडवंशे कुनि-
पुले २ पत्तिभेदे पु० मार्क० पु० ७ अ० ।

प्रलुक् त्रि० पु०+गतौ साधुकारित्वे द्योत्ये वुन् । भूयोगतिपुने-
तत्र साधुकारिणि तत्त्वबोधिनी ।

प्रलुक् त्रि० पु०+वृत्ति पु०+वच-टच् । प्रकर्षेण वृत्तिरि १ अथां-
सन्धानपूर्वकवेदादिवाचके २ तदर्थोपदेशके च मनुः ६।१
८६ याज्ञ० २।१५२

प्रवग पु० स्त्री० प्रवग+वस्य रः । खगे अमरटीका । एवं प्रवङ्ग-
प्रवङ्गमावपि रस्य लत्वे तत्त्वार्थे । सर्वत्र जातित्वम्
स्त्रियां ङीप् ।

प्रवचन न० प्रोचयते पु०+वच-कर्मणि ल्युट् । १ वेदादौ शास्त्रे
भावे ल्युट् । २ अथांतुसन्धानपूर्वककथने च “नायमात्मा-
प्रवचनेन लभ्यः” कठोप० । अस्मि त्रि० परस्मि गोला०
कुत्वायाम् उदात्तता ।

प्रवचनीय त्रि० पु०+वच-कर्मणि अनीयर् । प्रकर्षेण अथां-
तुसन्धानेन १ वाच्ये । “भयमेवेत्यादि” पा० कर्त्तरि
अनीयर् । प्रवक्तृरि कर्मप्रवचनीयाः तत्त्वज्ञे दृश्यम् ।

प्र(प्रा)वट पु० पु०+वा+वट-स्त्राये अवा वा । यत्र जटाधरः ।

प्र(व)वण पु० पु०+व(व)ण-अच् । १ चतुष्पथे अमरः २ निम्न-
स्थाने ३ उदरे ४ नखे मेदिनिः । ५ आयेते ६ प्रगुणे
७ लघे गङ्गे ८ द्रुते ९ स्त्रियां धेति १० विश्वः ११ स्त्रीणे च
त्रि० धरणिः । ११ आसक्ते त्रि० हेमच० ।

प्रवत् त्रि० प्रवणे वाति वा-वा० टति । १ प्रवणदेशे निम्न-
स्थाने गलरि ऋ० ७।९०।४ अतोऽन्यर्थे अतुप्रसख वः
तानत्वात् न पदत्वम् । प्रवत्त्वम् तद्युते त्रि० क० १।१
८१।१ भाष्यम् । स्त्रियां ङीप् । सोपस्टुटे धात्वर्थे वर्ज-
नानात् प्रोपसर्गात् वति । २ प्रवणमनादौ च ।

प्रवत्स्यत्पतिका स्त्री प्रवत्स्यत्पतिर्यस्याः । यस्याः पतिः
परदेशं गमिष्यति तादृश्यां स्त्रियां रसमङ्गरो । तत्र तन्ना-
ल्लभभेदादिकुलं यथा “यस्याः पतिरग्निसज्जणे देशा-
नरं यास्यत्येव सा प्रवत्स्यत्पतिका । अस्याश्चेष्टा काङ्-
क्षनकातरमेक्षणगमनविप्रोपदर्शननिर्वेदसन्तापसमोह-
मिश्रासवाप्यादयः । सा च सुगन्धामध्याप्रोढापरकीया
धारणीभेदात् पञ्चविधा तदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि ।

प्रवद्यामन् त्रि० या-भावे वा० गनिन् प्रवत् प्रवटगतिपुनेः
याभा गतिर्यस्य । प्रवटगमनेन शोषयाविनि क० १।१

१८३ भाष्ये दृश्यम् । तत्र टास्याने “सपांसलोपः”

इत्यादिना पा० आत् । अतो नोपधालोप इति बोध्यम् ।

प्रवयन न० प्र+वय-गतौ भावे ल्युट् । १ प्रकर्षेण २ गमने

करणे ल्युट् । २ प्रतोदे हेमच० । [२ पुराणे निघण्टुः

प्रवयस् लि० प्रकट० वयोऽस्य । १ उक्ते स्थविरे हेमच० ।

प्रवय्या स्त्री प्र+वि-यत् “मय्यप्रवय्ये छन्दसि” पा० नि० । प्रक-

र्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियामेवास्य निपातः पुंसि

कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि० को० ।

प्रवर पु० प्र+वृ-यप् । १ सन्ततो २ गोत्रे गोत्रप्रवर्तकसुनिध्या-

वर्तके षष्ठिभेदे च । ३ अत्रे लि० ५ अगुरुचन्दने न० ।

मेदि० । गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्तकसुनिगणाय आर्षशब्दे

८ १ ४ अ० दृश्याः । तदधिकं प्रवराध्यायादौ दृशम् ।

प्रवरललित न० “यमोनः सो रोगः प्रवरललितं नाम बो-

ध्यम्” ह० र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रवरवाहन पु० द्वि० व० । प्रवरं वाहनं ययोः । अश्विनी-

कुमारयोः हेमच० ।

प्रवर्ग पु० प्रवर्ज्यतेऽसौ प्र+वृज-घञ् । १ विष्णो हरिवं० ४२

अ० । २ प्रवर्ग्ये महावीरे हेमच० । तत्र प्रवर्ग्यं इत्येव

पाठो न्यायः ।

प्रवर्ग्यं पु० प्र+वृज-कर्मणि यत् कृत्वम् । १ महावीरे तत्-

प्रकारः कात्या० श्रौ० २६ अ० प्रवर्ग्याध्याये दृशम् ।

अस्यर्थे महत् । प्रवर्ग्ययत् । २ तद्युते श्यञ्भेदे पु०

शत० ब्रा० ३।४।१ ।

प्रवर्त्तक लि० प्रवर्तयति प्र+वृत्-णिच्-ण्वल् । प्रवृत्तिजनके

“वत्तवर्त्तनानुवृत्तौ वृत्तपानत्वे सति कृतिसाध्यतावि-

षयकं ज्ञानम् इदसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं

वा प्रवर्त्तकमिति जरच्चैयायिकाः । यथा वा स्वविशेष-

णवत्ताप्रतिसम्मानजन्यं कार्यज्ञानं प्रवर्त्तकमिति

शुभवः । “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्”

चोदनास्त्रे श्वरभाष्यम् “क्रियाया नियोगस्य ज्ञान-

द्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः ।

प्रवर्त्तना स्त्री प्र+वृत्-णिच्-युच् । प्रवृत्तिजनकव्यापारे

विध्यादौ “यस्मिन् प्रवर्त्तनारूपमनुरूपं चतुर्वर्षि” इति

भट्टहरिः । भावे ल्युट् तत्रार्थे आरम्भे च न० ।

प्रवलाकिन् पु० १ भुजङ्गे २ चित्रमेखलके च विश्वः ।

प्रवसु पु० इतिवृत्तपदे उपलब्धत्वरि नृपभेदे भा० शा० ८४ अ० ।

प्रवह पु० प्र+वह-यच् । “यस्मात् व्योतीर्षि वहति प्रवहन्तेन

कीर्तितः” उक्ते १ वायुभेदे । भावे यप् । २ नगरादुद्दिगर्गमने

प्रवहण न० प्र+वह-करणे ल्युट् । १ मनुप्रवाहो २ वस्त्रा-

च्छादिते स्त्रीवाहने कर्णैरथे (महापात्र) अमरः ।

प्रवह्नि स्त्री प्रवह्नि-पृषो० अन्त्यादि० वर्णव्यत्यासश्च । प्रहेन्नि-

कायां भरतः वा डीप् तत्रार्थे स्वार्थे क । तत्रार्थे अम०

प्रवा पु० प्रकर्षेण वाति गच्छति वा-किप् । अत्रे यङु० १५।६

वेददी० ।

प्रवाच् लि० प्रकटा वाक् यस्य । युक्तियुक्तवाक्यवृत्तिरि जटा० ।

प्रवाणी स्त्री प्र+वे-ल्युट् डीप् । १ तन्तुवायगन्ताकायान्

(मातु) निष्क्रान्ता प्रवाण्यः निरा० व० गौणत्वे प्रवा-

णिशब्दस्य ह्रस्वे सञ्जयति भरतेन यत् वाणिशब्दापि

ह्रस्वान्तत्वं कल्पितं तद्विन्यम् ।

प्रवात लि० प्रकटो वातो यस्य । १ सुखदेव्यवातयुक्तदेशादौ

प्र+वा-क्त । २ निम्ने प्रवणे च प्रवातेजस्यब्दे दृश्यम् ।

प्रवाह् लि० प्रकर्षेण वाति प्र+वा-गट् । १ प्रकटगतियुते

२ प्राप्ते पु० “प्राणा वै प्राणान्” शत० ब्रा० १।४।१ ।

प्रवातेजस् लि० प्रवातं प्रवणं तेज कोजो यस्य । प्रवाततेजसि

निरु० ८।८ [लोकवादे १ परस्परकथोपकथने च ।

प्रवाद पु० प्र+वद-वञ् । १ परम्परागतवाक्ये लोकेषु २ प्रसिद्धे

प्रवादिन् लि० प्र+वद-ताच्चीत्ये णिनि । परस्परकथनका-

रके स्त्रियां डीप् ।

प्रवार पु० प्र+वृ-याच्चादने करणे घञ् । याच्चादने वक्ष्ये

विभाषेत्यनुवर्तमानात् अपि प्रवर तत्रार्थे सि० को० ।

प्रवारण न० प्र+वृ-णिच्-ल्युट् । १ कास्ये दाने २ कास्यस्य उत्त-

मवस्तुनो दाने च अमरः । ३ प्रकर्षेण वारणे मेदि० ।

४ मज्जादाने त्रिका० तस्य उत्तमवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्

प्रवास पु० प्रस्थितस्य वासः । नृहात् प्रस्थितस्य भिन्नदेशे

वासे चिरप्रवासगतस्य पुनर्नागतस्य वात्ताद्यश्रवणे काल-

विशेषे तस्य प्रेतत्वावधारणसक्तं त्रि० त० “सन्देहे त्वाह

यमः “गतस्य न भवेत् वात्ता यावत् द्वादशवारिकी ।

प्रेतावधारणस्य कर्तव्यं सुतवाग्वैः । यन्नासि यद-

ह्यर्थातस्तस्मासि तदहःक्रिया । दिनाज्ञाने कुञ्जस्तस्य

आषाढस्याथ वा कुञ्जः” । नि० सि० दृश्यमनुः “प्रोषितस्य

तथा कालो गतश्चेद्द्वादशावदिकः । प्राप्ते त्वयोदशे

वर्षे प्रेतकायाणि कारयेत्” । दृश्यमतिः “यस्य न

न म्रियते वात्तां यावद्द्वादश वत्सरान् । कृष्णपुत्रक-

दाहेन तस्य स्यादवधारणा” । भविष्ये “पितरि प्रोषिते

यस्य न वात्तां नैव चागमः । ऊर्ध्वं पञ्चदशावधौ तत्र

तत्प्रतिरूपकम् । कुण्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

ततः । तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्मणि कारयेत् । हाद-
 शब्दप्रतीक्षा पिष्टभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम् ।
 षट्कारिकायान्तु "तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वतः
 क्रिया । ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दात् त मध्यमे वयसि स्मृता ।
 हादशाब्दस्य दूर्ध्वं सत्तरे वयसि स्मृता । चान्द्रायण-
 त्वयं कृत्वा त्रिंशत् कच्छाणि वा सुतेः । कुशैः प्रति-
 कृतिं दग्ध्वा खाद्याः शोचादिकाः क्रियाः" इत्युक्तम्
 पराशरः "हेयान्तरगतो नष्टस्तिर्धनं ज्ञायते यदि ।
 कृष्णाष्टमी हस्त्रमावास्या कृष्णा चेकादशो च या । उदकं
 पिण्डदानं च तत्र चाहं तु कारयेत्" । इदं मासज्ञाने
 प्रवासादागतेन शुभादेः पादयोर्प हणपूर्वकम् पुण्यांशो वि-
 हितः यथा "विमोक्ष्य पादपुष्पसन्निहृष्टाभिवादनम् ।
 शुक्रदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुशरन् । मातृसखा मातृ-
 लानी शत्रून् चापि पितुः स्वसा । प्रपूज्या गुरुपत्नीय समा-
 स्ना गुरुभार्याया । भ्रातृभार्योपसंयाहृता स्वर्णाऽ-
 हन्यहन्यपि । विमोक्ष्य तूपसंयाहृता स्नातिसम्बन्ध-
 योपितः । पितृभगिन्यां मातृव ज्ञायस्यास्तु स्वस्यपि ।
 मातृवहृत्तिमातिष्ठेन्नाता ताभ्यो गरीयसी" कौर्मपु० १२७०
 प्रवासनं न० प्र+वह-णिच्-भावे ल्युट् । १विदेशवासने
 "सीताप्रवासनपटोः कृष्णा कुतस्ते" उत्तरचरितम् ।
 २वधे अमरः । शनिवासने पुरात् वहिर्यापने ।
 प्रवासिन् लि० प्र+वह-णिनि । १विदेशे वासिनि हेमच० ।
 "प्रवासी सुखमायाति" षट्पञ्चाशिका । स्त्रियां ङोप्
 प्रवास्य लि० प्र+वह-णिच्-कर्मणि यत् । पुराजिवांस्ते मनुः
 ८।२८४
 प्रवाह पु० प्र+वह-घञ् । १प्रवृत्तौ रजलादिद्योतवि मेदि०
 २व्यवहारे विश्वः ४उत्तमाश्चे नानाधरत्नाः । ५स-
 न्ततो कालेन देशेन वा विष्णोदाभावे "प्रवाहकमेणानादि"
 प्रवाहक लि० प्र+वह-ल्युट् । १प्रकर्षेण वोढरि २राक्षसे
 पुंस्त्री० शब्दमाहा ।
 प्रवाहण पु० १जैवले ऋषिभेदे शत० ब्रा० १४।६१।१ तस्यापत्यं
 शुभ्राः ढकं पूर्वपदस्य वा ढङिः । प्रवाहणेय प्रवाहणेय
 तदपत्ये पुंस्त्री० ततोऽपत्ये ढञ् प्रवाहणेय प्रवा-
 हणेयि प्रवाहणेयस्यापत्ये पुंस्त्री० । प्रवाहयति
 प्र+वह-णिच्-ल्यु । २प्रवाहयितरि "विभुरसि प्रवा-
 हणः" यजु० ५।११
 प्रवाहिका स्त्री प्र+वह-रोगाख्यायाम् ल्युट् । यज्ञिणी-
 ङीते अमरः यज्ञिणीशब्दे २७५२४० दृश्यम् । ततः अप-

नयने तसि । प्रवाहिकातः कुरु प्रवाहिकायाः प्रती-
 कारं कुर्वित्यर्थः सि० कौ० ।

प्रवाहिन् लि० प्र+वह-णिनि । १प्रवाहयते लि० । प्रवाह+
 पुष्कट०देशे ङनि ङीप् । २प्रवाहिणी प्रवाहयतदेशे स्त्री
 प्रवाही स्त्री प्र+वह-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । वानुकायां
 राजनि० ।

प्रवाह्य पु० प्रवाहे भवः यत् । १रुद्रभेदे यजु० १६।४१। प्र+
 वह-कर्मणि क्यत् । २प्रकर्षेण वाह्ये च । [अमरः
 प्रविख्याति स्त्री प्र+वि+ख्या-भावे क्तिन् । अतिप्रसिद्धौ
 प्रविदारण न० प्रविदारयत्यत्र प्र+वि+ट्-णिच्-याधारे ल्युट् ।
 १युद्धे अमरः । भावे ल्युट् । २अविदारणे मेदि० ।
 कर्मणि ल्युट् । ३आकीर्णं लि० शब्दर० । कर्त्तरि ल्यु
 ४प्रविदारणकारके लि० ।

प्रविदर न० प्रलपं विदरं लिङ्प्रसज्य । १पीतकाष्ठे शब्दच० ।
 २प्रलप्यच्छिद्यते लि० । [स्तेमयुते च अमरः ।

प्रविशे घ लि० प्रकर्षेण विक्षेपो यस्य । १विधुरे २परमवि-
 श्रविषा स्त्री प्रवृत्तं विषं यथा । अतिविषायां (यात६च्)
 अमरः ।

प्रविष्ट लि० प्र+विश-कर्त्तरि क्त । १कृतप्रवेशे २पैप्पलादिकौ-
 शिकयोर्मोतरि स्त्री हरिवं० १६।१५० ।

प्रवीण लि० वीणया प्रगायति प्र+वीणा+णिच्-अच् ।
 १निष्ठे वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेः तत्तुल्यवैपुण्य-
 वत्त्वात्तथात्वम् । भौत्यस्य मनोः २पुलभेदे पु० हरिवं० ७५० ।
 प्रवीर पु० प्रा० व० । १प्रलक्षवीरे २सुभटे ३उत्तमे लि० भर० चः
 ४हृदयं शब्दपुलभेदे पु० विष्णुपु० । ५पूरोः पौष्ट्रां भार्यायां
 जाते पुलभेदे पु० भा० व्या० ६४५० । ऐतस्य उपदानव्यां
 जाते इपुलभेदे पु० हरिवं० ३२५० । ७पुर्वं य्ये प्रचिन्तः
 पुलभेदे पु० हरिवं० ३१५० ।

प्रवीरबाहु पु० राक्षसभेदे रामा० ६।३५ स० ।

प्रवृत्तनीय पु० प्र+वृत्त-कर्मणि णीयर् । १प्रवर्त्ये,
 २महावीरे कात्या० २६।७।१४ [विद्दीपः ।

प्रवृत् न० प्रवृत्तौ भूतानि प्र+वृ-क्तिप् । अथै यजु० १५।६
 प्रवृत्तहोम पु० होमभेदे कात्या० श्रौ० ६।८।१६८

प्रवृत्त लि० प्र+वृत्-कर्त्तरि क्त । १कृतप्रवृत्तिके प्रवृत्तियुते
 २आरब्धे च "प्रवृत्तमन्यथा जुष्यात् यदि कोहात्
 कथञ्चन" छन्दोगप० । ३प्रवृत्तिलक्षणे धर्मभेदे । भावे
 क्त । ४प्रवृत्तौ न० ।

प्रवृत्तक न० "यदा यनावीजयुक्तौ पूर्योर्भवति तत्प्रवृत्तः"

कम्" ४००० चत्ते वेतालीयप्रवरणीये सात्तावृत्तभेदे ।
प्रवृत्तचक्र ५० प्रवृत्तं स्वाज्ञानुसारेण चक्रं राद्वादि यस्य ।
राद्वादिप्रतिहताज्ञे "प्रवृत्तचक्रतां चैव वृण्व्यं
प्रभुतां तथा" याज्ञ० व्या० मितान्तरा ।

प्रवृत्ति स्त्री प्र+वृत्-कृत् । १ प्रयाज्ञे २ वाचायाम् ३ अथ-
न्यादिदेशे मेदि० ४ वृत्तिभेदे हेमच० । १ न्यायोक्ते
चिकीर्षांशतिसाध्यताज्ञानाधीने इ प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे
द्वयम् । "चिकीर्षांशतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिज्ञया ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं मतम्" भाषा० ।

"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमन्याज्ञानानास्तत्तरोत्तराण्ये त-
दनन्तरापायादपवर्गः" गोत० छ० "एतस्मान्मन्याज्ञाना-
दत्तकृतेषु रागः प्रतिकृतेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराज्ञा-
स्तद्वेषप्रमायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः
शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेष्वप्रतिषेधमेयुनान्याच-
रति वाचाऽन्तर्गच्छन्नासम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं
परद्वेषाभीप्सं नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय
यय शुभा शरीरेण दानं परित्यागं परिचरणञ्च । वाचा
सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति मनसा दयामसृष्ट्यां
अज्ञाञ्चेति सेयं धर्माय । अथ प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ
प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथा अन्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं
वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च
जन्मनः कारणम्" भाष्यम् । "प्रवृत्तिर्वागवृत्तिशरीरारम्भः"
गो० छ० "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गो० छ०
"प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्वं लिङ्गम्"
कथा० । "प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषज-
निते प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नविशेषो ताभ्याञ्च हिताहि-
तप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्मण्यो चेष्टालक्षणे ज-
न्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्न-
जन्या चेष्टात्वात् सदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य
स्वात्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् सदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽ-
नुमानम्" उप० ४० । "इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः"
गो० छ० "विहितकर्मणि रागनिवन्धना निषिद्धे कर्मणि
हिंसादौ द्वेषनिवन्धना प्रवृत्तिः । तत्र रागनिवन्धना या-
शादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रकृते द्वेषनिवन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिर-
धर्मम् । तावन्तो रागद्वेषौ संसारमनुवर्तयतः" वात्स्या०
प्रवृत्तिस्तु द्वयी । कारणरूपा कार्यरूपा च । तत्राद्या
यत्नस्वजातिमती प्रत्यक्षविद्या । द्वितीया तु धर्माधर्म-
रूपा यागादेरगम्यागमनादेव विरध्यस्तस्य व्यापारतया

कर्मनाशजलस्यगदेः प्रायश्चित्तादेव नाग्रतया सिध्य-
तीति । (गो० ४० ४१) भट्टमते प्रवृत्तिर्देहा । स्वेच्छा-
धेना परमेरणाजन्या । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया
अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । यथा
आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति" दि० क० ।

७ शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे "प्रवृत्तिराधीष्ठाद्वानां च-
रितार्थां चतुर्थी" कुमा० । दसस्तविषये इन्द्रियादीनां
सञ्चारे च । [भिन्ने २ चरभेदे ५० त्रिका० ।

प्रवृत्तिञ्च त्रि० प्रवृत्तिं वृत्तान् जानाति ज्ञा-क । इवृत्तान्ता-
प्रवृत्तिनिमित्तं न० इत० । १ शब्दानां बोधनाशक्तौ निमित्ते
शक्यतावच्छेदके । यथा चटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं चट-
त्वमेव युक्तादिशब्दस्य युक्तत्वं पाचकादेः पाकः देवद-
त्तादेः तत्तत्तत्पिण्डादि । "सङ्केतो गृह्यते जातौ
गुणद्वयक्रियासु च" काव्यप्र० ।

प्रवृत्ति त्रि० प्र+वृत्-कृत् । इद्विद्युक्ते २ प्रौढे च हेमच० ।

प्रवृत्तादि न० उत्तरपदस्यान्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च
गणः पा० ग० चत्तो यथा "प्रवृत्त प्रयुत व्यवहित अ-
नवहित खड्गः कविशक्तः आक्षतिगणः" ।

प्रवेज्ज त्रि० प्र+विच-कर्मणि वज्ज् । प्रधाने अमरः ।

प्रवेष्ट ५० प्र+वे-ष्ट । यवे त्रिका० ।

प्रवेणि(शी) स्त्री प्र+वेण-इन् वा ङीप् । १ गजस्कन्धस्य
कृते चित्रकम्बले २ वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि० ।

प्रवेक्ष ५० प्र+वेक्ष-क्षप् । पीतसङ्गे (सोनासङ्गे) हेमच० ।

प्रवेग्य ५० प्र+विश-वज्ज् । अन्तर्गमने हेमच० ।

प्रवेग्यक त्रि० प्रविशति प्र+विश-ण्वल् । १ मध्ये मन्दरि-
सा० द० चत्ते अर्थोत्पत्ते २ सुखादुभेदे "अर्थोत्पत्तेपकाः
पञ्च दिष्कम्भकप्रवेशकौ" इत्युपक्रमे "प्रवेशकोऽनुदा-
त्तोऽग्रा बीचपात्रप्रयोजितः । अङ्गुहयान्तरिच्येयः येष
दिष्कम्भके यथा" । अङ्गुहयान्तरित्युक्तेः प्रथमाह्वे चर-
माह्वे चास्य प्रतिषेधः । यथा वेण्यामवस्थमाह्वे राक्ष-
समिथुनप्रयोजितः" एवमन्यत्रापि ।

प्रवेशन न० प्रविशन्तेऽनेन प्र+विश-करणे ल्युट् । १ प्रधान-
दारे २ सिंहादारे च । भावे ल्युट् । २ प्रवेगे हेमच० ।
प्र+विश+णिच्-ल्युट् । ३ प्रवेशसम्पादने । प्रवेशनं प्रयो-
जनमस्य च । प्रवेशनीय प्रवेशनसाधने त्रि० ।

प्रवेष्ट ५० प्र+वेष्ट-क्षप् । १ बाहौ अमरः २ बाहुनीचभागे
शब्दच० ३ वृत्तिदन्तमण्डे हारा० । ४ गजपृष्ठस्थाने
त्रिका० स्त्रायें प्रायस्ये क । प्रवेष्टश्च दक्षिणबाहौ "प्रविश्य

प्रवेष्टकेन निमित्तं कृतयित्वा" शं.कु० "प्रवेष्टकेन दक्षिण-
बाहुना तत्स्थानेन निमित्तं स्त्रीलाभरूपशुभसूचकं
शङ्कनं कृतयित्वा "यानेतरभुजसन्दीवरस्त्रीसूचकः"
शङ्कनोक्तेः तत्कम्पस्य स्त्रीलाभसूचकत्वम् ।

प्रव्यक्तं त्रि० प्रकर्मण व्यक्तः । स्फुटे व्यसरः ।

प्रव्याध पु० प्रकटो व्याधो यत् । वलाधिक्येन क्षिप्रशरस्य पतनं
यत् तादृशे स्थाने शत० ब्रा० ५।१।५।११ कात्या० १४।१।१६
प्रव्रजन न० प्रास्य गृहादि व्रजनम् । गृहस्थाश्रमं पुत्रादीन्
च परित्यज्य व्रजने सन्व्यासे ।

प्रव्रजित पु० प्र+व्रज-क्त । शस्र्यासिनि त्रिका० २मांखां
१८७५० ४तापस्याञ्च स्त्री ५८३भिक्तुकीभेदे मेदि० ।
परनिपाते प्रव्रजिताशब्दस्य पाठात् कुमारप्रव्रजिता
पुंसि तु न प्रव्रजितकुमार इत्येव ।

प्रव्रज्या स्त्री प्रास्य पुत्रादीन् व्रज्या व्रज-भावे क्यप् ।
पुत्रादीन् परित्यज्य गमने सन्व्यासाश्रमे ।

प्रव्रज्यावसित पु० प्रव्रज्यातोऽवसितः । सन्व्यासच्युते "प्रव्र-
ज्यावसिता यत् तयो वषां द्विजोत्तमाः । निर्वसं कार-
येदिप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः" कात्यायनवचनम् । तत्
प्रायश्चित्तसक्तम् शा० सू० भाष्येष्टतस्मृतौ "वानप्रस्थो
दीक्षाभेदे लक्ष्मं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकण्ठं वर्जयेत्
भिक्तुर्वानप्रस्थवत् सोमद्विजर्जम्" । कृतप्रायश्चित्तानामपि
तेषामव्यवहार्यता यथोक्तम्

"वह्निस्तुभयथापि श्रुतेराचाराच्च" शा० सू० । यदूर्ध्व-
रेतसां स्नातसेभ्यः प्रत्यनं महापातकं यदि वोपपातक-
समयथापि शिष्टैस्तै वह्निः कर्तव्याः "आरुद्रपतितं विप्रं
मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्वज्जं कनिदपक्षं स्पृष्ट्वा
चान्द्रायणं चरेत्" इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः
शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः
सहाचरन्ति शिष्टाः भाष्यम् ।

प्रव्राज पु० प्र+व्रज-आधारे घञ् । शस्र्यन्तनिम्ने देशे क०
७।६०७ भा० । भावे घञ् । २सन्व्यासे च ।

प्रशंसन न० प्र+शन्-भावे ल्युट् । गुणकीर्तनेन स्तुतौ ।
युच् । प्रशंसनाऽप्यत्र स्त्री ।

प्रशंसा स्त्री प्र+शन्-भावे य् । गुणाविष्कारेण स्तुतौ हेम०
प्रशंसोपमा स्त्री काव्यादर्शोक्ते व्यर्थानुद्धारभेदे यथा

"ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मचन्द्रः शम्भुशिरोधृतः । तौ
तस्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते" । तौ पद्मचन्द्रौ
त्वन्मुखेन तस्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्-

खसाश्रमेन प्रशंसातिशयात् सुखस्य च समर्थिकोत्कर्ष-
व्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते ।

प्रशत्वन् पु० प्र+शद-कानिप् तृट् च । १सप्तद्रे उज्ज्वल० स्त्रियां
डोप् वनोर च । प्रशत्वरी २नद्यां उज्ज्वल० ।

प्रशम पु० प्र+शम-घञ् न वृद्धिः । १शाली २निवृत्तौ च ।
प्रशास्यति प्र+शम-अच् गौरा० डोप् । शस्यपस्रोभेदे स्त्री
भा० अ० १८७५० ४रन्तिदेवस्य पुत्रे पु० भाग० ८।२४।२५

प्रशमन न० प्र+शम-णिच्-ल्युट् । १वधे २शान्तताकरणे च
"लक्षप्रशमनस्त्रास्यम्" रघुः "सर्वावाधाप्रशमनम्" चण्डी
शम-भावे ल्युट् । शशाली हेमच० । [शब्दच० ।

प्रशस्तं त्रि० प्र+शन्-क्त । १प्रशंसनीये २श्रेष्ठे ३क्षेत्रे च
प्रशस्ताद्रि पु० वृ० सं० १४७० उक्ते मध्यदेशस्ये गिरिभेदे ।

प्रशस्ति स्त्री प्र+शन्-भावे क्तिन् । १प्रशंसायाम् २स्तुतौ
वृ० १।७४।२

प्रशस्य स्त्री प्र+शन्-कर्मणि क्यप् । १प्रशंसनीये । तस्य
इष्टेयसुभोः परता आदेशः क्षतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः
अथान् भावे क्यप् । २प्रशंसने न० ।

प्रशाखा स्त्री प्रगता शाखाम् अत्या० सं० । अग्रशाखायाम्
भा० कर्म० १०६८ श्लोक० ।

प्रशान् अव्य० प्र+शो वा० अनि खरादि० । सामर्थ्ये
प्रशासन न० प्र+शास-भावे ल्युट् । शिष्यादीनामिडादि-
बोधनाय कर्तव्यताबोधकवाक्योच्चारणे "क्षात्रस्यैव प्रशा-
सनमभूत्" छा० सं० ।

प्रशास्तृ पु० प्र+शास-उणा० सू० हन् संज्ञायां अनिट्
च । शस्त्ररूपशंसनकर्त्तरि कृत्विग्भेदे असंज्ञायान्तु हच्-
इट् । प्रशासित । प्रशासनकर्त्तरि राजादौ ।

प्रशास्तं त्रि० प्रशास्तुनिदम् अण् संज्ञापूर्वविधेरनित्यत्वात् न
वृद्धिः । शस्त्ररूपशंसनकर्त्तृसम्बन्धिनः ।

प्रशिष्य पु० प्रगतः शिष्यप्रमध्यापकत्वेन अत्या० सं० । शिष्यस्य
शिष्ये "शिष्यप्रशिष्यैरूपगीयमानसवेहि तन्मण्डनमि-
अधाम" शङ्करदिग्विजयः ।

प्रश्र पु० प्रच्छ-भावे नङ् । जिज्ञासायाम् ज्ञातुमिच्छया शक-
यनाय प्रेरणे व्यसरः । अविज्ञातार्थज्ञानार्थम् इच्छाप्रयो-
ज्यवाक्ये "अविज्ञातप्रवचनं प्रश्र इत्यभिधीयते" । जि-
ज्ञासाशब्देन तत्प्रयोज्यकथानुब्रूयन्त्यापारोक्ष्यते को
भवान् ? किमेतस्य लक्षणम् ? इत्यादि । २उपनिषद्भेदे
पु० देवज्ञं प्रति भाविशुभाशुभज्ञानाय देवज्ञस्य वचनात्-
कृच व्यापारे तदुत्तरज्ञापकशस्त्रज्ञ प्रश्रमनोरमादि ।

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नदूतीव । प्रहेनिकायाम् त्रिका० ।
 प्रश्नविवाक पु० कृतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच-
 कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । प्रश्नोत्तरदायके ज्योतिर्विज्ञेदे
 “मयांदाये प्रश्नविवाकम्” यजु० १०।१० वेददी० ।
 प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् शिष्यप्रकृतप्रश्नान् व्याकरोति उत्त-
 रयति वि+व्या-ल-ल्यु इत० । जैनभेदे हेमच० । भावे
 ल्युट् । २४टाद्योत्तरज्ञापने न० ।
 प्रश्नि पु०। ऋषिभेदे भा०शा० २।६५। प्रच्छ-वा-नि वा डीप् ।
 २कुम्भिकायां (घाना) त्रिका० ।
 प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषद् । आद्यवैप-
 निषद्भेदे “भगवन् ! कुतो वा ज्ञेयं इमाः प्रजाः प्रजा-
 यन्ते” इत्यादि पञ्चप्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तेः ज्ञातव्यम् ।
 प्रश्नय पु० प्र+श्नि-करणे अच् । प्रणये अमरः ।
 प्रश्नित-वि० प्र+श्नि-क्त । श्रुतिनीते अमरः शान्तिदेशस्य
 २पुलभेदे पु० भाग० ८।२४।२५
 प्रश्नय वि० प्रकटः क्षयः प्रा०स० । प्रकटे शिथिले त्रिका० ।
 प्रश्निष्ठ वि० प्र+श्निप-क्त । सुसम्बद्धे युक्तियुक्ते आचिता०
 नास्त्वान्निदात्तता ।
 प्रश्नास पु० प्र+श्च-भावे घञ् । कोष्ठस्य दायोर्वह्निःसा-
 रणे “श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः” पा०त०
 सू० भाष्यम् । कुम्भकगन्धे २।१४४० दृश्यम् ।
 प्रष्ट वि० प्रच्छ-लच् । प्रश्नकारके स्त्रियां डीप् ।
 प्रष्टि पु० प्रच्छ-कर्त्तरि वा० ति । बाह्वन्तव्यसध्यवर्तिनि
 लृगभेदे सू० १।१६।६
 प्रष्ठ वि० प्र+स्था-क “प्रठाऽपगमिनि” पा० षत्वम् । १अप-
 गमिनि । २श्रेष्ठे च अमरः । तस्य पत्नी डीप् । २तत्-
 पत्न्यां स्त्री । गौरा०डोष् । ३चण्डकौषधौ स्त्री राजनि० ।
 प्रष्ठवाह् वि० प्रष्ठं वहति वह-लृक् । १युगपार्श्वगे पृथमयो-
 जिते दृष्टे गवादौ अमरः युगपार्श्वे योजिते गवा-
 हिके शिञ्चार्यं यं प्रथमं वाहयति तस्मिन् । मत्वे वाह
 ऊट् प्रगोहः प्रगोहा इत्यादि । स्त्रियां डोष् प्रगोही
 तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणिः ।
 प्रस प्रसवे ततौ च सक०दिवा० आ० सेट् । प्रसूते अप्रसिष्ट ।
 मित् घटादि णिच् प्रसयति ते ।
 प्रसक्त वि० प्र+सृज-क्त । १प्रसङ्गविषये “प्रसक्तं हि
 प्रतिविध्यते” मीमांस० । २नित्ये नित्यतायुक्ते वि०जटा०
 प्रसक्ति स्त्री प्र+सृज-भावे क्तिन् । १प्रसङ्गे २आपत्तौ ३अ-
 लुभितौ दोषितः । ४व्याप्तौ च “अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे”

सा०सू० । अतिव्याप्तिरुच्यते । [१० भाष्ये दृश्यम् ।
 प्रसक्तिन् पु० प्र+सृज-वा० विनि । प्रसङ्गन्याये सू० ८।१।
 प्रसंख्यान न० प्र+सृज-वा० भावे ल्युट् । १सम्यग्ज्ञाने
 “हरः प्रसंख्यानपरो बभूव” कुमा० । प्रा०व० । २पुनर्लब्धे
 संख्यायुते वि० भा० व० १२।४० ।
 प्रसङ्ग पु० प्र+सृज-भावे घञ् । १प्रकटसङ्गे २व्याप्तिरूपे
 सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्गः अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्कतिभेदे
 “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुनावसरस्तथा । निर्वाहकैक-
 कार्यत्वे षोडश सङ्कतिरिष्टते” । तत्र “प्रसङ्गत्वम् सङ्कतत्वे
 सत्यमेवानर्हत्वं तच्च सङ्कतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषवि-
 षयतानापन्नत्वम्” अलुभितौ गदाधरः । ४अतुरक्तत्वे
 ५प्रस्तावे हेमचन्द्रावक्तो ७प्राप्तौ च “कृताकृतप्रसङ्गि-
 नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्” व्या०परिभाषा । तत्र प्रसङ्गः
 प्राप्तौरेव “गङ्गान्तरम् प्राप्तुं वन् विधिरनित्यो भवति
 गङ्गान्तरात् प्राप्तुं वतः गङ्गान्तरेऽप्राप्तुं वतश्च लक्षणान्तरेण
 प्राप्तुं वन् विधिरनित्यः” नागेशः । कश्चित् कृताकृतप्रसङ्ग
 मालिण्यापि नित्यतां व्या० परिभाषा । प्रसङ्गगन्धेन प्राप्तौ
 रेव ग्राह्यता । अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि दृष्टिर्हो
 तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च प्रा०त०
 उक्तं यथा “अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्र-
 सङ्गः यथा पञ्चममनुष्ठितेन पूजादिना परतन्त्रमध्य-
 पातिनः पुरोडासस्यापि उपकारः सिध्यति । यथा वा
 “तन्ने पयसि ध्यानयति सावेष्टेष्टव्यामिच्छा भवति वा-
 जिभ्यो वाजिनम्” इत्यादिमिच्छार्थे प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवा-
 जिनस्यापि सिद्धिः” । यथा वा काव्ययागनिष्पत्त्यर्थमनु-
 स्तितैरान्येयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिरिति मिताचरोक्तम् ।
 यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तद्गान्तरौयका-
 यगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेको-
 क्तम् । तथा ब्राह्मणवयोद्देशेन दादयवार्तिके कृते च
 त्रिषवधनिमित्तकत्वावार्तिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च
 तन्त्रप्रसङ्गयोरनादृतेनैव क्रमेणा नानादृष्टकसिद्धौ
 नाधर्ममेव हेतुः । मन्त्रगोरणत्रिषवधप्रायश्चित्तयोः
 कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्ख्यादेरभावात्, तयोः सङ्ख-
 य्यादिः कृत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात् तयाऽपि कथं
 सङ्ख्य इति चेत् काव्यत्वात् । “एवञ्च काव्यस्य सर्वग-
 त्वाधिकरणे सर्वोद्देशेनैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि
 प्रसङ्गविषयत्वे काव्ये हि काव्याभिधानपहितकुश-
 तिलजलत्यागद्वयः सङ्ख्यः शास्त्रार्थ इति प्रकृत्यादि-

रयोक्तो न "प्रत्येकं" नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तपापीनो वाग्यतस्त्रिवचनं सृजेत्" इति विहितवचने प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्तद्व्रतकाष्ठं हंस्याम् आत्मनो व्रतम् आत्ममन्वन्वित्वेन आत्मकत्वेन इति यावत् । तेनासकव्रतमहङ्कारिणो इति चादिशेदुल्लेखं कृत्वात् इत्यनेन प्राप्तस्य सङ्कल्पस्य बाधः । इत्याशङ्क्य तत्र समाहितं यथा "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाहुवैकल्येऽपि फलसिद्धिः" । अत्रेदं बोध्यम् प्रसङ्गशब्देन व्याप्तिरेवोच्यते तद्यथा चोद्दिष्टकर्मणा व्याप्तस्य यत्र सिद्धिस्तत्रैवायं प्रवृत्तिः । उद्दिष्टकर्मणः व्याप्त्यवधे देशकालकलादीनां प्रयोगानुवन्विनां वैधहेतुभूतानामेवैक्यो भवति अतस्तत्त्ववदत्तापि कालदेशाद्यन्तर्भावेनैव व्याप्यता ।

प्रसङ्गसम पु० स्थापनाहेतुप्रयोगे प्रतिषेधहेतुरूपाल्पतत्त्वोत्तरभेदे "दृष्टान्तस्य कारणापदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमो" गो० ५ । १ । ६ "साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावाङ्मोह इति हेतुर्नैप्रदिशते । न च हेतुमन्तरेण प्रिद्धिरस्तीति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः । यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्वापि प्रमाणात्तरमिद्वयवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैरनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेतुत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमते तु हेतुत्ववस्थादिकं वक्ष्यमाणान्तिगणेष्वन्तर्भूतमिति विशेषः । अनवस्थादेशनाभावाच्च येन प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः" इति । अस्त्योत्तरं तत्तत्तुम् । "प्रदीपादावप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" गो० सू० "इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपसपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणाः दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मात्तोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः स किमर्थमुच्यते इति । अप्रज्ञातस्य स्थापनार्थमिति अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते यदि प्रस्थापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यत्किञ्चन बुद्धिस्थायं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थः कारणापदेशो

निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्त्योत्तरम् । प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकादिज्ञा युक्तिशिज्ञा वा अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत तदीयसाधनमपि व्याहृत्येत" वात्स्या० ।

प्रसज्य पु० भीमो भीमसेनवत् प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्यलोपः । प्रसज्यप्रतिषेधे अत्यन्ताभावे अत्र रोगीति निन्दापयणात् प्रसज्यता" मल० त० रघु० ।

प्रसज्यप्रतिषेध पु० प्रसज्य प्रसक्तिं सम्पादयत्येति यावत् प्रतिषेधः । अत्यन्ताभावे "प्रसक्तं हि प्रतिप्रिध्यते" इति न्यायेन आरोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः तेन वाचो रूपं नास्तीत्यादावपि वाचो रूपारोपं कृत्वैव निषेधो नञा बोध्यते इति विवेकः । कलञ्जाविकरणशब्दे १७७७ पु० नञ्शब्दे ३१४३ पु० उदाहो मतभेदेन नञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपरता दृश्या । "अप्राधान्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् शब्दिकाः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र वलवद्विनिष्टासाधनत्वविशिष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो तत्रा बोध्यते तेन विधेरप्राधान्यं तज्जर्थाभावस्य च प्राधान्यं तेन तत्र क्रियापदान्वयिनञ्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः । गुरुमते तु कलञ्जभक्षणभावविषयकं कार्यमिति बोधेन अभावविशेषप्रकटोपेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वं तथा च तन्मते क्वचित् विधेरप्राधान्येन क्वचित् प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यक्तमेव प्रसङ्गप्रतिषेधप्रबोधकप्रयोजकमिति बोध्यम् ।

प्रसक्ति स्त्री प्र+सद-क्तिन् । १ भैरव्यो २ प्रसज्यतायाम् लटा० प्रसत्त्वन् पु० प्र+सद-वनिप् । १ धर्मे २ प्रज्ञापतो च सं० उच्यते । ३ प्रतिपत्तो स्त्री लोपे वनोर च । [वन्तो च । प्रसन्धि पु० १ मतुपलभेदे भा० आश्व० ४ अ० । प्रा० त० २ प्रसज्यप्रसन्न लि० प्र+सद-कर्मरि क्त । १ निर्मले २ सन्तुष्टे ३ शताहं गृहभेदे अमरः । ४ घरायां स्त्री भेदिः "प्रसन्ना शुल्भवाताशीविवन्वानाहनाग्निनी । शुल्भप्रशाहिकाटोपकफवाताश्यां हिता" राजवल्लभः । तस्य भावः तत् प्रसज्यता स्त्री तु प्रसज्यत्व न० तज्ज्ञाने प्रसादे नैर्मल्ये च । प्रसज्यात्मन् लि० प्रसज्यो निम्नोऽत्र आत्मा यस्य । १ प्रसज्यान्तःकरणे २ विष्णो पु० "सप्रसादः प्रसज्यात्मा" विष्णु ४ । तत्प्रसङ्गस्य निर्देयतात्तत्त्वान्तरम् ।

प्रसन्ने रा स्त्री कर्म । मदिराभेदे भरतः ।

असभ त्रिप्रगता सभा सभाधिकारोऽस्मात् प्रा० व० । वडात्कारे
अमरः “प्रसभोद्धृतिरिति” रघुः ।

प्रसयन न० प्र+सि-वन्धने करणे ल्युट् । वन्धनसाधने । तन्तो
रजाले च “प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुवां जातं वा”
निरु० ६।१२ ।

असर पु० प्र+सृ-भावाधारादौ यथायधम् अप कर्त्तरि क्त्वा
वा । तन्तुविटपादेः प्रकर्षेण । सर्पेण प्रकर्षेण । सरणे
अमरः श्वेने ४ प्रचये च मेदि० । ५ स्रग्मे गवदर०
६ युक्ते विश्वः । ७ नाराचास्ते पविस्पर्षककर्त्तरि त्रि० ।

असरण न० प्र+सृ-भावे ल्युट् । १ सैन्यादेः सर्वतो गमने
तथाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतो श्चासारे
अमरः । कनि प्रसरणि तथायै स्त्री रामान्नमः वा डीप्
असर्पण न० प्र+सृ-ल्युट् । सैन्यानां सर्वतो व्याप्तौ व्यस्य
स्त्रीत्वञ्च तल डीप् । [काले हेनच० ।

प्र(श)सल पु० प्र+सल-क्त्वा श्रुपो० शल्य (शोवा) हेमन्-
प्रसलवि व्यञ्ज० प्रदक्षिणे गत० ब्रा० २।६।११।१५ भाष्यम् ।

प्रसव पु० प्र+सृ-भावादौ क्त्वा । १ गर्भमोचने २ उत्पत्तौ श्कार्ये
४ फले ५ कुलमे ६ अपत्ये च मेदि० नारीणं गर्भसृक्ति
कालश्च भावप्र० उक्तो यथा

“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे
द्वादशे वा ततोऽन्यत् विकारतः” । वेकतं यथा “गर्भं
उवाच “अकालप्रसवा नाय्यः कालातीताः प्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव शुभप्रसवनास्तथा । अमातुषा अथगुहाय
नजातव्यञ्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते
यदि वा स्त्रियः । पश्यः पक्षिणश्चैव तथैव च सरी-
सृपाः । विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत् ।
निर्वासयेत्तान् नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च, पूज्याश्च ततो
द्विजेन्द्राः । किमिच्छेन्मोक्षार्णतर्पणश्च लोके ततः शा-
न्तिमुपैति पापम्” नात्स्ये २०६ अ० । “भानौ सिंहगते
चैव यस्य गोः संप्रसूयते । मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्-
भिर्मासैर्न संशयः । अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्प-
द्याते शुभम् । प्रसूतां तत्पुण्यादेव तां गां विप्राय
दापयेत् । ततो होमं प्रकुर्वीत इताक्तैराजसर्पैः ।
प्राक्तनीनां इताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः” नारदः ।
“प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृति सम्प्रसूतौ वा ।
हीनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्गो भवति । वडवोऽपि
अहिमगोहस्त्रिणीषु यमलोहवे मरणमेष्टाम् । अण्सा-

सात् सृतिफलं शान्तौ लोको च गगोक्तौ “नाय्यः
परस्य विषये त्यक्तव्याप्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान्
कालैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्रयूथेभ्य-
स्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि
विनाशयेत्” ह० सं० ४६ अ० । सुखप्रसवप्रकारः ल्यो-
त० उक्तो यथा “अस्ति गोदावरीतीरे जम्बवा नाम
राक्षसी । तस्याः अरण्याभावेण विषत्या गर्भिणी
भवेत्” । “यश्च रेखाः ससृजिष्यन्तिर्यगूर्ध्वक्रमेण हि ।
पदानि १६ षड्दशापाद्य त्येकमाद्ये सप्तौ ७ त्रयम् ।
नवमे सप्त दद्यात्तु वार्षधं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टाव-
ष्टमे षट्दश्यादौ षोडशे श्रुतिः ४म् । एकादिना समं
देयमिच्छादाङ्गं त्रिकोणके । तदा हातिं श्रुदादिः स्यात्
चतुःकोणेषु सर्वतः । दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु
कर्मसु । हातिं श्रुत् प्रसवे नायां चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम् ।
भूतारिष्टेषु पञ्चाशद् नृतापत्यासु वै शतम् । दासप्रतिस्तु
सन्ध्यायां चतुःषष्टीरथाध्वनि । विषे विंशो धान्यकीटे-
ष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टोऽश्च वाहानां रोदने
परि कीर्त्तिता” । स्थानविशेषादिस्वप्नहेतूनां विवृत-
प्रसवसूचकताभेदः ह० जा० उक्तो यथा

“उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ समागते । स्थिते
वाऽन्तःक्षपानाथे यशश्चतुष्टयक्रयोः । यथाङ्गे पाप-
लग्ने वा दृष्टिकेश(कुज) त्रिभागगे । शुभेऽस्त्राय २।११।
स्थिते जातः सर्पसङ्घेदितोऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ
शेषेऽपि समन्वितैः । हिततुल्यैश्च यमलो भवतः
केशवैरितौ । छागसिंहदृष्टैर्लम्बे तत्स्ये सौरेऽथ वा
कुजे । राश्र्मशसदमे गाले जायते नाल्नेऽपि तः” ।
स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः ह० जा० उक्तो यथा
“पूर्णे शशिनि स्वराशिने सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे ।
लग्नः जलजेऽस्त्रगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ।
आयोदयमाध्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघरश्मि
वन्मुल्लग्नः ग स्यात् सृतिः सन्निवे न संशयः । उदयोऽपि-
योर्व्येय २ स्थिते शुभ्रां पापनिरोक्षिते यमे । अलिकर्कि-
युते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽलग्नगते
विलग्नगे बुधस्येन्दू निरोक्षिते क्रमात् । क्रोडाभवने
सुराख्ये श्वेतरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नं प्रेक्ष्य कुजः
प्रसूयाने रम्ये क्षितेन्दू घृष्टरश्मिहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणो-
कुलेषु शिल्पाख्ये चः प्रसवं करोति । राश्र्मशसमानगो-
चरे मागे जन्म चरे स्थिरे गृहे । सखीभिर्गते समन्दरे

बलयोगात् फलमंशकर्मयोः । आराकंजयोस्त्रिकोणगे
चन्द्रेऽस्ते च विस्मृत्यतेऽम्बया । दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा
दीर्घायुः सुखभाक् च स कृतः । पापेक्षिते तद्विहगा
बुद्धे कुजेऽस्तेः । त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोक्तयाये ।
सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतेरेषु पर-
हस्तगतोऽप्यनायुः । पितृमाहृष्टेषु तद्वलात्तद्वशात्-
दिषु नीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ तु वीक्षितो ल-
भेन्दु विजने प्रसूयते । मन्दर्वांशे शशनि द्विबुक्ते स-
न्दृष्टेऽजगे वा तदुक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थै च
भूमौ । यद्वाशिर्जति हरिणं गर्भभोक्षस्तु तद्वत् पापै-
चन्द्रात् खर७सुख४गतैः क्लेशमाह्वयनन्याः । अथ
स्मृतिकान्दहमानम् “अष्टहस्तायतञ्चाह चतुर्हस्तविशा-
चकम् । प्राचीद्वारस्तद्वह्मरं विदध्यात् स्मृतिकान्दहम्” ।
आसन्नप्रसवायालक्षणमाह “याते हि शिथिले कुक्षी
सक्ते हृदयवन्धने । सगूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवो-
त्सुका । आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठन्तु सव्यथम् ।
भवेनुसङ्गः प्रहृष्टिच मूलस्य च मूलस्य च” । अथासन्नप्रस-
वाया उपचारः “तैलेनाभ्यक्तगालाणां संज्ञातासुष्णश-
रिणा । यवागुम्माययेत् कोष्णां मातया दृतसंयु-
ताम् । कृतोपधाने मृदुभिर्विस्तीर्णं शयने शनैः ।
आभुग्नसक्थि चोत्ताना नारी निष्ठेद्व्ययान्विता” ।
(अभुग्नसक्थि अशङ्कोचितोरः) अथ धात्री “चतस्रो-
ऽशङ्कुनीयाश्च स्त्राव्ये कुशला हिताः । दृढाः परिचरे
युक्ताः सम्यक् क्षिन्नखाः स्त्रियः” । अथ तत्कृत्यम्
“अपत्यमार्गं तैलेन समभ्यज्य समन्ततः । एका तु
तासु सुभगे ! प्रवाहस्तेति तां वदेत् । अव्यथा मा
प्रवाह्विषाः प्रवाह्वेया व्यथा यदि । प्रवाह्वेयाः शनै
पूर्वे प्रगाह्य ततः परम् । ततो मादतरं गर्भं योनि-
द्वारसमागते । अपरासहितो गर्भो यावत् पतति भू-
तले” । व्यवहारहितायाः प्रवाह्वेयाद्वैगुण्यमाह “मूकं
वा दधिरं कुजं श्वाशकासजयान्वितम् । स्मृते क्षततनुं
बालमकाले च प्रवाह्वेयात्” भावप्र० । नवममासादिप्रस-
वकालञ्च नारीणामन्यजन्तूनां नाशमेदाद्यन्वता दृष्ट्याः
प्रसवक पु० प्रसवेन पुष्पादिना कायति कै-क । पियालवृक्षे
शब्दमात्रा । [हन्ते (क्षेप्टः) अमरः ।
प्रसववन्धन न० वन्ध-करणे ल्युट् प्रसवस्य पुष्पादेः वन्धनम् ।
प्रसवस्थली स्त्री इत० प्रसवस्य स्थली वा । उत्पत्तिस्थाने
२मातरि च ।

प्रसविह पु० प्रसूते उत्पादयति प्र+सू-सूतेः उत्पादनात्-
कूलव्यापारार्थत्वात् ढच् । १पितरि शब्दरत्ना० निरु०
६।११। प्रसूतो २मातरि स्त्री ङीप् ।
प्रसविन् लि० प्र+सू-शीलार्थे ङनि । प्रसवशीले ।
प्रसव्य लि० प्रगतं सव्यं वामत्वम् । १प्रतिकूले अमरः ।
कर्मणि यत् । २प्रसवनीये लि० ।
प्रसह लि० सहति प्र+सह-अच् । १प्रकर्षेण सोढरि प्रसह्य
बलात्कारेण भक्षयतीति प्रसहः । बलात्का-
रेण भक्षके २खगभेदे “काको गृध्र उलूकश्च चिह्नश्च
शशघातकः । चापो भासश्च कुरवः इत्याद्याः प्रसहाः
सृताः” शशघातकः (वाज) इति लोके “प्रसहाः
कीर्त्तिता एत प्रसह्यास्त्रिय भक्षणात् । प्रसहाः खन्-
वीर्यान्पास्तान्नांश्च भक्षयन्ति ये । ते शोषभक्षकास्तै देः
युक्तचीणा भवन्ति हि” भावप्र० ।
प्रसहज लि० प्रगतं सहजं यस्य । १ज्वमारहिते २क्षिप्तपशु-
भेदे पुंस्त्री० “शाटून्तसिंहशरभर्त्तरक्षुसुख्यायेऽन्यान्
प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते । ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः
पन्नं तदोयमर्गः प्रनेहजठरासयजाद्यहारि” राजनि० ।
भावे ल्युट् । ३आलिङ्गने प्रकर्षेण ४जमायां च ।
प्रसह्य अव्य० प्र+सह-ल्यप् । १हृष्टादित्यर्थे अमरः “प्रसह्य
तेजोभिरसंख्यतां गतैः” माघः । प्र+सह-कर्मणि शक्यार्थे
यत् । प्रकर्षेण २सोढुं शक्ये लि० । [शचौरे लि० ।
प्रसह्यचौर पु० प्रसह्य बलात्कारेण चौरः । (डाकाइत) प्रका-
प्रसह्यहरण न० प्रसह्य बलात्कारेण हरणम् । १क्षत्रियेण
कन्यायाः बलाहरणे भा० आ० २१८अ० । २हठेन हरणे
(डाकाइति) प्रसह्यहरणं च साहसभेदः । [२१।४।२१।
प्रसहन् लि० प्र+सह-वनिप् । प्रसहनकर्त्तरि क्लमे कात्या०
प्रसातिका स्त्री सो-क्तिन् प्रगता सातिरस्याः कप् प्रा० व० ।
अणुधान्ये सूक्ष्मधान्ये रत्नमात्रा ।
प्रसाद् पु० प्र+सद-भावे वज् । १नैर्मल्ले २अतुप्रहे ३काव्यगु-
णभेदे ४स्वास्थ्ये ५प्रसक्ते ६देवनेदेव्ये ७गुरुजनभुक्ताव-
शिष्टे च अमरः । काव्यगुणभेदश्च रसस्यैव धर्मभेदः श-
ब्दानां तथात्वसुपचारात् यथोक्तं सा० द० “रसस्याङ्गित्व-
माप्तस्य धर्माः शोभ्यादयो यथा” । गुणाः यथा खल्लङ्घि-
त्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शोभ्यादयो गुणशब्द-
वाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः । खल्लुप-
विशेषाः साधुशोभ्यादयोऽपि स्वसम्पत्तिपदसन्दर्भस्य काव्य-
व्यपदेशस्योपायिकातुगुणभाज इत्यर्थः । यथा चैषां

रचनात्तस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् । “एवं माघयन्मो-
जोऽथ प्रसाद इति ते लिधा” इत्युपक्रमे “चित्तं व्या-
प्नोति यः क्षिप्रं युष्कोन्वनमिवानलः । य प्रसादः सम-
क्षोऽपि रसेषु रचनासु च” । व्याप्नोति व्यापिकरोति ।
“शब्दास्तद्वृत्तका स्यादर्थोपधाः श्रुतिमात्रतः” यथा
“स्वचोमुखेन वदति वदतः । त्वं वदताकलाप । लुठसि
जनयोः प्रियायाः । वापेः स्वरस्य यतसो विनिवृत्तममं
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विचोक्तयामि” सा० ८० “प्रसादवत्
प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्द्रीवरद्युति । लक्ष्मणवर्ज्यो तनोतीति
प्रतीतिं सुभगं वचः” काव्यादर्शः । धर्मस्य पत्न्यां मूर्त्तौ
जाते पयस्यभेदे भाग० ४ । १।२८।

प्रसादना स्त्री प्र+षद-णिच्-युच् । १ सेवायां हेमच० ।
भावे ल्युट् । २ प्रसादन तत्त्वार्थे न० “मैत्रीकृष्णासुदितो-
मेजाण्यां सुखिदुःखिपुण्यपापविषयाणां भावनाश्चित्तप्रसा-
दनम्” पा० ८० । चित्तप्रसादनशब्दे २८।४ ४० दृश्यम् ।
प्रसादपट्ट पु० प्रसादसूचकः पट्टः शा० त० । अतुल्यसूचके
ह० सं० १० च० उक्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२० १४ ४० दृश्यम् ।
प्रसाधक त्रि० प्रसाधयति प्र+साधि-ण्वल् । १ भूषके स्त्रियां
कापि अत इत्त्वम् । २ अचक्षुर्ज्ञां शनीवारधान्ये स्त्री
भावप्र० राक्षां प्रसाधनार्थं ४ सेवकभेदे पु० “सूदव्यञ्जन-
कर्त्तरस्तत्त्वका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गाल-
संवाहका अपि । जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः”
कामन्द० ।

प्रसाधन न० प्र+साधि-णिच्-साधादेशः ल्युट् । १ शक्तिमभू-
षणे वेधे । करणे ल्युट् । २ कङ्कतितायाम् स्त्री डीप्
अमरः । २ निष्पादने ४ सिद्धौ च मेदि० ।

प्रसाधित त्रि० प्र+साधि-क्त । १ अलङ्कृते २ निष्पादिते च ।
प्रसारण न० प्र+सृ-णिच्-ल्युट् । १ विस्तारकरणे २ क्रिया-
भेदे च भाषा० कर्मेणुशब्दे १७२० ४० दृश्यम् । विप्रकटदेश-
संयोगहेतुक्रिया प्रसारणम् । करणे ल्युट् डीप् । (गन्ध
भादान्) श्वताभेदे स्त्री राजवल्गुभः ।

प्रसारिन् त्रि० प्र+सृ-णिनि । १ विस्तारयुते स्त्रियां डीप् ।
या च २ लज्जालुलतायां स्त्री राजनि० ।

प्रसित त्रि० प्र+सो-क्त । १ चासक्ते अमरः तद्योगे
विषयाधारे चतुस्कराहचर्यात् आसक्तार्थपरत्वे ततो
यासप्तस्यो हरिणा हरो वा प्रसित इति तत्त्वबो० ।
भा० ८० । २ प्रकटयुग्मे त्रि० ४ पुं न० शब्दच० । तस्य
प्रकटयुग्मत्वात् लघ्वत्त्वम् ।

प्रसिति स्त्री प्र+सि-बन्धने करणे क्तिन् । बन्धनस्थापने
१ निगङ्गादौ अमरः । २ तन्तौ श्जाते च प्रपयनशब्दे
निरु० ।

प्रसिद्ध त्रि० प्र+सिध-क्त । १ भूषिते २ ख्याते च मेदि० ।

प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध-भावे-क्तिन् । १ ख्यातौ २ टङ्कारे
लिका० ३ भूषणे च ।

प्रसृष्टा पु० १ उल्लेख्यसमीपस्थे देशे २ तद्वृत्ते च भा० ८० २८ च० ।

प्रसृ स्त्री प्र+सृ-क्तिप् । १ मातरि अमरः २ त्रोटकां च
३ कदल्यां ४ वीरधि च मेदि० । स्त्रियं क । प्रसृता
वाजिन्यां राजनि० ।

प्रसृत त्रि० प्र+सृ-कर्मणि क्त । १ जतप्रसवे कर्त्तरि क्त ।
२ संजाते ३ प्रकटयुक्ते त्रि० । ४ कुसुमे न० मेदि० । ५ ज्ञाता-
पत्न्यायां स्त्रियां स्त्री अमरः । चाकुपमन्वन्तरे देवगण-
भेदे पु० मार्क० ५० ७६ च० ।

प्रसृति स्त्री+सृ-क्तिन् क्तिच्वा । १ प्रसवे अमरः २ उल्लेखे
३ तनये ४ इहितरि च मेदि० । ५ मातरि । स्त्रियं क ।
प्रसृतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमरः ।

प्रसृतिज न० प्रसृतेः पञ्चवादारभ्य जायते जन-ड । १ दुःखे
अमरः । २ प्रसवजातमात्रे त्रि० ।

प्रसून न० प्र+सृ-क्त ओदित्वात् तस्य नः । १ कुसुमे २ फले
च अमरः । ३ ज्ञाते त्रि० मेदि० । [नगरादयोऽप्यत्र ।

प्रसूनेषु पु० प्रसूनभिषुवेत्य । ५ प्यगरे कामे लिका० प्रसू-
प्रसृत न० प्र+सृ-क्त । १ पल्लवे शब्दभा० २ चर्माङ्गलौ न० ।
कर्त्तरि क्त । ३ प्रसरणयुते त्रि० अमरः । ४ विहिते
५ वेगिते त्रि० मेदि० । ६ गते त्रि० लिका० ७ नियुक्ते त्रि०
हला० । ८ जङ्गायां स्त्री मेदि० ।

प्रसृतज पु० १ कुण्डगोलकरूपे पुत्रभेदे “आत्मा पुत्रश्च विज्ञे-
यस्तत्त्वानन्तरजश्च सः । निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः
प्रसृतजस्तथा” भा० अतु० ४८ च० । “निरुक्तजः स्वनेत्रे
ऽन्योरेतः सेवार्थे सुक्तस्तज्जः (जेवजः) प्रसृतोऽनिरुक्ते
यो लोल्यात् परस्त्रेते रेतः विवृतिं तज्जः प्रसृतजः”
(कुण्डगोलकरूपः) नीलक० ।

प्रसृति स्त्री प्र+सृ-क्तिन् । प्रसृते अर्द्धाङ्गलिमाने रायसु० ।
प्रसृष्ट त्रि० प्र+सृज-क्त । १ प्रकर्षेण वृष्टे “तत्तैर्जनिपा-
तैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च” भा० वि० १२ च० व्याख्याने
“अङ्गुल्यः प्रसृता यास्तु ताः प्रसृष्टा सदोरिताः”
नीलकण्ठोक्तायां २ प्रसृतायामङ्गुली स्त्री ।

प्रसृक् पु० प्र+सिच-भावे घञ् । १ आसिद्धने २ च्युतौ च मेदि० ।

प्रसेकिन् पु० प्र+सिक्-वा० चिह्नम् । १ प्रसेचनशीले प्रसेक-
युक्ते २ त्रणभेदे असाध्ये रोनभेदे पु० सुश्रुतः “मांस-
पिण्डवद्वृताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽन्वाऽपानव-
द्वृताः” (त्रणभेदाः) ।

प्रसेदिका स्त्री जुह्वाराभे हेमच० ।

प्रसेन पु० १ अनमित्रपौत्रे सत्ताजित्पुत्रातरि क्षत्रियभेदे
हरिवं० ११४० “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जास्ववता
हतः” स्मृतिकोपाख्यानम् । [पक्षिर्हंश्या ।

प्रसेनजित् पु० ऋषभेदे भा० च० ८४० । हरिवं० १२४० तदु-
प्रसेव पु० प्र+सिक्-कर्मणि घञ् । १ वीणाङ्गे २ स्थूते
३ पथिते च भेदि० प्र+सेव-भावे घञ् । ३ प्रकटसेवने पु० ।

प्रसेवक पु० प्र+सिक्-ण्वुल् । वीणाप्रान्तवद्धे १ काष्ठे वीणा-
दण्डाधः शब्दगान्भीर्यार्थम् अलावुमयं भाण्डं यज्ञ-
मादिना आच्छाद्य दीयते तस्मिन् पदार्थे अमरः ।
२ स्तरचितपात्रे (धोकड़ा) ३ प्रकटस्थूतिकारके त्रि० ।

प्रस्कण्व पु० प्रगतः कण्वं कारणत्वेन नि० ऋषौ सुट् ।
कण्वपुत्रे ऋषिभेदे स च वज्रनां वेदमन्त्राणां द्रष्टृत्वात्
ऋषिः ।

प्रस्कन्दन न० प्र+स्कन्द-भावे ल्युट् । १ आस्कन्दने ‘अग्नि-
प्रस्कन्दनपरः’ भा० च० ८४४० । अपादाने ल्युट् ।
आस्कन्दनापादाने यत आस्कन्दनं क्रियते तस्मिन् ।
भावे ल्युट् । शिवेके रत्नमा० तत्कार्यं प्रस्कन्दनमित्येव
न्यायः पाठः स्कन्दतेर्धातोरेषांनुगमात् तत्कार्यं प्रस्क-
न्दनमिति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । कर्त्तेरि ल्यु ।
४ मन्त्रादेवे भा० च० १७४० ।

प्रस्कृन्द पु० प्रगतः कृन्दम् चक्रम् अत्या० च० पारस्करा० सुट् ।
कृन्दाख्यचक्राकारवेदिकायाम् “प्रस्कृन्देन प्रतिपद्यः”
भा० उ० ७२४० । “प्रस्कृन्देनेति पाठे मध्यमश्रिफयेत्यर्थः” ।
नीलकण्ठः ।

प्रस्तर पु० प्र+स्तृ-घञ् । १ पाषाणे (पातर) २ पल्लवाद्यैरचिते
शयनीये शब्दर० १ मणौ भेदि० ४ दभेसुटौ “अध्ययुः
प्रस्तरं प्रहरति” ताण्ड्या० ब्र० ६।७।१६ “प्रस्तरो दर्भ-
सृष्टिः” भाष्यम् । तं प्रशंसति “यजमानो वै प्रस्तरः”
१७ । “प्रस्तरस्य हविरासादनादिद्वारा यागसाधन-
त्वात् यजमानोऽपि यज्ञसाधनमिति यागसाधनत्वसाध्यात्
प्रस्तरो यजमानत्वेन स्मृत्यते” भा० ।

प्रस्तरिणी स्त्री प्रस्तरस्तदाकारोऽल्पस्य इति ङीप् । गो-
त्रोपिकायां राजनि० ।

प्रस्तरेष्ठा पु० प्रस्तरे तिष्ठन्ति स्था-किण् अन्वडा० पत्वम् अनुक्-
स० विश्वदेवभेदे यजु० २।१७ ।

प्रस्तार पु० प्र+स्तृ-घञ् । १ त्वप्रधानवने हेमच० । २ पल्ल-
वादिरचितशयनीये शब्दर० । ३ शय्यामाले हारा० ।
प्रस्तार्यन्ते विस्तार्यन्ते गुरुलघुपतया वर्णां मात्वा
या अनेन प्र+स्तृ-णिच्-करणे अच् । ४ लघुगुरुवर्णत्रा-
पनक्रियाभेदे तत्प्रकारश्च छ० र० उक्तो यथा

“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यद्योपरि
तथा शेषं भूयः कुर्यादष्टं विधम् । जने दद्याद्गुरु-
नेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातस्त्वन्द्वा-
विचितिवेदिभिः” । “प्रस्तारणीयवृत्तादीनां सर्वगुरुत्वे
पादे पाद इत्युपलक्षणं वर्णानामपि । प्रथमपङ्क्तौ
लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोस्तमारभ्येत्यर्थः । द्वितीयप-
ङ्क्तौ अधः तस्यैव अधस्तात्पङ्क्तौ प्रथमं लघुं न्यस्य
यथा उपरि ऊर्ध्वस्थपङ्क्तौ उपरे अवशिष्टाः सन्निवि-
ष्टास्तथा तस्य दक्षिणपार्श्वेपु गुर्वादीन् लेख्याः । तृतीय-
पङ्क्तौ तु प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान्
उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत् एवञ्च
तृतीयपङ्क्तौ आद्यास्थानस्य न्यूनता तत्र किं देयमि-
त्याकाङ्क्षायामाह, जने प्रस्तार्यसंख्यातो न्यूनं सति
वामभागे गुरुन् दद्यात् एवं भूयो षष्ठः कुर्यात् यावच्च
सर्वलघुकः पादो भवेत्, तावदेव कुर्यादित्यर्थः । तत्र-
रप्रस्तारे लघुगुर्वोः ऋजुवक्रतया तदाकारेणोदाहरणम्
प्रथमः भेदः १११ रगणः द्वितीयो भेदः ११२ रगणः
तृतीयो भेदः ११३ रगणः चतुर्थो भेदः ११४ रगणः
पञ्चमो भेदः ११५ तगणः षष्ठो भेदः ११६ रगणः
सप्तमो भेदः ११७ रगणः अष्टमो भेदः ११८ रगणः
मात्वाप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यः ।

मात्वावृत्तप्रस्तारेऽयं विशेषः जने गुर्वादिप्रमेण वर्णां
देयाः । मात्वावृत्ते अवशेषे एको गुरुः त्रिसमात्वावशेषे एको
गुरुः तद्दामे एको लघुरेव रीत्या वृत्तमात्रसंख्यया न्यून
मात्वाद्वारा संख्यापूरणार्थं गुरुलघुदानमिति बोध्यम् ।

प्रस्तारपङ्क्ति स्त्री कन्दोभेदे कन्दश्चङ् २६७ दृष्टम् ।

प्रस्तार्यन्म न० “समन्नादितृतः श्यावो रक्तो वा मांस-
सद्यः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यन्म” तद्व्यते”
वेद्यकोक्ते नेत्ररोगभेदे ।

प्रस्ताव पु० प्र+स्तृ-घञ् “प्रै द्रुस्तुलुवः” पा० भावकरणादौ
घञ् । १ प्रकर्षण कर्त्ते २ अथपरे अमरः । ३ प्रसङ्गे भावः

दीक्षितः ४ प्रकरणे काव्यप्र० । २ सामावयवभेदे च च
प्रस्तोतृनामकेन कृत्विजा गेयः साम्नः प्रथमो भागः ।
“प्रस्तोतयां देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” छा० उ० । तस्य देवता
च ब्रह्मरूपः प्राणस्तैवोक्तः ।

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु-णिच्-ल्युट् । १ आरम्भे जटा०
“व्याख्येयवचनितप्रस्तावनाडिण्डिमः” वीरच० । प्रस्ताव-
यधति प्र+स्तु-णिच्-ल्युट् । नाटकाङ्गे चारम्भायके
स्यासुखे स्त्री तल्लक्षणभेदादिकं सा० द० उक्तं तस्य आसुख
शब्दे ७६६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तिर न० प्र+स्तु वा० ङ कृत इत्वं रपरत्वं च । पञ्चवा-
दिरूपिते शयनीये शब्दर० । [१ संकृते शब्दनिर्ते च ।
प्रस्तीत(म्) त्रि० प्र+स्तु-कर्मणि क्त । १ प्रकरणप्राप्ते २ मासङ्गिके
३ उपस्थिते ४ उद्यते ५ प्रतिपक्षे ६ प्रकर्षेण स्तुते च ।

प्रस्तृत त्रि० प्र+स्तु-कर्मणि क्त । १ क्लृप्तरिते त्रिका० । २ प्रकर्षेण
विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि० प्रकृतं स्तोति प्र+स्तु-तृच् । १ प्रकर्षेण स्तोतरि
२ साम्नः द्रव्यभागगायके कृत्विगभेदे पु० अष्टावक्रशब्दे
८५४ दृश्यम् । प्रस्तोतृर्हितं तच्छेदं वा च । प्रस्तोत्रिय
तस्याख्ये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि० प्र+स्था-क । १ प्रकर्षेण स्थितियुते शग्लरि च प्रपूर्व-
कतिष्ठतेर्गन्त्यर्थत्वात् । २ आदकचतुर्थ्यां शब्दे परिमाणभेदे
सु० आदकशब्दे ६५५ पृ० दृश्यम् । ३ द्विधरावपरिमाणे
वेद्यकम् । आधारे प्रज्वे क । ५ पर्वतसमभागे
स्थितियोग्यस्थाने स्थानी पु० न० । ६ उन्नितवस्तुनि मेदिनिः
७ विस्तारे च “दीर्घप्रस्थे समानञ्च न कुर्वन्निन्दिरं वुः”
ब्रह्मवै० पु० ज० ख० १०१२ च० । प्रस्थं पचति पच-ख सुम् ।
प्रस्थस्य च प्रस्थमितपाचके त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु० प्रस्थमिव पुष्पमख । १ मरुके अमरः २ क्षल्यपत्र
तुलसां शज्ज्वीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल सुशमेराजसम्बन्धिनि देशभेदे भा० भी० ७५४ च० ।

प्रस्थान प्र+स्था-भावे ल्युट् । १ जिगीषोर्युर्वाचिगमने २ मम-
नमात्रे च प्रस्थानं वर्ण्यतयाऽस्त्यत्र ठन् । प्रस्थान-
प्रतिपादके पठ्ये यथा युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थान-
प्रतिपादकः भारतात्तर्गतपर्वभेदः ।

कार्यवशात् यात्रादिने स्वयंगमनासम्भवे द्रव्यभेदानां
विशदिभेदे प्रस्थापनमाह सु० चि० पी० यथा

वसिष्ठः “तस्मिन् सङ्गते स्वयमप्रयागे प्रयोजनापेक्षि-

तया च देशात् । तत्रैव तन्निर्ममनं च कार्यं” स्त्रीया-
नानाज्ञापि तदुच्यमानम् राजमार्तण्डः । “प्रस्थाने
ब्राह्मणादीनां वस्त्रस्नानमाऽऽयुधम् । मध्वामन्त्रफलं चैव
प्रशस्तं दृष्टिकारणम्” वसिष्ठः “श्वेतातपस्वध्वजचाम-
राश्वविभूषणोष्णीप्रगजाम्बराणि । आन्दोन्निका रत्नर-
थाश्ववारान् शय्यासनाद्यं मनसस्तुभीटम्” इति नार-
दोऽपि “अप्रयागे स्वयं कार्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा ।
कुर्व्यान्निर्गमनं स्वध्वजवाहनसंयुतमिति” “गेहाङ्गे-
हान्तरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गतेः सीमन्तः सीमा-
न्तरमपि भृगुर्वाण्यदिष्टेपमात्रम् । प्रस्थानं स्यादिति कथ-
यतेऽथो भरद्वाज एवं यात्रा कार्या बहिरिह पुरात्
स्याद्विष्टो ब्रवीति” । “प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि
पञ्च केचिच्छतहयसुशलि दशैव चान्ये । संप्रस्थितो य
इह मन्दिरतः प्रयातो गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन
कार्यम्” । “प्रस्थाने भूमिपादो दृग्दिवसमभिध्याय
जेकल तिष्ठेत् साम्नः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं
तथैव । कर्तुं गच्छेच्छुभाच्छेऽप्यय गमनदिनात् सप्तरा-
त्राणि पूर्वं चायत्नौ तद्दिनेऽथो रिश्विजयमनामेषु नैव
कुर्व्यात्” सु० चि० श्रीपतिरपि “वसेत्तु चैकल दग् चितीथो
दिनान्यथो सप्त च मण्डलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि
न पञ्चरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या” । राजमा-
र्तण्डः “प्राच्यामहानि सुनयः प्रवदन्ति सप्त यास्याम-
तीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव पश्चिमदिशि
क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयसुत्तरस्याम्” प्रस्था-
वप्रकारमाह रुद्रः “पूर्वं दक्षिणसङ्कृत्य पादं यायावरा-
धिपः । हात्त्रिंशतं पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्” ।
करणे ल्युट् । २ मार्गे ३ उपदेशोपाये च “यथा श्रुति-
कृतिन्यायप्रदर्शकम् उपनिषद्गीताशारीरकस्तुल्यपत्र-
यमाप्ररूपं प्रस्थानत्रयम् । यथा वा भाष्यटोकायां पञ्च-
पादिकाभासतीन्द्रतप्रस्थानत्रयम् ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था-णिच्-पुक् कर्मणि क्त । १ प्रेरिते
हेमच० । २ प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था-गम्या० भविष्यति णिनि । १ भावि
गमनकर्त्तरि । “प्रे स्थः” उणा० इति णिञ् । २ गन्तु-
मनसि उक्त्वल्लङ्घत् । [भावप्र० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । अन्वशाक्ततायां
प्रक्षुपा स्त्री क्षुपायाः क्षुपा पृषो० । नम्रध्वाम् ।

“क्षुपाश्च प्रक्षुपाश्चैव पृथराद्रस्य विह्वलाः” भा० य०

६०४० । नीलकण्ठः । [जनादौ कात्या०श्री० २०।२।११।
 प्रस्रयेय त्वि० प्रस्रावमर्हति प्र+स्रा-अर्हार्थं यत् । ज्ञानाहं
 प्रस्रन्दन न० प्र+स्रन्द-भावे ल्युट् । प्रकर्षेण स्रन्दने
 चन्दनक्रियामेदे तच्च स्रन्दते देहे वायुलक्षणतया उक्तम्
 “तत्र प्रस्रन्दनोद्बन्धनपूरणविरेकधारणलक्षणो वायुः
 पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति” ।
 प्रस्रुट् त्वि० प्र+स्रुट्-क । प्रफुल्ले विकसिते पुष्पादौ
 गन्दरत्ना० । २४४२८ उच्यते च ।
 प्रस्रोतन न० प्रस्रुत्यते अनेन प्र+स्रुट्-करणे ल्युट् ।
 १गूर्णे (कुला) ख्याते अक्षरः । भावे ल्युट् । २ताडने
 ३प्रकाशे च नेदि० ।
 प्रस्रन्द पु० प्र+स्रन्द-भावे वञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे “लदभि-
 हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” उक्तेः २स्रन्दमाने ह-
 तादौ कर्त्तरि अच् । ३पूरणकर्त्तरि त्वि० “प्रस्रन्दमा-
 ध्योक्तम्” कुचुमा० ।
 प्रस्रवण न० प्र+स्रु-भावे ल्युट् । १अविच्छेदेन जलादिप्रवणे
 २स्त्रेदे च । आधारे ल्युट् । यत्र स्थाने स्रवज्जलं निपत्य
 बह्वलीभवति तादृशे स्थाने एव लीरज्जाली । अण् ।
 प्रस्रन तत्पार्थ हेमच० । माल्यवति पर्वते पु० हेमच० ।
 प्रस्राव पु० प्र+स्रु-भावे वञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे लदभिहित-
 भावस्यद्रव्यपरत्वेन २मूले अक्षरः ।
 प्र(स्त्रा)स्त्रन पु० प्र+स्त्रन-भावे अण् पञ्चे वञ् । उच्चैःशब्दे
 प्रस्रादस् त्वि० प्र+स्रद-णिच्-अस्तुन् । प्रकर्षेण स्त्रादयि-
 तरि क्ठ० १०।११।६६
 प्रस्राप पु० प्रस्राप्यते शत्रुरनेन प्र+स्राप-णिच्-करणे अच् ।
 शत्रोः प्रस्रापनसाधने अस्त्रमेदे भा० उद्यो० १८४४० ।
 करणे ल्युट् । प्रस्रापन तथाविधार्थे भा० व० ४१४० ।
 प्रस्रापिनी स्त्री सत्यभाभायाः भगिन्यां लक्षणभाष्यांमेदे
 हरिषं १८४४० । [१८८४० उक्तम् ।
 प्रस्त्रेद् पु० प्र+स्त्रिद-भावे वञ् । अत्यन्तस्त्रेदे तस्योपधं गरुडपु०
 प्रहत त्वि० प्र+हन-क् । १धिते २शुष्के च गन्दरत्ना० ।
 प्रहनेमि ए० प्रहन्ति प्र+हन-ङ तादृशे नेमिरिवायं शङ्क-
 मस्य । चङ्दे त्रिका० । [दिवसख्यातमे भागे अक्षरः ।
 प्रहर पु० प्रहियते यामिकठक्कादिरक्षिन् प्र+ह-आधारे अण् ।
 प्रहरकुटुम्बो स्त्री कुटुम्बिनीकुम्बे राजनि० ।
 प्रहरण न० प्रहियतेऽनेन ह-करणे ल्युट् । १अस्त्रे २क-
 षीर्ये च अक्षरः । आधारे ल्युट् । २युद्धे । भावे
 ल्युट् । १प्रहारे ४दमे च ।

प्रहरणकलिका स्त्री “ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका”
 उ०२० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।
 प्रहरिन् पु० प्रहरोऽधिकारकालत्वेनाक्षरस्य इति । १यां
 भिके २प्रहरकालाधिकृते ३सैन्यभेदे ।
 प्रहर्षण त्वि० प्रहर्षयति प्र+हृष-णिच्-ल्यु । १प्रकर्षेण
 हर्षकारके २बुधस्य हे पु० त्रिका० करणे ल्युट् ।
 ३प्रहर्षसाधने त्वि० स्त्रियां ङीप् । सा च ४हरिद्रायां
 हारा० “स्त्रौ जौ गस्त्रिदश१००यतिः प्रहर्षणीयम्”
 उ०२० उक्ते त्रयदशाक्षरपादके कन्दोभेदे च ।
 प्रहस पु० राक्षसभेदे राना० ल० २६४० ।
 प्रहसन न० प्र+हस-भावे आधारे वा ल्युट् । १प्रकर्षेण हासे
 परिहासे २दृष्टकाव्यरूपकभेदे मेदि० । ३आक्षेपे हेमच०
 रूपकभेदस्य लक्षणसक्तं सा० द० यथा
 “भाष्यवत् सन्निवन्ध्यङ्गनास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् । भवेत्
 प्रसहनं दृष्टं निन्द्यानां कविकल्पितम् । अत्र नाऽऽरभटो
 नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ । अङ्गी हास्यसक्तत्वं वीर्य-
 ङ्गानां स्थितिर्न वा” । तत्र “तपस्विभगवत्प्रपञ्चति
 अत्र नायकः । एको यत्र भवेत्तृटो हास्यं तच्छुद्धिः
 च्यते” यथा कन्दर्पकौलिः ।
 प्रहसन्ती स्त्री प्र+हस-गत् ङीप् । १युव्यां त्रिका० २वास-
 नीलतायां राजनि० । प्रा० व० । २प्रकटाङ्गारधान्याम् ।
 प्रहस्त पु० प्रततो हस्तो यत्र । १विश्रुताङ्गुलिपाशो
 चमेदे अक्षरः । रावणसैन्याभिमे २राक्षसभेदे भा० व०
 २७४४० ।
 प्रहाणि प्र+हा-नि णत्वम् । अपचये ।
 प्रहार पु० प्र+ह-भावे वञ् । आघाते ।
 प्रहारण न० प्र+ह-णिच्-ल्यु । काव्यदाने शारसन्दरी ।
 प्रहारवल्ली स्त्री प्रहारस्य वेदनोपशमनायां वल्ली शाक० त० ।
 नांशरोहिण्याम् नावम० । [राना० आर० ११।१८
 प्रहारिन् त्वि० प्र+ह-णिनि । १प्रहारकर्त्तरि पु० २राक्षसभेदे
 प्रहास पु० प्रकटो हासोऽस्य । १विषे त्रिका० २नटे धरणिः
 ३सोमतीर्थं जटा० । प्रा० व० । ४अष्टहासे पु० शब्द० । ५ना-
 गभेदे पु० भा० आ० ५७४० ।
 प्रहासिन् त्वि० प्रकटं हासयति हसति वा हासि-हस-
 वा णिनि । १परस्य हासस्य कारके (भा०) २स्त्रयं
 हासके ३विदूषके पु० हेमच० ।
 प्रहि पु० प्रहियते अत्र प्र+ह-आधारे इन् णिच् । कुम्बे अक्षरः
 प्रहित त्वि० प्र+हि-क् । १मेरिते २क्षिप्ते ३क्षमे न० हेमच०

प्रहृत न० प्र+ङ-भावे क्त । भूतयज्ञे जटा० । “अङ्गत्तञ्च

ङ्गतञ्चैव तथा प्रङ्गतमेव च । ब्राह्मणं ऋतं प्राशितञ्च
पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य “प्रङ्गतो भौतिको
वर्त्तिः” मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् आर्षे पुंस्त्वम्
“देवानभाजयत् ऋतञ्च प्रङ्गतञ्च यद्देवेभ्यो जुहुति प्रजु-
ह्वति” ८०७०

“ये द्वे यज्ञे सृष्टा देवानभाजयत् नो ते द्वे इत्युच्यते
ऋतञ्च प्रङ्गतञ्च । ऋतमित्यग्नौ हवनम् । प्रङ्गतं ऋत्वा
वर्त्तिहरणम् । यस्माद्देव एते यज्ञे ऋतप्रङ्गते देवानभा-
जयत् । तस्मादेतर्ह्यपि ऋत्विषः काले देवेभ्यो जुहुति
देवेभ्य इदमन्नमस्त्राभिर्दीपमानमिति मन्वानाः एव जुहुति
प्रजुह्वति च ऋत्वा वर्त्तिहरणञ्च कुर्वते इत्यर्थः” भा० ।

प्रहृत न० प्र+ङ-भावे क्त । १ प्रहारे २ व्याघाते । कर्मणि
क्त । ३ ऋतप्रहारे लि० ४ ऋषिभेदे पु० । तस्यापत्यम्
अङ्ग० फञ् । प्राहृतायन तदपत्ये पुंस्त्री० ।

प्रहेण(ल)क न० पिष्टकभेदे हारा० ।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल-इन् सञ्चायां कन् । इर्धिनानार्थप्रश्ने
(हे यालि) अमरः । तज्जेदलक्षणादि विदग्धम् उक्तं यथा
“व्यक्तीकृत्य कमथर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्त वाङ्मा-
न्त्रावर्थी कथ्यते सा प्रहेलिका । सा द्विधाधी च शा-
ब्दो च विख्याता मन्त्रशासने । आधी स्यादर्थविज्ञानात्
शाब्दो गन्धस्य भङ्गतः” आधी यथा “तद्व्यालिङ्गितः
कण्ठे नितम्बस्य लभाम्भितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः
श्रूजति सङ्घर्षः” (इषट्पदजनपूर्णकुम्भः उत्तरम्) शाब्दो
यथा “सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यवितैव
नित्यम् । यथोक्तवादित्यपि नैव दूतो का नाम ज्ञानोति
निवेदयन्ती” (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु “प्रहेलिका
प्रकाराणां पुनरुद्दिशते गतिः । क्रौञ्चागोष्ठोविनोदेषु
तज्जैराकीर्णमन्यते । परव्यामोहने चापि सोपयोगाः
प्रहेलिकाः । आङ्गः समायतां नाम गूढार्थं पदस-
न्निता । यच्चिताऽन्यत्र हृद्देन यत्त गन्धेन यचना ।
व्युत्क्रान्ताऽतिव्यञ्जितप्रयोगान्मोहकारिणी । सा स्यात्
प्रसृपिताऽ यस्यां दुर्बोधार्थां पदावली । समानरूपा
गौणार्थारोपितैर्पथिता पदैः । परवाङ्मूलक्षणास्त्वाम-
त्युत्पादितमृतिः । संख्याताऽ नाम संख्यानं यत्त
व्यामोहकारणम् । अन्यथा भाषते यत्त वाक्यार्थः सा
प्रकल्पिता । सा नालान्तरिताऽ नाम यस्यां नानार्थ-
कल्पना । निम्बताऽ० निम्बतान्यार्थां तुल्यधर्मस्य शा

गिरा । समानशब्दोऽप्यन्तशब्दज्ज्यायसाधिता । सं-
दाऽ१ नाम या साक्षाद्दिष्टार्थापि मूढवे । योगमाला-
मिका नाम या स्यात् सा परिहारिकाऽ१ । एक-
च्छन्नाऽ१ऽश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् । सा भवे-
दुभयच्छन्नाऽ१ यस्यासुभयगोपनम् । खङ्गीर्णाऽ१ नाम
सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः । एताः षोडश नि-
र्दुष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः । इदमहेलिकाचान्या-
स्त्रैरधीताचतुर्दश । एताः समागतामन्त्रतयः षोडश
प्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैः निर्दुष्टाः अदुष्टत्वेन कथिताः
इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्यैरेव अन्याः चतुर्दश इष्टाः प्रहे-
लिकाः व्युत्पादनादिकाः अधीता पठिताः सदोषत्वेन
कीर्तिता इत्यर्थः । एतासां चतुर्दशानि तत्र दृष्टानि ।
ताचतुर्दश सरस्वतीकण्ठा० दृष्टानि । “काव्यान्तर्गु-
भूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका” सा०८० ।

प्रहोषिन् लि० प्र+ङ-वा० इति सुगागमच । प्रहर्षेण
हवनकर्त्तरि ऋ० ८८२।४

प्रह्ला(ह्ला)द पु० १ हिरण्यगिपोः पुत्रभेदे भा० आ० ६५ च० ।
तत्परितं भाग० ७.५ अध्यायादौ दृश्यम् । तस्य पूर्वज-
न्मकथा पाद्ये भूमि० ५ च० २ नागभेदे भा० सं० ८ च० । हृद-
भावे घञ् । ३ नमोदे विश्वः हृद-भावे घञ् । ४ गन्धे
धरणिः । [ज्वल० । २ व्यासक्ते हेमच० ।

प्रह्व लि० प्र+हा त्यागे वन् नि० आलोपः । १ नञ्ने उज्-
प्रह्वलीका स्त्री प्रवर्द्धिताऽष्टमो० । प्रहेलिकायां हला० ।
प्रा पूर्वौ अदा० प० षक० अनिट् । प्राति अप्राचोत् पप्रौ
कविकल्पद्रुमे प्रा इति पाठः तत्पार्थे ।

प्रांशु लि० प्रकटा अंगवोऽस्य । १ उच्चे उच्यते अमरः ।
वैषम्यतमनोः २ पुत्रभेदे पु० हरिवं० १० च० । वत्सप्रोक्तस्य
सुदक्षिणायां जाते ३ पुत्रभेदे पु० मार्क० पु० ११८ च० ।

प्राकर पु० द्युतिमन्त्रपस्य पुत्रभेदे मार्क० पु० ५२ च० ।

प्राकरणिक लि० प्रकरेण प्राप्तं ठक् । प्रकरणप्राप्ते ।

प्राकर्षिक लि० प्रकर्षं नित्यमर्हेति ऊदा० ठक् ; नित्यप्रकर्षाच्च
प्राकर्षिक पु० प्र+आ+कष-कित्तन् । १ स्त्रीणां नन्तके २ पर-
दारोपजीविनि च उज्ज्वलद० ।

प्राकास्य न० प्रकासस्य भावः घञ् । १ अष्टविधैश्वर्यं मध्ये
दृक्कानभिघातहृत्पे २ ऐश्वर्ये २ स्त्राक्षन्त्यातुमतौ च हेमच०
“प्राकास्यं ते विभूतिषु” कुमारः । अश्विननुगन्धे ८६
पृ० ऐश्वर्यं गन्धे १५४६ पृ० दृश्यम् ।

प्राकार पु० प्रकीर्यते प्र+कृ-आधारे घञ् दीर्घः । इष्टादि-

रचिते वेदनाकारे प्राचीरादौ “जङ्घ” विंशतिहस्तैः
प्राकारं न शुभावहम् । प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं
हस्तत्रयं तथा । गृह्यणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य
गृहस्य च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्मूनाधिके
शुभम् । ब्रह्मवे ५० ११२४० तन्मानाद्युक्तम् । अस्य
होवत्वमार्गम् । भावे चञ् । २सर्वतो विस्तारे ५० ।

प्राकारमर्दिन् त्रिं प्राकारं गृह्णाति गृह-णिनि इतः ।
प्राकारभेदके । ततः बाह्याः अपत्ये इज् संयोगो-
पघेनन्तत्वात् न टिलोपः । प्राकारमर्दिनि तदपत्ये
पुंस्त्वो ।

प्राकारौघ त्रिं प्राकारायायम् । प्राकारप्रकृतौ इट-
कादौ । प्राकारास्त्रासिपकानां स्यात् प्राकारोऽस्मिन्
वा स्यात् । २सम्भवत्प्राकारायासिपकायाम् २सम्भ-
वत्प्राकारे देशे च ।

प्राकृत त्रिं प्रकृतप्रकृतमपकार्यं यस्य । १नीचे । प्रकृतेरवम्
अण् । २प्रकृतिसम्बन्धिनि । प्रकृत्या स्वभावेन निर्दिष्टः
अण् । ३स्वभावसिद्धे “वभूव प्राकृतः शिशुः” भाग-
१ । प्रकृतेः संस्कृतशब्दात् आगतः अण् । ४नाट-
कादौ प्रसिद्धे अपभ्रंशशब्दभेदे अणरः । प्राकृतभा-
षायाः संस्कृतशब्दप्रकृतिकत्वात् तथात्वं प्राकृतलङ्केश-
रादौ वररुच्यदिप्रणीते अन्येऽस्य विस्तरो दृश्यः ।
स्वभावतः सिद्धयोः पूजितामित्ययोः । स्वदेशानन्तरदेश-
वर्त्ती नटपः प्राकृतः शत्रुः सज्जिह्वविषयस्याहित्वस-
म्भवात्तस्य तथात्वम् तत्त्वानन्तरविषयस्यो नटपः प्राकृत-
मित्वं मध्यवर्त्तिनटपविषयस्य उभयोः जिह्वजासम्भवात्
तथात्वम् । “स्वाताममित्यौ मित्वे च सङ्गप्राकृतावपि”
माघ २यसर्गलोकव्याख्याने सल्लिनाथः ।

प्राकृतज्वर ५० “वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौः प्राकृतः क्रमात्”
ज्वराधिकारे जाघवोक्ते ज्वरभेदे ।

प्राकृतप्रलय कर्म । प्रलयभेदे प्रलयशब्दे दृश्यम् ।

प्राकृतमित्त्र न० कर्म । स्वभावसिद्धे मित्वे विषयानन्तरस्य
नटपृष्ठात् प्राकृतशत्रोः व्यत्ययितोत्तरविषयस्ये नटपे ।

प्राकृतशत्रु ५० कर्म । विषयानन्तरवर्त्तिनि नटपे । [सिद्धे
प्राकृतिक त्रिं प्रकृत्या निर्दिष्टः ठञ् । प्रकृतिसाध्ये स्वभाव-
प्राक्काय त्रिं प्राक् पूर्ववर्त्तिनी क्वाया यत् दिने । हस्तिनः
हस्तनक्षत्रस्य पूर्ववर्त्तिक्वायायुते दिने “प्राक्काये कुञ्ज-
रस्य च” मनुः । कुञ्जरक्वायशब्दे २०६८०८२२म् ।

प्राक्तीव त्रिं प्राक्ती काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः शु-

भट् च । प्राग्भवे “पुपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” कुशाग्रे
स्त्रियां ङीप् । २पूर्ववर्त्तिनि कारणे च ।

प्राक्तनकर्म न० प्राक्तनं कारणं कर्म यस्य । कर्मरूपकारण-
हेतुके अट्टे १पामे २पुण्ये च ङटा० ।

प्राक्पद ५० कर्म । पूर्ववर्त्तिनि परे ।

प्राक्पुष्पा स्त्री प्राक् पुष्पं यस्याः अजा० टाप् । प्राग्वर्त्ति-
पुष्पान्वितलतायाम् । (कांडाल) ङटाधरः ।

प्राक्फल ५० प्राक्फलमस्य । पुष्पं विना फलयुते पनसे
प्राक्फलगुनी स्त्री कर्म । पूर्वफलगुनीनक्षत्रे तत्र भवः
ठञ् । प्राक्फलगुनिक दृहस्यतौ । [दृहस्यतौ हारा०]

प्राक्फलगुनीभव ५० प्राक्फलगुन्यां भवति भू-व्यच् ।
प्राक्फालगुन ५० प्राक्फालगुन्यां भवः व्यच् । दृहस्यतौ शब्द-
प्राक्शङ्खवत् ५० अग्निभेदे भा०श० ५२२० । [सन्ध्यायाम् ।

प्राक्सन्ध्या स्त्री कर्म । पूर्वसंख्यायां सन्ध्यायां दयासञ्चायां
प्राक्सवन न० प्राक्पालिकं सवनम् । यज्ञिये प्रथमसवने ।

प्राक्सौमिक त्रिं सोमात् सोमयागात् प्राक् व्यव्ययी० प्राक्-
सोमं तत्र भवः ठञ् उत्तरपदद्विः । सोमयागात् प्राक्-
तव्ये अग्निहोतृदर्शयौर्षमासपशुयागचातुर्भास्ययाग-
रूपे १क्रियाकलापे २दृष्टौ स्त्री ङीप् । “प्राक्सौमिकीः
क्रियाः कृत्यात् यस्याजं वार्षिकं भवेत्” याज्ञ० याक्-
व्याख्यायां मिता० दृश्यम् ।

प्राक्स्रोतस् स्त्री प्राग्वहि स्रोतोऽस्याः । १नद्यां “प्राक्-
स्रोतसो नद्याः प्रत्यक्स्रोतसो नदा गर्भदां विनेत्वाङ्गः”
सल्लि० छतवाक्यम् ।

प्रागय त्रिं प्राक् अयं यस्य । पूर्वाभिमुखे ।

प्रागद्य त्रिं मगदिनोऽदूरदेशादि मगद्यां चतुरर्थ्यां जग् ।
मगदिनोऽदूरदेशादौ ।

प्रागभाव ५० प्राग्वर्त्ती अभावः । इह कपाले घटो भविष्य-
तीत्यादिप्रतीतिसिद्धे संसर्गाभावभेदे “प्रागभावकथा ध्वं-
सोऽप्यत्यन्ताभाव एव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
इत्युक्ते” भाषा० तल्लक्षणन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वे बलभा-
वत्वम् । अ च उपादानदेशः एव वर्त्तते गान्त्वत् । तस्य च
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति किन्तु तत्त-
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । अ च प्रतियोगि-
जनकः इति न्यायमते । सांख्यादिभूत भावस्यानागता-
वस्थैव प्रागभावपदवाच्येति भेदः ।

प्रागल्भ्य न० प्रागल्भ्य भावः व्यञ् । १प्रागल्भ्यायां “प्रा-
गल्भ्यहीनस्य नृस्य विद्या शक्तं यथा काष्ठरुण्य हस्ते”

ज्यो० त० । “भूनिःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्” सा० उक्ते
 श्रमवशून्यत्वरूपे स्त्रीणां सात्त्विकभावभेदे च ।

प्रागुदीची स्त्री प्राच्या उदीच्या अरनराला दिक् व० म० ।
 पूर्वोत्तरदिशोरनरालायां दिशि विदिशि देशानकोणे ।

प्रागज्योतिष उ० कामरूपदेशे हेमच० । तत्र पूर्वं नरकासुरस्य
 पुरी व्यासीत् यथा कालिका० १७च० “करोत्या सत्य
 गङ्गा पूर्वभागावधिप्रिता” । यावत्कलितकालास्ति ताव-
 द्देशं पुणं तद् । तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्-
 प्रसूः । कामाख्यारूपमास्याय सदा तिष्ठति शोभना ।
 तत्रास्ति नदराजोऽयं लोहितो ब्रह्मणः सुतः । तत्रैव
 दश दिक्पालाः स्त्रे स्त्रे पीठे व्यवस्थिताः । तत्र खयं
 महादेवो ब्रह्मा वाऽहम् (हरिच) सर्वदा । चन्द्रः सूर्यश्च
 सततं वसेत् तत्रैव पुत्रक ! । सर्वं क्रीडार्थमावाता रह-
 क्षदेशस्तत्तमम् । तत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत सदा
 वृद्ध । अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह ।
 ततः प्रागज्योतिषाख्ये पुरी शक्रपुरीसमा । अत्र त्वं
 पद्म भद्रत्वे ह्यभिप्रेक्ष्यो मया स्रियम्” । नरकं प्रति भग-
 वदुक्तिः । ह्यपरे तत्र भगदत्तो नृप व्यासीत् यथोक्तम्
 “तेरेव संहितः सर्वैः प्रागज्योतिषिस्तुपाहवत् । यत्र
 राजा सहनासीदुभयदत्तो विनाशयतेः” सा० स० २५च० ।

प्राग्भक्त न० सुश्रुतोक्ते भक्तभजणात् प्राक्कालरूपे औषध-
 सेवनकालभेदे “अत ऊर्ध्वं” दशौषधकालान्वज्यामः । तत्र
 निर्भक्तः १ प्राग्भक्त २ मधोभक्त ३ मध्येभक्त ४ मन्तराभक्त ५
 श्वभक्त ६ सासुदग ७ सुद्धर्ष ८ पार्थ (सभक्तमभक्तं वा)
 दा६ आसान्तर १० चेति दशौषधकालाः” इत्युपक्रमे
 “प्राग्भक्तं” नाम यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते । शीघ्रं
 विपाकसपयाति वर्जं न हिंसादच्चाहतं न च सुद्ध-
 र्बदनाक्षरेति । प्राग्भक्तसेवितमथो वल्लभादधाति
 दद्याच्च दृष्टिशिशुभीष्टराक्ष्णनाभ्यः” ।

प्राग्भार पु० प्रकटो भारः प्रा० स० । १८तत्वे २ परभागे “सां-
 ख्यसिद्धिपङ्क्त प्राग्भारः” प्रबोधचन्द्रोदयः । १२पर्वताप-
 भागे त्रिका० । प्राग्भाव तत्राप्ये त्रिका० पाठान्तरम् ।
 स च प्राग्वर्तित्वे च । [अमरः ।

प्राचहर त्रि० प्रागे प्रकटायो ह्रियतेऽसौ हृ-अण् । अठे
 प्रायाट न० प्राये अटति अट-अच् । अचनदभि (पात-
 लादह) त्रिका० ।

प्राचय त्रि० प्रकटेषाम्ये भवः यत् । अठे अमरः ।

प्राग्वंश पु० प्राक् वंशः संपत्तीकयजमानादिसंज्ञायाऽऽत् ।

हविर्गृहात् पूर्वभागस्य यजमानादिस्थित्यर्थे गृहे अ-
 मरः । २ विष्णो च “प्राग्वंशो वंशवर्जनः” विष्णुमं० ।
 “अन्यस्य वंशः पाश्चात्यः स्वस्य तु वंशः प्रपञ्चः प्रागेव न
 पाश्चात्यः” भा० ।

प्राग्वचन न० प्रागुक्तं वचनम् । मन्वादिभिः पूर्वसूक्ते वचने ।

“यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा । प्रागिदं वचनं

प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः” भा० शा० १२१च० ।

प्राग्वत् अच्य० प्रागिव वति । पूर्वदेशकालतुल्ये । [हेमच० ।

प्राघात पु० प्राहन्वतेऽत्र प्र+घा+हृन्-आधारे घञ् । युद्धे

प्राघार पु० प्र+घ-क्षरणे भावे घञ् दीर्घः । यन्त्रादौ वज्रेह-

परि हतादेः क्षरणे अमरः ।

प्राघुण पु० प्र+घा-घुण-क । अतिथौ त्रिका० ।

प्राघुणिक पु० प्रघुण+कार्थे ठक् । अतिथौ [तिथौ हेमच० ।

प्राघूर्णिक पु० प्र+घा+घूर्णे-भावे घञ् तत्र साधु ठञ् ।

प्राङ् न० प्रहतं प्रकटं वाङ्मस्य प्रा० व० । १२पण्यवाद्ये शब्दर०

२ प्रकटदेहयुते त्रि० स्त्रियां स्त्राङ्त्वात् ङीप् ।

प्राङ्गण न० प्रकटमङ्गनं पूर्वं णत्वम् । १२हृभूमी शब्दर०

(पठान) २ अक्षरे १२पण्यवाद्ये च हेमच० । “अमरदं

स्वर्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च” ब्रह्म० वै० ज० ख० १०२च० उक्तेः

तस्य सूर्यविदित्वमगुभम् । पूर्वपश्चिमायतने हि तस्य

सूर्यविदित्वं दक्षिणोत्तरायतने च चन्द्रविदित्वमिति भेदः ।

प्राङ्न्याय पु० “आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेशयते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते” इत्युक्ते

अश्वहारविषये उत्तरभेदे १०६० पु० दृश्यम् ।

प्राङ्मुख त्रि० प्राक् पूर्वदिक्स्थं मुखमस्य । पूर्वदिङ्मुखे

स्त्रियां ङीप् । यत्र विशेषो नोक्तः तत्र प्राङ्मुखत्वं

आश्वलायनगृह्यसूत्रादौ दृश्यम् ।

प्राच् अच्य० प्राचि सप्रत्यये अचि तस्य लुक् । प्राचीत्यर्थे ।

प्राच् त्रि० प्र+अनुच-क्लिप् । पूर्वे १२गे २ काले च १ दिशि स्त्री

ङीप् । ४ पूज्यपूजयोरनरालादिशि स्त्री “यत्रैव भातुस्तु

वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः

पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञा प्रवदन्ति तन्त्रे” ति० त० छत-

वाक्यम् । एतच्च “शिवपूजाव्यतिरिक्तविषयम्” वाचस्पति-

मिश्राः । हलन्तत्वात् वा टाप् । “प्राचाजिह्वम्” ङ०

१११४०११ “प्राचामन्युः” ङ० दा६ ११६ “प्राची वै देवी

दिक् पुरस्ताद्देवाः, प्रत्यङ्गो मनुष्यान्तानुपाहृताः तस्मा-

त्तेभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति” यत० ११११६

प्राच पु० प्र+घा+चल-भृतो वा० ङ । १ प्रकर्षेण रज्ज्वे प्राचो-

इत्ये” ताण्ड्य० ब्रा० १।८२२० । प्र+चतुच-चञार्धे
भावे घञ् । प्रकृष्टगमने प्राचैःशब्दे क० भाष्ये दृश्यम् ।

प्राचिका स्त्री प्राचितीति मधु प्र+चा+चि-ड स्त्रार्थे कापि
यत् इत्त्वम् । वनमल्लिकायाम् अमरः ।

प्राचिन्त्वत् पु० राजभेदे “जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे
माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वाक्षाम् । यः प्राचीं
दिशं जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्त्वत्त्वम्”
भा० आ० ६५ च० ।

प्राचीन त्रि० प्राक्+भवाथे ख । पूर्वदिग्देशादौ भवे ।
श्वनतिक्तायाम् (आक्नादि) अमरः शरास्त्रायाञ्च स्त्री
शब्दच० टाप् ।

प्राचीनगर्भं पु० ऋषिभेदे भा० शा० २५१ च० ।

प्राचीनपनस पु० नित्यकर्म० । विल्ले त्रिका० ।

प्राचीनवर्हिस् पु० । इन्द्रे २८पभेदे च हेमच० । “अत्रि-
वंशे ससृत्पुत्रो ब्रह्मयोनिः सनातनः । प्राचीनवर्हिर्भगवां
स्तस्मात् प्रचेतसो दध” भा० शा० २०८ च० । “प्राचीनवर्हि-
र्भगवान् महानासोत् प्रजापतिः । इविधानात् द्विज-
श्रेष्ठ ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः । प्राचीनायाः कुशाक्षस्य
पृथिव्यां विद्युता घने ! । प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो
भुवि महाबलः” अग्निपु० चक्रे २४विधोक्ताः पुत्रे भा०
सूक्त० १४७ च० ।

प्राचीनयोग पु० प्राचीनो योगोऽस्य । ऋषिभेदे तस्य गो-
त्रापत्यं गंगा० यज् । प्राचीनयोग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०
प्राचीनयोगिनीपुत्र यजुर्वेदव्यस्यस्थे ऋषिभेदे शत० ब्रा०
१४।८।४।२२।

प्राचीनामलक न० नित्यकर्म० । पानीयामलके अमरः ।

प्राचीनावीत न० “सव्यं बाह्वं ससृष्टु त्व दक्षिणे तु दि-
क्षातयः ! । प्राचीनावीतमित्युक्तं पैल्ये कर्मणि योज-
येत्” इत्युक्ते आडादौ कर्त्तव्ये यामकरे बहिष्कृते सति
दक्षिणैस्तन्वार्पिते यज्ञस्तत्वादौ ।

प्राचीनावीतिन् पु० प्राचीनावीतमस्यस्य दिन । तद्युते
“उद्धृते दक्षिणे पाण्वावुपधीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्रा-
चीनावीतो निवीतो कण्ठवञ्जने” मनुः । गोभिलः
“दक्षिणं बाह्वुद्वयं शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति
दक्षिणं कक्षमवचस्वम् भवति एव यज्ञोपधीतो भवति ।
सव्यं बाह्वुद्वयं शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति
सव्यं कक्षमवचस्वम् भवत्येव प्राचीनावीतो भवति” ।

प्राचीपति पु० इत० । इन्द्रे त्रिका० ।

प्राचीर न० प्राचीयते प्र+चा-चि-कृत् दीर्घश्च । सर्वतो
वेदनाकारे इष्टकादिनिर्मिते व्यावरणे (पाचिर) अमरः
अस्य पुल्लं तन्मानादि च युक्तिकल्पतरुवृत्तं यथा

“गजैरभेद्याः मनुजैरलङ्घ्यः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ।

राजदण्डोद्धताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः । विंश-

तिस्ते तु पञ्चाप्ये पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च । पञ्चात् पञ्च

च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वमाने त्वाव-

रणो नाम प्राचीर उच्यते । प्रतिप्रकारसंस्थानं द्वारं

नाभिमुखस्थितम्” । “राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे

महीपतेः । राजदण्डत्रये सार्धे जयद्वारे प्रति-

ष्ठिताः । अद्वारे राजदण्डाद्दे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।

एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्येन तद्दि तिष्ठति । राजच्छत्र-

द्वयं सार्धमायामे जयवस्तुनि । परिणाहे पञ्च राज-

दण्डास्तित्ति मध्यतः । राजपट्टाभिधानेन स्थानमेत-

न्निरुध्यते । अस्मिन् गृहे नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते”

प्राचेतस पु० प्रचेतस्+अपत्यादौ अण् । १ वाल्मीकिस्तुनौ

२ प्राचीनवर्हिषो नृपस्य पुत्रे ३ श्वरूपस्य पुत्रे च ।

प्राचैस् न० प्र+चा+चि-वा० डेसि । प्राचीने ऋ० १।८२।२भा-

ष्यम् । तत्र च पञ्चान्तरे प्राचैरित्यत्र प्राचशब्दस्तृती-

यावद्धवचनान्त इत्युक्त्वा प्राचैः प्राञ्चनैरित्युक्तम् ।

प्राच्य त्रि० प्राचि भवः यत् । १ शरावत्या नद्याः प्राग्दक्षिणे

देशे अमरः । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा २ भवे

त्रि० । “प्राच्यैर्होतृका कर्त्तव्या” दायभा० ।

प्राच्यवाट न० प्राच्यो वाटो यस्य । प्राग्देशस्थे दशकुमा० ।

प्राच्यवृत्ति स्त्री “पूर्वेण युतोऽय पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदिनेऽह-

युग्मयोः” वृ० र० उक्ते १ छन्दाभेदे । कर्म० । २ प्राचीनायां

दत्तौ स्त्री व० स० । शतधादत्तियुते त्रि० ।

प्राच्यसप्तसप्त त्रि० सप्त सप्ताः प्रमाणमस्य सात्वत् तस्य द्विपु-

त्रात् लुक् कर्म० । प्राचीने सप्तसप्ते “द्विगो प्रमाणे”

पा० तस्य प्रकृतिस्तरः ।

प्राच्यायन पुंस्त्री० प्राच्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फज् ।

प्राच्यस्य गोत्रापत्ये । [प्राड्विवेकः ।

प्राच्छ त्रि० पृच्छति प्रच्छ-क्विप् निपा० दीर्घश्च । जिज्ञासके

प्राजक पु० प्र+यज-ण्युल् वीभावाभावः । सारथौ “यत्नाप

वर्त्तते युग्यं वैयुण्प्रात् प्राजकस्य च” मनुः ।

प्राजन न० प्र+यज-करणे ल्युट् व्यभावः । तोदने पश्चाद्विद्याच-

नदण्डे (प्राचनी) अमरः । [प्राजयाज्य प्रजया कृत्वा वा ।

प्राजया अय्य० प्राजवन्त्रियायाम् साक्षा० वा गतिबंधा ।

प्राज्ञरहा अथ रूहिप्रियायाम् साक्षां वा गतिचञ्चा ।
 प्राज्ञरहाकृत्य प्राज्ञरहा कृत्वा वा ।
 प्राज्ञहित पुं गाहपत्येऽनौ कात्या०श्रौ० ८।६।११
 प्राजापत त्रि० प्राजापतेः धर्म्यं महिष्या० अण् । प्राजापतेर्धर्म्ये
 प्राजापत्य पुं प्राजापतिदेवताऽस्य यक् । १ अष्टविवाहसभ्ये
 विवाहभेदे “ब्राह्मोदेवस्तथैवापः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः”
 मनुना अष्ट विवाहानुद्दिश्य “सहोभौ चरतां धर्ममिति
 वाचानुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः
 यातः” इति उक्तं । तत्र हं प्रातस्त्यहं सायं तत्र हं मद्या-
 दयाचितम् । तत्र हं परञ्च नाश्रीयात् प्राजापत्यमिति
 स्मृतम्” इति स्मृत्युक्ते दादगाहसाध्ये २ व्रतभेदे न ।
 ३ प्राजापत्यधिदेवताके चर्वादौ त्रि० । ४ प्रज्याचमाङ्गे
 सर्वस्वदक्षिणकेटिभेदे स्त्री “प्राजापत्यां निरुष्येष्टि”
 सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः
 प्रज्जेदगृह्णात् वाच० । ५ रोहिणीनक्षत्रे न० ६ प्रयागतीर्थे
 न० त्रिका० ७ जैनभेदे पुं हेमच० । [जायाया धर्म्ये] ।
 प्राजावत त्रि० प्राजावत्या धर्म्यं महिष्या० अण् । ब्राह्म-
 प्राजिन् पुं प्र+अज-णिनि व्यभावः । पक्षिभेदे मेदि० अमरः
 प्राजित् पुं प्र+अज-हच् वीभावभावः । सारथौ ।
 प्राजिश्च न० प्रजेशो देवताऽस्य अण् । १ रोहिणीनक्षत्रे २ प्रजा-
 पतिदेवताके चर्वादौ त्रि० । प्राज्ञेश्वरादयोऽप्युभयत्र ।
 प्राज्ञ पुं प्रकर्षेण जानाति प्र-ज्ञा-क स्वार्थे अण् । १ पण्डिते
 अमरः २ राजगृहे राजनि० । प्रज्ञाऽस्य अण् ।
 ३ बुद्धिमति ४ दत्ते च त्रि० । प्रज्ञा+स्वार्थे ण् । इन्द्रो
 स्त्री टाप् प्राज्ञस्य पत्नी ङीप् । प्राज्ञी ७ प्राज्ञपत्न्यां
 स्त्री । ७ कल्किनो व्येष्टभातरि पुं कल्किपुं २ अ० ।
 प्रकर्षेण अजः । वेदान्तशारीकौ दध्यष्टुपहितचैतन्ये
 एकाज्ञानमात्रभासके जीवचैतन्ये पुं “एतदुपहितचैत-
 न्यमलक्षत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते । एका-
 ज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्त्यष्टोपाधितयाऽनति-
 प्रकाशकत्वम्” वेदान्तसारः । प्रज्ञ+स्वार्थे अण् स्त्रियां
 ङीप् । प्राज्ञी ८ स्वर्यपत्न्याम् स्त्री । [त्रि० हेमच० ।
 प्राज्ञ्य न० प्रज्ञप्तमाज्यं प्र+अनुज-क्यप् वा । १ प्रज्ञप्तते २ प्रचुरे
 प्राञ्च त्रि० प्र+अनुच्+विच् । पूर्वदेशकालवर्तिनि । अज्ज्ञेन-
 लोपभावात् भव्ये प्राञ्चः प्राञ्चा इत्येव ।
 प्राञ्जल त्रि० प्र+अनुज-अलच् । १ सरले २ सुवोषे च जटा० ।
 प्राञ्जलि त्रि० प्रवहोऽञ्जलिर्येन प्रा० ष० । १ वज्राञ्जलिपुटे
 प्रा० ष० । २ वज्राञ्जलौ पु० ।

प्राञ्जलिन् त्रि० प्राञ्जलिरक्षत्रस्य ब्रौह्मो इति । वहा-
 अन्वियुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

प्राडाहत पुं इत० । प्रअकारकेणाहते तस्यापत्यमिज्
 प्राडाहति तदपत्ये ततः यूनि षक् तौत्वं न लुक् ।

प्राडाहतायन तदीये यून्यपत्ये पुं स्त्री० ।

प्राड्वि(वा)वेक पुं अर्थिप्रत्ययिनौ पृच्छति प्रच्छ-किप्
 प्राट्, तयोर्वोक्तं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति
 वा वि+विच-वि+वच-वा संज्ञायां घञ् कर्म० । व्यव-
 हारदर्शनाय राजनियुक्ते १ विचारके स्वयं विचारक
 २ नृपसहाये च तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा
 “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । प्रियपूर्वं
 प्राग्वादति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः” वृहस्पतिः । व्यासो-
 ऽपि “विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः ।
 विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृतः” गौतमेन
 तु वृहस्पतिवदुद्योगार्थः प्राड्विवाकश्चन्द्रश्च दर्शितः ।
 “प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्या-
 सक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तोतिप्राड्विवाकः” इति
 वृहस्पतिना । विचारयतीत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवे-
 कश्चन्द्रश्च व्युत्पत्तिरुक्ता । विविच्य वक्तोति विवाक इति ।
 इति गौतमेन । नारदहारीतो “यथा शल्यं भि-
 मक्कायाड्डरेद्वयत्रयुक्तिः । प्राड्विवाकस्तथा शल्य-
 सङ्गरेद्व्यवहारतः” इति । शल्यश्च धर्मस्थाधर्मभिन्न-
 यम् । यथा च मनुः “विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां
 यत्नोपतिष्ठते । शल्यश्चास्य निश्चिन्नन्ति विद्वास्तत्र सभा-
 सद” इति । अथ च राज्ञा स्वयंव्यवहारदर्शने क्रियमा-
 णेऽस्य सहायः “सप्राड्विवाकः” इति स्मरणात् । यदा
 तु राजा कात्यानिरव्यप्रतया स्नास्याभावेन वा स्वयं
 व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः । “यदा स्वयं-
 न जुयात् तं नृपतिः कार्यदर्शनम् । तदा मिशुभ्रा-
 दिहांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने । सोऽस्य कात्याणि सम्म-
 य्येत्सभ्यैरेव लिभिर्हृतः । सभास्येव प्रविश्यायप्राणा-
 शीनः स्थित एव सः” इति मनुवचनात् । सभ्यपक्षणा-
 दमात्यादिनिवृत्तिः त्रिपक्षणात् संख्यान्तरनिवृत्तिः । अथ-
 भ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । तत्र वृष्टार्थत्वप्रसङ्गा-
 द्युक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्यायम् । “अपश्यता कार्यवशा-
 द्युव्यवहारान्मृषेण तु । सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्रा-
 ह्मणः सर्वं धर्मयित्” इति वाचस्पत्यव्यवचनाच्च । “यदा
 न जुयात् नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् । तदा तत्र

नियुज्यते ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् । दानं कुर्वीत
मध्यस्थमनुवेगकरं स्थिरम् । परतन्त्रीं धर्मि-
सुदुर्गं क्रोधवर्जितम् इति कात्यायनस्मृत्याम् ।
शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशास्त्रिनम् । यथा ह
स एव “एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्वह्नागमः कार्यो विवादेष्टमो नृपैः” । एवंविध-
ब्राह्मणानामे कृतियं वैश्वं वा प्रतिनिदधीत न शूद्रम् ।
तथा च स एव “यत्न विप्रो न विद्वान् स्यात् कृतियं तत्
योजयेत् । वैश्वं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्”
सन्तुः “जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्यादब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन । यस्य राजसु
कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् । तस्य सोदति तद्वाङ्
पङ्के गौरिव पशुप्रतः” । व्यासः “द्विजान् विहाय यः
पशुप्रतं कात्यायि वृषभैः सह । तस्य प्रसूयते राज्ञं
वचं कोशच नश्यति” । इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायामना-
त्वादित्यानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किञ्चित् धर्मनिर्णय
इत्येवंपरसूक्तम् दोषातिशयकोत्तेनात् । कल्पतर्ष-
दिपु तु प्रकरणादुप्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लि-
खितम् । अथच प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव राज्ञोभादे-
रदृष्टहारकफलत्वेव सङ्कोत्तेनात् । चण्डेश्वरेण तु शू-
द्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसम्मानविरहात् तत्-
प्रतिसम्मानस्य च सम्यग्निर्णयोपायत्वात् त्याग इति
युक्तिरप्युक्ता । सा वणिगादिष्वतिप्रसक्तत्वेन्याचयनात्मम् ।
एते च सर्वे व्यवहारसम्बन्धाः प्रतिषेधा अभिप्रेतज-
त्विवाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च । प्राङ्-
विवाकादयस्त्वर्थार्थितया ऋत्विक्स्थानीयाः । सप्राङ्-
विवाक इत्यादिना तेषां युगभावावगमादियोगोक्तेश्च ।
“राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । धर्माशनगतः
पश्येदुप्यवहाराननुत्पन्नः” इति प्रजापतिवचनात् । अत्र
राजशब्दोऽवयुत्वधिकारणन्यायेन कृतियजातिवचनः ।
अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् ऋत्विक्त्वेऽप्यभिप्रेतकृतियं
प्रक्रस्य तदभिधानाज्ञानाभिप्रेतकृतियस्य नाधिकारः ।
अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोक्तदुर्गमितैव । प्राङ्-
विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्-
मित्यादि वाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभा-
गिता । अनियुक्तानान्तु न तलापोत्यादि मितान्नरादौ
न्यक्तम् । ब्राह्मणो वेत्यनुकल्पत्वाभिप्रायको वाशब्दो न
तद्व्यक्ताधिकारपरः । अतुल्योऽनुदत्तः” ।

प्राणं पुं प्राणिति प्र+अन-क्तिप् पदान्तत्वेऽपि णत्वम् । प्राणे
प्राणं पुं प्र+अण-करणे घञ् । ब्रह्मणि त्रिकां “अतएव
प्राणः” शां० सू० १।२।१२ अतएव तत्तुङ्गात् प्राणशब्देन
ब्रह्मैव तथा हि “सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राण-
सेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वते” इति छन्दो० ८० ।
सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयहेतुरुपलिङ्गात् ब्रह्मण एव प्राणशब्द-
वाच्यता १।१।१२ स्तवभाष्ये दृश्यम् । २ पञ्चदशतिते
देहस्थे पायौ श्वोले ० काव्यजीवने ४२४ ५ अन्ति
ह्रस्वे च ७ पूरिते त्रि० सेदि० । दृक्छादेहसमष्ट्युप-
हितचैतन्ये पुं वेदान्तशां० । दृष्टाणोपाधिके जीवे
“प्राणोऽस्मात् प्राणः पितेति” श्रुतिः । भावे घञ् ।
१० जीवने च नासाभ्यवर्तिनि प्रागननवति ११ पायौ
‘तस्य कर्म नासापतो वर्तिर्गतिः’ श्रीधरस्वामीः । देहस्थः
पञ्चदशतितः वायुश्च प्राणापानसमानोदानव्यानरूपः तत्त्वार्थं
व० व० । तेषां स्वरूपादिशां० ति० व्या० योगार्णवे उक्तं यथा
“इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् । व्यावृत्ता-
सिकथोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिसंध्यगे । प्राणान्त्य इति
प्राङ्ः पादाङ्गुलेऽपि के चन । अक्षानवत्यपानोऽयना-
हारं च सदापितम् । शुक्रं सूत्रं तथोत्सर्गमपानसो न
सारतः । इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः ।
स च सेद्रे च पायौ च जलवृक्षकणजातुषु । जङ्घोदरे
लकाश्यां च नाभिसूले च तिष्ठति । व्यानोव्यानयते
चाक्षं सर्वव्याधिप्रकोपनः । संहारजनसंप्रसूतो हानो-
पादानकारकः । स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कक्षौषे शुल्फ-
योरपि । प्रोष्ठस्थाने स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
सन्ध्यत्यधरं यत्नं गात्रनेत्रप्रकोपनः । उद्वेजयति म०
मार्णिषं उदानो नाम सारतः । विद्युत्पाकसवर्णः खादु-
ष्कनाशनकारकः । पादयोर्हस्तयोश्चापि तत्सन्धिषु च
वर्तते । पीतं भक्षितसाम्रातं रक्तपित्तकफानिवात् ।
सं नयति गात्राणि समानो नाम सारतः । गोजीरस
दशाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः” । स च सांख्यमते
द्रव्याणां सामान्यकरणवृत्तिरूपः न तु वायुविकारः
यथोक्तं शां० सू० प्र० भा० ।

“सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” सू० ।
“प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्सञ्चारत्वावयो ये पञ्चिहाको
सामान्या साधारणी करणस्यान्वःकरणत्वयस्य वृत्तिः
परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् । “खा-
लजण्य” वृत्तिस्त्वयस्य सैष भवत्यसामान्या । सामान्यकर-

वृद्धिः प्राणाद्या वायवः पञ्चः । इति क्त्वा कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनि भयत्नरूपया व्याप्तिवन्त इति क्त्वा प्राणाद्याचान्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तच्च । “न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति” वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादपि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोभर्मस्य कानादेः प्राणचोभक्तया सामानाधिकरण्यानैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेश न्युतयस्तु “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ध्वोतिरापथ पृथ्वी विश्वस्य धारिणी” इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न प्यूनता बुद्धेरैव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । चान्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषादायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति” प्र०भा० । १२ इन्द्रियस्थाने “सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि” ताण्ड्यं ब्रा० १।१।२ “सप्त शीर्षग्याः प्राणाः सुखं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधितानत्वात्” भा० । १२ प्राणो महश्चे २०४६८० सू० । १४ देहस्थच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणसुखभावः संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शां०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा

“सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” सू० “उत्पत्तिविषयः नृतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिहृत्यते । तत्र सुखं प्राणस्यपरिहृत्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । नृतिविप्रतिपत्तेराल्ल विषयः । कश्चित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । कश्चिदपि प्राणा महत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते “अपि मह्यं अटावतिमहाः” इति, कश्चिन्नव “सप्त वै शीर्षग्याः प्राणा हाववाञ्चो” इति । कश्चिद्दश “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्देशमी” इति । कश्चिदेकादश “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः” इति । कश्चिदुदादश “सर्वेषां स्थानां त्रैलोक्यतनम्” इत्यत्र । कश्चित्त्रयोदश “चक्षुश्च श्रवणं च” इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपत्त्याः प्राण्येयत्तां प्रति न्युतयः । किं तावत् प्राणं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतः स्थावन्तोऽवगम्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधास्तु नृतिपु । विशेषितत्वाच्चैते “सप्त वै शी-

र्षग्याः प्राणाः” इत्यत्र । ननु “गुहाशया निहिताः सप्त सप्त” इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तस्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैव दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वेतत्वादिकापि संख्या प्राणेषुदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यसुदाहृता विरोधात्तन्वयतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र लोककल्पनोपरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च सङ्ख्यान्तरव्यवस्थिति गम्यते । अतोचरते” भा० “हृत्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्” सू० “हृत्तादयस्तु परे सप्तस्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, “हृत्तो वै महः स कर्मणातिपक्षेण गृहीतः, हृत्ताभ्यां हि कर्म करोति” इत्येवमाद्यास्तु नृतिपु । एवं स्थिते च (अटादिंसंख्यत्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्चक्यते सम्भाषयितुम् । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संपाद्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं लोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्तत्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता नृतिः “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः” इति । आत्मगच्छेन चात्मानःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादयधिके द्वादशत्वयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशस्यः कार्यजातेश्चोऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दसंग्रहपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैलोक्यवृत्ति मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् कश्चिद्विचित्रवदुपदिश्यते “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च” इति । तथा च नृतिः कानाद्या नानाविधा उत्तीरनुक्रम्याह “एतत् सर्वं मन एव” इति । अपि च सप्तैव शीर्षग्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदात्प्रेते चत्वारः सन्तः सप्त गम्यन्ते, “दे श्रोत्रे दे चक्षुषी दे नासिके एका वाक्” इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हृत्तादि-उत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्देशमी” इत्यत्रापि देहच्छिद्रेभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण “ना-

भिर्देशमी" इति वचनात् । न हि नाभिनाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, सख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्देशमीत्युच्यते । कश्चिदुपासनाय कतिचित् प्राणा गण्यन्ते, कश्चित् प्रदर्शनार्थम् । तदेवं विचित्रे प्राण्येयत्तान्त्राने सति क किं परमान्त्रानमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वान्त्रानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते "तत्सत्क्रामन् प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन् सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह । सप्तैव हि प्राणाः चक्षुरादयः त्वक्पर्यन्ताः विशेषिताः इह प्रकृताः, "स यत्प्रैव चक्षुषः पुरुषः पराङ् पथ्यैवर्त्तते अथाहृपक्षो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुर्नित्यवसादिनातुक्रमणेन । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्राकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति । नन्वत्र विज्ञानसटममनुक्रामन् कथं सप्तानामेवातुक्रमणं नैव दोषः । मनोविज्ञानयोक्तत्वाभेदादुत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येव प्राप्ते ब्रूमः । इत्तादयस्तपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते "हस्रो वै पङ्कः" इत्यादिश्रुतिषु । महत्त्वञ्च वम्बनभावो गृह्यते वध्यते ज्ञेयत्वेनेन महसंज्ञकेन वम्बनेनेति । स च ज्ञेयत्वेनैकस्मिन्नेव शरीरे वध्यते शरीरान्तरेष्वपि तत्त्वत्वादुवम्बनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंस्था रोदं महसंज्ञकं वम्बनमित्यथादुक्तं भवति । तथा च श्रुतिः "पुथ्यं पकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो चक्षुष्य तेन च" इति । प्राङ्मोक्षादुपहसंज्ञकेनानेन वम्बनेनावियोगं दर्शयति । आथर्वणे च विशेषेन्द्रियातुक्रमणे "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र तत्त्वबद्धतादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यतुक्रामति "हस्रो चादातव्यञ्च उपस्थानन्दयितव्यञ्च प्रायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च" इति । तथा "दशेने इक्ष्वे प्राणा आत्मैकादशः ते यदाश्वाच्छरीरान्तरादुत्क्रामन्त्यश्च रोदयन्ति" इत्येकादशानां प्राणानामनुक्रामानि दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सन्ध्यमानो-

ऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्त्रैव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बन्धोयस्यात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव चर्विणः पत्तिनां ब्राह्मणानां मह्यं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य उत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवयवम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् भा० "अथर्वच" सू० "अधुना प्राणानामेव स्वभावात्तरमभ्युच्चिनोति । अथर्वचैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वज्ञेयां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुत्वव्यत्यलं, ज्ञेयत्वादेहव्यापिकायांनुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीराद्विगच्छन्तो विनादृष्टि रिवोपलब्धेरन् स्त्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तदुपुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि उत्तिनामः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, उत्तिमात्रस्य कारणत्वोपपत्तेः । यदेव तदुपलब्ध्यापनं उत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः कारणत्वं तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवसायः भा० "श्रेष्ठश्च" सू० "सख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्वज्रविकार इत्यतिदिशति । नन्वविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम्, "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति, मैन्द्रियमनोव्यतिरेकेषापि प्राणस्योत्पत्तिमवस्थात्, "स प्राणमज्जत" इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकांशङ्काकारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने कृते मन्त्रवर्णो भवति, "न ऋधुरासीदन्तं न तर्हि न रात्रा अङ्ग आसीत् प्रकृतः आनीदवात" स्वपथा तदेकं तस्माज्जान्यन्न परं किञ्च नाम" इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्राणुत्पत्तेः सन्निविष्टं प्राणं सूचयति । तस्मात् व्यजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, ताभितिदेशेनापठ्यते । आनीच्छब्दोऽपि न प्राणुत्पत्तेः प्राणसङ्गावं सूचयति । अवातमिति विशेषणत् "अप्राणो ह्यमना शुभः" इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिष्वमनविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात् कारणसङ्गावप्रदर्शनार्थ एवावसानोच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च उच्छं प्राणमभि-

एवाति, "प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठः" इति श्रुतिनिर्देशात् भा० "ज्येष्ठः प्राणः" सू० "युक्तनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिर्भावात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिर्भावात् स्यात् योनौ निहितं युक्तं प्रयेत न सम्भवेद्वा, ओलादीनान्तु कर्णशृङ्गुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिर्भावाच्च ज्येष्ठत्वम्" भा० "श्रेष्ठः प्राणः गुणाधिक्यात्" सू० "न वै शब्दामस्त्वद्वे जीवितम्" इति श्रुतेः भा० । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" सू० "स पुनस्तुल्यः प्राणः किंस्वरूप इतोदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, "यः प्राणः स एव वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया व्याचक्षते । "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति । व्यक्तेच्यते । न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात् । वायोक्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, "प्राण एव ब्रह्मण्यवर्त्यः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च" इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्युक्तस्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । न हि करणव्यापार एव सन् करणस्थः पृथगुपदिश्यते । तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः" इत्येवमादयोऽपि वायोः करणस्थस्य प्राणस्य पृथगुपदेशा व्यनुसर्त्तव्याः । न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, मूल्येकमेकैकवृत्तित्वात्, ससुदायस्य चाकारकत्वात् । नह्यपञ्चरचालनन्यायेन एतद्विपर्ययि यथैकपञ्चरवृत्तिना एकादशपक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्चरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिगच्छन्ते इति । नेत्युच्यते, युक्तम् तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्चरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्चरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राणयुरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् सत्यनविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्बोधनं गुणभावोपगमस्य तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिभावे प्राणोऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः

कथं तर्हीयं श्रुतिः, "यः प्राणः स वायुः" इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भग्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्यते । स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य आव्यते "सुप्तेषु वागादिषु प्राण एकैको जाजति प्राण एकैको स्मृत्युनाऽनामः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृद्धुक्ते प्राण इतरान् प्राणान् रजति मातेव उक्तान्" इति । तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति भा० "चक्षुरादिवत् तत्त्ववृत्तिरादिभ्यः" सू० "तुल्यः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्याचक्षति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा सृष्ट्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वोद्यत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः तत्त्ववृत्तिरादिभ्यः ते चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्माणाञ्च सह शासनं युक्तं दृष्टव्यमनरादिवत् । व्यादिशब्देन संवृत्तत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतुन् दर्शयति । स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवः प्रति करणभावोऽप्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्दृष्टिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवः प्रति करणभावो भवति । अपि चेद्वाद्यैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संवृद्धीताः न तु हादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं हादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इति । अत उत्तरं पठति भा० "अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति" सू० "न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य । न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमप्युपगम्यते । न चास्य तावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेण सम्भाव्यमानं स्वप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु "अथ हि प्राणा अहं श्रेयसि व्युद्दिरे" इत्युपक्रम्य "यस्मिन् व उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः" इति चोपन्यस्य मूल्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं तत्त्वप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा

प्राणोद्भिः क्रमिषायां वागादिशैविख्यापत्तिं शरीरपात-
प्रसङ्गश्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रिय-
स्थितिं दर्शयति । “तान् वरिष्ठः प्राणः उवाच मा
भो हमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमव-
ष्टभ्य विधारयामि” इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह ।
“प्राणेन रजश्चवरं कुलाये” इति च । सुप्तेषु चक्षुरादिषु
प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । “यस्मात् कक्षा-
ज्ञात्वा प्राण उत्क्रामति तदेव उच्छ्रियति तेन यदन्नाति
यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति” इति च प्राणनि-
मित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । “कस्मिन्नहसत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कस्मिन् ? वा प्रतिष्ठितेऽहं प्र-
तिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत” इति प्राणनिमित्ते
एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति भा० । “पञ्चदृष्टिर्मनो
वद्व्यपदिश्यते” सू० । “इतश्चास्ति स्रष्टृप्राणस्य वैशेषिकं
कार्यं यत्कारणं पञ्चदृष्टिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु “प्रा-
णोऽपानो व्यान उदानः समानः” इति । दृष्टिभेदश्चायं
कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्दृष्टिरुक्षासादिकर्मा,
अपानोऽवाग्दृष्टिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सम्यो
वर्तमानो धीर्यवत्कर्मेहेतुः, उदानः ऊर्ध्वदृष्टिरु-
त्क्रान्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्तरसा-
क्षयति इति । एवं पञ्चदृष्टिः प्राणः मनोवत् यथा
मनसः पञ्च दृष्टयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । ओत्तादिनि-
मित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च दृष्टयः प्रसिद्धाः ।
न तु कामः सङ्ख्य इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्ये-
रन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात् । नन्वापि ओत्तादिनिर-
पेक्षा भूतमविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो दृष्टिरस्तीति
समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः । एवं तर्हि परमतमप्रति-
ष्ठितमहमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा
मनसः पञ्च दृष्टयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्प-
निद्राकृतयो नाम । वृद्धदृष्टित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य
निर्दर्शनमिति दृष्टव्यम् । जीयोपकरणत्वमपि प्राणस्य
पञ्चदृष्टित्वान्नोवदिति योजयितव्यम् भा० । “अणुश्च” सू० ।
“अणुश्चायं सुखः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत् । अणु-
त्वज्ञेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतल्यत्वं, पञ्च-
भिर्दृष्टिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः, प्राण
उत्क्रान्तो पार्श्वस्थेनातुपलभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्न-
चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य
व्यापनायते, “समः सुषिणा समो मयकेन समो नागेन

सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेषु” इत्येवमादिषु
प्रदेशेषु । तदुच्यते, आधिदैविकेन समदृष्टिरेण
हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाप्नायते नाध्या-
त्मिकेन । अपि च समः सुषिणेत्यादिना सास्यवचनेन
प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्शयते तस्मा-
ददोषः भा० । “ज्योतिराद्यधिष्ठानान्तु तदामननात्” सू०
“ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्मरहिन्मैव स्वस्मै स्वस्मै
काव्याय प्रभवन्ति आहोस्मिहेवताधिष्ठानाः प्रभवन्तीति
विचार्यते । तत्र प्राप्तं तावदुच्यते, स्वकार्यशक्तियोगात्
स्मरहिन्मैव प्राणाः प्रवर्तन्तीति । अपि च देवता-
धिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावस्थ्युपगम्यमानायां तासा-
मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य
भोक्तृत्वं प्रणीयेत, अतः स्मरहिन्मैवैषां प्रवृत्तिरिति,
एवं प्राप्ते इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानान्तु ।
तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिरग्न्या-
द्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्व-
स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुश्च व्याचष्टे
तदामननादिति । तथा ज्ञामनन्ति “अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं
प्राविशदित्यादि” । अग्नेश्चायं वाग्भावो सुखप्रवेशश्च
देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवता-
सम्बन्धं प्रत्याख्यायान्नेवापि सुखे वा कश्चिद्विशेषः
सम्बन्धो दृश्यते । तथा “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्” इत्येवमाद्यापि योजयितव्यम् । तथान्यत्रापि
“वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति
च तपति च” इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिय्योति-
हवचनेनेतमेवार्थं दृश्यति । “स वै वाचमेव प्रथममल-
वहत् सा यदा ऋतुमल्वसृचप्रत सोऽग्निरभवत्” इति च ।
एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनेतमेवार्थं
द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदेवतविभागेन वागाद्य-
ग्न्याद्यनुक्रमणमनयेव प्रत्यासक्त्या भवति । कृतवापि
“वाग्ध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शनः । वक्तव्यं
अधिभूतन्तु वक्त्रिस्तत्वाधिदेवतम्” इत्यादिना वागादी-
नामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं प्रपञ्चं प्रदर्शितम् । यदुक्तं
स्वकार्यशक्तियोगात् स्मरहिन्मैव प्राणाः प्रवर्त-
न्तीति तदुक्तम् अशक्तानामपि शकटादीनामननुदा-
द्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभययोपपत्तौ वाग-
माहिदेवताधिष्ठितत्वमेव निश्चियते । यदुक्तं देवताना-
मेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्यैति

तत् परिच्छ्रियते" भा० । "प्राणवता शब्दात्" सू० । "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसंज्ञात-
स्त्वामिना शरीरेणैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते ।
तथा हि श्रुतिः "अथ यत्तदाकाशमनुप्रविषस्य" चतुः
स चानुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं निष्प्रा-
णीति स आत्मा गन्धाय प्राणम्" इत्येवंजातीयका
शरीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं आवयति । अपि चानेक-
त्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्व-
मेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते । एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शा-
रीरो भोक्ता प्रतिमन्वानादिसम्भवादवगम्यते" भा० । "तस्य
च नित्यत्वात्" सू० । "तस्य च शरीरस्यास्मिन् शरीरे
भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपेक्षसम्भवात् सुखदुः-
खोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्ने-
ष्ट्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीमेस्मिंश्चरीरे भोक्तृत्वं
प्रतिपद्युमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवायं गच्छति
न ह वै देवान् पार्थ गच्छति" इति शरीरेणैव च नित्यः
प्राणानां सम्बन्धः" भा० । "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्ति-
दर्शनात्" सू० । "तत्तत्क्रामन् प्राणोऽनुवृत्क्रामति प्राणम-
मूत्क्रामन् सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देव-
तासु न शरीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव
हि देवता न भोक्तृत्वपक्षस्तेति" भा० । "त इन्द्रियाणि
तद्व्यपदेशादन्यत् श्रेष्ठात्" सू० । "सुखचैकः इतरे
चैकादश प्राणा अतुक्रान्ताः, तत्तदेमपरं सन्दि-
ह्यते किं सुखस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा
आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति । किन्नावत् प्राणं सुख-
स्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः श्रुतेः । तथाहि
श्रुतिर्षुखमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य सुखात्मतामित-
रेषां ख्यापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति तत्
तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैक-
त्वाध्यवसायः, इतरथा हन्यायमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य
प्रसज्येत एकत्वं वा सुखत्वमितरेषां वा लाक्षणिकत्वमा-
पद्येत । तस्माद् अथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च
वृत्तयः एवं वागाद्या अथैकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात् ।
कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः श्रेष्ठं वर्ज-
यित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेवं
व्यपदेशभेददर्शनात् । "एतस्याज्जायते माया मनः सर्वे-

न्द्रियाणि च" इत्येवं जातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक्
प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं
वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि
च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात् । सत्यमेतत् स्मृतौ
तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्
संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्ध-
मस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्व-
कत्वे तु स एकैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते
न लभते च इति विप्रतिषिद्धिः, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता
सुखादितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता सुखादितरे" भा० ।
"भेदश्रुतेः" सू० । "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते
"ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रमस्य वागादीनुरुपायमविध्व-
स्तातुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेमसासन्यं
प्राणमूचुः" इत्यनुरविध्वंसिभ्यो सुखस्य प्राणस्य पृथ-
गुपक्रमात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽङ्कुरतः
इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतयः सदाहृतव्याः । तस्मादपि
तत्त्वान्तरभूता सुखादितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता
सुखादितरे" भा० । "वैलक्षण्याच्च" सू० । "वैलक्षण्यञ्च भवति
सुखप्राणस्येतरेषां च सुप्तेषु वागादिषु सुख एको जा-
गर्त्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनामः । आप्राप्स्वितरे"
तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहे-
तुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम् । न
प्राणस्येत्वेवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणोन्द्रिया-
णाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तं "तत्
तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति श्रुतेः प्राणपदेन्द्रियाणीति
तदनुवृत्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाङ्गेदप्रतीतेः । तथा
हि "वादिशस्येवाहमिति वाग्दम्ने" इति वागादीनी-
न्द्रियाण्युपक्रमस्य "तानि मृत्युः अमो भूत्वोपयेमे तस्या-
च्छास्यत्येव वाक्" इति च अमरूपेण मृत्युना सद्यत्वं
वागादीनामभिधाय "अथेमेमेव नाशोत् वोऽयं मध्यमः
प्राणः" इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतमहक्रामति ।
"अयं वै नः श्रेष्ठः" इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति ।
तस्मात्तद्विरोधेन वागादिषु परिसन्दर्भाभस्य प्राणायत्तत्वं
तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्यं न तु तादात्म्यम् ।
अत एव प्राणशब्दोऽप्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा
च श्रुतिः "तत् तस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेते एते
नाख्यायन्ते प्राणाः" इति सुखप्राणविषयस्यैव प्राण-
शब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मा-

सत्त्वान्तराणि प्राणादुवागादीन्द्रियाणीति" शाङ्करभा०।
अतएव वेदान्तसारादौ व्याकाशादिपञ्चतन्मात्राणां सम-
स्तानां रजोऽंशेभ्यः पञ्चवृत्तिकप्राणस्योत्पत्तिमङ्गीचकार
तेनापि इन्द्रियेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं गम्यते । १५ देहस्य
दशवृत्तिके वायुभेदे प्राणकर्मणुशब्दे दृश्यम् । १६ धातुः
पुलभेदे पु० "भाष्ये" घाटविधातोस्ते तयोर्जातौ सुता
बुभौ । प्राणस्यैव ऋकयजुश्च मार्क० ५२ अ०। वैवस्वतमन्वन्तरे
१७ समर्पिभेदे पु० हरिवं० ३२ अ०। धराख्यवसोः १८ पुलभेदे
पु० हरिवं० ६५ अ०। १९ विष्णो पु० "द्विगानः प्राणदः प्राणः"
विष्णुसं० । "प्राणस्य प्राणः" इति श्रुतेस्तस्य तघात्वम् ।
प्राणयति प्राणः "व्यव्युतः प्रचितः प्राणः" विष्णुसं० ।
"सूतात्मना प्राणयति चेष्टयति प्रजाः प्राणः" भा० व्यु-
त्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् ।

प्राणस्य जलेनैवोपचयस्य करणात् जनमयत्वम् यद्योक्तं
छा० उ० "आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासां यः स्य-
विषो धातुस्तन्मात्रं भवति यो मध्यमस्तत्तोहितं योऽ-
ग्निः सः प्राणः" इत्युक्त्वा "अक्षमयं हि सौम्य !
मन आपोमयः प्राणस्तजोमयी वाक्" इति च संचि-
त्योक्त्वा तत्समर्थितं यथा "यथा दध्नः सौम्य ! मध्यमानस्य
योऽग्निमा जहुः" ससुदीपति तत्समर्थितं इति-
दृष्टान्तीकृत्य "एवमेव खलु आपं सौम्य ! पीयमानानां
योऽग्निमा स जहुः" ससुदीपति स प्राणो भवतीति"
छा० उ०। "यथायं दृष्टान्तः एवमेव खलु सोम्यान्नादेरसस्य
भुज्यमानस्यौद्ये"णाग्निना वायुसंहितेन खजेनेव मध्य-
मानस्य योऽग्निमा स जहुः" ससुदीपति तन्मनो भवति
मनोऽवयवैः सह समूय उपचिनोति तद्वत् तथाऽपि
सौम्य ! पीयमानानां योऽग्निमा स प्राण इत्यादि"
भाष्यम् । २० मूलाधारस्ये वायौ च "मूलाधारोदुगतः
प्राणः" शांति०। [दृष्टे । स्वार्थे क । श्वोले च सेटि०।

प्राणक पु० प्राणेन कायति कै-क । १ जीवमात्रे २ जीवक-
प्राणकर वि० प्राणं वलं करोति क-ट । वलकारणे
"सद्योमांसं नवाक्षुजं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । दृतस-
प्नोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्" चाणक्यः ।

प्राणकर्मणु न० इत० । प्राणानां दशानां कर्मभेदे तानि च
कर्माणि "सर्वोपीन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि चापरे"
गीता भाष्य टी० आनन्दगिरिणोक्तानि यथा
"प्राणानाञ्च दशानां कर्माणि, प्राणस्य बहिर्गमनम्
अपानस्याभोगमनं आनस्य व्यायामाञ्ज्वनप्रसरणादीनि

समानस्थाशितपीतादीनां ससुचयनं उदानस्योर्ध्वगमनम्
"उदुगारे नाग व्याख्यातः कूर्म उन्मीलने स्तुतः । लकरः
क्षुत्करो प्रेयो देवदत्तो विजृम्भाणे । न जहाति स्त-
श्चापि सर्वव्यापो धनञ्जयः" इत्येवं रूपानि ।

प्राणग्रह पु० "प्राणो वै ग्रहः" तैत्ति० उक्ते प्राणाख्ये
इन्द्रिये ग्रहशब्दे २७४६ पु० दृश्यम् । तत्र प्राणशब्देन
प्राणसुच्यते इति भाष्ये समर्थितम् ।

प्राणजीवन वि० प्राणं जीवयति जीवि-ल्यु । १ प्राणस्थापके
२ प्राणपोषके विष्णो पु० "प्राणश्च प्राणजीवनः" विष्णुसं०
"प्राणयति प्राणिनो जीवान् जीवयति प्राणजीवनः"
"न प्राणेन नापानेन सर्वो जीवति कश्चन । इत-
रेण तु जीवेत यस्मिन्नेतावपाश्रितौ" मन्त्रवर्णान् भा०।

प्राणतज पु० कल्पप्रभवे दैमानिकभेदे हेमच० । प्राणयज
इत्येव साधुःपाठः । [ज्वज०।

प्राणथ पु० प्र+थन-अथ । १ प्राणशब्दार्थे २ वक्ष्यति च उ-
प्राणद न० प्राणं प्राणनं वलं वा ददाति पुष्पाति द्यति वा
दा दो-वा-क । १ जले तस्य यथा प्राणापकारकत्वं तथा
प्राणशब्दे छा० उ० वाक्ये दर्शितम् । २ रक्ते च हेमच०।
३ जीवकृच्छ्रे पु० राजनि० ४ हरीतक्याम् ५ कृद्धिदृष्टे च
स्त्री राजनि० । ६ प्राणदाहमात्रे वि० "किमाश्चर्यं"
चारदेशे प्राणदा यमदूतिका" तल्लटः । ७ विष्णो पु० तस्य
प्रलये सर्वप्राणच्छेदकत्वात्तद्वाह्यत्वमिति नामद्वयम् प्राण-
शब्दे उदा० दृश्यम् ।

प्राणदा स्त्री चक्रदत्तोक्ते शुटिकाभेदे "सनागरास्त्वरष्टि-
दारकं शुङ्गेन या मोदकमत्युदारकम् । अशेषदुर्नामक-
रोगदारकं करोति दृष्टं सहस्रैव दारकम् । चूर्णे चूर्णे-
समो प्रेयो मोदके द्विगुणो शुङ्गः । विपलं शृङ्गवेरस्य
चतुष्कं सरिचस्य च । पिप्पल्याः कुड्मार्द्धं च यथायाः
पलमेव च । तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च ।
द्वे पले पिप्पलीमूलादृक् कर्पे च पत्रकात् । सूक्ष्मेका-
कर्षमेकान्तु कर्पे त्वचमृणालयोः । शुङ्गात् पलानि तु
त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत् । अक्षप्रासाणां शुङ्गिका प्राण-
दिति च सा कृता" । [ल्युट् । २ जले पु० शब्दच० ।

प्राणन न० प्र+थन-भावे ल्युट् । १ जीवने जटा० । करणे
प्राणनाथ पु० इत० । पत्यो शब्दरत्ना०। प्राणपत्यादयोऽप्यत्र
प्राणनिग्रह पु० प्राणो निगृह्यतेऽनेन नि+ग्रह-करणे षप् ।
प्राणायामे प्राणनिरोधादयोऽप्यत्र ।

प्राणन्त पु० प्र+थन-करणे भ । १ वायो उज्ज्वलं २ रसा-

अने चञ्जनभेदे श्लुधायां षड्विंशत्याश्च स्त्री उष्णादि० ।
प्राणप्रदं त्रि० प्राणं बलं प्रददाति प्र+दा-क । श्लुधायाके
२४६ विनामकौषधी स्त्री रत्नमा० ।

प्राणभक्त पु० प्राणेन प्राणेन भक्तः शत० । प्राणेनावप्राण-
मात्रे कात्या० १०।२६ कर्कः । [शब्दच० ।

प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भास्वान् उद्दीप्तः । सप्तद्वे
प्राणभृत् त्रि० प्राणं विभक्तिं भृ-क्तिप् इत० । प्राणिनि
जीवे जन्तुमात्रे प्राणपोषके त्रि० श्विण्यो पु० “प्राणभृत्
प्राणजीवनः” विष्णु स० ।

प्राणमय पु० प्राण+प्राचुर्यं मयट् । “कर्मैन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चि-
तोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोपः” विवेकचू० उक्ते
जीवस्वरूपावरके कोपभेदे “नैवात्मापि प्राणमयो वायु-
धिकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदनर्वहरेष । यस्मात् कि-
ञ्चित् कापि न वेत्तीदमनिष्टं स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन
नित्यं परतन्त्रः” तस्य तत्त्वैवात्मनोभेदे हेतुशक्तः ।

प्राणयम पु० प्राणो यस्यतेऽनेन यम-करणे वञ् चट्टिः ।
प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयो-
ऽप्यत्र ।

प्राणयात्रा स्त्री इत० । प्राणस्य श्वासप्रश्वासादिके व्यापारे
उपचारात् तत्साधने श्रमोजनादौ । भोजनेन हि देहे
प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्तिः प्राणस्य भोजनं
विना स्थिरभावात् । प्राणयात्राऽख्यस्य प्रयोजनत्वेन
ठन् । प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विशिष्टभो-
गपरे मनुः ६।५७

प्राणयोनि पु० इत० । परमेश्वरे जगत्प्राणे श्वायौ च ।
प्राणवत् त्रि० प्राण+मत्पृ मय वः । प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे
प्राणशरीर पु० प्राणः शरीरं स्वरूपं यस्य । प्राणात्मत्वेन
ध्येये परमेश्वरे “व क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः”
छा० उ० “प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिइत्युतः
“यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः” इति-
श्रुतेः” स शरीरं यस्य सः” भाष्यम् ।

प्राणसंवाद पु० इत० । प्राणानामिन्द्रियाणां सख्यप्राणस्य
च अहं श्रेष्ठत्वविषयये विवादे । स च छा० उ० “अथ
ह प्राणाः अहं श्रेयसि व्युद्दिरेऽहं श्रेयानस्य अहं
श्रेयानस्मीत्युपक्रमे दर्शितः ।

प्राणसंशय पु० इत० । प्राणस्य स्थिरस्थितिसन्देहे उपचा-
रात् श्रमणफलकव्यापारभेदे च ।

प्राणसङ्गन् न० इत० । प्राणायतने देहे ।

प्राणसम पु० इत० । प्राणतुल्ये प्रिये शपत्यौ शपत्यां स्त्री ।
प्राणहर त्रि० प्राणं हरति देहात् देहान्तरं प्रापयति बलं
वा हरति हृ-अच् । प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके
श्वलनाशके । “शुक्लं मांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तरुणं
दधि । प्रमाते सैद्युनं निद्रा मयः प्राणहराणि मट्”
चाणक्यः । श्विषादौ च याज्ञ० २।२२७ ।

प्राणहारक त्रि० प्राणं हरति हृ-अच् । देहात् प्राणस्य
हारके शनाशके श्वत्सनाभविषे न० राजनि० ।

प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होत्रम् । वैद्वानरविदः
प्राणानां पञ्चाङ्गतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने । तस्य
यथा कर्तव्यता तथा छा० उ० “तदुपद्रक्तं प्रथम-
मागच्छेत् तद्बोधीयं स यां प्रथमानाङ्गतिं जुहुयात्
तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति” इत्युपक्रम्य दर्शि-
तम् । तत्र प्राणाङ्गतिशब्दे दृश्यम् । तत्प्रतिपादके
श्रुण्वश्रुर्वेदीयोपनिषद्भेदे च ।

प्राणात्यय पु० इत० । प्राणधारणाऽवभावात्प्राणायामः ।
शतदुपचलिते काले च “प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽन्न
सत्ति यतस्ततः । न च पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाभ्रसा”
सूनिः “सर्वादानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्” शा० सू० ।

प्राणाधिनाथ पु० इत० । पत्नी हन्ता० ।

प्राणान्त पु० इत० । मरणे । प्राणान्तः प्रयोजनमस्य ठञ् ।
प्राणान्तिक । मरणफलके प्रायश्चित्तादौ ।

प्राणापान पु० इ० हि० व० । प्राणे अपाने च श्वायौ “प्राणापा-
नान्तरे देवो वाग्वे नित्यं प्रतिष्ठिता” मञ्जूपाष्टतन्त्राख्यम् ।
श्वश्रिनीकुमारयोः “तस्यां त्वाङ्गामश्चक्ष्यां मार्त्तं गच्छ-
स्तीव्रतेजसा । बीजं निषेपयामास तत्कनं तद्दुहिधा-
ऽपतत् । तत्र प्राणस्तपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतः । तौ त्वाङ्गा-
सश्चक्षुषिण्यौ जातौ येन नरोत्तमो । ततस्तवाश्रिनी
देवो कीर्त्यते रविनन्दनो” वराहपु० ।

प्राणायतन न० इत० । “अक्षिणी कर्णरन्ध्रे च पादपृष्ठास्य
नासिकाः । नवछिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि त्व”
याज्ञ० उक्ते प्राणस्य छिद्ररूपसंख्यस्थानभेदे

प्राणायन पु० स्त्री० प्राणस्वापत्यं नडा० फक् । प्राणस्वापत्ये
प्राणायाम पु० प्राणं सायस्यतेऽनेन स्वा+यम-करणे वञ् ।

प्राणवादोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधितन्त्रसा-
रोक्ता यथा “तत्र प्राणायामेऽङ्गुनिनियमो ज्ञानार्थः
“भूतशुद्धिं ततः कुर्यात् प्राणायामक्रमेण च । कनि-

हानानिकाङ्क्षैर्द्वैधासापुटधारणम् । प्राणायामः स
विश्लेषस्तर्जनीमध्यमे विना । प्राणायामो द्विविधः सगर्भो
निर्गर्भश्च । तथा च “सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो
मात्रया भवेत्” । मात्रा च “वामजातुनि तद्वस्तुभाषणं
यावता भवेत् । कालेन मात्रा सा चोया सुनिर्भवेत्पा-
रगैः” । तत्र च मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडश
वारादिजपेन यामनासापुटादिना वायुपूरकादिकं कु-
र्यात् । तथा च कालीहृदये “प्राणायामत्रयं कुर्यात्
कृतेन प्रणवेन वा । अथ वा मन्त्रबीजेन यथोक्तवि-
धिना सुधीः” । यथा तस्य षोडशवारजपेन वायुं रेच-
येत् । तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वाविंशवारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणेनापूर्य्य
उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् । पुनर्वामेनापूर्य्य
उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत् । त्रिपुरासार
समुच्चये “विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरेव वा तद्विप-
रीतमिति” । योगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौत-
मीये “मन्त्रप्राणायामः प्रोक्तो योगिकं कथयामि ते ।
पूरयेद्दामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्यया” इत्यादि ।
यदा चतुःषोडशाष्टवारजपेन पूरकादिकं कुर्यात् । तथा
च तन्तान्तरे “पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत् चतु-
र्युगैः । रेचयेत् कुम्भकादौ न अथक्त्वा तत्तुरीयकम् ।
तदशक्तौ तत्तुर्धमेव प्राणस्य संयमः । अस्य नित्यता
माह “प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता”
सन्ध्याङ्कप्राणायामस्वरूपफलवाटिकं ब्राह्मणसर्वस्वे द-
र्शितं यथा तत्त्राग्निपुराणे “गायत्रीं प्रति ब्रह्मवाक्यम्
“कुर्वन्तोऽपीह पापानि ये त्वां ध्यायन्ति पावनि ।” उभे
सन्ध्ये न तेषां हि विद्यते तु विपातकम् । त्रिः पठेदा-
यतप्राणः प्राणायामेन यो दिजः । वर्त्तते न स लिप्येत
पातकैरुपातकैः” । बृहद्भिष्युः “प्राणायामान् दिजः
कुर्यात् सर्वपापापहृत्तये । दक्षान्ते सर्वपापानि प्राणायामे-
र्निर्दिष्टाः” । विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः “सर्वदोष-
हरः प्रोक्तः प्राणायामो दिजन्मनाम् । ततस्तत्त्वभिकं
नास्ति प्रापप्रशमकारणम्” । अत्रिः “कर्मणा मनसा
वाचा अज्ञा पापं कृतं यत् । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां
प्राणायामेनैव पोहति” । अग्निपुं “प्राणायामत्रयं कृत्वा
प्राणायामेनैव निनिशि । अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते
नात्र संशयः” । वशिष्ठः “प्राणायामान् धारयेत् त्रीन्
सप्तविधं ध्यायन्तः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणदेव

नश्यति” । बृहदपस्तम्बः “पूर्वस्तुतेषु चैतेषु तथान्येष्वपि
सर्देशः । प्राणायामास्तुतोऽप्यस्ताः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
जायन्ते तदिनाशाय तमसाभिष भास्करः । सूर्यस्योद-
यनं प्राप्य निर्मला धूतकल्मषाः । भवन्ति भास्कराकारा
विधूमा इव पावकाः” । योगियाज्ञवल्क्यः “यदङ्गा
कुरुते पापं कर्मथा मनसापि वा । त्रिकालसन्ध्याचर-
न्वात् प्राणायामेनैव पोहति” । बृहस्पतिः “प्राणायामैर्देहेषु
दोषान् मनोवाग्देहसम्भवान्” । प्राणायामानुष्ठितौ
बौधायनः “एतदाद्यं तपः अस्मेतद्वर्त्मस्य लक्षणम् ।
सर्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते” । अत्रिवशिष्ठौ “आ-
वर्त्तयेत् सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः । आकेशाय-
ज्ज्वालात् तपस्तप्यत उत्तमम्” । विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः
“आकेशायज्ज्वालात् तपस्तप्येत सुदारुणम् । आ-
त्मानं शोधयत्येव प्राणायामः पुनःपुनः । दक्षान्ते ध्याय-
मानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दक्षान्ते
दोषाः प्राणस्य निचहात् । प्राणायामैर्देहेषान् प्रा-
णायामः परं तपः” । बृहद्भ्युः “यथा हि शैलधातूनां
धमतं धस्यते रजः । इन्द्रियाणां तथा दोषान् प्राणाय-
ामेन निर्देहेत्” । बृहस्पतिः “धस्यमानं यथा श्लेष्मा-
तूनां संख्यतं मलम् । तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन
दह्यते” । योगियाज्ञवल्क्यः “यथा पर्वतधातूनां दोषान्
दहति पावकः । एवमन्तर्गतज्ञेनः प्राणायामेन दह्यते” ।
अत्रिवशिष्ठौ “निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजा-
यते । अग्नेरापो व्यजायन्त तैरन्तः शुध्यते त्रिभिः” ।
विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः “निरोधाज्जायते वायुस्तस्मा-
दग्निस्ततो जलम् । त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामे-
र्विशुध्यति” । योगियाज्ञवल्क्यः “तथा निरोधसंयोगात्
देवतात्वयिचिन्नात् । अग्नेर्वायोरपि योगादात्मा शुध्यति
वै त्रिभिः” । महः “प्राणायामाद्ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि
विधिवत् कृताः । व्याहृतिप्रणवैरुक्ता विज्ञेयं परमं
तपः” विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणस्य “प्राणसंधारणं भावं
कुशलयन्तु तविन्दुना । यः कुर्यादभ्यसा राजन् ! प्राण-
यामश्च तत्तपः” । बृहद्भिष्युः “व्याहृतिं सप्रणवां
मायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राज्ञायामः
स उच्यते । गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपू-
र्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः” ।
योगियाज्ञवल्क्यः “भूमिवः खर्भर्जर्जस्तपःसत्यं
तथैव च । प्रत्योऽह्मारभमायुक्तं तत्सर्वविद्वत्प्रेम्णा ।

जीवापोज्योतिरित्येतच्छिरः पचात् प्रयोजयेत् । एवं
मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिवेशने । तिरावर्त्तनयोगेन
प्राणायामस्तु शब्दितः । योगियाज्ञवल्क्यः “षोडशा-
चरकं ब्रह्म गायत्र्याभ्यर्च्यः स्मृतम् । ओमापोज्योति-
रित्येष मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते । तस्य प्रजापतिर्हवि-
र्यजुहाक्चन्द्रा विना । ब्रह्माग्निवायुस्तथा च देवताः
समुदाहृताः । प्राणस्थायमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
गायत्रीशिरसा सार्द्धमेव स्मृतिनिर्देशनम् । प्रणव
व्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः
प्राणायामः स उच्यते । आदानं रोधसंसर्गं वायोस्ति
क्षिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदतानतु
क्रमात् । रक्तं प्रजापतिं ध्यायेत् विष्णुं नीलोत्तमप्र-
भम् । शङ्करं त्रप्रभवं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् ।
पूरके ब्रह्मसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकम् । रेचकेना-
द्वितीयन्तु प्राप्नुयाद्देवैरं पदम्” अथ प्राणायामविधिः
तत्र व्यासपदम् “आदौ कृन्दं ऋषिदेवताविनियोगाच्चि-
रुच्यते “गायत्रीं शिरसा सार्द्धं सप्तव्याहृतिपूर्विकम् ।
प्राणायामेन तिरावर्त्तयेत् ततः शनैः प्रवृत्तेश्च प्राणायाम-
सैद्ग्यदोषोऽयं यत् श्वेतः तत् सकलं भवति” । व्यासः
“गायत्र्युपदिष्टगुणं च दृष्ट्वा पङ्क्तिरेव च । त्रिगुणं च
जगती चेति कृन्दांश्चाह्वरतुक्रमात् । अग्निवायुस्तथा दिव्यो
दृष्टस्तथापि एव च । इन्द्रश्च विश्वदेवाश्च देवताः समुदा-
हृताः । अनामनातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा ।
प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः” । दृष्टस्ततिः
“ब्रह्मासनं नियम्यस्मरन् शृत्वा ब्रह्मादिकं तथा । सं-
निधीकृतदृष्टः मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “द्व्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदानं
रोधसंसर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं
शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । रक्तं पितामहं
ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्तमप्रभम् । श्वेतं त्रप्रभकश्चैव
संसारार्थवतारणम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “वाह्यस्थितं

नासपुटेन वायुमाह्वयतेनैव शनैः समस्तम् । नाडीषु
सर्वाः प्रतिपूरयुः स पूरको नाम महाक्षिरोधः । न
रेचकोनैव च पूरको वा नासापचारी स्थित एव वायुः ।
अनिस्रवं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति
तज्ज्ञाः । निष्क्रम्य नासाविवरादशेषं प्राणं वहिः
न्यून्यनिवानिलेन । निरुच्छं संक्षिपति चोर्ज्ज्वायुः स
रेचको नाम महाक्षिरोधः । नासिकयाऽऽह्वयप्रोच्छासं
ध्यानं पूरकं उच्यते । कुम्भोनिचलनिश्वासे रित्प्रमा-
नस्तु रेचकः” । योगियाज्ञवल्क्यः “प्राणनाथपयानेन
वेगसायुं समुत्तृजेत् । येन श्वलूनधस्यैव निश्वासेन
च चालयेत् । शनैर्नासापुटे वायुमुत्तृजेन्न वेगतः” ।
यस्यनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ-
ष्टावङ्गानि पात० सू० तस्य योगाङ्गतोक्ता । तस्य च यो-
गाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादिः पात० सू० भा० विवरणेषूक्तं
यथा “तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगेतिविच्छेदः प्राणा-
यामः” सू० । “सव्यासनजये बाह्याश्च वायोराचमनं
श्वासः । कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गेतिवि-
च्छेदे उभयाभावः प्राणायामः” भा० । स तु “वाह्याभ्यन्त-
रक्षन्महत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः” सू० ।
“यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको
गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तन्महत्तिर्यतोभयाभावः
सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा तस्मै न्यस्तसुपले जलं सर्वतः
सङ्कोचमापद्यते । तथा हयोर्युगपद्गत्यभाव इति
तयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति ।
कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना
इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः, एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः
प्रथम उद्घातस्तदनुनिष्ठहीतस्यैतावदुभिः द्वितीय उद्-
घातः एवं तृतीयः एवं चतुर्थः मध्य एवं तीव्र इति
सङ्ख्यापरिदृष्टः स स्वत्वमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः” भा०
“वाह्याभ्यन्तरविषयाच्चेपी चतुर्थः” सू० । “देशकालसङ्ख्या-
भिर्याह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परि-
दृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात्
क्रमेणोभयोर्गत्यभावसदर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु
विषयानाहोचिनो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकाल-
सङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मसदर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयाद्भयाच्चेत्पूर्वको गत्य-
भावसदर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति” भा० । “ततः
क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू० । “प्राणायामानभ्यस्तोऽस्य

योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं यत्तदाचक्षते
महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमाह्वय तदे-
वाकार्यं नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म सं-
सारनिवन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं
च क्षीयते । तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो
विशुद्धिर्मेवानां दीप्तिश्च ज्ञानमेति" । किञ्च धारणासु च
योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । "प्रच्छेदन-
विधारणाभ्यां वा प्राणमेति" वचनात्" भा० ।

"प्राणायामविशेषतयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति स-
त्विति । इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रेचकमाह
यत्त पञ्चाशेति । पूरकमाह यत्त आशेति । कुम्भकमाह
तृतीय इति । तदेव स्फुटयति यत्नोभयोः आसप्रश्नासयोः
सङ्गदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्व-
वदापूरणप्रयत्नौषप्रविधारकः प्रयत्नो नापि रेचकप्रय-
त्नौषविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तस्मै उपले
निहितं जलं परिपुष्यत् सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एवं
मयमपि सारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्न
निरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु
रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य देशो विषयः प्रा-
देशवितस्त्रिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे द्विषिका
तृणादिक्रियानुमितो बाह्य एवमानोऽप्यापादतल्लभाम-
स्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः । स्रग्जननिमेषक्रिया-
वच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधा
रणेनावच्छिन्नः स्वजातुमण्डलं पाणिना त्रिः परा-
वृत्तग्र च्छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्वा ताभिः षट्त्रिंश
न्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्बुधातो मन्दः । स एव हि-
शुष्णोक्तो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिशुष्णोक्ततत्तृतीय-
स्त्रीत्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिहृतं प्राणायाममाह सङ्ख्याभि-
रिति । स्वस्थस्य हि पुंशः आसप्रश्नासक्रियावच्छिन्नेन
कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः प्रथमोत्थात
कर्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशोक्तो निरुद्धोतः
क्षयानामियत्ताकालो विवक्षितः आसप्रश्नासयत्ता संख्येति
कथञ्चिद्देः । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपञ्चमासादि-
क्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनेपुण्यं स-
मधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" विवृतिः ।
योगाङ्गप्राणायामविधिः दत्तात्रेयसंहितायास्ततो यथा
"तस्मिन् शक्तं समास्तीर्य आसनं विष्टरादिकम् ।
ततोपविश्य मेधावी पद्मासनमनुवितः । समकायः प्राञ्ज-

लिख प्रणम्य चेष्टदेवताम् । ततो दक्षिणहस्तस्याप्यङ्गुष्ठे न
तु पिङ्गलां । निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः
शनैः । यथाशक्त्याग्निरोधेन ततः कुख्यां च कुम्भकम् ।
ततश्च्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः । पुनः पिङ्गलया-
ऽऽकष्य पूरयेद्दूरं शनैः । धारयित्वा यथाशक्ति रेचये-
न्मार्तुतः शनैः । यथा त्यजेत्तयाऽपूर्यं धारयेद्विरोधतः ।
एवं प्रातः समासीनः कुख्यां द्वाविंशतिकुम्भकान् । कुम्भकः
सहितो नाम सर्वप्रहविवर्जितः । मध्याह्नेऽपि तथा
कुख्यां पुनर्विंशतिकुम्भकान् । एवं सायं प्रकुर्वीत
पुनर्विंशतिकुम्भकान् । कुर्वीत रेककुम्भाभ्यां सहि-
तान् प्रतिवासरम् । कुख्यादेवं चतुर्वारमनालम्बो दिने
दिने । एवं मासत्रयं कुख्यां द्वाडोशुद्विजितो भवेत् ।
ग्रहजाले त्रयोदशपटले "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेच-
कुम्भकपूरकैः । सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो
मतः । रेचपूरणयुक्तो यः स वै सहितकुम्भकः ।
यावत् केवलसिद्धिः स्यात् सहितं तावदभ्यसेत् । रेचकं
पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् । प्राणायामोऽय-
मित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः । गुरुपदिष्टमार्गेण प्राणा-
बामं समाचरेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावच्छीवित-
स्यते । मरणं तस्य निष्कान्तिस्ततो वायुं निवन्धयेत् ।
मलाकुलासु नाड्यो मासुतो नैव मध्यमः । कथं स्यात्
निर्मलीभावः कायशुद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा
सर्वं नाड्योचकं मलाकुलम् । तदेव जायते योगो
प्राणसंप्रहणे क्षमः । प्राणायामं ततः कुख्यां च्य-
वात्तिकया धिया । तथा सुषुम्णायामस्या मलाः
शोषं प्रयान्ति हि । ब्रह्मपद्मासनयोगो प्राणं चन्द्रेण
पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूक्ष्मेण रेचयेत् ।
प्राणं सूक्ष्मेण चालय्य पूरयेद्दूरं शनैः । विधिवत्
कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्यजेत् तेनैव
पूरयेद्विरोधतः । रेचयेत् ततोऽन्येन रेचयेत् न वेगतः ।
चन्द्रेण वासनासया सूक्ष्मेण दक्षिणनाडया । "प्राणं
चेदिडया पिबेज्जियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत् पीत्वा
पिङ्गलया समीरणमघो बद्ध्वा त्वजेद्वामया । सूक्ष्मा-
चन्द्रमसोरनेन विधिना विस्वद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडि-
गणा भवन्ति सन्निना मासत्रयाद्बुद्धतः । प्रातर्मध्यन्दिनं
सायं मध्यरात्रे च कुम्भकान् । चतुरश्रोतिपर्यन्तं चत-
वारं समभ्यसेत् । प्राणायामे महान् धर्मो योगिनो मो-
क्षदायिनि । प्राणायामे दिवारात्रौ देहजालं मरि-

लभेत् । अथमे द्वादशी माता मध्यमे द्विगुणा कृता ।
उत्तमे त्रिगुणा त्रैया प्राणावामस्य निर्णये । कनीयसि
भवेत् खेदः कस्यो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणी
वक्षपद्मासने सङ्गः । अलेन अमजातेन गात्रमार्जन-
माचरेत् । दृढता लघुता दीप्तिर्लेन मातस्य जायते ।
यदा तु नाडीगुहः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः ।
जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्येषतः । शरीर-
लघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्धनम् । कथं त्वच शरीरस्य
तस्य जायेत निश्चितम् । पूर्वोक्तकाले कृषीं परमाभ्यास-
मेव च । ततः परं यथेष्टं शक्तिः स्याद् वायुधारणे ।
यथेष्टधारणादायोः सिद्धिः कुम्भस्य केवला । केवले कुम्भके
सिद्धे रेचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु विद्यते । [हेमच० ।

प्राणावायु न० प्राणेनावेति अथ-८ अथ । क्रियाविशाले
प्राणासन न० “एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदाय-
कम् । वायुं मूले समारोप्य ध्यात्वाऽऽकुञ्च्य प्रसारयेत् ।
केवलं पादमेकञ्च स्तब्धे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन
गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो ! । व्यापानासनमेतत् हि
सर्वेषां पूरकाश्रयम् । कृत्वा सृष्ट्योर्गोपधत्ते समा-
रोप्याथ वायुभिः । तदासिद्धो भवेत् मर्त्यः प्राणापान-
समागमम् । व्यापानासनयोगेन कृत्वा योगेश्वरो भुवि”
रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे ।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः । भोजनात्
प्राक् नृहस्यकर्तव्ये प्राणरूपान्युद्देश्यकाहुतौ तत्-
प्रकारश्च आहुतिः ० तं दर्शितो यथा
छन्दोगपरिशिष्टे “प्राणेभ्यस्तथ पञ्चम्यः स्वाहा प्रण-
वसंयुताः । पश्चात्ततोस्तु जुहुयात् प्रजयाग्निनिभेषु
च” । प्राणाहुतिस्तद्गमाद् शौनकः “तर्जनीमध्यमाङ्गु-
ष्ठैर्लेना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने
जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुया-
त्ततः । तर्जनीन्तु कङ्कित्वा उदाने जुहुयात्ततः ।
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्” । सत्यध्वरे
“प्राणाहुतौ दृढाभावे पश्चात् भुङ्गीत नो दृढम्” अथ
पाठक्रमेण प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेभ्य आहुति-
रुक्ता । वैश्वानरविदस्तु छान्दो० उ० अथ्यक्रम उक्तो यथा
“तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्दीपीयं, च यां प्रथममाहुतिं
जुहुयात्तां जुहुयात् प्रणाय स्वाहेति प्राणसृप्यति” ।
“अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति

व्यानसृप्यति” । “अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुया-
दपनाय स्वाहेत्यपानसृप्यति” । “अथ यां चतुर्थीं जुहु-
यात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानसृप्यति” ।
“अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानसृप्यति” ।

प्राणियूत न० इत० । समाहुत्याख्ये विवादप्रभेदे अमरः ।
यूतशब्दे १७७३ पु० दृग्प्रम् “एष एव विधित्वेयः प्रा-
णियूते समाहुते” याज्ञ० यूतधर्माऽतिदिष्टः । [मात्रे ।
प्राणिन् नित्यम् त्रि० प्राणोऽस्य इति । जीवे चेतने जन्तु-
प्राणिमात्र स्त्री प्राणिनो मातेव । गर्भदात्रीचुपे राजनि० ।
प्राणिहित त्रि० इत० । १ प्राणिनो हितसाधने २ पादुकायां
स्त्री त्रिका० । [प्रामोत्य तत्पार्थे पाठान्तरम् ।
प्राणीत्य न० प्रणोतस्य प्रयुक्तस्य भावः व्यञ् । ऋणे त्रिका०
प्राणेश पु० इत० । १ पत्नी जटा० । २ भार्यायां स्त्री हेमच० ।
३ वायौ पु० त्रिका० । प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र ।

प्राण्यङ्ग न० इत० । प्राणिनोऽङ्गे अवयवे हस्तपादादौ
तत्र उपसर्जने “अद्रव्यं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमवि-
कारिजम् । अतस्तस्य तत्र दृष्टञ्च तेन तद्वत् तथा युतम्”
इत्युक्तञ्चणस्वाङ्गरूपकत्वे असंयोगोपधत्ते ङीष् । तत्र
क्रोडादिवह्नवो नासिकोदरजङ्घादनष्टङ्गाणाम् उच्छस्य
च विशेषोक्तेः संयोगोपधत्तेऽपि ङीष् स्यात् ।

प्रातःकृत्य न० एत० । शास्त्रविहिते प्रातःकृत्ये कर्मणि
तच्च आचारशब्दे ६११४ दर्शितम् । एवमन्यत्रापि यथा-
यथं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम् ।

प्रातःकाल पु० कर्म० । १ प्रभातकाले “प्रातःकालो सङ्कर्तारं
स्त्रीन् सङ्कर्तारवदेव त्वं अतिपरिभाषिते सूर्योदया-
वधि सङ्कर्तारयमिते २ काले च ।

प्रातःसन्ध्या स्त्री सन्धौ भवः यत् सन्ध्या ७ त० । १ गतरात्रे-
नन्तरं सङ्कर्तारके भाविस्त्रयोदयस्य मध्यवर्तिनि २ दण्डच-
तुष्टयात्मके वा काले “त्रियामां रजनीं प्राहुस्तृत्वाद्यानचतु-
ष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्धौ दिवसाद्यानसंज्ञिते” ति० त० ।
सन्ध्या च तद्वर्णो मनोजाता कन्या सा च वषिष्ठोपदेशेन
तपः कृत्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्याग्नौ शरीरत्यागस्य सम्पाद-
नार्थं विष्णुवरंण पुरोडाशमयं देहमवाप्य मेधातिथि-
यज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव । तस्याः पूर्वार्द्धं प्रातःसन्ध्या ।
१ तस्याश्च तत्कथा कानिकापु० २२ अ० यथा
“तदा विष्णोः प्रसादेन सा विषेय विधेः सुता । वङ्गि-
स्तस्याः शरीरं तद्गङ्गा सूर्यस्य मण्डले । गुरुं प्रवेय-

यामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः । सूर्यो द्विधा विभज्याथ
तच्छरीरं तदा रथे । सके संस्थापयामास प्रीतये पितृ-
देवयोः । यद्वृभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रान्तमध्यगा । यः
शेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः । स सायमभवत्
सन्ध्या पितृप्रोतिप्रिया सदा । सूर्योदयाच्च प्रथमं
यदा स्यादरुणादयः । प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां
प्रोतिकारिणो । अस्मिं गते ततः सूर्यं शोणपद्मानिभा
सदा । उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी ।
सन्धौ काले उपास्या सन्ध्या ७तमं । पूर्वसन्ध्याकाले
उपास्यायां गायत्रीप्रतिपाद्यपरमेश्वररूपायां शिवता-
वाञ्छ यथोक्तं भरद्वाजस्मृतौ ७५० यथा
“गायन्तं ज्ञायते यस्मात् गायत्रीति स्मृता ततः । प्राणा
गया इति प्रोक्तास्त्रायते तानथापि वा । गायत्रीति
भवेद्भाम केवचं ज्ञायतीति वा । व्यानश्च प्राणजिह्वास्तु
सदा वायुसर्वतनात् । सरस्वतीति नाम्ना च समा-
ख्याता सहस्रभिः । सविहप्रकाशकरणात् सावित्री-
त्वमिधा भवेत् । जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि
च । तस्मादियं सदोपास्या निशादिवसयोर्द्विजैः । गा-
यत्री सन्धिवेलायां सेव सन्ध्योति कीर्तिता । यो जपे-
दहनं ज्ञात्वा नशत्रन्त्यं हंसि तत्क्षणात् । अग्निच्छन्दो
देवताश्च जपेत्ताश्चान्विताः क्रमात् । ज्ञात्वा पदानि
श्रुत्वाथ तुरीयं पादमव्ययम् । ब्रह्मणा याति तत्साम्यं
पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् । या गायत्री त्रिचरणा सा
त्रिमूर्तिस्त्रिहृदिणी । उपास्यानन्तरं विमोक्षसन्ध्यास्तु
त्रिमूर्तिं तु । तुरीयपादमेतस्या ज्ञात्वा योपास्त्रिमाचरेत् ।
सा रत्नपूर्णं प्रथिनीं स्फुल्लक्षो दोषभागभवेत् । ब्रह्म-
केशवरूपादिदेवताभिरुपासिता । सन्ध्यानां कोन सेवेत
विप्रः स्यादभिलाषुकः । प्रातः सतारकां सन्ध्यां सायं
सन्ध्यां समाप्कराम् । ज्ञानकर्मणि तन्मध्याह्नपासीत
यथाविधि । प्रातरेवमुपास्यैव प्रकृत्यात् हवनं जपम् ।
ज्ञानस्थानन्तरं कृत्यात् तर्पणञ्च महाकृतम् । सायं
सन्ध्याह्नपासीत होमं कुर्वीत शासनात् । सन्ध्यापा-
सनहीनो यो न योग्यः सर्वकर्मसु । तस्मादुपास्य विधिना
सन्ध्यामन्यक्रियाचरेत् । नोपासयेद्द्विजः सन्ध्यां यो-
ऽसौ शूद्रत्वमाप्नुयात् । कर्माग्न्यानि संत्यज्य सन्ध्यां
यः केवचं द्विजः । उपास्यो, सर्वपुण्यानि कृतवान् स
भवेद्वरम् । सन्ध्यापासि विना विप्रः पुण्यान्यन्यानि

चाचरेत् । यस्तस्य तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः ।
नाशयेत् जन्मजनितं पापं दशजपादसु । पुराकृतं
शतजपाद्वायत्प्रास्तु द्विजन्मनः । कृतं युगेऽपि चेवास्मिन्
सहस्रेण जपेन तु । सङ्गत्प्रा जपतस्तस्माद्वायव्यं
सर्वदा जपेत् । समस्तसप्ततन्तुभ्यो जपयन्तः परं स्मृतः ।
हिंसया ते प्रवतेन्ते जपयन्तो न हिंसया । यावन्तः
कर्मयज्ञाश्च दानानि च तपांसि च । ते सर्वे जपयन्तस्य
कलां नाहंनि प्रोडयीम् । जपेन देवता नित्यं
स्मृत्यमाना प्रसीदति । प्रसज्जा विपुलान् भोगान्
दद्यान्नुक्तिश्च शाश्वतीम् । यत्कराश्चवेतालमेतभूतपिशा-
चकाः । जपाश्रयं द्विजं दृष्ट्वा दूरान्ते यान्ति भीतितः ।
तस्मात्कल्पः सदा श्रेष्ठः सर्वस्मात् पुण्यसाधनात् । इत्येवं
सर्वथा ज्ञात्वा विप्रो जपपरो भवेत् । एवं जपपरः
सन्ध्यां भक्त्योपासीत यो द्विजः । नियमेन सदा गच्छे-
दपित्वं नात्र संशयः । तस्मात्किन्तेन्द्रियो नित्यं सन्ध्या-
पासि समाचरेत् । स सर्वलोकान् जित्वाऽथ विप्रः
स्ववशमानयेत् । तदन्ते ब्रह्मभावेन यावदाभूतसंश्रवम् ।
तार्वाक्ष्यो निरातङ्को भवेदत्र न संशयः । एवं सन्ध्या-
विधिं सर्वं यो विप्रोऽध्यापयेत् द्विजः । अध्यापको
यथावस्थः श्रोता चैकाग्रमानसः । स सर्वपापनिर्मुक्तः
सर्वविद्याविशारदः । अथ धान्यधनोपेतो जीवेद्दशशतं
सुखी । एतद्विधानं योऽधीत्य आचरेत् ब्राह्मणोत्तमान् ।
प्रोतिपूर्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो नियमेन च । अज्ञानेन
प्रमादेन दुरितं यत् ससृजितम् । तस्य तत् सकलं नाशं
ब्रजेदत्र न संशयः । याः सन्ध्यापासयस्त्रिहृदो यस्तु
ज्ञानं विधीयते । पर्वणि आवणो यस्तु तत् सर्वं पूर्णं
तामियात् । कामान्कोहाञ्च लोभाञ्च सन्ध्यां नाति-
क्रमेद् द्विजः । सन्ध्यातिक्रमणाद्दिप्रो ब्राह्मण्यश्चपर्वण-
यतः । अनागतं तु वे पूर्वमनतीताञ्च पश्चिमां ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ? ।
सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । काम-
न्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् । विधान-
मेतन्नो देयं रक्षस्यं यस्तु कस्यचित् । वेदाध्यायाभिजा-
ताय प्रदेयं स द्विजन्मने । ब्राह्मणस्य योगियाज्ञवल्क्यः
“अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासनसूक्तमम् । अहोरात्र-
कृतेः पापैर्योऽहोरात्रं प्रमुच्यते” । तथा “यावन्तोऽस्यां पु-
थिव्यां हि विकर्मस्यास्तु वै द्विजाः । तेषां वै वावनायां च
सन्ध्यां कृत्वा जयन्मुवा । या सन्ध्या सा तु गायत्री

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता। तथा “सा सत्यं कर्म विप्राणाम-
होराव्रतस्य तु। पापापनुत्तये यस्मात् तस्मान्नित्यं
समाचरेत्” यमः “सन्ध्यासुपासीत वे तु सततं संशित-
व्रताः। विभूतपापास्ते यानि ब्रह्मलोकमनामयम्”। शा-
तातपः “बन्धतं मदागन्धश्च दिवाभैद्युनमेव च। पुनाति
दृष्टव्यं वरुणः सन्ध्यां क्षुपासिता”। याज्ञवल्क्यः
निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकाल-
सन्ध्याचरणत्वं तत्सर्वं विप्रणश्यति”। देवकः “सायं प्रातः
सदा सन्ध्यासुपासीत सुचिर्बहिः”। विष्णुपुं “सर्वकाल-
सुपस्थानं सन्ध्यायां पाषिंवेद्यते। अन्यत्र स्तकाशौ च
विश्रमातरभीतितः”। योगियाज्ञवल्क्यः “सर्वावस्थो-
ऽपि यो विप्रः सन्ध्यां पश्यन्तत्परः। ब्राह्मण्यज्ञं स ह्येतेन
अन्यत्र न गतोऽपि सन्। सन्ध्यां तृपार्श्वता येन तेन
विष्णु रूपासितः। दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमु-
च्यते”। तथा “सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां सञ्चरं प्रयु-
पासिते। जपत्वे पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमात-
रम्। स तदा पावितो देव्या ब्राह्मणो भूतकिल्बिषः।
न सीदेत् प्रतिगृह्णानो ह्यपि पृथ्वीं ससागराम्”। अग्नि-
पुराणे सुनय ऊक्तः “कथं सुने! दिवं याति ब्राह्मणो
कृत्तकिल्बिषः। अनग्निं को हि नो ब्रूहि यदुक्तं बह्विना
पुरा” स्तुत उवाच “सायं प्रातश्च यः सन्ध्यासुपासोऽक्षुण्ण
मानसः। जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तदा स भावितो देव्या ब्राह्मणः भूतकिल्बिषः। न सी-
देत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागराम्। ये चान्ये दा-
रुणाः केचिदुपहाः सूर्यादयो दिवि। ते चास्य शो-
भ्यतां यानि शिवाः शिवतरास्तथा। यत् तत् मतश्चैनं
दारुणाः पिशितायनाः। घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति
म राक्षसाः। यावन्तश्च पृथिव्यां हि क्षीणवेदव्रता
द्विजाः। अक्षीणव्रतवेदा वा विकर्मपथमाश्रिताः। ते-
भ्यन्तु पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि। इमे सन्ध्यां
क्षुपतिष्ठेत् तदन्वयं महाव्रतम्”। तथा “हे सन्ध्या
क्षुपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः सुचिः। यस्तस्य दुष्कृति
नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा। एवं किल्बिषयुक्तो हि
विनिर्दहति पातकम्। उभे सन्ध्यां क्षुपासीत तस्मा-
न्नित्यं द्विजोत्तमः”। तथा “सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या
जैवायुपासिता। जीवन्नेव भवेत् मूढो स्तुतः सा चाभि-
जायते”। मनुः “न तिष्ठति तु यः पूर्वं नोपास्ते यश्च
प्रश्निनाम्। स ग्राधुभिर्विहङ्गार्थः सर्वेभ्यः द्विजक-

र्मणः”। व्यासः “वह्निः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठप्रसङ्गपा-
दिषु। खाते तीर्थे दशगुणा साहस्री जाङ्गरोज्ज्वले”।
वह्निरिति अनाच्छादितस्थाने प्राङ्गणादौ। शातातपः
“मृद्वेषु प्राक्ततो सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता। नदीषु
शतसाहस्रा अमला शिवसनिधौ”। मृद्वेषु गृहवीथ्यादौ।
योगियाज्ञवल्क्यः “सन्ध्या सन्ध्यासुपासीत नास्ते नोद-
गते रवी। सन्ध्यां त्वयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा
सदा”। संवत्सः “प्रातःसन्ध्यां सनत्वाक्षुपासीत
यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामङ्गीकृतमिमा-
स्कराम्”। नरसिंहपुराणे “पूर्वां सन्ध्यां सनत्वाक्षु-
पकस्य यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावदुपवादादित्य-
दग्नम्”। मनुः “कथ्यो दीर्घसन्ध्यात्वात् दीर्घमायुरथा-
प्रयुः। पूर्वां यश्च कोत्तिञ्च ब्रह्मचरमेव च। उ-
पास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विद्वेत्तः। सजीव-
न्नेव मृद्वः स्नान्मृतः सा चाभिधीयते”। तथा “सन्ध्यां हीनो
ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न
तस्य फलवाग्भवेत्”। यमः “अनागतान्तु ये पूर्वां नतीतां
चापि पश्चिमां। ये विप्रा नातुतिष्ठन्ति सन्ध्यां ते दृष्टवाः
स्मृताः”। ऊन्दोगपरिशिष्टे कान्वायनः “सन्ध्यां नोपास्य
चाकक्षां स्नानदानस्य यः सदा। तं दोषा नोपसर्पन्ति
वेनतेयमिवोरगाः” तथा “एतत् सन्ध्यां त्वयं प्रोक्तं ब्राह्मणम्
यदधिष्ठितम्। यस्य नाख्यादरस्तत् न स ब्राह्मण उ-
च्यते”। कूर्मपुराणे “न तिष्ठति तु यः पूर्वं नोपास्ते यस्तु
पश्चिनाम्। स मृद्वेषु रवी लोके सर्वधर्मविवर्जितः”।
सुखकले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमाह। व्यासः
“आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्यापास्तिमकुर्वतः।
स्नात्वा पाण्यांस्त्रिराचम्य गायत्र्युपशतं जपेत्” पारि-
जाते तु “कात्वातिप्रक्रमणे चैव चतुर्थ्यां ध्ये” प्रदापयेत्
इत्युक्तम्। सप्तमासतत्त्वे तु “कात्वातीता दृष्टा सन्ध्या
सन्ध्यास्नानेद्युने यथा। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां
समाचरेत्” काशीखण्डोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्। अत्र
यथाचारं व्यवस्था। सङ्कल्पपर्यन्तप्रातः सन्ध्याया गौण-
काचः आग्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः इति मण्डनः।
“उदयास्तमयादृष्टं यावत् स्नाहटिकालयम्। तावत्
सन्ध्यासुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम्” इति स्कान्दे वि-
शेष उक्तेः। मध्याह्ने तु दक्षः “आध्यर्चयामादासायं
सन्ध्या माध्याह्निकीभूते। आर्घ्यप्रदानतः पूर्वसदया-
स्तमयेऽपि वा। गायत्र्युपशतं जपं प्रायश्चित्तं द्विजा-

तिभिः" इति । गोणकालेऽप्यसम्भवे यमः "दिशोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् । शर्व्याः प्रथमे यामे तावत् कुर्यादुपधाक्रमम्" । अत्र सप्यकावातुरोधात् सायंसम्प्रोपासनं पूर्वं कृत्वा "आगन्तूनामन्ते निवेशः" इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात् कार्यमिति न्यायतः प्राक् तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति । "दिशोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्तीतराणि च । दिशोदितानि कृतैव विदध्यादुत्तराणि तु" मदनपरिजाते वसिष्ठोक्तेः । सूतके विशेषः सूतके इत्यनुवृत्तौ "अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजयज्ञं वज्रेण" इति "ज्ञानं सम्प्राप्तं त्यजन् विप्रः सप्राज्ञाच्छ्रुतां व्रजेत् । तस्मात् ज्ञानञ्च सम्प्राप्त्यं सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् । सूतके स्मृतके चैव सम्प्राप्तकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामसमृते द्विजः" इत्यनयोरविरोधाय न मानससम्प्राप्तनिषेध इति कल्प्याम् । किन्तु प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः । पैठिनसिस्तु "स्मृतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यसम्प्रायज्ञमस्तुत्यात्" इत्यर्थदानानां सम्प्राप्ताह । अन्ये तु उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादध्याञ्जीनपि । अष्टविंशतिकृतोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत्" इति गायत्रीजपमप्याहुः । "स्मृतके कर्मणा-न्यागः सम्प्रादीनां विधीयते" इति यद्यपि सम्प्रा-यानिर्हतिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्यम् । "स्मृतके सावित्र्या चाञ्जलिप्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्तुत्यादिति" पैठिनसिस्मरणात् इति मिताचरा सम्प्रादीनामप्यपवादमाहापरार्कं पुलस्त्यः "सम्प्राप्तमिदं चहं होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् स्मृतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः । सूतके स्मृतके चैव सम्प्राप्तकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामसमृते द्विजः" ? । यत्तु चन्द्रिकायां जाबालः "सम्प्राप्तं पञ्च महायज्ञान् नैतिकं कृतिकर्म च । तन्मध्ये द्वापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया" यज्ञ संवत्तः "सूतके कर्मणां त्यागः सम्प्रादीनां विधीयते" यज्ञ विष्णुः "सर्वकालसुपसा तु सम्प्राप्तयोः पार्थिवेपुत्रे । अन्यत्र सूतकाशौचविश्रमातुरभीतितः" इति । तत् संपूर्णसम्प्राप्तनिषेधपरम् । "अध्यान्ता मानसो सम्प्राप्त्युपवारिविजिता" इति सुहृद्दीपे व्यवनोक्तेः । पैठिनसि-स्तुतमन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्तुत्यात्" । प्रयोगपरिजाते भरद्वाजोपि

"सूतके स्मृतके कुर्यात् प्राणायाममनन्तरम् । तस्यां मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् । गायत्रीं सप्यगु-च्चार्य सूर्यार्घ्यं निवेदेत् । मार्जनं तु न वा कार्यं सुपस्थानं न चैव हि" । इत्येवं मिताचरापरिजातादौ कथोचे सम्प्राकरणविशेषोक्तेः गौडानां तदनाचर-णमनाचार एव तस्य शीतत्वेन कृत्वा दाधानुचितत्वा-दपि मिताचराद्युक्तं युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रातःसवनं न० सवनं यज्ञाङ्गकर्मभेदः सोमाभिषवादि प्रातः कर्तव्यम् सवनम् । प्रातःकर्तव्ये यज्ञाङ्गकर्मभेदे । अथ प्रातःसव तत्तार्थं पु० ।

प्रातःस्नानं ७त० प्रातःकर्तव्ये जलावगाहनादिरूपे स्नाने तस्य कर्माङ्गताद्युक्तं गरुडपु० "ऊषः काले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं दुधः । स्नायाज्जदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि । प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टभुं हि तत् । सुखसुप्रस्य सततं लालाद्याः संभवन्ति हि । अतो नैवाचरेत् क-र्माङ्ग्यकृत्वा स्नानमादितः । अन्तर्होः कालकर्णौ च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितम् । प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः । न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म संस्मृतम् । होमे जपे विशेषेण तस्मात् स्नानं समाच-रेत् । अथक्तावशिरेकस्तु स्नानमस्य विधीयते" ।

प्रातःस्मरणीयं लि० ७त० । प्रातःकीर्तनीये देवादौ पुण्य-चरिते । प्रभातशब्दे ४४७५ पु० दृश्यम् ।

प्रातरुच्यं प्र+चत+चर । प्रभाते अमरः "प्रातःकाले सङ्गर्तं स्त्रीनि"ति स्मृत्युक्ते सूर्योदयावधिशिङ्गर्तकाले च प्रातरु लि० प्रकट आतरो यत् । प्रकटातररूपतरणपण्युक्ते देगे ततः कथाम्ना० चतुरर्थ्यां कण् । प्रातरीय तस्यादूर-देशादौ लि० ।

प्रातरुचकं पु० सर्पभेदे भा० व्या० ५७४० ।

प्रातरनुवाकं पु० प्रातःपाठे अनुवाके वेदांशभेदे यस्मै "प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासते" कात्या० श्रौ० ८।१।११ "पुरा प्रातरनुवाकस्य" छा० उ० "प्रातरनुवाकस्य प्रार-म्भात्" भा० "अप्रगीतसृग्जातं यस्मै यत् प्रातःकाले श्रुते प्रातरनुवाकस्त्येति यावत्" आनन्द० । [लिका० प्रातराशं पु० अश+भावे चञ् ७त० । प्रातःकालिके भोजने प्रातर्गीयं पु० प्रातर्गीयमस्य । स्तुतिपाठके लि० २प्रातः-काले गातव्ये सामादौ च लि० ।

प्रातिदिन न० कर्म० । पूर्ववर्तिनि दिवसे त्रिकाण्डशेषः ।
प्रातर्भोक्तृ पु० ७त० । काने शब्दच० ।
प्रातर्भोजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।
प्रातस्तरा(मा)म् ख्य० प्रातरत्तरप् तमप् वा आसु ।
ख्यल्लप्रातःकाले “प्रातस्तरा पतन्निभ्यः” भट्टिः ।
प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गो यस्याः । ग-
ङ्गायां भा०ख्य० २६ख० ।
प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्वो २भावे च भेदि० ।
प्रातिकण्ठक लि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् ।
प्रतिकण्ठपङ्क्तिः ।
प्रांतिका स्त्री प्रा+यत-रधुन् टाप् । जवाहरे राजनि० ।
प्रातिकामिन् दुर्व्योधनस्य दूतभेदे भा०भी० ६५ख० ।
प्रातिकूलिक लि०प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलं
वर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् “तां प्रातिकूलिकीं मत्वा” भट्टिः ।
प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहिता० यक् । प्रतिकभावे
प्रातिजननीं लि० प्रतिजनं साधु प्रतिजना० खञ् । प्राति-
जनं साधो । कात्या०श्रौ०२५।१३/४
प्रातिनिधिक पु० प्रतिनिधि+स्त्रायै ठक् । प्रतिनिधौ
प्रातिपथिक लि०प्रतिपथमेति ठञ् । प्रतिपथं गन्तरि स्त्रियां
ङीप् । [तिद्यौ भवे ।
प्रातिपद् लि० प्रतिपदि भवः सन्निवेला० खण् । प्रतिपदि-
प्रातिपदिक लि० प्रतिपदायां तिथौ भवः “कालाट् ठञ्”
पा०ठञ् । १प्रतिपदायां तिथौ भवे शतवारिभूते यज्ञौ पु०
“यादौ प्रतिपदा येन त्वसृत्पक्षोऽपि पावकः । त्वत्पदात्
प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः” वराहपु० । १शान्ति
शब्दभेदे “यत् प्रातिपदिकं नाम तस्मान्नो नातिरिच्यते”
शब्दश० तल्लक्षणन्तु “वर्धवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकस्”
“लुक्लितसंवासाश्च” पा०व्याख्याते चेते सरलायामणभिः
“अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु पर्यङ्गिणं हन्
तत्पुरुषयोरित्यभिधानात् । एतच्छब्दे परस्मै चार्धव-
त्त्वमेतत्सङ्गोभूतीभूतविभक्तौतरसमभिव्याहारानपेक्षया
लौकिकार्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति पशुंदासेन
व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सादृश्यप्रपञ्चणेन सिद्धे उत्तरस्मै
कुंदादीनामनर्थकानामसिद्धेऽर्थवत्त्वप्रपञ्चनं व्यर्थं स्यात् ।
अहञ्जिति धातौ काण्डे इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्
साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वस्येऽपि
अधातुरप्रत्यय इति तत्पशुंदाशः । एकदेशवर्णेऽर्थबोध-
जनकत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । अतः प्रत्ययपरं प्रत्ययप्रत्य-

यान्तरं तन्नामव्यवहृत्यैवोभयमपहृणादित्याह (प्रत्ययं प्रत्य-
यान्तश्चेति) सि०को०)। अतएव भाष्ये “न लोके केवलेन
प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन” इत्युक्तम् ह-
रिणाप्युक्तम् । “धात्वादोनां विशुद्धानां लोकार्थो न
विद्यते । लक्षितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्रा-
ग्बिक्रमेस्तदन्त्य तथैवार्थो न विद्यते” इति । भू सत्ता-
यामित्यादौ कर्मण्यपित्यादौ चादेक्यनन्त अलौकार्थ-
क्यवभावात् प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् “ब्राह्मणादौ
कथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकर्मणे । देवदत्तादयो वाक्ये
तथैव स्युर्निरर्थकाः” इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वा-
त्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्मादप्रसङ्ग इति
तद्विशारण्यादेर्नियमसूत्रमित्याह “पूर्वसूत्रेणेति” सि०को० ।
प्रत्ययमपहृणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्त्य मपहृणमिति
न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वभावात् लक्षितादीनामपि प्रत्यय-
त्वात् पूर्वसूत्रेण सञ्ज्ञासिद्धेरिति भावः । पदमिति स्मा-
तन्त्येण प्रयोगाहंमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्य मन्दाभाव
परतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगा-
सत्त्वेऽपि इतिपरस्य ग्रन्थ प्रयोगाहंत्वादिति गवि-
त्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः” हरिणाप्युक्तम् । अतएव
‘गवित्याह भू सत्तायामित्यदोऽवगमः । न प्रातिपदिकं नापि
पदं साधु त तत् स्मृतम्” । प्रातिपदिकार्थं द्योत्ये प्रथ-
मेव । तदर्थं नामार्थाः “स्वार्थो द्रव्यश्च चिद्ब्रह्म संख्या
कर्मादिव च । अतो पञ्चैव नामार्थोऽस्त्रयः कोषाद्विद-
ग्निमा” इत्युक्ताः । तत्र अविज्ञा, नियतविज्ञाय प्राति-
पदिकार्थं प्रथमाया उदाहरणम्” सि० को० ।

प्रतिपीयः पु० । न्यभेदे भा० द्रो० । १५७ अ० । रगोत्तमवरविभेदे
च प्रवरध्यायः ।

प्रातिपेय. पु० नृपभेदे भा०सं० ६६च० ।

प्रातिभ तिमं प्रविभाऽस्यस्य प्रज्ञां क्षण । १ प्रतिभान्वितं
योगिनां योगविज्ञकारके २ उपसर्गभेदे मार्कण्डेयसं ४०
व्यं यथा "प्रातिभः आवर्णो देवो समावर्तौ तथापरो ।
पञ्चैते योगिनां योगविज्ञाय कटुकोदयाः । वेदायतै
काव्यशास्त्रायाः विद्याः शिल्पान्वशेषतः । प्रतिभान्ति
यदक्षेति प्रातिभः । स ह योगिनः । यद्दार्शनिकज्ञानं
नेत्ति शब्दं गृह्णाति त्रैव यत् । योजनानां सचक्षेभ्यः
आवर्णः २ सोऽभिधीयते । समन्नाहोचते चासौ स यदा
देवतोपसः । उपसर्गलभयाह्रदैवश्चन्द्रवत्तवद् बुधाः ।
भास्यते यन्त्रराजम् मनो दोषेण योगिनः । समन्ना

चारविधं शब्दं भवः ४ च परिकीर्तितः । आवर्त्त इव
तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदा कुलः । नाशयेच्चित्तमावर्त्त ५ उप-
सर्गः ४ उच्यते । एतेनांशितयोगास्तु सकला देवयो-
नयः । उपसर्गैर्भङ्गाघोरैरावर्त्तन्ते पुनः पुनः ।

प्रातिभाव्य न० प्रतिभूयो भावः षष्ठ्यङ् हिपदद्वयः । (जा-
निनि) । प्रतिभूभावे प्रतिभूत्वेन देये रक्षणे च सत्तुः ८।१५।
५६ दर्शनप्रतिभूशब्दे २४७५ पु० इत्यत्रम् ।

प्रातिभासिक लि० प्रतिभासादागतः ठक् । प्रतिभासाधीन
सत्त्वति मिथ्यारजतादौ वेदान्तमते हि सत्त्वं त्रिविधं
पारमार्थिकं व्यवहारिकं प्रातिभासिकं च तत्र ब्रह्मणः
सत्त्वं पारमार्थिकं त्रिकाणावाध्यत्वात्, चटादीनां सत्त्वं
व्यवहारिकं व्यवहारकावेवाध्यत्वात्, शुक्तौ रजतादेः
सत्त्वं प्रातिभासिकम् अधिष्ठानज्ञानवाध्यत्वात् प्रातिभास-
कालमात्रसत्त्वाच्चेति वेदान्तपरिभाषायां स्थितम् ।

प्रातिशाख्य लि० प्रतिशाखं भवः परिच्छेदा० अत्र । प्रति-
शाखं भवे व्याकरणभेदे न० ।

प्रातिश्रुत्क पु० प्रतिश्रुति तत्समये भवः ठक् । प्रतिश्रवण-
वेलायां भवे पुरुषे “यत् वायं” श्रौतः प्रातिश्रुत्कः
पुरुषः” इ० ८० । [२प्रतिव्यक्तिभवे च ।

प्रातिस्विक लि० प्रतिस्वः भवः ठक् । १ अद्याधरणधर्मे त्रिका० ।
प्रातिहर्त्त न० प्रतिहर्त्त भावः कर्म वा उद्गाता० अज् ।
प्रतिहर्त्त रूपस्य कृत्वग्भेदस्य कर्मणि ३ प्रतिहरणे
२तदभावे च ।

प्रातिहारक पु० प्रतिहारक एव स्वार्थे अयम् । प्रति-
हारकशब्दार्थे अमरः । [कारके अमरः ।

प्रातिहारिक लि० प्रतिहारः प्रयोजनस्य ठक् । साया-
प्रातीतिक लि० प्रतीत्या निर्दिष्टः ठक् । प्रातिभासिके पदार्थे
प्रातीप प्रतीपस्यायम् अयम् । प्रतीपकृपस्यापत्ये शान्तनो
व्यपे त्रिका० । [ब्रह्माचारिणि ।

प्रातीपिक लि० प्रतीपं वर्त्तते ठक् । प्रतीपं वर्त्तमाने प्रति-
प्राट् पु० कृपिभेदे शत० त्रा० १४।८।११२

प्रात्ययिक लि० प्रत्ययाय स्थितः ठक् । प्रतिभूभेदे “दर्शनप्र-
तिभूर्यत्वं कृतः प्रात्ययिकोऽपि वा” याज्ञ० दर्शनप्रतिभू-
शब्दे २४७८ पु० इत्यत्रम् ।

प्राथमक्यलि० लि० प्रथमकले भवः ठक् । १ प्रथमारम्भोचिते
वेदाध्ययनादौ । प्रथमं कल्पमधीते कल्पान्तत्वात् ठक् ।
२ प्रथमकल्परूपविज्ञापन्याध्यायिनि अमरः ।

प्राथमिक लि० प्रथमे भवः ठक् । १ प्रथमभावे स्त्रियां ङीप् ।

प्रथममधीते प्रथम+ठक् । वेदादेः २ प्रथमाध्येतरि च ।

प्रादि पु० उपसर्गसंज्ञार्थं पा० उक्तो शब्दभेदे स च गणः पा०
ग० उक्तो यथा “प्र परा अप सम् अतु अय निष् निर् इष्
डर् वि व्याङ् नि अधि अपि अति सु चतु (हु) अभि प्रति
परि उप” एते प्रादयः । निष् दुस् खान्तो निस्सप्ततावना
सेयने इति (८।१।१२०) सूत्रे निष् इति निर्देशात्
निष्कृतं डङ्कृतमित्युदाहृत्य “इडुपधस्य यो विसर्जनीयः”
इति भाष्योक्तेः । निरः कृषः इति (७।२।४६) “सु-
डूरोरधिकरणे” इति च निर्देशात् रान्तावपि सनो० ।
उदिति दान्तोऽपि “उदोऽनूर्ध्वं चेष्टायामिति” ।
“उपसर्गाः क्रियायोगे” पा० “गतिश्च” पा० प्रादयः क्रिया-
योगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः” सि० कौ० ।

प्रादुराक्षि पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

प्रादुर्भाव पु० प्रादुश्+भू-भावे षज् । आविर्भावे प्रथमप्रकाशे
प्रादुस् अयम् प्र+अद-उच्च । प्राकाशे ज्यार्थो अयम् क्रिया-
योगे गतिसंज्ञा प्राडङ्कृत्य प्रादुर्भूय । स्वार्थे अत् न दि०
लोपः प्राडुश्च प्रादुर्भावे न० उज्ज्वलदत्तः ।

प्रादेश पु० प्र+दिश+घञ् दीर्घः । १ नर्त्तनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठे
अमरः २ देशनात्वे मेदि० “अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्याधः
प्रादेश उच्यते” इत्युक्ते २ परिभाषाभेदे च देवीपु० ।

प्रादेशन न० प्र+धा+दिश+ल्युट् । दाने अक्षरः ।

प्रादेशिक लि० प्रदेशे भवः ठक् । प्रदेशभवे [स्त्रियां ङीप् ।
प्रादोष(षि)क लि० प्रदोषे भवः वा अय्ठञौ । प्रदोषभवे
प्रादोहनि पु० स्त्री प्रदोहनस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये । ततः
यूनि फज् तोल्ल० तस्य न लुक् । प्रादोहनायनि तदीये
यून्यपत्ये पुं स्त्री० । [करणे भाग० १।८।११ ।

प्राधनिक लि० प्रधानं संग्रामः प्रयोजनस्य ठक् । युद्धोप-
प्राधा स्त्री प्रधैव स्वार्थे ण । दक्षकन्याभेदे काश्यपकलत्रभेदे
हरिवं० २२६ अ० । तस्याः अपत्यं दक्ष । प्राधेय तदपत्ये
पुं स्त्री० तदपत्यानि च देवगन्धर्वादयः भा० आ० ६५ अ० ।
अग्निपुराणे प्राधेया इत्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे प्राधेय
शब्दकल्पनं लिपिकरप्रसादकतपाठदर्शनात् इति बोध्यम् ।

प्राधानिक लि० प्रधान+स्वार्थे ठक् तस्येदं ठक् वा ।
१ प्रधानशब्दार्थे २ प्रधानसम्बन्धिनि च “प्राधानिकरहस्य”
इत्यादि देवीमाहात्म्यव्याख्यायां सुप्रवर्त्यां स्थितम् ।

प्राधान्य न० प्रधानस्य भावः षज् । अष्टत्वे । भावे त्वप्रधान-
नत्व न० तत् प्रधानता स्त्री तत्त्वार्थे । “अप्राधान्यं विधे-
र्यत् प्रतिषेधे प्रधानता” शाब्दिककारिका ।

प्राप्ति त्रि० प्रकटोऽध्या व्यचक्षणा० । १दूरपथे २प्रज्ञे नञ्
३वञ्जे च हेमच० व०जो० ४वहुटूरगाभिनि रघादौ च ।
प्राप्तिम् अन्त्य० प्र+या+ध्वन-डभि । १चातुर्कृत्ये २वन्वने
३नञ्जतायाञ्च अमरः ।

प्रान्त पु० प्रकटोऽन्तः । १शेषसीमायाम् हेमच० । २अपिभेदे
पु० । ततः गोत्रापत्ये कणा० फञ् । प्रान्तायन तदपत्ये
पु०स्त्री० । [शब्दार्थक०]

प्रान्तदुर्गं न० प्रान्ते दुर्गं नृपाज्यस्थानभेदः । दुर्गभेदे
प्रान्तरं न० प्रकटमन्तरं व्यवधानं यत् । १दूरगम्ये पथि ।
२हस्तादिह्याग्रान्त्ये पथि ३वने ४कोटरे च भेदि० ।

प्रान्तशून्य पु० प्रान्ते शून्यमस्य । व्यादादिरहिते पथि शब्दर०
प्रापणिक पु० प्र+या+पण-“प्राप्तिः पणिवचः” उणा०
किकन् । पण्यविक्रतेरि उज्ज्वलद० ।

प्राप्त त्रि० प्र+याप-कर्मणि कर्तरि वा क्त । १व्ये २व्यासा-
दिते ३भूते अमरः । ४उपस्थिते च ।

प्राप्तकाल पु० प्राप्तः कालोऽस्य । करणयोग्ये काले ११
१२ पा० छत्वे दृश्यम् ।

प्राप्तपक्षत्व त्रि० प्राप्तं पक्षत्वं मरणं येन । वृत्ते अमरः ।
मरणे देहस्य पक्षभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् ।
प्रेतशब्दे दृश्यम् । [इषादौ शब्दरत्ना० ।

प्राप्तभार पु० प्राप्तः भारः तद्वहनकालोऽस्य । भारसह-
प्राप्तिरूप त्रि० प्राप्तं रूपं येन । १मनोहरे २पण्डिते
अमरः । ३रूपवति च ।

प्राप्ति स्त्री प्र+याप-भावे क्तिन् । १उदये २धनादिद्वौ
३लाभे च अमरः । ४प्रापणे ५संज्ञतौ शब्दरत्ना० अणि-
माद्यष्टविधैश्वर्यसंज्ञे हेतुशब्दे हेतुशब्दशब्दे दृश्यम् ।
वाहेद्वयजरासम्भ्रान्तपुत्रताभेदे ७कंसकलभेदे भा०स०
१२ख० । हरिवं० ८१ख० । “अप्राप्तस्यैव या प्राप्तिः सैव
संयोग उच्यते” भाषा० उक्ते दसयोगस्वरूपे द्रव्यगुणभेदे
च । सा०द०उक्ते ८संज्ञाशब्दे “युक्तिः प्राप्तिः समाधान-
मिति” सुखाङ्गान्त्युद्दिष्ट ९संप्रधारणा चाधीनां युक्तिः,
प्राप्तिः सुखागमः” लक्षिता । कामस्य भाव्याभेदे भा०
व्या० १६ख० । नील०ता० उक्ते दसहस्रभेदे ।

प्राप्तिसम न० गौ०उक्ते जात्युत्तरभेदे “प्राप्य साध्यमप्राप्य
वा हेतोः प्राप्ता विधिपूर्वात् प्राप्तिरस्य” सू० । “हेतुः
प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? । न तावत् प्राप्य ।
प्राप्ताप्राप्तविधिपूर्वात्साधकः द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्ता
सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? । अप्राप्यसाधकं न

भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्ता प्राप्य-
वस्थानं प्राप्तिरस्य” वात्स्या० । “प्राप्ता विधेयादिनिर-
पादनेन प्रत्यवस्थानम्” गो०द० ५।७ यथा व्याख्या स
क्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव
किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वेन
तादृशगुणवत्त्वं न ? उभयोरविशेषादिति” ।

प्राप्त्याया स्त्री इत० । १लाभेच्छायाम् २प्राप्यकार्यस्यावस्था-
भेदे “यवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्राप्यस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भो यत्र प्रत्याया नियतापि फलाशया” इत्युद्दिष्ट
“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याया प्राप्तिरस्य” इति
सा०द० लक्षिता ।

प्राप्य त्रि० प्र+याप-ण्यत् । १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकर-
णोक्ते “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिह कथ्यते” इत्युक्ते ४कर्म-
भेदे कर्मनुशब्दे १७३०पृ० दृश्यम् । प्र+याप-ल्यप् ।
लब्धे ल्यये अन्त्य० ।

प्राप्यकारिन् त्रि० प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रका-
शम् क-णिनि । विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारिके
चक्षुरादौ इन्द्रिये । तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्य-
कारिता नान्यस्य । वेदान्तमते श्रवणस्यापीति भेदः ।

प्रावोधिक पु० प्रबोधाय हितं ठक् । १अवकाशे शब्दभा०
प्रबोधः प्रबोधनं तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठक् ।
२सागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे ।

प्राभञ्जन न० प्रभञ्जनो देवताऽस्य अण् । स्नातिनञ्जने
तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । तस्यापत्यम् इज् । प्राभ-
ञ्जनि हनूमति “बायूषि त्वत्तु निर्मिता प्राभञ्जनिरमोच-
यत्” भट्टिः ।

प्राभव न० प्रभोभावः अण् । १प्रभुत्वे २अवृत्ते च ।
प्राभवत्य न० प्रभवतो भावः अण् । विभुत्वे मनुः ८।४१२
प्राभाकर न० प्रभाकरस्य इदम् तन्मतं वेत्ति वा अण् ।
१मीमांसकभेदप्रभाकरसम्बन्धिनि २तन्मतज्ञे च ।

प्राभृत न० प्र+या+भृ-कर्मणि क्त । उपठौकनश्रव्ये अमरः ।
स्त्राथे क । २प्राभृतक तत्रार्थे हारा० ।

प्रासधि पु० पौलस्त्ये सप्तर्षिसंज्ञे अणिभेदे हरिवं० ७ख० ।

प्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन निर्दिष्टः सिद्धः ठक् । १प्रत्यक्षादि-
प्रमाणसिद्धे २शास्त्रसिद्धे च स्त्रियां ङीप् । ३हेतुके ४म-
न्योदाभिज्ञे ५शास्त्रज्ञे ६परिच्छेदके ७प्रमाणकर्तरि च ।

प्रामाण्य न० प्रमाणस्य भावः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपे

ज्ञानधर्मभेदे तत्र न्यायमते परतोपाद्यं कीमांसकादिमते
कृतः, स्वामयप्रा वा पाद्यमिति भेदः । प्रमात्यशब्दे
इत्यम् । [इत्ते शब्दच० भावे गत्यत् । २प्रमादे न०।

प्रामाद्य पु० प्रमाद्यत्यनेन प्र० मद् वा० करणे गत्यत् । १वाचक-
प्रामात्य न० प्र० मी-भावे क्तिन् तत्र साधु व्यञ् । १शब्दे
लिका० पाठान्तरम् । प्रमीतस्य भावः व्यञ् । २मरणे न० ।

प्राय पु० प्र० अय-इण्-वा चञ्-अच् वा । १शब्दो २अन-
शनशब्दो ३वाञ्छत्यो च भेदि० "प्रायेण सामप्राविधौ
गुणानाम्" कुमारः । ततः प्रख्यादि० सर्वविभक्तप्र-
पवादस्तृतीया प्रायेण गार्ग्यः सि० कौ० ।

प्रायण न० प्र० अय-भावे ल्युट् । १देहत्यागेन स्थानान्तरगमने
मनुः ८।२२२ स्त्रो० उदा० । २प्रारम्भे च "सैना लि-
हत्प्रायणा" ताण्ड्य० ब्रा० २।५।२ "लिहत् ऋग्वक्त्रकः
प्रायणे प्रारम्भे यस्याः" भा० ।

प्रायणीय लि० प्रायणं चारम्भदिनं तत्र विहितः क् ।
१प्रारम्भदिने २गवामयनप्रथमाह्नौ च विहिते अतिरात्रे
यागभेदे च "प्रायणीयेऽद्य सत्यामेके" कात्या० श्रौ०
१२।६।२६ 'प्रायणीयोऽतिरात्र एवाह साध्यः' देव-
नाथः । ताण्ड्य० ब्रा० ४।२।१।२ भाष्ये द्वितीयाह-
न्यैव प्रायणीयसंज्ञा तद्विरुक्तिश्च दर्शिता यथा
"प्रायणीयमेतदहर्भवति" मू० "एतद्व्यवसायमहः प्रा-
यणीयं प्रकृतेषु यान्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेति व्युत्-
पत्तेः । एतत्संज्ञं गवामयनस्य द्वितीयमहरनुष्ठेयं भ-
वति । यद्यपि न्यूनरे प्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैव
प्रायणीय इति संज्ञा प्रविद्धा तथापि प्रथमोत्तमयोरति-
रात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वाद्द्वैवाह्नौ गवामयने असा-
धारणं प्रायस्यमिति कृत्वा एतदादिकं गवामयनस्वरूप-
मित्यस्मिन् द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दोऽत्र प्रयुज्यते ।
उक्तमहर्ज्ञाननिर्वचनद्वारा प्रशंसति" भा० "प्रायणीयेन वा
अह्ना देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् यत् प्रायंसत् प्रायणीयस्य
प्रायणीयत्वम्" मू० "इरा देवाः प्रायणीयेन प्रायणीया-
ख्येन खल्वह्ना स्वर्गं लोकं प्रायन् प्राप्ताः यद्यस्यात्
प्रायन् स्वर्गं प्रागमन् तस्मादस्याह्नः प्रायणीयत्वं प्राय-
णीयसाधारणत्वात् प्रायणीयमिति नाम सम्पन्नम्" भा० ।
तदहः कर्तव्यत्वादतिरात्रस्य प्रायणीयसंज्ञेति बोध्यम् ।

प्रायश्चित्तं न० पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधिते कर्म-
भेदे यथोक्तं प्रा० वि०

तत्प्राज्ञिराः "प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय

उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति कृतम् ।
निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः । तथा
हारीतः "प्रयत्नत्वाद्दोषचित्तमशुभं नाशयतीति प्राय-
श्चित्तम्" । एतेन पापक्षयमात्रसाधनं कर्म प्रायश्चित्त-
मिति तल्लक्षणम् । कात्वशब्दात् तत्तापुरुषाश्चमेधादिव्या-
वृत्तिः । तत्र पापविशेषस्यैव कामाकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य
ततो नाशः मतभेदेन अव्यवहार्यशब्दे ४७०।७१ दर्शितः ।
"प्रायश्चित्तरूपेणो यदज्ञानं कृतं भवेत् । कामतो व्य-
वहार्यस्तु वचनादिह जायते" याज्ञ० वचनस्य प्रा० वि०
व्याख्यानं मतभेदेन दर्शितं यथा

"कामत इति अज्ञानकृतपापप्रायश्चित्तेन कामकृतपाप-
गमो न भवति । किन्तु व्यवहार्यतामात्रम् । ननु कति
पापे कथं व्यवहार्यतामात्रम् अत्राह वचनादिति । अय-
मभिप्रायः अहं प्रायश्चित्तानुष्ठानेनाहं पापक्षयात् सम्भो-
षणसूर्यनदर्शनादिमध्यवहारो न दुष्टः न तु भोजन-
परिणयनव्यवहारोऽपि वचनादेव यथा कुनखित्वादि-
स्त्रचित्तमहापापप्रेषमज्ञावे व्यवहार्यतेति । अथ वा
अकारपुच्छेसादुपयोक्तेन प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो
भवत्येव किन्त्वव्यवहार्यः पापभावेऽपि वचनात् । अतः
एव मनुः "बालज्ज्ञांश्च कृतज्ज्ञांश्च विमुञ्चानपि धर्मेतः ।
शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संवसेत्" । याज्ञवल्क्यः
"शरणागतकालस्त्रीहिंसकान् संवसेत्तु । चीर्यत्रतानपि
सदा कृतज्ज्ञांश्चानिमान् । कृतनिर्णयज्ज्ञांश्चैव न जुषु-
पसेत कर्हिचित्" इति मनुवचनं त्वज्ञानकृतमहापापे दो-
षव्यमिति । भवदेवस्तु सर्वत्र "कृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति"
दर्शनादव्यवहार्यतावचनं निन्दार्थमित्याह । जिक-
नस्तु पापकर्मणा हि इयं जन्त्ये शरीरगतमप्रायस्यमात्र-
गतस्य पापं तत्र स्पर्शादौ वैदिककर्मणि चानर्हत्तल्लक्षणं
तेनात्र कामनाकृते केवलशरीरदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते
जन्मान्तरकृतदुरितस्त्रेवात्मनः शरीरान्तरस्य व्यवहारा-
धिकारित्वम् आत्मगतस्य पापं भोगादेव जीयते" तत्र काम-
कारकतेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात् इति मनुवचनादुक्त-
श्रुतिविरोधाच्च । मिताक्षरामतन्तु अव्यवहार्यशब्दे दर्शितम् ।
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह
जावालः "काम्यानां सफलार्थं च दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः । च-
रितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुञ्चये । निन्द्योश्च ल-
क्षणेऽपि जायन्तेऽनिष्कृतैस्तैः" । ज्ञानाज्ञानकृतं

प्रायश्चित्तभेदो यथा चक्षुराः “अकामतः कते
पामे प्रायश्चित्तं, न कामतः । स्यात्त्वकामकते यत्तु हि-
शुणं बुद्धिपूर्वकम् । प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा
“आत्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जा-
नन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां तद्दोषभागिनः । अनर्जितै-
रनाहुतैरष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जा-
नन्निरपि जल्पतः । न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः
प्रणामिनः । अनरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्
हारीतः “यथावयो यथाकालं यथाप्राणश्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणेर्धर्मपाठकैः । तस्मात् कच्छम-
याप्यज्ञं पादं वापि (पादमेव नातो न्यूनम्) विधानतः ।
ज्ञात्वा देवादेवं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । प्लवङ्गा-
वत्तुष्टं माहं परांशरः । “दुर्वर्तेऽनुपमं हः कार्यं सद्यो वै
शिशुवृद्धयोः । अतोऽन्यथा भवेदोपसर्गाच्चानुपमं ही भवेत् ।
होहादिनानुपमं दोषो यथा “होहादां यदि वा लो-
भात् होहादज्ञानतोऽपि वा । कुर्वन्त्यनुपमं ये त तत्
पापं तेषु गच्छति । शास्त्रीयप्रायश्चित्तसदाहृत्य पचा-
दनुपमं कार्यं इत्याहचक्षुराः “कृत्वा पूर्वसदाहारं
यथोक्तं धर्मेवक्तृभिः । पचात् कार्यानुसारेण शक्त्या
क्षीन्यनुपमम् । हृदयत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा “अ-
शीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्पूवयोद्धृष्टः । प्रायश्चित्ताङ्ग-
महेन्ति स्त्रियो रोगिण एव च । पापनिष्क्रमणोपाया-
नाहं मनुः “स्वापनेनातुतापेन तपसाऽध्ययनेन
च । पापेक्षानुसृत्यते पापात्तथा दानेन चापदि” । आप-
दीत्यनेन अध्ययनतपसोदीनमनुकल्प इत्युक्तम् । एत-
द्विंशत्यतिरिक्तविधयम् । हिंसायान्तु दानं संख्यम् ।
यथा भविष्ये “हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां सनी-
षिभिः । प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते” । तथा
मनुः “दानेन वधनिषेकं सर्पादीनामशक्तुवन् । एकैकश-
खरेत् कच्छं द्विजः पापापतुत्तये” । समान्यप्रायश्चित्ता-
न्याह संवर्तः “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नार्थवन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” । यमः
“शोधयेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च । पापक्षानुच्यते
पापात् दानेन च दमनेन च” । मनुः “कृत्वा पापं हि
सन्त्य पापात् पापात् प्रसुच्यते । नेतुं श्रुत्यां पुनरिति
निवृत्त्या पूयते नरः” । विष्णुपुराणम् “प्रायश्चित्तान्ये-
षाणां कृष्णानुसारेण परम्” । यमः “गवाङ्गकं देवपूजा
वैदिक्याः स्मरितुं च । नार्थवन्त्याशु पापानि महा-

पातकजान्यपि” । मोतमः “हिरण्यं गोवीशोऽहो भूमि-
स्त्रिधा दत्तमनुमिति देयानि” । एगान्येवानादेशे वि-
ख्येन क्रियेरन् एनधि ननुनि ननुनि गुरुणि गुरुणि” ।
विष्णुपुराणम् “एवं विषयभेदाद् व्यवस्थायानि युक्तवः ।
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च ननुनि च । अ-
न्यथा हि महापातो ! ननुनासपदेयतः । गुरुणा-
सपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्” । महाभारते
“यद्यकार्यं गतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं
देहति गङ्गासूत्राशिमिवानलः” । शुद्धिकारणानि
व्रतान्याह विश्वामित्रः “कच्छचान्द्रायणादीनि गुरुभ्यु-
दयकारणम् । प्रकाशे वा रक्ष्ये वा संशयेऽनुकृते
स्फुटे । प्राज्ञापत्यं सान्त्वनं शिशुं पराकृतः ।
अतिलच्छः पर्यलच्छः सौम्यलच्छोऽतिलच्छः ।
महासान्त्वनः गुरुः तपलच्छस्तु पावनः । जलोपवासं
लच्छं च ब्रह्मलच्छं शोधकः । एते समस्ता व्यस्ता वा
प्रत्येकमेकयोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रय-
त्नतः । कार्याचान्द्रायणेषु क्ताः केवला वा विरुद्धे ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा । यवमध्यं
तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृतिः । उपवासस्त्रिदशं
वा मासं पक्षं तद्विकम् । षडहदाद्याहृदि कार्यं
शुद्धिफलार्थिना । उपपातकयुक्तानामनादिषु चैव
हि । प्रकाशे च रक्ष्ये च अभिषन्त्याद्यपेक्षया । जाति-
शक्तिगुणान् ब्रह्म गुरुदुर्विजते तथा । अतुल्यत्वादिकं
ब्रह्म सर्वं कार्यं यथाक्रमम्” । प्रकाशकते पामे व्रतानि
संख्यानि रक्ष्यकते जपादीनि यथा प्राज्ञापत्या-
दीन्यभिधाय मनुः “एतेहिंजातयः शोभ्या व्रतेरावि-
ष्कृतेनसः । अनाधिष्कृतपापास्तु मन्त्रोहोमेस्तु शोध-
येत्” । देवलः “प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो
रक्ष्यके । विंशभागः षट्भागः कल्पो जात्याद्य-
पेक्षया” प्रा० वि० । कचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः
यथोक्तं प्रा० त०

अथ गोबधायपवादः । परांशरः “धूर्त्येषु बहमानेषु
दण्डेनाभिहतस्य च । काष्ठेन लेटुना वापि पाषाणेन
त ताडितः । मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव
च । एवं मृतानां धूर्त्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि । उ-
त्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त द्वाव वा । आसं वा यदि
शृङ्गानि तोयं वा पिबति स्वयम् । पूर्वव्याधिविगृह्णानां
प्रायश्चित्तं न विद्यते” यदि आधिप्रयुक्तानां उपायः

हृद्ययोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन वा मूर्च्छया
 यतनं भवति अनन्तरं गमनं यासादौ कृते मरणं भवति
 तदा गमनयास्य हृद्यतोयपानैस्तदानीन्तनमरणे हेल्लभावं
 निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते । यदि तु पूर्व-
 व्याधिरहित एव प्रहारजनितव्याधिना यासादि कृत्वापि
 क्षियते तदा प्रायश्चित्तमस्त्येव । संवर्तः “यन्त्रणे गो-
 चिकित्सायां मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः
 स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते । औषधं स्नेहमाहारान्
 दद्याद् गोत्राङ्गणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्राय-
 श्चित्तं न विद्यते । दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरपकुर्वताम् ।
 द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते” मूढगर्भः
 व्यन्तर्गतगर्भः सह वैचित्थे इत्यनेन तथायत्वात् ।
 याज्ञवल्क्यः “क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पात-
 कम् । विपाके गोहृषाणाञ्च भेषजान्निक्रियासु च” ।
 विशेषमाहाङ्गिराः “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्घो-
 चनेऽपि वा । दशरात्रं चरेत् कच्छं सुष्या स यदि
 गोर्भवेत्” । द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः । अत्र
 प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिक-
 त्वात् गललम्नाञ्च मरणे नात्मघातादि । एवं “गोपालको
 गवां गोष्ठे धूमं यस्तु न कारयेत् । मल्लिकालीननरके
 मल्लिकाभिः स भक्ष्यते” इति देवीपुराणानुसारादग्निं
 प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य देवात्तदग्निना मरणे दोषा-
 भावः । तत्रास्थितस्य तु व्यपालननिमित्तगोवधजन्य-
 दोषः । मिताक्षरायां पराशरः “कूपे स्नाते च
 धर्माथे मृहदाहे च ये मृताः । यामदाहे तथा घोरे
 प्रायश्चित्तं न विद्यते” इदन्तु वन्धनरहितस्य पशोः कदा-
 चित् दाहादिना मृतविधेयम् । इतरत्वापत्तन्वोक्तम्
 “कान्तारेष्वथ वा दुर्गे मृहदाहावटादिषु । यदि तत्र
 विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते” इति ज्ञेयम् । एत-
 द्ब्रवचनं यमस्येति भवदेवमदृष्टः । चिकित्सायां पापाभावो
 यथावदुपचारे बोध्यः । न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदक-
 यानादिना । अतएव मनुः “चिकित्सायाञ्च सर्वेषां
 मिथ्याप्रचरतां दमः” । काश्यपोऽप्यत्र प्रायश्चित्तमाह
 “दोग्ध्री दमनातिदोहाक्षापागदामषण्डाभरणयोज-
 नात् तेजपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं
 ब्राह्मणैस्त्यो विनिवेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्यकच्छ-
 प्राचरेत् । चीर्णाग्नेर्गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात्
 म्रेष्ठं तिष्ठमेतुं वेति” ।

प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकम् । यज्ञलिखितौ “वायु केज्ञान-
 खान् पूर्वं हतं प्राश्य बहिर्निशि । प्रत्येकं नियतं का-
 लमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्-
 यतस्त्रिसवनं सृज्येत्” । केशधारणेच्छायां द्विगुणव-
 तादिकमाह चारीतः “राजा वा राजपुत्रो वा ब्रा-
 ह्मणो वा वज्रश्रुतः । केशाणां वपनं कृत्वा प्राय-
 श्चित्तं समाचरेत् । केशाणां धारणार्थं तु द्विगुणं
 व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चीर्णं द्विगुणा दक्षिणा
 भवेत् । विद्वद्विप्रमृष्टस्त्रीणां नेपथ्ये केशवापनम् ।
 मृते महापातकिनो गोहन्तृयापकीर्णिनः” । सधवा-
 स्त्रीणां विशेषमाह भवदेवमदृष्टं वचनम् । “वपनं
 नैव नारीणां नातुवज्रा जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं
 तासां न च दध्यादुगवाजिनम् । सर्वाङ्गं केशान् सस-
 द्भृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो
 सृण्वन् मृतम्” । पापभेदेषु प्रायश्चित्तभेदाः प्रायश्चित्तवि-
 भवेवेकादौ दृष्ट्याः विस्तरभयात्प्रोक्ताः । तस्येदं क ।
 प्रायश्चित्तीय तदाचरणे न० ।

प्रायश्चित्ति स्त्री प्रायः (अव्ययम्) । तपश्चरित्तिः चित्त-भावे
 कृत्तु इत० । प्रायश्चित्तशब्दार्थे
 प्रायश्चित्तिन् त्रि० प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यत्वेनाख्यस्य इति । प्राय-
 श्चित्ताहं स्त्रियां ङीप् । “प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं
 तेषु गच्छति” प्रा०त० । ठन् प्रायश्चित्तिक तत्त्वार्थे
 प्रायस् अव्य० प्र+अय-आसि । श्वाङ्गुल्ये रतपसि व्रतादौ
 च “प्रायः पशोधरससृजतिरत्र हेतुः” उद्भूटः । “प्रायो
 नाम तपः प्रोक्तम्” सूतिः ।

प्रायाणिक त्रि० प्रयाणाय हितं ठक् । यातिकृद्भ्ये शङ्ख-
 चाभरादौ प्रायात्किदादयोऽप्यत्र ।

प्रायिक त्रि० प्रायेण भवः ठक् । प्रायभवे । [गन्ध० ।
 प्रायुक्ते षिन् पु० प्रायुधि प्रकटयुद्धार्थं हेमते हेम-णिनि । अन्ते
 प्रायोग पु० प्रयुज्यते शकटादौ प्र+युज-कर्मणि घञ् क्तवम्
 दीर्घः । शकटादौ जियोगाहं ढके ऋ० १०।१०६।२ भा० ।
 प्रायोगिक त्रि० प्रयोगं नित्यमर्हति क्त्वा० ठञ् । नित्य-
 प्रयोगाहं ।

प्रायोज्य न० प्र+आ+युज-णिच्-कर्मणि यत् । प्रयोजनीये
 “प्रायोज्यं न विभज्येत” कात्या०स० । “प्रायोज्यम्
 प्रयोजनाहं यथा पण्डितस्य पुस्तकादि न तन्मूर्खैर्वि-
 भजयीयमिति” दायभागः ।

प्रायोपविष्ट त्रि० प्रायाय अनशनमृत्युये उपविष्टः उप+

विश-क्त । अनशननेन मरणाद्योक्तं भा० चान्द्र० ८०८० ।
प्रायोपवेश पु० प्रायाय अनशनमृत्यये उपवेशः स्थितिः ।
सङ्कल्पपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थमुद्यमे
भा० व० २५० श्लो० । भावे ल्युट् । प्रायोपवेशेन तत्रार्थे
न० । भा० व० १५१२८ श्लो० ।

प्रायीषेत लि० भीमो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेशः तेन
उपेतः । प्रायोपवेशनयुते भा० सौ० १६७० ।

प्रारब्ध न० प्र+आ+रभ-आरम्भे क्त प्रकटमारब्धं स्वकार्यं
जननाय कृतारम्भं येन । १देहादारम्भके २सदृष्टभेदे
तस्य च भोगेनैव ज्ञेय इति शास्त्रे प्रसिद्धम् । “अवश्यमेव
भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं लीयते कर्म
कल्पकोटिशतैरपि” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मणो भोगं विना
नाशभावस्योक्तेः “ज्ञानानि सर्वकर्माणि भगवता कुरु-
तेऽर्जुन !” गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रार-
ब्धकर्मातिरिक्तविषयेत्याकरे द्रष्टव्यम् । २कृतारम्भे लि० ।

प्रारब्ध स्त्री प्र+आ+रभ-करणे क्तिच् । १गजवन्धनदाननि-
तिका० । भावे क्त । २आरम्भे ।

प्रारम्भण न० प्र+आ+रभ-ल्युट् क्तम् । प्रकर्षणारम्भे । प्रार-
म्भणं प्रयोजनमस्य अग्रप्र० क्तम् । प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके
लि० प्र+आ+रभ-भावे घञ् क्तम् । प्रारम्भ प्रकर्षेण
आरम्भे पु० । [स्त्रियां टाप् ।

प्रारोह लि० प्ररोहः शीलमस्य ऊच्चा० ण । प्ररोहणशीले
प्रार्थ न० प्रकटपठणं पठिः । १प्रकटे पठ्यते प्रा० व० । २तद्युते लि०
प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ-युच् । १याच्ञायां २हिंसायाच ।
१गर्भाङ्गभेदे सा० द० “संयह्याहमानञ्च प्रार्थना क्षिप्र-
रेव च” गर्भाङ्गान्युद्दिष्ट्य “रतिहर्षोत्सवानान्त प्रार्थनं
प्रार्थना भवेत्” इति लज्जिता । ल्युट् । प्रार्थनं याचने
हिंसने च न० । ४सुद्रामेदे “प्रसूताङ्गलिकौ हस्तौ
मिथःस्निहौ च सम्मुखे । कुप्यात् खड्गदये सेयं सुद्रा
स्यात् प्रार्थनाभिधा” तन्त्रसा० ।

प्रार्थनीय लि० प्र+अर्थ-कर्माणि अनीयर् । १याचनीये
अर्थयतेयाचनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गोणे कर्मणि अनी-
यर् । यतोयाच्यते २तस्मिन् तस्याविवक्षायां सुख्ये
याचनाकर्माणि इति बोध्यम् । १हापरयुगे यन्दर्० ।
प्रार्थित लि० प्र+अर्थ+क्त । १याचिते २अभिहिते मेदि०
१शत्रुसंयते च तिका० ।

प्रालम्ब न० प्रकर्षेणाबन्धते प्र+आ+लम्ब-ल्यच् । १कृजुतया
कण्ठात् बन्धमाने माल्यादौ अमरः । २प्रकर्षेण लम्ब-

मानमात्रे लि० संज्ञायां कन् अत इत्तम् । प्रालम्बिका
स्त्रियादिरचितलल्लिकायां स्त्रियादिरभेदे स्त्री अमरः ।
प्रालेय न० प्रकर्षेण लीयते प्र+आ-ली-यत् । आत्मे एत्वम्,
प्रलयाय हितम् अण् नि० एत्वम् वा । हिमे अमरः ।
प्रालेयांशु पु० प्रालेयमंशौ यस्य । १चन्द्रे हस्ता० तन्नामना-
मके २कर्पूरे च । प्रालेयकरादयोऽप्युभयत्र पु० ।

प्रावट पु० प्र+अव-अट् । यवे जटा० ।

प्रावण न० प्र+आ+वन संभक्तौ करणे च । प्रनिरित्यादि
णत्वम् । खनिवे । प्रकर्षेणावन्यते संश्लिष्यते रुद्धनेन
ख० १२२१४भाष्ये दृश्यम् । वनं संभासे बन्नोदात्ततास्य
प्रावणि स्त्री प्र+अव-अनि । “हिनुमीनानि षोड्” च ८४।
१५।१६। हिनुमीनानीति लिप्ता सञ्ज्वलदत्तेन पठित्वा
तत्र णत्वसक्तम् । प्रकटावनौ तस्यायमाशयः “हीनुमीना
आनि षोड्” सूत्रद्वये सन्वप्रक्षरेण हिनुमानोति जायते
हिनुमीना अनि इत्येतां णत्वम् । योगविभागाच्च आनि
षोड् इत्यस्यापीति ।

प्रावर पु० प्र+आ+व-करणे अण् । १प्राचीरे गन्दरत्ना० ।

२देशभेदे भा० भी० १२४० । [२उत्तरीयवस्त्रे हेमच० ।

प्रावरण न० प्र+आ+व-करणे ल्युट् । १आच्छादनवस्त्रे
प्रावार पु० प्र+आ+व-करणे घञ् । १उत्तरीयवस्त्रे अमरः
भावे घञ् । २प्रकर्षेण आवरणे पु० ।

प्रावारकर्ण पु० चतुर्भेदे भा० व० १६८४० ।

प्रावारकौट पु० ७त० । कौटभेदे जटाधरः ।

प्रावास लि० प्रवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । १प्र-
वासे दीयमाने २तत्र कार्ये च ।

प्रावासिक लि० प्रवासाय प्रभवति सन्नापा० ठञ् । १प्रवास-
साधने । प्रवासे साधु गुडा० ठञ् । प्रवासे साधौ च ।

प्रावट्काल पु० कर्म० इत० वा । वर्षाकाले प्रावट्समयादयो-
ऽप्यत्र ।

प्रावट्कालवहा स्त्री ७त० । नदीभेदे सार्कण्डेयपु० ६७४० ।

प्रावडत्यय पु० इत० । १वर्षातिथिमे वर्षाप्रगमे व० व० । २घरत्-
काले राजनि० । [प्रकर्षेण २आवृत्तमात्रे लि० ।

प्रावृत् न० प्र+आ+वृ-कर्माणि क्त । १प्रकर्षेण आवृत्ते वस्त्रे
प्रावृत्ति स्त्री प्र+आ+वृ-करणे क्तिच् । प्राचीरे गन्दर्० ।

प्रावृत्तिक पु० प्रवृत्तौ तद्वरणे हितः ठक् । प्रवृत्तिवाहके
दूतभेदे हरिवं० १०४४० ।

प्रावृष्(षा) स्त्री प्रवृष्यतेऽत्र प्र+वृष-आधारे क्तिप् दीर्घः ह-
लन्तत्वात् वा टाप् । वर्षाकाले स च आवृणभाद्रातकः

“नमस्य नमस्यैव वार्षिकाष्टकं” यजुः । अष्टमशब्दे १४२२

पु० अथ सौरचान्द्रविकल्पस्य दृश्यः ।

प्राष्टपायणी स्त्री प्राष्टपा अयनं यस्याः गौराण्डोष् । कपि-
कक्षाम् (द्यालजुशी) क्षमरः ।

प्राष्टपिकं पुंस्त्री प्राष्टपि जायति शब्दायते कै-क अलुक्च० ।

१०यूरे धरणिः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । प्राष्टपि
भवः ङञ् । २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

प्राष्टपिज पु० प्राष्टपि जायते जन-उ अलुक् च० । १०यूरे-
निवे त्रिका० । २वर्षाकालजाते त्रि० “जे विभाषा”
वा अलुक् च० । तेन प्राष्टज्ज तत्कार्ये त्रि० ।

प्राष्टपौण त्रि० प्राष्टपि भवः दा० ख । २वर्षाकालभवे ङङ्०७ ।
१०१।७ भाष्य ।

प्राष्टपेय त्रि० प्राष्टपि भवः एन्य । १वर्षाकालजाते २वर्ष-
स्वष्टके पु० मेदि० । २कुटजष्टके ४धाराकदम्बे च पु०
राजनि० । एकपिकक्षाम् ६रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि० ।
प्राष्टपि दीयते कार्यं वा एन्य । ७वर्षाकाले द्ये करादौ
दत्त कार्ये च त्रि० । ६प्राच्ये न० शब्दर० ।

प्राष्टपेय पु० १देशभेदे भा०भी०८च० । प्राष्टपायां भवः ङक् ।
२वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

प्राष्टप्य पु० प्राष्टपि भवः वा० यत् । १धाराकदम्बे २कुटज
२विकटतष्टके च राजनि० ।

प्रावेशन त्रि० प्रवेशने दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् ।
१प्रवेशने दीयमाने शतत्वकार्ये च । [ङीप् ।

प्रावेशिक त्रि० प्रवेशाय साधुः ङञ् । प्रवेशसाधने स्त्रियां
प्राशनं न० प्रतश्चा-भावे ल्युट् । अज्ञादेः प्रकर्षेण भो-
जने अक्षप्राशनम् ।

प्राशास्त न० प्राशास्तुभाषः कर्म वा चङ्गा० अञ् । प्राशास्त-
कृत्विजः कर्मणि १शस्त्रशंसने शतदृभावे च ।

प्राशित त्रि० प्रतश्चा-भोजन कर्मणि क्त । १भक्षिते । भावे
क्त । २भक्षणे न० २पिष्टयज्ञे तर्पणे जटा० “प्राशित-
पिष्टतर्पणम्” संतुना तत्कार्ये परिभाषितत्वात् ।

प्राशित्व न० यज्ञिये यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्त ब्रह्मोद्दे-
यके भागे शिष्टांशभेदे “शिष्टात् प्राशित्वावदानम्” कात्या०
१११७ । “निमस्य त्या चक्षुषा प्रतीज इति प्राशित्वं
प्रतीचते” २।१।१५ “प्राशित्वमवदीयमानमाहुयमाणं च
प्राशित्वं ब्रह्मणे भागः यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्तः”
बभेः “स यत् प्राशित्वमवदति” इत्युपक्रमे । अथायम्
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आ-

होऽभिगोप्ता स एतं भागं प्रतिविदान आहो यत् पूर्वा-
शित्वं तदसौ पर्याहार्त्वात्प्रायोदय यमस्य ब्रह्मभागं
पर्याहरन्ति तेन भागी स यदतज्ज्वलमसंस्थितं यज्ञस्य
तदभिगोपायति तस्माद्वा असौ ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति
शत०ब्रा० १।७।४।१८

प्राशित्वाहरणं प्राशित्वं क्षियतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् ।
प्राशित्वरूपभागहरणसाधने गोकर्णान्तिपालभेदे शत०
ब्रा० १।१।१।६ भाष्यम् ।

प्राशु पु० प्रतश्चा-भोजने उण् । भक्षणे प्राशवे हितः यत् ।
प्राशव्यं प्रकटभक्षणाहिते ङङ् ८।१।६ भा० प्रा०स० ।
२प्रकटशीघ्रे निघण्टुः । [यजु०२४।१७

प्राशुङ्ग त्रि० प्रकटं शब्दमस्य वेदे दीर्घः । प्रकटशब्दयुक्ते
प्राशिकं पु० प्रतश्चाय तदुत्तरदानाय साधु ङक् । १सभ्ये त्रिका०
२प्रश्नोत्तरदानाय साधौ त्रि० ।

प्राश्रीपुत्र पु० यजुर्वेदवर्गस्य कक्षिभेदे शत०ब्रा० १।४।४।१२
प्राष्टवर्णं पु० प्रकर्षेण अष्टः प्राप्नो वर्षः । पुष्टिवर्णं नामावर्णे
निरु० १०।१८

प्रास पु० प्रासते प्रतश्चा-लेपे कर्मणि घञ् । कुन्तास्त्रे अ-
मरः । कुन्तशब्दे २००।१८ पु० दृश्यम् ।

प्रासकं पु० प्रासतृघञायां कन् । प्रासके हेमच० तस्य देवकैः
क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम् । स्त्रार्थे क । २प्रासास्त्रे पु० ।

प्रासङ्ग पु० प्रतश्चा-कर्मणि घञ् दीर्घः । दस्यवत्त्वान्न
स्त्रास्त्रे शिष्टार्थमाश्रयमाने युगभेदे अमरः । तं वदति
यत् । प्रासङ्गं तदाहके दस्यवत्त्वे अमरः ।

प्रासङ्गिकं त्रि० प्रसङ्गादागतः ङञ् । प्रसङ्गागते स्त्रियां ङीप् ।

प्रासाद पु० प्रसीदत्यस्मिन् प्रतश्चा-आधारे घञ् दीर्घः ।
देवद्वययोर्द्वे अमरः देवद्वयशब्दे ३६७८ पु० दृश्यम्

प्रासादकुक्कुटं पुंस्त्री० प्रासादे कुक्कुट इव । पारावते
त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

प्रासिक पु० प्रासः प्रहरणमस्य ङक् । कुन्तेन योद्धरि अमरः

प्रास्तारिक त्रि० प्रस्तारे व्यवहरति ङक् । प्रस्तारे व्यव-
हारिणि । [ध्यादौ अङ्गलद्वये स्त्रियां ङीप् ।

प्रास्थानिकं त्रि० प्रस्थाने साधु ङञ् । यात्रिके शब्द-

प्रास्थिकं त्रि० प्रस्थस्य वापः ङञ् । १प्रस्थमितधान्यवपनाधारे

लेप्ते २भूमौ स्त्री ङीप् । प्रस्थं सभावति (खखिन् सभा-

वेशयति) व्यवहरति पचति वा ङञ् । प्रस्थमितधान्यादेः

खखिन् इषनावेशके ४व्यवहारके ५प्राचके च त्रि० स्त्रियां
ङीप् । प्रस्थः परिमाणमस्य ङञ् । ६प्रस्थपरिमाणयुक्ते

धाम्यराश्यादौ लि० प्रत्येन क्रीतम् ठञ् । ७प्रत्येन क्रीते
लि० स्त्रियां ङीप् । प्रत्यस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा ठञ् । प्रत्यस्य दनिमित्तं संयोगे १०उत्पाते वा ।
प्राह पु० प्रकर्षेण व्याहेति शब्दोऽल । नृत्योपदेशे शब्दभा०
प्राह पु० प्रारम्भोऽङ्गः प्रा०स०चक्षुषमा० शब्दादेशः शत्वञ्च ।
त्रिधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १पूर्वाह्णे अमरः । प्रहटम-
हर्षत्वं तिष्ठद्गु० अख्ययी० । २प्रहटदिनयुते अख्य० ।
प्राह्लेतन लि०प्राह्ले भवः अ्यु हट् च निपटनत्वम् । पूर्वा-
ह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।
प्राह्लेतरा(मा)म् अख्य० अतिशयेन प्राह्ले तरण् तमण् वा
व्याप्त चकालेत्यादिना सप्रत्या अलुक् । अत्यन्तप्रातःकाले
इत्यर्थः ।
प्रिय लि० प्रीणाति प्री-तण्ये क । १भर्त्तरि पत्यौ अमरः
२भाष्यायां स्त्री । ३प्रियके मृगभेदे पु०स्त्री जटा०४मृदि-
नामोपधौ ५हृद्ये लि० भेदि० । ६जीवकौषधौ राजनि० ।
प्रियंवद् लि०प्रियं वदति वद-खच् सप्त । १प्रियकरादिनि
मधुरभाषिणि । २खेचरे शग्वर्षभेदे पु० शब्दमा० वदेर-
न्तःस्ववादितात् प्रियम्वदेति मयुक्तशब्दकल्पनं प्रामा-
दिकमेव । ३भवि भवेच्चमजरेः प्रियंवदा ह०र० उक्ते
द्वादशाक्षरपादके ४अन्तोभेदे स्त्री । ५यकुलशासहचरी-
भेदे स्त्री गङ्गु० दशम्यु ।
प्रियक पु० प्रिय+काये क संज्ञायां कम् वा । १पीतशा-
लके (प्रियाशाल) २नीमे श्वित्कृते ४अमरे ५प्रियङ्गौ
६कुङ्कुमे भेदि० । ७धाराकन्दे दक्षसमृद्धौ राजनि० ।
८स्कन्दाक्षरभेदे मा०श० ८६अ० । तस्यापत्यं विदा०
अञ् । प्रैयक चित्कृतापत्ये पुंस्त्री० ।
प्रियकृत् लि० प्रियं करोति कृ-कृप् ङच् । १प्रियकारिणि
२विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुष० ।
प्रियङ्कर लि० प्रियं करोति कृ-कृप् सप्त । १प्रियकारिणि
२श्वेतकण्ठतार्यां ३हृहृज्जोऽन्याम् ४अश्वगन्वायाञ्च
स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।
प्रियङ्करण लि० अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ-करणे ण्युन् ।
अप्रियस्य प्रियताकरणसाधने ।
प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गङ्-ङु नि०सप्त च । १खनामख्याते हृक्षे
अमरः "प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता लवराणिहृषितहृत् ।
रक्तादियोगदौर्गन्ध्यखेददाहज्वरापहा । शुक्लमह-
विषमोहनी तद्वद्गन्धप्रियङ्गुका । तत्फलं मधुरं कृच्छं
पषाधं शीतलहृह । विवक्षापानवृत्तत् संपाहि

कफपित्तजित् भावप० "प्रियङ्गुहृषितकारम्" इति वृष-
प्रणाममन्त्रः । २राजिकायां राजनि० ३पिप्पल्याम् ४कङ्क-
(काङ्कनी) धान्ये भेदि० ५कुटुम्बां धरणिः । [नमणिः ।
प्रियजन पु०कर्म० । १हृद्ये जने । २प्रौढभावानुविज्ञे उज्ज्व-
प्रियजीव पु०प्रियो जीवो यस्मिन् । श्लोनाकहृक्षे राजनि० ।
प्रियतम पु० अतिशयेन प्रियः तमण् । १मयूरशिखाहृक्षे
२अतिप्रिये लि० शब्द० ।
प्रियता स्त्री प्रियस्य भावः तत् । १स्त्रेहे २प्रेमणि अमरः ।
त । प्रियत्व तत्वायं न० शब्द० ।
प्रियतोषण लि० प्रियं तोषयति तुष-णिच् क्तु । १प्रियस-
नोपकारके "नारीषादौ स्रहृक्षेन धारयेत् जवनोपरि ।
क्षनापीडकरः कामी कामयेत् प्रियतोषणः" रतिमञ्ज-
र्युक्ते २रतिवन्धभेदे ।
प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् "नामास्याः प्रियदत्तेति
युष्मं देव्याः सत्तातनम् । दाने वाऽप्यथ वाऽऽदाने ना-
मास्याः प्रथमं प्रियम् । य एतां विदुषे दद्यात् पृथिवीं
पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिदं स राजा राज्यमितो
व्रजेत्" भा०अनु० ६२अ० ।
प्रियदर्शन पु० प्रियं दर्शनमस्य । १क्षीरिकाहृक्षे २शुकयने
च जटा० ३सुदृश्ये लि० । [हेमच० ।
प्रियप्रायस् न० प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत् । प्रियपाक्ये
प्रियप्रेप्सु लि० ७त० । इटाशौद्युक्ते जटा० । [प्रिये लि० ।
प्रियमधु पु०प्रियं मधु मद्यं यस्य । १वन्नराने हेमच० २मद्य-
प्रियमास्यानुलेपन लि० प्रियं मास्यमनुलेपनं च यस्य ।
१मास्यानुलेपनप्रिये २स्कन्दाक्षरभेदे पु०भा०श० ८६अ० ।
प्रियमेध पु० १अजमीठस्य पुत्रभेदे "अजमीठस्य वंशः स्युः
प्रियमेधादयो द्विजाः" भाग० ८।२।१७श्लो० । २यज्ञो-
पेते ऋषिभेदे ऋ० १।४९।४ भा० ।
प्रियम्विष्णु लि०अप्रियः प्रियो भवति भू-कृत्तरि णिष्णुन् ।
अप्रिये प्रिये भवितरि । खुक्कज् प्रियस्यानुक तत्वायं लि० ।
प्रियरूप लि०प्रियं रूपमस्य । १हृद्यरूपे । तस्यभावः मनोज्ञः
वुञ् । प्रैयरूपक तस्य भावे न० कर्म० । २हृद्ये रूपे न० ।
प्रियवचन लि०प्रियं वचनं वैशकवचनं वा यस्य । १प्रियवा-
दिनि श्वेतकोक्तवाक्ये भक्तिमति शरीरिणि राजनि० ।
कर्म० । २हृद्ये वाक्ये न० ।
प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्याः गौरा० ङीप् । प्रियज्ञे
जटाधरः । [ततायाञ्च ।
प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १प्रियज्ञो राजनि० २हृद्यायं

प्रियवादिन् लि० प्रियं वदति वद-णिनि । प्रियवाक्यभा-
वे स्त्रियां ङीप् "भाष्यां चाप्रियवादिनी" चाणक्यः ।

प्रियव्रत लि० प्रियं व्रतमस्य । व्रतप्रिये स्त्रायम्भुवनमनोः
२५३भेदे पु० हरिवं० २४० । [१।६।११]

प्रियश्रवस् पु० प्रियं श्रवः श्रवणं यस्य । परमेश्वरे भाग०

प्रियसख पु० कर्म० इत० वा, अचसमा० । इहो सख्यौ

२प्रियस्य सख्यौ च । स्त्रियां ङीप् । इहादिरे शब्दच० ।

प्रियसङ्गमन लि० प्रिययोः सङ्गमनं यत् । प्रिययोर्मेलन-
स्थाने २सङ्गपादित्योर्मेलनस्थाने देशभेदे पु० "यत्नादितिः

कथञ्च सहात्मानौ दृष्टवतो । प्रियसङ्गमनं नाम तं
देशं सुनयोऽवदन्" हरिवं० ११४अ० ।

प्रियसत्य न० कर्म० । इत्येव अथ च प्रिये सुन्दरतायै हेमच०

प्रियं सत्यं यस्य । २सत्यप्रिये लि० ।

प्रियसन्देश पु० प्रियं सन्दिशति सम्+दिश्-अण् उप०स० ।

१चम्पकहृत्ते भावे चञ् इत० । २प्रियसंवादे शब्दच० ।

प्रियसाल(क) पु० कर्म० स्त्राये क वा । अखनहृत्ते (पियासाल)
राजनि० ।

प्रियादि विशेषप्रवाचिनि सभानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दे परे
ब०त्री० पूर्वस्य उ० वङ्गावे पयु० दक्षे शब्दगणे स च गणः
पा०ग०सु० उक्तो यथा "प्रिया मनोना कल्याणी सुभगा
उभंगा भक्ति सचिवा स्त्रा स्त्रसा कान्ता ज्ञान्ता समा
चपला इहिता वामना तनया" । सुन्दरी प्रिया यस्य ।
सुन्दरी प्रिय इत्यादि ।

प्रियाम्बु पु० प्रियं पितृणां प्रियमम्बु, मूले विल्लं जलमस्य ।
१आम्बुहृत्ते राजनि० । २जलप्रिये लि० ।

प्रियार्ह लि० प्रियमर्हेति अर्ह-अण् उप०स० । प्रियवाक्यादि-
योग्ये शिष्यो पु० "अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः" पिप्पु०स० ।

प्रियाल पु० प्रियाय अलति पय्योप्रीति अल-अच् । प्रिय-
वाले (पियासाल) २द्राचायां स्त्री राजनि० भावपू०

पियाल इत्येव पाठः "पियालस्तु खरस्तुस्वचारो व-
क्तव्यल्ललः । राजादनस्तापसेदः सक्तदुर्हृत्तुष्टः ।

चारः पित्तकफाक्षतक्षतफलं मधुरं शुभ । क्षिप्रं सरं
मरुत्तिनदाहज्वरहृत्पापहृत् । पियालमज्जा मधुरो

दृष्टः पित्तानिनापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः क्षिप्रो वि-
दम्भी चासवर्द्धनः" भावपू० ।

प्रियोदित न० कर्म० । चाटुवाक्ये शब्दरत्ना० ।

प्री तर्पणे भा०उभ०सक०अनिट् । प्रयति ते अप्रीतो अप्रीट
पिपाय पिप्रिये ।

प्री प्रीतो कान्तो (इच्छायास्) सक० दिवा० आत्म० अनिट् ।
प्रियते अप्रीट पिप्रिये ।

प्री तर्पणे सक० कान्तो तृप्तौ अक० क्रा०उभ०अनिट् । प्री-
णाति प्रीणीते अप्रीणीत् अप्रीट पिप्रिय पिप्रिये । प्रीतः ।
णिच्नुक् । प्रीणयति ते । [अत्रापि तुक् प्रीणयतीत्येके ।

प्री तर्पणे सक०च०उभ०अनिट् । प्राययति ते अपिप्रयत्-ते ।

प्रीण लि० प्री-णिच् कर्त्तरि अच् । प्रीणनकारके करणे
अच् । २नर्कणि मेदि० । पुरणार्थप्रशब्दात् भवाद्यै
ख । २पुराणे लि० लिता० ।

प्रीणन न० प्री-णिच्-तुक्-ल्युट् । तर्पणे अमरः ।

प्रीणस पु० प्रीणि-वा० अचच् । गण्डके राजनि० ।

प्रीत लि० प्री-कर्त्तरि क्त । हृटे अमरः ।

प्रीति स्त्री प्री-भावे क्तिच् । इह २श्यामोदे शृङ्गौ च ।

विष्णु स्मृतिद्वयोर्गेषु ४द्वितीययोगे । ५कामस्य पत्नीभेदे
रत्याः सपत्न्याञ्च "वेष्ट्याऽनङ्गवती नाम विभूतिहादयो-
व्रतम् । समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचमम् ।
निवेदयन्ती गुरुवे शय्याञ्चोपस्करान्विताम् । अलङ्कृत्य
हृषीकेशं सौवर्णाभरपादपम् । स चानङ्गवती वेष्ट्या
कामदेवस्य सास्रतम् । पत्नी, सपत्नी संज्ञाता रत्याः
प्रीतिरिति श्रुतां मातृस्ये ८२अ० ।

प्रीतिजुष लि० प्रीतिं जुषते जुष-क । प्रीतिभाजि २अनि-
रुद्धपत्न्यासुधायां स्त्री शब्दरत्ना० "विष्णुकेतुः प्रीतिजुषा
सुतः" लिता० तत्पुत्रोक्तौ । [महाश्विनि पु० हेमच० ।

प्रीतिद लि० प्रीतिं ददाति दा-क । प्रीतिदायके (भा०ड०)

प्रीतिदत्त लि० इत० । प्रीत्या दत्ते २स्त्रीधनभेदे न० यथाह
मिता० कात्यायनः "प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वशुरा
वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते" ।
अर्तुप्रीतिदत्तस्याकरे तु विशेषः दाय० उक्तो यथा "भर्तृ
प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृते तत् । सा यथा काम-
मञ्जीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते" ।

प्रीतिदाय पु० प्रीत्या दीयते दा-कर्मणि चञ् । प्रीत्या दत्ते
"श्वशुरात् प्रीतिदायं तु प्राप्य सा प्रीतमानसा" भा०आश्व०
८६ अ० ।

प्रीतिभोज्य न० प्रीत्या भोज्यम् । प्रीत्यैव भोज्ये अज्ञादौ
"अज्ञानि प्रीतिभोज्यानि चापज्ञेयानि वा पुनः । न
च संप्रीत्यै राजन् । न चैवापदुगतावयम्" भा०उ० ६०
अ० । "संप्रीतिभोज्यान्यज्ञानि" इति सूत्रितपुस्तके पाठः ।

प्रीतिवर्द्धन लि० प्रीतिं वर्धयति वृध-णिच्-ल्यु । १शब्दोभ-

वर्द्धके २ विष्णौ पु० "प्रियक्तु प्रीतिवर्द्धनः" विष्णु स० ।
 पु० वर्षणे व्हा० आत्म० सक० अमिट् । प्रवते अमोघ प्रमुवे ।
 प्रुट मदेने व्हा० पर० सक० सेट् । प्रोटति अमोटीत् प्रुमोट ।
 अयं धातुपाठे पठितः ।
 प्रुष भक्तीकरणे व्हा० पर० सक० सेट् । प्रोषति अमोषीत्
 प्रुमोष । उदित् क्ता वेट् । प्रुषित्वा प्रुष्टा प्रुष्टः ।
 प्रुष सेके प्रुषी च सक० क्तेहे अक० क्ता० पर० सेट् । प्रु-
 ष्याति अमोषीत् प्रुमोष ।
 प्रुष्ट त्रि० प्रुष-क्त । दग्धे । [विन्दौ सि० कौ० ।
 प्रुष्व प्र० प्रुष-कन् । १ क्तौ २ च्छये च उज्ज्वल० । ३ जल-
 प्रेक्षा स्त्री प्र० दक्षि-भावे अङ् । १ विषयशुभाशुभपथ्यालोच-
 नायां २ दक्षिपूर्वकर्मकरणे ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम्
 इति । प्रेक्षिन् आलोचनानिर्दिष्टादौ । अस्मिन्नुद्दे
 परे घोषादि० पूर्वपदसदात्म । [मिष्ठाद्विहादयोऽप्यत्र ।
 प्रेक्षागार न० इत० । रात्रां सन्निपाद्यं गृहे हरिषं० द्प० अ०
 प्रेक्षादि चतुरर्थ्यानि प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणः स च गणः
 पा० ग० उक्तो यथा "प्रेक्षा हलका वस्तुका ध्रुवका
 क्षिपका न्ययोष दक्षट कक्षट सक्षट कटक्षप ध्रुव पुक
 पुट सह परिवाप यवाध ध्रुवका गत्तं क्षुपक हिरण्य" ।
 प्रेक्षावत् त्रि० प्रेक्षा अस्म्यर्थे मत्तुप मख वः । सवीक्षकारिणि ।
 प्रेक्षुण न० प्र० दक्षि-ल्युट् णत्वम् । १ प्रकषेण चक्षणे अष्टा-
 दशरूपकान्तर्गते २ रूपकभेदे तल्लक्षणं वा० द० उक्तं यथा
 "गभीरमप्ररहितं प्रेक्षुणं हीननायकम् । अस्मत्त-
 धारमेकाक्षमविक्षन्ना प्रवेष्टवम् । निवृत्तसम्प्राप्तयुतं सर्व-
 हृत्तिषमाश्रितम् । नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तल
 प्रोचना" ।
 प्रेक्षा स्त्री प्र० दक्षि वा० आधारे अङ् । १ दोलायाम् अमरः
 भावे अङ् । २ परिश्रमणे ३ स्वार्थकगतौ अश्रगतौ इति
 पाठान्तरम् । ४ गृहभेदे भेदि० ५ न्ये च धरणिः ।
 प्रेक्षित त्रि० प्र० दक्षि-क्त । कल्पिते अमरः ।
 प्रेक्षोल दोक्षणे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । प्रोक्षोक्षयति ते
 अपि प्रेक्षोक्षत् त । प्रक्षोपसर्गत्वमपीक्ष्णीत्यन्ये तेन प्रा-
 क्षिखोक्षत् त इत्येवरूपम् ।
 प्रेण गतिप्रेरणालेखेषु व्हा० पर० सक० सेट् साधवः । प्रे-
 णति अमोषीत् अदित् अपि प्रेणत् त ।
 प्रेणि त्रि० प्रेण-इन् । प्रेरके क० १११२/१० ना०
 प्रेत त्रि० प्र-इ-क्त । १ मृते अमरः । २ नरकस्थे जीवभेदे
 ३ पिशाचभेदे आतिवाहिकदेहोत्तरं ४ जायमानदेहभेदे

युते और्द्धदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपमाश्रित्या पाप्मोक्त० अ०
 १ इत्य० यथा "ततो वस्तुतिथे काले स राजा पचता-
 कृतः । वेदिकेन विधानेन न लेभे और्द्धदेहिकम् । विष्णु-
 प्रदोषमात्रेण युवानां सम्प्रविशतिम् । भुक्ता च यातनां
 बाधे निक्षीर्णनरको नृपः । समया निरिराजन्तु पि-
 शाचोऽभूत्तदा महान्" । तस्य रूपं यथा "देवद्व्यतिर-
 धीयानः शुश्राव कश्चनक्षमम् । समागत्य ततस्तत्र तं
 पिशाचं ददर्श सः । विकराचसुखं दीनं पिशङ्गनयनं
 भृगम् । अङ्गं मूर्ध्नि जलप्लावकं यमदूतनिवापरम् । चत-
 जिह्वश्च बन्धोऽर्धं दोषं जङ्घिराजुचम् । दीर्घाङ्गि-
 शुष्कतण्डुल गताङ्गं शुष्कपञ्जरम्" ।
 और्द्धदेहिककरणेऽपि लेशाश्वि कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्रा-
 प्तिलोक्ता यथा "हविर्जुहति नाम्नो ये गोविन्दं
 नार्चयन्ति ये । लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविस्तृष्टाय
 ये । सुवर्णं वस्तुतामूलं रत्नमङ्गं फलं जलम् । आ-
 लोभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु कतदारकाः । ब्रह्मक्षत्र
 स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये । वसेन दग्धना
 यापि घृतांश्च परवक्षकाः । नास्तिकाः कुहका-
 यौरा ये चान्ये वकहस्तयः । वालहङ्गातरस्त्रीषु नि-
 देयाः सत्ववर्जिताः । अस्मिन्दा गरदा ये च ये चान्ये
 क्रूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये पाम-
 याजिनः । आधावरणसम्पन्ना वर्षादिधर्मवर्जिताः ।
 ये चोपदेवदनुजरक्षोयक्षादिसेविनः । सर्वदा मादकद्रव्य-
 पानमत्ता हरिहिनः । देवतोद्दिष्टतितन्त्रपञ्चाङ्गाभो-
 जिनः । असत्कर्मरता निव्यं सर्वपातकपापिनः ।
 पापयुद्धधर्माचरणाः पुरोधोदत्तिजीविनः । पित्रमाह-
 व्क्षापत्यस्त्रदारवागिनश्च ये । ये कदर्याश्च लुब्धाश्च
 नास्तिका धर्मदूषकाः । लज्जन्ति क्षामिनं युद्धे लज्जन्ति
 शरणागतम् । गवां भूमेश्च हतारो ये चान्ये रत्न-
 दूषकाः । महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिपहरताश्च ये । पर
 क्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिनकाः । परापवा-
 दिनः पापा देवतासुखनिन्दकाः । कुप्रतिपाहिणः सर्वे
 सम्भवन्ति पुनः पुनः । प्रेततालसपेयात्यतिथ्यगृहकुयो-
 निषु । न तेषां सुखवेशोऽस्ति इह लोके परम च" ।
 पाप्मोत्तरखण्डे १८ अ० । पद्मप्रेतोपख्यानं तत्रैव यथा
 "ब्राह्मण उवाच प्रेतानां नाम आतीनां युष्माकं सम्भवः
 कथम् । किं तत् कारणसहितम् यूयमीदृशमावृताः" ।
 प्रेता उवाचः "अहं खाद्यु सदा भुक्ता दद्यां पुण्यं तितं

सदा । एतत्कारणमुद्दिश्य नाम पृथुपितुः मम ।
 सूचिता बहुवोऽनेन विप्राद्या ह्यक्षकाङ्क्षितः । एतत्-
 कारणमुद्दिश्य सूचीसुखमिमं विदुः । शीघ्रं गच्छति
 विप्रेष याचितः क्षुधितेन वै । पचादुभुङ्क्ते द्विजः
 शिष्टमेव शीघ्रकश्च च्यते । नृहोपरि सदा भुङ्क्ते
 स्नादु द्विजभयेन हि । द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा एष
 रोहकश्च च्यते । मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो
 विविधवन्महीम् । अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको नाम
 एव वै । मेद्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पङ्कतां प्राप्तः सूची सूचीसुखोऽभवत् । प्रेता-
 हारस्ततोक्तो यथा "द्विज उवाच "ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति
 सर्वे आहारमृच्छकाः । युष्माकमपि आहारं श्रोत-
 मिच्छामि तत्त्वतः" प्रेता ऊचुः "इष्टु आहारमस्माकं
 सर्वं सत्त्वविगर्हितम् । ज्ञेयमूलपुरीषेण योषितान्तु मलेन
 च । नृहाणि त्यक्त्यौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 स्त्रीभिर्जग्धानि जीर्णानि संकीर्णपचतानि च । मले-
 नातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । भयलज्जा-
 विहीनानि पतितैः सेवितानि च । अन्योन्यदस्युयुक्तानि
 प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । कलहान्वितशोकानि त्यक्तशो-
 भानि मल्लनेः । सर्ववृक्षानि माण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति
 तत्र वै । वस्त्रमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि याति तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । गुरवो नैव
 पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलार्जनं च । सक्रोधान्यपवित्राणि
 प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै । भुञ्जन्ति भिक्षभाण्डेषु मथ्यादा-
 रहितेषु च । अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भु-
 ङ्क्ते । सक्रेणमाक्षिकोच्छिष्टं पूति पृथुपितुः तथा । सक्रो-
 धश्च समोक्तश्च तत्र प्रेतेषु भोजनम् । सन्यसं भोजनं
 यश्च मोक्षरीयं पदासनम् । शोष्णीमं सासुरीकञ्च तत्र
 प्रेतेषु भोजनम् । व्यङ्ग्यं पापं महापापं शोतृजिह्वं
 पतितं तथा । दुर्भुक्ते गोष्ठिकश्चैव तत्र प्रेतेषु भोजनम् ।
 शीतिकं नृत्तकश्चैव राजसं कलुषीकृतम् । निर्दोषं कदि-
 वज्ञाप्ये यदुभुक्तं प्रेतिकन्तु तत् । एतत्ते कथितं सर्वं
 यत् प्रेतैरेव भोजनम् । निर्वीणाः प्रेतजात्या वै
 ट्ठकासक्तां द्विजोत्तमं । प्रेतत्वाभावकारणं यथा
 न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते । एतत्सर्वं समा-
 खेन पुनर्हृदि यदतां वर ! ब्राह्मण उवाच "एकरात्रं
 विरामं वा कष्टं चान्द्रायणादिकम् । व्रतेष्वप्युपेतो
 भूत्वा न प्रेतो जायते नरः । मिष्टान्नपानदानाञ्च व्रततः

अद्वयान्वितः । देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ।
 त्विरग्निरेकपञ्चान्निर्निर्गन्विवायुपासकः । सर्वभूत-
 यापन्नो न प्रेतो जायते नरः । तृह्यमानापमानश्च
 तृह्यः काचनचोष्टयोः । तृह्यः शत्रो च मित्रे च न
 प्रेतो जायते नरः । देवतातिथिपूजाश्च गुरुजातिषु
 नित्यशः । वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ।
 जितक्रोधो मदश्च यद्व्यासङ्गवियर्जितः । जमाऽक्रोध-
 सुगीनश्च न प्रेतो जायते नरः । देवतातिथिपूजास्तु
 पर्वतांश्च नदीस्तथा । पश्यद्देवान्यांश्चैव न प्रेतो जायते
 नरः । प्रेतत्वकारणं यथा "शूद्राश्च यो द्विजो भुङ्क्ते
 यः क्रामति द्विजोत्तमम् । वृत्तिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो
 जायते नरः । मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात् त्यजति यः स्निग्धं स प्रेतो जायते नरः । अ-
 याच्ययाजकश्चैव याच्यश्च परिचर्जयेत् । शूद्राहृष्यकृत्
 च स प्रेतो जायते नरः । कुञ्ज्योतिषो कुविद्यस्तु कुज-
 नेषु कुदेगकः । शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते
 नरः । सेवनायापद्तो यः सेवकश्चपरिपङ्कः । तामु-
 भावपि लायेते प्रेतो कालाक्ष किंप्रदो । द्विजानुम-
 न्नितो भुङ्क्ते शूद्राश्च वा द्विजस्य तु । शूद्रेणैव द्विजः
 प्रेतो निरयानुपगच्छति । गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यप-
 स्त्रीनिषेधणात् । द्यूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते
 नरः । वृथारेता वृथामांसो वृथावादो वृथामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः । वृद्धं बालं
 युष्मं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै । कन्यां ददाति शु-
 ल्लकेन स प्रेतो जायते नरः । न्याषापहृतां मितप्रभुञ्च
 परपाकरतस्तथा । विप्रम्भवातो कूटश्च स प्रेतो जा-
 यते नरः । निर्दोषान् सुहृदो नारीस्त्वजेह कालाक्ष
 पाति यः । धनमीहेत यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ।
 हृत्पथरथयानानि स्वतश्चयसानादि यः । हृत्पाजि-
 नश्च गृह्णाति अनापत्सुगतो द्विजः । तथोभयसुखी
 काचं सशेलां मेदिनीं द्विजः । कुरुष्वेकस्य यद्दानं वा-
 ण्डात् पतितास्तथा । मासिकेऽपि नवमासे भुञ्जन्
 प्रेताद्भुङ्मतः । ब्रह्महा गोवधो स्त्रीयो मुरापो गुरु-
 तत्सगः । भूदिकन्यापहृतां यः स प्रेतो जायते नरः ।
 नानासङ्करजन्मिन् वणसङ्करजस्तथा । योनिमङ्करज-
 चापि स प्रेतो जायते नरः । विक्रीणाति विप्रं गुरु-
 तिलानां चवणस्य तु । गवां केशरिणां मोहान् विक्र-
 यात् प्रेततां व्रजेत् । कूटमायेन तोल्येन क्रयं स्त्री-

LIBRARY
Jangamawadi Math, Varanasi

**SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR**

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No. ....

1317

